

RIG-VEDA-SAMHITÂ

THE

SACRED HYMNS OF THE BRÂHMANS

TOGETHER WITH THE

COMMENTARY OF SAYANAKARYA

EDITED BY

F. MAX MÜLLER

SECOND EDITION

VOLUME II

MANDALAS II-VI

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF

HIS HIGHNESS THE MAHÂRÂJAH OF VIJAYANAGARA

LONDON

HENRY FROWDE

OXFORD UNIVERSITY PRESS WAREHOUSE, AMEN CORNER

1890 .

[*All rights reserved*]

Oxford

PRINTED AT THE CLARENDON PRESS

BY HORACE HART, PRINTER TO THE UNIVERSITY

TO

HER MOST EXCELLENT MAJESTY

Victoria

Queen of Great Britain and Ireland

Empress of India

THIS EARLIEST RECORD

OF THE RELIGIOUS INSTITUTIONS OF THE NATIVES OF INDIA

IS BY GRACIOUS PERMISSION

Dedicated

BY

HER MAJESTY'S

FAITHFUL SUBJECTS AND DEVOTED SERVANTS

Pasupati Ananda Gajapati Raj and Frederick Max Müller

VARIETAS LECTIONIS.

ABBREVIATIONS.

- A, MSS. of the A class.
A 2, Colebrooke's complete MS., now India Office Library, Nos. 2133-2136.
Aa, Fragment, beginning with the 27th Varga of the 3rd Adhyāya of Ashtaka III and ending at the end of the 3rd Ashtaka.
B, MSS. of the B class. Unless the contrary is stated, B means B 1, the original from which all the B MSS. were copied.
B 1, India Office Library MS., formerly belonging to the Rev. J. Stevenson.
B 2, Eugène Burnouf's copy from B 1.
B 3, Another copy taken in Bombay from B 1.
B 4, Dr. Taylor's MS., India Office Library, 1861-1864, copy from B 1, beginning with the 3rd Ashtaka.
Bm, Mudgala's abridged commentary.
C, MSS. of the C class. From III, 15, 5 to the end of the 3rd Ashtaka (V, 8) C is to be regarded as the mark of Ca, except where the contrary is stated.
C 2, Mill's MS., now in the Bodleian Library, Mill 24-26.
Ca, My own MS., the original of all the C MSS.
M 1, Editio princeps.
P, MS. of the A class in the Paris Library, the sixth Maṇḍala.
P 1, Pada MS., Bodleian Library, Mill.
P 2, Dr. Taylor's Pada MS., India Office Library, No. 2032.
P 3, Colebrooke's Pada MS., India Office Library.
S 1, Samhitā MS., Bodleian Library, Mill.
S 2, Another Samhitā MS., Bodleian Library, Mill.
S 3, Colebrooke's Samhitā MS., India Office Library, Nos. 129-132.
Ait. Âr., Aitareya Âranyaka, edited by Râjendralâla Mitra. *Bibliotheca Indica*. Calcutta, 1876.
Ait. Br., Aitareya Brâhmana, herausgegeben von Theodor Aufrecht. Bonn, 1879.
Anukr., Kâtyâyana's Sarvânukramanî.
Anukr. M., A. A. Macdonell's edition of the Sarvânukramanî. *Anecdota Oxoniensia*. Oxford, 1886.
Âsv., Âsvalâyana's Srautasûtra.
Dhâtup., Dhâtupâtha in N. L. Westergaard's *Radices Linguae Sanscritae*. Bonn, 1841.
Ganap., Ganapâtha in Pânini's Grammatik, herausgegeben, übersetzt, erläutert und mit verschiedenen Indices versehen von Otto Bohtlingk. Leipzig, 1887.
Naigh., Naighantuka.
Nir., Yâska's Nirukta.
Nir. Roth, Roth's edition of the Nirukta. Göttingen, 1852.
Nir. SS., The Nirukta. With Commentaries. Edited by Pandit Satyavrata Sâmāsamī. *Bibliotheca Indica*. Calcutta, 1882 sqq.
Pân., Pânini.
Rv., Rig-veda.
Rv. Bh., Sâyana's Rig-veda-Bhâṣya.
Sat. Br., Satapatha Brâhmana.
Taitt. Âr., Taittiriya Âranyaka.
Taitt. Br., Taittiriya Brâhmana.
Taitt. S., Taittiriya Samhitâ.
Un., Uggvaladatta's Commentary on the Unâdisûtras. Edited by Theodor Aufrecht. Bonn, 1859.

MANDALA II.

At the beginning of the second *Mandala* S 2 adds,

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव । शरणं भव भूतेश कर्षणं कर शंभव ॥

Page 1. line 20. (Sûkta 1, verse 1.) यद्वा आमु शीघ्रं शुच दीप्ताः सन् यतः स सेव्यत इति ॥ यद्वा आमु शीघ्रं शुचा दीप्ताः सन् यतः संसेव्यत इति A. C. यद्वा आमु शीघ्रं शुच दीप्ताः सन् यतः स सेव्यत इति B. Perhaps आमु शीघ्रं शुचा दीप्ताः सन् यतः संसेव्यत इति.—P. 2. l. 1. (1, 2.) A is wanting from here to II. 5, 7; II. 1, 2–9, however, is found at the beginning of the seventh *Adhyāya*.—P. 5. l. 6. (1, 12.) Ca has पातात् for पापात्.—l. 25. (1, 14.) वसुः सर्वेषां निवासभूतः सन् B. C. सर्वेषां निवासभूतः शुचिः सन् Bm. *Sâyana* reads वसुः instead of शुचिः.

P. 8. l. 8. (2, 5.) द्यौर्बुल्लोकांतरिचं Ca. C. द्यौर्बुल्लोके रिचं B. द्यौर्बुल्लोकः अंतरिचं Bm.—l. 27. (2, 7.) After नशब्दसार्थं, B, but not Bm, adds प्रादयोर्बुल्लवसायेन व्यवहरन्ति.—P. 9. l. 32. (2, 11.) पित्रा दीप्यते ॥ पिता दीप्यति M l. B. Ca.

P. 10. l. 16. (3.) समिद्धोऽग्निरग्निना नरा° Ca. C. समिद्धाग्निना B. समिद्धोऽग्निः नरा° Bm.—P. 12. l. 9. (3, 6.) निर्वर्तयितुं ॥ निर्वर्तयितुं M l. B. Ca.—l. 25. (3, 8.) निर्वर्तयन्ती ॥ निर्वर्तयन्ती M l. Bm. Ca, left out in B.—P. 13. l. 25. (3, 11.) Bm adds उ पूरणः at the end.

P. 14. l. 27. (4, 4.) Instead of यद्वास्याग्नेः संबंधिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रण्वा तद्वत्, Ca. C have यद्वास्याग्नेः संबंधिनी तद्वत् यद्वास्याग्नेः संबंधिनी पुष्टिर्यजमानविषया रण्वास्तस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत्.—P. 15. l. 20. (4, 6.) यद्वा नभोभिः ॥ स यथा नभोभिः B. Ca. C. स यथा अंतरिच-प्रदेशविशेषैः प्रकाशते तद्वत् Bm.—l. 21. प्रकाशत ॥ प्रकाशयत M l. B. Ca.

P. 16. l. 22. (5, 1.) प्रयच्छन्. The Pada has प्रयच्छन्, the *Samhitâ* प्रयच्छं जेन्यं; a final न् before palatals is written as *Anusvâra* in most *Vaidik* MSS. *Sâyana* reads प्रयच्छं, though Bm has प्रयच्छन् प्रकर्षेण पुञ्यं.—l. 27. यमं यमयितव्यं ॥ यमं यमेतव्यं B. Ca. C. यमेतव्यं Bm.—l. 28. वाजिनोऽज्ञस्य B. Ca. C.

P. 19. l. 4. (6, 2.) सत्वरमाणा ह्युपसदमाचरन्ति ॥ सत्वरमाणा ह्युपसदाचरन्ति A 2. Ca. सत्वरमाणा ह्युपसदाचरन्ती B.—l. 7. सुत्युपवृंहितेन ॥ सुत्युपवृंहितेन A. B. C.

P. 20. l. 7. (7.) अवणाकर्मणि ॥ आवणो A 2. B. Ca. —l. 10. (7, 1.) तेऽध्वर्यादिभिः ॥ तेऽध्वर्यादिभिः A. B. C.—l. 17. (7, 2.) उभयविधाया द्विषः Bm. उभयविधायाः विद्विषः A. B. C.—पूरय A. C. पूरयः B. पारय Bm. Although पर्षि is explained in some passages by पूरय (cf. Rv. I. 174, 9), it was probably meant for पालय in our verse. See also Rv. I. 129, 5.—l. 20 sq. (7, 3.) धारा अत्यसुतीरिव तनात्मनैवान्यनिरपेक्षेण ॥ धारा अससुतीरिव तना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षेण A. C. धारा अससुतीरिव तना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षेण B. धाराः इव तना etc. Bm. *Sâyana* seems to have read तना instead of स्वया. अत्यसुतीः is merely conjectural, and not quite satisfactory because सुतिः is itself a *Vaidik* word. The whole may be a quotation, though this would hardly be in accordance with *Sâyana*'s usual style of interpretation.—l. 21. अतिक्रम्य Bm. अभिक्रम्य A. B. C.—l. 28. (7, 5.) सेतुभिः ॥ सेवभिः A. C, deest in B.

P. 23. l. 26. (9, 4.) यद्वा मानयिता ॥ यद्वा मनोता A. B. Ca has मनोता, but the C MSS. have मानाता, which, as it does not occur in Ca, is evidently a mistake of

the first copyist; o, according to the old spelling, being frequently mistaken for *ā + ā*.

P. 25. l. 13. (10, 4.) There is an omission in all the MSS. towards the end of the Commentary. After घृतेन च we expect the verb जिहर्मि, which I have inserted to complete the sentence, but instead of which the MSS. give extracts from a Brāhmaṇa. In the usual style of Sāyana such extracts would be preceded by तथा च ब्राह्मणं, while here all the MSS. begin at once and quite abruptly with the words प्रति ह्येष. Another irregularity is this, that the quotation from the Brāhmaṇa refers not only to this, but also to the following verse. A reads घृतेन च प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि चेति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहत्तं व्यचिष्टमग्निं रभसं दृशानमित्यनवकाशनवनमन्त्रैरन्नादीं दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यं च जुहोतीत्येतदरचसेत्यहेलमामानेन मनसेदं जुषेतेत्येतन्नयश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष सृहयद्वर्णो अपिर्नाभिमृश इति न ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥ Ca has घृतेन च प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि चेति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहत्तं (sec. manu तं) व्यचिष्टमग्निं रभसं दृशानमित्यनवकाशनवनमन्त्रै (sec. manu न्त्रै) रन्नादं (sec. manu दीं) दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यं च (दीप्यमानं struck out, but not in C) जुहोती (मी C) त्येतदरचसेत्यहेलमामानेन मनसेदं जुषेतेत्येतन्नयश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष सृहयद्वर्णो अपिर्नाभिमृश इति न (sec. manu न) ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥ The readings of the C MSS. are the same as Ca prima manu, with the exception of दीप्यमानं, which is left out in C, and न (sec. manu न), which is omitted. B has घृतेन च प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि चेति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहत्तं व्यचिष्टमग्निं रभसं दृशानमित्यनवकाशनवन्नमात्वरन्नादं दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यं (sec. manu त्वृ) च जुहोतीत्येतदरचासत्यहेलमामानेन मनसेदं जुषेतेत्येतन्नयश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष सृहयद्वर्णो अपिर्नाभिमृश इति न ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥ Bm has only घृतेन च जिघर्मि सिंचामि ॥ As it would have been difficult to restore the text from the MSS. of Sāyana's Commentary, it was necessary to collate the Brāhmaṇas, in which these verses are explained. Now the hymn in question is recited by the Hotri as part of the Prātaranuvāka. We might therefore expect to find Brāhmaṇa explanations in the corresponding part of the Aitareya-brāhmaṇa, II. 24-28. Here, however, no exegetical remarks are made on this particular hymn. As the Udgātri is not concerned with our hymn, we cannot expect to find an explanation of it in the Sāma-veda-brāhmaṇa. The Adhvaryu priest has to use the first two verses of our hymn in the first part of the Agni-kāyana sacrifice. These hymns, the Ukhāsambharaṇa-mantras, are collected in the Taittirīya-saṃhitā, IV. 1, 2, 4, and here accordingly we find our verse though slightly modified: जिघर्मि ॥ ४ ॥ अपिं मनसा घृतेन प्रतिच्छंतं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहत्तं व्यचिष्टमग्निं रभसं विद्वान् । आ त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनारचसा मनसा तज्जुषस्व । मर्यश्रीः सृहयद्वर्णो अपिर्नाभिमृशे तनुवा जर्हृषाणः ॥ The Brāhmaṇa to this is contained in the following, the fifth book of the Taittirīyaka (V. 1, 3, 2): जिघर्म्यापिं मनसा घृतेनेत्याह । मनसा हि पुष्यो यज्ञमभिगच्छति ॥ प्रतिच्छंतं भुवनानि विश्वेत्याह । सर्वं ह्येष प्रत्यङ् चेति ॥ पृथुं तिरश्चा वयसा बृहत्तमित्याहाख्यो ह्येष जातो महान् ॥ २ ॥ भवति ॥ व्यचिष्टमग्निं रभसं विद्वानमित्याहात्ममेवाक्षी स्वदयति सर्वमक्षी स्वदति य एवं वेदा त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह । तस्माच्चतुष्वो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदत्यरचसेत्याह रचसामपहन्ति ॥ मर्यश्रीः सृहयद्वर्णो

अभिरित्वाहापचितिमेवास्मिन्धात्वपचितिमाश्रयति य एवं ॥३॥ वेद मनसा स्वितामाप्नुमर्हति यामध्वरु-
नपावाङ्गति जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याङ्गत्वीराष्टी इाभ्यां प्रतिष्ठिति etc. The last Veda which
we can look to for a Brâhmana explanation is the White Yagur-veda. Here we
find the two verses in question as 23 and 24 in the eleventh book of the
Vâgasaneyi-samhitâ, again with slight modifications. The corresponding Brâh-
mana ought to be in the Ukhâsambharana of the Satapatha-brâhmana, and here
indeed we meet with explanations very similar to those given by Sâyana. Prap. 3,
Brâhm. 1, Kandikâ 19 we read, आ त्वा जिघर्षि मनसा घृतेनेति । आ त्वा जुहोमि मनसा
च घृतेन चेतित ॥ प्रतिष्ठितं भुवनानि विश्वेति । प्रत्यङ् ह्येष सर्वाणि भुवनानि श्रियति ॥ पुशुं तिरश्चा
वयसा बृहंतमिति पुशुर्वा एष तिर्यङ् वयसो बृहन् धूमेन व्यचिष्टमग्निं रभसं बृशानमित्यवकाशवतमग्निं रक्षादं
दीप्यमानमित्येतत् ॥१९॥ आ विश्वतः प्रत्यंचं जिघर्षीत्या सर्वतः प्रत्यंचं जुहोमोत्येतद्वत्तसा मनसा तज्जुषेति-
त्यहोदमानेन मनसा तज्जुषयेत्येतत्पर्यग्रीः सृह्यद्वर्णो अभिरिति मयग्रीह्येष सृह्यद्वर्णोऽग्निर्नामिमृशे
तन्वा जर्भुराण इति न ह्येषोऽमिमृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ Although this is the Brâhmana
which Sâyana must have had in his mind when he wrote his Commentary, it is
difficult to account for the differences between the original text and his quo-
tation, unless we suppose him to have quoted from another Sâkhâ of the
Satapatha-brâhmana. There is no MS. of the Ukhâsambharana according to
the Kânva-sâkhâ in Europe. As it was impossible, therefore, to restore the
original reading, I have left the quotation as it stands in Sâyana, merely cor-
recting those mistakes which could be corrected on the authority of the MSS.

P. 26. l. 19. From 11, 2. to 15, 1. A is wanting.—l. 22. (11, 2.) लङि सिचि रूपं ॥
लङि सिचि रूपं B. लङि सि रूपं Ca. C.—P. 27. l. 4. (11, 4.) इतीत्यंरूपेण B. इतीत्यंरूपेण
Ca. C.—l. 5. सुष्टु प्रेरकेण ॥ सुष्टु प्रेरकेण Bm. सुष्टु प्रकारेण Ca. C. B.—P. 29. l. 4. (11, 11.)
लिटि रूपं ॥ लङि रूपं Ca. C. B.—l. 18. (11, 13.) ये ते तवावस्थवो ॥ ये अवस्थवो Bm. तेन
अवस्थवो B. ते तव अवस्थवो C. ते तव अवस्थवो Ca.—P. 30. l. 3 sq. (11, 15.) इत् एवार्थे ॥
इत् एव Bm. इत् इवार्थे B. Ca. C.—l. 6. पशुपुत्रादिभिरस्मान् अस्मत्पालनेन च ॥ पशुपुत्रादिभिर-
स्मादिभिरस्मान् पालनेन च Ca. पशुपुत्रादिभिरस्मात्पशुपुत्रात्पालनेन च B, and sec. manu ०रस्मादि-
भिरस्मत्पालनेन च. Bm has आ चार्थे यां च सु सुष्टु पृत्सु संयामेषु पशुपुत्रादिभिः अस्मान् पालनेन
अवर्धयः.—l. 12. (11, 16.) आपद्भिः ॥ आपद्भिः M 1. B. Bm. Ca.—l. 29. (11, 18.) कुंभनाभिः
Ca for ऊर्णनाभिः.—P. 31. l. 3. (11, 19.) Instead of सनेम one MS. reads सुनेम. See
the Commentary. तरंतः, however, is âdyudatta in all the MSS.—l. 22. (11, 20.)
अर्बुदवधः सष्टमुक्तः ॥ अर्बुदवधः सष्टमुक्तः B. Ca. C. See Rv. I. 51, 6.

P. 32. l. 13. (12.) हरी इति MSS. हरी Âsv.—l. 32. (12, 1.) अस्मिन्यक्षे भवतेर्वात्येन ॥
अस्मिन्यक्षे प्रत्यये व्यत्ययेन Ca. अस्मिन्यक्षे प्रवेत्त व्यत्ययेन B.—l. 35. जायमान Nir. जात M 1. B.
Ca. Cf. Nir. SS. vol. iv, p. 86.—P. 33. l. 15. (12, 3.) स्रवणे ॥ स्रवणे M 1. Ca. उत्पवणे
B pr. m. प्रस्रवणे B sec. m. See Dhâtup. 26, 29.—l. 28. (12, 4.) जिघृक्षं ॥ जिघृक्षंतं
M 1. B. जिघृक्षंतं Ca, deest in Bm.—P. 34. ll. 3-5. (12, 5.) The whole passage from
नेम उ त्व to विश्वासमच is left out in Ca. The original reading in Ca seems to have
been तथा च मंचैर्नैद्रो असीति, but this is corrected into तथा च मंचे नैद्रो असीति, which
became the reading of the C MSS. In B, where this passage is preserved, mis-

takes occur towards the end ; the MS. has इत्यः । (अ in the margin) त तस्मात् अस्मा इन्द्राय स इन्द्रो.—l. 30. (12, 8.) For देवी read देवी with B. Bm.—l. 32. उभयविधा उभयमाहुयंति M 1. B. Ca. उभयविधाः अमिषाः श्रवः यं आहुयंति Bm.—P. 35. l. 30. (12, 12.) ये चेमेऽग्निमिविद्विषः ॥ ये च मेश इति द्विषः Ca. C. ये चेमेर्गवतिद्विषः B. Cf. Taitt. Âr. I. 9. अग्निमिविद्विषः is explained by Sâyana शिमिः कर्म कृष्यादिकं । तस्य विधातकाः शिमिविद्विषः । तद्विपरीता अग्निमिविद्विषः । कृष्याद्यनुकूलप्रवृत्तयो वायव इत्यर्थः.

P. 39. l. 13. (13, 8.) कर्ता हे B. Ca. कर्तः हे Bm.—P. 41. l. 2. (13, 13.) अंतर्णीतव्यर्थत्वात् C. B. अंतर्भावितव्यर्थत्वात् B sec. manu in marg.—l. 3. स सत्यः (?) ॥ सत्यं Ca. C. सत्यं B.

P. 42. l. 9. (14, 4.) निषोपः ॥ जने लोपः Ca. जवे लोपः B.—P. 43. l. 4. (14, 7.) पीरु-रवसस्य ॥ पीरु-रवस्य MSS.—P. 44. l. 2. (14, 10.) अच लोपोऽभ्यासस्तेत्यभ्यासलोपः । सः स्वार्ध-धातुक इति ॥ अच लोपोऽभ्यासस्वार्धधातुक इति Ca. B. Cf. Pân. VII. 4, 58, and 49.—l. 9. (14, 11.) ऊर्द्वं न । ऊर्ध्वं दीर्घमूर्द्वं कुसुलं Ca. In the margin Ca adds मूर्ध्वं न दीर्घं, which the C MSS. adopt, reading ऊर्ध्वं दीर्घमूर्ध्वं न दीर्घमूर्द्वं. B has ऊर्द्वं न । उदीर्घमूर्द्वं कुसुलं, उदीर्घं left out by Bm. The addition in Ca is taken from the Nirukta, III. 20 : ऊर्द्वं ऊर्द्वरमित्यावपनसोर्द्वरमुदीर्घं भवत्यूर्ध्वं दीर्घं वा । तमूर्द्वं न पृणता यवेनेत्यपि निगमो भवति । तमूर्द्वरमिव पूरयत यवेन. Roth has पूरयति, but the Nirukta and its Commentary have पूरयत, MSS. 1738 and 357. The same MS. 1738 reads also उदीर्घं like Sâyana, but the Commentator says, ऊर्ध्वं हि तदीर्घं भवति. But see now Nir. SS. vol. ii, p. 354. ऊर्द्वरम् उदीर्घम् ऊर्ध्वं हि तद् दीर्घं भवति.

P. 46. l. 19. (15, 7.) विभषजानुः A. Ca. विभषे जातः B. विषजानुः Bm.

P. 47. l. 28. (16, 2.) ऐकपद्यं ॥ एकपद्यं MSS.—P. 48. l. 17. (16, 4.) Read विद्वत्तरस्त्वं.—P. 49. l. 1. From 16, 6. to 23, 11. A is wanting.

P. 50. l. 26. (17, 3.) प्रथमं मुखं ॥ प्रथममुख्यं Ca. C. B. Bm.—P. 52. l. 4. (17, 7.) पूजयसि ॥ आ पूजयसि MSS.

P. 52. l. 32. (18, 1.) दशवक्तुः MSS.; Goldstucker rightly conjectured दशवक्तः.

P. 55. l. 24. (19, 2.) इति खराणि खसराणि ॥ इति ख इति खसराणि Ca and B; but ख इति is cancelled in B.—P. 57. l. 8. (19, 7.) मितां इत्य इति इत्यः. Instead of this Ca reads हिंसकस्यामुरस्य स्वमिति खरः. B has only हिंस्वरः. The words हिंसकस्यामुरस्य are evidently repeated from the preceding line, being an explanation of पीयोः. Therefore we have स्वमिति खरः together with हिंस्वरः, which leads naturally to a conjecture like मितां इत्य इति इत्यः, though it cannot be denied that something else also may have stood here in Sâyana's original. Rv. I. 174, 8, where the same words occur, नमो वधरदेवस्य पीयोः, no explanation is given.

P. 57. l. 33. (20, 1.) Read मनस इषया Ca. मनस इषया B. मनस ईषया Bm.—P. 58. l. 17. (20, 3.) फलस्य शमयिता B. Ca. C. यवयिता?—l. 21. एवमयं यवमानमूती ॥ एवं ययं यवमानं कृती Ca. एवमयं (corrected from एवं अयं?) यवमानं कृती B.

P. 62. l. 4. (22.) Read अतिशक्त्यर्थः.—P. 63. l. 23. (22, 4.) B. Bm insert श्वसा बलेन after प्राणं.

P. 64. l. 17. (23, 2.) C adds वसस्तेषु परं तेन इति उक्ताः, a gloss which occurs neither in Ca nor in B, and must therefore be ascribed to the later copyists of the C

MSS.—l. 25. (23, 3.) स्वर्गस्य संमकं; the MSS. have सर्वस्य संमकं. See, however, Rv. Bh. I. 96, 4.—P. 65. l. 11. (23, 5.) धरसः Bm. धरसो वा M 1. B. Ca. Some word may have been omitted; but see Rv. Bh. IV. 23, 7.—P. 66. l. 3. (23, 8.) बृहस्यते Bm. ब्रह्मणस्यते M 1. B. Ca.—l. 12. (23, 9.) गृह्णीमहे ॥ गृह्णीमहि MSS.—P. 67. l. 3. (23, 11.) यु मिश्रणामिश्रणयोः ॥ *मिश्रयोः B. Ca. M 1. The same applies to p. 87. l. 7. (29, 2.) and p. 97. l. 4. (33, 1.) Cf. Dhâtup. 24, 23.—P. 68. l. 9. (23, 15.) क्रतुमत् क्षात्रोपेतं etc. A. C. Bm. कर्मसाधनं च विभाति B.—l. 24. (23, 16.) After विद्वान् B has वृत्त्य, but it is cancelled. The Taitt. Br. has व्यावृत्त्य.—l. 33. (23, 17.) After हे ब्रह्मणस्यते all the MSS. (A. B. C), with the exception of Bm, have ब्रह्मणस्यति नहो महत अतस्य यज्ञस्य धर्तरि धारके यजमाने, and they omit त्वां to explain त्वा, which I have added after उत्कृष्टं. Bm has त्वा त्वां.—P. 69. l. 1. सरिण B. साधारणं A. Ca.—l. 3. भवेति B. Bm. भवति A. Ca.

P. 70. l. 31. (24, 3.) आवारकं ॥ आवारकं MSS. So also 26, 2. But see above 23, 18.—P. 71. l. 31. (24, 6.) अगच्छन् ॥ अगच्छन् MSS.—P. 73. l. 22. (24, 12.) ऐकपथं ॥ एकपथं MSS.—यद्येव शब्दस्य पूर्वपदे न MSS. Cf. Rv. Bh. I. 166, 12.—P. 74. l. 1 sq. (24, 13.) अतस्ते तमस्यदीयं यज्ञं ॥ अतस्ते तमस्यदीयं यज्ञः A. B. C.—l. 5. वशाया गोः ॥ वशायागे A. B. C. वशायाः यागे Bm.—l. 25. From 24, 15. to 31, 1. A is wanting.

P. 75. l. 23. (25, 2.) रयिं before घनं Bm only.

P. 77. l. 17. (26, 3.) संभरति वा Ca. संभरति B.—उक्त्वा inserted by conjecture.

P. 79. l. 18. (27, 4.) एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा ॥ एवंगुणविशिष्टा यहा वा B. एवंगुणविशिष्टा यहाणु वा C. Ca. The वा, which stands in all the MSS., shows that something is omitted, unless Bm has preserved the correct reading, namely: एवंगुणविशिष्टाः महानुभावाः असदं etc.—P. 80. l. 28. (27, 9.) अजीकाय सोचाणां (A. B. Bm; might it be अजीकाय सोचि वा or अजीकराय सोचाणां?—P. 81. l. 20. (27, 11.) तित्स्वरितं Pân. VI. 1, 185. तित्स्वरितः M 1. B. Ca.—P. 82. l. 6. (27, 13.) तसि कादिलोप इति ॥ तसिकादिलोप इति MSS. But see Pân. VI. 4, 149, 8.—P. 83. l. 2. (27, 16.) *संयन्तयोः Dhâtup. 28, 35. संयन्तयोः B. Ca. M 1.

P. 84. l. 10. (28, 3.) पूर्वमंभितांगवज्जवेन ॥ पूर्वमनांगवज्जवेन B. पूर्वमतांगवज्जवेन Ca.—P. 86. l. 19. (28, 11.) अवयुत्वं स्थितो is neither in B nor in Ca; it was supplied from II. 27, 17. Bm repeats literally the whole Commentary of that verse.

P. 89. l. 21. (30, 4.) कन्मत्ययः B. Ca. Un. III. 41 calls the suffix कक्.

P. 93. l. 2. (31, 4.) Read इगुपधलक्षणः. —P. 94. l. 2. (31, 7.) कामितानि ॥ कमितानि MSS.

P. 96. l. 20. (32, 8.) Instead of एवमुत्तरत्रापि योज्यं (A. Ca.) B and Bm have या सिनीवाली या राका या सरस्वती ता एता अङ्गे. The last sentence इन्द्रवज्जोत्यादि belongs only to A and C.

P. 96. l. 23. (33.) B, slightly differing from Bm, leaves out considerable portions of the Commentary. After प्रथमं सूक्तं B reads गुत्समद् अग्निः चिद्रुपं हृदः इन्द्रो देवता । आ ते पंचोना रौद्रमित्यनुक्रमशिका । तच्च प्रथमा । हे महतां पितः इद्र ते स्वदीयमस्यं दातव्यं सुक्ममेतु । आनच्छतु । तथा त्वं नोऽस्मान् सूर्यस्य संदृशः संदर्शनात्मा युयोधाः । मा पुचक्षार्जोः. Then in marg. “यु मिश्रणामिश्रयोः । कङि क्दांसः शयः सुः । कंदस्त्रुभयपेत्यार्द्धभातुकत्वेन कित्वाभावाद्गुणः । अर्वाति

शुभार्थात्तु वा चर्वेति श्रुतिः । नोऽस्माकं वीरो ” वीर्यवान्पुत्रादिरभिज्ञमेत । अभिमवतु । हे बद्ध etc.—
l. 25. Instead of गृ० सू० read आ० गृ०.—P. 97. l. 5. (33, 1.) शची ॥ शत्रुः A. B. Bm ;
Ca has शचीः, altered into शत्रुः.—Instead of पुत्रादिः Ca and A have पुत्री हि.—l. 12.
(33, 2.) B leaves out again several portions of the Commentary, principally the
grammatical explanations, and only slightly differs from Bm.—P. 99. l. 28. (33, 11.)
Read आ० गृ०.

P. 101. l. 13. (34, 1.) After चाक्षयितारः the C MSS., but not Ca, have यद्वा सर्वस्व
जगतो धारयितारः.—l. 15. लिटः ॥ लटः A 2. Ca. M 1.—l. 18. भृम्याख्यो ॥ भृमिषाख्या A. C,
deepest in B.—P. 102. l. 7. (34, 3.) कर्णेः कर्तेर्मध्यप्रदेशः ॥ कर्णेः कर्तेर्मध्यप्रदेशः A. Ca. कर्णेः कर्तेः
मेध्यप्रदेशः B. कर्णेः मध्यप्रदेशः Bm. कर्णेः कर्मेर्मध्यप्रदेशः C.—l. 8. समानमनस्काः ॥ समानवचस्काः
A. B. C.—l. 19. (34, 4.) अनवधराधसः etc. B, which still contains an abbreviated
text, reads अनवधं भंशनरहितं राधो धनं येषां ते बज्रव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं. The
words from नञ् to the end are marked with two dots over the line, which indicates
that they were to be omitted. But as they are evidently taken from the text
which we find in A and C, we may conclude that the shorter text of B for the
last two leaves is the result of an intentional abbreviation.—l. 20. Instead of
पा० ६. read म० ३. The Mahābhāṣya has उपकरणेऽन्येष्वपि दृश्यते. The Kāśikā has
the same in the text, but gives अन्यचापि as var. lect.—P. 105. l. 5. (34, 13.) शब्दकारि-
मिवीणास्त्रीर्वीणाविशेषैः A. B. C. वाणविशेषैः Bm. शब्दकारिमिः चोष्णास्त्रीर्वीणाविशेषैः ?—l. 8.
चित्तयंतः A. B. C. चित्तयंतः Bm. चिन्वतः or सिंचतः ?

P. 106. l. 20. (35, 2.) विश्वानि ॥ विश्वा A 2. B. Ca. विश्वामि Bm.—P. 107. l. 18. (35, 5.)
अंत्यादेशः ॥ अंतादेशः A 2. B. Ca.—l. 21. B, which is complete again, adds हि पूरणः at
the end of verse 5. Bm has the same addition. At the end of verse 8, B again
adds चः पूरणः, and Bm च पूरणः.—P. 109. l. 18. (35, 12.) समानखानाय ॥ समानाखानाय
A 2. B. Bm. Ca. But see II. 28, 10. Nirukta VII. 30, Roth reads समाना, but
the Calcutta edition has समान० without any various reading.

P. 110. l. 20. (36.) उपरिष्ठादेव ताः ॥ उपरिष्ठादेवताः A. B. C.—l. 21. उपरिष्ठात्पृष्ठं Āsya-
lāyana. उपरिष्ठादुच A 2. B. Ca. —P. 111. l. 24. (36, 4.) निषद् Bm. निषीद् A 2. B.
Ca. M 1. Sāyana may have read षीद् for षद् in the text.

P. 114. l. 22. (38, 1.) चेमे अभजत् A 2. B. Ca. चेमे अभजत् Bm.—P. 115. l. 13. (38, 4.)
The MSS. of the text have चदर्धः or चदर्हः; Sāyana चदर्दः.—P. 116. l. 10. (38, 7.)
After चरखेषु the MSS. have यथा.—l. 11. देवस्य सवितुः B. Bm. ईशः A. Ca. C.

P. 118. l. 12. (39, 3.) Sāyana must have read प्रथमा । आ । गंतं । in the Pada,
though Bm has अभिमुखं गंतं आगच्छतं.—l. 30. (39, 5.) हस्ता इव हस्ताविव A 2. Ca. Bm.
हस्ताविव corrected to हस्ता इव B. The reading हस्तेव for हस्ताविव seems a mistake,
occasioned by पादेव, and by हस्तेव in verse 7.—P. 119. l. 5. (39, 6.) मधु मधुररसवत् Bm.

P. 120. l. 17. (40, 3.) द्वादश Ait. Br. द्वादश वै MSS.

P. 125. l. 25. (42, 2.) प्रबलः मा सुपर्णः पक्षिविशेषो मा वधीत् मा हिंसीत् तथेषुमान् etc.
A 2. Ca. (मा सुपर्णः Ca in marg.). The text is taken from B; both B and Bm have
उत् अपि च. Sāyana seems to have read उत्त for उत्.

P. 126. l. 5. (43.) Sāyana does not quote the last words of the Anukr. एता-
भ्यामुर्विरध्वनि वाञ्छमानं श्रुतं तुष्टाव. See Anukr. M. pp. 14 and 104.—l. 12. जीतं च ॥
जीतस्य A2. Bm. Ca. जीतस्य B. But srauta is the name of a Sāman.

The Khilas will be given separately in the last volume.

MANDALA III.

Sāyana passes over what Kātyāyana says about the race of Visvāmitra : कुशि-
कस्त्विवीरधिरिद्रुतुखं पुत्रमिच्छन्प्रह्वयर्थं चचार । तस्यैन्द्र एव गाधी पुत्रो जज्ञे गाधिर्नो विश्वामित्रः स तृतीयं
मंडलमपश्यत्. According to Shadgurusishya this preamble was meant to vindicate
the Rishitva of the family of Visvāmitra : सत्यपवादे स्वयमुषित्वमनुभवतो विश्वामित्रगोत्रस्य
विवक्षयेतिहासमाह. Cf. Anukr. M. p. 104. This was probably the reason why
Sāyana left it out.

P. 127. l. 13. (1, 1.) शशमानो वरतीति MSS. Cf. Naigh. III. 14.—P. 131. l. 13.
(1, 16.) वटिवयुक्तन्यायेन (?) A. C. नविवयुक्तन्यायेन B.—l. 15. वा योज्यं MSS.—l. 20. (1, 17.)
प्रज्ञापकं दमूनाः रक्षांसां दममनाः खं etc. Bm.—P. 132. l. 12. (1, 20.) Instead of सोषाणि वा
Bm has महान्ति.

P. 133. l. 19. (2, 1.) तस्यै चपये B. Bm.—l. 29. (2, 2.) प्रमाधनः C. Bm. प्रधानः A. Ca.
प्रमाधनः B, but altered into प्रधानः.—P. 135. l. 2. (2, 7.) अग्निं अधारय (meant for
अध्वराय) यागाय अधारयन् Bm.—l. 20. (2, 9.) अनुयाजा ॥ अनुयाजा B. अनुयाज A2. Ca.
M1. Cf. Ait. Br. I. 11; Taitt. S. VI. 1, 5, 4.—P. 136. l. 12. (2, 12.) स्वरोहिन्निः ॥
स्वदेशोभिः A. C. स्वरितोऽभिः B, deest in Bm.—l. 28. (2, 14.) बृहत् ॥ महत् A2. B. Ca. M1.
बृहत् महत् Bm. Perhaps Sāyana read महत् for बृहत्.

P. 137. l. 22. (3, 2.) Read रोदसी रोदखोः.—l. 24. Instead of धियावसुः प्रमया व्याप्तः,
which is in B and Bm, A and C read विभावसुः प्रमया व्याप्तः. A in the text of the
hymn has धियावसुः.—P. 138. l. 6. (3, 4.) च after विमानं by conjecture.—l. 13. (3, 5.)
यस्येति तं ॥ यस्येति वा तं A2. B. Ca. M1. यस्य तं Bm.—l. 21. (3, 6.) From देविः to पुरुषेशसं
left out in A2 and Ca.—P. 139. l. 9. (3, 8.) After क्षुतिभिश्च B. Bm insert सदा.

P. 140. l. 5. (4.) स्वपुर्वाज्या तन्न इत्येषा ॥ स्वपुर्वाज्ये वमित्येषा A. C. स्वपुर्वाज्येषु वमित्येषा B,
पु struck out man. sec.—l. 21. (4, 2.) शरीराणां न पातयितः ॥ शरीराणां न पातः B. शरी-
राणां पातः A. C. अने Bm.—P. 141. l. 13. (4, 5.) प्रविचरंत । प्रविचरंतु C. विचरंत प्रविचरंतु
A. Ca. अभिविचरंत । प्रविचरंतु B. अभिप्रविचरंत प्रविचरंत प्रविचरंतः Bm.—l. 18. (4, 6.) नक्तो-
वसी B sec. man. नक्तोषासी A2. B. Ca. उषासी Bm.—l. 29. (4, 7.) एवाङ्गः Bm. एवमाङ्गः
A2. B. Ca. M1.—P. 142. l. 3. (4, 8.) मनुष्यैश्च संगता त्व-इत्या A. Ca. मनुष्यैश्च संगत् C.
मनुष्यैश्च संगता इत्या B. Bm.—l. 5. Read अर्वागामिसुखमेतद्वर्हिः सदंतु । आसीदंतु ॥ अर्वागामिसुखं
एतद्वर्हिः सदंतु । आसीदंतु A. आयागतिमुखं एतद्वर्हिः सदंतु आसीदंतु Ca, but with a marginal
correction in black ink, अर्वागामि°. आयागतिमुखं एतद्वर्हिः सदंतु आसीदंतु C. आयाति अर्वाक्
आभिसुखं देवीरिदं एतद्वर्हिः सदंतु आसीदंतु B. अर्वाक् आभिसुखं देवी इदं एतद्वर्हिः सदंतु आसीदंतु
Bm.—l. 10. (4, 9.) रराणो Bm. विरराणो A2. B. Ca. M1.—l. 23. (4, 11.) P2. P3 read
आसां.—l. 24. Sāyana seems to have read अर्वाक् for अर्वाङ्.

P. 142. l. 29. (5.) *सूक्तचयस्य ॥ *सूक्तचयस्य A. C. B.—P. 143. l. 10. (5, 2.) सोमेभिः सोषिः

Bm.—P. 144. l. 10. (5, 6.) तत् पदं ज्वालं अमयुक्त्वा Bm.—इत् पूरणः B. Bm at the end.—P. 145. l. 11. (5, 10.) परि समीधि Bm.—समेध by conjecture; समेधत A. Ca. Bm, as from a verb एधति; B has समेध, सै being expunged, and त inserted in marg. after ध.

P. 146. ll. 4–6. (6, 2.) B. Bm insert अथ before किंच, उत after उक्तः (Bm omits उक्तः), and add नु पूरणः at the end.—P. 147. l. 21. (6, 8.) At the end B adds वा पूरणः, Bm वाः पूरणः.—l. 28. (6, 9.) वलार्थं अलार्थं वा A. Ca manu sec., deest in C. B. Bm read सोममुद्दिश्य instead.

ASHTAKA III.—From the beginning of the third Ashtaka to the end of the eighth a new MS. comes in, E. I. H. 1861–1864. It was bequeathed in 1822 by Dr. Taylor to the Honourable Court of Directors; and as it was procured at Bombay, we might expect that it belonged to the B class. It is indeed but a repetition of the same MS. which we have in B1. 2. 3, and therefore of no importance for the restitution of the text. The mutual relation of the different MSS. may be seen from the beginning of the third Ashtaka.

B 1 has श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

B 3 has श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

B 4 has श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

A 2 has श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ वागीशाद्या इत्यादि ॥

Ca has श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C 2 has श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C 4 has श्रीगणेशाय नमः ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C 5 has श्रीगणेशाय नमः वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

P. 150. ll. 7 and 8. (7, 2.) Instead of रोधि and रोधार्यो (see Dhâup. 17, 11) A 2. Ca have रोधि and रोधार्यो. From दिवं to वर्तते left out in B.—l. 31. (7, 3.) Instead of चित्ति संज्ञाने read कित् चाने. So has B. Cf. Rv. Bh. I. 25, 11. A 2 has चित्ति; Ca has चित्ति, चि being corrected to कि in marg., but कि expunged again.—l. 34. The Unâdi-sûtra is given differently by the different MSS. A has अत्यविचमितमिरमिपनिपतिभ्यः; C अत्यविचमितमिरमिपनिपतिभ्यः; B अत्यविचमितमिरमिपतिभ्यः.—P. 151. l. 5. (7, 4.) अवलं वलिनं कुर्वत्यः B. अवलं वलिं कुर्वत्यः A. अपि वलिनं कुर्वतः C. अपि वलिनं कुर्वत्यः Bm.—l. 9. समू खंभनं तमिहंतं A. समू खंभनं तमिहंतं C. समू खंभनं तमिहंतं B.—P. 152. l. 6. (7, 6.) चुषिर् Dhâup. 17, 1. चुषि MSS.—l. 10. व्याजर्त्तिभ्यः कुरिति क्तुः Ca; A has व्याजर्त्तिभ्यः कुरिति क्तुः, the words between having been omitted. व्याजर्त्तिभ्यः कुरिति क्तुः B. No rule is found in the Unâdi-sûtras by which अक्तुः is explained. अक्तुः is explained there by itself, without अक्तुः; Un. I. 72. In the next passage where अक्तुः is discussed by Sâyana, he considers it as a bâhulaka formation; III. 17, 1. अज्यत एमिरिति बाहुलकत्वात् क्तुः करणे । कित्वादुपधात्तोपः । प्रत्ययस्वरः.—l. 20. (7, 7.) संबन्धीनि from C.—l. 21. अपिः प्रसादाद्देवा यज्ञान् लब्धवन्तं A. C. अपिः प्रसादाद्देवविर्लब्ध-याज्ञवन्तो देवा यज्ञान् लब्धवन्तं B.—l. 23. प्रकृतिस्वरत्वं A. B. पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं C.—l. 34. (7, 8.)

मृषी मर्षे Dhâtup. 6, 18. मृषि मर्षे B. Ca, deest in A 2.—P. 153. l. 18. (7, 9.) मिरि-
त्वमुत्ती अत्रेति रश्च ॥ निदित्वमुत्ती अत्रे रश्च इति A 2. Ca. Instead of रश्च B and Ca
sec. m. have रश्च. The corruption of the text is caused by mixing up the two
sûtras Un. IV. 46 and II. 75.—P. 154. l. 1. (7, 10.) उष दाहे B. उष मृष दाहे A. C.—
l. 10. (7, 11.) गवादिपशून् संपादयिषीं A. B. गवादिपशूनां प्रदायीं C. गवादिपशूनां संपाद-
यिषीं Bm.

P. 154. l. 19. (8.) Ca has a marginal note on leaf 8^b. The words are एरुकाश्च
इति यण् । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । अनुष्टुप् । ईषद्भुःसुषु स्ख इति विधीयमान. They are pre-
ceded by a २, and in the second line there is a mark between सूक्तस्व and यूपो. It
is clear that these words did not come from the kalam of Sâyana; and as neither
A nor B has them, they were most probably an incidental remark made by a
Brahman as he was reading or explaining the Veda. All the later C MSS. have
inserted this line between सूक्तस्व and यूपो.—l. 20. यूपी वा C. यूपी वा A. B.—l. 23.
यूपपरिव्ययणे C. यूपपरिव्ययमाणे A. B. Some words seem to have been omitted; we
expect यूपपरिव्ययणे युवा सुवासा इत्येषा । यूपे परिव्ययमाणे युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परि-
दध्यादिति सूचितत्वात्.—l. 25. यूपेकादशिन्याम° C. यष्टेकादशिन्याम° B. सवेकादशमन्या° A.—
l. 32. (8, 1.) देवसंबन्धिना मधुना deest in A. B.—मधु दिव्यं Ait. Br. दिव्यं मधु MSS.—P. 155.
l. 4. प्रत्ययस्वरेण मधोदात्तः B. प्रत्ययस्वरेणादुदात्तः A. C.—l. 16. आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः ।
दधसाद्योश्चेति भयभावः A. B. In Ca all except the last word भावः was omitted, but
supplied by a marginal note. The other C MSS. have inserted the words in
their proper place.—l. 17. चियंति निवसंत्यस्मिन्नित्यधिकरणे घः ॥ चियंति निवसंति अधिकरणे
क्तः A and B, except that B has something like ष्वः instead of क्तः. Ca had the
same reading as A, but it was corrected by marginal notes into the reading which
has been adopted in the text.—The words from निवास to °इकारः are omitted in A;
those from उपस्थे to पूर्वपदांतोदात्तत्वं are omitted in A and Ca, but Ca has added
them in the margin.—P. 157. l. 23. (8, 6.) अचटेषु Bm. Ca in marg. अचटेषु B. आचटेषु
B 2 sec. m.; left out in A.—l. 29. स्वधितिः खड्गः ॥ स्वधितिः ब्रह्मः A. C. स्वधितिः ब्रह्मः B.
Perhaps the original MS. had स्वधितिः ब्रह्मः, which might have given rise to the
reading of ब्रह्मः.—P. 158. l. 6. (8, 7.) इति चिचं यक्षः ॥ इति चिचं MSS.—l. 10. The MSS.
agree in deriving चंतु from इण् गती; but the इकारलोपः, which they likewise agree
in (except that A has नु इकारलोपः), shows that it was derived from ची, which in
the Dhâtupâtha is 24, 39, while इण् is 24, 36. From ची we should get चियंतु, and
by इकारलोपः, चंतु. Sâyana may possibly have given two derivations; one from
इण् गती, which would give चयंतु, and with व्यकारोपजन, चंतु; and a second from
ची गति°, making चियंतु, and by इकारलोपः, चंतु.—l. 34. (8, 9.) दीप्तानि वासांसि A. C.
दीप्तानि रश्मिणां वासांसि B.—P. 159. l. 5. बह्वृत्पार्थात् Pân. V. 4, 42. बह्वृत्पार्थात् MSS.—
l. 12. (8, 10.) प्रतिमुक्तकटाः B. अमुक्तकटाः A. प्रमुक्तकटाः Ca pr. m. प्रतिमुक्तकटाः Ca
sec. m. Bm. The latter is the correct reading.—l. 24. (8, 11.) सहस्रवल्गुः सहस्रशब्दाः
संतो A. B. C, but Ca adds in marg. पुत्रपौत्रादिसंतानपरंपरया सहस्रशब्दः.—l. 29. पादादित्वा-
दनिघातः A. B. C, but Ca sec. m. यदुक्तयोगादनिघातः.

P. 160. l. 4. (9, 1.) सुदीदिति ॥ सुदीधिति A. B. C, but B 2 sec. m. सुदीदिति.—
l. 16. (9, 2.) वना काननानि. Ca in marg. and Bm add रचितं.—मातृरपो Ca marg.
Bm, deest in A. B.—l. 30. (9, 3.) तदुचितफलप्रदानेन B. ते दुचित । फलप्रदानेन A. C.
दुचित फलप्रदानेन Ca sec. m.—l. 31. सखी मेने A. C. सखी मिचले B.—P. 161. l. 24. (9, 5.)
Read द्वितीयाटीः स्निह.—P. 162. l. 3. (9, 6.) विश्वान् । विश्व प्रवेशन etc. The text has
been restored according to the Unâdi-sûtras I. 151. B has अग्निपुषिणिटिरणिः कणि-
खणिवशिभ्यः. In A the whole explanation is missing; C has a number of corrections
sec. manu, most of which are unintelligible. See also Rv. Bh. III. 7, 2.—l. 5.
वसादयः ॥ शसादयः A. B. C. Cf. Rv. Bh. I. 39, 1.—l. 6. वसादित्वात् ॥ वासादित्वात् A. C,
but Ca sec. m. वाप्सादित्वात्. B reads शाखादित्वात्, evidently a later correction.—
l. 13. (9, 7.) कंदयति कंदयति C. B 1. कंदयति कंदयति A. B 2. Naigh. III. 14 has कंदति
कंदयति, with the various reading कंदयति.—l. 15. यद्यस्मात् ॥ यस्मात् A. B. C. After
काल एव B adds यत् यं.—दीप्यमानं त्वां पशवो A. C. Bm. दीप्यमानं अमिमतफलपशवो B.—
l. 16. पञ्चादित्वात् फलं B. A. C. Bm omit फलं.—l. 17. इत्यस्माद्वातोऽपरि रक्त्वा A. C. ०द्वातो
रक्त्वा B.—l. 18. ०श्लीत्यादिना ॥ ०श्ल्यादिना A 2. B. Ca.—l. 19. अपावरणे A. Ca. अपावरणे
Ca sec. m. अपवारणे B. This is the correct reading; see Dhâtup. 34, 27.—P. 163.
l. 1. (9, 8.) अस्मादस्यत् inserted from the margin of Ca.—l. 8. (9, 9.) चीणि शता चीणि
शतानि Ca, चीणि शता being inserted in the margin. B. A have only चीणि शतानि.
In the next following words ची सहस्राणि is omitted by B, but given by A. C.—
l. 13. चयस्त्रिंशविति A. चयस्त्रिंशविति Ca, and sec. m. ०शदिति. चयस्त्रिंशवेति B.—l. 15.
चयाणां दशतां, as before दशानां दशतां. चयाणां दशतानां A. C. चयाणां दशानां B.—l. 17.
शुदंशोर्गुदश्च ॥ शुदशोर्गुदश्चेति A. C. ०धातोर्गुदश्चेति B. Cf. Un. I. 156, Uggvaladatta.—
l. 20. वाक्यत्वगुवृत्ती चादित्वात्निघाताभावः ॥ वाक्यत्वगुवृत्ती इतश्चेदित्वात्निघाताभावः A. वाक्यत्वगुवृत्ती
इतश्चेदित्वात्निघाताभावः C. B, omitting this explanation, substitutes भिन्नवाक्यत्वात्निघा-
ताभावः, which the margin of Ca has likewise, with the var. lect. अमिन्न०.

P. 164. l. 29. (10, 5.) इति यप्रत्ययः B. इति प्रत्ययः A. C.—l. 31. The words from
विभ्रते to the end are omitted in A. Instead of भृञ् भरणे read दुभृञ् धारणपोषणयोः
with B. The passage is given in Ca in marg., and it reads विभ्रते । भृञ् भरणे । जुहो-
त्वादि भृञामित्यभ्यासस्य इत्ये etc.—P. 165. l. 3. (10, 6.) सुतिरूपास्ता वाचः A. C. Bm. सुतिरूपा
वाचः B.—l. 5. अस्मात्पातृदिवचिरिचीत्यादिना ॥ अस्मात्पातृदिवचिरिचीत्यादिना A. Ca pr. m.
अस्मात्पातृदिवचिदिचिचीत्यादिना Ca sec. m. अस्मात्पातृदिवचिरिचीत्यादिना B. Cf. Un.
II. 7.—l. 11. (10, 7.) यष्ट्यान्वादीन् A. B. C. यष्ट्यान्वादीन्वादीन् Ca sec. m. यष्ट्यान्
अग्न्यादीन् Bm.—l. 21. (10, 8.) शोभनसामर्थ्येपेतं दानभोगार्हं धनमस्मै अस्मभ्यं दीदिहि । यदा
शुभतेजोयुक्तं सुवीर्यं. This passage has been supplied from the margin of Ca; it was
probably left out owing to the repetition of the word सुवीर्यं.—l. 24. समीपवर्ती भव
Ca sec. m. Bm. समीपवर्तसि A. C. समीपे वर्तसि B.—l. 28. ०त्वाद्गुणः A. B. C. ०त्वाद्
गुणाभावः Ca sec. m.—P. 166. l. 1. (10, 9.) मघनरूपेण A. B. महंघनरूपेण Ca sec. m.—
सोमायाजतिभिः A. B. C. सोमायाजाजतिभिः Ca sec. m. Bm.—l. 7. उपधावृद्धिः supplied
from the margin of Ca.

P. 167. l. 1. (11, 3.) तेजोऽस्माकाग्ने इक्षमानस्य तमसस्वरणि हि । तारकं खलु । B. तेजः

आकाशदृश्यमानस्य तमसः। तरणि हि ररेकं खलु A. तेजः (तरणि हि माकारौ तरणस्वभावं सर्वत्र प्रसङ्ग-
स्वभावमित्यर्थः। यद्वा गमनस्वभावं तेजः marg.) चख आकाशे दृश्यमानस्य तमसस्वरणि ररेकं खलु (चख
कारौ दृश्यमानस्य तमसस्वरणि तावह खलु sec. m.) Ca.—l. 2. गतिभ्यः Un. II. 4. गतिभ्यः MSS.—
l. 14. (II, 5.) तत्कर्मणि A. B. C. तत्तत्कर्मणि Ca sec. m.—l. 16. दंमु दंभने दंभेति A 2. Ca
pr. m. दंमु दंभने दंभेति B. दंमु दंभे दंभेति Ca sec. m. But see Dhātup. 27, 22 ;
Pān. III. 1, 124, 3; Rv. Bh. I. 31, 10; X. 118, 6.—न दाभ्योऽदाभ्यः ॥ न दाभ्यः A. B. C.
अदाभ्यः Ca.—l. 25. (II, 6.) अत एव from Ca marg.—l. 30. The words कित्वाभ्यामावः
to किप्रत्ययः inserted from the margin of Ca. B 2 has तुः सौचो धातुः किप्रत्ययः as a
marginal note.—l. 31. श्रूयतेऽजमिति Ca sec. m. श्रूयते कमिति A. Ca pr. m. श्रूयतेः कर्मणीति
B. श्रूयतेऽजमिति?—P. 168. l. 1. (II, 7.) प्रीच् तर्पणे Dhātup. 34, 30. प्रीच् तर्पणे Ca
sec. m. प्रीच् प्रीणते A 2. Ca pr. m. प्रीच् प्रीणते B.—Instead of भक्षमिति (so has B)
read भोक्तृमिति with Ca; भेक्षमिति A 2. Ca pr. m. Cf. Rv. Bh. I. 2, 4.—l. 17. (II, 9.)
वाजेषु युजेषु A. B. C. वाजेषु यज्ञेषु Ca sec. m.

P. 168. l. 27 sqq. (12.) The words between सूचि० and ०यलुचः are omitted in A.
The Viniyoga of verse 4, तोशा वृचहणा, is omitted in A, B, and C, but supplied by
Ca in the margin. Âsv. V. 10, 28, however, has not इत्यावाक्सिः, but इति तिस्रः.—
P. 169. l. 1. (12, 1.) यद्वा to पितृत्वं missing in B.—l. 15. (12, 2.) अनादेशप्राप्ती A. B. C.
अनादेशे प्राप्ते Ca sec. m.—l. 20. (12, 3.) उचितफलप्रदानोपकंदकौ Ca sec. m. ०प्रदानेन
पापकंदकौ B. ०प्रदाने पापकंदकौ A. C.—l. 25. इति टेरेखं ॥ इती टे एखं B. इतीर एखं A. Ca.
इतीर एखं परकूपत्वं Ca sec. m.—l. 30. (12, 4.) The words from परस्त्रापेक्षया to दातारौ
are supplied from the margin of Ca. B has the same, but omits परस्त्रापेक्षया
जयशीलौ. The same explanation occurs in Sâyana's Commentary on the Sâma-
veda.—l. 34. शीङ्कुशिर्हजिचिखधृभ्यः Unâdi-sûtra. उद्दिशिर्हजिचिखधृभ्यः A. C. शीङ्-
दृशिर्हजिचिखधृभ्यः Ca sec. m. दृशिर्हजिचिखधृभ्यः B 1. दृशिर्हजिचिखधृभ्यः B 2.—
P. 170. l. 7. (12, 5.) Sâyana seems to have read ह्ये for ह्यः of the Pada.—l. 10.
उकथं येषां ते ॥ उकथमेषां A. B. C, ते added in the margin of Ca.—l. 16. (12, 6.) दासयंत्यु-
पचयंततीति दासा उपचययितारः Ca sec. m. दासयंति उ दासा उपचययितारः A. दासयंति इति।
उ दासा उपचययितारः C. दासयंति इति दासा उपचययितारः B.—l. 29. (12, 7.) त्तिचक्षौ च संज्ञा-
यामिति from the margin of Ca.—l. 32. (12, 8.) परस्परमवियुज्य ॥ परस्परं वियुज्य A. B. C.—
l. 33. सहेव वर्तमानत्वं B. स्वाहि च वर्तमानं A. C.—P. 171. l. 5. (12, 9.) शत्रुन्परिभूषयः Ca
marg. शत्रुन्परिभूषयः A. B. C.

P. 171. l. 8. (13.) वैश्वामित्रश्चषमस्वार्धमपिदेवताकम् added from B.—l. 9. The words
from विश्वामित्रपुत्र to the beginning of the first verse are omitted in B.—l. 17.
(13, 1.) वो युष्मत्संबन्धिने A. B 1. Bm. C. नो अस्तत्सं Ca marg. नो युष्मत्सं B 2.—l. 18.
वृद्धतमं प्रभूतमिदं स्तुतिरूपं स्तोत्रशस्त्रादि वोकथ्यजातं A. C. वृद्धतमं इदं प्रभूतं स्तोत्रं B.—प्रार्च
उच्चारयत B, and Ca sec. m. प्रार्च उच्चारय A. C.—l. 28. (13, 2.) अग्नेः प्रकाशकत्वेन A. C.
प्रकोशकत्वेन B 1. अग्नेः प्रयोजकत्वेन B 2.—l. 30. From ०हविषां प्रदानृत्वेन to हविर्वहं only in
B, and in the margin of Ca.—P. 172. l. 5. (13, 3.) कालापरार्धेन A. C. कालोपरोधेन B;
left out in Bm.—l. 7. यः is omitted in all the MSS.; Bm only reads अत एव सः
अग्निः सर्वस्य नियंता खलु किंच यः अग्निः etc.—l. 8. वो युष्मत्संबन्धिने B. वः संबन्धिने A. C.—l. 9.

आहुतिप्रदानेन Bm. प्रधानेन B. ऽसदानेन A. C. ऽपदानेन Ca sec. m.—P. 173. l. 20. (13, 7.) बलारोग्यप्रदं गवादिकं ॥ बलारो-पदं गत्वादिकं A. C. बलीरोपादयं गत्वादिकं B. बलारोग्यपदं गवादिकं Ca sec. m.

P. 174. l. 8. (14, 1.) तस्य पित्वादगुदात्तले धातुस्वरः ॥ तस्य पित्वादगुदात्तसरे धातुस्वरः B, and Ca sec. m. तस्य पित्वादगुदात्तले प्रत्ययस्वरः A. C.—l. 10. After छर्दि° A gives part of the explanation of the fourth and fifth verses, from शोचिषा दीप्त्या to मनसा चतः. Ca had the same, but the superfluous passages were remarked in time, and partly cancelled by the copyist.—l. 26. (14, 2.) सदेरप्रतेरिति A 2. Ca. सदिरप्रतेरिति B.—P. 175. l. 8. (14, 4.) वहति B, and Ca sec. m. वदति A. C.—P. 176. l. 13. (14, 7.) अकर्म etc. The whole grammatical explanation omitted in B.

P. 176. l. 19. (15.) काव्य उत्कील° Ca sec. m. काव्योत्कील° A 2. Ca pr. m. M 1; deest in B. Cf. Anukr. M. p. 15.—°गोचोत्पन्न उ° ॥ °गोचोत्पन्नो° MSS.—P. 177. l. 26. (15, 3.) उरित्यगुवृत्तौ ॥ उदित्यगुवृत्तौ A. B. C.—P. 178. ll. 4 and 11. (15, 4.) The MSS. of the Comm., excepting Bm, read दीदिहि (l. 11, Ca has दिदीहि), but Sâyana explains दिदीहि.—l. 9. पुल्लेन हः inserted from C.—l. 13. सुभगायं च ॥ सुभग मंच A 2. Ca. मंच B. Cf. Ganap. 28, 14; Rv. Bh. I. 36, 17. 48, 9. 92, 15. 112, 25; X. 116, 2.—l. 24. (15, 5.) सन्निः संनिद्धः A. B. सन्निः संभक्ता सं[त]जनीयो वा यद्वा सन्निः संस्नातः त्वं संनिद्धः C.—l. 26. धान्यादिकं B. धन्यादिकं A. धनादिकं C; Ca marg. adds गंध्यादिकः after रथो.—l. 29. सन्निः षस स्वप्ने B. षस स्वापे A. सन्निः षसनतेः स्नातेर्वा किं लिङ्गुच्चावात् दिवचने षस स्वापे Ca.—In the third Ashtaka Ca must generally be taken as the sole representative of the C' class, because the text of the other C MSS. was mixed by the copyists, and sometimes taken from C, sometimes from A. The other C MSS. are therefore of little value for determining the original text of Sâyana; and, except where the contrary is stated, C is henceforth to be regarded as the mark of Ca.—P. 179. l. 3. (15, 6.) तथा मर्तस्य शचोर्दुर्मतिः A. B. तथा मर्तस्य मनुष्यस्य अस्य दुर्मतिः C. अस्य being a correction (sec. m.) instead of शचो as it seems.—l. 4. पा पान इत्येतस्य A. B. पेने प्यायतेर्युङ्लुगस्य लोटि शपो लुगभावच्छादसंः पा पान इत्यस्य C.—l. 6. आमंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन ॥ आमंचितस्याविद्यमान A. आमंचितस्याविद्यमानत्वेन [विद्यमानत्वेन added in marg.] C. आमंचितस्य विद्यमानत्वेन B.—उत्तरत्वाभावात् A. C. °भावेन B.

P. 179. l. 24. (16, 1.) तत्त्वामित्वात् omitted in B.—P. 180. l. 3. (16, 2.) पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संग्रामेषु ॥ पृतनासु सेनासु तद्वर्चितेषु [तत् दुरक्षितेषु Bm] संग्रामेषु B. पृतनासु सेनासु तत् दुरक्षितेषु चितेषु संग्रामेषु A. पृतनासु [सेनासु क्षिपेषु marg.] सेनोपलक्षितेषु संग्रामेषु C.—l. 4. The words between आत्मनो and आत्मनो wanting in A. B.—l. 9. उत्तरपदादेष्टुं चेति A. B. C. उत्तरपदादेश इत्यमिति Mahâbhâshya VI. 3, 109, 5.—l. 32. (16, 4.) पुरोडाशादिहविर्भारसहजशीलः A. B. °हविर्भागस्य सहजशीलः C.—l. 34. यद्वा विद्यानि to पूर्ववत् taken from Ca, where it stands immediately after आनयति, but is struck out by a later hand.—P. 181. l. 4. विश्वत्वादेषु to the end only in Ca prima manu.—l. 9. (16, 5.) Ca inserts अदानाय after दारिद्र्याय.—l. 10. From तथावीरतायै to किंचास्मान्निदे omitted in A. From अवीरशब्देन to मा कुक्ष तथास्मान् omitted in B.—l. 13. देषां च ॥ देष्यं B. देषा च A. देषान् C.

P. 182. l. 11. (17, 1.) After घृतनिर्गिक् C pr. m. has निर्गिति रूपनाम। दीप्तरूपः. Cf. Rv. Bh. II. 35, 4.—l. 14. बाहुलकत्वात् क्तुः॥ बाहुलवा क्तुः A. C. बाहुलवात् क्तुः C sec. m.; B has अथ्यति घेमिरिति वा॥ all the rest wanting.—l. 30. (17, 2.) चन्द्राख्येनांतोदात्तः A. C. चन्द्राख्येनांतोदात्तः may have been the original text. B omits the grammatical explanation of this verse.—P. 183. l. 5. (17, 3.) प्रजामेका etc. The passage is partly corrected after the text of the Âtharvāna VIII. 9, 13, where, instead of the first रचति, we read जिन्वति. प्रजामेका रचत्यूर्वजमेका रचन्न तमेका रचतीति A. C pr. m. प्रजामेका रचात्यूर्वजमेका च तामकारचतीति C sec. m. From यद्वा to तामिद्वयो left out in B.—l. 22. (17, 4.) वार्त्ताहारी C. वार्त्ताकारी A. अन्नकारी B 2. वान्नकारि B 1.—l. 23. दीङ् Dhātup. 26, 25. दी A. B. C.—l. 26. पादादित्वात् निघातः॥ पादादित्वात्निघातः A. B. C.

P. 185. l. 7. (18, 2.) संप्रसारणबलीयस्त्वान्निघातः A. C. संप्रसारणबलीयस्त्वान्निघातः B; cf. Mahābhāṣya VI. 1, 17, 2.—l. 17. (18, 3.) वंदमानस्त्वं सुवन्नहं C. वंदमानस्त्वं वंदनमहं A. वंदमानस्त्वा वंदमानेहं B 1. वंदमानोऽहं B 2 sec. m. वंदमानस्त्वं वंदनं क्रियमाणोहं Bm.—l. 18. तावदेहि A. C. Bm. तावदेहि B.—l. 19. इध्मः B. इध्मं C. इध्म A.—l. 32. (18, 4.) विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नेषु (विश्वामित्रं misprint) from C.—l. 33. एक एकस्मिन्बहुवचनं A. एकः एकस्मिन्बहुवचनं B. एकस्मिन्बहुवचनं C.—l. 35. शं रोगाणां शमनमस्मासु C. शं रोगाणां यं शमनं चास्मासु A. शं रोगाणामुपशमनं चास्मासु B.—योर्मयानां यावनं मिश्रणं C. योमेनंभयानां अमिश्रणं A. योः भयानां अमिश्रणं B.—P. 186. l. 5. Read मृजुष॥ मृजुषु A. B. C.—l. 7. अदिशदि०; C inserts before it -- इद्रव्रजोगोविचि.—l. 8. उक्तञ् करणे A. B. उक्त्करणं C.—l. 14. (18, 5.) उत्तमं धनं A. C. Bm. उत्तमं B.—l. 16. खलु भवसि. भवसि added from the margin of C.

P. 187. l. 10. (19, 2.) प्राप्तिर्धनेः सह सन् C sec. m. प्राप्तिर्धनेः सह A. C. प्राप्तिर्धनेः B.—l. 18. संग्रामयतेरेव C. सम्ग्रामयतेरेव A. सम्मानयतेरेव B.—l. 28. (19, 3.) त्वोतो यस्त्वया रक्षमाणः C. त्वोतः स त्वया रक्षमाणः A. त्वोतः त्वया रक्षमाणः B. त्वोतः यः त्वया रक्षमाणः Bm.—l. 30. अभिमतफलप्रदाने शक्तिमुच्छिः A. C. Bm. अभिमतत्वात् फलप्रदानशक्तिमुच्छिः B.—l. 31. प्रभावे महिम्नि A. B. C adds ऐश्वर्ये.—l. 33. इत्युठवलोपः C. इत्युठ लोपः A. इत्युठलोपः B 2. इत्युठलोपः B 1.—P. 188. l. 13. (19, 4.) ०देवानिह॥ ०देवमिह A. B. C.—l. 25. (19, 5.) भवामीति A. C. Bm. भवानीति B.—l. 26. ०अक्षणेष्ु॥ ०अक्षणेष्ु A. B. C.

P. 189. l. 6. (20, 1.) सजोषसः परस्परं संगता भूत्वा A. B. सजोषसः सह प्रीयमाणाः संमिलिता भूत्वा C.—l. 21. (20, 2.) After जिह्वाः B reads स्वाहिकादिभेदेन चिप्रकारा जिह्वाः; C has पूर्वीः [देवानां जिह्वाः सात्विकादिभेदेन चिप्रकाराः यद्वा त्रयो वा अत्रयो हनो वै देवानां कथ्यवाहनः पितृणां सहरक्षा अत्यसुराणामिति श्रुतेरपिदैविध्यात् जिह्वावैविध्यं] यद्वा देवानामुदरपूरयिष्यः etc., the words between brackets being marked as a later addition, though they stand in the text.—l. 33. (20, 3.) After ०धर्मरहितस्य तव सं० C inserts अत्र तैत्तिरीयेऽमृतस्य धर्मेति पाठात्सूचकता अपि भूरीत्यापेक्षया धाम --- इदे निर्दिष्टत्वात्तदनुसरिणं पूर्वं भाष्यकृतो व्याख्यातवन्तः. The whole passage, however, is marked as a later addition (sec. m.), though it stands in the text.—l. 35. अपेक्षितफलप्रश्रविषयाणां A. B. अपेक्षितफलप्रदं (किं फलं अपेक्षितं इति पृष्टा बंधवो येन तादृशं अनुग्रहं) विषयाणां C. It seems that many marginal notes existed in the original codex.—P. 190. l. 1. संप्रयुजिरे A. B. संयुजिरे C.—l. 3. यम॥ यमसु A. B. C. See Dhātup. 23, 12.—l. 17. (20, 4.) वृषस्य हंता A. B. वृषस्य पापस्य हंता C.—P. 191. l. 5. (20, 5.) एषमेकस्मिन्पादे आकारादटि परतः वकारस्य इत्यधत्पूर्ववर्णानुनासिकादेशा उन्नेयाः C. एष-

मेकस्मिन्पादे अकारादटि फलः । अकारस्त्वधत्वपूर्वसवर्णानुनासिका उच्यते A. एवमेकस्मिन्पादे आकारादटि व(वः ॥ अकारस्त्वा added in B 1)त्वपूर्वसवर्णानुनासिका उच्यते (उच्यते B 1) B.

P. 191. l. 22. (21, 1.) प्रथमः प्रथमं स्थाने प्रथतेऽस्मात् द्वितीयादय A. प्रथतेऽस्मात् द्वितीयादय C. प्रथमः प्रथतेऽस्मात् द्वितीयादय B.—l. 29. (21, 2.) स्वायत्तधर्मके added from B, and C pr. m.—सन्नि C. संगे A. B.—l. 30. मेदसो मेदोरूपस्य C sec. m. Bm. मेदसो वपा रूपस्य C pr. m. मेदसो मेदोपेताः मेदसो मेदोरूपस्य A. B.—P. 192. l. 10. (21, 3.) संतो भवो भवे हंसोति ॥ संतो भावः तच्च साधुरिति चाभावहंसोति A. संतो भवः तच्च साधुरिति वा भावे (भवे C pr. m.) हंसोति C. B. Cf. Rv. Bh. I. 15, 12.—l. 33. (21, 5.) यद्वा to चोतंति added from C.—P. 193. l. 3. लटि ङित्वादात्मनेपदं A. B. C pr. m. लुङि ङित्वादात्मनेपदं C sec. m. Cf. Pân. I. 3, 12.—l. 7. At the end of the 21st Sûkta A and B, but not Bm, have खिलं. C omits the word खिलं, and has instead ब्राह्मणानुसंहितमिदं सूक्तं तच्च ब्राह्मणं पदव्याख्यानात्मकं न भवतीति नात्र लिखितं.

P. 193. l. 11. (22.) सप्रणवं A. C. सप्रणवां B, and Âsv.—l. 17. (22, 1.) सोमं कामयमानः इंद्रः यस्मिन्नपी सुतं B. सोमं कामयमानं यस्मिन्नपी ऊतं सुतं A. सोमं कामयमानः इंद्रं यस्मिन्नपी ऊतं सुतं C.—l. 19. तमत्वं वेगवशादतनशीलं C. यंतसत्वं वेगवशादतनशीलं A. तं अत्वं वेगवशादतनशीलं B. तं अत्वं अत्वंतंवेगवशात् अतनशीलं Bm.—After अश्वाभिव C inserts यद्वा सहस्रिणमिति वाजविशेषणं सहस्रसंख्याकं, the strokes always manu sec.—l. 30. (22, 2.) After आहवनीयादिरूपतया C inserts दोहपाकादिकर्तृतयो.—l. 33. कृतवानसि त्वेषो added from Ca.—P. 194. l. 6. Sâyana gives, as usual, असुन् for असिः Un. IV. 232.—l. 12. (22, 3.) इति धिष्ण्याः प्राणमिमानिनो देवाः A. B. इति धिष्ण्याः प्राणाः । यद्वा धिषणा सुतिः तदर्हाः प्राणाः । धिष्ण्याः प्राणमिमानिनो देवाः C.—l. 17. The text is given from the Sat. Br. The MSS. of the Commentary read, ते हि सर्वा धिय इष्णंति या रोचने परस्तातानेष सचते या रोचन इति रोचनो ह (येचनो हे B) A. B. ते सर्वधियं (ते हि सर्वे धियं pr. m.) उष्णंति । तानेष सचते या रोचन इति रोचनो ह C.—l. 24. °धर्षसि° Ca. °धरर्षसि° B. °धर्षसि° A 2. °वर्षसि° Un. IV. 107.—l. 25. °ह्रस्वादयः ॥ °ह्रस्वत्वादयः A. B. C.—l. 32. (22, 4.) With the exception of the words पुरीषमर्हतीति पुरीषे भवा वा, which are added after पुरीषासः, the whole passage as far as सजोषसः has been given from C. A omits the whole as far as सजोषसः. पुरीषासः सिकतासंमित्राः चित्याः अप्रयः प्रवर्णेभिः मृत्खननसाधनभूतिरभ्यादिभिः सहिताः सजोषसः B.—l. 34. प्रयच्छतां A. C. प्रयच्छतां B. प्रयच्छत् A 2. प्रयच्छ(ह sec. m.)त्विति शेषः Ca.

P. 195. l. 27. (23, 1.) जूरी घूरी हिंसावयोहान्योः । व्यत्ययेन शतृप्रत्ययः ॥ जूरीमुरी हिंसावयोहान्योः etc. C pr. m. जू व्यत्ययेन शतृप्रत्ययः A. B, and C sec. m.; but there would not be a व्यत्ययः, if शतृ were added to जू; nor could the *û* be explained without the addition of बज्जलं हंसोत्तुलं. Cf. Rv. Bh. I. 117, 7.—P. 196. l. 2. (23, 2.) अलूडतां C. Bm. अलूडतां A. विलूडतां B.—l. 8. The words from रेवत् to अवर्णे taken from C. B omits all from रेवत् to गतिगंधनयोः.—l. 12. बुयुभां चेति भोजसूत्रेण उप्रत्ययः C. बुयुवाभां चेति भोजसूत्रेण प्रत्ययः B. बुयुवाभां चेति भोजनसूत्रेण प्रत्ययः A. The sūtra could not be found.—l. 13. स्वं स्वमभिमतं C. स्वं स्वं एतं A. B.—देशं left out in A 2.—l. 19. (23, 3.) मधनसाधनत्वेन ॥ प्रथमसाधनत्वेन A. प्रथमं B. मधनं C.—l. 21. हे देवअवः. C adds आत्मन आसंभवं.—

l. 23. गुदशोर्गुणश्चेति Ca. गुणाश्चेति A 2. B. Cf. Rv. Bh. III. 9, 9.—l. 35. (23, 4.) मनुष्य-
संचारं C. मनुष्यसंचारणि B. मनुष्यसचरणं Bm. In A the passage is omitted.

P. 197. l. 11. (24.) गायिनी A. B. C. गयी पुत्री Bm.—l. 23. (24, 1.) अस्य लुम्बिकरण-
त्वादीति न भवतः C. अस्य लुम्बिकरणत्वाति न भवतः A. अस्यालुम्बिकरणत्वाति न भवतः B.—
l. 24. अस्मात्कृच्छार्थे ॥ अस्मादकृच्छार्थे MSS.—l. 29. (24, 2.) यज्ञेषु प्रीतिमान् ॥ यज्ञेषु inserted
from C. Bm.—l. 30. इकायामीडायां ॥ इकायां inserted from C.—P. 198. l. 2. (24, 3.)
अये मम मत्संबन्धिन्यस्मिन्ने ॥ अये त्वं मम संबन्धिन्यस्मिन्ने C. Bm. अये मम संबन्धिन्यस्मिन्ने A. B.—
l. 3. जगृभूवागृभः ॥ जागृभः A. B. स्वजागृभः C.—l. 10. (24, 4.) उक्तविषयं A 2. B. उतवि-
षयं Bm. Ca. तद्विषय Ca sec. m.—l. 20. (24, 5.) शिञ् Dhātup. 27, 3. शिञ् A. B. C.

P. 198. l. 30. (25, 1.) तनयोऽसि. C pr. m. has after it दावापृथिवीभ्यां वा एवं जातां
देवाः पर्यगृह्णन्निति श्रुतेः जातस्यापिः परियहाज्जननीवत्तयोर्मानुत्वं इत्यर्थः.

P. 200. l. 14. (26.) उशनसस्तोमेन Āsv. उशनस्तोमेन A. B. C.—l. 22. (26, 1.) विद्यानरो
ऽपिः ॥ विद्यानरः कश्चि C. वैद्यानरः कश्चि B. विद्यानरः कश्चित् Ca. A.—P. 201. l. 6. (26, 2.)
यद्वा स्वदःशब्देनाध्या लक्ष्यते B. यद्वा स्वशब्देन द्वां लक्ष्यते A. यद्वा स्वदशब्देन तद्वा लक्ष्यते C.—l. 19.
(26, 3.) A omits all between प्रतिदिनं समिधये and अयुञ्जन् in verse 4.—l. 20. जातोऽश्वः
B. आत्मजातोऽश्वः C. जात्यश्वः Bm.—P. 202. l. 2. (26, 4.) चालयन्ति C. Bm. वालयन्ति A.
B.—l. 3. Read तवेर्निश्चेति A. B. तवेर्निश्चिति C. Un. l. 49 is तवेर्निश्चिद्वा ; Sâyana has changed
it to explain the accent. Cf. Rv. Bh. I. 35, 4.—l. 4. पृषु सेचने ॥ पृषु सेचने C. पृषु संधाने
A. B.—l. 29. (26, 6.) माहूतं तेजो याचामहे. C pr. m. has after it यद्वा व्रातं व्रातं वारकं गणं गणं
महतां सप्त गणान् ओजो बलं याचामहे.—l. 36. बह्व्रीही ॥ उत्तरबह्व्रीही A 2. B. Ca. उत्तरपद-
बह्व्रीही Ca sec. m. Cf. Rv. Bh. II. 34, 4.—इदिविदिभ्यां कित् A 2. B. इदिविदिभ्यां कित्
Ca. Cf. Rv. Bh. III. 27, 7, and Un. III. 116.—P. 203. l. 8. (26, 7.) व्यभजत आदित्यं
तृतीयं (द्वितीयं sec. m.) C. व्यभजत् । आदित्यं तृतीयं A. B. अपितृतीयं added in B 2 marg.
See Sat. Br. X. 6, 5, 3.—l. 9. अवणमननादिसाधननिरपेक्षेण स्वभावसाक्षात् A. अवणमनना-
दिसाधननैरपेक्षेण स्वभावत एव साक्षात् C. अवणमननादिसाधननिरपेक्षेण स्वभावसाक्षात् B.—l. 11.
भोगात्मकं A. C. भोगार्थकं B.—l. 12. अभिधाय वाग्यात्मनांतरिक्षाधिष्ठातृतां inserted from
C.—l. 36. (26, 8.) अर्चनीयं. C adds after it निरतिशयानंदलक्षणं.—P. 204. l. 2. सर्वजगत्
पर्यपश्यत् । परितः सर्वतः स्वात्मतयादर्शत् C. जगत् पर्यपश्यत् सर्वतः प्राप्ततयादर्शत् B. Bm. In A
the passage is omitted.—l. 15. (26, 9.) न कदापि A. C. न क्वापि B; Bm has अक्षीय-
माणमविच्छिन्नं.—उत्सं लुप्तोपममेतत् उत्समिव C pr. m.—l. 20. अस्मादुदियमिमृदिभ्यः A.
अस्मादुदियमिमृदिभ्यः C. अस्मादुदियमिमृदिभ्यः C sec. m. अस्मादुदियमिमृदिभ्यः B. अमि
is added here as the radical of अंस.

P. 204. l. 37. (27.) तिस्रः सामिधेयः inserted from C, where however the words are
struck out sec. m.—P. 205. l. 4. (27, 1.) After अंचति C adds जारयति.—l. 10. In-
stead of ६. ५. read तै० सं० २. ५. ७. ४. The quotation does not occur in the Taïtt. Br.
III. 5, 2, where this verse is explained.—सुन्वयुरिति. Ca pr. m. has after it आपेय-
पथे । हेऽपि वस्त्वर्थमभिबबोऽभियतदीप्तयो हविर्मात आसादितैश्चपुरोडाशादिभिः सहिता वाचा अज्ञानि
समिधश्चानि घृताद्या जुहुः सह प्रक्रम्यन्ते । प्र वो वाजा इत्यन्वाहासं वै वाज इति देवान्[i] देवत्वं ।
समानमन्यत्.—l. 20. (27, 2.) Ca adds at the end यद्वा उभयपक्षं इदंसीवनिपाविति वमिपे.—
l. 31. (27, 4.) शोचिकेशः ज्वालाकेशः C. शोचिकेशः दीप्तज्वालः B. Bm. In A no explana-

tion is given.—l. 34. चाञ्चार्थः ॥ चाञ्चार्थः A. B. चाञ्चार्थः C.—P. 206. l. 3. (27, 5.) शोधनं येनेति A. C. Bm. वृत्तशोधक इति B.—l. 20. (27, 7.) अस्मादुद्विदिभ्यां कित् Ca. अस्मादुद्विदिभ्यां कित् A 2. अस्मादुद्विदिभ्यां कित् B. See above, III. 26, 6.—P. 207. l. 12. (27, 10.) वयः कित् A 2. Ca. वयः कित् B. The latter is Sâyana's own reading. Cf. Rv. Bh. III. 11, 2. 15, 3.—l. 27. (27, 12.) दुन्प्रत्ययः Ca pr. m. दुन्प्रत्ययः Ca sec. m. दुन्प्रत्ययः A 2. दुन्प्र B.—l. 28. नित्स्वरः Ca. नित्स्वरः A 2. B. Cf. Un. V. 29.—l. 36. (27, 13.) वृषु सेचने Dhâtup. 17, 56. वृषी सेचने A. B. वृष सेचने C.—P. 208. l. 4. (27, 14.) तद्वत् C. तद्वतो A. B.—l. 10. (27, 15.) वृषयो वृषाद्यो A. वृषाद्यो omitted by B. C.

P. 208. l. 20. (28.) स्विष्टकृता Ca pr. m. Âsv. स्विष्टकृतं A 2. B. Ca sec. m.—P. 209. l. 13. (28, 3.) तिरोहिते सति. Ca pr. m. adds पूर्वेषुसृतीयसवनेऽभिषुतं परेषुः प्रातःकाले ह्यमानीदृशं सोमं.—l. 23. (28, 4.) माध्यंदिने मध्यंदिनसंबंधिनि ॥ माध्यंदिनसंबंधिनि A. B. C. मध्यं Ca sec. m.—P. 210. l. 5. (28, 5.) अस्ति तच्च नागुवर्तनात् ॥ अस्ति तच्च नागुवर्तनात् A. In C अस्ति is left out, but supplied in the margin. In B all is wanting. The quotation seems to refer to Pân. V. 3, 48.

P. 210. l. 28. (29, 1.) प्रजननमपिजननसाधनं C. Bm. प्रजननमपिर्देवजनसाधनं B 1. प्रजननमपिर्देवजनसाधनं B 2. प्रजननसाधनं A.—P. 211. l. 18. (29, 3.) अधोमुखं MSS. *मुखी?—l. 21. उत्तरवेद्या उत्पत्तो added from B.—P. 212. l. 11. (29, 5.) मनसा वाचा चैकविधमेव कर्म कुर्वाणं inserted from C.—l. 14. अपिपूर्वकत्वात्सर्वेषामुत्तरकृतूनां A. C. अपिपूर्वकत्वात्सर्वेषामुत्तरकृतूनां B. उत्तरकृतूनां Bm.—l. 30. (29, 6.) यामन् यामनि वेगममने A. C. Bm. यामन् यामनिवेगममने B 1. यामन् यानि विशेषवेगममने B 2.—l. 31. तुषानि च A. C. तुषानीव B. तुषानिव Bm.—l. 32. दग्धस्थानानि C. दक्षस्थानानि A. तदक्ष (तदंतश्च B 2. दक्षं Bm. तदक्षं Bm sec. m.) स्थानानि B.—P. 213. l. 16. (29, 8.) उत्तरवेद्या नामो B. उत्तरवेद्यां नामो A. C. Bm.—l. 17. सुकृतजन्योपभोगस्य A. C. सुकृतजन्योपभोगस्य C sec. m. कृतजन्योपभोगस्य B. कृतजन्यो Bm.—l. 27. (29, 9.) The words धुनोति कंपयतीति धूमोऽग्निः । एवंविधं are added from C. In A these and the following words are omitted.—P. 214. l. 10. (29, 10.) यद्वा to वर्धय wanting in B. After यद्वा C pr. m. has नृ शब्दे । गृणंतीति गिरः स्रोतारः । पाठः.—l. 29. (29, 11.) पा रचणे यद् गती पातिः क्तिन् A. पा रचणे पट्ट गती वा खंतः क्तिप् C pr. m. ; वा is struck out sec. m. पा रचणे पट्ट गती पातिः क्तिन् B.—l. 36. हृमृषुसुभ्य इति ईमनिन् A. B. C. Un. has हृमृषुसुभ्य इमनिन्. Cf. Rv. Bh. I. 55, 2, where वरीमन् is said to be formed by the औणादिक ईमनिन्प्रत्ययः. From the root सू, सर्वात्मन् is formed.—P. 215. l. 18. (29, 13.) अयुवः etc. The etymological explanation is given only by C. In A all from दश to संरमते is wanting. B has अयुवः संगुलयः समीचीः etc.—l. 19. हर्षादुहोषंति C. हर्षंति औषंति A. B. हर्षंति Bm.—P. 216. l. 32. (29, 16.) ध्रुवं यथा भवति etc. Ca has ध्रुवं यथा भवति तथा (अयाचीः । उतापि च ध्रुवमग्निष्ठाः यच्च शान्तं परिसमाप्तं कृतवानसि) अस्माभिर्देवतानि हवींषि प्रापय अग्निष्ठाः, the parentheses are from a later hand.—l. 33. त्वमकारिष्ठाः Ca. त्वमकारिष्ठाः A 2. B. त्वं ध्रुवं अकारिष्ठाः Bm.

P. 217. l. 23. (30, 1.) प्रयांसीतराक्षपि. C adds after it धानाकरंभादीनि.—l. 28. सोमपदक्षोत्तरवाक्को A. B. सोमपदक्षोत्तरवाक्को C.—P. 218. l. 4. (30, 2.) तस्मात् ॥ यस्मात् A 2. B. Ca. M 1.—l. 7. In Bm three leaves are wanting, from the end of 30, 2 to the end

of 30, 9.—l. 16. (30, 3.) वृषभ कामानां वर्षक हे इन्द्र यस्त्वं omitted in C.—l. 19. After तुविष्मिः there is a lacuna in A. B, which is supplied by Ca in the following way: संयामि नानाविधकर्मणां कर्ता अघावान् शुशुविषयहिंसावान् भवतीति शेषः प्रत्यक्षतः । हे वृषभ कामानां वर्षक अत एव उच्यः etc. The passage, however, has been given according to C 2.—l. 32. (30, 4.) अच्युतानि च्युतिरहितानि C. अच्युतानि अवनरहितानि B. अच्युतानि रहितानि A.—l. 35. अनुकूलाः from Ca.—P. 219. l. 2. इतीति A. C. विघ्नतीति B.—l. 14. (30, 5.) करोषीति यावत् ॥ करोषीति यत् A. B. करोषीति यत् C.—l. 15. लोके प्रसिद्ध एव C. लोके प्रसिद्धः प्रभावः A. B.—l. 25. (30, 6.) शत्रुनमिलस्य A. C. अस्मानमिलस्य B.—l. 26. हिंसन् added from C.—l. 27. पलायनपरांश्च A. B. पलायनपरायणांश्च C.—l. 30. प्राप्ति आमाह्वास्त्रस्य B 2. आह्वास्त्रस्य B 1. प्राप्नोति आमाह्वायस्य A. प्राप्ति आमाह्वास्त्रीयाम्य C.—P. 220. l. 3. (30, 7.) निरंतरमैश्वर्यं A. B. निरतिशयमैश्वर्यं C.—l. 17. (30, 8.) यद्वा by conjecture.—l. 18. कंचिद्भुरं. C adds स्वाङ्गं वृचं.—l. 25. कुण शब्देने A. B. कुण संशब्देने C. कुण शब्दोपकरणयोः Dhātup. 28, 45.—l. 31. (30, 9.) अपारां. C has after it दूरदपारां, i.e. दूरपारां.—भूमिं सामनां समानां C 2. भूमिं सामानां Ca. भूमिं सामनां B. भूमिं समेनां A.—l. 32. यद्वा सम एव साम A. C. B 2 sec. m. सम एव सामनुः B 1. यद्वा सम एव सामनुः B 2 pr. m.—l. 33. Read यदेव, so has A 2, and the Sat. Br. यदेव Ca. यदेव B.—एतैः A 2. B. Ca. एभिः Sat. Br.—तस्मादेव साम इति C. तस्माद्वचसमे A. B. तस्मादेवैव साम C 2. समोऽनेन सर्वेण तस्मादेव सामेति Sat. Br.—l. 34. सामनः ॥ सामना B. Ca. समाना A 2.—साम्यवतीं B 2. C. साम्यवती Ca. सम्यवती A. B 1.—l. 35. तथांतरिचं to आगच्छंतु only in C; but also Bm after the lacuna, mentioned above, has तरिचं अधारयत् किंच यां यावापृथिव्योरवस्थितौ etc.—P. 221. l. 2. सम एव सामः C. सम एव सामं A. B.—l. 3. इष गती ॥ इषु गती A. B. इषि गती C.—l. 5. संभु संमन A. B. संभु रोधन C.—l. 7. क्षिप् धातोर्ह्रस्वस्य B 2. क्षिप्पधातोर्ह्रस्वस्य B 1. क्षिप्पधातोर्ह्रस्वस्य A. क्षिप् ह्रस्वश्चेति क्षिप् धातोर्ह्रस्वस्य C. Cf. Un. II. 58.—l. 14. (30, 10.) पुरा इतोऽस्य वज्रप्रहारात्माक् A. B. एतादृशी मेघः पुरा इतोः हननात् तव वज्रप्रहारात्माक् C.—l. 15. विसिष्टो C. विसिष्टो A. विसिष्टो B.—l. 20. धमतिर्गतिकर्मा. C has after it सुरः हननात्माक् विविधमगच्छत् तं हत्वा गतिर्गमयितुमार्गान्निति.—l. 21. After वक्ष्यते C adds यद्वा गोर्जात्यिकवचनं गवां ब्रजो गोष्ठभूतो वक्षो नामाकरोदिन्द्रः तं पुब्रह्मं शब्दायमानास्ता गावोऽभ्यगच्छते आह्वयते etc.—P. 222. l. 1. (30, 11.) After भावः Ca adds यद्वा संगतानि वाजानम्लानि अंतरिक्षादाह्वयान्नामि प्रापयेति शेषः.—l. 13. (30, 12.) सुसुधागृधिभ्यः कृन् Un. II. 24. सुसुधागृदुभ्यः कृन् A 2. सुसुधागृधिभ्यः कृन् Ca. सुसुधागृधि घृतचीरादिकं सामे सर्वमेतं विश्वं स्त्रिया यागं विभोजनार्थेन्द्र अदधात् उभ्यः कृन् B.—l. 21. (30, 13.) Between वि and वस्त्याः Ca adds पाठ । अन्नोः रात्रिः यामन् यामनि निर्गमने सति विषस्तस्यासमांसि विवासनवत्या उच्यतः. It is one of the many marginal notes which have been inserted in the text of Ca, but which do not occur in the other C MSS.—l. 22. उच्यःकालः Ca. Bm. काल A. काले B. C.—l. 23. आगतं व्यपेति तद्वा A. B. C. आगतः तद्वा Ca.—l. 24. After इन्द्रस्य तवे Ca pr. m. adds यद्वा महिना महिष्या युक्तः आगादिति संबंधः तानीन्द्रस्य कर्म कर्माणि सुकृता सुष्ठु कृतानि पुरुषि बह्वनि विद्यते पाठः.—l. 34. (30, 14.) यथस्मादुदकात्स्वाप्तं स्वादुतरं संभृतं स्वेन संपादितं Bm. यथस्मादुदकात्स्वादुतरं संभृतं संपादितं A. यथस्मादुदकात्स्वाप्तं स्वादुत्तरं संभृतं स्वेन संपादितं Ca. यथा स्मादुदकः स्मा तस्मादुत्तरं संभृतं स्वेन संपादितं C. यथस्मादुदकात्स्वाप्तं स्वादुतरं संभृतं स्वेन संपादितं B.—P. 223. l. 13. (30, 15.) दुष्टमाधुधानि B. Bm. दुष्टं माधानि A. C. दुष्टशब्दायमानाः माधानि Ca.—l. 15. इह इहि वृह वृहि

पुत्री C. इहि नृह नृह पुत्री A. नृह इहि नृहि पुत्री B.—l. 19. After रपवः A. B have रपवच-
चसिचत्ति; Ca रपवसिचत्ति; C पच वचसिचोपधाया; B 2 sec. m. रप हिंसायां. Might it be
रप वचसि चत्ति?—l. 29. (30, 16.) After नय Ca adds श्रुत्वा वयं नय, and after मृत्वे it
adds मृ अवधौ इत्यस्य कर्मणि षटि व्यत्ययेन श्रुवः मृ षेति मृः प्रत्ययः धातोः मृ इत्यादेशः.—P. 224.
l. 5. (30, 17.) कियतोऽभिज्ञायमानं C. कियतोमिज्ञायमानं B. कियतो । मिज्ञायमानं A.—
l. 21. (30, 18.) Read यदा, so has B. यदा A. C.—l. 22. After भवेम Ca adds
यदा हे प्रणितः स्वस्येऽस्माकं च । जितस्त्वं यदा महति बह्वनि हवीरूपायस्त्राणि समासीदसि तदा
वयं नृहतो महतो राधो धनस्य संभक्तारो भवेम.—l. 35. (30, 19.) गादाभ्यामिष्णुजितीष्णुषु C. B and
Un. III. 16. गादाभ्यामिष्णुजितीष्णुषु Ca. A.—P. 225. l. 1. सीयुट आर्धधा A. सीयुट आर्धधा
B. C. सीयुटः सप्तोपः आर्धधा B 2 sec. m.—l. 13. (30, 20.) प्रख्याने । क्षिप् Ca. प्रख्याने ।
क्षिप् A. प्रख्याने B.—l. 19. (30, 21.) विदारय before आद्रियस्य Ca.—l. 31. (30, 22.)
अक्षिभरे ॥ तक्षिभरे MSS.

P. 226. ll. 15-20. (31, 1.) शासद्वहिरित्युच्यते B. All between is left out. In C,
but not in Ca, the Commentary on verse 1 and part of verse 2 is omitted.—l. 21.
पुत्री भवेदिति B. Ca. पुत्री पुत्री भवेदिति A. Cf. Manu IX. 127.—l. 22. नष्टं नष्टमं पिंड-
दानादिकं कर्तव्यतया गात् गच्छति B. Bm. नष्टं नष्टारं पीचं गात् गच्छति । दुहितुः पुत्रत्वेन स्त्रीका-
रादौहिचं नष्टमं पिंडदानादिकं कर्तव्यतया गात् गच्छति A. Ca. After गच्छति A and Ca add
कर्तुं पिंडदानादिकं गच्छतीत्यर्थः पाठः.—l. 24. तत्पति ॥ यत् पति A. Ca. विट्पति B. Bm.—l. 25.
All from यस्मिन्विषये to यस्या दुहितुः is left out in B.—l. 28. तया स्वशरीरं A. C. तस्यां
स्ववीर्यं B. Bm.—P. 227. l. 7. (31, 2.) तु तुरीयकं Ca. तुरीयकं A. तु तुरीयकं B.—l. 8.
वह्निं । अवह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया वोढृत्वात् अवह्निश्च वह्निः A. Ca. वह्निः स्त्री वह्निः पुमान्
स्वभार्याया वोढृत्वात् अवह्निश्च B. Cf. Durga's Commentary on Nir. 3, 6 : वह्निं च वध्ना
वोढारं पुत्रं अवह्निं चावोढीं स्त्रियं । तयोर्द्वयोरपि वोढृवोढृयोः पुत्रयोरन्यतरः etc.—l. 20. जनेर्लिचि ॥
जनेर्लिचि B. जनेर्लिचि C. जने लीटि A.—l. 26. (31, 3.) कंभमानो B. कं भ्राजपमानो Ca. कं
भ्राजपमानो A.—P. 229. l. 16. (31, 7.) बूढ निरासि A. C. सुद चरणे B.—l. 18. सत्तेर्धातो
B. C. सत्तेर्धातो Ca. सत्तेर्धातो A.—l. 25. (31, 8.) सर्वमिति प्रतिमानं प्रतिनिधिः ॥ प्रतिनिधिः
सर्वमिति प्रतिमानं A. Ca. सर्वमिति प्रतिमानं B. C.—l. 30. नम्रत्ययः A 2. नम्रत्ययः Ca. नम्र-
त्ययः B. Cf. Un. III. 6 sqq.—P. 230. l. 24. (31, 10.) ते व्याप्यातपिष्ट ॥ ते व्याप्रा वर्तिताः A.
ते व्याप्रा वर्तिताः B. ते व्याप्रावतिष्ट C.—l. 29. घुष (घुषु Ca) संशब्दे A. C. B 1. घुषिरविशब्दे
B 2. Cf. Dhātup. 17, 1.—P. 231. l. 3. (31, 11.) क्रमेणासु वसतीति A. B. क्रमेण हविरासु
भवतीति Ca. क्रमेण हविष्वासु वतीति C.—l. 6. मधु after स्वादुतरं Bm.—l. 7. स्वार्थं चप्रत्ययः
Ca. स्वार्थं वृषेदरादत्वात् चप्रत्ययः A. स्वार्थं वृषोदरादित्वात्स्वार्थं चप्रत्ययः C. स्वार्थं वृषोदरादित्वात्
चप्रत्ययः B.—l. 19. (31, 12.) अंतरिक्षेण विष्कभंतो A. B. अंतरिक्षेण यक्षेण वा विष्कभंतो Ca.—
l. 20. After अस्त्रापयन् Ca adds यक्षैरेव लोकास्त्रितिरिद्रस्य च वृद्धिरिति कीर्तत.—ll. 22-24.
Between रोधने and इति निपातनात् all is omitted in A. B.—l. 32. (31, 13.) धात् । चकरोत्
B. Bm. धात् A. C. धात् धारयेत् Ca.—P. 232. l. 10. (31, 14.) प्रापयामः हे Ca. प्रापया-
महे C. प्रापयामहे A. प्रापयामहे B. प्रापययामहे हे Bm.—l. 28. (31, 15.) नापायाहिभ्य MSS.
Cf. verse 9.—P. 233. l. 3. (31, 16.) उपशमे B. उपरमे A 2. Ca.—दमेरुनसिरित्थुनसि A 2.
दमेरुनसिरित्थुनसि Ca. दमेरुनसिरित्थुनसि B.—l. 13. (31, 17.) After छञ्जे C adds
छञ्जा बाह्यञ्जा च छञ्जे, and after अञ्जुनतयः, यदा अञ्जयसः अञ्जुर्कर्मण इत्यर्थः.—P. 234. l. 9.

(31, 19.) सन्वसे to ह्यर्थः added from C.—l. 29. (31, 21.) दिशतु A. B. C. अदिशत् Ca.—l. 32. Before ब्रजे गाः etc. Ca adds द्वाराकुहाय गा निरगमयदित्यर्थः.

P. 235. l. 19. (32, 1.) अर्जेय अजि च A 2. अर्जेय अजि च B. अर्जेय ह च Ca.—l. 28. (32, 2.) ब्रह्मकृत् Ca. ब्रह्मकृता A 2. B.—l. 30. श्रियातिः A 2. Ca. श्रूयातिः B.—l. 33. वृषु शेचने ॥ वृष शेचने A 2. B. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 27, 13.—P. 236. l. 26. (32, 5.) After हर्षय B adds हरितवर्णाश्चोपेत.—l. 31. न्युजागूजकृचः ॥ न्युजागूजनुच A 2. न्युजागूजनुच Ca. न्युजागूजनुच B.—P. 237. l. 6. (32, 6.) वधेन युजेन A. B. C. वधेनायुधेन ?—l. 16. वृज् वरय ॥ वृषया A 2. B. वृषारय Ca.—l. 24. (32, 7.) अपरिमिते रोदसी added from B.—l. 26. Un. I. 153 has रिष्व instead of अष्व.—P. 238. l. 5. (32, 8.) तदेव पच्यते विमिति Ca. तदे उच्यते A 2. तदेव उच्यते B.—l. 14. (32, 9.) तव ॥ ते तव A 2. B. Ca.—l. 21. अच निवारणे Ca. अचाति-वारणे A 2. B.—l. 31. (32, 10.) सीमन् Un. IV. 150. सामन् A 2. B. Ca.—P. 240. l. 4. (32, 13.) Read नवशब्दस्य तप्तनखास्य प्रत्यया वक्तव्या, and cf. Mahâbhâshya to Pân. V. 4, 30, 6. नवशब्दस्य नक्तनखास्य प्रत्यया वक्तव्या Ca. नवशब्दात् व्यूतनस्य (A 2 only नस्य) प्रत्ययो वक्तव्यो A 2. B.—l. 5. Read तनप्रत्ययो.—l. 14. (32, 14.) Before आह्वयन्ति Ca adds धारणार्थं. The passage is left out in A.—l. 28. (32, 15.) तं सीमं added from C.—P. 241. l. 6. (32, 16.) After सखिभ्यः Ca omits सखिभिः, and inserts सखिभूपर्वतेर्द्विहीकृतमपि नवं गोसंबन्धिनमूर्धं नयमाह्वयः आमपवानसि यदा वलेन दडा गाः जेतुमंगिरसां छते प्रवृजोऽसि तदा सर्वेऽपि त्वां न वारयन्तीत्यर्थः.—l. 8. ईरचप्रत्ययः ॥ ईरचत्ययः Ca. ईरट्प्रत्ययः A 2. ईरट्चप्रत्ययः B; the Unâdi-sûtra, cf. IV. 30 sqq., has ईरन्.

P. 241. l. 24. (33.) समेदमाययावनययुरितरे। अथोत्तितीर्षुः A. C. समेदमागयोत्तितीर्षुः B.—P. 242. l. 2. (33, 1.) कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा. The MSS. insert after विपाशनाद्वा the following words: हतपुत्रोऽभूत् तमोवृत्तेर्मुमुषोर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपाशन्त. Cf. Durga's Commentary on Nir. IX. 26: विपाशनाद्वा। किमस्यां व्यपाशन्त। पाशा अस्यां व्यपाशन्त वसिष्ठस्य मुमुषतः। वसिष्ठः किल निमज्ज्यास्यां मुमुषुः पुत्रमरणशोकार्तः पाशिरात्मानं बद्धा। तस्य किल ते पाशा अस्यां व्यपाशन्त व्यमुच्यन्तोदकेन.—P. 244. l. 24. (33, 7.) Ca adds at the beginning of the verse इदमुषेर्वीक्यं.—P. 245. l. 4. (33, 8.) After यत्संवादात्मकं Ca has इन्द्रमाहात्म्य-प्रकाशनक्यं वा.—l. 5. नोऽभीत्या ॥ नोधीष इत्या A. नाधीष इत्या C. मनीषा इत्यादि B.—l. 8. मृवूष ॥ मृवूष A 2. Ca. मृवूष B.—P. 246. l. 20. (33, 11.) उत्तीर्षो भवेयुः. Ca adds तथा कुर्विति शेषः.—l. 26. यसतेरा चेति ॥ यसतेराविति A 2. B. यसतेशराविति Ca. Cf. Un. p. 152.—l. 35. (33, 12.) Ca has at the beginning इदमुत्तीर्णस्य विश्वामित्रस्य वाक्यं.—P. 247. l. 12. (33, 13.) पूर्वमुत्तितीर्षुर्वि० A. B. पूर्वमुत्तीर्षो वि० C.—युगकीलाः deest in A. B.—l. 13. युग्यकंठ० C. युग्यकंठ० A. युग्यकड० B. युग्यकंठ० Bm.

P. 247. l. 31. (34.) मध्यंदिनः Âsv. माध्यंदिनः MSS.—P. 248. l. 4. (34, 1.) वावृधानो वर्धमानो A. Ca. वावृधानो वर्धयमानो C. वावृधानो वर्धनशीलो B 2 marg. ववृधानो वर्धमानः Bm; B 1 has a lacuna.—मूरिदाचः। दायते etc. A. C. Bm. मूरिदाचो बज्रच्छेदनसाधनयुतः B 2 marg.—l. 6. आपृणत्। सर्वतोऽतर्पयत् C. Bm. आपृणत्। स्वप्रकाशेन पूरितवान् B 2 marg.; omitted in A. B 1.—l. 20. (34, 2.) नहेईलोपच ॥ नहेईलोपच A. B. C.—महेच does not exist in our Unâdi-sûtras.—P. 249. l. 5. (34, 3.) ई च MSS. इच Un.—l. 6. धेना विना-तीत्यच प्रत्ययस्वरिक्तांतीदात्तः. In the passage quoted by Sâyana धेना is âdyudâtta, as it ought to be, if निक्व is anuvritta.—l. 16. (34, 4.) अह्नां Ca. तथाह्नां A 2. B. तथा चाह्नां

Bm.—तथा च A 2. Ca. यथा च B. Bm.—l. 19. हृष्यां वित्. This sūtra does not exist in the Unādi-sūtras; cf. III. 148.—l. 36. (34, 5.) युक् वज्रं. Cf. Un. II. 78.—P. 250. l. 17. (34, 6.) धाम्भः Ca; omitted in A 2. B; Un. II. 81 has धाम्भः.—P. 251. l. 3. (34, 8.) Read धिया सुखा रमयंतः स्रोतारः with A. B. धिया सुखा कर्मणा वा रयं येषां ते स्रोतारः Ca.—l. 6. तत्तल्लोकवासिभ्यो ददौ C. Bm. तत्तल्लोका-
त्वासिभ्यो ददौ A. ल्लोकवासिभ्यो ददौ B. असुरेभ्यः समाह्व्य देवेभ्यो ददौ सततल्लोकवासिभ्यो ददौ Ca.

P. 252. ll. 9 and 10. (35.) मर्धदिनः Āsv. मार्धदिनः MSS. See above, III. 34.—l. 25. (35, 1.) अदेर्नुमधश्च B. अदेर्नुम Ca; deest in A 2. Cf. Un. IV. 205; Rv. Bh. I. 9, 1.—P. 253. l. 11. (35, 3.) विघसं A. C. व्यघसं Ca. यवसं B.—l. 27. (35, 4.) समानप्र-
सिद्धी. Ca inserts before it वेगवलयोः.—l. 28. सुहुदारं A. B. C. सुखकरं Ca.—P. 255. l. 22. (35, 10.) चिद्विकल्पार्थः from Ca.—l. 23. जिह्वा वाङ्मत्तं ॥ जिह्वाङ्मत्तं B. Ca. जिह्वा
स्वाङ्मत्तं A 2.

P. 256. l. 12. (36, 1.) After सुते सुते Ca has परोऽर्द्धचः परोऽर्द्धतः.—l. 21. (36, 2.)
Read आपूर्णो for आपूर्णो.—P. 257. l. 6. (36, 3.) यावमिर° A 2. B. अयामिर° Ca.—P. 258. l. 1. (36, 5.) पूर्वस्व Ca. पूर्वपदस्व A 2. पूर्वपदस्व B.—l. 9. (36, 6.) रथिव रथिन इव. Ca
adds गंत्यं देशं.—l. 10. सताखंडपोऽस्यः A. सताखंडोपेतः Ca. सताखंडपात्यः C. सताखंडवः
B. Bm.—l. 22. (36, 7.) संहिता A 2. B. सिंहता Ca. संहता?

P. 260. l. 31. (37, 4.) आकषन्ति ॥ आकषति A. B. C.—P. 261. l. 15. (37, 7.) हे इंद्र in
Ca only.—अभिमानिनी ये सपत्नाः Bm. अभिमानितया ये सपत्नाः A 2. अभिमातिनीत्ये सपत्नाः B.
अभिमातयो ये पत्नाः Ca. It may be an interpolation from the following line.—l. 18.
पृतनानामाज्यं पृतनाज्यं ॥ पृतनाज्यं deest in A. B. C.—l. 29. (37, 8.) Ca inserts नादृष्टेति
गुहागमः before तमपः.—P. 262. l. 2. (37, 9.) निषादपंचमेव चतुर्षु जनेषु A. B. वधुरादिषु
स्त्राणिषु Ca.

P. 262. l. 34. (38, 1.) काष्ठं संस्कारोति A. B. रयं संस्कारोति Ca. The same has after
तदत् the words अस्मा इदु स्तोमं संहिनोमि रयं न तष्टेवेति निगमः.—P. 264. l. 9. (38, 4.) आच्छा-
दयन् added from Ca. B has धार्यमाणाः, Bm. धार्यमाणः.—l. 12. महदाश्रयोपेतं A. B.
महदाश्रयोपेतं C. Bm.—l. 21. (38, 5.) वृषमः Bm. Ca. तयोः पूर्वः वृषमः A. B. C.—ज्यायान्
प्रशस्ततमः Ca.—P. 265. l. 3. (38, 6.) Read ते सं.—l. 6. गन् धृमो वः, not in the edition
of the Unādi-sūtras.—l. 25. (38, 8.) अमतिं दीप्तिं C. अमतिं कांतिं A. B.—P. 266. l. 6.
(38, 9.) Read स्वस्तिर्यदिदं.

P. 267. l. 5. (39, 2.) पूर्वकास्ते Ca. पूर्वे A 2. B.—l. 19. (39, 3.) शस्त्रादीनि कर्माणि. Ca
adds यदा वपुषि कृपाणि.—l. 30. (39, 4.) तन्निमित्तं from Ca.—P. 268. l. 17. (39, 5.) इत्यु-
क्तेन A 2. B. इत्युक्तेन Ca.—l. 18. आनुगोर्धुं ॥ आनुगो च° A 2. आनुगोर्धुं B. आनुगोर्धुं Ca.
See Pân. V. 4, 129.—l. 26. (39, 6.) उत्साविष्ठां भोगवत्यां गवि ॥ उत्साविष्ठां गवि B. उत्सावि
गवि A. C.

P. 270. l. 9. (40, 1.) स्रवति A 2. B. द्रवति Ca.—l. 15. Read तस्मादिदंद्रो B. Ca.
Ait. Âr. तस्मादिदंद्रो A 2. See Rv. Bh. I. 3, 4.

P. 272. l. 18. (41, 1.) Read विष्णवेवयोश्च देवग्रंथतावप्रत्ययः.—l. 25. (41, 2.) स्त्रीर्ष-
ममूत् ॥ स्त्रीर्षं ममूत् A. स्त्रीर्षमत Ca. स्त्रीर्षं ममूत् C. स्त्रीर्षं B.—P. 274. l. 2. (41, 7.) अस्मा-

रसदीयहविः० ॥ अक्षयुः हविः० A 2. B. अक्षदीयहविः० Ca.—l. 16. (41, 8.) अवियमानविन MSS. instead of *मानवस्वेन.

P. 275. l. 4. (42, 2.) नृनमन A. नृतमन B. नृनमन C. See Ganap. 68, 25.—l. 21. (42, 5.) अन्नधन Ca. सेनाधन B 2 sec. m. त्रिधने B (Bm gives only the second explanation). निधने A. C.

P. 276. l. 22. (43.) ऽषावपनीयं added from Ca.—l. 28. (43, 1.) आ अभिलक्ष ॥ अनु अभिलक्ष A. B. C; Bm has अनु अभिलक्ष उप आ याहि.—P. 277. l. 6. (43, 2.) करणे C. करणे Bm; omitted in A 2. B.—l. 17. (43, 3.) सोम ॥ सोम्य A 2. सोमा B. Ca.—l. 26. (43, 4.) अथ परोक्षसुतिः धानावत् Ca.—P. 278. l. 1. (43, 5.) After कुवित् Ca adds अथ कुविच्छद्; कदा इत्यर्थे वर्तते वज्रवाची वा.—l. 15. (43, 6.) द्विधं Ca. Bm. द्विधं A 2. द्विधा B.—l. 16. युजि०; Un. has युधि०.—l. 26. (43, 7.) सर्वानिति A 2. B. Bm. Ca. सर्वासीति B sec. m.—l. 27. वर्षासुतुषु ॥ वर्षासुतुषु A 2. वर्षासु B. वर्षाव्यतिरिक्तसुतुषु Ca.

P. 279. l. 4. (44.) A 2 has सूक्तं ---, the strokes showing that some words, probably अयं ते असु हर्यत इति सूक्ते इति, are missing.—l. 28. (44, 3.) *दर्शयोर्ययोर्बावा० Ca. Bm. *वर्णयोर्ययोर्बावा० A 2. B.—l. 29. ययोश्च Ca. Bm. तयोश्च A 2. तयोश्च B.—l. 32. वृक्षशीर्ष्यां रूपस्वांगयोरित्यनुप्रत्ययः युगागमश्च A 2. वृक्षशीर्ष्यां पुक्वेति असुप्रत्ययः युगागमः Ca; B has युगागमश्चा संभज्यते etc. after शिवप्रत्ययः. Cf. Un. IV. 200; Rv. Bh. I. 39, 1. 64, 2. 117, 9.—P. 280. l. 11. (44, 4.) प्राणहारकं C. प्राणापहारं B. प्राणापहारकं Bm. प्रहारकं A.—l. 19. (44, 5.) अभिषुतं सोममपावृणोत् ॥ अभिषुतमपावृणोत् A. B. C.

P. 280. l. 25. (45.) श्रुत्या A. B. श्रोतो C.—स्मार्तं C. शास्त्रं A. B.—l. 34. (45, 1.) अतिगच्छन्ति ॥ अभिगच्छन्ति A. B. C.—P. 281. l. 12. (45, 2.) शत्रुसंबन्धिनां पुराणां Ca. शत्रुसंबन्धिनीनां A 2. B. शत्रुपुराणां Bm.—l. 25. (45, 3.) हरत्प्रत्ययः A 2. B. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 32, 16.—सर्वे निपात्यते B. सर्वे निपात्यते A 2. सर्वे निपात्यते Ca.

P. 284. l. 27. (47, 1.) क्रांतावर्षे Pân. II. 2, 18, 5. क्रांते A 2. क्रांतावर्षे Ca. क्रांतेतावर्षे B.—l. 35. (47, 2.) मन्त्रिरेव from Ca.

P. 288. l. 17. (49, 2.) युष्मासाद्य B. युमासाद्य A. युद्धस्य मध्ये C. Bm.—l. 18. न को ऽप्यवसीत्यर्थः ॥ न को ऽप्यवसीत्यर्थः A. B. C.—l. 20. अभिनात् Ca. Bm. मिनाति A 2. B.—l. 28. (49, 3.) सहवा बलवान् A. C. सहवा सहायवान् बलवान् B.—l. 35. गुडागमः Ca. गुमानमः A 2. B. See Pân. VII. 4, 72.—P. 289. l. 8. (49, 4.) पृष्टः. Ca adds व्याप्तः.—l. 15. चित्त्वादतोदात्तः। from Ca.

P. 291. l. 10. (51.) षष्ठेऽहनि षष्ठस्तेति A 2. B. Ca. But the khandā in Āsv. begins with षष्ठस्य.—P. 292. l. 3. (51, 2.) *कक्ष्यञ्च० Un. IV. 139. *कक्ष्यञ्च० A 2. B. Ca.—l. 15. (51, 3.) सचासाहं शत्रूणामिव हंतारं A. B. सचासाहं सत्यमेव शत्रूणामभिमवितारं C. Bm.—l. 18. Read नञ्याह्न for नमि ह्न ॥ नञ्या ह्न A 2. नञ्यां ह्न Ca; B has नयतिरेत्यसिप्रत्यय etc. See Un. IV. 223.—P. 293. l. 7. (51, 5.) क्षिप् from Ca.—P. 294. l. 20. (51, 10.) इदमनु अभिनानुक्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः C. Bm. इदमनु अभिनानुक्रमेणेत्यर्थः Ca. इदमनु क्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः A. B.—l. 29. (51, 12.) उभौ पात्री from Ca.

P. 296. l. 7. (52, 5.) *गार्तिभ्यः MSS., as Rv. Bh. III. 11, 3.—l. 17. (52, 6.) संभाव्य from Ca.

P. 297. l. 23. (53, 2.) हारिषोऽननस्य added from C.—P. 298. l. 19. (53, 4.) Ca adds

after तच्च गृहे एव the words यच्च ते आद्या तिष्ठति.—l. 32. (53, 5.) अथ स्थिती रासमस्य हेवारं कुर्वती वाणिनीऽस्य रचादिभोजनं प्रयोजनं C. वाजिनः अन्नाः तेषां विभोजनं अथ स्थिती रासमस्य शब्दयुक्तस्य रचस्य B; omitted in A.—P. 299. l. 10. (53, 6.) यद्वा सुरणं सुरमणीयं यद्या भवति तद्या गृहे आद्या तिष्ठति added from C. See the grammatical explanation.—l. 14. Instead of प्रत्ययस्य (C), A has गव्ययसी, B गव्ययसि. Before प्रत्ययस्य a grammatical explanation seems to have been omitted, which might be supplied in the following manner : यद्वा रणो रमणीयः । वशिरणोरुपसंख्यानमित्यप.—l. 22. (53, 7.) सहस्रसावो Ca. सावो A 2. B.—l. 30. (53, 8.) भृशं प्राप्नोति from Ca.—P. 301. l. 8. (53, 12.) स्तावयामि C. सौमि A. B. स्तावामि Bm.—l. 22. (53, 14.) Ca reads यद्वा कृतामिर्यागदानहोमलक्षणाभिः क्रियाभिः.—l. 30. शूद्रापत्येय C. शूद्रवित्तैय A. B.—l. 31. पातकहेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य संबंधि धनं निचाशाखं A. B. पातकहेतुत्वेन स नीचाशाखः । तत्संबन्धिधनं निचाशाखं C.—l. 34. किं क्रियाभिरिति ॥ किं कृताभिरिति A 2. B. Ca.—ग्रेष्मो वा A. C. ग्रेष्मा वा B, which is supported by the authority of the Nirukta and Nirukta-bhāṣya. See Nir. SS. vol. iii. p. 274.—चरणं A. C. हरणं B. हर्ष्यं Nir.—P. 302. l. 2. तत्स्यं A. B. तस्यं C. The MSS. of the Nirukta (E. I. H. 1378 and MS. Paris) have तत्स्यं; Nir. Roth and SS. give तस्यं, but see var. lect. in the latter.—ll. 7-9. (53, 15.) The Slokas are taken from C. They are to be found in Shadgurusishya's Commentary on the Anukr. M. p. 107.—l. 14. अग्निभिः सूर्यादाहत्यासम्भं Ca.—l. 24. (53, 16.) पंचजनाः from Ca.—l. 29. पल्लवयो जमदग्नेयः from Ca.—P. 303. l. 15. (53, 18.) अगसि वहे क्लिवनसो वक्ष not to be found in the edition of the Unādi-sūtras.—P. 304. l. 7. (53, 21.) The Commentary on verses 21-24 was omitted by the writer of A 2, perhaps by Sāyana himself. For, when we compare the Commentary on vv. 21-24 with the Commentary immediately preceding and following, we notice that there are no grammatical explanations, and that the whole style differs. The copyist of the Pada MS. P 1 omitted the whole 23rd Varga, probably for the same reason for which Durga abstained from explaining the second Pāda of verse 23. This occurs Nir. IV. 14, but Durga declines to explain it because the passage is supposed to contain a curse on Vasishtha, Vasishtha being the ancestor of the family to which Durga himself belonged. Durga says, यस्मिन्निगम एव शब्दः (लोभः) सा वसिष्ठदेविणी अक् चहं च कापिष्ठलो वासिष्ठः अतस्तां न निर्ब्रवीमि ॥ In the Anukramanī also it is said, अन्त्या अग्निशापार्थाः । ता वसिष्ठदेविष्यः । न वसिष्ठाः मृण्वन्ति । and Shadgurusishya adds the following quotation from Saunaka's Brihaddevatā to the same effect :

शतधा भिद्यते मूर्धा कीर्तनेन¹ युतेन च । तेषां बालाः प्रमीयन्ते² तस्मात्तासु न कीर्तयेत् ॥

—l. 7. पुरा खलु only in C.—l. 8. केनचित्कारणेन only in C.—अग्निभिः only in C. Bm.—अग्निशापकृपास्ता only in C.—l. 14. शौर्यवत् only in C.—l. 15. यातयति° to लुक् only in C. Sāyana takes यात् and अग्निभिः as single words against the Pada text.—l. 17. प्रशस्ततराभिः only in C.—देव्यो only in C.—l. 18. पंचवृत्तिः only in C.—l. 24. (53, 22.) चिच्छब्द

¹ कीर्त्तिती च MS. E. I. H. 1823. कीर्त्तनेन 2396. Cf. Anukr. M. p. 108.

² प्रमीयन्ते E. I. H. 1823. प्रमायन्ते 2396.

अपमार्थः। only in C.—यथा परमुं कुठारं C. यथा कुठारं Bm. कुठारं B.—L. 25. श्रद्धाशी Ca. श्रद्धाशी B. Bm.—L. 26. प्रयत्ना आपहता B. प्रयत्ना अपहता Bm. हे प्रयत्नापहता C.—L. 27. केनं सुखात् B. Bm. पतुसुखात् C.—L. 32. (53, 23.) पुरा खलु only in C.—प्रापत् Bm. C. प्रयात् B.—मीनिनं only in C.—L. 33. मंचनसामर्थ्यं C. मंचसामर्थ्यं B. Bm.—P. 305. l. 1. पशु मन्वमानाः। पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः। पशुभिः वाह्य (perhaps पशुभिश्च यज्ञे) मन्वमानाः C. B. Bm have only पशुवत् मन्वमानाः.—L. 3. एवं to नार्हतीति only in C. वसिष्ठं धिक्करोति B. Bm.—गावाजिनमिति C. अवाजिनं मूर्खं B. Bm.—L. 4. अवाजिनं वाचां इमो वाजिनः सर्वज्ञः। तद्वि-
जयज्ञं मूर्खजनं C, deest in B. Bm.—L. 5. तेन सह न स्यर्धत इत्यर्थः। तदा only in C.—L. 11. (53, 24.) प्रपित्वं प्रगमनं न जानन्ति शिष्टैः सह C. Bm. प्रपित्वं प्रगमनं ति शिष्टैः सह B.—L. 13. वलं MSS. व्यावर्त्त?—L. 14. चरन्ति B. चारयन्ति Ca. व्यापयन्ति C. चारयन्ति Bm.

P. 306. l. 23. (54, 4.) तं तं ॥ ततं A 2. तं B. Ca.—L. 24. अद्यतनाः C. अन्यतराः B; wanting in A.—L. 25. अतः A 2. B. सतः Bm. संतः Ca.—L. 33. (54, 5.) को वा; वा from Ca.—C has after प्राप्नोतीति the words केन मार्गेण देवास्तर्पयितव्या इति.—P. 307. l. 3. यानि दिवि ॥ यादिने B. यानि A 2. Bm. Ca.—After इत्यभिप्रायः C adds दिव एषा पृथक्-
सुतिः.—L. 14. (54, 6.) सहास्रां ती ज्येतां ॥ सहास्रां ती ज्येतां Ca. सहास्रां ती ज्येतां C. सह सां ती ज्येतां A. सह सां ती ज्येतां B.—L. 25. (54, 7.) आदनंतरं A 2. B. आदनंतरं च पूरणः Ca. आदु अनंतरं Bm.—L. 26. परस्परं ब्रूतः. C has after it कर्मणि कर्तृप्रत्ययः.—L. 29. जागृकः ॥ जागृकः MSS.—P. 308. l. 13. (54, 9.) अस्माकं पदे Ca.—L. 17. ब्राह्मणपुराणकल्पे Ca.—P. 309. l. 17. (54, 12.) अस्मभ्यं दातुं Ca after स्ववान्.—L. 26. (54, 13.) After द्योतमानाः C adds द्योतमानस्य रुद्रस्य पुत्रा वा; and after मारयितारः the words मनुष्येभ्यो हिता वा.—P. 310. l. 27. (54, 16.) After चाक्ष नाम Ca has नासत्याविति नामरूपं च.—P. 311. l. 18. (54, 18.) अमुचम्प्ली MSS. अमुचम्पुष्प्ली Un. I. 158.—P. 312. l. 6. (54, 20.) After देवाः Ca adds ध्रु प्रसिद्धाः पर्वता वा.—L. 34. (54, 22.) वलि लोपः from Ca.

P. 313. l. 13. (55, 1.) After महदैश्वर्यं Ca has नृहृदेवतायामेव सुतं। अस्तीद्विद्यात्मना सर्वान्मन्यमानः परं पदं। देवानामसुरत्वं तदेकं महद्वितीरयन्निति.—P. 314. l. 9. (55, 4.) वृष्ट्या-
दिरूपेण A 2. B. वृष्टिद्वारा हविरूपेण Ca.—L. 13. न निघातः Ca. निघातः A 2. B.—L. 28. (55, 6.) बावापृथिव्यां अरणी वा Ca.—L. 31. भृमृश्रीतुचरी A 2. B. Ca.—P. 315. l. 12. (55, 8.) आचयत् MSS. आचयत् Sâyana.—L. 14. Ca has at the beginning of the verse अक्ष दावापिवादः.—L. 19. क्तिन् Ca. क्तिप् न A 2. B. See Pân. III. 2, 59.—P. 316. l. 33. (55, 13.) Ca after निहितमकरोत् adds the words यद्वा कया सुवा कस्यां सुवि प्रदेशे ऊधःस्नानीयं मेघं निदधे। धारयति। न ज्ञायते। वर्षाकाल एव केवलं वृष्टते मेघः.—P. 317. l. 20. (55, 15.) असाधारणसिंहेनेति C. असाधारणसंगेनेति B. असाधारणसंगेनोत A.—L. 21. मध्ये from Ca.—P. 318. l. 1. (55, 16.) धूम्प्रीणो A 2. B. Ca. धूम्प्रीणो Vārttika.—L. 8. (55, 17.) लोके हि A. C. यथा B.—L. 19. (55, 18.) After मूरखेन्द्रस्य Ca has सूर्यस्य वा.—P. 319. l. 10. (55, 20.) धातुकस्त्रे धातुस्त्रः Ca. धातुकस्त्रः A 2. B.—L. 17. (55, 21.) पुरतो निश्चयेन A. B. पुरतो इन्द्रस्य पुरतो C.

P. 320. l. 15. (56, 1.) यच्च पर्वतादीनामुन्नततयावस्थापनं added from C.—L. 16. अन्यवर्धितुं A. B. C.—L. 27. (56, 2.) A 2. B. Bm insert भूमी after हे.—P. 321. l. 32. (56, 5.) After सुतिः Ca adds मंचोपि.—P. 323. l. 2. (56, 8.) नशेः कक्षार्थे ॥ नशेः कक्ष A 2. नशेरक्ष B. नशेः कक्ष Ca.

P. 323. l. 10. (57, 1.) विवेकवान् A. B. सत्त्वानुतविवेकवान् C.—P. 324. l. 5. (57, 3.) क्षिण्वो A. B. नवप्रसूता गावः C.—l. 17. (57, 4.) मन्वे मनुष्यं C. मन्वे अगुष्ठानं A. B.—l. 19. युजिबुधिदृशः ॥ युजिबुधिदृशेः A 2. Ca pr. m. युजिबुधिदृशेः B. युजिबुधिदृशेः Ca sec. m. See Un. II. 90; Rv. Bh. III. 43, 6; IV. 2, 3.—l. 26. (57, 5.) After प्रेर्यते C adds यद्वा मधुमती माधुर्यवती सुमेधाः शोभनप्रज्ञाभोयिता उरूची । महत् इन्द्रादीनंचति पूजयतीत्युरूची । जिह्वा वाक् देवेष्वाम्नागार्थं प्रेर्यते.—P. 325. l. 1. (57, 6.) प्रकृष्टा B. प्रकृतिष्ठा A 2. प्रकृष्टरथा Ca.—l. 5. पा A 2. B. पीङ् Ca. Perhaps पीङ् is the right reading. Cf. Dhātup. 26, 32; Rv. Bh. I. 63, 8. 77, 5.

P. 326. l. 6. (58, 3.) न कथयन्ति MSS., but cf. Rv. Bh. I. 118, 3.—l. 16. (58, 4.) Before ददुः Ca inserts मथेयां । मन ज्ञाने दिवादिः । लोटि रूपं । इमा । सुपो वादेशः । गोष्ठ-जीका । प्रकृत्वांतःपादमित्येकः प्रकृतिभावः.—l. 28. (58, 5.) अंगूष इति not in the edition of the Unādi-sūtras, but cf. Un. IV. 76.—P. 327. l. 4. (58, 6.) धनं हविः Ca.—l. 5. एकीभूताः संतो from Ca.—l. 15. (58, 7.) After अहि तिरोहिने Ca inserts अहि मवं अह्वं । पूर्वेषुसृतीय-सवनेऽभिभुतं परेषुः प्रातःकाले.—l. 21. (58, 8.) पुर्वंचति ॥ पुर्वमंचति गच्छति A 2. B. पुर्वतममंचति Ca.—P. 328. l. 3. (58, 9.) रूपं वा from Ca.

P. 329. l. 9. (59, 3.) वरिमन् उरुतरे विलीयै देवयजनप्रदेशे Ca.—P. 330. l. 27. (59, 9.) चसेत्वादिना ॥ चत्वा Ca. वृषेत्वा A 2; deest in B. See Pân. II. 4, 80.

P. 331. l. 1. (60, 1.) तेषां समूहो C. तेषां भावो A. B.—l. 6. प्राप्ताः Ca. व्याप्ताः A 2. B. Bm.—l. 13. सहायेभ्यस्तञ्, thus Sâyana and Kâsikâ. But from the Mahâbhâshya, which has गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यं, it follows that Pânini had omitted सहाय.—लितस्वरः A 2. B. लितेति प्रत्ययात्पूर्वसोदात्तत्वं.—l. 19. (60, 2.) चर्मणः चर्मणा Bm. चर्मणो A 2. B. चर्मणो Ca.—Ca omits हे अमवो in the beginning of the verse, and omits the words from हरी to हरी इति; but it has after प्रज्ञानेन the following: चर्मणा । अमव उरु प्रभुतं भांतीति अस्तेन सत्येन भांतीति वा तादृशा हे अमवः ।—P. 332. l. 22. (60, 5.) बप्सति ॥ बभसति A. B. C.—l. 26. भसेर्गद्वेति ॥ भसराद्वेति A. B. भसेर्गति C. गस Ca. The rule does not occur in the Unādi-sūtras. Cf. Uggvaladatta on Un. IV. 179.—l. 34. (60, 6.) After अहानि Ca adds सौत्यानि.

P. 333. l. 11. (61, 1.) उपस्यं Ca. Anukr. औषस्यं A 2. B.—l. 21. (61, 1.) युवतिरित्युपमा A. C. युवतिस्तद्वतीत्युपमा B.—P. 334. l. 9. (61, 3.) From मार्गः to चाविति दीर्घः the text is taken from Ca.—l. 22. (61, 4.) ण्विबिभुषिभ्यः MSS. Cf. Un. I. 143.—l. 23. सोर्बुक् C. सा (or सो) बुक् A. मोर्बुक् B 2. त्वार्बुक् B 1.—l. 24. शप Ca. तिप A 2. B.—l. 32. (61, 5.) मधु सोमः ॥ मधुः सोमः Ca. मधुः सोमः A 2. Bm. मधु सोमः B.—P. 335. l. 8. (61, 6.) युक्लौकात् A. B. C. युक्लौकादुन्नच्छंती Ca.—l. 21. (61, 7.) प्रमाकृपा A 2. B. Bm. प्रज्ञा Ca.—l. 22. Before सर्वच Ca has स्वतेजोनिः.

P. 335. l. 34. (62, 1.) After अभिमन्यमानाः Ca has बाध्यमाणाः.—P. 336. l. 5. न तुज्याः ॥ माखं तुज्याः A. C. माखं तुज्याः B. तुज्याः Ca.—l. 26. (62, 3.) From यद्वा ह्वयति to हविदिति inserted from C.—l. 29. After पालयतु Ca adds यद्वा होचा होतुरपिः पत्नी भारती सूर्यपत्नी च सरस्वती च तिस्रो देव्यः पालयन्त्विति.—P. 337. l. 27. (62, 9.) अथ सकर्मकत्वात् C. अकर्मकत्वात् A. B: cf. Pân. I. 3, 29, 3, and Kâsikâ.—l. 30. (62, 10.) The whole passage from होवो आनात् to हे आविशदेवं omitted in A and B.—P. 338. ll. 1-3. प्रेरयेत् Ca. प्रेरयत्

A 2. Bm; left out in B.—Ca has the following various readings: it adds सर्वाणु
श्रुतिषु प्रसिद्धस्य after तत्तस्य; द्योतमानस्य after देवस्य; आत्मभूतं after परमेश्वरस्य; तद्योऽहं
सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति after धीमहि. It omits तेजः, which A. B give after स्वयंज्योतिः.—
l. 7. From धेयतया to धीमहि inserted from Ca.—l. 9. धीशब्दस्य कर्मपरत्वे deest in
A. B.—l. 33. (62, 14.) After द्विपाशः Ca adds प्रजाभ्यः.—P. 339. l. 21. (62, 17.) युवां
दक्षस्य । दक्षं धनं बलं वा ॥ वां दक्षं धनं बलं वा A. B. युवां दक्षस्य धनं बलं वा C. वां दक्षस्य
दक्षं धनं Bm.

MANDALA IV.

P. 340. l. 2. (1.) वामदेवे B 2 sec. man. वामदेवे A. B. Bm. वामदेवस्य Ca. वामदेव
C: cf. Pân. IV. 2, 9.—l. 6. चतस्रो ॥ तिस्रो A 2. B. Bm. Ca.—l. 19. (1, 1.) हविःअप-
थार्थं A 2. B. हविरानयनार्थं Ca.—l. 20. तत्तद्वक्ष्ये A. Bm. C. तत्तदेवं तत्तद्वेषु B.—l. 31.
(1, 2.) सोतृणं Ca. गृदेवान् A. देवान् B. सोतृदेवान् C. च Bm.—P. 341. l. 34. (1, 4.)
घासि ॥ घासि A 2. वासि Ca; B has या प्रापणे खंतादाशीर्लिङ् सीयुडागमः.—P. 342. l. 8.
(1, 5.) अत्यंतमीप्सितफलप्रदः C. अत्यंतफलप्रदः A. B.—l. 11. रातिर्यथयेन कानच् A. B. रातिर्यङ्-
कुकि अत्ययेन शानच् (०त् Ca) C.—l. 30. (1, 7.) स्वतेजसा परिवीतः परिवेष्टितः C. परिवीतः A. B.
स्वतेजसा परिवीतः परिवृतः Bm.—P. 343. l. 19. (1, 9.) दापयित्वा A. B. Bm. दत्त्वा C.—
P. 344. l. 13. (1, 12.) विपन्यै. The MSS. have विपन्यै, but Sâyana must have read
विपन्यै.—l. 32. (1, 13.) द्वे A 2. B. Ca. के द्वे Kâsikâ on Pân. VI. 1, 12.—P. 345. l. 31.
(1, 16.) एकस्मिन्पक्षे to उभयव taken from Ca.—P. 346. l. 15. (1, 18.) पश्चा पृष्ठदेशेषु C.
पश्चा पृथग्देशेषु A. B.—P. 347. l. 6. (1, 20.) After इति जातवेदाः Ca has जातान्येन विदंतीति
वा जातवेदाः ।

P. 348. l. 10. (2, 3.) युजिबुधिदृशः ॥ ०दृशेः A 2. B. Ca, but see Rv. Bh. III. 43, 6.
57, 4.—P. 349. l. 5. (2, 6.) स्वतवान्नधनवानिति तलवकार उक्तं C. स्वतवान् धनवित्तलावकार
उक्तं A; omitted in B. स्वतवान् has been repeated by conjecture.—l. 21. (2, 7.)
देवयुर्देवं त्वां Ca. देवयुर्देवत्वं A 2. B.—P. 350. l. 4. (2, 8.) ०छय्योरस्य ॥ ०छय्योर च A 2.
B. Ca, but see Rv. Bh. III. 8, 8. 11, 4.—l. 12. (2, 9.) आहननं पापं B. A. C omit
पापं.—l. 21. (2, 10.) सेवेया Ca. सेवसे A 2. B.—l. 22. असाम तस्य ॥ असामस्य C. असाम
स्य A. B.—P. 351. l. 4. (2, 11.) कर्तरि क्तिन् Ca. कर्मणि क्तिच् A 2. B.—l. 18. (2, 13.)
चर्यणशील ॥ चर्मणः A 2. Ca; B omits the second explanation.—P. 352. l. 9. (2, 15.)
यद्वेतः A 2. B. Ca. यद्वेतसः Ait. Br.—P. 353. l. 11. (2, 18.) अंगिरोगणो ॥ अंगिरोगणं Ca.
अंगिरसो गणः A 2. B.

P. 354. l. 20. (3, 1.) स्तनिमुधिपुषिगमिमतिभ्यो A 2. B. ०मनिभ्यो Ca.—P. 356. l. 1.
(3, 6.) कत्पथं A. C. कत्पापं कथं B.—P. 357. l. 5. (3, 9.) प्रजाः ता जा अमर्येण अमरणनि-
मित्तेन Bm. प्रजास्ता जामर्येण निमित्तेन A. B. प्रजास्तामर्येणामरणनिमित्तेन C.—l. 30. (3, 12.)
प्रोत्साह्यमानः B. C. प्रगृह्यमानः A.—P. 358. l. 6. (3, 13.) प्रातिवेक्षस्य inserted from C.
वनस्य B.—P. 359. l. 3. (3, 16.) निष्ठा नेयार्थानि गूढानि B. निष्ठानि नेयार्थानि गूढानि C;
wanting in A.

P. 359. l. 22. (4, 1.) प्रसहनात् A 2. B. Ca and var. lect. in Nir. SS. प्रसयनात् Nir.—
l. 23. ०निरावता A 2. ०निरावता Ca. ०निरावृता B. ०निरामृता Nir.—l. 24. अस्मासि MSS.

अक्षिता Nir.—तपिष्ठेऽक्षतमैः तपिष्ठतमैरिति वा A, and Nir. MS. Par., where तपुतमै (तपुतमैः ?) is given as a marginal note. Nir. Roth and SS. have तपिष्ठेऽक्षतमैः तपुतमैः तपिष्ठतमैरिति वा 1. So has B, only तपिष्ठेः and तपिष्ठतमैः instead of तपिष्ठेः and तपिष्ठतमैः. C has तपिष्ठेऽक्षतमैः तपिष्ठतमैरिति वा.—P. 360. l. 22. (4, 4) अरातिमदानं वा कुर्वते deest in B.—l. 32. (4, 5) जामि जामिं बंधुं बंधुशत्रून् A. जामिजामिं बंधुशत्रून् C. जामिं बंधुमजामिमबंधुं एतादृशान् शत्रून् B.—P. 361. l. 1. चाप्रत्ययस्येति Ca. चाप्रत्ययस्य चेति A 2. B. Cf. Pān. VIII. 3, 41; Rv. Bh. I. 49, 3. 86, 9. 94, 5; X. 121, 3.—P. 362. l. 3. (4, 8.) After मर्जयेम there is a lacuna in A 2 and B, both omitting just the same passage. The same occurs IV. 4, 15, where both A 2 and B omit all from गृमाय to मिचमहो (p. 364. ll. 16–18). See also IV. 23, 1.—l. 12. (4, 9) परिचरति A. B. परिचरत्वेव खोता C.—P. 363. l. 5. (4, 11.) जीहोत्यादिकः Ca. जुहोत्यादिकः A 2. B.—l. 26. (4, 13.) *लक्षणाच्छापात् B. *लक्षणात्पापात् Ca. *लक्षणात् A 2.—l. 27. शोमनं Ca. शोमनं A 2. B.—P. 364. l. 5. (4, 14.) प्रतिपादितं A. B. प्रार्थितं C.—l. 13. (4, 15.) दीप्त्या A 2. B. दीप्त्या Ca.—After परिचरेम Ca has भूते वा लिङ् । पर्यचराम ।

P. 365. l. 3. (5, 1.) सामर्थ्याद्विरिति C. सामर्थ्याद्विधिरिति A. B.—l. 9. किमिव to कूलमिव in A. B. C; it seems to be a marginal note.—l. 16. (5, 2.) *प्रकारां C. *प्रकारतरां A. B.—l. 17. नीयमानः C. स्थापितः B; omitted in A.—l. 33. (5, 4.) ये द्वेष्टारः conjecture. A. C have द्वेष्टारः after स्थिराणि. B omits it, but gives द्वेष्टृन् after जानतः.—P. 366. l. 28. (5, 7.) समानं सर्वेषामेकरूपं ॥ सर्वेषामेकरूपं समानं A. B. C.—l. 33. शुभ्रोपमेतत् Bm. शुभ्रोपमेतत् A. B. C.—P. 367. l. 1. ज्योतिरादिभि C. ज्योतिरादित्य A. B.—l. 2. आहपितं देवेर्नमस्या A. आहपितं आरोपितं देवेर्नमस्यं B. आहपितं आरोपितं देवेरज्ञा C.—P. 368. l. 11. (5, 12.) साधनभूतं A 2. B. सारभूतं Ca. Bm.—दातव्यं C. तद्दातव्यं A. B.—l. 20. (5, 13.) प्रीत्यादिं A 2. B. प्राच्यादिं Ca.—l. 23. After पालयिष्यः Ca has पत्नीस्थानीया वा.—l. 24. सर्वात्मनो A 2. B. सूर्यां Ca.—l. 29. (5, 14.) उक्थेन A. B. C. उक्थेन Ca.—आरोह्येण A 2. B. अचारोह्येण Ca.

P. 369. l. 17. (6, 1.) इत्यत्र प्रकृत्यंशोनुवादः कः Ca. इत्यत्र कृत्यंशोनुवादः A. B. C.—l. 18. भवेत्यर्थः ॥ भवत्यर्थः Ca. भवतीत्यर्थः A 2. B.—P. 370. l. 17. (6, 4.) यद्दे etc. Cf. Sat. Br. I. 9, 1, 10.—l. 25. (6, 5.) मादनीयो मोदयिता वा A 2. B. मदनीयो मोदयिता वा Ca. मादनीयो Bm. Cf. Rv. Bh. VIII. 60, 3. 103, 6; IX. 67, 1; X. 61, 20; but see above, IV. 6, 2.—P. 371. l. 19. (6, 8.) कीदृशं चंगुलयः । अथर्यो न स्त्रिय इव । कीदृशमपि । उषं Ca. कीदृशं अथर्यो न स्त्रिय इवोषं A 2. B.

P. 373. l. 12. (7, 3.) प्रभासकं बुद्धेः कर्तारं C. प्रारंभकं B. A gives no explanation.—P. 374. l. 15. (7, 7.) स्थाने after धामनि inserted from C.—P. 375. l. 5. (7, 9.) यथां B. C. यथादा A.—*जननहेतुं ॥ *जनकहेतुं A. C. *हेतुकहेतुं B.

P. 377. l. 30. (9, 5.) वा before सदस्यो added from C.—P. 378. l. 9. (9, 7.) यजन-साधनं Bm. यजमानं B. Ca. यनं A 2. Cf. Rv. Bh. VI. 13, 4.

P. 379. l. 22. (10, 5.) किञ्च not in the edition of the Unâdi-sûtras, but cf. Un. I. 71 and Rv. Bh. III. 17, 1.

P. 380. l. 18. (11, 1.) मद्रं मजनीयं C; omitted in A. मद्रं मंगलं B: cf. 10, 1.—l. 26. (11, 2.) मद्यनेन B. मद्यनाय A 2. मद्यनीय Ca.—बहुजकान् A 2. B. बहुजकयन् Ca.—

l. 29. From दिवादिभ्यः to निङुतिङ left out in A 2. B.—P. 381. l. 1. (11, 3.) स्विङ्कत Ca. स्विङ्कतो A 2. B.

P. 382. l. 10. (12.) इदः supplied. चेट्मं C. चेट्मो A. B.—l. 17. (12, 1.) तोषकेष B. C. माक्किण Ca. तोषकेण A.—l. 27. (12, 2.) यो after परिचरन् by conjecture. C has स, and omits the स after पुष्टः सन्.—P. 383. l. 27. (12, 6.) निवासयितारो ॥ विवासितारो A 2. B. निवासितारो Bm. निवसितारो Ca.

P. 384. l. 14. (13, 2.) मिचोऽहरमिमाणी added from C. B has only मिचो.—l. 22. (13, 3.) अविमुंचतः B. C. अविमुंचतः A; probably meant for अविमुंचयतः.—l. 28. (13, 4.) जगन्निर्वाहकात्मकस्य रसस्यादानार्थं ॥ जगन्निर्वाहकात्मकस्यादानार्थं A. C. Bm. जगन्निर्वाहकात्मकस्य दानार्थं B. जगन्निर्वाहकात्मकसंरसस्यादानार्थं Ca.—l. 29. संवृण्वन् C. अवृण्वन् A. B.—P. 385. l. 10. (13, 5.) नाकेन समवेतः A. C. अतिन समवेतः B.

P. 386. l. 18. (15.) इत्याभ्यां Ca. इति द्वाभ्यां A 2. इविभ्यां B. See Anukr. M. p. 17.—l. 34. (15, 2.) पर्येति A. B. C. परियाति Ait. Br.—P. 387. l. 9. (15, 4.) सात्वहन्वो ॥ सत्वहन्वो C. सात्वहन्वो Ca. स्वत्वहन्वो B. सत्वहन्वो A.—l. 15. (15, 5.) एतेन यजमानस्य A. B. अनेन यजमानः C.

P. 388. l. 29. (16, 2.) समीपे नाश्चास्मनुष्या यथा मुंचति ॥ समीपे पद्यास मनुष्या यथा मुंचति A. समीपे अद्यास मनुष्या यथा अद्यामुंचति C. समीचेन मनुष्या यथा आद्यामुंचति B; Bm has अध्वनो न गंतव्यस्य मार्गस्याति समीपे मनुष्या यथाद्यान् विमुंचति Bm.—P. 389. l. 4. (16, 3.) विपिपानो ऽत्यर्थं पिबन् अर्चात् A 2. B. पिपानोऽत्यर्थं पिबन् व्यर्चात् Ca. Sâyana probably read वि । पिपानः । instead of विऽपिपानः. This is shown by the words विश्लेषणार्चति, an explanation of व्यर्चात्, वि being generally explained by विश्लेषण.—P. 390. l. 1. (16, 6.) पर्वतमपि मेघं वा । अरमेति मेघनामेतत् ॥ पर्वतमिति मेघं वा । मेघनामेतत् A. C. पर्वतं मेघं पर्वतमितिः मेघनामेतत् B. पर्वतमपि मेघं वा Ca.—l. 11. (16, 7.) ऽभूः C. Bm. अभूव A. B.—l. 24. (16, 9.) इति नृमणः A. C. Bm. इति नृमणः B. It ought to be नृमणाः ।—P. 391. l. 20. (16, 11.) प्रभवते A 2. B. प्रभवेत् Ca.—P. 393. l. 7. (16, 17.) अनोधि A. B. C.—P. 394. l. 9. (16, 21.) क्रियते A 2. B. अक्रियत Ca.

P. 394. l. 13. (17.) विनियुक्तं A 2. B. निविद्वानोयं Ca.—l. 14. त्वं महौ इति added by conjecture. The second Viniyoga is only given by C.—l. 29. (17, 2.) रेजत् अरेजत् अकंपत् Ca. रेजत् अरेजत् । अकंपयत् A 2. रेजत् अरेजत् अकंपयत् B. रेजत् अरेजत् अकंपत् Bm.—P. 395. l. 14. (17, 4.) विनाशरहितं Ca. विचाररहितं A. C. विद्युतिरहितं B.—P. 397. l. 18. (17, 12.) कियत् जगत् B.—P. 398. l. 12. (17, 15.) एकपदीयमुक् A 2. B. Ca, but see Rig-veda Prātisākhya 992.—l. 18. (17, 16.) जयाश्च० Ca sec. m. जायां च० A 2. जायामि० Bm. जाया च० B.—l. 20. From एवंभूतं to इत्यर्थः only in C. B has कोशमाधारभूतमिन्द्र-मवते रक्षणार्थं नाश्चावयामः न त्वजामः भजेम इत्यर्थः.—P. 399. l. 14. (17, 19.) अप्रतिगमनानि A 2. B. अप्रतिगतानि Ca. Cf. Rv. Bh. VI. 31, 4; VII. 85, 3; VIII. 90, 5.—l. 25. (17, 20.) Ca inserts यज्ञोद्भूतं before यद्यश्नो.—l. 26. From विरप्शीतु० to विरप्शीत्यादि left out in A 2. B.—परिद्धातीयं Ait. Br. परिद्धादितोयं Ca.

P. 400. l. 4. (18.) जायेय Bm. जायेयं Ca. जायया A 2. जायेयां B.—l. 25. (18, 2.) दुर्गहा दुर्गहोयं दुःखेन याह्यं A 2. दुर्गहा दुर्गहोयं दुःखेन याह्यं B. दुर्गहा दुर्गहोऽयं दुःखेन याह्यं Bm. दुर्गहा दुर्गहं (दुर्गहं pr. m.) दुःखेन याह्यं Ca. We should expect दुर्गहा दुर्गहं दुःखेन

बार्ह. Cf. Rv. Bh. V. 4, 9.—l. 33. (18, 3.) अन्वव्रीत् B. अनुव्रीत् A. C. Bm.—P. 401. l. 22. (18, 5.) तिष्ठति Ca marg. after अतिष्ठत्.—l. 28. (18, 6.) *प्रतिपादकोद्भूतः A. B. C.—l. 30. इममर्थं A 2. B. इति मदर्थं Ca.—P. 402. l. 6. (18, 7.) *स्तुतिप्रतिपादकानि कानिवित्यदानि Ca. *स्तुतिपादकानिवित्यदानि A 2. *स्तुतिप्रतिपादकानि कानिवित्यदानि Bm; B has प्राप्तवानिति कानिवित्यदानि, leaving out all between.—l. 7. ता Ca. ततो A 2. B.—पापं after ब्रह्महत्याकृतं supplied by conjecture.—l. 24. (18, 9.) प्रविध्यन् A 2. प्रविधान् B. प्रविद्वान् Bm. त्वां विध्यन् Ca.—P. 403. l. 1. (18, 10.) अदितिसंख्याय ॥ अदितिसंख्याय A 2. Ca. अदितिः वत्सं चरयाय B.—l. 25. (18, 13.) पुरीतंति Ca pr. m. पुरीतत Ca sec. m. पुरीतति A 2. पुरीततानि B. Bm.

P. 404. l. 13. (19, 1.) अक्षिन्यसे B. अक्षिन् लोके Ca. अक्षिन् A 2.—l. 23. (19, 2.) नदीः C. आपः तासां B; omitted in A.—P. 405. l. 1. (19, 3.) पौर्णमास आमा° B. पौर्णमास आमा° A 2. Ca. पूर्णमास आ आमा° Taitt. S.—l. 23. (19, 6.) एजदेवता चलता ॥ एजत एजत अचलत् A 2. एजत् एजत अचलत् B. एजत् अचलत् Bm. एजत् एजत अचलत् Ca.—l. 30. (19, 7.) हिंसिका ॥ हिंसिका A 2. B. Ca.—P. 406. ll. 17 and 20. (19, 9.) उपविष्टिकामिः A 2. B. उपदीहिकामिः and उपदीकामिः Ca.—P. 407. l. 5. (19, 11.) क्रियते B. क्रियत A 2. अक्रियत Ca.

P. 407. l. 15. (20, 1.) अभीष्टानां Ca. Bm. अभिष्टानां A 2. अभिष्टीनां B. Cf. Rv. Bh. IX. 48, 5.—l. 23. (20, 2.) अभि लचीकृत्य C. Bm. अभिलक्ष्य B. अभिमुखीकृत्य A.—P. 408. l. 15. (20, 5.) इव after वीरपुङ्गव added from B. यो by conjecture.—l. 24. (20, 6.) न्युष्टं निगतं A. B. C. न्युष्टं निर्गतं Ca. The usual explanation would be नितरां प्राप्तं or व्याप्तं.—l. 30. (20, 7.) चारयिता A. B. निवारयिता C.—P. 409. l. 7. (20, 8.) A 2. Ca put ईचे after धनस्य, and omit ईचसे.—l. 26. (20, 10.) वदाम A 2. B. वदामः Ca.

P. 411. l. 28. (21, 7.) सेवत इति यत् तत् B. C. सेवत इति यावत् A.—P. 412. l. 27. (21, 10.) भजेय Ca. भजेयं A 2. B.

P. 413. l. 8. (22, 1.) यच्च हविरादिकं च C. Bm. यच्च हविरादिकं च A. B.—P. 415. l. 20. (22, 10.) देहि C. उपसंस्मि A. B.

P. 416. l. 5. (23, 1.) B inserts उपसर्गश्रुतेरचितक्रियाध्याहारः after स्तुतिरिति शेषः, and both B and Bm leave out all from यागं to किंच ऊध, while A 2 omits all from तस्य महिषो to उपसर्गश्रुः.—l. 6. कस्य after होमनिष्पादकस्य added from Bm.—l. 26. (23, 3.) कानि पित् Ca. कानि A 2. B.—P. 418. l. 5. (23, 8.) संबन्धिनी Bm. संबन्धी Ca; left out in A 2. B.—l. 6. प्रतिबद्धौ from Ca.

P. 419. l. 5. (24, 1.) परमेश्वर्ययुक्तं ॥ परमेश्वर्यं A. B. C.—P. 420. l. 2. (24, 4.) तदानीमेव जमे केचन भाग्यवंतो C. Bm. तदानीमेवातमे वातमे कत भाग्यवंतो A. तदानीमेव जमे भाग्यवंतो B 2. तदानीमेकेन भाग्यवंतो B 1.—l. 15. (24, 6.) Ca has after इत्या, सत्यमेव.—l. 16. The Pada MSS. have in the text अविदेनन्. The Samhitā MSS. S 2. 3 have अविदेनं तमित्; S 1 अविदेनानमित्. Sāyana read अविदेनं. Cf. Rv. IV. 25, 3.—l. 25. (24, 7.) अच मृष्टय-बवाधी C. अन्नवाधी A.—मृज्यत् A 2. Bm. मृज्यति Ca. All from पचन् कुर्यात् to इन्द्रो मनायोः is left out in B.—P. 421. l. 3. (24, 8.) सोमं मुन्वन्निः Ca. सोमं स्वन्निः A 2. सोमवन्निः B.—l. 9. (24, 9.) मूखं पक्षेन B. मूखं पक्षेन Ca. मूखपक्षेन A 2.—l. 10. न विक्रीतस्त्वयं मया C. न स विक्रीतवान्पुरा A. B. न विक्रीतः स्वयं मया Ca.—स विक्रीता A 2. Ca. विक्रीता न B.—l. 11.

वक्षं B. वक्षु A. क्रतुः C.—यदा Ca. या A 2. यया B.—तयोर्ब A 2. Ca. तथा B.—l. 12. चेतुतो ॥ चेतुतो C. चेतुतो A. Ca. चेतुतो B. Aa.—अथ मूल्यार्थमितस्यामविचार्यैव निर्णयः A. अथ मूल्यार्थमितस्यामविचार्यैव निश्चयः B. अथ मूल्यार्थमितज्ञात् विचार्यैव तु निर्णयः Ca. श्रुतस्यात् C.—इत्येव C. अन्येव A. अन्येव B.—l. 13. समयोचेति चिंतयन् Ca. समये ॥ नेमि चिंतयेत् B. समयोचेति चिन्तायत् A 2.—l. 14. क left out in A 2.—दृक् ॥ दृक् A 2. B. Bm. Ca.—एकार्षो A 2. B. एकार्षो Ca.—इत्ययं A. C. ईरितं B; Bm, which gives only this last Sloka, has वक्षमिति अयमर्थः प्रतिपाद्यते.—l. 15. भूम्ना Ca. भूम्या B. भूम्या A 2.—l. 22. (24, 10.) क्षुतिभिः deest in A. B.

P. 422. l. 3. (25, 1.) को यवमान Ca; A 2 omits को, B puts it before नयो.—l. 5. तर्पणाय ईदु । ईदु स्तौति C. अर्पणाय ईदु । स ईदुः A. अर्पणाय ईदु । याचते स ईदुः B.—l. 26. (25, 4.) धारयन् C. पारयत् A. B: cf. Sat. Br. I. 4, 2, 2-5, 1, 8.—P. 423. l. 3. (25, 5.) हिंसन्तु A 2. B. हिंसन्ति Bm pr. m. Ca.—l. 5. मनायुरिन्द्रविषयक्षुतिकामश्च C. मनायुः मनीयुक्तो यवमानः B; omitted in A.—l. 6. सुप्राचीः सुपु प्राविता ॥ सुप्राचीः हविं सुपु प्रायिता Aa. सुप्राचीः सुपु प्रयिता A. सुप्राचीः हविर्भिः सुपु प्रतर्पयिता C. सुप्राचीः सुपु प्रावयिता B. सुप्राचीः सुपु प्रायिता Bm.

P. 424. l. 3. (26.) सुपर्णात्माना Ca. सुपर्णात्मा A 2. B.—l. 9. (26, 1.) उत्पन्नतत्त्वज्ञानः सर्वात्म्यं B. उत्पन्नतत्त्वज्ञानं सर्वात्म्यं Bm. उत्पन्नतत्त्वः सन् सर्वात्म्यं A 2. उत्पन्नतत्त्वः सन् सार्वत्रिक्यं Ca.—l. 10. ईदु वा from B.—l. 11. आर्जुनेयं to अघ्निरहमेवास्मि given from C; omitted in A. B places किंच आर्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कुत्समहं नृजि प्रसाधयेऽहं कविः सर्वज्ञ उशना शुक्र इति मा मां पश्यत after इत्युक्तं भवति.—l. 28. (26, 3.) क्षिरं अर्धसयं B. क्षिरं प्रेरयं C. क्षिरं यं A.—P. 425. l. 13. (26, 5.) सोमपाशकान् Ca. सोमकान् A 2. B. Cf. Rv. Bh. IV. 27, 3; IX. 77, 2.—l. 23. (26, 6.) आहरेत् after अहरत् Ca.

P. 426. l. 12. (27, 1.) मामरचन्नित्यर्थः । अधाधुना क्षेणः क्षेणवत्स्थितोऽहं अवसा वेगेन निरदीयं । शरीरान्निरगमं । अनावरणमात्मानं जानन्निरगोऽस्मीत्यर्थः । C. मामरचन्नित्यर्थः । अधानंतरं क्षेणः सन् अवसा वेगेन गर्भात् निरदीयं निर्गतवानस्मि । B. The whole explanation after मामरचन्नित्यर्थः omitted in A.—l. 13. In the Ait. Âr. the khanda begins अपक्रामंतु गर्भिण्यः पुष्वे ह वा etc.—l. 28. (27, 3.) विचिन्नवतः Ca. विचितवतः A 2. चीचितवतः B. वीचितवतः Bm.—l. 31. अच्छिदत् B. Ait. Br. अच्छिन्त A 2. Ca.—यदा यदा Ca.—P. 427. l. 16. (27, 5.) सोमरसस्य Bm. सोमराजस्य A. C. सोमरस्य B.

P. 427. l. 18. (28.) ईन्द्रासोमदेवताकं Ca. ईन्द्रा A 2. B.—युजेंद्रासोमं Ca. युजेंद्रासोमं A 2. B. युजेंद्रासोमं Anukramanî MSS., corrected by Macdonell into सोमं. But cf. II. 30; VII. 104; and सोमापीष्ण II. 40; सोमारौद्र VI. 74.—P. 428. l. 11. (28, 3.) सर्वा सर्वाणि A. C. शर्वा (पवा Bm) सर्वाणि B. Instead of शर्वा, Sâyana read सर्वा.

P. 431. l. 9. (30, 7.) अत्यंतं B. किमित्यत्यंतं A. C.—P. 433. l. 30. (30, 24.) आदारयितः Ca. दारयितः A 2. B. Cf. Nir. VI. 31.—P. 434. l. 1. ननु Ca. अनु A 2. अथ B.

P. 434. ll. 6 and 7. (31.) A 2. Ca have पादनिवृत् for नचिचुत्.—l. 20. (31, 2.) मंक्तु Bm. मोक्तु A 2. B. मंक्तु Ca.—P. 435. l. 7. (31, 7.) त्वा त्वां MSS.—l. 17. (31, 9.) शतपरिमितमपि A 2. शतपरिमितपरि B. शतमपरिमितमपि Bm. शतमपि मितमपि Ca.—l. 26. (31, 11.) वृषीष्व A 2. आ वृषीष्व B. Bm. Ca.—P. 436. l. 5. (31, 13.) उहाटय Ca. उत्पादय A 2. B.—l. 10. (31, 15.) Before अस्माकमुत्तमं, A. B have तस्या त्वं, Ca कर्त्तुं.

P. 438. l. 24. (32, 16.) असः अससः अस्ति Ca.—P. 439. l. 4. (32, 18.) अक्षया अक्षायु लदीयं राधो धनं एतु Ca. अक्षया अक्षदीयं राधो धनं एतु A2. अक्षया अक्षदीयं राधो धनं ते स्वत एतु B.—l. 7. (32, 19.) The Commentary to this verse is only given in B and Ca. A has दश ते कलशानामित्युक्त्वा.—l. 28. (32, 23.) कमनेनानीयत Nirukta. कमनेनानीयत A2. कमनेनानीयत Ca. कम । नेनीय B.—P. 440. l. 1. (32, 24.) यामेषु गमनेषु Ca. यामेषु यक्षिषु B. यामेषु A.

P. 440. l. 18. (33, 1.) देवेभ्यः A2. Ca. देवेभ्युः B. देवेषु Ait. Br.—l. 20. स्वकार्यं प्रति प्रेषयति ॥ स्वकार्यं प्रति प्रेरयति Ca. स्वर्चं प्रति प्रेषयति A2. Bm. स्वर्चं प्रति प्रेषय इति B.—l. 30. (33, 2.) From वेष्टेण to कर्मभिः taken from Ca. परिविष्टी वेष्टेण (वेष्टेण B1) परिचर्य वेष्टेण दंसनाभिः स्वकर्मसामर्थ्येष्टारं etc. B. परिविष्टी परिवेष्टेण परिचर्य वेष्टेण वेष्टेण व्याप्ता यद्वातं त्राय-वदेवानामिन्द्रादीनां etc. A. परिविष्टी वेष्टेण ववेष्टेण परिचर्य वेष्टेण दंसनाभिः स्वकर्मसामर्थ्येष्टारं etc. Bm.—l. 31. युवशा कर्त्तेति देवप्राप्तिरेकांतत्वेन देवेरेकत्वादिभावः । A. एवादिति भावः B. युवशा कर्त्तेति देवत्वप्राप्तिरेकत्वेन देवेरेकत्वादिति भावः । Ca.—P. 441. l. 2. मनाये मतिहते Ca. मनाये अति A. मनाये B.—l. 10. (33, 3.) अमवः Ca. अमवः A. B.—l. 18. (33, 4.) After अजु-र्वन्निति यत् Ca adds किं मृताया गोस्त्वचांगसु क्वाय तस्या मांसं समयोजयन्नित्यर्थः.—l. 25. (33, 5.) देवत्वप्राप्त्युक्तेन देवत्वेन तदा तेषु (तेषां B1) मध्ये एको ज्येष्ठः A. B. देवत्वप्राप्त्युक्तो ज्येष्ठः Ca.—l. 27. तदवरः कनिष्ठो वाजः B. तत्कनिष्ठस्ततोऽपि कनीयान् Ca ; omitted in A.—l. 28. वो वचः युष्मद्वचनं from B and the margin of Bm.

P. 445. l. 15. (34, 7.) अमुभिः Ca. अमुभिः A2. B.—P. 446. l. 5. (34, 10.) वाजवंत-मज्जवंतं C. वाजवंतं बलवंतं B. वाजवंतं A.—l. 6. दातुं Ca. दत्त B. ददातु A. ददात C.—l. 7. रयिं after दत्त C. अयिं A ; omitted in B.—l. 13. (34, 11.) अपरक्ता A. B. अपगता C.—l. 14. मरुद्भिः सं मदश्च ॥ मरुद्भिः द्य Bm. मरुद्भिः B ; left out in A2. Ca ; but there seems to be the sign + in A2, to mark the omission.

P. 446. l. 26. (35, 1.) अन्वागच्छंतु A2. B. अगु गच्छंतु Ca.—P. 447. l. 9. (35, 3.) From अथ सोऽपिः to कुशलहस्ता यूयं from C. B gives the following Commentary on this verse : हे वाजाः सुहस्ताः शोभनहस्तोपेताः अमवो यूयं चमसं चतुर्धा व्यकृणोत व्यकृणोत कृत्वा च हे सखे सखिभूतापि विशिषेति (इति not in Bm) अनुग्रहेण सोमपागमित्यब्रवीत अपदत अथ यूयं अमृतस्या-मरणधर्मकस्य etc.—P. 448. l. 19. (35, 9.) सोमदानवंतं तृतीयं A. B. सोमदानवंतं यत्तृतीयं Ca.—l. 20. परिवेचनवत् ॥ परिवेचनवंतं A. B. परिवेचनवन्तं Ca.

P. 449. l. 8. (36, 2.) नु चिप्रं only in B. Bm.—P. 450. l. 8. (36, 6.) सुत्या युक्तो C. सुत्या A. सुत्यो B.—l. 11. एवमेवं A2. Ca. एवमेव B.—अमुर्व्यवहारं A2. B. अमुर्व्यवहारं Ca.

P. 451. l. 24. (37, 2.) दद्यात्साहाय्यं C. दद्यात् बलाय B. दद्यात्साहाय्यं A.—P. 452. l. 18. (37, 6.) भवत्विति Ca. भवतीति A2. B.—l. 25. (37, 7.) तरोतुं सा Ca. तरितुं सा Bm. तरोतुसा A2. B.

P. 454. l. 9. (38, 4.) After यजमानस्य Ca has आप इति देवताविशेषणं । अजः संभूत इत्यर्थः ।—l. 22. (38, 6 and 7.) The Commentary of the two verses wanting in A2.—l. 24. (38, 6.) Instead of सुम्वा, Sāyana explains सुम्वा. But Bm has only सुम्वा शोभमानः.—P. 455. l. 12. (38, 9.) अमिभविषीं जूतिं परामिभूतिं चेतुमयं वा ॥ अमिभविषीं जूतिं चेतुमयं यं वा A2. अमिभविषीं जूतिं परामिभूतिं चेतुमयं B. अमिभविषीं जूतिं परामिभूतिं चेतुमयं यं Bm. अमिभवतीं जूतिं परामिभूतिं चेतुमयं वा Ca.

P. 456. l. 2. (39, 1.) वासं C. वासं A. Ca. वासं Aa. B.—विवासयंती: A. B. Ca.—
l. 3. After तासां A. Ca. have ये (or ये). B omits several words.—l. 10. (39, 2.)
तारकं यं A. Ca. तारयितारं B. तारयितारं Bm.—l. 24. (39, 4.) यत्तदमन्त्रहि ॥ तैदमन्त्रहि
A. Ca. यदमन्त्रहि B.—P. 457. l. 3. (39, 6.) मन्त्रयंति A 2. B. Ca. प्राञ्ज A 5v.

P. 457. l. 27. (40, 2.) तुरण्यसत् । त्वरया सीदति added from B. इति तुरण्यसत् supplied
by conjecture.—P. 458. l. 4. (40, 3.) वानुवृत्त्य ॥ वानुवृत्त्य A. वानुवृत्त्य C. वानु B.—
वांख्ये A 2. Ca. वांख्येति B; Bm has गमनं अगु वया वाति इति तद्वत् सर्वो वेगवान् etc.—l. 5.
After ज्ञेयश्चैव Ca has तस्य देवस्य.—l. 11. (40, 4.) कचप्रदेशे Ca. कचप्रदेशे C. कचिप्रदेशे A.
B 1. Bm. कुचिप्रदेशे B 2: cf. Rv. I. 117, 22.—l. 13. त्वरयति गंतुं ॥ त्वरयति गंतुः C. त्वर-
यितु गंतु A. त्वरयंतुं यंति B. त्वरयंति Bm.—l. 25. (40, 5.) चित्तपुष्पस्थितः C. चित्तपुष्पस्थितः
A. चित्तपुष्पस्थितः B. प्राणिनां हृदि स्थितः B sec. m. हृदि स्थितः Ca.—l. 26. हन हिंसागत्तोः
B in marg. after हतिर्गत्वर्थः.—गंता योहं सोसावित्यादि° Ca. गंता ह योहं सोसावित्यादि° A 2.
गंताहं सोहं सूर्योहं सोसावित्यादि° B pr. m. गंताहंसः योहं [in margine अहं सः सोहं] सूर्योहं सोसावि-
त्यादि° B sec. m.—l. 27. एकीकृत्योपाख्यः परमात्ममन्त्रप्रतिपाद्यः C. एकीकृत्योपाख्य परमात्ममन्त्रप्र-
तिपाद्यः Aa. एकीकृत्योपरस्परमन्त्रप्रतिपाद्यः A. एकीकृत्यं परस्परपरमात्ममन्त्रप्रतिपाद्यः B. एकीकृत्य
उपाख्यः परमात्मा मन्त्रप्रतिपाद्यः B sec. m.—l. 34. यज्ञो ॥ यज्ञं A. B. C.

P. 459. l. 14. (41, 1.) हविष्मान् हविर्युक्तः etc. B has हविष्मान् हविर्युक्तोऽमृतोऽमरणलक्षणो
(चक्षणे B 2) अमृतः मरणरहितो होता न स्वर्गसाधनभूतोऽभिरिव.—l. 15. तथा यक्षोमो Ca. तथा
अयं सोमो A 2. B. यः अयं सोमो Bm, which omits स यथा तथा.—उक्त उदितः C. उक्तं हिते
A. उक्तः अभिहितेन B. उक्तः अभिहितः Bm.—l. 30. (41, 3.) मायेतां from Ca.—P. 460.
l. 6. (41, 4.) After हिंसकः A. C. have शत्रूणां. B omits the whole passage.—l. 13.
(41, 5.) यमनशीला Ca after बली.—l. 18. (41, 6.) तनये तत्पुत्रे A. C. तनये पौत्रे B.—l. 20.
परितनके ॥ परितनके A. B. C. परितनकमे गमने Ca.—P. 461. l. 5. (41, 8.) सुदानू शोभनफ-
लदातारौ added from B.—l. 6. पदातय अवसे रचणाय Bm. यदमयः अवसे रचणाय B.
पद्वये A. पत्नयेद् B C; left out in Ca.—l. 7. मनस ईश्वरा A. C. मनसा इषाः (i. e. मनस
ईषाः) B. मनस इषाः Bm.—l. 13. (41, 9.) धनिकं स्वामिनं C. अधिकं स्वामिनां A. B.—
शीघ्रगामिन्य इव from Ca.—l. 19. (41, 10.) रथरूपस्य A. B. रथसमूहरूपस्य C.—l. 20. लग्ना-
लग्ना स्वयमेवाप्रयत्नेन from C.—चक्राणां A 2. B. Ca.—भवतं C. अवतं A. B.—l. 27. (41, 11.)
Before वाजसाती B has ततोऽसदीये.

P. 462. l. 5. (42, 1.) चित्तिस्वर्गभेदेन ॥ चित्तिः स्वर्गभेदेन A. B. C.—l. 22. (42, 3.) From
ते अयमेव to यावापृथिवी supplied from Ca; left out in A. B. Bm have रजसी राजमानि
रोदसी यावापृथिवी धारयं च धृतवानस्मि । किंच विद्वान् त्वष्टेव प्रजापतिरिव विश्वा सर्वाणि भुवनानि
समैरयं । प्रेरयामि ॥.—l. 30. (42, 4.) च्छतावा यज्ञवान् Ca.—मर्द्यमेव C. समर्द्यमेव A. B.—
P. 463. l. 7. (42, 5.) परेषामभिमाविबल्लोऽहं A. C. अन्येषामभिमावुकोऽहं B. अन्येषामभिमावि-
बल्लोऽहं Bm.—l. 22. (42, 7.) वृत्तानाञ्छ्वान् A. C. वृत्तानावृत्तान् B.—l. 23. अप्संघान् C.
अप्सुतान् A. मेघान् अप्सुतान् B.—l. 28. (42, 8.) पत्न्यावराजकं इह्वा राष्ट्रं पुत्रस्वक्षिप्सया Ca.
अपिताराजकं इह्वा राष्ट्रं पुत्रस्व क्षिप्सया A 2. अरराजकं इह्वा राष्ट्रं पुत्रस्वस्व क्षिप्सया B. Bm.—
l. 29. पुनः प्रोचुः A. C. प्रतिप्रोचुः B.—P. 464. l. 8. (42, 9.) अप्रीणयत् C. प्रीणयति A. B.—
l. 15. (42, 10.) युवां संभक्तारो वयं C. युवां सो वयं A. हविषां संभक्तारो वयं B.—मोदंतु B.
मोदंत A 2. मोदंते Ca. मर्दंतु?

P. 464. l. 19. (43.) प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराश्विने C. प्रातरनुवाकाश्विने A. B.—l. 27. (43, 1.) श्वयेम आश्वयेम वा । श्वयेम श्वयेम वा A. श्वयेम वा C. श्वयेमाश्वयेम वा B. The last reading explains श्वेवाम by आश्वयेम from अन्. But Sāyana seems to give two different etymologies of श्वेवाम, either from श्वि or from श्वि.—P. 465. l. 1. (43, 2.) सुखयेदक्षान् B. सुखयेदक्षान् A. C. Sāyana explains frequently मृद् by सुखयति.—P. 466. l. 4. (43, 6.) वेतारो गंतारो Ca.—l. 14. (43, 7.) गरितारं only in A.

P. 466. l. 23. (44, 1.) गवां from Ca.—l. 30. (44, 2.) After विमलितव्ययः A. C have समिधि, Ca समधि.—l. 32. वहन्ति वाहयन्ति Ca.—P. 467. l. 20. (44, 5.) इच्छन्तो यवमाणाः C. इच्छमाणाः A. B.

P. 468. l. 14. (45, 1.) Sāyana has omitted युज्यते, which Bm inserts after गता ; °दित्यस्य सानु युज्यते वि सान्वी समु° B. °दित्यस्य सान्वि समु° Bm. °दित्यस्य सान्वि सान्वी समु° A 2. Ca.—l. 15. चिविधाः पृचासोऽज्ञानि । A. C leave out पृचासोऽज्ञानि. B gives the whole passage in this way : चिविधाः मिथुना (°न B1) वेधा विहितं याच इदमन्नमशनं पृचासः अज्ञानि सानं खादयथेति हि श्रुतं । It seems that पृचासः अज्ञानि, as युज्यते before, was inserted in B from the margin. वेधाः वेधा विहितं वा इदमन्नमशनं पानं खादयथेति हि श्रुतं Ca. वेधा विहितं याच इदमन्नमशनं पानं खादयथेति हि श्रुतं A. ययः चिविधाः अशनं पानं खादः पृचासः अज्ञानि तुरीयः etc. Bm.—l. 17. रसद्रव्याधारः Ca. स द्रव्याधारः A 2. B.—P. 469. l. 10. (45, 4.) मध्वि ॥ मधुमिव A 2. B. Ca.—l. 24. (45, 6.) ते वाहमिः A. B. C. ते धाहमिः B1. ते च अहोमिः Bm.—धंसयन्तो inserted from Ca, which has after रश्मयः ।, तो वाहमि प्रकाशाः प्रसिद्धीरवाहोभितार्वा दविध्वतः कंपयन्तो धंसयाता वा तमांसि etc.—P. 470. l. 1. (45, 7.) प्राचोचं ॥ प्र चोचं A 2. B. Ca.

P. 472. l. 26. (48, 3.) विश्वरूपे A 2. B. बहुरूपे Ca.

P. 473. l. 14. (49, 2.) वामास्त्रे चावः शोभनः ॥ वामास्त्रे सोमः A. वामस्त्रे सोमः B 1. हे इंद्रावृहस्पती चावः शोभनः B 4 sec. manu. वां आस्त्रे अयं सोमः चाव परि विच्छते Bm. Ca omits the whole passage.—l. 21. (49, 3.) संबन्धि ॥ संबन्धिन् A. B. C. See Amara-kosha II. 2, 5.

P. 474. l. 15. (50, 1.) मंद्रजिह्वं मादनजिह्वं मोदनजिह्वं तं Ca. मंद्रजिह्वं तं A. C. मंद्रजिह्वं मंद्रा जिह्वा यस्मासी मंद्रजिह्वः तं B. कीदृशं मंद्रा जिह्वा यस्मासी मंद्रजिह्वः तं मंद्रजिह्वं Bm.—l. 21. (50, 2.) उपचिपन्ति A. Bm. C 2. उपचिपन्ति B. उपचपयन्ति Ca.—l. 33. (50, 3.) शब्देन A 2. B. शब्दनां Ca.—P. 476. l. 4. (50, 7.) महतां मंभाणां Ca.—l. 11. (50, 8.) सन् कुच स्त्रे स्वकीयजातिथ Ca.—एवोक्तसि ॥ एवोक्तसि A 2. B. Ca. एव ओक्तसि Bm.

P. 478. l. 13. (51, 3.) After विमले Ca has चंधकारस्तांतर्मथे. Bm inserts चंतः after इत्यर्थः.—l. 21. (51, 4.) ती द्वौ तत्र येऽपि B. ते द्वे तत्र येऽपि A. यद्वौ तत्र योऽपि Ca.—P. 479. l. 3. (51, 6.) कतमा च Ca.—l. 5. अशीर्षा A. B. अशीर्षा Ca.—यतः ॥ यथा A. B. C.—l. 6. उवासावृक्षं A 2. B. उवसां सावृक्षं Ca.—l. 11. (51, 7.) ताः खलूपकारिणः Ca. ताः खलूपकारिणः A. Bm. °कारिणः B.—l. 19. (51, 8.) देशादेकस्पादंतरिचात् Ca.—l. 20. अलिग्वशदिकं Ca. अलिग्वशदिकं A. अलिगादिकं B.—l. 22. प्रसंगादुपकारत्वाच्च A. B. प्रसरायकारकत्वाच्च Ca.—l. 28. (51, 9.) अहिंसितवर्षा taken from Ca.—P. 480. l. 5. (51, 10.) आ पूरकः Bm at the end.—l. 11. (51, 11.) विभातीर्विविधभागाः Ca.

P. 481. l. 1. (52, 4.) विद्युज्यमाना B. C. युज्यमाना A.—l. 11. (52, 6.) अशु पक्षात् taken

from Ca; omitted in A. B. C 2. B 2 has चनु रच sec. manu. B 1 has चनु रच, Bm चनु रच.—l. 12. (52, 7.) The Viniyoga is given in Ca only.

P. 482. l. 30. (53, 5.) चंतरा चां न A. B. चंतरा चीतं Ca. But Nir. II. 10 has चंतरा चांतं भवति.—P. 483. l. 4. तिस्रो द्विच इंद्रप्रजापतिसत्त्वाख्यानं Ca. Bm. तिस्रोऽभिर्द्विच इंद्रप्रजापतिसत्त्वाख्यानं A. तिस्रो द्विच अपींद्रप्रजापतिरित्याख्यानं B 2. तिस्रो द्विच अपींद्रप्रजापतिसत्त्वाख्यानं B 1.—l. 23. (53, 7.) धनादिभि Ca. धनानि A 2. B. M 1.

P. 484. l. 17. (54, 3.) अनागसः अपापाय B.—l. 26. (54, 4.) न प्रमीयेत् । न प्रहिंक्षीत् A. B. न प्रमीयेत् । न प्रहिंक्षीत् Ca.—l. 27. देवस्तेत्यधिकरणे । देवस्तेति अधिकरणे A. B. C 2. देव्यधिकरणे Ca.—l. 29. यत् यः ॥ यः B 2. यः । Ca. यी A. यः B 1; left out in Bm.—युवति प्रेरयति B.—P. 485. l. 5. (54, 5.) गच्छंतस्त्वां A. C. गच्छंतः प्राणिनस्त्वया B.

P. 485. l. 23. (55, 1.) The whole passage from वक्ष वक्ष्ता सं to वारयिता is taken from Ca.—l. 28. समानाधिकरण इति सामानाधिकरण्यात् A. C 2. समिधिकरण इति समानाधिकरणं यत् B. नामंचिते समानाधिकरणे (Pân. VIII. 1, 73) इत्यविद्यमानवत्प्रतिषेधात् Ca.—l. 30. पुष्पाकं मध्ये अधरे Ca.—l. 31. From को वरिवो to को वरिवो wanting in B; Bm has अधरे यानि को वरिवो धनं धाति ददाति तं रचत.—P. 486. l. 4. (55, 2.) दुःखानामभिप्रायितारः Ca. दुःखानामाश्रयितारः A. B. दुःखानां नाश्रयितारः Bm.—l. 12. (55, 3.) यथा wanting in A. B. C. अस्यान्यथा Bm.—l. 13. तथा Bm. इ तथा A. B. C 2. यथा B 2 sec. manu. Ca omits the whole passage.—l. 26. (55, 5.) इंद्रसखस्य Ca. अद्रेसखस्य A. अद्रेः सखस्य B.—P. 487. l. 25. (55, 10.) आगच्छति Bm. Ca. आगच्छति A 2. B.

P. 487. l. 27. (56.) वामदेवस्थार्थं यावापृथिव्यावित्यनुक्रमणिका (°वा इत्° B) A 2. B, the words between wanting. मही सप्त यावापृथिव्यावित्यनुक्रमणिका Ca. °पृथिवीयं Anukr. Cf. Pân. IV. 2, 32; Rv. Bh. I. 159. 185; VI. 70; VII. 53.—l. 29. Âsv. adds इह श्रेष्ठे after मही यावापृथिवी.—P. 488. l. 5. (56, 1.) इह यन्ते deest in A. C.—l. 24. (56, 3.) We should expect रजसी before चंतरिचि. Bm inserts रजसी मुवने before चवंशे.—P. 489. l. 11. (56, 6.) राजयः । ईशानि भवयः । Ca.—°शरीरेकदेशेन Ca. °शरीरेकदेशेन A. °शरीरेकादिना B.—यौ स्त्रीयोनासरेण मुवं सा च स्वकीयेन काष्ठीयेन Ca. यौ स्त्रीयोनासरेण मुवं सा च स्वकीयेन काष्ठीयेन A 2. Aa. स्त्रीयोनासरेण Aa sec. manu. यौः स्त्रीयोनासरेण मुवं सा च स्वकीयेन काष्ठीयेन B 2. यौरया स्त्रीयोनासरेण मुवं सा च स्वकीयेन काष्ठीयेन B 1. त्वौ स्त्रीयोनासारय मुवं स च स्वकीयेन काष्ठीयेन C 2. यौः स्त्रीयोनासरेण मुवं सा च स्वकीयेन काष्ठीयेन Sâyana's Commentary to the Sâma-veda. काष्ठीयेन or काष्ठीयेन?—l. 16. (56, 7.) साधयः साधययः Ca.—l. 17. आश्रयतः A 2. Bm. Ca. आश्रययः B.

P. 489. l. 21. (57.) ते चाणुभावाया च चतुर्थी च Ca. ते चाणुभावाया चतुर्थी च B. ते चाणुभावा च चतुर्थी च A 2. See Anukr. M. p. 18.—P. 490. l. 6. (57, 2.) मधुसावि सुपूतं । मधुसावितं सुपूतं Ca. मधुसावित A. मधुसावि तत् B. मधुसावि तं Bm; B. Bm put सुपूतं शोधितं after जमिं प्रवृद्धं.—l. 29. (57, 5.) हे मुनासीरा stands before अतः मुन इंद्रः in A. B. In the quotation from Yâska, मुनो वायुः is left out in A. B. C. Sâyana takes मुनासीरो either as Indra and Vâyu, or, according to the Nairuktas, as Vâyu and Âditya. This is shown in verse 8. Ca reads कुदेवः मुनदेवतेति शौनकः । अतः मुन इंद्रः सीरो वायुः इंद्रवायू । हे मुनासीरा इंद्रवायू । वाज्वाहित्वाविति वैद्वताः । मुनो वायुः मु ह्यंतंरिचि etc. Shadgurusishya, in his Commentary on the Nirukta, writes, मुन इति वायोरभिधानं ।

आजर्जुहविताविदः । वायुः शुनः खीरः सूर्य मुनाखीरी वायुसूर्यो वदंति । मुनाखीरमिदं वायुसु मेने
सूर्येदं तु मन्ते शाकपुनिरिति पराशरः.—मु इति Aa pr. manu. Ca pr. manu. शुन इति Aa sec.
manu. Ca sec. manu. शुन इति A 2. मु इति B. C. मु इति Nir.—P. 491. l. 11. (57, 7.)
कुष्मात् A 2. B. कुष्ठति Ca.—l. 17. (57, 8.) नो भूमिं फासा भूमिविदारकाष्टाः ॥ ताः फासा
भूमिविदारकाष्टाः (*विदारकाष्टाः Bm.) B. ता भूमिफासाः विदारकाष्टाः A. नो भूमिं फासाः
विदारकाष्टाः Ca.

P. 491. l. 28. (58, 1.) इति वा समुद्रोऽग्निः पार्थिवः Ca. इति वा पार्थिवः A. इति पार्थिवः
B.—l. 29. चर्म्युत्पादकः Ca. चर्म्युत्पातकः A. चर्म्युत्पातुको B.—l. 30. समुद्रवणं B. Ca. समु-
द्रवरणं A. C 2.—P. 492. l. 10. (58, 2.) सुमः A. C. Bm. सुवानो B.—l. 11. मुनाखि
दिपूपाणि वेदचतुष्टयकूपाणि वा Ca.—l. 20. (58, 3.) स चयाणां वर्णाणां विभिर्वेदेः Ca. In Āpa-
stamba's Paribhāṣhā-sūtras we have यज्ञं व्याख्यास्यामः ॥१॥ स चयाणां वर्णाणां ब्राह्मणराज-
वयोर्विज्ञस्य च ॥२॥ स विभिर्वेदैर्विधीयते ॥३॥ See Zeitschrift der Deutschen Morgen-
ländischen Gesellschaft, vol. ix. page xliii, 'Über die Todtenbestattung bei den
Brahmanen von Max Müller.'—अयेचयिव ॥ *चयिव A 2. B. Ca.—l. 22. ब्रह्मोदयं ॥ ब्रह्मोदयं
A 2. B. Ca.—l. 23. इत्या अनुष्ठानक्य B. इत्यानु A 2. इत्योनु Ca.—l. 24. विप्रकारं Ca.
विप्रकारं A 2. Bm; deest in B 1.—l. 25. महो देवः एव यज्ञात्मा महानुभावो देवः Ca.—l. 28.
एत अवयार्थत्वात् A. एव अवयार्थत्वात् C and Aa pr. manu. एव अवयार्थत्वात् Aa sec. manu.
एवः अवयार्थत्वात् Ca. एवावयवार्थत्वात् B.—l. 32. अग्न्यावाग्नकलिन संबन्धः Ca. अग्न्यावाग्नकलिन
संबन्धः A. B.—P. 493. l. 15. (58, 5.) अयमभवो Ca. अयः संभवो A. B.—l. 22. (58, 6.) चपरि
deest in A. B.—P. 494. l. 5. (58, 7.) यथा वाष्टा मिदं Ca.—l. 21. (58, 9.) The MSS.
have व्यंजयंतः instead of व्यंजयंतीः, a mistake of frequent occurrence in Śāyana.—
l. 33. (58, 11.) तदंति इति कृषा C. तदंति इति खषा A. तदंति घृताची B.—P. 495. l. 5. विचं
भुवनमधि अितं B. विचं भुवनं कृत्तं भूतजातमधि अितं । आश्रितं । तदपि च धाम कुच कृषासू इति ॥
उच्यते । Ca; deest in A. C 2.—अंतः समुद्रे वडवापिलिन B. अंतः समुद्रे अंतरिचस्य मध्ये सूर्यमं-
डललिन Ca; deest in A. C 2.

MANDALA V.

P. 496. l. 7. (1.) प्रातरनुवाके from Ca.—l. 29. (1, 3.) तदा शुचिः दीप्तो B. यदेव शुचो
दीप्तो C. यदेव शुद्धीप्तो A.—P. 497. l. 8. (1, 4.) जगन्नाक्ये from Ca. Bm.—l. 9. उदयकाक्षि
A 2. B. प्रातःकाक्षि Ca. Bm.—l. 18. (1, 6.) सूचितं च MSS. Cf. Th. Aufrecht, Das Aitareya-
brāhmaṇa, page iv sq.—l. 27. मध्य इहः समिद्धः ॥ समिद्धः A 2. B. मध्य इहः दीप्तः Bm.
Ca.—P. 498. l. 1. (1, 7.) प्र before ईकृते only in Bm.—l. 18. (1, 9.) प्र सवः Bm.—यक्षि
यज्ञाय B.—l. 20. मानुषीणां यवमानरूपाणां Ca.—l. 27. (1, 10.) महि of the text is left
unexplained in A. C. बृहन्नहत् महि भद्रं महत्सुखं च B.

P. 499. l. 12. (2.) जननाक्षः ॥ जरनाक्षः A 2. B. Ca. M 1.—l. 14. जानः Ca. जारः
A 2. B. The Anukramanī has जानः; in the Bṛihaddevatā sloka 643 we find
बुद्धो जानः पुरोहितः, Devarāga on Nir. IV. 18 has जनपुत्रः, see Nir. SS. vol. ii. p. 441.
The Tāndya-brāhmaṇa 13, 3, 12 has बुद्धो वै जानः, taken by Śāyana for देवानः,
विजानक्य पुत्रः.—l. 20. (2, 1.) देवनाकः C. देवनाकुः A. B.—जानः Ca. जारः A 2; wanting
in B.—l. 25. द्विजाः A 2. द्विजः B. Ca.—l. 26. राजात् C. देवात् A. B.—l. 28. संक्षिप्त A 2.

संविद्य B. निविद्य Ca.—l. 29. एवं मायन् स ऋषिर्ब्रह्महत्वां भार्या जातां C. एवं मायन् । ऋषिर्ब्रह्महत्वां भार्याजातां A. एवं मायन् स ऋषिर्ब्रह्महत्वां भार्याजातां B.—l. 30. सम्यक् तद्वरसोषयित्वा C. सस्यरिसोषयित्वा A. संहरि तोषयित्वा B.—l. 32. धावयन् A. Bm. C. धारयन् B.—P. 500. l. 1. निहितं स्तितं पुरः B. स्तितं पुरः पुरोदेशे Ca; deest in A.—l. 2. जानी । जारो A 2. B. Ca.—l. 11. (2, 2.) कशिपुनाहृतं B. Ca pr. manu. कशिपुना हितं A. Ca sec. manu.—l. 14. कुमारजननं A. कुमारं जननं B 2 pr. manu. B 1. कुमारं जननं B 2 sec. manu. कुमारमातुं C.—l. 29. (2, 4.) अरण्यां C. आरण्यां A. B.—l. 32. जीर्णा from Ca.—P. 501. l. 5. (2, 5.) व्योजयन् । वियोजयन् MSS.—l. 14. (2, 6.) मत्सेषु तदीयेषु लोकेषु Ca.—l. 16. अविर्ब्रह्माणि । अवा ब्रह्माणि A. C. अच ब्रह्माणि B.—l. 17. प्राणमयं । शायं मेनं A. Aa. B. C.—l. 24. (2, 7.) अनेकरूपायूपात् Ca. अनेकयूपात् A. B.—l. 26. स्तुतिकर्मैतत् । स्तुतिकर्मैतात् Ca pr. manu. स्तुतिकर्मत्वात् A. B. C.—असावीत् A 2. B. स्तुतिभिः असुंषत् Ca.—P. 502. l. 20. (2, 10.) मंनं B. यावां A. यारां C.

P. 503. l. 7. (3.) Colebrooke's MS. of the Anukramanikā adds आवा विराट् तुमीया मावतरोद्रविष्णवी.—P. 504. l. 1. (3, 3.) आपो । आपो B; deest in A. C.—l. 2. बद्रवद्वर्धितापि B. उद्रावधितरपि C. बद्रावधितराय A.—l. 3. अग्न्यं A. Bm. अचबुर्ग्न्यं C. ग्न्यं B.—l. 18. (3, 5.) अतिधिवन्पृथो भवसि from Ca. भवसि B; omitted in A. C.—l. 26. (3, 6.) वसं A 2. B. फला Ca.—P. 505. l. 3. (3, 7.) चिकित्स्वः चेतनावन् Bm in marg. before अये.—l. 16. (3, 9.) पुत्रस्थानीयः पुत्राता वा Ca.—P. 506. l. 10. (3, 12.) वसवे वासकाय C. वसवे वासका A. वसवे धनार्थं वासकाः B.—l. 11. अवाचि before उक्तवान् omitted by A. C; B puts it after आगोऽपराधं.

P. 506. l. 20. (4, 1.) वृत्तवृत्तिभ्यां A. वृत्तवृत्तिभ्यां B. C: cf. Pāṇ. II. 1, 3 Comm.—P. 507. l. 17. (4, 5.) मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः B.—l. 23. दुरोणे गृहे from Bm.—P. 508. l. 2. (4, 6.) तर्पयसि Bm. तर्पयसि पाहि A. B. C. तर्पयसि तर्हि ?—l. 14. (4, 8.) शित्वादिषु C. Bm. दिव्यादिषु A. B. दिषु A 2.—l. 22. (4, 9.) दुर्गहा दुःखेन गाह्यानि । दुर्गहा दुःखेन याह्यानि A 2. Ca. ण्याणि Bm. दुर्गहा दुःखेन याह्यानि B. Cf. Rv. Bh. IV. 18, 2.—ll. 23 and 24. अस्याकं Bm. जोऽस्याकं A 2. B. Ca.—P. 509. l. 2. (4, 10.) कीरिकाशब्देन A. B. C.—l. 3. त्वामन्नप्रदं मन्त्रमानो Ca.—l. 4. प्रजायसि B. Taitt. Br. प्रजायते A 2. Ca.

P. 509. l. 17. (5.) अयेति वा A 2.—l. 20. (5, 1.) हे ऋत्विज Bm. Ca.—l. 29. (5, 4.) The Samhitās write, both here and X. 18, 10, ऊर्णस्रदाः.—P. 510. l. 23. (5, 9.) पोषे पोषकरणे Bm. पोषकरणे Ca. पोषकारणे B. पोषे करणे A 2 sec. manu.

P. 511. l. 9. (6.) Āsv. has between the two verses a third: आ ते वत्सो मनो यमत्.—P. 512. l. 13. (6, 5.) आ पूरणः Bm at the end.—P. 513. l. 4. (6, 8.) प्रयच्छ A 2. B. आहर Ca.—l. 12. (6, 9.) पयसि वा C. वसि वा A. सेवसि वा B.—l. 18. (6, 10.) अनुवत्तं संबद्धं Ca.—l. 19. यज्ञे क्षुत्वा सुवंति after स्थापयन्ति Ca.—निर्दिशन्ति etc. to यस्य भवंति from Ca. निर्दिशन्ति । अनुयंवा अन्ना यस्य भवंति A. निर्दिशन्ति किंच अस्मै अन्नासु सुवीर्यं शोभनपुत्रादिकं उतापि च तत् आश्चर्य्यं आश्रयो अन्ना यस्य भवंति B.—l. 21. धारयति A 2. B. धारयतु Bm. Ca.

P. 514. l. 11. (7, 3.) द्योतमानस्त्रास्त्रा A. B. द्योतमानस्त्रा Ca. द्योतमानस्त्राभिः C.—l. 13. स्त्रीकरोति A. B. स्त्रीकरोमि C.—l. 29. (7, 6.) सुहृणीयं Bm. सुहृणीयमग्निं A. B. C.—आप्यर्थं A. C. आपारार्थं B.—P. 515. l. 6. (7, 7.) उद मवन् । उद्वन A 2. उद्वन् Ca; deest in B.—l. 24. (7, 10.) B. Bm add हे अये in the beginning of the verse, but

Sāyana seems to have read *चपे*: for *चपे*.—*चप्रियः* after *व्यतिरिक्तः* repeated in A. B. C. *चप्रियः चधृषो वा जनयिता* B 1. *चप्रियः चधृषजनयिता* Bm.

P. 516. l. 12. (8, 2.) *स्यतीरं* A 2. *स्यतीरं दातारं* Ca. *संस्पर्शितारं* B. *संपर्कितारं* Bm.—*गुहायां* A. C. *रचसां* B.—P. 517. l. 23. (8, 7.) *चमिष्य* B. *चमिष्य* A 2. *चमिष्यचम्य* Ca pr. m. *चमिष्य* Ca sec. m.

ASHṬAKA IV.—From here B gives only an extract of the Commentary, leaving out all that does not belong materially to the explanation of the text, especially all grammatical rules and quotations from Yāska. It becomes nearly identical with Bm.

P. 519. l. 6. (9.) *शिष्टाः पंक्त्यंतस्य च सूक्तस्येति परिभाषया अनुष्ठुभः* Ca.—l. 14. (9, 1.) B has only the last explanation: *जातं वेदो धनं यस्यासौ जातवेदाः*.—l. 15. *मनिरच* to *चर्चत्वात्* left out in B. The whole grammatical explanation from *हविष्यंतः* to the end of the verse is omitted in B.—P. 520. l. 4. (9, 2.) *यजमानस्य प्रभूतां* Ca. *यजमानप्रभूतां* A. *यजमानप्रभृतीनां* Aa. *यजमानस्य* B.—l. 6. *खूनाणि* A 2. *सक्तानि* Ca. *वृक्तानि* to *तस्य* left out in B.—l. 7 sq. *मतुपः आदुपधात्वात्* A 2. *मतुपः । अदुपदधत्वात्* Ca.—l. 21. (9, 3.) After *इत्याकारलोपः* Ca adds *नि धाये नित्* (Un. I. 10) *अस्यात्सूचाग्निदित्यनुवर्तते*.—P. 521. l. 9. (9, 5.) *उपवर्धयति* B sec. m. *उपवर्धयते* A 2. *उपवर्धते* Ca. B pr. m.—l. 23. (9, 6.) *ऊतियूतिं* etc. *ॐतिं* (Pân. III. 3, 97) omitted by MSS.

P. 522. l. 9. (10.) *चंत्वा चतुर्थीत्यनुक्रांतं* A 2. B. See Anukr. M., where *चतुर्थी* is a misprint for *चतुर्थी*.—l. 15. (10, 1.) *अस्यान्* B sec. m. A 2 sec. m. *अस्यान्* Ca. A 2 pr. m. B pr. m.—l. 17. *बले* after *उच्ये*: (Un. IV. 191) omitted by MSS.—l. 21. *नस् व्यापनं यस्य तत्तथोक्तं ॥ नसं व्यापनं यस्य तथोक्तं* A. C.—l. 22. *परिणः संति* A 2 pr. m. Ca.—P. 523. l. 10. (10, 3.) *यत्प्रत्ययांतो* MSS. It would be according to Un. IV. 111: *यक्प्र*.—P. 524. l. 14. (10, 6.) *युष्माकास्माकौ ॥ युष्माकौ* A 2. Ca.—l. 17. *वज्रवचनाम्ललोपाभावः ॥ वज्रवचनाम्ललोपाभावः* C 2. *वज्रवचनले लोपाभावः* A. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 7, 9, the grammatical explanation of *एक*.—l. 22. (10, 7.) *चंगिरसां* A 2 sec. m. *चंगिरसः* A 2 pr. m. Ca.

P. 525. l. 25. (11, 2.) *मध्योदात्तः ॥ अंतोदात्तः* A. Ca.—l. 35. (11, 3.) *क्रमेरिन् ॥ कवेरिन्* A 2. Ca.—P. 526. l. 24. (11, 6.) *प्रकृतिभूत* A 2 sec. m. *प्रकृतिभूतं* A 2 pr. m. B. Ca.

P. 527. l. 22. (12, 3.) *नवेदाः ज्ञाता भुवः भवेः* C 2. *नवेदाः भुवः* Ca. *नवेदाः भुवः भवेः* A. *नवेदाः भुवः न वेत्तासि* B.—*अतूनामृतुपा वसंतादीनां पात्रकः* B.—l. 25. *द्विग्युर्वेदा* etc. Cf. the Commentary on Nighantu III. 15 (9) in Nir. SS. vol. i. p. 340 sq.—P. 528. l. 25. (12, 6.) *आगच्छतु भवत्विति* B sec. m. *आगच्छति भवतीति* A 2. Ca. B pr. m.

P. 528. l. 30. (13.) *मयोभुवः । सद्यंती* A 2. Ca.—P. 529. l. 3. (13, 2.) *सूर्यरूपेण* B. *सूर्य* A 2. Ca.—*व्याप्तवंतो* B. Ca. *व्याप्तवंतो* A 2 pr. m. *व्याप्तवतो* A 2 sec. m.

P. 530. l. 20. (15.) A 2. B. Ca have *इति पंचमे मंडले सप्तमोऽनुवाकः* and *अष्टमे अनुवाके*, only in A 2 sec. m. (in marg.) corrected to *प्रथमो* and *द्वितीये*.—P. 531. l. 6. (15, 2.) *ते यजमानाः ॥ ते यजमानाः* A. B. Ca.—l. 28. (15, 5.) *ताधुरिति खेननाम । पदमिष आसीथ मार्गमिष गुहा गुहायां दधानः आत्मनः शत्रूणां प्रकाशं निदधानः* A in margine, and C 2,

which leaves out आत्मनः ; Ca and Aa omit the whole passage. तावुर्न तस्मिन् च वा
मुहायं पदं द्रव्यं दधानः धारयन् रचति तद्वत् B.—l. 30. खृ ॥ खृ A 2. Ca. But cf. Dhātup.
27, 13.

P. 533. l. 18. (17, 2.) साधनेन MS. चनेन A 2. Ca. B has a lacuna.

P. 535. l. 10. (18, 4.) तस्मिन्निदधिरि । तस्मिन्निदधिरि A 2. Ca. स्वर्गरे यस्मि दधिरि B.—B adds
वा पुरयः at the end.

P. 537. l. 5. (20, 2.) नीताः MS. नीयाः A 2. Ca. B has ग्रवसो बलेन उप दूरः चयनीयाः
----- विच चन्वतस्य चवेदिकस्य etc.—l. 6. दूरोऽतिहिंसां A 2 sec. m. करोति हिंसां A 2
pr. m. Ca. कुर्वति हिंसां B.—l. 10. (20, 3.) साधनं साधकं B. साधकं साधयितारं A 2. Ca.

P. 537. l. 27. (21, 1.) चंगारात्मक ॥ चंगिरा A 2. B. Ca.—P. 538. l. 2. (21, 2.) घृतघु-
क्तमिति A 2 sec. m. घृतघुक्तामवति A 2 pr. m. Ca. घृतघुक्तो भवेति B.

P. 538. l. 17. (22.) प्र विश्वसामन्विश्वसामेति A 2 sec. m. प्र विश्वसामेति A 2 pr. m. Ca.
Cf. Anukr. M. p. 19.

P. 541. l. 16. (25, 3.) दीदिहि A 2. B. Ca instead of दिदीहि.—P. 542. l. 20. (25, 8.)
उतोपि च B. उत अपि च A 2. Ca.—l. 24. (25, 9.) अस्माकं बलमाचरंतं A. शत्रुनाशकं B ; left
out in Ca.—एवमुक्तप्रकरिण A 2 ; left out in B. Ca. एवमुक्तप्रकरिण ?

P. 542. l. 27. (26.) अये गायत्रिमिति MSS. See Anukr. M. p. 19, note 5.—
P. 543. l. 11. (26, 3.) Ca has after कान्तयज्ञं, यद्वा प्रिय. Cf. Rv. Bh. III. 24, 2 ; VIII.
31, 9.—P. 544. l. 6. (26, 9.) आ सीदंतु B. सीदंतु । आसीदंतु A 2. Ca.

P. 544. l. 7. (27.) वैवृष्णा ॥ वैवृष्णा Ca. Cf. Anukr. M. p. 19.

P. 547. l. 16. (29, 1.) From संति to तेजांसि from B. संति रोचनं रोचना रोचमानानि
वाच्यमित्युक्तानि दिवा दिवानि अंतरिक्षे भवानि तानि तेजांसि Ca ; left out in A.—l. 17.
धारयंत ॥ अधारयंत A 2. Ca. धारयन्ति B.—l. 18. मुद्रवला A. Ca. मद्रवला B.—l. 25.
(29, 2.) ततो A. तथा B. तयोः Ca.—P. 548. l. 9. (29, 4.) व्यतिर्वा ॥ वेतेर्वा A. केतेर्वा
Ca.—l. 17. (29, 5.) बह्मचादयः A. Ca. अग्न्यादयः B.—l. 21. स्वस्वपुत्रेण ॥ स्वभावे A. स्वभावेन
Ca.—P. 550. l. 9. (29, 11.) त्वा त्वां A 2. B. Ca.—P. 551. l. 13. (29, 15.) मूरतम वेद्र हि
निगमः A. Ca ; left out in B. It is probable that before हि निगमः a quotation from
the Veda was left out.

P. 551. l. 28. (30, 1.) शोभनचदारो Ca. शोभनाचदारो A. शोभनरथो यस्त etc. B.—
P. 552. l. 4. (30, 2.) स्वं आपयितुः B. Ca. स्वस्मा A 2.—l. 14. (30, 3.) विद्वान् before
मृशवक्ष added by conjecture. नः अस्मादीयानि यानि कर्माणि जुजोषः अनुष्ठितानि तानि विद्वान्
जनः वेदत आनातु अविद्वान् जनः मृशवक्ष मृशुधात् B.—l. 22. (30, 4.) वेचि गच्छसि B.—P. 553.
l. 5. (30, 6.) चरति A. C. चरन्ति B. Ca.—P. 554. l. 27. (30, 12.) गुणां B. नरां A 2. Ca. M 1.

P. 556. l. 17. (31, 3.) चवः B. विवः A 2. B.—l. 30. (31, 5.) अमिषवपावाद्याः Ca. B.
अमिषववपावाद्याः A.—P. 557. l. 19. (31, 7.) प्रज्ञाः ॥ पचनाः A. चवनाः Ca (चुवती ?) ; left
out in B.—समीपं वा ॥ समीप A. Ca ; left out in B.—l. 25. (31, 8.) परि A. पार Ca.
पारः B ; left out in C 2. Sāyana mistook पार in the Samhitā for a locative.

P. 559. l. 12. (32, 1.) मेघलोदकानां MS. *कानि A 2. B. Ca.—l. 13. वाच्यमानान् ॥ वाच-
मानान् B. Ca ; left out in A 2.—l. 16. The Nir. has उत्तरवादा before उत्तरद् etc., but see
the var. lect. in Nir. SS.—l. 17. ज्ञात् not in Nir.—P. 561. l. 10. (32, 8.) अनुवोत् MS.

आहुतोत् A 2. Ca.—l. 12. अमचं A 2. Ca. अच B. Sâyana, as the explanation shows, read अमचं instead of अच in the text.—l. 13. अचहितां Taitt. S. A 2 sec. m. अविहातां A 2 pr. m. Ca.—P. 562. l. 7. (32, 11.) इवमानासः ॥ वहमानासः A 2. B. Ca.

P. 562. l. 23. (33.) प्रजापतिपुत्रस्य संवरणस्त्वार्यं A 2. प्रजापतिपुत्रः संवरणस्य अविः Ca.—P. 563. l. 12. (33, 2.) अनु after प्रीतिं is left out in A. Ca; B puts it after प्र.—l. 18. (33, 3.) यत् । सुपो जोषः । ये Ca.—l. 25. (33, 4.) हे इंद्र वृषा कामानां वर्षकस्त्वं सूर्याय चित्सूर्वं च स्य श्रीकसि सखायि चर्षं हतवानसि । किंच ते तव यद्यदा स्वमूतानि पुंश्च पुंश्चि वल्लभ्युक्थोक्थानि शस्त्राणि संति तदीर्षरासु सख्योपेतासु भूमिषु नवे वृष्युदकाय युध्वन् अक्षप्रतिबंधकात् ततश्च संपादयसि समस्तु B. From संहरन् to वर्षिता सन् left out in Ca.—P. 564. l. 1. (33, 5.) Instead of कीदृशा वयं, B has ते सखा प्राणिनो वयं.—l. 18. (33, 7.) अच पाहि पाक्षय B. Ca. अच पाक्षय A 2. Whether we read पाहि or not, Sâyana's explanation does not agree with our text. If we read अच पाहि, Sâyana would seem to have read अचं, taking it as the preposition; and if we accept the reading of A 2, Sâyana would have overlooked पाहि altogether.—P. 565. l. 4. (33, 9.) अन्ना दाने विनियुक्ता A. अन्नाः । विद्वत्स्य वेदनसाधनस्य यज्ञस्य राती दाने विनियुक्ता B. Ca.

P. 565. l. 31. (34, 2.) स्वकीयोदरं MS. स्वकीयं A 2. B. Ca.—मधुररसस्य A 2. मधुरस्य B. Ca.—अंधसः सोमस्य A 2. अंधसः अन्नस्य B. अंधसन्नस्य सोमस्य Ca.—l. 32. Sâyana reads सहस्रमृष्टिः for सहस्रमृष्टिं.—P. 566. l. 5. (34, 3.) See for this verse Nir. VI. 19.—l. 7. विनियहा° A 2. विग्रहा° B. Ca.—l. 9. अयज्जानं B. यज्जानं A 2. Ca.—l. 19. (34, 4.) पिचादिवधं ॥ पिचादिवधं A. पिचादिवत् Ca. B.—l. 20. अक्षसुखान् A 2. अक्षसुखान् Ca. See Taitt. S. VI. 2, 7, 5; Kaush. Up. 3, 1; Ait. Br. VII. 28.—l. 28. (34, 5.) पुष्यता अन्न बंधादीनपोषयता MSS.—P. 567. l. 10. (34, 7.) वयिज इव ॥ वयिजमिव A. वयिजंम Ca; left out in B.—l. 12. पुंश्च पुंश्चि ॥ पुंश्च पुंश्चि A. पुंश्च पुंश्चि महति Ca; left out in B.—l. 28. (34, 9.) अप्रिवेशिसुतं A. Ca. आप्रिवेशिसुतं B.

P. 568. l. 15. (35, 2.) चतुर्षु ॥ चतस्रु A 2. B. Ca.—l. 23. (35, 3.) यथावयं ॥ अच ययं A. अक्षययं Ca.

P. 570. l. 17. (36, 3.) सोषयति ॥ सोषयति A. B. Ca.—P. 571. l. 1. (36, 5.) दीव्यतेर्वा ॥ दीव्यतेः A. B. Ca.

P. 571. l. 30. (37, 2.) पन्नेजनीः A. Ca. अचनेजनीः B.

P. 573. l. 8. (38, 3.) मत्स्रसूहः A. मत्स्रसूहः Ca. मत्स्रसंजः B.

P. 573. l. 31. (39, 1.) चित्रं चायनीय A 2. Ca. Both Nir. Roth and Nir. SS. (but see var. lect.) read चित्रं चायनीयं.—P. 574. l. 4. (39, 2.) सुचमन्नं A. सुचमन्नं वा Ca. सुचं धनं B.—l. 10. (39, 3.) दित्सु दानेकु A 2. दित्सुः दानेकुः Ca. दित्सु दाने B.—l. 16. (39, 4.) पुरातनीभिः निष्ठाभिः Ca.—नीभिर्निर्दः वाग्भिः सोतारः B.

P. 574. l. 25. (40.) अचिर्देवतेवेति A 2 pr. m. Ca. अचिरिव देव इति A 2 sec. m. See Anukr. M. p. 20.—P. 575. l. 20. (40, 4.) सोमरसस्य ॥ सोमस्य रसस्य A 2. Ca. सोमस्य B.—योऽसि C 2. असि A. B. Ca.—l. 23. अर्वाङ् B. अर्वाङ् A 2. Ca.—P. 576. l. 13. (40, 7.) तव स्वमूतं B. स्वमूतं A. Ca.—l. 21. (40, 8.) मामिहावतमित्युपशिष्यन् only in B.—l. 22. नमसा । उतिः ॥ नमतिः A. Ca. नमतिः C. नमसा नमोतिः B.—l. 23. व्यापकं B. Ca. व्यापकं A 2.—l. 24. स्वाययमया A. Ca. The whole explanation left out in B.—l. 26. अयोक् ॥ अयोक्

A. Ca.—P. 577. l. 1. (40, 9.) Instead of निगतव्याख्ये वा B has यं सूर्यमार्थमासुरः स्वर्मासु-
कमसाविध्यत् आनुयोत् वे खलु. What follows is taken from B. अन्वविहन् इन्द्रार्थं सोमया-
गदेवतास्तुतिनमस्कारिः (सोमयागे देव B) । अनुक्रमेण ईषदीपत् (ईषत् only once in B) तमो विरुध्य
सम्भवत इत्यर्थः ॥ A. Ca.

P. 577. l. 13. (41, 1.) दे वा हविर्देवे च from B, which has देव हविर्देवि च.—l. 14. प्रच-
क्ष्यः ॥ प्रचक्ष्यं A. C. प्रचक्ष्यतं B.—l. 30. (41, 3.) धर्मियहणं C. धर्मियं A. Ca.—P. 578. l. 5.
(41, 4.) सोडा A. B. Ca. सोडा वा C 2.—l. 7. समानगतिः from C.—l. 15. (41, 5.) सोताभि
Ca.—l. 16. होता एवेः A. होता होताभिः एवेः B. Ca.—l. 24. (41, 6.) प्र देवं A. B. C.—l. 26.
स्तुत ॥ स्तुतिं A. B. Ca.—P. 579. l. 1. (41, 7.) वंदनार्हेः चितयन्निः चतयन्निः अर्धैः अर्धनीयैः मूषैः
सुखकैरिः इतरैः देवैः सह चंतरिचात् अविशेषेण सर्वप्रदेशात् वः युष्मभं उप प्रेषे हविः उपप्रापयामि हे उक्त-
देवते etc. B. This explanation of B is referred to in A and C. उपप्रापयामि अर्धं हविः A.
Ca omits all between उपप्रापयामि and हे उक्तदेवते.—l. 18. (41, 9.) पूरणवन्तो B. Ca. पूराण-
वन्तो A. C.—l. 21. अभिष्टो अभित एषे Ca. अभिष्टो अष्टो अभितः एषे B. अभिष्टो अभितत
एषे A 2.—l. 27. (41, 10.) पर्जन्यस्य A. पर्जन्यस्य वा C 2; left out in B. Ca.—l. 28.
तदुचितं Ca. तदुच्यते A 2.—l. 29. तायमानः A 2. यमः B. Ca.—l. 30. अपिरितरि B. Ca.
अभिः किंच भूमोऽपिरितरि A.—P. 580. l. 12. (41, 12.) श्रुतिश्च Ca sec. m. स्तुतिश्च Ca pr. m.
A 2. स्तुतिश्च ?—l. 24. (41, 13.) परिहरन्नाभयंति A. B. परिहरन्नावयंति Ca.—l. 29. (41, 14.)
अपसा deest in B.—l. 30. मरुत्तयाय अवोचं A 2. Ca. मरुत्तया वोचं B. Perhaps आ वोचं ?—
P. 581. l. 17. (41, 16.) From प्रकृष्टास्त्रा to यद्वा omitted by B. Ca.—P. 582. l. 13.
(41, 19.) अथवा उर्वशी माध्वमिकी वाक् only in B. Ca.—l. 16. वा after उदकस्य by con-
jecture.—Yāska has not तेवसो, but ज्योतिषो.

P. 582. l. 30. (42, 1.) चेपयात्मकत्वेन B. Ca. चेपात्मकेन A 2.—P. 583. l. 7. (42, 2.)
मंजजातं B. Ca. मंजं (अज्ञ in marg.) अज्ञजातं A 2.—तदहं मिषेण वक्ष्येण च Ca.—l. 19. (42, 3.)
हिरण्यानि A. Ca. सुवर्णानि B.—l. 24. (42, 4.) अस्मान् गाः प्रापयसि B. Ca. अस्माभ्यं गाः
प्रापयसि A.—l. 25. स्वस्ति inserted from B.—P. 585. l. 10. (42, 10.) आसुरं B. Ca.
आसुकरा A.—l. 11. पुनःपुनः प्रकृतिषु Ca.—l. 21. (42, 11.) वा रिष्टस्य Ca. चारिष्टस्य A.—
l. 22. अतिरिक्तस्य Ca. वातिरिक्तस्य A. The whole passage left out in B. C 2.—l. 30.
(42, 12.) दानमनसो दांतमनसो वा ॥ दानमनसो वा A. दांतमनसो वा Ca. दांतमनसः B. C 2
has a lacuna to verse 16.—l. 31. इन्द्रस्य A. इन्द्रस्य B. Ca.—P. 586. l. 13. (42, 14.)
सुष्टुतिः शोमना स्तुतिः A 2. हे सुष्टुतिः शोमनस्तुतिः B. हे शोमनस्तुतिः Ca. B also omits त्वदीया
स्तुतिः.—l. 22. (42, 15.) चद्रेण left out in Ca.

P. 587. l. 19. (43, 1.) तदर्थं only in A.—l. 29. (43, 2.) सुहृत्वा अभिमतद्दनेन शोमन-
हृत्वाः Ca. सुहृत्वा शोमनहृत्वा B; deest in A.—P. 588. l. 5. (43, 3.) चक्रवांसः कुर्वाणाः A.
चक्रवांसः संपादकाः B. चक्रवांसः Ca.—l. 15. (43, 4.) शोमनहननी A 2. Ca. शोमनहन्ती B.—
मधुरस्य A 2. मधुरस्य B. मधुरस्य Ca.—l. 17. स च चंयुः चक्षुः B.—P. 589. l. 3.
(43, 6.) मधोर्मधुरस्य A 2. B. मधोर्मधुरस्य Ca.—l. 12. (43, 7.) यद्वा A 2. Ca. यद्वाँ Taitt.
Ār.—l. 13. अभिमनौ असादि B. Ca. अभिमासादि A 2.—l. 21. (43, 8.) यातं A. C. वंजुं B.
वंतं B sec. m.—l. 23. तस्मात्पुनः यातमावच्छतं B at the end.—l. 28. (43, 9.) उक्तमुच्यते
A. Ca. उक्तमुच्यते B.—P. 590. l. 8. (43, 10.) अवयवित्वा Ca. अवयव्या A, and Ca
repeating the passage.—l. 19. (43, 11.) पृथिवीरिति A 2. पृथिवी इति Ca.—l. 27.

(43, 12.) तथा संतं ॥ स यथा संतं A. स यथा स तं Ca; तं B.—l. 29. हिरण्यवर्षे हितरमणीयवर्षे Ca.—P. 591. l. 4. (43, 13.) या गंभीर्जावाकामिर्द्युता जीवधीर्वसानो निवासभूतः B.—l. 12. (43, 14.) राक्षी A. B. C.—l. 13. भवति B. Ca. चवति A; B reads चगमन् । चगमन् । भवति । रातह्वा दन्तह्विका आयवो मनुष्या यजमाना नमसा नमस्करिणागमन् । कृष्टांतः । सुश्रेवं सुखाय हितं etc. Ca omits all between the first वासाय and वासाय भवति.—l. 20. (43, 15.) पत्नीभिः B. Ca. दंपतीभिः A.—l. 22. B gives instead of चवशिष्टं गतं the explanation, देवो देवः सर्वोऽपि देवो मह्यं मह्यं सुहवो भूत । स्वाङ्गानो भवतु । नोऽस्मान्मुर्मतो या पृथिवी मा धात् । मा कापयतु ॥.—l. 29. (43, 16 and 17.) B gives the same Commentary as V. 42, 17 and 18.

P. 592. l. 8. (44, 1.) ऐंद्रौ च मुक्कमंधिनी A. मुक्कमंधिनी Ca.—l. 10. भवति Ca. भवतः A.—सवस्य मुक्कवतो मधुसुतः MS. सवस्य मुक्कवंतं मंधिवत A 2. सवस्य मुक्कवतो मधुसुत Ca.—l. 11. इति च याज्या वैद्री A. इति याज्या वैद्री Ca.—l. 15. नमयितारं A. फलं भावयितारं Ca; omitted in B.—l. 17. इत्यंतरातमनः प्रेषः only in B. Ca.—P. 593. l. 2. (44, 3.) सत्यससाधनत्वात् A. सत्यसत्वात् B. Ca.—l. 5. हरिष्टगमनत्वं A. इष्टगमनत्वं B. Ca.—l. 12. (44, 4.) यज्ञगमने A. गमने B; left out in Ca.—l. 15. नामकान्युदकानि A. उदकानि B; left out in Ca.—l. 17. वः पूरयः B at the end of the verse.—l. 22. (44, 5.) कुत्सितावयवाशाखावंतं B.—l. 24. गृभ्यान् गृह्णन् A. गृभ्यान् B. गृभ्यान् Ca.—l. 33. (44, 6.) रयिं from A.—P. 594. l. 16. (44, 8.) भवति यवति A.—l. 17. गमनशीलस्य only in A.—विशिष्टं Ca. विष्टं A.—l. 18. यादृशे कामे A 2. Ca. यादृशं कामं B.—l. 20. करोति B. करोति शेषः A 2. Ca.—l. 27. (44, 9.) चषगच्छति B. Ca. चमिगच्छति A.—l. 30. मतिः स्मृतिः B. Ca. मतिः A 2.—P. 595. l. 5. (44, 10.) चित्तिभिः मनोरथैः सृं B.—l. 13. (44, 11.) शीघ्रं पातुसंकाशं गता Ca. शीघ्रं पातुसंकाशं गता B. शीघ्रं मातुसंकाशगतामाम A.—कक्षपूरकश्च A. Ca. पूरकश्च B. कक्षपू, or कुक्षिपू?—l. 21. (44, 12.) अग्निः द्विषः शत्रून् वधीत् Ca. अग्निर्वि द्विषः शत्रून् वधीत् A 2. अग्निः द्विषः शत्रून् वि वधीत् B.—l. 22. युष्मामिर्देवैः सहित B.—l. 24. मातीति B. Ca. भवतीति A.—l. 30. (44, 13.) स च to धेनुः left out in Ca. यो विश्वासां सर्वासां भियां सुतीनामूधः खानं देवसंघमुद्वेषः सेवमानः स यजमानस्यावत्सारस्य मम सुतंमरो घागनिर्वाहक एतस्मा अग्निः सत्यतिः सतां विश्वमाजानां फलानां पाकयिता दाता भवतीत्यर्थः । धेनुः etc. B.—l. 31. चास्त्र सामर्थात् A. वा सामर्थात् Ca. सामर्थात् B.—l. 32. संकीर्तयन् A. कीर्तयन् B. Ca.—l. 33. सुतंमरस्यादृश इति A. सुतंमरस्यादृश इति Ca. सुतंमरस्यादृश इति B.

P. 596. l. 21. (45, 1.) चवेदयत् A. चवेदयः B. Ca.—मा इति संबंधः निगूढाः A. Ca. मा इति संबंधः B.—l. 22. रथकायामुपरि भेदनाय आयत्वाः etc. B.—l. 24. स्वरथशीलः Ca. स्वरथशीलः A. रथशीलः B.—P. 597. l. 1. (45, 2.) बुच्छन् ॥ बुच्छंदनं A. बुच्छेन B. Ca.—l. 3. कापिता कपिता Ca.—l. 4. सूर्यस्याचयेति A. सूर्यस्य आपयतीति B. Ca.—l. 17. (45, 4.) चषवैकमेव पदं मध्ये व्यवधानं चादसं A. चष वैकमेव पदं मध्ये व्यवधानं चादसं Ca.—l. 26. (45, 5.) एतौ एत गच्छत B. एत गच्छत A 2. Ca.—l. 27. संमज्जन् A. संमज्जते B. संमज्जते (meant for संमज्जते?) Ca. Cf. Rv. Bh. IV. 38, 4, and Dhâtup. 13, 21.—l. 29. विश्वैः A. विश्वैः Ca.—आंघः only in B.—P. 598. l. 5. (45, 6.) अमुत अपावृणोत् MS. अमुत अना अवृणोत् A 2. अमुत अपवृणोत् Ca. अमुत अपवृणोत् B.—l. 7. वज्रफलाकांभी कवीवान् A. वज्रफलाकांभावन् Ca. वज्रकांभावन् B.—l. 16. (45, 7.) अघरे Ca. अघरे A.—l. 18. वा from Ca.—l. 24. (45, 8.) सुवि MS. सुविना B. Ca. सुविणु A 2.—वचानावरणेऽधकारेऽप्युते सति only in A.—l. 26. चक्षमत ॥

समस्त MSS.—P. 599. l. 3. (45, 9.) सन् ज्ञेयः A. स ज्ञेयः B. Ca. M 1.—l. 18. (45, 11.) चक्षिमितां । अपचिमितां Ca. चपां चिमितां B; left out in A.—l. 19. समनुतिष्ठतः B. Ca. सर्वचमनुतिष्ठतः A.

P. 599. l. 29. (46, 1.) सर्वज्ञः प्रतिपद्यः A 2. बुद्धः B. Ca.—l. 30. रचयिषीं A. रचय-
मिच्छंती B; left out in Ca.—l. 32. मम को मारोष्यति देवोष्यति Ca. मम को मारो ष्यति
तदेवेष्यति A.—P. 600. l. 16. (46, 3.) स्वरयात् । स्वरयात् Ca. सरयात् A 2. B has स्तः
स्तद्विद्यः तु विप्रं प्रशस्तं सवितुर्विशेष्यं ॥—P. 602. l. 1. (46, 8.) खादंतु A 2. खदेयंतु Ca. खदेयं
B.—तदमिमानी देवोऽपि मृषोतु वेतु च ॥ तदमिमानी देवोऽपि मृषोतु खंतु च A 2. तदमिमानी देवोऽपि
मृषोतु खंतु च B. तदमिमानी देवोऽपि मृषो खंतु च Ca.

P. 602. l. 19. (47, 1.) इत्युपसो MS. बोधसो A. Ca.—बुद्धितुलं Ca. बुद्धितुलं A.—l. 20.
हृषति A. उपदिशति Ca.—l. 29. (47, 2.) हरणं A 2. हरणं Ca. किरणं Un. I. 54.—
P. 603. l. 8. (47, 3.) पूर्वस्व । अवयवस्वक्षिप्यं ॥ पूर्वस्वावयवक्षिप्यं । Ca. पूर्वं वयवस्वक्षिप्यं । A.—
l. 16. (47, 4.) हविर्भिः क्षुतिमिष only in B. Ca.—l. 17. वमयंति A. स्वरसमिधंति B. Ca.—
l. 27. (47, 5.) निर्मातुः only in A.—P. 604. l. 12. (47, 7.) माघं स्मितिं B. Ca. माघं क्षुतिं A.
Cf. Rv. Bh. I. 61, 11.

P. 604. l. 25. (48, 1.) स्वं only in A.—P. 605. l. 1. (48, 2.) चित्तन्वति A. चित्तन्वति
B. Ca.—l. 3. विश्रमा A 2. विश्वं B. Ca.—जगद्गत A. जगद्गतां B. जगद्गता Ca.—प्रति-
निवृत्तमुखीः A 2. वृत्तमुखीः B. Ca.—l. 12. (48, 3.) आगत्याचा सामः A. आगत्या सोमः ॥ Ca.
आगत्या सोमी B.—l. 23. (48, 4.) कथयाम्यहं B. Ca. कथयिष्यं सोमं A.

P. 606. l. 17. (49, 2.) सवितुः only in A.—l. 18. आयोर्मनुष्याय A. आयोर्मनुष्यस्य B. Ca.—
वमयंतं ॥ वतं A. Ca. वतवतं B. इदं M 1.—l. 19. वृषीत ॥ वृषीत A 2. B. Ca.—सोतु Ca.
सोतु B. सोतुं A.—l. 29. (49, 3.) शोमनीयानि B. Ca. शोमनानि A.

P. 607. l. 17. (50.) वैश्वदेवश्वे वैश्वदेक्षति Ca. वैश्वदेवश्वे आष्वश्वो वैश्वदेवे A.—l. 18.
Ca has a lacuna of some lines after द्वितीयचतुर्थं.—l. 23. (50, 1.) The beginning in B
is quite different: देवस्य सोतमानस्य नेतुः प्रापकस्य सवितुः सख्यं पुरीत मतः वृषीत मर्तः विश्वः
नरस्यधर्माग्र्यः सर्वे वनाः राधे घनस्य etc.—l. 24. ईशीत A. ईशि B. Ca.—वृषीत B. वृषीत
सवितारं A 2. Ca. M 1.—l. 29. (50, 2.) तेऽपि स्वदीयाः A. तेऽपि मे मदीयाः सतु Ca. तेऽपि
मदीयाः संतु B.—l. 31. उमथि not in A.—P. 608. l. 4. (50, 3.) Ca begins चतः चक्षिन्वति
पत्नीर्दिवानां पत्नीरपि द्यक्षत हविः, but then follows सार्वविमत्तिकाक्षिः etc., quite agreeing
with A; B again has चतः to हविः like Ca, then परिचरत नः चक्ष्वाकं चक्षिवां to सर्वतः
परिचरत, then आरि हूरे विश्वं सर्वं etc.—l. 6. प्रयच्छत from Ca.

P. 608. l. 23. (51.) सप्तमं ॥ चष्टं A. B. Ca.—P. 609. l. 9. (51, 4.) चञ्चोः left out in
B.—अधिवक्ष्य B. Ca. अभिवक्ष्य A.—l. 18. (51, 6.) ऐन्द्रवायवे तुवे Ca. ऐन्द्रवायवक्ष्युचः A.—
l. 25. चक्ष्मण्य Ca. चक्ष्मण्यन्वा A.—P. 611. l. 19. (51, 14.) हे पथि । पंथा चंतरीचमार्गः ।
तच ॥ हे पथि पंथाः पथ्या स्वस्ति देवि चंतरीचमार्गः तच A. हे पथि पथ्या स्वस्ति देवि पंथा चंतरीच-
मार्गः । तच Ca. हे पथि देवं पंथा चंतरीचमार्गः तच B. Cf. Nir. XI. 45: पथ्या स्वस्तिः पंथा
चंतरीचं तन्निवासात्.—l. 20. यथा अभिमुखी देवी तादृशी etc. B after ग्माभिनी देवी ।—l. 29.
(51, 15.) प्रयामकोपेन ॥ प्रयासकोपेन A. Ca.

P. 611. l. 31. (52.) चक्ष्वा A 2 pr. m. Ca. चक्ष्वा A 2 sec. m. and Anukr. But
see var. lect. and Comm. Anukr. M. pp. 20 and 117.—P. 612. l. 6. (52, 1.) अनुष्य

प्रत्यहं हविर्वा B. प्रतिहं विर्वा Ca. प्रति हविर्वा A.—खधातु A. Ca; left out in B.—l. 24. (52, 4.) किं A. किं B and Ca by the same mistake.—P. 613. l. 15. (52, 7.) संवधा: A 2. संवधा: B. Ca.—l. 16. वृषने वा वषे घोने A. वृषने वषे Ca; left out in B. Perhaps वषे वे व.—l. 22. (52, 8.) उद्धार्य A. उद्धार्य B. Ca.—l. 27. (52, 9.) दीप्ती: A 2. दीप्ती: B. Ca.—P. 614. l. 9. (52, 11.) परावत् ॥ पारवत् A. परावरत् Ca. पारावार B.—l. 16. (52, 12.) वंदोमिखोतार: A. वंदोमिखोतार: B. Ca.—खोतार: A. सुती विधिज्ञा: B; not explained in Ca.—l. 17. चाकहत: A. Ca. छे महत: B.—l. 26. (52, 13.) दर्शनीयां महतींहातो वा Ca, meant for दर्शनीया महतीं वा.—सर्वस्य विधातार: Ca. सर्वस्य वि A. सर्वस्य B.—l. 27. चच नमस्य रमय तिक उत्तरत्वादिधातु: । उभयस्य साहितिको दीर्घ: ॥ Ca after सुहि. As रमया has been explained as an adjective, this addition was probably a marginal gloss.—P. 615. l. 2. (52, 14.) तथा चाह चमिष्येति शेष: । चवेह ॥ तथा ह वाह आगच्छति चवे: उ Ca. तथा चाह चमिष्येति शेष: । उ A. आगच्छति चवे: उ B.—l. 9. (52, 15.) यदा नेति संग्रहर्षे । बहति देवानिति वक्ष्यमाणा कुति: । तथा एषां हताब्देवाक्यतोऽह मन्वान: सुवन चमिष्येति Ca after मयुति.—मेधाविमि: प्रेरयितुमि: A.—l. 16. (52, 16.) आख्यातयो: Ca. निधातयो: A.—ll. 28 and 29. (52, 17.) मोसंबंधिनं and तत्संबंधिनं A 2. Ca.

P. 616. l. 5. (53, 1.) सुखेषु A. मखेषु B. Ca.—l. 6. पृषती: B. पृषत: Ca. पृषत: A.—l. 12. (53, 2.) आक्षोशध्वनिं Ca.—l. 13. कथा कथं यपूर्वच्छति B 1. कथा कथं य: पूर्वमिच्छति B 2.—l. 15. वृष्यज्ञादीनि added in A after अवतरेयु:—l. 19. (53, 3.) अनघात् A. Ca; B omits the whole passage.—इत्वं अपते मद्यमाहु: A. इत्वं मे मद्यं अपतमाहु: B. इत्वं मद्यं अपतमाहु: Ca.—l. 21. चलेपा: A. Ca. चपापा: B.—l. 22. तथा क्षितान् B. Ca. यथाक्षितान् A.—l. 29. (53, 4.) धन्वसु निवृत्तप्रदेशेषु B.—P. 617. l. 4. (53, 5.) पुष्पाकं रचान् A. पुष्पाकं पुष्पान् B. पुष्पान् Ca.—मोहाय A. मदाय B. Ca.—l. 5. वृष्या ॥ वृष्टय: A. B. C.—दीप्ती: ॥ दीप्ति: A. B. Ca.—l. 21. (53, 7.) निर्मिदंतो मेधात् B. Ca. वितरंतो A.—l. 22. नवप्रसूतिका A.—l. 23. नखो विमोक्षाय यतंति विविधं etc. A.—l. 24. प्रतिनिवृत्त Ca. प्रतिवृत्त A.—l. 29. (53, 8.) अपि वा Ca. वा A 2.—परावतो दूरदेशे तथ तथ सुखोकादौ A. परावतो दू तथ तथ दूरदेशादौ Ca.—P. 618. l. 5. (53, 9.) मा before निवृत्त from B.—l. 10. (53, 10.) तं to दीप्तं left out in Ca.—B has only the second explanation: हे महत: रचानां रहस्यशी-क्षानां नवसीनां चवीर्षानां य: पुष्पाकं शर्धं येषामभिभावुकं त्वेवं दीप्तं तं मादतं नद्यां खीमि । वृष्टयो etc.—l. 17. (53, 11.) विवचितं Ca. विवचितं A. अविवचितमयो व्रात: inserted by Ca in the Commentary of the preceding verse, instead of चच परोचकत:—P. 619. l. 6. (53, 14.) तत्सर्वं A. सर्वस्य B. Ca.—l. 14. (53, 15.) एवं मवति A. एवं मवंति B. च एवं मवंति Ca.

P. 619. l. 31. (54, 1.) वृष्यं B. वृष्यं A 2. Ca.—l. 32. Ca omits चा altogether, A 2 has दिव चा, B चा चर्चत.—P. 620. l. 1. (54, 2.) तपिषा उद्भव: A sv.—l. 10. पथे संवधादौ A 2. वषि संवधादौ Ca.—l. 20. (54, 3.) मेधावां वा A 2. मेधावां B. Ca.—l. 22. उद्यतं B. Ca. उद्यतं A.—l. 29. (54, 4.) रक्षासि खोद्यान् B.—From हे धूतय: to हे महत: left out in Ca. The same lacuna seems to have existed in the MS. from which B was copied, because B gives quite a different explanation: चक्षाक्षादीन् नवस्य हे धूतय: संप्रयितारो महत: वृष्यं हं चक्षान् नाह रिष्यच न हिंस्य वृष्टांत: नाच: यथा आक्षितानां रचंति तद्वत् ॥—l. 30. नवस्य ॥ विषय A.—P. 621. l. 9. (54, 5.) निहितवत: A. निहितवत: B. Ca.—l. 14. (54, 6.)

In Ca a lacuna from वृष्टेः to वृष्टो. Again B has peculiar readings : हे वैद्यः विविधं विधातारः मरुतः चत् चर्यवं मेधं मोषय ताडयच तत् शर्धः चधावि चशोमत् etc.—मरुं A. C 2. चर्यं?—l. 16. कपनाः क्षिमयो A 2. कंपनाः क्षिमयो Ca.—l. 17. आरमणं A 2. चरमणं Ca. चरयं B.—P. 622. l. 1. (54, 8.) तदंतो मरुतः संघात्मकस्य पदार्थस्य (स marg.) विक्षेपयितारः नरो नराकारा नितारो वा A. तदंतो मरुतः नरो संघात्मकस्य पदार्थस्य ग्रामजितः विक्षेपयितारः नरो नकारा नितारो वा Ca. तदंतः मरुतः नरः संघात्मकस्य पदार्थस्य नितारः ग्रामजितः विक्षेपयितारः मरुतः B.—l. 2. चर्यं शब्दो A. नियुक्त्यो Ca.—l. 3. नर इव (for नरो यथा) A. Ca; wanting in B.—दीप्ता A. दीप्तार B. Ca.—l. 5. यदा चस्वरन् Ca. यदा चस्वरन् A; wanting in B.—l. 6. यदा । यदा MS. यदा A 2. यदा Ca; wanting in B.—l. 12. (54, 9.) मरुत्परा B. Ca. मरुत्साराय A.—l. 14. कुगतयः । कुमतयः Ca. कुतयः A. मतयः B.—l. 29. (54, 11.) हाराः । जाहाराः A. B. C.—मधुरामुषा A. मधुरा B. Ca.—P. 623. l. 16. (54, 13.) रमयत । रमयंत A. B. Ca.—l. 21. (54, 14.) धत्त दत्त । धत्त दत्त B. धत्त दत्त A 2. Ca.—l. 23 and 24. धत्त --- धत्त B. धत्त --- धत्त A 2. Ca.—l. 30. (54, 15.) ततनाम विस्तारयाम B.

P. 624. l. 2. (55.) आपिमादत इदं A 2. आपिमादतं Ca.—l. 10. (55, 1.) यदोदकं A. तदोदकं Ca. तदोदकं B.—P. 625. l. 7. (55, 5.) समुद्रवर्षसाधनात् Ca. समुद्रवर्षसाधनात् A.—l. 15. (55, 6.) सारंगीर्षा A. Ca; wanting in B.—l. 24. (55, 7.) वृष्यर्थं A 2. वृष्यर्थं B. Ca.—l. 29. (55, 8.) उच्चार्यति Ca after उच्यति.—P. 626. l. 12. (55, 10.) Ca has a lacuna from वक्षो to नृशानाः, which in B is filled up arbitrarily, as in other similar instances.

P. 627. l. 15. (56, 4.) चक्षा इव after गावो न A. B. Ca.—l. 23. (56, 5.) पूर्वो B. Ca. पूर्वाहो A.—P. 628. l. 20. (56, 9.) युष्मदीयं प्रसिद्धं वक्षं Ca.—l. 23. आवाहयति A. आह्वयति Ca.

P. 629. l. 4. (57, 1.) उदकोत्सवे A. उदकोत्सवे B. Ca.—l. 13. (57, 2.) 'परश्चादि' । 'पारश्चादि' A 2. 'पारश्चादि' Ca.—l. 19. (57, 3.) यदा after हे मरुतो A.—धनानि च धनूष प्रापयच B. धनानि चाच Ca. धनार्थं A.—l. 20. चवनता मृशं शंसंतीत्यर्थः A. चवनता मृशं संतीत्यर्थः Ca. चवनता मृशं संतीत्यर्थः C 2.—l. 30. (57, 4.) सद्धाः A. सद्धाः B. Ca.—P. 630. l. 6. (57, 5.) शोमनजननाः A. शोमनजाताः B. शोमनजानाः Ca.—l. 12. (57, 6.) विपरिणतव्यः । विपरिणितव्यः A. Ca.—l. 15. तथा चः तन्नु चवयवेषु विद्या श्री सर्वा कांतिः पिपिशि आश्रिता B. In Ca this passage and the beginning of the next verse are given only in the margin. B has supplied the omission independently, as in V. 55, 9.—l. 21. (57, 7.) हे मरुतः गोमत् मोयुक्तं चक्षवत् चयुक्तं रचयत् रचोपितं सुवीरं सुष्ट पुचोपेतं B.—l. 22. एकवचनं । वञ्चवचनं A. व्यत्ववेनिकवचनं । अथवा left out in Ca.—P. 631. l. 1. (57, 8.) एतानि सर्वाणि संबोधनप्रथमांतानि पूर्वस्य पूर्वस्वाविद्यमानस्विनोदान्तानि Ca after प्रमृतसुतयः.

P. 631. l. 9. (58, 1.) एषां मारुतं गणं । मारुतं गणं A 2. एषां मारुतां गणं B. एषां मरुतं गणं Ca.—गशावयवमूता A. गशावयवा Ca; wanting in B.—l. 10. वहति गच्छति B. वहति गच्छति Ca. वहतो गच्छतः A 2. It is quite possible that Sāyana took वहत in the Samhitā text for वहंतः.—l. 11. स्थायत्तदीप्तयः A 2. 'दीप्ताः B. Ca.—P. 632. l. 12. (58, 5.) सहोत्पन्नाश्च left out in Ca and Bm.—l. 25. (58, 6.) सह मरुतो taken from Ca.

P. 633. l. 16. (59, 1.) पृथिवी only in B. Sāyana may have taken पृथिव्या for पृथिव्याः instead of पृथिवी.—l. 18. रज आ चंतरिच B. रज आ तदर्थं चंतरिच A. Ca.—l. 26. (59, 2.) ज्ञायते ते । ज्ञायते न A. Ca. ज्ञायते तेन B.—l. 27. The explanation of ज्ञायते is

left out in A. Ca. चमात्स्वत्मानात् B after इविर्नचसाय.—यतति A 2. वंति B. Ca.—P. 634. l. 2. (59, 3.) वृष्टेर्वि° A. वृष्टेर्वि° Ca. वृष्टे वि° B.—l. 10. (59, 4.) खोचाणि च उद्भवत् A. B. Ca.—l. 18. (59, 5.) From संबन्धः to कीदृशता left out in B and Ca.—P. 635. l. 5. (59, 7.) मयतिः । मयतिः A. Ca. See Naigh. III. 14 and Dhātup. 13, 4.—l. 14. (59, 8.) अदितिर्नूमिश्च मिमातु from Ca.

P. 636. l. 1. (60, 2.) प्रसिद्धासु वा from Ca.—l. 13. (60, 3.) सानु समुद्रितः प्रदेशो रेवत । कंपति B 2. सानु समुद्रितं प्रदेशः रेवति कंपति B 1. सानु समुद्रितः प्रदेशः रेवसे कंपसि कंपति Ca. सानु समुद्रितप्रदेशं रेवस कंपयच A.—l. 22. (60, 4.) B has महांसि तेवासि चक्रिरे कृतवन्तः इत् पूरवः, the last sentence सर्वामरणी° etc. being omitted.—P. 637. l. 3. (60, 6.) हे अपि हे मयतः B.—युयं उत उत्कृष्टे उत्तमे चरमे दिवि A. युयं उत उत्कृष्टे उत्तमे चरमे दिवि Ca. युयं उत्तमे उत्कृष्टे दिवि B.—l. 6. वित्तात् विद्धि A 2. वित्ताद्धि Ca; the rest, which ought to follow on the next page, being left out. वित्तात् वेत् B. वित्तात् विद्धि जानीहीति शेषः Aa.—l. 12. (60, 7.) निवसच । निवसत A 2. B. Ca.—l. 22. (60, 8.) आयुभिरायुष्मन्निः from B.

P. 637. l. 25. (61.) दार्भ्यं Anukr., Colebrooke's MS.; Macdonell reads दारुभ्यं; both here and below A 2. Ca have दारुभ्य, B दार्भ्य, while in verse 17 all the MSS. have दार्भ्य, which is also supported by the Brihaddevatā.—l. 32. सुतां A. नृपं B. Ca.—प्रदास्वसि A. प्रदाम्यहं B. Ca.—P. 638. l. 5. इष्टान् A 2. शिष्टान् B. Ca.—l. 6. मुदि-ताम्रविश्रः B. Ca by the same mistake.—पश्चात्पुनर्गृहं नत्वा मूयो लब्ध्वा नवां शतं । ततो A. पुनर्गृहं पश्चात् गत्वा पश्चात्पुनर्गृहं । गत्वा मूयो लब्ध्वा नवां शतं दारुभ्यो Ca. पुनर्गृहं पश्चात् नत्वा पश्चात्पुनर्गृहं नत्वा मूयो लब्ध्वा नवां शतं दार्भ्यो B.—l. 7. चात्राचोदितः A. चात्राचो-दितः Ca. चात्रचोदितः B. रात्र्या by conjecture.—l. 22. (61, 3.) ताडयन्वर्तत इत्यर्थः by conjecture. ताडयन्वर्तत इत्यर्थः Ca. ताडयन्वत इत्यर्थः A.—l. 23. वि विविच्य । विवेच्य Ca. विविच्य A. विचयुः नियच्छति B.—l. 27. (61, 4.) एतन् Pada MSS. P 1. 2. एतन् Samhitā MSS. S 1. 2. 3.—l. 29. इद्रपुत्रा B. Ca. इद्रपतिका A.—l. 30. ताम्रादयो यथा दीप्ताः from A.—The explanation of परा एतन् (एतन् the Pada MSS.) is left out in A. Ca. अपि-तयःऽपिना तप्ताः यथा अस्य तद्वत् परेतन् प्रदीप्ता भवचः B.—P. 639. l. 7. (61, 6.) हे आत्मन् B after अपि च.—एतन्नाहिष्या A 2. तरंतमहिष्या Ca; B has only शशीयसी तरंतमहिषी.—यदा उत्तेत्यमेवकारार्थे । स्त्रीषु शैव A. यदा उत्तो वेत्यमेवकारार्थे स्त्रीषु एवैव Ca; not in B.—l. 8. स्वसमसिमने (corrected from नो) मेत्वनुचानिति A 2. स्वपिमसिमनोमेत्वनुचानिति Ca. स्वत्वसम-सिमनेत्वनुचानि Phit-sūtra IV. 10.—l. 9. देव येन चायंते सुखादिना स देवः A sec. manu. देवचान्वयेन चायंते etc. A pr. manu and Ca. A sentence is left out, which should be तद्विपरीतो or तद्व्योऽदेवः. B reads देवाः न चायंते सुखादीनायं (for सुखादिना येन) स अदेवः.—l. 13. (61, 7.) तथा नृधंतं वि जानाति is left out in Ca, therefore B has a peculiar explanation: नृधंतं पिपासितं वि जानाति.—l. 28. (61, 9.) विप्राच from B.—l. 29. वि धेमनुः । विश्वेष्वयमधनुः etc. A.—l. 30. इति पूर्वच Ca. इदिति सर्वच A 2.—P. 640. l. 3. (61, 10.) तं सुवे B. सुवत A. Ca.—l. 6. (61, 11.) जनप्रसिद्धिः । जनीप्रसिद्धिः A. प्रसिद्धिः Ca.—l. 20. (61, 14.) नूनमिदानीं from B.—l. 25. (61, 15.) सुतिर्कर्मणा वा A 2. सुतेन वा कर्मणा Ca.—P. 641. l. 3. (61, 17.) The introductory verses are wanting in B.—After रचवी, at the beginning of the third Sloka, three leaves are wanting in Ca, which are supplied by others, written by a modern hand. The omission goes as

far as चखा खा - in V. 62, 7. These leaves are copied from an A MS., which can be proved partly by the absence in this part of all various readings in A and Ca, partly by the same mistakes occurring in both; e.g. 62, 6. भवयेति A. Ca. भवय इति B. चणिकवावहमन्, हिरण्यम् etc.—l. 8. भवन् C. भवन् A. Ca.—कुधः A 2 sec. m. कुधीः A 2. Ca. Cf. Brihaddevatā and Anukr. M. p. 121.

P. 641. l. 31. (62, 1.) खितिसत् ॥ खितिसं A 2. खितिसां Ca. खितिः B.—P. 642. l. 2. यत्तर्कः ॥ यत्तर्कः A. Ca: cf. Rv. Bh. I. 118, 5.—येष एव मुखं प्रशंसं B.—l. 9. (62, 2.) चुचयोक्त B. चुचयोक्त A 2. Ca.—l. 10. दुदुहे दुधे Ca. दुदुहे दुधे A 2. दुदुहे दुग्ने B. Sāyana seems to have read दुदुहे, for he never explains दुदुहे by a singular, unless he implies a vaknavyatyaya.—l. 13. आवर्तनाद्योवात् ॥ आवर्तमानाद्योवात् A. Ca.—l. 14. परिधत्ति B. धत्ते A 2. Ca.—l. 19. (62, 3.) B has ईश्वरा याभ्यां भवति तौ मिचरा-जानी हे मिचावदया मिचावदयो महोभिः etc.—P. 643. l. 7. (62, 5.) आन्तवक्षी A. Ca. आन्तवक्षी B.—l. 17. (62, 6.) चणिकवावहमन्मोपेत खी A. Ca. चणिकमोपेतं खी B.—l. 24. (62, 7.) चयोविकारा A. Ca. हिरण्यविकारा B.—l. 25. विद्युत् सा च दिवि धाजते A. विद्युत् सा च दिवि धाजते Ca. विद्युत् मदत् B.—l. 26. तिष्ठिषे वा । वाशब्द इवाच । Ca.—l. 27. निर्मिता खूषे यूपयष्टिरवस्थितः । Ca. निर्मिता खूषे यूपयष्टिरवस्थितः । A. निर्मितापययष्टिः अवस्थितः B. खूषे might be a dual.—l. 28. Instead of चर्धिमर्त्यस्य Sāyana explains चधि मर्त्यस्य ; B only has कर्मस्य मर्त्ये—P. 644. l. 5. (62, 8.) प्रजादिका B. प्राजादिकां Ca. प्राजादिकां A.

P. 645. l. 1. (63, 1.) अतस्सोदकस्य गोपी A. अतस्स यत्सोदकस्य गोपी Ca. अतस्स गोपी चक्षक रचितारो B.—l. 25. (63, 4.) From उच्यते to -मंतो द्रष्टा left out in A and Aa. The MS. C 2 has no omission, which shows that in this part it was not copied directly from A 2. That it is, however, a copy from an A MS. is indicated by the fact that it has, like A, अनुमारकत्वात्, while B. Ca read श्रूणां मारकत्वात्.—l. 27. सत्सुष्टौ जानक्यंति B.—P. 646. l. 1. (63, 5.) उद्वार्धं A. शुभकार्यार्थं B. Ca.—शोमनाचक्षारं A. शोमनाचं B. Ca.—l. 3. तन्ववस्यतासे A 2. तन्ववः वर्धयितारः ततसे मद्यतो B. तन्ववस्यतसे मद्यतो Ca.—l. 17. (63, 7.) A has हे मिचावदया युवां धर्मया जगद्धारणेण विपक्षिता सुविनेत्यर्थः । व्रता व्रतेन कर्मया । चक्षवा विपक्षिता । खोतुनमितत् । यजमानेन वृद्धा जगद्धारणस्य यजमानोऽपि कारयं । तत्कृतयजमाना वृध्युत्पत्तेः । व्रता व्रतेन युवयोः कर्मया असुरस्य । B. Ca agree in हे मिचावदया (मिचावदयो added in B) विपक्षिता प्राज्ञो युवां धर्मया जगद्धारणेण वृद्धादिसंज्ञेन कर्मया व्रता (व्रतेन Ca) यज्ञादिकर्माणि रक्षेये पाकययः । असुरस्य etc.—l. 19. विदीपयय इत्यर्थः ॥ रक्षेये इत्यर्थः A. विदीपय इत्यर्थः Ca. दीपययः B.

P. 646. l. 28. (64, 1.) चचायुवलोच्यते Ca. चचायुवलोच्यते A ; not in B. We might expect चच संयुज्यते.—P. 647. l. 1. (64, 2.) शोमनहस्तेन A 2. शोमनेन हस्तेन Ca. The whole passage runs in B: ता तौ युवां वाज्जवा वाज्जना सुचेतुना शोमनेन हस्तेन चक्षी etc.—l. 17. (64, 4.) B and Ca have सार्धमाया instead of सार्धनाय A.—l. 22. (64, 5.) सुदीप्तिभिः सुदीप्तिभुक्तौ ॥ सुदीप्तिभिः सुदीप्तिभुक्तौ Ca. सुदीप्तिभिः सुदीप्तिभुक्तिः B; deest in A 2.—योऽस्माकं A 2. योऽस्माकं Ca. योऽस्माकं चचं वसं ब्रूत B, taken from the next verse.—l. 25. (64, 6.) Both Padas read वक्ष्या; the Samhitās वक्ष्य; Sāyana वक्ष्या. The same occurs V. 66, 6, where निष in the Samhitā, निषा in the Pada. See Rv. Prātisākhya 311, 312.—P. 648. l. 4. (64, 7.) चक्षे B. Ca. जुहे A. The explanation

of चक्ष by चक्ष is very common.—l. 6. चर्चमानसं विधत्ते चर्चमानसं चक्षिं चारयन्ती युवां added in B at the end.

P. 648. l. 12. (65, 1.) यक्षोता चिक्षेत् आनाति क्षुति A. यक्षनोति क्षुति Ca. यक्षनोति क्षुति B.—स एव left out in B. Ca.—देवचा देवेभु खीतुमक्षि यदा देवेभु मक्षि A. देवचा देवेभु मक्षि Ca. B.—l. 13. प्रवीतु A 2. प्रप्रवीतु B. Ca.—l. 14. यक्ष A. B. Ca; B inserts यक्ष after मक्षि.—l. 15. संमजते A. स कमते B. Ca.—l. 28. (65, 3.) Sāyana read सुक्षेत्तुना instead of सु । क्षेत्तुना.—l. 29. वसादेशः । वसादेशः Ca. M 1; deest in A 2. B.—P. 649. l. 3. (65, 4.) चक्षस्तोऽपि A. Ca. चक्षः पापिनोऽपि B.—l. 4. हि is explained twice in A. B. Ca, only मिषस्य हि is left out in Ca.

P. 649. l. 22. (66.) Āsvalāyana has आ नो विद्यामिहृतिमिः after सुक्षतु.—l. 27. (66, 1.) रातह्वे स्वमिति तक्षिं A. रातह्वक्षि B. Ca. रातह्व B.—l. 28. आ आक्षारय A. आक्षारय Ca. आक्षय B.—l. 29. वक्षाय from B.—P. 650. l. 4. (66, 2.) असुरविधाति । असुरविधाति मत् इतुमित्यर्थः । A. असुरविधाति महन् हे Ca; deest in B.—l. 12. (66, 3.) संबन्धिनिः B. संबन्धिनिः A. Ca.—l. 23. (66, 5.) अद्यतेरपि मवति from Ca.—l. 26. (66, 6.) As to मिष see note to V. 64, 6.

P. 651. l. 1. (67.) यक्षतो नाम B. यक्षमानो नाम A 2. Ca.—l. 8. (67, 1.) निक्षुतं from B.—l. 9. यदा यक्षतं मामृषिं चक्षमाशाये । अंतर्णीतित्यर्थः । आश्रयतं । आपयतमित्यर्थः । Ca after वक्षवचनीकर्तृत्वं.—l. 25. (67, 4.) उदकस्युग्रस्य कर्तारः A. उदकस्य कर्तारः B. Ca.—l. 29. (67, 5.) The MSS. of the Pada have मिष, not मिषा.—P. 652. l. 1. सर्वैरक्षुयमाणः । सर्वैः क्षुयमाणः A. सर्वैः क्षुतः B. Ca.—l. 3. आरक्ष्यामाणात् । आरक्ष्यामाणात् A. Ca.—l. 5. सुषु B. Ca; deest in A 2.

P. 652. l. 20. (68, 2.) क्षुत्वा नायत् B. Ca.—l. 28. (68, 4.) हर्षिवा B. Ca. हर्षिवा A.—P. 653. l. 1. (68, 5.) वृष्या A. वर्षा B. Ca.—l. 3. दानुमत्वा दानवत्वा दानुषिताया । दानुमत्वाः दानवत्वाः दानुषिताया A. दानुमत्वाः । दानुषिताया B. दानुमत्वाः दानवत्वाः । दानुषिताया Ca.

P. 653. l. 14. (69, 1.) अचिरतं A. अचिरतं चक्षतं Ca.—l. 19. (69, 2.) हरावतीः हरां चौरवक्षणां तक्ष्यो A. Ca. हरावती चौरवत्वाः B.—From तथा सिंधवः to तथा चयः left out in Ca. तथा वां सिंधवः नयः मधुमत् रवं दुदुह्रे दुहति B.—l. 22. पृथिव्यंतरिचक्षुषोवाणां from B. Ca.—P. 654. l. 3. (69, 4.) पार्थिवस्य रवसो या यौ A. Ca. पार्थिवस्य भूषोकस्य B.—l. 4. धर्तारी Ca. धर्ता धर्तारी B. धर्तारी तो A 2.

P. 654. l. 13. (70, 1.) पुरोरपि वक्ष उव वक्षतरं A. Ca; wanting in B. We should expect पुष्योऽपि वक्षनोऽप्यु वक्षतरं.—l. 20. (70, 2.) भोजनाय from A 2.—उदग्निः । उग्निः A. उवग्निः Ca.—l. 24. (70, 3.) शोभनेन पाक्षनेन A. शोभनेन Ca. शोभनपाक्षवी B.—l. 25. पाक्षयितं । पाक्षयितां A 2. पाक्षनं Ca; deest in B.—इष्टमाप्तिनिष्ठं A 2. इष्टमाप्तिनिष्ठं Ca.—l. 30. (70, 4.) तनुमिर्मदीयैः A 2. Ca. तनुमिरकादीयैः B.—l. 31. समृद्धा वयं चक्षवा [वयं कक्ष marg.] चित् धनेन शरीरयोषं न कुर्म इत्यर्थः । तथा शिव [सा अपत्येन सहिता कक्षचिह्नं मा मुखेन तथा तनवा पीषादिना मा मुखेन चक्षत्कुलेन केवापि सहिता वयं कक्षचिह्नं मा मुखेन । marg.] Ca. समृद्धा वयं तथा शिवसा चक्षवाचितधनेन मा शरीरयोषं न कुर्म तथा तनवा चक्षत्कुलेन धने शरीरयोषं मा न कुर्मः । B. समृद्धा वयं चक्षवा चित् धनेन शरीरयोषं न कुर्म इत्यर्थः तथा शिवसा अपत्येन सहिता मा मुखेन etc. A.

P. 655. l. 6. (71, 1.) चरखीयं A. रमखीयं B. Ca.—l. 7. निवर्हणी इतारी शपुषां Ca. वहणी इतारी शपुषां B; deest in A.—l. 11. (71, 2.) फले: from B. Ca.

P. 655. l. 22. (72, 1.) गतयो: after मिषावस्ययो: Ca marg. A 2.—P. 656. l. 1. (72, 3.) चमीष्टाय A 2. चमिष्टये B. Ca.—सेवेतां from B.—नि वदतां A 2. नि वीदतां निवीदतां Ca. नि खदतं निवीदतं B.

P. 656. l. 23. (73, 3.) तेजोवत् A. तेजस्तत् B. Ca: cf. Pān. I. 4, 18, 3.—चक्रं after तेजोवत् repeated in A. B. Ca.—l. 24. प्रातरादिसवनात् A, and Ca sec. m. *सवनाणि B, and Ca pr. m.—l. 30. (73, 4.) पौरेण मा सु etc. A.—l. 32. वमयय: ॥ वमययु: A. Ca. एषमयु: B.—P. 657. l. 12. (73, 6.) चचिरस्यत्विता चचि: repeated in B. Ca before सति.—उच्यते Aa. उच्यते A. उच्यत B. Ca.—l. 13. दहंतममिमसु* B. Ca. दहंत असु* A.—l. 27. (73, 8.) द्रवणीयी द्रपुषी वा वां मध्ये A 2. द्रवणीयी द्रवणीयी द्रवणीयी द्रपुषी वां युवां मध्ये Ca; B has हे द्रवा द्रपुषा वा मध्य:—P. 658. l. 5. (73, 9.) आकारसार्थे Ca. आ सार्थे B; deest in A 2.—l. 10. (73, 10.) रचानिब शिल्पी तद्वत्तत्त्वे तानि संतु A. रचानिब शिल्पी तद्वत् तन्नाम Ca by corrections. रचान् इव शिल्पी तानि शंतमा सुखतमानि संतुष्टा B.

P. 658. l. 17. (74, 1.) को मूमी left out in A. कूली को मूमी C 2.—l. 18. मृगुयुध: from B. Ca. C 2.—l. 19. चववा deest in A. C 2.—l. 26. (74, 2.) तिष्ठत: ॥ तिष्ठय: A. B. Ca.—P. 659. l. 3. (74, 3.) उलंघ्य याच: Ca. C 2. उलंघयय: A; deest in B.—l. 5. तस्मात् B. कस्मात् A 2. Ca.—l. 12. (74, 4.) प्रेरयय: B. C. Ca; not in A.—After युवां A. Ca have हेमिति पूरय:, B हि पूरय:—गृहीततातये गृहीतताये Ca (for *तातये).—l. 13. प्रवचं सिंह B. C. Ca; omitted in A.—l. 20. (74, 5.) तद्वा B. Ca. तथा A.—काममा कमनीयं रूपमृखे A.—l. 25. (74, 6.) वां इह संदर्शने B.—l. 31. (74, 7.) From सर्वतो to को यजमानो from A; क: चवन्ने वन्ने क: यजमान: यज्ञी: युवां वन्ने विप्रवाहसा विप्रस्य यजमानस्य चमिमतप्रापयितारी युवां क: विप्र: वन्ने B.—P. 660. l. 1. वहनीयी by conjecture. वहनी A.—को यजमानो यज्ञीर्वन्ने । यो यजमानो यज्ञीर्वन्ने चत्वंत* etc. Ca.—l. 8. (74, 8.) योक्तुं A 2. युक्तं Ca.—l. 15. (74, 9.) मधुमंतौ सोमनामौ वा Ca.—l. 16. अखदमिमुखं चनी A 2. अखदमिमुखं चनी B. Ca. अखदमिमुखं चन्ती?—l. 17. अक्षिर्दीयतं ॥ चमिचमिर्दीयतं A; deest in B. Ca.—l. 22. (74, 10.) तच्च A. कुचचित्तापि B. Ca.

P. 661. l. 9. (75, 2.) यथा before चहं from B. Ca.—l. 11. सुपुषा B. Ca. सुपुष्या A 2. Ca sec. m.—l. 19. (75, 3.) बाजिनधनी A. Ca. चन्नधनी B.—l. 25. (75, 4.) हे वृषस्वसु to वसूनां from Ca. हे वृषस्वसु वर्षधनी B; left out in A.—l. 26. मृगो मृगयिता ॥ मृगो मृगयिता ययिर्गता B. Ca. ययिर्गता A. Cf. Rv. V. 73, 7.—P. 662. l. 5. (75, 5.) मायारहितं from B. Ca.—l. 6. पथि B. Ca. मयि A.—l. 26. (75, 8.) अस्मिन्वक्षे from B.—l. 27. उपप्राप्तुं A. प्राप्तुं B. Ca. Ca has at the end मू प्राप्तौ इति धातु: । यद्वा चवस्यो: समीपे भवंतं ॥—P. 663. l. 5. (75, 9.) चयिराहवनीय: चत्विध: चतौ काक्षे भव: from B. Ca.—l. 6. चनेक्ष्यर्षेणु A 2. एष्वर्षे Ca.

P. 663. l. 20. (76, 1.) इहा चातं A 2. B. Ca. Sāyana seems to combine आ both with माति and with चातं.—From स्वानि: to वसतीवरीभि: taken from Ca. चं प्रति । पीपि-वाचं आप्यायितं चर्म चरद्वयं etc. A. चं प्रति । पीपिवाचं स्वानि: परिवृढं चर्म प्रदीप्तवचं ॥ B.—l. 27. (76, 2.) हिंसां ॥ हिंसं A. Ca. B.—l. 28. नंतुतमी युवां चधि* A.—चन्नेन च after रचक्षेण B. Ca.—l. 29. आनंतुतमी [नाशयन्ताविति शेष: । marg.] चवर्ति प्रति A. आनंतुतमी नाशयन्ताविति

शेषः अथवा अवर्ति प्रति Ca. आनंतुतनी नाशयंताविति शेषः । प्रति इदंविन् आनंतव वर्ति अवीचनं इतरिद्यं नाशयित्वा दामुवे etc. B.—l. 30. मवतां deest in A. B.—P. 664. l. 3. (76, 3.) समावा । तमावा A. तमावा Ca; deest in B.—l. 5. मवयंति मवयित्वा Ca.—l. 7. वितर्हि B. Ca. तैत्वादीहावा । A.—l. 8. इतरदेवानां पानं A. इतरदेवानां सोमस्य चर्मस्य वा पानं Ca. इतरदेवानां सोमस्य पानं B.—l. 9. ना ततान न तनोति A. ततान तनोति Ca. आ ततान तनोति अविना अविनी न विहायिति शेषः । तस्मादागच्छतं B.—l. 16. (76, 4.) अपां । अपः A. B. Ca.—l. 24. (76, 5.) विद्या विद्यानि सोमवा A 2. Ca. विद्यावनि सोमनानि B. Sâyana can hardly have read विद्या and सोमवा because of the metre.

P. 665. l. 11. (77, 2.) देवनामि B. Ca. देवनामि नो A.—l. 13. देवानां संभवनीय संभावो A. देवानामोक्तिरिति B. Ca.—l. 23. (77, 3.) अतियावः B. वातियावः A 2. Ca.—l. 30. (77, 4.) कर्म विवेव A. कर्मविशेषं B. Ca.—l. 31. पावयत् । पावयत् A. B. Ca.—l. 32. अपिरहितानयद्रुन् A 2. अपिरहितयद्रुन् B. Ca.

P. 666. l. 7. (78.) The Anukr. has besides, चंत्वाः पंच नर्मसाविद्युपनिषत्.—l. 9. The second Viniyoga is left out in Ca.—l. 15. (78, 1.) ती यथा after इव by conjecture.—l. 20. (78, 2.) यवसं चासं Ca. B. यवसे चासाय A.—P. 667. l. 4. (78, 4.) Ca adds अवता before शंतमेव.—रथेन तं रथितुं B. Ca; not in A.—l. 5. (78, 5.) अच ब्रुवन्ति B. Ca. अचाम्ब्रुवन्ति A.—प्रथिव्य B. Ca. प्रथेय्य A.—l. 6. निर्मेमिष्यति A. निर्मेमिष्यति Ca. समुद्वापिर्निर्मिष्यति B 1. समुद्वापिर्निर्मिष्यति B 2. निर्मेमिष्यति MS. of the Nītimañgarī.—l. 7. कृशः B. Ca. शिशुः A.—l. 9. रमित्वाव B. Ca. रमयित्वा A.—l. 15. प्रसवोद्युक्ताः A. प्रसोध्यमायायाः B. Ca.—l. 16. ब्रूक् प्राणिप्रसवे वृटि शतरि रूपं संज्ञापूर्वस्य विधिरनित्यत्वात् गुह्याभावः Ca after योनिरिव.—l. 22 sq. (78, 6.) The Commentary is given according to B. Ca has after सं चाचक्षः the words प्रविष्टे मयि निर्मेते चाप्रविष्टशंकापनीदार्ढ्यं अचक्षक्ष विवमयतं मम निमर्माद्यं etc. The same addition is found in the margin of A by a later hand. C 2 does not contain it.—अचक्षक्ष B. Ca. वि चाचक्षः A 2.—P. 668. l. 3. (78, 8.) वातो यथा कंपमानो वनं यथा एवमिति कंपयति यथा स्वयं समुद्रः तरंगैः कंपति एव एवं त्वं हे इक्ष्मास्य इक्ष्मासान् वरायुषा नर्मोपवेन सह वेष्टितः अवेहि निर्मेच्छ । B.—l. 4. वरायुजः । वरायुक्तः A sec. m. वरयुक्तः Ca. A pr. m.—l. 9. (78, 9.) मातरि अप्योमातृकुषी कुमारः दृश मासान् शशयान् उवित्वा जिरितु निर्मेच्छतु जीवन्ताः जनन्याः जीवः कुमारः अचतः संपूर्णावचवः सन् अधि जीवः जीवन्तु उभावपि जीवतामित्यर्थः । B.

P. 668. l. 17. (79, 1.) उव उवोदेवि A 2. उवो देवि Ca. उवसः देवि B.—l. 19. अवोध्यः प्रज्ञापयः B. Ca.—l. 20. अचार्था A 2. अचार्त्ता B. Ca.—P. 669. l. 19. (79, 5.) पक्षं Ca. पक्षं A.—l. 25. (79, 6.) एवु from B. सोतुवु left out in Ca. सूरितु प्रजावत्सु B.—P. 670. l. 14. (79, 9.) विमातं A. विवासं Ca. तमोविवासं B.—l. 21. (79, 10.) विमेतावत् हे अदित् इतावदेव A.

P. 671. l. 1. (80, 1.) अतवतीं left out in Ca. अतावरीं सतवतीं B.—l. 22. (80, 4.) क्षेपी भवति । विशेषेण क्षेता भवति A. क्षेपी भवति Ca, with क्षेता भवति in marg. क्षेपी प्रकाशवती भवति B.—After प्रथममध्यमयोः we should expect खानयोः, as Rv. Bh. I 71, 6; 114, 10.—l. 23. येषां मेरोः प्रांतदेशं अनुक्रमेण B. Ca omits all from दिशि to निवाति.—l. 25. अवमच्छंती च Ca. A.—P. 672. l. 8. (80, 6.) प्रेरयति विप्रुषीति Ca.

P. 672. l. 25. (81, 2.) अवमच्छावां A 2. अवमच्छावां Ca.—P. 673. l. 8. (81, 3.) अन्वा इषी अक्ष । अन्वाइषी A 2. अन्वोइषी Ca. अन्वोइषी अक्ष B.—l. 11. मुखः शोमनावः सन् A. B. Ca.

P. 674. l. 13. (82, 2.) असुरादयो ॥ सुरादयो A. B. Ca.—l. 23. (82, 4.) प्रजापमुपुहादिकं stood probably in the margin of the original Codex. A inserts it after कूरे प्रेरय, while B. Ca have it in the right place in the following verse.—P. 675. l. 9. (82, 7.) तं हि ॥ स हि A. Ca.—सर्वात्मत्वात् A. सर्वात्मकत्वात् Ca.—l. 24. (82, 9.) सुवाति B. सुवाति च A 2. Ca.

P. 675. l. 28. (83.) सूक्तिन वा A 2. वा दिश उ सूक्तिन वा Ca. सूक्तिन सूक्तिन वा Âsv.—P. 676. l. 2. (83, 1.) अनयिता ॥ अरयिता A. Ca.—l. 10. (83, 2.) पर्यन्त्यप्येरायंतविपरीतस्य विहृति A. Ca; B has अनागाः निष्पापः पर्यन्तः वृषान् इति रक्षसः रक्षांसि सर्वाणि इति उतापि च विश्वं सर्वं सुवनं महावधात् अपराधात् विभाय विभ्यति उतापि च वृषक्षवतः वर्षकर्मवतः ईषति इच्छति कुक्षतः पापक्षतः यत् यः पर्यन्तः क्षनयन्ति ॥.—l. 18. (83, 3.) अभिप्रेरयन् A 2. प्रेरयन् Ca.—l. 23. (83, 4.) प्रमृति Âsv. प्रमृतीन् A 2. Ca.—P. 677. l. 4. (83, 5.) Ca adds पुष्पति after अर्जुनीति.—l. 10. (83, 6.) अक्षदर्थं A 2. अक्षभ्यं B. Ca.—l. 11. प्रचरत A 2. रचन्तु B. Ca.—l. 12. अर्वाङ् B. अर्वान् A. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 4, 11.—l. 27. (83, 8.) उत्कृष्टं A 2. Ca after मेघं.—l. 30. सुपु प्रकर्षेण पातयं A 2. सुप्रपातयं B. Ca.—P. 678. l. 13. (83, 10.) जलप्रदेशान् in A before धन्वानि.—जलवतः क्षतवानसि B. Ca; not in A.

P. 678. l. 18. (84.) ऋतोमे विषा ॥ ऋतोमे त्वेषा A. Ca.—P. 679. l. 1. (84, 2.) उद्धृतं A. उद्धृतं Ca; left out in B.—l. 11. (84, 3.) यक्ष्णाः ॥ यत् यक्षाः A. यत् यक्षात् B. Ca.—l. 12. दिषो नीचैरंतरि A.

P. 679. l. 20. (85, 1.) हे अवे B. Ca. हे अयय A. हे अयय?—l. 22. विशसनकर्ता A 2. विपासनकर्ता B. Ca.—l. 23. द्वितीयस्या तृतीयस्यां Ca.—l. 31. (85, 2.) A very similar but not identical passage is to be found in the Sat. Br. III. 3, 4, 7 (p. 253).—P. 680. l. 11. (85, 3.) प्रसारयति A. Ca. B.—l. 20. (85, 4.) समाच्छादयति A. Ca. B.—l. 28. (85, 5.) अतस्त विमुतस्त A 2. अतस्त प्रज्ञातस्त B. अतस्त Ca.—P. 681. l. 3. (85, 6.) सुतस्त वा only in A 2.—l. 5. बद्धो नयः only in A.—l. 7. एवोदितं न वक्ष्यत्येति न वाच्यं तस्त वक्ष्यादिरूपेणावस्थानात् Ca. एवोदितं न वक्ष्यवाच्यं तस्त वक्ष्यादिरूपावस्थानात् A.—l. 13. (85, 7.) ईरिषा-अननास शास्त्री A. इरकात्मनः प्रशास्त्री Ca.—l. 16. अशब्दं ॥ अशब्दं A. अशब्दं Ca. B.—l. 23. (85, 8.) कृते यथा यद्विरिपुः B. A. कृते यथा अद्विरिपुः Ca pr. m. कृते यद्विरिपुः Ca sec. m.—तथाक्वासु Ca sec. m. A. तक्वासु Ca pr. m.; deest in B.—l. 25. शिथिलबंधनानि पक्षानीव A 2. शिथिलसंबंधनानि ॥ पक्षानीव Ca. विष्यक्षानीव निष्यक्षानीव B.

P. 682. l. 7. (86, 2.) वा by conjecture.—l. 14. (86, 3.) तिग्मा B. तिग्मं A 2. Ca.—l. 15. प्रतीयते । प्रतिबध्यतः ॥ प्रतिनध्यतः B. प्रतिपते प्रतिनध्यति Ca. भवति ईषति अभिबध्यति A.—B adds आ पूरयः.—l. 26. (86, 5.) मर्तव्यं मनुष्याविव ती etc. A. मर्तव्यं मनुष्याविव ती Ca; B omits all. It seems that Sâyana took मर्तव्यं for मर्तव्य, misled perhaps by the following अर्धेव.—P. 683. l. 5. (86, 6.) रयिं धनं च Ca. B; deest in A. It ought to be रयिं धनं गृह्यत्सु सुवत्सु ।

P. 683. l. 14. (87, 1.) वाचि नि ॥ वाचिनि A. Ca. वाक् नि B.—विष्णवे व्याघ्रायेंद्राय विष्णवे वा A. विष्णवे पा Ca. विष्णवे महे महति B.—l. 26. (87, 2.) विष्णुमैन्द्राय वा A 2. विष्टि-मैन्द्राय Ca. विष्टना रेंद्राय B.—From तान्मुवते to तान्मुवत left out in B. Ca.—l. 27. स्तीति from B. Ca. After स्तीति Ca has वाक्कादित्वादिनिजातः.—l. 31. यूयं प्रवक्षाः ॥ वो यूयं प्रवक्षाः A. श्वो यूयं प्रवक्षाः Ca. ये च यूयं B.—P. 684. l. 6. (87, 3.) तान् मुक्षिरे repeated

in A. Ca after सुतवान्. Perhaps intended for तं मुषिरे. Ca has besides सुतवाचदतो instead of तावचदतो.—l. 7. मुमुक्षानो A 2. B. Ca. मुमुक्षानो M 1. Cf. verse 6.—The explanation of इरी is omitted in A. It has निवासि नेष्ट आ । नेष्टि च वाचः. Ca has निवासि तिष्ठतां इरी ईरिता प्रेरिता नेष्टि आ नेष्टि मयति च वाचः ; B निवासि तिष्ठतां इरीता प्रेरिता नेष्टि अनीचरो वाचन मयति वाचः. इरी does not occur again in the Rig-veda.

MANDALA VI.

Besides the MSS. hitherto used, I possess for the sixth Mandala a copy which I took from the MS. in the Paris Library. This MS. belongs to the A class, and where it has peculiar readings they are marked by P.

P. 687. l. 24. (1, 2.) सुत्वा A. सुत्वा Ca.—P. 688. l. 7. (1, 4.) आहवनीय° A 2. आहवनीयादि° B. Ca.—l. 15. (1, 5.) उमयास ॥ त्वां उमयास A. Ca. त्वा उमयास B.—l. 26. (1, 6.) यजमाना दमे गृहे B. यजमानमिह गृहे Ca. यजमाना A 2.—P. 689. l. 3. (1, 7.) दिवः स्वर्गमनयः A. दिवः । स्वर्गः ॥ अनयः Ca. दिवः स्वर्गः तं अनयः B.—l. 4. अमय इति वा ॥ गमय इति वा Ca. गमय इति A.—P. 690. l. 19. (1, 13.) स्वामी वसुतात इत्येकपदं ॥ स्वामीत्येकपदं A. स्वामी वसुतातितपदं Ca.—l. 21. वसु वसूनि से त्वां B. वसूनि से त्वां Ca. वसूनि A 2.

P. 692. l. 2. (2, 4.) दीप्तस्य A 2. व्याप्तस्य Ca. B. Bm.—l. 8. (2, 5.) तनूकतां मंचसंस्कृतां A 2. तनूकतां संस्कृतां B. Bm. तनूकत्वा संस्कृतां Ca.—P. 693. l. 3. (2, 8.) व्यस्यसे A 2. व्यस्ये Ca. Bm ; left out in B.—l. 14. (2, 9.) असीति ॥ अशीति Ca. वासीति A. अपीति B.—P. 694. l. 2. (2, 11.) च after कृतानि omitted in B. Bm. Ca.

P. 694. l. 21. (3, 2.) शान्तस्य ॥ शान्तः B. आतस्य A. आत Ca.—l. 23. प्रदर्पस्य A 2. दर्पस्य B. Bm. Ca.—At the end B adds च पूरयः, Bm चन पूरयः.—l. 29. (3, 3.) शब्दप्रयुक्ताः A 2. शब्दप्रयुक्ताः B. Bm. Ca.—P. 695. l. 5. (3, 4.) यस्यापिः B. Bm. Ca instead of यस्या°.—एप्रुं ॥ एप्रुं Ca. सप्रुं A ; deest in B.—l. 7. नियच्छन् तथा A 2. नियच्छन् यथा Ca. नियच्छन् मयति B. Bm.—l. 9. वनं A. चनं Ca.—मूर्तभूतं सर्वं Ca.—l. 15. (3, 5.) प्रवेष्ट्यन् MS. प्रवेष्ट्यान् A 2. प्रविष्ट्यन् B. Bm. Ca.—l. 23. (3, 6.) ज्वालाः B. Bm ; deest in A. Ca.—यथा B. Bm. Ca for तथा.—l. 25. अहनीव A 2. Ca. अहनि B. Bm.—l. 28. B. Bm omit, as usually, the second explanation, beginning with यद्वा, but they have यो दिवा नृनिति पुनश्चिद्विराद्वार्या, which can only belong to this second explanation.—P. 696. l. 3. (3, 7.) दीप्तिन to गमनशीलेन left out in A 2.—l. 9. (3, 8.) अक्षिः A 2 sec. m. अक्षिः Ca. अक्षिः B. Bm.—l. 11. सर्वं तीक्ष्णीकरोति Ca ; deest in A. B.

P. 696. l. 30. (4, 2.) प्रवृद्धो ॥ प्रवृद्धो A. B. Ca.—P. 697. l. 3. (4, 3.) उपमार्यस्य A. Ca. उपमानस्य Nir.—l. 13. (4, 4.) स्वभाषत्य एव A. स्वभावेनेव Ca. B.—l. 16. निवस्य A. निवस्यति B. निवासिः Ca.—l. 22. (4, 5.) यदुमिः ॥ यदुमिः A. यज्जमिः B. Ca.—l. 25. तं हिंक्षाम A 2. तरेम B. Bm ; left out in Ca.—l. 26. अरातीररातिरदाता ॥ अरातीः अरातिवदतो (वदतो pr. manu) A. अरातीः अरातिवदतो Ca. अरातीः अरातीर्मव हिंक्षाम etc. B. अरातीः अरातिवति तं हिंक्षाम etc. Bm.—आवचायां ॥ आवचायां A. Ca.—P. 698. l. 5. (4, 6.) दिग्मावात् ॥ दिग्मावात् A. Ca.—l. 13. (4, 7.) पुक्तं A 2. वस्युक्तं Ca.—देवता Bm. देव B ; omitted in A 2. Ca.—त्वां A 2. Bm. Ca. त्वा त्वां B.—l. 19. (4, 8.) Ca has निचिप्तं instead

of नु चित्, B. Bm have नु चय after चेमेद्.—l. 20. चेचि नमय प्रापय A. चेचि नमनाय प्रापय: B. Ca.—l. 22. चीर्वाज्जा° Ca. चीराज्जा° A.

P. 698. l. 24. (5.) ऊचे च: A 2. Ca. ऊचे Anukr.—P. 699. l. 17. (5, 3.) चिन्तांतराज्जा B. Ca. चिन्ताज्जा A.—l. 28. (5, 4.) वनुयात् हिंसात् A 2. वनुयात् चिन्तात् Ca. वनुयात् कथित B. Bm.—l. 29. सुप्रतम A. तपस्वितम Ca. तपस्विन् B: cf. Nir. VI. 12.—P. 700. l. 13. (5, 6.) चातः संसिक्तस्त्वं A 2. चातोसि B. Ca.—l. 21. (5, 7.) तव B. ते तव A 2. Ca.—l. 22. श्रीमन्पुत्रादि° A 2. पुत्रादि° B. Ca.

P. 700. l. 31. (6, 1.) उपमंतव्यं ॥ उपमंतव्यं A. B. Ca.—नवीयसा after नव्यसा Ca.—P. 701. l. 1. नुक्थं क्षिप्तं दग्धं A 2. नृत्तंक्षिप्तं दग्धं Ca. निर्दग्धं B.—l. 11. (6, 2.) मवन् मवचयन् A 2. मर्वन् दग्ध B. मर्वन् दग्ध Bm. मवन् Ca.—P. 702. l. 3. (6, 5.) After प्र पापतीति । प्रकर्षेण Ca leaves out all to the beginning of the next hymn. B supplies this lacuna quite arbitrarily to verse 7, where it copies from A : ज्यासा क्वासा दाहोत्यबमाना प्र पापतीति प्रकर्षेण पतति दृष्टांतः गोपुपुधः उदकनिमित्तात् घातकोऽग्निर्न अग्निरिव सः यथा पतति तद्वत् अपि च कुर्वन्तुः दुहाहकज्वालाभिर्वर्तमानस्य अग्नेः मीमः मयंकरः चातिः दर्पः वनानि द्ययति दहति दृष्टांतः मूरक्षेण प्रक्षितिः यथा मूरस्य बाधकं शीथं प्राणिनां घातकं भवति तद्वत् ॥ ६॥ आ भानुनेति ॥ हे अग्ने स त्वं महः महानु (महान् Bm) पार्थिवानि पृथिव्यां वर्तमानानि अयांसि अयहारार्थं इत्यतः गच्छमानानि मृतानि ततश्च विशारद्य बाधकं वारयेत्त्वर्थः (निवार° Bm) । अपि च तोदस्य तोदं प्राणिनामुपद्रवं घृषता भानुना अर्थेन तेजसा आ समंतात् बाधस्य अपि चाप मया वल्लहिति (मघरहिति Bm) सहोमिर्वसिः हे वनुयः कृदापि वनुयत् क्रोधं कुर्वन् सृधः अस्मत् शत्रून् नि चूर्वं नितरां जय (जय Bm) घातयेत्त्वर्थः ॥.—l. 5. यथान्वैर्दुःसहं ॥ यथान्वे दुःसह A.

P. 703. l. 16. (7, 2.) अग्नि अमितः ॥ अमितः A 2. अग्नि B. Ca.—l. 17. यज्ञानां संबन्धिन् B. Ca.—That the MS. P belongs to the A class can be clearly proved, for the first time, by VI. 7, 2. Here P reads (या)ह्यितारं नमयितारं; A has ह्यितारं (in the margin या) नमयितारं; Ca. B have यहीतारं, and leave out नमयितारं.—P. 704. l. 21. (7, 6.) शाखा इव A 2. -- या इव Ca. यथिव इव B. Bm.

P. 705. l. 2. (8.) The passage is complete only in C 2 and P; A 2 omits all from इति (l. 3) to नु चित् (l. 4), Ca all from इदं सूक्तं (l. 2) to इदमेव सूक्तं (l. 3).—l. 12. (8, 1.) आतानां A 2. आतानि B. Ca.—l. 14. मननीया A 2. मनः Ca; left out in B.—l. 21. (8, 2.) व्रतानि कर्माणि B. व्रतानि व्रतानि कर्माणि C 2. A. P. व्रतानि व्रतकर्माणि Ca. Bm.—l. 32. (8, 3.) शेषवार्थं B. Bm. शेषवार्थं Ca. A. C 2. P.—P. 706. l. 7. (8, 4.) मध्ये from B. Ca.—l. 30. (8, 7.) हे इष्टे यष्टव्य B. Ca. इष्टे इष्टव्य A.—सहावस्त्राधिन् A 2. सहस्त्राधिन् B. Ca.

P. 707. l. 10. (9, 1.) रचयंती ॥ रचयंती A. C. रचयंती B.—l. 11. स्वप्रवृत्तिभिः from B. Ca.—l. 23. (9, 2.) न वि जानामि यं पटं यज्ञसचयं from Ca. Bm.—l. 30. खूलाब्धोनु° etc. A. खूलानि जीतुखानानि न च तत्काय पटखानीयान्यपि विद्यदादीनि न विजानामि न च तत्कार्यं पटखानीयं प्रपंचसमरे Ca.—l. 34. अनुष्टिष्ठः A 2. अनुष्टिष्ठः Ca.—P. 708. l. 5. (9, 3.) वहति ॥ वेदति A 2. विदति Ca.—l. 34. (9, 5.) निर्विकस्यं A. निर्विकारं Ca.—P. 709. l. 1. मनसो Vāg. S. मनो A. Ca.—l. 13. (9, 6.) बहुधास्त्वं तत्त्वं A 2. तत् बुद्धितत्त्वं B. यत् बुद्धितत्त्वं Bm. यनुयाचतत्त्वं Ca.

P. 710. l. 19. (10, 3.) सार्धं to रक्षामि: left out in Ca; B supplies arbitrarily

विशामिः वाचनीयामिः अथ हि ददाय चक्षुःपुरोडाशादिकं ददाति तं यजमानं विशयोषिः वाचनीयज्जा-
नीयेतोऽधिः कृतिभिः रक्षामिः.

P. 712. l. 1. (11, 2.) वर्तमानो B. Bm. Ca. वर्तमाने A 2. M 1.—l. 9. (11, 3.) After
अवहितुमुता Ca has धनं सममाना वा धनमर्थं सञ्जिति यत्.—l. 19. (11, 4.) यं यं ॥ यं यं A 2
sec. m. B. Ca. यं यं A 2 pr. m.—l. 20. *र्षयः ॥ *र्षयसाधं A 2. Ca. *र्षयसाधं यं B.—
l. 26. (11, 5.) आह्वित ॥ आह्वित A. आह्विता Ca. आह्वयते B.—l. 27. All is left out
from सुपु to अवायि in Ca. Consequently B contains an independent explanation
of this passage: सुपुतिः शोमना सुतिः अम्यधि सूयते पुषिवाः सद्मे कश्चिञ्चित्वा (*चित्स्थाने Bm)
सद्य सद्यमि यजमानमुहि यद्यः अवायि यजमाने आहितो भवति.

P. 713. l. 23. (12, 2.) इति° A. इति° Ca.—P. 714. l. 11. (12, 4.) कृत्वा न आत्मीयिन
कर्मणा च B. कृत्वा न क्रतुना आत्मीयिन कर्मणा च Ca. कृत्वा न क्रतुना कर्मणा च A.—l. 19.
(12, 5.) तच्चन् deest in A 2. B. Ca.—l. 28. (12, 6.) अर्चन् गन्तर° A. C 2. P. अर्चन् गन्तर°
B. Bm. Ca. अर्चन्गन्तर° A by correction.—पाहि ॥ पाहि A 2. Ca. अवाहि B. आवाहि Bm.
नः पाहि?

P. 715. l. 7. (13, 1.) यथा वृषाच्छाखा A 2. B. Ca. यथा पक्षिः यथा वृषात् Bm.—l. 8.
तथा रयिः A 2. यथा रयिः B. Ca.—l. 27. (13, 3.) प्रकृष्टज्ञान A 2. प्रकृष्टमन B. Ca.—
P. 716. l. 4. (13, 4.) यजमानसाधनेः A 2. B. Ca. यजमानसाधनेः Bm. Cf. Rv. Bh. IV. 9, 7.—
l. 13. (13, 5.) अरये श्रवणे Bm. श्रवणे B. Ca; left out in A 2.

P. 717. l. 11. (14, 3.) व्रतविरोधिन् यानविरोधिन् B. Ca.—l. 17. (14, 4.) सतां B. Ca.
सत्वे A.—l. 24. (14, 5.) असंभक्तं तक्षीवासाधारणं B. Ca.

P. 718. l. 9. (15.) A 2. Ca add आञ्च after अहनि, and Ca omits आञ्चग्रस्त्रं.—P. 719.
l. 23. (15, 5.) सहायार्थं A 2. संयामार्थं B. Ca.—P. 722. l. 27. (15, 15.) अन्नस्य to अतिक्रामेन
left out in Ca and given arbitrarily in B, which also adds a Commentary instead
of अन्नस्य.—P. 723. ll. 4 and 5. (15, 16.) गुग्गुल्वादि° A 2 pr. m. Ca. गुग्गुल्वादि° A 2 sec. m.
गुग्गुल्वादि° B. गुग्गुल्वादि° Bm.—गुग्गुल्वा° A 2 pr. m. Ca. Ait. Br. गुग्गुल्वा° A 2 sec. m.

P. 724. l. 2. (16.) यदुसप्तका° A 2. Ca. यदुसप्तका° Anukr. Paribh. 4, 7 (so also Cole-
brooke's MS.).—l. 11. (16, 1.) यदा यजानां Ca. यदा देवयजानां A.—l. 12. मनुष्ये omitted
in B. Ca.—l. 16. (16, 2.) सुत्वाभिर्वा चिद्भूमिः A 2. सुतिभिर्चिद्भूमिर्वा Ca. चिद्भूमिः B.—
l. 24. (16, 3.) आर्चवेन B. Ca. दिवेन A 2. जवेन M 1. Cf. Rv. Bh. VI. 54, 1; X. 32,
7.—Ca omits all from हि to the beginning of the next verse. B inserts सन्नु after
वेत्स, Bm has वेत्स हि जानासि सन्नु.—P. 725. l. 6. (16, 6.) मरुधर्मः A. मरुधरहितः B. Ca.—
l. 14. (16, 8.) *दृष्टारं A. Ca; B. Bm have सम्यग्दर्शनीयं सर्वस्य भासकं तेजः.—प्रययि ॥ प्रययि
A 2. Ca. M 1; deest in B. Cf. Rv. Bh. III. 53, 2.—P. 726. l. 14. (16, 13.) उपयितं
Taitt. S. उपयुतं A 2. Ca.—l. 17. (16, 14.) य उक्तमुद्य A. य उक्तः Ca; deest in B.—
l. 21. (16, 15.) कश्चिद्विः गुह्य तसु तमेव त्वां अचर्षवः सोऽपि हे अयि तसु तमेव त्वां समीधि A pr.
manu. कश्चिद्विः सौति हे अयि तसु etc. A by corrections. कश्चिद्विः सौति हे अयि तसु तमेव त्वां
समीधि Ca. B.—समीध A. साधु B. Ca.—l. 31. (16, 16.) असुरिः A. Ca. अपरिः B.—Ca adds
after शेषः the words यदा इत्या असुष दूरत एव इतरा असुर्यो निरः संतु ता अमृष्यन्निर्ध्वजः.—
P. 727. l. 9. (16, 18.) *सामर्थ्यं करोतु हे A 2. *सामर्थ्यं हि B. Ca.—l. 10. अवातः B. अवातः
A 2. अवाः अतः Ca.—l. 19. (16, 20.) B. Ca give only the second explanation, omit-

ting all from मवानि to विवमानं.—l. 21. महिलना ॥ महिला A 2.—श्रुत्वा A 2. श्रुत् B. Ca. श्रुत् च Bm.—P. 728. l. 14. (16, 25.) इच्छति ददातीत्यर्थः A. इच्छति ददातीत्यर्थः Ca. इच्छति ददातीत्यर्थः B.—l. 25. (16, 27.) चरीनमि B. Ca. चरातिमि A 2.—P. 729. l. 9. (16, 30.) कायापिमाहति Ca. कायापिमाहति A 2.—l. 10. चरन् Ca. जनं A 2.—P. 730. l. 5. (16, 35.) युक्तोक्त A. B. युक्तोक्त्यापि Ca.—l. 18. (16, 38.) आश्रयणं सुखं वा Ca.—चर्मार्ताः संतप्तान्हा-
वासुपावच्छति B. Ca. चर्मार्तास्तमुपावच्छति A.—P. 731. l. 9. (16, 41.) हे चध्वर्यवो A 2 pr. m. हे चध्वर्यो A 2 sec. m. Ca. हे चध्वर्यादयो B.—l. 11. A 2 adds after समृद्धं the words of the Ait. Br., आ स्ते योगी to अपिरपे; which are quoted below.—P. 732. l. 1. (16, 45.) प्रकाशयस्व Bm. Ca. प्रकाशयस्व A 2. B.

P. 733. l. 26. (17, 2.) तद्वा नतसारमपि सोममपरित्यज्यन्त्यस्व B. Ca.—P. 734. l. 3. (17, 3.) सोमान्याया to मद्द्यतु from A 2; B has सोमान्याहि पिव स पीतः सोमः त्वा त्वा एव मद्द्यतु मद्द्युक्तं करोतु, and thus has also Ca, only omitting त्वा and एव.—l. 14. (17, 4.) प्रवृद्धं A 2. वृद्धं B. Ca.—विमवन्तं A 2. विमवन्तं B. Ca.—l. 22. (17, 5.) अविवाहितं from B. Ca.—l. 28. (17, 6.) प्रज्ञया A. प्रज्ञया B. Ca.—l. 29. गोधः । तादृजं चतुर्थी । Ca.—P. 735. l. 15. (17, 8.) प्रवृद्धं A 2. B sec. m. वृद्धं B pr. m. Bm. Ca.—l. 23. (17, 9.) धुनास्मिन्नास्ति (ति added in B) लदीयाद्व्याप्तस्त्रास्त्रीयाभ्याम्योः क्रोधाच्च नियसा भयेन द्विता द्विधा द्विः प्रकारेण कामेन मनसा च अपानमत् Ca and B pr. m. Bm. Instead of कामेन, which Ca seems to read, though the मे is not quite distinct, B. Bm have कालेन. The reading of A, which has been adopted in the text, has been inserted by a later hand on the margin of B.—P. 736. l. 10. (17, 11.) पुंप्सुन् A 2. प्सुन् B. Ca.—l. 11. आधवनीयास्त्राणि B. आह-
वनीयास्त्राणि A. Ca. Cf. Rv. Bh. VIII. 94, 5.—अगच्छन् ॥ गच्छन् A 2. B. Ca.—l. 20. (17, 12.) पंचा B. पंचा Ca. पंचान् A 2.—प्रवक्षान् A 2. प्रवक्षान् B. Ca. प्रवक्षान् Bm.—P. 737. l. 12. (17, 15.) शतहिमाः शतं संवत्सरान् left out in A 2.

P. 737. l. 23. (18, 1.) वातेर्वीतं ॥ वातेर्वीतं A. Ca.—l. 30. (18, 2.) From एको मुखः to कीदृशः omitted in Ca. B. Bm; but at the end of the verse after तद्वा B pr. m. and Bm add चवनः श्रुत्वां आवयिता मानुषीणां मनोः संबंधिनीनां कृष्टीनां प्रजानां एकः मुखः सहावा सहायवान् चमवत्, after प्रजानां the margin of B has यजमानानां चवनः अभिगता वामवत् आसीत्, and the last words are corrected into सहावा वचवान्, apparently from an A MS.—P. 738. l. 2. पुनस्तृती to पुनः omitted in B. Ca.—l. 12. (18, 3.) ०र्ध्वं (अस्ति marg.) स्त्रिस्तृति किं स्त्रिस्तृति स्त्रिस्तृति विचिकित्सायां यद्वा नास्ति तद् ० A 2. ०र्ध्वं अस्ति स्त्रिस्तृति etc. यद्वा नास्ति स्त्रिस्तृति तद् Ca. ०र्ध्वं अस्ति स्त्रिस्तृति किंस्त्रिस्तृति नास्ति स्त्रिस्तृति तद् B.—l. 19. (18, 4.) तुरतः चक्षान् हिंसतः B. Ca. तुरतः श्रुत्वां हिंसन् A.—श्रुत्वां हिंसितुर्बलवतो वा A 2. B sec. m. हिंसितुः B pr. m. Bm. Ca.—l. 27. (18, 5.) सुतुष्टोतु Ca. सोष A.—P. 739. l. 21. (18, 8.) Some Pada MSS. read चीन्त्याय; the Samhitās and Commentary चीन्त्याय. P3 has चीन्त्याय.—l. 24. श्रयचाय A 2 with corrections. श्रयचाय B. Bm. यथा च Ca.—P. 740. l. 3. (18, 9.) अहि Ca. B; deest in A.—०र्ध्वकर्म Ca. ०र्ध्वकर्म A; deest in B.—l. 8. (18, 10.) यथापि: from B. तथापि: Ca.—l. 11. चध्वनयत् पुष्टे गर्जनचध्वं शब्दं A. चध्वनयतामुष्टेनचध्वं गर्जनं Ca. चध्वनयत् उष्टेनचध्वं गर्जनं B.—l. 18. (18, 11.) वज्रमि: वज्रवली: A. In Ca all is left out after तुषिवावेमि: to आहर्तेन्द्र. B has तुषिवावेमि: वज्रमि: यथामि: हे पुष्टत वज्रमि: आहर्तेन्द्र.—l. 20. अदेवः अस्ति B. अदेवस्ति A. Ca.—P. 741. l. 18. (18, 14.)

वाधिताय A 2. वाधिना Ca. वाधिताय वाधिना B.—l. 19. तनयाय च A 2. तयायचविचि Ca. जीवनाय B.

P. 742. l. 7. (19, 1.) अहिंसनीयः A. अहिंसितो चः B. Ca.—l. 15. (19, 2.) प्रवृत्तं A 2. मुचं प्रवृत्तं Ca. मुचं B.—l. 16. वर्धते B. अवर्धयत A. वर्धयते Ca.—l. 31. (19, 4.) जनवद्याः पापरहिताः A. जनवद्याः अवसरहिताः Ca. Bm. जनवसरहिताः B.—P. 743. l. 7. (19, 5.) पद्याः क्षोतृणां हि राघो A. पद्या तोषणाहितानि राघो Ca. पद्या तोषणहितानि राघो B.—P. 744. l. 14. (19, 10.) श्रोतव्यैर्यशोभिः A 2. श्रुतिमद्भिः B; deest in Ca.

P. 745. l. 28. (20, 2.) दिवे सूर्यायेव A 2. दिवे । सूर्यायेव Ca. दिवो न सूर्येव B.—l. 29. सूयमाना देवता वसवतीत्वर्थः A 2. सूयमानानां देवानां वसवती भवतीत्वर्थः Ca. सूयमानानां देवानां वसवतीत्वर्थः B. सूयमानानां वसं भवतीत्वर्थः Bm.—l. 31. तद्वत्सं बधायीति A 2. तद्वत्सं बधायीति Ca. तद्वत्सं बधायीति B.—P. 746. l. 5. (20, 3.) पुरीषां A. असुरपुरीषां Ca. असुराणां पुरीषां B.—l. 13. (20, 4.) अवतिर्लपणाधीच्छंदो विहिंवः Ca after दशोद्यते.—l. 15. अपद्रवन् ॥ अपद्रवन् A 2; deest in B. Ca; Ca has अपद्रव्यसायंत पक्षेत्तद् रूपं.—l. 16. कुत्सस्य श्वोः B. Ca. श्वोः A 2.—l. 17. अपि न A 2. अपि B. Ca.—l. 24. (20, 5.) सारधिभूताय A. सारधिसूताय Ca. सूताय B. सूताय Bm.—P. 747. l. 1. (20, 6.) आहरत B. आहर A 2. Ca.—l. 2. सायं सपद्य A 2. सायं सपद्य B. सायं सप Bm. सायं सपद्य Ca. Colebrooke's text MSS. have सायं, so far as it is possible to distinguish च from छ in MSS. Cf. Rv. X. 48, 9; Tāndya Br. 25, 10, 17, where सायो is explained by सपद्युचः.—l. 17. (20, 8.) एवंचनं ॥ एवंचनं A. B. Ca.—P. 748. l. 12. (20, 11.) श्रुतिभिः B. श्रुतिभिः A. Ca.—l. 18. (20, 12.) धुनिर्नामासुरो यासु नि A 2. धुनिर्नामासुराय पशुनि Ca. Bm. धुनिर्नामासुराय पशुनि B.—l. 20. तिष्ठन्ती A 2. तिष्ठन्ता Ca. तिष्ठन्तं B.—l. 21. स्वसि चेनेव B. स्वसि चेनेव Ca; deest in A 2.—l. 23. (20, 13.) सुन्वद्भी S 1. S 3. P 2. सुन्वद्भी S 2. सुन्वत् P 1.—l. 26. त्वत् A 2. कृत्वा B. Ca; B inserts त्वत् after अस्वापयः.—l. 29. पक्षवान् ॥ पक्षवान् A. B. Ca.—l. 30. तदी जघंथ A 2. च ततंथ B. Ca.

P. 749. l. 17. (21, 2.) वज्रवचनस्य ॥ वज्रवचनस्य A 2. Ca; deest in B.—l. 24. (21, 3.) प्रकाशयत् from B. Ca.—P. 750. l. 1. (21, 4.) विभूतिमहत्वात् A 2. विभूतिमत्वात् Ca. विभूतिमत्वात् B.—l. 2. मनसे चेतसे A 2. मनसा चेतसि Ca. मनसे चेतसि B.—l. 25. (21, 7.) क्षिरो A. B. Ca.—P. 751. l. 2. (21, 8.) अभिकामने A. अभिकामचरे Ca.—l. 11. (21, 9.) पुरंधियं ॥ पुरंधियं A; deest in B. Ca: cf. Rv. Bh. I. 116, 13.—l. 26. (21, 11.) मदीया वाचः श्रुतिरूपाणि वचांसि A 2. Ca. मदीयां वाचं श्रुतिरूपां B. Sāyana may have read वाचः, but it is also possible that he explained वाचं by the plural वचांसि with vakānavyatyaya.—l. 27. From अपिजिह्वाः to मनु left out in Ca; B has अपिजिह्वाः अपिसुखाः अतसापः सत्वभावः आसुः बभूवुः ये देवाः, Bm has the same, but it inserts अपि to बभूवुः after श्रुतिरूपां.

P. 752. l. 23. (22, 2.) The Commentary to this verse is left out in P, C 2, and added at a later time in A 2, apparently from Ca. The same happens in VI. 22, 9.—P. 753. l. 1. (22, 3.) वज्रयज्ञो Ca. वज्रयज्ञो A 2. M 1. Cf. Rv. Bh. VI. 68, 6; VII. 5, 9; II. 40, 4; IV. 29, 5; VI. 50, 11.—l. 2. जराहानिरहितः ॥ जराहानिरहितः A. जराहानिरहितः B. Ca.—l. 26. (22, 6.) चनेन B. Ca. अथा चनेन A, which omits अथानया before नाथया.—l. 27. वि द्यः Bm. वद्यः A 2. Ca; deest in B.—l. 29. वि द्यः Bm.

अथः A 2. Ca. अथः B.—P. 754. l. 11. (22, 8.) A reads अंतरिक्षा. B. Ca and all the MSS. of the text, also the Samhitā text given in A 2, have अंतरिक्षा.—l. 26. (22, 10.) संघर्षी ॥ संघर्षी A. संघर्षी Ca.—P. 755. l. 3. (22, 11.) प्रकृष्टेन A 2. प्रकृष्टे B. Ca.—l. 4. देवस्य व वरते A 2. देवस्य वरते Ca. देवी न देवस्य त्वं वरसे B.—l. 5. अन्नामनस्य ॥ अन्नामनस्य A. अन्नामनस्य मिति मिति Ca.

P. 755. l. 14. (23, 1.) महति added from B. Ca, which leave out बृहति.—l. 26. (23, 2.) अपारयः ॥ अपारयः A pr. m. अरयः A sec. m. अरयः Ca.—P. 756. l. 25. (23, 6.) From ब्रह्माणि to तावत् omitted in B. Ca.—वर्धनानि A 2. वर्धनानि Ca. वर्धनानि ब्रह्माणि वर्धनानि B, which also adds ब्रह्मे before कल्पितवा, and सुते सोमे after अपि च.—l. 28. रांद्या रांद्याणि A 2. रांद्या रांद्याणि Ca. रांद्या रांद्याणि B. रांद्या रांद्याणि Bm. The sign ञ् in these MSS. can be read drya as well as dya; the ञ् in रांद्याणि and the rest, shows, that in all the MSS. the sign was meant for द्या. It is only possible to read रांद्या in S 3. P 3. A 2 text. Of the Bodleian MSS., Wilson 434 has रांद्या, in Wilson 436 and Wilson 440 it can be read रांद्या as well as रांद्या. Aufrecht (2nd ed.) has rāndyā. Cf. the Petersburg Dictionary, s. v. रांद्या.—P. 757. l. 5. (23, 7.) अभिविश्व A. उपविश्व B. Ca.—उच्च विस्तीर्ण B. Ca. उच्च विस्तीर्ण Bm; left out in A 2.—l. 12. (23, 8.) प्राप्नुवन्तु ॥ left out in A. B. Ca.—l. 13. हे पुत्रस्त वज्रमिराहतेन्द्र A 2. Ca. पुत्रस्त वज्रमिराहतेन्द्र B. Bm. It is hard to say whether B has the original or a corrected reading.—सोचाणि प्राप्नुवन्तु B. Ca. सोचाणि आ यन्वाः आनयन्तु A.—l. 27. (23, 10.) यः यदीश्वरो B. य इक्षतः ॥ ईश्वर Ca. य इक्षरो A. All the MSS. of the text have यक्षतः.

P. 758. l. 22. (24, 3.) अतिरिच्यते B. Ca. प्ररिच्यते A.—l. 30. (24, 4.) वज्रकर्मन् A. वज्रकर्मन् B. Ca.—l. 31. यथा by conjecture.—P. 759. l. 1. यच नियतेः ॥ यच नियतेः Ca. B. यच नियते A.—l. 2. From वत्सनां to श्रूणां left out in Ca. सुदामन् सुदु श्रूणां बंधक B, proprio motu.—l. 15. (24, 5.) मिषादयोऽप्यस्य स्वः A. मिषादयोऽप्यस्य Ca.—l. 16. अतुते इति ॥ अतुताविति A 2. Ca. Cf. Brīhaddevatā V. 838 : प्रोतयेनम इत्येते वैश्वदेवावृषी नु ते.—P. 760. l. 7. (24, 8.) वज्रनुषाः A. वज्रनुषाः Ca.—l. 8. सुगमनाः A sec. m. असुगमनाः A pr. m. असुगमनाः B. Ca.

P. 761. l. 17. (25, 3.) उद्युक्ता A 2. तद्युक्ता B. Ca.—l. 18. दीनानि A. दीनानि B. Ca.—l. 26. (25, 4.) युधि B. युधि A 2. युधा Ca.—P. 762. l. 14. (25, 6.) अचक्षता (Bm only) अचक्षती अचोर्वती B.—l. 15. तंतस्य A 2. तंस Ca. तंतस् Ganap. 37, 20.—l. 25. (25, 8.) वृषघ्नो MS. वृषघ्ने A 2. Ca.—P. 763. l. 9. (25, 9.) ते गृहंतः B. त्वं त्वः ॥ गृहंतः Ca. ते त्वतः गृहंतः A.

P. 763. l. 18. (26, 1.) मूरसाता मूरसाती A 2.—l. 27. (26, 2.) प्रतिपादयति ॥ प्रविभाजयति Ca. प्रतिपादयति A; deest in B.—P. 764. l. 11. (26, 4.) अहन् Pada, B. अहन् A 2. Ca. Bm.—l. 19. (26, 5.) वः Pada, A 2. अहः B. Bm. Ca.—l. 20. यत् is not explained in A. Ca; B has सत्कर्म instead of तत्कर्म.—l. 23. Before अती B. Ca insert हे इन्द्र त्वं आनिः.—l. 29. (26, 6.) हे इन्द्र A 2. हे मूर त्वं Ca. हे मूर इन्द्र त्वं B.—P. 765. l. 14. (26, 8.) प्रातर्दनी Ca. प्रातर्दनी A. B.

P. 766. l. 18. (27, 4.) तस्य शिवः B. Ca. शिवः A 2.—l. 19. यत् before यथात् deest

in A. Ca. इत् युष्मात् यस्मात् बन्नात् B. यत् युष्मात् यस्मात् बन्नात् Bm.—l. 29. (27, 5.) प्राग्भागे A. पूर्वभागे B. Ca.

P. 767. l. 26. (28.) चांख्य Ca. चांख्य A 2. See Anukr. M. p. 22.—P. 768. l. 3. (28, 1.) प्रजावती: प्रजावत्यः संततिसहिता: पूर्वी: वज्र: इंद्राय इंद्रार्थं उपसः उप:कानान् प्रति दुहाना: होगध्र: क्षुर्मेवेयु: B. प्रजावती: प्रजावत्यः संततिसहिता: क्षुर्मेवेयु: Ca. प्रजावती: प्रजारदोहमाना भवेयु: A pr. m. प्रजावती: प्रजावत्यः सहिता: दो° A in marg.—l. 10. (28, 2.) अपि तु A. अपि च B. Ca.—l. 29. (28, 4.) रेणो: B. Ca. रेणुकस्य रेणो: A.—l. 31. प्रदेशं B. प्रवेशं A. Ca.—P. 769. l. 5. (28, 5.) छदेरिदं रूपं Ca after यच्छतु.—l. 6. संश्रयणत्वात् A. संस्त्रियमाणत्वात् B. Ca.—l. 14. (28, 6.) स्नेहयय after मेदयय B. Ca.—आध्यायनं कुर्वत B. Ca. आध्यायं कुर्वय A.—अग्नीरं चिदमंगलांगमपि B. Ca; deest in A 2.—l. 16. यागपरिषत्सु A. गपरिषत्सु Ca. परिषत्सु B.—सर्वेदीयत A. Bm. सर्वे दीयते Ca. सर्वे दीर्यत B.—l. 21. (28, 7.) वत्सामियुक्ता A 2. वत्सामियुक्ता B. Ca.—भवतेति B. भवन्तीति A. Ca.—l. 22. तटाकादौ A 2. तटागादौ B. Ca.—l. 23. भवत ॥ भवत् A 2. भवेत् Ca. भवेयु: B.—l. 24. मा परिवृज्या: and न परिहरतु A.

P. 770. l. 12. (29, 1.) यंत: गच्छंत: अमु° Ca.—l. 21. (29, 2.) ज्वलयेन Ca and A 2 marg. after हस्ते.—इंतर्य° ॥ इंतर्य° A 2. Ca.—l. 22. वर्तमाना राय: ॥ वर्तमानान् रातय: Ca. वर्तमानान् हिता राय: A.—l. 24. अभिवर्षति ॥ अभिवर्षति A. अभिवर्षयति Ca.—l. 25. सिध्यति आयस्यति A. सिध्यति आग्नीयति Ca. मिमिषु: B.—P. 771. l. 9. (29, 4.) मिश्रतमो A 2. मिश्रिततमो Ca. मिश्रिततमो B. मिश्रितमो Bm.—l. 31. (29, 6.) हिनक्षु A. हंतु B. Ca.

P. 773. l. 16. (31.) पृष्यस्य ॥ पृष्य A. Ca.—l. 18. रयिपते रयीणां A 2. Ca; deest in Âsv.—P. 774. l. 1. (31, 2.) आ अज्मन् B. अज्मन् A 2. Ca.—l. 7. (31, 3.) युध्यमानं B. Ca after कुत्सेन.—l. 8. सहाध्यायार्थं ॥ सहायार्थं A 2. B. सहार्थं Ca.—l. 9. दन्म ॥ दश A 2. Ca.—l. 12. तत्सहाध्यायार्थं ॥ तत्सहायार्थं A 2. तत्सहार्थं Ca.

P. 775. l. 14. (32, 2.) प्राकाशयत् ॥ प्रकाशयत् A 2. B. Ca.—बलेन स्थापितं पर्वतं A. बिलेन स्थापितं Ca. बिले स्थापितं B.—l. 16. गृणान: सूयमान: is inserted in B after अंगिरोमि:—बलस्य मृष्टि: A. बलपद्भि: Ca; left out in B.—P. 776. l. 2. (32, 4.) वडवामि: ॥ प्रजामि: B. वहवामि A. यहवामि: Ca.

P. 776. l. 28. (33, 2.) अस्त्रापय: after अशायय: Ca.—P. 777. l. 3. (33, 3.) तान्वक्ष-
माणानुमयान् B. Ca.—दिप्रकारान् after उभयविधान् Ca.—l. 23. (33, 5.) गोषतमा: is not explained in A. गवां सत्कृततमा: B. गवां सत्कृतसा: Ca. गवां संमत्कृततमा: ?

P. 778. l. 19. (34, 3.) भृशं खिद्यते A. शक्यते Ca; deest in B.—l. 20. वर्धयंत्यो from B.—l. 33. (34, 4.) Sâyana takes सं यत् as a participle from सं इ.

P. 779. l. 24. (35, 2.) Ca omits all from संक्षेपये: to संयमान्. B gives a different explanation, नीयसि संहरे: त्वं आजीन्, which is in Bm नीयसि संहरे: यावये: आजीन्.—P. 780. l. 3. (35, 3.) आत्मनि योजये: B. Ca. आत्मना नियोजये: A.—l. 9. (35, 4.) आह्ला-
दयन्ती: A. आह्लादिता: B. Ca.—l. 11. From शोभनदीप्तिद्यो to शोभनदीप्तिद्युक्ता left out in Ca; B has सुषय: शोभनदीप्तिद्युक्ता: वषण्या: स्वादुकराश्च संतु.

P. 781. ll. 5, 7, and 11. (36, 2.) वृजन्ति S 1. S 3 sec. m. P 2. P 3 sec. m. A 2 text and Comm. Ca. वृजन्ति P 1. P 3 pr. m. S 2. S 3 pr. m. B.—l. 9. वीरकर्माकर्तुं A 2. वीर-
वर्मणे वरुं B. Ca.

P. 782. l. 7. (37.) अर्वाययं A 2. Ca. अर्वाय Anukr.—l. 14. (37, 1.) स: सुतु वरवीयं

A. B. Ca. सुहृदशीयं is the usual explanation.—गुणजातं B. Ca. जातं A.—l. 24. (37, 2.) दीप्तिः A 2. दीप्ति Ca. दीप्ति B.—P. 783. l. 2. (37, 3.) पुरेव ॥ पुनेव A. The passage is left out in Ca, which has only सोमलक्ष्यं बहियुरित्यर्थः; B has the same, but adds कीदृशा ज्ञायाः चायोः वि द्रष्टेत् वाद्योर्गमनमतिक्रमेत् यथा तथा गच्छतः ॥.—l. 11. (37, 4.) विनाश-यसि from B. Ca.—l. 18. (37, 5.) शातयिता A 2 sec. m. B. Ca. सातयिता A 2 pr. m. A more usual explanation would be सादयिता.

P. 785. l. 7. (39, 1.) शेषस्य from B. Ca.—l. 16. (39, 2.) युक्तस्य ॥ च युक्तस्य A 2. च युक्तानः युक्तस्य B. Ca.—l. 17. अभि योधत् B. प्रति योधत् A 2. Ca.—P. 786. l. 4. (39, 4.) सुहृदशीयस्य A 2. सुहृदशीयस्य B. Ca.

P. 786. l. 25. (40, 2.) Âsvalâyana gives the whole Pâda (अस्य to इन्द्र).—P. 787. l. 1. अपश्य Ca. अयस्य A.—l. 8. (40, 3.) सम्यग्निधनेः Ca before दीप्ति.—l. 23. (40, 5.) पारणे A. Ca. पराये B. पारणे (पारणे?) Bm.—यद्यदि यद्य B. Ca.

P. 788. l. 30. (41, 4.) उपागच्छ तेन B. Bm. उपागतेन च Ca. उपगतेन च A 2.—P. 789. l. 9. (41, 5.) प्रजासु from B.

P. 789. l. 25. (42, 2.) B gives again the complete Commentary in this and the next verse. The following verses are in part complete, in part abridged. From VI. 44, 6, however, it gives the complete Commentary, omitting only the Viniyogas, which, however, by and by are given again. As formerly, it agrees more with A than Ca; while Bm henceforth closely agrees with Ca.—l. 29. अजेर्गत्वर्थात् भावसाधन B. अजेर्गत्वर्थः । तभावसाधना । Ca. अजेर्गत्वर्थाभावसाधन A.—l. 30. अन्व आह A. B. अन्ववाह Ca.—P. 790. l. 1. (42, 3.) Bm has इन्दुभिः अमृतेन जगत्क्षेदयितुभिः सोमेभिः etc.

P. 790. l. 24. (43, 2.) सुतमभिषवो A 2. सुतमभिषुतो Ca. अभिषुतं B.—l. 30. (43, 3.) Ca gives as the beginning of this verse, अथ तृतीया । यस्य या अंतरिति ।; but this is followed by the Commentary to the 4th verse: exactly the same occurs in B and Bm, but the latter adds after अतस्तं पिब, हे इन्द्र यस्य सोमस्य etc., giving its own Commentary on verse 3.—P. 791. l. 4. (43, 4.) पानेन A 2. अग्नेन B. Ca.

P. 792. l. 5. (44, 4.) अनुयाह्वं A. अनुयाह्वं Ca. Bm; deest in B.—l. 17. (44, 6.) विश्वार्थत A. B. विश्वार्थ Ca. विश्वरथीयं Bm.—l. 19. यस्मिंश्चिद्रे ॥ यस्मिन् खेद्रे A. यस्मिन्निद्रे B. Ca.—P. 793. l. 5. (44, 8.) आत्मीयं B. आत्मीयं च A. आत्मीयं च Ca.—l. 15. (44, 9.) वमय यदा etc. A 2. B. अथ यदा etc. Ca. रथ ॥ Bm.—P. 794. l. 27. (44, 14.) B has only the second explanation, Bm as usually only the first.—P. 795. l. 24. (44, 17.) अग्नेन सोमेन B. अग्नेन सोमेन A 2. मानेन सोमेन Ca. Bm.—l. 25. अभिवेशान् A 2. अभिवेशान् चक्षान् B. Ca. Bm.—P. 796. l. 17. (44, 20.) सिंचतः चरंतः Ca.—l. 18. आतस्तुः आतिष्ठंत A 2. आतस्तुः आतिष्ठंतः B. अस्तुः आस्तितवंतः Ca. अत अस्तुः आस्तितवंतः Bm.—l. 26. (44, 21.) वृषा वृषासि हविर्भिः A 2. वृषा हविर्भिः B. वृषा वृषासि हविर्भिः सिंचसि Ca. वृषा असि हविर्भिः सिंचसि Bm.—P. 797. l. 5. (44, 22.) धनस्य B. साधनस्य A 2. साधन Ca.—l. 17. (44, 23.) सूर्योऽंतर्ज्यो ॥ सूर्योऽंतर्ज्यो B. सूर्योऽंतर्ज्यो A 2 pr. m. सूर्योऽंतर्ज्यो A 2 sec. m. Ca.—l. 26. (44, 24.) हेतुर्मन्त्रि B. हेतुर्मन्त्रि A. गर्भहेतुर्भिः Ca. गर्भहेतोर्भिः Bm. Cf. Rv. Bh. VIII. 2, 5 and 7.—l. 28. तं मन्त्रे Bm. तमन्त्रे Ca. त्वं मन्त्रे A 2. B.

P. 797. l. 34. (45.) अतिनिष्ठुत् B. अतिनिष्ठुत् A. Ca. Bm.—l. 35. पादनिष्ठुत् A.

B. Ca. शु Bm.—अतिनिवृत्त A. शु B. Ca. Bm. The Anukramanī has शु.—P. 799. l. 2. (45, 6.) चक्षन् ॥ चक्षन् A. B. Ca.—P. 800. l. 4. (45, 13.) तंतव ॥ तंतवाय A. तंतवाय B. तस Ca. Cf. Rv. Bh. VI. 18, 6; Ganap. 37, 20.—l. 26. (45, 18.) अमि from Bm.—P. 801. l. 20. (45, 23.) सीमचं ॥ सीं च A. सीं A 2 sec. m. B 2. श्री इमा B 1; left out in Ca; Bm adds चं (meant for सीं) पूरणः at the end.—P. 802. l. 1. (45, 25.) अच चंद्र ॥ अचो चंद्र A 2 pr. m. अचतिंद्र A 2 sec. m. Ca. अचचतिंद्र B.—l. 7. (45, 26.) वाययितुं B. Bm. माययितुं A. Ca.—l. 20. (45, 29.) त्वां from B.—l. 29. (45, 31.) Ca has in the margin, written by a later hand, वृक्षीम रावर्षिः काष्ठित्. A 2 also has in the margin रावर्षिः, marked to be inserted after नाम.—l. 30. विजने Ca. Bm. Manu. निर्वने A 2. B.—The Calcutta edition of Manu reads अघोः, the Bombay editions वृधोः instead of वृधोः, but Jolly reads वृधोः. See M. M., History of Ancient Sanskrit Literature, p. 494.—महायथाः A 2. B. Ca. महातपाः Manu.—P. 803. l. 1. कृषे Ca. A. Bm. कृषे B.—वातितो A. B. ज्ञानतो Ca. Bm.—l. 11. (45, 33.) तत्तं ॥ तत् B. A. शूनं Ca. तं Bm.—l. 13. धनस्य वा A; deest in Ca. धनस्य वादो B.

P. 803. l. 25. (46, 1.) यथाचः ॥ यथाचः A. B. चचः Ca.—P. 805. ll. 6-7. (46, 6.) पिश्वनानि A 2. B. Bm. पिश्वनानि Ca.—पिश्वनानि A 2. Bm. पिश्वनानि B. Ca.—l. 21. (46, 8.) राजनि A. B. जने Ca. Bm.—P. 806. l. 2. (46, 9.) शशुमेरितं ॥ सर्वमेरितुं च A. सर्वमेरितं B. मेरिशकुमत् Ca; omitted in Bm.—l. 9. (46, 10.) चंतमो चंतमो Ca.—l. 16. (46, 11.) यद्यदा before पर्ययः A. B. Ca. Bm, but Bm leaves it out after बाणा.—P. 807. l. 1. (46, 13.) महतो धनस्य from Ca.—l. 2. मेरयसि Ca. Bm. मेरयेः A; wanting in B. Again, in the next verse B has मेरयेः corrected in B 2 to मेरयसि, and the second time मेरयसि. A has मेरयेः and मेरयसि; Ca मेरयसे and मेरयसि; in Bm it is wanting.—l. 12. (46, 14.) यहीतये A. गृहीते Ca. Bm. गृमीता गृमीते B.

P. 808. l. 13. (47, 3.) अयमोर्षो etc. Cf. Sat. Br. I. 5, 1, 22.—P. 809. l. 7. (47, 6.) आसिंचस्य A 2. B. आसिंच स्य Bm. Ca.—सर्वेद्रं हि A. सर्वेद्रं B 1. सं च हि Ca. Read पूरयस्य चंद्रं हि?—P. 810. l. 30. (47, 12.) मयरहितं A. B. Ca. Bm; probably to be corrected into अरहितं.—P. 811. l. 5. (47, 13.) तद्विषयं Bm. Ca. विषयं A 2. B.—l. 15. (47, 14.) उरुयि बज्ज B. Ca. Bm. In A 2 the whole passage is wanting. बज्जनि?—l. 17. अप-
यार्थान् ॥ अययार्थान् A. B. Ca. Bm, and again अययद्रुजैः A. B. Ca.—P. 812. l. 4. (47, 16.) पूर्वमपरं ॥ पूर्वत इत्येवं A. पूर्वं ॥ त इत्येवं B. पूर्वत इत्येवं Ca; Bm has अयमयं पूर्वमपरं परस्परं.—अतिहारेण B. Ca. Bm. अयहारेण A 2.—l. 5. वर्धमानानां from B.—l. 22. (47, 18.) प्रतिनियतदर्शनाय A. नियतं Ca. Bm. प्रतिदर्शनाय B.—P. 813. l. 7. (47, 19.) From पचः to शचीः left out in Ca. Bm.—l. 16. (47, 20.) निर्वनं B. Ca. Bm; deest in A 2.—l. 17. नोक्षान् (नाक्षात् P. C 2) अतः सापि रचतु A. अक्षान् अतः ॥ कारणात् हे वृहं etc. Ca. Bm; left out in B.—l. 18. प्रवेद्यः Ca. प्रवेद्य A. प्रचोद्य B. Bm.—P. 814. l. 3. (47, 22.) प्रायच्छत् B. प्रचच्छत् A 2. प्रयच्छति Ca. Bm.—l. 15. (47, 24.) तद्वद्वन्ति A 2. Ca. तद्वद्वन्ति B. Bm.—P. 815. l. 9. (47, 27.) इन्द्रो वृषाय etc. Cf. Taitt. S. VI. 5, 1, 1, and V. 2, 6, 2.—l. 16. (47, 28.) शीघ्रगामी ॥ शीघ्रगामिचं A. B. Ca. Bm.—l. 28. (47, 29.) अमत् from Bm.—l. 31. अचकर्मणः A. Ca. अचकर्मणः B and Nir. Roth. Nir. SS. has अचकर्म in the text, but अचकर्म as var. lect.

P. 816. l. 27. (48.) मातृकोऽन्ता A 2. Ca. M1 after अनुहुप. Cf. Anukr. M. p. 23.—
तृतीयो द्वादशक इति Anukr. Paribh. 7, 1. तृतीयो द्वादशकेति Ca. तृतीयो द्वादशको चट्टकेति B.
तृतीया द्वादशका चट्टकेति A.—P. 819. l. 17. (48, 8.) कर्तरि । कर्तारं A. B. Ca. कर्तरि Bm.—
l. 23. (48, 9.) सर्वत्र लोके A 2. अस् सर्वस्त्र लोकस्त्र Bm. सर्वस्त्र लोकस्त्र Ca. लोके B.—P. 820.
l. 10. (48, 11.) यामाय B. Bm. यामाय A. Ca.—l. 20. (48, 12.) चांती and आगच्छंती A 2.
चाति and आगच्छति B. चांती and आगच्छति Ca. आयाती Bm.—P. 821. l. 9. (48, 15.) पूषकं
पोषकं from B. Bm.—l. 21. (48, 16.) दोद्रावेति । दोद्रावयति A 2. Ca. दोद्रावयति: B.—
l. 28. (48, 17.) सखाभूते: A 2. B. सखिभूते: Ca.—l. 30. उतापि च Bm. उतापि B. मोत मा
च A 2. Ca.—P. 822. l. 14. (48, 19.) हि पूरण: B. Bm at the end.—l. 29. (48, 21.) वचं
वृचहं । वचं वृचहन् A 2. B. Ca. Bm.—P. 823. l. 6. (48, 22.) From सद्देव to सद्देवो only
in A 2, and partly in B.—l. 8. तत्तत: Bm. तत: A 2. B. Ca.

P. 823. l. 21. (49, 1.) उपलक्षणं A 2. B. *पार्थ Ca.—सर्वं B. Ca. सर्वस्त्र A 2.—l. 28.
(49, 2.) शिमुं सनं धयवदिति सहसो etc. Ca.—P. 825. l. 20. (49, 7.) P. C 2 have a lacuna
after धर्षितुमश् to वृष्ठा तर्पयश् at the end of the 11th verse.—l. 29. (49, 8.) वचसा
वचसा Ca. Bm.—P. 826. l. 26. (49, 11.) नमस्तनं Ca. Bm. नमस्तनं A. B.—l. 27. देश-
श्चिचं A. देशश्चिच: B. Ca. Bm.—P. 827. l. 1. (49, 12.) ईरकाय B. मारकाय A 2. वीरकाय
Ca.—l. 2. बलिने A 2. बलाय B. Bm. बले Ca.—चिप्रगमनाय A. चिप्रगमिने B. Ca. Bm.—
l. 11. (49, 13.) पृथिव्यां संबद्धानि A 2. पृथिव्यां संबधात् B. पृथिव्या: संबद्धान् Ca. Bm.

P. 829. l. 1. (50, 3.) महो महत् Bm. बृहन्महत् A. Ca. महत् B.—l. 8. (50, 4.) हतास:
Bm. आहतास: A 2. B. Ca.—l. 9. अहिंसिता: A 2. B. अहता: Ca. Bm.—l. 16. (50, 5.)
पोषको । पूषको A 2. प्रेषको Ca; deest in B. Bm. Cf. VI. 48, 15. The MSS. have
very often पूषको for पोषको.—l. 28. (50, 6.) प्रदेयात् Ca. प्रदेयात् B. Bm; left out in
A.—P. 830. l. 27. (50, 10.) परिचरणकै: A. परिचरकै: Ca. परिचारकै: B. Bm.—P. 831.
l. 6. (50, 11.) चद्राश्च A 2. सेंद्राश्च B. Bm. Ca.—l. 30. (50, 14.) जन्मरहित: A 2. B. जन्म-
रहित: Ca. Bm.

P. 832. l. 17. (51, 1.) *यो: प्रियं Bm. *यो प्रियं B. *योरिति प्रियं Ca. *योरतिप्रियं A 2.
M1.—P. 833. l. 21. (51, 5.) वासयितारो A 2. निवास B. Ca. Bm.—P. 834. l. 6. (51,
7.) तच्च पापं मा कर्मा B. तच्च पापं कर्म Ca. तच्च पापं कर्म A 2.—l. 18. (51, 8.) अतस्तेन B. Bm.
यत A 2. Ca.—P. 835. l. 10. (51, 11.) चाम निवासभूमिं Ca. Bm. चां ता निवास तादृशा:
भूमिं B. चां भूमिं A.—l. 22. (51, 12.) जनं संघं A 2. जनसंघं B. Ca. Bm.—P. 836. l. 4.
(51, 14.) अदातारं A. B. आदातारं Ca. Bm.—अदनशीलं B. Bm. अदान A 2. दर्शन
Ca.—l. 5. आदानपर: A. Ca. Bm. अदान B.

P. 836. l. 29. (52, 1.) दियचुरास । इयचुरास B. Bm. इयचुराह Ca. इयचाह A.—
P. 837. l. 9. (52, 2.) स्वस्त्राधि । स्वस्त्राधि A. स्वाधि B. Ca.—l. 19. (52, 3.) दूष्यमाणा
Ca. Bm. दूष्यमाणा A. दुष्यमाणा B.—P. 838. l. 19. (52, 7.) निषदा भवत A. उपविष्टा
भवतु B 2. उपनिषथा भवतु B 1. उपविशत Bm. निषीदत उपविशत Ca.—l. 30. (52, 10.)
तस्मिंस्तस्मिन् A 2. तस्मिन् B. Ca. Bm.—P. 839. l. 10. (52, 12.) यथानुपूर्व्या A. B. Ca. Bm.—
l. 20. (52, 13.) अपिचिद्धा MS. जिद्धा A 2. B. Ca.—l. 26. (52, 14.) चित्तेव । चित्तेव
A. B. चित्तेव Ca. चित्तेन M1.—P. 840. l. 5. (52, 15.) माया from B 2.—l. 6. अमार्था
from Ca. Bm.

P. 841. l. 8. (53, 3.) दातुमिच्छन्तं A 2. दातुमिच्छन्तं B. चदातुमिच्छन्तं Ca. Bm.—P. 842. l. 12. (53, 10.) यद्वा from Ca.

P. 843. l. 27. (54, 9.) तव Bm. ते A 2. B. Ca. M 1.

P. 844. l. 10. (55, 1.) Ca has after संगच्छावही the remark यद्वा आवामित्त्वस्यावाचरकोपि वामिति भवति । आवां सचावही इति संबंधः ॥—P. 845. l. 1. (55, 6.) निन्तुमाः etc.: cf. Nir. VI. 3.

P. 845. l. 22. (56, 4.) सुतेन्द्र A. B.—यमुद्दिश Ca. यमुद्दिश त्वां A. यत् यमुद्दिश त्वां B. यत् त्वा त्वामुद्दिश Bm. It was probably यद्गममुद्दिश.—l. 23. सु only in B. Bm.—P. 846. l. 3. (56, 6.) सर्वदा deest in B. Bm.

P. 846. l. 21. (57, 4.) इन्द्रः after यद्यदा A. B. Ca. Bm; but Bm omits it before रितो.—रितो A 2. परितो Ca. रितः परितो Bm. रितोपरितो B.—l. 25. (57, 5.) इन्द्रश्च after देवश्च by conjecture. B. Bm insert it at the beginning of the verse.—l. 30. (57, 6.) यथा before आकर्षति by conjecture.

P. 847. l. 1. (58.) वैश्वदेवश्च A. पौष्णश्च C.—l. 11. (58, 1.) प्रकाशिन ॥ प्रकाशिन Ca. प्रकाशे A. B.—l. 12. एवं after अन्यत् by conjecture. All from मुक्कृष्णतया to अहनी अहश्च is left out in B, from मुक्कृ to यजतं also in Ca.—l. 15. प्रकाशयिता A 2. प्रकाशयि B. प्रकाशयति Ca. Bm.—पूषन् from Ca. Bm.—l. 17. यन्नियं ते अन्यद्यन्नियं ते अन्यदिति वा A. Ca. यजतं ते अन्यद्यन्नियं ते अन्यत् B and Nir.—अहनी A. B. Ca. ते च Nir.—कर्मणा Ca. कर्मणी A. B. कर्म Nir.—च after सर्वाणि deest in B and Nir.—P. 848. l. 5. (58, 3.) ओतुत्सुका ॥ ओतुत्सुका Bm. Ca. ओतुत्सुका A 2. ओतुत्सुका B.—प्राह्वीषीत् ॥ प्राह्वीषीत् A. B. Ca. Bm, a common mistake of the MSS.—l. 6. Sâyana mistook the voc. कृत for the nom. कृतः.—l. 14. (58, 4.) अश्विनोर्वरणाथ A 2. B. अश्विनो वरणादयो Ca.—l. 16. वा deest in Bm. Ca.

P. 849. l. 4. (59, 2.) श्रूयते Ca. श्रूयते A. B.—l. 9. (59, 3.) संगती from B. Ca.—l. 18. (59, 4.) ओषं after ओप्रीतिकरं repeated in A. B. Ca. Bm.—l. 19. वाकं only in A, and struck out by a later hand in A 2.—l. 20. मन्वयः Ca. मन्वयः B. Bm. मन्वयः A.—The passage from Yaska is left out in B; Ca concludes with सुतेष्वित्यादि.—l. 21. तेष्पुतश्च वर्धयितारो न A; not in Nir.—l. 22. योऽयं ॥ अथ योऽयं Nir. ओषं A.—l. 30. (59, 5.) Some substantive is required after व्यापकान्; it was probably दिवसान्.—P. 850. l. 5. (59, 6.) पदानि अवयवभूतान् A 2. पदानि वचनभूतान् Ca. पदा चिंशत्पदानि वचनभूतान् Bm; wanting in B.

P. 851. l. 14. (60, 1.) वसुसमूहश्च Ca. Bm. वासयितव्यश्च B; deest in A.—P. 852. l. 12. (60, 5.) मृकृतिरुपदयाकर्मा, Nir. X. 16 has मृकृयतिरुप°, cf. ib. 15.—P. 853. l. 9. (60, 10.) तमीक्षिष्विति संबंधः Ca. Bm after करोति.

P. 854. l. 14. (61.) The Rig-vidhâna reads आचन्तं, दिवः । नित्यं जपेत्, and वाक्की.—P. 855. l. 2. (61, 2.) पारार्वीषी A. पारार्वी Ca; not in B, where all is left out from रथं नदीरूपा to the end.—l. 15. (61, 4.) क्रियायां from B.—P. 856. l. 6. (61, 9.) Ca. Bm have अतावरी उदकवती at the beginning of the verse, but omit from तथा to अति नयतु. A and B read अतावरीः, against the text. उदकवतः both in Ca and Bm shows that they also had originally अतावरीः.—l. 7. अति नयतु B. अति नयतु A.—l. 8. इहसीति Ca. इहसः A. B.—l. 31. (61, 13.) यशोमिः A. पशुमिः Bm. Ca; deest in B.—l. 32. वा from Ca.

ASHTAKA, V.—B, as before, gives only an extract of the Commentary from the beginning of the fifth Ashtaka. B1, however, is more complete; and as the two MSS. begin to differ, the various readings of each have been noted, where they seemed to be of importance.

P. 859. l. 13. (62, 1.) प्रसंती प्रभवती ॥ प्रसन्नवन्ती प्रभुवन्ती A. प्रसन्नवन्ती B. Ca. प्रसन्नवन्ती B1.—अक्षिरन्विती ॥ अक्षिणी (twice) अक्षिरन्विती P. C2. अक्षिरन्विनी A; not in B1. B4. Ca.—l. 14. अर्चनीयमन्त्रसाधिः A. मन्त्रसाधिः B. अग्रणीमन्त्रसाधिः Ca. B1.—l. 17. तमोनिवारणात् परि युयु ॥ तमोनिवारणात् पर्युयु Ca. B1. शान्त्यर्युयु A.—P. 860. l. 5. (62, 3.) परिश्रवनाय C2. श्रायि A2. श्रायि B1. Ca.—क्रियतां A2. क्रियते B1. Ca.—l. 18. (62, 5.) शस्त्रीः B. Ca. शस्त्रिण B1; left out in A2.—l. 20. वसनशीली ॥ वसनं A; deest in B4. वसनम् or वसानम् B1. वसानम् Ca. Cf. Un. I. 20.—l. 21. दर्शनीयी A2. C2. दृशी B1. Ca.—P. 861. l. 3. (62, 7.) रथाङ्गो A2. रथिनी Ca. रथिनी B1.—l. 23. (62, 9.) मध्यमं Ca sec. m. उत्तमं A. Ca. B1.—l. 24. ननु before मनुष्याणां A and Ca, the latter giving श्यामिद्रोहात्म to मनुष्याणां in the margin. न तु B1. Ca sec. m.; not in P. C2.—द्रोहाधिनाम् Ca. B1. द्रोहाधिनाम् A.

P. 862. l. 26. (63, 2.) The words from नृहं रिषो to अक्षदीयं, with the exception of नृहं before रिषो, which is given by conjecture, are taken from Ca. B1 omits all from न हिंसात् अंतरः to न हिंसात्वा रचां.—P. 863. l. 3. (63, 3.) नृच पृच नच Ca. P. C2. नृच नच A. नच पृच नच नच B1.—श्रान्तीकृतवन्तः Ca sec. m. श्रान्तीकृतवन्तः Ca pr. m. श्रान्तिकृत B1. श्रान्तो कुर्वतः A2. श्रान्तिकुर्वतः C2. C4.—l. 16. (63, 5.) रचकी वा B1. Ca. मचकी A2. रचकी C2. C4.—l. 17. अयितुं A. अर्थं Ca. श्रेयोर्थं B. अर्थं B1.—l. 18. प्रज्ञानामसु A2. C2. प्रज्ञाननाम् B1. Ca. See Naigh. III. 9.—l. 29. (63, 6.) अन्वपतन् B1. अनुपतन् A. B. Ca.—P. 864. l. 4. (63, 7.) संपर्चनीया Ca. संपर्चनी-लर्चनीया B1. संपर्चनीयो A2. C2.—l. 5. अनु प्राप्तर्जि B1. अनुपाम् Ca. अनु उपा A2. अनुपार्जि C2.—l. 10. (63, 8.) वा वां B1. वा वां Ca. वां युवां A2. C2.—l. 22. (63, 9.) रथानशान्वा A. पुरथानशान्वा Ca. B1. P; left out in B4.—l. 23. अनुगुणान् B4. अनुगुणाः A. Ca. B1.—l. 31. (63, 10.) अयि C2. अयि A2. B1. Ca.

P. 865. l. 29. (64, 3.) श्रुत्यथा वाधते तथा C2. श्रुत्यिवा A2. B1. Ca.—P. 866. l. 13. (64, 5.) प्रीतिं C2. प्रति A2. B1. Ca.—l. 15. मचसि MS. वहसि A2. Ca; deest in B1 and C2.—या दर्शिता MS. या दर्शिना A2. B1. Ca; deest in C2.

P. 867. l. 1. (65, 1.) जीवतिः A2. C2. B1. Ca. Nir. has जिवतिः, but जी° var. lect. in Nir. SS.—l. 16. (65, 3.) हविषां दाचि C2. हवीषि मदाचि A2. B1. हवीषि प्रचे Ca.—l. 25. (65, 4.) नि वहस ॥ निर्वहस A2. B1. Ca. वहसा C2. Perhaps Sāyana read निः for निष्.—P. 868. l. 12. (65, 6.) गतव्यं A2. B1. Ca. C2. गंतव्यं M1.

P. 868. l. 16. (66.) तुराधिति B1. Åsv.; deest in A2. C2. Ca. M1.—l. 23. (66, 1.) कर्म and विदुषे from P. C2. गच्छदुषतं विकितुषे लोके B1.—P. 869. l. 8. (66, 3.) सर्वज्ञाता ॥ सर्वज्ञाते A. Ca. B1. B4.—l. 9. मवनाय B1. सवनाय A. Ca. B4.—l. 16. (66, 4.) वर्तमानत्वात् A2. B1. Ca. वर्तमानानां C2. M1.—l. 17. तेषाम् C2. तान् A2. नाम् B1. Ca.—l. 25. (66, 5.) उच्चारयन्तः A. B. Ca. चारयन्तः P. C2.—l. 27. श्विर्दानो A2. B1. Ca. श्विर्दानो M1. श्विर्दानो C2.—P. 870. l. 5. (66, 6.) एषु धेनु MS. धेनु A2.

B1. Ca. तेषु C 2.—l. 22. (66, 8.) दीप्तस्त्राणि P. C 2. दीप्तस्त्राणा A pr. m. दीप्तस्त्रा A sec. m. चोत दीप्तस्त्र B1. दीप्तस्त्रास्त्र Ca. दीप्तस्त्रास्त्र B4.—P. 871. l. 1. (66, 9.) च ॥ इव A. Ca. इयात् P. C 2. इम B1.—l. 2. राजपुत्र ॥ राजः पुत्र A. P. C 2. Ca. B1; deest in B4.—l. 14. (66, 11.) आजमानश्चविं A 2. आजमानं चविं B1. Ca. आजमानश्चविं आजमानावुषं B4.

P. 871. l. 29. (67, 1.) संयच्छतः C 2. संयच्छतः A 2. Ca. संयच्छः B1.—P. 872. l. 11. (67, 3.) वा after सूयमानो A. Ca. B1.—l. 12. यो ॥ वा यो A 2. B1. Ca. C 2.—l. 19. (67, 4.) प्रमृती B. प्रमृतांती A. Ca.—P. 873. l. 3. (67, 6.) सानुं C 2. सानु A 2. B1. Ca.—l. 6. आसिरिति C 2. आसीति A 2. B1. Ca.—l. 30. (67, 9.) यद्येयं यन्तो जनाः P. C 2. यद्ये यवः A. यव यवः Ca. यद्ये B4. यद्ये यज B1.—l. 31. न यज्युक्ताः B4. यज्युक्ता न A. Ca. B1.—P. 874. l. 1. कुर्वत इ° MS. कुर्वती° A 2. कुर्वती° B1. Ca; deest in C 2.—पुनंतीति पुषाः । न पुषा अपुषा इत्यर्थः । P.

P. 874. l. 30. (68, 1.) नामान्यु B1. Nir. नामान्यु A 2. नामान्यु Ca. C 2 has नामान्युहीति.—P. 875. l. 5. (68, 2.) Four leaves are wanting in A 2. The lacuna extends from this verse to VII. 1, 2. Consequently for this part A is represented only by P and C 2.—l. 7. सद्यिन् C 2. सद्यमेव B1. Ca.—l. 23. (68, 4.) सुतिमिर्वर्धयति B. Ca. सुत्या वर्धति वर्धयति P; left out in C 2.—P. 876. l. 2. (68, 5.) प्रायेत् P. C 2. प्रायेत् Ca. B4. प्रायेति B1.—l. 22. (68, 8.) महतोयु° MS. महतो यु° C 2. B1. Ca.—l. 29. (68, 9.) सद्यजे आद्यया राज्ञां शासकाय B. Ca. सद्यजोद्याज्ञां शंसकाय P. C 2.—P. 877. l. 2. शोचिषा तेजसा युक्तः P. C 2. B. Ca, omitting this, have शोचिषा दीप्या after जावापुष्टिन्नी.—l. 16. (68, 11.) पात्रेषु B. Ca. पात्रे P. C 2.

P. 877. l. 21. (69.) गणगारिर्देवता° Åsv. Comm. गणगारे देवता° Ca. गणगारिर्देवता° P. C 2. गणगारिर्देवता° Åsv. text. गणगारिर्देवता° B1.—l. 30. (69, 1.) कर्मणो left out in B. Ca.—l. 31. सेवेयां ॥ सेवेयां P. C 2; left out in B. Ca.—P. 879. l. 1. (69, 5.) विचक्रामावे not in B. Ca.—l. 11. (69, 6.) सोमनिधानः ॥ सोमनिधानः P. C 2. सोमनिधानाः B1; deest in B4. Ca.—l. 16. (69, 7.) मध्वोऽस्य मदकरं सोमं सोमस्य सोमं P. C 2. चस्य सोमस्य इमं सोमं मध्वः मधुरं Ca in marg. मध्वः मधुरस्य मधुरं चस्य सोमस्य इमं सोमं B4. The whole passage omitted in B1.

P. 880. l. 2. (70.) The sūtra घृतवती भुवनाणामभिधिर्देवश्च मुनिर्वाजवज्रिः etc. is omitted in P. C 2. B1. Ca.—l. 14. (70, 1.) धारणेन B. Ca. धारणेन P. C 2.—वज्रकार्ये वा भवतः B1. Ca. वज्रकार्येति भावः P. C 2.—l. 23. (70, 2.) बुद्ध्यावाविति; the Nir. SS. reads अबुद्ध्यावती with Devarāga. Cf. Nir. Roth, Erläuterungen, p. 52.—P. 881. l. 14. (70, 4.) यागाः प्रवर्तते B. Ca. यागः प्रवर्तते P. C 2.—l. 20. (70, 5.) उदकार्यकर्माखी Ca. B4. उदकार्ये कर्माखी P. C 2. उदकार्ये कर्मणो B1.—l. 30. (70, 6.) विश्वशंसुवा सर्वस्य भावयित्री from B4.

P. 882. l. 5. (71.) इत्यनुष्ठित् is wanting in Åsv.—l. 13. (71, 1.) सवनाय सुवनाय etc. ॥ सवनाय सवनाय सवनाय दानाय वा P. सवनाय सवनाय दानाय वा C 2. सवनाय दानाय वा B1. Ca. सवनाय दानाय B4. It might have been सवनाय सुवनाय प्रेरणाय दानाय वा.—l. 27. (71, 3.) सुखकारिभिः P. सुखकरिः B. Ca; left out in C 2.—l. 31. शत्रुः taken from B. Ca.—नोऽस्त्राणं is repeated before माकिः in P. C 2. Ca. B1.—P. 883. l. 7.

(71, 4.) अवसाने B1. अवसानेऽवसाने Ca. अवसाने सागी C2.—l. 21. (71, 6.) किंच ब्रह्मत्या Ca. C2. B1. किं ब्रह्मना B4.

P. 883. l. 24. (72.) ऐन्द्रासौमं C2. B1. Ca. *सौमं Anukr. M., but Colebrooke's Anukr. MS. has *सौमं. Cf. Rv. Bh. IV. 28, and सोमारौद्रं in VI. 74, given by our MSS. as well as by the Anukr. MSS., corrected in Anukr. M.—l. 31. (72, 1.) प्रतमानि C2. प्रतमानि B1, Ca.—P. 884. l. 1. असंभयतं च जानान् ॥ असंभयतं वा जानान् C2. असंभयतं वा जानात् Ca. असंभयतं B4. असंभयत वा जानान् B1.—l. 8. (72, 2.) व्युहंती ॥ व्युहंती व्युहंति Ca. व्युहंती व्युहंति B.—l. 9. संभनहेतुना MS. संभनेन हेतुना B1. Ca. संभनहेतुना C2.—P. 885. l. 1. (72, 5.) अयसीयं MS. अयसीयं B1. Ca. C2.—l. 2. शशुसेन्याभिभावुकं from B4.

P. 885. l. 7. (73.) Some words are left out after वसूनीति (वसूनि B1. Ca.), which are to be supplied in this manner: स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूचितं च । बृहस्पतिः समजयदसूनि. Cf. Rv. Bh. VII. 11, 2.—P. 886. l. 2. (73, 3.) संभक्तकामः ॥ संभक्तकामः P. C2. संभक्तमिच्छन् Ca. B4. संभक्तमिच्छन् B1.—अपः is omitted in the Comm. in B1. C2. Ca.

P. 886. l. 28. (74, 3.) अपयतं MS. अययतं C2; deest in B1. Ca.—शिशिलबधं ॥ शिशिलं बधं P. C2. शिशिलबधं B1. Ca.

P. 887. l. 9. (75.) जगत्यां C2. Ca. Anukr. जगत्याद्या B1. जगत्यादि M1.—l. 15. इषुसुतिरूपत्वात् etc. Ca. इषुसुतिरूपनिमित्तदेवताके P. C2. इषुसुतिरूपत्वात् B1.—l. 21. संपतंतीति Âsv. संपतंती B1 sec. m. Ca. संपतंति B1 pr. m. C2.—P. 888. l. 20. (75, 4.) समनस्तेव from B. Ca. इव stands for यथा, otherwise we might write त्यजंती.—l. 22. चुर्यग्निभ्यां निः Ca. चुर्यग्निभ्यां विः P. C2; omitted in B1. The sūtra is not to be found in the Un., where चूर्णि and अग्नि are formed by a different rule.—l. 24. आचरंती B1. Nir. आचरंती C2. Ca. M1.—P. 890. l. 17. (75, 10.) नैशिष्ट ॥ मा रिष्टा P. C2. माष्ट B4. मा इशिष्ट Ca. B1.—l. 31. (75, 11.) शर्म शरणं प्रयच्छंतु A. शर्म यच्छंतु Ca. Nir. शर्म यच्छंति B1.—P. 891. l. 4. (75, 12.) दृढा from B. Ca.—l. 19. (75, 14.) B1. Ca. have वर्तमानः for वर्तन्ति.—l. 24. B1. Ca. have जानन्मुमान् पुढमना भवति पुंसतेर्वेति यास्कः । ब्रह्ममनस्कः पुमांसं धन्विनं विद्यतः सर्वतः परि पातु रचतु ॥ The text printed from C2.—P. 892. l. 20. (75, 18.) उदतरं ॥ उद तुभ्यं P. C2. Ca. उद B.

On page 30, line 31 of Varietas Lectionis, *dele* from MSS. to सौमं.

ऋग्वेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशसंहिता

शार्मण्यदेशोत्पन्नेनेंगलगडदेशनिवासिना मोक्षमूलरभट्टेन संशोधिता

गोतीर्थाभिधाननगरे

विद्यामंदिरसंस्थानमुद्रायंचालये मुद्रिता

संवत् १९४७ वर्षे

॥ द्वितीयमंडकादिषष्ठमंडकपर्यंतं ॥

॥ अथ द्वितीयं मंडलं ॥

शतर्चिणां प्रथमं मंडलं व्याख्यातं । अथ गार्त्तमदं द्वितीयं मंडलं व्याख्यायते । त्वमपे शुभिरित्वादिकं द्वितीयं मंडलं । चत्वारोऽनुवाकाः । तेषु प्रथमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र त्वमपे शुभिरिति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तं । मंडलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । स च पूर्वमांगिरसकुले शुनहोचस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इंद्रेण मोक्षितः । पश्चात्तद्वचनेनैव भृगुकुले शुनकपुत्रो गृत्समदनामाभूत् । तथा चानुकर्मणिका । य आंगिरसः शौनहोचो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत्स गृत्समदो द्वितीयं मंडलमपश्नदिति । तथा तक्षिव शौनकस्य वचन-मृष्यनुक्रमणे । त्वमप इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः । शौनहोचः प्रकृत्वा तु य आंगिरस उच्यत इति । तस्मात्तद्वलद्रष्टा शौनको गृत्समद ऋषिः । जगती छंदः । मंडलादिपरिभाषयापेयं । अचानुकर्मणिका । त्वमपे जागतं त्विति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्तयोर्यागते छंदसीदमादिसूक्तद्वयस्य विनियोगः । त्वमपे शुभिरिति सूक्ते । आ० ४. १३. इति सूचितत्वात् ॥ उपाकरणोत्सर्जनयोरप्याद्या विनियुक्ता ॥

त्वमपे शुभिस्त्वमांशुशुशुणिस्त्वमद्वास्त्वमश्मन्स्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । शुभिः । त्वं । आऽशुशुशुणिः । त्वं । अत्ऽभ्यः । त्वं । अश्मन्ः । परि ।

त्वं । वनेभ्यः । त्वं । ओषधीभ्यः । त्वं । नृणां । नृऽपते । जायसे । शुचिः ॥ १ ॥

हे अग्ने अयणीत्वादिगुणविशिष्ट हे नृणां नृपते । नृणां मनुष्याणां मध्ये ये नरा यष्टारः संति तेषां विशेषेण पालयितः । यदोभाभ्यां पदाभ्यां बहुत्वं नित्यस्वामित्वं च प्रतिपादयते । सर्वेषामपि नराणां नित्यपालकित्वार्थः ॥ नृणामित्यस्य निघाताभावच्छांदसः ॥ तादृश हे देव त्वं शुभिर्यागदिवसेर्निमित्तभूतेर्जायसे । यागार्थं मघने-नोत्पद्यस इत्यर्थः । यद्वा तादृशैर्दिवसेः सहितो जायसे । तत्तद्यागदिवसेषु प्रसिद्धो भवसीत्यर्थः । तथा त्वमा-शुशुशुणिर्जायसे । आ सर्वतो दीप्यमानो भवसि ॥ आश्रुपपदे शुच दीप्तावस्थितस्य सगंतस्य छांदसमिदं रूपं । यद्वा आशु शीघ्रं शुच दीप्तः सन् यतः स सेव्यत इति । आशु शुचं शीघ्रं सगतीति ददाति शुभो दाहादिने-त्वाशुशुशुणिः ॥ तादृशो भवसि । एवं सर्वत्र प्रतिविशेषणं जायस इति योज्यं । हे अग्ने त्वमग्ने वृष्ट्युदकेभ्यो जायसे वैद्युतरूपेण वाडवरूपेण वा समुद्रोदकेभ्यः । अश्मनो मेघात्पाषाणाद्वा परि जायसे । यो अश्मनोरं-तरपिं जवान् । २. १२. ३. इति हि मंत्रांतरं । त्वं वनेभ्यो वृक्षादिसमूहेभ्यो दावरूपेण । त्वमोषधीभ्यो वैष्वा-नररूपेण । एवं महानुभावस्त्वं मघनेनोत्पन्नः सन् सर्वात्मको भवसीत्यर्थः । शुचिरेव जायसे । यद्वा शुचिरा-दित्यक्ष्यो जायस इत्यर्थः । अत्र त्वमपे शुभिरहोभिरित्वादि निबृहत्तमनुसंधेयं । नि० ६. १. ॥

तवाग्ने होचं तव पोचमृत्वियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निदृतायतः ।

तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ २ ॥

तव । अग्ने । होचं । तव । पोचं । मृत्वियं । तव । नेष्ट्रं । त्वं । अग्निः । अतऽयतः ।

तव । प्रऽशास्त्रं । त्वं । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽपतिः । च । नः । दमे ॥ २ ॥

हे अग्ने होचं होतुः कर्म शस्त्रयाज्यादिलक्षणं यदस्ति तदपि तवैव । त्वर्थमित्यर्थः । तथा पोचं पोतुः कर्म यदस्ति तदपि तवैव । तथा ऋत्विज्यं प्राप्तकालमार्त्विज्यं तवैव । नेष्ट्रं नेष्टुः कर्म प्रस्थितयाज्यादिरूपं तव । हे अग्ने त्वमभित् अभीधस्व त्वमेवासि । तथा ऋतायतो यज्ञमिच्छतस्त्वैव प्रशास्त्रं यत्प्रशास्तुर्मेवावश्यस्य कर्म तत् । हे अग्ने त्वमध्वरीयसि । अध्वरं यज्ञं कामयसे । अध्वर्युर्भवसीत्यर्थः । तथा अध्वर्युश्च व्युत्पत्तिः । अध्वर्युरध्व-
रयुरध्वरं कामयत इति चेति हि निरुक्तं । १. ८. ॥ तथा ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छ्रव्यसि । तथा नो दमेऽस्य अगृहे गृहपतिश्चासीति ॥

त्वमग्ने इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुहगायो नमस्यः ।

त्वं ब्रह्मा रयिविद्ब्रह्मणस्पते त्वं विधर्तः सचसे पुरंध्या ॥ ३ ॥

त्वं अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सतां । असि । त्वं । विष्णुः । उरुऽगायः । नमस्यः ।

त्वं ब्रह्मा । रयिऽवित् । ब्रह्मणः । पते । त्वं । विधर्तरिति विधर्तः । सचसे । पुरंऽध्या ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं यतः सतां वृषभो वर्षितासि अत इन्द्रोऽसि । यद्वा सतां साधूनामिन्द्रोऽसि । कामानां वर्षि-
तासि । त्वं विष्णुरसि । यत उरुगायो बह्मभिर्गोयमानो नमस्यो नमस्कार्यश्च भवसि । हे ब्रह्मणस्पते परिवृढस्य
कर्मणो मन्त्रस्य वा पालयितस्त्वं यतो रयिवित् गवादिधनस्य वेत्ता अतो ब्रह्मासि । हे विधर्तर्विविधकारक
वैश्वानररूपाग्ने पुरंध्या बह्मप्रकारया बुद्ध्या सचसे । सह वर्तसे । सर्वदा बुद्ध्या स्तूयस इत्यर्थः ॥

त्वमग्ने राजा वरुणो धृतव्रतस्त्वं मिचो भवसि दस्म ईड्यः ।

त्वमर्यमां सत्पतिर्यस्य संभुजं त्वमंशो विदथे देव भाजयुः ॥ ४ ॥

त्वं अग्ने । राजा । वरुणः । धृतऽव्रतः । त्वं । मिचः । भवसि । दस्मः । ईड्यः ।

त्वं अर्यमा । सत्ऽपतिः । यस्य । संऽभुजं । त्वं । अंशः । विदथे । देव । भाजयुः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यतो धृतव्रतो धारितकर्मासि अतो वरुणो राजासि । यतो दस्मः शत्रूणामुपक्षययिता ईड्यः
स्तूय्य अतो मिच एतन्नामको देवोऽसि । यतः सत्पतिः सतामभिमतप्रदानेन पालयिता अतोऽर्यमा भवसि ।
दातृत्वं चार्यमणो लिंगं । अर्यमेति तमाऊर्यो ददातीति । यस्यार्यमणो दानं संभुजं संततभुजं व्यापकं भवति ।
यद्वा यस्य धनं संभुजं सम्यक् भोगाय साधु यहीतृणां । तथा त्वमंशः सूर्यमूर्त्यंतरभूत एतन्नामको देवोऽसि ।
तादृश हे देव विदथेऽस्मदीये यज्ञे भाजयुः फलानां भाजयिता प्रापयितासि ॥

त्वमग्ने त्वष्टा विधते सुवीर्यं तव मावो मिचमहः सजात्यं ।

त्वमांशुहेमा ररिषे स्वर्ध्वं त्वं नरां शर्धो असि पुरुवसुः ॥ ५ ॥

त्वं अग्ने । त्वष्टा । विधते । सुऽवीर्यं । तव । मावः । मिचऽमहः । सऽजात्यं ।

त्वं आंशुऽहेमा । ररिषे । सुऽअर्ध्वं । त्वं । नरां । शर्धः । असि । पुरुऽवसुः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वष्टा फलस्य साधु संपादयिता त्वं विधते परिचरते जनाय सुवीर्यं शोभनवीर्यं । वीर्यं धनं ।
तद्धेतुर्भवसि । मावो याः स्तुतिवाचः संति तास्तव स्वभूताः । हे मिचमहः हितकारितेजः सजात्वमस्माकं बांधवं
भवस इत्यर्थः । हे अग्ने आंशुहेमा आंशु प्रेरयिता त्वं स्वर्ध्वं शोभनाश्वसमूहोपेतं फलं ररिषे । ददासि । हे
अग्ने पुरुवसुः प्रभूतधनस्त्वं नरां नराणां शर्धो बलस्त्वानीयोऽसि ॥ १७ ॥

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पूष ईशिषे ।

त्वं वातैररुणैर्योसि शंगयस्त्वं पूषा विधतः पांसि नु त्मना ॥ ६ ॥

त्वं । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वं । शर्धः । मारुतं । पृथुः । ईशिशे ।

त्वं । वातैः । अरुणैः । यासि । शंस्यः । त्वं । पूषा । विधतः । पासि । नु । त्वना ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं महो दिवो महतो बुल्लोकात् । उपलक्षणमेतत् । लोकव्यात् । असुरः शत्रूणां निरसिता रुद्रो ऽसि । रुद्रः खं दुःखहेतुर्वा पापादिः । तस्य द्रावयिता एतन्नामको देवो ऽसि । रुद्रो वा एष यदग्निः । तै० ५. ४. ३. । इत्यादिष्वपि रुद्रशब्देन व्यवहारात् । यद्वा त्वं रुद्रः । रौति मामग्निं नरा दुःखे पतिष्यंतीति रुद्रः । तादृशो ऽसि । रुद्रो रौतीति सत इति हि निरुक्तं । तथा महो महतो बुल्लोकस्य संबन्धसुरो ऽसि । असुर्वलं । तस्य दातादित्यरूपस्य त्वमसि । अग्नेर्बुल्लोकसंबन्धसुरत्वमुत वा दिवो असुराय मन्त्रः । ५. ४९. ३. । इत्यादिषु । तथा त्वं मारुतं शर्धो मरुत्समूहस्य बलमसि । वायुरूपस्य त्वमसीत्यर्थः । एवमग्न्यादित्यवायुरूपस्त्वं । पृथो ऽन्नस्य हविर्लक्षणास्य त्वमीशिवे । ईश्वरो भवसि । यस्मादेवं तस्मात्त्वं वातेर्वायुसदृशैररुणैरवर्णैरश्वैः शंस्यः सुखस्य गृहस्य आवासभूतः सन् यासि । प्राप्नोषि यागगृहं । यद्वा अरुणैर्गमनशीलैर्वातेर्वायुभिस्त्यजः सन् यासि वने । तथा त्वं पूषा सर्वस्य पोषकः सन् नु क्षिप्रं त्वना आत्मनानुग्रहरूपया स्वबुद्धिं विधतः परिचरतो यजमानान् पासि ॥

त्वमग्ने द्रविणोदा अरंकृते त्वं देवः सविता रत्नधा असि ।

त्वं भगो नृपते वस्व ईशिशे त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत् ॥ ७ ॥

त्वं । अग्ने । द्रविणः ऽदाः । अरं ऽकृते । त्वं । देवः । सविता । रत्न ऽधाः । असि ।

त्वं । भगः । नृ ऽपते । वस्वः । ईशिशे । त्वं । पायुः । दमे । यः । ते । अविधत् ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वमरंकृते त्वामलंकुर्वते यजमानाय द्रविणोदाः । हिरण्यस्य दातासि । देवो ब्रह्मन्मानः सविता सर्वस्य सत्कर्मसु प्रेरकस्त्वं रत्नधा रमणीयानां धनानां मणिमुक्तादीनां धारयितासि । तथा हे नृपते नृणां पालकापि त्वं भगो भजनीयः सन् वस्वो वसुनो धनशेति । समर्थो भवसि दातुं । यो यजमानो दमे यज्ञगृहे ते त्वामविधत् परिचरति तस्य पायुः पालकस्त्वमसि ॥

त्वमग्ने दम् आ विशपतिं विशस्त्वां राजानं सुविदचमृजते ।

त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यसे त्वं सहस्राणि शता दश प्रति ॥ ८ ॥

त्वां । अग्ने । दमे । आ । विशपतिं । विशः । त्वां । राजानं । सु ऽविदचं । अमृजते ।

त्वं । विश्वानि । सु ऽअनीक । पत्यसे । त्वं । सहस्राणि । शता । दश । प्रति ॥ ८ ॥

हे अग्ने विशपतिं यजमानानां पालकं त्वां विशो यजमाना दमे स्वकीये यज्ञगृहे आ । आसादयन्ति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तथा कृत्वा राजानं दीप्यमानं सुविदचं शोभनज्ञानमसदनुकूलचित्तत्वं सुधनं वा त्वामृजते । प्रसादयन्ति ॥ अमृजतिः प्रसाधनकमेति यास्कः ॥ यत एवं ततो हे स्वनीक शोभनज्वालाकूपकेन त्वं विश्वानि सर्वाणि । हवीषीति शेषः ॥ वज्र्यर्थे द्वितीया ॥ विश्वेषां हविषामाज्यसोमपुरोडाशादीनां पत्यसे । ईश्वरो भवसि । ईश्वरनामितत् । इरज्यति पत्यत इति तन्नामसु पाठात् । यद्वा पतिभावमाचरसि । त्वं तु सहस्राणि शता शतानि दश एतत्संख्याकानि प्रति । एतत्संख्याकानामभिमतसाधनानां प्रतिनिधिरित्यर्थः ॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ तैर्यत्कथं भवति तत्त्वया लब्धत इत्यर्थः ॥

त्वमग्ने पितरमिष्टिभिर्नरस्त्वां भ्रात्राय शम्या तनूरुचं ।

त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत् सखा सुशेवः पास्याधृषः ॥ ९ ॥

त्वां । अग्ने । पितरं । इष्टिऽभिः । नरः । त्वां । आषाय । शम्या । तनूऽरुचं ।

त्वं । पुत्रः । भवसि । यः । ते । अविधत् । त्वं । सखा । सुऽश्वः । पासि । आऽधृषः ॥ ९ ॥

हे अग्ने पितरं पालकं त्वां नरो नेतारो यजमाना इष्टिभिरेषणसाधनेर्यगिर्यजंत इति शेषः । पितृवत्पा-
लनाय यजंत इत्यर्थः । तथा तनूरुचं शरीराणां दीपकं शरीरेषु दीप्यमानं वैश्वानरात्मना त्वां आषाय
धातुत्वाय सौधाषाय शम्या ॥ कर्मणामितत् ॥ कर्मणा यजंत इति शेषः । यद्वोभयत्र वक्ष्यमाणेनाविधदित्यनेन
संबंधः । हे अग्ने यो नरस्ते त्वामविधत् परिचरति तस्य त्वं पुत्रो भवसि । पुत्रवत्पालयिता भवसि । तथा
त्वं सखा समानस्थानः सखिवद्धितकारी सुश्वः ॥ श्वमिति सुखनाम ॥ सुधु सुखकारी सन् आधृष
आधर्षकात्मा पासि । रक्षसि । पितृत्वकामाय पितृत्वेन धातृत्वकामाय धातृत्वेन पुत्रत्वकामाय पुत्रस्थानीयो
भवसि । चित्रकारेण रक्षसीत्यर्थः ॥

त्वमग्ने ऋभुराके नमस्य५त्वं वाजस्य क्षुमतो राय ईशिषे ।

त्वं वि भास्यन्तु दक्षि दावने त्वं विशिष्टुरसि यज्ञमातनिः ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । ऋभुः । आके । नमस्यः । त्वं । वाजस्य । क्षुऽमतः । रायः । ईशिषे ।

त्वं । वि । भासि । अन्तु । धक्षि । दावने । त्वं । विऽशिष्टुः । असि । यज्ञं । आऽतनिः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वमृभुः । उषमासमानो मेधावी वा । त्वमाकेऽतिके संनिधावेव नमस्यो नमस्कार्यः । सुख
इत्यर्थः । इतरदेवतावत्प्रतिपाद्याकारेण सुखो न भवसि किंतु प्रत्यक्ष इत्यर्थः । तथा त्वं क्षुमतः शब्दवतः
सर्वत्र श्रूयमानस्य वाजस्याज्ञस्य रायो धनस्य चेशिषे । स्वामी भवसि । अतस्तद्देहीत्यर्थः । हे अग्ने त्वं
विभासि । विशिषेण दीप्यसे । तदर्धमनुक्रमेणैव धक्षि । दहसि काष्ठादीन् ॥ दहर्लटि सिपि रूपं । संहितायां
भष्मावाभावच्छांसः ॥ किमर्थमेवं । दावने छेदनायांधकारस्य । यद्वा हविषो दानवते यजमानाय वा ।
किंच त्वं यज्ञं विशिष्टुर्विशिषेण शिष्ययिता साधयितासि ॥ न लोकाव्ययेति यज्या निषेधः ॥ तथातनिः । फलस्य
सर्वतो विस्तारयिता ॥ १० ॥

त्वमग्ने अदितिर्देव दाशुषे त्वं होत्रा भारती वर्धसे गिरा ।

त्वमिळा शतहिमासि दक्षसे त्वं वृत्रहा वसुपते सरस्वती ॥ ११ ॥

त्वं । अग्ने । अदितिः । देव । दाशुषे । त्वं । होत्रा । भारती । वर्धसे । गिरा ।

त्वं । इळा । शतऽहिमा । असि । दक्षसे । त्वं । वृत्रऽहा । वसुऽपते । सरस्वती ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायादितिरखंडयिता परिपालयितासि । यद्वा अदीना
भूमिरसि । किंच त्वं होत्रा होमनिष्पादका भारती भरतस्यादित्यस्यादित्यसंबन्धिनी रश्मिरूपा सती गिरा
सुखा वर्धसे । प्रवृद्धो भवसि । किंच त्वं शतहिमा । हिमशब्दः कालोपलक्षकः । अपरिमितकाला निबिळा
भूमिरसि । तादृशी सती दक्षसे दानाय समर्था भवसि ॥ तिष्ठ उत्तरत्वादनिघातः ॥ तथा हे वसुपते
धनपालक वृत्रहा पापादेर्हता त्वं सरस्वती । सरणवान्वायुः । तत्संबन्धिन्येतन्नियामका माध्यमिकासि । आदि-
त्वाप्रियायूनां संबन्धिन्यो भारतीळासरस्वत्याख्या यासिन्नो देव्यः संति ता अपि त्वमेवेत्यर्थः ॥

त्वमग्ने सुभृत उत्तमं वयस्तव स्याहं वर्ण आ संदृशि श्रियः ।

त्वं वाजः प्रतरणो बृहन्नसि त्वं रयिर्बहुलो विश्वतस्पृधुः ॥ १२ ॥

त्वं। अग्ने॒। सु॒ऽभू॒तः। उ॒त्त॒ऽमं॒। व॒यः॒। त॒व॒। स्पा॒र्हे॒। व॒र्णे॒। आ॒। सं॒ऽदृ॒शि॒। अ॒ग्र॒यः॒।
त्वं। वा॒जः॒। प्र॒ऽतर॒णः॒। बृ॒हन्॒। अ॒सि॒। त्वं॒। र॒यिः॒। बृ॒ह॒लः॒। वि॒श्व॒तः॒। पृ॒थुः॒॥ १२॥

हे अपि त्वं सुभूतः सुष्ठु पोषितः सन् उत्तमं गिरतिशयं वयोऽन्नमायुषं वा त्वमसि । तत्संपादको ऽसीत्यर्थः । तथा तव स्पार्हे वरुणे लोहितशुक्लादिलक्षणे संवृशि सम्यग्दर्शनीये अग्र ऐश्वर्याणि कान्तयो वाञ्छित्य वर्तते ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाधाहारः ॥ किंच त्वं वाजोऽन्नं । तत्साधकत्वात्ताच्छब्धं । अन्नसाधक इत्यर्थः । प्रतरणः प्रतारयिता पापात् । अत एव बृहन् महानसि । तथा त्वं रयिर्धनरूपो ऽसि बृहलः सर्वविषयबाहुल्योपेतो विश्वतः पृथुर्विस्तीर्णः प्रख्यात इत्यर्थः ॥

त्वाम॑ग्न आ॒दित्या॑सं आ॒स्यं॑ त्वां जि॒ह्वां॑ शु॒चं॒ यश्च॑क्रिरे कवे ।
त्वां रा॒ति॒षाचो॑ अ॒ध्वरे॑षु स॒श्विरे॒ त्वे दे॒वा ह॒विर॑द॒त्याहु॑तं ॥ १३ ॥
त्वां। अ॒ग्ने॒। आ॒दित्या॑सः॒। आ॒स्यं॑। त्वां॒। जि॒ह्वां॑। शु॒चं॒ यः॒। च॒क्रिरे॒। क॒वे॒।
त्वां। रा॒ति॒ऽसाचः॑। अ॒ध्वरे॑षु। स॒श्विरे॒। त्वे इति॑। दे॒वाः। ह॒विः। अ॒द॒न्ति॒। आ॒ऽहु॑तं ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वामादित्यासोऽदितेः पुत्रा इन्द्रादय आस्यं स्वकीयं मुखं भक्षणपानादिसाधनं चक्रिरे इति वक्ष्यमाणेन संबंधः । तथा हे कवे कान्तप्रज्ञ त्वामेव शुचयः शुद्धा दीप्ता वा देवा जिह्वां स्वकीयजिह्वास्थानीयमास्वादनसाधनं चक्रिरे । त्वन्मुखेनैव भक्षयन्ति त्वज्जिह्वेवास्वादयन्तीत्यर्थः । तथा त्वामेव रातिषाचः । रातिर्दानं दत्तं हविरादि धनं वा । तेन समवेता देवा अध्वरेषु यज्ञेषु सश्विरे । सेवन्ते त्वामेव प्रतीचन्ते विना त्वया स्वेषां हविर्भक्षणायोगात् । एवं कृत्वा त्वं त्वयि देवाः सर्व आहुतं सर्वतो दत्तं हविरदन्ति । भक्षयन्ति । एवं सर्वदेवोपकारिणं महानुभावं स्तौमीत्यर्थः ॥

त्वे अ॒ग्ने वि॒श्वे अ॒मृता॑सो अ॒दु॒हं आ॒सा दे॒वा ह॒विर॑द॒त्याहु॑तं ।
त्वया॒ म॒र्ता॑सः स्व॒द॒न्त आ॒सु॒तिं त्वं ग॒र्भो॑ वी॒रु॒धां ज॒ज्ञि॒षे शु॒चिः॒ ॥ १४ ॥
त्वे इति॑। अ॒ग्ने॒। वि॒श्वे॒। अ॒मृता॑सः। अ॒दु॒हः॒। आ॒सा॒। दे॒वाः। ह॒विः। अ॒द॒न्ति॒। आ॒ऽहु॑तं॒।
त्वया॒। म॒र्ता॑सः। स्व॒द॒न्ते॒। आ॒ऽसु॒तिं॒। त्वं॒। ग॒र्भः॒। वी॒रु॒धां॒। ज॒ज्ञि॒षे॒। शु॒चिः॒ ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वे त्वयि विश्वे सर्वेऽमृतासोऽमरणधर्माणोऽदुहोऽद्रोगधारो देवा आसा त्वदीयेनास्नेनाहुतं हविरदन्ति । भक्षयन्ति ॥ आस्यशब्दस्य तृतीयेकवचने पद्मोमासित्यादिनासन्नादेशः । ऊडिदंपदादीति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥ तथा मर्तासो मनुष्या अपि त्वया साधनभूतेनासुतिं रसरूपमन्नादिकं स्वदन्ति । आस्वादयन्ति । त्वमेव वीरुधां सतादीनां गर्भो गर्भस्थानीयः तेषां मध्यावस्थानात् । वसुः सर्वेषां निवासभूतः सन् जज्ञिषे । उत्पादयसि सस्त्राद्यन्नं ॥

त्वं तान्सं च॒ प्रति॑ चा॒सि म॒ज्मना॑ग्ने सु॒जा॒त प्र च॑ दे॒व रि॒च्यसे॒।
पृ॒क्षो य॑द॒र्ष म॒हि॒ना वि॒ ते भु॒व॒दनु॑ द्या॒वापृ॒थि॒वी रो॑द॒सी उ॒भे ॥ १५ ॥
त्वं। तान्। सं। च॒। प्रति॑। च॒। अ॒सि॒। म॒ज्मना॑। अ॒ग्ने॒। सु॒ऽजा॒त॒। प्र। च॒। दे॒व। रि॒च्यसे॒।
पृ॒क्षः। यत्। अ॒र्ष॒। म॒हि॒ना॒। वि॒। ते॒। भु॒वंत्। अ॒नु॒। द्या॒वापृ॒थि॒वी इति॑। रो॑द॒सी इति॑।
उ॒भे इति॑ ॥ १५ ॥

हे अग्ने त्वं मज्जमा बलेन तान् प्रसिद्धान्देवान् सं चासि । संगच्छसि । तैः सहितोऽपि भवसि । तथा सामर्थ्येन प्रति चासि । प्रत्येकं तैर्विभिन्नः प्रतिनिधिर्वा भवसि । प्रतिस्वीकारसमये तैः सहितो भवसि वियुक्तश्च भवसीत्यर्थः । हे सुजात शोभनजनन । शोभनमंचसहितमथनेनोत्पन्नत्वादग्नेः सुजन्मत्वं । तादृशापि हे देव परिच्छेदे च । तैर्वलेन चाधिको भवसि । आधिक्ये कारणमाह । यत् यस्मादबास्मिन्यग्ने पृथः सर्वमप्यहं ॥ व्यत्ययेन बह्वचनं ॥ ते तवैव विभुवत् । समर्थं भवति महिना माहात्येन । यतो महत्त्वमसि अत इत्यर्थः । कुचेति तदुच्यते । रोदसी सर्वनिरोदनस्वभावे उभे बावापृथिव्यावनु । ते प्रति । तयोर्मध्ये व्याप्तमित्यर्थः । त्वयि ऊतमहं त्वन्महत्त्वेन लोकत्रये व्याप्तमित्यर्थः ॥

ये स्तोतृभ्यो गोक्षयामश्वपेशसमग्ने रातिमुपमृजंति सूरयः ।

अस्माञ्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोऽक्षयां । अश्वऽपेशसं । अग्ने । रातिं । उपऽमृजंति । सूरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विदथे ।

सुऽवीराः ॥ १६ ॥

अनया होता सुतिनिगमव्याजेनाभिमतमाशास्ते । हे अग्ने सूरयो मेधाविनः प्रेरयितारो वा यजमानाः स्तोतृभ्यः सुतिकर्तृभ्यो गोक्षयां गावोऽयगामिन्यो यस्यास्तादृशीं गोप्रमुखामश्वपेशसं ॥ पेश इति रूपनाम ॥ अश्वेन निरूपणीयां । एतद्व्यप्राधान्याभिप्रायां । गोश्चाश्वश्चाजाश्चेति दक्षिणापरिगणनेषु गवाश्चयोः प्राचम्यात् । तादृशीं रातिमुपमृजंति । ददते । तान्यजमानानस्यांश्चत्विजो वस्यो वसीयः श्रेष्ठं स्वर्गादिस्थानं आ सर्वतः प्र हि नेषि । प्रकर्षेण नयसि खलु । नयेत्यर्थः । हि प्रसिद्धौ । वयं च सुवीराः शोभनपुत्रादिसहिता विदथे यज्ञे बृहन्नहन्नचजातं वदेम । उच्चारयामः । सुम इत्यर्थः ॥ १९ ॥

यज्ञेन वर्धतेति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मंडलद्रष्टुर्गुत्समदस्यार्थः । मंडलादिष्वापेयमिति परिभाषयापेयं । तुशब्दानुकर्षादिदमपि जागतं । यज्ञेन सप्तोनेत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनश्चतुर्थोर्जागते छंदस्यस्य विजि-योगः । सूचं तु पूर्वसूक्त एवोक्तं ॥ तथा चातुर्विधिके तृतीयसवने जातवेदस्यनिविधानीयमिदं । यज्ञेन वर्धतेत्यापिमाहृतं । आ० ७. ४. इति सूचितत्वात् ॥ पृथ्वाभिज्ञवषडहयोर्द्वितीयेऽहन्यपि जातवेदस्यनिविधानमिदं । चातुर्विधिकं तृतीयसवनमिति चतुर्विंशदतिदिष्टत्वात् ॥

यज्ञेन वर्धत जातवेदसमग्निं यजध्वं हविषा तना गिरा ।

समिधानं सुप्रयसं स्वर्णरं द्युषं होतारं वृजनेषु धूर्षदं ॥ १ ॥

यज्ञेन । वर्धत । जातऽवेदसं । अग्निं । यजध्वं । हविषा । तना । गिरा ।

संऽध्वानं । सुऽप्रयसं । स्वःऽनरं । द्युषं । होतारं । वृजनेषु । धूऽसदं ॥ १ ॥

हे यजमाना अत्विजो वा यूयं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातध्वं जातप्रज्ञं वापिं यज्ञेन यागेन वर्धत । प्रवर्धत । सामान्येनोक्ता विशेषेणाह । हविषा चक्षुषोऽशादिना तना विस्मृतया गिरा सुत्वा च यजध्वं । पूजयध्वं । कीदृशं तं । समिधानं । समिध्यमानं । सुप्रयसं । शोभनाहं । स्वर्णरं । स्वर्गे नेतव्या यजमा-ना यस्य तादृशं । यद्वा स्वरिति सर्वपर्यायः । सुतीनां नेतारः सोतारः । बह्वसोतारमित्यर्थः । द्युषं । दीप्तं बुनिवासिनं वा । होतारं । होमसंपादकं । वृजनेषु बलेषु धूर्षदं । बलस्य कर्तारमित्यर्थः । अपिपाटवे सति शरीरबलं भवतीति प्रसिद्धं ॥

अभि त्वा नक्तीरूपसो ववाशिरेऽग्ने वत्सं न स्वसरिषु धेनवः ।

दिव इवेदरतिर्मानुषा युगा क्षपो भासि पुरुवार संयतः ॥ २ ॥

अभि । त्वा । नक्तीः । उषसः । ववाशिरे । अग्ने । वत्स । न । स्वसरेषु । धेनवः ।

दिवःऽइव । इत् । अरतिः । मानुषा । युगा । आ । क्षपः । भासि । पुरुऽवार । संऽयतः ॥ २ ॥

हे अभि त्वा स्वामिभि प्रति नक्ती रात्रीरुषसोऽहानि । सर्वासु रात्रिषु सर्वेष्वप्यहःसु । यद्वा नक्तशब्दः सा-
यंकाशं लक्षयति सायं प्रातरभिहोचस्य सद्भावात् । सर्वेषु कालेषु सायंप्रातःकालेषु वा ववाशिरे । आकांक्षते
यजमाना यदुं । यद्वा अहानि रात्रयस्य स्वामिव कामयते होतुं । काले कर्मणाद्योदनात् कालानां कामनमुप-
चर्यते । तच्च वृष्टांतः । स्वसरेषु स्वयंसरणशीलेष्वहःसु स्वसरणाधिकरणेषु गोष्ठेषु वा धेनवो वत्स न । वत्समिव ।
किंच हे पुरुवार वज्रभिर्वरणीयामि संयतो नियतस्त्वं दिव इव बुलोकस्त्रिवारतिः । व्याप्तो विस्मृतः । तच्चत्या-
नां देवानां हविःप्रदानायैव सर्वत्र व्याप्त इत्यर्थः । मानुषा मनुष्याणां यजमानानां संबंधीनि युगा युगानि ।
युगशब्दः कालोपलक्षकः । प्रातरादिसवनानि । सर्वेषु सवनेषु ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ चपो रात्रीः । सर्वासु
रात्रिष्वप्याभासि । समंताद्दीप्यसे ॥

तं देवा बुध्ने रजसः सुदंसं दिवस्पृथिव्योररतिं न्येरिरे ।

रथमिव वेद्यं शुक्रशोचिषमग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यं ॥ ३ ॥

तं । देवाः । बुध्ने । रजसः । सुऽदंसं । दिवःपृथिव्योः । अरतिं । नि । एरिरे ।

रथंऽइव । वेद्यं । शुक्रऽशोचिषं । अग्निं । मित्रं । न । क्षितिषु । प्रऽशंस्यं ॥ ३ ॥

तं प्रसिद्धमुक्तगुणविशिष्टमग्निं देवाः प्रसिद्धा व्यवहर्तार अद्विजो वा रजसो रंजनात्मकस्य लोकस्य बुध्ने
मूले । पृथिव्यां वेद्यामित्यर्थः । तच्च न्येरिरे । नितरामीरयति । व्यापारयति स्वस्वहविर्लाभाय । अद्विजोऽप्ये
स्तोत्रादिना नितरां गच्छति । भजते । कीदृशमित्याह । सुदंसं शोभनदर्शनं दिवस्पृथिव्योर्बावापृथिव्योररतिं ।
ईश्वरं गंतारं व्याप्तं वा । वेद्यं । वेदो धनं । तस्मिं हितं रथमिव । रथं यथा स्वामिमतलाभायाश्रयते तद्वत् ।
यद्वा रथमिव प्राप्तिसाधनत्वेन वर्तमानं वेद्यं वेदितव्यं । शुक्रशोचिषं दीप्तवर्णमग्निं मित्रं न सखिवत्कार्यसाधकं ।
यद्वा आदित्यमिव । क्षितिषु यागभूमिषु मनुष्येषु वा प्रशंस्यं । प्रकीर्णं सुखं । एवं महानुभावमग्निं न्येरिर इति ॥

तमुक्षमाणं रजसि स्व आ दमे चंद्रमिव सुरुचं ह्यार आ दधुः ।

पृश्याः पतरं चितयंतमक्षभिः पाथो न पायुं जनसी उभे अमुं ॥ ४ ॥

तं । उक्षमाणं । रजसि । स्वे । आ । दमे । चंद्रंऽइव । सुऽरुचं । ह्यारे । आ । दधुः ।

पृश्याः । पतरं । चितयंतं । अक्षऽभिः । पाथः । न । पायुं । जनसी इति । उभे
इति । अमुं ॥ ४ ॥

तं सुखतरं रजसंतरिष आ उक्षमाणं सर्वतः सिंचतं वृष्टिजलं रजसि पृथिव्यां वेद्यां घृतादिनासिच्यमानं
वा । स्वे स्वकीये ह्यारे विजने दमे यागगृह आदधुः । आदधते । कीदृशं तं । चंद्रमिव सुरुचं । चंद्रमिति हिर-
क्षनाम । हिरक्षमिव शोभनदीप्तिं । पश्चात्प्रवृद्धावस्थायां पृश्याः पतरं । बुलोकस्यांतरिक्षस्य गंतारं । अक्षभिः
स्वकीयैर्ब्रह्माक्षैरवयवैश्चितयंतं चेतयमानं । पाथो न पायुं । उदकमिव रक्षकं । उभे जनसी सर्वस्य जनयित्री
बावापृथिव्यावगु व्याप्तं । मूस्यां होमाधारत्वेन स्त्रित्वा हविःप्रापताय बुलोकगामिनमिति भावः । एवंरूप-
मभिमादधते ॥

स होता विश्वं परि भूत्वध्वरं तमुं हव्यैर्मनुष चृजते गिरा ।

हिरिशिप्रो वृधसानासु जभुरद्यौर्न स्तुभिश्चितयद्रोदसी अमुं ॥ ५ ॥

सः । होता । विश्वं । परि । भूतु । अध्वरं । तं । ऊं इति । हव्यैः । मनुषः । चञ्जते । गिरा ।
हिरिऽशिप्रः । वृधसानासु । जर्भुरत् । द्यौः । न । स्तुऽभिः । चितयत् । रोदसी
इति । अनु ॥ ५ ॥

सोऽपिहीता होमनिष्पादकः सन् विश्वं सर्वमध्वरं यागं परिभूतु । परितो भवतु । तसु तमेवापि हव्यैर्ह-
विर्भिर्गिरा सुत्या च मनुषो मनुष्या चञ्जते । प्रसाधयति ॥ चञ्जतिः प्रसाधनकर्मा ॥ हिरिशिप्रो हरणशील-
गुदीप्तोष्णीषो वा । शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययः । ५. ५४. ११. । इत्यादिमंचांतरात् । वृधसानासु प्रवर्ध-
मानास्त्रोषधीषु ज्वालासु वा जर्भुरत् । पूर्यमाणो यज्ञं गन्ता ॥ शचंतं पदं । यद्वा द्वितीयार्थे सप्तमी ॥ वर्धमाना
त्रोषधीर्जर्भुरत् । पुनः पुनर्दहन्नित्यर्थः । द्यौर्युक्तोकांतरिचं सृभिर्न नक्षत्रैरिव रोदसी अगु बावापृथिव्यावगु
चितयत् । धेतयति । ज्वालामिर्विस्फुलिंगैश्च भुवमंतरिचं च व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

स नो रेवत्समिधानः स्वस्तये संददस्वान् यिमस्मासु दीदिहि ।

आ नः कृणुष्व सुविताय रोदसी अग्ने हव्या मनुषो देव वीतये ॥ ६ ॥

सः । नः । रेवत् । संऽइधानः । स्वस्तये । संऽदस्वान् । रयिं । अस्मासु । दीदिहि ।

आ । नः । कृणुष्व । सुविताय । रोदसी इति । अग्ने । हव्या । मनुषः । देव । वीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वं नोऽस्माकं स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशनाम । हेमाय रेवद्रयिमद्रयिं धनं उपर्युपरि-
वृद्धिमदानयोग्यं वा धनमस्मासु संददस्वान् सम्यक् प्रयच्छन् समिधानोऽस्माभिः सम्यगिध्यमानः सन् दी-
दिहि । दीप्यस्व । यद्वा रेवदिति क्रियाविशेषणं । रा धनं समृद्धिमबध्वा तथा दीप्यस्वेति । तथाभूतः सन्
नोऽस्माभ्यं सुविताय सुहिताय शोभनफलाय रोदसी बावापृथिव्यावाकृणुष्व । सर्वतः कृणुष्व । उभौ लोका
भोगप्रदौ कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । हे देवापि मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य मम संबंधीनि हव्या
हवींषि वीतये देवेभ्यो भवणाय । पुनः पुनर्यागाद्यनुष्ठानायेत्यर्थः ॥

दा नो अग्ने बृहतो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजं श्रुत्या अपा वृधि ।

प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि स्वर्णं शुक्रमुषसो वि दिद्युतः ॥ ७ ॥

दाः । नः । अग्ने । बृहतः । दाः । सहस्रिणः । दुरः । न । वाजं । श्रुत्यै । अपा । वृधि ।

प्राची इति । द्यावापृथिवी इति । ब्रह्मणा । कृधि । स्वः । न । शुक्रं । उषसः । वि ।

दिद्युतः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नोऽस्माभ्यं बृहतो महतः प्रभूतान् गवाश्चादिधनविशेषान् दाः । देहि । तथां सहस्रिणः सहस्र-
संख्योपेताम्बुध्रुत्वादीन्दाः । देहि ॥ ददातिऽच्छांदसे लुडि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः ॥ श्रुति कीर्त्तये वाजमग्नं
दुरो न तस्य द्वारास्थपि ॥ गशब्दच्चार्ये ॥ अपावृधि । अपवृणु । प्रेरयेत्यर्थः । यद्वा द्वाराशीव । तत्प्राप्त्युपा-
यान्विशदयति । तदर्थं द्यावापृथिवी ब्रह्मणा परिवृढेन कर्मणा प्राची प्रकृष्टांघ्रिने अश्वदगुहूने कृधि । कृष ।
स्वर्णं । आदित्य इव । स यथा जगत्प्रकाशयति तदत् । शुक्रं दीप्तं त्वामुषस उषःकासा विदिद्युतः । विद्योत-
यति । उषःकाले ह्यपयः प्रज्वाळति ॥

स इधान उषसो राम्या अनु स्वर्णं दीदेदरुषेण भानुना ।

होवाभिरग्निर्मनुषः स्वध्वरो राजा विशमतिथिश्चारुरायवे ॥ ८ ॥

सः । इ॒धा॒नः । उ॒षसः । रा॒म्याः । अ॒नु । स्वः । न । दी॒देत् । अ॒रु॒षेण । भा॒नुना ।
हो॒वा॒भिः । अ॒ग्निः । म॒नुषः । सु॒ऽअ॒ध्वरः । रा॒जा । वि॒शां । अ॒ति॒थिः । चा॒रुः । आ॒यवे ॥ ८ ॥

सोऽपी राम्या रमणहेतुभूता उषसोऽनु अनुजस्येधान इध्यमानो दीपितः सन् अरुषेण रोचमानेन भागुना तेजसा स्वर्ग आदित्य इव दीदेत् । दीप्यते । सोऽग्निर्मनुषो मनुष्यस्य हेतुर्होवाभिः । होचेति वाङ्माम । होमसाधनभूताभिः स्तुतिभिः सूच्यमानः स्वध्वरः शोभनयागो विशां प्रजानां राजा राजमानः स्वाम्यायवे मनुष्याय यजमानाय तदर्थं चारुश्चरणशीलोऽतिथिरतिथिवत्पूज्यो भवति ॥

ए॒वा नो॑ अ॒ग्ने अ॒मृते॑षु पू॒र्य धी॒ष्पी॑पाय बृ॒हद्दि॑वेषु मा॒नुषा ।
दुहा॑ना धे॒नुर्वृ॑जनेषु का॒रवे॑ त्मना॑ श॒तिनं॑ पु॒रु॒रूप॑मि॒षणि॑ ॥ ९ ॥
ए॒व । नः । अ॒ग्ने । अ॒मृते॑षु । पू॒र्य । धीः । पी॒पा॒य । बृ॒हत्॑ऽदि॒वेषु॑ । मा॒नुषा ।
दुहा॑ना । धे॒नुः । वृ॒जने॑षु । का॒रवे॑ । त्मना॑ । श॒तिनं॑ । पु॒रु॒रूपं॑ । इ॒षणि॑ ॥ ९ ॥

बृहद्दिवेषु प्रभूतशुतिष्वमृतेषु देवेषु मध्ये हे पूर्य पूर्वभाविस्रमे त्वां मानुषा मनुष्याणां मध्ये नोऽस्मादीया धीर्बुद्धिः स्तुतिः कर्म वा एव एवं पीपाय । प्याययति । यद्वा मानुषा मनुष्यान् धीस्त्वदीया बुद्धिः कर्म वा प्याययतु । तथा त्वदीया धीर्वृजनेषु यज्ञेषु कारवे स्तोत्रे दुहाना धेनुः । दोग्ध्री धेनुरिव । सुप्तोपममेतत् । त्वनात्मनिवेष्येषणायां सत्यां शतिनमपरिमितसंख्याकं पुरुरूपं गवाश्चादिरूपेण नानारूपं धनसमूहं दुहाना भवति ॥

व॒यम॑ग्ने अ॒र्वेता॑ वा सु॒वीर्यं॑ ब्र॒ह्म॑णा वा चि॒तये॑मा॒ जना॑ अ॒ति ।
अ॒स्माकं॑ ह्यु॒न्नम॑धि॒ पंच॑ कृ॒ष्टिषू॑च्चा स्व॒र्गं ऋ॑शु॒चीत॑ दु॒ष्टरं॑ ॥ १० ॥
व॒यं । अ॒ग्ने । अ॒र्वेता॑ । वा । सु॒वीर्यं॑ । ब्र॒ह्म॑णा । वा । चि॒तये॑म । जना॑न् । अ॒ति ।
अ॒स्माकं॑ । ह्यु॒न्नं । अ॒धि । पंच॑ । कृ॒ष्टिषु॑ । उ॒च्चा । स्वः । न । ऋ॑शु॒चीत॑ । दु॒ष्टरं॑ ॥ १० ॥

हे अग्ने वयं यजमानाः सुवीर्यं शोभनसामर्थ्येन यथा तथार्थता वारणकुशलेनाश्चन ॥ वाशब्दश्चार्थे ॥ ब्रह्मणा वाग्नेन च त्वहन्तेन जनानस्तत्समानानति चितयेम । अतिक्रम्य ज्ञायिमहि ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ यद्वा त्वहन्तेनाश्चनान्तेन च सुवीर्यं चितयेम । प्रकाशयेम । तदर्थमस्माकं पंच पंचसु कृष्टिषु जनेषु निषादपंचमेषु चतुर्षु वर्गेषूच्चा उच्चैरतिप्रभूतं दुस्तरमन्येनाप्राप्तं युक्तं धनं स्वर्गं सूर्य इवाधिकं मुमुचीत । दीप्यतां । अधीत्य यमनर्घको वा ॥

स नो॑ बो॒धि स॒हस्य॑ प्र॒शंस्यो॑ यस्मिन्सुजा॒ता इ॒षयंत॑ सूर॒यः ।
यम॑ग्ने य॒ज्ञमु॑प॒यंति॑ वा॒जिनो॑ नित्ये॑ तो॒के दी॑दि॒वांसं॑ स्वे दमे॑ ॥ ११ ॥
सः । नः । बो॒धि । स॒हस्य॑ । प्र॒शंस्यः॑ । यस्मिन् । सु॒जा॒ताः । इ॒षयंत॑ । सूर॒यः ।
यं । अ॒ग्ने । य॒ज्ञं । उ॒प॒यंति॑ । वा॒जिनः॑ । नित्ये॑ । तो॒के । दी॑दि॒वांसं॑ । स्वे । दमे॑ ॥ ११ ॥

हे अग्ने सहस्रं शृणुणामभिभवितर्बलप्रभव वा प्रशंस्यः स्तुत्यः स त्वं नोऽस्मादीयं स्तोत्रादिकं बोधि । बुध्यस्व । स इत्युक्तं च इत्याह । यस्मिन्नपी सुजाताः शोभनजननाः सूरयः स्तोतार अस्त्विव इषयंत । गमयंति स्तोत्राणि । किं हे अग्ने यज्ञं यजनीयं यं वाजिनो हविर्लक्षणाग्नवतो यजमाना नित्ये तोकं चौरसे पुत्रे निमित्तभूते सति । यद्वा तस्मिन्वया दीप्यते । पुत्रगृहे यथा पित्रा दीप्यते तद्वत् स्वे दमे स्वकीये यामगृहे सवनीयादिस्त्राणि दीदिवांसं दीप्यमानमुपयंति हविःस्तोत्रादिना । स बोधीत्यन्वयः ॥

उभयांसो जातवेदः स्याम ते स्तोतारो अग्ने सूरयश्च शर्मणि ।

वस्वो रायः पुरुषं द्रस्य भूर्यसः प्रजावतः स्वपत्यस्य शग्धि नः ॥ १२ ॥

उभयांसः । जातवेदः । स्याम । ते । स्तोतारः । अग्ने । सूरयः । च । शर्मणि ।

वस्वः । रायः । पुरुषं द्रस्य । भूर्यसः । प्रजावतः । सुपत्यस्य । शग्धि । नः ॥ १२ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितरमे स्तोतारस्त्वां सुवत अस्विजः सूरयो मेधाविनो यजमानाश्चेत्युभयासः । उभये वयं शर्मणि सुखे निमित्तभूते सति ते स्वत्संबन्धिनः स्याम । भवेम । यद्वा ते शर्मणि स्याम । त्वं च नोऽस्माकं वस्वो निवासहेतोर्वसिष्ठस्य रायो गवादिधनस्य पुरुषं द्रस्यति शयेनाह्लादकस्य बह्विरखोपेतस्य वा भूर्यसः प्रभूतस्य प्रजावतो भृत्वाद्युपेतस्य पुत्रादिभोगपर्याप्तस्य वा स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य । ईदृशं धनं नोऽस्माभ्यं शग्धि । देहि । दातुं शक्नो भवसि ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअयामश्वपेशसमग्ने रातिमुपसृजन्ति सूरयः ।

अस्माञ्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोऽअयां । अश्वऽपेशसं । अग्ने । रातिं । उपसृजन्ति । सूरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विदथे ।

सुवीराः ॥ १३ ॥

ये स्तोतृभ्य इति त्रयोदशी व्याख्याता ॥ २१ ॥

समिद्धो अग्निरित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं । सप्तमी जगती । समिद्धोऽग्निरग्निना नराशंस-
तनूनपादादथ एकादश प्रयाजदेवताः । समिद्ध एकादशमं सप्तमी जगतीत्यनुक्रमणिका ॥ पर्शो शुनकानामि-
दमाग्नीसूक्तं । गृत्समदस्यापि शुनकत्वात् । समिद्धो अग्निरिति शुनकानामिति हि सूचितं । आ० ३. २ ॥

समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्यात् ।

होता पावकः प्रदिवः सुमेधा देवो देवान्यजत्वग्निरर्हेन् ॥ १ ॥

संऽइद्धः । अग्निः । निऽहितः । पृथिव्यां । प्रत्यङ् । विश्वानि । भुवनानि । अस्यात् ।

होता । पावकः । प्रऽदिवः । सुऽमेधाः । देवः । देवान् । यजतु । अग्निः । अर्हेन् ॥ १ ॥

पृथिव्यां वेदितृषणायां समिद्धः सम्यक् दीप्त एतन्नामकोऽग्निर्निहितः स्थापितः सन् विश्वानि सर्वाणि
भुवनानि भूतजातानि प्रत्यङ् अभिमुखः सन् अस्यात् । तिष्ठति । यथा सर्वे जनाः पश्यन्ति तथा प्रवृष्टोऽभव-
दित्यर्थः । किंच सोऽग्निर्होता होमनिष्पादको देवानामाह्लाता वा पावकः शोधकः प्रदिवः पुराणः सुमेधाः
शोभनप्रज्ञो देवो शीतमानः । एवं महानुभावोऽग्निरर्हेन् यागयोग्यः सन् देवान्यजतु । अथ यष्ट्याग्निं द्वा-
दीन्पूजयतु ॥

नराशंसः प्रति धामान्यजन् तिस्रो दिवः प्रति म॒हा स्वर्चिः ।

घृत॒पुषा॑ मनसा ह॒व्यमु॑दन्मूर्धन्य॒ज्ञस्य॑ समनक्तु देवान् ॥ २ ॥

नराशंसः । प्रति । धामानि । अजन् । तिस्रः । दिवः । प्रति । म॒हा । सुऽअर्चिः ।

घृत॒पुषा॑ । मनसा । ह॒व्यं । उ॒दन् । मूर्धन् । य॒ज्ञस्य॑ । सं । अ॒न॒क्तु॑ । दे॒वान् ॥ २ ॥

नराशंसो नरेर्नेतृमिर्हस्तिभिः शंसनीय एतन्नामकोऽपिः स्वर्चिः शोभनज्वालः सन् धामानि खानाब्बा-
ज्जलधिकरणानि तेषांसि प्रति प्रत्येकं मद्वा स्वमहिम्नांजन् व्यक्तीकुर्वन् तिस्रो दिवो द्योतमानांस्त्रीन् भूम्यादिस्रो-
कांश्च प्रति प्रत्येकमंजन् । स्त्रित्वा भूमिं प्रकाशेनांतरिचं हविष्प्रापणेन दिवमित्यभिप्रायः । यदा लोकानां प्रत्येकं
चित्तोपेतत्वात् तिस्रो दिव इत्यविबुद्धं । तिस्रो दिवः पृथिवीसिद्धः । ४. ५३. ५. । इत्यादिमंत्रवर्णात् त्रयो वा
इमे चिबृतो लोका इति ब्राह्मणस्य । तथा घृतमुषा घृतं सिंचता मनसा हव्यमुदन् क्लेदयन् क्षिगधीकुर्वन् यज्ञस्य
मूर्ध्नि मूर्ध्नि मुखे होमसमये देवान्यष्टव्यान् समनक्तु । सम्यक् व्यक्तीकरोतु । तर्पयत्वित्यर्थः ॥

ई॒क्रि॒तो अ॒ग्ने॒ मन॑सा नो॒ अ॒ह॒न्दे॒वान्य॑क्षि॒ मानु॑षा॒न्पूर्वो॑ अ॒द्य ।

स आ॒ वह॒ म॒रुतां॑ श॒र्धो॒ अ॒च्युत॑मि॒न्द्रं नरो॑ ब॒र्हिष॑दै॒ यज॑ध्वं ॥ ३ ॥

ई॒क्रि॒तः । अ॒ग्ने॒ । मन॑सा । नः । अ॒ह॒न् । दे॒वान् । य॒क्षि॒ । मानु॑षात् । पूर्वः । अ॒द्य ।

सः । आ॒ । वह॒ । म॒रुतां॑ । श॒र्धः । अ॒च्युत॑ । इ॒न्द्रं । न॒रः । ब॒र्हिऽस॑दै॒ यज॑ध्वं ॥ ३ ॥

हे अग्ने ईक्रितोऽस्माभिः स्तुतः सन् मनसास्मदनुरक्तेन देवानां यागबुद्ध्या बर्हिण यागयोग्यः सन् मानुषा-
द्योतुः पूर्वः पूर्वभावी नोऽस्मदर्थमयास्मिन्दिने देवान् यष्टव्यान् यच्च । त्वमेव यजसि । स तादृशी यष्टा
त्वमावह । आकारय । कान् । मरुतां शर्धो गणं । अच्युतमशीर्णमिन्द्रं तदविनाभूतमिन्द्रमपि । यदा मरुद्वजो-
पेतमिन्द्रं । अगन्तरं हे नरो नेतार अस्त्विजो बर्हिषदं बर्हिषि सीदतं तमिन्द्रं यजध्वं । पूजयध्वं ॥

दे॒व ब॒र्हिर्व॑र्ध॒मानं॑ सु॒वीरं॑ स्त्री॒र्णे रा॒ये सु॒भरं॑ वे॒द्यस्यां॑ ।

घृ॒तेना॒क्तं व॑सवः सी॒दते॑दं वि॒श्वे दे॒वा आ॒दित्या॑ य॒ज्ञिया॑सः ॥ ४ ॥

दे॒व । ब॒र्हिः । व॑र्ध॒मानं॑ । सु॒वीरं॑ । स्त्री॒र्णे । रा॒ये । सु॒भरं॑ । वे॒दी इति॑ । अ॒स्यां ।

घृ॒तेन॑ । अ॒क्तं । व॑स॒वः । सी॒दत॑ । इ॒दं । वि॒श्वे । दे॒वाः । आ॒दित्याः॑ । य॒ज्ञिया॑सः ॥ ४ ॥

हे बर्हिर्देव एतदभिमानिज्ञप्ते वर्धमानं सुवीरं शोभनवीरसंपादकं सुभरं सुपुणं स्त्रीर्णमस्मदीयेर्हस्तिभि-
राकृतं भव । किमर्थं । राये धनाय । अस्यां वेदी वेद्यां । सप्तम्यर्थे प्रगृह्यसंज्ञा । संहितायां यथादेशश्चादसः ॥
घृतेनाज्येनाक्तमिदं क्षिगधं बर्हिः सीदत । के । हे वसव एतन्नामकाः । हे विश्वे सर्वे देवाः । हे आदित्याः । यज्ञि-
यासो यज्ञार्हास्तौ द्यूयमिदं बर्हिर्निषीदत । अस्मिन्बर्हिषि निषीदत इत्यर्थः ॥

वि अ॒यंता॑मु॒र्विया॑ हू॒यमा॑ना॒ द्वारो॑ दे॒वीः सु॒प्राय॑णा नमो॑भिः ।

अ॒यच॑स्व॒तीर्वि॑ प्र॒यंता॑म॒जुर्या॑ व॒र्णे पु॒ना॒ना य॒शसं॑ सु॒वीरं॑ ॥ ५ ॥

वि । अ॒यंतां॑ । उ॒र्विया॑ । हू॒यमा॑नाः । द्वारः । दे॒वीः । सु॒प्रऽअ॒य॒नाः । नमः॑ऽभिः ।

अ॒यच॑स्व॒तीः । वि । प्र॒यंतां॑ । अ॒जुर्याः॑ । व॒र्णे । पु॒ना॒नाः । य॒शसं॑ । सु॒वीरं॑ ॥ ५ ॥

द्वारो देवीरपेक्षारामिमान्यो देव्यो विश्रयंतां । विविध अयंतां । विवृतापिधाना भवन्तु । कीदृशक्षाः ।
उर्विया । उर्वी महत्यः । नमोभिर्नमस्कारोपेतैः स्तोत्रैर्हूयमानाः । सुप्रायणाः । सुष्ठु प्रकर्षेण गंतव्याः । ईदृशो
देव्यो विश्रयंतां । किंच अयचस्वतीर्वाप्तिमत्त्वोऽजुर्या अहिंस्या अजगता वा सुवीरं शोभनपुत्राकुपेतं यशसं
यशोयुक्तं वर्णं वर्णनीयं रूपविशेषं पुनाना यजमानाय शोधयिष्यः संपादयिष्यो देव्यो विप्रयंतां । विशेषेण
प्रख्याता भवन्तु ॥ ॥ २२ ॥

सा॒ध्वपा॑ंसि स॒नता॑ न उ॒क्षिते॑ उ॒षासा॑न॒क्ता व॒य्येव॑ र॒खिते॑ ।

त॒तुं त॒तं स॒वयं॑ती स॒मीची॑ य॒ज्ञस्य॑ पेशः सु॒दुधे॑ प॒यस्व॑ती ॥ ६ ॥

साधु। अपांसि। सनता। नः। उक्षिते इति। उषसानक्ता। वय्याऽइव। रक्षिते इति।
तंतुं। तंतं। संवयंती इति संऽवयंती। समीची इति संऽईची। यज्ञस्य। पेशः।
सुदुघे इति सुऽदुघे। पर्यस्वती इति ॥ ६ ॥

साधु साधूनि नोऽस्यदीयान्यपांसि कर्माण्युद्दिश्य सनता सनातनेनाविच्छिन्नप्रवृत्तिकेन सोषादिनोषिते
पूजिते। यद्वा पुराणवाची विभक्त्यंतः सगच्छदोऽस्ति। तस्य प्रथमाद्विवचनस्याकारः। सनातने निखि इत्यर्थः।
अस्मिन्पक्षे उच्यते फलस्य सेचयित्री ॥ कर्तरि निष्ठा ॥ उपासानक्ताहोराचदेवते वय्या इव वागकुशले इव
रक्षिते शब्दिते सुते परस्परं गच्छन्ती वा तंतं विसृतं तंतुं तंतुस्त्रामीयं यज्ञावयवं संवयंती सम्यक् विचं सह
वा वयंत्वानुत्पादयित्री समीची सम्यक्प्रवृत्तिके परस्परानुकूले। किमर्थं संवयंती। यज्ञस्यानुष्ठीयमानस्य पेशो
रूपं निर्मातुमिति शेषः। यज्ञं निर्वर्तयितुं तदवयवानुक्रमणानुष्ठापयित्र्यावित्यर्थः। अहोराचाभ्यां हि यज्ञा-
स्तन्वते। सुदुघे सुषु फलस्य दोग्ध्री पर्यस्वती उदकवती। अहोराचाभ्यां खलु वृष्टिर्जायते। एवं महानुभावे
अहोराचदेवते अस्मद्वयं निर्वहतामित्यर्थः ॥

दैव्या होतारा प्रथमा विदुष्टर ऋजु यक्षतः समृचा वपुष्टरा।

देवान्यजंतावृतुथा समंजतो नाभा पृथिव्या अधि सानुषु चिषु ॥ ७ ॥

दैव्या। होतारा। प्रथमा। विदुऽतरा। ऋजु। यक्षतः। सं। ऋचा। वपुऽतरा।

देवान्। यजंतौ। ऋतुऽथा। सं। अंजतः। नाभा। पृथिव्याः। अधि। सानुषु। चिषु ॥ ७ ॥

दैव्या। दिवि भवो दिव्योऽयिः। तस्माद्दिव्यादपेर्जाती होताराहतातारी देवानां होमनिष्पादकी वाग्नी
पार्थिवांतरिच्यौ प्रथमा प्रथमं यष्ट्यौ विदुष्टरा विदुस्तमी वपुष्टरा प्रकृष्टवपुषी देवानुवा मंत्रेण ऋजु
अविकलं यथा तथा सम्यक् यक्षतः। पूजयतः। ऋतुथा तत्तद्वती तत्र तत्र काले देवान्यष्टव्यान् यजंतौ देवौ
पृथिव्या नाभा नामावुत्तरवेद्यामधि उपरि चिषु सानुषु समुच्छितेषु प्रदेशेषु गार्हपत्यादिषु समंजतः। समांक्तां ॥
अजैर्लेव्यडागमः ॥

सरस्वती साधयंती धियं न इळा देवी भारती विश्वतूर्तिः।

तिस्रो देवीः स्वधया बर्हिरेदमच्छिद्रं पांतु शरणं निषद्य ॥ ८ ॥

सरस्वती। साधयंती। धियं। नः। इळा। देवी। भारती। विश्वऽतूर्तिः।

तिस्रः। देवीः। स्वधया। बर्हिः। आ। इदं। अच्छिद्रं। पांतु। शरणं। निऽसद्य ॥ ८ ॥

नोऽस्यदीयां धियं बुद्धिं यागं वा साधयंती निर्वर्तयंती सरस्वती इतितन्नामिका देवी भारती च विश्व-
तूर्तिर्विश्वानि तूर्णानि वस्त्राः सा तादृशी सर्वविषयगता वाक्। एतदुभयविशेषणं। तिस्रो देवीरेतासित्सो
देव्यः स्वधयाऽहत्तहविषा निमित्तेनेदं बर्हिर्यज्ञमच्छिद्रं यथा तथा पांतु। पाणयंतु। किं कृत्वा। शरणं
यागगृहमानिषद्य आश्रित्य। यद्वा स्वधयेदं बर्हिरिमं यज्ञमागत्याकादीयं शरणं गृहं निषद्याच्छिद्रं यथा
तथा पांतु ॥

अथ पिशंगरूप इति नवमी त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्य याज्या पिशंगरूपः सुभरो वयोधाः प्रथमभाजं यज्ञसं
वयोधां। आ० ३. ८. इति सूचितत्वात्। पाठस्तु ॥

पिशंगरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः।

प्रजां त्वष्टा वि षंतु नाभिमस्मे अथा देवानामर्थेतु पाथः ॥ ९ ॥

पिशङ्गंऽरूपः । सुऽभरः । वयःऽधाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते । देवऽकामः ।

प्रऽजां । त्वष्टा । वि । स्यतु । नाभिं । अस्मे इति । अर्थः । देवानां । अपि । एतु । पार्थः ॥ ९ ॥

पिशङ्गरूपः सुवर्णवर्णो नानारूपो वा सुभरः शोभनयज्ञः शोभनभरणो वा वयोधा वयसोऽन्नस्य धारयिता दाता वा श्रुष्टी त्रिप्रगुणो वीरो विविधमीरयिता देवकामो देवाः काम्यते घेन तादृशः पुत्रो जायते । जायतामुत्पद्यतां त्वष्टरमुच्यते । स च त्वष्टितन्नामको देवोऽस्मि अस्माभ्यं नाभिं कुलस्य बन्धिकां प्रजां पुत्रादिरूपां विष्यतु । विमुच्यतु । वितरत्वित्यर्थः । अथ अपि च देवानां संबन्धि पाथोऽन्नमप्यस्मानेतु । गच्छतु । अपिः क्रियया वा संबध्यते । गच्छत्वित्यर्थः ॥

वनस्पतिरवसृजन्नुप स्थाद्गृहिर्हविः सूदयाति प्र धीभिः ।

त्रिधा समस्तं नयतु प्रजानन्देवेभ्यो दैव्यः शमिताप हव्यं ॥ १० ॥

वनस्पतिः । अवऽसृजन् । उप । स्यात् । अग्निः । हविः । सूदयाति । प्र । धीभिः ।

त्रिधा । संऽस्तं । नयतु । प्रऽजानन् । देवेभ्यः । दैव्यः । शमिता । उप । हव्यं ॥ १० ॥

वनस्पतिर्युपाभिमाख्येतन्नामकोऽपिरवसृजन् अस्मादीयं कर्मानुजानन् उपास्यत्समीपे स्यात् । तिष्ठतु । अपिः पाकाधारोऽपि हविः पशुरूपं धीभिः कर्मभिर्विशेषैः पाकसाधनैः प्रकर्षेण सूदयाति । चारयति । अपाकाधिकपाकादिराहित्येन हविः पचतीत्यर्थः । किंच दैव्यो देवसंबन्धाद्भूतधिकरणभूतोऽपिः शमिता हविषः संस्कर्ता । यद्वा दैव्यः शमितेतन्नामकोऽपिः । अपिर्देवै देवानां शमितेति श्रूयते । त्रिधा त्रिप्रकारमुपस्यरणावदानाभिधारणैः समस्तं सम्यक् सिक्तं हव्यं हविः प्रजानन् विद्वान् नयनप्रकाराभिज्ञः सन् देवेभ्य उपनयतु । समीपं प्रापयतु ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतस्य धाम ।

अनुष्वधमा वह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यं ॥ ११ ॥

घृतं । मिमिक्षे । घृतं । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतं । ऊं इति । अस्य । धाम ।

अनुऽस्वधं । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाऽकृतं । वृषभ । वक्षि । हव्यं ॥ ११ ॥

अस्याभिर्घृतमाज्यं मिमिक्षे । सिंघामि । यतोऽस्य घृतं योनिः कारणं । उत्पन्नोऽपि घृते श्रितः । आश्रितः । अस्याभिर्घृतमेव धाम तेजः । घृतेन ह्ययं दीप्यते । इदानीं संबोध्योच्यते । हे अपि वृषभ फलस्य वर्धितस्त्वमनुष्वधं प्रतिहविः सर्वेष्वपि हविषु दीयमानेष्ववह देवान् । आह्वय तान्मादयस्व । प्रीणय । ततस्त्वं स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण दत्तं हव्यं वक्षि । वह ॥ ॥ २३ ॥

ऊवे व इति नवर्षं चतुर्थं सूक्तं । भार्गवः सोमाङ्गतिनामक ऋषिः । अपिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । ऊवे नव सोमाङ्गतिर्भार्गवो हेत्वनुक्रमसिक्ता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्तयस्त्रयोस्त्रिष्टुभे छन्दसीदं । सूचितं च । ऊवे वः सुयोत्मानं नि होता होतृषदन् इति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति ॥

हुवे वः सुद्योत्मानं सुवृत्तिं विशाममिमतिथिं सुप्रयसं ।

मिच ईव यो दिधिषाम्यो भूहेव आदेवे जने जातवेदाः ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुद्योत्मानं । सुवृत्तिं । विशां । अग्निं । अतिथिं । सुप्रयसं ।

मिचऽईव । यः । दिधिषाम्यः । भूत् । देवः । आदेवे । जने । जातवेदाः ॥ १ ॥

हे यजमाना यो युष्मदर्थमग्निं ऋवे । आहुयामि । कीदृशं तं । सुखोत्तमानं सुष्ठु योतमानं । सुवृत्तिं सुवर्जितं पापैः शोभनसुतिं वा । विशां यजमानानामतिथिर्मातधिवत्सदा पूज्यं । सुप्रयसं शोभनहविर्ब्रह्मणां । किं च जातवेदा जातानां वेदिता यो देवोऽग्निर्मिच इव सखिव आदित्य इव वा दिधिषाण्यो धारयिता भूत । भवति । कुचेति उच्यते । आदेवे देवपर्यंते जने । मनुष्यप्रभृतिदेवपर्यंतेषु । तेषां धारणोऽभवदित्यर्थः ॥

इमं विधन्तो अपां सधस्ये द्वितादधुर्भृगवो विष्वाऽयोः ।

एष विश्वान्यभ्यस्तु भूमा देवानामग्निररतिजीराश्वः ॥ २ ॥

इमं । विधन्तः । अपां । सधऽस्ये । द्विता । अदधुः । भृगवः । विष्वा । आयोः ।

एषः । विश्वानि । अभि । अस्तु । भूम । देवानां । अग्निः । अरतिः । जीरऽश्वः ॥ २ ॥

इममग्निं विधन्तः परिचरन्तो भृगवोऽस्मत्पूर्वं महर्षयोऽपां सधस्ये सहस्रानेऽतरि च आद्योर्मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूतासु विष्णु प्रजास्त्वित्सु तेषां मध्ये च द्विता द्वयोः स्थानाददधुः । अधारयन् ॥ दधातिर्ब्रह्म रूपं ॥ एषोऽग्निर्भूम भूमात्यर्थं विश्वानि भूतजातान्यस्मद्विरोधीन्वभ्यस्तु । अभिभवतु । स कीदृशः । देवानामरतिरीश्वरः । तेषां मध्ये शीघ्रमरणशीलो वास्रवागं प्रति । तथा जीराश्वः चिप्राश्वः ॥

अग्निं देवासो मानुषीषु विष्णु प्रियं धुः स्तेष्यन्तो न मिचं ।

स दीदयदुशतीरुर्म्या आ दक्षाव्यो यो दास्वन्ते दम आ ॥ ३ ॥

अग्निं । देवासः । मानुषीषु । विष्णु । प्रियं । धुः । स्तेष्यन्तः । न । मिचं ।

सः । दीदयत् । उशतीः । ऊर्म्याः । आ । दक्षाव्यः । यः । दास्वन्ते । दमे । आ ॥ ३ ॥

देवासो देवाः स्तेष्यन्तः स्वर्गं प्रति गच्छन्तः संतः पूर्वं मानुषीषु मनुष्यसंबन्धिनीषु विष्णु प्रजासु प्रियं देवानां प्रीणयितारमग्निं धुः । अधुः स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । स्तेष्यन्तो मिचं न । रायं प्रति गच्छन्तो नरा मिचं प्रियं सखायं स्वगृह्रचार्थं स्थापयन्ति । तद्वत् । स एवं देवैः स्थापितो योऽग्निर्दास्वते हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं दमे तदीये यागगृह आ आहितः स्थापितो दक्षाव्यः समर्थयिता दाता वा सोऽग्निश्शतीः कामयमाना ऊर्म्या रात्रीः सर्वासु रात्रिष्वदीदयत् । दीप्यते सर्वतः । सर्वरात्रीरादीपयति वा ॥

अस्य रत्ना स्वस्यैव पुष्टिः संदृष्टिरस्य हियानस्य दक्षोः ।

वि यो भरिभ्रदोषधीषु जिह्मामन्यो न रथ्यो दोधवीति वारान् ॥ ४ ॥

अस्य । रत्ना । स्वस्यऽइव । पुष्टिः । संदृष्टिः । अस्य । हियानस्य । दक्षोः ।

वि । यः । भरिभ्रत् । ओषधीषु । जिह्मां । अत्यः । न । रथ्यः । दोधवीति । वारान् ॥ ४ ॥

अस्त्राग्नेः पुष्टिः शरीरपुष्टी रत्ना रमणीया शब्दयुक्ता वा । तत्र दृष्टान्तः । स्वस्य पुष्टिरिव । यथा लोके स्वकीया पुष्टिः स्वस्यै रमणीया भवति तद्वत् । यद्वास्त्राग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रत्ना तद्वत् । किंच हियानस्य समृद्धिं गच्छतो व्यामुवतो दक्षोः काष्ठान् दिधक्षोर्दग्धुमिच्छोरस्त्राग्नेः संदृष्टिः संदर्शनाविर्भावोऽपि रत्ना । योऽग्निरोषधीषु काष्ठेषु जिह्मां ज्वालां । जालिकवचनं । ज्वाला विभरिभ्रत् । अत्यर्थं विहरति । कंपयतीत्यर्थः ॥ हरतीर्यङ्मुगंतस्तेन दाधवीति । पा० ७. ४. ६५. । निपातिताद्व्यङ्ग्यमः । यद्योगादनिघातः ॥ तत्र दृष्टान्तः । रथ्यो रथाह्नोऽत्यो न वाजी यथा वारान् दंशवारजसाधनान्वासान् दोधवीति । कंपयति तद्वत् । योऽग्निर्ज्वालाः कंपयति अस्त्राग्नेः पुष्टी रत्नेति ॥

आ यन्मे अर्धं वनदः पनंतोऽशिग्भ्यो नामिमीत वरुणं ।

स चित्रेण चिकिते रंसु भासा जुजुर्वी यो मुहुरा युवा भूत् ॥ ५ ॥

आ । यत् । मे । अर्धं । वनदः । पनंत । उशिक्ष्भ्यः । न । अमिमीत् । वरुणं ।

सः । चित्रेण । चिकिते । रंसु । भासा । जुजुर्वान् । यः । मुहुः । आ । युवा । भूत् ॥ ५ ॥

यत् यस्मात्तु महेत्वं मे मम संबन्धिना वनदो वनंतः संभक्तारः । यद्वा वनदोऽवनदो भृशं शब्दयंतः स्तोतारः ॥ अथशब्दो भृशार्थवाची । तत्पूर्वाद्भेदः कृष्ण । अवाप्योरित्यकारलोपः ॥ आपनंत । समंतात् सुवर्ति । सोऽपिऽशिग्भ्योऽसादीयं रूपं कामयमानेभ्य अस्त्रिभ्यो वरुणं स्वसदृशं रूपं नामिमीत ॥ नशब्दश्चार्थे ॥ निर्मिमीते च । स च रंसु रमणीयेष्वाद्यादिहविःषु निमित्तेषु चित्रेण भासा हिरण्यकनकादिगानावर्णया दीप्या चिकिते । विज्ञायते । किंच योऽपिर्जुर्वान् जीर्णः सन् ज्वालोपशमे स एव मुहुः पुनःपुनरा युवा सर्वतो मिश्रयिता तद्वन्नो वाभूत् । आभवति पुनराज्यादिसंयोगात् ॥ २४ ॥

आ यो वना तातृषाणो न भाति वारुणं पथा रथ्येव स्वानीत् ।

कृष्णाध्वा तपू रत्नचिकेत द्यौरिव स्मयमानो नभोभिः ॥ ६ ॥

आ । यः । वना । ततृषाणः । न । भाति । वाः । न । पथा । रथ्याऽइव । स्वानीत् ।

कृष्णऽअध्वा । तपुः । रत्नः । चिकेत । द्यौःऽइव । स्मयमानः । नभःऽभिः ॥ ६ ॥

योऽपिर्वना वनानि वृक्षसमूहान् ततृषाणो न तृषित इव । स्वरमाण इत्यर्थः । आभाति । आभासयति । दहतीत्यर्थः । यद्वा वना वने आभाति । किंच वारुणं उदकमिव पथा प्रवलेन मार्गेण गच्छति । तद्वत् इतस्ततो गच्छति । रथ्येव रथस्य वोढाश्च इव स्वानीत् । शब्दयति । यद्वा रथशब्दात् सोऽर्द्धादेशः । यथा रथो युद्धमार्गेण गच्छन् स्वनति तद्वत् । किंच कृष्णाध्वा कृष्णवर्त्ता तपुस्तापको रत्नो रमणीय एवंभूतः सन् चिकेत । ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः । क इव । नभोभिर्नक्षत्रैः स्मयमानः प्रकाशमानो द्यौरिव बुभुक्षे इव । यद्वा नभोभिरंतरिक्षप्रदेशविशेषैः स्मयमानः शोभमानो द्यौरादित्य इव । नीलवर्णीतरिचचार्यादित्यो यथा ज्ञायते तद्वत् स्वसंचरिण कृष्णीभूते मार्गे ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः ॥

स यो व्यस्थादभि दक्षदुर्वी पशुर्नेति स्वयुरगोपाः ।

अग्निः शोचिष्मा अतसान्युष्णान्कृष्णव्यधिरस्वदयन्न भूम ॥ ७ ॥

सः । यः । वि । अस्थात् । अभि । दक्षत् । उर्वी । पशुः । न । एति । स्वऽयुः । अगोपाः ।

अग्निः । शोचिष्मान् । अतसानि । उष्णान् । कृष्णऽव्यधिः । अस्वदयत् । न । भूम ॥ ७ ॥

योऽपिर्व्यस्थात् । विविधं तिष्ठति । व्याप्नोति विश्वं । तथा योऽपिर्दुर्वी विस्तृतां पृथिवीं सर्वा । यस्याभि-
दक्षत् । अभिमुखेन प्रवर्धमानो भवति ॥ उभे अपि यच्छब्दयोगात् निहन्त्ये ॥ सोऽपिः पशुर्न पशुरिव । यथा
जातः पशुः स्वच्छेदेन चरति तथा स्वयुः स्वयमेव गच्छन् अगोपा गोपरहितः । नियामकवर्जित इत्यर्थः । एति ।
गच्छति । किं कुर्वन् । शोचिष्मान् प्रकृष्टदीप्तिः कृष्णव्यधिः कृष्णवर्णं प्राप्ता दग्धा व्यथकराः कंटकादयो येन
तादृशः सन् भूमावधिकमस्वदयन्न । आस्वादयतीव वृषगतान् रसान् । अतसानि सततानि नीरसानि वा
तद्वगुष्मादीन्बुधान् दहन्ति ॥

नू ते पूर्वस्यावसो अधीतौ तृतीये विदथे मन्म शंसि ।

अस्मे अग्ने संयद्दीरं बृहंतं क्षुमंतं वाजं स्वपत्यं रयिं दाः ॥ ८ ॥

नु । ते । पूर्वस्य । अवसः । अधिऽइती । तृतीये । विदथे । मन्म । शंसि ।

अस्मे इति । अग्ने । संयत्ऽवीरं । बृहंतं । सुऽमंतं । वाजं । सुऽअपत्यं । रयिं । दाः ॥ ८ ॥

हे अग्ने ते तव संबंधिनः पूर्वस्य पूर्व यागसमये हतस्त्रावसोऽभिमततर्पणस्याधीती अरणे सति तत्पृष्ट्वा नु अद्यापि तृतीये विदथे यागे तृतीयसवने । यद्वा प्रातरनुवाकसंबंधिनामाग्नेयोषस्त्राचिनानां मध्येऽन्यतमे तृतीये क्रतौ मय्य मगनीयं स्तोत्रं शंसि । अशंसि । शस्यतेऽस्माभिः । हे अग्ने त्वं चास्मै अस्त्राभ्यं संयदीरं संयतो वीरा यस्मिन् तादृशं बृहंतं महांतं सुमंतं शब्दवंतं कीर्तिमंतं वाजमुक्तलक्षणमन्नं स्वपत्यं रयिं च दाः । देहि ॥

त्वया यथा गृत्समदासो अग्ने गुहा वन्वत उपराँ अभि षुः ।

सुवीरासो अभिमातिषाहः स्मत्सूरिभ्यो गृणते तद्वयो धाः ॥ ९ ॥

त्वया । यथा । गृत्सऽमदासः । अग्ने । गुहा । वन्वतः । उपरान् । अभि । स्युरिति स्युः ।

सुऽवीरासः । अभिमातिऽसहः । स्मत् । सूरिऽभ्यः । गृणते । तत् । वयः । धाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वया रक्षकेण वन्वतस्कांदसं भजंतो गृत्समदा ऋषयः । आत्मनि परोक्षेण वचनं । यथा गुहा गुहायां वर्तमानानुपरान् उपरमणसाधनान् उपरि उत्कृष्टे वर्तमानान्वा धनविशेषानभिस्तुः । अभिभवेयुः । स्वाधीनान् कुर्युः । यद्वा गुहानुपरान् उपरिऽधिकस्वेन वर्तमानान्पापानभिस्तुः । अभिभवेयुः । तथा कुर्वित्थर्थः । कीदृशाः । सुवीरासः । शोभनपुत्राद्युपेताः । अभिमातिसहः । वैरिणां पापादीनां सोढारः । किंच सूरिभ्यो मेधाविभ्यो यजमानेभ्यो गृणते ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ शब्दयज्ञः स्तोतृभ्यः । यद्वा सूरिभ्यो यजमानेभ्यो गृणते स्तोत्रे च स्मत् सुमत् अतिप्रभूतं तत् तादृशं प्रसिद्धं कथ्योऽन्नं धाः । धेहि ॥ ॥ २५ ॥

होताजनिष्टेत्यष्टर्चं पंचमं मूर्त्तं सोमाहुतेरार्धमाग्नेयमानुष्टुमं । होताष्टावानुष्टुममित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाका-
श्चिनशस्त्रयोराग्नेये क्रतावस्य विनियोगः । सूचितं च । अपायो होताजनिष्ट । आ० ४. १३. इति ॥ चतुर्विंशे
ऽह्न्यपीदमेवाज्यं । चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्याज्यं । आ० ७. २. इति ॥ आभिस्तुविके द्वितीयेऽह्नीदमेवाज्यं । द्वि-
तीयस्य चतुर्विंशेनाज्यं । आ० ७. ६. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

होताजनिष्ट चेतनः पिता पितृभ्य ऊतये ।

प्रयक्षञ्जेन्यं वसुं शकेम वाजिनो यमं ॥ १ ॥

होता । अजनिष्ट । चेतनः । पिता । पितृऽभ्यः । ऊतये ।

प्रऽयक्षन् । जेन्यं । वसुं । शकेम । वाजिनः । यमं ॥ १ ॥

होता होमनिष्पादकश्चेतनश्चेतयितास्त्रदनुष्ठितस्य पिता पालकोऽस्त्रावस्य ईदृशोऽपिरजनिष्ट । उत्पन्नः । किमर्थं । पितृभ्यः पालकेभ्यो यजमानेभ्यः ॥ यज्यर्थे चतुर्थी ॥ तेषामृतये रक्षणाय च । वयं च वाजिनो हविर्क्ष-
णान्नवंतः संतः प्रयक्षं प्रकर्षेण पूज्यं जेन्यं जेतव्यं यमं यमयितव्यं वसु धनं शकेम । शक्ता भूयासा लब्धुमिति
शेषः । यद्वा वाजिनोऽस्त्रस्य यमं यमनं कर्तुं शकेम । प्रयक्षं जेन्यं वसु धनमित्युपमानं । उक्तलक्षणं धनमिव ।
तद्यथावरोद्धुं शक्नुमस्तद्वत् ॥

आ यस्मिन्सप्त रश्मयस्तता यज्ञस्य नेतरि ।

मनुष्वहैष्यमष्टमं पोता विश्वं तदिन्वति ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । सप्त । रश्मयः । तताः । यज्ञस्य । नेतरि ।

मनुष्वत् । दैष्यं । अष्टमं । पोता । विश्वं । तत् । इन्वति ॥ २ ॥

यश्च स्व नेतरि यागस्य निर्वाहके यस्मिन्नपी सप्त रश्मयः सप्तसंख्याका रश्मिवद्वाप्ता होचका आतताः । स्वस्वकर्मभिः सर्वतो व्याप्ता भवन्ति । स पोता पावको देवानां पोचास्य ऋत्विग्यूपो वापिर्मनुष्यत् मनुष्यपोतुषत् ईष्य । देवो यश्च । तत्संबन्धममष्टर्त्विक्संबन्धि तद्विद्मं कर्तव्यजातं सप्तहोचकैः सह स्वयमष्टमः सन् इन्वति । व्याप्नोति । यदा तदित्यस्य सिंगव्यत्ययः । स पोतेति संबन्धः । सप्तहोचकैः सहाष्टमो भूत्वा तद्वयश्च निर्वहतीत्यर्थः ॥

दधन्वे वा यदीमनु वोचब्रह्माणि वेरु तत् ।

परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभवत् ॥ ३ ॥

दधन्वे । वा । यत् । ई । अनु । वोचत् । ब्रह्माणि । वेः । ऊं इति । तत् ।

परि । विश्वानि । काव्या । नेमिः । चक्रंऽइव । अभवत् ॥ ३ ॥

पूर्वं मंचे होचादिवत् स्वयमपि यश्च निर्वहतीत्युक्तं । अत्र तु सर्वं तत्तदात्मना स्थित्वा स्वयमेव निर्वहतीत्याह । वा अथवा ईमेनं यश्चमनु लक्ष्मीकृत्य यश्चविरादिकं दधन्वे धारयत्यध्वर्ध्वादिरूपः । यानि ब्रह्माणि शस्त्रादीन्यनुवोचत् । अनुवक्ति होचादिरूपः । अत्र वान्वित्येतयोर्ग्यं । तत्सर्वं वेरु । वेरेव । कामयते आनाति वा स्वयमनुष्ठानुं । अयमभिर्विश्वानि सर्वाणि काव्यानि । कवयो मेधाविन ऋत्विजः । तत्संबन्धीनि कर्माणि पर्यभवत् । परिभवति । स्वायत्तानि करोति । व्याप्नोतीत्यर्थः । व्याप्नो दृष्टान्तः । नेमिः वहिर्वैष्टनवल्लयस्त्रक्रं रथांगं यथा कात्स्न्येन व्याप्नोति तद्वत् ॥

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता क्रतुनाजनि ।

विद्वाँ अस्य व्रता ध्रुवा वया इवानु रोहते ॥ ४ ॥

साकं । हि । शुचिना । शुचिः । प्रशास्ता । क्रतुना । अजनि ।

विद्वान् । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाःऽइव । अनु । रोहते ॥ ४ ॥

शुचिः स्वयं शोधकः प्रशास्ता देवानां एतन्नामक ऋत्विक् प्रशासिता वा यश्चविद्वानां शुचिना क्रतुना शोधकेनापिहोचादिकर्मणा साकं हि सहेवाजनि । उत्पन्नः । जातमात्र एव शुद्धः सर्वस्य प्रशास्ता च सप्तपिहोचादिनिर्वोढाभवदित्यर्थः । अस्याधेध्रुवा ध्रुवाणि फलपर्यवसायीनि व्रतानि कर्माणि विद्वान् जानन् यजमानो वया इव विलुताः शाखा इवानुरोहते । क्रमेणानुतिष्ठति ॥

ता अस्य वर्णमायुवो नेष्टुः सचंत धेनवः ।

कुवित्सुभ्य आ वरं स्वसारो या इदं ययुः ॥ ५ ॥

ताः । अस्य । वर्णं । आयुवः । नेष्टुः । सचंत । धेनवः ।

कुवित् । तिसृऽभ्यः । आ । वरं । स्वसारः । याः । इदं । ययुः ॥ ५ ॥

या वक्ष्यमाणलक्षणा या अंगुलय इदमनुष्ठेयमानं कर्म ययुः । प्राप्नुवन्ति । अनुतिष्ठन्ति । ता आयुवो गञ्ज्यो व्याप्ता धेनवः प्रीणयित्र्यः स्वसारः स्वयं सारिस्थोऽंगुलयो नेष्टुर्वैष्टाचिर्तुर्मचयितुः शोधयितुः पोषयितुर्नेतुर्वास्थापिः । यद्वैतन्नामकऽऽत्विग्यूपस्य । तिसृभ्य आ गार्हपत्यादिमूर्तीनामपि वरं वर्णं कुवित् वज्रकृत्यः सचंत । सेवन्ते । परिचरन्ति ॥

यदी मातुरुप स्वसा घृतं भरन्त्यस्थित ।

तासामध्वर्युरागन्तौ यवो वृष्टीव मोदते ॥ ६ ॥

यदि । मातुः । उप । स्वसा । घृतं । भरंती । अस्थित ।
तासां । अध्वर्युः । आऽगंतौ । यवः । वृष्टीऽइव । मोदते ॥ ६ ॥

यदि यदा मातुः सर्वस्य निर्मातृभूम्या वेदिलक्षणायाः स्वसा स्वस्यस्थानीया जुह्वर्धतं भरंती सत्युपाक्षित । उपतिष्ठेदपि । एकवचनमविवक्षितं । जुह्वपभृशुवा घृतं भरंत्यस्तिष्ठंतीत्यर्थः । तदा तासां जुह्वादीनामागतौ यागाय प्राप्तौ सत्यामध्वर्युरेतन्नामकं अत्वियूपोऽध्वरं कामयमानो वायमपिर्मादते । हृष्यति । यवो वृष्टीव वृष्ट्या यथा मोदते तद्वत् ॥

स्वः स्वाय धायसे कृणुतामृत्विगृत्विजं ।
स्तोमं यज्ञं चादरं वनेमा ररिमा वयं ॥ ७ ॥
स्वः । स्वाय । धायसे । कृणुतां । ऋत्विक् । ऋत्विजं ।
स्तोमं । यज्ञं । च । आत् । अरं । वनेम । ररिम । वयं ॥ ७ ॥

अयमपिः स्वः स्वयमेव स्वाय स्वकीयाय धायसे कर्मणे हविषां धारणाय वा अत्विक् होताजनिष्ठेत्यादिनोक्तलक्षणां होतृपोतृप्रशास्त्रावृत्तियूपः सन् अत्विजमार्त्विज्यं ॥ भावप्रधानोऽयं निर्देशः ॥ देवर्त्तियूपः सन् अत्विजं मानुषमार्त्विज्यं ह्यणुतां । करोतु । वयं च तदनुग्रहात् आदन्तरमेव स्तोमं स्तोत्रं यज्ञं च तदाश्रयं यागमप्यरमलमत्यर्थं वनेम । संभजेमहि । ररिम ददेमहि च हविः । यद्वा स्तोमं वनेम यज्ञं यज्ञयोग्यं हवी ररिम ॥

यथा विद्वाँ अरं करद्विष्वेभ्यो यजतेभ्यः ।
अयमग्ने त्वे अपि यं यज्ञं चकृमा वयं ॥ ८ ॥
यथा । विद्वान् । अरं । करत् । विष्वेभ्यः । यजतेभ्यः ।
अयं । अग्ने । त्वे इति । अपि । यं । यज्ञं । चकृम । वयं ॥ ८ ॥

हे अग्ने विद्वान् त्वन्माहात्म्यामिहः प्रयोगज्ञो वा यजमानो यथा विष्वेभ्यो यजतेभ्यः सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्योऽरं पर्याप्तं करत् कुर्यात् तथा त्वमनुगृहाणीत्यर्थः । अयमपि यं यज्ञं यागविशेषं चछम कुर्महे स यागस्त्वि अपि ॥ अपिरेवार्थः ॥ तवैव स्वामीत्यर्थः । त्वमेव तस्मात्तं सर्वदेवार्थयागं तत्तद्वृत्तियूपः सन् निर्वहेत्यर्थः ॥ २६ ॥

इमां मे इत्यष्टर्चं षष्ठं सूक्तं सोमाङ्गत्वार्यमायेयं गायत्रं । इमां मे गायत्रं होत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोगाय चैकं दृष्टव्यं विनियोगः । सूचितं च । इमां मे अग्ने समिधमिमामिति त्रयाणामुत्तमा मुञ्चरेत् । आ० ४. १३. इति । अपराह्निक्वामुपसदीमा मे अग्ने समिधमिति तिस्रं अत्रस्त्रिरभ्यस्या नव सामिधेभ्यः कृत्वा विनियोक्तव्याः । अथोपसदिति खंडे सूचितं । इमां मे अग्ने समिधमिमामिति तु सामिधेभ्यः । आ० ४. ८. इति ॥

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेः । इमा उ षु श्रुधी गिरः ॥ १ ॥
इमां । मे । अग्ने । संऽइधं । इमां । उपऽसदं । वनेरिति वनेः । इमाः । ऊं इति । सु ।
श्रुधि । गिरः ॥ १ ॥

हे अग्ने मे मदीयामिमामाधीयमानां समिधं इमामुपसदमुपसदनसाधनामाङ्गतिमुपसद्याने क्रियमाणां वा वनेः । संमेष्याः । तथेमा उ इमा अपि गिरः स्तुतीः सु सुष्ठु श्रुधि । शृणु ॥

अ॒या ते॒ अ॒ग्ने वि॒धेमो॒र्जो न॒पाद॒श्वमि॒ष्टे । ए॒ना सू॒क्तेन॑ सु॒जात॑ ॥ २ ॥

अ॒या । ते । अ॒ग्ने । वि॒धेम । उ॒र्जः । न॒पात् । अ॒श्वं । इ॒ष्टे । ए॒ना । सू॒उ॒क्तेन॑ । सु॒उ॒जात् ॥ २ ॥

हे अग्ने ते त्वामयानयाऊत्वा विधेम । परिचरेम । हे ऊर्जो नपात् वक्त्रस्य गन्तः तस्य नपातयित्वा हे अश्वमिष्टे व्यापकयज्ञ । यद्वा आशु क्रियमाणां कर्माणां । तदिच्छतीत्यश्वमिष्टिः । संस्वरमाणा ह्युपसदमाचरन्ति । ते कर्मभिः समस्वरन्त ते तिस्रः सामिधिनीरगूच्य तिस्रो देवता अयवन्निति ब्राह्मणं । ऐ० ब्रा० ३. ४५ । तादृशाग्ने ते त्वामयानयाऊत्वा विधेम । परिचरेम । तथा हे सुजात शोभनजनन एना एतेन सूक्तेन स्तोत्रेण प्रीक्येमेति शेषः । यद्वा सुहृदुपवृद्धितेन विधेम ॥

तं त्वा गी॒र्भिर्गिर्वे॒णसं॑ द्रवि॒णस्युं॑ द्रवि॒णोदः॑ । स॒पर्येम॑ स॒पर्येवः॑ ॥ ३ ॥

तं । त्वा । गीः । ऽभिः । गिर्वे॒णसं॑ । द्रवि॒णस्युं॑ । द्रवि॒णः । ऽदः॑ । स॒पर्येम॑ । स॒पर्येवः॑ ॥ ३ ॥

हे द्रविणोदो धनस्य दातरणे तं तादृशं गिर्वेणसं गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयं द्रविणस्युं हविर्ब्रह्मधनेच्छुं त्वा त्वां सपर्येवः परिचरणकर्तारो वयं गीर्भिः स्तुतिभिः सपर्येम । परिचरेम ॥

स बो॒धि सूरि॑र्म॒घवा॒ वसु॑पते॒ वसु॑दावन् । यु॒यो॒ध्य॒स्मद्द्वेषा॑सि ॥ ४ ॥

सः । बो॒धि । सूरिः । म॒घ॒ऽवा । वसु॑ऽपते । वसु॑ऽदावन् । यु॒यो॒धि । अ॒स्मत् । द्वेषा॑सि ॥ ४ ॥

मघवात्तवान् सूरिर्विद्वान् प्रेरको वा स उक्तलक्षणकस्त्वं बोधि । बुध्यस्वास्मदीयं स्तोत्रं । किंच हे अग्ने द्वेषासि द्वेषुनस्मदस्मात्तो युयोधि । पृथक्कृष ॥

स नो॒ वृ॒ष्टिं दि॒वस्प॑रि॒ स नो॒ वाज॑म॒न॒र्वाण॑ । स नः॑ स॒हस्रि॑णी॒रिषः॑ ॥ ५ ॥

सः । नः । वृ॒ष्टिं । दि॒वः । प॑रि । सः । नः । वाज॑ । अ॒न॒र्वाण॑ । सः । नः । स॒हस्रि॑णीः । र्षः ॥ ५ ॥

सः स एवाभिर्नोऽस्मदर्थं दिवस्प॑रि शुलोकादंतरिषात् ॥ परीति पंचम्यर्धानुवादी ॥ वृष्टिं करोतीति च शेषः । स एव नोऽस्मदर्थमनर्वाणमविचलमनलं वाजं वलं ददातु । तथा सहस्रिणीरपरिमितप्रकाराणी॒षोऽन्ना॑नि स एवाभिर्ददातु ॥

ई॒ळा॒नाया॑व॒स्यवे॒ यवि॑ष्ठ दू॒त नो॒ गि॒रा । यजि॑ष्ठ हो॒तरा॑ ग॒हि ॥ ६ ॥

ई॒ळा॒नाय॑ । अ॒व॒स्यवे॑ । यवि॑ष्ठ । दू॒त । नः । गि॒रा । यजि॑ष्ठ । हो॒तः । आ । ग॒हि ॥ ६ ॥

हे यविष्ठ युवन्तम दूत देवानां यज्ञादिसूचक यजिष्ठातिशयेन यष्टव्यं होतृदेवानामाहुतातरणे नो गिरा॒स्मदीय॑या सुखिळानाय पूजयिषेऽवस्यवे स्वरक्षणमिच्छते मदर्धमागहि । आगच्छ ॥

अ॒न्तर्ह्य॑म॒ ईय॑से वि॒द्वान् जन्मो॒भया॑ कवे । दू॒तो ज॒न्येव॑ मि॒त्र्यः ॥ ७ ॥

अ॒न्तः । हि । अ॒ग्ने । ईय॑से । वि॒द्वान् । जन्म॑ । उ॒भया॑ । क॒वे । दू॒तः । ज॒न्या॑ । इ॒व । मि॒त्र्यः ॥ ७ ॥

हे कवे मिधाविप्रे अन्तर्जनानां हृदय ईयसे हि । गच्छसि जानासि वा । हिः स होता सेदु दूतं चिकित्स्यो अन्तरीयति । ४. ८. ४. । इत्यादिमन्त्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । कीदृशस्त्वं । उभया उभयविधानि जन्म जन्मानि यष्टृणां यजमानानां यष्टव्यानां देवानां च संबन्धीनि विद्वान् जानन् सन् । ईयस इति संबंधः । तच्च वृष्टांतः । जन्मो जनेभ्यो हितो मित्र्यो विश्वेभ्य मित्रेभ्यो हितो दूत इव । स यथा प्रजानां चित्तवृत्तिज्ञानाय राज्ञा प्रेरितस्वासां मनो जानाति तद्वत् त्वमप्यस्माकमन्तरीयस इत्यर्थः ॥

स वि॒द्याँ आ च॑ पि॒प्रयो॒ यक्षि॑ चि॒क्त्व आ॒नुषक्॑ । आ चा॒स्मिन्स॑त्ति ब॒र्हिषि॑ ॥ ८ ॥
 सः । वि॒द्वान् । आ । च॒ । पि॒प्रयः॑ । यक्षि॑ । चि॒क्त्वः । आ॒नुषक्॑ । आ । च॒ । अ॒स्मिन् ।
 स॑त्ति । ब॒र्हिषि॑ ॥ ८ ॥

हे अग्ने स त्वं विद्वान् विशेवाभिन्नः सन् आ च पिप्रयः । सर्वतोऽस्मान्पूरय च कामैः । हे चिकित्सित-
 नावन् आनुषक् अनुक्रमेण यक्षि । यज देवान् । आसत्ति । आसीद् चास्मिन् स्त्रीणो बर्हिषि ॥ २७ ॥

श्रुं यविष्ठेति षडृचं सप्तमं सूक्तं सोमाङ्गत्वार्षमाग्नेयं गायत्रं । प्रातरनुवाकाश्चिन्मशस्त्रयोगायचै ह्रदस्त्रस्य
 विनियोगः पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥ अथवाकर्मस्थाया विनियुक्ता ॥

श्रे॒ष्टं य॒विष्ठ॑ भा॒रता॒ग्ने द्यु॒मन्त॒मा भ॑र । व॒सो पुरु॑स्पृ॒हं र॒यिं ॥ १ ॥

श्रे॒ष्टं । य॒विष्ठ॑ । भा॒रत॒ । अ॒ग्ने । द्यु॒मन्तं॑ । आ । भ॒र । व॒सो इति॑ । पुरु॑स्पृ॒हं । र॒यिं ॥ १ ॥

हे अग्ने यविष्ठ युवन्तम हे भारत । भरता ऋत्विजः । तेषां संबन्धी भारतः । तेऽध्वर्यादिभिर्मन्थनहविः-
 स्तोत्रादिना व्याप्रियमाकात्वात् । तादृश हे वसो वासक आप्त वा एवंपापि श्रेष्ठमतिप्रशस्तं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं
 पुष्पसृहं बज्रभिरर्धभिः स्पृहणीयं रयिमाभर । आहर ॥

मा नो॒ अ॒राति॑री॒शत॑ दे॒वस्य॑ म॒र्त्यस्य॑ च । प॒र्षि तस्या॑ उ॒त द्वि॒षः ॥ २ ॥

मा । नः॒ । अ॒रातिः॑ । ई॒शत॑ । दे॒वस्य॑ । म॒र्त्यस्य॑ । च॒ । प॒र्षि । तस्याः॑ । उ॒त । द्वि॒षः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वदनुग्रहात्तोऽस्मानरातिरदानं शत्रुत्वं । यद्वा ह्रदस्त्ररातिशब्दः शत्रुवाची स्त्रीलिंगो भवति ।
 अदाता शत्रुर्मे शत । पराभवितुं शक्नो मा भूत् । मा विषयीकुर्यात् । अरातिर्विशेष्यते । देवस्य च मर्त्यस्य च
 संबन्धिनी तैः कारिता । उत अपि च तस्मा उभयविधाया द्विषोऽस्मदरातेः पर्षि । पूरय ॥

वि॒श्वा उ॒त त्वया॑ व॒यं धारा॑ उ॒दन्या॑ इव । अ॒ति गा॒हेम॒हि द्वि॒षः ॥ ३ ॥

वि॒श्वाः । उ॒त । त्वया॑ । व॒यं । धाराः॑ । उ॒दन्याः॑ इव । अ॒ति । गा॒हेम॒हि । द्वि॒षः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे अग्ने वयं त्वदनुग्रहाद्विश्वा द्विषः सर्वानपि द्वेष्टुन् उदन्या धारा इव उदकसंबन्धिनीधारा
 अल्पसुतीरिव तन्नात्मनैवान्यनिरपेक्षेरातिगाहेमहि । अतिक्रम्य गच्छेम ॥

शुचिः॑ पा॒वक॑ व॒न्दोऽग्ने॑ बृ॒हद्वि॑ रो॒चसे॑ । त्वं घृ॒तेभि॑राहु॒तः ॥ ४ ॥

शुचिः॑ । पा॒वक॑ । व॒न्दः । अ॒ग्ने । बृ॒हत् । वि॒ । रो॒चसे॑ । त्वं । घृ॒तेभिः॑ । आऽहु॒तः ॥ ४ ॥

हे पावक शोधकपि शुचिः शुद्धो वन्दो नमस्तार्थः सन् बृहत् महत् अत्यधिकं विरोचसे । विविधं दीप्यसे ।
 यतस्त्वं घृतेभिर्घृतेराहुतः । समन्तात्सिक्तः । अतो विरोचसे ॥

त्वं नो॒ असि॑ भा॒रता॒ग्ने व॒शाभि॑रु॒क्षभिः॑ । अ॒ष्टाप॑दीभि॒राहु॒तः ॥ ५ ॥

त्वं । नः॒ । अ॒सि॑ । भा॒रत॒ । अ॒ग्ने । व॒शाभिः॑ । उ॒क्षऽभिः॑ । अ॒ष्टाऽप॑दीभिः । आऽहु॒तः ॥ ५ ॥

हे भारत ऋत्विजां पुत्रस्थानीयापि नोऽस्यदीयस्त्वं वशाभिर्वंध्याभिर्गोभिः उक्षभिः सेतृभिर्बलीवर्दैः अष्टा-
 पदीभिर्गोभिर्गोभिश्चाहुत आराधितोऽसि ॥

दू॒न्नः स॒र्पि॑रा॒सुतिः॑ प्र॒त्नो हो॒ता व॑रे॒ण्यः॑ । स॒हस॑स्पु॒त्रो अ॒हुतः॑ ॥ ६ ॥

दुऽअ॒न्नः । स॒र्पिः॑ऽआ॒सुतिः॑ । प्र॒त्नः । हो॒ता । व॑रे॒ण्यः॑ । स॒हसः॑ । पु॒त्रः । अ॒हुतः॑ ॥ ६ ॥

द्रुमः समिद्रूपान्नः सर्पिरासुतिः सर्पिरासुयत आसिञ्चति यस्मिन् तादृशः प्रत्नः पुरातनो होता होमनि-
ष्पादको वरेण्यो वरणीयः सहस्रस्युचः सहस्रो बलस्य पुत्रस्थानीयः । बलेनोत्पन्नत्वात् । अद्भुत आश्चर्यभूतः ।
रमणीय इत्यर्थः । एवंमहानुभावोऽधिर्मानुजानात्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

वाजयन्निवेति षड्वचमष्टमं सूक्तं । सोमाहुतेर्ह्यश्वानुवृत्तस्वामावाच्यं हलद्रष्टा गृत्समद अषिः । अपिर्दे-
वता । हिशब्दाद्वाच्यबी कंदः । चंत्यानुष्टुप् । वाजयन्निवांत्यानुष्टुबित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिगशस्त्रयोस्तृती-
यसूक्तत्वेनाख्योक्तमावर्जितस्य विनियोग उक्तः ॥

वाजयन्निव नू रथान्योगाँ अग्नेरुप स्तुहि । यशस्तमस्य मीळुषः ॥ १ ॥

वाजयन्ऽइव । नू । रथान् । योगान् । अग्नेः । उप । स्तुहि । यशः । तमस्य । मीळुषः ॥ १ ॥

हे चंतरात्मन् नु चिप्रमयेर्योगानश्चानुपस्तुहि । कीदृशस्यापिः । यशस्तमस्य प्रवृद्धयशसः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥
मीळुषः सेक्तुः फलस्य । ईदृशस्य योगान् स्तुहि । होतरिति वा संबोध् । स्तुती दृष्टांतः । वाजयन्निव । अन्न-
मिक्षन् पुष्य इव । स यथाश्चान् गमनाय सौति तद्वत् । यदोक्तलक्षणस्याधिर्मनसाधनाश्चान् स्तुहि ॥

यः सुनीथो ददाप्नुषेऽजुर्यो जरयन्नरिं । चारुप्रतीक आहुतः ॥ २ ॥

यः । सुऽनीथः । ददाप्नुषे । अजुर्यः । जरयन् । अरिं । चारुऽप्रतीकः । आऽहुतः ॥ २ ॥

सुनीथः शोभनयनोऽजुर्योऽजरणीयोऽनभिभाव्यः चारुप्रतीकः शोभनोपक्रमो योऽस्ति सोऽपिर्ददाप्नुषे
हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थमरिं तस्य शत्रुं जरयन् नाशयन् आहुतः । समंतादाराधितो भवति ॥

य उ श्रिया दमेष्वा दोषोषसि प्रशस्यते । यस्य व्रतं न मीयते ॥ ३ ॥

यः । उं इति । श्रिया । दमेषु । आ । दोषा । उषसि । प्रऽशस्यते । यस्य । व्रतं । न ।

मीयते ॥ ३ ॥

योऽपिश्च श्रिया ज्वालाया युक्तः सन् दमेषु आ आगत्य दोषा रात्रिषु उषसहःसु च प्रशस्यते । सूयते ।
यस्यापिर्व्रतं कर्म न मीयते । न हिंस्यते न चीयते वा ॥

आ यः स्वर्णं भानुना चिचो विभात्यर्चिषा । अंजानो अजरैरभि ॥ ४ ॥

आ । यः । स्वः । न । भानुना । चिचः । विऽभाति । अर्चिषा । अंजानः । अजरैः । अभि ॥ ४ ॥

योऽपिश्चिचश्चायनीयो नानावर्णो वार्षिषा ज्वालाया रश्मिसमूहेनाविभाति । सर्वतो भासते । तत्र
दृष्टांतः । स्वर्भानुना । किरणेन सूर्य इव । स यथा विभाति तद्वत् । किं कुर्वन् । अजरैर्निर्व्विज्वालासमूहैरभि
सर्वतोऽजानो व्यजयन् प्रकाशयन् ॥

अभिमुं स्वराज्यमग्निमुक्थानि वावृधुः । विश्वा अधि श्रियो दधे ॥ ५ ॥

अभिं । अमुं । स्वऽराज्यं । अग्निं । उक्थानि । वावृधुः । विश्वाः । अधि । श्रियः । दधे ॥ ५ ॥

अभिं श्रूयामन्नां वा भक्षकं स्वराज्यं स्वयमेव राजमानं स्वराज्यमनु अभिलक्ष्य वाग्निमुक्थानि शस्त्राणि
ववृधुः । वर्धयन्ति । स चाभिर्विश्वाः सर्वाः श्रियोऽधि दधे । धारयति ॥

अग्नेरिंद्रस्य सोमस्य देवानामूतिभिर्वयं ।

अरिथंतः सचेमस्यभि धाम पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अग्नेः । इंद्रस्य । सोमस्य । देवानां । ऊतिऽभिः । वयं ।

अरिष्यंतः । सचेमहि । अभि । स्याम । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अरिष्यंतः केनाप्यहिंस्यमाना वयमपेरिद्रस्य सोमस्य देवानामन्येषामप्युतिमी रक्षन्नाभिः सचेमहि । युक्ता भवेम । तथा रक्षायुक्ता वयं पृतन्यतः पृतनामात्मन इच्छतः शत्रून्निष्याम । अभिमवेम ॥ पृतनाशब्दात्पञ्च कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इत्यवर्णलोपः ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

नि होतेति षडृचं नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्धं नि होतित्यनुक्रांतत्वात् । अनुक्रांतत्वात् चिष्टुप् । मंडलादिपरि-
भाषयामिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराप्तेये क्रतौ वैष्टुमे कृंदस्यस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे
सूचितं । नि होता होतृषदने इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ अपिप्रणयन आद्ये अचौ विनियुक्ते । पंचम्यां
पीर्णमास्यामिति खंडे सूचितं । नि होता होतृषदने इति द्वे । आ० २. १७. ॥

नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवौ असदत्सुदक्षः ।

अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ १ ॥

नि । होता । होतृऽसदने । विदानः । त्वेषः । दीदिऽवान् । असदत् । सुऽदक्षः ।

अदब्धव्रतऽप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रंऽभरः । शुचिऽजिह्वः । अग्निः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्त्रीति । होता देवानामाह्वाता विदानो विद्वान् त्वेषः प्रवृद्धो दीदिवान् दीप्यमानः सुदक्षः
शोभनबलोऽदब्धव्रतप्रमतिः । अदब्धान्यहिंसितानि व्रतानि कर्माणि यस्याः सादब्धव्रता प्रमतिः प्रकृष्टा
बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । वसिष्ठः सर्वस्य वासयितुमः ॥ वासयतेलृजंतस्तेष्वनि रूपं ॥ सहस्रंभरः सहस्रस्थानेक-
विधस्य भर्ता । विहरणेन नानाविधरूपस्य धारक इत्यर्थः । यद्वा सहस्रस्य सर्वस्य भर्ता । तथा च वाजसनेयं ।
सर्वं वै सहस्रं सर्वंभर इत्येव तदाहेति । शुचिजिह्वः । शुचिर्दीप्ता जिह्वा ज्वाला यस्य स तथोक्तः । एवंभूतो
ऽग्निर्होतृषदने । होताच सीदतीति होतृषदनमुत्तरा वेदी ॥ अधिकरणे व्युट् ॥ तच्च न्यसदत् । नितरां सीदतु ॥
उक्तार्थे ब्राह्मणं । नि होता होतृषदने विदान इत्यपिर्वै देवानां होता तस्मिन्होतृषदनं यदुत्तरवेदीनामिस्त्वेषो
दीदिवौ असदत्सुदक्ष इत्यासन्नो हि स तर्हि भवत्यदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यपिर्वै देवानां वसिष्ठः सहस्रंभरः
शुचिजिह्वो अपिरित्वेषा इ वा अस्य सहस्रंभरता यदेनमेकं संतं वज्रधा विहरन्ति । ऐ० ब्रा० १. २८. इति ॥

त्वं दूतस्त्वमु नः परस्पास्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता ।

अग्ने तोक्स्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दीद्यद्बोधि गोपाः ॥ २ ॥

त्वं । दूतः । त्वं । जं इति । नः । परः । पाः । त्वं । वस्यः । आ । वृषभ । प्रऽनेता ।

अग्ने । तोकस्य । नः । तने । तनूनां । अप्रऽयुच्छन् । दीद्यत् । बोधि । गोपाः ॥ २ ॥

हे वृषभ अभिमतफलवर्षक हे अग्ने त्वं दूतोऽस्यदीये यज्ञे देवाह्वानार्थं दूतो भव । त्वसु त्वमेव नोऽस्माकं परस्मात् आपन्नः पारयिता पाता च भव । किंच त्वं वस्यो वसुनी धनस्य आ प्रणीतास्यदाभिमुख्येन प्रापयिता भव । अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् । दीद्यत् ॥ दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥ शोभमानः । त्वं नोऽस्माकं तोकस्य पुत्रस्य तने । तनोति विस्तारयति कुलमिति तनः पीत्रः । तस्मिन् अस्यदीयानां तनूनां गोपा गोपायिता । तथा च ब्राह्मणं । अग्निर्वै देवानां गोपा अग्निमेव तत्सर्वतो गोप्तारं परिदत्त आत्मने च यजमानाय च । ऐ० ब्रा० १. २८. । इति । तादृशस्त्वं च गोपायिता भवामीति बोधि । बुध्यस्व ॥

विधेम ते परमे जन्मन् अग्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे ।

यस्माद्योनेरुदारिण्या यजे तं प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे ॥ ३ ॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे । सधऽस्थे ।

यस्मात् । योनेः । उत्ऽआरिण्य । यजे । तं । प्र । त्वे इति । हवींषि । जुहुरे । संऽइद्धे ॥ ३ ॥

हे अग्ने परम उत्कृष्टे जन्मन् । जायते प्रादुर्भवत्यस्मिन्निति जन्मस्थानं योः । तस्मिन् बुलोकेऽवस्थिताय ते तुभ्यं विधेम । स्तुतिभिः परिचरेम । अवरे बुलोकादधस्तने सधस्थेऽतरिषे स्थिताय तुभ्यं स्तोमैः स्तोत्रैर्विधेम । परिचरेम । यस्माद्योनेः पृथिवीरूपात्स्थानात् त्वमुदारिण्य उन्नतोऽसि प्रादुर्भूतोऽसि तं पृथिवीप्रदेशं यजे । पूजयामि । तच्च हि समिद्धे समिद्धिः समिध्यमाने त्वे त्वयि हवींषि पुरोडाशादीनि प्रजुहुरे । अध्वर्यादयः प्रजुहुति ॥ जुहोतेर्लिटि रूपं ॥

अग्ने यजस्व हविषा यजीयाञ्छुष्टी देणमभि गृणीहि राधः ।

त्वं असि रयिपती रयीणां त्वं शुक्रस्य वचसो मनोता ॥ ४ ॥

अग्ने । यजस्व । हविषा । यजीयान् । शुष्टी । देणं । अभि । गृणीहि । राधः ।

त्वं । हि । असि । रयिऽपतिः । रयीणां । त्वं । शुक्रस्य । वचसः । मनोता ॥ ४ ॥

हे अग्ने यजीयान् यष्टृतमस्त्वं हविषास्यहस्तेन यजस्व । देवान् संयोजय । देणं देयं राधोऽन्नं शुष्टी ॥ शुष्टीति चिप्रनाम ॥ चिप्रमभिगृणीहि । देवानां पुरत इदं स्वादुतरमिदं स्वादुतरमिति ब्रूहि । यद्वा शुष्टी चिप्रकारी त्वं देणं देयं राधो धनमभिगृणीहि । अस्यदाभिमुख्येन ब्रूहि । प्रयच्छेत्यर्थः । दानसामर्थ्यं दर्शयति । त्वं रयीणां धनानां मध्ये रयिपतिरुत्तमस्य धनस्य पतिरसि हि । यद्वा रयीणां रयिपतिरित्यत्रैको रयिशब्दोऽनुवादः । त्वं शुक्रस्य दीप्तस्य वचसोऽस्यदीयस्य स्तोत्रस्य मनोता प्रज्ञाता भवसि । यद्वा मानयिता ॥

उभयं ते न क्षीयते वसथ्यं दिवेदिवे जायमानस्य दस्म ।

कृधि क्षुमंतं जरितारमग्ने कृधि पतिं स्वपत्यस्य रायः ॥ ५ ॥

उभयं । ते । न । क्षीयते । वसथ्यं । दिवेऽदिवे । जायमानस्य । दस्म ।

कृधि । क्षुऽमंतं । जरितारं । अग्ने । कृधि । पतिं । सुऽअपत्यस्य । रायः ॥ ५ ॥

इदं दर्शनीयं हे अग्ने दिवेदिवे प्रतिदिनमपि होषकाले जायमानस्य ते तवोभयं वसथ्यं दिव्यं भौमं च वसु ॥ वस्तादित्वात्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । पा० ५. ४. ३०. ४. ॥ तादृशसुभयं वसु न क्षीयते । न क्षीयते । अस्त्रोभयविधधनसङ्गावे मंत्रवर्णः त्वं अग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्यैवर्षात् । अतस्त्वं जरितारं तव स्तोत्रं कुर्वी-

यामिमं यजमानं बुभुक्षन्तं कीर्तिमन्तं वा हृदि । कुह । किंच स्वपत्यस्य शोभनापत्ययुक्तस्य राघो धनस्य पतिं स्वामिनं कुह ॥

साकमेधि पर्वणि पूर्वैबुरनुसवनं तिस्र इष्टयः कर्तव्याः । प्रथमायामपेरणीकवतः सेनानीकेनेति याज्या । तथा ततः साकमेधा इति खंडे सूचितं । सेनानीकेन सुविद्वो अस्मि । आ० २. १८. इति ॥

सैनानीकेन सुविद्वो अस्मे यष्टा देवाँ आयजिष्ठः स्वस्ति ।

अदब्धो गोपा उत नः परस्या अग्ने द्युमदुत रेवहिदीहि ॥ ६ ॥

सः । एना । अनीकेन । सुविद्वः । अस्मे इति । यष्टा । देवान् । आयजिष्ठः । स्वस्ति ।

अदब्धः । गोपाः । उत । नः । परः । स्याः । अग्ने । द्युमत् । उत । रेवत् । दिदीहि ॥ ६ ॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वमेनानेनानीकेन युक्तस्त्वं सुविद्वः सुप्रतिष्ठः सुधनो वाक्मि अस्माकं भव । देवान्यष्टा देवानां हविष्प्रदानेन पूजक आयजिष्ठो यष्टतमोऽदब्धः केनाप्यतिरस्कृतो गोपा देवानां गोपायिता । उत अपि च नोऽस्माकं परस्या दुरितेभ्यः पारयिता पाता च त्वं द्युमत् कांतियुक्तं उत अपि च रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा स्वस्ति दिदीहि । चेमेण सर्वतो दिदीहि । चेमेण सर्वतो दीप्यस्व ॥ ११ ॥

जोह्व इति षडृचं दशमं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुभमाग्नेयं जोह्व इत्यनुकांतत्वात् । सूक्तविनियोगः पूर्वेषा सहोक्तः ॥

जोह्वो अग्निः प्रथमः पितेवेळस्पदे मनुषा यत्समिद्धः ।

अग्र्यं वसानो अमृतो विचेता मर्मजेन्यः अवस्यः स वाजी ॥ १ ॥

जोह्वः । अग्निः । प्रथमः । पिताऽइव । इळः । पदे । मनुषा । यत् । संऽइद्धः ।

अग्र्यं । वसानः । अमृतः । विऽचेताः । मर्मजेन्यः । अवस्यः । सः । वाजी ॥ १ ॥

जोह्वः सर्वैर्यज्ञार्थं ह्रातव्यो होतव्यो वा ॥ ह्यतेर्जुहोतेर्वा रूपं ॥ तादृशः प्रथमः । अग्निर्वै देवानामवम इत्याम्नानात् । मुख्यो योऽग्निः । यत् यदेळ इळायाः पद उत्तरवेद्यात्मके स्थाने मनुषा मनुष्येण यजमानेन समिद्धः सोऽग्निः पितेव देवानां हविष्प्रापणेन पालको भवति । अग्र्यं दीप्तिं वसान आच्छादयन् अमृतो मरणधर्मरहितो विचेता विविधप्रज्ञः अवस्यः । अव इत्यत्रनाम । तस्मै हितः । वाजी बलवान् । सोऽग्निर्मर्मजेन्यः सर्वैः परिचरणीयो भवति ॥ यक्षुगतात्केन्यप्रत्ययः ॥

श्रूया अग्निश्चिभानुर्हव मे विश्वाभिर्गीर्भिरमृतो विचेताः ।

श्यावा रथं वहतो रोहिता वोतारुषाह चक्रे विभृचः ॥ २ ॥

श्रूयाः । अग्निः । चिचऽभानुः । हव । मे । विश्वाभिः । गीऽभिः । अमृतः । विऽचेताः ।

श्यावा । रथं । वहतः । रोहिता । वा । उत । अरुषा । अह । चक्रे । विऽभृचः ॥ २ ॥

अमृतो मरणधर्मरहितो विचेता विशिष्टप्रज्ञश्चिभानुर्विचिचदीप्तिश्चायनीयदीप्तिर्वा सोऽग्निर्विश्वाभिर्गीर्भिः स्तुतिसाधनभूतः सर्वैर्वाक्मिः क्रियमाणं मे मम हव स्तोत्रं श्रूयाः । मृणोतु । तस्यापि रथं श्यावा श्यावर्णावश्चौ वहतः । वा अपि वा रोहिता रोहिद्वर्णावश्चौ रथं वहतः । रोहिद्वर्णयोरश्वयोः श्यावादिवर्णपरिग्रहः स्वेच्छया भवति । विभृचो नानास्थानेषु विहृतश्चक्रे । अतिगिरकारि खनु ॥ करोतिः कर्मणि सिट् ॥

उत्तानायामजनयन्सुषूतं भुवदग्निः पुरुपेशासु गर्भैः ।

शिरिणायां चिदकुना महोभिरपरीवृतो वसति प्रचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायां । अजिनयन् । सुऽसूतं । भुवत् । अग्निः । पुरुऽपेशासु । गर्भः ।

शिरिणायां । चित् । अकुना । महऽभिः । अपरिऽवृतः । वसति । प्रऽचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायामुत्तानशयायामरक्षां सुषुतमपिहोचार्थं सुषु प्रेरितमभिमववयन् । अध्वर्यादय उदपादयन् । सोऽपिः पुरुपेशासु । पेश इति रूपनाम । वज्ररूपास्त्रोषधीषु गर्भो भुवत् । अंतर्वर्तमानतया गर्भ इव भवेत् । भवतिर्बिडि रूपं ॥ शिरिणायां । शीर्यतेऽस्यां भूतानीति शिरिणा रात्रिः । तस्यामप्यकुना । अजनादकुसमः । तेन तमसापरीकृतोऽसंस्पृष्टः सत एव महोमिक्षेजोभिर्युक्तः प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञः सन् वसति । दीप्यमानो वर्तते ॥

जिघर्ष्यमिं हविषा घृतेन प्रतिक्षियंतं भुवनानि विश्वा ।

पृथुं तिरश्चा वयसा बृहंतं व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानं ॥ ४ ॥

जिघर्षिं । अग्निं । हविषा । घृतेन । प्रतिऽक्षियंतं । भुवनानि । विश्वा ।

पृथुं । तिरश्चा । वयसा । बृहंतं । व्यचिष्टं । अन्नैः । रभसं । दृशानं ॥ ४ ॥

विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतिक्षियंतं वैश्वानरात्मनाधितिष्ठंतं पृथुं महांतं तिरश्चा सर्वतः प्रवर्तमानेन वयसा पेशसा बृहंतं प्रवृद्धमग्निर्हविर्ब्रह्मणीर्व्यचिष्टं व्याप्तं रभसं बलवतं दृशानमेवंगुणवत्तया दृश्यमानमग्निं पुरो-
डाशादिब्रह्मणेन हविषा घृतेन च जिघर्षिं ॥ प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि चेति पृथुं तिरश्चा वयसा धूमेन बृहंतं व्यचिष्टमग्निं रभसं दृशानमित्यवकाशनवंतमग्निरन्नादं दीप्यमानमित्यतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यक्षं जुहोमीति-
तदरक्षसिद्धहेळमनेन मनसेदं जुषेतेत्येतन्नयत्रीरिति मयत्रीरित्येष स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नामिमृश इति न ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥

आ विश्वतः प्रत्यंचं जिघर्ष्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत ।

मयैश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नामिमृशे तन्वा ३ जर्भुराणः ॥ ५ ॥

आ । विश्वतः । प्रत्यंचं । जिघर्षिं । अरक्षसा । मनसा । तत् । जुषेत ।

मयैऽश्रीः । स्पृहयत्ऽवर्णः । अग्निः । न । अग्निऽमृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥ ५ ॥

विश्वतः सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं प्रत्यंचं यच्चं प्रत्यागच्छंतमग्निं येन घृतेनाजिघर्षिं । आसिंषामि । अरक्षसा बाधकरहितेन मनसा सोचिण सह तदाज्यं जुषेत । भवान् सेवेत । मयैश्रीः । मयैर्मन्त्रैः अद्यणीयो भजनीयः । स्पृहयद्वर्णः । यादृशं वर्णं यजमानः स्पृहयति तादृशवर्णोपेतः । तन्वा तेजसा जर्भुराणः पूर्यमाणोऽग्निर्नामिमृशे । अतितेजस्वितयाभिमर्शनीयो न भवति ॥ अभिपूर्वाभृशेः हत्वार्थे केन्द्रप्रत्ययः ॥

ज्ञेया भागं सहसानो वरेण त्वादृतासो मनुवद्वदेम ।

अनूनमग्निं जुह्वा वचस्या मधुपृचं धनसा जोहवीमि ॥ ६ ॥

ज्ञेयाः । भागं । सहसानः । वरेण । त्वाऽदृतासः । मनुऽवत् । वद्वेम ।

अनूनं । अग्निं । जुह्वा । वचस्या । मधुऽपृचं । धनऽसाः । जोहवीमि ॥ ६ ॥

वरेण । वारयत्यनेन शशूनिति वरं तेजः । तेन सहसानः शशूनमिमवन् त्वं भागं भजनीयं सोचं ज्ञेयाः । जानीहि ॥ आग्नीर्बिडि वावस्व संयोगादेः । पा० ६. ४. ६८. इत्थित्वं ॥ त्वादृतासः । त्वं दूतो येषामसि ते त्वादृतासः । यदा त्वया प्रेरिता वयं मनुवत् मगुरिव वद्वेम । सोचं ब्रूयामः । जुह्वा । ज्ञयतेऽस्त्वामिति जुह्वन्नासा पाचयिषो वा । तयानूनं संपूर्णं मधुपृचं मधुना कर्मफलैः यजमानं संयोजयंतमग्निं धनसा धनस्य संभक्ताहं वचस्वा स्तुतिकामनया जोहवीमि । आह्वयामि ॥ ॥ २ ॥

शुधी हवमिन्द्राविंशत्युचमेकादशं सूक्तं गार्त्समदं । अवागुक्रमणिका । शुधि ऐकिंद्रं विराट्स्थानमृते
 ऽत्थामिति । विराट्स्थाना चिष्टुप । तत्तत्तत्तमनुक्रमस्थामुक्तं । नवकी वैराजस्त्रिष्टुभश्च द्वी वा वैराजो नवकस्त्रि-
 ष्टुभश्च विराट्स्थानेति । अंथा चिष्टुप विशेषस्यामुक्तत्वात् । इंद्रो देवता ॥ पृथ्व्यस्य चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे
 द्वे सूक्ते निविज्ञाने । तत्रेदं तृतीयं सूक्तं । चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं । शुधी हवमिन्द्र मरुत्वा इंद्रेति मरुत्व-
 तीयं । आ० ७. ११. इति ॥

शुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः स्याम ते दावने वसूनां ।

इमा हि त्वामूर्जो वर्धयति वसूयवः सिंधवो न क्षरंतः ॥ १ ॥

शुधि । हव । इंद्र । मा । रिषण्यः । स्याम । ते । दावने । वसूनां ।

इमाः । हि । त्वां । ऊर्जैः । वर्धयति । वसुऽयवः । सिंधवः । न । क्षरंतः ॥ १ ॥

गुत्समदः स्तौति । हे इंद्र मे हवं मदीयमिदं स्तोत्रं शुधि । शृणु । मा रिषण्यः । मा हिंसीः । इदमस्य न
 साधीय इति मा निराकाशीः ॥ दुरस्युर्द्विषण्यस्युर्वृषण्यति रिषण्यतीति निपातितः ॥ वयं ते तव वसूनां दावने
 दावाय स्याम । पात्रभूता भवेम । इमा अस्माभिर्दत्तानि वसूयवो दातुर्यजमानस्य धनमिच्छन्ति ॥ इंद्रसि
 परेक्षायां क्वच ॥ तादृशानि क्षरंतः सर्वतः सिंधव इव घृतक्षरणोपेतान्यूर्जो हविर्लक्षणाव्ययानि स्वां
 वर्धयन्ति हि ॥

सृजो महीरिंद्र या अपिन्वः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

अमर्त्यं चिद्दासं मन्यमानमवाभिनदुक्थैर्वीवृधानः ॥ २ ॥

सृजः । महीः । इंद्र । याः । अपिन्वः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः ।

अमर्त्यं । चित् । दासं । मन्यमानं । अवं । अभिनत् । उक्थैः । ववृधानः ॥ २ ॥

शूर शत्रूणां हिंसक हे इंद्र या अपोऽपिन्वः । अवर्धयः । पूर्वीः प्रभूतास्ता अहिना भेधन वृत्रेण वा
 परिष्ठिताः । अधिष्ठिता आक्रांताः । ततस्त्वं तस्मादहः सकाशात् महीर्महतीरपः खजः । व्यखजः । उक्थिः
 शस्त्रैर्वीवृधानो वर्धमानस्त्वं दासं सर्वस्योपचयितारममर्त्यं चित् मरणधर्मरहितमेवात्मानं मन्यमानं तमसु-
 रमवाभिनत् । अवागुक्तं यथा भवति तथा ॥ मिदिर् विदारणे । लङि सिपि रूपं ॥

उक्थेष्विवन्तु शूर येषु चाक्स्तोमेष्विन्द्र रुद्रियेषु च ।

तुभ्येदेता यासु मंदसानः प्र वायवे सिस्रते न शुभाः ॥ ३ ॥

उक्थेषु । इत् । नु । शूर । येषु । चाक्त् । स्तोमेषु । इंद्र । रुद्रियेषु । च ।

तुभ्यं । इत् । एताः । यासु । मंदसानः । प्र । वायवे । सिस्रते । न । शुभाः ॥ ३ ॥

हे शूरेंद्र येषूक्थेषु होत्रादिभिः क्रियमाणेषु शस्त्रेषु रुद्रियेषु । रुद्रियं सुखं । तत्साधनभूतेषु । यद्वा षट्पाः
 स्तोतारः । तत्कृतेषु उग्रातृणां स्तोमेषु च नु चिप्रं चाक्त् । सुतीः कामयसे ॥ कमतेः कनतेवा यद्भुक्ति रूपं ॥
 यासु स्तोत्रशस्त्ररूपासु स्तुतिषु मंदसानो हृष्यन् भवसि ता एताः शुभा दीयमानाः स्तुतयो वायवेऽस्मादीयं
 यत्नं प्रत्यागच्छते तुभ्येत् तुभ्यमेव प्रसिस्रते । त्वदर्थमेव प्रसरन्ति । न संप्रत्यर्थे । ता अधुना सेवस्व ॥

शुभं नु ते शुभं वर्धयंतः शुभं वज्रं बाहोर्देधानाः ।

शुभस्त्वमिन्द्र वावृधानो अस्मे दासीर्विशः सूर्येण सत्याः ॥ ४ ॥

शुभं । नु । ते । शुष्मं । वर्धयंतः । शुभं । वज्रं । बाह्वीः । दधानाः ।

शुभः । त्वं । इंद्र । ववृधानः । अस्मे इति । दासीः । विशः । सूर्येण । सखाः ॥ ४ ॥

हे इंद्र ते तव शुभं शोभनं शुष्मं वनं शोषैर्वर्धयंतः शुभं दीप्तं वज्रमायुधं नु चित्रं तव बाह्वोर्दधाना निदधानाः । सूयमानो हींद्रोऽसुरवधाय वज्रमादत्त इतीत्यंरूपेणायुधं निदधाना भवामः । ववृधानः शोषैर्वर्धमानः शुभस्त्वमस्मी अस्माकं दासीरप्यपयित्रीर्विश आसुरीः प्रजाः सूर्येण सुषु प्रेरकेण । आयुधं हि प्रेरयति त्वं पुण्यसिति । एवंरूपेण बाह्वोर्निहितेन वक्ष्येण सखाः । अभिमय ॥ सहतेर्व्यत्ययेन निङि परस्मैपदं ॥

गुहा हितं गुह्यं गूळहमप्स्वपीवृतं मायिनं क्षियंतं ।

उतो अपो द्यां तस्तभ्वांसमहन्निहिं शूर वीर्येण ॥ ५ ॥

गुहा । हितं । गुह्यं । गूळहं । अपऽसु । अपिऽवृतं । मायिनं । क्षियंतं ।

उतो इति । अपः । द्यां । तस्तभ्वांसं । अहन् । अहिं । शूर । वीर्येण ॥ ५ ॥

हे शूरेंद्र गुहा गुहायां हितं निहितं अत एव गुह्यमप्रकाशं गूळं गूढमपीवृतं तिरोहितं । अचिकित्सि रोधानरूपेऽर्थे पुनश्चायस्तिरोधानमयस्त्वप्रतिपादनपराः । अभ्यासे हि भुयानर्थो भवति । यथाहो दर्शनी-याहो दर्शनीयेति । तादृशं मायिनं मायाविनमसुरं क्षियंतं निवसंतं उतो अपि चापो द्यां दिवं च तस्तभ्वांसं स्वसामर्थ्येण संभयंतं इत्यंभुतमहिमसुरं मेघं वा वीर्येण सामर्थ्यभूतेन वक्षेणाहन् । हतवानसि ॥ इह हिंसा-मखीरित्वस्य लङि रूपं ॥ ३ ॥

स्तवा नु त इंद्र पूर्या महान्युत स्त्वाम नूतना कृतानि ।

स्तवा वज्रं बाह्वोरुशंतं स्तवा हरी सूर्यस्य केतू ॥ ६ ॥

स्तव । नु । ते । इंद्र । पूर्या । महानि । उत । स्त्वाम । नूतना । कृतानि ।

स्तव । वज्रं । बाह्वोः । उशंतं । स्तव । हरी इति । सूर्यस्य । केतू इति ॥ ६ ॥

हे इंद्र पूर्या पुरातनानि महानि महानि ते तव कर्माणि नु चित्रं सव । स्त्वाम । उत अपि च नूतनाधु-नातनानि कृतानि कर्माणि स्त्वाम । बाह्वोरुशंतं दीव्यमानं वज्रं सव । स्त्वाम । किंच सूर्यस्य सुषु प्रेरकस्य सुवीर्यस्य वा सूर्यात्मनो वेन्द्रस्य केतू प्रज्ञापकौ हरी एतन्नामकावक्षौ सव । स्त्वाम ॥ हुञ् सुती । तिङां तिङो भवन्तीत्युत्तमवङ्गवचनस्य मध्यमेकवचनादेशः । वङ्गत्वं वंदसीति शपो लुपभावः ॥

हरी नु त इंद्र वाजयंता घृतश्रुतं स्वारमस्वाष्टी ।

वि समना भूमिरप्रधिष्टारंस्त पर्वतश्चित्सरिष्यन् ॥ ७ ॥

हरी इति । नु । ते । इंद्र । वाजयंता । घृतऽश्रुतं । स्वारं । अस्वाष्टी ।

वि । समना । भूमिः । अप्रधिष्ट । अरंस्त । पर्वतः । चित् । सरिष्यन् ॥ ७ ॥

हे इंद्र वाजयंता वेगं कुर्वती ॥ तत्करोतीति लिच् ॥ ते तव हरी एतन्नामकावक्षौ घृतश्रुतं घृतस्रोदकस्य आवधितारं स्वारं मेघध्वनिं नु चित्रमस्वाष्टी ॥ स्वरतिः शब्दकर्मा । पाकं पचतीतिवदेकधातोरनुवादः । लङि रूपं ॥ समना समकाला यदा समना सर्वतो अप्रधिष्ट । गर्जनं मुत्वा ममोपरि बुद्धिर्भवतीति प्रथिताभूत् । तथा पर्वतश्चित् मेघोऽपि सरिष्यन् वर्षणार्थमितस्ततो गमिष्यन् अरंस्त । अरमत ॥ रमतीर्लुङि रूपं ॥

नि पर्वतः साद्यप्रयुच्छन्सं मातृभिर्वावशानो अक्रान् ।

दूरे पारे वाणीं वर्धयंत इंद्रेषितां धमनिं पप्रथन्नि ॥ ८ ॥

नि । पर्वतः । सादि । अप्रयुच्छन् । सं । मातृभिः । वावशानः । अक्रान् ।

दूरे । पारे । वाणीं । वर्धयंतः । इंद्रेषितां । धमनिं । पप्रथन् । नि ॥ ८ ॥

अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् वर्षणे सावधानः पर्वतो मेघो निषादि । नभसि निषल आसीत् । मातृभिरङ्गिर्माध्यमिकाभिर्वाग्भिर्वा संवावशानः सह शब्दं कुर्वाणोऽक्रान् । अक्रमीत् । इतस्ततः संचारमकरोत् ॥ क्रमतेर्बङि बङ्गश्च छंदसीति विकरणाश्च लुक् ॥ दूरे पारेऽतिदूरेऽंतरिक्षे स्थितां वाणीं माध्यमिकां वाचं वर्धयंतः स्तोत्रैः समृद्धां कुर्वतः स्तोतारो मरुतो वेद्रेषितामिंद्रेण प्रेरितां धमनिं शब्दं कुर्वाणां तां वाचं नितरां पप्रथन् । अप्रथयन् ॥

इंद्रो महं सिंधुमाशयानं मायाविनं वृचमस्फुरन्निः ।

अरेजेतां रोदसी भियाने कनिक्रदतो वृष्णो अस्य वज्रात् ॥ ९ ॥

इंद्रः । महं । सिंधुं । आशयानं । मायाविनं । वृचं । अस्फुरत् । निः ।

अरेजेतां । रोदसी इति । भियाने इति । कनिक्रदतः । वृष्णः । अस्य । वज्रात् ॥ ९ ॥

बलवानिंद्रो महं सिंधुं । खंदत इतस्ततः संचरतीति सिंधुर्मेघः । तमाशयानं तमधिष्ठाय शयानं मायाविनं वृचमसुरं । यद्वा सिंधुश्चंदकं । तदधिष्ठाय शयानं वृचं । वृष्णोत्पाकाशमिति वृत्रो मेघः । तं निरस्फुरत् । निरहन् । वृष्णो वर्षकस्त्रास्त्रेन्द्रस्य कनिक्रदतः शब्दं कुर्वाणाद्वज्रास्त्रियाने भयं प्राप्ते रोदसी बावापृथिव्यावरेजेतां । अकंपेतां ॥ दाधर्तिदधर्तीत्यादिना कनिक्रदतशब्दो निपातितः ॥

अरोरवीवृष्णो अस्य वज्रोऽमानुषं यन्मानुषो निजूर्वात् ।

नि मायिनो दानवस्य माया अपादयत्पपिवान्सुतस्य ॥ १० ॥

अरोरवीत् । वृष्णः । अस्य । वज्रः । अमानुषं । यत् । मानुषः । निजूर्वात् ।

नि । मायिनः । दानवस्य । मायाः । अपादयत् । पपिऽवान् । सुतस्य ॥ १० ॥

वृष्णः कामानां वर्षकस्त्रास्त्रेन्द्रस्य वज्रोऽरोरवीत् । मृशं शब्दमकरोत् । कदेत्यपेक्षायामाह । यद्यदा अमानुषं मनुष्याणां रहितं । यद्वा मानुषोऽहं न भवामीत्येवं मन्यमानं तमसुरं मानुषो मनुष्याणां हितकारी यद्वा मतिमानिंद्रो निजूर्वात् । नितरां हिंसात् । जिघांसतीत्यर्थः ॥ जूर्वेतेर्हिंसाकर्मणो सेटि रूपं ॥ सुतस्त्रामिषुतं सोमं पपिवान् पीतवान् मायिनो मायाविनो दानवस्य । दानुर्नाम वृचमाता दानुः शय इत्यादिषु वृष्टत्वात् । तस्त्राः पुत्रस्य वृचस्य माया वचनानि न्यपादयत् । न्यपातयत् । ववाधेति यावत् ॥ १० ॥

पिबापिबेदिंद्र प्रूर सोमं मंदंतु त्वा मंदिनः सुतासः ।

पृणंतस्ते कुक्षी वर्धयन्ति तथा सुतः पौर इंद्रमाव ॥ ११ ॥

पिबंऽपिब । इत् । इंद्र । प्रूर । सोमं । मंदंतु । त्वा । मंदिनः । सुतासः ।

पृणंतः । ते । कुक्षी इति । वर्धयन्तु । इत्या । सुतः । पौरः । इंद्रं । आव ॥ ११ ॥

मूर बलवन् हे इंद्र पिब पिबेत् । अभिवृतमिमं सोमं पिबेव । आदरायैवा वीप्सा । मंदिनो मदकराः
मुतास्तेऽभिषुताः सोमास्त्वा मंदंतु । त्वां मादयंतु ॥ मदं सुखादिषु । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ ते सोमास्ते तव
कुक्षी उदरस्रोमौ पाश्वीं पृणंतः पूरयंतः संतस्त्वां वर्धयंतु । इत्यानेन प्रकारेण पीर उदरपूरकः सुतोऽभिषुतः
सोम इंद्र त्वामाव । तर्पयतु ॥ अवतिसर्पणार्थं स्त्रिंशति रूपं ॥

ने इंद्रार्थभूम विप्रा धियं वनेम ऋतया सपंतः ।

अवस्यवो धीमहि प्रशस्तिं सद्यस्ते रायो दावने स्याम ॥ १२ ॥

ने इति । इंद्र । अपि । अभूम । विप्राः । धियं । वनेम । ऋतया । सपंतः ।

अवस्यवः । धीमहि । प्रशस्तिं । सद्यः । ते । रायः । दावने । स्याम ॥ १२ ॥

हे इंद्र विप्रा मेधाविनो वयं स्वे त्वयि त्वद्बुद्धयेऽभूम । अपि सानुनयप्रश्ने वर्तते । ते तव बुद्धये किं वर्तामहे
इति । ऋतया । ऋतं कर्मफलं । तत्कामनया सपंतस्त्वां परिचरणाख्येन कर्मणा स्पृशंतो वयं धियं त्वद्बुद्धयेन
क्रियमाणं कर्म वनेम । संभजेमहि ॥ वनं यत्र संभज्जी । आशीर्षिंश्चि लिङ्गाशिष्यङ्कुत्यङ्प्रत्ययः ॥ किंच
अवस्यवस्त्वत्तो रश्मिच्छंतः प्रशस्तिं । शस्तिः शंसनं । प्रकृष्टशंसनं सोमं धीमहि । त्वयि निदधीमहि । ततस्ते
त्वदीयस्व रायो धनस्व दावने दानाय पाचभूताः सवः स्याम । इदानीं भवेम ॥

स्याम ते तं इंद्र ये तं ऊती अवस्यव ऊर्जे वर्धयंतः ।

शुष्मिंतं यं चाकनाम देवास्मे रयिं रासि वीरवतं ॥ १३ ॥

स्याम । ते । ते । इंद्र । ये । ते । ऊती । अवस्यवः । ऊर्जे । वर्धयंतः ।

शुष्मिन्ऽतं । यं । चाकनाम । देव । अस्मे इति । रयिं । रासि । वीरवतं ॥ १३ ॥

हे इंद्र ते तपोती ऊत्था प्रणयनेन ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थं स्त्रिंशति रूपं ॥ ये ते तवावस्यवो रक्षाकामा ऊर्जे
हविर्बलममं वर्धयंतो भवन्ति ते तव वयं ते स्याम । त्वदधीना भवेम । देव द्योतमान हे इंद्र शुष्मिंतं
दानभागायाईतया बलवत्तमं यद्वा शत्रूणां शोषयितृतमं यं रयिं चाकनाम । कामयामहे ॥ कनतेः कांत्वर्थं
यद्गुणंतस्त्रिंशति रूपं ॥ वीरवतं पुत्रपौत्रैः सहितं तादृशं रयिमस्ते अस्मभ्यं रासि । देहि ॥

रासि क्षयं रासि मिचमस्मे रासि शर्धे इंद्र मारुतं नः ।

सजोषसो ये च मंदसानाः प्र वायवः पांत्ययणीति ॥ १४ ॥

रासि । क्षयं । रासि । मिचं । अस्मे इति । रासि । शर्धे । इंद्र । मारुतं । नः ।

सजोषसः । ये । च । मंदसानाः । प्र । वायवः । पांति । अयंऽनीति ॥ १४ ॥

हे इंद्र क्षयं । क्षियन्ति निवसंत्वचेति अयो गृहं । तदस्मभ्यं रासि । देहि । तथा मिचं सखायमस्ते अस्मभ्यं
रासि ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥ मारुतं मरुतां देवविशां संबंधि शर्धे बलं नोऽस्मभ्यं रासि । एतेन मरुताम-
प्याबलनं प्रार्थते । ये मरुतः सजोषसः सह प्रीयमाणा मंदंतो मोदमाना वायवो यज्ञं प्रति गंतारः संतो
ऽयसीतिमथे नीयमानं सोमं प्रपांति । प्रकर्षेण पिबन्ति तेषां शर्धे इति समन्वयः । यद्वा ये च वायवोऽये
नीयमानं सोमं पिबन्ति तेषां वायूनां बलं रासि ॥ वायव इति पूजायां बलवचनं । वायुर्ह्यसोमस्त्रायपाति ॥

अंतिबु येषु मंदसानस्तृपत्सोमं पाहि द्रुषदिंद्र ।

अस्मान्सु पृस्त्वा तरुचावर्धयो द्यां बृहद्भिरर्केः ॥ १५ ॥

अंतु । इत् । नु । येषु । मंदसानः । तृपत् । सोमं । पाहि । द्रव्यत् । इंद्र ।

अस्मान् । सु । पृतऽसु । आ । तरुच । अवर्धयः । द्यां । बृहत्ऽभिः । अर्केः ॥ १५ ॥

हे इंद्र येषु तव सहायभूतेषु मरुतु मंदसानो माद्यभवसि ते मरुतो नु क्षिप्रं वंतु । सोमं भवयंतु । इत् एवार्थः । द्रव्यत् ॥ दृढतेरिदं रूपं ॥ आत्मानं दृढीकुर्वन् त्वं तृपत् तर्पयंतमिमं सोमं पाहि । पिब । तच्च शत्रूणां हिंसक हे इंद्र बृहन्निरालवन्निरर्कैरर्वनीधैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं । आ इति चार्थः । तेनास्मान् द्यां च सु सुषु पृतु पशुपुषादिभिरस्मान् अस्मात्पालनेन च दिवमवर्धयः । यद्वा येषु सोमेषु मंदसानो मोदमानो भवसि ते सोमा वंतु । त्वां गच्छंतु । शेषं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

बृहंत इन्नु ये ते तरुचोऽकथेभिर्वा सुममाविवासान् ।

स्तृणानासो बर्हिः पस्त्यावत्स्रोता इदिंद्र वाजमगमन् ॥ १६ ॥

बृहंतः । इत् । नु । ये । ते । तरुच । उकथेभिः । वा । सुमं । आऽविवासान् ।

स्तृणानासः । बर्हिः । पस्त्यऽवत् । त्वाऽजताः । इत् । इंद्र । वाजं । अगमन् ॥ १६ ॥

तच्च आपन्नसारक हे इंद्र ये पुमांसः सुमं सुखकरं त्वामुक्थेः शस्त्रैराविवासान् । परिचरेयुः ॥ विवासतेर्लैव्यडागमः ॥ त एव पुमांसो नु क्षिप्रमविलंबेन बृहंतो महंतो भवन्तीति पूरणः । किंच बर्हिः स्तृणानासो वेषां बर्हिराच्छादयंतो ये त्वां परिचरन्ति ते त्वोता इत् त्वया रक्षिताः संत एव पस्त्यावत् गृहसहितं वाजमगमन् । गच्छन्ति ॥

उयेष्विन्नु शूर मंदसानस्त्रिकंदुकेषु पाहि सोममिंद्र ।

प्रदोधुवच्छ्रुषु प्रीणानो याहि हरिभ्यां सुतस्य पीतिं ॥ १७ ॥

उयेषु । इत् । नु । शूर । मंदसानः । त्रिऽकंदुकेषु । पाहि । सोमं । इंद्र ।

प्रऽदोधुवत् । श्रुषु । प्रीणानः । याहि । हरिऽभ्यां । सुतस्य । पीतिं ॥ १७ ॥

हे शूर बलवन्निद्र उयेषुभूतेषु बल्लसोचशस्त्रवत्सु त्रिकंदुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेष्वाभिन्नविकेष्वाः सु मंदसानो हृष्यन् सोमं पाहि । पिब । ततः प्रीणानः सोमपात्रेण प्रीतो भवन् श्रुषु क्षिप्रं सोमं प्रदोधुवत् ॥ धूम् कंपने । यद्गुणंतस्य शतरि रूपं ॥ पुनःपुनर्धुन्वन् सुतस्याभिषुतस्य पीतिं पानमुद्दिह्य हरिभ्यामश्वाभ्यां युक्तः सन् याहि । गच्छ ॥

धिष्वा शवः शूर येन वृचमवाभिन्धानुमौर्णवामं ।

अपावृणोऽर्ज्योतिरार्याय नि संव्यतः सादि दस्युरिंद्र ॥ १८ ॥

धिष्वा । शवः । शूर । येन । वृचं । अवऽअभिन्नत् । दानुं । और्णऽवामं ।

अप । अवृणोः । ज्योतिः । आर्याय । नि । संव्यतः । सादि । दस्युः । इंद्र ॥ १८ ॥

शूर हे इंद्र शवसादृशं बलं धिष्वा । धारय ॥ दधातेर्लोति बल्लं कंदसीति शपो लुक् । कंदसुमयधेति वा स आर्द्धधातुकत्वादित्तागमः ॥ येन बलेन दानुं दानोः पुचं वृचमौर्णवामं । ऊर्णानामिः कीटविशेष और्णवाम इत्युच्यते । तमिवावाभिन्नत् । बिभेदिष । यद्वा और्ण ऊर्णानामिः । तदामं तत्सदृशमित्यर्थः । ततस्तमोरूपस्य हननादार्थाय कर्मणामनुष्ठाने वनाय कुत्साय राजर्षये वा ज्योतिः प्रकाशकमादित्वमपावृणोः ।

उद्घाटितवानसि । इक्षुः कर्मणामुपपद्यिता स वृषः सञ्चतस्यैव सञ्चपार्श्वे निवादि । त्वया नितरां सन्नो बाधितो वर्तते ॥

सनेम ये तं जतिभिस्तरंतो विष्वाः स्पृध आर्येण दस्यून् ।

अस्मभ्यं तत्त्वाष्टं विश्वरूपमरंधयः साख्यस्य चिताय ॥ १९ ॥

सनेम । ये । ते । जतिऽभिः । तरंतः । विष्वाः । स्पृधः । आर्येण । दस्यून् ।

अस्मभ्यं । तत् । त्वाष्टं । विश्वऽरूपं । अरंधयः । साख्यस्य । चिताय ॥ १९ ॥

सनेम तान्पुत्रवान् संभवेम ये ते तवोतिभिः पाननेर्विष्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः सर्वा विश्वतरंतो हिंसन्तः तत्पार्श्वेकार्यभावेन दस्युनुपपद्यितुं हिंसन्तो भवन्ति । तदस्मभ्यं वशमानय । किं तत् । तदाह । त्वाष्टं त्वष्टुः सुतं विश्वरूपमेतन्नामकमसुरमरंधयः ॥ रथतिर्वशमने ॥ वशमानयः । यद्वा तमसुरमवधीः ॥ रथ हिंसासंराद्धोः । रथिजमोरचीति नुम ॥ इन्द्रस्वाप्त्रमवधीदित्ययमर्थक्षितिरीयके विश्वरूपो वै त्वाष्टः । ते० २. ५. १. इत्यत्र महता प्रबंधेन ॥ ३० ॥ किंच साख्यस्य सखिभावस्यानुपालनाय चिताय महर्षये वशमानयः । यद्वा सनेम ते वयं प्रवृद्धा भवेम ये वयं तव रक्षामिः स्पर्धमानाः प्रया दस्यून् तरंतोऽतिक्रामन्तो भवेम ॥ सनेमेति वृद्धार्थ आबुदात्तः । यथा सनेम मित्रावक्षणा सन्तः । ७. ५२. १. इति । सकर्मकचेत मध्योदात्तः । सनेम वाचं तव । ८. ६१. ४. इति । तरंतः । तू भवन्तरक्षयोः । शतरि रूपं । संज्ञावचनसिद्धतोदात्तः । यथा तरंत इव मंहना । ५. ६१. १०. इति ॥

अस्य सुवानस्य मंदिनस्त्रितस्य न्यबुंदं वावृधानो अस्तः ।

अवर्तयत्सूर्यो न चक्रं भिनवत्लमिंद्रो अंगिरस्वान् ॥ २० ॥

अस्य । सुवानस्य । मंदिनः । त्रितस्य । नि । अर्बुदं । ववृधानः । अस्तरित्यस्तः ।

अवर्तयत् । सूर्यः । न । चक्रं । भिनत् । वत्लं । इंद्रः । अंगिरस्वान् ॥ २० ॥

मंदिनोऽस्य मदकरमिमं सुवानस्य सुतवतस्त्रितस्य तीर्थानमस्कस्य महर्वैर्यं वावृधानः सोमेन वर्धमान इन्द्रोऽर्बुदं । अर्बुनि ददातीत्यर्बुदो मेघः । अगुस्वारस्य रेफश्चांदसः । यद्वा नामैतत् । अर्बुदाख्यमसुरं न्वसः ॥ स्रु हिंसायामित्यस्य स्रुति तिपि वज्रसं कंदसीति विकरस्य लुक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिलोपः ॥ नितरामवधीत् । महांतं चिदर्बुदं नि क्रीमोः पदा । ११. ५१. ६. इत्यादिष्वर्बुदवधः स्पष्टमुक्तः । किंच अंगिरस्वान् अंगिरोभिः सहित इन्द्रोऽवर्तयत् । असुरहननार्थं वज्रमभ्यामयत् । सूर्यो न । यथा सूर्यश्चक्रं भ्यामयति तद्वत् । यद्वा यस्मादसुराग्निघ्ना सूर्यः स्वकीयं रथचक्रं नावर्तयत् । निषेधाधीनोऽत्र नकारः । वर्तयितुं नाशकत्वं तं वचं पक्षीनां प्रमुमसुरं भिनत् । वक्षेणाभिनत् । यद्वा द्विचक्रो हि पूर्वं सूर्यस्य रथः । तत्क्षिपं चक्रमिद्रेणापहतं । सूर्य इति सुपां मुमुनिति वक्षिक्वचनस्य सुः । सूर्यस्य संबन्धप्राप्तं तदेकं वज्रमवर्तयत् । रक्षोहननार्थमभ्यामयत् । तेन वक्षेज् वज्रमभिनत् । नक्षार्थे ॥

अहर्वक्षेषु माध्वदिनसवनेषु तायमानरूपेष्वेष्टावाकस्ताहरहः शस्त्रसंज्ञकमभितष्टेवेति सूत्रं । नूनं सा त इक्षिवा तस्माति शंसनीया । सूचितं च । नूनं सा त इत्वंतमुत्तमं । आ० ७. ४. इति ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिषे दुहीयदिंद्र दक्षिणा मघोनी ।

शिखा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ २१ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिषे । दुहीयत् । इंद्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिखा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ २१ ॥

इ इन्द्र या इक्षिवा इक्षुमुत्साहनं करोतीति इक्षिवा स्तोतृभ्यो देया ते त्वत्संबन्धिनी मघोनी धनवती

अरिचि स्तोत्रे वरं श्रेष्ठमभिमतमर्थं नूनं प्रतिदुहीयत् । इदानीं प्रतिदोग्धि । संपादयतीत्यर्थः । तादृशीं दक्षिणां स्तोत्रभ्योऽस्मभं शिष । प्रयच्छ । किंच भगो भजनीयस्त्वं माति धक् ॥ दहेर्दानार्थस्य लुङि मंथे घसेत्वादिना ज्ञेर्लुक् ॥ नोऽस्मानतिक्रम्यान्विभ्यो दक्षिणां मा दाः । प्रथममस्मभं दत्त्वा पश्चादन्विभ्यो दीयतामित्यर्थः । यद्वा नोऽस्माकं कामान् मा धक् । मा धावीः । अपेक्षितफलदानेन पूरयेत्यर्थः । सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः संतो वयं विदधेऽस्मिन्यस्ते बृहत् प्रभूतं स्तोत्रं वदेम । त्वामुहिष्म जवाम ॥ अथ सा ते प्रतिदुग्धामिति प्रकृत्य वीरो वीरयत्नमिषान् वेतेर्वा स्थातृतिकर्मणो वीरयतेर्वैत्यंतं निबृत्तमनुसंधेयं । नि० १. ७. ॥ ६ ॥ ११ ॥

द्वितीयेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र यो जात इति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं गार्तमदं वैष्टुभमिंद्रं ॥ संबधे निष्केवक्ष्ये निविज्ञानीयस्य पुरस्ताद्यो जात एवेति शंस्येत् । यदि पर्यायानिति खंडे सूचितं । यो जात एवेति निष्केवक्ष्ये । आ० ६. ६. इति ॥ अभिप्रविके तृतीयेऽहनि निष्केवक्ष्ये यो जात एवेति निविज्ञानीयं । सूचितं च । तृतीयस्य त्र्ययमा यो जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ७. ७. इति ॥ विश्वजिति माध्यंदिनसवने मेषावयस्यः स्वशस्त्रे प्राकृतात्सूक्तात्पूर्वं यो जात इति सामसूक्तं शंस्येत् । विश्वजितोऽपि नर इति खंडे सूचितं । सचा मदासो यो जात एवामूरेक इति सामसूक्तानि । आ० ८. ७. इति ॥ अभिष्टुनिष्केवक्ष्ये निविज्ञानमिंद्रं । श्रेणागिरा-भ्यामिति खंडे सूचितं । तिष्ठा हरी इति यो जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥ महाव्रते निष्केवक्ष्ये यो जात एवेति सूक्तं । ऊरू इति खंडे सूचितं । वने न वा यो न्यधायि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान् । ऐ० आ० ५. ३. १. इति ॥ अचेतिहासो बृहदेवतायामुक्तः । संयुज्य तपसात्मानमिंद्रं विध्वज्यहस्पः । अकृष्णत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चिह्नं च ॥ तमिंद्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ । धुनिश्च चुमुरिद्योभौ सायुधा-वभिपेततुः ॥ विदित्वा स तयोर्भावमुषिः पापं चिकीर्षतोः । यो जात इति सूक्तेन कर्मस्थिंद्राण्यकीर्तयत् ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । पुरा किलिंद्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः । गृत्समदोऽपि तचागत्य सदस्यासीत् । दैत्यश्चिंद्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निर्जगामिंद्रो यज्ञान्नृत्समदाकृतिः । स च गृत्समदो वैन्वेन पूजितो यज्ञपाटान्निरगच्छत् । निर्गच्छंतं तमृषिं दृष्ट्वा अयमेवेंद्र इति मन्यमानासमसुराः परिवव्रुः । नाह-मिंद्रसुच्छः किल्विगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान्प्रत्युवाच ॥ अपरे त्वेवं कथयन्ति । गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्ट-मेकाकिनमिंद्रं ज्ञात्वासुराः परिवव्रुः । स इंद्रो गृत्समदरूपेण यज्ञपाटान्निरगच्छ स्वर्गं जगाम । ततोऽसुरा इंद्रो विलंबित इत्यंतःप्रविश्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विंद्रोऽस्मज्जयान्नृत्समदरूपेणास इति तं जगृहः । स तान् नाहमिंद्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच । अयमेवार्थो महामारते प्रपंचितः ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृण्यस्य मूहा स जनास इंद्रः ॥ १ ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । परिऽअभूषत् ।

यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेतां । नृण्यस्य । मूहा । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । जनासो जना हे असुराः यो जात एव जायमान एव सन् प्रथमो देवानां प्रधानमूर्तो मनस्वान् मनस्विनामयगच्छो देवो द्योतमानः सन् क्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा देवान् सर्वान्-न्यागदेवान्पर्यभूषत् । रचकत्वेन पर्ययहीत् ॥ भूष अलंकारे भूवादिः । लङि रूपं । यद्वा सर्वान्वाग्देवान्पर्यभूषत् पर्यमवत् । अत्यक्रामत् ॥ अस्मिन्पक्षे भवतेत्यर्थेन कः । श्रुयुः कितीतीट्प्रतिषेधः ॥ यक्षेद्रूपं शुष्मात् शरी-रात् बलात् रोदसी व्यावापृथिव्यावभसेतां । अभिभीतां ॥ भयस मये । अनुदासीत् । भयस मयविपनयोरिति निबृत्ताः । नि० ३. २१. ॥ अभ्यसेतामवेपितां वा । तथा च मंचांतरं । इमे चित्तव मन्त्रे वेपेति निबृत्ता मही । १. ८०. ११. इति । नृण्यस्य सेनालक्षणास्य बलस्य मूहा महत्त्वेन युक्तः स इंद्रो नाहमिति ॥ अथ निबृत्तः । यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्ययं गृत्समदर्थरचदत्यक्रामदिति वा यक्ष बलाद्वावा-पृथिव्यावप्यभिभीतां नृण्यस्य मूहा बलस्य महत्त्वेन स जनास इंद्र इत्युपेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्नयत्वास्मानसंयुक्ता । नि० १०. १०. इति ॥

यः पृथिवीं व्यथमानामदृह्यः पर्वतान्प्रकुपितं अरम्णात् ।

यो अंतरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तम्भात् जनास इंद्रः ॥ २ ॥

यः । पृथिवीं । व्यथमानां । अदृहत् । यः । पर्वतान् । प्रऽकुपितान् । अरम्णात् ।

यः । अंतरिक्षं । विऽममे । वरीयः । यः । द्यां । अस्तम्भात् । सः । जनासः । इंद्रः ॥ २ ॥

हे जनाः य इन्द्रो व्यथमानां चक्षते पृथिवीमदृहत् । शर्करादिभिर्दृढामकरोत् ॥ दृह दृहि वृद्धौ ॥ यस्य प्रकुपितान् इतस्तत्क्षितिताम्पद्युक्ताम्पर्वतानरम्णात् । नियमितवान् । स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् ॥ अरम्णात् रसु क्रीडायां । अंतर्भावितव्यर्थस्य व्यत्ययेन आप्रत्ययः ॥ यस्य वरीय उन्नतमंतरिक्षं विममे । निर्ममे । विस्तीर्णं चकारित्वर्थः । यस्य द्यां दिवमस्तम्भात् । संभगिदृढामकरोत् ॥ संभु रोधन इति सीवो धातुः ॥ स एवेन्द्रो नाहमिति ॥

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिंधून्यो गा उदाजदपधा वलस्य ।

यो अश्वमनोरंतरग्निं जजान संवृक्समतु स जनास इंद्रः ॥ ३ ॥

यः । हत्वा । अहिं । अरिणात् । सप्त । सिंधून् । यः । गाः । उतऽआजत् । अपऽधा । वलस्य ।

यः । अश्वमनोः । अंतः । अग्निं । जजान । संऽवृक् । समतुऽसु । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ३ ॥

योऽहिं मेघं हत्वा मेघहननं कृत्वा सप्त सर्पणशीलाः सिंधुन् खंदनशीला अपोऽरिणात् । प्रेरयत् । यद्वा सप्त गंगायमुनाद्या मुख्या नदीररिणात् ॥ रीड् सवशे प्रयादिः ॥ यस्य वलस्य वलनामकस्यासुरस्यापधा तत्कर्तृकास्तिरोधानिबद्धा गा उदाजत् । निरगमयत् ॥ अपधा । अपपूर्वाद्धातेरातद्योपसर्गे । पा० ३. ३. १०६ । इति भावेऽङ्प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति पंचम्या आकारः ॥ यश्चाश्वमनोः । अश्रुते व्याप्नोत्यंतरिचमित्यश्वमा मेघः । अत्यंतमुदुरूपयोर्मेघयोरंतरमेघे वैद्युतमग्निं जजान । उत्पादयामास । यस्य समतु । संभक्षयति योज्ज्वलामायुषीति समदः संयामाः । तेषु संवृक् भवति ॥ वृणोतेर्हिसार्थस्य क्तिपि रूपं ॥ स इन्द्रो नाहमिति ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।

श्वघ्नीव यो जिगीवां लक्षमादर्यः पुष्टानि स जनास इंद्रः ॥ ४ ॥

येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासं । वर्णं । अधरं । गुहा । अकरित्यकः ।

श्वघ्नीऽइव । यः । जिगीवान् । लक्षं । आदत् । अर्यः । पुष्टानि । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ४ ॥

येनेद्रेक्षेमैमानि विश्वा च्यवना नक्षराणि भुवनानि कृतानि । स्थिरीकृतानि । यस्य दासं वर्णं शूद्रादिकं । यद्वा दासमुपश्रपयितारमधरं निष्कष्टमसुरं गुहा गुहायां गूढस्थाने नरके वाकः । अकार्षीत् ॥ करोतिर्लुङि मंचे घसेत्यादिना ल्लुङि रूपं ॥ लक्षं लक्षं जिगीवान् ॥ जि जघे । कृसी सन्निटोर्जित्यभ्यासादुत्तरस्य कुलं । दीर्घश्छांदसः ॥ जितवान् योऽर्योऽरिः ॥ पथ्येकवचने छांदसो यणादेशः ॥ श्वघ्नीः संबन्धीनि पुष्टानि समृद्धा-
न्यादत् आदत् । तच्च दृष्टान्तः । श्वघ्नीव । श्वभिर्मुगान् हंतीति श्वघ्नी व्याधः । यथा व्याधो जिघृक्षंतं मृगं परि-
गृह्णाति तद्वत् ॥

यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनं ।

सो अर्यः पुष्टीर्विज इवा मिनाति अदस्मै धत्त स जनास इंद्रः ॥ ५ ॥

यं । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरं । उत । ई । आहुः । न । एषः । अस्ति । इति । एनं ।

सः । अर्यः । पुष्टीः । विजऽइव । आ । मिनाति । अत् । अस्मै । धत्त । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ५ ॥

अपञ्चतो जना घोरं शत्रूणां घातकं यं पृच्छन्ति का कुहं सेति । स इंद्रः कुचं वर्तत इति ॥ सेति । सोऽपि लोपे चेत्पादपूरणमिति सोऽपि गुणः ॥ न क्वचिदसौ तिष्ठतीति मन्यमाना जना एनमिन्द्रमाहुः एव इंद्रो नास्तीति । तथा च मंत्रिर्भद्रो अस्तीति नेम उ ख आह । ८-१००.३. इति । ईमिति पूरणः । स इंद्रो विज इव । इवशब्द एवार्थः । उद्वेजक एव सन् अयोऽरेः संबन्धीनि पुष्टीः पोषकाणि गवाश्चादीनि धनान्यामिनाति । सर्वतो हिनस्ति ॥ मीरुं हिंसायां । मीनातेर्निगम इति ब्रह्मः ॥ तस्मात् अदक्षा इंद्राय धत्त । स इंद्रोऽस्तीति विश्वासमप कुर्वत । यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न दृश्यते तथापि अस्तीति विश्वासं कुर्वत । एवं निर्धारणमहि-
मोपेतः स इंद्रो नाहमिति ॥ ७ ॥

यो रधस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।

युक्तयाव्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इंद्रः ॥ ६ ॥

यः । रधस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नाधमानस्य । कीरेः ।

युक्तयाव्णः । यः । अविता । सुशिप्रः । सुतसोमस्यः । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ६ ॥

यो रधस्य ॥ रध हिंसासंराद्धोः ॥ समृद्धस्य चोदिता धनानां प्रेरयिता भवति । यस्य ह्यस्य च दरिद्रस्य च यस्य नाधमानस्य ॥ नाधृणाधृ याज्योपतापैश्वर्याशीःषु ॥ याचमानस्य कीरेः ॥ करोतिः कीर्तयतेर्वा ॥ स्तोत्रब्रह्मणो ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता । यस्य सुशिप्रः शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन् युक्तयाव्णोऽभिष-
वार्थमुद्यतयाव्णः सुतसोमस्याभिषुतसोमस्य यजमानस्याविता रचिता भवति स एवेन्द्रो नाहमिति । ब्रह्म-
शब्दस्य त्वन्नपरत्वे ह्याद्युदात्तता स्यात् यथा ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरं । ३. ८. २. इति । अयं स्वतोदात्तः
पठ्यत इति नात्रपरः ॥

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य यामा यस्य विश्वे रथासः ।

यः सूर्ये य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इंद्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अश्वासः । प्रदिशि । यस्य । गावः । यस्य । यामाः । यस्य । विश्वे । रथासः ।

यः । सूर्ये । यः । उषसं । जजान । यः । अपां । नेता । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ७ ॥

यस्य सर्वातर्यामितया वर्तमानस्य प्रदिशि प्रदेशेऽनुशासनेऽश्वासोऽश्वा वर्तते । यस्यानुशासने गावः । यस्यानुशासने यामाः । यस्मैऽचेति यामा जनपदाः । यस्याक्षायां विश्वे सर्वे रथासो रथा वर्तते । यस्य वृचं हत्वा सूर्यं जजान । जनयामास । यद्योषसं । तथा मन्त्रः जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः । ३. ३२. ८. इति । यस्य मेघमे-
दनद्वारापां नेता प्रेरकः स इंद्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

यं क्रंदसी संयती विह्वयेते परेऽवर उभयां अमिचाः ।

समानं चिद्वर्धमातस्थिवांसा नाना हवेते स जनास इंद्रः ॥ ८ ॥

यं । क्रंदसी इति । संयती इति संयती । विह्वयेते इति विह्वयेते । परे । अवरे ।

उभयाः । अमिचाः ।

समानं । चित् । रथं । आतस्थिऽवांसा । नाना । हवेते इति । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ८ ॥

यं क्रंदसी रोदसी शब्दं कुर्वीषी मानुषी देवी च द्वे सेने वा संयती परस्परं संगच्छन्तौ यमिन्द्रं विह्वयेते । स्वरथार्थं विविधमाहुयतः । पर उत्कृष्टा अवरेऽधमाद्योभया उभयविधा उभयमाहुयति । समानमिन्द्ररथ-
सदृशं रथमातस्थिवांसा आस्तिती द्वौ रथिनी तमिवेदं गावा पृथक् पृथक् हवेते । आहुयते । यद्वा समानमे-
करथमाहुवाविद्रापी हवेते । यद्वा रथं यजमानैः पृथगाहुयते । तयोरन्यतरः स इंद्रो नाहमिति ॥

यस्माच्च चृते विजयंते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । चृते । विऽजयंते । जनासः । यं । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।

यः । विश्वस्य । प्रतिऽमानं । बभूव । यः । अच्युतऽच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मादृते जनासो जना न विजयन्ते । विजयं न प्राप्तुवन्ति । अतो युध्यमाना युद्धं कुर्वाणा जना अवसे स्वरचणाय यमिन्द्रं हवन्ते । आह्वयन्ति । यश्च विश्वस्य सर्वस्य जगतः प्रतिमानं प्रतिनिधिर्बभूव । यस्याच्युतच्युत् अच्युतानां चयरहितानां पर्वतादीनां व्यावयिता स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

यः शश्वतो मत्सेनो दधानानमन्यमानाञ्छर्वा जघान ।

यः शर्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हिता स जनास इन्द्रः ॥ १० ॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वा । जघान ।

यः । शर्धते । न । अनुऽददाति । शृध्यां । यः । दस्योः । हंता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १० ॥

यो महि महदेनः पापं दधानान् शश्वतो बह्वनमन्यमानान् आत्मानमजानत इन्द्रमपूजयतो वा जनान् शर्वा । शृणाति शश्वन्मेनेति शश्वद्यः । तेनायुधेन जघान ॥ इतिर्लिटि रूपं ॥ यश्च शर्धत उत्साहं कुर्वतेऽनात्मनाय जनान् शृध्यामुत्साहणीयं कर्म नानुददाति । न प्रयच्छति ॥ अनुपूर्वात् जुदान् दाने जीहोत्यादिकः । अभ्यस्तानामादिरिति तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ यश्च दस्योरुपचपयितुः शशोर्हिता घातकः स इन्द्र इत्यादि पूर्ववत् ॥ ॥ ८ ॥

यः शंबरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविंदत् ।

ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः । शंबरं । पर्वतेषु । क्षियन्तं । चत्वारिंश्यां । शरदि । अनुऽअविंदत् ।

ओजायमानं । यः । अहिं । जघान । दानुं । शयानं । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः पर्वतेषु क्षियन्तमिन्द्रभिया बह्वन् संवत्सराम्प्रच्छन्तो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं शंबरमेतन्नामकं मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्सरेऽन्वविंदत् । अन्विष्यालभत । लब्ध्वा च य ओजायमानं ॥ कर्तुः क्वाङ् सलोपश्च ओजसोऽप्सरसो नित्यं । पा० ३. १. ११. २. । इति सकारलोपः ॥ बलमाचरन्तमहिमाहन्तारं दानुं दानवं शयानं शंबरमसुरं जघान इतवान् स इन्द्रो नाहमिति ॥

यः सप्तरश्मिवृषभस्तुविष्मान्वासृजत्सर्तवे सप्त्र सिंधून् ।

यो रौहिणमस्फुरज्जबाहुद्यामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्त्रऽरश्मिः । वृषभः । तुविष्मान् । अवऽअसृजत् । सर्तवे । सप्त्र । सिंधून् ।

यः । रौहिणं । अस्फुरत् । वज्रंऽबाहुः । द्यां । आऽरोहन्तं । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १२ ॥

यः सप्तरश्मिः सप्त्रसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयो वराहवः स्वतपसो विद्युन्महसो धूपयः चापयो गृहमेधाक्षेतीति ये चेमेऽग्निमिविद्विषः पर्जन्याः सप्त्र पृथिवीमभिवर्धति वृष्टिभिः । तै० आ० १. ९. ४-५. । इति तैत्तिरीयारण्यके व्याख्याताः । वृषभो वर्षकस्तुविष्मान् वृद्धिमान्बलवान्वा सप्त्र सर्पणस्वभावान्सिंधून्पः

सर्तवे सरणायावाकजत् । अवसृष्टवान् । यदा गंगायाः सप्त मुख्या नदीरसजत् । यस्य वज्रबाहुः सन् वां दिवमारोहतं रौहिणमसुरमस्फुरत् । जघान ॥ स्फुर स्फुरणे तुदादिः ॥

द्यावां चिदस्मै पृथिवी नमेते शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयंते ।

यः सोमपा निचितो वज्रबाहुर्यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥ १३ ॥

द्यावां चित् अस्मै पृथिवी इति नमेते इति शुष्मात् चित् अस्य पर्वताः भयंते ।

यः सोमपाः निचितः वज्रबाहुः यः वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥ १३ ॥

अस्मा इन्द्राय द्यावा पृथिवी ॥ इतरेतरापेक्षया द्विवचनं प्र मित्रयोर्वहणयोः । ७. ६६. १. इतिवत् ॥ नमेति । स्वयमेव प्रह्वीभवतः ॥ णसु प्रह्वि । कर्मकर्तरि न दुहन्तुनां यक्चिणाविति यक्ः प्रतिषेधः ॥ चिदपि च अखेन्द्रस्य शुष्माद्वात्यर्पता भयंते । बिभ्यति । यः सोमपाः सोमस्य पाता निचितः सर्वैः । यदा अन्येभ्योऽपि देवेभ्यो दृढांगः । वज्रबाहुर्वज्रसदृशबाहुः । यस्य वज्रहस्तो वज्रयुक्तः स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

यः सुन्वंतमवति यः पचंतं यः शंसंतं यः शशमानमूती ।

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः सुन्वंतं अवति यः पचंतं यः शंसंतं यः शशमानं ऊती ।

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमः यस्य इदं राधः स जनास इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः सुन्वंतं सोमाभिषवं कुर्वंतं यजमानमवति । रक्षति । यस्य पुरोडाशादीनि हवींषि पचंतं । यज्ञोती कृतये ॥ सुपां सुलुगिति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ स्वरचाये शस्त्राणि शंसंतं यस्य शशमानमवति । स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति । ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं यस्य वर्धनं वृद्धिकरं भवति । तथा यस्य सोमो वृद्धिहेतुर्भवति । यस्य वेदमस्यदीयं राधः पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति । स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

यः सुन्वते पचते दुध आ चिद्वाजं ददर्षि स किलासि सत्यः ।

वयं ते इन्द्र विश्वहं प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १५ ॥

यः सुन्वते पचते दुधः आ चित् वाजं ददर्षि सः किल असि सत्यः ।

वयं ते इन्द्र विश्वहं प्रियासः सुवीरासः विदथं आ वदेम ॥ १५ ॥

इदानीमृषिः साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति प्रब्रूते । हे इन्द्र यो दुधो दुर्धरः सन् सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरोडाशादिहवींषि पचते यजमानाय वाजमन्नं बलं वाददर्षि । मृशं प्रापयसि स तावृशस्त्वं सत्यो यथार्थभूतो ऽसि । न पुनर्नास्तीति वृद्धियोग्योऽसि । किलेति प्रसिद्धौ । ते तव प्रियासः सुवीरासः कक्ष्याणपुष्पौचाः संतो वयं विश्वह सर्वेष्वहःसु विदथं स्तोत्रमावदेम । ब्रूयाम ॥ ॥ १५ ॥

ऋतुर्वेजिनीति त्रयोदशर्धं द्वितीयं सूक्तं गार्त्समदं । ऋतुः सप्तोनांत्वा त्रिष्टुबित्यनुक्रमशिका । अक्षयं तदसौ इति त्रयोदशी त्रिष्टुप । शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः । इन्द्रो देवता । उक्थे तृतीयसवने ऽच्छावाकशस्त्रेऽस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूचितं च । ऋतुर्वेजिनी नू मर्तो भवा मित्रः । आ० ६. १. इति ॥ दशराशि षष्ठेऽह्नयपि तृतीयसवने ऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं । ऋतुर्वेजिनीति नित्यान्यैकाहिकानि । आ० ८. ४. इति सूचितं ॥

अतुर्जनिभी तस्या अपस्परि मसू जात आविशद्यासु वर्धते ।

तदाहना अभवत्पिपुषी पयोऽंशोः पीयूषं प्रथमं तदुक्थ्यं ॥ १ ॥

अतुः । जनिभी । तस्याः । अपः । परि । मसू । जातः । आ । अविशत् । यासु । वर्धते ।

तत् । आहनाः । अभवत् । पिपुषी । पयः । अंशोः । पीयूषं । प्रथमं । तत् । उक्थ्यं ॥ १ ॥

अतुर्वर्षाख्यः कालो जनिभी सोमस्य जनयिभी जननी भवति । तस्याः परि तस्या जनन्याः सकाशाज्जातः सोमोऽप उदकाणि मधु शीघ्रमाविशत् । यास्वप्सु सोमो वर्धते ता अविशदित्यन्वयः । तस्मादप्सु प्रविष्टत्वात् सोम आहना आहंतव्योऽभिषोतव्यो भवति । आहना इति सकारांतमिदं पदं । तथा च मंचवर्णः । ये ते मदा आहनसो विहायसः । ९. ७५. ५. । इति । या चांयुरूपा सोमलता पयः सारभूतं पिपुषी वर्धयंत्यभवत् ॥ प्याय-
तेर्बिडि क्वथी लिङ्यङोश्चेति पीभावः । वसोः संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् ॥ अंशोः सखाः सोमलतायाः पीयूषं
रसभूतं पय उक्थ्यं प्रशस्त्रं हविरिन्द्रस्य भवति ॥

सधीमा यंति परि बिभ्रंतीः पयो विश्वप्स्याय प्र भरंत भोजनं ।

समानो अध्वा प्रवतामनुषदे यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ २ ॥

सधी । ई । आ । यंति । परि । बिभ्रंतीः । पयः । विश्वऽप्स्याय । प्र । भरंत । भोजनं ।

समानः । अध्वा । प्रऽवतां । अनुऽस्यदे । यः । ता । अकृणोः । प्रथमं । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ २ ॥

सधी । अंचतेर्लुक् ङांदसः । सहस्र सधिरिति सध्रादेशोऽतोदात्तत्वेन निपातितः । सधीचीनाः पय उदकं परि परितो बिभ्रंतीर्विधाणा ईमेता नव आरयंति । सर्वतो गच्छंति । ता नवो विश्वप्स्याय विश्वासा-
मपामाश्रयभूताय समुद्राय भोजनं ॥ भुज्यत इति भोजनं पयः ॥ प्रभरंत । प्रकर्षेण संपादयंति । कुत एतत्
तदाह । प्रवतां प्रवणवतां निम्नगानां पयसामनुषदे ॥ कृत्यार्थं तवैकेकेन्यत्वन इति केन्प्रत्ययः ॥ अनुषदनी-
योऽध्वा मार्गः समान एको हि । यस्ता तानि सोमोत्पादननदीप्रवर्तनादीनि कर्माणि प्रथमं पूर्वमकृणोः ।
अकरोः । स तादृक्प्रहिमोपेतस्त्वमुक्थ्योऽसि । सर्वैः प्रशस्यो भवसि ॥

अन्वेको वदति यद्दाति तदूपा मिनन्तर्दपा एकं ईयते ।

विष्वा एकस्य विनुदस्तिष्ठते यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ ३ ॥

अनु । एकः । वदति । यत् । ददाति । तत् । रूपा । मिनन् । तत्ऽअपाः । एकः । ईयते ।

विष्वाः । एकस्य । विऽनुदः । तिष्ठति । यः । ता । अकृणोः । प्रथमं । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ ३ ॥

यजमानो यद्विदेवेभ्यो ददाति तदेको होतानुवदति । याज्ञापुरोनुवाक्याभ्यां देवताः स्मारयति ।
एकोऽध्वर्यू रूपा पश्चादीनां रूपाणि मिनन् हिंसन् तदपास्तद्विशसनाख्यमपः कर्म यस्य तादृशः सन् ईयते ।
देवयजने सर्वत्र गच्छति । एकस्याध्वर्योर्विष्वा विनुदः सर्वाणि तत्कर्तृकाणि विधेयणरूपाणि कर्मवैगुणानि
तितिष्ठते । तद्योमप्रायश्चित्तकरणेन प्रवृत्ता सहते ॥ गुप्तिज्जिह्वः सन् जमायामिष्यते ॥ तानि हविष्प्रदानादीनि
कर्माणि यस्त्वमकृणोः । अकारयः सः त्वमुक्थ्योऽसि ॥

प्रजाभ्यः पुष्टिं विभजैत आसते रयिमिव पृष्टं प्रभवंतमायते ।

असिन्यन्दैः पितुरसि भोजनं यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ ४ ॥

प्रऽजाभ्यः । पृष्टिं । विऽभजंतः । आसते । रयिंऽइव । पृष्ठं । प्रऽभवंतं । आऽयते ।
असिन्वन् । दंष्ट्रैः । पितुः । अस्ति । भोजनं । यः । ता । अकृणोः । प्रथमं । सः । अस्ति ।

उक्त्यः ॥ ४ ॥

हे इंद्र पृष्टिं त्वया दत्तं पोषकं धनं स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यो विभजंतोऽस्तीतावदस्तीतावदिति विभजनं कुर्वन्तो गृहमेधिन आसते । स्वस्वगृहेषु निवसन्ति । तत्र दृष्टांतः । आयते गृहं प्रत्यागच्छन्तिऽतिथये पृष्ठं धारकं प्रभवंतं बज्रभरणसमर्थं रयिं धनं यथा विभज्य प्रयच्छन्ति तद्वत् । असिन्वन् सेतुबंधादिकं कर्म कुर्वन् लोकः पितुः पालयित्र्या दिवः सकाशादागतं भोजनमुदकं तत्कार्या ओषधीर्दंष्ट्रैर्दंतैरस्ति । भक्षयति । यद्वा असिन्वन् अन्ना-प्रियमाणोऽपि पितुः पालकस्य यजमानस्य संबंधि भोजनं हविलक्षणमन्नं दंष्ट्रैर्दंतैरूपैर्ज्वलैरस्ति । यस्माद्वयो-रित्यादि सिद्धं ॥

अधाकृणोः पृथिवीं संदृशे दिवे यो धीतीनामहिहन्नारिणक्पथः ।

तं त्वा स्तोमेभिरुदभिर्न वाजिनं देवं देवा अजनन्तास्युक्त्यः ॥ ५ ॥

अध । अकृणोः । पृथिवीं । संदृशे । दिवे । यः । धीतीनां । अहिऽहन् । अरिणक् । पथः ।
तं । त्वा । स्तोमेभिः । उदभिः । न । वाजिनं । देवं । देवाः । अजनन् । सः । अस्ति ।

उक्त्यः ॥ ५ ॥

हे इंद्र अध अपि च त्वं दिवे द्योतमानाय सूर्याय पृथिवीं चलितां सतीं दृढीकृत्य संदृशे ॥ नीया-मकृणोः । अकरोः ॥ दृशे विश्वे चेति केन्द्रप्रत्ययांतत्वेन निपातितः ॥ यस्त्वं धीतीनां चलन्तीं नदीनां पथो मार्गानरिणक् । अरेचयः । गंतुं योग्यानकरोरित्यर्थः ॥ रिचिर् विरेचने । खडि सिप । तस्य अरिणादिना लोपः ॥ अहिहन् अहेर्वृचस्य मेघस्य वा इतर्हे इंद्र देवाः सोतारस्तं तादृशं देवं त्वां स्तोमेभिः अरिजनन् । तत्र दृष्टांतः । उदभिर्न वाजिनं । यथा वाजिनमश्वमुदभिर्दक्षैर्वर्धयति तद्वत् ॥ पद्मोमासित्यादि गोदकस्यो-दम्भावः ॥ शेषं सिद्धं ॥ ॥ १० ॥

यो भोजनं च दयसे च वर्धनमाद्रादा शुष्कं मधुमहुदोहिथ ।

सः शेवधिं नि दधिषे विवस्वन्ति विश्वस्यैकं ईशिषे सास्युक्त्यः ॥ ६ ॥

यः । भोजनं । च । दयसे । च । वर्धनं । आद्रात् । आ । शुष्कं । मधुऽकृत् । दुदोहिथ ।

सः । शेवऽधिं । नि । दधिषे । विवस्वन्ति । विश्वस्य । एकः । ईशिषे । सः । अस्ति ।

उक्त्यः ॥ ६ ॥

हे इंद्र यस्त्वं भोजनं । मुच्यत इति भोजनमन्नादि । च दयसे । यजमानेभ्यः प्रयच्छति ॥ दध दानगतिर-चणहिसायहणेपु आत्मनेपदी ॥ किंच वर्धनं वृद्धिकरं धनं वणं वा दयसे । तथानृणांकांडात् शुष्कमनाद्रौ व्रीह्यादिकं मधुमत् मधुररसोपेतं दुदोहिथ । दुग्धत्रागसि ॥ दुहेर्लिटि क्तादिनियमादिङागमः ॥ स तादृशस्त्वं विवस्वति ते परिचरणं कुर्वाणे यजमाने शेवधिं धनसदृशं निदधिषे । निदधासि किं वज्रना । विश्वस्य सर्वस्य वगत एकोऽद्वितीय एव सन् ईशिषे । स्वामी भवसि ॥ ईश ऐश्वर्ये । ईश स इतीडागमः ॥ स इत्यादि सिद्धं ॥

यः पुष्पिणींश्च प्रस्वश्च धर्मणाधि दाने व्यध्वनीरधारयः ।

यश्चासमा अजनो द्युतो दिव उरुर्वी अभितः सास्युक्त्यः ॥ ७ ॥

यः । पुष्पिणीः । च । प्रऽस्वः । च । धर्मेणा । अधि । दाने । वि । अवनीः । अधारयः ।
 यः । च । असमाः । अजनः । दिद्युतः । दिवः । उरुः । ऊर्वान् । अभितः । सः ।
 असि । उक्थ्यः ॥ ७ ॥

हे इंद्र यस्त्वं पुष्पिणीः पुष्पवतीश्च प्रस्वः प्रसूताः प्रसूयमाना वावनीरविचीरोषधीर्दानेऽधि ॥ उपलूयते
 सखाय्यवेति दानं चेत् । अधिकरणे ऋद् ॥ तस्मिन् चैव धर्मेणा सकललक्षणेन कर्मणा व्यधारयः । न्यदधाः ।
 यस्य त्वं दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्त्रासमा विषमा गानाप्रकारा दिद्युतो दीप्तीरजनः । अजनयः । यद्वा दिवो
 नक्षत्राणि ॥ अनेर्लङि व्यत्ययेन शप् ॥ यस्योष्महास्त्वमभितः सर्वत ऊर्वान् महतः प्राणिनिकायान् पर्वतान्वा-
 जनयः । शिष्टं स्पष्टं ॥

यो नार्मेरं सहवसुं निहतवे पृक्षाय च दासवेशाय चावहः ।

ऊर्जयंत्या अपरिविष्टमास्यमुतैवाद्य पुरुकृत्तास्युक्थ्यः ॥ ८ ॥

यः । नार्मेरं । सहऽवसुं । निऽहतवे । पृक्षाय । च । दासऽवेशाय । च । अवहः ।

ऊर्जयंत्याः । अपरिऽविष्टं । आस्यं । उत । एव । अद्य । पुरुऽकृत । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ८ ॥

पुष्कत पुरुषां कर्मणां कर्ता हे इंद्र यस्त्वं नार्मेरं । नृन् मनुष्यान्वारयतीति नृमरः कश्चिदसुरः । तस्यापत्वं
 नार्मेरः । तं सहवसुं । वसुना सह वर्तत इति सहवसुः । असुरनामैतत् । एतन्नामकमसुरं निहतवे ॥ इतिसुमर्थे
 तवेन्द्राययः । तादौ च नितीति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ निहतुं ऊर्जयंत्या बलवत्या वज्रधाराया अपरिविष्टं
 मलादिभिरव्याप्तमास्यमथैवावहः । तमसुरं प्रापयः । यद्वा ऊर्जयंत्याः पिशाचिकाया आस्यं प्रापयः । किमर्थं ।
 पृषाय । तव हविर्लक्षणात्प्रलाभाय । दासवेशाय । दासानां दसूनां वेशाय विनाशाय च । यद्वा अस्माकमन्न-
 लाभाय दस्युविनाशाय च ॥

शतं वा यस्य दश साकमाद्य एकस्य श्रुष्टौ यज्ञं चोदमाविष्य ।

अरज्जौ दस्यूनसमुनद्धभीतये सुप्राप्यौ अभवः सास्युक्थ्यः ॥ ९ ॥

शतं । वा । यस्य । दश । साकं । आ । अद्यः । एकस्य । श्रुष्टौ । यत् । ह । चोदं । आविष्य ।

अरज्जौ । दस्यून । सं । उनप । दभीतये । सुप्रऽअप्यः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ९ ॥

हे इंद्र एकक्षीकाकिनः अष्टस्य वा यस्य ते श्रुष्टौ सुखनिमित्ते तदर्थं शतं दश दश शतानि हरयो वाहनार्थं
 भवन्ति । तथा च मंत्रवर्णः । इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश । ६. ४७. १८. इति । अपि
 च यस्य आ अद्यः सर्वेषां सर्वत उपजीव्यः । न तस्मिन्ने यं नाद्याद्यदिनं नायुरिति हि श्रुतिः । यज्ञ यस्य त्वं चोदं स्तो-
 त्राणां प्रेरकं यजमानमाविष्य । रक्षितवानसि । किंच यस्त्वमरज्जौ रज्जुवर्जिते बंधनान्गरि दस्युपक्षपयितृन्
 दभोतये । दभीतिर्नाम कश्चिद्दृष्टिः । तदर्थं समुनप । हिसितवानसि ॥ उभतेर्हि साकर्मणो लङि व्यत्ययेन अम् ।
 हल्ङादिना सिपो लोपः । अद्यभावश्चांदसः ॥ किंच सुप्राव्यः सुखेन सर्वेष्वपसर्पणीयोऽभवः । शिष्टं सिद्धं ॥

विश्वेदनु रोधना अस्य पौंस्यं ददुरस्मै दधिरे कृन्वे धनं ।

षठ्स्तथा विष्टिरः पंचं संदृशः परि परो अभवः सास्युक्थ्यः ॥ १० ॥

विष्ठा । इत् । अनु । रोधनाः । अस्य । पौंस्यं । ददुः । अस्मै । दधिरे । कृन्वे । धनं ।

षट् । अस्तथाः । विऽस्तिरः । पंचं । संऽदृशः । परि । परः । अभवः । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ १० ॥

विश्वेत् ॥ सुपां सुसुगिति जस आकारः ॥ सर्वा एव रोधना रोधस्वतो नयोऽस्त्रिंशस्य पौंस्त्वं । पुंसो माषः पौंस्त्वं । वीर्यमिति यावत् । अनु तद्वीर्यमनु वर्तते । अस्मा इन्द्राय ददुः । हविर्लक्षणमन्नं यजमानाः प्रयच्छेति । किंच कृत्तवे कर्मणां कर्त्तुं इन्द्राय धनं दधिरे । सर्वे जना धारयति । तथा च मन्त्रः । इन्द्राय याव औषधीकृतापो रयिं रचन्ति वीरयो वनानि । ३.५१.५. । इति । विष्टिरो विस्तीर्णाः षट् षट्संख्याका उर्वीः । तासु बीजं पुषिबी चाहस्य रात्रिस्थापयौषधय इत्येवंरूपाः । ता अस्तभाः । नियमितवानसि । संदृशः । सम्यक् पश्यंतीति संदृशो जनाः । पंच संदृशः पंच जनान् परि सर्वतः परः पारयिता पालयिता वामवः । भवसि । गतमन्यत् ॥ ११॥

सुप्रवाचनं तव वीर वीर्यं यदेकेन क्रतुना विंदसे वसु ।

जातूधिरस्य प्र वयः सहस्वतो या चकर्थे सेंद्र विश्वाऽस्युक्थ्यः ॥ ११॥

सुऽप्रवाचनं । तव । वीर । वीर्यं । यत् । एकेन । क्रतुना । विंदसे । वसु ।

जातूऽस्थिरस्य । प्र । वयः । सहस्वतः । या । चकर्थे । सः । इंद्र । विश्वा । असि । उक्थ्यः ॥ ११॥

वीर बलवान् हे इंद्र तव वीर्यं सामर्थ्यं सुप्रवाचनं । सुदु प्रवचनीयं । सर्वैः स्थापनीयमित्यर्थः । किं तत् । एकेन क्रतुना कर्मणा वसु विंदसे । शत्रूणां धनं लभसे ॥ विद्रु लामे । तुदादिः स्वरितेत् ॥ यद्वा तदीयं धनं स्रोतृभ्रापयसीति यत् तत्प्रशस्वमित्यर्थः । सहस्वतो बलवतो जातूधिरस्य । एतन्नामकः कश्चित् । तस्य वयोऽन्नं प्रादाः । यद्वा जातूधिरस्य । जातु कदाचित् सर्वदा स्थिरस्य सहस्वतो बलवतो यच्चादेः कर्मणः संबंधि वयो हविर्लक्षणमन्नं प्र विंदसे इति समन्वयः । या यागीमान्यन्यानि विश्वा सर्वाणि कर्माणि चकर्थं कृतवानसि । स तादृशस्त्वमुक्थ्यः । सर्वैः प्रशंसनीयो भवसि ॥

अरमयः सरपसस्तराय कं तुर्वीतये च व्य्याय च सुतिं ।

नीचा संतमुदनयः परावृजं प्राधं ओणं अवयन्तास्युक्थ्यः ॥ १२॥

अरमयः । सरऽअपसः । तराय । कं । तुर्वीतये । च । व्य्याय । च । सुतिं ।

नीचा । संतं । उत् । अनयः । पराऽवृजं । प्र । अंधं । ओणं । अवयन् । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ १२॥

हे इंद्र सरपसः । सरणमपः कर्म यासां ताः सरपसः ॥ शकंधादित्वात्पररूपत्वं ॥ ता अपः कं सुखेन तराय तरणायारमयः । अक्कीडयः । किंच तुर्वीतये । तुर्वीतिर्नाम कश्चिद्राजर्षिः । तस्मै व्य्याय च । व्य्यो नाम कश्चित् तस्मै । ताभ्यां सुतिं सरणं प्रत्यरमयः । ती हि जलपुष्पा महानदीं बृहदा तरीतुमसमर्थावासां । ती च त्वया तारितौ । परावृजं । परितः पापानि वृणक्ति दहतीति परावृक् कश्चिद्वृषिः । तमप्सु मयं तथा नीचा नीचं संतमुदनयः । आपश्च ऊर्ध्वं नीतवानसि । किंच अंधं संतं ओणं पंगुं संतं चक्षुर्दानादपंगुकरणाद्योदनयः । किं कुर्वन् । प्रकर्षेण अवयन् । आत्मानं कीर्तिमंतं कुर्वन् । उदनय इति समन्वयः । स इत्यादि सिद्धं ॥

अस्मभ्यं तवसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसुभ्यं ।

इंद्र यच्चिचं अवस्या अनु द्यून्बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १३॥

अस्मभ्यं । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सं । अर्थयस्व । बहु । ते । वसुभ्यं ।

इंद्र । यत् । चिचं । अवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १३॥

वसो सर्वस्य वासक वसुमन्वा हे इंद्र स्रोतृभ्योऽस्मभ्यं तद्वाधो धनं दानाय । उपलक्षणमेतत् । भोगाय च समर्थयस्व । देहि । अस्मान् संगमयेत्यर्थः ॥ अर्थं याचने घुरादिरदंत आत्मनेपदी ॥ ते तव तद्वज्रं प्रभूतं वसुभ्यं ॥

वस्त्रेव वसन् । वस्त्रादित्वात् स्वार्थिको यत् ॥ तादृशं प्रभूतं धनमस्ति खलु । चित्रं चायनीयं यज्ञमनु ब्रून्
अन्वहं ॥ काकाधनोरिति द्वितीया ॥ अवस्थाः । भोग्यमिच्छेः ॥ अंतर्णीतिव्यर्थत्वादकर्मकत्वं । यथा रीदिति ।
स त्वन्यः । हे ह्यत्र कर्मणी उद्देशकर्म च विधेयकर्मात्प्रभूतं । उद्देशकर्मणा सकर्मको भविष्यति । यथा माणवकं
पुत्रीयतीति भाष्य उदाहृतं । पा० ३. १. ८. २. । अवःशब्दाच्छन्दसि परेच्छायां क्वाच् । तदंतस्य ज्येष्ठागमे रूपं ॥
सुवीराः कक्षाण्यपुषपीषाः संतो वयं विदधेऽस्मिन्यज्ञे बृहत् प्रभूतं शस्त्रादिकं वाक्यं वदेम ॥ ॥ १२ ॥

अध्वर्यवो भरतेति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुभमैद्रं । अध्वर्यवो द्वादशेत्यनुकांतं ॥ सूक्तविनियोगो
लैंगिकः । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः शस्त्रयाज्याध्वर्यव इत्येषा । अध्वर्यवो भरतेद्राय सोममिति याज्या
। आ० ६. ४. । इति सूचितं ॥

अध्वर्यवो भरतेद्राय सोममामचेभिः सिंचता मद्यमंधः ।

कामी हि वीरः सदेमस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । भरत । इंद्राय । सोमं । आ । अमचेभिः । सिंचत । मद्यं । अंधः ।

कामी । हि । वीरः । सदे । अस्य । पीतिं । जुहोत । वृष्णे । तत् । इत् । एषः । वष्टि ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतारः । अध्वरं यजमानायेच्छंतः ॥ क्वध्वरपृतनस्त्वर्चि लोप इत्य-
कारलोपः । अत्र यास्कः । अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयत इति । नि० १. ८. ॥ हे
अध्वर्यवः इंद्राय देवाय सोमं हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति भरत । हरत ॥ आमंचितस्यावियमानत्वादिनिघातः ॥
हत्वामचेभिः । अमा सहादंत्यच होवादय इत्यमवाणि चमसाः । तैर्मद्यं मदकरमंधः सोमलक्षणममत्तमासिंचत ।
अपी प्रचिपत । अत्र यास्कः । आ सिंचतामचैर्मदनीयमंधोऽमचं पात्रममा अस्मिन्नदंति । नि० ५. १. । इति ।
वीरः स इंद्रोऽस्य सोमस्य पीतिं पानं प्रति सदे सदेव कामी हि । कामयमानो हि । तस्माद्वृष्णे वष्टिच
इंद्राय सोमं जुहोत । जुहोत ॥ ऊ दानादनयोः । लोटि तप्तनप्तनयनास्येति तवादेशः ॥ एष इंद्रसदित् तदेव
सोमद्रव्यं वष्टि । कामयते ॥

अध्वर्यवो यो अपो वम्रिवांसं वृचं जघानाशन्येव वृक्षं ।

तस्मा एतं भरत तद्वशाय एष इंद्रो अर्हति पीतिमस्य ॥ २ ॥

अध्वर्यवः । यः । अपः । वम्रिऽवांसं । वृचं । जघान । अशन्याऽइव । वृक्षं ।

तस्मै । एतं । भरत । तत्ऽवशाय । एषः । इंद्रः । अर्हति । पीतिं । अस्य ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः य इंद्रोऽप उदकानि वम्रिवांसमावृत्य स्थितं वृचं । वृणोत्याकाशमिति वृचो मेघः । तं मेघं
वक्षेण जघान । हतवान् । अशन्येव । यथाशन्या वैशुतापिना वृचं दहति तद्वत् । तस्मै तद्वशाय सोमकामाय
तस्मा इंद्रायितं सोमं भरत । उत्तरवेदिं प्रति हरत । एष इंद्रोऽस्य सोमस्य पीतिं पानमर्हति ॥

अध्वर्यवो यो दृभीकं जघान यो गा उदाजदप हि वलं वः ।

तस्मा एतमंतरिक्षे न वातमिद्रं सोमैरोर्णुत जूर्न वस्त्रैः ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । यः । दृभीकं । जघान । यः । गाः । उत्ऽआजत् । अपः । हि । वलं । वरिति वः ।

तस्मै । एतं । अंतरिक्षे । न । वातं । इंद्रं । सोमैः । आ । ऊर्णुत । जूः । न । वस्त्रैः ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः य इंद्रो दृभीकं । सर्वान्विदारयति मिथं करोतीति दृभीको नामासुरः । तमसुरं जघान ।
यद्य वसासुरेण निषज्जा गा उदाजत् । निरगमयत् । ततश्च तमेव वसमसुरं अपवः । अपावृणोत् । हिंसितवा-

नित्यर्थः ॥ वृणोतेर्बुद्धिं मन्त्रे घसेत्यादिना वृर्बुद्धिः । हलङ्यादिना तिपो लोपः ॥ तस्मा इन्द्राधितं सोममंतरिक्षे वातं न वातमिव धाराभिर्व्याप्तं कुरुत । तदेवाह सोमैरिन्द्रमा ऊर्णुत । सर्वत आच्छादयत ॥ ऊर्णुन् आच्छादने । आदादिकः । लोटि रूपं ॥ तत्र दृष्टान्तः । जूर्न जीर्णो यथा वस्त्रैरंगमाच्छादयति तद्वत् ॥

अध्वर्यवो य उरणं जघान नव चखांसं नवतिं च बाहून् ।

यो अर्बुदमव नीचा बबाधे तमिन्द्रं सोमस्य भृथे हिनोत ॥४॥

अध्वर्यवः । यः । उरणं । जघान । नव । चखांसं । नवतिं । च । बाहून् ।

यः । अर्बुदं । अव । नीचा । बबाधे । तं । इन्द्रं । सोमस्य । भृथे । हिनोत ॥४॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रो नव नवतिं च एकोनशतं बाहून् चखांसं ॥ घट्टेरिदं रूपं । यद्वा खनतेः क्लृप्तौ रूपं । निलोपः । क्वांसं रूपं ॥ सर्वस्य दर्शयंतं । यद्वा आत्मनो देहे निखातवतमुरणमेतन्नामकमसुरं जघान । यस्मादुदमेतन्नामकमसुरं च नीचाधोमुखं कृत्वावबबाधे । तमेनमिन्द्रं सोमस्य भृथे सोमं बिभ्रति पात्रे हिनोत । वर्धयत । यद्वा सोमस्य भृथे भरणे संपादने सति हिनोत । स्तोत्रेः प्रीणयत ॥ हि गतिवृद्धोः । स्वादिः ॥

अध्वर्यवो यः स्वश्रं जघान यः शुष्णमशुषं यो व्यंसं ।

यः पिप्पुं नमुचिं यो रुधिक्रां तस्मा इन्द्रायांधसो जुहोत ॥५॥

अध्वर्यवः । यः । सु । अश्रं । जघान । यः । शुष्णं । अशुषं । यः । विऽअंसं ।

यः । पिप्पुं । नमुचिं । यः । रुधिऽक्रां । तस्मै । इन्द्राय । अंधसः । जुहोत ॥५॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रोऽश्रं । अश्राति भक्षयति प्राणिजातमिति । यद्वा अश्रुते स्वतेजसा सर्वं व्याप्नोतीत्यश्रः कश्चिदसुरः । तमसुरं सु सुषु जघान । अशुषं केनाश्रशोषणीयं शुष्णमसुरं यश्च तमसुरं व्यंसमंसहीनं कृत्वा जघान । यश्च पिप्पुं तेजसा जगद्वाप्य वर्तमानमेतन्नामकमसुरं नमुचिमसुरं जघान यश्च । तैत्तिरीयके नमुचिमसुरं नालभतेति प्रकृत्य केनेन शिर उदवर्तयदित्येतेन वाक्यसंदर्भेण नमुचिवधः प्रपंचितः । तथा मन्त्रश्च । अपां केनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः । ८. १४. १३. इति । रुधिक्रामेतन्नामकमसुरं यश्च जघान । तस्मा इन्द्रायांधसो हविलक्षणाव्यन्त्राणि जुहोत । जुहुत ॥

अध्वर्यवो यः शतं शंबरस्य पुरो बिभेदाशमनेव पूर्वीः ।

यो वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रमपावपद्भरता सोममस्मै ॥६॥

अध्वर्यवः । यः । शतं । शंबरस्य । पुरः । बिभेद । अशमनाऽइव । पूर्वीः ।

यः । वर्चिनः । शतं । इन्द्रः । सहस्रं । अपऽअवपत् । भरता । सोमं । अस्मै ॥६॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रः शंबरस्य मायाविनोऽसुरस्य पूर्वीः पुरातनीः शतं पुरः पुरीररमनेव अशमनसदृशेन वज्रेण बिभेद । यद्येन्द्रो वर्चिनः ॥ वर्च दीप्ती । गमेरितिः । ७. ४. ६. इति विधीयमान इनिर्वज्रवचनान्द-
क्याद्वति । यद्वा नामितत् । तस्मासुरस्य शतं सहस्रमेतत्संख्याकानपरिमितान्वीरान् पुत्रानपावपत् । युगपदेव भूम्यामपातयत् । तथा च मन्त्रवर्षः । शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हथो अप्रथमसुरस्य वीरान् । ७. ९९. ५. इति । अस्मा इन्द्राय सोमं भरत ॥ ॥१३॥

अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्या उपस्थेऽवपज्जघन्वान् ।

कुत्सस्यायोरतिथिग्वस्य वीराव्यवृणुभरता सोममस्मै ॥७॥

अध्वर्यवः । यः । शतं । आ । सहस्रं । भूम्याः । उपऽस्थे । अवपत् । जघन्वान् ।
कुत्सस्य । आयोः । अतिथिऽवस्य । वीरान् । नि । अवृणक् । भरत । सोमं । अस्मै ॥ ७ ॥

हे अध्वर्यवो जघन्वान् पूर्वं शत्रून् हतवान् य इन्द्रः शतं सहस्रममुरान् भूम्या उपस्थ उत्तंगेऽवपत् ।
एकेकेन प्रकारेणापातयत् । किंच यः कुत्सस्वितन्नामकस्य राजर्षेः । आयोः पीरुरवसस्य राजर्षेः । अतिथिम्बस्य
दिवोदासस्य । एतेषां चयाणां वीरानभिगंतुमिति द्वंद्विनः शुष्णादीनमुरान् न्यवृणक् । वृणक्तिर्हिंसाकर्मा ।
अवधीत् । तथा च मंत्रवर्णः । त्वं कुत्सं शुष्णहृत्पेष्वाविधारंधयोऽतिथिम्बाय शंबरं । १. ५१. ६. इति । तादृ-
शयिंद्राय सोमं भरत ॥

अध्वर्यवो यन्नरः कामयाध्वे शुष्टी वहंतो नशथा तदिद्रे ।
गभस्तिपूतं भरत श्रुतायेन्द्राय सोमं यज्यवो जुहोत ॥ ८ ॥
अध्वर्यवः । यत् । नरः । कामयाध्वे । शुष्टी । वहंतः । नशथ । तत् । इद्रे ।
गभस्तिऽपूतं । भरत । श्रुताय । इन्द्राय । सोमं । यज्यवः । जुहोत ॥ ८ ॥

नरः कर्मणां भेतारो हे अध्वर्यवः यदभिलषितमर्थं कामयाध्वे ॥ कामयतेल्लेख्यडागमः ॥ शुष्टी क्षिप्रमिद्रे
सोमं वहंतः प्रापयंतो यूयं तदभिलषितं फलं नशथ । प्राप्तुम् । श्रुताय लोके प्रसिद्धयिंद्राय गभस्तिपूतं हस्ताभ्यां
मंजनादोहनादिभिः शोधितं सोमं भरत । उत्तरवेदिं प्रति हरत । ततो यज्यवो यागं कुर्वाणा हे अध्वर्यव
आहृतं सोममिंद्राय जुहोत । जुहुत । अग्नी प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः कर्तेना शुष्टिमस्मै वने निपूतं वन उन्नयध्वं ।
जुषाणो हस्त्यमभि वावशे व इन्द्राय सोमं मदिरं जुहोत ॥ ९ ॥
अध्वर्यवः । कर्तेन । शुष्टिं । अस्मै । वने । निऽपूतं । वने । उत् । नयध्वं ।
जुषाणः । हस्त्यं । अभि । वावशे । वः । इन्द्राय । सोमं । मदिरं । जुहोत ॥ ९ ॥

हे अध्वर्यवः अस्मा इन्द्राय सोमं शुष्टिं मुखकरं कर्तेन । कुर्वत ॥ करोतेर्लोपि वज्रलं छंदसीति विकरणस्य
लुक् । तप्तगप्तगयनाच्चेति तनवादेशः । आमंचितस्याविक्रमान्नास्त्र निघातः ॥ किंच वने संभजनीये वन
उदके निपूतमाप्यायनेन शोधितं सोममुन्नयध्वं । ऊर्ध्वं नयत । यद्वा वने तद्विकारे चमसे निपूतं दशापविषेण
शोधितं सोमं वने चमस उन्नयध्वं । जुषाणः प्रीयमाणः स इन्द्रो वो युष्माकं हस्त्यं हस्ताभ्यामभिषुतं सोम-
मभिवावशे । कामयते ॥ वशं कांती । यद्गुणगंतस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥
मदिरं मदकरमिमं सोममिंद्राय जुहोत । इन्द्रोद्देशेनाग्नी प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः पयसीधर्यथा गोः सोमेभिरीं पूणता भोजमिद्रे ।
वेदाहमस्य निभृतं म एतद्विस्संतं भूयो यजतश्चिकेत ॥ १० ॥
अध्वर्यवः । पयसा । ऊर्ध्वः । यथा । गोः । सोमेभिः । ई । पूणत । भोजं । इद्रे ।
वेदं । अहं । अस्य । निऽभृतं । मे । एतत् । दिस्संतं । भूयः । यजतः । चिकेत ॥ १० ॥

हे अध्वर्यवः यथा गोरूधः पयसा पूर्णं तद्वदीमेनं भोजं फलस्य दातारं रक्षितारं चेंद्रं सोमेभिः सोमेः
पूणत । पूरयत । मे मदीयस्य सोमस्य निभृतं गूढं सुखसाधनस्वभावमहमेव वेदं । जानामि । इति पूर्वं न
परस्मै कथितं । तथापि युष्मभ्यं ब्रवीमीत्स्वित् । दिस्संतं सोमं दातुमिच्छंतं यजमानं यजतो यष्टव्य इन्द्रो भूयो

ऽतिशयेन चिकेत ॥ दित्संतं । बुदान् दाने । इच्छायां सन् । सनि मीमाञ्चित्याकारस्य इसादेशः । अच लोपोऽभ्यासस्त्वभ्यासलोपः । सः स्वार्धधातुक इति सकारस्य तत्वं ॥

अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा ।

तमूर्देरं न पृणता यवेनेद्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु ॥११॥

अध्वर्यवः । यः । दिव्यस्य । वस्वः । यः । पार्थिवस्य । क्षम्यस्य । राजा ।

तं । ऊर्देरं । न । पृणत । यवेन । इन्द्रं । सोमेभिः । तत् । अणः । वः । अस्तु ॥११॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रो दिव्यस्य ब्रह्मलोकार्हेस्य वस्वो वसुनो राजा भवति । यश्च पार्थिवस्य । पृथिवीशब्देन विस्तीर्णमंतरिक्षमुच्यते । तत्रत्यं धनं पार्थिवं । तस्य राजा । यश्च क्षम्यस्य । क्षमा भूमिः । तत्रत्यं धनं क्षम्यं । तस्य च राजा भवति । तमेवंविधमिन्द्रं सोमेभिः सोमैः पृणत । पूरयत । तच्च वृष्टांतः । ऊर्देरं न । ऊर्ध्वं दीर्घमूर्देरं कुसुलं । यथा यवेन तत्पूणं तद्वदिन्द्रं पूरयतेति । तादृशं सोमादिमिन्द्रोदरपूरणलक्षणमपः कर्म वो बुष्माकमसु ॥

अस्मभ्यं तवसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसुथ्यं ।

इन्द्र यच्चिचं अश्वस्या अनु द्यून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥१२॥

अस्मभ्यं । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सं । अर्थयस्व । बहु । ते । वसुथ्यं ।

इन्द्र । यत् । चिचं । अश्वस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥१२॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥१४॥

प्र घा न्वस्येति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं गार्त्समदं वैद्युभमिन्द्रं । अत्रानुक्रमणिका प्र घ दशेति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि निष्केवस्त्रे बीणि सूक्तानि । तत्रेदं द्वितीयं । षष्ठ्येति खंडे सूचितं । इन्द्रं याह्युप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवस्त्रं । आ० ८. १. इति ॥ त्र्येकमामके निष्केवस्त्रे प्र घा न्वस्येति सूक्तमुखीया । उशनःसोमे सूचितं । अर्थमा मनुषो देवताता प्र घा न्वस्य महतो महानि । आ० ९. ५. इति ॥

प्र घा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचं ।

चिकदुकेष्वपिबत्सुतस्यास्य मदे अहिमिन्द्रो जघान ॥१॥

प्र । घ । नु । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्य । करणानि । वोचं ।

चिऽकदुकेषु । अपिबत् । सुतस्य । अस्य । मदे । अहिं । इन्द्रः । जघान् ॥१॥

गृत्समदो ब्रूति । महतो बलवतः सत्यस्य सत्यसंकल्पस्यास्त्रिन्द्रस्य सत्यानि यथार्थानि महानि महानि करणान्यस्त्रिन्द्रं सूक्ते वक्ष्यमाणानि कर्माणि नु अथ प्रवोचं । प्रकर्षेण ब्रवीमि ॥ वच परिभाषणे । खंदसि लुङ्लुङ्गि इति वर्तमाने लुङि अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ् । वच उम् ॥ घेति प्रसिद्धी । कानि तानि उच्यते । चिकदुकेषु व्योतिर्गौरायुरिष्वेव रूपेष्वाभिप्रविकेष्वहःसु सुतस्याभिपुतं सोममिन्द्रोऽपिबत् । ततः पीतस्यास्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते सतीन्द्रोऽहिं वृचमसुरं जघान । हतवान् ॥

अवंशे द्यामस्तभायबृहन्तमा रोदसी अपृणदन्तरिक्षं ।

स धारयत्पृथिवीं पप्रथच्च सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥२॥

अव॑ंशे । छां॑ । अ॒स्त॒भा॒य॒त् । बृ॒ह॒तं॑ । आ॑ । रोद॑सी इति । अ॒पृ॒ण॒त् । अ॒न्तरि॑क्षं ।
सः॑ । धा॒र॒य॒त् । पृ॒थि॒वीं॑ । प॒प्र॒थ॒त् । च॒ । सोम॑स्य । ता॑ । म॒दे॑ । इ॒न्द्रः॑ । च॒का॒र ॥ २ ॥

अव॑ंश आकाशे यां द्योतमानं सूर्यं बुभुक्षोक्तं वास्तमायत् । इन्द्रोऽसम्भात् । अ॒न॒व॒ल॒ब॒न॒स्य॑ तस्यावस्थापनम-
करोदित्यर्थः ॥ संमु॑ इति सौचो धातुः प्रयादिः । लङि व्यत्ययो बज्रसमित्यहावपि शायजादेशः ॥ बृ॒ह॒तं॑
महदन्तरिक्षं रोदसी यावापृथिव्यौ चापृणत् । स्वतेजसा पूरितवान् । किंच स इन्द्रः पृथिवीं विस्तीर्णा भूमिं
धारयत् । अधारयत् । तथा पप्रथत् । एनां भूमिमप्रथयत् ॥ प्रथ॑ प्रख्याने । अ॒न्त॒र॒क्ष॒स्य॑ लुङि चङि कृपं । चङ्य-
न्तरस्यामिति मध्योदात्तत्वं ॥ सोमस्य मदे हर्षे संजाते सति तानीमानि कर्माणीन्द्रश्चकार ॥

स॒द्यै॒व॒ प्रा॒चो॒ वि॒ मि॒मा॒य॒ मानै॒र्वज्रै॑ण॒ खान्य॑तृण॒न॒दीनां॑ ।
वृ॒था॑सृज॒त्प॒थि॒भिर्दी॒र्घ्या॒थैः॑ सोम॑स्य॒ ता॑ म॒द् इ॒न्द्रश्च॑कार ॥ ३ ॥
स॒द्य॑ऽइव । प्रा॒चः॑ । वि॒ । मि॒मा॒य॒ । मानैः॑ । वज्रै॑ण । खानि॑ । अ॒तृ॒ण॒त् । न॒दीनां॑ ।
वृ॒था॑ । अ॒सृ॒ज॒त् । प॒थि॑ऽभिः । दी॒र्घ्या॒थैः॑ । सोम॑स्य । ता॑ । म॒दे॑ । इ॒न्द्रः॑ । च॒का॒र ॥ ३ ॥

सद्यै॒व॒ यथा॑ यज्ञगृहान्मानिः षट्त्रिंशत्प्रक्रमप्राचीत्येवंकृपैः परिमाणीः प्राक्प्रवक्ष्यान् कुर्वन्ति तद्वत् सिंधून्
लोकान्वागृज्ज्वा मानिः परिमाणीः प्राचः प्राक्पुखान्विमिमाय । इन्द्रो विशेषेण निर्मितवान् । तथा नदीनां
खानि निर्गमनद्वाराणि वज्रेण चातृणत् । अखनत् ॥ तृदि हिंसागादरयोः । ब॒धा॒दि॑ । लङ् ॥ तथा च म॒चः॑ ।
इ॒न्द्रो॑ अ॒स्मां॑ अ॒र॒द॒द॒व॒ज्रा॒जः॑ । ३. ३३. ६. । इति । तथा दी॒र्घ्या॒थैर्ब॒ज्र॒कालं॑ गतञ्चैः पथिभिर्मार्गैर्वृथासृजत् ।
अनायासेन ता नदीः सृष्टवान् । सोमस्येति सिद्धार्थ इति ॥

स॒ प्र॒वो॒ऽहृ॒न्प॒रि॒ग॒त्या॑ द॒भी॒ते॒र्वि॒श्व॑म॒धा॒गा॒यु॒धमि॒द्धे॒ अ॒मौ॑ ।
सं॑ गो॒भिर॑श्चै॒रसृ॒ज॒द्रथे॑भिः सोम॑स्य॒ ता॑ म॒द् इ॒न्द्रश्च॑कार ॥ ४ ॥
सः॑ । प्र॒ऽवो॒ऽहृ॒न् । प॒रि॒ऽग॒त्य॑ । द॒भी॒तेः॑ । वि॒श्वं॑ । अ॒धा॒क् । आ॒यु॒धं । इ॒द्धे॑ । अ॒मौ॑ ।
सं॑ । गो॒भिः॑ । अ॒श्वैः॑ । अ॒सृ॒ज॒त् । रथे॑भिः । सोम॑स्य । ता॑ । म॒दे॑ । इ॒न्द्रः॑ । च॒का॒र ॥ ४ ॥

प्राक्लिख चुमुरिधुनिप्रभृतयोऽसुरा दभीतिः पुरं संबध्य परिगृह्य तस्मात्पुरात्तिरगुरिति कथा । स इन्द्रो
दभीतिः । दभीतिर्नाम कश्चिद्राजर्षिः । तस्य प्रवोऽहृन् प्रवोहृन् ॥ सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वं ॥ प्रकर्षेण तं दभी-
तिं बहूतस्त्राणसुरान् मध्ये मार्गं परिगत्य तेषां विश्वं सर्वमायुधमिद्धेऽमौ दीप्यमाने वज्रावधाक् । अधाचीत् ॥
दहेर्लुङि म॒चं घ॒से॒त्वादि॒ना॒ वृ॒र्षुक् ॥ प॒श्चा॒त्तं॑ दभीतिं गोभिरश्वै रथेभी रथेभ्य समसृजत् । संयोजितवान् ।
सोमस्यादि सिद्धमिति ॥

अतिमूर्तिनाम्ब्येकाहे महत्त्वतीये सूक्तमुखीया । अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं । स ईं महीं धुनिमेतोररम्णात्
। आ० ९. ८. । इति ॥

स॒ ईं॑ म॒हीं॑ धु॒नि॒मे॒तो॒र॒र॒म्णा॒त्सो॑ अ॒ज्ञा॒तृ॒न॒पा॒र॒य॒त्स्व॒स्ति॑ ।
त॒ उ॒त्सा॒य॒ र॒यि॒म॒भि॒ प्र॒ त॒स्युः॑ सोम॑स्य॒ ता॑ म॒द् इ॒न्द्रश्च॑कार ॥ ५ ॥
सः॑ । ईं॑ । म॒हीं॑ । धु॒निं॑ । ए॒तोः॑ । अ॒र॒म्णा॒त् । सः॑ । अ॒ज्ञा॒तृ॒न् । अ॒पा॒र॒य॒त् । स्व॒स्ति॑ ।
ते॒ । उ॒त्ऽसा॒य॒ । र॒यिं॑ । अ॒भि॒ । प्र॒ । त॒स्युः॑ । सोम॑स्य । ता॑ । म॒दे॑ । इ॒न्द्रः॑ । च॒का॒र ॥ ५ ॥

स इन्द्र ईमेनां महीं महतीं धुनिं । धुनोति स्तोतृणां पापानीति धुनिः परूष्णी नदी । तामेतोः ॥ ईश्वरप-
दासंनिधानेऽपि तोसुन्प्रत्ययः । पा० ३. ४. १३. ॥ ऋषीणां गमनार्थमरम्भात् । उपाश्रमयत् । महाजलां नदीम-
ल्पोदकामकरोदित्यर्थः । ततः स इन्द्रोऽस्नातृन् स्नातुमशक्तान् तरणासमर्थानुषीन् स्वस्ति चेमेणापारयत् । ते
महर्षय उक्त्वाय तां नदीमुत्तीर्य यं रयिमपेक्ष्य गच्छति तं रयिमभिलक्ष्य प्रतस्थुः । प्रतस्थिरे । शिष्टं सिद्धं ॥ १५ ॥

सोदैचं सिंधुमरिणान्महित्वा वज्रेणान् उषसः सं पिपेष ।

अजवसो जविनीभिर्विवृश्चन्तोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥ ६ ॥

सः । उदैचं । सिंधुं । अरिणात् । महिऽत्वा । वज्रेण । अनः । उषसः । सं । पिपेष ।

अजवसः । जविनीभिः । विऽवृश्चन् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ६ ॥

स इन्द्रः सिंधुं प्राञ्चं संतं महित्वा स्वकीयेन महिम्नोदैचमरिणात् । उदङ्मुखमकरोत् ॥ सिंधुश्चन्द्रोदसि
पुल्लिङ्गः ॥ उषस उषोदेव्या अनः शकटं वज्रेण संपिपेष । चूर्णीचकार । एतच्च दिवसिष्टा दुहितरं । ४. ३०. ९. ।
इत्येव स्पष्टं वक्ष्यते । किं कुर्वन् । अजवसो जवहीना दुर्बलाः सेना जविनीभिर्विवयुक्ताभिः सेनाभिर्विवृश्चन् ।
विशेषेण भिन्दन् । पिपेषेति समन्वयः ॥ औत्रशू केदने । शतरि ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । शिष्टं स्पष्टं ॥

स विद्धां अपगोहं कनीनामाविर्भवन्नुदतिष्ठत्परावृक् ।

प्रति श्रोणः स्थाद्व्यनगंचष्ट सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥ ७ ॥

सः । विद्वान् । अपऽगोहं । कनीनां । आविः । भवन् । उत् । अतिष्ठत् । पराऽवृक् ।

प्रति । श्रोणः । स्थात् । वि । अनक् । अचष्ट । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ७ ॥

पुरा किल कन्यकाश्चतुर्हीनं पादहीनं परावृजं जिघृक्षुमृषिं दृष्ट्वाभिदुद्रुवुः । ततः स ऋषिरिन्द्रं सुत्वा चक्षुः
पादं च लेभे । तदेतदाह । कनीनां कन्यकानामपगोहमपगोहनं तिरोभावं विद्वान् परावृगृधिराविर्भवन् सर्वेषां
प्रत्यक्षो भवन् उदतिष्ठत् । श्रोणः पूर्वं पंगुरिदानीमिन्द्रस्य गसादाद्विभ्रजानुक्ताः कन्याः प्रति स्थात् । पूर्वमंधो
ऽधुना चक्षुर्लोभाद्व्यचष्ट । ताः कन्यका विशेषेण पश्यति स्म । तानीमानि कर्माणि स इन्द्रश्चकार ॥

भिन्नद्वलमंगिरोभिर्गृणानो वि पर्वतस्य दृंहितान्यैरत् ।

रिणग्रोधांसि कृचिमाण्येषां सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥ ८ ॥

भिन्नत् । वलं । अंगिरःऽभिः । गृणानः । वि । पर्वतस्य । दृंहितानि । ऐरत् ।

रिणक् । रोधांसि । कृचिमाणि । एषां । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ८ ॥

अंगिरोभिर्गृणानः सूयमानः स इन्द्रो वलं वलनामकमसुरं भिनत् । अभिनत् । तथा गवां निरोधकस्य
पर्वतस्य दृंहितानि शिलाभिर्दृढीकृतानि द्वाराणि शैरत् । उद्घाटितवान् । तदेवाह । एषां पर्वतानां कृचिमाणि
क्रियया निर्वृत्तानि रोधांसि निबद्धानि द्वाराणि रिणक् । उदघाटयत् । गतमन्यत् ॥

अतिमूर्तिनाम्येकाहि निष्केवत्ये सूक्तमुखीया स्वप्नेनेत्येषा । सूचितं । स्वप्नेनाभ्युषा चुमुरिं धुनिं चेति
सूक्तमुखीया । आ० ९. ८. । इति ॥

स्वप्नेनाभ्युषा चुमुरिं धुनिं च जघंश्च दस्युं प्र दभीर्तिमावः ।

रंभी चिदच विविदे हिरण्यं सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥ ९ ॥

स्वप्नेन । अभिऽउषं । चुमुरिं । धुनिं । च । जघंश्च । दस्युं । प्र । दभीर्तिं । आवः ।

रंभी । चित् । अच । विविदे । हिरण्यं । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ९ ॥

स त्वं दक्षं सर्वस्वोपचयितारं पुमुरिं धुनिं च एतन्नामानावसुरौ स्वप्नेन दीर्घनिद्रयाभ्युष्य संयोज्य जघंश्च । हतवानसि । ततस्ताभ्यां युध्यमानं दभोतिं राजर्षिं प्रावः । रक्षितवानसि । तथा च मंचवर्षः । त्वं नि दक्षं पुमुरिं धुनिं चास्वापयो दभोतये सुहंतु । ७. १९. ४. इति ॥ आवः । अवति रक्षणार्थस्य लटि सिपि रूपं ॥ रंभी चित् वेचधारी चास्य दीवारिकोऽचास्मिन्नुद्वे तयोरसुरयोर्हिरण्यं धनं विविदे । लेभे ॥ विद्रु लामे स्वरितेत् । तानोमानि कर्माणि सोमस्य मदे सति चकारेति ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिद्रु दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥१०॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥१०॥

एषा अग्न्याख्याता ॥ ॥ १६ ॥

प्र वः सतामिति नवर्चं पंचमं सूक्तं गार्त्समदमिन्द्रं । अत्रानुक्रमणिका । प्र वो नवांत्वा त्रिष्टुबिति । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः ॥ तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे प्र वः सतामिति सूक्तं । अतिरात्र इति खंडे सूचितं । प्र वः सतां प्रो द्रोणे हरयः कर्मागमतिरिति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमग्राविव समिधाने हविर्भरे ।

इंद्रमजुयं जरयंतमुक्षितं सनाद्युवानमवसे हवामहे ॥१॥

प्र । वः । सतां । ज्येष्ठऽतमाय । सुऽस्तुतिं । अग्रौऽइव । संऽइधाने । हविः । भरे ।

इंद्रं । अजुयं । जरयंतं । उक्षितं । सनात् । युवानं । अवसे । हवामहे ॥१॥

गृत्समदो ब्रूते । हे यजमाना वो युष्मदर्थं सतां महतां देवानां ज्येष्ठतमायातिशयेन श्रेष्ठयिंद्राय तदर्थं । अग्राविव समिधाने । इवशब्द एवार्थः । दीप्यमान एवाग्रौ हविः प्रभरे । संपादयामि । ततः परं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं करोमि ॥ भर इति भृञ् भरस्ते त्रित्वाद्भुवपदी । लटि रूपं ॥ अजुयमजरणीयं जरयंतं सर्व-मन्यजरयंतमुक्षितं सोमेन सिक्तं सनात्सनातनं युवानं नित्यतृणं तादृशमिन्द्रमवसेऽस्माकं रक्षणाय तस्य तर्पणाय वा हवामहे । आह्वयामः ॥

यस्मादिंद्राबृहत् किं चनेमृते विश्वान्यस्मिन्संभृताधि वीर्यो ।

जठरे सोमं तन्वीऽसहो महो हस्ते वज्रं भरति शीर्षणि क्रतुं ॥२॥

यस्मात् । इंद्रात् । बृहत् । किं । च । न । ई । ऋते । विश्वानि । अस्मिन् । संऽभृता । अधि । वीर्यो ।

जठरे । सोमं । तन्वी । सहः । महः । हस्ते । वज्रं । भरति । शीर्षणि । क्रतुं ॥२॥

बृहतो महतो यस्मादिंद्रादृते किमपीमिदं जगच्चन । नास्तीत्यर्थः ॥ चेति नेति निपातद्वयसमुदायश्चेति । चेति चिदित्यर्थे नेति निषेधार्थे । ऐक्यं तु सांप्रदायिकं ॥ उक्तार्थे मंचः । इंद्रादृते पवते धाम किं चनेति । यद्वा इंद्रादृते ईमिदं जगत् किं । न शुद्धमत्वल्पमित्यर्थः । कुत एतत् तदेवोच्यते । अस्मिन्निद्रे विश्वानि सर्वाणि वीर्याणि सामर्थ्यान्वधि संभृता । अधिकं संभृतान्वासते । यच्चंद्रो जठरे स्त्रोदरे सोममभिषुतं सोमरसं भरति । बिभर्ति । किंच तन्वि तन्वां स्वकीये सर्वस्विन् शरीरे सहो बलं महतीजस्र बिभर्ति । हस्ते वज्रमायुधं बिभर्ति । शीर्षणि शिरसि क्रतुं विज्ञानं भरति । बिभर्ति ॥ यदुत्तयोगादनिघातः । वाक्स्मेदाद्वा निघाताभावः । शीर्षणि शीर्षं कंदरीति ॥

न क्षोणीभ्यां परिभ्वे त इन्द्रियं न समुद्रैः पर्वतैरिन्द्र ते रथः ।

न ते वज्रमन्वञ्चोति कश्चन यदाशुभिः पतसि योजना पुरु ॥ ३ ॥

न । क्षोणीभ्यां । परिऽभ्वे । ते । इन्द्रियं । न । समुद्रैः । पर्वतैः । इन्द्र । ते । रथः ।

न । ते । वज्रं । अन्वु । अञ्चोति । कः । च । न । यत् । आशुभिः । पतसि । योजना । पुरु ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते त्वेन्द्रियं बलं क्षोणीभ्यां वावापृथिवीभ्यां न परिभ्वे । न परिभवनीयं ॥ हात्वार्यं त्वेकैकेन्यत्नन इति केन्द्रप्रत्ययः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं ॥ किंच ते रथः समुद्रैः पर्वतैश्च न परिभवनीयः । ते वज्र-
मायुधं कश्चन पुमान् गान्धञ्चोति । न व्याप्नोति परिभवितुं ॥ अश्वं व्याप्नोति । व्यात्ययेन परस्मैपदं ॥ यद्यदासुरव-
धार्थं दिग्विजयकाले पुनः पुनश्चि बहूनि योजना योजनानि पतसि । गच्छसि । तदा तव बलादि न परिभ-
वनीयमिति समन्वयः ॥

विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णवे क्रतुं भरंति वृषभाय सश्वते ।

वृषा यजस्व हविषा विदुष्टरः पिबेन्द्र सोमं वृषभेण भानुना ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । अस्मै । यजताय । धृष्णवे । क्रतुं । भरंति । वृषभाय । सश्वते ।

वृषा । यजस्व । हविषा । विदुऽष्टरः । पिबे । इन्द्र । सोमं । वृषभेण । भानुना ॥ ४ ॥

हे यजमान विश्वे सर्वे जना यजताय सर्वैर्यजनीयाय धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय वृषभाय कामानां
वर्षिषे सश्वते सज्जमानाय सुत्यादिकर्मवत्सु स्तोतृषु एतादृशयेंद्राय क्रतुं यज्ञादिलक्षणं कर्म भरंति हि ।
हरंति खलु । प्रणयंतीत्यर्थः ॥ भरंति । ह्रियोगादनिघातः ॥ यस्मादेवं तस्माद्वृषा सोमरससेचनसमर्थो विदुष्टरः ॥
विद्वच्छब्दात्तरपि छांदसं संप्रसारणं । शासिवसिधसीनां चेति संहितायां पत्वं ॥ विद्वत्तरसं हविषा तमिन्द्रं
यजस्व । इदानीमिन्द्रं संबोधाह । हे इन्द्र वृषभेण कामानां वर्षकेण भानुना दीप्यमानेनापिना सह सोमं पिब ॥

वृष्णाः कोशः पवते मध्वं ऊर्मिर्वृषभान्नाय वृषभाय पातवे ।

वृषणाध्वर्यु वृषभासो अद्रयो वृषणं सोमं वृषभाय सुष्वति ॥ ५ ॥

वृष्णाः । कोशः । पवते । मध्वः । ऊर्मिः । वृषभऽअन्नाय । वृषभाय । पातवे ।

वृषणा । अध्वर्यु इति । वृषभासः । अद्रयः । वृषणं । सोमं । वृषभाय । सुस्वति ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृष्णाः फलस्य वर्षितुर्मध्वो मदकरस्य सोमस्य कोशो रस ऊर्मिरनुष्ठातृणां पातृणां च प्रेरकः सन्
पवते । गच्छति ॥ पव गतौ । अनुदात्तेत् ॥ किमर्थं । वृषभान्नाय । बलवर्षकाण्यन्नाय यस्य स तथोक्तः । तादृ-
शाय वृषभाय कामानां वर्षिषे इन्द्राय पातवे । पातार्थं पवत इति समन्वयः । किंच वृषणा सोमरससेचनस-
मर्थपध्वर्यु अध्वर्युप्रतिप्रज्ञातारौ वृषभासो वर्षका अद्रयोऽभिषवयावाणश्च वृषणं स्वर्गादिफलस्य सेक्तारं
सोमं वृषभाय देवानां श्रेष्ठाय तुभ्यं सुष्वति । सुवन्ति ॥ सुनोतिर्लटि ब्रह्मं ब्रह्मसीति विकरणस्य सुः । अद-
भ्यसादिति श्लोऽदादेशः ॥ ॥ १७ ॥

वृषा ते वज्रं उत ते वृषा रथो वृषणा हरी वृषभाण्यायुधा ।

वृष्णो मदस्य वृषभ त्वमीशिष इन्द्र सोमस्य वृषभस्य तृप्नुहि ॥ ६ ॥

वृषा । ते । वज्रः । उत । ते । वृषा । रथः । वृषणा । हरी इति । वृषभाणि । आयुधा ।

वृष्णाः । मदस्य । वृषभ । त्वं । ईशिषे । इन्द्र । सोमस्य । वृषभस्य । तृप्नुहि ॥ ६ ॥

वृषम कामानां वर्षक हे इन्द्र ते तव वस्रो वृषा कामवर्षकः । तथा ते रथोऽपि वृषा । ते हरी एतन्नाम-
कावक्षी वृषणा वर्षकौ । तवायुधा वज्रव्यतिरिक्तान्यायुधान्यपि वृषभाणि । वृष्णो वर्षकस्य मदस्य मदकरस्य
सोमस्य त्वमेवेशिषे । स्वामी भवसि । हे इन्द्र वृषमस्य वर्षकेण सोमस्य सोमेन तुप्सुहि । तृप्नो भव ॥ तुप
प्रीयते स्वादिः ॥ शुभादिषु । पा० ८. ४. ३९. शुभनतृप्नोतीति पठितं । तथापि सर्वविधीनां कृद्सि विकल्पि-
तत्वाद्वा यत्प्रतिषेधो न भवति ॥

प्र ते नावं न समने वचस्युवं ब्रह्मणा यामि सर्वनेषु दधृषिः ।

कुविन्नो अस्य वचसो निबोधिषट्दिमुत्सं न वसुनः सिचामहे ॥ ७ ॥

प्र । ते । नावं । न । समने । वचस्युवं । ब्रह्मणा । यामि । सर्वनेषु । दधृषिः ।

कुवित् । नः । अस्य । वचसः । निऽबोधिषत् । इन्द्र । उत्सं । न । वसुनः । सिचामहे ॥ ७ ॥

दाधृषिस्त्वत्प्रसादाच्छ्रूणां धर्वकोऽहं समने संग्रामे वचस्युवं ॥ अमि तन्वादित्वादुवङ्गादेशः ॥ सोममिच्छंतं
नावं न नावमिवापद्वासारकं ते त्वां सवनेषु त्रिषु ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रयामि । प्राप्नोमि । किंच अस्य वचसः ।
स्तुतिवचनमेतद्वाक्यं । कुविद्वा निबोधिषत् । इन्द्रो नितरां बुध्यतां ॥ बुध अवगमने । सेटि सिद्धञ्जलमिति
सिप । कुविद्योगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ वयं चोत्सं न जलस्य निधानभूतं कूपमिव
वसुनो निधानभूतमिन्द्रं सिचामहे । सोमेन सिचामः ॥ सिचिर् चरणे स्वरितेत् । आगमानुशासनस्यानित्य-
त्वात्सुमभावः ॥

पुरा संबाधाद्भ्या ववृत्स्व नो धेनुर्न वत्सं यवसस्य पिप्युषी ।

सकृत्सु ते सुमतिभिः शतक्रतो सं पत्नीभिर्न वृषणो नसीमहि ॥ ८ ॥

पुरा । सं । बाधात् । अभि । आ । ववृत्स्व । नः । धेनुः । न । वत्सं । यवसस्य । पिप्युषी ।

सकृत् । सु । ते । सुमतिभिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सं । पत्नीभिः । न ।

वृषणः । नसीमहि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र संबाधात् शत्रुजन्यात्संबाधात् पुरा नोऽस्मान्भाववृत्स्व । आवर्तय । यथा संबाधोऽस्मान् न
सृष्टिर्न तथा कुर्वित्यर्थः । तत्र वृष्टांतः । धेनुर्न वत्सं । यथा यवसस्य घासेन पिप्युष्याप्यायिता धेनुर्वत्सं बुद्धा-
धात्परावर्तयति तद्वत् । हे शतक्रतो वयं सुमतिभिस्त्वद्विषयैः शोभनेः स्तोत्रैः सकृत् सकृदपि सु नसीमहि ।
सुषु व्याप्तेमहि । तत्र वृष्टांतः । वृषणो न । सेत्तारो युवानो यथा पत्नीभिर्व्याप्यते तद्वत् ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भर्गो नो बृहवदेम विदये सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भर्गः । नः । बृहत् । वदेम । विदये । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ १८ ॥

तदस्मा इति नवर्षं वष्टं सूक्तं गार्त्समदमिन्द्रं । अथानुक्रमणिका । तदस्मी द्विष्टुवंतमिति । अस्मि हे चिष्टुमी
शिष्टाः सप्त जगत्सु ॥ अतिरात्रि द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे तदस्मा इति सूक्तं । अतिरात्रि पर्यायास्मानिति
अस्मि सूचितं । तदस्मी नवमस्य पितृ यस्मै अजान इति व्याख्या । आ० ६. ४. इति ॥

तदस्मै नव्यमंगिरस्वदर्वत शुष्मा यदस्य प्रत्नषोदीरते ।

विश्वा यज्ञोवा सहसा परीवृता मदे सोमस्य दृंहितान्यैरयत् ॥ १ ॥

तत् । अस्मै । नव्यं । अंगिरस्वत् । अर्वत् । शुष्माः । यत् । अस्य । प्रत्नऽथा । उत् । ईरते ।

विश्वा । यत् । गोवा । सहसा । परिऽवृता । मदे । सोमस्य । दृंहितानि । ऐरयत् ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । हे सोतारः नव्यं नवतरमन्येष्वदृष्टपूर्वं तत्तादृशं सोममंगिरस्वदंगिरस इवास्मा इन्द्रा-
चार्यत । ब्रूत । यवस्माज्जातमाचखासिंद्रस्य शुष्माः शत्रूणां शोषकाणि तेजांसि प्रत्नथा ॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्यान्
कंदसीतीवार्थं थात्प्रत्ययः ॥ प्रत्नानि पुरातनानीवोदीरते । उन्नच्छंति ॥ ईर गतीं अनुदात्तेत् । तिङि चोदा-
भवतीति गतेर्निघातः ॥ यवस्माच्च विश्वा सर्वान् गोवा मेघान् । गा उदकानि चायंते रचंतीति गोवा
मेघाः । परीवृता वृचैणाक्रांतान् ॥ सर्वच मुपो डादेशः ॥ तान् दृंहितानि तेन दृढीकृतान् मेघान् सोमस्य मदे
हर्षे संजाते सति सहसा बलेनैरयत् । उदघाटयत् । मेघभेदनेनापः प्रेरयामासेत्यर्थः । यद्वा विश्वा सर्वाणि
परीवृता वलामुरेणाक्रांतानि दृंहितानि पर्वतबले निबद्धानि गोवा ॥ इतिचकव्यचक्षेति समूहार्थे चप्रत्ययः ॥
गवां वृंदानि सहसैरयत् । तस्माद्विलान्निरगमयत् । तस्मादर्वतेति समन्वयः ॥ ऐरयत् । ईर गतीं । खंतस्य
लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

स भूतु यो ह प्रथमाय धायस् ओजो मिमानो महिमानमातिरत् ।

शूरो यो युत्सु तन्वं परिब्यत शीर्षणि द्यां महिना प्रत्यमुंचत ॥ २ ॥

सः । भूतु । यः । ह । प्रथमाय । धायसे । ओजः । मिमानः । महिमानं । आ । अतिरत् ।

शूरः । यः । युत्सु । तन्वं । परिऽब्यत । शीर्षणि । द्यां । महिना । प्रति । अमुंचत् ॥ २ ॥

स इन्द्रो भूतु । भवतु । वर्धतामित्यर्थः । य इन्द्र ओजस्तेजो बलं मिमानः कुर्वाणः सन् प्रथमाय प्राथमि-
काय धायसे ॥ धेत् पाने ॥ सोमपानाय महिमानमातिरत् । अवर्धयत् ॥ तिरतेर्ब्यत्ययेन शः । यथोगादनि-
घातः ॥ शूरः शत्रूणां शातयिता य इन्द्रो युत्सु युद्धेषु तन्वं स्वकीयं शरीरं परिब्यत । कर्मणा परिवीतमकरोत् ।
स इन्द्रो महिना स्वकीयेन महिना शीर्षणि स्वशिरसि द्यां प्रत्यमुंचत । आधारयत् ॥

अधाकृणोः प्रथमं वीर्यं महद्यदस्याये ब्रह्मणा शुष्ममैरयः ।

रथेष्टेन हर्यश्चेन विच्युताः प्र जीरयः सिस्रते सध्वक् पृथक् ॥ ३ ॥

अध । अकृणोः । प्रथमं । वीर्यं । महत् । यत् । अस्य । अये । ब्रह्मणा । शुष्मं । ऐरयः ।

रथेऽस्थेन । हरिऽअश्चेन । विऽच्युताः । प्र । जीरयः । सिस्रते । सध्वक् । पृथक् ॥ ३ ॥

अध अपि च हे इन्द्र त्वं प्रथमं मुख्यं तदीर्यं सामर्थ्यमकृणोः । अकरोः । किं तत् । ब्रह्मणा सोत्रेण स्मृति-
साधनभूतेन वेदवाक्येनास्व वीर्यस्य सोतुर्जनस्याये पुरतो यच्छुष्मं शत्रूणां शोषकं बलमैरयः । उदगमयः ।
जीरयो जरयितारो बाधका असुरा रथेष्टेन रथस्थितेन हर्यश्चेन त्वया विच्युताः स्वस्थानाध्याविताः संतः
सध्वक् सध्रीचीनाः परस्परं संगताः पुथक् भीत्या विच्युताः संतः प्रसिस्रते । प्रकर्षणं धावति ॥ सु गती । जुहो-
त्यादिः । ब्रह्मं कंदसीत्यभ्यासस्तेत्वं ॥ सध्वगिति सहस्र सध्विरिति सध्वादेशः । अद्रिसध्वोरंतोदात्तत्वेन नि-
पातनादुदात्तस्वरितयोरिति यणः स्वरितत्वं ॥

अधा यो विश्वा भुवनाभि मज्जनेशनानृत्प्रवया अभ्यवर्धत ।

आद्रोदसी ज्योतिषा वहिरातनोत्सीव्यन्तमांसि दुधिता समंभ्ययत् ॥ ४ ॥

अधः। यः। विश्वा। भुवना। अभि। मज्जना। ईशानऽकृत्। प्रऽवयाः। अभि। अवर्धत।
 आत्। रोदसी इति। ज्योतिषा। वह्निः। आ। अतनोत्। सीव्यन्। तमांसि। दुधिता।
 सं। अव्ययत् ॥४॥

अथ अपि च प्रवयाः प्रवृद्धाः पुरातनो वा य इन्द्रो विश्वा भुवना सर्वान् लोकान् मज्जना बलेनाभि-
 भूयैशानकृत् आत्मानं सर्वस्याधिपतिं कुर्वन्। यद्वा अग्न्यादीन् देवान् तत्तल्लोकाधिपतीं कुर्वन् अभ्यवर्धत। सर्वतः
 प्रवृद्धोऽभवत्। आदनंतरं वह्निर्जगतां वोढा स इन्द्रो ज्योतिषा स्वीयेन तेजसा रोदसी द्यावापृथिव्यावातनोत्।
 व्याप्नोत्। किंच तमांसि तमोरूपाणि रक्षांसि दुधिता दुःस्थितानि दुर्गतानि सीव्यन् विस्तारयन् समव्ययत्।
 आवृषोत्। जगद्वाप्य वर्तत इत्यर्थः ॥

स प्राचीनान्पर्वतान्दृहदोजसाधराचीनमकृणोत्पामपः।

अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसमस्तभ्रान्मायया द्यामवस्रसः ॥५॥

सः। प्राचीनान्। पर्वतान्। दृहत्। ओजसा। अधराचीनं। अकृणोत्। अपां। अपः।

अधारयत्। पृथिवीं। विश्वऽधायसं। अस्तभ्रात्। मायया। द्यां। अवऽस्रसः ॥५॥

स इन्द्रः प्राचीनान् इतस्ततः प्रकर्षेणांचतो गच्छतः सपत्नान् पर्वतान् ओजसा बलेन दृहत्। पञ्चक्लेदं कृत्वा
 भूमौ दृढीचकार। अवलानकरोदित्यर्थः। अपां मेघस्थितानामुदकानामपः स्वेदमलक्षणं कर्माधराचीनं।
 अधःप्रदेशमवति गच्छतीत्यधराचीनं। तादृशमकृणोत्। मेघभेदनं कृत्वापो भूमावपातयदित्यर्थः। किंच वि-
 श्वधायसं विश्वस्य धात्रीं पृथिवीं बलेनाधारयत्। मायया प्रज्ञयोपायेन द्यां बुलोकमवस्रसः ॥ संसु गतीं।
 संपदादिलक्षणो भावे क्रिए ॥ अवपतनादस्तभ्रात् ॥ ॥१९॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताकृणोद्विश्वस्मादा जनुषो वेदसस्परि।

येना पृथिव्यां नि क्रिविं शयध्ये वज्रेण हव्यवृणक्तुविष्वणिः ॥६॥

सः। अस्मै। अरं। बाहुभ्यां। यं। पिता। अकृणोत्। विश्वस्मात्। आ। जनुषः। वेदसः। परि।

येन। पृथिव्यां। नि। क्रिविं। शयध्ये। वज्रेण। हवी। अवृणक्। तुविऽस्वनिः ॥६॥

स तादृश इन्द्रोऽस्मी जगतेऽरमलं पर्याप्तो बभूव। रचकत्वेन स्वामी बभूवेत्यर्थः। पिता सर्वस्य पालकः
 प्रजापतिर्विश्वस्मात्सर्वस्माज्जनुषो जनात् परि ततोऽप्युत्कृष्टादेदसो ज्ञानात् तद्विशिष्टं बाहुभ्यां स्वकीयाभ्यां
 बाहुभ्यां यमाकृणोत्। तुविष्वणिर्वज्रकीर्तिर्महास्वने वा स इन्द्रो येन ज्ञानेन क्रिविमेतन्नामानमसुरं वज्रेण
 हवी ॥ स्नात्वाद्यच्चिति ली ॥ हत्वा ताडयित्वा पृथिव्यां भूमौ शयध्ये शयनाय दीर्घनिद्रायै न्यवृणक् ॥
 वृणक्तिर्हिसाकर्मा ॥ न्यवधीत् ॥

अमाजूरिव पिचोः सचा सती समांनादा सदसस्त्वामिये भगं।

कूधि प्रकेतमुप मास्या भर दृडि भागं तन्वोऽयेन मामहः ॥७॥

अमाजूऽइव। पिचोः। सचा। सती। समांनात्। आ। सदसः। त्वां। इये। भगं।

कूधि। प्रऽकेतं। उप। मासि। आ। भर। दृडि। भागं। तन्वः। येन। ममहः ॥७॥

हे इन्द्र अमाजूर्यावज्जीवं गृह एव जीर्यती पिचोः सचा मातापितृभ्यां सह भवती तयोः शुश्रूषणपरा
 पतिमकममाना सती दुहिता समानादात्मनः पिचोश्च साधारणात्सदसो गृहात् ॥ अधिकरणे चोपसंख्यान-

मिति पंचमी ॥ गृह उपस्थाथैव यथा भागं याचति तथा स्तोताहं भगं भजनीयं धनं त्वामिधे ॥ ई गत्वादिषु । लिब्युत्तम इति व्यत्ययेनात्मनेपदं । इयडादेशः ॥ त्वां याचे । तच्च देयं धनं प्रकृतं प्रकर्षेण ज्ञातव्यं विश्वजनीयं छधि । कुब । तचोपमासि । एतावदिदं धनमिति कुब । आभर । तच्च धनं संपादय । भागं भजनीयं धनं तत्त्वः शरीराय मद्भूमिति यावत् दद्धि । देहि । धेन धनेन ममहः । स्तोतुनिमान्पूजयसि ॥

भोजं त्वामिन्द्र वयं हुवेम द्दिष्टुमिन्द्रापांसि वाजान् ।

अविद्धि चित्रया न जती कृधि वृषन् वस्यसो नः ॥८॥

भोजं । त्वां । इन्द्र । वयं । हुवेम । द्दिष्टुः । त्वं । इन्द्र । अपांसि । वाजान् ।

अविद्धि । इन्द्र । चित्रया । नः । जती । कृधि । वृषन् । इन्द्र । वस्यसः । नः ॥८॥

हे इन्द्र भोजं पालयितारं भोजयितारं वा त्वां वयं हुवेम ॥ इत्यतेर्लिङि वज्रत्वं कृदसीति संप्रसारणं ॥ हे इन्द्र त्वमपांसि कर्माणि वाजानन्नानि द्दिष्टुः ॥ दाण् दाने । आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्गुझापा-
दभ्यासादिकार्यं । न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ दाता खसु । हे इन्द्र चित्रया नानाप्रकारयोती जत्या
पालनेन नोऽस्नानविद्धि । रष । वृषन् कामानां वर्षक हे इन्द्र नोऽस्नान्वस्यसोऽतिशयेन वसुमतः छधि । कुब ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥९॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥९॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥२०॥

प्राता रथ इति नवर्चं सप्तमं सूक्तं गार्त्समदं चैष्टुभमेन्द्रं । प्रातरित्यनुक्रांतं । लैंगिको विनियोगः ॥

प्राता रथो नवो योजि सस्त्रिश्चतुर्युगस्त्रिकशः सप्तरश्मिः ।

दशारिचो मनुष्यः स्वर्षाः स इष्टिभिर्मतिभी रंखो भूत् ॥१॥

प्रातरिति । रथः । नवः । योजि । सस्त्रिः । चतुःऽयुगः । त्रिऽकशः । सप्तरश्मिः ।

दशऽअरिचः । मनुष्यः । स्वःऽसाः । सः । इष्टिभिः । मतिभिः । रंखः । भूत् ॥१॥

रथो रंखणाद्रथो यज्ञः । स च नवः । नूयते सूयतेऽचेति नवः सुतिमान् । सस्त्रिः ॥ स्त्रा शौचे । आदृग-
महनेति किप्रत्ययः ॥ शुद्धः । एवंविधो यज्ञः प्रातः प्रातःकाले योजि । अयोज्यस्त्राभिः । चतुर्युगः । युज्यंत इति
युगानि यावाणः । चत्वारि युगानि यस्त्र स तथोक्तः । अध्वर्वायुस्त्रिगभिप्रायं वा । त्रिकशः । तिस्रः कशा
वाचो मंद्रमध्यमोत्कृष्टरूपा यस्त्र स तथोक्तः । सवनचयाभिप्रायं वा । सप्तरश्मिः । अश्रुवते व्याभ्रुवन्ति कर्मा-
णीति रश्मयश्चंद्रांसि । सप्तसंख्याकानि गायत्र्यादीनि कृदांसि यस्त्र स तथोक्तः । दशारिचः । अरिभः
पपिभ्यस्त्रायंत इत्यरिचा ग्रहाः । दशसंख्याका ग्रहा यस्त्र स तादृशः । समसाध्वर्वाभिप्रायं वा । मनुष्यो मनु-
ष्याणां हितः । स्वर्षाः स्वर्गस्य दाता । स एवंविधो यज्ञ इष्टिभिः प्रायशीयातिथ्यादिभिर्मतिभिर्मननीथिः स्तोत्रे
रंखः शब्दनीयो भूत् । अभूत् । यद्वा नवोऽभिगवः सस्त्रिः ॥ सनोतेर्द्विवचनादि ॥ कामानां दाता रथो ॥ रश्म-
तेऽस्त्रिमिति रथः खंदनः प्रातःसवने च सोमपानार्थं योजि । अश्विरयोजि । कीदृशः । चतुर्युगः । त्रिकशः ।
तिस्रः कशा यस्त्र स तथोक्तः । सप्तरश्मिः सप्तरश्म्युः । दशारिचो दशकशः । मनुष्यो मनुष्यहितः स्वर्षाः स्वर्गस्य
संगमयितेन्द्ररथ इष्टिभिर्योगिर्मतिभिः स्तोत्रैश्च व्याप्तव्यो भवति ॥

सास्मा अरं प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं मनुषः स होता ।

अन्यस्या गर्भमन्य ऊं जनंत सो अन्येभिः सचते जेन्यो वृषा ॥ २ ॥

सः । अस्मै । अरं । प्रथमं । सः । द्वितीयं । उतो इति । तृतीयं । मनुषः । सः । होता ।

अन्यस्याः । गर्भं । अन्ये । ऊं इति । जनंत । सः । अन्येभिः । सचते । जेन्यः । वृषा ॥ २ ॥

स यज्ञः सोमो वाक्सा इंद्राय प्रथमं प्रातःसवनेऽरं । पर्याप्तोऽभूत् । स च द्वितीयं माध्यन्दिने सवने पर्याप्तोऽभूत् । उतो अपि च स तृतीयं तृतीये सवने पर्याप्तोऽभूत् ॥ सर्वत्र कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ स यज्ञः सोमो वा मनुषो मनुष्यस्य होता शुभानां वोढा भवति । किंच अन्ये अस्त्रिजोऽन्यस्याः पृथिव्या वेदात्मिकाया वाचो वा गर्भं संतं सोमं यज्ञं वा जनंत । अजनयंत ॥ उ प्रसिद्धार्थः ॥ वृषाभिमतफलवर्षको जेन्यो जयसमर्थः स यज्ञः सोमो बान्धेभिरन्यिरिंद्रादिभिर्देवैः सचते । संगच्छते ॥ सच समवाये । अनुदात्तेत् ॥

हरी नु कं रथ इंद्रस्य योजमायै सूक्तेन वचसा नवेन ।

मो षु त्वामच बहवो हि विप्रा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ॥ ३ ॥

हरी इति । नु । कं । रथे । इंद्रस्य । योजं । आऽयै । सुऽउक्तेन । वचसा । नवेन ।

मो इति । सु । त्वां । अचं । बहवः । हि । विप्राः । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ॥ ३ ॥

इंद्रस्य संबंधिनि रथे हरी एतन्नामकावस्थी नु चिप्रं कं सुखिनाये गमनाय नवेनान्यैरुक्तपूर्वेण वचसा वेदात्मकेन सूक्तेन साधनेन योजं । युजिष्मि ॥ युजिर् योगे । लुङि हरितो वेति त्रैरङ्कादेशः ॥ अत्रास्मिन्यज्ञे बहवो विप्रा मेधाविनः स्तोतारो भवन्ति हि । तथाप्यन्ये मज्जतिरिक्ता यजमानासो यजमानास्तां सु सुष्ठु मो निरीरमन् । नितरां मा रमयंतु । अतोऽस्मदीयं यज्ञमागत्य सोमं पिबेति भावः ॥ रीरमन् । रमतेष्यतस्य लुङि चङि सन्वज्ञावादाभ्यासस्त्वदीर्घौ । वाक्यभेदाच्च हियोगामावेन निघातः ॥

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिंद्र यास्या चतुर्भिरा षड्भिर्हूयमानः ।

आष्टाभिर्देशभिः सोमपेयमयं सुतः सुमख मा मृधस्कः ॥ ४ ॥

आ । द्वाभ्यां । हरिऽभ्यां । इंद्र । याहि । आ । चतुऽभिः । आ । षट्ऽभिः । हूयमानः ।

आ । अष्टाभिः । दशऽभिः । सोमऽपेयं । अयं । सुतः । सुऽमख । मा । मृधः । करिति कः ॥ ४ ॥

हे इंद्र होतृभिराह्वयमानस्त्वं द्वाभ्यां हरिभ्यामष्टाभ्यामिमं यज्ञं प्रति सोमपानार्थमायाहि । चतुर्भिर्हरिभिरायाहि । तथा षड्भिरागच्छ सोमपेयं ॥ पा पाने । कर्मण्यघो यत् । ईयतीतीत्वं ॥ पातव्यं सोमं प्रत्यष्टाभिरश्नीरायाहि ॥ अष्टनो दीर्घात् । पा० ६. १. १७२. इति विभक्तेश्चदात्तत्वं ॥ दशभिर्हरिभिरागच्छ । सुमख सुयज्ञ सुधन वा हे इंद्र अयं सोमस्त्वदर्धमभिपुतः । अतो यज्ञस्य मृधो हिंसा मा कः । मा कापीः ॥ करोतिर्लुङि मंषे घसेत्वादिना लुर्लुक् । गुणे कृते हस्त्व्यादिना सिपो लोपः ॥ यद्यपींद्रस्य द्वावेव हरी तथापि तयोर्विभूतिभेदात्तानात्वं । अतोऽयमङ्गलमविच्छेदं ॥

आ विंशत्या चिंशता यास्यर्वाडा चत्वारिंशता हरिभिर्युजानः ।

आ पंचाशता सुरथेभिरिंद्रा षष्ठ्या सप्तत्या सोमपेयं ॥ ५ ॥

आ । विंशत्या । चिंशता । याहि । अर्वाङ् । आ । चत्वारिंशता । हरिऽभिः । युजानः ।

आ । पंचाशता । सुऽरथेभिः । इंद्र । आ । षष्ठ्या । सप्तत्या । सोमऽपेयं ॥ ५ ॥

हे इंद्र सोमपेयं पातव्यं सोमं प्रत्यर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् विंशत्या विंशतिसंख्याकैरश्वैरायाहि । विंशता विंशत्संख्याकैर्हिरभिरागच्छ । चत्वारिंशता चत्वारिंशत्संख्याकैर्हिरभिर्युजानो युज्यमानस्त्वं सोमपानं प्रत्यायाहि सुरथेभिः सुरहृषीः सुगमनैः पंचाशता हरिभिरायाहि । तथा षष्ट्या षष्टिसंख्याकैर्हिरभिः सप्तत्या एतत्संख्याकैर्हिरभिः सोमपानं प्रत्यागच्छ ॥ २१ ॥

आशीत्या नवत्या याह्यर्वाङा शतेन हरिभिरुत्थमानः ।

अयं हि ते शुनहोत्रेषु सोम इन्द्र त्वाया परिषिक्तो मदाय ॥ ६ ॥

आ । आशीत्या । नवत्या । याहि । अर्वाङ् । आ । शतेन । हरिऽभिः । उत्थमानः ।

अयं । हि । ते । शुनऽहोत्रेषु । सोमः । इन्द्र । त्वाऽया । परिऽसिक्तः । मदाय ॥ ६ ॥

आशीत्याशीतिसंख्याकैरश्वैः सोमपानार्थमर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् आयाहि । नवत्या एतत्संख्याकैरश्वैरागच्छ । शतेन शतसंख्याकैर्हिरभिरुत्थमानो धार्यमाणस्त्वमायाहि । हे इंद्र हि यस्मान्ने मदाय हर्षाय शुनहोत्रेषु । सुखेन ह्वयते सोमो धीरिति शुनहोत्राः पात्रविशेषाः । तेष्वायं सोमस्त्वाया त्वत्कामनया परिषिक्तः ॥

मम ब्रह्मैन्द्र याह्यच्छा विश्वा हरीं धुरि धिष्व रथस्य ।

पुरुचा हि विहव्यो बभूथास्मिञ्छूर सर्वने मादयस्व ॥ ७ ॥

मम । ब्रह्म । इन्द्र । याहि । अच्छ । विश्वा । हरी । इति । धुरि । धिष्व । रथस्य ।

पुरुऽचा । हि । विऽहव्यः । बभूथ । अस्मिन् । शूर । सर्वने । मादयस्व ॥ ७ ॥

हे इंद्र मम ब्रह्मास्मदीयामेव सुतिमच्छामिलस्य याहि । विश्वा व्याप्ती हरी रथस्य धुरि युगप्रांति धिष्व । संयोजय । पुरुचा पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैस्त्वं विहव्यो विविधं ज्ञातव्यो बभूथ । बभूविथ ॥ बभूथाततं जगृभ्य ववर्धेति निपातनादिङभावः ॥ हे शूर अस्मिन्सर्वने यज्ञे मादयस्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥

न म इन्द्रेण सख्यं वि योषदस्मभ्यमस्य दक्षिणा दुहीत ।

उप ज्येष्ठे वरूथे गर्भस्तौ प्रायेप्राये जिगीवांसः स्याम ॥ ८ ॥

न । मे । इन्द्रेण । सख्यं । वि । योषत् । अस्मभ्यं । अस्य । दक्षिणा । दुहीत ।

उप । ज्येष्ठे । वरूथे । गर्भस्तौ । प्रायेऽप्राये । जिगीवांसः । स्याम ॥ ८ ॥

इन्द्रेण सह मे मम सख्यं यष्टव्यं यष्टव्यलक्षणं सख्यं न वि योषत् । कदाचिदपि न वियुज्यतां ॥ यौतेर्लेटि सिञ्जलमिति सिप् । अङागमः ॥ अष्टेन्द्रस्य दक्षिणेन्द्रकर्तृकं दानमस्मभ्यं दुहीत । अमितफलं दुग्धां ॥ दुहेर्लिङ्गि रूपं ॥ ज्येष्ठेऽतिशयेन प्रशस्ते वरूथ आपदां वारके वरणीये वा गर्भस्तौ बाह्यावुप समीपे वर्तिनः स्याम । इंद्रस्य हस्तस्पर्शयोग्या भवेमेत्यर्थः । किंच प्राये प्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञशालायां प्रवेशे प्रवेशे जिगीवांसः शत्रूणां जेतारो भवेम । यदा प्राये प्राये । प्रकर्षणेयते गम्यते योषुभिरिति प्रायं युद्धं । तस्मिन्बुद्धे जिगीवांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिष्वा स्तोतृभ्यो माति धग्भर्गो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । ज॒रि॒चे । दु॒ही॒यत् । इं॒द्र । दक्षि॒णा । म॒घो॒नी ।
शि॒क्ष । स्तो॒तृ॒भ्यः । मा । अ॒ति । ध॒क् । भ॒गः । नः । वृ॒हत् । व॒दे॒म । वि॒दथे॑ । सु॒वी॒राः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ २२ ॥

अपाय्यस्तेति नवर्चमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुभमिन्द्रं । अपायीत्यनुक्रांतं । लैंगिकः सूक्तविनियोगः । द्वितीये पर्याये होतृशस्त्रयाज्यापायीत्येवा । आ० ६. ४. ॥

अपा॒य्य॒स्यांध॒सो म॒दा॒य॒ मनी॑षिणः सु॒वा॒न॒स्य॒ प्र॒यसः॑ ।
यस्मि॒न्नि॒न्द्रः प्र॒दि॒वि वा॒वृ॒धा॒न ओ॒को द॒धे ब्र॒ह्म॒ण्यंत॑श्च॒ नरः॑ ॥ १ ॥
अपा॒यि । अस्य॑ । अंध॒सः । म॒दा॒य॒ । मनी॑षिणः । सु॒वा॒न॒स्य॑ । प्र॒यसः॑ ।
यस्मि॒न् । इं॒द्रः । प्र॒दि॒वि । व॒वृ॒धा॒नः । ओ॒कः । द॒धे । ब्र॒ह्म॒ण्यंतः॑ । च॒ । नरः॑ ॥ १ ॥

सुवानस्य सोमाभिषवं कुर्वाणस्य मनीषिणः प्राज्ञस्य यजमानस्य संबन्धिनः प्रयसः ॥ ग्रीक् पर्यसे । असुन् ॥ प्रीतिकरस्यास्य सोमलक्षणस्यांधसो मदायापायि । एतदन्नमिद्रेण पीतमित्यर्थः ॥ यद्वा अपायीति पतिर्ब्रह्मणो ब्रह्ममिति चिण् कर्तरि भवति । कंदसि जुहुक्लिट इति लोट्ये जुक् ॥ प्रीतिकरस्यांधसो मदायापायि ॥ शेषविवक्षया कर्मणि षष्ठी ॥ इंद्रः सोमं पिबतु । प्रदिवि पुराणे यस्मिन्सोमलक्षणेऽधसि वावृधानो वर्धमान इंद्र ओको दधे । सेवतया निवासं चकार । किंच ब्रह्मण्यंत इंद्राय सोचमिच्छंतो नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजो यस्मिन्निवासं दधिर । तदेतदपायीति पूर्वणान्वयः ॥

अ॒स्य म॑दा॒नो म॒ध्वो व॒ज्र॒ह॒स्तोऽहि॒मि॒न्द्रो अ॒र्णो॒वृ॒तं वि वृ॑श्चत् ।
प्र॒ य॒ज्ञो न॒ स्व॒स॒रा॒ण्य॒च्छा प्र॒यांसि॑ च॒ न॒दीनां॑ च॒क्रमंत॑ ॥ २ ॥
अ॒स्य । म॑दा॒नः । म॒ध्वः । व॒ज्र॒ह॒स्तः । अ॒हि॒ । इं॒द्रः । अ॒र्णः॒ऽवृ॒तं । वि । वृ॑श्चत् ।
प्र॒ । य॒त् । य॒ज्ञः । न॒ । स्व॒स॒रा॒णि । अ॒च्छ॒ । प्र॒यांसि॑ । च॒ । न॒दीनां॑ । च॒क्रमंत॑ ॥ २ ॥

अस्य मध्वः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ अनेन मदकरेण सोमेन मदानो ह्ययं वज्रहस्तो वज्रयुक्तो हस्तो यस्य स इंद्रोऽर्णोवृतमुदकस्यावरकमुदकेनावृतं चाहिं वृचं मेघं वा विवृश्चत् । विशेषेणाच्छिन्नत ॥ श्रीवृक्षु छेदने । तीदादिकः । लङि यहिष्यादिना संप्रसारणं ॥ यद्यदाहिमेदने जाते नदीनां प्रयांसि प्रीणयितृणि जलान्यच्छ समुद्रमभिलक्ष्य प्रचक्रमंत । गंतुमुपाक्रमन् । तच्च वृष्टांतः । ययो न । यथा पक्षिणः स्वसराणि । सुष्ठुर्यंते प्राप्यंत इति स्वराणि स्वसराणि कुलायाः । तानभिलक्ष्य गच्छंति तद्वत् ॥

स मा॒हि॒न॒ इं॒द्रो अ॒र्णो अ॒पां प्रै॒र॒य॒दहि॒हा॒च्छा॑ स॒मु॒द्रं ।
अ॒ज॒न॒य॒सूर्ये॑ वि॒द॒ता अ॒क्षु॒नाह्ना॑ व॒यु॒नानि॑ सा॒धत् ॥ ३ ॥
सः । मा॒हि॒नः । इं॒द्रः । अ॒र्णः । अ॒पां । प्र॒ । ऐ॒र॒य॒त् । अ॒हि॒हा॒ । अ॒च्छ॒ । स॒मु॒द्रं ।
अ॒ज॒न॒य॒त् । सूर्ये॑ । वि॒द॒त् । गाः । अ॒क्षु॒ना । अ॒ह्ना । व॒यु॒नानि॑ । सा॒ध॒त् ॥ ३ ॥

माहिनो महनीयः पूजनीयो यद्वा महिमोपेतः । यहिहाहिं मेघं हतवानिन्द्रः ॥ ब्रह्मभूयवृक्षेषु क्षिप । वृक्षं कंदसीति भूतकाक्षे क्षिप ॥ स इंद्रोऽपामर्शः ॥ अ गती ॥ स्तोत्रोक्तं प्रवाहं समुद्रमच्छाभिलक्ष्य प्रैरयत् । किंच स इंद्रोऽगिरसां विज्ञातवर्तिनामावृताणां गवां लाभाय सूर्यमजययत् । ततो गाः पश्चिमिर-

पहता गा विदत् । अलमत ॥ विदिह लामि । सुजीरितो वेति त्रिरुकादेशः । वाक्यमेदादनिघातः ॥ तथातुना तेजसाह्रां दिवसानां वयुनानि प्रक्षानानि प्रकाशान् साधत् । असाधयत् ॥

सो अ॒प्र॒तीनि॒ मन॒वे पु॒रू॒णी॒द्रो दा॒शहा॒प्नुषे॒ ह॒न्ति वृ॒चं ।

स॒द्यो यो नृ॒भ्यो अ॒त॒सा॒म्यो भू॒र्त्प॒स्प॒धा॒नेभ्यः॒ सूर्य॑स्य सा॒तौ ॥४॥

सः । अ॒प्र॒तीनि॒ । मन॒वे । पु॒रू॒णि॒ । इं॒द्रः । दा॒श॒त् । दा॒प्नुषे॒ । ह॒न्ति । वृ॒चं ।

स॒द्यः । यः । नृ॒भ्यः । अ॒त॒सा॒म्यः । भू॒त् । प॒स्प॒धा॒नेभ्यः । सूर्य॑स्य । सा॒तौ ॥४॥

स इंद्रो दाप्नुषे हविर्देत्तवते मनवे मनुष्याय यजमानाय पुरूणि बह्वन्वप्रतीत्युत्कृष्टानि धनानि दाशत् । ददाति । किंच वृचमसुरं हन्ति । कीदृशः । य इंद्रः सूर्यस्य सातौ । सातिः संभजनं । सूर्यसंभजनविषये भूति पस्पृधानेभ्यः अहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामिति स्वर्धमानेभ्यः सोतुभ्यः सद्यस्सदाणीमेवातसाव्यसात्राग्निहेतुभूतः सन् समाश्रयणीयो भूत् । अभूत् । यद्वा सूर्यस्य सातौ । योऽतर्कमणि । अधिकारके क्तिन् ॥ सूर्यस्य संबंधिनि पुष्टे पस्पृधानेभ्यः सूर्येण सह स्वर्धमानेभ्योऽतसाव्योऽभूत् ॥

स सु॒न्व॒त इं॒द्रः सूर्य॑मा दे॒वो रि॒ण॒ङ्ग॒र्त्याय॒ स्त॒वान् ।

आ॒ य॒द्र॒यिं गु॒ह॒द॒व॒द्य॒मस्मै॒ भ॒र॒दं॒शं नै॒त॒शो द॒श॒स्यन् ॥५॥

सः । सु॒न्व॒ते । इं॒द्रः । सूर्य॑ । आ॒ । दे॒वः । रि॒ण॒क् । म॒र्त्याय॒ । स्त॒वान् ।

आ॒ । य॒त् । र॒यिं । गु॒ह॒त् । अ॒व॒द्यं । अ॒स्मै । भ॒र॒त् । अं॒शं । न । ए॒त॒शः । द॒श॒स्यन् ॥५॥

स्तवान् एतशेन स्तूयमानो देवो द्योतमानः स इंद्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते मर्त्याय मनुष्याद्येतशाय सूर्यमारिणक् । एतशेन स्वर्धमानं सूर्यं बलेनारेचयत् । तथा च निगमः । प्रेतशं सूर्यं पस्पृधानं सौवन्द्ये सुज्विमावदिन्द्र इति । यद्यस्यादेतशः सौवन्द्यो राजा दशस्त्रन् यजमानोऽस्या इंद्राय गुहदवद्यं प्रच्छन्नावद्यं रयिं सोमरूपमभरत् । संपादयामास । तच्च वृष्टांतः । अंशं न । यथा पितांशं भागं पुत्राय भरति तद्वत् ॥ २३॥

स रं॒ध॒य॒त्स॒दिवः॒ सार॑थ॒ये ऋ॒ष्णाम॒प्नुषं॒ कुर्य॑वं कु॒त्सा॒य ।

दि॒वो॒दा॒साय॒ न॒व॒तिं च॒ न॒वे॒द्रः पु॒रो॒ ब्यै॒र॒च्छं॒बर॒स्य ॥६॥

सः । रं॒ध॒य॒त् । स॒दिवः॒ । सार॑थ॒ये । ऋ॒ष्णाम॒ । अ॒प्नुषं॒ । कुर्य॑वं । कु॒त्सा॒य ।

दि॒वः॒ । दा॒साय॒ । न॒व॒तिं । च॒ । न॒व॒ । इं॒द्रः । पु॒रः । वि॒ । ऐ॒र॒त् । शं॒बर॒स्य ॥६॥

सदिवो दीप्तियुक्तः स इंद्रः सारथय आत्मनः सारथ्यं कुर्वते कुत्साय राजर्षये ऋष्णं शोषयति सर्वमिति ऋष्णः कश्चिदसुरः । तमप्नुषं न केनापि शोषणीयं । कुर्यवमेतन्नामानमसुरं रंधयत् । रंधतिर्विश्रमने ॥ वशमनयत् ॥ यद्वा रंध हिंसासंराख्योरित्यस्य खंतस्य रधिवभोरचीति गुन् ॥ अवधीत् । किंच स इंद्रो दिवोदासायेतन्नामकाय राज्ञे शंबरस्त्रासुरस्य नव नवतिं पुरो ब्यैरत् । विदारितवान् ॥

ए॒वा तं इं॒द्रो॒च॒र्ष॒महे॒म अ॒व॒स्या न॒ त्म॒ना वा॒ज॒र्य॑तः ।

अ॒श्या॒म॒ तत्सा॒प्र॒मा॒प्नुषा॒णा न॒न॒मो॒ व॒ध॒र॒दे॒वस्य॒ पी॒योः ॥७॥

ए॒व । ते॒ । इं॒द्रः । उ॒च॒र्षं॒ । अ॒हे॒म॒ । अ॒व॒स्या । न॒ । त्म॒ना॒ । वा॒ज॒र्य॑तः ।

अ॒श्या॒म॒ । तत् । सा॒प्र॒ । आ॒प्नुषा॒णाः । न॒न॒मः॒ । व॒धः॒ । अ॒दे॒वस्य॒ । पी॒योः ॥७॥

हे इन्द्र अवस्था ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयाद्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अत्रेच्छया वाजयंतस्त्वां बलिनं कुर्वतः । यद्वा अवस्था यशःकामनया वाजयंतोऽन्नमिच्छंतः ॥ इच्छायामपि णिच् दृश्यते । अन्नायंतो गच्छंतो वाजयंत इति क्त्वजंतत्वे चित्प्रातिपदिकक्षांतोदान्तत्वं स्यात् वाजयंतः शतक्रतुमिति यथा ॥ तादृशा वयं ते तुभ्यमेवोच्यं स्तोत्रं त्वना आत्मना स्वयमेव गहिम । इदानीं प्रापयेम ॥ अहि गतौ । न संप्रत्यर्थे ॥ आमुषाणाः ॥ अन्नोतिः कानचि व्यत्ययो बह्वक्षमिति लिट्यपि विकरणादय उग्रत्ययः स च ॥ त्वाममुषाना वयं यदभिलषितं तत्साप्तं सप्तपुष्पसंबन्धि साप्तपदीनं सख्यमश्नाम । आमुषाम् । अदेवस्व देवानिन्द्रादीनजानतः पीयोः ॥ पीयतिर्हिसा-कर्मा ॥ हिसकस्यासुरस्य वधः ॥ वध्यते शश्वोऽनेनेति वधरायुधं ॥ नममः । तद्धो नमय ॥ नममः । शम प्रहृत्वे । खंतस्व लुङि चङि रूपं । मितां ब्रूस्व इति ब्रूस्वः ॥

ए॒वा ते॒ गृत्स॒म॒दाः । श्रू॒र॒ मन्मा॑व॒स्यवो॒ न व॒युना॑नि त॒क्षुः ।

ब्र॒ह्म॒ण्यंतं॑ इ॒न्द्र ते॒ नवी॑य॒ इष॒मूर्जे॑ सु॒क्षितिं॑ सु॒खम॑श्रुः ॥ ८ ॥

ए॒व । ते॒ । गृत्स॒ऽम॒दाः । श्रू॒र॒ । मन्म॑ । अ॒व॒स्यवः॑ । न । व॒युना॑नि । त॒क्षुः ।

ब्र॒ह्म॒ण्यंतः॑ । इ॒न्द्र । ते॒ । नवी॑यः । इष॑ । ऊ॒र्जे । सु॒ऽक्षितिं॑ । सु॒खं । अ॒श्रुः ॥ ८ ॥

शूर बलवन् हे इन्द्र ते तुभ्यं गृत्समदाः । अत्र यास्तुः । गृत्समदो गृत्समदगो गृत्स इति मेधाविनाम गृणातिः स्तुतिकर्मणः । नि० ९. ५. । इति । तथाविधा मन्म मननीयं स्तोत्रं ते तुभ्यमेव तक्षुः । ततक्षुः । चक्रुः । तत्र दृष्टांतः । अवस्यवो न ॥ अवः । गत्यर्थादवतिरसुनि रूपमव इति ॥ अवो गमनमिच्छंतः पुमांसो वयुनानि मार्गान् यथा कुर्वति तद्वत् । किंच नवीयः ॥ सुपां सुलुगिति यस्या लुक् ॥ नवीयसो नवतरस्य ते तव ब्रह्मखंतः स्तोत्रं कर्तुमिच्छंतो गृत्समदाः सुक्षितिमिषं शोभननिवासोपेतमन्नमूर्जे बलं सुखं सुखं चाश्रुः । प्राप्नुयुः । एकस्मिन् गृत्समदे बह्ववचनं परोक्षनिर्देशश्च ॥

नू॒नं सा ते॒ प्रति॒ वरं॑ ज॒रि॒चे दु॒हीय॑दि॒न्द्र दक्षि॑णा म॒घोनी॑ ।

शि॒क्षा स्तो॒तृभ्यो॒ माति॑ ध॒ग्भर्गो॑ नो बृ॒हद्दे॒म वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ ९ ॥

नू॒नं । सा । ते॒ । प्रति॑ । वरं॑ । ज॒रि॒चे । दु॒हीयत् । इ॒न्द्र । दक्षि॑णा । म॒घोनी॑ ।

शि॒क्ष । स्तो॒तृभ्यः॑ । मा । अ॒ति । ध॒क् । भ॒र्गः । नः॑ । बृ॒हत् । व॒दे॒म । वि॒दथे॑ । सु॒वीराः॑ ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति सिद्धार्थेति ॥ ॥ २४ ॥

वयं ते वय इति नवर्चं नवमं सूक्तं गार्त्तमदं वैद्युमिन्द्रं । वयं त इत्यनुक्रांतं । सूक्तविनियोगो जिनाद-वधार्यतां ॥

व॒यं ते॒ वयं॑ इ॒न्द्र वि॒द्धि॒ धु॒ णः॑ प्र भ॒राम॑हे वा॒ज॒युर्न॑ रथं॑ ।

वि॒प॒न्यवो॒ दी॒ध्यतो॑ म॒नीषा॑ सु॒खमि॑र्यक्षंत॒स्त्वाव॑तो॒ नृन् ॥ १ ॥

व॒यं । ते॒ । वयं॑ । इ॒न्द्र । वि॒द्धि । सु॒ । नः॑ । प्र । भ॒राम॑हे । वा॒ज॒ऽयुः । न । रथं॑ ।

वि॒प॒न्यवः॑ । दी॒ध्यतः॑ । म॒नीषा॑ । सु॒खं । इ॒र्यक्ष॑तः । त्वा॒ऽव॑तः । नृन् ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तुभ्यं वयं वयः सोमलक्ष्मणमहं प्रभरामहे । प्रकर्षेण संपादयामः । तत्र दृष्टांतः । वाजयुर्न । यथासमात्मन इच्छन् पुमान् रथं शकटं संपादयति तद्वत् । एवं हविःसंपादकान् नोऽस्मान् सु सुष्ठु विद्धि । जानीहि ॥ विदेशानाद्यं स्तोत्रं रूपं । वाक्पादित्वादिनिघातः ॥ किं कुर्वतो वयं । विपन्यवः । तत्र स्तोत्रं कुर्वताः । मनीषा मनस इत्यया सुखा दीध्यतो दीध्यमानाः ॥ दीधीरू दीप्तिदेवययोः । व्यत्ययन शतु ॥

त्वावतः ॥ युष्मदस्रज्ञां हृदसि सादृश उपसंस्थानमिति वतुप ॥ त्वत्सदृशान् नृन् नेतृन् अग्न्यादीन् सुखं सुखमियचंतः । याचमानाः । यदा सुखं सुखिन नृन् नेतृन् अग्न्यादीन् देवानियचंतः ॥ इयच्चतिर्गतिकर्मा ॥ हविषा तान् प्रामुवंतो वयं भरामह इति समन्वयः ॥

त्वं न इंद्र त्वाभिर्हृती त्वायतो अभिष्टिपासि जनान् ।

त्वमिनो दाप्नुषो वरूतेत्याधीरभि यो नक्षति त्वा ॥ २ ॥

त्वं । नः । इंद्र । त्वाभिः । ऊती । त्वाऽयतः । अभिष्टिऽपा । अस्ति । जनान् ।

त्वं । इनः । दाप्नुषः । वरूता । इत्याऽधीः । अभि । यः । नक्षति । त्वा ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वं त्वाभिस्त्वदीयामिहृती ऊतिभिः पालनादिभिर्नोऽस्मान् पाहि । किंच त्वायतः ॥ सुप आत्मनः क्वच । शतुरनुम इति विभक्त्येदात्तत्वं ॥ त्वत्कामान् जनान् अभिष्टिपा ॥ सुपां मुनुगिति सोराकारः ॥ अभिष्टयोऽभिंगतारः शचवः । तेभ्यः पाता रक्षकोऽसि । भवसि । दाप्नुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य त्वमिनः । ईश्वरः खलु । वरूता ॥ यसितस्कभितस्तभितेति निपातनादीकारस्य ऊकारः ॥ बाधकानां निवारकोऽसि । किंच त्वं तस्य सोतुरित्याधीरेवविधोपद्रवोपशमरूपकर्मसि । यस्त्वा त्वामभिनक्षति हविषा परिचरति ॥

स नो युवेद्रो जोहूचः सखा शिवो नरामस्तु पाता ।

यः शंसंतं यः शशमानमूती पचंतं च स्तुवंतं च प्रणेष्टत् ॥ ३ ॥

सः । नः । युवा । इंद्रः । जोहूचः । सखा । शिवः । नरां । अस्तु । पाता ।

यः । शंसंतं । यः । शशमानं । ऊती । पचंतं । च । स्तुवंतं । च । प्रऽनेष्टत् ॥ ३ ॥

युवा तद्वत्सो यष्टृणां फलस्य शमयिता वा जोहूचः सोतुमिराह्णातव्यो होतव्यो वा सखा सखिभूतः शिवः सुखकरः स इंद्रो नरां ॥ नृशब्दस्यामि हृदसो गुणः नरशब्दस्य वाग्यागमानुशासनस्यानिवृत्त्यानुभावः ॥ कर्मनेतृणामस्माकं पाता पालको भवति । यः शस्त्राणि शंसंतं यश्च शशमानं ॥ शशं भूतगती ॥ क्रियाः कुर्वाणं पुरोडाशादिकं हवींषि पचंतं जुवंतं सामभिः सोत्रं कुर्वाणं । स्तुतशस्त्रयोः प्रगीताप्रगीतमंत्रसाध्यत्वेन भेदस्य प्रतिपादितत्वात् अत्र पृथङ्निर्देशः । एवमयं यजमानमूती ऊत्या रक्षणेन प्रणेष्टत् ॥ नयतेर्लेटि सिङ्गुलमिति सिप् । अडागमः । तिङि चोदात्तवतीति गतिर्निघातः ॥ कर्मणां पारं प्रापयेत् ॥

तमु स्तुष इंद्रं तं गृणीषे यस्मिन्पुरा वावृधुः शाशदुश्च ।

स वस्वः कामं पीपरदियानो ब्रह्मण्यतो नूतनस्यायोः ॥ ४ ॥

तं । ऊं इति । स्तुषे । इंद्रं । तं । गृणीषे । यस्मिन् । पुरा । वावृधुः । शाशदुः । च ।

सः । वस्वः । कामं । पीपरत् । इयानः । ब्रह्मण्यतः । नूतनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

तमु तमेवेद्रं स्तुषे । स्तौमि । तथा तमिंद्रं गृणीषे । शंसामि ॥ उभयत्र पुष्पव्यत्ययः ॥ यस्मिन्निंद्रे पुरा पूर्वं सोतारो वावृधुः । प्रवृद्धा अभवन् । शाशदुश्च । शब्दुल हंसितवंतश्च ॥ शब्दुल शातने । निटि तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः । इयानः सोतुमिर्याच्यमानः स इंद्रो ब्रह्मण्यतः सोत्रमिच्छतो नूतनस्यायोर्मुष्पस्य यजमानस्य वस्वो वसुनः काममभिलाषं पीपरत् । अभिलषितफलदानेन पूरयतु ॥

सो अंगिरसामुचया जुजुष्वान्ब्रह्मा नूतोदिंद्रो गातुमिष्णन् ।

मुष्णन्नुषसः सूर्येण स्तवानश्वस्य चिच्छिन्नथत्पूर्याणि ॥ ५ ॥

सः । अंगिरसां । उचथा । जुजुष्वान् । ब्रह्म । तूतोत् । इंद्रः । गातुं । इष्णान् ।
मुष्णान् । उषसः । सूर्येण । स्तवान् । अश्वस्य । चित् । शिन्नयत् । पूर्व्याणि ॥ ५ ॥

अंगिरसां संबंधीन्बुधयोक्थानि जुजुष्वान् ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लिटि कर्मा रूपं ॥ सेवमानः स
इंद्रो गातुं पणिभिर्बुधतानामंगिरसां मार्गमिष्णन् प्रेरयन् ब्रह्म तेषां स्तोत्रं कामप्रदानेन तूतोत् ॥ तु वृद्धा-
वित्तस्य बद्धि बज्जलं कंदसीति विकरणस्य सुः ॥ अवर्धयत् । किंच स्तवान् स्तोत्रभिः सूयमानः सूर्येण स्वात्म-
भूतेनोषसो मुष्णन् अपहरन् । उदिते हि सूर्ये उषसो व्यावर्तते । तादृशः स इंद्रोऽग्न्यस्य । अग्नौ स्ततेजसा सर्वं
जगदित्यग्नेः कश्चिदसुरः । तस्य पूर्व्याणि पुरातनानि पुराणि बलानि वा शिन्नयत् । अग्नयत् । शिथि-
लीचकार ॥ ॥ २५ ॥

स ह श्रुत इंद्रो नाम देव ऊर्ध्वो भुवन्मनुषे दस्सतमः ।
अव प्रियमर्शसानस्य साह्याज्जिह्वो भरद्वासस्य स्वधावान् ॥ ६ ॥
सः । ह । श्रुतः । इंद्रः । नाम । देवः । ऊर्ध्वः । भुवत् । मनुषे । दस्सऽतमः ।
अव । प्रियं । अर्शसानस्य । साह्यान । शिरः । भरत् । दासस्य । स्वधाऽवान् ॥ ६ ॥

देवो द्योतमानः श्रुतः कीर्तिमान् अत एव दस्सतमः सर्वैरतिशयेन दर्शनीयः स इंद्रो मनुषे मनोरथमूर्ध्वो
भुवत् । कामप्रदाने प्रवृत्त उन्मुखो भवतु ॥ नाम प्रसिद्धी । हेति पूरणः ॥ तदुच्यते । साह्यान् शत्रून्मिभवन
स्वधावान् बलवानिंद्रोऽर्शसानस्य लोकं बाधमानस्य दासस्वितन्नामकस्यासुरस्य प्रियं शिरोऽवभरत् । अधः
पातयतु ॥ हरतेर्लेख्यडागमः । ह्यहोर्भः ॥

स वृचहेन्द्रः कृष्णयोनीः पुरंदरो दासीरैरयद्वि ।
अजनयन्मनवे क्षामपश्च सचा शंसं यजमानस्य तूतोत् ॥ ७ ॥
सः । वृचऽहा । इंद्रः । कृष्णऽयोनीः । पुरंदरः । दासीः । ऐरयत् । वि ।
अजनयत् । मनवे । क्षां । अपः । च । सचा । शंसं । यजमानस्य । तूतोत् ॥ ७ ॥

वृचहा वृचस्य हंता पुरंदरः शंबरपुरां दारयिता स इंद्रः कृष्णयोनीर्निर्गृष्टजातीर्दासीरूपचपयित्रीरा-
सुरीः सेना धीरयत् । व्यनुदत् । किंच मन्वे मनोरथं चां पृथिवीमप उदकानि चाजनयत् । यजमानस्य सचा
महान्तं शंसमभिजातं तूतोत् । कामप्रदानेन पूरयतु ॥ तु वृद्धाविति सांख्यो धातुः । शपः सुः । तुजादित्वाद्दीर्घः ॥
यद्वा सचा महत् शंसं शंसनीयं शस्त्रं कामप्रदानेन वर्धयतु । यद्वा कृष्णयोनीः कृष्णाख्येनासुरेण निषिक्ते-
तस्मा दासीभीर्था धीरयत् । व्यनुदत् । तथा मंचः । यः कृष्णगर्भो निरहन्नृजिह्वना । १. १०१. १. इति ॥

तस्मै तवस्यमनु दायि सचेद्राय देवेभिरर्शसातौ ।
प्रति यदस्य वज्रं बाहोर्धुहृत्वी दस्यूपुर आयसीर्नि तारीत् ॥ ८ ॥
तस्मै । तवस्यं । अनुं । दायि । सचा । इंद्राय । देवेभिः । अर्शसातौ ।
प्रति । यत् । अस्य । वज्रं । बाहोः । धुः । हृत्वी । दस्यून् । पुरः । आयसीः । नि । तारीत् ॥ ८ ॥

देवेभिर्देवग्रीभिः स्तोत्रभिरर्शसाताबुदकलभि निमित्ते तस्मा इंद्राय तवस्यं तवसे बलाय हितं बलवर्धनं
हविः सचा संततं सर्वेष्वहःसु अनु अनुक्रमेण सवनचये दायि । अदायि । यद्वा तवस्यं । यद्वज्रं प्रवृद्धाय दीयते
तत्तवस्यं । देवेभिर्देवैर्बुदकभजनेऽनुक्रमेण तद्वज्रं तस्मा इंद्रायादायि । तथा मंचः । अनु ते दायि मह इंद्रि-
यायेति । यद्वा दक्षिणं बाहोर्वज्रं प्रति धुः । स्तोतारोऽसुरवधसूचकेन स्तोत्रेण प्रतिनिदधुः । सूयमानो

होद्गो दस्युवधार्चं वज्रमादत्ते ॥ दधुः । दधतिर्लुङि गातिस्त्विति सिचो लुक् । आत इति श्विर्जुस् ॥ ततस्तेन वज्रस्य दस्युनमुराण् इत्वी इत्वा तदीया आयसीरयोमयीः पुरो नितारीत् । नितरामनाशयत् ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिंद्र दक्षिणा मघोनीं ।

शिखा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदधे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इंद्र । दक्षिणा । मघोनीं ।

शिख । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । न । बृहत् । वदेम । विदधे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २६ ॥

विश्वजित इति षड्वचं दशमं सूक्तं गार्त्समदमिंद्रं । अंत्वा चिष्टप् । शिष्टाः पंच जगत्स्यः ॥ तृतीये पर्याये होतुः शस्त एतत्सूक्तं । सूचितं च । विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

विश्वजिते धनजिते स्वर्जिते सचाजिते नृजिते उर्वराजिते ।

अश्वजिते गोजिते अश्विते भरेद्राय सोमं यजताय हर्यतं ॥ १ ॥

विश्वऽजिते । धनऽजिते । स्वऽजिते । सचाऽजिते । नृऽजिते । उर्वराऽजिते ।

अश्वऽजिते । गोऽजिते । अश्वऽजिते । भर । इंद्राय । सोमं । यजताय । हर्यतं ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो इंद्राय सोमं भर । संपादय । कीदृशाय । विश्वजिते । सर्वस्य जेवे । तदेव प्रपंचयति । धनजिते शत्रुविजयेन तदीयधनानां जेवे । स्वर्जिते स्वर्गस्य जेवेऽधिपतये । सचाजिते सचा संततं जयशीलाय महतो जेवे वा । नृजिते नृणां नायकानां जेवे । उर्वराजिते । उर्वरा सर्वसस्याद्या भूः । तस्या जेवे । अश्वजिते गोजिते वसिनापहताणां गवां जेवे । अश्विते वृत्रेणाक्रांतानामपां जेवे । यजताय यजनीयाय । तस्मा इंद्राय हर्यतं ॥ हर्य गतिकान्त्योः । भृमुदृशीत्यादिना कर्मण्यतच् ॥ कर्मणीयं स्पृहणीयं वा सोमं भरतेति समन्वयः ॥

अभिभुवेऽभिभंगाय वन्वतेऽषाह्वाय सहमानाय वेधसे ।

तुवियये वह्नये दुष्टरीतवे सचासाहे नम इंद्राय वोचत ॥ २ ॥

अभिऽभुवे । अभिऽभंगाय । वन्वते । अषाह्वाय । सहमानाय । वेधसे ।

तुविऽयये । वह्नये । दुष्टरीतवे । सचाऽसहे । नमः । इंद्राय । वोचत ॥ २ ॥

अभिभुवे सर्वस्याभिभविचेऽभिभंगायामुराणां भंजकाय वन्वते ॥ वन घण संमत्तौ । व्यत्ययेन उपत्ययः ॥ शत्रूणां धनानां भंजकाय । अषाह्वाय ॥ सहेः कर्मणि तिष्ठा । उत्वाभावस्कांदसः ॥ शत्रुभिरनभिभूताय । सहमानाय सर्वसहाय वेधसे सर्वस्य विधाचे । तुवियये पूर्णधीवाय ॥ यद्वा गृ शब्दे । श्रीणादिकः कर्मणि कप्रत्ययः ॥ तुविभिर्ब्रजमिः स्तोत्राय । वह्नये सर्वस्य वोद्वे दुष्टरीतवेऽश्विर्दुष्टराय दुर्हिंसाय । सचासहे सर्वदाभिभविचे महतोऽभिभविचे वा एवंविधार्थेन्द्राय नमो नमःशब्दपूर्वकं स्तोत्रं वोचत । हे स्तोतारो यूयं ब्रूत ॥ ब्रूजो लुङि ब्रुवो वचिः । अस्त्रतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्कित्वङादेशः । वच उमित्युम् । युयः ॥

सचासाहो जनभक्षो जनंसहश्चर्वनो युध्मो अनु जोषमुक्षितः ।

वृतंचयः सहुरिर्विध्वारित इंद्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्या ॥ ३ ॥

सचाऽसहः । जनऽभक्षः । जनऽसहः । चर्वनः । युध्मः । अनु । जोषं । उक्षितः ।

वृतंचयः । सहुरिः । विधु । अरितः । इंद्रस्य । वोचं । प्र । कृतानि । वीर्या ॥ ३ ॥

सचासहो बह्वनामभिभविता जनमहो जगानां यजमानानां कामप्रदानेन संभक्ता तैः संभवनीय इति वा । जनसहो बलिनां जगानामभिभविता अवनः शत्रूणां आवधिता स्वस्त्राणात् । युध्मो योद्धा जोषमनु प्रीतिमनु उचितः सिक्तः सोमेन । वृतंचयो वृतस्त्रामीष्टस्याचेता संचेता दातृत्वर्थः । यद्वा वर्तते पुनः पुनरभिमुखमागच्छतीति वृत् शत्रुः । तं चयते हिनसीति वृतंचयः । चयतिर्हिसाकर्मा । तथा च ब्राह्मणं । यो वै भागिनं मागामुदति चयते वैनं स यदि वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते स्वेविनं । ऐ० ब्रा० २. ७. । इति । सङ्गरिः ॥ असिसहोवरिस्त्रिभुरिन्प्रत्ययः ॥ अभिभविता शत्रूणां विषु प्रजासारितः पालकत्वेन प्रापितो भवति । तादृशस्त्रेन्द्रस्य कृतानि वृत्रहननादिरूपाणि वीर्या सामर्थ्यानि प्रयोचं । प्रकर्षेण वदामि ॥

अ॒ना॒नु॒दो वृष॒भो दोध॑तो व॒धो गंभी॑र ऋ॒ष्वो अस॑मष्टका॒थः ।

र॒ध॒चो॒दः अ॒थ॒नो वी॒क्रित॑स्पृ॒ष्टुरि॒न्द्रः सु॒य॒ज्ञ उ॒षसः॑ स्व॒र्जन॑त् ॥ ४ ॥

अ॒न॒नु॒ऽदः । वृष॒भः । दोध॑तः । व॒धः । गंभी॑रः । ऋ॒ष्वः । अस॑मष्ट॒ऽका॒थः ।

र॒ध॒ऽचो॒दः । अ॒थ॒नः । वी॒क्रि॒तः । पृ॒ष्टुः । इ॒न्द्रः । सु॒ऽय॒ज्ञः । उ॒षसः॑ । स्वः । ज॒न॒त् ॥ ४ ॥

अनानुदः । अनु पश्चाद्दातीत्यनुदः । आतस्योपसर्ग इति कर्तरि कः । स नास्ति यस्य स तथोक्तः । प्रभूतधनदानेन समानो नास्तीत्यर्थः । अत एव वृषभः कामानां वर्धिता । दोधतः ॥ दुग्धिर्हिसाकर्मा ॥ हिंसकस्त्रासुरस्य वधो हन्ता गंभीरो महत्त्वेन गंभीर्योपेतः । ऋष्वो महान् यद्वा दर्शनीयः सर्वैः । असमष्टकाव्यः ॥ अयु व्याप्नो । कर्मणि निष्ठा । ऊदित्वादिङ्गिकल्पः । नञ्समासः ॥ अन्वैरव्याप्तकर्मा । रधचोदः । रध हिंसासंराध्योः । रध्राणां समृद्धानां प्रेरकः । यद्वा हिंसकाणां शत्रूणां चोदकः । अथनः शत्रूणां बलापहरिण शत्रुधिता । वीक्रितो दृढांगः पृष्टुः स्वतेजसा जगद्वाप्य वर्तमानः सुयज्ञः सुकर्मा । एतादृश इन्द्र उषसः स्वः सूर्यं ज्योतिः । स्वः सूर्य इति हि ब्राह्मणं । सूर्यं च जनत् । प्रादुर्धकार ॥

य॒ज्ञेन॑ गा॒तुम॑प्सुरो॑ वि॒विद्रे॑ धि॒यो हि॒न्वा॒ना उ॒शिजो॑ म॒नीषि॑णः ।

अ॒भि॒स्वरा॑ नि॒षदा॒ गा अ॒व॒स्य॒व इ॒द्रे हि॒न्वा॒ना द्र॒वि॒णान्या॑शत ॥ ५ ॥

य॒ज्ञेन॑ । गा॒तुं । अ॒प्ऽतुरः॑ । वि॒वि॒द्रे । धि॒यः । हि॒न्वा॒नाः । उ॒शिजः॑ । म॒नीषि॑णः ।

अ॒भि॒ऽस्वरा॑ । नि॒ऽसदा॑ । गाः । अ॒व॒स्य॒वः । इ॒द्रे । हि॒न्वा॒नाः । द्र॒वि॒णानि॑ । आ॒शत॑ ॥ ५ ॥

धियो हिन्वानाः सुतीरिन्द्रे प्रेरयंत उशिज इन्द्रं कामयमाना मनीषिणो मेधाविनोऽगिरसोऽप्सुरोऽपां प्रेरकादिद्राज्ञातुं गवां मार्गं यज्ञेन तपसा विविद्रे । क्षेमिरे । ततोऽवस्यवो रक्षणमिच्छंत इद्रे गाः सुतीहिन्वानाः ॥ हि गतिवृद्धोः स्वादिः ॥ प्रेरयंतस्तेऽगिरसोऽभिस्वरा अभितः स्वरः स्वरणं शब्दनं यस्य तेन स्तोत्रेण निषदोपसदेन च द्रविणानि गोधनान्याशत । प्राप्नुवन् ॥ अत्रोतेर्मुक्तिं ब्रह्मं कंदमीति विकरणस्य लुक् ॥

इ॒न्द्र श्रे॑ष्ठानि॒ द्र॒वि॒णानि॑ धेहि॒ चि॒त्तिं दक्ष॑स्य सु॒भग॑त्वम॒स्मे ।

पोषं॑ र॒यी॒णां अ॒रि॒ष्टिं त॒नूनां॑ स्वा॒द्यानं॑ वा॒चः सु॒दिन॑त्वम॒ह्नां ॥ ६ ॥

इ॒न्द्र । श्रे॑ष्ठानि । द्र॒वि॒णानि॑ । धे॒हि । चि॒त्तिं । दक्ष॑स्य । सु॒भग॑ऽत्वं । अ॒स्मे इति॑ ।

पोषं॑ । र॒यी॒णां । अ॒रि॒ष्टिं । त॒नूनां॑ । स्वा॒द्यानं॑ । वा॒चः । सु॒दिन॑ऽत्वं । अ॒ह्नां ॥ ६ ॥

हे इन्द्र श्रेष्ठान्युत्तमानि द्रविणानि धनान्यसम्भं धेहि । निधिहि । दक्षस्य ॥ दक्षेर्भवे चष् ॥ कर्मकरणासामर्थ्यस्य चित्तिं स्वातिं धेहि । यक्षे अक्षम्भं सुभगत्वं शोभनधनवत्त्वं सीमायं वा निधिहि । रयीणां स्वया दत्तानां धनानां पोषं समृद्धिं धेहि । तनूनामंगानां । यद्वा तावत् एभिः कुलमिति तन्वः पुत्राः । तनोतेः करण

उप्रत्ययः ॥ तेषामरिष्टिमहिंसां धेहि । तथाऋदीयाया वाचः स्वास्मानं स्वाकुतां । अहां सुदिनत्वं शोभनदिनत्वं च धेहि । येषु हींद्रादयो देवा इज्यते तानि सुदिनानि । तेषां भावः सुदिनत्वं ॥ २७ ॥

चिकद्रुकेष्विति चतुर्चमेकादशं सूक्तं गात्समदमिंद्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । चिकद्रुकेषु चतुष्कमध्याथति-
शास्करमंथाष्टिवेति । आवायामष्टिच्छंदस्तुःपथ्यचरा । अवशिष्टाः पथ्यचरा अतिशक्तयः । अंथाष्टिर्वा ॥ षो-
डशिशस्ते चिकद्रुकेष्विति तुचः । सूचितं । चिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ज्वस्ते पुरोरथमिति तुचावातिच्छं-
दसी । आ० ६. २. । इति ॥ अविवाक्येऽहनि मरुत्वतीये प्रतिपत्तृचस्य चिकद्रुकेष्विति प्रथमा । दशमेऽहनीति
खंडे सूचितं । आ त्वा रथं यद्योतय इत्येतस्याः स्थाने चिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति । आ० ८. १२. । इति ॥
आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि मरुत्वतीय आद्या । तस्य विशेषान्वत्त्याम इति खंडे सूचितं । चिकद्रुकेषु महिषो
यवाशिरमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । आ० १०. १०. । इति ॥ महाव्रतेऽपि माध्यादिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः
सोत्रियसृचः । चिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति सोत्रियः । ऐ० आ० ५. १. । इति सूचितं ॥

चिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविष्नुष्मस्तृपत्सोममपिबद्धिष्णुना सुतं यथावशत् ।
स ईं ममाद् महि कर्म कर्तवे महामुरुं सैनं सश्वहेवो देवं सत्यमिंद्रं सत्य इंदुः ॥ १ ॥
चिऽकद्रुकेषु । महिषः । यवऽआशिरं । तुविऽशुष्मः । तृपत् । सोमं । अपिबत् ।
विष्णुना । सुतं । यथा । अवशत् ।
सः । ईं । ममाद् । महि । कर्म । कर्तवे । महां । उरुं । सः । एनं । सश्वत् । देवः । देवं ।
सत्यं । इंद्रं । सत्यः । इंदुः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । महिषो महान् पूज्यस्तुविष्णुमो बज्रबलसृपत् ॥ तृप प्रीणने तुदादिः । आगमानुशा-
सनस्थानित्वत्वात्तुमभावः ॥ तृष्यन् इंद्रस्त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेष्वाभिज्ञविकेष्वाहः सु सुतमभिषुतं
यवाशिरं यवमयेः सक्तुभिर्मिश्रितं ॥ आहपूर्वस्य श्रीणतेः क्विपि अपस्युधेयामित्यादिना शिर इत्यादेशः ॥ तं
सोमं विष्णुना सहापिबत् । यथावशत् । पूर्वं यथा तं सोममकामयत तथापिबत् ॥ वशं कांती । बज्रत्वं
कंदसीति शपो लुगभावः ॥ पीतः स सोमो महान् महान्तमुषं तेजसा विस्तीर्णमीमेजमिंद्रं ममाद् । अमादयत् ।
किमर्थं । महि महवृचहननादिलक्षणं कर्म कर्तवे कर्तुं । सत्य इंदुः सवने देवो दीप्यमानः स सोमः सत्यं
यथार्थभूतं देवं सोमं कामयमानमिंद्रं सश्वत् ॥ सश्वतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ व्याप्नोतु ॥

अध त्विषीमाँ अभ्योजसा क्रिविं युधाभवदा रोदसी अपृणदस्य मज्मना प्र वावृधे ।
अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत् सैनं सश्वहेवो देवं सत्यमिंद्रं सत्य इंदुः ॥ २ ॥
अध । त्विषिऽमान् । अभि । ओजसा । क्रिविं । युधा । अभवत् । आ । रोदसी इति ।
अपृणत् । अस्य । मज्मना । प्र । वावृधे ।
अधत्त । अन्यं । जठरे । प्र । ईं । अरिच्यत् । सः । एनं । सश्वत् । देवः । देवं । सत्यं ।
इंद्रं । सत्यः । इंदुः ॥ २ ॥

अध अथ सोमपानानंतरं त्विषीमान् दीप्तिमानिंद्रं ओजसा बलेन क्रिविं नामासुरं युधा युष्तेनाभ्यभवत् ।
अभिभूतवान् । किंच स इंद्रो रोदसी बावापृथिव्यावापृणत् । स्वतेजसा समंतात्पूरयामास । तथास्य पीतस्य
सोमस्य मज्मना बलेन प्रवावृधे । प्रकर्षेण वर्धते । यद्वा अस्य किवेरसुरस्य मज्मना सारेण रोदसी अपूरयत् ।

स इन्द्रः सोमं देवा विमज्ज्यान् भागं स्वकीये जठरेऽधत्त । ईमेनमपरं भागं देवेभ्यः प्रारिच्यत् । प्रारिच्यत् । एतेनार्धमिन्द्राय अर्धमन्वेभ्यो देवेभ्य इत्युक्तं भवति । तथा तैत्तिरीयकं । यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठमात्मनः । तै० सं० ५. ४. ८. ३. इति ॥

साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैः सासहिर्मृधो विचर्षणिः । दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु सैनं सश्वदेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्द्रः ॥ ३ ॥

साकं । जातः । क्रतुना । साकं । ओजसा । ववक्षिथ । साकं । वृद्धः । वीर्यैः । ससहिः ।

मृधः । विऽचर्षणिः ।

दाता । राधः । स्तुवते । काम्यं । वसु । सः । एनं । सश्वत् । देवः । देवं । सत्यं । इन्द्रं ।

सत्यः । इन्द्रः ॥ ३ ॥

क्रतुना कर्मणा प्रज्ञया वा साकं सह जातः साकमोजसा बलेन सह ववक्षिथ । विश्वं वोढुमिच्छसि ॥ वहेः सन्तस्य सिटि मञ्चत्वादान् भवति ॥ किञ्च त्वं वीर्यैः शत्रुहननादिलक्षणीः पराक्रमैः साकं सह वृद्धः प्रवृद्धो मृधो हिंसकान् संश्यामान्वा सासहिः ॥ न लोकाव्ययेति पृष्टीप्रतिषेधः ॥ तेषामभिभवता । विचर्षणिः पुष्पकृतोऽपुष्पकृतश्च विशेषेण द्रष्टा स्तुवते स्तोत्रं कुर्वाणाय यजमानाय राधः साधकं काम्यं प्रार्थनीयं वसु धनं दाता सन् वर्वाचयेति समन्वयः । सैनमिति परोक्षनिर्देशः सिद्धार्थश्च ॥

तव त्यन्नयं नृतोऽप इन्द्र प्रथमं पूर्वं दिवि प्रवाच्यं कृतं ।

यदेवस्य शर्वसा प्रारिणा असुं रिणन्नपः ।

भुवद्विष्वभमभ्यादेवमोजसा विदातूर्जं शतक्रतुर्विदादिषं ॥ ४ ॥

तव । त्यत् । नयं । नृतो इति । अपः । इन्द्र । प्रथमं । पूर्वं । दिवि । प्रऽवाच्यं । कृतं ।

यत् । देवस्य । शर्वसा । प्र । प्रारिणाः । असुं । रिणन् । अपः ।

भुवन् । विश्वं । अभि । अदेवं । ओजसा । विदात् । ऊर्जं । शतऽक्रतुः । विदात् । इषं ॥ ४ ॥

नृतो सर्वेषां नर्तयितः हे इन्द्र नयं नराणां हितकरं प्रथमं प्रततं ॥ प्रथमं प्रततमिति यास्कः ॥ पूर्वं पूर्वकालभवं त्वया कृतं । तव त्यत् तदपः कर्म दिवि स्वर्गलोके प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वक्तव्यं । साधनीयमित्यर्थः । किं तत् । देवस्य विजिगीषोरसुरस्यासुं प्राणं रिणन् हिंसन् त्वमपस्तेन निब्रह्मान्युदकानि प्रारिणाः । प्रिरयः । इति यदेतत्कर्म तत्प्रवाच्यमिति समन्वयः । परोक्षनिर्देशोऽवशिष्टः । स इन्द्रो विश्वं व्याप्तमदेवं तमोरूपमसुरमोजसा बलेनाभिभुवत् । अभिमवतु । किञ्च शतक्रतुरिन्द्र ऊर्जं बलं विदात् । इषं हविर्लक्षणाग्रमसं च विदात् ॥ विदिरु कामे शविकरणी । लेख्यडागमः ॥ २८ ॥ २९ ॥

तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तच्चेदमेकोनविंशत्युचं गार्त्समदं प्रथमं सूक्तं । अथेयमनुक्रमणिका । गणानामेकोना ब्राह्मणस्याथं ह बाईसत्यासु वृष्टलिंगाः पञ्चदशन्वे चिष्टुमाविति । पञ्चदशेकोनविंशी च चिष्टुभी । शिष्टा जगत्स्यः । यासु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बाईसत्याः । शिष्टा ब्राह्मणस्याथाः ॥ प्रथम्येऽभिष्टव एतत्सूक्तं । खुद्दोदकमिति खंडे सूचितं । गणानां त्वा प्रथञ्च यस्त्व । आ० ४. ६. इति ॥

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमं ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद् सादनं ॥ १ ॥

ग॒णानां॑ । त्वा । ग॒णऽप॑तिं । ह॒वाम॑हे । क॒विं । क॒वीनां॑ । उ॒पम॑श्रवः । ऽत॒मं ।

ज्येष्ठ॑ऽराजं । ब्रह्म॑णां । ब्रह्म॑णः । प॒ते । आ । नः । शृ॒ण्वन् । ज॒तिऽभिः॑ । सी॒द् । स॒दनं ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्यते ब्रह्मणोऽन्नस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पति पालयितः गणानां देवादिगणानां संबंधिनं गणपतिं स्वीयानां पतिं । कवीनां क्रांतदर्शिनां कविं । उपमश्रवस्तमं । उपमीयतेऽन्येत्युपमा । सर्वेषामन्नानामुपमानं अवीऽन्नं यस्य स तथोक्तः । अतिशयिनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः ॥ उपमः माङ् माने । आतश्चोपसर्गे करणेऽङ्प्रत्ययः । आपोः संज्ञाबंदसोरिति ब्रह्मत्वं ॥ ज्येष्ठराजं । ज्येष्ठाः प्रशस्ततमाः । तेषां मध्ये राजतं ब्रह्मणां मंत्राणां स्वामिनं त्वा त्वां हवामहे । अस्मिन्कर्मस्वाह्वयामः । किंच नोऽस्माकं सुतीः शृण्वन् त्वमूतिभिः पालनेर्हेतुभूतेः सादनं । सीदंत्वस्मिन्निति सदनं । यच्चगृहमासीद् । उपविश ॥

दे॒वाश्चित्ते॑ अ॒सुर्ये॑ प्र॒चेत॑सो बृह॑स्पते य॒ज्ञियं॑ भा॒गमा॑नशुः ।

उ॒स्रा इ॒व सूर्यो॑ ज्योति॑षा म॒हो वि॒श्वेषा॑मिज्ज॑निता ब्रह्म॑णामसि ॥ २ ॥

दे॒वाः । चि॒त् । ते । अ॒सुर्ये॑ । प्र॒चेत॑सः । बृह॑स्पते । य॒ज्ञियं॑ । भा॒गं । आ॒न॒शुः ।

उ॒स्राऽइ॒व । सूर्ये॑ । ज्योति॑षा । म॒हः । वि॒श्वेषां॑ । इ॒त् । ज॒निता॑ । ब्रह्म॑णां । अ॒सि ॥ २ ॥

असुर्य असुराणां हंतः हे बृहस्पते प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ते त्वदीया देवाश्चित् देवा अपि यज्ञियं यज्ञार्हं भागमानशुः । प्राप्नुवन् । यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणं । प्रकृष्टज्ञानवतस्ते तव संबंधिनो देवा इति योजनीयं । यद्वा प्रचेतसः । विभक्तिपरिणामः । प्रचेतसि त्वयि सति देवा यज्ञियं भागमानश्रिः । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां रघोघ्नमंत्रैरपाकरणात् । न वै ब्रह्मस्वद्रिष्यति । ऐ० ब्रा० १. १३. इति श्रवणात् । ज्योतिषा तेजसा महो मंहनीयः सूर्य उस्रा इव । उस्राः किरणाः ॥ स्फायितंचोत्थादिना रक्प्रत्ययः ॥ यथा किरणाण् जनयति तथा विश्वेषां सर्वेषां ब्रह्मणां मंत्राणां जनिता जनयितेवासि ॥ जनिता मंत्र इति निपातनाणिलोपः ॥

आ वि॒वाध्या॑ परि॒राप॑स्त॒मांसि॑ च ज्योति॑ष्मंतं रथ॑मृतस्य तिष्ठ॑सि ।

बृह॑स्पते भी॒मम॑मिच॒दंभ॑नं र॒क्षो॒हृणं॑ गो॒च॒भिदं॑ स्व॒र्विदं॑ ॥ ३ ॥

आ । वि॒बा॒ध्य । परि॒रपः॑ । त॒मांसि॑ । च । ज्योति॑ष्मंतं । रथं॑ । अ॒मृत॑स्य । ति॒ष्ठ॒सि ।

बृह॑स्पते । भी॒मं । अ॒मिच॑दंभ॑नं । र॒क्षः॑ऽह॒नं । गो॒च॒भिदं॑ । स्वः॑ऽवि॒दं ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते परिरपः । परितो रपः पापरूपं रघः ॥ यद्वा रप रूप वक्तव्यां वाचि । कृप् ॥ परिवदतो निंदकान् तमांसि च विबाध्य तेजसा निराकृत्य ज्योतिष्मंतं ज्योतिषा तदंतमृतस्य यज्ञस्य प्रापकं भीमं शत्रूणां मयंकर्ममिचदंभनं शत्रूणां हंसकं । तदेवाह रघोहृणं रघसां हंतारं गोचभिदं मेघानां भेत्तारं स्वर्विदं स्वर्गस्य लभकं रघमातिष्ठसि । अधितिष्ठसि ॥

सु॒नी॒तिभिर्न॑यसि चा॒यसे॑ ज॒नं यस्तु॑भ्यं दा॒शा॒न्न त॑म॒हो अ॒श्रव॑त् ।

ब्रह्म॑द्विष॒स्तप॑नो म॒न्युमी॑रसि बृह॑स्पते म॒हि त॑सै॒ महि॑त्वनं ॥ ४ ॥

सु॒नी॒तिऽभिः॑ । न॒य॒सि । चा॒य॒से । ज॒नं । यः । तु॒भ्यं । दा॒शा॒त् । न । तं । अ॒हं । अ॒श्रव॑त् ।

ब्रह्म॑ऽद्विषः । त॒प॒नः । म॒न्युऽमीः॑ । अ॒सि । बृह॑स्पते । म॒हि । त॒त् । ते । म॒हि॑ऽत्वनं ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते सुनीतिभिः । शोभनं नीतयो येषु ते सुनीतयः सन्नार्गाः । तैर्वनं नयसि । अपेक्षितफलं प्रापयसि । चायसे । जनमापन्नो रघसि च । यो यजमानस्तुभ्यं हविर्वाचनमन्नं दाशात् प्रयच्छेत् ॥ दान्मु दाने ।

लेख्यहागमः ॥ तमहः पापं पापकृत्यं दारिद्र्यं वा नाश्रयत् । न प्राप्नुयात् ॥ अत्रोतिर्लेटि व्यत्ययेन परस्त्रीपदं ।
अहागमः ॥ ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणाणां मंचाणां वा द्वेष्टुस्तपनस्तापकोऽसि । किंच मन्युमीर्मन्योः क्रोधस्त परेषां
ज्ञानस्त वा हिंसकोऽसि ॥ मीरु हिंसायां । क्षिप् ॥ ते तव तप्तादृशं महि महत् प्रभूतं महित्वनं माहात्म्यमस्ति ॥

न तमंहो न दुरितं कुतश्चन नारातयस्तितिरुर्न ह्ययाविनः ।

विश्वा इदस्माद्धरसो वि बाधसे यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पते ॥ ५ ॥

न । तं । अहः । न । दुः । इतं । कुतः । चन । न । अरातयः । तितिरुः । न । ह्ययाविनः ।

विश्वाः । इत् । अस्मात् । धरसः । वि । बाधसे । यं । सुगोपाः । रक्षसि । ब्रह्मणः । पते ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुगोपाः सुष्ठु पालयिता त्वं यं जनं रक्षसि पालयसि तं जनमंह आहंतव्यं दुःखं न बाधते ।
दुरितं तत्कारणं पापं च न बाधते । अरातयो हिंसकास्तं जनं कुतश्चन सर्वामु दिक्षु न तितिरुः ॥ तिरतिर्हिं-
साकर्मा । क्षिद् ॥ न हिंसन्ति । तथा दयाविनः । मनस्वन्यत्क्रियायां चान्यदित्येतद्व्यं येषामस्ति ते दयाविनो
वंचकाः । तेऽपि तं जनं न बाधते । किंच धरसो हिंसिका विश्वाः सर्वाः सेनास्तदर्थं विबाधसे । विशेषेण
बाधस एव ॥ ॥ २९ ॥

त्वं नो गोपाः पथिकृच्चिच्छणस्तव व्रताय मतिभिर्जरामहे ।

बृहस्पते यो नो अभि हूरो दधे स्वा तं मर्मर्तु दुच्छुना हरस्वती ॥ ६ ॥

त्वं । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽच्छणः । तव । व्रताय । मतिऽभिः । जरामहे ।

बृहस्पते । यः । नः । अभि । हूरः । दधे । स्वा । तं । मर्मर्तु । दुच्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं नोऽस्माकं गोपाः पालयिता पथिकृत् सन्मार्गस्य भवसि । विच्छणो विशेषेण द्रष्टा
सर्वज्ञस्त्वं । तव व्रताय त्वत्संबन्धिने यज्ञाय मतिभिः स्तोत्रैर्जरामहे । सुमः ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ यः पुमान्
नोऽस्मानभि अभिलक्ष्य हूरः ॥ हू कौटिल्ये । भावेऽमुन् ॥ कौटिल्यं दधे विदधाति तं स्वा स्वीया दुच्छुना
दुर्बुद्धिर्हरस्वती वेगवती सती मर्मर्तु । मोचयतु ॥ मृरु प्राणत्वागे । अंतर्भावितल्यर्थस्य यद्गुणं स्तोत्रि रूपं ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः ।

बृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः । सानुकः । वृकः ।

बृहस्पते । अप । तं । वर्तय । पथः । सुगं । नः । अस्यै । देवऽवीतये । कृधि ॥ ७ ॥

उत वा अपि च हे बृहस्पते अरातीवाभिमुखमागमनवान् सानुकः समुच्छितः ॥ सानु समुच्छितमिति
यास्कः । नि० २. २४. ॥ वृकः ॥ वृक आदाने ॥ धनादीनामादाता यो मर्तं मन्योऽनागसोऽपराधहीनास्तो
ऽस्मान् मर्चयात् ॥ मर्चयतिर्हिंसाकर्मा ॥ हिंसात् । तं मर्तं पथो वेदिकाभ्यामादपवर्तय । निवर्तय । नोऽस्मा-
कमस्मै देववीतये । देवानां वीतिं सोममन्त्रमर्चयतीति देववीतिर्यज्ञः । अस्मै देववीतयेऽस्मै यज्ञाय
नोऽस्माकं सुगं सुष्ठु गंतव्यं मार्गं कृधि । कृध । यज्ञानुष्ठानाय सुमतिं देहीत्यर्थः ॥

चातारं त्वा तनूनां हवामहेऽवस्पतरधिवक्तामस्मयुं ।

बृहस्पते देवनिदो नि बर्हय मा दुरेवा उत्तरं सुखमुन्नशन् ॥ ८ ॥

चा॒ता॒रं । त्वा॒ । त॒नू॒नां । ह॒वाम॒हे । अ॒वऽस्प॒तः । अ॒धिऽव॒क्ता॒रं । अ॒स्मऽयुं ।
बृ॒ह॒स्प॒ते । दे॒वऽनि॒दः । नि॒ । ब॒र्ह॒य॒ । मा॒ । दुःऽए॒वाः । उ॒त्त॒रं । सु॒खं । उ॒त् । न॒श॒न् ॥ ८ ॥

अवस्पतः उपद्रवेभ्यः पारयितः । यद्वा अवसा रक्षणेनापन्नः पारयितः हे बृहस्पते तनूनामंगाणां पुत्रादीनां वा चातारं पालयितारमधिवक्तारमस्मासु पक्षपातिनाधिकं वक्तारमस्मासु हविष्प्रदानस्मान् कामयमानं त्वां हवामहे । अस्मिन्कर्मस्माद्भूयामः । किंच देवनिदो देवनिंदकानसुरान् निवर्हय । विनाशय । कुरेवा दुष्टगमना दुर्बुधयः शचव उत्तरमुत्कृष्टतरं सुखं सुखं मा उन्नशन् । मा व्याप्नुवन्तु ॥

त्वया॑ व॒यं सु॒वृ॒धा ब्र॒ह्म॒णस्प॒ते स्पा॒र्हा वसु॑ म॒नु॒ष्या द॑दीमहि ।
या नो॑ दू॒रे त॒क्रि॒तो॒ या अ॒रा॒तयो॑ऽभि॒ संति॑ ज॒भया॒ ता अ॒न॒प्रसः॑ ॥ ९ ॥
त्वया॑ । व॒यं । सु॒ऽवृ॒धा । ब्र॒ह्म॒णः । प॒ते । स्पा॒र्हा । वसु॑ । म॒नु॒ष्या । आ॒ । द॑दीमहि ।
याः । नः॑ । दू॒रे । त॒क्रि॒तः । याः । अ॒रा॒तयः॑ । अ॒भि॒ । संति॑ । ज॒भय॑ । ताः । अ॒न॒प्रसः॑ ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुवृधा सुष्ठु वर्धयित्रा त्वया हेतुना वयं स्पर्हा सृहणीयानि वसु धनानि मनुष्या ॥ सुपां सुसुगिति चतुर्थीबहुवचनस्वाकारः ॥ मनुष्येभ्यो दातृभ्य आददीमहि । गृह्णीमहे ॥ आडो दोऽनास्यविहरण इत्यात्मनेपदं ॥ दूरे दूरदेशे या अरातयः याश्च तक्रितोऽतिकेऽरातयो नोऽस्मानभि संति । अभि मर्षति अनप्रसः कर्महीनान् ता अरातीस्मान् शबून् जंभय । नाशय ॥ अभि नाशने चुरादिः ॥ अत्र निवृत्तं । त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते सृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तक्रितो याश्चातिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वादानप्रक्षा वा जंभय ता अनप्रसोऽप्र इति रूपनाम । नि० ३. ११. इति ॥

त्वया॑ व॒यमु॒त्त॒मं धी॑महे वयो॒ बृ॒ह॒स्प॒ते प॒प्रि॒णा स॒स्त्रि॒ना यु॒जा ।
मा नो॑ दुःशं॒सो अ॒भि॒दि॒प्सु॒री॒शत् प्र सु॒शं॒सा म॒तिभि॑स्तारिषीमहि ॥ १० ॥
त्वया॑ । व॒यं । उ॒त्त॒मं । धी॑महे । वयः॑ । बृ॒ह॒स्प॒ते । प॒प्रि॒णा । स॒स्त्रि॒ना । यु॒जा ।
मा॒ नः॑ । दुःशं॒सः । अ॒भि॒दि॒प्सुः । ई॒शत् । प्र॒ । सु॒शं॒साः । म॒तिभिः॑ । ता॒रि॒षी॒महि ॥ १० ॥

हे बृहस्पते पप्रिणा ॥ पृ पासनपूरणयोः । आदृगमहनेति किन्प्रत्ययः । कांदसो यणादेशः ॥ कामाणां पुरकेण सस्त्रिणा शुद्धेन युजा सहायेन त्वया हेतुनोत्तमं वयो हविर्लक्षणमन्नं वयं धीमहे । धारयामः ॥ धी धारणे । देवादिकः ॥ दुःशंसो दुःशंसनीयोऽभिदिप्सुरभिदमितुमभिभवितुमिच्छुः पुरुषो नोऽस्माकं मा ईशत । मा ईशिष्ट । ईश्वरो मा भवतु ॥ ईश ऐश्वर्यं । ज्येष्ठागमः ॥ वयं मतिभिः स्तोत्रैः सुशंसाः शोभनशंसनोपिताः संतः प्रतारिषीमहि । प्रकर्षेण वर्धेमहि ॥ ३० ॥

अ॒ना॒नु॒दो वृ॒ष॒भो ज॒ग्मि॑राह॒वं नि॒ष्ट॒प्ता श॒चुं पृ॒त॒नासु॑ सा॒स॒हिः ।
अ॒सि॑ स॒त्य ऋ॒ण॒या ब्र॒ह्म॒णस्प॒त उ॒यस्य॑ चि॒ह्मि॒ता वी॒कु॒ह॒र्षि॒णः ॥ ११ ॥
अ॒न॒नु॒दः । वृ॒ष॒भः । ज॒ग्मिः । आ॒ह॒वं । निः॑ऽत॒प्ता । श॒चुं । पृ॒त॒नासु॑ । स॒स॒हिः ।
अ॒सि॑ । स॒त्यः । ऋ॒ण॒याः । ब्र॒ह्म॒णः । प॒ते । उ॒यस्य॑ । चि॒त् । द॒मि॒ता । वी॒कु॒ह॒र्षि॒णः ॥ ११ ॥

हे ब्रह्मणस्पते अनानुदः । अनु पश्चाद्दातीत्यनुदः । स यस्य नास्तीत्यनुदः । दातृतरसूय इत्यर्थः । अत एव वृषभः कामाणां वर्धिता । आहवं ॥ आह्वयतेऽन्विताहवो युजं । आहि युजे । पा० ३. ३. ७३. इत्यप्रत्ययः संप्रसारणं च ॥ तद्युजं जग्मिर्गता ॥ आदृगमहनेति किन्प्रत्ययः । निडुङ्गावादाहवमित्यत्र षष्ठीप्रतिषेधः ॥ शचुं

शासितारं निष्टप्ता । नितरां तस्य तापकः ॥ तृणतत्वात्पृष्ठीप्रतिषेधः । निसस्तपतावनासेवने । पा० ८. ३. १०२. ।
इति बलं । तादौ च निति गतेः स्वरः ॥ पृतनासु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता । एतादृशस्त्वं सत्यः
सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञो वासि । अग्राया अग्रस्य यावयितासि ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः । अतस्तु क्विपि शिलोपे
लोपो व्योर्वशीति वलोपः ॥ किंच उग्रस्य चित् श्रीजस्विनोऽपि दमितोपशमयिता वीरुहर्षिणो वृद्धहर्षस्य
कामुकस्य नास्तिकस्य चिह्नमितासि ॥

अदेवेन मनसा यो रिषयति शसामुयो मन्यमानो जिघांसति ।

बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिषयति । शसां । उग्रः । मन्यमानः । जिघांसति ।

बृहस्पते । मा । प्रणक्तस्य । तस्य । नः । वधः । नि । कर्म । मन्युं । दुरेवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

यः पुमान् अदेवेन देवानमन्यमानेन यद्वा आसुरवृत्तिविशिष्टेन मनसास्मान् रिषयति । हिनस्ति ॥ दुर-
स्युर्द्रविणस्युर्वृषयति रिषयतीति निपातितः ॥ यद्योयः पापचित्तो मन्यमान आत्मानं बहु मन्यमानः पुमान्
शासामुक्थस्य शंसितारं । यद्वा अस्माकमाशंसां । शसितृणामुग्र इति वा योजनीयं । अस्मान् जिघांसति ।
हं तुमिच्छति ॥ इतिः सत्यज्जनगमां सनीति दीर्घः ॥ हे बृहस्पते तस्य वधः ॥ वध्यतेऽनेनेति वध आयुधं ॥ नो
ऽस्मात्मा प्रणक् । पृची संपर्के श्रमविकरणी । व्यत्ययेनामागमः । चादिभ्योप इति न निघातः । व्यत्ययेनाद्यु-
दात्तः ॥ किंच दुरेवस्य दुष्टगमनस्य शर्धतो बलवतः । यद्वा दुष्टाभिसंधेर्वेगं कुर्वतस्तस्य मन्युं क्रोधं ज्ञानं वा
नि कर्म । त्वत्प्रसादान्निराकुर्मय ॥

भरेषु हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता वाजेषु सनिता धनंधनं ।

विश्वा इत्यो अभिदिप्स्वोऽमृधो बृहस्पतिर्वि ववर्हा रथा इव ॥ १३ ॥

भरेषु । हव्यः । नमसा । उपऽसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता । धनं । धनं ।

विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिऽदिप्स्वः । मृधः । बृहस्पतिः । वि । ववर्ह । रथान् । इव ॥ १३ ॥

स बृहस्पतिर्भरेषु संग्रामेषु हव्यो योवृभिः स्वरचक्षार्थमाह्वातव्यो नमसोपसद्यः सर्वैर्नमसोपसदनीयः ।
किंच वाजेषु गन्ता । संग्रामेषु रथार्थं गमनशीलः । तथा धनं धनं सनिता संभक्ता दाता ॥ तृणतत्वात्पृष्ठीप्रतिषेधः ॥
तथार्थः स्वामी बृहस्पतिरभिदिप्स्वोऽभिमवनेच्छावतीर्विश्वा इत् सर्वा एव मृधो हिंसिकाः सेना रथानिव
युद्धे वेगेन परकीयान् रथानिव विववर्ह । विशेषेण शिथिलीचकार । यद्वा इवशब्दार्थः । रथान् विववर्ह ॥
लङ्घयेत् लिट् ॥

तेजिष्ठया तपनी रक्षसस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्ये ।

आविस्तक्तृष्व यदसत्त उक्थ्यं बृहस्पते वि परिरापौ अर्देय ॥ १४ ॥

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे । दृष्टवीर्ये ।

आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यं । बृहस्पते । वि । परिऽरपः । अर्देय ॥ १४ ॥

हे बृहस्पते तेजिष्ठयातिशयेन तिग्मया तपनी तापकारिण्या हेत्वा रक्षसो राक्षसांस्तप । तापय । ये
राक्षसा दृष्टवीर्यं युद्धेषु दृष्टपराक्रमं त्वा निदे निंदाया विषयं दधिरे । कृतवन्तः । तान् तापयेति समन्वयः ।
ते तपोक्थ्यं सर्वैः प्रशंसनीयं यद्दीर्यमसत् पूर्वमासीत् तदधुनाविष्कृष्व । प्रकटीकृत । तेन च वीर्येण परिरापः
परिचदतो निंदकानसुरान् अर्दय । विशेषेण बाधस्य ॥

बार्हस्पति पशुविषा हविषोऽनुवाक्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । बृहस्पते अति यदर्थो अर्हान्तमृत्विषा
उप वाचः सचंति । आ० ३. ७. । इति ॥ एवेवाश्विनशस्त्रे परिधानीया । सूचितं । बृहस्पते अति यदर्थो अर्हान्तमृत्विषा
परिधानीया । आ० ६. ५. । इति ॥

बृहस्पते अति यदर्थो अर्हान्तमृत्विषा अति क्रतुमज्जनेषु ।

यहीदयच्छर्वस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चिचं ॥ १५ ॥

बृहस्पते । अति । यत् । अर्थः । अर्हान्त । द्युऽमत् । विऽभाति । क्रतुऽमत् । जनेषु ।

यत् । दीदयत् । शर्वसा । ऋतऽप्रजात । तत् । अस्मासु । द्रविणं । धेहि । चिचं ॥ १५ ॥

ऋतप्रजात सत्विनोत्पन्न हे बृहस्पते अर्थः श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वान् कामानतीत्य यद्रुद्रवर्चसं तेजोऽर्हान्त ।
पूजयेत् ॥ अर्हं पूजायां । लैव्यडागमः ॥ जनेषु ब्राह्मणेषु युमत दीप्तियुक्तं क्रतुमत् ज्ञानोपेतं यद्रुद्रवर्चसं विमा-
ति । विशेषेण दीप्यते । यच्च शर्वसा बलेन स्वाश्रयं जगं दीदयत् ॥ दीदयति दीप्तिर्कर्म ॥ दीपयति । चिचं
चायनीयं तद्रुद्रवर्चसरूपं द्रविणमस्मासु धेहि । निधेहि ॥ यद्वा अर्थ उदारोऽपि त्वया दत्तं धनमतीवार्हान्त ।
अहधीत । यच्च त्वहं धनं जनेषु तव स्तोत्रं कुर्वीषेण दीप्तियुक्तं कर्मसाधनं च विभाति यच्च धनं शर्वसान्ना-
दिसमुद्धा दीदयत् स्वाश्रयं दीपयति तादृशं धनमस्मासु धेहि ॥ तथा च ब्राह्मणं । बृहस्पते अति यदर्थो
अर्हान्तितया परिदधानेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामोऽतीव वान्याम्ब्रह्मवर्चसमर्हति युमदिति युमदिव वै ब्रह्म-
वर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति यहीदयच्छर्वस ऋतप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसं तदस्मासु
द्रविणं धेहि चिचमिति चिचमिव वै ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयज्ञसी भवति । ऐ० ब्रा० ४. ११. । इति ॥ ॥ ३१ ॥

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि बृहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्त्रेषु जागृधुः ।

आ देवानामोहते वि त्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः ॥ १६ ॥

मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । बृहः । पदे । निरामिणः । रिपवः । अन्त्रेषु । जागृधुः ।

आ । देवानां । ओहते । वि । त्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः । साम्नः । विदुः ॥ १६ ॥

हे बृहस्पते नोऽस्मान् स्तेनेभ्यः । स्थानमस्ति येष्विति स्तेनाक्षीराः । तेभ्यो मा दाः । तान् दर्शयति । ये
क्षीरा बृहः प्राणद्रोहस्य पदे स्थाने निरामिणो नितरां रमणशीला रिपवो हिंसकाः संतोऽन्त्रेषु परकीचे-
ष्वभिजागृधुः । अभिकांचंति ॥ गृधु अभिकांचायां । लिटि रूपं ॥ ये च देवानां वि त्रयो विशेषेण वर्जनं ॥ त्री
न्नी इति धातु वर्जने वर्तते । य एवं विद्वान् दक्षिणां प्रतिगृह्णाति तेन दक्षिणा वीणाति । तै० ब्रा० २. ५. १. ।
रत्विक्स्य वर्जनार्थे दृष्टस्यापि वर्जनार्थत्वं ॥ तत् हृदि स्वकीये हृदय आ ओहते । आवहंति । देवानां यानान्
क्षुतीश्च न करवानेति मन्वंत इति यावत् । तेभ्योऽस्मान् मा दा इति समन्वयः । ये पुमांसः साम्नः सामम-
यात्पत्तः परः परस्तादन्यदुत्कृष्टं साम यद्रुद्रोद्यं । साम वै रचोहेति । न विदुः । न जानंति । किंतु सर्व-
साधकं साम त्वामेव विदुषोऽस्मान् स्तेनेभ्यो मा दाः ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टाजन्तासाम्नः साम्नः कविः ।

स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पतिर्दुहो हुंता मह ऋतस्य धर्तरि ॥ १७ ॥

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अजन्त । साम्नःऽसाम्नः । कविः ।

सः । ऋणऽचित् । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पतिः । दुहः । हुंता । महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥ १७ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वष्टा प्रजापतिर्विश्वेभ्यो भुवनेभ्यस्परि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उत्कृष्टं त्वामवजन्त । अजीवजन्त
खलु । ततस्त्वं साम्नः साम्नः सर्वस्यापि साम्नः कविः । कु शब्दे । अथ इरिति इप्रत्ययः ॥ उच्चारयिता कर्तासि ।

यद्वा ऋषिः क्रांतदर्शी त्वष्टा सास्त्रः सास्त्रः सर्वस्यापि सास्त्रः सारेण स्वामजीजनत् । किंच स ब्रह्मणस्पतिर्महो
महत ऋतस्य यज्ञस्य धर्तारि धारके यजमाने ऋणचित् सोऽनुकाममुणमिव चिनोतीति ऋणचित् । किंच
ऋणयाः पापकृपस्य ऋणस्य यावयिता पृथक्कर्ता च द्रुहः कर्मणो द्रोघुरसुरस्य हन्ता भवेति ॥

तव श्रिये अजिहीत पर्वतो गवां गोचमुदसृजो यदंगिरः ।

इंद्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौजो अर्णवं ॥ १८ ॥

तव । श्रिये । वि । अजिहीत । पर्वतः । गवां । गोचं । उत्सृजः । यत् । अंगिरः ।

इंद्रेण । युजा । तमसा । परिऽवृतं । बृहस्पते । निः । अपां । औजः । अर्णवं ॥ १८ ॥

अंगिर आंगिरस हे बृहस्पते गवामावारको वभिनाधिष्ठितः पर्वतस्तव श्रिय आश्रयणार्थं अजिहीत ।
विपुतदारतामगच्छत् । ततस्त्वं यद्यदा गोचं ॥ इतित्रकव्यचक्षेति समूहार्थे चप्रत्ययः ॥ गवां समूहमुदसृजः ।
निरगमयः । तदेंद्रेण युजा सहायेन युक्तस्त्वं तमसा वृत्रासुरेण परीवृतं परित आक्रांतमपामर्णवं स्थानभूतं
मेघं निरौजः । नितरामधोमुखमकार्षीः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिव्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहवदेम विदथे सुवीराः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वं । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयं । च । जिव्व ।

विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणां सोऽन्नाणामधिपते अस्य जगतो यन्ता नियामकस्त्वं सूक्तस्यास्मादीयमिदं ब्राह्मणस्यैव
सूक्तं बोधि । बुध्यस्व । त्वं तनयं पुत्रपौत्रादिप्रवर्णं संतानं जिव्व ॥ जिविः प्रीणार्थः । सोऽटि रूपं ॥ प्रीणय ।
मवाकृशा देवा यदवन्ति रक्षन्ति तन्नाकृशं विश्वं सर्वं भद्रं कल्याणं भवति । अती वयं विदथेऽस्मिन्त्येव सुवीराः
शोभनपुत्रपौत्राः संतो बृहत्प्रभूतमिदं सोऽचं वदेम । ब्रूयाम ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देवादिप्रातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ ऋषिर्ब्रह्मदेवताविनियोगपुरःसरं सप्तमो व्याख्यायते ॥ मार्त्तमदस्य द्वितीयमंडलस्य तृतीयेऽनुवाके
दश सूक्तानि । तथैकं सूक्तं व्याकृतं । सेमामिति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । सेमां षोडशांत्या चिष्टुप-
दादशी च सैन्त्री चेति । मंडलद्रष्टा गुत्समद ऋषिः । द्वादशीषोडशी चिष्टुभी । शिष्टास्तुर्दश जगत्त्वः । ब्राह्म-
णस्याथ हेतुत्वात् तुष्टादिपरिभाषयेदमादीनि षीणि सूक्तानि ब्राह्मणस्येत्यानि । अस्य सूक्तस्य द्वादशैन्त्री
रंद्रदेवत्वा । अथ ब्राह्मणस्येत्या च ॥ सामान्यविनियोगः पूर्वमेवोक्तः । विशेषतस्तु सिंगादवर्गतव्यः ॥

सेमामविडु प्रभृतिं य ईशिषेऽया विधेम नवया महा गिरा ।

यथा नो मीढ्वान्त्ववते सखा तव बृहस्पते सीषधः सोत नो मतिं ॥ १ ॥

सः । इमां । अविद्धि । प्रभृतिं । यः । ईशिषे । अया । विधेम । नवया । महा । गिरा ।
यथा । नः । मीढान् । स्तवते । सखा । तव । बृहस्पते । सीसंधः । सः । उत । नः । मतिं ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पति यस्त्वमीशिषे सर्वस्व जगत ईश्वरो भवसि स त्वमिमामसदीयां प्रभृतिं प्रकर्षेण भृतां सुति-
मविद्धि । प्रभृतिः ॥ अयतेः प्राप्तर्यस्य लोकेतद्रूपं ॥ वयं च त्वामया अगया ॥ छांदसो वर्षाक्षोपः ॥ नवया
नूतनया प्रत्ययया महा महत्या गिरा वेदरूपया सुतिलक्षणाया वाचा विधेम । परिषरेम ॥ विधतिः परि-
चरणकर्मा ॥ उत अपि च नोऽस्माकं मध्ये मीढान् सेक्ता सुतिर्वर्धिता । कर्तेति यावत् । तव सखा मिचभृतः
सन् यथा येन प्रकारेण यत्कामनया स्तवते । त्वां सीति । हे बृहस्पते बृहतो ब्रह्मणो मंचस्व स्वामिन् स त्वं
नोऽस्माकं मतिं तदभिमतं फलं सीषधः । साधय ॥ छांदसे ऋद्धि चञ्चोतद्रूपं ॥

यो नन्वान्यनमन्व्योजसोतादर्दमन्युना शंबराणि वि ।

प्राच्यावयदच्युता ब्रह्मणस्पतिरा चाविशद्वसुमतं वि पर्वतं ॥ २ ॥

यः । नन्वानि । अनमत् । नि । ओजसा । उत । अर्दः । मन्युना । शंबराणि । वि ।

प्र । अच्यवयत् । अच्युता । ब्रह्मणः । पतिः । आ । च । अविशत् । वसुऽमतं । वि । पर्वतं ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पतिर्नन्वानि नमनीयानि राक्षसादीन्योजसा बलेन न्यनमत् । नितरामनमयत् । प्रह्वीभूतान्य-
करोत् । उत अपि च स ब्रह्मणस्पतिर्मन्युना मनुना क्रोधेन वा ॥ मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधक-
र्मणो वा । नि० १०. २९. इति यास्कः ॥ शंबराणि ॥ मेघनामितत् ॥ मेघान् व्यदर्दः । वर्षणार्थं विदारितवान् ॥
द्रु विदारण इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताङ्ङ्येतद्रूपं ॥ तदनंतरमच्युता अच्युतानि नैश्चल्येन मेघेऽवस्थितान्बुदकानि प्रा-
च्यावयत् । प्रकर्षेणामयत् । मेघान्निरगमयदित्यर्थः । तथा वसुमतं गोरूपधनवंतं पर्वतं वलनास्त्रासुरेण बिल-
द्वारे पिधानार्थं निहितं शिलोच्चयं आ च आभिमुख्येन चेत ॥ चशब्दश्चेदर्थः । समुच्चयार्थत्वे तु चवायोने
प्रथमेति पूर्वस्याच्चावयदित्यस्यानुदात्तत्वं स्यात् अस्य च सर्वानुदात्तत्वं । चेदर्थे तु निपातेर्यद्यदिहतेति निघा-
तप्रतिषेधः सिध्यति ॥ व्यविशत् । विशेषेण प्रविशति । तदानीं तन्नोरूपं धनं प्राप्नोदित्यर्थः ॥

तद्देवानां देवतमाय कर्त्तुमश्रप्नुदृह्णाव्रदंत वीक्रिता ।

उन्ना आजदभिन्नद्वरणा वलमगूहत्तमो व्यचक्षयत्स्वः ॥ ३ ॥

तत् । देवानां । देवऽतमाय । कर्त्तुं । अश्रप्नुत् । दृह्णा । अव्रदंत । वीक्रिता ।

उत् । गाः । आजत् । अभिनत् । ब्रह्मणा । वलं । अगूहत् । तमः । वि । व्यचक्षयत् ।

स्वऽरिति स्वः ॥ ३ ॥

देवानामिन्द्रादीनां मध्ये देवतमायातिशयेन दानादिगुणयुक्ताय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ ईदृशस्य ब्रह्मणस्पति-
स्तत्कर्त्तुं कर्तव्यं कर्म । किं पुनस्तदिति चेदुच्यते । दृह्णा दृढानि पर्वतादीन्यश्रप्नुत् ॥ अथ विमोचनप्रतिहर्षणयोः ॥
अस्य बलेन अच्युतानि विस्त्रिष्टान्यभवन् । तथा वीक्रिता संसंभितानि दृढीकृतानि वृक्षादीनि ॥ वीक्रयतिश्च
वीक्रयतिश्च संसंभकर्मास्मादिति यास्कः । नि० ५. १६. ॥ अव्रदंत । मृदून्यभवन् ॥ व्रदतिर्मुदूभावकर्मा ॥ अपि च
स ब्रह्मणस्पतिर्वलेनापहृता गा उदाजत् ॥ अज गतिषेपणयोः ॥ देवान्प्रत्युदगमयत् । तथा ब्रह्मणास्त्रीयेन मंचेन
वलं सर्वस्वावारकमसुरमभिजत् । मंचस्व सामर्षेणामितीत् । तदनंतरं वलेनोत्पादितं तमो ध्यातमगूहत् ॥ गूह
संवरणे ॥ गूढमदृश्यमकरोत् । तदनंतरं स्वरादित्य व्यचक्षयत् । तमसो निराकरणेन तत्स्थमदर्शयत् ॥ षटिः
पञ्चतिकर्मा ॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसानृणत् ।

तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणं ॥ ४ ॥

अशमऽआस्यं । अ॒व॒तं । ब्र॒ह्म॒णः । प॒तिः । म॒धु॒ऽध॒रं । अ॒भि । यं । अ॒ज॒सा । अ॒नृ॒णत् ।
तं । ए॒व । वि॒श्वे । प॒पि॒रे । स्वः॒ऽदृ॒शः । ब॒हु । सा॒कं । सि॒सि॒चुः । उत्सं । उ॒द्रि॒णं ॥ ४ ॥

ब्रह्मणस्यतिर्ब्रह्मणो मन्त्रस्य पतिः पात्रयिता देवोऽरमास्त्रमरमवहुडतरास्यं । यास्कस्त्वाह । अशनवन्त-
मास्त्रं दनवन्तं । नि० १०. १३. । इति व्यापनवन्तमासेचनवन्तमिति तत्सार्थः । मधुधारं मधुर्मादयित्री उदकधारा
यस्य तादृशमवतमवसान्तं विसृतं यं मेघमोजसा बलेनाभ्यनृणत् ॥ अनृदिर् हिंसानादरयोः ॥ अहिंसीत् ।
वर्षणार्थमवधीदित्यर्थः । तमेव मेघं विश्वे सर्वे स्वर्दृशः । स्वरादित्यः । तस्य संबंधिणो द्रष्टारो ररमयः पपिरे ।
घर्मकाले पिबन्ति । मेघेन वृष्टस्योदकस्य पानात्तमेव पिबन्तीत्युच्यते । ते च ररमयो वर्षासूतसमुत्सेचनवन्तमुद्रि-
णमुदकवन्तं मेघं साकं सह युगपदेव बज्रं सिंसिचुः । घर्मकाले यत्पीतं ततोऽपि बज्रतरं सहस्रगुणितं
सिंचन्तीत्यर्थः ॥

स॒ना॒ ता॒ का॒ चि॒द्भु॒व॒ना॒ भ॒वी॒त्वा॒ मा॒ह्निः॒ श॒र॒द्भि॒र्दु॒रो॒ व॒र॒न्त॒ वः ।

अ॒य॒न्त॒न्ता॒ च॒र॒न्तो॒ अ॒न्य॒द॒न्य॒दि॒द्या॒ च॒कार॒ व॒यु॒ना॒ ब्र॒ह्म॒ण॒स्य॒प॒तिः ॥ ५ ॥

स॒ना॒ । ता॒ । का॒ । चि॒त् । भु॒व॒ना॒ । भ॒वी॒त्वा॒ । मा॒त्ऽभिः॒ । श॒र॒त्ऽभिः॒ । दु॒रः॒ । व॒र॒न्त॒ । वः॒ ।

अ॒य॒न्त॒न्ता॒ । च॒र॒न्तः॒ । अ॒न्य॒त्ऽअ॒न्य॒त् । इ॒त् । या॒ । च॒कार॒ । व॒यु॒ना॒ । ब्र॒ह्म॒णः॒ । प॒तिः ॥ ५ ॥

हे अस्त्रिग्यजमाना वो युष्मदर्थं सना सनातनानि ता तानि का चित् कानि चित् ब्रह्मणस्यतेः प्रज्ञा-
नानि भुवना भुवनानां ॥ सुपां सुलुगिति षष्ठा लुक् ॥ भुवनानामुदकानां भवीत्वा भाव्यानां दुरो द्वाराणि
माह्निर्मासेः ॥ पङ्क्तिर्यादिना मासशब्दस्य भास्भावः । स्वतवस्मासोषसां च त इष्यते । पा० ७. ४. ४८. २. । इति
तत्त्वं ॥ शरद्भिः संवत्सरैश्च वरन्त । विवृण्वन्ति । तत्काले वर्षणार्थं मेघद्वाराण्युद्घाटयन्तीत्यर्थः । कानि पुनस्तानि ।
ब्रह्मणस्यतिर्या यानि वयुना ॥ ज्ञाननामितत् ॥ ज्ञानानि मन्त्रविषयाणि चकार । कृतवान् । तदन्तरमयन्तं
अयतमानावप्रयत्नानुभौ लोकी लोके पृथिवी च अन्यदन्यदित् अन्यदन्यदेव पृथिवी वृष्टिजलं दिव्यमुदकं
बाहदककार्यं हविर्लक्षणं पार्थिवमन्नं एवं परस्परव्यतिहरिण चरतः । भुञ्जते ॥ चर गतिभक्षणयोः ॥ ५ ॥

अ॒भि॒न॒क्ष॑न्तो॒ अ॒भि॒ ये॒ त॒मा॒न॒शु॒र्नि॒धिं॒ प॒णी॒नां॒ प॒र॒मं॒ गु॒हा॒ हि॒तं॒ ।

ते॒ वि॒द्वांसः॒ प्र॒ति॒च॒क्ष्या॒नृ॒ता॒ पु॒न॒र्य॒तं॒ उ॒ आ॒य॒न्त॒दु॒दी॒युरा॒वि॒शं॒ ॥ ६ ॥

अ॒भि॒ऽन॒क्ष॑न्तः । अ॒भि॒ । ये॒ । तं॒ । आ॒न॒शुः॒ । नि॒ऽधिं॒ । प॒णी॒नां॒ । प॒र॒मं॒ । गु॒हा॒ । हि॒तं॒ ।

ते॒ । वि॒द्वांसः॒ । प्र॒ति॒ऽच॒क्ष्य॒ । अ॒नृ॒ता॒ । पु॒नः॒ । य॒तः॒ । उं॒ इति॒ । आ॒य॒न् । तत् । उ॒त् ।

ई॒युः । आ॒ऽवि॒शं॒ ॥ ६ ॥

गोसमूहे पक्षिभिरसुरैरपहृते सति पक्षीनां स्थानं सरमाख्यया देवशून्या ज्ञात्वा ब्रह्मणस्यतिना सृष्टा
अंगिरसस्तत्स्थानं प्राप्य गोसमूहं पक्षिभिर्निर्मिता मायाश्च इहा असुरनिवासस्थानं स्वहस्तोद्भूतेनापिना दग्ध्वा
प्रत्यागच्छन् । तदेतद्बुधेनोच्यते । अभिनक्षन्तोऽभितो गच्छन्तो येऽंगिरसस्तं निधिं गोसमूहरूपं निधानं धनं
परममुत्कृष्टं पक्षीनां ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ पक्षिभिर्गुहायां निहितं स्थापितमभ्यागम्युः । अभिलक्ष्यानगिरे । प्राप्त-
वन्तः । विद्वांसोऽभिज्ञासोऽंगिरसोऽनृता अनृताभ्यसुरैः कृता मायाः प्रतिचक्ष्य इहा आविशमावेष्टुं प्रवेष्टुं यत
उ यत एव स्थानादायन् आगच्छन् तत्स्थानं पुनर्दीयुः । उदगच्छन् । उत्कर्षेण प्राप्ताः ॥

च॒त॒ता॒वा॒नः॒ प्र॒ति॒च॒क्ष्या॒नृ॒ता॒ पु॒न॒रा॒त॒ आ॒ त॒स्युः॒ क॒व॒यो॒ म॒ह॒स्प॒थः॒ ।

ते॒ बा॒हु॒भ्यां॒ ध॒मि॒त॒म॒ग्नि॒म॒श॒म॒नि॒ न॒किः॒ षो॒ अ॒स्त्य॒र॒णो॒ ज॒हु॒र्हि॒ तं॒ ॥ ७ ॥

ऋतऽवानः। प्रतिऽचक्ष्य। अनृता। पुनः। आ। अतः। आ। तस्युः। कवयः। महः। पथः।
ते। बाहुऽभ्यां। धमिन्तं। अमिन्। अश्मन्ति। नकिं। सः। अस्ति। अरणः। जहुः। हितं ॥ ७ ॥

ऋतावानः । ऋतमिति सत्त्वनामधेयं । तदंतः कवयः क्रांतदर्शिनः सर्वज्ञा अंगिरसोऽगृता अगृतानि
प्रतिचक्ष्य पूर्वोक्तप्रकारेण दृष्ट्वा अतोऽस्मात्स्थानात् पुनराजिगमिषवो महस्यथो महतो मार्गान् प्रति आतक्षुः ।
अवतस्त्रिरे । अवतिष्ठमानाश्च ते बाहुभ्यां हस्ताभ्यां धमिन्तं मंथनोत्पादितं प्रज्वालितमग्निमश्मन्ति पथीनां
निवासभूते शिलोच्चये जडर्हि । दग्धुं त्यक्तवन्तः खलु । अरणोऽरमयिता दाहिन दुःखकारी सोऽपिः पूर्वं तत्र
नकिरस्ति । न विद्यते । अविद्यमानमग्निं स्वसामर्थ्यादुत्पाद्य तत्र प्रचिक्षिपु रित्यर्थः ॥

ऋतज्येन स्त्रिप्रेण ब्रह्मणस्पतिर्यच्च वष्टि प्र तदश्नोति धन्वना ।

तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति नृचक्षसो दृश्ये कर्णयो नयः ॥ ८ ॥

ऋतऽज्येन । स्त्रिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यच्च । वष्टि । प्र । तत् । अश्नोति । धन्वना ।

तस्य । साध्वीः । इषवः । याभिः । अस्यति । नृऽचक्षसः । दृश्ये । कर्णेऽयो नयः ॥ ८ ॥

ऋतं सत्यमेव ज्या यस्य तेन क्षिप्रेणूणां चिपकेण धन्वना धरणाभूतेन धनुषा ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणो मंचस्य
पालयिता देवो यत्र यस्मिन्विषये वष्टि कामयति तत्प्राप्नोति । प्रकर्षेण व्याप्नोति ॥ अश्नोतिर्व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥
तस्य धनुषः साध्वीः साधिकास्ता इषवो भवन्ति याभिरिषुभिर्ब्रह्मणस्पतिरस्यति । राक्षसादीन् क्षिपति । कीदृ-
श्रस्ताः । नृचक्षसो नृन् पश्यतः । उपलक्षणमेतत् । सर्वज्ञस्य ब्रह्मणस्पतेर्दृश्ये दर्शनाय ज्ञानाय जाताः कर्णयो-
नयः श्रोत्रेन्द्रियेण याह्या मंचभूता आकर्णकृष्टा वा बाणाः । ब्रह्मणस्पतिर्मेचैरेव सर्वं साधयतीति भावः ॥

स संनयः स विनयः पुरोहितः स सुष्टुतः स युधि ब्रह्मणस्पतिः ।

चाक्ष्मो यद्वाजं भरते मती धनादित्सूर्यस्तपति तप्यतुर्वृथा ॥ ९ ॥

सः । संऽनयः । सः । विऽनयः । पुरऽहितः । सः । सुऽस्तुतः । सः । युधि । ब्रह्मणः । पतिः ।

चाक्ष्मः । यत् । वाजं । भरते । मती । धना । आत् । इत् । सूर्येः । तपति । तप्यतुः । वृथा ॥ ९ ॥

पुरोहितो देविः पुरतोऽत्र स्थापितः स ब्रह्मणस्पतिः संनयः विद्यिष्ठानां मंचैः संगमयिता भवति । विनयः
संगतानां विविधं नेता पृथक्कर्तापि स एव । तथा सुष्टुतः शोभनं स्तोत्रमिः स्तुतश्च भवति । तथा युधि संग्रामे
स स्तोत्राणामनुग्रहाय प्रादुर्भवतीति शेषः । यद्यदा चाक्षः ॥ चष्टेः चमतेर्वा ॥ सर्वस्य द्रष्टा सर्वसहो वा ब्रह्म-
णस्पतिर्वाजमग्नं मती मन्नीयं प्रशस्तं धना धनं च स्तोत्राणामर्थाय भरते । विभर्ति । वृष्टिद्वारा पोषयति ।
आदित् अनंतरमेव तप्यतुस्तपकः सूर्यो वृथा । अनायासवचनमेतत् । अनायासेन तपति । दीप्यते । ब्रह्मणस्प-
तिना दत्तैरग्निर्धनैश्च यज्ञस्य सिद्धत्वात् स्वयं केवलं हवींषि भुञ्जान एव वर्तत इत्यर्थः ॥

विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतो बृहस्पतेः सुविदचाणि राध्या ।

इमा सातानि वेन्यस्य वाजिनो येन जना उभये भुञ्जते विशः ॥ १० ॥

विऽभु । प्रऽभु । प्रथमं । मेहनाऽवतः । बृहस्पतेः । सुऽविदचाणि । राध्या ।

इमा । सातानि । वेन्यस्य । वाजिनः । येन । जनाः । उभये । भुञ्जते । विशः ॥ १० ॥

विभु विभूनि व्याप्तानि प्रभु प्रभूनि प्रौढानि प्रथमं प्रथमानि सुख्यानि । एवंभूतानि मेहनावतो वर्षश्रवतो
वृष्टिप्रदस्य बृहस्पतेर्बृहतो मंचस्य पालयितुः संबंधीनि सुविदचाणि ॥ विदू नामि । सुविदेः कचन् । उ० ३. १०८. ॥

सुष्ठु लब्धव्यानि ॥ सुविद्वं धनं भवतीति यास्कः ॥ राध्या राध्यानि सम्यक् साधनीयानि । प्राप्तव्यानीति यावत् । इमा सातानीमानि धनानि वेत्यस्य कमनीयस्य वाजिनोऽन्नवतो ब्रह्मणस्पतिः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ ब्रह्मणस्पतिर्वा दत्तानि । येन धनेनोभय उभयविधा जनाः स्त्रीतारो यजमानाश्च देवा मनुष्याश्च वा विशो निविष्टाः संतरे भुञ्जते । भोगान् लभन्ति । तत्सर्वं ब्रह्मणस्पतिना दत्तमित्यर्थः ॥ २॥

योऽवरे वृजने विश्वथा विभुर्महामु रणः शवंसा ववक्षिथ ।

स देवो देवान्प्रति पप्रथे पृथु विश्वेदु ता परिभूर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥

यः । अवरे । वृजने । विश्वथा । विऽभुः । महं । ऊं इति । रणः । शवंसा । ववक्षिथ ।

सः । देवः । देवान् । प्रति । पप्रथे । पृथु । विश्वा । इत् । ऊं इति । ता । परिऽभूः ।

ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

विश्वथा सर्वप्रकारेण विभुर्वाप्तो रण्यो रमयिता स्त्रीतयो वा यो ब्रह्मणस्पतिरवरे निकृष्टे वृजने वर्जन-
हेतुभूते बले वर्तमानं । दुर्बलमिति यावत् । महामु महान्तं च ॥ छांदसो वर्णालोपः ॥ उभयविधं स्त्रीतारं
शवसास्त्रीधेन बलेन ववक्षिथ । वोढुमिच्छति । सर्वदा वहतीति यावत् ॥ वहतेः सन्तस्य लिखितद्रूपं । पुष्य-
वत्ययः ॥ स देवो दानादिगुणयुक्तो देवान् प्रति सर्वेषां देवानां प्रतिनिधिः सन् पृथु पप्रथे । अर्त्ततं प्रथते ।
यशसा विस्तीर्णो भवतीति यावत् । यस्मादेवं तस्माद्विश्वेदु सर्वास्त्रेव ता तानि सर्वाणि भूतजातानि परिभूः
परिभवन् अभिभवन् वर्तत इति शेषः ॥

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्चन प्र मिनन्ति व्रतं वां ।

अच्छं द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजैव वाजिना जिगातं ॥ १२ ॥

विश्वं । सत्यं । मघऽवाना । युवोः । इत् । आपः । चन । प्र । मिनन्ति । व्रतं । वां ।

अच्छं । इंद्राब्रह्मणस्पती इति । हविः । नः । अन्नं । युजाऽइव । वाजिना । जिगातं ॥ १२ ॥

हे मघवाना । मघमिति धननाम । तद्वताविंद्राब्रह्मणस्पती युवोरित् युवयोरेव विश्वं सर्वं स्तोत्रं सत्यं
यथार्थं । स्तुत्या यद्यन्नजानां प्रतिपाद्यते तत्सर्वं युवयोर्विद्यमानमेव न त्वारोपितमित्यर्थः । तथा चनेत्येतत्पद-
द्वयसमुदायः । ऐकपद्यं त्वध्यापकसांप्रदायिकं यथेव शब्दस्य पूर्वपदे न । आपश्च आपोऽपि । उपलक्षणमेतत् ।
एतदुपलक्षितानि सर्वाण्यपि भूतानि वां युवयोर्व्रतं कर्म न प्रमिनन्ति । न हिंसन्ति ॥ मीरु हिंसायां क्रियादिकः ।
मीनातिर्निगम इति ह्रस्वं ॥ हे इंद्राब्रह्मणस्पती नोऽस्माकं हविरच्छाभिमुख्येन जिगातं । गच्छतं । आगच्छ-
तमिति यावत् ॥ जिगातिर्गतिकर्मा । जीहोत्यादिकः ॥ तच्च दृष्टान्तः । युजैव वाजिना । युजा रथे नियुक्ता
वाजिनौ वेजनवन्तावश्चावन्नं घासं प्रति यथा स्वयमेव शीघ्रं गच्छतस्तद्वत् शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥ युजैवेत्यत्र
मुपां मुलुगिति प्रथमाद्विवचनस्वाकारः । तृतीयायां हि सावेकाच इति विभक्त्येव दत्तत्वं ॥

उताशिष्टा अनु शृण्वन्ति वह्नयः सभेयो विप्रो भरते मती धना ।

वीरुडेषा अनु वशं चृणमाददिः स ह वाजी समिथे ब्रह्मणस्पतिः ॥ १३ ॥

उत । आशिष्टाः । अनु । शृण्वन्ति । वह्नयः । सभेयः । विप्रः । भरते । मती । धना ।

वीरुऽडेषाः । अनु । वशा । चृणं । आऽददिः । सः । ह । वाजी । संऽइथे । ब्रह्मणः ।

पतिः ॥ १३ ॥

उत अपि च आशिष्टा आमुतराः शीघ्रगामिनो वह्नयः ॥ अश्वनामेतत् ॥ वोढारो ब्रह्मणस्पतिरश्वा अनु

मृष्वन्ति । अस्माभिः कृतं स्तोत्रमनुक्रमेण मृष्वन्ति । यद्वा ब्रह्मणस्पतिना कृतमनुशासनं मृष्वन्ति । अमस्मा-
दीयं यच्च प्रापयत्विति शेषः । समेयः सभायां साधुः ॥ ऋक्षेन्दसीति ऋः ॥ विप्रो मेधा ॥ सुहोता वा
मती मत्वा मननीयेन स्तोत्रेण ॥ सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णादीर्घः ॥ धना हविर्लक्षणादि । तस्यै ब्रह्मण-
स्पतये भरते । विभर्ति । संपादयतीति यावत् । यद्वा स्तोत्रेण धनानि भरते । विभर्ति पोषयति । अतो
वीकृषेवाः । वीकून् वृहान् प्रबलान् राक्षसादीन् वेष्टीति तादृशो ब्रह्मणस्पतिर्वशा वशाया गोः ॥ सुपां
सुलुगिति षष्ठा लुक् । अत्यक् इति प्रकृतिभावः ॥ अणमस्माभिर्यज्वभिः प्रदेयमवदानात्मकमनुक्रमेणादिरा-
दाता भवत्विति शेषः । अवदानस्य अणत्वं च तैत्तिरीये विभिर्यज्ववा जायते ब्रह्मचर्येण अषिभ्यः । ६. ३. १०. ५. ।
इत्यादिना स्पष्टमास्त्रातं । यद्वा अनुरागुल्ये । वशा वशस्य कामस्याभिलाषस्यानुगुणमादाता भवत्विति योज्यं ।
हशब्दः प्रसिद्धौ । स खलु ब्रह्मणस्पतिः समिधे । संयंति संगच्छन्तेऽस्मिन्नाहुतिभिर्देवा इति समिधो यज्ञः । तस्मि-
न्वाग्नी अन्नवान् । तस्माद्विष आदाता भवत्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशं सत्यो मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः ।

यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शर्वसासरत्पृथक् ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः । पतेः । अभवत् । यथाऽवशं । सत्यः । मन्युः । महि । कर्म । करिष्यतः ।

यः । गाः । उत्तऽआजत् । सः । दिवे । वि । च । अभजत् । महीऽइव । रीतिः ।

शर्वसा । असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

महि महत्कर्म करिष्यतो ब्रह्मणस्पतेर्मन्युर्मनसाधनो मन्वः क्रोधो वा यथावशं यथाकामं सत्योऽवितथो
भवत् । स यथा कामयते तथा करोतीत्यर्थः । यो ब्रह्मणस्पतिः पणिभिरपहता गा उदाजत् । उदगमयत्
गुहाया निरगमयदित्यर्थः । स ब्रह्मणस्पतिर्दिवे बुल्लोकाय तत्रत्येभ्यो देवेभ्य इत्यर्थः । अभजत् । ता गा
विभक्ताश्चाकरोत् । स च गोसमूहो महीव रीतिः । महती सुतिरिव ॥ रीङ् स्रवणे ॥ यथा गंगादीनां स्तोतो
विभक्तं सत् निम्बदेशामिमुखं प्रसरति तथा शर्वसात्मनेन बलेन तत्तद्देवगृहं पृथक् विभक्तोऽसरत् । अगच्छत ॥

ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा रायः स्याम रथ्योऽवयस्वतः ।

वीरेषु वीराँ उप पृङ्गि नस्त्वं यदीशानो ब्रह्मणा वेषि मे हवँ ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः । पते । सुऽयमस्य । विश्वहा । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

वीरेषु । वीरान् । उप । पृङ्गि । नः । त्वं । यत् । ईशानः । ब्रह्मणा । वेषि । मे । हवँ ॥ १५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते मन्वाधिपते सुयमस्य सुपु नियंतव्यस्य वयस्वतोऽन्नयुक्तस्य रायो धनस्य विश्वहा विश्वेषु
सर्वेष्वहःसु रथ्योऽधिपतयः स्याम । भूयास्य । यथा एषां संतीति रथ्यः ॥ कंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः ॥
अपि च नोऽस्माकं वीरेषु वीर्याज्जातेष्वस्त्रादीषु पुत्रेषु वीरान् पुत्रान् त्वमुप पृङ्गि । संपृक्तान् कुर्व । उत्पादय ॥
पृची संपर्के । रौधादिकं ॥ वयं पौत्रानपि लभेमहीति यावत् । ईशानः सर्वस्वेश्वरस्त्वं ब्रह्मणा ॥ अन्ननामितत् ॥
हविर्लक्षणेनाग्नेन सह मे हवँ मदीयं सुतिलक्षणाद्भानं वेषि । कामयसे ॥ वी गतिप्रजननकांक्षसमत्वाद्नेषु ॥
अतो मयोक्तं कुर्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्य ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वं । अस्य । यन्ता । सूऽउक्तस्य । बोधि । तनयं । च । जिन्य ।

विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सूऽवीराः ॥ १६ ॥

हे ब्रह्मणस्यते यन्ता सर्वस्य जगतो नियन्ता त्वमस्य सृष्टस्थिदं सूक्तं ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदा-
नत्वास्तुर्ध्वं वधी ॥ बोधि । बुध्यस्व । बुद्धा तनयं पुत्रं चास्मभ्यं जिव । प्रेरय ॥ जिविः प्रीक्षनार्थः । अत्र
प्रेरणे वर्तते धातुनामनेकार्थत्वात् ॥ यज्ञद्रं कस्यायं देवाः सर्वेऽवन्ति रक्षन्ति विश्वं सर्वं तन्नद्रं च जिवेति शेषः ।
वयं च सुवीराः शोभनेर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिश्चपेताः संतो बृहत् प्रौढं स्तोत्रं विदधे । विदन्ति यष्टव्यतयास्मिन्-
वान् जानन्तीति विदधो यज्ञः । तस्मिन् वदेम । ब्रूयाम ॥ ३ ॥

इंधान इति पंचमं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं जागतं ब्राह्मणस्यत्वं । तथा चानुक्रांतं । इंधानः पंच जागतं
त्विति । ऐगिको विनियोगः ॥

इंधानो अग्निं वनवहनुष्यतः कृतब्रह्मा शूशुवद्रातहव्य इत् ।

जातेन जातमति स प्र ससृते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

इंधानः । अग्निं । वनवत् । वनुष्यतः । कृतऽब्रह्मा । शूशुवत् । रातऽहव्यः । इत् ।

जातेन । जातं । अति । सः । प्र । ससृते । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्निमिंधानो ब्रह्मणस्यतेर्यागार्थमग्निं प्रज्वलयन् यजमानो वनुष्यतो हिंसिष्यतो हिंसां कुर्वतो वा शूशुव-
नवत् । वनुयात् हिंसात् ॥ वनुष्यतिर्हेतिकर्मेति यास्कः । इदिति चार्थः ॥ कृतब्रह्मा । ब्रह्म स्तोत्रं कृतं येन स
तथोक्तः । रातहव्यः । रातं दत्तं हव्यं हविर्येन । एवंभूतः सन् शूशुवत् । वर्धते ॥ टुञ्जीति गतिबुद्धौः । अस्मास्यं-
तास्तुङ्गि रूपं ॥ तथा यजमानो जातेन पुत्रेण जातं जनितमुत्पादितं स्वस्य पौत्रमति प्रससृते । अतीत्य भृशं
प्रसरति । पौत्रमपि पश्यन् चिरकासं जीवेदित्यर्थः ॥ सतेर्यङ्गुलगताद्यात्ययेनात्मनेपदं ॥ ययं यजमानं ब्रह्मण-
स्पतिः स्तोत्रहविषोः स्वीकरणेन युजं सखायं कृणुते । कुर्वते । स समान एव भवतीत्यर्थः ॥

वीरेभिर्वीरान्वनवहनुष्यतो गोभी रयिं पप्रथद्वोधति त्मना ।

तोक् च तस्य तनयं च वर्धते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ २ ॥

वीरेभिः । वीरान् । वनवत् । वनुष्यतः । गोभिः । रयिं । पप्रथत् । बोधति । त्मना ।

तोक् । च । तस्य । तनयं । च । वर्धते । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ २ ॥

स यजमानो वीरेभिर्वीरैरात्मैः पुत्रैर्वनुष्यतो हिंसतो वीरान् शत्रुपुत्रान् वनवत् । वनुयात् हिंसात् ।
अपि च गोभिः सहितं धनं पप्रथत् । प्रथयति विस्तारयति ॥ प्रथयतेर्लुङि चङ्घितद्रूपं ॥ तथा त्वना आत्मनेव
बोधति । सर्वं जानाति । अगन्वाधीनज्ञानो भवतीत्यर्थः । किंच तस्य यजमानस्य तोक् पुत्रस्तनयं ॥ विभक्ति-
व्यत्ययः ॥ तनयस्तपुत्रश्च वर्धते । प्रवृद्धो भवति । यद्वा तोक् तनयं पुत्रं पीत्रं च ब्रह्मणस्पतिर्वर्धयति ॥ वृधिरं-
तर्भावितव्यर्थो द्रष्टव्यः । अन्यन्नतं ॥

सिंधुर्न क्षोदः शिमीवाँ ऋघायतो वृषेव वधीरभि वृध्योजसा ।

अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्तवे ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

सिंधुः । न । क्षोदः । शिमीऽवान् । ऋघायतः । वृषाऽइव । वधीन् । अभि । वृष्टि । ओजसा ।

अग्नेऽइव । प्रऽसितिः । न । अहं । वर्तवे । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

सिंधुः खंदनशीला नदी क्षोदो न बुध्यमानं कूर्णं यथा भिनज्ति तथा शिमीवान् । शिमीति कर्मनाम ।
ब्रह्मणस्यतेः परिचरणात्मना कर्मणा युक्तो यजमान ऋघायतो हिंसतः शत्रून् ओजसा वस्त्रेणाभिवष्टि ।
हंतुमभितः कामयते ॥ वशं कांती ॥ इदमपरं निदर्शनं । वृषेव वधीन् । वध्न्यो निष्पिष्टमुष्का निर्वीर्या

बलीवर्दीः । तान् यथा वृषा सेचनसमर्थः सवीर्यो वृषभोऽभिभवति तद्वच्छूनभिभवतीत्यर्थः । अपि चासा-
वधेरिव प्रसितिः । प्रसीयते बध्यतेऽनयेति प्रसितिर्जाला ॥ पित्र् बंधने । करणे क्तिन् ॥ यथापेज्जालाप्रतिह-
तप्रसरा एवमपि न वर्तते । वारयितुं निवर्तयितुं वा नैव शक्यते ॥ अहशब्दोऽवधारणे । वृणोतिरंतर्भावित-
व्यर्थात् वर्ततेषां तुमर्चे तवेन्द्रात्ययः । अन्यद्गतं ॥

तस्मा अर्षेति दिव्या असश्चतः स सत्त्वभिः प्रथमो गोषु गच्छति ।

अग्निभृष्टतविषिर्हंत्योजसा यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै । अर्षेति । दिव्याः । असश्चतः । सः । सत्त्वभिः । प्रथमः । गोषु । गच्छति ।

अग्निभृष्टतविषिः । हन्ति । ओजसा । यंयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै यजमानाय दिव्या दिवि भवा वृष्टिलक्षणा आपोऽसश्चतोऽस्यमाना अग्निवद्वाः सत्योऽर्षेति ।
गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ अर्तेर्लेटि रूपं ॥ तथा स यजमानः सत्त्वभिः । सत्त्वानः साधकाः परिचारकाः । तेः सहितः
प्रथमोऽन्त्येभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वभावी सन् गोषु गच्छति । गवादिधनं प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच अग्निभृष्टतविषिः ।
तविषीति बलनाम । अग्निभृष्टा परैरबाधिता तविषी बलं यस्य तादृशः सन् ओजसा बलेन हन्ति शत्रून् ॥

तस्मा इद्विश्वे धुनयन्तं सिंधवोऽच्छिद्रा शर्म दधिरे पुरुणि ।

देवानां सुप्ते सुभगः स एधते यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

तस्मै । इत् । विश्वे । धुनयन्तं । सिंधवः । अच्छिद्रा । शर्म । दधिरे । पुरुणि ।

देवानां । सुप्ते । सुभगः । सः । एधते । यंयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

तस्मा इत् तस्मा एव यजमानाय विश्वे सिंधवः सर्वाः स्यंदनशीला नद्यो धुनयन्तं । चलयन्ति । एतदभीष्ट-
फलसिद्ध्यर्थं प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा अच्छिद्रा अच्छिद्राणि छिद्ररहितानि संततानि पुरुणि बहूनि शर्म शर्माणि
मुखानि दधिरे । तस्मा एव धार्यते । यद्वा शर्मेति गृहनाम । छिद्ररहितानि बहूनि सदनानि धार्यते । सुभगः
शोभनधनो देवानां सुप्ते देवैः प्रप्ते सुखे वर्तमानः सन् एधते । वर्धते । शिष्टं स्पष्टं ॥ ४ ॥

अजुरिति चतुर्थं चतुर्थं सूक्तं गुत्समदस्यार्थं जागतं ब्राह्मणस्यत्वं । तथा चागुक्तांतं । अजुसतुष्कमिति ।
गतो विविद्योगः ॥

अजुरिच्छंसो वनवदनुष्यतो देवयन्त्रिदेवयन्तमभ्यसत् ।

सुप्रावीरिह्नवत्पृत्सु दुष्टरं यज्वेदयज्योवि भजाति भोजनं ॥ १ ॥

अजुः । इत् । शंसः । वनवत् । वनुष्यतः । देवऽयन् । इत् । अदेवऽयन्तं । अभि । असत् ।

सुप्रऽअवीः । इत् । वनवत् । पृत्सु । दुष्टरं । यज्वी । इत् । अयज्योः । वि । भजाति ।

भोजनं ॥ १ ॥

अजुरित् आर्जवयुक्त एव । यद्वा अजतिः प्रसाधनकर्मा । सोषाक्षां प्रसाधक एव शंसो ब्रह्मणस्पतिः सोता
वनुष्यतो हिंसतः शत्रून् वनवत् । वनुष्यात् हिंस्यात् ॥ वनोतेर्हंतिकर्मण एतद्रूपं ॥ तथा देवयन्त्रि देवं दाना-
दिगुणयुक्तं ब्रह्मणस्पतिमात्मन इच्छन्नेव अदेवयन्तं तद्विपरीतं पुण्यमभ्यसत् । अभिभवत् ॥ असीर्लेयितद्रूपं ॥ तथा
सुप्रावीरित् ॥ अवतेकृष्ट्यर्थादौक्षादिक ईकारप्रत्ययः ॥ सुप्र प्रकर्षेण ब्रह्मणस्पतिस्तर्पयितैव पृत्सु पृतनासु संया-
मेषु दुष्टारं तरीतुमशक्यं वनवत् । हिंस्यात् । तथा यज्वेत् ब्रह्मणस्पतिं हविषेष्टवानेव अयज्योरयज्वनो भोजनं
भोगसाधनं विभजाति । विशेषेण भजितेत्यर्थः ॥

यजस्व वीर प्र विहि मनायतो भद्रं मनः कृणुष्व वृचतूयै ।

हविष्कृणुष्व सुभगो यथासंसि ब्रह्मणस्पतेरव आ वृणीमहे ॥ २ ॥

यजस्व । वीर । प्र । विहि । मनायतः । भद्रं । मनः । कृणुष्व । वृचतूयै ।

हविः । कृणुष्व । सुभगः । यथा । असंसि । ब्रह्मणः । पतेः । अवः । आ । वृणीमहे ॥ २ ॥

अधिरात्रीयं पुरुषं शास्ति । हे वीर विशेषेण स्तुतीनां प्रेरक सखे यजस्व । ब्रह्मणस्पतिं स्तुत्या पुजय । मनायतो मन इव शीघ्रं प्रवर्तमानान् हिंसकान् यद्वा अभिमन्यमानान् शत्रून्प्रति प्रविहि । प्रकर्षेण युद्धार्थं गच्छ ॥ वी गत्यादिषु । छांदसो ह्रस्वः ॥ वृचतूयै वृचाणामावारकाणां शत्रूणां हिंसाहेतुभूति संग्रामे भद्रं कल्याणं धार्ष्ट्येपितं मनः कृणुष्व । कृष्व । ब्रह्मणस्पतेरनुग्रहान्तवेव जयो भविष्यति । तथा ब्रह्मणस्पतये हविश्चरपुरोडाशादिकं कृणुष्व । कृष्व । यथा त्वं सुभगः शोभनधनोऽसंसि । भवेः ॥ अस्तेर्लेव्यडागमः ॥ ब्रह्मणस्पतेर्यागेन त्वं शोभनधनो भविष्यसीति यावत् । अपि च वयं ब्रह्मणस्पतेरवो रक्षणमामिमुख्येन वृणीमहे । प्रार्थयामहे ॥

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः ।

देवानां यः पितरमाविवासति अहामना हविषा ब्रह्मणस्पतिं ॥ ३ ॥

सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः । पुत्रैः । वाजं । भरते । धना । नृभिः ।

देवानां । यः । पितरं । आऽविवासति । अहामनाः । हविषा । ब्रह्मणः । पतिं ॥ ३ ॥

यो यजमानः अहामनाः अहो मनसि यस्य तादृशः सन् देवानां पितरं पालयितारं ब्रह्मणस्पतिं हविषा चरपुरोडाशादिना विवासति । परिचरति ॥ विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ स इत् स एव यजमानो जनेन जातेन सर्वेण लोकैः वाजमघ्नं भरते । विभर्ति संभरति वा । स एव विशा प्रजया जन्मनात्मीयेन बंधुजनेन वाजं भरते । स एव पुत्रैरात्मीयैरपत्यैर्वाजं भरते । तथा नृभिर्नृभिरन्यैः परिचारकैर्धना धनानि भरते । विभर्ति संपादयति वा । ब्रह्मणस्पतिमिष्टवतो यजमानस्य सर्वतो जना अन्नधनयोः साधका भवन्तीति यावत् ॥

यो अस्मै हव्यैर्घृतवद्भिरविधत्प्र तं प्राचा नयति ब्रह्मणस्पतिः ।

उरुष्यतीमंहसो रक्षती रिषोऽहोश्चिदस्मा उरुचक्रिर्भुतः ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हव्यैः । घृतवत्ऽभिः । अविधत् । प्र । तं । प्राचा । नयति । ब्रह्मणः । पतिः ।

उरुष्यति । ई । अंहसः । रक्षति । रिषः । अंहोः । चित् । अस्मै । उरुऽचक्रिः । अभुतः ॥ ४ ॥

यो यजमानोऽक्षी ब्रह्मणस्पतये ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वास्तुर्थो ॥ इमं ब्रह्मणस्पतिं घृतवद्भिरुपसृष्टाभिघारणात्मकेनाज्येनोपेतैर्हव्यैर्हविर्भिरविधत् । परिचरति ॥ विध विधाने तौदादिकः । अयं परिचरणकर्मसु पठितः ॥ तं यजमानं ब्रह्मणस्पतिः प्राचा प्राचीनेन अजुना मार्गेण प्रणयति । प्रकष्टफलं प्रापयति । अपि च ईमेनमंहसः पापाहुष्यति । रक्षति ॥ उरुष्यती रक्षाकर्मैति यास्कः ॥ तथा रिषो हिंसकादेनं रक्षति । अंहोश्चित् । अघृतेर्दारिद्र्यात् । यद्वा आगत्य इतुरपि रक्षति । अपि चाक्षी यजमानायाम्भुतः । सहस्रामितत् । आसुर्यभूतो महान् ब्रह्मणस्पतिरुचक्रिरोर्विस्तीर्णस्योपकारस्य कर्ता भवति ॥ ५ ॥

इमा गिर इति सप्तदशर्चं पंचमं सूक्तं गृत्समदपुचस्व कूर्मस्वार्धं गृत्समदस्यैव वा वैदुभमादित्यदेवताकं । तथा चानुकांतं । इमा गिरस्त्र्यूना कूर्मो गार्त्समदो हि वादित्यमिति ॥ सूक्तविनियोगो सैमिकः । आदित्यदेवताकं पश्यी पुरोडाशस्येमा गिर इत्येवानुवाक्या । असीषोमाविति खंडे सूचितं । इमा गिर आदित्यभ्यो घृतसूक्त आदित्यास उरवो गभीराः । आ० ३. ८. इति ॥

(इमा गिर आदित्येभ्यो घृतसूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥१॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । घृतऽसूः । सनात् । राजऽभ्यः । जुह्वा । जुहोमि ।

शृणोतु । मित्रः । अर्यमा । भगः । नः । तुविऽजातः । वरुणः । दक्षः । अंशः ॥१॥

आदित्येभ्योऽदितेः पुत्रेभ्यो राजभ्यो राजमानेभ्य इन्द्रेभ्यो वा मित्रादिभ्यो घृतसूधृतप्रसाविणीधृतं चरन्तीरिमा गिरः स्तुतिवशा वाचः सनात्सर्वदा जुह्वा । वाङ्मैतत् । वागिन्द्रियेण जुहोमि । प्रयच्छामि । करोमीति यावत् । यद्वा जुह्वस्थानीयेन घृतं चरन्ति वायूपानि हवीषि जुहोमि । आदित्यानुहिंस्र त्वजामि । मन्त्राणां पयोधृतादिचरणहेतुत्वं च यच्चोऽधीति पयसः कृत्वा अक्षित्वादिना तैत्तिरीये स्पष्टमाश्रितं । तै० आ० २. १०. ७. । नोऽस्मदीयास्ता गिरो मित्रादयः प्रत्येकं शृणोतु । ते च तैत्तिरीयेऽष्टौ पुत्रासो अदितेरित्युपक्रम्य स्पष्टमनुक्रांताः । मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा च अंशुश्च भयश्च इन्द्रश्च विवस्वत्सिधित इति । मित्रः प्रमीति-स्त्रायकः । यद्वा सर्वेषां स्निग्धः । अरीन् यच्छति नियच्छतीत्यर्यमा । भगो मज्जनीयो देवः । तुवीति वज्रनाम । वज्रपु देशेष्वनुग्रहार्थं प्रादुर्भूतः । वरुणविशेषणमेतत् । पापस्य निवारणाद्वरुणः । दक्षः समर्थः । एतस्मांश्च स्व विशेषणं । एते प्रत्येकं शृण्वन्तु ॥

पूर्वोक्त एव पश्चाद्विमं स्तोममिच्छिषा वपाया याज्या । सूचितं च । इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य तिस्रो भूमीधारयन् वीरुत ब्रून् । आ० ३. ८. । इति ॥

इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य मित्रो अर्यमा वरुणो जुषंत ।

आदित्यासः श्रुचयो धारपूता अवृजिना अनवद्या अरिष्टाः ॥२॥

इमं । स्तोमं । सऽक्रतवः । मे । अद्य । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । जुषंत ।

आदित्यासः । श्रुचयः । धारऽपूताः । अवृजिनाः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥२॥

इमं मेऽस्मदीयं स्तोमं स्तोचं सक्रतवः समानकर्माणः समानप्रज्ञा वा मित्रादयोऽवेदानीं जुषंत । जुषन्तां सेवन्तां । कीदृशास्ते । आदित्यासोऽदितेः पुत्राः श्रुचयो दीप्यमानाः । धारपूता उदकधाराभिरिव पूताः । निर्मला इत्यर्थः । अवृजिनाः । वृजी वर्जने । अवर्जितारः । सर्वानुयाहका इत्यर्थः । अनवद्याः । अवद्येन गह्वरीय पापेन रहिताः । अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताः ॥

तस्मिन्नेव पशौ त आदित्यास इति हविषोऽनुवाक्या । सूचं तु पूर्वमेवोदाहृतं ॥

त आदित्यास उरवो गभीरा अदव्यासो दिप्संतो भूर्यक्षाः ।

अंतः पश्यन्ति वृजिनोत साधु सर्वे राजभ्यः परमा चिदन्ति ॥३॥

ते । आदित्यासः । उरवः । गभीराः । अदव्यासः । दिप्संतः । भूरिऽअक्षाः ।

अन्तरिति । पश्यन्ति । वृजिना । उत । साधु । सर्वे । राजऽभ्यः । परमा । चित् । अन्ति ॥३॥

त आदित्यासोऽदितेः पुत्रा उरवो महान्तो गभीरा नांमिर्वेपिता अदव्यासः शत्रुभिरहिंसिताः संतो दिप्संतः शत्रून् दमिन्तुं हिंसितुमिच्छन्तः ॥ दंसु दंभे । अस्मादिच्छासनि सनीवंतर्धेतीहमावपथे इमं इक्षीतीकारः । दंभेईक्ष्यहस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति सनः किल्लेऽनुनासिकबोधः ॥ तथा भूर्यक्षाः । भूरीणि बह्वक्षणीणि चक्षुषि थेवां ते तथोक्ताः । वज्रतेजसो वा ॥ वज्रतीह्री सक्थरुकोरिति वचसमाश्रितः ॥ एवंभूता आदित्या अन्तर्मध्ये प्राणिनां हृदि प्रेरकतया वर्तमानाः संतो वृजिना वृजिनानि पापानि उत अपि च साधु साधूनि

पुष्पानि च प्राणिभिः कृतानि पञ्चति । जानन्ति । परमा चित् परमाणि दूरदेशावस्थितान्यपि सर्वं सर्वाणि दृश्यमानानि राजन्तो राज्ञामीश्वराणामादित्यानामन्त्यंतिके समीपे वर्तन्ते इति शेषः ॥ कादिलोपो बङ्गलमित्यंतिकशब्दस्य कादिलोपः ॥

सापिचिच्छि कृतौ दीक्षणीयायामादित्यागस्य धारयन्त इत्यादिके द्वे याज्यानुवाकौ । अत एव भुवन्नु-
नपतिविशेषकविशिष्टादित्यागोऽपि । तथा च दीक्षणीयायामिति खंडे सूचितं । धारयन्त आदित्यासो
ज. 'स्था इति द्वे एते एव भुवद्भ्यो भुवनपतिभ्यो वा । आ० ४. २. इति ॥

धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।

दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यमृतावानश्चर्यमाना ऋणानि ॥ ४ ॥

धारयन्तः । आदित्यासः । जगत् । स्थाः । देवाः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः ।

दीर्घऽधियः । रक्षमाणाः । असुर्यैः । ऋतऽवानः । चर्यमानाः । ऋणानि ॥ ४ ॥

जगज्जंगमं स्थाः स्थावरं च ॥ तिष्ठतिः कर्तर्यमुन् ॥ एतदुभयविधं भूतजातं धारयन्तोऽवस्थापयन्तो देवा
दानादिगुणयुक्ता विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य गोपा गोपयितारो रक्षका दीर्घाधियो दीर्घाणि धियः
कर्माणि ज्ञानानि वा धेयां तादृशाः ॥ अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ असुर्यैः । असवः प्राणाः ।
तेन च तद्देतुभूता आपो लक्ष्यते । अपां तद्देतुत्वं च क्वांदोग्ये स्पष्टमाख्यातं । आपोमयः प्राणः । क्वां उप० ६. ५. ४. ।
इति । असुमुदकं ददातीत्यसुरो मेघः । तत्र भवं मेघांतर्वर्तमानमुदकं रक्षमाणाः । तत्तत्काले वृष्ट्युत्पादनाय
रक्षन्तः ॥ असुरशब्दाद्भवे कंदसीति यत् ॥ अतावानः सत्यवन्तो यज्ञवन्तो वा ॥ कंदसीवनिपाविति मत्स्यर्धोयो
वनिप । पूर्ववद्दीर्घः ॥ ऋणानि स्तोतुभिरन्येभ्यः प्रदेयानि चयमाना अपगमयन्तः ॥ चय गती । भौवादिको
ऽनुदात्तैत् ॥ एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा अस्मद्धोना भवंत्विति शेषः ॥

विद्यामादित्या अर्वसो वो अस्य यदर्यमन्भ्य आ चिन्मयोभु ।

युष्माकं मित्रावरुणा प्रणीतौ परि श्वभ्रेव दुरितानि वृज्यां ॥ ५ ॥

विद्यां । आदित्याः । अर्वसः । वः । अस्य । यत् । अर्यमन् । भये । आ । चित् । मयः । ऽभु ।

युष्माकं । मित्रावरुणा । प्रऽणीतौ । परि । श्वभ्राऽइव । दुःऽइतानि । वृज्यां ॥ ५ ॥

हे आदित्याः अदितेः पुत्रा वो युष्माकमस्यावसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इदं रक्षणं विद्यां । लभेय । भये
राक्षसादिभ्य आगते सति ययुष्मदीयं रक्षणं । चिच्छब्दश्चार्थः । मयोसु मयसः सुखस्य भावयितुं च तदिदं
लभेयेत्यन्वयः । हे अर्यमन् हे मित्रावरुणा युष्माकं प्रणीतावस्तद्विषये प्रकृष्टे नयने सति श्वभ्रेव श्वभाणीव
स्थातुमयोग्यानि गर्तवन्ति स्खलानीव दुरितानि पापानि परिवृज्यां । परित्यजेयं ॥ वृजी वर्जने । बङ्गलं कंद-
सीति विकरणात् सुक् ॥ ६ ॥

सुगो हि वो अर्यमन्मित्र पंथा अनृक्षरो वरुण साधुरस्ति ।

तेनादित्या अधि वोचता नो यच्छता नो दुष्परिहंतु शर्म ॥ ६ ॥

सुऽगः । हि । वः । अर्यमन् । मित्र । पंथाः । अनृक्षरः । वरुण । साधुः । अस्ति ।

तेन । आदित्याः । अधि । वोचत । नः । यच्छत । नः । दुःऽपरिहंतु । शर्म ॥ ६ ॥

हे अर्यमन् मित्र वरुण वो युष्माकं सुगः सुखेन गंतव्योऽनृक्षरः । अक्षरः कंडक अक्षतेरिति । तद्रहितः
साधुः साधकः शोभनो वा । एवंगुणविशिष्टः पंथा मार्गोऽस्ति । विद्यते खलु । अतस्तेन पञ्चाक्षान् शोभनं

नयतेति शेषः । हे आदित्या नोऽस्याकमधिवोचत । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं कुरुत । अपि च नोऽस्याभं दुष्परिहंतु परिहंतुं विनाशयितुमशक्यं शर्म सुखं यच्छत । दत्त ॥ दाण दाणे । अपि पाप्नेत्यादिना यच्छादेशः ॥

पिपर्तु नो अदिति राजपुत्राति द्वेषांस्यर्यमा सुगेभिः ।

बृहन्मित्रस्य वरुणस्य शर्मोप स्याम पुरुवीरा अरिष्टाः ॥ ७ ॥

पिपर्तु । नः । अदितिः । राजऽपुत्रा । अति । द्वेषांसि । अर्यमा । सुऽगेभिः ।

बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । शर्म । उप । स्याम । पुरुऽवीराः । अरिष्टाः ॥ ७ ॥

राजपुत्रा राजानो राजमाना मित्रादयः पुत्रा यस्यास्तादृशदितिरदीना अखंडनीया वा देवी नोऽस्यान् द्वेषांसि द्वेषुणि रक्षांस्यति पिपर्तु । अति पारयतु । अतिक्रम्य तद्गृहितं देशं प्रापयस्वित्यर्थः । अर्यमा च सुगेभिः सुष्ठु गंतव्यैर्मर्गैरस्यान्पारयतु । अपि च वयं पुरुवीरा बहुभिर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेता अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताश्च संतो मित्रस्य वरुणस्य च बृहत्परिवृढं शर्म सुखमुपस्याम । उपगता भवेम ॥

पूर्वोक्ते पशौ तिस्रो भूमीरिति पुरोडाशस्य याज्या । सूचं पूर्वमेवोदाहृतं ॥

तिस्रो भूमीधारयन् चीरुत द्यून्नीणि व्रता विदथे अंतरेषां ।

ऋतेनादित्या महि वो महित्वं तदर्यमन्वरुण मित्र चारु ॥ ८ ॥

तिस्रः । भूमीः । धारयन् । चीन् । उत । द्यून् । चीणि । व्रता । विदथे । अंतः । एषां ।

ऋतेन । आदित्याः । महि । वः । महिऽत्वं । तत् । अर्यमन् । वरुण । मित्र । चारु ॥ ८ ॥

तिस्रो भूमीः । अत्र भूमीशब्दो लोकत्रये वर्तते । यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामित्यत्र यथा पृथिवी-शब्दः । भूम्यंतरिचस्वर्गास्त्रीन् लोकान् आदित्या धारयन् । वृष्टिप्रदानादिना धारयन्ति । उत अपि च द्यून् दीप्तान् तत उपरितनान् महारादिकानपि चीन् लोकान् धारयन्ति । यद्वा दीप्तान् अपि वायुं सूर्यं च धारयन्ति । अपि चैषामादित्यानां विदथे यज्ञेऽतर्मध्ये चीणि व्रता सवनत्रयनिष्पाद्यानि चीणि कर्माणि संति । यद्वा एषां लोकानामंतर्मध्ये विदथे यज्ञे निमित्तभूते सति एषामादित्यानां चीणि कर्माणि रसादानधारण-विमर्जनलक्षणानि संति । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यचकृतः । हे आदित्याः ऋतेन सत्वेन यज्ञेन वा महि महत् प्रभुतं वो युष्माकं महित्वं महत्त्वं यन्महाभाग्यं हे अर्यमन् वरुण मित्र तन्महाभाग्यं चारु । शोभनं सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः ॥

ची रोचना दिव्या धारयन्त हिरण्ययाः शुचयो धारपूताः ।

अस्वप्नजो अनिमिषा अदब्धा उरुशंसा ऋजवे मर्त्याय ॥ ९ ॥

ची । रोचना । दिव्या । धारयन्त । हिरण्ययाः । शुचयः । धारऽपूताः ।

अस्वप्नऽजः । अनिऽमिषाः । अदब्धाः । उरुऽशंसाः । ऋजवे । मर्त्याय ॥ ९ ॥

ची रोचना चीणि रोचनानि रोचमानान्यादीनि तेषांसि दिव्या दिव्यानि दिविमवानि धारयन्त । आदित्या अवास्थापयन् । किमर्थं । ऋजवे ऋजीकाय सोत्राणां मर्त्याय मनुष्याय भोगसिद्धार्थमिति यावत् । कीदृशा आदित्याः । हिरण्ययाः । हिरण्यमया हिरण्यालंकृतसर्वांगाः । यद्वा हितरमणीयवेषाः । शुचयो दीप्त्व-मानाः । धारपूता उदकधारया चालिता इव निर्मलाः । अस्वप्नजोऽसंजातस्वप्नाः ॥ सुषां सुषुगिति वसः सुः ॥ अपर आह । अस्वप्नजोऽस्वपन्तो विगतनिद्राः ॥ स्वपितृषोर्नञिङ्ङिति नञिङ्प्रत्यय इति तदेतत्पदकार-स्त्वानभिमतं ॥ अनिमिषा निमेषरहिताः । अदब्धा असुरादिभिरहिंसिताः । उरुशंसा उरुभिर्बहुभिः शंसनी-याः स्तोतव्याः । एवंगुणविशिष्टा अधारयन्तित्वन्वयः ॥

त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ये च देवा असुर ये च मर्ताः ।

शतं नो रास्व शरदो विचक्षेऽश्यामायूषि सुधितानि पूर्वा ॥ १० ॥

त्वं । विश्वेषां । वरुण । असि । राजा । ये । च । देवाः । असुर । ये । च । मर्ताः ।

शतं । नः । रास्व । शरदः । विऽचक्षे । अश्याम । आयूषि । सुऽधितानि । पूर्वा ॥ १० ॥

हे असुर शत्रूणां शिपक वरुण त्वं विश्वेषां सर्वेषां राजासि । केषां । ये च देवा देववनाः ये च मर्ता मर-
गधर्मायो मनुष्याः । तेषामित्यर्थः । अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं शतं शरदः शतसंख्याकान् संवत्सरान् विचक्षे विश्लेषण
दर्शनाय रास्व । प्रयच्छ ॥ रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ वयं च पूर्वा पूर्वदेवैः सुधितानि सुष्ठु हितानि शत-
संवत्सरलक्षणाभ्यायूष्यज्ञाम । व्यामुयाम ॥ सुधितवसुधितमेमधितधिवधिवधियं चेति निपात्यते । गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया ङादेशः ॥ ७ ॥

आदित्यदेवताके पशौ न दक्षिणेत्येषा हविषो याज्या । तिस्रो भूमिर्धारयन्तींश्चत ब्रून् न दक्षिणा वि
चिकिते न सव्या । आ० ३. ८. इति ॥

न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।

पाक्या चिह्नसवो धीर्या चिद्युष्मानीतो अभयं ज्योतिरश्यां ॥ ११ ॥

न । दक्षिणा । वि । चिकिते । न । सव्या । न । प्राचीनं । आदित्याः । न । उत । पश्चा ।

पाक्या । चित् । वसवः । धीर्या । चित् । युष्माऽनीतः । अभयं । ज्योतिः । अश्यां ॥ ११ ॥

हे आदित्याः दक्षिणा दक्षिणो भागो न विचिकिते । मया न विज्ञायते । सव्या सव्यो वामभागोऽपि न
ज्ञायते ॥ उभयत्र सुपां सुलुगिति सोरावादेशः । तथा प्राचीनं पुरस्तादपि न ज्ञायते ॥ विभाषांचेरदिकस्ति-
यामिति स्वार्थे खः ॥ उत अपि च पश्चा पश्चात् पृष्ठभागेऽपि न ज्ञायते । नैश्च तमसावृतत्वात् आंतरादज्ञा-
नात्वा ॥ पश्च पश्चा च छंदसि । पा० ५. ३. ३३. इति निपात्यते ॥ किं वङ्गना । पाक्या चित् । पाक्यः पक्तव्यो
ऽपरिपक्वभागोऽपि ॥ उपपद्यते । अहलोर्षत् । तित्स्वरितं ॥ धीर्या चित् धीरे नेतव्यत्वेन भवो धीर्यः
क्रातरः ॥ भवे छंदसीति यत् ॥ क्रातरोऽग्निः ॥ उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥ हे वसवो वासधितार आदित्या
युष्मानीतो युष्माभिर्नीतः शोभनेन मार्गेण प्रापितः सन् अभयं भयरहितं ज्योतिः सौरं तेज आंतरं वा
ज्ञानात्मकमश्यां । प्रामुयां ॥

यो राजभ्य ऋतुनिभ्यो द्वादश यं वर्धयन्ति पुष्टयश्च नित्याः ।

स रेवान्याति प्रथमो रथेन वसुदावा विदथेषु प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यः । राजऽभ्यः । ऋतुनिऽभ्यः । द्वादश । यं । वर्धयन्ति । पुष्टयः । च । नित्याः ।

सः । रेवान् । याति । प्रथमः । रथेन । वसुऽदावा । विदथेषु । प्रऽशस्तः ॥ १२ ॥

यो यजमानो राजभ्यो राजमानेभ्य ऋतुनिभ्य ऋतस्य सत्यस्य वा नेतृभ्य आदित्येभ्यो द्वादश । चरपुरो-
डाशदिकं दृष्टव्यं । यं यजमानं पुष्टयः पोषका नित्याः शाश्वता आदित्याश्च वर्धयन्ति । स यजमानो रेवा-
न्धनवान् प्रथमः प्रथितः प्रख्यातः वसुदावा वसुनां धनानां द्वादश सन् प्रशस्तः सर्वैः प्रशस्तमानो विदथेषु
वेद्येषु सत्यवेषु गृहेषु रथेन वाहनेन याति । गच्छति ॥

शुचिरपः सूर्यवसा अदब्ध उप क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः ।

नकिष्टं घ्नन्त्यन्तिनो न दूराद्य आदित्यानां भवन्ति प्रणीतो ॥ १३ ॥

शुचिः । अपः । सुऽयवसाः । अदन्धः । उप । स्वेति । वृद्धऽवयाः । सुऽवीरः ।

नकिः । तं । घ्नति । अन्तितः । न । दूरात् । यः । आदित्यानां । भवति । प्रऽनीतौ ॥ १३ ॥

स यजमानः शुचिर्दीप्यमानः शुद्धो वा अदन्धः सपत्निरबाधितो वृद्धवयाः प्रभूतास्त्रः सुवीरः शोभनपुत्रश्च सन् सुयवसाः शोभनसंस्थान्यपो वृष्टिश्चयान्युदकान्युपचिन्ति । उपनिवसति । सर्वदा सुसंस्थान्नास्त्राणां अस्मीमे निवस-
तीत्यर्थः । तथा नकिर्न च तं घ्नति हिंस्रं तितो न चन्तिकात्समीपदेशाच्च दूराद्विप्रकृष्टाच्च देशादागता बाधकाः ॥
चन्तिकास्तसि कादिस्त्रोप इति स्त्रोपः ॥ यो यजमान आदित्यानामदितेः पुत्राणां मित्रादीनां प्रणीतो प्रकृष्टे
नयने प्रापणे भवति वर्तते स इति पूर्वच संबंधः ॥

अदिते मित्रं वरुणोऽत मृळं यद्वो वयं चकृमा कश्चिदागः ।

उर्वश्यामभयं ज्योतिरिन्द्र मा नो दीर्घा अभि नश्नन्तर्मिस्राः ॥ १४ ॥

अदिते । मित्रं । वरुण । उत । मृळं । यत् । वः । वयं । चकृम । कत् । चित् । आगः ।

उरु । अश्यां । अभयं । ज्योतिः । इन्द्र । मा । नः । दीर्घाः । अभि । नश्नन् । तर्मिस्राः ॥ १४ ॥

उत अपि च हे अदिते मित्रं वरुण ॥ आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वपूर्वस्थामंचितस्त्राविद्यमानवद्वा-
वात् सर्वेषां घाष्टिकमामंचितस्त्रेत्याद्युदात्तत्वं ॥ ययं प्रत्येकं मृळं । अस्माकमुपरि दयां कुर्व । रक्षेत्यर्थः । यत्
यद्यपि वयं यो युष्माकं कश्चित् किञ्चिदागोऽपराधं चक्रेम । अकर्म । तथापि मृळेत्यर्थः । हे इन्द्र परमेश्वर्योपि-
तादित्य उरु विस्तीर्णमभयं भयरहितं ज्योतिस्त्वदीयं प्रकाशं ज्ञानात्मकं वाञ्छां । अहं प्राप्नुयां । दीर्घा विसृ-
तास्तर्मिस्रास्तमसा युक्ता निशाः ॥ ज्योत्स्नातर्मिस्राशृणिणा । पा० ५. २. ११४. । इति निपात्यते ॥ ता नोऽस्मान्
मामिनश्नन् । मामिमुख्येन आमुषन्तु ॥

उभे अस्मै पीपयतः समीची दिवो वृष्टिं सुभगो नाम पुष्यन् ।

उभा क्षयावाजयन्त्याति पृत्सूभावधौ भवतः साधू अस्मै ॥ १५ ॥

उभे इति । अस्मै । पीपयतः । समीची इति संऽईची । दिवः । वृष्टिं । सुऽभगः । नाम । पुष्यन् ।

उभा । क्षयौ । आऽजयन् । याति । पृत्ऽसु । उभौ । अधौ । भवतः । साधू इति । अस्मै ॥ १५ ॥

य आदित्यानां भवति प्रणीताविति व्यवहितोऽप्यचेदंशद्दिन परामुञ्चते । अक्षौ यजमानाश्च समीची
संगच्छमाने उभे आवापृचिबौ पीपयतः । प्याययतः । कामान्वर्धयतः ॥ प्यायी वृद्धौ । अस्माक्यंताच्छांदसो
मुक् । अत्ययेन तसस्त्रामादेशमावो धातोः पीभावश्च ॥ स च सुभगः शोभनधनो दिवो बुक्कोकादागतां वृष्टिं
पुष्यन् वर्धयन् भवति । नामेति प्रसिद्धिर्योत्यते । किंच पृत्सु पृत्तनासु संयामेष्वाजयन् शत्रूनामिमुख्येनामिमवन्
उभा अवापुमौ निवासौ ॥ चिर्यन्ति निवसंतस्त्रिभिरिति अथो निवासस्थानं । पुंसि संज्ञायां चः प्रायेत्येत्वधिकरणे
चः । अथो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ॥ तौ परैरनाक्रांतं स्वकीयं निवासस्थानं आत्मनापहतं परकीयं निवास-
स्थानं च याति । गच्छति । तथाक्षौ यजमानाद्योभावधौ जगतो भागी चराचरात्मकी मर्त्यामर्त्यात्मकी वा
साधू साधकौ भवतः ॥

या वो माया अभिदुहे यजचाः पाशा आदित्या रिपवे विचृत्ताः ।

अप्थीव ताँ अति येषं रथेनारिष्टा उरावा शर्मन्स्याम ॥ १६ ॥

याः । वः । मायाः । अभिऽदुहे । यजचाः । पाशाः । आदित्याः । रिपवै । विऽचृत्ताः ।

अप्थीऽइव । तान् । अति । येषं । रथेन । अरिष्टाः । उरौ । आ । शर्मन् । स्याम ॥ १६ ॥

हे यजया यद्व्या आदित्वा वो युष्माकं या माया अमिदुहेऽभिद्वीहं कुर्वते राक्षसादये निर्मिताः ये च पाशा रिपवे शत्रवे विचृताः ॥ चृती हिंसासंयन्त्रयोः । प्रसारिता इत्यर्थः । तान्पाशान् मायाश्च रथेनातिथेयं । अतीत्य प्रयतिथं । अतिरेयमित्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । अस्त्रीव । यथा शोभनाश्वः कश्चित्पुरुषो दुस्तराभ्यागान् शीघ्रमतिक्रामति तद्वत् ॥ येषु प्रयत्ने भौवादिकोऽनुदासीत । छांदसो जह । व्यत्ययेन परस्त्रीपदं ॥ तथा वयम-
रिष्टाः शत्रुभिरहिंसिताः संत उरौ विस्तीर्णे शर्मन् ॥ शर्मेति गृह्णाम ॥ स्वया दत्ते सुखे गृहे वा आ समंतात्
क्षाम । वर्तमाना मवेम ॥

माहं मघोनीं वरुण प्रियस्य भूरिदावृ आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादव स्यां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १७ ॥

मा । अहं । मघोनीः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदावृः । आ । विदं । शूनं । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्यां । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १७ ॥

हे वरुण मघोनी धनवतः प्रियस्नानुकूलस्व भूरिदाव्रो भूरेर्बज्रलस्य दानुराद्यस्त्राहं मा आविदं । मावेद-
यानि । आवेदनं विज्ञापनं मा करवाणि । किं तदगवेषं । आपेर्ज्ञातिः शूनं शून्यं दारिद्र्यं ॥ वर्कलोप्यच्छांदसः ॥
यद्वा शूनं गतं प्राप्तं दारिद्र्यं ॥ दुश्चोश्च गतिवृद्धोः । औदितो निष्ठायामितीदृशप्रतिवेधः । यथादित्वात्संप्र-
सारणं । औदितयेति नकारः । वृषादित्वादाबुदात्तत्वं ॥ एतदुक्तं भवति अस्त्रदीयाः पुत्रादयः बुधिता इति
प्रमुप्रमुसमीपेऽभिधाय याचमानो मा भूवमिति । हे राजन् सुयमात् । सुषु नियम्यतेऽनेन पुरुषो गृह इति
सुयमः ॥ ईषदुःसुष्विति खल् ॥ तादृशाद्रायो धनाभावस्यां । अवयुत्वं स्त्रितो मा भूव । वयं सुवीराः शोभन-
पुत्रा विदथे यज्ञे गृहे वर्तमानाः संतो बृहत् प्रौढं स्तोत्रं वदेम । उच्चारयाम ॥ ८ ॥

इदमित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इदमेकादश वाचस्पतिमिति । पूर्वसूक्ते कूर्मो गार्त्समदो हि
वेत्तुत्वात्स्वोत्तरस्य च कूर्मो गुत्समदो वा अग्निः । चिष्टुप् छंदः । वरुणो देवता । विनियोगो लैंगिकः । अत्र
केचिदाहुः । इदमेकादशर्चं तु वाचस्पतिं भयपापनुत् । अग्नदारिद्र्यदुःस्वप्ननाशनं चेति शुश्रुम । अग्निधा० १.
२५. १. इति ॥

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सांत्यभ्यस्तु महा ।

अति यो मंद्रो यजर्थाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरैः ॥ १ ॥

इदं । कवेः । आदित्यस्य । स्वऽराजः । विश्वानि । संति । अभि । अस्तु । महा ।

अति । यः । मंद्रः । यजर्थाय । देवः । सुऽकीर्तिं । भिक्षे । वरुणस्य । भूरैः ॥ १ ॥

कवेः क्रांतदर्शिन आदित्यस्त्रादितेः पुत्रस्य स्वराजः स्वयमेव राजमानस्त्रैश्वरस्य वा वरुणस्त्रिदं इति
स्तोत्रं वा यजमानः करोतीति शेषः । स च विश्वानि सर्वाणि सांति द्वितीयभावविकारभाजि भूतजातानि
महा महिषा वरुणप्रसादाद्विभक्ताभ्यस्तु । अभिमवतु । यो देवो द्योतमानो वरुणो यजर्थाय यज्ञे पुरुषाय
अति अतिशयेन मंद्रः सुखो हर्षयिता वा भवति तस्य भूरेर्भर्तुर्वरुणस्य सुकीर्तिं शोभनां सुतिं भिक्षे । प्रार्थये ।
यद्वा वरुणस्त्रेति तृतीयार्थे षष्ठी । तेन वरुणेन दातव्यां शोभनां कीर्तिमहं याचे ॥

तव घृते सुभगासः स्याम स्वाध्यां वरुण तुष्टुवांसः ।

उपायन उषसां गोमतीनामग्नयो न जरमाणा अनु द्यून् ॥ २ ॥

तव । घृते । सुऽभगासः । स्याम । सुऽआध्यः । वरुण । तुष्टुऽवांसः ।

उपऽअयने । उषसां । गोऽमतीनां । अग्नयः । न । जरमाणाः । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हे वरुण स्वाध्वः शोभनाध्वानामुपवांसः सुतवतो वयं तव त्रि त्वदीये परिचरणास्मि कर्मणि वर्तमानाः
सुभगासः स्वाम । शोभनध्वना भवेम । अपि च शोभनीनां रश्मिभिर्युक्तानामुपवासमुपायन उपागमने सत्यपथो
न यथापथोऽपि होवादि कर्माद्यं समिध्यते एवमगु ब्रून् अनुदिनं वरमाप्तास्त्वां सुतवतो वयं दीप्यमाना भवेम ॥

तव स्याम पुरुवीरस्य शर्मन्नुशंसस्य वरुण प्रणेतः ।

यूयं नः पुत्रा अदितेरदध्वा अभि स्रमध्वं युज्याय देवाः ॥३॥

तव । स्याम । पुरुऽवीरस्य । शर्मन् । उरुऽशंसस्य । व । ण । प्रनेतरिति प्रऽनेतः ।

यूयं । नः । पुत्राः । अदितेः । अदध्वाः । अभि । स्रमध्वं । युज्याय । देवाः ॥३॥

हे प्रणेतः सर्वस्य जगतः प्रकर्षेण नेतर्वरुण पुरुवीरस्य पुरुभिर्वज्रभिर्वीरिष्येतस्य यदा पुरुषां बहूनां शत्रू-
णां विशेषेण प्रेरकस्योऽशंसस्योऽभिर्वज्रभिः स्रूयमानस्य तव शर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा स्वाम । अदितेः पुत्रा
मित्रादयः ॥ परमपि हृदसीति परस्य षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामन्त्रितांगवज्रावेनानुप्रवेशात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं
सर्वानुदात्तत्वं ॥ अदध्वाः शत्रुभिरहिंसिताः । एवंभूता हे देवा यूयं नोऽस्मान् कृतापराधान युज्याय सख्या-
यामिषमध्वं । अस्माभिः कृतमपराधं सहध्वं ॥

प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्ता ऋतं सिंधवो वरुणस्य यन्ति ।

न आम्यन्ति न वि मुचन्त्येते वयो न पप्नू रघुया परिज्मन् ॥४॥

प्र । सी । आदित्यः । असृजत् । विऽधर्ता । ऋतं । सिंधवः । वरुणस्य । यन्ति ।

न । आम्यन्ति । न । वि । मुचन्ति । एते । वयः । न । पप्नुः । रघुऽया । परिऽज्मन् ॥४॥

विधर्ता सेतुरिव जलस्य विधारयितादित्योऽदितेः पुत्रो वरुण ऋतं विधारणहेतुभूतं सत्यं यदा नदी-
नामुपादानभूतमुदकं सीं सर्वतः प्राकृत्वत् । प्रकर्षेण कृष्टवान् ॥ अतोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्याकारः सानुना-
सिकः ॥ तेन वरुणस्यैतेन सिंधवः स्तंदनशीला नद्यो यन्ति । गच्छन्ति प्रवहन्ति । एते सिंधवो न आम्यन्ति ।
आन्ति न प्राप्नुवन्ति । न विमुचन्ति । उपरता न भवन्ति । अनलसाः सर्वदैकरूपेण प्रवहन्तीत्यर्थः । एतदेवोच्यते ।
वयो न । वयः पश्चिज इव रघुया रघवः शीघ्रगामिनः परिज्मन् परिज्मनि भूम्यां पप्नुः । पतन्ति गच्छन्ति ॥
पत्न गती । लिखुसि तनिपत्योऽहं हृदसीत्युपधासोपः । स्थानिवज्रावाह्विर्वचनादि । रघुया इत्यत्र सुपां सुगुणिति
जसो यावादिशः ॥

वि मच्छ्रुथाय रशनामिवागं ऋध्याम ते वरुण स्वामृतस्य ।

मा तंतुं छेदि वयतो धियं मे मा माचा शार्यपसः पुर ऋतोः ॥५॥

वि । मत् । अथय । रशनांऽइव । आगः । ऋध्याम । ते । वरुण । स्वां । ऋतस्य ।

मा । तंतुः । छेदि । वयतः । धियं । मे । मा । माचा । शारि । अपसः । पुरा । ऋतोः ॥५॥

हे वरुण मत् मत्सकाशात् रशनामिव रज्जुमिवागो विहितानमुष्ठानजनिं पापं विश्रवय । शिथिलीबु
विमोचयेत्यर्थः । ते त्वत्संबन्धिन ऋतस्योदकस्य पूर्क्षां खां नदीं ॥ खा इति नदीनाम ॥ तामृध्याम । समेम
अपि च धियं कर्म वयतः संतन्वतो मे मम तंतुः कर्मसंततिर्मा छेदि । छिन्नी मा मृत । नैरतयेत्यर्थः ।
ऋतोः समाप्तिवालात्पुरा पूर्वमपसः कर्मणो माचा शरीरं प्राच्योदीच्यांगलक्ष्यं मा शारि । शीर्षं विकस
भूत ॥ नृ हिंसायां । कर्मणि लुक् ॥ पुर ऋतोरित्यत्र ऋत्यक् इति प्रकृतिमावः ॥ ॥५॥

अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत्समाकृतावोऽनु मा गुभाय ।

दामेव वत्साद्वि मुमुग्ध्यहो नहि त्वदरे निमिषश्चनेषे ॥६॥

।

॥

अपो इति । सु । म्य॒क्ष । व॒रुण॒ । भि॒यसं॑ । मत् । सं॒ऽरा॒द् । ऋ॒त॒ऽवः । अ॒नु । मा॒ । गृ॒भा॒य॒ ।
दा॒म॒ऽइ॒व । व॒त्सा॒त् । वि॒ । मु॒मु॒ग्धि॒ । अ॒हं॑ । न॒हि॒ । त्वत् । अ॒रे । नि॒ऽमि॒षः । च॒न॒ । ई॒शे॑ ॥ ६ ॥

हे वरुण भियसं मयं मत् मत्तः सु सुष्ठु अपो म्यक्ष । अपगमय । हे सम्राट् सम्ययाजमान हे ऋतावः सत्ववर्ण यज्ञवन्वा वरुण मा मामनुगृभाय । अनुगृहाण ॥ छंदसि शायजपीति अः शायजादेशः । इयहोर्म इति भत्वं ॥ अपि च दामेव वत्सात् यथा दोग्धा वत्ससक्ताशाद्वधनीं रक्त्वं विमुंचति तथाहः पापं मत्सक्ता-
शाद्विसुमुग्धि । विमुंच ॥ छंदसः शपः सुः ॥ पृथक्कुब । त्वदरे त्वत्तो दूरदेशे वर्तमानः । त्वदन्य इत्यर्थः । त्वत्तोऽन्यः कश्चित् निमेषश्च निमेषस्यापि अक्षिपद्मचलनस्यापि नहीति । नेष्टे । त्वमेवेश्वर इत्यर्थः ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति ततोपः ॥

मा नो॒ व॒धैर्व॑रुण॒ ये तं॑ इ॒ष्टावे॑नः कृ॒ण्वंत॑मसुर भी॒रु॑न्ति ।

मा ज्योति॑षः प्रवस॒थानि॑ गन्म॒ वि॒ षू॒ मृ॒धः शि॒श्र॒थो जी॒वसे॑ नः ॥ ७ ॥

मा । नः॑ । व॒धैः । व॒रुण॒ । ये । ते॑ । इ॒ष्टौ । ए॒नः॑ । कृ॒ण्वंत॑ । अ॒सुर॒ । भी॒रु॑न्ति ।

मा । ज्योति॑षः । प्र॒ऽव॒स॒थानि॑ । ग॒न्म॒ । वि॒ । सु॒ । मृ॒धः । शि॒श्र॒थः । जी॒वसे॑ । नः॑ ॥ ७ ॥

हे वरुण नोऽस्मान् वधैर्हृननसाधनिरायुधैर्मा हिंसिरिति शेषः । हे असुर पापहतां निरसितः ते त्वदीय इष्टौ यज्ञ एनो विहिताननुष्ठानेन जगितं पापं कृण्वंतं कुर्वंतं पुष्टं ये वधा भीरुन्ति हिंसन्ति तैरिति पूर्वत्र संबंधः ॥ भीष् हिंसायां क्रियादिकः ॥ अपि च ज्योतिषो गृहे वर्तमानादप्येः सौरप्रकाशाद्वा प्रवसथानि प्रवा-
सान्वा गन्म । मा गच्छाम । सर्वदा गृहे वर्तमानः सूर्यं पञ्चद्विंशतिकां जीवेयमित्यर्थः ॥ गमेर्लुङि मंचे घसेति क्लेर्लुक् ॥ तथा नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय मृधो हिंसकान् सुष्ठु विशिश्रथः । विशेष्य । बाधस्त्वर्थः ॥

नमः॑ पु॒रा ते॑ व॒रुणो॑त नूनमु॒तापरं॑ तु॒विजा॑त ब्र॒वाम॑ ।

त्वे हि॑ कं॒ पर्व॑ते॒ न श्रि॒तान्य॑प्रच्यु॒तानि॑ दू॒ळ॒भ व्र॒तानि॑ ॥ ८ ॥

नमः॑ । पु॒रा । ते॑ । व॒रुण॒ । उ॒त॒ । नूनं॑ । उ॒त॒ । अ॒परं॑ । तु॒वि॒ऽजा॒त॒ । ब्र॒वा॒म॒ ।

त्वे इति॑ । हि॒ । कं॒ । पर्व॑ते॒ । न॒ । श्रि॒तानि॑ । अ॒प्र॒ऽच्यु॒तानि॑ । दुः॒ऽद॒भ॒ । व्र॒तानि॑ ॥ ८ ॥

हे वरुण पुरा पूर्वस्मिन्काले ते तुभ्यं नमो नमस्कारप्रतिपादकं नम इति शब्दमवादिष्य । उत अपि च नूनमद्यापि ब्रवाम । उत अपि च हे तुविजात बह्व्यु प्रदेशेषु प्रादुर्भूत वरुणापरमागामिन्यपि काले नमःशब्दं ब्रवाम । उच्चारयाम । कक्षादिति चेदुच्यते । दूळम दुर्दम दंभितुं हिंसितुमशक्य ॥ दुरो दाशनाशब्दादप्येषु । पा० ६. ३. १०९. ५. इति रेफस्त्रोत्वमुत्तरपदादेः ह्रस्वं च । कमित्येतत्पादपूरणं ॥ हि यस्मात् त्वे त्वयि पर्वते न शिबोऽथ इवाप्रच्युतान्यन्यैः प्रच्यावयितुमशक्यानि व्रतानि कर्माणि विधरक्षानि श्रितानि । आश्रितानि । तस्मादित्यर्थः ॥

परं॑ ऋ॒णा सा॒वीर॑ध॒ म॒कृ॒तानि॑ मा॒हं रा॑जन्न॒न्यकृ॑तेन भो॒जं॑ ।

अ॒भ्यु॒ष्टा॒ इ॒क्षु॒ भूय॑सीरु॒षास॑ आ नो॒ जी॒वान्व॑रुण॒ तासु॑ शाधि ॥ ९ ॥

परा॑ । ऋ॒णा । सा॒वीः । अ॒ध॒ । मत्॑ऽकृ॒तानि॑ । मा॒ । अ॒हं॑ । रा॒ज॒न् । अ॒न्यऽकृ॑तेन । भो॒जं॑ ।

अ॒वि॒ऽउ॒ष्टाः॑ । इ॒त् । नु॒ । भूय॑सीः । उ॒षसः॑ । आ॒ । नः॑ । जी॒वान् । व॒रुण॒ । तासु॑ । शा॒धि॒ ॥ ९ ॥

हे वरुण ऋणा ऋणानि पिबादिभिः कृतान्यस्मानिर्देयानि परा सावीः । परा सुव । पराचीनं प्रेरय ॥

बु प्रेरणे । अदंसो बुद्धः ॥ अथ अधुना मत्कृतानि मया निष्पादितानि ऋग्नानि परा सुव । अपि च हे राजन् स्वामिन् वरुण सहमन्वृत्तेनाश्विरर्जितेन धनेन मा भोजं । भोजं मा लभेयं । किं कारणमिति विदुष्यते । भूयसीर्भूयसो बज्रतरा उषसोऽव्युष्टा इह । सत्वमव्युष्टा एव । अपररात्रेभूत्याथ ऋग्नानि चिंतयतो जायतो मम व्युष्टा अप्यव्युष्टकल्पा आसन् । हे वरुण तामूषःसु नोऽस्मान् जीवान् जीवनवत आश्राधि । आ समंता-दनुशिष्टान् कुर्व । ऋणान्यपकृत्य भोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छस्वर्थः ॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वा स्वप्ने भयं भीरवे मह्यमाह ।

स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान् ॥१०॥

यः । मे । राजन् । युज्यः । वा । सखा । वा । स्वप्ने । भयं । भीरवे । मह्यं । आहं

स्तेनः । वा । यः । दिप्सति । नः । वृकः । वा । त्वं । तस्मात् । वरुण । पाहि । अस्मान् ।

हे राजन् वरुण मे मदीयो युज्यो योजनसमर्थः पित्रादिर्वा सखा समानख्यानोऽन्यो बांधवो दृष्टं त्वदिषयं भयं भीरवे भयशीलाय मह्यं य आह ब्रूति । तथा स्तेनखीरो वा वृकोऽरक्ष्यश्चा वा दिप्सति । जिघांसति ॥ सनीवंतर्धेति विकल्पनादिद्विभावः । दंभ इक्षेतीत्वं ॥ हे वरुण त्वं न आप्पाहि । रच ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदाव्र आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादव स्यां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥११॥

मा । अहं । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदाव्रः । आ । विदं । शूनं । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अवं । स्यां । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥११॥

हे वरुण प्रियस्य भूरिदाव्रो भूरिर्धनस्य दातुर्धनवत आद्यस्य पुरतः पुत्रादेर्दारिद्र्यमहं मा आविदं । आविदयानि द्यापयानि । हे राजन् सुष्ठु नियामकाद्वनादवयुत्वं स्थितो मा भूवं । शोभनपुत्रा यज्ञे गृहे वा वर्तमानाः प्रौढं सोचमुच्चारयाम ॥ ॥१०॥

धृतव्रता इति सप्तर्षे सप्तमं सूक्तं गार्त्तमदस्य कूर्मस्य गुत्समदस्य चार्वं चैतुमं वैश्वदेवं । तथा चानुकांतं । धृतव्रताः सप्त वैश्वदेवमिति । गतो विनियोगः ॥

धृतव्रता आदित्या इषिरा आरे मर्त्तर्त रहसूरिवागः ।

शृण्वतो वो वरुण मिच देवा भद्रस्य विद्वाँ अवसे हुवे वः ॥१॥

धृतऽव्रताः । आदित्याः । इषिराः । आरे । मत् । कर्त्त । रहसूऽइव । आगः ।

शृण्वतः । वः । वरुण । मिच । देवाः । भद्रस्य । विद्वाँ । अवसे । हुवे । वः ॥१॥

हे धृतव्रता धृतकर्मास्य आदित्या अदितेः पुत्रा इषिरा गमनशीलाः सर्वैरश्वेषणीयाः प्रार्थनीया वा हे विश्वे देवा मदारे मत्तो दूरदेश आगो विहितानुष्ठानादिवर्जितं पापं कर्त्त । कुर्वत ॥ करोतिः अदंसो विकरणस्य बुद्धः । तप्तगप्तगणनाशेति तत्रादेशः ॥ तत्र दृष्टांतः । रहसूरिव । रहस्यवैरञ्जाति प्रदेशे सूयत इति रहसूर्वाभिचारिणी । सा यथा गर्भं पातयित्वा दूरदेशे परित्यजति तद्वत् । हे वरुण मिच देवास्य वो युष्मदीयस्य भद्रस्य युष्माभिः करणीयं श्रेयो विद्वान् चानुसहं शृण्वतो मत्कृतानि सोचासि ओषेय जानतो वो युष्मान् अवसे रक्षयार्थं ऊवे । आह्वयामि ॥

यूयं देवाः प्रमतिर्यूयमोजो यूयं द्वेषांसि सनुतर्युयोत ।

अभिस्तारो अभि च स्मर्ध्वमद्या च नो मृळयतापरं च ॥ २ ॥

यूयं । देवाः । प्रमतिः । यूयं । ओजः । यूयं । द्वेषांसि । सनुतः । युयोत ।

अभिस्तारः । अभि । च । स्मर्ध्वं । अद्या । च । नः । मृळयत । अपरं । च ॥ २ ॥

हे देवाः प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य मित्रादेस्तादृशा अपि यूयमेव । तथोजो बलमपि यूयमेव । अपि च यूयं द्वेषांसि द्वेषुणि रक्षःपिशाचादीनि । सनुतरित्वव्ययं । अंतर्हितनामितत् । अंतर्हिते प्रदेशे युयोत । पृथक्कृतम् ॥ यु मित्रणामित्रणयोः । छांदसः शपः सुः । पूर्ववत्तस्य तत्रादेशः ॥ अभिस्तारोऽभितः शत्रूणां हिंसितारो यूयमभि च स्मर्ध्वं । अभिभवत च शत्रून् । अद्यास्मिन्दिने नोऽस्मान् मृळयत । सुखयत । अपरं च अपरमपि कालं । आगामिन्यपि कालेऽस्मान् मृळयत ॥

किमू नु वः कृण्वामापरिण किं सनेन वसव आर्येन ।

यूयं नो मित्रावरुणादिते च स्वस्तिमिंद्रामरुतो दधात ॥ ३ ॥

किं । उं इति । नु । वः । कृण्वाम । अपरिण । किं । सनेन । वसवः । आर्येन ।

यूयं । नः । मित्रावरुणा । अदिते । च । स्वस्तिं । इंद्रामरुतः । दधात ॥ ३ ॥

हे देवा यो युष्माकं नु अवेदानीं किमु कृण्वाम । किं खलु कर्तुं शक्नुवाम । न किमपीत्यर्थः । तथापरिणापरकाशभाविना कर्मणा किं कर्तुं शक्ताः । तथा हे वसवो वासयितारो देवाः सनेन सनातनेनायिनाप्रत्येन कर्मणा युष्माकं किं कर्तुं शक्ताः । सर्वदापि युष्मदनुगुणं परिचरणं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । हे मित्रावरुणौ हे अदिते हे इंद्रामरुतः ॥ देवताद्वये चेति पूर्वपदस्त्वानङ् ॥ ते च सर्वे यूयं स्वस्तिमविनाशं नोऽस्मभ्यं दधात । धत्त । प्रयच्छत ॥ लोटि तस्य तत्रादेशे कृत्वाभावेनावोलोपभावः ॥

ह्ये देवा यूयमिदापर्यः स्थ ते मृळत नाधमानाय मह्यं ।

मा वो रथो मध्यमवाकृते भून्मा युष्मावन्त्वापिषु अमिषम् ॥ ४ ॥

ह्ये । देवाः । यूयं । इत् । आपर्यः । स्थ । ते । मृळत । नाधमानाय । मह्यं ।

मा । वः । रथः । मध्यमऽवाट् । कृते । भूत् । मा । युष्मावन्त्सु । आपिषु । अमिषम् ॥ ४ ॥

ह्ये देवाः ॥ छांदसो वर्णोपजनः ॥ हे देवाः यूयमित् यूयमेवापर्यो धनस्य प्रापयितारो बंधवः स्त । मय्य । ते यूयं नाधमानायामितं फलं याचमानाय मह्यं स्तोत्रे मृळत । सुखयत । तथा यो युष्माकं रथं कृतेऽस्मादीये यज्ञे निमित्तभूते मध्यमवाट् मा भूत् । मध्यमेन मंदगमनेन वाहको मा भूत् । शीघ्रं युष्मान्वहित्वित्यर्थः । वयं युष्मावत्सु युष्मत्सदृशेष्वपिषु बंधुषु सत्सु मा अमिषम् । आता मा भूम ॥ वतुप्रकरणे युष्मदस्त्रां छंदसि सादृश उपसंख्यानमिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥

प्र व एको मिमय भूर्यगो यन्मा पितेव कितवं शशास ।

आरे पाशा आरे अघानि देवा मा माधि पुत्रे विमिव यभीष्ट ॥ ५ ॥

प्र । वः । एकः । मिमय । भूरि । आर्गः । यत् । मा । पिताऽइव । कितवं । शशास ।

आरे । पाशाः । आरे । अघानि । देवाः । मा । मा । अधि । पुत्रे । विंऽइव । यभीष्ट ॥ ५ ॥

हे देवा वो युष्माकं मध्येऽहमेकः सन् भूरि बज्रलमागः पापं प्रमिमय । अहं प्रकर्षेणाहिसिधं । कथमस्माकं मध्ये त्वमेव इति चेदुच्यते । यद्यस्माकं पितेव कितवं यथापथप्रवृत्तं पुत्रं पितानुशासि तथा शशास । अनुशिष्टं चक्रे ॥ शासु अनुशिष्टावित्यस्माकमिति मध्यमस्य रूपं ॥ अपि च हे देवा युष्मदीयाः पाशा अरिऽसक्तो दूरदेशे संतु । अघानि पापानि चरि संतु । मा माधि पुत्रे ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ पुत्रे पञ्चति सति पितरं संतं विमिव पक्षिमिव व्याधो मा यभीष्ट । मा गृहीध्वं ॥ माहि लुकि ह्यहोर्म इति भवं ॥

अर्वाचो अद्या भवता यजचा आ वो हार्दि भयमानो व्ययेयं ।

चार्ध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य चार्ध्वं कर्तादेवपदो यजचाः ॥ ६ ॥

अर्वाचः । अद्य । भवत । यजचाः । आ । वः । हार्दि । भयमानः । व्ययेयं ।

चार्ध्वं । नः । देवाः । निऽजुरः । वृकस्य । चार्ध्वं । कर्तात् । अवऽपदः । यजचाः ॥ ६ ॥

हे यजचा यष्टव्या देवा अद्येदानीमर्वाचोऽस्मदभिमुखा भवत । वो युष्माकं हार्दि हृदयस्थितं रक्षणं भयमानो विभ्रदहमाव्ययेयं । अभिमुख्येन प्राप्तुयां ॥ व्यय गतो भौवादिकः ॥ हे देवा वृकस्य तस्करस्या-रक्षशुनो वा संबन्धिनी निजुरो निहन्नात् ॥ जूरी हिंसार्थः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । क्वांदसो ह्रस्वः ॥ नोऽस्मान् चार्ध्वं । चायध्वं ॥ तथा हे यजचा अवपद आपदः कर्तात्कर्तुः सकाशात् चार्ध्वं । चायध्वं ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदाव्र आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ७ ॥

मा । अहं । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदाव्रः । आ । विदं । शूनं । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अवः । स्थां । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयं ॥ ११ ॥

अतं देवायेत्येकादशर्धमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं । अंत्वा जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । प्र हि क्रतुमित्येधेन्द्रासोमदेव-ताका । सरस्वति त्वमस्मानित्यर्धर्धः सारस्वतः । यो नः सनुत्य इत्येषा बार्हस्पत्या । अंत्वा मावती । शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानुकांतं । अतमेकादश जगत्यंतं षष्ठीन्द्रासोमी सरस्वति त्वमिति सारस्वतोऽर्धर्धो यो नो बार्हस्पत्या तं वो मावतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

अतं देवाय कृण्वते सविच इंद्रायाहिघ्ने न रमंत आपः ।

अहरहर्यात्यक्तुरपां कियत्या प्रथमः सर्ग आसां ॥ १ ॥

अतं । देवाय । कृण्वते । सविचे । इंद्राय । अहिऽघ्ने । न । रमंते । आपः ।

अहःऽअहः । याति । अक्तुः । अपां । कियति । आ । प्रथमः । सर्गः । आसां ॥ १ ॥

अतमुदकं वृष्टिलक्षणं कृण्वते कुर्वते देवाय द्योतमानाय सविचे सर्वस्व प्रेरकायाहिघ्नेऽहिं वृत्रं हतवत् इंद्राय यागार्थमापो न रमंते । तस्माद्धेतोर्भौत्वा नोपरता भवंति ॥ तस्माद्यत्ययेन चतुर्थो ॥ अपि तु तासाम-पामक्तुः सेचकं स्रोतोऽहरहः प्रथमं याति । गच्छति । आसां प्रथमः सर्गः प्राथमिकं जन्म कियत्या । कियति काले निष्पन्नं । आकारः प्रज्ञे । किंशब्द आक्षेपे । यावति काले ता अजायंत स कालः कियान् । किं परिमाणं तस्य कालस्य । न किमपि । नित्या एव हि ता इत्यर्थः ॥

यो वृत्राय सिन्मचाभरिष्यत्प्र तं जनिषी विदुष उवाच ।

पथो रदंतीरनु जोषमस्मि दिवेदिवे धुनयो यंत्यर्थे ॥ २ ॥

यः । वृचाय । सिनै । अच । अभरिष्यत् । प्र । तं । जनिची । विदुषे । उवाच ।
पथः । रदंती । अनु । जोषै । अस्मै । दिवेऽदिवे । धुनयः । यन्ति । अर्थे ॥ २ ॥

यः पुरुषो वृचायासुराय सिनमममच पाकस्थान आहर्तुमभरिष्यत् संपादितवान् तं पुरुषं जनिची जन-
यिचीद्रक्ष मातादितिर्विदुषेऽभिजायेंद्राय प्रोवाच । प्रोक्तवती । प्रवचनस्य हननार्थत्वात् तं वृचं हतवानिति
शेषः । अपि चास्मा असेंद्रस्यानुषमनुकाममिच्छत्य पथो मार्गान् रदंतीर्विलिखंत्यो धुनयो नद्यो
दिवेदिवे प्रतिदिवसमर्थमर्तव्यं गंतव्यं समुद्रं प्रति यन्ति । गच्छन्ति ॥

ऊर्ध्वो ह्यस्यादध्यंतरिक्षेऽधा वृचाय प्र वधं जभार ।

मिहं वसान उप हीमदुद्रोत्तिग्मायुधो अजयच्छुमिंद्रः ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वः । हि । अस्यात् । अधि । अंतरिक्षे । अध । वृचाय । प्र । वधं । जभार ।

मिहं वसानः । उप । हि । ई । अदुद्रोत् । तिग्मऽआयुधः । अजयत् । शत्रुं । इंद्रः ॥ ३ ॥

हिरेती । यस्मादयं वृचोऽंतरिक्ष ऊर्ध्वः सन् सर्वमावृत्त्याध्यस्थात् । अधिष्ठितोऽभूत् । अध अतः कारणात्
वृचाय वृचं प्रति वधं हननसाधनं वक्षमिंद्रः प्रजभार । प्रविशेप ॥ इयहोर्मः ॥ स हि स खलु वृचो मिहं वृष्टेः
सत्कारं मेघं वसान आच्छादयन् ईमेनमिंद्रमुपादुद्रोत् । उपागमत् ॥ वु द्रु गती । अङ्घ्रि क्वांसः शपः सुः ॥
तिग्मायुधस्तीक्ष्णायुध इंद्रः शत्रुं शातयितारं तं वृचमजयत् । जितवान् ॥

बृहस्पते तपुषाश्चैव विध्य वृकद्वरसो असुरस्य वीरान् ।

यथा जघंघ धृषता पुरा चिदेवा जहि शत्रुमस्माकमिंद्र ॥ ४ ॥

बृहस्पते । तपुषा । अस्माऽइव । विध्य । वृकऽद्वरसः । असुरस्य । वीरान् ।

यथा । जघंघ । धृषता । पुरा । चित् । एव । जहि । शत्रुं । अस्माकं । इंद्र ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते बृहतां परिवृढानां पाक्षयितरिंद्र तपुषा तापकेन दीप्तेन वक्ष्यामि च अश्वेन वृकद्वरसः संवृत-
द्वारस्यासुरस्य वीरान् पुत्रान् । यद्वा संवृतद्वारानसुरस्य वीरान् विध्य । ताडय ॥ वृषोतेः स्रवभूमिमुषिभ्यः
किदिति कर्मणि कन्प्रत्ययः । द्रु गती । अस्मादौगादिकोऽसन्प्रत्ययः । वृकाणि संवृतानि दरांसि द्वाराणि
येषां । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ हे इंद्र पुरा चित् पुरापि धृषता ध्वंक्ष्य बलेन यथा जघंघ त्वं
हतवान् एवैवमेवास्माकं शत्रुं जहि । नाशय ॥ इतिर्ब इति ही आदेशः ॥

अव क्षिप दिवो अश्मानमुच्चा येन शत्रुं मंदसानो निजूर्वाः ।

तोकस्य सातौ तनयस्य भूरस्माँ अर्थे कृणुतादिंद्र गोनी ॥ ५ ॥

अव । क्षिप । दिवः । अश्मानं । उच्चा । येन । शत्रुं । मंदसानः । निऽजूर्वाः ।

तोकस्य । सातौ । तनयस्य । भूरैः । अस्मान् । अर्थे । कृणुतात् । इंद्र । गोनी ॥ ५ ॥

हे इंद्र दिवो नभसः सकाशादश्मानमरमवत्कठिनं वक्षमुच्चा उच्चैर्वर्तमानस्त्वमवक्षिप । अस्मादीयान् शत्रु-
गृहिष्ठावस्तात्क्षिप । येन वक्ष्ये मंदसानः सोतुमिः सूयमानः सन् शत्रुं निजूर्वाः । न्यक्षिः ॥ जुर्वी
हिंसार्थः । श्वेयडागमः ॥ तथा तोकस्य भूरैर्मर्तव्यस्य तनयस्य पीचस्य सातौ संभजने ॥ निमित्ते सप्तम्येषा ॥
संभजनार्थे । तथा हे इंद्र गोनां गवां संभजनार्थं चास्मान् अस्माकं । विभक्तिव्यत्ययः ॥ अर्थे समुच्चिं कृणुतात् ।
जुष ॥ गोः पादांत इति गोशब्दस्त्वामो गुडावयवः ॥ ॥ १२ ॥

प्र हि क्रतुं वृहथो यं वनुथो रधस्य स्थो यजमानस्य चोदौ ।

इन्द्रासोमा युवमस्माँ अविष्टमस्मिभ्यस्थे कृणुतमु लोकं ॥६॥

प्र । हि । क्रतुं । वृहथः । यं । वनुथः । रधस्य । स्थः । यजमानस्य । चोदौ ।

इन्द्रासोमा । युवं । अस्मान् । अविष्टं । अस्मिन् । भ्यऽस्थे । कृणुतं । कुं इति । लोकं ॥६॥

हे इन्द्रासोमी यं वैरिणं वनुथो हिंसयः ॥ वनुथतिर्हेतिकर्मेति या.स्कः ॥ तं क्रतुं द्वेषस्य कर्तारं प्र हि वृहथः । प्रकर्षणीयच्छयः खलु । उन्मूलयथ इत्यर्थः ॥ वृह उद्यमने तौदादिकः ॥ तथा रधस्य राधकस्य यजमानस्य चोदौ शत्रूणां भेरकौ स्थः । भवथः । तथा हे इन्द्रासोमी युवं युवामस्मानविष्टं । अवतं । अस्मिभ्यस्थे भ्यस्थाने युष्ठे ॥ घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदान्तत्वं ॥ तस्मिन्नुदे लोकं भयरहितं स्थानं कृणुतं । कृणुतं । उ इति पादपूरणः ॥

न मा तमन्न अमन्नोत तंद्रन्न वोचाम मा सुनोतेति सोमं ।

यो मे पृणाद्यो दद्यो निबोधाद्यो मा सुनंतमुप गोभिरायत् ॥७॥

न । मा । तमत् । न । अमत् । न । उत । तंद्रत् । न । वोचाम । मा । सुनोत् । इति । सोमं ।

यः । मे । पृणात् । यः । ददत् । यः । निबोधात् । यः । मा । सुनंतं । उप । गोभिः ।

आ । अयत् ॥७॥

स इन्द्रो मां न तमत् । न तमयत् । न ग्लपयत् । तथा न अमत् । आतं मा करोतु ॥ तमु ग्लानी अमु तपसि खेदे च । अनयोर्हेतुमण्यंतयोर्लेख्यडागमः । इन्द्रस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्परिनिटीति शिलोपः ॥ उत अपि च मां न तंद्रत् । न तंद्रयेत् । तंद्रालस्त्रेन युक्तं मा करोतु ॥ तंद्रीशब्दात्तत्करोतीति शिच् । णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्थिति टिलोपः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ इन्द्रयागाय सोमं मा सुनोत मामिषुणुतेत्यन्यजमानान् प्रति न वोचाम । न ब्रवाम ॥ वक्तेः स्कांदसो लुङ् । सुनोतेत्यत्र तप्पन्नपन्नयनाच्चेति तस्य तबादेशः । तस्य पितृत्वेन छित्वाभावान्नृणः ॥ य इन्द्रो मे मम पृणात् कामान् पूरयेत् यद्य ददत् अभीष्टं फलं दद्यात् यद्य निबोधात् अस्मदीयं शोचं यागं वावगच्छेत् य इन्द्रः सुनंतं सोममभिषुण्वंतं मामस्मभ्यं दातव्यैर्गोभिः सहोपायत् उपानच्छेत् । स इन्द्र इति पूर्वचान्वयः ॥ पृणादित्यादिषु लेख्यडागमः ॥

सरस्वति त्वमस्माँ अविष्टि मरुत्वन्ती धृषती जेषि शत्रून् ।

त्यं चिच्छर्धंतं तविषीयमाणमिन्द्रो हन्ति वृषभं शंडिकानां ॥८॥

सरस्वति । त्वं । अस्मान् । अविष्टि । मरुत्वन्ती । धृषती । जेषि । शत्रून् ।

त्यं । चित् । शर्धंतं । तविषीऽयमाणं । इन्द्रः । हन्ति । वृषभं । शंडिकानां ॥८॥

हे सरस्वति सरणवति देवि त्वमस्मान् सोतृण् अविष्टि । रष ॥ रषार्थस्यावतेर्लेख्येतरूपं ॥ तथा मरुत्वन्ती मरुद्विर्युक्ता । मध्यमस्थाना हि वाक् सरस्वती मरुतस्य मध्यमस्थानस्थाः । अतस्तद्वती सती धृषती धर्षयती शत्रून् शातयितृण् वैरिणो जेषि । अय ॥ अयतेः स्कांदसः शपः झुः ॥ किंचायमिन्द्रस्थं चित् तमयसुरं हन्ति । हतवान् ॥ व्यत्ययेन भूतार्थे ङट् ॥ कीदृशं । शर्धंतं । प्रसहनशीलं ॥ शृधु प्रसहने ॥ तविषीयमायं । तविषी बलमिवाचरंतं सर्वस्य भञ्जने शक्तं । शंडिकानां । शंडामर्कवसुरपुरोहिती । तै० सं० ६. ४. १०. १. । शंडवंशानां मध्ये वृषभं प्रधानं ॥

यो नः सन्त्य उत वा जिघत्सुरभिख्याय तं तिगितेन विध्य ।

बृहस्पत आर्युधैर्जेषि शन्नूद्गहे रिवंतं परि धेहि राजन् ॥९॥

यः । नः । सन्त्यः । उत । वा । जिघत्सुः । अभिऽख्याय । तं । तिगितेन । विध्य ।

बृहस्पते । आर्युधैः । जेषि । शन्नून् । दुहे । रिवंतं । परि । धेहि । राजन् ॥९॥

हे बृहस्पते यो नोऽस्माकं सन्त्यः । सन्त्यतिरिक्तवर्तिनाम् । अंतर्हिते देशे भवन्तीति ॥ सगर्भसयूथसन्तु-
षत् ॥ उत वा अपि वा यो जिघत्सुर्जिघांसुर्भवति । तमभिख्याय संवीक्ष्य तिगितेन तीक्ष्णनायुधेन विध्य ।
ताडय । तथाऽस्मादीयान् शन्नून् आर्युधैरायोधनसाधनैरिष्वादिभिर्जेषि । जय । तथा हे राजन् राजमान बृह-
स्पते दुहे द्रोघे शन्वे रिवंतं हिंसतं वधं परिधेहि । परितो धारय । प्रक्षिपेत्पर्यः ॥

अस्माकैभिः सत्त्वभिः शूर शूरैर्वीर्यै कृधि यानि ते कर्त्तव्यानि ।

ज्योग्भूवन्ननुधूपितासो हवी तेषामा भरा नो वसूनि ॥१०॥

अस्माकैभिः । सत्त्वभिः । शूर । शूरैः । वीर्यै । कृधि । यानि । ते । कर्त्तव्यानि ।

ज्योक् । अभूवन् । अनुऽधूपितासः । हवी । तेषां । आ । भर । नः । वसूनि ॥१०॥

हे शूर शौर्यवर्जिन्द्र अस्माकैभिरास्माकीभिः सत्त्वभिः परेषां सादकेः शूरैः शौर्योपैर्भटैस्तानि वीर्या वीर-
कर्मणि कृधि कुरु यानि ते त्वया कर्त्तव्यानि करणीयानि ॥ कृत्यार्थं त्वैकेनिति करोतिस्त्वन्रत्ययः ॥ ज्योक्
चिरकालमनुधूपितासो धूपायमानहृदया मदीयाः शन्नवोऽभूवन् । आसन् । हवी तान् हत्वा ॥ स्नात्वाद्य-
श्चतीकारः ॥ तेषां शन्नूणां वसूनि धनानि नोऽस्माभ्यमाभर । आहर ॥

तं वः शर्धं मारुतं सुस्रयुर्गिरोप ब्रुवे नमसा दैव्यं जनं ।

यथा रयिं सर्ववीरं नशामहा अपत्यसाचं श्रुत्यं दिवेदिवे ॥११॥

तं । वः । शर्धं । मारुतं । सुस्रऽयुः । गिरा । उप । ब्रुवे । नमसा । दैव्यं । जनं ।

यथा । रयिं । सर्वेऽवीरं । नशामहे । अपत्यऽसाचं । श्रुत्यं । दिवेऽदिवे ॥११॥

हे मरुतो वो युष्माकं शर्धं बलं मारुतं मरुत्समूह रूपं दैव्यं देवेन्द्रेण संबद्धं जनं प्रादुर्भूतं एवंगुणविशिष्टं
बलं नमसा नमस्कारेण हविषा वा गिरा स्तोत्रेणोपब्रुवे । सौमि । यथा येन प्रकारेण यद्यं सर्ववीरं सर्ववी-
रैर्विशिषेया शन्नूणां प्रेरकैर्भटैरुपेतमपत्यसाचमपत्तिरपतनहेतुभूतैः पुत्रादिभिरुपेतं श्रुत्यं अवलीयं प्रशस्तभूतं रयिं
दिवेदिवे प्रतिदिवसं नशामहे । व्याप्रयाम ॥ नशतिर्वाप्तिकर्मा । शिष्यडागमः । वितोऽन्यचेत्तिकारः ॥ ॥१३॥

अस्माकमिति सप्तमं नवमं सूक्तं गुत्समदस्त्वार्थं वैश्वदेवं । अंता बिष्टुप् । शिष्टा जगत् । तथा चानुक्रांतं ।
अस्माकं सप्त वैश्वदेवं बिष्टुवंतमिति ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

अस्माकं मिचावरुणावतं रथमादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।

प्र यद्वयो न पप्रन्वस्मन्स्परि अवस्यवो हृषीवंतो वनर्षदः ॥१॥

अस्माकं । मिचावरुणा । अवतं । रथं । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुभिः । सचाभुवा ।

प्र । यत् । वयः । न । पप्रन् । वस्मन् । परि । अवस्यवः । हृषीऽवंतः । वनऽर्षदः ॥१॥

मिचावरुणा हे मिचावरुणी आदित्यैर्धार्वादिभिर्द्वादशभिः रुद्रैरेकादशसंख्यकिः वसुभिर्धरो ध्रुव

हे यजचा यजनीया विश्वे देवा वो युष्मदीयान्येतान्युद्यतोद्यतानि वचांसि वरिम । कामये । नवसे
नवतराय सुत्यतमाय युष्मन्नखायायवो मत्प्रभृतयो मनुष्याः कामितानि सोचाणि समतन्त्र । समस्कुर्वन् ।
किमिच्छन्तः । अवस्यवः अवणीयं यशोऽन्नं वात्मन इच्छन्तः । वाजं बलं चक्रानाः कामयमानाः ॥ कन दीप्ति-
कातिगतिषु । लिटः कानच् ॥ रथो रथसंबन्धी सन्निर्ग सर्पणशीलोऽश्व इव युष्मन्नखो धीतिमखदीयं कर्मा-
श्वाः । प्राप्नोतु ॥ अम्बु व्याप्नो । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमी । वज्रत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥ १४ ॥

अस्य म इत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं गुत्समदस्यार्थं यथायास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टाः पंच जगत्स्य । प्रथमा यावा-
पृथिवीया ततो द्वे ऐंश्वी त्वाष्ट्री वा । ततो द्वे राकादेवत्ये द्वे सिनीवालीदेवत्ये अत्या गुंत्वादिषड्देवताका ।
तथा चानुक्रांतं । अस्य मेऽष्टौ जागतं त्र्यनुष्टुबंतं । यावापृथिवीका द्वे ऐंश्वी त्वाष्ट्री वा द्वे द्वे राकासिनीवा-
स्योरत्या लिंगोक्तदेवतेति ॥ आभिन्नविके चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आयस्रुचो यावापृथिवीयनिविधानः ।
तथा च सूचितं । अस्य मे यावापृथिवी इति तिस्रस्तं मे अप इति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥

अस्य मे यावापृथिवी ऋतायतो भूतमविची वचसः सिषासतः ।

ययोरायुः प्रतरं ते इदं पुर उपस्तुते वसूयुर्वी महो दधे ॥ १ ॥

अस्य मे । यावापृथिवी इति । ऋतुऽयतः । भूतं । अविची इति । वचसः । सिषासतः ।

ययोः । आयुः । प्रऽतरं । ते इति । इदं । पुरः । उपस्तुते इत्युपऽस्तुते । वसुऽयुः । वां ।

महः । दधे ॥ १ ॥

यावापृथिवी हे यावापृथिवी ऋतायत ऋतं यज्ञमात्मन इच्छतः सिषासतो युवां संभक्तुमिच्छतोऽस्य
वचसः ॥ वक्तीति वचाः स्तोता । असुन् ॥ स्तोतुरस्य मे ममाविची अविच्यौ पालयिच्यौ भूतं । भवतं । ययो-
यावापृथिव्योरायुरन्नं प्रतरं प्रकृष्टतरमुत्पद्यत इति शेषः । इदमिदानीं ते यावापृथिव्यानुपस्तुते तत्र तत्र
स्थितेः स्तोतुभिः स्तुते वां युवां वसूयुर्धनकामोऽहं महो महतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ महता स्तोत्रेण पुरो दधे ।
पुरस्करोमि ॥

मा नो गुह्या रिपं आयोरहं न्दभन्मा नं आभ्यो रीरधो दुच्छुनाभ्यः ।

मा नो वि यौः सख्या विद्धि तस्य नः सुन्नायता मनसा तत्त्वेमहे ॥ २ ॥

मा नः । गुह्याः । रिपः । आयोः । अहं न् । दभन् । मा नः । आभ्यः । रीरधः । दुच्छुनाभ्यः ।

मा नः । वि यौः । सख्या । विद्धि । तस्य । नः । सुन्नायता । मनसा । तत् । त्वा । ईमहे ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वष्टर्वा आयोर्मनुष्यस्य शत्रुभूतस्य गुह्या गोप्या ज्ञातुमशक्या रिपो हिंसारूपा माया नोऽस्मान्
अहन् । उपलक्ष्यमेतत् । अहनि रात्रौ च मा दमन् । मा हिंसिषुः । तथा नोऽस्मानाभ्यो दुच्छुनाभ्यः ।
मुनमिति सुखनाम । दुःमुना दुच्छुनाः । दुःखकारिणीभ्यः शत्रुसेनाभ्यो मा रीरधः । वशं मा नैषीः ॥
रधतिर्वशगमन इति यास्कः । रध हिंसारंरात्र्योः । अस्मात्पयंतामुक्तिं चकि रूपं ॥ अपि च नोऽस्माकं सख्या
सख्यानि सखित्वानि मा वि द्यौः । त्वया वियुक्तानि मा कार्षीः । अपि तु नोऽस्माकं तस्य तत् सखित्वं
सुन्नायता सुखमस्माकमिच्छता मनसा विद्धि । जानीहि ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये
षष्ठी ॥ तत् त्वा तावृशं त्वामीमहे । अभिमतफलं याचामीमहे ॥ सुपां सुलुगिति तच्छब्दादुत्तरस्या विभक्तिलुक् ॥

अहेळता मनसा श्रुष्टिमा वह दुहानां धेनुं पिपुषीमसश्चतं ।

पद्याभिराशुं वचसा च वाजिनं त्वां हिनोमि पुरुहूत विश्वहा ॥ ३ ॥

अहेळता । मनसा । श्रुष्टिं । आ । वह् । दुहानां । धेनुं । पिप्पुषीं । असञ्चतं ।
पद्याभिः । आशुं । वचसा । च । वाजिनं । त्वां । हिनोमि । पुरुऽहूत । विश्वहा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वष्टर्वा अहेळता अकुध्यता मनसा श्रुष्टिं सुखकरीं दुहानां दोग्ध्रीं पिप्पुषीं प्रवृद्धां पीनां ॥ प्यायी वृषी । श्रुष्टः कसुः । लिङ्गजोवेति पीभावः । उगितश्चेति ऊोप् । संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिच-
सीनां चेति यत्वं ॥ असञ्चतमसक्तावयवां एवंभूतां धेनुं गामावह । आभिसुख्येन प्रापय । अपि च हे पुरुऽहूत
बहुमिराहतेन्द्र त्वष्टर्वा पद्याभिः पादगतिभिराशुं व्यापनशीलं वचसा वाचा च वाजिनं वेगवंतं त्वां विश्वहा
सर्वेष्वहःसु हिनोमि । स्तुतिभिः प्रेरयामि ॥ हि गती वृद्धी च ॥

पत्नीसंघाजेषु गृहपतेः प्राक् राकासिनीवाक्यो यष्ट्यि । तत्र राकायागस्य राकामहमित्यादिके याज्या-
नुवाक्ये । सूचितं च । राकामहं सिनीवालि कुलमहमिति द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये । आ० १. १०. । इति ॥ तथापि-
माहतेष्वेते धाव्ये । सूचितं च । राकामहमिति द्वे । आ० ५. २०. । इति ॥

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे ऋणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।
सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यं ॥ ४ ॥
राकां । अहं । सुऽहवां । सुऽस्तुती । हुवे । ऋणोतु । नः । सुऽभगा । बोधतु । त्मना ।
सीव्यतु । अपः । सूच्या । अच्छिद्यमानया । ददातु । वीरं । शतऽदायं । उक्थ्यं ॥ ४ ॥

संपूर्णचंद्रा पीर्णमासी राका । तां देवीं सुहवां स्वाङ्गानामाङ्गानप्रयोजनकारिणीं सुष्टुती शोभनया
सुह्वाहं ऊवे । आहूयामि ॥ सुष्टुतिशब्दात्तृतीयकवचनस्य सुपां सुसुगिति पूर्वसवर्ण ईकारः ॥ सा च सुभगा
शोभनधना नोऽस्माकमाङ्गानं गृणोतु । श्रुत्वा च त्मना आत्मना स्वयमेव बोधतु । अस्मदभिप्रायं बुध्यतां ।
बुद्ध्या चापः कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणं सूच्या सूचीस्थानीययाच्छिद्यमानयाविच्छिन्नयानुग्रहबुद्ध्या सीव्यतु । संतनोतु ।
यथा वस्त्रादिकं सूच्या सूतं चिरं तिष्ठति एवमिदं करोतु । छत्वा च वीरं विक्रान्तं शतदायं बहुधनं बहुप्रदं
वोक्थ्यं प्रशस्यं पुत्रं ददातु ॥

यास्ते राके सुमत्तयः सुपेशसो याभिर्देदासि दाशुषे वसूनि ।
ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥ ५ ॥
याः । ते । राके । सुऽमत्तयः । सुऽपेशसः । याभिः । ददासि । दाशुषे । वसूनि ।
ताभिः । नः । अद्य । सुऽमनाः । उपऽआगहि । सहस्रऽपोषं । सुऽभगे । रराणा ॥ ५ ॥

हे राके देवि सुपेशसः शोभनरूपास्ते तव याः सुमत्तयः शोभनबुद्धयः याभिर्मतिभिर्दाशुषे हविर्हत्तवते
यजमानाय वसूनि धनानि ददासि । प्रयच्छसि । अद्येदानीं ताभिर्मतिभिः सहिता त्वं सुमनाः शोभनमना
मूलोपागहि । उपागच्छ ॥ गमेच्छांदसः श्रपो सुक् । अनुदात्तोपदेशेत्वादिगानुनासिकलोपः । असिद्धवद्वा
मादित्यस्त्रासिद्धत्वाज्जैर्बुग्भावः ॥ किं कुर्वती । हे सुभगे शोभनधने सहस्रपोषं सहस्रसंख्याकस्य धनस्य पुष्टिं
रराणा ददती ॥ रा दाने । अत्ययेन शानच् । छांदसः श्रपः सुः । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ॥

सिनीवाक्या यागे सिनीवालीत्वादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूचं पूर्वमुदाहृतं ॥

सिनीवालि पृथुहुके या देवानामसि स्वसा ।
जुषस्व हृष्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिङ् नः ॥ ६ ॥

सिनीवालि । पृथुऽस्तुके । या । देवानां । असि । स्वसा ।

जुषस्व । हव्यं । आऽहुतं । प्रऽजा । देवि । दिदिद्दि । नः ॥ ६ ॥

वृष्टचंद्रामावासा सिनीवाली । हे सिनीवालि पृथुस्तुके पृथुजघने पृथुसंहते वा या त्वं देवानां स्वसासि स्वयंसंचारिणी भगिनी वा भवसि सा त्वमाहुतमाभिमुख्येनापी प्रक्षिप्तं हव्यमक्षदीयं हविर्जुषस्व । सेवस्व । किंच हे देवि सिनीवालि नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां दिदिद्दि । उपचिनु अतिसर्जय वा । देहीत्यर्थः ॥ दिह उपपद्ये । छोटि छान्दसः शपः सुः । दिश अतिसर्जन इत्यस्माद्वा ॥

या सुबाहुः स्वंगुरिः सुषूमा बहुसूवरी ।

तस्यै विशपत्यै हविः सिनीवाल्यै जुहोतन ॥ ७ ॥

या । सुऽबाहुः । सुऽअंगुरिः । सुऽसूमा । बहुऽसूवरी ।

तस्यै । विशपत्यै । हविः । सिनीवाल्यै । जुहोतन ॥ ७ ॥

या सिनीवाली सुबाहुः शोभनबाहुः स्वंगुरिः शोभनांगुलिः सुषूमा सुष्ठु प्रसवित्री ॥ षूड् प्राणिप्रसवे । अन्विभ्योऽपि वृक्षंत इति मनिन् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ बहुसूवरी बहुनीनां प्रजानां सवित्री ॥ तेनैव सूत्रेण कृतिप् । वनो र चेति ङीत्रेफौ । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ तस्यै सिनीवाली विशपत्यै विशां पालयित्री ॥ विभाषा सपूर्वस्त्विति पत्युर्नकारांतादेशः । अयस्मयादित्वेन भत्वादिशो जम्बवाभावः । परादिस्छंदसि बहुल-मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ हे अस्विग्यजमाना हविर्जुहोतन । जुहुत ॥ तप्तनप्तनयनाश्चेति तनवादेशः ॥

या गुंगूर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती ।

इंद्राणीमह ऊतये वरुणानीं स्वस्तये ॥ ८ ॥

या । गुंगूः । या । सिनीवाली । या । राका । या । सरस्वती ।

इंद्राणी । अहे । ऊतये । वरुणानीं । स्वस्तये ॥ ८ ॥

अथ गुंगूशब्देन राकासिनीवाक्योः साहचर्यात्कुह्यच्यते । या गुंगूः कुह्यक्षामहे । आहुयामि । एवमुत्तर-चापि योज्यं । इंद्राणीमिंद्रस्य पत्नीभूतये रचणार्थमहे । आहुयामि । तथा वरुणानीं वरुणस्य पत्नीं स्वस्तये ऽविनाशयाहुयामि ॥ इंद्रवक्ष्येत्यादिना ङीप् आनुगागमश्च ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तथा ते पितरिति पंचदशर्षं प्रथमं सूक्तं गृत्समदस्वार्थं चिष्टुमं रीद्रं । अनुक्रांतं च । आ ते पंचोना रीद्रमिति ॥ मूलगवादिबृद्धयक्षेप्येन सूक्तेन प्रतीची दिगुपस्थेया । सूचितं च । कद्रुद्रायेमा बृद्धाया ते पितरिमा बृद्धाय स्त्रिरध्वन इति सर्वबृद्धयक्षेपु दिशामुपस्थानं । गुं सू० ४. ८. २३ । इति ॥ बृद्धदेवत्ये पशौ आ ते पितरिति हविषोऽनुवाक्या । सूचितं च । आ ते पितर्मरुतां सुखमेतु प्र बध्वे वृषभाय श्वितीच इति तिस्रः । आ० ३. ८. । इति ॥ अथ शीनकः । चतुर्दशीमुपोक्षिकां कृष्यास्य जुहुयाच्चवं । अतिसूक्तेन रीद्रेण प्रत्युधं वाम्यतः शुचिः ॥ पूर्वमाश्याहुतीर्ज्जत्वाद्योपस्थाय च शंकरं । हविःशेषेण वर्ततेकांतर-मतंद्रितः । पूर्णमासे ज्येष्ठशुक्लं रोगेय परिमुच्यते । अग्नि० १. ३०. । इति ॥

आ ते पितर्मरुतां सुखमेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः ।

अभि नो वीरो अर्वति क्षमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ १ ॥

आ । ते । पितः । मरुतां । सुखं । एतु । मा । नः । सूर्यस्य । संऽदृशः । युयोथाः ।

अभि । नः । वीरः । अर्वति । क्षमेत । प्र । जायेमहि । रुद्र । प्रऽजाभिः ॥ १ ॥

हवीमभिर्हवते यो हविर्भिरव स्तोमेभी रुद्रं दिषीय ।

ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै बभुः सुशिप्रो रीरधन्मनायै ॥ ५ ॥

हवीमऽभिः । हवते । यः । हविःऽभिः । अव । स्तोमेभिः । रुद्रं । दिषीय ।

ऋदूदरः । सुऽहवः । मा । नः । अस्यै । बभुः । सुऽशिप्रः । रीरधत् । मनायै ॥ ५ ॥

यो रुद्रो हविर्भिश्च पुरोडाशादिभिः सहितैर्हवीमभिराहुः स्तुतिवत्तैर्हवते । आह्वयते स्तूयते ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । बज्जलं कंदसीति ह्वयतेः संप्रसारणम् ॥ तं रुद्र स्तोमेभिः स्तोत्रैरवदिषीय । अवखंडयामि । पृथक्करोमि । अपगतक्रोधं करोमीति यावत् ॥ दो अवखडने । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । बज्जलं कंदसीतीत्वं ॥ ऋदूदरः । ऋदूदरो मृदूदर इति यास्कः । नि० ६ ४ । सुहवः शोभनाहुः नो बभुर्मता सर्वस्य बभुवर्णो वा । सुशिप्रः । शिप्रि हनू नासिके वा । शोभनशिप्रः । एवंगुणविशिष्टः स रुद्रोऽस्यै मनायै । हवीति मन्यमाना बुद्धिर्मेना । तस्यै नोऽस्यान्वा रीरधत् । मा वशं जेषीत् ॥ रध हिसासंराद्धोः । अस्यास्यंताङ्गुलि चङि रूप । रध्यतिर्वशगमन इति यास्कः ॥ ॥ १६ ॥

उन्मा ममंद वृषभो मरुत्वान्वक्षीयसा वयसा नार्धमानं ।

घृणीव छायामरपा अशीया विवासेयं रुद्रस्य सुम्नं ॥ ६ ॥

उत् । मा । ममंद । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा । वयसा । नार्धमानं ।

घृणिऽइव । छायां । अरपाः । अशीय । आ । विवासेयं । रुद्रस्य । सुम्नं ॥ ६ ॥

वृषभः कामानां वर्धिता मरुत्वान् मरुद्भिः पुर्वैर्युक्तो रुद्रो नार्धमानं याचमानं मा मां त्वक्षीयसा दीप्तिं वयसान्नोन्नमंद । उत्कर्षेण तर्पयतु । अपि चाह घृणीव छायां यथा सूर्यकिरणसंतप्तच्छायां प्रविशति एवं रुद्रस्य सुम्नं सुखमरपा अपापः सन् अशीय । व्याभुयां । तदर्थं तं रुद्रमाविवासेयम् । विवासेयः । विवासेतिः परिचरणकमी ॥

क्र०स्य ते रुद्र मृक्याकुर्हस्तो यो अस्ति भेषजो जलापः ।

अपभर्ता रपसो दैव्यस्याभी नु मा वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

क्र०स्यः । ते । रुद्र । मृक्याकुः । हस्तः । यः । अस्ति । भेषजः । जलापः ।

अपऽभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अभि । नु । मा । वृषभ । चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

हे रुद्र ते तव मृक्याकुः सुखयिता स्यः स हस्तः क्र० कुच वर्तते । यो हस्तो भेषजो भेषज्यकृतं जलापः सर्वेषां सुखकरोऽस्ति । भवति । स हस्तो विद्यत एव । तेन हस्तेन मां रक्षेति भावः । अपि च हे वृषभ कामानां वर्धितः दैव्यस्य देवकृतस्य रपसः पापस्यापभर्तापहर्ता विनाशयिता भूत्वा कृतापराधं मां नु क्षिप्रमभिषेचामीथाः । अभिषेचमस्व ॥ चमूष् सहने । लङि ह्रांसः शपः सुः । बज्जलं कंदसीतीडागमः ॥

रुद्रदेवत्ये पशौ वषापुरोडाशहविषां क्रमेण प्र बभूव इत्याद्यास्तिस्रो याज्याः । प्र बभूवे पुरोडाश इति तिस्र आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तात् । आ० ३. ८. इति ॥

प्र बभूवे वृषभार्थं श्रुतिं चे मही महीं सुष्टुतिमीरयामि ।

नमस्या कल्मलीकिनं नमोभिर्गृणीमसि त्वेषं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥

प्र । बभ्रवे । वृषभाय । श्वितीचे । महः । मही । सुऽस्तुति । इरयाभि ।
नमस्य । कल्मलीकिनं । नमःऽभिः । गृणीमसि । त्विषं । रुद्रस्य । नाम ॥ ८ ॥

बभ्रवे विश्वस्य भर्षे बभ्रुवर्णाय वा वृषभाय कामानां वर्षिषे तद्वत्प्रसह्यकारिणे वा श्वितीचे श्वित्यमंचते ॥ श्विता वर्षे । श्रीणादिक इत्यत्रयः । श्वितिमंचतीत्यंचतेर्च्च्त्वितिगत्यादिना क्तिन् । चतुर्थ्येकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं ॥ एवंगुणविशिष्टाय रुद्राय महो मही महतोऽपि महतीं सुष्टुतिं शोभनस्तुतिं प्रेरयामि । प्रकर्षेणोच्चारयामि । हे स्तोतः कल्मलीकिनं । ज्वलतो नामधेयमेतत् । नेघं १. १७. । ज्वलंतं । कलयत्यपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः । तदंतं रुद्रं नमोभिर्नमस्कारिर्हविर्भवा नमस्य । पूजय । वयं च रुद्रस्य महादेवस्य त्विषं दीप्तं नाम गृणीमसि । गृणीमः संकीर्तयामः ॥ गृ शब्दे । कैयादिकः । इदंतो मसिः । प्लादीनां ह्रस्वः ॥

स्थिरेभिरंगैः पुरुरूप उयो बभ्रुः शुक्रेभिः पिपिशे हिरण्यैः ।
ईशानादस्य भुवनस्य भूरेर्न वा उ योषदुद्रादसुर्यं ॥ ९ ॥
स्थिरेभिः । अंगैः । पुरुऽरूपः । उयः । बभ्रुः । शुक्रेभिः । पिपिशे । हिरण्यैः ।
ईशानात् । अस्य । भुवनस्य । भूरेः । न । वै । ऊं इति । योषत् । रुद्रात् । असुर्यं ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः स्थिरैर्दृढैरंगैरपयवैर्युक्तः पुरुरूपोऽष्टमूर्त्यात्मकैर्बहुभि रूपैरुपेत उय उन्नूर्णस्तोत्रस्वी बभ्रुर्भूता बभ्रुवर्णा वा रुद्रः शुक्रेभिर्दीर्घैर्हिरण्यैर्हिरण्यमयेर्हितरमणीयैर्वालंकरैः पिपिशे । दीप्यते ॥ पिश अवयवे । कर्मणि लिट् ॥ ईशानादीश्वरादस्य भुवनस्य भूतजातस्य भूरेर्भूतू रुद्रादसुर्यं ॥ असु क्षेपणे । असेवरन् । असुरः चेप्ता । तत्र साधुः ॥ असुर्यं बलं न वा उ योषत् । नैव पृथग्भवति ॥ र्यातेर्लेख्यडागमः । सिद्धञ्जलं नेटोति सिप् ॥

अहंन्विभर्षि सायकानि धन्वाहंन्निष्कं यजतं विश्वरूपं ।
अहंन्निदं दयसे विश्वमभ्वं न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति ॥ १० ॥
अहंन् । विभर्षि । सायकानि । धन्वं । अहंन् । निष्कं । यजतं । विश्वरूपं ।
अहंन् । इदं । दयसे । विश्वं । अभ्वं । न । वै । ओजीयः । रुद्र । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥

हे रुद्र त्वमहंन् अहं योम्य एव सन् सायकानि शरान् धन्वं धनुश्च विभर्षि । धारयसि । तथाहंन्नेव यजतं यजनीयं पूजनीयं विश्वरूपं बहुविधरूपयुक्तं निष्कं हारं विभर्षि । तथाहंन्नेवेदं विश्वं सर्वमभ्वं । महत्तामितत् । अतिविस्तृतं जगद्वयसे । रचसि । देह रचणे । हे रुद्र त्वत् त्वत्तोऽन्यत् किंचिदोजीय ओजस्वितरं बलवत्तरं न वा अस्ति । न खलु विद्यते । अतस्त्वमेवोक्तव्यापारेषु योज्य इत्यर्थः ॥ ओजःशब्दात्त्वर्थोयो विनिः । तत् प्रातिपद्यानिक इष्टम् । विन्मतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः ॥ ॥ १० ॥

प्रयागे मृगस्त्रामनोश्चवचः सुत्वा सुहि श्रुतमित्येतां जपेत् । सूचितं च । सुहि श्रुतं गर्तसदं युवानमिति मृगस्य । गृ ३. १०. १०. । इति ॥

सुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहन्तुमुयं ।
मृळा जरिचे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते अस्मन्नि वपंतु सेनाः ॥ ११ ॥
सुहि । श्रुतं । गर्तऽसदं । युवानं । मृगं । न । भीमं । उपऽहन्तुं । उयं ।
मृळा । जरिचे । रुद्र । स्तवानः । अन्यं । ते । अस्मत् । नि । वपंतु । सेनाः ॥ ११ ॥

हे सोतः श्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं रुद्रं सुहि । कोदृशं । गर्तसदं । गर्तो रथः । तव सीदंतं युवानं नित्यतृणं
मृगं न भीमं मृगं सिंहमिव भयंकरं । उपहतमुपहतारं शत्रूणामुग्रमुग्रं । हे रुद्र त्वं सवानोऽस्माभिः स्तूय-
मानः सन् जरिषे स्तोत्रे मह्यं मृळु । सुखय । ते त्वदीयाः सेना असदन्यमसद्व्यतिरिक्तं पुरुषं निवपंतु । निघ्नंतु ॥

कुमारश्चित्पितरं वंदमानं प्रति नानाम रुद्रोपयंतं ।

भूरैर्दातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्मे ॥ १२ ॥

कुमारः । चित् । पितरं । वंदमानं । प्रति । नानाम् । रुद्र । उपऽयंतं ।

भूरैः । दातारं । सत्पतिं । गृणीषे । स्तुतः । त्वं । भेषजा । रासि । अस्मे इति ॥ १२ ॥

वंदमानं आयुष्मान् भव सौम्येति सुवंतं पितरं कुमारश्चित् यथा कुमारः ॥ चिदिद्वितदुपमार्थं ॥ हे रुद्र
उपयंतमस्मात्समीपे गच्छंतं त्वां प्रतिननाम । प्रतिनतोऽस्मि । अपि च भूरैर्बहुनो धनस्य दातारं सत्पतिं सतां
पालयितारं ॥ पत्याविश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ हे रुद्र एवंभूतं त्वां गृणीषे । स्तौमि ॥ भिपसिद्धां तिद्धो
भवन्तीति से आदेशः ॥ स्तुतश्च त्वमस्मै अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि रासि । देहि ॥

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि या शंतमा वृषणो या मयोभु ।

यानि मनुरवृणीता पिता नस्ता शं च योश्च रुद्रस्य वशिम ॥ १३ ॥

या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शंऽतमा । वृषणः । या । मयऽभु ।

यानि । मनुः । अवृणीत । पिता । नः । ता । शं । च । योः । च । रुद्रस्य । वशिम ॥ १३ ॥

हे मरुतो रुद्रपुत्रा वो युष्माकं या यानि भेषजा भेषजान्यस्मदारोग्यहेतुभूतान्यौषधानि शुचीनि शुद्धानि
निर्मलानि संति । हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतो या यानि च युष्मदीयानि भेषजानि शंतमा अति
शयेन सुखकराणि । या यानि च भेषजानि मयोभु मयोभुनि मयसः सुखस्य भावयितृणि नोऽस्मात्पिता
मनुर्यानि भेषजानि युष्मदीयान्यवृणीत वृत्तवान् ता तानि भेषजानि रुद्रस्य महादेवस्य संबंधि शं च योश्च
यच्छमनीयानां रोगाणामुपशमनं यावनीयानां भयानां यद्यावनमस्मात्तः पृथक्करणं तदुभयं च वशिम ।
कामये ॥ वशं कांती । आदादिकः ॥

परि णो हेती रुद्रस्य वृज्याः परि त्वेषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।

अव स्थिरा मघवन्नस्तनुष्व मीढुस्तोकाय तनयाय मृळ ॥ १४ ॥

परि । नः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः । परि । त्वेषस्य । दुऽमतिः । मही । गात् ।

अव । स्थिरा । मघवत्ऽभ्यः । तनुष्व । मीढुः । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ १४ ॥

रुद्रस्य महादेवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान्परिवृज्याः । परिवर्जयतु । तथा त्वेषस्य दीप्तस्य रुद्रस्य मही
महती दुर्मतिर्दुःखकारिणी बुद्धिश्च परिगात् । अस्मान्वर्जयित्वान्यत्र गच्छतु ॥ अपपरी वर्जने ! पा० १. ४. ८८. ॥
हे मीढुः सेचनसमर्थं रुद्र स्थिरा स्थिराणि त्वदीयानि धनुषि मघवद्भ्यो हविर्लक्षणाधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यो
ऽवतनुष्व । अवततज्यानि कुष । तथा तोकायास्तत्पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च मृळ । सुखं कुष ॥

एवा बभ्रो वृषभ चेकितान् यथा देव न हृणीषे न हंसि ।

हवनश्रुन्नो रुद्रेह बोधि बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥

एव । बभ्रो इति । वृषभ । चेकितान् । यथा । देव । न । हृणीषे । न । हंसि ।

हवनऽश्रुत् । नः । रुद्र । इह । बोधि । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

हे बभ्रो जगतो भर्तृर्बभ्रुवर्ण वा वृषभ कामानां वर्धितः चिकितान सर्वं जानन् हे देव द्योतमान इद्र यथा येन प्रकारेण न हृषोषे न क्रुध्यसि न च हंसि ॥ हृषोऽङ्ग लज्जायां अयं क्रुध्यतिकर्मा च ॥ एवं हवनयुत अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन् नोऽस्मान् हे इद्र इहास्मिन्देशे बोधि । बुध्यस्व । विदधे यज्ञे गृहे वा सुवीराः शोभनपुत्राः संतो बृहत् प्रौढं स्वदीयं स्तोत्रं वदेम । उच्चारयाम ॥ ॥ १८ ॥

धारावरा इति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गार्त्समदं माहृतं । अंथा त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्थः । तथा चानुक्रांतं । धारावरा माहृतं त्रिष्टुबंतमिति ॥ पृथ्वाभिन्नवषडहयोऽसृतीयेऽहन्वाभिमाहृतशस्त्रस्येदं माहृतनिविधानं । सूचितं च । वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुतस्त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा इत्याभिमाहृतं । आ० ७. ७. इति ॥

धा॒रा॒व॒रा म॒रुतो॑ धृ॒ण्वो॒जसो॑ मृ॒गा न भी॒मास्त॒विषी॑भिर्चि॒नः ।

अ॒प्रयो॑ न शु॒शुचा॑ना अ॒जी॒षिणो॑ भृ॒मिं ध॒मँतो॑ अप॒ गा अ॒वृ॒ण्वत ॥१॥

धा॒रा॒व॒राः । म॒रुतः॑ । धृ॒ण्वो॒जसः॑ । मृ॒गाः । न । भी॒माः । त॒विषी॑भिः । अ॒र्चिनः॑ ।

अ॒प्रयः॑ । न । शु॒शुचा॑नाः । अ॒जी॒षिणः॑ । भृ॒मिं । ध॒मँतः॑ । अप॑ । गाः । अ॒वृ॒ण्वत ॥१॥

धारावरा उदकधारयांतरिक्षमावृण्वतः । यद्वा धाराणां धृताणां स्थिराणां वृक्षादीनां निवारयितार-
शालयितारः । धृण्वोजसः परेषां धर्षकेण बलेन युक्ताः । अत एव मृगा न भीमाः । सिंहा इव भयंकराः ।
तविषीभिरास्त्रीधिर्बलैर्वृष्टिप्रदानादिनार्चिनः सर्वं जगत्पूजयंतः । अप्रयो न शुशुचाना दीप्ता बहुय इव दीप्य-
मानाः ॥ शुच दीप्ता । लिटः कानच् ॥ अजीषिणः । अजीषमुदकं तद्वतः । यद्वा अजीषोऽपगतसारः सोमः ।
तेन युक्ताः । तृतीयसवने ह्यापिमाहृते मरुतः स्तूयते । तत्र च सवनद्वयेऽभिषुतं गतसारं सोममभिपुण्वन्ति ।
अतस्तेषां तद्युक्तत्वं । एवंभूता मरुतो भूमिं भ्राम्यंतं मेघं धमंतो वर्षणार्थमितस्ततः प्रेरयंतो गास्तदंतर्गता वर्था
अपोऽपावृण्वत । अपावृताः कुर्वन्ति । यथा सर्वैर्दृश्यते तथा प्रवर्षतीत्यर्थः । यद्वा भूम्याख्यो वीणाविशेषः । तं
धमंतो वादयंतो गा वलनाम्नासुरेणापिहिता अपावृण्वत । अपगतावरणा अकुर्वन् ॥

द्या॒वो न स्तु॒भिश्चित॑यंत॒ खा॒दिनो॑ व्य॒भ्रिया॑ न द्यु॒तयंत॑ वृ॒ष्टयः॑ ।

रु॒द्रो य॒ज्ञो म॒रुतो॑ रु॒क्मव॑क्षसो॒ वृषा॑र्जन्ति॒ पृ॒थ्व्याः शु॒क्र ऊ॒र्धनि ॥२॥

द्या॒वः । न । स्तु॒भिः । चि॒त॒यंत॑ । खा॒दिनः॑ । वि । व्य॒भ्रियाः॑ । न । द्यु॒त॒यंत॑ । वृ॒ष्टयः॑ ।

रु॒द्रः । यत् । वः । म॒रुतः॑ । रु॒क्मव॑क्षसः । वृषा॑ । अ॒र्जन्ति॑ । पृ॒थ्व्याः । शु॒क्रे । ऊ॒र्धनि ॥२॥

स्तुभिः । नक्षत्रनामितत् । यदाह यास्कः । अद्याः स्तुभिरिति नक्षत्राणां । नि० ३. २०. इति । नक्षत्रैर्द्यावो
न यथा बुल्लोकाश्चितयंत चेतयन्ति स्वात्मानं ज्ञापयन्ति ॥ चितो संज्ञाने ॥ प्रकाशंत इत्यर्थः । तथा खादिनः
शशूणां खादका मरुतः स्वकीधिरामरकैर्ज्ञायते । यद्वा खादः कटकं । तद्युक्ताः संतः प्रकाशन्ति । तथा वृष्टयो
वर्षका मरुतोऽभ्रिया न । अभ्रेषु भवा विद्युत इव वि बुतयंत । सर्वं जगद्विद्योतयन्ति । प्रकाशयन्ति ॥ अधश्-
ब्दाद्भवार्थं समुद्राद्वाह इति चप्रत्ययः ॥ शेषः प्रत्ययकृतः । रुक्मवक्षसः । रुक्मं रोचमानाभरणं वक्षस्वरसि
धेषां तादृशा हे मरुतो यद्यदा वो युष्मान् वृषा सेचनसमर्थौ रुद्रो महादेवः पृथ्व्याः । पृथ्वीमाध्वमिका
वाक् । तस्याः संबंधिनि शुक्रे निर्मल ऊर्ध्वमुदते प्रदेशेऽजनि । अजनयत् । तदानीमिति पूर्वच संबंधः । यद्वा
पृथ्वीर्गनावर्णयं भूमिः पुरा गोकुपधरासीत् तस्यां महेशो वृषो भूत्वा मरुत उत्पादयामासेत्वाचक्षते । तदचो-
च्यते । हे मरुतो यद्यस्यादौ युष्मान् वृषा वृषरूपो रुद्रः पृथ्व्या गोः शुक्रे निर्मल ऊर्ध्वमुधसि पयस उत्पत्ति-
स्थानेऽजनि । अजीवनत् । तस्याबुधमेवंमहाशुभावा जाता इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं । पृथ्वी वै पयसो
मरुतो जाताः । नि० सं० २. २. ११. ४. इति ॥

उक्षते अश्वौ अन्यौ इवाजिषु नदस्य कर्णस्तुरयंत आशुभिः ।

हिरण्यशिप्रा मरुतो दर्विध्वतः पृष्ठं याथ पृषतीभिः समन्यवः ॥३॥

उक्षते । अश्वान् । अन्यान् ऽइव । आजिषु । नदस्य । कर्णैः । तुरयते । आशुभिः ।

हिरण्यऽशिप्राः । मरुतः । दर्विध्वतः । पृष्ठं । याथ । पृषतीभिः । सऽमन्यवः ॥३॥

मरुतोऽश्वान् व्याप्तान् लोकानुषन्ति । सिंचन्ति ॥ अशु व्याप्नो । शीणादकः कृन्प्रत्ययः ॥ आजिषु संयामेध्व-
त्वानिव सततगामिनसुरगान् यथा खेदापनोदायोदकैः सिंचन्ति तद्वत् । अपि च ते मरुत आशुभिः शीघ्रग-
मनिरश्वैर्नदस्य शब्दवतो मेघस्य कर्णैः कृतैर्मध्यप्रदेशैस्तुरयन्ति । वर्षणार्थं वृष्ट्युत्पादनाय त्वरितं गच्छन्ति ॥ तुर
त्वरणे ॥ शेषः प्रत्ययकृतः । हे हिरण्यशिप्राः । शिप्रं शिरस्त्राणं । सुवर्णमयशिरस्त्राणाः समन्यवः समानमनस्काः
समानक्रोधा वा हे मरुतो दर्विध्वतो महीरुहादिकं कंपयन्तो यूयं ॥ धूष् कंषण इत्यस्माद्वाधर्वादावेतद्रूपं
निपात्यते ॥ पृषतीभिर्युष्मद्रथे योजिताभिः श्वेतविंद्विकिताभिर्मृगीभिर्वज्रवाभिर्वा पृष्ठं । अन्ननामैतत् । हविर्ल-
क्षणात्प्रवन्तं यजमानं ॥ अर्शआदित्वादच् ॥ याथ । गच्छथ ॥

पृष्ठे ता विश्वा भुवना ववक्षिरे मिचाय वा सद्मा जीरदानवः ।

पृषदश्वासो अनवभराधस ऋजिप्यासो न वयुनेषु धूर्षदः ॥४॥

पृष्ठे । ता । विश्वा । भुवना । ववक्षिरे । मिचाय । वा । सद् । आ । जीरऽदानवः ।

पृषतऽश्वासः । अनवभराधसः । ऋजिप्यासः । न । वयुनेषु । धूऽसदः ॥४॥

पृष्ठे पृषवते हविर्लक्षणात्प्रयुक्ताय यजमानाय ता तानि विश्वा सर्वाणि भुवनान्युदकानि मिचाय । वाशब्द
उपमार्थः । मिचायेव सद् सदा आ ववक्षिरे । मरुत आवहन्ति । यद्वा वाशब्दोऽवधारणे । मित्रभूताय यजमा-
नायेव पृष्ठेऽस्ते निमित्तभूते सति वृष्ट्युदकान्यावहन्ति । कीदृशा मरुतः । जीरदानवः । क्षिप्रदानाः । पृषदश्वासः
पृषज्जिः श्वेतविंदुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः । अनवभराधसः ॥ भृशु भंशु अघःपतने । अघभंशनमवभः ।
डोऽन्यथापि दृश्यते । पा० ६. २. ४८. ४. इति उपत्ययः । नास्त्यवभ्रो यस्येति बङ्गप्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदां
तोदात्तत्वं । अनवभं भंशनरहितं राधो धनं येषां ते । बङ्गप्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ऋजिप्यासो न । अजु
अकृत्विं प्राप्नुवन्तो गच्छन्तोऽश्वा इव वयुनेषु गंतुषु मध्ये धूर्षदो धुरि मेघस्य वहने सीदन्तो निषणा इत्यर्थः ॥

इधन्वभिर्धेनुभि रप्शदूधभिरध्वस्सभिः पथिभिर्भ्राजदृष्टयः ।

आ हंसासो न स्वसराणि गंतन् मधोर्मदाय मरुतः समन्यवः ॥५॥

इधन्वऽभिः । धेनुऽभिः । रप्शदूधऽभिः । अध्वस्सऽभिः । पथिऽभिः । भ्राजत् ऽऋष्टयः ।

आ । हंसासः । न । स्वसराणि । गंतन् । मधोः । मदाय । मरुतः । सऽमन्यवः ॥५॥

समन्यवः समानमनस्काः समानक्रोधाः समानतेजसो वा हे मरुतो भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधा यूयमि-
धन्वभिः समिधनवज्जिः ॥ इधनशब्दाच्छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । छांदसो वर्षालोपः ॥ धेनुभिः
प्रीणयितुमिच्छ रप्शदूधभिः । विरप्शीति महद्भ्राम । महोधक्तेः । ऊर्धांसि जलस्रोतोमार्गः । यद्वा रप जप
ज्यक्तायां वाचि । शब्दायमानोच्छ्रितप्रदेशैरध्वक्त्रभिर्ध्वसनरहितैः पथिभिः । पतन्ति गच्छन्तीति पंथानो मेघाः ।
एवमूर्तैर्मेघैः सह मार्गैरेव वागंतव । आगच्छत । किमर्थं । मधोर्मदाय । सोमस्य मदार्थं । तच्च दृष्टांतः । हंसासो
न । यथा हंसाः स्वसराणि स्वकीयानि निवासस्थानानि प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ १९॥

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवो नरा न शंसः सर्वनानि गंतन् ।

अश्वामिव पिप्यत धेनुमूर्धनि कर्ता धियं जरिचे वार्जपेशसं ॥६॥

आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । सऽमन्यवः । नरां । न । शंसः । सर्वनानि । गंतुन ।
अश्वोऽइव । पिप्यत । धेनुं । ऊर्धनि । कर्त । धियं । जरिचे । वाजऽपेशसं ॥ ६ ॥

समन्यवः समानमनसः समानक्रोधा वा हे मरुतो नोऽस्माकं ब्रह्माणि ॥ अन्ननामितत् ॥ अन्नानि सर्वनान्य-
भिषुतसोमस्यपाणि हवींष्यांगंतन । आगच्छत ॥ गमेर्लोटि क्वांदसः शपो लुक् । तप्तनप्तनथनाश्चिति तस्य
तनवादेशः । अत एव कित्वाभावादनुनासिकलोपाभावः ॥ तत्र दृष्टांतः । नरां न शंसः । नरामस्माकं शंसः
शंसनीयं स्तोत्रं यथागच्छथ तद्वत् ॥ नरशब्दात् षष्ठीबहुवचनस्थानित्यमागमशासनमिति नुडभावः । शंसः
कर्मणि घञंत आद्युदात्तः । सुपां सुलुगित्यमः सुआदेशः ॥ आगत्य च धेनुमुदकदानेन प्रीणयितारमश्वामिवो-
धनि पिप्यत । यथाश्वाः पीणावयवा भवंति तद्वत्त्वर्थं वर्षणसमर्थमाप्यायितं कुर्वतेत्यर्थः । अपि च जरिचे स्तोत्रे
वाजपेशसं वाधैरक्षिरास्त्रिष्टं ॥ पिश चवयवे ॥ धियं कर्म कर्त । कुर्वत ॥ करोतिस्क्वांदसः शपो लुक् । पूर्ववत्त-
शब्दस्य तनादेशः ॥

तं नो दात मरुतो वाजिनं रथं आपानं ब्रह्म चितयंहिवेदिवे ।
इषं स्तोतृभ्यो वृजनेषु कारवे सनि मेधामरिष्टं दुष्टरं सहः ॥ ७ ॥
तं । नः । दात । मरुतः । वाजिनं । रथं । आपानं । ब्रह्म । चितयत् । दिवेऽदिवे ।
इषं । स्तोतृभ्यः । वृजनेषु । कारवे । सनि । मेधां । अरिष्टं । दुष्टरं । सहः ॥ ७ ॥

हे मरुतः तं पुत्रं नोऽस्माभ्यं दात । दत्तं प्रयच्छत ॥ क्वांदसः शपो लुक् ॥ कीदृशं । वाजिनमन्नवंतं बलवंतं
वा । रथे रंह्यो युष्मदीय आगमने निमित्तभूते सति दिवेदिवे प्रतिदिवसं चितयत् प्रज्ञापयत् युष्मन्नुणप्रख्या-
पकं । ब्रह्म स्तोत्रमापानमाप्नुवंतं । अपि च इषमन्नं स्तोतृभ्योऽस्माभ्यं दात । प्रयच्छत । तथा वृजनेषु संयामिषु
कारवे स्तोत्रे ॥ वचनव्यत्ययः ॥ मेधां युद्धप्रज्ञानं सनि धनदातृत्वं चारिष्टं शत्रुभिरहिंसितं दुष्टरं शत्रुभिसारी-
तुमशक्यं सहो बलं च प्रयच्छत ॥

यद्युजते मरुतो रुक्मवक्षसोऽश्वान् रथेषु भग आ सुदानवः ।
धेनुर्न शिश्वे स्वसरेषु पिन्वते जनाय रातहविषे महीमिषं ॥ ८ ॥
यत् । युजते । मरुतः । रुक्मऽवक्षसः । अश्वान् । रथेषु । भगे । आ । सुऽदानवः ।
धेनुः । न । शिश्वे । स्वसरेषु । पिन्वते । जनाय । रातऽहविषे । महीं । इषं ॥ ८ ॥

रुक्मवक्षसो रोचमानाभरणोरस्ताः सुदानवः शोभनदाना मरुतो यद्यदा रथेषु भगे भजनीये स्थाने ।
धुरीत्यर्थः । अश्वानायुजते । आभिमुख्येन युक्तान्कुर्वन्ति । तदानीमेव रातहविषे दत्तहविष्याय यजमानाय
महीं महतीमिषमन्नं तत्कारणभूतमुदकं वा स्वसरेषु स्वकीयेषु गृहेषु पिन्वते । सिंचन्ति किरन्ति ॥ पिवि सेचने ॥
तत्र दृष्टांतः । धेनुर्न शिश्वे । यथा धेनुः प्रसूतस्तानी सती स्वकीयाय वत्साय चौरं प्रयच्छति तद्वत् ॥

यो नो मरुतो वृकताति मर्त्यो रिपुर्दधे वसवो रक्षता रिषः ।
वर्तयत् तपुषा चक्रियाभि तमव रुद्रा अशसो हंतना वधः ॥ ९ ॥
यः । नः । मरुतः । वृकऽताति । मर्त्यः । रिपुः । दधे । वसवः । रक्षत । रिषः ।
वर्तयत् । तपुषा । चक्रिया । अभि । तं । अश्व । रुद्राः । अशसः । हंतन । वधिरिति ॥ ९ ॥

हे मरुतः यो मर्त्यो मनुष्यो वृकताति आदाता वृकः ॥ वृक आदाने । वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्लतातिल्ली च च्छंदसि
। पा० ५. ४. ४९. । इति स्तार्थिकस्तातिल्लप्रत्ययः ॥ तादृशः सन् नोऽस्माकं रिपुर्दधे । रिपुतयात्मानं धारयति ।

हे वसवो वासयितारो मरुतो रिषो हिंसकादस्मान्नक्षत । पालयत । अस्माकं शत्रुभूतं मर्त्यं तपुषा तापयित्र्या चक्रिया ऋग्याख्यया शक्त्याभिवर्तयत । अमितो निवर्तयत । हे रुद्रा रुद्रपुत्राः । यद्वा रोह्यमाणा द्रवन्तः अशसो भक्षकस्य ॥ अश भोजन इत्यस्मादीणादिकोऽसिप्रत्ययः ॥ तादृशस्य राक्षसादेर्वधर्हणनसाधनमायुधमवहन्त । अवयुत्वास्मत्तः पृथक्कृत्य नाशयत ॥ हतेर्लोटि तप्प्रनप्प्रनथनाच्चेति तनप् ॥

चिचं तद्धो मरुतो याम चेकिते पृथ्या यदूधरण्यापयो दुहुः ।

यद्वा निदे नवमानस्य रुद्रियास्त्रितं जराय जुरतामदाभ्याः ॥ १० ॥

चिचं । तत् । वः । मरुतः । याम । चेकिते । पृथ्याः । यत् । ऊधः । अपि । आपयः । दुहुः ।

यत् । वा । निदे । नवमानस्य । रुद्रियाः । चित्तं । जराय । जुरतां । अदाभ्याः ॥ १० ॥

हे मरुतो वो युष्माकं चिचं चायनीयं याम प्रापणं चेकिते । सर्वैर्ज्ञायते । इदानीं परोक्षवदाह । अपि शब्दः प्रसिद्धौ । यद्यदा खलु पृथ्या माध्यमिकाया वाचः संबन्धनमूधरुद्रतं मेघमापयः प्रापयितारो मरुतो दुहुः । दुहन्ति ॥ दुहेर्कादसो लिट् । कंदसि चेति वक्तव्यमार्ता द्विर्वचनाभावः ॥ यद्वा यदा च नवमानस्य सुषतस्त्रितस्य निदे निंदकाय शचवे हिंसां कृतवन्त इति शेषः ॥ निदि कृत्सायां । क्तिप् चेति क्तिप् ॥ तदानीं हे अदाभ्या अहिंस्या रुद्रिया रुद्रस्य पुत्रा मरुतस्त्रितमृषिं जुरतां हिंसतां शत्रूणां जराय जरणाय विनाशाय अभूतेति शेषः ॥ ॥ २० ॥

तान्वो महो मरुत एवयाव्रो विष्णोरिषस्य प्रभृथे हवामहे ।

हिरण्यवर्णान्कुकुहान्यतसुचो ब्रह्मण्यंतः शंस्यं राध ईमहे ॥ ११ ॥

तान् । वः । महः । मरुतः । एवयाव्रः । विष्णोः । इषस्य । प्रभृथे । हवामहे ।

हिरण्यवर्णान् । कुकुहान् । यतः सुचः । ब्रह्मण्यंतः । शंस्यं । राधः । ईमहे ॥ ११ ॥

हे मरुत एवयाव्र एवं गन्तव्यं सोचं यज्ञं वा गन्तुं महो महतो महानुभावांस्तान्वो युष्मान्विष्णोर्वापकस्य ग्रहचमसादिषु सर्वत्र व्याप्य वर्तमानस्त्रिषणीयस्य प्रार्थनीयस्य सोमस्य प्रभृथे प्रभरणेऽभिषवादिभिः प्रकर्षेण संपादने सति हवामहे । आह्वयामहे । आह्वय च हिरण्यवर्णान् हितरमणीयवर्णान्वा कुकुहान् अष्टान् सुत्यान्वा एवंभूतांस्तान् यतसुचो यागायोद्यतसुचो ब्रह्मण्यंतः । ब्रह्म सोचं । तदिच्छन्तो वयं शंस्यं प्रशंसनीयं राधा धनमीमहे । याचामहे ॥

ते दशग्वाः प्रथमा यज्ञमूहिरे ते नो हिन्वंतूषसो व्युष्टिषु ।

उषा न रामीररुणैरपोर्णुते महो ज्योतिषा ऋचता गोअर्णसा ॥ १२ ॥

ते । दशग्वाः । प्रथमाः । यज्ञः । ऊहिरे । ते । नः । हिन्वन्तु । उषसः । विऽउष्टिषु ।

उषाः । न । रामीः । अरुणैः । अपोः । ऊर्णुते । महः । ज्योतिषा । ऋचता । गोऽअर्णसा ॥ १२ ॥

ते मरुतो दशग्वाः । ये दशभिर्मसैः सिद्धिं गता अंगिरसस्तद्रूपा भूत्वा प्रथमा आदित्येभ्यः प्रथमभावनः संतो यज्ञमूहिरे । अवहन । आदित्यानामंगिरसां च स्वर्गगमनं प्रति स्पर्धमानानां मध्ये पूर्वमेवांगिरसो यागा ननुषाय स्वर्गं प्राप्ताः । तथा च श्रूयते । आदित्याश्चैवेहासन्नंगिरसश्च तेऽग्रेऽपिनाभिमयजतेति । तादृशास्त उषसो व्युष्टिषु विवासिषु प्रभातेषु सत्सु नोऽस्मान् हिन्वन्तु । प्रेरयन्तु ॥ हि गती वृद्धौ च ॥ रामीः कृष्णवर्णा रात्रीरूषा न यथोपा अरुणैरारोचमानैः स्वतेजोभिरपोर्णुते । अपवृणोत्यपसारयति । तथा महो महता शुचता दीप्यमानेन गोअर्णसा गच्छदुदकेन ज्योतिषा सूर्याख्येन तमो निवारयति । सूर्यमंडलमावृण्वतो वृत्रादीन् हत्वा सर्वं जगत्प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

ने स्त्रोणीभिररुणेभिर्नाजिभी रुद्रा चतस्य सदनेषु वावृधुः ।

निमेघमाना अत्येन पाजसा सुचंद्रं वर्णे दधिरे सुपेशसं ॥ १३ ॥

ने । स्त्रोणीभिः । अरुणेभिः । न । अजिऽभिः । रुद्राः । चतस्य । सदनेषु । वावृधुः ।

निऽमेघमानाः । अत्येन । पाजसा । सुऽचंद्रं । वर्णे । दधिरे । सुऽपेशसं ॥ १३ ॥

रुद्रा रुद्रपुत्रास्त मरुतः स्त्रोणीभिः शब्दकारिभिर्वीणास्त्रीर्वीणाविशेषिण्यभिर्नाजिभिः ॥ नशब्दः समु-
च्चये ॥ आरोचमानैरक्षणवर्णैर्वा रूपाभिव्यञ्जकैरलंकारैश्च समन्विताः संत चतस्रोदकस्य सदनेषु निवासभूतेषु
मेघेषु वावृधुः । वर्धते । अपि च अत्येन सततगामिना शीघ्रं व्याप्नुवता पाजसास्त्रीयेन बलेन निमेघमाना
नितरां मेघाबुदकं चिंतयंतस्ते सुचंद्रं शोभनाह्लादनं सुपेशसं ॥ पेश इति रूपनाम ॥ शोभनरूपं वर्णं दधिरे ।
कांतिं धारयति ॥

तां इयानो महि वरूथमृतय उप घेदेना नमसा गृणीमसि ।

चितो न यान्पंच होतृन् अभिष्टय आववर्तदवराञ्चक्रियावसे ॥ १४ ॥

तान् । इयानः । महि । वरूथं । ऊतये । उप । घ । इत् । एना । नमसा । गृणीमसि ।

चितः । न । यान् । पंच । होतृन् । अभिष्टये । आऽववर्तत् । अवराञ् । चक्रिया । अवसे ॥ १४ ॥

तान् मरुतो महि महद्वरूथं वरणीयं प्रशस्तं धनं तस्मिन् ऊतये रक्षणार्थमियान इयाना याचमाना
वयं ॥ सुपां सुलुगिति असः सुः ॥ एनामेन नमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण वोपेत उपेत्य गृणीमसि । सुमः ॥ घेति
पादपूरणः । एनेत्यत्र सुपां सुलुगिति तृतीयाया आज्ञादेशः । नशब्दः समुच्चये ॥ चित अविष्टय यानेतान् मरुतः
पंच होतृन् अध्यात्मप्राणापानादिपंचवृत्त्यात्मना वर्तमानान् अत एव होमनिष्पादकान् अवराञ् मुख्याभिष्टये
ऽभिलषितसिद्ध्यर्थं चक्रिया नाभिचक्रेणावसेऽवितुं संगंतुमाववर्तत् । स्वस्मान्निर्जगमिषून्प्राणान् स्वात्माभिमुख-
मावर्तयत् । यद्वा चक्रिया अष्टास्त्रेणायुधेन युक्तान् अवसे सुत्वादिभिसर्पयितुमावर्तयत् । तान् सुम इति
संबन्धः ॥ ववर्तदिति वृत्तेर्ह्येतालुङि चङि रूपं ॥

यया रधं पारयथात्यहो यया निदो मुंचथ वंदितारं ।

अर्वाची सा मरुतो या व ऊतिरो घु वाश्चैव सुमतिर्जिगातु ॥ १५ ॥

यया । रधं । पारयथ । अति । अंहः । यया । निदः । मुंचथ । वंदितारं ।

अर्वाची । सा । मरुतः । या । वः । ऊतिः । ओ इति । सु । वाश्चाऽइव । सुऽमतिः ।

जिगातु ॥ १५ ॥

हे मरुतो ययोत्या रधमारारधकं यजमानमंहः पापमति पारयथ । अतिक्रमयथ । ययोत्या वंदितारं
स्तोतारं निदो निदितुः शत्रोः सकाशात्मुंचथ । मोचयथ । हे मरुतो वो युष्मदीया योतिः सार्वभौमस्यदभि-
मुखा भवतु । तथा सुमतिर्युष्मदीया शोभना मतिरनुग्रहात्मिका बुद्धिश्च वाश्चैव हमारवं कुर्वती धेनुरिव
वत्सं सुष्ठु ओ जिगातु । एवं गच्छतु । अस्मान् प्रति सर्वथागच्छत्वित्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

उपेमिति पंचदशर्षं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुमपांनपाहेवताकं । तथा चानुक्रांतं । उपेमपोनग्रीधमिति ॥
सूक्तविनियोगो लिंगिकः ॥

(उपेमसृष्टि वाजयुर्वचस्यां चनो दधीत नाद्यो गिरो मे ।

अपां नपादानुहेमा कुवित्त सुपेशसस्करति जोषिषडि ॥ १ ॥

उप० । ई० । असृष्टि० । वाज० युः । वच० स्या० । चनः० । दधीत० । नाद्यः० । गिरः० । मे० ।
अपां० । नपात् । आप्नुहेमा० । कुवित् । सः० । सु० पेशसः० । करति० । जोषिषत् । हि ॥ १॥

वाजयुर्वाजमज्ञात्मान इच्छन्मोमेनां वचसां वचसः स्तोत्रस्तेष्वामुपाह्वयि । उपाह्वयामि । उत्पाद-
यामि । अपां नपात् स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्तीत्यर्थः ॥ यजेन्कादसो जुहु । लिङ्सिचावात्मनेपदध्विति सिचः कित्वा-
ङ्गुणाभावः ॥ स च नाथो नदीनां शब्दकारिणीनां मेघस्थानामपां संबंधी आशुहेमा आशु शीघ्रं गता ॥ हि
गतावित्यस्मादन्वेष्योऽपि दृष्टं इति मनिन् ॥ एवंभूतोऽपां नपात् अगं पीबस्थानीयः । अद्य श्रीषधिवनस्य-
तयो जायंते श्रीषधिवनस्यतिभ्य एषोऽपिर्जायत इति तत्पीबत्वं । एतत्संज्ञको देवो गिरः । गृणातीति गीः
स्तोता । तस्य मे मम कुवित् । वज्रनामेतत् । वज्रं चनीऽन्नं दधीत । दधातु । विदधातु । प्रयच्छत्वित्यर्थः ।
अपि चास्यान् सुपेशसः शोभनरूपान् शोभनालंकारान्वा करति । करोतु ॥ करोतेत्यन्वयेन शप । कः करत्कर-
तिङाधिष्ठतेष्वर्नादितेः । पा० ८. ३. ५०. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥ हि यस्मादयं देवो जोषिषत् । स्तोत्राणि सेवते
तस्मादस्यानेवमनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । लिट्यङागमः । विकरणः सिप् । इङागमश्च । हि चेति
निघातप्रतिषेधः ॥

इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं मंचं वोचेम कुविदस्य वेदत् ।

अपां नपादसुर्यस्य महा विश्वान्यर्यो भुवना जजान ॥ २॥

इमं । सु । अस्मै । हृदः । आ । सु० तष्टं । मंचं । वोचेम । कुवित् । अस्य । वेदत् ।

अपां । नपात् । असुर्यस्य । महा । विश्वानि । अर्यः । भुवना । जजान् ॥ २॥

अस्या अपांनपात्संज्ञकाय देवाय हृदो हृदयात् सुतष्टं सुप्तु निर्मितमिमं मंचं सुप्तु आभिमुख्येन वोचेम ।
ब्रवाम । अस्यास्याभिमुख्यमिमं मंचं कुविद्वेदत् । वज्रं जजानातु ॥ वेत्तेर्लेङ्यङागमः । निपातिर्यबदिहृतेति निघा-
तप्रतिषेधः ॥ किं स्तोत्रमिति चेदुच्यते । अर्यः स्वात्म्यपांनपात्संज्ञको वैद्युतोऽपिरसुर्यस्य । असुरः शत्रून् घेप्ता ।
तस्य स्वभूतस्य बलस्य महा महिम्ना महत्त्वेन विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि वृष्ट्युदकानि वृष्ट्युत्पादनेन
भूतजातानि वा जजान । जनयामास ॥

अपोनप्रीये वसतीवरीसमीप एकधनासु प्राप्तसु समन्या यंतीत्येषानुवक्तव्या । सूचितं च । समन्या यंत्युप
यंत्यन्या इति तीर्थदेशे । आ० ५. १. । इति ॥ सारस्वते च शस्त्रे यद्यप्यु शस्या निपतितं तदानीमपोनप्रीयस्यः
कार्यः । तथैवैव याज्या । सूचितं च । समन्या यंत्युपयंत्यन्या इत्यातः समानं सर्वेषां । आ० १२. ६. । इति ॥

समन्या यंत्युप यंत्यन्याः समानमूर्वे नद्यः पृणंति ।

तमू शुचिं शुचयो दीद्वांसमपां नपातं परि तस्युरापः ॥ ३॥

सं । अन्याः । यंति । उप० । यंति । अन्याः । समानं । ऊर्वे । नद्यः । पृणंति ।

तं । ऊं इति । शुचिं । शुचयः । दीद्वांसं । अपां । नपातं । परि । तस्युः । आपः ॥ ३॥

अन्या वर्या आपो सं यंति । भूम्या संगच्छंते । अन्याश्च पूर्व तत्रावस्थिता उपयंति । उपगच्छंति । ताः सर्वा
आपः समानं सह नद्यो नदीभूता ऊर्वे समुद्रमध्ये वर्तमानं वज्रवानसं पृणंति ॥ पृणं प्रीयते तौदादिकः ॥ तमु
तमेवापां नपातं शुचिं निर्मलं दीद्वांसं दीप्यमानं ॥ दीदेतिष्कादसो दीप्तिर्कमा । लिटः क्रासुः । वल्लिका-
जाह्नसामिति नियमादिङ्भाषः । कंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विर्वचनभावः ॥ एवंभूतं शुचयः शुद्धा
आपः परितस्थुः । परिवृक्ष्य तिष्ठंति । एष हि वैद्युतापिरूपेण मेघे वर्तमानोऽस्यानजीजनदिति बुद्ध्या वज्रा-
नलरूपेण वर्तमानं तं पर्युपासत इत्यर्थः । यदा अन्या एकधनाख्या आपः संयंति । चात्वास्तोत्करयोर्मध्ये
वसतीवरीभिः संगच्छंते । अन्या वसतीवर्याख्या आपश्चोपयंति । उपगच्छंति । एकमन्त्रं प्राप्ता भवंति । एताश्च

मिलित्वा यच्च साध्यं त्वत्साध्यवृष्टिद्वारा नद्यो भूत्वोर्वं पृथङ्तीत्यादि समानं । एवं हि आपो वा अस्यर्धत
वयं पूर्वं यच्च वक्ष्यामः । ऐ० ब्रा० २. २०. । इत्यादिकं ब्राह्मणविनियोगज्ञानगुह्यते ॥

तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मृज्यमानाः परि यंत्यापः ।

स शुक्रेभिः शिक्कभी रेवदस्मे दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु ॥ ४ ॥

तं । अस्मेराः । युवतयः । युवानं । मर्मृज्यमानाः । परि । यंति । आपः ।

सः । शुक्रेभिः । शिक्कऽभिः । रेवत् । अस्मे इति । दीदाय । अनिध्मः । घृतऽनिर्निक् ।

अप्सु ॥ ४ ॥

तमपां नपातमप्रिमक्षेरा अक्षयमाना दर्परहिता युवतयो युवानं युवराजमिव मर्मृज्यमाना अत्यर्थं
मलंकुर्वाणा आपः ॥ मृज् शुचिचान्कारयोः ॥ परि यंति । परितो गच्छंति प्राप्नुवन्ति । घृतनिर्निक् चरणशी
लोदकनिर्गजनः । यद्वा निर्निगिति रूपनाम । दीप्तरूपः सोऽपां नपादपिरप्सु मेघांतर्गततासु समुद्रगततासु वा
मध्येऽनिध्म इंधनरहित एव सन् अक्षी अक्षाकं रेवद्वनयुक्तमज्ञं यथा भवति तथा शुक्रेभिः शुभेर्निर्मलेः
शिक्कभिस्तेजोभिर्दीदाय । दीप्यते ॥

अस्मै तिस्रो अव्यय्याय नारीर्देवाय देवीर्दिधिषंत्यन्नं ।

कृता इवोप हि प्रसर्से अप्सु स पीयूषं धयति पूर्वसूनां ॥ ५ ॥

अस्मै । तिस्रः । अव्यय्याय । नारीः । देवाय । देवीः । दिधिषन्ति । अन्नं ।

कृताऽइव । उप । हि । प्रऽसर्से । अप्सु । सः । पीयूषं । धयति । पूर्वऽसूनां ॥ ५ ॥

नारीर्नेत्र्यस्तिस्रो देवीर्देव्य इकासरस्वतीभारत्याख्या अव्यय्यायाव्यथनायाक्षी देवायापां नपातेऽन्न
सोमाख्यं दिधिषन्ति । धारयन्ति ॥ धिष शब्दे जीहोत्यादिकः । व्यत्ययेनात्यादेशः । धातूनामनेकार्थत्वादत्र
धारणार्थः ॥ अप्सुदक्षेण कृता इवोपप्रसर्से । प्रसरन्ति ॥ छ गती । लिटीरयो रे इति रेआदेशः । छांदसो
हलादिशेषाभावः ॥ यस्मादेवं तस्मात्पूर्वसूनां पूर्वं ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नानामपां पीयूषं सारभूतं सोमाख्यममृतं
सोऽपांनपादप्रिधयति । पिबति ॥ २२ ॥

अश्वस्याच जनिमास्य च स्वर्दुहो रिषः संपृचः पाहि सूरीन् ।

आमासु पूर्षु परो अग्रमृथं नारातयो वि नश्चानृतानि ॥ ६ ॥

अश्वस्य । अच । जनिम । अस्य । च । स्वः । दुहः । रिषः । संपृचः । पाहि । सूरीन् ।

आमासु । पूर्षु । परः । अग्रऽमृथं । न । नारातयः । वि । नश्च । न । अनृतानि ॥ ६ ॥

अश्वस्याच जनिमास्य च स्वर्दुहो रिषः संपृचः पाहि सूरीन् । अश्वस्य अश्वस्य अश्वस्य अश्वस्य । अच । जनिम । अस्य । च । स्वः । दुहः । रिषः । संपृचः । पाहि । सूरीन् ।
आमासु । पूर्षु । परः । अग्रऽमृथं । न । नारातयः । वि । नश्च । न । अनृतानि ॥ ६ ॥
अश्वस्याच जनिमास्य च स्वर्दुहो रिषः संपृचः पाहि सूरीन् । अश्वस्य अश्वस्य अश्वस्य अश्वस्य । अच । जनिम । अस्य । च । स्वः । दुहः । रिषः । संपृचः । पाहि । सूरीन् ।
आमासु । पूर्षु । परः । अग्रऽमृथं । न । नारातयः । वि । नश्च । न । अनृतानि ॥ ६ ॥

स्व आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः स्वधां पीपाय सुभ्वन्नमति ।

सो अपां नपादूर्जयन्नप्स्वतर्वसुदेयाय विधते वि भाति ॥ ७ ॥

स्वे । आ । दमे । सुदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधां । पीपाय । सुभु । अन्नं । अस्ति ।

सः । अपां । नपात् । ऊर्जयन् । अप्सु । अंतः । वसुदेयाय । विधते । वि । भाति ॥ ७ ॥

योऽपांनपात् स्वे दमे स्वकीये गृहेऽंतरिक्षलक्षण आसीदति । यस्य च धेनुर्माध्यमिका वाक् सुदुघा सुखेन दोग्धव्या भवति । स देवः स्वधां वृधुदकं पीपाय । वर्धयति ॥ प्यायी वृद्धी । लिङ्यङोश्चेति पीभावः ॥ सुभु सुष्ठु भूतं वृष्टेः सकाशादुत्पन्नं हविर्लक्षणमन्नं चास्ति । भक्षयति । सोऽपांनपात्संज्ञको देव ऊर्जयन् बलं कुर्वन् अप्स्वंतर्मेधस्थास्वप्सु मध्ये विधते परिचरते यजमानाय वसुदेयाय धनदानार्थं विभाति । विशेषेण दीप्यते ॥

यो अप्स्वा शुचिना दैव्येन ऋतावाजस उर्विया विभाति ।

वया इदं भुवनान्यस्य प्र जायते वीरुधश्च प्रजाभिः ॥ ८ ॥

यः । अप्सु । आ । शुचिना । दैव्येन । ऋतवा । अजसः । उर्विया । विभाति ।

वयाः । इत् । अन्या । भुवनानि । अस्य । प्र । जायते । वीरुधः । च । प्रजाभिः ॥ ८ ॥

योऽपांनपादृतावा । ऋतमित्युदकनाम । तद्वा न सत्यवान्वा अजसो नित्य एकरूपेण सदा वर्तमान उर्विया उर्व्विस्तीर्णोऽप्सु मेघस्थानु मध्ये शुचिना शोचकेन दैव्येन देवसंबंधिना तेजसा आ समंताद्विभाति । विशेषेण प्रकाशते । अस्यापांनपातोऽन्या अन्यानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वया इत् शाखा एव । वीरुध ओषधयः प्रजाभिः स्वकीयाभिः पुष्पफलादिभिः सहास्रादेव प्रजायते ॥

पूर्वोक्ते सारस्वतसत्रस्यापोनप्रीये चरावपां नपादा हीत्येवानुवाक्या । सूत्रितं च । अपां नप्रे चरमपा नपादा ह्यस्यादुपस्थं । आ० १२. ६. इति ॥

अपां नपादा ह्यस्यादुपस्थं जिह्मनामूर्ध्वो विद्युतं वसानः ।

तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहंतीर्हिरण्यवर्णाः परि यंति यद्भीः ॥ ९ ॥

अपां । नपात् । आ । हि । अस्यात् । उपस्थं । जिह्मनां । ऊर्ध्वः । विद्युतं । वसानः ।

तस्य । ज्येष्ठं । महिमानं । वहंतीः । हिरण्यवर्णाः । परि । यंति । यद्भीः ॥ ९ ॥

अपांनपात्संज्ञकोऽपिरुपस्थमपामुपस्थानमंतरिक्षमा ह्यस्यात् । आस्थितवान् आरूढवान् खलु । किं कुर्वन् । जिह्मनां कुटिलगतीनामपां मध्य ऊर्ध्वः स्वयमूर्ध्वं ज्वलन् विद्युतं विद्योतमानं मेघं वसान आच्छादयन् । अंतरिक्षमास्थाय वर्षणं कृतवान् । तस्य वर्षितुरपांनपातो ज्येष्ठं प्रशस्ततमं महिमानं माहात्म्यं वहंतीर्वहंत्वः सर्वत्र प्रापयंत्यो यद्भीर्यद्भी महंत्यो हिरण्यवर्णाः । नदीनामेतत् । हिरण्यवन्निर्मलरूपा मयः परिच्यंति । परितो गच्छंति । अपांनप्रा महती वृष्टिरस्माकं प्रवाहनायोत्पादितेति कृतव्रतया तदीयं माहात्म्यं वर्षणं प्रकटयंत्य इव नद्यः प्रवहंतीत्यर्थः ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृग्पां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात्परि योनेर्निषद्या हिरण्यदा दंत्यन्नमस्मै ॥ १० ॥

हिरण्यरूपः । सः । हिरण्यसंदृक् । अपां । नपात् । सः । इत् । ऊं ।

हिरण्ययात् । परि । योनेः । निऽसद्यं । हिरण्यदाः । दंत्यि । अ

सोऽपांनपात् हिरण्यरूपः । रूप्यत इति रूपं शरीरं । सुवर्णमयशरीरो हितरमणीयशरीरो वा । तथा हिरण्यसदृक् । सम्यक् पञ्चतीति संदृश इन्द्रियाणि । सुवर्णमयैन्द्रियो हितरमणीयैन्द्रियो वा । सेदु स एवापांनपात् हिरण्यवर्णो हिरण्यसदृशकांतियुक्तः । एवंभूतः सन् हिरण्ययात्सुवर्णमयाद्योनेः स्थानात् पर्युपरि निषयोपविशन्न राजत इति शेषः । अस्या ईदृग्विधायापां नपाति हिरण्यदा दक्षिणारूपस्य सुवर्णस्य दातारो यजमाना अन्नं हविर्लक्ष्णं ददति । प्रयच्छन्ति ॥ ॥ २३ ॥

तदस्यानीकमुत चारु नामापीच्यं वर्धते नष्टुरपां ।

यमिंधते युवतयः समित्या हिरण्यवर्णं घृतमन्नमस्य ॥ ११ ॥

तत् । अस्य । अनीकं । उत । चारु । नाम । अपीच्यं । वर्धते । नष्टुः । अपां ।

यं । इंधते । युवतयः । सं । इत्या । हिरण्यऽवर्णं । घृतं । अन्नं । अस्य ॥ ११ ॥

अस्यापांनपुर्देवस्थानीकं रश्मिसमूहकूपं शरीरं चारु शोभनं । उत अपि च अस्य नाम संज्ञा च चारु शोभनं न पातयति न विनाशयतीति नपादिति तद्व्युत्पत्तेः । तदुभयमपीच्यं । अंतर्हितनामितत् । मेघांतर्हितं सद्बध्ते । युवतयः संगमनस्वभावा आपो हिरण्यवर्णं हिरण्यसमानतेजसं यमपांनपातमित्यामुवांतरिक्षे समिंधते । सम्यक् दीपयति । अस्य च देवस्य घृतं चरणशीलमुदकमन्नं भक्ष्यं । अविंधनो ह्यसौ वैद्युतोऽपिः ॥

अस्मै बहूनामवमाय सख्ये यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

सं सानु माज्मि दिधिषामि बिल्मिर्दधाम्यन्नैः परि वंद ऋग्भिः ॥ १२ ॥

अस्मै । बहूनां । अवमाय । सख्ये । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविःऽभिः ।

सं । सानु । माज्मि । दिधिषामि । बिल्मिः । दधामि । अन्नैः । परि । वंदे । ऋक्ऽभिः ॥ १२ ॥

असौ पुरोवर्तिने बहूनां देवानामवमायादाय सख्येऽस्माभिः समानस्थानायापां नपाति यज्ञीर्यागसाधनेर्हविर्भिर्बृहत्पुरोडाशादिभिर्नमसा नमस्कारेण च विधेम । परिचरेम । अस्यापांनपातः सानु समुच्छ्रितप्रदेशं संमाज्मि । सम्यक् शोधयामि अलं करोमि वा ॥ मृजु शौचालंकारयोः । चादिलोपे विभाषित्यस्य निघातप्रतिषेधः ॥ दिधिषामि धारयामि च बिल्मिर्भासनेः काष्ठिरेन ॥ धिष शब्दे । अयं धारणार्थोऽपि । जुहोत्यादित्वात् शपः सुः । मिषो व्यत्ययेनाडागमः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ दधामि धारयामि चैनं गार्हपत्यादिद्विषेणाग्निहविर्लक्ष्णीः । तथा ऋग्भिर्मन्त्रैः परिवंदे । परितः सौमि ॥

स ईं वृषाजनयत्तासु गर्भे स ईं शिष्नुर्धयति तं रिहन्ति ।

सो अपां नपादनभिम्नातवर्णोऽन्यस्येवेह तन्वा विवेष ॥ १३ ॥

सः । ईं । वृषा । अजनयत् । तासु । गर्भे । सः । ईं । शिष्नुः । धयति । तं । रिहन्ति ।

सः । अपां । नपात् । अन्नभिम्नातऽवर्णः । अन्यस्येऽइव । इह । तन्वा । विवेष ॥ १३ ॥

स ईं सोऽयमपांनपातस्तंश्चको देवो वृषा सेक्ता भूत्वा तासु मेघस्त्रास्वप्सु गर्भमजनयत् । स्वात्मानमेव गर्भरूपेण वर्षणार्थं कृतवानित्यर्थः । गर्भो भूत्वा च स ईं सोऽयं माध्यमिको वैद्युतोऽपिस्तासां शिष्नुः पुनः सन् धयति । मेघस्त्रास्ताः पिबति । अविंधनो ह्यसौ । तं पुनश्चानीयमग्निरापस्व रिहन्ति । लिहन्ति ॥ लिह आस्वादने । कपिलकादित्वाकृत्यविकल्पः ॥ सोऽयमपांनपात् वृष्ट्या सह भूमी निपतितोऽन्भिम्नातवर्णः । अभितो स्नातो स्नानः पीयो वर्णो यस्य तद्विपरीतोऽत्यर्थं दीप्यमानः सन् इहास्मिन् लोकेश्वरेण । इवशब्दोऽवधारणे । अन्यस्य पार्थिवस्त्रीवापेक्षन्वा शरीरेण काष्ठेनलक्षणेन विवेष । व्याप्तो बभूव ॥ विष्णु व्याप्तौ ॥

अस्मिन्पदे परमे तस्थिवांसमध्वस्मभिर्विश्वहा दीदिवांसं ।

आपो नम्रे घृतमन्नं वहंतीः स्वयमत्कैः परि दीयन्ति यद्हीः ॥१४॥

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिऽवांसं । अध्वस्मऽभिः । विश्वहा । दीदिऽवांसं ।

आपः । नम्रे । घृतं । अन्नं । वहंतीः । स्वयं । अत्कैः । परि । दीयन्ति । यद्हीः ॥१४॥

परम उत्कृष्टेऽस्मिन्पदेऽतरिचलचणे स्थाने तस्थिवांसं स्थितवन्तमध्वस्मभिर्ध्वसनरहितैस्तेजोभिर्विश्वहा सर्वा-
ख्यहानि दीदिवांसं दीप्यमानमपां नपातं यद्हीर्यह्यो महत्य आपः स्वयमात्मनैवात्किरतनशीलैः सततगंतुभिः
स्वकीये रूपैः परिदीयन्ति । परिगच्छन्ति ॥ दीयतिर्गतिकर्मा । दीद् चये । व्यत्ययेन परस्परपदं ॥ किं कुर्वत्यः ।
नम्रेऽपां नपाति घृतं चरणशीलोदकात्मकमतं वहंतीर्वहंत्यः ॥

अयांसमग्रे सुक्षितिं जनायायांसमु मघवद्भ्यः सुवृक्तिं ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥१५॥

अयांसं । अग्रे । सुऽक्षितिं । जनाय । अयांसं । ऊं इति । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवृक्तिं ।

विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥१५॥

हे अग्रे सुक्षितिं शोभननिवासं त्वामयांसं । उपागच्छ । किमर्थं । जनाय । अस्मदीयपुत्रादिजनार्थं । तथा
मघवद्भ्यो हविर्बलघनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यश्च सुवृक्तिं शोभनावर्जकं त्वद्विषयं सोचमयांसं । उपागच्छ ॥ यम
उपरमे ॥ अतः कारणाद्यद्भद्रं सर्वे देवा अवन्ति रक्षन्ति विश्वं सर्वं तद्भद्रमस्माकं भवतु । सुवीराः सुपुत्रा वयं
विदथे यत्ने गृहे वा बृहत् प्रौढं सोचं वदेम । उत्तरायाम ॥ ॥ २४ ॥

तुभ्यमिति षडृचं चतुर्थं सूक्तं गार्त्समदं जागतं । प्रथमाया इन्द्रो मधुश्च देवता । द्वितीयाया मरुतो माध-
वश्च । तृतीयायास्त्वष्टा शुक्रश्च । चतुर्थी अग्निः सुचिश्च । पंचम्या इन्द्रो नभश्च । षष्ठ्या मित्रावरुणौ नभस्वश्च ॥
तथा चानुक्रांतं । तुभ्यं षडृत्यं तु जागतं त्विति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु ऋक्षगिरस्त्रैः प्रियैः प्रेषितव्यं
यष्टव्यं च । तत्राद्यानां षष्ठां प्रेषाणामुपरिष्ठादेव ताः षडृचोऽहोरात्रादिभिः क्रमेणावपनीयाः । तथा च
सूचितं । उपरिष्ठान्तुच ऋतुयाजानामित्युपक्रम्य तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अप इति द्वादशैत्येतेन । आ० ८. १. ॥

तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अपोऽधुक्षन्सीमविर्भिरद्रिभिर्नरः ।

पिबेद्र स्वाहा प्रहुतं वषट्कृतं होचादा सोमं प्रथमो य ईशिषे ॥१॥

तुभ्यं । हिन्वानः । वसिष्ठ । गाः । अपः । अधुक्षन् । सीं । अविऽभिः । अद्रिऽभिः । नरः ।

पिबे । इंद्र । स्वाहा । प्रऽहुतं । वषट्ऽकृतं । होचात् । आ । सोमं । प्रथमः । यः । ईशिषे ॥१॥

हे इंद्र तुभ्यं त्वदर्थं हिन्वानः प्रेरमाणः सोमो गा गोविकाराणि दधिपयःप्रभृतीनि अपणद्रव्याणि
वसतीवर्याख्या अपश्च वसिष्ठ । वक्षे । आच्छादयति । तैः संयुज्यत इत्यर्थः । नरो यज्ञस्य नेतारोऽध्वर्यवश्च
सोमेन सोममविभिरवेर्वालमथैर्दशपविचैरद्रिभिर्यावभिश्चाधुक्षन् । अचारयन् । यावभिरभिषुत्य दशपवित्रेण
पुनंतीत्यर्थः । हे इंद्र यस्त्वमीशिषे । सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि त्वं प्रथमोऽग्निभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् स्वाहा
स्वाहाकारेण प्रहुतं प्रकर्षणापी चित्रं वषट्कृतं वषट्कारेण च त्यक्तं तं सोमं होचादोतुर्यागादा समंतात्पिब ॥

यज्ञैः संमिष्टाः पृथंतीभिर्चूर्ष्टिभिर्यामञ्जुभासो अंजिषु प्रिया उत ।

आसद्या बर्हिर्भरतस्य सूनवः पोचादा सोमं पिबता दिवो नरः ॥२॥

यज्ञैः। संऽमिष्टाः। पृषतीभिः। ऋष्टिभिः। यामन्। शुभ्रासः। अंजिषु। प्रियाः। उत।
आऽसद्य। बर्हिः। भरतस्य। सूनवः। पोचात्। आ। सोमै। पिबत। दिवः। नरः॥२॥

हे मरुतो यज्ञैर्यागेः संमिष्टाः संयुक्ताः पृषतीभिः स्ववाहनभूताभिः पृषदतीभिर्वज्रवाभिर्युक्ते यामन् यामनि गमनसाधने रथेऽवस्थिता ऋष्टिभिः स्वकीयेरायुधिः शुभ्रासः शुभ्राः शोभमानाः। उतशब्दस्यार्थः। अंजिष्वा-
भरणेषु प्रियाश्च हे भरतस्य सूनवः सर्वस्य जगतो मर्तू रद्रस्य पुत्रा दिवो नरो दिवोऽंतरिक्षस्य नेतारः एवं-
भूता हे मरुतः ते यूयं बर्हिरास्तीर्णे बर्हिष्यासवोपविश्य पोचात् पीतुर्यागात् सोममापिबत ॥

तृतीयसवनेऽमेव न इतिषा नेष्टुः प्रस्थितयाज्या च। तथा च सूचितं। अमेव नः सुहवा आ हि गंतनेद्रा-
विष्णु पिबतं मध्वो अस्व। आ० ५. ५. इति ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गंतन नि बर्हिषि सदतना रणिष्टन।

अथा मंदस्व जुजुषाणो अंधसस्त्वष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमन्नणः॥३॥

अमाऽइव। नः। सुऽहवाः। आ। हि। गंतन। नि। बर्हिषि। सदतन। रणिष्टन।

अथ। मंदस्व। जुजुषाणः। अंधसः। त्वष्टः। देवेभिः। जनिभिः। सुमत्ऽगणः॥३॥

इवशब्दोऽवधारणे। हे सुहवाः शोभनाङ्गानास्त्वष्टृप्रभृतयो नोऽस्मान् अमेव सहैवागंतन। आगच्छत ॥
गमेऽच्छांदसः शपो लुक्। तन्नप्रनयनाच्चेति तनवादेशः। हिशब्दः पुरणः॥ आगत्य च बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे
निषदतन। निषणा भवत ॥ सदेऽच्छांदसः सीदादेशाभावः॥ उपविश्य च रणिष्टन। रमध्वं ॥ रण शब्दार्थः।
अत्र क्रीडायां वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात्। अस्माच्छांदसो लुङ्। पूर्ववत्तनवादेशः॥ अथानंतरं हे त्वष्टः
देवेभिरश्वेदेवेर्जनिभिर्देवपत्नीभिश्च सुमन्नणः शोभनगणस्त्वमंधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥
सोमलक्षणमन्नं जुजुषाणः सेवमानो मंदस्व। तृप्तो भव ॥

आ वक्षि देवा इह विप्र यक्षि चोशन्होतर्नि षदा योनिषु त्रिषु।

प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिबाग्नीध्रात्तव भागस्य तृप्नुहि॥४॥

आ। वक्षि। देवान्। इह। विप्र। यक्षि। च। उशन्। होतः। नि। सद्। योनिषु। त्रिषु।

प्रति। वीहि। प्रऽस्थितं। सोम्यं। मधु। पिब। आग्नीध्रात्। तव। भागस्य। तृप्नुहि॥४॥

हे विप्र मेधाविप्रे देवान् यष्ट्यानिद्रादीनावशि। आवह। यक्षि च। तान्यत्र च। हे होतर्देवानामा-
ङ्गातस्त्वं चोशन्नदीयं कामयमानः सन् त्रिषु योनिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिलक्षणे निषद। उपविश।
उपविश्य च प्रस्थितं होमार्थमुत्तरवेदिं प्रत्यानीतं सोम्यं सोममयं मधु प्रतिवीहि। प्रतिकामयस्व। कामयित्वा
चाग्नीध्रादग्नीध्रयागात्सोमं पिब। पीत्वा च तव भागस्य त्वदीयेन भागेन तृप्नुहि। तृप्तो भव ॥

एष स्य ते तन्वो नृम्यवर्धनः सह ओजः प्रदिवि बाहोर्हितः।

तुभ्यं सुतो मघवन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादा तृपत्पिब॥५॥

एषः। स्यः। ते। तन्वः। नृम्यऽवर्धनः। सहः। ओजः। प्रऽदिवि। बाहोः। हितः।

तुभ्यं। सुतः। मघऽवन्। तुभ्यं। आऽभृतः। त्वं। अस्य। ब्राह्मणात्। आ। तृपत्। पिब॥५॥

हे इंद्र स्वः स एष सोमस्य तव तन्वः शरीरस्य नृम्यवर्धनः। बलस्य वर्धकः। तुभ्यं सुत इत्युत्तरत्र संबंधः।
येन सोमेन प्रदिवि पुराणि त्वयि बाहोर्हस्तयोः सहः परेषामभिभवलक्षणं सामर्थ्यमोजसात्कारणभूतं बलं च
हितः। निहितं भवति ॥ लिंगबालयः ॥ हे मघवन् धनवतिंद्र तुभ्यं त्वदर्थं तादृशः सोमः सुतोऽध्वर्युभिरभि-

षुतः । तुभ्यं होतुमाभुतः । उत्तरवेद्यां प्रत्याहृतस्य । अस्मिन् सोमं ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिनो यागानृपत् तृष्यं-
स्त्वमापिब । आभिमुख्येन पिब ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वादस्येति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे सत्तो होता निविदः पूर्या अनु ।

अच्छा राजाना नम एत्यावृतं प्रशास्त्रादा पिबतं सोम्यं मधु ॥ ६ ॥

जुषेथां । यज्ञं । बोधतं । हवस्य । मे । सत्तः । होता । निऽविदः । पूर्याः । अनु ।

अच्छ । राजाना । नमः । एति । आऽवृतं । प्रऽशस्त्रात् । आ । पिबतं । सोम्यं । मधु ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ मदीयमिमं यज्ञं जुषेथां । सेवेथां । मे मम हवस्य हवमाह्वानं ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥
बोधतं । अवगच्छतं । तथा सत्तो निषण्णोऽस्मदीयो होता पूर्याश्चिरंतनीर्निविदः ॥ वाङ्मामैतत् ॥ शस्त्रलक्षणा
वाचोऽनु शंसतीति शेषः । उग्रातृभिः कृतस्य सोमस्यानुगुह्येनाज्यादीनि शस्त्राणि शंसतीत्यर्थः । अपि च नमः
सोमलक्षणमन्नमावृतमुखिभिर्वेष्टितं राजाना राजमानौ युवामच्छाभिमुख्येनेति । गच्छति प्राप्नोति । तादृशं
सोम्यं सोममयं मधु मादकं हविः प्रशास्त्रात् प्रशानुर्यागादापिबतं । आभिमुख्येन पिबतं ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ द्वितीयाष्टकस्याष्टमोऽध्याय आरभ्यते । द्वितीयमंडलस्य चतुर्थानुवाके मंदस्वेति षडृचं पंचमं सूक्तं
गार्तसमदं । मंदस्वेत्यनुकांतं । पूर्वच चतुर्थं तु जागतं त्विति तुशब्दप्रयोगादिदमपि जागतमृतत्वं । तत्राद्याश्चतस्र
अचो द्रविणोदोदेवताकाः पंचम्याश्चिनी षष्ठ्यामेयी ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि चतुर्थात्रेषु प्रेषानृकशिरस्कां कृत्वा
तैः प्रेषैः प्रेषितत्वं यष्टत्वं च । तत्र सप्तमादीनां प्रेषाणामुपरिष्ठात् मंदस्वेत्याद्याः षडृचः क्रमेण प्रक्षेपणीयाः ।
सूचं तु पूर्वमेवोदाहृतं ॥

मंदस्व होचादनु जोषमंधसोऽध्वर्यवः स पूर्या वध्यासिचं ।

तस्मा एतं भरत तद्वशो ददिर्होचात्सोमं द्रविणोदः पिब चतुभिः ॥ १ ॥

मंदस्व । होचात् । अनु । जोषं । अंधसः । अध्वर्यवः । सः । पूर्या । वधि । आऽसिचं ।

तस्मै । एतं । भरत । तत्ऽवशः । ददिः । होचात् । सोमं । द्रविणः । ऽदः । पिब । चतुऽभिः ॥ १ ॥

हे द्रविणोदो द्रविणसो धनस्य दातरेतन्नामक देव अंधसो देवानामन्नरूपस्य सोमस्य सोमेन होचात्
होतृकर्तृकाद्यागादनु जोषं प्रीतिमनु मंदस्व । हे अध्वर्यवः स द्रविणोदाः पूर्या संपूर्णामासिचं सिध्यमानामा-
हुतिं वधि । कामयते । अतस्तस्मै द्रविणोदसेऽभय एतं सोमं भरत । प्रापयत । तद्वशस्तत्कामो द्रविणोदा
ददिर्दाता युष्माकमभीष्टफलस्य दाता भवतीति शेषः । किंच हे द्रविणोदो होचात् होतुर्यागात् चतुभिरिष-
मासाभिमानिभिर्चतुर्देवैः सह सोमं पिब ॥

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो दृदियो नाम पत्यते ।

अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु पोचात्सोमं द्रविणोदः पिब चतुभिः ॥ २ ॥

यं। ऊं इति। पूर्वं। अहुवे। तं। इदं। हुवे। सः। इत्। ऊं इति। हव्यः। दृदिः। यः। नाम। पत्यते।

अध्वर्युऽभिः। प्रऽस्थितं। सोम्यं। मधु। पोचात्। सोमं। द्रविणः। ऽदुः। पिब। चतुऽभिः॥ २॥

हे द्रविणोदो यमु यं त्वामिव पूर्वं होतृकर्तृके सोमयागे ऽहुवे । आहृतवानस्मि इदं संप्रति तं तमेव पोतृ-
कर्तृके सोमयागे ऽहुवे । आहूयामि । सेतु स एव द्रविणोदा हव्यो ज्ञातव्यः ॥ उ इति पूरणे ॥ ददिरभीष्टफलस्य
दाता यो नाम यः खलु पत्यते देवतात्वेनेष्टे तस्मै द्रविणोदसे सोम्यं सोमात्मकं मध्वध्वर्युभिः प्रस्थितं प्रणीत-
मासीत् । हे द्रविणोदः पोचात् पोतुर्यागादृतुभिर्हृजसंज्ञकैः सह सोमं पिब ॥

मेद्यंतु ते वह्नयो येभिरियसे ऽरिषण्यन्वीळयस्वा वनस्पते ।

आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब चतुभिः ॥ ३ ॥

मेद्यंतु। ते। वह्नयः। येभिः। ईयसे। अरिषण्यन्। वीळयस्व। वनस्पते।

आऽयूय। धृष्णो इति। अभिऽगूर्य। त्वं। नेष्ट्रात्। सोमं। द्रविणः। ऽदुः। पिब। चतुऽभिः॥ ३॥

हे द्रविणोदो येभिर्यैर्वह्नीरियसे प्राप्नोषि ॥ ते तव वह्नयो वोढार इति यास्तेनोक्तत्वात् । नि० ८. ३. ॥ ते
मेद्यंतु । तृयंतु । हे वनस्पते वनानां पते अरिषण्यन् अहिंसन् वीळयस्व । दृढीभव । हे धृष्णो धर्षक त्वमाधूयागत्य
अभिगूर्यादभ्य नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागादृतुभिः सहःसंज्ञकैः सह सोमं पिब ॥

अपादोचादुत पोचादमत्तोत नेष्ट्रादजुषत प्रयो हितं ।

तुरीयं पाचममृक्तममर्त्यं द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः ॥ ४ ॥

अपात्। होचात्। उत। पोचात्। अमत्त। उत। नेष्ट्रात्। अजुषत। प्रयः। हितं।

तुरीयं। पाचं। अमृक्तं। अमर्त्यं। द्रविणः। ऽदाः। पिबतु। द्राविणः। ऽदुसः॥ ४॥

अक्षावाकस्थेयं । यो द्रविणोदा होचादोतुर्यागात् सोममपात् पीतवान् उत किंच पोचात्योतुर्यागादमत्त
सोमं पीत्वामावत् । उत अपि च नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागाद्वितं दत्तं प्रयो देवानामन्नरूपं सोममजुषत । असेविष्ट । स
द्राविणोदसो हवीरूपद्रविणस्य प्रदातुभ्य अस्विभ्यो हितः ॥ अस्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यते हविषो
दातारस्ते चैनं जनयन्ति । नि० ८. २. । इति यास्तेनोक्तत्वात् ॥ तादृशो द्रविणोदा अमृक्तं दशापविचेणामृष्टम-
ममरणसाधनं तुरीयं पाचं चतुर्थपाचस्थं सोमं पिबतु ॥

अर्वोचमद्य यय्यं नृवाहणं रथं युंजायामिह वां विमोचनं ।

पृक्तं हवींषि मधुना हि कं गतमथा सोमं पिबतं वाजिनीवसू ॥ ५ ॥

अर्वोचं। अद्य। यय्यं। नृऽवाहणं। रथं। युंजायां। इह। वां। विऽमोचनं।

पृक्तं। हवींषि। मधुना। आ। हि। कं। गतं। अथ। सोमं। पिबतं। वाजिनीवसू

इति वाजिनीऽवसू ॥ ५ ॥

हे अस्विनी अक्षास्मिन्नहनि यय्यं ययिं गतारं नृवाहणं नेत्रोर्युवयोर्वोढारमिह ययि वां युवयोर्विमोचनं
विमोचयितारं रथमर्वोचं यथावाग्भवति तथा युंजायां । किंच मधुना स्वादुरसेन हवींषि पृक्तं । संयोजयतं ।

अथ चा गतं । आगच्छतं ॥ हि कमिति पूरणे ॥ अथानंतरं हे वाजिनीवसू । वाज एव वाजिनी । अग्नेन वासयितारौ बलवर्धनौ वा सोमं पिबतं ॥

जोष्यमे समिधं जोष्याहुतिं जोषि ब्रह्म जन्यं जोषि सुष्टुतिं ।

विश्वेभिर्विश्वाँ ऋतुना वसो मह उशन्देवाँ उशतः पायया हविः ॥६॥

जोषि । अग्ने । संऽइधं । जोषि । आऽहुतिं । जोषि । ब्रह्म । जन्यं । जोषि । सुऽस्तुतिं ।

विश्वेभिः । विश्वान् । ऋतुना । वसो इति । महः । उशन् । देवान् । उशतः ।

पायय । हविः ॥६॥

हे अग्ने समिधं जोषि । जुषस्व । आहुतिं जोषि । जुषस्व । ब्रह्म शस्त्रं जन्यं जनेभ्यो हितं जोषि । जुषस्व । सुष्टुतिं शोभनस्तोत्रं जोषि । जुषस्व । किंच वसो सर्वेषामावासभूत हे अग्ने उशतः कामयमानान् महो महतो विश्वान् सर्वाँन्देवान् उशन् कामयमानस्त्वमृतुना तपस्वसंज्ञकेन सह तथा विश्वेभिः सर्वेदेवैः सह हविर्हवीरूपं सोमं पायय ॥ ॥१॥

उदु ष्य इत्येकादशर्चः षष्ठं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुभं सवितुदेवताकं । अत्रानुक्रमणिका । उदु ष्य एकादश सावित्रमिति ॥ बृहते दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तं सावित्रनिविदानीयं । ब्रूहश्चेदिति खंडे सूचितं । षष्ठ्योदु ष्य देव इति गार्त्समदं । आ० ८. ८. इति ॥

(उदु ष्य देवः सविता सवायं शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्थात् ।

नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नमथाभजद्दीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥१॥

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । सवायं । शश्वत्तमं । तत्ऽअपाः । वह्निः । अस्थात् ।

नूनं । देवेभ्यः । वि । हि । धाति । रत्नं । अथ । आ । अभजत् । वीतिऽहोत्रं । स्वस्तौ ॥१॥

स्यः स देवो द्योतमानः सविता सवाय लोकानां प्रसवायानुज्ञायै शश्वत्तमं प्रतिदिनमुदस्थात् । उत्तिष्ठति । कीदृशः सविता । तदपाः तत्प्रसवकर्मा ॥ अपः अप्र इति कर्मणामसु पाठात् ॥ वह्निर्वोढा जगतां । किंच नूनं संप्रति देवेभ्यः स्तोतृभ्यो रत्नं धनं वि हि धाति । प्रयच्छति ॥ हीति पूरणे ॥ अथ अपि च वीतिहोत्रं कांतयूक्तं यजमानं स्वस्त्वावविनाशे जेमेऽभजत् । भागिनं करोतु । यद्यपि स्वस्तिशब्दो विमत्तयंतनिर्दिष्टशब्दपरस्ताथापर्यवसानादर्थपरो भवति ॥

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र बाहवा पृथुपाणिः सिसर्ति ।

आपश्चिदस्य व्रत आ निमृया अयं चिद्वातो रमते परिज्मन् ॥२॥

विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवा । पृथुऽपाणिः । सिसर्ति ।

आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निऽमृयाः । अयं । चित् । वातः । रमते । परिऽज्मन् ॥२॥

देवो द्योतमानः सविता पृथुपाणिर्महत्करो विश्वस्य श्रुष्टये जगतः सुखायोर्ध्वं उन्नतः सन् बाहवा बाह्व प्रसिसर्ति । प्रसारयति । आपश्चित् आपोऽप्यस्य व्रते प्रसवास्त्रे कर्मणि सति ॥ व्रतं कर्षरमिति तन्नामसु पाठात् ॥ आ खंदंत इति शेषः । ताश्च निमृया नितरां शोभयिष्यो गंगादिभ्यश्च वगत्याव्रयंतीत्यर्थः । अयं चिद्वातोऽयमपि वायुः परिज्मन् परितो गते व्याप्तेऽंतरिक्षे रमते ॥

आशुभिस्त्रिद्यान्वि मुचाति नूनमरीरमदतमानं चिदेतोः ।

अस्यर्षूणां चिन्मयाँ अविष्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्षागात् ॥३॥

आशुऽभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनं । अरीरमत् । अतमानं । चित् । एतोः ।

अस्यर्षूणां । चित् । नि । अयान् । अविष्यां । अनु । व्रतं । सवितुः । मोकी । आ । अगात् ॥३॥

यान् गच्छन् सविताशुभिस्त्रिघ्नगामिभिरपि ररिमभिर्विमुचाति । विमुच्यते । नूनमिति पुराणः । अतमानं चित्सततं गच्छंतमपि जनमेतोर्गमनादरीरमत् । उपरमयति । किंच अस्यर्षूणां । अहिमाहृतारं शत्रुमर्थ-
त्यभिगच्छंतीत्यह्यर्षवः । तेषामप्यविष्यां गमनेच्छां न्ययान् । नियच्छति । सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतं कर्मानु-
पस्थाओकी राशिः । मोकी शोकीति रात्रिनामसु पाठात् ॥ आगात् । आगच्छति । सवितुश्चेष्टोपरतौ रात्रि-
रागच्छतीति यावत् ॥

पुनः समव्यद्विततं वयंती मध्या कर्तोऽन्यधाच्छक्न धीरः ।

उत्संहायास्थाञ्चतूर्दधररमतिः सविता देव आगात् ॥४॥

पुनरिति । सं । अव्यत् । विऽततं । वयंती । मध्या । कर्तोः । नि । अधात् । शक्न । धीरः ।

उत् । संऽहाय । अस्थात् । वि । अतून । अर्द्धः । अरमतिः । सविता । देवः । आ ।

अगात् ॥४॥

वयंती वयंती नारीव रात्रिर्विततमालोकं पुनः समव्यत् । संवेष्टयति । पुनःशब्दः पूर्वदुरप्येवमकार्षी-
दिति द्योतयति । धीरः प्रज्ञोऽपि सर्वो लोकः कर्तोः क्रियमाणं कर्म ॥ कर्तोः कर्तवा इति तन्नामसु पाठात् ॥
शक्न कर्तुं शक्यमपि मध्या मध्य उपक्रांतं कर्मापरिसमाप्यत्यर्थः । न्यधात् । निहितवान् । सवितुर्युपरत इति
शेषः । सर्वो लोकः संहाय शय्यां विहायोदस्यात् । अवशिष्टं कर्म कर्तुं पुनश्नितिष्ठति ॥ संपूर्वो जहातिः शय्या-
परित्यागे वर्तते । तथा च श्रूयते । कलिः शय्यागो भवति संजिहानसु द्वापरः । ऐ० ब्रा० ७. १५. इति । सविता
सर्वस्य प्रसविता सूर्योऽरमतिरनुपरतिर्देवो द्योतमान आगात् । आगच्छति । उदेतीति यावत् । अतून काल-
विशेषांश्च अर्द्धः । विदारयति ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः ।

ज्येष्ठं माता सूनवे भागमाधादन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥५॥

नाना । ओकांसि । दुर्यः । विश्वं । आयुः । वि । तिष्ठते । प्रऽभवः । शोकः । अग्नेः ।

ज्येष्ठं । माता । सूनवे । भागं । आ । अधात् । अनु । अस्य । केतं । इषितं । सवित्रा ॥५॥

प्रभवः प्रभूतोऽपिः शोकश्चेजो दुर्यो गृह्यो गृहे भवो नानौकांसि यजमानानां पृथग्भूतान्गृहान्वितिष्ठते ।
अधितिष्ठति । विश्वमायुः सर्वमन्नं चाधितिष्ठति ॥ आयुः सुश्रुतेत्यन्ननामसु पाठात् ॥ मातोषाः सवित्रान्विषितं
प्रेषितमस्य केतं प्रज्ञापकमपेक्षेष्टं प्रथममपिहोवाच्यं भागं सूनवेऽपय आधात् । आदधाति ॥ ॥२॥

सुमाववर्ति विष्टितो जिगीषुर्विश्वेषां कामश्चरताममाभूत् ।

शश्वो अपो विकृतं हित्यागादनु व्रतं सवितुर्दैव्यस्य ॥६॥

संऽआववर्ति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषां । कामः । चरतां । अमा । अभूत् ।

शश्वान् । अपः । विऽकृतं । हित्वा । आ । अगात् । अनु । व्रतं । सवितुः । दैव्यस्य ॥६॥

जिगोषुर्विजयेच्छुर्योद्वा विष्ठितो युद्धार्थं प्रस्थितः समाववर्ति । समावर्तयति । विश्वेषां सर्वेषां चरतां जंगमानाममा । अमा दम इति गृहनामसु पाठात् । गृहं प्रति कामोऽभूत् । भवति । शस्त्रान् नित्यं कर्मरतोऽपः कर्म विद्वत्तमर्धकृतं हित्वी हित्वायात् । गृहमागच्छति । एतत्सर्वं दैवस्य दिवि भवस्य सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतमस्तमयाख्यं कर्मानु जायत इत्यर्थः ॥

त्वया हितमप्यमप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो वि तस्युः ।

वनानि विभ्यो नकिरस्य तानि व्रता देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥

त्वया । हितं । अप्यं । अप्सु । भागं । धन्व । अनु । आ । मृगयसः । वि । तस्युः ।

वनानि । विभ्यः । नकिः । अस्य । तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः । मिनन्ति ॥ ७ ॥

हे सवितस्त्वयाप्सन्तरिक्षे ॥ आपः पृथिवीत्वंतरिक्षनामसु पाठात् ॥ जलाधारे वा हितं जिहितमप्यमपां संवन्धिन् भागं धन्वानु निर्जलप्रदेशेष्वरण्येषु मृगयसो मृगयमाणा मृगा आ समन्ताद्विस्तृत्युः । अधितिष्ठति । किंच वनानि वृक्षा विभ्यः पक्षिभ्य आवासादिरूपेण त्वया भागो दत्तः । अस्य देवस्य सवितुस्तानि तादृशानि व्रता व्रतानि कर्माणि नकिर्मिनन्ति । केऽपि न हिंसन्ति ॥

याद्राध्यं वरुणो योनिमप्यमनिशितं निमिषि जर्भुराणः ।

विश्वो मार्ताण्डो व्रजमा पशुर्गोत्स्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८ ॥

यात्स्राध्यं । वरुणः । योनिं । अप्यं । अनिऽशितं । निऽमिषि । जर्भुराणः ।

विश्वः । मार्ताण्डः । व्रजं । आ । पशुः । गात् । स्थऽशः । जन्मानि । सविता । वि ।

आ । अकरित्यकः ॥ ८ ॥

वरुणो याद्राध्यं यातां गच्छतां राध्यं राधनीयमप्यमाप्तुं द्योग्यमनिशितमतीक्ष्णं । सुखकरमिति यावत् । योनिं स्थानं निमिषि निमेषे सवितुरस्तमये सति विश्वमार्थं प्राणिभ्यः प्रयच्छति । वरुणस्य रात्रिर्निर्वाहकत्वात् । जर्भुराणो भृशं गच्छन् विश्वः सर्वो मार्ताण्डो मृताञ्जिह्वादंडादुत्पद्यमानः पक्षागात् । आगच्छति । विश्वः पशुरपि व्रजं गोष्ठमागात् । सविता प्रेरकः स्थशः स्थानि स्थाने जन्मानि जातानि भूतानि व्याकः । पृथगकार्षीत् ॥

न यस्येंद्रो वरुणो न मिचो व्रतमर्यमा न मिनन्ति रुद्रः ।

नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥

न । यस्य । इंद्रः । वरुणः । न । मिचः । व्रतं । अर्यमा । न । मिनन्ति । रुद्रः ।

न । अरातयः । तं । इदं । स्वस्ति । हुवे । देवं । सवितारं । नमोऽभिः ॥ ९ ॥

यस्य सवितुर्दैवस्य व्रतं प्रसवाख्यं कर्मेंद्रो न मिनाति । न हिनस्ति । वरुणश्च न मिनाति मिचश्चार्यमा च न मिनाति रुद्रश्च न मिनाति । अरातयोऽमुराश्च न मिनन्ति ॥ मिनातीति श्रुतमाख्यातं यथायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ तं सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवं द्योतमानमिदमिदानीं नमोभिरन्नरूपैर्हविर्भिः सह ॥ नम आयुरित्यन्ननामसु पाठात् ॥ स्वस्ति चेमाय ऊवे । सौमि ॥

भगं धियं वाजयंतः पुरंधिं नराशंसो मास्पतिर्नो अब्याः ।

आये वामस्य संगथे रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥ १० ॥

भर्गं । धियं । वाजयंतः । पुरं धिं । नराशंसः । माः पतिः । नः । अय्याः ।

आऽअये । वामस्य । संऽगथे । रयीणां । प्रियाः । देवस्य । सवितुः । स्याम ॥ १० ॥

भर्गं भवनीयं धियं ध्यातव्यं पुरं धिं पुरस्य धारयितारं बह्वप्रभं वा सवितारं ॥ पुरं धिर्बहुधिरिति यास्कः ॥ वाजयंतो वाजिनं बलिनं कुर्वतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ नः सुवतोऽस्मान् नराशंसो नरैः शंसनीयो प्राप्स्यति देवपत्नीनां पतिस्त्वं दसां पतिर्वा ॥ तथा च श्रूयते कंदांसि वै मा इति उत मा व्यंतु देवपत्नीः । ऋक् ५. ४६. ८. इति च ॥ सविताय्याः । अय्यात् । किंच वामस्य धनस्य रयीणां पशूनां च ॥ तथा च श्रूयते पशवो वै रयिरिति ॥ आय आगमने संगथे संगमने च निमित्ते देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रेरकस्य वयं प्रियाः स्याम । भवेम ॥

अस्मभ्यं तद्विवो अद्भ्यः पृथिव्यास्त्वया दत्तं काम्यं राध आ गात् ।

शं यत्स्तोतृभ्यं आपये भवात्युरुशंसाय सवितर्जरिचे ॥ ११ ॥

अस्मभ्यं । तत् । दिवः । अतऽभ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तं । काम्यं । राधः । आ । गात् ।

शं । यत् । स्तोतृभ्यः । आपये । भवाति । उरुशंसाय । सवितः । जरिचे ॥ ११ ॥

हे सवितः अस्मभ्यं त्वया दत्तं तत् प्रमिदं काम्यं कमनीयं राधो धनं दिवो द्युलोकात् अद्भ्योऽंतरिक्षलोकात् पृथिव्या भूमेऽद्या गात् । आगच्छतु । किंच स्तोतृभ्यः स्तोतृणामापये बंधवे तदंशजाय यद्दत्तं शं मुखकरं भवाति भवेत् उरुशंसाय बह्वस्तुतये जरिचे स्तोत्रे मह्यं ॥ जरिता कारुरिति स्तोतृनामसु पाठात् ॥ हे सवितः तत्प्रयच्छ ॥ ॥ ३ ॥

यावाणेवेत्यष्टर्चं सप्तमं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुभमाश्विनं यावाणेवाष्टावाश्विनमित्यमुक्तांतत्वात् ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवे पूर्वं पठनेऽस्य विनियोगः । सूचितं च । यावाणेवेळे व्यावापृथिवी । आ० ४. ६. इति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरपीदं सूक्तं । सूचितं च । यावाणेव नासत्याभ्यामिति चीणि । आ० ४. १५. इति ॥

यावाणेव तदिदर्थं जरये गृध्रेव वृक्षं निधिमतमच्छ ।

ब्रह्माणेव विदथ उक्थशासा दूतेव हव्या जन्या पुरुचा ॥ १ ॥

यावाणाऽइव । तत् । इत् । अर्थं । जरये इति । गृध्राऽइव । वृक्षं । निधिऽमतं । अच्छ ।

ब्रह्माणाऽइव । विदथे । उक्थऽशासा । दूताऽइव । हव्या । जन्या । पुरुऽचा ॥ १ ॥

हे अश्विनी यावाणेव अरातिं प्रति प्रेषिती पाषाणाविव तदर्थं ॥ अर्तेधातोरर्थशब्दः । अर्थोऽर्तेरिति यास्कः । णि० १. १८ ॥ तमरातिमित्यर्थः । इदिति पुराणः । जरये । जरयेथे । अरातिं बाधेयां । यद्वा यथा गुरु यावाणी क्षिप्ती तदानीमेव शीघ्रं गच्छतस्तथा तत् तमर्थं गंतारं जरये । शीघ्रं गत्वा स्तुतमित्यर्थः ॥ अरतिः स्तुतिकर्मा ॥ किंच गृध्रेव गृध्राविव पक्षिणाविव वृक्षं फलितं वृक्षं निधिमतं धनवंतं यजमानमच्छ । आगच्छतमिति शेषः । विदथे यच्चे ॥ विदथः सवनमिति यज्ञनामसु पाठात् ॥ उक्थशासोक्थशंसितारौ ब्रह्माणिव ब्रह्मणाविव । जन्या जनपदेषु दूतेव राज्ञा प्रेषिती दूताविव पुरुचा बह्वभिः पुरुषैर्हव्या ह्यातव्यौ युवां । अचोपमेयद्वित्वागुसरिणोपमानद्वित्वं ॥

प्रातर्यावाणा रथ्येव वीराजेव यमा वरमा संचेथे ।

मेने इव तन्वाऽशुभमाने दंपतीव क्रतुविदा जनेषु ॥ २ ॥

प्रातःऽयावाना । रथ्याऽइव । वीरा । अजाऽइव । यमा । वर । आ । सचेथे इति ।
मेने इवेति मेनेऽइव । तन्वा । शुभमाने इति । दंपती इवेति दंपतीऽइव ।
क्रतुऽविदा । जनेषु ॥ २ ॥

हे अश्विनी प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञार्थं गंतारी रथ्येव रथिनाविव वीरौ स्वकर्मणि शूरो । अजेवा-
जाविव छागाविव यमा यमलौ । मेने इव नार्याविव तन्वा शरीरेण शुभमाने शोभमानौ । दंपतीव
आयापती इव संगती जनेषु विषयेषु क्रतुविदा कर्मविदा युवां वरं संभक्तारमासचेथे । आगच्छ ॥

शृंगेव नः प्रथमा गंतमर्वाक् छपाविव जर्भुराणा तरोभिः ।
चक्रवाकेव प्रति वस्तोरुस्रावैचा यातं रथ्येव शक्रा ॥ ३ ॥
शृंगाऽइव । नः । प्रथमा । गंतं । अर्वाक् । शफौऽइव । जर्भुराणा । तरःऽभिः ।
चक्रवाकाऽइव । प्रति । वस्तोः । उस्त्रा । अर्वाचा । यातं । रथ्याऽइव । शक्रा ॥ ३ ॥

हे अश्विनी शृंगेव पशोः शृंगे इव प्रथमा देवानां प्रथमौ शफाविवाद्यादेः खुराविव तरोभिर्वैश्वर्जर्भुराणा
भृशं गच्छन्तौ युवां नोऽस्मान्प्रत्यर्वागभिमुखमागतं । आगच्छतं । किंच हे अश्विनी वस्तोः प्रति अहः प्रति
चक्रवाकेव चक्रवाकाविव हे उस्त्रा शूणामुत्सारकी गमनशीलौ वा रथ्येव रथिनाविव हे शक्रा स्वकर्मणि
शक्तावर्वाचास्त्रदभिमुखौ यातं । गच्छतं ॥

नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव ।
श्वानेव नो अरिषण्या तनूनां खृगलेव विस्रसः पातमस्मान् ॥ ४ ॥
नावाऽइव । नः । पारयतं । युगाऽइव । नभ्याऽइव । नः । उपधी इवेत्युपधीऽइव ।
प्रधी इवेति प्रधीऽइव ।

श्वानाऽइव । नः । अरिषण्या । तनूनां । खृगलाऽइव । विऽस्रसः । पातं । अस्मान् ॥ ४ ॥

हे अश्विनी नावेव नावाविव सिंधुन् नोऽस्मान् दुर्गाणि पारयतं । युगेव यथा रथस्य युगे नभ्येव यथा
च रथचक्रनाभिफलके । उपधी इव यथा तत्पार्श्वस्थे फलके प्रधी इव यथा वा चक्रबाह्यवलया रथं पारयतः
तथा नोऽस्मान्दुर्गाणि पारयतं । किंच श्वानेव श्वानाविव यथा श्वानी बाधकेभ्यो रक्षन्तौ तनोर्हिंसामपनयतः
तथा नोऽस्माकं तनूनामंगानामरिपण्यावहिंसकौ भवतं । खृगलेव यथा तनुवाणे तनुहिंसाया रक्षतः तथा
विस्रसो जराया अस्मान्युवां पातं ॥

वातेवाजुर्या नद्येव रीतिरक्षी इव चक्षुषा यातमर्वाक् ।
हस्ताविव तन्वेऽशंभविष्ठा पादेव नो नयतं वस्यो अर्च्छ ॥ ५ ॥
वाताऽइव । अजुर्या । नद्याऽइव । रीतिः । अक्षी इवेत्यक्षी इव । चक्षुषा । आ । यातं । अर्वाक् ।
हस्तौऽइव । तन्वे । शंभविष्ठा । पादाऽइव । नः । नयतं । वस्यः । अर्च्छ ॥ ५ ॥

हे अश्विनी वातेव वाताविवाजुर्या अरितुमशक्यौ नद्येव नद्याविव रीतिः ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ शीघ्रं
गंतारी युवां । अक्षी इव अक्षिणी इव चक्षुषा दर्शनेनार्वागस्त्रदभिमुखमायातं । आगच्छतं । किंच हस्तेव
हस्ताविव पादेव पादाविव तन्वे शरीराय शंभविष्ठा मुखस्य भावयितृतमौ युवां नोऽस्मान् वस्यो वसीयः
अष्टं धनमर्च्छ प्रति नयतं । प्रापयतं ॥ ॥ ४ ॥

ओष्ठाविव मध्वास्त्रे वदंता स्तनाविव पिप्यतं जीवसे नः ।
 नासेव नस्तन्वो रक्षितारा कर्णाविव सुश्रुता भूतमस्मे ॥६॥
 ओष्ठाऽइव । मधु । आस्त्रे । वदंता । स्तनाऽइव । पिप्यतं । जीवसे । नः ।
 नासाऽइव । नः । तन्वः । रक्षितारा । कर्णाऽइव । सुऽश्रुता । भूतं । अस्मे इति ॥६॥

हे अश्विनी ओष्ठाविवास्त्र आस्त्राय मधुररसवद्वचनं वदंती स्तनाविव नोऽस्मान् जीवसे जीवनाय पिप्यतं । प्याययतं । किंच नासेव नासिके इव नोऽस्माकं तन्वस्तनो रक्षितारा रक्षितारी भूतं । भवतं । अपि च कर्णाविवास्त्रे अस्माकं सुश्रुता सुश्रवणे युवां भूतं । भवतं ॥

हस्तेव शक्तिमभि संददी नः क्षामेव नः समजतं रजांसि ।
 इमा गिरो अश्विना युष्मयंतीः क्षणोत्रेणैव स्वधितिं सं शिशीतं ॥७॥
 हस्ताऽइव । शक्तिं । अभि । संददी इति संददी । नः । क्षामऽइव । नः । सं । अजतं । रजांसि ।
 इमाः । गिरः । अश्विना । युष्मऽयंतीः । क्षणोत्रेणऽइव । स्वऽधितिं । सं । शिशीतं ॥७॥

हे अश्विनी हस्तेव हस्ताविव शक्तिं सामर्थ्यं नोऽस्माकमभिसंददी अभिमुख्येन सम्यक् प्रयच्छंती भवतं । किंच क्षामेव रोदसी इव रजांसि स्थानान्युदकानि वा ॥ उदकं रज उच्यत इति यास्कः ॥ नोऽस्माकं समजतं । प्रेरयतं । अपि च अश्विना हे अश्विनी इमा गिरोऽस्माभिः कृताः क्षुतीर्युष्मयंतीर्युवामिच्छंतीः स्वधितिमसि क्षणोत्रेणैव तेजनशायवत् संशिशीतं । सम्यक् तीक्ष्णीकृतं ॥

एतानि वामश्विना वर्धनानि ब्रह्म स्तोमं गृत्समदासो अक्रन् ।
 तानि नरा जुजुषाणोप यातं बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥८॥
 एतानि । वां । अश्विना । वर्धनानि । ब्रह्म । स्तोमं । गृत्सऽमदासः । अक्रन् ।
 तानि । नरा । जुजुषाणा । उप । यातं । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥८॥

अश्विना हे अश्विनी वां युवयोरेतानि वर्धनानि वृद्धिसाधनानि ब्रह्म ब्रह्माणि मंत्रान् स्तोमं स्तोत्रं च गृत्समदासो गृत्समदा अक्रन् । अकुर्वन् । तानि ब्रह्माणि नरा नेतारी जुजुषाणा भृशं प्रीयमाणौ युवामुपयातं । उपगच्छतं । किंच सुवीराः शोभनपुत्रा वयं विदथे यज्ञे युवां बृहद्वदेम । प्रभूतं क्षमः ॥ ॥५॥

सोमापूषणेति षड्वचमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं सोमापूषदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । सोमापूषणा षट् सोमापीष्णमन्त्रोऽर्धर्चोऽप्यदितेरिति । अवतु देव्यदितिरित्यस्यात्थार्धर्चस्यादितिर्देवता ॥ सोमापीष्णे पर्शा वपापुरोडाशहविषामायास्तिस्रः क्रमेणानुवाक्या उत्तरास्तिस्रो याज्याः । अपीषोमाविति खंडे सूचितं । सोमापूषणा जनना रयीणां । आ० ३. ८. । इति ॥

सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः ।
 जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिं ॥९॥
 सोमापूषणा । जनना । रयीणां । जनना । दिवः । जनना । पृथिव्याः ।
 जातौ । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिं ॥९॥

सोमापूषणा हे सोमापूषणौ युवां रयीणां धनानां जनना जनयितारौ दिवो शुशोक्कक्षापि जनना

जनयितारौ पृथिव्याः प्रथितायाश्च जनयितारौ भवथः । किंच जातौ जातमात्रावेव युवां विश्वस्य भुवनस्य
कृत्स्नस्य जगतो गोपौ गोप्तारौ देवा अमृतस्यामरणस्य नाभिं हेतुमकृण्वन् । अकार्षुः ॥

इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमांसि गूहतामजुष्टा ।

आभ्यामिन्द्रः पक्रमाप्तास्वन्तः सोमापूषभ्यां जनदुस्त्रियासु ॥ २ ॥

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुषन्त । इमौ । तमांसि । गूहतां । अजुष्टा ।

आभ्यां । इन्द्रः । पक्रं । आप्तासु । अन्तरिति । सोमापूषभ्यां । जन्तु । उस्त्रियासु ॥ २ ॥

इमौ सोमापूषणौ देवौ जायमानौ जायमानावुत्पन्नमात्रावेव जुषन्त । सर्वे देवा अजुषन्त । सेवितवन्त इति
यावत् । किंच इमौ सोमापूषणावजुष्टासेव्यानि तमांसि सर्वस्य गूहतां । नाशयतः । किंच आभ्यामेताभ्यां
सोमापूषभ्यां सहिन्द्र आप्तासु तरुणीषूस्त्रियासु गोष्वन्तर्मध्य ऊधःप्रदेशे पक्रं परिपक्रं पयो जनत् । जनयति ॥

सोमापूषणा रजसो विमानं सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वं ।

विष्ववृतं मनसा युज्यमानं तं जिन्वथो वृषणा पंचरश्मिं ॥ ३ ॥

सोमापूषणा । रजसः । विमानं । सप्तचक्रं । रथं । अविश्वमिन्वं ।

विष्ववृतं । मनसा । युज्यमानं । तं । जिन्वथः । वृषणा । पंचरश्मिं ॥ ३ ॥

वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ सोमापूषणा हे सोमापूषणौ रजसो लोकस्य । लोका रजांस्तुच्यन्त
इति यास्कः । विमानं परिच्छिदकं । सर्वमानमित्यर्थः । सप्तचक्रं सप्ततुचक्रं । त्रयोदशो मासः सप्तम ऋतुः ।
अस्ति त्रयोदशो मास इति श्रुतेः । अविश्वमिन्वं विश्वस्यापरिच्छेद्यं विष्ववृतं विष्वक् सर्वत्र परिवर्तमानं पंचर-
श्मिं पंचतुरश्मिं । हेमतशिशिरयोः समासेनर्तवः पंच । तथा च श्रूयते । द्वादश मासाः पंचर्तवो हेमतशिशि-
रयोः समासेन । ऐ० ब्रा० १. १. इति । मनसा युज्यमानं मनोमात्रेण युज्यमानं । तं प्रसिद्धं रथं जिन्वथः ।
अस्मान्प्रति प्रेरयथः ॥

द्विष्यन्त्यः सदनं चक्र उच्चा पृथिव्यामन्यो अर्ध्यन्तरिक्षे ।

तावस्मभ्यं पुरुवारं पुरुक्षुं रायस्पोषं विष्यतां नाभिमस्मे ॥ ४ ॥

द्विवि । अन्यः । सदनं । चक्रे । उच्चा । पृथिव्यां । अन्यः । अधि । अन्तरिक्षे ।

तौ । अस्मभ्यं । पुरुवारं । पुरुक्षुं । रायः । पोषं । वि । स्यतां । नाभिं । अस्मे इति ॥ ४ ॥

अन्यस्तयोरेकः पूषोच्चा उच्चैरुच्छ्रिते दिवि बुलोके सदनं स्थानं चक्रे । चकार । अन्योऽपरः सोमः पृथि-
व्यामोषधिरूपेण अर्ध्यन्तरिक्षेऽन्तरिक्षे च चन्द्ररूपेण सदनं चक्रे । तौ सोमापूषणौ युवां पुरुवारं बह्वभिर्वर-
णीयं पुरुक्षुं बह्वकीर्तिं रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं । पश्चात्प्राक्तं धनमित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं पशवो वै रायस्पोष
इति । अस्मे अस्माकं नाभिं विश्वस्य भोगस्य हेतुभूतमस्मभ्यं विष्यतां । विमुचतां । प्रयच्छतामित्यर्थः ॥

विश्वान्यन्यो भुवना जजान विश्वमन्यो अभिचक्षाण एति ।

सोमापूषणाववतं धियं मे युवाभ्यां विश्वाः पृतना जयेम ॥ ५ ॥

विश्वानि । अन्यः । भुवना । जजान । विश्वं । अन्यः । अभिचक्षाणः । एति ।

सोमापूषणौ । अवतं । धियं । मे । युवाभ्यां । विश्वाः । पृतनाः । जयेम ॥ ५ ॥

हे सोमापूषणौ अन्यो युवयोरेकः सोमो विश्वानि भुवना भुवनानि भूतानि जजान । अजगद्यत् । तथा च मंत्रः । सोमः पवते जगिता मतीनां । अन्वे० ९. ९६. ५. । इति । अन्योऽपरः पूषादित्यो विश्वमभिचक्षाणो ऽभिपश्यन्नेति । गच्छति । तौ युवां सोमापूषणौ मे धियं कर्म ॥ धीः शचीति कर्मनामसु पाठात् ॥ अवंतं । रचतं । किंच वयं युवाभ्यां हेतुभ्यां विश्वाः पृतनाः सर्वाः शत्रुसेना जयेम । अभिमवेम ॥

धियं पूषा जित्वतु विश्वमिन्वो रयिं सोमो रयिपतिर्दधातु ।

अवंतु देव्यदितिरनर्वा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ६ ॥

धियं । पूषा । जित्वतु । विश्वं ऽइन्वः । रयिं । सोमः । रयिऽपतिः । दधातु ।

अवंतु । देवी । अदितिः । अनर्वा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ६ ॥

पूषादित्यो विश्वमिन्वो विश्वस्य प्रीणयिता धियमस्माकं कर्म जित्वतु । तर्पयतु । रयिपतिर्धनपतिः सोमो रयिं धनं दधातु । अस्मभ्यं ददातु । किंच देवी द्योतमानानर्वाप्रत्युता केनापि प्रातिकूल्यमप्रापितादितिरवतु । अस्मान् रचतु । अन्यत् सिद्धं ॥ ६ ॥

वायो ये ते इत्येकविंशत्युचं नवमं सूक्तं गार्त्तमदं गायचं । अंबितम इति षष्ठस्य तृचस्यादितो द्वे अनुष्टुभी तृतीया बृहती । वायो ये ते इत्यादिके द्वे अर्चौ वायव्यौ । शुक्रस्याद्येत्येष्ट्रवायवी । अयं वां मित्रावरुणेति पंचानां मित्रावरुणावश्चिनाविन्द्रो विश्वे देवाः सरस्वतीति क्रमेण देवताः । प्रेतां यज्ञस्वेत्यसृचो ब्राह्मण-सूत्रयोर्हविर्धानप्रवर्तने द्यावापृथिव्यनिविहानत्वेन च विनियुक्तत्वात् द्यावापृथिव्यो हविर्धानदेवत्यो वा । अपिं च हव्यवाहनमिति पादोऽप्रिदेवत्यो वा । तथा चानुक्रांतं । वायो सैका गायत्रमुक्ता देवताः प्रउगेणाद्ये तु तृचेऽष्ट्रिन्द्रवायवी द्यावापृथिव्योऽत्यसृचो हविर्धानो वा तृतीयः पादो वापेयोऽंबितमेऽनुष्टुभी बृहती चेति ॥ पृथ्वाभिप्रवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि प्रउगेऽत्यतुचवर्जमेतत्सूक्तं । वायव्यतृचस्य वायो ये ते सहस्रिण इत्याद्ये द्वे अर्चौ ऐंद्रवायवतृचस्य शुक्रस्याद्येत्येषा तृतीया । तथा च सूचितं । वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीव्राः सोमास आ गहीत्येकोमा देवा दिवस्पृशेति द्वे शुक्रस्याद्य गवाशिर इत्येकायं वां मित्रावरुणेति पंच तृचाः । आ० ७. ६. । इति ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मित्रावरुणशस्त्रेऽयं वां मित्रावरुणेति षष्ठहस्तोचियसंज्ञकः । चतुर्विंशे होताजनिष्टेति खंडे सूचितं । अयं वां मित्रावरुणा पुरुषाणां चिह्नान्ति । आ० ७. २. । इति ॥ आभिप्रविके-ष्वहःसु प्रातःसवने मित्रावरुणशस्त्रेऽयमेव तृचः पंचदशदिकोमनिमित्तमावापनीयः । अयं वां मित्रावरुणा नो मित्रावरुणेति तृचाः । आ० ७. ५. । इति सूचितत्वात् ॥ आद्या मित्रावरुणयहस्यानुवाक्या । सूचितं च । मित्रावरुणस्य अयं वां मित्रावरुणा । आ० ५. ५. । इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनाशस्त्रयोगाय चैदं गोमदू ध्विति तृचो विनियुक्तः । गोमदू षु नासत्येति तृचाः । आ० ४. १५. । इति सूचितत्वात् ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छसिश्च इन्द्रो अंग महस्रयमिति तृचः । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे सूचितं । इन्द्रो अंग महस्रयमभि न्यू षु वाचं । आ० ६. ४. । इति ॥ आश्रयणे वैश्वदेवस्य हविषो विश्वे देवास इत्यनुवाक्या । आश्रयणमिति खंडे सूचितं । विश्वे देवास आ गत ये के च उमा महिनो अहिमायाः । आ० २. ९. । इति ॥ दशरात्रे प्रथमेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽंबितमे नदीतम इति सारस्वतः सप्तमसृचः । चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं । अंबितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउगं । आ० ७. ११. । इति ॥ ब्रूडे दशरात्रे प्रथमे खंडोमे वैश्वदेवशस्त्रे प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति द्यावापृथिव्यनिविहानीयसृचः । अथ खंडोमा इति खंडे सूचितं । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जज्जन इति तृचाः । आ० ८. ९. । इति ॥ हविर्धानप्रवर्तनेऽप्ययं तृचो विनियुक्तः । सूचितं च । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा यमे इव यतमाने यदेतं । आ० ४. ९. ऐ० ब्रा० १. २९. । इति ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरा गहि । नियुत्वान्सोमपीतये ॥ १ ॥

वायो इति । ये । ते । सहस्रिणः । रथासः । तेभिः । आ । गहि । नियुत्वान् । सोमऽपीतये ॥ १ ॥

हे वायो ते त्वदीया ये सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रथासो रथाः तेभिर्लैर्नियुत्वान् नियुन्निर्युक्तस्त्वं सोम-पीतये सोमपानार्थमागहि । आगच्छ । नानारूपत्वाद्वायोः सर्वाभिर्बिभूतिभिः सहागमनं प्रार्थयति इति भावः ॥

नियुत्वान्वायवा गन्धयं शुक्रो अयामि ते । गन्तांसि सुन्वतो गृहं ॥२॥

नियुत्वान् । वायो इति । आ । गृहि । अयं । शुक्रः । अयामि । ते । गन्तां । अस्मि ।
सुन्वतः । गृहं ॥२॥

हे वायो नियुत्वान् । नियुतो वाहनानि वायोः । तैर्युक्तस्त्वमागृहि । आगच्छ । अयं शुक्रो दीप्यमानः सोमस्ते तुभ्यमयामि । नियतो गृहीत आसीत् ॥ यमेः कर्माणि लुङ् ॥ सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य गृहं गन्तांसि । याता भवसि ॥

शुक्रस्याद्य गवाशिर इन्द्रवायू नियुत्वतः । आ यातं पिबतं नरा ॥३॥

शुक्रस्य । अद्य । गोऽआशिरः । इन्द्रवायू इति । नियुत्वतः । आ । यातं । पिबतं । नरा ॥३॥

हे नरा नेतारी हे इन्द्रवायू अद्यास्मिन्नहनि नियुत्वतः ॥ विभक्तियत्ययः ॥ नियुत्वन्ती युवां गवाशिरः । गवं पय आशीराश्रपणसाधनं यस्य तस्य शुक्रस्य दीप्तस्य सोमस्य पानार्थमायातं । आगच्छतं । आगत्य सोमं पिबतं ॥

अयं वां मिचावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवँ ॥४॥

अयं । वां । मिचावरुणा । सुतः । सोमः । ऋतऽवृधा । मम । इत् । इह । श्रुतं । हवँ ॥४॥

मिचावरुणा हे मिचावरुणी वां युवाभ्यामयं सोमः सुतः । अभिषुतः । ऋतावृधा हे सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकी ममेत् ममैव हवमाह्वानं श्रुतं । शृणुतं ॥

राजानावनभिदुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे । सहस्रस्थूणे आसाते ॥५॥

राजानौ । अनभिदुहा । ध्रुवे । सदसि । उत्तमे । सहस्रस्थूणे । आसाते इति ॥५॥

राजानावीश्वरौ दीप्यमानौ वा अनभिदुहानभिद्रोघरौ यौ मिचावरुणौ ध्रुवे स्थिर उत्तम उत्कृष्टे सहस्रस्थूणे सदसि स्थान आसाते उपविशतः तावागच्छतमिति शेषः ॥ ७॥

ता सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती । सचेते अनवह्वरं ॥६॥

ता । संऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । आदित्या । दानुनः । पती इति ।

सचेते इति । अनवऽह्वरं ॥६॥

सम्राजावाञ्छयेव सर्वेषां शास्त्रारौ घृतासुती घृताग्नौ । तद्वां महित्वं घृताग्रावस्त्विति मन्त्रांतरात् । ऋग्वे० ६. ६७. ८. । आदित्यादितेः पुत्री दानुनस्पती दानुनो दानस्य देवस्य वा धनस्य पती स्वामिनी । ता तौ मिचावरुणावनवह्वरमकुटिलं यजमानं सचेते । सेवेते ॥

गोमदूषु नासत्याश्चावद्यातमश्विना । वर्ती रुद्रा नृपाय्यं ॥७॥

गोऽमन्त । ऊं इति । सु । नासत्या । अश्वऽवत् । यातं । अश्विना । वर्तिः । रुद्रा । नृऽपाय्यं ॥७॥

अश्विना हे अश्विनी हे नासत्यावृतभाषणरहिती हे रुद्रा रोक्ष्यमाणी द्रवन्ती युवां वर्तिर्मार्गः । तेन मार्गेण रथेन वा नृपाय्यं नृभिर्नैतृभिर्देविः पातयं सोमं गोमत् गोमद्यथा भवति तथा अश्ववत् अश्ववच्च यथा भवति तथा यातं । गच्छतं । ऊं ध्विति पूरणी ॥

न यत्परो नांतर आदर्धवृषण्वसू । दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८ ॥

न । यत् । परः । न । अंतरः । आऽदर्धत् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । दुःशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥ ८ ॥

वृषण्वसू हे धनस्य वर्धितारी यद्गन् परो दूरस्थो दुःशंसः शंसनाद्योग्यो मर्त्यो रिपुर्वत्तादधर्षत् तथोक्त-
लक्षणेतरऽतरः समीपवर्ती मर्त्यो रिपुरपि यत्तादधर्षत् तद्गन्मावोद्धमिति शेषः ॥

ता न आ वोद्धमश्विना रयिं पिशंगसंदृशं । धिष्ण्या वरिवोविदं ॥ ९ ॥

ता । नः । आ । वोद्धं । अश्विना । रयिं । पिशंगऽसंदृशं । धिष्ण्या । वरिवऽविदं ॥ ९ ॥

हे धिष्ण्या धिषणाहोवश्विना हे अश्विनौ ता ती युवां पिशंगसंदृशं नानारूपं वरिवोविदं धनस्य संभक्तं
रयिं पशुं नोऽस्माभ्यमावोद्धं । आवहंतं ॥

इंद्रो अंग महद्भयमभी षट्प चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ १० ॥

इंद्रः । अंग । महत् । भयं । अभि । सत् । षट्प । चुच्यवत् । सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥ १० ॥

इंद्रो महदधिकमभीपदभिभवद्भयं भयकारणमपचुच्यवत् । अपच्यावयेत् । हि यस्मात्कारणात् स स्थिरः
केनापि चालयितुमशक्यो विचर्षणिर्विश्वस्य द्रष्टा ॥ ८ ॥

इंद्रश्च मृळयाति नो न नः पश्चादघं नशत् । भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ११ ॥

इंद्रः । च । मृळयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अघं । नशत् । भद्रं । भवाति । नः । पुरः ॥ ११ ॥

इंद्रश्च परमैश्वर्यवानिन्द्रश्चेत् नोऽस्मान् मृळयाति सुखयेत् । पश्चात् पृष्ठतो नोऽस्मानघं दुरितं न नशत् । न
प्राप्नोति । नोऽस्माकं पुरः पुरस्ताद्भद्रं कल्याणं च भवाति । भवति ॥

इंद्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं कारत् । जेता शत्रून्विचर्षणिः ॥ १२ ॥

इंद्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयं । कारत् । जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १२ ॥

विचर्षणिर्विविधं द्रष्टा जेता शत्रून्सुरान् जेता ॥ तुल्यतत्वात् षष्ठ्यभावः ॥ इंद्रः परमैश्वर्यवान् सर्वाभ्य
आशाभ्यो दिग्भ्योऽस्माकमभयं कारत् । करोतु ॥ परीति पंचमीद्योतकः ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता मे इमं हवँ । एदं बर्हिर्नि षीदत ॥ १३ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुता । मे । इमं । हवँ । आ । इदं । बर्हिः । नि । षीदत ॥ १३ ॥

हे विश्वे देवा आ गत । इहागच्छत । मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शृणुत । इदं बर्हिरस्मिन्बर्हिष्यानिषीदत ।
उपविशत ॥

तीव्रो वो मधुमाँ अयं शुनहोत्रेषु मत्स्रः । एतं पिबत काम्यं ॥ १४ ॥

तीव्रः । वः । मधुऽमान् । अयं । शुनहोत्रेषु । मत्स्रः । एतं । पिबत । काम्यं ॥ १४ ॥

हे विश्वे देवाः तीव्रस्तीव्रमदो मधुमान् रसवान् मत्सरो मदकरः सोमोऽयं वो दुष्मदर्थं शुनहोत्रेषु गृत्स-
मदेज्ज्वासु स्थितः । काम्यं कमनीयमेतं सोमं पिबत ॥

इंद्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हवँ ॥१५॥

इंद्रज्येष्ठाः । मरुत्गणाः । देवासः । पूषरातयः । विश्वे । मम । श्रुता । हवँ ॥१५॥

हे इंद्रज्येष्ठा इंद्रपुरोगमा मरुद्गणा मरुत्समूहरूपाः पूषरातयः पूषाख्यो देवो रातिर्दाता येषां ते पूषरा-
तयो देवास हे द्योतमाना देवा विश्वे सर्वे यूयं मम मदीयं हवमाह्वानं श्रुत । शृणुत ॥ इंद्रज्येष्ठादयः संबोध-
नांताः । अन्वे० १. २३. ८. ॥ ॥९॥

अंबितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति ।

अप्रशस्ता इव स्मसि प्रशस्तिमंब नस्कृधि ॥१६॥

अंबितमे । नदीतमे । देवितमे । सरस्वति ।

अप्रशस्ताः इव । स्मसि । प्रशस्तिं । अंब । नः । कृधि ॥१६॥

अंबितमे मातृणां श्रेष्ठे नदीतमे नदीनां श्रेष्ठे देवितमे देवीनां श्रेष्ठे हे सरस्वति अप्रशस्ता इव धनाभा-
वादसमृद्धा इव वयं स्मसि । भवामः । अंब हे मातः सरस्वति नोऽस्मभ्यं प्रशस्तिं धनसमृद्धिं कृधि । कुष ।
प्रयच्छेत्पर्यः ॥

त्वे विश्वा सरस्वति श्रितायूषि देव्यां ।

शुनहोत्रेषु मत्स्व प्रजां देवि दिदिद्धि नः ॥१७॥

त्वे इति । विश्वा । सरस्वति । श्रिता । आयूषि । देव्यां ।

शुनहोत्रेषु । मत्स्व । प्रजां । देवि । दिदिद्धि । नः ॥१७॥

हे सरस्वति देव्यां द्योतमानायां त्वे त्वयि विश्वा विश्वानि सर्वाण्ययुष्यन्नानि । आयुः सृणुतेत्यन्ननामसु
पाठात् । श्रिता । आश्रितानि । सा त्वं शुनहोत्रेषु गृत्समदेष्वस्मासु विषयेषु मत्स्व । सोमपानेन तृष्य । किंच हे
देवि सरस्वति नोऽस्मभ्यं प्रजां दिदिद्धि । पुचान्देहि ॥

इमा ब्रह्म सरस्वति जुषस्व वाजिनीवति ।

या ते मन्म गृत्समदा ऋतावरि प्रिया देवेषु जुहति ॥१८॥

इमा । ब्रह्म । सरस्वति । जुषस्व । वाजिनीवति ।

या । ते । मन्म । गृत्समदाः । ऋतावरि । प्रिया । देवेषु । जुहति ॥१८॥

वाजिनीवत्यन्नवति ऋतावर्युदकवति हे सरस्वति इमेमानि ब्रह्म ब्रह्माणि हवींषि जुषस्व । स्वीकुष ।
या यानि मन्म मननीयानि देवेषु प्रिया देवानां मध्ये तुभ्यं प्रियाणि देवेषु प्रियाणि वा ते त्वदर्थं
गृत्समदा जुहति ॥

प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा युवामिदा वृणीमहे । अग्निं च हव्यवाहनं ॥१९॥

प्र । इतां । यज्ञस्य । शंभुवा । युवां । इत् । आ । वृणीमहे । अग्निं । च । हव्यवाहनं ॥१९॥

यज्ञस्य यागस्य शंभुवा मुखसंपादके हविर्धाने अग्नौ तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा प्रेतां । उत्तरवेदेः पश्चिम-
मार्गं प्रति प्रगच्छतां । अथ प्रत्यक्षकृतः । युवामित् युवामेवावृणीमहे । प्रार्थयामहे । हव्यवाहनमग्निं द्यावृणीमहे ।
अपिरत्र निपातभागिति ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्ममद्य दिविस्पृशं । यज्ञं देवेषु यच्छतां ॥२०॥

द्यावा । नः । पृथिवी इति । इमं । सिध्मं । अद्य । दिविऽस्पृशं । यज्ञं । देवेषु । यच्छतां ॥२०॥

द्यावा बीः पृथिवी चोभि सिध्मं स्वर्गादेः साधकं दिविस्पृशं देवान् गच्छंतं नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु यच्छतां । नियच्छतां ॥

आ वांमुपस्थमदुहा देवाः सीदंतु यज्ञियाः । इहाद्य सोमपीतये ॥२१॥

आ । वां । उपऽस्थं । अदुहा । देवाः । सीदंतु । यज्ञियाः । इह । अद्य । सोमऽपीतये ॥२१॥

अदुहा द्रोहवर्जिते हे हविर्धाने तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा वां युवयोऽपस्थं समीपं यज्ञिया यज्ञार्हा देवा इह यज्ञेऽद्यास्मिन्नहनि सोमपीतये सोमपानायासीदंतु ॥ १० ॥

कनिक्रददिति तृचं दशमं सूक्तं । अथैवमनुक्रमणिका । कनिक्रदत्तृचमिति । मंडलद्रष्टा गुत्समदोऽस्य अष्टिः । त्रिष्टुप् कंदः । कपिंजलरूपीन्द्रो देवता ॥ वयसाममनोक्षां वाचं श्रुतितसूक्तं उपेत । सूचितं च । वयसाममनोक्षा वाचः श्रुत्वा कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्ते उपेत । आ० गृ० ३. १०. ९. इति ॥

कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयति वाचमरितेव नावं ।

सुमंगलंश्च शकुने भवासि मा त्वा का चिदभिभा विष्ट्या विदत् ॥१॥

कनिक्रदत् । जनुषं । प्रऽब्रुवाणः । इयति । वाचं । अरिताऽइव । नावं ।

सुऽमंगलः । च । शकुने । भवासि । मा । त्वा । का । चित् । अभिऽभा । विष्ट्या । विदत् ॥१॥

कनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दायमानो जनुषं जनिष्यमाणमर्थं प्रब्रुवाणः सूचयन् कपिंजलोऽरितेव कर्णधार इव नावं वाचमियति । प्रेरयति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे शकुने कपिंजल त्वं सुमंगलः प्रकष्टकक्ष्याणश्च भवासि । भव । किंच काचिदभिभा कोऽप्यभिवस्त्वा त्वां विष्ट्या विष्टतः सर्वामु दिशु मा विदत् । मा प्रापत् । शकुनिः शक्रोत्पन्नेतुमात्मानं । न्यक्रंदीज्जन् प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमीरयितेव नावं । सुमंगलश्च शकुने भव कक्ष्याणमंगलो मंगलं गिरतेर्गुणार्थं गिरत्यनर्थानिति वेति यास्कः । नि० ९. ४. ॥

मा त्वा श्येन उद्धधीन्मा सुपर्णो मा त्वा विददिषुमान्वीरो अस्ता ।

पिच्यामनु प्रदिशं कनिक्रदत्सुमंगलो भद्रवादी वदेह ॥२॥

मा । त्वा । श्येनः । उत । वधीत् । मा । सुऽपर्णः । मा । त्वा । विदत् । इषुऽमान् । वीरः । अस्ता ।

पिच्या । अनु । प्रऽदिशं । कनिक्रदत् । सुऽमंगलः । भद्रऽवादी । वद । इह ॥२॥

हे शकुने त्वा त्वां श्येनः प्रबलः पबिबिशेषो मा वधीत् । मा हिंसीत् । उत अपि च सुपर्णो गच्छः पक्षी मा वधीत् । तथेषुमान् वाक्पुमान्वीरोऽस्मा शराणां क्षेप्ता धन्वी त्वा त्वां मा विदत् । मा प्रापत् । किंच पिच्यां प्रदिशं दक्षिणां दिशमनु । दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । कनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् सुमंगलः कक्ष्याणमंगलो भद्रवादी शोभनवादी सन् इहास्मद्विषये वद । मंगलं सूचय ॥

अव क्रंद दक्षिणतो गृहाणां सुमंगलो भद्रवादी शकुने ।

मा नः स्तेन ईशत् माघशंसो बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥३॥

अव । क्रंद । दक्षिणतः । गृहाणां । सुऽमंगलः । भद्रऽवादी । शकुने ।

मा । नः । स्तेनः । ईशत् । मा । अघऽशंसः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥३॥

शकुन्ते हे कपिंजल त्वं सुमंगलो भद्रवादी च सन् गृहाणां दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिग्भवक्रंद । शब्दं कुर्व । दक्षिणतः शब्दायमानः शकुन्तो मंगलसूचको हि । नोऽस्माकं स्तनसत्करो मे शत । मे शिष्ट । अथशंसोऽनर्थकानां शंसकोऽपि मे शिष्ट । उत्तमः पादो व्याख्यातचरः ॥ ११ ॥

प्रदक्षिणिदिति तुघमेकादशं सूक्तं गार्त्समदं जागतं । तथा चानुक्रांतं । प्रदक्षिणिज्जागतं मध्येऽतिशक्त्यर्थे वेति । द्वितीयातिशक्तरी अष्टिर्वा । इतरे जगत्वी । कपिंजलरूपीन्द्रो देवता । वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वा प्रदक्षिणिदिति सूक्तं जपेत् । सूचं प्रागेवोदाहृतं ॥

प्रदक्षिणिद्भि गृणन्ति कारवो वयो वदंत ऋतुथा शकुंतयः ।

उभे वाचौ वदति सामगा इव गायचं च चैष्टुभं चानु राजति ॥ १ ॥

प्रदक्षिणिन् । अभि । गृणन्ति । कारवः । वयः । वदंतः । ऋतुऽथा । शकुंतयः ।

उभे इति । वाचौ । वदति । सामगाऽइव । गायचं । च । चैष्टुभं । च । अनु । राजति ॥ १ ॥

शकुंतयः कपिंजला ऋतुथा काले काले वयोऽन्नं वदंतः सूचयंतः कारवः स्तोतार इव प्रदक्षिणिन् प्रदक्षिणमभिगृणन्ति । अभिवदंतु ॥ बह्वचनं पूजार्थं ॥ किंच उभे वाचौ गानं च श्रौतं च सामगा गायचं चैष्टुभं च सामनी इव शकुन्तिर्वदति । अनु राजति च । शृण्वतोऽनुरक्ताभकरोतीत्यर्थः ॥

उद्गातेव शकुने सामं गायसि ब्रह्मपुत्र इव सर्वनेषु शंससि ।

वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्या सर्वतो नः शकुने भद्रमा वद विश्वतो नः शकुने पुण्यमा वद ॥ २ ॥

उद्गाताऽइव । शकुने । सामं । गायसि । ब्रह्मपुत्रऽइव । सर्वनेषु । शंससि ।

वृषाऽइव । वाजी । शिशुऽमतीः । अपिऽइत्य । सर्वतः । नः । शकुने । भद्रं । आ । वद । विश्वतः । नः । शकुने । पुण्यं । आ । वद ॥ २ ॥

शकुने हे कपिंजल उद्गातेव साम यथोद्गाता साम गायति तथा त्वं गायसि । गानस्वनं करोषि । ब्रह्मपुत्र इव यथा ब्राह्मणाच्छंसी सर्वनेषु शस्त्राणि शंसति तथा त्वं कालेषु शंससि । श्रौतस्वरं करोषि । वृषेव वाजी सेचनसमर्थोऽश्वः शिशुमतीर्वडवा अपीत्याभिगत्य यथा शब्दं करोति तथा त्वमपि वद । शिष्टं स्पष्टं ॥

आवदस्त्वं शकुने भद्रमा वद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्भि नः ।

यदुत्पतन्वदसि कर्करिर्यथा बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥

आवदन् । त्वं । शकुने । भद्रं । आ । वद । तूष्णीं । आसीनः । सुऽमतिं । चिकिद्भि । नः ।

यत् । उत्पतन् । वदसि । कर्करिः । यथा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ३ ॥

शकुने हे कपिंजल आवदन् शब्दं कुर्वस्त्वं भद्रमावद । मंगलं वद । तूष्णीमासीनस्तूष्णीं तिष्ठन्नपि नोऽस्माकं सुमतिं चिकिद्भि । बुध्यस्व । यद्यदुत्पतन् वदसि तदा कर्करिर्यथा कर्करिरिव वदसि । कर्करिर्बाह्विशेषः । अन्यद्व्याख्यातचरं ॥ १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वितीयाष्टके द्वितीये मंडले चतुर्थोऽनुवाकः

समाप्तं च द्वितीयं मंडलं ॥

॥ ऋग्वेदः ॥

॥ अथ तृतीयं मंडलं ॥

विश्वामित्रे तृतीये पञ्चानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुक्ते द्वादश सूक्तानि । तत्र सोमस्य मेति त्रयोविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं । तथा धानुक्रांतं । सोमस्य व्यधिकेति । अत्रैकद्रष्टा विश्वामित्रः स्याति । अनुक्तत्वात् त्रिपुण्ड्रः । मंडलादिश्वभेद्यमिति परिभाषयाभिर्देवता ॥ प्राश्न्यन्शस्त्रयोस्त्रैष्टुभे कंदसि विनययोगः । तथा च सूचं । सोमस्य मा तवसं प्रत्यग्निरिति वीणि । आ० ४.

सोमस्य मा तवसं वक्ष्यन्ते वह्निं चकर्थ विदथे . यै ।

देवाँ अञ्छा दीद्यद्युंजे अदिं शमाये अग्ने तन्वं जुषस्व ॥१॥

सोमस्य । मा । तवसं । वक्षि । अग्ने । वह्निं । चकर्थ । विदथे । यजध्वे ।

देवान् । अच्छ । दीद्यत् । युञ्जे । अद्रिं । शंस्र्याये । अये । तन्व । जुषस्व ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं विद्धे यज्ञे यजथ्ये यष्टुं सोमस्य वह्निं वोढारं यं मां चकर्थं कृतवानसि । तं मां तवसं तव-
स्त्रिणं बलिणं वजि । कामयस्व । किंच हे अग्ने देवानच्छामि दीयत् दीप्यमानोऽहमाद्रिं यावाणं युञ्जि । अभिष-
वणाय युनज्मि । शमाये । शम्यामि च । तथा च मंत्रांतरं । अतेन देवः सविता शमायते । ऋग्वे० ८. ८६. ५. ।
इति । यद्वा शमाये । स्यामि । शशमानो वरतीति स्तुतिकर्मसु पाठात् । तथा च मंत्रांतरं । सो अग्र ईजे
शशमे च मर्तः । ऋग्वे० ६. १. ९. । इति । किंच हे अग्ने त्वत्वं शरीरं जुषस्व । रक्षथि सेवस्व । यद्वा कर्माणि
तन्वंतं मां सेवस्वैत्यर्थः ॥

प्राञ्चं यज्ञं चकृम वर्धतां गीः समिद्धिरयिं नमसा दुवस्यन् ।

दिवः शशामुर्विदया कवीनां गृत्साय चित्तवसे गातुमीषुः ॥ २ ॥

प्रांचै । यज्ञं । चक्रम् । वर्धतां । गीः । समित् ऽभिः । श्रयिं । नमसा । दुवस्यन् ।

दिवः । शशासुः । विदया । कवीनां । गृत्साय । चित् । तवसे । गातुं । इषुः ॥ २ ॥

हे अपि वयं यज्ञं प्राचं प्रकीर्णं गच्छतं चक्ष्म । अकार्ष्म । गोर्मदीया क्षुतिर्वर्धतां । एधतां । अपिं समि-
 स्मिर्नमसा हविषा च दुवस्यन् । अस्मदीयाः परिचरेयुः । किंच दिवो बुलोकादागत्य देवाः कवीनां स्रोतॄणां
 विदधा ज्ञानानि स्रोत्राणि वा शशासुः । अन्वशिष्यन् । अपि च गृत्साय । गृणातेरिदं रूपं । स्रोतव्यायापये
 तवसे वृथाय गातुं स्रोतुमीषक्षित् । स्रोतार इच्छन्ति च । चिदिति चार्थे ॥

मयो दधे मेधिरः पूतदक्षो दिवः सुबन्धुर्जनुषा पृथिव्याः ।

अविंदन्नु दर्शतमप्स्व१तर्देवासो अग्निमपसि स्वसृणां ॥३॥

मयः । दधे । मेधिरः । पूतऽदक्षः । दिवः । सुऽबन्धुः । जनुषा । पृथिव्याः ।

अविंदन् । ॐ इति । दर्शतं । अपऽसु । अंतः । देवासः । अग्निं । अपसि । स्वसृणां ॥३॥

मेधिरो मेधावान् प्राज्ञः पूतदक्षः शुद्धबल्लो जगुषा जन्ममात्रेण सुबन्धुः शोभनबन्धुः । स्वत एव बन्धुरिति यावत् । योऽपिर्दिबो बुल्लोकस्व पृथिव्या भूमेश्च मयः सुखं दधि विदधाति । देवानां मनुष्याणां च सुखं करोतीति यावत् । तं दर्शतं दर्शनीयमपि देवासो देवाः स्वसृणां सरणशीलानां नदीनामप्यन्तर्गुहं स्थितमपसि यच्चवहनरूपे कर्मणि निमित्ते ॥ उ इति पूरणः ॥ अविदन् । लब्धवन्तः ॥

अवर्धयन्त्सुभगं सप्त यद्भीः श्वेतं जज्ञानमरुषं महित्वा ।

शिशुं न जातमभ्यारुषा देवासो अग्निं जनिमन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अवर्धयन् । सुऽभगं । सप्त । यद्भीः । श्वेतं । जज्ञानं । अरुषं । महिऽत्वा ।

शिशुं । न । जातं । अभि । आरुः । अश्वः । देवासः । अग्निं । जनिमन् । वपुष्यन् ॥

सप्त सर्पणशीला यद्भीर्यद्भ्यो महत्यो नवः सुभगं शोभनधन श्वेतं शुभं जज्ञानं जातं महित्वा मह
षमारोचमानमपु स्थितमग्निमवर्धयन् । स्वकार्यभूताभिरोषधीर्भवृद्धिं प्रापितवत्यः । यद्वा दिव्य
वर्धयत्यविधनत्वात्तस्य । किंच शिशुं न जातं यथा जातं शिशुमश्वा वडवा अभ्याः । अभिग
नव उत्पन्नमग्निमभ्याः । अभिजग्मुः । अपि च देवासो देवा अग्निं जनिमन् जगन्मुदके व
र्द्धिमकुर्वन् ॥

शुक्रेभिरंगै रजं आततन्वान् क्रतुं पुनानः कविभिः पवित्रैः । मिः । पवित्रैः
शोचिर्वसानः पर्यायुरपां श्रियो मिमीते बृहतीरनूनाः ॥ ५ ॥ प्रद । सामगा गार्ध

शुक्रेभिः । अंगैः । रजः । आऽततन्वान् । क्रतुं । पुनानः । कवि
शोचिः । वसानः । परि । आयुः । अपां । श्रियः । मिमीते । बृहतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥

अग्निः शुक्रेभिः शुक्रैरंगैस्तेजोभी रजोऽन्तरिक्षमाततन्वान् आतन्वन् व्याप्नुवन् क्रतुं कर्मणां कर्तारं यजमानं
कविभिः क्रांतप्रज्ञैः शोतज्यैर्वा पवित्रैः शोधकैस्तेजोभिः पुनानः शोधयन् शोचिर्दीप्तिं वस्त्रस्थानीयं परि परितो
वसान आच्छादयन् अपामपस्ततां कर्मवतामायुरत्नं बृहतीः प्रभूता अनूनाः संपूर्णाः श्रियः संपदश्च मिमीते ।
करोति ॥ ॥ १३ ॥

वव्राजा सीमनदतीरदब्धा दिवो यद्भीरवसाना अनग्नाः ।

सना अच युवतयः सयोनोरेकं गर्भं दधिरे सप्त वाणीः ॥ ६ ॥

वव्राज । सी । अनदतीः । अदब्धाः । दिवः । यद्भीः । अवसानाः । अनग्नाः ।

सनाः । अच । युवतयः । सऽयोनीः । एकं । गर्भं । दधिरे । सप्त । वाणीः ॥ ६ ॥

अनदतीरभजयतीरदब्धा अहिंसिता मातृभूता अपोऽपिः सीं सर्वतो वव्राज । व्रजति । अपिरपां शोषकः
तं चापः शमयन्ति तदुभयमिह नास्तीत्युक्तं भवति । कीदृशस्ताः । दिवो यद्भीः । अन्तरिक्षस्थापत्यभूताः ।
अवसानाः । वस्त्रमनाच्छादयन्त्यः । वस्त्रस्थानीयस्य जलस्य विद्यमानत्वात् । अत एवानपाः । किंच ता अपि
सनाः सनातन्यो युवतयो नित्यतद्वत्तः । नित्यवृद्धा इत्यर्थः । सयोनीः समानमन्तरिक्षं स्थानं यासां ताः सप्त
वाणीर्नव एकमपि गर्भं गर्भस्थं दधिरे । दधते ॥

स्तीर्णा अस्य संहतो विश्वरूपा घृतस्य योनौ स्रवथे मधूनां ।

अस्थुरच धेनवः पिन्वमाना मही दस्मस्य मातरा समीची ॥ ७ ॥

स्तीर्णाः । अस्य । संऽहतः । विश्वऽरूपाः । घृतस्य । योनौ । स्रवथे । मधूनां ।

अस्थुः । अच । धेनवः । पिन्वमानाः । मही इति । दस्मस्य । मातरा । समीची इति
संऽईची ॥ ७ ॥

घृतस्रोदकस्य योनी गर्भस्थानेऽतरिष्वे संहतः पुंजीभूताः ॥ हतैः क्षिप ॥ विश्वरूपा नागरूपाः स्त्रीणां सर्वत्र प्रकृता अस्मादि रहमयो मधूनामुदकानां स्रवणे स्रवणे सत्त्वस्युः । तिष्ठति । पितृमानाः पूर्यमाणा अवापावापो धनवः सर्वेषां प्रीणयित्वोऽभवन् । समीची समंचत्वी शोभमाने मही महती बावापृथिवी दक्षस्य दर्शनीयस्यापिमातरा मातरौ भवतः ॥

ब॒भ्रा॒णः॒ सू॒नो॒ सह॒सो॒ व्य॒द्यौ॒ह॒धानः॒ शु॒क्रा र॒भ॒सा व॒पूँषि॒ ।

श्रो॒तँति॒ धा॒रा॒ मधु॒नो घृ॒तस्य॒ वृषा॒ यच॒ वावृ॒धे का॒व्येन॒ ॥ ८ ॥

ब॒भ्रा॒णः । सू॒नो इति॑ । स॒हसः॒ । वि । अ॒द्यौत् । द॒धानः । शु॒क्रा । र॒भ॒सा । व॒पूँषि॒ ।

श्रो॒तँति॒ । धा॒राः । मधु॒नः । घृ॒तस्य॒ । वृषा॒ । यच॒ । व॒वृ॒धे । का॒व्येन॒ ॥ ८ ॥

हे सहसः सूनो सहसस्युत्र बभ्राणः सर्वैर्धार्यमाणस्त्वं शुक्रा शुक्राणि भास्वराणि रभसा वेगवंति वपूँष्यर्चोषि दधानः धारयस्त्वं व्यद्यौत् । विद्योतसे । वृषामिर्वच यस्मिन्यजमाने काव्येन श्रोत्रेण ववृधे वृद्धिं प्राप्नोति तदानीं मधुनोऽत्यंतं मधुरस्य घृतस्रोदकस्य धाराः श्रोतंति । स्रवंते । यदा यजमानस्तोत्रेणापिसुष्टो भवति तदानीं वृद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥

पि॒तृश्चि॒दूर्ध॒र्जनु॒षा वि॒वेद॒ व्य॒स्य॒ धा॒रा अ॒सृज॒न्नि धे॒नाः ।

गुहा॒ चर॑तं सखिभिः शिवेभिर्दिवो यद्गोभिर्न गुहा बभूव ॥ ९ ॥

पि॒तुः । चि॒त् । ऊ॒र्धः । ज॒नुषा॒ । वि॒वेद॒ । वि । अ॒स्य॒ । धा॒राः । अ॒सृज॒त् । वि । धे॒नाः ।

गुहा॒ । चर॑तं । सखि॑ऽभिः । शि॒वेभिः॒ । दि॒वः । य॒द्गोभिः॒ । न । गुहा॒ । ब॒भूव॒ ॥ ९ ॥

पितुरंतरिक्षस्रोधरूधः स्थानीयं जलप्रदेशमयमपिर्जनुषा स्वयमेव विवेद । जानाति । किंचायमपिरस्रोधसः संबन्धिन्यो धाराः पयोधारा व्यस्रजत् । धेना माध्यमिका वाचस्य विस्रजति । शिवेभिः शिवंकरैः सखिमिरात्मनः सखिभूतेर्वायुभिर्दिवो यद्गोभिर्नंतरिक्षस्थापत्यभूताभिरन्विद्य सह गुहा गुहायां चरतं वर्तमानमेनमपि गुहा चित् गुहायां स्थितः कोऽपि न बभूव । प्राप्तुं समर्थो नाभवत् ॥

पि॒तृश्च॒ गर्भं॒ जनि॒तुश्च॒ बभ्रे॒ पूर्वी॒रेको॒ अ॒ध॒य॒त्पी॒षा॒नाः ।

वृ॒ष्णे स॒पत्नी॒ शुच॑ये सबंधू उभे अस्मै मनुष्येऽनि पाहि ॥ १० ॥

पि॒तुः । च॒ । गर्भं॒ । ज॒नि॒तुः । च॒ । ब॒भ्रे॒ । पूर्वीः॒ । ए॒कः । अ॒ध॒य॒त् । पी॒षा॒नाः ।

वृ॒ष्णे । स॒पत्नी॒ इति॑ स॒पत्नी॑ । शुच॑ये । सबंधू॒ इति॑ स॒बंधू॑ । उ॒भे इति॑ । अ॒स्मै ।

म॒नु॒ष्येऽ॒इति॑ । नि । पा॒हि ॥ १० ॥

अयमपिः पितृश्चांतरिक्षस्य गर्भं वृष्टिद्वारा गर्भभूतं जनितुः सर्वस्य लोकस्य जनयितुश्च ब्रह्मणस्य लोकमोषधादिकं बभ्रे । विमर्ति । एक एवापिः पूर्वीर्बह्वीः पीषाणाः प्यायमाना वृद्धिं प्राप्ता श्लेषधोरधयत् । धयति । भक्षयति । सपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्यद्योक्ते मनुष्ये मनुष्येभ्यो हिते उभे बावापृथिवी वृष्णे वर्षिचेऽक्षौ मुषयेऽपथि सबंधू भवतः । अजयोरपिरेव बंधुरित्यर्थः । हे अग्ने त्वं ते बावापृथिवी नि पाहि । नितरां रक्ष ॥ १४ ॥

उ॒रौ म॒हौ अ॒नि॒बा॒धे व॒व॒र्धापो॒ अ॒ग्निं य॒शसः॒ सं हि॒ पूर्वीः॒ ।

च॒त॒स्य॒ योना॑वश्यहमूना जामीनामग्निरपसि स्वसृ॒णां ॥ ११ ॥

उरौ । महान् । अग्निऽबाधे । ववर्ध । आपः । अग्निं । यशसः । सं । हि । पूर्वीः ।
 ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमूनाः । जामीनां । अग्निः । अपसि । स्वसृणां ॥ ११ ॥

महानयमपिरग्निबाधेऽसंबाध उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे ववर्ध । वर्धते । अस्व वर्धने कारणमाह । हि
 वस्मात्कारणात्पूर्वोर्बद्धो यशसो । यशोऽन्नं । तद्वत् आपोऽग्निं संवर्धयति । एषमग्निर्वृद्धिं प्राप्नोऽग्निर्धृतस्त्रो-
 दक्स्व योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे स्थितः स्वसृणां स्वतः सरंतीनां जामीनां भगिनीस्थानीयानां हेतुभूतेऽपसि पयसि
 दमूना दांतमनाः सन् अशयत् । शिते ॥

अक्रो न बभ्रिः संमिथे महीनां दिदृक्षेयः सूनवे भाऽऋजीकः ।
 उदुस्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यद्गो अग्निः ॥ १२ ॥
 अक्रः । न । बभ्रिः । संऽइथे । महीनां । दिदृक्षेयः । सूनवे । भाऽऋजीकः ।
 उत् । उदुस्रियाः । जनिता । यः । जजान । अपां । गर्भः । नृतमः । यद्गो । अग्निः ॥ १२ ॥

जनिता सर्वस्व लोकस्व जनयिता अपासुदकानां गर्भो गर्भरूपो नृतमो नेतृतमोऽतिशयेन मनुष्याणां
 रचिता यद्गो महान् योऽपिरक्रः परेषामाक्रमिता परिरनाक्रमणीयो वा ॥ नेति पादपूरणः ॥ समिथे संयामे
 महीनां महतीनां स्वसेनानां बभ्रिर्भर्ता दिदृक्षेयः सर्वेदर्शनीयो भाऽऋजीकः स्वदीप्या प्रकाशमानः सोऽपिः
 सूनवे हविषां प्रदात्रे यजमानाय तदर्धमुस्रिया अप उज्जवान् । उदजनयत् ॥ सूनवे । यू प्रेरया इत्यस्याच्चा-
 तोरौष्णादिको गुप्रत्ययः ॥

अपां गर्भं दर्शतमोषधीनां वना जजान सुभगा विरूपं ।
 देवासंश्चिन्मनसा सं हि जग्मुः पनिष्ठं जातं तवसं दुवस्यन् ॥ १३ ॥
 अपां । गर्भं । दर्शतं । ओषधीनां । वना । जजान । सुभगा । विरूपं ।
 देवासः । चित् । मनसा । सं । हि । जग्मुः । पनिष्ठं । जातं । तवसं । दुवस्यन् ॥ १३ ॥

सुभगा सुभाग्या वना सर्वेर्वेजनीयारण्यिर्दर्शन् दर्शनीयं विरूपं जनाविधिरूपमपामोषधीनां च गर्भमोषं
 जवान् । अजनयत् । देवासश्चिन्मनसा अपि पनिष्ठं सुखं तवसं वृद्धं जातं जातमात्रं तमपि मनसा सुखा
 संजग्मुः । उपागच्छन्मृतेति पूरणः । त एव दुवस्यन् । पर्यवरन् ॥

बृहन् इज्जानवो भाऽऋजीकमग्निं संचन्त विद्युतो न शुक्राः ।
 गुह्येव वृद्धं सदसि स्वे अंतरपार ऊर्वे अमृतं दुहानाः ॥ १४ ॥
 बृहन्तः । इत् । भानवः । भाऽऋजीकं । अग्निं । संचन्त । विद्युतः । न । शुक्राः ।
 गुहाऽइव । वृद्धं । सदसि । स्वे । अन्तः । अपारे । ऊर्वे । अमृतं । दुहानाः ॥ १४ ॥

अपरिऽगाध ऊर्वे समुद्रेऽन्तर्मध्येऽमृतमुदकं दुहानाः चरन्तो बृहन् इज्जानवो महान्तः सूर्या एव शुक्रा
 दीप्यमाना विद्युतो न विद्युत इव स्वे स्वकीये सदसि सद्नेऽन्तरिक्षे गुह्येव गुहायामिव वृद्धं प्रवृद्धं भाऽऋजीकं
 प्रमया दीप्यमानमग्निं संचन्त । आश्रयन्ति ॥

इत्थे च त्वा यजमानो हविर्भिरीत्थे सखित्वं सुमतिं निकामः ।
 देवैरवो मिमीहि सं जरिषे रक्षा च नो दम्येभिरनीकैः ॥ १५ ॥

ई॒ळे । च । त्वा । यज॑मानः । ह॒विः॒ऽभिः । ई॒ळे । स॒खि॒ऽत्वं । सु॒ऽम॒तिं । नि॒ऽका॒मः ।

दे॒वैः । अ॒वः । मि॒मी॒हि । सं । ज॒रि॒चे । र॒क्ष । च । नः । द॒म्ये॒भिः । अ॒नी॒कैः ॥१५॥

यजमानोऽहं हविर्भिः साधनेस्त्वा त्वामीळे च । पश्चाद्विषयं धनं च याचे । सुमतिं शोभनां मतिं धर्मविषयां बुद्धिं निकामो नितरां कामयमानस्त्वया सह सखित्वमीळे । याचे । त्वं देवैः सह जरिचे खोत्रे खोत्रं कुर्वते मद्यमश्नदर्थमवः पश्चाद्विषयां रक्षां मिमीहि । कुर्व । दम्येभिर्दमनीधिर्नियंतस्वैः । प्रयत्ननियंतस्वतयोच्छ्रितलोक्ता । अनीकैरेजोभिर्नोऽस्मान् रक्ष च ॥ १५ ॥

उ॒प॒क्षे॒तार॒स्तव॑ सु॒प्र॒णी॒ते॒ऽग्ने॒ वि॒श्वानि॒ धन्या॒ दधा॑नाः ।

सु॒रे॒त॒सा अ॒व॒सा तु॑ज॒माना॑ अ॒भि॒ ध्या॑म॒ पृ॒त॒ना॒यूर॑दे॒वान् ॥१६॥

उ॒प॒ऽक्षे॒तारः॑ । तव॑ । सु॒ऽप्र॒णी॒ते । अ॒ग्ने । वि॒श्वानि॒ । धन्या॑ । दधा॑नाः ।

सु॒ऽरे॒त॒सा । अ॒व॒सा । तु॑ज॒मानाः । अ॒भि॒ । स्या॑म॒ । पृ॒त॒ना॒ऽयू॒न् । अ॒दे॒वान् ॥१६॥

हे सुप्रणीते शोभनप्रकाशक हे अग्ने तवोपक्षेतार उपगंतारः ॥ अत्र चित्तिर्गन्तव्यं वर्तते ॥ विश्वानि सर्वाणि धन्या धन्यानि पश्चाद्विषयमप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि दधाना विदधानाः कुर्वतसुंजमाना हवींषि प्रयच्छतो वयं सुरेतसा शोभनवीर्येण अवसा त्वत्कृतेनाग्नेनादेवान् देवेभ्योऽन्यान् । वटिवयुक्तन्यायेन राक्षसा एव गृह्यते । यज्ञविघ्नकारिणस्त्वान्पृतनायूँश्च शरीराद्युपद्रवकारिणः शत्रूँश्चामिष्याम । अभिमवेम । यद्वा देवान् पूजयतः शत्रूँनिति योज्यं ॥

आ दे॒वाना॑म॒भवः॑ के॒तुर॑ग्ने॒ म॒द्रो वि॒श्वानि॒ काव्या॑नि वि॒द्वान् ।

प्र॒ति॒ म॒र्ता॑ अ॒वा॒स॒यो द॑मू॒ना अनु॑ दे॒वा॒र्च॒षि॒रो या॑सि॒ साध॑न् ॥१७॥

आ । दे॒वाना॑ । अ॒भवः॑ । के॒तुः । अ॒ग्ने । म॒द्रः । वि॒श्वानि॒ । काव्या॑नि । वि॒द्वान् ।

प्र॒ति॒ । म॒र्ता॑न् । अ॒वा॒स॒यः॑ । द॑मू॒नाः । अनु॑ । दे॒वान् । र॒चि॒रः । या॑सि॒ । साध॑न् ॥१७॥

हे अग्ने मद्रः सुखः केतुर्यज्ञेषु देवानां प्रज्ञापकस्त्वमभवः । आ समंताद्भवसि । सर्वव्यापको भवसीत्यर्थः । किंच विश्वानि सर्वाणि काव्यानि यजमानादिभिः कृतानि खोत्राणि विद्वान् जानन् त्वं मर्तान् मर्त्यान् खोत्रेण स्वाभिमुखितवस्तुसंपादनेन प्रीतान् विधाय गृहेषु प्रत्यवासयः । प्रतिवासयसि । रचिरो रधी साधन् देवानां हितानि कर्माणि साधयन् देवान् अनु यासि च । अनुगच्छसि च ॥

नि दुरो॒णे अ॒मृतो॑ म॒र्त्यानां॑ रा॒जा स॒साद॑ वि॒द्यानि॒ साध॑न् ।

घृ॒त॒प्र॒ती॒क उ॒र्वि॒या व्य॑द्यौ॒त्प्रिर्वि॒श्वानि॒ काव्या॑नि वि॒द्वान् ॥१८॥

नि । दुरो॒णे । अ॒मृतः॑ । म॒र्त्यानां॑ । रा॒जा । स॒साद॑ । वि॒द्यानि॒ । साध॑न् ।

घृ॒त॒ऽप्र॒ती॒कः । उ॒र्वि॒या । वि॒ । व्य॑द्यौ॒त् । अ॒ग्निः । वि॒श्वानि॒ । काव्या॑नि । वि॒द्वान् ॥१८॥

अमृतो निखो राजा राजमानो योऽपिर्विद्यानि यज्ञान् साधन् साधयन् मर्त्यानामपिहोचिदां दुरोत्रे गृहे निषसाद । निषीदति । विश्वानि काव्यानि विद्वान् जानन् घृतप्रतीको घृतेन संधुचितावयव उर्विया विखीर्यः सोऽपिर्व्यधीत् । विद्योतते ॥

आ नो॑ ग॒हि स॒ख्येभिः॑ शि॒वेभिर्म॑हान्म॒हीभि॑रू॒तिभिः॑ स॒र॒ण्यन् ।

अ॒स्मे र॒यिं बहु॑लं संत॑रुचं सु॒वाचं॑ भा॒गं य॒ज्ञसं॑ कृ॒धी नः॑ ॥१९॥

क्रत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विऽधर्मणि । देवासः । अग्निं । जनयन्त । चित्सिऽभिः ।
रुचानं । भानुना । ज्योतिषा । महं । अत्यं । न । वाजं । सन्निधन् । उप । ब्रुवे ॥ ३ ॥

चित्सिभिर्ज्ञानैरपलपिता देवासो देवास्तद्वचो बसनेभ्यस्तारकस्य दक्षस्य बलस्य क्रत्वा कर्मणा विधर्मणि
विधारके यज्ञेऽग्निं जनयन्त । अजनयन् । भानुना भासमानेन ज्योतिषा रुचानं रोचमानं महं महान्तमपि-
मत्वं न भारसहमश्वमिव वाजमग्नं सन्निधन् लिप्समानोऽहमुप ब्रुवे । स्तौमि ॥

आ मन्द्रस्य सन्निधन्तो वरेण्यं वृणीमहे अह्यं वाजमृग्मियं ।
रातिं भृगूणामुशिजं कविक्रतुमग्निं राजतं दिव्येन शोचिषा ॥ ४ ॥
आ । मन्द्रस्य । सन्निधन्तः । वरेण्यं । वृणीमहे । अह्यं । वाजं । ऋग्मियं ।
रातिं । भृगूणां । उशिजं । कविऽक्रतुं । अग्निं । राजतं । दिव्येन । शोचिषा ॥ ४ ॥

मन्द्रस्य सुखस्य वैश्वानरस्य संबन्धिनं वरेण्यं वरणीयमग्नयमलज्जावहं ऋग्मियं प्रशस्त्वं वाजमग्नं सन्निधन्तो
लिप्समाना वयं भृगूणामृषीणां रातिमभिलषितार्थप्रदातारमुशिजमभिलष्यन्तं कविक्रतुं क्रांतप्रज्ञं दिव्येन
दिविभवेन शोचिषा रोचिषा राजतं आजमानमपिमावृणीमहे । संभजामहे ॥

अग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जना वाजश्रवसमिह वृक्तबर्हिषः ।
यतसुचः सुरुचं विश्वदेव्यं रुद्रं यज्ञानां साधदिष्टिमपसां ॥ ५ ॥
अग्निं । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः । वाजऽश्रवसं । इह । वृक्तऽबर्हिषः ।
यतऽसुचः । सुऽरुचं । विश्वऽदेव्यं । रुद्रं । यज्ञानां । साधत्ऽइष्टिं । अपसां ॥ ५ ॥

वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो यतसुचः प्राप्सुच अत्विजः सुम्नाय सुखार्थं वाजश्रवसं मनुष्येभ्यः प्रेरिताम्
सुखं प्रशस्तदीप्तिमतं विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितं रुद्रं दुःखानां द्रावकमपसां कर्मवतां यज्ञानां ।
यजन्तीति यज्ञा यजमानाः । तेषां साधदिष्टिं साधितयज्ञमग्निमिह यज्ञे पुरो दधिरे । सुवन्ति ॥ ॥ १७ ॥

पावकशोचे तव हि क्षयं परि होतयज्ञेषु वृक्तबर्हिषो नरः ।
अग्ने दुर्व इच्छमानास आप्यमुपासते द्रविणं धेहि तेभ्यः ॥ ६ ॥
पावकऽशोचे । तव । हि । क्षयं । परि । होतः । यज्ञेषु । वृक्तऽबर्हिषः । नरः ।
अग्ने । दुर्वः । इच्छमानासः । आप्यं । उप । आसते । द्रविणं । धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

हे पावकशोचे शोधकदीप्ते हे होतर्देवानामाहूतः यज्ञेषु परि परितो वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो दुःखः
परिचरणमिच्छमानास इच्छन्तो नरो नेतारो यजमाना आप्यमाप्तुं योग्यं तव स्वत्संबन्धिनं अयं निवासं
यागगृहमुपासते । सेवन्ते । तेभ्यो द्रविणं धनं धेहि । विधिहि ॥

आ रोदसी अपृणदा स्वर्महज्जातं यदेनमपसो अधारयन् ।
सो अध्वराय परि णीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥ ७ ॥
आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातं । यत् । एनं । अपसः । अधारयन् ।
सः । अध्वराय । परि । नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजऽसातये । चनऽहितः ॥ ७ ॥

रोदसी आवापृथिव्यावापृथक् । आपुरयत् । तत्रा महत्प्रभुतं स्वरंतरिचमापृकञ्च । अपसः कर्मवन्तो यज-
माना जातं यजमेनममिमधारयन् आत्मी न अश्व इव कविः क्रांतः सर्वत्र व्याप्तश्चोहितो निहितास्रः सोऽय-
मपिर्वाजसातथे वावस्त्रास्रश्च कीर्तेर्वा सातथे कामाय परिणीयते । यच्चार्थं नीयते ॥

नमस्यत हव्यदातिं स्वध्वरं दुवस्यत दम्यं जातवेदसं ।

रथीर्चुतस्य बृहतो विचर्षणिर्मिर्देवानांमभवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यऽदातिं । सुऽअध्वरं । दुवस्यत । दम्यं । जातऽवेदसं ।

रथीः । अर्चुतस्य । बृहतः । विऽचर्षणिः । अग्निः । देवानां । अभवत् । पुरःऽहितः ॥ ८ ॥

रथीर्जेता बृहतो महत् अतस्त यज्ञस्त विचर्षणिर्द्रष्टा योऽपिर्देवानां पुरोहितः पुरस्ताद्बृहत्तया स्था-
पितोऽभवत् हव्यदातिं देवेभ्यो हविषां दातारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं दम्यं दमेभ्यो गृहेभ्यो हितं जातवेदसं
जातप्रज्ञं तमपिं नमस्तत । पूजयत । दुवस्तत । परिचरत ॥

तिस्रो यज्ञस्य समिधः परिज्मनोऽग्नेरपुनन्नुशिजो अमृत्यवः ।

तासामेकामर्दधुर्मर्त्ये भुजमु लोकमु द्वे उपं जामिमीयतुः ॥ ९ ॥

तिस्रः । यज्ञस्य । संऽइधः । परिऽज्मनः । अग्नेः । अपुनन् । उशिजः । अमृत्यवः ।

तासां । एकां । अर्दधुः । मर्त्ये । भुजं । ऊं इति । लोकं । ऊं इति । द्वे इति । उपं ।

जामिं । ईयतुः ॥ ९ ॥

उशिजः कामयमाना अमृत्यवो मृत्युरहिता देवा यज्ञस्त महतः परिक्रमनः परितो गंतुः समिधः समि-
धिकाः प्रकाशिकास्तिस्रः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्तिस्रस्तनुरपुनन् । अशोधयन् । ते देवा मुञ्च सर्वेषां पाप्मयित्रीं
तासां तनूनां मध्य एकां पार्थिवीं तनुं मर्त्ये मर्त्यलोकेऽदधुः । न्यदधुः । उ इति पादपूरणः । इतरे द्वे तनू
जामिं लोकमासन्नमंतरिचमुपेयतुः । गच्छतः । अथवा तिस्रः समिध आघारसमिधो द्वे अनूयाजसमिधौ इति ।
तासां समिधामेकामनूयाजसमिधं मर्त्ये इह लोके भोगहेतुमनूयाजपर्यंतमदधुः । धारयन्ति । प्रजा वा अनूयाजा
इति प्रजाखेनानूयाजानां संज्ञावात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः । इतरे द्वे समिधावन्तरिचे दिव्यभोगहेतु
उपेयतुः । उपगच्छतः । चीन्परिधीस्तिस्रः समिध इति हि निगमः ॥

विशां कविं विशपतिं मानुषीरिषः सं सीमकृण्वन्स्वधितिं न तेजसे ।

स उद्धतो निवतो याति वेविषत्स गर्भमेषु भुवनेषु दीधरत् ॥ १० ॥

विशां । कविं । विशपतिं । मानुषीः । इषः । सं । सीं । अकृण्वन् । स्वऽधितिं । न । तेजसे ।

सः । उत्ऽवतः । निऽवतः । याति । वेविषत् । सः । गर्भं । एषु । भुवनेषु । दीधरत् ॥ १० ॥

इषः पञ्चादित्यस्य भगमिच्छन्तो मानुषीर्मनुष्यप्रजा विशां प्रजानां विशपतिं प्रभुं कविं मेधाविनं सीमेन
स्वधितिं न असिमिव तेजसे तेजस्वार्थं समकृण्वन् । समस्कुर्वन् । सोऽपिब्रह्म उक्त्वायवतो निवतो नीचिर्भाव-
नतश्च प्रदेशान्वेविषत् कामुचन् याति । गच्छति । स एषु भुवनेषु गर्भमरक्षा दीधरत् । अधारयत् ॥ १० ॥

स जिन्वते जठरेषु प्रजज्ञिवान्मृषां चिबेषु नानन्दञ्च सिंहः ।

वैश्वानरः पृषुपाजा अमर्त्यो वसु रत्ना दयमानो वि दागुषे ॥ ११ ॥

सः । जिन्वते । जठरेषु । प्रजज्ञिऽवान् । वृषा । चिबेषु । नानदत् । न । सिंहः ।

वैश्वानरः । पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । वसु । रत्ना । दयमानः । वि । दाशुषे ॥ ११ ॥

प्रजज्ञिवान् जातो वृषा वर्षकः स वैश्वानरश्चिबेषु नानाप्रकारेषु जठरेषु । प्राणिनां भेदाज्जठराणां भेदः । तेषु जिन्वते । वर्धते । चिबेषु नानाविधेष्वरस्त्रेषु नानदत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् सिंहो न । सिंह इव । किंविधो वैश्वानरः । पृथुपाजाः पृथुतेजाः । अथवा पृथुवेगः । अमर्त्यो मरणधर्मरहितो दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय रत्ना रमणीयानि वसु वसूनि धनानि वि विशेषेण दयमानः प्रयच्छन् ॥

वैश्वानरः प्रत्नथा नाकमारुहद्विस्मृष्टं भंदमानः सुमन्मभिः ।

स पूर्ववज्जनयञ्जंतवे धनं समानमज्मं पर्येति जागृविः ॥ १२ ॥

वैश्वानरः । प्रत्नऽथा । नाकं । आ । अरुहत् । दिवः । पृष्टं । भंदमानः । सुमन्मऽभिः ।

सः । पूर्वऽवत् । जनयन् । जंतवे । धनं । समानं । अज्मं । परि । एति । जागृविः ॥ १२ ॥

सुमन्मभिः सोतृभिर्मंदमानः सूयमानो वैश्वानरो जातमात्र एव प्रत्नथा प्रत्न इव चिरंतन इव नाकं । कं सुखं । अकं दुःखं । न विद्यतेऽकं यस्मिन् तन्नाकं । दिवोऽंतरिक्षस्य पृष्ठमुपरितनप्रदेशं स्वरोहिन्निरारुहत् । आरोहति । स वैश्वानरः पूर्ववत् पूर्ववत् अथवा इव जंतवे सोत्रे यजमानाय धनं पश्चादिलक्षणं जनयन् संपादयन् जागृविः सदा प्रबुद्धः समानं सर्वेषां देवानां साधारणमज्ममाकाशमार्गं पर्येति । सूर्यरूपेण गच्छति ॥

ऋतावानं यज्ञियं विप्रमुक्थ्यमा यं दधे मातरिश्वा दिवि क्षयं ।

तं चित्रयामं हरिकेशमीमहे सुदीतिमग्निं सुविताय नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतऽवानं । यज्ञियं । विप्रं । उक्थ्यं । आ । यं । दधे । मातरिश्वा । दिवि । क्षयं ।

तं । चित्रऽयामं । हरिऽकेशं । ईमहे । सुऽदीतिं । अग्निं । सुविताय । नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतावानं बलवतं यज्ञियं यज्ञार्हं विप्रं मेधाविनमुक्थ्यं सुखं दिवि शुलोके क्षयं निवसतं यमपि मातरिश्वा वायुशुलोकादाहृत्य पृथिव्यामादधे । आहितवान् । चित्रयामं नानाविधगमनं हरिकेशं पिंगलाचिर्धं सुदीतिं शोभनदीप्तिं तमपि नव्यसे नवतराय सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय धनाय तदर्थमीमहे । याचामहे ॥

शुचिं न यामन्निषिरं स्वर्दृशं केतुं दिवो रोचनस्थामुषर्बुधं ।

अग्निं मूर्धानं दिवो अप्रतिष्कृतं तमीमहे नमसा वाजिनं बृहत् ॥ १४ ॥

शुचिं । न । यामन् । इषिरं । स्वःऽदृशं । केतुं । दिवः । रोचनऽस्थां । उषःऽबुधं ।

अग्निं । मूर्धानं । दिवः । अप्रतिऽस्कृतं । तं । ईमहे । नमसा । वाजिनं । बृहत् ॥ १४ ॥

नेति संप्रत्यर्थे । शुचिं दीप्तं यामन् यामनि यज्ञ इषिरमेषणीयं स्वर्दृशं सर्वदृशं सर्वपदार्थविज्ञानयुक्तं दिवो शुलोकस्य केतुं प्रज्ञापकं रोचनस्थां रोचनस्थं । रोचनः सूर्यः । तस्मिन् तिष्ठतं । उषर्बुधमपि होचिकारूपेणोषसि प्रबुध्यमानं दिवः स्वर्गस्य मूर्धानं प्रधानमप्रतिष्कृतमप्रतिहतशब्दं वाजिनमन्नवंतं बृहत् महान्तं तमपि नमसा स्तोत्रेणेमहे । याचामहे ॥

मंद्रं होतारं शुचिमर्बयाविनं दमूनसमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं ।

रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं मनुर्हितं सद्मिद्राय ईमहे ॥ १५ ॥

मंद्रं । होतारं । शुचिं । अहयाविनं । दमूनसं । उक्थ्यं । विश्वऽचर्षणिं ।

रथं । न । चिचं । वपुषाय । दर्शतं । मनुऽहितं । सदै । इत् । रायः । ईमहे ॥ १५ ॥

मंद्रं शुचं होतारं देवानामाहूतारं शुचिं सर्वदा शुद्धमहयाविनमकुटिलं दमूनसं दानमनसमुक्थ्यं श्रेष्ठं विश्वचर्षणिं विश्वस्य द्रष्टारं चिचं ज्ञानाविधवर्णं रथं न रथमिव वपुषाय रूपार्थं दर्शतं दर्शनीयं सदमित् सदैव मनुर्हितं सर्वेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं तमपि रायो धनानीमहे । याचामहे । अत्र याज्ञार्थत्वादस्य द्विकर्म-
कत्वं ॥ ॥ १९ ॥

वैश्वानरायेत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं । अचेयमनुक्रमणिका । वैश्वानरायैकादशेति । पूर्वमुक्ते वैश्वान-
नरीयं तु जागतं त्विषुक्तत्वादस्यापि सूक्तस्य जगती कंदो वैश्वानरोऽभिर्देवता ॥ अस्य सूक्तस्याभिष्टोम आपि-
माहते शस्त्रे विनियोगः । सूच्यते हि । वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः करत्यर्चते । आ० ५. २०. । इति ॥

वैश्वानराय पृथुपाजसे विषो रत्ना विधंत धरुणेषु गातवे ।

अग्निर्हि देवाँ अमृतो दुवस्यत्यथा धर्माणि सनता न दूदुषत् ॥ १ ॥

वैश्वानराय । पृथुऽपाजसे । विषः । रत्ना । विधंत । धरुणेषु । गातवे ।

अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्यति । अथ । धर्माणि । सनता । न । दूदुषत् ॥ १ ॥

विषो मेधाविनः स्तोतारः पृथुपाजसे बहुबलाय बहुज्ञाय वा । पाजःशब्दस्य बलान्नमात्रोः पाठात् ।
वैश्वानरायामये धरुणेषु धर्मेषु यज्ञेषु रत्ना रमणीयानि स्तोत्राणि गातवे सन्मार्गलाभाय विधंत । परिचरति ।
कुर्वति । अमृतो मरणरहितोऽभिर्देवान् दुवस्यति । हविषां प्रदानेन परिचरति । हिः प्रसिद्धौ । अथ अतः
कारणात्कोऽपि सनता सनातनानि धर्माणि यज्ञान् न दूदुषत् । न दूषयति ॥

अंतर्दूतो रोदसी दस्म ईयते होता निषत्तो मनुषः पुरोहितः ।

क्षयं बृहंतं परि भूषति द्युभिर्देवेभिरग्निरिषितो धियावसुः ॥ २ ॥

अंतः । दूतः । रोदसी इति । दस्मः । ईयते । होता । निऽसत्तः । मनुषः । पुरऽहितः ।

क्षयं । बृहंतं । परि । भूषति । द्युऽभिः । देवेभिः । अग्निः । इषितः । धियावसुः ॥ २ ॥

दस्मो दर्शनीयो होताभिर्दूतो देवानां दूतः सन् रोदस्योर्वावापृथिव्योरंतर्मध्य ईयते । गच्छति । मनुषो
मनोजातस्य मनुष्यस्य पुरोहित आहवनीयादिरूपेण पुरतः स्थापितो निषत्तो निषत्तः सन् अपिर्दुभिर्दीप्ति-
भिर्बृहंतं महान्तं क्षयं यज्ञगृहं परिभूषति । अलंकुर्वते । देवेभिर्देवैरिषितः प्रेषितो धियावसुः प्रज्ञया व्याप्तः ।
एते द्वे अपि विशेषणे ॥

केतुं यज्ञानां विदथस्य साधनं विप्रासो अग्निं महयंत चित्तिभिः ।

अपांसि यस्मिन्नधि संदधुर्गिरस्तस्मिन्सुम्नानि यजमान आ चके ॥ ३ ॥

केतुं । यज्ञानां । विदथस्य । साधनं । विप्रासः । अग्निं । महयंत । चित्तिभिः ।

अपांसि । यस्मिन् । अधि । संऽदधुः । गिरः । तस्मिन् । सुम्नानि । यजमानः । आ । चके ॥ ३ ॥

यज्ञानां केतुं प्रज्ञापकं विदथस्य यज्ञस्य गृहस्य वा साधनं प्राप्तिसाधनमसाधारणकारणं संतमपि
विप्रासो विप्राश्चित्तिभिः स्वकर्मभिर्महयंत । पूजयति । किंच गिरः स्तोतारो यस्मिन्नपावपांसि स्वानुष्ठेयानि
कर्माण्यधि संदधुः संदधते यजमानस्तस्मिन्नपौ सुम्नानि सुखानि प्राप्याचके । कामयते ॥

पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्वयुनं च वाघतां ।

आ विवेश रोदसी भूरिवर्षसा पुरुप्रियो भंदते धामभिः कविः ॥४॥

पिता । यज्ञानां । असुरः । विपः ऽचितां । विऽमानं । अग्निः । वयुनं । च । वाघतां ।

आ । विवेश । रोदसी इति । भूरिऽवर्षसा । पुरुऽप्रियः । भंदते । धामऽभिः । कविः ॥४॥

यज्ञानां पिता पालयिता विपश्चितां विदुषां स्तोतृणामसुरो बलप्रदः । वाघतामृत्विजां वयुनं ज्ञानसाधनं । विमानं च । विमीयते फलमिति विमानं यज्ञादिकर्मसाधनं । मोऽग्निर्भूरिवर्षसा पार्थिववैद्युतादिवज्रविधरूपेण रोदसी बावापृथिव्यावाविवेश । प्रविशति । पुरुप्रियो मनुष्येष्वधिकं प्रियः । अथवा पुरुषां श्रेष्ठानां प्रियः पुरुप्रियः । धामभिस्तेजोभिर्युक्तः कविरग्निर्भंदते । यजमानेन स्तूयते ॥

चंद्रमग्निं चंद्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदं स्वर्विदं ।

विगाहं तूष्णिं तविषीभिरावृतं भूष्णिं देवासं इह सुश्रियं दधुः ॥५॥

चंद्रं । अग्निं । चंद्रऽरथं । हरिऽव्रतं । वैश्वानरं । अप्सुऽसदं । स्वऽविदं ।

विऽगाहं । तूष्णिं । तविषीभिः । आऽवृतं । भूष्णिं । देवासं । इह । सुऽश्रियं । दधुः ॥५॥

देवासो देवाश्चंद्रमाह्लादकरं चंद्ररथं । चंद्र आह्लादको रथो यस्येति तं हरिव्रतं पिंगलवर्णं हरिस्वचं वा । हरिस्वचमिति शाखांतरं । अप्सुषदमप्सु सीदंतं स्वर्विदं सर्वज्ञं विगाहं विगाहमानं सर्वत्र व्याप्तं तूष्णिं क्षिप्रगामिनं शत्रूणां हंसितारं वा तविषीभिर्बलैरावृतं भूष्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीप्तिं वैश्वानरमिहेहलोके दधुः । आदधुः ॥ २० ॥

अग्निदेवेभिर्मनुषश्च जंतुभिस्तन्वानो यज्ञं पुरुपेशंसं धिया ।

रथीरंतरीयते साधदिष्टिभिर्जीरो दमूना अभिशस्तिचातनः ॥६॥

अग्निः । देवेभिः । मनुषः । च । जंतुऽभिः । तन्वानः । यज्ञं । पुरुऽपेशंसं । धिया ।

रथीः । अंतः । ईयते । साधदिष्टिऽभिः । जीरः । दमूनाः । अभिशस्तिऽचातनः ॥६॥

देवैः साधदिष्टिभिः साधितयज्ञैर्जंतुभिर्चर्त्स्विगमश्च धिया कर्मणा मनुषो यजमानस्य पुरुपेशंसं बद्धरूपं । पेश इति रूपनाम । पुरोडाशपशुसोमहविर्भेदैरेकाहाहीनसचात्मकभेदैश्च नानाविधरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन् रथीः सर्वस्य लोकस्य नेता जीरः क्षिप्रकारी दमूना दांतमना दानमना वाभिश्चस्तिचातनोऽभिश्चस्तीनामरातीनां यज्ञविघ्नकारिणां रक्षसां चातयिता नाशयितापिरंतर्थावापृथिव्योर्मध्य ईयते । गच्छति ॥

अग्ने जरस्व स्वपत्य आयुन्यूजा पिन्वस्व समिषो दिदीहि नः ।

वयांसि जिन्व बृहतश्च जागृव उशिग्देवानामसि मुक्रतुर्विषां ॥७॥

अग्ने । जरस्व । सुऽअपत्ये । आयुनि । ऊर्जा । पिन्वस्व । सं । इषः । दिदीहि । नः ।

वयांसि । जिन्व । बृहतः । च । जागृवे । उशिक्ष् । देवानां । असि । सुऽक्रतुः । विषां ॥७॥

हे अग्ने स्वपत्यं सुपुत्रं आयुन्यायुषि ॥ निमित्तसप्तम्येषा ॥ आयुषि निमित्ते जरस्व । देवान् सुहि । होता-रमधिष्ठायाजी रसेनाग्नेन वा पिन्वस्व । देवान्प्रीणय । नोऽस्माकमिषः सख्यार्थं वृष्टीः संदिदीहि । संदीपय । वयांस्यन्नानि च ॥ वयः अग्नेत्यन्ननामसु पाठात् । जिन्व । देहि । हे जागृवे सर्वदा जागरणशील । बृहतो

महतो यजमानस्तु विन्विति संबंधः । मुक्तुः शोभनकर्मा शोभनयज्ञो वा त्वं विपां मेधाविनां देवानामुशिक्ष
कांतोऽसि ॥

विश्वपतिं यद्ममतिथिं नरः सदा यन्तारं धीनामुशिक्षं च वाघतां ।

अध्वराणां चेतनं जातवेदसं प्र शंसन्ति नमसा जूतिभिर्वृधे ॥ ८ ॥

विश्वपतिं । यद्मं । अतिथिं । नरः । सदा । यन्तारं । धीनां । उशिक्षं । च । वाघतां ।

अध्वराणां । चेतनं । जातवेदसं । प्र । शंसन्ति । नमसा । जूतिभिः । वृधे ॥ ८ ॥

नरो नेतारः स्तोतारो वा विश्वपतिं विशां मनुष्याणां पतिं विश्वस्य पतिमिति वा यद्मं महान्तमतिथिं
सर्वस्यातिथिभूतं धीनां बुद्धीनां कर्मणां वा यन्तारं नियन्तारं वाघतामृत्विजां चोशिक्षं कांतं मनोज्ञमध्वराणां
यागानां चेतनं प्रज्ञापकं जूतिभिर्वैश्वर्युक्तं जातवेदसमधि वृधे वृद्धये समृद्धये नमसा नमस्कारेण स्तुतिभिश्च प्रशं-
सन्ति । प्रशंसां कुर्वन्ति ॥

विभावा देवः सुरणः परि क्षितीरग्निर्वभूव शवसा सुमद्रथः ।

तस्य व्रतानि भूरिपोषिणो वयमुप भूषेम दम आमुवृत्तिभिः ॥ ९ ॥

विभावा देवः । सुरणः । परि । क्षितीः । अग्निः । वभूव । शवसा । सुमद्रथः ।

तस्य । व्रतानि । भूरिपोषिणः । वयं । उप । भूषेम । दमे । आ । मुवृत्तिभिः ॥ ९ ॥

विभावा दीप्तिमान् देवः सूयमानः सुरणः । अत्र वर्णलोपश्छांदसः । शोभनं रमयतीति सुरमणः ।
सुमद्रथः शोभनरथोऽपि शवसा बलेन क्षितीः सर्वाः प्रजाः परि वभूव । परितो गृह्णाति । अत्र भवतेरूपसर्ग-
वशात् परिरहार्थत्वं । भूरिपोषिणो बहूनां पोषयितुः पालयितुर्दमे यज्ञगृहे । दम इति गृहनामसु पाठात् ।
निवसतस्तस्यापेक्षितानि कर्माणि वयं मुवृत्तिभिः स्तोत्रैरुपभूषेम । उपभूषयामः । प्रकाशयामः ॥

वैश्वानर तव धामान्या चके येभिः स्वर्विदम्बो विचक्षण ।

जात आपृणो भुवनानि रोदसी अग्ने ता विश्वा परिभूरसि त्मना ॥ १० ॥

वैश्वानर । तव । धामानि । आ । चके । येभिः । स्वः । वित् । अम्बः । वि । चक्षण ।

जातः । आ । अपृणः । भुवनानि । रोदसी इति । अग्ने । ता । विश्वा । परिभूरः ।

असि । त्मना ॥ १० ॥

हे वैश्वानर तव धामानि त्वत्संबन्धीनि तेजांस्त्याचके । अग्निष्टीमि । हे विचक्षण प्राज्ञ त्वं येभिर्वैश्वेजोभिः
स्वर्वित् सर्ववित् सर्वज्ञोऽम्बः । मवसि । जातमात्रस्त्वं भुवनानि भूतजातानि रोदसी द्यावापृथिव्यावापृणः ।
आपूरयः । हे अग्ने विश्वा विश्वानि सर्वाणि ता तानि भूतजातानि त्मना आत्मना परिभूरसि । परिरह्यतीतासि ॥

वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः ।

उभा पितरा मह्यन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । सु । अपस्यया । कविः ।

उभा । पितरा । मह्यन् । अजायत । अग्निः । द्यावापृथिवी इति । भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्यापेक्षितसनाभ्यस्तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यो बृहत्सहजं भवतीति यत् तदवितथं । यतः कारणादेको

मुख्यः कविरपिः स्वपत्न्या शोभनयज्ञादिकर्मैच्छया यजमानादिभ्यो धनमरिणात् । ददाति । सोऽयमग्निर्भूरितरेता बज्जरेतस्कावुभोभौ पितरा पितरी मातापितरौ ब्यावापृथिव्यौ महयन्पूजयन् अजायत ॥ २१ ॥

समित्समिदित्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं । अत्रानुक्रमणिका । समित्समिदाप्रिय इति । इध्मा दिस्वाहाद्यन्ताः पूर्वोक्ताः प्रत्यृचं देवताः । पशौ वैश्वामित्राणामाग्नीसूक्तं । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु त्वष्टुर्याज्या तन्न इत्येषा । सूचितं च । इह त्वष्टारमयि यं तन्नसुरीपमध पोषयितु । आ० १. १०. । इति ॥ त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । तन्नसुरीपमध पोषयितु देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः । आ० ३. ८. । इति ॥

समित्समित्सुमना बोध्यस्मे शुचाशुचा सुमतिं रासि वस्वः ।

आ देव देवान्यजथाय वक्षि सखा सखीन्सुमना यक्ष्यमे ॥ १ ॥

समित्समित्सुमनाः । बोधि । अस्मे इति । शुचाऽशुचा । सुऽमतिं । रासि । वस्वः ।

आ । देव । देवान् । यजथाय । वक्षि । सखा । सखीन् । सुऽमनाः । यक्षि । अमे ॥ १ ॥

समित्समित् अथर्थं समिदस्त्वं सुमना बोधि । बुध्यस्व । शुचा शुचात्थर्थं प्रसर्पकेण ज्योतिषा युक्तस्त्वं वस्वो वसुनो धनस्य तद्विषयां सुमतिं शोभनां बुद्धिमक्षे अस्मभ्यं रासि । देहि । हे देव बोतमान देवान्यजनीयान्यजथाय यज्ञाय तदर्धमावधि । आवहसि । हे अमे सखा देवानां सखा त्वं सुमनाः सन् सखीन्देवान्यधि । यजस्व ॥

यं देवासस्त्रिरहं चायजते दिवेदिवे वरुणो मित्रो अग्निः ।

सेमं यज्ञं मधुमंतं कृधी नस्तनूनपाद्घृतयोनिं विधंतं ॥ २ ॥

यं । देवासः । मित्रः । अहन् । आऽयजते । दिवेऽदिवे । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

सः । इमं । यज्ञं । मधुऽमंतं । कृधि । नः । तनूऽनपात् । घृतऽयोनिं । विधंतं ॥ २ ॥

वरुणो मित्रोऽग्निः एते त्रयो देवा यमपि दिवेदिवे प्रतिदिवसं अहन् अहनि मित्रः प्रातर्मध्याह्नसायंतनेषु सवनेषु त्रिवारमायजते हे तनूनपात् तनूनां शरीराणां न पातयितः स त्वं घृतयोनिं घृतस्योदकस्य कारणं विधंतं विधीयमानं क्रियमाणं नोऽस्मादीयमिमं यज्ञं मधुमंतं । मध्वित्युदकनाम । वृद्धादिफलयुक्तं छधि । कुब ॥

प्र दीधितिर्विश्ववारा जिगाति होतारमिळः प्रथमं यजध्वै ।

अच्छा नमोभिर्वृषभं वंदध्वै स देवान्यक्षद्विषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

प्र । दीधितिः । विश्वऽवारा । जिगाति । होतारं । इळः । प्रथमं । यजध्वै ।

अच्छ । नमःऽभिः । वृषभं । वंदध्वै । सः । देवान् । यक्षत् । द्विषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

विश्ववारा विश्वैर्जनैर्वरणीया दीधितिः स्तुतिर्दीप्तिर्वा होतारं देवानामाह्वातारमपि प्रजिगाति । जिगातु । प्रकर्षेण गच्छतु । प्रथमं मुख्यमच्छाभिमुख्येन वृषभं संपदां वर्षितारं वंदध्वै वंदितुं योग्यमिति शेषः । अपि नमोभिर्नमस्कारिः सहेळ इषो हवीरूपास्तत्रानि यजध्वै यष्टुं प्रीणयितुं प्रजिगातु । द्विषितोऽस्माभिः प्रेरितो यजीयान् यष्टुतमः सोऽग्निर्देवान् यजत् । यजतु ॥

ऊर्ध्वो वा गातुरध्वे अकार्यूर्ध्वो शेचीधि प्रस्थिता रजांसि ।

दिवो वा नाभा न्यसादि होता स्तृणीमहि देवभ्यंचा वि बर्हिः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वां । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वा । शोचीर्षि । प्रऽस्थिता । रजांसि ।
दिवः । वा । नाभा । नि । असादि । होता । स्तृणीमहि । देवऽव्यचाः । वि । बर्हिः ॥ ४ ॥

वां युवयोः । अपिच बर्हिश्चोभौ वामित्युच्येते । समिदादिभिः सहितस्त्रीवार्पेदेवतात्वात् । ऊर्ध्व उन्नतो
गातुर्यज्ञमार्गोऽध्वरे यज्ञेऽकारि । आश्रयः क्रियते । शोचीर्ष्यर्चिष्मन्ति रजांसि हवीषूर्ध्वोर्ध्वं प्रस्थिता । होता-
पिर्दिवो दीप्यमानस्य यागगृहस्य नाभा नामो मध्यप्रदेशे न्यसादि । निषीदति । देवव्यचा देवैर्व्याप्तं बर्हिश्च ।
चार्यं वाशब्दः । विसृणीमहि । विशेषेण सृणीमः ॥

सप्र होचाणि मनसा वृणाना इन्वंतो विश्वं प्रति यन्त्रतेन ।
नृपेशसो विदथेषु प्र जाता अभीऽमं यज्ञं वि चरंत पूर्वीः ॥ ५ ॥
सप्र । होचाणि । मनसा । वृणानाः । इन्वंतः । विश्वं । प्रति । यन् । ऋतेन ।
नृऽपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभि । इमं । यज्ञं । वि । चरंत । पूर्वीः ॥ ५ ॥

मनसा वृणानाः प्रार्थ्यमाना ऋतेनोदकेन विश्वमिन्वंतः प्रीणयंतो देवाः सप्र होचाणि होतृणां वषट्कर्तृणां
कर्माणि प्रतियन् । प्रतिगच्छन्ति । अतः परं द्वारां स्तुतिः । नृपेशसो नररूपा विदथेषु यागेषु जाता उत्पन्नाः
पूर्वीर्बह्वो विग्रहवत्यो यज्ञद्वाराभिमानिदेवता इममस्यदीपं यज्ञं प्र विचरंत । प्रविचरंतु ॥ ॥ २२ ॥

आ भंदमाने उषसा उपाके उत स्मयेते तन्वाऽविरूपे ।
यथा नो मिचो वरुणो जुजोषदिंद्रो मरुत्वाँ उत वा महोभिः ॥ ६ ॥
आ । भंदमाने इति । उषसौ । उपाके इति । उत । स्मयेते इति । तन्वा । विरूपे इति । विरूपे ।
यथा । नः । मिचः । वरुणः । जुजोषत् । इंद्रः । मरुत्वान् । उत । वा । महः । अभिः ॥ ६ ॥

आ भंदमाने सूयमाने उपाके परस्परं संगति ॥ उषसानक्तापिषया द्विवचनं ॥ नक्तोषसी रात्र्यहनी
आगच्छतां । उत अपि च विरूपे पृथग्रूपे तन्वा प्रकाशरूपेण शरीरेण स्मयेते । प्रकाशते । मिचो वरुण उत
वा अपि चंद्रो मरुत्वांश्च नोऽस्मान्यथा जुजोषत् यथा सेवेत तथा महोभिस्तोभिर्युक्ते इमे बावापृथिव्यो
कुशतां ॥

दैव्या होतारा प्रथमा नृजे सप्र पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।
ऋतं शंसंत ऋतमिह आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ७ ॥
दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋजे । सप्र । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।
ऋतं । शंसंतः । ऋतं । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतं । व्रतऽपाः । दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या दिव्यौ प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होताराङ्गातारावभौ नृजे । प्रसाधयामि । ऋतमुदकं शंसंत आशंस-
मानाः सप्र पृक्षासः । पृक्षमज्ञं । तद्वत अतिजसमपि स्वधया सोमेन हविषा मदन्ति । मादयन्ति । व्रतपा
व्रतानां कर्मणां रक्षितारो दीध्याना दीप्यमानाः अथवा स्वकर्मभिरपि दीपयंत अतिजोऽनु व्रतं व्रतेषु
ऋतमिह अपिमेवाहुः । अपिमेव ऋतभूतमाहुः रित्वर्थः । एवकारार्थे इच्छब्दः ॥

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।
सरस्वती सारस्वतेभिरवाक् तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं संदंतु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । स॒ऽजोषाः । इ॒ळा । दे॒वैः । म॒नुष्ये॒भिः । अ॒ग्निः ।
सर॒स्वती । सार॒स्वते॒भिः । अ॒र्वाक् । ति॒स्रः । दे॒वीः । ब॒र्हिः । आ । इ॒दं । स॒दंतु ॥ ८ ॥

भारतीभिर्भरतस्य सूर्यस्य संबंधिनीभिः सजोषाः संगता भारती वाक् आगच्छतु । देवैर्मनुष्यैर्मनुष्यैश्च संगत्येका च भूमिश्चागच्छतु अपिश्च । सारस्वतेभिः सरस्वतीसंबन्धिभिर्मध्यमस्थानैः सह सरस्वती माध्यमिका वागागच्छतु । तिस्रो देव्यो वागिकाभारत्य आगच्छतु । अर्वागाभिमुखमेतद्वर्हिरा सदंतु । आसीदंतु ॥

तन्न॑स्तुरी॒पम॑धं पोषयि॒न्तु दे॒वं त्वष्ट॑र्वि॒ररा॑णः स्य॒स्व ।
यतो॑ वी॒रः क॑र्म॒ण्यः सु॒दक्षो॑ यु॒क्तया॑वा जाय॒ते दे॒वका॑मः ॥ ९ ॥
तत् । नः । तुरी॒पं । अध॑ । पो॒षयि॒न्तु । दे॒वं । त्वष्टः । वि॒ररा॑णः । स्य॒स्वेति॑ स्यस्व ।
यतः॑ । वी॒रः । क॑र्म॒ण्यः । सु॒दक्षः । यु॒क्तऽया॑वा । जाय॒ते । दे॒वऽका॑मः ॥ ९ ॥

हे देव स्वष्टः सृष्टिकर्तः रराणो रममाणस्त्वमध अनंतरं नोऽस्मात् तुरीपं तारकं पोषयितुं पोषकं तत्प्रसिद्धं रेतो विष्यस्व । मोचय । यतो विमोचनादीरः सत्त्ववान् कर्मणः कर्मसु कुशलः सुदक्षः सुबलौ युक्तयावाभिषयार्थं यावयुक्तः । सोममुदित्यर्थः । देवकामो देवान् कामयमानः पुत्रो जायते । जायेत ॥

वन॑स्पते॒ऽव सृ॒जोप॑ दे॒वान॒ग्निर्ह॑विः श॒मिता॑ सू॒द्याति॑ ।
सेदु॑ होता॒ सत्य॑तरो य॒जाति॑ यथा॒ दे॒वानां॑ ज॒निमा॑नि वे॒द ॥ १० ॥
वन॑स्पते । अ॒व । सृ॒ज । उप॑ । दे॒वान् । अ॒ग्निः । ह॒विः । श॒मिता॑ । सू॒द्याति॑ ।
सः । इ॒त् । ऊं । इति॑ । होता॒ । स॒त्यऽत॑रः । य॒जाति॑ । यथा॒ । दे॒वानां॑ । ज॒निमा॑नि । वे॒द ॥ १० ॥

हे वनस्पते देवानुपावस्यज । समीपे कुरु । शमिता पशोः संस्कर्तापिर्वनस्पतिश्च हविः सूद्याति । देवान्प्रति प्रेरयतु । सत्यतरोऽत्यर्थं सत्यः सत्यस्वरूपः स इत् स एव होता यजाति । यजतु । यथा यतः कारणात्स एवापि देवानां जनिमानि जन्मानि वेद वेत्ति अतः स एव यजत्वित्यर्थः ॥

आ या॒ह्यग्ने॑ स॒मिधा॑नो अ॒र्वाङि॑द्रे॒ण दे॒वैः सर॑थं तुरे॒भिः ।
ब॒र्हिर्नै॑ आ॒स्ताम॑दितिः सु॒पुत्रा॑ स्वाहा॒ दे॒वा अ॒मृता॑ मा॒दय॑न्तां ॥ ११ ॥
आ । या॒हि । अ॒ग्ने । स॒ऽइ॒धानः॑ । अ॒र्वाङ् । इ॒द्रे॒ण । दे॒वैः । स॒ऽरथं॑ । तुरे॒भिः ।
ब॒र्हिः । नः । आ॒स्तां । अ॒दितिः॑ । सु॒ऽपुत्रा॑ । स्वाहा॒ । दे॒वाः । अ॒मृताः॑ । मा॒दय॑न्तां ॥ ११ ॥

हे अग्ने अर्वाक् अस्मादभिमुखं समिधानः समिध्यमानो ज्वालारूपेण दीप्यमानस्त्वमायाहि । देवतारूपेणागच्छ । कथमिति उच्यते । नोऽस्माकं यज्ञमिद्रेण देवैश्च तुरिभिस्त्वरमाशेदैवैः सरथं समानरथं यथा तथायाहि । किंच सुपुत्रादितिरपि नो बर्हिरास्तां । अध्यास्तां । स्वाहाकरिण युक्ता अमृता नित्या देवा मादयन्तां । तृप्यन्तु ॥ २३ ॥

प्रत्यग्निरुषस इत्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं वैश्यामिचं वैद्युभमापेयं । अत्रानुक्रमणिका । प्रत्यग्निरिति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः रिदमादिसूक्तत्रयस्य विनियोगः । सूचितं च । प्रत्यग्निरुषस इति त्रीणि । आ० ४. १३ । इति ॥ इळामप इत्यस्योक्तो विनियोगः ॥

प्रत्य॒ग्निरु॒षस॑श्चे॒कितानो॑ऽबो॒धि वि॒प्रः प॒द्वीः क॑वी॒नां ।
पृ॒थु॒पाजा॑ दे॒वय॒ज्ञिः स॒मिद्धो॑ऽप॒ द्वारा॑ त॒मसो॑ ब॒र्हि॒रावः॑ ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसः । चेकि॒तानः । अ॒बो॒धि । वि॒प्रः । प॒द॒ऽवीः । क॒वी॒नां ।

पृ॒थु॒ऽपा॒जाः । दे॒व॒य॒त्॒ऽभिः । सं॒ऽइ॒ष्टः । अ॒प । द्वा॒रा । त॒म॒सः । व॒हिः । आ॒व॒रि॒त्या॒वः ॥ १ ॥

उषसश्चेकितानो जानन् विप्रो मेधावी कवीनां क्रांतदृशां पदवीर्मार्गान् गच्छन् योऽपिः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते पृथुपाजाः पृथुतेजा देवयज्ञिर्देवकामैः समिद्धः सम्यक् दीप्तः स वह्निस्तमसोऽज्ञानस्य द्वारागमन-द्वाराख्यपावः । अपावृणोति ॥

प्रे॒ह॒मि॒र्वा॒वृ॒धे स्तो॒मे॒भिर्गी॒र्भिः स्तो॒तॄ॒णां न॒म॒स्य॒ उ॒क्थैः ।

पू॒र्वी॒र्च॒त॒स्य॒ सं॒दृ॒श॒श्च॒का॒नः सं दू॒तो अ॒द्यौ॒दु॒ष॒सो वि॒रो॒के ॥ २ ॥

प्र । इ॒त् । ऊं इ॒ति । अ॒ग्निः । व॒वृ॒धे । स्तो॒मे॒भिः । गीः॒ऽभिः । स्तो॒तॄ॒णां । न॒म॒स्यः । उ॒क्थैः ।

पू॒र्वीः । च॒त॒स्य॒ । सं॒ऽदृ॒शः । च॒का॒नः । सं । दू॒तः । अ॒द्यौ॒त् । उ॒ष॒सः । वि॒ऽरो॒के ॥ २ ॥

नमस्यः पूज्यो योऽपिः स्तोतृणां स्तोत्रैर्गीर्भिर्वाग्भिर्ब्रह्मकथैः शस्त्रैश्च प्रववृधे वृद्धिं प्राप्नोति दूतो देवानां दूतः सः पूर्वोर्ब्रह्मचर्यतस्यादित्यस्य संदृशो दीप्तीश्वकानः कामयमानः सन् उषसो विरोके विरोचने प्रातःकाले समधीत् । बोधते । इत् उ पूरणी ॥

अ॒धा॒म्य॒ग्नि॒र्मानु॒षी॒षु वि॒श्व॒पां ग॒र्भो मि॒त्र च॒तेन॒ सा॒ध॒न् ।

आ ह॒र्य॒तो य॒ज॒तः सा॒न्व॒स्था॒द॒भू॒दु वि॒प्रो ह॒व्यो म॒ती॒नां ॥ ३ ॥

अ॒धा॒यि । अ॒ग्निः । मा॒नु॒षी॒षु । वि॒श्वु । अ॒पां । ग॒र्भः । मि॒त्रः । च॒तेन॒ । सा॒ध॒न् ।

आ । ह॒र्य॒तः । य॒ज॒तः । सा॒नु । अ॒स्था॒त् । अ॒भू॒त् । ऊं इ॒ति । वि॒प्रः । ह॒व्यः । म॒ती॒नां ॥ ३ ॥

मित्रो यजमानानां मित्रमृत च्छतेन सत्येन साधन् कामान् साधयन् अपां गर्भोऽग्निर्मानुषीषु मनोः संबंधिनीषु विष्णु प्रजास्वधायि । देवैराहितः । किंच हर्यतः स्पृहणीयो यजतो यष्टव्यः स सानूचितं धिष्ण्व-मुत्तरवेद्याख्यमास्थात् । अर्धतिष्ठत् । विप्रः प्राज्ञोऽग्निर्मतीनां मातृणां स्तोतृणां हव्यः क्षुत्योऽभूत् ॥

मि॒त्रो अ॒ग्नि॒र्भव॒ति य॒त्समि॒द्धो मि॒त्रो हो॒ता व॒रु॒णो जा॒तवे॒दाः ।

मि॒त्रो अ॒ध्व॒र्यु॒रि॒षि॒रो द॒मू॒ना मि॒त्रः सि॒धू॒नामु॒त प॒र्व॒ता॒नां ॥ ४ ॥

मि॒त्रः । अ॒ग्निः । भ॒व॒ति॒ । य॒त् । सं॒ऽइ॒ष्टः । मि॒त्रः । हो॒ता । व॒रु॒णः । जा॒त॒ऽवे॒दाः ।

मि॒त्रः । अ॒ध्व॒र्युः । इ॒षि॒रः । द॒मू॒नाः । मि॒त्रः । सि॒धू॒नां । उ॒त । प॒र्व॒ता॒नां ॥ ४ ॥

इयमुक् अग्निं सर्वात्मकत्वेन स्तौति । यद्यदा समिद्धोऽपिः तदा मित्रो भवति । सूर्यो भवति । मित्र एष सन् होता भवति । वरुणो भवति जातवेदा जातप्रज्ञः । स मित्रोऽध्वर्युर्भवति दमूना दानमना दांतमना वा । स एवेषिरः प्रेरको वायुर्भवति । उत अपि च सिंधूनां नदीनां पर्वतानां च मित्रः सहायो भवति ॥

पा॒ति प्रि॒यं रि॒पो अ॒यं प॒दं वेः पा॒ति य॒ह्म॒श्च॒र॒णं सू॒र्य॒स्य ।

पा॒ति ना॒भा स॒प्त॒शी॒र्षा॒णम॒ग्निः पा॒ति दे॒वाना॑मु॒प॒मा॒द॒मृ॒ष्वः ॥ ५ ॥

पा॒ति । प्रि॒यं । रि॒पः । अ॒यं । प॒दं । वेः । पा॒ति । य॒ह्मः । च॒र॒णं । सू॒र्य॒स्य ।

पा॒ति । ना॒भा । स॒प्त॒ऽशी॒र्षा॒णं । अ॒ग्निः । पा॒ति । दे॒वाना॑ । उ॒प॒ऽमा॒दं । अ॒मृ॒ष्वः ॥ ५ ॥

ऋषो दर्शनीयोऽपिर्वेग्याः सर्वव्याप्ताया रिपो भूम्याः प्रियमद्यं प्रथमं पदं स्थानं पाति । रक्षति । यद्गो महान् सूर्यस्य चरणं । चरत्यत्रेति चरणमंतरिक्षं । पाति । नाभा नाभावंतरिक्षस्य मध्ये सप्तशीर्षाणं मरुद्गणं पाति । देवानामुपमादमुपमादकं यज्ञं पाति । रक्षति ॥ २४ ॥

ऋभुश्चक्र ईड्यं चारु नाम विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान् ।

ससस्य चर्म घृतवत्पदं वेस्तदिदग्नी रक्षत्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । ईड्यं । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि । विद्वान् ।

ससस्य । चर्म । घृतऽवत् । पदं । वेः । तत् । इत् । अग्निः । रक्षति । अप्रऽयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुर्महान् विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थानि विद्वान् जानन् देवोऽग्निरीड्यं सुखं चारु मनोज्ञं नाम जलं चक्रे । करोति । नामेत्युदकनामसु पाठात् । वेद्याप्तस्य समस्य स्वपतः शांतज्वालस्याप्यपिस्वर्म रूपं घृतवद्दीप्तिमद्भवति । सोऽपिस्तज्जलमप्रयुच्छन् अप्रमादन् रक्षति । पालयति ॥

आ योनिमग्निर्घृतवत्तमस्यात्पृथुप्रगाणमुशंतमुशानः ।

दीद्यानः शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनःपुनर्मातरा नव्यसी कः ॥ ७ ॥

आ । योनिं । अग्निः । घृतऽवत् । अस्यात् । पृथुऽप्रगानं । उशंतं । उशानः ।

दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः । पुनःऽपुनः । मातरा । नव्यसी इति । करिति कः ॥ ७ ॥

उशानः कामयमानोऽपिर्घृतवत्तं दीप्तिमंतं पृथुप्रगाणं पृथुगीतिमुशंतं कामयमानं योनिं स्थानमायतनं आ अस्यात् । आतिष्ठति । दीद्यानो द्योतमानः शुचिर्दर्शनीयः शुद्धो वा ऋषो महान् पावकोऽन्येषां शोधयिताभिर्मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ पुनःपुनर्नव्यसी नवतरे कः । करोति ॥

सद्यो जात ओषधीभिर्ववस्ते यदी वर्धन्ति प्रस्वो घृतेन ।

आप इव प्रवता शुभमाना उरुथदग्निः पित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥

सद्यः । जातः । ओषधीभिः । ववस्ते । यदि । वर्धन्ति । प्रऽस्वः । घृतेन ।

आपःऽइव । प्रऽवता । शुभमानाः । उरुथत् । अग्निः । पित्रोः । उपऽस्थे ॥ ८ ॥

सद्यो जातोऽपिर्यदि यदीषधीभिर्ववस्ते उह्यते तदा प्रवता प्रवणेन मार्गेण गच्छन्त्य आप इव शुभमानाः शोभमानास्ता ओषधः प्रस्वः फलानि प्रसुवाना घृतेनोदकेन वर्धन्ति । वर्धयन्ति । पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे मध्यप्रदेशे वर्धमानोऽपि रक्ष्यत् । अस्मान्नश्नु ॥

उदु घृतः समिधा यद्गो अद्यौवर्षेन्दिवो अधि नाभा पृथिव्याः ।

मित्रो अग्निरीड्यो मातरिश्वा दूतो वसद्यजथाय देवान् ॥ ९ ॥

उत् । उं इति । स्तुतः । संऽइधा । यद्गोः । अद्यौत् । वर्षेन् । दिवः । अधि । नाभा । पृथिव्याः ।

मित्रः । अग्निः । ईड्यः । मातरिश्वा । आ । दूतः । वसत् । यजथाय । देवान् ॥ ९ ॥

उ इति पादपूरणः । स्तुतोऽस्माभिः स्तुतः समिधा समिधनेन यद्गो महान् अग्निः पृथिव्या उत्तरवेद्या

नामा नामी मध्यप्रदेशे स्थितः सन् दिवोऽन्तरिक्षस्य वर्षान् वर्षाणि रूपे उदधीत् । द्योतते । मित्रः सर्वेषां मित्रभूत ईशः सुखो मातरिश्वा । मातर्यन्तरिक्षे अस्मिन् प्राणिति सूर्यरूपेण चेष्टत इति मातरिश्वा । अथवा मातर्यरक्षां अस्मिन् निवसतीति मातरिश्वा । तथाह यास्कः । मातर्यन्तरिक्षे अस्मिन् मातर्यान्वयितीति वा । नि० ७. २६. । दूतो देवानां दूतः सन् यज्ञाय यज्ञाय देवानावचत् । आवहत् ॥

उदस्तंभीत्समिधा नाकमृष्वोऽग्निर्भवन्नुत्तमो रोचनानां ।

यदी भृगुभ्यः परि मातरिश्वा गुहा संतं हव्यवाहं समीधे ॥१०॥

उत् । अस्तंभीत् । संऽइधा । नाकं । ऋष्वः । अग्निः । भवन् । उत्तमः । रोचनानां ।

यदि । भृगुभ्यः । परि । मातरिश्वा । गुहा । संतं । हव्यऽवाहं । संऽइधे ॥१०॥

ऋष्वो महानभिः समिधा तेजसा नाकं स्वर्गमुदस्तंभीत् । उदस्तश्चात् । रोचनानां शोभनानां तेजसां मध्य उत्तमो भवन् उत्कृष्टतमो भवन् मातरिश्वा वायुर्भृगुभ्य आदित्यस्य रश्मिभ्यो गुहा गुहायां संतं हव्यवाहं हव्यानां वोढारमणिं यदि यदा समीधे समेज्ज तदा नाकमस्तम्नादिति संबंधः ॥

इळांमग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सृनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥११॥

इळां । अग्ने । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्तमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सृनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥११॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ २५ ॥

प्र कारव इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयं प्र कारव इत्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः सूक्तविनियोगः पूर्वसूक्त एव प्रत्यभिर्षसस्त्रीणीत्यनेनोक्तः ॥ आद्याग्नेये पशौ हविषो याज्या । सूत्रितं च । प्र कारवो मनना वच्यमाना एकाचेतत्सरस्वती नदीनां । आ० ३. ७. । इति ॥ ऐभिरप इति पात्नीवतयहस्य याज्या । सूत्रितं च । आप्रीधः पात्नीवतस्य यजत्यैभिरपे सरथं याह्यर्वाडिति । आ० ५. १०. । इति ॥

प्र कारवो मनना वच्यमाना देवद्रीचीं नयत देवयंतः ।

दक्षिणावाड्वाजिनी प्राच्येति हविर्भरंत्यग्नये घृताचीं ॥१॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवद्रीचीं । नयत । देवऽयंतः ।

दक्षिणाऽवाट् । वाजिनी । प्राची । एति । हविः । भरंती । अग्नये । घृताचीं ॥१॥

हे कारवः कर्तारो देवयंतो देवकामा ध्रुवं मनना मननेन मंजेण वच्यमानाः प्रेर्यमाणाः संतो देवद्रीचीं देवानंचतीं सुचं प्रणयत । प्रकर्षेण नयत । प्रापयत । दक्षिणावाट् आहवनीयस्य दक्षिणत उह्यमाना वाजिन्यन्वती प्राची प्रागयाग्नेयेऽग्न्यर्थं हविर्भरंती हविर्धारयंती घृताची घृतेनाक्ता सुक् एति । गच्छति ॥

आ रोदसी अपृणा जायमान उत् प्र रिक्था अध नु प्रयज्यो ।

दिवश्चिदग्ने महिना पृथिव्या वच्यंतां ते वह्नयः सप्तजिह्वाः ॥२॥

आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः । उत । प्र । रिक्थाः । अध । नु । प्रयज्यो
इति प्रयज्यो ।

दिवः । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । वच्यंतां । ते । वह्नयः । सप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

हे अग्ने जायमानस्त्वं रोदसी बावापृथिव्यौ आ अपृणाः । आपुरयः । किंच हे प्रयज्यो यष्टव्यं दिवश्चित्
दिवश्चांतरिक्षात्पृथिव्याश्च महिना महिम्ना परिरक्थाः । अतिरिक्तश्चासि । अग्नेन वह्नेरतिशय उक्तः । एवंविधस्य
ते तव वह्नयोऽप्योऽंशभूता वह्नय आहवनीयादयो वच्यंतां । किंविधास्ते । सप्तजिह्वाः । सप्तजिह्वात्मकाः ॥

द्यौश्च त्वा पृथिवी यज्ञियांसो नि होतारं सादयन्ते दमाय ।

यदी विशो मानुषीर्देवयन्तीः प्रयस्वतीरीळन्ते शुक्रमर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियांसः । नि । होतारं । सादयन्ते । दमाय ।

यदि । विशः । मानुषीः । देवऽयन्तीः । प्रयस्वतीः । ईळन्ते । शुक्रं । अर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौश्चांतरिक्षं पृथिवी च यज्ञियांसो यज्ञार्हा देवाश्च होतारं त्वा त्वां दमाय । दमो यज्ञः । तस्मा अर्थ
निषादयन्ते । उपशमयन्ति । यदि यदा मानुषीर्मनोः संबन्धिन्यो देवयन्तीर्देवकामाः प्रयस्वतीर्हविष्मत्यो विशः
प्रजा होतारः शुक्रं दीप्तमर्चिरीळन्ते । क्षुवंति ॥

महान्सधस्थे ध्रुव आ निषत्तोऽतर्द्यावा माहिने हर्यमाणः ।

आस्के सपत्नी अजरे अमृक्ते सबर्दुधे उरुगायस्य धेनू ॥ ४ ॥

महान् । सधऽस्थे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अंतः । द्यावा । माहिने इति । हर्यमाणः ।

आस्के इति । सपत्नी इति सऽपत्नी । अजरे इति । अमृक्ते इति । सबर्दुधे इति
सवऽदुधे । उरुऽगायस्य । धेनू इति ॥ ४ ॥

महान् अधिको हर्यमाणो यजमानादिभिः काम्यमानः । यदा यजमानाय धनं कामयमानोऽग्निर्द्यावां-
तर्बुभूम्योर्मध्ये माहिने महिम्ना युक्ते सधस्थे स्वकीये स्थाने ध्रुवोऽचलः सन् आ निषत्तो निषण्णो भवति । आस्के
आक्रमणशीले सपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते सपत्न्यौ अजरे जरारहिते अमृक्ते अन्येनाहिंसिते
सबर्दुधे । सबरित्वमृतमुदकं । तस्य दीग्ध्रौ बावापृथिव्यावुरुगायस्य पृथुगमनस्याधिकस्तुतेर्वाग्धेनू प्रीण-
यित्री भवतः ॥

व्रता ते अग्ने महतो महानि तव क्रत्वा रोदसी आ ततंथ ।

त्वं दूतो अभवो जायमानस्त्वं नेता वृषभ चर्षणीनां ॥ ५ ॥

व्रता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तव । क्रत्वा । रोदसी इति । आ । ततंथ ।

त्वं । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वं । नेता । वृषभ । चर्षणीनां ॥ ५ ॥

हे अग्ने महतः सर्वोत्कृष्टस्य ते तव व्रता व्रतानि त्वत्संबन्धीनि कर्माणि महानि महान्ति भवन्ति । तव क्रत्वा
क्रतुना प्रकाशेन रोदसी बावापृथिव्यावाततंथ । विद्यतवानसि । त्वं दूतोऽभवः । भव । हे वृषभ वर्षणशील
त्वं जायमानः सन् चर्षणीनां यजमानानां नेतासि । फलप्रापकोऽसि ॥ २६ ॥

च॒तस्य॑ वा के॒शिना॑ यो॒ग्याभि॑र्घृत॒स्तुवा॑ रोहि॒ता धुरि॑ धि॒ष्व ।

अथा॑ वह॒ देवा॑न्दे॒व वि॒श्वान्स्व॒ध्वरा॑ कृणु॒हि जा॒तवे॑दः ॥ ६ ॥

च॒तस्य॑ । वा । के॒शिना॑ । यो॒ग्याभिः॑ । घृत॒ऽस्तुवा॑ । रोहि॒ता । धुरि॑ । धि॒ष्व ।

अथा॑ । आ । वह॒ । देवा॑न् । दे॒व । वि॒श्वान् । सु॒ऽअ॒ध्वरा॑ । कृणु॒हि । जा॒तऽवे॑दः ॥ ६ ॥

हे देव केशिना प्रशस्तकेशवन्तौ योग्याभिर्योजनसाधनभूतामी रज्जुभिर्युक्तौ घृतस्तुवा घृतं चरन्तौ रोहिता रोहितावन्तौ अतस्य यज्ञस्य ॥ वाशब्दस्यार्थः ॥ धुरि च धिष्व । धिहि । योजयेत्त्वर्थः । अथानन्तरं विश्वान् सर्वाद्देवान् रथे समारोप्य आ वह । हे जातवेदः तान् स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनाध्वरान् कृणुहि । कुरु ॥

दि॒वश्चि॒दा ते॑ रुच॒यन्त॑ रो॒का उ॒षो वि॒भा॒तीर॑नु॒ भासि॑ पूर्वीः ।

अ॒पो यद॑म॒ उ॒शध॑ग्वने॒षु होतु॑र्म॒न्द्रस्य॑ प॒नय॑न्त॒ देवाः ॥ ७ ॥

दि॒वः । चि॒त् । आ । ते॑ । रुच॒यन्त॑ । रो॒काः । उ॒षः । वि॒ऽभा॒तीः । अ॒नु । भा॒सि । पूर्वीः ।

अ॒पः । यत् । अ॒ग्ने । उ॒शध॑क् । वने॒षु । होतु॑ः । म॒न्द्रस्य॑ । प॒नय॑न्त॒ । दे॒वाः ॥ ७ ॥

हे अपे यत् यदा वनेष्वरखेष्वाप उशधक् कामयमानो दहञ्च वर्तसे तदा ते रोकाश्च त्वदीया दीप्तयो दिवश्चित् सूर्यादप्यारुचयन्त । आरोचन्ते । विभातीर्विशेषेण भांतीः प्रकाशमानाः पूर्वीः पुराणीष्वपसोऽनु भासि । मन्द्रस्य सुत्यस्य होतुस्तव रोकान् देवाः स्तोतारः पनयन्त । सुवन्ति ॥

उ॒रौ वा॒ ये अ॒न्तरि॑स्त्रे॒ मद॑न्ति दि॒वो वा॒ ये रो॑च॒ने संति॑ दे॒वाः ।

ऊ॒मा वा॒ ये सु॒हवा॑सो॒ यज॑न्ना आ॒येमि॑रे र॒थ्यो अ॒ग्ने अ॒श्वः ॥ ८ ॥

उ॒रौ । वा॒ । ये । अ॒न्तरि॑स्त्रे॒ । मद॑न्ति । दि॒वः । वा॒ । ये । रो॑च॒ने । संति॑ । दे॒वाः ।

ऊ॒माः । वा॒ । ये । सु॒ऽहवा॑सः । यज॑न्नाः । आ॒ऽयेमि॑रे । र॒थ्यः । अ॒ग्ने । अ॒श्वः ॥ ८ ॥

उरौ विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे ये देवा मदन्ति । हृष्यन्ति । दिवः सूर्यस्य रोचने प्रकाशन आलोके ये देवाः संति । ऊमाः । ऊमसंज्ञकाः पितरः संति । यजन्ना यष्टव्या ये देवाः सुहवासः शोभनाङ्गाना आयेमिरे । आयच्छन्ति । रथ्यो रथिनस्तव येऽश्वाः संति हे अपे तैः सर्वैः सार्धमायाहीत्युत्तरयची संबन्धः ॥

ऐ॒भि॒रग्ने॑ स॒रथं॑ या॒ह्यर्वा॑ङ् नाना॒रथं॑ वा॒ वि॒भवो॑ ह्य॒श्वः ।

प॒त्नी॒वत॑स्त्रिंश॒तं ची॑श्च॒ देवा॑न्नु॒ष्वध॑मा वह॒ मा॒दय॑स्व ॥ ९ ॥

आ । ए॒भिः । अ॒ग्ने । स॒ऽरथं॑ । या॒हि । अ॒र्वाङ् । ना॒नाऽर॑थं । वा॒ । वि॒ऽभ॒वः । हि । अ॒श्वः ।

प॒त्नी॒ऽवतः॑ । चिं॒शतं॑ । ची॒न् । च॒ । दे॒वान् । अ॒नुऽस्व॒धं । आ । वह॒ । मा॒दय॑स्व ॥ ९ ॥

हे अपे एभिः पूर्वोक्तैर्देवगणैः सार्धं सरथं समानरथं नानारथं वा त्वद्गन्धं समारोप्यायाह्यर्वाङ् अश्वदभिमुखमायाहि । यतः कारणान्तेऽश्वा विभवः प्रभवः समर्थाः ॥ हिः प्रसिद्धौ ॥ पत्नीवतः पत्नीभिः सहितान् चिंशतं चींश्च त्रयस्त्रिंशतं देवांश्चानुष्वधं बलार्थमज्ञार्थं वावह । मादयस्व सोमेनेति विशेषः ॥

स॒ होता॑ यस्य॒ रोद॑सी चि॒दुर्वी॑ य॒ज्ञं य॑ज्ञम॒भि वृ॑धे गृणी॒तः ।

प्रा॒ची अ॒ध्वरे॑व॒ तस्थ॑तुः सु॒मेकै॑ च॒ताव॑री च॒तजा॑तस्य स॒त्ये ॥ १० ॥

सः। होता। यस्य। रोदसी इति। चित्। उर्वी इति। यज्ञं ऽयज्ञं। अ॒भि। वृ॒धे। गृ॒णीतः।
 प्रा॒ची इति। अ॒ध्व॒रा ऽइव। त॒स्य॒तुः। सु॒मे॒के इति सु॒ऽमे॒के। अ॒त॒व॒री इत्य॒त॒व॒री।
 अ॒त॒व॒री ऽजा॒तस्य। स॒त्ये इति ॥१०॥

स एव होता भवति उर्वीं विस्तीर्णं रोदसी चित् व्यावापृथिव्यावपि यस्यामेर्यज्ञं यज्ञं सर्वं यज्ञं वृधे समृ-
 द्धये ऽभिगृणीतः। प्रशंसतः। अतजातस्य जातसत्यस्य होतुः सुमेके सुरूपे अतावरी उदकवत्यौ सत्ये सत्यस्वरूपे
 प्राची अनुकूले तस्यतुः। तिष्ठतः। कथमिव। अध्वरेव। अध्वराविव। यन्नाविव ॥

इ॒ळा॒म॒ग्ने पु॒रु॒दं॒सं स॒निं गोः श॒श्वत्त॒मं ह॒व॒मा॒नाय सा॒ध ।
 स्या॒न्नः सू॒नुस्त॒न॒यो वि॒जा॒वा॒ग्ने सा ते॒ सु॒म॒ति॒र्भू॒त्व॒स्मे ॥११॥
 इ॒ळा॒। अ॒ग्ने । पु॒रु॒ऽदं॒सं । स॒निं । गोः । श॒श्वत् ऽत॒मं । ह॒व॒मा॒नाय । सा॒ध॒ ।
 स्यात् । नः । सू॒नुः । त॒न॒यः । वि॒जा॒ऽवा॒ । अ॒ग्ने । सा॒ । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मे इति ॥११॥

इळामग्न इतीयं पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥२७॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
 विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके ऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः मुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं भत्वा हतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

सोमस्येत्वनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र प्र य आरित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं । मंडलद्रष्टा विश्वामित्र
ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् छंदः । मंडलादिपरिभाषयापिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयोः सूक्तत्रयस्य
प्रत्यभिषेपसस्त्रीणीति विनियोग उक्तः । तत्रेदं तृतीयं सूक्तं ॥

प्र य आरुः शितिपृष्ठस्य धासेरा मातरा विविष्नुः सप्त वाणीः ।

परिक्षिता पितरा सं चरेते प्र सस्राते दीर्घमायुः प्रयक्षे ॥१॥

प्र । ये । आरुः । शितिऽपृष्ठस्य । धासेः । आ । मातरा । विविष्नुः । सप्त । वाणीः ।

परिऽक्षिता । पितरा । सं । चरेते इति । प्र । सस्राते इति । दीर्घ । आयुः । प्रऽयक्षे ॥१॥

शितिपृष्ठस्य नीलपृष्ठस्य धासेः सर्वस्य धारयितुरपेयं रश्मयः प्राहः प्रकर्षेणोन्नच्छंति ते रश्मयो मातरा
मातरौ बावापृथिव्यावाविष्नुः । सर्वतः प्रविष्टाः । सप्त सर्पणस्वभावा वाणीर्वननीया नदीश्चाविष्नुः ।
परिक्षिता परितो वर्तमाने पितरा पितरौ बावापृथिव्यौ तेनाग्निना संचरेते । सम्यक् व्यवहरतः । तथा प्रयत्ने
प्रकर्षेण यष्टुं दीर्घमायुरपेक्षितं जीवनं प्रभूतमन्नं वा प्रसस्राते । प्रसारयतः । संपादयत इत्यर्थः । यद्वा बावा-
पृथिव्यौ प्रयत्ने प्रकर्षेण सततं यष्टुं यजमानस्य दीर्घमायुः संपादयतः ॥ प्र । निपातत्वेनाद्युदात्तः । तस्य छंदसि
व्यवहितश्चेति आरित्येन संबन्धः । आरुः । ऋ गतौ । लित्युसि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः ।
शितिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्थक्प्रत्ययांतोऽतोदात्तः । शितेर्नित्याबहुच् बङ्ग्रीहावभसदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
धासेः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । धेट् पाने वा । तस्मात्कर्तव्यैणादिकः सिः । प्रत्ययस्वरः । मातरा । नप्तृ-
नेष्टृत्वष्टृत्तृहोतृपोतृमातृपितृजामातृदुहितृ । उ० २. ९६. इति तृजंतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । ऋतो डीति
गुणः । सुपां सुलुगिति सुपो ङादेशः । विविष्नुः । विश प्रवेशने । लिटि असंयोगाल्लिट् किदिति किद्वज्जावानु-
गाभावः । निघातः । सप्त । छप् गतौ । सप्तश्रुभ्यां तुट् च । उ० १. १५६. इति सपेर्विधीयमानः कनिन्
तुडागमश्च बाहुलकादेतस्यापि भवति । ऋकारस्याकारश्च । प्रत्ययनिच्चेऽपि व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । परिक्षिता ।
चि निवासगत्योः । क्तिप् चेति क्तिप् । पित्वात्तुगागमः । प्रादिसमासः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां
सुलुगिति सुपो ङादेशः । चरेते । चर गतिभक्षणयोः । संपूर्वाच्चरतेः समसृतीयायुक्तात् । पा० १. ३. ५४. ।
इत्यात्मनेपदं । निघातः । सस्राते । स्र गतौ । अयमंतर्भावितव्यर्थः । रेफ्स्कांदसः । ईदृदेदिति प्रगृह्यसंज्ञा ।
निघातः । आयुः । इण् गतौ । उसिसित्वशुवृत्तौ एतेर्षिष्ठेत्सुसिन् । शित्वावृद्धिः । नित्वादाद्युदात्तः । प्रयत्ने ।
यज देवपूजासंगतिकरणदानेष्वात्मन्मर्थे सेव्यप्रत्ययः । प्रादिसमासः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । छन्नेजंत
इत्यव्ययसंज्ञायां अव्ययादासुप इति सुपो लुक् ॥

दिवक्षसो धेनवो वृष्णो अम्बा देवीरा तस्थौ मधुमङ्गहंतीः ।

ऋतस्य त्वा सदसि क्षेमयंतं पर्येका चरति वर्तनिं गौः ॥२॥

दिवक्षसः । धेनवः । वृष्णः । अश्वः । देवीः । आ । तस्थौ । मधुऽमत् । वहँतीः ।
 ऋतस्य । त्वा । सदसि । क्षेमऽयंतं । परि । एका । चरति । वर्तनिं । गौः ॥२॥

वृष्णः कामानां वर्षितुरपेरश्वा वाहनरूपा रोहिता दिवक्षसो दिवं व्याप्य वर्तमाना धेनवोऽग्नेः प्रीण-
 यिष्यो भवन्ति । सोऽयमग्निर्मधुमत् माधुर्योपेतमुदकं वहँतीर्देवीर्द्यौतनशीला नदीरातस्थौ । आतिष्ठति ।
 प्राप्नोतीत्यर्थः । गोशब्दो माध्यमिकवाग्वाची माध्यमिकां वाचमिति नैरुक्ता इत्यभिधानात् । एका गौः
 काचिदुक्तविधा वाक् ऋतस्योदकस्य सदसि स्थानेऽंतरिक्षे क्षेमयंतं क्षेममावासमिच्छंतं वर्तनिं ज्वालाः प्रवर्त-
 यंतं त्वा हे अग्ने त्वां परिचरति । सेवते ॥ दिवक्षसः । अश्व व्याप्ती । दिवं व्याप्नुवंतीति दिवक्षसः । वक्ष रोषे ।
 रोषार्थोऽप्ययं धातुरच व्याप्ती वर्तते । दिवं वक्षन्ति व्याप्नुवंतीति । असुप्तिव्यसुप्तिप्रत्ययः । लोपो व्योर्वलीति
 वलोपः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । धेनवः । नुरित्यनुवृत्तौ धेट इक्षेति नृप्रत्ययः । इकारस्य गुणः । प्रत्ययस्वरः ।
 वृष्णः । वृष सेचने । कनिन्युवृषितक्षिराजीत्यादिना कनिन् । कित्वाद्गुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तः । अश्वः ।
 अश्व व्याप्ती । अग्निमुषिलटिकणीत्यादिना क्कन् । नित्वादाद्युदात्तः । तस्थौ । षा गतिनिवृत्तौ । कंदसि
 लुङ्लङ्घिट इति वर्तमाने लिट् । आत श्री गल इत्यौकारः । निघातः । मधुमत् । निदित्यनुवृत्तौ फलिपाटिन-
 मिमनिजनामित्यादिना मनेरप्रत्ययः । तत्संनियोगेन नकारस्य धकारः । नित्वादाद्युदात्तः । त्वा । युष्मच्छब्दस्य
 द्वितीयेकवचनांतस्य त्वामाविति त्वादेशः । अनुदात्तश्च । क्षेमयंतं । क्षि निवासगत्योः । अर्तिस्तुमुङ्लङ्घ-
 णीत्यादिना मन् । क्षेममावासमात्मन इच्छंतं । सुप् आत्मनः क्यजिति क्यच् । क्यचि चेतीत्वं अछत्सार्वधातुक-
 योर्दीर्घ इति दीर्घत्वं च न कंदस्यपुञ्जस्येति प्रतिविध्यते । क्यचिच्चित्वादंतोदात्तः । तदंताच्छतृप्रत्ययः । शप् ।
 शपः पित्वादनुदात्तत्वं शतुश्च सार्वधातुकस्वरेण । तयोः क्यचा सहैकादेशे कृते एकादेश उदात्तेनोदात्त
 इत्येकादेश उदात्तः । अम । सुप्तादनुदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्यैवमः स्वरितत्वं । एका । इण् गतौ । इण्मी-
 कापेत्यादिना कन् । तदंतादाप् । नित्स्वरः । वर्तनिं । वृत्तु वर्तने । अंतर्भावित्वर्थः । वृत्तेश्च । उ० २. १०७ ।
 इत्यनिः । गुणः । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । गौः । गमू गतौ । गमेडोः । उ० २. ६७ । इति डोप्रत्ययः । डित्वाट्टि-
 लोपः । गोतो णिदिति सुपो णित्वावृद्धिः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ सीमरोहत्सुयमा भवँतीः पतिश्चिकित्वाञ्चयिविद्वयीणां ।

प्र नीलपृष्ठो अतसस्य धासेस्ता अवासयत्पुरुधप्रतीकः ॥३॥

आ । सी । अरोहत् । सुऽयमाः । भवँतीः । पतिः । चिकित्वाञ् । रयिऽवित् । रयीणां ।

प्र । नीलऽपृष्ठः । अतसस्य । धासेः । ताः । अवासयत् । पुरुधऽप्रतीकः ॥३॥

रयीणां रयिवित् धनानां मध्ये विशिष्टधनस्य संभयिता चिकित्वाञ् ज्ञानवान् पतिरश्वाणां पतिरग्निः
 सीं सर्वतः सुयमाः सुखेन नियतुं शक्या भवँतीर्या वडवा आरोहत् आरोहयति स्म नीलपृष्ठः पुरुधप्रतीको
 बज्रधाविचित्रांगः सोऽग्निरतसस्य सततगमनस्य धासेः पोषणार्थं ता अश्वः प्रावासयत् । प्रकर्षेण वासयति
 स्म । निवासेन अग्नेऽपनीते सततगमनं पोषयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ सीं । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । अरोहत् ।
 इह प्रादुर्भावे । लङि रूपं । निघातः । सुयमाः । यम उपरमे । अस्माच्छक्यार्थं ईषद्ः मुष्विति खल । छदुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं । पतिः । पा रक्षणे । पतिर्दतिरिति डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । चिकित्वाञ् । चिति संज्ञाने ।
 क्सौ रूपं । रयिवित् । विद्व लामे । क्लिप् । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । नीलपृष्ठः ।
 नीलशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतसस्य । अत सातत्यगमन इत्यस्मादत्यवि-
 चमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपशिमहिभ्यः । उ० ३. ११७ । इत्यसच् । चित्स्वरः । अवासयत् । वस
 निवासे । हेतुमतीति णिच् लुङ्लङ्घट्त्वडित्यडागमः । तिङुःतिङ् इति निघातः । पुरुधप्रतीकः । पुरुशब्द
 इह संख्यावाची । संख्याया विधार्थं धेति धाप्रत्ययः । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इत्स्वश्चादसः ॥

महि त्वाष्ट्रमूर्जयंतीरजुयं स्तभूयमानं वहतो वहन्ति ।

अंगेभिर्द्विद्युतानः सधस्य एकामिव रोदसी आ विवेश ॥ ४ ॥

महि । त्वाष्ट्रं । ऊर्जयंतीः । अजुयं । स्तभुऽयमानं । वहतः । वहन्ति ।

वि । अंगेभिः । द्विद्युतानः । सधऽस्य । एकाऽइव । रोदसी इति । आ । विवेश ॥ ४ ॥

ऊर्जयंतीरबलं बलिनं कुर्वत्यो वहतो वहनपरा नद्यो महि महान्तं त्वाष्ट्रं त्वष्टुः सुतमजुयं जरयितुमनर्हं स्तभूयमानं लोकानां संभनं धारणमिच्छन्तमग्निं वहन्ति । धारयन्ति । सधस्यऽपां समीपेऽंगेभिरवयवैर्द्विद्युतानो दीप्यमानः सन् अपी रोदसी यावापृथिव्यौ आविवेश । विविधं प्रविष्टवान् । रोदसोर्दृष्टान्तः । एकामिव । यथा पुमानेकां स्त्रियं प्रविशति । तद्वत् ॥ त्वाष्ट्रं । त्वष्टुरपत्यमित्यर्थे तस्यापत्यमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । स्तभूयमानं । स्तभु संभनं । तदिच्छन्तं । सुप आत्मनः क्यच् । अहत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । तदन्ताद्वात्ययेन शानच् । अकारान्तत्वादाने मुक् । शानचो लसार्वधातुकस्वरिणानुदात्तत्वे कृते क्यजन्ताद्वातुस्वरः शिष्यते । अंगेभिः । बज्रलं कंदसीति भिस् ऐसादेशाभावः । बज्रवचने अच्चेदित्येत्वं । द्विद्युतानः । द्युत दीप्ती । कंदसि लिट् । तस्य कान्जादेशः । द्विर्वचनं । हलादिशेषे कृते द्यु इत्यस्याभ्यासस्य द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणं । पा० ७. ४. ६७. इति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं । चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । एकामिव । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतित्त्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतित्त्वरः । विवेश । विश प्रवेशन इत्यस्मात्क्षिति रूपं । निघातः ॥

जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवंमुत ब्रध्नस्य शासने रणन्ति ।

दिवोरुचः सुरुचो रोचमाना इळा येषां गण्या माहिना गीः ॥ ५ ॥

जानन्ति । वृष्णः । अरुषस्य । शेवं । उत । ब्रध्नस्य । शासने । रणन्ति ।

दिवऽरुचः । सुऽरुचः । रोचमानाः । इळा । येषां । गण्या । माहिना । गीः ॥ ५ ॥

वृष्णः कामानां वर्षितुररुषस्य । रुषा हिंसकाः । तद्रहितस्य । शत्रुराहित्येन रोचमानस्येत्यर्थः । तथाविधस्यापिः शेवमाश्रयविषयं मुखं जना जानन्ति । उत अपि च जानन्तस्ते ब्रध्नस्य महतोऽग्नेः शासन आज्ञायां सर्वे जना रणन्ति । रमन्ते । तथा च मंचः । म० १. ६०. २. । अस्य शासुर्ब्रध्नयासः सचन्ते हविष्मन्त उग्निजो ये च मर्तौ इति । अपि च । येषां मनुष्याणामपि विषया माहिना महतीळा गीः स्तुतिरूपा वाक् गण्या गणनीया पूज्या ते दिवोरुचो द्युलोकस्य रोचकाः सुरुचः शोभनदीप्तयो रोचमाना देदीप्यमाना भवन्ति ॥ जानन्ति । ज्ञा अवबोधने । प्रयादित्वात्तस्य ज्ञाजनीर्जन्ति आदेशः । प्रत्ययस्वरः । अरुषस्य । रुष रिष हिंसार्थाः । रोषन्तीति रुषा हिंसकाः । इगुपधच्चेति कः । न संति रुषा यस्यासावरुषः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । शेवं । शीङ् स्वप्ने । इएशीङ्भ्यां वन्निति वन् । नित्स्वरः । शासने । शासु अनुशिष्टौ । अस्माद्भावे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्वोदात्तत्वं । रणन्ति । निघातः । दिवोरुचः । रुच दीप्ती । अस्मात्क्षिप । तत्पुरुषे कृति बज्रलमिति षष्ठ्या अनुक् । छदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्वं । सुरुचः । बज्रव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । इळा । ईळ स्तुतौ । ह्रस्वश्चादसः । यथा वाक्यशब्दावन्तस्तद्वत् । पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । गण्या । गण संख्याने । स्वार्थे ष्यन्तादचो यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । माहिना । महिरनण् चेति इनण् । णित्त्वादुपधावृद्धिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । गीः । गृ शब्दे । अस्मात्क्षिप । ऋत इजातोरितीत्वं । वीरुपधाया इति दीर्घः । प्रातिपदिकस्वरः ॥ ११ ॥

उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषं महो महद्भ्यामनयन्त श्रूषं ।

उक्षा ह यत्र परि धानमक्तोरेनु स्वं धाम जरितुर्ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो इति । पितृभ्यां । प्रविदा । अनु । घोषं । महः । महत्भ्यां । अनयन्त । श्रूषं ।

उक्षा । ह । यत्र । परि । धानं । अक्तोः । अनु । स्वं । धाम । जरितुः । ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो अपि च महो महज्ञां महतो महज्ञां पितृभ्यां आवापृथिवीभ्यां प्रविदा प्रवेदनेनानु घोषमनु
घुष्यमायं शूषं सुखं । शूषं शुनमिति सुखनामसु पाठात् । तत्सुखं यजमाना अधिमनयंत । अपि प्रापितवतः ।
सोऽपिर्यच्च यजमानेषूष्णा वृध्युत्पादनेनोदकस्य सेक्ताक्तोः । अक्तुशब्दो रात्रिमाचष्टे । शर्वरी अक्तुरिति
तन्नामसु पाठात् अज्यते सिच्यते नीहरेण जगदस्यामिति व्युत्पत्तेश्च । तस्या रात्रेः परि धानं परितो धारकं
स्वमात्मीयं धाम तेजो जरितुः स्तोतुः स्तुतिश्रवणार्थमनु ववच ह । समीपे वहति खलु । संनिहितं करोतीत्यर्थः ॥
उतो । ऊदिति प्रगृह्यसंज्ञा । एवमादित्वादंतोदात्तः । घोषं । घुषिर् शब्दे । अस्मात्कर्मणि घञ् । लघूपधगुणः ।
जित्स्वरः । महः । अकारतकारयोर्लोपस्कांदसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । अनयंत ।
णीञ् प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । उषा । उष सेवने । श्वमुचन्निष्ठादिना कनिन्प्रत्ययांतत्वेनोचन्शब्दो
निपातितः । व्यत्ययेनांतोदात्तः । ह । चादिस्वादनुदात्तः । यत्र । जित्तीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अक्तोः ।
अञ् व्यक्तिगतिस्रचशेषित्यस्मात् व्याज्यतिभ्यः क्तुरिति क्तुः । कित्त्वादिनिदितामिति नलोपः । प्रत्ययस्वरः ।
ववच । वह प्रापणे । कंदसि लुङ्लुङ्ङिट इति वर्तमाने लिट् । सकारस्कांदसः । तिपो ण्लादेशः । जित्तीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

अध्वर्युभिः पंचभिः सप्त विप्राः प्रियं रक्षन्ते निहितं पदं वेः ।

प्रांचो मदंत्युक्ष्णो अजुर्या देवा देवानामनु हि व्रता गुः ॥ ७ ॥

अध्वर्युभिः । पंचभिः । सप्त । विप्राः । प्रियं । रक्षन्ते । निहितं । पदं । वेरिति वेः ।

प्रांचः । मदन्ति । उक्ष्णः । अजुर्याः । देवाः । देवानां । अनु । हि । व्रता । गुरिति गुः ॥ ७ ॥

उन्नातुवर्गव्यतिरिक्ता द्वादशत्विजो भवन्ति । तत्र सप्त वषट्कर्तारः । पंचान्येध्वरं नयन्ति । तैः पंचभि-
रध्वर्युभिः सह सप्त विप्रा मेधाविनो होत्रका वर्गमनस्वभावस्याग्नेः प्रियं निहितमाहवनीयाख्यं पदं रक्षन्ते ।
पालयन्ति । प्रांचः सोमपानार्थं प्राङ्मुखा गच्छन्तोऽजुर्या जरयितुमशक्या उच्यन्ते सोमरसस्य सेक्तारो देवाः
स्तोतारो मदन्ति । हृष्यन्ति । किंच ते देवा देवानां संबन्धीनि व्रता व्रतानि यज्ञाननुगुः । अन्वगच्छन् । हि
प्रसिद्धौ । अग्नेः प्रसादाद्देवा यज्ञान् लब्धयन्त इत्यर्थः ॥ रक्षन्ते । रक्ष पालने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ।
निहितं । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य कर्मणि निष्ठायां दधातिर्हिरिति हिरादेशः । गतिरनंतर इति गतः
प्रकृतिस्वरत्वं । वेः । वी कांतित्यादिषु । अस्माद्विच् । सार्वधातुकार्धधातुकयोः । पा० ७. ३. ८४. इति गुणः ।
डसिङसोश्चेति पूर्वरूपत्वं । प्रांचः । अनिगंतोऽचताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मदन्ति । मदी हृषे । निघातः ।
गुः । इण् गतावित्यस्मात्लुङि रूपं । इणो गा लुङीति गादेशः । आत इति शैर्जुसादेशः । बङ्गलं कंदसोत्यङ-
भावः । हिशब्दयोगात् निह्न्यते ॥

दैव्या होतारा प्रथमा नृजे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसंत ऋतमिह आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋजे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।

ऋतं । शंसंतः । ऋतं । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतं । व्रतपाः । दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या दैव्यौ देवतारूपौ होतारा होतारौ होमनिष्पादकौ प्रथमा प्रथमौ मुख्याविमं चामुं चाप्यौ नृजे ।
ऋजतिः प्रसाधनकर्मैति यास्कः । मंत्रद्रष्टा विश्वामित्रोऽहं प्रसाधयामि । सप्त पृक्षासः सप्त होत्रकाः स्वधया
सोमेन मदन्ति । हृष्यन्ति । ऋतं स्तोत्रं शंसन्तो व्रतपा व्रतस्य यज्ञकर्मणो रक्षितारो दीध्याना दीप्यमानास्तौ
होत्रका अनु व्रतं यज्ञे कर्मणि ऋतमित् सत्यमेवाप्तिमाहुः । वदन्ति ॥ ऋजे । ऋजि भुजो भर्जने । निपूर्वोऽयं
धातुः प्रसाधने वर्तते । निघातः । स्वधया । स्वं लोकं यजमानस्य दधाति विदधातीति स्वधा सोमः । आतो
ऽनुपसर्गे क इति कः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आहुः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचीत्यस्य ऋटि ब्रुवः पंचानामादित

आहो ब्रुव इति सेवसादेशो ब्रुवश्च आहादेशः । निघातः । दीध्यानाः । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोरित्यस्माच्छानच् । तस्य चित्त्वादंतोदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

वृषायंते महे अत्याय पूर्वीर्वृष्णे चित्राय रश्मयः सुयामाः ।

देव होतमंद्रतरश्चिकित्वान्महो देवान्नोदसी एह वसि ॥ ९ ॥

वृषऽयंते । महे । अत्याय । पूर्वीः । वृष्णे । चित्राय । रश्मयः । सुऽयामाः ।

देव । होतः । मंद्रतरः । चिकित्वान् । महः । देवान् । रोदसी इति । आ । इह । वसि ॥ ९ ॥

देव देदीप्यमान होतर्देवानामाहुतः हे अग्ने महे महतेऽत्याय सर्वानप्यतिक्रम्य वर्तमानाय चित्राय नानाविधवर्णाय । यद्वा चित्राय देवैश्यायनीयाय पूज्याय । वृष्णे कामानां वर्धये तुभ्यं त्वदर्थं पूर्वीः प्रभृताः सुयामा अतिशयेन विस्तृता रश्मयः सर्वतो व्याप्ता ज्वाला वृषयंते । वृषेवाचरंति । सेचका इव भवंति । होतारो ज्वालामिः समिद्धमपि दृष्ट्वा सोमाज्यपयःप्रभृतीनि हवींषि तच्च प्रक्षिपंत्योति ज्वालानां वृषत्वं । यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तथा च महतोऽत्यस्य चित्रस्य वृष्णेऽग्नेर्बहवो रश्मयो वृषेवाचरंति । वृष्युत्पादनद्वारा पर्जन्यवदाचरंतीत्यर्थः । अपि च । मंद्रतरो यजमानस्य मादयितृतमश्चिकित्वाञ्जानोपेतः स त्वं महो महतः पूज्यान् यष्टव्यान् देवान् रोदसी यावापृथिव्यां चेह वैदिकेऽस्मिन्कर्मण्यावचि । आवह ॥ वृषायंते । उपमानादित्यनुवृत्ती कर्तुः क्यङ् सलोपयेति क्यङ् । अहत्सार्वाधातुकयोरिति दीर्घः । पादादित्वान्न निघातः । धातुस्वरः । महे । अकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । बृहन्नहतोरिति विभक्तेषुदात्तत्वं । पूर्वीः । पू पालनपूरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्ती पृभिदित्यधिगृहीत्यादिना कुप्रत्ययः । कित्वाद्गुणप्रतिषेधे उदीष्यपूर्वस्येत्युत्वं । उरण् रपरः । तस्माद्वोतो गुणवचनादिति ङीष् । यणादेशे कृते हलि चेति दीर्घः । वा कंदसीति सवर्णदीर्घः । रश्मयः । अशू व्याप्ती । अश्रुवते सर्वं जगदिति मिरित्यनुवृत्ती अश्रोते रश् । उ० ४. ४६. इति मिप्रत्ययो रशदिशश्च । प्रत्ययस्वरः । सुयामाः । यमनं यामः । भावे घञ् । बङ्गब्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देव । अपादादाविति पर्युदासात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । होतः । हुयतेस्माच्छीलिकस्तृन् । बङ्गत्वं कंदसीति संप्रसारणं । अपादायामंजितत्वान्निघातः । मंद्रतरः । मदि सुत्यादिषु । स्फायितंचिवंचीत्यादिना रक् । इदित्वान्मुम् । तरप्पः पित्वादनुदात्तत्वे रक्प्रत्ययस्वरः । वचि । वह प्रापण इत्यस्य बङ्गत्वं कंदसीति शपो लुक् । टत्वकल्पत्वानि । निघातः ॥

पृष्ठप्रयजो द्रविणः सुवाचः सुकेतव उषसो रेवतृषुः ।

उतो चिदग्ने महिना पृथिव्याः कृतं चिदेनः सं महे दशस्य ॥ १० ॥

पृष्ठऽप्रयजः । द्रविणः । सुऽवाचः । सुऽकेतवः । उषसः । रेवत् । ऊषुः ।

उतो इति । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । कृतं । चित् । एनः । सं । महे । दशस्य ॥ १० ॥

द्रविणः । द्रवति सततं गच्छतीति द्रविणःशब्देनापिरभिधीयते । द्रविणः सततगमनस्वभाव हे अग्ने पृष्ठप्रयजः पृष्ठाणि हविर्लक्षणादन्यन्नानि प्रकर्षणं यष्टुं प्रक्रम्यते यासूषःसु ताः पृष्ठप्रयजः । सुवाचः प्रातरनुवाकादिशोभना वाचो यासां ताः । सुकेतवो वयसां मनुष्याणां च शब्देः सुप्रज्ञानाः । एवंविधा उषसो रेवत् अस्माकं धनयुक्तं यथा भवति तथोषुः । व्युच्छंति । उतो चित् अपि च हे अग्ने पृथिव्या विस्तीर्णया ज्वालाया महिना महत्त्वेन कृतं संपादितं चित् यत्किंचिदेनः प्राण्युपघातादिलक्षणं पापं महे महते यजमानाय मह्यं मदर्धं संदशस्य । संबपय ॥ पृष्ठप्रयजः । अन्येभ्योऽपि दृष्टं इति कर्मणि विच् दृशियहणादधिकृतो भवतीत्युक्तं । बङ्गब्रीहित्वापूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । द्रविणः । द्रु गतावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनञ्जितीनप्रत्ययः । गुणावादेशौ । संबुद्धौ सोर्लोपाभावश्छांदसः । आमंजितत्वान्निघातः । सुवाचः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । रेवत् । रयिर्धनमस्मिन्विद्यत इति मनुष्य । इत्स्वनुद्भ्यामिति मनुबुदात्तः । कंदसीर इति वत्वं । रयेर्मती बङ्गत्वं

कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे गुहाः । ऊषुः । उष दाहि । दाहार्योऽप्ययं धातुरच प्रकाशने वर्तते । कंदसि बुद्धिःति वर्तमाने लिट् । उसि रूपं । निघातः । पृथिव्याः । प्रथ प्रख्यान इत्यस्मात्प्रथेः धिवन् संप्रसारणं चेति धिवन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन धातोः संप्रसारणं । धित्रीरादिभ्यश्चेति ङीष् । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । दशस्य । निघातः ॥

इळांममे पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावामे सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥११॥

इळां । अमे । पुरुऽदंसं । सनि । गोः । शश्वत्ऽतमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अमे । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥११॥

हे अमे पुरुदंसं । अपोऽमो दंसो वेष इति कर्मनामसु पठितत्वाद्दंसःशब्दः कर्मवाची । पुरुणि बहूनि दंसांसि कर्माणि यस्याः सा । तां बह्वर्कमाणां गोः सनि गवादिपशून्संपादयित्रीमिळामेतन्नामिकां गोरूपां देवतां शश्वत्तमं निरंतरं हवमानाय यजमानाय मह्यं साध । साधय । किंच नोऽस्माकं सूनुः पुत्रस्तनयः पौत्रः स्यान्नवत्विति ते तव या सुमतिः शोभना बुद्धिः सा विजावाबंधा सत्यस्ते अस्माकं भूतु । भवतु ॥ शश्वत्तमं । उच्छादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । साध । राध साध संसिद्धौ । अंतर्भावितल्लर्थोऽयं । लोटि व्यत्ययेन शप् । सेह्य-पिञ्चेति हिरादेशः । तस्यातो हेरिति लुक् । निघातः । विजावा । जनी प्रादुर्भावे । अस्मादन्येभ्योऽपि वृक्षंत इति वणिप् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । लिंगव्यत्ययः । भूतु । भू सत्तायां । बह्वचं कंदसीति शपो लुक् । भूसुवोसिङीति गुणप्रतिषेधः ॥ ॥२॥

अंजंतीत्यष्टमं वैश्वामित्रमेकादशर्चं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अंजंति यूपस्तुतिः षष्ठ्याद्याभिर्बहवोऽत्या प्रस्थिन्यष्टमी वैश्वदेवी वा तृतीयासप्तम्यावगुप्तुमाविति । उक्चयस्व वनस्पते ये वृक्षास इत्येते तृतीयासप्तम्या-वगुप्तुमी शिष्टास्त्रिष्टुमः । छत्तस्व सूक्तस्य यूपो देवता । वनस्पते शतवल्गु इत्यस्यान्विष्ययूपस्य मूलभूतः स्था-गुर्देवता । आदित्या रुद्रा वसव इत्यष्टमी वैश्वदेवी यीपी वा । अत्र षष्ठ्यादीनां बहवो यूपा देवता बहूनां स्तूयमानत्वात् । शिष्टा एकयूपदेवत्याः ॥ यूपांजनेऽंजंति त्वामित्येषा । प्रेषितो यूपायाग्यमाणायांजंति त्वामध्वरे देवयंतः । आ० ३. १. इति ॥ यूपोक्चयणे समिष्टस्येति द्वे ऋचौ । उक्चयस्व वनस्पते समिष्टस्य अयमागः पुरस्तात् । आ० ३. १. इति सूचितत्वात् ॥ यूपपरिव्ययणे युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परिदध्यात् । आ० ३. १. इति सूचितत्वात् ॥ यूपोक्चयणे जातो जायते मुदिनत्वे अह्नामित्यर्धर्च आरमेदिति सूचितं । यूपेकादशिन्यामन्यत्रापि बह्वयूपयुक्ते कर्मणि यान्वो नर इत्यादिभिः षड्विः पंचभिर्वा संस्तुयात् । संस्तुयादन-मिहिंछत्य यान्वो नरो देवयंतो नि मित्युरिति षड्विः पंचभिर्वा । आ० ३. १. इति ॥

अंजंति त्वामध्वरे देवयंतो वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥१॥

अंजंति । त्वां । अध्वरे । देवऽयंतः । वनस्पते । मधुना । दैव्येन ।

यत् । ऊर्ध्वः । तिष्ठाः । द्रविणा । इह । धत्तात् । यत् । वा । क्षयः । मातुः । अस्याः । उपऽस्थे ॥१॥

वनस्पते खदिरपलाशादिलक्षण हे यूप अध्वरे यज्ञे देवयंतो देवान् कामयमाना अध्वर्ध्वादयो दैव्येन मधुना देवसंबंधिना मधुना घृतेन । एतद्दे मधु दैव्यं यदाग्यमित्याम्नानात् । ऐ० ब्रा० २. २. तेन घृतेन त्वामंजंति । त्वयि घृतं सिंचंतीत्यर्थः । यत् यदि त्वमूर्ध्वस्तिष्ठाः । उन्नतस्तिष्ठसि । यद्वा यदि वा मातुरस्या मातृभूतायाः पृथिव्या उपस्थ उत्संगे ते चयो निवासः । यदूर्ध्वस्तिष्ठसि यदि वा भूमौ शयानो वर्तसे उभयथापि त्वमिहा-स्मासु द्रविणा धनानि धत्तात् । धिहि ॥ ब्राह्मणेनेयमग्न्याख्याता । अंजंति त्वामध्वरे देवयंत इत्यन्वाहाध्वरे ह्येन देवयंतोऽंजंति वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येते मधु दैव्यं यदाग्यं यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा चयो मातुरस्या उपस्थ इति यदि च तिष्ठासि यदि च शयासे द्रविणमेवास्मासु धत्तादित्येव तदाह । ऐ० ब्रा० २. २. ।

इति ॥ तथा च निश्चितमपि । अञ्जंति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्यते मधुना दैत्येन च घृतेन च यदूर्ध्वः
 स्थास्यसि द्रविणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः चयो मातुरस्त्रा उपस्य उपस्थाने । जि० ८. १८. इति ॥
 अञ्जंति । अञ्जु व्यक्तिर्कातिगतिप्रत्ययेषु । इधादिस्वात् अञ् । तस्य लटि श्लेष्मिन्त्वादिनिदितामित्युपधालोपः ।
 असोरलोप इत्यलोपः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । त्वां । अमि युष्मच्छब्दस्य त्वमावेकवचन इति त्वादेशः ।
 द्वितीयायां चित्वाकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्योदात्तत्वं । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा
 यस्येति बज्रप्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः ।
 सुप आत्मन इति क्यच् । क्वाचि चेतीत्वं अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वं च न कंदस्यपुनस्त्वनेन प्रतिषिध्यते ।
 तदंताच्छतुप्रत्ययः । शपः पित्वाकृतसार्वधातुकस्वरेण चानुदात्तत्वे कृते तयोरेकादेश उदात्तेनोदात्त इति क्यच्
 एव स्वरः । वनस्यते । आमंत्रितस्य चित्वाद्युदात्तत्वं । मधुना । फलिपाटिनमिमनीत्यादिना उपप्रत्ययः । निदि-
 त्वगुत्तेराद्युदात्तत्वं । दैत्येन । देवाद्यनभाविता यञ् । अित्वाद्बुद्धिः । यस्येति लोपः । अित्वादाद्युदात्तः ।
 तिष्ठाः । षा गतिनिवृत्तौ । लोटि सिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । शपः शित्वात् पाघ्रेत्यादिना तिष्ठादेशः ।
 लोटोऽडाटावित्यडागमः । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातितत्वादाद्युदात्तः ।
 द्रविणा । द्रुदक्षिभ्यामिनम्रितीनप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । अित्वादाद्युदात्तः । इह । इदमशब्दा-
 त्सप्रत्यय इदमो ह इति हः । इदम इतितीशादेशः । शित्वात्सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । धत्तात् । बुधाञ्
 धारणपोषणयोरित्यस्य प्रार्थने लोट् । सिप् । तस्य सेह्यपिच्छेति हिरादेशः । तुष्टोः । पा० ७. १. ३५ । इति
 तातडादेशः । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । दक्षस्तथोश्च । पा० ८. २. ३८. इति भष्भावः । जम्ब्वचत्वे ।
 निघातः । वा । चादित्वाद्गुदात्तः । चयः । चियंति निवसंत्वस्मिन्नित्यधिकरणे घः । चयो निवास इत्याद्यु-
 दात्तत्वं । मातुः । नमृनेष्टृ इत्यादिना तुजंतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । अत उदिति ऊसः पूर्वपरयोश्चकारः ।
 अस्याः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेश्चोदात्तत्वं । उपस्ये । षा गतिनिवृत्तौ । आतखोपसर्ग इति कः । तत्पुंश्च
 तुकार्थेति मङ्गुधादिस्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

समिद्धस्य अयमाणः पुरस्ताद्भूतं वन्वानो अजरं सुवीरं ।

आरे अस्मदमतिं बाधमान उच्छ्रयस्व महते सौभगाय ॥ २ ॥

संऽइद्धस्य । अयमाणः । पुरस्तात् । वत्स । वन्वानः । अजरं । सुऽवीरं ।

आरे । अस्मत् । अमतिं । बाधमानः । उत् । अयस्व । महते । सौभगाय ॥ २ ॥

हे यूप समिद्धस्य दीप्यमानस्याहवनीयाख्यस्थानेः पुरस्तात् प्राच्यां दिशि अयमाणस्तत्र वर्तमानो ब्रह्माज्ञं ।
 ब्रह्म वर्च इत्यन्ननामसु पाठात् । अजरं जरारहितं समृद्धं सुवीरं शोभनापत्ययुक्तं ब्रह्माज्ञं वन्वानः प्रयच्छन्
 अस्मदमतिमस्माकं शत्रुभूतामशनायां । अशनाया वै पाप्मामतिरिति श्रवणात् । तादृशं शत्रुमारे दूरे बाध-
 मानोऽपनुदंस्त्वं महते सौभगाय धनादिसंपत्त्यर्थमुच्छ्रयस्व । उच्छ्रितो भव । उक्तार्थे ब्राह्मणं । समिद्धस्य
 अयमाणः पुरस्तादिति समिद्धस्य ह्येष एतत्पुरस्ताच्छ्रयते ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरमित्याश्रयमेवाशास्त्र
 आरे अस्मदमतिं बाधमान इत्यशनाया वै पाप्मामतिस्तमेव तदारानुदते यज्ञाच्च यजमानासोच्छ्रयस्व
 महते सौभगायेत्याश्रयमेवाशास्त्रे । ऐ० ब्रा० २. २. इति ॥ समिद्धस्य । जिह्वी दीप्ती । कर्मणि निष्ठायां
 स्त्रीदितो निष्ठायामितीदृशप्रतिषेधः । सम्यगिद्ध इति गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अयमाणः ।
 अत्रिं सेवायामित्यस्य लटः शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः शिष्यते । पुरस्तात् ।
 पूर्वशब्दस्य दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीत्यादिना । पा० ५. ३. २७. । अस्तातिप्रत्ययः । अस्ताति च । पा० ५. ३. ४०. ।
 इति पूर्वस्य पुरादेशः । प्रत्ययस्वरः । ब्रह्म । नक्षिपयस्यानिसंतस्वेत्याद्युदात्तः । वन्वानः । वनु याचने । अबाधं
 धातुर्दानार्थं वर्तते । लटः शानच्प्रत्ययः । चित्वादांतोदात्तः । अजरं । नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदा-
 द्युदात्तत्वं । सुवीरं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । आरे । एवमादिस्वादांतोदात्तः । अस्मत् । युष्मिभ्यां
 मद्विगिति मद्विप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । मद्विप्रत्ययस्वरः । अमतिं । तत्पुंश्च इति पूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरत्वं । उत् । निपातत्वेनाद्युदात्तः । अयस्व । अत्रिं सेवायामित्यस्य लोपमध्यमेकवचने आस । आसः स

इत्यादेशः । सवाभ्यां वामावित्कारस्य वकारः । निघातः । महति । वर्तमाने पृषवृहन्महदिति निपातनादन्तो-
दात्तः । वृहन्महतोरपसंख्यानमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । सीमगाय । प्राणभृज्जातिवयोवचनेत्यञ् । इङ्गसिध्वन्ति
पूर्वपदस्य चेति वृद्धिः । सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वादित्युत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति । जित्स्वरः ॥

उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्षन्पृथिव्या अधि ।

सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥३॥

उत् । अयस्व । वनस्पते । वर्षन् । पृथिव्याः । अधि ।

सुऽमिती । मीयमानः । वर्चः । धाः । यज्ञऽवाहसे ॥३॥

हे वनस्पते यूप पृथिव्या अधि पृथिव्यां वर्षन् उत्कृष्टे देवयजनाख्ये देशे उच्छ्रयस्व । उच्छ्रितो भव ।
सुमिती शोभमानया बुद्ध्या अथवा शोभनेन परिमाणेन मीयमान इत्यन्तया परिच्छिद्यमानस्त्वं यज्ञवाहसे
यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चो धाः । अन्नं धेहि । अयमेवार्थो ब्राह्मणेन दर्शितः । उच्छ्रयस्व वनस्पते
इत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समुद्रं । वर्षन्पृथिव्या अधीत्येतद्वै वर्षं पृथिव्यै यत्र यूपमुन्निर्वन्ति
सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे इत्यादिपमाशास्ते । ऐ० ब्रा० २. २. ॥ वनस्पते । अपादादित्वादाष्टमि-
कमनुदात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । सुमिती । माङ् मान इत्यस्य क्तिनि
द्यतिस्थितिमास्थेतीकारादेशः । शोभनया मित्या । तादौ च निति छत्यताविति गतेः प्रकृतित्स्वरत्वं । सुपां
सुलुगिति सवर्णदीर्घः । मीयमानः । माङ् मान इत्यस्य कर्मणि यक् । घुमास्थेतीत्वं । प्रत्ययस्वरः । धाः । धाञो
लोडर्थे कंदसि लुङ्लङ्ङिति लुङ् । इत्येति सिप इकारलोपः । गातिस्थेति सिचो लोपः । बङ्गलं कंदसीत्यङ-
भावः । निघातः । यज्ञवाहसे । यज्ञं वहति प्राप्नोति । वह प्रापण इत्यस्य वहिहाधाभ्यश्चकंदसीत्यमुन् । णि-
दित्यनुवृत्तेरपधावृद्धिः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं चेति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः । उ० ४. २२६. ॥

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्वोऽमनसा देवयन्तः ॥४॥

युवा।सुऽवासाः।परिऽवीतः।आ।अगात्।सः।उं इति।श्रेयान्।भवति।जायमानः।

तं । धीरासः । कवयः । उत् । नयन्ति । सुऽआध्यः । मनसा । देवऽयन्तः ॥४॥

युवा दृढांगोऽष्टाश्र्यादिलक्षणलक्षित इत्यर्थः । सुवासाः शोभनेन वाससा रश्मनया युक्तः । परिवीतस्तया
रश्मनया वेष्टितः । एवंविधो यूप आगात् । आगच्छति । स उ स एव यूपः श्रेयान् जायमानः सर्वेभ्यो वनस्पतिभ्य
उत्कृष्टतया संपद्यमानो भवति । तमेवंविधं यूपं धीरासः प्राज्ञा मनसा देवयन्तो देवान् कामयमानाः स्वाध्वः
सुपु सर्वतो ध्यानयुक्ताः कवयः क्रांतदर्शिनोऽध्वर्यादय उन्नयन्ति । उन्नतं कुर्वन्ति । एतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं । युवा
सुवासाः परिवीत आगादित्युत्तमया परिदधाति प्राणो वै युवा सुवासाः सोऽयं शरीरैः परिवृतः स उ
श्रेयान्भवति जायमान इति श्रेयाञ्छ्रेयान्द्वेष एतद्भवति जायमानसं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्वो मनसा
देवयन्त इति ये वा अनूचानास्ते कवयस्त एवैनं तदुन्नयन्ति । ऐ० ब्रा० २. २. । इति ॥ युवा । यन्तिः कनिन्युवृषित-
चीत्यादिना कनिन्यत्थयः । कित्वाद्गुणाभावः । उवङादेशः । नित्वादायुदात्तत्वं । सुवासाः । वस आच्छादने ।
अमुन्नित्यनुवृत्तौ वसेर्णिदित्यमुन्नत्ययः । णित्वादुपधावृद्धिः । सोर्मनसी इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । परिवीतः । ज्ञेञ्
संवरणे । कर्मणि क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणं । गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । अगात् । इङ् गता-
वित्यस्य लुङि इणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लोपः । अडागमः । श्रेयान् । प्रशस्यस्य द्विवच-
नविभज्योपपद इतीयमुन्नत्ययः । तस्मिन्प्रशस्यस्य अ इति आदेशः । गुणः । नित्वादायुदात्तत्वं । एकादेश
आयुदात्तः । स्वाध्वः । ध्वे चिंतायां । स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्तिप् । दृशि-
यद्गुणात्संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं । हल इति दीर्घः । जसि एरनेकाच इति यणादेशः । ऋकुत्त-

रपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदात्तस्वरितयोर्यण इति असः स्वरितत्वं । देवयंतः । सुप आत्मनः क्वञिति क्वच् । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

जातो जायते सुदिनत्वे अह्नां समर्थे आ विदथे वर्धमानः ।

पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा देवया विप्र उदियति वाचं ॥ ५ ॥

जातः । जायते । सुदिनऽत्वे । अह्नां । सऽमर्थे । आ । विदथे । वर्धमानः ।

पुनन्ति । धीराः । अपसः । मनीषा । देवऽयाः । विप्रः । उत । इयति । वाचं ॥ ५ ॥

जातः पृथिव्यां प्रथममुत्पन्नो यूषः समर्थे । मर्थ इति मनुष्यनाम । तैः सहिते विदथे वर्धमानः । विदथ इति यज्ञनाम विदथः सवर्णमिति यज्ञनामसु पाठात् । तस्मिन् यज्ञ आ वर्धमानो घृतांजनरशनापरिग्रहयणादिना सर्वतः शोभमानः सन् अह्नां सुदिनत्वे जायते । पशुनियोजनादिवारेण यज्ञनिर्वाहकतयाहानि सुदिनानि करोतीत्यर्थः । अपसः कर्मवन्तो धीराः सुप्रज्ञा अध्वर्यादयो मनीषा बुद्ध्या तं यूषं पुनन्ति । प्रक्षालनादिभिः शोधयन्ति । देवया देवानां यष्टा देवानां हवींश्च प्रापयिता वा विप्रो मेधावी होता च वाचं यूषविषयां स्तुतिलक्षणां वाचमुदियति । प्रेरयति । उच्चारयतीत्यर्थः ॥ उक्तार्थे ब्राह्मणं । जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामिति जातो ह्येष एतज्जायते समर्थ आ विदथे वर्धमान इति वर्धयन्त्येवैनं तत्पुनन्ति धीरा अपसो मनीषिति पुनन्त्येवैनं तद्देवया विप्र उदियति वाचमिति देवेभ्य एवैनं तन्निवेदयति । ऐ० ब्रा० २. २. ॥ सुदिनत्वे । सुदिनानां भाव इति तस्य भावस्वतलाविति त्वः । प्रत्ययस्वरः । समर्थे । मृद् प्राणत्याग इत्यस्माच्छन्दसि निष्टर्क्येति क्वप्रत्ययांतत्वेन निपातनाद्गुणः । समासस्थेयंतोदात्तत्वं । पुनन्ति । पूज् पवने । क्र्यादित्वाच्चा । प्वादित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । देवयाः । या प्रापणे । आतो मन्त्रिति विच्प्रत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इयति । ऋ गती । जुहोत्यादिः । अभ्यासस्थार्तिपिपर्थोद्येतीत्वं । अभ्यासस्थासवर्ण इतीयङादेशः । निघातः ॥ ३ ॥

यान्वो नरो देवयंतो निमिम्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततश्च ।

ते देवासः स्वरवस्तस्थिवांसः प्रजावदस्मे दिधिषंतु रत्नं ॥ ६ ॥

यान् । वः । नरः । देवऽयंतः । निऽमिम्युः । वनस्पते । स्वऽधितिः । वा । ततश्च ।

ते । देवासः । स्वरवः । तस्थिऽवांसः । प्रजाऽवत् । अस्मे इति । दिधिषंतु । रत्नं ॥ ६ ॥

हे यूषा देवयंतो देवास्कामयमाना नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयो यान्वो यान्युष्मान्निमिम्युः । अवटेषु प्रचिक्षिपुः । वा अपि च हे वनस्पते स्वधितिः परशुस्त्वदीयान्युपांस्ततश्च चिक्षेद् देवासो दीप्यमानाः स्वरवः । स्वशब्दः स्वशकलवाची । तदंतः । लुप्तमत्वर्थीयः । तस्थिवांसस्तिस्रस्तस्य तादृशा यूषा अस्ते अस्ते यजमानाय प्रजावत् अपत्यसहितं रत्नमुत्तमं धनं दिधिषंतु । धारयंतु । प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥ निमिम्युः । दुमिन् प्रक्षेपण इत्यस्य लित्युसि असंयोगाद्भिद् किदिति किद्वद्वावाङ्गुणाभावः । यदुत्तयोगादनिघातः । सति शिष्टः स्वरो बलीयानिति वचनात्प्रत्ययस्वरः । स्वधितिः । स्वशब्दोपपदाद्वा धारण इत्यस्मात् क्तिन् । स्वा स्वकीया निशितधारा धीयते प्रक्षिप्यतेऽनेनेति स्वधितिः खड्गः । ततश्च । तनू त्वनू तनूकरण इत्यस्माद्भिद् शलि रूपादनिघातः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । स्वरवः । स्तु शब्दोपपादयोरित्यस्माद्भिदित्यनुवृत्तौ शृस्त्वितिहिचपीत्यादिना उपप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । तस्थिवांसः । षा गतिनिवृत्तावित्यस्माच्छन्दसि लिट् । तस्य क्रसुः । वस्वेकाजाहसामितीडागमः । प्रत्ययस्वरः । प्रजावत् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्मादुपसर्गे च संज्ञायामिति डः । ततश्चाप । तदस्मात्कीति मनुष्य । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं । एकादेशस्वरः । अस्ते । अस्माच्छब्दस्य सुपां मुनुगिति शे आदेशः । दिधिषंतु । धिष धारणे । जुहोत्यादिः । निघातः ॥

ये वृक्षणासो अधि क्षमि निमितासो यतसुचः ।

ते नो व्यंतु वार्यं देवना क्षेचसाधंसः ॥ ७ ॥

ये । वृक्णासः । अधि । क्षमि । निऽमितासः । यतऽसुचः ।

ते । नः । व्यंतु । वार्यं । देवऽचा । सेचऽसाधसः ॥ ७ ॥

अधि क्षमि क्षमायां भूमौ वृक्णासः परशुना क्षिप्त्वा ये यूपाः । यतसुच इति ऋत्विग्वाची यतसुचो मरुत इति ऋत्विङ्नामसु पठितत्वात् । यताः सुचो धेत्ते यतसुचः । तैर्ऋत्विग्भिर्निमितासोऽवटेषु नितरां प्रक्षिप्ताः सेचसाधसः सेचस्य यज्ञस्य साधकाः । यथा सेचं सस्यादिद्वारा फलं प्रयच्छति तथा यज्ञोऽप्यपूर्वद्वारा स्वर्गादिफलं ददातीति सेचं यज्ञः । एवंविधास्ते यूपा नोऽस्मदीयं वार्यं वारणीयं संभजनीयं हविर्देवचा देवेषु व्यंतु । गमयंतु । अस्मदीयं हविर्देवाधीनं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ वृक्णासः । औत्रयू केदग इत्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । कित्वाद्ब्रह्मिण्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । औदित्येति निष्ठानत्वं । क्षमि । आतो धातोरित्यत्र आत इति योगविभागादाकारलोपः । निमितासः । डुमिञ् प्रक्षेपणे । कर्मणि क्तः । गतिरन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यतसुचः । वङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । व्यंतु । इण् गतावित्यस्य लोटि रूपं । इकारलोपश्चादसः । अयमंतर्भावित्यर्थः । वार्यं । वृद्धं संभक्तावित्यस्माद्ब्रह्मलोर्ण्येति कर्मणि ण्यत् । ईडवं-दवृशंसदुहेत्यादिनायुदात्तत्वं । देवचा । चेत्यनुवृत्ती देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्य इत्यादिनाधिकरणे चाप्रत्ययः । सेचसाधसः । राध साध संसिद्धावित्यस्मादीणादिकोऽसुन् । छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

आदित्या रुद्रा वसवः सुनीथा द्यावाक्षामा पृथिवी अंतरिक्षं ।

सजोषसो यज्ञमवंतु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्तध्वरस्य केतुं ॥ ८ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुऽनीथाः । द्यावाक्षामा । पृथिवी । अंतरिक्षं ।

सऽजोषसः । यज्ञं । अवंतु । देवाः । ऊर्ध्वं । कृण्वन्तु । अध्वरस्य । केतुं ॥ ८ ॥

सुनीथा यज्ञस्य सुषु नेतार आदित्या द्वादशादित्या रुद्रा एकादश रुद्रा वसवोऽष्टौ वसवः । यद्वा सुषुनी-थाः सुष्टुतयः । सुतशस्त्राणि नीथानि चोक्थामदानि च । ऐ० ब्रा० २. ३८. । इति हि श्रूयते । द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ । पृथिवी । मुव्यत्ययः । पृथु विस्तीर्णमंतरिक्षं च । सजोषस एते सर्वे देवा एकमत्येन परस्परं संगता भूत्वे-ममस्मदीयं यज्ञमवंतु । रचंतु । किंच । अध्वरस्य यज्ञस्य केतुं ध्वजभूतं प्रज्ञापकं वेमं यूपमूर्ध्वं कृण्वन्तु । उच्छ्रितं कुर्वन्तु ॥ आदित्याः । अदितेरपत्यानि । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदादिति ण्यः । णित्वादादिवृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । रुद्राः । रोदयन्ति सर्वानंतकाले । रोदेर्णिजुक् चेति रक्प्रत्ययः । तत्संनियोगे णिलोपः । प्रत्ययस्वरः । असः सुष्मदानुदात्तत्वे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्यायुदात्तत्वं । वसवः । वस निवासे । निदित्यनुवृत्ती शृस्त्वृत्तिर्हि त्रयसिवसीत्यादिनोप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तः । सुनीथाः । णीञ् प्रापणे । हनिकुपिनीरमिकाग्निभ्य इति कथन् । कित्वाद्गुणः । थाथघञ्केत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा च । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । देवताद्वहे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पृथिवी । प्रथ प्रख्याने । प्रथेः धिवन् संप्रसारणं चेति धिवन् संप्रसारणं च । धिव्रीरादिभ्यश्चेति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अवंतु । अव रक्षणे । निघातः । कृण्वन्तु । छवि हिंसाकरणयोरित्यस्माद्भोटि धिन्विङ्गण्योरक्षेत्युप्रत्ययः । अकारश्चांतादेशः । निघातः ॥

हंसा इव श्रेणिशो यतानाः शुक्रा वसानाः स्वरवो न आगुः ।

उच्चीयमानाः कविभिः पुरस्ताद्देवा देवानामपि यन्ति पार्थः ॥ ९ ॥

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतानाः । शुक्रा । वसानाः । स्वरवः । नः । आ । अगुः ।

उत्ऽनीयमानाः । कविऽभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानां । अपि । यन्ति । पार्थः ॥ ९ ॥

शुक्रा शुक्राणि दीप्तानि वासांसि वसाना आच्छादयन्तः स्वरवः स्वरमन्तः श्रेणिशः पंक्तिशो यतानाः प्रवर्तमानाः । अत्र दृष्टांतः । हंसा इवेति । यथा नभसि पंक्तिशः पतंतो हंसाः शोभन्ते तद्वत् शोभमानास्ते यूपा

नोऽस्मानागुः । प्रापुः । अपि च कविभिर्मैधाविभिरध्वर्वादिभिः पुरस्तादाहवनीयस्य पूर्वभाग उन्नीयमाना उच्छ्रीयमाणा देवा दीप्यमानास्ते यूपा देवानां पाथो देवानां स्थानमंतरिचं । पाथोऽंतरिचं पथा व्याख्यातमिति यास्कः । पाथोनदीभ्यां ङ्राण् । पा० ४. ४. १११ । इति सूत्रे पाथोऽंतरिचमिति वृत्तिकारोऽप्यवादीत् । तादृशमंतरिचमपियंति । प्राप्तुवन्ति । अध्वर्वादिभिश्चच्छ्रीयमाणा यूपा अतिदीर्घादंतरिचं व्याप्य वर्तन्ते इत्यर्थः ॥ हंसा इव । इवेन विभक्त्यलोप इति वचनात्पूर्वपदस्वरः । श्रिणिशः । बहुल्यार्थादिति शस् । प्रत्ययस्वरः । शुक्रा । शुच दीप्तावित्यस्मादुक्तेन्द्रायेत्यादिना रन्त्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । अगुः । इण् गर्तो । अस्मात्कुङ्कितं । निघातः ॥

शृंगाणीवेच्छृंगिणां सं ददृश्रे चषाल्वंतः स्वरवः पृथिव्यां ।

वाघञ्जिर्वा विह्वे ओषमाणा अस्माँ अवंतु पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

शृंगाणिऽइव । इत् । शृंगिणाँ । सं । ददृश्रे । चषाल्वंतः । स्वरवः । पृथिव्यां ।

वाघत्ऽभिः । वा । विऽह्वे । ओषमाणाः । अस्मान् । अवंतु । पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

स्वरवः स्वरमंतश्चषाल्वंतः प्रतिमुक्तकंटकाः । एवंविधा यूपाः पृथिव्यां शृंगिणां महिषादीनां शृंगाणीवेत् विषाणानीव संददृश्रे । सम्यक् दृश्यन्ते एव । वा अपि च विह्वे । विविधं ह्वयेते हवीष्यन्तेति विह्वो यज्ञः । तस्मिन्वाघे वाघञ्जिर्च्चत्विग्भिः । वाघतो वृक्तवर्हिष इत्युत्पिङ्गामसु पाठात् । ओषमाणास्तेः क्रियमाणं सुतिलक्षणं शब्दं शृण्वन्तः । तादृश यूपाः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यशब्दः संयामवाची । आजौ पृतनाज्यमिति संयामनामसु पठितत्वात् । पृतनाज्येषु संयामेषु । वधस्थलेष्विति यावत् । अस्मान्यजमानानवन्तु । रचन्तु ॥ शृंगाणि । शृ हिंसायामित्यस्माच्छृणातेर्ह्रस्वश्च । उ० १. १२५ । इति गण मुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च । नित्स्वरः । ददृश्रे । कदसि कुङ्कुट इति लङ्कार्थे लिट् । इरयो र इतीरेचो रे इत्यादेशः । निघातः ॥

वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्रवल्शो वि वयं रुहेम ।

यं त्वामयं स्वधितिस्तेजमानः प्रणिनायं महते सौभगाय ॥ ११ ॥

वनस्पते । शतऽवल्शः । वि । रोह । सहस्रऽवल्शः । वि । वयं । रुहेम ।

यं । त्वां । अयं । स्वऽधितिः । तेजमानः । प्रऽनिनायं । महते । सौभगाय ॥ ११ ॥

हे वनस्पते क्षिप्रमूल स्थाणो शतवल्शः शतशाखः सन् विरोह । विशेषेण प्रादुर्भूतो भव । वयमपि सहस्रवल्शः पुत्रपौत्रादिसंतानपरंपरया सहस्रशाखाः संतो विरुहेम । विशेषेण प्रादुर्भूता भवेम । तेजमानो निश्चितधारोऽयं स्वधितिः परशुः हे स्थाणो यं त्वां महते सौभगाय महत्सीभाग्यं बहुशाखत्वलक्षणं प्रणिनाय । प्रकर्षेण प्रापयामास ॥ सहस्रवल्शः । सहस्रशब्दः कर्दमादित्वाभ्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रुहेम । रुह प्रादुर्भाव इत्यस्मादाशीर्लङ्कि किदाशिषीति यामुडागमः । स्तोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपः । लिङ्याशिष्यङ्गित्वाङ्प्रत्ययः । अतो येय इति इयादेशः । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । गुणः । प्रणिनाय । योज प्रापय इत्यस्मात् लिटि शालि रूपं । पादादित्वाद्निघातः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्त्वोदात्तत्वं ॥ ४ ॥

सखायस्त्विति नवर्षं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । सखायो नव बार्हते त्रिष्टुवंतमिति । चत्वा त्रिष्टुप् । शिष्टा अष्टौ बृहत्सु ॥ प्रातरनुवाकाच्चिन्नशस्त्रयोर्बार्हते ऋदस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । अथितस्त्वा इति खंडे सूचितं । सखायस्त्वायमपरिप आ याहि । आ० ४. १३. । इति ॥

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मतींस ऊतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदीदिति सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥ १ ॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवं । मर्तासः । ऊतये ।

अपां । नपातं । सुऽभगं । सुऽदीदिति । सुऽप्रतूर्ति । अनेहसं ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने सखायः सोमाज्यादिहविप्रदानेनोपकारकत्वान्निचाणि मर्तासो मनुष्या ऋत्विजो वयमपां नपातमपां नप्तारं सुभगं शोभनधनयुक्तं सुदीदिति शोभनदीप्तिं सुप्रतूर्तिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन गन्तव्यमनेहसमुपद्रवरहितमेतादृशं देवं त्वामूतये रक्षणाय ववृमहे । वृणीमहे ॥ सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्त इति समान उपपदे ङिदित्यनुवृत्ती ख्यातेरिण् । तस्य ङित्वाङ्लोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । समानस्य क्दस्यमूर्धेति सभावः । उपपदस्योदात्तत्वं । णिदित्यनुवृत्ती सख्युरसंबुद्धौ । पा० ७. १. ९२. इति णिद्वज्जावः । वृद्धायादेशौ । आबुदात्तः । ववृमहे । वृङ् संभक्तौ । क्दसि लुङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । क्दादित्वादिङभावः । निघातः । ऊतये । अत्र रक्षण इत्यस्य उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियूतीत्यादिना क्लृप्ततत्वेन निपातनादतोदात्तः । अपां । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । सुभगं । आबुदात्तं द्व्यच् क्दसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । सुप्रतूर्ति । ऋत्वादयश्चेत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्मपः ।

न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यदूरे सन्निहाभवः ॥ २ ॥

कायमानः । वना । त्वं । यत् । मातृः । अजगन् । अपः ।

न । तत् । ते । अग्ने । प्रऽमृषे । निऽवर्तनं । यत् । दूरे । सन् । इह । अभवः ॥ २ ॥

हे अग्ने वना काननानि कायमानः कामयमानस्त्वं यद्यस्मात्कारणात्तानि विहाय मातृरपो मातृभृता अपोऽजगन् । अगमः । गतवानसि । अप्सु प्रविष्टत्वाच्छातो वर्तसे । तत्तस्मात्ते तव निवर्तनं । नितरां तत्रैव वर्तनं । तेन च विनाशो लक्ष्यते । स विनाशो न प्रमृषे । न प्रमृष्यते । न सद्यते । कुत इत्यत आह । यद्यस्मात्कारणादूरे सन् अदृश्यतया वर्तमानस्त्वमिहास्मत्संबन्धिध्वरणिक्पेषु काष्ठेष्वभवः । मंथनात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे भवसि । तस्मात्तव दूरतो वर्तनमस्मभ्यं न रोचते । अस्मिन्नर्थे यास्कः । कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा । वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशाम्यन् । न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि जायमानः । नि० ४. १४. इति ॥ कायमानः । कमु कांती । कमेर्णिङ् । लटः शानच् । मकारलोपश्चादसः । अजगन् । गमृ गतावित्यस्य लङि बङ्गलं क्दसीति शपः सुः । हल्ङादिना सिलोपः । मो नो धातोरिति नकारः । यच्छब्दयोगादनिघातः । अडागमस्वरः । प्रमृषे । मृष तितित्वायां । व्यत्ययेन कर्मणि तप्रत्ययः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । धातुस्वरः । अभवः । क्दसि लुङ्लिट् इति लङर्थे लङ् । ययोगादनिघातः ॥

अतिं तृष्टं ववक्षिथायैव सुमना असि ।

प्रप्रान्ये यंति पर्यन्य आसते येषां सख्ये असि श्रितः ॥ ३ ॥

अतिं । तृष्टं । ववक्षिथ् । अर्थः । एव । सुऽमनाः । असि ।

प्रऽप्र । अन्ये । यंति । परि । अन्ये । आसते । येषां । सख्ये । असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने तृष्टं स्तोतृलुष्णाभिलाषं तदुचितफलप्रदानेन सफलं कर्तुमतिववक्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । अथैव अथापि त्वं सुमना असि । संतुष्टमनस्को वर्तसे । किंच । त्वं येषां षोडशानामृत्विजां सख्ये मैत्रे श्रितोऽसि वर्तसे तेषां मध्येऽन्येऽध्वर्युप्रभृतयो द्वादशर्त्विजः प्रयंति । प्रकर्षेण होतुं गच्छन्ति । अन्य उन्नातृप्रभृतयश्चत्वारः पर्यासते । परित आसीना वर्तन्ते ॥ ववक्षिथ । वह प्रापण इत्यस्य सनि रूपं । अभ्यासस्य सन्यत इतीत्वाभावश्चादसः । तदंताद्वर्तमाने लिट् । थल आर्धधातुकस्येड्गुणादेरितीट् । कास्प्रत्ययादामित्याम् न भवति मंचत्वात् । निघातः । प्रप्र । प्रसमुपोद् इति द्विवचनं । यंति । इण् गतावित्यस्य लटि रूपं । एकान्याभ्यां

समर्थाभ्यामित्यन्यशब्दयोगात्पूर्वस्य निघाताभावः । आसति । आस उपवेशने । उत्तरत्वान्निघातः । असि । अस मुवि । तासस्तथोर्लोप इति सकारलोपः । यदुत्तयोगान्न निहन्यते ॥

ईयिवांसमति सिधः शश्वतीरन्ति सश्वतः ।

अन्वीमविन्दन्निचिरासो अद्रुहोऽप्सु सिंहमिव श्रितं ॥४॥

ईयिऽवांसं । अति । सिधः । शश्वतीः । अति । सश्वतः ।

अनु । ई । अविन्दन् । निऽचिरासः । अद्रुहः । अप्सु । सिंहऽइव । श्रितं ॥४॥

हे अपे अद्रुहोऽद्रोऽधारो निचिरासो नितरां चिरासश्चिरन्तना विश्वे देवाः सिधः शोषकाञ्छन्नुन्वजे-
नातिक्रम्येयिवांसं गच्छन्तं शश्वतीर्बद्धीः सश्वतः संगतिकारिणीः सेनाश्रयतिक्रम्य गच्छन्तमप्सु श्रितं तिरो-
हितमत एव सिंहमिव गुहाप्रविष्टं सिंहमिव भीममीमेनं त्वामन्वविन्दन् । अनुगम्यालभन्त ॥ ईयिवांसं । इण्
गतावित्यस्य कृसावुपेयिवाननाश्रयाननुचानश्च । पा० ३. २. १०९. इति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । सिधः । सिधः
षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा कृप् चिति कृप् । धातुस्वरः । सश्वतः । षस्त्र गतौ । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः ।
लटः शचादेशः । प्रत्ययस्वरः । अविन्दन् । विद्रु लाम् इत्यस्य लङि रूपं । निचिरासः । नितरां चिराः । आञ्ज-
सेरसुगित्यसुक् । समासस्वरः । अद्रुहः । द्रुह जिघांसायां । संपदादिस्वाङ्गावे कृप् । बद्धोर्लोपे नञ्मुभ्यामि-
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । श्रितं । श्रिञ् सेवायामित्यस्य श्र्युकः कितितीट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरः ॥

ससृवांसमिव त्मनाग्निमित्था तिरोहितं ।

एनं नयन्मातरिश्वा परावतो देवेभ्यो मथितं परि ॥५॥

ससृवांसंऽइव । त्मना । अग्निं । इत्था । तिरऽहितं ।

आ । एनं । नयन् । मातरिश्वा । पराऽवतः । देवेभ्यः । मथितं । परि ॥५॥

मातरिश्वा वायुरित्येत्थं त्वना खेच्छयाप्सु प्रवेशेन तिरोहितं निलीनं परि परितो मथितं मंथनेन
निष्पादितमेनमग्निं देवेभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । देवार्थं परावतो दूरदेशादानयत् । आनीतवान् । तच्च दृष्टांतः ।
ससृवांसमिव । यथा स्वाच्छब्देन ससृवांसं सरन्तं गच्छन्तं पुत्रं पिता बलादानयति तद्वत् ॥ ससृवांसमिव । ख
गतावित्यस्माद्धि । तस्य कृसुः । इवेन विभक्त्यलोप इत्युक्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । त्वना । आत्मन्शब्दस्य मन्वेष्वाङ्गा-
देरात्मन इत्याकारलोपः । इत्था । या हेतौ च क्दंसीति व्यत्ययेन याप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । एनं । अन्वादेशे
द्वितीयाटीः खेन इत्येनादेशः । अनुदात्तश्च । नयत् । गीञ् प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । अडभावश्चादसः ।
मातरिश्वा । मातर्यंतरिचे श्वसिति श्वसन्नुचनित्यादिना निपातितः ॥ ॥५॥

तं त्वा मर्ता अगृभ्णत देवेभ्यो हव्यवाहन ।

विश्वान्यद्यज्ञां अभिपासि मानुष तव कृत्वा यविष्ठ्य ॥६॥

तं । त्वा । मर्ताः । अगृभ्णत । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।

विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभिऽपासि । मानुष । तव । कृत्वा । यविष्ठ्य ॥६॥

हे हव्यवाहन हव्यानां वोढेर्हे अपे मर्ता मनुष्या अध्वर्युप्रभृतयस्तं तादृशमप्सु तिरोहितं त्वा त्वां देवेभ्यो
यष्टव्यदेवतार्थमगृभ्णत । अगृभ्णत । मानुष मनुष्याणां हितकारिन्यविष्ठ्य युवतम हे अपे तव कृत्वा तव कर्मणा
माहात्म्येन विश्वान्सर्वानस्माभिः क्रियमाणान्यज्ञान्यद्यज्ञात्कारणादभिपासि सर्वतः पालयसि तस्मात्त्वा-
मगृभ्णतेति पूर्वचान्वयः ॥ अगृभ्णत । यह उपादाने । क्रयादिस्वाङ्गा । यहिज्यावयीति संप्रसारणं । हव्यहोर्मन्त्रं-

दसीति हकारस्य भकारः । तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातः । हव्यवाहन । वह प्रापण इति धातोर्जुडित्यनुवृत्तौ हव्येऽनंतःपादमिति ऋयुद् । उपधावृद्धिः । योरनादेशः । अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । विश्वान् । विश्व प्रवेशन इत्यस्मादग्निप्रधिलटिरिणिकणित्विषिभ्यः कृन्निति कृन् । कित्वाद्गुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । अभिपासि । पा रचणे । अस्य धातो रचणार्थत्वात् पिबादेशः । यच्छब्दयोगात् निघातः । धातुस्वरः । कृत्वा । टा । असादयस्कंदसि विकल्प्यंत इत्यत्र नादेशाभावः । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । यविष्य । युवशब्दादतिशायने तमविष्ठनावितीष्ठन् । स्थूलदूरयुवेति यणादि परं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । वस्वादित्वात्स्वार्थिको यप्रत्ययः ॥

तद्भद्रं तव दंसना पाकाय चिच्छदयति ।

त्वां यदग्ने पशवः समासन्ते समिद्धमपिशर्वरे ॥ ७ ॥

तत् । भद्रं । तव । दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ।

त्वां । यत् । अग्ने । पशवः । संऽआसन्ते । संऽईडं । अपिऽशर्वरे ॥ ७ ॥

हे अग्ने तव संबंधि तदिदं भद्रं शोभनं दंसनापिहोचादिकं कर्म पाकाय चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । पाकायेति कर्मणि चतुर्थी । पाकोऽर्भकः । तद्वदक्षमपि यजमानं कंदयति । स्वफलप्रदानेन पूजयति । पशुपुचादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः । छदयतिशब्दोऽर्चतिकर्मा कंदयति कंदयतीति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । पाकशब्दः प्रशस्त्रं वक्ति पाको वाम इति प्रशस्त्रनामसु पठितत्वात् । तद्भद्रं प्रशस्त्रं यजमानमभिमन्यतफलप्रदानेन पूजयतीत्यर्थः । यद्यस्मात्कारणादपिशर्वरे शर्वरीमुखेऽपिविहरणकाल एव समिद्धं दीप्यमानं त्वां पशवो द्विपदास्तुष्पदाद्योभये पशवः समासन्ते । सम्यगासन्ते । पशुपासत इत्यर्थः । तदिदं पश्वादिलक्षणं फलं यजमानाय प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ भद्रं । भदि कल्याण इत्यस्माद्वातोर्परि रक्प्रत्ययेन निपातनादंतोदात्तत्वं । पाकाय । पा रचण इत्यस्मादिणमीकापाशलीत्यादिना कृन् । पायते रच्यते राजादिनेति पाकः । नित्वादाद्युदात्तः । छदयति । छद अपवरणे । स्वार्थे णिच् । अदंतत्वाद्बुध्यभावः । निघातः । समासन्ते । आस उपवेशने । अदादित्वाच्छपो लुक् । अकारांतत्वाज्झस्यादादेशः । ययोगादनिघातः । तिङ्ङि चोदात्तवतीति गतिर्निघातः । धातुस्वरः ॥

आ जुहोता स्वध्वरं शीरं पावकशोचिषं ।

आशुं दूतमजिरं प्रत्नमीड्यं श्रुष्टी देवं संपर्यत ॥ ८ ॥

आ । जुहोत । सुऽअध्वरं । शीरं । पावकऽशोचिषं ।

आशुं । दूतं । अजिरं । प्रत्नं । ईड्यं । श्रुष्टी । देवं । संपर्यत ॥ ८ ॥

अध्विजो यजमानः प्रेरयति । हे अध्विजः पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं शीरं काष्ठेष्वोषधीषु चानुशायिनं स्वध्वरं शोभनयज्ञोपेतमिममग्निमा जुहोत । आहुतिभिरा समन्तात्तर्पयत । अपि च । आशुं कर्मणि व्याप्तं दूतमाह्वानकारित्वेन देवानां दूतमजिरं क्षिप्रं गन्तारं प्रत्नं पुरातनमीड्यं स्तोतव्यं देवं द्योतमानमिममग्निं श्रुष्टी संपर्यत । श्रुष्टीति क्षिप्रगमेति यास्कः । क्षिप्रं पूजयत ॥ जुहोत । ऊ दानादनयोः । अस्माद्वातोर्लोद । जुहोत्यादिभ्यः झुरिति शपः झुः । स्थाविति द्विवचनं । लोटो लङ्ङदिति लङ्ङङ्ङवे तस्यस्यमिपामिति षस्य तादेशः । कंदसीत्यनुवृत्तौ तस्य तप्तनप्तनयनाश्चेति तबादेशः । पित्वाद्गुणाः । निघातः । स्वध्वरं । बङ्ग्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शीरं । शीङ् स्वप्ने । अस्माद्वातोः स्थायितंक्षिपंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । पावकशोचिषमित्यत्र पवनं पावः शुद्धिः । तं कायतीति पावकः । आतोऽनुपसर्गे कः । प्रत्ययस्वरः । बङ्ग्रीही प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आशुं । अशू व्याप्तौ । अस्माद्वातोः कृवापाजिमीत्यादिना उण् । उपधावृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । अजिरं । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्माद्वातोर्जरिशिशिरशिथिलेति किरश्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तत्वं । प्रत्नं । प्रगस्य कंदसि गलोपस्य । पा० ४. ३. २३. २ ।

इति गलोपः । चकारात् त्वप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ईडं । ईड सुती । अस्माक्यत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । सपर्यत । सपरशब्दात्कङ्गादिभ्यो यक् पूजायां वर्तते । लोपमध्यमपुरुषबहुवचनं । शप् । अतो गुण इति पूर्व-
रूपत्वं । निघातः ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।

औक्षन्धृतैरस्तृणन्बर्हिर्हिरस्मा आदिहोतारं न्यसादयन्त ॥ ९ ॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निं । त्रिंशत् । च । देवाः । नव । च । असपर्यन् ।

औक्षन् । धृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारं । नि । असादयन्त ॥ ९ ॥

त्रीणि शता त्रीणि शतानि त्री सहस्राणि त्रीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव चैकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयो-
पेतत्रिसहस्रसंख्याका देवा इममग्निमसपर्यन् । अपूजयन् । किंच ते देवा धृतैरिममग्निमीषन् । असिंचन् ।
तथास्मा अपये तदर्थं बर्हिरस्तृणन् । बर्हिषास्तरणं वेद्याच्छादनमकुर्वन् । आदिदन्तरमेव ते देवास्तस्मिन्बर्हि-
षेणमग्निं होतारं कृत्वा न्यसादयन्त । उपावेशयन् । देवैः पूज्यमिममग्निं सपर्यतेति पूर्वशान्वयः । देवसंख्या च
बृहदारण्यकेऽभिहिता । महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वैव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश
बद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ । वृ० आ० ३. ९. इति ॥ शता । दशानां दशतां
शभावस्तस्य प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमेषां शतानि । सुपां मुलुगित्यादिना सुपो ङादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
त्री । सुपां मुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः । फिट्स्वरः । सहस्राणि । कर्दमादित्यान्मध्योदात्तः । त्रिंशत् । त्रयाणां
दशतां चिन्भावः शस्य प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् । प्रत्ययस्वरः । नव । कनिन्नित्यनुवृत्तौ गु
सुतावित्यस्माङ्गातोर्गुदंशोर्नुदयेति कनिन् । गुणश्च । नित्वादाद्युदात्तः । असपर्यन् । लङि रूपं । निघातः ।
औषन् । उच्च सेचने । आङ्गादीनामित्याङागमः । वृद्धिः । पादादित्यान् निहन्यते । आगमस्वरः । अस्तृणन् ।
सृज् आच्छादने । लङ्बहुवचने त्रयादित्याच्छा । झेरतादेशः । नित्यं ङित इतीकारलोपः । संयोगांतलोपः ।
आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । लुङ्लृट् लृट्त्वङित्याङागमः । स षोदात्तः । आगमस्वरः । वाक्शेत्यनुवृत्तौ
षादित्यान्निघाताभावः । बर्हिः । हिसिरित्यनुवृत्तौ वृहेर्नलोपश्चेतीसिः । तत्संनियोगेन गलोपः । प्रत्ययस्वरः ।
असादयन्त । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्माङ्जेतुमति चेति णिच् । उपधावृद्धिः । णिचश्चेत्यात्मनेपदं । लङि
बहुवचने रूपं । निघातः ॥ ६६ ॥

त्वामप इति नवर्चं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रमौष्णिहमापेयं । त्वामप औष्णिहमित्यनुक्तांतत्वात् ॥ प्रातरनु-
वाकाश्चिगशस्त्रयोरीष्णिहे कंदस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । अपेतस्या इति खंडे सूचितं । पुरु त्वा त्वामपे
। आ० ४. १३. इति ॥

त्वामग्ने मनीषिणः सम्राजं चर्षणीनां । देवं मर्तास इंधते समध्वरे ॥ १ ॥

त्वां । अग्ने । मनीषिणः । संऽराजं । चर्षणीनां । देवं । मर्तासः । इंधते । सं । अध्वरे ॥ १ ॥

हे अग्ने मनीषिणो धीमंतोऽध्वर्युप्रभृतयो मर्तासो मनुष्याश्चर्षणीनां प्रजानां सम्राजमधिपतिं देवं द्योत-
मानं त्वामध्वरे यज्ञे समिंधते । सोमाज्यपयःप्रभृतिभिराङ्गतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ मनीषिणः । मनीषिषा-
मसीति व्रीह्यादिभ्यश्चेति हनिः । यस्मेति चेत्यवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजं । राज्ञ दीप्ती । संपूर्वाद्वाङ्गातोः
सत्सुद्विषेति क्लिप् । क्लिलोपः । समो मकारस्य मोऽनुस्वार इत्यनुस्वारे प्राप्ति मो राज्ञि समः क्वाविति समो
मकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चर्षणीनां । नामन्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वं । इंधते । अिंधो दीप्ती ।
अस्माङ्गातोर्हेतुमति चेति णिच् । लटि श्रस्त्रात्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः । कंदस्युभयपेति श्रस्त्रार्धधातुकत्वात्से-
रनिटीति णिलोपः । निघातः ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजमग्ने होतारमीळते । गोपा ऋतस्य दीदिहि स्वे दमे ॥ २ ॥

त्वां । यज्ञेषु । ऋत्विजं । अग्ने । होतारं । ईळते । गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि । स्वे । दमे ॥ २ ॥

हे अग्नेऽध्वर्वादयो यज्ञेष्वपिष्टोमादिषु त्वां होतारमृत्विजं होतृनामकमृत्विजमीकृते । सुवन्ति । तादृश-
स्त्वमृतस्य सत्यस्य यज्ञस्य गोपा गोपायिता सन् स्वे दमे स्वकीये गृहे यज्ञशालायां दीदिहि । दीप्यस्व ॥
दीदिहि । दिवु क्रीडादी । यङ्गुक् । लोट् । तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य
गुणाभावे लोपो व्योर्वन्तीति वलोपः ॥

स घा यस्ते ददाशति समिधा जातवेदसे । सो अग्ने धत्ते सुवीर्यं स पुष्यति ॥३॥

सः । घ । यः । ते । ददाशति । संऽइधा । जातऽवेदसे । सः । अग्ने । धत्ते । सुऽवीर्यं ।

सः । पुष्यति ॥३॥

हे अग्ने यो यजमानो जातवेदसे जातप्रज्ञाय ते तुभ्यं समिधा समिधनकारीणाज्यपुरोडाशादिहवीषि
ददाशति ददाति स घ स खलु सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं पुत्रं धत्ते । धारयति । अपि च सः स एव पुष्यति ।
पशुपुत्रादिभिः समृद्धो भवति ॥ घ । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । ददाशति । दाशु दान इत्यस्माद्दातोः
कर्तरि शप् । तिप् । द्विवचनं क्दादसं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अभ्यजानामादिरित्युदात्तः । समिधा । त्रिविधा
दीप्री । अस्मात् क्तिप् चेति क्तिप् । उपधालोपः । सुपां सुलुगिति शसो डादेशः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
जातवेदसे । बङ्गव्रीही प्रकृत्या पूर्वपदमिति प्रकृतिस्वरत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पुष्यति ।
पुष पुष्टौ । अस्मात् ण्यन् । ङित्वाङ्गुणाभावः । निघातः ॥

स केतुरध्वराणामग्निर्देवेभिरा गमत् । अंजानः सप्त होतृभिर्हविष्मते ॥४॥

सः । केतुः । अध्वराणां । अग्निः । देवेभिः । आ । गमत् । अंजानः । सप्त । होतृऽभिः ।

हविष्मते ॥४॥

अध्वराणां यज्ञानां केतुः प्रज्ञापकः सोऽग्निः सप्त सप्तभिर्होतृभिर्वषट्कर्तृभिर्जानः सोमाज्याङ्गतिभिर
ज्यमानः सन् हविष्मते यजमानार्थं देवेभिर्यष्ट्यदेवैः सहागमत् । आगच्छतु ॥ गमत् । लोट्थे क्दसि लुङ्ङि
इति लुङ् । लुदित्वादङ् । बङ्गलं क्दस्यमाङ्गो ग इत्यङभावः । निघातः । अंजानः । अंजू व्यक्तिप्रचलनगतिषु ।
व्यत्ययेन कर्मणि शानच् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । हविष्मते । जुहोतेरर्चिशुचीत्यादिना इतिप्रत्ययान्तो हविःशब्दो
ऽन्तोदात्तः । स्वरविधी व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषानाश्रयणान्मतुप उदात्तत्वाभावः । इतिप्रत्ययस्वरः ॥

प्र होत्रे पूर्व्यं वचोऽग्नये भरता बृहत् । विपां ज्योतींषि बिभ्रते न वेधसे ॥५॥

प्र । होत्रे । पूर्व्यं । वचः । अग्नये । भरत । बृहत् । विपां । ज्योतींषि । बिभ्रते । न । वेधसे ॥५॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयो विपां विप्राणां मेधाविनामध्वर्वादीनां ज्योतींषि सत्कर्मा-
नुष्ठानसंपाद्यानि तेजांसि बिभ्रते निमित्ततया कुर्वाणाय वेधसे जगतो विधात्रे होत्रे देवानामाङ्गात्रेऽग्नये
बृहन्बृहत्पूर्व्यं पूर्वैः कृतं पुरातनं वचः सोऽशस्त्रादिकं वाक्यं प्रभरत । संपादयत । नेत्ययं पादपुराणोऽन्वया-
मावात् । यद्वा वेधसे न । यथा वेधा जगद्विधाता परमेश्वर आदित्यादीनि ज्योतींषि करोति तद्वदिति ॥
प्रशब्दस्य क्दसि व्यवहिताच्चेति भरतेत्यनेन संबंधः । पूर्व्यं पूर्वैः कृतमित्यर्थः । पूर्वैः कृतमिनीयौ चेति यप्रत्ययः ।
भसंज्ञकत्वादवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । भरत । भृञ् भरणे भौवादिकः । निघातः । बृहत् । वर्तमाने पुषद्बृहदिति
निपातनादन्तोदात्तः । बिभ्रते । भृञ् भरणे । जुहोत्यादिभ्यः सुः । भृजामिदित्यत्वं । अभ्यजानामादिरित्या-
द्युदात्तत्वं ॥ ॥७॥

अग्निं वर्धेतु नो गिरो यतो जायत उक्थ्यः । महे वाजाय द्रविणाय दर्शतः ॥६॥

अग्निं । वर्धेतु । नः । गिरः । यतः । जायते । उक्थ्यः । महे । वाजाय । द्रविणाय । दर्शतः ॥६॥

योऽयमपिर्यतो यामिः सुतिरूपाभिर्गोभिर्बक्यो जायते । उक्थ्यशब्दः प्रशस्यवाची । अनभिगच्छत्य उक्थ्य इति तन्नामसु पाठात् । अतिशयेन सुतो भवतीत्यर्थः । यस्यायमपिर्मेहे महते वाजायान्नाय द्रविणाय धनाय च दर्शतो दर्शनीयो भवति तमिममपिं नो गिरोऽस्माकं सुतिरूपास्ता वाचो वर्धंतु । वर्धयंतु । पूजयंतित्यर्थः ॥ वर्धंतु । वृधु वर्धने । अस्माणि च । लघूपधगुणः । कंदसुभयथेत्वार्यधातुकत्वात्तिलोपः । स्मरतादेशः । एङ् । पा० ३. ४. ८६. । इत्युकारः । निघातः । उक्थ्यः । वच परिभाषणे । अस्मात्पातृतुदिवचिरिचोत्थादिना थक् । कित्वाद्द्विष्यपीत्यादिना संप्रसारणं । उक्थं शस्त्रं । तेन सुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । भवे कंदसीति यत् । यस्मेति लोपः । तिप्स्वरितमिति स्वरितः । दर्शतः । भृमृदृशियजीत्यतचप्रत्ययः । चित्वादंतोदात्तः ॥

अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान्देवयते यज । होता मंद्रो वि राजस्यति सिधः ॥७॥

अग्ने । यजिष्ठः । अध्वरे । देवान् । देवऽयते । यज । होता । मंद्रः । वि । राजसि ।

अति । सिधः ॥७॥

हे अग्ने यजिष्ठो यष्टतमस्त्वमध्वरे यज्ञे देवयते देवानात्मान इच्छते यजमानाय देवान्यज । तदर्थं यष्टव्या-
ग्यादीन्देवान्युजय । किंच । होता देवानामाहुता मंद्रो यजमानस्य मादयिता स त्वं सिधः अपयितुं च्छ-
न्नति अतिक्रम्य वि राजसि । विशेषेण शोभसे ॥ यजिष्ठः । तुष्कंदसीतीष्टन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति तुचो लोपः ।
नित्वादायुदात्तः । देवयते । क्वचश्चित्वादंतोदात्तत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वाधातुकस्वरेण
तयोः क्वचा सहेकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यंतोदात्तो देवयच्छब्दः । ततः शतुरनुम इति विभक्तेश्च-
दात्तत्वं । यज । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । अस्माद्धोद् । सिप् । सिपो हिरादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् ।
निघातः । राजसि । राज् दीप्ता । निघातः ॥

स नः पावक दीदिहि द्युमत्स्मे सुवीर्यं । भवा स्तोतृभ्यो अंतमः स्वस्त्ये ॥८॥

सः । नः । पावक । दीदिहि । द्युऽमत् । अस्मे इति । सुऽवीर्यं । भव । स्तोतृऽभ्यः ।

अंतमः । स्वस्त्ये ॥८॥

नः पावकास्तसंबन्धिनः पापस्य शोधक हे अग्ने स पूर्वमग्ने प्रतिपादितस्त्वं द्युमत्कांतियुक्तं सुवीर्यं शोभन-
सामर्थ्योपेतं दानभोगार्हं धनमस्मै अस्मभ्यं दीदिहि । यद्वा द्युमत्तेजोयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं च यथा
भवति तथास्मै अस्मदर्थं त्वं दीदिहि । दीप्यस्व । किंच स्तोतृभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । त्वद्विषयस्तुतिकारिणां
होचादीनां स्वस्त्येऽविनाशनाय जेमायांतमोऽतिकतमस्तेषामतिशयेन समीपवर्ती भव ॥ पावक । पूज् पवने ।
अस्माद्वातोर्लुक् । णित्वाद्बुद्धिः । वोरकादेशः । आमंत्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । दीदिहि । दिवु क्रीडादी ।
अस्माद्यद् । गुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणभावः । बङ्गलं
कंदसीति यङो लुक् । लोटि सिप् । चर्करीतं परस्मैपदमदादिवक्षेति वचनाच्छपो लुक् । सिपो हिरादेशः ।
लोपो व्योर्बलीति वलोपः । हेरपित्वादगुणः । निघातः । द्युमत् । दिव उदित्युकारः । ह्रस्वगुडभ्यामिति मतुप
उदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यं चेतुत्तरपदायुदात्तत्वं । अंतमः । अंतोऽस्वासीत्यंतिकः । अत इति ठनाविति
ठन् । अतिशयेनांतिक इत्यतिशायने तमविति तमप् । तमे तादेशेति तादिलोपः । नित्वादायुदात्तः । स्वस्त्ये ।
प्रातिपदिकस्वरः ॥

तं त्वा विप्रा विपन्यवो जागृवांसः समिंधते । हव्यवाहममर्त्य सहोवृधं ॥९॥

तं । त्वा । विप्राः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सं । इंधते । हव्यऽवाहं । अमर्त्यं ।

सहऽवृधं ॥९॥

हे अग्ने विप्राः सुतीनां प्रेरका जागृवांसोऽपिहोचादिकर्मण्यप्रमत्ततया प्रबुद्धा विपन्यवः । विपन्युशब्दो
मेधाविनमावष्टे । विपश्चिद्विपन्युरिति तन्नामसु पाठात् । विपन्यवो मेधाविनः स्तोतारो हव्यवाहं हव्यानां वो-

ढारममर्त्यं मरणधर्मरहितं सहोवृधं सहसा मथनरूपेण बलेन वर्धमानं तादृशं त्वा त्वां समिधते । सोमाया-
ज्जतिभिः सम्यग्दीपयति ॥ विप्राः । टुषप वीजसंताने । अस्माद्धातोर्द्ध्वेन्द्रायवज्रविप्रेति रन्मत्ययेत्वयोर्निपात-
नादाद्युदात्तत्वं । विपन्यवः । विविधं पनं पननं स्तुतिं यातीति विपन्युः । मृगय्यादयश्चेति कुः । अकारलोप-
श्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । जागृषांसः । जागृ निद्राचये । अस्माद्धिद् । तस्य क्तसुः । उगिदचामिति गुम् । दिव-
चनाभावश्छांदसः । वत्सेकाजाहसामिति नियमादिङभावः । जाग्रोऽविचिखलङित्सु । पा० ७. ३. ८५. इति
गुणो न भवति तच्च विरित्यच क्तसोरपि गृहीतत्वात् । प्रत्ययस्वरः । इंधति । जिंधी दीप्ती । अंतर्भावितव्य-
र्थोऽयं । निघातः । हव्यवाहं । वह प्रापणे । वहश्चेति खिवः । उपधावृद्धिः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सहोवृधं ।
नृधु वर्धने । क्तिप् चेति क्तिप् ॥ ८ ॥

अग्निर्होतेति नवर्चमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमापयं । अग्निर्होता गायत्रमित्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रातर-
नुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्गायत्रे छंदसीदं सूक्तं । सूचितं हि । अग्निर्होताप इकेति चतस्रः । आ० ४. १३. इति ॥
आधाने प्रथमायां पवमानेष्टी स्विष्टकृतो याज्याग्निर्होतेतिषा स हव्यवाळमर्त्य इति पुरोनुवाक्या । द्वितीय-
पवमानेष्टी स्विष्टकृतोऽनुवाक्या साङ्गानिति । सूचितं च । साङ्गान्विष्टा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति
संयाज्ये । आ० २. १. इति ॥ आभिर्ज्ञविकेषूक्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽभि प्रयांसीति वैकल्पिकोऽनुरूप-
पसृचः । अच सूचं । प्र वो वाजा अभिववोऽभि प्रयांसि वाहसा । आ० ७. ८. इति ॥

अग्निर्होता पुरोहितोऽध्वरस्य विचर्षणिः । स वेद यज्ञमानुषक ॥ १ ॥

अग्निः । होता । पुरः । हितः । अध्वरस्य । विऽचर्षणिः । सः । वेद । यज्ञ । आनुषक ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । होता देवानामाहुता पुरोहितः पुरत एवाभिमतफलसंपादकत्वेन हितकारी । यद्वा
पुरः पूर्वभाग आहवनीयरूपेण हितो निहित इति पुरोहितः । अध्वरस्य यज्ञस्य विचर्षणिर्विशेषेण द्रष्टा वि-
चर्षणिर्विश्वचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात् । स तथाविधोऽग्निरानुषगानुपूर्व्येण सक्तं यज्ञमग्निष्टोमादिकं वेद ।
जानाति ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो वेति तिपो ण्लादेशः । लघूपधगुणः । निघातः । आनुषक । आ समं-
तादनुषजतीत्यानुषक । षज्ज संगे । धातुषकारस्य सकारः । क्तिप् चेति क्तिप् । अनिदितामित्युपधालोपः ।
उपसर्गात्सुगोतीति पत्वं ॥

स हव्यवाळमर्त्य उग्निर्दूतश्चनोहितः । अग्निर्धिया समृण्वति ॥ २ ॥

सः । हव्यऽवाट् । अमर्त्यः । उग्निर्दूतः । निघातः । चंजाने । अज्ज चानग्निः । धिया । सं ।
अण्वति ॥ २ ॥

स हव्यवाट् हविषो वोढामर्त्यो मरणधर्मरहितः । दूतो देवानां दूतश्चनो
हविर्लक्षणायास्त्राय हितो निहितः । यद्वा चनोहितः । चनोऽग्निं विभ्रते न मस्येति चनोहितः । स तथा-
विधोऽग्निर्धिया प्रज्ञया समृण्वति । संगच्छते । कर्मविषयप्रज्ञा । नोषि । विभ्रते । अपि तादृक्प्रज्ञान्विताम्करोत्व-
त्वाशास्ते ॥ हव्यवाट् । वह प्रापणे । वहश्चेति खिवः । इत्यजम् । उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उग्निक् ।
वश कांतौ । इजिरित्यनुवृत्तौ वशेः किक्षेतीजप्रत्ययः । तस्य कित्त्व । हव्येति संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः ।
चनोहितः । चनः शब्दश्चायतेरत्रे ह्रस्वश्चेत्यनुगतः । चकारात्तुङागमः । तस्मिन्त्यलोपः । निष्वादाद्युदात्तः ।
पुनश्चनसोश्छंदसि गतिसंज्ञा वक्तव्या । पा० १. ४. ६०. २. इति गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति प्रकृतिस्वरत्वं ।
बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धिया । सवेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अण्वति । अणु गतो । जेटि
तनादित्वादुपप्रत्ययः । लेटोऽडाटावित्यङागमः ॥

अग्निर्धिया स चेतति केतुर्यज्ञस्य पूर्यः । अर्थं ह्यस्य तरणि ॥ ३ ॥

अग्निः । धिया । सः । चेतति । केतुः । यज्ञस्य । पूर्यः । अर्थः । हि । अस्य । तरणि ॥ ३ ॥

यज्ञस्याग्निष्टोमादेः केतुः प्रज्ञापकः पूर्यः पूर्वं भवश्चिरंतनः स तथाविधोऽग्निर्धिया प्रज्ञया चेतति । सर्वं

जानीते । अस्तीतादृशस्यापिरर्थं गमनस्वभावं तेजोऽस्याकाशे दृश्यमानस्य तमसस्तरणि हि । तारकं खलु । निवर्तकमिति यावत् ॥ चेतति । चित्ती संज्ञाने । निघातः । अर्थः । अ गती । उचिकृषिगतिभ्यस्त्यत्रिति धन् । गुणः । नित्वादायुदात्तः । तरणि । तृ ज्वनतरणयोः । अर्तिष्वभृधृधमीत्यादिनानिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्निं सूनुं सनश्च्युतं सहसो जातवेदसं । वह्निं देवा अकृण्वत ॥४॥

अग्निं । सूनुं । सनऽश्च्युतं । सहसः । जातऽवेदसं । वह्निं । देवाः । अकृण्वत ॥४॥

सहसः सूनुं बलस्य पुत्रं मथनरूपेण बलेन निप्याद्यमानत्वात् सनश्च्युतं सनातनत्वेन प्रसिद्धं जातवेदसं जातप्रश्नं तमिममग्निं देवा हविर्भुजो देवा वह्निं हविषां वोढारमकृण्वत । अकुर्वत ॥ सनश्च्युतं । शु अवणे । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वह्निं । वह प्रापणे । निरित्यनुवृत्तौ वह्निश्रीत्यादिना निप्रत्ययः । अकृण्वत । कृवि हिंसाकरणयोः । इदित्वात्तुम् । धिन्विक्कण्वोरश्चैत्युप्रत्ययः । अकारश्चांतादेशः । णङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥

अदाभ्यः पुरेता विशामग्निर्मानुषीणां । तूष्णीं रथः सदा नवः ॥५॥

अदाभ्यः । पुरऽएता । विशां । अग्निः । मानुषीणां । तूष्णीः । रथः । सदा । नवः ॥५॥

मानुषीणां मनोजातानां विशां प्रजानां पुरेता सव्यार्गप्रदर्शनेनाग्रतो गतात एव तूष्णींसाः प्रजा वैदिककर्मप्रवर्तकत्वेनानुग्रहीतुं त्वरायुक्त आलस्यरहितो रथो हविषां वहनाद्रथसदृशः सदा सर्वदा तत्कर्मणि नवो नूतनः पुनर्मथनादभिनव एवंविधोऽपिरदाभ्यः । अहिंस्यः । न केनापि तिरस्कार्य इत्यर्थः ॥ अदाभ्यः । दंभु दंभे । दंभेति वक्तव्यमिति कर्मणि क्तः । उपधावृद्धिः । न दाभ्योऽदाभ्यः । नञ्समासे तत्पुष्पे तुल्याः र्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरेता । इण् गती । खल्वनुचाविति तृच् । गुणः । चित्वादंतोदात्तः । मानुषीणां । मनोजातावच्यती षक् चेत्यञ् । टिङ्गाणञिति डीप् । अित्वादायुदात्तः । तूष्णीः । अित्वरा संभ्रम इति धातोर्निरित्यनुवृत्तौ वह्निश्च्युद्रुगलाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्ययः । ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । तस्य नित्वादायुदात्तः । संज्ञितायां ङलोपे पूर्वस्वेति दीर्घः । रथः । हनिकृषिनीरमिकाग्निश्च इति क्यन्प्रत्ययः । कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । नित्वादायुदात्तः । सदा । स्वरादिष्वायुदात्तत्वेन पठितत्वादायुदात्तः ॥ ॥५॥

साह्वान्विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृतः । अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥६॥

साह्वान् । विश्वाः । अभिऽयुजः । क्रतुः । देवानां । अमृतः । अग्निः । तुविश्रवः । तमः ॥६॥

अभियुजोऽभिधीक्रीर्विश्वाः सर्वाः सेनाः साह्वान्तहमानः स्वबलेन तिरस्कुर्वीणोऽत एवामृतः शत्रुभिरहिंसितो देवानां क्रतुः कर्ता हविष्प्रदानेन पोषक एवंभूतोऽग्निस्तुविश्रवस्तमः । तुविश्रब्दो बह्ववाची । तुवि पुष् इति तन्नामसु पाठात् । अशब्दोऽन्नवाची । अश इत्यन्ननाम श्रूयते । नि० १०. ३. इति निश्चिऽभिधानात् । अतिशयेन बह्वविधानोपेतो वर्तते । यस्मादेवं तस्मादस्मानपि बह्वविधानोपेतान्करोत्विति भावः ॥ साह्वान् । वह मर्षण इत्यस्य क्रासी दास्यान्साह्वान्नीड्वांश्चेति निपातनाद्विर्वचनमिडागमश्च न भवति परस्परपदं च भवति । क्रसुस्वरः । क्रतुः । कृञः कतुः । कित्वाङ्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । तुविश्रवस्तमः । तु वृत्तिहिंसापुर्तिषु । अस्मादीयादिकः किप्रत्ययः । कित्वाङ्गुणाभावः । उवडादेशः । अंतोदात्तः । अशः । शु अवणे । श्रूयतेऽन्नमिति कर्मण्यसुप्रत्ययः । अतिशयेन तुविश्रवा इत्यतिशायने तमबिति तमप् । बह्वब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अभि प्रयांसि वाहसा दाश्वान् अश्नोति मर्त्यैः । क्षयं पावकशोचिषः ॥७॥

अभि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्वान् । अश्नोति । मर्त्यैः । क्षयं । पावकऽशोचिषः ॥७॥

दाश्वान् हविषां दाता मर्त्यो मनुष्यो यजमानो वाहसा हविषां वाहकेनापिना प्रयांस्यन्नान्यश्नोति । अभितः सर्वतः प्राप्नोति । किंच पावकशोचिषः शोधकदीप्तिरग्नेः सकाशात् चयं गृहं चाभ्यश्नोति ॥ प्रयांसि ।

प्रीत् तर्पणे । अस्माद्वातोर्तर्भावितव्यथादसुन्प्रत्ययः । प्रीणयन्ति भक्षमिति प्रयांस्यन्नाणि । नित्वादाबुदात्तः । वाहसा । णिदित्यनुवृत्तौ वहिहाधाभ्यस्कंदसीत्यनु । णित्वादुपधावृद्धिः । नित्स्वरः । दाश्चान् । दाभ्यु दान इत्यस्य क्सौ दाश्चान्साङ्गानिति निपातनादिङागमो द्विर्वचनं च न भवति । क्सुन्प्रत्ययस्वरः । अश्नोति । अशु व्याप्नोति । व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः ॥

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम मन्मभिः । विप्रांसो जातवेदसः ॥८॥

परि विश्वानि । सुधिता । अग्नेः । अश्याम । मन्मभिः । विप्रांसः । जातवेदसः ॥८॥

जातवेदसो जातप्रज्ञा विप्रासो मेधाविनो होवाद्यो वयमग्नेस्तव संबंधिभिर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोमैर्विश्वानि सर्वाणि सुधिता सुहितानि सुष्ठु हितान्यभिलषितानि वसूनि पर्यश्याम । सर्वतः प्राप्नुयाम । जातवेदस इत्यपेक्षा विशेषणं । जातानि सर्वाणि वेत्तीति जातवेदाः सर्वज्ञ इत्यर्थः । एतादृशं जातवेदस्त्वमग्नेरेवोचितमिति तद्विशेषणत्वं युक्तं ॥ सुधिता । दुधाब् धारणपोषणयोरित्यस्माद्वातोर्निष्ठायां कंदसीत्यनुवृत्तौ सुधितव-सुधितेत्यादिना निपातितः । शेस्कंदसि बज्रलमिति शैलुक् । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अश्याम । अशु व्याप्नोति । बज्रलं कंदसीति शुभ्रप्रत्ययस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । यासुट् परस्मैपदेषूदात्त इति यासुट् । लिङः सलोप इति सलोपः । अदंतत्वाभावादियादेशो न भवति । मसः सकारस्य नित्यं ङित इति लोपः । निघातः । मन्मभिः । मनु अवबोधने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नित्स्वरः ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे । त्वे देवास एरिरे ॥९॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । सनिषामहे । त्वे इति । देवासः । आ । ईरिरे ॥९॥

हे अग्ने वार्या वरणीयानि संभजनीयानि विश्वानि सर्वाणि धनानि वाजेषु युग्मेषु सनिषामहे । वयं संभजामहे । यतः कारणाद्देवासः पूर्वमस्माभिरिष्टा देवा अस्मदभिमतफलप्रदानाय त्वे त्वत्थेरिरे । आ समंतादगमन् । त्वयि प्रविष्टा इत्यर्थः । सर्वथापि त्वत्सकाशात् फलं लभेमहीति भावः ॥ वार्या । वृद्धं संभक्तौ । ऋहलोर्ण्येति ण्यत् । शेस्कंदसि बज्रलमिति शैलुक् । ईडवंदेत्यादिनाबुदात्तः । वाजेषु । वृषादित्वादाबुदात्तः । सनिषामहे । वन षण् संभक्तौ । धात्वादिः षः सः । लेटि सिङ्गलमिति सिप् । सिप् आर्धधातुकत्वादिङागमः । लेटोऽडाटावित्थङागमः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । त्वे । युष्मच्छब्दस्य सप्तम्यां त्वादेशः । सुपां सुलुगिति शेआदेशः । शे । पा० १. १. १३. । इति प्रगृह्यसंज्ञा । ईरिरे । ईर गतावित्यस्मात्परस्य लिटो झस्य ईरेजादेशः । इजादेश्य गुरुमत इत्याद्य भवति मंचत्वात् । निघातः ॥ ॥ १० ॥

इंद्रापी इति नवर्चं द्वादशं सूक्तं विश्वामित्रमिन्द्राय । तथा चानुक्रम्यते । इंद्रापी ऐंद्रापमिति । गायत्रं त्विति तुशब्दादिदमपि सूक्तं गायत्रं । इंद्रापी देवता ॥ आभिप्लविकेष्वाहुः सु प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्र आवा-पार्थमिदं सूक्तं । अभिप्लवपृष्वाहानीति खंडे सूचितं । इंद्रापी आ गतं ता ऊवे ययोरिदं । आ० ७. ५. । इति ॥ अपिष्टोमेऽच्छावाकशस्त्र इंद्रापी आ गतमिति स्तोत्रियसृचः । तस्मैवाच्छावाकस्याद्या शस्त्रयाज्या । इंद्रापी आ गतं सुतमिति याज्या । आ० ५. १०. । इति सूचितत्वात् ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्र इंद्रापी आ गतं सुतमिति षष्ठहस्तोत्रियः । इंद्रापी आ गतमिदं अपा नमो बृहत् । आ० ७. २. । इति सूचितं ॥ अपिष्टो-माच्छावाकशस्त्रे तोशा वृचहणा ऊव इत्याद्यास्तिस्रः । सूचितं च । तोशा वृचहणा ऊव इत्याद्यास्तिस्रः । आ० ५. १०. । इति ॥ अपिष्टोमेऽच्छावाकशस्त्र इंद्रापी अपसस्यरीत्यनु रूपः । सूचितं च । इंद्रापी आ गतं सुतमिन्द्रापी अपसस्यरि । आ० ५. १०. । इति ॥

इंद्रापी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यं । अस्य पातं धियेषिता ॥१॥

इंद्रापी इति । आ । गतं । सुतं । गीः । ऽभिः । नभः । वरेण्यं । अस्य । पातं । धिया । इषिता ॥१॥

इंद्रापिष्टेन्द्रापी हे इंद्रापी देवी सुतमभिषवादिसंस्कारैः संस्कृतमत एव वरेण्यं वरणीयं संभजनीयमिमं सोमं प्रति गीर्भिरस्यदीयाभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिराहुतौ संतौ नमो नमसः स्वर्गस्थानादागतं । आगच्छतं ।

आगत्य च धियास्माभिः क्रियमाणि कर्मणीषिता प्रेरितौ युवामस्य पातं । इमं सोमं पिबतं । यद्वा धियास्म-
दीयया बुद्धेयितौ प्राप्तावस्यस्यतया प्रेरितौ युवामिमं सोमं पिबतं ॥ इंद्रापी । इंद्रायामिषं द्वे चि
। पा० २. २. ३२. । इत्यमिश्रब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ति अजावदंतं । पा० २. २. ३३. । इतींद्रशब्दस्य पूर्वनिपातः ।
पादादित्वाभिघातप्रतिषेधः । पाष्ठिकस्वरः । गतं । गम्गु सप्त गती । बङ्गलं कंदसीति शपो लुकि सत्यनुदा-
त्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । निघातः । वरेण्यं । वृङ् संभक्तौ । वृङ् एण्यः । वृपादित्वादाबुदात्तः । पातं ।
पा पाने । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति न पिबादेशः । इषिता । इष गतावित्यस्माद्वातोर्निष्ठायां
तीषसहेतीडागमः । आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात् ऋस्वरः शिष्यते ॥

इंद्राग्नी जरितुः सचा यज्ञो जिगाति चेतनः । अया पातमिमं सुतं ॥ २ ॥

इंद्राग्नी इति । जरितुः । सचा । यज्ञः । जिगाति । चेतनः । अया । पातं । इमं । सुतं ॥ २ ॥

हे इंद्राग्नी जरितुः सोतुः सचा स्वर्गादिनक्षत्रफलप्राप्ती सहायभूतो यज्ञो ज्योतिष्टोमादियज्ञसाध-
नभूतश्चेतन इन्द्रियाणां चेतयिताप्यायनकारी सन् असी सोमो जिगाति । युवामभिगच्छति । अयास्मदीयया
स्तुतिलक्षणयानया वाचाह्वती संतो सुतमभिषवादिस्कारोपेतमिमं सोमं पातं । पिबतं ॥ जिगाति । गा
स्तुतावित्ययं धातुरच गमने वर्तते । कंदसि जुहोत्यादिः । बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्त्वत्वं । निघातः । चेतनः ।
चित्ती संज्ञानि । कर्तरि बङ्गलवचनाद्वयुट् । नितीत्याबुदात्तत्वं । अया । इंद्रशब्दस्य तृतीयायाः सुपां मुलुगिति
याजादेशः । अनादेशप्राप्ती हलि लोपः । पातं । पा पाने । निघातः ॥

इंद्रमग्निं कविच्छदा यज्ञस्य जूत्या वृणे । ता सोमस्येह तृपतां ॥ ३ ॥

इंद्रं । अग्निं । कविऽछदा । यज्ञस्य । जूत्या । वृणे । ता । सोमस्य । इह । तृपतां ॥ ३ ॥

अस्य यज्ञस्य साधनभूतस्य सोमस्य जूत्या । जूतिः प्रेरणं । सोमस्तावद्यजमानं प्रेरयति । साधनमुपलभ्य
तत्साध्यकर्ता यजमानः प्रवर्तत इति हि तस्य प्रेरकत्वं । तथा प्रेरणरूपया जूत्या प्रेरितोऽहं कविच्छदा कवी-
नां सोतृणामुचितफलप्रदानेनोपच्छंदाकाविंद्रमग्निं च युवां वृणे । सोमपानार्थमिह कर्मणागच्छतमिति संभजे ।
ता आगतां च ताविंद्रापी इह कर्मणि सोमस्य सोमपानेन तृपतां । तृप्यतां ॥ इंद्रं । इदि परमेश्वर्य इत्यस्माद्वा-
तोर्छंद्वायेति रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादाबुदात्तत्वं । कविच्छदा । कदि अपवारणे । अस्मात्किप् । सुपां
मुलुगिति सुपो ङादेशः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जूत्या । जू इति सौत्रो धातुः । अस्मादुदात्त इत्यगुवृत्तावू-
तियुतिजूतीत्यादिना निपातनादंतोदात्तत्वं । उदात्तयणो हल्युर्वादिनि विभक्त्येवादात्तत्वं । वृणे । वृङ् संभक्तौ ।
आप्रत्ययः । टित आत्मनेपदानामिति टेरत्वं । निघातः । ता । सुपां मुलुगिति ङादेशः । सोमस्य । पुञ् अभिषवे ।
अस्मादर्थिसुमुञ्छधृचीत्यादिना मन्प्रत्ययः । निःस्वरः । तृपतां । तृप प्रीणने । लोटि मुचादित्वात्तुमागमः ।
निघातः ॥

तोशा वृचहणा हुवे सजित्वानापराजिता । इंद्राग्नी वाजसातमा ॥ ४ ॥

तोशा । वृचऽहना । हुवे । सऽजित्वाना । अपराऽजिता । इंद्राग्नी इति । वाजऽसातमा ॥ ४ ॥

तोशा शत्रूणां बाधकौ वृचहणा वृचस्य पापस्य हंतारी सजित्वाना समानजेतारी परस्यापिषया जयशी-
लावपराजिता केनाप्यतिरस्कृती वाजमातमानस्यातिशयेन दाताराविंद्राग्नी युवां ऊवे । इह कर्मणि सोमपा-
नार्थमहमाहुयामि ॥ वृचहणा । हन हिंसागत्योः । ब्रह्मभूणवृचेषु क्लिबिति क्लिप । एकाजुत्तरपदे णः । पा० ८.
४. १२. । इति णत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊवे । ऊयतेर्बङ्गलं कंदसीति लुकि सति ऊः संप्रसारणमित्यनु-
वृत्तौ बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । उवडादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । सजित्वाना । जि जये । शीङ्-
कुशिबहिजिबिबधृभ्यः । उ० ४. ११३. । इति क्लिप । कित्वाजुणाभावः । पित्वाजुगागमः । समानस्य कंदस्यमूर्धेति
समानस्य सभावः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपराजिता । नञ्समासे तत्पुब्ये तुच्चार्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
इंद्राग्नी । देवताद्वे चेतुभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति प्रतिषेधात्समासस्वरः । वाज-

सातमा । षण्णु दाणे । अस्माञ्जनसनखनक्रमगम इति विट् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्याकारः । अतिशायने तमबिति तमप् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र वा॑मर्चेत्युक्थिनो॑ नीथा॒विदो॑ जरि॒तारः॑ । इंद्रा॑मी इष॒ आ वृ॑णे ॥५॥

प्र। वां। अर्चेति। उक्थिनः। नीथऽविदः। जरितारः। इंद्रामी इति। इषः। आ। वृणे॥५॥

हे इंद्रामी उक्थिनः । उक्थं शस्त्रं । तद्वतः शस्त्रिणो होवादयो वां युवां प्रार्चति । इह कर्मणि सुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । तथा नीथाविदः स्तोत्राभिज्ञाः सामगानकुशला जरितारः स्तोतार उग्रावादयो ऽभिलषितफलावाप्तये युवामर्चति । अहमपीषेऽन्नस्य लाभार्थमिंद्रामी युवामा वृणे । सर्वतः संभजे । पूजयामोत्वर्थः ॥ वां । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां पदात्परत्वाद्युष्मदस्यदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया इत्यादिना वामित्यादेशोऽनुदात्तश्च । अर्चेति । अर्चं पूजायां । निघातः । उक्थिनः । वच परिभाषणे । पातृतुदिवचिरिचीति कर्मणि थक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । उक्थं शस्त्रं । उक्थं येषां ते । अत इनिठनावितोनिः । यस्मेति लोपः । प्रत्ययस्वरः । नीथाविदः । शीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीरमीत्यादिना कथन् । कित्वाद्गुणाभावः । विद् ज्ञाने । क्तिप् चेति क्तिप् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रामी । आमंचितत्वादायुदात्तत्वं । वृणे । वृङ् संभक्ती । निघातः ॥ ॥ ११ ॥

इंद्रा॑मी नव॒तिं पुरो॑ दा॒सप॑त्नीरधू॒नुतं । सा॒कमे॑केन॒ कर्म॑णा ॥६॥

इंद्रामी इति । नवतिं । पुरः । दासऽपत्नीः । अधूनुतं । साकं । एकेन । कर्मणा ॥६॥

हे इंद्रामी दासपत्नीः । दासयंत्युपपद्यन्तीति दासा उपपद्यितारः शत्रवः । ते पतयः पालका यासां ता दासपत्नीः । नवतिं नवतिसंख्याकाः पुर एवंविधाः शत्रूणां पुरीरेकेन कर्मणेकेनवोद्योगेन युवां साकं सह युगपत् अधूनुतं । अकंपयतं । ताविंद्रामी आह्वयामीति शेषः ॥ नवतिं । नवानां दशतां नवभावः तिस्र प्रत्ययः । प्रत्ययस्त्रेणांतोदात्तः । दासपत्नीः । दसु उपचये । दासयतीति दासः । पचाद्यजंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । ते पतयो यासां नित्यं सपत्न्यादिषु दासाश्च । पा० ४. १. ३५. १. इत्युक्तत्वाद्विभाषा सपूर्वस्मेति डीप् । इकारस्य नकारः । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अधूनुतं । धूञ् कंपने । लङि स्वादिभ्यः झुः । निघातः । एकेन । इण गती । इण्भीकापाश्रय्यतिमर्चिभ्यः कन्निति कन् । नित्वादायुदात्तः ॥

इंद्रा॑मी अप॑सस्पर्युप॒ प्र यँति॑ धी॒तयः॑ । ऋ॒तस्य॑ प॒थ्या॒ऽअनु॑ ॥७॥

इंद्रामी इति । अपसः । परि । उप । प्र । यन्ति । धीतयः । ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥७॥

हे इंद्रामी धीतयः सोमस्य धातारः पातारो होवादय ऋतस्य कर्मफलस्य पथ्याः पथो मार्गाननु लचीकृत्वापसोऽस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः परि सर्वत उप प्र यन्ति । समीपे प्रकर्षेण वर्तन्ते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति भावः । यद्वा । धीतयः सुतय ऋतस्य यज्ञस्य मार्गान् लचीकृत्य कर्मणः परितः प्रवर्तन्ते । अतः स्तोत्रव्यतया युवामागतमिति ॥ यन्ति । इण गती । यणादेशः । निघातः । धीतयः । धेट् पान इत्यस्मात्कर्तरि क्तिच्क्ती च संज्ञायामिति क्तिच् । घुमास्मेतीत्वं । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

इंद्रा॑मी तवि॒षाणि॑ वां स॒धस्थानि॑ प्रयाँसि॒ च । यु॒वोर॒भूयँ॑ हितं ॥८॥

इंद्रामी इति । तविषाणि । वां । सधऽस्थानि । प्रयाँसि । च । युवोः । अभूयँ हितं ॥८॥

हे इंद्रामी वां युवयोस्तविषाणि बलानि प्रयांस्यन्नानि च सधस्थानि परस्परमवियुज्य वर्तन्ते । तथामूर्धं वृष्टिद्वारा प्रेरकत्वं युवोर्युवयोरिव हितं निहितं वर्तते । तस्मात्सोमपानप्रभृतिषु सर्वकर्मस्विंद्राग्न्योः सहैव वर्तमानत्वमिति भावः ॥ वां । षष्ठीद्विवचने वामित्यादेशः । सधस्थानि । ष्टा गतिनिवृत्तौ । आतोऽनुपसर्गे कः । सध मादस्त्वयोऽहंसीति सहस्र सधादेशः ॥

इंद्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः । तद्वाँ चेति प्र वीर्ये ॥९॥

इंद्राग्नी इति । रोचना । दिवः । परि । वाजेषु । भूषथः । तत् । वाँ । चेति । प्र । वीर्ये ॥९॥

हे इंद्राग्नी दिवो रोचना स्वर्गस्य रोचकी प्रकाशकी युवां वाजेषु संगामेषु परि भूषथः । परितः सर्वतोऽलङ्घनी भवथः । शत्रून्पराजित्य सर्वतो विजयमानी वर्तेथे । वां युवयोर्वीर्यं सामर्थ्यमेव तत्तादृशं संगामविजयं प्र चेति । प्रकर्षेण ज्ञापयति । यद्वा युवां वाजेषु संगामेषु परिभूषथः । शत्रून्परिभवथः । शेषं पूर्ववत् ॥ रोचना । अथ दीप्तावित्यस्य अनुदात्तेतस्य हलादेरिति युच् । चित्त्वाद्दंतोदात्तः । भूषथः । भूष भूषणे । निघातः । चेति । चिती संज्ञानि । अयमंतर्भावित्यर्थः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । तकारलोपस्कांदसः ॥ ॥१२॥ ॥१॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र प्र वो देवायेति सप्तर्चमाद्यं सूक्तं विश्वामित्रचक्षुषभस्वार्यमग्निदेवताकमानुष्टुभं । अत्रानुक्रमणिका । प्र वः सप्त चक्षुषभस्वानुष्टुभमिति । विश्वामित्रपुत्र चक्षुष चक्षुषिः । मंडलादिपरिभाषयाग्निदेवता ॥ अपिष्टोम इदं सूक्तमाज्यशस्त्रं । पराङ्मर्ध्यावावृत्त इति खंडे सूचितं । प्र वो देवायेत्याज्यमुपसंतनुयात् । आ० ५. ९. इति ॥ इदमेव सूक्तं प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च विनियुक्तं । सूचं च । प्र वो देवायामे कदा त इति पंच । आ० ४. १३. इति ॥ अभ्युदयेष्टौ स यंत्यपेः प्रदानुर्याज्या । सूचितं च । स यंता विप्र एषां दीर्घस्ते अस्त्वंकुशः । आ० ३. १३. इति ॥

प्र वो देवायाग्रये बर्हिष्ठमर्चास्मै । गर्महेवेभिरा स नो यजिष्ठो बर्हिरा सदत् ॥१॥

प्र । वः । देवाय । अग्रये । बर्हिष्ठं । अर्चं । अस्मै । गर्मत् । देवेभिः । आ । सः । नः ।

यजिष्ठः । बर्हिः । आ । सदत् ॥१॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयो वो युष्मत्संबन्धिने देवाय योतमानायास्मि अस्मिन्कर्मणि सुत्यायापये बर्हिष्ठं वृद्धतमं प्रभूतमिदं स्तुतिरूपं सोचशस्त्रादि वोकथ्यजातं प्रार्च । उच्चारयत । एवं स्तुतः सोऽग्निदेवेभिर्यष्ट्यदेवैः सहितः सन् नोऽस्मान्प्रति आगमत् । आगच्छतु । आगत्य च यजिष्ठो यष्टुतमः सोऽग्निर्बर्हिरस्माभिर्वेद्यां स्तीर्णो बर्हिष्ठ्यासदत् । आसीदतु । उपविशतु ॥ बर्हिष्ठं । बर्हितुशब्दात्तुम्कंदसीत्यतिशायन इष्टन् । अर्चं । अर्चं पूजायां । भीवादिकः । बङ्गवचनस्थिकवचनं । निघातः । गमत् । गम् गतौ । अस्य कंदसि लुङ्ङिङिट इति लोट्थं लुङ् । लृदित्वात् छेरङ् । नित्यं ङित इतीकारलोपः । पादादित्वाच्च निघातः । यजिष्ठः । यष्टुशब्दात्तुम्कंदसीतीष्टन् । तुरिष्ठेभ्यःस्विति तुचो लोपः । नित्स्वरः । सदत् । पूर्ववत्लोड्थं लुङ् । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्य लृदित्वादङ् । निघातः ॥

अतावा यस्य रोदसी दक्षं सचंत ऊतयः । हविष्मंतुस्तमीळते तं सनिथंतोऽवसे ॥२॥

अतः । यस्य । रोदसी इति । दक्षं । सचंते । ऊतयः । हविष्मंतः । तं । ईळते ।

तं । सनिथंतः । अवसे ॥२॥

यस्य पूर्वमंत्रे प्रतिपादितस्यापि रोदसी इमे बावापृथिव्यौ वशे भवतः । अपेः प्रकाशकत्वेन तदधीनप्रकाशके भवत इत्यर्थः । किंच ऊतयो यजमानस्य फलप्रदानेन रक्षितारो देवा दक्षं यस्यामेवर्षं सचंते सेवते । सचंते सेवते । नि० ७. २३. इति यास्कः । अपेर्यजमानदक्षहविषां प्रदानुत्वेन तदधीना इत्यर्थः । एवंभूतः सोऽग्निर्हविषा सत्यकर्मा । सत्यसंकल्प इत्यर्थः । किंच हविष्मंतः संभृतहविष्का यजमाना हविर्वह्नार्यं तमेवापिमीळते । स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयंति । किंच सनिथंतो धनादिलाभमिच्छंतस्समवसे रक्षणाय तमेवापिमाश्रयते । अतावा । अतश्चत्तदस्यास्तीति कंदसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप् । अन्येषामपि वृक्षत इति दीर्घः । वनिप् । पित्त्वादनृदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । सचंते । सच समवाये । व्यत्ययेनात्मनेपदं । यष्टुतयो-गादनिघातः । सनिथंतः । सनिर्लाभः । तमिच्छंतः । सुप् आत्मनः क्वच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो जाससायां सुव्यक्तव्य इति क्वचि परतः सुगागमः । क्वचः स्वरः ॥

स यन्ता विप्र एषां स यज्ञानामथा हि षः ।

अग्निं तं वो दुवस्यत दाता यो वनिता मघं ॥३॥

सः । यन्ता । विप्रः । एषां । सः । यज्ञानां । अथ । हि । सः ।

अग्निं । तं । वः । दुवस्यत । दाता । यः । वनिता । मघं ॥३॥

विप्रो मेधावी कर्माभिज्ञः सोऽग्निरेषां कालापराधेन हविर्निर्वापं कृतवतां यजमानानां यथोक्तकर्मप्रदर्शनेन तत्र प्रवर्तकः । अथ किंच यज्ञानां ज्योतिष्टोमादीनां सोऽग्निर्नियन्ता फलप्रदानेन नियामकः । हि प्रसिद्धी । अत एव सर्वस्य नियन्ता खलु । किंच सोऽग्निर्दाता ज्योतिष्टोमादिकर्मफलदाता मघं महनीयं धनं । मघं रेक्का इति तन्नामसु पाठात् । तद्वनं वनिता प्रयच्छंश्च भवति । वो युष्मत्संबन्धिनं तादृशमग्निं हे अत्विजो यूयं दुवस्यत । आहुतिप्रदानेन परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा नमस्यति दुवस्यतीति तन्नामसु पाठात् ॥ यन्ता । यम उपरम इत्यस्य तृचि रूपं । अदुशनमित्यादिना अनडादेशः । चित्स्वरः । अथा । निपातस्थिति दीर्घः । दुवस्यत । दुवः परिचरणं । तदिच्छतः । सुपः क्यच् । तदंतस्य धातोर्लोपि रूपं । दाता । दुदात्र दाने । ताच्छीलिकसृज् । नित्वादाद्युदात्तः ॥

स नः शर्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शंतमा ।

यतो नः प्रुणवत्सु दिवि क्षितिभ्यो अप्स्वा ॥४॥

सः । नः । शर्माणि । वीतये । अग्निः । यच्छतु । शंऽतमा ।

यतः । नः । प्रुणवत् । वसु । दिवि । क्षितिभ्यः । अप्ऽसु । आ ॥४॥

सोऽग्निर्नो हविप्रदातृभ्योऽस्मभ्यं शंतमा पशुपुत्रादिसमृद्धातिशयेन सुखकराणि । शर्मशब्दो गृहवाची काया शर्म वर्मेति तन्नामसु पाठात् । तथाविधानि गृहाणि वीतये संभजनायार्ग्रहोत्रादिकर्मप्राप्त्यर्थं यच्छतु । ददातु । यतो यस्मादग्नेः सकाशात् प्रुणवत्समृद्धिमद्भानभोगादिना व्यये सत्ययतिशयेन वर्धमानं दिवि द्युलोकं क्षितिभ्यो भुल्लोकादप्स्वंतरिचे च समुत्पन्नं वसु तत्तल्लोके असाधारण्येन वर्तमानं धनमा समंतादुपनमति । यतोऽग्नेः प्रसादात् त्रिषु लोकेषु विद्यमानं धनमस्मानागच्छति सोऽग्निरिति पूर्वेणान्वयः ॥ वीतये । वी गति कात्यादिषु । मंचे वृषेषपचेत्यादिना क्तिन् । उदात्तत्वेन निपातनादुदात्तः । यच्छतु । यम उपरमे । इषुर्गमियमां क्व इति मकारस्य क्वः । प्रुणवत् । प्रुष स्नेहनसंचनपुरणेषु । अस्मादाणादिको नकप्रत्ययः । तदस्यास्तीति मतुप । तस्योदात्तताभावच्छांदसः ॥

दीदिवांसमपूर्व्यं वस्वीभिरस्य धीतिभिः ।

ऋक्काणो अग्निमिंधते होतारं विशपतिं विशां ॥ ५ ॥

दीदिऽवासं । अपूर्व्यं । वस्वीभिः । अस्य । धीतिभिः ।

ऋक्काणः । अग्निं । इंधते । होतारं । विशपतिं । विशां ॥ ५ ॥

ऋक्काणः स्तुतिं कुर्वाणाः शस्त्रिणो होत्रादयो दीदिवासं दीप्यमानमपूर्व्यं तेजस्वितया प्रतिक्षणमभिनवं होतारं देवानामाह्वितारं विशां विशपतिं प्रजानामतिशयेन पालयितारं तमग्निं वस्वीभिः प्रशस्ताभिरस्य धीतिभिरपिविषयस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः । यद्वा वस्वीभिर्वसुमद्भिरस्य धीतिभिरितदुद्देशेन क्रियमाणाः कर्मभिरिंधते । दीपयन्ति । स्तोत्रकरणहविप्रदानादिव्यापारेण समृद्धिं कुर्वन्ति ॥ दीदिवासं । दिषु क्रीडादावित्यस्य क्लृप्ती रूपं । तुवादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः । लोपो व्योरिति लोपः । वस्वीभिः । वसुशब्दाद्वात्ययेन ङीन् । नित्स्वरः । धीतिभिः । धेट् पाने । क्तिच्क्लृप् च संज्ञायामिति क्तिच् । कित्वाद् घुमास्वेतीत्वं । चित्स्वरः । ऋक्काणः ।

अक्षश्चब्दाकृतवर्धे वनिप । अयस्मयादित्वाङ्गसंज्ञात्वात्कुलं । पदसंज्ञाभावाज्जम्बूभावाः । इधते । जिह्दी दी-
प्री । विरपति । परादिस्फुटसि वङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विशां । सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

उत नो ब्रह्मन्विष उक्थेषु देवहूतमः । शं नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातमः ॥ ६ ॥

उत । नः । ब्रह्मन् । अविषः । उक्थेषु । देवऽहूतमः । शं । नः । शोच । मरुत्ऽवृधः ।

अग्ने । सहस्रऽसातमः ॥ ६ ॥

उत अपि च हे अग्ने नो यज्ञकारिणोऽस्मान् ब्रह्मन् ब्रह्मण्यस्माभिः क्रियमाणे स्तोत्रेऽविषः । स्तोत्रविषयन्यूना-
तिरेकदोषो यथा न भवति तथा पालय । किंच देवहूतमो देवानामाहुतममस्वमुक्थेष्वस्माभिः क्रियमाणेष्व-
ज्यप्रउगादिशस्त्रेष्वविषः । गोपाय । किंच मरुद्वृधो मरुद्विर्वर्धमानः सहस्रसातमः सहस्रसंख्याकस्य धनस्याति-
शयेन दाता त्वं नोऽस्माकं शं ऐहिकमामुष्मिकं च सुखं शोच । दीपय । वर्धयेत्यर्थः ॥ अविषः । अव रक्षणा-
दिष्वित्यस्माज्जेटि सिञ्जलमिति सिप । अस्यार्धातुकत्वादिट् । इतश्च लोप इति सिप इकारलोपः । खेटोऽडा-
टावित्यडागमः । निघातः । उक्थेषु । वच परिभाषणे । अस्माकर्मणि पातुनुदिवचिचिचीत्यादिना थक् । कि-
त्वात्संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । देवहूतमः । हुयतेः क्तिप् । वङ्गलं कुंदसीति संप्रसारणपररूपत्वे । हल इति
दीर्घः । छदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्वं । शोच । शुच दीप्री । अयमंतर्भावित्यर्थः । निघातः । मरुद्वृधः । वृधु वर्धने ।
इगुपधलक्षणः कः । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सहस्रसातमः । पशु दाने । अस्य जनसनखनक्रमगमो
विडिति विट् । विङ्गनोरनुनासिकस्थेत्वाकारः । छदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरः ॥

नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु । द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितं ॥ ७ ॥

नु । नः । रास्व । सहस्रऽवत् । तोकऽवत् । पुष्टिऽमत् । वसु । द्युऽमत् । अग्ने ।

सुऽवीर्यं । वर्षिष्ठं । अनुपऽक्षितं ॥ ७ ॥

अस्मिन्नुक्ते सूयमान हे अग्ने सहस्रवत्सहस्रसंख्योपेतं तोकवत्सुवीरादिसहितं पुष्टिमत्योपकृतं । अग्नेन
शरीरस्य क्षीरादिवारा वलारोग्यप्रदं गवादिक्कमुपलब्धते । द्युमत् दीप्तिमत् । अग्नेन रत्नकनकादिकं परिगृ-
ह्यते । सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं तत्तत्कार्येषु व्यवहारयोग्यं वर्षिष्ठमतिशयेन वृद्धं प्रभूतमत एवानुपक्षितं व्ये
क्रियमाणेऽप्यनुपक्षीणं । एवंभूतं वसु रत्नकनकपद्मादिलक्षणं धनं नोऽस्मभ्यं नु क्षिप्रमविलंबेन रास्व । दत्स्व ॥
नू नः । अक्षि तुनुपमत्त्विति दीर्घः । रास्व । रा दाने । अस्य जोटि रूपं । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वा-
च्छपो लुक् । निघातः । सहस्रवत् । मादुपधाया इति मतुपो वत्वं । कर्दमादित्वात्प्रथोदात्तः सहस्रशब्दः ।
पुष्टिमत् । पुष पुष्टी । अस्मात् क्तिच् । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः । इत्स्वनुड्भ्यामिति मतुप उदात्तत्वं । वर्षिष्ठं ।
प्रियस्थिरित्यादिना वृद्धस्य वर्षि इत्यादेशः । नित्स्वरः । अनुपक्षितं । क्षि क्षय इत्यस्य दीर्घाभावान्निष्ठानत्वं न
भवति । तत्पुरुषत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतित्त्वरः ॥ ॥ १३ ॥

आ होतिति सप्तमं द्वितीयं सूक्तं । आ होतित्यनुक्रमणिका । अष्टमभस्त्विति तुशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य
अष्टम अष्टमः । अनुकृत्वात् त्रिपुप । अपिर्देवता ॥ एतदादीनि दश सूक्तानि तृतीयाष्टमवर्जितानि प्रातरनुवाक
आश्विनशस्त्रे चैष्टमे कुंदसि विनियुक्तानि । अर्थतस्या इति खंडे सूचितं । आ होतिति दशानां तृतीयाष्टमे उह-
रेदिति चैष्टमं । आ० ४. १३. इति ॥

आ होता मंद्रो विदथान्यस्यात्सत्यो यज्वा कवितमः स वेधाः ।

विद्युदंथः सहस्रस्युचो अग्निः शोचिष्केशः पृथिव्यां पाजो अश्रेत ॥ १ ॥

आ । होता । मद्रः । विदथानि । अस्यात् । सत्यः । यज्वा । कविऽतमः । सः । वेधाः ।

विद्युत्ऽरंथः । सहस्रः । पुचः । अग्निः । शोचिऽकेशः । पृथिव्यां । पाजः । अश्रेत् ॥ १ ॥

ऋषभोऽपि सौति । होता देवानामाह्वाता मंद्रः सोतुमादयिता सत्यः सत्यकर्मा कवितमोऽतिशयेन
 रेधावी यज्वा देवानां यष्टा वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंविधमहिमोपेतः सोऽपिर्विदधान्यस्माभिः
 क्रेयमाणान्यज्ञानास्थात् । आतिष्ठति । प्राप्नोति । किंच विद्युद्रथो विद्योतमानयानोपेतः शोचिष्केशः । शो-
 वीषि ज्वालाः केशा यस्य सः । ज्वालामयकेशोपेतः सहस्रसुत्रो बलस्य सूनुरेवंभूतः सोऽपिः पृथिव्यां विस्तीर्णोऽत-
 रिक्षे पाजस्तेजः स्वकीयां प्रभामश्नेत् । अयति । प्रापयति । यद्वा पृथिव्यां भूमौ वर्तमानः पाजो बलं सेवते ॥
 मंद्रः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतगतिषु । अस्मात्स्फायितं चीत्यादिना रक् । इदित्वाप्नुम । अस्थात् । षा गति-
 निवृत्तौ । कंदसि लुङ्ङिट इति वर्तमाने लुङ् । गातिस्थिति सिच् । लोपः । निघातः । यज्वा । यज देवपूजा-
 संगतिकरणदानेषु । सुयजोर्ङ्निबिति ङ्निप् । तस्य पित्वादनुदान्तत्वे धातुस्वरः । कवितमः । कु शब्दे । कौति
 कूयते वा । अच इरिति कर्तरि भावे वा इ प्रत्ययः । तमपः पित्वादनुदान्तत्वे प्रत्ययस्वरः । शोचिष्केशः । शुच दी-
 प्री । अर्चिशुचिङ्छपिच्छदिच्छर्दिभ्य इतिरितीसिः । प्रत्ययस्वरैणांतोदान्तः । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
 अश्नेत् । अत्रि सेवायामित्यस्य कंदसि वर्तमाने लङ् । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । सार्वधातुकगुणः । निघातः ॥

अयामि ते नमउक्तिं जुषस्व ऋतावस्तुभ्यं चेतते सहस्वः ।

विद्वाँ आ वक्षि विदुषो नि षत्सि मध्य आ बर्हिर्ऋतये यजत्र ॥ २ ॥

अयामि । ते । नमःऽउक्तिं । जुषस्व । ऋतऽवः । तुभ्यं । चेतते । सहस्वः ।

विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । षत्सि । मध्ये । आ । बर्हिः । ऊतये । यजत्र ॥ २ ॥

ऋतावः । ऋतं सत्यभूतो यज्ञः । तद्वन् हे अग्ने ते त्वद्विषयां नमउक्तिं नमस्कारवाक्यमहमयामि । प्रेरया-
 मि । उच्चारयामि । हे सहस्वः । सहो बलं । तद्वन्नग्ने चेतते चेतयित्रे कर्मणः प्रज्ञापकाय तुभ्यं नमउक्तिः क्रियते ।
 तां जुषस्व । अस्माभिः क्रियमाणं नमस्कारोक्तिं सेवस्व । किंच विद्वानानुपूर्व्येण देवाङ्गानाभिज्ञो विदुषः
 कर्माभिज्ञानावशि । आवह । किंच यजत्र यष्टव्यं हे अग्न ऊतयेऽस्माकं रक्षणाय मध्ये बर्हिः स्तीर्णस्य बर्हिषो
 मध्य आ निषत्सि । आ समंतान्निषीद ॥ अयामि । इण् गती । मीवादिक् । पादादित्वादिनिघातः । जुषस्व ।
 जुषी प्रीतिसेवनयोः । तुदादिः । लोटि रूपं । निघातः । चेतते । चित्ती संज्ञाने । शतुर्लसार्वधातुकस्वरैणानु-
 दान्तत्वे ततोऽंतोदान्तताभावाच्छतुरनुम इति धिमन्त्रैरुदान्तताभावः । धातुस्वरः । सहस्वः । सहोऽस्थस्थेति
 मतुप । सकारस्य तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञकत्वाद्गुर्न भवति । मादुपधाया इति मतुपो वत् । उगिदचामिति
 गुम । हल्ङ्गादिलोपे नकारस्य मतुवसो हरिति वत् । आमंत्रितनिघातः । विदुषः । विद ज्ञान इत्येतस्मादु-
 त्तरस्य शतुर्विदेः शतुर्वसुरिति वत्पादेशः । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । षत्सि । षट् विशरणा-
 दिषु । लटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । शिप्रत्ययपरत्वाभावात्सीदादेशाभावः । सदेरप्रतेरिति वत् ।
 यजत्र । यज देवपूजादिषु । अमिनचियजीत्यादिनाञ्प्रत्ययः । आमंत्रितनिघातः ॥

द्रवतां त उषसा वाजयंती अग्ने वातस्य पथ्याभिरच्छ ।

यत्सीमंजंति पूर्यं हविर्भिरा वंधुरैव तस्यतुदुरोणे ॥ ३ ॥

द्रवतां । ते । उषसा । वाजयंती इति । अग्ने । वातस्य । पथ्याभिः । अच्छ ।

यत् । सीं । अंजंति । पूर्यं । हविःऽभिः । आ । वंधुराऽइव । तस्यतुः । दुरोणे ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजयंती वाजमन्नं कुर्वीणे उषसा उषासान्ते अहोरात्रौ ते त्वां द्रवतां । अभिगच्छतां । त्वमपि
 वातस्य वायोः पथ्याभिर्मार्गैरच्छ तावहोरात्रौ श्रीघ्नमभिगच्छ । यद्यस्मात्कारणादहोरात्राग्न्योः परस्परमभि-
 गमनेनान्योन्यसंबंधस्तस्मादहोरात्रयोः सार्थप्रातःकालयोः पूर्यं पुरातनं त्वामृत्विजो हविर्भिराज्यादिभिः सीं
 सर्वतोऽंजंति । सिंचंति । किंच वंधुरैव । यथा कूवरस्थानं परस्परसंस्पर्शपादयोपेतं तद्वत्संस्पर्शं तावहोरात्रौ
 दुरोणेऽस्माकं गृहेऽपिहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थमा आवृत्य पुनःपुनरावर्तमानौ संतौ तस्यतुः । तिष्ठतां ॥ द्रवतां । द्रु

गतावित्यस्य लोटि रूपं । पथ्याभिः । पथिषु साधव इत्यर्थे तत्र साधुः । पा० ४. ४. ९८. इति यत् । नस्तद्वित
इति टिलोपः । तित्स्वरित इति स्वरितः । तत्स्थतुः । तिष्ठतेर्लिट्यसि रूपं । निघातः ॥

मित्रश्च तुभ्यं वरुणः सहस्वोऽग्ने विश्वे मरुतः सुम्नमर्चन् ।

यच्छोचिषा सहसस्पुत्र तिष्ठा अभि क्षितीः प्रथयन्सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

मित्रः । च । तुभ्यं । वरुणः । सहस्वः । अग्ने । विश्वे । मरुतः । सुम्नं । अर्चन् ।

यत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । तिष्ठाः । अभि । क्षितीः । प्रथयन् । सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

सहस्वो बलवन् हे अग्ने मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ विश्वे मरुतः सर्वे देवाश्च तुभ्यं त्वदर्थं सुम्नं स्तोत्र-
मर्चन् । वहति । यद्वा सर्वे देवासुभ्यं त्वां सुम्नं सुखेनार्चन् । पूजयति । यद्यस्मात्कारणात्सहसस्पुत्र हे अग्ने सूर्यः
सुष्ठु अर्थः स्वामी यद्वा सर्वातर्यामितया सुष्ठु प्रेरको यद्वा सूर्यः शोभनवीर्योऽभि क्षितीः । क्षितिशब्दो मनुष्य-
वाची विशः क्षितय इति तन्नामसु पाठात् । मनुष्यानभिज्ञश्च नृन् मार्गप्रदर्शकत्वेन नेतृन् आत्मनो रश्मीन्
प्रथयन्सर्वतो विस्तारयन्स्त्वं शोचिषा दीप्या समानः सन् तिष्ठाः । तिष्ठसि । तस्मादेते देवाः पूजयन्तीति ॥
अर्चन् । अर्चं पूजायामित्यस्य लङि रूपं । अडभावश्छांदसः । तिष्ठाः । ष्टा गतिनिवृत्तावित्यस्य लोटि रूपं ।
यद्योगादनिघातः । पाद्येत्यादिना तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । सूर्यः । राजसूयसूर्येति
क्वचंतत्वेन निपातनात्सर्वार्थाः सिद्धा भवन्ति ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य ।

यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्त्रेधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ ५ ॥

वयं । ते । अद्य । ररिम । हि । कामं । उत्तानहस्ताः । नमसा । उपसद्य ।

यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् । अस्त्रेधता । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥ ५ ॥

हे अग्ने उत्तानहस्ता हविःस्वीकरणादुत्तानपाणयो वयं कामं कमनीयं पुरोडाशादिहविषो तुभ्यमद्येदा-
नीमस्मिन्कर्मणि ररिम । दद्वः । नमसा नमस्कारेणोपसद्य प्रसन्नो भूत्वा यजिष्ठेन यष्टृतमेव यागिच्छावता
मनसांतःकरणेन देवान्यक्षि । यजनीयान्देवान्यज । पूजय । किंच विप्रो मेधावी कर्माभिज्ञस्त्वमस्त्रेधतावीशेन
प्रभूतेन मन्मना मंतत्वेन स्तोत्रेण देवान्पूजय ॥ अद्य । सद्यः पक्ष्त्परार्थेष्वम इत्यादिना निपातितः । अंतोदात्तश्च ।
ररिम । रा दान इत्यस्य वर्तमाने लटि परस्मैपदानां एलतुः । पा० ३. ४. ८२. इत्यादिना मसो मादेशः ।
क्वादिनिघमादिङागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । ह्रियोगादनिघातः । आगमा अनुदात्ता इतीटो
ऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । उपसद्य । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्य क्त्वा । समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यबिति ल्यप् ।
लित्स्वरः । यक्षि । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । लोटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । षत्वकत्वे । सिपो
ह्यादेशाभावश्छांदसः । अस्त्रेधता । सिद्धिः क्षयार्थः । तत्पुरुष इति नञ्स्वरः ॥

त्वद्धि पुत्र सहसो वि पूर्वीर्देवस्य यंत्यूतयो वि वाजाः ।

त्वं देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्रोघेण वचसा सत्यमग्ने ॥ ६ ॥

त्वत् । हि । पुत्र । सहसः । वि । पूर्वीः । देवस्य । यन्ति । ऊतयः । वि । वाजाः ।

त्वं । देहि । सहस्रिणं । रयिं । नः । अद्रोघेण । वचसा । सत्यं । अग्ने ॥ ६ ॥

सहसः पुत्र बलस्य पुत्र हे अग्ने देवस्य देवनशीलस्य कर्मकरणप्रवृत्तस्य यजमानस्य त्वत् त्वत्तः सकाशा-
त्पूर्वीः प्रभूता ऊतयो विघ्नपरिहारेण कर्मपरिपालनादिरूपा रक्षा वि यन्ति हि । विविधं गच्छन्ति खलु ।
तमिमं यजमानं प्राप्नुवन्ति । तथा वाजा अन्नानि चियन्ति । एनं यजमानं प्राप्नुवन्ति । किंच हे अग्ने त्वं सहस्रिणं

सहस्रसंख्याकं रयिं धनं नोऽस्मभ्यं देहि । तथाद्रोघेण द्रोहरहितेन पापशून्येन वचसा वाक्येन युक्तं सत्यं सत्यशीलं सन्मार्गे प्रवर्तमानं पुत्रं च देहि । प्रयच्छ ॥ तत् । युष्मच्छब्दस्य पंचम्येकवचने त्वादेशः । ऊसरेकवचनस्य च । पा० ७. १. ३२ । इत्यदादेशः । एकादेशस्वरः । पुत्र सहसः । परमपि कंदसीति परांगवज्जावाह्वयोः सर्वानुदात्तत्वं । देहि । डुदाञ् दान इत्यस्य लोटि घुसोरेद्वाविति धातोरित्त्वमभ्यासलोपश्च । निघातः । अद्रोघेण । द्रुह जिघांसायां । घञ् । द्रोघः । घकारश्चादसः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

तुभ्यं दक्ष कविक्रतो यानीमा देव मर्तासो अध्वरे अकर्म ।

त्वं विश्वस्य सुरथस्य बोधि सर्वं तदग्ने अमृत स्वदेह ॥ ७ ॥

तुभ्यं दक्ष कविक्रतो इति कविऽक्रतो । यानि । इमा देव । मर्तासः । अध्वरे । अकर्म ।

त्वं । विश्वस्य । सुरथस्य । बोधि । सर्वं । तत् । अग्ने । अमृत । स्वद् । इह ॥ ७ ॥

दक्ष समृद्धतया सामर्थ्योपेत कविक्रतोऽतीन्द्रियविषयप्रज्ञोपेत सर्वज्ञ देव दीप्यमान हे अपि मर्तासो यजमाना वयं तुभ्यं त्वदर्थं यानीमा यानीमेमानि हवींषध्वरे यज्ञेऽकर्म । हविस्त्यागमकार्म । त्वं च सुरथस्य शोभनयानोपेतस्य विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य बोधि । गोपायिता भवामीति बुध्यस्व । हे अमृत मरणधर्मरहिताप इहास्मिन्कर्मण्यस्माभिर्दत्तं तत्सर्वं हविः स्वद् । आस्वादय ॥ अकर्म । डुछञ् करण इत्यस्य लङि कंदस्युभयपेति मस आर्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणः । यदुत्तयोगादनिघातः । बोधि । बुध अवगमने । कंदसि लुङ्ङिति लोट्ठे लुङ् । तिङां तिङो भवन्तीति सिप्सादेशः । दीपजनबुधेत्यादिना कर्तरि चिण् । चिणो लुगिति तत्प्रत्ययस्य लोपः । अडभावश्चादसः । स्वद् । स्वद् आस्वादेने । अंतर्भावितव्यर्थः । लोटि रूपं । निघातः ॥ ॥ १४ ॥

वि पाजसा पृथुनेति सप्रचं तृतीयं मूक्तं कतगोचोत्पन्नोत्कीलस्यार्थं त्रैषुभमापेयं । अत्रेयमनुक्रमणिका । वि पाजसा काव्य उत्कीलस्त्विति । कतगोचोत्पन्न उत्कीलो नाम ऋषिः ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरा होतृत्वादिसूक्तदशकं विनियुक्तं तत्रेदं च द्वितीयं मूक्तं ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।

सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ १ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व । द्विषः । रक्षसः । अमीवाः ।

सुऽशर्मणः । बृहतः । शर्मणि । स्यां । अग्नेः । अहं । सुऽहवस्य । प्रऽणीतौ ॥ १ ॥

उत्कीलः स्त्रीति । हे अग्ने पृथुना विस्तीर्णेन पाजसा तेजसा शोशुचानोऽत्यर्थं दीप्यमानस्त्वं द्विषः कर्माश्रयविघ्नकारिणः शत्रून् वि बाधस्व । विशेषण नाशय । तथामीवा रोगराहित्येन सामर्थ्योपेतानि रक्षसः । उभयत्र सुख्यत्ययः । तानि रक्षांसि बाधस्व । कर्मविघ्नकारीणि तान्यपनुदस्व । यद्वामीवा आभिमुख्येनागमनपरागमनपराः पिशाचिकाश्च बाधस्व । सुशर्मणः स्वर्गादिनक्षत्रशोभनमुखहेतोर्बृहतो महतः शत्रुविजयेन प्राप्तमहिम्नः सुहवस्य सुधाढ्यानेपितस्याग्नेः शर्मण्यस्माकं मुखहेतोः प्रणीतावुत्तरवेद्यादिस्थानेषु प्रणयने । प्रकर्षेण नयनं तत्र तत्रानीय प्रक्षेपः । एवंभूते तव प्रणयनेऽहं स्यां । अपिप्रणयनपूर्वके कृत्वनुष्ठाने भवेयं ॥ पाजसा । पा रक्षणे । अमुन्नित्यनुवृत्तौ पातेर्बले जुट् चेत्यमुन् । जुडागमः । नित्वादाद्युदात्तः । पृथुना । प्रथ प्रख्यने । उदित्यनुवृत्तौ प्रथिभ्रदिभ्रस्त्रां संप्रसारणमित्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । शोशुचानः । शुच दीप्रावित्यस्य यङ्लुकि गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । व्यत्ययेन शानच् । चर्करीतस्यादादिवज्जावाच्छपो लुक् । चित्त्वादंतोदात्तत्वे प्राप्तिभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । बाधस्व । बाधु लोट्ठेन इत्यस्य लोटि रूपं । पादादित्वादिनिघाताभावः । सुशर्मणः । शू हिंसायां । दुःखं शृणातोत्थीणादिको मनिन् । सोर्मनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्यां । अस भुवीत्यस्य लिङि यासुट् परस्मैपदेष्वित्यादिना यासुट् । लिङः सलोप इति सलोपः । यासुटो ङित्वात् असोरङ्लोपः । निघातः ॥

त्वं नो अस्या उषसो व्युष्टौ त्वं सूर उदिते बोधि गोपाः ।

जन्मेव नित्यं तनयं जुषस्व स्तोमं मे अग्ने तन्वा सुजात ॥२॥

त्वं । नः । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ । त्वं । सूरैः । उत्ऽइते । बोधि । गोपाः ।

जन्मऽइव । नित्यं । तनयं । जुषस्व । स्तोमं । मे । अग्ने । तन्वा । सुऽजात ॥२॥

हे अग्ने त्वमस्या अद्य वर्तमानाया उषसो व्युष्टौ व्युक्तेन प्रकाशने सूरैः सूर्य उदिते च सति नोऽपिहोत्रा-
दिकर्मणि प्रवृत्तानामस्माकं गोपा गोपायिता भवामीति बोधि । बुध्यस्व । केचित्सूर्योदयात्प्रागपिहोत्रं जुहुति
केचिदुदिते तस्मिन्जुहुति । तेषामुभयेषां पालयिता भवेत्यर्थः । तन्वा सुजात ज्वालापरिवृतेन शरीरेण सुष्ठु
जात देदीप्यमान । अथवा तन्वा सुजात आत्मनैव सुजातः स्वयंभूरित्यर्थः । तादृशस्त्वं मे मदीयं स्तोमं चि-
वृत्यंचदशादिलक्षणं स्तोत्रं नित्यं जुषस्व । तत्र दृष्टान्तः । जन्मेवेति । यथा जन्म जनकः पितरसं तनयं पुत्रं
परिष्वंगादिभिः सेवते तद्वदस्माभिः क्रियमाणमिमं सेवस्व ॥ व्युष्टौ । उच्छी विवासे । तमो विवास्यतेऽनयेति
करणे क्तिन् । ब्रह्मादिना पत्नं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गोपाः । गुपू रचणे ।
गुपूधूपविच्छिपणपनिभ्य इत्यायप्रत्ययः । तदंताद्वातोः क्तिप् । अतो लोप इत्यकारलोपः । लोपो व्यौरिति
यलोपः । धातुस्वरः । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः ॥

त्वं नृचक्षा वृषभानु पूर्वीः कृष्णास्वमे अरुषो वि भाहि ।

वसो नेषि च पर्षि चात्यंहः कृधी नो राय उशिजो यविष्ठ ॥३॥

त्वं । नृऽचक्षाः । वृषभ । अनु । पूर्वीः । कृष्णासु । अग्ने । अरुषः । वि । भाहि ।

वसो इति । नेषि । च । पर्षि । च । अति । अंहः । कृधि । नः । राये । उशिजः । यविष्ठ ॥३॥

वृषभ कामानां वर्धितर्हे अग्ने नृचक्षा नृणां मनुष्याणां शुभाशुभकर्मणोर्द्रष्टा कृष्णासु रात्रिष्वरुष आरोच-
मानस्त्वमनु अनुक्रमेण पूर्वीर्बह्वीज्वाला वि भाहि । विशेषेण प्रकाशय । वसो सर्वस्य प्रकाशप्रदानेन स्वस्व-
स्थानेषु वासयितरमे त्वं नोऽस्मान्नेषि । कर्मानुरूपफलानि च प्रापय । अंहोऽस्माकं दारिद्र्यलक्षणं पापमतिपर्षि
च । अतिपारय । निवारयेति यावत् । किंच यविष्ठ युवतम हे अग्ने नोऽस्मान्नाये धनायोशिजः कामयमा-
नान्कृधि । कृष । अभिलषितफलप्रदानेन प्राप्तकामान्कुर्वित्यर्थः ॥ नृचक्षाः । चक्षिष् व्यक्तायां वाचि । अयमत्र
दर्शने वर्तते । अमृन्त्रित्यनुवृत्ती चचेर्बहुलं शिञ्चेत्यमुन् । शिद्धज्ञावात् ख्यात्रादेशाभावः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ।
वृषभ । वृष सेचने । अमृजित्यनुवृत्ती ऋषिवृषिभ्यां क्तिदित्यमच् । कित्वाङ्गुणाभावः । अपादादित्वान्निघातः ।
पूर्वीः । पुरुषशब्दस्य वोतो गुणवचनादिति ङीष् । आवस्योकारस्य दीर्घश्छांदसः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ।
भाहि । भा दीप्ती । अंतर्भावित्यर्थः । लोटि रूपं । वसो । वस निवासे । उरित्यनुवृत्ती शृस्वृस्त्रिहिचयसि-
सीत्यादिना उप्रत्ययः । पादादित्वान्न निघातः । षाधिकमाद्युदात्तत्वं । नेषि । णीञ् प्रापणे । छंदसि लोट्यर्थे
लट् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्न
निघातः । पर्षि । पृ पालनपुरणयोः । चादिषु चेति न निघातः । कृधि । जुहुन् करण इत्यस्य लोटि सेह्य-
पिञ्चेति हिरादेशः । तस्य शृगुपृष्ठबुभ्यश्छंदसीति धिरादेशः । बहुलं छंदसीत्युप्रत्ययस्य लुक् । पादादित्वान्न
निघातः । राये । रा दाने । रातेर्हिरिति डैप्रत्ययः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । उशिजः । वश
कांतौ । वशः किक्षेतीजिप्रत्ययः । कित्वात्संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ । युवशब्दादतिशायन इष्टप्रत्ययः ।
खूलदूरयुवेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । आमंत्रितत्वान्निघातः ॥

अषाहो अग्ने वृषभो दिदीहि पुरो विश्वाः सौभगा संजिगीवान् ।

यज्ञस्य नेता प्रथमस्य पायोर्जातवेदो बृहत् सुप्रणीते ॥४॥

अषाढः । अग्ने । वृषभः । दिदीहि । पुरः । विश्वाः । सौमगा । संऽजिगीवान् ।
यज्ञस्य । नेता । प्रथमस्य । पायोः । जातऽवेदः । बृहत् । सुऽप्रनीते ॥४॥

हे अग्ने अषाढः शत्रुभिरसोढोऽपराजितः । स्वयं शत्रुञ्जयतीत्यर्थः । वृषभः कामानां वर्षयिता एवंभूतस्त्वं विश्वाः सर्वाः पुरः शत्रूणां पुरीः सौमगा तत्रत्यानि शोभनान्युत्तमानि धनानि च संजिगीवान् सम्यग्जयन् दी-
दिहि । सर्वतो ज्वालाभिर्दीप्यस्व । सुप्रणीते शोभनप्रणयन जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने बृहत् उपदिष्टातिदिष्टवि-
विधितिकर्तव्यताकलापेन महत् पायोस्तत्फलप्रदानेन रक्षकस्य प्रथमस्य मुख्यतया प्रथमं क्रियमाणस्य । एष वाव
प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोम इति श्रुतेः । तादृशस्य ज्योतिष्टोमाख्यस्य यज्ञस्य नेता हविर्वहन्देवता-
ज्ञानादिक्रियाया निर्वाहको भव ॥ अषाढः । षह मर्षण इत्यस्य निष्ठायां हो ढ इति ढकारः । शषसथोर्धोऽध
इति ऋस्य धकारः । एत्वेन ढः । ढलोपे कृते ढलोपे पूर्वस्य दीर्घ इति दीर्घः । श्रीत्वाभावश्छांदसः । सहेः साढः
स इति सकारस्य मूर्धन्यादेशः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतित्त्वे नञ्स्वरः । वृषभः । वृष सेचने । ऋषिवृषिभ्यां किदित्य-
भच् । चित्स्वरः । दीदिहि । दिवु क्रीडादावित्यस्य यङ्लुकि लोटो मध्यमैकवचने संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । सर्वे विध्यश्छांदसि विकल्प्यन्ते इति पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तौ परत्वाच्चलिते चेत
दीर्घत्वं । पश्चाद्वलोपः । सौमगा । सुभगान्धं इत्युन्नाच्चादिषु पाठाद्वावार्थेऽञ् । हज्जगसिध्वन्त इति पूर्वपदस्य वृद्धिः ।
उत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वात् । सुपां सुनुगिति सुपो डादेशः । तेन च सौभा-
ग्येन धनान्युपलब्धन्ते । जित्वादाबुदात्तः । संजिगीवान् । जि जये । छंदसि लिट् । तस्य क्लमुः । सन्निटोर्जैरिति
कवर्गादेशः । प्रत्ययस्वरः । दीर्घश्छांदसः । पायोः । पा रक्षणे । छवापाजिमीत्यादिना उणप्रत्ययः । आतो
युक् चिण्छतोः रिति युगागमः । प्रत्ययस्वरः ॥

अच्छिद्रा शर्मं जरितः पुरूणि देवाँ अच्छा दीद्यानः सुमेधाः ।

रथो न सस्त्रिभि वक्षि वाजमग्ने त्वं रोदसी नः सुमेके ॥५॥

अच्छिद्रा । शर्मं । जरितरिति । पुरूणि । देवान् । अच्छ । दीद्यानः । सुऽमेधाः ।

रथः । न । सस्त्रिः । अभि । वक्षि । वाजं । अग्ने । त्वं । रोदसी इति । नः । सुमेके इति सुऽमेके ॥५॥

जरितः सर्वस्य जगतोऽतकाले जरयितर्हे अग्ने सुमेधाः शोभनप्रज्ञोपेतो दीद्यानः स्वतेजसा प्रकाशमानस्त्वं
देवान् यष्टव्यान्देवान् अच्छाभिलक्ष्य तदुद्देशेन क्रियमाणानि पुरूणि शर्म स्वर्गादिमुखसाधनभूतान्यपिहोत्रा-
दीनि कर्माण्यच्छिद्रा अच्छिद्राणि कुरु । कर्तृकर्मसाधनवैकल्यराहित्येन संपूर्णानि कुरु । किंच हे अग्ने त्वं सस्त्रिः
संनिवृद्धः स्वकीयं सततगमनं संनिवृद्ध हविप्रक्षेपपर्यन्तमत्र वर्तमानस्त्वं वाजं नोऽस्माभिर्दीयमानं हविर्लक्षण-
मन्नमभि देवानभिलक्ष्य वक्षि । वह । प्रापय । तत्र दृष्टान्तः । रथो न रथ इव । यथा रथो धान्यादिकमूढा
तत्स्वामिनं प्रापयति तद्वत् । किंच त्वमग्ने रोदसी बावापृथिव्या सुमेके शोभनरूपोपेतं स्वकीयप्रभाभिः प्रका-
शयुक्ते कुरु ॥ दीद्यानः । दीदेतिः दीप्तिकर्मा । तस्माच्छानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं । सुमेधाः । नि-
त्यमसिच् प्रजामेधयोरित्यसिच्प्रत्ययः । बह्व्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सस्त्रिः । षस स्वप्ने ।
अस्मादीणादिको निन् । नित्वादाबुदात्तत्वं । वक्षि । वह प्रापणे । अस्य लोटः सिपि बह्वन् छंदसीति शपो
लुक् । ढत्वकले । हिरादेशश्छांदसत्वात् भवति । निघातः ॥

प्र पीपय वृषभ जिव् वाजानग्ने त्वं रोदसी नः सुदोधे ।

देवेभिर्देव सुरुचा रुचानो मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परिं छात् ॥६॥

प्र । पीपय । वृषभ । जिव् । वाजान् । अग्ने । त्वं । रोदसी इति । नः । सुदोधे इति सुऽदोधे ।

देवेभिः । देव । सुऽरुचा । रुचानः । मा । नः । मर्तस्य । दुऽमर्तिः । परिं । स्थात् ॥६॥

वृषभ कामानां वर्धितर्हे अग्ने त्वं गोऽस्माकं प्रपीपय । अभिलषितफलानि वर्धय । वाजान्तानि च जिव्व । प्रयच्छ । किंच देव दीप्यमान हे अग्ने मुख्या शोभनदीप्या इवानः शोभमानस्त्वं देवेभिर्यजनीयदेवैः सहितोऽस्माकं रोदसी इमे यावापृथिवी सुदोघे वृष्टिद्वाराभिमतफलप्रदानेन सुष्ठु दोग्ध्रीं कुरु । तथा मर्तस्य शत्रोर्दुर्मतिर्दुष्टबुद्धिप्रयुक्तोऽभिभवो गोऽस्मान् मा परि घात । परितो मा गच्छतु ॥ पीपय । पा पान इत्येतस्य खंतस्य बुद्धिचङ्चि द्विर्वचनाभ्यासदीर्घी । सिपो लोपस्कांदसः । जिव्व । इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः । एतस्य लोटि इदित्वात्तुम् । शप् । अतो हेरिति हेर्लुक् । आमंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन अतिष्ठ उत्तरत्वाभावात् निघातः । सुदोघे । दोहनं दोघः । भावे घञ् । कुलं कांदसं । आयुदात्तं द्युष्व् कंदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । दुर्मतिः । मनु अवबोधने । मन्यत इति मतिर्बुद्धिः । कर्तरि क्तिच् । दुष्टा बुद्धिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इळांमग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनृस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ७ ॥

इळां । अग्ने । पुरुदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्तमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनृः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ७ ॥

उतो पितृभ्यामित्यस्मिन्वर्गे व्याख्यातियमृक् ॥ १५ ॥

अयमग्निरिति चतुर्थं षडृचं सूक्तमाप्तेयं । अवागुक्तमणिका । अयमग्निः षट् प्रागाथमिति । उत्कीलस्त्विति तुशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य स एव अग्निः । अत्र विषयसंख्यानामृचां बृहती कंदसृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । समसंख्यानां तु सतोबृहती प्रथमतृतीयपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । उक्तं च । अयुजौ जागती सतोबृहतीति ॥

अयमग्निः सुवीर्यस्येशे महः सौभगस्य ।

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमंत ईशे वृत्रहथानां ॥ १ ॥

अयं । अग्निः । सुवीर्यस्य । ईशे । महः । सौभगस्य ।

रायः । ईशे । सुअपत्यस्य । गोमंतः । ईशे । वृत्रहथानां ॥ १ ॥

उत्कीलः स्तीति । अयं यजनीयत्वेनांगुल्या निर्दिष्टमानोऽग्निः सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्योपेतस्य महो महतः सौभगस्य सौभाग्यस्थेशे । ईष्टे । ईश्वरो भवति । सर्वस्य बलारोग्यहेतुतया सौभाग्यकारित्वात् । तथा गोमतो गवादिपशुयुक्तस्य स्वपत्यस्य शोभनापत्यस्य रायो धनस्थेशे । ईष्टे । पुत्रपश्वाद्युद्देशेन क्रियमाणकर्मफलसंपादकत्वेन तत्त्वामित्वात् । तथैवंभूतोऽपिर्वृत्रहथानां । हननं हथः । शत्रुभूतपापविनाशनानामपीशे । ईष्टे । त्वयि समर्पितकर्मणामस्माकं त्वत्प्रसादात्पापक्षयो भवतीति तस्यापि स्वामी ॥ ईशे । ईश ऐश्वर्ये । अदादित्वाच्छपो लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । पादादित्वादनिघातः । सौभगस्य । सुभगस्य भावः सौभगं । उन्नादादित्वाद् । सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वाद् न ह्यज्ञेत्यादिना प्राप्ताया उत्तरपदवृद्धेरभावः । रायः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । ईशे । निघातः । स्वपत्यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । वृत्रहथानां । वृत्तु वर्तने । अस्मात् स्फायितंचिचितीत्यादिना रक्प्रत्ययः । कित्वादगुणः । हन हिंसागत्योरित्यस्मात् हनिकृषिभोरमिकाशिश्व इति कथन् । कित्वादनुनासिकलोपः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

इमं नरो मरुतः सश्वता वृधं यस्मिन्नायः शेवृधासः ।

अभि ये संति पृतनासु दृढ्यो विश्वाहा शत्रुमादभुः ॥ २ ॥

इमं । नरः । मरुतः । सश्वतः । वृधं । यस्मिन् । रायः । शेऽवृधासः ।

अभि । ये । संति । पृतनासु । दुऽध्यः । विश्वाहा । शत्रुं । आऽदभुः ॥ २ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे मरुतो देवा यूयं वृधं पशुपुत्रादिवर्धकमिममस्माभिः स्तूयमानमिममग्निं सञ्चत । हविरानयनार्थं सेवध्वं । कीदृशोऽग्निरित्याकांक्षायामाह । यस्मिन्देवे रायो धनानि श्रेवृधासो दानभोगा-
द्युपयोगेन सुखस्य वर्धकानि संति । ये च देवाः पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संयामेषु दूढ्यो दुष्टध्यानोपेता-
नात्मनो हिंसकाञ्छ्वनमिसंति । अभिभवन्ति । ये च विश्वाहा विश्वान्यहानि यस्मिन्नखंडे काले तस्मिन्सर्वदा
शत्रुमात्मनो द्वेष्टारमादभुः । आदभ्रवन्ति । हिंसन्ति । एवंभूतास्ते सर्वे मरुतो यूयं तमिममग्निं सेवध्वमिति
पूर्वेणान्वयः ॥ सञ्चत । षस्ज संग इत्यस्मात्कोटि रूपं । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । निघातः । श्रेवृधासः ।
वर्णव्यत्ययः । शं सुखं वर्धयतीति । असुन्नित्यमुन् । गुणाभावस्कांदसः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
चेत्प्राणादिकसूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । संति । अस भुवि । दूढ्यः । धी चिंतायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
क्लिप । दृशियहणात्संप्रसारणं । दुरो दाशनाश्रदभ्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्य ण्वत्वमिति जत्वटत्वे । कंदस्यु-
भयथेति शसीयङ्गादेशं बाधित्वा यणादेशः । ककुत्तरपदप्रकृतिस्वरैणांतोदात्तः । शसः सुप्तादनुदात्तत्वे कृते
उदात्तस्वरितयोर्यण इति शसः स्वरितत्वं । आदभुः । दम्भु दंभे । अस्मात्त्रिव्युत्ति रूपं । अंथियंथिदंमिखंजी-
नामुपसंस्थानमिति किद्वद्वावादनानासिकलोपः । द्विर्वचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । सति शिष्टस्वरो बलीयानिति प्रत्ययस्वरः ॥

स त्वं नो रायः शिशीहि मीढ्वो अग्ने सुवीर्यस्य ।

तुविद्युम्न वर्षिष्ठस्य प्रजावतोऽनमीवस्य शुष्मिणः ॥३॥

सः । त्वं । नः । रायः । शिशीहि । मीढ्वः । अग्ने । सुऽवीर्यस्य ।

तुविऽद्युम्न । वर्षिष्ठस्य । प्रजाऽवतः । अनमीवस्य । शुष्मिणः ॥३॥

हे अग्ने स तथाविधस्त्वं नोऽस्मात्प्रायः । तृतीयार्थे षष्ठी । धनेन शिशीहि । तीक्ष्णान्कुर । अस्मान्धनसमु-
ञ्जान्कुर । किंच तुविद्युम्न बज्रधनोपेत अत एव मीढ्वो मीढ्वन् कामानां सेतः हे अग्ने त्वं वर्षिष्ठस्य वृद्धतमस्य
प्रभूतस्य प्रजावतोऽपत्ययुक्तस्थानमीवस्यारोग्यहेतोरत एव शुष्मिणो बलहतोः सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्ययुक्त-
स्यान्नस्य संबन्धिनाऽस्मान्कुर । यद्वा । एतत्सर्वं विशेषणतया योजनीयं । एताः षष्ठ्यस्मृतीयार्थे । एतदुक्तं भवति ।
धनेनापत्यारोग्यशरीरबलोपेतैर्नास्तेनास्मान्समृद्धान्कुर्विति ॥ शिशीहि । शिञ् निशान इत्यस्य लोटि बज्रं
कंदसीति विकरणस्य युः । वा कंदसीति विकल्पेन कृत्वादङितथेति हेर्धिरादेशो न भवति । दीर्घस्कांदसः ।
निघातः । मीढ्वः । मिह सेचन इत्यस्य क्त्वा दाश्वान् साह्यान् मीढ्वंथेति निपातनात् ढत्वं उपधादीर्घश्च ।
संबुद्धौ नुमि कृते हल्ङ्यादिलोपे संयोगांतलोपे च कृते मतुवसो रुः संबुद्धौ कंदसीति रुः । पादादित्वादा-
वुदात्तः ॥

चक्रियो विश्वा भुवनाभि सासहिश्चक्रिदेवेष्व्वा दुवः ।

आ देवेषु यतंत आ सुवीर्य आ शंस उत नृणां ॥४॥

चक्रिः । यः । विश्वा । भुवना । अभि । सासहिः । चक्रिः । देवेषु । आ । दुवः ।

आ । देवेषु । यतंते । आ । सुऽवीर्य । आ । शंस । उत । नृणां ॥४॥

योऽयमग्निश्चक्रिः सर्वस्य जगतः कर्ता स च विश्वा भुवना विश्वानि भुवनान्यभि अभिविशति । तत्सृष्ट्वा
तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । चक्रिः कर्ता सोऽग्निः सासहिः पुरोडाशादिहविर्भारसहनशीलः सन् दुवोऽस्मा-
भिर्दत्तं हविर्देवेषु यजनीयदेवेष्व्वा । आनयति । स चाग्निर्देवेषु देवनशीलेषु स्तोतृष्व्वा यतते । अभिमुख्येन
गच्छति । यद्वा विश्वानि भुवनानि चक्रिरभिसासहिरभिवनशीलः । आकारश्चार्थः । देवेषु च दुवः परिचरणं
चक्रिः कर्ता । य एवंभूतः स आयतत इत्यादि पूर्ववत् । उत अपि च नृणां यज्ञस्य नेतृणां शस्त्रिणां शंस । शंसनं
शंसः शस्त्रं । तस्मिन् सोऽग्निरागच्छति । तथा नृणां मनुष्याणां सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतयुद्धे तद्रक्षणार्थमाग-
च्छति । अग्नेनाग्नेः सर्वव्यापकता प्रतिपादिता भवति ॥ चक्रिः । दुष्टञ् करणे । आदृगमहनजनः किकिनी जित्

चेति किन्प्रत्ययः । लिङ्गज्ञावाह्विर्वचनं । कित्वाङ्गुणाभावः । निःस्वरः । सासहिः । यह मर्षण इत्यस्माद्यङन्ता-
त्सहिवहिवचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ । पा० ३. २. १७१. ४. इति किः । प्रत्ययस्वरः । यतते । यती प्रयत्ने ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । शंसि । भावे घञ् । अिःस्वरः । नृणां । नृ चेति विकल्पेन दीर्घाभावः । नामन्यतरस्या-
मिति विभक्तेरुदात्तत्वं । विश्वेत्यादिषु न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

मा नो अग्नेऽमृतये मावीरतायै रीरधः ।

मागोतयै सहसस्युत्र मा निदेऽप द्वेषास्या कृधि ॥५॥

मा । नः । अग्ने । अमृतये । मा । अवीरतायै । रीरधः ।

मा । अगोतयै । सहसः । पुत्र । मा । निदे । अप । द्वेषांसि । आ । कृधि ॥५॥

सहसस्युत्र बलस्य पुत्र हे अग्ने त्वं नोऽस्मान् अमृतये शत्रुभूताय दारिद्र्याय मा रीरधः । संसिद्धान्विषय-
भूताया कुह । तथावीरताया अपुत्रतायै । अवीरशब्देन तद्वान् लक्ष्यते । वीरस्य भावो वीरता । न वीरता
अवीरता । तस्यै । अस्मान्पुत्रताया विषयभूताया कुह । तथा त्वमस्मान्गोतायै गवादिपशुसंपत्त्यभावस्य वि-
षयभूताया कुह । किंचास्मान्निदे निंदाया विषयभूताया कुह । मा विधिहि । तथा त्वं द्वेषांसि कर्मापराधनि-
मित्तान् द्वेषांश्चापाह्वयिष्यसि । अपाकुह । निवारय ॥ अवीरतायै । वीरा अस्य संतीति वीरः । अर्शआदित्वादच् ।
तस्य भावो वीरता । तस्य भावस्त्वतलाविति तत् । न वीरता अवीरता । नञः स्वरं प्राप्ते परादिङ्क्षदसि
बहुलमिति नञुत्तरस्यादेरुदात्तता । रीरधः । राध साध संसिद्धौ । अस्माक्यन्ताच्छांसे लुङि णिश्चिद्रुसुभ्य
इति वृद्धादेशः । शेरनिटीति णिलोपः । णी चङ्गुपधाया इत्युपधाङ्गस्वः । चङीति द्विवचनं । सन्वञ्चघुनि
चङ्पर इति सन्वञ्चावः । सन्वत इत्यभ्यासस्थित्वं । तस्य दीर्घो लघोरिति दीर्घः । न माङ्गो ग इत्यङ्भावः । नि-
घातः । अगोतयै । गोशब्देन गोमान् लक्ष्यते । न गौरगाः । अगोर्भावोऽगोता । तस्य भाव इति तत् । लि-
ट्स्वरः । सहसस्युत्र । सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वर इति पराङ्गवद्भावात्सहसस्युत्र इत्येतयोः सर्वानुदात्तत्वं । निदे ।
णिदि कुत्सायां । अस्मात्संपदादित्वाङ्गावे क्लिप् । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः । साविकाच इति विभ-
क्तेरुदात्तता ॥

शग्धि वाजस्य सुभग प्रजावतोऽग्ने बृहतो अर्ध्वरे ।

सं राया भूयसा सृज मयोभुना तुविद्युन् यशस्वता ॥६॥

शग्धि । वाजस्य । सुऽभग । प्रजाऽवतः । अग्ने । बृहतः । अर्ध्वरे ।

सं । राया । भूयसा । सृज । मयःऽभुना । तुविऽद्युन् । यशस्वता ॥६॥

सुभग शोभनधनोपेत हे अग्ने त्वमर्ध्वरेऽस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्पिष्टोमादिकर्मणि बृहतो महतः प्रभूतस्य
प्रजावतोऽपत्योपेतस्य वाजस्यान्नस्य शग्धि । ईशिवे । तादृशमन्नमस्मिन्नर्ध्वरेऽस्मभ्यं देहि । किंच तुविद्युन्
बहुधनयुक्ते हे अग्ने मयोभुना । मय इति सुखनाम श्रेष्ठं मय इति तन्नामसु पाठात् । तद्गानाद्युपयोगहेतुतया
सुखस्य भावकेनात एव यशस्वता कीर्तिमता भूयसातिप्रभूतेन राधैर्वविधेन धनेनास्मान्संयज । संयोजय ॥
शग्धि । शक् शक्तावित्यस्य लोटि बहुलं क्दसीति विकरणस्य लुक् । बहुलभ्यो हेर्धिरिति धिरादेशः । हेरपि-
त्वाद्दुदात्तता । राया । ऊडिमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूयसा । बहुशब्दात् द्विवचनविभज्योपपद इतीयमुन् ।
बहोर्लोपो भू च बहोरितीयमुनः सर्वस्य लोपे प्राप्त आदेः परस्य । पा० १. १. ५४. इति प्रत्ययस्यादेर्लोपो
बहोर्भूरादेशश्च । निःस्वरः । यज । यज विसर्गे । तुदादिः । लोटि रूपं । निघातः । मयोभुना । भू सत्ताया-
मित्यस्मादीणादिको दुप्रत्ययः । तुविद्युन् । पादादित्वादनिघातः ॥ ॥६॥

समिध्यमान इति पंचर्षं पंचमं सूक्तमायेयं चैतुभं वैश्वामित्रस्य कतस्त्वार्षं । तदुक्तं । समिध्यमानः पंच कतो
वैश्वामित्रस्त्विति ॥ आ होतेत्यादिसूक्तदशकस्य विनियोग उक्तः प्रातरनुवाकाश्चिन्तयश्चयोरिति । तच्चेदं चतुर्थं ।

वाजपेये बार्हस्पत्ये चरावपि सुदीतिमिति खिष्टकृतो याज्या । वाजपेयेनेत्यादिखंडे सूचितं । अपि सुदीतिं सुदृशं गृह्यंत इति संयाज्ये । आ० ९. ९. इति ॥

समिध्यमानः प्रथमानु धर्मा समक्तुभिरज्यते विश्ववारः ।

शोचिष्केशो घृतनिर्णिक्पावकः सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् ॥१॥

संइध्यमानः । प्रथमा । अनु । धर्म । सं । अक्तुऽभिः । अज्यते । विश्वऽवारः ।

शोचिऽकेशः । घृतऽनिर्णिक् । पावकः । सुऽयज्ञः । अग्निः । यजथाय । देवान् ॥१॥

कतः सौति । धर्म । धारणाद्धर्म । अपेर्यज्ञनिर्वाहकतया तद्वारकत्वाद्धर्मापि । तथा च मंत्रः । धर्माण-
मपि विदथस्य साधनं । ऋग्वे० १०. ९२. २. इति । तादृशोऽग्निः प्रथमा प्रथमं यज्ञोपक्रमे अनु अग्न्यायतने-
ष्वनुक्रमेण समिध्यमानः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः । यद्वा । अनु धर्म धर्मसाधनभूतेषु यज्ञेषु प्रथमं समिध्यमानो
विश्ववारो विश्वैः सर्वैर्यजमानैर्यष्टव्यतया वरणीयः शोचिष्केशः । शोचींषि ज्वालाः केशा यस्य स तथोक्तः ।
घृतनिर्णिक् । घृतस्य तापनद्वारा विलापनेन शोधकः । पावकोऽस्मादीयपापशोधकः । सुयज्ञः शोभनयज्ञोपेतः ।
एवंभूतोऽपिर्देवानस्माभिर्यजनीयान्देवान्यजथाय यष्टुमक्तुभिरंजनसाधनैर्घृतादिभिः समज्यते । सम्यक् सिध्यति ॥
प्रथमा । सुपां सुगुगिति सुपो ङादेशः । धर्म । धृञ् धारण इत्यस्मादन्यभ्योऽपि दृश्यंत इति मनन् । इत्स्वत्वं
कांदसं । निस्वरः । अक्तुभिः । अञ्जु व्यक्तिगतिम्रचणेषु । अज्यत एभिरिति बाहुल्यकत्वात् क्तुः करणे । कित्वा-
दुपधास्योपः । प्रत्ययस्वरः । अज्यते । स एव धातुः । कर्मणि यक् । अनिदितामित्युपधास्योपः । विश्ववारः ।
विश्वैर्यजमानैर्होतृद्वारा वारो वारणं यष्टेत्यत्र वृञ् वरण इत्यस्य स्थंतस्य रूपं वारः । बह्व्रीही विश्वं
संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । घृतनिर्णिक् । शिजिर् शौचपोषणयोः । छिप् । घृतं नेनेतीति द्वितीयात-
त्पुरुषत्वात्पूर्वपदस्वरः । यजथाय । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । अस्मादीनादिकोऽथप्रत्ययः । तादर्थ्यं
चतुर्थी । प्रत्ययस्वरः ॥

यथायजो होचमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ।

एवानेन हविषा यक्षि देवान्मनुष्वद्यज्ञं प्र तिरेममद्य ॥२॥

यथा । अयजः । होचं । अग्ने । पृथिव्याः । यथा । दिवः । जातऽवेदः । चिकित्वान् ।

एव । अनेन । हविषा । यक्षि । देवान् । मनुष्वत् । यज्ञं । प्र । तिर । इमं । अद्य ॥२॥

हे अग्ने त्वं यथा पृथिव्या यजमानभूतायाः पृथिवीदेवतायाः पूर्वं होता सन् होचं होमसाधनं हविरयजो
ऽयाजीः जातवेदो जातप्रश्न हे अग्ने चिकित्वान् कर्मविषयज्ञानवान् त्वं यथा च दिवो यजमानभूताया
बुदेवताया होता भूत्वा हविरयजः । एव एवं त्वमस्मिन्कर्मणि होता सन् अग्नेनास्माभिर्दीयमानेन हविषा
देवान्यक्षि । यज । किंच त्वमवेदानीमस्माभिः क्रियमाणमिमं यज्ञं प्र तिर । अनुष्ठानसंपूर्त्या पारं गमय । तत्र
दृष्टांतो मनुष्वदिति । यथा मनोर्यज्ञमनुष्ठानसंपूर्त्या पारमनैपीस्तद्वदिमं यज्ञं पारं नयेत्यर्थः ॥ यथा । प्रकार-
वचने याल्लिति याल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अयजः । यजेर्लङि रूपं । यच्छब्दयोगादनिघातः ।
होचं । ऊ दानादनयोः । ऊयामाश्रुमसिभ्यस्त्रन्निति चन्प्रत्ययेनांतोदात्तः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्त्य-
दात्तत्वं । चिकित्वान् । कित्वाज्ञान इत्यस्य क्त्वा रूपं । प्रत्ययस्वरः । अनेन । इदंशब्दस्य तृतीयैकवचन
अनायकः । पा० ७. २. ११२. इत्यन्तादेशः । यक्षि । यजेर्लङि रूपं । मनुष्वत् । तत्र तस्येवेति वतिः । नभोऽग्नि-
रोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भसंज्ञात्वाद्ब्रुत्वाभावः । प्रत्ययस्वरः । तिर । तरतेर्लोटि व्यत्ययेन शः । ऋत
इत्याहोरिति । निघातः ॥

चीण्यायूषि तव जातवेदस्तिस्त्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।

ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा भव यजमानाय शं योः ॥३॥

बी॒णि । आ॒यू॒षि । त॒व । जा॒त॒ऽवे॒दः । ति॒स्रः । आ॒ऽजा॒नीः । उ॒षसः । ते । अ॒ग्ने ।
ताभिः । दे॒वानां । अ॒वः । य॒सि । वि॒द्वान् । अ॒थ । भ॒व । य॒ज॒मा॒नाय । शं । योः ॥ ३ ॥

हे जातवेदो जातप्रश्न तव बीष्यायूषि त्रिविधान्याज्यौषधिसोमात्मकान्यन्नान्याहारतया कल्पितानि हे अग्ने तिस्र उषस एकाहाहीनसन्नगता उषस उषोऽभिमानिन्यसिन्नो देवतास्ते तवाजानीर्जनयित्र्यो मातरः । यद्वा । उषोऽभिमानिन्यो देवतास्तवाजानीस्त्वामनुजातासिन्नः स्वसारः । तथा च स्वसूः प्रकृत्य मंचः । प्रजामेका रक्षतूर्णमेका राष्ट्रमेका रक्षतीति । तामिदृषोऽभिमानिनीभिर्देवताभिः सहितस्त्वमवोऽस्माभिर्दीयमानं हविर्ब्रह्ममन्नं देवानां यच्च । यष्टव्यदेवानां प्रयच्छ । अथ अनंतरं विद्वान् ज्ञानंस्त्वं यजमानाय शं भव । सुखहेतुर्भव । योश्च सुखस्य मिश्रयिता च भव ॥ तव । युष्मदस्मदीर्क्षसीत्याद्युदात्तः । तिस्रः । त्रिशब्दस्य त्र्यर्थे त्रिचतुरोः स्त्रियामिति तिष्ठ इत्यादेशः । अचि र चत इति रेफादेशः । तिष्ठभ्यो जस इति विभक्त्युदात्तत्वं । आजानीः । जन जनने । जनिघसिभ्यामिण इति कर्तरि ण् । णित्वादुपधावृद्धिः । वा कृंदसीति वर्णदीर्घः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । अ॒वः । अ॒व र॒क्षणे । अ॒सु॒न्नित्य॒मुन् । नि॒त्स्वरः । य॒चि । य॒ज॒दी॒नार्थ॒स्य॒ लटि॒ रूपं । य॒ज॒मा॒नाय । पू॒ष्ट्य॒जोः॒ शान॒न् । पा० ३. २. १२८. । इति य॒ज॒ः शान॒न् । नि॒त्स्वरः । योः । यु॒ मिश्र॒ण इत्य॒स्माद॒न्वेभ्योऽपि॒ दृ॒क्षंत॒ इति॒ विच् । आ॒र्धधा॒तुक॒नच॒णो गुणः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अ॒ग्निं सु॒दी॒तिं सु॒दृ॒शं गृ॒णंतो॑ न॒म॒स्याम॒स्वे॒ज्यं॑ जा॒तवे॒दः ।
त्वां दू॒तम॒र॒तिं ह॒व्य॒वाहं॑ दे॒वा अ॒कृ॒ण्वन् मृ॒तस्य॑ नाभिं ॥ ४ ॥
अ॒ग्निं । सु॒ऽदी॒तिं । सु॒ऽदृ॒शं । गृ॒णंतः॑ । न॒म॒स्यामः॑ । त्वा॒ । ई॒ज्यं॑ । जा॒त॒ऽवे॒दः ।
त्वां । दू॒तं । अ॒र॒तिं । ह॒व्य॒ऽवाहं॑ । दे॒वाः । अ॒कृ॒ण्वन् । अ॒मृ॒तस्य॑ । नाभिं ॥ ४ ॥

जातवेदो जातस्य सर्वस्य वेदितर्हे अग्ने गृणंतस्त्वद्विषयां स्तुतिं कुर्वाणा वयमग्निमंगनादिगुणोपेतं सुदीतिं शोभनदीप्तिं अत एव सुदृशं सर्वैः सुदर्शनमीड्यं नुत्यं एवंविधं त्वा त्वां नमस्यामः । हविर्भिः पूजयामः । किंच देवा अस्माभिर्यजनीया इन्द्रादयो देवा अरतिं । न विद्यते विषयेषु रतिः प्रीतिर्यस्यासावरतिः । विषयेष्वसक्तं अत एवामृतस्य देवान्नभृतायाः सुधाया नाभिं नाभिस्थानं त्वां तादृशं हव्यवाहं दूतमकृण्वन् । हविषां वोढारं दूतमकुर्वन् । दूतो हि द्विविधो वार्त्ताहारी कार्यकारी चेति । तत्र त्वां कार्यकारिणं दूतमकार्षुरिति भावः ॥ सुदीतिं । दीदृ चये । दीयते विनाश्रत आभिस्तम इति करणे क्तिन् । दीतयो दीप्रयः । बङ्गव्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुदृशं । दृशिर् प्रेक्षणे । तस्माच्छक्यार्थं खल । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति गुणाभावः । जितोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । गृणंतः । गृणातिरर्चतिकर्मा । नमस्यामः । नमस् पूजायां । नमो वरिवक्षिषडः क्वजिति क्यच् । तदंताकृति रूपं । पादादित्वात्त निघातः । दूतं । दुदु उपतपि । दुतनिभ्यां दीर्घश्च । उ० ३. ९०. । इति क्तः । तत्संनियोगेन धातोर्दीर्घः । दूत इतस्ततः संचारीत्यर्थः । प्रत्ययस्वरः । अ॒र॒तिं । र॒सु क्री॒डायां । भा॒वे क्तिन् । अ॒कृ॒ण्वन् । कृ॒षि हिंसा॒करण॒योरित्य॒स्य लटि॒ धि॒न्वि॒कृ॒ण्वोर॒श्चैत्यु॒प्रत्ययोऽकार॒शांतादेशः । निघातः ॥

य॒स्त्व॒ज्ञो॒ता॒ पूर्वे॑ अ॒ग्ने य॒जी॒यान्॑ वि॒ता च॒ स॒त्ता स्व॒धया॑ च शं॒भुः ।
त॒स्यानु॑ ध॒र्मं प्र॑ य॒जा चि॒क्त्वोऽथा॑ नो धा अ॒ध्वरं॑ दे॒ववी॒तौ ॥ ५ ॥
यः । त्वत् । हो॒ता । पूर्वे॑ । अ॒ग्ने । य॒जी॒यान् । वि॒ता । च॒ । स॒त्ता । स्व॒धया॑ । च॒ । शं॒ऽभुः ।
तस्य॑ । अ॒नु॒ । ध॒र्मं । प्र॒ । य॒ज॒ । चि॒क्त्वः॑ । अ॒थ । नः॑ । धाः॑ । अ॒ध्वरं॑ । दे॒वऽवी॒तौ ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वत् त्वन्तोऽपि पूर्वः प्रथमभावी यजीयान् अतिशयेन यथा यो यः कश्चिज्ज्ञोता होमनिष्पादको दिता द्वैधं मध्यमे चोत्तमे च स्थाने स्वधया सोमाख्येनाग्नेन सह सत्ता निषण्णः सन् शंभुर्यष्टृणां सुखभूरभूतः ।

द्वितीयपादमेवं यास्को व्याचख्यौ । द्विता च सत्ता स्वधया च शंभुः । द्विधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च शंभुः सुखभूः । नि० ५. ३. इति । चिकित्वा धर्मविषयचेतनावन् हे अग्ने तस्य यस्त्वत्तोऽपि पूर्वभावी होता निरूपितस्तस्य होतुरनु धर्म धर्माननु तेनानुष्ठितधर्मानुपलक्ष्य प्र यज । प्रकर्षेण देवान्पूजय । अथ अनंतरं हे अग्ने त्वं नोऽस्माकं संबन्धिनमध्वरमिमं यज्ञं देववीती देवानां प्रीत्यर्थं धाः । विधेहि ॥ यजीयान् । यष्टृशब्दस्य तुस्कंदसीतीयसुन् । तस्मिन् तुरिष्ठेमेयः स्विति तुचो लोपः । नित्वादाबुदात्तः । द्विता । द्विशब्दात्संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारस्कृदांसः । प्रत्ययस्वरः । सत्ता । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्य ताच्छीलिकसुन् । नित्स्वरः । स्वधया । स्वर्गं लोकं दधाति यजमानस्येति स्वधा । आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंभुः । शं सुखमस्माद्भवतीति भू सत्तायां विप्रसंभो ब्रह्मसंज्ञायामित्यत्र मितद्वादेरुपसंख्यानात् डुप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । यज । यजेर्लोपि रूपं । चिकित्वाः । कित ज्ञान इत्यस्य कृसी रूपं । मतुवसो वः संबुद्धौ कंदसीति नकारस्य वः । अथा नः । निपातस्येति दीर्घः । धाः । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य क्दांसे लुङि रूपं । अडभावस्कृदांसः । देववीती । देवानां वीतिरश्वनं यत्र प्रीती सा प्रीतिर्देववीतिः । वी कात्यादिष्वित्यस्माद्भावे क्तिन् । वज्रवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ १७ ॥

भवा नो अग्ने इति पंचचं षष्ठं सुक्तं । भवा न इत्यनुक्रमणिका । कतो वैश्वामित्रस्त्विति तुशब्दप्रयोगादस्यापि वैश्वामित्रः कत ऋषिः । अग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोक्तः सूक्तविनियोगः । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे भवा नो अग्ने इति दृचो विनियुक्तः । सूचितं च । भवा नो अग्ने सुमना उपेताविति दृचाः । आ० ४. ६. इति ॥

भवा नो अग्ने सुमना उपेतौ सखेव सख्ये पितरेव साधुः ।

पुरुदुहो हि क्षितयो जनानां प्रति प्रतीचीर्देहतादरातीः ॥ १ ॥

भव नः । अग्ने । सुमनाः । उपेऽइतौ । सखाऽइव । सख्ये । पितराऽइव । साधुः ।

पुरुऽदुहः । हि । क्षितयः । जनानां । प्रति । प्रतीचीः । देहतात् । अरातीः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमुपेतावस्माभिः क्रियमाणस्य प्रवर्ग्याख्यकर्मण आभिमुख्येनागमने सुमनास्तत्कर्मसिद्ध्यर्थमनुकूलमनस्को भूत्वा नः साधुर्भव । अस्मात्संबधिकर्मसाधको भव । तत्र दृष्टान्तद्वयं । सखेव सख्ये पितरेवेति । यथा सखा सुहृत् सख्ये मित्राय हितोपदेशेन साधुर्भवति यथा च पितरा मातापितरौ पुत्राय स्वार्गोपदेशेन साधको भवतः । तद्वत् । किंच । जनानां मनुष्याणां क्षितयो मनुष्याः पुरुदुहो हि नानाविधद्रोहयुक्ताः । द्विशब्दः कारणपरः । यस्माद्धोके परस्परमात्सर्यादिनान्योन्यमसहमाना जना वर्तन्ते तस्मात्त्वं प्रतीचीः प्रतीचः प्रतिकूलतयास्मादाभिमुख्येनागच्छतोऽरातीररातीन् शत्रून्प्रति देहतात् । त्वं प्रतिकूलः सन् भस्मसात्कुर्व ॥ भवा नः । दृचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । उपेतौ । इण् गतौ । अयनमिति भावे क्तिन् । प्रादिसमासः । तादी च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सख्ये । समाने ख्यञ्चोदात्त इति इण् । डित्वाट्टिलोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । समानस्य कंदसीत्यादिना सभावः । उदात्त इत्युक्तत्वादुपपदस्योदात्तता । साधुः । राध साध संसिद्धौ । छवापाजीत्यादिना उणप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रतीचीः । अचु गतिपूजनयोः । ऋत्विग्धुगित्यादिना क्तिन् । स्त्रियामुगित्येति ङीप् प्राप्ते पुनर्धातोर्गितः प्रतिषेध इति प्रतिषिद्धेऽचतेस्योपसंख्यानमिति प्रतिप्रसवात् ङीष् । तस्मिन्भस्मसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः । देहतात् । देह भस्मीकरण इत्यस्य लोणमध्यमैकवचने हेसुह्योस्तातङ्गाशिषीति तातङादेशः । निघातः । अरातीः प्रतीचीः । उभयत्र लिंगव्यत्ययः ॥

तपो ष्वग्ने अंतराँ अमिचाँ तपा शंसमररुषः परस्य ।

तपो वसो चिकितानो अचिचान्वि ते तिष्ठतामजरा अयासः ॥ २ ॥

तपो इति । सु । अग्ने । अंतरान् । अमिचान् । तप । शंसं । अररुषः । परस्य ।

तपो इति । वसो इति । चिकितानः । अचिचान् । वि । ते । तिष्ठतां । अजराः । अयासः ॥ २ ॥

हे अपि अंतरान् अभिभावकानमिच्छन् सु सुष्ठु यथा भवति तथा तपो । तपैव । बाधस्व । किंच । अरक्ष्यक्षुभं हविरप्रयच्छतोऽत एव परस्व शत्रुभूतस्व स्वं शंसमभिलाषं तप । क्षपय । वसो सर्वस्व वासयितर्ह्ये अपि चिकितानः कर्माभिश्चस्त्वमचिन्तान् सत्कर्मण्यनासक्तमनस्कान्पुष्टान् तपो । संतप । यस्मादेतं तस्मान्ने तव रश्मयोऽवरा वरारहिताः प्रतिबंधरहिता अत एव अयासः सर्वत्रगमनस्वभावाः संतो वि तिष्ठतां । विशेषेण तिष्ठन्तु ॥ तपो । तप उ । गुणः । उज्जमवलंब्य उज इति प्रगृह्यसंज्ञा । पादादित्वाद्निघातः । तपा । तप संताप इत्यस्य लोटि रूपं । द्यौः । तसिद्ध इति संहितायां दीर्घः । अरक्षः । रा दान इत्यस्य कृसी वस्त्रेकाजिति प्राप्त्येऽः संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति संप्रसारणबलीयस्त्वान्निवृत्तिः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । समासे नञ्स्वरः । चिकितानः । कित ज्ञान इत्यस्य कंदसि लिट् । तस्य लिटः कानज्वेति कानजादेशः । द्विर्वचनं । कित्वाद्गुणाभावः । चित्त्वाद्दंतोदात्तः । तिष्ठतां । घा गतिनिवृत्तौ । विपूर्वात्तिष्ठतेः समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । निघातः । अयासः । अय गती । पचाद्यच् । चित्स्वरः ॥

इध्मेनाग्र इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे बलाय ।

यावदीशे ब्रह्मणा वंदमान इमां धियं शतसेयाय देवीं ॥३॥

इध्मेन । अग्ने । इच्छमानः । घृतेन । जुहोमि । हव्यं । तरसे । बलाय ।

यावत् । ईशे । ब्रह्मणा । वंदमानः । इमां । धियं । शतसेयाय । देवीं ॥३॥

हे अपि इच्छमानो धनं कामयमानोऽहं यजमान इध्मेन समिधनकारिसमित्समूहेन घृतेनाज्येन सह हव्यं हवनयोग्यं हविः पुरोडाशादिकं जुहोमि । किमर्थं । तरसे वेगाय तव सततगमनसिद्धर्थं बलाय सामर्थ्याय । पुरोडाशादिहविर्भारवहनसिद्धर्थं त्वयि हविः प्रक्षिपामि । किंच ब्रह्मणा सोत्रेण वंदमानस्त्वां सुवत्तहं यावदीशे यावद्वंदनं वोढुं शक्नोमि तावद्देहि । त्वं चेमामस्माभिः क्रियमाणां धियं त्वद्विषयां स्तुतिं शतसे-यायापरिमितधनपर्यवसानाय देवीं दीप्तामतिप्रभृतां कुरु ॥ इध्मेन । जिहंधी दीप्ती । इध्यतेऽनेनाग्निरितीध्मः काष्ठविशेषः । इषियुधीधिदसिष्ठाधूमूभ्यो मगिति करणे मक् । कित्वादनुनासिकलोपः । प्रत्ययस्वरः । इच्छमानः । इषु इच्छायां । व्यत्ययेन शानच् । इषुगमियमां क इति ककारः । जुहोमि । ऊ दानादनयो-रित्यस्य लटि रूपं । पादादित्वाद्निघातः । हव्यं । हवमर्हतीति कंदसि चेति यप्रत्ययः । भसंज्ञायां यस्थिति लोपः । प्रत्ययस्वरः । यावत् । यच्छब्दात् यत्तदेतिभ्यः परिमाणे वतुबिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्याकारः । आद्युदात्तः । ईशे । ईश ऐश्वर्य इत्यस्य लङुत्तमेकवचन इट्टेरेत्वं । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतसेयाय । यो अंतकर्मणि । आदेच उपदेशेऽश्रितीत्यात्वं । अचो यदिति भावे यत् । ईद्यतीतीत्वं । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । छदुत्तरपदप्रकृतित्तरः ॥

उच्छोचिषा सहसस्युच स्तुतो बृहद्वयः शशमानेषु धेहि ।

रेवदग्ने विश्वामिचेषु शं योर्मर्मृज्मा ते तन्वं भूरि कृत्वः ॥४॥

उत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । स्तुतः । बृहत् । वयः । शशमानेषु । धेहि ।

रेवत् । अग्ने । विश्वामिचेषु । शं । योः । मर्मृज्म । ते । तन्वं । भूरि । कृत्वः ॥४॥

सहसस्युच हे अपि शोचिषा स्वकीयया दीप्या उत् । उद्दीप्यस्व । स्तुतः सोत्रशस्त्रसाधनभूतिर्भ्यः स्तुतस्त्वं शशमानेषु । शशमानः शंसमानः । नि० ६. ८. । इति यास्कः । त्वद्विषयशंसनं कुर्वाणेषु विश्वामिचेषु विश्वामि-चिगोचोत्पन्नेषु । विश्वं मित्रमस्थेति विश्वामिच एकः । एकस्मिन्बहुवचनं पूजार्थं । तथाविधेष्वस्मासु रेवद्वनयुक्तं बृहत्प्रभूतं वयः । वयःशब्दोऽन्नवाची । अर्को वयः षष्टेयन्ननामसु पठितत्वात् । तादृशं प्रभूतमन्नं धेहि । विधिर्हि । किंच शं रोगाणां शमनं चास्मासु धेहि । योर्मयानां यावनममिश्रणं च धेहि । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाममिति यास्कः । कृत्वोऽस्माभिः क्रियमाणास्व कर्मणः प्रयोजकत्वेन कर्तव्यं अपि ते तव तन्वं

तनुं भूरि बज्रवारं मर्मन्म । पुनःपुनः सोमाज्यपयःप्रभृतिभिर्वयं सिंचामः ॥ शशमानेषु । शश भुतगतावित्यर्थं धातुरत्र सुत्यर्थः । ताच्छीक्यवयोवचनशक्तिष्विति चानश् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । धिहि । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लोटि रूपं । रेवत् । रथिरस्यास्तीति मतुप । इत्स्वगुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । छंदसीर इति तस्य वत्त्वं । रथेर्मती बज्रत्वं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणः । विश्वामित्रेषु । मित्रे चर्यौ । पा० ६. ३. १३०. इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । बज्रव्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मर्मन्म । मृजू शुद्धावित्यस्य वर्तमाने लिट्युत्तमबज्रवचने मसो मादेशः । अनित्यभागमशासनमितीडभावः । रेफश्छांदसः । पादादित्वादिनिघातः । प्रत्ययस्वरः । भूरि । भू सत्तायां । अदिशदिभूगुभिभ्यः क्लिन्निति क्लिन् । कित्वाङ्गुणाभावः । गित्स्वरः । छत्स्वः । डुधाञ् करणे । संपदादित्वाङ्गावे क्लिप् । तदस्यास्तीति मतुप । इय इति तस्य वत्त्वं । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां तकारस्य जञ्त्वाभावः । मतुवसो हरिति तकारस्य इत्वं ॥

कृधि रत्नं सुसन्नितर्धनानां स घेदमे भवसि यत्समिद्धः ।

स्तोतुर्दुरोणे सुभगस्य रेवत्सृप्रा करस्त्रा दधिषे वपूंषि ॥५॥

कृधि । रत्नं । सुऽसन्नितः । धनानां । सः । घ । इत् । अग्ने । भवसि । यत् । संऽइद्धः ।

स्तोतुः । दुरोणे । सुऽभगस्य । रेवत् । सृप्रा । करस्त्रा । दधिषे । वपूंषि ॥५॥

सुसन्नितरभिलषितधनानां सुष्ठु दातर्हे अये धनानां कनकपश्चादीनां मध्ये रत्नमुत्तमं धनं कृधि । विधेहि । मह्यं दत्स्व । यद्यदा त्वं समिद्धः सोमाज्यादिभिः सम्यगिद्धो दीप्तो वर्तसे तदा स घेत स तादृश एव त्वं धनस्य दाता खलु भवसि । किंच सुभगस्य त्वद्विषयस्तुत्या शोभनधनयुक्तस्य स्तोतुर्यजमानस्य दुरोणे गृहे सृप्रा प्रसर्पणशीली कर्मकरणाथं प्रष्टतौ करस्त्रा कर्मणां प्रज्ञातारी बाह्व । करस्त्री बाह्व कर्मणां प्रज्ञातारी । नि० ६. १७ । इति यास्कः । वपूंषि रूपाणि । वपौ वपुरिति रूपनामसु पठितत्वात् । तादृशी बाह्व भास्वराणि ज्योतींषि च रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा दधिषे । धारयसि ॥ सुसन्नितः । षण्णु दान इत्यस्य वृचि रूपं । आमन्त्रितनिघातः । सृप्रा । सृप्नु गतौ । अस्मात्स्फायितंचिवंचीत्यादिना रक् । कित्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । करस्त्रा । करोति फलमिति करः कर्म । पचायजंतः । कर्मणि स्त्रा शोधनं ययोस्ती । यद्वा कर्मणां शोधनं याभ्यामिति बज्रव्रीही पूर्वपदस्वरः । दधिषे । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लटि छंदसुभयथेति यास आर्धधातुकत्वादिट् । आतो लोपः । निघातः ॥ ॥ १८ ॥

अग्निं होतारमिति पंचर्चं सप्रमं मूर्तं त्रैलोक्यमापेयं गाथिन आर्षे । तथा चानुक्रांतं । अग्निं होतारं गाथी हेति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चस्त्रयोदशो विनियोगः ॥

अग्निं होतारं प्र वृणे मियेधे गृत्सं कविं विश्वविदममूरं ।

स नो यस्सहेवताता यजीयान्नाये वाजाय वनते मघानि ॥१॥

अग्निं । होतारं । प्र । वृणे । मियेधे । गृत्सं । कविं । विश्वऽविदं । अमूरं ।

सः । नः । यस्सत् । देवऽताता । यजीयान् । राये । वाजाय । वनते । मघानि ॥१॥

गाथी स्तीति । हे अये गृत्सं गृणंतं देवानां सुतिं कुर्वंतं कविं मेधाविनं विश्वविदं सर्वविषयज्ञानोपेतममूरममूढमग्निमंगनादिगुणोपेतं त्वां मियेधेऽस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्यज्ञे होतारं होमनिष्पादकं देवानामाह्वतारं वाहं प्र वृणे । प्रकर्षेण संभजे । स तथाविधोऽपिर्यजीयान् यष्टुतमः स नोऽस्माकं देवताता यष्टव्यतया संबन्धिनो देवान्यक्षत् । यजतु । किंच सोऽग्नी राये धनाय वाजायान्नाय च मघानि मंहनीयान्यस्माभिर्दीयमानानि हवींषि वनते । संभजतां ॥ वृणे । वृड् संभक्तौ । निघातः । मियेधे । मकारिकारयोर्मध्य इयागमश्छांदसः । गृत्सं । गृधु अमिकांक्षायां । गृधिपण्योर्दकौ च । उ० ३. ६९. इति सप्रत्ययः । अंत्यस्य दकारः । व्यत्येनायुदात्तत्वं । अमूरं । मुह वैचित्य इत्यस्य निष्ठायां रूपं । रेफश्छांदसः । नजा समासे तस्य नञ्स्वरः । यक्षत् ।

यजैलैटि सिञ्जङ्गलं लेटीति सिप । लेटोऽडाटावित्वाङगमः । इतश्च लोप इतोकारलोपः । देवताता । देवशब्दात्स्वार्थे सर्वदेवात्तातिलिति तातिल् । सुपां सुबुगिति सुपो डादेशः । लिट्स्वरः । वनते । वन षण् संभक्तावित्वाङ्गलं लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥

प्र ते अग्ने हविष्मतीमियम्यच्छा सुद्युम्नां रातिनीं घृताचीं ।

प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः सं रातिभिर्वसुभिर्यज्ञमश्रेत् ॥२॥

प्र । ते । अग्ने । हविष्मतीं । इयमि । अच्छ । सुऽद्युम्नां । रातिनीं । घृताचीं ।

प्रऽदक्षिणित् । देवऽतातिं । उराणः । सं । रातिऽभिः । वसुऽभिः । यज्ञं । अश्रेत् ॥ २ ॥

हे अग्ने सुद्युम्नां सुतेजसं हविष्मतीं पुरोडाशादिहविर्युक्तां रातिनीं हविर्दाचीं घृताचीं घृतान्वितां जुहमुपभृतं वा ते तवाच्छ त्वदभिमुख्येन प्रेयमि । प्रेरयामि । देवतातिं देवान् उराण उरु वङ्ग कुर्वाणः । उराण उरु कुर्वाणः । नि० ६. १७. । इति यास्कः । तादृशो भवान् रातिभिर्वसुभिरस्रभ्यं देयतया प्राप्तिर्धनैः सह सन् प्रदक्षिणित् प्रादक्षिणेन समश्रेत् । तमिमं यज्ञं सम्यक् सेवतां ॥ हविष्मतीं । हविरस्यासीति मतुप् । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां सकारस्य बर्त्तनं भवति । उगितश्चेति ङीप् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषानाश्रयणान्मतुप् उदात्तताभावः । इयमि । षड् गती । जुहोत्यादिः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्त्वित् । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयडादेशः । मिपः पित्वाङ्गुणः । निघातः । अच्छ । निपातस्येति संहितायां दीर्घः । रातिनीं । रा दान इत्यस्य नपुंसके भावे क्तः । रातमस्यासीत्यत इनिठनावितीनिः । प्रत्ययस्वरः । घृताचीं । घृतपूर्वादचतेर्च्चेत्विग्दधुगित्यादिना क्तिन् । अचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते चाविति पूर्वपदांतोदात्तः । प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणं करोतीति तत्करोतीति णिजुत्पद्यमानो दक्षिणशब्दाद्भवति । संयामयतेरेव सोपसर्गाणिजुत्पत्तिर्नान्यस्यादिति तदंतात् क्तिप् । ह्रस्वस्य पिति । पा० ६. १. ७१. । इति तुक् । णिचो लोपाभावश्छांदसः । णिचस्वरः । देवतातिं । देवशब्दात्सर्वदेवात्तातिलिति तातिल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । उराणः । उरु करोतीति तत्करोतीति णिच् । तदंताच्छंदसि लिट् । मंत्रत्वादान्न भवति । तस्य कानच् । णेरनिटीति णिलोपः । वरादेशाभावश्छांदसः । चित्वादंतोदात्तः । अश्रेत् । अश्च सेवायामित्यस्य छांदसे लङि वङ्गलं छंदसीति शपो लुक् । निघातः ॥

स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।

अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ॥३॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वाऽऊतः । उत । शिक्ष । सुऽअपत्यस्य । शिक्षोः ।

अग्ने । रायः । नृऽतमस्य । प्रऽभूतौ । भूयाम । ते । सुऽस्तुतयः । च । वस्वः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वोतो यस्त्वया रक्षमाणः स तेजीयसातिशयेन तीक्ष्णेन सत्कर्मविषयतीक्ष्णबुद्धियुक्तेन मनसांतःकरणेन युक्तो भवति । उत अपि च तस्मै स्वपत्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । शोभनापत्योपेतं धनं शिक्ष । प्रयच्छ । शिक्षतिर्दानकर्मा दात्यादिषु दानकर्मसु पठितत्वात् । हे अग्ने शिक्षोरभिमतफलप्रदाने शक्तिमुमिच्छो रायो नृतमस्य धनस्यातिशयेन नेतुर्दानुस्ते तव प्रभूतौ प्रभावे महिम्नि वयं स्त्राम । किंच सुष्टुतयस्त्वद्विषयशोभनसुतिमंतो वयं वस्वो वसुनो भाजनं भूयाम । भूयास् ॥ तेजीयसा । तेजितुशब्दादतिशायन इत्यमुन् । तुरिष्ठे मेयःस्विति तृचो लोपः । निट्स्वरः । त्वोतः । अय रक्षणादिषु । निष्ठायां ज्वरत्वरसिच्यविमवासुपधाया इत्युट् । अलोपः । त्वया ऊतः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । टेर्लोपश्छांदसः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । शिक्ष । शिक्ष विद्योपादान इत्ययमच दानार्थः । अस्माक्योऽटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । शिक्षोः । शक्नु शक्तावित्वाङ्गलं सन्ध्याच उपदेश इति इट्प्रतिषेधः । सनि मीमाधुरभनभशकपतपदामच इसिति धातोरच

इसादेशः । अचलोपोऽभ्यासस्त्यभ्यासलोपः । सनाशंसभिन्न उरितुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रभूती । भू सत्ता-
यामित्यस्य भावे क्तिन् । ताद्री च निति कृत्यताविति गतिः प्रकृतित्स्वरत्वं । भूयाम् । भू सत्तायामित्यस्याशीर्लङि
किदाशिषीति यासुट् । कंदस्युभयर्थेति तस्य सार्वधातुकत्वात्सलोपः । आगमस्वरः । यदा तस्मात्प्रार्थनायां
लिङि यासुट् । वज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् । अनदंतत्वादियादेशो न भवति । सुष्टुतयः । नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
पदांतोदात्तत्वं । वस्वः । आगमानुशासनस्थानित्यत्वानुमभावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वानुगुणाभावः ।
यणादेशः ॥

भूरीणि हि ते दधिरे अनीकाम्रे देवस्य यज्यवो जनांसः ।

स आ वह देवतातिं यविष्ठ शर्धो यद्द्य दिव्यं यजांसि ॥४॥

भूरीणि । हि । ते इति । दधिरे । अनीका । अम्रे । देवस्य । यज्यवः । जनांसः ।

सः । आ । वह । देवऽतातिं । यविष्ठ । शर्धः । यत् । अद्द्य । दिव्यं । यजांसि ॥४॥

हे अग्ने देवस्य द्योतमानस्य तव संबंधिनो यज्यवो यष्टारोऽध्वर्युप्रभृतयो जनासो अना भूरीणि बह्वन्य-
नीका अनीकानि सेनारूपतया सर्वत्र प्रसृतानि ज्वालारूपाणि तेजास्याहुतिप्रक्षेपेण ते त्वयि दधिरे हि ।
विदधिरे खनु । चक्रुरिति यावत् । स तादृशस्त्वं देवतातिं यष्टव्यदेवानिह कर्मण्यावह । आहुय । हे यविष्ठ
युवतम ययस्मात्कारणादब्यास्मिन्कर्मणि दिव्यं दिवि भवं देवसंबंधि शर्धस्तेजस्त्वं यजांसि यजसि तस्माद्देवा-
नाहुयेति शेषः ॥ दधिरे । दधातेर्लीटि रूपं । ह्रियोगादनिघातः । चित्त्वादंतोदात्तः । यज्यवः । यज देवपुजा-
दिषु । यजिमनिशुं धिदसिजनिभ्यो युजिति युच् । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । देवतातिं । देवशब्दात्सार्थे सर्वदेवात्ता-
तिलिति तातिल् । जितेति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यजांसि । यजेर्लेव्याडागमः । ययोगादनिघातः ॥

यत्त्वा होतारमनजन्मियेधे निषादयंतो यजथाय देवाः ।

स त्वं नो अग्नेऽवितेह बोध्यधि श्रवांसि धेहि नस्तनूषु ॥५॥

यत् । त्वा । होतारं । अनजन् । मियेधे । निऽसादयंतः । यजथाय । देवाः ।

सः । त्वं । नः । अग्ने । अविता । इह । बोधि । अधि । श्रवांसि । धेहि । नः । तनूषु ॥५॥

हे अग्ने यजथाय यजनाथं निषादयंतो निवसंतो देवा दीप्यमाना ऋत्विजो मियेधे मेधे यज्ञे होतारं
देवानामाहुतातरं त्वा त्वां ययस्मादगजन् घृताहुतिभिरौषन् । यदा निषादयंतो होतारं होमनिष्पादकं त्वां
बर्हिष्युपवेशयंत ऋत्विजो घृतेरसिंचन् तस्मात्स तथःविधस्त्वमिहास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकमविता पालयिता
भवामीति बोधि । बुध्यस्व । किंच नस्तनूष्वस्माकं तनुजेष्वपत्येषु श्रवांस्यन्नान्यधि धेहि । अधिकं निधेहि ॥ अन-
जन् । अंजू व्यक्तिगतिप्रणेषु । अस्माकङि रूधादित्वात् अम् । कंदसत्त्वादलोपाभावः । अनदितामित्युपधा-
लोपः । निषादयंतः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । चुरादिः । सदेरप्रतेरिति पत्वं । यदा । हेतुमति णिच् । शतृ-
र्लसार्वधातुकस्वरिणानुदात्तत्वे कृते णिच्स्वरः । बोधि । बुध अवगमने । लोटि वज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् ।
सेर्ह्यपिसेति सिपो हिरादेशः । वा कंदसीति विकल्पेन पित्त्वानुगुणः । ऊह्यत्स्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । धका-
रलोपश्चकंदसः । निघातः । धेहि । दधातेर्लीटि रूपं ॥ ॥१९॥

अग्निमुषसमिति पंचर्वमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अग्निमुषसमाख्यांति वैश्वदेव्याविति । गाथी
हेति ह्यशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य गाथी ऋषिः । प्रथमापंचम्यौ वैश्वदेवताके शिष्टास्तिस्र अपिष्यः ॥ अस्य
सूक्तस्योक्तो विनियोगः ॥ मरुत्वतीयशस्त्रेऽग्निर्नैतेत्येषा धाव्या । सूत्रितं च । अग्निर्नैता त्वं सोम क्रतुभिः पितृव्यप
इति धाव्याः । आ० ५. १४. इति ॥

अग्निमुषसमंश्चिना दधिक्रां व्युष्टिषु हवते वह्निरुक्थैः ।

सुज्योतिषो नः मृखंतु देवाः सजोषसो अध्वरं वावशानाः ॥१॥

अग्निं । उषसं । अश्विना । दधिऽक्रां । विऽउष्टिषु । हवते । वह्निः । उक्थैः ।
सुऽज्योतिषः । नः । शृण्वंतु । देवाः । सऽजोषसः । अध्वरं । वावशानाः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । वह्निर्हविषां प्रापयितामिर्बुष्टिषूषसां युक्तेष्वपि यजनीयं देवमुषसमुषोऽभिमानिनीं देव-
तामश्विना अश्विनीं देवीं दधिकां । दधिकावा नाम कश्चिद्देवः तं दधिकावाणं । एतान्देवानुक्थैः शस्त्रैः शंस-
नसाधनैरप्रगीतमंबात्मकैः सृक्तिर्हवते । आह्वयति । सुज्योतिषः सुष्ठु द्योतमाना नोऽध्वरमस्मात्संबन्धिनमिमं यज्ञं
वावशानाः कामयमानाः सजोषसः परस्परं संगता भूत्वा सर्वे देवास्तदाह्वानं शृण्वंतु ॥ दधिकां । क्रमु पाद-
विक्षेपे । दधीत्युपपदे जनसगखनक्रमगम इति विट् । विट् नोरनुनासिकस्यादित्याकारः । छदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । बुष्टिषु । उक्थी विवासे । भावे क्तिन् । प्रश्नादिना षत्वं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । हवते । ह्वयतेर्बहुलं कंदसीति संप्रसारणं । सुज्योतिषः । सुष्ठु द्योतमाना इति विग्रहे द्युत दीप्तावित्यस्य
द्युतेरिसिन्नादेशः जः । उ० २. १११. इतीसिन्प्रत्ययो दकारस्य जकारः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । बह्व्रीहिपक्षे
तु नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तता स्यात् । यथा । सुज्योतिषो अक्त्वस्ताँ अभि धुः । ऋन्वे १०. ८९. १५. इत्य-
चांतोदात्तता । तस्मादत्र नायं समासः किंतु तत्पुरुष एव । शृण्वंतु । शृ अवण इत्यस्माच्छ्रुवः शृ चेति श्रुतसं-
नियोगेन धातोः शृ इत्यादेशः । निघातः । वावशानाः । वशं कांतावित्यस्य यङ्लुकि रूपं । अभ्यासस्य दीर्घो
ऽकित इति दीर्घः । अत्ययेन शानच् । चित्स्वरः ॥

अग्ने ची ते वाजिना ची षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वीः ।

तिस्र उ ते तन्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अग्रयुच्छन् ॥ २ ॥

अग्ने । ची । ते । वाजिना । ची । सधऽस्था । तिस्रः । ते । जिह्वाः । ऋतऽजात । पूर्वीः ।

तिस्रः । उं इति । ते । तन्वः । देवऽवाताः । ताभिः । नः । पाहि । गिरः । अग्रयुच्छन् ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव ची वाजिना आर्ज्यौषधिसोमात्मकानि चीर्यन्तानि ची षधस्था चीर्यापीधीयादीनि
धिष्ण्यानि स्थानानि । यद्वैकाहाहीनसचाख्यानि चीणि स्थानानि । यद्वा त्रयो लोकाः । ऋतजात ऋतेषु
सत्यभूतेषु यज्ञेषु समुत्पन्न हे अग्ने ते तव पूर्वोर्देवानामुदरपूरयिष्यस्त्रिस्रो गार्हपत्यावा जिह्वाः । हे अग्ने ते तव
देववाता देवैरभिलपितास्तिस्रस्तन्वः पवमानपावकशुच्यात्मकानि चीणि शरीराणि । एवंभूतस्त्वमग्रयुच्छन्
अग्रमाद्यन् सावधानो भूत्वा ताभिस्तनूभिर्नोऽस्माकं सोतृणां गिरः सोचशस्त्रादीनि वाक्यानि पाहि । पालय ॥
तिस्रः । तिस्रभ्यो जस इति जस उदात्तत्वं । जिह्वाः । लिह आस्वादने । लिहंत्यामी रसानिति शेषायह्जिह्वा-
योवाप्यामीवा इति निपातनादन् । लकारस्य जकारः । गुणाभावः । अत्ययेनांतोदात्तत्वं । देववाताः । वा
गतिसंधनयोः । अस्मात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पाहि । पा रक्षण इत्यस्य लोटि
रूपं । निघातः । अग्रयुच्छन् । युच्छ प्रमादे । नञ्स्वरः ॥

अग्ने भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधावोऽमृतस्य नाम ।

याश्च माया मायिनां विश्वमिन्व त्वे पूर्वीः संदधुः पृष्टबंधो ॥ ३ ॥

अग्ने । भूरीणि । तव । जातऽवेदः । देव । स्वधाऽवः । अमृतस्य । नाम ।

याः । च । मायाः । मायिनां । विश्वऽइन्व । त्वे इति । पूर्वीः । संऽदधुः । पृष्टऽबंधो
इति पृष्टऽबंधो ॥ ३ ॥

देव द्योतमान जातवेदो जातप्रज्ञ स्वधावोऽन्नवन्हे अग्नेऽमृतस्य मरणधर्मरहितस्य तव संबन्धिनो देवा
भूरीणि बह्वि नाम नामानि तेजांसि त्वे त्वयि संदधुः । संदधिरे । किंच । विश्वमिन्व विश्वस्य संतर्पक पृष्टबंधो
अपेक्षितफलप्रशविषयाणां सोतृणां बंधो हे अग्ने मायिनामसुराणां पूर्वोर्भूयसीया माया देवास्त्वयि संदधुः

संप्रयुजिरे तास्त्वयि संति । तस्माद्यज्ञविघ्नकारिणां मायिनां मायाः परिहृत्यास्मदीयं यज्ञं पालयेति भावः ॥
 स्वधावः । स्वधास्यास्तीति मनुष्यः । मनुष्यो हरति नकारस्य हः । अमृतस्य । नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वं । नाम । एम प्रह्वत्वे । नामन् सीमन् व्योमन्नित्यादिना मनिम्रत्ययांतत्वेन निपातनामकारलोपो
 दीर्घश्च । नमयंति सर्वानपि स्वाश्रयभूतान्मुखागिति नामानि तेजांसि । सुपां मुलुगिति सुपो लुक् । नित्वा-
 दाद्युदात्तः । मायिनां । माया एषां संतीति व्रीह्यादित्वादिनिः । यस्मैति लोपः । प्रत्ययस्वरः । विश्वमिन्व ।
 इवि व्याप्तिप्रीणयोरित्यस्याद्विश्वशब्द उपपदे कर्मण्यस्तित्वप्रत्ययः । धातूपदेशावस्थायामिदितो नुमिति नुमि
 प्राप्ति लघूपधगुणो न भवति । विश्वमिन्वति प्रीणयतीति विश्वमिन्वः । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति द्वितीयाया
 अलुक् । आमंचितत्वान्निघातः । संदधुः । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लित्युसि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
 प्रत्ययस्वरः । पृष्ठबंधो । प्रक् स्त्रीप्सायामित्यस्य कर्मणि निष्ठायां यद्विध्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । ब्रश्चादिना
 षत्वं । बंध बंधन इत्यस्मात् शृस्त्वलिहीत्यादिना उपत्ययः । षष्ठीसमासः । आमंचितत्वान्निघातः ॥

अग्निर्नेता भग इव क्षितीनां दैवीनां देव ऋतुपा ऋतावा ।

स वृचहा सनयो विश्ववेदाः पर्षद्विश्वाति दुरिता गृणंतं ॥४॥

अग्निः । नेता । भगःऽइव । क्षितीनां । दैवीनां । देवः । ऋतुऽपाः । ऋतऽवा ।

सः । वृचऽहा । सनयः । विश्वऽवेदाः । पर्षत् । विश्वा । अति । दुःऽइता । गृणंतं ॥४॥

योऽयमग्निः क्षितीनां मनुष्याणां दैवीनां देवसंबन्धिनीनां विश्वां नेतांतर्धामितया नियामकः । तत्र
 दृष्टान्तः । ऋतुपा भग इव । यथा वसंताद्यृतूनां पालकः सूर्यः सर्वस्य स्वप्रकाशप्रदानेन प्रवर्तकः । तद्वत् ।
 यस्यापिर्च्छतावा सत्यकर्मा वृचहा वृचस्य हंता सनयः सनातनः पुराणो विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान्सर्वज्ञो
 देवो द्योतमानः स तथाविधोऽभिर्गृणंतं तद्विषयां क्षुतिं कुर्वंतं क्षोतारं विश्वा दुरिता सर्वाणि दुरितान्यति
 अतिक्रम्य पर्यत् । पारं नयतु ॥ नेता । णीञ् प्रापण इत्यस्य वृचि रूपं । चित्स्वरः । क्षितीनां । क्षि निवासगत्योः ।
 क्तिचक्ती च संज्ञायामिति क्तिच् । नामन्यतरस्यामित्यंतोदात्तत्वं । दैवीनां । देवशब्दात्संबन्धार्थं देवाद्यञ-
 जावित्यञ् । अजि टिड्ढाणञिति ङीप् । नित्वादाद्युदात्तः । ऋतुपाः । पा रचण इत्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत
 इति विच् । ऋतून्यातीत्युपपदमतिङ् । पा० २. २. १०. इति समासः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृचहा । हन
 हिंसागत्योः । ब्रह्मभूणवृचेषु क्तिबिति क्तिप् । विश्ववेदाः । बङ्गव्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
 पर्यत् । पू पालनपूरणयोरित्यस्य लेटि सिञ्चङ्गलमिति सिप् । अडागमः । इतस्य लोप इतीकारलोपः । पादादि-
 त्वादनिघातः । गृणंतं । गृ शब्दे । लटः शतु । क्रयादित्वात् आ । शचंतत्वात् आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः ।
 शतुप्रत्ययस्वरः ॥

दधिक्रामग्निमुषसं च देवीं बृहस्पतिं सवितारं च देवं ।

अश्विना मिचावरुणा भगं च वसून् रुद्रां आदित्यां इह हुवे ॥५॥

दधिऽक्रां । अग्निं । उषसं । च । देवीं । बृहस्पतिं । सवितारं । च । देवं ।

अश्विना । मिचावरुणा । भगं । च । वसून् । रुद्रान् । आदित्यान् । इह । हुवे ॥५॥

हे दधिक्रावादयः सर्वे देवा होताहं दधिक्रां दधिक्रावाणमग्निमुषसं च देवीमुषोऽभिमानिनीं देवतां च
 बृहस्पतिं देवं द्योतमानं सवितारं सर्वस्य जगतः प्रेरकं देवं च अश्विना अश्विनी देवी मिचावरुणी भगं सूर्यं
 च वसून् रुद्रां रुद्रानेकादश रुद्रान् आदित्यान् द्वादशादित्यान् एतान्सर्वान् हविर्भुजो युष्मानिहासदीये
 कर्मणि ङवे । हविःस्वीकरणार्थमाह्वयामि ॥ दधिक्रां । दधातीति दधिः । आह्वयमहनेत्यादिना किप्रत्ययः । दधी-
 त्युपपदे कमेर्जनसनेत्यादिना विट् । विट्पुनोरित्यात्वं । देवीं । देवस्य पत्नी देवी । पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् ।
 यस्मैति लोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बृहस्पतिं । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्चेति पतिशब्दे

परतो बृहच्छब्दस्य तलोपः सुडागमश्च । उभे वनस्यत्वादिषु युगपदित्युभयपदाबुदात्तत्वं । सवितारं । ध्रु प्रेरण इत्यस्य तुचि आर्धधातुकस्येड् वलादेरिति डागमः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । बद्रौ आदित्यौ इत्यत्र संहितायां शसो नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति इत्वं । ततः पूर्वस्वावर्णस्य आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकत्वं । भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशीति रोर्यादेशः । लोपः शाक्यस्येति तस्य लोपः । यलोपस्यासिद्धत्वात्स्वरसंभिर्न भवति । अतो बद्रौ आदित्यौ इति भवति । एवमेकस्मिन्पाद आकारादटि परतो नकारस्य इत्ययत्पूर्वसवर्णानुनासिकादेशो उभेयाः । ऊवे । ऊयतेर्लटि बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । इट्टित आत्मनेपदानामित्येत्वं । उवडादेशः । निघातः ॥ २० ॥

इमं न इति पंचर्वं नवमं सूक्तं । अवेयमनुकमणिका । इमं न उपाद्ये अनुष्टुभी विराड्रूपा सतोबृहती चांखिति । द्वितीयातृतीये अनुष्टुभी पंचमी विराड्रूपा सतोबृहती च । अनुक्तत्वात्प्रथमाचतुर्थी त्रिष्टुभी । अस्यापि गायत्री अक्षिः ॥ पशौ स्तोकानुवचन इदं सूक्तं । सूचितं च । जुषस्व सप्रथस्तममिमं नो यज्ञं । आ० ३.४. इति ॥

इमं नो यज्ञममृतेषु धेहीमा हव्या जातवेदो जुषस्व ।

स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राशान प्रथमो निषद्य ॥१॥

इमं । नः । यज्ञं । अमृतेषु । धेहि । इमा । हव्या । जातवेदः । जुषस्व ।

स्तोकानां । अग्ने । मेदसः । घृतस्य । होतरिति । प्र । अशान । प्रथमः । निऽसद्य ॥१॥

गायी प्रार्थयते । हे जातवेदो जातप्रज्ञापि नोऽस्माकं संबन्धिमिमं यज्ञं पशुयागममृतेषु मरणधर्मरहितेषु यष्ट्यदेवेषु धेहि । तदधीनतया समर्पय । त्वं चेमा इमान्यस्माभिर्दीयमानानि हव्या हव्यानि हवीषि जुषस्व । सेवस्व । किंच होतर्देवानामाहुतः । अग्निर्वै देवानां होतव्यान्मानात् । तादृश हे अग्ने निषद्य वेद्यामुपविश्य प्रथमः सर्वेषामृत्विजामादिसः सन् मेदसो वपाख्यस्य हविषो घृतस्याज्यस्य च स्तोकानां । द्वितीयार्थे षष्ठी । मेदोघृतयोर्धे स्तोका विंदवो विद्यते तान्प्रकर्षेणाशान । भक्षय । पिबेत्यर्थः ॥ धेहि । दधातेर्लोटि रूपं । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोट्यात्मनेपदिनो रूपं । अशान । अश भोजन इत्यस्य लोटि हलः अः शानञ्ज्ञौ । पा० ३. १. ८३. इति शानञादेशः । पद्यादतो हेरिति हेर्लुक् । निघातः । प्रथमः । प्रथ प्रख्याने । प्रथमः प्रथंतेऽस्माद्वितीयादय इति । प्रथेरमच् । उ० ५. ६८. इत्यमच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । निषद्य । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्य स्यापि रूपं । सदेरप्रतेरिति षत्वं । लितेति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

घृतवतः पावक ते स्तोकाः श्रोतंति मेदसः ।

स्वधर्मदेववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं ॥२॥

घृतवतः । पावक । ते । स्तोकाः । श्रोतंति । मेदसः ।

स्वधर्मन् । देववीतये । श्रेष्ठं । नः । धेहि । वार्यं ॥२॥

पावक पापशोधक हे अग्ने स्वधर्मन् स्वायत्तधर्मके सांगेऽस्मिन्यज्ञे ते तव भक्षणार्थं देववीतये यजनीय-देवानां भक्षणार्थं च घृतवतो घृतोपेता मेदसो मेदोरूपस्य हविषः स्तोका विंदवः श्रोतंति । चरंति । अथवा देववीतये देवस्य तव वीतय इति योजनीयं । तस्माद्वार्थं वरणीयं संभजनीयं श्रेष्ठमुत्तमं धनं नोऽस्माभ्यं धेहि । प्रयच्छ ॥ श्रोतंति । सुतिर् चरण इत्यस्य लटि रूपं । स्वधर्मन् । स्वङ्गभूता धर्माणो यस्थेति बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्वरः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । देववीतये । देवानां वीतिः प्रीतिर्यस्यां भक्षणक्रियायां सा देववीतिः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्वरः । श्रेष्ठं । प्रशस्यशब्दादतिशायन इष्टम् । प्रशस्यस्य अ इति आदेशः । गुणः । एकादेशस्वरः । धेहि । दधातेर्लोटि । वार्यं । वृद्ध संभक्तौ । अहलोर्ह्यदिति स्यात् । ईडवदेत्यादिनाबु-दात्तत्वं । एतिसुशासित्वादिना कप् वृणोतेरेव न वृडः ॥

तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतोऽग्ने विप्राय संत्य ।

ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भव ॥३॥

तुभ्यं । स्तोकाः । घृतऽश्रुतः । अग्ने । विप्राय । संत्य ।

ऋषिः । श्रेष्ठः । सं । इध्यसे । यज्ञस्य । प्रऽअविता । भव ॥३॥

संत्य यष्टुभिः संभजनीय यद्वा यष्टुभ्यः फलप्रद हे अग्ने विप्राय मेधाविने तुभ्यं त्वदर्थं घृतश्रुतः घृतश्र-
णयुक्ताः स्तोकाः संति । ऋषिरतीन्द्रियार्थदर्शी अत एव श्रेष्ठः सर्वातिशायी त्वं समिध्यसे । घृतयुक्तमेदोविंदुभिः
सम्यक् प्रज्वाह्यसे । स त्वं यज्ञस्यास्माभिः क्रियमाणस्य पशुयागस्य प्राविता प्रकर्षेण पाखको भव ॥ तुभ्यं ।
युष्मच्छब्दस्य ऊयि तुभ्यमहौ ऊयि । पा० ७. २. ९५. । इति तुभ्यादेशः । हेप्रथमयोरमिति हेरमादेशः । ऊयि
चेत्याद्युदात्तत्वं । संत्य । षण् संभक्तौ षण् दाने वा । क्तिचक्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्चेति
दीर्घनलोपाभावः । संती भवो भवे कंदसीति तच्च साधुरिति वा यत्प्रत्ययः । यस्तेति लोपः । आमंचित-
त्वान्निघातः । इध्यसे । जिह्वी दीप्ती । कर्मणि यक् । कित्वादनुनासिकलोपः । निघातः । प्राविता । अत्र
रक्षणादिषु । तृचि रूपं । समासस्वरः । भव । निघातः ॥

तुभ्यं श्रोतंत्यध्रिगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य ।

कविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व मेधिर ॥४॥

तुभ्यं । श्रोतंति । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो । शचीऽवः । स्तोकासः । अग्ने । मेदसः । घृतस्य ।

कविऽशस्तः । बृहता । भानुना । आ । अगाः । हव्या । जुषस्व । मेधिर ॥४॥

अध्रिगो अधृतगमन सततगमनस्वभाव । अत एव शचीवः शक्तिमन् हे अग्ने तुभ्यं त्वदर्थं मेदसो मेदोऽपस्य
हविषो घृतस्य स्तोकासो विंदवः श्रोतंति । स्रवंति । तस्मात्कविशस्तः कविभिः कर्माभिश्चैर्होत्रादिभिः स्तुतस्त्वं
बृहता प्रभूतेन भानुना तेजसा सहितः सन् आगाः । अस्मदीयं पशुयागमभ्यागच्छ । आगत्य च मेधिर प्रज्ञावज्जमे
हव्या अस्माभिर्दीयमानानि वपादीनि हवींषि जुषस्व । सेवस्व ॥ अध्रिगो । गमनं गौरिति गम् सू
गतावित्यस्य भावे गमेर्होरिति डोः । अधृता गौर्येनेत्यत्र गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वं ।
धृतशब्दस्य पृषोदरादित्वात् ध्रिभावः । संबोधने संबुद्धौ च । पा० ७. ३. १०६. । इति गुणः । अपादादि-
त्वान्निघातः । शचीवः । मतुपो मतुवसो हरिति इत्वं । कविशस्तः । शम्नु स्तुतावित्यस्य निष्ठायामनुनासिकलोपः ।
यस्य विभाषितीट्प्रतिषेधः । थाथघञ्ज्ञाजविचकाणामित्यंतोदात्तत्वं । भानुना । भा दीप्ती । दाभाभ्यां नुरिति
कर्तरि नुः । प्रत्ययस्वरः । अगाः । इण् गतावित्यस्य छांदसे लुङि इणो गेति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लोपः ।
निघातः । मेधिर । मेधारथाभ्यामिरनिरची वक्तव्यावितीरन् । आमंचितत्वान्निघातः ॥

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद् उद्धृतं प्र ते वयं ददामहे ।

श्रोतंति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि ॥५॥

ओजिष्ठं । ते । मध्यतः । मेदः । उत्ऽभृतं । प्र । ते । वयं । ददामहे ।

श्रोतंति । ते । वसोऽइति । स्तोकाः । अधि । त्वचि । प्रति । तान् । देवऽशः । विहि ॥५॥

हे अग्ने ओजिष्ठं अतिशयेन सारयुक्तं मेदो वपाख्यं हविर्मध्यतः पशोर्मध्यभागात्ते त्वदर्थमुद्धृतमुद्धृत-
मध्वर्थादयो वयमस्मिन्पशौ ते तुभ्यं प्रददामहे । उद्धृतं तद्वपाख्यं हविः प्रयच्छामः । वसो सर्वस्य जगतो वास-
यितर्हे अग्ने त्वच्छधि वपायामुपरि ये स्तोका घृतमिश्रा विंदवस्ते ते त्वदर्थं श्रोतंति । स्रवंति । यद्वा ते तव
त्वच्छधि ज्वालाख्यशरीरस्योपरि श्रोतंति । तान् स्तोकान्देवशो देवेषु प्रति विहि । प्रत्येकं विभजस्व ॥ मध्यतः ।

मध्यशब्दात् पञ्चम्यास्तसिः । पा० ५. ४. ४४. १. । इति तसिः । प्रत्ययस्वरः । उद्धृतं । हृज् हरणे । कर्मणि क्तः । हृज्यहोर्मन्द्दसीति हकारस्य भकारः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ददामहे । दद् दान इत्यस्य लटि क्त्वादात्मनेपदं । अतो दीर्घो यजीति दीर्घः । निघातः । खोतंति । खुतिर् चरणे । पादादित्वा-
दनिघातः । अतिर्लसार्वधातुकस्वरिणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । त्वचि । तनु विसरि । तनोतिरणञ्च वः । उ० २. ६३. । इति कर्तरि कर्मणि वा चिक् । अकारनकारयोर्वकारादेशः । तनोति तायति वा त्वक् । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । विहि । वी कांतिगत्यादिष्वित्यस्य लोप्यदादित्वाच्छपो लुक् । ह्रस्वन्कांसः । निघातः । खिलं ॥ ॥ २१ ॥

अयं स इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं । अनेयमनुक्रमणिका । अयं स उपांथानुष्टुप् पुरीषेभ्योऽग्निभ्य इति । अग्निः कौशिको गाथी । पञ्चचितिरूपा अपयो देवता । चतुर्थ्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चतयोक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निचयन इष्टकाप्रणयने पुरीषास इत्येषानुवचनीया । प्रेषितः पुरीष्यचित्तयेऽन्वाहेत्युपक्रम्य पुरीषासो अपय इति चिरुपांशु सप्रणवमिति सूचितं । आ० ४. ८. ॥

अयं सो अग्निर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।

सहस्रिणं वाजमत्यं न सप्तिं ससवान्सन्सूयसे जातवेदः ॥ १ ॥

अयं । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमं । इन्द्रः । सुतं । दधे । जठरे । वावशानः ।

सहस्रिणं । वाजं । अत्यं । न । सप्तिं । ससवान् । सन् । सूयसे । जातवेदः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । अयमुत्तरवेद्यामाहुत्यधिकरणभृताहवनीयरूपतया दृश्यमानोऽपिः स तथाविधः खलु वावशानः सोमं कामयमान इन्द्रो यस्मिन्नपी सुतमभिषवादिदंस्कारोपेतं सोमं जठरे खोदरे दधे दधार । तस्मात्तादृशमहिमोपेतः सोऽग्निरिति पूर्वणान्वयः । किंच । हे जातवेदः सहस्रिणं । सहस्रं नानारूपतां युद्धे यो भजति स सहस्री । तमत्वं वेगवशादतनशीलं सप्तिं न अश्वमिव वाजं आग्नीषधिसोमाद्यनेकप्रकारं हविलक्षणाग्रमग्नं ससवान् भजिवान् सन् त्वं सूयसे । खोतुमिरस्माभिः सूयमानो वर्तसे ॥ दधे । दधातेर्लिटि लिट-स्तद्धयोरिश्चिरेजिति तप्रत्ययस्य एशित्यादेशः । यदुत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वावशानः । वशं कांता-
वित्यस्य यङ्लुकि दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चित्स्वरः । ससवान् । षण् संभक्तौ । कृसाविडभावः । नलोपः । प्रत्ययस्वरः । सूयसे । णच् सुती । कर्मणि यक् । अहत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । निघातः ॥

अग्ने यज्ञे दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र ।

येनांतरिक्षमुर्वाततंथ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चः । पृथिव्यां । यत् । ओषधीषु । अप्सु । आ । यजत्र ।

येन । अंतरिक्षं । उरु । आऽततंथ । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृचक्षाः ॥ २ ॥

यजत्र यजनीय हे अग्ने दिवि बुल्लोके यद्वर्च आदित्याख्यं यज्ज्योतिस्तत्ते तैव ज्योतिः । पृथिव्यामाहवनीयादिरूपतया वर्तमानं यत्तेजस्तत्त्वदीयमेव । प्रसिद्धं तेजोऽभिधाय गूढं ज्योतिरभिधत्ते । यदोषधीष्वप्स्विति । ओषधीष्वरणप्रभृतिषु काष्ठेषु यत्तेजः । यद्वा । ओषधीषु वनस्पत्यादिषु सोमाख्यं यत्तेजोऽप्सु जलेषु यदौषधीष्वं तेजस्तत्सर्वं आ सर्वत्र वर्तमानं तेजस्तावकमेव । किंच येन वायुरूपेण तेजसांतरिक्षमाकाश-
मुर्वाततंथ आतिगिष्य विसीर्यो कृतवानसि । त्वेषो दीप्तिमान् अत एव भानुर्भासमानो नृचक्षा नृणां साक्षितया द्रष्टार्यवः समुद्रवन्महान् । स तादृशस्त्वमंतरिक्षमातिनिधेति पूर्वणान्वयः । उक्तार्थे वाजसनेयकं । अग्ने यत्ते दिवि वर्च इत्यादित्यो वा अस्य दिवि वर्चः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्रेति य एवौषधिषु चाप्सु चाभिसमेतदाह येनांतरिक्षमुर्वाततंथेति वायुः स त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षा इति महात्स

भानुरर्णवो नृचचा इत्येतत् । शत० ब्रा० ७. १. २३. । इति ॥ पृथिव्यां । उदात्तयतो ह्यूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषधेऽस्य विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घत्वं । अप्सु । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आततंथ । तनु विसार इत्यस्य लिटि ण्वि बभूषाततंथ जगृभ ववर्धेति निपातनादिङेत्याभ्यासलोपा न भवति । सितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । अर्णवः । अर्णोऽस्यस्मिन्संतीति मतुवर्थे वप्रकरणेऽन्विभ्योऽपि दृश्यत इति वप्रत्ययः । अर्णसः सलोपश्चेति सलोपः । प्रत्ययस्वरः । नृचचाः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अभि-
व्यक्तवाग्वाच्यं धातुरचामिव्यक्तिमात्रे वर्तते । चचेर्बङ्गलं शिच्चेत्यसुप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या ये ।

या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठंत आपः ॥३॥

अग्ने । दिवः । अर्णः । अच्छ । जिगासि । अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये ।

याः । रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उपतिष्ठन्ते । आपः ॥३॥

हे अग्ने त्वं दिवोऽर्णं द्युलोके वर्तमानमर्णोऽभोऽक्छामिलस्य जिगासि । धूमद्वारा प्राप्नोषि । किंच । धि-
ष्ण्याः । धियं बुद्ध्युपहितं देहमुष्णं त्युष्णीकुर्वतीति धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः । तान्प्राणाख्यान्देवानच्छानुक्क-
मेणोचिषे । समवेतान्करोषि । समवेता भवतेत्युक्तवानसीत्यर्थः । सूर्यस्य सूर्यलोकस्य परस्तादुपरि रोचने । रोचनो
नामायं लोको यत्राप्येयं ज्योतिस्तपति । तस्मिन्भासमाने रोचनाख्ये लोके या आपो विद्यन्ते अवस्तात्सूर्यलो-
कादधस्तादंतरिचलोके याश्चाप उपतिष्ठन्ते वर्तन्ते ता उभयीरपस्त्वं प्रेरयसि । उक्तार्थो वाजसनेयिभिः स्पष्ट-
मभिहितः । आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनार्क्षेत्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या य इति प्राणा वै देवा
धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्ति या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठंत आप इति रोचनो ह नामैष
लोको यत्रैष एतत्तपति तद्याश्चैतं परेणापो याश्चावरेण ता एतदाह । शत० ब्रा० ७. १. २४. । इति । ता उभयी-
रपस्त्वं प्रेरयसीति ॥ अर्णः । ऋ गतावित्यस्मादुदके नुट् चेत्यसुनुडागमश्च । अर्यते प्रार्थ्यते तत्पिपासुभिरित्यर्णः ।
सकारलोपस्कादसः । नित्वादाद्युदात्तः । जिगासि । गा स्तुती च कंदसीत्ययं धातुश्चकाराग्रमने वर्तमानो
जुहोत्यादिः । बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । निघातः । ऊचिषे । ब्रूञ व्यक्तायां वाचीत्येतस्य लिटि आर्धधातु-
कत्वाद्भूवो वचिः । पा० २. ४. ५३. । इति ऋग्वेददेशः । असंयोगाद्भिद् किदिति किद्वद्भावाच्चिस्वपीत्यादिना संप्र-
सारणं । अभ्यासस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणं । आर्धधातुक इट् । निघातः । धिष्ण्याः । उष झुप
दाहे । धिय उष्णंतीति सानसिधर्णोसिपर्णोसितंडुलां कुशचषालेखलपल्लवधिष्ण्यशब्दा इति निपातनात् यन्नुडा-
गमधात्वादिलोपोपपदद्वयः सर्वे सिद्धा भवन्ति । नित्वादाद्युदात्तः । अवस्तात् । अवरशब्दात् दिक्कब्धेभ्यः
सप्तमीपञ्चमीत्यादिना अस्तातिः । तस्मिन्विभाषावरस्य । पा० ५. ३. ४१. । इत्यवदेशः । प्रत्ययस्वरः । उपतिष्ठते ।
ष्टा गतिनिवृत्ती । उपपूर्वात्तिष्ठतेरकर्मकाच्च । पा० १. ३. २६. । इत्यात्मनेपदं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

पुरीथासो अग्रयः प्रवणेभिः सजोषसः ।

जुषन्तां यज्ञमदुहोऽनमीवा इषो महीः ॥४॥

पुरीथासः । अग्रयः । प्रवणेभिः । सजोषसः ।

जुषन्तां । यज्ञं । अदुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥४॥

पुरीथासः सिकतासंमिश्रा अपयश्चित्या अग्रयः प्रवणेभिर्मृत्स्वननसाधनभूतैरभ्यादिभिः सहिताः सजोषसः
परस्परसंगताः संतो यज्ञमस्त्राभिः क्रियमाणमपिचयनपूर्वकमिमं सोमयागं जुषन्तां । सेवन्तां । किंच । अदुहो
ऽद्रोग्धारो यूयमनमीवा रोगादिवर्जिता महीर्महत्य इष ऊर्जो रोगादिरहिता न्यन्नान्यस्त्रभ्यं प्रयच्छन्तां ॥ पुरी-
थासः । पृ पासनपुरणयोः । ईषन्नित्यनुवृत्ती श्रुपृभ्यां क्ति । उ० ४. २७. । इतीषन्प्रत्ययः क्तिञ्च । कित्वाद्भुयो प्रतिषिद्ध
उदीष्यपूर्वस्येत्युत्वं । रपरः । पृणाति पूर्यते वेति पुरीषं । पुरीषं पृणातिः पूरयतेवा । नि० २. २२. । इति यास्कः ।

तदहंतीति पुरीषाः । कंदसि चेति यप्रत्ययः । यचि भमिति भसंज्ञायां यस्तेति लोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रावणे-
मिः । वण षण् संभक्तावित्यस्मात्पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति करणे घप्रत्ययः । प्रकर्षेण वन्यते संभज्यते संश्लिष्यते
मृदेभिरिति प्रावणानि खनिचाणि । प्रनिरंतः । पा० ८. ४. ५. इत्यादिना णत्वं । वणं समासे । पा० ६. २. १७८. ।
इत्यंतोदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । यद्वा । मुङ् गर्ता । प्रवंते गच्छंति मृत्खननं प्रतीति चलनशब्दार्था-
दकर्मकाद्युच् । पा० ३. २. १४८. । इति युच् । चित्स्वरः । पूर्वस्मिन्पक्षेऽवग्रहाभावस्कान्दस इति वक्तव्यं । जुषतां ।
जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । पादादित्वादनघातः । महीः । महच्छब्दादुगितश्चेति ङीप् । तका-
रलोपस्कान्दसः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्याचः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥५॥

इळा । अग्ने । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्ऽतमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥५॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ २२ ॥

निर्मथितः सुधित इति पंचर्चमेकादशं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । निर्मथितो देवश्च वा देववातश्च भारती
तृतीया सतोबृहतीति । भरतस्य पुत्रा देवश्च वा देववातश्चेत्युभावस्य ऋषी । तृतीया सतोबृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
अग्निर्देवता । आ होतित्यादिसूक्तदशकस्योक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः । इळामग्न इत्यस्या वि-
नियोगोऽसकृदुपदिष्टः ॥

निर्मथितः सुधित आ सधस्थे युवा कविरध्वरस्य प्रणेता ।

जूर्यत्स्वग्निरजरौ वनेष्वचा दधे अमृतं जातवेदाः ॥१॥

निऽमथितः । सुऽधितः । आ । सधऽस्थे । युवा । कविः । अध्वरस्य । प्रऽनेता ।

जूर्यत्ऽसु । अग्निः । अजरः । वनेषु । अच । दधे । अमृतं । जातऽवेदाः ॥१॥

भारतावृषी स्तोत्रं कुर्वति । योऽग्निर्निर्मथितोऽपिष्टोमादिकर्मस्वरण्योर्नितरां मथितः सन् सधस्थे यजमा-
नगृहे सुधितो गार्हपत्यादिषु चिषु कुंडेषु सुष्ठु निहितः निधाय च काष्ठप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यमानो युवा प्रबुद्धः अत
एवाध्वरस्य ज्योतिष्टोमादेः प्रणेता प्रकर्षेणानेता निर्वाहको नेतृत्वादेव कविः क्रांतदर्शी । तथाविधो जातवेदाः
सर्वविषयाभिज्ञानवान् सोऽग्निर्वनेषु महारण्येषु जूर्यत्सु दावाग्निसंबंधाज्जूर्यमाणेषु जरां नाशं प्राप्नुवत्स्वपि
स्वयमजरौ जरारहितः प्रत्युत दीप्यमानः सन् अत्र एवं स्तुतिं कुर्वीणेषु यजमानेष्वमृतं चयरहितं प्रभूतमन्न-
मादधे । निदधाति ॥ सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां सुधितवसुधितनेमधितेत्यादिना निपातनाच्च इत्या-
देशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जूर्यत्सु । जूरी घूरी हिंसावयोहान्योः । व्यत्ययेन शतृप्रत्ययः ।
दिवादित्वाच्छचन् । नित्वादाद्युदात्तः । अजरः । जू वयोहानावित्यस्माद्भाव ऋदोरवित्यप्रत्ययः । गुणः । जनी
जरमरमिञ्चमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दधे । दधातिर्वर्तमाने लिटि रूपं । जातवेदाः । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य
क्ते जनसंख्ययां सन्धूलोरित्याकारः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अमथिष्टां भारता रेवदग्निं देवश्च वा देववातः सुदर्शं ।

अग्ने वि पश्य बृहताभि रायेषां नो नेता भवतादनु द्यून् ॥२॥

अमथिष्टां । भारता । रेवत् । अग्निं । देवऽश्चवाः । देवऽवातः । सुऽदर्शं ।

अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अभि । राया । इषां । नः । नेता । भवतात् । अनु । द्यून् ॥२॥

हे अग्ने भारता भारती भरतस्य पुत्री देवश्रवा देववातश्चेत्युभौ सुदृचं शोभनसामर्थ्योपेतं रेवत् रयिमंत-
मग्निमंगनादिगुणोपेतं त्वाममंथिष्टां । अग्निष्टोमादिकर्मप्राप्त्यर्थमल्लुडतां । मथनेन त्वामुत्पादितवन्तावित्यर्थः ।
तादृशस्त्वं बृहता प्रभूतेन राया धनेन सहितः सन् अग्निं अग्निमुखो भूत्वा वि पश्य । अस्मान्विशेषेणानुग्रहदृष्ट्या
वीक्षस्व । किञ्च । अग्नौ ब्रून् । दुश्शब्दोऽहर्वाची वस्तोर्बुरिति तन्नामसु पाठात् । ब्रून्नु सर्वेषु दिवसेषु नोऽस्माक-
मिषामज्ञानां नेता अग्निता भवतात् । भव ॥ अमंथिष्टां । मन्थं विलोडन इत्यस्मात्कुञ्जि सिच् । वदन्नजहन्त-
स्याचः । पा० ७. २. ३. इति वृद्धी प्राप्तायां नेटीति प्रतिषेधः । तस्यस्यमिषामित्यादिना तसस्तामादेशः ।
पादादित्वादिनिघातः । अट्स्वरः । भारता । भरतस्यापत्यमित्यर्थ उत्सादित्वाद्च् । तद्धितेष्वचामादेरित्यादि-
वृद्धिः । अित्स्वरः । रेवत् । रयिशब्दात्तत्प । वत्वोदात्तत्वसंप्रसारणपरपूर्वत्वगुणमुद्धोपाः । देवश्रवाः । श्रु
श्रवणे । असुप्तिरिति कर्मण्यसुन् । देवैः श्रूयते प्रख्याप्यतेऽसाविति देवश्रवा अग्निः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यौणादिकसूचात्पूर्वपदस्वरः । देववातः । वा गतिगंधनयोः । अस्मा-
त्कर्मणि क्तः । देवैरिष्यमाणतया प्राप्तो देववात अग्निः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ब्रून् । बु
अभिगमने युत दीप्तौ वा । डिञ्चेत्यनुवृत्तौ युयुभ्यां चेति भोजसूत्रेण डुप्रत्ययो डिञ्च । बुतेरश्वाद्यथ । उ० ५. २९. ।
इति डुप्रत्ययः । अभिगच्छन्त्यस्मिन् स्वं स्वमभिमनं देशं प्राणिन इति द्योतते किरणसंबन्धादिति वा बुर्दि-
वसः । प्रथमयोरिति सर्वर्षादीर्घः । तस्माच्छसौ नः पुंसि । पा० ६. १. १०३. इति सकारस्य नकारः । एकादेशस्वरः ॥

दश क्षिपः पूर्वं सीमजीजनन्सुजातं मातृषु प्रियं ।

अग्निं स्तुहि देववातं देवश्रवो यो जनानामसंश्रुशी ॥३॥

दश । क्षिपः । पूर्वं । सीं । अजीजनन् । सुऽजातं । मातृषु । प्रियं ।

अग्निं । स्तुहि । देवऽवातं । देवऽश्रवः । यः । जनानां । असंत् । वृशी ॥३॥

हे अग्ने देववातस्य क्षिपः । क्षिप्यते कर्मकरणार्थमिति क्षिपोऽङ्गुलयः । तासु दश । बाहुद्वयस्य मथनसा-
धनत्वेन तत्रत्या अङ्गुलयो दशसंख्याकाः । तादृशोऽङ्गुलयः पूर्वं पुरातनं सीमेनं त्वामजीजनन् । उदपीपदन् ।
हे देवश्रवो मातृषु मातृभूतारण्योः सुजातं सुष्ठुत्पन्नं अत एव प्रियं कमनीयं देववातं देववातेन मथितमेनमपि
स्तुहि । योऽग्निर्जनानां क्षीतृणां यजमानानां वृशी वशवर्ती कर्मणां स्वातंत्र्येण प्रवर्तकोऽसत् भवति तं स्तुहीति
पूर्वेणान्वयः ॥ दश । दन्श दशने । कनिष्ठिन्धनुवृत्तौ नुदशोर्गुणश्चेति कनिन् । नित्स्वरः । क्षिपः । क्षिप प्रेरणे ।
श्रीणादिकः कर्मणि क्तिप् । क्षिप्यते प्रेर्यते कर्मस्त्विति क्षिपोऽङ्गुलयः । धातुस्वरः । अजीजनन् । जनी प्रादुर्भावे ।
हेतुमण्यंतस्य लुङि चङ्द्विचनसन्वद्वावाभ्यासित्वदीर्घाः । निघातः । स्तुहि । टुञ् स्तुतावित्यस्य लोटि रूपं ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । देववातं । देववातेन निर्वृत्तमित्यर्थे तेन निर्वृत्तं । पा० ४. २. ६८. इत्यण् ।
प्रत्ययस्वरः । असत् । अस भुवि । अस्य ज्येष्ठागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अह्नां ।

दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि ॥४॥

नि । त्वा । दधे । वरै । आ । पृथिव्याः । इळायाः । पदे । सुदिनत्वे । अह्नां ।

दृषत्ऽवत्यां । मानुषे । आपयायां । सरस्वत्यां । रेवत् । अग्ने । दिदीहि ॥४॥

हे अग्ने इळाया गोरूपधारिण्याः पृथिव्या भूमेर्वरे वरिष्ठे पद उत्तरवेद्यां अह्नां सुदिनत्वे यजनीयदिवसानां
शोभनदिनत्वार्थं । येषु दिनेष्विन्द्रादयो वरीयांसो देवा इच्छन्ति तानि सुदिनानि । तदर्थं त्वा त्वामा निदधे ।
आ समतान्निदधामि । उक्तमानि स्थानानि दर्शयति । दृषद्वत्यां । दृषद्वती नाम काचिन्नदी तस्यां । मानुषे
मनुष्यसंचारविषये तीरे । आपयायां । आपया नाम काचिन्नदी तस्यां । सरस्वत्यां नद्यां । एतेषु स्थानेषु त्वं
रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा दिदीहि । दीप्यस्व । महर्षयः सरस्वतीतीरे खलु यज्ञादिकर्माख्यकार्षुः । तथा
च ब्राह्मणं । अषयो वै सरस्वत्यां सचमासत । ऐ० ब्रा० २. १९. । इति ॥ दधे । दधातिर्बिभ्युत्तमेकवचने रूपं । वरे ।

वृष् वरणे । यहवृद्धनिश्चिगमश्चेत्यपि । पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वृषद्वत्त्वां । दू विदारणे । वृणातिः पुग्घ-
स्वस्य । उ० १. १३० । इत्यादिना पुगागमो धातोर्ह्रस्वस्य । वृषद् उपला यस्यां संतीति मनुष्य । श्रय इति तस्य
वत्त्वं । स्वरविधौ व्यञ्जनमविवक्ष्यमानवदित्यस्याः परिभाषाया अत्राश्रयणाभावात्तुप उदात्तताभावः । अदिप्र-
त्ययस्वरः । सरस्वत्यां । सरःशब्दोऽनुनतत्वादावुदात्तः । तदस्यास्तीति मनुष्य । अदुपधत्वात्तस्य वत्त्वं । उगि-
त्वात् ङीप् । दिदीहि । दिवु क्रीडादावित्यस्य यङ्नुक्ति रूपं ॥

इळांममे पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्याचः सूनुस्तनयो विजावाये सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥

इळां । अमे । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्तमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अमे । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥

व्याख्यातेयमित्युपेक्षिता ॥ २३ ॥

अमे सहस्रति पंचर्षं द्वादशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अमे सहस्र गायत्रमाद्यानुष्टुबिति । ऋषिर्गायिनी
विश्वामित्रः । अग्निर्देवता । आद्यानुष्टुप शिष्टा गायत्र्यः ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे
च प्रथमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोगः । अथितस्या इति खंडे सूचितं । अम इति चतस्रः । आ० ४. १३. इति ॥
अभ्युदयेष्टावपेर्दातुरनुवाक्याये दा दामुष इत्येषा । अथापेय्य इति खंडे सूचितं । अमे दा दामुषे रयिं स यंता
विप्र एषां । आ० ३. १३. इति ॥

अमे सहस्र पृतना अभिमातीरपास्य । दुष्टरस्तरन्नातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ १ ॥

अमे । सहस्र । पृतनाः । अभिऽमातीः । अप । अस्य । दुस्तरः । तरन् । अरातीः ।

वर्चः । धाः । यज्ञऽवाहसे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तीति । हे अमे पृतना अभियोक्त्रीः सेनाः सहस्र । अभिभव । अभिमातीरभिमानिनः
कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् अपास्य । अपनुद । किंच दुष्टरो न केनापि तरितुं शक्यः अत एव अरातीररातीन्
शत्रून् तरन् स्वतेजसा तिरस्कुर्वस्त्वं यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चो धाः । अन्नं धेहि । कुब ॥
सहस्र । यह मर्षण इत्यस्य लोटि रूपं । आमंत्रितस्याविवक्ष्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । अभिमातीः । माङ्
माने । मानं मातिः । भावे क्तिन् । अस्य लुग्विकरणत्वादीत्वे न भवतः । अभितो मानं येषां त इति बङ्ग्रीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । असु चेषणे । दिवादिः । लोटि रूपं । दुष्टरः । तृ ज्वनतरणयोः । अस्मात्कुच्छार्थे
खल् । सुषामादित्वादिसर्जनीयस्य सकारस्य षत्वं । लिट्स्वरः । तरन् । तरतेः शतरि रूपं । अदुपदेशाज्जसर्व-
धातुकस्वरेण शत्रुरनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । धाः । दधातेऽकंदसि लुङि रूपं । निघातः ॥

अम इळा समिध्यसे वीतिहोचो अमर्त्यः । जुषस्व सू नो अध्वरं ॥ २ ॥

अमे । इळा । सं । इध्यसे । वीतिऽहोचः । अमर्त्यः । जुषस्व । सु । नः । अध्वरं ॥ २ ॥

हे अमे वीतिहोचः । वीतिः प्रीतिविषयं होत्रमभिहोचादिकं यस्यासौ वीतिहोचः । यज्ञेषु प्रीतिमानि-
त्यर्थः । अमर्त्यो मरणधर्मरहितस्त्वमित्तेकायामीढ्यायामुत्तरवेद्यां समिध्यसे । आज्याहुतिप्रक्षेपेण सम्यक् प्रज्वा-
ल्यसे । तादृशस्त्वं गोऽस्माकमध्वरिमं यज्ञं सु सुष्ठु जुषस्व । आहुतिस्वीकरणेन सेवस्व ॥ वीतिहोचः । वी
कांत्यादिषु । अस्मात्कर्मणि मंचे वृषेपचेत्यादिना क्तिमुदात्तः । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जुषस्व । जुषते-
लोटि रूपं । शस्वरः । सु । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः ॥

अमे द्युक्षेन जागृवे सहसः सूनवाहुत । एदं बर्हिः संदो मम ॥ ३ ॥

अमे । द्युक्षेन । जागृवे । सहसः । सूनो इति । आऽहुत । आ । इदं । बर्हिः । सद् । मम ॥ ३ ॥

बुद्धेन स्वतेजसा सह जागृवे । जागतीति जागृविः । तस्य संबुद्धिः । लोकरचार्यं स्तौतुं रेवत् रथिमन्त-
वागरणोपेत आकृत देवताह्वानार्थमस्माभिराकृत सहस्रः सूनो बलस्य पुत्र हे अग्ने मम मत्संबो ध्वित्यर्थः ।
यदेवामासीर्णमिदं बर्हिस्तचासदः । आसीद ॥ जागृवे । जागृ निद्राक्षये । जृग्मसूजागृभ्यः क्तिन्निति । इष्ट्या
क्तिवाद्गुणः । जागतीति जागृविः । जागृविर्जागरणात् । नि० ९. ८. । इति यास्कः । संबुद्धौ चेति गुणः
एङ्ह्रस्वात् । पा० ६. १. ६९. । इति सोलीपः । निघातः । सहस्रः सूनो । सुप आमन्त्रिते परांगवद्वावादनुदात्तत्वे
पादादित्वादनघातः । सदः । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्य क्वांदसे लुङि लृदित्वादङ् । निघातः । मम ।
अस्मच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचने ममादेशः । युष्मदस्मदोर्द्धसीत्याद्युदात्तत्वं ॥

अग्ने विश्वेभिरग्निभिर्देवेभिर्महया गिरः । यज्ञेषु य उ चायवः ॥४॥

अग्ने । विश्वेभिः । अग्निभिः । देवेभिः । महय । गिरः । यज्ञेषु । ये । ऊं इति । चायवः ॥४॥

हे अग्ने देवेभिर्द्योतमानैर्विश्वेभिः सर्वैरग्निभिर्घृष्टव्यतया स्थितैरग्निभिः सहितस्त्वं चायव उक्तविषयस्तुतिरू-
पाभिर्वाग्भिरनन्यमनस्कतया पूजका ये विद्यन्ते तेषां यज्ञेषु ज्योतिष्टोमादिषु गिरः स्तोत्रशस्त्रादिलक्षणानि
वाक्यानि महय । पूजय ॥ महय । मह पूजायां । चुरादिः । अदंतत्वादुपधावृद्धभावः । निघातः । चायवः ।
चायू पूजानिशामनयोः । मृगध्वाद्यश्चेति कुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्ने दा दाशुषे रयिं वीरवंतं परीणसं । शिशीहि नः सूनुमतः ॥५॥

अग्ने । दाः । दाशुषे । रयिं । वीरऽवंतं । परीणसं । शिशीहि । नः । सूनुऽमतः ॥५॥

हे अग्ने दाशुषे तुभ्यं हविर्दत्तवते यजमानाय वीरवंतं पुत्रयुक्तं परीणसं प्रभृतं रयिं धनं दाः । देहि ।
सूनुमतः पुत्रर्पाचादिसहितान्नोऽस्मान् शिशीहि । धनप्रदानेन तीक्ष्णिकुरु ॥ दाः । दुदाञ् दान इत्यस्य क्वांदसे
लुङि रूपं । आमन्त्रितस्याविवमानत्वेन पादादित्वादनघातः । दाशुषे । दाशू दान इत्यस्य क्तसी दाश्वान्सा-
ह्यान्नीह्वांश्चेति निपातनात् द्विवचनाभाव इडभावश्च । भसंज्ञायां संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । परीणसं । परिपूर्वा-
त्तसतेर्थाप्यर्थात् क्तिप् । अन्येषामपि वृश्चत इति दीर्घः । शिशीहि । शिञ् निश्चाने । व्यत्ययेन सुः । दीर्घश्च क्वांदसः ।
हेरपित्वादंतोदात्तत्वं ॥ २४ ॥

अग्ने दिव इति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तं वैद्यामित्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अग्ने दिवो वैराजमुपांत्यापेन्द्रीति ।
विराट् क्कंदः । अग्ने इन्द्रश्चेत्येन्द्राभीदेवताका । शिष्टा आमेयः ॥ अपिष्टोम आज्यशास्त्रेऽग्नं इन्द्रश्चेति याज्या ।
अग्ने इन्द्रश्च दाशुषो दुरोण इति याज्या । आ० ५. ९. । इति सूचितत्वात् ॥

अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेतास्तना पृथिव्या उत विश्ववेदाः ।

अध्वदेवाँ इह यजा चिकित्वः ॥१॥

अग्ने । दिवः । सूनुरः । असि । प्रऽचेताः । तना । पृथिव्याः । उत । विश्वऽवेदाः ।

अध्वक् । देवान् । इह । यज । चिकित्वः ॥१॥

विद्यामित्रः स्तौति । हे अग्ने विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान् प्रचेताः कर्मविषयज्ञानवांस्त्वं दिवो दुर्लो-
काभिमानिदेवतायाः सूनुरसि । पुत्रो भवसि । उत अपि च पृथिव्याः पृथिव्यभिमानिदेवतायास्तानां तनयोऽसि ।
किंच चिकित्वश्चेतनावन हे अग्ने इहास्माभिः क्रियमाणोऽस्मिन्कर्मणि देवान् यजनीयानिन्द्रादिदेवान् अध्वक्
पृथक् क्रमेण यज । हविष्प्रदानेन पूजय ॥ असि । अस भुवीत्यस्य लटि तासस्त्योर्लोप इति सलोपः । निघातः ।
विश्ववेदाः । बह्व्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति विश्वस्यांतोदात्तत्वं ॥

अग्निः संनोति वीर्याणि विद्वान्संनोति वाजममृताय भूषन् ।

स नो देवाँ एह वंहा पुरुक्षो ॥२॥

अग्निः । स॒नो॒ति । वी॒र्या॒णि । वि॒द्वान् । स॒नो॒ति । वा॒जं । अ॒मृता॒य । भूष॑न् ।
सः । नः । दे॒वान् । आ । इ॒ह । व॒ह । पु॒रु॒क्षो इति॑ पु॒रु॒ऽक्षो ॥ २ ॥

विद्वान् कर्माभिज्ञो योऽपिर्वीर्याणि पशुपुत्रादिसंपद्रूपाणि सामर्थ्यानि सनोति यजमानाय ददाति यथाभिर्भूषन् स्वतेजसा सर्वं जगद्भूषयन् अलंकुर्वन्नमृताय मरणधर्मरहितायेंद्रादिदेवाय वाजं हविर्लक्षणमन्नं सनोति प्रयच्छति पुरुक्षो पुरोडाशादिबहुविधानोपेत हे अग्ने स तादृशस्त्वं नोऽस्माकं संबन्धिनीहास्मिन्यज्ञे देवान्यजनीयान्देवानावह । आहुय ॥ सनोति । पशु दाने । तनादित्वाबुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वा-
दनिघातः । भूषन् । भूष अलंकरि । अंतर्भावितण्यर्थः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरिणानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
वह । वहेलीटि रूपं । पुरुक्षो । पुरवः जुधोऽन्नाणि यस्येति पुरुजुः । अंत्यलोपश्चादसः । संनुद्धौ चेति गुणः ॥

अ॒ग्नि॒र्द्यावा॑पृ॒थि॒वी वि॒श्वज॑न्ये आ भा॒ति दे॒वी अ॒मृते॑ अ॒मूरः॑ । क्षय॑न्वा॒जैः पु॒रु॒श्चंद्रो॑
नमो॑भिः ॥ ३ ॥

अ॒ग्निः । द्यावा॑पृ॒थि॒वी इति॑ । वि॒श्वज॑न्ये इति॑ वि॒श्वऽज॑न्ये । आ । भा॒ति । दे॒वी इति॑ ।
अ॒मृते॑ इति॑ । अ॒मूरः॑ । क्षय॑न् । वा॒जैः । पु॒रु॒ऽचंद्रः॑ । नमः॑ऽभिः ॥ ३ ॥

अमूरोऽमूढः सर्वज्ञः जयन् ईशानः सर्वस्य जगतः अत एव पुरुचंद्रः पुरुचंद्रो बहुहिरण्योपेतः । यद्वा बहुदीप्तिस्वरूपः । वाजैर्बलैर्नमोभिरग्नैश्च सहितः सोऽपिर्विश्वजन्ये विश्वस्य जनयिष्यी । यद्वा विश्वं जन्यमुत्पाद्यं याभ्यां ते । देवी द्योतमाने अमृते मरणधर्मरहिते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावाभाति । आ समंतात्प्रकाशयति ॥
द्यावापृथिवी । दिवःशब्दस्य दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तोदात्तः । देव-
ताद्वये चित्युभयोः प्रकृतिस्वरत्वं । विश्वजन्ये । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तः । तत्पुरुषे तु
स्वरश्चित्तनीयः । आ भाति । भा दीप्ता । अंतर्भावितण्यर्थः । जयन् । जि ऐश्वर्ये । शतुर्लसार्वधातुकस्वरिणानु-
दात्तत्वे धातुस्वरः । पुरुचंद्रः । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्र इति सुडागमः । शुत्वेन शकारः । उत्तरपदांतोदात्त-
प्रकरणे त्रिचक्रादीनां कंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा समासस्वेत्यंतोदात्तत्वं ॥

अ॒ग्न इंद्र॑श्च दा॒शुषो॑ दुरो॒णे सु॒ताव॑तो य॒ज्ञमि॒होप॑ यातं ।

अ॒मर्ध॑ता सोम॒पेया॑य दे॒वा ॥ ४ ॥

अ॒ग्ने । इंद्रः॑ । च॒ । दा॒शुषः॑ । दुरो॒णे । सु॒तऽव॑तः । य॒ज्ञं । इ॒ह । उप॑ । या॒तं ।

अ॒मर्ध॑ता । सोम॒ऽपेया॑य । दे॒वा ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमिन्द्रश्चोभौ देवा देवी युवाममर्धता अनागमनेन यज्ञहिंसामकुर्वन्ती संती सुतवतः सोमाभिषवं कुर्वतो दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्तेह दुरोणे गृहे क्रियमाणमिमं यज्ञमभिलक्ष्य सोमपेयाय सोमपा-
नार्थमुप यातं । उप समीप आगच्छतं ॥ यातं । या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं । निघातः । अमर्धता । मृधु
हिंसायामित्यस्य शतरि रूपं । नञा समासः । सुपो डादेशः । तत्पुरुषे नञस्वरः । सोमपेयाय । पा पाने । अचो
यदिति यत् । ईषतीतीकारादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अ॒ग्ने अ॒पां स॒मि॒ध॒से दुरो॒णे नित्यः॑ सू॒नो स॒हसो॑ जा॒तवे॑दः ।

स॒ध॒स्यानि॑ म॒हय॑मान॒ ऊ॒ती ॥ ५ ॥

अ॒ग्ने । अ॒पां । सं । इ॒ध॒से । दुरो॒णे । नित्यः॑ । सू॒नो इति॑ । स॒हसः॑ । जा॒तऽवे॑दः ।

स॒धऽस्या॑नि । म॒हय॑मानः । ऊ॒ती ॥ ५ ॥

सहस्रः सृणो बलस्य पुत्र जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने नित्योऽविनाशी जती जत्वा रक्षणेन सधस्थानि प्राणिनां निवासभूताः शोकात्प्रहयमानः परिचरंस्त्वमपां दुरोणेऽपां स्थानेऽन्तरिक्षे समिधसे । सम्यग्दीप्यसे ॥ दुरोणे । अथ रक्षण इत्यस्मादीणादिको मन्त्रप्रत्ययः । ज्वरत्वेत्यादिना कट् । गुणः । दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति । नि० ४. ५. इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । मह्यमानः । मह पूजायां । व्यत्ययेन शानच् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदान्तत्वे णिच्स्वरः । जती । अथ रक्षणादिषु । जतियूतिजूतीत्यादिना निपातनादंतो-दान्तः । सुपां सुसुगिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः ॥ २५ ॥

वैश्वानरं मनसेति नवर्चं चतुर्दशं सूक्तं । तच्चानुक्रमणिका । वैश्वानरं नव तृचौ वैश्वानरीयमारुतो जागती वृच आत्मसुतिर्वा पूर्वात्मगीतांत्योपाध्यायसुतिरिति । वैश्वानरं मनसेत्याद्यौ तृचौ जागती । प्रथमस्य वैश्वानरोऽभिर्देवता द्वितीयस्य महतः । सप्तम्यावास्तस्त्रिस्तुभः । अपिरस्मांति वृचस्याभिः परं ब्रह्म वा देवता । नवम्यासु विश्वामिचोपाध्यायस्य सुत्यत्वात्स एव देवता । सप्तमीवर्जितस्य सूक्तस्य विश्वामिच ऋषिः । सप्तम्या ब्रह्मवाक्यत्वात्स वाक्यं स ऋषिरिति न्यायेन ब्रह्म ऋषिः ॥ वैश्वानरं मनसेत्याद्यसृच आभिर्देविके चतुर्थेऽहनि आपिमारुते वैश्वानरीयनिविहाने विनियुक्तः । तृतीयस्येति खंडे सूचितं । वैश्वानरं मनसेति तिस्रः । आ० ७. ७. इति ॥ अयमेव तृचो बृहस्पतिसवेऽप्यापिमारुते वैश्वानरीयनिविहानीयः । प्र यंतु वाजा इति द्वितीयतृचो बृहस्पतिसवे मारुतनिविहानीयः । उभयमप्युशनसःस्तोमेनेति खंडे सूचितं । वैश्वानरं मनसाभिं निचाव्य प्र यंतु वाजास्तविषीभिरपयः । आ० ९. ५. इति ॥ अपिचयने संचिताग्न्यनुशंसनेऽपिरस्मीत्येषा । अथाभिं संचितमनु-गीतमनुशंसदित्युपक्रम्य सूचितं । अपिरस्मि जन्मना जातवेदा इति विर्मध्यमया वाचा । आ० ४. ८. इति ॥

वैश्वानरं मनसाभिं निचाव्या हविष्मंतो अनुषत्यं स्वर्विदं ।

सुदानुं देवं रथिरं वसूयवो गीर्भी रण्वं कुशिकासो हवामहे ॥ १ ॥

वैश्वानरं । मनसा । अग्निं । निऽचाव्यं । हविष्मंतः । अनुऽसत्यं । स्वऽस्विदं ।

सुऽदानुं । देवं । रथिरं । वसुऽयवः । गीऽभिः । रण्वं । कुशिकासः । हवामहे ॥ १ ॥

विश्वामिचः स्तीति । हे अग्ने हविष्मंतः संभूतहविष्का वसूयवो धनमात्मन इच्छंतः कुशिकासः कुशिकगो-चोत्पन्ना वयं वैश्वानरं । विश्वे नरा अपिप्रणयनादिक्रियाया नेतारो यस्येति विश्वानरोऽग्निः । तस्य संबंधी वैश्वानरः । अपत्यमिति यावत् । यद्वा विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्विदोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत् । तमनुषत्यं सत्येनानुगतं कर्मानुरूपफलप्रदाने सत्यप्रतिज्ञं स्वर्विदं स्वर्गादिलक्षणफलस्य ज्ञातारं अत एव सुदानुं सुष्ठु फलस्य दातारं रथिरं रथवंतं अत एव रण्वं यज्ञान्गच्छंतं देवं द्योतमानं तमिममभिं मनसा निचाव्य अंतःकरणेनैवविधगुणविशिष्टस्त्वमिति ज्ञात्वा गीर्भीः सुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्हवामहे । इह कर्मणि त्वामा-ह्वयामः ॥ वैश्वानरं । नरे संज्ञायामिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । विश्वानरस्येदमित्यर्थे तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । निचाव्य । चायृ पूजानिशामनयोरित्यस्य व्यापि रूपं । लिट्स्वरः । अनुषत्यं । अनुगतं सत्येन । अवादयः कुष्टार्थे तृतीययेति समासः । सुषामादिस्वात्पत्वं । निरुदकादित्वादंतोदान्तत्वं । सुदानुं । डुदाञ् दाने । दाभाभ्यां गुरिति कर्तरि नृप्रत्ययः । परादिश्चंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाशुदान्तत्वं । रथिरं । रथशब्दा-न्तुबर्थे मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यावित्तीरच् । चित्स्वरः । वसूयवः । वस्वात्मन इच्छंत इति सुप आत्मनः क्यच् । अङ्गत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अतो शोपः । प्रत्ययस्वरः । रण्वं । रविर्गत्वर्थः । रण्वति यज्ञान्गच्छतीति रण्वः । पचावजंतः । चित्स्वरः । कुशिकासः । कुशिकशब्दाङ्गोचमित्यर्थे विदादित्वाद् । तस्य बङ्गषु यञञोश्च । पा० २. ४. ६४. इति लुक् । हवामहे । ह्वयतेर्बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । निघातः ॥

तं शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वा नमुकथ्यं ।

बृहस्पतिं मनुषो देवतातये विप्रं श्रोतारमतिथिं रघुष्यदं ॥ २ ॥

तं । शुभं । अग्निं । अवसे । हवामहे । वैश्वानरं । मातरिश्वानं । उक्थ्यं ।
बृहस्पतिं । मनुषः । देवऽतातये । विप्रं । श्रोतारं । अतिथिं । रघुऽस्यदं ॥ २ ॥

योऽपिः पूर्वमंचे प्रतिपादितसं शुभं द्योतमानं वैश्वानरं विश्वानरसंबन्धिनं मातरिश्वानं । मातर्यंतरिचि
श्वसिति विबुदादिरूपतया चेष्टत इति मातरिश्वपिः । तमुक्थ्यमुक्थैः शस्त्रैः शंसनीयं बृहस्पतिं बृहतो यज्ञस्य
पतिं पालकतया स्वामिनं विप्रं मेधाविनं श्रोतारं सोचशस्त्रादिमंत्रवाक्यं शृण्वंतमतिथिमातिथेयपुजार्हतया
यदृच्छया प्राप्तं रघुस्यदं लघुस्यदं । रघुर्लघुः स्यदो वेगो यस्येति चिप्रगंतरं । यद्वा स्यदशब्देनाध्वा लक्ष्यते
रघुस्यदः चिप्रगतेत्यर्थः । तमेवंविधगुणयुक्तमपिमवसेऽस्माकं रक्षणाय हवामहे । कुशिकगोत्रजा वयमाहुयामः ।
किंच । मनुषो मनुष्यस्य देवतातये यज्ञार्थं त्वामाहुयामः ॥ शुभं । शुभ दीप्ती । अस्मात् स्फायितं चोत्थादिना
कर्तरि रक् । कित्वाङ्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । मातरिश्वानं । निर्माणहेतुत्वात्मातांतरिचं । तत्र श्वसिति प्राणि-
तीति मातरिश्वपिः । श्वत्तुचन्नित्यादिना मातरिश्वश्चब्दस्य कन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
उक्थ्यं । उक्थेन सोचिणं स्तुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे भवे कंदसीति यत् । तित्स्वरितमिति स्वरितः । देवतातये ।
देव एव देवतातिः । स्वार्थिकसातिल् । देवतातिशब्देन यज्ञो लक्ष्यते तत्संप्रदानकत्वाद्यज्ञस्य । लिप्स्वरः ।
रघुस्यदं । स्यद् प्रसवण इत्यस्माद्वज्रतः स्यदशब्दः । स्यदो जव इति निपातनादनुनासिकलोपः । छद्बुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अश्वो न क्रंदन्ननिभिः समिध्यते वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे ।

स नो अग्निः सुवीर्यं स्वश्वं दधातु रत्नममृतेषु जागृविः ॥ ३ ॥

अश्वः । न । क्रंदन् । जनिऽभिः । सं । इध्यते । वैश्वानरः । कुशिकेभिः । युगेऽयुगे ।

सः । नः । अग्निः । सुऽवीर्यं । सुऽश्वं । दधातु । रत्नं । अमृतेषु । जागृविः ॥ ३ ॥

यो वैश्वानरोऽपिः कुशिकेभिः सोचं कुर्वन्नेहीचादिभिर्युगे युगे प्रतिदिनं समिध्यत आज्याहुतिप्रक्षेपेण
सम्यक् दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । अश्वो नेति । यथा जातोऽश्वः क्रंदन् हेघारवं कुर्वन् जनिभिर्जनयित्रीभि-
र्वड्वाभिः सन्त्यप्रदानेन प्रतिदिनं सम्यक् पोष्यते तद्वत् । अमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु मध्ये जागृविर्जालया
जाग्रत् दीप्यमानः सोऽपिः सुवीर्यं शोभनापत्ययुक्तं स्वश्वं शोभनाश्वादिपशुयुक्तं रत्नमुत्तमं धनं नोऽस्माकं
दधातु । विदधातु । प्रयच्छतु ॥ युगेयुगे । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । परस्माद्विहितत्वादानुदात्तत्वे पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरः । स्वश्वं । अश्वशब्दः कन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । बङ्ग्रीहावाद्युदात्तं द्वाच कंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
यकारोपजनस्कांदसः । यद्वा । अश्वेषु साधवोऽश्व्याः । तत्र साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
बङ्ग्रीही पूर्वोक्तस्वरः । दधातु । दधातेर्लोपः रूपं । रत्नं । रमु क्रीडायां । रमेस्त चेत्यधिकरणे न प्रत्ययसका-
रस्यांतादेशः । रमतेऽस्मिन्निति रत्नं । निदित्यनुवृत्तावाद्युदात्तः । जागृविः । क्तिन्प्रत्ययांतः । नित्वादाद्युदात्तः ॥

प्र यंतु वाजास्तविषीभिरग्रयः शुभे संमिष्टाः पृषतीरयुक्षत ।

बृहदुक्षो मरुतो विश्ववेदसः प्र वैपयन्ति पर्वताँ अदाभ्याः ॥ ४ ॥

प्र । यंतु । वाजाः । तविषीभिः । अग्रयः । शुभे । संमिष्टाः । पृषतीः । अयुक्षत ।

बृहत्ऽउक्षः । मरुतः । विश्वऽवेदसः । प्र । वैपयन्ति । पर्वतान् । अदाभ्याः ॥ ४ ॥

वाजा वेगवंतोऽग्रयः प्रयंतु । जलमभिलक्ष्य गच्छंतु । गताश्च तेऽग्रयस्तविषीभिर्बलयुक्तेर्मरुद्भिः शुभे जले
संमिष्टाः परस्परं संगताः संतः पृषतीर्विदून्नुक्षत । अयुञ्जन् । जले विदून्कुर्वन् । यद्वा वाजा वेगवंतोऽग्रयस्त-
विषीभिर्बलयुक्तेर्मरुद्भिर्जलमनुलक्ष्य प्रयंतु । गच्छंतु । ते च मरुतः शुभे जले संमिष्टा अपिभिः संगताः संतः
पृषतीश्चित्रवर्णा वाहनरूपा वड्वा अयुक्षत । रथे मेघभेदनार्थं ता अयौचुः । रथारूढास्ते विश्ववेदसः प्राणि-

कृतकर्माभिज्ञानयुक्ता अदाभ्याः केनाप्यतिरस्कार्या मरुत एवंविधा वायवो बृहदुचः प्रभूतसेकृन्पर्वताभेधान् प्रवेपयन्ति । यथा प्रभूता वृष्टिर्भवति तथा मेघान् चालयन्ति ॥ तविषीभिः । तव गताविति स्वीचो धातुः । अस्मात्तवेर्षिद्वेति टिषच् निष् । तवन्ति संचरन्त्याकाश इति तविषा वायवः । टिड्ढाणञिति डीप् । लिंगव्यत्ययः । निष्वादाबुदान्तः । पृषतीः । पृषु सेचने पृ पालनपूरणयोरिति वा । अस्माद्वर्तमाने पृषतृहृहृदिति निपातनादतिप्रत्ययः शतृवञ्जवति । उगितश्चेति डीप् । पर्वतीति पृषत्यः शीकराः । पुशन्ति पालयन्तीति पृषत्यो वडवाः । अयुचत । युजिर् योग इत्यस्य लुङि सिचि रूपं । निघातः । बृहदुचः । उच सेचन इत्यस्मात्क्लिप् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वेपयन्ति । टुवेपु कंपने । निघातः । पर्वतान् । पर्व पूरण इत्यस्मात् भृमृदृशीत्यादिना अतच् । पर्वति पूरयति भूमिमुदकेनेति पर्वतो मेघः । व्यत्ययेनाबुदान्तः ॥

अग्निश्रियो मरुतो विश्वकृष्टय आ त्वेषमुयमव ईमहे वयं ।

ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्णिजः सिंहा न हेषकृतवः सुदानवः ॥ ५ ॥

अग्निऽश्रियः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । आ । त्वेषं । उयं । अवः । ईमहे । वयं ।

ते । स्वानिनः । रुद्रियाः । वर्षऽनिर्निजः । सिंहाः । न । हेषऽकृतवः । सुऽदानवः ॥ ५ ॥

अग्निश्रियो वैद्युतमग्निं श्रयन्तो विश्वकृष्टयः । विश्वस्य वृचादेः छष्टिराकर्षणं नमनोन्नमनादिलक्षणं कर्म येभ्यो भवति ते विश्वकृष्टयः । एवंविधा ये मरुतो विद्यन्ते तेषां च मरुतां त्वेषं दीप्तमुद्यमुन्नमनो रक्षणमेमहे । कुशिका वयमा समन्ताद्याचामहे । ते मरुतो रुद्रिया रुद्रपुत्रा वर्षनिर्णिजः । निर्णिकशब्दो रूपवाची निर्णिव्यविरिति तन्नामसु पाठात् । वर्षणं रूपं स्वभावो येषां ते वर्षनिर्णिजो वर्षकाः । हेषकृतवः । हेषारवस्य क्रतुः करणं येषां ते कृतहेषारवाः सिंहा न सिंहा इव स्वानिनः शब्दवन्तः । एवंविधास्ते मरुतः सुदानवः सुधु जलस्य दातारो भवन्ति ॥ अग्निश्रियः । श्रिच् सेवायां । वचिप्रच्छीत्यादिना क्लिप् संप्रसारणाभावो धातोर्दीर्घश्च । जसि इयङादेशः । छत्स्वरः । उयं । गम् गती । उत्पूर्वः । अज्रेन्द्रायेति निपातनाद्प्रत्ययो मकारलोप उपसर्गस्यांतलोपश्च । उन्नच्छतीत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ईमहे । ई कांतिगत्यादिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । स्वानिनः । स्वानो घञंतः । तद्वंतः । अत इनिठनावितीनिः । प्रत्ययस्वरः । रुद्रियाः । रुद्रशब्दाच्छांदसो घः । तस्येयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ २६ ॥

व्रातंव्रातं गुणंगुणं सुशस्तिभिर्मेभ्यो मरुतामोज ईमहे ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधसो गंतारो यज्ञं विदधेषु धीराः ॥ ६ ॥

व्रातंऽव्रातं । गुणंऽगुणं । सुशस्तिऽभिः । अग्नेः । भामं । मरुतां । ओजः । ईमहे ।

पृषत्ऽअश्वासः । अनवभ्रऽराधसः । गंतारः । यज्ञं । विदधेषु । धीराः ॥ ६ ॥

कुशिका वयमग्नेभ्यो भासकं मरुतामोजस्तेजो व्रातं व्रातं व्राते व्राते प्रतिसमूहं गुणं गुणं गणे गणे महति समूहे क्रियमाणाभिः सुशस्तिभिः । शोभनाः शक्तयः स्तुतयो येमैवैः क्रियन्ते ते सुशक्तयः । तैर्मैवैरीमहे । तादृशं मावन्ते तेजो याचामहे । पृषदश्वासः । पृषत्यश्चिवर्णा अश्वा येषां ते तादृशाः । अनवभ्रराधसः । न विद्यते ऽवधंशो यस्य तदनवधं । अनवधं राधो धनं येषां तेऽनवधपृषतः । संपूर्णधना इति यावत् । धीराः कर्माभिज्ञास्ते मरुतो विदधेषु यज्ञेषु यज्ञं यजनीयं हविरभिलक्ष्य गंतारो गमनशीला भवन्ति ॥ गुणं गुणं । गुण संख्यानि । पचाद्यच् । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । परस्माद्वेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । सुशस्तिभिः । बज्रव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भामं । मा दीप्तौ । अर्तिसुखित्यादिना मन् । नित्स्वरः । ओजः । उज्ज आर्जवे । उज्जैर्बले बलोपश्च । उ० ४. १०९. । इत्यमुन् । तत्संनियोगेन नकारलोपः । आर्धधातुकलक्षणे गुणः । नित्स्वरः । ईमहे । ई कांत्यादिषु । निघातः । अनवभ्रराधसः । अनवधं । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । बज्रव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । गंतारः । ताच्छीलिकसृन् । विदधेषु । विद दाने । इदिविदिभ्यां किदित्यथप्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । विदित्यस्मिन्कर्मजातमध्यर्थादय इति विदधो यज्ञः । प्रत्ययस्वरः ॥

अ॒भिर॑स्मि॒ जन्म॑ना जा॒तवे॑दा घृ॒तं मे॒ चक्षु॑र॒मृतं॑ म॒ आ॒सन् ।

अ॒र्के॒स्त्रिधा॑तू रज॑सो वि॒मानो॑ऽज॒स्रो घ॒र्मो ह॒विर॑स्मि॒ नाम॑ ॥७॥

अ॒भिः । अ॒स्मि॒ । जन्म॑ना । जा॒तऽवे॑दाः । घृ॒तं । मे॒ । चक्षुः॑ । अ॒मृतं॑ । मे॒ । आ॒सन् ।

अ॒र्कः । चि॑ऽधातूः । रज॑सः । वि॒मानः॑ । अज॑स्रः । घ॒र्मः । ह॒विः । अ॒स्मि॒ । नाम॑ ॥७॥

साक्षात्कृतपरतत्त्वरूपोऽपिर्द्विधेन स्वात्मनः सर्वात्मकत्वानुभवमाविष्करोति । हे कुशिकाः । भोक्तृभोग्यभावेन द्विविधं हीदं सर्वं जगत् । एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमभिरन्नाद् इति श्रुतेः । तत्र सकलभोक्तृवर्गरूपेणात्मादोऽभिः । स चाभिवाध्वादित्यभेदेन त्रेधा भूत्वा पृथिव्यन्तरिक्षबुलोकानधिष्ठति । तदुक्तं वाजसनेयके । स त्रेधात्मानं व्यभजत । आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयमिति । तत्र सोऽभिरहं जन्मैव जातवेदा अस्मि । अवणमगनादिसाधननिरपेक्षेण स्वभावत एव साक्षात्कृतपरतत्त्वस्वरूपोऽस्मि । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्विषयस्य विभासकं मम स्वभावभूतप्रकाशात्मकं चक्षुस्तद्वृतं । इदानीमत्यंतं दीप्तं । यदेतदमृतं कर्मफलं दिव्यादिव्यविविधविषयोपभोगात्मकं तन्मे ममासन् । आस्ये वर्तते । सकलभोक्तृवर्गात्मना स्वयमेवावस्थानात् । एवं स्वात्मनः पृथिव्यधिष्ठातृरूपतामभिधाय वाय्वात्मनांतरिक्षाधिष्ठातृतामाह । अर्को जगत्स्रष्टा प्राणः । सोऽर्चन्नचरत्तत्त्वार्चत आपोऽजायंतार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं । श० ब्रा० १०. ६. ५. । इति श्रुतेः । स प्राणोऽहं त्रिधातुः । त्रेधात्मानं विभज्य तत्र वाय्वत्मना रजसोऽन्तरिक्षस्य विमानो विमाताधिष्ठातास्मि । तथादित्यरूपेण बुलोकाधिष्ठातृतामाह । अजस्रो घर्म इति । अजस्रोऽनुपक्षीणो घर्मः प्रकाशात्मा बुलोकाधिष्ठातादित्योऽहमस्मि । एवं भोक्तृरूपमात्मनोऽनुसंधाय भोग्यरूपतामप्यनुसंधत्ते । यद्विभोग्यं प्रसिद्धमस्ति तदप्यहमेवास्मि । यद्वा । अहमभिरस्मि । देवानां हविष्प्रापणादंगनादिगुणयुक्तोऽस्मि । किंच जन्मनोत्पत्त्या जातवेदा जातप्रज्ञोऽस्मि । उत्पत्तिक्षण एव सर्वज्ञोऽहमस्मि । अथवा जातं सर्वं स्वात्मरूपतया वेत्तीति जातवेदाः । सर्वात्मक इत्यर्थः । तत्कथमिच्छते । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्वृतं प्रसिद्धमस्ति तन्मे चक्षुःस्थानीयं । यथा लोके चक्षुर्भासकं एवं घृतं मयि प्रविष्टं ज्वालामुत्पादयन्मम भासकं । अमृतं प्रभाकूपं यदमृतमविनाशि ज्योतिर्मे ममासन् । आस्ये वर्तते । त्रिधातुः प्राणापानव्यानात्मना त्रिधा वर्तमानोऽर्कोऽर्चनीयो यो प्राणोऽस्ति सोऽप्यहमेवास्मि । तथा च रजसोऽन्तरिक्षस्य विमानो विशेषेण माता परितोऽन्ता वायुश्चाहमस्मि । किंच । अजस्रो घर्मो नैरन्तर्येण संतापकारी सूर्यश्चाहमस्मि । किं ब्रह्मना आज्यपुरोडाशादिरूपं यदेतद्वविरस्ति तदुपलक्षितं सर्वमप्यहमस्मि । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः । नामशब्दः प्रसिद्धौ । तदग्नेनाग्नेः सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन परब्रह्मत्वमुक्तं भवति ॥ चक्षुः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । उसन्नित्यनुवृत्तौ चक्षेः शिष्येत्युसिन् । शिष्यत्वात् स्यान्नादेशाभावः । नित्स्वरः । आसन् । आस्यशब्दस्य पह्नोमासित्यादिना आसनादेशः । मुपां मुजुगिति सप्तम्या लुक् । विमानः । माह् माने । कृत्यल्युटो ब्रह्मलमिति कर्तरि ल्युट् । नित्स्वरः । अजस्रः । असु मोक्षणे । नञ्पूर्वः । नमिकंपिस्स्यजसकमहिंसदीपो रः । पा० ३. २. १६७. । इति ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञ्पूर्वो जसिर्नैरन्तर्ये वर्तते । नञ्स्वरः । जस उपचये वा ॥

चि॒भिः प॒वित्रै॑र॒पुपो॑ऽह्य॒र्कं ह॒दा म॒तिं ज्योति॑र॒नु प्रजा॑नन् ।

व॒र्षि॑ष्ठं रत्न॑मकृत॒ स्वधा॑भिरादि॒द्यावा॑पृथि॒वी पर्य॑पश्यत् ॥८॥

चि॒ऽभिः । प॒वित्रैः॑ । अ॒पुपोत् । हि । अ॒र्कं । ह॒दा । म॒तिं । ज्योतिः॑ । अ॒नु । प्र॒ऽजा॒नन् ।

व॒र्षि॑ष्ठं । रत्नं॑ । अ॒कृत॒ । स्व॒धाभिः॑ । आ॒त् । इत् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । परि॑ । अ॒प॒श्यत् ॥८॥

सर्वात्मकोऽपिर्द्विधातःकरणवृत्त्या मतिं मननीयं ज्योतिः स्वप्रकाशरूपं परब्रह्माख्यं तेजोऽनु प्रजानन् अवणमगनादिक्रमेण प्रकर्षेण संशयविपर्ययासभावनाबुद्धिनिरासेन स्वात्मरूपतया जानानः सन् पवित्रैः पावनैस्त्रिभिरभिवायुसूर्यैरर्कमर्चनीयं स्वात्मानमपुपोद्धि । तेभ्योऽपि निर्मलतया पावनं परिचिक्षेद् खलु । यथा दशापवित्रेण सोमं पावयति तद्वत् । एवं जानानोऽपिर्वर्षिष्ठं स्वात्मानमुत्तमं स्वधाभिः । खेन लोकान्धा-

तीति स्वधा । तैरपि वायुसूर्ये रत्नं रमणीयमकृत । अकार्षीत् । आदित् अनंतरमेवमात्मनि ज्ञाते सति बावा-
पृथिवी तत्र परिकल्पिते बावापृथिवी तदुपलक्षितं सर्वं जगत् पर्यपश्यत् । परितः सर्वतः स्वात्मतयादर्शत् ।
आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति श्रुतिः ॥ पवित्रैः । पूञ् पवने । अस्मात्कर्तरि चर्षिर्देवतयोः । पा०
३. २. १८६. । इति देवतायामभिधेयायां कर्तरि इत्प्रत्ययः । पुनर्तीति पवित्रा अपि वायुसूर्याः । प्रत्ययस्वरः ।
अपुपोत् । पूञ् पवन इत्यस्य यङ्लुगंतस्य रूपं । संचापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादभ्यासस्य गुणाभावः । यदितुपरं
कंदसि । पा० ८. १. ५६. । इति न निघातः । अर्कः । अर्चं पूजायां । कदाधारार्चिकलिभ्यः क इति कप्रत्ययः ।
हृदा । हृदयशब्दस्य पह्नोमासित्यादिना हृदादेशः । मतिं । मन ज्ञाने । मंचे वृषेपपचेत्यादिना कर्मणि क्तिन्
उदात्तः । अकृत । करोतेर्लुङि सिच् । तस्य ह्रस्वादंगादिति लोपः । बावापृथिवी । देवताद्वंद्वे चेतुभयपद-
प्रकृतिस्वरः ॥

शतधारमुत्समक्षीयमाणं विपश्चितं पितरं वक्त्रानां ।

मेळिं मदंतं पित्रोरुपस्थे तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचं ॥ ९ ॥

शतऽधारं । उत्सं । अक्षीयमाणं । विपऽचितं । पितरं । वक्त्रानां ।

मेळिं । मदंतं । पित्रोः । उपऽस्थे । तं । रोदसी इति । पिपृतं । सत्यऽवाचं ॥ ९ ॥

यस्मादुपाध्यायादिश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परं ब्रह्माज्ञासीत्तमिममुपाध्यायमनयची स्तौति । हे रोदसी
बावापृथिवी शतधारमपरिमितजलधारायुक्तमक्षीयमाणं न कदापि विच्छिन्नप्रवाहमुत्सं उत्समिव शतप्रवा-
होपेतं स्रोत इवाविच्छिन्नवाक्तरणीसमेतं विपश्चितं मेधाविनं सकलशास्त्राभिज्ञं पितरं शिष्याणां विद्योपदेशेन
पालकं वक्त्रानां वक्त्रव्यानां वेदवाक्यानां मेळिं मेलकं नानाशाखागतानां वाक्यानामेकस्मिन्नर्थे संकलय्य वक्त्रारं
पित्रोर्बावापृथिव्योरुपस्थे समीपे मदंतं ज्ञानातिशयेन हृष्यंतं अत एव सत्यवाचमज्ञातार्थाभावात्परप्रतारणे
च कारणाभावात्सत्यवादिनं । तमिममुपाध्यायं पिपृतं । अपेक्षितफलप्रदानेन संपूर्णं कुरुतं । यद्वा पालयतं ॥
उत्सं । उन्दी क्लेदने । अस्मादुन्यमिगुधिकुषिभ्यः कित् । उ० ३. ६८. । इति सप्रत्ययः । कित्त्वान्नकारलोपः ।
उगन्तीत्युत्सः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । विपश्चितं । विशेषेण पातीति विपा वाक् । विपो वाचश्चिनोतीति क्लिप ।
ह्रस्वस्य पितीति तुक् । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति बङ्गलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः ।
वक्त्रानां । वच परिभाषणे । अस्मात्कृत्यार्थे तर्वैक्येन्यत्वन इति त्वन्प्रत्ययः । चोः कुरिति कुत्वं । नित्स्वरः ।
मेळिं । मिलिः संपर्कार्थो धातुः । अस्मादीणादिक इप्रत्ययः । रोदसी । आमंत्रितत्वान्निघातः । पिपृतं । पृ
पालनपूरणयोः । क्दांसो जुहोत्यादिः । अर्तिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्येत्वं । निघातः ॥ २७ ॥

प्र वो वाजा इति पंचदशर्चं पंचदशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । प्र वः पंचोना गायत्रं त्वृतव्या वाद्येति ।
विश्वामित्र ऋषिः । गायत्री कंदः । अपिर्देवता । आद्या ऋतुदेवत्या वा ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चस्वयोर्गायत्रे
कंदस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । प्र वो वाजा उपसद्याय । आ० ४. १३. । इति ॥ आभिन्नविकेषूक्त्येषु प्र वो वाजा
इति वैकल्पिकः स्तोत्रियलृचः । सूचितं च । प्र वो वाजा अभिद्यवोऽभि प्रयांसि वाहसा । आ० ७. ८. । इति ॥
सूक्तस्याद्या सामिधेनी । सूचितं च । प्र वो वाजा अभिद्यवोऽभि आ याहि वीतये । आ० १. २. । इति ॥ सामि-
धेनीषु समिध्यमान इत्येका । सूचितं च । समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे । आ० १. २. । इति ॥
आधाने तृतीयायामिष्टी सामिधेनीष्विध्यमानेहवत्योर्मध्ये पृथुपाजा इति द्वे धाव्ये । सूचितं च । प्रागुपोत्तमायाः
पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे । आ० २. १. । इति ॥ एवमन्यत्रापि यत्र यत्र सप्तदश सामिधेन्यस्य तत्रैते धाव्ये इति
द्रष्टव्यं ॥ विषुवत्येकविंशतिः सामिधेन्यः । तत्र पृथुपाजा अमर्त्य इति षडुचो धाव्याः । पृथुपाजा अमर्त्य इति
षट् धाव्याः सामिधेनीनां । आ० ८. ६. । इति सूचितं ॥ महाव्रतेऽपि पंचविंशतिसंख्याकाः सामिधेन्यः ।
तत्रायेताः षडुचो द्रष्टव्याः ॥ अग्नीषोमप्रणयने होता देवो अमर्त्य इति तृचः । सूचितं च । होता देवो अमर्त्यः
पुरस्तादुप त्वापे दिवेदिवे । आ० ४. १०. । इति ॥ ईकेन्यो नमस्यस्तिर इति तिस्रः सामिधेन्यः । सूचितं च ।
ईकेन्यो नमस्यस्तिरोऽपि दूतं वृणीमहे । आ० १. २. । इति ॥

प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्मन्तो घृताच्या । देवाज्जिगाति सुम्नयुः ॥१॥

प्र । वः । वाजाः । अभिऽद्यवः । हविष्मन्तः । घृताच्या । देवान् । जिगाति । सुम्नयुः ॥१॥

हे ऋतवो वाजाः । वजन्ति गच्छन्तीति वाजा मासाः । अभिद्यवः । अभितो यवो दिवसा येष्वित्यभियवोऽर्ध-
मासाश्च । हविष्मन्तो हविर्भाजो देवाः । घृताच्या । घृतमंचतीति घृताची गौः । तथा च तैत्तिरीयकं । देवा हवि-
ष्मन्तो गौर्घृताची । सं० २. ५. ७. । इति । यद्वा हविष्मन्तो हविषः क्षीरादेः प्रदातारः पशवो घृताच्या । घृतमंचति
प्राप्नोतीति घृताची मुक् । तथा च वाजसनेयकं । पशवो हविष्मन्तः सुग्धृताचीति । तथा घृताच्या सहिता हवि-
ष्मन्तो देवाः पशवश्च मासाश्चार्धमासाश्चेति सर्वे वो युष्माकं यजनार्थं प्रभवन्ति । तेषु वाजादिषु प्रभवत्सु सत्सु
सुम्नयुः सुखमात्मन इच्छन्त्यजमानो देवाज्जिगाति । यज्ञद्वारा देवान्प्राप्नोति । उक्तार्थं तैत्तिरीयब्राह्मणं । प्र वो
वाजा इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्धमासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची यज्ञो देवाज्जिगाति यजमानः
सुम्नयुः । ६. ५. । इति ॥ अभिद्यवः । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । घृताच्या । घृ चरणदीप्त्योः । अस्मादंजिघृषिभ्यः
क्तः । उ० ३. ८९. । इति कर्मणि क्तः । घृतमाज्यमंचतीत्युत्विग्दधृगित्यादिना क्तिन् । अनदितामित्युपधास्त्रोपः ।
अंचतिष्ठोपसंस्थानमिति ङीप् । चाविति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । जिगाति । गतिर्गत्यर्थः । छांदसो जुहोत्यादिः ।
निघातः । सुम्नयुः । सुम्नं सुखमात्मन इच्छन्निति सुप् आत्मनः क्वच् । क्वाच्छंदसीत्युः । प्रत्ययस्वरः ॥

ई॒ळे अ॒ग्निं वि॒प॒श्चित्तं गि॒रा य॒ज्ञस्य सा॒धनं । श्रु॒ष्टी॒वानं धि॒तावानं ॥२॥

ई॒ळे । अ॒ग्निं । वि॒प॒ऽचित्तं । गि॒रा । य॒ज्ञस्य । सा॒धनं । श्रु॒ष्टी॒ऽवानं । धि॒त॒ऽवानं ॥२॥

विपश्चित्तं मेधाविनं यज्ञस्य साधनं यज्ञस्य निर्वहकं श्रुष्टीवानं सुखवंतं यद्वा वेगवंतं धितावानं । वानं
वननीयं धनं धितं निहितं यस्य तं निहितधनं । तमिममग्निं गिरा सुतिलक्षणया वाचि॒ळे । विश्वामित्रोऽहं
स्मीमि ॥ ई॒ळे । ई॒ड सु॒ती । श्रु॒ष्टी॒वानं । वन पण संभक्तावित्यस्माद्विच् । श्रुष्टी वनतीति श्रुष्टीवा । छद्गुत्तर-
पदस्वरः । धितावानं । दधातेर्निष्ठायां धिरादेश्छांदसः । वन संभक्ता । कर्मणि घञ् । बङ्ग्रीही निष्ठेति
धितशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अ॒ग्ने श॒केम ते व॒यं यमं दे॒वस्य वा॒जिनः । अ॒ति॒ द्वेषाँसि तरे॒म ॥३॥

अ॒ग्ने । श॒केम । ते । व॒यं । यमं । दे॒वस्य । वा॒जिनः । अ॒ति॒ । द्वेषाँसि । तरे॒म ॥३॥

हे अग्ने वाजिनः संभृतहविष्का वयं देवस्य द्योतमानस्य ते तव यमं यमनमा यज्ञसमाप्तिरचावस्थानं कर्तुं
शकेम । शक्यास्म । वाजिनो वेगवतो देवस्येति वा योजनीयं । ततः कारणात् द्वेषांस्सस्मादीयानि पापान्यति-
तरेम । पापेभ्य उच्चीर्णा भवेम ॥ शकेम । शक् शक्तावित्यस्याशीर्लिङि लिङ्याश्रित्यङ्ङित्यङ्प्रत्ययः । किदाशि-
वीति यासुट् । सलोपेयादेश्यलोपगुणसलोपाः । आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । उदात्त-
निवृत्तिस्वरः । यमं । यम उपरम इत्यस्माद्भावे घञ् । यम उपरम इति निपातनाद्बुद्धभावः । चित्स्वरः ।
तरेम । तृ भ्रवनतरणयोः । प्रार्थने लिङि रूपं । निघातः ॥

स॒मि॒ध्यमा॒नो अ॒ध्वरे॒ऽग्निः पा॒व॒क ई॒ड्यः । शो॒चि॒ष्केश॒स्तमी॒महे ॥४॥

सं॒ऽड्ध्यमा॒नः । अ॒ध्वरे॒ । अ॒ग्निः । पा॒व॒कः । ई॒ड्यः । शो॒चिः॒ऽकेशः । तं । ई॒महे ॥४॥

योऽपिरध्वरे यज्ञे समिध्यमानो घृताज्याहुतिभिः सम्यक् प्रज्वाल्यमानोऽत एव शोचिष्केशो ज्वालाकेशः
पावकः शोधक ईड्यः स्तोतुभिः प्रशस्यो भवति तमिममभिमतफलार्धमीमहे । वयं याचामहे ॥ ई॒ड्यः । ई॒ड
स्तुतावित्यस्मात्प्रत्ययः । अस्य तित्स्वरितमिति स्वरितत्वे प्राप्त ईडवदेत्यादिनाबुदात्तत्वं । ईमहे । ई कात्यादिषु ।
अयं धातुरच याज्ञार्थः । निघातः ॥

पृथुपाजा अमर्त्यो घृतनिर्णिकस्वाहुतः । अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाद् ॥ ५ ॥

पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । घृतऽनिर्णिकः । सुऽआहुतः । अग्निः । यज्ञस्य । हव्यऽवाद् ॥ ५ ॥

पृथुपाजाः प्रभूततेजोरूपोऽमर्त्यो मरणधर्मरहितो घृतनिर्णिकः । घृतस्य विलयनद्वारा शोधनं वेनेति घृतनिर्णिकः । स्वाहुतः सुष्ठु होवादिभिः सम्यगिष्टः । एवंभूतोऽग्निर्यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेर्हव्यवाद् हव्यानां वोढा भवति ॥ पृथुपाजाः । छदुत्तरपदस्वरः । स्वाहुतः । जुहोतेः कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । हव्यवाद् । वहश्चेति श्विः ॥ ॥ २८ ॥

तं सबाधो यतसुच इत्या धिया यज्ञवैतः । आ चक्रुग्निमृतये ॥ ६ ॥

तं । सऽबाधः । यतऽसुचः । इत्या । धिया । यज्ञऽवैतः । आ । चक्रुः । अग्निं । जतये ॥ ६ ॥

सबाधः । रक्षोघ्नमंचोक्षारणेन तद्विषयबाधा सह वर्तत इति सबाधः । यज्ञवैतो यजनीयहविर्युक्ता यतसुचः । यताः संयताः सुचो जुहुवा यैस्ते यतसुचः । ऋत्विजः । इत्येत्यमनेन प्रकारेण क्रियमाण्या धिया सुत्या तमेवंभूतमग्निमृतये राक्षसबाधाद्रक्षणाय आ अग्निमुखं चक्रुः । जुर्वैति ॥ सबाधः । बाधु विलोडन इत्यस्मात् कृप् । छदुत्तरपदस्वरः । इत्या । इदंशब्दात्प्रकारार्थ इदमस्यसुः । तस्य मुपां मुलुगिति डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः । चक्रुः । डुकृञ् करण इत्यस्य लिट्युसि यणादेशे कृते तस्य द्विवचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्ध्रिवचनं । निघातः ॥

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादिति मायया । विदथानि प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

होता । देवः । अमर्त्यः । पुरस्तात् । एति । मायया । विदथानि । प्रऽचोदयन् ॥ ७ ॥

होता होमनिष्पादकोऽमर्त्यो मरणधर्मरहितो देवो द्योतमानो विदथानि वेदितव्यानि कर्माणि प्रचोदयन् प्रकर्षेण प्रेरयन् सोऽपिमायया कर्मविषयाभिज्ञानेन युक्तः सन् पुरस्तात्कर्मप्रारंभकाल एवेति । अस्यानागच्छति ॥ मायया । माङ् माने शब्दे चेत्यस्यान्माच्छाससिसृभ्यो य इति कर्तरि कर्मणि वा यप्रत्ययः । मिमीते जानीते कर्म मीयतेऽनयेति वा माया कर्मविषयज्ञानं । प्रत्ययस्वरः । विदथानि । विद ज्ञान इत्यस्माद्रुदिविदिभ्यां किति कर्मस्थप्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र णीयते । विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥ ८ ॥

वाजी । वाजेषु । धीयते । अध्वरेषु । प्र । नीयते । विप्रः । यज्ञस्य । साधनः ॥ ८ ॥

वाजी बलवानग्निर्वाजेषु युद्धेषु धीयते । देवैः शत्रुहननार्थं निधीयते । किंच । अध्वरेष्वग्निहोवादिषु प्र णीयते । अध्वर्वादिभिः प्रकर्षेणाहवनीयादिस्थानेषु प्रविष्यते । अत एव विप्रो मेधावी सन्नग्निर्यज्ञस्यापि होवादेः साधनः साधको भवति ॥ धीयते । दधातेः कर्मणि यक् । घुमास्यागपेत्यादिना ईत्वं । निघातः । नीयते । णीञ् प्रापण इत्यस्य कर्मणि यक् रूपं । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्वेति णत्वं । साधनः । साध संसिद्धौ । गंधादिस्वात्कर्तरि ल्युः । लिट्स्वरः ॥

धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे । दक्षस्य पितरं तना ॥ ९ ॥

धिया । चक्रे । वरेण्यः । भूतानां । गर्भं । आ । दधे । दक्षस्य । पितरं । तना ॥ ९ ॥

योऽपिर्धियाधानपवमानेष्टिरूपेण कर्मणा चक्र आहवनीयरूपतया कृतोऽभूत् अत एव वरेण्यः सर्वैर्यजमानैः कर्मांगत्वेन वरणीयः यस्याग्निर्भूतानां स्थावरजंगमाद्वकानां भूतजातानामंतर्गमं स्वात्मानमेव गर्भरूपतया आदधे सर्वत्र दधार पितरं सर्वस्य जगतः पालकं तमिममग्निं दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया वेदिरूपा भूमिर्दशपूर्णमासाग्निहोवादिकर्मसिद्धार्थं धारयति । भूमेर्दशदुहितुले मंचवर्णः । अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या

दुहिता तव । ऋग्वे० १०. ७२. ५. । इति ॥ चक्रे । करोतिः कर्मणि लिटि रूपं । गर्भं । गृ निगरण इत्यस्मादति-
गृभ्यां भवति भन् । गिरति गीर्यते वा गर्भः । नित्वादाद्युदात्तः । दधे । दधातेर्लिटि रूपं । पितरं । पा
रक्षणे । गृभ्नेष्टु इत्यादिना तुजंतत्वेन निपातनादित्वं । पाति पालयतीति पिता पालकः । चित्स्वरः । तना ।
यत्नोपपन्नादसः ॥

नि त्वा दधे वरेण्यं दक्षस्येळा सहस्रत । अग्ने सुदीतिमुश्रिजं ॥१०॥

नि । त्वा । दधे । वरेण्यं । दक्षस्य । इळा । सहः ऽकृत । अग्ने । सुऽदीति । उश्रिजं ॥१०॥

उक्तार्थोऽनयर्चा विप्रियते । सहस्रत मयनाख्येन बलेन निष्पन्न हे अग्ने सुदीतिं शोभनदीप्तिमुक्तमुश्रिजं
पुरोडाशादिहविः कामयमानं । यद्वा कर्मार्थिभिः काम्यमानं । अत एव वरेण्यं तैर्वरणीयं त्वा एवंविधं त्वं
दक्षस्य दुहितेळा वेद्यादिलक्षणा भूमिर्नि दधे । अपिहोवादिकर्मसमृद्धयं नितरां दधार ॥ इळा । ईड सुती ।
पुंसि संज्ञायामित्यत्र प्राधिकवचनात् स्त्र्यर्थेऽपि घप्रत्ययः । इह स्वर्णादसः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादगुणः ।
ईड्यन्ते स्त्र्यन्तेऽस्यां यजमानेर्देवा इतीळा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः । प्रत्ययस्वरः । उश्रिजं । वश
कांतावित्यस्मादशः किञ्चेतीजिप्रत्ययः । किञ्चात्संप्रसारणं । वष्टि हविः कामयते उश्र्यते काम्यते कर्मार्थिभिरिति
वा उश्रिक् अपिः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥२९॥

अग्निं यंतुरमप्सुरमृतस्य योगे वनुषः । विप्रा वाजैः समिधते ॥११॥

अग्निं । यंतुर । अपऽतुर । ऋतस्य । योगे । वनुषः । विप्राः । वाजैः । सं । इंधते ॥११॥

वनुषः कर्मसिद्धयर्थं संभजमाना विप्रा मेधाविनोऽध्वर्वाद्यो यंतुरं सर्वस्य नियंतारं । यद्वा क्षिप्रं गंतारं ।
अप्सुरमपां प्रेरकं तमिममपिमृतस्य सत्यभूतस्य ज्योतिष्टोमादियोगे प्रयोगार्थं वाग्निर्विलक्षणीरक्षैः समिधते ।
सम्यग्दीपयति ॥ यंतुरं । वर्षाव्यत्ययः । यंतारमित्यर्थः । अप्सुरं । तुर त्वरणे । अप्सुतोर्ति त्वरयतीति क्लिप् ।
छदुत्तरपदप्रकृतस्वरः । योगे । युजिर् योगे । भवे घञ् । चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । जिप्स्वरः । वनुषः । वन
षण् संभक्तौ । जनेरसिरित्यधिकारि बज्जलवचनादस्मादप्युसिः । प्रत्ययस्वरः । इंधते । जिह्दी दीप्ती । निघातः ॥

ऊर्जो नपातमध्वरे दीद्वांसमुप द्यवि । अग्निमीळे कविक्रतुं ॥१२॥

ऊर्जः । नपातं । अध्वरे । दीद्वांसं । उप । द्यवि । अग्निं । ईळे । कविऽक्रतुं ॥१२॥

ऊर्जो नपातं हविर्विलक्षणीरक्षैः समिधमानत्वेनात्रस्य पुत्रं । यद्वा त्रस्य चतुर्थं । यथाज्ञादाऊतिराऊतेरादित्य
आदित्यादिभिरिति । उप द्यव्यंतरिचस्य समीपे दीद्वांसमतिशयेन दीप्यमानं कविक्रतुं । कवयो मेधाविनो
ऽध्वर्वाद्यो मयनेन क्रतवः कर्तारो यस्येति । अध्वर्वादिभिर्निष्पाद्यमानं तमिममपिमध्वरेऽस्मिन्यज्ञ ईळे ।
स्तुतिलक्षणाभिर्गीर्भिरहं स्तौमि ॥ ऊर्जः । ऊर्ज बल इत्यस्माद्वाजभासेत्यादिना ताच्छीलिकः क्लिप् । ऊर्जयति
शरीरमित्यूक्तं अन्नं । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । द्यवि । द्युत दीप्तावित्यस्मादाणादिको दुन्प्रत्ययः ।
द्योतते किरणसंबन्धादिति द्युरंतरिचं । नित्स्वरः । ईळे । लिटि रूपं ॥

ईकेन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः । समगिरिध्यते वृषा ॥१३॥

ईकेन्यः । नमस्यः । तिरः । तमांसि । दर्शतः । सं । अग्निः । इध्यते । वृषा ॥१३॥

ईकेन्यः स्तोत्रुभिरीड्योऽत एव नमस्यः सर्वैर्नमस्तार्थस्तमांसि तिरो ध्वांतानि स्वप्रभाभिस्तिरस्कुर्वन् दर्शतः
कमनीयतया सर्वैर्दर्शनीयः । तादृशोऽपि वृषा यजमानस्य कामानां वर्षिता समिधते । आऊतिप्रक्षेपेण प्रज्वा-
ल्यते । उक्तार्थे वाजसनेयकं । ईकेन्यो ह्येष नमस्यो ह्येष तिरस्तमांसि ददृशे समिध इति ॥ ईकेन्यः । ईड सुती ।
छात्वाथे तवैकेन्यत्वेन इति केन्यः । प्रत्ययस्वरः । नमस्यः । नमस्यतेरचो यदिति यत् । अतोलीपयकोपी ।
तिप्स्वरितमिति स्वरितः । दर्शतः । दृशिर् प्रेषणे । अस्माद्भृमृदृशीत्यादिना कर्मण्यतच्प्रत्ययः । चित्स्वरः ।
वृषा । वृषु सेचन इत्यस्मात्कनियुवृषीत्यादिना कनिन् । किञ्चादगुणः । नित्वादाद्युदात्तः ॥

वृषो अग्निः समिध्यतेऽश्वो न देववाहनः । तं हविष्मन् ईळते ॥ १४ ॥

वृषो इति । अग्निः । सं । इध्यते । अश्वः । न । देवऽवाहनः । तं । हविष्मन् । ईळते ॥ १४ ॥

वृषो वृषैव कामानां वर्षिता देववाहनः । देवान्हवींषि वाहयति प्रापयतीति देववाहनः । तच्च वृष्टांतः । अश्वो नेति । यथाश्वो राजानं वाहयति स्वपुरं प्रापयतीति । वाहनमश्वः । तद्वत् वाहनभूतो योऽग्निः समिध्यते आहुतिप्रदानेन सम्यग्दीप्यते तं तादृशमग्निं हविष्मन्तः संभृतहविष्का यजमाना ईळते । कर्मसिद्ध्यर्थं क्षुवंति ॥ वृषा उ । गुणः । उजमवर्णस्य प्रगृह्यसंज्ञा । देववाहनः । वह प्रापण इत्यस्मात्पठतात्कर्तरि ऋः । लिट्स्वरः । समासे छदुत्तरपदस्वरः ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन्वृषणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं बृहत् ॥ १५ ॥

वृषणं । त्वा । वयं । वृषन् । वृषणः । सं । इधीमहि । अग्ने । दीद्यतं । बृहत् ॥ १५ ॥

वृषन् कामानां वर्षितर्ह्ये अग्ने वृषणो वृषाणो घृताज्याहुतीनां सेक्तारो वयं वृषणमाहुतिद्वारोदकस्य सेक्तारं । तथा च स्मृतिः । अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्यायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६. इति । दीद्यतं दीप्यमानं बृहदत एव महान्तं तमिममग्निं समिधीमहि । सम्यग्दीपयामः ॥ इधीमहि । जिह्वी दीप्तावित्यस्य प्रार्थने लिङि नकारलोपः ङादसः । दीद्यतं । दीदेति दीप्तिकर्मा । तस्य शतरि रूपं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ ३० ॥

अग्ने जुषस्वेति षडृचं षोडशं सूक्तं वैश्वामित्रमाप्तेयं । अचानुकमणिका । अग्ने जुषस्व षट् तृतीयाद्युष्णिक्-त्रिष्टुब्जगत्य इति । पूर्वसूक्ते गायत्रं त्वित्युक्तत्वादेतदपि गायत्रं । तृतीया तूष्णिक् चतुर्थी त्रिष्टुप् पंचमी जगती ॥ अग्ने जुषस्वेति सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतः प्रातःसवनीयानुवाक्या । सूत्रितं च । अथ स्विष्टकृतोऽग्ने जुषस्व नो हविः । आ० ५. ४. इति ॥ अतिरात्र आश्विनशस्त्रे परिहिते सति चमसगणैः सहाश्विनोर्द्विकपालः पुरोडाशः सर्वङ्गतो होतव्यः । यदि पुरोडाशमवशेष्य स्विष्टकृतं कुर्युस्तस्य स्विष्टकृतः पुरोक्ता अप इत्येषा याज्या । यद्येतस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृता चरेद्युः पुरोक्ता अग्ने पचतः । आ० ६. ५. इति सूत्रितं ॥ माध्यंदिने सवने सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतोऽनुवाक्या माध्यंदिने सवन इत्येषा । सूत्रितं च । अग्ने जुषस्व नो हविर्माध्यंदिने सवने जातवेदः । आ० ५. ४. इति ॥ तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य स्विष्टकृतोऽनुवाक्याग्ने तृतीये सवन इत्येषा । सूत्रितं च । अग्ने तृतीये सवने हि कानिष इत्यनुसवनमनुवाक्याः । आ० ५. ४. इति ॥ आश्विनपुरोडाशस्य स्विष्टकृतो याज्याग्ने वृधान इत्येषा । सूत्रितं च । अग्ने वृधान आहुतिमिति संयाज्ये । आ० ६. ५. इति ॥

अग्ने जुषस्व नो हविः पुरोक्ताशं जातवेदः । प्रातःसावे धियावसो ॥ १ ॥

अग्ने । जुषस्व । नः । हविः । पुरोक्ताशं । जातऽवेदः । प्रातःसावे । धियावसो इति धियाऽवसो ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । जातवेदः जातप्रज्ञ धियावसो । धिया स्तोत्रेण वसु धनं यस्माद्भवति सोऽयं धियावसुः । तस्य संबुद्धिः । कर्मानुरूपधनप्रद हे अग्ने प्रातःसावेऽपिष्टोमे प्रातःसवने नोऽस्मात्संबन्धि पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविर्जुषस्व । सेवस् ॥ जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्मात्लोपि रूपं । आमंत्रितस्याविशमानवत्वेन पादादित्वादिनिघातः । प्रातःसावे । पुञ् अभिषवे । सवनं सावः । भावे घञ् । थाथघञ्क्ताजनिचकाणामित्यतोदात्तत्वं । धियावसो । विभक्त्यलोपः ङादसः । आमंत्रितत्वान्निघातः ॥

पुरोक्ता अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परिष्कृतः । तं जुषस्व यविष्य ॥ २ ॥

पुरोक्ताः । अग्ने । पचतः । तुभ्यं । वा । घा । परिऽकृतः । तं । जुषस्व । यविष्य ॥ २ ॥

यविष्य युवतम हे अये यः पुरोऽः । पुरोडाशंतिऽध्वर्वादय एनमिति पुरोडाः पुरोडाशः । पचतः कपालयोः पक्वोऽस्ति । स च तुभ्यं त्वदर्थं परिष्कृतो वा घ पर्यप्रिकरणादिभिरलंकृतः खलु । तमिमं पुरोडाशं जुषस्व । सेवस्व ॥ पुरोडाः । दाशु दान इत्यस्मात्पुरस्पूर्वात्तन्ने श्वेतवहोक्थशस्युरोडाशो ष्विन् । पा० ३. २. ७१. । इति कर्मणि ष्विणि कृते श्वेतवहादीनां ङस्यदस्य । पा० ३. २. ७१. १. । इति ङस्यप्रत्यये च कृते अचयाः श्वेतवाः पुरोडाश्वेति निपातनाहकारस्य ङस्त्वं । पुरोडाशंत एनमिति पुरोडाः पुरोडाशः । ङकारस्य ङकारो बहुच-सांप्रदायिकः । ङदुत्तरपदस्वरः । पचतः । जुपचष् पाक इत्यस्माद्भृमुदृशीत्यादिना कर्मण्यतत्प्रत्ययः । पच्यते ङसाविति पचतः पक्वः । चित्स्वरः । घा । अचि तुगुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः । परिष्कृतः । संपर्युपेभ्यः करोती भूषण इति करोतेः सुडागमः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । यविष्य । यविष्ठ एव यविष्यः । पादार्धाभ्यां च । पा० ५. ४. २५. । इत्यत्र चकारिण वस्वादीनां स्वार्थे यत्प्रत्ययस्योपादानाद्यविष्येत्यत्र स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । आमन्त्रित्वान्निघातः ॥

अग्ने वीहि पुरोऽःमाहुतं तिरोऽः । सहसः सूनुरस्यध्वरे हितः ॥ ३ ॥

अग्ने । वीहि । पुरोऽः । आऽहुतं । तिरःऽः । सहसः । सूनुः । अस्मि । अध्वरे । हितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने तिरोऽः अङ्गि तिरोहिते सत्याहुतमा समंताहुतं पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविर्वीहि । भक्षय । अध्वरे ङस्मिन्यङ्गे सहसः सूनूर्बलस्य पुचस्त्वं हितोऽसि । आहवनीयादिस्थानेष्वस्माभिर्निहितोऽसि । तस्माद्वीहीति शेषः ॥ वीहि । वी कांतिगत्यादिषु । लोटि कृष्णं । हेरपित्वादांतोदात्तत्वं । आहुतं । जुहोतेः कर्मणि क्ते गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । तिरोऽः । अङ्गि भवमङ्गं । भवे ङदसीति यत् । तिरोभूतमङ्गं यस्मिन् काले स तिरोऽः । राजिकाल इत्यर्थः । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । प्रकृत्यांतःपादमित्येङ्गः प्रकृतिभावः । बहुव्रीही पूर्वपदस्वरः ॥

माध्यंदिने सवने जातवेदः पुरोऽःमिह कवे जुषस्व ।

अग्ने यद्भस्य तव भागधेयं न प्र मिनन्ति विदधेषु धीराः ॥ ४ ॥

माध्यंदिने । सवने । जातऽवेदः । पुरोऽः । इह । कवे । जुषस्व ।

अग्ने । यद्भस्य । तव । भागऽधेयं । न । प्र । मिनन्ति । विदधेषु । धीराः ॥ ४ ॥

कवे मेधाविन् हे जातवेद इहास्मिन्नपिष्टोमाख्ये कर्मणि तव च माध्यंदिने मध्यंदिनसंबन्धिनि सवने पुरोडाशं माध्यंदिनसवनीयपुरोडाशं जुषस्व । सेवस्व । हे अग्ने विदधेषु यज्ञेषु धीराः कर्मकुशला अध्वर्वादयो यद्भस्य । यांति प्राप्नुवन्ति देवा हवींष्यनेनेति यद्भो महानभिः । यद्भस्य महत्सव भागधेयं भागतया परिकल्पितमिमं पुरोडाशं न प्रमिनन्ति । न हिंसन्ति । किंतु तुभ्यं प्रयच्छन्ति । तं जुषसेति शेषः ॥ माध्यंदिने । मध्यंदिन-स्येदमित्यर्थ उत्सादित्वाद्भञ् । भित्त्वादादिवृद्धिः । भित्त्वादेवाबुदात्तत्वं । यद्भस्य । या प्रापण इत्यस्मात् शेषायद्भज्जिह्वेति निपातनात्करणे वन्प्रत्ययः । ङगागमधातुह्रस्वी । यांत्यनेनेति यद्भोऽपि । व्यत्ययेनांतोदात्तः । भागधेयं । भागशब्दात्स्वार्थे भागरूपनामभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्यः । पा० ५. ४. ३६. २. । इति धेयः । प्रत्ययस्वरः । मिनन्ति । मीञ् हिंसायामित्यस्य प्रयादित्वात् आ । तस्मिन् मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं । हिनु मीना । पा० ८. १५. । इति एत्वं न भवति सर्वविधीनां ङदसि विकल्पितत्वादिति ॥

अग्ने तृतीये सवने हि कानिषः पुरोऽः सहसः सूनवाहुतं ।

अथा देवेष्वध्वरं विपन्यया धा रत्नवंतममृतेषु जागृविं ॥ ५ ॥

अग्ने । तृतीये । सवने । हि । कानिषः । पुरोऽः । सहसः । सूनो इति । आऽहुतं ।

अथ । देवेषु । अध्वरं । विपन्यया । धाः । रत्नऽवंतं । अमृतेषु । जागृविं ॥ ५ ॥

सहसः सुगो बलस्य पुन हे अये त्वं तृतीये सवन आहुतं ह्यमानं पुरोडाशं कानिषः । कामयसे । अथ अन्तरमध्वरमविनाशिनं रत्नवंतं । रत्नशब्देन स्वर्गादिलक्षणमुत्तमं फलमभिधीयते । तद्वतं फलप्रदं जागृविं जागरणकारिणं । प्रातः सोमो जागृविर्भवति स्वप्ननिवारक इति । तमिमं सोमं विपन्यया सुतिलचणया वाचा सुतस्त्वममृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेष्विन्द्रादिषु धाः । धिहि ॥ तृतीये । विशब्दात्पूरणार्थं चैः संप्रसारणं । पा० ५. २. ५५. । इति तीथप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं । हल इति दीर्घो न भवति । अन्निति तच्च गानुवर्तनात् प्रत्ययस्वरः । कानिषः । कनी कात्यादिषु । लोटि सिद्धञ्जलमिति सिप् । तस्यार्धधातुकत्वादिडागमः । कांतिरभिलाषः । अकारस्य आकारो व्यत्ययेन । हियोगादनिघातः । धातुस्वरः । विपन्यया । पण सुती । भावे क्तिप् । विपनं यातीति कप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । धाः । दधातेर्धातोः ऋकादसे लुङि रूपं । पादादित्वादिनिघातः । जागृविं । क्तिप्रत्ययातो जागृविशब्दः । नित्स्वरः ॥

अग्ने वृधान आहुतिं पुरोऽष्टाशं जातवेदः । जुषस्व तिरोऽग्रह्यं ॥ ६ ॥

अग्ने । वृधानः । आऽहुतिं । पुरोऽष्टाशं । जातऽवेदः । जुषस्व । तिरऽग्रह्यं ॥ ६ ॥

जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने वृधान आहुतिर्भिवर्धमानस्त्वं तिरोऽग्रह्यं । अहि भवमग्र्यं दिवसकृत्यं । तिरो-भूतमग्र्यं यस्मिन्काले स तिरोऽग्रह्यो रात्रिकालः । तस्मिन्काल आहुतिं पुरोडाशाख्यं हविर्जुषस्व । सेवस्व ॥ आहुतिं । जुहोतेः कर्मणि क्तिन् । तादी च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३१ ॥

अस्तीदमिति षोडशर्चं सप्तदशं मूक्तं वैश्वामित्रं । अत्रानुक्रमणिका । अस्तीदं षोडशाद्याचतुर्थीदशमीद्वादशोऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादश्युपांत्वे च जगत्स्यः पंचम्युत्तिगम्यो वेति । आद्याचतुर्थीदशमीद्वादशोऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादश्युपांत्वे च जगत्स्यः षष्ठ्येकादशी चतुर्दशी पंचदशी च जगत्स्यः शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । पंचमी मंथता नर इत्येषा ऋत्विग्देवताकापिदेवताका वा शिष्टा अपिदेवताकाः ॥ मूक्तविनियोगो लैंगिकः । वरुणप्रघासेष्वग्निप्रणयन इच्छायास्त्वा पदे इत्येषा । सूत्रितं च । इच्छायास्त्वा पदे वयमग्ने विद्येभिः स्वनीक देवैरित्यर्धर्चं आरमेत् । आ० २. १७. । इति । तत्रैवाग्निप्रणयन उत्तरवेद्यामर्प्या स्थापिते सति सीद होतरित्येषा । निहितेऽर्प्या सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वा । आ० २. १७. । इति सूत्रितं ॥ अरण्यामपिसमारोपणेऽयं ते योनिरित्येषा । सूत्रितं च । अयं ते योनिर्हृत्स्विय इत्यरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत्पाणी वा । आ० ३. १०. । इति ॥

अस्तीदमधिमंथनमस्ति प्रजननं कृतं ।

एतां विशपत्नीमा भराग्रिं मंथाम पूर्वथा ॥ १ ॥

अस्ति । इदं । अधिऽमंथनं । अस्ति । प्रऽजननं । कृतं ।

एतां । विशपत्नी । आ । भरा । अग्रिं । मंथाम् । पूर्वथा ॥ १ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । इदमग्न्यर्थं यूपशकलमस्थिमंथनं । अरण्या उपरि निधेयं मंथनसाधनभूतं दंडरज्ज्वादिकमस्ति । प्रजननमपिजननसाधनभूतं दर्भपिंजूलं कृतं संपादितमस्ति । यद्वा । प्रजननं मंथनदंडस्य विन्यासविशेषः । यस्मादेतानि यूपशकलादीन्यग्निमंथनसाधनान्याहृतानि सन्ति तस्माद्विशपत्नी विशां प्रजानामग्निसाध्याग्निहोत्रद्वारा स्वर्गादिफलसंपादनेन पालयित्रीमेतामरणीमाभर । हे अध्वर्यो आहर । तस्यामाहृतायां पूर्वथा यथा वयमाधानकालेऽग्निमग्नीम यथा वा पूर्वं महर्षयोऽग्निमग्निपुस्तद्वयमेनम-ग्निमस्मिन्कर्मणि मंथाम् । मंथनेन निष्पन्नं करवाम ॥ अस्तीति पदद्वयस्य पादादित्वादिनिघातः । विशपत्नी । पतिशब्दस्य विभाषा सपूर्वस्थिति ङीप् नकारश्चांतादेशः । परादिः ऋकादसे बङ्गलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । भरा । हञ् हरण इत्यस्य लोटि ह्यहोर्भस्मकंदसीति भकारः । मंथाम् । मंथ विलोडने । लोटि रूपं । निघातः । पूर्वथा । पूर्वशब्दादिवाच्यं प्रत्यपूर्वविशेषमात्याल कंदसीति थालप्रत्ययः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

जातो अग्नी रोचते चेकितानो वाजी विप्रः कविशस्तः सुदानुः ।

यं देवास ईड्यं विश्वविदं हव्यवाहमदधुर्ध्वरेषु ॥७॥

जातः । अग्निः । रोचते । चेकितानः । वाजी । विप्रः । कविऽशस्तः । सुऽदानुः ।

यं । देवासः । ईड्यं । विश्वऽविदं । हव्यऽवाहं । अदधुः । अध्वरेषु ॥७॥

जातो मंथनान्तरमुत्पन्नः स च चेकितानो सर्वं जानानः सन् वाजी सततगमनस्वभावो विप्रो कर्माभि-
जोऽत एव कविशस्तः कविभिर्मेधाविभिर्होतृभिः स्तुतः सुदानुः सुष्ठु कर्मफलस्य दाता एवंविधोऽग्नी रोचते ।
दीप्यते । देवासो देवा इंद्रादय ईड्यं होत्रादिभिः स्तुतं विश्वविदं सर्वस्य जगतो वेदितारं यमपिमध्वरेषु
ज्योतिष्टोमादियज्ञेषु हव्यवाहं हव्यानां वोढारमदधुर्ध्वरेषु सोऽपि दीप्यत इति पूर्वणान्वयः ॥ चेकितानः । कित
ज्ञान इत्यस्य यङ्लुकि गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । कविशस्तः । याच-
घञ्ताजबिचकाणामित्यन्तोदात्तत्वं । अदधुः । दधातेर्लङि श्वेः सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति जुस् । यद्वृत्तयोगादनि-
घातः । अडागमस्वरः ॥

सीदं होतः स्व उं लोके चिकित्वान्सादयां यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।

देवावीर्देवान्हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः ॥८॥

सीदं होतरिति । स्वे । उं इति । लोके । चिकित्वान् । सादयां । यज्ञं । सुऽकृतस्य । योनौ ।

देवऽअवीः । देवान् । हविषा । यजासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने । वयः । धाः ॥८॥

यजमानो ब्रूते । होतर्होमनिष्पादक हे अग्ने स्वे स्वकीये लोक उत्तरवेद्या नामौ सीदौ । त्वं होमनिमित्त-
मुपविशेव । तथा चिकित्वान् ज्ञानवांस्त्वं सुकृतस्य सुकृतजन्योपभोगस्य योनौ स्थान उत्तमलोके यज्ञं यज्ञस्य
कर्तारं यजमानं सादय । स्थापय । किंच देवावीः । देवान् हविष्प्रदानेनावतीति देवावीः । तादृशस्त्वं हविषा
पुरोडाशादिलक्षणेन हव्येन देवान् यजासि । यज । अथ त्वं यजमाने यागं कुर्वणे मयि बृहत्प्रभूतं पशुपुत्रा-
दिसमेतं वयोऽग्नं धाः । विधिर्हि ॥ सीदं । सदेर्लोऽटि रूपं । सादय । सदेर्ल्यंतस्य लोटि रूपं । णिच्स्वरः । देवा-
वीः । अव रक्षणादिषु । अवितृप्तृतन्विभ्य ईरितीप्रत्ययः । छदुत्तरपदस्वरः । यजासि । यजेर्लेव्याडागमः । धाः ।
दधातेर्लङादंसे लुङि रूपं ॥

कृणोत धूमं वृषणं सखायोऽस्नेधंत इतन् वाजमच्छ ।

अयमग्निः पृतनाषाट् सुवीरो येन देवासो असंहंत दस्यून् ॥९॥

कृणोत । धूमं । वृषणं । सखायः । अस्नेधंतः । इतन् । वाजं । अच्छ ।

अयं । अग्निः । पृतनाषाट् । सुऽवीरः । येन । देवासः । असंहंत । दस्यून् ॥९॥

यजमानोऽध्वर्वादीन्प्रति ब्रूते । हे सखायः कर्मसहकारिणो यूयं वृषणं कामानां वर्षितारं धूमं । धुनोति
कंपयतीति धूमोऽग्निः । एवंविधमग्निं कृणोत । कुरुत । मंथनेनोत्पादयत । यद्यपिर्न जायते तदानीमाह ।
अस्नेधंतोऽग्नीणां अनुपरतसामर्थ्याः संतो यूयं वाजं मंथनलक्षणेन युद्धमच्छाग्न्याभिमुख्येनेतन् । प्राप्नुत । सुवीरः
शोभनसामर्थ्योपेतोऽयमग्निः पृतनाषाट् पृतनोपलक्षितं युद्धं सहमानो भवति । येन युद्धं सहमानेनापिना
देवासो देवा दस्युपक्षपयितुं न मुराजसंहंत अभ्यभवन् । तस्मादग्नीणवला यूयं मंथनं कुरुतेति भावः ॥ कृणोत ।
कृषि हिंसाकरणयोः । लोटि तप्रत्ययस्य तप्रनप्रनयनाच्चेति तवादेशः । पित्वाङ्गुणः । पादादिस्वादिनिघातः ।
उप्रत्ययस्वरः । धूमं । धूञ् कंपने । इषियुधींधिदसीत्यादिना मक् । कित्वाङ्गुणाभावः । धुनोति कंपयति दाह्या-
नोति धूमोऽग्निः । प्रत्ययस्वरः । इतन् । इण् गतावित्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य तनादेशः । निघातः । पृतनाषाट् ।

पह मर्षणे । कंदसि सह इति णिवः । णित्वादुपधावुद्धिः । सहः साडः स इति षत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । असहंत । पह मर्षण इत्यस्य लङि रूपं । यद्योगादनिघातः । दस्युन् । दसु उपस्ये । यजिमनिशुधिसिजनिभ्यो युजिति युच् । दस्यंतीति दस्यवः शचवः । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नम आ सीदाथा नो वर्धया गिरः ॥१०॥

अयं । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तं । जानन् । अमे । आ । सीद् । अथ । नः । वर्धय । गिरः ॥१०॥

हे अमे ऋत्वियो वसंतावृती भवोऽयमंगुल्या निर्दिश्यमानः पलाशाश्चत्यादिमयः काष्ठविशेषोऽरणिस्ते तव योनिरुत्पत्तिस्थानं यतोऽरणेर्जातस्त्वमरोचथाः । अशोभथाः । जानंस्त्वं तमरणिं रूपं काष्ठविशेषमासीद् । तस्यामरण्यामारोपितः सन् निरंतर्येण तिष्ठ । अथानंतरं नोऽस्माकं गिरः स्तुतिलक्षणा वाचो वर्धय । यद्वा गीःशब्देन तद्वतो लक्ष्यंते । तथा स्तोतृनस्मान् वर्धय । पशुपुत्रादिभिः समृधान् कुरु ॥ योनिः । यु मिश्रणे । वहिथीत्यादिना निप्रत्ययः । निर्दित्युक्तत्वादायुदात्तः । ऋत्वियः । कंदसि घसित्युत्तुशब्दात्प्राप्तार्थे घस्प्रत्ययः । घस्य इयादेशः । सितीति पदसंज्ञायां और्गुणः । पा० ६. ४. १४६. इति संज्ञाधीनो गुणो न भवति । प्रत्ययस्वरः । अरोचथाः । रुच दीप्तावित्यस्य लङि रूपं । यदुत्तयोगादनिघातः । सीद् । सदेर्लोपि पाप्तेत्यादिना सीदादेशः । निघातः । अथा । निपातस्य चेति साहितिको दीर्घः । वर्धय । वृधु वर्धने । हेतुमति णिच् । निघातः ॥ ॥३३॥

तनूनपादुच्यते गर्भे आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि ॥११॥

तनूऽनपात् । उच्यते । गर्भः । आसुरः । नराशंसः । भवति । यत् । विऽजायते ।

मातरिश्वा । यत् । अमिमीत । मातरि । वातस्य । सर्गः । अभवत् । सरीमणि ॥११॥

योऽपिर्यदा गर्भोऽरणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा सोऽपिस्तनूनपादुच्यते । यष्टृणां तनूः शरीराणि न पातयति न दहतीति व्युत्पत्तेः । यद्वा तनूशब्देनापोऽभिधीयते नपाक्त्वेनैकांतरिताः प्रजाः । तथा चापां नप्ता । कथमेतत् । आपस्तता अंतरिक्षे । ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायते । तेभ्यो ह्येष इति । यद्यदा विजायते विशेषेण प्रत्यक्षतया जायते तदासुरः कर्मविघ्नकारिणामसुराणां हंता एव नराशंसः नरैः कर्मणां नेतृभिरध्वर्यादिभिः शंसनीयो भवति । यद्यदा मातर्यंतरिक्षे स्वं तेजोऽमिमीत निर्मिमीते तदा मातरिश्वा भवति । मातर्यंतरिक्षे अस्मिन्नि चेष्टत इति व्युत्पत्तेः । एवंविधस्यापिः सरीमणि सरणे शीघ्रगमने वातस्य वायोः सर्गः कष्टिरभवत् । भवति । यदापिररणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा तनूनपात्नामको भवति । यदा जायते तदा नराशंसनामको भवति । यदांतरिक्षे विद्योतते तदा मातरिश्वा नामको भवतीति ॥ तनूनपात् । तनु विस्कारे । ऋषिचमितिनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊरित्युप्रत्ययः । व्यत्ययेनायुदात्तः । नपात् । पा रचणे पतु गतौ वा स्थंतः । क्षिप् । न पाति न पातयतीति वा नपात् । नष्पाएनपाप्तेवेदा इत्यादिना निपातनाम्नः प्रकृतिभावः । नञ्स्वरः । तनूर्न पातीति तनूनपात् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसुरः । असुरस्यायमासुरः । अहितकारित्वेन संबन्धी । तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । नराशंसः । नृ नये । ऋदोरन्वित्यण् । प्रत्ययस्य पित्वाप्तरशब्द आयुदात्तः । शन्सु स्तुतावित्यस्माद्वज्रं आयुदात्तः । नरशब्दस्यान्वेषामपि दृश्यत इति दीर्घः । वनस्पत्यादित्वादुभयोः प्रकृतिस्वरत्वं । विजायते । जनी प्रादुर्भावे । दिवादित्वात् झन् । धातुस्वरः । अमिमीत । माक् माने शब्दे ष । जुहोत्यादिः । भृजामिदित्यभ्यासस्त्वत्वं । यद्योगादनिघातः । सरीमणि । ह गतौ । इमृहसृभूयः । उ० ४. १४७. इतीमनिप्रत्ययः । नित्स्वरः ॥

सुनिर्मथा निर्मथितः सुनिधा निहितः कविः ।

अग्ने स्वध्वरा कृणु देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

सुनिःऽमथा । निःऽमथितः । सुऽनिधा । निऽहितः । कविः ।

अग्ने । सुऽअध्वरा । कृणु । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

हे अग्ने कविर्मैधावी सुनिर्मथा शोभनेन मंथनेन निर्मथितः । नितरां मथितोऽसि । तथा सुनिधा शोभनेन निधानेन निहितोऽसि । उत्तरवेदादिस्थानेषु नितरां प्रक्षिप्तोऽसि । किंच स्वध्वरास्त्राभिः क्रियमाणानि कर्माणि सुष्ठु हिंसारहितानि कृणु । कृणु । तथा देवयते देवान्कामयमानाय यजमानाय देवान्यजनीया-
गिन्द्रादीन् यज । पूजय ॥ सुनिर्मथा । मथे विलोडने । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । प्रादिसमासः ।
कृदुत्तरपदस्वरः । निर्मथितः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुनिधा । निपूर्वस्य दधातेर्भाव आतद्यो
पसर्ग इत्यङ् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । कृणु । कवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लोटि
धनिवृत्त्योरक्षेत्प्रत्ययः । उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक् । निघातः ॥

अजीजनन्नमृतं मर्त्यासोऽस्त्रेमाणं तरणिं वीकुजंभं ।

दश स्वसारो अयुवः समीचीः पुमांसं जातमभि सं रभन्ते ॥ १३ ॥

अजीजनन् । अमृतं । मर्त्यासः । अस्त्रेमाणं । तरणिं । वीकुजंभं ।

दश । स्वसारः । अयुवः । संऽईचीः । पुमांसं । जातं । अभि । सं । रभन्ते ॥ १३ ॥

मर्त्यासो मर्त्या अज्विजोऽमृतं मरणधर्मरहितं अत एवास्त्रेमाणं चयरहितं वीकुजंभं हविर्भक्षणाथं दृढदंतं
तरणिं । तरन्ति यजमानाः पापमनेनेति तरणिरपिः । तमजीजनन् । मंथनेनोदपीपदन् । अथ जातं तमभि-
मिलच्य स्वसारः संरत्यो दश दशसंख्याका अयुवः । कर्मकरणार्थमयमंगतीत्ययुवोऽंगुलयः । तादृशा अंगुलयः
समीचीः परस्परं संगताः सत्यः संरभन्ते । शब्द कुर्वन्ते । जातमभिं दृष्ट्वाध्वर्वाद्यो हर्षादसद्वयसंपुटेन शब्द
कुर्वन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पुमांसमिति । यथा जातं पुत्रमुपलभ्य तत्रत्याः पित्रादयो हर्षादुद्योषन्ति तद्वत् ॥
अजीजनन् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य ख्यंतस्य लुङि चङि रूपं । अस्त्रेमाणं । स्त्रिवु गतिशोषणयोः । भावे
मनिन्निति मनिन्प्रत्ययः । लघूपधगुणः । लोपो व्योर्वलीति वलोपः । बङ्गब्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
तरणिं । तृ प्रवनतरणयोः । अतिरुद्धधूम्यश्चवितृभ्योऽनिरित्यनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारः ।
अमु क्षेपण इत्यस्मात्सुञ्ज्यसेर्चन्निति चन्प्रत्ययः । सुष्ठु अस्थिति कर्मसु पदार्थानिति स्वसारः । न षट्स्वसादिभ्य
इति ङीप् । प्रतिषेधः । नित्वादाद्युदात्तः । अयुवः । अग्नि गर्ता । जन्नादयश्च । उ० ४. १०२ । इति रूपप्रत्ययः ।
निपातनाज्ञलोपः । जसि तन्वादित्वादुवडादेशः । प्रत्ययस्वरः । समीचीः । इण् गतावित्यस्मात्समीणः । उ० ४.
९२ । इति चट्प्रत्ययो धातोर्दीर्घश्च । टित्त्वाट्टिट्ठ्वाणञित्वादिना ङीप् । संयन्तीति समीच्यः । यद्वा संपूर्वस्यांचतेः
क्तिप् । समः समीति समि इत्यादेशः । अंचतेऽपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः ।
वा कंदसीति पूर्वसवर्णादीर्घः । एकादेशस्वरः । पुमांसं । पा रक्षण इत्यस्मात्पातेर्दुम्सुन् । उ० ४. १७७ । इति
दुम्सुन्प्रत्ययः । पुंसोऽमुङ् । पा० ७. १. ८९ । इत्यमुङादेशः । पाति कुलमिति पुमान् । नित्स्वरः । रभन्ते । रभ
शब्द इत्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

प्र सप्तहोता सन्कादरोचत मातुरुपस्ये यदशोचदूर्धनि ।

न नि मिषति सुरणो दिवेदिवे यदसुरस्य जठरादजायत ॥ १४ ॥

प्र । सप्तहोता । सन्कात् । अरोचत् । मातुः । उपऽस्ये । यत् । अशोचत् । ऊर्धनि ।

न । नि । मिषति । सुऽरणः । दिवेऽदिवे । यत् । असुरस्य । जठरात् । अजायत ॥ १४ ॥

सन्कात्सनातनोऽपिः सप्तहोता । सप्त होतारो होचका यस्यासौ सप्तहोता सन् प्रारोचत । गार्हपत्य-
स्थानेऽदीप्यत । यद्यदा मातुः पृथिव्या उपस्थ उतसंगे तत्राप्युधन्वूधःस्थान उत्तरवेद्यामशोचत् अशोभत तदा
सोऽपिः सुरणः । सुषु रणयति शब्दयतीति सुरणः । सर्वैः कमनीयतया दृश्यमानः सन् दिवे दिवे प्रतिदिनं
न निमिषति । न निद्राति । किंतु सर्वदा यज्ञार्थं जागर्त्येव । यद्यस्मादसुरस्याभिः प्रेरकस्वारणीरूपस्य काष्ठस्य
जठरादुदरादजायत कर्मार्थमुदपत्यत तस्मान्न निमिषतीति पूर्वणान्वयः ॥ अरोचत । रुच दीप्तावित्यस्य लङि
रूपं । निघातः । अशोचत् । शुच दीप्ता । ऊधनि । सकारस्य नकारश्चांदसः । मिषति । मिषु सेचन इत्यस्य
लटि रूपं । सुरणः । रण शब्दे । तत्करोतीति णिच् । तस्मादकृच्छार्थं खल् । लिट्स्वरः । असुरस्य । असु चेपण
इत्यस्मादसेरन्निगुरन्प्रत्ययः । अस्यतीत्यसुरः । लिट्स्वरः । जठरात् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्मात् जनैररष्ट च
। उ० ५. ३८. । इत्यप्रत्ययः ठकारश्चांतादेशः । प्रत्ययस्वरः । अजायत । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लङि अजि
ज्ञाजनोर्जेति धातोर्जादेशः । यद्योगादनिघातः ॥

अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः प्रथमजा ब्रह्मणो विश्वमिद्विदुः ।

द्युम्नवद्ब्रह्म कुशिकास एरिर एकैको दमे अग्निं समीधिरे ॥ १५ ॥

अमित्रायुधः । मरुतांऽइव । प्रयाः । प्रथमजाः । ब्रह्मणः । विश्वं । इत् । विदुः ।

द्युम्नवत् । ब्रह्म । कुशिकासः । आ । ईरिरे । एकःऽएकः । दमे । अग्निं । सं । ईधिरे ॥ १५ ॥

अमित्रायुधोऽमित्रैः कर्मविघ्नकारिभिरसुरैः सह योद्धारः । यद्वा अमित्राणि पापानि । तैः सह योद्धारः ।
तत्र दृष्टांतः । मरुतामिव प्रया इति । यथा मरुतां देवानां प्रयाः प्रकर्षेण शत्रुनभियांतीति प्रया बलानि
शत्रूणां हंतृणि तद्वत्कर्मविघ्नकारिणां पापानां च हंतारो ब्रह्मणः सर्वस्य जगतः सप्तः प्रथमजाः प्रथममुत्पन्नाः
कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना ऋषयो विश्वं स्थावरजंगमात्मकं सर्वं जगद्विदुरित् । जानत्येव । तेऽमी कुशिका
द्युम्नवद्विर्युक्तं ब्रह्म स्तोत्रमेरिरे । अपय आ समंतात्प्रेरयंति । ते च दमे स्वे स्वे गृहे एक एक एकैको भूत्वाग्निं
समीधिरे । आज्याव्याज्जतिभिः सम्यग्दीपयंति ॥ अमित्रायुधः । युध संप्रहारे । कृप् । छदुत्तरपदस्वरः ।
संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घश्चांदसः । प्रयाः । या प्रापणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । प्रथमजाः । जनी
प्रादुर्भावे । जनसमेत्यादिना विद् । विद्वनोरित्यात्वं । विदुः । विदेर्लटि विदो लटो वेति श्लेषादेशः । ईरिरे ।
ईर गतावित्यस्य लिटि रूपं । मंचत्वादान्न भवति । दमे । दसु उपशमने । करणे घञ् । मोदात्तोपदेशस्येति
वृद्धिप्रतिषेधः । जित्स्वरः । ईधिरे । जिहंधी दीप्तावित्यस्य लिटि इंधिभवतिभ्यां चेति किद्वद्वावान्नकारलोपः ।
निघातः ॥

यद्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वोऽवृणीमहीह ।

ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्टाः प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमं ॥ १६ ॥

यत् । अद्य । त्वा । प्रयति । यज्ञे । अस्मिन् । होतृरिति । चिकित्वः । अवृणीमहि । इह ।

ध्रुवं । अयाः । ध्रुवं । उत । अशमिष्टाः । प्रजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमं ॥ १६ ॥

होतर्होमनिष्पादक चिकित्वः कर्मविषयज्ञानवन् हे अग्ने अयेदानीं प्रयति प्रवर्तमानेऽस्मिन् ज्योतिष्टो-
मादौ यज्ञे त्वा त्वां यद्यस्मात्कारणादवृणीमहि त्वद्विषयं वरणमकुर्म तस्मात्तादृशस्त्वमिह कर्मणि देवान्
ध्रुवमयाः । ध्रुवं यथा भवति तथास्माभिर्दत्तानि हवींषि प्रापय । उत अपि चाशमिष्टाः । हविःस्वीकर-
णात्तृप्तेर्देवैः शांतस्त्वमकारिष्टाः । अथ प्रजानन्निमं यज्ञं सम्यक् जानन्विद्वान्यत्किंचित्सर्वं जानानस्त्वं सोमम-
स्याभिः क्रियमाणमिममभिषुतं सोममभिलक्ष्योप याहि । समीप आगच्छ ॥ प्रयति । इण गतावित्यस्य शतरि
रूपं । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । अवृणीमहि । वृञ् वरणे । त्रयादित्वात् आ । लङ्मुत्तमबहुवचन ई
हृष्यघोरित्वात् । आमंचितस्त्वाविव्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनघातः । अयाः । या प्रापण इत्यस्य लङि सिपि

रूपं । निघातः । अशमिष्ठाः । शमु उपशमन इत्यस्य ख्यंतस्य कर्मणि लुङि स्यसिच्सीयुट् । पा० ६. ४. ६२. इति विकल्पेनेडागमः । तस्यासिद्धत्वात्परिनिटीति णिलोपः । निघातः । प्रजानन् । ज्ञा अवबोधने । शतरि रूपं । याहि । यातेर्लोङि रूपं ॥ ३४ ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्धतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

तृतीयोऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्रेच्छन्ति त्वेति द्वाविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । तत्रेयमनुक्रमणिका । इच्छन्ति द्वाधिकं द्रमिति । मंडलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । इंद्रो देवता । अनुक्तत्वात्त्रिषु ऋदः ॥ आभिज्ञविके प्रथमे ऽहनि दशरात्रे प्रथमे ऽहनि च माध्यंदिने सवने ऽच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्थाने द्वितीयमिदं संपातसूक्तं । अभिज्ञवपृष्ठाहानीति खंडे सूचितं । इमामू ष्विच्छन्ति त्वा शासद्वहिरिति संपाताः । आ० ७. ५. इति ॥ इंद्रस्य वृचघ्नः संबंधिनि पर्षा सहदानुमिति वपाया याज्या । सहदानुं पुरुहंत चियंतं सुत इंद्रो मघवा यद्व वृच । आ० ३. ८. इति सूचितं ॥ स्वस्तये वाजिभिश्चेत्येवंद्रे पर्षा हविषो याज्या । सूचितं च । स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः शुचो वो हव्या मरुतः शुचीनां । आ० ३. ७. इति ॥ शुनासीरीये वैकल्पिकसंद्रस्य शुनस्य शुनं ऊवेमेत्यनुवाक्या । सूचितं च । शुनं ऊवेम मघवानमिंद्रमश्वायंतो गव्यंतो वाजयंतः । आ० २. २०. इति ॥

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधन्ति प्रयांसि ।

तितिक्षन्ते अभिशस्तिं जनानामिंद्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १ ॥

इच्छन्ति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वन्ति । सोमं । दधन्ति । प्रयांसि ।

तितिक्षन्ते । अभिऽशस्तिं । जनानां । इंद्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रऽकेतः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र सोम्यासः सोमाहो ब्राह्मणास्त्वा त्वां शंसितुमिच्छन्ति । अत एव सखायस्ते ब्राह्मणास्त्वदर्थं सोमं सुन्वन्ति । अभिषुण्वन्ति । प्रयांसीतराण्यपि हवींषि दधति । त्वदर्थं धारयन्ति । त्वया प्रेरिताः संतो जनानां सपत्नानामभिऽशस्तिं तत्कृतां हिंसां तितिक्षन्ते । सहन्ति । एवमनुयाहकस्त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चन हि को नाम पुरुषः खलु आ प्रकेतः । सर्वतो जगति । प्रकेत्यते ज्ञाप्यत इति प्रकेतः । प्रज्ञापितो विद्यते ॥ सोम्यासः । सोममर्हतीत्यर्थे सोममर्हति य इति यः । प्रत्ययस्वरः । सुन्वन्ति । पुञ् अभिषवे । स्वादित्वात् शुः । सति शिष्टस्वरो बलीयानिति झिप्रत्ययस्वरः । दधति । दधातेर्लोङि रूपं । समानवाक्ये युष्मदस्मदादेशनिघाताः । पा० ८. १. १८. ५. इति सोमपदस्येतरवाक्येनान्वयान्न निघातः । अभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं । तितिक्षन्ते । तिज निश्चान इत्यस्य चमायां गुप्तिज्जिह्वः सन्निति सन् । अभ्यस्तस्वरः । अभिशस्तिं । शमु हिंसायामित्यस्याज्ञावे क्तिन् । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतित्स्वरत्वं । प्रकेतः । कित ज्ञाने । कर्मणि घञंतः । थायघञ्क्ते-
त्यंतोदात्तत्वं ॥

न ते दूरे परमा चिद्रजास्या तु प्र याहि हरिवो हरिभ्यां ।

स्थिराय वृष्णे सर्वना कृतेमा युक्ता यावाणः समिधाने अग्रौ ॥ २ ॥

न। ते। दूरे। परमा। चित्। रजांसि। आ। तु। प्र। याहि। हरिऽवः। हरिऽभ्यां।
स्थिराय। वृष्णे। सवना। कृता। इमा। युक्ताः। यावाणः। संऽइधाने। अग्रौ ॥ २ ॥

हरिवः। हरिवर्णावश्चौ यस्य सोऽयं हरिवाग्निद्रः। हे हरिवः परमा चित् परमाणि दूरे वर्तमानान्यपि
रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न भवन्ति। तस्माद्हरिभ्यामुपेतस्त्वं तु क्षिप्रमा प्रयाहि। अस्मदीयं यज्ञमभिलक्ष्या-
गच्छ। स्थिराय फलप्रदाने दृढचित्तायात एव वृष्णे कामानां वर्धने तुभ्यमिमा इमानि सवना सवनानि
प्रातरादीनि कृता। कृतानि। किंच। अभावाहवनीये समिधान आङ्गत्वाधिकरणतया सम्यग्दीप्यमाने सति
यावाण उपला युक्ताः। सोमाभिषवार्थमुयुक्ताः। अतस्त्वं क्षिप्रमागच्छेति भावः॥ याहि। या प्रापण इत्यस्य
लोपि रूपं। हरिवः। हरी अस्य स इति मतुप। कंदसीर इति तस्य वत्वं। आमंत्रितत्वान्निघातः। स्थिराय।
घा गतिनिवृत्तावित्यस्मादजिरशिशिरित्यादिना किरच्। प्रत्ययांतत्वेन निपातनादाकारलोपः। चित्स्वरः।
सवना। पुञ् अभिषव इत्यस्मादधिकरणे ल्युट् चेति ल्युट्। मृचते सोमो यजेति सवनानि प्रातरादीनि।
लित्स्वरः। समिधाने। जिह्वी दीप्तावित्यस्य कानचि रूपं। किञ्चान्नकारलोपः। चित्स्वरः॥

इंद्रः सुशिप्रो मघवा तरुचो महाव्रातस्तुविकूर्मिर्ऋघावान्।
यदुग्रो धा बाधितो मर्त्येषु कृ० त्या ते वृषभ वीर्याणि ॥ ३ ॥
इंद्रः। सुऽशिप्रः। मघऽवा। तरुचः। महाऽव्रातः। तुविऽकूर्मिः। ऋघावान्।
यत्। उग्रः। धाः। बाधितः। मर्त्येषु। कृ० त्या। ते। वृषभ। वीर्याणि ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्धक हे इंद्र यस्त्वमिंद्रः परमैश्वर्यसंपन्नः सुशिप्रः। शिप्रशब्देन शिरस्त्राणमभिधीयते।
शोभनशिरस्त्राणोपेतः। यद्वा शोभनहनुमान्। शिप्रे हनु नासिके वा। नि० ६. १७. इति यास्कः। मघवा
धनवान् तरुचः। तरुत्वेन शत्रून्देवा इति तरुच इंद्रः। महाव्रातः। मरुद्भिर्महाव्रातः समूहो यस्येति स
तथोक्तः। तुविकूर्मिः संयामे नानाविधकर्मणां कर्ता ऋघावान् शत्रुविषयहिंसावान् अत एवोयः शत्रूणां
भयंकरः स तादृशस्त्वं बाधितोऽसुरैः संयामे बाधितः सन् मर्त्येषु मारयितुं प्रसुरैः यत् यानि वीर्याणि धा
व्यधा इदानीं ते तव त्या तानि वीर्याणि कृ० क्रासते वद॥ सुशिप्रः॥ छपू गती। ऋणादिको रन्प्रत्ययः।
बाङ्गलकात्सृ इत्यस्य शि इत्यादेशः। बङ्गव्रीहावायुदान्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदायुदान्तत्वं। तरुचः। तरतेरशि-
चादिभ्य इचोत्रावित्युत्तरप्रत्ययः। व्यत्ययेनायुदान्तत्वं। महाव्रातः। आन्महत इत्याकारादेशो महत्तत्कारस्य।
तुविकूर्मिः। करोतेरीणादिको मिप्रत्ययः। गुणे कृतेऽकारस्योत्वं क्रांदसं। हलि चेति दीर्घः। ऋघावान्।
ऋन् हंतीत्यृधाः। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्। दृश्यहणात्तलोपो हकारस्य घत्वं। तदस्यास्तीति मतुबर्थे
कंदसीवनिपाविति वनिप्। व्यत्ययेनायुदान्तः। कृ० किंशब्दस्य सप्तम्यर्थे किमोऽदित्यप्रत्ययः। तस्मिन् क्रातीति
क्रादेशः। तित्स्वरः॥

त्वं हि ष्मा च्यावयन्नच्युतान्येको वृत्रा चरसि जिघ्रमानः।
तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु व्रताय निमित्तेव तस्युः ॥ ४ ॥
त्वं। हि। स्म। च्यावयन्। अच्युतानि। एकः। वृत्रा। चरसि। जिघ्रमानः।
तव। द्यावापृथिवी इति। पर्वतासः। अनु। व्रताय। निमिताऽइव। तस्युः ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वमेकोऽसहाय एवाच्युतानि च्युतिरहितानि दृढमूलान्यपि तव प्रतिपन्नभूतानि रजांसि च्यावयन्
स्वस्वस्थानात्पातयन् तथा वृत्रा वृत्राणि पापानि जिघ्रमानो हिंसन् चरसि हि क्। वर्तसे खलु। किंच। एवं-
विधसामर्थ्योपेतस्य तव व्रताय कर्मण आश्चायै द्यावापृथिवी पर्वताश्च निमित्तेव निष्ठाता निश्चला इवानुतस्युः।
अनुकूलास्तिष्ठन्ति॥ क्। चादित्वाद्गुदान्तः। च्यावयन्। च्युङ् गतावित्यस्य ष्यंतस्य शतरि रूपं। शित्स्वरः।

चरसि । चर गतिभक्षणयोः । ह्रियोगादनिघातः । जिघ्रमानः । हन हिंसागत्योरित्यस्य घञर्थे कविधानमिति कः । तस्य कंदस्युभययेति सार्वधातुत्वाच्छप् । तस्य स्युः । बज्जलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । हंतीति जिघ्रः । आचारार्थे क्तिप् । अस्मात्ताच्छीत्यर्थे चानम् । शप् । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । यावापृथिवी । देवताद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । निमित्तेव । डुभिच् प्रक्षेपण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । इवेन विभक्त्यलोप इत्युक्तत्वात्पूर्वपदस्वरः । तस्युः । षा गतिनिवृत्तावित्यस्य लित्युस्थातो लोपे कृते तस्य द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं । निघातः ॥

उताभये पुरुहूत श्रवोभिरेको दृह्मवदो वृचहा सन् ।

इमे चिदिंद्रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते ॥५॥

उत । अभये । पुरुऽहूत । श्रवःऽभिः । एकः । दृह्मं । अवदः । वृचऽहा । सन् ।

इमे इति । चित् । इंद्रोदसी इति । अपारे इति । यत् । संगृभ्णाः । मघऽवन् । काशिः । इति । ॥५॥

उतित्यामंत्रणे । हे इंद्र पुरुहूत पुरुभिर्बज्जभिर्यज्वभिराहृत । यद्वा देवैरसुरेभ्यो रक्षार्थं बज्जवारमाहृत । श्रवोभिर्वीर्यरूपेण एकोऽसहायस्त्वं वृचहा वृचशचोर्हता सन् अभयेऽसुरेभ्यः सकाशात्मा बिभीतीति देवान्प्रति यद्वाक्यमवदोऽवोचस्तद्वाक्यं दृढं । सत्यमेव । किंच । मघवन्निंद्र त्वमपारे चित् दूरपारेऽपीमे रोदसी यावापृथिवी यद्यस्मात्कारणात्संगृभ्णाः संगृह्णासि । परस्परमधरोत्तरभावेन संयोजितं करोषीति यावत् । एष ते तव माहमा काशिरित् प्रकाशो लोके प्रसिद्ध एव । यद्वा यत् येन ते रोदसी संगृह्णासि ते तव काशिर्मुष्टिर्महान् । काशिर्मुष्टिः । नि० ६. १. इति यास्कः ॥ अभये । जिभी भय इत्यस्माद्भाव एरजित्यच्प्रत्ययः । नञा समासे तस्य स्वरः । अवदः । वद व्यक्तायां वाचि । लङि रूपं । निघातः । अपारे । बज्जप्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । संगृभ्णाः । यह उपादाने । क्रयादित्वात् आ । यहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । ह्यहोर्भस्क्कंदसीति हकारस्य भकारः । इत्येति सिप इकारलोपः । बज्जलं कंदसीत्यडभावः । समासस्वरः । काशिः । काशु दीप्ती । श्रीणादिक इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥१॥

प्र सू त इंद्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्ते तु शचून् ।

जहि प्रतीचो अनूचः पराचो विश्वं सत्यं कृणुहि विष्टमस्तु ॥६॥

प्र । सु । ते । इंद्र । प्रऽवता । हरिऽभ्यां । प्र । ते । वज्रः । प्रऽमृणन् । एतु । शचून् ।

जहि । प्रतीचः । अनूचः । पराचः । विश्वं । सत्यं । कृणुहि । विष्टं । अस्तु ॥६॥

हे इंद्र ते तव हरिभ्यामश्वभ्यां युक्तो रथः शचून्भिलक्ष्य प्रवता प्रवणेन मार्गेण सु सुष्ठु प्रेतु । शीघ्रं गच्छतु । तथा ते वज्रोऽशनिः शचून्सुरान्प्रमृणन् हिंसनीतु । त्वं च प्रतीचस्त्वदाभिमुख्येनागच्छतः शचून् जहि । मारय । तथानूचोऽनुगच्छतः पार्ष्ण्याहाहानमुरान्पराचः पलायनपरांश्च जहि । एवं शत्रुषु बाधितेषु सत्सु विश्वं जगत्सत्वं कृणुहि । सत्यभूताग्निहोत्रादिकर्मपरं कुरु । एवंविधं सामर्थ्यं त्वयि विष्टं निविष्टमस्तु ॥ प्रवता । प्रशब्दादुपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे इति वतिः । प्रत्ययस्वरः । प्रमृणन् । मृण हिंसायां । जहि । हन हिंसागत्योरित्यस्य लोटि सिपो हिरादेशः । तस्मिन्हंतेर्ज इति आदेशः । अतो हेरिति लुकि प्राप्त आभाच्छास्त्रस्यासिद्धत्वाच्चिबुक्तिः । हेर्ङित्वादांतोदात्तः । प्रतीचः । अंचु गतिपूजनयोः । अंचेऽच्छंदस्यसर्वनामस्थानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पराचः । अनिगंतोऽचती वप्रत्यय इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोः । अस्तु । अस भुवि ॥

यस्मै धायुरदधा मर्त्यायार्भक्तं चिज्जते गेह्यंसः ।

भद्रा त इंद्र सुमतिर्घृताची सहस्रदाना पुरुहूत रातिः ॥७॥

यस्मै । धायुः । अदधाः । मर्त्याय । अमर्त्तं । चित् । भजते । गेह्यं । सः ।
भद्रा । ते । इंद्र । सुऽमतिः । घृताची । सहस्रऽदाना । पुरुऽहूत । रातिः ॥ ७ ॥

हे इंद्र धायुर्निरंतरमैश्वर्यं दधानस्त्वं यस्मै मर्त्याय मनुष्यायादधा यदीर्यं दधासि स मर्त्याऽमर्त्तं चित् पूर्वमप्राप्तमपि गेह्यं गृहेषु भवं कनकपञ्चादिकं भजते । प्राप्नोति । किंच । हे पुरुहूत वज्रभिराहूतेन्द्र घृताची । घृतशब्दो हविर्मात्रमुपलक्षयति । तथा च सोमाज्यपुरोडाशादिलक्षणं हविरंचति प्राप्नोतीति घृताची ते तव सुमतिः शोभना बुद्धिर्भद्रा । कल्याणकरी । तथा तव रातिर्धनशक्तिः सहस्रदाना । अपरिमितधनदानसमेता । इंद्रस्य वज्रदातुर्वै मंत्रवर्णः । भूरिदा भूरि देहि नो मा दभं भूर्या भर । ऋग्वे० ४. ३२. २०. इति ॥ धायुः । दधातेरिणादिक उग्रप्रत्ययः । अदधाः । दधातेर्बुद्धि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मर्त्याय । मर्त एव मर्त्यः । वस्त्रादिषु पाठात् स्वार्थिको यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । गेह्यं । गेहशब्दान्तत्र भव इत्यर्थे भवे कंदसीति यत् । तिप्स्वरितः । सुमतिः । मंत्रे वृषेत्यादिना मतिशब्दोऽतोदानः । समासे छदुत्तरपदस्वरः । रातिः । रा दाने । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः ॥

सहदानुं पुरुहूत क्षियंतं महस्त्वमिन्द्र सं पिणक्कुणारं ।
अभि वृत्रं वर्धमानं पियारुमुपादमिन्द्र तवसा जघंथ ॥ ८ ॥
सहऽदानुं । पुरुऽहूत । क्षियंतं । अहस्त्वं । इंद्र । सं । पिणक् । कुणारं ।
अभि । वृत्रं । वर्धमानं । पियारं । अपादं । इंद्र । तवसा । जघंथ ॥ ८ ॥

हे पुरुहूतेन्द्र त्वं सहदानुं । दानुर्दानवी वृत्रमाता तथा सह वर्तमानं । तथा च मंत्रवर्णः । दानुः शयि सह-
वत्सा । ऋग्वे० १. ३२. ९. इति । यद्वा सहदानुं दानुभिर्दानवैः सह वर्तत इति सहदानुः । तं क्षियंतं बाधमानं
कुणारं कृष्णशूलं कंचिदसुरमहसं हस्तहीनं कृत्वा सं पिणक् । सम्यक् चूर्णीकृत । किंच । हे इंद्र वर्धमानं
सर्वत इषुमात्रं वर्धमानं । स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्कृत्वार्धत । तै० स० २. ४. १२. इति श्रुतेः । पियारं हिंसं वृत्रं वृत्रा-
सुरमपादं पादहीनं कृत्वा तवसा बलेनाभिजघंथ । हतवानसि । यद्वा सहदानुमुदकदानोपेतं क्षियंतमाकाशे
निवसंतं कुणारं गर्जंतं वृत्रं । वृणोत्याच्छादयति नम इति वृत्रो मेघः । तमिमं वर्धमानं मेघं हस्तपादशून्यं कृत्वा
संपिणक् । संपिण्डि । तथा च यास्कः । अहस्त्वमिन्द्र कृत्वा संपिण्डि परिक्रान्तं मेघं । नि० ६. १. इति ॥ सहदानुं । दो
अवखंदने । दाभाभ्यां नुरिति नुप्रत्ययः । यतीति दानुर्दानवः । यद्वा दानुर्दानं । वज्रप्रीहां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
क्षियंतं । क्षि निवासगत्योः । तुदादित्वाच्च् । प्रत्ययस्वरः । पिणक् । पिप्पू संचूर्णने । रुधादित्वात् अं । हेर्बुक्
षकारस्य ककारश्चादसः । कुणारं । कुण शब्दने । वाङ्मलकाद्रूपसिद्धिः । आयुदात्तः । जघंथ । हन हिंसाग-
त्योरित्यस्य लिटि थलि रूपं । अभ्यासाच्चेति धातुहकारस्य घत्वं । निघातः । उपदेशेऽल्वत इतीदृप्रतिषेधः ॥

नि सामनामिषिरामिन्द्र भूमिं महीमपारां सदेने ससत्थ ।
अस्तभाद्यां वृषभो अंतरिक्षमर्षत्वापस्त्वयेह प्रसूताः ॥ ९ ॥
नि । सामनां । इषिरां । इंद्र । भूमिं । महीं । अपारां । सदेने । ससत्थ ।
अस्तभात् । द्यां । वृषभः । अंतरिक्षं । अर्षंतु । आपः । त्वया । इह । प्रऽसूताः ॥ ९ ॥

हे इंद्र महीं महतीमत एवापारामिषिरां स्थानाभावेन चलंतीं एवंविधां भूमिं सामनां समानां । तथा
च मंत्रवर्णः । गावो ते सामनावितः । ऋग्वे० १०. ८५. ११. इति । यद्वा सम एव साम । तथा च शतपथे श्रूयते ।
यदेव समः सुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एतैस्त्रिभिर्लोकैस्तस्मादेव साम । १४. ४. १. इति । तदस्यास्तीति
सामनः । तां साम्यवतीं कृत्वा सदेने स्वे स्थाने निषसत्थ । निवेशयामासिथ । तथा वृषभोऽभिमतफलानां
वर्षक इंद्रो द्यां बुलोकमस्तभात् । तथा न पतति तथाधारयत् । तथांतरिक्षं । एवं द्यावापृथिव्योरवस्थिती

सत्यां त्वया प्रसूता मेघमेदनेन प्रेरिता आप इह भूमावर्धतु । आगच्छतु । तथा च मंत्रवर्णः । यः पृथिवीं व्यथमानामवृंहत । ऋषि० २. १२. २. इति ॥ सामनां । सम एव साम । तदस्यास्तीति मतुवर्थे पामादित्वात्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । इषिरां । इष गती । इषिमदीत्यादिना । उ० १. ५२. । किरच्चप्रत्ययः । कित्वादगुणः । चित्स्वरः । समत्य । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्यांतर्भावितण्यर्थस्य लिटि थल्युपदेशेऽत इतोऽप्रतिषेधः । निघातः । अस्तभ्रात् । संभु संभन इति सौचो धातुः । संभुसुंभित्यादिना आप्रत्ययः । आन्नलोप इति धातुनकारलोपः । अडागमस्वरः । अर्धतु । ऋषी गती । व्यत्ययेन श्प्रत्ययः । गुणः । पादादित्वादनिघातः । आपः । आप्ल व्याप्तौ । क्तिप् धातोर्ह्रस्वश्च । जस्यभृन्तृजित्यादिना दीर्घः । जसः सुप्तादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रसूताः । धू प्रेरण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अ॒ला॒तृ॒णो व॒ल इ॒ंद्र व्र॒जो गोः पुरा ह॑न्तो॒र्भय॑मानो॒ व्यार॑ ।

सु॒गान्प॒थो अ॒कृ॒णो॒न्निर॒जे गाः प्राव॑न्वा॒णीः पुरु॑हूतं ध॒मंतीः ॥ १० ॥

अ॒ला॒तृ॒णः । व॒लः । इ॒ंद्र । व्र॒जः । गोः । पुरा । ह॑न्तो॒ः । भय॑मानः । वि । आ॒र ।

सु॒ऽगान्प॒थः । अ॒कृ॒णो॒त् । निः॒ऽअ॒जे । गाः । प्रा॒आ॒वन् । वा॒णीः । पुरु॑हूतं ध॒मंतीः ॥ १० ॥

हे इंद्र अलातृणः । बहदकतयालमत्यर्थमातृव्यते हिंस्यत इत्यलातृणः । गोर्माध्यमिकाया वाचो व्रजो गोष्ठभूतो वलः । वृणोत्याकाशमिति वलो मेघः । पुरा हन्तोस्तव वज्रप्रहारात् प्राक् भयमानो बिभ्यद्धार । विस्मिष्टो बभूव । अन्तरं स इंद्रो गा अपो निरजे निर्गमयितुं सुगान् सुगमान् पथो मार्गानकृणोत् । अकरोत् । अतो वाणीर्वननीया धमंतीः शब्दायमानास्ता आपः पुरुहूतं बङ्गभिराहृतं पार्थिवमुदकं प्रति प्रावन् । अभ्यागच्छन् । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यत । अलातृणो वल इंद्र व्रजो गोः । अलातृणोऽलमातर्दो मेघो वलो वृणोतिव्रजो व्रजत्यंतरिक्षे गोरितस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार । सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान्पथोऽकरोन्निरगमनाय गवां । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमंतीः । आपो वा वहनाद्वाचो वा वटनाद्बङ्गभिराहृतमुदकं भवति । धमतिर्गतिकर्मा । नि० ६. २ ॥ अलातृणः । तृहि हिंसायां । अलपूर्वाच्चेर्धजर्थे कविधानमिति कर्मणि कप्रत्ययः । अलमो मकारस्याकारः । समासस्वरः । वलः । वल संवरणे । वल्यत आच्छाद्यते नभोऽनेनेति वलो मेघः । पुंसि संज्ञायामिति घः । प्रत्ययस्वरः । व्रजः । व्रज गती । गोचरसंचरेत्यादिना । पा० ३. ३. ११९. । घप्रत्ययांतत्वेन निपातनात्कुत्वाभावः । व्रजत्यंतरिच इति । प्रत्ययस्वरः । भयमानः । त्रिभी भये । व्यत्ययेन श्प । आर । ऋ गतावित्यस्य लिटि णलि रूपं । निघातः । सुगान् । गम् गतावित्यस्मादधिकरणे सुदुरोरधिकरण इति डप्रत्ययः । डित्वादित्थलोपः । कृत्स्वरः । निरजे । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्मात्संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् । कृदुत्तरस्वरः । आवन् । अव रचणगत्यादिष्वित्यस्य लङि रूपं । पुरुहूतं । द्रव्यतेर्निष्ठायां यजादित्वात्संप्रसारणं । हल इति दीर्घः । याथादिस्वरः । धमंतीः । ध्मा शब्दे । शपि पाघ्रेत्यादिना धमादेशः । वा कंदसीति जसः सवर्णदीर्घः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः ॥ ॥ २ ॥

एको॒ द्वे वसु॑मती॒ समी॒ची इ॒ंद्र आ प॑प्रौ पृथि॒वीमु॒त द्यां ।

उ॒तांत॑रि॒क्षाद॒भि नः॑ समी॒क इ॒षो र॒थीः स॒युजः॑ श्रू॒र वाजा॑न् ॥ ११ ॥

एकः । द्वे इति । वसुमती इति वसुऽमती । समीची इति संऽईची । इंद्रः । आ । प॒प्रौ । पृथि॒वीं । उ॒त । द्यां ।

उ॒त । अ॒न्तरि॑क्षात् । अ॒भि । नः॑ । संऽई॒के । इ॒षः । र॒थीः । स॒ऽयुजः॑ । श्रू॒र । वाजा॑न् ॥ ११ ॥

योऽयमिंद्र एकोऽसहाय एव सन् पृथिवीमुत अपि च द्यां द्वे ऐते द्यावापृथिव्या समीची परस्परसंगते वसुमती धनयुक्ते सत्यावा पप्रौ समन्तात्पूरयामास । उत अपि च हे शूर सामर्थ्योपेत तादृशस्त्वं रथी रथवान् स नोऽस्माकं समीके समीप इषः स्थातुमिच्छन् सयुजः संगतान्वाजान् । वजंति गच्छंतीति वाजा अश्वाः ।

तानश्चानंतरिचादंतरिचसकाशात् अभि प्रेरय । रथारूढस्त्वमस्मात्समीपं शीघ्रमागच्छेति भावः ॥ वसुमती । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । पप्रौ । प्रा पूरण इत्यस्य लिटि णलि आत श्री णल इत्यौकारः । निघातः । इषः । इषु इच्छायां । अस्मादिगुपधलक्षणः कः । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । रथीः । रथोऽस्यासीति मतुबर्थे कंदसीवनिपाविति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

दिशः सूर्यो न मिनाति प्रदिष्टा दिवेदिवे हर्यश्चप्रसूताः ।

सं यदान्ठध्वन् आदिदशैर्विमोचनं कृणुते तत्त्वस्य ॥ १२ ॥

दिशः । सूर्यः । न । मिनाति । प्रऽदिष्टाः । दिवेऽदिवे । हर्यश्चऽप्रसूताः ।

सं । यत् । आनट् । अन्ध्वन् । आत् । इत् । अश्वैः । विऽमोचनं । कृणुते । तत् । तु । अस्वस्य ॥ १२ ॥

हर्यश्चप्रसूताः । हरी अश्वौ यस्यासाविति हर्यश्च इंद्रः । तेन प्रेरिता दिशः प्रागादयो दिवे दिवे प्रति-
दिवसं प्रदिष्टाः सूर्यस्य गमनार्थं दत्ता या दिशो विद्यन्ते ताः सूर्यो न मिनाति । न हिनस्ति । किंतु ताभिरिव
व्रजति । यद्यदा सूर्योऽध्वनो गंतव्यान्प्रदेशानश्चैर्गमनसाधनभूतैः समानद् सम्यगश्रुते । आदिद् अनंतरमेव
विमोचनं कृणुते । अश्वानां विमोचनं कुरुते । तदेतत्सर्वं कर्मास्य । तवैव खलु । तु प्रसिद्धौ ॥ सूर्यः । पू प्रेरण
इत्यस्मात्सुधाङ्गृधिभ्यः कृन्निति कन्प्रत्ययः । सुवति प्रेरयतीति सूर आदित्यः । सूर एव सूर्यः । वस्वादित्वा-
त्स्वार्थिको यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । मिनाति । मीञ् हिंसायां । मीनातेर्निगम इति वृत्तः । हर्यश्च-
प्रसूताः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आनट् । अशू व्याप्तावित्यस्य वज्रत्वं कंदसीति लङ् । सुः ।
अश्रोतेत्येति नुडागमः । व्रथादिना षत्वं । ययोगादनिघातः ॥

दिदृक्षंत उषसो यामन्क्तोर्विवस्वत्या महि चिचमनीकं ।

विश्वे जानन्ति महिना यदागादिद्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ॥ १३ ॥

दिदृक्षन्ते । उषसः । यामन् । अक्तोः । विवस्वत्याः । महि । चिचं । अनीकं ।

विश्वे । जानन्ति । महिना । यत् । आ । अगात् । इंद्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि ॥ १३ ॥

विश्वे सर्वे जना विवस्वत्या विवासनवत्या निर्गमनपराया अक्तो रात्रेः संबंधिन उषसो यामन् यामनि
निर्गमने सति महि महत् चिचं चायनीयमनीकं सौरं तेजो दिदृक्षन्ते । द्रष्टुमिच्छन्ति । यद्यदा आगात् उषःकालः
समंतादागतो व्यपति तदा तेजो दिदृक्षमाणाः सर्वे जना महिना महनीयान्यप्रहोवादीनि कर्माणि जानन्ति ।
कर्तव्यतयावबुध्यन्ते । हे इंद्र पुरुणि बह्वनि सुकृता सुष्ठु कृतानि कर्म कर्माणींद्रस्य तवैव ॥ दिदृक्षन्ते । दृशिर्
प्रेक्षण इत्यस्य सनि ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः । पा० १. ३. ५७. । इत्यात्मनेपदं । अभ्यस्तस्वरः । विवस्वत्याः । विवासतेः
संपदादिलक्षणः क्तिप् । व्यत्ययेनोपधावृत्तत्वं । तस्मात्तदस्यासीति मतुप् । मादुपधाया इति तस्य वत्त्वं । मतुपः
पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । जानन्ति । ज्ञा अवबोधने । ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । निघातः । अगात् । इण् गता
वित्यस्य लुङि रूपं । ययोगादनिघातः । सुकृता । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

महि ज्योतिर्निहितं वक्षणास्वामा पक्वं चरति विभ्रती गौः ।

विश्वं स्वाद्य संभृतमुस्त्रियायां यत्सीमिंद्रो अदधाज्जोर्जनाय ॥ १४ ॥

महि । ज्योतिः । निऽहितं । वक्षणासु । आमा । पक्वं । चरति । विभ्रती । गौः ।

विश्वं । स्वाद्य । संऽभृतं । उस्त्रियायां । यत् । सीं । इंद्रः । अदधात् । भोर्जनाय ॥ १४ ॥

वक्षणासु । वक्ष्यते यासूदकानीति वक्षणा नद्यः । तासु महि महत् ज्योतिर्ज्योतिष्मदुदकं निहितमिंद्रेणामा
नवसूतिका गौः पक्वं क्षीरादिकं विभ्रती दधाना सती चरति । सर्वत्र वर्तते । यद्यस्यादुदकात्स्वाद्य स्वादुतरं

संभृतं स्वेन संपादितं दधिघृतघीरादिकं सीमेतद्विश्वं सर्वमुन्नियायां गवि भोजनायेन्द्रोऽदधात् । तस्मात्क्षी-
रादिकं बिभ्रती गौश्वरतीति पूर्वणान्वयः ॥ वक्ष्यामि । वक्ष रोषे । अस्मात्करणाधिकरणयोश्चेति करणे व्युद् ।
नित्स्वरः । पक्षं । पक्षतेर्निष्ठातकारस्य पक्षो व इति वत्वं । प्रत्ययस्वरः । चरति । चरतिर्गत्यर्थः । बिभ्रती ।
बुभृन् धारणपोषणयोः । जुहोत्यादिः । शतृगित्वाद्गुणितश्चेति ङीप् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
उन्नियायां । वस निवासे । स्थायितंतीत्यादिनाधिकरणे रक्प्रत्ययः । यजादित्वात्संप्रसारणं । शासिवसिघ-
सीनां चेति पत्वाभावस्कांदसः । स्वार्थिको घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

इंद्र दृष्टं यामकोशा अभूवन् यज्ञाय शिक्ष गृणते सखिभ्यः ।

दुर्मायवो दुरेवा मर्त्यासो निषंगिणो रिपवो हंत्वांसः ॥ १५ ॥

इंद्र । दृष्टं । यामऽकोशाः । अभूवन् । यज्ञाय । शिक्ष । गृणते । सखिभ्यः ।

दुऽमायवः । दुऽएवाः । मर्त्यासः । निषंगिणः । रिपवः । हंत्वांसः ॥ १५ ॥

हे इंद्र दृष्टं । दृढो भव । यतो यामकोशाः । यांत्वस्मिन्निति यामो मार्गः । तस्य कोशाः कोशवदाच्छादका
मार्गप्रतिबंधका राक्षसा अभूवन् । त्वं यज्ञाय यज्ञकर्त्रे गृणते स्तोत्रं कुर्वते यजमानाय सखिभ्यः पुत्रादिभ्यश्च
शिक्ष । अपेक्षितं फलं दत्त्वं । दुर्मायवः । दुष्टमायुधानि मिन्वन्ति प्रक्षिपन्तीति दुर्मायवः । दुरेवा दुष्टं गच्छन्तो
मर्त्यासो मारयितारो निषंगिणः । निषंगशब्देनेषुधिरभिधीयते । तद्वतः । एवंविधसामर्थ्योपेता रिपवः शत्रवो
राक्षसा हंत्वांसः । त्वया हननीयाः ॥ दृष्टं । दृह दृहि वृह वृहि वृद्धी । व्यत्ययेन श्यन् । लोटि रूपं । नित्स्वरः ।
अभूवन् । भू सत्तायां । अस्य लुङि रूपं । गातिस्त्विति सिचो लुक् । भुमुवोस्तिङीति गुणे प्रतिषिद्धे भुवो
वुग्लुङ्निटोरिति वुगागमः । निघातः । शिक्ष । शिक्ष विद्योपादानि । अयं धातुरत्र दाने वर्तते । व्यत्ययेन
परस्मिपदं । निघातः । दुर्मायवः । मिनोतेः कृवापाजिमीत्यादिना उणप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः । दुरेवाः ।
इण् गर्ता । इण्शीङ्भ्यां वन्निति कर्तरि वन्प्रत्ययः । रिपवः । रपेरिञोपधाया इत्युप्रत्ययः । उपधाया इत्वं ।
प्रत्ययस्वरः । हंत्वांसः । हन हिंसागत्योः । कृत्यार्थे तवैककेन्यत्वन इति ल्वन् । नित्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

सं घोषः शृण्वेऽवमैरमिचैर्जही न्येष्वशनिं तपिष्ठां ।

वृश्चेमधस्ताद्वि रुजा सहस्व जहि रक्षो मघवन्नंधयस्व ॥ १६ ॥

सं । घोषः । शृण्वे । अवमैः । अमिचैः । जहि । नि । एषु । अशनिं । तपिष्ठां ।

वृश्च । ईं । अधस्तात् । वि । रुज । सहस्व । जहि । रक्षः । मघऽवन् । रंधयस्व ॥ १६ ॥

हे इंद्र अवमैः समीपे वर्तमानैरमिचैः शत्रुभिरसुरैस्तृष्टो योऽशनिर्घोषो घुष्यमाणः सं शृण्वे सम्यगस्माभिः
श्रूयते तपिष्ठामतिशयेन तापिकां तामशनिमेषु शत्रुष्वेव निधाय जहि । मारय । तैः प्रयुक्तामशनिं तानेव
प्रापयेति भावः । ईमेनान् शत्रून् अधस्तान्मूलतो वृश्च । किंघि । किंच वि रुज । तान्विशेषेण बाधस्व । सहस्व ।
अभिभव च । हे मघवन्निद्र रक्षः कर्मवघ्नकारीणि रक्षांसि जहि । मारय । अनंतरमिमं यज्ञं रंधयस्व । पारं
नय ॥ शृण्वे । निघातः । जहि । हन हिंसागत्योः । अस्य लोटि रूपं । अशनिं । अशु व्याप्री । अश्ववितृभ्यो
ऽनिरित्यनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । तपिष्ठां । तपृशब्दादिष्ठन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । वृश्च । औत्रशू केदने । तुदादिः ।
ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । सहस्व । वाक्यभेदादनिघातः । रंधयस्व । रध हिंसासंराद्धोरित्यस्य ख्यंतस्य लोटि
रधिवभोरचीति गुडागमः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

उवृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्ययं शृणीहि ।

आ कीवतः सल्लूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषि हेतिमस्य ॥ १७ ॥

उत् । वृह । रक्षः । सहऽमूलं । इंद्र । वृश्च । मध्यं । प्रति । अयं । शृणीहि ।
आ । कीवतः । सल्लूकं । चकर्थ । ब्रह्मऽद्विषे । तपुषिं । हेतिं । अस्य ॥१७॥

हे इंद्र रक्षः कर्मविघ्नकारि रक्षो रक्षःकुलं सहमूलं मूलसहितं यथा भवति तथोवृह । उद्धर । किंच । मध्यं तस्य मध्यभागं वृश्च । किंधि । प्रत्ययमयं प्रत्यागतं तत् शृणीहि । जहि । तस्य रक्षःकुलस्य मध्ये सल्लूकं सरणशीलं रक्ष आ कीवतः । आङ् मर्यादायां । कियतोऽनिर्ज्ञायमानपरिमाणादतिदूराद्देशाच्चकर्थ । कुरु । कृत्वा च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषकारिणे तस्मै रक्षसे तपुषिं तापकं हेतिं घातकमायुधमस्य । क्षिप । उत्तमर्थं यास्कोऽब्रवीत् । उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र । मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा । वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्ययं । अयमागतं भवति । आ कियतो देशात्सल्लूकं सल्लूकं भवति पापकमिति नेरुक्ताः सरल्लूकं वा स्यात्सर्तेरभ्यस्तात् । तपुषिस्तपतेर्हेतिहेतिः । नि० ६. ३. इति ॥ वृह । वृह उद्यमन इत्यस्य लोटि रूपं । शृणीहि । शृ हिंसायां । अस्य लोटि हौ ई हल्यघोरितीत्वं । निघातः । कीवतः । किंशब्दात्किं परिमाणमस्येत्यर्थे किमिदंभ्यां वो घ इति किंशब्दाद्वतुबलीति आपितत्वाद्वतुब्वादेशाभावश्छांदसः । इदंकिमोरीरकी इति की इत्यादेशः । सल्लूकं । स्र गतौ । छांदसी रूपसिद्धिः । चकर्थ । दुष्टञ् करण इत्यस्य लिटि थलि रूपं । क्रादित्वादित्ठभावः । निघातः । तपुषिं । तप संताप इत्यस्मादतिपूर्वपियजितनिधनितपिभ्यां निदित्युसिप्रत्ययो निष् । अकारस्य इकारश्छांदसः । निम्स्वरः । हेतिं । हन हिंसागत्योः । ऊतियूतिज्जुतिसातीत्यादिना निपातनादतोदात्तः । अस्य । असु चेषणे । लोटि रूपं ॥

स्वस्त्यै वाजिभिश्च प्रणेतः सं यन्महीरिष आसत्सि पूर्वीः ।

रायो वंतारो बृहतः स्यामास्मे अस्तु भग इंद्र प्रजावान् ॥१८॥

स्वस्त्यै वाजिभिः । च । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । सं । यत् । महीः । इषः । आऽसत्सि । पूर्वीः ।

रायः । वंतारः । बृहतः । स्याम । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इंद्र । प्रजाऽवान् ॥१८॥

प्रणेतः प्रकर्षेण जगतो निर्वाहक हे इंद्र अस्मान्वाजिमिरथैः सहितान् कुरु । स्वस्त्यै चाविनाशाय कुरु । यदा त्वं समासत्सि अस्माकं समीपे यज्ञनिर्वाहार्थमासीदसि तदा वयं महीर्महांतीषोऽज्ञानि पूर्वीः प्रभूतानि रायो धनानि वंतारस्तेषां संभक्तारः संतो बृहतो महान्तः स्याम । भवेम । किंच प्रजावान् अपत्योपेतं भगो धनमस्मै अस्मास्वस्तु । भवतु ॥ आसत्सि । षट् विशरणादिषु । बङ्गलं छंदसीति शपो लुक् । यद्योगादिनिघातः । इषो राय इति च द्वे पक्ष्यर्थे द्वितीये । वंतारः । वन षण संभक्तावित्यस्य तृचि आगमानुशासनस्थानित्यत्वादित्ठभावः । चित्स्वरः । स्याम । अस भुवीत्यस्य लिङि रूपं । अस्मै । अस्माच्छब्दस्य सप्तम्याः सुपां सुलुगिति श इत्यादेशः ॥

आ नो भर भगमिन्द्र द्युमंतं नि ते देणस्य धीमहि प्ररेके ।

ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनां ॥१९॥

आ । नः । भर । भगं । इंद्र । द्युऽमंतं । नि । ते । देणस्य । धीमहि । प्रऽरेके ।

ऊर्वऽइव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति । तं । आ । पृण । वसुऽपते । वसूनां ॥१९॥

हे इंद्र नोऽस्मादर्थं द्युमंतं दीप्तियुक्तं भगं धनमाभर । आ समंतात्संभर । देणस्य दानशीलस्य ते तव सर्वधिगो धनस्य प्ररेके प्ररेचने दाने निधीमहि । धनदानस्य वयं पात्रभूताः स्म इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । अस्मै अस्माकं कामोऽभिलाष ऊर्व इव अनवाप्तकामो वडवानल इव पप्रथे । प्रभूतो वर्तते । वसूनां वसुपते धनानां मध्य उत्तमधनानामधिपति हे इंद्र तं महान्तं काममापृण । बङ्गधनप्रदानेनापुरय ॥ भर । भुञ् भरण इत्यस्य लोटि रूपं । देणस्य । दुदाञ् दाने । गादाभ्यामिष्णुजितीष्णुचप्रत्ययः । अत्यर्थं ददातीति देणः ।

चित्स्वरः । धीमहि । दधातेर्लुङि वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । कंदस्युभयथेति महिङः सार्वधातुकत्वात्सीयुटः सलोपः । आर्धधातुकत्वादातो लोपः । निघातः । ऊर्व इव । पूर्वपदस्वरः । पप्रथे । प्रथ प्रख्यान इत्यस्य लोटि रूपं । पुण । पुण ग्रीण इत्यस्य लोटि सेर्हिः । तुदादिः । अतो हेरिति हेर्लुक् । वसूनां । नित्वादाद्युदात्तः ॥

इमं कामं मंदया गोभिरश्वैश्चंद्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इंद्राय वाहः कुशिकासो अक्रन ॥ २० ॥

इमं । कामं । मंदय । गोभिः । अश्वैः । चंद्रवता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यं । विप्राः । इंद्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ २० ॥

हे इन्द्र इमं धनादिविषयं काममस्मदीयमभिलाषं गोभिरपिहोवादिर्मसाधनभूतैर्गवादिभिर्वाहनसाधनभूतैरश्वैश्च चंद्रवता दीप्तियुक्तेन राधसा धनेन च मंदय । एतानि दत्त्वैममभिलाषं पूरय । किंच । एतैरस्मान्प्रथः । प्रथितांश्च कृष । पश्चात्स्वर्यवः स्वर्गादिमुखमात्मन इच्छंती विप्राः कर्मकुशलाः कुशिकामः कुशिका मतिभिर्मर्गनीधैर्मैर्वाहः स्तोत्रमिंद्राय तुभ्यमक्रन् । अकार्षुः ॥ मंदय । यदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लोटि रूपं । गोभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्चन्ताववर्णेत्यादिना प्रतिषेधः । प्रकृतिस्वरः । पप्रथः । प्रथ प्रख्याने । कृष् । कंदस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वात् शप् । तस्य वज्रलं कंदसीति सुः । धातुस्वरः । अक्रन् । करोतेर्लुङि मंचे घसङ्करेत्यादिना लुक् । निघातः ॥

आ नो गोत्रा ददृहि गोपते गाः समस्मभ्यं सनयो यंतु वाजाः ।

दिवक्षा असि वृषभ सत्यशुष्मोऽस्मभ्यं सु मघवन्बोधि गोदाः ॥ २१ ॥

आ । नः । गोत्रा । ददृहि । गोऽपते । गाः । सं । अस्मभ्यं । सनयः । यंतु । वाजाः ।

दिवक्षाः । असि । वृषभ । सत्यऽशुष्मः । अस्मभ्यं । सु । मघऽवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ २१ ॥

गोपते गवां पते स्वर्गाधिपते हे इन्द्र नोऽस्मदर्थं गोत्रा गोत्राण्यभ्राणि गा अपः प्रत्या ददृहि । आद्रियस्य । अभ्राणि विदार्य जलानि प्रापयेत्यर्थः । ततः सनयः संभजनीयानि वाजा अत्रान्यस्मभ्यमस्मदर्थं संयंतु । समागच्छंतु । वृषभ कामानां वर्धितहै इन्द्र त्वं दिवक्षा असि । दिवं व्याप्य वर्तमानत्वेन महानसि । अत एव सत्यशुष्मः सत्यसामर्थ्यो मघवन् धनवन् हे इन्द्र अस्मभ्यं गोदा गवां प्रदाता भवामीति सु बोधि । सुष्ठु बुधस्य ॥ ददृहि । दृङ् आदरे । यङ्लुकि लोटि रूपं । अतश्च । पा० ७. ४. ९२ । इत्यभ्यासस्य ङगागमः । निघातः । गाः । अतीतोऽन्शसोः । पा० ६. १. ९३ । इत्योकारस्याकारः । एकादेशस्वरः । अस्मभ्यं । भ्यसो भ्यमिति चतुर्थोबङ्गवचनस्य भ्यमादेशः । यंतु । इण् गती । लोटि रूपं । दिवक्षाः । अशू व्याप्ती । असुन् । दिवं व्याप्नोतीति दिवक्षाः । छदुत्तरपदस्वरः । गोदाः । उदाच् दान इत्यस्माद्विच् । छदुत्तरपदस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिंद्रमस्मिभरे नृतमं वाजसाती ।

शृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु भंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ २२ ॥

शुनं । हुवेम । मघवान् । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजऽसाती ।

शृण्वंतं । उग्रं । मूतये । समत्सु । भंतं । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥ २२ ॥

हे इन्द्र वाजसाती । वाजस्यान्नस्य सातिर्लोभो यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः । अस्मिभरे । विधति जयलक्ष्मीमेन योद्धार इति भरः संघामः । तस्मिन्संघामे शुनं शुनमुत्साहेन प्रवृद्धं । यद्वा शुनमिति सुखनाम । सुखकरं मघवानं धनवंतं अत एवेन्द्र निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं नृतमं सर्वस्य जगतीति श्रुयेन नेतारं त्वां हुवेम ।

कुशिका वयं यज्ञार्थमाहुयेम । तथा शृण्वंतमस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वंतमुयं शत्रूणां भयंकरं समत्सु संयामेषु वृक्षाणि वृक्षोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि घ्नंतं हिंसंतं धनानां शत्रुसंबन्धिनं संजितं सम्यग्जेतारं त्वामूतये रक्षणाय वयमाहुयेम ॥ मुनं । दुश्मोश्च गतिवृद्धोरित्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । यज्ञादित्वात्संप्रसारणं । दीर्घाभावश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । ऊवेम । ह्यतेर्बहुलं कंदसीति संप्रसारणे कृते शपो लुकि कृते च लिङि रूपं । निघातः । भरे । भृञ् भरणे । घः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । वाजसाती । यशु दाने । मावे क्तिन् । जनसनेत्यादिनानुनासिकस्यात्वं । बऊव्रीही पूर्वपदस्वरः । समत्सु । अद् भक्षणे । संपूर्वात् क्तिप् । संभक्षयति योवृक्षामायुंवीति समदः संयामाः । छदुत्तरपदस्वरः । घ्नंतं । हन हिंसागत्योरित्यस्य शतरि गमह-
नेत्यादिनोपधालोपः । हो हंतैरिति घत्वं । संजितं । जि जये । क्तिप् ॥ ४ ॥

शासद्वहिरिति द्वाविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । शासत् कुशिको विश्वामित्र एव वा श्रुतेरिति । इषीरयस्य पुत्रः कुशिको विश्वामित्र एव वा अयिः । इंद्रो देवता । त्रिष्टुप् छंदः ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यं-
दिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र आरंभणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञकमेतत्सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । अस्या इदु प्रतवसे शासद्वहिरिति तारावहीनसूक्ते । आ० ७. ४. इति ॥ पृथ्याभिन्नवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने
ऽच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने चीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं तृतीयं संपातसूक्तं । इमामू ध्विच्छंति त्वा शास-
द्वहिरिति संपाताः । आ० ७. ५. इति ॥

शासद्वहिरिदुहितुर्नष्टं गाव्हिर्वाँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।

पिता यच दुहितुः सेकमृजन्तं शर्म्येन मनसा दधन्वे ॥ १ ॥

शासत् । वहिः । दुहितुः । नष्टं । गात् । विद्वान् । ऋतस्य । दीधितिं । सपर्यन् ।

पिता । यच । दुहितुः । सेकं । ऋजन् । सं । शर्म्येन । मनसा । दधन्वे ॥ १ ॥

कुशिकः प्रसंगात् केचित् शास्त्रार्थं ब्रूते । अपुत्रस्य पितुः पुत्री दायादा पुत्रिका सती । यतः संतानकृत्तस्याः पुत्र इत्यनयोच्यत इति । अपुत्रो यः पिता कन्यामन्यकुलं प्रापयति स वहिरित्युच्यते । स पिता शासत् । अथातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति । वासि० १७. १७. । स्मृत्युक्तमनुशासनं कुर्वन् दुहितुः पुत्रिकाया नष्टं नष्टारं पीचं गात् । गच्छति । दुहितुः पुत्रत्वेन स्त्रीकाराद्दौहित्रं नष्टभवं पिंडदाना-
दिकं कर्तव्यतया गात् । गच्छति । किं कुर्वन् । विद्वान् अस्यां दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकरो भविष्यतीति ज्ञानं ऋतस्य सत्यस्य पुत्रोत्पादनसमर्थस्य रेतसो दीधितिं धर्तारं जामातरं तत्पतिं सपर्यन् वस्त्रालंकारा-
दिना पूजयन् पिता नष्टभवं गच्छति । यच यस्मिन्विषये पितापुत्रो जनको दुहितुरप्रज्ञायाः स्वकन्यायाः सेकं रेतसः सेकं तस्यां रेतःसेकमृजन् प्रसाधयन् शर्म्येन सुखनिमित्तेन मनसा संदधन्वे । आत्मानं संधत्ते । अपुत्र-
त्वनिमित्तदुःखापगमात् । यस्या दुहितुः पिता पालकः पतिर्जामाता सेकं तस्यां रेतःसेकमृजन् प्रसाधयन् सं शर्म्येन केवलं सुखनिमित्तेन मनसा तथा स्वशरीरं संदधन्वे । संधत्ते । न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । एतमर्थं यास्कोऽप्याह । प्रशास्ति वोढा संतानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावं । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा । नष्टारमु-
पागमद्दौहित्रं पीचमिति विद्वान्प्रजननयज्ञस्य रेतसो वांगादंगात्संभूतस्य हृदयादधि जातस्य मातरि प्रत्युतस्य विधानं पूजयन्नित्यादिना । नि० ३. ४. ॥ शासत् । शासेः शतर्यभ्यस्तत्वात्तुमभावः । दुहितुः । दुह प्रपूरणे । नष्टनेष्टु इत्यादिना नृचि निपातनादिडागमः । चित्स्वरः । नष्टं । नष्टरि भवं । भवे कंदसीति यत् । रीकृत इति रीडादेशः । यस्मेति लोपः । रेफलोपश्छांदसः । तित्स्वरितः । गात् । इण् गतावित्यस्य छांदसे लुङि रूपं । ऋजन् । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । शर्म्येन । शं सुखं गच्छतीति गमेरीणादिकः कप्रत्ययः । कित्वात्प्रमहनेत्यादि-
नोपधालोपः । शर्मे साधुरिति तच्च साधुरिति यत्प्रत्ययः । वीरवीर्यौ चेत्यत्र यतोऽनाव इत्यस्यानित्यत्वस्य चापितत्वाच्च तित्स्वरः । दधन्वे । धवि सौचो धातुः । लिटि रूपं । प्रत्ययस्वरः । ययोगादनिघातः ॥

न जामये तान्वो रिक्थमरैक्चकार गर्भं सनितुर्निधानं ।

यदी मातरौ जनयंत वहिमन्यः कर्ता सुकृतीरन्य ऋधन् ॥ २ ॥

न । जामये । तान्वः । रिक्थं । अरैक् । चकार । गर्भे । सन्तितुः । निऽधानं ।

यदि । मातरः । जनयंत । वहि । अन्यः । कर्ता । सुऽकृतोः । अन्यः । च्छंधन् ॥ २ ॥

अधातुकाया दुहितुः पुत्रिकाकरणात् सा रिक्थभागित्युक्तं । धातुमत्वात्तस्या रिक्थभाक्त्वं नासीति ब्रूते । तान्वस्तुज श्रीरसः पुत्रो जामये भगिन्वे रिक्थं पित्र्यं धनं नरैक् । न प्ररेचयति । न प्रददाति । किं तर्हि । सन्तितुरेणां संभजमानस्य भर्तुर्गर्भं । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । गर्भस्य निधानं रेतःसिकनिधानीमेनां चकार । पाणिग्रहणेन संस्कृतामेनां करोति । न तु तस्य रिक्थं ददातीत्यभिप्रायः । असंस्कृतास्तु संस्कार्या धातुभिः पूर्वसंस्कृतेः । भगिन्यस्य निजादंशाद्दत्त्वांशं तु तुरीयकमिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । २. १२४. । स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्यैकोत्पाद्यत्वाविशेषात्पुमपत्यस्य को विशेष इत्याशंक्य विशेषं दर्शयति । यदि यद्यपि मातरो मातापितरौ वहि । अवह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया वोढृत्वात् । अवह्निश्च वह्निः । तादृशं स्त्रीपुंसलक्षणमपत्यं जनयंत । तथापि तयोर्मध्येऽन्यः पुंसलक्षणः सुकृतोः शोभनस्य पिंडदानादेः कर्मणः कर्ता भवति । अन्यः स्त्रीलक्षणं च्छंधन् वस्त्राणांकारादिना च्छध्यमान एव भवति । पिंडदानादिकर्तृत्वात्पुत्रो दायार्हः दुहिता तथा नेति न दायार्हा सा तु केषलं परस्त्री दीयते । तथा च निरुक्तं । न जामये भगिन्वे । जामिरन्येऽस्यां जनयति जामपत्यं जमतेर्वा स्यान्नतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादाश्चकारेणां गर्भनिधानीं सन्तितुर्हस्तयाहस्य यदिह मातरोऽजनयंत वहि पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान्दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्त्री । नि० ३. ६. । इति ॥ तान्वः । तन्वाः प्राणाधिष्ठितत्वात्तनूः प्राणवती । तद्विकार इत्यर्थे प्राणिरजतादिभ्योऽजित्यत्र संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नानुभावः । रिक्थं । रिचिर् विरेचने । पातुतुदिवचिरिचिभ्यश्चक् । प्रत्ययस्वरः । अरैक् । रिचिर् विरेचन इत्यस्य लुङि सिचि वदव्रजत्वादिना वृद्धिः । बज्जुलं कंदसीतीडभावः । हल्ङादिसंयोगांतलोपी । निघातः । सन्तितुः । षण् संभक्तावित्यस्य तृचि रूपं । निधानं । दधातेर्लुटि रूपं । तित्स्वरः । मातरः । पिता मात्रेति पितुः शेषे प्राप्ते मातुः शेषश्छांदसः । द्विवचनस्य बज्जुवचनं पूजार्थं । जनयंत । जनेर्णिचि रूपं । वहि । पुमान् स्त्रिया । पा० १. २. ६७. । इति वह्नेः शेषः । सुकृतोः । करोतिरौणादिकः क्तप्रत्ययः । च्छंधन् । च्छधु वृद्धौ । व्यत्ययेन झम् ॥

अग्निर्जज्ञे जुह्वा३रेजमानो महस्पुत्राँ अरुषस्य प्रयस्ये ।

महान्गर्भो मह्या जातमेषां मही प्रवृद्धयैश्चस्य यज्ञैः ॥ ३ ॥

अग्निः । जज्ञे । जुह्वा । रेजमानः । महः । पुत्रान् । अरुषस्य । प्रऽयस्ये ।

महान् । गर्भः । महि । आ । जातं । एषां । मही । प्रऽवृत् । हरिऽअश्वस्य । यज्ञैः ॥ ३ ॥

हे इंद्र अरुषस्यारोचमानस्य तव प्रयस्ये यज्ञार्थं जुह्वा ज्वालाभी रेजमानः कंपमानोऽपिर्महः प्रभुतान् पुत्रान् रश्मीन् जज्ञे । उत्पादयामास । एषां रश्मीनां गर्भो जलात्मना क्रोडीकारो महानासीत् । किंच एषां रश्मीनां मेलनं आ जातं सर्वत ओषधात्मना जातं महि महद्भूत् । किंच एषां रश्मीनां प्रवृत्त अग्नेन प्रकारेण प्रवृत्तिर्हर्यश्चक्षेन्द्रस्य यज्ञैर्यज्ञार्हैः सोमाज्जतिभिर्मही महती भवति ॥ जज्ञे । जग्नी प्रादुर्भाव इत्यस्य लिटि रूपं । अंतर्भावित्यर्थः । जुह्वा । जुहोतेर्दे दीर्घश्चेति क्तिप् द्विवचनं दीर्घश्च धातोः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । हर्यश्चस्य । हरी अश्वी यस्येति बज्जुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः ॥

अग्नि जैचीरसचंत स्पृधानं महि ज्योतिस्तमसो निरंजानन् ।

तं जानतीः प्रत्युदायन्नुषासः पतिर्गवामभवदेक इंद्रः ॥ ४ ॥

अग्नि । जैचीः । असचंत । स्पृधानं । महि । ज्योतिः । तमसः । निः । अजानन् ।

तं । जानतीः । प्रति । उत् । आयन् । उषसः । पतिः । गवाँ । अभवत् । एकः । इंद्रः ॥ ४ ॥

जैत्रीर्जित्यथो विशो महतः सृधानं वृचेण सह स्पर्धमानमिन्द्रमभ्यसचंत । सर्वतः समगच्छन् । ते च महत-
स्तस्मिन्वृचे हते महि महत् ज्योतिः सूर्याख्यं तेजस्तमस्तमोरूपावृचान्निरजानन् । निर्गतमज्ञासिषुः । तत इन्द्रं
वृचहंतारमुदितं सूर्यं जानतीर्जानाना उषसस्तं प्रत्युत अभिलक्ष्यैव आयन् प्राप्नुवन् । अथ तत्रोद्भूतानां गवां
रश्मीनामेकोऽद्वितीय एवेन्द्रः पतिरभवत् ॥ जैत्रीः । जयतेस्तुनि रूपं । गुणस्य स्थाने व्यत्ययेन वृद्धिः । नित्स्वरः ।
असचंत । षच समवाय इत्यस्य लङि रूपं । सृधानं । स्पर्धं संघर्षे । कंदसि कानजादेशः । कंदसि द्विर्वचनस्य
विकल्पितत्वाद्द्विर्वचनाभावः । चित्स्वरः । अजानन् । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । आयन् ।
अथ पथ गतावित्यस्य लङि रूपं ॥

वी॒ळी॑ स॒ती॒र॒भि॒ धी॒रा॑ अ॒तृ॒द॒न्प्रा॒चा॒हि॒न्व॒न्म॒न॒सा॒ स॒प्र॒ वि॒प्राः॑ ।

वि॒श्वा॑म॒वि॒द॒न्प॒थ्या॑मृ॒तस्य॑ प्र॒जा॒न॒न्नि॒त्ता न॒म॒सा वि॒वेश ॥ ५ ॥

वी॒ळी॑ । स॒तीः । अ॒भि॒ । धी॒राः । अ॒तृ॒द॒न् । प्रा॒चा । अ॒हि॒न्व॒न् । म॒न॒सा । स॒प्र॒ । वि॒प्राः ।

वि॒श्वा॑ । अ॒वि॒द॒न् । प॒थ्या॑ । अ॒तृ॒तस्य॑ । प्र॒जान॑न् । इत् । ता । न॒म॒सा । आ । वि॒वेश ॥ ५ ॥

पुरा किलांगिरसां गावः पणिनामकैरसुरैरपहत्य निगूढे कस्मिंश्चित्पर्वते स्थापिताः । ते चांगिरसस्तत्प्रा-
प्त्यर्थमिन्द्रं तुष्टुवुः । स्तुतश्च स इन्द्रो गवान्विषणाय देवशुनीं प्राहिणोत् । सा च गवां गवेषणपरा सती तत्स्था-
नमलभत । तथा विज्ञापित इन्द्रस्ता गा आनीयांगिरोभ्यः प्रादादित्येतिहासिकी कथा । तथा चास्या
अचोऽयमर्थः । धीरा धीमंतः सप्र विप्रा मेधाविनः सप्रसंख्याका अंगिरसो वीळी दृढे पर्वते सतीर्निबद्धाः
सतीर्गा अभि अभिलक्ष्यातृदन् । निधानमपावृण्वन् । उपेक्षामकुर्वन् । ततस्तेऽंगिरसः पर्वतविले गावः संतीति
मनसा निश्चित्य प्राचा येन मार्गेण प्रविष्टास्तेनैव प्राचीनेन मार्गेण ता गा अहिन्वन् । निरगमयन् । यद्वा
प्राचा । प्रकर्षेणैन्द्रमंचति प्राप्नोतीति प्राक् । तेनेन्द्रविषयेण मनसा । मन्यत इति मनः स्तोत्रं । तेन स्तोत्रे
णाहिन्वन् । अवर्धयन् । इन्द्रं तुष्टमकुर्वन् । स्तुत्वा च ऋतस्य पथ्यां यज्ञस्य मार्गे साधुभूतां विश्वां सर्वांमपहृतां
गामविदन् । अलभंत । ततः स इन्द्रस्ता तान्यांगिरसां कर्माणि प्रजानन्नि त् प्रकर्षेण जानन्निन्द्रो नमसा नमस्कारि-
णांगिरसः संभावयन् तैरधिष्ठितं पर्वतमाविवेश ॥ अतृदन् । उतृदिर्हिंसानादरयोरित्यस्य लङि रुधादित्वात्
अम् । तस्य असौरित्यल्लोपः । निघातः । प्राचा । अचेऽइन्द्रस्यसर्वनामस्थानमिति विभक्तैरुदात्तत्वं । अहिन्वन् ।
हि गतिवर्धनयोरित्यस्य लङि रूपं । अविदन् । विदू लाभ इत्यस्य लङि मुचादित्वात्तुम् । निघातः । पथ्यां ।
पथि साधुरित्यर्थे तच्च साधुरिति यत्प्रत्ययः । यचि भमिति भसंज्ञायां नस्तद्धित इति टिलोपः । यतोऽनाव
इत्यस्थानित्यत्वात्तत्स्वरित इति स्वरितः । विवेश । विश प्रवेशन इत्यस्य लिटि रूपं ॥ ५ ॥

वि॒द॒द्यदी॑ स॒र॒मा॒ रु॒ग्ण॑म॒द्र॒मेहि॑ पा॒थः पू॒र्य्य॑ स॒ध्र्यक्॑ ।

अ॒यं न॒य॒त्सु॒प॒द्यक्ष॑राणा॒म॒च्छा॒ र॒वं प्र॒थ॒मा जा॒न॒ती गा॒त् ॥ ६ ॥

वि॒द॒त् । य॒दि॒ । स॒र॒मा॒ । रु॒ग्णं॑ । अ॒द्रैः । म॒हि॒ । पा॒थः । पू॒र्य्य॑ । स॒ध्र्यक्॑ । क॒रि॒ति॒ कः॑ ।

अ॒यं । न॒य॒त् । सु॒प॒दी॑ । अ॒क्षरा॑णां । अ॒च्छं॑ । र॒वं । प्र॒थ॒मा । जा॒न॒ती । गा॒त् ॥ ६ ॥

यदि यदा सरमेन्द्रेण गवान्विषणार्थं प्रेषिता सरमा नाम देवशुन्यद्रे रुग्णं भयं द्वारं विदत् अलभत
तदानीमिन्द्रो महि महत्पूर्य्यं पूर्वं प्रेषणकालेऽज्ञादिनीं ते प्रजां करिष्यामीति प्रतिज्ञातं सध्र्यक् इतैरैरपि
भोजीः सधीचीनं पाथो गव्यादिलक्षणमन्नं कः । अकार्षीत् । तस्ये दत्तवान् । ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा
सरमाचराणां चयरहितानां गवामग्रं प्रातं नयत् । प्राप्नोत् । कुत इत्यत आह । यतो रवं तेषां हमारवं
प्रथमा प्रथमं जानती सती अच्छ शब्दाभिमुख्येन गात् । जगाम ॥ विदत् । विदू लाभ इत्यस्य लुङि लृदित्वात्
क्षुरङादेशः । तस्य स्वरः । सरमा । इ गती । श्रीणादिकोऽमप्रत्ययः । सरतीति । सरमा सरणादिति यास्कः ।
प्रत्ययस्वरः । रुग्णं । रुजो भंग इत्यस्य निष्ठाया मोदितश्चेति नत्वं । प्रत्ययस्वरः । पाथः । पा रक्षणे । अन्ने च

। उ० ४. २०४. । इत्यमुन्प्रत्ययः । घुडागमः । पातीति पाथोऽन्नं । नित्स्वरः । सध्रक् । अंचु गतिपूजनयोः । अस्त्रिगित्यादिना क्तिन् । सहांचतीति । सहस्य सधिरिति सध्रादेशः । क्तिन्प्रत्ययस्य कुत्वं । अद्रिसध्रोऽन्तो-
दात्तत्वनिपातनं क्तस्वरनिवृत्त्यर्थमिति सधि इत्यादेशोऽन्तोदात्तः । यणादेशे क्त उदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरित इति यणः स्वरितत्वं । कः । करोतिर्नुडि सिपि त्रैमंत्रे घसङ्करेत्यादिना लुक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना
सिपो लोपः । विसर्जनीयः । निघातः । नयत् । नयतेर्नुडि रूपं । सुपदो । पादोऽन्यतरस्यां । पा० ४. १. ८. ।
इति ङीप् । गात् । इणो लुङि रूपं ॥

अगच्छद्दु विप्रतमः सखीयन्नसूदयत्सुकृते गर्भमद्रिः ।

ससान् मर्यो युवभिर्मखस्यन्नथाभवद्गिराः सद्यो अर्चन् ॥ ७ ॥

अगच्छत् । ऊं इति । विप्रऽतमः । सखिऽयन् । असूदयत् । सुऽकृते । गर्भे । अद्रिः ।

ससान् । मर्यैः । युवऽभिः । मखस्यन् । अथ । अभवत् । अंगिराः । सद्यः । अर्चन् ॥ ७ ॥

विप्रतमोऽतिशयेन मेधावी सखीयन् अंगिरोभिः साकमात्मनः सखित्वमिच्छन् इन्द्रोऽगच्छत् । गोभिर-
धिष्ठितं पर्वतमगमदेव । सोऽद्रिः सखित्वमिच्छन् मुह्यते मुधु युद्धकर्ष इन्द्राय गर्भं गवात्मकं गर्भमसूदयत् ।
निरगमयत् । युवभिर्नित्यतृणैर्मन्त्रैः सह मखस्यन् गोधनमंगिरसामिच्छन् मर्योऽसुराणां मारयितेन्द्रः
ससान् । असुरैरपहृतास्ता गा भेजे । अथानंतरमंगिराः सप्तानामंगिरसां मध्ये वरिष्ठोऽंगिरा अघिरिन्द्रात्ता
गा लब्ध्वा सख्यसदानामेवार्चन् इन्द्रं पूजयन्नभवत् ॥ अगच्छत् । गमेर्लुङि रूपं । सखीयन् । सुप आत्मनः क्यच् ।
असूदयत् । पूढ निरास इत्यस्य खंतस्य लुङि रूपं । ससान् । षण् संभक्तावित्यस्य लिटि णलि रूपं । नित्स्वरः ।
मखस्यन् । क्दंसि परेच्छायामिति परेच्छायामपि क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुखक्य इति सुगा-
गमः । एकादेशात्स्वरः । अंगिराः । ख गती । अंगारशब्द उपपदे सतेर्धातोः सुन्प्रत्ययः । उपपदे गकारात्पर-
स्वेत्वमन्त्यलोपश्च धातोर्लोपश्च अंगिराः । उ० ४. २३५. । इति सूत्रेण निपात्यते । भूतकालेऽंगरिभ्यः क्त इत्यंगिरा
अघिः । अंगरिष्वंगिरा इति यास्कः । नित्स्वरः ॥

सतःसतः प्रतिमानं पुरोभूर्विष्वा वेद् जनिमा हन्ति शुष्णं ।

प्र णो दिवः पद्वीर्गव्युर्चन्तसखा सखीरमुंचन्निर्वद्यात् ॥ ८ ॥

सतःऽसतः । प्रतिऽमानं । पुरःऽभूः । विष्वा । वेद् । जनिम । हन्ति । शुष्णं ।

प्रा नः । दिवः । पद्वीः । गव्युः । अर्चन् । सखा । सखीन् । अमुंचत् । निः । अर्वद्यात् ॥ ८ ॥

योऽयमिन्द्रः सतः सत उत्तमस्य वस्तुनः प्रतिमानं । प्रतिमीयत उपमीयतेऽनेन सर्वमिति प्रतिमानं प्रति-
निधिः । यद्वा सतः सतो जातस्य सर्वस्य प्रतिमानं स्वस्य महत्त्वेन प्रतिमातीयन्तया सर्वं परिच्छिन्नन्तीत्यर्थः ।
पुरोभूर्युद्धे पुरतः श्रवणवाप्नोतीति पुरोभूश्च विष्वा जनिम सर्वाणि जातानि वेद् । जानाति । शुष्णं शुष्णना-
मानमसुरं हन्ति । पद्वीः कवितमो गव्यगोधनमंगिरसामिच्छन् अस्माकं सखेन्द्रः सखीन्नोऽस्मान् दिवो द्युलो-
कादागत्य प्रार्चन् प्रकर्षेण पूजयन् अवद्याद्वचबाधरूपाद्दोषाच्चिरमुंचत् । नितरां मुंचतु ॥ प्रतिमानं । मातीति
मानं । श्रीणादिको नन्प्रत्ययः । यद्वा करणे ल्युट् । पुरोभूः । भू प्राप्ती । क्तिप् । वेद् । वेत्तेर्लुङि रूपं । जनिम ।
वणी प्रादुर्भावे । अग्निहव्यामिमन्निन्नितीमन्निन्प्रत्ययः । भूतकाले जातानीति जनिम । सुपां मुलुगिति सुपो
लुक् । नित्स्वरः । हन्ति । हन्तेर्लुङि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । शुष्णं । शोषयतीति शुष्णः । प्र णः । उपसर्गा-
द्गुलमिति संहितायां णत्वं । पद्वीः । वी कात्यादिषु । क्तिप् । पदानि वेत्ति परस्परसंगतानि करोतीति
पद्वीः कविः । गव्युः । गोशब्दात्परेच्छायां क्दंसीति क्यच् । वातो यि प्रत्यय इति वांतादेशः । क्वाच्छेदसी-
त्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अर्चन् । अर्चतेः शतरि रूपं । सखीन् । संहितायां नकारस्य दीर्घादटीति हः । पूर्वस्य
वर्णस्य अचानुनासिक इत्यनुनासिकादेशः । अमुंचत् । मुञ्च मोचण इत्यस्य लुङि शे मुचादीनामिति नुमागमः ।

निघातः । अववात् । वद व्यक्तायां वाचोत्वस्य नञ्पूर्वस्य गर्ह्यार्थेऽववप्यवर्था इति निघातनात् । पा० ३. ९. १०१. । यत्प्रत्ययः ॥

नि गव्यता मनसा सेदुरकैः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुं ।

इदं चित्तु सदं भूर्येषां येन मासाँ असिषासन्तेन ॥ ९ ॥

नि । गव्यता । मनसा । सेदुः । अकैः । कृण्वानासः । अमृतत्वाय । गातुं ।

इदं । चित् । नु । सदं । भूरि । एषां । येन । मासान् । असिसासन् । ऋतेन ॥ ९ ॥

गव्यता गा इच्छता मनसा युक्ता अकैरर्चनीयैः स्तोत्रैरमृतत्वाय देवत्वप्राप्त्यर्थं गातुं । गच्छत्यनेनेति गातु-
मार्गः । अमृतत्वप्राप्त्युपायभूतं मार्गं कृण्वानासः कुर्वाणास्तेऽगिरसो निषेदुः । सचाख्ये कर्मण्यासीदन् । एषामं-
गिरसामिदं चित्सदनं इदमेव सचाख्ये कर्मण्यासदनं भूरि नु । प्रभूतं । अमृतत्वप्राप्त्यर्थं महानुपायः खलु । कुत
इत्यत आह । ऋतेन सत्यभूतेन येन सचकर्मणा तेऽगिरसो मासानभिन्नवपृष्यषडहैः कल्पितान् मासान् असि-
सासन् । संभक्तुमैच्छन् ॥ गव्यता । गोशब्दात् क्वचि रूपं । वांतो यि प्रत्यय इति वांतादेशः । एकादेशस्वरः ।
सेदुः । सदेर्लिटि अत एकहल्प्रथ्येऽनादेशादेर्लिटीत्येत्वाभ्यासलोपी । निघातः । कृण्वानासः । ऋवि हिंसाकरण-
योरित्यस्य ताच्छीलिकस्यानन् । धिन्विह्रण्योरश्चेत्युप्रत्ययः । चित्प्रत्ययः । गातुं । गाङ् गतौ । कमिसगिजनि-
गाभापायाहिभ्य इति करणे तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । असिषासन् । षण् संभक्तावित्यस्य सनि जनसनखनां
सन्धलो रित्यात्वं । अभ्यासस्य सन्त्यत इतीत्वं । सनोतेरन् इति संहितायां षत्वं । तदंताङ्गि रूपं । यद्वृत्तयोगा-
दनिघातः ॥

संपश्यमाना अमदन्नभि स्वं पयः प्रत्नस्य रेतसो दुघानाः ।

वि रोदसी अतपद्घोष एषां जाते निःष्ठामदधुर्गोषु वीरान् ॥ १० ॥

संऽपश्यमानाः । अमदन् । अभि । स्वं । पयः । प्रत्नस्य । रेतसः । दुघानाः ।

वि । रोदसी इति । अतपत् । घोषः । एषां । जाते । निःऽस्थानां । अदधुः । गोषु । वीरान् ॥ १० ॥

स्वं स्वकीयं गोधनमभि अभिलक्ष्य संपश्यमाना मदीया एता गाव इत्यात्मीयतया जानानास्तेऽगिरसः
प्रत्नस्य पुरा जातस्य रेतसस्तदुपलक्षितस्य पुत्रस्य धारणार्थं पयो दुघानास्ता गाः पयो दुहंतः संतोऽमदन् ।
अदधन् । एषामंगिरसां घोषो हर्षादुत्पन्नो महाध्वनिः स्तुतिजातो वा रोदसी व्यावापृथिव्यौ व्यतपत् । ते
व्याप्यातपिष्ट । ततस्तेऽगिरसो जात आत्मीयतया संपन्ने चराचरात्मके वस्तुनि निःष्ठां पूर्वं यथा स्थितिमकार्षुः ।
तथा गोष्वाहतासु वीरान् रक्षाकर्मण्यतिशूरान्पुत्रधानदधुः । स्थापयामासुः ॥ संपश्यमानाः । संपूर्वस्य दृशेर्दृ-
शेद्वेति वक्तव्यमित्यात्मनेपदं । शानचो लसार्वाधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । अमदन् । मदी हर्ष
इत्यस्य लुङि शिच्यङि रूपं । निघातः । दुघानाः । दुह प्रपूरण इत्यस्मात् शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
षत्वं क्दादसं । वृषादित्वादाबुदात्तः । अतपत् । विपूर्वस्य तपतेरच सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावः । लङि रूपं ।
घोषः । घुष संशब्दने । घञंतः । जित्स्वरः । निःष्ठां । षा गतिनिवृत्तौ । स्थः क च । पा० ३. २. ७७. इति क्तिप् ।
लङुत्तरस्वरः । अदधुः । दधातेर्लङि द्वेः सिजभ्यस्तेति जुसादेशः । वाक्यभेदान्निघाताभावः । गोषु । सावेकाच
इति विभक्तेर्बुदात्तत्वे प्राप्ति न गोष्ठमिति प्रतिषिद्धत्वात्प्रातिपदिकस्वरः ॥ ६ ॥

स जातेभिर्वृचहा सेदु हव्यैरुदुस्रिया असृजदिद्रो अकैः ।

उरुच्यस्मै घृतवद्भरंती मधु स्वाद्य दुदुहे जेन्या गौः ॥ ११ ॥

सः । जातेभिः । वृचऽहा । सः । इत् । ऊं इति । हव्यैः । उत् । उस्रियाः । असृजत् । इंद्रः । अकैः ।

उरुची । अस्मै । घृतऽवत् । भरंती । मधु । स्वाद्य । दुदुहे । जेन्या । गौः ॥ ११ ॥

स इन्द्रो जातेभिः सहायतया संपन्निर्मन्त्रिः सहितः सन् धृषहो वृषस्यासुरस्य हंता भवति । सेदु स एवेन्द्रोऽर्कैरर्चनीयः अत एव हव्यैर्होतैर्मन्त्रिः सहितः सन् उस्त्रियाः । ऊर्ध्वं वसत्यासु चीरादिरूपं हविरित्यु-
स्त्रिया गावः । यद्वा ऊर्ध्वं चीरदधिनवनीतादि क्रमेणासु वसतीति । उस्त्रियेति गोनामोत्साविशोऽस्त्रां
भोगाः । नि० ४. १९. इति यास्कः । ता गा उद्दृजत । यज्ञार्थं सम्यक् ससर्ज । यस्मादेवं तस्मात् घृतवत्
घृतोपेतं चीरादिकं हविर्मरंती विभ्राणा अत एवोच्छ्वी । उच्च प्रभूतमग्निहोत्रादिकर्माचति हविः प्रदातुं
प्राप्नोतीत्युच्छ्वी । जेत्या जेतव्या प्रशस्ता गौरक्षे यजमानाय स्वाद्य स्वादुतरं चीरादि दुदुहे । दुह्यते च ॥
उस्त्रियाः । वस निवास इत्यस्मात् स्फाचिंतचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । उस्त्रशब्दात् स्वार्थे घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
यद्वा ख गतौ । उत्पूर्वस्य सरतेः कप्रत्ययः । पूर्वपदस्यात्यलोपस्कांदसः । अत्रापि स्वार्थिको घप्रत्ययः । अस्त्रजत ।
खज विसर्ग इत्यस्य लङि रूपं । उच्छ्वी । उर्वचतीति क्तिन् । अंचतेद्योपसंख्यानमिति ङीप् । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरिणांतोदात्तः । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटि रूपं । जेत्या । जयतेः कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । इकारलो-
पस्कांदसः । प्रत्ययस्वरः ॥

पि॒चे चि॒च्छ॒क्रुः स॒र्दनं॑ स॒मस्मै॑ म॒हि त्विषी॑मत्सुकृ॒तो वि हि ख्यन् ।

वि॒ष्क॒भ्रंतः॑ स्त॒भने॑ना॒ जनि॑त्री आसी॑ना ऊ॒र्ध्वं र॒भसं॑ वि मि॒न्वन् ॥ १२ ॥

पि॒चे । चि॒त् । च॒क्रुः । स॒र्दनं॑ । सं । अ॒स्मै । म॒हि । त्विषि॑ऽमत् । सु॒कृतः॑ । वि । हि । ख्यन् ।

वि॒ऽस्क॒भ्रंतः॑ । स्त॒भने॑न । जनि॑त्री इति । आसी॑नाः । ऊ॒र्ध्वं । र॒भसं॑ । वि । मि॒न्वन् ॥ १२ ॥

सचमनुतिष्ठतोऽगिरसः पिचे चित्पालकायास्मा इन्द्राय महि महत् त्विषीमहीप्तिमत् सदनमुत्तमं स्थानं
संचक्रुः । कथमिति चेदुच्यते । यतः सुकृतः समुपार्जितकर्माणस्तोऽगिरसस्तादृशमिन्द्रस्योचितं स्थानं वि हि
ख्यन् । विशेषेणादर्शयन् खलु । कुत इत्यत आह । आसीनाः सचमुपतिष्ठंतस्तोऽगिरसो जनित्री सर्वस्य जगतो
जनयित्री यावापृथिव्यौ स्तंभनेन स्तंभनसाधनेनांतरिक्षेण विष्कभ्रंतो यथा ते रोदस्यावधो न पततस्तथा
विष्टब्धीकुर्वतः संतो रभसं वेगवंतं तमिन्द्रमूर्ध्वं दुलोकं वि मिन्वन् । हविःस्वीकरणार्थं विशेषेणास्थापयन् ॥
चक्रुः । करोतेर्ल्युप्ति रूपं । निघातः । ख्यन् । ख्या प्रकथने । अस्य लुङि त्वेत्स्वतिवक्तव्यस्यातिभ्योऽङ्ङित्यङा-
देशः । आतो लोप इटीत्याकारलोपः । द्वियोगादनिघातः । विष्कभ्रंतः । स्तंभु रोधने । सीत्रो धातुः ।
तस्माच्छतरि रूपं । वेः स्तभ्रातेर्नित्यं । पा० ८. ३. ७७. इति षत्वं । शतृप्रत्ययस्वरः । जनित्री । अन्नेभ्यो ङीप् ।
जनिता मंत्र इति निपातनाखिलोपः । वा कंदसीति सवर्णदीर्घः । आसीनाः । आस उपवेशन इत्यस्माच्छानच् ।
इंदासः । पा० ७. २. ८३. इतीकारः । शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । मिन्वन् । दुमिञ् प्रवेपण
इत्यस्य लङि रूपं । निघातः ॥

म॒ही यदि॑ धि॒षणां॑ शि॒श्रये॑ धा॒त्सद्यो॑वृ॒धं वि॒भ्वं॑ रो॒दस्योः॑ ।

गि॒रो यस्मि॑न्न॒नव॒द्याः स॒मीची॑र्वि॒श्वा इ॒न्द्राय॑ त॒विषी॑रनु॒त्ताः ॥ १३ ॥

म॒ही । यदि॑ । धि॒षणां॑ । शि॒श्रये॑ । धा॒त् । स॒द्यः॑ऽवृ॒धं । वि॒ऽभ्वं॑ । रो॒दस्योः॑ ।

गिरः॑ । यस्मि॑न् । अ॒न॒व॒द्याः । सं॒ऽई॒चीः । वि॒श्वाः । इ॒न्द्राय॑ । त॒विषीः॑ । अ॒नु॒त्ताः ॥ १३ ॥

मही महती धिषणास्माभिः क्रियमाणेन्द्रविषया सुती रोदस्योः शिश्रये यावापृथिव्योरन्योन्यविश्लेषाय
सद्योवृधं तदानीमेव वर्धमानं विभ्वं विभुं तयोर्धारणसमर्थं साधनं यदि धातुं अकरोत् ततस्तत्र वर्तमाने
यस्मिन्निन्द्रेऽनवद्या दोषरहिता गिरः सुतिलक्षणा वाचः समीचीः संगता भवति । इन्द्रायेति विभक्तव्यत्ययः ।
तादृशस्तेन्द्रस्य विश्वास्तविषीः सर्वाणि बलान्यनुत्ता अपरप्रेषितानि स्वभावसिद्धान्त्येव ॥ धिषणा । जिघृषा
प्रागल्भ्ये । ध्रुवेर्धिष च संज्ञायामिति कुप्रत्ययः । धातोर्धिषादेशः । धृष्णोत्यनयेति धिषणा सुतिः । प्रत्यय-
स्वरः । शिश्रये । अथ हिंसार्थः । अस्मात्क्रिप् । कंदसुभययेति तस्य सार्वधातुकत्वाच्च् । तस्य बङ्गलं कंदसीति

सुः । बज्रं कंदसीत्यभ्यासखत्वं । धातुस्वरः । धात् । दधातेऽङ्कादसे लुङि रूपं । यदियोगादनिघातः । विभवं । भवतेः क्तिप् । कंदस्युभयथेति यणदेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । अनुत्ताः । गुद प्रेरण इत्यस्य नञ्पूर्वस्य निष्ठायां नसत्तनिषत्तानुत्तेत्यादिना निपातनातिघातकारस्य नत्वाभावः । नञः स्वरः ॥

मह्या ते सख्यं वशिम शक्तीरा वृचमे नियुतो यंति पूर्वीः ।

महि स्तोत्रमव आगन्म सुरेऽस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः ॥ १४ ॥

महि । आ । ते । सख्यं । वशिम । शक्तीः । आ । वृचऽमे । निऽयुतः । यंति । पूर्वीः ।

महि । स्तोत्रं । अवः । आ । अगन्म । सुरेः । अस्माकं । सु । मघऽवन् । बोधि । गोपाः ॥ १४ ॥

हे इंद्र ते तव महि महत्सख्यमावशिम । आकामये । शक्तीस्वत्संबंधीनि दानानि चाकामये । वृचमे वृचासुरस्य हंचे तुभ्यं पूर्वीर्बह्वो नियुतो वडवा आयंति । वहनार्थमागच्छंति । सुरेर्विदुषस्तव महि महत् स्तोत्रमवो हविलेक्षणमन्नं चागन्म । प्रापयामः । हे मघवन्निद्र तादृशस्त्वमस्माकं सु सुपु गोपाः पालयिता भवामीति बोधि । बुधस्व ॥ सख्यं । सख्युर्य इति भावार्थे यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । वशिम । वश कांती । लटि रूपं । नियुतः । यु मिश्रणे । क्तिप् । नितरां युवंति मिश्रयंत्यात्मानं रणेष्विति नियुतो वडवाः । अगन्म । गमे-लङ्घ्युत्तमबज्रवचने बज्रं कंदसीति शपो लुक् । स्वीयेति मकारस्य नकारः । निघातः । बोधि । बुधेर्लोपि हेर्ही रूपं । निघातः । गोपाः । गुपू रचणे । गुपूधूपेत्यादिना आयप्रत्ययः । तदंतात् क्तिप् । अतोलोपयलोपी । प्रत्ययस्वरः ॥

महि क्षेचं पुरु चंद्रं विविद्वानादित्सखिभ्यश्चरथं समैरत् ।

इंद्रो नृभिरजनदीद्यानः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निं ॥ १५ ॥

महि । क्षेचं । पुरु । चंद्रं । विविद्वान् । आत् । इत् । सखिऽभ्यः । चरथं । सं । ऐरत् ।

इंद्रः । नृऽभिः । अजनत् । दीद्यानः । साकं । सूर्यं । उषसं । गातुं । अग्निं ॥ १५ ॥

योऽयमिंद्रो महि महत् चेचं केदारादि पुरु प्रभूतं चंद्रं हिरण्यं च विविद्वान् अर्थिभ्यः सखिभ्योऽस्मभ्यं संभयन् । आदित् अनंतरं चरथं चरात्मकं गवादिकं च समैरत् सम्यक् प्रेरयत् । दत्तवानित्यर्थः । दीद्यानो दीप्यमानः सोऽयमिंद्रो नृभिर्नैतुभिः कर्मसहायभूतेर्मन्त्रिभिः साकं सहितः सन् सूर्यं कालस्य निर्वाहकमादित्यं उषसमुषःकालं गातुं । गायंति सुवन्त्यस्यामिंद्रादिदेवानिति गातुः पृथिवी । तां । अप्रिमपिहोचादिकर्मसाधनभूतमाहवनीयादिलक्षणमग्निं चाजनत् । अजनयत् ॥ पुरु चंद्रं । संहितायां इत्स्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंच इति सुडागमः । तस्य सुत्वेन शकारः । पदकाले नास्ति सुडागमः । पुरु । कुप्रत्ययस्वरः । चंद्रं । रक् । प्रत्ययस्वरः । चरथं । चर गत्यर्थः । अस्मादीणादिकोऽयप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ऐरत् । ईर गतावित्यस्य लङि आडजादीनामित्याडागमः । निघातः । अजनत् । जनेर्द्यतस्य लङि रूपं । बज्रलमन्यवापि संज्ञाच्छंदसोरिति णिलुक् । गातुं । गे शब्दे । गापायाहिभ्य इति तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अपश्चिदेष विभ्वोऽदमूनाः प्र सध्रीचीरसृजद्विश्वश्चंद्राः ।

मध्वः पुनानाः कविभिः पविचैर्द्युभिर्हिन्वन्त्यक्तुभिर्धनुचीः ॥ १६ ॥

अपः । चित् । एषः । विऽभ्वः । दमूनाः । प्र । सध्रीचीः । असृजत् । विश्वऽचंद्राः ।

मध्वः । पुनानाः । कविऽभिः । पविचैः । द्युऽभिः । हिन्वन्ति । अक्तुऽभिः । धनुचीः ॥ १६ ॥

दमूनाः । दांतं ममो यस्यासौ दमूनाः । दांतमनाः । यद्वा दाम्यतीति दमूनाः । उपरत इत्यर्थः । स एष एवेन्द्रो विभ्वो व्याप्ताः सध्रीचीः परस्परसंगता विश्वश्चंद्रा विश्वस्त्राहादयिचीः । विश्वस्त्राहादो याभ्यस्ता इति

वा । एवंभूता अपश्चिदपोऽपि प्रासृजत् । सृष्टवान् । सृष्टाश्च ता आपो मध्वो माधुर्योपेतान्तोमान्कविभिः
पवित्रैरभिवायुसूर्यैः पुनानाः शोधयिष्यो धनुवीः सर्वस्य जगतः प्रीणयिष्यः सत्यो बुभिर्दिवसैरक्षुभी रात्रि-
भिर्हिवन्ति । रात्रिदिवं सर्वं जगत्स्वस्वव्यापारप्रवणं कुर्वतीत्यर्थः । दमूनाः । दसु उपशमे । दमेरूनसिरित्थूनसि-
प्रत्ययः । दाम्यतीति दमूनाः । यद्वा दांतशब्दस्य दभावो मनसो मकारात्परस्याकारस्य ऊकारश्चांदसः ।
असृजत् । सृज विसर्गे । हिवन्ति । हि गती । निघातः । धनुवीः । धन धान्य इत्यस्मादग्निवादित्वादुचप्रत्ययः ।
शार्ङ्गरवादिषु डीन् द्रष्टव्यः । नित्स्वरः ॥

अनु कृष्णे वसुधिति जिहाते उभे सूर्यस्य मंहना यजत्रे ।

परि यत्र महिमानं वृजध्यै सखाय इद्र काम्या ऋजिष्याः ॥११॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधिति इति वसुऽधिति । जिहाते इति । उभे इति । सूर्यस्य ।
मंहना । यजत्रे इति ।

परि । यत् । ते । महिमानं । वृजध्यै । सखायः । इद्र । काम्याः । ऋजिष्याः ॥११॥

हे इद्र सूर्यस्य सुष्ठु जगतः प्रेरकस्य तव मंहना महत्त्वेन सामर्थ्येन वसुधिति वस्तव्यपदार्थधारणोपेते यजत्रे
यजनर्हे ते उभे कृष्णे अहोरात्रे अनु जिहाते । पुनःपुनरावृत्य वर्तते । किंच । ऋजिष्या ऋजुगतयः सखायस्य
मित्रभूताः काम्याः कमनीया मरुतो वृजध्यै । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां वर्जनाय परिभवाय । यवस्य ते तव
महिमानं सामर्थ्यमनुसृत्य परि परितः प्रभवति ॥ जिहाते । ओहाड् गती । जुहोत्यादिः । भृजामिदित्यभ्या-
सस्यत्वं । निघातः । मंहना । महि वृद्धा । ल्युट् । लित्स्वरः । वृजध्यै । वृजी वर्जने । तुमर्धे कथ्यप्रत्ययः । कित्त्वा-
ब्रुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । काम्याः । कमेर्ल्यंतस्याचो यदिति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ऋजिष्याः ।
ओष्यायी वृद्धा । क्लिप् । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । पूर्वपदस्योकारस्येकारो व्यत्ययेन । बङ्गवचनस्यैकवचनं
कांदसं । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

पतिर्भव वृत्रहन्सूनृतानां गिरां विश्वायुर्वृषभो वयोधाः ।

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिर्भूतिभिः सरण्यन् ॥१८॥

पतिः । भव । वृत्रऽहन् । सूनृतानां । गिरां । विश्वऽआयुः । वृषभः । वयऽधाः ।

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । भूतिभिः । सरण्यन् ॥१८॥

हे वृत्रहन्निद्र विश्वायुः । विश्वं संपूर्णमायुर्यस्यासौ विश्वायुः । अविनाशी वृषभः कामानां वर्षिता वयोधा
अन्नस्य दाता तादृशस्त्वं सूनृतानां गिरामस्त्राभिः क्रियमाणानां प्रियतमानां वाचां पतिः स्वामी भव । तथा
सरण्यन् सरणं यच्चार्थं गमनमिच्छन् महान्महीभिर्महतीभिर्भूतिभी रक्षाभिः शिवेभिः कल्याणैः सख्येभिः
फलप्रदानरूपोपकारलक्षणेः सख्यैश्च सहितस्त्वं नोऽस्मान्प्रत्यागहि । यच्चार्थमागच्छ ॥ सूनृतानां । ऊन
परिहाणे । सुतरामूनयत्यप्रियमिति सूनिर्ति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वत् सत्यं चेति सूनुतं । परादिष्कांदसि
बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वयोधाः । वयस्युपपदे दधातेर्विच् । गहि । गमेर्लोपि बङ्गलं कंदसीति शपो
मुक् । सेर्हिरादेशः । अपिच । तस्य कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना मलोपः । तस्यासिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुक्
न भवति । निघातः । सरण्यन् । सरणशब्दात्क्यच् । एकादेशस्वरः ॥

तमंगिरस्वन्नमसा सपर्यन्तय्यं कृणोमि सन्यसे पुराजां ।

॥ वि याहि बहुला अदेवीः स्वश्च नो मघवन्सातये धाः ॥१९॥

तं । अंगिरस्वत् । नमसा । सपर्यन् । नय्यं । कृणोमि । सन्यसे । पुराऽजां ।
द्रुहः । वि । याहि । बहुलाः । अदेवीः । स्व । रिति स्वः । च । नः । मघऽवन् । सातये । धाः ॥ १९ ॥

हे इंद्र अंगिरस्वत् अंगिरस इव नमसा स्तोत्रेण सपर्यन् पूजयन् विश्वामित्रोऽहं तं तावृश्महिमोपेतं पुराजां पुरातनं त्वां सन्यसे संभजनाय नय्यं कृणोमि । स्तोतव्यतयाभिनवं करोमि । अदेवीसमोरूपत्वेनाद्यो-
तमानाम्बुजला बह्वन् द्रुहो द्रोघधून् शत्रुभूतान् राक्षसान् वि याहि । विशेषेण मृतिं प्रापय । हे मघवन्निंद्र
नोऽस्मभ्यं स्वः स्वं धनं च सातये संभजनार्थं धाः । धेहि ॥ अंगिरस्वत् । अंगिरस इव । तेन तुष्टमिति वतिप्र-
त्ययः । नमोऽंगिरोमनुषां वत्सुपसंख्यानमिति भसंज्ञायां सकारस्य इत्वाभावः । सपर्यन् । सपरशब्दः कंडादिः ।
नय्यं । शु स्तुतावित्यस्मादचो यदिति यत्प्रत्ययः । धातोस्तस्मिन्निमित्तस्तेति वांतादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
कृणोमि । कृवेल्लटि रूपं । सन्यसे । सनतेर्भावे क्तिप् । यसु प्रयत्ने । अस्मात् क्तिप् । सनः संभजनस्य यसे यत्नाय ।
संभजनार्थमित्यर्थः । पुराजां । जनेर्विव्यात्वे रूपं । याहि । यातिर्लोटि रूपं । स्वः । स्वरादिनिपातमव्ययमित्य-
व्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । सातये । षण् संभक्तौ । भावे क्तिन् । जनसनेत्यादिना आत्वं । जति-
युतीत्यादिना निपातनाडुदात्तः ॥

मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्स्वस्ति नः पिपृहि पारमासां ।

इंद्र त्वं रथिरः पाहि नो रिषो मक्षूमक्षू कृणुहि गोजितो नः ॥ २० ॥

मिहः । पावकाः । प्रऽतताः । अभूवन् । स्वस्ति । नः । पिपृहि । पारं । आसां ।

इंद्र । त्वं । रथिरः । पाहि । नः । रिषः । मक्षुऽमक्षु । कृणुहि । गोऽजितः । नः ॥ २० ॥

हे इंद्र ते पावकाः पापानां शोधयित्र्यो मिहः सेचनसाधनान्यापः प्रतता लोके प्रकर्षेण विस्तृता अभूवन् ।
आसामपां स्वस्ति विनाशरहितं पारं तीरं नोऽस्मदर्थं पिपृहि । जलेः संपूर्णं कृष्ट । जलमवारपारीणं कुर्वि-
त्यर्थः । रथिरो रथवांस्त्वं रिषो हिंसकाश्चोः सकाशात्तोऽस्मान्पाहि । पालय । अनंतरं नोऽस्मान् मनु मनु
अतिशीघ्रं गोजितो गवादिपशूनां जेतुं कृणुहि । कृष्ट । वृष्टिप्रदानेन तटाकादिजलाशयान् संपूर्णान् कृत्वा
गवादिधनयुक्तान् कुर्विति भावः ॥ अभूवन् । भू सत्तायामित्यस्य लुङि रूपं । निघातः । पिपृहि । पू पालनपू-
रणयोः । जुहोत्यादिः । अतिपिपत्स्योश्चेत्यभ्यासस्त्वत्वं । हेर्ङित्वादगुणः । निघातः । रथिरः । मत्स्ये मेधारथा-
भ्यामिरनिरचावितीरचप्रत्ययः । रिषः । रिष हिंसायां । क्तिप् । सविकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । मक्षू मक्षू ।
नित्यवीप्सरयोरिति द्विवचनं । संहितायामृचि तुगुधमचुतङ्कृति दीर्घः ॥

अदेदिष्ट वृत्रहा गोपतिर्गा अंतः कृष्णं अरुषैर्धामभिर्गात् ।

प्र सूनृतां दिशमानं ऋतेन दुरंश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ २१ ॥

अदेदिष्ट । वृत्रहा । गोऽपतिः । गाः । अंतरिति । कृष्णान् । अरुषैः । धामऽभिः । गात् ।

प्र । सूनृताः । दिशमानः । ऋतेन । दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ २१ ॥

वृत्रहा वृत्रस्य हंता गोपतिर्गवां स्वामी सन्निद्रो गा अदेदिष्ट । अस्मभ्यं दिशतु । तथा कृष्णान् कर्मविघ्नका-
रिणोऽसुरानक्षैरारोचमानैर्धामभिस्तेजोभिरंतरंतर्धानं विनाशं गात् । गमयतु । तथा सूनृताः प्रियतमा गा
ऋतेन प्रतारणवर्जितेन सत्येन वाक्येन प्रदिशमानोऽंगिरोम्भः प्रदिशन्निद्रो विश्वाः सर्वाणि दुरो गवां स्वेच्छया
निर्गमनद्वाराणि स्वाः स्वकीया गाश्चापावृणोत् । व्रजे गाः स्थापयित्वा तानि द्वारास्थाच्छादितवानित्यर्थः ॥
अदेदिष्ट । दिश अतिसर्जन इत्यस्माद्यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अडागमस्वरः । गोपतिः । पत्यावैश्वर्यं
इति पूर्वपदप्रकृतित्वरः । गात् । इक्ष् गती । अंतर्भावित्यर्थः । दिशमानः । दिशेर्व्यत्ययेन शानच् । तस्य जसा-
र्वधातुक्स्वरेणानुदात्तत्वे शस्वरः । अवृणोत् । वृञ् वरण इत्यस्य लङि रूपं ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिद्रंस्मिन्भरे नृतं वाजसातौ ।

श्रूणंतं मुयमूतये समत्सु भ्रंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ २२ ॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

श्रूणंतं । उयं । ऊतये । समत्सु । भ्रंतं । वृचाणि । संऽजितं । धनानां ॥ २२ ॥

व्याख्यातेयमुक् ॥ ॥ ८ ॥

इंद्र सोमं सोमपते इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं वैष्टुभमेन्द्रं । अनुक्रांतं च । इंद्र सोमं ज्युनेति ॥ पृथ्वाभिन्नवषट्कहयोर्वितीथेऽहनि मरुत्वतीय इंद्र सोममितीदं सूक्तं निविद्वानीयं । द्वितीयस्येति खंडे सूचितं । इंद्र सोमं या त ऊतिरवमेति मध्यंदिनः । आ० ७. ६. । इति ॥ गोसवविवधयोरपि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । इंद्र सोममेतायामेति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. । इति ॥ उल्लिख्यलभिदोरपि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । सूचितं च । इंद्र सोममिन्द्रः पूर्वमिदिति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. । इति ॥

इंद्र सोमं सोमपते पिबेमं माध्यंदिनं सवनं चारु यत्ते ।

प्रमुथ्या शिप्रे मघवन्नृजीषिन्विमुच्या हरीं इह मादयस्व ॥ १ ॥

इंद्र । सोमं । सोमऽपते । पिबे । इमं । माध्यंदिनं । सवनं । चारु । यत् । ते ।

प्रऽमुथ्यं । शिप्रे इति । मघऽवन् । नृजीषिन् । विऽमुच्यं । हरी इति । इह । मादयस्व ॥ १ ॥

वैश्वामित्रो ब्रूते । सोमपते सोमस्याधिपते हे इंद्र इममस्माभिर्मध्यंदिने सवने क्रियमाणं सोमं सोमरसं पिब । यद्यस्मान्ते त्वदर्थं क्रियमाणं माध्यंदिनं मध्यंदिनसंबन्धि सवनं निष्केवच्याख्यं शस्त्रं चारु रमणीयं वर्तते । मघवन् धनवन् अजीषिन् । अजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते । तद्वन् हे इंद्र हरी रथे योजितावस्थौ रथादिसुस्थ शिप्रे हनू प्रमुथ्याचत्येन यासेन पूरयित्वेह देवयजनदेशे मादयस्व । तावस्थौ हर्षय ॥ प्रमुथ्य । प्रोथु पर्याप्तावित्यस्य अपि रूपं । ह्रस्वः षष्ठ्यादसः । लिट्स्वरः । अजीषिन् । अर्जं पर्जं अर्जन इत्यस्मादर्जेश्च अजि च । उ० ४. २८. । इतीषन्प्रत्यय अजि इत्यादेशश्च धातोः । अर्ज्यत इत्युजीषं । तदस्मास्तीतीनिप्रत्ययः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । मादयस्व । मदि सुत्यादिषु । हेतुमणिव् । निघातः ॥

गवाशिरं मंथिनमिन्द्र शुक्रं पिबा सोमं ररिमा ते मदाय ।

ब्रह्मकृता मारुतेना गणेन सजोषा रुद्रैस्तृपदा वृषस्व ॥ २ ॥

गोऽश्वाशिरं । मंथिनं । इंद्र । शुक्रं । पिबे । सोमं । ररिम । ते । मदाय ।

ब्रह्मऽकृता । मारुतेन । गणेन । सऽजोषाः । रुद्रैः । तृपत् । आ । वृषस्व ॥ २ ॥

हे इंद्र गवाशिरं गव्यस्य पयस आशीर्मिश्रणं यस्मिन् तं सोमं । अपि च मंथिनं मंथसंयुक्तं शुक्रमभिनवं यदा शुक्रामंथियहे वर्तमानं । एवं त्रिषु सवनेषु वर्तमानमिमं सोमं पिब । ते तव मदाय हर्षाय ररिम । तं सोमं वयं प्रयच्छामः । मारुतेन । मरुतां गणो मारुतः । स च ब्रह्मकृत् । ब्रह्म सोमं करोतीति ब्रह्मकृत् । इंद्रसोमं कुर्वाणेन मारुतेन गणेन रुद्रैरेकादशसंख्याकै रुद्रैश्च सजोषाः संगतस्त्वं तृपत् सोमपानेन तृप्यन् आ वृषस्व । तमिमं सर्वतो ञठरे सिंच । धारय ॥ गवाशिरं । शीणातेराङ्पूर्वात्क्रियपसुधेयामानुचुरित्यादिना निपातनादाशिरादेशः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः । पिबा । ब्रूचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । ररिम । रतिः षष्ठ्यादसे वर्तमाने लिटि रूपं । असमानवाक्यत्वान्निघाताभावः । आगमा अनुदात्ता इतीडोऽनुदात्त-स्वात्प्रत्ययस्वरः । तृपत् । तृप प्रीणने । तुदादिः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । वृषस्व । वृषु सेचने । व्यत्ययेन शः ॥

ये ते शुष्मं ये तविषीमवर्धन्वर्चत इन्द्र मरुतस्त ओजः ।

माध्यंदिने सवने वज्रहस्त पिब रुद्रेभिः सगणः सुशिप्र ॥ ३ ॥

ये । ते । शुष्मं । ये । तविषीं । अवर्धन् । अर्चतः । इन्द्र । मरुतः । ते । ओजः ।

माध्यंदिने । सवने । वज्रहस्त । पिब । रुद्रेभिः । सगणः । सुशिप्र ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ये मरुतस्ते तव शुष्मं शत्रूणां शोषकं तेजो ये च मरुतस्तविषीं बलं चावर्धन् युद्धसहकारितया-
वर्धयन् ते मरुतोऽर्चतस्त्वां सुवतः संतस्ते तवीजो युद्धसामर्थ्यमवर्धयन् । वज्रहस्त वज्रयुक्तो हस्तो यस्येति
तादृश सुशिप्र शोभनहनो । शिप्र हनू नाम्निके वेति यास्कः । हे इन्द्र रुद्रेभिः । रोदयति शत्रूनि तिरुद्रा
मरुतः । तेः सगणस्त्वं माध्यंदिने सवने सोमं पिब ॥ अवर्धन् । वृधु वर्धने । अंतर्भावित्यर्थः । यद्वृत्तयोगा-
दनिघातः । माध्यंदिने । उत्सादित्वादञ् । जित्वादायुदात्तः ॥

त इन्वस्य मधुमद्विविप्र इन्द्रस्य शर्धो मरुतो य आसन् ।

येभिर्वृचस्येषितो विवेदामर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥ ४ ॥

ते । इत् । नु । अस्य । मधुमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धः । मरुतः । ये । आसन् ।

येभिः । वृचस्य । इषितः । विवेद । अमर्मणः । मन्यमानस्य । मर्म ॥ ४ ॥

ये मरुत इन्द्रस्य शर्धो बलभृता आसन् त इत त एव मरुतोऽस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । इममिन्द्रं मधुमत् ।
तव सहाया वयमास्महे त्वं युद्धमभिगच्छेति माधुर्येपितं वाक्यं यथा भवति तथा विविप्रे नु । चिप्रं प्रियम् ।
येभिर्वृचस्येषितो विवेदामर्मणो मन्यमानस्य मर्म यस्मिन् स्थाने प्रहृता सत्यां स मरिष्यति तादृशं स्थानं ।
अज्ञासीत् ॥ विविप्रे । विप क्षेपण इत्यस्य लिटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । इरेच इरयो र इति रे इत्यादेशः ।
निघातः । आसन् । अस भुवीत्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगाजिघाताभावः । विवेद । विद ज्ञान इत्यस्य लिटि
रूपं । लिट्स्वरः । मर्म । मृद् प्राणत्याग इत्यस्मादीणादिको मनिन् । नित्स्वरः ॥

मनुष्वदिन्द्र सवनं जुषाणः पिब सोमं शश्वते वीर्याय ।

स आ ववृत्स्व हर्यश्च यज्ञैः सरण्युभिरपो अर्णा सिसर्षि ॥ ५ ॥

मनुष्वत् । इन्द्र । सवनं । जुषाणः । पिब । सोमं । शश्वते । वीर्याय ।

सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽश्च । यज्ञैः । सरण्युऽभिः । अपः । अर्णा । सिसर्षि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र मनुष्वत् मनोर्यज्ञमिव ममेदं सवनं यज्ञं जुषाणः सेवमानस्त्वं शश्वते शश्वताय वीर्याय परपरि-
भवलक्षणाय सामर्थ्यायेमं सोमं पिब । हे हर्यश्च स तादृशस्त्वं यज्ञैर्यजनीयैर्मरुद्भिः साकमाववृत्स्व । आगच्छ ।
किंच सरण्युभिरकश्रुतिमन्त्रचानात्मन इच्छेद्भिः यद्वा सरण्युभिः सरण्युशीर्षैर्मरुद्भिः सहितस्त्वमपोऽंतरिक्षस्थि-
तान्युदकानि अर्णा पार्थिवान्युदकानि सिसर्षि । प्रापय । यद्वा अपः । पंचम्यंतमेतत्पदं । अपो व्याप्रादंतरिक्षा-
त्सकाशादणींसि प्रापय ॥ ववृत्स्व । वृत्तु वर्तने । व्यत्ययेन शपः झुः । लोटि रूपं । सरण्युभिः । रण्य शब्दार्थः ।
क्षिप । समानो रणो ध्वनियेषां ते सरणा मन्त्राः । तानिच्छंतः । सुपः क्वच् । क्वादित्युप्रत्ययः । यद्वा छ गती ।
छयुवचिभ्योऽन्युजागूजङ्गुचः । उ० ३. ८१. इत्यन्युच्प्रत्ययः । रषाभ्यां । पा० ८. ४. १. इति णत्वं । चित्त्वाद्-
तोदात्तः । अपः । आपू व्याप्री । आप्रोतेः क्षिप ह्रस्वश्चेति क्षिप धातोर्ह्रस्वश्च । सावेकाच इति विभक्तेश्चोदात्तत्वं ।
सिसर्षि । छ गती । छांदसो जुहोत्यादिः । वज्रलं कंदसीत्यभ्यासस्थेत्वं ॥ ॥ ९ ॥

त्वमपो यद्ध वृचं जघन्वाँ अत्याँ इव प्रासृजः सर्तवाजौ ।

शयानमिन्द्रं चरता वधेन वव्रिवांसं परि देवीरदेवं ॥६॥

त्वं । अपः । यत् । ह । वृचं । जघन्वान् । अत्यान् । इव । प्र । असृजः । सर्तवै । आजौ ।

शयानं । इन्द्र । चरता । वधेन । वव्रिऽवांसं । परि । देवीः । अदेवं ॥६॥

हे इन्द्र त्वं देवीर्देवनशीला अपः परि वव्रिवांसं परित आवृत्य वर्तमानं अत एवादेवं बहूदकतयास्वच्छत्वेनाप्रतिभासमानं शयानमेकत्र निश्चलतया वर्तमानं वृचं मेघं यद्यदा चरता तमुद्दिश्य वर्तमानेन वधेन युद्धेन जघन्वान् हतवानसि तदा त्वमार्जौ युद्धे सर्तवै अतिवेगगमनायात्यानिव यथाश्चान् प्रेरयसि तथा त्वमप उदकान्यंतरिक्षादाकाशात् प्रासृजो ह । प्रकर्षेण मेघभेदनं कृत्वासृजः खलु । तं यजाम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ जघन्वान् । हन हिंसागत्योरित्यस्य कृसी विभाषा गमहनविद्विश्रामितीटो विकल्पितत्वाद्ने-
डभावः । अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वं । प्रत्ययस्वरः । असृजः । सृज विसर्गे । श्विकरणी । यद्योगादनिघातः । सर्तवै । सृ गती । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । अंतश्च तवै युगपदिति धातोः प्रत्ययस्य चोदात्तत्वं । आजौ । अज गतिक्षेपणयोः । अज्यतिभ्यां च । उ० ४. १३०. । इति इएप्रत्ययः । णिन्तादुपधावृद्धिः । अजति गच्छत्यस्मिन्नि-
त्याजिर्गुहं । प्रत्ययस्वरः । सर्तवाजावित्यत्र संहितायामायादेशे कृते तस्य लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः । सर्वविधीनां कृदसि विकल्पितत्वात्सवर्णदीर्घत्वं कर्तव्ये यलोपो नासिद्धो भवति । सवर्णदीर्घः । शयानं । शीङ् स्वप्ने । शानच् । अदादित्वाच्चापो लुक् । ङित्वाङ्गसर्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वधेन । हृतेर्भावे हनश्च वध इत्यप्रत्ययो वधादेशश्च धातोरंतोदात्तश्च । वव्रिवांसं । वृज् वरण इत्यस्य कृसा-
विडागमः क्दांसः । प्रत्ययस्वरः ॥

यजाम् इन्नमसा वृद्धमिन्द्रं बृहंतंमृष्वमजरं युवानं ।

यस्य प्रिये ममतुर्यज्ञियस्य न रोदसी महिमानं ममाते ॥७॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धं । इन्द्रं । बृहंतं । मृष्वं । अजरं । युवानं ।

यस्य । प्रिये इति । ममतुः । यज्ञियस्य । न । रोदसी इति । महिमानं । ममाते इति ॥७॥

नमसा हविलक्षणेनात्नेन वृद्धं प्रवृद्धं अत एव बृहंतं महातमृष्वं । ऋष्यते गम्यते स्तुतिलक्षणेर्मेधरिति ऋष्वं स्तोतव्यं । अजरं जरारहितं अत एव युवानं नित्यतरुणं एवंविधमिन्द्रं यजाम इत् । कुशिका वयं यज्ञसिद्धार्थं स्तुतिवाक्यैः पूजयामः । प्रिये प्रियतमे अपरिमिते रोदसी बावापृथिव्या यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य यस्त्रिंशस्य तव महिमानं वैभवं न ममतुः । न परिच्छेत्तुं शक्नुतः । न ममाते इति द्वितीयं क्रियापदमादरार्थं ॥ यजामः । यजेल्लिट रूपं । ऋष्वं । ऋषी गता । सर्वनिघृष्वऋष्वेत्यादिना वप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । प्रिये । ईदूदेदिति प्रगृह्यसंज्ञा । ममतुः । मा मान इत्यस्य लित्यतुमि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अत्ययस्वरः । महिमानं । महिशब्दात्तस्य भाव इत्यर्थे पृथ्वादित्वादिमनिच् । चित्स्वरः । ममाते । माङ् माने शब्दे चेत्यस्य लिट्यातामि रूपं ॥

इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि व्रतानि देवा न मिनन्ति विश्वे ।

दाधार यः पृथिवीं द्यामुतेमां जजान् सूर्यमुषसं सुदंसाः ॥८॥

इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि । व्रतानि । देवाः । न । मिनन्ति । विश्वे ।

दाधार । यः । पृथिवीं । द्यां । उत । इमां । जजान् । सूर्यं । उषसं । सुऽदंसाः ॥८॥

विश्वे सर्वे देवा इन्द्रस्य तव कर्म कर्माणि सुकृता सुकृतानि सुष्ठु निर्मितानि पृथिव्यादीनि पुरुणि बह्वनि

व्रतानि यज्ञादीनि च न भिन्ति । एतानि सर्वाणि तव कर्माणि न हिंसन्ति । किंवाद्भियते । किंच योऽयमिन्द्रः पृथिवीं भूलोकं वां बूलोकं उत अपि चैमामिममंतरिक्षलोकं च एतांस्त्रीन् लोकान् दाधार । सुदंसाः सुकर्मा शोभनकर्मा सन्निद्रः सूर्यं लोकप्रकाशकमादित्यमुषसमग्निहोत्रादिकर्मनिर्वाहकमुषःकात्वं जजान । उत्पादयामास ॥ इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणीत्येतत्पदकदंबकमेको द्वे वसुमती इत्यस्मिन्वर्गे । अन्वे० ३. २. ३. पठितं । अत्रापि तदेव पठ्यते किमिति पदकाले भोत्सृज्यत इति चेन्न । वाक्यभेदात् । तच्चैन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणीत्येकं वाक्यं अत्र तु कर्म सुकृतेत्येकं वाक्यं पुरुणि व्रतानीत्यपरं । किंच तत्रत्यं पदकदंबकं प्रथमांतं अत्रत्यं द्वितीयांतं । अतो वाक्यभेदाद्विभक्तिभेदाच्च पदकाले भोत्सृज्यते ॥ भिन्ति । मीच् हिंसायामित्यस्य लटि रूपं । निघातः । दाधार । धृच् धारणे इत्यस्य लिटि रूपं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः । लिट्स्वरः । जजान । जन जनन इत्यस्यांतर्भावितल्यर्थस्य लिटि रूपं । लिट्स्वरः । सुदंसाः । सोमं नसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

अद्रोघ सत्यं तव तन्महित्वं सद्यो यज्जातो अपिबो ह सोमं ।

न द्यावं इंद्र तवसस्तु ओजो नाहा न मासाः शरदो वरंत ॥९॥

अद्रोघ । सत्यं । तव । तत् । म॒हि॒ऽत्वं । स॒द्यः । यत् । जा॒तः । अपि॒बः । ह । सोमं ।

न । द्या॒वः । इं॒द्र । त॒वसः । ते । ओ॒जः । न । अ॒हा । न । मा॒साः । श॒रदः । व॒रंत ॥९॥

अद्रोघ द्रोहवर्जित हे इंद्र तव तन्महित्वं तादृशं माहात्म्यं सत्यं यथार्थं । यद्यस्माज्जात उत्पन्नः सद्यस्तदानीमेव सोममस्माभिर्दोषमानं सोमरसमपिबः । ह प्रसिद्धौ । किंच तवसो बलवतस्ते तवीजः सामर्थ्यं बावो दिवोपलब्धिताः सर्वे लोका न वरंत । न वारयन्ति । किंच । अहा प्रतिपदादीन्यहाणि न वारयन्ति । तथा मासाश्चैवाद्याः शरदः संवत्सराश्च तव सामर्थ्यं न वारयन्ति । किंतु तव सामर्थ्यमनुसृत्य सर्वे वर्तन्ते इति भावः ॥ अद्रोघ । आमंत्रितस्य चेति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । अपिबः । यद्योगादनिघातः । मासाः । मसी परिमाणे । मस्यते परिमीयते विंशता दिनैरिति मासः । कर्मणि घञ् । जित्वादाद्युदात्तः । शरदः । श्रु हिंसायामित्यस्मात् श्रुद्भसोऽदिरित्यधिकरणेऽदिप्रत्ययः । शीर्यन्तेऽस्यां तुण्गुल्लवनस्यतीनां तेजांसीति शरत् । प्रत्ययस्वरः । वरंत । वृञ् वरणे । अंतर्भावितल्यर्थोऽत्र निवारणे वर्तते । भौवादिकः । छान्दसे लङि रूपं । निघातः ॥

सद्यस्तीनाम्येकाहे निष्केवल्यशस्त्रे त्वं सद्यो अपिब इति सूक्तमुखीया । सूचितं च । त्वं सद्यो अपिबो जात इंद्रानु त्वाहिघ्ने अध देव देवाः । आ० ९. ५. इति ॥

त्वं सद्यो अपिबो जात इंद्र मदाय सोमं परमे व्योमन् ।

यद्वा द्यावापृथिवी आविवेशीरथाभवः पूर्यः कारुधायाः ॥१०॥

त्वं । स॒द्यः । अपि॒बः । जा॒तः । इं॒द्र । म॒दाय । सोमं । प॒रमे । वि॒ऽव्योमन् ।

यत् । ह । द्या॒वापृथि॒वी इति । आ । अ॒वि॒वेशीः । अ॒र्था । अ॒भ॒वः । पू॒र्यः । का॒रु॒ऽधायाः ॥१०॥

हे इंद्र सद्यस्तदानीमेव जातः परमे व्योमन् उत्तमे स्थाने स्थितस्त्वं मदाय हर्षाय सोममपिबः । यद्यदा त्वं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावाविवेशीर्ह । आ समन्ताद्भृशं प्रविष्टोऽसि खलु । अथानंतरं पूर्यः पुरातनः सन् कारुधायाः कर्मणां विधाताभवः खलु ॥ व्योमन् । अत्र रक्षणगत्यादिषु । विपूर्वस्यावतेर्नामन् सीमन्नित्यादिना मनन् । ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । विशेषेणैव व्याप्तिर्यस्य तत् । सुपां सुलुगित्यादिना सुपो लुक् । बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । आविवेशीः । विश प्रवेशन इत्यस्य यङ्लुकि लङि सिपि यङो वेतीडागमः । इतश्चेति सिपि इकारलोपः । यद्योगादनिघातः । कारुधायाः । कारुः । करोतिः कृवापाजिमिखदिसाध्यशुभ्य उग्रप्रत्ययः । णित्वाद्बुद्धिः । दधातेर्वहिहाधाञ्भश्चदसोत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिष् क्तोरिति युगागमः । समासे गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति सूचात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥१०॥

अहन्निहं परिशयान्मरणे औजायमानं तुविजात तव्यान् ।

न ते महित्वमनु भूदध द्यौर्यदन्यया स्फिग्याऽक्षामवस्थाः ॥११॥

अहन् । अहिं । परिऽशयानं । अर्यैः । औजायमानं । तुविऽजात । तव्यान् ।

न।ते।महिऽत्वं।अनु।भूत्।अध।द्यौः।यत्।अन्यया।स्फिग्या।क्षां।अवस्थाः॥११॥

तुविजात । बह्वि जातानि पृथिव्यादीनि यस्मात्सोऽयं तुविजातः । हे तुविजात इन्द्र तव्यानतिशयेन प्रवृद्धस्त्वमर्थः परिशयानमुदकं परितः शयानमुदकमंतः कृत्वा परितो वर्तमानं अत एवौजायमानं बलमाचरंतमहिं । आ समंताज्जलपहरत्युदकमित्यहिर्मैधः । तमिमं मैधमहन् । उदकप्रेरणाय हतवानसि । अध अथ ते महित्वं महिमानं यौर्नानुभूत् । नानुभवति । न जानाति । यद्यस्मात्त्वमन्यथैकतरया स्फिग्या कथा क्षां भूमिमवस्थाः । अवच्छाद्य तिष्ठसि ॥ अहन् । इतिर्लङि सिब्लोपे रूपं । अहिं । हन् हिंसागत्योः । आङि अिहनिभ्यां ह्रस्वेति इणप्रत्ययः ङिस् पूर्वपदस्य ह्रस्वस्य । वृषादित्वादायुदात्तत्वं । औजायमानं । औजःशब्दादाचारार्थं कर्तुः कञ् सलोपयेति कञ्प्रत्ययः सलोपस्य । ङित्त्वादात्मनेपदं । प्रत्ययस्वरः । तव्यान् । तु इति सौचो धातुः । अस्मात्तृजंतात्तुम्बदसीतीत्यसुन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः । भसंज्ञायामोर्गुणः । इकारलोपश्छांदसः । नित्स्वरः । भूत् । भवतेर्लुङि रूपं । स्फिग्या । यचि भमिति भसंज्ञां बाधित्वा स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां जप्त्वं । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । क्षां । क्षि निवासगत्योः । अन्येभ्योऽपि द्विज्ञत इति निरूपपदादपि ङप्रत्ययः । ततश्चाप । क्षियंति निवसंत्यक्षां प्राणिन इति वा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरैणां तोदात्तः । अवस्थाः । वस आच्छादन इत्यस्य लङ्गुदात्तत्वादात्मनेपदं । थास्यदादित्वाच्छपो लुक् । यद्योगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

यज्ञो हि त इन्द्र वर्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो मियेधः ।

यज्ञेन यज्ञमव यज्ञियः सन्यज्ञस्ते वज्रमहिहत्य आवत् ॥१२॥

यज्ञः । हि । ते । इन्द्र । वर्धनः । भूत् । उत । प्रियः । सुतऽसोमः । मियेधः ।

यज्ञेन । यज्ञं । अव । यज्ञियः । सन् । यज्ञः । ते । वज्रं । अहिऽहत्ये । आवत् ॥१२॥

हे इन्द्र अस्मदीयो यज्ञस्ते तव वर्धनो हविष्प्रदानेन वर्धयिता भूद्धि । भवति खलु । उत अपि च सुतसोमोऽभिषुतसोमवाच्येधो यज्ञस्तव प्रियः । स त्वं यज्ञियो यज्ञार्हः सन् यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं यज्ञेनानुष्ठीयमानेनानेनाव । फलप्रदानेन रक्ष । किंचायं यज्ञस्ते तव वज्रमहिहत्ये वृचहन्ने कर्मणावत् । रक्षतु ॥ वर्धनः । वृधु वर्धन इत्यस्य स्तस्य नंबादित्वात् ल्युप्रत्ययः । लित्स्वरः । भूत् । हियोगादनिघातः । अव । अवतेर्लुङि रूपं । निघातः । सन् । असेः शतरि रूपं । प्रत्ययस्वरः । अहिहत्ये । हन् हिंसागत्योरित्यस्य भावे हनस्ते चेति कप् तकारश्चांतादेशः । छदुत्तरपदस्वरः । आवत् । अवतेर्छांदसे लङि रूपं । निघातः ॥

यज्ञेनेन्द्रमवसा चक्रे अर्वागैनं सुम्नाय नव्यसे ववृत्त्यां ।

यः स्तोमैर्भिर्वावृधे पूर्व्येभिर्यो मध्यमेभिरुत नूतनेभिः ॥१३॥

यज्ञेन । इन्द्र । अवसा । आ । चक्रे । अर्वाक् । आ । एनं । सुम्नाय । नव्यसे । ववृत्त्यां ।

यः । स्तोमैर्भिः । ववृधे । पूर्व्येभिः । यः । मध्यमेभिः । उत । नूतनेभिः ॥१३॥

हे इन्द्र सर्वो यजमानोऽवसा स्वरक्षणेन यज्ञेनेन्द्रं त्वामर्वागाचक्रे । हविष्प्रदानेनाभिमुखं करोति । तथाहं नव्यसे नवतराय सुम्नाय धनाधीनं त्वामा ववृत्त्यां । यज्ञेनावृत्तं मदभिमुखं कुर्या । कीदृशस्त्वं । यः पूर्व्येभिः पुरातनैः स्तोमैर्भिः स्तोमैर्ववृधे । तथा य इन्द्रो मध्यमेभिर्मध्ये भवैः स्तोमैरुतापि च नूतनेभिरेखाभिः क्रियमा-

णैरधुनातनैः स्तोत्रैर्वर्धते ॥ चक्रे । करोतेर्लिटि रूपं । नव्यसे । नवशब्दादीयसुनि भसंज्ञायामकारलोप ईका-
रलोपश्चादसः । निच्वादाद्युदात्तः । ववृत्तां । वृत्तु वर्तने । लिङि बङ्गलं कंदसीति शपः झुः । व्यत्ययेन परस्मै-
पदं । निघातः । ववृधे । वृधु वर्धन इत्यस्य लिटि रूपं । प्रत्ययस्वरः । मध्यमेभिः । मध्यशब्दात् शेषिकार्थे
मध्यात्मः । पा० ४. ३. ८. । इति मप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नूतनेभिः । नवशब्दस्य त्रप्तनम्नाश्च प्रत्यया वक्तव्या नू
इत्यादेशश्चेति तनप्रत्ययो नू इत्यादेशश्च ॥

विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिद्रुमहः ।

अंहसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यांतमुभये हवन्ते ॥ १४ ॥

विवेष । यत् । मा । धिषणा । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इंद्रं । अहः ।

अंहसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽइव । यांतं । उभये । हवन्ते ॥ १४ ॥

यद्यदा धिषणेन्द्रं स्तवानीति मदीया बुद्धिर्मा विवेष व्याप्नोत् तदाहं स्तोत्रं जजान । करोमि । बुद्धेः
स्वरूपं दर्शयति । अहं पार्यात्परि भवादतिदूरवर्तिनो विघ्नकारिणोऽङ्गः पुरा पुर्वं स्तवै । स्तवानि । यत्र यस्यां
धिषणायामेव जातायां सत्यां स इंद्रो नोऽस्मानंहसः पापरूपाहारिद्यायथा पीपरत् यथा पारं नयेत्
तथास्मदुभयपार्थवर्तिधनार्थिनो जना हवन्ते । आह्वयति । तत्र दृष्टांतः । नावेव यांतं । यथा नद्यादिषु नीकया
यांतं गच्छंतं पुरुषमुभय उभयकूलवर्तिनो जना हवन्ते । आह्वयति । तद्वत् ॥ विवेष । विषू व्याप्तावित्यस्य लिटि
णलि रूपं । लिट्स्वरः । जजान । जन जनन इत्यस्य लिट्युत्तमे णलि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । अंहसः ।
अम गत्यादिषु । अमेर्ङक् च । उ० ४. २१२. । इत्यमुप्रत्ययो ऊगागमश्च । लिट्स्वरः । पीपरत् । पू पालनपूरण-
योरित्यस्य लुङि चङि ह्रस्वाभ्यासेलदीर्घगुणाः । यथायोगादनिघातः । लिट्स्वरः । नावेव । नुद प्रेरण इत्य-
स्माङ्गानुदिभ्यां डीः । उ० २. ६४. । इति डीप्रत्ययः । नुदत इति नीः झवः । सविकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं ।
इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोप इत्यादि । उभये । उभशब्दात्परस्य तथप उभादुदात्तो नित्यं । पा० ५. २. ४४. ।
इत्ययजदेशः । वचनसामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं । हवन्ते । ह्रयतेर्लिटि रूपं ॥

माध्यन्दिने सवन आयीधीयस्य आपूर्णो अस्तेति प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च । आपूर्णो अस्य कलशः स्वा-
हेति माध्यन्दिन्यः । आ० ५. ५. । इति ॥

आपूर्णे अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबध्ये ।

समु प्रिया आववृचन्मदाय प्रदक्षिणिद्भि सोमास इंद्रं ॥ १५ ॥

आऽपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशं । सिसिचे । पिबध्ये ।

सं । कुं इति । प्रियाः । आ । अववृचन् । मदाय । प्रऽदक्षिणित् । अभि । सोमासः । इंद्रं ॥ १५ ॥

हे इंद्र अस्य तव पानार्थं कलशो द्रोणकलशः सोमेनापूर्णः । स्वाहा स्वाहाकृतो दत्तश्च सोमसहितः
कलशः पिबध्ये तव पानार्थं । सिसिचे । तं सोमं चोदिताधारे सिंचामि । तत्र दृष्टांतः । कोशं सेक्तेव । यथा
सेक्तोत्सेचको जलपूर्णात्कोशात् दृतेः सकाशाज्जलं पात्रांतरे सिंचति तद्वत् । प्रियाः स्वादुतमाः सोमासो
दत्तास्ते सोमा इंद्रं स्वामभि अभिलक्ष्यैव मदाय तव हृषार्थं प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन समाववृचन् । सम्यगावृत्य
वर्ततां ॥ आपूर्णः । पू पालनपूरणयोरित्यस्य कर्मणि निष्ठा । रदाभ्यामिति तस्य नत्वं । गतिरनंतर इति
गतिस्वरः । स्वाहा । निपातत्वादाद्युदात्तः । सेक्तेव कोशं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । सिसिचे । विच
चरण इत्यस्य लिटि रूपं । पिबध्ये । पा पान इत्यस्य तुमर्थे शध्यैत्रत्ययः । शित्वात्पिबादेशः । निच्वादाद्यु-
दात्तः । अववृचन् । वृत्तु वर्तन इत्यस्य लङि शपः । बङ्गलं कंदसीति तस्य शपः झुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं
कंदसीति श्रे बडागमः ॥

न त्वा गभीरः पुरुहूत सिंधुर्नाद्रयः परि षंतो वरंत ।

इत्था सखिभ्य इषितो यदिन्द्रा दृहं चिदरुजो गव्यमूर्वं ॥१६॥

न । त्वा । गभीरः । पुरुहूत । सिंधुः । न । अद्रयः । परि । संतः । वरंत ।

इत्था । सखिभ्यः । इषितः । यत् । इन्द्रा । आ । दृहं । चित् । अरुजः । गव्यं । ऊर्वं ॥१६॥

हे पुरुहूतेंद्र गभीरो गभीरः सिंधुः समुद्रस्त्वा त्वां न वारयति । ततः परि परितो वर्तमानाः संतोऽद्रयः शैलास्त्वां न वरंत । न वारयति । किंतु त्वामनुसृत्य वर्तते । यद्यस्मादित्येत्यमनेन प्रकारेण सखिभ्यः सखिभिर्देवैरिषितः प्रार्थितस्त्वं दृहं चिदतिप्रबलमपि गव्यं गवि भवमवटे वर्तमानमूर्वमूर्वानलमावृजः । सम्यगभांसीः ॥ गभीरः । गाधू प्रतिष्ठालिप्सयोर्यथे च । अस्मादीरचप्रत्ययः । धकारस्य भकार आकारस्य द्वस्वश्च गभीरगंभीरौ । उ० ४. ३५ । इत्यनेन निपात्यते । चित्स्वरः । सिंधुः । स्यन्दू प्रसवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धश्चेत्युप्रत्ययः संप्रसारणं दकारस्य धकारः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । परि षंतः । संतः । अस्तिः शतरि रूपं । उपसर्गप्रादुर्भासस्त्यर्चपर इति षत्वं । केचित्परः क्रियान्वयमिच्छति । तदा षत्वमनुपपन्नं । परि । निपातस्वरः । संतः । प्रत्ययस्वरः । वरंत । वृत् वरणे । भावादिकः । लङि रूपं । निघातः । अवृजः । वृजो भंग इत्यस्य लङि रूपं । गव्यं । गोर्विकार इत्यर्थे गोपयसीर्यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुयमृतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥१७॥

शुनं । हुवेम । मघवान् । मिन्द्रमस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजसातौ ।

शृण्वंतं । उयं । उतये । समत्सु । घ्नंतं । वृत्राणि । संजितं । धनानां ॥१७॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥११॥

प्र पर्वतानामिति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । प्र पर्वतानां सप्तोणा संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्षोस्तत्र नदीवाक्यं चतुर्थोषष्ठ्यष्टमीदशम्यः षष्ठीसप्तम्योस्त्विन्द्रसुतिरंत्यानुष्टुबिति । अत्र चतुर्थोषष्ठ्यष्टमीदशमीनां नदीवाक्यत्वात्तत्र एव ऋषयः शिष्टानां विश्वामित्रवाक्यत्वात्स एव ऋषिः । अंत्यानुष्टुप शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । यद्यापि षष्ठ्यां सप्तम्यां च विश्वामित्रो नद्यश्च स्तूयते तथापीन्द्र एव देवता ॥ सूक्तविनययोगो लिंगिकः ॥ पुरा किं विश्वामित्रः पित्रवनस्य सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव । स च पुरोहित्येन लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपाट्कुतुब्धोः संभेदमाययावनययुरितरे । अथोत्तितीर्षुर्विश्वामित्रोऽगाधजले ते नद्यां दृष्टोत्तरणार्थमावाभिस्तिष्ठभिक्षुष्टाव ॥

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने ।

गावैव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट्कुतुद्री पर्यसा जवेते ॥१॥

प्र । पर्वतानां । उशती इति । उपऽस्थात् । अश्वे इवेत्यश्वेऽइव । विषिते इति विऽसिते ।

हासमाने इति ।

गावाऽइव । शुभ्रे इति । मातरा । रिहाणे इति । विऽपाट् । शुतुद्री । पर्यसा । जवेते इति ॥१॥

पर्वतानां गिरीणां शैलानामुपस्थादुत्संगान्निर्गत्योशती समुद्रगमनं कामयमाने । गमने दृष्टान्तः । अश्वे इव । यथा विषिते मंदुरातो विमुक्ते हासमाने अन्योन्यजवेन स्पर्धमाने । यद्वा हृष्यत्वावशे इव बडवे इव स्वरया गच्छन्ती परस्परं हृष्यन्ती । तथा गावैव शुभ्रे । यथा द्वौ गावौ शोभमानौ वर्तते तद्वच्छुभ्रे शोभमाने ।

किंच मातरा । यथा मातरौ धेनु रिहाणे । अंतर्णीतसनर्थो लिहिः । वत्सं जिह्वया सेदुमिच्छत्यौ शीघ्रं गच्छ-
तस्तद्वत्समुद्रं गंतुं जवान्मिच्छत्यौ पयसा संयुक्ते विपाट् । कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट् ।
शुतुद्री । शु शिप्रं तु तुम्ना तुमेव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री । एतन्नामके नद्यौ प्र जवेते । समुद्रं प्रति शीघ्रं
गच्छतः । अत्र निष्कृतं । पर्वतानामुपस्थानादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषये इति
वा हासमाने हासतिः स्वर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट्कुतुद्री पयसा
प्रजवेते । नि० ९. ३९. इति ॥ उशती । वशं कांती । अस्य शुतुर्दित्वाद्बहिर्ज्यावधीत्यादिना संप्रसारणं । विषिते ।
धिञ् बंधन इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । संहितायां परिनिविध्यः सेवसितसयसिपुसहेत्यादिना । पा० ८. ३. ७०. । यत्वं ।
गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । हासमाने । हासतिः स्वर्धाकर्मा हसे हसने वा । शानच् । तस्य लसार्वधा-
तुक्स्वरे कृते धातुस्वरः । रिहाणे । लिह आस्वादने । स्वरितेत्वादुभयपदी । शानच् । अदादिस्वाक्पो लुक् ।
लकारस्य रेफश्छांदसः । रेफमवलंब्य णत्वं । चित्त्वादंतोदात्तः । विगाट् । पट गतौ पश बाधनस्पर्शनयोरिति
वा अंतवेतौ विपूर्वी । शकारस्य प्रश्नादिना षत्वं । शुतुद्री । छांदसी रूपसिद्धिः । जवेते । जुङ् गतौ । भौवा-
दिकः । डित्त्वादात्मनेपदं । आतो डित इतीयादेशः । निघातः ॥

इंद्रेषिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः ।

समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामर्थेति शुभ्रे ॥ २ ॥

इंद्रेषिते इतींद्रऽइषिते । प्रऽसवं । भिक्षमाणे इति । अच्छ । समुद्रं । रथ्याऽइव । याथः ।

समाराणे इति संऽआराणे । ऊर्मिऽभिः । पिन्वमाने इति । अन्या । वां । अन्यां ।

अपि । एति । शुभ्रे इति ॥ २ ॥

हे नद्यौ इंद्रेषिते इंद्रेण प्रेषिते प्रसवं तस्मिन् द्रव्यानुज्ञां भिक्षमाणे प्रार्थयमाने युवां समुद्रमच्छाभिमुख्येन
याथः । गच्छथः । तत्र दृष्टांतः । रथ्येवेति । यथा रथिणौ लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं कुर्वत्यौ । समाराणे
परस्परं संगच्छत्यावूर्मिभिरंगैः पिन्वमाने परिसरप्रदेशं संतर्पयंत्यौ शुभ्रे शोभमाने । युवां समुद्रं गच्छथ इति
पूर्वेणान्वयः । तथा वां युवयोर्मध्येऽन्यैकान्यामपरां नदीमथेति । अपिगच्छति । परस्परमैकमापद्यत इत्यर्थः ॥
इंद्रेषिते । इष गतावित्यस्य कर्मणि निष्ठायास्तीषसहेत्यादिना इडागमः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः ।
प्रसवं । धू प्रेरण इत्यस्याप । याथादिस्वरः । भिक्षमाणे । भिष याज्ञायां । आत्मनेपदी । शानचो लसार्वधातु-
क्स्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रथ्येव । रथस्थिमी । तस्येदमित्यर्थे रथाद्यदिति यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । इवेन
विभक्त्यलोपः । याथः । यतिर्लटि रूपं । समाराणे । अ गतावित्यस्य लिट् । संपूर्वस्थानिः समो गमीत्यादि-
नात्मनेपदत्वात्तस्य कानजादेशः । अच्छत्युतामिति गुणः । पिन्वमाने । पिपि सेचने । भूवादिः । लसार्वधातु-
क्स्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अच्छा सिंधुं मातृतमामयासं विपाशमुर्वीं सुभगांमगन्म ।

वत्समिव मातरां संरिहाणे समानं योनिमनु संचरंती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिंधुं । मातृऽतमां । अयासं । विऽपाशं । उर्वीं । सुऽभगां । अगन्म ।

वत्संऽइव । मातरां । संरिहाणे इति संऽरिहाणे । समानं । योनिं । अनु । संचरंती

इति संऽचरंती ॥ ३ ॥

हे नद्यौ मातृतमामतिश्चेन मातरं सिंधुं स्रवंतीं शुतुद्रीं त्वामच्छाभिमुख्येनायासं । विश्वामित्रोऽहं
प्राप्तोऽभूव । उर्वीं महतीं सुमगां सीमाम्यवतीं विपाशं त्वामगच्छ । वयं प्राप्ताः स्मः । किं कुर्वत्यौ । मातरा
मातरौ द्वे धेनु वत्समिव संरिहाणे । अंतर्णीतसनर्थो लिहिः । जिह्वया सेदुमिच्छत्यौ यथा वत्समनुगच्छतस्तद्वत्

समानमेकं योनिं स्थानं समुद्रमगु अभिलक्ष्य संचरंती सम्यक् चरंती । युवामयासिषमिति पूर्वणान्वयः ॥
अथासं । या प्रापण इत्यस्य रूपं । इडभावः क्हांदसः । अगम । गमेर्लङि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । खोश्चेति
मकारस्य नकारः । निघातः । संचरंती । चरतिर्गत्यर्थः । तृतीयायुक्तत्वाभावादात्मनेपदाभावः । शतुर्लसार्वधा-
तुक्स्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः ॥

एना वयं पर्यसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरंतीः ।

न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः कियुर्विप्रो नद्यो जोहवीति ॥४॥

एना । वयं । पर्यसा । पिन्वमानाः । अनु । योनिं । देवऽकृतं । चरंतीः ।

न । वर्तवे । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । किंऽयुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥४॥

एवं स्तुते नद्यौ विश्वामित्रं प्रत्युचतुः । एनैनेन पर्यसा पिन्वमानाः संतर्पयंत्यो देवकृतं देवेनेद्रेण कृतं सदिष्टं
योनिं स्थानं समुद्रमगु लक्ष्मीकृत्य चरंतीर्गच्छंत्यो वयमास्महे । द्वयोर्बङ्गवचनं पूजार्थं । तासामस्माकं सर्गतक्तः
सर्गे गमने प्रवृत्तः प्रसव उद्योगो न वर्तवे । निवर्तनाय न भवति । कियुः किमिच्छन्सौ विप्रो ब्राह्मणो नद्यो
नदीरस्मान् जोहवीति । भृशमाह्वयति ॥ एना । इदंशब्दस्य तृतीयाया एनादेशः । सुपां मुलुगिति तृतीयाया
आवादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । पिन्वमानाः । पिबि सेचने । देवकृतं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । वर्तवे । वृत्तु वर्तने । तुमर्थे तवेन्द्रप्रत्ययः । नित्स्वरः । सर्गतक्तः । क्ते चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । कियुः ।
किमिच्छन् । क्वाचि मांताव्ययप्रतिषेधः । पा० ३. १. ८. १. इति क्हांदसत्वाच्च प्रतिषेधो न भवतीति क्वच ।
क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । क्हांदसो यणादेशः । जोहवीति । ह्रयो यङ्लुक्प्रत्ययस्य चेति
संप्रसारणे कृते गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । यङो वेतीडागमः । गुणः । निघातः ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरूपं मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिंधुमच्छा बृहती मनीषावस्युरहे कुशिकस्य सूनुः ॥५॥

रमध्वं । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतऽवरीः । उप । मुहूर्तं । एवैः ।

प्र । सिंधुं । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अहे । कुशिकस्य । सूनुः ॥५॥

विश्वामित्रो नदीः प्रति ब्रूते । ऋतावरीः । ऋतमुदकं । तद्वत्यो हे नद्यो यूयं मे विश्वामित्रस्य मम
सोम्याय । उत्तीर्याहं सोमं संपादयामीत्थिवं सोमसंपादिने । वचसे तदर्थमेवैः । पंचम्यर्थे तृतीया । शीघ्रगमनेभ्यो
मुहूर्तं मुहूर्तमात्रमुप रमध्वं । उपपूर्वो रमिहपसंहारि वर्तते । ऋणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवति । सामान्येन
नदीषूच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमकुर्वतीषु पुरोवर्तिनीं शतुर्द्वीं प्रति ब्रूते । कुशिकस्य राजर्षेः सूर्यविश्वामि-
त्रोऽहं बृहती महत्या मनीषा मनीषया स्तुत्यावस्युरात्मनो रचणमिच्छन् सन् सिंधुं शतुर्द्वीं त्वामच्छामिमुख्येन
प्राङ् । प्रकीर्णमाह्वयामि । अत्र निरुक्तं । उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋतावरीर्ऋतवत्य ऋत-
मित्युदकनाम प्रत्युतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवर्तयैव । प्राभिह्वयामि सिंधुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया
स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय कुशिकस्य सूनुः । कुशिको राजा बभूव । नि० २. २५. इति ॥ रमध्वं । रसु उपरमे ।
उपपूर्वाद्रमतेर्विभाषाकर्मकात् । पा० १. ३. ८५. इत्यात्मनेपदं । ऋतावरीः । ऋतशब्दात्प्रत्यये क्हांदसीवनिपा-
विति वनिप् । वनो र चेति ङीप् रेफश्चांतादेशः । वा क्हांदसीति सवर्णदीर्घः । आमंचितस्य पादादित्वात्पा-
ठिकमायुदात्तत्वं । एवैः । इण गती । इणशीङ्भ्यां वन् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । नित्स्वरः । बृहती मनीषा ।
उभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । अवस्युः । अवो रचणमिच्छन् । सुप आत्मनः क्वच । नः क्व इति नका-
रांतस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वाच्च सकारस्य ऋर्न भवति । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अहे । ह्रयतेर्लुङि सिच
आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां । पा० ३. १. ५४. इत्यङादेशः । गुणः । निघातः ॥ ॥ १२ ॥

इंद्रोऽस्माँ अरद्वज्रबाहुरपाहन्वृचं परिधिं नदीनां ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इंद्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रऽबाहुः । अपः । अहन् । वृचं । परिऽधिं । नदीनां ।

देवः । अनयत् । सविता । सुऽपाणिः । तस्य । वयं । प्रऽसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

नयः प्रत्युषुः । हे विश्वामित्र वज्रबाहुः । वज्रयुक्तो बाहुर्ग्रस्यसी वज्रबाहुः । तादृशो बलवानिंद्रो नदीरस्मानरदत् । रदतिः खनतिकर्मा । अखनत् । कथमखनत् । उच्यते । नदीनां शब्दकारिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमंतः कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृचं । वृणोत्याकाशमिति वृचो मेघः । तं मेघमपाहन् । जघान । तस्मिन्हृत आपः पतिताः । तामिर्गच्छंतीभिर्वयं खाताः । एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं तर्हि सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्त उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात्तादृशो देवो द्योतमान इंद्रोऽस्माननयत् । मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन समुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्योपेतस्येन्द्रस्य प्रसवेऽभ्यनुज्ञायां वर्तमाना उर्वीरुदकैः प्रभृता वयं यामः । गच्छामः । न तव वचनादुपरमामहे । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति । इंद्रो अस्मानरद्वज्रबाहु रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृचं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातं । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पुजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान्पूजयति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीरुर्वीः । नि० २. २६. इति ॥ अरदत् । रदतेर्लङि रूपं । वज्रबाहुः । बज्रव्रीहीं पूर्वपदस्वरः । अहन् । हतेर्लङि रूपं । निघातः । परिधिं । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मात्कर्मण्युपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययः । आतो लोपः । कृदुत्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लङि रूपं । सुपाणिः । पण व्यवहारि सुतो च । अग्निपणायो रुडायलुकी च । उ० ४. १३२. इतीण् । आयलुक् । बज्रव्रीहीं नञ्सुभ्यामिति स्वरः । प्रसवे । पू प्रेरणे । ऋदोरिति भावेऽप्रत्ययः । थाथघञ्केत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यामः । या प्रापण इत्यस्य लटि रूपं । निघातः । उर्वीः । उरुशब्दाद्वोतो गुणवचनादिति डीष् । वा कंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं तदिंद्रस्य कर्म यदहिं विवृश्वत् ।

वि वज्रेण परिषदो जघानायन्नापोऽयं नमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रऽवाच्यं । शश्वधा । वीर्यं । तत् । इंद्रस्य । कर्म । यत् । अहिं । विऽवृश्वत् ।

वि । वज्रेण । परिऽसदः । जघान् । आयन् । आपः । अयं न । इच्छमानाः ॥ ७ ॥

योऽयमिंद्रोऽहिं मेघं विवृश्वत् उदकप्रेरणार्थं जघानेति यत्कर्म केदनरूपं तदिंद्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वचनीयं । तथा स इंद्रः परिषदः परितः सीदत आसीनान् प्रतिबंधकारिणोऽसुरान् वज्रेण वि जघान । अथायनं स्थानमिच्छमाना इच्छत्य आप आयन् । याति ॥ प्रवाच्यं । वच परिभाषण इत्यस्माद्वहलोर्ष्यदिति ण्यत् । णित्वादुपधावृद्धिः । वचोऽशब्दसंज्ञायां । पा० ७. ३. ६७. इति कृत्वाभावः । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । यद्वा वाचयतेरचो यत् । यतोऽनाव इति स्वरः । शश्वधा । शश्वच्छब्दात्स्वार्थे धाप्रत्ययस्तकारलोपश्च द्रष्टव्यः । विवृश्वत् । औत्रयू केदने । तुदादिः । लङि ग्रहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । सह सुपेत्य च सहेति योगविभागात्समासः । समासस्वरः । परिषदः । क्लिप् । संहितायां सदरेप्रतेरिति षत्वं । जघान । हतेर्लङि णलि रूपं । निघातः । आयन् । अय गतावित्यस्य लङि रूपं । पादादित्वादनिघातः । इच्छमानाः । इषु इच्छायामित्यस्माद्व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्वधातुस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः ॥

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्टा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।

उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषा नमस्ते ॥ ८ ॥

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्टाः । आ । यत् । ते । घोषान् । उत्तरा । युगानि ।
उक्थेषु । कारो इति । प्रति । नः । जुषस्व । मा । नः । नि । करिति कः । पुरुषऽत्र ।
नमः । ते ॥ ८ ॥

नद्यः प्रसंगादिद्रष्टोत्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रत्यूचुः । जरितः स्तोत्रे विश्वामित्रं ते त्वदीयं यत्संवादात्मकं
वचस्त्वं नोऽभीत्या घोषानुद्घोषयन्वर्तसे तद्वचो मापि मृष्टाः । मा विस्मार्षीः । किं कारणं । उत्तरा युगान्युत्तरेषु
याज्ञिकेषु युगेष्वहःसूक्तेषु कारो शस्त्राणां कर्तृस्त्वं नोऽस्मान्प्रति जुषस्व । संवादात्मकेन तेन वाक्येन प्रतिसेवस्व ।
इदानीं नोऽस्मान् पुरुषत्रा पुरुषेषु मा नि कः । उक्तिप्रत्युक्तिरूपसंवादवाक्याध्यापनेन नितरां पुंवत् प्रागल्भ्यं
मा कार्षीः । ते तुभ्यं नमः ॥ मृष्टाः । मृजुष शृङ्गावित्यस्य लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्कपो लुक् ।
ब्रश्वादिना षत्वं । निघातः । घोषान् । घुषिर् संशब्दन इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां कृंदसि विकल्पितत्वादतो
गुण इति पररूपत्वाभावः । सवर्णदीर्घः । शतुर्लसार्वाधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । युगानि । युजिर् योगे ।
उंकादिषु घञंतत्वेन निपातनादगुणत्वं । विशिष्टविषयं च निपातनमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे चेति
तत्र पाठादिवांतीदात्तत्वं । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । कारो । करोतेः कृवापाजिनीत्यादिना
उगप्रत्ययः । आमंत्रितत्वान्निघातः । कः । करोतेर्लुङि त्रैमंवे घसेत्यादिना लुक् । हल्ङ्यादिना सिचो लोपः ।
न माध्योग इत्यडभावः । पुरुषत्रा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वङ्लमिति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

ओ षु स्वसारः कारवे णृणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन ।

नि षू नमध्वं भवता सुपारा अधोअक्षाः सिंधवः स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । णृणोत । ययौ । वः । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । सु । नमध्वं । भवत । सुपाराः । अधःऽअक्षाः । सिंधवः । स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । स्वसारो भगिन्यः सिंधवो हे नद्यः कारवे स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम वचनं सु
मुष्टु ओ णृणोत । णृणोतेव । अनसा शकटेन रथेन च सह दूराद्विप्रकृष्टाद्देशाद्वा युष्मान्ययौ । प्राप्तोऽस्मि ।
यूयं सु मुष्टु नि नमध्वं । आत्मना स्वयं प्रह्ला भवत । तथा सुपाराः । रथादीनां तीरात्सुखेनावरोहणारोहणे
यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत । किंच यूयं स्रोत्याभिः स्ववर्णशीलाभिरङ्गिरधोअक्षा रथांगस्थाच-
स्थाधस्ताङ्गवत । यदापोऽक्षस्थाधस्ताङ्गवन्ति तदा रथादीनि नेतुं शक्वन्ति । तस्मात्तत्परिमाणोदका भवतेत्यर्था-
भिप्रायः ॥ ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा । णृणोत । शु अवल इत्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य तप्तनप्तनयनाश्चेति तवादेशः ।
पित्वाङ्गुणः । निघातः । ययौ । या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिट्युत्तमे ण्यत्वात् ओ णल इत्यौकारः । एकादेश-
स्वरः । वः । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाया बङ्गवचनस्य वस्वसारविति वसादेशः । षू । निपातस्थिति संहितायां दीर्घः ।
नमध्वं । णसु प्रहृत्वे शब्दे चेत्यस्य कर्मकर्तरि न दुहस्वुनसां यक्चिणाविति प्रतिषेधाद्यगभावः । अधोअक्षाः ।
अधरशब्दस्य पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यमिप्रत्ययोऽधादेशश्च । अक्षशब्दोऽशू व्याप्रावित्यस्माद-
शेर्देवने । उ० ३. ६५. इति सप्रत्ययांतः । रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सिंधवः । आमंत्रितत्वान्निघातः । स्रोत्याभिः ।
स्तोतःशब्दात्स्तोतसो विभाषा डाड्डी । पा० ४. ४. ११३. इति डप्रत्ययः । डित्वाट्रिलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ते कारो णृणवामा वचांसि ययार्थं दूरादनसा रथेन ।

नि ते नसै पीष्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥ १० ॥

आ । ते । कारो इति । णृणवाम । वचांसि । ययार्थं । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । ते । नसै । पीष्यानाऽइव । योषा । मर्यायऽइव । कन्या । शश्वचै । त इति ते ॥ १० ॥

नद्यः पूर्वं विश्वामित्रवाक्यं प्रत्याख्यायानयन्ती तस्य वाक्यमाशुश्रुवुः । कारो स्तोत्रं कुर्वाण हे विश्वामित्र ते तव वचांसीमानि वाक्यान्वा शृण्वाम । शृणुमः । तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः । अगसा शकटेन रथेन च सह ययाथ । यतो दूरादागतोऽसि । वयं च ते त्वदर्थं नि नंसि । नीचैर्नमाम । प्रत्येकविवक्षयाचैकवचनं । रथेन गंतुं गाधोदका भवामेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पीयानिव योषा । पीयाना पुत्रं स्नानं पाययंती योषा माता यथा प्रह्रीभवति । दृष्टान्तांतरं । यथा कन्या युवतिर्मर्यादेव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा शश्वचैः परिष्वजनाय नम्रा भवति तद्वत्ते त्वदर्थं प्रह्रीभवामः । ते इति पुनरुक्तिरादरार्थः । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । आशृण्वाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यादेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा । नि० २. २७. इति ॥ कारो । संबुद्धौ शाकल्यस्येती । पा० १. १. १६. इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृण्वाम । श्रु श्रवण इत्यस्य लोब्याडुत्तमस्य पिबेत्याडागमः । पित्त्वाडुणः । निघातः । ययाथ । या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिटि थल्लेकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्प्रतिषेधः । लिप्स्वरः । अगसा । सहार्थे तृतीया । नंसि । णमु प्रहृत्व इत्यस्य ल्युत्तमे लेटि सिद्धञ्जलमिति सिप् । वैतोऽन्यत्रेत्येकारादेशः । निघातः । पीयानिव । पीड् पान इत्यस्यांतर्भावितत्पर्यस्य लिटि कानचि रूपं । चित्स्वरः । योषा । यु मिश्रणे । वृत्तवदिहनीत्यादिना । उ० ३. ६२. सप्रत्ययः । यौतीति योषा । वृषादित्वादायुदात्तः । शश्वचैः । ध्वज परिष्वंग इत्यस्यात्संपदादि-लक्षणो भावे क्लिप् । पृषोदरादित्वादिरूपसिद्धिरंतोदात्तश्च ॥ १३ ॥

यद्गं त्वा भरताः संतरेयुर्गव्यन्याम इषित इंद्रजुतः ।

अर्षादहं प्रसवः सर्गतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानां ॥११॥

यत् । अंग । त्वा । भरताः । संऽतरेयुः । गव्यन् । ग्रामः । इषितः । इंद्रऽजुतः ।

अर्षात् । अहं । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । आ । वः । वृणे । सुऽमतिं । यज्ञियानां ॥११॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । अंगेत्यामंत्रणे । हे नद्यो यद्यस्माद्युष्माभिरुत्तितीर्थोर्ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्माद्भरता भरतकुलजा मदीयाः सर्वे त्वा परस्परमेकतामापन्नां नदीं त्वां संतरेयुः । सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः । तदेव विशिनष्टि । गव्यन् आ उदकाणि तरीतुमिच्छन्निषितस्त्वयाभ्यनुज्ञात इंद्रजुतो युष्माकं प्रवर्तकेन्द्रेण च प्रेरितो ग्रामो भरतानां संघोऽर्षात् । संतरेत् । यतः सर्गतक्तो गमनाय प्रवृत्तः प्रमवक्षेधामुद्योगोऽहं पूर्वं युष्माभिरनुज्ञातः । अहं तु यज्ञियानां यज्ञार्हाणां वो युष्माकं सुमतिं शोभनां क्षुतिमा वृणे । सर्वतः संभजे ॥ भरताः । भरतशब्दादुत्सादित्वाद्भ्र । तस्य यज्ञोत्थेति लुक् । अतच्प्रत्ययस्वरः । संतरेयुः । तरतेर्लिङि जुसि रूपं । झेलसार्वधातुस्वरि धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । गव्यन् । गा आत्मन इच्छन् । सुपः क्यच् । एकादेशस्वरः । ग्रामः । यसतेरा च । उ० १. १४२. इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च । निप्स्वरः । इंद्रजुतः । जू इति सौत्रो धातुर्गत्वर्थः । श्र्युकः कित्तीति निष्ठायामित्प्रतिषेधः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अर्षात् । अ गतावित्यस्य लेटि तिपि सिद्धञ्जलमिति सिप् । जेटोऽडागमः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । गुणः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वृणे । वृङ् संभक्तावित्यस्य लटि रूपं । यज्ञियानां । यज्ञत्विग्भ्यां घञ्जाविति घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अतारिषुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनां ।

प्र पिन्वध्वमिषयंतीः सुराधा आ वक्षणाः पृणध्वं यात शीमं ॥१२॥

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सं । अभक्त । विप्रः । सुऽमतिं । नदीनां ।

प्र । पिन्वध्वं । इषयंतीः । सुऽराधाः । आ । वक्षणाः । पृणध्वं । यात । शीमं ॥१२॥

गव्यवो गा आत्मन इच्छन्तो भरता भरतकुलजाः सर्वेऽतारिषुः । तां नदीं समतरन् । विप्रो मेधावी विश्वामित्रो नदीनां सुमतिं शोभनां क्षुतिं समभक्तः । समभजतः । यूयं तु यथा पूर्वमिषयंतीः कुक्षादिद्वाराभं कुर्वाणा अत एव सुराधाः शोभनधनेपेता यूयं वक्षणाः क्षत्रिमसरितः कुक्षाः प्र पिन्वध्वं । प्रकर्षेण तर्पयत ।

आ पुणध्वं । ताः सर्वतः पूरयत च । शीमं शीघ्रं यात । गच्छत च ॥ अतारिषुः । तृ प्रवनतरणयोरित्यस्य लुङि सिचि वृद्धिः परस्त्रीपदेष्वाति वृद्धिः । अडागमस्वरः । गव्यवः । सुपः क्यच् । क्वाच्छेदसीत्युप्रत्ययः । तस्य स्वरः । अभक्त । भज सेवायामित्यस्य लुङि सिचो झलो झलीति लोपः । पादादित्वादनिघातः । पिवध्वं । पिवि सेचन इत्यस्य लोटि रूपं । निघातः । इषयंतीः । इषं कुर्वत्यः । तत्करोतीति शिच् । णाविष्ठवत्प्रातिपदिक-स्त्रीतीष्ठवज्जावाटुरिति टिलोपः । वा कंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । पुणध्वं । पूण प्रीणने । लोटि रूपं । अत्ययेनात्मनेपदं । वाक्यभेदादनिघातः । यात । या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं । अत्रापि न निघातः । शीमं । शीभृ कत्यने । स्नाध्यतेऽनेन तद्वानिति करणे घञ् । जित्स्वरः ॥

उच्च ऊर्मिः शम्या हंत्वापो योक्ताणि मुंचत ।

मादुष्कृतौ व्येनसाध्या शूनमारतां ॥ १३ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हंतु । आपः । योक्ताणि । मुंचत ।

मा । अदुःकृतौ । विऽएनसा । अध्या । शूनं । आ । अरतां ॥ १३ ॥

पूर्वमुत्तितीर्षुर्विश्वाभिचो नदीवक्ताधुनोत्तितीर्षुः पुनराह । हे नद्यो वो युष्माकमूर्तिस्तरंगः शम्या युग-कीला युग्यकटपार्श्वदिसंलपा रज्जव उदूर्ध्वं यथा भवंति तथा हंतु । गच्छतु । स तरंगो रज्जुनामधो गच्छ-त्वित्यभिप्रायः । तथा हे आपो यूयं योक्ताणि ता रज्जुमुंचत । यथा न स्पृशति तथा यांत्वित्यभिप्रायः । व्येनसा विगतपापे अत एवादुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिणौ अध्यावध्ये न केनापि तिरस्करणीये विपादकुतुम्भी शूनं समृद्धिं मारतां । आगच्छतां । एवं विश्वामित्रो नदीः सुत्वा ताभिरनुज्ञातोऽतरदति ॥ ऊर्मिः । ऋ गतौ । अर्तेऽश्नेति मिप्रत्ययः । ऊरित्ययमादेशो धातोः । ऋच्छतीत्यूर्मिः । प्रत्ययस्वरः । शम्याः । शम् उपशमे । पोरदुपधादिति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्यादुदात्तत्वं । हंतु । हन हिंसागत्योरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः । योक्ताणि । युजिर् योगे । करणे दाम्नीशसयुज्येत्यादिना घृन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । मुंचत । मुच् मोचणे । निघातः । अदुष्कृतौ । इमुसोः सामर्थ्य इति विसर्जनीयस्य घत्वं । व्येनसा । बह्व्रीहो पूर्वपदस्वरः । सुपो डादेशः । अध्या । हन हिंसागत्योरित्यस्य नञ्पूर्वस्थाध्यादयश्चेति निपातनाद्यक् । कित्त्वादुपधालोपः । हो हतेरिति घत्वं । सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वादचौडः शीभावाभावः । एकादेशस्वरः । शूनं । श्वयतेर्नपुंसके भावे क्त इति क्तः । यजादिस्वात्संप्रसारणं । हल इति दीर्घत्वं । अदितश्चेति निष्ठानत्वं । निष्ठा च द्यजनादि-त्यादुदात्तः । अरतां । ऋ गतावित्यस्य लुङि छेः सतिशास्त्यतिभ्यश्चेत्यडादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । न माध्योग इत्यडभावः । निघातः ॥ ॥ १४ ॥

इंद्रः पूर्भिदित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैपुर्मिंद्रं । अत्रानुक्रमणिका । इंद्रः पूर्भिदेकादशेति ॥ अप्रिष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिश्च इंद्रः पूर्भिदिति सूक्तं । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । इंद्रः पूर्भिदुदु ब्रह्माणि । आ० ५. १६. । इति ॥ पृथ्याभिप्रवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिश्च चातुर्विंशकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने चीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमं । इंद्रः पूर्भिद्य एक इत्यस्तिगमशृंगः । आ० ७. ५. । इति ॥ उद्भिद्वलभिदोर्निष्केवल् एतसूक्तं निविदानीयं । सूचितं च । इंद्र सोममिंद्रः पूर्भिदिति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. । इति ॥

इंद्रः पूर्भिदातिरहासमर्कैर्विद्वंसुर्दयमानो वि शचून् ।

ब्रह्मजुतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्रोदसी उमे ॥ १ ॥

इंद्रः । पूःऽभित् । आ । अतिरत् । दासं । अर्कैः । विदत्ऽवसुः । दयमानः । वि । शचून् ।

ब्रह्मऽजुतः । तन्वा । ववृधानः । भूरिऽदात्रः । आ । अपृणत् । रोदसी इति । उमे इति ॥ १ ॥

विश्वामित्रः सीति । पूर्भिदसुरपुरां भेत्ता अत एव विद्वंसुर्वेदयज्ञिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्वृत्तः

शत्रूनसुरान्नि दयमानो विशेषेण हिंसन् । तथा च यास्कः । विद्वसुर्दयमानो वि शत्रुनिति हिंसाकर्मा । नि० ४. १७. इति । तादृश इन्द्रो दासं । दस्यतेऽनेन तम इति दासो वासरः । तमर्कैरर्चनीयैः स्वतेजोभि-
रातिरत् । समंतादवर्धयत् इन्द्रस्य सूर्यात्मकत्वात् । तथा च स्मृतिः । चैत्रमासे तपेदिन्द्र इति । किंच । ब्रह्मजुतो
ब्रह्मणा स्तोत्रेणाकृष्टः । यद्वा ब्रह्मणा जगत्स्रष्टा प्रेरितस्तन्वा स्वशरीरेण वावृधानो वर्धमानो भूरिदात्रः ।
दायते लूयतेऽनेन शत्रुशिर इति दात्रमायुधं । बज्रविधायुधोपेतः । तादृश इन्द्र उभे रोदसी यावापृथिव्या-
वापृणत् । सर्वतोऽतर्पयत् । पूर्मित् । भिदिर् विदारणे । क्लिप् । अतिरत् । तरतेर्व्यत्ययेन शः । ऋत इडातो-
रितीत्वं । निघातः । दासं । करणे घञ् । जित्स्वरः । विद्वसुः । विदेरंतर्भावितल्लघर्थस्य शतर्यदादित्वाच्छपो
लुकि सति प्रत्ययस्वरेण शत्रुबदान्तत्वं । बज्रव्रीही पूर्वपदस्वरः । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसाग्रहणेषु ।
आत्मनेपदी । लट् । शानच् । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । ववृधानः । वृधु वर्धने । कानचि रूपं । संहिता-
यामभ्यासस्य तुजादित्वाद्दीर्घः । भूरिदात्रः । दाप् लवने । करणे दास्त्रीत्यादिना प्रन्प्रत्ययः । बज्रव्रीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अपृणत् । पृण प्रीणन इत्यस्य लङि तुदादित्वाच्छः । निघातः । रोदसी । रुदेरसुनि
रूपं । नित्स्वरः ॥

मखस्य ते तविषस्य प्र जूतिमियर्मि वाचममृताय भूषन् ।

इंद्रं क्षितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा ॥ २ ॥

मखस्य । ते । तविषस्य । प्र । जूतिं । इयर्मि । वाचं । अमृताय । भूषन् ।

इंद्रं । क्षितीनां । असि । मानुषीणां । विशां । दैवीनां । उत । पूर्वयावा ॥ २ ॥

हे इन्द्र भूषन् त्वामलंकुर्वन्नहं मखस्य महनीयस्य सुत्यस्य तविषस्य बलवतसे तव जूतिं मनसा प्रेरितां
वाचं स्तुतिलक्षणांममृतायान्नार्थं प्रेयर्मि । प्रकर्षणोच्चारयामि । मानुषीणां क्षितीनां मनोजातानां मनुष्याणां
उत अपि च दैवीनां देवसंबन्धिनीनां विशां प्रजानां पूर्वयावायतो गता त्वमसि ॥ मखस्य । मह पुजायां ।
महेर्हलोपश्च । उ० ५. २३. इति हलोप इत्यनुवृत्ती महेष्येति खप्रत्ययो हलोपश्च । मह्यते पुज्यते सर्वैरिति मखः ।
खांतस्याभ्यासेः । फि० १. ६. इत्यंतोदात्तत्वं । यद्यपि मकारादिर्भवति तथापि वचनसामर्थ्याद्भवति । तविषस्य ।
तवतेष्टिषचप्रत्ययः । चित्स्वरः । जूतिं । जूतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । इयर्मि । अर्तिर्जुहोत्यादिः । अर्तिपि-
पत्वींश्चेत्याभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्येतीयडादेशः । पादादित्वान्न निघातः । अभ्यस्तस्वरः । भूषन् । भूष अलंकार
इत्यस्य शतरि रूपं । शत्रुर्लसार्वधातुकस्वर धातुस्वरः । असि । अस्तेर्लङि रूपं । निघातः । मानुषीणां । मनो-
जातावित्यञ् । पुगागमः । टिड्ढाणञिति ङीप् । जित्स्वरः । दैवीनां । देवाद्यञञावित्यञ् । अत्रापि पूर्ववत्
ङीप् । जित्स्वरः । पूर्वयावा । या प्रापण इत्यस्मादातो मनिष्कानिष्ठनिपत्येति वनिप् । ऋदुत्तरपदस्वरः ॥

इंद्रो वृचमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्षणीतिः ।

अहन्व्यसमुशधग्वनेष्वाविधेना अकृणोद्राम्याणां ॥ ३ ॥

इंद्रः । वृचं । अवृणोत् । शर्धनीतिः । प्र । मायिनां । अमिनात् । वर्षनीतिः ।

अहन् । विऽअसं । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् । राम्याणां ॥ ३ ॥

शर्धनीतिः । जयनं नीतिः कर्म । शर्धं प्रवृद्धं नीतिः कर्म यस्य स तथोक्तः । स इन्द्रो वृचममुरमवृणोत् ।
बलेनावधत् । तथा वर्षणीतिर्युञ्जे परप्रहाराणां निवारककर्मेन्द्रो मायिनां । द्वितीयार्थे षष्ठी । मायिनो
ऽसुरान् प्राप्तिनात् । प्रकर्षणावधीत् । उशधक् शत्रुवधं कामयमान इन्द्रो वनेषु गूढचारिणमसुरं व्यसं विष-
तांसं यथा भवति तथाहन् । जघान । अथ तस्मिन् रात्रिचरे गवामपहर्तारि हते सति राम्याणां । रमणं
स्त्रीभिः सह क्रीडा रामः । तमर्हतीति राम्या रात्रयः । तासां रात्रीणामंतःस्थिता धेना गा आविरकृणोत् ।
प्रकटा अकरोत् । रात्रीणामसुराक्रांतत्वे तैत्तिरीयकं । अहर्देवानामासीद्वाचिरसुराणां तेऽसुरा यद्देवानां

विन्तं वेद्यमासीत्तेन सह रात्रिं प्राविशन्निति ये दिवा स्रोतारो रात्र्यास्तेषां वाचो धेना इति ॥ अष्टुषोत् । वृत्र वरण इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । शर्धनीतिः । शर्धतिइत्साहार्थः । अस्मात्कर्मणि घञ् । बज्रव्रीही पूर्वपदस्वरः । अमिनात् । मीञ् हिंसायामित्यस्य लङि मीनातेर्निगम इति वृत्तः । निघातः । अहन् । हतेर्लङि रूपं । उग्रधक् । वश कांती । पृषोदरादित्वाद्दूपसिद्धिः । आविः । खरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । धेनाः । धेद् पाने । धेट ई च । उ० ३. ११. इति नप्रत्यय ईकारस्यान्तादेशः । गुणः । धयन्ति तामिति धेना वाक् । धेना जिगाति । ऋत्वि० १. २. ३. इत्यत्र प्रत्ययस्त्रिणांन्तोदात्तः । अत्र व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अकृषोत् । कृषि हिंसाकरणयोः । निघातः । रात्र्याणां । रसु क्रीडायां । राममर्हतीत्यर्थे कंदसि चेति यप्रत्ययः । तस्य स्वरः । यद्वा रमेरन्तर्णीतव्यर्थादध्यादघञेति यक्प्रत्ययः । प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीषुपरमयतीतराणीति यास्कः । नि० २. १८. । वर्णव्यत्ययः ॥

इंद्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पुतना अभिष्टिः ।

प्रारोचयन्मनवे केतुमहामविंदज्योतिर्वृहते रणाय ॥४॥

इंद्रः । स्वःऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिक्ऽभिः । पुतनाः । अभिष्टिः ।

प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुं । अह्नां । अविंदत् । ज्योतिः । वृहते । रणाय ॥४॥

स्वर्षाः स्वर्गप्रद इन्द्रोऽहानि स्वतेजोभिर्जनयन्नशिग्भिर्युद्धं कामयमानैरंगिरोभिः सह पुतनाः परकीयाः सेना अभिष्टिरभिभावुकः सन् जिगाय । शत्रुनजेषीत् । शत्रुवधानंतरं मनवे मनुष्याय कर्मकर्त्रे यजमानाय अह्नां केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं प्रारोचयत् तथा च तमोरूपासुरवधात्मकैर्षणादीपयत् । ततो वृहते रणाय युद्धप्रकाशनाय ज्योतिः प्रकाशमविंदत् । अलभत ॥ स्वर्षाः । षण्णु दाने । क्रिप् । वनसगवनां सन्नुक्षोरित्यात्वं । सनो-तेरन इति षत्वं । अहरादीनां पत्न्यादिषूपसंख्यानमिति विसर्जनीयस्य ह्रस्वं । जिगाय । जि जय इत्यस्य लिटि सन्निटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः । लिट्स्वरः । पुतनाः । पृङ् व्यायामे । कृपृभां किदिति तगन्प्रत्ययः । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पुतनाः सेनाः । निच्चादाद्युदात्तः । अभिष्टिः । अभिगता । इष गतो । मंत्रे वृषेत्यादिना क्रिमुदात्तः । स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति । तितुचतथेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । शकंधादित्वात्प-ररूपत्वं । कृदुत्तरस्वरः । अरोचयत् । इच दीप्तावित्यस्य लङि रूपं । मनवे । मन ज्ञाने । शृस्वृलिहीत्यादिना उप्रत्ययः । निदनुवृत्तेराद्युदात्तः । अविंदत् । विट् लाम इत्यस्य शि मुचादीनामिति नुम् । पादादित्वादिन-घातः । रणाय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यं । म० १. ४. ३२. इति संप्रदानसंज्ञा । रणतिः शब्दार्थः । वशिरण्यो-पसंख्यानमित्यप्रत्ययः । रणति शब्दं कुर्वन्ति परस्परं योद्धारोऽचेति रणः संग्रामः । प्रत्ययस्य पित्वादन्युदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

इंद्रस्तुजो बर्हणा आ विवेश नृवहधानो नर्या पुरुणि ।

अचेतयद्वियं इमा जरिचे प्रेमं वर्णमतिरच्छुक्रमासां ॥५॥

इंद्रः । तुजः । बर्हणाः । आ । विवेश । नृवत् । दधानः । नर्या । पुरुणि ।

अचेतयत् । धियः । इमाः । जरिचे । प्र । इमं । वर्णं । अतिरत् । शुक्रं । आसां ॥५॥

स तादृश इन्द्रस्तुजो बाधिका बर्हणा युद्धोत्साहेन वर्धमानाः परकीयाः सेना नृवन्मनुष्यवदा विवेश । प्रकाशं लब्ध्वा प्राविशत् । किं कुर्वन् । पुरुणि बह्वि नर्या युद्धनयनकारिणां योग्यानि धनानि दधानः प्रयच्छन्नाविवेश । स इन्द्रो जरिचे सोत्र इमा दृश्यमाना धिय उपसः । ध्यायंत्यासु मनुष्या इति । ता धियो ऽचेतयत् । अज्ञापयत् । अथासामुषसामिमं शुक्रं वर्णं प्रकाशेन युक्तं प्रातिरत् । स्वतेजसा प्रकीर्णं वर्धयति । धीशब्दस्त्रोषः परत्वे मंचवर्णः । शुक्रवर्णामुद्धु गो यंसते धियं । ऋत्वि० १. १४३. ७. इति ॥ तुजः । तुज हिंसायां । क्रिप् । धातुस्वरः । बर्हणाः । वृहि वृद्धौ । अस्माद्युक् बज्रलमिति कर्तरि युच् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । विवेश ।

विश्वेर्लिटि रूपं । निघातः । वृषत् । वृषद्वात्तेन तुल्यमिति वतिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । दधानः । दधातेः शानचि रूपं । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं । नर्था । नरेषु साधूनीत्यर्थे तत्र साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । अचेतयत् । चिती संज्ञान इत्यस्य खंतस्य लङि रूपं । अडागमस्वरः । धियः । धी चिंतायां । अन्येभ्योऽपि वृष्यत इति क्तिप् । वृषियहणात्संप्रसारणं । धातुस्वरः । इमाः । दस्य । पा० ७. २. १०९. इति दकारस्य मकारः । एकादेशस्वरः । अतिरत् । तरतेर्बल्येन शः । निघातः । आसां । इदमोऽन्वादेशेऽशित्य-
शादेशोऽनुदात्तश्च । प्रत्ययः सुप्तादनुदात्तः । अतः सर्वानुदात्तः ॥ १५ ॥

महो महानि पनयंत्यस्येन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ।

वृजनेन वृजिनान्सं पिपेष मायाभिर्दस्यूरभिभूत्योजाः ॥ ६ ॥

महः । महानि । पनयंति । अस्य । इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि ।

वृजनेन । वृजिनान् । सं । पिपेष । मायाभिः । दस्यून । अभिभूतिऽओजाः ॥ ६ ॥

महो महतोऽस्तीतादृशसामर्थ्यस्येन्द्रस्य महानीयानि पुरुणि बहूनि सुकृता सुष्ठु कृतानि कर्म वृच-
हननादीनि कर्माणि पनयंति । सुवन्ति । इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणीत्येतत्पदकदंबकमत्रार्थभेदात्पदकाले
नोत्सृज्यते । तादृश इन्द्रो वृजनेन । वर्ज्यते शत्रवोऽनेनेति वृजनं बलं । तेन बलेन वृजिनान्यापरूपानसुरान
सं पिपेष । सम्यक् चूर्णाचकार । तथाभिभूत्योजाः । अभिभूतिः शत्रुविषयोऽभिभवः । तत्राजो बलमस्येत्यभि-
भूत्योजाः शत्रूणां पराभवे समर्थः । तादृश इन्द्रो दस्यूनपक्षपथितृनसुरान्मायाभिः कपटैः सं पिपेष ॥ पनयंति ।
पनतेः सुत्यर्थस्य गुपधूपविच्छिपणिपनिभ्य इत्यायप्रत्ययः । इस्वस्कांदसः । निघातः । वृजनेन । वृजी वर्जने ।
कृपवृजिमदिनिधाञ्भ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । वृजिनान् । वृजी वर्जने । वृजिः कित्त्वा
। उ० २. ४७. इतीनचप्रत्ययः । वृजिनं पापं । तद्वतः । अश्वआदित्वादच् । एकादेशस्वरः । पिपेष । पिषू संचूर्णन
इत्यस्य लिटि णलि रूपं । निघातः । अभिभूत्योजाः । भूतिर्भवणं । भावे क्तिन् । तादां च नितीत्यभेः प्रकृतिस्व-
रत्वं । अभिभूतावोजो यस्येति सप्रत्युपमानपूर्वपदस्य बङ्गप्रीहिरिति समासः । बङ्गप्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

युधेद्रो मृहा वरिवश्चकार देवेभ्यः सत्पतिश्चर्षणिप्राः ।

विवस्वतः सद्ने अस्य तानि विप्रा उक्थेभिः कवयो गृणन्ति ॥ ७ ॥

युधा । इन्द्रः । मृहा । वरिवः । चकार । देवेभ्यः । सत्ऽपतिः । चर्षणिऽप्राः ।

विवस्वतः । सद्ने । अस्य । तानि । विप्राः । उक्थेभिः । कवयः । गृणन्ति ॥ ७ ॥

सत्पतिः सतां देवानां पतिश्चर्षणिप्राश्चर्षणीनां मनुष्याणामपेक्षितफलप्रदानेन कामपूरकः स इन्द्रो मृहा
महता युधा युधेन वरिवः । मृशं त्रियतेऽर्थिभिरिति वरिवो धनं । तादृशं धनं युधेन लब्ध्वा देवेभ्यो देवन-
शीलेभ्यः स्तोतृभ्यश्चकार । दत्तवान् । विप्रा मेधाविनः कवयः स्तोतारो विवस्वतो विशेषेणाभिहोत्रादिकर्मार्थं
वसतो यजमानस्य सद्ने गृहेऽस्येन्द्रस्य तानि वृचहननबङ्गप्रदानानि कर्माण्युक्थेभिः स्तोत्रैर्गृणन्ति । सुवन्ति ॥
युधा । युध संप्रहरे । भावे संपदादिलक्षणः क्तिप् । सविकाच इति विभक्तेरुदात्तता । वरिवः । वृज् वरण
इत्यस्य यङ्लुकि ऋतश्चैत्यभ्यासस्य रिगागमः । तदंतादमुन् । बाङ्गलकाटिलोपः । निस्वरः । चकार । करो-
तेर्लिटि रूपं । निघातः । सत्पतिः । अस्तेः शतरि रूपं सदिति । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
चर्षणिप्राः । प्रा पूरणे । विच् । विवस्वतः । विपूर्वाद्दस निवास इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् । मादुपधाया इति तस्य वत्त्वं । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । गृणन्ति । गृ
शब्द इत्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

सचासाहं वरेण्यं सहोदां संसवांसं स्वरपश्च देवीः ।

ससान् यः पृथिवीं द्यामुतेमामिन्द्रं मदंत्यनु धीरणासः ॥ ८ ॥

स॒त्राऽसहं । वरे॑ण्यं । स॒हःऽदां । स॒सऽवांसं । स्वः । अ॒पः । च । दे॒वीः ।
स॒सानं । यः । पृथि॒वीं । द्यां । उ॒त । इ॒मां । इंद्रं । म॒दन्ति॒ । अ॒नु । धी॒र॒णासः ॥ ८ ॥

धीरणासो धिया क्षुत्या रणयंतः स्तोतारः सत्रासाहं महतो वृत्रादेरभिभवितारमत एव वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं सहोदां दुर्बलस्यार्थिणो बलप्रदं देवीर्देवनशीला अपः स्वस्य स्वर्लोके च ससवांसं भजमानमिन्द्रमनुमदन्ति । हृष्यन्ति । हर्षमनु स्वयं हृष्यन्तीत्यर्थः । य इन्द्रः पृथिवीमुत अपि च द्यां द्युलोकमिमाभिममन्तरिक्षलोकं चैतांस्त्रीक्ष्णोक्तान् ससान तत्तल्लोकवासिभ्यो ददौ । तमनुमदन्तीत्यन्वयः ॥ सत्रासाहं । पृह मर्षणे । कंदसि सह इति शिवः । शित्वादुपधावृद्धिः । ससवांसं । षण् संभक्तावित्यस्य क्त्वाविडभावे नकारलोपे रूपं । प्रत्ययस्वरः । ससान । षणु दान इत्यस्य लिटि रूपं । लिट्स्वरः । मदन्ति । मदि क्षुत्यादिष्वित्यस्य व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । धीरणासः । रणतीति रणा वाक् । धिया क्षुत्या रणा येषां ते धीरणाः । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिसवरः ॥

स॒साना॒त्याँ उ॒त सूर्यं स॒सानेन्द्रः स॒सान पुरु॑भोजसं गां ।
हि॒र॒ण्यय॑मु॒त भोगं स॒सान ह॒त्वी दस्यून्प्रा॑र्यं व॒र्णेमा॑वत् ॥ ९ ॥
स॒सान । अ॒त्यान् । उ॒त । सूर्यं । स॒सान् । इंद्रः । स॒सान् । पुरु॑ऽभोजसं । गां ।
हि॒र॒ण्ययं । उ॒त । भोगं । स॒सान् । ह॒त्वी । दस्यून् । प्र । आ॒र्यं । व॒र्णं । आ॒वत् ॥ ९ ॥

पूर्वमंचे प्रतिपादितः स इन्द्रोऽत्यानश्चान् ससान । युद्धार्थं मरुद्भ्यो ददौ । उत अपि च सूर्यं जगत्प्रकाशकर्मादित्यं ससान । प्राणिनां व्यवहारनिर्वाहाय तेभ्यो ददौ । तथा पुरुभोजसं । पुरुभिः सर्वैर्जनेः क्षीरादिद्वारिणोपभुज्यत इति पुरुभोजः । क्षीरादिरूपवज्रविधात्रीपेतां गामप्रहोत्रादिसिद्धार्थं ससान । तेभ्यो ददौ । उत अपि च हिरण्यं सुवर्णमयं भोगं धनं । भुज्यतेऽस्मिन्निति भोगो गृहं वा । ससान । अर्थिभ्यो ददौ । ततो दस्यून् वाधकानसुरान् हत्वी हत्वार्थमुत्तमं वर्णं वैवर्णिकं प्रावत् । यथा कर्मविघ्नो न भवेत्तथापालयत् ॥ ससान । षणु दान इत्यस्य लिटि णलि रूपं । लिट्स्वरः । हिरण्यं । हिरण्यशब्दाद्विकारार्थं मयद्वितयोः । पा० ४. ३. १४३. इति विहितस्य कंदसि विषयं ऋत्विवास्त्ववास्त्वमाधीहिरण्ययानि कंदसीति निपातनाभयटो मकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । हत्वी । हन्तेः क्त्वात्वाद्यच्चेति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । आवत् । अवर्तलङि रूपं ॥

इ॒न्द्र ओष॑धीर॒सनो॒दहानि॒ वन॒स्पती॑र॒सनोद॑न्तरि॒क्षं ।
वि॒भेदं व॒लं नु॒नुदे॒ विवा॑चोऽथा॒भवद्द॑मि॒ताभि॑क्र॒तूनां ॥ १० ॥
इ॒न्द्रः । ओष॑धीः । अ॒सनो॒त् । अ॒हानि॒ । वन॒स्पती॑न् । अ॒सनो॒त् । अ॒न्तरि॑क्षं ।
वि॒भेदं । व॒लं । नु॒नुदे॒ । वि॒वा॒चः । अ॒थ । अ॒भवत् । द॒मि॒ता । अ॒भिऽक्र॒तूनां ॥ १० ॥

तादृश इन्द्र ओषधीः पक्कफलसंयुक्तासृणगुल्मादिका असनोत् । प्राणिनामुपभोगार्थं प्रादात् । तच्चाहानि दिवसांश्चायुष्परिक्षुप्यर्थं प्रायच्छत् । किंच वनस्पतीन्यश्चार्थं खदिरपलाशादिलक्षणान् वृक्षानसनोत् । तथान्तरिक्षं संचारार्थं प्रादात् । तथा वलं । संन्रियतेऽनेनाकाशमिति बलो मेघः । तं मेघं विभेद । उदकप्रेरणार्थमभिदत् । विवाचो विरुद्धवाचः प्रतिकूलानसुरान् नुनुदे । प्राणिनां रक्षार्थं तान् ववाधे । अथानंतरमभिक्रतूनां । क्रतुः कर्म । अभि अभिमुख्येन युद्धार्थं कर्म येषां तेऽभिक्रतवो बलीयांसः शत्रवः । तेषामपि दमितोपशमयिताभवत् । एवं हितकरणाहितपरिहाराभ्यां सर्वाः प्रजाः पालयति स्मेति भावः ॥ असनोत् । षणु दान इत्यस्य लङि रूपं । वनस्पतीन् । पारस्करप्रभृतिवात् सुडागमः । वनशब्दो नञ्विषयस्तेत्याद्युदात्तः । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । उभे वनस्याद्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिसवरत्वं । विभेद । भिदिर् विदारण इत्यस्य लिटि

रूपं । चित्स्वरः । गुणदे । गुद प्रेरण इत्यस्य लिटि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । दमिता । दसु उपशम इत्यस्य तुवि रूपं । चित्स्वरः । अभिक्रतूनां । बज्रव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृख्वंतमुयमूतये समत्सु घंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥११॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृख्वंतं । उयं । ऊतये । समत्सु । घंतं । वृचाणि । संऽजितं । धनानां ॥११॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥१६॥

तिष्ठा हरी इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं वैष्टुभमिन्द्रं । तिष्ठा हरी इत्यनुक्रमणिका ॥ अपिष्टुति मरुत्व-
तीयशस्त्रे निविज्ञानं सूक्तं । सूचितं च । तिष्ठा हरी यो जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. । इति ॥ इंद्राग्न्योः
कुलायनाम्येकाहेऽप्येतन्नरुत्वतीयनिविज्ञानं । सूचितं च । तिष्ठा हरी तसु दृष्टीति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. ।
इति ॥ समूढे दशरात्रे तृतीये कंदोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । तिष्ठा हरी प्र मंदिने इमा उ
वेति मरुत्वतीयं । आ० ८. ७. । इति ॥ अतिरात्रे तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे परिहिते सत्याद्या तिष्ठा हरी इत्येषा
शस्त्रयाज्या । सूचितं च । विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमाना याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ।

पिबास्यंधो अभिसृष्टो अस्मे इंद्र स्वाहा ररिमा ते मदाय ॥१॥

तिष्ठ । हरी इति । रथे । आ । युज्यमाना । याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ ।

पिबासि । अंधः । अभिऽसृष्टः । अस्मे इति । इंद्र । स्वाहा । ररिम । ते । मदाय ॥१॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र रथे खंदने युज्यमाना संयुज्यमानो हरी अथावभिलक्ष्य कंचित्कालमा तिष्ठ ।
तत्र दृष्टान्तः । वायुर्निति । यथा वायु रथे नियुज्यमाना नियुतो वडवा अभिलक्ष्य कंचित्कालं तिष्ठति तद्वत् ।
अथ रथाच्छस्त्रं नोऽस्मान्छाभिलक्ष्या याहि । शीघ्रमागच्छ । आगत्य चास्मै अस्माभिरभिसृष्टोऽनुज्ञातस्त्वमंधः
सोमलक्षणममं पिबासि । पिब । स्वाहा । दत्तञ्चायं सोमः । वयं ते तव मदाय हर्षाय स्वाहाकृतमिमं सोमं
ररिम । ददाम ॥ अथ याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छेत्यत्र रथेना याहीत्यर्थः । आपश्चिन्त्युः सयौ न गावः
। अस्वे ७. २३. ४. । इत्यत्र तत्र तथेति पदकाले नोत्सृज्यते ॥ तिष्ठ । तिष्ठतेर्लोपि रूपं । तिष्ठादेशस्याबुदात्तः ।
याहि । यातेर्लोपि रूपं । हेर्ङित्त्वादंतोदात्तः । वायुः । वा गतिगंधनयोरित्यस्मात्कृवापेत्यादिना उण् । आतो
युक् । प्रत्ययस्वरः । पिबासि । पातेर्लेव्याडागमः । आगमस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । अंधः । अद भक्षणे । अदेर्नुम
धश्चेत्यमुमुमागमो धकारश्चांतादेशः । अद्यते प्राणिभिरुदा स्वयमन्तीति । तथा च श्रुतिः । अद्यतेऽन्ति च
भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते । ते ७. २. २. । इति । चित्स्वरः । अस्मै । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः शे इत्यादेशः ।
ररिम । रातेर्लिटि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपाजिरा पुरुहूताय सप्ती हरी रथस्य धूर्वा युनज्मि ।

द्रवद्यथा संभृतं विश्वतश्चिदुपेमं यज्ञमा वहात् इंद्रं ॥२॥

उप । अजिरा । पुरुऽहूताय । सप्ती इति । हरी इति । रथस्य । धूऽसु । आ । युनज्मि ।

द्रवत् । यथा । संऽभृतं । विश्वतः । चित् । उप । इमं । यज्ञं । आ । वहात् । इंद्रं ॥२॥

हे इंद्र पुरुहूताय पुरुभिर्बज्रभिर्वज्रमानैर्यज्ञार्थमाहूताय तुभ्यमजिरा शीघ्रगमनशीलो सप्ती सर्पणशीलो
हरी हरिनामकावधौ रथस्य धूर्वा युगप्रातेषूपा युनज्मि । अहं तथा योजयामि । द्रवत् स रथो यथा

गच्छेत्तथेति शेषः । विश्वतश्चित् सर्वतः संभृतं अग्निर्जुभिः सविता सोमेरित्यादियज्ञसंभरिः संपूर्णमिमं यज्ञं प्रतीदं त्वामुपा वहतः । तावन्वी सम्यगावहतां ॥ धूर्तु । धूर्तो हिंसार्थः । क्रिप् । राज्ञोप इति वकारलोपः । वीरपथाया इति दीर्घः । साविकाच इति विभक्त्यदात्तता । युनज्मि । युजिर् योगे । इधादिः । लटि रूपं । निघातः । द्रष्ट । द्रु गतावित्यस्य छांदसे लङि रूपं । व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । वहतः । वहर्लेत्याडागमे रूपं ॥

उपो नयस्व वृषणा तपुष्योतेमव त्वं वृषभ स्वधावः ।

यसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे सदृशीरद्धि धानाः ॥३॥

उपो इति । नयस्व । वृषणा । तपुःऽपा । उत । ई । अय । त्वं । वृषभ । स्वधाऽवः ।

यसेतां । अश्वा । वि । मुच । इह । शोणा । दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । अद्धि । धानाः ॥३॥

वृषभ कामानां वर्षक स्वधावोऽन्नवन् हे इन्द्र वृषणा सेचनसमर्थो तपुष्या तापकेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षकावश्वा-
वपो नयस्व । अश्वात्समीपं प्रापय । उत अपि च त्वमीमेन यजमानमव । पालय । शोणा शोणवर्णीं तावन्वा-
विहासिन्देवयजने वि मुच । विमुक्तौ तावन्वी यसेतां । विघसं भक्षयतां । त्वं तु सदृशीरेकरूपान् धाना
भुष्टयवान् दिवे दिवे प्रतिदिवसमद्धि । भक्षय ॥ नयस्व । नयतेर्लोटि रूपं । तपुष्या । पा रक्षणे । आतोऽनुप-
सर्गे कः । सुपां सुलुगिति डादेशः । इसोः सामर्थ्य इति संहितायां विसर्जनीयस्य पत्वं । छदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरः । अय । अयतेर्लोटि रूपं । स्वधावः । मतुवसोरिति नकारस्य इत्वं । निघातः । यसेतां । यमु अदन
इत्यस्य लोव्यातामि रूपं । पादादित्वादिनिघातः । आतामो लसार्वधातुक्स्वरे धातुस्वरः । मुच । मुंचतेर्लोटि
रूपं । आगमानुशासनस्थानित्यत्वानुमभावः । सदृशीः । समानशब्द उपपदे दृशिर् प्रक्षणे इत्यस्यात्समानान्य-
योश्चेति कञ्प्रत्ययः । समानस्य दृग्दृश्यत्वमिति सभावः । टिड्ढाणञ् इत्यादिना ङीप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । अद्धि । अद भक्षण इत्यस्य लोव्यदादित्वाच्छपो मुक् । ऊङ्गल्भ्यो हेर्धिरिति ध्यादेशः । निघातः ।
धानाः । दुधाञ् धारणपोषणयोः । धापृवस्यश्चतिभ्यो न इति नप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिश्चस्त्रे ब्रह्मणा त इत्यारंभणीया । सूचितं च । ब्रह्मणा ते
ब्रह्मयुजा युनज्म्युहं नो लोकमनु नेषि विद्वान् । आ० ७. ४. इति ॥

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि हरी सखाया सधमादे आप्नु ।

स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन्प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमै ॥४॥

ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मऽयुजा । युनज्मि । हरी इति । सखाया । सधऽमादे । आप्नु इति ।

स्थिरं । रथं । सुऽखं । इन्द्र । अधिऽतिष्ठन् । प्रऽजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमै ॥४॥

हे इन्द्र ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मंत्रेण योक्तव्यौ सधमादे । माद्यन्ति योद्धारोऽचेति मादो युद्धं । सहमादः
सधमादः । तस्मिन्नुद्धे सखाया समानप्रसिद्धी अत एवाभू चिप्रगमनोपेती ते तव हरी अश्वौ ब्रह्मणा स्तोत्रेण
युनज्मि । रथे संयोजयामि । स्थिरं सुदृढं सुखं सुपुद्गारं तादृशं रथमधितिष्ठन् आरूढस्त्वं सोमपानार्थमा-
याहि । प्रजानन्नित्याद्यगमत् ॥ ब्रह्मयुजा । युजेरौणादिकः कर्मणि क्रिप् । युनज्मि । युजेर्लोटि रूपं । निघातः ।
सधमादे । मदी हर्षे । अधिकरणे घञ् । सध मादस्ययोश्छंदसीति सहस्य सधादेशः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ।
रथं । अधिशीङ्स्थासां कर्मेति कर्मसंज्ञा । सुखं । खनु विदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डः । छदुत्तरस्वरः ॥

मा ते हरी वृषणा वीतपृष्ठा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ।

अत्यायाहि शश्वतो वयं तेऽरं सुतेभिः कृण्वाम सोमैः ॥५॥

मा । ते । हरी इति । वृषणा । वीतऽपृष्ठा । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ।

अतिऽआयाहि । शश्वतः । वयं । ते । अरं । सुतेभिः । कृण्वाम । सोमैः ॥५॥

हे इंद्र वृषणा कामानां सेचकौ वीतपृष्ठा कमनीयपृष्ठभागी ते तव हरी अन्ये अस्मदन्ये यजमानासो यजमाना मा नि रीरमन् । मा हर्षयन् । वयं तु सुतेभिरभिषुतेः सोमैस्ते तवारं पर्याप्तं कृणवाम । यथा तव तृप्तिर्भवति तथा कुर्म इत्यर्थः । त्वं तु अत्यायाहि शश्वतः । बह्वनन्यान्तिक्रम्य सोमपानार्थं शीघ्रमागच्छ ॥ वीतपृष्ठा । वी कात्यादिषु । अस्मात्कृतप्रत्ययः । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रीरमन् । रसु क्रीडायामित्यस्य ल्यन्तस्य लुङि चङि रूपं । न माङ्योग इत्यङ्भावः । निघातः । अत्यायाहि । यातेर्लोङि रूपं । गतिर्गताविति पूर्वस्य निघातः । कृणवाम । कृणोतेर्लोङि रूपं । निघातः ॥ ॥ १७ ॥

तवायं सोम इति माध्यन्दिने सवने नेटुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च । तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ्निद्राय सोमाः प्रदिवः । आ० ५ प. ५. इति ॥

तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमं सुमना अस्य पाहि ।

अस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठर इंदुमिन्द्र ॥ ६ ॥

तव । अयं । सोमः । त्वं । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत्तमं । सुमनाः । अस्य । पाहि ।

अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । निऽसद्य । दधिष्व । इमं । जठरे । इंदु । इंद्र ॥ ६ ॥

हे इंद्र अयं सोमस्तव त्वदर्शमभिषुतः । त्वमर्वाङ् सोमाभिमुख्येनैहि । आयाहि । आगत्य च सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वा शश्वत्तमं भूयांसमस्त्रेमं सोमं पाहि । पिब । बर्हिषि प्रवृद्धेऽस्मिन्यज्ञे निषद्योपविशेदुं क्लेदनशीलमिमं सोमं जठर आ दधिष्व । धारय । यथा नाभिरधस्तात्न गच्छति तथा धारय ॥ अंगिरीभिरा गहि यज्ञियेभिः । ऋग्वे० १०. १४. ५. । इत्यत्र न यज्ञविशेषणं बर्हिर्मिन्द्ररूपं वा तदित्यतो नोत्सृज्यते ॥ इहि । इण् गतौ । अस्य लोटि रूपं । निघातः । शश्वत्तमं । उंकादित्वादंतोदात्तत्वं । पाहि । पा पान इत्यस्य लोटि रूपं । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । निघातः । निषद्य । सदेर्ल्यपि सदेरप्रतेरिति षत्वं । निऽस्वरः । दधिष्व । दधातेर्लोङि कंदस्युभयथेति थास आर्धधातुकत्वादिङागमः । प्रत्ययस्वरः । इंदु । उन्दी क्लेदने । उंदेरिच्चादेरित्युप्रत्ययः । धातोरादेरिकारादेशः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

स्तीर्णे ते बर्हिः सुत इंदु सोमः कृता धाना अत्तवे ते हरिभ्यां ।

तदोक्से पुरुशाकाय वृष्णे मरुत्वन्ते तुभ्यं राता हवींषि ॥ ७ ॥

स्तीर्णे । ते । बर्हिः । सुतः । इंदु । सोमः । कृताः । धानाः । अत्तवे । ते । हरिऽभ्यां ।

तत्ऽओक्से । पुरुऽशाकाय । वृष्णे । मरुत्वन्ते । तुभ्यं । राता । हवींषि ॥ ७ ॥

हे इंद्र ते तवोपवेशनार्थं बर्हिः स्तीर्णे । विसृतं । तथा सोमश्च त्वदर्शं सुतः । अभिषुतः । ते तव हरिभ्या मत्तवे भक्षणार्थं धाना भृष्टयवाः कृताः । संपादिताः । तदोक्से । तद्बर्हिरोको निलयो यस्य तस्मै । पुरुशाकाय बह्वभिः सुत्याय यद्वा बह्वसहायाय वृष्णे कामानां वर्षित्रे मरुत्वन्ते । मरुतो देवविशः । तद्वते । एवंभूताय तुभ्यं हवींषि सोमाज्यादीनि राता । अस्माभिर्दत्तानि । तानि सेवस्तेति भावः ॥ स्तीर्णे । सृज् आच्छादन इत्यस्य ऋत इडातोऽरितीत्यं । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । प्रत्ययस्वरः । अत्तवे । अद् भक्षण इत्यस्मात्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । निऽस्वरः । तदोक्से । बह्व्रीही पूर्वपदस्वरः । पुरुशाकाय । शच व्याक्तायां वाचीत्यस्मात्कर्मणि घञ् । चजोः कु घिस्यतोऽरिति कुत्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । मरुत्वन्ते । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां तकारस्य जन्त्वाभावः । प्रत्ययस्य पित्वाद्गुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । राता । रा दान इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । प्रत्ययस्वरः ॥

इमं नरः पर्वतास्तुभ्यमापः समिन्द्र गोभिर्मधुमंतमक्रन् ।

तस्यागत्या सुमना ऋष्व पाहि प्रजानन्विद्वान्पथ्याऽऽनु स्वाः ॥ ८ ॥

इ॒मं । न॒रः । प॒र्व॒ताः । तु॒भ्यं । आ॒पः । सं । इ॒न्द्र । गो॒भिः । म॒धुऽम॑तं । अ॒क्रन् ।

तस्य॑ । आ॒ग॒त्य॑ । सु॒ऽम॒नाः । ऋ॒ष्व॒ । पा॒हि॒ । प्र॒ऽजान॑न् । वि॒द्वान् । प॒थ्याः । अ॒नु॒ । स्वाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्वाद्यः पर्वता यावाण आपश्चैते सर्वे संभूय तुभ्यं त्वदर्थमिमं सोमं गोभिः पयोभिर्मधुमतं माधुर्येणैतं समकृन् । सम्यगकार्षुः । ऋष्व दर्शनीय हे इन्द्र सुमनाः शोभनमनस्को विद्वान्कर्माभिज्ञः स्वाः स्वकीयाः पथ्या वैदिके पथि कर्मणि साधुभूताः सुतीरसु प्रजानन् त्वं तस्य पाहि । इममभिपुतं सोमं पिब ॥ अक्रन् । करोतेर्लुङि रूपं । निघातः । आगत्य । गमेर्द्यपि रूपं । लिट्स्वरः । पाहि । पातेर्लोङि रूपं ॥

याँ आ॒भ॒जो म॒रुतं॑ इ॒न्द्र सो॒मे॒ ये त्वा॒मव॑र्धन्म॒व॒ण्ण॒स्ते ।

ते॒भिरे॒तं स॒जोषा॑ वाव॒शानो॑ऽग्नेः पि॒ब जि॒ह्वा सो॒ममि॑न्द्र ॥ ९ ॥

यान् । आ । अ॒भ॒जः । म॒रुतः॑ । इ॒न्द्र । सो॒मे॒ । ये । त्वां । अ॒व॒र्धन् । अ॒भवन् । गु॒णः । ते ।

ते॒भिः । ए॒तं । स॒जोषा॑ । वा॒व॒शानः॑ । अ॒ग्नेः । पि॒ब । जि॒ह्वा । सो॒मं । इ॒न्द्र ॥ ९ ॥

हे इन्द्र यात्नकृतः सोमे सोमपानविषय आभजः समभावयः ये च मरुतस्त्वामवर्धन् युद्धे प्रोत्साहोत्पादनेनावर्धयन् ये च मरुतस्ते तव गणोऽभवन् सहाया अभूवन्वित्यर्थः । हे इन्द्र एवंविधैस्तेभिस्तेर्मरुद्भिः सजोषाः संगतः सन् एतमभिपुतं सोमं वावशानः कामयमानस्त्वमपेराङ्गत्यधिकरणभूतस्याहवनीयस्य ज्वालारूपया जिह्वेयं पिब ॥ अभजः । भज सेवायामित्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अवर्धन् । वृधु वर्धन इत्यस्य ण्यंतस्य लङि रूपं । कंदस्युभयथेति क्षैरार्धधातुकत्वात्तेरनिटीति णिलोपः । अत्रापि ययोगादनिघातः । अभवन् । वाक्यभेदादनिघातः । वावशानः । वश कांतावित्यस्य यङ्लुकि चानशि रूपं । चित्स्वरः । पिब । पा पाने । निघातः ॥

इ॒न्द्र पि॒ब स्व॒धया॑ चित्सु॒तस्या॒ग्नेर्वा॑ पा॒हि जि॒ह्वा य॒जत्र॑ ।

अ॒ध्व॒र्यो॒र्वा॒ प्र॒यतं॑ श॒क्र ह॒स्ता॒ङ्घोर्तु॑र्वा॒ य॒ज्ञं ह॒विषो॑ जुष॒स्व ॥ १० ॥

इ॒न्द्र । पि॒ब । स्व॒धया॑ । चि॒त् । सु॒तस्य॑ । अ॒ग्नेः । वा॒ । पा॒हि॒ । जि॒ह्वा । य॒ज॒त्र॒ ।

अ॒ध्व॒र्योः । वा॒ । प्र॒य॒तं । श॒क्र । ह॒स्ता॒त् । हो॒तुः । वा॒ । य॒ज्ञं । ह॒विषः॑ । जुष॒स्व ॥ १० ॥

हे इन्द्र स्वधया । स्वमात्मानं दधाति पोषयतीति स्वधा बलं । तेन । चिद्विकल्पार्थः । बलादपहत्य मुतस्य मुतमभिपुतं ऊतं वा पिब । यजत्र यष्ट्यैन्द्रापेर्ज्वालारूपया जिह्वया वाङ्गतं सोमं पाहि । पिब । हे शक्र समर्थेन्द्र अध्वर्योर्हस्ताद्वा प्रयतं दातुमुपक्रांतं सोमं पिब । अथवा होतुर्यज्ञं यजनीयं वषट्कारोपेतं हविषो भागं जुषस्व । सेवस्व । सर्वथापि त्वमत्रागत्यास्त्राभिर्दीयमानं सोमं पिबेति भावः ॥ पिब । आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । अध्वर्योः । अध्वरं कामयतीति क्यच् । क्यध्वरेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । तत एकादेशस्वरः । प्रयतं । यम उपरम इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । शक्र । शकृ शक्तौ । स्फायितं चीत्यादिना रक् । हस्तात् । असिहसीत्यादिना तन् । लिट्स्वरः । होतुः । जुहोतेस्ताच्चीलिकस्तृन् । लिट्स्वरः । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः ॥

श्रु॒नं हु॒वेम॑ म॒घ॒वान्मि॑न्द्रं म॒स्मिन्भ॒रे नृ॒तमं॑ वाज॒सातौ॑ ।

श्रू॒ण्वंतं॑ मु॒यमू॒तये॑ स॒मत्सु॑ घ॒नं वृ॒चाणि॑ सं॒जितं॑ ध॒नानां॑ ॥ ११ ॥

श्रु॒नं । हु॒वेम॑ । म॒घऽवा॑नं । इ॒न्द्रं । अ॒स्मिन् । भ॒रे । नृ॒त॑मं । वाज॑ऽसातौ ।

श्रू॒ण्वंतं॑ । उ॒यं । ऊ॒तये॑ । स॒मत्सु॑ । घ॒नं । वृ॒चाणि॑ । सं॒जितं॑ । ध॒नानां॑ ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १८ ॥

इमामू ध्वित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं वैश्वभमेन्द्रं । अत्रानुक्रमणिका । इमामू षुपांत्यां घोरोऽपश्यत् सा निर्द-
हेच्छमनेति श्रूयत इति । दशम्या आंगिरसो घोर च्छपिः शिष्टानां विश्वामित्रः ॥ अग्निष्टोमे माध्यंदिनस-
वनेऽच्छावाकशस्त्रे दशमीवर्जितमिमामू ध्विति सूक्तं । सूचितं च । इमामू ध्वित्युपोत्तमासुबरेत्सर्वच । आ० ५. १६ ।
इति ॥ पृथ्वाभिन्नवषट्पहयोर्माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने ऋणि संपा-
तसूक्तानि । तत्रोपोत्तमावर्जमेतत्प्रथमं सूक्तं । सूचितं च । इमामू ध्विच्छंति त्वा । आ० ७. ५. । इति ॥

इमामू षु प्रभृतिं सातये धाः शश्वच्छश्वदूतिभिर्यादमानः ।

सुतेसुते वावृधे वर्धनेभिर्यः कर्मभिर्महद्भिः सुश्रुतो भूत् ॥ १ ॥

इमां । ऊं इति । सु । प्रऽभृतिं । सातये । धाः । शश्वत्ऽशश्वत् । ऊतिऽभिः । यादमानः ।

सुतेऽसुते । ववृधे । वर्धनेभिः । यः । कर्मऽभिः । महत्ऽभिः । सुऽश्रुतः । भूत् ॥ १ ॥

विश्वामित्र इन्द्रं स्वीति । हे इन्द्र ऊतिभिः । अयंति रचंति सर्वमित्युतयो मन्त्रतः । तैः शश्वच्छश्वत्सर्वदा
यादमानः संगतिं याचमानस्त्वं प्रभृतिं । प्रकर्षेण धियते धार्यते यज्ञार्थमिति प्रभृतिः सोमः सुतिर्वा । इमा-
मिमं सोममिमां सुतिं वा सातयेऽस्माकं धनलाभार्थं सु धाः । सुषु संपादय । तथा स इन्द्रः सुति सुते सोमे
ऽभिषुते सति वर्धनेभिर्वर्धनकारिभिः सोमाज्यादिभिर्हविर्भिर्वावृधे । वर्धते । य इन्द्रो महद्भिः कर्मभिरसुरवध-
मेघभेदनादिलक्षणीयैर्वापारैः सुश्रुतो लोके प्रसिद्धो भूत् । स इन्द्र इति पूर्वेष्वान्वयः ॥ प्रभृतिं । तादौ च निति
छत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । धाः । दधतिऽकांदसे लुङि रूपं । निघातः । शश्वच्छश्वत् । नित्यवीप्सयो-
रिति द्विवचनं । यादमानः । दयाचू याज्यायां । शानचि रूपं । चकारस्य दकारऽकांदसः । वावृधे । वृधु
वर्धन इत्यस्मात्त्रिंशति रूपं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः संहितायां । निघातः । वर्धनेभिः । वर्धतेऽर्थेति तस्य नंबा-
दित्वाभ्युट् । लिट्स्वरः । सुश्रुतः । श्रु अवर्ण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतिस्वरः । भूत् ।
भवतेर्लुङि रूपं ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्येन्द्राय सोमाः प्रदिव इत्येषा । सूचितं च । इन्द्राय सोमाः प्रदिवो
विदाना आपृणो अस्व । आ० ५. ५. । इति ॥

इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना ऋभुर्येभिर्वृषपर्वा विहायाः ।

प्रयम्यमानान्प्रति षू गृभायेन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्णः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोमाः । प्रऽदिवः । विदानाः । ऋभुः । येभिः । वृषऽपर्वा । विऽहायाः ।

प्रऽयम्यमानान् । प्रति । सु । गृभाय । इन्द्र । पिब । वृषऽधूतस्य । वृष्णः ॥ २ ॥

हे इन्द्र इन्द्राय तुभ्यं सोमाः प्रदिवः प्रगतेषु पूर्वेष्वहःसु विदानाः । अस्माभिलेभिताः । वृषपर्वा । वृषाणः
फलस्य वर्षकाः पर्वाणि कालावयवा वर्षाया यस्य स तथोक्तः । कालात्मक इत्यर्थः । अत एव विहायाः ।
विजहात्युत्सृजत्यर्थानर्थेभ्य इति विहाया महान् । तावृश इन्द्रो येभिर्येदंनैः सोमैर्हमुदीप्तो वर्तते हे इन्द्र त्वं
प्रयम्यमानान् प्रकर्षेण संचैरुपयम्यमानानिमान्तोमान् सु सुषु प्रति गृभाय । प्रतिगृहाण । गृहीत्वा च वृषधूतस्य
वृषभिर्यावभिरभिषुतं वृष्णः स्वर्गादिफलवर्षकमिमं सोमं पिब ॥ प्रदिवः । दिवु क्रीडादौ । कृप् । कालाध्वनो-
रत्यंतसंयोग इति द्वितीया । दिव्यब्दो दिवसवाची । छद्गुत्तरपदस्वरः । विदानाः । विद्वा काम इत्यस्य व्यत्ययेन
शानच् । बङ्गलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । विहायाः । ओहाक् त्यागे । वहिहाधाभ्यश्छंदसीत्यमुन् । शि-
दित्यनुवृत्तेरातो युक् चिरछत्तोरिति युगागमः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गृभाय । यह
उपादान इत्यस्य लोटि हौ आप्रत्ययस्य छंदसि शायज्योति शायजादेशः । ह्यहोर्म इति भत्वं । अतो हेरिति
हेर्लुक् । निघातः ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे याज्या पिबा वर्धस्वेत्येषा । सूचितं च । पिबा वर्धस्व तव घा सुतास इति
याज्या । आ० ५. १६. । इति ॥

पिब॒ वर्ध॑स्व॒ तव॑ घा सु॒तास॒ इन्द्र॑ सोमा॑सः प्रथ॒मा उ॒त्तेमे॑ ।

यथा॑पि॒बः पू॒र्व्याँ इन्द्र॑ सोमाँ॑ ए॒वा पा॑हि॒ पन्यो॑ अ॒द्या नवी॑यान् ॥३॥

पिब॑ । वर्ध॑स्व । तव॑ । घ । सु॒तासः । इन्द्र॑ । सोमा॑सः । प्रथ॒माः । उ॒त्त । उ॒त्तेमे॑ ।

यथा॑ । अपि॒बः । पू॒र्व्यान् । इन्द्र॑ । सोमा॑न् । ए॒व । पा॑हि । पन्यः । अ॒द्य । नवी॑यान् ॥३॥

हे इन्द्र इमं सोमं पिब । ततो वर्धस्व । शरीरेण पुष्टो भव । त्वदर्थं प्रथमाः पुरातना उत अपि चेमेऽभि-
नवा उभयविधाः सोमाः सुतासो घ । यावभिरभिषुताः खलु । हे इन्द्र पूर्व्यान्पुरातनास्तोमान्यथा त्वमपिब
एवैवमद्याधुना पन्यः सुखोऽत एव नवीयानतिशयेनाभिनवस्त्वमिमानभिनवान्तोमान्याहि । पिब ॥ पिब ।
पातेर्लोठि रूपं । वर्धस्व । तिङ् उत्तरत्वान्निघाताभावः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । पाहि । पातेर्लोठि
बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । निघातः । पन्यः । पनतेः सुत्वर्थस्याध्यादित्वाद्यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
नवीयान् । नवशब्दादीयसुनि रूपं । निस्वरः ॥

म॒हाँ अ॒मचो॑ वृ॒जने॑ वि॒र॒प्श्यु॑यं श॒वः प॒त्यते॑ धृ॒ष्ण्वो॒जः ।

नाह॑ वि॒व्याच॑ पृ॒थि॒वी च॒नैनं॑ यत्सोमा॑सो ह॒र्यश्च॑म॒मंद॑न् ॥४॥

म॒हान् । अ॒मचः॑ । वृ॒जने॑ । वि॒र॒प्शी । उ॒यं । श॒वः । प॒त्यते॑ । धृ॒ष्णु । ओ॒जः ।

न । अ॒ह । वि॒व्याच॑ । पृ॒थि॒वी । च॒न । ए॒नं । यत् । सोमा॑सः । ह॒रिऽअ॒श्वं । अ॒मंद॑न् ॥४॥

योऽयमिन्द्रो महानतिशयितसामर्थ्यवान् वृजने बलोपलक्षिते युद्धेऽमचः शत्रूणामभिभवितात एव विरप्शी
विरपणशीलो भुजास्फालनेन युद्धार्थं शत्रूणामाह्वानकारी । यद्वा विविधं रपणं स्तुतिलक्षणं यस्येति । स सर्वैः
सुख इत्यर्थः । तादृशस्त्रिंशस्योयमुन्नूयं शवो बलं धृष्णु धर्षणशीलमोजः पराक्रमलक्षणं तेजः पत्यते । सर्वत्र
प्रसरति । एनमेतादृशमहिमोपेतमिन्द्रं पृथिवी विस्तीर्णा भूमिर्न विव्याच । न व्याप्नोति । अहशब्द एवार्थः ।
चनेत्यप्यर्थः । यौरपि न व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्यदा सोमासः स्वाहाकृताः सोमा हर्यश्चमिन्द्रममंदन् । अमादयन् ।
तदा तमेन वावापुथिर्था व्याप्तुं न शक्नुत इत्यर्थः ॥ अमचः । अम गत्यादिषु । अभिनक्षियजीत्यादिनाचनप्रत्ययः ।
निस्वरः । विरप्शी । रप लप व्यक्तायां वाचि । औणादिकः शप्रत्ययः । विविधं रपंतीति विरप्शाः स्तोतारः ।
तेऽस्य संतीत्यत इनिः । यद्वा विविधं रपणं विरप्शं । तदस्यास्तीति । प्रत्ययस्वरः । पत्यते । व्यत्ययेन कर्तरि
यक् । निघातः । धृष्णु । जिधृषा प्रागल्भ्ये । चसिगुधिधृषिचिपेः क्लृप्रत्ययः । रषाभ्यामिति णत्वं । प्रत्ययस्वरः ।
विव्याच । व्यचेर्लिटि णलि लिङ्भ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं । निघातः । चनेति निपातसमुदाय-
श्चार्थं वर्तते । एवमादित्वादंतोदात्तः । अमंदन् । मदि सुत्यादिष्वित्यस्य लङि रूपं । यद्योगादनिघातः ॥

म॒हाँ उ॒यो वा॑वृ॒धे वी॒र्या॑य स॒माच॑क्रे वृ॒षभः॑ का॒व्येन॑ ।

इन्द्रो॑ भ॒गो वा॒ज॒दा अ॒स्य गा॒वः प्र॑ जा॒यते॑ दक्षि॑णा अ॒स्य पू॒र्वीः ॥५॥

म॒हान् । उ॒यः । व॒वृ॒धे । वी॒र्या॑य । सं॒ऽआच॑क्रे । वृ॒षभः॑ । का॒व्येन॑ ।

इन्द्रः॑ । भ॒गः । वा॒ज॒ऽदाः । अ॒स्य । गा॒वः । प्र॑ । जा॒यते॑ । दक्षि॑णाः । अ॒स्य । पू॒र्वीः ॥५॥

महानुद्धकर्मणि बलवानुयः शत्रूणां भयंकर इन्द्रो वीर्याय वीर्यकरणाय वावृधे । वर्धते । वृषभः फलस्या-
भिवर्धको भगः सर्वैर्भजनीयः स इन्द्रः काव्येन । कवयः स्तोतारः । तत्कर्म स्तोत्रं । तेन स्तोत्रेण समाचक्रे ।
संगच्छते । तादृशस्यास्त्रिंशस्य गावो वाजदाः वीरादिलक्षणात्प्रदाः प्रजायते । तथास्य पूर्वोर्व्यास्ता गावो
दक्षिणाः प्रजायते ॥ वावृधे । वर्धतेर्लिटि रूपं । निघातः । वीर्याय । वीरे भवं वीर्यं । भवे कंदसीति यत् ।
वीरवीर्यौ चेत्यत्र यतोऽनाव इत्यस्यानित्यत्वस्य आपितत्वान्तिस्वरितः । समाचक्रे । करोतेर्लिटि रूपं । गति-

गताविति पूर्वस्य गतेर्निघातः । काव्येन । कवेः कर्म काव्यं । ब्राह्मणादित्वात् षञ् । जित्वाहुपधावृद्धिः । जित्स्वरः । वाजदाः । ददातिरातोऽनुपसर्गे कः । जायते । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लटि रूपं । दक्षिणाः । दक्ष वृद्धावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनन्तितीनन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तः ॥ १९ ॥

प्र यत्सिंधवः प्रसवं यथायन्नापः समुद्रं रथ्यैव जग्मुः ।

अतश्चिदिंद्रः सदसो वरीयान्यदी सोमः पृणति दुग्धो अंशुः ॥ ६ ॥

प्र । यत् । सिंधवः । प्रऽसवं । यथा । आयन् । आपः । समुद्रं । रथ्याऽइव । जग्मुः ।

अतः । चित् । इंद्रः । सदसः । वरीयान् । यत् । ई । सोमः । पृणति । दुग्धः । अंशुः ॥ ६ ॥

सिंधवो नद्यो यथा प्रसवं । प्रकर्षेण सूयत इति प्रसवः कामः । तमनुसृत्य यद्यदा प्रायन् प्रकष्टमतिदूरं समुद्रं गच्छन्ति तदापो महान्तं समुद्रं रथ्यैव रथिण इव जग्मुः । प्रीणनार्थं गच्छन्ति । तद्वत् अतश्चित्सदसोऽस्मादप्यंतरिक्षादसाविंद्रो वरीयान् । उत्तरः खलु । यदीं यमेनमिंद्रं दुग्धोऽभिषुतोऽंशुर्लताखंडरूपोऽल्पः सोमः पृणति प्रीणयति । यथात्या नद्योऽल्पीयांसि च जलानि महान्तं समुद्रं प्रीणयन्ति तद्वदल्पतरोऽंशुभूतः सोमो वरीयांसमिंद्रं प्रीणयति ॥ प्रसवं । सवतेः कर्मण्यप् । यथादिस्वरः । आयन् । अयतेर्लङि रूपं यद्योगादनिघातः । रथ्यैव । रथस्त्रिमे रथ्याः । रथाद्यदिति यत् । सुपां सुगुणिति सुपो डादेशः । तित्स्वरितः इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जग्मुः । गमेर्लिटि रूपं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । निघातः वरीयान् । उरुशब्दादीयसुनि प्रियस्त्रिरत्यादिना वरादेशः । नित्वादायुदात्तः । पृणति । पृण प्रीणने तुदादिः । यद्योगादनिघातः । दुग्धः । दुहेः क्तः । एकाच इतीदमितिषेधः । दादेधातोर्घे इति हकारस्य घत्वं झषस्तथोर्घोऽधः । प्रत्ययस्वरः ॥

समुद्रेण सिंधवो यादमाना इंद्राय सोमं सुषुतं भरंतः ।

अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरिचैर्मध्वः पुनन्ति धारया पविचैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सिंधवः । यादमानाः । इंद्राय । सोमं । सुऽसुतं । भरंतः ।

अंशुं । दुहन्ति । हस्तिनः । भरिचैः । मध्वः । पुनन्ति । धारया । पविचैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सहिता नद्यादिरूपेणापोऽभिद्रवन्त्येनमिति समुद्रः । तेन यादमानास्तेन सह संगतिं याचमानाः सिंधवो नद्यो यथा तं पूरयन्ति तद्वद्वस्तिनो हस्तवन्तोऽध्वर्यादय इंद्राय तुभ्यं सुषुतं सुष्ठुभिषुतं सोमं भरंतः संपादयन्तोऽंशुं दुहन्ति । लताखंडमभिषुण्वन्ति । तथा तेऽध्वर्यादयः स्रवतो रसस्य धारया पविचैः पावनैर्भरिचैः । कर्मकारणार्थं पदार्थान्विभ्रतीति भरिचा बाहवः । तैर्मध्वो माधुर्येपितान्सोमान्पुनन्ति । शोधयन्ति ॥ समुद्रेण । समुत्पूर्वाद्भवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डः । डित्वाट्टिलोपः । यद्वा । उन्दी क्लेदने । संपूर्वस्य स्फाचि-तंचीत्यादिना रक् । कित्वाहुपधालोपः । उभयत्र प्रत्ययस्वरः । सुपा सहैकादेशे कृत एकादेश उदात्त एव । यादमानाः । टुयाचु याज्जायां । शानच् । व्यत्ययेन चकारस्य दकारः । शानचो लसर्वधातुक्त्वरि धातुस्वरः । दुहन्ति । दुह प्रपूरण इत्यस्य लटि रूपं । भरिचैः । डुभृच् धारणपोषणयोरित्यस्मादशिञादिभ्य इचोच्चावित्ती-चप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पुनन्ति । पूज पवन इत्यस्य लटि रूपं ॥

हृदा इव कुक्षयः सोमधानाः समीं विव्याच सवना पुरुणि ।

अन्ना यदिंद्रः प्रथमा व्याश वृचं जघन्वाँ अवृणीत सोमं ॥ ८ ॥

हृदाऽइव । कुक्षयः । सोमऽधानाः । सं । ईमिति । विव्याच । सवना । पुरुणि ।

अन्ना । यत् । इंद्रः । प्रथमा । वि । आश । वृचं । जघन्वान् । अवृणीत । सोमं ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य कुक्षय उदराणि सोमधानाः । सोमो निधीयते येष्विति सोमधानाः । तच्च दृष्टान्तः । इन्द्रा हव । यथा इन्द्रा जलाधारा भवन्ति तद्वत् । ई सोऽयमिन्द्रः पुरूणि सवना चीणि सवनानि सं विव्याच । सम्यक् व्याप्नोति । इन्द्रः प्रथमा प्रथमान्यन्ता भक्षणीयानि सोमादीन्यन्नानि यद्यस्माद्वाश विशेषेण जघास ततो वृचं जघन्वान्वृचस्य हतैन्द्रः सोमं माध्वादिने सवने देवेभ्योऽवृणीत । समभजत ॥ कुक्षयः । कुष निष्कर्षे । भुषिकुषि-
गुषिभ्यः क्लिप्तः । उ० ३. १५५ । कुष्यत इति कुषिः । प्रत्ययस्वरः । सोमधानाः । दधातेरधिकरणे ल्युट् । लिट्स्वरः । विव्याच । व्यचेर्लिटि रूपं । अन्ता । अद् भक्षणे । अद्यत इत्यन्नं । आश । अश भोजन इत्यस्य लिटि णलि रूपं । अत आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घः । ययोगादनिघातः । लिट्स्वरः । वृचं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । जघन्वान् । हतैः क्लसाविडभावे रूपं । प्रत्ययस्वरः । अवृणीत । वृङ् संभक्तावित्यस्य लङि रूपं ॥

आ तू भर माकिरेतत्परिं छाद्विद्या हि त्वा वसुपतिं वसूनां ।

इन्द्र यत्ने माहिर्न दत्तमस्त्यस्मभ्यं तद्वर्यंश्च प्र यंधि ॥ ९ ॥

आ । तु । भर । माकिः । एतत् । परि । स्थात् । विद्म । हि । त्वा । वसुऽपतिं । वसूनां ।

इन्द्र । यत् । ते । माहिर्न । दत्तं । अस्ति । अस्मभ्यं । तत् । हरिऽश्च । प्र । यंधि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तु चिप्रं धनमा भर । एतत्त्वया दीयमानं धनं माकिः को वा परि छात् । प्रतिबध्य तिष्ठेत् । त्वा त्वां वसूनां धनानां वसुपतिमुत्तमस्य धनस्य स्वामिनं विद्म हि । जानीमः खलु । ते तव माहिर्न मंहनीयं यद्वत्तं धनमस्ति हे हर्यश्च तद्वनमस्मभ्यं प्र यंधि । प्रयच्छ ॥ तु । अच्चि तुनुषेत्यादिना संहितायां दीर्घः । भर । भरते-
र्लोटि रूपं । माकिः । निपातः । स्थात् । तिष्ठतेऽकांसे लुङि रूपं । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना संहिताया
षत्वं । निघातः । विद्म । वेत्तेर्लोटि विदो लटो वेति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरः । संहितायां द्यचोऽतस्तिङ्
इति दीर्घः । वसुपतिं । पत्वावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । माहिर्न । महिरनण चेतीनणप्रत्ययः । शित्वाकु-
पधावृद्धिः । यामादित्वादाबुदात्तः । यंधि । यमु उपरमे । लोटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । सेर्हिः । तस्य
वा कंदसीति पितृत्वस्य विकल्पितत्वाद्वाङ्मत्वाद्दित्येति हेर्धादेशः । निघातः ॥

जातकर्मण्यंसाभिमर्शनेऽस्मै प्रयंधीषिषा । आ० गृ० १. १५ । यद्यपि सा निर्दहेदिति वचनेन शंसने निषिद्धा
तथाप्यभिमर्शनस्य शंसने चोदितत्वात्प्रोक्तदोषः ॥

अस्मे प्र यंधि मघवन्नृजीषिन्निद्रं रायो विश्ववारस्य भूरैः ।

अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छ्वत इन्द्र शिप्रिन् ॥ १० ॥

अस्मे इति । प्र । यंधि । मघऽवन् । ऋजीषिन् । इन्द्र । रायः । विश्वऽवारस्य । भूरैः ।

अस्मे इति । शतं । शरदः । जीवसे । धाः । अस्मे इति । वीरान् । श्वतः । इन्द्र । शिप्रिन् ॥ १० ॥

मघवन्धनवन्नृजीषिन् गतसारसोमवन् हे इन्द्र विश्ववारस्य । विश्वैः सर्वैः संभजनीयतया वरणं यस्य तत् ।
भूरैर्भूरि बङ्ग रायो धनं । द्वितीयार्थे षष्ठी । अस्मे अस्मभ्यं प्र यंधि । प्रयच्छ । किंच अस्मे अस्माकं जीवसे
जीवनाय शतं शरदः संवत्सराभ्याः । देहि । शिप्रिन् शोभनहृनो हे इन्द्र अस्मे अस्माकं श्वतः । श्वदिति
बङ्गनाम । बह्वन्वीरान्युच्चां देहि ॥ जीवसे । जीव प्राणधारण इत्यस्य तुमर्थेऽसेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । श्वतः ।
दुःश्रीश्च गतिवृद्धोः । अस्मात्संख्येहदित्यादिना अतिप्रत्ययांतत्वेन निपातनादिष्टरूपसिद्धिः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुयमूतये समत्सु घंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ११ ॥

शुनं । हुवेम । मघऽवान् । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृतऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उयं । उतये । समत्सु । घंतं । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥ ११ ॥ ॥ २० ॥

वार्चहत्यायेत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं । एकादशनुष्टुप शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रांतं । वार्चहत्याय गाय-
त्रमंत्यानुष्टुबिति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वार्चहत्यायेत्युत्तमावर्जं सूक्तं शंसनीयं । तथा च
सूचितं । वार्चहत्यायेत्युत्तमामुद्धरेत् । आ० ६. ४. इति ॥ महाव्रते गायत्रीतृचाशीतावुत्तमावर्जमिदं सूक्तं पंच-
मारण्यके सूचितं । वार्चहत्याय शवसे इत्युत्तमामुद्धरति । ऐ० आ० ५. २. ५. इति ॥

वार्चहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च । इंद्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्चहत्याय । शवसे । पृतनाऽसह्याय । च । इंद्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र वार्चहत्याय वृत्रहनननिमित्ताय शवसे बलायापि च पृतनासाह्याय परकी-
यसेनाभिभवाय त्वामा सर्वतो वर्तयामसि । प्रवर्तयामः ॥ वार्चहत्याय । वृत्रघ्नः कर्मैत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् थ्यञ् ।
हनसोऽचिखलोः । पा० ७. ३. ३२. इति तकारः । जित्वादायुदात्तः । पृतनाषाह्याय । षह मर्षण इत्यस्मात्त्वावे
शकिसहोद्वेति यत् । संहितायां सहः पृतनर्ताभ्यां च । पा० ८. ३. १०९. इति षत्वं । दीर्घश्चादसः । वर्तयामसि ।
वृत्तु वर्तन इत्यस्य स्थतस्य मस इदं तो मसिरिति मसि इत्यादेशः । निघातः ॥

अर्वाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो । इंद्र कृण्वंतु वाघतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनं । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इंद्र । कृण्वंतु ।

वाघतः ॥ २ ॥

हे शतक्रतो । शतं क्रतवो यस्यासी शतक्रतुः । हे इंद्र वाघतः । वहति यज्ञियां धुरमिति वाघतः स्तो-
तारः । ते तव सु अस्मदभिमतफलसंपादनेन शोभनं मनोऽर्वाचीनमस्मदभिमुखं कृण्वंतु । कुर्वंतु । उत अपि च
चक्षुस्त्वदीयं दर्शनमस्मास्वनुग्रहदृष्टिं कुर्वंतु ॥ अर्वाचीनं । विभाषाचिरदिक्स्त्रियामिति खप्रत्ययः । खस्वेनादेशः ।
चक्षुः । चक्षेः शिञ्चेत्युसिप्रत्ययः । शिञ्ज्वावात् ख्याञादेशाभावः । निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तः । कृण्वंतु । कृवि हिं
साकरणयोरित्यस्य लोटि रूपं । आमंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनघातः । प्रत्ययस्वरः । वाघतः ।
वह प्रापणे । संखद्वेहदित्यादिना अतिप्रत्ययांतत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । हकारस्य घत्वं । प्रत्ययस्वरः ॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीर्भिरीमहे । इंद्राभिमातिषाह्ये ॥ ३ ॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीऽभिः । ईमहे । इंद्र ।

अभिमातिऽसह्ये ॥ ३ ॥

शतक्रतो हे इंद्र अभिमातिषाह्ये । मातिर्मानो गर्वः । अभितो मानो येषां तेऽभिमातयः शत्रवः । तेषां
सहनमेव सह्यं । तस्मिन्नुद्धेऽस्माकमुपस्थिते सति ते तव नामानि शक्रवज्रहस्तादीनि नामधेयानि । यद्वा । तदुप-
लक्षितानि बलानि विश्वाभिर्गीर्भिः सर्वाभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिरीमहे । वयं याचामहे ॥ ईमहे । ई कात्या-
दिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः ॥

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि । इंद्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामभिः । शतेन । महयामसि । इंद्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

हे इंद्र पुरुष्टुतस्य पुरुभिर्बज्रभिः स्तोत्रभिः स्तुतस्य शतेनापरिमितसंख्याकैर्धामभिसौजोभिर्युक्तस्य चर्षणीधृ-
तश्चर्षणीनां मनुष्याणां कर्मानुष्ठातृणामभिमतफलसंपादनेन धारकस्तेन्द्रस्य । यद्वा । आकृषति सर्वमनेनेति
चर्षणि बलं । तद्वारकस्य तव महयामसि । स्तोत्रं कुर्मः ॥ पुरुष्टुतस्य । पुञ् स्तुती । कर्मणि क्तः । याथादिस्वरः ।
संहितायां स्तुतस्तोमयोश्चंदसीति षत्वं । महयामसि । मह पूजायामित्यस्य लटीदंतो मसिः । निघातः ।
चर्षणीधृतः । कृष आकर्षणे । कृषेरादेश चः । उ० २. १०५. इत्यनिप्रत्ययः । ककारस्य चकारादेशः । यद्वा । कृष
विलेखने । कर्षतीति चर्षणयो मनुष्याः । धृ धारणे । कृप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इंद्रं वृचाय हंतवे पुरुहूतमुप ब्रुवे । भरेषु वाजसातये ॥५॥

इंद्रं । वृचाय । हंतवे । पुरुहूतं । उप । ब्रुवे । भरेषु । वाजसातये ॥५॥

हे इंद्र वृचाय हंतवे वृचनामकमसुरं हंतुं भरेषु युवेषु वाजसातयेऽन्नोपलब्धधनलाभाय च पुरुहूतं पुरुभिराकृतमिंद्रं बलवंतं त्वामुपब्रुवे । सोमपानार्थं विश्वामित्रोऽहमाहुयामि ॥ वृचाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानं । हंतवे । हंतेऽनुमर्थं तवेन्द्रप्रत्ययः । नित्स्वरः । ब्रुवे । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचीत्यस्य न्युत्तम इटि रूपं । निघातः । वाजसातये । सननं सातिः । वाजस्य सातिर्वाजसातिः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः ॥ ॥२९॥

वाजेषु सासहिर्भव त्वामीमहे शतक्रतो । इंद्रं वृचाय हंतवे ॥६॥

वाजेषु । सासहिः । भव । त्वां । ईमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इंद्रं । वृचाय । हंतवे ॥६॥

शतक्रतो हे इंद्र वाजेषु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता भव । वृचाय हंतवे वृचं हंतुं त्वामीमहे । प्रार्थयामहे ॥ सासहिः । सहिवहचलिपतिभ्यो यङंतेभ्यः किकिनौ वक्तव्याविति किप्रत्ययः । तस्य स्वरः । वृचाय । कर्मणः संप्रदानं । हंतवे । तुमर्थं तवेन्द्रप्रत्ययः ॥

द्युम्नेषु पृतनाज्ये पृत्सुतूर्षु श्रवःसु च । इंद्रं सास्त्राभिमातिषु ॥७॥

द्युम्नेषु । पृतनाज्ये । पृत्सुतूर्षु । श्रवःसु । च । इंद्रं । सास्त्रं । अभिऽमातिषु ॥७॥

हे इंद्र द्युम्नेषु द्योतमानेषु धनेषु प्राप्तयेष्वभिमानिनो ये सपत्नाः पृतनाज्ये । पृतनानामजनें गमनं यस्मिन्निति पृतनाज्यं संग्रामः । तस्मिन्संग्रामे च पृत्सुतूर्षु पृतनासु तरणशीलेषु शूरेषु श्रवःसु बलेषु च येऽभिमानिनः सपत्नाः संति तां सास्त्रं । अभिभव । तथाभिमातिषु सर्वतो गर्वयुक्तेषु शत्रुषु पुरुषेषु ये सपत्नाः तांश्चाभिभव ॥ पृतनाज्ये । अज गतिचेपणयोरित्यस्य ण्यंतस्य अचो यत् । पृतनानामाज्यं पृतनाज्यं । एकादेशस्वरः । पृत्सुतूर्षु । पृतनाशब्दस्य सी परतः मांस्युत्सूनामुपसंख्यानमिति पृदादेशः । जित्वरा संभमे । ताच्छीलिकः क्तिप् । ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् । ऊटुत्तरपदस्वरः । सास्त्रं । सह मर्षण इत्यस्य लोटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । ढत्वकत्वे । दीर्घश्छांदसः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिश्चस्त्रे शुष्मिन्तमं न ऊतय इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूचितं च । शुष्मिन्तमं न ऊतये आयांत इव सूर्यं । आ० ७. ४. इति ॥

शुष्मिन्तमं न ऊतये द्युम्निनं पाहि जागृविं । इंद्रं सोमं शतक्रतो ॥८॥

शुष्मिन्ऽतमं । नः । ऊतये । द्युम्निनं । पाहि । जागृविं । इंद्रं । सोमं । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥८॥

शतक्रतो हे इंद्र शुष्मिन्तमं बलवतां मध्येऽतिशयेन बलवंतं द्युम्निनं दीप्तिमंतं । यद्वा शुष्मिन्तमं शत्रूणां शोषकतमं द्युम्निनं यशस्विनं जागृविं जागरणशीलं । पीतः सोमो जागृविः स्वप्ननिवारक इति । तादृशं नोऽस्माकं संबन्धिनं सोममूतयेऽस्माकं रक्षणाय पाहि । अचागत्य पिब ॥ शुष्मिन्तमं । तमपः पित्त्वाद्गुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । पाहि । पातिलोऽटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । निघातः । जागृविः । क्तिन्प्रत्ययांतः । जित्वादाद्युदात्तः ॥

इंद्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पंचसु । इंद्रं तानि त आ वृणे ॥९॥

इंद्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पंचसु । इंद्रं । तानि ।

ते । आ । वृणे ॥९॥

शतक्रतो हे इन्द्र ते तव संबन्धिषु पंचसु जनेषु गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येषु या यानीन्द्रियाणि रूपयहणादिसामर्थ्यानि स्थितानि ते त्वदीयानि तानीन्द्रियाण्यहमा वृणे । संभजे । यद्वा । पंचजनेषु निषाद-पंचमेषु चतुर्षु जनेषु यानीन्द्रियाणि सामर्थ्यानि तानि त्वदीयान्यहमा वृणे ॥ इन्द्रियाणि । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रवृष्टमिन्द्रवृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वेति घञ्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । वृणे । वृङ् संभक्तावित्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

अगन्निद्रु अर्वा बृहद्युम्नं दधिष्व दुष्टरं । उन्ने शुष्मं तिरामसि ॥ १० ॥

अगन् । इन्द्र । अर्वाः । बृहत् । युम्नं । दधिष्व । दुष्टरं । उन् । ते । शुष्मं । तिरामसि ॥ १० ॥

हे इन्द्र बृहन्न्यहत् अर्वाः सोमलक्षणमस्माभिर्दीयमानमन्नमग्न । त्वां गच्छतु । त्वं दुष्टरं दुष्टरं शत्रुमिहारी-तुमशक्यं युम्नं धनं दधिष्व । अस्मभ्यं प्रयच्छ । वयं तु ते त्वदीयं शुष्मं बलमुत्कृष्टं तिरामसि । सोमाज्यादि-मिर्वर्धयामः ॥ अगन् । गमेर्लङि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । हल्ङ्यादिना तिलोपः । मो नो धातोः । अडागमस्वरः । दधिष्व । दधतेर्लोपि कंदस्युभयथेति थास आर्धधातुकत्वादिडागमः । निघातः । दुष्टरं । तरतेः छच्छार्थं खल् । सुषामादित्वात्संहितायां खल् । लिट्स्वरः । तिरामसि । इदंतो मसिः । निघातः ॥

अर्वावतो न आ गृह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोकी यस्ते अद्रिव इंद्रेह तत् आ गृहि ॥ ११ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गृहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।

उ इति । लोकिः । यः । ते । अद्रिऽवः । इंद्रे । इह । ततः । आ । गृहि ॥ ११ ॥

शक्र बलवन्हे इन्द्र अर्वावतोऽर्वाचीनात्समीपाद्देशात् अथो अपि च परावतोऽतिदूराद्देशात्तोऽस्मानभि-लक्ष्या गृहि । आगच्छ । अद्रिवः । अस्ति भक्षयति शत्रुनिहन्निर्वजः । तद्वन् हे इन्द्र ते तव य उ लोक उत्तमो लोकोऽस्ति ततस्तस्मादपि लोकादिहास्मिन्देवयजने देशे सोमपागार्थमा गृहि । आगच्छ ॥ गृहि । गमेर्लोपि रूपं । परावतः । उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थ इति वतिः । प्रत्ययस्वरः । अद्रिवः । मनुवसो हरिति हः । ततः । पंचम्यास्तसिलिति तसिल् । लिट्स्वरः ॥ ॥ २२ ॥

अभि तष्टेवेति दशर्चं नवमं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । अभि तष्टेव दश प्रजापतिः स वैश्वामित्रो वाच्यो वा द्वौ वा तौ न वैकोऽपीति । विश्वामित्रगोचः प्रजापतिर्वाचः पुत्रः प्रजापतिर्वा अषिः । तातुभावपि समुक्षि-तावस्य सूक्तस्य अष्टौ इति द्वितीयः पद्यः । अथवा गोभावपि किंतु विश्वामित्र एवेति तृतीयः पद्यः । विष्टुप कंदः । इन्द्रो देवता ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽभि तष्टेवेत्यहरहःशस्यनामकं सूक्तं । सूचितं च । उदु प्रह्लाण्यभि तष्टेवेतीतरावहरहःशस्ये । आ० ७. ४. । इति ॥ एवं सर्वचाहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं ॥

अभि तष्टेव दीधया मनीषामन्यो न वाजी सुधुरो जिहानः ।

अभि प्रियाणि मर्मशत्पराणि कवीरिच्छामि संदृशे सुमेधाः ॥ १ ॥

अभि । तष्टाऽइव । दीधय । मनीषां । अत्यः । न । वाजी । सुधुरः । जिहानः ।

अभि । प्रियाणि । मर्मशत् । पराणि । कवीन् । इच्छामि । संदृशे । सुऽमेधाः ॥ १ ॥

यजमानः स्तोतारं प्रति वृत्ते । हे स्तोतर्मनीषामिन्द्रविषयां स्तुतिमभि दीधय । सर्वतो दीप्तां कुब । तच्च वृष्टांतः । तष्टेव । यथा तष्टा तच्छणि काष्ठं संस्कारोति तद्वत् । सुधुरः शोभनया धुरान्वितो वाजी वेगवानन्यो नाश्व इव जिहानः कर्मणि प्रवर्तमानः पराण्युत्तमानि प्रियाणीन्द्रस्य प्रियतमानि । यद्वा । पराण्युत्तरेष्वहःसु

क्रियमाणानि कर्माण्यभिमर्शतु अत्यर्थमभि मृशन् सुमेधाः शोभनमेधावानहं कवीन् । ये पूर्वमनुष्ठितयज्ञाद्वि-
भूयमगमन् ते कवयः । तान् संदृशे संद्रष्टुमिच्छामि । उक्तार्थे ब्राह्मणं । अभि तथेव दीधया मनीषामित्यच्छा-
वाकोऽहरहः शंसत्यभिवक्तव्ये रूपमभि प्रियाणि मर्मशृत्पराणीति यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि तान्येव
तदभिमर्शतो यंत्यभ्यारभमाणाः परो वा अस्माहोकात्स्वर्गो लोकस्तमेव तदभिवदति कवीरिच्छामि संदृशे
सुमेधा इति ये वै ते न क्षयः पूर्वं प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति । ऐ० ब्रा० ६. २०. । इति ॥ तथेव । तच्च
त्वच्च तनुकरण इत्यस्य तुनि रूपं । नित्स्वरः । दीधय । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोरित्यस्यांतर्भावितण्यर्थस्य लोटि
शपो बङ्गलं कंदसीति लुगभावः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । सुधुरः । आद्युदात्तं द्वाचंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
जिह्वानः । ओहाङ् गतावित्यस्य शानचि भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । चित्त्वादंतोदात्तत्वे प्राप्तिभ्यस्तानामादिरि-
त्याद्युदात्तत्वं । मर्मशृत् । मृश आमर्शन इत्यस्य यङ्लुकि इयिकी च लुकीत्यभ्यासस्य ङगागमः । तदंताच्छतरि
रूपं । नाभ्यस्ताच्छतुरिति लुगभावः । अभ्यस्तस्वरः । संदृशे । दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्मात्तुमर्थे दृशे विख्ये चेति
केन्रत्ययांतत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । समासे छदुत्तरपदस्वरः । सुमेधाः । नित्यमसिच् प्रजामेधयोरित्य-
सिच्प्रत्ययः । चित्स्वरः ॥

इ॒नो॒त पृ॒च्छ॒ ज॒नि॒मा क॒वी॒नां म॒नो॒धृतः॑ सु॒कृत॑स्त॒स्य॒त॒ द्यां ।

इ॒मा उ॑ ते प्र॒ण्यो॒र्ध॒वर्ध॑मा॒ना म॒नो॒वा॒ता अध॑ नु ध॒र्म॑णि ग॒मन् ॥२॥

इ॒ना । उ॒त । पृ॒च्छ॒ । ज॒नि॒म । क॒वी॒नां । म॒नः॒ऽधृतः॑ । सु॒ऽकृतः॑ । त॒स्य॒त॒ । द्यां ।

इ॒माः । ऊं इति॑ । ते । प्र॒ऽन्यः । वर्ध॑मा॒नाः । म॒नः॒ऽवा॒ताः । अध॑ नु । ध॒र्म॑णि । ग॒मन् ॥२॥

उत्तेत्यामंत्रणे । हे इंद्र कवीनां मुकृतकर्मणां देवभूयगतानां जनिम जन्म । केन कर्मणा दिवं गताः कुतो
वा तेषामुत्पत्तिरित्येतमर्थमिना ईश्वरान् गुरुन्पृच्छ । ते कवयो मनोधृतः संयतमनस्का अत एव मुकृतः
शोभनकर्माणाः संतो द्यां दिवं तवत । अकुर्वन् । अध अथेदानीं धर्मण्यस्त्रिन्यज्ञे ते त्वदर्थं प्रण्यः प्रणीयमाना
मनोवाता मनोवेगा वर्धमानास्त्वां वर्धयंत्य इमा अस्माभिः क्रियमाणाः सुतयो नु चिप्रं गमन् । त्वां गच्छंतु ।
उ सर्वत्र प्रसिद्ध्यर्थः ॥ पृच्छ । प्रच्छ क्षीप्सायामित्यस्य लोटि तुदादित्वाच्छः । तस्य डित्त्वाद्बहिज्यादिना संप्र-
सारणं । निघातः । प्रण्यः । णीञ् प्रापण इत्यस्मादीणादिकः कर्मणि क्तिप् । सर्वविधीनां कंदसि विकल्पित-
त्वादियङ्गदेशं बाधित्वा यणादेशः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । गमन् । गमेर्लङि बङ्गलं कंदसीति
शपो लुक् । श्लेङित्वाङ्गमहनेत्यादिनोपधालोपः । निघातः ॥

नि॒ षी॒मि॒दञ् गु॒ह्या द॒धाना॑ उ॒त क्ष॒त्राय॑ रो॒दसी॑ स॒मंज॑न् ।

सं मा॒चाभिर्म॑मिरे॒ येमु॒रुर्वी॑ अंत॒र्मही॑ स॒मृते॑ धा॒यसे॑ धुः ॥३॥

नि॒ । सीं॒ । इत् । अ॒च । गु॒ह्या । द॒धानाः॑ । उ॒त । क्ष॒त्राय॑ । रो॒दसी॑ इति॑ । सं । अंज॑न् ।

सं । मा॒चाभिः॑ । म॒मिरे॑ । ये॒मुः । उ॒र्वी इति॑ । अंतः॑ । म॒ही इति॑ । स॒मृते॑ इति॑ संऽच्छृ॑ते ।

धा॒यसे॑ । धु॒रिति॑ धुः ॥३॥

अच भूलोके गुह्या गूढानि कर्माणि सीमितं सर्वत एव निदधानाः कुर्वाणा एते कवय उत अपि च क्षत्राय
बलाय धनाय वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ समंजन् । जीवधीभिः पृथिवीं देवैश्च दिवं संगतामकार्षुः । किंच ते
माचाभिः । मीयन्ते मांतीति वा माचाः शिलोच्चयाः । ताभिर्मात्राभिः सं ममिरे । ते रोदस्यावियत्तया परि-
च्छिन्ने चक्रुश्च । समृते परस्परं संगते उर्वी विस्तीर्णे मही महती ते द्यावापृथिव्यौ येमुः । नियमितवतः । विष्टं-
भकेनांतरिक्षेणांतर्दृश्यच्छन् । तथा धायसे तयोर्धारणार्थमंतरिक्षं धुः । व्यधुः ॥ इदवधारणार्थं । गुह्या ।
गुह्यायां भवानि । भवार्थे यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । दधानाः । दधातिः शानचि रूपं । अभ्यस्तस्वरः ।
अंजन् । अञ्जु व्यक्तिप्रचणगतिष्वित्यस्य लङि अञोरञ्जोपः । निघातः । माचाभिः । मा माने माङ् माने वा ।

ऊयामेत्यादिना चन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । ममिरे । माङ् मान इत्यस्य लिटि रूपं । चादिलोपे विभाषेति न निघातः । येसुः । यम उपरम इत्यस्य लियुसि रूपं । तिङुत्तरत्वादिनिघातः । धायसे । वहिहाधाञ्भ्यश्छन्द-
सीत्यसुन् । नित्स्वरः । धुः । दधातेर्लुङि रूपं ॥

आतिष्ठंतं परि विश्वे अभूषञ्छ्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः ।

महत्तद्वृणो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥ ४ ॥

आऽतिष्ठंतं । परि । विश्वे । अभूषन् । श्रियः । वसानः । चरति । स्वऽरोचिः ।

महत् । तत् । वृणः । असुरस्य । नाम । आ । विश्वऽरूपः । अमृतानि । तस्थौ ॥ ४ ॥

विश्वे सर्वे कवयो रथमातिष्ठन्तिर्द्रं पर्यभूषन् । परितोऽलमकुर्वन् । स्वरोचिः । स्वमेव रोचिर्यस्यासी
स्वरोचिः । स्वप्रभयैव दीप्यमान इत्यर्थः । अत एव श्रियो दीप्तीर्वसान आच्छादयन् सोऽयमिन्द्रश्चरति । सर्वत्र
वर्तते । वृणः कामानां वर्षितुरसुरस्य । अस्यति प्रेरयति सर्वानन्तर्यामितयेत्यसुरः । तस्मिन्द्रस्य तत्तादृशमनुभू-
तपूर्वं नाम । नमयति सर्वाननेन शत्रुनिनति नाम कर्म । यदा नम्यते सर्वैर्नमस्क्रियत इति नामिन्द्रस्य शरीरं कर्म
वा । महदाश्रयोपेतं वर्तते । तथा विश्वरूपो नानाविधरूपतां भजमानः स इन्द्रो वरुणात्मनामृतानि जला-
न्या तस्थौ । अधितिष्ठति ॥ विश्वे । जसः शी । अभूषन् । भूष अलंकार इत्यस्य लङि रूपं । वसानः । वस
आच्छादन इत्यस्य शानचि रूपं । तस्य लसार्वधातुकस्यरे धातुस्वरः । नाम । एषु प्रहृत्य इत्यस्मान्नामन्तीमन्नि-
त्यादिना मनिन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । विश्वरूप इति तस्य संज्ञा । बङ्ग्रीही विश्वं संज्ञायामिति
पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अमृतानि । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । तस्थौ । तिष्ठतेर्लिटि णलि रूपं ॥

असूत पूर्वो वृषभो ज्यायानिमा अस्य शुरुधः संति पूर्वीः ।

दिवो नपाता विदथस्य धीभिः स्रुचं राजाना प्रदिवो दधाथे ॥ ५ ॥

असूत । पूर्वः । वृषभः । ज्यायान् । इमाः । अस्य । शुरुधः । संति । पूर्वीः ।

दिवः । नपाता । विदथस्य । धीभिः । स्रुचं । राजाना । प्रऽदिवः । दधाथे इति ॥ ५ ॥

वृषभः कामानां वर्षकः पूर्वश्चिरंतनोऽत एव ज्यायानिन्द्रोऽसूत । अपः ससर्ज । पूर्वोर्बह्य इमा अनेन सृष्टा
आपोऽस्य शुरुधः संति । श्रुचः पिपासाया रोधयिञ्यो भवन्ति । दिवो नपाता दिवो न पातयितारौ हे
राजानाविद्रावरुणौ प्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानस्य विदथस्य यज्ञकारिणः स्तोतुर्धीभिः स्तुतिभिः स्रुचं धनं
दधाथे । अस्मभ्यं दातुं धारयेथे ॥ असूत । पूङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्यस्य लङि रूपं । अडागमस्वरः । ज्या-
यान् । प्रशस्यशब्दादीयसुनि ज्य चिति ज्यादेशः । ज्यादादीयस इतीयस आदेराकारादेशः । निन्वादाद्युदात्तः ।
शुरुधः । पृषोदरादिः । नपाता । नभ्राणनपादिति निपातनान्नञः प्रकृतिभावः । आमंत्रितत्वान्निघातः ।
धीभिः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । राजाना । आमंत्रितत्वान्निघातः । दधाथे । दधातेर्लिटि रूपं ।
निघातः ॥ ॥ २३ ॥

षीणि राजाना विदथे पुरुणि परि विश्वानि भूषथः सदांसि ।

अपश्यमत्र मनसा जगन्वान्त्रते गंधर्वो अपि वायुकेशान् ॥ ६ ॥

षीणि । राजाना । विदथे । पुरुणि । परि । विश्वानि । भूषथः । सदांसि ।

अपश्यं । अत्र । मनसा । जगन्वान् । त्रते । गंधर्वान् । अपि । वायुऽकेशान् ॥ ६ ॥

हे राजानाविद्रावरुणौ विदथेऽस्मिन् यज्ञे विश्वानि व्याप्तानि पुरुणि यजनीयैः सोमादिभिः पूर्णानि
षीणि सदांसि सवनानि परि भूषथः । सर्वतोऽलंकुरुथः । हे इन्द्र त्वं जगन्वान् । यज्ञं प्रति गतवानसि । अपि

संभावनायां । यतोऽहमत्र ब्रते यज्ञे वायुकेशान् वायुवक्षलनरूपमीन् गंधर्वान् सोमरश्चकान् खानभ्राजादीन् मनसापश्यं । ते च खानभ्राजादयस्त्रिंशत्तरीयके सष्टमभिहिताः । खान भ्राजाघारे बंभरि हस्त सुहस्त कृशानवेति वः सोमकृयणास्त्रान्नबध्धं मा वो दभन् । स० १. २. ७. इति ॥ भूषयः । भूष अलंकार इत्यस्य लिटि रूपं । अपश्यं । दृशिर् प्रेक्षणे इत्यस्य लिटि रूपं । पादादित्वादिनिघातः । जगन्वान् । गमेः कसौ विभाषा गमहनविदविशामितीटो विकल्पितत्वाद्बेडभावः । मी नो धातोर्वीर्षेति मकारस्य नकारः । प्रत्ययस्वरः । गंधर्वान् । धृञ् धारणे इत्यस्य गोशब्द उपपदे गवि गन् धृञो व इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गोशब्दस्य गनादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिन्वस्य वृषभस्य धेनोरा नामभिर्ममिरे सक्म्यं गोः ।

अन्यदन्यदसुर्यं वसाना नि मायिनो ममिरे रूपमस्मिन् ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । वृषभस्य । धेनोः । आ । नामऽभिः । ममिरे । सक्म्यं । गोः ।

अन्यत् । अन्यत् । असुर्यं । वसानाः । नि । मायिनः । ममिरे । रूपं । अस्मिन् ॥ ७ ॥

ये यजमाना वृषभस्याभिमतफलप्रदस्यास्त्रिंशत्सार्धं धेनोर्गोनामभिर्विश्वायुर्विश्वायुश्च इत्यादिभिरुपलक्षितां गां सक्म्यं संभजनाहं तत्कीरादिकं हविर्नु विप्रमाममिर आदुहंति । धातूनामनेकार्थत्वात् । तेन च हविषा यज्ञमनुष्ठाय देवभूयं प्राप्तस्ते कवयोऽन्यदन्यनूतनमसुर्यमसुराणां बलं वसाना आच्छादयन्त अत एव मायिनो मायया स्वीकृतकामरूपाः । यद्वा मायिनः प्रज्ञावन्तः संतोऽस्मिन्निन्द्रे रूपं स्वं स्वं रूपं नि ममिरे । इयत्तया परिच्छिद्य निदधुः ॥ इत् पूरणं । ममिरे । माङ् माने । लिटि रूपं । निघातः । सक्म्यं । युजिर्वचिजिजां कुशेत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सचतेर्मकप्रत्ययः कुल्य च । सचनं सक्मः । तत्र भव इत्यर्थे भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । गोः । एकादेशस्वरः । असुर्यं । असुरस्य स्वमित्यर्थेऽसुरस्य स्वं । पा० ४. ४. १२३. इति यत् । तित्स्वरितः । रूपं । रूप रूपक्रियायां । ल्यंतः । खप्पशिल्पशप्पवाप्प रूपपर्यंतल्याः । उ० ३. २८. इति पप्रत्ययांतत्वेन निपातनात्यकारलोपोऽगुणत्वं च । रूपयति रूपयति वेति रूपं । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिन्वस्य सवितुर्नकिमे हिरण्ययीममतिं यामशिश्नेत् ।

आ सुष्टुती रोदसी विश्वमिन्वे अपीव योषा जनिमानि वव्रे ॥ ८ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । सवितुः । नकिः । मे । हिरण्ययीं । अमतिं । यां । अशिश्नेत् ।

आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वंऽइन्वे । आपऽइव । योषा ।

जनिमानि । वव्रे ॥ ८ ॥

तत्तस्मात्सवितुः सर्वस्य जगतोऽतर्थामितया प्रेरयितुरस्त्रिंशत्स मे मम हिरण्ययीं सुवर्णमयीममतिं दीप्तिं नकिः को वा परिच्छिनत्ति खलु । यां मदीयां दीप्तिमशिश्नेत् य आश्रयति स सुष्टुती शोभनया सुत्या सुतः सन् विश्वमिन्वे सर्वस्य संतर्पयिष्यी रोदसी यावापृथिव्यावा वव्रे । स्ककीयतया सर्वतो वृणुते । तत्र दृष्टांतः । अपीव योषा जनिमानि । यथा योषा स्त्री जनिमानि जातान्यपत्यानि वृणोति तद्वत् ॥ नकिः । निपातः । हिरण्ययीं । हिरण्यस्य विकारार्थे मयड्वैतयोरिति मयट् । ऋत्वावास्त्वावास्त्वमाधीहिरण्ययानि कंदसीति निपातनाम्नयटो मकारलोपः । टित्त्वाट्टिडाणत्रिति डीप् । प्रत्ययस्वरः । अमतिं । अम गत्यादिषु । अमेरतिरित्यतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अशिश्नेत् । अयतेर्लङि बज्जलं कंदसीति शपः सुः । यद्वृत्तयोगादिनिघातः । सुष्टुती । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । विश्वमिन्वे । इवि व्याप्तिप्रीणनयोरित्यस्मात्कर्मण्यण् । इदित्त्वानुम् । तत्पुरुषे कृति बज्जलमिति द्वितीयाया अनुक् । ऋदुत्तरपदस्वरः । योषा । यौतिर्मित्रीभावकर्मणो वृत्तुवदिहनि-कमिकषियुमुचिभ्यः स इति सप्रत्ययः । यामादित्वादाद्युदात्तः । जनिमानि । जनी प्रादुर्भावे । हजनिभ्यामि-मनिन्नितीमनिन्प्रत्ययो भूतकाले । निच्वादाद्युदात्तः । वव्रे । वृञ् वरणे इत्यस्य लिटि रूपं ॥

युवं प्रत्नस्य साधथो म॒हो य॒हैवी॑ स्व॒स्तिः परि॑ णः स्यात् ।

गो॒पाजि॒ह्वस्य॑ त॒स्युषो॑ वि॒रूपा॑ वि॒श्वे प॒श्यन्ति॑ मा॒यिनः॑ कृ॒तानि॑ ॥९॥

युवं । प्र॒त्नस्य॑ । सा॒धथः॑ । म॒हः । यत् । दै॒वी । स्व॒स्तिः । परि॑ । नः । स्यात् ।

गो॒पाजि॒ह्वस्य॑ । त॒स्युषः॑ । वि॒रूपा॑ । वि॒श्वे । प॒श्यन्ति॑ । मा॒यिनः॑ । कृ॒तानि॑ ॥९॥

हे इंद्रावरुणौ युवं युवां प्रत्नस्य स्तोत्रमहस्तादृशं श्रेयः साधयः । साधयथः । कीदृशं तदित्यत आह । यहैवी स्वस्तिर्यदिदं देवसंबन्धि श्रेयः स्वराज्यलक्षणं । किंच युवां नोऽस्मान्परि परितः स्यातं । रचकौ भवेतं । विश्वे सर्वे मायिनो देवा गोपाजिह्वस्य । गोप्त्री जिह्वा मा विभीतेत्येतादृशी वाग्यस्य स तथोक्तः । तस्युषः स्थिरतरस्त्रेद्रस्य विरूपा नानाविधानि वृत्रहणनादीनि कृतानि कर्माणि पश्यन्ति । एवमिन्द्रस्य विश्वरूपत्वमुक्तं ॥ युवं । युष्मच्छब्दस्य द्विवचने युवावौ द्विवचन इति युवादेशः । छिप्रथमयोरमिति सुपोऽमादेशः । साधयः । साध संसिद्धावित्यस्य ख्यंतस्य लटि रूपं । बज्रलमन्यवापीति ऐर्लुक् । निघातः । दैवी । देवाद्यञ्जावित्यञ्प्रत्ययः । जित्स्वरः । स्यातं । अस्तेर्लिङि रूपं । गोपाजिह्वस्य । गुप् रचण इत्यस्याधप्रत्ययांतस्य क्लिप्तलोपोपयलोपयोः कृतयो रूपं गोपा इति । बज्रग्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तस्युषः । षा गतिनिवृत्तावित्यस्य क्कसौ वस्वेकाजाह्नसामिति प्राप्तस्तेऽः संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति संप्रसारणस्य बलीयस्त्वान्नित्तिः । वसोः संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । पश्यन्ति । दृशिर् प्रेक्षणे । निघातः ॥

अ॒नुं हु॒वेम॑ म॒घवा॑न॒मि॒न्द्रम॒स्मिन्भरे॑ नृ॒तम॑ वा॒जसा॑तौ ।

अ॒ण्वंत॑मु॒पमू॒तये॑ स॒मत्सु॑ भ॒न्तं वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॑ ध॒नानां॑ ॥१०॥

अ॒नुं । हु॒वेम॑ । म॒घऽवा॑नं । इं॒द्रं । अ॒स्मिन् । भ॒रं । नृ॒तम॑ । वा॒जऽसा॑तौ ।

अ॒ण्वन्तं॑ । उ॒यं । ऊ॒तये॑ । स॒मत्सु॑ । भ॒न्तं । वृ॒त्राणि॑ । सं॒जितं॑ । ध॒नानां॑ ॥१०॥ ॥२४॥ ॥३॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तचंद्रं मतिरिति नवर्चं प्रथमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैपुत्रमिन्द्रं । इंद्रं मतिर्नैवेत्यनुकांतं । सूक्तविनियोगो लिङादवगतव्यः ॥

इ॒न्द्रं म॒तिर्हृ॒द आ व॒च्यमा॑ना॒च्छा प॒तिं स्तोम॑त॒ष्टा जि॒गाति॑ ।

या जा॒गृवि॑र्वि॒दये॑ श॒स्यमा॑ने॒द्र य॒ज्ञे जा॒यते॑ वि॒द्धि तस्य॑ ॥१॥

इ॒न्द्रं । म॒तिः । हृ॒दः । आ । व॒च्यमा॑ना । अ॒च्छ । प॒तिं । स्तोम॑त॒ष्टा । जि॒गाति॑ ।

या । जा॒गृविः॑ । वि॒दये॑ । श॒स्यमा॑ना । इं॒द्रं । यत् । ते॒ । जा॒यते॑ । वि॒द्धि । तस्य॑ ॥१॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र हृदो हृदयाद्वच्यमानोच्यमाना स्तोमतष्टा स्तोमकारिभिः कृता मतिः स्तुतिः पतिं सर्वस्य जगतः स्वामिन् त्वामच्छामिन्नच्छा जिगाति । समंतात्प्रच्छतु । या मदीया स्तुतिर्जागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा विदथे यज्ञे शस्यमाना भवति । हे इंद्र ते त्वदर्थं यत्स्तोत्रं मत्तो जायते तद्विद्धि । जानीहि । तस्थिति द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ मतिः । मंत्रे वृषेत्यादिना क्रिमुदान्तः । हृदः । हृदयशब्दस्य पह्नोमासि-त्यादिना हृदादेशः । ऊद्धिमिति विभक्तेश्चदान्तत्वं । वच्यमाना । वच परिभाषण इत्यस्य कर्मणि यक् । संप्रसारणाभावश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । स्तोमतष्टा । तच्च त्वच्च तनूकरण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जिगाति । गा स्तुती छंदसीति जुहोत्यादिः । बज्रलं छंदसीत्यभ्यासस्तेत्वं । निघातः । जायते । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विद्धि । विद ज्ञान इत्यस्य लोटि हेर्जश्चभ्यो हेर्धिरिति ध्यादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

दिवश्चिदा पूर्वा जायमाना वि जागृविर्विदथे शस्यमाना ।

भद्रा वस्त्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धीः ॥ २ ॥

दिवः । चित् । आ । पूर्वा । जायमाना । वि । जागृविः । विदथे । शस्यमाना ।

भद्रा । वस्त्राणि । अर्जुना । वसाना । सा । इयं । अस्मे इति । सनजा । पित्र्या । धीः ॥ २ ॥

हे इंद्र दिवश्चित् द्योतमानात्सूर्यादपि पूर्वा पूर्वकाले भवोपःकालसंबन्धिन्या जायमाना या स्तुतिलक्षणा वाग्विभवति सेयं वाग्विदथे यद्ये शस्यमाना जागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा भद्रा कल्याणान्यर्जुना शुक्लवर्णाणि वस्त्राणि योग्यतया तेजांसि वसानास्ते अस्माकं पित्र्या पितृक्रमागता अत एव सनजा पुरातनी सती धीस्त्व स्तुतिर्भवति ॥ दिवः । दिवेः कृिप् । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । अर्जुना । अर्जैर्णिभुक्त्वैत्युत्पन्नं । निस्वरः । सनजा । जनैरन्येभ्योऽपि वृक्षत इति डः । प्रत्ययस्वरः । पित्र्या । पितृशब्दात्तत आगत इत्यर्थे पितृयञेति यत्प्रत्ययः । रीकृत इति रीडादेशः । यत्येति लोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

यमा चिदत्र यमसूरसूत जिह्वाया अयं पतदा ह्यस्यात् ।

वपूषि जाता मिथुना सचेते तमोहना तपुषो बुध एता ॥ ३ ॥

यमा । चित् । अत्र । यमसूः । असूत । जिह्वायाः । अयं । पतत् । आ । हि । अस्यात् ।

वपूषि । जाता । मिथुना । सचेते इति । तमः । हना । तपुषः । बुधे । आ । ईता ॥ ३ ॥

प्रसंगादुपःकालं प्रशंसति । यमसूः । यमो यमनी मूत इति यमसूषोऽभिमानिनी देवता । सा यमा यमलावश्चिनावचोपःकालेऽसूत । अश्विनोस्तत्र शस्यमानत्वात्तावश्चिनी स्तोतुं मम जिह्वाया अयं पतच्चलमास्यात् । तिष्ठति खलु । तमोहना तमसो हन्तारी तपुषः । तपत्यस्मिन्तूर्य इति तपुर्दिवसः । तस्य बुधे मूल एता एतावागता मिथुना परस्परं संगता तावश्चिनी जातोत्पन्नानि वपूषि । उच्यते निधीयत इति वपूष्युः काले क्रियमाणानि शस्त्रादीनि कर्माणि । सचेते । संगच्छतः ॥ यमसूः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्यस्य कृिप् । छदुत्तरपदस्वरः । असूत । तस्यैव धातोर्लङ्ग्युदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । पतत् । पतृ गती । शतुर्लसार्वधातुक्स्वरे धातुस्वरः । अस्यात् । घा गतिनिवृत्ती । लुङि रूपं । हियोगादनिघातः । वपूषि । बुधप वीजसंताने । अतिपूवपिर्यजतनिधनितपिभ्यो निदित्युसिप्रत्ययः । निश्चैत्युक्त्वादाद्युदात्तः । सचेते । घञ् समवाय इत्यस्य लटि रूपं । तपुषः । तप संतापे । अतिपूवपीत्यादिना उसिः । बुधे । बन्ध बंधने । बंधैर्ब्रधिवुधी च । उ० ३. ५. इति नक्प्रत्ययः । ब्रधिवुधी एतावादेशो धातोः । प्रत्ययस्वरः । एता । इण् गतावित्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरन्तर इति गतेः स्वरः ॥

नकिरेषां निदिता मर्त्येषु ये अस्माकं पितरो गोषु योधाः ।

इंद्र एषां दृहिता माहिनावानुज्ञोचाणि ससृजे दंसनावान् ॥ ४ ॥

नकिः । एषां । निदिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकं । पितरः । गोषु । योधाः ।

इंद्रः । एषां । दृहिता । माहिनाऽवान् । उत् । गोचाणि । ससृजे । दंसनाऽवान् ॥ ४ ॥

हे इंद्र सत्ते प्रवृत्तानामस्माकं ये पितरोऽगिरसो गोषु पणिभिरपहृतेषु तन्निमित्तं योधा योद्धारो वर्तते तेषामेषां मर्त्येषु निदिता दूषको नकिर्न कश्चिदस्ति । कुत इत्यत आह । माहिनावाभ्यहिमोपेतो दंसनावानुचहजनादिकर्मवानिंद्र एषामगिरसां दृहितानि ससृजानि गोचाणि गवां वृंदान्युत्सखजे । तेभ्योऽगिरोभ्यो ददौ ॥ निदिता । निदि कृत्सायामित्यस्य वृचि रूपं । मर्त्येषु । वस्त्रादित्वात्स्वार्थिको यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । योधाः । युध संग्रहण इत्यस्य पचाद्यचि रूपं । दृहिता । दृह दृहि वृक्षावित्यस्य निष्ठायां रूपं । माहिनावान् ।

महेरिनयेतीनप्रत्ययः । तदस्यासीति मतुप । माहिनावानिति तस्य संज्ञा । मती बह्वचोऽनजिरादीना-
मिति संहितायां दीर्घः । गोचाणि । गवां समूह इत्यर्थे खलगोरथादित्यनुवृत्ताविनिश्चयश्चेति गोशब्दाच्च-
प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सखजे । खज विसर्ग इत्यस्य लिटि रूपं ॥

दशपथे निष्किवल्ये निविदानीयस्य पुरस्तात्सखा ह यत्रेत्येषा । सूचितं च । सखा ह यत्र सखिभिर्नववि-
रिति निविदानीयचोराद्ये । आ० ९. ३. इति ॥

सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरभिद्वा सत्वभिर्गा अनुगमन् ।

सत्यं तदिंद्रो दशभिर्दशग्वैः सूर्यं विवेद तमसि क्षियंतं ॥ ५ ॥

सखा । ह । यत्र । सखिऽभिः । नवऽग्वैः । अभिऽद्वा । आ । सत्वऽभिः । गाः । अनुऽगमन् ।

सत्यं । तत् । इंद्रः । दशऽभिः । दशऽग्वैः । सूर्यं । विवेद । तमसि । क्षियंतं ॥ ५ ॥

सखिभिः समानख्यानैः सत्वभिर्निद्रमभितः सीदद्भिर्नवग्वैः । मेधातिथिप्रभृतयोऽगिरसः केचिन्नव मासा-
न्सचमनुषाय फलं लेभिरे केचिद्दश मासाननुषायेति । तत्र ये नव मासान् सचमनुषाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते
नवगाः । तैः सत्वभिर्गिरोभिः सखा समानख्यान इंद्रो यत्र यस्मिन्विने पणिभिर्निद्रवा गा अभिलक्ष्याभिष्टु
अभिगतजानुकं यथा भवति तथानुगमन् अनुगच्छन्निद्रस्तत्त्र विले दशग्वैः । ये दश मासान्सचमनुषाय लब्धफ-
ला उदतिष्ठन् ते दशगाः । दशभिर्दशसंख्याकैर्गिरोभिः सहितः सन् तमसि विलवर्तिन्यंधकारे क्षियंतं निवसंतं
सत्यं यथार्थप्रकाशं सूर्यं विवेद । लेभे । ततो लब्धप्रकाशः स इंद्रस्ता गा आनीयागिरोभ्यः प्रादादिति भावः ॥
सखा । ख्या प्रकथने । समाने ख्योदीत इतीएप्रत्ययः । डिञ् । समानस्य कंदसीति समानस्य सभावः ।
उदात्त इत्युक्तेन सामर्थ्यादुपपदस्येति गम्यते । आयुदात्तः । नवग्वैः । गमेरीणादिको द्वप्रत्ययः । बह्वच्रीहो
पूर्वपदस्वरः । अभिष्टु । प्रसंभ्यां जानुनोर्क्षरिति विधीयमानो क्षुरभेक्षत्तरस्य व्यत्ययेन भवति । सत्वभिः । षट्
विशरणगत्यवसादनेर्जित्यस्मात्प्र ईरसयोस्फुट चेति कृनिप्रत्ययः । तुडागमः । नित्वादायुदात्तः । अनुगमन् ।
गमेः शतरि षड्भवं कंदसीति शपो लुकि कृते गमहनेत्यादिनोपधालोपः । प्रादिसमासः । शतृस्वरः । विवेद ।
विद ज्ञान इत्यस्मात्लिटि णलि रूपं । क्षियंतं । चि निवासगत्योरित्यस्य शतरि रूपं ॥ २५ ॥

इंद्रो मधु संभृतमुस्त्रियायां पृथ्विवेद शफवन्नमे गोः ।

गुहा हितं गुह्यं गूळहमप्सु हस्ते दधे दक्षिणे दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

इंद्रः । मधु । संऽभृतं । उऽस्त्रियायां । पत्ऽवत् । विवेद । शफऽवत् । नमे । गोः ।

गुहा । हितं । गुह्यं । गूळं । अप्ऽसु । हस्ते । दधे । दक्षिणे । दक्षिणऽवान् ॥ ६ ॥

इंद्र उस्त्रियायां चीरदध्यादिक्रमेणोत्साविष्ठां भोगवत्यां गवि संभृतं संपादितं मधु चीरादि विवेद ।
अज्ञासीत् । ततस्तदर्थं पदत्पादयुक्तं शफवत्सुरोपेतं गोधनं विवेद । लेभे । कथं लब्धवानिति तदुच्यते । नमे
गोः । गोरिति द्वितीयायै षष्ठी । पणिनामकैरसुरैरपहतां गां नमे । आनीतामकरोत् । तथा दक्षिणावानौ-
दार्यवान्समर्थः स इंद्रो गुहा गुहायां हितं गुह्यं प्रच्छन्नं अत एवाप्स्वंतरिक्षे गूळं गूढचारिणं मायिनमसुरं
दक्षिणे हस्ते दधे । दधार । अयहीदित्यर्थः ॥ द्वितीयाष्टके । २. ६. ३. । शुधो हवमित्यस्मिन्वर्गे गुहा हितमित्ये-
तत्सम्यगभ्यधायि । उस्त्रियायां प्रक्रिया सम्यक् पूर्वमेवावादि ॥ विवेद । विद ज्ञाने विदु लाभे । एतयोर्लिटि
रूपं । शफवत् । शफोऽस्यासीति मतुप । ह्रस्वनुडभ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । नमे । णमु प्रहृत्य इत्यस्य
लिटि रूपं । द्विवचनस्य कंदसि विकल्पितत्वाच्च द्विवचनाभावः । वाक्यभेदादनिघातः । गुह्यं । गुह्य संवरण
इत्यस्माच्छंसिगुहिदुहिभ्यो वेतिवक्तव्यमिति कथम् । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्य पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः । दधे ।
दधातेर्लिटि रूपं । दक्षिणावान् । दक्ष वृद्धौ । द्रुदक्षिभ्यामिन्नतितीनप्रत्ययः । तदस्यासीति मतुप । संहिता-
यामन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । नित्स्वरः ॥

ज्योतिर्वृणीत तमसो विजानन्नारे स्याम दुरितादभीके ।

इमा गिरः सोमपाः सोमवृद्ध जुषस्वेन्द्र पुरुतमस्य कारोः ॥ ७ ॥

ज्योतिः । वृणीत । तमसः । विजानन् । आरे । स्याम । दुःऽइतात् । अभीके ।

इमाः । गिरः । सोमऽपाः । सोमऽवृद्ध । जुषस्व । इन्द्र । पुरुऽतमस्य । कारोः ॥ ७ ॥

तमसो रात्रेः सकाशाद्विजानन्विशेषेण जानन् प्रादुर्भवन्सूर्यात्मक इन्द्रो ज्योतिर्वृणीत । जगद्वावहारनिर्वाहकं प्रकाशं समभक्त । यद्वा तमसस्तमोरूपावृत्तादेर्विजानन् प्रादुर्भवन् । वृत्तं हत्वा प्रकाशमवृणीत । वयं दुरिता-
त्पापादारे दूरे पापवर्जिताः संतोऽभीके भयरहिते स्थाने स्याम । भवेम । सोमपाः सोमस्य पातरत एव
सोमवृद्ध सोमपानेषु वृद्ध हे इन्द्र पुरुतमस्य । पुरुवृद्धश्चात्रुन् तामयति ग्लापयतीति पुरुतमः । तादृशस्य कारोः
स्तोत्रं कुर्वाणस्य ऋत्विज इमाः स्तुतिनक्षणा गिरो वाचो जुषस्व । सेवस्व ॥ वृणीत । वृद्ध संभक्तावित्यस्य लङि
रूपं । विजानन् । ज्ञा अवबोधने । विशेषेण ज्ञानं प्रकाशः । प्रत्ययस्वरः । अभीके । न विद्यते भीर्यस्मिन् । ततः शेषा-
द्विभाषा । पा० ५. ४. १५४. इति कप्रत्ययः । नञ्मुभ्यामित्यंतीदात्तत्वे प्राप्ति कपि पूर्वं । पा० ६. २. १७३. इति पूर्व-
स्यांतीदात्तत्वं । पुरुतमस्य । तमु ग्लान इत्यस्माग्न्यंतात्पचाद्यचि परादिङ्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

ज्योतिर्यज्ञाय रोदसी अनु ष्यादारे स्याम दुरितस्य भूरैः ।

भूरि चिद्धि तुजतो मर्त्यस्य सुपारासो वसवो बर्हणावत् ॥ ८ ॥

ज्योतिः । यज्ञाय । रोदसी इति । अनु । स्यात् । आरे । स्याम । दुःऽइतस्य । भूरैः ।

भूरि । चित् । हि । तुजतः । मर्त्यस्य । सुऽपारासः । वसवः । बर्हणाऽवत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ज्योतिर्जगत्प्रकाशकः सूर्यो यज्ञायामिहोच्चादिकर्मकरणाय रोदसी द्यावापृथिव्यावनु ष्यात् ।
अनुभवतु । प्रकाशयतु । वयं भूरैः प्रभुतस्य दुरितस्य पापस्थारे दूरे स्याम । भवेम । हे वसवः सर्वस्य वौसाध-
तार इन्द्रादयः सुपारासः सुपाराः शोभनपाराः स्तुत्याभिमुखीकर्तुं शक्या यूयं भूरि चिदतिप्रभूतं बर्हणावत्स-
मृद्वियुक्तं धनं तुजतो भूरिप्रदस्य मर्त्यस्य प्रयच्छथ । अत्र योग्यक्रियाध्याहारः ॥ स्यात् । अस्तेर्लिङि रूपं ।
संहितायामनोरुत्तरस्यास्तेरुपसर्गप्रादुर्भासस्तिर्यच्पर इति षत्वं । निघातः । तुजतः । तुजि पिजि लजि
हिंसादाननिकेतनेषु । शत्रुरमुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । बर्हणावत् । वृहि वृद्धावित्यस्य भाव श्रीणादिको
युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुयमूतये समत्सु घ्नंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ९ ॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उयं । जतये । समत्सु । घ्नंतं । वृचाणि । संऽजितं । धनानां ॥ ९ ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इंद्र त्वेति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमिंद्रं । तथा चानुक्रांतं । इंद्र त्वा गायत्रं हीति ॥ अपिष्टोमे प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिस्त इदं सूक्तं । सूचितं च । इंद्र त्वा वृषभमुद्दिधीति तिस्रः । आ० ५. १०. । इति ॥ आद्या प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इंद्र त्वा वृषभं मरुतो यस्य । आ० ५. ५. । इति ॥

इंद्र त्वा वृषभं वयं सुते सोमे हवामहे । स पाहि मध्वो अंधसः ॥ १ ॥

इंद्र । त्वा । वृषभं । वयं । सुते । सोमे । हवामहे । सः । पाहि । मध्वः । अंधसः ॥ १ ॥

इंदो स्रवति सोमरसे रमते क्रीडतीतींद्रः । यद्वा इदं सर्वं जगत्साक्षाद्दर्शयतीतींद्रः । तस्य संबुद्धिः । हे इंद्र वृषभं कामानां वर्षकं त्वा त्वां सुते यावभिरभिषुते सोमे वयं हवामहे । सोमपानार्थमाहुयामः । स त्वं मध्वो मदकरमंधसोऽन्नलक्षणं सोमं पाहि । पिब । इंद्रशब्दं यास्को बद्धधा निर्विवेच । इंद्र इरां वृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेदेवे द्रवतीति वेदी रमत इति वेदे भूतानीति वा । तद्यदेनं प्राणैः समेधंस्तदिंद्रस्तेंद्रत्वमिति । यत्र यत्र योऽर्थोऽनुगुणस्तत्र सोऽर्थः स्वीकार्यः । इदं दर्शनादित्थीपमन्यवः । इदं ब्रह्म साक्षात्पश्यतीतींद्रः । तथा चारण्यके श्रूयते । स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततममपश्यदिदमदर्शमितींद्रः । तस्मादिंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदं संतमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः । ऐ० आ० २. ४. ३. । इति ॥ इंद्र । इदि परमेश्वर्य इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमेश्वर्यं । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते । इंद्रो मायाभिः पुरुषरूप ईयत इति । इंदुशब्द उपपदे रमतेरन्वेभ्योऽपि दृश्यत इति डः । पूर्वपदस्योकारलोपः । इदि परमेश्वर्य इत्यस्मादृजेंद्राग्रेत्यादिना रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातितः । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानि । आमंत्रितायुदात्तत्वं । हवामहे । हुयतेर्बहुलं कंदसीति संप्रसारणे लोटि रूपं । अ० ५. १-मधुशब्दः फलिपाटीत्यादिनोन्मत्ययांतः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नमभावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नमभावः । वृणादेशः । अंधसः । अदिर्नुम धश्चेत्यमुन् । निस्वरः ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवन इंद्र क्रतुविदमिति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । इंद्र क्रतुपिदं सुतमिति याज्या । आ० ५. १०. । इति ॥

इंद्र क्रतुविदं सुतं सोमं हर्यं पुरुष्टुत । पिबा वृषस्व तातृपिं ॥ २ ॥

इंद्र । क्रतुऽविदं । सुतं । सोमं । हर्यं । पुरुऽस्तुत । पिब । आ । वृषस्व । तातृपिं ॥ २ ॥

हे इंद्र क्रतुविदं क्रतोः प्रज्ञाया लभकं सुतमभिषुतमिमं सोमं हर्यं । पातुं कामयस्व । हे पुरुष्टुत पुरुषिर्बहुभिः स्तुतिं तातृपिं तर्पकमाप्यायनकारिणमिमं सोमं पिब । पीतमिमं सोममा वृषस्व । जठरे सिंच । यथा नाभेरधो न पतति तथा धारयेति भावः ॥ हर्यं । हर्यं गतिकांतोरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः । पुरुष्टुत । सुतसोमयोऽकंदसीति संहितायां पत्वं । वृषस्व । वृष सेचन इत्यस्य लोटि रूपं । आड उत्तरत्वान्निघातः । तातृपिं । तुप ग्रीष्म इत्यस्माच्छंसि सदादिभ्यो दर्शनादिति किन् । तस्य लिङ्गवावाह्विर्वचनादि । संहितायामन्येषामपीत्यभ्यासस्य दीर्घः । नित्वादायुदात्तः ॥

इंद्र प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः । तिरः स्तवान विशपते ॥ ३ ॥

इंद्र । प्र । नः । धितऽवानं । यज्ञं । विश्वेभिः । देवेभिः । तिरः । स्तवान् । विशपते ॥ ३ ॥

हे स्तवान स्तोतृभिः स्तूयमान विशपते विशां मरुतां पते हे इंद्र विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैर्यजनीयैर्देवैः सहितस्त्वं धितावानं । वन्यते संभज्यत इति वानं हविः । धितं निहितं हविर्यस्य तं । संभृतहविष्कमित्यर्थः । अक्षदीयमिमं

यच्च प्र तिरः । प्रकर्षेण वर्धय । हविःस्वीकरणेन संपूर्णं कुर्विति भावः ॥ याः । उपसर्गाद्बलमिति संहितायां
णत्वं । धितावान् । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मान्निष्ठा । बज्जब्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तिरः । तरतेर्वत्येन शः ।
प्रत्ययस्वरः । स्रवान् । दुञ् सुती । सम्यानच् सुव इत्युपपदाभावेऽपि कर्मणानच्प्रत्ययः । आमन्त्रित-
त्वान्निघातः ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तव प्र यंति सत्यते । क्षयं चंद्रास इंदवः ॥४॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यंति । सत् ऽपते । क्षयं । चंद्रासः । इंदवः ॥४॥

हे सत्यते इन्द्र चंद्रास आह्लादयितार इंदवो दीप्ताः सुता अभिषुता इमेऽस्माभिर्दत्ताः सोमाः क्षयं ।
क्षियंति निवसंत्वन्नादीव्यवेति क्षयो जठरं । प्र यंति । प्रकर्षेण गच्छंति । तान् धारयेति भावः ॥ क्षयं । क्षि
निवासगत्योरित्यस्मादधिकरणे घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ति क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ।
चंद्रासः । चदि आह्लादने दीप्ती च । अस्मात्स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । आज्ञसेरमुगित्यसुक् । प्रत्यय-
स्वरः । इंदवः । उंदेरिच्चादेरित्युप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

दधिष्वा जठरे सुतं सोममिन्द्र वरेण्यं । तव द्युक्षास इंदवः ॥५॥

दधिष्वा । जठरे । सुतं । सोमं । इन्द्र । वरेण्यं । तव । द्युक्षासः । इंदवः ॥५॥

हे इन्द्र वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं सुतमभिषुतं सोमं जठरे दधिष्व । धारय । इंदवो दीप्ता इमे सोमास्तव
द्युक्षासः । दिवि क्षियंति निवसंतीति द्युक्षासः । अतस्त्वं तान् धारयेति भावः ॥ दधिष्व । दधातेर्लोटि रूपं ।
आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । वरेण्यं । वृह् संभक्तौ । वृह् एण्य इत्येण्यप्रत्ययः । वृषादि-
त्वादाद्युदात्तः । द्युक्षासः । क्षियतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डप्रत्ययः । छदुत्तरपदस्वरः ॥ ॥५॥

गिर्वेणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे । इन्द्र त्वादातमिद्यशः ॥६॥

गिर्वेणः । पाहि । नः । सुतं । मधोः । धाराभिः । अज्यसे । इन्द्र । त्वाऽदातं । इत् । यशः ॥६॥

गिर्वेणो गीर्भर्वननीय । तथा च यास्कः । गिर्वेणा देवो भवति गीर्भरेन वनयंति । नि० ६. १४. इति ।
तादृशेन्द्र नोऽस्मादीयं सुतमभिषुतमिमं सोमं पाहि । पिव । यतो मधोर्मदकरस्य सोमस्य धाराभिरज्यसे
सिच्यसे हे इन्द्र त्वादातमित्वया शोधितं विशदीकृतमेव यशोऽन्नमस्मासु भवति ॥ गिर्वेणः । वन संभक्तावि-
त्यस्मादमुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावस्कांदसः । आमन्त्रितस्येति पाठिकमाद्युदात्तत्वं । पाहि । पा पान
इत्यस्मात्लोटि रूपं । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादिनिघातः । प्रत्ययस्वरः । त्वादातं । दैप् शोधने ।
सत्यपि पकारि नानुबंधकृतमनेजंतत्वमित्येजंत एवायं । तत आदेच इत्यात्वं । अस्मात्कर्माणे क्तः । दाधा
ध्वदाबित्यच्चादाबिति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावाद्दो दङोरिति ददादेशो न भवति । त्वेति युष्मच्छब्दस्य
तृतीया कर्तृकरणे कृता बज्जलमिति समासः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यशः । अशू व्याप्तौ ।
अशेर्युद्धेत्यमुन् । तत्संनियोगेन धातोर्युडागमः । नित्वादाद्युदात्तः ॥

अभि द्युक्षानि वनिन इन्द्र सचंते अक्षिता । पीत्वी सोमस्य वावृधे ॥७॥

अभि । द्युक्षानि । वनिनः । इन्द्र । सचंते । अक्षिता । पीत्वी । सोमस्य । ववृधे ॥७॥

वनिनः । वनं देवताविषयं संभजनमस्यास्तीति वनी । तस्य देवान् संभजमानस्य यजमानस्य द्युक्षानि
द्योतमानान्यक्षिता क्षयरहितानि संपूर्णानि सोमादीनि हवींषीन्द्रमभि अभितः सचंते । समवयंति । तेषु मध्ये
सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वा वावृधे । स इन्द्रो वर्धते ॥ वनिनः । अत इनिठनावितीनिप्रत्ययः । तस्य स्वरः ।
सचंते । वष समवाय इत्यस्य लटि रूपं । अक्षिता । क्षि क्षय इत्यस्य निष्ठा । अव खदर्ध इति दीर्घाभावः ।
तस्मादेव क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः । नञा समासे तस्य स्वरः । पीत्वी । पा पान इत्यस्मात् क्ताप्र-
त्ययस्य क्तात्त्वादयच्चेति निपातनात् वी इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घुमास्यागपेत्यादिना ईत्वं ॥

अ॒र्वा॒वतो॑ न॒ आ ग॒हि परा॒वत॑श्च वृ॒त्रह॑न् । इ॒मा जुष॑स्व नो गि॒रः ॥८॥

अ॒र्वा॒ऽवतः॑ । नः । आ । ग॒हि । परा॒ऽवतः॑ । च । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । इ॒माः । जुष॑स्व । नः । गि॒रः ॥८॥

हे वृत्रहन्निद्र अर्वावतोऽर्वाचीनात्समीपाद्देशात्परावतोऽतिदूराद्देशाद्वा नोऽस्मानभिलक्ष्या गहि । आ-
गच्छ । आगत्य च नोऽस्मदीया इमाः स्तुतिस्त्रिणा गिरो वाचो जुषस्व । सेवस्व ॥ परावतः । उपसर्गाच्छं-
दसि धात्वर्थ इति वतिः । प्रत्ययस्वरः ॥

यद॑न्तरा परा॒वत॑मर्वा॒वतं॑ च हू॒यसे॑ । इ॒न्द्रे॒ह त॒त आ ग॒हि ॥९॥

यत् । अ॒न्तरा॑ । परा॒ऽवतं॑ । अ॒र्वा॒ऽवतं॑ । च । हू॒यसे॑ । इ॒न्द्र । इ॒ह । त॒तः । आ । ग॒हि ॥९॥

हे इन्द्र यद्यस्मिन्परावतमतिविप्रकृष्टस्य देशस्यार्वावतं संनिष्ठस्य देशस्य चांतरा तयोर्मध्यदेशे हूयसे
सम्यगिज्यसे ततस्तस्माद्देशादिहास्मिन्यज्ञ आ गहि । सोमपानार्थमागच्छ ॥ परावतं अर्वावतं । अंतरांतरेण युक्ते
। पा० २. ३. ४. । इति द्वितीया । ततः । पंचम्यास्तसिल् । लिट्स्वरः ॥ ॥९॥

आ तू न इन्द्रेति नवचं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रिन्द्रं । आ तू न इत्यनुक्रांतं ॥ अतिरात्रे द्वितीये पर्याये
ब्राह्मणाच्छंसिश्च एतदादिके द्वे सूक्ते । सूचितं च । आ तू न इन्द्र मध्यगिति सूक्ते । आ० ६. ४. । इति ॥

आ तू न॑ इ॒न्द्र म॒ध्य॑ग्धु॒वानः॑ सोम॑पीतये । हरि॑भ्यां या॒ह्यद्रि॑वः ॥१॥

आ । तु । नः । इ॒न्द्र । म॒ध्य॑क् । हु॒वानः॑ । सोम॑ऽपीतये । हरि॑ऽभ्यां । या॒हि । अ॒द्रि॒ऽवः ॥१॥

हे अद्रिवो हे वज्रिन् हे इन्द्र ऊवानो होतृभिराह्वयमानस्त्वं मध्यक् मदभिमुखः सन् नोऽस्मदीये यज्ञे
सोमपीतये सोमपानार्थं हरिभ्यामग्न्याभ्यां सह तु क्षिप्रमा याहि ॥ तु । अचि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः ।
मध्यक् । मामंचतीति अत्रिगदधुगित्यादिना क्तिन् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चैत्यस्मच्छब्दस्यैकवचने मपर्यंतस्य
मादेशः । विश्वदेवयोश्च टेरञ्चर्तौ वप्रत्यय इति टेरद्वि इत्यादेशः । अद्रिसधोरंतोदात्तत्वात्निपातनं कृत्व-
रनिवृत्त्यर्थमिति वचनाद्वादेशोऽंतोदात्तः । यणादेशे कृत उदात्तस्वरितयोर्यण इति यणः स्वरितत्वं । क्ति-
न्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं । सोमपीतये । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अद्रिवः । मनुष्यसोरिति क्वत्वं ।
आमंचित्वान्निघातः ॥

स॒त्तो होता॑ न ऋ॒त्विय॑स्ति॒स्तिरे॑ ब॒र्हिरा॑नुषक् । अ॒युज॑न्प्रा॒तर॑द्र॒यः ॥२॥

स॒त्तः । हो॒ता । नः । ऋ॒त्वियः॑ । ति॒स्तिरे॑ । ब॒र्हिः । आ॒नु॒षक् । अ॒युज॑न् । प्रा॒तः । अ॒द्र॒यः ॥२॥

हे इन्द्र नोऽस्मदीये यज्ञे होता ऋत्विक तवाह्वानार्थमृत्वियः प्रातःकालः सन् सत्तो निषण्णो वर्तते । तथा
बर्हिरानुषक् अनुषक्तं परस्परसंबन्धं यथा भवति तथा तिस्तिरे । हविष्वासन्नेषु स्तीर्णमभुत् । तथा प्रातः
प्रातःसवने सोमाभिषवार्थमद्रयो यावाणोऽयुजन् । परस्परं संगता अभूवन् । तस्मात्सोमपानार्थं त्वमागच्छेति
भावः ॥ सत्तः । षट् विशरणादिष्वित्यस्मान्नत्यर्थकर्मकाद्यपेत्यादिना । पा० ३. ४. ७२. । कर्तरि क्तः । सर्वविधीनां
छंदसि विकल्पितत्वाद्च निघातकारस्य नत्वाभावः । ऋत्वियः । ऋतुशब्दाच्छंदसि घसिति घस्प्रत्ययः । घस्ते-
यादेशः । सितीति पदसंज्ञायामोर्गुण इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । तिस्तिरे ।
सूक् आच्छादन इत्यस्य कर्मणि लियृत इडात्तोरितीत्वं । द्विर्वचने शपूर्वाः खय इति तकारस्य शेषः । लिट्-
क्षप्रयोरिशोरिति तप्रत्ययस्यैशित्यादेशः । पादादित्वादनघातः । प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । षञ्ज संगे । क्लिप् ।
अनिदितामिति नलोपः । आङ्ग्वोऽपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमासः । कृदुत्तरपदस्वरः । अयुजन् ।
युजिर् योग इत्यस्य लुङि क्लेरिरिति वेत्यङादेशः । वङ्गलं छंदसीति ऋडागमः । पादादित्वादनघातः ।
अङागमस्वरः ॥

इ॒मा ब्र॒ह्म ब्र॒ह्मवा॒हः क्रि॒यन्त॒ आ ब॒र्हिः सी॒द । वी॒हि शूर॒ पुरो॒ऽऽशं ॥३॥

इ॒मा । ब्र॒ह्म । ब्र॒ह्म॒ऽवा॒हः । क्रि॒यन्ते । आ । ब॒र्हिः । सी॒द । वी॒हि । शूर॒ । पुरो॒ऽऽशं ॥३॥

ब्रह्माणि सोचाणि सुत्यतया वहतीति ब्रह्मवाहा ब्रह्मणा सोत्रेण प्राप्यत इति वा । हे ब्रह्मवाह इन्द्र तुभ्यमिमेमानि ब्रह्म ब्रह्माणि सोचाण्यस्माभिः क्रियन्ते । अतो बर्हिरा सीद । सुत्यतया बर्हिषि यज्ञ उपविश । हे शूर समर्थेन्द्रास्माभिर्दीयमानमिमं पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविर्वीहि । भवय ॥ ब्रह्मवाहः । वह प्रापण इत्यस्माद्बर्हिहाधाभ्यश्चकंदसीत्यमुन । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । आमंत्रितत्वान्निघातः । क्रियन्ते । करोतेः कर्मणि यक् । रिङ् शयगिञ्त्विति रिङादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादनिघातः । बर्हिः । कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे द्वितीया । वीहि । वी कात्यादिषु । लोटि रूपं । हेर्ङित्वादुदात्तः । पुरोडाशं । दामृ दान इत्यस्मात्पुरस्पूर्वाभ्यां चेतवहोक्थशस्युरोडाशो षिवन् । पुरो दाशंत एनमिति । निपातनाहकारस्य ऋकारः । ऋदुत्तरपदस्वरः ॥

रा॒रं॒धि स॒र्वनेषु॑ ए॒ एषु॑ स्तो॒मेषु॑ वृ॒त्रहन् । उ॒क्थेष्वि॒न्द्र गि॒र्वणः ॥४॥

रा॒रं॒धि । स॒र्वनेषु॑ । नः । ए॒षु । स्तो॒मेषु॑ । वृ॒त्र॒ऽहन् । उ॒क्थेषु॑ । इ॒न्द्र । गि॒र्वणः ॥४॥

हे गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वर्गनीय वृत्रहन् वृत्रस्य हंतर्हे इन्द्र नोऽस्माकं संबन्धिषु त्रिषु सवनेष्वेषु क्रियमाणेषु स्तोमेषु सोत्रेषूक्थेषु शस्त्रेषु च रारंधि । रमस्व ॥ रारंधि । रमतेर्लोटि बङ्गत्वं कंदसीति शपः सुः । कंदस्युभयथेति हेरार्धधातुकत्वेनाङित्वादङितश्चेति हेर्धिः । सवनेषु । मूयते सोमो येष्वित्यधिकरणे मुनोतेर्बुद्धिः । लिट्स्वरः । एः । नसो नकारस्य नश्च धातुस्थोरुपुभ्य इति संहितायां णत्वं ॥

म॒तयः॑ सोम॒पामु॑रुं रि॒हन्ति॑ श॒र्वस॒स्पतिं॑ । इ॒न्द्र व॒त्सं न मा॒तरः ॥५॥

म॒तयः॑ । सोम॒ऽपां । उ॒रुं । रि॒हन्ति॑ । श॒र्वसः॑ । प॒तिं । इ॒न्द्र । व॒त्सं । न । मा॒तरः ॥५॥

हे इन्द्र मतयोऽस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतय उरुं महान्तं सोमपां सोमस्य पातारं श्वसो बलस्य पतिमिन्द्र त्वां रिहन्ति । लिहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं न । यथा वत्सं मातरो धेनवो लिहन्ति तद्वत् ॥ मतयः । मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिमुदात्तः । उरुं । ऊर्णञ् आच्छादन इत्यस्मात्प्रत्ययार्थे गम्यमाने महति ह्रस्वस्य । उ० १. ३२. इति कुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वस्य । प्रत्ययस्वरः । रिहन्ति । लिह आस्वादन इत्यस्य लटि रूपं । रलयोरभेदः । प्रत्ययस्वरः । श्वसस्पतिमिति संहितायां षष्ठ्याः पतिपुत्रपुष्ट्यादिना विसर्जनीयस्य सत्त्वं । वत्सं । वद व्यक्तायां वाचि । अस्माद्वृत्तुवदिहनीत्यादिना सप्रत्ययः । वदत्यभीष्टं मातरमिति वत्सो गोबालः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥३॥

स म॑द॒स्वा ह्य॑ध॒सो रा॒धसे॑ त॒न्वा म॒हे । न स्तो॒तारं॑ नि॒दे क॑रः ॥६॥

सः । म॑द॒स्व । हि । अ॒ध॒सः । रा॒धसे॑ । त॒न्वा । म॒हे । न । स्तो॒तारं॑ । नि॒दे । क॑रः ॥६॥

हे इन्द्र स तथाविधस्त्वं महे महते राधसे धनायाधसोऽस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य पानेन तन्वा शरीरेण सह मंदस्व । हृष्टो भव । हिरत्र समुच्चयार्थः । किंच त्वं स्तोतारं मां निदे निंदायै विषयभूतं न करः । मा कार्षीः ॥ मंदस्व । मदि सुत्यादिष्वित्यस्य लोटि रूपं । हि चेति निघातप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेन्न । तत्राप्रतिषेधस्य इति वर्तते । अत्र हेः समुच्चयार्थत्वान्निघातः । तन्वा । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । महे । तकारलोपश्चकंदसः । वृहन्नह तोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । निदे । णिदि कुत्सायामित्यस्मात्संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभाजः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । करः । करोतेर्बुद्धिः क्लृप् । ऋदृबर्हिभ्यश्चकंदसीत्यङादेशः । निघातः ॥

व॒यमि॑न्द्र त्वा॒यवो॑ ह॒विष्म॑तो ज॒राम॑हे । उ॒त त्वम॑स्म॒युर्वसो॑ ॥७॥

व॒यं । इ॒न्द्र । त्वा॒ऽयवः॑ । ह॒विष्म॑तः । ज॒राम॑हे । उ॒त । त्वं । अ॒स्म॒ऽयुः । व॒सो इति॑ ॥७॥

हे इंद्र त्वायवो यज्ञार्थं त्वामात्मन इच्छंतस्त्वत्कामाः संतो हविष्मंतः संभृतहविष्का वयं जरामहे । त्वां स्तुमः । हे वसो सर्वस्य वासक इंद्र उत त्वमप्यस्मयुरस्मादीयहविःस्वीकरणार्थमस्मानात्मन इच्छन् भव ॥ त्वायवः । त्वामिच्छंतीत्यर्थे सुप आत्मनः क्वच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । त्वयव इति प्राप्ती युष्मदस्मादोरनादेश इत्यविभक्तावपि ह्रस्वादौ व्यत्ययेनात्वं । प्रत्ययस्वरः । हविष्मंतः । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां सकारस्य हत्वाभावः । स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषानाश्रयणात्तुप उदात्तताभावः । इसिप्रत्ययस्वरः । जरामहे । जरतिः स्तुतिकर्मेति यास्कः । अस्मयुः । अस्मानिच्छंतीत्यर्थे सुपः क्वच् । तस्मादुप्रत्ययः । पूर्वपदांतलोपस्कांदसः । प्रत्ययस्वरः ॥

मारे अस्मद्वि मुमुचो हरिप्रियावाञ्छाहि । इंद्र स्वधावो मत्स्वेह ॥ ८ ॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचः । हरिऽप्रिय । अर्वाङ् । याहि । इंद्र । स्वधाऽवः । मत्स्व । इह ॥ ८ ॥

हे हरिप्रिय हरी अश्वौ प्रियौ यस्य तादृश हे इंद्र अस्मदस्मत्त आरे दूरे रथे योजितावश्वौ मा वि मुमुचः । मा विमोचय । ताभ्यामुपेत एवावाङ् अस्मादभिमुख्येन याहि । आगच्छ । हे स्वधावः सोमलक्षणान्न-
वन्निद्र इहास्मिन्देवयजने मत्स्व । सोमं पीत्वा इष्टो भव ॥ अस्मत् । अस्मच्छब्दस्य पंचमीबहुवचनस्य पंचम्या अत् । पा० ७. १. ३१. इत्यदिदेशः । मुमुचः । मुमु मोचण इत्यस्य खंतस्य क्वांदसे लुङि चङि रूपं । अभ्यासस्य दीर्घाभावस्कांदसः । न माङ्योग इत्यडभावः । निघातः । हरिप्रिय । आमंत्रितस्य पादादित्वात्पाठिकमाद्यु-
दात्तत्वं । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लोटि बङ्गत्वं क्वादसीति विकरणस्य लुक् । आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः ॥

अर्वाचं त्वा सुखे रथे वहतामिंद्र केशिना । घृतसू बर्हिःसदे ॥ ९ ॥

अर्वाचं । त्वा । सुऽखे । रथे । वहतां । इंद्र । केशिना । घृतसू इति घृतऽसू । बर्हिः । आऽसदे ॥ ९ ॥

हे इंद्र घृतसू श्रमजनितजलप्रस्रवणयुक्ती केशिना केशिनी स्कंधप्रदेशे लंबमानकेशयुक्ती हरी आसद आसदनीयं बर्हिरभिलक्ष्य सुखे सुखकरे रथेऽर्वाचमस्मादभिमुखं त्वा त्वां वहतां । अर्वाचं । अंचतेः क्लिन्युगिद-
चामिति शुम् । वहतां । वहेलोटि रूपं । तसौ लसार्वधानुकस्वरे कृते धातुस्वरः । आसदे । सदेः छत्वात्थे-
केन्द्रप्रत्ययः । नित्स्वरः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ ४ ॥

उप नः सुतमिति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमेन्द्र । उप न इत्यनुक्रमणिका । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

उप नः सुतमा गहि सोममिंद्र गवाशिरं । हरिभ्यां यस्ते अस्मयुः ॥ १ ॥

उप । नः । सुतं । आ । गहि । सोमं । इंद्र । गोऽआशिरं । हरिऽभ्यां । यः । ते । अस्मऽयुः ॥ १ ॥

हे इंद्र गोऽस्मादीयं सुतमभिषुतं गवाशिरं पयसा मिश्रितं सोमं प्रति उपा गहि । समीप आगच्छ । यतो हरिभ्यामश्वभ्यां युक्तस्तव रथोऽस्मयुरस्मान्कामयमानो वर्तते । गवाशिरं । आरूप्यस्य श्रीणतिः क्लियपसृधे-
यामानृचुरित्यादिनाशिरित्यादेशः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

तमिंद्र मद्मा गहि बर्हिःषां यावभिः सुतं । कुविन्वस्य नृष्णवः ॥ २ ॥

तं । इंद्र । मदं । आ । गहि । बर्हिःऽस्यां । यावऽभिः । सुतं । कुवित् । नु । अस्म्य । नृष्णवः ॥ २ ॥

हे इंद्र यावभिः सुतमभिषुतं बर्हिःषां बर्हिषि स्थितं मदं । मद्यतेऽनेनेति मदः सोमः । तमिमं सोममा गहि ।

आगच्छ । कुवित्प्रभूतं यथा भवति तथास्य सोमस्य पाने नु चिप्रं तृप्तावः । तृप्तो भव ॥ मदं । मदी हर्षे । मदीऽनुपसर्ग इत्यप्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । बर्हिःषां । षा गतिनिवृत्तौ । कृिप् । संहितायां पूर्वपदसकारस्यादेशप्रत्यययोरिति षत्वं । पुत्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । तृप्तावः । तृप प्रीणन इत्यस्य लेख्यडागमः । कुविद्योगादनिघातः । शुभादिषु नृनमन तृप्नोतीति पठितं । तथापि सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वाच्च णत्वप्रतिषेधो न भवति । प्रत्ययस्वरः ॥

इंद्रमि॒त्था गि॒रो म॒माच्छा॑गुरि॒षिता॑ इ॒तः । आ॒वृ॒ते सोम॑पी॒तये ॥३॥

इंद्रं । इ॒त्था । गि॒रः । म॒म । अ॒च्छ । अ॒गुः । इ॒षिताः । इ॒तः । आ॒ऽवृ॒ते । सोम॑ऽपी॒तये ॥३॥

हे इंद्र इषितास्त्वदर्थं प्रेरिता इत्येत्यमनेन प्रकारेणोच्यमाना मम गिरः स्तुतिलक्षणा वाच इंद्रं त्वामितो ऽस्माद्देवयजनदेशादच्छागुः । आभिमुख्येन गच्छतु । किमर्थं । सोमपीतये सोमपानार्थमावृते त्वामावर्तयितुं ॥ इत्या । इंद्रशब्दात्था हेतौ च कंदसीति व्यत्ययेन चाप्रत्ययः । इदम एतेतौ रथोरितीदित्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । अ॒च्छ । अ॒च्छ गत्यर्थवदेप्थिति गतिसंज्ञा । अ॒गुः । इण् गतावित्यस्य लुङि रूपं । निघातः ॥

इंद्रं सोम॑स्य पी॒तये स्तोमै॑रि॒ह ह॑वामहे । उ॒क्थेभिः॑ कु॒विदा॑ग॒मन्त॑ ॥४॥

इंद्रं । सोम॑स्य । पी॒तये । स्तोमैः । इ॒ह । ह॒वाम॑हे । उ॒क्थेभिः । कु॒वि॒त् । आ॒ऽग॒मन्त॑ ॥४॥

स्तोमैस्त्रिवृत्पंचदशादिस्तोमसाधैः स्तोत्रैरुक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैश्चेह कर्मणि सोमस्य पीतये सोमपानार्थमिंद्रं हवामहे । वयमाहुयामः । कुविद्वज्जवारमाहृतः स इंद्र आगमत् । यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ आगमत् । गमेलेख्यडागमः । आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वादातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतनिघातः । कुविद्योगादनिघातः ॥

इंद्रं सोमाः॑ सु॒ता इ॒मे तान्दधि॑ष्व श॒तक्र॑तो । ज॒ठरे॑ वा॒जिनी॑व॒सो ॥५॥

इंद्रं । सोमाः॑ । सु॒ताः । इ॒मे । तान् । द॒धिष्व् । श॒त॒क्र॒तो इति॑ श॒तऽक्र॑तो । ज॒ठरे॑ ।

वा॒जिनी॑व॒सो इति॑ वा॒जिनी॑ऽव॒सो ॥५॥

हे शतक्रतो इंद्र इमे सोमाः सुताः । यावन्मिस्त्वदर्थमभिषुताः । हे वाजिनीवसो अन्नधन । यदा । वाजो ऽन्नमासु फलत्वेनास्तीति वाजिन्यः क्रियाः । तासां वासक हे इंद्र तान्सोमरसान् जठरे दधिष्व । धारय ॥ वाजिनीवसो । वाजशब्दान्मत्वर्थेऽत इनिठनावितीनिप्रत्ययः । ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । तासां वसो । संबुद्धौ चेति गुणः । आमंचितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं ॥ ५॥

वि॒द्या हि त्वा॑ ध॒नंज॒यं वा॒जेषु॑ द॒धृषं॑ क॒वे । अ॒र्धा ते॒ सु॒स्रमी॑महे ॥६॥

वि॒द्य । हि । त्वा॑ । ध॒नं॒ज॒यं । वा॒जेषु॑ । द॒धृषं॑ । क॒वे । अ॒र्ध । ते॒ । सु॒स्रं । ई॒म॒हे ॥६॥

हे कवे क्रांतदर्शित्रिंद्र वाजेषु युद्धेषु दधृषं शत्रूणामभिभवितारं अत एव धनंजयं । धनं जयतीति धनंजयः । तावृशं त्वा त्वां विद्य हि । जानीमः खलु । अधानंतरं ते तव सुस्रं धनमीमहे । याचामहे ॥ विद्य । विदेर्लटि विदो लटो वेति मसो मादेशः । पादादित्वादनिघातः । धनंजयं । जि जय इत्यस्माद्धन उपपदे संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदम इति खच्प्रत्ययः । अर्द्धिषदजंतस्य मुमिति पूर्वपदस्य मुमागमः । चित्त्वादंतोदात्तः । दधृषं । जिधृषा प्रागल्भ्य इत्यस्य यङ्लुक्कभ्यासस्य रीगभावश्छांदसः । तदंतात्पचादचि यङो ऽचि चेति यङो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते न धातुलोप इति तस्य प्रतिषेधः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

इ॒ममि॑ंद्र॒ गवा॑शि॒रं यवा॑शि॒रं च॒ नः पि॒ब । आ॒ग॒त्या वृ॑ष॒भिः सु॒तं ॥७॥

इ॒मं । इंद्र॑ । गो॑ऽआ॒शि॒रं । यव॑ऽआ॒शि॒रं । च॒ । नः॑ । पि॒ब । आ॒ऽग॒त्य । वृ॑ष॒भिः । सु॒तं ॥७॥

हे इंद्र गवाशिरं गवमिअणोपेतं सोमं तथा यवाशिरं यवमिअणोपेतं वृषभिर्योवभिः सुतमभिषुतं नो
ऽस्यदीयमिमं सोमं देवयजनमागत्य पिब ॥ गवाशिरं यवाशिरमित्यत्र आरूप्यस्य श्रीणातेः क्लियपसृधेया-
माशुचुरित्यादिनाशिरित्यादेशः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

तुभ्येदिन्द्र स्व ओक्वेऽसोमं चोदामि पीतये । एष रारंतु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्यं । इत् । इंद्र । स्वे । ओक्वे । सोमं । चोदामि । पीतये । एषः । रारंतु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हे इंद्र तुभ्येतुभ्यमेव पीतये पानार्थं स्वे स्वकीय ओक्वे स्थाने जठरेऽभिषुतमिमं सोमं चोदामि ।
प्रेरयामि । एष पीतः सोमसे तव हृदि हृदये रारंतु । अत्यर्थं रमतां ॥ तुभ्यं । युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचने
तुभ्यमह्याविति तुभ्यादेशः । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । ऊयि चेत्याद्युदात्तः । ओक्वे । वस्वादित्वात्स्वार्थिको
यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । चोदामि । चुद् प्रेरणे । खंतस्य लटि रूपं । बङ्गलमन्यचापीति ऐर्लुक् । निघातः ।
रारंतु । रसु क्रीडायामित्यस्य यङ्लुकि लोटि सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वादत्राभ्यासस्य नुमभावः ।
संहितायामन्येषामपीत्यभ्यासस्य दीर्घः । निघातः । हृदि । हृदयशब्दस्य पह्नोमास्हृदित्यादिना हृदादेशः ।
ऊङिदमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिन्द्र हवामहे । कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥

त्वां । सुतस्य । पीतये । प्रत्नं । इंद्र । हवामहे । कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे इंद्र अवस्यवस्त्वत्तो रक्षणमिच्छंतः कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं सुतस्य यावभिरभिषुतस्य सोमस्य
पीतये पानार्थं प्रत्नं पुरातनं त्वां हवामहे । सुतिलक्षणाभिर्गोभिर्ग्राहयामः ॥ पीतये । स्थागापापचो भाव इति
क्तिन् । हिष्टवत्सरतिश्रत्यांताणां । फि० १. ७. । इत्यंतोदात्तत्वं । हवामहे । ऊयतेर्लटि बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणे
रूपं । अवस्यवः । अव इच्छंतीत्यर्थे सुपः क्यच् । क्यच्छंदसीत्युप्रत्ययः । कुशिकासो अवस्यव इत्यत्र संहितायाम-
व्यादवद्यादित्यादिना । पा० ६. १. ११६. । एङः प्रकृतिभावः ॥ ६ ॥

आ याह्यर्वाङित्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैधुममिन्द्रं । आ याह्यष्टावित्यनुक्रमणिका ॥ दशरात्रे चतुर्थे
ऽहनि सोमवृष्टौ माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे सोमाभिर्गंसनार्थमिदं सूक्तं । सूचितं च । आ याह्यर्वाङित्य-
ष्टर्चान्यावपेरन् । आ० ७. १२. । इति ॥ महाव्रतेऽप्यावपनीयं ॥

आ याह्यर्वाङुप वंधुरेष्टास्तवेदनुं प्रदिवः सोमपेयं ।

प्रिया सखाया वि मुचोप बर्हिस्त्वामिमे हव्यवाहो हवन्ते ॥ १ ॥

आ । याहि । अर्वाङ् । उप । वंधुरेऽस्थाः । तव । इत् । अनुं । प्रऽदिवः । सोमऽपेयं ।

प्रिया । सखाया । वि । मुच । उप । बर्हिः । त्वां । इमे । हव्यऽवाहः । हवन्ते ॥ १ ॥

हे इंद्र वंधुरेष्टाः । वंधुरशब्देनैषाद्वयसंबन्धस्थानमभिधीयते । तेन तद्विशिष्टो रथो लक्ष्यते । तस्मिन् रथे
तिष्ठन् त्वमर्वाङ्छादमिमुखः सन् आ अभिलक्ष्योप याहि । समीप आगच्छ । प्रदिवः प्रत्नं पूर्वक्रमगतं तवेत्तवैव
संबन्धि सोमपेयं सोमपानं त्वमनु उद्दिश प्रिया तव प्रियतमौ सखाया समानख्यानावश्चौ बर्हिरुप बर्हिषः
समीपे वि मुच । विमुच । हव्यवाहः । हव्यं वहंतीति हव्यवाहः । इमे ऋत्विजस्त्वां हवन्ते । सोमपानार्थमाहुयन्ति ।
तस्मादागच्छति भावः ॥ वंधुरेष्टाः । तिष्ठतेर्विच् । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति सप्तम्या अलुक् । प्रदिवः । सखा-
रांतमव्ययं । सोमपेयं । पा पान इत्यस्य भावेऽचो यदिति यत्प्रत्ययः । ईयतीतीत्वं । आर्धधातुकलक्षणो गुणः ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । मुच । मुंचतेर्लोत्यागमानुशासनस्थानित्वान्नुमभावः ॥

आ याहि पूर्वीरिति चर्षणीराँ अयं आशिष उप नो हरिभ्यां ।

इमा हि त्वा मृतयः स्तोमंतष्टा इंद्र हवन्ते सख्यं जुषाणाः ॥ २ ॥

आ । या॒हि । पू॒र्वीः । अ॒ति । च॒र्ष॒णीः । आ । अ॒र्यः । आ॒ऽशिषः । उप । नः । हरि॑ऽभ्यां ।
इ॒माः । हि । त्वा । म॒तयः । स्तोम॑ऽत॒ष्टाः । इं॒द्र । ह॒व॒न्ते । स॒ख्यं । जुषा॑णाः ॥ २ ॥

हे इंद्र पूर्वीः सर्वाश्चर्षणीः प्रजा अत्या याहि । अतिक्रम्यागच्छ । द्वितीय आह पूरणः । अर्योऽस्माकं स्वामी त्वं न आशिषस्त्वमचागत्य सोमं पिबेत्पिबमादिका अस्माकं प्रार्थना हरिभ्यामश्वाभ्यां युक्तः सन् उपागच्छ । किंच ते तव सख्यं जुषाणाः सेवमानाः स्तोमतष्टाः स्तोमकारिभिः स्तोतृभिः कृता इमा मतयः स्तुतयो हवन्ते । सोमपाणार्थं त्वामाहुयन्ति । हि प्रसिद्धी । करणे कर्तृव्यापारः । काष्ठानि पचन्तीतिवत् ॥ आ । संहितायामाहुऽनुनासिकः इन्द्रसीत्यनुनासिकः । अर्यः । च गती । अर्यः स्वामिवैश्वयोरिति निपातनाद्यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे प्रप्तेऽर्थस्य स्वाम्याख्या चेत् । फि० १. १८. इत्यन्तोदात्तत्वं । आशिषः । क्षिपि शास इदङ्हलोऽरित्युपधाया इत्वं । शासिवसिधसीनां चेति षत्वं । स्तोमतष्टाः । तच्च त्वच्च तनूकरण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

आ नो॑ य॒ज्ञं न॒मो॒वृधं॑ स॒जोषा॑ इं॒द्र दे॒व॒ हरि॑भिर्याहि॒ तूयं॑ ।
अ॒हं हि॒ त्वा॒ म॒तिभि॒र्जोह॑वीमि घृत॒प्रयाः॑ स॒ध॒मादे॑ म॒धूनां॑ ॥ ३ ॥
आ । नः । य॒ज्ञं । न॒मः॑ऽवृधं॑ । स॒ऽजोषाः॑ । इं॒द्र । दे॒व॒ । हरि॑ऽभिः । या॒हि । तूयं॑ ।
अ॒हं । हि । त्वा॒ । म॒तिऽभिः॑ । जोह॑वीमि । घृत॒ऽप्रयाः॑ । स॒ध॒मादे॑ । म॒धूनां॑ ॥ ३ ॥

देव द्योतमान हे इंद्र नोऽस्माकं नमोवृधं नमसोऽन्नस्य वर्धकमिमं यज्ञं हरिभिरश्वैः सजोषाः सहप्रीतिस्त्वं तूयं क्षिप्रमा याहि । घृतप्रयाः । घृतसहितानि प्रयांस्यन्नरूपाणि हवींषि यस्य स तथोक्तः । तादृशोऽहं मधूनां सोमानां सधमादे । सह मादति यच्च सोम इति सधमादः । तस्मिन् स्थाने मतिभिः स्तुतिभिस्त्वा त्वां जोहवीमि हि । भृशमाहुयामि खलु ॥ जोहवीमि । यङ्लुक्प्रत्ययस्य चेति संप्रसारणं । गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । यङो वेतीडागमः । ह्रियोगादनिघातः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । घृतप्रयाः । घृ चरणदीप्योरित्यस्मादजिघृषिभ्यः क्त इति क्तप्रत्ययः । बङ्ग्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

आ च॒ त्वामे॒ता वृष॑णा॒ वहा॑तो॒ हरी॒ सखा॑या सु॒धुरा॒ स्वंगा॑ ।
धा॒नाव॒दि॒न्द्रः॑ स॒र्वनं॑ जुषा॒णः॑ स॒खा स॒ख्युः॑ शृ॒णव॒व॒न्द॒नानि॑ ॥ ४ ॥
आ । च । त्वां । ए॒ता । वृष॑णा । वहा॑तः । हरी॒ इति॑ । सखा॑या । सु॒ऽधुरा॑ । सु॒ऽअंगा॑ ।
धा॒नाऽव॑त् । इं॒द्रः । स॒र्वनं॑ । जुषा॒णः । स॒खा । स॒ख्युः । शृ॒णव॑त् । व॒न्द॒नानि॑ ॥ ४ ॥

हे इंद्र वृषणा सेचनसमर्थौ सुधुरा शोभनया धुरान्वितौ स्वंगा शोभनावयवोपेता सखाया शोभनख्यानावेतेतौ हरी त्वामा वहतश्च । यच्च प्रत्यागमनाय रथे त्वामावहतः । अथ धानावत् भृष्टयवोपेतं सर्वनं जुषाणः सेवमानः सखा सखिभूतः स इंद्रः सख्युः स्तोतृमम वन्दनानि स्तोत्राणि शृणवत् । शृणुयात् ॥ वहातः । वहिर्लेव्याडागमे रूपं । चवाद्योगे प्रथमेति न निघातः । शृणवत् । श्रु अवण इत्यस्य लेव्यडागमे रूपं । निघातः ॥

कुवि॒न्मा गो॒पां कर॑से॒ जन॑स्य कुवि॒द्राजा॑नं म॒घव॑न्नु॒जीषि॑न् ।
कुवि॒न्म॒ ऋषिं॑ प॒पि॒वांसं॑ सु॒तस्य॑ कुवि॒न्मे व॒स्वो अ॒मृत॑स्य॒ शिक्षाः॑ ॥ ५ ॥
कुवि॑त् । मा । गो॒पां । कर॑से । जन॑स्य । कुवि॑त् । राजा॑नं । म॒घऽव॑न् । ऋ॒जी॒षि॒न् ।
कुवि॑त् । मा । ऋषिं॑ । प॒पि॒वांसं॑ । सु॒तस्य॑ । कुवि॑त् । मे । व॒स्वः । अ॒मृत॑स्य । शिक्षाः॑ ॥ ५ ॥

हे इंद्र कुविदपि च मा मां जनस्व गोपां गोप्तां करसे । कुर्व । तथा हे मघवन्धनववृजीषिन्सोमवन् हे इंद्र मां राजानं सर्वस्व स्वामिन् कुर्व । कुविच्च मा मामृषिमतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारं कुर्व । ऋषिदर्शनादिति यास्कः । तथा सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पपिवांसं पातारं कुर्व । अपि च मे मह्यममृतस्य चयरहितं वस्त्रो वसु शिषाः । प्रयच्छ ॥ करसे । कृञ् करणे । लेख्यडागमे रूपं । कुविद्योगादनिघातः । म ऋषिमिष्यञ्च संहितायामुत्थक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वश्च । पपिवांसं । पा पान इत्यस्य कृसी वस्त्रेकाजाह्नसामितीडागमः । प्रथयस्वरः । शिषाः । शिचतिर्दानकर्मा । अस्मात्लेख्याडागमे रूपं । कुविद्योगादनिघातः । आगमा अनुदात्ता इत्याटो ऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

आ त्वा बृहंतो हरयो युजाना अर्वाग्निं सधमादो वहंतु ।

प्र ये द्विता दिव ऋजंज्याताः सुसंमृष्टासो वृषभस्य मूराः ॥६॥

आ । त्वा । बृहंतः । हरयः । युजानाः । अर्वाक् । इंद्र । सधमादः । वहंतु ।

प्र । ये । द्विता । दिवः । ऋजंजति । आताः । सुसंमृष्टासः । वृषभस्य । मूराः ॥६॥

हे इंद्र त्वा त्वां बृहंतो महान्तो युजाना रथे युज्यमाना हरयोऽश्वाः सधमादः सह मादयंतः संतोऽर्वाक् अस्मदभिमुखमा वहंतु । वृषभस्य कामानां वर्षितुरिन्द्रस्य मूराः शत्रूणां मारकाः सुसंमृष्टास इंद्रस्य हस्ताभ्यां पृष्ठभागे सुष्ठु संसृष्टा दिवो नभसः सकाशादागच्छंतो येऽश्वा आताः । अभिमुखेन गम्यते प्राणिभिस्तत्तत्कार्यं प्रतीत्याता दिशः । सर्वा दिशो द्विता द्वैधं यथा भवति तथा प्र ऋजंजति । प्रकर्षेण साधयंति ॥ युजानाः । युजिर् योगे । युजिबुधिदृशः किञ्च । उ० २. ९० । इत्यानच् । चित्त्वादंतोदात्तः । सधमादः । मदी हर्ष इत्यस्मादयंतात् क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः । द्विता । द्विशब्दात्संख्याया विधार्थं धेति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारस्फांदसः । प्रथयस्वरः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । आताः । अत सातत्त्वगमन इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । व्यत्ययेनावुदात्तः ॥

इंद्र पिब वृषधूतस्य वृष्णा आ यं ते श्येन उंशते जभारं नुक्रम
यस्य मदे च्यावयसि प्र कृष्टीर्यस्य मदे अप गोत्रा ववर्थ ॥७॥

इंद्र । पिब । वृषधूतस्य । वृष्णाः । आ । यं । ते । श्येनः । उंशते । जभारं ।

यस्य । मदे । च्यावयसि । प्र । कृष्टीः । यस्य । मदे । अप॥ गोत्रा । ववर्थ ॥७॥

हे इंद्र वृषधूतस्य यावभिरभिषुतं वृष्णोऽभिमतफलसेचकं सोमं पिब । श्येनः शंसनीयगतिस्फंदोरूपः सुपर्ण उंशते सोमं कामयमानाय ते तुभ्यं यं सोममा जभार । आजहार । यस्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते सति कृष्टीः । आकर्षति वशीकुर्वति कर्मणा सर्वानिति कृष्टयो मनुष्याः । तान् सपत्नभूतामनुष्यान् प्र च्यावयसि । प्रकर्षेण पातयसि । यस्य सोमस्य मदे संजाते सति गोत्रा । गामुदकं रश्मिभिरावृतं वर्षास्त्रुतुषु चायते पालयंतीति गोत्रा मेघाः । तानप ववर्थ । अपवृणोषि । वृषधूतस्य । धूञ् कंपन इत्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । श्येनः । श्लैङ् गती । श्लास्त्याहजविभ्य णच् । उ० २. ४६ । इतीनच्प्रत्ययः । श्लाघत इति श्येनः । चित्त्वादंतोदात्तः । जभार । हरतेलिटि णलि रूपं । ह्यहोर्मस्फंदसीति भकारः । यवृत्तयोगादनिघातः । लिट्स्वरः । मदे । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इत्यप्रत्ययः । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । गोत्रा । चैङ् पालन इत्यस्यातोऽनुपसर्गे क इति कः । सुपो डादेशः । एकादेशस्वरः । ववर्थ । वृञ् वरण इत्यस्य लिटि थञ्छ्रुतो भारद्वाजस्येतीट्प्रतिषेधः । गुणः । लिट्स्वरः ॥

अनुं हुवेम मघवान्मिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

अृण्वंतमुयमूतये समत्सु घंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥८॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्र । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उयं । ऊतये । समत्ऽसु । मंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥

अयं ते अस्त्विति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रं । अत्रानुक्रमणिका । अयं ते पंच बार्हतं त्विति ॥ महाव्रते बार्हत्यां नृचाशीताविदं सूक्तं । ऐ० आ० ५. २. ॥ षोडशिशस्त्रेऽयं ते अस्तु हर्यत इत्याद्यस्तुचो विनि-
युक्तः । सूचितं च । अयं ते अस्तु हर्यत इत्यादिहबार्हतौ नृचौ । आ० ६. २. इति ॥

अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः सुतः ।

जुषाण इंद्र हरिभिर्न आ गत्या तिष्ठ हरितं रथं ॥ १ ॥

अयं । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । आ । हरिऽभिः । सुतः ।

जुषाणः । इंद्र । हरिऽभिः । नः । आ । गहि । आ । तिष्ठ । हरितं । रथं ॥ १ ॥

हे इंद्र हरिभिः । हरन्ति सोमरसानिभिरिति हरयो यावाणः । तैरा सुतः सर्वतोऽभिपुतो हर्यतः कमनीयो जुषाणः प्रीतिविषयोऽयं सोमस्ते तुभ्यमस्तु । त्वं हरिभिरश्वैर्युक्तं हरितं हरिद्वर्णं रथमा तिष्ठ । अधितिष्ठ । ततो नोऽस्मानभिलक्ष्या गहि । आगच्छ ॥ हर्यतः । हर्य गतिकांत्योरित्यस्माद्धृमृदृशीत्यादिनातच्प्रत्ययः । चित्त्वा-
दंतोदात्तः । हरितं । इज् हरणे । हृष्टाभ्यामितन् । उ० ३. ९३. इतीतन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । रथं । रसु
क्रीडायां । हनिकुपिनीत्यादिना कथन्प्रत्ययः । कित्वादनुनासिकलोपः । नित्स्वरः ॥

हर्यन्नुषसमर्चयः सूर्यं हर्यन्नरोचयः ।

विद्वान्श्चिकित्वान्हर्षयश्च वर्धस इंद्र विश्वा अभि श्रियः ॥ २ ॥

हर्यन् । उषसं । अर्चयः । सूर्यं । हर्यन् । अरोचयः ।

विद्वान् । चिकित्वान् । हरिऽअश्च । वर्धसे । इंद्र । विश्वाः । अभि । श्रियः ॥ २ ॥

हे इंद्र हर्यन् सोमं कामयमानस्त्वमुषसमुषःकालमर्चयः । पूजयसि । तथा हर्यन्नुदिते सूर्ये सोमं कामय-
मानस्त्वं सूर्यमरोचयः । दीपयसि । हे हर्यन्श्चंद्र विद्वानेतत्सर्वं जामानश्चिकित्वान्स्रदभिलषितफलविषयज्ञा-
नवांस्त्वं विद्वान् सर्वाः श्रियो नः संपदोऽभि वर्धसे । अभिमतफलप्रदानेनाभितो वर्धयसि ॥ चिकित्वान् । कित
ज्ञान इत्यस्य क्लृप्ता रूपं । प्रत्ययस्वरः । वर्धसे । वृधु वर्धन इत्यस्यांतर्भावितत्पर्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

द्यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिर्वर्षसं ।

अधारयद्धरितोभूरि भोजनं ययोरंतर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥

द्यां । इंद्रः । हरिऽधायसं । पृथिवीं । हरिऽवर्षसं ।

अधारयत् । हरितोः । भूरि । भोजनं । ययोः । अंतः । हरिः । चरत् ॥ ३ ॥

सोऽयमिन्द्रो हरिधायसं । हरितो हरितवर्णो धायसो धारका रश्मयो यस्याः सा । तां द्यामधारयत् ।
तथा हरिर्वर्षसमोषधीभिर्हरितवर्णो पृथिवीमधारयत् । हरितोर्हरिद्वर्णयोर्धयोर्थावापृथिव्योर्मध्ये स्वकीययो-
रश्वयोर्भूरि प्रभूतं भोजनं । भुज्यत इति भोजनं यपसादि । लभ्यते । ययोश्च द्यावापृथिव्योरंतर्मध्ये हरिरिन्द्रश्चरत् ।
चरति । ते द्यावापृथिव्याविन्द्रोऽधारयदित्यर्थः ॥ हरिधायसं । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्माद्वहिहा-
धाभ्यश्चंदसीत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् । बज्रव्रीही पूर्वपदस्वरः । पृथिवीं । प्रथेः विषन् संप्रसारणं
चेति विषन्प्रत्ययः । विद्वीरादिभ्यश्चेति ङीष् । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः । हरिर्वर्षसं । वृद्धं संभक्तौ । वृद्धशीर्ष्वा

रूपस्वांगयोरित्यमुन्नत्ययः पुगागमश्च । संभज्यते तदिति वर्षो रूपं । बज्रग्रीही पूर्वपदस्वरः । हरितोः । इत् हरण इत्यस्मात् इच्छहियुषिभ्य इति । उ० १. ९९ । इतीतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । भोजनं । भुज पालनाभ्यवहारयोरित्यस्मात्कृत्यल्युटो बज्रलमिति कर्मणि ल्युट् । लिट्स्वरः । अंतः । स्वरादिष्वंतोदात्तत्वेन पठितत्वादंतोदात्तः । चरत् । चरतिर्गत्यर्थः । लेटि रूपं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

जज्ञानो हरितो वृषा विश्वमा भाति रोचनं ।

हर्यश्चो हरितं धत्त आयुधमा वज्रं बाहोर्हरिं ॥४॥

जज्ञानः । हरितः । वृषा । विश्वं । आ । भाति । रोचनं ।

हरिऽअश्वः । हरितं । धत्ते । आयुधं । आ । वज्रं । बाहोः । हरिं ॥४॥

वृषा कामानां वर्षको हरितो हरिद्वर्णोपेतो जज्ञानो जात इन्द्रो विश्वं सर्वं रोचनं दीप्यमानं लोकमा भाति । सर्वतः प्रकाशयति । तथा हर्यश्च इन्द्रो हरितं हरिद्वर्णोपेतमायुधं धत्ते । बाहोर्धत्ते । तथा हरि शूच्यां प्राणहारकं वज्रं बाहोराधत्ते ॥ जज्ञानः । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लिट् । कानच् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । चित्त्वादंतोदात्तः । भाति । भा दीप्तावित्यस्यांतर्भावित्यर्थस्य लटि रूपं । रोचनं । इच दीप्तावित्यस्यादनुदात्ततश्च ह्लादेरिति युच् । चित्त्वादंतोदात्तः । बाहोः । उदात्तयणो हल्यूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

इंद्रो हर्यतमर्जुनं वज्रं शुक्रैरभीवृतं ।

अपावृणोच्चरिभिरद्रिभिः सुतमुद्रा हरिभिराजत ॥५॥

इंद्रः । हर्यतं । अर्जुनं । वज्रं । शुक्रैः । अभिऽवृतं ।

अप । अवृणोत् । हरिऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतं । उत् । गाः । हरिऽभिः । आजत ॥५॥

सोऽयमिन्द्रो हर्यतं कमनीयमर्जुनं शुभ्रं । शुभ्रत्वमुपपादयति । शुक्रैः शुभ्रैः चोरादिभिरभिवृतं व्याप्तं वज्र वेगवतं हरिभिः । हरत्येभिः सोमरसानिति हरयः । तैरद्रिभिर्योवभिः सुतमभिषुतं सोममपावृणोत् । आवरणरहितमकरोत् । तथा च मंत्रवर्णः । पूषा राजानमाधृणिरपगूळं गुहा हितं अविंदत् । ऋग्वे० १. २३. १४ । इति । तथा गाः पणिभिरपहता गा हरिभिरश्वैरुपेतः स इन्द्र उदाजत । विलासिरगमयत् ॥ अर्जुनं । अर्जं पर्जन्यं अर्जन इत्यस्मादर्जैर्णिङ्कुचेत्युनन् । नित्स्वरः । अभिवृतं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । आजत । अज गतिचेपणयोः । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥ ॥८॥

आ मंदिरिति पंचर्वं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमिंद्रं । आ मंदिरित्यनुक्रमशिका । पूर्वसुक्ते बार्हतं त्वित्युक्तात्वादस्यापि बार्हतत्वं ॥ विशेषविनियोगसु यच्च श्रुत्या न सूचितः । स्मार्तं तच्च विजानीयादृग्विधानादिशास्त्रतः ॥

आ मंदिरिंद्र हरिभिर्योहि मयूररोमभिः ।

मा त्वा के चिन्नि यमन्विं न पाशिनोऽति धन्वेव ताँ इहि ॥१॥

आ । मंदैः । इंद्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।

मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विं । न । पाशिनः । अति । धन्वेऽइव । तान् । इहि ॥१॥

हे इन्द्र मंदैर्मादयितुमिर्मयूररोमभिर्मयूररोमसदृशरोमयुक्तेर्हरिभिरश्वैरुपेतस्त्वमा याहि । यच्च प्रत्यागच्छ । केचिदपि जनास्वा त्वां मा नि यमन् । मा नियच्छंतु । गमनप्रतिबंधं मा कुर्वस्वित्यभिप्रायः । प्रतिबंधं दृष्टान्तः । विं न । यथा पाशिनः पाशहस्ता व्याधा विं गच्छंतं पक्षिणं नियच्छति तद्वत्मा नियच्छंतु । किंच धन्वेव । यथा पांथा धन्व मरुदेशं शीघ्रमतिगच्छति । तद्वन्नमनप्रतिबंधकानतीत्य शीघ्रमिहि । आगच्छ ॥

मद्विः । मदि सुत्यादिष्वित्यस्य स्फायितं चीत्यादिना रक्प्रत्ययः । इदित्वात्तुम् । प्रत्ययस्वरः । मयूरोमभिः । मयूरोमवद्गोमाणि येषामिति सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बङ्गब्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । पा० २. २. २४. १२. । इति समास उत्तरपदलोपश्च । मयूरशब्दो मीनातेरुत्तरन् । उ० १. ६८. । इत्यूरन्प्रत्ययांतः । मीनाति सर्पानिति मयूरो वही । नित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ति मादीनां । फि० ३. ४. । इति सूत्रेण मध्योदात्तः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यमन् । यम उपरम इत्यस्य लैव्यडागमे रूपं । इहि । इण् गतावित्यस्य लोटि रूपं ॥

वृचखादो वलंरुजः पुरां दर्मो अपामजः ।

स्थाता रथस्य हर्योरभिस्वर इंद्रो दृह्वा चिदारुजः ॥२॥

वृचऽखादः । वलंऽरुजः । पुरां । दर्मः । अपां । अजः ।

स्थाता । रथस्य । हर्योः । अभिऽस्वरे । इंद्रः । दृह्वा । चित् । आऽरुजः ॥२॥

सोऽयमिंद्रो वृचखादः । वृचं खादति हिनस्तीति वृचखादः । वलंरुजः । वृणोत्याकाशमिति वलो मेघः । तस्य भंजकः । तथा च भंजवर्णः । बिभेद वलं । ऋग्वे० ३. ३४. १०. । इति । ततोऽपामजो मेघभेदनद्वारापां प्रेरकः पुरां शत्रुसंबन्धिनां पुराणां दर्मो दारकः । तथा हर्योरथयोरभिस्वरेऽस्मादाभिमुख्येन प्रेरणे निमित्तभूते सति रथस्य स्थाता रथमधिष्ठाता । तथा दृह्वा चित् दृढानामतिबलवतां शत्रूणामप्यारुजः समंताञ्जको भवति ॥ वृचखादः । खादृ भक्षण इत्यस्मात्कर्मण्यण् । छदुत्तरपदस्वरः । वलंरुजः । रुजो भंगे । कर्मण्युपपदे मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति वङ्गलमिति द्वितीयाया अलुक् । याथादिस्वरः । आरुजः । रुजो भंग इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । समासे याथादिस्वरः ॥

गंभीरां उदधीरिव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।

प्र सुगोपा यवसं धेनवो यथा हृदं कुल्या इवाशत ॥३॥

गंभीरान् । उदधीन्ऽइव । क्रतुं । पुष्यसि । गाऽइव ।

प्र । सुऽगोपाः । यवसं । धेनवः । यथा । हृदं । कुल्याऽइव । आशत ॥३॥

हे इंद्र त्वं गंभीरात्महावकाशानुदधीन् समुद्रानुदकैर्यथा पोषयसि तद्वत्क्रतुं यज्ञस्य कर्तारमिमं यजमानमभिमतफलप्रदानेन पुष्यसि । पोषयसि । अत्र दृष्टांतः । यथा सुगोपाः समीचीनो गोपालो यवसेन गाः पोषयति तद्वत् । यथा धेनवो यवसं तृणादिकं प्राप्नुवन्ति तद्वत्त्वं सोमान् प्राप्नुषि । ते च सोमाः कुल्या इव छत्रिमसरितो हृदं महाजलाशयं यथा प्राप्नुवन्ति तद्वत्त्वामाशत । व्याप्नुवन्ति ॥ गंभीरान् । गाधृ प्रतिष्ठालिप्स्योर्ध्वे चेत्यस्माद्गंभीरगंभीरावित्यनेन सूत्रेण हरचप्रत्ययः । नुमागमोपधाह्रस्वभकाराः सर्वे निपात्यन्ते । चित्त्वा दंतोदात्तः । उदधीनिव । उदकशब्द उपपदे दधातेरधिकरणेऽर्थे कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । उदकशब्दस्य पेषवासवाहनधिषु च । पा० ६. ३. ५८. । इत्युदभावः । छत्स्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः । पुष्यसि । पुष पुष्टावित्यस्यांतर्णीतण्यर्थस्य लटि रूपं । निघातः । सुगोपाः । गोपायतिः क्तिपि रूपं । यथा । यथेति पादांति । फि० ४. १७. । इति निघातः । आशत । अशू व्याप्तावित्यस्माद्वङि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

आ नस्तुजं रयिं भरांशं न प्रतिजानते ।

वृक्षं पक्वं फलं मंकीव धूनुहींद्रं संपारणं वसु ॥४॥

आ । नः । तुजं । रयिं । भर । अंशं । न । प्रतिऽजानते ।

वृक्षं । पक्वं । फलं । अंकीऽइव । धूनुहि । इंद्रं । संऽपारणं । वसु ॥४॥

हे इंद्र नोऽस्माकं तुजं शत्रूणां बाधकं रयिं धनेनोपलब्धितं पुत्रमा भर । संपादय । तव दृष्टान्तः । अंशं न । यथा पिता प्रतिजानते व्यवहारज्ञाय पुत्राय स्वकीयस्य धनस्य भागं ददाति तद्वत् । किंच पञ्च फलं प्रति वृषभंकीवांकुशी यथा धूनीति तथा त्वं संपारणमस्मादिच्छायाः सम्यक् पूरकं वसु धनं धूनुहि । चालय । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ प्रतिजानते । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य शतरि रूपं । प्रादिसमासः । शतुरनुम इति विभक्तेश्च दातृत्वं । धूनुहि । धून् कंपन इत्यस्य लोटि रूपं । संपारणं । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य ख्यंतस्य करणे ल्युट् । समासे छत्स्वरः ॥

स्वयुरिद्र स्वराळसि स्मद्दिष्टिः स्वयंशस्तरः ।

स वावृधान ओजसा पुरुष्टुत भवा नः सुश्रवस्तमः ॥ ५ ॥

स्वऽयुः । इंद्र । स्वऽराट् । असि । स्मत्स्दिष्टिः । स्वयंशऽतरः ।

सः । ववृधानः । ओजसा । पुरुऽस्तुत । भव । नः । सुश्रवऽतमः ॥ ५ ॥

हे इंद्र स्वयुर्धनवानसि । तथा स्वराट् स्वर्गस्य राजासि । स्मद्दिष्टिर्भद्रवाक्यः स्वयंशस्तरोऽतिशयेन प्रभूत-कीर्तिरसि । हे पुरुष्टुत बह्मभिराहतेन्द्र स त्वमोजसा बलेन वावृधानः वर्धमानः सन् नोऽस्मादर्थं सुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनान्नोपेतो भव ॥ स्वयुः । स्वशब्दान्नत्वर्थीयो युः । स्वराट् । राज्ञु दीप्ता । क्रिप् । वृथादिना षत्वं । स्मद्दिष्टिः । स्मत् सुमदित्यर्थः । उकारलोपस्कांदसः । बह्व्रीही पूर्वपदस्वरः । पुरुष्टुत । संहितायां सुत-स्तोमयोश्चंदसीति षत्वं । भव । भवतेर्लोटि रूपं । द्वचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवस्तमः । श्रवःशब्दोऽमुनंतः । बह्व्रीहावायुदात्तं द्वाच्चंदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । तदंतादतिशायने तमप् । तस्य पित्वा-दनुदात्तत्वे बह्व्रीहिस्वरः ॥ ॥ ९ ॥

युधस्य त इति पंचर्वमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रं । युधस्येत्यनुक्रमणिका ॥ दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवत्ये युधस्य त इति सूक्तं निविद्वानं । सूचितं च । कुह श्रुत इंद्रो युधस्य त इति निष्केवत्यं । आ० ७. ११. । इति ॥ ऋषभनाम्न्येकहिऽपि निष्केवत्य इदं सूक्तं निविद्वानं । सूचितं च । युधस्य त इति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. । इति ॥

युधस्य ते वृषभस्य स्वराज उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृष्वेः ।

अजूर्यतो वज्रिणो वीर्याणीद्र श्रुतस्य महतो महानि ॥ १ ॥

युधस्य । ते । वृषभस्य । स्वऽराजः । उग्रस्य । यूनः । स्थविरस्य । घृष्वेः ।

अजूर्यतः । वज्रिणः । वीर्याणि । इंद्र । श्रुतस्य । महतः । महानि ॥ १ ॥

हे इंद्र युधस्य योधनशीलस्य वृषभस्याभिमतफलसेचकस्य स्वराजो धनाधिपतेत्यस्य समर्थस्य यूनो नित्यतरुणस्य स्थविरस्य चिरंतनस्य घृष्वेः शत्रूणां संघर्षकस्याजूर्यतो जरारहितस्य वज्रिणः श्रुतस्य त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धस्य अत एव महतस्ते तव वीर्याणि महानि । महानि खलु ॥ युधस्य । युध संप्रहारे । रषियुधीधिदसी त्यादिना मकप्रत्ययः । यूनः । यौतिः कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । श्वयुषमघोनामतद्धित इति संप्रसारणं । नित्स्वरः । स्थविरस्य । अजिरशिशिरशिशिलेत्यादिना किरन्त्ययांतो निपातितः । घृष्वेः । घृषु संघर्षे । छवि-घृष्विच्छवीत्यादिना क्तिन्त्ययांतो निपात्यते । नित्वादायुदात्तः ॥

महाँ असि महिष वृष्येभिर्धनस्पृदुय सहमानो अन्यान् ।

एको विश्वस्य भुवनस्य राजा स योधया च क्षयया च जनान् ॥ २ ॥

महान् । असि । महिष । वृष्येभिः । धनस्पृत् । उग्र । सहमानः । अन्यान् ।

एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । सः । योधय । च । क्षयय । च । जनान् ॥ २ ॥

हे महिष महनीय उय इन्द्र त्वं महानसि । धनसृत् धनानि दानभोगत्यागिः पारं नयस्त्वं वृष्णिभिर्वी-
रैरन्यान् शत्रून्सहमानोऽभिभवन्वर्तसे । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्यैकोऽसहायो राजा स त्वं योधय च ।
सपत्नान् प्रहर । जनान् जयय च । निवासय । बाधकान्हत्वा साधुजनान् स्वस्थानि स्थापयेत्यभिप्रायः ॥ महिष ।
मह पूजायां । अविमह्योष्टिषच् । उ० १. ४६. । इति टिषच्प्रत्ययः । आमंचितत्वान्निघातः । वृष्णिभिः । वृष्णि
भवानि भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । योधय । युध संप्रहार इत्यस्य खंतस्य लोटि रूपं ।
चादिषु चेति न निघातः । णिस्वरः । जयय । चि निवासगत्योरित्यस्य खंतस्य लोटि रूपं । अत्रापि पूर्वव-
दनिघातः ॥

प्र माचाभी रिरिचे रोचमानः प्र देवेभिर्विश्वतो अप्रतीतः ।

प्र मज्मना दिव इंद्रः पृथिव्याः प्रोरोर्महो अंतरिक्षादृजीषी ॥३॥

प्र । माचाभिः । रिरिचे । रोचमानः । प्र । देवेभिः । विश्वतः । अप्रतिऽइतः ।

प्र । मज्मना । दिवः । इंद्रः । पृथिव्याः । प्र । उरोः । महः । अंतरिक्षात् । ऋजीषी ॥३॥

रोचमानो दीप्यमानो विश्वतः सर्वैरप्रतीत एतावदस्य सामर्थ्यमित्यपरिच्छिद्यमान ऋजीषी सोमवानिंद्रो
माचाभिः । मीयंते परिच्छिद्यंत इति माचाः श्लोच्चयाः । तेभ्योऽपि प्र रिरिचे । प्रकर्षेण महत्तयातिरिक्तो
ऽभूत् । तथा देवेभिर्देवेभ्योऽपि मज्मना । मज्जयति शत्रून्दुःखसागर इति मज्म वन्नं । तेन बलेन प्ररिरिचे ।
तथा दिवः पृथिव्या द्यावापृथिवीभ्यां च प्ररिरिचे । तथोरोर्विस्तीर्णान्महो महतोऽंतरिक्षादपि प्ररिरिचे ॥
माचाभिः । माह् माने शब्दे चेत्यस्मात् ऊयामाश्रुमसिभ्यस्तन्निति वन्नप्रत्ययः । नित्यादाद्युदात्तः । द्रलोपि
पूर्वस्य दीर्घोऽण इति संहितायां दीर्घः । रोचमानः । रुच दीप्तावित्यस्मात् शानाच रूपं । तस्य लसार्वधातु-
कस्वरे धातुस्वरः । अप्रतीतः । इण् गती । कर्मणि क्तः । प्रादिसमासः । नत्रा समामे तस्य स्वरः । मज्मना ।
टुमस्जो शुद्धौ । औणादिको मनचप्रत्ययः । झनां जप् झशीति जप्त्वं । चित्त्वादंतोदात्तः । पृथिव्याः ।
उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

उरुं गभीरं जनुषाभ्युपयं विश्वव्यचसमवतं मतीनां ।

इंद्रं सोमासः प्रदिवि सुतासः समुद्रं न स्रवत आ विशंति ॥४॥

उरुं । गभीरं । जनुषा । अभि । उपयं । विश्वऽव्यचसं । स्रवतं । मतीनां ।

इंद्रं । सोमासः । प्रऽदिवि । सुतासः । समुद्रं । न । स्रवतः । आ । विशंति ॥४॥

उरुं महान्तं अत एव गभीरं महावकाशं जनुषा जन्मना स्वभावत एवोपयं शत्रूणां भयंकरं । गभीरत्वमेवो-
च्यते । विश्वव्यचसं विश्वव्याप्तं मतीनां स्मृतीनां स्तोतृणां वावतं रचकं तादृशमिंद्रं प्रदिवि पूर्वेष्वहःसु सुतासो
द्यावभिरभिपुताः सोमासः सोमा अभि आभिमुख्येना विशंति । तच्च दृष्टान्तः । समुद्रं न । यथा स्रवतः स्रवत्यो
नद्यः समुद्रमाविशंति तद्वत् ॥ जनुषा । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्माज्जनेरुसिरित्युसिप्रत्ययः । विश्वव्यचसं । व्यच
व्याजीकरण इत्यस्मादसुन । व्यचेः कृटादित्वमनसीति वक्तव्यमित्यत्रानसीति पर्युदासात् ङित्वाभावः । विश्व-
व्यचा इतींद्रस्य नाम । बङ्गव्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदस्यांतोदात्तत्वं । स्रवतं । स्रव रचणादिषु ।
औणादिकोऽतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

यं सोममिंद्रं पृथिवीद्यावा गर्भं न माता बिभृतस्त्वाया ।

तं ते हिन्वन्ति तमु ते मृजंत्यध्वर्यवो वृषभ पातुवा उ ॥५॥

यं । सोमं । इंद्रं । पृथिवीद्यावा । गर्भं । न । माता । बिभृतः । त्वाऽया ।

तं । ते । हिन्वन्ति । तं । उं इति । ते । मृजन्ति । अध्वर्यवः । वृषभ । पातुवै । उं इति ॥५॥

हे इंद्र पृथिवीद्यावा द्यावापृथिवी त्वाया त्वत्कामतया यं सोमं विभृतोऽन्तर्धारयतः । अत्र दृष्टान्तः । गर्भं न । यथा माता गर्भं विभर्ति तद्वत् । हे वृषभ कामानां वर्धक हे इंद्र अध्वर्यवोऽध्वरं यजमानायेच्छंतस्ते त्वदर्थं तं सोमं ह्रिन्वन्ति । प्रेरयन्ति । किंच ते तव पातवै पानाय तं सोमं मृजन्ति । शोधयन्ति । उ प्रसिद्धौ ॥ पृथिवीद्यावा । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । आद्युदात्तः । नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमथिष्वित्यत्र पर्युदासाद्देवताद्वये चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरः । कृतसमासस्य विपर्यासश्छांदसः । विभृतः । दुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्माद्धटि भृजामिदित्यभ्यासस्यत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । अजादिप्रत्ययपरत्वाभावादजाभ्यस्तानामादिरिति स्वरौ न भवति । प्रत्ययस्वरः । त्वाया । त्वामिच्छतीत्यर्थे सुप आत्मनः क्वच् । पूर्वपददकारस्याकारश्छांदसः । अ प्रत्ययादिति भावेऽप्रत्ययः । सुपां सुनुगिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । अध्वर्यवः । अध्वरमिच्छंतः । सुपः क्वच् । क्वध्वरपृतनस्यर्चि लोप इत्यकारलोपः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पातवै । पा पाने । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । अंतश्च तवै युगपदिति धात्वन्तस्य प्रत्ययस्य चोदात्तत्वं । उज इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ १० ॥

मरुत्वानिति पंचर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमिंद्रं । मरुत्वानित्यनुक्रमणिका ॥ दशरात्रे चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं निविद्वानीयं । सूचितं च । शुधी हवमिंद्र मरुत्वाँ इंद्रेति मरुत्वतीयं । आ० ७. ११. इति ॥ ऋषभनाम्न्येकाहिऽपि मरुत्वतीयशस्त्र एतन्निविद्वानं । सूचितं च । मरुत्वाँ इंद्र युध्मस्य त इति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥

मरुत्वाँ इंद्र वृषभो रणाय पिब सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिंचस्व जठरे मध्वं ऊर्मि त्वं राजासि प्रदिवः सुतानां ॥ १ ॥

मरुत्वान् । इंद्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोमं । अनुऽस्वधं । मदाय ।

आ । सिंचस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्मि । त्वं । राजा । असि । प्रऽदिवः । सुतानां ॥ १ ॥

हे इंद्र यो वृषभोऽपां वर्धिता मरुत्वान् । मरुतो देवविशस्तद्वान् । स त्वमनुष्वधं स्वधया सवनीयपुरोडाशादिरूपेणाग्नेनानुगतं सोमं रणाय रमणीयसंग्रामार्थं मदाय तं सोमं पिब । किंच मध्वो मदकरस्य सोमस्योर्मिं संघातं बद्धरसं जठरे । जग्धमन्नमस्मिंस्तिष्ठतीति जठरमुदरं । तस्मिन्नुदर आ सिंचस्व । सर्वतः वारय । यतस्त्वं प्रदिवः पूर्वेष्वहःसु सुतानामभिपुतानां सोमानां राजासीशितासि । न केवलमधुनातनानामिति भावः । उक्तमर्थं यास्को ब्रवीति । मरुत्वानिंद्र मरुद्विस्तद्वान् वृषभो वर्धितापां रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिब सोममनुष्वधमन्वन्नं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिंच स्वजठरे मधुन ऊर्मि । मधु सोममिर्त्वापमिकं माद्यतेरिदमपीतरन्ध्रधेतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वणहःसु सुतानां । नि० ४. ८. इति ॥ अनुस्वधं । स्वधामनुगम्य वर्तमानं । अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीययेति समासः । संहितायां पूर्वपदात् । पा० ८. ३. १०६. इति षत्वं । निबद्धकादित्वादन्तोदात्तत्वं । ऊर्मि । अर्तेरुद्धेति मिप्रत्ययः । धातोरु इत्यादेशो रपरः । प्रत्ययस्वरः ॥

सजोषा इंद्रेति मरुत्वतीयग्रहस्य याज्या । सूचितं च । सजोषा इंद्र सगणो मरुद्विरिति भक्षयित्वैतत्पात्रं । आ० ५. १४. इति ॥

सजोषा इंद्र सगणो मरुद्विः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रूरप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ २ ॥

सऽजोषाः । इंद्र । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमं । पिब । वृत्रऽहा । शूर । विद्वान् ।

जहि । शत्रून् । अप । मृधः । नुदस्व । अयं । अभयं । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥ २ ॥

हे शूर बलवान् हे इंद्र सजोषाः संगतो देवैर्मरुद्विः सगणो मरुद्विरेव वृत्रहा वृत्रस्य हंता विद्वान्कर्मविषयाभिज्ञस्त्वं सोमं पिब । ततो नः शत्रून् जहि । मृधो हिंसकान् शत्रून्प नुदस्व । यदा मृधः । हिंस्यंतेऽत्र प्राणिन

इति मृधः संयामाः । तत्र वर्तमानान् शत्रून्पनुदस्व । अयानंतरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वतोऽमयं कृणुहि । कुरु । सर्वतो मय्यरहितान्स्मात्कुर्वित्यर्थः ॥ वृत्रहा । हंतेर्ब्रह्मभूणवृत्रेषु कृिप । अभयं । जिमी भय इत्यस्मादेरच् । नञा समासे तस्य स्वरः । विश्वतः । पंचम्यास्तसिस् । लिट्स्वरः ॥

उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिंद्रं देवेभिः सखिभिः सुतं नः ।

याँ अभजो मरुतो ये त्वान्वहन्वृत्रमदधुस्तुभ्यमोजः ॥ ३ ॥

उत । ऋतुऽभिः । ऋतुऽपाः । पाहि । सोमं । इंद्रं । देवेभिः । सखिऽभिः । सुतं । नः ।

यान् । आ । अभजः । मरुतः । ये । त्वा । अन्तु । अहन् । वृत्रं । अदधुः । तुभ्यं । ओजः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे ऋतुपाः कालनिर्वाहकतया ऋतूनां पातः । ऋतुषु सोमं पिबतीति वा ऋतुपाः । यद्वा ऋतुभिर्मरुद्भिः सह सोमं पिबतीति ऋतुपाः । तादृश हे इंद्र सखिभिः समानख्यानैर्ऋतुभिर्मरुद्भिर्देवेभिर्देवैः सहितस्त्वं नः संबन्धिनं सुतमभिषुतं सोमं पाहि । पिब । किंच यान्मरुत अभजो युद्धसहायार्थमसेवथा ये च मरुतस्त्वा त्वां युद्धे स्वामिनमन्वभजंत । ततस्त्वं वृत्रमहन् । हतवानसि । ते मरुतस्तुभ्यं त्वदर्थमोजो युद्धे शत्रुह-
ननादिरूपं पराक्रममदधुः । अकुर्वन् ॥ अभजः । भज सेवायामित्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् । हन हिंसागत्योरित्यस्य लङि सिपो हल्ङादिना लोपः । पादादित्वादनिघातः । अदधुः । दधातेर्लङि झेः सिजभ्यस्तेति जुस् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

मरुत्वतीयशस्त्रे याज्या ये त्वाहिहत्य इत्येषा । सूचितं च । ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्निति याज्या । आ० ५. १४. इति ॥

ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्ये शांबरे हरिवो ये गविष्टौ ।

ये त्वा नूनमनुमदंति विप्राः पिबेद्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ४ ॥

ये । त्वा । अहिऽहत्ये । मघऽवन् । अवर्धन् । ये । शांबरे । हरिऽवः । ये । गोऽइष्टौ ।

ये । त्वा । नूनं । अनुऽमदंति । विप्राः । पिब । इंद्र । सोमं । सऽगणः । मरुतऽभिः ॥ ४ ॥

हे मघवन्निंद्र ये मरुतोऽहिहत्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि त्वा त्वामवर्धन् प्रहर भगवो जहि वीरयस्तेति बलदानेनावीवृधन् । हे हरिवोऽश्ववन्निंद्र ये च शांबरे शंबरवधसंबन्धिन युद्धे त्वामवीवृधन् । इंद्रः शंबरम-
वधीदित्यस्मिन्नर्थे मंत्रवर्णः । यः शंबरं पर्वतेषु वियंतं चत्वारिंशं शरयन्त्वविंदत् । औजायमानं यो अहिं जघान । अश्वे० २. १२. ११. इति । तथा ये मरुतो गविष्टौ पणिनामकैरसुरैः सह गवार्थं युद्धे च त्वामवीवृधन् । विप्रा मेधाविनो ये च मरुतो नूनमिदानीं त्वामनुमदंति मादयंति तादृशैर्मरुद्भिः सगणः सन् इमं सोमं पिब ॥ अहिहत्ये । हंतेर्भावे हनस्त चेति क्यप् । कृदुत्तरपदस्वरः । अवर्धन् । वृधु वृद्धावित्यस्य ण्यंतस्य लङि रूपं । कंदस्युभयथेति झेरार्धधातुकत्वात्सोर्लोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शांबरे । शंबरसेदमित्यर्थे तस्येदमि-
त्यप्रत्ययः । गविष्टौ । इषु इच्छायां । भावे क्तिन् । बङ्गव्रीही पूर्वपदस्वरः । अनुमदंति । मदि सुत्यादिष्वित्यस्य लटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । झेर्लसार्वधातुकत्वे कृते धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥

मरुत्वंतं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिंद्रं ।

विश्वसाहमवसे नूतनायोयं संहोदामिह तं हुवेम ॥ ५ ॥

मरुत्वंतं । वृषभं । ववृधानं । अकवऽअरिं । दिव्यं । शासं । इंद्रं ।

विश्वऽसहं । अवसे । नूतनाय । उयं । सहऽदां । इह । तं । हुवेम ॥ ५ ॥

हे इन्द्र मरुत्वंतं मरुत्स्त्रिद्वतं वृषभं मेघमेदनद्वारापां वर्षकं ववृधानं वृचहननादिकर्मसूत्साहेन वर्धमान-
मकवारिं प्रभूतशत्रुकं यद्वा अकुत्सितारिं । तथा च मंत्रः । स्वरिरमत्रो ववचे रणाय । ऋग्वे० १. ६१. ९. इति ।
दिव्यं दिवि स्वर्गलोके वर्तमानं शासं हितोपदेशाहितपरिहाराभ्यां शासितारं विश्वासाहं विश्वस्य प्रतिपन्नस्य
सर्वस्याभिभवितारमुयं शत्रुघ्नूर्णं सहोदां युद्धसहकारिणां मरुतां बलप्रदं तं तादृशसामर्थ्योपेतमिन्द्रं नूतनाय
नवतरायावसे रक्षणायेह कर्मणि ऊवेम । त्वामाहुयेम ॥ नूतनाय । नवशब्दस्य नू इत्यादेशः । त्वत्तन्वाश्च
प्रत्यया वक्तव्या इति तनप्रत्ययः ॥ ॥११॥

सद्यो हेति पंचर्चं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रं वैपुभमिन्द्रं । सद्यो हेत्यनुक्रमणिका ॥ अपिष्टोमे माध्यंदिनसवने
मैत्रावरुणशस्त्रे सद्यो ह जात इत्येतत्सूक्तं । सूचितं च । सद्यो ह जात एवा त्वामिन्द्र । आ० ५. १६. १. इति ॥
चातुर्विंशिकेऽप्यहनि मैत्रावरुणशस्त्रेऽहरहःशस्यसंज्ञमेतत्सूक्तं । सूचितं च । सद्यो ह जात इत्यहरहःशस्यं मैत्रा-
वरुणः । आ० ७. ४. १. इति ॥ अहरर्गणे द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनसवनेऽस्मिन् शस्त्र एतत्सूक्तं । अहरहःशस्यानीति
होत्रका द्वितीयादिष्वेव । आ० ७. १. १. इति सूचितं ॥ साद्यस्का एकाहे मरुत्वतीये शस्त्रे सद्यो ह जात इत्याद्या
सूक्तमुखीया । सूचितं च । सद्यो ह जातो वृषभः कनीनस्त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्र । आ० ९. ५. १. इति ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः प्रभर्तुमावदंधसः सुतस्य ।

साधोः पिब प्रतिकामं यथा ते रसाशिरः प्रथमं सोम्यस्य ॥ १ ॥

सद्यः । ह । जातः । वृषभः । कनीनः । प्रभर्तुं । आवत् । अंधसः । सुतस्य ।

साधोः । पिब । प्रति । कामं । यथा । ते । रसः । आशिरः । प्रथमं । सोम्यस्य ॥ १ ॥

वृषभो वृष्टिद्वारापां वर्षिता सद्यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः कनीनः कमनीय इन्द्रः सुतस्याभिपुतस्यांधसो
हविलक्षणस्यान्नस्य सोमस्य प्रभर्तुं प्रकर्षेण भर्तारं संगृहीतारं यजमानमावत् । रचतु । ह प्रसिद्धौ । किंच
तादृशस्त्वं प्रतिकामं कामे कामे सोमपानेच्छायां सत्यां ते तव यथा कामस्य पूर्तिर्भवति तथा साधो रसात्मना
संसिद्धं रसाशिरौ गोपयोमिश्रणोपेतं सोमस्य सोममयं रसं प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात्पिब ॥ प्रति । कामं ।
कामं कामं प्रति । वीप्सायामव्ययीभावः । समासस्वरः । यथा । अपादांतत्वादेव नित्स्वरः । रसाशिरः ।
आहुपूर्वात् श्रीणातिः क्रियपसृधेयामित्यादिनाशिर इत्यादेशः । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सोम्यस्य ।
सोमशब्दात्प्रयङ्गो मये चेति यप्रत्ययः ॥

यज्जायथास्तदहरस्य कामेऽंशोः पीयूषमपिबो गिरिष्ठां ।

तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुर्दम आसिंचदग्रे ॥ २ ॥

यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । पीयूषं । अपिबः । गिरिऽस्थ्यां ।

तं । ते । माता । परि । योषा । जनित्री । महः । पितुः । दमे । आ । असिंचत् । अग्रे ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यद्यस्मिन्नहनि जायथा अजायथाः तदहस्तस्मिन्नेवाहन्यस्य सोमस्य कामे पिपासायां सत्यां गिरिष्ठां
गिरिष्ठां पर्वतस्थोच्चस्थाने वर्तमानमंशोः सोमलताखंडविशिष्टस्य ऋजीषस्य पीयूषमभिनवं रसमपिबः ।
पीतवानसि । उत्पत्तिक्षण एव सोमपाने कारणं दर्शयति । ते तव जनित्री माता योषा युवतिरदितिर्महो
महतः पितुर्जनकस्य कश्यपस्य दमे सूतिकागृहेऽथे सत्यदानात् प्राक् तं तादृशं सोमं पर्यासिंचत् । तवास्थे
परितोऽचारयत् ॥ जायथाः । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लङि बज्रलं कंदसीत्यडभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
जनित्री । जनिता मंत्र इति निपातनास्त्रिलोपः ॥

उपस्थाय मातरमन्नमैटु तिग्ममपश्यदभि सोममूधः ।

प्रयावयन्नचरद्भृत्सो अन्यान्महानि चक्रे पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

उप॒ऽस्था॒य । मा॒तरै॑ । अ॒न्नं । ऐ॒ट्ट । ति॒ग्मं । अ॒प॒श्यत् । अ॒भि । सोमं॑ । ऊ॒धः ।
प्र॒ऽय॒वयन् । अ॒च॒रत् । गृ॒त्सः । अ॒न्यान् । म॒हानि॑ । च॒क्रे । पु॒रु॒धऽप्र॒तीकः ॥ ३ ॥

स इंद्रो मातरमुपस्थाय प्रार्थयित्वा तमेष्टु । तामन्नमयाचत । ईळिरधेषणाकर्मोति यास्कः । ततस्तस्या ऊध ऊधसि चौररूपेण स्थितं तिग्मं दीप्तं सोममभ्यपश्यत् । सर्वतोऽदर्शत् । गृत्सः । अभिकांच्यते सर्वैर्देवैः शत्रुहृन्नार्थमिति गृत्स इंद्रः । अन्यान्सपत्नान्प्रयवयन् स्वस्वस्थानात्प्रकर्षणीञ्चालयन्नचरत् । सर्वत्र चरति । किंच पुरुधप्रतीकसेजोयोगाद्बहुधा विचित्रांगो महानि महान्ति वृत्रहृन्नादीनि कर्माणि चक्रे ॥ उपस्थाय । तिष्ठते त्वपि घुमास्थेतीत्येवात्र न ल्यपीति प्रतिषेधः । लिट्स्वरः । ऐट्ट । ईळिर्याज्ञार्थः । तस्माद्भट्टि रूपं । आडजादीनामित्याडागमः । द्रुत्वं । निघातः । तिग्मं । तिज निशाने । अस्मादुजिर्बुचितिजां कुञ्चेति मक्प्रत्ययः कवर्गादेशश्च । प्रयवयन् । यु मिश्रणमिश्रणयोरित्यस्य ण्यंतस्य शतरि रूपं । लिट्स्वरः । गृत्सः । गृधु अभिकांचायां । गृधिपण्योर्दकौ चेति सप्रत्ययो दकारश्चांतादेशः । वृषादित्वादाबुदान्तः । पुरुधप्रतीकः । पुरुशब्द इह संख्यावाची । संख्याया विधार्थं धेति धाप्रत्ययः । ह्रस्वस्कांदसः । बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

उ॒यस्तु॒रा॒षाठ्भि॒भू॒त्यो॒जा यथा॒व॒शं त॒न्वं च॒क्र ए॒षः ।
त्व॒ष्टार॒मि॒द्रो ज॒नु॒षाभि॒भू॒या॒मु॒ष्या सोमं॑म॒पि॒ब॒च्च॒मू॒षु ॥ ४ ॥
उ॒यः । तु॒रा॒षाट् । अ॒भि॒भू॒तिऽओ॒जाः । यथा॒व॒शं । त॒न्वं । च॒क्रे । ए॒षः ।
त्व॒ष्टारं॑ । इं॒द्रः । ज॒नु॒षा । अ॒भिऽभू॒य । आ॒ऽमु॒ष्य । सोमं॑ । अ॒पि॒व॒त् । च॒मू॒षु ॥ ४ ॥

य एष इंद्र उयः शत्रूणां भयंकरस्तुराषाट् त्वरया शत्रूणामभिभविता अत एवाभिभूत्योजाः शत्रूणामभिभवमपराक्रमोपेतः सन् तन्वमात्मीयं शरीरं यथावशं यथाकामं नानाविधरूपोपेतं चक्रे । तथा च मंचवर्णः । रूपंरूपं मघवा बोभवीति । ऋत्वे० ३. ५३. ८. इति । स इंद्रो जनुषा जन्नना सामर्थ्येन त्वष्टारं त्वष्टृनामकमसुरमभिभूय चमूषु चमसेषु स्थितमामुष्य चौरचित्वा सोममपिबत् । त्वष्टा हतपुत्रो वीद्रमित्यादि प्रासहा सोममपिबत् । सं० २. ४. १२. इति तैत्तिरीयकं ॥ तुराषाट् । जित्वरा संभमे । क्लिप् । ज्वरत्वरित्यादिना ऊट् । सहेः दसि सह इति णिवः । कर्तृकरणे कृता बज्रलमिति समासः । तत्पुरुषे कृति बज्रलमिति तृतीयाया अनुक् । सहेः साडः स इति पत्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । यथावशं । वशं काममनतिक्रम्येत्यवधीभावसमासः । समासस्वरः । आमुष्य । मुप स्तेये । ल्यप् । चमूषु । चमु अदने । कृषिचमितनिधनिसर्जिष्वर्जिभ्य ऊरित्यूप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शु॒नं हु॒वेम॒ म॒घवा॑न॒मि॒द्रं॒म॒स्मि॒न्भरे॒ नृ॒त॒मं वाज॑सातौ ।
शृ॒ण्व॒न्त॒मु॒य॒मू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ॒न्तं॑ वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॑ ध॒नानां॑ ॥ ५ ॥
शु॒नं । हु॒वे॒म॒ । म॒घऽवा॑नं । इं॒द्रं । अ॒स्मि॒न् । भरे॑ । नृ॒ऽत॒मं । वाज॑ऽसातौ ।
शृ॒ण्व॒न्तं॑ । उ॒यं । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ॒न्तं॑ । वृ॒त्राणि॑ । सं॒ऽजितं॑ । ध॒नानां॑ ॥ ५ ॥

सिद्धेया ॥ ॥ १२ ॥

शंसा महामिति पंचचर्मेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं वैष्टुभमिंद्रं । शंसा महामित्यनुक्रमणिका ॥ समूह्ये दशरात्रे ऽष्टमेऽहनि महत्त्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूत्रितं च । शंसा महं महश्चित्त्वमिंद्र । आ० ८. ७. इति ॥

शंसा॒ म॒हामि॑द्रं॒ यस्मि॒न्वि॒श्या॒ आ कृ॑ष्टयः सोम॒पाः काम॑म॒र्थ्यन् ।
यं सु॒क्रतुं॑ धि॒षणे॑ वि॒भ्वत्त॑ष्टं घ॒नं वृ॒त्राणां॑ ज॒नय॑त दे॒वाः ॥ १ ॥

शंसं । म॒हां । इं॒द्रं । यस्मिन् । वि॒श्वः । आ । कृ॒ष्टयः । सो॒मऽपाः । का॒मं । अ॒व्यन् ।
यं । सु॒ऽक्रतुं । धि॒षणे॒ इति॑ । वि॒भ्वऽत॒ष्टं । घ॒नं । वृ॒त्राणां॑ । ज॒नय॑न्त । दे॒वाः ॥ १ ॥

हे होतः महां महान्तमिन्द्रं शंस । शस्त्रैः सुहि । यस्मिन्निन्द्रे रक्षितरि सति विश्वाः कृष्टयः सर्वे मनुष्याः सोमपा यज्ञमनुष्ठाय सोमपाः संतः कामं । काम्यत इति कामः स्वर्गादिः । तमाव्यन् सर्वतः प्राप्नुवन्ति । धिषणे देवमनुष्यादीनां धारयित्री । यद्वा । प्रगल्भे समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे व्यावापृथिव्यौ । देवाश्च सुक्रतुं । क्रतुः कर्म जगत्पालनादि । शोभनः क्रतुर्यस्यासी सुक्रतुः । तादृशं विभ्वतष्टं विभुना ब्रह्मणा जगदाधिपत्ये स्थापितं महान्तं वृत्राणां पापरूपाणां घनं हन्तारं यमिन्द्रं जगयन्त । अजनयन् ॥ शंस । शन्सु स्तुतावित्यस्य लोटि रूपं । पादादित्वादनघातः । द्वचोऽतस्त्रिड इति संहितायां दीर्घः । अव्यन् । वी कांतिगत्यादिषु । लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अट्स्वरः । सुक्रतुं । कृत्वादयश्चेत्युत्तरपदाबुदात्तः । धिषणे । जिधृषा प्रागल्भ्य इत्यस्माद्वृषेर्धिष च संज्ञायामिति क्यप्रत्ययः । धिष इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घनं । हन्तेः पुंसि संज्ञायामिति घः । हो हन्तेरिति कुत्वं । प्रत्ययस्वरः । जनयन्त । जनेर्ध्वतस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

यं नु न॒किः पृ॒त॒नासु॑ स्वर॒ाजं॑ द्वि॒ता तर॑ति नृ॒त॒मं हरि॑ष्ठां ।

इ॒न॒त॒मः स॒त्त्व॒भिर्यो॑ ह॒ श्रू॒षैः पृ॒थु॒जया॑ अ॒मि॒ना॒दायु॑र्द॒स्योः ॥ २ ॥

यं । नु । न॒किः । पृ॒त॒नासु॑ । स्वर॒ाजं॑ । द्वि॒ता । तर॑ति । नृ॒त॒मं । हरि॑ऽस्थां ।

इ॒न॒त॒मः । स॒त्त्व॑ऽभिः । यः । ह॒ । श्रू॒षैः । पृ॒थु॑ऽजयाः । अ॒मि॒ना॒त् । आ॒युः । द॒स्योः ॥ २ ॥

पृतनासु । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः संग्रामाः । तेषु स्वराजं हरिष्ठां हरिस्थं हरियुक्ते रथे वर्तमानं नृतमं बलस्य युद्धे नेतृतमं द्विता युद्धमासाय सेनां द्विधा कृत्वा वर्तमानं यमिन्द्रं नकिर्न कश्चिदपि तरति उत्तीर्य गच्छति । न कोऽप्यभ्यस्तीत्यर्थः । नु प्रसिद्धौ । स इंद्र इनतमोऽतिशयेन सेनास्वामी सत्त्वभिः परितः सीदन्निर्मर्षज्ञः सह यो यान् गच्छन् श्रूषैः । शोषयन्ति परबलानीति श्रूषाणि बलानि । तैः पृथुजया युद्धं प्रति तीव्रवेगः सन् दस्योः श्वोरायुरन्नं प्राणं वामिनात् । हिनस्ति । ह प्रसिद्धौ ॥ अत्र निरुक्तं । पृथुजयाः पृथुजवः । पृथुजया अमिनादायुर्दस्योः । प्रामापयदायुर्दस्योः । ५. ९. इति ॥ तरति । तृ प्रवनतरणयोरित्यस्य लटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शपः पित्त्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः । यः । या प्रापणे । श्रीणादिकः कप्रत्ययः । आतो लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

स॒हावा॑ पृ॒त्सु तर॑णिर्नार्वा॑ व्या॒न॒शी रो॒द॒सी मे॒ह॒ना॒वान् ।

भ॒गो न॑ का॒रे ह॒व्यो म॒ती॒नां पि॒तेव॑ चा॒रुः सु॒ह॒वो व॒यो॒धाः ॥ ३ ॥

स॒हऽवा॑ । पृ॒त्सु । तर॑णिः । न । अ॒र्वा । वि॒ऽआ॒न॒शिः । रो॒द॒सी इति॑ । मे॒ह॒ना॒ऽवान् ।

भ॒गः । न । का॒रे । ह॒व्यः । म॒ती॒नां । पि॒ताऽइ॒व । चा॒रुः । सु॒ऽह॒वः । व॒यः॒ऽधाः ॥ ३ ॥

य इंद्रः सहवा बलवान्पृत्सु संग्रामेषु तरणिः । शत्रूनुत्तीर्य वर्तत इति तरणिः । तत्र दृष्टान्तः । अर्वा न । यथावा बलवानश्वः शत्रुबलं तरति तथा रोदसी व्यावापृथिव्यौ व्यानशिर्व्यामुषन्नेहनावान् । मिह्यते सिध्यते दीयतेऽर्थिभ्य इति मेहनं धनं । तद्वान्भवति । तादृश इंद्रः करि । क्रियत इति कारो यज्ञादिः । तस्मिन्व्यक्ते भगो न पूषा देव इव हव्यो हवनीयो मतीनां स्तोतृणां स्तुतीनां वा पितेव पालयिता चारुः कमनीयः सुहवः सुष्ठाङ्गानोपेतो वयोधा अन्नस्य दाता भवति ॥ सहवा । सहोऽस्यास्तीति मतुवर्थे कंदसीवनिपाविति वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । पृत्सु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः मांस्युत्तूनामुपसंख्यानमिति पृदादेशः । सविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । व्यानशिः । अशू व्याप्तावित्यस्माच्छंदसि सदादित्वात्किप्रत्ययः । तस्य लिङ्गभावः । अत आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घे कृतेऽश्रोतेऽशेति नुडागमः । प्रादिसमासः । करि । करोतिः कर्मणि

घञ् । कर्षात्ततो घञोऽंत उदात्त इत्यंतोदात्तत्वं । हव्यः । जुहोतेरचो यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
मुहवः । ह्रयतेर्भावेऽनुपसर्गस्य । पा० ३. ३. ७५. इत्यप्रत्ययः । संप्रसारणं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । आद्युदात्तं द्यच्छंदसीति वज्रव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

ध॒र्ता दि॒वो रज॑सस्पृष्ट ऊ॒र्ध्वो रथो॑ न वा॒युर्वसु॑भिर्नियु॒त्वान् ।

क्ष॒पां व॒स्ता ज॑नि॒ता सूर्य॑स्य विभ॒क्ता भा॒गं धि॒षणै॑व वाजं ॥४॥

ध॒र्ता । दि॒वः । रज॑सः । पृ॒ष्टः । ऊ॒र्ध्वः । रथः॑ । न । वा॒युः । वसु॑भिः । नि॒यु॒त्वान् ।

क्ष॒पां । व॒स्ता । ज॑नि॒ता । सूर्य॑स्य । वि॒भ॒क्ता । भा॒गं । धि॒षणा॑ऽइव । वाजं ॥४॥

स इंद्रो दिवो बुलोकस्य रजसोऽंतरिक्षस्य च धर्ता धारकः पृष्टः सर्वत्र वर्तमानो रथो न तदीयो रथ इवोर्ध्वो वायुरूर्ध्वं गता वसुभिः सहायतया निवसद्भिर्महद्भिर्नियुत्वान्सहायवान् । यद्वा नेत्ययमुत्तरेणापि संबध्यते । यथा वायुर्नियुत्वान्नियुत्नामकवडवाभिस्तद्वनिवमिंद्रो वसुभिर्महद्भिः सहायवान् । तथा क्षपां वस्ता रात्रिमाच्छादयन्सूर्यस्य जगत्प्रकाशकस्यादित्यस्य जनिता जनयिता भागं भजनीयं वाजं कर्मफलरूपमन्नं विभक्ता साधु विभागकर्ता भवति । तत्र दृष्टान्तः । धिषणैव । यथाद्वानां वागस्त्रेदमिति विभागं करोति तद्वत् ॥ रजसः । रज्ज् राग इत्यस्माद्भूरजिभ्यां कित् । उ० ४. २१६. इत्यमुन् । कित्त्वान्नलोपः । रज्यते प्रकाशेनेति रजोऽंतरिक्षं । गित्त्वादाद्युदात्तः । वस्ता । वस आच्छादन इत्यस्य तृचि रूपं । जनिता । जनयतेऽसृचि जनिता मंत्र इति निपातनाग्निलोपः । चित्त्वादंतोदात्तः विभक्ता । भज सेवायामित्यस्य साधुकारिण्यर्थे तृन् । एकाच उपदेश इतीदृशप्रतिषेधः । तादी च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतस्वरत्वं ॥

शु॒नं हु॒वेम॑ म॒घवान्मि॑न्द्रम॒स्मिन्भरे॑ नृ॒तमं॑ वाज॑सातौ ।

शृ॒ण्वंतं॑ मु॒ग्रमू॒तये॑ सम॒त्सु घ॑तं वृ॒त्राणि॑ संजि॒तं ध॑नानां ॥५॥

शु॒नं । हु॒वेम॑ । म॒घऽवा॒नं । इं॒द्रं । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृ॒त॑मं । वाज॑ऽसातौ ।

शृ॒ण्व॑तं । उ॒यं । उ॒तये॑ । सम॒त्सु । घ॑तं । वृ॒त्राणि॑ । सं॒जि॒तं । ध॑नानां ॥५॥ ॥१३॥

इंद्रः स्वाहेति पंचर्चं द्वादशं सूक्तं वैश्यामित्रं वैष्टुमिंद्रं ॥ दशराचे नवमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । तृतीयखिंद्रः स्वाहा गायत्साम । आ० ८. ७. इति ॥

इ॒न्द्रः स्वा॒हा पि॒बतु॑ यस्य सोमं आ॒गत्या॑ तु॒म्रो वृ॒षभो॑ म॒रुत्वान् ।

ओ॒रु॒व्यचाः॑ पृ॒णता॑मे॒भिर॒क्षैरा॑स्य ह॒विस्त॒न्वः॑ का॒ममृ॑ध्याः ॥१॥

इ॒न्द्रः । स्वा॒हा । पि॒बतु॑ । यस्य॑ । सोमः॑ । आ॒ऽग॒त्य॑ । तु॒म्रः । वृ॒ष॒भः । म॒रु॒त्वान् ।

ओ॒रु॒व्य॒चाः । पृ॒ण॒तां । ए॒भिः । अ॒क्षैः । आ॒ । अ॒स्य॒ । ह॒विः । त॒न्वः । का॒मं । अ॒मृ॒ध्याः ॥१॥

अयमिंद्रः स्वाहा स्वाहाकृतमिमं सोमं पिबतु । यखिंद्रस्यायं सोमः स इंद्रो यज्ञं प्रत्यागत्य तुम्रः कर्म-
विघ्नकारिणां हिंसको वृषभो यष्टुणामभिमतफलवर्धको मरुत्वान्महद्भिस्तद्वान् उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः सन्
एभिरक्षामिर्देत्तैरक्षैः सोमादिलक्षणेर्हविर्भिरा पृणतां । समंतात्पूरयतु । ततोऽखिंद्रस्य संबंधिनस्तन्वः शरीरस्य
कामं पुध्यादिलक्षणाविषयमभिलाषं हविरक्षामिर्देत्तमा अमृध्याः । सर्वतः पूरयतु ॥ तुम्रः । तुमिराह्वनार्थः ।
उरुव्यचाः । व्यचेरमुन् । व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यमित्यत्रानसीति पर्युदासात् कित्त्वाभावः । कृदुत्तर-
स्वरः । अमृध्याः । अमृतेराशीर्लङि रूपं ॥

आ ते सपर्यू जवसे युनज्मि ययोरनु प्रदिवः श्रुष्टिमावः ।

इह त्वा धेयुर्हरयः सुशिप्र पिब त्वस्य सुषुतस्य चारोः ॥ २ ॥

आ । ते । सपर्यू इति । जवसे । युनज्मि । ययोः । अनु । प्रदिवः । श्रुष्टिं । आवः ।

इह । त्वा । धेयुः । हरयः । सुशिप्र । पिब । तु । अस्य । सुषुतस्य । चारोः ॥ २ ॥

हे इंद्र ते तव जवसे यज्ञं प्रत्यागमनाय सपर्यू परिचारकौ हरी आ युनज्मि । रथे योजयामि । प्रदिवः पुरातनस्त्वं ययोरश्वयोः श्रुष्टिं वेगं । श्रुष्टीति क्षिप्रनामेति यास्कः । तमन्वावः । अनुगच्छसि । हे सुशिप्र शोभनहृनो इंद्र हरयो रथे योजितास्तेऽश्वा इह कर्मणि त्वा त्वां धेयुः । यज्ञं प्रति धारयंतु । तत आगतस्त्वं सुषुतस्य सुष्ठमिषुतं चारोः कमनीयमस्त्र्येवं सोमं तु क्षिप्रं पिब ॥ सपर्यू । सपरशब्दः कंडादिः । तदंतादीणां दिक् कृप्रत्ययः । आवः । अव रक्षणादिषु । कान्दसे लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । धेयुः । दधातेराशीर्लिङि किदाशिषीति यामुट् । एर्लिङि । पा० ६. ४. ६७. इत्येकारादेशः । निघातः । पिब । पादादित्वादिनिघातः । सुषुतस्य । षुञ् अभिषवे । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतिस्वरः । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना संहितायां षत्वं ॥

गोभिर्मिमिक्षुं दधिरे सुपारमिंद्रं ज्यैष्ठ्याय धायसे गृणानाः ।

मंदानः सोमं पपिवां ऋजीषिन्समस्मभ्यं पुरुधा गा इषण्य ॥ ३ ॥

गोभिः । मिमिक्षुं । दधिरे । सुपारं । इंद्रं । ज्यैष्ठ्याय । धायसे । गृणानाः ।

मंदानः । सोमं । पपिवान् । ऋजीषिन् । सं । अस्मभ्यं । पुरुधा । गाः । इषण्य ॥ ३ ॥

गृणानाः स्तोत्रं कुर्याणां चत्विजो मिमिक्षुं स्तोतृणामभिमतफलं वर्षितुमिच्छंतं सुपारं शोभनपारं सुतिभिरभिमुखीकर्तुं शक्यमित्यर्थः । तादृशमिंद्रं ज्यैष्ठ्याय धनादिसंपत्त्या श्रेष्ठत्वाय धायसे चिरकालमायुर्धारणाय च गोभिर्गोमिश्रितैः सोमैर्दधिरे । धारयति । शेषः प्रत्ययः । हे ऋजीषिन् सोमवज्रिंद्र स त्वं मंदानो मोदमानः सोमं पपिवान् सोमस्य पाता सन् स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं पुरुधा बज्रधा गा अपिहोनादिकर्मसिद्ध्यर्थं धेनूः समिषण्य । सम्यक् प्रेरय ॥ गोभिः । सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः । मिमिक्षुं । मिह सेचन इत्यस्य सत्येकाच इतीट्प्रतिषेधे हलन्ताच्चेति किद्वज्रावः । सनाशंसमिच्छ उः । प्रत्ययस्वरः । ज्यैष्ठ्याय । ज्येष्ठस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् षष् । जित्वादायुदात्तः । गृणानाः । गृ शब्दे । क्रयादित्वात् आ । चित्वादंतोदात्तः । मंदानः । मदि सुत्यादिष्वित्यस्य शानचि बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । पुरुधा । पुरुशब्द इह संख्यावाची । संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । इषण्य । इष गती । इषणमिच्छतीति कंदसि परेक्षायां क्यच् । तदंतादंतर्भावितर्ण्याल्लोटि रूपं ॥

इमं कामं मंदया गोभिरश्वैश्चंद्रवंता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इंद्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ ४ ॥

इमं । कामं । मंदय । गोभिः । अश्वैः । चंद्रवंता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यं । विप्राः । इंद्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ ४ ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुयमृतये समत्सु घंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ५ ॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।
 श्रुत्वंतं । उयं । उतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ५ ॥

एते व्याख्याति ॥ १४ ॥

चर्षणीधृतमिति द्वादशर्चं चयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रमिंद्रं । अत्रानुक्रमणिका । चर्षणीधृतं द्वादशायां त्वौ तृचौ जागतगायत्राविति । आद्यसृचो जागतोऽत्यसृचो गायत्रः शिष्टा ऋचस्त्रिष्टुभः ॥ सूक्तविनियोगो खेगिकः । उक्थे क्रतौ भैवावरुणशस्त्रेऽनुरूपतृचानंतरमाद्यसृचः शंसनीयः । सूचितं च । चर्षणीधृतमस्रभ्यामसुर इति तृचौ । आ० ६. १. इति ॥ विषुवति निष्कैवल्ये नृणामु लेति तृचः । विषुवानिति खंडे सूचितं । नृणामु त्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरिति तिस्रः । आ० ८. ६. इति ॥ बृहस्पतिसवेऽप्ययं तृचो निष्कैवल्ये निविद्वानीयः । सूचितं च । नृणामु लेति मध्यंदिनः । आ० ९. ५. इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्कैवल्येऽयं तृचः ॥ दशरात्रे चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीय इंद्र मरुत्व इति तिस्रः । षष्ठेऽहनि षष्ठस्थिति खंडे सूचितं । इंद्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयं । आ० ८. १. इति ॥ बृहस्पतिसवेऽपि मरुत्वतीयशस्त्रेऽयं तृचो निविद्वानीयः । सूचितं च । इंद्र मरुत्व इह नृणामु लेति मध्यंदिनः । आ० ९. ५. इति ॥ आद्या मरुत्वतीयग्रहस्थानुवाक्या । सूचितं च । मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरंतींद्र मरुत्व इह पाहि सोमं । आ० ५. १४. इति ॥ तृतीये पर्याये होतुः शस्त्र इदं ह्यन्वोजसेति स्तोत्रियसृचः । सूचितं च । इदं ह्यन्वोजसा मह्यं इंद्रो य ओजसा । आ० ६. ४. इति ॥

चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिंद्रं गिरो बृहतीरभ्यनूषत ।
 वावृधानं पुरुहूतं सुवृक्तिभिरमर्त्यं जरमाणं दिवेदिवे ॥ १ ॥
 चर्षणिऽधृतं । मघऽवानं । उक्थ्यं । इंद्रं । गिरः । बृहतीः । अभि । अनूषत ।
 ववृधानं । पुरुहूतं । सुवृक्तिभिः । अमर्त्यं । जरमाणं । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

बृहतीः प्रभूता गिरोऽस्रदीयाः सुतिलक्षणा वाचश्चर्षणीधृतं चर्षणीनां मनुष्याणामभिमतफलप्रदानेन धारकं पोषकं । यद्वा । आरुपत्यनेन सर्वमिति चर्षणि बलं तद्वारकं । मघवानं धनवंतमुक्थ्यमुक्थेः शस्त्रैः शंसनीयं वावृधानं बलधनादिसंपत्त्या प्रतिक्षणं वर्धमानं पुरुहूतं स्तोत्रुभिर्बहुवारमाहृतममर्त्यं मरणधर्मरहितं सुवृक्तिभिः शोभनसुतिवाक्कीर्दिवे दिवे प्रत्यहं जरमाणं सूयमानं तमिममिंद्रमभ्यनूषत । अभितः सर्वतः सुवंतु ॥ बृहतीः । वा कंदसीति सवर्णदीर्घः । अनूषत । शू स्तवने । अस्माज्जुडि सिच् । धातोः कुटादित्वात्सिचो ङित्वेन गुणाभावः । सुवृक्तिभिः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । सुवृक्तय इति सुतिकरणभूता ऋचो वृक्तिशब्देनोच्यते । क्तिच्क्ता चेति क्तिच् । छत्स्वरेणांतोदात्तः । दिवे दिवे । निखवीप्सयोरिति द्विवचनं । परस्माद्विहितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः ॥

शतक्रतुमर्णवं शक्तिनं नरं गिरो म इंद्रमुप यंति विश्वतः ।
 वाजसनिं पूभिदं तूर्णिमभ्रुरं धामसाचंमभिषाचं स्वर्विदं ॥ २ ॥
 शतऽक्रतुं । अर्णवं । शक्तिनं । नरं । गिरः । मे । इंद्रं । उप । यंति । विश्वतः ।
 वाजऽसनिं । पूऽभिदं । तूर्णि । अपऽभ्रुरं । धामऽसाचं । अभिऽसाचं । स्वऽविदं ॥ २ ॥

मे मदीया गिरः सुतिलक्षणा वाचः शतक्रतुं । शतं क्रतवो यज्ञा यस्य तं । अर्णवं पर्जन्यात्मनोदकवंतं शक्तिनं । शक्तौत्थेभिरिंद्र इति शाकाः सहायभूता मरुतः । तद्वतं । नरं सर्वस्य जगतो नेतारं वाजसनिं वाजस्यान्वस्य दातारं पूभिदं शत्रुपुरां भेत्तारं तूर्णिं युद्धं प्रति शीघ्रं गंतारमभ्रुरं मेघमेघनद्वाराणां प्रेरकं धामसाचं तेजो भजमानं । यद्वा धनं धाम । तदर्थिभिः सह योजयितारं । अभिषाचं शत्रूणामभिमवितारं स्वर्विदं

स्वर्गस्य लभकं तमिममिन्द्रं विश्वतः सर्वत उप यंति । उपगच्छन्तु ॥ अर्णवं । अर्णोऽस्यासीति मत्वर्थेऽर्णसः सलो-
पश्चेति वप्रत्ययः सकारलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नरं । नयतेर्डिच्चेत्यृप्रत्ययः । अमः सुप्तादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः ।
यंति । इण् गतावित्यस्य लटीणो यक्षिति यण् । निघातः । वाजसनिं । षणु दाने । खनिकथंज्यसिवसीत्यादिना
इप्रत्ययः । परादिम्बुदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तूणिं । जित्वरा संभ्रमे । वहिश्चीत्यादिना निप्रत्ययः ।
ज्वरत्वेरित्यादिना ऊट् । निदित्यतिदेशादाद्युदात्तः । अमुरं । तुर त्वरणे । क्रिप् । छदुत्तरपदस्वरः । अभिषाचं ।
यच समवाये । खंतस्य क्रिप् ॥

आ॒करे॒ वसो॑र्ज॒रिता॒ पन॑स्यतेऽने॒हसः॒ स्तुभ॒ इन्द्रो॑ दुव॒स्यति॒ ।

वि॒वस्व॑तः॒ सदर्न॑ आ॒ हि पि॒प्रिये॒ स॒त्रासा॑ह॒नभि॑माति॒हनं॑ स्तुहि ॥३॥

आ॒ऽकरे॒ । वसोः॑ । ज॒रिता॒ । पन॑स्यते । अने॒हसः॑ । स्तुभः॑ । इन्द्रः॑ । दुव॒स्यति॒ ।

वि॒वस्व॑तः । सदर्ने । आ । हि । पि॒प्रिये॒ । स॒त्राऽसहं॑ । अ॒भि॒मा॒ति॒हनं॑ । स्तुहि ॥३॥

जरिता शत्रूणां जरयितेन्द्र आकरे । आकीर्यते युद्धार्थं धनमवेत्याकरो युद्धं । तस्मिन्वसोर्धनस्य स्थानभूते
युद्धे पनस्यते । सर्वैः स्तूयते । यद्वा वसोः । वसत्याभिमुख्येन तिष्ठतीति वसुः शत्रुस्य जरयितेति योजनीयं ।
स इन्द्रोऽनेहसोऽपापाः स्तुभः स्तुतीर्दुवस्यति । परिचरति । तासां फलं प्रयच्छन् पूजयतीत्यर्थः । किंच स इन्द्रो
विवस्वतो विशेषेणापिहोचार्थं वसतो हविष्मतो वा यजमानस्य सदर्ने गृह आ पिप्रिये हि । सोमपानादिना-
त्यंतं प्रीतो भवति खलु । सत्रासाहं शत्रूणामिव हंतारं यद्वा मरुद्भिः सह शत्रूणामभिभाषितारं अत एवाभिमा-
तिहनं शत्रूणां हंतारमिन्द्रं स्तुहि । हे विश्वामित्रेति ॥ आकरे । कृ विक्षेपे । अधिकरण ऋदोरबित्यप् । याथा-
दिस्वरेणांतोदात्तः । जरिता । जृष् वयोहानावित्यस्यांतर्भावित्यर्थस्य तृचि रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः । पनस्यते ।
पनस्यतिः स्तुतिकर्मा । तस्य कर्मणि लटि रूपं । निघातः । अनेहसः । हंतेर्नञ्युपपदे नञि हन एह चित्यसिप्रत्यय
एह इत्ययं चादेशो धातोः । नञ्मुभ्यामिति स्वरेणांतोदात्तः । स्तुभः । स्तोभतिरर्चतिकर्मा । क्रिप् । दुवस्यति ।
दुवः परिचरणमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच् । निघातः । पिप्रिये । प्रीङ् तर्पणे । लिटि रूपं । हियोगादनिघातः ॥

नृ॒णामु॑ त्वा॒ नृत॑मं गी॒र्भिरु॒क्थैर॒भि प्र॑ वी॒रम॑र्च॒ता स॒बाधः॑ ।

सं स॒ह॒से॒ पुरु॑मा॒यो जि॒हीते॒ नमो॑ अस्य प्र॒दिव॒ एकं॑ ई॒शे ॥४॥

नृ॒णां । ऊं॒ इति॑ । त्वा॒ । नृ॒ऽत॑मं । गीः॒ऽभिः । उ॒क्थैः । अ॒भि । प्र । वी॒रं । अ॒र्च॒त॒ । स॒ऽबाधः॑ ।

सं । स॒ह॒से । पुरु॑ऽमा॒यः । जि॒ही॒ते॒ । नमः॑ । अ॒स्य॒ । प्र॒ऽदि॒वः । एकः॑ । ई॒शे ॥४॥

हे इन्द्र सबाधः । रक्षोघ्नमञ्चोच्चारणेन तद्विषयबाधया सह वर्तत इति सबाध ऋत्विजः । नृणां नृतमं
मनुष्याणामतिशयेन स्वकर्मणि नेतारं वीरं सामर्थ्योपेतं त्वां गीर्भः स्तुतिसाधनभूतेर्वाक्थैरुक्थैः शस्त्रैश्चाभ्या-
भिमुख्येन प्रार्चत । प्रकर्षेणार्चति । पुरुमायो वृचहननादिवङ्गकर्मा स इन्द्रः सहसे बलाय सं जिहीति । गमनोद्यमं
करोति । किंच प्रदिवः पुरातन एकोऽसहायः स इन्द्रो नमो नमसोऽस्य हविर्लक्षणस्यान्नस्थे । ईष्टे । यद्वा
अस्य सर्वस्य जगत ईष्टे । तस्मा इन्द्राय नमः ॥ नृणां । नामन्यतरस्यामिति विभक्त्येदात्तत्वं । अर्चत । अर्चते-
र्लटि श्लेष्तादेशः तिङां तिङो भवन्तीति वचनात् । सबाधः । बाधु विलोडने । क्रिप् । वोपसर्जनस्येति सहस्य
सत्वं । छदुत्तरपदस्वरः । पुरुमायः । अंतोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनामुपसंख्यानमित्यंतोदात्तत्वं । ईशे । ईश
ऐश्वर्य इत्यस्य लटि लोपश्च आत्मनेपदेष्विति तलोपः । निघातः ॥

पू॒र्वीर॑स्य नि॒ष्पि॒धो म॒र्त्येषु॑ पु॒रू वसू॑नि पृथि॒वी बि॑भर्ति ।

इ॒न्द्राय॑ द्याव॒ ओष॑धीरु॒तापो॑ र॒यिं र॑क्षंति जी॒रयो॑ वना॒नि ॥५॥

पूर्वीः । अस्य । निःसिधः । मर्त्येषु । पुरु । वसूनि । पृथिवी । बिभर्ति ।
इंद्राय । द्यावः । ओषधीः । उत । आपः । रयिं । रक्षन्ति । जीरयः । वनानि ॥ ५ ॥

मर्त्येषु मनुष्येष्वस्येन्द्रस्य निष्पिधोऽनुशासनानि पूर्वीर्हितोपदेशादिभिः प्रभूतानि नानाप्रकाराणि भवन्ति । इन्द्रस्य शासितुष्वे मंत्रः । उक्तमिंद्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्पिधः । ऋत्वि० १. १०. ५. इति । तथा शासकाय तस्मा इंद्राय पृथिवी पुरु पुरुणि वह्ननि वसूनि धनानि बिभर्ति । अंतर्धारयति । किंच द्यावो बुलोका ओषधी-रोषधय उत अपि चापो जलानि जीरयः । जीर्यंत इति जीरयो मनुष्याः । वनानि वृक्षाश्च एते सर्वे इन्द्र-स्याज्ञया तदुपभोगयोग्यं रयिं धनं रक्षन्ति ॥ निष्पिधः । पिधु गत्वा । क्लिप् । संहितायां निसः सकरिणेणो व्यवधानं क्वांदसत्त्वादनादृत्योपसर्गात्सुगोतीत्यादिना पत्वं । निसः सकारस्य टुना टुरिति षत्वं ॥ १५ ॥

तुभ्यं ब्रह्माणि गिरं इंद्र तुभ्यं सत्रा दधिरे हरिवो जुषस्व ।
बोध्याऽपिरवसो नूतनस्य सखे वसो जरितृभ्यो वयो धाः ॥ ६ ॥
तुभ्यं । ब्रह्माणि । गिरः । इंद्र । तुभ्यं । सत्रा । दधिरे । हरिऽवः । जुषस्व ।
बोधि । आपिः । अवसः । नूतनस्य । सखे । वसो इति । जरितृभ्यः । वयः । धाः ॥ ६ ॥

हे हरिवोऽथर्वसिंद्र तुभ्यं त्वदर्थं ब्रह्माणि स्तोत्राणि तथा तुभ्यं गिरः शम्ताणि च सत्रा सत्यमेव दधिरे । ऋत्विजो धारयन्ति । तानि जुषस्व । सेवस्व । हे वसो सर्वस्य वासयितः सखे सखिभूत हे इंद्र आपिर्वाप्तस्त्वं नूतनस्य नवतरमवसोऽन्नलक्षणं हविर्बोधि । त्वदर्थं दीयमानं जानीहि । अतःत्वं जरितृभ्यः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं वयोऽन्नं धाः । देहि ॥ तुभ्यं । उच्य चेत्याद्युदात्तत्वं । जुषस्व । जुषी प्रीतिमेव नयोरित्यस्य लोटि रूपं । वाक्य-भेदादनिघातः । बोधि । बुध अवगमन इत्यस्य लोटि वा क्दसीति हेर्विकल्पेन क्त्विच्चादत्र पित्वाद्गुणः । ऊञ्जन्भ्यो हेर्धिरिति धादेशः । क्त्विच्चादतोदात्तः ॥

इंद्र मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य ।
तव प्रणीती तव शूर् शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥ ७ ॥
इंद्र । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमं । यथा । शार्याते । अपिबः । सुतस्य ।
तव । प्रऽनीती । तव । शूर् । शर्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः । सुऽयज्ञाः ॥ ७ ॥

हे मरुत्वो मरुद्भिस्तद्वत् हे इंद्र त्वमिहास्मदीये यज्ञ आगत्य सोमं पाहि । पिब । यथा त्वं पूर्वं शार्याते शर्यातेः पुत्रे तस्मिन्नाजनि यज्ञं कुर्वाणे सुतस्याभिषुतं सोममपिबः तथाचापि पिबेत्यर्थः । इंद्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्विषोऽर्थः कापीतके स्पष्टमुक्तः । तथा मंत्रवर्णश्च । आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभूता येषु मंदसे । ऋत्वि० १. ५१. १२. इति । हे शूर् इंद्र तव संबंधिनि शर्मन् शर्मणि निर्बाधस्थाने स्थिताः सुयज्ञाः सुष्ठुक्तयज्ञाः कवयो मेधाविनो यजमानाः प्रणीती तव हविषां प्रणयनेन प्रापणेन आ समंताद्वि-वासन्ति । त्वामेव परिचरन्ति । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ शार्याते । शर्यातेरयमित्यर्थे तस्येदमित्यणप्रत्ययः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । अडागमस्वरः । प्रणीती । नयतेर्भावे क्तिन् । तादां च निति कृतीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । उपसर्गादसमासेऽपि णत्वं ॥

स वावशान इह पाहि सोमं मरुद्भिर्इंद्र सखिभिः सुतं नः ।
जातं यत्वा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे ॥ ८ ॥
सः । वावशानः । इह । पाहि । सोमं । मरुत्ऽभिः । इंद्र । सखिऽभिः । सुतं । नः ।
जातं । यत् । त्वा । परि । देवाः । अभूषन् । महे । भराय । पुरुऽहूत । विश्वे ॥ ८ ॥

हे इंद्र वावशानः सोमं कामयमानः स तादृशस्त्वं सखिभिः समानख्यानैर्मदन्निः सह जोऽस्मात्संबन्धिनी-
हास्मिन्यश्चे सुतमभिषुतं सोमं पाहि । पिब । हे पुद्गलत पुद्गमिराहतेन्द्र जातं पानेन प्रबलं संपन्नं यत् यं त्वां
विश्वे सर्वे देवा महे महते भराय । ह्रियंते योधानामायूष्यवेति मरः संग्रामः । तस्मै संग्रामाय पर्यभूषण ।
सर्वतोऽलमकुर्वन् ॥ वावशानः । वशैर्यदुक्तं चानश्च रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः । अभूषण । भूष अलंकारि ।
भूवादितः । लङि रूपं । यद्योगादनिघातः । भराय । हज् हरणे । अधिकरणे घः । ह्यहोर्मस्कंदसीति हकारस्य
भकारः । वृषादित्वादाबुदात्तः ॥

अभूर्ये मरुत आपिरेषोऽमंदन्निद्रमनु दातिवाराः ।

तेभिः साकं पिबतु वृचखादः सुतं सोमं दाशुषः स्वे सधस्थे ॥९॥

अप्ऽतूर्ये । मरुतः । आपिः । एषः । अमंदन् । इंद्रं । अनु । दातिवाराः ।

तेभिः । साकं । पिबतु । वृचखादः । सुतं । सोमं । दाशुषः । स्वे । सधस्थे ॥९॥

हे मरुतो य एष इंद्रोऽभूर्येऽपि प्रेरण आपिर्युष्माकं सखा सन् वर्तते दातिवाराः । वारो वरणीयं बलं
धनं वा । दत्तबला दत्तधना वा ते मरुतस्तमिन्द्रमन्वमंदन् । अहथन् । वृचखादो वृचस्य हिंसकः स इंद्रस्तेभि-
स्तेर्मदन्निः साकं दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्वे स्वकीये सधस्थे । सह तिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्थं गृहं ।
तस्मिन् सुतमभिषुतं सोमं पिबतु ॥ अभूर्ये । तूरी त्वराहंसयोरित्यस्मादध्यादयश्चेति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्या-
बुदात्तः । समासे छदुत्तरपदस्वरः । अमंदन् । मदि सुत्यादिषु । परस्मैपदी । पादादित्वादनिघातः । वृचखादः ।
खादृ भक्षणे । कर्मस्थण । दाशुषः । दाशु दान इत्यस्य क्त्वा दाश्यास्ताह्वाशीढांश्चेति द्विवचनाद्यभावः । वसोः
संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । सधस्थे । सध मादस्थयोस्कंदसीति सहस्य सधादेशः ॥

इदं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते । पिवा त्वस्य गिर्वेणः ॥१०॥

इदं । हि । अनु । ओजसा । सुतं । राधानां । पते । पिब । तु । अस्य । गिर्वेणः ॥१०॥

हे राधानां पते धनानां स्वामिन् गिर्वेणो गीर्भिः सुतिभिर्वननीय हे इंद्र इदमनु अनेनानुक्रमेण ।
उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः । ओजसा बलेन यावभिः सुतमभिषुतं सोमं तु बिभ्रं पिब हि ॥

यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वं । स त्वा ममन्तु सोम्यं ॥११॥

यः । ते । अनु । स्वधां । अस्तत् । सुते । नि । यच्छ । तन्वं । सः । त्वा । ममन्तु । सोम्यं ॥११॥

हे इंद्र त्वदर्थं यः सोमः स्वधामन्नमनु अनुष्ठत्य यावभिरभिषुतोऽसत् सुते तस्मिन् सोमे तन्वं स्वकीयं
शरीरं नि यच्छ । प्रेरय । स सोमः सोम्यं सोमाहं त्वा त्वां ममन्तु । मादयतु ॥ अस्तत् । अस्तेर्लेख्यडागमे रूपं ।
यदुत्तयोगादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

प्र ते अश्रोतु कुक्ष्योः प्रेद्र ब्रह्मणा शिरः । प्र बाहू शूर राधसे ॥१२॥

प्र । ते । अश्रोतु । कुक्ष्योः । प्र । इंद्र । ब्रह्मणा । शिरः । प्र । बाहू इति । शूर । राधसे ॥१२॥

हे इंद्र स सोमस्ते तव कुक्ष्योः कुक्षेभ्योः पार्श्वयोर्भूमी पार्श्वौ प्राश्रोतु । प्रकर्षेण व्याश्रोतु । तथा ब्रह्मणा
स्तोत्रेण सहितः स सोमः शिरः शरीरं । अवयवादिनावयवी लक्ष्यते । त्वच्छरीरं प्राश्रोतु । हे शूर इंद्र राधसे
धनाय तव बाहू अपि प्राश्रोतु ॥ अश्रोतु । अशू व्याप्तावित्यस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । कुक्ष्योः ।
उदात्तयणो ह्यपूर्वादिति विभक्तेश्चदात्तत्वं ॥ ॥१६॥

धानावंतमित्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं वैश्वामित्रमिन्द्रं । अवेयमनुक्रमणिका । धानावंतमष्टौ पूर्वार्धं गायचं षष्ठी
जगतीति । आदितश्चतस्रो गायत्र्यस्तृतीये धाना इति षष्ठी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । सूक्तविनियोगो सिंगाद-

वगंतव्यः । प्रातःसवनीयपुरोडाशस्यानुवाक्या धानावंतमित्याद्या । सूचितं च । धानावंतं करंभिणमिति प्रातःसवनेऽनुवाक्या । आ० ५. ४. इति ॥

धानावंतं करंभिणमपूपवंतमुक्थिनं । इंद्रं प्रातर्जुषस्व नः ॥ १ ॥

धानाऽवंतं । करंभिणं । अपूपऽवंतं । उक्थिनं । इंद्रं । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ १ ॥

हे इंद्र धानावंतं । धाना मृष्टयवाः । तद्वंतं करंभिणं । करंभो दधिमिश्राः सक्तवः । तद्वंतमपूपवंतं सवनीयपुरोडाशोपेतमुक्थिनं शस्त्रिणं नोऽस्मदीयमिमं सोमं प्रातः प्रातःसवने जुषस्व । सेवस्व ॥ प्रातः । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः ॥

पुरोऽकाशं पचत्यं जुषस्वेन्द्रा गुरस्व च । तुभ्यं हव्यानि सिंसते ॥ २ ॥

पुरोऽकाशं । पचत्यं । जुषस्व । इन्द्र । आ । गुरस्व । च । तुभ्यं । हव्यानि । सिंसते ॥ २ ॥

हे इंद्र पचत्यं पचने साधु पुरोडाशं । पुरो दाशंत एनमिति पुरोडाशो हविः । जुषस्व । किंच आ गुरस्व । पुरोडाशमचणार्थमुद्यमं कुरु । हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवीषि तुभ्यं त्वदर्थं सिंसते । आहवनीयं गच्छति । तानि सेवस्वेति भावः ॥ पचत्यं । पचतश्चात्तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययांतस्य पदस्य द्वाचत्वाभावादत्र यतोऽनाव इत्यस्य प्राप्तिर्नास्ति । तित्स्वरितः । गुरस्व । गुरी उद्यमने । शविकरणी । निघातः । सिंसते । छ गती । कंदसि जुहोत्यादिः । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

पुरोऽकाशं च नो घसो जोषयासे गिरंश्च नः । वधूयुरिव योषणां ॥ ३ ॥

पुरोऽकाशं । च । नः । घसः । जोषयासे । गिरः । च । नः । वधूयुःऽइव । योषणां ॥ ३ ॥

हे इंद्र नोऽस्मत्संबन्धिनं पुरोडाशं घसः । भक्षय च । नोऽस्मदीयाः सुतिलक्षणा गिरो जोषयासे । सेवस्व च । तत्र दृष्टांतः । वधूयुरिव योषणां । यथा वधूयुः स्त्रीकामो योषणां भजनीयां युवतिं सेवते तद्वत् ॥ घसः । घसू अदन इत्यस्य लेख्याडागमे रूपं । चवायोगे प्रथमेति न निघातः । जोषयासे । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य ण्यंतस्य लेख्याडागमे रूपं । आगमस्यानुदात्तत्वे णिच्स्वरः । पादादित्वादनिघातः । वधूयुरिव । सुप आत्मनः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । योषणां । युष भजन इति सौचो धातुः । कृत्यलुटो बङ्गलमिति ल्युट् । लित्स्वरः ॥

पुरोऽकाशं सनश्नुत प्रातःसावे जुषस्व नः । इंद्रं क्रतुर्हि ते बृहन् ॥ ४ ॥

पुरोऽकाशं । सनश्नुत । प्रातःसावे । जुषस्व । नः । इंद्रं । क्रतुः । हि । ते । बृहन् ॥ ४ ॥

हे सनश्नुत पुराणतया प्रसिद्ध हे इंद्र नोऽस्मत्संबन्धिनमिमं पुरोडाशं प्रातःसावे । सूयतेऽच सोम इति सावः । तस्मिन् प्रातःसवने जुषस्व । यतस्ते तव क्रतुः कर्म बृहन् महद्भिः ॥ प्रातःसावे । पुञ् अभिषवे । कर्मणि घञ् । प्रादिसमासः । यथादिस्वरेणांतोदात्तः ॥

माध्यंदिनसवने सवनीयपुरोडाशस्य माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इत्यनुवाक्या । सूचितं च । माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इति माध्यंदिने । आ० ५. ४. इति ॥

माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः पुरोऽकाशमिंद्रं कृष्वेह चारुं ।

प्र यत्स्तोता जरिता तूर्यर्थो वृषायमाण उप गीर्भिरीष्टे ॥ ५ ॥

माध्यंदिनस्य । सवनस्य । धानाः । पुरोऽकाशं । इंद्रं । कृष्व् । इह । चारुं ।

प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूर्यऽर्थः । वृषऽयमाणः । उप । गीऽभिः । ईष्टे ॥ ५ ॥

हे इंद्र माध्यंदिनस्य मध्यदिने भवस्य सवनस्य संबन्धिनीर्धना भृष्टयवान् चारुं कमनीयं पुरोडाशं चेह कर्मण्यागल्य कृष्व । भक्षणेन संस्कर । यद्यदा जरिता भवत्परिचरणं कुर्वाणस्तूर्ण्यर्थस्त्वां स्तोतुमितस्ततस्त्वरित-
गमनः अत एव वृषायमाणो वृषेवाचरन् स्तोता गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिरुप समीपे प्रेष्टुं प्रकर्षेण स्तौति ।
तदा पुरोडाशादिहवींषि भक्षयेति भावः ॥ माध्यंदिनस्य । मध्यंदिनशब्दात्तत्र भवार्थ उत्सादित्वाद्भ ।
जित्वादायुदान्तः । चारुं । चर गतिभक्षणयोः । दूसनजनिचरिचटिरहिभ्यो जुस्विति जुण् । णित्वादुपधा-
वृद्धिः । जित्वादायुदान्तः । तूर्ण्यर्थः । तूर्णिः । जित्वरा संभ्रम इत्यस्माद्वहित्रीत्यादिना निप्रत्ययो निष्ठ । अर्थः ।
अ गती । उपिकुषिगार्तिभ्यस्त्रिति यन् । वज्रव्रीही पूर्वपदस्वरः । वृषायमाणः । वृषेवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ्
सलोपयेति क्यङ् । अष्टत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ङित्वादनुदात्तङित इत्यात्मनेपदं । लट् । शानच् । तस्य लसा-
र्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । ईड्रे । ईड स्तुतावित्यस्य लटि रूपं । यद्योगादानघातः ॥ ॥ १७ ॥

तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य तृतीये धाना इत्यनुवाक्या । सूचितं च । तृतीये धानाः सवने पुरुषुतेति
तृतीयसवने । आ० ५. ४. । इति ॥

तृतीये धानाः सवने पुरुषुत पुरोऽकाशमाहुतं मामहस्व नः ।

ऋभुमतं वाजवंतं त्वा कवे प्रयस्वन्तं उप शिष्ये म धीतिभिः ॥ ६ ॥

तृतीये । धानाः । सवने । पुरुऽस्तुत । पुरोऽकाशं । आऽहुतं । ममहस्व । नः ।

ऋभुऽमतं । वाजऽवंतं । त्वा । कवे । प्रयस्वन्तः । उप । शिष्ये म । धीतिऽभिः ॥ ६ ॥

हे पुरुषुत पुरुभिर्बद्धभिः स्तोतुभिः स्तुत हे इंद्र तृतीये सवने नोऽस्मादीयान्धाना ऊतान् भृष्टयवानाऊतं
पुरोडाशं च मामहस्व । भक्षणेन महय । संभावय । हे कवे इंद्र प्रयस्वन्तः संभृतहविष्का वयमुभुमतं । ऋभवो ये
केचन देवास्तद्वन्तं । वाजवंतं । वाजो नाम सुधन्वनः पुत्रस्तद्वन्तं त्वां धीतिभिः स्तुतिभिरुप शिष्ये म । समीपे परि-
चरेम ॥ आऊतं । जुहोतिः कर्मणि क्तः । गतिरन्तर इति गतिः स्वरः । मामहस्व । मह पुजायामित्यस्य यङ्लु-
गंतस्य लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपो लुगभावश्छांदसः । शिष्ये म । शिष्यतेराशीर्लङि लिङ्याशिष्याङ्ङुत्यङ्प्र-
त्ययः । निघातः । धीतिभिः । हिष्ठवत्सरतिश्रत्यांतानामित्यंतोदात्तत्वं ॥

पूषण्वते ते चकृमा करंभं हरिवते हर्यश्वाय धानाः ।

अपूपमङ्घ्रि सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृचहा शूर विद्वान् ॥ ७ ॥

पूषण्वते । ते । चकृम । करंभं । हरिऽवते । हरिऽअश्वाय । धानाः ।

अपूपं । अङ्घ्रि । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमं । पिब । वृचऽहा । शूर । विद्वान् ॥ ७ ॥

हे इंद्र पूषण्वते । पूषा नाम कश्चिद्देवोऽदंतकः । तद्वते ते तुभ्यं करंभं दधिमित्रं सक्तं चक्रम । भक्षणाथं
कुर्मः । तथा च श्रुतिः । पूषा प्रपिष्टभागोऽदंतको हि । तै० स० २. ६. ८. । इति । हरिवते । हरिनामकावर्धो । तद्वते
हर्यश्वाय हरितवर्णाश्चयुक्तायिद्राय तुभ्यं धाना भक्षणाथं कुर्मः । तथा च मंत्रवर्णः । यसेतामश्वा वि मुचेह
शोणा दिवेदिवे सदृशीरङ्घ्रि धानाः । ऋग्वे० ३. ३५. ३. । इति । मरुद्भिः सगणस्त्वमपूपं पुरोडाशमङ्घ्रि । भक्षय ।
हे शूर असहाय हे इंद्र वृचहा वृचस्य हंता विद्वान् सर्वं जानानस्त्वं सोमं पिब ॥ पूषण्वते । पूषण्वदस्य मतुप ।
अनो नुडिति नुडागमः । रषाभ्यामिति णत्वं । चक्रम । करोतिश्छांदसे वर्तमाने लिटि क्रादित्वादङ्ङभावः ।
निघातः । हरिवते । छंदसीर इति मतुपो वत्त्वं ॥

प्रति धाना भरत तूयमस्मै पुरोऽकाशं वीरतमाय नृणां ।

दिवेदिवे सदृशीरिन्द्र तुभ्यं वर्धेतु त्वा सोमपेयाय धृष्णो ॥ ८ ॥

प्रति । धानाः । भरत । तूयं । अस्मै । पुरोऽकाशं । वीरऽतमाय । नृणां ।
दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । इंद्र । तुभ्यं । वर्धंतु । त्वा । सोमऽपेयाय । धृष्णो इति ॥ ८ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । हे अध्वर्यादयः अस्मा इन्द्राय धानास्तूयं चिप्रं प्रति भरत । संपादयत । नृणां वीरतमायास्मा इन्द्राय पुरोडाशं च संपादयत । अथ प्रत्यच्छतः । हे धृष्णो शत्रूणामभिवनशील हे इंद्र सदृशीरेकविधाः स्तुतयस्तुभ्यं त्वदर्थं दिवे दिवे प्रतिदिवसमस्माभिः क्रियते । ताः स्तुतयः सोमपेयाय सोमपानार्थं त्वां वर्धंतु । उत्साहेन प्रवृद्धं कुर्वंतु ॥ सदृशीः । समानान्वयोऽस्येति कम्प्रत्ययः । टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । दृग्दृशवतुष्विति समानस्य समावः ॥ ॥ १८ ॥

इन्द्रापर्वतेति चतुर्विंशत्युचं पंचदशं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । इन्द्रापर्वता चतुर्विंशतिराधिन्द्रापर्वती पंचदशादिद्वे वाचे ससर्पेयं चतस्रो रथांगस्तुतयोऽत्या अभिशपास्ता वसिष्ठद्वेषिण्यो न वसिष्ठाः शृण्वन्ति । दशमीषोडशी जगत्या त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंशोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहतीति । विश्वामित्र ऋषिः । दशमी षोडशी च द्वे जगत्या त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंशस्त्रिंशोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती शिष्टा-
स्तिष्टुभः । आधिन्द्रापर्वतदेवताका पंचदशीषोडशी वाग्देवत्ये तदुत्तराश्वतस्रो रथांगदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्राः ॥

इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिष आ वहंतं सुवीराः ।

वीतं हव्यान्यध्वरेषु देवा वर्धेथां गीर्भिरिळ्या मदता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता । बृहता । रथेन । वामीः । इषः । आ । वहंतं । सुऽवीराः ।

वीतं । हव्यानि । अध्वरेषु । देवा । वर्धेथां । गीऽभिः । इळ्या । मदता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता इन्द्रस्य पर्वतस्य । हे इन्द्रापर्वती बृहता रथेनागत्य वामीर्वननीयाः सुवीराः शोभनपुत्रोपेता इषोऽज्ञान्या वहंतं । अस्मदर्थं धारयतं । प्रयच्छतमित्यर्थः । किंच हे देवी द्योतमानावध्वरेष्वस्मत्संबंधिषु यज्ञेषु हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि वीतं । भक्षयतं । तथेळ्यास्माभिर्दत्तेन हविषा मदता हव्यंतां युवां गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिरस्मदीयाभिर्वाग्भिर्वर्धेथां । समृद्धी भवतं ॥ इन्द्रापर्वता । आमंत्रितस्य पादादि-
खात्पादिकमाद्युदात्तत्वं । सुवीराः । बह्व्रीही वीरवीर्यौ चेतुस्तरपदाद्युदात्तत्वं । वीतं । वी कात्यादिष्वित्यस्य लोप्यदादित्वाच्चापो लुक् । प्रत्ययस्वरः । वर्धेथां । वृधु वृद्धावित्यस्य लोप्याधामो लसार्वधातुकस्येरे धातुस्वरः ॥

अहर्गणेष्वन्त्यवर्जितेष्वहः सु हारियोजनस्य तिष्ठा सु कमित्यनुवाक्या । सूचितं च । तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गा अयं यज्ञो देवया अयं मियेधः । आ० ६. ११. इति ॥

तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः सोमस्य नु त्वा सुषुतस्य यक्षि ।

पितुर्न पुचः सिचमा रभे त इंद्र स्वादिष्ठया गिरा शंचीवः ॥ २ ॥

तिष्ठ । सु । कं । मघऽवन् । मा । परा । गाः । सोमस्य । नु । त्वा । सुऽसुतस्य । यक्षि ।

पितुः । न । पुचः । सिचै । आ । रभे । ते । इंद्र । स्वादिष्ठया । गिरा । शंचीऽवः ॥ २ ॥

हे मघवन्धनवद्भिर्द्रु कं सुखेनास्मिन्यज्ञे सु तिष्ठ । सुष्ठु कंचित्कालमत्र तिष्ठ । मा परा गाः । अस्मदीयाब-
ज्ञाया गच्छ । तत्र कारणमाह । सुषुतस्य सुष्ठुभिषुतेन सोमस्य सोमेन नु चिप्रं त्वां यक्षि । यजे । हे शंचीवः
शक्तिमद्भिर्द्रु ते तव सिचं वस्त्रप्रांतं स्वादिष्ठया स्वादुतरया स्तुतिलक्षण्या गिरा आ रभे । आलभे । गृह्णा-
मीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । पितुर्न । यथा पुत्रो मधुरया वाचा पितुर्जनकस्य चेलांचलं गृह्णाति तद्वत् ॥ सु कमिति
निपातद्वयं । प्रथमस्य निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं । द्वितीयस्य चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ।
सोमस्य यक्षि । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । स्वरितञित इत्यात्मनेपदं । तस्य लुकिं सिच्येकाच इतीदम्-

तिविधः । ब्रश्चादिना षत्वं । षढोः कः सीति कत्वं । सिचः सकारस्य षत्वं । निघातः । रमे । डुलभष् प्राप्ता । ल्युत्तम इटि रूपं । रलयोरभेदः । निघातः । स्वादिष्ठया । स्वादुशब्दादिष्ठनि रूपं । नित्वादाद्युदात्तः ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीद्राय वाहः कृणवाव जुष्टं ।

एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदार्था च भूदुक्थमिन्द्राय शस्तं ॥३॥

शंसाव । अध्वर्यो इति । प्रति । मे । गृणीहि । इंद्राय । वाहः । कृणवाव । जुष्टं ।

आ । इदं । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । अर्थ । च । भूत् । उक्थं । इंद्राय । शस्तं ॥३॥

शंसिष्यन् होताध्वर्युं ब्रूते । हे अध्वर्यो आवां शंसाव । होतास्त्वमेव शंससि । कथमहं शंसानि । अत आह । प्रति मे गृणीहीति । त्वं मे प्रतिगृणीहि । औथामोदैवेत्यादिको होतुस्तत्साहजननः प्रतिगरः । आ० ७. ११. । तं दत्स्व । तथेन्द्राय जुष्टं प्रीतियुक्तं वाहः स्तोत्रं कृणवाव । त्वं यजमानस्येदं बर्हिरस्मिन्बर्हिष्या सीद । उपविश । अथ चानंतरमिन्द्रार्थेन्द्रार्थमावाभ्यां क्रियमाणमुक्थं शस्तं शस्तं प्रशस्तं भूत् । भवतु ॥ शंसाव । शन्तु सुतावित्यस्य ल्युत्तमद्विवचने रूपं । आदुत्तमस्येत्याडागमः । उत्तमस्य पितृव्यावादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । मे । अनु-प्रतिगृण्य । पा० १. ४. ४१. । इति संप्रदानसंज्ञा । जुष्टं । नित्यं मंच इत्याद्युदात्तत्वं ॥

जायेदस्तं मघवन्त्सेदु योनिस्तदिच्छा युक्ता हरयो वहंतु ।

यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्टा दूतो धन्वात्यच्छ ॥४॥

जाया । इत् । अस्तं । मघवन् । सा । इत् । ऊं इति । योनिः । तत् । इत् । त्वा । युक्ताः । हरयः । वहंतु ।

यदा । कदा । च । सुनवाम । सोमं । अग्निः । त्वा । दूतः । धन्वाति । अच्छ ॥४॥

हे मघवन्धनवन्निद्र अस्तं । अस्तंति चिष्यंति पदार्था अत्रेत्यस्तं गृहं । जायेज्जायैव गृहं भवति । न गृहं गृहं मित्याङ्गर्गृहिणी गृहमुच्यत इति स्मृतेः । तथा सेत् सा जायैव योनिः पुरुषस्य मिश्रणस्थानं । उ प्रसिद्धार्थः । तस्मात्तदित् तच्च गृह एव युक्ता रथे योजिता हरयोऽश्वास्त्वा त्वां वहंतु । वयं तु यदा कदा च त्वदर्थं सोमं सुनवाम अभिषुतं करवाम तदास्माभिः प्रहितो दूतोऽग्निस्त्वा त्वामच्छामिमुख्येन धन्वाति । गच्छेत् ॥ अस्त । अस्तु क्षेपणे । असिहसिमृषिण्वामीत्यादिना तन्मन्त्रयः । नित्वादाद्युदात्तः । सुनवाम । पुञ् अभिषव इत्यस्य लोटि रूपं । यदुत्तयोगादनिघातः । त्वा । युष्मत्तत्तत्तत्तुः । पदमिति संहितायां षत्वं । धन्वाति । धवि गत्यर्थः । लेत्याडागमे रूपं । निघातः ॥

अहर्गणेऽत्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य वैकल्पिकी परा याहीत्यनुवाक्या । परा याहि मघवन्ना च याहीति वानुवाक्येति सूचितं । आ० ६. ११. ॥

परा याहि मघवन्ना च याहीन्द्रं भातरुभयचा ते अर्थे ।

यचा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासभस्य ॥५॥

परा । याहि । मघवन् । आ । च । याहि । इंद्रं । भातः । उभयच । ते । अर्थे ।

यच । रथस्य । बृहतः । निधानं । विमोचनं । वाजिनः । रासभस्य ॥५॥

हे मघवन्धनवन्निद्र त्वं परा याहि । अस्माद्देवयजनात्पराङ्मुखो गृहं प्रति गच्छ । अथवा देवयजनं प्रत्यायाहि । हे भातः पोषकोभयत्रापि ते तवार्थं । अर्थंति प्राप्यत इत्यर्थः प्रयोजनं । अस्ति तच्च जायाच सोमः । प्रयोजनांतरमाह । यच्च गृहं प्रति गमने बृहतो महतो रथस्योपरि निधानमवस्थानं प्रयोजनं । अच स्थिता रासभस्य हेपारवं कुर्वतो वाजिनोऽश्वस्य रथाद्विमोचनं प्रयोजनं ॥ अर्थं । ऋ गतो । उषिकृषिगार्तिभ्यस्त्विति

यन् । निस्वरः । निधानं । दधातेर्भावे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । रासमस्य । रास् शब्दे । रासि-
वस्त्रिभ्यां च । उ० ३. १२५. । इति कर्तर्यमचप्रत्ययः । ग्रामादित्वादायुदात्तः ॥ १९९ ॥

अंथिष्वहःसु हारियोजनस्थापाः सोममित्यनुवाक्या । सूत्रितं च । हारियोजनोऽपाः सोममस्तमिन्द्र प्र
याहि । आ० ६. ११. । इति ॥

अपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीजाया सुरणं गृहे ते ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥ ६ ॥

अपाः । सोमं । अस्तं । इन्द्र । प्र । याहि । कल्याणीः । जाया । सुऽरणं । गृहे । ते ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानं । विऽमोचनं । वाजिनः । दक्षिणाऽवत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र सोममपाः । अत्रैव स्थित्वा सोमं पिब । पीत्वास्तं गृहं प्र याहि । प्रकर्षेण गच्छ । ते तव गृहे कल्या-
णीर्मंगलकारिणी जाया शची विद्यते । सुरणं शोभनगीतादिध्वनिश्चास्ति । यद्वा । सुरणं सुरमणीयं यथा
भवति तथा गृहे जाया तिष्ठति । यत्रेत्यादि गतं । दक्षिणावत् । अत्र स्थितौ सत्यां रथे योजितानां वाजिनां
विमोचनं खादनपानादिना दक्षिणावत् प्रयोजनवद्भवति । विमुक्तेभ्यो वाजिभ्यो खादनं पानं चोपहरति ॥
अपाः । पा पाने । लुङि गातिर्होति सिचो लुक् । अडागमस्वरः । कल्याणीः । कल्याणमस्यास्तीति मत्वर्थे
कंदसीवनिपाविति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सुरणं । रण शब्दार्थः । अस्मादकृच्छार्थे खल् । निस्वरः । प्रत्ययस्य
पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । समासे छद्दुत्तरपदस्वरः ॥

इमे भोजा अंगिरसो विरूपा दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विश्वामित्राय ददंतो मघानि सहस्रसावे प्र तिरंत आयुः ॥ ७ ॥

इमे । भोजाः । अंगिरसः । विऽरूपाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।

विश्वामित्राय । ददंतः । मघानि । सहस्रऽसावे । प्र । तिरंते । आयुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र इमे यागं कुर्वाणा भोजाः सीदासाः क्षत्रियाः तेषां याजका विरूपा नानारूपा मेधातिथिप्रभु-
तयोऽंगिरसश्च दिवोऽसुरस्य देवभ्योऽपि बलवतो रुद्रस्य पुत्रासः पुत्रा वीरा बलवंतो भरतः ते सर्वे
विश्वामित्राय मह्यं सहस्रसावे । सहस्रं मृत्योऽत्रेति सहस्रसावोऽश्वमेधः । तस्मिन्नश्वमेधे मघानि महनीयानि
धनानि ददतः प्रयच्छतः संत आयुर्जीवनमन्नं वा प्र तिरंते । प्रकर्षेण वर्धयति ॥ दिवस्पुत्रास इति संहितायां
षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । ददतः । डुदाच् दान इत्यस्य शतरि रूपं । अभ्यस्तानामादिरित्यायु-
दात्तत्वं । तिरंते । तरतेर्बल्येन शः ॥

रूपंरूपं मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वं परि स्वां ।

त्रिर्यद्विवः परि मुहूर्तमागात्स्वैर्मचैरनृतुपा ऋतावा ॥ ८ ॥

रूपंऽरूपं । मघऽवा । बोभवीति । मायाः । कृण्वानः । तन्वं । परि । स्वां ।

त्रिः । यत् । दिवः । परि । मुहूर्तं । आ । अगात् । स्वैः । मचैः । अनृतुऽपाः । ऋतऽवा ॥ ८ ॥

मघवा धनवानिन्द्रो रूपं रूपं यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्रूपं बोभवीति । भृशं प्राप्नोति तत्तद्रूपात्मको भवति ।
तत्र कारणमुच्यते । माया अनेकरूपग्रहणसामर्थ्योपेताः कृण्वानः कुर्वाणः स्वां तन्वं स्वकीयां तनूं परि । पंचम्यर्थे ।
स्वस्माच्छरीरान्नानाविधानि शरीराणि निर्मिमीते । यद्वा । स्वां तनूं नानाविधरूपोपेतां करोति । तथा च
मंत्रवर्णः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः । ऋग्वे० ६. ४७. १८. । इति । यद्यस्मात्स्वैर्मचैः स्वकीयैः सुतिलक्षणीर्वाक्यै-

राहृतोऽनृतुपाः । न केवलमनृतुष्वेव पिबति किंत्वनृतुष्वपि । बरुशः सोमं पिबन्नित्यर्थः । अतावा सत्यवान् तादृश इन्द्रो दिवः स्वर्गलोकात्परि मुहूर्तमेकस्मिन्नेव मुहूर्ते नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु तत्रापि त्रिः त्रिषु सवने-
ष्वागात् । आगच्छति ॥ बोभवीति । भवतेर्यङ्नुकि तिपि यङो वेतीडागमः । निघातः । अगात् । इणो लुङि
रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

महाँ ऋषिर्देवजा देवजूतोऽस्तभ्रात्सिंधुमर्णवं नृचक्षाः ।

विश्वामित्रो यदवहत्सुदासमप्रियायत कुशिकेभिरिन्द्रः ॥ ९ ॥

महान् । ऋषिः । देवऽजाः । देवऽजूतः । अस्तभ्रात् । सिंधुं । अर्णवं । नृऽचक्षाः ।

विश्वामित्रः । यत् । अवहत् । सुऽदासं । अप्रियायत । कुशिकेभिः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

महान् तपसातिशयितसामर्थवानृषिरतीन्द्रियार्थद्रष्टा देवजा द्योतमानानां तेजसां जनयिता देवजूतस्य-
स्तेजोभिराकृतो नृचक्षा नृणां कर्मनेतृणामध्वर्वादीनामुपद्रष्टा स विश्वामित्रोऽर्णवमुदकवंतं सिंधुं विपाट्कु-
तुघ्नोः संभेदमस्तभ्रात् । निघट्वेगमकरोत् । किंच स विश्वामित्रः सुदासं पैजवनं राजानं यद्यदावहत् अयाजयत्
तदानीमिन्द्रः कुशिकेभिः कुशिकगोचोत्पन्नेर्ऋषिभिः सहाप्रियायत । प्रिय इवाचरत् ॥ अवहत् । वह प्रापण
इत्यस्य लङि रूपं । यद्योगादनिघातः । अप्रियायत । प्रिय इवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ् सलोपयेति क्यङ् ।
तदंताल्लङि रूपं । पादादित्वादनिघातः ॥

हंसा इव कृणुष्य श्लोकमद्रिभिर्मदंतो गीर्भिरध्वरे सुते सचा ।

देवेभिर्विप्रा ऋषयो नृचक्षसो वि पिबध्वं कुशिकाः सोम्यं मधु ॥ १० ॥

हंसाऽऽइव । कृणुष्य । श्लोकं । अद्रिऽभिः । मदंतः । गीऽभिः । अध्वरे । सुते । सचा ।

देवेभिः । विप्राः । ऋषयः । नृऽचक्षसः । वि । पिबध्वं । कुशिकाः । सोम्यं । मधु ॥ १० ॥

हे विप्रा मेधाविनो हे ऋषयोऽतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो हे नृचक्षसो नृणां कर्मनेतृणां विशेषेण द्रष्टारो हे
कुशिकाः कुशिकगोचोत्पन्ना हे पुत्रा अध्वरे यज्ञेऽद्रिभिर्गोवभिः सोमे सुतेऽभिषुते सति गीर्भिमदंतः स्तुतिभिर्दे-
वान्मादयंतो यूयं श्लोकं । श्लोक्यते शस्यतेऽनेनेति श्लोकः शस्तं । कृणुष्य । सम्यगुच्चारयत । तच्च दृष्टान्तः । हंसा
इव । यथा हंसाः सम्यक् शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् । किंच देवेभिः सचा यष्टव्यदेवैः सहिता यूयं सोम्यं सोममयं मधु
मधुकरं रसं वि पिबध्वं । परस्परव्यतिहरिणं पिबत ॥ श्लोकं । श्लोक शब्दे । करणे घञ् । जित्वादायुदात्तः ।
मदंतः । मदी हर्ष इत्यस्यांतर्भावितण्यर्थस्य व्यत्ययेन शप् । पिबध्वं । पा पाने । कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदं ।
सोम्यं । सोमशब्दान्मये चेति यप्रत्ययः ॥ ॥ २० ॥

उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुंचता सुदासः ।

राजा वृचं जंघनत्प्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः ॥ ११ ॥

उप । प्र । इत् । कुशिकाः । चेतयध्वं । अश्वं । राये । प्र । मुंचत् । सुऽदासः ।

राजा । वृचं । जंघनत् । प्राक् । अपाक् । उदक् । अर्थः । यजाते । वरं । आ । पृथिव्याः ॥ ११ ॥

हे कुशिकाः कुशिकगोचोत्पन्ना हे पुत्रा उप प्रेत । अश्वस्य समीपे प्रकर्षेण गच्छत । तच्च गत्वा चेतयध्वं ।
सावधाना भवत । यद्वा । अश्वरक्षिणः सावधानान् कुर्वत । सुदासः पैजवनस्य राज्ञोऽश्वं राये तस्य दिग्वि-
जयेन धनलाभाय प्र मुंचत । राजा देवानां स्वामीन्द्रो वृचं कर्मविघ्नकारिणमसुरं प्रागपागुदक् पूर्वपश्चिमोत्तरेषु
देशेषु जंघनत् । भृशं हतवान् । तस्मादश्वं विमुंचतेति भावः । अथानंतरं पृथिव्या वर उच्यते देवयजनदेशे
यजाते । स राजा यजेत ॥ चेतयध्वं । चित्ती संज्ञान इत्यस्य स्थंतस्य लोटि रूपं । आमंचितस्यावियमानवत्त्वेन

तिड उत्तरत्वात् निघातः । अघनत् ।
 नुगागमः । तदंतात्वेयाडागमः । प्राक्
 यजतेर्लेयाडागमः । निघातः ।
 धातुस्वरः ॥

यद्वलुकि नुगतोऽनुनासिकांतस्थेयभ्यासस्य
 निगतोऽचतावप्रत्यय इति गतेः स्वरः । यजति ।
 यहवृद्धनिश्चिगमस्येयप्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे

य इमे रोदसी उभे
 यः । इमे इति । रोदसी

वं । विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनं ॥ १२ ॥
 उभे इति । अहं । इदं । अतुस्तवं । विश्वामित्रस्य । रक्षति ।
 । जनं ॥ १२ ॥

हे विश्वामित्रः कुशिकपुत्रा योऽहं विश्वामित्र उभे इमे रोदसी यावापृथिव्याविद्रमनुष्टवं स्तावयामि । यावा-
 पृथिवीभ्यामिद्रमनुष्टवं स्तोत्रं मया कारितमित्यर्थः । यद्वा । उभयो रोदस्योरंतरवस्थितमिद्रं स्तामि । स्तोत्रं कुर्वाणस्य
 विश्वामित्रस्य ममेदमिद्रविषयं ब्रह्म स्तोत्रं भारतं भरतकुलं जनं रक्षति । पालयति ॥ अतुष्टवं । पुत्रं स्तुती ।
 ष्यंतस्य लुङि चङि रूपं । यद्वत्तयोगादनिघातः । भारतं । भरतशब्द उत्सादिः । चित्वादाद्युदात्तः ॥

विश्वामित्रा अरासत ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे । करदिनः सुराधसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । अरासत । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे । करत् । इत् । नः । सुराधसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्रा वज्रिणे यज्ञहस्तायेंद्राय ब्रह्म स्तोत्रमरासत । अकुर्वन् । स्तुतः स इन्द्रो नोऽस्मान् सुराधसः
 शोभनधनोपेतान् करदित् । करोत्विव ॥ अरासत । रास्य शब्द इत्यस्य लङि वक्तुं कंदसीति शपो लुक् ।
 निघातः । करत् । करोतेर्लुङि त्रिः कर्मवृद्धिभ्यश्च कंदसीत्यडादेशः । सुराधसः । आद्युदात्तं ब्रह्मकंदसीत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वं ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मे ।

आ नो भर प्रमगंदस्य वेदो नैचाशाखं मघवनंधया नः ॥ १४ ॥

किं । ते । कृण्वन्ति । कीकटेषु । गावः । न । आऽशिरं । दुहे । न । तपन्ति । घर्मे ।

आ । नः । भर । प्रऽमगंदस्य । वेदः । नैचाऽशाखं । मघऽवन् । रंधय । नः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र कीकटेष्वनार्यनिवासेषु जनपदेषु । यद्वा । क्रियाभिर्यागदानहोमलक्षणभिः किं फलिष्यतीत्यश्रद्-
 धानाः प्रत्युत पिबत खादतायमेव लोको न पर इति वदंतो नास्तिकाः कीकटाः । तेषु गावस्ते तव किं
 कृण्वन्ति । किं कुर्वन्ति । न क्वचित्तवोपयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः । अनुपयोगं दर्शयति । आशिरं सोममिश्रणयोग्यं पयो
 न दुहे । न दुहन्ति । किंच घर्मे प्रवर्ग्याख्यकर्मोपयुक्तं महावीरपात्रं स्वपयःप्रदानद्वारेण न तपन्ति । न दीपयन्ति ।
 एतेन सांन्यायार्थमपि नोपयुज्यते इत्यपि सूचितं भवति । एवं क्वचिदपि वैदिके कर्मण्यनुपयुक्तास्ता गा नो
 ऽस्मभ्यमा भर । आहर । न केवलं ता एव किं तर्हि प्रमगंदस्य । द्वैगुण्यादिलक्षणपरिमाणं गतोऽर्थो मामेव
 गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषां ददातीति मगंदो वार्धुषिकः । तस्यापत्यं पुत्रादिः प्रमगंदः । प्रसूणादिवदपत्यार्थः
 प्रशब्देन बोध्यते । तस्यात्यंतकुसीदिकुलस्य वेदो धनमाहर । किंच हे मघवन्यनवसिन्द्र नैचाशाखं । नीचासु
 शूद्रयोनिभूत्यादिता शाखा पुत्रपौत्रादिपरंपरा येन स नीचाशाखः । शूद्रापत्यैश्च केवलीः शूद्रावेदी
 इति च पातकहेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य संबंधि धनं नीचाशाखं । तद्धनं नोऽस्मभ्यं रंधय । साधय
 तद्धनं तव नोपयुज्यते अस्मदायत्तं तु तद्धनं यागादिद्वारा तवोपयुज्यते । तस्मात्तदस्मभ्यं
 एतमर्थं यास्कोऽप्याह । किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटो नाम देशोऽनार्यनिवासः
 किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा । नैव चाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मे घरणं । आ हर
 मगंदः कुसीदी मांगदो मामागमिष्यतीति च ददाति । तदपत्यं प्रमगंदोऽत्यं

योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः । पंडको वा पंडकः पंडगः प्रार्दको वा प्रार्दयत्पांडौ । आंडावाणी इव व्रीडयति । तत्स्थं नैचाशाखं । नीचाशाखो नीचैःशाखः । शाखाः शक्नोते । आणिररणात् । तन्नो मघ-
वज्रंधयेति रथतिर्विशगमने । नि० ६. ३२. इति ॥ आशिरं । आङ्पूर्वाक्कीणातिः क्रियपसृधधामित्यादिना-
शिरित्यादेशः । कुहे । कुहेर्लिटीरयो र इति रेआदेशः । द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वात् द्विर्वचनाभावः । चादि-
लोपे विभाषेति न निघातः । नैचाशाखं । तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । रंधय । रधिर्धत्तस्य रधिजभोरचीति
नुमागमः ॥

ससर्परीवृचे प्राङ्गरितिहासं पुराविदः । सीदासनृपयज्ञे वै वसिष्ठात्मजशक्तिना । विश्वामित्रस्याभिभूतं
बलं वाक् च समंततः । वासिष्ठेनाभिभूतः स ह्यवासीदथ गाधिजः । तस्मै ब्राह्मीं तु सीरीं वा नाम्ना वाचं
ससर्परीं । सूर्यवेश्मन आहत्य ददुर्वै जमदग्नयः । कुशिकानां मतिः सा वागमतिं तामपानुदत् ॥

ससर्परीरमतिं बाधमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता ।

आ सूर्यस्य दुहिता ततान् श्रवो देवेष्वमृतमजुयं ॥ १५ ॥

ससर्परीः । अमतिं । बाधमाना । बृहत् । मिमाय । जमदग्निदत्ता ।

आ । सूर्यस्य । दुहिता । ततान् । श्रवः । देवेषु । अमृतं । अजुयं ॥ १५ ॥

जमदग्निदत्ता जमदग्निभिः प्रज्वलितापिभिर्ऋषिभिरस्त्रभ्यं दत्तामतिमज्ञानं बाधमाना ससर्परीः सर्वत्र
शब्दरूपतया सर्पणशीला वाक् बृहत्प्रभूतं यथा भवति तथा मिमाय । नभसि शब्दं करोति । सैषा सूर्यस्य
दुहिता वाग्देवता देवेष्विन्द्रादिष्वजुयं चयरहितममृतममृतलक्षणं श्रवोऽन्तमा ततान् । समन्तात्स्वाहाकारवाचं
तनोति ॥ जमदग्निदत्ता । दाण् दान इत्यस्य निष्ठायां दी दङोरिति ददादेशः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । अजुयं । जृ वयोहानी । ऋहलोर्ण्यत् । ब्रह्म कंदसीत्युत्वं । नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं ॥ २१ ॥

ससर्परीरभरतूयमेभ्योऽधि श्रवः पांचजन्यासु कृष्टिषु ।

सा पृथ्वाऽनव्यमायुर्दधाना यां मे पलस्तिजमदग्नयो ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः । भरत् । तूयं । एभ्यः । अधि । श्रवः । पांचजन्यासु । कृष्टिषु ।

सा । पृथ्वा । नव्यं । आयुः । दधाना । यां । मे । पलस्तिजमदग्नयः । ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः सर्वत्र शब्दपद्यात्मकत्वेन सर्पणशीला वाग्देवता पांचजन्यासु कृष्टिषु । निषादपंचमाश्रितारो वर्णाः
पंचजनाः । तत्संबन्धिनीषु प्रजासु यच्छ्रवोऽन्नं विद्यते तन्नोऽस्मभ्यमधि अधिकं यथा भवति तथा तूयं क्षिप्रमभरत ।
भरतु । संपादयतु । पलस्तिजमदग्नयः पलस्तयः पलिता दीर्घायुषो जमदग्नयो मुनयो यां वाचं सूर्यादाहृत्य मे
मह्यं ददुरददुः पृथ्वा पृथस्य पृथादिनिर्वाहकस्य सूर्यस्य दुहिता सा वाक् नव्यं नवतरमायुरन्नं जीवनं वा
दधाना मम कुर्वाणा भवतु ॥ पांचजन्यासु । बहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति ज्यप्रत्ययः । जित्वादाद्युदात्तः ।
पृथ्वा । पृथे भवा । दिगादिस्वाद्यत् । तिप्स्वरितः । नव्यं । नवशब्दादस्वादित्वात्स्वार्थको यत् । पलस्तिजम-
दग्नयः पलस्तयो जमदग्नयः । कर्मधारयसमासः । समासस्वरः ॥

स्थिरौ गावौ भवतां वीकुरक्षो मेषा वि वह्निं मा युगं वि शारि ।

इंद्रः पातत्ये ददतां शरीतोऽरिष्टनेमे अभि नः सचस्व ॥ १७ ॥

स्थिरौ । गावौ । भवतां । वीकुरुः । अक्षः । मा । ईषा । वि । वह्निं । मा । युगं । वि । शारि ।

इंद्रः । पातत्येऽइति । ददतां । शरीतोः । अरिष्टनेमे । अभि । नः । सचस्व ॥ १७ ॥

राक्षः सुदासो यक्षेऽवमृथं कृत्वा यक्षशालातो निर्गतुमिच्छन् रथेऽश्वादिकं युञ्जानो विश्वामित्रो रथा-
गानि स्तौति । गावौ । गच्छत इति गावावस्थौ । स्थिरौ भवतां । अक्षस्य वीकृद्वृद्धौ भवतु । ईषा दंडस्य मा
वि वर्हि । वृद्धौ मा भवतु । युगं च मा वि शारि । विशीर्णं मा भवतु । इंद्रः पातक्ष्ये पतनशीले कीलके शरी-
तोर्विशरणात्प्राक् ददतां । धारयतु । हे अरिष्टनेमे अहिंसितप्रधिविशिष्ट हे रथ नोऽस्मानभि आभिमुख्येन
सचस्व । संगतो भव ॥ वि वर्हि । वृहि वृद्धौ । विपूर्वो वृहिविनाशे वर्तते । अस्मात्कर्मकर्तरि लुङि चिण् भाव-
कर्मणोरिति चिण् । चिणो लुगिति तप्रत्ययस्य लृक् । निघातः । युगं । युगशब्द उक्तादिषु रथाद्युपकरणेऽर्थे
घञन्तत्वेन निपातनादगुणत्वं । तत्र पाठादंतोदात्तत्वं । शारि । शृ हिंसायामित्यस्य लुङि रूपं । अरिष्टनेमे ।
पादादित्वात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं ॥

बलं धेहि तनूषु नो बलमिंद्रानकुत्सु नः ।

बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा असि ॥ १८ ॥

बलं । धेहि । तनूषु । नः । बलं । इंद्र । अनकुत्सु । नः ।

बलं । तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वं । हि । बलदाः । असि ॥ १८ ॥

हे इंद्र नोऽस्माकं तनूषु शरीरेषु बलं धेहि । नोऽस्मात्संबन्धिरथवाहेष्वनकुत्सु बलं धेहि । तोकाय पुत्राय
तनयाय पौत्राय च जीवसे चिरं जीवनाय बलमायुर्विधेहि । एतादृशं दातृत्वं कुत इत्यत आह । त्वं बलदाः ।
बलं ददातीति बलदाः । असि हि । सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धोऽसि खलु ॥ अनकुत्सु । वह प्रापणे । अनसि वहेः
क्लिबनसो डधेति क्लिप । अनसः सकारस्य डत्वं । वहेर्यजादित्वात्संप्रसारणं । वसुसंमुखंस्वनडुहां द इति
हकारस्य डत्वं । छदुत्तरस्वरः । असि । हियोगादनिघातः । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अभि व्ययस्व खदिरस्य सारमोजो धेहि स्पंदने शिंशपायां ।

अक्षं वीळो वीळित वीळयस्व मा यामादस्मादव जीहिपो नः ॥ १९ ॥

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारं । ओजः । धेहि । स्पंदने । शिंशपायां ।

अक्षं । वीळो इति । वीळित । वीळयस्व । मा । यामात् । अस्मात् । अव । जीहिपः । नः ॥ १९ ॥

हे इंद्र खदिरस्य सारं । सारिण हि आणिः क्रियते । तं खदिरस्य सारभृतमाणिमभि व्ययस्व । अभित-
स्तत्तत्स्थानेषु दाढ्यार्थं निधेहि । स्पंदने रथस्य गमने सति शिंशपायां शिंशपाख्यदाहनिर्मिते रथस्य फलक
ओजो धेहि । दाढ्यं कुक्ष । हे वीळो वृद्ध वीळितास्माभिर्वृद्धीकृत हे अक्ष वीळयस्व । त्वं वृद्धो भव । यद्वास्मान्
वृद्धीकुक्ष । यामात्रच्छतोऽस्माद्रथान्नोऽस्मान् माव जीहिपः । मा पीपतः ॥ खदिरस्य । अजिरशिश्नित्यादिना
किरचप्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । वीळित । वीळयतिर्ल्यंतस्य निष्ठायामिडागमः । निष्ठायां सेटि
। पा० ६. ४. ५२. । इति ऐर्लुक् । वीळयस्व । आसंचितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनघातः । यामात् । या
प्रापण इत्यस्मादतिस्तुमुज्ज इत्यादिना मन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । जीहिपः । ओहाक् त्यागे । ल्यंतस्य लुङि
चङि रूपं । अकारस्येकारश्चादंसः ॥

अयमस्मान्वनस्पतिर्मा च हा मा च रीरिषत् ।

स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आ विमोचनात् ॥ २० ॥

अयं । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हाः । मा । च । रीरिषत् ।

स्वस्ति । आ । गृहेभ्यः । आ । अवऽसै । आ । विऽमोचनात् ॥ २० ॥

यजमान आत्मनः अय आशास्ते । वनस्पतिर्वनस्पतिनिर्मितोऽयं रथो रथाह्वानस्मान् मा च हाः । मा

त्यासीत् । किंच मा रीरिषत् । अस्मान् मा विनाशयतु । किंचा गृहेभ्यः । यावद्ब्रह्मन् प्राप्नुयाम तावदस्मभ्यं स्वस्ति भवतु । तथावसै । पंचम्यर्थे चतुर्थी । यावद्ब्रह्मवेगावसानं तावत् । आ विमोचनात् । यावद्ब्रह्मयोजिताश्चविमोचनं तावत् स्वस्ति भवतु ॥ हाः । ओहाक् त्यागे । लुङि मंचे घसेत्यादिना सिचो लुक् । पुरुषव्यत्ययः । चवाद्योगे प्रथमेति न निघातः । रीरिषत् । रिष हिंसायामित्यस्य खंतस्य लुङि चङि रूपं । द्वितीयत्वान्निघातः । गृहेभ्यः । यहेर्गेहे क इति कः । पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी । अवसै । षोऽतकर्मणि । क्तिप् । चतुर्थ्येकवचन आतो लोपाभावश्चादसः । वृद्धिः । एकादेशस्वरः ॥ ॥ २२ ॥

इंद्रोतिभिरित्याद्याश्चतस्रो वसिष्ठद्वेषिणः । पुरा खलु विश्वामित्रशिष्यः सुदा नाम राजर्षिरासीत् । स च केनचित्कारणेन वसिष्ठद्वेष्योऽभूत् । विश्वामित्रस्य शिष्यस्य रक्षार्थमाभिर्चर्तुर्भिर्वसिष्ठमशपत् । इमा अभिशाप-रूपाः । ता ऋचो वसिष्ठा न शृण्वन्ति ॥

इंद्रोतिभिर्बहुलाभिर्नो अद्य याच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूर जिन्व ।

यो नो द्वेष्ट्यधरः सस्यदीष्ट यमु द्विष्मस्तमु प्राणो जहातु ॥ २१ ॥

इंद्र । ऊतिऽभिः । बहुलाभिः । नः । अद्य । यात्ऽश्रेष्ठाभिः । मघऽवन् । शूर । जिन्व । यः । नः । द्वेष्टि । अधरः । सः । पदीष्ट । यं । ऊं इति । द्विष्मः । तं । ऊं इति । प्राणः । जहातु ॥ २१ ॥

परस्य शापं करिष्यन् आदावात्मनो रक्षां कुरुते प्रथमेनार्धर्चेन । हे शूर शौर्यवन्पराभिभवशक्त हे मघ-वन्धनवन्निद्र अथास्मिन्काले यात् । यातयतिर्वधकर्मा । यातयतीति यात् । सुपां सुलुगिति शपो लुक् । यातः शत्रून् हिंसतो नोऽस्मानूतिभिस्त्वदीयामी रक्षाभिर्जिन्व । प्रीणय । कीदृशीभिः । बह्वलाभिर्बहुलीभिः श्रेष्ठाभिः प्रशस्यतराभिः । अथ शपति । नोऽस्मान्यः शत्रुर्द्वेष्यो द्वेष्ट्यस्मद्विषयामप्रीतिं करोति सोऽधरो निरुष्टः सन् पदीष्ट । पततु । वयं च यमु द्विष्मस्तमु तं द्वेष्यं प्राणो देहमध्ये वर्तमानः पंचवृत्तिर्वायुर्जहातु । परित्यजतु । उग्रब्दी पूरकी ॥

परशुं चिद्वि तपति शिबलं चिद्वि वृश्चति ।

उखा चिदिंद्र येषंती प्रयस्ता फेनमस्यति ॥ २२ ॥

परशुं । चित् । वि । तपति । शिबलं । चित् । वि । वृश्चति ।

उखा । चित् । इंद्र । येषंती । प्रयस्ता । फेनं । अस्यति ॥ २२ ॥

परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं कुटारं प्राप्य वृक्षो वि तपति विशिष्टतापयुक्तो भवति । एवं मदीयो द्वेष्टा वितपतु । शिबलं चित् शल्लालीकुमुदं यथानायासेन वि वृश्चति विच्छिद्यते । एवं स द्वेष्टा विवृश्चति । विच्छिन्नावयवो भवतु । प्रयस्ता प्रहता येषंती स्रवत्युखा चित् स्थालीव स द्वेष्टा मदीयमंत्रसामर्थ्येन प्रहतः सन् फेनमस्यति । फेनं मुखादुन्निरतु ॥

न सायंकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वान्नयन्ति ॥ २३ ॥

न । सायंकस्य । चिकिते । जनासः । लोधं । नयन्ति । पशु । मन्यमानाः ।

न । अवाजिनं । वाजिना । हासयन्ति । न । गर्दभं । पुरः । अश्वान् । नयन्ति ॥ २३ ॥

पुरा खलु तपसः क्षयो मा प्रापदिति शापान्निवृत्तं मौनिनं विश्वामित्रं वसिष्ठपुत्रं बह्मानीतवतः । तान्प्रति विश्वामित्रो ब्रूते । हे जनासो जनाः सायकस्यावसानकारिणी विश्वामित्रस्य मंत्रगणसामर्थ्यं न

चिकिते । भवन्निर्ण जायते । अत एव लोभं लुब्धं तपसः षड्यो मा भूदिति लोभेन तूष्णीं स्थितमृषिं पशुमन्यमानाः । पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः । पशुवन्नन्यमाना एते नयन्ति । बद्धा स्वकीयं देशं प्रापयन्ति । एवं स्वसामर्थ्यं प्रदर्श्य विसदृशो वसिष्ठो मया सह स्पर्धितुं नार्हतीति धिक्करोति । नावाजिनमिति । अवाजिनं । वाचामिनो वाजिनः सर्वज्ञः । तद्विलक्षणं मूर्खजनं वाजिना वागीशा न हासयन्ति हास्यास्पदं न कुर्वन्ति । तेन सह न स्पर्धत इत्यर्थः । तथा गर्दभं रासभमश्वात्पुरः पुरस्तात् नयन्ति । एवमेव विसदृशो वसिष्ठो न मया स्पर्धितुमीष्ट इत्यर्थः ॥

इम ईद्र भरतस्य पुत्रा अपपित्वं चिकितुर्न प्रपित्वं ।

हिन्यन्त्यश्वमरणं न नित्यं ज्यावाजं परिणयन्त्याजौ ॥ २४ ॥

इमे । ईद्र । भरतस्य । पुत्राः । अपऽपित्वं । चिकितुः । न । प्रऽपित्वं ।

हिन्यन्ति । अश्वं । अरणं । न । नित्यं । ज्याऽवाजं । परि । नयन्ति । आजौ ॥ २४ ॥

हे ईद्र भरतस्य पुत्रा भरतवंशा इमे विश्वामित्रा अपपित्वमपगमनं वसिष्ठेभ्यश्चिकितुः । जानन्ति । प्रपित्वं प्रगमनं न जानन्ति । शिष्टैः सह तेषां संगतिर्नास्ति । ब्राह्मणा एव त इत्यर्थः । अपि चार्जो संग्रामे नित्यं सहजमरणं नारिमिव वसिष्ठान्प्रत्यश्वं हिन्यन्ति । प्रेरयन्ति । ततश्च ज्यावाजं बलं धनुः परिणयन्ति । वसिष्ठान्हन्तुं शरसंधानेन चरन्ति ॥ २३ ॥ ४ ॥

पंचमेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्रिमं मह इति द्वाविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं विश्वामित्रपुत्रस्य वाक्पुत्रस्य वा प्रजापतेराप्यं । अत्रियमनुक्रमशिका । इमं महे द्वाधिकोक्तगोचः प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं हेति । अस्मिन् सूक्ते आवापेयी ततः परं सप्तर्चो आवापृथिव्यास्ततः परा बुदेवताका दशमी आवापृथिव्यैकादशी सावित्री ततः परं मुक्तदिति त्वाष्ट्यार्भवी च विद्युद्रथेति माकृती सारस्वती च ततः परं तिस्रो विष्ण्वंद्राग्नदेवताकाः स्वदस्वेत्यापेयीति । एवं वैश्वदेवं सूक्तं ॥ सूक्तविनियोगो षैंगिकः । अपिप्रणयने राजन्यस्थेयं मह इति प्रतिपत् । पंचम्यां पूर्णमास्यामित्यत्र सूचितं । इमं महे विदध्याय श्रूषं । आ० २. १७. इति ॥

इमं महे विदध्याय श्रूषं शश्वत्कृत्व ईड्याय प्रजभुः ।

शृणोतु नो दम्येभिरनीकैः शृणोत्वग्निर्दिव्यैरजस्रः ॥ १ ॥

इमं । महे । विदध्याय । श्रूषं । शश्वत् । कृत्वः । ईड्याय । प्र । जभुः ।

शृणोतु । नः । दम्येभिः । अनीकैः । शृणोतु । अग्निः । दिव्यैः । अजस्रः ॥ १ ॥

महे महते विदध्याय विदधे यज्ञे मंथनेन निष्पाद्यमानायेड्याय सर्वैः सुत्यायाप्रये श्रूषं मुखकरमिमं स्तोमं शश्वत्कृत्वो भूयो भूयः प्रजभुः । प्रभरन्ति । प्रकर्षेण धारयन्ति । उच्चारयन्तीत्यर्थः । सोऽपिर्दम्येभिः परेषां दमनकुशलेर्दमे गृहे विद्यमानैर्वागीकैस्तेजोभिर्युक्तः सन् नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं शृणोतु । दिव्यैर्दिवि भवेस्तेजोभिरजस्रो गिरन्तरं युक्तोऽग्निरिमं स्तोमं शृणोतु । शश्वत्कृत्व ईड्याय प्रजभुरिति स्वानामेवैतं तच्छ्रेष्ठं गमयति । ऐ० ब्रा० १. २८. इति ब्राह्मणानुसारेण महदादिगुणविशिष्टाय यजमानायैममग्निं प्रजभुः प्रहरंत्युत्विज इति वा व्याख्येयं । उत्तरार्धचः समान एव ॥ विदध्याय । तत्र भव इत्यर्थे भवे कंदसीति यत् । तित्स्वरितः । ईड्याय । ईड्यदेत्यादिना उदात्तत्वं । दम्येभिः । तत्र साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दिव्यैः । दिवमर्हतीत्यर्थे कंदसि चेति यप्रत्ययः । अजस्रः । असु मोक्षणे । नमिकंपीत्यादिना ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञा समासे तस्य स्वरः ॥

महिं महे दिवे अर्चो पृथिव्यै कामो म इच्छश्चरति प्रजानन् ।

ययोर्ह स्तोमे विदधेषु देवाः संपर्यवो मादयन्ते सचायोः ॥ २ ॥

महि॑ । म॒हे । दि॒वे । अ॒र्च॑ । पृथि॒व्यै । का॒मः । मे॒ । इ॒च्छन् । च॒र॒ति॒ । प्र॒ऽजा॒नन् ।
ययोः॑ । ह॒ । स्तो॒मे॒ । वि॒दथे॑षु । दे॒वाः । स॒पर्य॑वः । मा॒दय॑न्ते । स॒चा । आ॒योः ॥ २ ॥

हे स्तोतमहे महत्यै दिवे युलोकदेवतायै महत्यै पृथिव्यै च महि महत् त्वं प्रजानन् स्तोत्रमर्च । कुब॒ । मे मम कामो मनोरथः सर्वान् भोगानिच्छन् चरति । सर्वत्र वर्तते । आयोर्मनुष्यस्य विदथेषु यज्ञेषु ययोर्बावा-पृथिव्योः स्तोमे स्तोत्रे सपर्यवः पूजाकामा देवाः स्तोतारो वा सचा मादयन्ते ह सह मादयन्ति खलु ॥ पृथिव्यै । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सपर्यवः । सपर्यामिच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् ॥

यु॒वो॒र्जु॒तं रो॒दसी॑ स॒त्यम॑स्तु म॒हे षु॒ एः सु॒वि॒ताय॑ प्र भू॒तं ।
इ॒दं दि॒वे नमो॑ अ॒ग्ने पृथि॒व्यै स॒पर्या॑मि॒ प्रय॑सा॒ यामि॑ रत्नं ॥ ३ ॥
यु॒वोः । ऋ॒तं । रो॒दसी॑ इति॑ । स॒त्यं । अ॒स्तु । म॒हे । सु॒ । नः । सु॒वि॒ताय॑ । प्र । भू॒तं ।
इ॒दं । दि॒वे । नमः॑ । अ॒ग्ने । पृथि॒व्यै । स॒पर्या॑मि॒ । प्रय॑सा॒ । यामि॑ । रत्नं ॥ ३ ॥

हे रोदसी बावापृथिव्यौ युवोर्युवयोर्जुतमानुशंसं सत्यं यथार्थमस्तु । युवां नोऽस्माकं महे महते सुविता-याभ्युदयाय यज्ञसमाप्त्यर्थं सु सुपु प्र भूतं । प्रभवतं । हे अग्ने दिवे पृथिव्यै चेदं नमोऽस्तु । प्रयसा हविर्लक्षणेनान्नैन सपर्यामि । परिचरामि । रत्नमुत्तमं धनं यामि । याचि । यातिर्याज्याकर्म ईमह इत्यादिषु पठितत्वात् ॥ षु । संहितायां सुत्र इति षत्वं । एः । संहितायां नञ धातुस्थोरुपुभ्य इति एत्वं । सुविताय । इण् गती । अधिकरणे ऋः । शोभनं गम्यतेऽस्मिन्निति सुवितं । उवडादेशस्कांदसः । भूतं । भवतेर्लोपि वङ्गलं कंदसीति शपो लुकि रूपं । यद्वा । कांदसे लुङि सिचो गातिस्थेति लुक् । निघातः । दिवे पृथिव्यै । नमःस्वस्तीत्यादिना । पा० २. ३. १६. । चतुर्थी । सपर्यामि कंडादिः परिचरणे वर्तते । प्रत्ययस्वरः । यामि । यातेर्लोपि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः ॥

उ॒तो हि॑ वाँ॒ पू॒र्या॑ आ॒वि॒वि॒द्र॒ ऋ॒ता॒वरी॑ रो॒दसी॑ स॒त्यवा॑चः ।
नर॑श्चि॒द्वां स॒मि॒थे शूर॑सा॒तौ व॒वंदि॑रे पृथि॒वि वे॒वि॒दानाः ॥ ४ ॥
उ॒तो इति॑ । हि॒ । वाँ॒ । पू॒र्याः॑ । आ॒ऽवि॒वि॒द्रे । ऋ॒त॒वरी॑ इत्यृ॒त॒वरी॑ । रो॒दसी॑ इति॑ । स॒त्य॒ऽवा॑चः ।
नरः॑ । चि॒त् । वाँ॒ । सं॒ऽइ॒थे । शूर॑ऽसा॒तौ । व॒वंदि॑रे । पृथि॒वि । वे॒वि॒दानाः ॥ ४ ॥

उतो अपि च हे ऋतावरी । ऋतं सत्यं । तद्वत्यौ हे रोदसी बावापृथिव्यौ पूर्याः पूर्वं भवाः पुरातनाः सत्यवाचो महर्षयो वां युवाभ्यामाविविद्रे हि । तं तमपेक्षितमर्थं लेभिरे खलु । तथा हे पृथिवि शूरसातौ शूराणां सातिर्लामो यस्मिन् तस्मिन्समिथे संगमननिमित्ते युद्धे नरश्चिद्वयतना मनुष्याश्च वां युवयोर्माहात्म्यं वेविदाना जानन्तोऽतो बावापृथिव्यौ ववंदिरे । लुवन्ति ॥ आविविद्रे । विद्रु लाभे इत्ययमुभयपदे । लिटि हरयो र इति रेआदेशः । सह सुपेत्थ्यच सहेति योगविभागादाङ्का सह समासः । समिथे । इण् गती । समीण इति थकप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

को॒ अ॒ङ्गा वे॒द॒ क इ॒ह प्र॒ वो॒च॒हे॒वाँ अ॒च्छा॑ प॒थ्या॑ऽका॒ समे॑ति ।
द॒दृ॒श्रे ए॒षाम॑व॒मा सदाँ॑सि॒ परे॑षु॒ या गु॒ह्येषु॑ व्र॒तेषु॑ ॥ ५ ॥
कः॑ । अ॒ङ्गा । वे॒द॒ । कः॑ । इ॒ह । प्र॒ । वो॒च॒त् । दे॒वान् । अ॒च्छ॑ । प॒थ्या॑ । का॒ । सं॒ । ए॒ति॒ ।
द॒दृ॒श्रे । ए॒षां । अ॒व॒मा । सदाँ॑सि॒ । परे॑षु॒ । या॒ । गु॒ह्येषु॑ । व्र॒तेषु॑ ॥ ५ ॥

को वाङ्मा सत्यभूतं तादृशमर्थं वेद । वेत्ति । को वेहास्मिन्प्रज्ञातमर्थं प्र वोचत् । प्र ब्रवीति । किं तत्तदुच्यते । देवानच्छाभिलक्ष्य का पथ्या पथि साधुः समीचीनः को वा मार्गः समेति । सम्यक् प्राप्नोतीति । इममर्थं न कश्चि-

ज्जानाति । न कोऽपि ब्रवीति । किं ते देवा विद्यन्ते । वाढमित्याह । एषां दिवि स्थितानां न च चक्षुराणां देवानामवमाधोमुखानि सदांसि स्थानानि ददृशे । दृश्यन्ते । तथापि परेषूत्तमेषु गुह्येषु दुर्ज्ञानेषु व्रतेषु कर्मस्व-
गुष्ठितेषु या यानि दिवि देवस्थानानि लभ्यन्ते तत्रागंतुं को मार्ग इति वेदमन्तरेण न कश्चिज्जानातीत्यभिप्रायः ॥
अज्ञा । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । वोचत् । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । लुङि ब्रुवो वचिरिति
वच्चादेशः । अस्त्यतिवक्तव्यत्वातिभ्य इति श्रैरङादेशः । वच उमित्युभागमः । निघातः ॥ २४ ॥

कविर्नृचक्षा अभि षीमचष्ट ऋतस्य योना विधृते मदंती ।

नाना चक्राते सदंनं यथा वेः समानेन क्रतुना संविदाने ॥ ६ ॥

कविः । नृचक्षाः । अभि । सी । अचष्ट । ऋतस्य । योना । विधृते इति विधृते । मदंती इति ।

नाना । चक्राते इति । सदंनं । यथा । वेः । समानेन । क्रतुना । संविदाने इति संविदाने ॥ ६ ॥

कविः क्रांतदर्शी नृचक्षा गुणां द्रष्टा सूर्यः सीमेते द्यावापृथिव्यावभ्यचष्ट । सर्वतः पश्यति । अतस्त्र योना
जलस्य स्थानेऽन्तरिक्षे मदंती हृष्यन्ती विधृते । घृतमस्या ओषधयो जलममुष्या इति । एवंविधरसोपेते समानेन ।
समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः । भूमिं पजन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यमय इति परस्परप्रीणनाख्येनैकेन क्रतुना
कर्मणा संविदाने परस्परमैकमत्वं प्राप्ति ते द्यावापृथिव्यौ नाना पृथग्भूतं सदंनं स्थानं चक्राते । तथा च श्रुतिः ।
इमौ वै लोकां सहासां ती ज्येतामिति । तत्र दृष्टांतः । यथा वेः कुलायं नाना भवति तद्वत् ॥ अचष्ट । चचिद्
व्यक्तायां वाचीत्यस्य लङि स्कोः संयोगाद्योरिति ककारलोपः । निघातः । संविदाने । विद् ज्ञान इत्यस्य समो
गमीत्यादिनात्मनेपदे शानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

समान्या वियुते दूरेऽन्ते ध्रुवे पदे तस्यतुर्जागरूके ।

उत स्वसारा युवती भवन्ती आतुं ब्रुवाते मिथुनानि नाम ॥ ७ ॥

समान्या । वियुते इति विऽयुते । दूरेऽन्ते इति दूरेऽन्ते । ध्रुवे । पदे । तस्यतुः । जागरूके इति ।

उत । स्वसारा । युवती इति । भवन्ती इति । आतुं । उं इति । ब्रुवाते इति । मिथुनानि ।

नाम ॥ ७ ॥

समान्या समाने परस्परप्रीणनाख्येन कर्मणैकमत्वं गते वियुते वियुज्य वर्तमाने दूरेऽन्ते । दूरेऽन्तोऽवसानं
यद्योस्ते दूरेऽन्ते । अविनाशिन्यौ ते द्यावापृथिव्यौ जागरूके जागरणशीले सत्यौ ध्रुवेऽविनाशिनः पदेऽन्तरिक्षे
तस्यतुः । तिष्ठतः । उतापि च युवती नित्यतरुणे स्वसारा भगिन्यावेकस्मादात्मनो जाते इति भवन्ती तस्यतुरि-
त्यन्वयः । आदन्तंरं मिथुनानि द्वंद्वानि नाम उर्वो पृथ्वी बज्रले दूरेऽन्ते रोदसी पुरोहिते इत्यादीनि नामानि
ब्रुवाते । ते परस्परं ब्रूतः । उर्व्यादिभिर्द्वंद्वनामभिर्द्यावापृथिव्यावुच्येते इत्यर्थः ॥ समान्या । सुपां सुसुगिति विभ-
क्तौर्ङादेशः । दूरेऽन्ते । एण् गती । दुरीणो लोपश्च । उ० २. २०. । इति रक्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च । रो रीति
रेफलोपः । द्रलोप इति दीर्घः । अंतश्चोऽमेरसिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांतः । सप्तम्युपमानेति बज्रव्रीहिः ।
हलदन्तादिति सप्तम्या अनुक् । पूर्वपदस्वरः । जागरूके । जागृ निद्राचय इत्यस्मात्तात्कीत्यर्थे जागरूकः
। पा० ३. २. १६५. । इत्युक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारा । न षट्स्वसादिभ्य इति ङीपः प्रतिषेधः ॥

विश्वेदेते जनिमा सं विविक्तो महो देवान्बिभ्रती न व्यथेते ।

एजंद्भुवं पत्यते विश्वमेकं चरत्पतञ्चि विषुणं वि जातं ॥ ८ ॥

विश्वः । इत् । एते इति । जनिमा । सं । विविक्तः । महः । देवान् । बिभ्रती इति । न । व्यथेते इति ।

एजत् । ध्रुवं । पत्यते । विश्वं । एकं । चरत् । पतञ्चि । विषुणं । वि । जातं ॥ ८ ॥

एते यावापृथिवी विश्वेज्जनिम सर्वाण्यपि भूतजातानि सं विविक्तः । अवकाशप्रदानेन संविभज्य कुतः । किंच महो महतो देवानिंद्रसूर्यादीन् सरित्समुद्रपर्वतादींश्च बिभ्रती बिभ्राणे अपि न व्यथेते । न खिद्येते । किंच एज्जंगमात्मकं ध्रुवं स्थावरात्मकं च विश्वं जगदेकं स्थानं पृथिवीमेव पत्यते । अभिगच्छति । तथा चरच्चंचलं पशुजातं पतच्च पक्षिजातं च विपुणं विष्वक् नानारूपमनयोर्मध्ये वितिष्ठते । योग्यक्रियाध्याहारः ॥ विविक्तः । विचिर् पृथग्भावे । जुहोत्यादिः । निघातः । बिभ्रती । डुभृञ् धारणपोषणयोरित्यस्य शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति गुमभावः । अभ्यस्तस्वरः । एजत् । एजृ कंप्ने । शतरि रूपं । पत्यते । पद गतौ । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारो व्यत्ययेन । निघातः ॥

सना पुराणमध्येम्यारान्महः पितुर्जैन्तितुर्जामि तन्नः ।

देवासो यच्च पनितार एवैरुरौ पृथि व्युते तस्युरंतः ॥९॥

सना । पुराणं । अधि । एमि । आरात् । महः । पितुः । जनितुः । जामि । तत् । नः ।

देवासः । यच्च । पनितारः । एवैः । उरौ । पृथि । विऽउते । तस्युः । अंतरिति ॥९॥

हे बीर्महो महत्याः पितुः सर्वस्य पालयित्र्या जनितुर्जनयित्र्यास्तव सना सनातनं पुराणं पूर्वक्रमागतं नो ऽस्माकं तज्जामि जामित्वं । सर्वमेकस्माज्जातमिति बीर्मगिनी भवति । तादृशं भगिनीत्वं तदारादधुनाधेमि । स्मरामि । दिवः पितुत्वे जनयितुत्वे च मंचवर्णः । बीर्मै पिता जनिता नाभिरत्र । ऋग्वे० १. १६४. ३३. । इति । यच्च यस्यां दिव्यंतर्मध्य उरौ विस्तीर्णं व्युते विविक्ते पृथि नभसि पनितारस्त्वां सुवंतो देवासो देवा एवैर्गमनसाधनैः स्विः स्वीर्वाहनैः सहिताः संतस्तस्युः । तत्र स्थिता देवा मदीयं स्तोत्रं शृण्वंत्विति भावः ॥ पुराणं । पुराशब्दात् श्रौषिकार्थे सायंचिरमिति व्युत्पत्ययः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति निपातनात्तुडभावः । निपातनादेवां तोदात्तत्वं । एमि । इक् स्मरणे । अदादिः । लटि रूपं । निघातः । व्युते । वेञ् तंतुसंताने । कर्मणि क्तः । यजादित्वात्प्रसारणं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । तस्युः । तिष्ठतेर्लिटि रूपं । यच्चयोगादनिघातः ॥

इमं स्तोमं रोदसी प्र ब्रवीम्यदूदराः शृणवन्नमिजिह्वाः ।

मित्रः सम्राजो वरुणो युवान आदित्यासः कवयः पप्रथानाः ॥१०॥

इमं । स्तोमं । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । अदूदराः । शृणवन् । अमिऽजिह्वाः ।

मित्रः । संऽराजः । वरुणः । युवानः । आदित्यासः । कवयः । पप्रथानाः ॥१०॥

हे रोदसी यावापृथिव्याविमं युष्मदीयं स्तोमं प्र ब्रवीमि । प्रकर्षेण वदामि । अदूदराः । अदु मृदु उदरं येषां ते अदूदराः । यद्वा । मृदुदरे सोमो येषां ते अदूदराः । अपिजिह्वाः । अपिर्जिह्वास्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । सम्राजः सम्यग्दीप्यमाना युवानो नित्यतरुणाः । यद्वा । यजमानानामिमतफलैर्मिथीकुर्वतः । कवयः क्रांतदर्शिणः पप्रथानाः स्वानि स्वानि कर्मणि प्रथयंतो मित्रादयो देवाः शृणवन् । तदिदं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥ शृणवन् । श्रु श्रवण इत्यस्य लेव्यडागमः । अपिर्जिह्वाः । अपिर्जिह्वास्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । पप्रथानाः । प्रथ प्रस्थान इत्यस्य कानचि रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः ॥ ॥२५॥

हिरण्यपाणिः सविता सुजिह्वस्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानः ।

देवेषु च सवितः श्लोकमश्रेरादस्मभ्यमा सुव सर्वताति ॥११॥

हिरण्यऽपाणिः । सविता । सुऽजिह्वः । चिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानः ।

देवेषु । च । सवितरिति । श्लोकं । अश्रेः । आत् । अस्मभ्यं । आ । सुव । सर्वऽताति ॥११॥

हिरण्यपाणिः । दानार्थं हिरण्यं पाणी हस्ते यस्य स तथोक्तः । यद्वा । देवकर्तृकयागे सवितुर्हस्तिगभृतस्य हस्ते प्राशित्रं भक्षणार्थमध्वर्यवो ददुः । तत्प्राशित्रं तस्य हस्तौ चिक्षेद । ततोऽध्वर्यवो हिरण्यमयीं हस्तौ कृत्वा संदधुः । ततोऽयं हिरण्यपाणिः । तथा च कौषीतकः । सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणी प्रचिक्षेद तस्मै हिरण्यमयीं प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरिति । मुजिह्वः शोभनवाक् सविता विदधे यज्ञे चिस्त्रिषु सवनेषु दिवो नभसः सकाशादा पत्यमान आगच्छन् भवतीति शेषः । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षः । हे सवितस्त्वं देवेषु स्रोतृषु विद्यमानं च स्त्रोकं । स्त्रोक्यतेऽनेनेति स्त्रोकः स्त्रोचं । तदग्रेः । प्राप्नुहि च । आदनंतरं सर्वतातिं सर्वमपेक्षितं फलमस्मभ्यमा सुव । प्रेरय ॥ हिरण्यपाणिः । हिरण्यशब्दं यास्त्रो बज्रधा निर्वक्ति । हिरण्यं कस्माद्विद्यत आयम्यमानमिति वा द्वियते जनाज्जनमित्यादिना । नि० २. १०. पाणिशब्दं च निर्विवेच । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः । नि० २. २६. इति ॥ हर्यं कांतिगत्योः । हर्यतेः कन्यन् हिर चेति कन्यन् हिर इत्ययमादेशो धातोः । निच्वादायुदात्तः । बज्रग्रीही पूर्वपदस्वरः । पत्यमानः । पद गतौ । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारश्छांदसः । अग्निः । अग्निं सेवायामित्यस्य लङि बज्रं कंदसीति शपो लुक् । चवायौगे प्रथमेति न निघातः । सुव । पू प्रेरणे । तुदादिः । सर्वतातिं । सर्वदेवात्तातिल् स्वार्थिकः । लिट्स्वरः ॥

सुकृत्सुपाणिः स्ववाँ ऋतावा देवस्त्वष्टावसे तानि नो धात् ।

पूषण्वंतं ऋभवो मादयध्वमूर्ध्वयावाणो अध्वरमतष्ट ॥ १२ ॥

सुऽकृत् । सुऽपाणिः । स्वऽवान् । ऋतऽवा । देवः । तष्टा । अवसे । तानि । नः । धात् ।

पूषण्ऽवतः । ऋभवः । मादयध्वं । ऊर्ध्वऽयावानः । अध्वरं । अतष्ट ॥ १२ ॥

सुकृत्सुषु जगतः कर्ता सुपाणिः कल्याणपाणिः स्ववान् धनवानृतावा सत्यसंकल्पस्त्वष्टा देवस्तानि यान्यस्माकमपेक्षितान्यवसे रक्षणाय नोऽस्मभ्यं धात् । ददातु । ऋभवः । उरु भांतीत्युभवः । हे ऋभवः पूषण्वंतः पूष्णा सहिता यूयं मादयध्वं । अस्मान् धनप्रदानेन वृष्टान् कुर्वत । ऊर्ध्वयावाणः सोमाभिषयार्थमुद्यतयावाणः संत ऋत्विज इममस्मदीयमध्वरमतष्ट । अकुर्वन् ॥ अतष्ट । तच्च त्वच्च तनूकरणे । ऊदित्वाद्चेदभावः । श्लो श्लोति सिलोपः । स्त्रोः संयोगादोरिति ककारलोपः । बज्रवचनस्यैकवचनं छांदसं ॥

विद्युद्रथा मरुतं ऋष्टिमंतो दिवो मर्यां ऋतजाता अयासः ।

सरस्वती शृणवन् यज्ञियासो धाता रयिं सहवीरं तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युत्ऽरथाः । मरुतः । ऋष्टिऽमंतः । दिवः । मर्याः । ऋतऽजाताः । अयासः ।

सरस्वती । शृणवन् । यज्ञियासः । धातं । रयिं । सहऽवीरं । तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युद्रथा विद्योतमानरथोपेता ऋष्टिमंतो दीप्तिमंतः । ऋष्टिरायुधविशेषः । तद्वंतो वा दिवो व्योतमाना मर्याः शत्रूणां मारयितार ऋतजाता उदकाद्यच्छाद्वा प्रादुर्भूताः । यद्वा । ऋतमुदकं जातं येभ्यस्ते ऋतजाताः । अयासः सततगमनशीला यज्ञियासो यज्ञार्हा मरुतः सरस्वती । गद्यपद्यरूपेण प्रसरणमस्या अस्तीति सरस्वती । वाग्देवता च । एते सर्वे देवा मदीयमिमं स्त्रोमं शृणवन् । शृण्वंतु । तुरासोऽस्माकं फलप्रदाने त्वरणयुक्ता हे मरुतः सहवीरं पुत्रसहितं रयिं धनं धात । अस्मभ्यं धत्त ॥ धात । दधातिलोपि बज्रं कंदसीति शपो लुक् । तप्तनप्तनथनाक्षेति तवादेशः । पादादित्वाद्निघातः । तपः पित्त्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः । तुरासः । तुर त्वरणे । इगुपध्वलक्षणः कः । आमंत्रितत्वान्निघातः ॥

विष्णुं स्तोमासः पुरुत्समर्का भगस्येव कारिणो यामनि गमन् ।

उरुक्रमः कंकुहो यस्य पूर्वीर्न मर्धेति युवतयो जनिचीः ॥ १४ ॥

विष्णुं । स्तोमासः । पुरुऽदस्मं । अर्काः । भर्गस्यऽइव । कारिणः । यामनि । गमन् ।
उरुऽक्रमः । ककुहः । यस्य । पूर्वीः । न । मर्धति । युवतयः । जनिचीः ॥ १४ ॥

स्तोमासः । स्तूयंत एभिरिति स्तोमाः स्तोत्राणि । अर्का अर्चनीयानि शस्त्राणि च भगस्वेव धनस्य कारिणः
कर्तृणीव स्थितानि तानि यामनि संततं प्रतायमानेऽस्मिन्यज्ञे पुरुदस्मं ब्रह्मकर्माणं । यद्वा । ब्रह्मन् दस्यत्युपप-
द्यतीति पुरुदस्मः । तं विष्णुं देवं गमन् । गच्छंतु । पूर्वीर्बह्व्यो जनिचीः सर्वस्य जनयित्र्यो युवतयः परस्परमसं-
कीर्णाः ककुहः । कं स्कुभ्रंति विस्तारयंतीति ककुभो दिशः । यद्वा । ककुबुच्छयार्थः । उच्छ्रिता इव हि दिशो
वृषाद्येषूपलभ्यमानास्तिष्ठति । एता दिशो विष्णोराज्ञा न मर्धति । न हिंसंति । स विष्णुश्चक्रमः । उद्धर्महान
क्रमः पादविक्षेपो यस्य सः । त्रिविक्रमावतार एकेनैव पादेन सर्वं जगदाक्रम्यातिष्ठत ॥ गमन् । गमेर्लुङि मंचे
घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । ककुभः । पृषोदरादित्वादूपस्वरसिद्धिः ॥

इंद्रो विश्वैर्वीर्यैः पत्यमान उभे आ पमौ रोदसी महित्वा ।

पुरंदरो वृत्रहा धृष्णुषेणः संगृभ्या न आ भरा भूरि पश्वः ॥ १५ ॥

इंद्रः । विश्वैः । वीर्यैः । पत्यमानः । उभे इति । आ । पमौ । रोदसी इति । महिऽत्वा ।

पुरंऽदरः । वृत्रहा । धृष्णुऽसेनः । संऽगृभ्य । नः । आ । भर । भूरि । पश्वः ॥ १५ ॥

विश्वैः सर्वैर्वीर्यैः सामर्थ्यैः पत्यमानः प्राप्यमाणः स इंद्र उभे रोदसी आवापृथिव्यौ महित्वा स्वकीयेन
महिम्ना पमौ । पुरयामास । शेषः प्रत्यक्षकृतः । पुरंदरः शत्रुपुरां दारयिता वृत्रहा वृत्रस्य हंता धृष्णुषेणः
पराभिभवनशीलसेनोपेतः स त्वं पश्वः पशून् संगृभ्य संगृह्य नोऽस्मभ्यं भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा भर । देहि ।
यद्वा । पश्वः पशोर्भूरि ब्रह्मत्वं ब्रह्मन् पशूंश्च यच्छति ॥ पुरंदरः । दू विदारण इत्यस्य पुरशब्द उपपदे पूःसर्व-
योर्दारिसहोरिति खचप्रत्ययः । वाचंयमपुरंदरौ चेति निपातनात्पूर्वपदस्यामागमः । चित्त्वादंतोदात्तः ।
धृष्णुषेणः । पूर्वपदादिति संहितायां षत्वं । यदा षत्वं तदा रषाभ्यामिति णत्वं । संगृभ्य । ग्रहेर्ह्यपि स्थानि-
वज्ञावात्संप्रसारणं । ह्यहोर्मस्त्वंदसीति भत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पश्वः । पशुशब्दात् शसः
जसादिषु क्दंसि वावचनमिति सदृशदीर्घाभावः ॥ ॥ २६ ॥

नासत्या मे पितरा बंधुपृच्छा सजात्यमश्विनोश्चारु नाम ।

युवं हि स्थो रयिदौ नो रयीणां दात्रं रक्षेथे अकवैरदब्धा ॥ १६ ॥

नासत्या । मे । पितरा । बंधुऽपृच्छा । सऽजात्यं । अश्विनोः । चारु । नाम ।

युवं । हि । स्थः । रयिऽदौ । नः । रयीणां । दात्रं । रक्षेथे इति । अकवैः । अदब्धा ॥ १६ ॥

हे नासत्यावश्विनौ बंधुपृच्छा । हविष्प्रदातुत्वेन बंधून्स्नानपेक्षितमर्थं पृच्छत इति बंधूनां प्रष्टारौ । युवां
मे पितरौ पालयितारौ भवतं । युवयोरश्विनोः सजात्यं सजाते भवं संगतं चाह नाम कमनीयं खलु । हे
अश्विनौ युवं युवां नोऽस्मभ्यं रयीणां धनानां मध्ये रयिदावुत्तमस्य धनस्य दातारौ स्थो हि । भवथः खलु ।
किंच अदब्धा केनाप्यतिरस्कृतौ युवां दात्रं हविषां दातारं मामकवैरकुत्सितैः शोभनैः कर्मभौ रक्षेथे । पालयतं ॥
नासत्या । नभाएनपादित्यादिना निपातनामत्रः प्रकृतिभावः । बंधुपृच्छा । पृच्छेः क्लिप् । सुपां सुलुगिति सुपो
डादेशः । सजात्यं । सजाते भवं । भवे क्दसीति यत् । तित्स्वरितः । स्तः । अस्तेर्लुङि रूपं । द्विद्योगादनिघातः ॥

महत्तद्वः कवयश्चारु नाम यद्व देवा भवथ विश्व इंद्रे ।

सखं ऋभुभिः पुरुहूत प्रियेभिरिमां धियं सातये तक्षता नः ॥ १७ ॥

म॒हत् । तत् । वः । क॒व॒यः । चा॒रुः । ना॒मः । यत् । ह॒ । दे॒वाः । भ॒व॒थ । वि॒श्वे । इ॒न्द्रे ।
स॒खा । अ॒मु॒ऽभिः । पु॒रु॒ऽहूत॒ । प्रि॒येभिः । इ॒मां । धि॒यै । सा॒तये॑ । त॒क्षत॒ । नः ॥ १७ ॥

हे कवयो मेधाविनो हे देवा वो युष्माकं तत्तादृशं महत्प्रभुतं नाम कर्म नमनं वा चारु मनोहरं खलु । यथेन कर्मणा विश्वे सर्वे यूयमिन्द्र इन्द्रोपलक्षिते लोके देवा भवथ ह देवत्वं प्राप्तुं खलु । हे पुब्रह्म ब्रह्मभि-
राहृत हे इन्द्र त्वं प्रियेभिः प्रियतमैश्चभुभिः । अस्तेन भवत्यस्तेन भांतीति वा । अमुभिर्देवैः सखासि । इन्द्रस-
हिता अभवो यूयमिमामस्रदीयां धियं स्तुतिं नोऽस्माकं सातये धनादिलाभार्थं तक्षत । स्वीकृत ॥ यत् ।
सुपां सुगुणित्यादिना सुपो भुक् । भवथ । भवतेर्लटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सख अमुभिरित्यस्य संहिता-
यामृत्यक इति प्रकृतिभावो ब्रह्मत्वं च ॥

अ॒र्य॒मा णो॒ अ॒दितिर्य॒ज्ञिया॒सोऽद॒भ्यानि॒ वरु॑णस्य व्र॒तानि॑ ।
यु॒योत॑ नो अ॒नप॒त्यानि॒ गंतोः॑ प्र॒जावा॑न्नः प॒शुमाँ॑ अ॒स्तु गा॒तुः ॥ १८ ॥
अ॒र्य॒मा । नः । अ॒दितिः । य॒ज्ञिया॑सः । अ॒द॒भ्यानि॑ । वरु॑णस्य । व्र॒तानि॑ ।
यु॒योत॑ । नः । अ॒नप॒त्यानि॑ । गंतोः॑ । प्र॒जाऽवा॑न् । नः । प॒शुऽमा॑न् । अ॒स्तु । गा॒तुः ॥ १८ ॥

अर्यमा । अस्त्विति सर्वदा गच्छतीत्यर्यमा सूर्यः । अदितिर्देवमाता यज्ञियासो यज्ञार्हा देवा यस्य वरुणस्य
व्रतानि कर्माण्यदभ्यान्यहिंसितानि भवन्ति स वरुणसे चार्यमादयो देवा नोऽस्मान्नक्षत्रित्वेति शेषः । ते यूयं
नोऽस्माकमनपत्यान्यपत्यानां पुत्राणामहितानि कर्माणि । यद्वा । पतनकारणं न भवतीत्यपत्यं । तदन्यान्यनप-
त्यानि पतनकारणानि कर्माणि गंतोः सन्मार्गाद्युयोत । पृथक्कृत । यथा तान्यहितानि कर्माणि न सुश्रुति
तथा कुरुतेत्यर्थः । अथ गातुः । गायन्ति सुवन्तीन्द्रादीनवेति गातुर्गृहं । नोऽस्मदीयं गृहं पशुमान्पश्यादियुक्तं
प्रजावानपत्योपेतमसु ॥ अर्यमा । अ गती । अतुचस्तीहन्क्लेदन्नित्यादिना निपातनाद्रूपसिद्धिः । अदितिः ।
दीद् चय इत्यस्य कर्तरि क्तिच् । नञा समासः । अदितिरदीनेति यास्कः । छांदसं ब्रह्मत्वं । नञः स्वरः ।
युयोत । यतीतरमिश्रीभावकर्मणो लोटि ब्रह्मत्वं कंदसीति शेषः झुः । तप्तनबिति तप्रत्ययस्य तत्तादेशः ।
गंतोः । गम् गती । सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिश्व इति तुप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । गातुः । गापाहि-
भ्यश्चेति तुप्रत्ययः ॥

दे॒वानाँ॑ दू॒तः पु॒रु॒ध प्र॒सूतो॑ऽना॒गाच्चो॑ वोचतु स॒र्वता॑ता ।
शृ॒णोतु॑ नः पृ॒थि॒वी द्यौ॑रु॒तापः॑ सू॒र्यो नक्ष॑त्रैरु॒र्व॑त॒रि॒क्षं ॥ १९ ॥
दे॒वानाँ॑ । दू॒तः । पु॒रु॒ध । प्र॒ऽसूतः॑ । अ॒ना॒गान् । नः । वो॒च॒तु । स॒र्वऽता॑ता ।
शृ॒णोतु॑ । नः । पृ॒थि॒वी । द्यौः । उ॒त । आ॒पः । सू॒र्यः । नक्ष॑त्रैः । उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्षं ॥ १९ ॥

पुरुध पुरुष ब्रह्म देशेषु प्रसूतोऽपिहोचार्थं विहितः । यद्वा । पुरुभिर्यजमानैः प्रसूतो यष्ट्यदेवाङ्गानार्थं
प्रेरितो देवानां दूतः । तथा च तैत्तिरीयकं । अपिर्देवानां दूत आसीदिति । तादृशोऽपिः कर्मकर्तृसाधनवै-
गुल्येन सापराधान्यस्माननागानागसः सर्वताता सर्वत्र वोचतु । ब्रवीतु । किंच पृथिवी द्यौश्च उतापि चापः
सूर्यश्च नक्षत्रैश्च विस्तीर्णमन्तरिक्षं च । एते सर्वे देवा नोऽस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु । शृण्वंतु । प्रत्येकविवचयै-
कवचनं ॥ प्रसूतः । धू प्रेरणे । कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । अनागान् । शसि सकारलोप-
च्छांदसः । सवर्णदीर्घे कृते तस्माच्छसो न इति नत्वं । वोचतु । वच परिभाषणे । व्यत्ययो ब्रह्मत्वमिति शपो
ऽङादेशः । वच उम् । गुणः । निघातः । नक्षत्रैः । नक्ष गती । अमिनश्चियजिबन्धिपतिभ्योऽन्नित्यन्नप्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तः । यद्वा । न चरति न क्षीयत इति वा नक्षत्रं । नद्याएनपादिति नञः प्रकृतिभावः । नञः स्वरः ॥

शृण्वंतु नो वृषणः पर्वतासो ध्रुवक्षेमास इळया मदंतः ।

आदित्यैर्नो अदितिः षृणोतु यच्छंतु नो मरुतः शर्म भद्रं ॥२०॥

शृण्वंतु । नः । वर्षणः । पर्वतासः । ध्रुवऽक्षेमासः । इळया । मदंतः ।

आ॒दि॒त्यैः । नः । अ॒दि॒तिः । षृ॒णो॒तु । य॒च्छ॑तु । नः । म॒रुतः । श॒र्म । भ॒द्रं ॥ २० ॥

वृषणोऽभिमतफलसेचका मरुतः पर्वतासः । पृणंति पुरयंत्यर्थिनां कामानिति पर्वता यावाभिमानिनो
देवाः ध्रुवसेमासी निखलस्थाना इक्ष्वा हविर्लक्षणेनाग्नेन मदंतो मायंतः संतो नोऽस्रदीयां सुतिं शृण्वंतु ।
किंच आदित्यैरपत्यभूतैरादित्यैरुपेतादिति नोऽस्रदीयां सुतिं शृण्वंतु । मरुतश्च नोऽस्रभ्यं भद्रं कल्याणकरं शर्म
मुखं यच्छंतु । ददंतु ॥ आदित्यैः । अदितेरपत्यानीत्यर्थे दित्यदिति ति ल्यः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । सुपा
सहैकादेशे छत एकादेशे उदात्तः ॥

प्रवत्स्यन्त्यजमानः सदा सुग इत्यृचं जपन् गच्छेत् । सूचितं च । सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पंथा इति पंथान-
मवरुह्य । आ० २. ५. । इति ॥

सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पंथा मध्वा देवा ओषधीः सं पिपृक्त ।

भगौ मे अग्ने सख्ये न मृध्या उद्रायो अश्यां सदनं पुरुक्षोः ॥२१॥

सदा । सुऽगः । पितुऽमान् । अस्तु । पंथाः । मध्वा । देवाः । ओषधीः । सं । पिपृक्त ।

भगः। मे। अग्ने। सख्ये। न। मृध्याः। उत्। रायः। अश्यां। सदनं। पुरुऽहोः ॥ २१ ॥

हे अपि अस्माकं पंथा मार्गः सदा सर्वदा सुगः सुखेन गंतुं शक्यः पितृमानवत्रयांश्चास्तु । हे देवा मध्व
माधुर्यपितेनोदकेनीषधीः सं पिपृक्त । संपर्चयत । सेचयतेत्यर्थः । हे अपि त्वया सख्ये संजाते सति मे मम भगो
धनं न मृध्याः । न विनश्यतु । किंच रायो धनस्य पुरुषोर्बहुव्रत्स्य च सदनं स्थानमुदक्षां । प्राप्नुयां ॥ सदा ।
स्वरादिवायुदात्तत्वेन पाठादायुदात्तः । पिपृक्त । पृची संपर्के । लोटि बज्जलं कंदसीति शपः झुः । बज्जलं
कंदसीत्यभ्यासख्यत्वं । मृध्याः । मृधिर्हिसार्थः । लिङि तिङां तिङो भवंतीति तिपः सिप् ॥

पशुं पुरोडाशस्विष्टकृतः स्वदस्व हव्येति याज्या । भूत्रितं च । स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहीति पुरोडा-
शस्विष्टकृतः । आ० ३. ५. । इति ॥

स्वदेस्व हृष्या समिषो दिदीह्यस्मद्य१कसं मिमीहि श्रवांसि ।

विश्वाँ॑ अग्ने॒ पृ॒त्सु ता॒ञ्जेषि॑ श॒बू॒नहा॑ वि॒श्वा सु॒मना॑ दी॒दिही॑ नः ॥ २२ ॥

स्वदस्व । हृष्या । सं । इषः । दिदीहि । अस्मद्यक् । सं । मिमीहि । अवांसि ।

विश्वान्। अग्ने। पृत्ऽसु। तान्। जेषि। शत्रून्। अहां। विश्वा। मुऽमनाः। दीदिहि। नः॥२२॥

हे अमे ह्यथा हवनयोग्यानि हवींषि स्वदस्व । स्वादय । अस्माकमिषोऽन्नानि सं दिदीहि । सम्यक् प्रकाशय । दीपितानि तानि अवांस्त्रान्यस्मद्यगस्मदभिमुखानि सं मिमीहि । संमानय । कुर्वित्वर्थः । ततः पृतुसु संयामेषु तान्वाधकान्विष्टान् शत्रून् जेषि । जय । अथ सुमनाः शोभनमनस्कः सन् नोऽस्माकं विश्वाहा सर्वाण्यहानि दीदिहि । अग्निहोत्रादिकर्मयोग्यानि प्रकाशय ॥ स्वदस्व । स्वद आस्वादने । लोटि रूपं । थासो लसार्वधातु-
कस्वरं धातुस्वरः । दिदीहि । दिवु क्रीडादावित्यस्य लोटि वज्रत्वं कंदसीति विकरणस्य झुः । परत्वात् हलि चेति दीर्घत्वे कृते पञ्चाद्वलि लोपः । निघातः । अस्मद्यक् । अस्मानंचतीत्यंचतेः क्तिप् । विष्णुदेवयोश्च टेरिति यणः स्वरितत्वं । मिमीहि । माङ् माने शब्दे च । जुहोत्यादिः । तस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । सुमनाः । सोम-
नस्योत्तरपदावुदात्तत्वं । दीदिहि । दिवैर्यङ्गुलि लोटि तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः । वलि लोपः ॥ ॥२७॥

उषसः पूर्वा इति द्वाविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं त्रैष्टुभं । उषस इत्यनुक्रमणिका । प्रजापतेरायं वैश्वदेवं प्रजा-
पतिर्हि वैश्वदेवं हेति पूर्वसूक्ते हिह्रशब्दप्रयोगात् । सूक्तविनियोगो लेखिकः । अत्राद्योषस्या ततः परं नवचो
ऽग्न्यादिदेवतास्ततः पराहोरात्रदेवताका ततश्चतस्रो रोदस्योः पंचदशी बुनिशोर्वा षोडशी दिग्देवताका
ततः षड्वचो वर्षत इन्द्रस्य केचिदपेस्त्वष्टुश्चेति मन्यते ॥

उषसः पूर्वा अध यद्वृषुर्महद्भिर्जज्ञे अक्षरं पदे गोः ।

व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १ ॥

उषसः । पूर्वाः । अध । यत् । विऽऊषुः । महत् । वि । जज्ञे । अक्षरं । पदे । गोः ।

व्रता । देवानां । उप । नु । प्रऽभूषन् । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १ ॥

पूर्वा उदयकालात्माचीना उपसो यद्यदा व्यूषव्युच्छंति अध तदानीमक्षरं । न चरतीत्यक्षरं । अविनाश्या-
दित्याख्यं महत्प्रभूतं ज्योतिर्गोरोदकस्य पदे स्थाने समुद्रे नभसि वा वि वज्जे । उत्पद्यते । अथोदिते सूर्ये प्रभूषन्-
पिहोचादिकर्मसु प्रभवितुमिच्छन्त्यजमानो व्रता कर्माणि देवानां नु क्षिप्रमुप समीपं तिष्ठति । योग्यक्रियाध्या-
हारः । तदिदं देवानामेकं मुख्यमसुरत्वं । अस्म्यति क्षिपति सर्वानित्यसुरः प्रबलः । तस्य भावोऽसुरत्वं प्राबल्यं ।
महद्देश्यर्थं ॥ व्यूषुः । उप झुष दाह इत्यस्य विपूर्वस्य लिट्युप्ति रूपं । सहेति योगविभागात्समासः । यद्वृत्तयो-
गादनिघातः । प्रभूषन् । भवतेः सन्नि द्विर्वचनस्य क्दंसि विकल्पितत्वाच्च द्विर्वचनाभावः । तदन्ताच्छतरि रूपं ।
मादिसमासः । शतुर्नसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

मो षू णो अत्र जुहुरंत देवा मा पूर्वे अग्ने पितरः पदज्ञाः ।

पुराण्योः सद्यनोः केतुरंतर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ २ ॥

मो इति । सु । नः । अत्र । जुहुरंत । देवाः । मा । पूर्वे । अग्ने । पितरः । पदऽज्ञाः ।

पुराण्योः । सद्यनोः । केतुः । अंतः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ २ ॥

हे अग्ने अत्रास्मिन्काले देवा नोऽस्मान् सु सुषु मो जुहुरंत । मा हिंस्युः । तथा पदज्ञाः कर्माण्यनुष्ठाय
देवपदमनुभवंतः पूर्वं पुरातनाः पितरो मा हिंसिषुः । यस्मात्केतुर्यज्ञानां प्रज्ञापकः सूर्यः पुराण्योः पुरातनयोः
सद्यनोः । सीदत्यनयोर्देवमनुष्या इति सद्यनी रोदसी । तयोर्तर्मध्य उदेति । तस्माच्च मा हिंसंत्वित्यर्थः ।
महद्देवानामित्यादि पूर्ववत् ॥ जुहुरंत । ह प्रसह्यकरणे । जुडि जुहोत्यादित्वात् झुः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वज्जं
क्दंसीत्युत्वं । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाददादेशाभावेऽतादेशः ॥

वि मे पुरुचा पतयंति कामाः शम्यच्छा दीद्ये पूर्ष्याणि ।

समिद्धे अग्रावृतमिद्धदेम महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ३ ॥

वि । मे । पुरुऽचा । पतयंति । कामाः । शमि । अच्छ । दीद्ये । पूर्ष्याणि ।

संऽइद्धे । अग्नौ । ऋतं । इत् । वदेम । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ३ ॥

हे अग्ने मे मम पुरुचा बहवः कामा अभिलाषा वि पतयंति । विविधं गच्छंति । शम्यपिष्टोमादिलक्ष्यं
कर्माच्छाभिलक्ष्याहं पूर्ष्याणि पुरातनानि स्तोत्राणि तदर्थं दीद्ये । दीपयामि । पश्चाद्यज्ञार्थमग्नौ समिद्धे दीप्य-
माने सवृतमित् सत्यमेव वदेम । अनृतवचने हि यद्ये वैगुण्यं स्यादिति ॥ पुरुचा । देवमनुष्यपुरुषेत्यादिना
चाप्रत्ययः । पतयंति । पतू गती । स्वार्थिको णिच् ॥

स॒मा॒नो राजा॒ विभृ॑तः पुरु॒चा श॒र्ये श॒यासु॑ प्रयु॒तो व॒नानु॑ ।

अ॒न्या व॒त्सं भ॑रति॒ क्षेति॑ मा॒ता म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेकं॑ ॥४॥

स॒मा॒नः । राजा॑ । वि॒भृ॒तः । पुरु॒ऽचा । श॒र्ये । श॒यासु॑ । प्र॒यु॒तः । व॒ना । अ॒नु ।

अ॒न्या । व॒त्सं । भ॑रति । क्षे॒ति । मा॒ता । म॒हत् । दे॒वाना॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । एकं॑ ॥४॥

समानः साधारणः सर्वेषां । यद्वा । एक एव राजा दीप्यमानोऽपिः पुरुचा बज्रपु देशेषु विभृतोऽपि होचार्थं विहृतो भवति । यद्वा । राजाभिषुतः सोमः सर्वेषु देशेषु यज्ञार्थं विहृतो भवति । स चापिः सोमो वा शयासु । शरते हविरादयः पदार्था अचेति शया वेद्यः । तासु शर्ये । श्रुते । निवसति । वनानु अनुवनं वनेष्वरणि रूपेषु काष्ठेषु प्रयुतो विभक्तोऽपि वर्तते । सोमश्चेदनेषु चमसेषु विभक्तो वर्तते । तस्य द्वे मातरौ द्यावापृथिव्यौ । तयोरन्या द्यौरस्या भूमेर्जायमानतया वत्सं वत्सभृतमपि सोमं वा भरति । वृध्यादिरूपेण भरति । पोषयति । माता वसुधा चेति । केवलं निवासयति ॥ विभृतः । इज् हरणे । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पुरुचा । अधिकरणे चाप्रत्ययः । शर्ये । शीङ् स्वप्ने । लोपस्त इति तकारलोपः । शीङ् सार्वधातुके गुणः । शयासु । शीङ् स्वप्ने । एरजित्यधिकरणेऽच् । भरति । भृज् भरणे । भूवादिः । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामिति पूर्वस्य न निघातः । चेति । चि निवासगत्योरित्यस्य लटि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

आ॒क्षि॒त्पूर्वा॒स्वप॑रा अ॒नूरु॑त्स॒द्यो जा॒तासु॑ तरु॒णीष्व॑तः ।

अ॒न्तर्व॑तीः सुव॒ते अ॒प्रवी॑ता म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेकं॑ ॥५॥

आ॒ऽक्षि॒त् । पूर्वा॑सु । अ॒प॒राः । अ॒नूरु॑त् । स॒द्यः । जा॒तासु॑ । तरु॒णीषु॑ । अ॒न्तरि॑ति ।

अ॒न्तः॒ऽव॑तीः । सुव॒ते । अ॒प्र॒ऽवी॒ताः । म॒हत् । दे॒वाना॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । एकं॑ ॥५॥

पूर्वासु जीर्णास्वोषधीष्वानिदावर्तमानस्तथापरा नव्या ओषधीरगुरुदनुर्बंधन उत्पत्त्यानुगुणेनानुतिष्ठन्मिः सूर्यो वा सद्यो जातासु तदानीमुत्पन्नासु तरुणीषु पल्लवितास्वोषधीष्वन्तर्वर्तते । ता ओषधयोऽप्रवीताः केनापि पुरुषेणानिधितरेतस्का अनभ्यक्ता वा अन्तर्वर्तीरग्निना गर्भवत्यो भूत्वा सुवते । फलं पुष्पं चोत्पादयति । तदिदं देवानामैश्वर्यं ॥ आक्षित् । चि निवासगत्योः । क्तिप् । अनूरुत् । अनी रूध कामे । अस्मात् क्तिप् । अन्येषामपि वृक्षत इति दीर्घः । छत्स्वरः । तरुणीषु । नञ्स्त्रीककक्षुस्तक्षणतत्पुनानामुपसंख्यानं । म० ४. १. १५. ६. । इति ङीप् । अन्तर्वर्तीः । श्रय इति मतुपो वत् । सुवते । पूङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥ २८ ॥

श॒युः प॒रस्ता॒दध॒ नु द्वि॑मा॒ताब॑न्ध॒नश्च॑रति॒ वत्स॑ एकः ।

मि॒त्रस्य॑ ता वरु॒णस्य॑ व्र॒तानि॑ म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेकं॑ ॥६॥

श॒युः । प॒रस्ता॑त् । अ॒ध । नु । द्वि॒ऽमा॒ता । अ॒ब॒न्ध॒नः । च॒रति॑ । व॒त्सः । एकः॑ ।

मि॒त्रस्य॑ । ता । वरु॒णस्य॑ । व्र॒तानि॑ । म॒हत् । दे॒वाना॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । एकं॑ ॥६॥

द्विमाता । द्वे द्यावापृथिव्यौ मातरौ यस्य स द्विमाता । यद्वा । द्वयोर्लोकयोर्निर्माता सूर्यः परस्तात्पञ्चिमायां दिक्षस्तवेलायां शयुः शयानोऽव्याप्रियमाणो भवति । अध नु अथोदयवेलायामेको द्यावापृथिव्योः साधारणस्तयो रसादानादस्यः पुत्रोऽबन्धनोऽप्रतिवद्गतिरनालंबन एकः सन् चरति । नभसि गच्छति । ता तानीमानि मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्व्रतानि कर्माणि ॥ शयुः । शीङ् स्वप्ने । भृमृशीतृचरीत्यादिना उपप्रत्ययः । द्विमाता । नव्युतश्चेति प्राप्तस्य कप अतश्च कंदसीति प्रतिषेधः ॥

द्विमाता होता विदथेषु सम्राठन्वयं चरति क्षेति बुधः ।

प्र रण्यानि रण्यवाचो भरंते महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ७ ॥

द्विऽमाता । होता । विदथेषु । संऽराट् । अनु । अयं । चरति । क्षेति । बुधः ।

प्र । रण्यानि । रण्यऽवाचः । भरंते । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ७ ॥

द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निमाता विदथेषु यज्ञेषु होता देवानामाह्वाता सम्राट् यज्ञेषु सम्यगाजमानो ऽपिरन्वयमये दिवि चरति । सूर्यभूतस्तत्र वर्तते । बुधः सर्वस्य कर्मणो मूलभूतः सन् ज्ञेति । भूमौ वसति । यद्वा । अयं मुख्यं भागं चरति । भक्षयति । ज्ञेति । यज्जनां गृहेषु निवसति । यद्वा । बुधः प्रतिष्ठान्तिभागी स्विष्ट-
कृद्रूपेण । प्रतिष्ठा वै स्विष्टकृदिति श्रुतिः । किंच रण्यवाचो रमणीयवाचः स्तोतारो रण्यानि रमणीयानि स्तोत्राणि प्र भरंते । प्रणयंति । कुर्वन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यं ॥ चरति । चादिलोप इति न निघातः ॥

शूरस्येव युध्यतो अंतमस्य प्रतीचीनं ददृशे विश्वमायत् ।

अंतर्मतिश्चरति निष्पिधं गोर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ८ ॥

शूरस्यऽइव । युध्यतः । अंतमस्य । प्रतीचीनं । ददृशे । विश्वं । आऽयत् ।

अंतः । मतिः । चरति । निऽसिधं । गोः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ८ ॥

अंतमस्य समीपे वर्तमानस्य दावापेरायदभिमुखमागच्छद्विश्वं भूतजातं प्रतीचीनं पराङ्मुखं ददृशे । दृश्यते । तत्र दृष्टांतः । शूरस्येव । यथा युध्यतो युद्धं कुर्वाणस्य शूरस्य समर्थस्य राज्ञोऽभिमुखमागच्छत्यपरबलं पराङ्मुखं दृश्यते तद्वत् । मतिः सर्वेज्ञायमानः सोऽपिर्गोर्ददकस्य निष्पिधं हिंसिकां दीप्तिमंतश्चरति । अंतर्धा-
रयति ॥ युध्यतः । युध संप्रहारि । दिवादिः । तस्य शतरि रूपं । अंतमस्य । अंतशब्दादत इति ठनाविति ठन् । अतिशयेनांतिक इत्यर्थे तमप । तमे तादेत्येति तादिलोपः । नित्वादाद्युदात्तः । प्रतीचीनं । प्रतिपूर्वस्यांचतिः क्तिन् । तस्माद्विभाषांचेरदिकस्त्रियामिति खः । ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः । आयत् । या प्रापण इत्यस्याङ्पूर्वस्य शतरि रूपं आङ्पूर्वस्य अय पय गतावित्यस्य शतरि रूपं वेति व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

नि वेवेति पलितो दूत आस्वंतर्महांश्चरति रोचनेन ।

वपूषि बिभ्रदभि नो वि चष्टे महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ९ ॥

नि । वेवेति । पलितः । दूतः । आसू । अंतः । महान् । चरति । रोचनेन ।

वपूषि । बिभ्रत् । अभि । नः । वि । चष्टे । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ९ ॥

पलितः पालयिता पूर्णो वा देवानां दूतोऽपिरास्त्रोपधीषु नि वेवेति । नितरां व्याप्य वर्तते । महान् सोऽपी रोचनेन सूर्येण सहांता रोदस्योर्मध्ये चरति । वपूषि नानाविधानि रूपाणि बिभ्रत् सोऽपिर्गोऽस्मान् यष्टुनभि वि चष्टे । विश्लेषणानुग्रहदृष्ट्या पश्यति ॥ वेवेति । वी गत्यादिषु । यङ्लुकि ईडभावे रूपं । रोचनेन । सहार्थे तृतीया । बिभ्रत् । डुभृञ् धारणपोषणयोरित्यस्य शतरि रूपं । अभ्यस्तस्वरः ॥

विष्णुर्गोपाः परमं पाति पार्थः प्रिया धामान्यमृता दधानः ।

अमिष्टा विश्वा भुवनानि वेद महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १० ॥

विष्णुः । गोपाः । परमं । पाति । पार्थः । प्रिया । धामानि । अमृता । दधानः ।

अमिः । ता । विश्वा । भुवनानि । वेद् । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १० ॥

विष्णुर्ब्राह्मो गोपाः सर्वस्य गोपायिता प्रिया प्रियतमान्यमृता चरहितानि धामानि तेजांसि दधानः सोऽपि परमं पाथः स्थानं पाति । रक्षति । यद्वा । धामानि लोकधारकाण्यमृतोदकानि दधानः सन् परमं पाथ उदकस्य स्थानमंतरिषं पाति । सोऽपिस्ता तानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि वेद । जानाति ॥ गोपाः । गोपायतेः क्लिप्यतोलोपयलोपी । अपिष्टेत्यत्र संहितायां युष्मत्तत्तत्तुःश्वन्तःपादमिति षत्वं ॥ २९ ॥

नानां चक्राने यम्या वपूषि तयोरन्यदोचते कृणामन्यत् ।

श्यावीं च यदरुषी च स्वसारौ महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ११ ॥

नानां । चक्राने इति । यम्या । वपूषि । तयोः । अन्यत् । रोचते । कृणां । अन्यत् ।

श्यावीं । च । यत् । अरुषी । च । स्वसारौ । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ ११ ॥

यस्या यमरूपे मिथुनभूते अहश्च रात्रिष्वेते नाना नानाविधानि वपूषि शुक्लकृष्णादीनि रूपाणि चक्रानि । कुरुतः । श्यावी कृष्णवर्णाक्षपी शुक्लतयारोचमाना यत् ये परस्परं स्वसारौ भवतस्तयोर्मध्येऽन्यदर्जुनमहो रोचते । किरणसंबन्धाद्दीप्यते । अन्यद्रात्रिलक्षणं कृष्णं तमःसंबन्धात् कृष्णवर्णमाभाति ॥ यस्या । सुपो डादेशः । रोचते । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामिति न निघातः ॥

माता च यच्च दुहिता च धेनू सबर्दुधे धापयेते समीची ।

ऋतस्य ते सदसीळे अंतर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १२ ॥

माता । च । यच्च । दुहिता । च । धेनू इति । सबर्दुधे इति सबः ऽदुधे । धापयेते इति ।

समीची इति संऽईची ।

ऋतस्य । ते इति । सदसि । ईळे । अंतः । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ १२ ॥

माता सर्वेषां निर्मातृत्वान्माता पृथिवी च दुहिता दूरे निहिता द्यौश्च । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धर्वेति यास्तः । एते सबर्दुधे मवरः स्वीयस्य चीररूपस्य रसस्य दोग्ध्री अत एव धेनू जगतः प्रीणयित्री द्यावापृथिव्या यत्रांतरिक्षे समीची परस्परं संगतिं सत्यां धापयेते स्वकीयं रसमन्योन्यं पाययेते ऋतस्योदकस्य सदसि स्थानभूते तस्मिन्तरिक्षेऽतः स्थितिं द्यावापृथिव्यावीळि । अहं स्तौमि । यद्वा । वृष्टिलक्षणं रसं द्यौः पृथिवीं धापयत आकृतिलक्षणं रसं द्यां पृथिवीत्विवमन्योन्यं माता च दुहिता च भवतः । ऋतस्य सदसि स्थाने यज्ञसदने स्थितोऽहं ते उभे स्तौमि ॥ सबर्दुधे । सबःशब्दः चीरवाचीति संप्रदायविद् आहः । तस्मिन्पपदे दुह प्रपूरण इत्यस्माद्वातोर्दुहः कव्यश्चेति कप्प्रत्ययो घञांतादेशः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । धापयेते । धेत् पान इत्यस्य खंतस्य लटि निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदे प्राप्ते पादिषु धेट उपसंख्यानमित्यात्मनेपदं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरुधः ।

ऋतस्य सा पर्यसापिन्वतेळा महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १३ ॥

अन्यस्याः । वत्सं । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊधः ।

ऋतस्य । सा । पर्यसा । अपिन्वत् । इळा । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ १३ ॥

अन्यस्याः पृथिव्या वत्समग्निं रिहत्युदकधारारूपया जिह्वा लिहती द्यौर्मिमाय । मेघद्वारा ध्वनिं करोति । धेनुः प्रीणयित्री सा द्यौः कया जलवर्जितया भुवा तत्रत्यं जलमादाय स्वकीयमूधो मेघरूपं नि दधे । उदकेन निहितमकरोत् । सा जलवर्जितेळा पृथिवृतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य पयसोदकेनापिन्वत ।

वर्षकाले सिक्ता भवति । आदित्याज्जायते वृष्टिः । मनु० ३. ७६. । इति स्मृतेः ॥ रिहती । लिह आखादन इत्यस्य शतरि रूपं । शतुरनुम इति ङीप् उदात्तत्वं । अपिन्वत । पिपि सेचने । मुचादिरात्मनेपदी । निघातः ॥

पद्या वस्ते पुरुरूपा वपूंषूर्ध्वा तस्थौ अविं रेरिहाणा ।

ऋतस्य सद्य वि चरामि विद्वान्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥१४॥

पद्या । वस्ते । पुरुऽरूपा । वपूंषि । ऊर्ध्वा । तस्थौ । चिऽअविं । रेरिहाणा ।

ऋतस्य । सद्य । वि । चरामि । विद्वान् । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥१४॥

पद्या । जगत्सप्तः परमेश्वरस्य पद्मां जातत्वात्पद्या भूमिः । तथा च मंत्रवर्णः । पद्मां भूमिः । ऋग्वे० १०. ९०. १४. । इति । यद्वा । पादसंचारे साधुः पद्या भूमिः पुरुरूपा नानाविधस्वरूपाणि वपूंषि स्थावरजंगमात्मकानि रूपाणि वस्ते । आच्छादयति । सैषा भूमिरूर्ध्वोत्तरवेद्यात्मनोन्नता सती स्वसारभूतेन हविषा अविं । सार्धसंवत्सरवयस्को वत्सस्त्र्यविरित्युच्यते । तत्प्रमाणमादित्यं । चीन् लोकानवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति अविंरति वा । रेरिहाणा लिहती तस्थौ । ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य सद्य स्थानं विद्वान् जानानोऽहं वि चरामि । हविर्भिस्तमादित्यं परिचरामि ॥ पद्या । पादशब्दाद्भवे कंदसीति यत् । पद्यात्यतदर्थे ॥ पा० ६. ३. ५३. । इति पादस्य पद्मावः । यद्वा । तत्र साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अविं । अव रक्षणादिषु । इतितीत्यर्थः । ऋत्स्वरः । रेरिहाणा । लिह आखादन इत्यस्य यङ्लुकि शानचि रूपं । अभ्यस्तस्वरः ॥

पदे इव निहिते दस्मे अंतस्तयोरन्यद्गुह्यमाविरन्यत् ।

सध्रीचीना पथ्यासा विषूची महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥१५॥

पदे इवेति पदेऽइव । निहिते इति निऽहिते । दस्मे । अंतरिति । तयोः । अन्यत् ।

गुह्यं । आविः । अन्यत् ।

सध्रीचीना । पथ्या । सा । विषूची । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥१५॥

पदे इव । पद्येते ज्ञायते तत्तदसाधारणलिंगेनेति पदे । अहश्च रात्रिश्चैत्येते दस्मे सर्वेर्दृशनीये ते उभे अंतर्नभसि मध्ये निहिते स्थापिते इव वर्तन्ते । तयोरहोरात्रयोरन्यद्गुह्यमाविरन्यत् गुह्यमप्रकाशमानतया गूढमिवास्ते । अन्यदहोरात्रिः सूर्यप्रकाशेन प्रकटं भवति । सध्रीचीनाहोरात्रयोः परस्परमेलनरूपा पथ्या मार्गः । काल इत्यर्थः । सा विषूची । पुण्यकृतोऽपुण्यकृतश्च प्राप्नोतीति विषूची भवति । सर्वे जना अहोरात्रयोर्वर्तन्ते । यद्वा । पदे इव देवमनुष्यादीनां स्थानभूते वावापुथिव्यावंतरंतरित्वे निहिते वर्तन्ते । तयोरन्यद्गुह्यमाविरन्यत् गुह्यमप्रकाशमानतया गूढं वर्तते । अन्यत्पृथिव्याविः सर्वेर्दृश्यमानत्वेन प्रकटा भवति । सध्रीचीनेति पूर्ववत् ॥ सध्रीचीना । सहपूर्वादंचतेः क्तिन् । सहस्य सध्रिरिति सध्रादेशः । विभाषांचेरदिकृत्स्त्रियामिति खः ॥ ३० ॥

आ धेनवो धुनयन्तामशिन्धीः सवर्दुधाः शश्या अप्रदुग्धाः ।

नव्या नव्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥१६॥

आ । धेनवः । धुनयन्तां । अशिन्धीः । सवःऽदुधाः । शश्याः । अप्रऽदुग्धाः ।

नव्याऽनव्याः । युवतयः । भवन्तीः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥१६॥

धेनवो वृष्टिद्वारा सर्वस्य जगतः प्रीणयिन्त्र्योऽशिन्धीः शिशुरहिताः । यद्वा । शिशवो न भवन्तीत्यशिन्धीः । शश्या नभसि शयाना वर्तमानाः केनाप्यप्रदुग्धा अशीणरसाः सवर्दुधा उदकलक्षणस्य चीरस्य दोग्ध्रो युवतयः परस्परमिश्रणोपेता नव्या नव्या अतिशयेन नूतना भवन्तीर्दिशो मेघा वा आ धुनयन्तां । आदुहंतु ।

मेघपक्षेऽशिश्नीर्भवतीरित्यत्र लिंगव्यत्ययः ॥ धुनयंतां । धूञ् कपने । णिचि धूञ्प्रीणोर्नुस्वक्तव्यः । पा० ७. ३. ३७. १. इति नृक् । इत्स्वच्छादसः । अशिश्नीः । सख्यशिश्नीति भाषायामिति व्यत्ययेन क्दसि भवति ॥

यदन्यासु वृषभो रोरवीति सो अन्यस्मिन्यूथे नि दधाति रेतः ।

स हि क्षपावान्त भगः स राजा महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १७ ॥

यत् । अन्यासु । वृषभः । रोरवीति । सः । अन्यस्मिन् । यूथे । नि । दधाति । रेतः ।

सः । हि । क्षपाऽवान् । सः । भगः । सः । राजा । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १७ ॥

वृषभोऽपां वर्षको यद्यः पर्जन्यात्तन्द्रोऽन्यासु दिव्यु रोरवीति मेघद्वारा भृशं शब्दं करोति स पर्जन्य इन्द्रोऽन्यस्मिन्यूथे दिशं वृन्दे रेत उदकं नि दधाति । तत्र वर्षति । लोके हि वृषभः कामुचिन्नोषु रेतःसकार्थं रवं करोत्यन्यस्मिन् गोयूथे रेतः सिंचति । तद्वत् । स इन्द्रः क्षपावान् । क्षिपति शत्रुनुदकं वेति क्षेपणवान् । यद्वा । क्षपा रात्रिः । तथा रात्रिपर्याययागानां सोचाणां भागभूता या रात्रिः सोच्यते । तद्वान् । स भगः । सर्वैर्भजनीयः । स राजा हि । तत्तत्कर्मानुरूपफलप्रदानेन सर्वेषां राजा खलु ॥ रोरवीति । इ शब्द इत्यस्य यद्भुगं तस्य लटि रूपं । एकान्याभ्यां समर्थ्याभ्यामिति प्रथमस्य न निधातः । यूथे । यु मिश्रणे । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथा इति थकप्रत्ययांतत्वेन निपातनाद्दीर्घः । रेतः । रीङ् चरण इत्यस्मात् सुरीभ्यां तुट् चेत्यमुन्प्रत्ययस्तुडागमस्य । निच्चादाद्युदात्तः ॥

वीरस्य नु स्वर्ध्वं जनासुः प्र नु वोचाम विदुरस्य देवाः ।

षोऽह्ना युक्ताः पंचपंचा वहन्ति महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १८ ॥

वीरस्य । नु । सुऽअर्ध्वं । जनासुः । प्र । नु । वोचाम । विदुः । अस्य । देवाः ।

षोऽह्ना । युक्ताः । पंचऽपंच । आ । वहन्ति । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १८ ॥

हे जनासो जना वीरस्य शूरस्येन्द्रस्य स्वर्ध्वं शोभनाद्योपेतत्वं नु क्षिप्रं प्र वोचाम । प्रकर्षेण वदाम । तथा देवा अयस्येन्द्रस्य स्वर्ध्वत्वं विदुः । जानन्ति । किं तत्स्वर्ध्वत्वं । तदुच्यते । षोऽह्ना मासानां द्वंद्वयोगकाले षोढा दृश्यमाना ऋतवोऽस्या निरूप्यन्ते । ते च पङ्क्त्याका ऋतवो हेमंतशिशिरयोः समासेन पंच पंच युक्ताः संतः कालात्मकमिन्द्रमा वहन्ति । तदिदमिन्द्रस्य स्वर्ध्वत्वं यदनुभिरुद्धत्वं ॥ षोऽह्ना । पष्षब्दात्संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । पष उल्वं दतुदशधामुत्तरपदादेः पुत्वं च । पा० ६. ३. १०९. ३. । इत्युल्वं पुत्वं च । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वाष्ट्रे पशी हविषोऽनुवाक्या देवस्त्वष्ट्रेषा । सूत्रितं च । देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपो देव त्वष्टर्यद चास्त्वमानट् । आ० ३. ८. । इति ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान ।

इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १९ ॥

देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूपः । पुपोष । प्रजाः । पुरुधा । जजान ।

इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १९ ॥

सवितांतर्यामितया सर्वस्य प्रेरको विश्वरूपो नानाविधरूपस्त्वष्टा त्वष्टृनामको देवः प्रजाः पुरुधा बज्रधा जजान । जनयति । तास्य पुपोष । पोषयति । इमेमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजांतानि चास्य त्वष्टुः संबंधीनि ॥ विश्वरूपः । बज्रप्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

मही समैरक्ष्मणा समीची उभे ते अस्य वसुना न्यूष्टे ।

शृण्वे वीरो विदमानो वसूनि महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ २० ॥

मही इति । सं । ऐरत् । च्छा । समीची इति संऽईची । उमे इति । ते इति । अस्य ।
वसुना । नृष्टे इति निऽनृष्टे ।

शृण्वे । वीरः । विंदमानः । वसूनि । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ २० ॥

मही महती समीची परस्परं संगतिं चम्वा । चमत्यदंत्यनयोर्देवमनुष्या इति चम्वा । यद्वा । चम्येति अथेति भूतजातेरिति चम्वा बावापृथिवी । समैरत् । इंद्रः प्रजापत्यादिभिः सम्यग्योजयत् । ते उमे बावापृथिव्याव-
ल्लेन्द्रस्य वसुना तेजसा धनेन वा नृष्टे नितरां व्याप्तिं भवतः । वीरः समर्थः स इंद्रो वसूनि शत्रून् अभिभूय
तदीयानि धनानि विंदमानो लभमानः सन् शृण्वे । सर्वैः श्रूयते । तवेदिदमभितथेति वसु । ऋग्वे० १. ५३. ३ ।
इत्यादिषु वृष्टत्वात् ॥ ऐरत् । ईर गतावित्यस्य लङि रूपं । नृष्टे । ऋषो गतौ । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति
गतेः स्वरः । शृण्वे । श्रु अवण इत्यस्य व्यत्ययेन कर्मणि श्रुः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । विंदमानः । विद्
लाम इत्यस्य लटि शानचि रूपं । तस्य लसार्वधातुक्त्वेरे धातुस्वरः ॥

इमां च नः पृथिवीं विश्वधाया उप स्तेति हितमित्रो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ २१ ॥

इमां । च । नः । पृथिवीं । विश्वधायाः । उप । स्तेति । हितमित्रः । न । राजा ।

पुरःसदः । शर्मसदः । न । वीराः । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ २१ ॥

विश्वधाया विश्वस्य धाता सर्वाज्ञो वा नोऽस्माकं राजिंद्र इमां पृथिवीमंतरिचं चोप तयोः समीपे चेति ।
निवसति । तत्र दृष्टान्तः । हितमित्रो न । यथा कस्यचित् हितोपदेष्टा सुहृत्समीपे निवसति तद्वत् । वीराः समर्था
युद्धसहाया मरुतः पुरःसदो युद्धार्थं पुरतो निश्चयेन गंतार इंद्रस्य शर्मसदः । न चार्थे । शर्मणि गृहे सीदंतश्च
भवन्ति । यत्र यत्रासी तत्र तत्र संनिधिं कुर्वाणा इत्यर्थः ॥ चेति । चि निवासगत्योरित्यस्य लटि बज्जलं
कंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

निष्पिध्वरीस्त ओषधीरुतापो रयिं त इंद्र पृथिवी बिभर्ति ।

सखायस्ते वामभाजः स्याम महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ २२ ॥

निःसिध्वरीः । ते । ओषधीः । उत । आपः । रयिं । ते । इंद्र । पृथिवी । बिभर्ति ।

सखायः । ते । वामभाजः । स्याम । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ २२ ॥

हे पर्जन्यात्मकेन्द्र ओषधीरोषधयस्ते निष्पिध्वरीर्निष्पिध्वर्यो नितरां त्वत्कर्तृकसिद्धिमत्यः । उतापि च आप-
स्वत्तो निःसृताः । पृथिवी ते तव भोगयोग्यं रयिं धनं बिभर्ति । पुरु वसूनि पृथिवी बिभर्ति । ऋग्वे० ३. ५१. ५ ।
इति हि निगमः । ततस्ते तव सखायो हविष्प्रदानेनोपकारकाः स्रोतारो वयं वामभाजः स्याम । सर्वे वननीय-
धनभागिनो भवेम । तदेतद्देवानां महद्देश्यं ॥ निष्पिध्वरीः । पिधु संराजौ । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् ।
तदस्यासौत्यर्थे कंदसीवनिपाविति वनिप् । वनो र चेति ङीप् रेफश्च । निसा सह समासः । निसः सकारं
कंदसत्त्वाद्नादृत्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । ङीप्ः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । बिभर्ति । डुभृञ् धार-
णपोषणयोरित्यस्य लटि भृभामिदित्यभ्यासस्येत्वं । निघातः । वामभाजः । भज सेवायां । भजो शिवः । पा० ३.
२. ६२. इति शिवः । छदुत्तरपदस्वरः ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽनुरो देयाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

न ता मिनन्तीत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं विश्वामित्रस्य वाचः पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्षं त्रिष्टुभं वैश्वदेवं । तथा चानु-
क्रमणिका । न ताष्टाविति । सूक्तविनियोगो लिंगादवगतव्यः । अस्मिन्सूक्ते प्रायेणादित्यः सह संवत्सरः स्तूयते ॥

न ता मिनन्ति मायिनो न धीरा व्रता देवानां प्रथमा ध्रुवाणि ।

न रोदसी अद्रुहा वेद्याभिर्न पर्वता निनमे तस्थिवांसः ॥ १ ॥

न । ता । मिनन्ति । मायिनः । न । धीराः । व्रता । देवानां । प्रथमा । ध्रुवाणि ।

न । रोदसी इति । अद्रुहा । वेद्याभिः । न । पर्वताः । निऽनमे । तस्थिऽवांसः ॥ १ ॥

मायिनः कपटबुद्ध्यपेता अमुरा देवानामिन्द्रादीनां प्रथमा । प्रथमानि सृष्ट्यनंतरभावीनि ध्रुवाणि स्थिराणि
केनापि चालयितुमशक्यानि ता तानि लोके प्रसिद्धानि व्रता व्रतानि लोकपालनादिकर्माणि न मिनन्ति । न
हिंसन्ति । तथा धीरा विद्वांसोऽपि न हिंसन्ति । तथा अद्रुहा देवमनुष्यादिषु प्रजासु द्रोहवर्जिते रोदसी व्यावा-
पृथिव्या वेद्याभिः स्वाश्रयतया सर्ववेदनीयाभिः प्रजाभिः सहितानि कर्माणि न मिनीतः । तदेतदुपपादयति ।
तस्थिवांसः पृथिव्यामूर्ध्वतया स्थिताः पर्वता न निनमे । निनमनीया न भवन्ति । एतदुक्तं भवति । यद्देवमनु-
ष्यादीनां व्यावापृथिव्याधारकतयावस्थापनं यच्च पर्वतादीनामुन्नततयावस्थापनं तदिदं देवानां कर्म । तन्न को
ऽप्यन्यथयितुमर्हतीति ॥ मिनन्ति । मीड् हिंसायामित्यस्य लटि मीनातिर्निगम इति ङस्वः । निघातः । वेद्याभिः ।
वेदनमर्हति । कंदसि चेति यत्प्रत्ययः । निनमे । णमु प्रकृत्य इत्यस्य कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । कृतस्वरः ॥

षड्भाराँ एको अचरन्बिभर्त्युतं वर्षिष्ठमुप गाव आगुः ।

तिस्रो महीरुपरास्तस्युगत्या गुहा द्वे निहिते दश्येका ॥ २ ॥

षट् । भारान् । एकः । अचरन् । बिभर्ति । ऋतं । वर्षिष्ठं । उप । गावः । आ । अगुः ।

तिस्रः । महीः । उपराः । तस्युः । अत्याः । गुहा । द्वे इति । निहिते इति निऽहिते ।

दर्शि । एका ॥ २ ॥

अचरन् स्थायी एकः संवत्सरः षट् षट्संख्याकान् भारान् । भ्रियते पुष्पविकासादि येष्विति भारा
ऋतवः । तान्वसंतादीन् बिभर्ति । अवयवत्वेन धारयति । तथा ऋतं सत्यभूतं वर्षिष्ठं वृद्धतरमादित्यात्मकं
तमेव संवत्सरं गावो रश्मय उपागुः । प्राप्नुवन्ति । किंच तस्मिन्नेव संवत्सरेऽत्या अतनशीला आगमापायि-
धर्मेपेतास्त्रिस्रो महीस्त्रयो लोका उपरा उपर्युपरि वर्तमानास्तस्युः । तिष्ठन्ति । लोकत्रयमेव दर्शयति । गुहा
गुहायां स्वात्मनि द्वे बाँयांतरिचं चेत्येते निहिते । न दृश्येते । एका भूमिर्दर्शि । सर्वभूताधारतया दृश्यते ॥
भारान् । दुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्मादधिकरणे घञ् । कर्षात्वतो घञ् इत्यतोदात्तत्वं । निहिते । दधातेः
कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतस्वरत्वं । दर्शि । दृशिर् प्रेक्षणे । कर्मणि लुङि चिणि चिणो
लुगिति प्रत्ययस्य लुक् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत अुधा पुरुध प्रजावान् ।

अनीकः पत्यते माहिनावान्स रेतोधा वृषभः शश्वतीनां ॥ ३ ॥

त्रिऽपाजस्यः । वृषभः । विश्वऽरूपः । उत । त्रिऽउधा । पुरुध । प्रजाऽवान् ।

त्रिऽअनीकः । पत्यते । माहिन्ऽवान् । सः । रेतऽधाः । वृषभः । शश्वतीनां ॥३॥

त्रिपाजस्यः यीष्मवर्षाहिमंताखीस्त्रिभिर्ऋतुभिः पाजस्यसुरो यस्य स त्रिपाजस्यः । त्र्युरस्त इत्यर्थः । उरो-
वचनञ्च पाजस्यशब्दः । इन्द्रस्य क्रोडोऽदिति पाजस्यं । वाज० २५. ८. । इत्यश्वमेधमंत्र उरःपरतयास्मानात्
पाजसि बले साधुरिति व्युत्पत्तेश्च सर्वेषामंगानां मध्य उरसो बलवत्त्वात् । वृषभः स्वावयवभूते वर्षर्तवपां
वर्षको विश्वरूपस्तत्तद्वत्साधारणकार्यैः पुष्पविकासादिभिर्लिङ्गैर्नानारूप उतापि च त्र्युधा । वसंतशरद्वेमंता-
खीस्त्रिभिर्ऋतुभिर्ऋधो यस्य स त्र्युधा । प्रजावान् । प्रकर्षेण जायंत इति ब्रीह्यादयः प्रजाः । पुरुध नानाप्र-
कारेण विद्यमानब्रीह्यवादिरूपप्रजावान् । किंच अनीकस्त्रिभिर्ऋणवर्षशीताखीरनीकैर्गुणैरुपेतो माहिना-
वान्महत्त्ववान् संवत्सराभिमानो देवः पत्यते । आगच्छति । वृषभः सेवनसमर्थः स संवत्सरः शश्वतीनां बह्वी-
नामोषधीनां पुष्पफलादिसंपत्तये रेतोधा रेतस उदकस्य धर्ता भवति ॥ त्र्युधा । बह्वीहिर्ऋधसोऽनङ्गित्वनङ् ।
सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वात्पुंस्यपि भवति । ऊकारस्य द्वस्त्वच्छांदसः । उत्तरपदांतोदात्तप्रकरणे त्रिच-
क्रादीनां कंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अभीक आसां पदवीरबोधादित्यानामहे चारु नाम ।

आपंश्चिदस्मा अरमंत देवीः पृथग्ब्रजंतीः परि षीमवृजन् ॥४॥

अभीकै । आसां । पदऽवीः । अबोधि । आदित्यानां । अहे । चारु । नाम ।

आपः । चित् । अस्मै । अरमंत । देवीः । पृथक् । ब्रजंतीः । परि । सीं । अवृजन् ॥४॥

संवत्सर आसामोषधीनामभीकै समीपे पदवीः । पदानि तत्तद्वनविशिष्टपुष्पफलादीनि वेति प्रजनयतीति
पदवीः सन् अबोधि । बुध्यते । सावधानो वर्तते । तथादित्यानां । आदित्या मासाः संख्यासाम्यात् । यदा ।
आदित्यसंकमणनिमित्तत्वादादित्या मासाः । मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चांद्रश्चैषाद्यः स ज्ञेय
इति स्मृतेः । तेषां चैत्रादीनां मासानां चारु नाम मधुश्च माधवश्चैत्यादि नामधेयमहे । आहूयामि । उच्चार-
यामीत्यर्थः । किंच देवीर्द्यौतनशीलाः पृथगितस्ततो ब्रजंतीर्गच्छन्त्य आपश्चित् आपोऽप्यक्षी संवत्सरायारमंत ।
संवत्सरसंबन्धिमासचतुष्टये वृष्टिद्वारा रमन्ते । ता आपः सीमेन संवत्सरं पर्यवृजन् । अष्टसु मासेषु परिवर्जयन्ति ॥
पदवीः । वी गत्यादिषु । क्लिप् । अबोधि । बुध अवगमन इत्यस्य लुङि दीपजनबुधपुरितायिष्यायिभ्योऽन्यतर-
स्यामिति कर्तरि चिणो लुक् । निघातः । आदित्यानां । आदित्यसंबन्धिन इत्यर्थे दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्य
इति ण्यः । अतोलोपयलोपी । प्रत्ययस्वरः । अहे । ह्रयतेर्लुङि सिच आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामित्यङादेशः । गुणः ।
निघातः । अवृजन् । वृजो वर्जने इत्यस्य लङि अमि रूपं । निघातः ॥

वी षधस्यां सिंधवस्त्रिः कवीनामुत त्रिमाता विदथेषु सम्राट् ।

चृतावरीयोषणास्त्रिस्तो अयास्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानाः ॥५॥

वी । सधऽस्या । सिंधवः । त्रिः । कवीनां । उत । त्रिऽमाता । विदथेषु । संऽराट् ।

चृतावरीः । योषणाः । त्रिस्तः । अयाः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानाः ॥५॥

प्रजापतिः स्वविज्ञानं सिंधूनां निवेदयति । हे सिंधव आपः सर्वसाक्षिणो यूयं । वी षधस्यां त्रयो लोकाः ।
ते च प्रत्येकं त्रिभवंति । तथा त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका इति श्रुतिः । न चाव इन्द्रमोजसा नांतरिक्षाणि
वक्षिणं न विष्यन्त भूमयः । अश्वि० ८. ६. १५. । इति प्रत्येकं बह्ववचनश्रवणात् । बह्ववचनं च कर्पिजलन्यायेन
चित्वे पर्यवसितं । ते च लोकाः कवीनां देवानां निवासस्थानानि भवन्ति । उतापि च त्रिमाता त्रयाणाममीषां
लोकानां निर्माता संवत्सरः सूर्यो वा विदथेषु यज्ञेषु सम्राट् यजनीयतया सम्यग्दीप्यमानो वर्तते । तथा

ऋतावरीरुदकवत्सोऽप्या नमस्या आप्नव्या वा तिस्रो योषणास्त्रिसंख्याका इत्यासरस्वतीभारतीखिवरूपाः परस्परमिश्रणोपेता देवता विदधे यज्ञे दिवो दिवसस्य त्रिस्त्रिषु सवनेष्वा पत्यमाना आगच्छन्त्यो भवन्ति ॥ सधस्या । पूर्वपदादिति संहितायां षत्वं । योषणाः । युष इति सौचो धातुः । झुटि रूपं । चित्स्वरः । तिस्रः । तिस्रभ्यो अस इत्याद्युदान्तत्वं । अथाः । अप इत्यन्तरिचनानाम् । तच्च भवाः । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदान्तत्वं ॥

चिरा दिवः सवितर्वायीणि दिवेदिव आ सुव चिनो अहः ।

चिधातु राय आ सुवा वसूनि भग चातधिषणे सातये धाः ॥ ६ ॥

चिः । आ । दिवः । सवितः । वायीणि । दिवेऽदिवे । आ । सुव । चिः । नः । अहः ।

चिऽधातु । रायः । आ । सुव । वसूनि । भग । चातः । धिषणे । सातये । धाः ॥ ६ ॥

सवितः सर्वस्य प्रेरक हे आदित्य दिवो दुलोकादागत्य त्वं वायीणि सर्वैः संभजनीयानि धनानि दिवे दिवे प्रतिदिनं चिरा सुव । चिवारमस्मभ्यं प्रेरय । प्रयच्छेत्यर्थः । तदेवोच्यते । भग सर्वैर्भजनीय चातरस्माकं रत्नक हे आदित्य चिधातु चिधातूनि पशुकनकरत्नभेदेन त्रिप्रकाराणि वसूनि धनानि रायः । रांति वीरा-दीनीति रायो गोधनानि । तानि च नोऽस्मभ्यमहः संबन्धिषु त्रिस्त्रिषु सवनेष्वा सुव । प्रयच्छ । धिषणे माध्यमिके हे वाक् सातये धनलाभाय धाः । अस्मान् कुरु ॥ चिः । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । पा० ५. ४. १८. इति सुच् । चित्स्वरः । सुव । षू प्रेरणे । तुदादिः । लोटि रूपं । चिधातु । दुधाच् धारणपोषणयोरित्यस्मात्सित-निगमिमसीत्यादिना तुन्प्रत्ययः । धिषणे । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

चिरा दिवः सविता सोषवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ।

आपश्चिदस्य रोदसी चिदुर्वी रत्नं भिक्षंत सवितुः सवाय ॥ ७ ॥

चिः । आ । दिवः । सविता । सोषवीति । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी ।

आपः । चित् । अस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । रत्नं । भिक्षंत । सवितुः । सवाय ॥ ७ ॥

सविता देवो दिवो दिवसस्य त्रिस्त्रिषु कालेष्वसोषवीति । अस्मभ्यं धनान्यामुवतु । प्रेरयतु । किंच राजाना राजानी सुपाणी कल्याणपाणी मित्रावरुणावापः । आप्नोति सर्वं जगदिदं वाप अन्तरिक्षं । नित्यबहु-वचनांतत्वाद्बहुवचनं । चिदपि च उर्वी विस्तीर्णे रोदसी द्यावापृथिव्यावेता देवताः सवितुः प्रेरकस्यास्य देवस्य सवाय सवेन प्रेरणेन रत्नमपेक्षितमर्थं भिक्षंत । याचन्ते ॥ सोषवीति । षू प्रेरण इत्यस्य यङ्लुकि लटि रूपं । मित्रावरुणा । देवताद्वंद्वे चेतुर्भ्यपदप्रकृतिस्वरत्वं । भिक्षंत । भिक्ष याज्यायामित्यस्य लङि रूपं । सवाय । अवसवी च । पा० ३. ३. ५६. ४. इत्यजन्तत्वेन निपातनादंतोदान्तत्वं ॥

चिरुत्तमा दूणशा रोचनानि त्रयो राजंत्यसुरस्य वीराः ।

ऋतावान इषिरा दूळभास्त्रिरा दिवो विदधे संतु देवाः ॥ ८ ॥

चिः । उत्तमा । दूऽनशा । रोचनानि । त्रयः । राजन्ति । असुरस्य । वीराः ।

ऋतवानः । इषिराः । दूऽदभासः । चिः । आ । दिवः । विदधे । संतु । देवाः ॥ ८ ॥

दूणशा दुर्गशा केनापि विनाशयितुमशक्यानि रोचनानि दीप्यमानानि त्रिस्त्रीण्युत्तमानि स्थानानि सन्ति । एतेषु त्रिषु स्थानेष्वसुरस्य । अस्यति चिपति सर्वमित्यसुरः कालात्मा संवत्सरः । तस्य वीराः पुत्रास्त्रयोऽपिवायुसूर्यरूपा राजन्ति । शोभन्ति । तानेव विश्निगृष्टि । ऋतावानः । ऋतं सत्यभूतमपिहोचादिकं कर्म तद्वतः । इषिरा यज्ञार्थं शीघ्रगतिमन्तो दूळभासो दुर्दभासः केनापि स्वतेजसा तिरस्कृतुमशक्या एते सर्वे देवा विदधे

ऽस्मादीये यज्ञे दिवोऽहः संबन्धिषु बिस्त्रिषु सवनेष्वा संतु । समंताद्यवनीयतया भवंतु ॥ उत्तमा । उत्तमश-
श्चत्तमी सर्वचैतुंष्टादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । दूषणा । नशः कृच्छार्थं खल । दुरो दाशनाशदभेपुत्वं चत्तवमिति
रेफस्योत्वं । उत्तरपदादेः टुत्वं । लिट्स्वरः । दूळभासः । पूर्ववदुलटुत्वे ॥ १ ॥

प्र मे विविक्कानिति षड्भुवं चतुर्थं सूक्तं । विश्वामित्र ऋषिः । विष्टुप कंदः । विश्वे देवा देवता । अथानुक्-
मणिका । प्र मे षठ्ठिति । सूक्तविनियोगो खेंगिकः ॥

प्र मे विविक्काँ अविदन्मनीषां धेनुं चरंतीं प्रयुतामगोपां ।

सद्यश्चिद्या दुदुहे भूरि धासेरिद्रस्तदग्निः पनितारो अस्याः ॥ १ ॥

प्र । मे । विविक्कान् । अविदत् । मनीषां । धेनुं । चरंतीं । प्रयुतां । अगोपां ।

सद्यः । चित् । या । दुदुहे । भूरि । धासेः । इंद्रः । तत् । अग्निः । पनितारः । अस्याः ॥ १ ॥

विविक्कान्विवेकवानिद्रोऽपिर्वा मे मम मनीषां देवताविषयां स्मृतिं प्राविदत् । प्रकर्षेण जानातु । तच्च
दृष्टान्तः । चरंतीं यवस इतस्ततो गच्छंतीं प्रयुतां पृथग्भूतामेकाकिनीमगोपां गोप्तरहितां यथाकामं चरंतीं
धेनुं नवभूतिकां गामिव देवतानां प्रीणयित्रीं स्मृतिमविददित्यन्वयः । या स्मृतिरूपा धेनुः सद्यश्चित्तदानीमेव
धामिः । धारयति प्राणान् धीयते दीयतेऽर्थिभ्य इति वा धासिरज्जं । कर्मणि षष्ठी । भूरि बहुमपेक्षितं फलं
दुदुहे दुग्धे इंद्रोऽपिरन्ये च देवा अस्याः स्मृतिरूपाया धेनोस्तत्तस्याज्जभूतस्य पयसः पनितारः स्तोतारो
भवति । यद्वा । इंद्राग्नी स्तोतारो वयं चास्या धेनोस्तत्पयः प्राप्नुमः ॥ विविक्कान् । विचिर् पृथग्भाव इत्यस्य
छसौ रूपं । अविदत् । विद ज्ञान इत्यस्य लङि बज्जलं कंदसीति शः । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटि रूपं ।
यदुत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पनितारः । पन स्मृतावित्यस्य तृचि रूपं ॥

इंद्रः सु पूषा वृषणा सुहस्ता दिवो न प्रीताः शशयं दुदुहे ।

विश्वे यदस्यां रणयंत देवाः प्र वोऽच वसवः सुसमश्यां ॥ २ ॥

इंद्रः । सु । पूषा । वृषणा । सुहस्ता । दिवः । न । प्रीताः । शशयं । दुदुहे ।

विश्वे । यत् । अस्यां । रणयंत । देवाः । प्र । वः । अच । वसवः । सुसं । अश्यां ॥ २ ॥

वसवः सर्वस्य वासयितारो हे देवा इंद्रः पूषा च वृषणाभिमतफलस्य सेक्तारौ सुहस्ता कक्ष्याणपाणी
नासत्तौ मित्रावरुणौ वा । राजाना मित्रावरुणा सुपाणी इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एते सर्वे देवाः । नेति संग्रहार्थः ।
इदानीं प्रीताः संतः शशयं नभसि शयानं मेघं दिवो नभसः सकाशात्सु दुदुहे । वृष्टिद्वारापेक्षितं फलं सुष्टु
कुहंति । यथक्सादिश्वे सर्वे देवा अस्यां वेद्यां रणयंत रमयंत वो युष्माकं संबन्धिन्यचलोके सुसं सुखकरमपेक्षितं
फलं प्राप्नुमः । प्राप्नुयां ॥ सुहस्ता । हसेरसिहसीत्वादिना तन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । बज्जप्रीहावाद्युदात्तं
ब्रह्मदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटीरयो रे । रणयंत । रमु क्रीडायां । श्यंतस्य
लङि रूपं । वर्णव्यापत्तिः । अश्यां । अशू व्याप्तावित्यस्य लिङि बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन
परस्मैपदं ॥

या जामयो वृष्णा इच्छंति शक्तिं नमस्यंतीर्जानते गर्भमस्मिन् ।

अच्छा पुचं धेनवो वावशाना महश्चरंति विभ्रंतं वपूषि ॥ ३ ॥

याः । जामयः । वृष्णे । इच्छंति । शक्तिं । नमस्यंतीः । जानते । गर्भं । अस्मिन् ।

अच्छ । पुचं । धेनवः । वावशानाः । महः । चरंति । विभ्रंतं । वपूषि ॥ ३ ॥

या जामयः । जमन्ति वर्षाकाले प्रादुर्भवन्तीति जामय औषधयः । वृष्णेऽपां वर्षकायेंद्राय शक्तिं सेचनसामर्थ्यमिच्छन्ति । नमस्यन्तीः प्रकृतीभूतास्ता औषधयोऽस्मिन्निद्रे गर्भं वृष्टिद्वारा पुष्पफलादिलक्षणगर्भाधानादिसामर्थ्यं जानन्ति । जानन्ति । वावशानाः फलं कामयमाना धेनवः सर्वस्य प्रीणयिष्य औषधयो महो महान्ति नानाप्रकाराणि वपुंषि रूपाणि विभक्तं ब्रीहियवनीवारादिफललक्षणं पुत्रं तनयमच्छामिमुख्येन चरन्ति । प्राप्नुवन्ति । लोके हि हंभारवं कुर्वाणा धेनवो वत्समभिलक्ष्य गच्छन्ति । तद्वत् । यद्वा । जामयः । जमन्ति सर्वेषु प्रसरन्तीति जामयः सूर्यदीपयः । वृष्णेऽपां वर्षकाय । स्वररिमभिर्भौमान्नसानादाय पुनर्वर्षतीति वर्षकः सूर्यः । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेऽश् । तस्मै वर्षणशक्तिमिच्छन्ति । ता दीपयोऽस्मिन्नादित्यं गर्भमग्रूपगर्भाधानसामर्थ्यं जानन्ति ॥ जामयः । जमतेर्गैतिकर्मणो जनिघसिभ्यामिति विधीयमानो बङ्गलवचनादस्मादपि भवति । नमस्यन्तीः । नमःशब्दान्नमोवरिवचिचङः क्यजिति क्यच् । तदन्ताच्छतरि रूपं । प्रत्ययस्वरः । जानन्ति । ज्ञा चवबोधन इत्यस्य लटि रूपं । अच् । निपातस्य चिति संहितायां दीर्घः ॥

अच्छा विवक्त्रि रोदसी सुमेके याव्णो युजानो अध्वरे मनीषा ।

इमा उ ते मनवे भूरिवारा ऊर्ध्वा भवन्ति दर्शता यजत्राः ॥४॥

अच्छा विवक्त्रि रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके । याव्णः । युजानः । अध्वरे । मनीषा ।

इमाः । उ इति । ते । मनवे । भूरिवाराः । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । दर्शताः । यजत्राः ॥४॥

अध्वरे यज्ञे याव्णः सोमाभिषवार्थमुपलान् युजानः प्रयुजानोऽहं सुमेके मुरूपे रोदसी द्यावापृथिवी मनीषा मनस ईषया सुतिलक्षणाया वाचाच्छ विवक्त्रि । आभिमुख्येन स्तौमि । हे अग्ने ते तव भूरिवारा यजमानैर्बङ्गवारं वरणीया दर्शताः कमनीयतया दर्शनीया यजत्राः पूज्या इमा दीपयो मनवे मनुष्यव्यवहारार्थमूर्ध्वा ऊर्ध्वमुक्ता भवन्ति ॥ विवक्त्रि । वच परिभाषणे । लटि बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । अर्तिपिपत्योश्च बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्यं । चकारस्य क्तत्वं व्यत्ययेन । युजानः । युजिबुधिट्शः किक्षेत्यानच् । कित्वाद्गुणः । चित्वाद्दंतोदात्तः । मनीषा । सुपो ङादेशः ॥

या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषूच्यते उरूची ।

तयेह विश्वाँ अवसे यजत्राना सादय पायया चा मधूनि ॥५॥

या । ते । जिह्वा । मधुऽमती । सुऽमेधाः । अग्ने । देवेषु । उच्यते । उरूची ।

तया । इह । विश्वान् । अवसे । यजत्रान् । आ । सादय । पायय । च । मधूनि ॥५॥

हे अग्ने ते तव मधुमत्युदकवती सुमेधाः । शोभना मेधा प्रज्ञा यस्याः सा । सर्वस्य ज्ञापयित्री या जिह्वा ज्वालोरूची बङ्गव्याप्तिः सती देवेषु मध्य आह्वानार्थमुच्यते प्रेर्यते तया जिह्वया यजत्रान्यजनीयान्विश्वान्देवानिह कर्मण्यस्याकमवसे रक्षणाया सादय । उपवेशय । किंच तान्विश्वान्देवान्मधूनि मदकरान् सोमान्पायय ॥ सुमेधाः । नित्यमसिचप्रजामेधयोरित्यसिच् । उच्यते । वच परिभाषणे । कर्मणि यकि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । उरूची । अंचतेः क्तिन् । अंचतेशोपसंख्यानमिति ङीप् । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति ङीप् उदात्तत्वं । पायय । पा पान इत्यस्य शी परतः शाक्सासाह्याविपां युगिति युक् । तिङ् उत्तरत्वादर्निघातः ॥

या ते अग्ने पर्वतस्येव धारासंश्रंती पीपयद्देव चित्रा ।

तामस्मभ्यं प्रमंति जातवेदो वसो रास्व सुमंति विश्वजन्यां ॥६॥

या । ते । अग्ने । पर्वतस्यऽइव । धारा । असंश्रंती । पीपयत् । देव । चित्रा ।

तां । अस्मभ्यं । प्रऽमंति । जातऽवेदः । वसो इति । रास्व । सुऽमंति । विश्वऽजन्यां ॥६॥

देव दीप्यमान हे अपि विचा नागरूपासञ्चलकादन्यत्र संगतिमकुर्वाणा या ते तव प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः पीपयत् अपिचितफलदानेनास्मान्वर्धयति । तत्र दृष्टान्तः । पर्वतस्यैव धारा । यथा पर्वतस्य मेघस्योदकधारौ-षधिवनस्यादिषु संगतिं कुर्वाणा तान्वर्धयति तद्वत् । वसो सर्वस्य वासयितृजातवेदो जातप्रज्ञ हे अपि तां प्रमतिं परहितकरासमर्थौ बुद्धिमन्मथं रास्व । दत्स्व । तथा विश्वकन्यां सर्वजनहितां सुमतिं शोभनां बुद्धिं दत्स्व ॥ असञ्चन्ती । सञ्चतिर्गतिकर्मा । शतर्युगितश्चेति ऊीय । नञ्ना समासे नञ्स्वरः । पीपयत् । पा पाने । श्वन्तस्य लुङि चङि रूपं । चञ्चन्यतरस्यामिति चङि परतः पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रमतिं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रास्व । रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटि रूपं । आमञ्चितस्याविद्यमानत्वान्निघाताभावः ॥ ॥२॥

धेनुः प्रत्नश्चेति नवर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं वैदुभमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । धेनुर्नवाश्विनमिति ॥ प्रातरनुवाक आश्विनक्रांतौ वैदुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं च । धेनुः प्रत्नस्य क उ अवदिति सूक्तं । आ० ४. १५ । इति ॥ ब्यूद्धे दशरात्रे द्वितीये कंदोमे प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनश्चतुर्थसृचः । द्वितीयस्यापि व इति खडे सूचितं । धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहाना ब्रह्मा ण इंद्रोप याहि विद्वान् । आ० ८. १० । इति ॥

धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानांतः पुचश्चरति दक्षिणायाः ।

आ द्योतनिं वहति शुभयामोषसः स्तोमो अश्विनावजीगः ॥१॥

धेनुः । प्रत्नस्य । काम्यं । दुहाना । अंतरिति । पुचः । चरति । दक्षिणायाः ।

आ । द्योतनिं । वहति । शुभऽयामा । उषसः । स्तोमः । अश्विनौ । अजीगरिति ॥१॥

धेनुः प्रीणयिष्युषाः प्रत्नस्य पुरातनस्यापिः काम्यं कमनीयं पयो दुहाना । दोग्ध्री भवति । दक्षिणाया उषसः पुचः सूर्यस्तस्या अंतरश्चरति । उषसोऽनंतरं शुभयामा । सूर्यकिरणसंपर्काच्छुभतया गमनं यस्यासौ शुभयामा दिवसः । द्योतनिं सर्वस्य प्रकाशकं सूर्यमा वहति । बिभर्ति । अत उषसः पुराश्विनौ स्रोतुं स्तोमः स्रोत्रकारी होत्रादिरजीगः । जागर्ति । उत्तिष्ठति ॥ शुभयामा । या प्रापणे । आतो मनिन् । बह्व्रीही पूर्वपदस्वरः । अजीगः । जागृ निद्राक्षये । लङि तिथदादित्वाच्छपो लुक् । आकारस्येकारम्कांदसः । गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥

सुयुग्वहन्ति प्रति वामृतेनोर्ध्वा भवन्ति पितरेव मेधाः ।

जरेथामस्मद्वि पण्येर्मनीषां युवोरवश्चकृमा यातमर्वाक् ॥२॥

सुऽयुक् । वहन्ति । प्रति । वां । ऋतेन । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । पितराऽइव । मेधाः ।

जरेथां । अस्मत् । वि । पण्येः । मनीषां । युवोः । अवः । चकृम । आ । यातं । अर्वाक् ॥२॥

हे अश्विनौ सुयुक् सुष्ठु रथे योजिता अश्वा अस्तेन सत्यभूतेन रथेन वां युवां प्रति वहन्ति । यज्ञं प्रत्यागमनाय धारयन्ति । मेधा यज्ञाश्चोर्ध्वा शुष्मदमिमुखमूर्ध्वा भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पितरेव । यथा पुत्राः पितरौ मातापितरावभिलष्य गच्छन्ति तद्वत् । अस्मदस्मत्तः सकाशात्पण्येर्मनीषामासुरीं बुद्धिं वि जरेथां । विशेषेण नाशयतं । वयं तु युवोर्युवयोरवो हविर्लक्षणमज्ञं चकृम । कुर्मः । युवामर्वागस्मदाभिमुख्येना यातं ॥ सुयुक् । युजेः क्तिप् । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । पितरेव । पिता मावेति पितुः शेषः । सुपो ङादेशः । जरेथां । वृष वयो-हानौ । श्वन्तस्य अजीगृक्तसुरंजोऽभन्ताश्चेति मित्वावृद्धभावः । कंदसुभयथेत्वायाम आर्धधातुक्त्वाशिलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

सुयुग्भिरश्वैः सुवृता रथेन दस्माविमं ऋणुतं द्योकुमद्रेः ।

किमंग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥३॥

सुयुक्ऽभिः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । दसौ । इमं । शृणुतं । श्लोकं । अद्रेः ।

किं । अंग । वां । प्रति । अवर्ति । गमिष्ठा । आहुः । विप्रांसः । अश्विना । पुराऽजाः ॥ ३ ॥

हे अश्विनी सुयुग्मिः सुष्ठु योजितैरश्वैः सुवृता । पुनः पुनरावर्तत इति वृत्तकं । शोभनचक्रोपेतैश्च रथेनागत्य दसौ शत्रूणामुपपथितारौ युवामद्रेः । आद्रियते सर्वैरित्यद्रिः स्तोता । तस्यैव श्लोकं स्तोत्रं शृणुतं । अंग हे अश्विनी विप्रासो मेधाविनः पुराजाः पुरातना अथ यो वां युवामवर्तिमस्माकं वृत्तिहानिं प्रति गमिष्ठा अतिशयेन गंताराविति किमाहुः किं कथयंतीति । न कथयंतीत्यर्थः । प्रथमाष्टकेऽष्टमेऽध्याये सुवृता रथेनेत्यादि गतं ॥ गमिष्ठा । गंतृशब्दादिष्ठनि रूपं ॥

आ मन्येषामा गतं कश्चिदेवैर्विश्वे जनांसो अश्विना हवन्ते ।

इमा हि वां गोऽर्जुजीका मधूनि प्र मिचासो न ददुरुसो अये ॥ ४ ॥

आ । मन्येषां । आ । गतं । कत् । चित् । एवैः । विश्वे । जनांसः । अश्विना । हवन्ते ।

इमा । हि । वां । गोऽर्जुजीका । मधूनि । प्र । मिचासः । न । ददुः । उसः । अये ॥ ४ ॥

कश्चिदिति प्रश्ने । हे अश्विनी आ मन्येषां । इमां मदीयां स्तुतिं जानीतं । किंच एवैर्गमनसाधनैरश्वैरा गतं । यज्ञं प्रत्यागच्छतं । विश्वे सर्वे जनांसः स्तोतारोऽश्विनाश्विनी वां युवां हवन्ते । स्तुतिवचनानिर्वाग्भिराहुयन्ति । किंच गोऽर्जुजीका गवां पयसा मिश्रणोपेतानि मधूनि मदकराणि सोमरसरूपाणिभिमानि हवीषि युवाभ्यां प्र ददुः । अध्वर्यादयः प्रयच्छन्ति । तच्च दृष्टांतः । मिचासो न । यथा मिचाणि मित्रेभ्योऽपेक्षितं ददति तद्वत् । उसः । वसति जमसीत्युसः सूर्यः । अथ उषसोऽय उदेति । तस्मादागच्छतमिति भावः ॥ ददुः । दाण् दान इत्यस्य लित्युसि रूपं । हियोगादनिघातः । उसः । वस निवासे । स्फायितं चीत्यादिना रक् । कित्वात्संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वामावष्कांदसः ॥

तिरः पुरु चिदश्विना रजांस्यांगूषो वां मघवाना जनेषु ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्दसाविमे वां निधयो मधूनां ॥ ५ ॥

तिरः । पुरु । चित् । अश्विना । रजांसि । आंगूषः । वां । मघऽवाना । जनेषु ।

आ । इह । यातं । पथिऽभिः । देवऽयानैः । दसौ । इमे । वां । निऽधयः । मधूनां ॥ ५ ॥

हे अश्विनी पुरु चिद्वह्न्यपि रजांसि स्थानानि तिरः स्वतेजसा तिरस्कृवंती वां युवामिह कर्मणि देवयानिः पथिभिर्मर्गैरा यातं । मघवाना धनवंतौ हे अश्विनी जनेषु स्तोत्रेषु वां युवयोरांगूष आ समंताहोषणीयं स्तोत्रं वर्तते । दसौ शत्रूणामुपपथितारौ हे अश्विनी वां युवयोर्मधूनां मदकराणां सोमानामिमे निधयः । निधीयतेऽच सोम इति निधयः पात्रविशेषाः । संति । तस्मादागच्छतमिति भावः ॥ आंगूषः । आहुपूर्वाहुषः कर्मणि घञ् । आघुष्यत इत्याघोषः । घो इत्यस्य पृषोदरादित्वाद्गु इत्यादेशः । आङोऽनुनासिकस्फंदसीत्यनध्यनुनासिकस्फांदसः । यद्वा । अगिर्गत्यर्थः । अस्मादंगूष इति सूत्रेणोषचप्रत्ययांतो निपातितः । अंगति गच्छति देवानित्यंगूषः स्तोत्रं । अंगूष एवांगूषः । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽङ् । प्रत्ययस्वरः । एह यातमि-
त्यर्धर्चो गतः ॥ ३ ॥

अप्रौर्यामेऽतिरिक्तोक्थिऽच्छावाकशस्त्रे पुराणमोक इति चतस्रो विकल्पेन याज्याः । सूचितं च । यदि नाधीयात्पुराणमोकः सख्यं शिवं वामिति चतस्रो याज्याः । आ० ९.११. इति ॥

पुराणमोकः सख्यं शिवं वां युवोनैरा द्रविणं जहाव्यां ।

पुनः कृष्वानाः सख्या शिवानि मध्वा मदेम सह नू संमानाः ॥ ६ ॥

पुराणं । ओकः । सख्यं । शिवं । वां । युवोः । नरा । द्रविणं । जहाव्यां ।

पुनरिति । कृण्वानाः । सख्या । शिवानि । मध्वा । मदेम । सह । नु । समानाः ॥ ६ ॥

हे अश्विनी वां युवयोः पुराणं पुरातनं सख्यमोकः सेव्यं शिवं कल्याणकरं भवति । किंच हे नरा नराव-
कादीपस्य कर्मणो नेतारौ युवोर्युवयोर्द्रविणं धनं जहाव्यां जहृकुलजायां भवति । शिवानि सुखकराणि
युवयोः सख्यानि पुनः कृण्वानाः कुर्वतः समाना हविष्प्रदानेनोपकारकत्वान्निचभूता एकीभूताः संतो वयं
मध्वा मदकरेण सोमेन युवां सह युगपत् नु चिप्रं मदेम । हर्षयेम ॥ सख्यं । सख्युर्भाव इत्यर्थे सख्युर्य इति
यप्रत्ययः । जहाव्यां । जह्रोः संबन्धिनीत्यर्थे तस्येदमित्यण् । ओगुणः । ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्ययः । मदेम । मदी हर्ष
इत्यस्याशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ्प्रत्ययः । निघातः ॥

अश्विना वायुना युवं सुदक्षा नियुजिष्व सजोषसा युवाना ।

नासत्या तिरोऽञ्छ्रं जुषाणा सोमं पिबतमस्रिधा सुदानू ॥ ७ ॥

अश्विना । वायुना । युवं । सुदक्षा । नियुत् ऽभिः । च । स ऽजोषसा । युवाना ।

नासत्या । तिरोऽञ्छ्रं । जुषाणा । सोमं । पिबतं । अस्त्रिधा । सुदानू इति सुदानू ॥ ७ ॥

सुदक्षा शोभनसामर्थ्येपितौ युवाना नित्यतृणी नासत्या । न विद्यते ऽसत्त्वं ययोस्तौ । सुदानू शोभन-
फलस्य दातारौ हे अश्विनी वायुना नियुजिष्वैव सजोषसा संगतौ जुषाणा सोमविषयप्रीतियुक्तावस्रिधानुप-
चीणौ युवं युवां तिरोऽञ्छ्रमहि तिरोहिते ह्यमानमिमं सोमं पिबतं ॥ नियुजिः । यौतेः क्तिप् । तिरोऽञ्छ्रं ।
अहि भवमह्यं । भवे कंदसीति यत् । तिरो भूतमह्यं यस्मिन्काले स तिरोऽञ्छ्रः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अश्विना परि वामिषः पुरुचीरीयुगीर्भिर्यतमाना अमृधाः ।

रथो ह वामृतजा अद्रिजूतः परि द्यावापृथिवी याति सद्यः ॥ ८ ॥

अश्विना । परि । वां । इषः । पुरुचीः । ईयुः । गीः ऽभिः । यतमानाः । अमृधाः ।

रथः । ह । वां । अतु ऽजाः । अद्रि ऽजूतः । परि । द्यावापृथिवी इति । याति । सद्यः ॥ ८ ॥

हे अश्विनी पुरुचीः पुर्वंचति गच्छंतीति पुरुचीर्बह्वनीयो हविलंबणान्यन्त्राणि वां युवां परीयुः । परितो
गच्छंति । तथामृधाः केनाप्यतिरस्कृता यतमानाः कर्मणि प्रवर्तमानाः स्रोतारो गीर्भिः सुतिलचणामिर्वा-
गिभर्युवां परिचरति । अतजा अतस्योदकस्य जनयिता । अते यज्ञे प्रादुर्भवतीति वा । अद्रिजूतः स्रोतुभि-
राकृष्टो वां युवयो रथो द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सद्यस्तदानीमेव परि याति ह । सर्वतः प्राप्नोति खलु ।
अश्विनो रथस्य वेगवत्त्वे मंचवर्णः । यो वामश्विना मनसा जवीयान्नयः स्वश्चो विश आजिगाति । अमृ० १.
११७. २. इति । अतः कारणादस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतमिति भावः ॥ ईयुः । इण् गतावित्यस्य लिटि दीर्घ
इणः क्तितीत्यभ्यासस्य दीर्घः । पादादित्वादनिघातः । यतमानाः । यती प्रयत्न इत्यस्य शानचि रूपं । शपः
पित्वादनुदात्तत्वे शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अतजाः । जनेर्विट् । विङ्गनोरित्वात्वं ।
अद्रिजूतः । जू इति सौचो धातुः । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः ॥

अश्विना मधुषुसमो युवाकुः सोमस्तं पातमा गतं दुरोणे ।

रथो ह वां भूरि वर्षः करिक्तसुतावंतो निष्कृतमार्गमिष्टः ॥ ९ ॥

अश्विना । मधुमुत् ऽतमः । युवाकुः । सोमः । तं । पातं । आ । गतं । दुरोणे ।

रथः । ह । वां । भूरि । वर्षः । करिक्त । सुत ऽवंतः । निः ऽकृतं । आ ऽगमिष्टः ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ यः सोमो मधुपुनसो मधुरसमत्वं प्रेरयन्नुवाकुर्युवां कामयमानो वर्तते । यद्वा । युवाकुर्वस-
तीवरीप्रभृतिभिर्मिश्रित इत्यर्थः । तमिमं सोमं पातं । पिबतं । दुरीणेऽस्माकं गृह आ गतं । आगच्छतं । भूरि
प्रभूतं वर्षो वारकं तेजः रूपं वा सर्वैर्वरणीयं धनं वा करिकल्पुनः पुनः कुर्वन्वां युवयो रथः सुतवतः सोममभि-
पुतवतो यजमानस्य निष्कृतं । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । नि० १२. ७. । इति यास्कः । संस्कारि । यद्वा । संस्कृतं
गृहमागमिषोऽतिशयेनागच्छन् भवति ॥ युवाकुः । यतीतिः कटिकुषिभ्यां काकुरिति बाहुलकादस्मादपि भवति ।
प्रत्ययस्वरेण मध्योदान्तः । करिकत् । करोतिर्यङ्लुकि शतरि दाधर्ति दधर्ति दधर्षीत्यादिना चुत्वाभावे
यणादेशे कृतेऽगस्थानुकारांतत्वादभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यते । अभ्यस्तस्वरः ।
निष्कृतं । करोतिरादिकर्मणि क्तः । संस्कृतं प्रवृत्त इत्यर्थः । थायादिस्वरः ॥ ४॥

मित्रो जनानिति नवर्चं षष्ठं सूक्तं विश्वामित्रं चैष्टुमं मैत्रं । मित्रो मैत्रं चतुर्गायत्र्यंतमित्यनुक्रमणिका ।
आदितः पंच चिष्टुमः शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्यः । मित्रो देवता ॥ अमिहोत्रार्थं पयसि वर्षविंदुपतने मित्रो जना-
नित्यनया समिधमादध्यात् । सूचितं च । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिधाधानं । आ० ३. ११. । इति ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्यां ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

मित्रः । जनान् । यातयति । ब्रुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवीं । उत । द्यां ।

मित्रः । कृष्टीः । अग्निमिषा । अभि । चष्टे । मित्राय । हव्यं । घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

ब्रुवाणः स्तूयमानः शब्दं कुर्वणो वा मित्रः । प्रकर्षेण सर्वैर्मोयते ज्ञायते तथा सर्वान्नुष्टिप्रदानेन चायत इति
वा मित्रः सूर्यः । जनान् कर्षकादिजनान्यातयति । कृष्टादिकर्मसु प्रयत्नं कारयति । तथा मित्र एव पृथिवीमुतापि
च आमेतावुमी लोकौ वृष्टिद्वारात्नं यागांश्च जनयन् दाधार । धारयति । तथा सति मित्रोऽनिमिषानिमि-
षेणानुग्रहद्वया कृष्टीः कर्मवतो मनुष्यानाभि चष्टे । सर्वतः पश्यति । एतत्सर्वं ज्ञात्वा हे ऋत्विजो घृतवदुपस्तर-
णामिधारणयुक्तं हव्यं हवणयोग्यं पुरोडाशादिकं तक्षी मित्राय देवाय जुहोत । जुहुत । प्रयच्छतेत्यर्थः । उक्तार्थं
यास्को ब्रवीति । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः
कृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यानाम कर्मवतो भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं घृत-
वज्जुहोतेति व्याख्यातं । जुहोतिर्दानकर्मा । नि० १०. २२. । इति ॥ यातयति । यती प्रयत्न इत्यस्य खंतस्य लटि
रूपं । दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः । जुहोत । जुहोतेर्लोऽटि प्रत्ययस्य तत्वादेशः । गुणः । निघातः ॥

देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्य प्र स मिचेति याज्या । एषैव प्रातर्होमस्य कालात्ययनिमित्ते मैत्रे चरी
याज्या । सूचितं च । प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्तांस्त्वां नष्टवान्ब्रह्मिणाय पुच्छते । आ० ४. ११. । इति ॥ तत
इष्टिमित्रः सूर्योऽभि यो महिना दिवं प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्तानिति संखितायां । आ० ३. १२. ।
इति च ॥

प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्तांस्त्वां आदित्यं शिक्षति व्रतेन ।

न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अश्वोत्यंतितो न दूरात् ॥ २ ॥

प्र । सः । मित्रं । मर्तः । अस्तु । प्रयस्तान् । यः । ते । आदित्यं । शिक्षति । व्रतेन ।

न । हन्यते । न । जीयते । त्वाऽर्जतः । न । एनं । अंहः । अश्वोति । अंतितः । न । दूरात् ॥ २ ॥

हे आदित्य व्रतेन यज्ञेन युक्तो यो मनुष्यस्ते तुभ्यं शिक्षति हविर्ब्रह्मणमन्नं ददाति हे मित्र स मर्तो मनुष्यः
प्रयस्तान्नवान् प्रास्तु । प्रभवतु । त्वोतस्त्वया रक्षितः स मनुष्यः केनापि न हन्यते । न बाध्यते । न जीयते ।
नाभिभूयते च । एनं तुभ्यं हविर्देवतवतं पुरुषमंहः पापमंतितः समीपाग्नोति । न प्राप्नोति । दूरादपि न
प्राप्नोति ॥ शिक्षतिर्दानकर्मा । अत्ययेन परकीपदं । यदुक्तयोगादनिघातः । जीयते । जयतेः कर्मणि यक्कृ-

त्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । खोतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । अन्नोति । अन्नू व्याप्नो । स्वादिः । व्यत्ययेन परस्मिपदं ॥

देवसुपां हविःषु मित्रस्य सत्यस्यानुवाक्या । अन्नमीवास इळया मदंतः प्र स मित्र मर्तो अन्न प्रयस्वानिति सुचितं । आ० ४. ११. ॥

अन्नमीवास इळया मदंतो मितज्ञवो वरिमन्ना पृथिव्याः ।

आदित्यस्य व्रतमुपक्षिप्यंतो वयं मित्रस्य सुमती स्याम ॥ ३ ॥

अन्नमीवासः । इळया । मदंतः । मितऽज्ञवः । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।

आदित्यस्य । व्रतं । उपऽक्षिप्यंतः । वयं । मित्रस्य । सुऽमती । स्याम ॥ ३ ॥

हे मित्र अन्नमीवासो रोगवर्जिता इळयाग्नेन मदंतो माद्यंतः पृथिव्या वरिमन्विस्तीर्णे प्रदेशे मितज्ञवो मितजानुका आ यथाकामं सर्वत्र गच्छंत आदित्यस्य संबंधि व्रतं कर्मोपक्षिप्यंतस्तस्य कर्मणः समीपे निवसंतः । तदीयं कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः । तादृश वयं मित्रस्यादित्यस्य सुमती शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां स्याम । वर्तेमहि ॥ मदंतः । मदी हर्ष इत्यस्य शतरि व्यत्ययेन शप् । मितज्ञवः । जानुशब्दस्य ह्रस्वकांदसः । वरिमन् । उरुशब्दात्पृथादित्वादिमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिना वरादेशः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । व्यत्ययेनाबुदान्तः ॥

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।

तस्य वयं सुमती यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ४ ॥

अयं । मित्रः । नमस्यः । सुऽशेवः । राजा । सुऽक्षत्रः । अजनिष्ट । वेधाः ।

तस्य । वयं । सुऽमती । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ४ ॥

अयं पूर्वमंत्रे प्रतिपादितो मित्रः सूर्यो नमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः सुशेवः शोभनमुखः । सुखेन सेव्य इत्यर्थः । राजा सर्वस्य जगतः प्रकाशप्रदानेन स्वामी सुक्षत्रः । चक्षुशब्देन बलमुच्यते । शोभनबलोपेतो वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंगुणोपेतः सूर्योऽजनिष्ट । प्रादुरभूत् । तस्मिन्विधगुणोपेतस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य सूर्यस्य सुमती शोभनायां बुद्ध्यां भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे सौमनस्येऽपि यजमाना वयं स्याम । भवेम ॥ नमस्यः । नमसि साधुः । तच्च साधुरिति यत् । तित्स्वरितः । अजनिष्ट । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लुङि सिचि रूपं । सौमनसे । सुमनस इदमित्यर्थे तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः ॥

महौ आदित्यो नमसोपसद्यो यातयज्जनो गृणते सुशेवः ।

तस्मा एतत्पन्यतमाय जुष्टमग्नी मित्राय हविरा जुहोत ॥ ५ ॥

महान् । आदित्यः । नमसा । उपऽसद्यः । यातयत्ऽजनः । गृणते । सुऽशेवः ।

तस्मै । एतत् । पन्यऽतमाय । जुष्टं । अग्नी । मित्राय । हविः । आ । जुहोत ॥ ५ ॥

योऽयमादित्यो महान् अत एव नमसा नमस्करिणोपसद्यः सर्वैरुपसदनीयो यातयज्जनः । प्रातः प्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया जना येनेति स तथोक्तः । गृणते स्तोत्रं कुर्वते जनाय सुशेवश्च भवति तस्मै पन्यतमाय सुखतमाय मित्रायादित्याय जुष्टं प्रीतिविषयमेतदहविरपावा जुहोत । जुहोत ॥ यातयज्जनः । यती प्रयत्न इत्यस्य खंतस्य शतरि रूपं । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरि प्राप्ति मद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । गृणते । गृ शब्दे । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । पन्यतमाय । पनतेरध्यादित्वात् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । जुष्टं । नित्यं मंत्र इत्याबुदात्तत्वं ॥ ५ ॥

अभिप्रवषडहे दशरात्रे च सप्तदशैकाविंशदिसोमे सति होवादिक्शस्त्रेष्वावापस्थाने पंचसप्तादिसंख्याका
अथ आपवनीयाः । तत्र मैत्रावरुणशस्त्रे मित्रस्य चर्षणीधृत इत्याद्याश्चतस्र आवापार्थाः । सूचितं च । मित्रस्य
चर्षणीधृत इति चतस्रो मैत्र्यः । आ० ७. ५. । इति ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं ॥ ६ ॥

मित्रस्य । चर्षणिऽधृतः । अवः । देवस्य । सानसि । द्युम्नं । चित्रश्रवःऽतमं ॥ ६ ॥

चर्षणीधृतो मनुष्याणां वृष्टिप्रदानेन धारकस्य मित्रस्य देवस्य संबन्धवोऽन्नं सानसि सर्वैः संभजनीयं द्युम्नं
तदीयं धनं च चित्रश्रवस्तमं । अतिशयेन चायनीयकीर्तियुक्तं ॥ सानसि । सनोतेः सानसिपर्णसीत्यादिना-
सिचप्रत्ययांतत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । चित्त्वादंतोदात्तः । स्वमोरिति स्वमोर्लुक् ॥

प्रातर्होमस्य कालाख्ये मैत्रेष्टिः । तस्यामभि यो महिनेत्यनुवाक्या । सूचितं च । अभि यो महिना दिवं प्र
स मित्र मर्तो अस्तु प्रयत्नान् । आ० ३. १२. । इति ॥

अभि यो महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः । अभि श्रवोभिः पृथिवीं ॥ ७ ॥

अभि । यः । महिना । दिवं । मित्रः । बभूव । सऽप्रथाः । अभि । श्रवःऽभिः । पृथिवीं ॥ ७ ॥

यो मित्रो महिना स्वकीयेन महिना दिवमंतरिक्षमभि बभूवाभिभवति स मित्रः सप्रथाः । प्रथः प्रसिद्धिः
कीर्तिः । तत्सहितः श्रवोभिर्वृष्टिद्वारोत्पादितैरग्निः पृथिवीमप्यभिभवति । बहुभ्युक्तां करोतीत्यर्थः ॥ सप्रथाः ।
प्रथ प्रख्याने । अमुन् । वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावः ॥

मित्राय पंच येमिरे जना अभिष्टिशवसे । स देवान्विश्वान्विभर्ति ॥ ८ ॥

मित्राय । पंच । येमिरे । जना । अभिष्टिऽशवसे । सः । देवान् । विश्वान् । विभर्ति ॥ ८ ॥

पंच जना निषादपंचमाश्रितारो वर्णा अभिष्टिशवसे शत्रूणामभिमंतृबलयुक्ताय मित्राय येमिरे । हवींषु-
यच्छंति । स तादृशो मित्रो विश्वान् सर्वान्देवान्विभर्ति । स्वस्वरूपतया धारयति ॥ अभिष्टिशवसे । इषेमंचे
पृषेत्यादिना क्तिन् । तादां च नितीत्यभेरंतोदात्तत्वं । शकंधादित्वात्पररूपत्वं । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

मित्रो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तबर्हिषे । इषं इष्टव्रता अकः ॥ ९ ॥

मित्रः । देवेषु । आयुषु । जनाय । वृक्तऽबर्हिषे । इषः । इष्टऽव्रताः । अकरित्यकः ॥ ९ ॥

मित्रो भगवानादित्यो देवेषु द्योतमानादिगुणयुक्तेष्वायुषु मनुष्येषु मध्ये यो जनो वृक्तबर्हिः । वृक्तं लूनं
बर्हिर्येन सः । बर्हिर्लवनासादनपूर्वं हविषो दाता ऋत्विगित्यर्थः । तस्मै वृक्तबर्हिषे जनायेष्टव्रताः । इष्टानि
कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यंति ता इयस्तादृशान्यन्नान्यकः । करोति । तस्मै ददातीत्यर्थः ॥
वृक्तबर्हिषे । ओत्रशू केदने । कर्मणि निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अकः ।
करोतेर्लुङि क्तेमंचे घसेत्यादिना लुक् । सिपो हल्ङ्यादिलोपः । निघोतः ॥ ६ ॥

इहेह व इति सप्तमं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं जागतमुमुदेवताकं । अत्यस्तुच इन्द्रदेवताकश्च । तथा चानुक्तांत ।
इहेह वः सप्ताभवं जागतं तृचोऽत्य ऐन्द्रयेति ॥ मूक्तविनियोगो लैंगिकः । आवाश्रतस्रः पृष्ठाभिप्रवषडहयोः
प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवनिविहानीयाः । सूचितं च । इहेह व इति चतस्रः । आ० ७. ५. । इति ॥

इहेह वो मनसा बंधुता नर उशिजो जग्मुरभि तानि वेदसा ।

याभिर्मायाभिः प्रतिजूतिवर्षसः सौधन्वना यज्ञियं भागमान्श ॥ १ ॥

इहऽइह । वः । मनसा । बंधुता । नरः । उशिजः । जग्मुः । अभि । तानि । वेदसा ।

याभिः । मायाभिः । प्रतिजूतिऽवर्षसः । सौधन्वनाः । यज्ञियं । भागं । आनश् ॥ १ ॥

हे ऋभवो वो युष्माकं बंधुता । बध्नन्ति फलेन संयोजयन्तीति बंधवः कर्माणि । तेषां समूहो बंधुता । इहेह सर्वत्र मनसा सर्वैर्ज्ञायते । नरो हे मनुष्या ऋभव उशिजो यज्ञभागं कामयमाना भवन्तो वेदसा यज्ञभागप्रापककर्मविषयज्ञानिन तानि तादृशानि कर्माख्यभि जग्मुः । प्राप्नुवन्ति । कानि तानि । मायाभिः । मीयन्ते ज्ञायन्त इति मायाः कर्माणि । याभिर्मायाभिर्भ्यः कर्मभिः प्रतिजूतिवर्षसः प्रतिपञ्चाभिवचनशीलतेजोयुक्ताः सौधन्वनाः । सुधन्वनामांगिरसः पुत्रः कश्चिद्दृषिः । तस्य पुत्राः सौधन्वनाः । ते च त्रय ऋभुर्विभ्वा वाज इति । एबन्नामका यूयं यज्ञियं यज्ञार्हं भागं सोमपाणादिलक्षणमानश । प्राप्ताः स्य । तथा च मंचवर्णः । ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमेतन् । ऋग्वे० १. १६१. ६. इति । अयमर्थो ब्राह्मणेऽप्युभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्नित्यबोपाख्यानपूर्वकं स्पष्टमभिहितः । यदा । नरः कर्मणां नेतारो हे ऋभव उशिजः कामयमाना वेदसा हविर्लक्षणेन धनेन युक्ताः सोतारो वो युष्माकं तानि चमसतक्षणादीनि कर्माणि बंधुता बंधुतया सख्येन मनसा जग्मुः । अभिगच्छन्ति । कानीत्याशंकायामाह । यैश्चमसतक्षणादिभिः कर्मभिर्यज्ञार्हं भागं यूयमाप्नुत तान्यभिगच्छन्ति । युष्माकं बुद्धिनिपुणानि चिंतयन्तीत्यर्थः ॥ इहेह । नित्यवीप्सयोरिति दिवंचन । परस्माद्विहितत्वाद्गुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । बंधुता । बन्ध बंधने । मृत्युस्निहीत्यादिना कर्तव्यप्रत्ययः । समूह इत्यर्थे ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तत् । पा० ४. २. ४३. इति तत् । लित्स्वरः ॥

याभिः शचीभिश्चमसाँ अपिँशत यया धिया गामरिणीत चर्मेणः ।

येन हरी मनसा निरतंक्षत तेन देवत्वमृभवः समानश ॥ २ ॥

याभिः । शचीभिः । चमसान् । अपिँशत । यया । धिया । गां । अरिणीत । चर्मेणः ।

येन । हरी इति । मनसा । निःऽअतंक्षत । तेन । देवऽत्वं । ऋभवः । सं । आनऽश ॥ २ ॥

हे ऋभवो याभिः शचीभिः शक्तिभिश्चमसान् चतुरोऽपिँशत विभक्तवन्तः स्य । यया धिया प्रज्ञया गां मृतामरिणीत चर्मेणः चर्मणा योजनात्प्रापितवन्तः स्य । येन मनसा प्रज्ञानेन हरी एतन्नामकाविंद्स्वाश्वी निरतक्षत नितरामकुक्षत । तथायं मंचवर्णः । य इन्द्राय वचोयुजा ततश्चुर्मनसा हरी । ऋग्वे० १. २०. २. इति । तेन सर्वेणानेन कर्मणा देवत्वं यज्ञभागार्हत्वलक्षणं देवभावं समानश । सम्यक् प्राप्ताः स्य ॥ अपिँशत । पिश अवयवे । तुदादिः । तस्य लङि मध्यमे रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अरिणीत । री गतिरिषणयोः । क्रयादिः । तस्य लङि रूपं । अचापि पूर्ववदनिघातः । निरतक्षत । तच्च त्वच्च तनूकरणे । लङि रूपं । पूर्ववदनिघाते तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । अडुदात्तः । आनश । अश्रोतेर्लिटि रूपं । निघातः ॥

इंद्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे ।

सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया ॥ ३ ॥

इंद्रस्य । सख्यं । ऋभवः । सं । आनऽशुः । मनोः । नपातः । अपसः । दधन्विरे ।

सौधन्वनासः । अमृतऽत्वं । आ । ईरिरे । विष्टी । शमीभिः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया ॥ ३ ॥

मनोर्नपातो मनुष्यस्त्रांगिरसः पुत्रा अपसो यागादिलक्षणकर्मवन्त ऋभव इन्द्रस्य सख्यं समानख्यातत्वं समानश्रुः । सम्यक् प्राप्नुवन् । तथेन्द्रस्य सख्यं प्राप्तास्त ऋभवो दधन्विरे । पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपीदानीमिन्द्र सख्येन प्राणान्धारयन्ति । तथा मंचः । अधारयन्त वह्यः । ऋग्वे० १. २०. ८. इति । सौधन्वनासः सुधन्वा नामकस्यैः पुत्रा ऋभवः सुकृतः शोभनकर्माणाः संतः प्रभूतैः शमीभिर्देवत्वप्राप्तिप्रतिबंधनिवारणहेतुभिः कर्मभिः सुकृत्यया शोभनेन कर्मणा च विष्टी व्याप्यामृतत्वमेरिरे । देवत्वं प्रापुः । तथा च मंचांतरमास्त्रायते । मर्तासः संतो अमृतत्वमानशुः । ऋग्वे० १. २०. ८. इति ॥ नपातः । नभ्राणपादित्यादिना नभः प्रकृतिभावः । दधन्विरे । धविर्गत्यर्थः । व्यत्ययेन चेति कषप । ङिटि रूपं । ईरिरे । ईर गती । मंचत्वादास्त भवति । निघातः । सुकृत्यया । करोतिर्भावे कृञ् । एस्य व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरस्वरः ॥

इद्रेण याथ सरथं सुते सचाँ अथो वशानां भवथा सह श्रिया ।

न वः प्रतिमै सुकृतानि वाघतः सौधन्वना ऋभवो वीर्याणि च ॥ ४ ॥

इद्रेण । याथ । स० सरथं । सुते । सचाँ । अथो इति । वशानां । भवथ । सह । श्रिया ।

न । वः । प्रति० मै । सु० कृतानि । वा० घतः । सौ० धन्वनाः । ऋ० भवः । वी० र्याणि । च ॥ ४ ॥

हे ऋभवो यूयमिद्रेण सचा सह सरथं समानमेकं रथमारुह्य सुतं ऽभिषुतसोमवति यज्ञे याथ । गच्छथ । अथो अनंतरमिद्रेण सहैकरथमारुढा यूयं वशानां । उच्यते काम्यते यजमानेन स्वर्गादिलक्षणं फलमेभिरिति वशा मनुष्याः । तेषां श्रिया स्तुतिहविरादिरूपया सह भवथ । हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्रा वाघतो ऽमृत-
त्वादिलक्षणफलस्य वोढारो मेधाविनो वेति यास्कः । तादृशा हे ऋभवो वो युष्माकं सुकृतानि देवस्य
प्रापकाणि शोभनानि कर्माणि न प्रतिमै । प्रतिमातुमियत्तया परिच्छेत्तुं न केनापि शक्यानि । तथा वीर्याणि
युष्माकं सामर्थ्यानि च नैव प्रतिमातुं शक्यानि ॥ वशानां । वश कांती । वशिरण्योरुपसंख्यानमिति करणे
ऽप्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वशशब्दो बंध्यावचनश्चेदंतोदात्तो भवति । वशा मेधा
वषट्छास आहुताः । अ० १०. ९९. १४. इति । वः । युष्मच्छब्दस्य षष्ठीबहुवचने वसादेशः । निघातः ।
प्रतिमै । माहू माने । विच् । प्रतिमाः प्रतिमानं । तस्य चतुर्थ्येवावचन आतो लोपश्चादसः । एकादेशस्वरः ॥

आभिष्विक्ते पंचमे ऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इन्द्र ऋभुभिरित्यार्भवसूचः । सूचितं च । घृतवती भुवनाना-
मभिष्विचंद्र ऋभुभिर्वाजवद्भिरिति तृचौ । आ० ७. ७. इति ॥ आद्यसृतीयसवने होतुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं
च । इन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुचितमिंद्रावरुणा सुतपाविमं सुतं । आ० ५. ५. इति ॥

इंद्रं ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितं सुतं सोममा वृषस्वा गभस्त्योः ।

धियेषितो मघवन्दाशुषो गृहे सौधन्वनेभिः सह मत्स्वा नृभिः ॥ ५ ॥

इंद्रं । ऋभु० भिः । वाज० वत्० भिः । सं० उक्षितं । सु० तं । सो० मँ । आ । वृष० स्व । गभ० स्त्योः ।

धिया । इषितः । मघ० वन् । दा० शुषः । गृ० हे । सौ० धन्व० नेभिः । सह । मत्स्व । नृ० भिः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वाजवद्भिः । वाजो नाम ऋभूणां आता । यद्वा । वाजोऽन्नं । तत्सहितैर्ऋभुभिः सहितस्त्वं समुक्षितं
सम्यगग्निः सिक्तं यावभिः सुतं सोमं गभस्त्योः । बप्सत्यदंत्वाभ्यामन्नमिति गृह्णाति पदार्थानाभ्यामिति वा गभस्ती
बाह्व । तयोर्बाह्वोरा वृषस्व । आचारय । यहमुभाभ्यां बाहुभ्यां गृहीत्वा सोमं पिबेत्पर्यः । हे मघवन् हे इन्द्र धिया
स्तोत्ररूपेण कर्मणेपितः प्रेरितस्त्वं दाशुषो हविर्दत्तवती यजमानस्य गृहे सौधन्वनेभिः सुधन्वनः पुत्रैर्नृभिर्मनु-
ष्यैर्ऋभुभिः सह साकं मत्स्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥ समुक्षितं । उच्य सेचने । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति
गतेः स्वरः । गभस्त्योः । भस भर्त्सनदीप्त्योरित्यस्माद्भसर्गद्वेति सूत्रेण तिप्रत्ययो धातोर्गडागमश्च । यद्वा । गृह्णातिः
पृषोदरादित्वादेवं जेयं । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिषु । लोटि बहुलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

इंद्रं ऋभुमान्वाजवान्मत्स्वेह नोऽस्मिन्सर्वने शच्या पुरुष्टुत ।

इमानि तुभ्यं स्वसराणि येमिरे व्रता देवानां मनुषश्च धर्मभिः ॥ ६ ॥

इंद्रं । ऋभु० मान् । वाज० वान् । मत्स्व । इह । नः । अ० स्मिन् । सर्व० ने । शच्या । पुरु० ऽस्तुत ।

इमानि । तुभ्यं । स्व० स० राणि । ये० मिरे । व्र० ता । दे० वानां । मनु० षः । च । धर्म० भिः ॥ ६ ॥

पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत हे इन्द्र ऋभुमान् ऋभूणां तवान् वाजवान् वाजेन ऋभोर्भावा युक्तः शस्त्रैर्द्राव्या
कर्मणा वा सहितः सन्न नोऽस्माकमिह कर्मणस्त्रिंशत् तृतीयसवने ऽ- षो भव । हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्धमिमानि
स्वसराण्यहानि येमिरे । तव सोमपानार्थं त्रिषु सवनेषु नियतं यज्ञियं । देवानामग्न्यादीनां व्रता व्रतानि
कर्माणि च मनुषो मनुष्यस्य धर्मभिः कर्मभिः साकं त्वदर्धं नि

इंद्रं ऋभुभिर्वाजिभिर्वाजयन्निह स्तोमं जरितुरूपं याहि यज्ञियं ।

शतं केतेभिरिषिरेभिरायवे सहस्रणीथो अध्वरस्य होमनि ॥ ७ ॥

इंद्रं। ऋभुऽभिः। वाजिऽभिः। वाजयन्। इह। स्तोमं। जरितुः। उप। याहि। यज्ञियं।

शतं। केतेभिः। इषिरेभिः। आयवे। सहस्रऽनीथः। अध्वरस्य। होमनि ॥ ७ ॥

हे इंद्र वाजिभिर्वाजयुक्तेर्ऋभुभिः सहितस्त्वं वाजयन् सोतुर्वाजमन्नं कुर्वाण इह यज्ञे यज्ञियं यज्ञाहं जरितुः स्तोमं स्तोत्रमुप याहि। आगच्छ। पुनः किंविशिष्टः। केतेभिः। केत्यते ज्ञायते सर्वमेभिरिति केताः प्राज्ञा मरुतः। तेः शतं शतसंख्याकेरिषिरेभिरिषिरेर्गमनकुशैरश्वैः सहित आयवे मनुष्याय यजमानाय सहस्रनीथो बह्वप्रकारनयनोपेतोऽध्वरस्य। न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्य तादृशस्य सोमस्य होमनि होम आगच्छेति शेषः॥ वाजयन्। वाजं करोतीति णिच्। णाविष्टवदितीष्टवज्ञावाचुरिष्टमेयःस्त्विति टिलोपः। केतेभिः। कित ज्ञाने। घञ्। जित्वादायुदात्तः॥ ॥ ७ ॥

उषो वाजेनेति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमुषोदेवताकं। तथा चानुक्रांतं। उष उषस्यमिति॥ प्रातरनुवाक उषस्ये कृतावाश्विनशस्त्रे च वैपुमे कंदस्येतस्य सूक्तस्य विनियोगः। सूचितं च। उषो वाजेनेदमु त्वत्। आ० ४. १४. इति॥

उषो वाजेन वाजिनि प्रचेताः स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।

पुराणी देवि युवतिः पुरंधिरनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १ ॥

उषः। वाजेन। वाजिनि। प्रऽचेताः। स्तोमं। जुषस्व। गृणतः। मघोनि।

पुराणी। देवि। युवतिः। पुरंधिः। अनु। व्रतं। चरसि। विश्वऽवारे॥ १ ॥

वाजेन वाजिन्यज्ञेनान्नवति। तथा च मंत्रः। सं वाजिर्वाजिनीवति। ऋग्वे० १. ४८. १६. इति। मघोनि धनवति हे उषः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सती गृणतः तव स्तोत्रं कुर्वतः स्तोतुः स्तोमं स्तोत्रं जुषस्व। सेवस्व। यज्ञा। वाजेन हविर्बलयोगेनाग्नेन सह स्तोमं जुषस्विति संबंधः। विश्ववारि विश्वैः सर्वैर्वरणीये हे उषो देवि पुराणी पुरातनी युवतिरित्युपमा तद्वच्छोभमाना। सुसंकाशा मातृमुष्टेव योषा। ऋग्वे० १. १२३. ११. इतिवत्। पुरंधिः। पुरु बह्व धीः स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा। बह्वस्तोत्रवती। पुरंधिर्बह्वधीरिति यास्कः। पुरंधिः शोभमाना वा। एवंविधगुणोपेता त्वमनु व्रतं यज्ञकर्मभिलष्य चरसि। यष्टव्यतया वर्तसे॥ मघोनि। मघशब्दादनुवर्त्ये कंदसीवनिपाविति वनिप्। स्त्रियामुज्ञेभ्यो ङीप्। श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणे कृते गुणः। संबुद्धावंबार्थनयोर्ह्रस्वः। निघातः। पुराणी। पुराणशब्दः पुराणप्रोक्तेष्वित्यंतोदात्तत्वेन निपातितः। टिड्ढाणमिति ङीप्। अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इत्यंतोदात्तत्वं। पुरंधिः। पृषोदरादित्वादुकारस्यामादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च। आयुदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां कंदस्युपसंख्यानमित्यायुदात्तत्वं॥

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि चंद्ररथा सूनृता ईरयंती ।

आ त्वा वहंतु सुयमांसो अश्व्या हिरण्यवर्णा पृथुपाजसो ये ॥ २ ॥

उषः। देवि। अमर्त्या। वि। भाहि। चंद्रऽरथा। सूनृताः। ईरयंती।

आ। त्वा। वहंतु। सुऽयमांसः। अश्व्याः। हिरण्यऽवर्णा। पृथुऽपाजसः। ये॥ २ ॥

हे उषो देव्यमर्त्या मरणधर्मरहिता चंद्ररथा सुवर्णमयरथोपेता सूनृताः प्रियसखरूपा वाच ईरयंत्युच्चारयंती। तथा च मंत्रवर्णः। सुक्तावरी सूनृता ईरयंती। ऋग्वे० १. ११३. १२. इति। तादृशी त्वं वि भाहि।

सूर्यकिरणसंबन्धाद्विशेषेण दीप्यस्व । पृथुपाजसः प्रभृतबलयुक्ता अरणवर्णा येऽश्वा विद्यन्ते सुयमासः सुष्ठु
नियन्तुं शक्या रथे योजितास्तेऽश्वा हिरण्यवर्णा त्वा त्वामा वहन्तु ॥ सुयमासः । यमेरक्ष्णार्थं खलु । लिप्स्वरः ॥

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वोर्ध्वा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।

समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व ॥३॥

उषः । प्रतीची । भुवनानि । विश्वा । ऊर्ध्वा । तिष्ठसि । अमृतस्य । केतुः ।

समानं । अर्थं । चरणीयमाना । चक्रंऽइव । नव्यसि । आ । ववृत्स्व ॥३॥

हे उषो देवि विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतीची । प्रत्याभिमुख्येनांचति प्राप्नोतीति प्रतीची । अमृतस्य
मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य केतुः प्रज्ञापयित्री त्वमूर्ध्वा नभस्युन्नता तिष्ठसि । नव्यसि पुनःपुनर्जायमानतया
नवतरं हे उषो देव्यर्थं । अर्थं गम्यतेऽस्मिन्नित्यर्थो मार्गः । समानमेकं मार्गमुदयात्प्राचीनकाललक्षणं चरणी-
यमाना चरितुमिच्छंती त्वमा ववृत्स्व । पुनस्तस्मिन्मार्गे आवृत्ता भव । तत्र दृष्टान्तः । चक्रमिव । यथा नभसि
चरितुः सूर्यस्य रथांगं पुनःपुनरावर्तते तद्वत् ॥ प्रतीची । प्रतिपूर्वादंचतेः क्तिन् । अंचतेद्योपसंख्यानमिति ङीप् ।
अथ इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्त्रेणांतीदात्तः । केतुः । चायं पूजानिशामनयोरित्यस्मा-
च्चायः की चेति तुः । की इत्यादेशः । आर्धधातुकलक्षणे गुणः । अर्थं । अर्तं अन्त्ययः । नव्यसि । नवशब्दा-
दीयमुनि ङीप् रूपं । ईकारलोपश्छांदसः । ववृत्स्व । वृत्तु वर्तने । वज्रं कंदसीति विकरणस्य झुः ॥

अव स्यूमेव चिन्वती मघोन्युषा याति स्वसरस्य पत्नी ।

स्वर्जनेती सुभगा सुदंसा अंतादिवः पप्रथे आ पृथिव्याः ॥४॥

अव । स्यूमऽइव । चिन्वती । मघोनी । उषाः । याति । स्वसरस्य । पत्नी ।

स्वः । जनेती । सुऽभगा । सुऽदंसाः । आ । अंतात् । दिवः । पप्रथे । आ । पृथिव्याः ॥४॥

येयमुषाः स्यूमेव वस्त्रमिव विसृतं तमोऽवचिन्वत्यवचयमपश्यं प्रापयंती मघोनी धनवती स्वसरस्य ।
सुष्ठुस्यति क्षिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो वा । तस्य पत्नी सती याति गच्छति । स्वः स्वकीयं तेजो
जनंती जनयंती सुभगा सुधना सौभाग्ययुक्ता वा सुदंसाः शोभनापिहोचकर्मा सेयमुषा दिवो धुलोकस्यांता-
त्पृथिव्याश्चांतादावसानात्पप्रथे । प्रथते । प्रकाशत इत्यर्थः ॥ स्यूमेव । पितु तंतुसंताने । अविविधविशुद्धिभिः किदिति
मन्त्रात्ययः । क्लोः शूडनुनासिके चेत्युट् । यणादेशः । सुपां सुलुगिति सोर्लुक् । निस्वादायुदात्तः । चिन्वती ।
शतुरनुम इति ङीप् उदात्तत्वं । जनंती । जन जनन इत्यस्य ण्यंतस्य शतरि रूपं । कंदसुभयथेति शप
आर्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥

अच्छा वो देवीमुषसं विभातीं प्र वो भरध्वं नमसा सुवृत्तिं ।

ऊर्ध्वं मधुधा दिवि पाजो अश्रेत्प्र रोचना रुरुचे रण्वसंदृक् ॥५॥

अच्छ । वः । देवीं । उषसं । विऽभातीं । प्र । वः । भरध्वं । नमसा । सुऽवृत्तिं ।

ऊर्ध्वं । मधुधा । दिवि । पाजः । अश्रेत् । प्र । रोचना । रुरुचे । रण्वऽसंदृक् ॥५॥

हे स्तोतारो वो युष्मानच्छाभिलक्ष्य विभातीं शोभमानामुषसं देवीं प्रति वो युष्माकं संबंधिना नमसा
नमस्करेण सह सुवृत्तिं शोभनां स्तुतिं प्रभरध्वं । यूयं कुर्वत । मधुधा । मधुराणि स्तुतिलक्षणां वाक्वाणि
दधातीति । मधु सोमः । तं धारयतीति वा । यद्वा । मधुधादित्यधात्री । यद्वा । अवयवाभावादव्युत्पन्नावयवम-
खंडमिदं पदमुपोनाम । सेयमुषा दिवि नभस्यूर्ध्वं पाज ऊर्ध्वाभिमुखं पाजस्तोत्रोऽश्रेत् । अयति । तथा रोचना

रोचनशीला रण्वसंदृक् रमणीयदर्शनोषाः प्र हृष्ये । प्रकर्षेण दीप्यते । यद्वा । रोचना लोकान्प्र हृष्ये । प्रकर्षेण स्वतेजसा दीपयति । तथा च मन्त्रवर्णः । व्युक्तीं हि रश्मिभिर्विश्रमाभासि रोचनं । अथर्व० १. ४९. ४. । इति ॥ रण्वसंदृक् । रवेर्गत्वर्थस्याच्प्रत्ययः । इदित्वाप्तुमागमः । संपूर्वाद्भूः क्तिन् । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

च॒त॒वा॒व॒री दि॒वो अ॒र्क॒र॒बो॒ध्या रे॒वती॒ रोद॑सी चि॒त्रम॑स्थात् ।

आ॒य॒तीम॑म॒ उ॒षसं॑ वि॒भातीं॑ वा॒ममे॑षि द्र॒विणं॑ भि॒क्ष्मा॑णः ॥ ६ ॥

च॒त॒ऽव॒री दि॒वः । अ॒र्कः । अ॒बो॒धि । आ । रे॒वतीं॑ । रोद॑सी इति । चि॒त्रं । अ॒स्थात् ।

आ॒ऽय॒तीं । अ॒ग्ने । उ॒षसं॑ । वि॒ऽभातीं॑ । वा॒मं । ए॒षि । द्र॒विणं॑ । भि॒क्ष्मा॑णः ॥ ६ ॥

चतुर्वरी सत्यवती धेयमुषा दिवो बुलोकादकैस्तेजोभिरबोधि सर्वज्ञायते । ततो रेवती धनवती धेयं रोदसी द्यावापृथिव्यां चित्रं नानाविधरूपयुक्तं यथा भवति तथास्यात् सर्वतो व्याप्य तिष्ठति हे अग्ने आयतीं त्वदभिमुखमागच्छन्तीं विभातीं भासमानामुषसमुषोदेवीं भिक्षमाणो हवींषि याचमानस्त्वं वामं वननीयं द्रविणमभिहोत्रादिलक्षणं धनमेषि । प्राप्नोषि ॥ अबोधि । बुध अवगमने । कर्मणि लुङि चिन् भावकर्मणोरिति चिण् । चिणो लुक् । रेवती । रयिश्चन्द्रान्तुप । कंदसीर इति वत्त्वं । रयेर्मती बङ्गलमिति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणः । उगितश्चेति ङीप् । रेशब्दाच्चोपसंख्यानमिति मनुप उदात्तत्वं ॥

च॒त॒स्य॑ बु॒ध उ॒षसा॑मिष॒ण्यन्व॑षा म॒ही रोद॑सी आ वि॒वेश ।

म॒ही मि॒त्रस्य॑ वरु॒णस्य॑ मा॒या च॑द्रेव॒ भानुं॑ वि द॒धे पुरु॑चा ॥ ७ ॥

च॒त॒स्य॑ । बु॒धे । उ॒षसां॑ । इ॒ष॒ण्यन् । वृ॒षा । म॒ही इति । रोद॑सी इति । आ । वि॒वेश ।

म॒ही । मि॒त्रस्य॑ । वरु॒णस्य॑ । मा॒या । च॑द्राऽइव । भानुं॑ । वि । द॒धे । पुरु॑ऽचा ॥ ७ ॥

वृषा वृष्टिद्वारा प्रेरक आदित्य चतुस्त्यापिहोत्रादिकर्मकरणे सत्यभूतस्याङ्गो बुधे मूल उपसामिषस्थन् प्रेरणं कुर्वन्मही महती रोदसी द्यावापृथिव्यावा विवेश । स्वतेजोभिः सर्वतः प्रविष्टवान् । यद्वा । वृषा वर्षि-
तेषण्यन् सर्वतो गच्छन्नुषसां संबन्धी रश्मिसमूहो रोदसी द्यावापृथिव्यां विष्टवानिति योजनीयं । तत उषा मही महती मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्माया प्रभाकरा सती चंद्रेव सुवर्णानीव भानुं स्वप्रभां पुरुचा बङ्गपु देशेषु वि दधे । विदधाति । सर्वत्र प्रसारयति ॥ मही । अलोपस्कंदसः । पुरुचा । देवमनुष्येत्यादि-
नाधिकरणे चाप्रत्ययः ॥ ८ ॥

इमा उ वामित्वष्टादशर्चं नवमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । इमा उ द्रुमिन्द्रावरुणबार्हस्पत्यपीष्णसावित्र-
साम्यमित्रावरुणासृचा अंत्यो जमदग्न्यार्षो वा चतुर्थ्याद्या गायत्र्य इति । कृत्स्नस्य विश्वामित्र चक्षिरंत्यस्य
तृचस्य जमदग्निर्वा । आद्यास्तिसस्त्रिष्टुभः शिष्टाः पंचदश गायत्र्यः । प्रथमस्येंद्रावरुणी देवता द्वितीयस्य
बृहस्पतिसृतीयस्य पूषा चतुर्थस्य सविता पंचमस्य सोमः षष्ठस्य मित्रावरुणी ॥ आभिन्नविकेषूक्येषु तृतीयसवने
स्तोमवृद्धौ सत्यां स्वस्वस्त्ये होत्रका अंत्यसूक्तमवशेष्य स्तोमाभिर्गंसनार्थं तृचादिसंख्या अत्र आवपेयुः । तत्र
मित्रावरुणस्यावापार्थमाबसृचः । सूचितं च । इमा उ वां भूमयो मन्यमाना इति तिस्रः । आ० ७. ९. इति ॥

इ॒मा उ॑ वां भृ॒मयो॑ मन्य॒माना यु॒वाव॑न्ते न तु॒ज्या अभू॑वन् ।

क॒प॒न्यदि॑न्द्रावरु॒णा यशो॑ वां येन॒ स्मा॒ सिनं॑ भर॒थः सखि॑भ्यः ॥ १ ॥

इ॒माः । उं॒ इति॑ । वां॒ । भृ॒मयः॑ । मन्य॒मानाः । यु॒वाऽव॑न्ते । न । तु॒ज्याः । अभू॑वन् ।

क॒ । त्यत् । इ॒न्द्रा॒वरु॒णा । यशः॑ । वां॒ । येन॑ । स्म॒ । सिनं॑ । भर॒थः । सखि॑ऽभ्यः ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणी वां युवयोः संबन्धिन्यो मन्यमाना बलिभिः शत्रुभिरभिमन्यमाना अत एव भूमयो धमण-

शीला इमाः प्रजाः । उः पूरणः । युवावते । तृतीयार्थे चतुर्थी । यौवनवता बलिना शत्रुणा तुज्या हिंसा नाभूवन् । न भवन्तु । अपि च वां युवयोस्त्यक्तादृशं यशः कृत्वास्ते । येन यशसा सखिभ्योऽस्मभ्यं सिनमन्नं भरथः स्म प्रदातुं संपादयथः । तत्कृत्वा इत्यन्वयः । यद्वा । हे इंद्रावरुणी वां युवयोः संबन्धिन्य इमा अस्माभिः क्रियमाणा भूमयो युवां प्राप्तुं भ्रमणशीला मन्यमानाः । मन्यतिरर्चयितुर्कर्म । युवामर्चयत्वाः स्तुतयो युवावते युवाभ्यां सदृशायात्यस्मै देवाय न तुज्याः । तुजतिर्दानकर्मार्यः । प्रदेया मा भूवन् । शिष्टं समानं ॥ भूमयः । भूमिं अगवस्थाने । भूमेः संप्रसारणं चितीन्प्रत्ययः संप्रसारणं च । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । युवावते । युष्मदस्माभ्यां कंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप । अविभक्तावपि युवादेशश्छांदसः । तुज्याः । तुज हिंसादाननिकेतनेषु । अघ्यादयश्चेति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सिनं । विज् बंधने । इणिषज्दीकृष्यविभ्यो नगिति नक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

अयमुं वां पुरुतमो रयीयञ्छ्वत्तममवसे जोहवीति ।

सजोषाविंद्रावरुणा मरुद्भिर्दिवा पृथिव्या ऋणुतं हवं मे ॥ २ ॥

अयं । ऊं इति । वां । पुरुऽतमः । रयिऽयन् । श्वत्तऽतमं । अवसे । जोहवीति ।

सऽजोषी । इंद्रावरुणा । मरुत्ऽभिः । दिवा । पृथिव्या । ऋणुतं । हवं । मे ॥ २ ॥

हे इंद्रावरुणी रयीयन् रयिमात्मन इच्छन्नयमु पुरुतमो वैदिककर्मप्रवृत्ततयातिशयेन पुरुर्महान्यजमानोऽवसे रक्षणायाज्ञाय वा वां युवां श्वत्तमं सर्वदा जोहवीति । भृशमाहुयति । मरुद्भिर्देवविशेषैर्दिवा पृथिव्या च सजोषी संगच्छन्ती युवां मे मम हवं युष्मदीयमाह्वानं ऋणुतं ॥ पुरुतमः । तमपो व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जोहवीति । ह्यतेर्यङ्लुक्प्रत्ययस्य चेति संप्रसारणे रूपं । दिवा । ऊडिदमिति विभक्तेश्छांदसत्वं । पृथिव्या । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वं । हवं । ह्यतेर्भावेऽनुपसर्गस्थेत्थप । प्रत्ययस्य पित्वादन्युदात्तत्वं ॥

अस्मे तदिंद्रावरुणा वसुं ध्यात्स्मे रयिर्मरुतः सर्ववीरः ।

अस्मान्वरुचीः शरणैरवंतस्मान्होवा भारती दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

अस्मे इति । तत् । इंद्रावरुणा । वसुं । स्यात् । अस्मे इति । रयिः । मरुतः । सर्वऽवीरः ।

अस्मान् । वरुचीः । शरणैः । अवन्तु । अस्मान् । होवा । भारती । दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

हे इंद्रावरुणावस्मै अस्मासु तदभिलषितं तादृशं वसु धनं स्यात् । भवतु । हे मरुतः सर्ववीरः सर्वेषु कर्मसु वीरः समर्थो रयिः पुत्रपौत्रयुक्तः पशुसंघः । पशवो वै रयिरिति तैत्तिरीयकं । सोऽस्मै अस्माकं भवतु । वरुचीः सर्वैः संभजनीया देवपत्न्यः शरणैः । शृणोति शीतादिक्लेशमिति शरणानि गृहाः । तैरस्मानवन्तु । होवा । ह्यतेऽस्यां हवीषीति । यद्वा । ह्यते तत्र प्राण इति होवा वाक् । तथा च श्रुतिः । वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचं । की० उ० २. ५. । इति । यद्वा । होवेति यज्ञनाम । ह्यते तत्र हविरिति । यज्ञस्य वागुच्यते । वाचं यच्छन्ति वाम्बे यज्ञः । ऐ० ब्रा० ५. २४. । इति ब्राह्मणं । तादृशी भारती सरस्वती दक्षिणाभिर्गौरूपभिर्दक्षिणाभिः । यद्वा । उदाराभिर्वग्भिरस्मान् पालयतु ॥ वसु ध्यादित्यत्र संहितायां पूर्वपदादिति षत्वं । वरुचीः । यसितस्कभितेत्यादिना ऊर्ध्वतत्वेन निपातनादिष्टसिद्धिः । होवा । ऊ दानादनयोः । ऊया-माश्रुभसिभ्यस्त्रिष्यधिकरणे चान्प्रत्ययः ॥

बृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व रत्नानि दाशुषे ॥ ४ ॥

बृहस्पते । जुषस्व । नः । हव्यानि । विश्वऽदेव्य । रास्व । रत्नानि । दाशुषे ॥ ४ ॥

विश्वदेव्य सर्वदेवहित हे बृहस्पते नोऽस्मात्संबन्धीनि हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि जुषस्व । सेवस्व । तत्तत्त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मह्यं रत्नान्युत्तमानि धनानि रास्व । देहि ॥ रास्व । रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

शुचिर्मर्केर्बृहस्पतिमध्वरेषु नमस्यत । अनाम्योज आ चके ॥ ५ ॥

शुचिं । अर्कः । बृहस्पतिं । अध्वरेषु । नमस्यत । अनामि । ओजः । आ । चके ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजो घृयमध्वरेषु शुचिं शुद्धं बृहस्पतिमर्केरर्चनीयेः स्तोत्रैर्नमस्यत । परिचरत । अनाम्यनमनशीलं परैरनभिभवनीयमोजस्तस्य बलमा चके । सर्वतो याचे ॥ बृहस्पतिं । वनस्यत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः । चके । कर्मेर्ल्युत्तमे मकारलोपः क्त्वांसः ॥ ॥ ९ ॥

वृषभं चर्षणीनां विश्वरूपमदाभ्यं । बृहस्पतिं वरेण्यं ॥ ६ ॥

वृषभं । चर्षणीनां । विश्वरूपं । अदाभ्यं । बृहस्पतिं । वरेण्यं ॥ ६ ॥

चर्षणीनां मनुष्याणां वृषभमभिमतफलवर्षकं विश्वरूपं व्याप्ररूपं । यद्वा । विश्वरूपानामकगोवाहनोपेतं । तथा च मन्त्रवर्णः । बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत । ऋत्वि० १. १६१. ६. इति । अदाभ्यं केनाप्यतिरस्करणीय वरेण्यं सर्वैर्भजनीयं बृहस्पतिं । अभिमतफलं याच इति पूर्वैरुक्तान्वयः ॥ विश्वरूपं । वज्रप्रीहो विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । विश्वरूपास्य सतीति अर्शआदित्वादचप्रत्ययः । मरुद्वधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अदाभ्यं । दभेष्टेति वक्तव्यमिति ण्यप्रत्ययः ॥

इयं ते पूषन्नाघृणे सुष्टुतिर्देव नव्यसी । अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते ॥ ७ ॥

इयं । ते । पूषन् । आघृणे । सुऽस्तुतिः । देव । नव्यसी । अस्माभिः । तुभ्यं । शस्यते ॥ ७ ॥

आघृणे आगतदीप्तिमन् हे पूषन् देव नव्यसी नवतरेयं सुष्टुतिः शोभनस्तुतिरूपा वाक् ते त्वत्संबन्धिनी भवति । सैषा स्तुतिरस्माभिः स्तोत्रमिस्तुभ्यं त्वदर्घं शस्यते । तां जुषस्वेत्युत्तरेणान्वयः ॥

तां जुषस्व गिरं मम वाजयंतीमवा धियं । वधूयुरिव योषणां ॥ ८ ॥

तां । जुषस्व । गिरं । मम । वाजयंतीं । अव । धियं । वधूयुः । इव । योषणां ॥ ८ ॥

हे पूषन् स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम तां तादृशीं गिरं स्तुतिलक्षणां वाचं जुषस्व । सेवस्व । स्तुत्या प्रीतस्त्वं वाजयंतीं वाजमन्नमिच्छंतीं हर्षकारिणीं धियमिमां स्तुतिं प्रत्यव । अभिगच्छ । तच्च दृष्टान्तः । वधूयुरिव । यथा वधूयुः स्त्रीकामो योषणां स्त्रियं प्रत्यागच्छति तद्वत् ॥ वाजयंतीं । वाजशब्दादिच्छतीत्यर्थे क्यच् । तदन्ताच्छतरि ङीपि रूपं । ङीपोऽनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । अव । अव रक्षणादिष्वित्यस्य लोटि रूपं ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति । स नः पूषाविता भुवत् ॥ ९ ॥

यः । विश्वा । अभि । विऽपश्यति । भुवना । सं । च । पश्यति । सः । नः । पूषा । अविता । भुवत् ॥ ९ ॥

यः पूषा विश्वा भुवना सर्वाङ्गलोकानभि अभिमुख्येन विपश्यति विशेषेण पश्यति । किंच तानि सं पश्यति तत्तद्वस्तुयाथातथ्यं सम्यक् जानाति । स तादृशः पूषा देवो नोऽस्माकमविता रक्षको भुवत् । भवतु ॥ विपश्यति । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । पश्यति । अत्र सकर्मकत्वात्परस्मैपदं । पूर्ववदनिघातः । भुवत् । भवतेर्लेखडागमः । भूमवोस्तिङीति गुणप्रतिषेध उवडादेशः । निघातः ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे तत्सवितुरिति द्वे ऋचौ प्रतिपत्तृचस्य द्वितीयातृतीये । सूचितं च । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे दोषो आगात् । आ० ८. १. इति ॥ अभिज्ञवपृष्णषडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे प्रतिपत्तृचक्षिते एव प्रथमाद्वितीये । सूचितं च । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आविश्वदेवं । आ० ७. ६. इति ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १० ॥

तत् । सवितुः । वरेण्यं । भर्गः । देवस्य । धीमहि । धियः । यः । नः । प्रऽचोदयात् ॥ १० ॥

यः सविता देवो नोऽस्माकं धियः कर्माणि धर्मादिविषया वा बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् तत्तस्य देवस्य सवितुः सर्वोतर्यामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य वरेण्यं सर्वरूपास्तया ज्ञेयतया च संभजनीयं भर्गोऽविद्यातत्कार्ययोर्मज्जनाङ्गर्गः स्वयंज्योतिः परब्रह्मात्मकं तेजो धीमहि । वयं ध्यायामः । यद्वा । तदिति भर्गो-विशेषणं । सवितुर्देवस्य तत्तादृशं भर्गो धीमहि । किं तदित्यपि चायामाह । य इति लिंगव्याख्यः । यङ्गर्गो धियः प्रचोदयात् । तद्व्यायेमेति समन्वयः । यद्वा । यः सविता सूर्यो धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रेरयति तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्य द्योतमानस्य सूर्यस्य तत्सर्वैर्दृश्यमानतया प्रसिद्धं वरेण्यं सर्वैः संभजनीयं भर्गः पापानां तापकं तेजोमण्डलं धीमहि । ध्येयतया मनसा धारयेम । यद्वा । भर्गः शब्देनात्ममभिधीयते । यः सविता देवो धियः प्रचोदयति तस्य प्रसादाङ्गर्गोऽज्ञादिलक्षणं फलं धीमहि । धारयामः । तस्याधारभूता भवेत्यर्थः । भर्गः शब्दस्यातन्परत्वे धीशब्दस्य कर्मपरत्वे चाथर्वणं । वेदांस्कृदांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयोऽज्ञमाङ्गः कर्माणि धियस्तदु ते प्रब्रवीमि प्रचोदयन्तसविता याभिरितीति । गो० ब्रा० १. ३२. ॥ भर्गः । भस्ज पाके । असुन् । भस्जो रोपधयो रमन्वतरस्यां । पा० ६. ४. ४७. । इति रोपधयोर्लोपो रमागमः । व्यङ्क्ता दिपाठात् कुत्वं । धीमहि । ध्यायतेर्लिङि वङ्गत्वं कृदसीति संप्रसारणं । व्यत्ययेनात्मनेपदं । यद्वा । धीङ् आधारे । लिङि वङ्गत्वं कृदसीति विकरणस्य लुक् । प्रचोदयात् । चोदयतेर्लिङ्याङागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वे णिचः स्वरः ॥ ॥ १० ॥

देवस्य सवितुर्वयं वाजयन्तः पुरंध्या । भर्गस्य रातिमीमहे ॥ ११ ॥

देवस्य । सवितुः । वयं । वाजयन्तः । पुरंध्या । भर्गस्य । रातिं । ईमहे ॥ ११ ॥

वाजयन्तो वाजमत्तमात्मन इच्छन्तो वयं देवस्य द्योतमानस्य सवितुः पुरंध्या तद्विषयमुत्वा प्रज्ञया वा भगस्य भजनीयस्य धनस्य रातिं दानमीमहे । याचामहे ॥ रातिं । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

देवं नरः सवितारं विप्रा यज्ञैः सुवृक्तिभिः । नमस्यन्ति धियेषिताः ॥ १२ ॥

देवं । नरः । सवितारं । विप्राः । यज्ञैः । सुवृक्तिभिः । नमस्यन्ति । धिया । इषिताः ॥ १२ ॥

नरः कर्मणां नेतारो विप्रा मेधाविनोऽध्वर्यादयो धियेषिताः कर्मणा बुद्ध्या वा प्रेर्यमाणाः संतः सवि-
तारं देवं त्वां यज्ञैर्यजनीयेर्हविर्भिः सुवृक्तिभिः शोभनस्तोत्रैश्च नमस्यन्ति । परिचरन्ति ॥ नमस्यन्ति । नमोवरिष-
श्चिचङ्कः क्यजिति क्यच् ॥

अग्नीषोमप्रणयने सोमो जिगातीत्याद्यास्तिस्र ऋचः । सूचितं च । सोमो जिगाति गातुर्विदेवानां तमस्य
राज्ञा वरुणस्तमश्चिनेत्यर्धं आरमेत् । आ० ४. १०. । इति ॥

सोमो जिगाति गातुर्विदेवानामेति निष्कृतं । ऋतस्य योनिमासदं ॥ १३ ॥

सोमः । जिगाति । गातुऽवित । देवानां । एति । निः । ऋतस्य । योनिं । आऽसदं ॥ १३ ॥

गातुवित् । गातुर्विदिमार्गः । तं जानानः सोमो जिगाति । गच्छति । गंतव्यं स्थानं दर्शयति । देवानां
संबन्धि निष्कृतं संस्कृतमासदं सर्वैरासदनीयमृतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं हविर्धानाख्यमेति । प्राप्नोति ॥ जि-
गाति । गा सुती । जुहोत्यादिः ॥

सोमो अस्मभ्यं द्विपदे चतुष्पदे च पशवे । अनमीवा इषस्करत् ॥ १४ ॥

सोमः । अस्मभ्यं । द्विऽपदे । चतुऽपदे । च । पशवे । अनमीवाः । इषः । करत् ॥ १४ ॥

सोमः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं तथा द्विपदेऽसदीयाभ्यो द्विपाद्वाः प्रजाभ्यश्चतुष्पदे पशवे चतुष्पाद्वा गोवादिपशु-
भ्यश्चानमीवा रोगवर्जितानीषोऽज्ञानि करत् । करोतु ॥ चतुष्पदे । भसंज्ञायां पादस्य पञ्चावः । इसुसोः सामर्थ्य-
इति संहितायां सत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं । वङ्गव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । करत् । करोतेर्लिङ्याङागमः । इष-
स्करदित्यच संहितायां कः करत्करतीत्यादिना सत्वं ॥

अस्माकमायुर्वर्धयन्नभिमातीः सहमानः । सोमः सधस्यमासदत् ॥ १५ ॥

अस्माकं। आयुः। वर्धयन्। अभिऽमातीः। सहमानः। सोमः। सधऽस्यं। आ। असदत् ॥ १५ ॥

स सोमो देवोऽस्माकमायुरन्नं जीवनं वा वर्धयन्नृद्धिं प्रापयन्नभिमातीः कर्मविघ्नकारिणः शत्रुन् सहमानोऽभिवन्नस्माकं सधस्यं हविर्धानास्यं स्थानमासदत् । आसीदत् ॥ असदत् । सदेर्लेटि रूपं । निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने मित्रावरुणशस्त्र आ नो मित्रावरुणेति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च । आ नो मित्रावरुणा नो गंतं रिशादसा । आ० ५. १०. । इति ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मित्रावरुणे शस्त्र आ नो मित्रावरुणेति षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूत्रितं च । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. २. । इति ॥ सोमषुद्धावयमेव तृच आवापार्थः । सूत्रितं च । आ नो मित्रावरुणेति तृचौ । आ० ७. ५. । इति ॥ दाक्षायणे यज्ञे द्वे अमावास्ये कर्तव्ये । तत्रोत्तरस्याममावास्यायां द्वितीयेऽहनि मित्रावरुण आ नो मित्रावरुणेति तस्या नुवाक्या । सूत्रितं च । आ नो मित्रावरुणा यद्वह्निं नातिविधे सुदानू । आ० २. १४. । इति ॥

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतं । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥ १६ ॥

आ। नः। मित्रावरुणा। घृतैः। गव्यूतिं। उक्षतं। मध्वा। रजांसि। सुक्रतू इति सुऽक्रतू ॥ १६ ॥

सुक्रतू शोभनकर्माणां हे मित्रावरुणो नोऽस्माकं गव्यूतिं गवां मार्गं गोनिवासस्थानं घृतेः क्षरणसाधनैः पयोभिरोक्षतं । समंतात्सिंचतं । अस्मभ्यं दोग्धीर्गाः प्रयच्छतमिति भावः । रजांस्यस्मदावासस्थानानि मध्वा मधुररसेन सिंचतं ॥ गव्यूतिं । गोयूतीं कंदसीति वांतादेशः । मध्वा । सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वाद्वा नुमागमाभावः ॥

उरुशंसा नमोवृधा मूहा दक्षस्य राजयः । द्राघिष्ठाभिः शुचिर्व्रता ॥ १७ ॥

उरुऽशंसा। नमःऽवृधा। मूहा। दक्षस्य। राजयः। द्राघिष्ठाभिः। शुचिऽव्रता ॥ १७ ॥

शुचिर्व्रता परिशुद्धकर्माणां हे मित्रावरुणावुरुशंसा उरुभिर्बहुभिः शंसनीयौ । यद्वा । उरु महच्छंसः शस्त्रं ययोस्तां । नमोवृधा नमसा हविर्लक्षणेनाग्नेन स्तोत्रेण वा वर्धमानां द्राघिष्ठाभिरत्यंतं दीर्घस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युक्ता युवां दक्षस्य । दक्षं धनं बलं वा । तस्य मूहा महत्त्वेन राजयः । ईशाथे ॥ उरुशंसा । शन्सु स्तुती । कर्मणि घञ् । कृत्स्वरः । द्राघिष्ठाभिः । दीर्घशब्दादिष्ठनि प्रियस्थिरित्यादिना द्राघीत्यादेशः । निज्वादायुदात्तः ॥

मित्रावरुणस्य ग्रहस्य याज्या गृणाना जमदग्निनेत्रिषा । सूत्रितं च । होता यद्वामित्रावरुणा गृणाना जमदग्निना । आ० ५. ५. । इति ॥ अध्यायोपाकरणे मंडलाद्यंतहोमे गृणाना जमदग्निनेत्रिषा । आ० गृ० ३. ५. ॥

गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सीदतं । पातं सोममृतावृधा ॥ १८ ॥

गृणा। ना। जमत्ऽअग्निना। योनौ। वृतस्य। सीदतं। पातं। सोमं। ऋतऽवृधा ॥ १८ ॥

हे मित्रावरुणो जमदग्निनैतन्नामकेन महर्षिणा गृणाना स्तूयमाना यद्वा । जमदग्निना प्रज्वलिताग्निना विश्वामित्रेण स्तूयमाना युवामृतस्य यज्ञस्य योनीं देवयजनास्ये देशे सीदतं । उपविशतं । ऋतावृधा ऋतस्य कर्मफलस्य वर्धयितारौ युवां सोमं पातं । पिबतं ॥ गृणाना । गृ शब्दे । व्यत्ययेन कर्मणि शानच् । चित्वाद्दन्तोदात्तः । सीदतं । सदेर्लेटि पाठेत्यादिना सीदादेशः । पातं । पा पाने । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् ॥ १९ ॥

॥ इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तृतीयाष्टके तृतीये मंडले पंचमोऽनुवाकः समाप्तं च तृतीयं मंडलं ॥

॥ ऋग्वेदः ॥

॥ अथ चतुर्थं मंडलं ॥

वामदेव्ये चतुर्थे मंडले पंचानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तेषु त्वां ह्यग्ने सदमिदिति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । त्वां ह्यग्ने विंशतिरप्यतिजगतीधृतय आद्या उपाद्याश्चतस्रो वारुण्यश्च वेति । मंडलद्रष्टा वामदेव ऋषिः । प्रथमा चतुःषष्ठ्यक्षराष्ट्रिंशतीया द्विपंचाशदक्षरातिजगती तृतीया द्विसप्तत्यक्षरा धृतिश्चतुर्ध्याद्या अनादेशपरिभाषया सप्तदश त्रिष्टुभः । छत्त्रस्य सूक्तस्य मंडलादिष्वप्येयमिति परिभाषयाभिदेवता द्वितीयाद्याश्चतस्रो वरुणदेवत्या ऋ ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ आद्याध्यायोपाकरणे मंडलादिहोमे विनियुक्ता ॥

त्वां ह्यग्ने सदमिदमन्यवो देवासो देवमरतिं न्येरिर इति क्रत्वा न्येरिरे ।

अमर्त्यं यजत मर्त्येष्व्वा देवमादेवं जनत प्रचेतसं विश्वमादेवं जनत प्रचेतसं ॥ १ ॥

त्वां । हि । अग्ने । सदै । इत् । सऽमन्यवः । देवासः । देवं । अरतिं । निऽएरिरे । इति ।

क्रत्वा । निऽएरिरे ।

अमर्त्यं । यजत । मर्त्येषु । आ । देवं । आऽदेवं । जनत । प्रऽचेतसं । विश्वं । आऽदेवं ।

जनत । प्रऽचेतसं ॥ १ ॥

वामदेवः स्मृति । हे अग्ने समन्यवः । मन्युः स्पर्धा । तथा सह वर्तमानाः । स्वममानैः स्पर्धमाना इत्यर्थः । देवासो देवनशीला इंद्रादयो देवा देवं द्योतमानमरतिं शीघ्रं गंतारं त्वां सदमित्यदैव न्येरिर हि । स्पर्धा निमित्ते युद्धे प्रेरयति खलु । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्देवास्त्वां युद्धार्थं नितरां प्रेरयति तस्माद्यजमानाः क्रत्वा स्तुतिलक्षणेन कर्मणा न्येरिरे । यज्ञकर्मणि देवान्हविः प्रापयितुं देवानाह्वातुं च त्वां नितरां प्रेरयति खलु । यजत यजनीय हे अग्ने अमर्त्यं मरणधर्मरहितमा सर्वतो देवं द्योतमानं प्रचेतसं । प्रकृष्टं कर्मविषय चेतो ज्ञानं यस्य तादृशं त्वां मर्त्येषु यागं कुर्वाणेषु मनुष्येष्वदेवमागंतारं जनत । देवा हविःश्रपणार्थमजनयन् । तथा प्रचेतसं कर्माभिज्ञमादेवं तत्तद्यज्ञेष्वगंतारं त्वां विश्वं जनत । युगपत्तानादेशवर्तिषु यज्ञेषु यागपक्षेन हविरानयनार्थं व्याप्तं देवा अकुर्वन् ॥ न्येरिरे । ईर गती । लोटि मंत्रत्वादास्र भवति । संहति योगविभागात्समासः । द्वियोगादर्निघातः । क्रत्वा । जसादिषु कंदसि वावचनमिति नादेशाभावः । यणादेशः ॥

स भ्रातरं वरुणमग्न आ ववृत्स्व देवाँ अच्छा सुमती यज्ञवनसं ज्येष्ठं यज्ञवनसं ।

ऋतावानमादित्यं चर्षणीधृतं राजानं चर्षणीधृतं ॥ २ ॥

सः । भ्रातरं । वरुणं । अग्ने । आ । ववृत्स्व । देवान् । अच्छ । सुऽमती । यज्ञऽवनसं ।

ज्येष्ठं । यज्ञऽवनसं ।

ऋतऽवानं । आदित्यं । चर्षणिऽधृतं । राजानं । चर्षणिऽधृतं ॥ २ ॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वं भ्रातरमेकस्थानवासेन भ्रातरं वरुणं । वृणोत्युदकमिति वरुणः । तं देवं यज्ञवनसं यज्ञीर्वननीयेर्हविर्भिः संभजनीयं यज्ञवनसं च यज्ञस्य संभक्तारं ज्येष्ठमतिशयेन प्रशस्यमृतावानमपां स्वामित्योदकवंतं सत्यवंतं वा आदित्यमदितेः पुत्रं चर्षणीधृतं मनुष्याणामुदकप्रदानेन धारकं सुमती शोभनबुद्ध्या हेतुना चर्षणीधृतं चर्षणिभिर्विद्वद्भिर्धृतं राजानं राजंतं एतादृशं वरुणं देवं देवान् देवनशीलान् स्तोतृन्-च्छाभ्या ववृत्स्व । आवर्तय । अभिमुखीकुर्व ॥ ववृत्स्व । वृत्तु वर्तने । लोटि बङ्लं कंदसीति विकरणस्य युः ।

निघातः । सुमती । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तितुदात्तः । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः ।
ज्येष्ठं । प्रशस्यस्त्रिंशति ज्य चेति ज्यदेशः । निन्त्वादाद्युदात्तः । एकादेशस्वरः । यज्ञवनसं । वन षण् संभक्तौ ।
कर्मकर्तरि चासुन्यत्ययः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति पूर्वपदस्वरः ॥

प्रवर्येऽभिष्टव उत्तरस्त्रिंशत्पदे सखे सखायमित्येषा । सूचितं च । सखे सखायमभ्या ववृत्स्वोर्ध्व ऊ षु ण
ऊतये । आ० ४. ७. इति ॥

सखे सखायमभ्या ववृत्स्वांशुं न चक्रं रथ्येव रंह्यास्मभ्यं दस्म रंह्या ।

अग्ने मृळीकं वरुणे सचा विदो मरुत्सु विश्वभानुषु ।

तोकाय तुजे षुषुचान् शं कृध्यस्मभ्यं दस्म शं कृधि ॥३॥

सखे सखायं अभिआ ववृत्स्वांशुं न चक्रं रथ्याऽइव रंह्या अस्मभ्यं दस्म रंह्या ।

अग्ने । मृळीकं । वरुणे । सचा । विदुः । मरुत्सु । विश्वभानुषु ।

तोकाय । तुजे । षुषुचान् । शं । कृधि । अस्मभ्यं । दस्म । शं । कृधि ॥३॥

सखे सखिभूत दस्म दर्शनीय हे अग्ने त्वं तव सखायं वरुणमस्मभ्यमस्मदर्शमा ववृत्स्व । अभिमुखीकुरु । तत्र
दृष्टांतः । रंह्या रंहणे गमने साधुभूतां रथ्येव रथे योजितावस्थी यथाशुं शीघ्रगंतु चक्रं लक्ष्यदेशं प्रत्यभिमुखी-
कुरुतस्तद्वत् । हे अग्ने सचा तव सहाये वरुणे मृळीकं मुखकरं हविर्विदुः । लब्धवानसि । तथा विश्वभानुषु
सर्वतो व्याप्ततेजस्केषु मरुत्सु मुखकरं लब्धवानसि । आग्निवारुणापिमाकृतयोः कर्मणोरिष्टवानसीत्यर्थः ।
षुषुचान् दीप्यमान हे अग्ने तोकाय । तुज्यते पीड्यतेऽनेन माता गर्भवासिनेति तोकं पुत्रः । तस्मै तुजे । गच्छत्यने-
नानृण्यं पितेति तुक् पीत्रः । तस्मै शं मुखं कृधि । कुरु । दस्म दर्शनीय हे अग्ने अस्मभ्यं शं कृधि । मुखं कुरु ॥
रथ्येव । रथस्येमावित्यर्थे रथावदिति यत् । सुपां सुलुगिति सुपो ङादेशः । रंह्या । रंहण्दात्तत्र साधुरिति
यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

त्वं नो अप्र इत्येतदारभ्येदं सूक्तमुत्तराणि सूक्तानि च प्रातरनुवाक आग्नेये कर्ता वैपुमे कंदस्याश्विनशस्त्रे
च विनियुक्तानि । सूचितं च । त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येतत्प्रभृतीनि चत्वारि । आ० ४. १३. इति ॥
अवभृथेयां स्विष्टकृदर्थेऽग्नीवरुणी यष्ट्या । तत्र त्वं नो अप्र इति द्वे याज्यानुवाकौ । सूचितं च । अग्नीवरुणी
स्विष्टकृदर्थे त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे । आ० ६. १३. इति ॥ अन्नातो यद्यपिहोत्रं जुहुयात्तदापि-
वारुणीष्टः । तस्यामेते एव याज्यानुवाकौ । तदाज्यं आहितापिरित्युपक्रम्यान्नातं । तस्य याज्यानुवाकौ त्वं
नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्त्वं त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती । ऐ० ब्रा० ७. ९. इति ॥

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेळोऽव यासिसीष्टाः ।

यजिष्ठो वह्नितमः शोषुचानो विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥४॥

त्वं । नः । अग्ने । वरुणस्य । विद्वान् । देवस्य । हेळः । अव । यासिसीष्टाः ।

यजिष्ठः । वह्निऽतमः । शोषुचानः । विश्वा । द्वेषांसि । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥४॥

हे अग्ने विद्वान् सर्वपुरुषार्थसाधनोपायज्ञस्त्वं देवस्य द्योतमानस्य वरुणस्य हेळः क्रोधान् नोऽस्मत्संबन्धिना
वरुणकर्तृकान्याशयहणानव यासिसीष्टाः । अपनय । किंच यजिष्ठो यष्टृतमो वह्नितमो हविषामतिशयेन वोढा
शोषुचानोऽतिशयेन दीप्यमानस्त्वं विश्वा सर्वाणि द्वेषांसि पापानि द्वेषाणि रजांसि वा अस्मदस्मत्तः प्र
मुमुग्धि । प्रकर्षेण मोचय ॥ हेळः । हेडु अनादरे । क्षिप् । शसि रूपं । शसः सुप्त्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः ।
यासिसीष्टाः । यसेर्थतादाशीर्लिङ् । यासि सीयुडागमः । कंदस्युभयथेति लिङ् । सार्वधातुकत्वात्सिखोपाभावः ।
अवपूर्वो यासिर्विनाशे वर्तते । मुमुग्धि । मुंचतेर्लीटि रूपं । बङ्गलं कंदसीति शपः झुः ॥

स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्युष्टौ ।

अव यस्व नो वरुणं रराणो वीहि मृळीकं सुहवो न एधि ॥५॥

सः । त्वं । नः । अग्ने । अवमः । भव । ऊती । नेदिष्ठः । अस्याः । उपसः । विऽउष्टौ ।

अव । यस्व । नः । वरुणं । रराणः । वीहि । मृळीकं । सुहवः । नः । एधि ॥५॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वमूती ऊत्या रक्षणेन नोऽस्माकमवमोऽवाचीनः प्रत्यासन्नः सन् अस्या उपसो व्युष्टौ व्युच्छने प्रातःकालेऽग्निहोत्रादिकर्मसिद्धार्थं नेदिष्ठो भव । अतिशयेनास्मदंतिकस्थो भव । यद्वा । ऊत्या गमनेनास्माकमवमो रक्षको भव । किंच नोऽस्माकं वरुणं वरुणकृतं जलोदरादिरागं आवारकं पापं वा अव यस्व । अवयज । विनाशयेत्यर्थः । रराणोऽस्मादृते हविषि रममाणः । यद्वा । यजमानेभ्योऽत्यंतमीप्सितफलप्रदस्त्वं मृळीकं मुखकरमिदं हविर्वीहि । भक्षय । किंच नोऽस्माकं सुहवः शोभनाङ्गानोपेत एधि । भव ॥ नेदिष्ठः । अंतिकशब्दादिष्टन्यंतिकवाढयोर्नेदसाधाविति नेद् इत्यादेशः । नित्वादाबुदात्तः । रराणः । रमतेः कानचि मकारान्तोपस्कादसः । यद्वा । रतिर्यङ्लुकि व्यत्ययेन कानच । अभ्यस्तानामादिः । एधि । अस्तेर्लोपि च्वसोरेद्वा वभ्यासलोपश्चेति ए इत्यादेशः । तस्यासिद्धत्वाद्बुसलभ्यो हेधिः । निघातः ॥ ॥१२॥

अस्य श्रेष्ठा सुभगस्य संदृग्देवस्य चित्रतमा मर्त्येषु ।

शुचि घृतं न तप्त्रमग्न्यायाः स्यार्हा देवस्य मंहनैव धेनोः ॥६॥

अस्य । श्रेष्ठा । सुभगस्य । संदृक् । देवस्य । चित्रऽतमा । मर्त्येषु ।

शुचिं । घृतं । न । तप्त्रं । अग्न्यायाः । स्यार्हा । देवस्य । मंहनाऽइव । धेनोः ॥६॥

सुभगस्य सुधनस्य सुष्ठु भजनीयस्यापेदेवस्य श्रेष्ठातिशयेन प्रशस्या संदृक् संदृष्टिमर्त्येषु चित्रतमातिशयेन चायनीया पूजनीया भवति । स्यार्हा सर्वैः स्पृहणीया भवति । तत्र दृष्टांतः । यथा देवस्य क्षीरं कामयमानस्य पुरुषस्याग्न्याया अहंतव्याया गोः शुचि तेजोयुक्तं घृतं चरणयुक्तं तप्त्रं क्षीरं स्पृहणीयं भवति । तत्रैव दृष्टांतांतरं । यथा गां भिन्नमाणस्य मर्त्यस्य धेनोर्दोर्गध्ना गोर्महनेव । मंहतिर्दानकर्मा । दानं यथा प्रियकरं भवति तद्वत् ॥ सुभगस्य । आबुदात्तं ह्यच्ङदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । स्यार्हा । कर्षात्त्वतो घञोऽंत उदात्तः । देवस्य । दीव्यतीति देवः । दीव्यतेः काल्पर्थस्य पचाद्यचि रूपं ॥

चिरस्य ता परमा संति सत्या स्यार्हा देवस्य जनिमान्यग्नेः ।

अनन्ते अंतः परिवीत आगाच्छुचिः शुक्रो अर्यो रोरुचानः ॥७॥

चिः । अस्य । ता । परमा । संति । सत्या । स्यार्हा । देवस्य । जनिमानि । अग्नेः ।

अनन्ते । अंतरिति । परिऽवीतः । आ । अगात् । शुचिः । शुक्रः । अर्यः । रोरुचानः ॥७॥

अपेरग्न्यभिमानिनोऽस्य देवस्य चिस्त्रीष्णपिवायुसूर्यात्मना चीणि ता तानि प्रसिद्धानि परमोत्तमानि सत्या यथार्थभूतानि जनिमानि जन्मानि स्यार्हा सर्वैः स्पृहणीयानि संति । यद्वा । अपेरेव चीणि जन्मानि दिवस्यारि प्रथमं जज्ञे अग्निः । ऋग्वे० १०. ४५. १. । इति चीणि जाना परि भूषंत्यस्य । ऋग्वे० १. १५. ३. । इत्येव मादिषु मंत्रेषु प्रसिद्धानि । अनन्तेऽपद्यंते नमस्तंतर्मध्ये स्वतेजसा परिवीतः परिवेष्टितः शुचिः सर्वस्य शोधकः शुक्रो दीप्तियुक्तोऽत एव रोरुचानो भृशं दीप्यमानोऽर्थः स्वामी तादृशो देव आगात् । अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ सत्या । श्रेष्ङ्दसि वज्रलमिति शैर्लुक् । परिवीतः । ज्येष् संवरणे । कर्मणि क्तः । यज्ञादिस्वात्संप्रसारणं । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । अर्यः । अद् गतौ । अर्थः स्वामिवैश्वर्योरिति यत्प्रत्ययातो निपातितः । स्वामिन्यंतोदात्तत्वं वक्तव्यमित्यंतोदात्तत्वं ॥

स दूतो विश्वेदभि वष्टि सद्मा होता हिरण्यरथो रंसुजिह्वः ।

रोहिदश्वो वपुषो विभावा सदा रण्वः पितुमतीव संसत् ॥ ८ ॥

सः । दूतः । विश्वा । इत् । अभि । वष्टि । सद्मा । होता । हिरण्यऽरथः । रंसुजिह्वः ।

रोहितऽश्वः । वपुषः । विभाऽवा । सदा । रण्वः । पितुमतीऽइव । संऽसत् ॥ ८ ॥

देवानां दूतो होता देवानामाह्वाता हिरण्यरथः सुवर्णमयरथोपेतो रंसुजिह्वो रमणीयशोभनज्वालोपेतः स तादृशोऽपिर्विश्वेत् सर्वाण्येव सप्त देवयजनस्थानान्यभि वष्टि । कामयते । पुनश्च कीदृशः । रोहिदश्वः । रोहितवर्णा अश्वो यस्य स तथोक्तः । वपुषो वपुषि रूपे साधुर्विभावा कांतियुक्तोऽत एव सदा रण्वो रमणीयो भवति । तच्च दृष्टान्तः । पितुमतीव संसत् । यथान्नादिवत्समृद्धं गृहं रमणीयं तद्वत् ॥ रंसुजिह्वः । रमतेरन्येभ्योऽपि दृष्टान्त इति विच् । बङ्गव्रीही पूर्वपदस्वरः । वपुषः । तच्च साधुरिति यत् । तित्स्वरितः । विभावा । कुंदसीवनिपाविति वनिप् ॥

स चेतयन्मनुषो यज्ञबन्धुः प्र तं मह्या रश्नया नयन्ति ।

स क्षेत्यस्य दुर्यासु साधन्देवो मर्तस्य सधनित्वमाप ॥ ९ ॥

सः । चेतयत् । मनुषः । यज्ञऽबन्धुः । प्र । तं । मह्या । रश्नया । नयन्ति ।

सः । क्षेति । अस्य । दुर्यासु । साधन् । देवः । मर्तस्य । सधनिऽत्वं । आप ॥ ९ ॥

यज्ञबन्धुः । यज्ञेऽपिहोत्रादी बंधनं विनियोजनं यस्य स तथोक्तः । सोऽपिमनुषः कर्मणि प्रवृत्ताग्रगुणान् चेतयत् । जानाति । मह्या महत्या रश्नया स्तुतिरूपया रज्ज्वा युक्तं तं तादृशमपि प्रणयन्ति । उत्तरवेद्यादिष्वध्वर्वादयः प्रक्षिपन्ति । मर्तस्य मनुष्यस्यास्य यजमानस्य दुर्यासु गृहेषु साधन् अभीष्टानि साधयन् सोऽपि क्षेति । वसति । स देवो द्योतमानोऽपि सधनित्वं यस्य गृहे निवसति तेन धनिना साहित्यमाप । प्राप्नोति । प्रभुतं धनं यजमानाय दापयित्वा तेन सहितोऽभवदित्यर्थः ॥ साधन् । राध साध संसिद्धौ । खंतस्य शतरि रूपं ॥

स तू नो अग्निर्नयतु प्रजानन्नच्छा रत्नं देवभक्तं यदस्य ।

धिया यद्विश्वे अमृता अकृण्वन्द्यौष्पिता जनिता सत्यमुक्षन् ॥ १० ॥

सः । तु । नः । अग्निः । नयतु । प्रऽजानन् । अच्छ । रत्नं । देवऽभक्तं । यत् । अस्य ।

धिया । यत् । विश्वे । अमृताः । अकृण्वन् । द्यौः । पिता । जनिता । सत्यं । उक्षन् ॥ १० ॥

प्रजानन् सर्वं जानानः सोऽपिर्देवभक्तं देवैर्देवनशीलैः स्तोतृभिः संभजनीयमस्यापिः संबंधि यदुत्तमं रत्नं धनमस्ति तद्रत्नमच्छाभिमुख्येन तु क्षिप्रं नोऽस्मान्नयतु । प्रापयतु । अमृता मरणधर्मरहिता विश्वे सर्वे देवा धिया हविर्वह्नलक्षणेन कर्मणा हेतुना यद्यमपिमह्यवन् हविषां प्रापयितारमकुर्वन् । यस्य चापेक्षीः पिता पालयित्री जनिता जनयित्री च । अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेताः । ऋग्वे० ३. २५. १. इति श्रवणात् । यद्वा । द्यौर्देवनशील आदित्यः पिता जनयिता च । आदित्यादभिरित्यास्मान्नात् । सत्यं यथार्थभूतं तमपिमुक्षन् । घृताद्याहुतिभिरध्वर्वादयः सिञ्चन्ति ॥ देवभक्तं । भज सेवायां । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उचन् । उच सेचने । लङि रूपं । बङ्गलं कुंदसीत्यडभावः ॥ ॥ १३ ॥

स जायत प्रथमः पस्त्यासु महो बुधे रजसो अस्य योनौ ।

अपादशीर्षा गुहमानो अन्तायोयुवानो वृषभस्य नीळे ॥ ११ ॥

सः । जा॒यत॒ । प्र॒थ॒मः । प॒स्त्या॒सु । म॒हः । बु॒ध्ने । रज॑सः । अ॒स्य । यो॒नौ ।

अ॒पात् । अ॒शी॒र्षा । गु॒ह॒मा॒नः । अ॒न्ता । आ॒ऽयो॒यु॒वानः । वृ॒ष॒भ॒स्य । नी॒ळे ॥ ११ ॥

सोऽपिः प्रथम आहवनीयादिरूपतया श्रेष्ठः सन् पस्त्यासु यजमानानां गृहेषु जायत । आहुत्यधिकरण-
तया संपद्यते । तथा महो महतोऽस्य रजसोऽन्तरिक्षस्य बुध्ने मूले पृथिव्यां तथापि योनावुत्तरवेद्यादिस्थाने
संपद्यते । सोऽपिरपात्यादवर्जितोऽशीर्षा शिरोवर्जितः । तदेवाह । अन्ताद्यन्ते पादशिरसी गुहमानो गुहमानः ।
अविज्ञेयपादशिरा इत्यर्थः । वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य नीळे निलये नभस्यायोयुवानो धूमाकरिणात्मा-
नमायोजयन्वर्तते । यद्वा । यः प्रथमो वैद्युतोऽपिः पस्त्यासु नदीषु बुध्नेऽन्तरिक्षे महो महतो रजस उदकस्य
तेजसो वा योनौ स्थाने च चरति । अपादशीर्षा पादशिरोवर्जितोऽन्तात्मनः पर्यन्तप्रदेशान् स्वतेजसा गुहमान
आच्छादयन् पुनश्चायोयुवानस्तानि तेजांसि स्वात्मनि मिथीकुर्वन्वृषभस्य मेघस्य नीळे स्थाने नभसि चरति
सोऽपिरधुना कर्मयोग्यतया जायत ॥ अपात् । पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इत्यकारलोपः समासांतः । गुह-
मानः । गुह्र संवरणे । शविकरणी । शानचि रूपं । शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः । आयोयुवानः ।
यु मिश्रणे । यङ्लुकि शानचि रूपं । अभ्यस्तस्वरेणाद्युदात्तः ॥

प्र शर्धे आर्ते प्रथमं विपन्यं ऋतस्य योना वृषभस्य नीळे ।

स्पर्हो युवा वपुषो विभावा सप्त प्रियासोऽजनयन्त वृष्णे ॥ १२ ॥

प्र । शर्धेः । आ॒र्ते । प्र॒थ॒मं । वि॒प॒न्या । ऋ॒त॒स्य । यो॒ना । वृ॒ष॒भ॒स्य । नी॒ळे ।

स्पर्॒हः । यु॒वा । व॒पु॒ष्यः । वि॒भा॒ऽवा । स॒प्त । प्रि॒या॒सः । अ॒ज॒न॒य॒न्त॒ । वृ॒ष्णे ॥ १२ ॥

हे अपे विपन्या सुत्या युक्तमृतस्योदकस्य योनीं स्थाने वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य नीळे कुलायभृतेऽन्-
तरिक्षे वैद्युताग्निरूपेण वर्तमानं त्वां शर्धस्तेजः प्रथमं प्रार्ते । प्रकर्षेण गच्छति । यश्चाग्निः स्पर्हः सर्वः सृष्टृणीयो
युवा नित्यतरुणो वपुष्यः कमनीयो विभावा दीप्तिमान् तस्मै वृष्णेऽभिमतफलवर्षकायापये प्रियासः प्रियाः
सप्त होत्रका अजनयन्त । स्तोत्रमकुर्वन् ॥ आर्ते । अष्ट गती । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । विपन्या । पन
चेत्यस्तेनप्रत्ययः । कृदिकारादङ्गिन् इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणातोदात्तः । उदात्तयणो हन्पूर्वादिति विभक्त्ये-
दात्तत्वं । विपन्यं ऋतस्येत्यत्र संहितायामिकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । पा० ६. १. १२७. । इत्यनिकोऽपि
ह्रस्वोऽनुनासिकश्च ॥

अस्माकमत्र पितरो मनुष्या अभि प्र सेदुर्ऋतमाशुषाणाः ।

अशर्मव्रजाः सुदुर्घा वव्रे अन्तर्दुस्त्रा आजन्वुषसो हुवानाः ॥ १३ ॥

अस्माकं । अ॒त्र । पि॒तरः । म॒नु॒ष्याः । अ॒भि । प्र । से॒दुः । ऋ॒तं । आ॒शु॒षा॒णाः ।

अ॒श॒र्म॒ऽव्र॒जाः । सु॒दु॒र्घाः । व॒व्रे । अ॒न्तः । उ॒त् । उ॒स्त्राः । आ॒ज॒न् । उ॒ष॒सः । हु॒वा॒नाः ॥ १३ ॥

अत्र लीके पूर्वे मनुष्या अस्माकं पितरोऽगिरस ऋतं यज्ञमाशुषाणा अशुवानाः संतोऽभि प्र सेदुः ।
अपिमभिलक्ष्य प्रजग्मुः । तेऽगिरसोऽपिपरिचर्याबलादशर्मव्रजाः पर्वतैः परिवृता वव्रे । वृणोत्याच्छादयतीति
वव्रं पर्वतविलातवर्तते तमः । तस्मिन्नंतर्मध्ये स्थिताः सुदुर्घाः सुषु दोग्ध्रीरुस्त्राः पणिभिरपहता गा उदाजन् ।
तस्माद्विलान्निरगमयन् । किं कुर्वन्तः । तमसो विध्वंसिनीरुषसो देवीः प्रकाशार्थं ऊवाना आहुयन्तः ॥ वव्रे ।
वृणोतिरणादिकः कः । कृत्रादीनां द्वे भवत इति द्विवचनं ॥

ते मर्मजत ददृवांसो अद्रिं तदेषामन्ये अभितो वि वौचन् ।

पश्वयंचासो अभि कार्मर्चन्विदन्त ज्योतिश्चकृपन्त धीभिः ॥ १४ ॥

ते । म॒र्म॒ज॒त । द॒दृ॒ऽवांसः । अ॒द्रि॒ । तत् । ए॒षां । अ॒न्ये । अ॒भितः । वि । वो॒चन् ।

प॒ञ्च॒ऽय॑चासः । अ॒भि । का॒रं । अ॒र्चन् । वि॒दन्त॑ । ज्योतिः । च॒कृ॒पन्त॑ । धी॒भिः ॥ १४ ॥

तेऽगिरसोऽद्रिं पणिभिरपहतानां गवां निरोधकं पर्वतं ददृवांसो विदारयन्तः संतो मर्मजत । अपि पर्यचरन् । एषामगिरसां तत्तादृशं कर्मान्ये महर्षयोऽभितः सर्वत्र जगति वि वोचन् । विशेषेणाकथयन् । पञ्चयचासः पशुनिर्गमनार्थानि यन्त्राण्युपाया येषां तेऽगिरसः कारमभिमतस्य प्रयोजनस्य कर्तारमपिमभ्यर्चन् । असुवन् । ततस्तमोपहमादित्याख्यं ज्योतिर्विदन्त । अलभन्त । ततो धीभिर्बुद्धिभिश्चकृपन्त । यच्चानकल्पयन्त कुर्वन् ॥ मर्मजत । मृजुष मुञ्चो । यद्भुक्ति लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । चकृपन्त । कृपु सामर्थ्यं । खन्तस्य लुङि चङि सन्वज्जावाभावश्चादसः ॥

ते ग॒व्य॒ता म॒नसा॑ दृ॒ध्रमु॒ब्धं गा॒ येमा॒नं परि॒ षन्त॑म॒द्रि॒ ।

दृ॒हं नरो॒ वच॑सा॒ दैव्ये॑न व्र॒जं गोम॑न्तमु॒शिजो॒ वि वव्रुः॑ ॥ १५ ॥

ते । ग॒व्य॒ता । म॒नसा॑ । दृ॒ध्रं । उ॒ब्धं । गाः । येमा॒नं । परि॑ । संत॑ । अ॒द्रि॒ ।

दृ॒हं । नरः॑ । वच॑सा॒ दैव्ये॑न व्र॒जं गो॑ऽम॒न्तं । उ॒शिजः॑ । वि । वव्रु॑रिति॒ वव्रुः॑ ॥ १५ ॥

नरः कर्मणां नेतार उशिजोऽपि कामयमानास्तेऽगिरसो गव्यता गा इच्छता मनसा दृध्रं गवां निर्गमनद्वारनिरोधकमुब्धं समुब्धं संहतं । यद्वा । उभिः पूरणार्थः । गोभिः पूर्णं गा येमानं नियच्छन्तं परि सर्वतः संतं वर्तमानं दृहं दृढं गोमन्तं गोभिर्युक्तं व्रजं गवां निवासस्थानमद्रिं पर्वतं दैव्येनापिविषयेण वचसा वेदात्मकेन स्तोत्रेण वि वव्रुः । गोनिर्गमनार्थमुहाटितवन्तः ॥ उब्धं । उभ्रातिर्हूतिना समानार्थः । यद्वा । उभ उभ पूरणे । कर्मणि क्तः । येमानं । यमेः कानच्चेत्वाभ्यासलोपी । चित्त्वादन्तोदात्तः । परि षन्तमित्यत्र संहितायामुपसर्गप्रादुर्भ्यामसिचपर इति षत्वं ॥ ॥ १४ ॥

ते म॒न्वत॑ प्रथ॒मं नाम॑ धे॒नोस्त्रिः॑ स॒प्त मा॒तुः पर॑मा॒णि वि॒दन् ।

तज्जा॒न॒तीर॒भ्यनू॑षत॒ व्रा आ॒विर्भु॑वद॒रुणी॑र्य॒शसा॒ गोः ॥ १६ ॥

ते । म॒न्वत॑ । प्रथ॒मं । नाम॑ । धे॒नोः । त्रिः॑ । स॒प्त । मा॒तुः । पर॑मा॒णि । वि॒दन् ।

तत् । जा॒न॒तीः । अ॒भि । अ॒नू॒षत॑ । व्राः । आ॒विः । भु॒वत् । अ॒रु॒णीः । य॒शसा॑ । गोः ॥ १६ ॥

हे अपे ते स्तोत्रं कुर्वाणा अगिरसो मातुर्जन्या धेनोर्वाचः संबंधि नाम स्तुतिसाधकं शब्दमात्रं प्रथमं पूर्वं मन्वत । अजानत । पञ्चान्तस्था वाचः संबंधीनि त्रिः सप्तैकविंशतिसंख्याकानि स्तुतिसाधनानि कृदांसि । तानि च गायत्र्यादीनि जगत्तानि सप्त । अतिजगत्त्यादीन्यतिधृत्यंतानि सप्त । कृतिप्रभृतीन्युत्कृतिपर्यंतानि सप्तेति । एवं त्रिः सप्त कृदांसि परमाण्युत्तमानि विदन् । अलभन्त । एवंविधच्छंदोयुक्तेर्मन्त्रैरपिमसुवन्नित्यर्थः । तत्ततो जानतीः सर्वं जानाना व्राः । व्रा इत्युपोनाम । उपसोऽभ्यनूषत । असुवन् । ततो गोः सूर्यस्य यशसा तेजसा सहावरणीरक्षणवर्णीषा आविर्भुवत् आविरभूत् । यद्वा । तेऽगिरसः प्रथमं पुरातनं नाम एहि सुरभि गुग्गुलु गंधिनीति धेनोर्नामधेयं मन्वत । उच्चारयामासुः । मातुर्भूम्याः स्वभूतानि पणिभिरपहतानि त्रिः सप्त रत्नानि विदन् । तत उच्चरितं नाम जानन्त्यो गावोऽभ्यनूषत । हंभारवलक्षणं शब्दमकुर्वन् । तदानीमुषाः प्रादुरभूदिति ॥ जानतीः । एकस्मिन्पक्षे वा कृदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । उभयत्र शतुरनुमो नवजादीति स्त्रीप उदात्तत्वं । अनूषत । णु स्तुती । लुङि रूपं । कृतादित्वाद्गुणः । अरुणीः । सौरलोपश्चादसो गौरीर्ममाय । अ॒न्वे ०. १६४. ४१. इतिषत् ॥

ने॒श॒त्त॒मो॒ दु॒धितं॒ रो॒च॒त् द्यौ॒रु॒द्दे॒व्या उ॒ष॒सो भा॒नुर॒र्त॑ ।

आ॒ सूर्यो॑ बृ॒ह॒तस्तिष्ठ॒द॒जो॑ ऋ॒जु म॑र्तेषु वृ॒जि॒ना च॒ प॒श्यन् ॥१७॥

ने॒श॒त् । त॒मः । दु॒धितं॒ । रो॒च॒त् । द्यौः । उ॒त् । दे॒व्याः । उ॒ष॒सः । भा॒नुः । अ॒र्त॑ ।

आ॒ । सूर्यः॑ । बृ॒ह॒तः । तिष्ठ॒त् । अ॒जान् । ऋ॒जु । म॑र्तेषु । वृ॒जि॒ना । च॒ । प॒श्यन् ॥१७॥

तमो रात्रिहृतं ध्वातं दुधितं । दुधिः प्रेरणकर्मा । प्रातरप्तिविहरणकाल उषसा प्रेरितं सत् नेशत् । अनश्नत् । ततो द्यौरंतरिक्षं रोचत । अदीप्यत । ततो देव्या देवनशीलाया उषसो भागुः प्रभोदत । उन्नच्छति । अथ सूर्यो बृहतो महतोऽज्ञानजरान्पर्वतान् गमनशीलान्नमीन्वा तिष्ठत् । अध्यतिष्ठत् । किं कुर्वन् । मर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानमृजु सत्कर्म वृजिनामृजून्यसत्कर्माणि च पश्यन् । अध्यतिष्ठदिति शेषः ॥ नेशत् । एष अदर्शने । लङि एशिमन्योरलित्येत्वं वक्तव्यमित्येत्वं । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः । रोचत । रुच दीप्ता । लङि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः ॥

आ॒दि॒त्प॒श्चा बु॒बुधा॒ना व्य॒ख्य॒न्नादि॒द्र॒त्नं धा॒रय॑न्त॒ द्यु॒भ॒क्तं॑ ।

वि॒श्वे वि॒श्वा॒सु दु॒र्या॒सु दे॒वा मि॒त्रं धि॒ये व॑रुण॒ स॒त्यम॑स्तु ॥१८॥

आ॒त् । इ॒त् । प॒श्चा॒ । बु॒बुधा॒नाः । वि॒ । व्य॒ख्य॒न् । आ॒त् । इ॒त् । र॒त्नं॑ । धा॒र॒य॒न्त॒ । द्यु॒भ॒क्तं॑ ।

वि॒श्वे॑ । वि॒श्वा॒सु । दु॒र्या॒सु । दे॒वाः । मि॒त्रं॑ । धि॒ये । व॑रुण॒ । स॒त्यं॑ । अ॒स्तु ॥१८॥

आदित्सूर्योदयादन्तरं बुबुधानाः पणिभिरपहृता निरोधान्निर्गता गा जामाना अंगिरसः पश्चा पृथ्यदेशेषु व्यख्यन् । अशेषेण ता गा अपश्यन् । तथादिदन्तरं द्युभक्तं दीप्तियुक्तं देवैः संभक्तं वा रत्नं पणिभिरपहृतं धनं च धारयन्त । आधारयन् । लब्धगोधनानामंगिरसां विश्वासु दुर्यासु सर्वेषु गृहेषु विश्वे यजनीयाः सर्वे देवा आजगमुः । हे मित्र मित्रभूत हे वरुणोपद्रवाणां वारक हे अग्ने धिये कर्मणां कर्त्रे स्तोत्रे वा यजमानाय सत्यमस्तु । यदेतत्तपोपद्रववारणसामर्थ्यं तद्यथार्थभूतमस्तु ॥ पश्चा । पश्च पश्चा च कंदसीति निपातितः । बुबुधानाः । बुधेर्लिङि कानचि रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः । द्युभक्तं । भज सेवायां । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अ॒च्छा वो॒चे॒य शु॒शु॒चा॒न॒म॒ग्निं हो॒तारं॑ वि॒श्वभ॑र॒सं य॒जिष्ठं॑ ।

शु॒च्य॒धो अ॒तृ॒ण॒न्न ग॒वा॒म॒ंधो न॒ पू॒तं प॑रि॒षि॒क्तमं॒शोः ॥१९॥

अ॒च्छ॑ । वो॒चे॒य॒ । शु॒शु॒चा॒नं॑ । अ॒ग्निं॑ । हो॒तारं॑ । वि॒श्वभ॑र॒सं॑ । य॒जिष्ठं॑ ।

शु॒चि॑ । ऊ॒धः । अ॒तृ॒ण॒त् । न॒ । ग॒वां॑ । अ॒ंधः॑ । न॒ । पू॒तं॑ । प॑रि॒सि॒क्तं॑ । अं॒शोः॑ ॥१९॥

हे अग्ने शुशुचानं भृशं दीप्यमानं होतारं देवानामाहुतारं विश्वभरसमाहुतिद्वारा वृष्टिप्रदानेन विश्वस्य पोषकं यजिष्ठं यष्टृतममग्निं त्वामच्छाभिलक्ष्य वोचेय । स्तवानि । गवामूधः शुचि शुद्धं पयो नातुणत् । तवाऽऽत्यर्थं यजमानो न दीग्धि । अंशोः सोमलताखंडस्य संबंध्यंधो रसाख्यमन्नं पूतं दशार्पविचेष्टा शोधितं सत् न परिषिक्तं । गृहेषु न प्रक्षिप्तं । किंत्वेन यजमानेन केवलं स्तुतिरेव क्रियते ॥ वोचेय । ब्रूज आशीर्लिङि बुधो वर्चः । लिङ्याशिष्यङ् । कंदस्युभयधेति सार्वधातुकत्वात्सीयुटः सलोपः । अतृणत् । उत्तुद्दिर् हिंसाणादरयोः । दोहनमवोधोहिंसनं । परिषिक्तं । सिंचतेः कर्मणि क्तः । उपसर्गात्सुनोतीति संहितायां पत्वं । गतिरन्तर इति गतेः स्वरः ॥

वि॒श्वेषा॑म॒दितिर्य॑ज्ञि॒यानां॑ वि॒श्वेषा॑म॒तिथि॑र्मानु॒षाणां॑ ।

अ॒ग्निदे॒वाना॑म॒व आ॒वृ॒ण॒न्तः सु॑मृ॒ळी॒को भ॑वतु जा॒तवे॑दाः ॥२०॥

विश्वेषां । अदितिः । यज्ञियाणां । विश्वेषां । अतिथिः । मानुषाणां ।

अग्निः । देवानां । अवं । आऽवृणानः । सुऽमृच्छीकः । भवतु । जातऽवेदाः ॥ २० ॥

अयमपि विश्वेषां सर्वेषां यज्ञियाणां यज्ञार्हाणां देवानामदितिः । अदितिर्देवमाता । तद्वद्देवानां पोषक इत्यर्थः । यद्वा । विश्वेषां देवानामदितिर्भूस्थानीयः आधारभूत इति यावत् । अयं वा अप्रिर्वैश्वानर इति श्रुतिः । तथायमपि विश्वेषां मानुषाणामतिथिरतिथिवत्पूज्यो भवति । देवानां देवनशीलानां स्तोत्रणामवोऽन्नं हविरावृणानः संभजन जातवेदाः । जातं सर्वं वेत्तीति जातवेदाः । सोऽपि स्तोत्राणां सुमृच्छीकः सुखकरो भवतु ॥ अतिथिः । अत सातत्यगमने । अतन्यजीत्यादिनेयिन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तः । मानुषाणां । मनोर-
पत्नानीत्यर्थे मनोजातावज्यतौ पुक्चेत्यप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तः ॥ १५ ॥

यो मर्त्येष्विति विंशत्युच्चं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्थायं त्रैष्टुभमाश्रयं । यो मर्त्येष्वित्यनुक्रमणिका ॥ अस्य सूक्तस्य प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्त एव विनियोग उक्तः ॥

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा देवो देवेष्वरतिर्निधायि ।

होता यजिष्ठो महा शुच्यै हव्यैरग्निर्मनुष ईर्यधै ॥ १ ॥

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । देवः । देवेषु । अरतिः । निऽधायि ।

होता । यजिष्ठः । महा । शुच्यै । हव्यैः । अग्निः । मनुषः । ईर्यधै ॥ १ ॥

अमृतो मरणधर्मरहितो योऽपि मर्त्येषु मनुष्येष्वृतावा सत्यवान्निधायि निहितः । यद्वा । मर्त्येषु मनुष्यसं-
बन्धिषु वागादीन्द्रियेषु निहितः । अपिर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति श्रुतेः । देवो देवनशीलो योऽपि रिंद्वादिषु
देवेष्वरतिरभिगता शत्रुणां । यद्वा । देवल्लोके गता । निधायि निहितः । स च होता देवानामाह्वाता यजिष्ठो
यष्टृतमोऽपिर्महा स्वकीयेन महता तेजसा शुच्यै दीपितमुत्तरवेद्यां निहितः । किंच हव्यैर्हवनीयेराज्यपुरोडा-
शादिभिर्हविर्भिर्हेतुभिर्मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्वरयथै स्वर्गं प्रति प्रेरणाय निहितः ॥ अरतिः । अ गतौ ।
वहिवस्वर्तिभ्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः । चित्वादंतोदात्तः । निधायि । दधातेः कर्मणि लुङि रूपं । परादिस्केदसी-
त्युत्तरपदायुदात्तत्वं । शुच्यै । शुच दीप्ती । तुमर्थे कथिप्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । ईर्यधै । ईरय-
तेऽनुमर्थे श्येतिप्रत्ययः । शित्वेन सार्वधातुकत्वात्सिलोपाभावः ॥

इह त्वं सूनो सहसो नो अद्य जातो जातौ उभयौ अंतरंगे ।

दूत ईयसे युयुजान ऋष्व ऋजुमुष्कान्वृषणः शुक्रांश्च ॥ २ ॥

इह । त्वं । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । जातः । जातान् । उभयान् । अंतः । अंगे ।

दूतः । ईयसे । युयुजानः । ऋष्व । ऋजुऽमुष्कान् । वृषणः । शुक्रान् । च ॥ २ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राये अवास्मिन्दिवसे नोऽस्मादीय इह कर्मणि जात आधानपवमानेष्टिभिः
संस्कृतस्त्वं जातानुत्पन्नानुभयान्देवमनुष्यान्तस्तेषामुभयेषां मध्ये दूतो हवींषि देवान्प्रापयितुमीयसे । गच्छसि ।
किं कुर्वन् । हे ऋष्व दर्शनीयाये ऋजुमुष्कान् । मुष्कशब्देन मांसलोऽभिधीयते । ऋजवः प्रसाधकाः । ऋजवश्च
ते मुष्काश्चेत्युजुमुष्काः । तान्वृषणः रेतःसेचनसमर्थान् शुक्रान्दीप्यमानान्श्चांश्च युयुजानः स्वरथे योजयन्मीयसे ।
यद्वा । ऋष्व महत्तमे युयुजानो हविर्वहने नियुज्यमानस्त्वं वृषणो हविःसेचनसमर्थान्वजमानान् दीप्तान्देवां-
श्चेयसे ॥ सूनो सहसः । परमपि कंदसीति सहसः परांगवज्जावात् द्वयोः सर्वानुदात्तत्वं । ईयसे । ईह गतौ ।
दिवादिः । निघातः । युयुजानः । युजेः वर्तमाने लिटि कानचि रूपं । ऋष्व । संहितायामृत्यक इति प्रकृति-
भावः । ऋजुमुष्कान् । समासस्वरः ॥

अत्या वृधसू रोहिता घृतसू ऋतस्य मन्ये मनसा जविष्ठा ।

अंतरीयसे अरुषा युजानो युष्मानश्च देवान्विश आ च मर्तान् ॥३॥

अत्या। वृधसू इति वृधऽसू। रोहिता। घृतसू इति घृतऽसू। ऋतस्य। मन्ये। मनसा। जविष्ठा।

अंतः। ईयसे। अरुषा। युजानः। युष्मान्। च। देवान्। विशः। आ। च। मर्तान् ॥३॥

हे अग्ने ऋतस्य सत्यभूतस्य तव संबंधिनी मनसा मनसोऽपि जविष्ठा वेगवत्तमी वृधसू । वर्धयतीति वृधमसं । तत्परंतौ । घृतसू । घृतमुदकं तत्परंतौ रोहिता रोहितवर्णावत्याश्चौ मन्ये । सौमि । अरुषारोचमानौ तावश्चौ युजानो रथे युजानस्त्वं युष्मान् । देवेष्वपेरंतर्भावाद्यजनीयरूपेण कीर्तनं । युष्मान्यष्ट्यान्देवान् विशः परिचारकाश्चर्यान्नुपस्थानतः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । तेषां मध्य आ समंतादीयसे । हविः स्वीकर्तुं यजमानान् गच्छसि । तद्विः प्रदातुं देवान् गच्छसि ॥ मन्ये । मन्यति रर्चति कर्मा । मनसा । सुपां सुलुगिति पंचम्या आकारः । युजानः । युजिर् योगे । युजिबुधिदृशः किञ्चेत्यानच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

अर्यमणं वरुणं मित्रमेषामिन्द्राविष्णू मरुतो अश्विनोत ।

स्वश्वो अग्ने सुरथः सुराधा एदु वह सुहविषे जनाय ॥४॥

अर्यमणं । वरुणं । मित्रं । एषां । इन्द्राविष्णू इति । मरुतः । अश्विना । उत ।

सुऽअश्वः । अग्ने । सुऽरथः । सुऽराधाः । आ । इत् । ऊं इति । वह । सुऽहविषे । जनाय ॥४॥

हे अग्ने स्वश्वः शोभनाश्चोपेतः सुरथः शोभनरथः सुराधाः शोभनधनोपेतस्त्वमेषां मर्त्यानां मध्ये सुहविषे शोभनहविष्काय जनाय यजमानायार्यमादीनुतापि चाश्विनी यष्ट्यान्देवाना वहेदु । आहुधैव । उः पूरणः ॥ इन्द्राविष्णू । अश्वेन्द्रेयादिना निपातनादिंद्रशब्द आबुदात्तः । देवताद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुहविषे । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

गोमाँ अग्नेऽविमाँ अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सद्मिदं प्रमृष्यः ।

इळावाँ एषो असुर प्रजावाँ दीर्घो रयिः पृथुबुधः सभावान् ॥५॥

गोऽमान् । अग्ने । अविऽमान् । अश्वी । यज्ञः । नृवत्सखा । सद्मं । इत् । अप्रऽमृष्यः ।

इळाऽवान् । एषः । असुर । प्रजाऽवान् । दीर्घः । रयिः । पृथुऽबुधः । सभाऽवान् ॥५॥

हे असुर बलवन्हे अग्ने एष मदीयोऽयं यज्ञो गोमान् गोभिलद्वानविमान् । अवयो मेषा अस्व संति तद्वान् अश्व्यश्चोपेतश्चासु । नृवत्सखा । नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयस्तद्वतः सखायोऽनुष्ठातारो यजमाना यस्य स तथोक्तः । सद्मिदं देवाप्रमृष्योऽप्रमृष्यश्चासु । तथेळावान् । इळा हविर्यजमानं । तद्वान् । प्रजावान्युचपीत्रादियुक्तश्चासु । दीर्घोऽविच्छिन्नानुष्ठानोपेतो रयिर्धनवान् । लुप्तमत्वर्थीयः । पृथुबुधः । पृथूनि बज्रलानि बुधानि धनादीनि कारणानि यस्य स तथोक्तः । सभावानुपद्रष्टृरूपसभायुक्तश्चासु ॥ नृवत्सखा । नरो येषां संतीति नृवत् । मनुष्य । तस्य क्वादसं वत्त्वं । इत्यनुद्व्यां मनुर्विति मनुष्य उदात्तत्वं । बज्रव्रीही पूर्वपदस्वरः ॥ ॥५६॥

यस्त इध्मं जभरत्सिष्विदानो मूर्धानं वा तत्पते त्वाया ।

भुवस्तस्य स्वतवाँः पायुरग्ने विश्वस्मात्सीमघायत उरुथ ॥६॥

यः । ते । इध्मं । जभरत् । सिस्विदानः । मूर्धानं । वा । ततपते । त्वाऽया ।

भुवः । तस्य । स्वऽतवान् । पायुः । अग्ने । विश्वस्मात् । सी । अघऽयतः । उरुष्य ॥ ६ ॥

हे अपि ते त्वदर्थं यः पुमान् सिस्विदानः सिस्विदानः स्विद्यन्नात्रः सन् इध्मं त्वत्समिधनार्थं काष्ठभारं जभरत् । आहरति । यो वा त्वाया त्वत्कामनया मूर्धानं स्वमस्तकं ततपते काष्ठभारेण तापयति तस्य तादृशस्य पुंसः स्वतवान् । स्वतवान्यनवानिति तलवकार उक्तं । धनवान् भुवः । भवसि । पायुः पालयितासि । सीमेनं विश्वस्मादघायतोऽघं पापमिच्छतः पुरुषादुरुष्य । रच्च ॥ जभरत् । हरतेर्लुङि चङि रूपं । चङान्यतरस्यामिति चङपूर्वस्योदात्तत्वं । सिस्विदानः । जिस्विदा गात्रवरणे । कानचि रूपं । संहितायामादेशप्रत्यययोरिति धातुसकारस्य षत्वं । त्वाया । त्वामात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । दकारस्य क्वांसमात्वं । क्यञताद्यातोर्भावे अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । एकादेशस्वरः । भुवः । भवतेर्लेव्यडागमे रूपं । भ्रुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । स्वतवः पायुरित्यत्र संहितायां स्वतवान्यायी । पा० ८. ३. ११. इति नकारस्य षत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्याकारोऽनुनासिकः । रेफस्य विसर्जनीयः । कुप्पोः × क × पी चेति × प इत्यादेशः । अघायतः । अघमात्मन इच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् । अश्वाघस्यादित्यात्वं । तदंताक्तृप्रत्ययः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । उरुष्य । उरुष्यशब्दः कङ्गादिः । लोटि रूपं । निघातः ॥

यस्ते भरादन्नियते चिदन्नं निशिषन्मद्रमतिथिमुदीरत् ।

आ देवयुरिन्धते दुरोणे तस्मिन्नयिर्ध्रुवो अस्तु दास्वान् ॥ ७ ॥

यः । ते । भरात् । अन्नियते । चित् । अन्नं । निऽशिषत् । मद्रं । अतिथिं । उत्ऽईरत् ।

आ । देवऽयुः । इन्धते । दुरोणे । तस्मिन् । रयिः । ध्रुवः । अस्तु । दास्वान् ॥ ७ ॥

हे अग्ने यः पुमानन्नियतेऽन्नमिच्छते ते तुभ्यं हविलक्षणं पुरोडाशादिकमन्नं भरात् दातुं विभ्रूयात् । चिदिति चार्थः । यस्य मद्रं मदकरं सोमं निशिषत् नितरां प्रयच्छति । यस्यातिथिमतिथिवत्पूज्यं त्वामुदीरत् उत्तरवेद्यां प्रणयति । आ अपि च यस्य देवयुर्देवं त्वां कामयमानो दुरोणे स्वकीये गृह इन्धते त्वां समिद्धिः समिधते तस्मिन्नेतस्मिन्पुरुषे रयिः पुत्रो ध्रुव आस्तिक्यबुद्ध्या वैदिके मार्गे निखलोऽस्तु । तथा दास्वानौदार्योपेतस्यास्तु ॥ भरात् । डुभृञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लेव्याडागमे रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अन्नियते । अन्नमात्मन इच्छते । क्यच् । क्यचि चेतीत्वं । इत्स्वष्कांसः । निशिषत् । शासु अनुशिष्टी । लुङि सर्तिशास्त्यतिथ्यश्चेति त्रिरङादेशः । शास इदङ्लोरीतीत्वं । उदीरत् । ईर गती । लटि बल्येन परस्मैपदं । अडागमः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । इन्धते । जिह्वी दीप्ती । लटि बल्येन शप । बधादिवात् अम । आत्रलोप इति धातुनकारलोपः किङ्त्वरत्वाभावात् असोरलोपाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अमः स्वरः । दास्वान् । दास्व दानि । संपदादिलक्षणी भावे क्लिप् । तदस्यास्तीति मनुप । मादुपधाया इति वत्वं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

यस्त्वा दोषा य उषसि प्रशंसात्प्रियं वा त्वा कृण्वते हविष्मान् ।

अश्वो न स्वे दम् आ हेम्यावान्तमंहसः पीपरो दाश्वंसं ॥ ८ ॥

यः । त्वा । दोषा । यः । उषसि । प्रऽशंसात् । प्रियं । वा । त्वा । कृण्वते । हविष्मान् ।

अश्वः । न । स्वे । दमे । आ । हेम्याऽवान् । तं । अंहसः । पीपरः । दाश्वंसं ॥ ८ ॥

हे अपि यः पुमान् दोषा दोषायां रात्री त्वां प्रशंसात् संस्तुयात् । यशोषसि प्रातःकाले त्वां प्रशंसित् । हविष्मान् संभृतहविष्को यो वा यजमानस्त्वा त्वां प्रियं हविर्भिः प्रीतं कृण्वते । कुर्यात् । आ अथ दाश्वंसं

हविर्दत्तवन्तं तं तादृशं यजमानं स्वे दमे स्वकीये गृहे हेम्यावान् सुवर्णनिर्मितकक्ष्यावानश्वो न अश्व इव संच-
रस्त्वमंहसः पापरूपाहारिद्यात्पीपरः । पारं नय । तस्मै यजमानाय बद्ध धनं प्रयच्छेत्पर्यः ॥ दोषा । सप्तम्या
आकारः । प्रशंसत् । शन्सु सुती । लेव्याडागमे रूपं । कृणवते । कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लेटि धिन्वि-
कृण्वोरश्चेत्युप्रत्ययः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । हेम्यावान् । हेमार्हति ।
कंदसि चेति यः । पीपरः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य खंतस्य लुङि चङि रूपं । निघातः ॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय दाशह्वस्वे कृणवन्ते यतसुक् ।

न स राया शशमानो वि योषन्नैनमंहः परि वरदघायोः ॥ ९ ॥

यः । तुभ्यं । अग्ने । अमृताय । दाशत् । दुवः । त्वे इति । कृणवन्ते । यतऽसुक् ।

न । सः । राया । शशमानः । वि । योषत् । न । एनं । अंहः । परि । वरत् । अघऽयोः ॥ ९ ॥

हे अग्ने यो यजमानोऽमृताय मरणधर्मरहिताय तुभ्यं दाशत् हवींषि प्रयच्छेत् । यतसुक् संयतसुक् यस्य
यजमानस्त्वे त्वयि दुवः परिचर्या कृणवते करोति शशमानः स्तोत्रं कुर्वाणः स यजमानो राया धनेन न वि
योषत् । न पृथग्भवेत् । सदा धनयुक्तो भवेदित्यर्थः । अघायोः पापमिच्छतो हिंसकस्य संबन्धं ह आहननं
पापमेनं यजमानं न परि वरत् । न परिवृणुयात् । न स्पृशेदित्यर्थः ॥ दाशत् । दाशु दाने । लेव्याडागमे रूपं ।
त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः श्रे इत्यादेशः । कृणवते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । योषत् । यु मिश्रणे । लेटि
सिञ्जलमिति सिप् । अडागमः । निघातः । वरत् । वृञ् वरणे । लेटि रूपं ॥

यस्य त्वमग्ने अध्वरं जुजोषो देवो मर्तस्य सुधितं रराणः ।

प्रीतेदसद्दोचा सा यविष्ठासाम यस्य विधतो वृधासः ॥ १० ॥

यस्य । त्वं । अग्ने । अध्वरं । जुजोषः । देवः । मर्तस्य । सुऽधितं । रराणः ।

प्रीता । इत् । असत् । होचा । सा । यविष्ठ । असाम । यस्य । विधतः । वृधासः ॥ १० ॥

हे अग्ने रराणो रममाणो देवो दीप्यमानस्त्वं यस्य मर्तस्य मनुष्यस्य संबंधि सुधितं त्वदर्थं सुष्ठु निहित-
मध्वरमनुपहतं हविर्लक्षणमग्नं जुजोषः सेवेया हे यविष्ठ युवतम सा होचा स होता यजमानः प्रीतेदसत् । प्रीत
एव भवेत् । असाम तस्य यजमानस्य संबंधिनो भवेम यस्य विधतोऽग्निपरिचर्यां कुर्वतो यजमानस्य होचादयो
वृधासो यज्ञस्य वर्धयितारो भवन्ति ॥ जुजोषः । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य बद्धसं कंदसीति सुः । अडागमः ।
अभ्यस्तस्वरः । सुधितं । दधातेर्निष्ठायां सुधितवसुधितेति निपातनात् ध्यादेशः । गतिरनंतर इति गतेः स्वरः ।
असाम । अस्तेर्लोव्याडुत्तमस्य पिप्पेत्याडागमः । उत्तमस्य पिप्पेत्वावादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । विधतः । विध
विधाने । तुदादिः । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं ॥ ॥ १० ॥

चिन्तिमचिन्तिं चिनवद्भि विद्वान्पृष्ठेव वीता वृजिना च मर्तीन् ।

राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वादितिमुरुष्य ॥ ११ ॥

चिन्तिं । अचिन्तिं । चिनवत् । वि । विद्वान् । पृष्ठाऽइव । वीता । वृजिना । च । मर्तीन् ।

राये । च । नः । सुऽअपत्याय । देव । दितिं । च । रास्व । अदितिं । उरुष्य ॥ ११ ॥

विद्वान् प्राणिनां पुण्यपापरूपाणि कर्माणि जानानः सोऽपिचिन्तिं ज्ञातव्यं पुण्यमचिन्तिमनुपादेयत्वेना-
चेतनीयं पापं । यद्वा । चिन्तिं ज्ञानमचिन्तिमज्ञानं वि चिनवत् । विचिनोतु । पृथक्करोतु । तत्र दृष्टांतः ।
पृष्ठेव । यथाश्वपालोऽश्वानां वीता कान्तानि वृजिना दुर्वहाणि च पृष्ठा पृष्ठानि ज्ञेयोपादेयत्वेन पृथक्करोति

तद्वत् । किंच मर्तान्पुण्यकृतोऽपुण्यकृतश्च मनुष्यान् पृथक्करोतु । हे देवाग्ने स्वपत्याय शोभनपुत्रोपेताय राये धनाय नोऽस्मान् कुर्व । दितिं दातारं च रास्व । देहि । अदितिं । पंचम्यर्थे द्वितीया । अदातुः सकाशादुपपन्नः । राच ॥ चित्तं । चिती संज्ञाने । स्त्रियां क्तिन् । नित्वादाशुदात्तः । चिगवत् । चिनीतेर्नेत्यडागमः । दितिं । दाण् दाने । कर्तरि क्तिच् । रास्व । रा दाने । लोटि अत्ययेनात्मनेपदं । चवायोने प्रथमेति न निघातः ॥

कविं शशामुः कवयोऽदब्धा निधारयंतो दुर्यास्वायोः ।

अतस्त्वं दृश्यां अग्र एतान्पद्भिः पश्येरद्भुतां अर्य एवैः ॥ १२ ॥

कविं । शशामुः । कवयः । अदब्धाः । निऽधारयंतः । दुर्यासु । आयोः ।

अतः । त्वं । दृश्यान् । अग्ने । एतान् । पद्भिः । पश्येः । अद्भुतान् । अर्यः । एवैः ॥ १२ ॥

हे अग्ने आयोर्मनुष्यस्य दुर्यासु गृहेष्वदब्धाः केनाप्यतिरस्कृता निधारयंतो निवसंतः कवयः क्रांतदृशो देवाः कविं मेधाविनं त्वां शशामुः । होता भवेति शशामुः । अतः कारणादर्यो यज्ञस्य स्वामी त्वं दृश्यान्दर्शनीयानद्भुतानाश्चर्यरूपोपेतानिंद्रादीनेतान्देवानेवैर्गमनशीलैः पद्भिः पादैः स्वतेजोभिः पश्येः । जानीयाः ॥ दृश्यान् । दृशिर् प्रेक्षणे । अद्भुतपक्षाक्षपिचृतेः । पा० ३. १. ११०. इति कर्मणि कप् । कित्वाद्गुणः । पित्वा-दनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

त्वमग्ने वाघते सुप्रणीतिः सुतसोमाय विधत्ते यविष्ठ ।

रत्नं भर शशमानाय घृष्वे पृथु चंद्रमवसे चर्षणिप्राः ॥ १३ ॥

त्वं । अग्ने । वाघते । सुऽप्रणीतिः । सुतऽसोमाय । विधत्ते । यविष्ठ ।

रत्नं । भर । शशमानाय । घृष्वे । पृथु । चंद्रं । अवसे । चर्षणिऽप्राः ॥ १३ ॥

हे यविष्ठ युवतम घृष्वे दीप्तियुक्त । यद्वा । परेषां धर्षणशील हे अग्ने चर्षणिप्रा अपेक्षितप्रदानेन मनुष्याणां कामपुरकः सुप्रणीतिः सुधूत्तरवेद्यां प्रणयनीयस्त्वं सुतसोमाय विधत्ते तव परिचरणं कुर्वते शशमानाय त्वां सुवते वाघते यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय पृथु प्रभुतं चंद्रमाह्लादकारि रत्नमुत्तमं धनमवसे रचणाय भर । आहर । प्रयच्छेत्पर्यः ॥ सुप्रणीतिः । णीञ् प्राप्ते । कर्मणि क्तिन् । तादौ च निति कृतीत्यनंतरप्रशब्दस्योदात्तत्वं । पृथु चंद्रमित्यत्र संहितायां ब्रह्माक्षद्वीत्तरपदे मंच इति मुडागमः । सुत्वेन शकारः ॥

अधा ह यद्वयमग्ने त्वाया पद्भिर्हस्तेभिश्चकृमा तनूभिः ।

रथं न क्रंतो अपसा भुरिजोर्चृतं येमुः सुध्यं आप्नुषाणाः ॥ १४ ॥

अध । ह । यत् । वयं । अग्ने । त्वाऽया । पद्भिः । हस्तेभिः । चकृम । तनूभिः ।

रथं । न । क्रंतः । अपसा । भुरिजोः । चृतं । येमुः । सुध्यः । आप्नुषाणाः ॥ १४ ॥

हे अग्ने अध ह अथ खलु वयं त्वाया त्वत्कामनया पद्भिः पादैर्हस्तेभिर्हस्तेस्तनूभिरन्येषावयवैश्चकृम यत् यस्मात्कारणात्कर्मसिद्धयर्थं त्वामुपपादयामस्तस्मात्सुध्यः सुकर्मण आप्नुषाणाः कर्मणि व्याप्तवन्तस्तेऽगिरस चतं सत्यभूतं त्वां भुरिजोः । बिभृतः कर्मकरणसामर्थ्यं पदार्थान्वेति भुरिजौ बाह्व । तयोरपसा मंथनाख्येन कर्मणा येमुः । उच्यच्छंति । तत्र दृष्टान्तः । रथं न । यथा क्रंतः कारवः शिल्पिनः क्रामंतोऽध्वगा वा हस्तयोर्यथा रथमुच्यच्छंति तद्वत् । यद्वा । भुरिजोः । देवान्मनुष्यांश्च बिभृत इति भुरिजौ द्यावापृथिव्यौ । तयोर्मध्येऽपसा परिचरणकर्मणा सत्यभूतं तमपि येमुः । उच्यच्छंति ॥ अध । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । क्रंतः । करोतिः शतरि बड्डलं कंदसीति विकरणस्य लृक् । प्रत्ययस्वरः । भुरिजोः । जुमृञ् धारणपोषणयोः । भृञ् उच्च । उ० २. ७१. इती-जिप्रत्ययः । धातोर्कारो रपरः । प्रत्ययस्वरः ॥

अधा मातुरुषसः सप्त विप्रा जायेमहि प्रसा वेधसो नृन् ।

दिवस्पुत्रा अंगिरसो भवेमाद्रिं रुजेम धनिनं शुचं ॥ १५ ॥

अध । मातुः । उषसः । सप्त । विप्राः । जायेमहि । प्रथमाः । वेधसः । नृन् ।

दिवः । पुत्राः । अंगिरसः । भवेम । आद्रिं । रुजेम । धनिनं । शुचंतः ॥ १५ ॥

वामदेवोऽग्निः षड्भिरंगिरोभिः सह ब्रूते । अधापि च मातुरुषसः सकाशात्सप्त सप्तसंख्याका विप्राः प्रो वयं स्मः । प्रथमाः श्रेष्ठा वयं वेधसोऽग्नेः परिचारकान्न वेधसो लिधातृन् ररमीन् वा जायेमहि । वयं जनयामः । दिवो द्योतमानस्यादित्यस्य पुत्रा वयमंगिरसो भवेम । भूतिमंतः स्वाम । शुचंतो दीप्यमाना वयं धनिनमुदकवंतमद्रिं मेघं रुजेम । वर्षार्थं भिंदाम । यद्वा । धनिनं पणिनामकासुरापहतगोधनयुक्तमद्रिं पर्वतं रुजेम । अंगिरसामादित्यपुत्रत्वमेवमास्त्रायते । तस्य यद्वेतसः प्रथममुददीप्यत तदसावादित्योऽभवदित्युपक्रम्य येऽगारा आसंसेऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. । इति ॥ जायेमहि । जनी प्रादुर्भावे । लिङि स्त्राजनीर्जेति आदेशः । वेधसः । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्माद्विधाओ वेध च । उ० ४. २२४. । इत्यसिप्रत्ययः । धातोर्वेध इत्यादेशः । दिवस्पुत्रा इत्यत्र संहितायां षष्ठ्याः पतिपुवेति विसर्जनीयस्य सत्वं । रुजेम । रुजो भृगे । अदादिः । लिङि रूपं ॥ ॥ १८ ॥

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्र ऋतमाशुषाणाः ।

शुचीदयन्दीधितिमुक्थशसः क्षामा भिंदंतो अरुणीरपं व्रन् ॥ १६ ॥

अध । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः । अग्ने । ऋतं । आशुषाणाः ।

शुचिं । इत् । अयन् । दीधितिं । उक्थऽशसः । क्षामं । भिंदंतः । अरुणीः । अपं । व्रन् ॥ १६ ॥

हे अग्ने अधापि च परासः श्रेष्ठाः प्रत्नासः पुराणा ऋतं सत्यभूतं यज्ञं यथा यथावदाशुषाणा अशुषाणा नोऽस्माकं पितरोऽंगिरसः शुचिं दीप्तं स्थानमयन् । अगच्छन् । तथा दीधितिं तेजसागच्छन् । किंच उक्थशस उक्थानां शस्त्राणां शंसितारः क्षाम चयकारणं तमः पापं वा भिंदंतो विनाशयंतोऽंगिरसोऽरुणीररुणवर्णाः पणिभिरपहता गा उषसो वा अग्र व्रन् । अपावृण्वन् । प्रकाशितवंत इत्यर्थः ॥ अयन् । इय् गती । लङीणो यस्मिन्ति यन् । व्यत्ययेनाडागमः । दीधितिं । दीधीद् दीप्तिदेवनयोरित्यस्मात् क्तिनि ह्रस्वच्छांदसः । नित्वा-दाशुदान्तः । उक्थशसः । उक्थशब्द उपपदे श्नु सुतावित्यस्मात्त्वे श्वेतवहोक्थशसुरोडाशो ण्विति ण्विन् नकारलोपश्च निपातनादेव । पदकाले ह्रस्वच्छांदसः । अरुणीः । गौरादिङीषतः । एकादेशस्वरः । व्रन् । वृणोतेर्लुङि भञ्जे घसेत्यादिना श्लुलुक् । निघातः ॥

आययण आर्षेद्रस्य हविषः सुकर्माण इति याज्या । सूचितं च । सुकर्माणः सुब्रूचो देवयंतो विश्वे देवास आ गत । आ० २. ९. । इति ॥

सुकर्माणः सुब्रूचो देवयंतोऽयो न देवा जनिमा धमंतः ।

शुचंतो अग्निं ववृधंत इंद्रमूर्वे गव्यं परिषदंतो अगमन् ॥ १७ ॥

सुऽकर्माणः । सुऽब्रूचः । देवऽयंतः । अयः । न । देवाः । जनिम । धमंतः ।

शुचंतः । अग्निं । ववृधंतः । इन्द्रं । ऊर्वे । गव्यं । परिऽसदंतः । अगमन् ॥ १७ ॥

सुकर्माणः सुब्रूणुष्ठितयागादिकर्माणः सुब्रूचः शोभनदीप्तयो देवयंतो देवान् कामयमाना देवा देवन-शीलाः सोतारो जनिम स्वकीयं मानुषं जन्म धमंतो यागादिलक्षणेन कर्मणा निर्मलीकृततः । तत्र दृष्टांतः । अयो न । यथा कर्मारा अयो मस्त्रेण धमन्ति तद्वत् । तादृशा अग्निं शुचंतो हविर्भिदीपयंत इन्द्रं ववृधंतः

सोमेन सुत्या वा वर्धयंतोऽगिरसः परिषदंतः परितः सीदंतः संत ऊर्वं महान्तं गव्यं गोसंघमगमन् । प्राप्नुवन् ॥
सुकर्माणः । सोर्मनसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । धमंतः । ध्मा शब्दाप्रिसंयोगयोः । शतरि पाघ्रादिना धमादेशः ।
शपः पित्वादनुदात्तत्वे शतुर्लसार्वधातुक्स्वरः । ववृधंतः । वृधु वर्धने । व्यत्ययेन परस्मैपदं । शतरि शपः झुः ।
गव्यं । गवां समूह इत्यर्थे खलगोरथादिति यः । अगमन् । गमेर्लुङि क्लृप्तं रूपं ॥

आ यूथेव सुमतिं पश्वो अख्यद्देवानां यज्जनिमांत्युय ।

मर्तानां चिदुर्वशीरकृप्रन्वृधे चिदर्यं उपरस्यायोः ॥ १८ ॥

आ । यूथाऽईव । सुऽमतिं । पश्वः । अख्यत् । देवानां । यत् । जनिम । अंति । उय ।

मर्तानां । चित् । उर्वशीः । अकृप्रन् । वृधे । चित् । अर्यः । उपरस्य । आयोः ॥ १८ ॥

उय तेजस्विहे अग्ने देवानामगिरसां संबन्धं यज्जनिम यं गोसंघमंति पर्वतस्य समीप आख्यत् । आ समंतादिन्द्रोऽपश्यत् । तच्च दृष्टांतः । यूथेव । यथा पश्वः पशूनां गवां यूथानि सुमत्यन्नवत्वाद्गृहे वर्तमानानि पश्यन्ति जनास्तद्वत् । यद्वा । हे अग्ने तव परिचारकोऽगिरीगणो देवानामिन्द्रादीनां यज्जनिम योऽयं जनो ऽति मदंतिके पश्वः पणिभिरपहतान्यशुनाख्यत् । समंतान्यश्नति । तच्च दृष्टांतः । यथा सुमति शब्दं कुर्वाणे गवां यूथा यूथे पशून्पश्यन्ति तद्वत् । मर्तानां चिन्ननुषाणां सुर्वशीरूढभ्यामश्रुवानाः । उर्वभ्यश्रुत ऊरुभ्यामश्रुत इति यास्कः । नि० ५. १३. प्रजा अकृप्रन् । ताभिरानीताभिर्गोभिः कृप्राः समर्था अभवन् । चिदपि च अर्यः स्वामी लब्धगोधन उपरस्योत्पस्य निषिक्तस्थापत्यस्य वृधे वर्धनाय समर्थो भवति । तथायोर्मनुष्यस्य भृत्यादेश्य पोषणे समर्थो भवति ॥ यूथेव । शसः सप्तम्या वा डादेशः । सुमति । सुदित्यन्ननाम । यद्वा । टुशु शब्दे । भावे क्रिप । क्वांससकारलोपः । तदस्यास्तीति मतुप । इस्वगुडभ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । अख्यत् । ख्या प्रकथने । लुङि त्रिरस्यातिवक्तिख्यातिभ्योऽङिः ल्यङादेशः । आतो लोपः । जनिम । जनी प्रादुर्भावे । हजनिभ्यामिमनिगिति मनिप्रत्ययः । निन्वादाद्युदात्तः । अकृप्रन् । कृपू सामर्थ्ये । लङि वङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । रुडागमः ॥

अकर्म ते स्वपसो अभूम चतमवसन्नृषसो विभातीः ।

अनूनमग्निं पुरुधा सुश्वद्रं देवस्य मर्मजतश्चारु चक्षुः ॥ १९ ॥

अकर्म । ते । सुऽअपसः । अभूम । चतं । अवसन् । उषसः । विभातीः ।

अनूनं । अग्निं । पुरुधा । सुऽचंद्रं । देवस्य । मर्मजतः । चारु । चक्षुः ॥ १९ ॥

हे अग्ने ते तव परिचरणमकर्म । कर्मः । तेन कर्मणा स्वपसः शोभनकर्माणोऽभूम । विभातीर्बुध्कृत्य उषसश्चतं तेजोऽवसन् । आच्छादयन्ति । धारयन्तीत्यर्थः । तथा ता उषसोऽनूनं संपूर्णं पुरुधा वङ्गधा सुश्वद्रं सुहा-
ह्लादकारिणं यद्वा सुहिरण्यमग्निं धारयन्ति । किंच देवस्य द्योतमानस्य तव चारु मनोहरं चक्षुर्तेजो मर्मजतः
परिचरन्तो वयं स्वपसोऽभूमेति पूर्वेणान्वयः ॥ अकर्म । करोतिर्लङि वङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ।
मर्मजतः । मृजूप मुञ्चौ । यङ्लुकि इयिकौ च लुकीत्यभ्यासस्य रुगागमः । शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम-
भावः । अभ्यस्तस्वरः ॥

एता ते अग्न उचथानि वेधोऽवोचाम कवये ता जुषस्व ।

उच्छोचस्व कृणुहि वस्यसो नो महो रायः पुरुवार प्र यंधि ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । अवोचाम । कवये । ता । जुषस्व ।

उत् । शोचस्व । कृणुहि । वस्यसः । नः । महः । रायः । पुरुऽवार । प्र । यंधि ॥ २० ॥

वेधो विधातर्हं अपि कवचे मेधाविने ते तुभ्यमेतैतान्युचथान्युक्तानि शस्त्राण्यवोचाम । त्वं ता तानि जुषस्व । सेवस्व । किंच त्वमुच्छ्रोचस्व । उद्दीप्यस्व । नोऽस्मान्वस्वसोऽतिशयेन धनयुक्तान् कृणुहि । जुष । तदेवोच्यते । पुषवार पुषभिर्वज्रभिर्वरणीय महो रायो महद्वनं प्र यंधि । अस्माभ्यं प्रयच्छ ॥ अवोचाम । वच परिभाषणे । लुङि त्रैरङादेशः । पादादित्वादनघातः । कृणुहि । कवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लोटि रूपं । तिङ् उत्तरत्वादनघातः । वस्वसः । वसुमच्छब्दादीयसुनि विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुकि टिलोपे च कृत ईकारलोपस्कान्दसः । यंधि । यमेलोति वज्रनं कंदसीति विकरणस्य लुक् । वा कंदसीति हेर्विकल्पेन पित्वादङितश्चेति धिरादेशः ॥ ॥ १९ ॥

आ वो राजानमिति षोडशर्चं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्वार्थं त्रैष्टुभमापियं । आ वः षोऽष्टशेत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः ।

अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्धिरण्यरूपमवसे कृणुध्वं ॥ १ ॥

आ । वः । राजानं । अध्वरस्य । रुद्रं । होतारं । सत्यऽयजं । रोदस्योः ।

अग्निं । पुरा । तनयित्नोः । अचित्तात् । हिरण्यऽरूपं । अवसे । कृणुध्वं ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमाना अध्वरस्य यज्ञस्य राजानमधिपतिं होतारं देवानामाह्वतारं रुद्रं रोदयमाणं द्रवंतं शत्रून्रोदयंतं वा । यद्वा । एषा वा अपेक्षानुर्यद्रुद्र इति रुद्रात्मकं रोदस्योर्वावापृथिव्योः सत्ययजं सत्यस्याप्तस्य दातारं । यद्वा । सत्ययजं सत्येन हविषा देवान्यजंतं । यद्वा । रोदस्योर्वाप्य वर्तमानं हिरण्यरूपं सुवर्णप्रभं । एवंविधमग्निं वो युष्माकमवसे रक्षणाय तनयित्नोः । तनयितुरग्निः स ह्याकस्मिकः । तत्सदृशादचित्तात् । न विद्यते चित्तं यस्मिन् तदचित्तं । चित्तोपलक्षितसर्वैर्द्वियोपसंहारो मरणमिति यावत् । तस्मान्नरणात्पुरा प्रागेवा कृणुध्वं । यूयं समंताद्गविभिरपि भजध्वं ॥ रुद्रं । रोदयते रोदेर्णिलुक्च । उ० २. २२. इति रक्प्रत्ययः । तनयित्नोः । तनिः शब्दार्थः । चुरादिरदंतः । स्तनिशुधिपुषिगमिमनिभ्यो णेरितुच् । उ० ३. २९. इतीतुच्प्रत्ययः । चित्स्वरिणांतोदात्तः । सुपा सहैकादेश एकादेशस्वरः । कृणुध्वं । कवि हिंसाकरणयोः । लोटि रूपं ॥

अयं योनिश्चकुमा यं वयं ते जायेव पत्यं उशती सुवासाः ।

अर्वाचीनः परिवीतो नि षीदेमा उं ते स्वपाक प्रतीचीः ॥ २ ॥

अयं । योनिः । चकुम । यं । वयं । ते । जायाऽईव । पत्यं । उशती । सुऽवासाः ।

अर्वाचीनः । परिऽवीतः । नि । सीद् । इमाः । ऊं इति । ते । सुऽअपाक । प्रतीचीः ॥ २ ॥

हे अग्ने ते त्वदर्थं यमुत्तरवेदिलक्षणं प्रदेशं वयं चक्षम । कुर्मः । अयं योनिस्तव स्थानं भवति । तत्र दृष्टांतः । जायेव । यथा पत्य उशती पतिं कामयमाना सुवासाः शोभनवस्त्रोपिता जाया स्वात्मसमीपे तस्य स्थानं करोति तद्वत् । हे स्वपाक स्वपस्क सुकर्मज्ञे त्वं परिवीतो यष्ट्यदेवैस्तेजोभिर्वा परिवीतोऽर्वाचीनोऽस्मादभिमुखः सन् नि षीद् । उत्तरवेद्यामुपविश । तत्र स्थितस्य ते तवेमा ज्वालाः स्तुतयो वा प्रतीचीस्त्वदभिमुखाः प्रवर्तन्ते ॥ चक्षम । करोतेर्लिटि रूपं । वाक्यभेदान्नघाताभावः । अर्वाचीनः । विभाषांचेरदिगिति खः । परिवीतः । ज्येष्ठ संवरणे । कर्मणि निष्ठा । यजादित्वात्संप्रसारणं । गतिरनंतर इति गतिः स्वरः ॥

आभृत्वते अदृपिताय मन्म नृचक्षसे सुमृच्छीकाय वेधः ।

देवाय शस्तिममृताय शंस यावैव सोता मधुषुहमीळे ॥ ३ ॥

आऽमृण्वते । अदृपिताय । मन्म । नृऽचक्षसे । सुऽमृळीकाय । वेधः ।
देवाय । शस्तिं । अमृताय । शंस । यावाऽइव । सोता । मधुऽसुत । यं । ईळे ॥ ३ ॥

वेधः स्तोत्राणां कर्तृहे स्तोतरामृण्वते स्तोत्राकर्णनपरायादृपितायादृप्तायाग्रमन्ताय नृचक्षसे नृणां द्रष्टे
सुमृळीकाय सुसुखायामृताय मरणधर्मरहिताय देवाय तस्मा अपथे मन्म स्तोत्रं शस्तिं शस्त्रं च शंस । मधु-
बुधदकरस्य सोमस्य सोता । तत्र दृष्टांतः । यावेव । यथा यावा सोमस्य सोता तद्वत् । सोमामिषवं कुर्वाणो
यजमानो यमप्रमीळि । स्तीति । तस्मै शंसति समन्वयः । यद्वा । मधुपुत्सोममुद्यजमानोऽपिमीळि । स्तीति । तत्र
दृष्टांतः । यथा यावा सोमस्य सोता शब्दं करोति । प्रीति वदंतु प्र वयं वदाम यावभ्यः । ऋग्वे० १०. ९४. १. ।
इत्यत्र यावणां कर्तृत्वं श्रुतमिति ॥ आमृण्वते । शतुरनुम इति विभक्तिरुदात्तत्वं । ईळे । ईड सुती । लटि लोपस्त
आत्मनेपदेष्विति तलोपः । यद्वा । लिटि तशब्दस्यैशदेशे कृते रूपं ॥

त्वं चिन्मः शम्या अग्ने अस्या ऋतस्य बोध्युतचित्स्वाधीः ।

कदा ते उक्था सधमाद्यानि कदा भवन्ति सख्या गृहे ते ॥ ४ ॥

त्वं । चित् । नः । शम्यै । अग्ने । अस्याः । ऋतस्य । बोधि । ऋतऽचित् । सुऽआधीः ।

कदा । ते । उक्था । सधऽमाद्यानि । कदा । भवन्ति । सख्या । गृहे । ते ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं चित्तमेव शम्यै । शमीशब्दः कर्मनाम । अस्याः शम्यै नोऽस्मात्संबन्धिनोऽस्य कर्मणो देवता
भवति । हे ऋतचित् सत्यज्ञ हे अग्ने स्वाधीः सुकर्मा सुधानो वा त्वमतस्य बोधि । अस्मदीयं स्तोत्रं बुध्यस्व ।
ते तव सधमाद्यानि सहमदनिमित्तान्युक्था शस्त्राणि कदा कस्मिन्काले भवन्ति । भविष्यन्ति । तथास्मदीये गृहे
ते त्वया सह सख्या सख्यानि कदा भविष्यन्ति ॥ सधमाद्यानि । मादयतेष्व्यंतस्याचो यदिति यत् । सध मादस्य-
योरिति सहस्य सधादेशः । भवन्ति । विभाषा कदाकह्योः । पा० ३. ३. ५. । इति भविष्यदर्थे लट् ॥

कथा ह तद्वरुणाय त्वमग्ने कथा दिवे गर्हसे कन् आगः ।

कथा मित्राय मीळुषे पृथिव्यै ब्रवः कर्दर्यम्णे कङ्गगाय ॥ ५ ॥

कथा । ह । तत् । वरुणाय । त्वं । अग्ने । कथा । दिवे । गर्हसे । कत् । नः । आगः ।

कथा । मित्राय । मीळुषे । पृथिव्यै । ब्रवः । कत् । अर्यम्णे । कत् । भगाय ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं तदस्मदीयं पापं वरुणाय कथा गर्हसे । केन हेतुना गर्हापूर्वमावेदयेः । हेति पूरणः । दिवे
बुल्लोकाय द्योतमानाय सूर्याय वा कथा कथं तत्पापमावेदयेः । नोऽस्माकमागस्तत्पापं कल्मसि । त्वत्परि-
चरणान्नास्तीत्यर्थः । तथा मीळुषेऽभिमतफलसेक्ते मित्राय पृथिव्यै च कथा ब्रवः । कथमागो ब्रूयाः । अर्यम्णे
देवाय भगायैतन्नामकाय च देवाय कत्कथं ब्रूयाः ॥ कथा । किंशब्दात्या हेती च कंदसीति थाप्रत्ययः ।
प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमः कः । पा० ७. २. १०३. । इति कादेशः । मीळुषे । मिह सेचने ।
कसौ दाश्वान् साहान् मीढ्वांश्चेति निपातितः । ब्रवः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । लिटि लिटोऽडाटावित्यडागमः ।
पादादिस्वादिनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वरः ॥ ॥ २० ॥

कङ्घिण्यासु वृधसानो अग्ने कङ्घाताय प्रतवसे शुभंये ।

परिज्मने नासत्याय स्त्रे ब्रवः कर्दमे रुद्राय नृग्ने ॥ ६ ॥

कत् । धिण्यासु । वृधसानः । अग्ने । कत् । वाताय । प्रऽतवसे । शुभंऽये ।

परिऽज्मने । नासत्याय । स्त्रे । ब्रवः । कत् । अग्ने । रुद्राय । नृग्ने ॥ ६ ॥

हे अपि धिष्ण्यास्वापीधीयादिधिष्येषु वृधसानो घृताद्याऊतिभिर्वर्धमानस्त्वं कत्कथं ब्रूयाः । प्रतवसे प्रकृष्टबलाय शुभंये शुभस्य प्रापयित्रे परिज्जने परितो गन्त्रे नासत्याय सत्यस्य नेत्रे । यद्वा । न विद्यतेऽसत्त्वं यस्य तस्यै वाताय वायवे । यद्वा । नासत्यायेति वचनव्यत्ययः । नासत्याभ्यामश्विभ्यां । चे । चेति पृथिवीमाह । श्रियंति निवसंत्यस्यां प्राणिन इति । तस्यै चे पृथिव्यै च कत्कथं ब्रूयाः । हे अपि नृधे नृणां पापकृतां हन्त्रे रुद्राय देवाय कत्कथमागो ब्रवः । ब्रूयाः ॥ वृधसानः । वृधु वर्धने । असानजित्यनुवृत्तावृजिवृधिमंदिसहिभ्यः किदित्यसानच्प्रत्ययः । कित्वादगुणः । चित्त्वादंतोदात्तः । शुभंये । या प्रापणे । विच् । तत्पुरुषे कृति बज्रलमिति द्वितीयाया अप्यनुक् । कृत्स्वरः । चे । चि निवासगत्योः । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्यधिकरणे डः । ततष्टाप । चतुर्थैकवचन आतो धातोरित्यत्रात इति योगविभागादाकारलोपः । नृधे । हन हिंसागत्योः । बज्रलं कंदसीति क्लिप ॥

कथा महे पुष्टिभराय पूष्णे कद्रुद्राय सुमंखाय हविर्दे ।

कद्विष्णवे उरुगायाय रेतो ब्रवः कदमे शरवे बृहत्यै ॥ ७ ॥

कथा । महे । पुष्टिभराय । पूष्णे । कत् । रुद्राय । सुमंखाय । हविःऽदे ।

कत् । विष्णवे । उरुगायाय । रेतः । ब्रवः । कत् । अमे । शरवे । बृहत्यै ॥ ७ ॥

हे अपि महे महते पुष्टिभराय पुष्टिधारकाय पूष्णे एतन्नामकाय देवाय कथा केन हेतुना पापं ब्रवीथाः । सुमंखाय सुपूजनीयाय सुयज्ञाय वा हविर्देऽपिरूपेण देवानां हविर्दाने । यद्वा । स्निष्टकृत्त्वाद्द्विपो दाने । रुद्राय कत्कथं ब्रूयाः । तथोरुगायायोरुभिर्वज्रभिर्गायमानाय । यद्वा । प्रभूतकीर्तये विष्णवे रेतः क्षयहेतु पापं कत्कथं वदेः । शरवे । शृणाति पक्ता ओषधीरिति शरः शरत्संवत्सरः । यद्वा । हिंसिका निर्घृतिः । बृहत्यै महत्यै शरदे निर्घृत्यै वा कत्कथं पापं ब्रवः । ब्रूयाः ॥ पुष्टिभराय । उभुज् धारणपोषणयोः । संज्ञायां भृतृवृ-जीत्यादिना खच् । अरुद्विषदजंतस्य मुमिति पूर्वपदस्य सुमागमः । चित्त्वादंतोदात्तः । समासे कृत्स्वरः । हविर्दे । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति सुप उदात्तत्वं । शरवे । शृ हिंसायां । शृमृस्त्रिहिचयसीत्यादिना उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

कथा शर्धाय मरुतामृताय कथा सूरै बृहते पृच्छ्यमानः ।

प्रति ब्रवोऽदितये तुराय सार्धा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ॥ ८ ॥

कथा । शर्धाय । मरुतां । ऋताय । कथा । सूरै । बृहते । पृच्छ्यमानः ।

प्रति । ब्रवः । अदितये । तुराय । सार्ध । दिवः । जातवेदः । चिकित्वान् ॥ ८ ॥

हे अपि ऋताय गन्त्रे सत्यभृताय वा मरुतां शर्धाष बलभृताय गणाय कथा केन हेतुना मदीयमागः प्रतिब्रूयाः । तेन पृच्छ्यमानः सन् तस्यै बृहते महते सूरै सूर्याय कथा कथं वदेः । तथादितये देव्यै तुराय त्वरितगमनाय वायवे । अदितयेऽदीनाय तुराय वा । प्रति ब्रवः । मदीयमागः कथं प्रतिब्रूयाः । यस्मादेवं तस्मात् हे जातवेदोऽपि चिकित्वान् तत्सर्वं जानानस्त्वं दिवो दीप्तान्देवान् साध । साधय । गच्छ । यद्वा । दिवो बुलोकस्य यज्ञवहनलक्षणं कार्यं साध । कुश् ॥ सूरै । सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वात् डेर्यत्वाभावः । अतो गुण इति पररूपत्वं । पृच्छ्यमानः । प्रच्छ क्षीप्सायां । कर्मणि यक् । यद्विज्ञादिना संप्रसारणं । शानचो लसार्वधातुकागुदात्तत्वे यक्स्वरः । साध । राध साध संसिद्धौ । अंतर्भावितव्यर्थस्य लोटि व्यत्ययेन शप् ॥

ऋतेन ऋतं नियतमीळ आ गोरामा सचा मधुमत्पक्कममे ।

कृष्णा सती रुशता धासिनैषा जामर्येण पर्यसा पीपाय ॥ ९ ॥

च॒तेन॑ । च॒तं । निऽय॑तं । इ॒ळे । आ । गोः । आ॒मा । स॒चा । म॒धुऽम॑त् । प॒क्कं । अ॒ग्ने ।
कृ॒ष्णा । स॒ती । रु॒श॒ता । धा॒सि॒ना । ए॒षा । जा॒म॒र्ये॒ण । प॒य॒सा । पी॒पा॒य ॥ ९ ॥

हे अग्ने ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन नियतमनुस्यूतमृतमुदकं गोर्धेनोः पय एळे । आयाचे । सांन्यायादिहविरर्थं गव्यं पयस्त्वां याच इत्यभिप्रायः । आमापक्का सा गीर्मधुमन्माधुर्योपेतं पक्कं पयः सचा सह धारयति । कृष्णा कृष्णवर्णा सत्येषा गौ रुशता ऋतेन धासिना प्राणिनां धारकेण जामर्येण । जायंत इति जाः प्रजाः । ता जा जामर्येणामरणनिमित्तेन तेन पयसा पीपाय । प्रजाः प्याययति । तवैष महिमा यद्रसान्परिणामयन्नेवं करोषि ॥ पीपाय । प्यायतेर्लिटि लिङाङोश्चिती पीभावः ॥

च॒तेन॑ हि ष्मा वृष॒भश्चि॑द॒क्तः पु॒माँ अ॒ग्निः प॒य॒सा पृ॒ष्ठ्ये॑न ।
अ॒स्प॑द॒मानो॑ अ॒चर॑द्वयो॒धा वृषा॑ शु॒क्रं दु॒दुहे॑ पृ॒श्नि॒रू॒धः ॥ १० ॥
च॒तेन॑ । हि । स्म । वृष॒भः । चि॒त् । अ॒क्तः । पु॒मान् । अ॒ग्निः । प॒य॒सा । पृ॒ष्ठ्ये॑न ।
अ॒स्प॑द॒मानः । अ॒च॒र॒त् । व॒यः॒ऽधाः । वृषा॑ । शु॒क्रं । दु॒दुहे॑ । पृ॒श्निः । ऊ॒धः ॥ १० ॥

वृषभोऽभिमतफलवर्षकः पुमान् श्रेष्ठः सोऽपि ऋतेन सत्यभूतेन पृष्ठ्येन धारकेण पयसाक्तः सिक्तो भवति । हि ष्म चित् चयः पूरणाः । वयोधा अन्नदः सोऽग्निरस्यंदमान एकत्रावस्थितः सन् एवाचरत् । सर्वत्र तेजसा चरति । तथा वृषापां वर्षकः पृश्निः सूर्यः शुक्रं पय ऊधोऽर्तारक्षं मेघं वा दुदुहे । दीग्धि ॥ अक्तः । अञ्जु व्यक्तिग्रहणगतिषु । कर्मणि निष्ठा । दुदुहे । द्विकर्मकोऽयं धातुः । ऊधः । अकथितं चेति कर्मसंज्ञा ॥ २१ ॥

च॒तेना॑दिं व्य॒स॒भि॒द॒न्तः॑ स॒मं॒गिर॑सो न॒वंत॑ गो॒भिः ।
शु॒नं न॒रः प॒रि ष॑द॒न्नुषा॑स॒मा॒विः स्व॑र॒भव॑ज्जा॒ते अ॒ग्नौ ॥ ११ ॥
च॒तेन॑ । अ॒दिं । वि । अ॒स॒न । भि॒द॒न्तः । सं । अं॒गिर॑सः । न॒वंत॑ । गो॒भिः ।
शु॒नं । न॒रः । प॒रि । स॒द॒न् । उ॒ष॒सं । आ॒विः । स्वः । अ॒भ॒व॒त् । जा॒ते । अ॒ग्नौ ॥ ११ ॥

अंगिरसो मेधातिथिप्रभृतय ऋतेन यज्ञेन हेतुना गवां निरोधकमद्रिं पर्वतं भिदन्तो विदारयंतः संतो व्यसन् । व्यधिपन् । ततस्ते गोभिः सं नवंत । समगच्छंत । नरः कर्मणां नेतारस्ते शुनं सुखेनोषसं परि सदन । परितः प्राप्नुवन् । ततः स्वः सूर्योऽप्याविरभवत् । सर्वमेतदग्नीं त्वयि जाते मंथनेन निष्पादिते सत्यभूदिति ॥ असन् । अस्त्यतेर्लुङि त्वैरस्त्यतिवक्तीत्यादिनाङादेशः । अनित्यमागमशासनमिति युगभावः ॥

च॒तेन॑ दे॒वीर॑मृ॒ता अ॒मृ॒क्ता अ॒र्णेभि॑रापो म॒धुम॑द्भि॒रग्ने॑ ।
वा॒जी न॑ स॒र्गेषु॑ प्र॒स्तुभा॑नः प्र स॒द॒मि॒त्स॒र्वि॒त॒वे द॑ध॒न्युः ॥ १२ ॥
च॒तेन॑ । दे॒वीः । अ॒मृ॒ताः । अ॒मृ॒क्ताः । अ॒र्णैऽभिः । आ॒पः । म॒धुम॑त्ऽभिः । अ॒ग्ने ।
वा॒जी । न । स॒र्गेषु॑ । प्र॒ऽस्तुभा॑नः । प्र । स॒द॒ । इ॒त् । स॒र्वि॒त॒वे । द॑ध॒न्युः ॥ १२ ॥

हे अग्ने अमृता अमरणहेतव अमृक्ता रक्षःप्रभृतिभिरवाधिता मधुमद्भिर्माधुर्योपेतैरर्णोभिषदकैर्युक्ता देवीर्देव्यो नद्य ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा हेतुनाप आप्तव्याः सत्यः सदमित्सदैव स्रवितवे स्रवणाय प्र दधन्युः । प्रगच्छति । तच्च दृष्टान्तः । वाजी न । यथा सर्गेषु प्रेरणेषु प्रस्तुभानः प्रोत्साह्यमानोऽश्वः प्रगच्छति तद्वत् ॥ आपः । आप्लू व्याप्री । आप्नोतेः क्तिप् ह्रस्वश्चेति कर्मणि क्तिप् । अमृत्तित्यादिना जसि दीर्घः । प्रस्तुभानः । स्तोभतिरर्चतिकर्मा ॥

मा कस्य यक्षं सदमिदुरो गा मा वेशस्य प्रमिनतो मापेः ।

मा भ्रातुरग्रे अनृजोऽर्चुणं वेमा सख्युर्दक्षं रिपोर्भुजेम ॥ १३ ॥

मा । कस्य । यक्षं । सदै । इत् । हुः । गाः । मा । वेशस्य । प्रऽमिनतः । मा । आपेः ।

मा । भ्रातुः । अग्रे । अनृजोः । अर्चुणं । वेः । मा । सख्युः । दक्षं । रिपोः । भुजेम ॥ १३ ॥

हे अग्रे ऊरोऽस्माकं हिंसकस्य कस्य कस्यचिदपि जंतोर्यक्षं यक्षं सदमित्सदैव मा गाः । कदाचिदपि मा गच्छ । प्रमिनतो हिंसकस्य वेशस्य प्रातिवेशस्य यक्षं मा गाः । तथापिर्मद्व्यतिरिक्तस्य बंधोर्यक्षं मा गच्छ । तथानृजोः कुटिलचित्तस्य भ्रातुर्ऋणमृणवह्नयं हविर्मा वेः । मा कामयेथाः । तथा वयमपि सख्युर्मित्रस्य रिपोः शत्रोर्दक्षं भोगसमर्थं धनं मा भुजेम । मा भुंजीमहि । किंतु त्वया दत्तं धनं भुंजीमहि ॥ ऊरः । हे प्रसह्यकरणे । क्षिप । वज्रं कंदसीत्युत्वं । सविकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । भुजेम । भुज पालनाभ्यवहारयोः । आशीर्लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । लिङ्माशिथङ्ङित्यङ्प्रत्ययः ॥

रक्षां णो अग्रे तव रक्षणेभी रारक्षाणः सुमख प्रीणानः ।

प्रति स्फुर वि रुज वीड्वंहो जहि रक्षो महि चिद्वावृधानं ॥ १४ ॥

रक्षं । नः । अग्रे । तव । रक्षणेभिः । ररक्षाणः । सुऽमख । प्रीणानः ।

प्रति । स्फुर । वि । रुज । वीऽड्व । अंहः । जहि । रक्षः । महि । चित् । ववृधानं ॥ १४ ॥

सुमख सुयज्ञ सुधनेति वा हे अग्रे ररक्षाणो मृगमस्माकं रक्षिता प्रीणानो हविर्भिः प्रीतस्त्वं तव रक्षणेभिस्त्वदीयैरवनेर्नोऽस्मान्नक्ष । पालय । प्रति स्फुर । अस्मान्प्रतिदीप्यस्व । वीड्वं दृढमंहः पापं वि रुज । विशेषेण नाशय । किंच महि चिद्महदपि वावृधानं वर्धमानं वृद्धं वा बाधकं रक्षो जहि ॥ एः । नक्ष धातुस्योरपुग्य इति संहितायां शब्दं । ररक्षाणः । रक्षेर्यङ्लुकि चानशि रूपं । जहि । हन हिंसागत्योः । लोटि हतेर्ज इति जादेशः । आभाक्षास्त्रीयस्यासिद्धत्वादतो हेरिति लुक् न भवति ॥

एभिर्भव सुमना अग्रे अर्कैरिमानस्पृश मन्मभिः शूर वाजान् ।

उत ब्रह्माण्यंगिरो जुषस्व सं ते शस्तिर्देववाता जरेत ॥ १५ ॥

एभिः । भव । सुऽमनाः । अग्रे । अर्कैः । इमान् । स्पृश । मन्मऽभिः । शूर । वाजान् ।

उत । ब्रह्माणि । अंगिरः । जुषस्व । सं । ते । शस्तिः । देवऽवाता । जरेत ॥ १५ ॥

हे अग्रे एभिर्मदीयैरर्कैरर्चनीयैः शस्त्रैः सुमनाः शोभनमनस्को भव । हे शूर इमानस्मादीयान्हविर्लक्षणा-न्वाजान्मन्मभिः स्तोत्रैः सह स्पृश । प्रतिगृहाण । उतापि च अंगिरः । अंगति हवींषि प्राप्नोतीत्यंगिरा अपिः । यद्वा । येऽगारा आसंसेऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. इति ब्राह्मणं । तेषामंगिरसां कारणत्वादपेरंगिरस्त्वं । तत्कारणत्वे च मंत्रः । ये अंगिरसः मूनवस्ते अग्रेः परि जहिरि । ऋग्वे० १०. ६२. ५. इति । तादृश हे अग्रे ब्रह्माणि मंत्रान् जुषस्व । सेवस्व । देववाता । देवार्थं गता देवान् स्तोतुं प्राप्तेत्यर्थः । तादृशी शस्तिः शंसनं ते त्वां सं जरेत । संवर्धयतु ॥ स्पृश । स्पृश संस्पर्शने । तुदादिः । देववाता । वा गतिबंधनयोः । गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः । देवः । पचाद्यजंतः । क्ते चेति चतुर्थ्यंतस्य पदस्य प्रकृतिस्वरः ॥

एता विश्वा विदुषे तुभ्यं वेधो नीथान्यग्रे निगया वचांसि ।

निवचना कवये काथ्यान्यशंसिषं मतिभिर्विप्र उक्थैः ॥ १६ ॥

ए॒ता । वि॒श्वा । वि॒दुषे । तु॒भ्यं । वे॒धः । नी॒थानि । अ॒ग्ने । नि॒रया । व॒चांसि ।
नि॒ऽव॒चना । क॒वये । का॒व्यानि । अ॒शंसि॒षं । म॒तिऽभिः । वि॒प्रः । उ॒क्थैः ॥ १६ ॥

वेधो विधातर्ह्ये अग्ने विदुषे कर्मविषयज्ञानवते कवये क्रांतदर्शिने तुभ्यं नीथानि फलप्रापकाणि निष्ठा
नेयार्थानि गूढानि निवचना नितरां वक्तव्यानि काव्यानि कविभिर्मैधाविभिः कृतान्येता विद्वितानि सर्वाणि
वचांसि वाक्यानि मतिभिर्मनोयैः स्तोत्रैरुक्थैः शस्त्रैश्च सहितो विप्रः प्राज्ञोऽहमशंसिषं । अवोचं । तानि
सेवस्वेत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

ऋणुष्वेति पंचदशर्चं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्वार्थं त्रैष्टुभं रक्षोहापिदेवताकं । ऋणुष्व पंचोना राक्षोघ्नमित्य
नुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चस्त्रयोः सूक्तविनियोगः ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवे ऋणुष्व पाज इत्याद्याः पंचर्चो
विनियुक्ताः । सूचितं च । ऋणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमिति पंच । आ० ४. ६. इति ॥

कृ॒णुष्व॒ पाजः॒ प्र॒सितिं॒ न पृ॒थ्वीं या॒हि राजे॒वामवाँ॒ इभे॒न ।
तृ॒ष्ठीमनु॒ प्र॒सितिं॒ दू॒णानोऽस्ता॒सि वि॒ध्यं र॒क्षस॒स्तपि॒ष्ठैः ॥ १ ॥
कृ॒णुष्व॒ । पाजः॒ । प्र॒सितिं॒ । न । पृ॒थ्वीं । या॒हि । राजा॑ऽइव । अ॒मऽवान् । इभे॒न ।
तृ॒ष्ठीं । अ॒नु । प्र॒सितिं॒ । दू॒णानः॒ । अ॒स्ता । अ॒सि । वि॒ध्यं । र॒क्षसः॒ । तपि॒ष्ठैः ॥ १ ॥

हे अग्ने पाजस्तेजःसंधं ऋणुष्व । कुरुष्व । विस्तारय । तत्र दृष्टांतः । प्रसितिं न । यथा मृगयुः पृथ्वी
विस्तीर्णा प्रसितिं । प्रकर्षेण सीयते बध्यत इति प्रसितिर्वागुरा । तादृशीं प्रसितिं पक्षियहणार्थं वनगहनेषु
प्रसारयति तद्वत्त्वमपि रक्षांसि हंतुं महद्वलमयतस्तनुष्व । इमेन गतमयेन तेजःसंधेन युक्तस्त्वं याहि । रक्षांसि
हंतुं गच्छ । तत्र दृष्टांतः । राजेव । यथामवान् राजा । सह वर्तत इत्यमोऽमात्यः । तद्वान् । यद्वा । अमोऽमनं
रोगः । शत्रूणां कर्तव्यै रोगैस्तद्वान् । शत्रूणां रोगभूत इत्यर्थः । राजेभेन गजेन युक्तः सन् परबलं प्रतिगच्छति
तद्वत् । किंच तृष्ठीं । तृष्ठीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगामिनीं प्रसितिं प्रकृष्टां सेनामनु दूणानोऽनुगच्छन् । यद्वा ।
तृष्ठीमिति तृतीयाथे द्वितीया । तृष्या क्षिप्रया प्रसित्यानुबद्धया संततया गत्या दूणानः परसेनां हिंसन
अस्ता शत्रूणां चेप्तासि । तपिष्ठैस्तप्तमैस्तेजोभी रक्षसो राक्षसान्विध्य । ताडय ॥ अत्र निरुक्तं । कुरुष्व पाजः ।
पाजः पालनात् । प्रसितिमिव पृथ्वीं । प्रसितिः प्रसहनात्तत्तुर्वा जालं वा । याहि राजेवामात्यवानभ्यमन
वान्स्ववात्वेरावता गणेन गतमयेन हस्तिनेति वा । तृष्यानु प्रसित्या दूणानः । तृष्ठीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा
स्वरतेर्वा । अस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्तप्तमैस्तपिष्ठतमैरिति वा । नि० ६. १२. इति ॥ ऋणुष्व । ऋषि हिंसा-
करणयोः । लोटि धिन्निर्णयोरश्चेत्युप्रत्ययः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । विकरणस्वरसु सति शिष्टोऽपि लसार्वधा-
तुकस्वरं न बाधत इति लसार्वधातुकस्वरः । म० ६. १. १५८. ११. ॥

तव॑ भ॒मास॑ आ॒शुया॑ पत॑त्यनु॒ स्पृश॑ धृष॒ता शो॒शुचानः॑ ।
तपू॑थमे जु॒ह्वा पत॑गानसं॒दि॒तो वि सृ॒ज विष्व॑गुल्काः ॥ २ ॥
तव॑ । भ॒मासः॑ । आ॒शुऽया । पत॑ति । अ॒नु । स्पृ॒श । धृष॒ता । शो॒शुचानः॑ ।
तपू॑षि । अ॒ग्ने । जु॒ह्वा । पत॑गान् । अ॒सं॑ऽदि॒तः । वि । सृ॒ज । विष्व॑क् । उ॒ल्काः ॥ २ ॥

हे अग्ने तव संबंधिनो भ्रमासो धाम्यंत आशुया शीघ्रगतयो रश्मयः पतंति । सर्वतः प्रसरंति । शोशु-
चानो मृशं दीप्यमानस्त्वं धृषताभिभवसमर्थेन तेजःसंधेन शत्रून्नु क्रमेण स्पृश । दह । दहनोपायं दर्शयति ।
असंदिनः परैरनिरुद्धस्त्वं तपूषि तापकानि तेजांसि पतंगान् पतनशीलान्विस्फुलिंगानुल्काश्चेत्यित्यतयं जुह्वा ।
ह्यथेऽस्त्रामाहुतय इति जुह्वर्ज्वाला । तथा विष्वक् सर्वतो वि सृज । प्रसारय ॥ आशुया । आशुशब्दाज्जसः
सुपां मुलुगिति याजादेशः । चित्स्वरः । धृषता । धृष प्रसहने । चुरादिराधृषीयः । व्यत्ययेन शः । शत्रुरनुम

इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । जुह्वा । जुहोतेदीर्घश्चेति क्तिप् द्विर्वचनं दीर्घत्वं । उदात्तयणो हलपूर्वादिति विभक्तेश्च-
दात्तत्वस्य नोङ्धात्वोरिति प्रतिषेध उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । असदितः । दो अवखण्डने । कर्मणि
निष्ठा । व्यतिश्रुतीतीत्वं । नञा समासे तस्य स्वरः ॥

प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः ।

यो नो दूरे अघशंसो यो अंत्यग्रे माकिष्टे व्यथिरा दधर्षीत् ॥ ३ ॥

प्रति । स्पशः । वि । सृज । तूर्णिऽतमः । भव । पायुः । विशः । अस्याः । अदब्धः ।

यः । नः । दूरे । अघऽशंसः । यः । अंतः । अग्रे । माकिः । ते । व्यथिः । आ । दधर्षीत् ॥ ३ ॥

हे अग्ने तूर्णितमस्वरिततमस्त्वं स्पशः परबाधकान्नरमीन् चारान्वा सत्यागृतविवेकार्थं वि सृज । शत्रु-
न्मति विशेषेण प्रेरय । अदब्धः केनाप्यहिंसितस्त्वमस्यास्त्वदीयाया विशोऽस्मादिकायाः प्रजायाः पायुः
पालको भव । कस्मात्तद्रक्षणमित्यपेक्षायामाह । नोऽस्माकं दूरे योऽघशंसः । अघं पापात्मकं शंसनमभिलाषः
कीर्तनं वा यस्य सोऽघशंसः । यस्याघशंसोऽत्यस्माकं समीपे तिष्ठति तस्मादुभयविधाच्छत्रोः पालको भव ।
किंच ते त्वत्संबन्धिनोऽस्मास्माकिर्न कश्चिदपि व्यथिर्बाधको राक्षस आ दधर्षीत् । आ धर्षयतु । अस्माकं
कश्चिदपि परिभवं मा करोत्वित्यर्थः ॥ अंतः । अंतिकस्य कादिलोप आबुदात्तत्वं च । अग्ने । पादादित्वात्पा-
धिकमाबुदात्तत्वं । माकिष्ट इति संहितायां युष्मत्तत्तनुःष्वंतःपादमिति पत्वं । दधर्षीत् । धृष प्रसहने ।
लङि बङ्गलं कंदसीति शपः युः । बङ्गलं कंदसीति तिप ईडागमः । निघातः ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्या तनुष्व न्यमिचौ ओषतात्तिग्महेते ।

यो नो अरातिं समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कं ॥ ४ ॥

उत् । अग्ने । तिष्ठ । प्रति । आ । तनुष्व । नि । अमिचान् । ओषतात् । तिग्मऽहेते ।

यः । नः । अरातिं । संऽइधान । चक्रे । नीचा । तं । धक्षि । अतसं । न । शुष्कं ॥ ४ ॥

तिग्महेते । तिग्मास्तीक्ष्णा हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः । तादृश हे अग्ने उत्तिष्ठ । रक्षोहनार्थमुद्यतो
भव । शत्रुन्प्रत्या तनुष्व । ज्वालासंघं विस्तरय । तैस्तेजःसंधैरमिचान् शत्रुज्योषतात् । नितरां दह । हे समिधान
समिद्धिर्दीप्यमानाग्ने यः पुमान् नोऽस्माकमरातिं । भावप्रधाननिर्देशः । अरातित्वं शाववं चक्रे । कुर्वते । अराति-
मदानं वा कुर्वते । तं पुमांसं नीचा न्यग्भूतं धक्षि । दह । तत्र दृष्टांतः । अतसं न । यथा शुष्कमनार्द्रमतसं काष्ठं
दहसि तद्वत् ॥ ओषतात् । उष दाहि । लोटि हेतुज्योरीरिति तातडादेशः । धक्षि । दहेल्लोटि बङ्गलं कंदसीति
शपो लुक् । हो ढ इति ढत्वं । भप्भावः । षढोः कः सीति कत्वं । निघातः ॥

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने ।

अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शत्रून् ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रति । विध्य । अधि । अस्मत् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने ।

अव । स्थिरा । तनुहि । यातुऽजूनां । जामिं । अजामिं । प्र । मृणीहि । शत्रून् ॥ ५ ॥

हे अग्ने ऊर्ध्वो भव । रक्षोहनार्थमुद्युक्तो भव । असदस्मात्तोऽधि अधिकान्नाक्षसान् प्रति विध्य । प्रत्येकं
ताडय । दैव्यानि तेषां च विष्कृणुष्व । आविष्कृ । एतत्तयं विधाय यातुजूनां यातयितुं प्राणिनः क्लेशयितुं
ये अव कुर्वन्ति तेषां यातुधानानां स्थिरा दृढानि धनूंष्वव तनुहि । अवगतज्यानि कुर्व । किंच जामिमजामिं
बंधुमबंधुं शत्रुन् मृणीहि । प्रजहि । यद्वा । जामिं यः पूर्वं प्रहृतं । अजामिं पूर्वमप्रहृतं । एवंभूतान् शत्रून् जहि ।

प्रवृत्तोऽयमित्यपेक्षां मा कृथाः ॥ आविष्कृत्यैत्यत्र संहितायामिदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वं । तनुहि । तनोते-
लौक्युतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति हेर्लुगभावः । यातुजूनां । जु गती । क्लिब्वीत्यादिना क्लिप् । दीर्घः ।
आमि क्वांदसो नुम् । मृणीहि । मृक् प्राणत्यागे । अंतर्भावितत्पर्यस्य लोटि बज्जलं कंदसीति विकरणस्य आ ।
निघातः ॥ २३ ॥

स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।

विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो द्युम्नान्यर्यो वि दुरो अभि द्यौत् ॥ ६ ॥

सः । ते । जानाति । सुऽमतिं । यविष्ठ । यः । ईवते । ब्रह्मणे । गातुं । ऐरत् ।

विश्वानि । अस्मै । सुऽदिनानि । रायः । द्युम्नानि । अर्यः । वि । दुरः । अभि । द्यौत् ॥ ६ ॥

यविष्ठ युवतम । यद्वा । देवानां हवींषि मिश्रयितुमत्र हे अपे यः पुमान्नीवते गमनवते कल्याणहेतुभूताग-
मनाय ब्रह्मणे परिवृढाय तुभ्यं गातुं । गीयत उच्चार्यत इति गातुः स्तोत्रं । तदैरत् । प्रेरयति । स पुमान् ते तव
सुमतिं कल्याणकरीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं जानाति । लभत इत्यर्थः । अक्षी स्तोत्रं कृतवते यजमानाय तदर्थं
विश्वानि सुदिनानि शोभनानि दिनानि रायो धनानि द्युम्नानि युतिमंति रत्नकनकादीनि दुरो गृहानभि
अभिलक्ष्यार्यो यज्ञानां स्वामी त्वं वि द्यौत् । विशेषेण द्योतस्व । केचिदत्र वाक्यभेदमंगीकुर्वते । स्तोत्रं कृतवते
यजमानाय विश्वानि सुदिनान्यभ्युदयकारीणि भवन्ति । रायः । रांति क्षीरादीनीति रायो गोधनानि । द्युम्नानि
द्योतमानानि कनकादीनि चाक्षी भवन्ति । अर्यः कर्मणामनुष्ठाता स यजमानो दुरो गृहानभि वि द्यौत् ।
विशेषेण द्योतते ॥ ईवते । ई गती । क्लिप् । तदस्यासीति मतुप् । कंदसीर इति मतुपो वत् । ऐरत् । ईर गती ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । अर्यः । अ गती । अर्यः स्वामिवैश्वर्योरिति यत्प्रत्ययांतो निपातितः । स्वामिन्यंतो-
दात्तत्वं । द्यौत् । युत दीप्ता । क्वांदसे लुङि युज्ञो लुङीति परस्मैपदं । बज्जलं कंदसीत्यडभावः ॥

सेदमे अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।

पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सासद्विष्टिः ॥ ७ ॥

सः । इत् । अग्ने । अस्तु । सुऽभगः । सुऽदानुः । यः । त्वा । नित्येन । हविषा । यः । उक्थैः ।

पिप्रीषति । स्वे । आयुषि । दुरोणे । विश्वा । इत् । अस्मै । सुऽदिना । सा । असत् । इष्टिः ॥ ७ ॥

हे अपे यः पुमान् नित्येन यावज्जीवं संकल्पितेनाग्निहोत्रादिसाधनभूतेन हविषा त्वा त्वां पिप्रीषति ।
प्रीणयितुमिच्छति । यद्योक्थैः शस्त्रैः प्रीणयितुमिच्छति सेत् स एव पुमान् सुभगः शोभनधनः सौभाग्यवान्वा
सुदानुः शोभनदानोपेतश्चासु । किंच दुरोणे दुरवने कृच्छ्रलभ्ये स्वे स्वकीय आयुषि शतवर्षांश्च जीवने तिष्ठतु ।
अक्षी यजमानाय विश्वा सर्वाणि सुदिना शोभनानि दिनानि भवन्तु । अस्य सेष्टिः स यज्ञोऽसत् । फलसाध-
नसमर्थो भवतु ॥ पिप्रीषति । प्रीञ् तर्पणे । धातोः कर्मण इति सन् । असत् । अस्तेर्लैव्यडागमः । इष्टिः । मंचे
पृषेत्यादिना क्लिप्तुदात्तः ॥

उत्सासंभरणीयेष्टावप्रेः चचभृतोऽर्चामि त इति याज्या । सूचितं च । अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वागिती-
दप्रभृतिकर्मणां । आ० ४. १. इति ॥

अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाक्सं ते वावाता जरतामियं गीः ।

स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्षुचाणि धारयेरनु द्यून् ॥ ८ ॥

अर्चामि । ते । सुऽमतिं । घोषि । अर्वाक् । सं । ते । वावाता । जरतां । इयं । गीः ।

सुऽअश्वाः । त्वा । सुऽरथाः । मर्जयेम । अस्मे इति । क्षुचाणि । धारयेः । अन्तु । द्यून् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ते तव सुमतिमनुग्रहकरां शोभनां बुद्धिमर्चामि । पूजयामि । ववाता पुनःपुनस्त्वामभिगच्छंतीष-
मुच्छमाना गीर्वाग्घोषि घोषयुक्तं यथा भवति तथावाक् स्वदभिमुखं ते त्वां सं जरतां । स्त्रीतु । वयमपि स्वन्नाः
शोभनाश्चोपेताः सुरधास्य । उपलक्षणमेतत् । पुत्रपौत्रादिभिः सहिताः संतस्त्वां मर्जयेम । अलंकुर्याम । परि-
चरेमेति यावत् । त्वं तु अग्नौ ब्रूयन्वहमस्मे अस्मासु चचाणि धनानि धारयेः । निधेहि ॥ घोषि । घोष शब्दने ।
श्रीणादिक इन् । निस्वादाद्युदात्तः । वावाता । वा गतिगन्धनयोरित्यस्य यङ्लुगंतस्य निष्ठायां रूपं । मर्जयेम ।
मृषू शोचालंकारयोः । स्वंतस्य लिङि रूपं । वृद्धमावच्छांसः ॥

इह त्वा भूर्या चरेदुप त्मन्दोषावस्तर्दीदिवांसमनु द्यून् ।

क्रीळंतस्त्वा सुमनसः सपेमाभि द्युम्ना तस्थिवांसो जनानां ॥ ९ ॥

इह । त्वा । भूरि । आ । चरेत् । उप । त्मन् । दोषाऽवस्तः । दीदिऽवांसं । अनु । द्यून् ।

क्रीळंतः । त्वा । सुऽमनसः । सपेम् । अभि । द्युम्ना । तस्थिऽवांसः । जनानां ॥ ९ ॥

हे अग्ने इह रचोहणनाख्ये कर्मणि यद्वाक्लिङ्गोक्ते यः पुष्यो दोषावस्ता रात्रावहनि च दीदिवांसं दीप्य-
मानं त्वामग्नौ ब्रूयन्वहं त्वन् आत्मना स्वयमेवोप समीपे भूरि भूचिष्टं यथा भवति तथा चरेत् । परिचरति ।
तस्माद्वयमपि जनानां शत्रूणां द्यूम्ना द्यूम्नानि धनान्यभि तस्थिवांसस्त्वत्प्रसादादात्मसात्कुर्वतोऽत एव क्रीळंतः
स्वे स्वे गृहे पुत्रपौत्रादिभिः सह संक्रीडमानास्तथा सुमनसः शोभनमगस्ताः संतस्त्वां सपेम । परिचरेम । यद्वा ।
दोषावस्तरिति संबुद्धिः । दोषाया रात्रिकृतस्य तमसो वस्तराक्कादयितर्निवारयितः ॥ त्वन् । आत्मशब्दस्य
तृतीयायाः सुपां सुलुगिति लुक् । मन्वेष्वाङ्गादेरात्मन् इत्याकारलोपः । दोषावस्तः । द्वंद्वपक्षे कार्तिकीजपाद-
यश्चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । संबुद्धिपक्ष आमन्त्रितस्य पादादित्वात् षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । सपेम । षप समवाये ।
लिङि रूपं । निघातः ॥

यस्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो अग्र उपयाति वसुमता रथेन ।

तस्य चाता भवसि तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषगजुजोषत् ॥ १० ॥

यः । त्वा । सुऽअश्वः । सुऽहिरण्यः । अग्ने । उपऽयाति । वसुऽमता । रथेन ।

तस्य । चाता । भवसि । तस्य । सखा । यः । ते । आतिथ्यं । आनुषक् । जुजोषत् ॥ १० ॥

हे अग्ने यः पुमान् स्वश्वः शोभनाश्चोपेतः सुहिरण्यो यागयोग्यधनोपेतो वसुमता ब्रीह्यादिधनयुक्तेन रथेन
सहितः सन् स्वामुपयाति । परिचरणार्थं तव समीपं गच्छति । तस्य पुंसस्त्राता सर्वदुरितेभ्यो रचको भवसि । यश्च
पुमान् ते तवातिथ्यमतिथियोग्यां पूजामानुषगजुक्रमेण जुजोषत् प्रापयति तस्य पुंसः सखा तदुचितफलप्रदाने-
नोपकर्ता भवसि ॥ उपयाति । सह सुपेत्य च सहेति योगविभागात्समासः । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । आतिथ्यं । अतिथिशब्दात्तादर्थ्ये अतिथेऽर्थ्य इति ज्यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
जुजोषत् । जोषयतेर्लिङि बङ्लं कंदसीति शपः सुः । अडागमः । कंदस्युभयपेति तिप आर्धधातुकत्वात्लिङलोपः ।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः ॥ ॥ २४ ॥

महो रुजामि बंधुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय ।

त्वं नो अस्य वचसश्चिकिद्धि होतर्यविष्ट सुक्रतो दमूनाः ॥ ११ ॥

महः । रुजामि । बंधुता । वचःऽभिः । तत् । मा । पितुः । गोतमात् । अनु । इयाय ।

त्वं नः । अस्य । वचसः । चिकिद्धि । होतः । यविष्ट । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । दमूनाः ॥ ११ ॥

हे होतर्देवानामाज्ञातर्यविष युवतम सुकृतो शोभनप्रज्ञ हे अमे वचोभिस्त्वबुद्देशेन कृतेः स्तोत्रैः समुप-
जाता येयं बंधुता बंधुभावस्तया बंधुतया महो महतो राक्षसानुजामि । भगज्मि । तत्तादृशं स्तोत्रात्मकं वचः
पितृव्यादयितुर्गौतमाद्वेषः सकाशात्ता वामदेवं मामन्विष्याय । दमूना दांतमना दानमना वा शत्रूणामुप-
क्षपयिता वा तादृशस्त्वं नोऽस्मादीयस्यास्य वचसः स्तोत्रात्मकमेतद्वाक्यं चिकिद्मि । जानीहि ॥ चिकिद्मि । कित
ज्ञाने । जीहोत्यादिकः । लोटि रूपं । होतः । पादादित्वात् षाष्ठिकमाशुदान्तत्वं । इतरयोस्तु नामंचिते समा-
नाधिकरण इति प्रथमस्याविद्यमानवज्ञावनिषेधादपादादित्वेन निघातः ॥

अस्वप्नजस्तरणयः सुशेवा अतंद्रासोऽवृका अश्रमिष्ठाः ।

ते पायवः सध्वंचो निषद्यामे तव नः पांतमूर ॥ १२ ॥

अस्वप्नजः । तरणयः । सुशेवाः । अतंद्रासः । अवृकाः । अश्रमिष्ठाः ।

ते । पायवः । सध्वंचः । निऽसद्यं । अमे । तव । नः । पांतु । अमूर ॥ १२ ॥

अमूर अमूढ सर्वज्ञ । यदा । अमूर अप्रतिहतगते हे अमे अस्वप्नजोऽस्वपंतः । जागरूका इति यावत् ।
तरणयः सततगमनस्वभावा आपञ्चसारका वा सुशेवाः सुसुखा अतंद्रासोऽतंद्रा अनलसाः सर्वदोषुक्ता
अवृका अहिंसका अश्रमिष्ठा अश्रान्ततमाः सध्वंचः परस्परं संगताः पायवो रक्षकास्तै तादृशास्तव रश्मयो
निषद्यास्मद्वक्षे निषणा भूत्वा नोऽस्मान्पांतु । रचंतु ॥ अस्वप्नजः । स्वपितुर्बोर्नजिह्वप्रत्ययः । मध्येऽवयवह्रस्वां-
दसः । सध्वंचः । सहपूर्वादंचतेः क्तिप् । सहस्य सधिरिति सहस्य सध्मादेशः । सध्मादेशस्यांतोदान्तत्वनिपात-
नाद्यादेश उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । अमूर । मुह वैचित्र्ये । निष्ठायां ढकारस्य रेफह्रस्वांदसः । यदा ।
मूढ बंधने । शीणादिको रक् ॥

ये पायवो मामतेयं ते अमे पश्यंतो अंधं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्संत इद्रिपवो नाहं देभुः ॥ १३ ॥

ये । पायवः । मामतेयं । ते । अमे । पश्यंतः । अंधं । दुऽइतात् । अरक्षन् ।

ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्संतः । इत् । रिपवः । न । अहं । देभुः ॥ १३ ॥

अत्रेयमेतिहासिकी कथा । उच्यते गभिरिणीं ममतानामधेयां भार्या तदनुजो बृहस्पतिरचकमत । तस्यां
रेत आधित्सुं तं बृहस्पतिं गर्भस्थं रेतोऽब्रवीत् । रेतोऽच मा सेषीरहमच वसामीति । एवमुक्तो बृहस्पतिर्निब-
धरेतस्तः सन् रेतोरूपं गर्भं शशाप । जात्यंधत्वरूपं दीर्घं तमः प्राप्नुहीति । ततस्तस्यां दीर्घतमा अजनिष्ट । स
चांध्यपरिहारायामिं सुत्वा चक्षुरलभतेति । तदिदानीमाह । हे अमे पायवो रक्षकाः पश्यंतोऽंधोऽयमिति
छपावृष्ट्या पश्यंतस्ते तव ये रश्मयो मामतेयं ममतायाः पुत्रमंधं चक्षुर्हीनं दीर्घतमसं दुरितादांध्यलक्षणाच्छा-
पादरक्षन् चक्षुःप्रदानेनापालयन् । विश्ववेदा विश्वप्रज्ञो भवान् सुकृतः शोभनं चक्षुःप्रदानादिकर्म कृतवतस्ता-
च्छमीञ्जरश्च । आदरेण परिगृह्य पालयति । तेषां परिग्रहसिद्धिरभिधीयते । दिप्संत इत् दंभितुं परिभवितु-
मिच्छंत एव रिपवः शत्रव एषं दीर्घतमसं नाहं देभुः । नैव परिभवंति खलु ॥ मामतेयं । ममताया अपत्यमि-
त्यर्थे स्त्रीभ्यो ङक् । दिप्संतः । दम्भु दंभे । सनीवंतर्धेत्यादिना इडभावः । दंभ इच्छेतीकारः । देभुः । अंधियंभि-
दंभिष्वंजीनामुपसंख्यानमिति लिटः कित्वाकुपधात्तोपः ॥

त्वया वयं सध्वन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् ।

उभा शंसां सूदय सत्यतातेऽनुष्ठुया कृणुह्ययाण ॥ १४ ॥

त्वया । वयं । सध्वन्यः । त्वाऽर्जताः । तव । प्रऽनीती । अश्याम् । वाजान् ।

उभा । शंसां । सूदय । सत्यऽताते । अनुष्ठुया । कृणुहि । अह्ययाण ॥ १४ ॥

अह्रयाणं अलज्जितगमन । अह्रयाणोऽह्रीतयान इति यास्कः । तावृश हे अग्ने वयं स्तोतारस्त्वया सध-
न्यस्त्वत्प्रसादात्समानधनास्त्वोतास्त्वया रक्षिता वयं तव प्रणीती प्रणीत्वा तव प्रेरणानुज्ञया बाजानाम्ना-
न्यश्नाम । प्रामुद्याम । हे सत्यताति । सत्त्वं तनोतीति वा सत्त्वं तायते यस्मिन्निति वा सत्यतातिः । हे सत्यताति
शंसा पापानां शंसितारानुभावासन्नविप्रकृष्टौ शत्रू सुदय । वहि । अनुष्ठयानुक्रमेण कृणुहि । अस्मिन्भूते
प्रतिपादितमर्थं कुरु ॥ सधन्यः । धनमेषामसीति कंदसीवनिपावितीप्रत्ययः । एरनेकाच इति यण् । उदात्त-
स्वरितयोरिति स्वरितत्वं । अनुष्ठया । अपदुःसुष्ठु स्थ इति विधीयमानः कुप्रत्ययो वज्रलवचनादनपूर्वस्यापि
भवति । सुपां सुनुगिति तृतीयाया याजदेशः । अह्रयाण । द्वौ लज्जायां । वज्रलं कंदसीति शपः सुभावा-
भावः । अनित्यमागमशासनमिति मुगभावः ॥

अ॒या ते॒ अग्ने॒ समिधा॑ वि॒धेम॒ प्रति॒ स्तोमं॑ श॒स्यमानं॑ गृ॒भाय॑ ।

दहा॒शसो॑ र॒क्षसः॑ पा॒ह्य॑ स्मा॒न्दुहो॑ नि॒दो मि॑चमहो अव॒द्यात् ॥ १५ ॥

अ॒या । ते॒ । अग्ने॒ । स॒ऽइधा॑ । वि॒धेम॒ । प्रति॒ । स्तोमं॑ । श॒स्यमानं॑ । गृ॒भाय॑ ।

दह॑ । अ॒शसः॑ । र॒क्षसः॑ । पा॒हि । अ॒स्मान् । दु॒हः । नि॒दः । मि॑च॒ऽमहः॑ । अव॒द्यात् ॥ १५ ॥

हे अग्ने अयानया समिधा दीप्या सुत्या ते त्वां विधेम । परिचरेम । अस्माभिः शस्यमानमिमं स्तोमं
स्तोत्रं प्रति गृभाय । प्रतिगृहाण । अशसः । शंसन्ति कुर्वन्तीति शसः स्तोतारः । ते न भवन्तीत्यशसो वृशंसाः ।
तान्रक्षसो दह । भक्षसात्कुर्व । हे मिचमहो मिचैः पूजनीय हे अग्ने द्रुहो द्रोग्धुर्निदो निदकादवद्यात्परिवा-
दास्मास्मान् पाहि । रच ॥ गृभाय । यहेलौटि कंदसि शायजपीति अः शायच् । ह्यहोर्मः । पाहि । वाक्त्रभेदा-
दनिघातः । निदः । णिदि कुत्सायां । क्षिप् । आगमशासनस्थानित्यत्वान्मुगभावः । सावेकाच इति विभक्तेषु-
दान्तत्वं । अवद्यात् । अवद्यपण्येति यत् । ययतोश्चातदर्थे । पा० ६. २. १५६. इत्वंतोदात्तत्वं । मिचमहो अवद्या-
दित्यत्र संहितायामव्यादवद्यादित्येकः प्रकृतिभावः ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरनुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहितामाध्वे तृतीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

चतुर्थे मंडले प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । वैश्वानरायेति पंचदशर्चं पंचमं सूक्तं वामदेवस्त्वार्यं शिवं वैश्वा-
नराग्निदेवताकं । अचानुकमणिका । वैश्वानराय वैश्वानरीयमिति ॥ विनियोगो शैंगिकः ॥

वै॒श्वान॒राय॑ मी॒ऽह्रुषे॑ स॒जोषाः॑ क॒था दा॑शेमा॒ग्नये॑ बृ॒हन्नाः॑ ।

अ॒नूनेन॑ बृ॒हता॑ व॒क्षथे॑नोप॒ स्तभा॑यदुप॒मित्र॑ रोधः ॥ १ ॥

वै॒श्वान॒राय॑ । मी॒ऽह्रुषे॑ । स॒ऽजोषाः॑ । क॒था । दा॑शे॒म । अ॒ग्नये॑ । बृ॒हत् । भाः॑ ।

अ॒नूनेन॑ । बृ॒हता॑ । व॒क्षथे॑न । उ॒प । स्त॒भा॒यत् । उ॒प॒ऽमित् । न । रोधः॑ ॥ १ ॥

सञ्जीवाः सञ्जीवसः समानप्रीतियुक्ता वयमुत्विग्यजमाना वैश्वानराय विश्वानरसंबन्धिन एतन्नामकाय मीळुषेऽभिमतवृथादिसेत्तु बृहद्बृहते महते भा भासमानायाप्रये देवाय कथा कथं केन प्रकारेण दाशेम । दद्याम । सामर्थ्याद्विवरिति गम्यते । अथवा बृहन्ना इत्युत्तरत्र योज्यं । कथा दाशेमैत्युक्तं । किं तत्राधिक्यमिति तदुच्यते । योऽग्निर्बृहन्नाहाभा भासमानश्च सन् अग्निनाविकलेन संपूर्णेन अत एव बृहता प्रभूतेन वक्ष्येन वोढव्येन स्वशरीरेणोप स्तभायत् । उपस्तभाति । सामर्थ्याद्यामिति शेषः । बुलोकं व्याप्नोतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । उपमिन्न रोधः । उप समीपे मीयते क्षिप्यत इत्युपमित् स्थूणा । सा यथा तृणाच्छादनादिनिरोधकं वंशादिकमुपस्तभाति तद्वत् । यद्वा । वक्ष्येनोक्त्यलक्षणेन फलादिवाहकेन स्तोत्रेण सह बुलोकमुपस्तभायत् । स्तभायत् । सत्भुः सौबो धातुः । लङि कंदसि शायजपीति व्यत्ययेनाहावपि शायजादेशः । बङ्गलं कंदसीत्यङागमाभावः । किमिव । उपमिन्न रोधः । उप समीपे मीयत इत्युपमित्दुदकं । कूलमिव ॥

मा निंदत् य इमां मर्त्यं रातिं देवो ददौ मर्त्याय स्वधावान् ।

पाकाय गृत्सो अमृतो विचेता वैश्वानरो नृतमो यद्गो अग्निः ॥ २ ॥

मा । निंदत् । यः । इमां । मर्त्यं । रातिं । देवः । ददौ । मर्त्याय । स्वधाऽवान् ।

पाकाय । गृत्सः । अमृतः । विऽचेताः । वैश्वानरः । नृऽतमः । यद्गो । अग्निः ॥ २ ॥

हे होवाद्योऽसुं वैश्वानरमपि मा निंदत् । निंदां मा कुर्वत । स्तुतिव्यर्थः । यो देवो दीप्यमानोऽग्निः स्वधावानस्वद्धत्तेन हविलक्षणेनात्रेन तद्वाग सन् मर्त्याय मरणधर्माय पाकाय परिपक्वप्रक्षाय मह्यं यजमानायेमामिदानीं दीयमानप्रकारां रातिं धनं ददौ । दत्तावान् । स विशिष्यते । गृत्सो मेधावी । मेधाविनामेतत् । अमृतोऽमरणस्वभावो विचेता विशिष्टप्रज्ञो वैश्वानरो विश्वैर्मरिराहवनीयादिक्षेपेण नीयमानो नृतमो नेतृतमः फलादीनां यद्गो महान् । महन्नामेतत् । अपिरंगनादिगुणविशिष्टः । तादृशमपि स्तुतिरिति भावः ॥

सामं द्विबर्हा महि तिग्मभृष्टिः सहस्रेता वृषभस्तुविष्मान् ।

पदं न गोरपगूळं विविद्वानग्निर्मर्त्यं प्रेदु वोचन्मनीषां ॥ ३ ॥

सामं । द्विऽबर्हीः । महि । तिग्मऽभृष्टिः । सहस्रऽरेताः । वृषभः । तुविष्मान् ।

पदं । नागोः । अपऽगूळं । विविद्वान् । अग्निः । मर्त्यं । प्राइत् । ऊं इति । वोचत् । मनीषां ॥ ३ ॥

द्विबर्हा द्वयोर्मध्यमोत्तमयोः स्थानयोः परिवृष्टस्तिग्मभृष्टिस्तीक्ष्णतेजाः सहस्रेता बङ्गविधहिरण्यरेतस्कः । रेतःशब्दः सारवाची । प्रभूतसारो वा । वृषभो वर्षिता कामानां तुविष्मान्वङ्गधन ईदृशोऽयमपिरत्यंतगोपितं गोः पदं न नष्टाया गोः पदमिवापगूळमत्यंतरहस्यं । मनीषाशब्दो ज्ञानवाची सन्नच ज्ञातव्ये वर्तते । मनीषां ज्ञातव्यं महि महत्पूज्यं सामास्यदभिमतं स्तोत्रं विविद्वान् विशेषेण जानन् प्रेदु वोचत् । प्रैव ब्रवीतु ॥

प्र ताँ अग्निर्वभसत्तिग्मजंभस्तपिष्ठेन शोचिषा यः सुराधाः ।

प्र ये मिनन्ति वरुणस्य धामं प्रिया मित्रस्य चेततो ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

प्र । तान् । अग्निः । वभसत् । तिग्मऽजंभः । तपिष्ठेन । शोचिषा । यः । सुऽराधाः ।

प्र । ये । मिनन्ति । वरुणस्य । धामं । प्रिया । मित्रस्य । चेततः । ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

योऽग्निः सुराधाः शोभनधनः स तिग्मजंभस्तीक्ष्णदंष्ट्रः सन् तपिष्ठेन शोचिषातिशयेन शत्रूणां तापकेन तेजसा तावच्छमाशान् द्वेष्टन् वभसत् । प्रकर्षेण भर्त्सयतु । दहत्वित्यर्थः ॥ भस भर्त्सनदीप्त्योः । सेटीतश्च षोप इतीकारलोपः । सेटोऽडाटावित्यङागमः ॥ तानित्युक्तं कानित्याह । ये द्वेष्टारश्चेततो जानतः । एतदुभयवि-

शेषां । मित्रस्य वरुणस्य च प्रिया प्रियाणि ध्रुवाणि स्थिराणि धाम धामानि तेजःस्थानानि कर्माणि वा प्र
मिनन्ति । प्रकर्षेण हिंसन्ति ॥ मीञ् हिंसायां । मीनातेर्निगम इति वृत्तत्वं । विकरणस्वरः ॥

अभ्रातरो न योषणो व्यंतः पतिरिपो न जनयो दुरेवाः ।

पापासः संतो अनृता असत्या इदं पदमजनता गभीरं ॥ ५ ॥

अभ्रातरः । न । योषणः । व्यंतः । पतिरिपः । न । जनयः । दुःएवाः ।

पापासः । संतः । अनृताः । असत्याः । इदं । पदं । अजनत । गभीरं ॥ ५ ॥

अभ्रातरो भ्रात्रादिबन्धुरहिता योषणो न गतभर्तृका योषित इव ॥ वा षपूर्वस्य निगम इति विकल्पना-
द्दीर्घाभावः ॥ ता यथा भर्तृगृहात्पितृगृहं प्रत्यायन्ति तद्वद्भ्रांतो गच्छंतः । यज्ञादीनपहायामार्गे वर्तमाना इत्यर्थः ।
तथा पतिरिपो न जनयः पतिद्वेषिणः स्त्रिय इव दुरेवा दुष्टगतयो दुराचारा अत एव पापासः पापाः
संतोऽनृता मानससत्वरहिता असत्या वाचिकसत्वरहिता मनसा वाचाभिर्ममजमाना इदं पापिभिरनुभूयमा-
नतया प्रसिद्धं गभीरमगाधं पदं नरकस्थानमजनत । अजनयंत । उत्पादयन्ति ॥ लङि जनेरंतर्भावितव्यार्थाद्वा-
त्ययेनैकवचनं ॥ ॥ ५ ॥

इदं मे अग्ने कियते पावकामिनते गुरुं भारं न मन्म ।

बृहद्दधाय धृषता गभीरं यद्गं पृष्ठं प्रयसा सप्तधातु ॥ ६ ॥

इदं । मे । अग्ने । कियते । पावक । अमिनते । गुरुं । भारं । न । मन्म ।

बृहत् । दधाय । धृषता । गभीरं । यद्गं । पृष्ठं । प्रयसा । सप्तधातु ॥ ६ ॥

हे पावक शोधकामे कियतेऽत्यल्पाय गुरुं भारं न वोढुमशक्यं भारमिव । तं यथा धर्तुमसहमानः पात-
यति तद्वत्त्वदीयं कर्माभिनतेऽहिंसतेऽत्यजते मे मह्यमिदं ज्ञातव्यत्वेन प्रसिद्धं बृहत्प्रभूतं मन्म मननीयं धनं
दधाय । देहि । तदेव विशेष्यति । धृषता शत्रूणां धर्षकेण प्रयसा । अत्रनामेतत् । अत्रेण युक्तं गभीरमन्धिरनव-
गाह्यं यद्गं महत्पृष्ठं सप्तधुं योम्यं सप्तधातु याम्यारण्यभेदेन सप्तप्रकारं । सप्त याम्याः पशवः सप्तरक्षाः । तै० स०
७. २. २. इति श्रुतेः । ईदृग्धनं देहीत्यर्थः । गुरुं भारं न अन्यदीयं भारं यथान्यस्त्री ददाति तद्वदस्त्राकं दातव्यं
धनं देहीति वा योज्यं ॥

तमिच्छेऽव समना समानमभि क्रत्वा पुनती धीतिरश्याः ।

ससस्य चर्मन्निधि चारु पृश्नेरये रूप आरुपितं जवारु ॥ ७ ॥

तं । इत् । नु । एव । समना । समानं । अभि । क्रत्वा । पुनती । धीतिः । अश्याः ।

ससस्य । चर्मन् । अधि । चारु । पृश्नेः । अये । रूपः । आरुपितं । जवारु ॥ ७ ॥

अपिबिबुदादित्यास्त्रयोऽपि मतभेदेन वैश्वानरशब्दामिधेया इति । नि० ७. २३. । यास्तेनोक्तत्वादित्यादि-
त्यात्मना वैश्वानरः स्तूयते । तमिच्छेऽव वैश्वानरं बुद्धानं समानं सर्वेषामेकरूपं समना सदृशी तथोम्या
पुनत्यस्मान् शोधयित्री धीतिर्मतिरस्यदीया स्तुतिः क्रत्वा तदुचितेन कर्मणा न्वेव क्षिप्रमेवाश्याः । अभिप्राप्नु-
यात् । भजेदित्यर्थः ॥ अग्नेतेर्लिङि बङ्गत्वं कंदसीति विकरणस्य लुङ् । व्यत्ययेन परस्त्रीपदं मध्यमपुरुषत्वं च ॥
पूर्वच तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यस्य बुद्धानस्य वैश्वानरस्य जवाब्जवमानरोहि जरमाणरोहि वा
चाब्जदीप्तं मंडलं । जवाब् जरमाणरोहीति वा जवमानरोहीति वेति यास्कः । नि० ६. १७. । अये पुरस्तात्पू-
र्वस्थां दिशि रूपः । आरोपयति स्वात्मनि सखादीनि इविति भूमिबन्धते । तस्याः सकाशात्ससस्य । शुभ्रोपम-
मेतत् । स्वपत इव निश्चलस्य पृश्नेः । बुधामेतत् स्वः पृश्निरिति बुद्धीकादित्ययोः साधारणानामसु पाठात् ।

ज्योतिरादिभिः शुभ्रमाणस्य शुभ्रलोकस्याधि उपरि चर्मन् चर्मणे चरणाय ॥ चरैरौणादिको मनिन् । सुपां
मुमुगिति चतुर्थी लुक् ॥ आश्रयितमारोपितं देवैः । तमश्ना इति पूर्वचान्वयः ॥

प्रवाच्यं वचसः किं मे अस्य गुहां हितमुप निणिग्वदन्ति ।

यदुस्त्रियाणामप वारिव व्रन्पाति प्रियं रूपो अयं पदं वेः ॥ ८ ॥

प्रऽवाच्यं । वचसः । किं । मे । अस्य । गुहां । हितं । उप । निणिक् । वदन्ति ।

यत् । उस्त्रियाणां । अप । वाऽऽव । व्रन् । पाति । प्रियं । रूपः । अयं । पदं । वेरिति वेः ॥ ८ ॥

मे मदीयस्यास्य वक्ष्यमाणस्य वचसो वाक्यस्य किं प्रवाच्यमस्ति । तथ्यमेवोच्यत इत्यर्थः । किं तद्वच इत्यु-
च्यते । उस्त्रियाणां । गोनमेतत् । चीराद्युत्स्राविणीनां गवां संबंधि यत्चीरं वारिवोदकमिव तथथा सेकेना-
विष्कुर्वन्ति तथाप व्रन् । अपवृण्वन्ति । दोग्धारो निणिक् । नितरां नेनेक्ति शोधयतीति निणिक् चीरमुच्यते ।
तादृक् चीरमनेन विश्वानरेण गुहा गुहायामुप हितमुपनिहितं वदन्ति वित्तारः । किंचायं वेद्याप्ताया रूपो
भूत्याः प्रियं सर्वेषामाधारत्वेन प्रियभूतमयं श्रेष्ठं पदं स्थानं पाति । रक्षति ॥

इदमु त्यन्महिं महामनीकं यदुस्त्रिया सचत पूर्थ्य गौः ।

चतस्य पदे अधि दीद्यानं गुहां रघुष्यद्रघुयद्विवेद ॥ ९ ॥

इदं । ऊं इति । त्यत् । महिं । महानं । अनीकं । यत् । उस्त्रिया । सचत । पूर्थ्य । गौः ।

चतस्य । पदे । अधि । दीद्यानं । गुहां । रघुऽस्यत् । रघुऽयत् । विवेद ॥ ९ ॥

इदमु इदमेव त्वत्प्रसिद्धं महि महत्पूज्यं महानं महतां देवानामनीकं समूहस्य सूर्यमंडलं विश्वानर एवेति
शेषः । पूर्थ्य पूर्वकालीनं पूरकं वा यन्मंडलमुस्त्रिया चीराद्युत्स्राविणी गौरभिहोवाद्यर्थं सचत । सेवते । चतस्रो-
दकस्य पदे स्थानेऽतरिवेऽध्यधिकं । यद्वा । अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । दीद्यानं द्योतमानं गुहा गुहायां रघुष्यत्
शीघ्रं खंदमानं रघुयत् शीघ्रं गच्छसूर्यमंडलं विवेद । विश्वानरमेवेति ज्ञातवानस्मि ॥

अध द्युतानः पिचोः सचासामनुत गुह्यं चारु पृथ्वेः ।

मातुष्पदे परमे अंति षन्नोर्वृणाः शोचिषः प्रयतस्य जिह्वा ॥ १० ॥

अध । द्युतानः । पिचोः । सचा । आसा । अमनुत । गुह्यं । चारु । पृथ्वेः ।

मातुः । पदे । परमे । अंति । सत् । गोः । वृणाः । शोचिषः । प्रऽयतस्य । जिह्वा ॥ १० ॥

अध अथ द्युतानो दीप्यमानः पिचोर्वावापृथिव्योः सचा सह मध्ये व्याप्तः सन् पृथ्वेर्गोः संबंधि चारु
रमणीयं गुह्यमूधसि निगूढं पय आसा स्वकीयेनास्त्रेणामनुत । पानायाबुध्यत । उक्तमेवार्थं विवृणोति ।
मातुः चीरादिनिर्मात्रा गोः परमे पद उत्कृष्टे स्थान ऊधोलक्षणेऽति सत् समीपे विद्यमानं चीरं वृणाः
फलानां वर्धितुः शोचिषो दीप्तस्य प्रयतस्याहवनीयादिरूपेण नियतस्य विश्वानरस्य जिह्वा पातुमिच्छतीति
शेषः ॥ ॥ २ ॥

चतुतं वोचे नमसा पृच्छ्यमानस्तवाशसा जातवेदो यदीदं ।

त्वमस्य क्षयसि यद्द विष्वं दिवि यद्द द्रविणं यत्पृथिव्यां ॥ ११ ॥

चतुतं । वोचे । नमसा । पृच्छ्यमानः । तव । आऽशसा । जातऽवेदः । यदि । इदं ।

त्वं । अस्य । क्षयसि । यत् । ह । विष्वं । दिवि । यत् । ऊं इति । द्रविणं । यत् । पृथिव्यां ॥ ११ ॥

अहं यजमानो नमसा नमस्करिण सह पुच्छ्यमानोऽन्यैरनुयुज्यमानः सन् श्रुतं वोचि । सत्यं ब्रवीमि । किं तदित्युच्यते । हे जातवेदो जातानां वेदितर्जातप्रश्नं वापे तवाशसा त्वत्सुखा साधनेन यदीदं धनं सख्य-
स्वामिः स्यात् अस्य धनस्य त्वं चयसि । त्वमेवेश्वरो भवसि । तस्य धनस्य यज्ञादिद्वारागन्धर्थादिति भावः ।
अत्यल्पमिदमुक्तं । यच्च विश्वं यत्त्वत्तु कृत्स्नं धनमस्ति तस्यापीश्वरिणे । विश्वमिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विश-
दयति । दिवि युक्तोके यदु द्रविणं यदेव धनं यच्च पृथिव्यां धनं तस्य सर्वस्य त्वमीश्वरो भवसि । यज्ञार्थं
द्रव्यमुत्पन्नमिति स्मरणात् । अभिव्यतिरेकेण यज्ञासंभवादिति भावः ॥

किं नो अस्य द्रविणं कइ रत्नं वि नो वोचो जातवेदश्चिकित्वान् ।

गुहाध्वनः परमं यत्नो अस्य रेकु पदं न निदाना अगन्म ॥१२॥

किं । नः । अस्य । द्रविणं । कत् । ह । रत्नं । वि । नः । वोचः । जातवेदः । चिकित्वान् ।

गुहा । अध्वनः । परमं । यत् । नः । अस्य । रेकु । पदं । न । निदानाः । अगन्म ॥१२॥

पूर्वमंत्रेण यस्य धनस्याभिस्वामित्वमुक्तमस्य धनस्य किं द्रविणं किं साधनभूतं नोऽस्मभ्यं दातव्यं धनमस्ति ।
कइ रत्नं किं च रमणीयं हितकरं धनमस्ति । तद्वनं हे जातवेदो जातधनापे चिकित्वांश्चिन्तयन्नावानभिज्ञस्त्वं
नोऽस्मभ्यं वि वोचः । विब्रूहि । यद्वा । किं दातव्यं द्रविणमस्ति । अस्य द्रविणराशेः कइ रत्नमिति योज्यं ।
अस्याध्वनो धनप्राप्तिमार्गस्य यद्गुहा गुहायां निहितं गूढं परममुत्कृष्टं प्राप्तव्यमस्ति तदपि नोऽस्मभ्यं विवोचः ।
वयं रेकु रिक्तं पदं गंतव्यं स्नानं गृहादिकं निदाना अन्यैर्निर्दिष्टाः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ नागव्य । न प्राप्तुमः ॥

का मर्यादा वयुना कइ वाममच्छा गमेम रघवो न वाजं ।

कदा नो देवीरमृतस्य पत्नीः सूरौ वर्येण ततननुषासः ॥१३॥

का । मर्यादा । वयुना । कत् । ह । वामं । अच्छ । गमेम । रघवः । न । वाजं ।

कदा । नः । देवीः । अमृतस्य । पत्नीः । सूरः । वर्येण । ततनन् । उषसः ॥१३॥

का मर्यादा का प्रीत्यादिव्यवस्था का च वयुना प्रज्ञानं पदार्थविषयं कइ किं च वामं वननीयं पदार्थ-
जातं । एतत्सर्वमच्छ गमेम । अभिगच्छेम । तच्च दृष्टान्तः । रघवो न वाजं । शीघ्रगामिनोऽश्वादयः संयाममिव
तद्वत् । कदा कस्मिन्काले नोऽस्माकं व्यवहाराय देवीर्देव्यो द्योतमाना अमृतस्वामरणधर्मस्यादित्यस्य पत्नीः
पत्न्यः पालयित्र्यः सूरः प्रसवित्र्य उषासो वर्येण प्रकाशेन ततनन् । विस्तारयेयुः । एवं सूर्यसंबन्धिन उषसः सुत्या
सर्वात्मनो वैश्वानरस्य सुतिरवगंतव्या ॥ तनोतेर्लेटि बह्वलं कंदसीति विकरणस्य सुः । द्विर्भावह्लादिशेषौ ॥

अनिरेण वचसा फल्ग्वेन प्रतीत्येन कृधुनातृपासः ।

अधा ते अग्ने किमिहा वदंत्यनायुधास आसता सचंतां ॥१४॥

अनिरेण । वचसा । फल्ग्वेन । प्रतीत्येन । कृधुना । अतृपासः ।

अध । ते । अग्ने । किं । इह । वदंति । अनायुधासः । आसता । सचंतां ॥१४॥

अनिरेण । इरात्रं । तद्गृहितेन फल्ग्वेनोक्थेन प्रतीत्येन प्रतिगंत्येन । आरोहणीयेत्यर्थः । कृधुना हस्तेन ।
कृध्विति हस्तेनायं कृधुको वसक इति तन्नामसूक्तत्वात् । एवंविधेन वचसातृपासोऽनुप्रा अनाः । अध अधुने-
हास्तिन लोके हे अग्ने ते त्वां किं वदंति । निर्द्विवक्षिण वचसा न किंचिद्विभक्त इत्यर्थः । किंलनायुधासः ।
आयुधशब्दः साधनं सचयति । हविरादिसाधनरहितासोऽसता दुःखेन सचंतां । संगच्छंतां ॥

अस्य श्रिये समिधानस्य वृष्णो वसोरनीकं दम आ रुरोच ।

रुश्वसानः सुदृशीकरूपः क्षितिर्न राया पुरुवारो अद्यौत् ॥ १५ ॥

अस्य । श्रिये । संऽइधानस्य । वृष्णः । वसोः । अनीकं । दमे । आ । रुरोच ।

रुशत् । वसानः । सुदृशीकऽरूपः । क्षितिः । न । राया । पुरुऽवारः । अद्यौत् ॥ १५ ॥

समिधानस्य समिध्यमानस्य ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ वृष्णो वर्षितुः फलस्य वसोर्वासयितुरस्याचेरनीकं तेजःसंधो दमे यागगृह आ रुरोच । सर्वतो दीप्यते । किमर्थं । श्रिये श्रियसे यजमानानां । सोऽपी रुशत् । वर्णनामैतत् । दीप्तं तेजो वसान आच्छादयन् अत एव सुदृशीकरूपः सुष्ठु दर्शनीयरूपः पुरुवारो वज्रभिर्च्य-
त्वग्भिर्धजमानैर्वरणीयः सन्नद्यौत् । द्योतते । किमिव । रायाद्यादिधनेन क्षितिर्न राजादिरिव । क्षितिरिति मनुष्यनाम ॥ ॥ ३ ॥

ऊर्ध्व ऊ पु ण इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्थार्थं वैष्टुभमाप्तेयं । ऊर्ध्व ऊ ज्वेकादशेत्यनुक्रांतं ॥ प्रातर-
नुवाकाश्चिनशस्त्रयोराप्तेये क्रतौ वैष्टुभे कंदसीदं । सूचितं च । ऊर्ध्व ऊ पु णः सप्तस्य यद्वियुतेति पंच । आ०
४. १३. इति ॥

ऊर्ध्व ऊ पु णो अध्वरस्य होतरग्रे तिष्ठ देवताता यजीयान् ।

त्वं हि विश्वमभ्यसि मन्म प्र वेधसंश्चित्तिरसि मनीषां ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । ऊं इति । सु । नः । अध्वरस्य । होतः । अग्रे । तिष्ठ । देवऽताता । यजीयान् ।

त्वं । हि । विश्वं । अभि । असि । मन्म । प्र । वेधसः । चित् । तिरसि । मनीषां ॥ १ ॥

हे अध्वरस्य होतर्यागसंबंधिनां देवानामाहुतः । यद्वा । होतरित्वं प्रकृत्यंशोऽनुवादः । हे होमनिष्पा-
दकाप्ते यजीयान्यष्टतमस्त्वं नोऽस्माकमूर्ध्व ऊ पु तिष्ठ । उन्नत एव तिष्ठ । नित्यमुन्नतो भवेत्यर्थः । कुचेति
तदुच्यते । देवताता देवताती । देवास्तायंते विस्तीर्यंतेऽत्रेति देवतातिर्यङ्मः । तस्मिन् । त्वं हि त्वं खलु विश्वं
सर्वं मन्म मननीयं शत्रूणां धनमभ्यसि । अभिमवसि । किंच वेधसश्चित् । चित्पूजायां । स्तोतुर्यजमानादेर्मनीषां
मतिं क्षुतिं प्र तिरसि । प्रवर्धयसि । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

अमूरो होता न्यसादि विस्त्वग्निमंद्रो विदथेषु प्रचेताः ।

ऊर्ध्व भानुं सवितेवाश्रेन्मेतेव धूमं स्तभायदुप द्यां ॥ २ ॥

अमूरः । होता । नि । असादि । विस्त्वु । अग्निः । मंद्रः । विदथेषु । प्रऽचेताः ।

ऊर्ध्व । भानुं । सविताऽइव । अश्रेत् । मेताऽइव । धूमं । स्तभायत् । उप । द्यां ॥ २ ॥

अमूरोऽमूरः । प्रगल्भ इत्यर्थः । होता होमनिष्पादको मंद्रो मदनीयो मादयिता वा प्रचेताः प्रकृष्ट-
ज्ञानोऽपिर्देवो विस्त्वुस्त्रिगूपासु प्रजासु मध्ये विदथेषु यागेषु निमित्तभूतेषु न्यसादि । नितरां स्थापितः । अथ
तथाभूतोऽग्निर्भानुं दीप्तिं सवितेवोदितः सूर्य इवोर्ध्वमश्रेत् । ऊर्ध्वमुखमाश्रयति । किंच मेतेव स्थूणेव । सा यथा
स्वाधिष्ठितं वंशादिकं सभ्राति तद्वदयमग्निर्धूमं स्वीकृत्यं ब्यामुप द्युलोकस्योपरि स्तभायत् । सभ्राति ॥

यता सुजूर्णी रातिनी घृताची प्रदक्षिणिहेवतातिमुराणः ।

उदु स्वरुर्नवजा नाकः पश्वो अनक्ति सुधितः सुमेकः ॥ ३ ॥

यता । सुऽजूर्णिः । रातिनी । घृताची । प्रऽदक्षिणित् । देवऽताति । उराणः ।

उत् । ऊं इति । स्वरुः । नवऽजाः । न । अक्रः । पश्वः । अनक्ति । सुऽधितः । सुऽमेकः ॥ ३ ॥

यता संयता सुजूर्णिः शोभनजवा सुष्ठु जीर्णा पुराणी वा । घृताची । घृतमंचतीति घृताची जुहूः । रातिनी । रातिर्धनं । हविर्लक्षणधनवती । आज्यपूर्णा भवतीत्यर्थः । देवतातिं यज्ञं तथोराण उरु कुर्वाणो ऽध्वर्युरभिषो प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणमेतीति प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणगमनो भवति ॥ अकारलोपस्कान्दसः ॥ नवजा नवजातस्रदानीमेवोत्पादितः स्वरुर्न । यूपशकलवाची स्वरुश्च यूपं लक्षयति । चषालवतः स्वरवः पृथिव्यां । ऋग्वे० ३. ८. १० । इत्यादिषु स्वरुशब्देन यूपामिधानाच्च । नकारः समुच्चये । यूपोऽप्युद् । उपसर्ग-श्रुतेर्योग्यक्रियाधाहारः । उन्नतो भवति । किंच अक्र आक्रमिता सुमेकः सुदीप्तः सुधितः स्वधितिरित्यर्थः । सोऽपि पश्वः पशूननक्ति । गच्छति । यद्वा । सुधितः स्वरुवोद् उत्कृष्टः पश्वः पशूननक्ति । स्वरुणा पशुम-नक्तीति श्रुतेः ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्रा ऊर्ध्वो अध्वर्युर्जुषाणो अस्यात् ।

पर्यग्निः पशुपा न होता त्रिविष्ट्येति प्रदिव उराणः ॥ ४ ॥

स्तीर्णे । बर्हिषि । संऽइधाने । अग्रा । ऊर्ध्वः । अध्वर्युः । जुषाणः । अस्यात् ।

परि । अग्निः । पशुऽपाः । न । होता । त्रिऽविष्टि । एति । प्रऽदिवः । उराणः ॥ ४ ॥

बर्हिषि वेद्यां स्तीर्णे आश्रुते सत्यपावाहवनीयादिके समिधाने सम्यगधिमाने च सत्यध्वर्युरध्वरस्य नेता जुषाणो देवान्प्रीणयन् ऊर्ध्वोऽस्यात् । तिष्ठति । होता होमनिष्पादकः प्रदिवः । पुराणनामेतत् । पुरातन उराणः स्वल्पमपि हविर्देवयोग्यत्वसंपादनेनोर् कुर्वाणः । उराण उरु कुर्वाण इति निरुक्तं । यज्ञे देवैर्जोष्यते हविस्तन्नि-रिमाचं वर्धत इति श्रुतेरमेरुश्रवणमुचितं । ईदृशोऽग्निः पशुपा न पशूनां पालक इव पशून् त्रिविष्टि विरावृत्त्य पर्येति । त्रिर्हि पर्यग्निः क्रियते ॥

परि त्मना मितदुरेति होताग्निर्मंद्रो मधुवचा ऋतावा ।

द्रवंत्यस्य वाजिनो न शोका भयंते विश्वा भुवना यदभ्राद् ॥ ५ ॥

परि । त्मना । मितऽद्रुः । एति । होता । अग्निः । मंद्रः । मधुऽवचाः । ऋतऽवा ।

द्रवंति । अस्य । वाजिनः । न । शोकाः । भयंते । विश्वा । भुवना । यत् । अभ्राद् ॥ ५ ॥

उक्तमेवार्थं स्पष्टयति । अयं होता होमनिष्पादकोऽपिस्त्वनात्मना स्वरूपेणैव मितद्रुः परिमितगतिः सन् पर्येति । परितो गच्छति पशुं । कीदृशोऽयं । मंद्रो मादनीयो मोदयिता वा मधुवचा मधुरवचन ऋतावा यज्ञवान् । वाजिनो हविष्मतोऽस्याग्नेः शोका न दीप्तयोऽपि । नशब्दोऽप्यर्थः । द्रवंति । गच्छन्ति परितः । यद्वा । नकार उपमार्थीयः । वाजिनो न अश्वा इव द्रवंतीति योज्यं । यद्यस्मादयमभ्राद् । भाजते । तस्मा-द्विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि भयंते । भीतानि भवंति ॥ ४ ॥

भद्रा ते अग्ने स्वनीक संदृघोरस्य सतो विषुणस्य चारुः ।

न यज्ञे शोचिस्तमसा वरंत न ध्वस्मानस्तन्वीरेप आ धुः ॥ ६ ॥

भद्रा । ते । अग्ने । सुऽअनीक । संऽदृक् । घोरस्य । सतः । विषुणस्य । चारुः ।

न । यत् । ते । शोचिः । तमसा । वरंत । न । ध्वस्मानः । तन्वीरेप । आ । धुरिति धुः ॥ ६ ॥

हे स्वनीक शोभनज्वालाये घोरस्य भीतिजनकस्यापि सती विषुणस्य विष्वक् सर्वतो व्याप्तस्य ते तव चारु रमणीया भद्रा सुत्या कल्याणी वा मूर्तिः संदृक् संदृष्टिः । सम्यक् दृष्ट्वा भवतीत्यर्थः । यद्यस्मान्ने शोचिर्दीप्तिं तमसांधकारेण न वरंत । वारयन्ति निशाः । यस्माच्च ध्वसानो ध्वंसका राक्षसादयस्ते तन्वि तव शरीरे रेपः पापं ध्वंसनादिरूपं ना धुः । न दधति । न कुर्वति । अतः संदृगिति संबंधः ॥

न यस्य सातुर्जनितोरवारि न मातरा पितरा नू चिदिष्टौ ।

अधा मित्रो न सुधितः पावकोऽग्निर्दीदाय मानुषीषु विष्णु ॥ ७ ॥

न । यस्य । सातुः । जनितोः । अवारि । न । मातरा । पितरा । नु । चित् । इष्टौ ।

अध । मित्रः । न । सुधितः । पावकः । अग्निः । दीदाय । मानुषीषु । विष्णु ॥ ७ ॥

जनितोर्जनयितुर्वृथ्यत्वादकस्य यस्य वैश्वानरस्य सातुः सनिः पश्चादिलक्षणं दानं दीप्तिर्वा नावारि । केनापि न वार्यते । किंच मातरा पितरा मातापितरौ यावापृथिव्यां यस्त्येष्टौ प्रपणे नू चित् क्षिप्रमेव न प्रभवतः । अधापि च मित्रो न सखेव सुधितः सुतुष्टः पावकः शोधकोऽग्निर्मानुषीषु मनोः संबंधिनीषु विष्णु प्रजासु दीदाय । दीप्यते ॥ दीपी दीप्ता । पकारलोपपङ्कादसः । अत्ययेन परस्मैपदं । लियभासस्य ह्रस्वे कृते तुजादित्वाद्दीर्घत्वं ॥

द्विर्यं पंच जीजनन्संवसानाः स्वसारो अग्निं मानुषीषु विष्णु ।

उष्वुधमथर्योऽन दंतं शुक्रं स्वासं परशुं न तिग्मं ॥ ८ ॥

द्विः । यं । पंच । जीजनन । संऽवसानाः । स्वसारः । अग्निं । मानुषीषु । विष्णु ।

उषःऽवुधं । अथर्यः । न । दंतं । शुक्रं । सुऽआसं । परशुं । न । तिग्मं ॥ ८ ॥

मानुषीषु मनोः संबंधिनीषु विष्णु प्रजासु संवसानाः संगच्छमाना द्विः पंच दश स्वसारोऽंगुलयो यमपिं जीजनन । मंथनेनोदपादयन् ॥ जनी प्रादुर्भावे । लुङि क्वांसत्वादङभावः ॥ कीदृशश्च अंगुलयः । अथर्यो न स्तिय इव । कीदृशमपिं । उष्वुधमुषसि बुध्यमानं दंतं हविषां भक्षकं शुक्रं रश्मिभिर्दीप्यमानं स्वासं शोभनास्यं तिग्मं तीक्ष्णं परशुं न परशुमिव रक्षसां हंतारमिति शेषः ॥

तव त्ये अग्ने हरितो घृतस्त्रा रोहितास ऋजुञ्चः स्वंचः ।

अरुषासो वृषण ऋजुमुष्का आ देवतातिमहंत दस्माः ॥ ९ ॥

तव । त्ये । अग्ने । हरितः । घृतऽस्त्राः । रोहितासः । ऋजुऽअंचः । सुऽअंचः ।

अरुषासः । वृषणः । ऋजुऽमुष्काः । आ । देवऽतातिं । अहंत । दस्माः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्ये ते प्रसिद्धास्तव हरितस्त्वत्संबंधिनोऽश्वा देवतातिमहदीयं यागं प्रत्याहंत । ऋत्विग्मिरा-
हयन्ति ॥ लुङि लिपिसिचिङ्गुल्यङादेशः ॥ कीदृशाः । घृतस्त्रा घृतस्त्रयो बलातिशयात्त्रासापुटादिस्थानेभ्य
उदकं शरतो रोहितासो रोहिता लोहितवर्णा ऋज्वंचः । ऋज्वकुटिलमंचन्ति गच्छन्तीत्यृज्वंचः । स्वंचः सुष्ठु
गच्छन्तः । अरुषास आरोचमाना वृषणो युवानो वर्षितारो वा ॥ वा षपूर्वस्य निगम इति विकल्पेन दीर्घ-
विधानादत्र दीर्घाभावः ॥ ऋजुमुष्काः साधनमुष्का दस्मा दर्शनीयाः ॥

ये ह त्ये ते सहमाना अयासस्त्वेषासो अग्ने अर्चयश्चरन्ति ।

श्येनासो न दुवसनासो अर्थं तुविष्वणसो मारुतं न शर्थः ॥ १० ॥

ये । ह । त्वे । ते । सहमानाः । अयासः । त्वेषासः । अग्ने । अर्चयः । चरन्ति ।

श्रेनासः । न । दुवसनासः । अर्थे । तुविऽस्वनसः । मारुतं । न । शर्थः ॥ १० ॥

हे अग्ने ये ह खलु त्वे ते प्रसिद्धाः सहमानाः शत्रूनभिभवन्तोऽयासो गमनशीलास्त्वेषासो दीप्ता दुवसनासः परिचरणीयास्ते त्वदीया अर्चयो ररमयः श्रेनासो न अथा इवार्थं गतव्यं चरन्ति । गच्छन्ति । कीदृशाः । मारुतं शर्थो न मरुत्संबन्धी गण इव तुविष्णुससुविस्वना अधिकध्वनयो भवन्ति ॥

अकारि ब्रह्म समिधान तुभ्यं शंसात्युक्थं यजते व्यू धाः ।

होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्नमस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥ ११ ॥

अकारि । ब्रह्म । संऽइधान । तुभ्यं । शंसाति । उक्थं । यजते । वि । ऊं इति । धाः ।

होतारं । अग्निं । मनुषः । नि । सेदुः । नमस्यन्तः । उशिजः । शंसं । आयोः ॥ ११ ॥

हे समिधान समिध्यमानाग्ने तुभ्यं त्वदर्थं ब्रह्म स्तोत्रमकारि । अस्माभिः कृतं । होतोक्थं शस्वरूपं स्तोत्रं शंसाति । शंसति ॥ शन्सु सुती । लेटोऽडाटावित्याडागमः ॥ त्वां यजमानो यजते । अतः कारणादस्मभ्यं धनं वि धाः । विधेहि ॥ दधातेऽष्कान्दसे लुङि वङ्लं क्दसीत्यडभावः । उ इति पादपुराणः ॥ किंच आयोर्मनुषस्य शंसं शंसनीयं होतारं देवानामाह्वातारमग्निं त्वां नमस्यन्तः पूजयन्त उशिजः पश्चादिलक्षणं धनं कामयमाना मनुषो मनुष्या ऋत्विजो नि षेदुः । उपाविशन् । सेवंत इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

अयमिहत्याकादशं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्वार्चमाग्नेयं । आद्या जगती द्वितीयाद्याः पंचानुष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । अयमिहादौ जगती पंचानुष्टुभ इति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ अग्निप्रणयनेऽयमिहति वैश्वस्य प्रतिपत् । तथा च सूचितं । अयमिह प्रथमो धायि धातुभिरिति तु राजन्यवैश्वयोराधे । आ० २. १७. १ इति ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातुभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः ।

यमप्रवानो भृगवो विरूचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १ ॥

अयं । इह । प्रथमः । धायि । धातुऽभिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः ।

यं । अप्रवानः । भृगवः । विऽरूचुः । वनेषु । चित्रं । विऽभ्वं । विशेऽविशे ॥ १ ॥

धातुभिर्यज्ञार्थं कर्म कुर्वन्निरध्वर्युभिरिहास्मिन्यज्ञे होता देवानामाह्वाता यजिष्ठोऽतिशयेन यथाध्वरेषु यागेष्वीड्य ऋत्विग्भिः स्तूयमानः प्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्योऽयमाहवनीयादिस्थानेषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निर्धायि । अधायि । निहितः ॥ दधातेः कर्मणि लुङ् । वङ्लं क्दस्यमाङ्योग इत्यडभावः । तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातः ॥ अयमिहप्रित्युक्तं । कोऽसावग्निरित्यत आह । अप्रवानो भृगुसंबन्धी कश्चिद्दृषिः स चान्ये भृगवस्य वनेष्वरक्षेष् चित्रं दावापिरूपेण वङ्गधा दर्शनीयं विशे विशे । वीप्सया सर्वजनव्याप्तिर्गृह्यते । सर्वस्या विशः प्रजाया विभ्वं विभुमीश्वरं यं देवानां हविर्वाहकत्वेन प्रसिद्धमग्निं विरूचुः । दीप्तियुक्तं कुर्वन्ति स्म । यमिति यच्छब्दस्यायमितीदंशब्देन संबंधः ॥

अग्ने कदा त इति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोराधेयै क्रतावानुष्टुभे क्दस्यपि कदा त इत्याद्याः पंचर्चः । सूचितं च । अग्ने कदा त इति पंच । आ० ४. १३. १ इति ॥

अग्ने कदा तं आनुषग्भुवद्देवस्य चेतनं ।

अथा हि त्वा जगृभ्रिरे मर्तासो विस्वीड्य ॥ २ ॥

अग्ने । कदा । ते । आनुषक् । भुवत् । देवस्य । चेतनं ।

अध । हि । त्वा । जगृभिरे । मर्तासः । विष्णु । ईड्यं ॥ २ ॥

हे अग्ने अधातः कारणादिवस्य द्योतमानस्य ते तव संबंधि चेतनं तेजः कदागुषक् अनुषक्तं भुवत् । भवेत् ॥
लेख्यडागमः । बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् । भुसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥ अतः कारणादित्युक्तं ।
कस्माद्धितोरित्युच्यते । हि यस्मात्कारणान्मर्तासो मनुष्या विष्णु विड्भिः प्रजाभिरीड्यं लुक् त्वा त्वां जगृभिरे ।
जगृहिरे । गृह्णति ॥ यद्देधातोर्लिटि ह्यहोर्भे इति भत्वं । बज्रं कंदसीति रुडागमः ॥

अतावानं विचेतसं पश्यंतो द्यामिव स्तुभिः ।

विश्वेषामध्वराणां हस्कर्तारं दमेदमे ॥ ३ ॥

अतऽवानं । विऽचेतसं । पश्यंतः । द्यांऽइव । स्तुऽभिः ।

विश्वेषां । अध्वराणां । हस्कर्तारं । दमेऽदमे ॥ ३ ॥

अतावानममायिनं विचेतसं विशिष्टज्ञानं स्तुभिर्नवैः परिवृतं द्यामिव विस्फुलिंगैः समेतं विश्वेषां सर्वेषामध्वराणां यज्ञानां हस्कर्तारं प्रभासकं वृद्धिः कर्तारं वापि पश्यंत अत्विगादयो दमे दमे सर्वस्मिन्न्यज्ञगृहे जगृभिर इति पूर्वण संबंधः ॥

आशुं दूतं विवस्वतो विश्वा यश्चर्षणीरभि ।

आ जभुः केतुमायवो भृगवाणं विशेविशे ॥ ४ ॥

आशुं । दूतं । विवस्वतः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।

आ । जभुः । केतुं । आयवः । भृगवाणं । विशेऽविशे ॥ ४ ॥

योऽपिर्विश्वाश्चर्षणीः सर्वाः प्रजा अभि भवति आयवो मनुष्याः । आयव इति मनुष्यनाम आयवो यदव इति मनुष्यनामसु पाठात् । आशुं क्षिप्रगामिनं विवस्वतो मनुष्यस्य यजमानस्य दूतं । विवस्वत इति मनुष्यनामेदं । केतुं प्रज्ञापकं भृगवाणं भृगुवदाचरंतं । दीप्यमानमित्यर्थः ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्लिष्टकृत्य इति क्लिप् । तदंताङ्गटो व्यत्ययेन शानच् । अदुपदेशास्त्वसार्वाधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादायुदात्तत्वं ॥ तमपि विशे विशे सर्वस्य प्रजाया आ जभुः । आजहुः ॥ ह्यहोर्भे इति भत्वं ॥

तमीं होतारमानुषक्चिक्त्वांसं नि षेदिरे ।

रणं पावकशोचिषं यजिष्ठं सप्त धामभिः ॥ ५ ॥

तं । ईं । होतारं । आनुषक् । चिक्त्वांसं । नि । षेदिरे ।

रणं । पावकऽशोचिषं । यजिष्ठं । सप्त । धामऽभिः ॥ ५ ॥

अत्विगादयो मनुष्या आनुषक् आनुपूर्व्येण होतारं देवानामाहुतारं चिक्त्वांसं जानंतं ॥ कित ज्ञाने ।
लिटः क्तसुः । द्विभावह्लादिशेषचुत्वदीर्घाः । प्रत्ययस्वरः ॥ तमीं तमिममपि नि षेदिरे । निषादयन्ति स्म ।
कीदृशं । रणं रमणीयं पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं यजिष्ठं यष्टतमं सप्त सप्तभिर्धामभिस्तेजोभिर्युक्तं ॥ ६ ॥

तं शश्वतीषु मातृषु वन आ वीतं अश्रितं ।

चिचं संतं गुहा हितं सुवेदं कूचिदर्थिनं ॥ ६ ॥

तं । शश्वतीषु । मातृषु । वने । आ । वीतं । अश्रितं ।
चिचं । संतं । गुहा । हितं । सुऽवेदं । कूचित्ऽअर्थिनं ॥ ६ ॥

शश्वतीषु बङ्गीषु मातृष्वप्सु । ताः सस्यादिनिर्मातृकत्वान्मातर इत्युच्यते । वन आ वृक्षसमूहे च । आकार-
श्चार्थः । संतं विद्यमानं वीतं कांतमश्रितं प्राणिभिर्दाहभयादसेवितं । दुरासदमित्यर्थः । चिचं चायनीयं गुहा
गुहायां हितं निहितं सुवेदं सुविज्ञानं सुधनं वा कूचिदर्थिनं क्वापि हविष्यर्थिनं समिदाज्यपुरोडाशादि हविः
स्वीकुर्वतं ॥ क्लृप्त्य च वकारस्य क्वांसे संप्रसारणे परपूर्वत्वे च हल इति दीर्घत्वं ॥ एवंभूतमपि निषेदिर इति
पूर्वेण संबंधः ॥

प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे कंदसि ससस्य यद्वियुतेत्याद्याः पंचर्चः । सूचितं च । ससस्य यद्वियुतेति
पंच । आ० ४. १३. इति ॥

ससस्य यद्वियुता सस्मिन्नूधन्नृतस्य धामन्नरण्यं देवाः ।
महाँ अग्निर्नमसा रातहव्यो वेरध्वराय सदमिदृतावा ॥ ७ ॥
ससस्य । यत् । विऽयुता । सस्मिन् । ऊधन् । ऋतस्य । धामन् । रण्यं । देवाः ।
महान् । अग्निः । नमसा । रातऽहव्यः । वेः । अध्वराय । सद् । इत् । ऋतऽवा ॥ ७ ॥

यद्यमपि देवाः स्रोतारः ससस्य स्वप्नस्य वियुता वियुते वियोगे । उषसीत्यर्थः । ऋतस्योदकस्य धामन
धामनि स्थाने सस्मिन् सर्वस्मिन्नूधन्नूधनि यज्ञे रण्यं । रमयंति । स्रोत्रैरिति शेषः । महान्प्रभूतो नमसा
नमस्कारेण रातहव्यो दत्तहविष्क ऋतावा सत्यवान् सोऽपिः सदमित्सदेवाध्वरायाध्वरं यजमानैः कृतं
यज्ञं ॥ सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यं । म० ७. १. ३९. इति वचनादत्र द्वितीयाय चतुर्थी ॥ वेः । वेत्ति । जानाति ।
यद्वा । देवा इन्द्रादयः ससस्य ऋत्विग्भिः सेव्यस्य यद्यस्यापेर्वियुता विशिष्टे सस्मिन् भजनीय ऋतस्य सत्यस्य
धामन धामनि योनावूधन्नूधनि यज्ञे रण्यं । रमयंति । महान्प्रभूतो नमसा हविषा रातहव्यो दत्तहविष्क
ऋतावा सत्यवान् सोऽपिरध्वराय यज्ञार्थं सदमित्सदैव वेः । गन्ता भवति । अध्वराय यज्ञं वेः कामयते वा ॥

वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अंता रोदसी संचिकित्वान् ।
दूत इयसे प्रदिव उराणो विदुष्टरो दिव आरोधनानि ॥ ८ ॥
वेः । अध्वरस्य । दूत्यानि । विद्वान् । उभे इति । अंतरिति । रोदसी इति । संऽचिकित्वान् ।
दूतः । इयसे । प्रऽदिवः । उराणः । विदुऽतरः । दिवः । आरोधनानि ॥ ८ ॥

हे अपि विद्वान् सर्वं जानानस्त्वमध्वरस्य यज्ञस्य संबंधीनि दूत्यानि दूतकर्माणि वेः । वेत्सि कामयसे
वा । यद्वा । वेरिति यज्ञविशेषणं । वेर्यजमानस्याभीष्टफलजनकस्याध्वरस्य यागस्य संबंधीनि दूत्यानि दूतक-
र्माणि विद्वान् जानन् उभे रोदसी उभयो रोदस्योर्वावापृथिव्योरंतरमध्ये स्थितमंतरिक्षं संचिकित्वान् सम्यक्
जानन् प्रदिवः पुराणः । पुराणनामिदं प्रत्नं प्रदिव इति पुराणनामसु पाठात् । उराणोऽल्पमपि हविर्बहु बङ्ग
कुर्वाणः । उराण उब कुर्वाण इति यास्केनोक्तत्वात् । विदुष्टरो विद्वत्तरो देवानां दूतस्त्वं दिवः स्वर्गस्थारो
धनान्यारोहणानि । आरोहणार्हाणि स्थानानीत्यर्थः । देवानां हवींष्यर्पयितुमीयसे । गच्छसि ॥

कृष्णं त एम रुशतः पुरो भाश्चरिष्ववर्चिर्वपुषामिदेकं ।
यदप्रवीता दधते ह गर्भे सद्यश्चिज्जातो भवसीदु दूतः ॥ ९ ॥

कृष्णं । ते । एमं । रुशतः । पुरः । भाः । चरिष्णु । अर्चिः । वपुषां । इत् । एकं ।

यत् । अप्र० वीता । दधते । ह । गर्भं । सद्यः । चित् । जातः । भवसि । इत् । कुं । इति । दूतः ॥ ९ ॥

हे अपि दृशतो रोचमानस्य ते तव संबंध्यचैम । एमञ्चादेन गमनमार्ग उच्यते । एम वर्तु कृष्णं कृष्णवर्णं भवति । भास्व संबंधिनी दीप्तिः पुरः पुरस्ताद्भवति । चरिष्णु संचरणशीलमर्चिस्त्वदीयं तेजो वपुषां वपुष्मतां रूपवतां । तेजस्विनामित्यर्थः । एकमित्युच्यते भवति । यद्यं त्वामप्रवीता अनुपगता यजमाना गर्भं त्वज्जन-
नहेतुमरणं दधते ह । धारयन्ति खलु । स त्वं सद्यश्चित्तस्य एव जात उत्पन्नः सन् दूतो भवसीदु । यजमानस्य दूतो भवस्येव ॥

सद्यो जातस्य ददृशानमोजो यदस्य वातो अनुवाति शोचिः ।

वृणक्ति तिग्मामतसेषु जिह्वां स्थिरा चिदन्ना दयते वि जभैः ॥ १० ॥

सद्यः । जातस्य । ददृशानं । ओजः । यत् । अस्य । वातः । अनु० वाति । शोचिः ।

वृणक्ति । तिग्मां । अतसेषु । जिह्वां । स्थिरा । चित् । अन्ना । दयते । वि । जभैः ॥ १० ॥

सद्यो जातस्यारणिर्मथनादनंतरमेवोत्पन्नस्यापिरोजस्तेजो ददृशानं । अस्त्रिगादिभिर्दृश्यमानं भवतीति शेषः । वातो वायुर्यदास्यापिः शोचिर्दीप्तिमनु लचीकृत्य वाति गच्छति तदा सोऽयमपिरतसेषु वृक्षसंघेषु तिग्मां तीक्ष्णां जिह्वां ज्वालां वृणक्ति । संयोजयति । स्थिरा चित् स्थिराण्यप्यन्नान्नरूपाणि काष्ठादीनि जभैर्जोभिर्वि दयते । विखंडयति । भक्षयतीत्यर्थः ॥

तृषु यदन्ना तृषुणा ववक्षं तृषु दूतं कृणुते यद्गो अग्निः ।

वातस्य मेळिं सचते निजूर्वेन्नाशुं न वाजयते हिन्वे अर्वा ॥ ११ ॥

तृषु । यत् । अन्ना । तृषुणा । ववक्षं । तृषु । दूतं । कृणुते । यद्गो । अग्निः ।

वातस्य । मेळिं । सचते । नि० जूर्वेन् । आशुं । न । वाजयते । हिन्वे । अर्वा ॥ ११ ॥

यद्योऽपिस्तृषु क्षिप्रमेवान्नान्नानि काष्ठादीनि तृषुणा क्षिप्रेण रश्मिसमूहेन ववक्षं । वहति । दहतीत्यर्थः । यद्गो महान् सोऽपिस्तृषुमात्मानं दूतं कृणुते । यजमानदूतं करोति । निजूर्वेन् काष्ठानि निःशेषेण दहन्नपि-
वातस्य वायोर्मेळिं बलं सचते । सेवते । आशुं न । अश्वसादी यथाश्वं तथावा गमनशीलोऽपिः स्वरश्मिं वाजयते । वाजिनं बलवंतं करोति । हिन्वे । प्रेरयति च ॥ ७ ॥

दूतं व इत्यष्टर्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं गायत्रीकंदस्क्रमपिदेवताकं । तथा चानुक्रम्यते । दूतं वोऽष्टौ गायत्रं त्विति ॥ ब्यूह्ने दशरात्रि प्रथमे कंदोम इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्वानीयं । तथा च सूचितं । दूतं व इत्यापिमाहृतं । आ० ८. ९. इति ॥ इदमादिके द्वे सूक्ते प्रातरनुवाकस्यापेये क्रती गायत्रे कंदसि विनियुक्ते । सूचितं च । अपि पावक दूतं व इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥

दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहुममर्त्यं । यजिष्ठमृजसे गिरा ॥ १ ॥

दूतं । वः । विश्व० वेदसं । हव्य० वाहुं । अमर्त्यं । यजिष्ठं । अंजसे । गिरा ॥ १ ॥

हे अपि विश्ववेदसं । विश्वं समस्तं वेदो धनं यस्यासौ विश्ववेदाः । तं सर्वविदं वा हव्यवाहुं देवेभ्यो हविषां वोढारममर्त्यममरणधर्माणं यजिष्ठमतिशयेन यष्टारं दूतं देवानां वस्त्वां गिरा स्तुतिरूपया वाचा अंजसे । यजमानोऽहं प्रसाधयामि । वर्धयामीत्यर्थः । अंजतिः प्रसाधनकमेति यास्कः ॥

स हि वेदा वसुधितिं म॒ह्यं आ॒रोध॑नं दि॒वः । स दे॒वाँ ए॒ह व॑सति ॥२॥

सः । हि । वे॒द । वसु॑धितिं । म॒हान् । आ॒रोध॑नं । दि॒वः । सः । दे॒वान् । आ । इ॒ह । व॑सति ॥२॥

स हि प्रसिद्ध एवाग्निर्वसुधितिं यजमानाभीष्टफलरूपधनस्य दानं वेद । वेत्ति । महान् प्रभूतोऽग्निर्दिव आरोधनमारोहणं देवानां स्थानं वेत्ति । सोऽग्निरिहास्मिन्यज्ञे देवानिन्द्रादीना वसति । आवहतु ॥ वहेर्धा-
तोर्लिङ्गर्थे लोटिति लोट् । तस्य तिप् । सिञ्जङ्गलं लेटीति सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमश्च । हो ङ इति ङत्वं ।
ठत्वकत्वपत्वानि । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ॥

स वे॒द दे॒व आ॒नमं॑ दे॒वाँ ऋ॒ताय॑ते द॒मे । दा॒ति प्रि॒याणि॑ चि॒द्वसु॑ ॥३॥

सः । वे॒द । दे॒वः । आ॒नमं॑ । दे॒वान् । ऋ॒त॒ऽय॑ते । द॒मे । दा॒ति । प्रि॒याणि॑ । चि॒त् । वसु॑ ॥३॥

देवो द्योतमानः सोऽग्निरानमं यजमानादीनानमयितुं नमस्कारयितुं देवानिन्द्रादीन्वेद । क्रमेण वेत्ति ।
दमे यज्ञगृह ऋतायत ऋतं यज्ञमिच्छते यजमानाय प्रियाणि चिदभीष्टान्यपि वसु वसूनि पश्चादीनि धनानि
दाति । ददाति । प्रयच्छति ॥

स हो॒ता से॒दु दू॒त्यं चि॒क्त्वाँ अ॒न्तरी॑यते । वि॒द्वान् आ॒रोध॑नं दि॒वः ॥४॥

सः । हो॒ता । सः । इ॒त् । ऊँ इति॑ । दू॒त्यं । चि॒क्त्वा॒न् । अ॒न्तः । ई॒यते॑ । वि॒द्वान् । आ॒रोध॑नं । दि॒वः ॥४॥

सोऽग्निर्होता देवानामाह्वाता भवति । सेदु स एवाग्निर्दूत्यं देवानां दूतकर्म चिक्त्वान् जानन् दिवः
स्वर्गस्वारोधनमारोहणमारोहणार्हं देवानां स्थानं च विद्वान् जानन् अन्तर्वावापुथिव्योर्मध्य ईयते । गच्छति ॥
ईङ् गती । दिवादिभ्यः श्रण् । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ॥

ते स्या॒म॒ ये अ॒ग्नये॑ द॒दा॒णुर्ह॒व्यदा॑तिभिः । य ई॒ पु॒थ्यं॑त इ॒ध॒ते ॥५॥

ते । स्या॒म॒ । ये । अ॒ग्नये॑ । द॒दा॒णुः । ह॒व्यदा॑तिभिः । ये । ई॒ । पु॒थ्यं॑तः । इ॒ध॒ते ॥५॥

ते तव यजमानाः स्याम । भूयाम । त इत्युक्तं । क इत्युच्यते । ये यजमाना अग्नये हव्यदातिभिर्हविर्दानेर्द-
दाणुः । प्रीतिं कुर्वन्ति । ईमेनमग्निं पुथ्यन्तो वर्धयन्तो ये यजमाना इधते । समिद्धिर्दीप्तिर्युक्तं कुर्वन्ति ॥

ते रा॒या ते सु॒वीर्यैः॑ स॒स॒वांसो॑ वि शृ॒ण्विरे॑ । ये अ॒ग्न्या द॑धिरे दु॒वः ॥६॥

ते । रा॒या । ते । सु॒वीर्यैः॑ । स॒स॒वांसः॑ । वि । शृ॒ण्विरे॑ । ये । अ॒ग्न्या । द॑धिरे । दु॒वः ॥६॥

ये यजमाना अपापी ॥ सुपां सुलगित्याकारः ॥ दुवः परिचर्या दधिरे । धारयन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । ते ससवां-
सोऽग्निं संभजमाना राया पश्चादिलक्षणेन धनेन वि शृण्विरे । विश्रूयन्ते । प्रख्यायन्ते । ते सुवीर्यैः शोभन-
वीर्यैपैतैः पुत्रादिभिश्च विश्रूयन्ते ॥

अ॒स्मे रा॒यो दि॒वेदि॒वे सं च॑रन्तु पु॒रु॒स्पृहः॑ । अ॒स्मे वा॒जास॑ ई॒रतां॑ ॥७॥

अ॒स्मे इति॑ । रा॒यः । दि॒वे॒ऽदि॒वे । सं । च॑रन्तु । पु॒रु॒ऽस्पृहः॑ । अ॒स्मे इति॑ । वा॒जासः॑ । ई॒रतां॑ ॥७॥

पुरुस्पृह ऋत्विगादिभिरभिलष्यमाणा रायः पश्चादिधनान्यस्मि अस्मासु यजमानेषु दिवे दिवे प्रतिदिनं सं
चरन्तु । प्रचरन्त्यो भवन्तु ॥ दिव्यशब्दादुत्तरस्याः सप्तम्याः सुपां सुलगित्यादिना शेषादेश ऊङिदमित्यादिना च
तस्योदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्भावे सत्युत्तरभागस्यानुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं ॥ वाजासोऽज्ञानि चास्मि
अस्माभीरतां । यज्ञार्थं प्रेरयन्तु ॥

स विप्रश्चर्षणीनां शर्वसा मानुषाणां । अति स्मिमेव विध्यति ॥ ८ ॥

सः । विप्रः । चर्षणीनां । शर्वसा । मानुषाणां । अति । स्मिप्राऽइव । विध्यति ॥ ८ ॥

विप्रो मेधावी । विप्र इति मेधाविनाम विप्रो धीर इति तन्नामसु पाठात् । सोऽपिः शर्वसा बलिन । शर्व इति बलनाम पाजः शर्व इति तन्नामसु पाठात् । मानुषाणां मनुसंबंधिनां चर्षणीनां प्रजानां स्मिमेव ज्ञेय्याख्येव विनाशयितुमर्हाणि । दुरितानीति शेषः । अति विध्यति । अति विध्यतु । अतिशयेन नाशयतु ॥ ८ ॥

अग्ने मृकैत्यष्टर्चं नवमं मूक्तं वामदेवस्यार्थं गायत्रीच्छंदस्कामप्रदेवताकं । अनुक्रांतं च । अग्ने मृकैति ॥ द्वितीये कंदोम इदं मूक्तं जातवेदस्थनिविद्वानीयं । सूचितं च । क्रीकं वः शर्धोऽग्ने मृकैत्याभिमादतं । आ० ८. १०. इति ॥

अग्ने मृक महां असि य ईमा देवयुं जनं । इयेथ बर्हिरासदं ॥ १ ॥

अग्ने । मृक । महान् । असि । यः । ई । आ । देवऽयुं । जनं । इयेथ । बर्हिः । आऽसदं ॥ १ ॥

हे अग्ने मृक । अस्मान् मुखय । स त्वं महानसि । प्रभूतो भवसि । यस्त्वमीमिमं देवयुं देवानां कामयितारं जनं यजमानं बर्हिर्दर्ममासदं यज्ञ आसन्तुमा इयेथ । आगच्छसि ॥

स मानुषीषु दृढभो विष्णु प्रावीरमर्त्यः । दूतो विश्वेषां भुवत् ॥ २ ॥

सः । मानुषीषु । दुःऽदमः । विष्णु । प्रऽअवीः । अमर्त्यः । दूतः । विश्वेषां । भुवत् ॥ २ ॥

दृढभो दुर्दभो राक्षसादिना दुर्हिंसो मानुषीषु मनुसंबंधिनीषु विष्णु प्रजामु प्रावीः प्रकर्षेण गतामर्त्योऽमरणधर्मा सोऽप्रिर्विश्वेषां सर्वेषां देवानां दूतो भुवत् । भवतु ॥

स सद्य परि णीयते होता मंद्रो दिविष्टिषु । उत पोता नि षीदति ॥ ३ ॥

सः । सद्य । परि । नीयते । होता । मद्रः । दिविष्टिषु । उत । पोता । नि । सीदति ॥ ३ ॥

सोऽपिः सद्य यज्ञगृहं परि णीयते । अत्विग्भिः परितो नीयते । नीयमानः सन् दिविष्टिषु यागेषु मंद्रो मदनीयः स्तुत्यः सोऽप्रिर्होता च भवति । उतापि च पोता सन्नि षीदति । यज्ञगृह उपविशति ॥

उत मा अग्निरध्वर उतो गृहपतिर्दमे । उत ब्रह्मा नि षीदति ॥ ४ ॥

उत । माः । अग्निः । अध्वरे । उतो इति । गृहऽपतिः । दमे । उत । ब्रह्मा । नि । सीदति ॥ ४ ॥

उतापि चाग्निरध्वरे यागे मा देवपत्नीर्यजति । यष्टा भवतीत्यर्थः । यद्वा । मा गच्छन्नध्वर्युर्भवति । उतो अपि च सोऽप्रिर्दमे यज्ञगृहे गृहपतिर्यजमानश्च भवति । उतापि च ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी सन्नि षीदति । उपविशति ॥

वेषि ह्यध्वरीयतामुपवक्ता जनानां । हव्या च मानुषाणां ॥ ५ ॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयतां । उपऽवक्ता । जनानां । हव्या । च । मानुषाणां ॥ ५ ॥

अध्वरीयतां यज्ञमिच्छतां मानुषाणां मनुसंबंधिनां जनानां हव्या च हव्यानि हवींषि हे अग्ने वेषि हि । कामयसे खलु । उपवक्ताध्वर्युप्रभृतीनां सर्वेषां कर्मणामनुज्ञार्थं मां प्रणयेत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मा चासि । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां । अग्ने० १०. ७१. ११. इति श्रुतेः । उपवक्ता सर्वेषां कर्मणामवैकल्यार्थमुपद्रष्टा वा सदस्योऽसि । स हि सप्तदशः कर्मणामुपद्रष्टा भवतीत्यापस्तंबेनोक्तत्वात् ॥

वेषीद्वस्य दूत्यं यस्य जुजोषो अध्वरं । हव्यं मर्तस्य वोळ्वे ॥ ६ ॥

वेषि । इत् । ऊं इति । अस्य । दूत्यं । यस्य । जुजोषः । अध्वरं । हव्यं । मर्तस्य । वोळ्वे ॥ ६ ॥

हे अपे त्वं मर्तस्य मनुष्यस्य यस्य यजमानस्याध्वरं यागं हव्यं हविर्वोळ्वे वोढुं । वहिर्धातोऽनुमर्थे सेसेनस इति तवेन्द्रात्ययः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं ॥ जुजोषः सेवेथाः ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेट् । बङ्गत्वं कंदसीति शपः सुद्धिर्भावश्च । लेटोऽडाटावित्यडागमः ॥ अस्य यजमानस्य दूत्यं दूतकर्म वेषीदु । काम-यस एव ॥

अस्माकं जोषध्वरमस्माकं यज्ञमंगिरः । अस्माकं शृणुधी हवं ॥ ७ ॥

अस्माकं । जोषि । अध्वरं । अस्माकं । यज्ञं । अंगिरः । अस्माकं । शृणुधि । हवं ॥ ७ ॥

हे अंगिरोऽपे त्वमस्माकमध्वरमस्मादीयं यागं जोषि । जुषस्व । सेवस्व । अस्माकमस्मादीयं यज्ञं यजनसाधनं हविष्य जुषस्व । अस्माकमस्मादीयं हवमाङ्गानरूपं स्तोत्रं च शृणुधि । शृणु । शृणोतेर्लोऽमध्यमैकवचने सिप् । तस्य हिरादेशे श्रुवः शृ चेति धातोः श्रुप्रत्ययः शृभावश्च । श्रुशृणुपृष्ठवृभ्यश्च कंदसीति हेर्धिरादेशः ॥

परि ते दूळभो रथोऽस्माँ अश्रोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुषः ॥ ८ ॥

परि । ते । दुः । ऽदभः । रथः । अस्मान् । अश्रोतु । विश्वतः । येन । रक्षसि । दाशुषः ॥ ८ ॥

हे अपे त्वं येन रथेन विश्वतो विश्वासु सर्वासु दिक्षु गच्छन् दाशुषो हविष्प्रदातृन्यजमानान्नक्षसि । विघ्नैश्च पालयसि । त्वदीयो दूळभो दुर्दभो दुर्हिंसः स रथोऽस्मान्यजमानान् परि परितः सर्वतोऽश्रोतु । व्याश्रोतु ॥ अश्रोतेर्बल्येन परस्मैपदं ॥ ८ ॥

अपे तमद्येष्टवर्चं दशमं सूक्तं वामदेवस्वार्चमापेयं । तथा चानुकमणिका । अपे तमद्य पदपांक्तं पंचमी महापदपंक्तिरंत्योष्णिक् चतुर्थी षष्ठ्युपांत्या वा सप्तम्याः पंचकां मुख्यां तृतीयः सप्तको नवकस्याष्टम्याः पंचकः पादश्चतुष्कः सप्तकस्तैष्टुमश्वेति । इदं कृत्वमपि सूक्तं पदपंक्तिच्छंदस्कं पंचकाश्चत्वारः षट्शैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपंक्तिरित्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । पंचमी तव स्वादिष्टेष्टिषा महापदपंक्तिः पंच पंचकाः षट्शैक इति लक्षणासंज्ञावात् । अंत्या शिवा नः सख्येष्टिषोष्णिक्कंदस्का । चतुर्थीषष्टीमप्रम्य आभिष्टे अद्य घृतं न पूतं कृतं चिद्धि ष्येष्टितास्तिस्त्र उष्णिहः पदपंक्त्यो वा । अत्र सप्तम्यष्टम्योः पदपंक्त्युष्णिहोः परिभाषोक्तपादविच्छेदापवादाय प्रकारांतरेण विच्छेदः कृतः ॥ दशमेऽहनोदं सूक्तमाज्यशस्त्रं । सूचितं च । अपे तमद्याश्च न स्तोमैरित्याज्यं । आ० ८. १२. इति ॥ पिंडपितृयज्ञेऽपे तमद्येत्वनयापिं प्रत्यागच्छेत् । सूचितं च । अपिं प्रत्येयादपे तमद्याश्च न स्तोमैरिति । आ० २. ७. इति ॥ पीनराधेयिक्यां स्विष्टकृत्वैव याज्या । सूचितं च । अपे तमद्याश्च न स्तोमैरिति संयाज्ये । आ० २. ८. इति ॥

अपे तमद्याश्च न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशं । ऋध्यामा त ओहैः ॥ ९ ॥

अपे । तं । अद्य । अश्वं । न । स्तोमैः । क्रतुं । न । भद्रं । हृदिऽस्पृशं । ऋध्याम । ते । ओहैः ॥ ९ ॥

हे अपे अद्यास्मिन्नहनि वयमृत्विगादय ओहिरिन्द्रादिप्रापकैः स्तोमैः स्तोत्रसमूहेस्तं प्रसिद्धं त्वामृध्याम । समर्धयामः । कीदृशं त्वां । अश्वं न वोढारमश्वमिव तथा हविषो वाहकं क्रतुं न कर्तारमिव । उपकर्तार-मित्यर्थः । तथा भद्रं भजनीयं हृदिस्पृशं हृदयंगमं । अतिशयेन प्रियमित्यर्थः ॥

पीनराधेयिक्यामिष्टी प्रधानस्याधा ह्यप इत्येष्टानुवाक्या । एभिर्नो अर्कैरिति तस्यां स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । आभिष्टे अवेति प्रधानस्य याज्या । सूचितं च । अधा ह्यपे क्रतोर्मेदस्याभिष्टे अद्य जीर्भिर्गृणांत एभिर्नो अर्कैः । आ० २. ८. इति ॥

अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीऋतस्य बृहतो बभूष ॥ २ ॥

अधः । हि । अग्ने । क्रतोः । भद्रस्य । दक्षस्य । साधोः । रथीः । ऋतस्य । बृहतः । बभूष ॥ २ ॥

अधा हि इदानीमेव हे अग्ने त्वं क्रतोरस्यदीयस्य यागस्य रथीर्नेता बभूष । भवसि ॥ कंदसि जुह्वहि इति भवतेर्वर्तमानेऽर्थे लिटि सिपस्यल् । आर्धधातुकस्येड्गोलादेरितीडागमे प्राप्ते बभूषाततर्थेति निपातनादि-
डभावः ॥ कीदृशस्य यागस्य । भद्रस्य भजनीयस्य दक्षस्य प्रवृद्धस्य साधोरभीष्टफलानां साधकस्य ऋतस्य सत्यभूतस्य बृहतो महतः ॥

एभिर्नो अर्कैर्भा नो अर्वाङ् स्वर्णं ज्योतिः । अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ३ ॥

एभिः । नः । अर्कैः । भवः । नः । अर्वाङ् । स्वः । न । ज्योतिः । अग्ने । विश्वेभिः ।

सुऽमनाः । अनीकैः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ज्योतिर्ज्योतिष्मान् स्वर्णं सूर्यं इव तथा विश्वेभिर्विश्वैः समसैरनीकेस्तेजोभिः सुमनाः शोभनमन-
स्कस्त्वं नोऽस्यदीयैरेभिरेतैरर्कैरर्चनीयैः स्तोत्रिर्नोऽस्माकमर्वाङ्भिमुखो भव ॥

आभिष्टे अद्य गीर्भिर्गृणंतोऽग्ने दाशेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुष्माः ॥ ४ ॥

आभिः । ते । अद्य । गीः । ऽभिः । गृणंतः । अग्ने । दाशेम । प्र । ते । दिवः । न । स्तनयन्ति । शुष्माः ॥ ४ ॥

अद्यास्मिन्दिवसे हे अग्ने आभिर्गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्गृणंतस्त्वां सुवतो वयमृत्विगादयस्ते तुभ्यं दाशेम ।
हवींषि दद्याम । दिवो न सूर्यस्य रश्मय इव ते त्वदीयाः शुष्माः शोधका ज्वालाः प्र स्तनयन्ति । प्रकर्षेण
शब्दायन्ते । यद्वा । दिवो न मेघा इव त्वदीया ज्वालाः शब्दायन्ते ॥

तव स्वादिष्टाग्ने संदृष्टिरिदा चिदहं इदा चिदक्तोः । श्रिये रुक्मो न रोचत उपाके ॥ ५ ॥

तव । स्वादिष्टा । अग्ने । संदृष्टिः । इदा । चित् । अहं । इदा । चित् । अक्तोः । श्रिये ।

रुक्मः । न । रोचते । उपाके ॥ ५ ॥

हे अग्ने स्वादिष्टा स्वादुतमा प्रियतमा तव त्वदीया संदृष्टिर्दोषिरह इदा चित् दिवसस्येदानीं चाक्तो-
रिदा चित् । अक्षुरिति रात्रिनाम शर्वर्यक्तुर्हस्येति रात्रिनामसु पाठात् । रात्रिरदानीं च । अहोरात्र इत्यर्थः ॥
अन्जु व्यक्तिप्रचणकातिगतिष्वित्यस्माद्धातोः किक्षित्वाणादिकसूत्रेण तुप्रत्ययः तस्य किद्वज्जावश्च । तितुचेतीदृमति
षधः । अनिदितामित्युपधानकारलोपः । चोः कुरिति कुत्वं ॥ रुक्मो नालंकार इव श्रिये पदार्थमाश्रयितुमु-
पाकेऽतिके । उपाक इत्यंतिकनाम आक उपाक इति तन्नामसु पाठात् । रोचते । राजते ॥

घृतं न पूतं तनूररेपाः शुचिं हिरण्यं । तत्तै रुक्मो न रोचत स्वधावः ॥ ६ ॥

घृतं । न । पूतं । तनूः । अरेपाः । शुचिं । हिरण्यं । तत् । ते । रुक्मः । न । रोचत । स्वधाऽवः ॥ ६ ॥

हे स्वधावः । स्वधाशब्दोऽन्नवाची । अन्नवन्नमे पूतं शोषितं घृतं नाज्यमिव तनूस्त्वदीया मूर्तिररेपाः
षापरहिता भवति । शुचिं शुद्धं हिरण्यं हितरमणीयं ते त्वदीयं तत्प्रसिद्धं तेजो रुक्मो न भूषणमिव रोचत ।
रोचते । भासते ॥

कृतं चिद्धि ष्मा सनेमि द्वेषोऽग्रं इनोषि मतीत् । इत्था यजमानादृतावः ॥ ७ ॥

कृतं । चित् । हि । स्म । सनेमि । द्वेषः । अग्ने । इनोषि । मतीत् । इत्था । यजमानात् ।

ऋतऽवः ॥ ७ ॥

हे ऋतावः सत्यवन्नपे कृतं चित् यजमानेन कृतमपि सनेमि चिरंतनं । सनेमीति पुराणनाम सनेमि पुर्य-
मिति पुराणनामसु पाठात् । द्वेषः पापं मर्ताऽनुष्यायजमानादित्या सत्यं । इत्येति सत्यनामेतत् अद्वैत्येति
तन्नामसु पाठात् । इनोषि हि स्य । प्रेरयस्वैव खलु । नाशयसीत्यर्थः ॥

शिवा नः सख्या संतु भ्रात्राभ्ये देवेषु युष्मे । सा नो नाभिः सद्ने सस्मिन्बुधन् ॥ ८ ॥
शिवा । नः । सख्या । संतु । भ्रात्रा । अभ्ये । देवेषु । युष्मे इति । सा । नः । नाभिः ।
सद्ने । सस्मिन् । ऊधन् ॥ ८ ॥

हे अपे नोऽस्यदीयानि सख्या सख्यानि सखित्वानि भ्रात्रा भ्रात्राणि भ्रातृसंबन्धीनि कर्माणि देवेषु द्योत-
मानेषु युष्मे युष्मासु ॥ सुपां मुलुगिति सप्तमीबहुवचनस्य शेषादेशः ॥ शिवा शिवानि संतु । मंगलानि
भवंतु । सा सखित्वभ्रातृकर्मसंततिः सद्ने देवानां स्थाने सस्मिन्बुधनि सर्वस्मिन्यज्ञे नोऽस्याकं नाभिर्बुधनं
भवति ॥ १० ॥ ११ ॥

द्वितीयेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र भद्रं त इति षड्वचं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं त्रिष्टुप्छंदस्कमग्निदे-
वताकं । भद्रं षड्वचनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्मशस्तथोरापेये कर्ता वैष्णवे छंदसीदमादिके द्वे सूक्ते
विनियुक्ते । तथा च सूचितं । भद्रं ते अग्न इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥

भद्रं ते अग्ने सहसिन्नीकमुपाक आ रोचते सूर्यस्य ।
रुशदृशे ददृशे नक्तया चिदरुक्षितं दृश आ रूपे अन्नं ॥ १ ॥
भद्रं । ते । अग्ने । सहसिन् । अनीकं । उपाके । आ । रोचते । सूर्यस्य ।
रुशत् । दृशे । ददृशे । नक्तया । चित् । अरुक्षितं । दृशे । आ । रूपे । अन्नं ॥ १ ॥

हे सहसिन् बलवन्नपे ते त्वदीयं भद्रं भजनीयमनीकं तेजः सूर्यस्योपाके समीपभृते । दिवस इत्यर्थः । आ
रोचते । समंताद्दीप्यते । रुशद्रोचमानं दृशे दर्शनीयं तेजो नक्तया चिद्रात्रावपि ददृशे । दृश्यते । आ इत्ययं
शब्दश्चेत्यर्थे वर्तते । आ किंच अरुक्षितं स्निग्धं दृशे दर्शनीयमन्नं पुरोडाशादिरूपं हवी रूपे रूपवति त्वष्टृत्व-
गादिभिर्जुतं भवति ॥

वि षाह्यग्ने गृणते मनीषां खं वेपसा तुविजात स्तवानः ।
विश्वेभिर्यद्वावनः शुक्र देवैस्तन्नो रास्व सुमहो भूरि मन्म ॥ २ ॥
वि । साहि । अग्ने । गृणते । मनीषां । खं । वेपसा । तुविजात । स्तवानः ।
विश्वेभिः । यत् । ववनः । शुक्र । देवैः । तत् । नः । रास्व । सुमहः । भूरि । मन्म ॥ २ ॥

हे तुविजात मघनेनारणिद्वारा यज्ञादिकर्मसु बह्वजन्मन्नपे स्तवान ऋत्विगादिभिः स्तूयमानस्त्वं वेपसा
यज्ञादिकर्मणा । वेप इति कर्मनाम वेपो वेपो विहीति कर्मनामसु पाठात् । मनीषां स्तुतिं गृणति कुर्वते यजमा-
नाय खं यजमानप्राथस्य पुण्यलोकस्य द्वारं वि षाहि । विथ । विमुचेत्यर्थः ॥ षोऽतकर्मणीत्यस्माद्वातोर्लोयम-
ध्यमपुष्पेकवचनं । सिप । दिवादिभ्यः श्यन् । तस्य बह्वलं छंदसीति लुक् । आदेच उपदेशेऽश्रित्यात्वं । सेहि-
रादेशः । तिङ्श्रुतिङ् इति निघातः ॥ हे शुक्र दीप्यमानाग्ने त्वं विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैः ॥ बह्वलं छंदसीति भिस
ऐसभावः ॥ देवैरिन्द्रादिभिः सह यत्पश्चादिधनं ववनः । यजमानेभ्यः प्रयच्छेः ॥ वनतेर्नेट् । तस्य सिप इत्यस्य
लोप इतीकारलोपः । बह्वलं छंदसीति विकरत्तस्य झुः । स्थाविति द्विवचनं । हलादिशेषः । सेटोऽडाटावित्थ-
डागमः । यद्वृत्तान्तिव्यमिति निघाताभावः ॥ हे सुमहः शोभनतेजस्कापि भूरि प्रभूतं मन्म मननीयं तद्वनं
नोऽस्यभ्यं रास्व । देहि ॥

महापितृयज्ञे स्विष्टकृद्भिः कथवाहगो यष्टव्यः । तस्य द्वे अनुवाक्ये । तत्र त्वदमे काव्येति द्वितीयानुवाक्या । तथा च सूचितं । त्वदमे काव्या त्वन्मनीषाः स प्रत्यथा सहसा जायमानः । आ० २. १९. इति ॥

त्वदमे काव्या त्वन्मनीषास्त्वदुक्था जायन्ते राध्यानि ।

त्वदेति द्रविणं वीरपेशा इत्याधिये दाशुषे मर्त्याय ॥३॥

त्वत् । अमे । काव्या । त्वत् । मनीषाः । त्वत् । उक्था । जायन्ते । राध्यानि ।

त्वत् । एति । द्रविणं । वीरपेशाः । इत्याधिये । दाशुषे । मर्त्याय ॥३॥

हे अमे काव्या काव्यानि हविर्वहनदेवतानयनादीन्यग्निसंबन्धीनि कर्माण्याध्वर्यवाणि कर्माणि वा त्वद्भवतो जायन्ते । उत्पद्यन्ते । मनीषाः स्मृतिरूपा वाचस्त्वदेव जायन्ते । राध्यानि राहुं योग्यान्नुक्तोक्त्यानि शस्त्राणि त्वत्त्वत्तो जायन्ते । इत्याधिये । धीरिति कर्मनाम । इत्येति सत्यनामसु पाठात् सत्यकर्मणे दाशुषे हवीषि दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय वीरपेशाः । पेश इति रूपनाम । इदं विक्रान्तं रूपं । अत्र लिंगव्यत्ययेन वीरपेशा इति रूपं । द्रविण पश्चादिधनं त्वत्त्वत्त एति । निर्गच्छति । उत्पद्यत इत्यर्थः ॥

त्वद्वाजी वाजंभरो विहाया अभिष्टिकृज्जायते सत्यशुष्मः ।

त्वद्रयिर्देवजूतो मयोभुस्त्वदाशुर्जुवाँ अमे अवी ॥४॥

त्वत् । वाजी । वाजंभरः । विहायाः । अभिष्टिकृत् । जायते । सत्यशुष्मः ।

त्वत् । रयिः । देवजूतः । मयःशुः । त्वत् । आशुः । जूजुवान् । अमे । अवी ॥४॥

हे अमे वाजी बलवान्वाजंभरो हविर्लक्षणात्तस्य वाहकः ॥ अमेवाजंभर इत्येषा वैदिकी संज्ञा । संज्ञायां भृतृवृज्जीति वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः । अर्हर्षिषदजंतस्येति मुमागमः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥ विहाया महानभिष्टिकृद्यज्ञस्तु अग्नेषणक्षदा । सत्यशुष्मः सत्यबलः पुत्रस्त्वत्त्वत्तो जायते । उत्पद्यते । देवजूतो देवैः प्रेरितो मयोभुः सुखप्रदः । मय इति सुखनामितत् । रयिर्धनं त्वज्जायते । आशुः शीघ्रगामी । अप्रतिहतगमन इत्यर्थः । जूजुवान्वेगेन गच्छन्वाश्वस्त्वद्भवतो जायते ॥

त्वाममे प्रथमं देवयंतो देवं मर्ता अमृत मंद्रजिह्वं ।

द्वेषोयुतमा विवासंति धीभिर्दमूनसं गृहपतिममूरं ॥५॥

त्वां । अमे । प्रथमं । देवयंतः । देवं । मर्ताः । अमृत । मंद्रजिह्वं ।

द्वेषःशुतं । आ । विवासंति । धीभिः । दमूनसं । गृहपतिं । अमूरं ॥५॥

हे अमृत अमरगुणश्रीलापे देवयंतो देवानिच्छंतो मर्ता मनुष्या यजमानास्त्वां धीभिः स्तुतिभिः कर्मभिर्वा आ विवासंति । समंतात्परिचरन्ति । कीदृशं त्वां । प्रथमं देवानामाद्यं देवं द्योतमानं मंद्रजिह्वं । देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य तं । द्वेषोयुतं द्वेषसां पापानां पृथक्कर्तारं दमूनसं रक्षसां दमनकरेण मनसोपेतं । दमूनःशब्दस्य कथमयमर्थ इति दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्वादिति यास्तेनोक्तत्वादिति ॥ दमु उपशमने । दमेरुनसिरित्यौणादिक ऊनसिप्रत्ययः ॥ गृहपतिं गृहाणां पालयितारममूरममूढं । प्रगल्भमित्यर्थः ॥

स्वस्थयन्वामारे अस्मदिति स्वस्तिमतोऽपेक्षया । सूचितं च । आरे अस्मदमतिमारे अंहः । आ० २. १०. इति ॥

आरे अस्मदमतिमारे अंह आरे विश्वां दुर्मतिं यन्निपासि ।

दोषा शिवः सहसः सूनो अग्ने यं देव आ चित्सर्वसे स्वस्ति ॥६॥

आरे । अस्मत् । अमतिं । आरे । अंहः । आरे । विश्वां । दुःमतिं । यत् । निःपासि ।

दोषा । शिवः । सहसः । सूनो इति । अग्ने । यं । देवः । आ । चित् । सर्वसे । स्वस्ति ॥६॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र । मध्यमानोऽभिर्मथनकारिणां हि बलेन जायत इत्यपेर्बलपुत्रत्वं । हे अग्ने दोषा रात्रौ शिवः शिवकरो देवो द्योतमानस्त्वं यं यानस्मान् स्वस्थविनाशाय आ सर्वसे । परितः सेवसे । चिदिति पूरणः । यद्यस्मात्कारणान्निपासि । यजमानान्नितरां पालयसि । तेभ्योऽस्यदस्यन्तोऽमतिं पापरूपामश-
मेच्छामारे दूरे कुरु । अशनाया वै पाप्मामतिः । ऐ० ब्रा० २. २. इति ब्राह्मणं । आरे दूरेऽस्यन्तोऽहः पापं कुरु । आरे इति दूरनामेतत् । अस्मत् आरे दूरे दुर्मतिं दुर्मनस्त्वं कुरु ॥ १११ ॥

यस्त्वामप इति षड्वचं द्वितीयं सूक्तं । वामदेव ऋषिः । वैष्टुभं कंदः । अपिर्देवता । यस्त्वामित्यनुक्रांतं ॥
प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

यस्त्वामप इन्धते यत्सुक्तिस्ते अन्नं कृणवत्सस्मिन्नहन् ।

स सु द्युन्नैरभ्यस्तु प्रसक्षत्तव क्रत्वा जातवेदश्चिकित्वान् ॥ १ ॥

यः । त्वां । अग्ने । इन्धते । यत्सुक् । चिः । ते । अन्नं । कृणवत् । सस्मिन् । अहन् ।

सः । सु । द्युन्नैः । अभि । अस्तु । प्रसक्षत् । तव । क्रत्वा । जातवेदः । चिकित्वान् ॥ १ ॥

हे अग्ने यत्सुक् सुचा संबद्धो यो यजमानस्त्वामिन्धते । दीप्तियुक्तं कुर्यात् । यः सस्मिन्नहन् सर्वस्मिन्नहन्
ते तुभ्यं चिस्त्रिवारं सवनत्रयेऽहं हविर्लक्षणमन्नं कृणवत् । कुर्यात् । हे जातवेदो जातानां वेदितरग्ने तव तोषकेण
क्रत्वेन्धनादिहेतुना कर्मणा प्रसक्षत् प्रसहमानं त्वदीयं तेजश्चिकित्वान् जानन् स यजमानो द्युन्नैर्धनैर्यशोभिर्वा
सु अत्यंतमभ्यस्तु । शत्रून्भिभवतु ॥

इध्मं यस्ते जभरच्छश्रमाणो महो अग्ने अनीकमा संपर्यन् ।

स इधानः प्रति दोषामुषासं पुथन्नयिं सचते घ्नन्मित्रान् ॥ २ ॥

इध्मं । यः । ते । जभरत् । शश्रमाणः । महः । अग्ने । अनीकं । आ । संपर्यन् ।

सः । इधानः । प्रति । दोषां । उषसं । पुथन् । रयिं । सचते । घ्नन् । मित्रान् ॥ २ ॥

हे अग्ने यो यजमानस्तु तुभ्यमिध्मं होमसाधनं समिञ्जातं जभरत् । आहरेत् ॥ हज् हरणे । लिङर्थे लेट् ।
तस्य तिप् इतश्च लोप इतीकारलोपः । बज्जलं कंदसीति शपः सुः । द्विर्वचनादिकार्यं । लेटोऽडाटावित्यडा-
गमः । हज्जहोर्भ इति भत्वं ॥ शश्रमाण इध्माद्याहरणे आस्यन्महो महत्सत्वानीकं । आकारश्चार्थः । तेजश्च
संपर्यन्परिचरन् यो यजमानो दोषां प्रति रात्रिं लक्ष्मीकृत्योषसं प्रत्युषःकालं च लक्ष्मीकृत्य । कालद्वयेऽपीत्यर्थः ।
इधान इधानस्त्वां दीप्तियुक्तं करोति पुथन् प्रजाभिः पशुभिश्च पुष्टः सन् स यजमानोऽमित्रान् शत्रून् घ्नन्
सन्नयिं धनं सचते । सेवते । सर्वदा पश्यादिधनसमृद्धौ भवतीत्यर्थः ॥

उवासंभरणीयेष्टावदेः चत्रभृतोऽनुवाक्या । तथा च सूचितं । अपिरीशे बृहतः चत्रियस्यार्चामि ते सुमतिं
घोष्यर्वाक् । आ० ४. १. इति ॥

अपिरीशे बृहतः क्षत्रियस्याग्निर्वाजस्य परमस्य रायः ।

दधाति रत्नं विधते यविष्ठो ध्यानुषङ्ग्यर्थाय स्वधावान् ॥ ३ ॥

प्रत्यपिरिति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्थं त्रिभुवमायेयं तत्तन्मन्त्रवर्णाभिधियोषःप्रभृतिदैवतं वा । तथा चागुक्तांतं । प्रत्यपिः पंच लिङ्गोक्तदैवतं त्वेक इति ॥ लिंगिको विनियोगः ॥

प्रत्यग्निरुषसामयमख्यद्विभातीनां सुमनां रत्नधेयं ।

यातमश्विना सुकृतो दुरोणमुत्सूर्यो ज्योतिषा देव एति ॥१॥

प्रति । अग्निः । उषसां । अयं । अख्यत् । विऽभातीनां । सुऽमनाः । रत्नऽधेयं ।

यातं । अश्विना । सुऽकृतः । दुरोणं । उत् । सूर्यः । ज्योतिषा । देवः । एति ॥१॥

सुमनाः शोभनमनस्कोऽपिर्विभातीनां व्युच्छंतीनामुषसामुषोदेवतानां रत्नधेयं रत्नधानं । धनप्रकाशक-
मित्यर्थः । अयं प्रति पूर्वकालं लब्धोक्त्याख्यत् । प्रवृद्धो भवति । हे अश्विनाश्विनी युवां सुकृतो यजमानस्य
दुरोणं गृहं । दुरोण इति गृहनाम दुरोणे दुर्या इति गृहनामसु पाठात् । यातं । गच्छतं । सूर्य अत्विगादीनां
प्रेरको देवो ज्योतिषा स्वेन तेजसोदेति । उषःकाले प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्वेदृप्सं दविध्वद्गविषो न सत्वा ।

अनु व्रतं वरुणो यंति मित्रो यत्सूर्यं दिव्यारोहयंति ॥२॥

ऊर्ध्वं । भानुं । सविता । देवः । अश्वेत् । दृप्सं । दविध्वत् । गोऽदृषः । न । सत्वा ।

अनु । व्रतं । वरुणः । यंति । मित्रः । यत् । सूर्यं । दिवि । आऽरोहयंति ॥२॥

सविता प्रेरको देव ऊर्ध्वमुन्मुखं भानुमश्रेत् । आश्रयति । यद्यदा रश्मयः सूर्यं दिवि बलोक आरोहयंति ।
आरोहणं कारयंति । तदा वरुणो राज्यभिमानी देवो मित्रोऽहरभिमान्यन्ये देवाश्च व्रतं तत्संबन्धि कर्मानु
यंति । अनुगच्छंति । अनुगमने दृष्टान्त उच्यते । दृप्सं पार्थिवं रजो दविध्वद्गुन् । विकिरन्नित्यर्थः । गविषो गा
इच्छन् सत्वा न वृषभ इव तद्वत् ॥

यं सीमकृत्स्नन्तमसे विपृचे ध्रुवक्षेमा अनवस्यंतो अर्थे ।

तं सूर्यं हरितः सप्त यद्भीः स्पशं विश्वस्य जगतो वहन्ति ॥३॥

यं । सीं । अकृत्स्नन् । तमसे । विऽपृचे । ध्रुवऽक्षेमाः । अनवऽस्यंतः । अर्थे ।

तं । सूर्यं । हरितः । सप्त । यद्भीः । स्पशं । विश्वस्य । जगतः । वहन्ति ॥३॥

ध्रुवक्षेमाः स्थिरनिवासाः खटिकर्तारो देवाः सीं सर्वतस्तमसे तमसो विपृचे पृथक्करणायाथं जगत्क्षणां
कार्यमनवस्यंतोऽविमुंचतः कुर्वन्त एव यं सूर्यमकृत्स्नन् । अखजन्नित्यर्थः । यद्भीर्महत्तः सप्त सप्तसंख्याका
हरितोऽश्वा विश्वस्य समस्तस्य जगतः प्राणिसमूहस्य स्पशं प्रेरकत्वेन ज्ञातारं तं सूर्यं वहन्ति । धारयन्ति ॥

वहिष्ठेभिर्विहरन्त्यासि तंतुमवव्ययन्नसितं देव वस्म ।

दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मवावाधुस्तमो अप्स्वन्तः ॥४॥

वहिष्ठेभिः । विऽहरन् । यासि । तंतुं । अवऽव्ययन् । असितं । देव । वस्म ।

दविध्वतः । रश्मयः । सूर्यस्य । चर्मऽइव । अव । अधुः । तमः । अप्ऽसु । अंतरिति ॥४॥

हे देव व्योतमान सूर्य त्वं जगन्निर्वाहात्मकस्य रसस्यादानार्थं तंतुं रश्मिसमूहं विहरन्विस्तारयन् असितं
कृष्णवर्णं वस्त्रं नक्तंचराणां निवासभूतां रात्रिमवव्ययन् अवाचीनं यथा भवति तथा संवृण्वन् । तिरस्कु-
र्वन्नित्यर्थः । वहिष्ठेभिर्वोढुमत्वं शक्तेरश्वैर्यासि । गमनमार्गं गच्छसि । अस्यामृचि पूर्वार्धे सूर्यस्य प्रत्यक्षमर्थं
प्रतिपाद्योत्तरार्धे परोक्षमर्थं प्रतिपादयितुमाह । दविध्वतो ध्रुवानाः सूर्यस्य संबंधिनो रश्मयः किरणा

अप्स्वन्तरिषे । आप इत्यन्तरिक्षनाम आकाशमापः पृथिवीति तन्नामसु पाठात् । अन्तर्मध्ये चर्मैव चर्मवत्स्थितं तमोऽधकारमवाधुः । अवाचीनमदधुः । तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अनायतो अनिबद्धः कथायं न्यङ्कुत्तानोऽव पद्यते न ।

कया याति स्वधया को ददर्श दिवः स्क्भः समृतः पाति नाकं ॥५॥

अनायतः । अनिऽबद्धः । कथा । अयं । न्यङ् । उत्तानः । अव । पद्यते । न ।

कया । याति । स्वधया । कः । ददर्श । दिवः । स्क्भः । संऽमृतः । पाति । नाकं ॥५॥

आयतशब्दो दूरवाची । तद्विपरीतोऽनायत आसीनः सन्नयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानो मंडलाभिमानी सूर्यो निबद्धः । केनापि बद्धो न क्रियते । अपि चायं सूर्यो न्यङ्कुत्तानोऽवः सन् केनचित्कथा कथं नाव पद्यते । न हिंश्यते । किंचायमुत्तान ऊर्ध्वमुखत्वेन तिष्ठन् कथा स्वधया केन बलेन याति । गच्छति । स्वधाशब्दोऽज्ञवाच्यः तत्कार्यं बलं लक्षयति । अपि च दिवो दुर्लोकस्य स्क्भः स्क्भः समृतो नाकिन समवेतः सूर्यो नाकं स्वर्गं पाति । पालयति । को ददर्श । तत्त्वतः कः पश्यति । न कोऽपि जानातीत्यर्थः ॥ ॥१३॥

प्रत्यग्निरुषस इति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्थार्थं त्रैपुत्रमग्नेयं मां च वर्णिकदेवतं वा । तथा चानुक्रांतं । प्रत्यग्निरिति । लिंगोक्तदेवतं त्विति तु शब्दादस्यापि सूक्तस्य लिंगोक्तदेवतत्वं ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

प्रत्यग्निरुषसो जातवेदा अख्यद्देवो रोचमाना महोभिः ।

आ नासत्योरुगाया रथेनेमं यज्ञमुप नो यातमच्छ ॥१॥

प्रति । अग्निः । उषसः । जातऽवेदाः । अख्यत् । देवः । रोचमानाः । महऽभिः ।

आ । नासत्या । उरुऽगाया । रथेन । इमं । यज्ञं । उप । नः । यातं । अच्छ ॥१॥

देवो द्योतमानो जातवेदा जातधनोऽग्निर्महोभिस्तेजोभी रोचमाना दीप्यमाना उषसः प्रत्युषसो लक्ष्मीकृत्याख्यत् । प्रवृद्धो भवति । उरुगाया प्रभूतगमनी हे नासत्याश्विनी रथेन नोऽस्रदीयमिमं यज्ञमच्छाभिमुखमुप यातं । उपगच्छतं ॥

ऊर्ध्वं केतुं सविता देवो अश्रेज्ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वन् ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं वि सूर्यो रश्मिभिश्चेकितानः ॥२॥

ऊर्ध्वं । केतुं । सविता । देवः । अश्रेत् । ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वन् ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षं । वि । सूर्यः । रश्मिभिः । चेकितानः ॥२॥

विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय लोकाय ज्योतिस्तेजः कृण्वन् कुर्वन् सविता प्रेरको देव ऊर्ध्वमुखं केतुं प्रकाशकं भानुमश्रेत् । आश्रयति । वि चेकितानः सर्वं विशेषेण पश्यन् सूर्यो रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैर्द्यावापृथिवी सुलोकभूलोकी चांतरिक्षं चाप्राः । समन्तादपूरयत् ॥

आवहंत्यरुणीज्योतिषागान्मही चिचा रश्मिभिश्चेकिताना ।

प्रबोधयंती सुविताय देव्युषा ईयते सुयुजा रथेन ॥३॥

आऽवहंती । अरुणीः । ज्योतिषा । आ । अगात् । मही । चिचा । रश्मिभिः । चेकिताना ।

प्रऽबोधयंती । सुविताय । देवी । उषाः । ईयते । सुयुजा । रथेन ॥३॥

आवहन्ती धनानि धारयन्त्यरणीररुणवर्णाः ॥ प्रथमेकवचने द्वितीयावहुवचनं छांदसं ॥ ज्योतिषा तेजसा युक्ता मही महती रश्मिभिः किरणैश्चिचा दर्शनीया चैकिताना जानत्युषा आगात् । आगच्छत् । किंच प्रबोधयन्ती सुप्तान् प्रबुद्धान् कुर्वती देवी द्योतमानोषाः सुयुजा शोभनयुक्तेन रथेन सुविताय सुखप्राप्तय ईयते । गच्छति ॥

आ वां वहिष्ठा इह ते वहंतु रथा अश्वास उषसो व्युष्टौ ।

इमे हि वां मधुपेयाय सोमा अस्मिन्यज्ञे वृषणा मादयेथां ॥ ४ ॥

आ । वां । वहिष्ठाः । इह । ते । वहंतु । रथाः । अश्वासः । उषसः । विऽउष्टौ ।

इमे । हि । वां । मधुऽपेयाय । सोमाः । अस्मिन् । यज्ञे । वृषणा । मादयेथां ॥ ४ ॥

हे अश्विनाविह यज्ञे वहिष्ठा वोढृतमाले प्रसिद्धा रथा रंहणा गंतारोऽश्वासोऽश्वा वां युवामुषस उपोदेवताया व्युष्टौ व्युक्कनकाल आ वहंतु । समंतान्नयंतु । हि यस्मात्कारणात् हे वृषणा वृषणी कामानां वर्षितारो हे अश्विनाविमे सोमा वां युवां मधुपेयाय मधोः सोमस्त्व पाणायास्मिन्यज्ञे मादयेथां । हर्षयेथां ॥

अनायतो अनिवद्धः कथायं न्यङ्कुत्तानोऽव पद्यते न ।

कया याति स्वधया को ददर्श दिवः स्कंभः समृतः पाति नाकं ॥ ५ ॥

अनायतः । अनिऽबद्धः । कथा । अयं । न्यङ् । उत्तानः । अव । पद्यते । न ।

कया । याति । स्वधया । कः । ददर्श । दिवः । स्कंभः । संऽऋतः । पाति । नाकं ॥ ५ ॥

इयमृक्पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १४ ॥

अग्निर्होतृ इति दशर्चं पंचमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं गायत्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अग्निर्होता दश गायत्रमृषिर्बोधदित्याभ्यां सोमकं साहदेव्यमभ्यवदत्पराभ्यामस्वाश्विनावायुरयाचतेति । बोधव्यदिति वृत्तेन सोमकराजा स्तूयत एष वामिति वृत्तेनाश्विनीं शिष्टाभिः षड्भिरग्निः स्तूयते । अतस्मा एष क्रमेण देवताः ॥ सूक्ताविनयोगो लेगिकः ॥ पशोः पर्यपिकरणेऽग्निर्होता न इत्याव्यस्तृचोऽनुवचनीयः । तथा च सूचितं । अग्निर्होता न इति तृचं पर्यग्रेयेऽन्वाह । आ० ३. २. इति ॥ प्रातरनुवाकेऽप्यायेये कर्तौ गायत्रे कंदस्याश्विनशस्त्रे चायं तृचो विनियुक्तः । तथा च सूचितं । अग्निर्होता नो अध्वर इति तिस्रः । आ० ४. १३. इति ॥

अग्निर्होता नो अध्वरे वाजी सन्परि णीयते । देवो देवेषु यज्ञियः ॥ १ ॥

अग्निः । होता । नः । अध्वरे । वाजी । सन् । परि । नीयते । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥ १ ॥

होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वापिर्नोऽस्मदीयेऽध्वरे यागे । वाजीत्येतद्भूतोपमाकं । वाजी शीघ्रगामी वोढाश्च इव तथा देवेभ्यो हविर्वाहकः सन् परि णीयते । परितः समंतात्प्राप्यते । तथा ब्राह्मणं च भवति । वाजी सन्परि णीयत इति वाजिनमिव ह्येनं संतं परिणयंति । ऐ० ब्रा० २. ५. इति । कीदृशीऽग्निः । देवेषु द्योतमानेष्विन्द्रादिषु मध्ये देवो द्योतमानो यज्ञियो यज्ञार्हः ॥

परि चिविष्ट्यध्वरं यात्यग्नी रथीरिव । आ देवेषु प्रयो दधत् ॥ २ ॥

परि । चिऽविष्टि । अध्वरं । याति । अग्निः । रथीऽइव । आ । देवेषु । प्रयः । दधत् ॥ २ ॥

देवेषु द्योतमानेष्विन्द्रादिषु । प्रय इत्यज्ञनामेदं । प्रयो यजमानैर्दत्तं हवीरूपमन्नमा दधत् आ समंताद्वा-रयन्नपिरंगनादिगुणविशिष्टोऽग्निस्त्रिविष्टि चिवारं । सवनचयेऽपीत्यर्थः । परि परितः समंतादध्वरं यजमानैः कृतं यागं याति । गच्छति । परिगमने दृष्टांतः । रथीरिव । रथवान्पुरुषो यथा शीघ्रं याति तद्वत् । तथा च ब्राह्मणं । परि चिविष्ट्यध्वरं यात्यग्नी रथीरिवेत्येष हि रथीरिवाध्वरं पर्येति । ऐ० ब्रा० २. ५. इति ॥

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥३॥

परि। वाजऽपतिः। कविः। अग्निः। हव्यानि। अक्रमीत्। दधत्। रत्नानि। दाशुषे ॥३॥

वाजपतिर्वाजानामन्तानां पतिः पालकः । परि वाजपतिः कविरित्येष हि वाजानां पतिः । ऐ० ब्रा० २. ५. । इति ब्राह्मणं । कविः क्रांतदर्शी मेधावी वा दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन्नपिर्हव्यानि हवींषि पर्यक्रमीत् । परितः क्रामति । व्याप्नोति ॥

अयं यः सृजये पुरो देववाते समिध्यते । द्युमाँ अमित्रदंभनः ॥४॥

अयं। यः। सृजये। पुरः। देवऽवाते। संऽध्यते। द्युमान्। अमित्रऽदंभनः ॥४॥

यः प्रसिद्धोऽयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽपि देववाते देववातस्य पुत्रे सृजये । सृजयो नाम कश्चित्सोमयाजी । तस्मिन्निमित्तभूते सति । तद्योगार्थमित्यर्थः । सृजयस्य यष्टृत्वं तैत्तिरीया आमनन्ति । वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत्सृजयाम्बज्जयाजिनोऽधीयजः । तै० स० ६. ६. २. २. । इति । पुरः पूर्वस्थां दिशि स्थितायामुत्तरवेद्यां समिध्यते । सम्यग्दीप्यते । अमित्रदंभनः शत्रूणां हिंसकः सोऽमित्र्युमान् दीप्तिमान् भवतीति शेषः ॥

अस्य घा वीर ईवतोऽग्नेरीशीत मर्त्यः । तिग्मजंभस्य मीळुषः ॥५॥

अस्य। घ। वीरः। ईवतः। अग्नेः। ईशीत। मर्त्यः। तिग्मऽजंभस्य। मीळुषः ॥५॥

वीरः सुतो विक्रांतो मर्त्यो मरणधर्मा यजमानस्तिग्मजंभस्य तीक्ष्णतेजसो मीळुषोऽभिलषितफलानां सेकुरीवतो गमनवतोऽस्याग्नेरीशीत । ईश्वरो भवेत् । घेति पादपूरणः । एतेन यजमान आत्माभीष्टफलं कारयितुं समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ॥१५॥

तमर्वतं न सान्सिमरुषं न दिवः शिष्नुं । मर्मृज्यंते दिवेदिवे ॥६॥

तं। अर्वतं। न। सान्सिं। अरुषं। न। दिवः। शिष्नुं। मर्मृज्यंते। दिवेऽदिवे ॥६॥

यजमाना अर्वतं न शीघ्रगामिनमश्वमिव सान्सिं संभजनीयं दिवः शिष्नुं न बुलोकस्य पुत्रभूतं सूर्यमिवावपमारोचमानं तमपि दिवे दिवे प्रतिदिनं मर्मृज्यंते । मृशं परिचरणं कुर्वन्ति ॥

बोधद्यन्मा हरिभ्यां कुमारः साहदेव्यः । अच्छा न हूत उदरं ॥७॥

बोधत्। यत्। मा। हरिऽभ्यां। कुमारः। साहऽदेव्यः। अच्छ। न। हूतः। उत्। अरं ॥७॥

साहदेव्यः सहदेवनाम्नो राज्ञः पुत्रः कुमारः सोमकामिधो राजा हरिभ्यामश्वभ्यामश्वौ दातुं मा मां यद्यदा बोधत् । बोधयामासेमौ तवाश्वविति । तदाहमच्छामिमुख्येन कुमारेण हतः सन् नोदरं । तापश्चावलब्ध्वा न निर्गतवानस्मि ॥

उत त्या यजता हरी कुमारात्साहदेव्यात् । प्रयता सद्य आ ददे ॥८॥

उत। त्या। यजता। हरी। कुमारात्। साहऽदेव्यात्। प्रऽयता। सद्यः। आ। ददे ॥८॥

उतापि च साहदेव्यात्सहदेवस्य पुत्रात्कुमारात्सोमकाद्राज्ञो यजता पूजनीयौ प्रयता प्रयतौ त्या त्वौ तौ प्रसिद्धौ हरी अश्वौ सद्यो यस्मिन्दिने तेनाहतस्तस्मिन्नेव दिन आ ददे । आदत्तवानस्मि । मंत्रद्रष्टा अक्षिर्बोधादित्युग्वयेन कुमारमश्वेष्वयामुपगम्याश्ववितस्मात्संभवा प्रीतोऽभवदित्यर्थः ॥

एष वां देवावश्विना कुमारः साहदेव्यः । दीर्घायुरस्तु सोमकः ॥ ९ ॥

एषः । वां । देवौ । अश्विना । कुमारः । साहऽदेव्यः । दीर्घऽआयुः । अस्तु । सोमकः ॥ ९ ॥

देवी द्योतमाना हे अश्विनी वां युवां तर्पकः साहदेव्यः सहदेवस्य पुत्रः कुमारः सोमकः सोमकाभिधान एष राजा दीर्घायुरस्तु । शतायुष्को भवतु । एतसु हेव प्रोचतुः पर्वतनारदां सोमकायेत्यादिना सर्वे हेव महाराजा आसुः । ऐ० ब्रा० ७. ३४. । इत्यनेन ब्राह्मणेन सोमकस्य राजत्वं स्पष्टीकृतं ॥

तं युवं देवावश्विना कुमारं साहदेव्यं । दीर्घायुषं कृणोतन ॥ १० ॥

तं । युवं । देवौ । अश्विना । कुमारं । साहऽदेव्यं । दीर्घऽआयुषं । कृणोतन ॥ १० ॥

हे देवावश्विना द्योतमानावश्विनी युवं युवां साहदेव्यं सहदेवस्य पुत्रं कुमारं सोमकाख्यं राजानं दीर्घायुषं शतायुष्कं कृणोतन । कुरुतं । अनेन द्वेवेनास्य कुमारस्य दीर्घमायुरश्विनावृषिरयाचतेत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

आ सत्यो यात्वित्येकविंशत्युचं षष्ठं सूक्तं वैष्टुभमिन्द्रं । अचेयमनुक्रमणिका । आ सत्यः सैकिन्द्रमिति । तथैन्द्रमित्युक्तत्वादन्यधिकारो निवृत्त इत्यवगम्यते ॥ चतुर्विंशेऽहनि माध्यंदिनसवने मेवावरुणशस्त्र इदं द्वितीयमहीनसूक्तं । तथा च सूचितं । आ सत्यो यात्वित्यहीनसूक्तं द्वितीयं मेवावरुणः । आ० ७. ४. । इति ॥ समूच्छेदशराचे नवमेऽहनि निष्केवव्यशस्त्र इदं सूक्तं । तथा च सूचितं । आ सत्यो यात्वहं भुवं तत्त इन्द्रियमिति निष्केवव्यं । आ० ८. ७. । इति ॥

आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषी द्रवत्वस्य हरय उप नः ।

तस्मा इदंधः सुषुमा सुदक्षमिहाभिपित्वं करते गृणानः ॥ १ ॥

आ । सत्यः । यातु । मघऽवान् । ऋजीषी । द्रवतु । अस्य । हरयः । उप । नः ।

तस्मै । इत् । अंधः । सुषुम् । सुऽदक्षं । इह । अभिऽपित्वं । करते । गृणानः ॥ १ ॥

ऋजीषी । ऋजीषशब्देन निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिधीयते । तद्वान् सत्यः सत्यवान्मघवान्मघवा नवानिन्द्रो नोऽस्माकमुप समीप आ यातु । आगच्छतु । किंच अस्थिन्द्रस्य हरयोऽद्या नोऽस्माकमुप समीप द्रवतु । आगच्छतु । वयं यजमाना इहास्मिन्यज्ञे तस्मा इन्द्राय सुदक्षं शोभनबलं । सारोपितमित्यर्थः । इदिदं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानमंधोऽन्नरूपं सोमं सुषुम् । अभिपुतं कुर्याम । गृणानोऽस्माभिः स्तूयमान इन्द्रोऽभिपित्वमस्मादभिमतप्राप्तिं करते । करोतु ॥

अव स्य श्रूराध्वनो नांतेऽस्मिन्नौ अद्य सवने मंद्यै ।

शंसात्युक्थमुशनेव वेधाश्चिकितुषे असुर्याय मन्म ॥ २ ॥

अव । स्य । श्रूर । अध्वनः । न । अंते । अस्मिन् । नः । अद्य । सवने । मंद्यै ।

शंसाति । उक्थं । उशनाऽइव । वेधाः । चिकितुषे । असुर्याय । मन्म ॥ २ ॥

हे श्रूर श्रूणामभिभवसमर्थेन्द्र अवेदानीमस्मिन् सवने माध्यंदिनाख्ये मंद्ये त्वां मादयितुं नोऽस्मानवस्य । विमुच । तत्र दृष्टान्तः । अध्वनो गंतव्यस्य मार्गस्थाने समीपे नाश्वास्त्राणां यथा मुंचति तद्वत् । उशनेव काव्य इव वेधाः शंसिता यजमानो हे इन्द्र चिकितुषे सर्वं जानतेऽसुर्यायासुराणां हिंसाय तुभ्यं मम मननीयमुक्थं शस्त्ररूपं सोत्रं शंसाति । शंसनं करोति ॥

कविर्न निरण्यं विदधानि साधन्वृषा यत्सेकं विपिपानो अर्चीत् ।

दिव इत्या जीजनत्सप्त कारूनह्ना चिच्चक्रुर्वयुना गृणंतः ॥ ३ ॥

कविः । न । नि॒ण्यं । वि॒द॒थानि । सा॒ध॒न् । वृ॒षा । यत् । से॒कं । वि॒ऽपि॒पा॒नः । अ॒र्चा॒त् ।
 दि॒वः । इ॒त्या । जी॒ज॒न॒त् । स॒प्त । का॒रु॒न् । अ॒ह्ना । चि॒त् । च॒क्रुः । व॒यु॒ना । गृ॒ण॒न्तः ॥ ३ ॥

कविर्मेधावी निष्णं न । निष्णमित्यंतर्हितनामेतत् । अंतर्हितं गूढमर्थमिव विदथानि वेदनीयानि कार्यजा-
 तानि साधन् साधयन् वृषा कामानां वर्धितेन्द्रो यद्यदा सेकं सेचनीयं सोमं विपिपानोऽत्यर्थं पिबन् अर्चात्
 विशेषेणार्चति । सोमपाने अह्नां करोतीत्यर्थः । तदानीं दिवोऽमुष्माह्नोकादित्या सत्यमेव सप्त सप्तसंख्याकान्
 कारुन् अमीन् जीजन्त । अजीवन्त । जनयति । गृणन्तः स्तूयमाना रश्मयो वयुना वयुनानि मनुष्याणां ज्ञा-
 नान्यह्ना चित् दिवसेनापि चक्रुः । कृतवन्तः ॥

स्व॑र्य॒वेदि॑ सु॒दृ॒शी॑क॒म॒र्कैर्महि॑ ज्योतीं॑ रु॒चु॒र्य॒द्वा॒ वस्तोः॑ ।

अ॒न्धा॒ तमाँ॑सि॒ दु॒धिता॑ वि॒चक्षे॑ नृ॒भ्यश्च॑का॒र॒ नृ॒त॒मो॒ अभि॑ष्टौ ॥ ४ ॥

स्वः । यत् । वेदि॑ । सु॒ऽदृ॒शी॑कं । अ॒र्कैः । महि॑ । ज्योतिः॑ । रु॒चुः । यत् । ह । वस्तोः॑ ।

अ॒न्धा । तमाँ॑सि । दु॒धिता॑ । वि॒ऽचक्षे॑ । नृ॒ऽभ्यः । च॒का॒र॒ । नृ॒ऽत॒मः । अभि॑ष्टौ ॥ ४ ॥

यद्य यदा खलु महि महत्प्रभूतं ज्योतिस्तेजोरूपं यत्स्वर्गो दुर्लोकोऽर्कै रश्मिभिः सुदृशीकं सुष्ठु दर्शनीयं
 वेदि । अवेदि । ज्ञायते । तदानीं देवास्तस्मिन् स्वर्गे वस्तोर्निवासाय रूचुः । दीप्तियुक्ता बभूवुः । नृतमो नेतृतमः
 सूर्योऽभिष्टावभ्यागमने नृभ्यो नृणां विचक्षे विशेषेण दर्शनायां धांधकाररूपाणि निविडानि तमांसि दुधिता
 दुधितानि नाशितानि चकार । कृतवान् ॥

व॒व॒क्ष इ॒न्द्रो॒ अ॒मित॑मृ॒जी॒षु॒भे॒ आ॒ प॒ग्रौ॒ रोद॑सी महि॒त्वा ।

अ॒तश्चि॑दस्य महि॒मा वि॒ रे॒च्य॒भि॒ यो वि॒श्वा॒ भुव॑ना ब॒भूव॑ ॥ ५ ॥

व॒व॒क्षे । इ॒न्द्रः । अ॒मितं॑ । अ॒जी॒षी॒ । उ॒भे॒ इति॑ । आ॒ । प॒ग्रौ॒ । रोद॑सी इति॑ । महि॒ऽत्वा ।

अ॒तः । चि॒त् । अ॒स्य॒ । महि॒मा॒ । वि॒ रे॒चि॒ । अ॒भि॒ । यः । वि॒श्वा॒ । भुव॑ना । ब॒भूव॑ ॥ ५ ॥

अजीषी । अजीषश्चेन निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिधीयते । तद्वानिन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तोऽमितमित्य-
 त्तरहितं महिमानं ववक्षे । उवाह । किंच महिम्ना महत्त्वेन स्वेन महिम्नोभे रोदसी उभे यावापृथिव्यावा पग्रौ ।
 समंतादपुरयत् । य इन्द्रो विश्वा भुवना सर्वाणि भुवनान्यभि बभूव । तिरश्चकार । अतश्चिदेभ्योऽपि विश्वेभ्यो
 भुवनेभ्योऽस्त्रेन्द्रस्य महिमा वि रेचि । अतिरिरिचि । अधिको बभूवेत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

वि॒श्वा॒नि श॒क्रो न॑र्याणि वि॒द्वान् पो॒ रि॒रेच॑ स॒खि॒भिर्नि॒कामैः॑ ।

अ॒श्मा॒नं चि॒द्वे बि॒भि॒दु॒र्वचो॑भिर्व॒जं गो॑म॒न्तमु॑शिजो॒ वि व॑व्रुः ॥ ६ ॥

वि॒श्वा॒नि । श॒क्रः । न॑र्याणि । वि॒द्वान् । अ॒पः । रि॒रेच॑ । स॒खि॒ऽभिः । नि॒ऽकामैः॑ ।

अ॒श्मा॒नं । चि॒त् । ये । बि॒भि॒दुः । व॒चः॒ऽभिः । व॒जं । गो॒ऽम॒न्तं । उ॒शिजः॑ । वि ।

व॒व्रु॒रिति॑ व॒व्रुः ॥ ६ ॥

विश्वाणि समस्तानि नर्याणि मनुष्याणां हितानि वृष्ट्यादीनि कार्याणि विद्वान् जानन् शक्रः समर्थ इन्द्रो
 निकामैर्निकामयमानेभ्यः सखिभिर्मित्रभूतेभ्यो मरुद्भ्यः ॥ व्यत्ययेन चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ अपो वृष्टिलक्षणाद्युदकानि
 रिरेच । रिक्तीचकार । इन्द्रः सखादिफलसिद्धयर्थं मेघस्थान्युदकानि मरुद्भ्यो दत्तवानित्यर्थः । यद्वा । निका-
 मैर्निकामयमानैः सखिभिर्मरुद्भिः सहितः सन् अपो नभसः सकाशात् । आप इत्यंतरिक्षनामेतत् ॥ अत्र विभक्ति-

व्यत्ययः ॥ रिरिच । अतिरिक्तो बभूव । ये मरुतो वचोभिर्वायूपैर्धनिभिररमानं चित् पर्वतमपि मेघं वा । अरमेति मेघनामैतत् । बिभिदुः । अमैत्सुः । उशिजः कामयमानास्ते मरुतो गोमंतं गोभिरुपेतं ब्रजमगिरसां संबन्धि गोस्थानं वि ववुः । आच्छादयामासुः ॥

अपो वृचं वविवांसं पराहन्प्रावत्ते वज्रं पृथिवी सचेताः ।

प्राणींसि समुद्रियाण्येनोः पतिर्भवञ्छवसा शूर धृष्णो ॥ ७ ॥

अपः । वृचं । वविऽवांसं । परा । अहन् । प्र । आवत् । ते । वज्रं । पृथिवी । सऽचेताः ।

प्र । अणींसि । समुद्रियाणि । ऐनोः । पतिः । भवन् । शवसा । शूर । धृष्णो इति ॥ ७ ॥

हे इंद्र प्रावत् राक्षसादिभ्यः प्रकर्षेण लोकान् पालयितुं ते त्वदीयं वज्रमपो वृष्टिलक्षणाद्युदकानि वविवांसं समावरकं वृचं मेघं पराहन् । प्रकर्षेण प्रेरयति स्म । पृथिवी भूमिः सचेताश्चित्तनावती । त्वया संगता बभूव । धृष्णो धर्षणशील हे शूर विक्रान्तिं त्वं शवसा बलेन पतिर्भवन् लोकानां पालकः सन् समुद्रियाणि समुद्रसंबन्धीन्यणींसि नभसि स्थितान्युदकानि प्रैणोः । प्रेरकोऽभूः ॥

अपो यदद्रिं पुरुहूत ददेराविर्भुवत्सरमा पूर्वं ते ।

स नो नेता वाजमा दधि भूरि गोत्रा रुजन्गंगिरोभिर्गृणानः ॥ ८ ॥

अपः । यत् । अद्रिं । पुरुऽहूत । ददः । आविः । भुवत् । सरमा । पूर्वं । ते ।

सः । नः । नेता । वाजं । आ । दधि । भूरि । गोत्रा । रुजन् । अंगिरःऽभिः । गृणानः ॥ ८ ॥

हे पुरुहूत बज्रभिराहतेन्द्र यद्यदापः प्रति वृष्टिलक्षणाद्युदकानि लक्ष्मीकृत्याद्रिं मेघं ददः । विदारितवानसि । सरमा देवशुनी पूर्वं पुरा ते तुभ्यं पणिभिरपहतं गोधनमाविर्भुवत् । प्रकाशयामास । अंगिरोभिर्द्धधिभिर्गृणानः स्तूयमानः सन् गोत्रा गोत्राख्यधाणि रुजन् नोऽस्मान् भूरि प्रभूतं वाजमन्नं नेता प्रापयिता स त्वमा दधि । आदरं कृतवानसि ॥

अच्छा कविं नृमणो गा अभिष्टौ स्वर्धाता मघवन्नाधमानं ।

ऊतिभिस्तमिषणो द्युम्नहूतौ नि मायावानब्रह्मा दस्युरर्त ॥ ९ ॥

अच्छ । कविं । नृऽमनः । गाः । अभिष्टौ । स्वऽसाता । मघऽवन् । नाधमानं ।

ऊतिऽभिः । तं । द्युम्नः । द्युम्नऽहूतौ । नि । मायाऽवान् । अब्रह्मा । दस्युः । अर्त ॥ ९ ॥

हे मघवन्धनवन्तिन्द्र नृमणः । नृभिर्मनुष्यैर्मन्यत इति नृमणः । त्वं कविं मेधाविनं कुत्समच्छ गाः । अभ्यगाः । किञ्च स्वर्धाता । स्वर्धनं । तस्य सातौ दाने निमित्तेऽभिष्टौ कवेरभिगमे सति नाधमानं युद्धार्थं त्वां याचमानं कुत्समूतिभिः शत्रुकृतोपद्रवपरिहाररूपे रक्षणीरियणः । प्रेरितवानसि । मायावान् कपटवानब्रह्मा । अद्विगिभः क्रियमाणं सर्वं कर्मजातमनुष्णरूपेण जानन् अद्विगिशेषो ब्रह्मशब्देनोच्यते । स न विद्यते यस्य सोऽब्रह्मा । वेदोक्तकर्मस्वास्तिक्यरहित इत्यर्थः । दस्युः कुत्सस्य शत्रुर्द्युम्नहूतौ द्युम्नं धनं हतिराह्वानं यस्यां युधि तस्यां न्यतः । विनष्टो बभूव । इंद्रः कुत्सेनाहृतः सन् तस्य शत्रुं हतवानित्यर्थः ॥

आ दस्युघ्ना मनसा याह्यस्तं भुवत्ते कुत्सः सख्ये निकामः ।

स्वे योनौ नि षदतं सरूपा वि वां चिकित्सदृतचिद्ध नारीं ॥ १० ॥

आ । दस्युऽघ्ना । मनसा । याहि । अस्तं । भुवत् । ते । कुत्सः । सख्ये । निऽकामः ।

स्वे । योनौ । नि । सद्दत् । सऽरूपा । वि । वां । चिकित्सत् । ऋतऽचित् । ह । नारीं ॥ १० ॥

अत्र काचिदाख्यायिका श्रूयते । कथं । इहनामकः कश्चिद्राजर्षिः । तस्य पुत्रः कुत्साख्यो राजर्षिरासीत् । स च कदाचिच्छत्रुभिः सह युयुत्सुः संयामे स्वयमशक्तः सन् शत्रूणां हननार्थमिन्द्रस्याङ्गानं चकार । स चेन्द्रः कुत्सस्य गृहमागत्य तस्य शत्रून् जघान । तदनंतरमतिप्रीत्या तयोः सख्यमभवत् । सख्यानंतरमिन्द्र एनमपि स्वकीयं गृहं प्रापयामास । तत्र शचीन्द्रं प्राप्तुमागता सती तौ समानरूपी दृष्ट्वायमिन्द्रोऽयं कुत्स इति विवेकाभावेन संशयं चकारिति । अनयाख्यायिकया प्रतीयमानोऽर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । हे इन्द्र दस्युघ्ना दस्यूनां शत्रूणां हन्ता मनसा युक्तस्त्वमस्तं कुत्सस्य गृहं । अस्मिति गृहनामैतत् । आ याहि । आगाः ॥ लुङ्र्थे लोट् ॥ कुत्सश्च ते तव संबंधिनि सख्ये निकामो नितरां कामयमानो भुवत् । अभवत् । ततस्तौ युवां स्वे योनौ स्वकीये स्थाने नि षदत् । न्यसीदत् । उपविष्टावभूतं । ऋतचित्सत्यदर्शनी नारीन्द्रस्य भार्या शची सरूपा समानरूपी वां युवां वि चिकित्सत् । संशयं चकार ॥ १८ ॥

यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्योरीशानः ।

ऋजा वाजं न गधं युयूषन्कविर्यदहन्पार्याय भूषात् ॥ ११ ॥

यासि । कुत्सेन । सऽरथं । अवस्युः । तोदः । वातस्य । हर्योः । ईशानः ।

ऋजा । वाजं । न । गधं । युयूषन् । कविः । यत् । अहन् । पार्याय । भूषात् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र अवस्युः कुत्सस्य रक्षणमिच्छन् ॥ कंदसि क्वच परेच्छाधामपि दृश्यते ॥ तोदस्तोदकः शत्रूणां हिंसको वातस्य वायुसदृशयोर्विगवतोर्हयोरेश्वयोरीशान ईश्वरस्त्वं कुत्सेन कुत्साख्येन राजर्षिणा सरथं समानरथं यासि । गच्छसि । गधं ग्राह्यं । गधं गृह्णातिः । ऋजा वाजं न गधं युयूषन्नित्यपि निगमो भवतीति निरुक्तं । प. १५. । वाजं नात्रमिव ऋजा ऋजुगामिनावर्था युयूषन् स्वकीये रथे योजयन् कविः प्राज्ञः कुत्सो यद्यस्मिन्नहन्नहनि दिवसे पार्याय पारणाय आपन्नस्तरणाय भूषात् । प्रभवते । तस्मिन्नेव दिने कुत्सेन सरथं यासीति पूर्वेण संबंधः ॥

कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः प्रपित्वे अहः कुर्यवं सहस्रां ।

सद्यो दस्यूनं प्र मृण कुत्सेन प्र सूरश्चक्रं वृहताद्भीके ॥ १२ ॥

कुत्साय । शुष्णं । अशुषं । नि । बर्हीः । प्रऽपित्वे । अहः । कुर्यवं । सहस्रां ।

सद्यः । दस्यूनं । प्र । मृण । कुत्सेन । प्र । सूरः । चक्रं । वृहतात् । अभीके ॥ १२ ॥

शुष्णं पिप्रुमित्यस्त्वामुचि । अन्वे० १. १०३. ८. । प्रतिपादितोऽर्थः कुत्सायेत्यनेन ऋग्वेदेन स्पष्टीक्रियते । हे इन्द्र त्वं कुत्साय कुत्सार्थमशुषं । शुषमिति मुखनामैतत् । तद्रहितं । अत्र दीर्घाभावः । शुष्णं शुष्णनामानमसुरं नि बर्हीः । न्यबर्हीः । अवधीः । तथाहो दिवसस्य प्रपित्वे प्रक्रमे पूर्वाह्ने कुर्यवं कुर्यवनामानमसुरं च हतवानसि । तथा स त्वं सहस्रा सहस्रेण बभूभिः परिजनैः सह सद्यो यस्मिन् काले कुर्यवमवधीस्तस्मिन् काल एव कुत्सेन । कुत्स इति वज्रनामैतत् । कुत्स एव कुत्सं वज्रं । तेन दस्यून् शत्रून् मृण । जहि ॥ भूतार्थे लोट् ॥ हतवानसि । तथा सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य चक्रमायुधमभीके समीपे संयामे वा प्र वृहतात् । प्रकर्षेण हितवानसि ॥

त्वं पिप्रुं मृगयं शूशुवांसमृजिष्वने वैदधिनाय रंधीः ।

पंचाशत्कृष्णा नि वपः सहस्रात्कं न पुरो जरिमा वि ददः ॥ १३ ॥

त्वं । पि॒पुं । मृ॒गयं । मृ॒गुऽवांसं । ऋ॒जि॒श्वने । वे॒दधि॒नाय । रं॒धीः ।

पं॒चा॒शत् । कृ॒ष्णा । नि॒ व॒पः । स॒हस्रा । अ॒र्त्कं । न । पु॒रः । ज॒रि॒मा । वि॒ द॒र्द॒रिति॑ द॒र्दः ॥१३॥

हे इंद्र त्वं पिपुं पिपुनामानमसुरं मृगवांसं प्रवृद्धं मृगयं मृगयनामानमसुरं च हतवानसि । किंच स त्वं वेदधिनाय विदधिनाः पुत्राय ऋजिश्चने ऋजिश्चनावे राक्षे रंधीः । वशमनयः । पंचाशत्पंचाशत्संख्याकानि सहस्रा सहस्राणि कृष्णा कृष्णवर्णानि रक्षांसि नि वपः । न्यवपः । अवधीः । तथा स त्वं जरिमा जरात्कं न वयोविशेषं रूपमिव पुरः शंबरस्य नगराणि वि दर्दः । विदारितवानसि ॥

मूर॑ उपा॒के त॒न्वं॑ द॒धानो॑ वि य॒त्ते चे॒त्य॒मृत॑स्य॒ वर्षः॑ ।

मृ॒गो न ह॒स्ती त॒वि॒षीमु॒षा॒णः सि॒ंहो न भी॒म आ॒यु॒धानि॑ बिभ्र॑त् ॥१४॥

मूरः॑ । उ॒पा॒के । त॒न्वं । द॒धानः॑ । वि । य॒त् । ते । चे॒ति । अ॒मृत॑स्य । वर्षः॑ ।

मृ॒गः । न । ह॒स्ती । त॒वि॒षीं । उ॒षा॒णः । सि॒ंहः । न । भी॒मः । आ॒यु॒धानि॑ । बिभ्र॑त् ॥१४॥

हे इंद्र मूरः प्रेरकस्य सूर्यस्योपाके समीपे तन्वं त्वदीयं शरीरं यद्यदा दधानो धारकोऽभवः तदामृतस्य मरणरहितस्य ते त्वदीयं वर्षो रूपं वि चेति । व्यचेति । हे इंद्र ज्ञातुभिर्विशेषेणाज्ञायत । सूर्यस्य समीपे सर्वाणि रूपाणि मलिनीभवन्ति न तथेन्द्रस्य रूपं किंतु सूर्यस्य समीपे इंद्रस्य रूपं विशेषेण भासमानं बभूवे-त्यर्थः । अपि च हे इंद्र हस्ती मृगो न गजविशेषो मृग इव तविषीं परेषां बलमुषाणो दहन् आयुधानि वज्रादीनि शस्त्राणि बिभ्रद्विभ्राणस्त्वं सिंहो न सिंह इव भीमो भयंकरोऽभूः ॥

इ॒न्द्रं का॒मा वसू॑यंतो अ॒गम॑न्स्व॒मी॒ळे न स॒र्वने॑ च॒कानाः॑ ।

अ॒व॒स्य॒वः श॒श॒मा॒नास॑ उ॒क्थै॒रोको॑ न र॒खा सु॒दृशी॑व पु॒ष्टिः ॥१५॥

इ॒न्द्रं । का॒माः । वसू॑यंतः । अ॒गम॑न् । स्वः॑ऽमी॒ळे । न । स॒र्वने॑ । च॒कानाः॑ ।

अ॒व॒स्य॒वः । श॒श॒मा॒नासः॑ । उ॒क्थैः॑ । ओ॒कः । न । र॒खा । सु॒दृशी॑ऽइव । पु॒ष्टिः ॥१५॥

कामा राक्षसादिभयनिवारणार्थमिन्द्रं कामयमाना वसूयंतः पश्चादिधनमिच्छंतः स्तोतार इन्द्रं परमेश्वर्ययुक्तमगमन् । अगमन् । गच्छन्ति ॥ वर्तमानार्थे क्कांदसो लुङ् ॥ कीदृशाः स्तोतारः । स्वमीळे न युङ्ग इव सवने यज्ञे चकाना याचमानाः अवस्यवोऽन्नकामा उक्थैः स्तोत्रैः शशमानासः शंसमानाः सुवन्तः । तदा सोऽयमिन्द्र ओको न स्तोतृणामावास इव भवति । रखा रमणीया सुदृशीव पुष्टिः शोभनदर्शना लक्ष्मीरिव भवति ॥ ॥१५॥

तमि॒द्व इ॒न्द्रं सु॒हवं॑ हु॒वेम॒ यस्ता॒ च॒कार॒ नर्या॑ पु॒रूणि॑ ।

यो मा॒वते॑ ज॒रि॒चे ग॒ध्वं चि॒न्म॒क्षू वाजं॑ भ॒रति॑ स्पा॒र्ह॒राधाः॑ ॥१६॥

तं । इ॒त् । वः॑ । इ॒न्द्रं । सु॒हवं॑ । हु॒वेम॒ । यः॑ । ता । च॒कार॑ । नर्या॑ । पु॒रूणि॑ ।

यः॑ । मा॒व॒ते । ज॒रि॒चे । ग॒ध्वं । चि॒त् । म॒क्षू । वाजं॑ । भ॒रति॑ । स्पा॒र्ह॒राधाः॑ ॥१६॥

य इन्द्रो नर्या नर्याणि मनुष्यहितानि पुरूणि बहूनि ता तानि प्रसिद्धानि कर्माणि चकार । अकरोत् । किंच स्पर्हराधाः सृहणीयधनो य इन्द्रो मावते मत्सदृशाय जरिचे स्तोत्रे गध्वं चित् याह्यं संयोजनीयमपि वाजमज्ञं मनु शीघ्रं भरति । आहरति । वयं स्तोतारो हे यजमाना वो युष्मभ्यं तमित्तमेवैन्द्रं सुहवं शोभन-माह्वानं यथा भवति तथा ऊवेम । आह्वयामः ॥

तिग्मा यदंतरशनिः पताति कस्मिञ्चिच्छूर मुहुके जनानां ।

घोरा यदर्यं समृतिर्भवात्यधं स्मा नस्तन्वो बोधि गोपाः ॥१७॥

तिग्मा । यत् । अन्तः । अशनिः । पताति । कस्मिन् । चित् । शूर । मुहुके । जनानां ।

घोरा । यत् । अर्यं । संऽसृतिः । भवाति । अधं । स्म । नः । तन्वः । बोधि । गोपाः ॥१७॥

हे शूर विक्रान्तिद्र यद्यदा कस्मिञ्चित्सर्वस्मिन्नपि जनानां मनुष्याणां मुहुके मोहके युद्धेऽंतरास्माकं मध्ये तिग्मा तीक्ष्णाशनिः पताति । पतेत् । हे अर्यं स्वामिन्निद्र यद्यदास्माकं शत्रुभिः सह घोरा भीमरूपा समृतिर्युद्धं भवाति । भवेत् । अधं तदानीं नोऽस्मदीयस्य तन्वः शरीरस्य गोपा रक्षको बोधि स्म । अबोधः । शत्रुभ्यः सकाशादस्मान्नशकत्वेन बुद्धवानसि खलु ॥

भुवोऽविता वामदेवस्य धीनां भुवः सखावृको वाजसातौ ।

त्वामनु प्रमंतिमा जगन्मोरुशंसो जरित्रे विश्वधं स्याः ॥१८॥

भुवः । अविता । वामदेवस्य । धीनां । भुवः । सखा । अवृकः । वाजसातौ ।

त्वां । अनु । प्रऽमंति । आ । जगन्म । उरुशंसः । जरित्रे । विश्वधं । स्याः ॥१८॥

हे इंद्र त्वं वामदेवस्य वामदेवाख्यस्य मंत्रद्रष्टुर्मम संबंधिनीनां धीनां कर्मणामविता रचिता भुवः । भव । अवृको हिंसारहितस्त्वं वाजसातौ युद्धे सखा मम मुहङ्गवः । भव । हे इंद्र वयं प्रमंति प्रकृष्टज्ञानं त्वामनु लक्ष्मीकृत्या जगन्म । आगच्छाम । स त्वं विश्वधं सर्वदा जरित्रे सोत्र उरुशंसो महता शंसनेन युक्तः स्याः । भवेः ॥

एभिर्नृभिरिद्र त्वायुभिष्ट्वा मघवद्विर्मघवन्विश्वं आजौ ।

द्यावो न द्युमैरभि संतो अर्यः क्षपो मदेम शरदश्च पूर्वीः ॥१९॥

एभिः । नृऽभिः । इंद्र । त्वायुऽभिः । त्वा । मघवत्क्षपिः । मघऽवन् । विश्वे । आजौ ।

द्यावः । न । द्युमैः । अभि । संतः । अर्यः । क्षपः । मदेम । शरदः । च । पूर्वीः ॥१९॥

हे मघवन्धनवन्निद्र विश्वे विश्वस्मिन्नाजौ संयामे त्वायुभिः शत्रुजयार्थं त्वां कामयमानैर्मघवद्विस्त्वदर्थं दीयमानहर्विलक्षणैर्धनैरुपैतैरेभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैर्नृभिः पुत्रपौत्राद्यैः परिजनेः सहिता वयं यजमाना बुद्धिर्धनैर्द्यावो न द्योतमानाः प्रकाशमाना धनिनो यथा तथार्योऽरीन् शत्रून् अभिभवन्तः क्षपः सर्वा रात्रीः पूर्वोर्बद्धीः शरदश्च संवत्सरांश्च मदेम । स्वाम । यजमानाः सर्वेषु कालेषु सोत्रैरिद्रं हर्षयन्तीत्यर्थः ॥

एवेदिद्राय वृषभाय वृष्णे ब्रह्माकर्म भृगवो न रथं ।

नू चिद्यथा नः सख्या वियोषदसन्न उयोऽविता तनूपाः ॥२०॥

एव । इत् । इंद्राय । वृषभाय । वृष्णे । ब्रह्म । अकर्म । भृगवः । न । रथं ।

नू । चित् । यथा । नः । सख्या । विऽयोषत् । असत् । नः । उयः । अविता । तनूपाः ॥२०॥

यथेन्द्रो नोऽस्मदीयानि सख्या सख्यानि कर्माणि नू चित् वियोषत् । न पृथक्कुर्यात् । उयस्तेजस्वी तनूपाः शरीराणां पालक इंद्रो यथा नोऽस्मानविता रचितासत् । स्यात् । तथा वयं यजमाना एवेदेवमेवोक्तप्रकारेणेंद्राय वृषभाय कामानां वर्षिचे वृष्णे नित्यतर्पणाय ब्रह्म सोत्रमकर्म । अकर्म । तच्च दृष्टांतः । भृगवो

दीप्तास्तबाणो रथं न रथमिव तद्वत् । यजमानेभ्यो यथेन्द्रोऽभीप्सितफलप्रदो भवति तथेन्द्रं यजमानाः
सुवन्तीत्यर्थः ॥

नू हुत इन्द्र नू गृणान इधं जरिचे नद्योऽन पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नय्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ २९ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इधं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नय्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ २९ ॥

हे इन्द्र नु चिप्रं स्तुतः पूर्वैर्धृषिभिः संस्तुतो नु चिप्रं गृणानोऽस्माभिः स्तूयमानश्च त्वमिषमग्रं जरिचे स्तोत्रे
मह्यं नद्यो न अङ्घ्रिर्नदीरिव पीपेः । प्यायय । प्रवृद्धं कुब । हे इन्द्र हरिवो हरिवन् हरिसंज्ञकाद्योपेतेंद्र ते
तुभ्यं नय्यं नवतरं ब्रह्म स्तोत्रमकारि । अस्माभिः क्रियते । रथ्यो रथवन्तो वयं धिया प्रज्ञारूपया सुखा
सदासास्त्वां सर्वदा भजमानास्त्वदर्थं हवीरूपस्यान्नस्य दातारो वा स्याम । भूयास ॥ २० ॥

त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यमित्येकविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं । अचेयमनुक्रमणिका । त्वं मह्यं असिक्वामेकपदेति ।
असिक्वां यजमानो न होतित्येकपदा विराट् शिष्टा विंशतिस्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता ॥ समूहो दशरात्रेऽष्टमे
ऽहनि निष्केवन्त्य इदं सूक्तं विनियुक्तं । तथा च सूचितं । त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यमिति निष्केवन्त्यं । आ० ८. ७. इति ॥
इन्द्रस्य वृचघ्नस्त्वं मह्यं इति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यं ह चाः सचाहणं
। आ० ३. ८. इति ॥

त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यं ह स्था अनु स्रुचं मंहना मन्यत द्यौः ।

त्वं वृचं शर्वसा जघन्वान्सृजः सिन्धूरहिना जयसानान् ॥ १ ॥

त्वं । महान् । इन्द्र । तुभ्यं । ह । स्थाः । अनु । स्रुचं । मंहना । मन्यत । द्यौः ।

त्वं । वृचं । शर्वसा । जघन्वान् । सृजः । सिन्धून् । अहिना । जयसानान् ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं महान्भूतो भवसि । चाः पृथिवी । चा इति पृथिवीनामेतत् । मंहना महत्त्वेन युक्ता सती
तुभ्यं ह त्वदर्थमेव स्रुचं त्वदीयं बलमनु मन्यत । अन्वमन्यत । अनुमतीचकार । द्यौश्च त्वदर्थं बलमन्वमन्यत ।
हे इन्द्र त्वं शर्वसा त्वदीयेन बलेन वृचं लोकानामावरकं वृचनामकमसुरं जघन्वान् । हतवान् । किञ्च अहिना
वृचेषु जयसानान् जयहाणान् यस्तान् ॥ यस्तेर्लिटः कानजादेशः ॥ सिन्धून् अपः स्रजः । अस्रजः । स्रष्टवानसि ॥

तव त्विषो जनिमन्वेजत द्यौ रेजद्भूमिर्भियसा स्वस्य मन्योः ।

ऋघायन्तं सुभ्वः पर्वतास आर्दन्धन्वानि सरयन्त आपः ॥ २ ॥

तव । त्विषः । जनिमन् । रेजत । द्यौः । रेजत । भूमिः । भियसा । स्वस्य । मन्योः ।

ऋघायन्तं । सुऽभ्वः । पर्वतासः । आर्दन् । धन्वानि । सरयन्ते । आपः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये जनिमन् जन्मनि सति द्यौरन्तरिक्षं स्वस्य त्वदीयान्मन्योः कोपात् ।
पञ्चम्यर्थे षष्ठी । भियसा जातमथेन रेजत । अरेजत । अकंपत । भूमिश्च रेजत । कंपमाना बभूव । सुभ्यो महान्तः
पर्वतासः । पर्वता मेघाः । ऋघायन्तं । सस्यादीनां वृष्टिप्रदानार्थं नियामकेन त्वयाबाध्यन्त । तथा मेघा
आर्दन् । प्राणिनां पिपासारूपां पीडामहिंसन् । तथा मेघा धन्वान्युदकरहितान्देशानापोऽपः सरयन्ते ।
गमयन्ति ॥

भिन्नगिरिं शर्वसा वज्रमिष्णन्नाविष्कृत्वाऽनः सहसान् ओजः ।

वधीवृचं वज्रेण मंदसानः सरन्नापो जर्वसा हतवृष्णीः ॥३॥

भिन्नत् । गिरिं । शर्वसा । वज्रं । इष्णन् । आविः । ऽकृत्वाऽनः । सहसानः । ओजः ।

वधीत् । वृचं । वज्रेण । मंदसानः । सरन् । आपः । जर्वसा । हतवृष्णीः ॥३॥

सहसानः शत्रूणामभिभवतोऽजस्रेण आविष्कृतवान् आविष्कृत्वाऽन्तरो वज्रमिष्णन् वज्रं प्रेरयन् शर्वसा बलेन गिरिं पर्वतजातं भिन्नत् । अभिन्नत् । बिभेद । किंच मंदसानः सोमेन मोदमान इन्द्रो वज्रेण वृचं वृचनामान-
मसुरं वधीत् । अवधीत् । अधान । तत आपो वृषेणावृतान्युदकानि हतवृष्णीः । हतो वृषा वृचो यासां ता
हतवृष्णः । ता वृचवधानंतरं निवारणरहिताः सत्यो जर्वसा वेगेन सरन् । असरन् । अगच्छन् ॥

सुवीरस्ते जनिता मन्यत द्यौरिन्द्रस्य कर्ता स्वपस्तमो भूत् ।

य इ जजान स्वयं सुवज्रमनपच्युतं सदसो न भूर्म ॥४॥

सुऽवीरः । ते । जनिता । मन्यत । द्यौः । इन्द्रस्य । कर्ता । स्वपः । ऽतमः । भूत् ।

यः । इ । जजान । स्वयं । सुऽवज्रं । अनपऽच्युतं । सदसः । न । भूर्म ॥४॥

हे इन्द्र यः प्रजापतिः स्वयमृत्विगादिभिः सुखं सुवज्रं शोभनवस्त्रोपेतं सदसः स्वकीयात्स्वर्गाख्यात्स्थाना-
दनपच्युतं विनाशरहितं च । नेति समुच्चयार्थे । भूम भूमना महत्त्वेन युक्तमीमेनं त्वां जजान । अजीजनत् ॥ जन
जनन इति धातुः ॥ द्यौर्द्यौतमानस्ते तव जनिता जनयिता स प्रजापतिः सुवीरः शोभनपुत्रवानहमस्मीति
मन्यत । अमन्यत । किंच इन्द्रस्य कर्तेन्द्रस्य जनयिता प्रजापतिः स्वपस्तमोऽत्यंतं शोभनकर्माभूत् ॥

य एक इक्ष्वावयति प्र भूमा राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः ।

सत्यमेनमनु विश्वे मदन्ति रातिं देवस्य गृणतो मघोनः ॥५॥

यः । एकः । इत् । च्यवयति । प्र । भूर्म । राजा । कृष्टीनां । पुरुऽहूतः । इन्द्रः ।

सत्यं । एनं । अनु । विश्वे । मदन्ति । रातिं । देवस्य । गृणतः । मघोनः ॥५॥

कृष्टीनां सर्वासां प्रजानां राजा प्रभुः पुरुहूतो वज्रभिराहत एक इक्ष्वाणां मध्ये मुख्य एव य इन्द्रो भूम
भूतं निष्पन्नं शत्रुभ्यो भयं प्र द्यावयति । प्रकर्षेण नाशयति । विश्वे सर्वे यजमाना मघोऽनो मघवतः । हविर्ल-
क्षणाधनवत इत्यर्थः । देवस्त्रिंशसमाश्रयात् द्योतमानस्य गृणतः सुवतो रातिं बंधुमेनमिन्द्रमनु लक्ष्मीकृत्य सत्यमेव
मदन्ति । सुवन्ति ॥ ॥२९॥

सचा सोमा अभवन्नस्य विश्वे सचा मदासो बृहतो मदिष्ठाः ।

सचाभवो वसुपतिर्वसूनां दचे विश्वा अधिषा इन्द्र कृष्टीः ॥६॥

सचा । सोमाः । अभवन् । अस्य । विश्वे । सचा । मदासः । बृहतः । मदिष्ठाः ।

सचा । अभवः । वसुऽपतिः । वसूनां । दचे । विश्वाः । अधिषाः । इन्द्र । कृष्टीः ॥६॥

विश्वे सर्वे सोमा अस्त्रिंशस्य सचा । सचेति सत्यनामेतत् । सत्यमेव प्रभूता अभवन् । किंच मदासो मदा
मदकराः सोमा बृहतो महतोऽस्त्रिंशस्य मदिष्ठा मादयितुमनाः सचा सत्यमेवाभवन् । हे इन्द्र त्वं वसुपतिर्धन-
पतिः । न केवलं धनपतिः किंतु वसूनां सर्वेषां पञ्चादीनां धनानां पतिः सचा सत्यमेवाभवः । भवसि । हे इन्द्र
त्वं दचे धने निमित्तभूते सति विश्वाः सर्वाः कृष्टीः सोमीः प्रजा अधिषाः । धारयसि ॥

त्वमध प्रथमं जायमानोऽमे विश्वा अधिथा इन्द्र कृष्टीः ।

त्वं प्रति प्रवत आशयानमहिं वज्रेण मघवन्वि वृश्चः ॥ ७ ॥

त्वं । अध । प्रथमं । जायमानः । अमे । विश्वाः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ।

त्वं । प्रति । प्रवतः । आशयानं । अहिं । वज्रेण । मघवन् । वि । वृश्चः ॥ ७ ॥

अध अपि च प्रथमेव जायमानस्त्वमे वृत्रनिमित्ते भये सति विश्वाः सर्वाः कृष्टीः प्रजा अधिथाः । रक्षकत्वेन धारयसि । हे मघवन्धनवज्रिन्द्र त्वं प्रति प्रवतः प्रति प्रवणानुदकवतो देशान् लब्धकृत्याशयानमपां निरोधकमहिं वृत्रनामानमसुरं वज्रेण वि वृश्चः । व्यवृश्चः । क्षिप्तवानसि ॥

इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशौ सत्राहणमिति हविषोऽनुवाक्या । सूचितं च । सत्राहणं दाधृषिं तुम्रमिन्द्रं सहदानुं पृषहतं चियंतं । आ० ३. ८. । इति ॥

सत्राहणं दाधृषिं तुम्रमिन्द्रं महामंपारं वृषभं सुवज्रं ।

हंता यो वृत्रं सन्निता वाजं दाता मघानि मघवा सुराधाः ॥ ८ ॥

सत्राऽहनं । दधृषिं । तुम्रं । इन्द्रं । महं । अपारं । वृषभं । सुवज्रं ।

हंता । यः । वृत्रं । सन्निता । उत । वाजं । दाता । मघानि । मघवा । सुराधाः ॥ ८ ॥

सत्राहणं बहूनां शत्रूणां हंतारं दाधृषिमत्यंतं धर्षकं तुम्रं । तुमिः प्रेरणकर्मा । शत्रूणां प्रेरकं महं महान्त-
मपारमपरिमाणं । विनाशरहितमित्यर्थः । वृषभं कामानां वर्षितारं सुवज्रं शोभनेन वज्रेणोपेतमिन्द्रं । वयं
स्रोतारः सुमेति शेषः । य इन्द्रो वृत्रं वृत्रनामानमसुरं हंता हिंसिता भवति । उतापि च य इन्द्रो वाजमघं
सन्निता दाता भवति । सुराधाः शोभनधनयुक्तो यो मघवेन्द्रो मघानि धनानि दाता भवति । तमिन्द्रं सुमेति
पूर्वेणान्वयः ॥ अत्र सर्वत्र तृणतत्वात् लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधे सति द्वितीयैव भवति ॥

अयं वृत्तश्चातयते समीचीर्य आजिषु मघवा ऋखे एकः ।

अयं वाजं भरति यं सन्नोत्यस्य प्रियासः सख्ये स्याम ॥ ९ ॥

अयं । वृत्तः । चातयते । संऽईचीः । यः । आजिषु । मघवा । ऋखे । एकः ।

अयं । वाजं । भरति । यं । सन्नोति । अस्य । प्रियासः । सख्ये । स्याम ॥ ९ ॥

मघवा धनवान्य इन्द्र आजिषु संयामेष्वेको मुख्य एव ऋखे । श्रूयते । अयमिन्द्रः समीचीः संगता वृत्तः ।
वृत्तवत्याच्छादयति लोकानिति वृत्तः शत्रुसेनाः । ताश्चातयते । नाशयति । अयमिन्द्रो यं वाजं यदघं सन्नोति ।
यजमानाय ददाति । तं वाजं भरति । यजमानस्य तदघं दातुं विभर्ति । स्रोतारो वयमखीबंभूतस्तेन्द्रस्य सख्ये
सखित्वे प्रियासः प्रियाः स्नाम । भवेम ॥

अयं ऋखे अध जयन्नुत घ्नन् यमुत प्र कृणुते युधा गाः ।

यदा सत्यं कृणुते मनुमिन्द्रो विश्वं दृहं भयत एजदस्मात् ॥ १० ॥

अयं । ऋखे । अध । जयन् । उत । घ्नन् । अयं । उत । प्र । कृणुते । युधा । गाः ।

यदा । सत्यं । कृणुते । मनुं । इन्द्रः । विश्वं । दृहं । भयते । एजत् । अस्मात् ॥ १० ॥

अथापि च अयमिन्द्रो जयन् शत्रून्विजयन् ऋखे । श्रूयते । सर्वत्र प्रख्यातो भवति । उतापि च घ्नन् शत्रू-

न्हिसन् सर्वेषु श्रूयते । उतापि चायमिन्द्रो युधा युजेन गाः पशून् कणुते । शत्रुसकाशादाहरति । किंच इन्द्रो यदा मन्युं कोपं सत्यमेव कणुते । द्विषदर्थं करोति । तदानीं दृढं स्थिरं स्थावररूपमेजत्कंपमानं जगमरूपं च विश्वं समस्तं जगदस्मादिन्द्राद्भवति । विभेति ॥ ॥२२॥

समिन्द्रो गा अजयत्सं हिरण्या समश्रिया मघवा यो ह पूर्वीः ।

एभिर्नृभिर्नृतमो अस्य शकै रायो विभक्ता संभरश्च वस्वः ॥११॥

सं । इन्द्रः । गाः । अजयत् । सं । हिरण्या । सं । अश्रिया । मघवा । यः । ह । पूर्वीः ।

एभिः । नृभिः । नृतमः । अस्य । शकैः । रायः । विभक्ता । संभरः । च । वस्वः ॥११॥

यो ह यः खलु मघवा धनवानिन्द्रो गा असुराणां समजयत् । सम्यक् जितवान् भवति । किंच हिरण्या हिरण्यानि हितरमणीयानि शत्रुसंबंधीनि धनानि समजयत् । तथा अश्रियाश्रियानि शत्रुसंबंधिनोऽश्वम मूहान् सम्यक् जयति स्म । तथा पूर्वोर्वेङ्गीः शत्रुसेनाः समजयत् । इन्द्रः सर्वान् शत्रून् जित्वा सकलमपि पश्चादिधनमपहतवानित्यर्थः । शकैः सामर्थ्येनृतमो नेतृतमः पश्चादीनामतिशयेन निर्वाहकः स इन्द्र एभिर्नृभिर्नेतृभिः स्रोतुभिः सुतः सन् अस्य रायः पश्चादिरूपस्य धनस्य विभक्ता स्रोतुभ्यो विभागस्य कर्ता । दाता भवतीत्यर्थः । किंच वस्वो वसुनो धनस्य संभरश्च संभर्ता धारकश्च भवति ॥

कियत्स्विदिन्द्रो अध्येति मातुः कियत्पितुर्जनितुर्यो जजानं ।

यो अस्य शुष्मं मुहुकैरियति वातो न जूतः स्तनयद्भिर्भैः ॥१२॥

कियत् । स्वित् । इन्द्रः । अधि । एति । मातुः । कियत् । पितुः । जनितुः । यः । जजानं ।

यः । अस्य । शुष्मं । मुहुकैः । इर्यति । वातः । न । जूतः । स्तनयत् । भिः । भैः ॥१२॥

य इन्द्रो मातुर्जन्याः सकाशात्कियत्स्विद्यावद्वलमधेति । अधिगच्छति । पितुः सकाशात्कियद्यावद्वलमधिगच्छति । य इन्द्रो जनितुर्जनयितुर्यस्मात्प्रजापतेः सकाशादिदं दृश्यमानं जगज्जजान । अजयत् । य इन्द्रस्तस्मात्प्रजापतेः सकाशादस्य जगतः शुष्मं यावद्वलं मुहुकैर्मुहुकैरियति । प्रेरयति । स्तनयद्भिर्जनिर्भिर्भैर्भैर्जितः प्रेरितो वातो न वायुरिव तथा स इन्द्रः स्रोतुभिर्जितः प्रेरितो हविष्प्रदानार्थमाहृतो भवति ॥

क्षियंतं त्वमक्षियंतं कृणोतीर्यति रेणुं मघवा समोहं ।

विभंजनुरशनिमाँ इव द्यौरुत स्तोतारं मघवा वसौ धात् ॥१३॥

क्षियंतं । त्वं । अक्षियंतं । कृणोति । इर्यति । रेणुं । मघवा । सं । ओहं ।

विभंजनुः । अशनिमान् । इव । द्यौः । उत । स्तोतारं । मघवा । वसौ । धात् ॥१३॥

मघवा धनवानिन्द्रः क्षियंतं धनराहित्येन क्षीयमाणं त्वमेकं जनमक्षियंतं धनेनाक्षीयमाणं कृणोति । करोति । अकिंचनः कश्चित्पुरुष इन्द्रं सुत्वा धनसमृद्धोऽभवदित्यर्थः । अशनिमानशनिना युक्तो वीरिवांतरिक्षमिव विभंजनुः शत्रूणां विशेषेण भंजको मघवेन्द्रः समोहं समूहं रेणुं पापमियति । स्रोतुः सकाशात्प्रेरयति । उतापि च मघवा धनवानिन्द्रः स्तोतारं वसौ धने धात् । अधात् । निदधाति ॥

अयं चक्रमिषणात्सूर्यस्य न्येतंशं रीरमत्समृमाणं ।

आ कृष्ण ई जुहुराणो जिघर्ति त्वचो बुभे रजसो अस्य योनी ॥१४॥

अ॒यं । च॒क्रं । इ॒ष॒ण॒त् । सू॒र्य॑स्य । नि । ए॒त॒शं । री॒र॒म॒त् । स॒सृ॒मा॒णं ।

आ । कृ॒ष्णः । इ॒ । जु॒हुरा॒णः । जि॒घ॒र्ति॑ । त्व॒चः । बु॒धे । रज॑सः । अ॒स्य । यो॒नौ ॥ १४ ॥

प्रेतशं सूर्यं पस्पृधानमित्यर्धर्चं । ऋग्वे० १. ६१. १५. । पूर्वं काचिदाख्यायिका सूचिता । अचाप्ययं चक्रमिति पूर्वार्धे सा सूच्यते । स्वश्चनामा कश्चिद्राजा । स च पुत्रार्थं सूर्यमुपास्ते । स च सूर्यः पुत्ररूपेण स्वयमेव ततोत्पन्नः सन् एतशाख्येन महर्षिणा सार्धं युद्धं चकार । तदानीं स ऋषिर्युद्धे जयार्थमिन्द्रं तुष्टाव । स इन्द्रस्तेन स्तूयमानः सन् स्वश्चपुत्रस्य सूर्यस्य संबंधिनः संयामादेनमपालयदिति । अयमिन्द्रः सूर्यस्य चक्रमायुधमिषणत् । प्रेरयत् । ससृमाणं युद्धार्थं सरंतं गच्छंतमेतश्च नामानमुषिं नि रीरमत् । न्यरीरमत् । निवारितवान् । जुहुराणः कुटिलं यथा भवति तथा संचरन् छणः छणवर्णो मेघस्त्वचस्तेजसो बुधं मूलभूते रजसोऽस्रोदकस्य योनौ स्थाने ऽतरिचे स्थितमीमेनमिन्द्रमा जिघर्ति । आसिंचति । शूचां प्रेरितासक्रादेस्त्वसं ररचेत्यर्थः ॥

असि॒क्यां॒ यज॑मानो न होता ॥ १५ ॥

असि॒क्यां॒ । यज॑मानः । न । होता ॥ १५ ॥

एकपदेयमृक् पूर्वर्चा सह दृष्टांतत्वेन संबध्यते । असिक्यां राची यजमानो न यजमान इव होता होता-रमाह्वातारमपि । द्वितीयार्थे प्रथमा । सोमेनासिंचति तद्वन्मेघ इन्द्रमासिंचतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ग॒व्य॒न्त॒ इ॒न्द्रं॑ स॒ख्याय॑ वि॒प्रां अ॒श्व॒य॒न्तो॒ वृ॒ष॒णं॑ वा॒ज॒य॒न्तः॑ ।

ज॒नी॒य॒न्तो॒ ज॒नि॒दाम॑क्षि॒तोति॑मा आ॒व॒यामो॑ऽव॒न्ते न॑ को॒शं ॥ १६ ॥

ग॒व्य॒न्तः॑ । इ॒न्द्रं॑ । स॒ख्याय॑ । वि॒प्राः । अ॒श्व॒ऽय॒न्तः॑ । वृ॒ष॒णं॑ । वा॒ज॒य॒न्तः॑ ।

ज॒नि॒ऽय॒न्तः॑ । ज॒नि॒ऽदां॑ । अ॒क्षि॒त॑ऽऊ॒तिं । आ । अ॒व॒य॒यामः॑ । अ॒व॒न्ते॑ । न । को॒शं ॥ १६ ॥

गव्यन्तो गा इच्छन्तोऽश्वायन्तोऽश्वानिच्छन्तो वाजयन्तो वाजमन्नमिच्छन्तो जनीयन्तो जायाश्चेच्छन्तो विप्रा मेधाविनः स्तोतारो वयं सख्यायेंद्रसंबंधिने सखित्वाय वृषणं कामाणां वर्धितारं जनिदां जायाप्रदमक्षितो-तिमचीणरचं । सर्वदा रचाकरमित्यर्थः । एवंभूतमिन्द्रमा आवयामः । आगमयामः । तच्च दृष्टांतः । अवन्ते कूपे । अवत इति कूपनाम अवतोऽवटः क्विविरिति कूपनामसु पाठात् । कोशं न जलोद्धरणपात्रमिव । पुष्या जलोद्धरणपात्रं जलेन पूरयितुं कूपे यथाआवयन्ति तथा वयमावयाम इत्यर्थः ॥

चा॒ता नो॑ बो॒धि॒ द॒दृ॒शान॑ आ॒पिर॑भि॒ख्या॒ता म॑र्दि॒ता सो॒म्याना॑ ।

स॒खा पि॒ता पि॒तृ॒तमः॑ पि॒तृ॒णां क॑र्ते॒मु लो॒कमु॑श्न॒ते व॒यो॒धाः ॥ १७ ॥

चा॒ता । नः॑ । बो॒धि॒ । द॒दृ॒शानः॑ । आ॒पिः । अ॒भि॒ऽख्या॒ता । म॑र्दि॒ता । सो॒म्याना॑ ।

स॒खा । पि॒ता । पि॒तृ॒ऽतमः॑ । पि॒तृ॒णां । क॑र्ता । इ॒ । ऊं॑ इति॒ । लो॒कं । उ॒श्न॒ते । व॒यो॒ऽधाः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र आपिराप्नो ददृशानः सर्वं पालकत्वेन पश्यंस्त्वं नोऽस्माकं चाता रचको बोधि । भव । किंच । अभिख्यातामिन्द्रा मर्दिता सुखयिता सोम्यानां सोमार्हाणां यजमानादीनां सखा प्रजापतिना समानख्यातिः पिता पालकः । केवलं पालको न किंतु पितृणां पालकानां मध्ये पितृतमोऽतिशयेन पालकः कर्तेषु पितृणां सखा च त्वं लोकं स्वर्गादिलोकमुश्नते कामयमानाय स्तोत्रे वयोधाः । वय इत्यन्नमितत् । अन्नप्रदो भव ॥

स॒खी॒य॒ताम॑वि॒ता बो॒धि॒ स॒खा गृ॒णान॑ इ॒न्द्र स्तु॑व॒ते व॒यो॒ धाः॑ ।

व॒यं ह्या ते॑ च॒कृ॒मा स॒बाध॑ आ॒भिः॒ श॒मी॑भिर्म॒हय॑न्त इ॒न्द्र ॥ १८ ॥

सखिऽयतां । अविता । बोधि । सखा । गृणानः । इन्द्र । स्तुवते । वयः । धाः ।

वयं । हि । आ । ते । चकुम । सऽबाधः । आभिः । शमीभिः । महयंतः । इन्द्र ॥ १८ ॥

हे इन्द्र त्वं सखीयतां सखित्वमिच्छतामस्माकमविता रक्षिता बोधि । भव । तथा गृणानः स्तूयमानस्त्वं सखा भव । हे इन्द्र स्तुवते स्तुतिं कुर्वते मह्यं वयोऽन्नं धाः । अधाः । धेहि । हे इन्द्र सबाधो बाधासहिता वयं हि वयं खलु ते त्वामा चक्रम । आहूयामः । किं कुर्वतः । आभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैः शमीभिः स्तुतिरूपैः कर्मभिर्महयंतस्त्वां पूजयंतः ॥

इन्द्रस्य वृचघ्नः पुरोडाशस्य स्तुत इन्द्र इति याज्या । सूचितं च । स्तुत इन्द्रो मघवा यज्ञ वृचैवा वस्व इन्द्रः सत्यः सम्राट् । आ० ३. ८. । इति ॥

स्तुत इन्द्रो मघवा यज्ञ वृचा भूरीण्येको अप्रतीनि हन्ति ।

अस्य प्रियो जरिता यस्य शर्मन् न किं देवा वारयन्ते न मर्ताः ॥ १९ ॥

स्तुतः । इन्द्रः । मघऽवा । यत् । ह । वृचा । भूरीणि । एकः । अप्रतीनि । हन्ति ।

अस्य । प्रियः । जरिता । यस्य । शर्मन् । न किं । देवाः । वारयन्ते । न । मर्ताः ॥ १९ ॥

यज्ञ यदा खलु मघवा धनवानिन्द्रः स्तुतोऽस्माभिः स्तुतो भवति तदेन्द्र एकोऽसहाय एव भूरीणि बह्वन्य-
प्रतीन्यप्रतिगमनानि । अभिगमनयुक्तानीत्यर्थः । वृचा वृचाणि शशूहन्ति । हिनस्ति । यस्मिन्द्रस्य शर्मन् शर्मण्याश्रये
वर्तमानं सोतारं देवा न किंवारयन्ते । निवारणं न कुर्वन्ति । मर्ताश्च न निवारयन्ते अस्मिन्द्रस्य जरिता सोता
प्रियो भवति ॥

आभिमाकृतशस्त्र एवा न इन्द्र इति परिधानीया । सूचितं च । एवा न इन्द्रो मघवा विरप्णीति परिद-
धात् । आ० ५. २०. । इति ॥

एवा न इन्द्रो मघवा विरप्णी कर्त्तव्या चर्षणीधृदन्वा ।

त्वं राजा जनुषां धेह्यस्मे अधि अवो माहिनं यज्जरिचे ॥ २० ॥

एव । नः । इन्द्रः । मघऽवा । विऽरप्णी । कर्त्त । सत्या । चर्षणिऽधृत् । अनवा ।

त्वं । राजा । जनुषां । धेहि । अस्मे इति । अधि । अवः । माहिनं । यत् । जरिचे ॥ २० ॥

विरप्णी बहुविधशब्दान् चर्षणीधृत् सर्वासां प्रजानां धारयितानर्वाप्रत्युतः । केनापि प्रतिकूलेन न प्राप्त
इत्यर्थः । मघवा धनवानिन्द्र एवैवमस्माभिः स्तुतः सन् नोऽस्माकं सत्या सत्यरूपाण्यभिमतानि फलानि कर्त्त ।
करोतु । हे इन्द्र जनुषां जन्मवतां सर्वेषां राजा प्रभुस्त्वं माहिनं महिम्नोपेतं यच्छवो यद्यशो जरिचे सोचे देयं
तद्यशोऽस्मै अस्मास्वधि अधिकत्वेन धेहि ॥ एवा न इन्द्रो मघवा विरप्णीत्युत्तमया परिदधातीयं वा इन्द्रो
मघवा विरप्णीत्यादि ब्राह्मणं । ऐ० ब्रा० ३. ३८. ॥

नू हुत इन्द्र नू गृणान इधं जरिचे नद्योऽन पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नय्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ २१ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नू । गृणानः । इधं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नय्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ २१ ॥

नू हुत इन्द्रेति आख्याता ॥ २४ ॥

अयं पंथा इति त्रयोदशर्वमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं । अत्रानुक्रमणिका । अयं पंथाः सप्तोना संवाद इन्द्रादिति-
वामदेवानामिति । यस्य वाक्यं स ऋषिर्था तेनोच्यते सा देवतेति परिभाषितत्वादृषिदेवते तत्र तत्र ज्ञातव्ये ।
अस्मिन् सूक्ते इन्द्रादितिवामदेवसंवादरूपिणी काचिदाख्यायिका सौकरूपेण सूच्यते ॥ गर्भस्थो ज्ञानसंपन्नो
वामदेवो महामुनिः । मतिं चक्रे न जायेय योनिदेशात्तु मातृतः ॥ किंतु पार्श्वीदितश्चेति ज्ञात्वा तु जननी
त्वं । दधौ शंखे शचीं देवीमदिति त्विंद्रमातरं ॥ अदितिस्त्विंद्रसहिता गर्भिणीमभ्यगादने । अदितिंद्रवा-
मदेवा संवादमथ चक्रिरे ॥ संवाद इति सूत्रेण कथा सैषात्र सूच्यते । नोक्तो वक्तृविशेषोऽत्र ह्युपदेशेष्वनुक्तितः ॥
अर्थतत्त्ववर्गंतव्यो वक्तृभेद इति स्थितिः । इंद्रोऽदितिर्ऋषिश्चास्मिन्मिथः सूक्ते समुचिरे ॥ गर्भे शयां सुचिरं
मातुर्गर्भादनिर्गतं । वामदेवं प्रति ब्रूत आशयर्चा शतक्रतुः ॥ द्वितीयादिभिरर्धचैर्ऋषिरत्राह पंचमिः । नही
त्वस्वेति सप्त स्युरर्धर्चा अदितेर्वचः ॥ ममस्त्रन त्वा युवतिरित्युचः पंच वै मुनेः । दीर्गत्वशान्तिमत्राह वामदेव-
स्तथात्यया ॥ एवमर्थावक्तृभेद इति बहुचशासनं । अर्थो विवेकस्यष्टत्वादुपदेशेषु नेरितः । ऋषिदेवतसिद्ध्यर्थं
विवेकादर्थ ईरित इति ॥

अयं पंथा अनुवित्तः पुराणो यतो देवा उदजायंत विश्वे ।

अतश्चिदा जनिषीष्ट प्रवृद्धो मा मातरंममुया पत्तवे कः ॥१॥

अयं । पंथाः । अनुऽवित्तः । पुराणः । यतः । देवाः । उत्ऽअजायंत । विश्वे ।

अतः । चित् । आ । जनिषीष्ट । प्रऽवृद्धः । मा । मातरं । अमुया । पत्तवे । करिति कः ॥१॥

पुराणोऽनादिरयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानः पंथा योनिनिर्गमनरूपो मार्गोऽनु आनुपूर्व्येण वित्तः । सर्वेजाय-
मानैर्लब्धः । यतो यस्माद्योनिमार्गाद्विश्वे सर्वे देवा उदजायंत । उत्कर्षेणोत्पन्ना भवंति । तस्माद्योनिमार्गात्प्रमुया
उत्पन्ना भवंतीति किमु वक्तव्यं । अतश्चिदस्माद्योनिमार्गादेव प्रवृद्धो गर्भे प्रकर्षेण वृद्धिं गतो वामदेव आ
जनिषीष्ट । आ समंताज्जायतां । अमुयामूं मातरं पत्तवे पतनाय । मरणायेत्यर्थः । मा कः । मा करोतु ॥

नाहमतो निरया दुर्गहैतत्तिरश्चता पार्श्वान्निर्गमाणि ।

बहूनि मे अकृता कर्त्तानि युध्यै त्वेन सं त्वेन पृच्छे ॥२॥

न । अहं । अतः । निः । अय । दुःऽगर्हा । एतत् । तिरश्चता । पार्श्वान् । निः । गमानि ।

बहूनि । मे । अकृता । कर्त्तानि । युध्यै । त्वेन । सं । त्वेन । पृच्छे ॥२॥

वामदेव एवमुक्तवतमिंद्रं प्रत्याह । अहमतो योनिमार्गात्त्र निरया । न निरयाणि । न निर्गच्छानि ।
एतद्योनिनिर्गमरूपं वर्त्तु दुर्गहा । दुर्गहं । दुःखिन याह्यं । न प्राप्यं भवतीत्यर्थः । किंतु तिरश्चता तिरश्चीना-
त्यार्श्वान्निर्गमानि । निर्गच्छानि । योनिदेशादनिर्गतोऽहं पार्श्वं भित्त्वा निर्गच्छानीत्यर्थः । अन्यैरुक्तमिदमेव न
केवलं मया क्रियते किंतुन्यैरुक्तानि बहूनि कर्माणि मे कर्त्तानि कर्तव्यानि संति । त्वेनैकेन सपत्नेन विवदमानेन
सह युध्यै । युद्धं करवाणि । त्वेनैकेन वुभुत्सुना सं पृच्छे । सम्यक् पृच्छानि ॥

परायतीं मातरंमन्वचष्ट न नानु गान्यनु नू गमानि ।

त्वष्टुर्गृहे अपिबत्सोममिंद्रः शतधन्यं चम्बोः सुतस्य ॥३॥

पराऽयतीं । मातरं । अनु । अचष्ट । न । न । अनु । गानि । अनु । नु । गमानि ।

त्वष्टुः । गृहे । अपिबत् । सोमं । इंद्रः । शतऽधन्यं । चम्बोः । सुतस्य ॥३॥

अथि गर्भस्थिते सतींद्रो मदीयां मातरं परायतीं परेतां म्रियमाणांमन्वचष्ट । अन्वव्रवीत् । एवमपीदानीं

जृज्जीति । परि । वृद्धि । नः । अश्मा । भवतु । नः । तनूः ।

सोमः । अधि । ब्रवीतु । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ॥ १२ ॥

जृज्जीति । जृज्जु गच्छतीत्यृज्जीतिरपि । हे इवो नोऽस्मान्परि वृद्धि । परितो वर्धय । नोऽस्माकं तनूः शरीरमस्मा भवतु । अथमवदन्त्या दृढा भवतु । किंच नोऽस्माभ्यं सोमोऽधि ब्रवीतु । पचपातेन ब्रवीतु । अदितिरपि शर्म सुखं यच्छतु ॥

आ जंघन्ति सान्वेषां जघनां उप जिघ्रते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्समत्सु चोदय ॥ १३ ॥

आ । जंघन्ति । सानु । एषां । जघनान् । उप । जिघ्रते ।

अश्वऽजनि । प्रऽचेतसः । अश्वान् । समत्सु । चोदय ॥ १३ ॥

अश्वाजन्मशानां जेप्ति कशे यथा त्वया प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः साद्दिनः सारचक्षो वैशामशानां सानु सानुनि सक्थीन्वा जंघन्ति आघन्ति । जघनान् जघनानि चोप जिघ्रते उपजिघ्रति सा त्वं समत्सु संयामेष्वश्वान् चोदय । प्रेरय । तथा च यास्कः । आघन्ति सानुशेषां सरशानि सक्थीनि । सक्थि सचतेरासक्तोऽश्विन कायः । जघनानि चोपघन्ति । जघनं जंघन्यते । अश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृज्जितसोऽश्वान् समत्सु समरणिषु संयामेषु चोदय । नि० ९. २०. इति ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति परिबाधमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥ १४ ॥

अहिःऽइव । भोगैः । परि । एति । बाहुं । ज्यायाः । हेति । परिऽबाधमानः ।

हस्तऽघ्नः । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । पुमान् । पुमांसं । परि । पातु । विश्वतः ॥ १४ ॥

अथ धन्विनः प्रकोष्ठे बंधनीयस्य हस्तघ्नस्य सुतिः । हस्तघ्नः । हस्ते हस्तसमीपे वर्तिनि प्रकोष्ठे स्थितः सन् जयया हन्यत इति हस्तघ्नः ॥ घञर्थे कविधानमिति कः ॥ ज्यायां हेति ज्यहेतुकां हिंसां परिबाधमानो निवारयन् भोगैः शरीरेण ॥ वचनव्यत्ययः ॥ अहिरिव सर्प इव बाहुं प्रकोष्ठं । लक्षकाया बाहुशब्दः प्रकोष्ठे पतति । पर्येति । परिवेष्टयति । किंच विश्वा विश्वानि वयुनानि ज्ञानानि ज्ञातव्यानि । माया वयुनमिति तन्नामसु पाठात् । विद्वान् ज्ञानं पुमान्प्रीत्युपोषेतः स्वयं पुमांसं धन्विनं विश्वतः सर्वतः परि पातु । रक्षति । तथा च यास्कः । अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्यायां बध्नात्परिबाधमानो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रज्ञानं पुमान्पुत्रमना भवति पुंसतेर्वा । नि० ९. १५. इति ॥

आलाक्ता या रुंशीर्ष्यथो यस्या अयो मुखं ।

इदं पर्जन्यरेतस इष्वे देव्यै बृहन्नमः ॥ १५ ॥

आल्ऽअक्ता । या । रुंऽशीर्णी । अथो इति । यस्याः । अयः । मुखं ।

इदं । पर्जन्यऽरेतसे । इष्वे । देव्यै । बृहत् । नमः ॥ १५ ॥

येपुरालाक्तालेन विषेणाक्ता रुंशीर्णी हंतुशिरक्ता ॥ अर्तेहिंसाकर्मणो रुंशीर्णीत्युत्पत्तिः ॥ रुंशीर्णी वा । अथो किंच यस्या इवोर्मुखमयोऽयोमयं भवति पर्जन्यरेतसे । पर्जन्यो रेतो यस्याः सा पर्जन्यरेताः । तस्मै पर्जन्यकार्यभूतायै । शरकांडस्य पर्जन्यजन्मत्वात् । बृहत् बृहत्स्मै तस्मै देव्या इदं नमः क्रियत इति ॥ २१ ॥

अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिते ।

गच्छामिचान् प्र पद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः ॥ १६ ॥

अवऽसृष्टा । परा । पत । शरव्ये । ब्रह्मऽसंशिते ।

गच्छ । अमिचान् । प्र । पद्यस्व । मा । अमीषां । कं । चन । उत् । शिषः ॥ १६ ॥

ब्रह्मसंशिते मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते शरव्ये हिंसाकुशले इषो त्वमवसृष्टा चिप्रा परा पत । परागच्छ । इतो देशागच्छ च । अमिचान्हिसकान् प्र पद्यस्व । मामुहि च । अमीषाममिचाणां मध्ये कं चन कंचिदपि मोच्छिषः । अवशिष्टं मा कुर्व ॥

यच वाणाः संपतंति कुमारा विशिखा इव ।

तचा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ १७ ॥

यच । वाणाः । सऽपतंति । कुमाराः । विशिखाःऽइव ।

तच । नः । ब्रह्मणः । पतिः । अदितिः । शर्म । यच्छतु । विश्वाहा । शर्म । यच्छतु ॥ १७ ॥

यच युष्मि कुमारा विशिखा इव सृङ्गिता इव वाणाः संपतंति तच नोऽस्माभ्यं ब्रह्मणस्पतिः शर्म सुखं विश्वाहा सर्वदा यच्छतु । अदितिश्च शर्म यच्छतु । द्विस्त्रिरादरार्था ॥

मर्माणि ते वर्मेणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्तां ।

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयंतं त्वानु देवा मदंतु ॥ १८ ॥

मर्माणि । ते । वर्मेणा । छादयामि । सोमः । त्वा । राजा । अमृतेन । अनु । वस्तां ।

उरोः । वरीयः । वरुणः । ते । कृणोतु । जयंतं । त्वा । अनु । देवाः । मदंतु ॥ १८ ॥

हे राजन् ते त्वदीयानि मर्माणि । धेनु स्थानेषु विव्रः सद्यो श्रियते तानि मर्माणि । वर्मेणा कवचेन छादयामि । सोमो राजा त्वा त्वामनु मर्मच्छादनान्तरममृतेन वस्तां । आच्छादयतु । किंच वरुणोऽपि ते तुभ्यमुरोर्वरीय उद्यतरं सुखं कृणोतु । करोतु । जयंतं त्वा त्वां देवाः सर्वेऽप्यनु मदंतु । अनुदधंतु ॥

यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ठ्यो जिघांसति ।

देवास्तं सर्वे धूर्वतु ब्रह्म वर्म ममांतरं ॥ १९ ॥

यः । नः । स्वः । अरणः । यः । च । निष्ठ्यः । जिघांसति ।

देवाः । तं । सर्वे । धूर्वतु । ब्रह्म । वर्म । मम । अंतरं ॥ १९ ॥

यः स्वो ज्ञातिररणोऽरममाद्यो यश्च निष्ठ्यस्तिरोभूतो दूरे स्थितो नोऽस्मान् जिघांसति हंतुमिच्छति तं देवाः सर्वे देवा धूर्वतु । हिंसंतु । ब्रह्म मंचो ममांतरं शराणां निवारकं वर्म विधत्ते ॥ २२ ॥

॥ इति सायणाचार्यविरचिते द्वाशतत्याः षष्ठे मंडले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं मंडलं च ॥

गर्भे स्थितोऽहं पुराणं पंधानं न नानु गानि । नानुगच्छामीति न । किंतु नु क्षिप्रमनु गमानि । अनुगच्छान्वेव । वामदेवः स्वकीयमहात्म्यकारित्वं परिहृत्येन्द्रस्याहात्म्यकारित्वमुत्तरार्धचैव प्रतिपादयति । इन्द्रश्चन्वोः सोमामिषवफलकयोः सुतस्य सोमं सुतवतोऽभिषुतवतस्त्वष्टुः संबंधिनि गृहेऽनुपहृतः सन् शतधन्यं बह्वधनेन क्रीतं सोममपिबत् । बलात्कारिण सोमस्य पानं हतवान् । अयमर्थस्तैत्तिरीयेस्त्वष्टा हतपुत्रो वींद्रं सोममाहरदित्यनुवाके । तै० सं० २. ४. १२ । महता प्रबंधेन प्रपंचितः ॥

किं स ऋधक्कृणवद्यं सहस्रं मासो जभारं शरदंश्च पूर्वीः ।

नही न्वस्य प्रतिमान्मस्त्यंतर्जतेषूत ये जनिन्वाः ॥ ४ ॥

किं । सः । ऋधक् । कृणवत् । यं । सहस्रं । मासः । जभारं । शरदः । च । पूर्वीः ।

नहि । नु । अस्य । प्रतिमानं । अस्ति । अंतः । जातेषु । उत । ये । जनिन्वाः ॥ ४ ॥

अदितिर्यमिंद्रं सहस्रं बह्वन्मासो मासान्पूर्वीर्वह्नीः शरदश्च संवत्सरांश्च जभारं । बभार ॥ विभर्तेरिंद्रं रूपं ॥ गर्भे स्थित इन्द्रो बह्वेषु संवत्सरेष्वदितिं क्लेशितवानित्यर्थः । एवंभूतः स इन्द्रः किं यत्किमपि । सर्वमपीत्यर्थः । ऋधक् विरुद्धं कर्म कृणवत् । अकरोत् । इन्द्रस्याक्षिपमसहमानादितिरिंद्रमातायिनं प्रति ब्रूते । हे वामदेव जातिषूत्यनेषु देवादिव्यंतर्मध्येऽस्येन्द्रस्य प्रतिमानं न ह्यस्ति । न विद्यते खलु । नु इति पादपूरणार्थः । उतापि च ये देवादयो जनिन्वा जनयितव्या जनयिष्यमाणास्तेषु मध्येऽस्येन्द्रस्य प्रतिमानं नास्ति ॥

अवद्यमिव मन्यमाना गुहाकरिंद्रं माता वीर्येण नृष्टं ।

अथोदस्यात्स्वयमक्तं वसान् आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ॥ ५ ॥

अवद्यंऽइव । मन्यमाना । गुहा । अक्तः । इंद्रं । माता । वीर्येण । निऽऽनृष्टं ।

अथ । उत । अस्यात् । स्वयं । अक्तं । वसानः । आ । रोदसी इति । अपृणात् ।

जायमानः ॥ ५ ॥

गुहा गुहायां गड्ढरूपे सूतिकागृहे जातमिंद्रमवद्यमिव गर्हमिव मन्यमाना जानती मातिंद्रजनन्यदिति वीर्येण सामर्थ्येन नृष्टं नितरां प्राप्तमक्तः । अकरोत् । अथानंतरं जायमान उत्पद्यमान इन्द्रः स्वयमेवात्कं तेजो वसान आच्छादकः सन् । दधान इत्यर्थः । उदस्यात् । उत्कर्षेणातिष्ठत् । किंच रोदसी बावापृथिव्यावापृणात् । समंतात्पूरयामास ॥ ॥ २५ ॥

एता अर्षेत्यललाभवतीः ऋतावरीरिव संक्रोशमानाः ।

एता वि पृच्छ किमिदं भनन्ति कमापो अद्रिं परिधिं रुजन्ति ॥ ६ ॥

एताः । अर्षेति । अललाऽभवतीः । ऋतावरीऽइव । संऽक्रोशमानाः ।

एताः । वि । पृच्छ । किं । इदं । भनन्ति । कं । आपः । अद्रिं । परिऽधिं । रुजन्ति ॥ ६ ॥

अललाभवतीरललेखिवंरूपं शब्दं कुर्वत्य ऋतावरीरिवोदकवत्य एवैता नद्यः संक्रोशमाना इन्द्रमहत्त्वप्रतिपादकोद्भूतेन हर्षेण बह्विधं शब्दायमानाः सत्योऽर्षेति । गच्छति । एवंभूता नद्य इदं किं भनन्ति ओचयाह्यं शब्दायमानं किं वदन्तीममर्थं हे ऋषे त्वमेता नदीर्वि पृच्छ । विशेषेण पृष्टवान् भव । एवं संपृच्छ । विचारिते सत्यितच्छब्दायमानमिंद्रमाहात्म्यस्यैव वचनं भवतीत्यर्थः । किंच आप उदकाणि परिधिमावरकं कमद्रिं कं मेघं रुजन्ति । भजन्ति । आपः कमपि मेघं न भजन्ति किंतु इन्द्रो मम पुत्र एवोदकावरकं मेघं भक्तापः प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

किमु ध्विदस्मै निविदो भनन्तेद्रस्यावद्यं दिधिषन्त आपः ।

ममेतान्पुत्रो महता वधेन वृचं जघन्वाँ असृजद्वि सिंधून् ॥ ७ ॥

किं। ऊं इति। स्विन्। अस्मै। निऽविदः। भनन्त। इंद्रस्य। अवद्यं। दिधिषन्ते। आपः।

मम। एतान्। पुत्रः। महता। वधेन। वृचं। जघन्वान्। असृजत्। वि। सिंधून् ॥ ७ ॥

यदेन्द्रो वृचासुरं हतवान् तदा शश्वतीं ब्रह्महत्यां प्राप्तवानिति वामदेवस्याभिप्रायमुन्नीयादितिराह । निविदः । मरुत्वतीयशस्त्रे प्रयुज्यमानानि मरुत्सोचो मरुत्तण इत्यादीनीन्द्रसुतिप्रतिपादकानि कानिचित्पदानि निविच्छन्देनोच्यते । ता निविदोऽस्या इमं वृचवधनिमित्तं ब्रह्महत्यारूपं पापं प्राप्नुवन्तमिन्द्रं किमु ध्वित् भनन्त । भनन्ति । किं वदन्तीति चेत् । तर्हि । पापरहितमिन्द्रं मत्वा निविदः सुवन्ति । कथमिन्द्रस्य पापरहितत्वं । उच्यते । आपः फेनरूपेणाखेन्द्रस्यावयं ब्रह्महत्यादिरूपं पापं दिधिषन्ते । धारयन्ति । मम पुत्रो मदीयः पुत्र इन्द्रो महता प्रभूतेन वधेन । वध इति वज्रनामेतत् । वज्रेण वृचं जघन्वान् । हतवान् । तत एतान् सिंधून्-दकानि व्यसृजत् । विशेषेण खैरत्वेन सत्तुं सृष्टवान् । इंद्रेणोत्सृष्टा आपसस्य पापं जगृज्जरित्वर्थः ॥

ममच्चन त्वा युवतिः परास ममच्चन त्वा कुषवा जगार ।

ममच्चिदापः शिशवे ममृद्भुर्ममच्चिदिन्द्रः सहसोदतिष्ठत् ॥ ८ ॥

ममत्। चन। त्वा। युवतिः। पराऽआस। ममत्। चन। त्वा। कुषवा। जगार।

ममत्। चित्। आपः। शिशवे। ममृद्भुः। ममत्। चित्। इंद्रः। सहसा। उत। अतिष्ठत् ॥ ८ ॥

सूक्तशेषेण ऋषिरिन्द्रं स्तौति । हे इंद्र ममच्चन मायन्तेव । प्रमत्तैवेत्यर्थः । युवतिस्त्वदीया मातादितिस्त्वा त्वां परास । पराचिषेप । किंच कुषवानाम्नी काचिद्राक्षसी सा ममच्चन प्रमत्तैव त्वा त्वां जगार । गिरति स्म । हे इंद्र ममच्चित्प्रमायन्त एवापः शिशवे जाताय तुभ्यं ममृद्भुः । मुखयांचक्रुः । ममच्चित् मायन्तेवैन्द्रः सहसा स्वेन वीर्येणोदतिष्ठत् । सूतिकागृहाद्राक्षसीं बाधमानः सन् उत्कर्षेण तस्यां ॥

ममच्चन ते मघवन्व्यंसो निविविध्वाँ अप हनू जघान ।

अधा निविद्ध उत्तरो बभूवाज्जिह्वो दासस्य सं पिण्णवधेन ॥ ९ ॥

ममत्। चन। ते। मघऽवन्। विऽअंसः। निऽविविध्वान्। अप। हनू इति। जघान।

अध। निऽविद्धः। उत्तरः। बभूवान्। शिरः। दासस्य। सं। पिण्णक्। वधेन ॥ ९ ॥

हे मघवन्मघवन्निन्द्र ममच्चन प्रमायन्तेव व्यंसो नाम राक्षसो निविविध्वान् प्रविध्वा ते हनू त्वदीये हनू मुखपात्रे अप जघान । अपहतवान् । अध अथानन्तरं हे इंद्र निविद्धो राक्षसेन ताडितस्त्वमुत्तरो व्यंसाद्धि-कबलो बभूवान् भूतः सन् दासस्य क्षीणस्य व्यंसस्य शिरो वधेन वज्रेण सं पिण्णक् । पिष्टवानसि ॥

गृष्टिः संसूव स्थविरं तवागामनाधृष्यं वृषभं तुम्रमिन्द्रं ।

अरी॑ः वत्सं चरथाय माता स्वयं गातुं तन्व इच्छमानं ॥ १० ॥

गृष्टिः। संसूव। स्थविरं। तवागां। अनाधृष्यं। वृषभं। तुम्रं। इंद्रं।

अरी॑ः। वत्सं। चरथाय। माता। स्वयं। गातुं। तन्वं। इच्छमानं ॥ १० ॥

गृष्टिः काचिन्नौर्वत्सं यथा ससूव । सुषुवे । तथा मतिंद्रजन्यदितिश्रयाय स्वेच्छया संचरणाद्यिंद्र ससूव । सुषुवे । कीदृशमिंद्र । स्वविरं वयसा प्रवृद्धं तवागां प्रवृद्धबलमनाधृष्यं शत्रुभिरनभिभावं वृषभं सेचनसमर्थं तुभं प्रेरकमरीन्द्रं शत्रुभिरनभिभूतं स्वयं गातुमन्यनिरपेक्षगमनं तन्वे स्वशरीरायेच्छमानमिच्छंतं ॥

उत माता महिषमन्ववेनदमी त्वा जहति पुत्र देवाः ।

अथाब्रवीद्वृचमिंद्रो हनिष्यन्त्सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्व ॥११॥

उत । माता । महिषं । अन्तु । अन्वेनत् । अमी इति । त्वा । जहति । पुत्र । देवाः ।

अथ । अब्रवीत् । वृचं । इंद्रः । हनिष्यन् । सखे । विष्णो इति । वि । त्रं । वि । क्रमस्व ॥११॥

उतापि च हे मदीय पुत्रेन्द्र अमी बह्यादयो देवास्त्वा त्वां जहति । त्यजन्ति । इत्युक्तवतींद्रस्व मातादितिरिंद्र महिषं महांतं । महिष इति महन्नामितत् । अन्वेनत् । अयाचत । अथानंतरं हे विष्णो व्यापनशील हे सखे मित्रभूत हरे त्वं वृचं हनिष्यन् हंतुमिच्छन् वितरं वि क्रमस्व । अतिपराक्रमी भवेतींद्रो विष्णुमब्रवीत् । उवाच ॥

कस्ते मातरं विधवामचक्रच्छयुं कस्त्वामजिघांसचरंतं ।

कस्ते देवो अधि माडीके आसीद्यत्प्राक्षिणाः पितरं पादगृह्य ॥१२॥

कः । ते । मातरं । विधवां । अचक्रत् । शयुं । कः । त्वां । अजिघांसत् । चरंतं ।

कः । ते । देवः । अधि । माडीके । आसीत् । यत् । प्रा । अक्षिणाः । पितरं । पादऽगृह्य ॥१२॥

हे इंद्र यद्यस्मात्कारणात्पितुः सकाशाज्जनिष्यमाणोऽङ्गीतस्त्वं त्वदीयं पितरं पादगृह्य पादेषु गृहीत्वा प्राक्षिणाः । प्रकर्षणावधीः । तस्मात्कारणान्ते त्वत्तोऽन्यः को देवो मातरं स्वकीयजननीं विधवां पितृवधेन पतिरहितामचक्रत् । अकरोत् । कस्त्वत्तोऽन्यः शयुं शयानं चरंतं जायतं वा त्वामजिघांसत् । हंतुमिच्छत् । ते त्वत्तोऽन्यः को देवो माडीके प्रजानां सुखकरणेऽधि अधिक आसीत् । अयमर्थः ऋक्सामे वै देवेभ्य इत्यनुवाके यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यादित्यादिब्राह्मणेन । तै० सं० ६. १. ३. ६. । तैत्तिरीयकेर्बहुधा प्रपंचितः ॥

अर्वत्या शुनं आंचाणि पेचे न देवेषु विविदे मर्दितारं ।

अपश्यं जायाममहीयमाना मधा मे श्येनो मध्वा जभार ॥१३॥

अर्वत्या । शुनः । आंचाणि । पेचे । न । देवेषु । विविदे । मर्दितारं ।

अपश्यं । जायां । अमहीयमानां । अध । मे । श्येनः । मधु । आ । जभार ॥१३॥

अनया वामदेवः स्वकीयं दारिद्र्यं सूचयन्निंद्रस्योत्कर्षमाह । वामदेवोऽहमवर्त्या जीवनोपायराहित्येन शुनः शुनकसंबन्धीन्यांचाणि पुरीतंति पेचे । अपश्यं । देवेषु द्योतमानेषु बह्यादिषु मध्य इंद्रादन्यं मर्दितारं सुखयितारं न विविदे । न लेभे । किंच जायां स्वकीयां भार्याममहीयमानामज्ञाघनीयामपश्यं । अद्राक्षं । अध अथानंतरं श्येनः श्येनवच्छीघ्रगामींद्रो मे मह्यं मधु मधुरोपेतमुदकमा जभार । आजहार ॥ ॥२६॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपासनाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके पंचमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

चतुर्थे मंडले द्वितीयानुवाकेऽष्ट सूक्तानि व्याख्यातानि । एवा त्वामिन्द्रोत्पत्तिं नवमं सूक्तं । तस्य मंडलादिपरिभाषया वामदेव ऋषिः । अनादेशपरिभाषया विष्टुप कंदः । इंद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । एवैकादशेति ॥ अप्रिष्टोमे माध्यादिनसवने मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तं । सूच्यते हि । एवा त्वामिन्द्रोशस्तु षु शः सुमना उपाक इति याज्या । आ० ५. १६. इति ॥ पृथ्याभिप्लवण्डहयोः प्रथमेऽहनि मैत्रावरुणशस्त्रेऽहीनसूक्तं तत्स्थाने चीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमं सूक्तं । सूचितं च । एवा त्वामिन्द्र यज्ञ इंद्रः । आ० ७. ५. इति ॥

ए॒वा त्वामि॑न्द्र॒ वज्रि॑न्न॒त्र वि॒श्वे दे॒वासः॑ सु॒हवा॑स॒ ऊमाः॑ ।

म॒हामु॑भे रोद॑सी वृ॒द्धमृ॑ष्वं निरे॒कमि॑द्वृणते वृ॒चह॑त्ये ॥ १ ॥

ए॒व । तां । इं॒द्र । व॒ज्रिन् । अ॒त्र । वि॒श्वे । दे॒वासः । सु॒हवा॑सः । ऊ॒माः ।

म॒हां । उ॒भे इति॑ । रोद॑सी इति॑ । वृ॒द्धं । ऋ॒ष्वं । निः । ए॒कं । इत् । वृ॒णते । वृ॒चऽह॑त्ये ॥ १ ॥

अवास्मिन्यन्ते वज्रिन् हे वज्रवज्रिन्द्र सुहवासः सुहवाः शोभनाङ्गानां ऊमा रत्नका विश्वे देवासः सर्वे देवा उभे रोदसी बाषापृथिव्यां च एवैवमुक्तप्रकारेण स्तूयमानं मह्यं मह्यं प्रभुतं वृद्धं गुणैः प्रवृद्धमृष्वं दर्शनीयं त्वामेकमिदमेव वृचहत्ये वृचहननार्थं निर्वृणते । निःशेषेण संभजंते ॥

अ॒वा॒सृ॒जंत॑ जि॒त्रयो॑ न दे॒वा भु॑वः स॒म्रा॒ठि॒द्र स॒त्ययो॑निः ।

अ॒ह॒न्नि॒हिं परि॑श्या॒नम॑रुः प्र॒ वर्त॑नी॒रर॑दो वि॒श्वधे॑नाः ॥ २ ॥

अ॒त्र । अ॒सृ॒जंत॑ । जि॒त्रयः॑ । न । दे॒वाः । भु॑वः । स॒ऽरा॒ट् । इं॒द्र । स॒त्यऽयो॑निः ।

अ॒ह॒न् । अ॒हिं । परि॑श्या॒नं । अ॒रुः । प्र॒ । वर्त॑नीः । अ॒र॒दः । वि॒श्वऽधे॑नाः ॥ २ ॥

हे इंद्र देवास्त्वां जित्रयो न जीर्णाः प्रवृद्धाः पितरो यून् पुत्रानिवावाकृजंत । असुरवधार्थं प्रैरयन् । ततो हे इंद्र सत्ययोनिः सत्यनिवासस्त्वं सम्राट् सर्वेषां लोकानामधीश्वरो भुवः । अभवः । अर्ण उदकं लक्ष्मीकृत्य परिश्यानं परितः समंताच्छयनं कुर्वंतमहिं वृत्रासुरमहन । अवधीः । विश्वधेना विश्वस्य प्रीणयि-चीर्वर्तनीः सर्वत्र प्रवर्तिका नदीः प्रारदः । प्रकर्षेण विलेखनं कृतवानसि । इंद्रो वृत्रं हत्वा तेनावृत्तान्युदकानि प्रवाहरूपेण प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

अ॒नृ॒णु॒वंतं॑ वि॒यत॑म॒बुध्य॑म॒बुध्य॑मानं सु॒षुपा॑णमि॒न्द्र ।

स॒प्त प्र॑ति॒ प्र॒व॒त आ॑श्या॒नम॑हिं व॒ज्रेण॑ वि॒ रि॒णा अ॒प॒र्वन् ॥ ३ ॥

अ॒नृ॒णु॒वंतं॑ । वि॒य॒तं । अ॒बु॒ध्यं । अ॒बु॒ध्य॑मानं । सु॒षुपा॑नं । इं॒द्र ।

स॒प्त । प्र॑ति॒ । प्र॒व॒तः । आ॒श्या॑नं । अ॒हिं । व॒ज्रेण॑ । वि॒ । रि॒णाः । अ॒प॒र्वन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वमनृणुवंतं भोगेष्वनृणुवंतं वियतं शिथिलांगमबुध्यं दुर्विज्ञानमबुध्यमानं किमप्यजानंतं सुषुपाणं सुप्तं सप्त सर्पणस्वभावाः प्रवतोऽपः प्रत्याशयानमावृत्य तिष्ठंतमहिं वृत्रमपर्वन् अपर्वणि पीर्णमास्त्रां वज्रेण वि

रिणाः । अरिणाः । विशेषेण हतवानसि । पीर्णमास्यां वृत्रवधस्त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाके घृति वा एनं पीर्णमास
आमावास्यायां व्याययंतीति तैत्तिरीयेऽप्युक्तः । ति० सं० २. ५. २. ५. ॥

अक्षोदयच्छवसा क्षामं बुधं वारुणं वातस्त्विविषीभिरिंद्रः ।

दृहान्यौभ्रादुशमान् ओजोऽवाभिनत्कुभः पर्वतानां ॥४॥

अक्षोदयत् । शवसा । क्षामं । बुधं । वाः । न । वातः । त्विविषीभिः । इंद्रः ।

दृहानि । औभ्रात् । उशमानः । ओजः । अव । अभिनत् । कुभः । पर्वतानां ॥४॥

इंद्रः परमेश्वर्ययुक्तः शवसा बलेन बुधमंतरिक्षं क्षाम क्षीणोदकमक्षोदयत् । संपिपेष्ट । तच्च दृष्टान्तः ।
वातो वायुस्तत्त्विविषीभिर्बलैर्वानं उदकमिव तद्वत् । किंच ओजो बलमुशमानः कामयमान इंद्रो दृहानि दृहानि
स्थिराण्यध्याख्यौभ्रात् । अभांक्षीत् । तथा पर्वतानां गिरीणां कुभः पञ्चानवाभिनत् । अत्यंतमभैत्सीत् ॥

अभि प्र ददुर्जनयो न गर्भं रथा इव प्र ययुः साकमद्रयः ।

अतर्पयो विसृत उज्ज ऊर्मीन्त्वं वृताँ अरिणा इंद्र सिंधून् ॥५॥

अभि । प्र । ददुः । जनयः । न । गर्भं । रथाः । इव । प्र । ययुः । साकं । अद्रयः ।

अतर्पयः । विऽसृतः । उज्जः । ऊर्मीन् । त्वं । वृतान् । अरिणाः । इंद्र । सिंधून् ॥५॥

हे इंद्र त्वामद्रयो महतो जनयो जनन्यो गर्भं न पुत्रमिवाभि प्र ददुः । अभिजग्मुः । किंच रथा इव
रंहणशीला रथा यथा तथा वृत्रवधार्थं त्वया साकं प्र ययुः । प्रकर्षणायासिपुः । हे इंद्र त्वं विष्टतो विसर-
णशीला नदीरतर्पयः । अद्विरपूरयः । तथोर्मिन्निधानुज्जः । अवधीः । तथा त्वं वृतान्वृत्रेणावृतान् सिंधून्पयो
ऽरिणाः । प्रेरयः ॥ ॥१॥

त्वं महीमवनिं विश्वधेनां तुर्वीतये वय्याय शरंतीं ।

अरमयो नमसैजदरणीः सुतरणाँ अकृणोरिंद्र सिंधून् ॥६॥

त्वं । महीं । अवनिं । विश्वऽधेनां । तुर्वीतये । वय्याय । शरंतीं ।

अरमयः । नमसा । एजत् । अरणीः । सुऽतरणान् । अकृणोः । इंद्र । सिंधून् ॥६॥

हे इंद्र त्वं महीं महतीं विश्वधेनां विश्वस्य प्रीणयित्रीं तुर्वीतये तुर्वीतिनाम्ने राज्ञे वय्याय वय्यनाम्ने च
शरंतीमभीष्टान् कामान्द्रुहतीमवनिं भूमिं नमसास्त्रैर्नैजदेजता चलतारणोऽर्णसोदकेन चारमयः । रमयसि ।
इंद्रः पृथिवीमन्नोदकसमुद्रां करोतीत्यर्थः । किंच हे इंद्र त्वं सिंधून् जलानि सुतरणान् सुष्ठु तीर्णान्यकृणोः ।
अकार्षीः ॥

प्रायुवो नभन्वोऽन वक्त्रा ध्वसा अपिन्वद्युवतीर्चुतज्ञाः ।

धन्वान्यजौ अपृणक्तृषाणाँ अधोगिंद्रः स्तयोऽदंसुपत्नीः ॥७॥

प्र । अयुवः । नभन्वः । न । वक्त्राः । ध्वसाः । अपिन्वत् । युवतीः । चृत्ऽज्ञाः ।

धन्वानि । अजान् । अपृणक् । तृषाणान् । अधोक् । इंद्रः । स्तयैः । दंसुपत्नीः ॥७॥

इंद्रो नभन्वः शशूणां हिंसिका वक्त्रा न सेना इव ध्वसाः कूलानां ध्वंसिका युवतीरङ्घ्रिर्मिश्रिता अतश्चा
अतस्त्रास्त्रस्य जनयित्रीरयुवः । अयुव इति नदीनामैतत् । अयगामिनीर्नदीः प्रापिन्वत् । प्रकर्षणापूरयत् ।

तथा धन्वा निर्जलानुज्ञतादेशांश्च वृथापृणक् । अपूरयत् । तथाऽन्नाभ्यागंश्च गंतुं तृषाणान् पिपासया युक्तान् पुरुषानपृणक् । अपूरयत् । किंच इंद्रो दंसुपत्नीः । दमनपरा असुराः सुष्ठु पतयो यासां ताः स्तर्धः सरीर्निवृत्तप्रसवा गा अधोक् । अधुषत् । इंद्रो राक्षसकृतनिरोधदुःखान्निबद्धप्रसवा अपि गा विमुच्य सप्रसवाश्चकारित्वर्थः ॥

पूर्वीरुषसः शरदश्च गूर्ता वृचं जघन्वाँ असृजद्वि सिंधून् ।

परिष्ठिता अतृणद्वद्धधानाः सीरा इंद्रः स्रवितवे पृथिव्या ॥ ८ ॥

पूर्वीः । उषसः । शरदः । च । गूर्ताः । वृचं । जघन्वान् । असृजत् । वि । सिंधून् ।

परिऽस्थिताः । अतृणत् । द्वद्धधानाः । सीराः । इंद्रः । स्रवितवे । पृथिव्या ॥ ८ ॥

वृचं वृत्राख्यमसुरं जघन्वाहृतवानिंद्रो गूर्तास्तमिस्रया गोर्णाः पूर्वीर्बङ्गीरुषसः शरदश्च संवत्सरांश्च व्यसृजत् । विशेषेण ससर्ज । तथा सिंधून् वृत्रेणावृतान्युदकानि व्यसृजत् । किंच इंद्रः परिष्ठिता मेघेषु परितः स्थिता द्वद्धधाना वृत्रेण परितो बध्यमानाः सीरा नदीः । सीरा इति नदीनामेतत् । पृथिव्या पृथिवीरूपेण मार्गेण स्रवितवे स्रवितुं गमनार्थमतृणत् । अविध्यत् ॥

वस्मीभिः पुचमयुवो अदानं निवेशनाद्धरिव आ जभर्थ ।

व्यं धो अख्यदहिमाददानो निर्भूदुखच्छित्समरंत पर्व ॥ ९ ॥

वस्मीभिः । पुचं । अयुवः । अदानं । निऽवेशनात् । हरिऽवः । आ । जभर्थ ।

वि । अंधः । अख्यत् । अहिं । आऽददानः । निः । भूत् । उखऽछित् । सं । अरंत । पर्व ॥ ९ ॥

हे हरिवो हरिसंज्ञकाश्चोपेतेंद्र त्वं वस्मीभिर्बपजिह्विकाभिरदानमद्यमानमयुवः । अयू नाम काचित् । तस्याः पुचं निवेशनाद्धस्त्रीकाख्यात्स्थानादा जभर्थ । आहृतवानसि । आददान इंद्रेणाह्रियमाणोऽयुवः पुचो ऽंधः पूर्वमंधः सन् अहिं सर्पं व्यख्यत् । विशेषेणापश्यत् । ततो निर्भूत् । वस्मीकान्निर्गतोऽभूत् । उखच्छित्सस्त्रीकाख्याया उखायाश्छेदकानि पर्व पर्वारण्यस्य सर्वाखंगानां शिथिलानि पर्वारणि समरंत । समगच्छंत । उपजिह्विकाभिः शिथिलीकृतान्ययुवः पुचस्य पर्वारणीद्वेण समधीयंतित्वर्थः ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्राविद्धाँ आह विदुषे करांसि ।

यथायथा वृषण्यानि स्वगूर्तापांसि राजन्नर्याविवेधीः ॥ १० ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । विप्र । आऽविद्वान् । आह । विदुषे । करांसि ।

यथाऽयथा । वृषण्यानि । स्वऽगूर्ता । अपांसि । राजन् । नर्या । अविवेधीः ॥ १० ॥

हे राजन्नाजमिंद्र वृषण्यानि वर्षणयोग्यानि स्वगूर्ता स्वगूर्तानि स्वयमुन्नीर्णानि नर्या नर्याणि मनुष्यहितान्यपांसि त्वत्संबंधीनि कर्माणि यथायथाविवेधीर्बान्नोः । अकार्षीरिति यावत् । तथातथा हे विप्र प्राञ्छेंद्र विदुषे विदुषः सर्वं जानतस्ते त्वत्संबंधीनि पूर्वाणि पुरातनानि करणानि कर्मास्त्वाविद्वान् आ समंताज्जानन् वामदेवः करांसि त्वदीयानि कर्माणि प्र प्रकर्षेणाह । ब्रवीति ॥

नू घृत इंद्र नू गृणान इषं जरिचे नद्योऽन पोपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नर्थं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इंद्र । नु । गृणानः । इषं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नद्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

हे इंद्र नु क्षिप्रं स्तुतः पूर्वेर्ऋषिभिः संस्तुतो नु क्षिप्रं गृणानोऽस्माभिः स्तूयमानस्त्वमिषमन्नं जरिचे स्तोत्रे मह्यं नद्यो नास्मिर्नदीरिष पीपेः । प्यायय । प्रवृद्धं कुब । हे हरिवो हरिसंज्ञकाद्योपेतेंद्र ते तुभ्यं नद्यं नद्यतरं ब्रह्म स्तोत्रमकारि । अस्माभिः क्रियते । रथ्यो रथवंतो वयं धिया प्रज्ञारूपया स्तुत्या सदासास्त्वां सर्वदा भजमानास्त्वदर्थं हवीरूपस्यान्नस्य दातारो वा स्याम । भूयास ॥ ॥ २ ॥

आ न इंद्र इत्येकादशर्चं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्घ्यं वैष्टुभमैन्द्रं । आ न इत्यनुक्रमणिका ॥ पृथ्याभिन्नवषड-
हयोः प्रथमेऽहनि निष्केवक्ष्य एतन्निविडानीयं । सूचितं च । आ न इंद्र इति निष्केवक्ष्यं । आ० ७. ५. इति ॥
महाव्रतेऽधेतत्संपातसूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूचितं च । आ न इंद्रो दूरादा न आसादिति संपातः । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥

आ न इंद्रो दूरादा न आसादभिष्टिकृदवसे यासदुयः ।

ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुः संगे समत्सु तुर्वणिः पृतन्यून ॥ १ ॥

आ । नः । इंद्रः । दूरात् । आ । नः । आसात् । अभिष्टिऽकृत् । अवसे । यासत् । उयः ।

ओजिष्ठेभिः । नृऽपतिः । वज्रऽबाहुः । संऽगे । समत्ऽसु । तुर्वणिः । पृतन्यून ॥ १ ॥

अभिष्टिकृद्यजमानसंबन्धिनामभीष्टानां कर्तोयस्तेजस्वीन्द्रो नोऽस्माकमवसे रक्षणाय दूरादा यासत् । आयातु । आगच्छतु । अपि च आसादासन्नादंतिकास्त नोऽस्माकमवसे रक्षणाय यासत् । आयातु । कीदृशः । समत्सु संयामेषु संगे शत्रुभिः संयोगे सति पृतन्यून शत्रून् तुर्वणिर्हिंसन वज्रबाहुर्वज्रहस्तो नृपतिर्वृष्टिद्वारा नृणां मनुष्याणां पालक ओजिष्ठेभिरतिशयेन तेजस्विभिर्महद्भिर्युक्त इति शेषः ॥

आ न इंद्रो हरिभिर्यात्वच्छावाचीनोऽवसे राधसे च ।

तिष्ठाति वज्री मघवा विरप्शीमं यज्ञमनु नो वाजसातौ ॥ २ ॥

आ । नः । इंद्रः । हरिऽभिः । यातु । अच्छ । अवाचीनः । अवसे । राधसे । च ।

तिष्ठाति । वज्री । मघऽवा । विऽरप्शी । इमं । यज्ञं । अनु । नः । वाजऽसातौ ॥ २ ॥

अवाचीनोऽस्मादभिमुख इंद्रोऽवसेऽस्मादीयाय रक्षणाय राधसे च धनाय च नोऽच्छास्मानभि लचीकृत्य हरिभिरश्वैः सहा यातु । आगच्छतु । किंच वज्री वज्रवान्मघवा धनवान्विरप्शी महान् । विरप्शीति महन्नामसु पाठात् । अस्मादीयस्य कर्मणो द्वेष्टभिरसुरादिभिः सह नोऽस्माकं वाजसातौ युद्धे प्राप्ते सतीममस्मादीयं यज्ञ-
मनुहि अतिष्ठाति । तिष्ठतु ॥

इमं यज्ञं त्वमस्माकमिन्द्र पुरो दधत्सन्निष्यसि क्रतुं नः ।

अग्नीव वज्रिन्सनये धनानां त्वया वयमर्ये आजिं जयेम ॥ ३ ॥

इमं । यज्ञं । त्वं । अस्माकं । इंद्र । पुरः । दधत् । सन्निष्यसि । क्रतुं । नः ।

अग्नीऽइव । वज्रिन् । सनये । धनानां । त्वया । वयं । अर्यः । आजिं । जयेम ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं नोऽस्मान्पुरो दधत् पुरस्कृतान् कुर्वन् अस्माकं क्रतुं क्रियमाणमिमं यज्ञं सन्निष्यसि । संभजि-
ष्यसि । अपि च अग्नीव मृगयुर्मृगागिव हे वज्रिन् वज्रवर्तिन्द्र त्वयार्योऽर्यः स्तोतारो वयं धनानां पश्चादिध-
नानां सनये लामायाजिं शत्रुसंबन्धिनं संग्रामं जयेम । संजीयास ॥

अपिष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्योशतु षु ण इति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । उशतु षु णः सुमना
उपाक इति याज्या । आ० ५. १६. । इति ॥

उशतु षु णः सुमना उपाके सोमस्य नु सुषुतस्य स्वधावः ।

पा इन्द्र प्रतिभृतस्य मध्वः समंधसा ममदः पृष्ठ्येन ॥४॥

उशन् । ऊं इति । सु । नः । सुऽमनाः । उपाके । सोमस्य । नु । सुऽसुतस्य । स्वधाऽवः ।

पाः । इन्द्र । प्रतिऽभृतस्य । मध्वः । सं । अंधसा । ममदः । पृष्ठ्येन ॥४॥

हे स्वधावोऽन्नवन्निद्र सुमनाः शोभनमनस्कस्त्वमुपाके समीपे नोऽस्मानुशतु सु अत्यंतं कामयमानः सन्
सुषुतस्य सुहृभिषुतं प्रतिभृतस्य संभृतं मध्वो मादकं सोमस्य सोमं नु क्षिप्रमेव पाः । पिव । पृष्ठ्येन । पृष्ठ्यशब्देन
माध्यंदिनसवने उन्नातृभिरुपनीयमानं स्तोत्रमुच्यते । तत्संबंधिनांधसा पीतिन सोमेन सं ममदः । प्रहृष्टो भव ॥

वि यो ररप्शे ऋषिभिर्नर्वेभिर्वृक्षो न पक्कः सृण्यो न जेता ।

मर्यो न योषामभि मन्यमानोऽच्छा विवक्ति पुरुहूतमिंद्रं ॥५॥

वि । यः । ररप्शे । ऋषिऽभिः । नर्वेभिः । वृक्षः । न । पक्कः । सृण्यः । न । जेता ।

मर्यः । न । योषां । अभि । मन्यमानः । अच्छ । विवक्ति । पुरुऽहूतं । इंद्रं ॥५॥

पक्कः पक्कफलो वृक्षो न वृक्ष इव । अत्र सृणिशब्दोऽङ्कुशवाची । तेनायुधमात्रं लक्ष्यते । सृण्य आयुधकु-
शलो जेता न शत्रुविजयी वीरपुरुष इव यो नर्वेभिर्नर्वेनूतनैर्ऋषिभिर्वि ररप्शे । विविधं सूयते । स्तोताहं
पुरुहूतं बह्मिराहूतं तमिंद्रमच्छाभि लक्ष्मीकृत्य विवक्ति । विशेषेण वक्ति । स्तोमि । तत्र दृष्टांतः । अभि
मन्यमानो मदीयेयं योषिदित्यभिजानन्मर्यो मर्यो योषां न स्त्रीमिव तद्वत् ॥ ३॥

गिरिर्न यः स्वतवाँ ऋष्व इंद्रः सनादेव सहसे जात उग्रः ।

आदर्ता वज्रं स्थविरं न भीम उद्वेव कोशं वसुना न्यूष्टं ॥६॥

गिरिः । न । यः । स्वऽतवान् । ऋष्वः । इंद्रः । सनात् । एव । सहसे । जातः । उग्रः ।

आऽदर्ता । वज्रं । स्थविरं । न । भीमः । उद्वाऽइव । कोशं । वसुना । निऽन्यूष्टं ॥६॥

गिरिर्न पर्वत इव स्वतवान् स्वयं प्रवृद्ध ऋष्वो महान् । ऋष्व इति महत्ताम महत् ब्रध्न ऋष्व इति
तन्नामसु पाठात् । उग्र ओजस्वी य इंद्रः सहसे शत्रोरभिभवाय सनादेव चिरादेव जात उत्पन्नो भीमः
शत्रूणां भयंकरः स इंद्र उद्वेव कोशमुदकेन जलपात्रमिव वसुना तेजसा न्यूष्टं निगतं स्थविरं बृहद्वज्रं न वज्रं च ।
नेति चार्थः । आदर्ता । आदृतवानासीत् ॥

न यस्य वर्ता जनुषा न्वस्ति न राधस आमरीता मघस्य ।

उद्वावृषाणस्तविषीव उग्रास्मभ्यं दद्धि पुरुहूत रायः ॥७॥

न । यस्य । वर्ता । जनुषां । नु । अस्ति । न । राधसः । आऽमरीता । मघस्य ।

उत्ऽववृषाणः । तविषीऽवः । उग्र । अस्मभ्यं । दद्धि । पुरुऽहूत । रायः ॥७॥

हे इंद्र यस्य तव कश्चिज्जनुषा जन्मना स्वत एव नु सत्यं वर्ता वारयिता नास्ति । राधसो यज्ञादिकर्मणां
साधकस्य मघस्य त्वया दीयमानस्य धनस्यामरीता कश्चिदपि नाशयिता नास्ति हे तविषीवो बलवन्नुय

तेजस्विन् हे पुष्टत बज्रमिराहतेन्द्र उद्वृषाणोऽभीष्टान् कामान्वर्षकस्त्वं रायः पश्चादिधनान्यकभ्यं सोतृभ्यो दधि । देहि ॥

ईक्षे रायः क्षयस्य चर्षणीनामुत व्रजमपवर्तासि गोनां ।

शिखानरः समिधेषु प्रहावान्वस्वो राशिमभिनेतासि भूरि ॥ ८ ॥

ईक्षे । रायः । क्षयस्य । चर्षणीनां । उत । व्रजं । अपऽवर्ता । असि । गोनां ।

शिखाऽनरः । संऽइधेषु । प्रहाऽवान् । वस्वः । राशिं । अभिऽनेता । असि । भूरि ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं चर्षणीनां प्रजानां रायो धनस्य क्षयस्य गृहस्य चिधे । ईक्षे । उतापि च गोनां गवां व्रजं समूहमपवर्तापवारकोऽसि । निरोधकेभ्योऽसुरेभ्यो गवां मोचयिता भवसीत्यर्थः । किंच हे इंद्र शिखानरः शिखया नेता प्रज्ञानां शासकः समिधेषु युधेषु प्रहावान् प्रहरणवांस्त्वं भूरि प्रभूतं वस्वो धनस्य राशिं समूहमभिनेतासि । प्रापयिता च भवसि ॥

कया तच्छृण्वे शच्या शचिष्ठो यया कृणोति मुहु का चिदृष्वः ।

पुरु दाशुषे विचयिष्ठो अंहोऽथा दधाति द्रविणं जरिचे ॥ ९ ॥

कया । तत् । शृण्वे । शच्या । शचिष्ठः । यया । कृणोति । मुहु । का । चित् । ऋष्वः ।

पुरु । दाशुषे । विऽचयिष्ठः । अंहः । अथ । दधाति । द्रविणं । जरिचे ॥ ९ ॥

शचिष्ठोऽतिशयेन प्राज्ञः । तदिति लिङ्गव्यत्ययः । तत् स इंद्रः कया शच्या कया प्रज्ञया । शचीति प्रज्ञा-
नामैतत् । शृण्वे । श्रूयते । ऋष्वो महानिंद्रो मुहु मुहुर्यया प्रज्ञया का चित् कानिचित्कर्माणि कृणोति ।
करोति । स इंद्रो दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय पुष्ट भूयिष्ठमंहः पापं विचयिष्ठोऽतिशयेन नाशको भवति ।
अथापि च जरिचे सोचे द्रविणं पश्चादिधनं दधाति । ददाति ॥

मा नो मधीरा भरा दधि तन्नः प्र दाशुषे दातवे भूरि यत्ते ।

नव्ये देणो शस्ते अस्मिन्ता उक्थे प्र ब्रवाम वयमिंद्र स्तुवंतः ॥ १० ॥

मा । नः । मधीः । आ । भर । दधि । तत् । नः । प्र । दाशुषे । दातवे । भूरि । यत् । ते ।

नव्ये । देणो । शस्ते । अस्मिन् । ते । उक्थे । प्र । ब्रवाम । वयं । इंद्र । स्तुवंतः ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वं नोऽस्मात्मा मधीः । मा हिंसी । किंतु त्वमा भर । पोषको भव । हे इंद्र ते त्वदीयं भूरि बहूपि
यज्ञं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दातवे दातुं । प्र भवतीति शेषः । नोऽस्मभ्यं तद्वनमाहृत्य दधि । देहि ।
हे इंद्र त्वां स्तुवंतो वयमस्मिन्नुक्थेऽस्मिन्निकिवक्ष्याम्यशस्ते ते त्वदर्थं नव्ये नूतने शस्ते प्रशस्ते देणे दातव्ये हविषि
निमित्तभूते सति प्र ब्रवाम । प्रकर्षेण त्वां वदाम ॥

नू हृत इंद्र नू गृणान इषं जरिचे नद्योऽन पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इंद्र । नु । गृणानः । इषं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ४ ॥

आ यात्विन्द्र इत्येकादशर्चमेकादशं सुतं वामदेवस्यार्घं वैश्वभेन्द्रं । आ यात्विद्यनुक्रांतं ॥ पृथ्याभिप्लवध-
उहयोः प्रथमेऽहन्वेतन्निविदानीयं । सूचितं च । आ यात्विन्द्रोऽवस इति मरुत्वतीयं । आ० ७. ५. । इति ॥

आ यात्विन्द्रोऽवस उप न इह स्तुतः सधमादस्तु शूरः ।

वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीद्यौर्न स्रचमभिभूति पुष्यात् ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नः । इह । स्तुतः । सधमात् । अस्तु । शूरः ।

ववृधानः । तविषीः । यस्य । पूर्वीः । द्यौः । न । स्रचं । अभिभूति । पुष्यात् ॥ १ ॥

स इन्द्रो नोऽस्माकमवसे रक्षणायोपा यातु । उपागच्छतु । य इन्द्र इहास्मिन्यज्ञे स्तुतः । शूरो विक्रांतो
ववृधानः प्रवृद्धोऽयमिन्द्रः सधमादस्तु । अस्माभिः सह मायन् भवतु । यस्मिन्द्रस्य तविषीस्तविष्यो बलानि पूर्वीः
पूर्वीं बहूनि । संतीति शेषः । यस्मिन्द्रो बौर्भ द्योतमानः सूर्य इवाभिभूति परकीयं बलमभिभावुकं स्रचं स्वकीयं
बलं तेजो वा पुष्यात् पुष्यतु । स इन्द्र उपायात्विति पूर्वेण संबंधः ॥

तस्येदिह स्तवथ वृष्ण्यानि तुविद्युमस्य तुविराधसो नृन् ।

यस्य क्रतुर्विदथ्योऽन सम्राट् साह्यं तरुचो अभ्यस्ति कृषीः ॥ २ ॥

तस्य । इत् । इह । स्तवथ । वृष्ण्यानि । तुविऽद्युमस्य । तुविऽराधसः । नृन् ।

यस्य । क्रतुः । विदथ्यः । न । संऽराट् । साह्यं । तरुचः । अभि । अस्ति । कृषीः ॥ २ ॥

तुविद्युमस्य बज्रकीर्तितुविराधसो बज्रधनस्य तस्येत्तस्मिन्द्रस्यैव वृष्ण्यानि बलभूतान्नृन् नेतृन्मरुतो हे
स्रोतारो यूयमिहास्मिन्यज्ञे स्तवथ । स्तुत । साह्यं शत्रुनभिभावुकस्तर्चोऽस्मानापह्यसारको यस्मिन्द्रस्य
क्रतुः कर्म कृष्टीः शत्रुसंबन्धिनीः प्रजा अभ्यस्ति अभिभवति । तत्र दृष्टांतः । विदथ्यो न सम्राट् । विदथाहो न
यच्चाहः सम्राट् सकललोकानामधिपतिरिव तद्वत् । तस्य वृष्ण्यानीति पूर्वेण संबंधः ॥

आ यात्विन्द्रो दिव आ पृथिव्या मसू समुद्रादुत वा पुरीषात् ।

स्वर्णरादवसे नो मरुत्वान्परावतो वा सदर्नादृतस्य ॥ ३ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । दिवः । आ । पृथिव्याः । मसू । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।

स्वऽनरात् । अवसे । नः । मरुत्वान् । पराऽवतः । वा । सदर्नात् । ऋतस्य ॥ ३ ॥

मरुत्वाग्रहजिः सहित इन्द्रो नोऽस्माकमवसे रक्षणाय दिवः स्वर्गलोकादा यातु । आगच्छतु । पृथिव्या
भूलोकाश्च मधु शीघ्रमा यातु । उत वा अथवा समुद्रादंतरिक्षलोकाश्चायातु । समुद्र इत्यंतरिक्षनाम सगरः
समुद्रोऽध्वरमिति तन्नामसु पाठात् । अथवा पुरीषादुदकादायातु । पुरीषमित्युदकनाम मधु पुरीषं पिप्पल-
मिति तन्नामसु पाठात् । स्वर्णरात् स्वरादित्यो नरो नेता यस्य तस्मान्नोकादायातु । परावतो वा दूरादायातु ।
ऋतस्योदकस्य सदर्नात्स्थानान्निधलोकादायातु ॥

स्थूरस्य रायो बृहतो य ईशे तमुं हवाम विदथेष्विन्द्रं ।

यो वायुना जयति गोमतीषु प्र धृष्णुया नयति वस्यो अच्छं ॥ ४ ॥

स्थूरस्य । रायः । बृहतः । यः । ईशे । तं । ऊं इति । स्तवाम् । विदथेषु । इन्द्रं ।

यः । वायुना । जयति । गोऽमतीषु । प्र । धृष्णुऽया । नयति । वस्यः । अच्छं ॥ ४ ॥

य इन्द्रः स्खरस्य स्खलस्य बृहतो महतो रायो धनस्येष्टे ईष्टे विद्येषु यज्ञेषु । विद्य इति यज्ञनामितत् । तमिन्द्रसु तमिन्द्रमेव वयं स्तोतारः स्तवाम । य इन्द्रो वायुना प्राणरूपेण बलेन गोमतीषु सेनासु जयति शत्रुन्विजयति । धृष्णुया धृष्णुः प्रगल्भो य इन्द्रः स्तोतृन्वस्यो वसीयः श्रेष्ठं पन्थादिधनमच्छामि प्रणयति प्रापयति । तमेवेन्द्रं स्तवामेति पूर्वेषां संबंधः ॥

उप॒ यो नमो॑ नम॒सि स्तभा॒यन्निर्य॑ति॒ वाचं॑ ज॒नय॑न्यज॒ध्वे ।

च॒ञ्जसा॒नः पु॒रु॒वार उ॒क्थैरे॑न्द्रं कृ॒ण्वीत॑ स॒दने॑षु होता ॥ ५ ॥

उप॒ । यः । नमः॑ । नम॒सि । स्तभा॒यन् । इर्य॑ति॒ । वाचं॑ । ज॒नय॑न् । यज॒ध्वे ।

च॒ञ्जसा॒नः । पु॒रु॒ऽवारः॑ । उ॒क्थैः । आ । इ॒न्द्रं । कृ॒ण्वीत॑ । स॒दने॑षु । होता ॥ ५ ॥

उप स्तभायन् लोकानुपसंभयन् यजध्वे यष्टुं वाचं गर्जितलक्षणां वाचं जनयन् प्रजनयन् चञ्जसानः प्रसाध्यमानः । चञ्जतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः । उक्थैः शस्त्रलक्षणीः स्तोत्रैः पुरवारो बह्वभिः संभजनीयो य इन्द्रो नमसि । नम इत्यज्ञनामितत् । यजमानेर्दत्ते हविषि नमो यजमानेभ्यो यज्ञादिसाधनमन्नमियति प्रेरयति । इन्द्रो हविषा तृप्तः सन् वृष्टिद्वारात्नं प्रयच्छति तेन चाग्नेन पुनर्यज्ञः प्रजायत इत्यर्थः । अस्मदीयो होता सद्नेषु यज्ञगृहेषु तमिन्द्रमा कृण्वीत । अभिमुखीकरोतु ॥ ॥ ५ ॥

धि॒षा यदि॑ धिष॒ण्यंतः॑ सर॒ण्यान्त॑स॒दंतो॑ अ॒द्रि॒मौशि॑जस्य गो॒हे ।

आ दुरो॒षाः पा॒स्त्यस्य॑ होता॒ यो नो॑ म॒हान्त॑सं॒वर॑णेषु व॒ह्निः ॥ ६ ॥

धि॒षा । यदि॑ । धिष॒ण्यंतः॑ । सर॒ण्यान् । स॒दंतः॑ । अ॒द्रिं । अ॒मौशि॑जस्य । गो॒हे ।

आ । दुरो॒षाः । पा॒स्त्यस्य॑ । होता॒ । यः । नः॑ । म॒हान् । सं॒ऽवर॑णेषु । व॒ह्निः ॥ ६ ॥

धिषण्यंतो धिषणांमिन्द्रविषयां स्तुतिमिच्छंत श्रीशिजस्य । उशिजः कामयमाना ऋत्विजः । तेषां संबन्धीशिजो यजमानः । तस्य गोहे गृहे सद्दंतो निषीदंतो जना अद्रिं । आदृणाति शत्रुनित्यद्रिं इन्द्रः । तमिन्द्रं धिषा स्तुत्या यदि यदा सरण्यान् उपागच्छेयुः तदा स इन्द्र आ यातु । नोऽस्माकं संवरणेषु शत्रुसंबन्धिषु निरोधेषु वह्निर्वीढा पास्त्यस्य पस्थे गृहे वसता यजमानेन होताद्वाता दुरोषा दुस्तरक्रोधो य इन्द्रो महान्प्रभूतो भवति । स आयात्विति ॥

स॒चा यदी॑ भा॒र्वर॑स्य वृ॒ष्णः सि॒षक्ति॑ शु॒ष्मः स्तु॒वते॑ भ॒राय॑ ।

गुहा॒ यदी॑मौशि॒जस्य॑ गो॒हे प्र॑ य॒ज्ञिये॑ प्राय॒से म॒दाय॑ ॥ ७ ॥

स॒चा । यत् । ई॒ । भा॒र्वर॑स्य । वृ॒ष्णः । सि॒षक्ति॑ । शु॒ष्मः । स्तु॒वते॑ । भ॒राय॑ ।

गुहा॒ । यत् । ई॒ । अ॒मौशि॑जस्य । गो॒हे । प्र॑ । यत् । धि॒ये । प्र॑ । अ॒य॒से । म॒दाय॑ ॥ ७ ॥

भार्वरस्य । भर्वरो जगन्नृता प्रजापतिः । तस्य पुत्रो भार्वरः । तस्य वृष्णः कामानां वर्षितुरिन्द्रस्य संबंधी ईमेव शुष्मो बलं स्तुवते स्तोत्रं कुर्वंतं यजमानं सिषक्तिं सेवत इति यत्तत्सचा सत्यमेव । ईमेतद्वलमौशिजस्य यजमानस्य भराय भर्तुं गुहा गुहायां गुहारूपे हृदये प्र भवतीति यत्तत्सत्यं । यजमानस्य गोहे गृहे धिये कर्मणे प्र भवतीति यत्तत्सत्यं । अयसे गमनाय कामानां प्राप्तये मदाय हर्षाय तच्च यद्वलं प्रभवति तत्सत्यं । इन्द्रस्य बलं यजमानं सर्वदा पालयतीत्यर्थः ॥

वि॒ य॒ज्ञरा॑सि॒ पर्व॑तस्य वृ॒क्षे प॒योभि॑र्जि॒न्वे अ॒पां ज॒वांसि॑ ।

वि॒द॒नैर॑स्य॒ गव॑यस्य गो॒हे यदी॑ वा॒जाय॑ सु॒ध्यो॒ऽव॑हंति ॥ ८ ॥

वि । यत् । वरांसि । पर्वतस्य । वृखे । पयःऽभिः । जिन्वे । अपां । जवांसि ।
विदत् । गौरस्य । गवयस्य । गोहे । यदि । वाजाय । सुऽध्यः । वहन्ति ॥ ८ ॥

इंद्रः पर्वतस्य मेघस्य वरांसि द्वाराणि वि वृखे विवृतानि कृतवानिति यत् । अपामुदकाणां जवांसि
वेगान्पयोभिर्जलेर्जिन्वे प्यायतीति यत् । यदि यदा सुध्यः शोभनकर्माणो यजमाना वाजायान्नाय वहन्ति
इंद्रं प्राप्नुवन्ति तदा गोहे गृहे गौरस्य गौरमृगस्य गवयस्य गवयमृगस्य च विदत् तौ द्वौ प्रभू लभत इति
यत् । तत्सर्वं सचेति पूर्वेण संबंधः ॥

अभुदयेष्टाविंद्रस्य प्रदातुर्भद्रा ते हस्तेति याज्या । सूत्रितं च । दीर्घस्ते अस्त्वंकुशो भद्रा ते हस्ता सुकृतोत
पाणी । आ० ३. १३. । इति ॥

भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी प्रयंतारा स्तुवते राधं इंद्र ।

का ते निषत्तिः किमु नो ममत्सि किं नोदुदु हर्षसे दातवा उ ॥ ९ ॥

भद्रा । ते । हस्ता । सुऽकृता । उत । पाणी इति । प्रऽयंतारा । स्तुवते । राधः । इंद्र ।

का । ते । निऽसत्तिः । किं । ऊं इति । नो इति । ममत्सि । किं । न । उत्ऽउत् ।

ऊं इति । हर्षसे । दातवै । ऊं इति ॥ ९ ॥

हे इंद्र ते त्वदीयी भद्रा भद्रौ कक्षाणी हस्ता हस्तौ सुकृता सुकृतौ शोभनकर्माणी भवतः । उतापि च
पाणी त्वदीयी हस्तौ स्तुवते स्तोत्रे यजमानाय राधो धनं प्रयंतारा प्रयंतारी प्रदातारी भवतः । हे इंद्र ते
त्वदीया निषत्तिर्निषदनं स्थितिः का । त्वमस्मान् किमु किमर्थं नो ममत्सि । न मादयसि । किमुदुदु किमर्थमेव
दातवा अस्माकं धनं दातुं न हर्षसे । हृष्टो न भवसि ॥

इंद्रस्य वार्चघ्नस्य पशवेवा वस्व इति हवियो याज्या । सूत्रितं च । एवा वस्व इंद्रः सत्यः सम्राड्दाम्ब-
दंत्यविचेतनाणि । आ० ३. ८. । इति ॥

एवा वस्व इंद्रः सत्यः सम्राडुंता वृचं वरिवः पूरवै कः ।

पुरुष्टुत क्रत्वा नः शग्धि रायो भक्षीय तेऽवसो दैव्यस्य ॥ १० ॥

एव । वस्वः । इंद्रः । सत्यः । संऽराट् । हंता । वृचं । वरिवः । पूरवै । करिति कः ।

पुरुऽस्तुत । क्रत्वा । नः । शग्धि । रायः । भक्षीय । ते । अवसः । दैव्यस्य ॥ १० ॥

एवैवमुक्तप्रकारेण स्तूयमानः सत्यः सत्यवान्वस्वो धनस्य सम्राडीश्वरो वृचं वृचनामानमसुरं हंता हिंसि-
तेंद्रः पूरवे मनुष्याय यजमानाय वरिवो धनं कः । करोति । ददातीत्यर्थः । क्रत्वा कर्मणा स्तुतिहेतुना हे पुरुष्टुत
बहुभिर्यजमानैः स्तुतेंद्र त्वं नोऽस्माभ्यं रायो धनानि शग्धि । देहि । ते त्वया दीयमानस्य दैव्यस्य देवसंबंधिनो
ऽवसोऽन्नस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अन्नं भक्षीय । अहं भजेय ॥

नू ष्टुत इंद्र नू गृणान इषं जरिचे नद्योऽन पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नय्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इंद्र । नू । गृणानः । इषं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नय्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

तच्च तृतीयाशुवाक एकादश सूक्तानि । तच्च यत्र इंद्र इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्थार्थं वैश्वभर्मिन्द्र । यत्र इत्यनुक्रमणिका ॥ पृथ्वाभिन्नवषट्पहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने भिन्नावरणशस्त्रे द्वितीयमिदं संपात-सूक्तं । सूचितं च । एषा त्वामिन्द्र यत्र इंद्रः । आ० ७. ५. । इति ॥

यन्न इंद्रो जुजुषे यच्च वष्टि तन्नो महान्करति शुष्म्या चित् ।

ब्रह्म स्तोमं मघवा सोममुक्था यो अश्मानं शर्वसा बिभ्रदेति ॥ १ ॥

यत् । नः । इंद्रः । जुजुषे । यत् । च । वष्टि । तत् । नः । महान् । करति । शुष्मी । आ । चित् ।

ब्रह्म । स्तोमं । मघवा । सोमं । उक्था । यः । अश्मानं । शर्वसा । बिभ्रत् । एति ॥ १ ॥

इंद्रो गोऽस्यदीयं यद्विर्लक्षणात्तादिकं जुजुषे सेवते यच्च हविरादिकं च वष्टि कामयते महान् प्रभूतः शुष्मी बलवानिन्द्रः । चिदिति चार्थः । ब्रह्म चित् हविर्लक्षणपुरोडाशादिकमन्नं च स्तोमं स्तोत्रसमूहं च सोम-मभिषुतं सोमं चोक्थोक्थानि शस्त्राणि चेत्येवंभूतं तद्वस्त्रादिचतुष्टयमा करति । आकरोतु । स्वीकरोतु । मघवा धनवान् । अन्नारमशब्दो वज्रवाची । अश्मानं वज्रं बिभ्रत् धारयन् शर्वसा बलेन युक्तो य इंद्र एति आग-च्छति । स इंद्रः स्वीकरोत्विति पूर्वेण संबंधः ॥

वृषा वृषंधिं चतुरश्रिमस्यन्नुयो बाहुभ्यां नृतमः शचीवान् ।

श्रिये परुष्णीमुषमाण ऊर्णा यस्याः पर्वणि सख्याय विव्ये ॥ २ ॥

वृषा । वृषंधिं । चतुःऽश्रिं । अस्यन् । उयः । बाहुभ्यां । नृतमः । शचीवान् ।

श्रिये । परुष्णीं । उषमाणः । ऊर्णा । यस्याः । पर्वणि । सख्याय । विव्ये ॥ २ ॥

वृषा कामानां वर्षिता वृषंधिं मेघमेघनद्वारेण वर्षं कुर्वंतं चतुरश्रिं चतस्रभिरश्रिभिर्धाराभिरपेतं वज्रं बाहुभ्यां हस्ताभ्यामस्यन् शुचुषु प्रक्षिपन् उय उन्नूर्णबलो नृतमः नृतुतमः शचीवान् कर्मवानिन्द्र ऊर्णामाच्छा-दिकां परुष्णीं पर्ववतीं नदीं श्रिय आश्रयणार्थमुषमाणः सेवमानो भवति । यस्या नद्याः पर्वणि भित्तादेशान् सख्याय सखिकर्मणे विव्ये संवृतवान् ॥

यो देवो देवतमो जायमानो महो वाजेभिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।

दधानो वज्रं बाह्णोरुशंतं द्याममेन रेजयत्प्र भूमं ॥ ३ ॥

यः । देवः । देवऽतमः । जायमानः । महः । वाजेभिः । महत्ऽभिः । च । शुष्मैः ।

दधानः । वज्रं । बाह्णोः । उशंतं । द्यां । अमेन । रेजयत् । प्र । भूमं ॥ ३ ॥

देवो दीप्यमानो देवतमो दातृतमो जायमान उत्पद्यमानो य इंद्रो महो महद्भिर्वाजेभिरत्तैर्महद्भिः शुष्मैर्वलिश्च । युक्तोऽभवदिति शेषः । स इंद्रो बाह्णोर्हस्तयोरुशंतं कामयमानं वज्रं दधानो धारयन् अमेन बलेन द्यां शुभ्लोकं च भूम भूलोकं च प्र रेजयत् । प्रकंपयति स्म ॥

विश्वा रोधांसि प्रवतश्च पूर्वीर्द्यौर्ऋष्वाज्जनिमन्नेजत् छाः ।

आ मातरा भरति शुष्म्या गोर्नृवत्परिज्मन्नोनुवंत वाताः ॥ ४ ॥

विश्वा । रोधांसि । प्रवतः । च । पूर्वीः । द्यौः । ऋष्वात् । जनिमन् । रेजत् । छाः ।

आ । मातरा । भरति । शुष्मी । आ । गोः । नृवत् । परिज्मन् । नोनुवंत । वाताः ॥ ४ ॥

विश्वा विश्वानि रोधांसि । रोधःशब्देनोन्नतप्रदेशा उच्यन्ते । उन्नतप्रदेशाः पर्वताश्च पूर्वीः पूर्वो बह्वनि प्रवतः प्रवणानि । समुद्राश्चेत्यर्थः । द्यौर्दुलोकश्च चाः पृथिवी च अनिमन्निद्रस्य जन्मनि सत्युष्वाब्धहतो ऽस्मादिन्द्राद्रेजत । अरेजंत । अकंपंत । किंच शुष्मी बलवानिन्द्रो गोगंतुः सूर्यस्य मातरा मातरौ मातापितृभृतौ बावापृथिव्यौ च । आ इति चार्थः । आ भरति । आ समंताद्विभर्ति । नृवन्ननुष्या इव वाता इंद्रेण प्रेरिता वायवश्च परिज्मन्तंरिचे नोनवत । शब्दायन्ते ॥

ता तू तं इंद्र महतो महानि विश्वेष्वित्सवनेषु प्रवाच्या ।

यच्छूर धृष्णो धृषता दधृष्वानहिं वज्रेण शवसाविवेधीः ॥ ५ ॥

ता । तु । ते । इंद्र । महतः । महानि । विश्वेषु । इत् । सवनेषु । प्रऽवाच्या ।

यत् । शूर । धृष्णो इति । धृषता । दधृष्वान् । अहिं । वज्रेण । शवसा । अविवेधीः ॥ ५ ॥

हे इंद्र महतः प्रभूतस्य ते त्वदीयानि ता तानि कर्माणि तु क्षिप्रं महानि महांति भवन्ति । विश्वेष्वित्सर्वेष्वेव सवनेषु प्रातःसवनादिकर्मसु त्वदीयानि कर्माणि प्रवाच्या प्रवाच्यानि स्तोतुभिः प्रकर्षेण वक्तुं योग्यानि स्तुत्यानीति यत् । हे धृष्णो प्रगल्भ हे शूर विक्रान्तिंद्र दधृष्वान्पालकत्वेन लोकान्धारयन् शवसा बलेन युक्तस्त्वं धृषता धर्षकेण वज्रेणाहिं वृचमसुरमविवेधीः अवधीरिति यत् । एतदादीनि कर्माणि महांतीति पूर्वेण संबंधः । अत्राविवेधीरिति वधकर्मा ॥ ७ ॥

ता तू ते सत्या तुविनृम्ण विश्वा प्र धेनवः सिस्रते वृष्ण ऊध्रः ।

अधा ह त्वद्वृषमणो भियानाः प्र सिंधवो जवसा चक्रमंत ॥ ६ ॥

ता । तु । ते । सत्या । तुविऽनृम्ण । विश्वा । प्र । धेनवः । सिस्रते । वृष्णः । ऊध्रः ।

अध । ह । त्वत् । वृषऽमनः । भियानाः । प्र । सिंधवः । जवसा । चक्रमंत ॥ ६ ॥

हे तुविनृम्णाधिकबलेंद्र ते त्वदीयानि विश्वा विश्वानि ता तानि कर्माणि तु क्षिप्रं सत्या सत्यानि भवन्ति । हे इंद्र वृष्णः कामानां वर्धितुस्त्वत्तो भयाङ्गेनवो गाव ऊध्रः स्वकीयादापीनात्प्र सिस्रते । प्रकर्षेण चीरं चरन्ति । अधापि च हे वृषमनः कामानां वर्धणपरमनस्त्वेन्द्र सिंधवो नद्यस्त्वत्त्वत्तो भियाना बिभ्यत्यः सत्यो जवसा वेगेन प्र चक्रमंत ह । प्रकर्षेण गच्छन्ति खलु ॥

अत्राह ते हरिवस्ता उ देवीरवोभिरिंद्र स्तवंत स्वसारः ।

यत्सीमनु प्र मुचो बद्धधाना दीर्घामनु प्रसितिं स्यंद्यथै ॥ ७ ॥

अत्र । अह । ते । हरिऽवः । ताः । ऊं इति । देवीः । अरवऽभिः । इंद्र । स्तवंत । स्वसारः ।

यत् । सीं । अनु । प्र । मुचः । बद्धधानाः । दीर्घा । अनु । प्रऽसितिं । स्यंद्यथै ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वं यद्यदा बद्धधाना वृत्रेण बध्यमानाः सीमनु एना नदीरहिं दीर्घामत्यधिकां प्रसितिं बंधनमनु स्यंद्यथै यथाकामं स्वंदितुं प्र मुचः । प्रकर्षेणामोचयः । हे हरिवो हरिवस्त्रिंद्र अत्राहाचैव मोचनवेलायां ता उ ताः प्रसिद्धा एव देवीर्देव्यो द्योतमानाः स्वसारो नद्यः । अत्र स्वस्वशब्दो नदीवाची । अवोभिस्त्वत्कृते रचणीस्ते त्वां स्तवंत । स्तावयन्ति । नदीपूरणादिभिः कर्मभिर्जना इंद्रं सुषन्तीत्यर्थः ॥

पिपीळे अंशुर्मद्यो न सिंधुरा त्वा शमी शशमानस्य शक्तिः ।

अस्मद्यक्शुशुचानस्य यम्या अंशुर्न रश्मिं तुष्योजसं गोः ॥ ८ ॥

पिपी॒ळे । अ॒णुः । म॒द्यः । न । सि॒धुः । आ । त्वा । श॒मी । श॒श॒मा॒न॒स्य॑ । श॒क्तिः ।
अ॒स्म॒द्य॑क । शृ॒णु॒चा॒न॒स्य॑ । य॒म्याः । आ॒णुः । न । र॒श्मिं । तु॒वि॒ऽओ॒ज॒सं । गोः ॥ ८ ॥

हे इंद्र मद्यो मादयितांशुः सोमः पिपीळे । अपीडात । अभ्यसूयतेत्यर्थः । नेति संप्रत्यर्थे । न इदानीं
सिंधुः खंदमानः सोमस्त्वा त्वामा यम्याः । आयच्छतु । शृणुचानस्य दीप्यमानस्य शशमानस्य सुवतः संबंध्य-
स्मश्रगस्मदभिमुखं शमी शमनं शक्तिः स्तुतिकर्म चायच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । आणुः शीघ्रगामी यन्ता गोर्गतुरश्वस्य
तुव्योजसं बद्धबलं । दृढमित्यर्थः । रश्मिं न अश्वबंधनरज्जुमिव तद्वत् ॥

अ॒स्मे वर्षि॑ष्ठा कृ॒णुहि॑ ज्ये॒ष्ठा नृ॒म्णा॒नि स॒चा स॒हुरे॑ सहा॑ंसि ।
अ॒स्मभ्यं॑ वृ॒चा सु॒हना॑नि रं॒धि ज॒हि व॒धर्व॑नुषो॒ मर्त्य॑स्य ॥ ९ ॥
अ॒स्मे इति॑ । वर्षि॑ष्ठा । कृ॒णुहि॑ । ज्ये॒ष्ठा । नृ॒म्णा॒नि । स॒चा । स॒हुरे॑ । सहा॑ंसि ।
अ॒स्मभ्यं॑ । वृ॒चा । सु॒हना॑नि । रं॒धि । ज॒हि । व॒धः । व॒नुषः॑ । मर्त्य॑स्य ॥ ९ ॥

हे सङ्घरे सहनशीलेंद्र त्वं सचा सर्वदा सहांसि शत्रून्भिमाशुक्रानि वर्षिष्ठा वर्षिष्ठानि प्रवृद्धानि ज्येष्ठा
ज्येष्ठानि प्रशस्तानि नृम्णानि वलान्यस्मे अस्मभ्यं कृणुहि । कुरु । हे इंद्र त्वमस्मभ्यं सुहनानि शोभनवधानि वृचा
वृचाणि शत्रून् रंधि । रंधय । वधं नय । किंच वनुषो हिंसकस्य मर्त्यस्य मरणधर्मणः शत्रोः संबंधि वधो
हननसाधनमायुधं जहि । नाशय ॥

अ॒स्माक॑मित्तु शृ॒णुहि॑ त्वमि॑न्द्रा॒स्मभ्यं॑ चि॒त्राँ उप॑ माहि॒ वाजा॑न् ।
अ॒स्मभ्यं॑ वि॒श्वा इ॒षणः॑ पु॒रंधी॑र॒स्माकं॑ सु॒ मघ॑वन्बो॒धि गो॑दाः ॥ १० ॥
अ॒स्माकं॑ । इत् । सु । शृ॒णुहि॑ । त्वं । इं॒द्र । अ॒स्मभ्यं॑ । चि॒त्रान् । उप॑ । मा॒हि । वाजा॑न् ।
अ॒स्मभ्यं॑ । वि॒श्वाः । इ॒षणः॑ । पु॒रंधी॑रः । अ॒स्माकं॑ । सु॒ । म॒घऽव॑न् । बो॒धि । गो॑दाः ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वमस्माकमित् अस्मदीया एव स्तुतीः सु सुष्ठु शृणुहि । तथा हे इंद्र त्वं चित्रान् चायनीयानि
वाजान्नान्यस्मभ्यमुप माहि । देहि । किंच अस्मभ्यं विश्वाः सर्वाः पुरंधीर्बुद्धीरिषणः । प्रेरय । अपि च हे
मघवन्धनवर्तिन्द्र अस्माकं गोदा गवां दाता सु सुष्ठु बोधि । भव ॥

नू॒ ह्युत॑ इं॒द्र नू॒ गृ॒णा॒न इ॒षं ज॒रि॒चे न॒द्यो॒ऽन पी॑पेः ।
अ॒कारि॑ ते ह॒रिवो॑ ब्र॒ह्म न॒य्यं धि॒या स्या॑म र॒थ्यः सदा॑साः ॥ ११ ॥
नु । स्तु॒तः । इं॒द्र । नु॒ । गृ॒णा॒नः । इ॒षं । ज॒रि॒चे । न॒द्यः । न । पी॒पे॒रिति॑ पीपेः ।
अ॒कारि॑ । ते । ह॒रि॒ऽवः॑ । ब्र॒ह्म । न॒य्यं । धि॒या । स्या॑म । र॒थ्यः । सदा॑साः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ८ ॥

कथा महामित्येकादशर्षं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यार्थं वैद्यमैन्द्रं । अतस्य हीत्याद्यास्तिस्र अतदेवताका
वा । तथा चाशुक्रांतं । कथोपांत्यास्तिस्र अतदेव्यो वेति ॥ आभिज्ञविकेऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि माध्यं-
दिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थान इदं तृतीयं संपातसूक्तं । सूचितं च । कथा महामिन्द्रः पूर्वमिव
एक इत् । आ० ७. ५. । इति ॥ महाव्रते निष्केवच्य एतत् । तथैव पंचमारण्यके शौनकेन सूचितं च । कथा
महामवृधत्स्य होतुरिति संपातः । ऐ० आ० ५. २. २. । इति ॥

कथा म॒हाम॑वृ॒धत्कस्य॑ होत॒र्यज्ञं॑ जुषा॒णो अ॒भि सोम॑मू॒धः ।

पिब॑न्नु॒शानो॑ जुषमा॒णो अ॒ंधो वव॑क्ष ऋ॒ष्वः शुच॑ते धना॒य ॥ १ ॥

कथा । म॒हा । अ॒वृ॒धत् । कस्य॑ । होतुः । य॒ज्ञं । जुषा॒णः । अ॒भि । सोम॑ । ऊ॒धः ।

पिब॑न् । उ॒शानः॑ । जुषमा॒णः । अ॒ंधः । वव॑क्षे । ऋ॒ष्वः । शुच॑ते । धना॒य ॥ १ ॥

महां महांतं गुणैः प्रवृद्धमिन्द्रं कथा कथं केन प्रकारेणावृधत् । वर्धयेत् । अस्मिन्निरिता सुतिरिति शेषः । तस्य महिम्नोऽतिमहत्त्वादिति भावः । स एवेन्द्रो होतुर्होमनिष्पादकस्य कस्य यजमानस्य यज्ञं यामं जुषाणः प्रीयमानः सन् अभि । गच्छेदिति शेषः । उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । किंच ऊध उद्धतमतिप्रवृद्धं सोममंधः सोमलक्षणमज्ञं पिबन्नास्वादयन् उशानसदेवानं कामयमानो जुषमाणः सेवमानश्च ऋष्वो महानिन्द्रः शुचते प्रदीप्ताय धनाय हिरण्यादिलक्षणाय । उक्तलक्षणं धनं कस्य यजमानाय दातुं ववक्षे । वहति । पीतमेवान्नं जठरे धारयति । अग्नेन वाक्पद्वयेनेन्द्रस्याचिंत्यचरितत्वं ख्यापितं भवति ॥

को अस्य वीरः सध॒माद॑माप॒ समानं॑ सुम॒तिभिः॑ को अस्य ।

कद॑स्य चि॒त्रं चि॑किते॒ कद॑ती वृ॒धे भुव॑च्छ॒शमा॑नस्य॒ यज्योः॑ ॥ २ ॥

कः । अस्य॑ । वीरः । स॒ध॒माद॑ । आप॒ । सं । आ॒नं॑ । सुम॒तिभिः॑ । कः । अस्य॑ ।

कत् । अस्य॑ । चि॒त्रं । चि॑किते । कत् । ऊ॒ती । वृ॒धे । भुव॑त् । श॒शमा॑नस्य॒ यज्योः॑ ॥ २ ॥

अखिन्द्रस्य संबंधिनं सधमादं । सह मावांतीति सधमादः संयामः । तं सह सोमपानं वा वीरः स्तोत्राणामभिवाणं वा वीरयिता कः पुमानाप । प्राप्नोति । कश्चाखिन्द्रस्य सुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः समानं । संगच्छते । कत्कदा वाखिन्द्रस्य चित्रं चायनीयं धनं चिकिते । प्रज्ञायते । तत्प्रदानसमयं न कोऽपि जानातीत्यर्थः । कत्कदा वा शशमानस्य सुवतो यज्योर्यष्टयजमानस्य वृधे वर्धनायोती कथा रक्षया सुवत् । भवेत् ॥

कथा शृ॒णोति॑ हूयमा॒नमि॑न्द्रः कथा शृ॒खन्न॑वसामस्य वेद ।

का अस्य॑ पू॒र्वीरु॑पमातयो ह कथै॒नमाहुः॑ पपु॒रिं जरि॑चे ॥ ३ ॥

कथा । शृ॒णोति॑ । हूयमा॒नं । इ॒न्द्रः । कथा । शृ॒खन् । अ॒वसां॑ । अस्य॑ । वे॒द ।

काः । अस्य॑ । पू॒र्वीः । उप॑मातयः । ह । कथा । ए॒नं । आ॒हुः । पपु॒रिं । जरि॑चे ॥ ३ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तो हूयमानमाहुयंतं स्तोतारं कथा कथं शृणोति । स्तोत्राणि शृखन्नस्य स्तोतुः संबंधीन्वपसां रक्षणानि कथा कथं च वेद । वेत्ति । पूर्वोः पुरातनान्यखिन्द्रस्य संबंधीन्युपमातयो दानानि का ह । कानि चित् संतीति शेषः । तानि दानानि जरिचे स्तोतुः संबंधिनां कामानां पपुरि पुरयितारमेनमिन्द्रं कथा कथं चाहुः । वदति ॥

कथा स॒बाधः॑ श॒शमा॑नो अस्य॒ नश॑द॒भि द्रवि॑णं दी॒ध्यानः॑ ।

दे॒वो भुव॑न्न॒वेदा॑ म ऋ॒तानां॑ नमो॒ जगृ॑भ्वाँ अ॒भि यज्जु॑जोषत् ॥ ४ ॥

कथा । स॒बाधः॑ । श॒शमा॑नः । अस्य॑ । नश॑त् । अ॒भि । द्रवि॑णं । दी॒ध्यानः॑ ।

दे॒वः । भुव॑त् । न॒वेदाः॑ । मे । ऋ॒तानां॑ । नमः॑ । जगृ॑भ्वान् । अ॒भि । यत् । जुजु॑षत् ॥ ४ ॥

सबाधः सपत्नानां पीडासहितः शशमान इन्द्रविषयां क्षुतिं कुर्वन् दीधानः कर्मभिर्दीप्यमानो यजमानो
ऽस्त्रिंशस्य संबंधि द्रविणं पश्चादिधनं कथा कथमभि नशत् । अभिप्राप्नोति । नमो हविर्लक्षणमग्नं जग्भवान्
गृहीतवानिन्द्रो यद्यदाभि जुजोषत् मामभिसेवेत तदा देवो दीप्यमान इन्द्रो मे मदीयानामृतानां स्तोत्राणां
नवेदा अतिशयेन ज्ञाता भवत् । भवेत् । अत्र निपातस्थो नकारोऽतिशयवाची ॥

कथा कदस्या उषसो व्युष्टौ देवो मर्तस्य सख्यं जुजोष ।

कथा कदस्य सख्यं सखिभ्यो ये अस्मिन्कामं सुयुजं ततसे ॥ ५ ॥

कथा । कत् । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ । देवः । मर्तस्य । सख्यं । जुजोष ।

कथा । कत् । अस्य । सख्यं । सखिभ्यः । ये । अस्मिन् । कामं । सुऽयुजं । ततसे ॥ ५ ॥

देवो योतमान इन्द्रोऽस्या उषसो व्युष्टौ प्रभाति मर्तस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य स्रोतुः संबंधि सख्यं सखिकर्म
कथा कथं केन प्रकारेण कत्कदा जुजोष । सेवेत । ये स्तोतारोऽस्मिन्निन्द्रे सुयुजं सुष्ठु प्रयुज्यमानं कामं काम-
नीयं हविः स्तोत्रं च ततसे वितेजिरे अस्त्रिंशस्य सख्यं सखिकर्म सखिभ्यः स्तोतृभ्यः कथा कथं कत्कदाचित् ।
भवेदिति शेषः ॥ ॥ ९ ॥

किमादमचं सख्यं सखिभ्यः कदा नु ते भ्रात्रं प्र ब्रवाम ।

श्रिये सुदृशो वपुःस्य सर्गाः स्वर्णं चित्रतममिष आ गोः ॥ ६ ॥

किं । आत् । अमचं । सख्यं । सखिभ्यः । कदा । नु । ते । भ्रात्रं । प्र । ब्रवाम् ।

श्रिये । सुऽदृशः । वपुः । अस्य । सर्गाः । स्वः । न । चित्रऽतमं । इषे । आ । गोः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वयं यजमानास्ते त्वदीयममचं शत्रून्भिभावुकं सख्यं सखिकर्म सखिभ्यः स्तोतृभ्यः किमात् किं स्वि-
त् प्र ब्रवाम । प्रकर्षेण वदेम । ते त्वदीयं भ्रात्रं भ्रातृकर्म च कदा नु कदा खलु प्र ब्रवाम । सुदृशः शोभनदर्शन-
स्यास्त्रिंशस्य संबंधिनः सर्गा उद्योगाः श्रिये सर्वेषां स्तोतृणां श्रेयसे । भवतीति शेषः । स्वर्णं सूर्यो यथा दर्शनी-
यतमस्तथा गोर्गन्तुरिन्द्रस्य चित्रतमं दर्शनीयतमं वपुः शरीरमेधे । आ समंतात्सर्वैरिष्यते ॥

द्रुहं जिघांसन्ध्वरसमनिन्द्रां तेतिक्ते तिग्मा तुजसे अनीका ।

चृणा चिद्यच्च चृणया न उयो दूरे अज्ञाता उषसो बबाधे ॥ ७ ॥

द्रुहं । जिघांसन् । ध्वरसं । अनिन्द्रां । तेतिक्ते । तिग्मा । तुजसे । अनीका ।

चृणा । चित् । यच्च । चृणुऽयाः । नः । उयः । दूरे । अज्ञाताः । उषसः । बबाधे ॥ ७ ॥

अयमिन्द्रो द्रुहं द्रोहं कुर्वतीं ध्वरसं हिंसिकामनिन्द्रामिन्द्रमजानतीं राक्षसीं जिघांसन् हन्तुमिच्छन् तिग्मा
तिग्मानि पूर्वमेव तीक्ष्णान्यनीकानीकान्यायुधानि तुजसे तद्वधाय तेतिक्ते । अत्यर्थं तीक्ष्णीकरोति । यच्च
यामुषःसु तदुपलक्षितज्वहःस्त्रुणा चित् चृणान्यपि नोऽस्मान्बाधन्त इति शेषः । ता उषसश्चोय उन्नूर्णबल
चृणया चृणस्य हतिन्द्रः । यातिर्वधकर्मा । दूरेऽज्ञाता अननुभूताः सतीर्वबाधे । अपीडयत् ॥

अतपेयनान्येकाहे मरुत्वतीयनिष्केवल्यशस्त्रयोर्निविज्ञानात्पुरस्तादृतस्य हीयितदादिके हे अचो क्रमेण
शंसनीये । सूचितं च । अतस्य हि शुब्धः संति पूर्वैरिति सूक्तमुखीधि । आ० ९. ७. इति ॥

चृतस्य हि शुरुधः संति पूर्वीर्चृतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।

चृतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णो बुधानः शुचमान आयोः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । हि । शुरुधः । संति । पूर्वीः । ऋतस्य । धीतिः । वृजिनानि । हन्ति ।
 ऋतस्य । श्लोकः । बधिरा । ततर्द । कर्णा । बुधानः । शुचमानः । आयोः ॥ ८ ॥

अत्र ऋतशब्देनैन्द्रो वादित्यो वा सत्यं वा यज्ञो बोध्यते ॥ ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधिन्यः पूर्वीर्ब्रह्मः शुरुधः आपः संति हि । भवंति खलु । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधिनी धीतिः प्रज्ञा तद्विषया स्तुतिर्वा वृजिनानि वर्जनीयानि पापानि हन्ति । हिनस्ति । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधिनी श्लोकः स्तुतिरूपा वागाद्योगैर्गुणैर्गुण्यस्य संबंधिनी बधिरा बधिरौ प्रतिबद्धौ कर्णा कर्णौ ततर्द । तृणन्ति । कीदृशः श्लोकः । बुधानो बुध्यमानः शुचमानो दीप्यमानः ॥

ऋतस्य दृष्ट्वा धरुणानि संति पुरुणि चंद्रा वपुषे वपूषि ।
 ऋतेन दीर्घमिषणंत पृक्षं ऋतेन गावं ऋतमा विवेषुः ॥ ९ ॥
 ऋतस्य । दृष्ट्वा । धरुणानि । संति । पुरुणि । चंद्रा । वपुषे । वपूषि ।
 ऋतेन । दीर्घं । इषणंत । पृक्षः । ऋतेन । गावं । ऋतं । आ । विवेषुः ॥ ९ ॥

वपुषे वपुष्मतः । पृष्यर्थे चतुर्थी । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधीनि दृष्ट्वा दृष्टानि धरुणानि धारकाणि पुरुणि बह्वनि चंद्रा चंद्राणां दृष्टादकानि वपूषि रूपाणि संति । भवंति । ऋतेन ऋतदेवेन दीर्घमत्यधिकं पृषोऽत्रमिषणंत । स्तोतार इच्छन्ति । ऋतेन ऋतदेवेन गावो धेनव ऋतं यज्ञं दक्षिणात्वेना विवेषुः । प्रविशन्ति । यदा । गावो ररमय ऋतमुदकमा विवेषुः ॥

ऋतं येमान ऋतमिह्नोत्यृतस्य शुष्मस्तुरया उं गव्युः ।
 ऋताय पृथ्वी बहुले गभीरे ऋताय धेनू परमे दुहाते ॥ १० ॥
 ऋतं । येमानः । ऋतं । इत् । वनोति । ऋतस्य । शुष्मः । तुरऽयाः । उं इति । गव्युः ।
 ऋताय । पृथ्वी इति । बहुले इति । गभीरे इति । ऋताय । धेनू इति । परमे इति ।
 दुहाते इति ॥ १० ॥

ऋतमृतदेवं येमानो नियच्छन् स्तुतिभिर्वशीकुर्वन् स्तोता ऋतमित् ऋतदेवमेव वनोति । संभजते । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधि शुष्मो बलं तुरयास्तूर्णं गव्युः । उ इति चार्थे । जलकामश्च भवति । बहुले विस्तीर्णे गभीरे दुरवगाहे पृथ्वी द्यावापृथिव्यावृताय ऋतदेवाय भवतः । धेनू प्रीणयिष्यौ परमे उत्कृष्टे द्यावापृथिव्यावृताय ऋतदेवायैव दुहाते । दोहनं कुर्वति ॥

नू हृत इंद्र नू गृणान इषं जरिचे नद्योऽन पीपेः ।
 अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥
 नु । स्तुतः । इंद्र । नु । गृणानः । इषं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।
 अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ १० ॥

का सुष्टुतिरथिकादशर्चं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्वार्थमैन्द्रं । दशम्यनुष्टुप शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रमणिका । का सुष्टुतिरपांत्वानुष्टुबिति । विनियोगो लैंगिकः ॥

का सुष्टुतिः शवसः सूनुमिद्रमर्वाचीनं राधस आ ववर्तत ।

ददिहि वीरो गृणते वसूनि स गोपतिर्निष्पिधा नो जनासः ॥१॥

का । सुऽस्तुतिः । शवसः । सूनुं । इंद्रं । अर्वाचीनं । राधसे । आ । ववर्तत ।

ददिः । हि । वीरः । गृणते । वसूनि । सः । गोऽपतिः । निऽसिधां । नः । जनासः ॥१॥

का कीदृशी सुष्टुतिः शवसः सूनुं बलस्य पुत्रं । अतिबलिनमित्यर्थः । अर्वाचीनमस्मदभिमुखमिन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं राधसे धनायास्त्रभ्यं धनं दातुमा ववर्तत । आवर्तयेत् । हे जनासो जना यजमाना वीरो विकातो गोपतिः पञ्चादिधनस्य पालकः स इंद्रो निष्पिधां निष्पेक्षणां शत्रूणां संबंधीनि वसूनि धनानि गृणते गृणञ्चः स्तोतृभ्यो नोऽस्मभ्यं ददिहि । दाता खलु भवति ॥

स वृचहृत्ये हव्यः स ईड्यः स सुष्टुत इंद्रः सत्यराधाः ।

स यामन्ना मघवा मर्त्याय ब्रह्मण्यते सुष्वये वरिवो धात् ॥२॥

सः । वृचऽहृत्ये । हव्यः । सः । ईड्यः । सः । सुऽस्तुतः । इंद्रः । सत्यऽराधाः ।

सः । यामन् । आ । मघऽवा । मर्त्याय । ब्रह्मण्यते । सुष्वये । वरिवः । धात् ॥२॥

स इंद्रो वृचहृत्ये वृचाणां शत्रूणां हृत्ये हनने निमित्तभूते सति यामन्युष्टे हव्य आह्नातव्यो भवति । स इंद्र ईड्यः सुत्यो भवति । स इंद्रः सुष्टुतः सन् सत्यराधा यजमानेभ्यो दातुं सत्यधनो भवति । मघवा धनवान् स इंद्रो ब्रह्मण्यते स्तोत्रमिच्छते सुष्वये सोमं मुन्वते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय वरिवो धनं । वरिव इति धननामेतत् । आ धात् । आ समंताद् दाति ॥

तमिन्नरो वि ह्वयंते समीके रिरिक्कांसस्तन्वः कृण्वत चां ।

मिथो यत्यागमुभयासो अगमन्नरस्तोकस्य तनयस्य सातौ ॥३॥

तं । इत् । नरः । वि । ह्वयंते । संऽईके । रिरिक्कांसः । तन्वः । कृण्वत । चां ।

मिथः । यत् । त्यागं । उभयासः । अगमन् । नरः । तोकस्य । तनयस्य । सातौ ॥३॥

नरो नेतारो मनुष्याः समीके युष्टे तमित्तमेवेन्द्रं वि ह्वयंते । विविधमाह्वानं कुर्वते । तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्कांसस्तपसा रेचयंतो यजमानास्तेवेन्द्रं चां चातारं कृण्वत । कृण्वते । कुर्वते । यद्यदा मिथः परस्परं संगता उभयास उभये यजमानाः स्तोतारश्च त्यागं त्यागकर्तारं दातारमिन्द्रमगमन् उपगच्छन्ति तदा नर उभयविधा मनुष्यास्तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य पौत्रस्य च सातौ लाभे निमित्तभूते सति तमेवेन्द्रं चातारं कुर्वतीति संबंधः ॥

क्रतूयंति क्षितयो योग उयाप्नुषाणासो मिथो अर्णसातौ ।

सं यद्विशोऽववृचंत युध्मा आदिन्नेम इंद्रयंते अभीके ॥४॥

क्रतुऽयंति । क्षितयः । योगे । उय । आप्नुषाणासः । मिथः । अर्णऽसातौ ।

सं । यत् । विशः । अववृचंत । युध्माः । आत् । इत् । नेमे । इंद्रयंते । अभीके ॥४॥

हे उद्योद्गूर्णबलेन्द्र आप्नुषाणासो व्याप्तवतः क्षितयो मनुष्याः । क्षितय इति मनुष्यनामितत् । अर्णसातौ सखादिफलसिद्धार्थमुदकलाभे निमित्ते सति मिथः परस्परं योगे संबंधे सति क्रतूयंति । क्रतून् कर्माशीच्छति ।

यद्यदा युध्मा योधयिष्यो विशः प्रजा अभीके युद्धे । अभीक इति संयामनामेतत् । समववृचंत संवर्तते परस्परं संगच्छंते आदित् तदानीमेव नेमे केचन भाग्यवन्तो योधका इन्द्रयन्ते । युद्ध इन्द्रमिच्छन्ति ॥

आदिङ् नेमं इन्द्रियं यजंत आदित्पक्तिः पुरोऽकाशं रिरिच्यात् ।

आदिस्तोमो वि पंपृच्यादसुष्वीनादिज्जुजोष वृषभं यजध्वे ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ह । नेमे । इन्द्रियं । यजन्ते । आत् । इत् । पक्तिः । पुरोऽकाशं । रिरिच्यात् ।

आत् । इत् । सोमः । वि । पंपृच्यात् । असुस्वीन् । आत् । इत् । जुजोष । वृषभं । यजध्वे ॥ ५ ॥

आदित्तदानीमेव युद्धकाले नेमेऽन्ये योधा इन्द्रियं बलवन्तमिदं यजन्ते ह । पूजयन्ति खलु । कश्चिदादिदन्तरमेव पुरोऽकाशं पिष्टरूपं हविः पक्तिः पचन् रिरिच्यात् । इन्द्राय दद्यात् । आदिदन्तरमेव सोमोऽभिषुत-सोमो यजमानोऽसुष्वीननभिषुतसोमान्यजमानान्वि पंपृच्यात् । धनैः पृथक्कुर्यात् । आदिदन्तरमेव कश्चिद्वृषभं कामानां वर्षितारमिदं यजध्वे यष्टुं जुजोष । सेवते ॥ ॥ ११ ॥

कृणोत्यस्मै वरिवो य इत्येन्द्राय सोममुशते सुनोति ।

सध्रीचीनेन मनसाविवेनं तमित्सखायं कृणुते समत्सु ॥ ६ ॥

कृणोति । अस्मै । वरिवः । यः । इत्या । इन्द्राय । सोमं । उशते । सुनोति ।

सध्रीचीनेन । मनसा । अविऽवेनं । तं । इत् । सखायं । कृणुते । समत्सु ॥ ६ ॥

यो यजमानः सोममुशते कामयमानयेत्यामुच स्वर्गलोके स्थितयेन्द्राय सुनोति अभिषवं करोति इन्द्रोऽप्यक्षे यजमानाय वरिवो धनं कृणोति । करोति । सध्रीचीनेन संगतेन मनसा प्रवणेन चित्तेनाविवेनं । वेनतिः कांतिकर्मा । विवेनो विगतेच्छः । तदन्योऽविवेनः । आत्मानं कामयमानं तमित्तमेव सुन्वतं यजमानं सखायं मित्रं समत्सु संयामेष्विन्द्रः कृणुते । करोति ॥

य इन्द्राय सुनवत्सोममद्य पचात्पक्तीरुत भृज्जातिं धानाः ।

प्रति मनायोर्चथानि हर्यन्तस्मिन्दध्वृषणं शुष्ममिन्द्रः ॥ ७ ॥

यः । इन्द्राय । सुनवत् । सोमं । अद्य । पचात् । पक्तीः । उत । भृज्जातिं । धानाः ।

प्रति । मनायोः । उचथानि । हर्यन् । तस्मिन् । दधत् । वृषणं । शुष्मं । इन्द्रः ॥ ७ ॥

अथास्मिन्दिवसे यो यजमान इन्द्राय परमैश्वर्ययुक्ताय देवाय सोमं सोमलक्षणमन्नं सुनवत् सुनुयात् अभिषवं कुर्यात् । तथा यः पक्तीः पक्त्व्याश्च पुरोऽकाशादीन्पचात् पचेत् पचनं कुर्यात् । उतापि च यो धाना भर्जनयोग्यान्यवान् । अथ भृष्टयववाची धानाशब्दस्तद्योग्यं यवमात्रं लक्षयति । भृज्जातिं भृज्जेत् भर्जनं कुर्यात् । इन्द्रो मनायोः स्तुतिमिच्छतो यजमानस्त्वोचथानि स्तोत्राणि प्रति हर्यन् प्रतिकामयमानः सन् तस्मिन् यजमाने वृषणं कामानां वर्षणसमर्थं शुष्मं बलं दधत् । धारयति ॥

यदा संमर्ये व्यचेदृधावा दीर्घे यदाजिमभ्यख्यंदर्यः ।

अचिक्रद्वृषणं पत्न्यच्छा दुरोणे आ निशितं सोमसुद्धिः ॥ ८ ॥

यदा । संमर्ये । वि । व्यचेत् । ऋधावा । दीर्घे । यत् । आजिं । अभि । अख्यत् । अर्यः ।

अचिक्रदत् । वृषणं । पत्नीं । अच्छा । दुरोणे । आ । निऽशितं । सोमसुत्सुभिः ॥ ८ ॥

यदा ऋषावा शत्रूणां हिंसक इन्द्रः समयं सह मर्तव्यं शत्रुं व्यचेत् व्यज्ञासीत् विशिषेण जानीयात् । यद्यदार्थः स्वामीन्द्रो दीर्घमत्यधिकमात्रं संग्राममभ्यस्यत् अभिपश्यत् तदा तस्यैन्द्रस्य पत्नी दुरोणे यज्ञगृहे सोमसुप्तिः सोमं सुन्वन्निर्घृष्टलिग्भिर्निशितं तीक्ष्णीकृतं । सोमपानेनोत्साहवन्तमित्यर्थः । वृषणं कामानां वर्षि-
तारमिन्द्रमच्छामि आचिक्रदत् । आक्रंदति । आह्वयते ॥

भूयसा वस्त्रमचरत्कनीयोऽविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन् ।

स भूयसा कनीयो नारिरेचीहीना दक्षा वि दुहन्ति प्र वाणं ॥ ९ ॥

भूयसा । वस्त्रं । अचरत् । कनीयः । अविक्रीतः । अकानिषं । पुनः । यन् ।

सः । भूयसा । कनीयः । न । अरिरेचीत् । दीनाः । दक्षाः । वि । दुहन्ति । प्र । वाणं ॥ ९ ॥

अत्र ऋग्वेदे संप्रदायविद्भिः पूर्वाचार्यैः केचित् श्लोकाः पठन्ति । त एव लिखन्ति ॥ अल्पं यः परिगृह्णाति मूल्यं पण्येन भूयसा । स क्रेतारं पुनर्गच्छन् विक्रीतस्त्वयं मया ॥ इति ब्रुवन्कामयति पुनर्मूल्यस्य पूरणं । स विक्रीता पुनर्मूल्यं भूयसा न प्रपूरयेत् ॥ हीनं न लभते वस्त्रं यदा विक्रीतवान्पुरा । यथासमयमेव स्वान्तयोर्न पुनरन्यथा ॥ अयं विक्रय एवेति समयश्चेत्कृतो भवेत् । अथ मूल्यार्थमेतत्त्याद्विचार्यैव तु निर्णयः ॥ इत्येवं समयोऽकारि तदा मूल्यं प्रपूर्यते । तस्मादादौ मया कार्यः समयोऽनेति चिंतयन् ॥ वामदेवो वशीकृत्य शक्रं सोमेण भूयसा । विक्रीणन् समयं चक्र इन्द्रं क इममित्युचि ॥ अतश्च वृच एकार्थो भूयसा वस्त्रमित्ययमिति ॥ अयमर्थः प्रतिपाद्यते । कश्चिद्भूयसा भूम्ना पण्येन द्रव्येण कनीयोऽल्पतरं वस्त्रं वसु मूल्यं धनमचरत् । प्राप्नोति । पुनर्यन् क्रेतारं पुनर्गच्छन् स विक्रीतायमर्थो मयाविक्रीत इति ब्रुवन्नकानिषं । मूल्यपूर्तिं कामयति ॥ व्यत्यये-
नोत्तमपुरुषः ॥ स विक्रीता भूयसा धनेन कनीयोऽल्पतरं मूल्यं नारिरेचीत् । क्रेतुः सकाशात् रिक्तीकरोति । न लभत इत्यर्थः । दीना असमर्था दक्षाः समर्थाश्च वाणं वचनं वि प्र दुहन्ति । यथोक्तं क्रयकाले तथैव लभते ॥

क इमं दशभिर्ममैन्द्रं क्रीणाति धेनुभिः । यदा वृचाणि जघनदथैनं मे पुनर्ददत् ॥ १० ॥

कः । इमं । दशऽभिः । मम । इन्द्रं । क्रीणाति । धेनुऽभिः । यदा । वृचाणि । जघनत् ।

अर्थः । एनं । मे । पुनः । ददत् ॥ १० ॥

मम मदीयमिमं स्वभूतमिन्द्रं धेनुभिः प्रीणयित्रीभिर्दशभिर्दशसंख्याकाभिः सुतिभिः कः क्रीणाति । क्रयं करोति । तदानीं हे क्रेतारो युष्माकं मध्य एवमपि समयः क्रियते । यदायमिन्द्रो वृचाणि त्वदीयान् शत्रून् जघनत् हन्यात् अथानन्तरमेवैनमिन्द्रं मे मह्यं पुनर्ददत् । पुनर्दद्यात् ॥

नू हुत इन्द्र नू गृणान इषं जरिचे नद्योऽन पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नय्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नय्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १२ ॥

को अथेत्यष्टमं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यार्थं चैष्टुमिन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । को अवाष्टाविति ॥ दशरात्रे चतुर्थे ऽहनि माध्यन्दिने सवने सोमवृद्धी मैत्रावरुणशस्त्र आरंभणीयाया उपरिष्ठादिदं सूक्तमावपनीयं च । सूचितं च । सोमे वर्धमाने को अथ नयः । आ० ७. १२. इति ॥

को अद्य नर्यो देवकाम उशनिन्द्रस्य सख्यं जुजोष ।

को वा महेऽवसे पार्याय समिद्धे अग्नौ सुतसोम ईद्रे ॥ ११ ॥

कः । अ॒द्य । न॒र्यः । दे॒वऽका॒मः । उ॒शन् । इं॒द्रस्य । स॒ख्यं । जु॒जोष॒ ।

कः । वा॒ । म॒हे । अ॒वसे । पा॒र्याय॒ । संऽइ॒डे । अ॒ग्नौ । सु॒तऽसो॒मः । इं॒द्रे ॥ १ ॥

अथास्मिन्दि॒वसे न॒र्यो म॒नुष्य॒हितो दे॒वका॒मो दे॒वानि॒च्छन् उ॒शन् का॒मय॒मानः को य॒जमा॒न इं॒द्रस्य स॒ख्यं स॒खित्वं जु॒जोष॒ । से॒वते । किंच सु॒तसो॒मोऽभि॒षुत॒सोमः को वा य॒जमा॒नोऽग्नौ स॒मिडे प्र॒ज्वलि॒ते सति म॒हे म॒हते प्र॒वृद्धाय॒ पा॒र्याय॒ पार॒मर्ह॒तेऽवसे॒ तर्प॒णाय॒ेद्रे । इं॒द्रं स्तौ॒ति ॥

को ना॒नाम॒ वच॑सा सो॒म्याय॒ मना॒युर्वो भ॒वति॒ वस्ते॒ उ॒स्राः ।

क इं॒द्रस्य॒ युज्यं॒ कः स॒खित्वं॒ को भ्रा॒चं व॑ष्टि क॒वये॒ क ऊ॒ती ॥ २ ॥

कः । न॒नाम॒ । वच॑सा । सो॒म्याय॒ । मना॒युः । वा॒ । भ॒वति॒ । वस्ते॒ । उ॒स्राः ।

कः । इं॒द्रस्य॒ । युज्यं॒ । कः । स॒खिऽत्वं । कः । भ्रा॒चं । व॑ष्टि । क॒वये॒ । कः । ऊ॒ती ॥ २ ॥

को य॒जमा॒नो वच॑सा वा॒युप॒या सु॒त्या सो॒म्याय॒ सोमा॒र्हयि॑न्द्राय न॒नाम । न॒मति॒ । प्र॒ह्वीभ॒वति॒ । को व॑न्द्राय म॒नायु॒र्भवति॒ । स्तु॒तिकामो॑ऽस्ति । क उ॒स्रा इं॒द्रेण॒ दत्ता॒ गा व॑स्ते । आ॒च्छाद॑यति । धा॒रय॑तीत्यर्थः । क इं॒द्रस्य युज्यं॒ साहा॑य्यं व॑ष्टि । इच्छति । कः स॒खित्वं॒ कः भ्रा॒चं भ्रातृ॑भावं व॑ष्टि । इच्छति । क॒वये॒ क्रा॒तदर्शि॑न इं॒द्रायो॒ती ऊ॒तये॒ तर्प॒णाय॒ । को भ॒वतीति॑ शेषः ॥

को दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॒णीते॒ क आ॒दित्याँ॑ अ॒दितिं॒ ज्योति॑रीद्रे ।

कस्या॒श्विना॒वि॒द्रो अ॒ग्निः सु॒तस्यां॑शोः पि॒बन्ति॒ मन॒सावि॒वेनं॑ ॥ ३ ॥

कः । दे॒वानाँ॑ । अ॒वः । अ॒द्या । वृ॒णीते॒ । कः । आ॒दित्यान्॑ । अ॒दितिं॑ । ज्योतिः॑ । इं॒द्रे ।

कस्या॒ अ॒श्विनाँ॑ । इं॒द्रः । अ॒ग्निः । सु॒तस्य॑ । अं॒शोः । पि॒बन्ति॒ । मन॑सा । अ॒विऽवे॒नं ॥ ३ ॥

अथास्मिन्दि॒ने को य॒जमा॒नो दे॒वानाँ॑ द्यो॒तमा॒नाना॒मि॒न्द्रा॒दीना॒मवो॑ रच॑णं वृ॒णीते । प्रा॒र्थय॑ते । क आ॒दि॒त्यान्दे॒वान॒दितिं॑ दे॒वमा॒तरं॒ च ज्योति॑रु॒दकं॑ चे॒द्रे । या॒चते । अ॒श्विना॒वश्वि॑दे॒वावि॒न्द्रस्या॒पि॒स्य मन॑सा सु॒त्या प्री॒ताः सं॒तोऽपि॒वेन॑म॒वि॒गत॑कामं । यथा॒का॒ममि॒त्यर्थः । कस्य॒ य॒जमा॒नस्य॒ संब॑न्धि॒नं सु॒तस्या॒भि॒षुत॒स्यांशोः सो॒मस्य॒ । सो॒ममि॒त्यर्थः । पि॒बन्ति॒ । पा॒नं कु॑र्वन्ति ॥

तस्माँ॑ अ॒ग्निर्भा॑रतः श॒र्मं यंस॒ज्ज्यो॒क्प॒श्यात्सू॒र्यमु॒च्चर॑न्तं ।

य इं॒द्राय॒ सु॒नवा॒मेत्या॒ह नरे॒ नर्या॑य नृ॒तमा॑य नृ॒णां ॥ ४ ॥

तस्मै॑ । अ॒ग्निः । भा॑रतः । श॒र्मं । यंस॒त् । ज्यो॒क् । प॒श्यात् । सू॒र्यं । उ॒त्तऽच॑रन्तं ।

यः । इं॒द्राय॒ । सु॒नवा॒म । इति॑ । आ॒ह । नरे॑ । नर्या॑य । नृ॒तमा॑य । नृ॒णां ॥ ४ ॥

भा॒रतो॒ हवि॑षो भ॒र्ताग्निः । प्रा॒णो भू॒त्वा प्र॒जा धा॑रयन् भा॒रत॒ इति॑ वा॒जस॑नेयकं । अ॒पि॒स्यस्त्री य॒जमा॒नाय॒ शर्म॑ सु॒खं यंस॑त् । यच्छेत् । किंच अ॒यम॒ग्निर्ज्यो॒क् चि॒रका॒लमु॒च्चर॑न्तमु॒द्यन्तं॑ सू॒र्यं प॒श्यात् । प॒श्चेत् । यो य॒जमा॒न इं॒द्राय॒ सु॒नवा॒मेत्या॒ह इं॒द्रार्थं॑ सो॒माभि॒षव॑न् कु॒र्यामि॒ति ब्र॒वीति॑ । की॒दृशा॒यि॒न्द्राय॒ । नरे॑ ने॒त्रे न॒र्याय॒ नर॑हि॒ताय॒ नृणाँ॑ न॒राणाँ॑ ने॒तृणाँ॑ मध्ये नृ॒तमा॑य ने॒तृत॑माय ॥

न तं जि॒नन्ति॒ ब॒हवो॒ न द॒भ्रा उ॒र्वेस्मा॒ अ॒दितिः॒ शर्म॑ यंस॑त् ।

प्रि॒यः सु॒कृत्प्रि॒य इं॒द्रे मना॒युः प्रि॒यः सु॒प्रा॒वीः प्रि॒यो अ॒स्य सो॒मी ॥ ५ ॥

न । तं । जि॒न॒न्ति । ब॒हवः । न । द॒भ्राः । उ॒रु । अ॒स्मै । अ॒दि॒तिः । श॒र्म । यं॒सत् ।

प्रि॒यः । सु॒ऽकृ॒त् । प्रि॒यः । इ॒ंद्रै । म॒ना॒युः । प्रि॒यः । सु॒प्र॒ऽअ॒वीः । प्रि॒यः । अ॒स्य । सो॒मी ॥ ५ ॥

द॒भ्रा अ॒स्या ब॒हवो न ब॒हवोऽपि श॒त्रुज॒नासं यज॒मानं न जि॒नन्ति । न हिं॒सन्तु । य इ॒न्द्राय सु॒नवा॒मेत्याह
तमि॒ति पु॒र्वेण सं॒बंधः । अ॒दि॒तिरि॒न्द्रमा॒तास्त्री यज॒माना॒योऽरु वि॒स्तीर्णं श॒र्म सु॒खं यं॒सत् । यच्छ॒तु । किंच इ॒न्द्र
इ॒न्द्राय सु॒कृत् शो॒भन॒थागा॒दीनां क॒र्ता यज॒मानः प्रि॒यो भव॒ति । म॒नायु॒रि॒न्द्रविष॒यस्तु॒तिकाम॒स्यास्त्रि॒न्द्रस्य प्रि॒यो
भव॒ति । सु॒प्रावीः सु॒ष्ठु प्रा॒विता सु॒ष्ठु प्रगच्छ॑न्प॒गच्छ॒न्वा यज॒मानोऽस्त्रि॒न्द्रस्य प्रि॒यो भव॒ति । सो॒मी सोम॒वान्यज॒
मा॒नोऽस्त्रि॒न्द्रस्य प्रि॒यो भव॒ति ॥ ॥ १३ ॥

सु॒प्रा॒व्यः प्रा॒प्नुषा॒ऽऽष वी॒रः सु॒ष्वैः प॒क्तिं कृ॒णुते॒ केव॒लेन्द्रः ।

नासु॒ष्वेरा॒पिर्न सखा॒ न जा॒मि॒दु॒ष्प्रा॒व्योऽव॒हन्ते॒दवा॒चः ॥ ६ ॥

सु॒प्र॒ऽअ॒व्यः । प्रा॒प्नुषा॒ट् । ए॒षः । वी॒रः । सु॒स्वैः । प॒क्तिं । कृ॒णुते॒ । के॒वला । इ॒न्द्रः ।

ना॒असु॒स्वैः । आ॒पिः । ना॒सखा । ना॒जा॒मिः । दुःप्र॒ऽअ॒व्यः । अ॒व॒ऽहन्ता॒ इत् । अ॒वा॒चः ॥ ६ ॥

प्रा॒प्नुषा॒ट् श॒त्रूणां प्र॒कर्षे॒ण शीघ्र॑मभि॒भवि॒ता वी॒रो वि॒क्रांत ए॒ष इ॒न्द्रः सु॒प्रा॒व्यः सु॒ष्ठुप॒गच्छ॒तो ह॒विर्भिः सु॒ष्ठु
प्रत॑र्पयि॒तुर्वा सु॒ष्वैः सु॒न्वतो यज॒मानस्य सं॒बंधि॒नीं के॒वला के॒वलाम॒साधार॑णां प॒क्तिं कृ॒णुते । आ॒त्मनः कुरु॑ते ।
किंचि॒न्द्रोऽसु॒ष्विरसु॒न्वतो यज॒मानस्या॒पिर्वाप्नो॑ न भव॒ति । इ॒न्द्रोऽयज॒मानस्य सखा॑ न भव॒ति । जा॒मि॒र्वे॒धुस्य
न भव॒ति । अपि॑ च दु॒ष्प्रा॒व्यो दु॒रूप॑म॒नस्या॒वाचः स्तुति॑रहितस्य पु॒रुष॑स्या॒वह॑न्तेत् हिं॒सिते॒व भव॒ति ॥

न रे॒वता॑ प॒णिना॑ स॒ख्यमि॒न्द्रोऽसु॒न्वता सु॒त॒पाः सं गृ॑णी॒ते ।

आ॒स्य वे॒दः खि॒दति॒ हन्ति॒ न॒ग्रं वि सु॒ष्वये प॒क्तये॒ के॒वलो भू॒त् ॥ ७ ॥

न रे॒वता॑ । प॒णिना॑ । स॒ख्यं । इ॒न्द्रः । अ॒सु॒न्वता । सु॒त॒ऽपाः । सं । गृ॑णी॒ते ।

आ । अ॒स्य । वे॒दः । खि॒दति॒ । हन्ति॒ । न॒ग्रं । वि । सु॒स्वये । प॒क्तये॒ । के॒वलः । भू॒त् ॥ ७ ॥

सु॒त॒पा अ॒भिषु॑तं सो॒मं पि॒बन्नि॒न्द्रो रे॒वता ध॒नव॒ता प॒णिना॑ व॒णिजा लुब्धे॑नासु॒न्वता सो॒माभि॒षव॑मकु॒र्वताय॒
ज॒माने॒न सह॑ स॒ख्यं स॒खित्वं न सं गृ॑णी॒ते । न सं॒सीति॑ । ना॒नुम॒न्यत इ॒त्यर्थः । किंच अ॒स्यायज॒मानस्य न॒ग्रं
नि॒रर्थकं वे॒दो ध॒नं ज्ञा॒नं वा आ खि॒दति॒ । उ॒द्वर॒ति । ह॒न्ति । हि॒र्नासि॑ च । अपि॑ च सु॒ष्वये सो॒मं सु॒न्वते प॒क्तये
ह॒वीषि॑ प॒चते यज॒मानाय॑ के॒वलोऽसा॒धारणः॑ सन् वि भू॒त् । वि॒भव॒ति ॥

इ॒न्द्रं पे॒रेऽव॒रे म॒ध्य॒मास॒ इ॒न्द्रं या॒न्तोऽव॑सि॒तास॒ इ॒न्द्रं ।

इ॒न्द्रं क्षि॒यन्त॑ उ॒त यु॒ध्य॒मा॒ना इ॒न्द्रं न॒रो वा॒ज॒यन्तो॑ ह॒वन्ते ॥ ८ ॥

इ॒न्द्रं । पे॒रे । अ॒व॒रे । म॒ध्य॒मा॒सः । इ॒न्द्रं । या॒न्तः । अ॒व॒ऽसि॒तासः । इ॒न्द्रं ।

इ॒न्द्रं । क्षि॒यन्तः । उ॒त । यु॒ध्य॒मा॒नाः । इ॒न्द्रं । न॒रः । वा॒ज॒यन्तः । ह॒वन्ते ॥ ८ ॥

प॒र उ॒त्कृ॑ष्टा अ॒वरे॑ नि॒कृष्टाश्च॒ जना॑ इ॒न्द्रं ह॒वन्ते । आ॒ह्वय॑न्ति । म॒ध्य॒मा॒सो म॒ध्य॒मास्त्रि॒न्द्रमे॒व ह॒वन्ते । या॒न्तः
का॒र्यसि॒द्ध्यर्थं गच्छ॑न्तो जना॑ इ॒न्द्रमे॒वाह्व॑यन्ति । अ॒वसि॒तासो नि॒विष्टास्त्रि॒न्द्रमे॒वाह्व॑यन्ति । चि॒यन्तो गृ॒हे नि॒वस॑न्तो जना॑
इ॒न्द्रमे॒व ह॒वन्ते । उ॒तापि॑ च यु॒ध्य॒मा॒ना यु॒द्धं कु॒र्वाणा॑ जना॑ अ॒यार्थमि॒न्द्रमे॒वाह्व॑यन्ति । वा॒ज॒यन्तो वा॒जम॒न्नमि॑च्छन्तो
न॒रो ने॒तारो॑ म॒नुष्या॑ इ॒न्द्रमे॒व ह॒वन्ते ॥ ॥ १४ ॥

अ॒हं म॒नुरि॒ति स॒प्रर्षं॑ प॒ञ्चमं॑ सू॒क्तं वा॒मदे॒वस्या॒र्थं । अ॒वे॒यम॒नुक्रम॑णिका । अ॒हं म॒नुः स॒प्ताद्या॑भि॒स्त्रि॒भिरि॒न्द्र-
मि॒वात्मान॑मृषि॒षुष्टावे॒न्द्रो वा॒त्मानं॑ प॒रा न॒वाष्टी॑ वा श्ले॒नस्तुति॑रिति । अ॒वा॒हं म॒नुरि॒त्याद्या॑भि॒स्त्रि॒भिरा॒त्मान-

मिन्द्ररूपेण वामदेवः स्तुतवान् । यद्वा । इन्द्र एवात्मानं स्तुतवान् । अतो वामदेववाक्यपक्षे वामदेव ऋषिरिन्द्रो देवता । इन्द्रवाक्यपक्षे त्विन्द्र ऋषिः परमात्मा देवता । त्रिष्टुप् छंदः । अवशिष्टानां वामदेव ऋषिः । अवशिष्टाभिस्तत्तरसूक्तेन च सुपर्णात्मना ब्रह्म स्तूयते । अतस्तासां परब्रह्म देवता ॥ श्वेनानामन्येकाहि माध्यंदिनसवनं महत्त्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । श्वेनाजिराभ्यामभिवरन्त्यजेताहं मनुर्गर्भे नु सन् । आ० ९. ७. इति ॥

अहं मनु॒रभ॒वं सूर्य॑श्चा॒हं क॒क्षीवाँ॑ ऋ॒षिरस्मि॑ वि॒प्रः ।

अहं कु॒त्समा॒र्जुने॒यं न्यृ॒जेऽहं क॒विरु॒शना॑ पश्य॒ता मा ॥ १ ॥

अ॒हं । मनुः॑ । अ॒भ॒वं । सूर्यः॑ । च॒ । अ॒हं । क॒क्षीवाँ॑ । ऋ॒षिः । अ॒स्मि॒ । वि॒प्रः ।

अ॒हं । कु॒त्सं । आ॒र्जुने॒यं । नि॒ । न्यृ॒जे॒ । अ॒हं । क॒विः । उ॒शना॑ । पश्य॒त । मा॒ ॥ १ ॥

इदमादिमंत्रचयेण गर्भे वसन्वामदेव उत्पन्नतत्त्वज्ञानः सन् सार्वीक्यं स्वानुभवं मन्वादिरूपेण प्रदर्शयन्नाह । अहं वामदेव इन्द्रो वा मनु॒रभ॒वं । सर्वस्य मंता प्रजापतिरस्मि । अहमेव सूर्यश्च सर्वस्य प्रेरकः सविता चास्मि । विप्रो मेधावी कक्षीवान् दीर्घतमसः पुत्र एतत्संज्ञक ऋषिरप्यहमेवास्मि । आर्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कुत्समेतन्नामकमृषिमहमेव न्यृजे । नितरां प्रसाधयामि । कविः क्रांतदर्शुश्चनेतदाख्य ऋषिरहमेवास्मि । उक्तमुपलक्षणं । परमार्थदृष्ट्या कृत्स्नमप्यहमेवास्मीत्यर्थः । हे जना मा मां सर्वात्मकं पश्यत । यूयमप्येवमेव स्वस्वरूपमनुभवतेत्युक्तं भवति ॥

अहं भूमि॑मद॒दामा॒र्याया॑हं वृ॒ष्टिं दा॒शुषे॑ म॒र्त्याय॑ ।

अ॒हम॒पो अ॒नयं॑ वाव॒शाना॑ मम॒ दे॒वासो॑ अ॒नु के॒तमा॒यन् ॥ २ ॥

अ॒हं । भूमि॑ । अ॒द॒दां । आ॒र्याय॑ । अ॒हं । वृ॒ष्टिं । दा॒शुषे॑ । म॒र्त्याय॑ ।

अ॒हं । अ॒पः । अ॒न॒यं । वा॒व॒शा॒नाः । मम॑ । दे॒वासः॑ । अ॒नु । के॒तं । आ॒यन् ॥ २ ॥

अहं वामदेव इन्द्रो वा आर्याय मगचे भूमिं पृथ्वीमददां । दत्तवानस्मि । दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय वृष्टिं सस्याद्यभिवृद्धर्थं वृष्टिलक्षणमुदकमहमेवाददां । किंच अहं वावशानाः शब्दायमाना अप उदकान्यनयं । सर्वमपि प्रदेशमगमयं । देवासो ब्रह्मादयो देवा मम केतं मदीयं संकल्पमन्वायन् । अनुयंति ॥

अहं पुरो॑ म॒दसा॒नो ध्यैरं॑ न॒वं सा॒कं न॒वतीः॑ शं॒बरस्य॑ ।

श॒त॒त॒मं वे॒श्यं स॒र्वता॑ता दि॒वो॒दास॑मति॒धिग्वं॑ यदा॒वै ॥ ३ ॥

अ॒हं । पुरः॑ । म॒द॒सा॒नः । वि॒ । ऐ॒रं । न॒वं । सा॒कं । न॒वतीः॑ । शं॒बरस्य॑ ।

श॒त॒ऽत॒मं । वे॒श्यं । स॒र्वऽता॑ता । दि॒वःऽदा॑सं । अ॒ति॒धिऽग्वं॑ । यत् । आ॒वै ॥ ३ ॥

अहं वामदेव इन्द्रो वा मंदसानः सोमेन माद्यन्नव नवसंख्याका नवतीर्नवतिसंख्याकाश्च शंबरश्चेतन्नामकस्यामुरस्य संबन्धीनि पुरः पुराणि साकं युगपदेव ध्यैरं । अध्वंसयं । शततमं शतसंख्यापूरणं पुरं वेश्यं दिवोदासनाम्ने प्रवेशार्हमकरवं । सर्वताता सर्वतातौ यज्ञेऽतिथिस्वमतिथीनामभिगंतारं दिवोदासं दिवोदासनामकं राजर्षिं यदावं अपालयं । तदा पुरो ध्यैरमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

प्र सु ष वि॒भ्यो म॒रुतो॑ वि॒रस्तु॑ प्र श्ये॒नः श्ये॒नेभ्य॑ आ॒शुप॒त्वा ।

अ॒च॒क्रया॑ य॒त्स्व॒धया॑ सु॒पर्णो॑ ह॒व्यं भ॒रन्म॒नवे॑ दे॒वजु॑ष्टं ॥ ४ ॥

प्र। सु। सः। विऽभ्यः। मरुतः। विः। अस्तु। प्र। श्येनः। श्येनेभ्यः। आप्नुऽपत्वा।
अचक्रया। यत्। स्वधया। सुऽपुर्णः। हव्यं। भरत्। मनवे। देवऽजुष्टं ॥ ४ ॥

अथैतदादिभिः श्येनः सूयते। हे मरुतो वेगेन मरुत्सदृशाः पक्षिणः स प्रसिद्धः श्येनाख्यो विः पक्षी
विभ्यः पक्षिभ्यो युष्मन्तः प्र सु अस्तु। बलेन प्रकृष्टो भवतु। किंच श्येनेभ्यः शंसनीयगमनेभ्यः स्वसमानजातिभ्यः
पक्षिभ्यः सकाशादाशुपत्वाशुपतनः शीघ्रगामी श्येनः प्रकृष्टो भवतु। सुपुर्णः शोभनपतनो यद्यदा श्येनोऽचक्रया
चक्रवर्जितया स्वधया रथेन देवजुष्टं देवैः सेवितं हव्यं सोमलक्षणं हविर्मनवे प्रजापतये भरत् अहरत्
बुलोकसकाशादाहृतवान्। अच स्वधाशब्दो रथवाच्यचक्रया स्वधया वर्तमानमित्यादौ। अन्वे १०. २७. १९।
दर्शनात् ॥

भरद्वादि विरतो वेविजानः पथोरुणा मनोजवा असर्जि।
तूयं ययौ मधुना सोम्येनोत श्रवो विविदे श्येनो अच ॥ ५ ॥
भरत्। यदि। विः। अतः। वेविजानः। पथा। उरुणा। मनःऽजवाः। असर्जि।
तूयं। ययौ। मधुना। सोम्येन। उत। श्रवः। विविदे। श्येनः। अच ॥ ५ ॥

यदि यदा विः पक्षी श्येनोऽतोऽमुष्माद्युलोकाद्विविजानः सोमपालकान् भीषयन् भरत्। अहरत्।
सोममाहृतवान्। तदोरुणा विस्तीर्णेन पथांतरिचमर्गेण मनोजवा मनोवद्वेगयुक्तः सन् असर्जि। संखट्ट
आसीत्। सोम्येन सोममयेन मधुनात्रेण सह तूयं क्षिप्रं ययौ। जगाम। उतापि च अवाक्षिन् लोके श्येनः
सुपुर्णः श्रवः सोमाहरणनिमित्तं यशो विविदे। लम्बे ॥

अजीपी श्येनो ददमानो अंशुं परावतः शकुनो मद्रं मदं।
सोमं भरद्वाहाणो देवावान्दिवो अमुष्मादुत्तरादादाय ॥ ६ ॥
अजीपी। श्येनः। ददमानः। अंशुं। पराऽवतः। शकुनः। मद्रं। मदं।
सोमं। भरत्। ददृहाणः। देवऽवान्। दिवः। अमुष्मात्। उत्तरात्। आऽदाय ॥ ६ ॥

अजीप्यजगामी परावतो दूरादंशुं सोमं ददमानो धारयन् श्येनः शंसनीयगमनो देववान्देवैः सहितः
शकुनः पक्षी मद्रं मदनीयं सुत्यं मदं मदकरं सोममुत्तरादुत्तरतरादमुष्मादिवो बुलोकादादाय स्वीकृत्य
ददृहाणो दृढीभवन् भरत्। अहरत् ॥

आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकं।
अचा पुरंधिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ ७ ॥
आऽदाय। श्येनः। अभरत्। सोमं। सहस्रं। सवान्। अयुतं। च। साकं।
अच। पुरंधिः। अजहात्। अरातीः। मदे। सोमस्य। मूराः। अमूरः ॥ ७ ॥

श्येनः शंसनीयगमनः पक्षी सवान् सवानां यज्ञानां सहस्रं सहस्रसंख्याकमयुतं चायुतसंख्याकं। अपरिमि-
तसंख्याकमित्यर्थः। साकं सह सोमं सोमलक्षणमन्नमादायादानं कृत्यामरत्। अहरत्। आजहार। अवाक्षिन्
सोम आहृते सति पुरंधिः पुरंधीर्ब्रह्मकर्मामूरोऽमूढः प्राज्ञ इन्द्रः सोमस्य संबन्धिनि मदे हव्यं सति मूरा मूढा
अरातीः शत्रून्जहात्। अत्यजत्। जघानेत्यर्थः ॥ अचारातिशब्दः स्त्रीलिंगः ॥ १५ ॥

गर्भे न्विति पंचर्षं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यार्घं त्रिष्टुभं । अंत्या शक्ररी वदपंचाशदक्षरा । श्लेनो देवता । पूर्वसू-
क्तेऽष्टौ वेत्युक्तत्वादंत्याया इन्द्रो वा देवता । तथा चानुक्रांतं । गर्भे नु पंचांत्या शक्ररीति ॥ श्लेने निष्कैवक्ष्यश्रय
इदं सूक्तं । सूचं तु पूर्वमुदाहृतं ॥

गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ।

शतं मा पुर आयसीररक्षन्नध श्येनो जवसा निरदीयं ॥१॥

गर्भे । नु । सन् । अनु । एषां । अवेदं । अहं । देवानां । जनिमानि । विश्वा ।

शतं । मा । पुरः । आयसीः । अरक्षन् । अध । श्येनः । जवसा । निः । अदीयं ॥१॥

अत्रैष श्लोकः पठ्यते । श्लेनभावं समाख्याय गर्भाद्योगेन निःसृतः । ऋषिर्गर्भे श्यानः सन् ब्रूते गर्भे नु
सन्निति । गर्भे नु गर्भ एव सन् विद्यमानोऽहं वामदेव एषामिन्द्रादीनां देवानां विश्वा विश्वानि सर्वाणि
जनिमानि जन्मान्यन्वेदं । आनुपूर्व्येणाज्ञासिधं । परमात्मनः सकाशात्सर्वे देवा जाता इत्यवेदिषमित्यर्थः ।
इतः पूर्वं शतं बहून्यायसीरयोमयान्यभेद्यानि पुरः शरीराणि मा मामरक्षन् । अपालयन् । यथाहं शरीराद्व्य-
तिरिक्तमात्मानं न जानीयां तथा मामरक्षन्नित्यर्थः । अधाधुना श्लेनः श्लेनवत्स्थितोऽहं जवसा वेगेन निरदीयं ।
शरीरान्निरगमं । अनाधरणमात्मानं जानन्निरगतोऽस्मीत्यर्थः । पुरुषे ह वा अयमादित इति खंडे गर्भ एवैतच्छ-
यानो वामदेव एवमुवाचेत्यादिना । ऐ० आ० २. ५. १. । अयमर्थः सम्यक् प्रतिपादितः ॥

न घा स मामप जोषं जभाराभीमास त्वक्षसा वीर्येण ।

ईर्मा पुरंधिरजहादरातीरुत वातां अतरच्छूणुवानः ॥२॥

न । घा । सः । मां । अप । जोषं । जभार । अभि । ई । आस । त्वक्षसा । वीर्येण ।

ईर्मा । पुरंधिः । अजहात् । अरातीः । उत । वातान् । अतरत् । शूणुवानः ॥२॥

स गर्भो मां वामदेवं जोषं पर्याप्तं न घ निवाप जभार । अपजहार । गर्भेऽपि वसतो मे मोहो नाभू-
दित्यर्थः । अहं तु ईमिदं गर्भस्थं दुःखं त्वक्षसा तीक्ष्णेन वीर्येण ज्ञानसामर्थ्येनाभ्यास । अभ्यभवं । ईर्मा सर्वस्य
प्रेरकः पुरंधिः पुरां धारकः परमात्मा रातीर्गर्भसंश्रितान् शत्रून्जहात् । अजहात् । जघान । उतापि च शूणु-
वानो वर्धमानः परिपूर्णाः परमात्मा वातान् गर्भक्षेशकरान्वायून्तरत् । अतारोत् ॥

अव यच्छचेनो अस्वनीदध द्योर्वि यद्यदि वात ऊहुः पुरंधिं ।

सृजद्यदस्मा अव ह क्षिपज्यां कृशानुरस्ता मनसा भुरण्यन् ॥३॥

अव । यत् । श्येनः । अस्वनीत् । अध । द्योः । वि । यत् । यदि । वा । अतः । ऊहुः । पुरंधिं ।

सृजत् । यत् । अस्मै । अव । ह । क्षिपत् । ज्यां । कृशानुः । अस्ता । मनसा । भुरण्यन् ॥३॥

अध तदानीं सोमाहरणकाले यद्यदा श्लेनो योर्बुल्लोकादवास्वनीत् अवाङ्मुखं शब्दमकरोत् । यदि वा
यदा च । वेति चार्थः । यद्यं पुरंधिं सोममतोऽस्माच्छचेनाद्भूतः । सोमपात्ता विचित्रवतः । यद्यदास्ता शराणां
चेन्ना मनसा मनोवेगेन भुरक्षणं गंतुमिच्छन् कृशानुरेतन्नामकः सोमपात्तो ज्यां धनुषः कोटी मीर्वा क्षिपत् ।
चिच्छेप खलु । अक्षी श्लेनाय शरमवाहजत् । त्यक्तवान् । तथा च ब्राह्मणं । तस्या अनुविद्यथ कृशानुः सोम-
पात्तः सत्यस्य पदो नक्षमच्छिददित्यादि । ऐ० ब्रा० ३. २६. । यदा सोमपात्ता इत्यमित्यं चक्रुस्सदा श्लेनः सोम-
माजहारेत्युचोत्तरया संबंधः ॥

अजिष्य ईमिन्द्रावतो न भुज्युं श्येनो जभार बृहतो अधि ष्णोः ।

अंतः पतत्पतत्र्यस्य पर्णमध यामनि प्रसितस्य तवेः ॥ ४ ॥

अजिष्यः । ई । इन्द्रोऽवतः । न । भुज्युं । श्येनः । जभार । बृहतः । अधि । ष्णोः ।

अंतरिति । पतत् । पतत्रि । अस्य । पर्णे । अधि । यामनि । प्रसितस्य । तत् । वेरिति । वेः ॥ ४ ॥

अजिष्य अजुगामी श्येन इन्द्रवत इन्द्रो रक्षको यस्य तस्माद्बृहतो महतोऽधि उपरि ष्णोः स्थिताद्युलोकादीमेन सोमं जभार । आजहार । तच्च दृष्टांतः । इन्द्रवतः । इन्द्रः समर्थः । तद्वतो देशामुज्युं न भुज्युनामकं राजानं यथाश्विनावाजहृतुस्तद्वत् । अध तदानीं यामनि युजे प्रसितस्य कृशानोरस्त्रिर्बद्धस्य वेर्गतुरस्य श्येनस्यांतर्मध्ये स्थितं पतत्रि पतनशीलं तत्पर्यं पतत् । अपतत् ॥

अध श्वेतं कलशं गोभिरक्तमापिष्यानं मघवां शुक्रमंधः ।

अध्वर्युभिः प्रयतं मध्वो अयमिन्द्रो मदाय प्रति धत्पिबन्धे शूरो मदाय प्रति धत्पिबन्धे ॥ ५ ॥

अध । श्वेतं । कलशं । गोभिः । अक्तं । आपिष्यानं । मघवा । शुक्रं । अंधः ।

अध्वर्युभिः । प्रयतं । मध्वः । अयं । इन्द्रः । मदाय । प्रति । धत् । पिबन्धे । शूरः । मदाय । प्रति । धत् । पिबन्धे ॥ ५ ॥

अधाधुना शूरो विक्रांतो मघवा धनवानिन्द्रः श्वेतं शुभ्रं कलशं कलशे पात्रे स्थितं गोभिर्गन्धेन पयसाक्तं सित्तमापिष्यानमापाययंतं शुक्रं सारोपितमध्वर्युभिः प्रयतं दत्तमंधः सोमलक्षणमन्नं मध्वो मधुरस्य सोमरसस्यायमये मदाय मदार्यं पिबन्धे पातुं प्रति धत् । प्रतिदधातु । पुनश्चक्रिरादरार्था ॥ ॥ ५६ ॥

त्वा युजति पंचर्चं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्थार्थं त्रैलोक्यमिन्द्रासोमदेवताकं । अनुक्रांतं च । त्वा युजेंद्रासोममिति । विनियोगो शैलिकः ॥

त्वा युजा तव तत्सोम सख्य इन्द्रो अपो मनवे ससुतस्कः ।

अहन्वहिमरिणात्सप्त सिंधूनपावृणोदपिहितेव खानि ॥ १ ॥

त्वा । युजा । तव । तत् । सोम । सख्ये । इन्द्रः । अपः । मनवे । ससुतः । करिति । कः ।

अहन् । अहिं । अरिणात् । सप्त । सिंधून् । अपं । अवृणोत् । अपिहिताऽइव । खानि ॥ १ ॥

हे सोम तव त्वदीये तत्तस्मिन् सख्ये सखित्वे सति त्वा त्वया युजा सहायेनेन्द्रः ससुतः सरणशीला अपो वृष्टिलक्षणाव्युदकाणि मनवे मनुष्येभ्यः कः । अकरोत् । किंच अहिं वृषमसुरमहन् । हतवान् । सप्त सर्पणशीलाः सिंधूनपोऽरिणात् । प्रेरयत् । अपिहितेवापिहितानीव वृषेण तिरोहितानि च । अत्रेवशब्दस्यार्थः । खानि स्रोतसां द्वारास्थपावृणोत् । उहाटितवान् ॥

त्वा युजा नि खिदत्सूर्यस्येन्द्रश्चक्रं सहसा सद्य इंदो ।

अधि ष्णुना बृहता वर्तमानं महो दुहो अपं विश्वायुं धायि ॥ २ ॥

त्वा । युजा । नि । खिदत् । सूर्यस्य । इन्द्रः । चक्रं । सहसा । सद्यः । इंदो इति ।

अधि । ष्णुना । बृहता । वर्तमानं । महः । दुहः । अपं । विश्वऽआयु । धायि ॥ २ ॥

हे इंदो सोम इंद्रः सद्यः सपदि त्वा त्वया युजा सहायेन सूर्यस्य प्रेरकस्य सवितुः संबंधिनः पूर्वं द्विचक्रस्य रथस्यैकं चक्रं सहस्राभिभावकेन बलेन नि खिदत् । आच्छिन्नत् । कीदृशं । अधि उपरि स्तुना स्थितेन बृहता महतांतरिक्षेण वर्तमानं । किंच महो महतः प्रभूतस्य द्रुहो द्रोग्धुः सूर्यस्य संबंधि विश्वायु सर्वतो गंतु चक्रमप धायि । इंद्रेणापाहारि ॥

अहन्निद्रो अर्दहदग्निरिंदो पुरा दस्यून्मध्यंदिनाद्भीके ।

दुर्गे दुरोणे क्रत्वा न यातां पुरु सहस्रा शर्वा नि बर्हीत् ॥ ३ ॥

अहन् । इंद्रः । अर्दहत् । अग्निः । इंदो इति । पुरा । दस्यून् । मध्यंदिनात् । अभीके ।

दुः५गे । दुरोणे । क्रत्वा । न । यातां । पुरु । सहस्रा । शर्वा । नि । बर्हीत् ॥ ३ ॥

हे इंदो सोम अभीके संयामे दस्यून् शत्रूनिद्रोऽहन् । अवधीत् । अग्निः कांश्चिच्छत्रूनदहत् । ददाह । कीदृशाविंद्रापी । मध्यंदिनामध्याह्नापुरा पुरस्तात्पूर्वाह्ने तव पानास्रभ्रवलाविति शेषः । यातां गच्छताम-सुराणां पुरु पुरुणि बह्वनि सर्वा सर्वाणि निरवशेषाणि सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि नि बर्हीत् । न्यबर्हीत् । इंद्रोऽवधीत् । तत्र दृष्टांतः । दुरोणे दुरवने रक्षितुमशक्ये दुर्गे दुरवगाहि देशे क्रत्वा न कर्मणा स्वकीयं कार्यमुद्दिश्य गच्छतः पथिकान्यथा धनलोलुपश्चोरो हति तद्वत् ॥

विश्वस्मात्सीमधुमाँ इंद्र दस्यून्विशो दासीरकृणोरप्रशस्ताः ।

अवाधेथाममृणतं नि शत्रूनविंदेशामपचितिं वधचैः ॥ ४ ॥

विश्वस्मात् । सीं । अधुमान् । इंद्र । दस्यून् । विशः । दासीः । अकृणोः । अप्रऽशस्ताः ।

अवाधेथां । अमृणतं । नि । शत्रून् । अविंदेथां । अपऽचितिं । वधचैः ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं सीमेनान्दस्यून्विश्वस्मात्सर्वस्मान्नुणादधमान् हीनानकृणोः । अकरोः । किंच दासीः कर्महीना विशो मातृषीः प्रजा अप्रशस्ता गर्हिता अकृणोः । हे इन्द्रासोमी युवां शत्रूनवाधेथां । न्यमृणतं । नितरां हिंसितवन्ती । अपि च वधवैस्तेषां शत्रूणां प्रहरिरपचितिं पूजां जनेभ्योऽविंदेथां । अलभेथां ॥

एवा सत्यं मघवाना युवं तदिंद्रश्च सोमोर्वमभ्यं गोः ।

आर्ददृतमपिहितान्यश्ना रिरिचयुः क्षाश्चित्तृदाना ॥ ५ ॥

एव । सत्यं । मघऽवाना । युवं । तत् । इंद्रः । च । सोम । ऊर्वे । अभ्यं । गोः ।

आ । अर्ददृतं । अपिऽहितानि । अश्ना । रिरिचयुः । क्षाः । चित् । तृदाना ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं चंद्रश्चेति युवासुभावूर्वं महान्तमश्वमश्वसमूहं गोर्गवां समूहं चाददृतं । आदरयतं । अपिहि-तानि पणिभिराच्छादितानि गवां वृंदाणि चाश्चित् पणीनां भूमीश्चाश्वश्वनपरेण बलेन रिरिचयुः । रेचित-वन्ती । हे मघवानौ धनवंताविंद्रासोमी तृदाना शत्रूणां हिंसकौ युवं युवामेवैवमुक्तप्रकारेण यत्कृतवन्ती तत्सर्वं सत्यमेव ॥ ॥ १७ ॥

आ नः स्तुत इति पंचर्वमष्टमं सूक्तं वामदेवस्त्वार्यं चैतुर्मैत्रं । आ नः स्तुत इत्यनुक्रमणिका । विनिधोगो-
लेनिकः ॥

आ नः स्तुत उप वाजेभिरुत्ती इंद्र याहि हरिभिर्मदसानः ।

तिरश्चिदर्यः सर्वना पुरुषाणां गृषेभिर्गृणानः सत्यराधाः ॥ १ ॥

आ । नः । स्तुतः । उप । वाजैभिः । ऊती । इंद्र । याहि । हरिऽभिः । मंदसानः ।
तिरः । चित् । अर्यः । सर्वना । पुरुणि । आंगूषेभिः । गृणानः । सत्यऽराधाः ॥ १ ॥

हे इंद्र स्तुतस्त्वं वाजैर्भिर्वाजैरस्त्रैः सह तिरश्चित् प्राप्तानि । तिरः सत इति प्राप्तस्य । नि० ३. २०. । इति यास्कः । पुरुणि पूर्णानि सवना सवनानि नोऽस्मदीयान्यङ्गानुप प्रत्युती ऊति नोऽस्माकं रक्षणार्थं हरिभिर-
क्षैरा याहि । आगच्छ । कीदृशः । मंदसानो मोदमानोऽर्थः स्वाम्यांगूषेभिः स्तोत्रैर्गृणानः स्तूयमानः सत्यराधाः
सत्यधनः ॥

आ हि ष्मा याति नर्यैश्चिकित्वाहूयमानः सोतृभिरुप यज्ञं ।
स्वश्चो यो अभीरुर्मन्यमानः सुष्वाणेभिर्मदति सं ह वीरैः ॥ २ ॥
आ । हि । स्म । याति । नर्यैः । चिकित्वान् । हूयमानः । सोतृऽभिः । उप । यज्ञं ।
सुऽअश्वः । यः । अभीरुः । मन्यमानः । सुस्वानेभिः । मदति । सं । ह । वीरैः ॥ २ ॥

नर्यो नृभ्यो हितश्चिकित्वा सर्वं जानन् सोतृभिः सोममभिषुण्वन्नर्चतिग्भिर्हूयमान आहूयमान इंद्रो
ऽस्मदीयं यज्ञमुप प्रति आ याति । आगच्छतु । हि स्मेति पूरणी । स्वश्चः शोभनाश्वोपेतोऽभीरुर्निर्भयशीलः
सुस्वानेभिः सुवस्त्रैर्यजमानैर्मन्यमानः स्तूयमानो य इंद्रो वीरैः शूरैर्मदति सह सं मदति ह सह माद्यत्येव ।
स इंद्र आगच्छत्विति पूर्वेण संबंधः ॥

आवयेदस्य कर्णा वाजयथ्ये जुष्टामनु प्र दिशं मंदयथ्ये ।
उद्धावृषाणो राधसे तुविष्मान्करन् इंद्रः सुतीर्थभयं च ॥ ३ ॥
अवय । इत् । अस्य । कर्णा । वाजयथ्ये । जुष्टा । अनु । प्र । दिशं । मंदयथ्ये ।
उत्ऽववृषाणः । राधसे । तुविष्मान् । करत् । नः । इंद्रः । सुऽतीर्था । अभयं । च ॥ ३ ॥

हे स्तोतस्त्वमस्य इंद्रस्य संबंधिनी कर्णा कर्णौ वाजयध्या इंद्रं बलिनं कर्तुं जुष्टामनु दिशं सेवितासु सर्वासु
दिशु प्र मंदयथ्ये प्रकर्षणेन्द्रं मादयितुं च अवय । स्तोत्राणि आवय । इदिति पूरणः । उद्धवृषाणः सोमेनोत्सि-
ध्यमानसुविष्मान्बलवानिंद्रो नोऽस्माकं राधसे धनार्थं सुतीर्था शोभनानि तीर्थान्यभयं च भयराहित्यं च
करत् । करोतु ॥

अच्छा यो गन्ता नाधमानमूती इत्था विप्रं हवमानं गृणन्तं ।
उप त्मनि दधानो धुर्याऽशून्सहस्राणि शतानि वज्रबाहुः ॥ ४ ॥
अच्छ । यः । गन्ता । नाधमानं । ऊती । इत्था । विप्रं । हवमानं । गृणन्तं ।
उप । त्मनि । दधानः । धुरि । आशून् । सहस्राणि । शतानि । वज्रऽबाहुः ॥ ४ ॥

वज्रबाहुर्वज्रहस्तो य इंद्रस्त्वन्मात्मनि स्थितानात्मवशान् सहस्राणि सहस्रसंख्याकान् शतानि शतसंख्या-
कानांशून् शीघ्रगामिनोऽश्वाधुरि रथवहनप्रदेश उप दधानः संस्थापयन्मूती रक्षणार्थं नाधमानं याचमानं
विप्रं मेधाविनं हवमानमाहूयंतमित्येत्यमनेन प्रकारेण गृणन्तं सुवतं यजमानमच्छाभिमुख्येन गन्ता गमनशीलः ।
भवतीति शेषः । स इंद्रः सुतीर्थान्यभयं च करोत्विति पूर्वेण संबंधः ॥

त्वोतासो मघवच्चिद्र विप्रा वयं ते स्याम सूरयो गृणन्तः ।
भेजानासो बृहद्विवस्य राय आकाय्यस्य दावने पुरुक्षोः ॥ ५ ॥

त्वाऽऊतासः । मघऽवन् । इंद्र । विप्राः । वयं । ते । स्याम । सूरयः । गृणतः ।

भेजानासः । बृहन्ऽदिवस्य । रायः । आऽकाय्यस्य । दावने । पुरुऽक्षोः ॥ ५ ॥

हे मघवन्मघवन्निद्र स्तोतासस्त्वया रचिता विप्रा भेधाविनो गृणतस्त्वां सुवतः सूरयः स्तोतारो वयं बृहदिवस्य महहीप्तेराकाय्यस्य आ समंतात्पुत्रस्य पुरुषोर्बहुतस्य बहुकीर्तेर्वा ते त्वदीयस्य रायो धनस्य दावने दाने निमित्ते सति भेजानासस्त्वां भजमानाः स्वाम । भवेम ॥ ॥ १८ ॥

नकिरिन्द्रेति चतुर्विंशत्यृचं नवमं सूक्तं वामदेवस्त्वार्षं गायत्रं । अष्टमी चतुर्विंशी च द्वे अनुष्टुभौ । इंद्रो देवता । दिवसिहेत्ययं तृच उषोदेवताक इंद्रदेवताकश्च । तथा चानुक्रांतं । नकिश्चतुर्विंशतिर्दिवसितृच उषस्यस्य गायत्रं ह्यष्टम्यं चानुष्टुभमिति ॥ अतिरात्रे तृतीये पर्याये भेजावर्णशस्त्र उत्तमावर्जमिदं सूक्तं । तथा च सूचितं । नकिरिन्द्र त्वदुत्तर इत्युत्तमामुद्धरेत् । आ० ६. ४. इति ॥

नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायाँ अस्ति वृचहन् । नकिरेवा यथा त्वं ॥ १ ॥

नकिः । इंद्र । त्वत् । उत्तरः । न । ज्यायान् । अस्ति । वृचऽहन् । नकिः । एव । यथा । त्वं ॥ १ ॥

हे वृचहन्निद्र वृचस्य नाशकिन्द्र । लोक एकोऽपीति शेषः । त्वत्त्वत् उत्तर उत्कृष्टतरो नकिरस्ति । न भवति । त्वत्तो ज्यायान् प्रशस्यतर एकोऽपि नास्ति । हे इंद्र त्वं लोके यथा प्रसिद्धो भवसि तथाविध एकोऽपि नकिरेवास्ति । निव भवति । कश्चिदपि लोक इंद्रसदृशो नास्तीत्यर्थः ॥

सचा ते अनु कृष्टयो विश्वा चक्रेव वावृतुः । सचा महाँ असि श्रुतः ॥ २ ॥

सचा । ते । अनु । कृष्टयः । विश्वा । चक्राऽइव । ववृतुः । सचा । महान् । असि । श्रुतः ॥ २ ॥

हे इंद्र कृष्टयः प्रजासो त्वामनु लक्ष्मीकृत्य सचा सत्यमेव ववृतुः । वर्तते । तच्च दृष्टान्तः । विश्वा विश्वानि व्याप्तानि चक्रेव चक्राणीव । यथा चक्राणि शकटमनुवर्तते तद्वत् । हे इंद्र महान्स्त्वं सचा सत्यमेव श्रुतो विश्व-तोऽसि । गुणैः प्रख्यातो भवसि ॥

विश्वे चनेदना त्वा देवास इंद्र युयुधुः । यदहा नक्तमातिरः ॥ ३ ॥

विश्वे । चन । इत् । अना । त्वा । देवासः । इंद्र । युयुधुः । यत् । अहा । नक्तं । आ । अतिरः ॥ ३ ॥

हे इंद्र विश्वे चनेत्सर्व एव देवासोऽमुरान्विजिगीषवो देवा अना प्राणरूपेण बलेन त्वा त्वां सहायं लब्ध्वा युयुधुः । असुरैः सह युद्धं चक्रुः । यद्यस्मात्कारणादहा अहःसु नक्तं रात्रिषु चातिरः । आ समंतात् शत्रून्वधीः । अतः कारणाद्युयुधुरिति पूर्वेण संबंधः ॥

यचोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय युध्यते । मुषाय इंद्र सूर्ये ॥ ४ ॥

यच । उत् । बाधितेभ्यः । चक्रं । कुत्साय । युध्यते । मुषायः । इंद्र । सूर्ये ॥ ४ ॥

यच यस्मिन् युद्धे उतापि च हे इंद्र त्वं बाधितेभ्यः कुत्ससहायेभ्यो युध्यते युद्धं कुर्वते कुत्साय च सूर्यं सूर्य-संबन्धि चक्रं मुषायः । अमुष्णाः । अपहृतवागसीत्यर्थः । तस्मिन् युद्धे प्रायः शचीभिरतश्मिति परेण संबंधः ॥

यच देवाँ ऋघायतो विश्वाँ अयुध्य एक इत् । त्वमिन्द्र वनूरहन् ॥ ५ ॥

यच । देवान् । ऋघायतः । विश्वान् । अयुध्यः । एकः । इत् । त्वं । इंद्र । वनून् । अहन् ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वमेक इदसहाय एव यच यस्मिन् संयामे देवानिन्द्रादीर्गृघायतो बाधमानान्विश्वान् सर्वाज्ञा-सादीनयुध्यः । युद्धमकरोः । तथा वनून् हिंसकानहन् । अवधीः ॥ ॥ १९ ॥

यचो॒त म॒र्याय॒ कम॒रिणा॒ इन्द्र॒ सूर्ये॑ । प्रावः॒ शची॑भिरेत॒शं ॥६॥

यच॑ । उ॒त । म॒र्याय॒ । कं । अ॒रिणाः॑ । इन्द्र॒ । सूर्ये॑ । प्र । आ॒वः । शची॑भिः । एत॒शं ॥६॥

यच यस्मिन् संगाम उतापि च हे इन्द्र त्वं मर्याय मनुष्याद्यैतशाख्याय अषये सूर्यमरिणाः । अहिंसीः । कमिति पूरणः । तदानीं शचीभिर्युद्धकर्मभिरेतश्मेतत्संज्ञकमृषिं प्रावः । प्रकर्षेणारचः ॥

किमा॒दुता॒सि वृ॒चह॒न्म॒घव॒न्म॒न्युम॒त्तमः॑ । अ॒चाह॒ दानु॒माति॒रः ॥७॥

किं । आ॒त् । उ॒त । अ॒सि । वृ॒चऽह॒न् । म॒घऽव॒न् । म॒न्युम॒त्तमः॑ । अच॑ । अह॑ । दानुं । आ । अ॒ति॒रः ॥७॥

हे वृचहन् वृचाणामावरकाणां तमसां हन्तर्मघवन्धनवन्निद्र त्वमादनंतरमेव उतापि च । किमिति प्रश्ने । मन्युमत्तमोऽसि । अत्यंतं क्रोधवान् भवसि । अचास्मिन्नंतरिचेऽहैव दानुं दानोः पुत्रं वृचमातिरः । आ समंतादहिंसीः ॥

ए॒तद्दे॒वत॒ वी॒र्यं॑ मि॒न्द्र च॒कर्ण॑ पौ॒ंस्यं॑ । स्त्रियं॑ यदु॒र्हणा॒युवं॑ व॒धीर्दु॒हितरं॑ दि॒वः ॥८॥

ए॒तत् । घ॒ । इ॒त् । उ॒त । वी॒र्यं॑ । इन्द्र॒ । च॒कर्ण॑ । पौ॒ंस्यं॑ । स्त्रियं॑ । यत् । दुः॒ह॒ना॒युवं॑ । व॒धीः । दु॒हितरं॑ । दि॒वः ॥८॥

हे इन्द्र उतापि च यद्यस्त्वमेतदुपलक्षितं पौंस्यं वलं वीर्यं सामर्थ्योपेतं चकर्ण । छतवानसि । घेदिति पूरणो । किंच दुर्हणायुवं दुष्टं हननमिच्छतीं दिवो दुहितरं युक्तोक्तकाशादुत्पन्नां स्त्रियमुपसं वधीः । अवधीः ॥

दि॒वश्चि॒ह्वा दु॒हितरं॑ म॒हान्म॒हीय॒मानां॑ । उ॒षासं॑ मि॒न्द्र सं पि॒णक् ॥९॥

दि॒वः । चि॒त् । घ॒ । दु॒हितरं॑ । म॒हान् । म॒हीय॒मानां॑ । उ॒षसं॑ । इन्द्र॒ । सं । पि॒णक् ॥९॥

हे इन्द्र महान्स्त्वं दिवो दुहितरं युक्तोक्तस्य पुत्रीं महीयमानां पूज्यमानामुपसमुपोदेवीं सं पिणक् चिह्न । संपिष्टवानसि खलु ॥

अ॒पो॒षा अ॒नसः॑ स॒रत्संपि॑ष्टा॒दहं॑ वि॒भ्युषी॑ । नि॒ यत्सीं॑ शि॒श्रथ॑वृ॒षा ॥१०॥

अप॑ । उ॒षाः । अ॒नसः॑ । स॒रत् । संऽपि॑ष्टात् । अहं॑ । वि॒भ्युषी॑ । नि॒ । यत् । सीं॑ । शि॒श्रथ॑त् । वृ॒षा ॥१०॥

वृषा कामानां वर्धितेन्द्रो यद्यदा सीमेतदुषःसंबन्धि शकटं नि शिश्रथत् । न्यवधीत् । तदोषा उपोदेवता विभ्युषीद्रसकाशास्त्रीता सती संपिष्टादिद्रेण संचूर्णितादनसः शकटादप सरत् । अपासरत् । अपजगाम । अहेति पूरणः ॥ ॥२०॥

ए॒तद॒स्या अ॒नः॑ श॒ये सु॒संपि॑ष्टं वि॒पाश्या॑ । स॒सारं॑ सीं॑ प॒राव॑तः ॥११॥

ए॒तत् । अ॒स्याः । अ॒नः॑ । श॒ये । सु॒संपि॑ष्टं । वि॒पाशि॑ । आ । स॒सारं॑ । सीं॑ । प॒राऽव॑तः ॥११॥

सुसंपिष्टमिद्रेण सुष्ठु संचूर्णितमस्या उषसः संबन्धितदनः शकटं विपाशि । विपाडाख्या नदी । तस्यां तप्तीर आ शये । आ समंताच्छेति । अश्रित । सीमिद्यमुपोदेवता शकटे भवे सति परावतो दूरदेशात्सार । अपसार ॥

उत सिंधुं विबाल्यं वितस्थानामधि क्षमि । परिं ष्टा इंद्र मायया ॥१२॥

उत । सिंधुं । वि॒ऽबाल्यं । वि॒ऽतस्थानां । अधि । क्षमि । परिं । स्थाः । इंद्र । मायया ॥१२॥

हे इंद्र उतापि च विबाल्यं विगतबाल्यावस्थां संपूर्णजलां वितस्थानां वितिष्ठमानां सिंधुं नदीमधि क्षमि चमायां मायया प्रज्ञया परि ष्टाः । पर्यस्थाः । सर्वतः स्थापनं कृतवानसि ॥

उत शुष्णास्य धृष्णुया प्र मृक्षो अभि वेदनं । पुरो यदस्य संपिणक् ॥१३॥

उत । शुष्णास्य । धृष्णु॒ऽया । प्र । मृक्षुः । अभि । वेदनं । पुरः । यत् । अस्य । सं॒ऽपिणक् ॥१३॥

उतापि च हे इंद्र धृष्णुया धृष्णुः धर्षकस्त्वं शुष्णस्य शुष्णानामोऽसुरस्य संबंधि वेदनं वित्तमभि अभितः सर्वतः प्र मृक्षः । प्रकर्षेणाबाधयाः । यद्यदास्य शुष्णस्य पुरः पुराणि नगराणि संपिणक् । संपिष्टवानसि । तद्वा प्र मृक्ष इति संबंधः ॥

उत दासं कौलितरं बृहतः पर्वतादधि । अवाहन्निंद्र शंबरं ॥१४॥

उत । दासं । कौलि॒ऽतरं । बृहतः । पर्वतात् । अधि । अव । अहन् । इंद्र । शंबरं ॥१४॥

उतापि च हे इंद्र त्वं दासमुपचपयितारं कौलितरं कुलितरानामोऽपत्यं शंबरमसुरं बृहतो महतः पर्वतादद्रेरधुपरि अव अवाचीनं कृत्वाहन् । हतवानसि ॥

उत दासस्य वर्चिनः सहस्राणि शतावधीः । अधि पंच प्रधीरिव ॥१५॥

उत । दासस्य । वर्चिनः । सहस्राणि । शता । अवधीः । अधि । पंच । प्रधीन्ऽइव ॥१५॥

उतापि च हे इंद्र त्वं प्रधीनिव चक्रस्य परितः स्थितान् शंकूनिव हिंसकान्पंच शता पंचशतानि पंचशत-संख्याकान् सहस्राणि सहस्रसंख्याकान्दासस्य लोकानामुपचपयितुर्वर्चिनो वर्चिनामकस्यासुरस्य संबंधिनोऽनुच-राण्युपपानध्यधिकमवधीः । हतवानसि ॥ ॥२१॥

उत त्वं पुत्रमयुवः परावृक्तं शतक्रतुः । उक्थेष्विंद्र आभजत् ॥१६॥

उत । त्वं । पुत्रं । अयुवः । परा॒ऽवृक्तं । शत॒ऽक्रतुः । उक्थेषु । इंद्रः । आ । अभजत् ॥१६॥

उतापि च शतक्रतुः शतकर्मैद्रस्य तं प्रसिद्धमयुव एतन्नाम्न्याः पुत्रं परावृक्तमेतन्नामकमुक्थेषु स्तोत्रेष्वाभजत् । भागिनं कृतवान् । अयमर्थो वसीभिः पुत्रमयुवः । अश्वे० ४. १९. ९. । इत्यस्यामृचि प्रतिपादित इति ॥

उत त्या तुर्वशायदू अस्नातारा शचीपतिः । इंद्रो विद्वाँ अपारयत् ॥१७॥

उत । त्या । तुर्वशायदू इति । अस्नातारा । शची॒ऽपतिः । इंद्रः । वि॒द्वान् । अपारयत् ॥१७॥

उतापि च अस्नातारास्नातारौ ययातिशापादनभिषिक्ता त्या त्यौ ती प्रसिद्धौ तुर्वशायदू तुर्वशनामानं यदुनामकं च राजानौ शचीपतिः कर्मणां पालकः । यद्वा । शचींद्रस्य भार्या । तस्माः पतिर्मता विद्वान् सकलमपि ज्ञानं इंद्रोऽपारयत् । अभिवेकाहं वकरोत् ॥

उत त्या सद्य आर्या सरयोऽरिंद्र पारतः । अर्णीचिचरथावधीः ॥१८॥

उत । त्या । सद्यः । आर्या । सरयोः । इंद्र । पारतः । अर्णीचिचरथा । अवधीः ॥१८॥

उतापि च सद्यः सपदि हे इंद्र त्वं त्वा त्वी तावार्यार्यावार्यत्वाभिमानिनी संतावपि । इंद्रविषयमक्तिश्च-
धारहितावित्यर्थः । सरयोः सरख्या नद्याः पारतः पारे तीरे वसंतावर्णाचिचरथा अर्णनामकं चिचरथनामकं
च राजानाववधीः । अहिंसीः ॥

अनु द्वा जहिता नयोऽंधं ओणं च वृचहन् । न तत्ते सुम्नमष्टवे ॥१९॥

अनु । द्वा । जहिता । नयः । अंधं । ओणं । च । वृचऽहन् । न । तत् । ते । सुम्नं । अष्टवे ॥१९॥

हे वृचहन् वृचस्य हिंसकेन्द्र त्वं जहिता जहितौ सर्वैर्बधुभिस्त्यक्ताबंधं चक्षुर्हीनमेकं ओणं च पंगुमपरं च द्वा
एतौ द्वावनु नयः । अंधपंगुत्वपरिहरिणानुनीतवानसि । हे इंद्र ते त्वया दत्तं तत्सुम्नं सुखमष्टवे व्याप्तुं कोऽपि
न प्रभवतीति शेषः ॥

शतमश्मन्मयीनां पुरामिंद्रो व्यास्यत् । दिवोदासाय दाशुषे ॥२०॥

शतं । अश्मन्ऽमयीनां । पुरां । इंद्रः । वि । आस्यत् । दिवःऽदासाय । दाशुषे ॥२०॥

इंद्रोऽश्मन्मयीनां पाषाणीर्निर्मितानां पुरां शंबरस्य संबंधिनां नगराणां शतं शतसंख्याकं दिवोदासायित-
मामकाय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय व्यास्यत् । व्यभिपत् ॥ ॥२२॥

अस्वापयद्भीतये सहस्रां त्रिंशतं हथैः । दासानामिंद्रो मायया ॥२१॥

अस्वापयत् । द्भीतये । सहस्रां । त्रिंशतं । हथैः । दासानां । इंद्रः । मायया ॥२१॥

इंद्रो मायया स्वकीयया शक्त्या दासानां लोकानामुपपत्तयितृणां राजसादीनां त्रिंशतं त्रिंशत्संख्याकानि
सहस्रा सहस्राणि द्भीतये द्भीतिनामकस्यार्थय हथैर्हननसाधनेरायुधैरस्वापयत् । अवधीत् ॥

स घेदुतासि वृचहन्समान इंद्र गोपतिः । यस्ता विश्वानि चिच्युषे ॥२२॥

सः । घ । इत् । उत । असि । वृचऽहन् । समानः । इंद्र । गोऽपतिः । यः । ता ।

विश्वानि । चिच्युषे ॥२२॥

उतापि च हे इंद्र यस्त्वं ता तानि विश्वानि समस्तान् शत्रून् चिच्युषे । प्राच्यावयः । हे वृचहन्
वृचाणां शत्रूणां हिंसकेन्द्र गोपतिर्गवां पालकः स त्वं समानः सर्वेषां यजमानानां समः सन् प्रख्यातोऽसि ।
घेदिति पूरणौ ॥

उत नूनं यदिद्रियं करिष्या इंद्र पौंस्यं । अद्या नकिष्टदा मिनत् ॥२३॥

उत । नूनं । यत् । इंद्रियं । करिष्याः । इंद्र । पौंस्यं । अद्या । नकिः । तत् । आ । मिनत् ॥२३॥

उतापि च हे इंद्र यत्पौंस्यं त्वदीयं बलमिन्द्रियं सामर्थ्योपेतं नूनं करिष्याः । कृतवानसि खलु । अद्या-
नयतनः कश्चित्तद्वत् नकिरा मिनत् । न हिंस्यात् ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वयमा । वामं पूषा वामं भगो वामं देवः कळ्ळती ॥२४॥

वामंऽवामं । ते । आऽदुरे । देवः । ददातु । अयमा । वामं । पूषा । वामं । भगः । वामं ।

देवः । कळ्ळती ॥२४॥

हे आदुरे शत्रूणामादारयितरिंद्र ते तव वामं वामं यद्यद्वननीयं संभजनीयं धनमस्ति लोके तद्वामं
वस्त्वयमारीणां नियमयितैतन्नामको देवो ददातु । प्रयच्छतु । तथा कळ्ळती कृतदंतः पूषा पोषको देवो

वामं धनं ददातु । भगोऽपि धनं ददातु । ननु कच्छतीत्येतत्संनिहितत्वाद्भग इत्यनेन संबंधनीयं । अथवार्य-
मादीनां चयाणामपि विशेषणत्वेन भावं । कथं पूष्णो विशेषणं स्यादिति साकांक्षत्वात् न । सांनिध्याकांक्षयोः
सङ्गावेऽपि योग्यतामंतरेणान्वयायोगात् । तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदंतको हि । तै० स० २. ६. ८. ५. । इत्यादि-
श्रुतिषु पूष्ण एवादंतकत्वेन प्रसिद्धेर्व्यवहितस्यापि तस्यैव विशेषणत्वं युक्तं । वामं वननीयं भवतीत्यादि
निवृत्तं । ६. ३१. । अत्र द्रष्टव्यं ॥ ॥ २३ ॥

कथा न इति पंचदशर्चं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्धमैन्द्रं गायत्रं । अग्नीं पु ण इत्येषा पादनिचृद्भाम गायत्री
त्रयः सप्तकाः पादनिचृदिति तल्लक्षणयुक्तत्वात् । तथा चानुकमणिका । कथा पंचोनाग्नीं पु पादनिचृदिति ॥
सूक्तविनियोगो लैंगिकः । अग्निष्टोमे चातुर्विंशिकेऽहनि च माध्यंदिने सवने मैत्रावरुणस्य कथा न इत्याद्यसूचः
स्तोत्रियः । सूचितं च । होचकाणां कथा नश्चित्र आ भुवत् । आ० ७. ४. । इति ॥ वरुणप्रघासेषु कायस्य
हविषोऽनुवाक्या कथा न इत्येषा । तथा च सूचितं । कथा नश्चित्र आ भुवत्तिररुणगर्भः समवर्तताये । आ०
२. १७. । इति ॥

(कथा नश्चित्र आ भुवदूती सदावृधः सखा । कथा शचिष्ठया वृता ॥ १ ॥

कथा । नः । चित्रः । आ । भुवत् । ऊती । सदाऽवृधः । सखा । कथा । शचिष्ठया । वृता ॥ १ ॥

सदावृधः सदा वर्धमानश्चित्रश्चायनीयः पूजनीयः सखा मित्रभूत इन्द्रः कथोती ऊत्या तर्पणेन नोऽस्मान्ना
भुवत् । आभिमुख्येन भवेत् । शचिष्ठया प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञासहितमनुष्ठीयमानेन कथा वृता केन वर्तनेन
कर्मणा चाभिमुखो भवेत् ॥

कत्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदंधसः । दृह्वा चिदारुजे वसुं ॥ २ ॥

कः । त्वा । सत्यः । मदानां । मंहिष्ठः । मत्सत् । अंधसः । दृह्वा । चित् । आऽरुजे । वसुं ॥ २ ॥

मंहिष्ठः पूजनीयः सत्यः सत्यभूतो मदानां मादयितृणां मध्ये को मदकरोऽंधसः सोमस्य रसो दृह्वा चित्
दृढान्यपि वसु वसुनि शत्रूणां धनान्यारुज आ समंताद्भक्तुं हे इन्द्र त्वा त्वां मत्सत् । मादयेत् ॥

अग्नीं पु णः सखीनामविता जरितृणां । शतं भवास्यूतिभिः ॥ ३ ॥

अग्नि । सु । नः । सखीनां । अविता । जरितृणां । शतं । भवासि । ऊतिऽभिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सखीनां समानख्यातीनां जरितृणां स्तोत्राणामविता रक्षिता त्वं शतं शतेन बह्वीभिस्तृतिभि
रक्षाभिः सह नोऽस्माकं सु सुष्ठुभि भवासि । अभिमुखो भव ॥

अग्नीं न आ ववृत्स्व चक्रं न वृत्तमर्वतः । नियुज्जिश्चर्षणीनां ॥ ४ ॥

अग्नि । नः । आ । ववृत्स्व । चक्रं । न । वृत्तं । अर्वतः । नियुत्ऽभिः । चर्षणीनां ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं वृत्तं चक्रं न वर्तमानं चक्रमिवार्वत उपगंतुं नोऽस्मान् चर्षणीनामसदीयानां मनुष्याणां नियुज्जिः
स्तृतिभिरभ्या ववृत्स्व । अभ्यावर्तस्व ॥

प्रवता हि क्रतूनामा हा पदेव गच्छसि । अभक्षि सूर्ये सचा ॥ ५ ॥

प्रऽवता । हि । क्रतूनां । आ । ह । पदाऽईव । गच्छसि । अभक्षि । सूर्ये । सचा ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं क्रतूनां कर्मणां यजमानानां संबंधिनः प्रवता प्रवतः प्रवणान्देशान्पदेव पदानि स्वकीयानि
स्थानानीवा गच्छसि हि । आगतो भवसि खलु । हेति पूरणः । हे इन्द्र त्वामहं सूर्ये सूर्येण सचा सहामभि ।
भजे ॥ ॥ २४ ॥

सं यत्तं इन्द्र मन्यवः सं चक्राणि दधन्विरे । अध त्वे अध सूर्ये ॥ ६ ॥

सं । यत् । ते । इन्द्र । मन्यवः । सं । चक्राणि । दधन्विरे । अध । त्वे इति । अध । सूर्ये ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थं मन्यवः सुतयो यद्यदा सं दधन्विरे । अस्माभिरनुमन्यते । चक्राणि चक्रमणानि कर्माणि च सं दधन्विरे अध तदानीं ताः सुतयस्तानि कर्माणि च त्वे त्वयि भवन्ति । अध तदनन्तरं सूर्ये च भवन्ति ॥

उत स्मा हि त्वामाहुरिन्मघवानं शचीपते । दातारमविदीधयुं ॥ ७ ॥

उत । स्म । हि । त्वां । आहुः । इत् । मघऽवानं । शचीऽपते । दातारं । अविऽदीधयुं ॥ ७ ॥

हे शचीपते कर्मपालकेन्द्र उतापि च मघवानं धनवंतं दातारं स्त्रीतृभ्योऽभीष्टप्रदं त्वा त्वामविदीधयुं । विदीधयुरदीधमानः । न विदीधयुरविदीधयुः । तं दीधमानमाहुः स्म । प्रवर्दन्ति खलु । हीदिति द्वयं पूरणार्थं ॥

उत स्मा सद्य इत्परि शशमानाय सुन्वते । पुरु चिन्महसे वसुं ॥ ८ ॥

उत । स्म । सद्यः । इत् । परि । शशमानाय । सुन्वते । पुरु । चित् । मंहसे । वसुं ॥ ८ ॥

उतापि च हे इन्द्र त्वं सद्य इत्सद्य एव शशमानाय सुतिं कुर्वते । शशमानः शंसमानः । नि० ६. ८. । इति यास्केनोक्तत्वात् । सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय पुरु चित्पुरुणि बहन्त्यपि वसु वसूनि धनानि परि परितो मंहसे स्म । प्रयच्छसि खलु ॥

नहि ष्मा ते शतं चन राधो वरंत आसुरं । न च्यौत्नानि करिष्यतः ॥ ९ ॥

नहि । स्म । ते । शतं । चन । राधः । वरन्ते । आऽसुरं । न । च्यौत्नानि । करिष्यतः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र आसुरो बाधका राक्षसादयस्ते त्वदीयं शतं चन शतपरिमितमपि राधो धनं नहि वरन्ते स्म । न वारयन्ति खलु । किंच शत्रूणां हिंसनं करिष्यतस्तव च्यौत्नानि बलानि न वारयन्ति ॥

अस्माँ अवंतु ते शतमस्मान्सहस्रमूतयः । अस्मान्विश्वा अभिष्टयः ॥ १० ॥

अस्मान् । अवंतु । ते । शतं । अस्मान् । सहस्रं । ऊतयः । अस्मान् । विश्वाः । अभिष्टयः ॥ १० ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयाः शतं शतसंख्याका ऊतयो रक्षा अस्मानवंतु । रचंतु । सहस्रं सहस्रसंख्याकास्त्वदीया रक्षा अस्मानवंतु । विश्वाः सर्वाण्यभिष्टयस्त्वदीयान्यभिगमनान्यस्मानवंतु ॥ २५ ॥

अस्माँ इहा वृणीष्व सख्याय स्वस्तये । महो राये दिवित्मते ॥ ११ ॥

अस्मान् । इहा । वृणीष्व । सख्याय । स्वस्तये । महः । राये । दिवित्मते ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वमिहास्त्रिन्यज्ञेऽस्मान्यजमानान् सख्याय सखिभावाय स्वस्तयेऽविनाशाय च महो महते दिवित्मते दीप्तिमते राये धनाय च वृणीष्व । संभजस्व ॥

अस्माँ अविड्ढि विश्वहेन्द्र राया परीणसा । अस्मान्विश्वाभिरूतिभिः ॥ १२ ॥

अस्मान् । अविड्ढि । विश्वहा । इन्द्र । राया । परीणसा । अस्मान् । विश्वाभिः ।

ऊतिऽभिः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वहा सर्वेष्वहःसु परीणसा महता राया धनेनास्मान्यजमानानविड्ढि । रक्ष । किंच विश्वाभिः सर्वाभिरूतिभी रक्षाभिरस्मानविड्ढि ॥

अस्मभ्यं ताँ अपा वृधि व्रजाँ अस्तेव गोमंतः । नवाभिरिन्द्रोतिभिः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यं । तान् । अप । वृधि । व्रजान् । अस्ताऽइव । गोऽमंतः । नवाभिः । इन्द्र ।

ऊतिऽभिः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं नवाभिर्नूतनाभिऋतिभी रचाभिरस्तेव चेप्ता शूर इव गोमतो गोभिर्युक्तान् तान् प्रसिद्धाम्ब्र-
जान् गोनिवासानस्रभ्यमपा वृधि । उवाटय ॥

अस्माकं धृष्णुया रथो द्युमाँ इन्द्रानपच्युतः । गव्युरश्वयुरीयते ॥ १४ ॥

अस्माकं । धृष्णुऽया । रथः । द्युऽमान् । इन्द्र । अनपऽच्युतः । गव्युः । अश्वऽयुः । ईयते ॥ १४ ॥

हे इन्द्र धृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्षको द्युमान्दीप्तिमाननपच्युतो विनाशरहितो गव्यगोमानश्वयुरश्ववान-
स्माकमस्रत्संबंधी रथ ईयते । सर्वत्र गच्छतु । तेन रथेनास्मान्नक्षेत्यर्थः ॥

अस्माकमुत्तमं कृधीत्यनयादित्यं दृष्ट्वा रथादवरोहेत् । तथा च सूचितं । अस्माकमुत्तमं कृधीत्यादित्यमी-
क्षमाणो जपित्वावरोहेत् । आ० गु० २. ६. १२. इति ॥

अस्माकमुत्तमं कृधि अवी देवेषु सूर्य । वर्षिष्ठं द्यामिवोपरि ॥ १५ ॥

अस्माकं । उत्तमं । कृधि । अवीः । देवेषु । सूर्य । वर्षिष्ठं । द्यांऽइव । उपरि ॥ १५ ॥

हे सूर्य सर्वस्य प्रेरकेंद्र हे आदित्य वा त्वं देवेषु द्योतमानेषु वज्रादिषु मध्येऽस्माकमस्रत्संबंधि अवी यश्च
उत्तममुत्कृष्टं कृधि । कुरु । तत्र दृष्टान्तः । वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं सेचनसमर्थं वा द्यामिव बुलोकं यथा सर्वेषां
लोकानामुपरि स्थितमुत्कृष्टमकरोस्तद्वत् ॥ २६ ॥

आ तू न इन्द्रेति चतुर्विंशत्युचमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यार्धं गायत्रमेन्द्रं । अन्त्ये कनीनकेवेत्यादिके द्वे इन्द्रस्या-
श्वदेवताके । तथा चानुक्रांतं । आ तू नश्चतुर्विंशतिरन्त्याभ्यामिन्द्राश्वौ स्तुताविति । गतो विनियोगः ॥

आ तू न इन्द्र वृचहन्स्माकमर्धमा गहि । महान्महीभिऋतिभिः ॥ १६ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । वृचऽहन् । अस्माकं । अर्धमा । गहि । महान् । महीभिः । ऊतिऽभिः ॥ १६ ॥

हे वृचहन् वृचाणां शत्रूणां हिंसकेंद्र त्वं नोऽस्मान्प्रति तु विप्रमागच्छ । हे इन्द्र महान्प्रभुतत्त्वं महीभिर्म-
हतीभिऋतिभी रचाभिः सहास्माकमर्धं समीपमा गहि । आगच्छ ॥

भूमिश्चिद्वासि तूतुजिरा चिच चिचिणीष्वा । चिचं कृणोष्युतये ॥ २० ॥

भूमिः । चित् । घा । असि । तूतुजिः । आ । चिच । चिचिणीषु । आ । चिचं । कृणोषि । ऊतये ॥ २० ॥

हे चिच चायनीय पूजनीयेंद्र त्वं भूमिश्चित् भ्रमणशीलोऽपि तूतुजिर्घासि । अस्मदभीष्टप्रदाता च भवसि ।
आकारश्चार्थः । चिचिणीषु चिचकर्मयुक्तास्वस्मद्रूपासु प्रजासु चिचं चायनीयं धनमूतये रक्षणाय आ कृणोषि ।
आ समन्तात्करोषि । धेति पूरणः ॥

दध्नेभिश्चिच्छशीयांसं हंसि ब्राधंतमोजसा । सखिभिर्ये त्वे सचा ॥ ३० ॥

दध्नेभिः । चित् । शशीयांसं । हंसि । ब्राधंतं । ओजसा । सखिऽभिः । ये । त्वे इति । सचा ॥ ३० ॥

हे इन्द्र त्वं दध्नेभिश्चिदक्षीरपि सखिभिर्यजमानैः सह शशीयांसं ॥ शश भुतगती ॥ उत्प्लवमानं ब्राधंतं
महान्तमपि शत्रुमोजसा बलेन हंसि । नाशयसि । ये यजमानास्त्वे त्वयि सचा संगताः । तैरिति पूर्वेण संबंधः ॥

व्यमिन्द्र त्वे सचा वयं त्वाभि नोनुमः । अस्माँअस्माँ इदुदव ॥ ४ ॥

वयं।इन्द्र।त्वे।इति।सचा।वयं।त्वा।अभि।नोनुमः।अस्मान्।अस्मान्।इत्।उत्।अव॥४॥

हे इन्द्र वयं यजमानास्त्वे त्वयि सचा संगताः स्मः । वयं त्वा त्वामाभ नोनुमः । अतिशयेनाभिष्टुमः ।
हे इन्द्र त्वमप्यस्मान्स्मानित् सर्वान्स्मानेवोदव । उत्कर्षेण रच ॥

स नश्चित्राभिरद्विवोऽनवद्याभिरूतिभिः । अनाधृष्टाभिरा गहि ॥ ५ ॥

सः।नः।चित्राभिः।अद्विऽवः।अनवद्याभिः।ऊतिऽभिः।अनाधृष्टाभिः।आ।गहि॥५॥

हे अद्विवो वज्रवज्रिन्द्र स त्वं चित्राभिश्चायनीयाभिरनवद्याभिरनिदिताभिरनाधृष्टाभिः शत्रुभिरप्रधर्षितै-
रूतिभि रक्षणीः सहितः सन्नोऽस्माना गहि । आगच्छ ॥ ॥ २७ ॥

भूयामो षु त्वावतः सखाय इन्द्र गोमंतः । युजो वाजाय घृष्वये ॥ ६ ॥

भूयामो इति । सु । त्वाऽवतः । सखायः । इन्द्र । गोऽमंतः । युजः । वाजाय । घृष्वये ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वावतस्त्वत्सदृशस्य गोमतो गोभिर्युक्तस्य देवस्य संबन्धिनः सखायः स्तोतारो वयं घृष्वये महते
वाजायान्नाय युजः संयुक्ताः सु सुष्ठु भूयामो । भवामिव ॥

त्वं ह्येक ईशिष इन्द्र वाजस्य गोमंतः । स नो यंधि महीमिषं ॥ ७ ॥

त्वं । हि । एकः । ईशिषे । इन्द्र । वाजस्य । गोऽमंतः । सः । नः । यंधि । मही । इषं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र हि यस्मात्कारणान्त्यमेक एव गोमतो गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्थे शिषे । प्रभवसि । अतः कारणात्म
त्वं नोऽस्मभ्यं महीं महतीमिषमन्नं यंधि । प्रयच्छ ॥

न त्वा वरंते अन्यथा यदित्संसि स्तुतो मघं । स्तोतृभ्य इन्द्र गिर्वणः ॥ ८ ॥

न । त्वा । वरंते । अन्यथा । यत् । दित्संसि । स्तुतः । मघं । स्तोतृऽभ्यः । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र गिर्वणो गिरां संभक्तः स्तुतोऽस्माभिः संस्तुतो यद्यदा स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं मघं धनं दित्संसि । दातुमि-
च्छसि । तदा त्वा त्वामन्यथा प्रकारांतरेण न वरंते । न निवारयति । किंतु सर्वेऽप्यनुकूला एव भवन्ति ॥

अभि त्वा गोतमा गिरानूषत प्र दावने । इन्द्र वाजाय घृष्वये ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । अनूषत । प्र । दावने । इन्द्र । वाजाय । घृष्वये ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वामभि खषीकृत्य गोतमा एतन्नामका ऋषयो गिरा स्तुतिरूपया वाचा दावने धनदानार्थं
प्रानूषत । प्रकर्षेण सुवन्ति । घृष्वये महते वाजायान्नाय प्रसुवन्ति ॥

प्र ते वोचाम वीर्याया मंदसान आरुजः । पुरो दासीरभीत्य ॥ १० ॥

प्र । ते । वोचा । म । वीर्या । याः । मंदसानः । आ । अरुजः । पुरः । दासीः । अभिऽइत्य ॥ १० ॥

हे इन्द्र मंदसानः सोमेन मोदमानस्त्वं दासीः चेतुरसुरस्य स्वभूता याः पुरो यानि नगराण्यभीत्याभि-
गम्यारुजः । आ समन्तादभांशीः । हे इन्द्र ते त्वदीयानि तत्रत्यानि वीर्या वीर्याणि वयं स्तोतारः प्र वोचाम ।
प्रकर्षेण वदाम ॥ ॥ २८ ॥

ता ते गृणन्ति वेधसो यानि चर्क्य पौंस्या । सुतेष्विन्द्र गिर्वणः ॥ ११ ॥

ता । ते । गृणन्ति । वेधसः । यानि । चर्क्य । पौंस्या । सुतेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र गिर्वणो गिरां स्तुतिरूपाणां वाचां संभक्ता त्वं यानि पौंस्या पौंस्यानि बलानि चर्क्य । दत्तवानसि ।
हे इन्द्र वेधसः प्राज्ञाः सुतेष्वभिषुतेषु सोमेषु ते त्वदीयानि ता तानि बलानि गृणन्ति । कीर्तयन्ति ॥

अवीवृधन्त गोतमा इन्द्र त्वे स्तोमवाहसः । ऐषु धा वीरवद्यशः ॥ १२ ॥

अवीवृधन्त । गोतमाः । इन्द्र । त्वे इति । स्तोमऽवाहसः । आ । ऐषु । धाः । वीरऽवन्त । यशः ॥ १२ ॥

स्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां वोढारो गोतमा ऋषयो हे इन्द्र त्वे त्वामवीवृधन्त । स्तोत्रैर्वर्धयन्ति ।
त्वमेषु गोतमेषु वीरवत्पुत्रपौत्रादियुक्तं यशोऽन्नमा धाः । निधिहि ॥

यच्चिद्धि शश्वतामसीन्द्र साधारणस्त्वं । तं त्वा वयं हवामहे ॥ १३ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वतां । असि । इन्द्र । साधारणः । त्वं । तं । त्वा । वयं । हवामहे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं यच्चिद्धि यद्यपि खलु शश्वतां बहूनां सर्वेषां यजमानानां साधारणोऽसि । सामान्यो भवसि ।
तथापि तमेव त्वा त्वां वयं स्तोतारो हवामहे । आह्वयामः ॥

अर्वाचीनो वसो भवास्मे सु मत्स्वांधसः । सोमानामिन्द्र सोमपाः ॥ १४ ॥

अर्वाचीनः । वसो इति । भव । अस्मे इति । सु । मत्स्व । अंधसः । सोमानां । इन्द्र ।
सोमऽपाः ॥ १४ ॥

हे वसो यच्चनिवासकेन्द्र त्वमस्मै अस्मासु यजमानेष्वर्वाचीनोऽभिसुखो भव । तथा हे सोमपाः सोमानां
पातरिन्द्र त्वं सोमानामंधसोऽन्नेन सु सुष्ठु मत्स्व । माय ॥

अस्माकं त्वा मतीनामा स्तोम इन्द्र यच्छतु । अर्वागा वर्तया हरी ॥ १५ ॥

अस्माकं । त्वा । मतीनां । आ । स्तोमः । इन्द्र । यच्छतु । अर्वाक् । आ । वर्तय । हरी इति ॥ १५ ॥

मतीनां स्तोत्राणां ॥ मन्यतेः कर्तरि क्तिच् ॥ अस्माकं संबंधि स्तोमः स्तोत्रं हे इन्द्र त्वा त्वामा यच्छतु ।
अस्मासु नियच्छतु । त्वमपि हरी त्वदीयावश्चावर्वागस्मदभिमुखं यथा भवति तथा आ वर्तय । परिवर्तनं कुरु ॥

पुरोक्ताशं च नो घसो जोषयासे गिरश्च नः । वधूयुरिव योषणां ॥ १६ ॥

पुरोक्ताशं । च । नः । घसः । जोषयासे । गिरः । च । नः । वधूयुऽइव । योषणां ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वं नोऽस्मदीयं पुरोक्ताशं च पुरोडाशरूपमन्नं च घसः । अद्भि । तथा नोऽस्मदीया गिरश्च
स्तुतिरूपा वाचश्च जोषयासे । सेवस्व । तच्च दृष्टांतः । वधूयुरिव । स्त्रीकामो यथा योषणां स्त्रीणां गिरः
सेवते तद्वत् ॥ ॥ २९ ॥

सहस्रं व्यतीनां युक्तानामिन्द्रमीमहे । शतं सोमस्य खार्यः ॥ १७ ॥

सहस्रं । व्यतीनां । युक्तानां । इन्द्र । ईमहे । शतं । सोमस्य । खार्यः ॥ १७ ॥

वयं स्तोतार इन्द्र परमैश्वर्ययुक्तं युक्तानां शिषितानां व्यतीनां गमनवतामश्चानां सहस्रं सहस्रसंख्याक-
मीमहे । याचामहे । तथा सोमस्याभिषुतसोमस्य शतं शतसंख्याकाः खार्यः खारीरीमहे । अथ मानविशेषवा-
चिना खारीशब्देन द्रोणकलश उपलक्ष्यते । अपरिमितद्रोणकलशान् बह्वन्यन्नान्याधामह इत्यर्थः ॥

सहस्रां ते शता वयं गवामा च्यावयामसि । अस्मन्वा राध एतु ते ॥ १८ ॥

सहस्रां ते । शता । वयं । गवां । आ । च्यावयामसि । अस्मन्वा । राधः । एतु । ते ॥ १८ ॥

हे इंद्र ते त्वदीयानि गवां सहस्रा सहस्रसंख्याकानि शता शतसंख्याकानि च च्यावयामसि । आच्यावयामः । अस्मदभिमुखं कुर्मः । तथास्मन्वा अस्मासु त्वदीयं राधो धनं ते त्वत्त एतु । आगच्छतु ॥

दश ते कलशानां हिरण्यानामधीमहि । भूरिदा असि वृचहन् ॥ १९ ॥

दश । ते । कलशानां । हिरण्यानां । अधीमहि । भूरिदाः । असि । वृचऽहन् ॥ १९ ॥

हे इंद्र ते त्वत्तः कलशानां कुंभानां । कुंभपरिमितानामिति यावत् । हिरण्यानां हितरमणीयानां धनानां दश दशसंख्याकान्यधीमहि । धारयामः । हे वृचहन्वृचाणां शत्रूणां हिंसकेन्द्र त्वं भूरिदा असि । वज्रप्रदो भवसि ॥

भूरिदा भूरि देहि नो मा दभ्रं भूर्या भर । भूरि घेदिन्द्र दित्ससि ॥ २० ॥

भूरिदाः । भूरि । देहि । नः । मा । दभ्रं । भूरि । आ । भर । भूरि । घ । इत् । इंद्र । दित्ससि ॥ २० ॥

हे इंद्र भूरिदा वज्रप्रदस्त्वं भूरि वज्र धनं नोऽस्मभ्यं देहि । प्रयच्छ । किंतु दभ्रमल्पं धनं मा प्रयच्छ । भूरि वज्रलं धनमस्मभ्यमा भर । आहर । किंच भूरीत् अदभ्रमेव धनं दित्ससि घ । अस्मभ्यं दातुमिच्छसि खलु ॥

भूरिदा ह्यसि श्रुतः पुरुषा शूर वृचहन् । आ नो भजस्व राधसि ॥ २१ ॥

भूरिदाः । हि । असि । श्रुतः । पुरुषा । शूर । वृचऽहन् । आ । नः । भजस्व । राधसि ॥ २१ ॥

हे वृचहन्वृचस्य हिंसक शूर विक्रान्तिन्द्र भूरिदा वज्रप्रदस्त्वं पुरुषा पुरुषु वज्रषु यजमानेषु श्रुतोऽसि हि । विख्यातो भवसि खलु । राधसि धने नोऽस्माना भजस्व । आ समंताद्वाग्निनः कुर्व ॥

प्र ते बभू विचक्षणं शंसामि गोषणो नपात् । माभ्यां गा अनुं शिश्रथः ॥ २२ ॥

प्र । ते । बभू इति । विचक्षणं । शंसामि । गोऽसन् । नपात् । मा । आभ्यां । गाः ।

अनुं । शिश्रथः ॥ २२ ॥

हे विचक्षणं प्राज्ञेन्द्र ते त्वदीयी बभू बभुवर्णावस्थौ प्र शंसामि । प्रकर्षेण स्तौमि । हे गोसनो गवां सगितर्हे नपात् न पातयितः स्तोतृनविनाशयितः । किंतु पालयितरित्यर्थः । हे इंद्र त्वमाभ्यां त्वदीयाभ्यामश्वाभ्यां गा अनु अस्मदीया गा लघीकृत्य मा शिश्रथः । विनष्टा मा कार्षीः । गावोऽश्वदर्शनाद्विशिष्यते । तस्मा भूदित्यर्थः ॥

कनीनकेव विद्रुधे नवे द्रुपदे अर्भके । बभू यामेषु शोभेते ॥ २३ ॥

कनीनकाऽइव । विद्रुधे । नवे । द्रुपदे । अर्भके । बभू इति । यामेषु । शोभेते इति ॥ २३ ॥

विद्रुधे विद्रुधे व्युढे नवे नवजातेऽर्भकेऽल्पके द्रुपदे द्रुमाख्यस्थाने स्थिते कनीनकेव कमनीये शालभंजिके इव हे इंद्र बभू बभुवर्णौ त्वदीयावस्थौ यामेषु यज्ञेषु शोभेते । कांतियुक्तौ भवतः ॥ कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति क्लियं नेतयेति वा कमनेनानीयत इति वा कनतेर्वा स्यात्कांतिकर्मण इत्यादि निवृत्तं । ४. १५. ॥

अरं म उस्त्रयाग्नेऽरमनुस्त्रयाग्ने । बभू यामेष्वसिधा ॥ २४ ॥

अरं । मे । उस्त्रयाग्ने । अरं । अनुस्त्रयाग्ने । बभू इति । यामेषु । असिधा ॥ २४ ॥

हे इंद्र अग्निधासिधावहिंसकौ बभूवभुवर्णौ त्वदीयावग्नी यामेषु गमनेषु प्राप्तिषु सत्सूत्रयाम्यौ ।
उस्त्राभ्यामनदुड्भ्यां युक्तेन रथेन यातीत्युस्रयामा । तस्मै मे मह्यमरमणं पर्याप्तकारिणौ भवतां । अगुस्रयाम्यौ
पद्भ्यामेव गच्छते मह्यमरं पर्याप्तकारिणौ भवतां ॥ ३० ॥ ३॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

चतुर्थेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र प्र ऋभुभ्य इत्याकादशर्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यार्चं त्रैष्टुभं । तुह्यादि-
परिभाषयेदमादिसूक्तपंचकमुमुदेवताकं । अत्रानुक्रमणिका । प्र ऋभुभ्य एकादशार्चं वा इति ॥ बृहदे दशरात्रे
चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवनिविद्वानीयमिदं । तथा च सूचितं । प्र ऋभुभ्यः प्र शुक्लित्विति वैश्वदेवं
। आ० ८. ८. इति ॥

(प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिथ उपस्तिरे श्वेतरिं धेनुमीळे ।

ये वातजूतास्तरणिभिरेवैः परि द्यां सद्यो अपसो बभूवुः ॥ १ ॥

प्र । ऋभुभ्यः । दूतंऽइव । वाचं । इथे । उपऽस्तिरे । श्वेतरिं । धेनुं । ईळे ।

ये । वातंऽजूताः । तरणिभ्यः । एवैः । परि । द्यां । सद्यः । अपसः । बभूवुः ॥ १ ॥

तत्र ऋभुणां पूर्वं मनुष्याणामेव सतां तपसा देवत्वप्राप्तिरार्भवं शंसत्युभवो वै देवेभ्यः । ऐ० ब्रा० ३. ३०. ।
इत्यत्र ब्राह्मणे स्पष्टमास्त्राता । केचन ऋभवो नाम सूर्यरश्मय इत्याचक्षते । अहं यजमान ऋभुभ्य उद्भास-
मानेभ्य एतन्नामकेभ्यो देवेभ्यो वाचं सुतिरूपां प्रेथे । प्रेरयामि । किमिव । दूतमिव । यथा दूतं स्वकार्यं
प्रति प्रेषयति तद्वत् । किंच उपस्तिरे सोमोपस्तरणाय श्वेतरिं पथोयुक्तां श्वेततरां वा धेनुमीळे । याचाम्यभून् ।
य ऋभवो वातजूता वातसमानगतयोऽपसो जगदुपकारिकर्माणाः संतस्तरणिभिस्तारकैरेवैर्गमनशीलैरश्वैर्वा-
मंतरिक्षं सद्यस्तदानीमेव परि बभूवुः । परिभवंति । सर्वतो व्याप्नुवन्ति । अथ रश्मय एव ऋभव इत्युक्तत्वादा-
दित्यं वा रश्मयः परितो व्याप्नुवन्ति ॥

यदार्मक्रञ्चृभवः पितृभ्यां परिविष्टी वेषणा दंसनाभिः ।

आदिहेवानामुप सख्यमायन्धीरासः पुष्टिमवहन्मनायै ॥ २ ॥

यदा । अरं । अक्रन् । ऋभवः । पितृभ्यां । परिऽविष्टी । वेषणा । दंसनाभिः ।

आत् । इत् । देवानां । उप । सख्यं । आयन् । धीरासः । पुष्टिं । अवहन् । मनायै ॥ २ ॥

यदा यस्मिन्काले ऋभवः पितृभ्यां मातापितृभ्यां परिविष्टी परिवेषणेन परिचर्यया वेषणा वेषणेन व्याप्या ।
यदा । वेषेण जरद्वृषयोर्युवत्वकरणेन दंसनाभिरश्वैश्चमसनिर्माणादिकर्मभिररमत्यर्थमक्रन् आदिद्वन्तरमेव
देवानामिन्द्रादीनां सख्यं सखित्वं समानख्यानत्वं देवतात्वमुपायन् । आगमन् । युवशा कर्त्वा । ऋक् १. १६१. ३. ।

इति देवत्वप्राप्तिरेकांतत्वेन देवैकत्वादिति भावः । किंच धीरासो धीरा बुद्धिमंतस्तेषां पुष्टिं गवादिविषयां मनाद्यै मतिरुते यजमानायावहन् । वहन्ति । धारयन्ति । यद्वा । सविषयां पुष्टिं मनाद्यै मनसे प्रकृष्टमनस्क-
त्वायावहन् ॥

पुनर्ये चक्रुः पितरा युवाना सना यूपेव जरणा शयाना ।

ते वाजो विभ्वाँ ऋभुरिंद्रवंतो मधुप्सरसो नोऽवंतु यज्ञं ॥३॥

पुनः । ये । चक्रुः । पितरा । युवाना । सना । यूपाऽइव । जरणा । शयाना ।

ते । वाजः । विऽभ्वाँ । ऋभुः । इंद्रऽवंतः । मधुऽप्सरसः । नः । अवंतु । यज्ञं ॥३॥

य ऋभवः पितरा मातापितरौ यूपेव क्लिप्तस्थाणू इव जरणा जीर्णौ शयाना शयानौ पुनः सना सदा युवाना युवानौ चक्रुः । नित्यतरुणावकुर्वन् । ते वाजो विभ्वा ऋभुश्च एतन्नामकास्त्रयः सुधन्वन् आगिरसस्य पुत्रा ऋभव इंद्रवंतोऽनुयाह्वयेणैन्द्रेण तद्वंतो मधुप्सरसो मधुरस्य सोमरसस्य भक्षयितारो मनोहररूपा वा नोऽस्मदीयं यज्ञमवंतु । रचंतु गच्छंतु वा ॥

यत्संवत्समृभवो गामरक्षन्त्यत्संवत्समृभवो मा अपिंशन् ।

यत्संवत्समभरन्भासो अस्यास्ताभिः शमीभिरमृतत्वमाप्नुः ॥४॥

यत् । संऽवत्सं । ऋभवः । गां । अरक्षन् । यत् । संऽवत्सं । ऋभवः । माः । अपिंशन् ।

यत् । संऽवत्सं । अमरन् । भासः । अस्याः । ताभिः । शमीभिः । अमृतत्वं । आप्नुः ॥४॥

संवत्सं । संवसन्ति भूतान्यस्मिन्निति संवत्सः संवत्सरः । संवत्सरपर्यंतमृभवो गां मृतामरक्षन्नालयेत् । स्वसा-
मर्थ्यादिति यत् यदेतत्कर्मास्ति । तथा संवत्सं संवत्सरमृभवो मास्तस्या एव गोमसमपिंशन् अवयवानकु-
र्वन्निति यत् । किंच संवत्सं संवत्सरपर्यंतमस्या भासोऽमरन् दीप्तीरवयवशोभा अकुर्वन्निति यत् ताभिः
शमीभिर्मृताया गोर्नवीकरणविषयैः कर्मभिरमृतत्वमाप्नुः । देवत्वं प्राप्ताः । धेनुः कर्त्तुं देवत्वप्राप्तिसाधनत्वेन
देवैः प्रतिश्रुतत्वात् । यद्वा । अत्र संवत्समित्येतद्वत्सेन सहति व्याख्येयं ॥

ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करेति कनीयान्नीकृणवामेत्याह ।

कनिष्ठ आह चतुरस्करेति त्वष्ट ऋभवस्तत्पनयद्वचो वः ॥५॥

ज्येष्ठः । आह । चमसा । द्वा । कर । इति । कनीयान् । नीन् । कृणवाम । इति । आह ।

कनिष्ठः । आह । चतुरः । कर । इति । त्वष्टा । ऋभवः । तत् । पनयत् । वचः । वः ॥५॥

एकं चमसं चतुरस्कुणोतन । ऋग्वे० १. १६१. २. इति यदा देवदूतोऽपिर्चभूनाह देवत्वप्राप्त्युक्तेन तदा
तेषु मध्ये देवत्वप्राप्त्युक्त एको ज्येष्ठ ऋभुरितरावाह । किमिति । उच्यते । चमसा द्वा करेति । एकमेव संतं द्वौ
कृणवामेति । कनीयान् तदनंतरो विभ्वा चीन् कृणवाम करवामेत्याह । तद्वचः कनिष्ठो वाजसतुरः कर
चतुर्धा करवामेत्याह । तदेव चतुष्कारणरूपं हे ऋभवस्त्वष्टा युष्मद्भूतः वो वचः युष्मद्वचनं पनयत् । अस्मौत् ।
अंगीचकारित्यर्थः ॥ ॥१॥

सत्यमूचुर्नर एवा हि चक्रुर्नु स्वधामृभवो जग्मुरेतां ।

विभ्राजमानांश्चमसाँ अहेवावेनस्त्वष्टा चतुरो ददृश्वान् ॥६॥

सत्यं । ऊचुः । नरः । एव । हि । चक्रुः । अनु । स्वधां । ऋभवं । जग्मुः । एतां ।
विऽभ्राजमानान् । चमसान् । अहाऽइव । अवेनत् । त्वष्टा । चतुरः । दृष्टवान् ॥ ६ ॥

नरो मनुष्यरूपा ऋभवः सत्यमूचुः । सत्यमेवानुवन् । हि यस्मादेत एवैवं चक्रुः । चतुरोऽकुर्वन् । यथोक्तं
तथैव कृतत्वादित्यभिप्रायः । अनु चतुर्धाकरणान्तरमेतां तृतीयसवनगतां स्वधां सोमाख्यममृतमृभवो जग्मुः ।
एकं चमसं चतुरस्कृणोतन साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथेति श्रुतत्वात् । अथ त्वष्टा देवो विभ्राजमानानहवा-
हानीव दीप्यमानांश्चमसांचतुरो ददृश्वान्दृष्टवान् सन्नवेनत् । अकामयत । अंगीचकारेत्यर्थः ॥

द्वादश द्यून् दगोह्यस्यातिथ्ये रणन् ऋभवं ससंतः ।

सुक्षेचाकृण्वन्नयंत सिंधून् धन्वातिष्ठन् ओषधीर्निम्नमापः ॥ ७ ॥

द्वादश । द्यून् । यत् । अगोह्यस्य । आतिथ्ये । रणन् । ऋभवं । ससंतः ।

सुऽक्षेचा । अकृण्वन् । अनयंत । सिंधून् । धन्व । आ । अतिष्ठन् । ओषधीः ।
निम्न । आपः ॥ ७ ॥

तत्र रथमय एव ऋभव इत्युक्तत्वात्तद्रूपेण सूयन्ते । यद्यदा द्वादश द्यून् दिवसान् । आर्द्रादिद्वादशवृष्टि-
चचाणीत्यर्थः । अगोह्यस्यागोष्यस्यादित्यस्य गृह आतिथ्ये । अकस्मादागतोऽतिथिः । तदुचितं सत्काररूपं
कर्मातिथ्यं । तदर्थं ससंतः स्वपंतः सुखेन निवसंत ऋभवो रणन् रमन्ते । अगोह्यस्य यदसक्तना गृहे । ऋग्वे० १.
१६१. ११. इत्युक्तं । तदानीं सुचेवाकृण्वन् । अकृष्टानि शून्यानि चेचाणि वृथ्या सस्यादिसमृद्धान्यकुर्वन् । सिंधू-
न्तदीरनयंत । प्रेरयन् । तस्मिन् काले ओषधीरोषधयो धन्व निरुदकस्थानमाश्रित्यातिष्ठन् । निम्न नीचस्थान-
मापोऽतिष्ठन् । उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवत्स्वप इत्युक्तं ॥

रथं ये चक्रुः सुवृत्तं नरेष्ठां ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपां ।

त आ तंस्तं ऋभवो रयिं नः स्वर्वसः स्वपसः सुहस्ताः ॥ ८ ॥

रथं । ये । चक्रुः । सुऽवृत्तं । नरेऽस्थां । ये । धेनुं । विश्वऽजुवं । विश्वऽरूपां ।

ते । आ । तंस्तं । ऋभवं । रयिं । नः । सुऽअर्वसः । सुऽअपसः । सुऽहस्ताः ॥ ८ ॥

य ऋभवः सुवृत्तं सुचक्रं सुष्ठु वर्तमानं वा नरेष्ठां नेतरि चक्रे वर्तमानं रथं चक्रुः । ये च विश्वजुवं विश्वस्य
प्रेरयिषीं विश्वरूपां बहुरूपां मेतन्नामिकां वा धेनुं गां चक्रुः । अकुर्वन् । बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत । ऋग्वे० १.
१६१. ६. इति ह्युक्तं । ते महान्तं ऋभवो नोऽस्माकं रयिं धनमा तंचतु । सर्वतो निष्पादयंतु । कीदृशास्त
ऋभवः । स्वपसः सुकर्माणः स्वपसः शोभनाप्नोपेताः सुरवणा वा सुहस्ताः शोभनहस्ताः कुशलहस्ताः ॥

अपो ह्येषामजुषंत देवा अभि क्रत्वा मनसा दीध्यानाः ।

वाजो देवानामभवत्सुकर्मेद्रस्य ऋभुक्षा वरुणस्य विभ्वा ॥ ९ ॥

अपः । हि । एषां । अजुषंत । देवाः । अभि । क्रत्वा । मनसा । दीध्यानाः ।

वाजः । देवानां । अभवत् । सुऽकर्मा । इंद्रस्य । ऋभुक्षाः । वरुणस्य । विऽभ्वा ॥ ९ ॥

एषामभूणामपोऽथरथनिर्माणादिरूपं कर्म देवा इंद्रादयोऽजुषंत । असेवंत । इंद्रो हरी युयुजे अश्विना
रथमित्यादिमंत्रोक्तप्रकारेण स्वीकृतवन्त इत्यर्थः । कीदृशास्ति । क्रत्वा वरप्रदानरूपेण कर्मणा मनसा शोभनेन

विज्ञेयानुग्रहयुक्तेनाभि दीध्याना दीप्यमानाः । देवानामनुग्रहेण किं लब्धमित्याह । सुकर्मा शोभनवापारो वाजः कभीयान्देवानां सर्वेषां संबन्धभवत् । तथैन्द्रस्य संबन्धमुवाच ऋभुज्येष्ठः । विभ्वा मध्यमो वरुणस्य संबन्धभवत् ॥

ये हरी मेधयोक्था मदंत इन्द्राय चक्रुः सुयुजा ये अश्व्या ।

ते रायस्पोषं द्रविणान्यस्मे धत्त ऋभवः क्षेमयंतो न मित्रं ॥१०॥

ये । हरी इति । मेधया । उक्था । मदंतः । इन्द्राय । चक्रुः । सुयुजा । ये । अश्व्या ।

ते । रायः । पोषं । द्रविणानि । अस्मे इति । धत्त । ऋभवः । क्षेमयंतः । न । मित्रं ॥१०॥

य ऋभवो हरी अश्वी मेधया प्रज्ञयोक्था उक्थेः स्तुतिर्मिदंतो हर्षयंतश्चक्रुः । ये च तौ सुयुजा सुयुजौ सुयोजनावश्चाविन्द्रायेंद्रार्थं चक्रुः । अकुर्वन् । हे ऋभवस्ते यूयं रायस्पोषं धनपुष्टिं द्रविणानि गवादिधनानि च सुखानि वाक्क्षे अस्मासु धत्त । धारयत । किमिव । क्षेमयंतः क्षेममिच्छंतो मित्रं न मित्रमिव । अत्र यद्यप्येक एव ऋभुनामा तत्संबन्धादितरेऽप्युभव उच्यंते प्राणभृद्वायेन ॥

इदाहूः पीतिमुत वो मदं धुर्न ऋते आतस्य सख्याय देवाः ।

ते नूनमस्मे ऋभवो वसूनि तृतीये अस्मिन्सर्वने दधात ॥११॥

इदा । अहूः । पीतिं । उत । वः । मदं । धुः । न । ऋते । आतस्य । सख्याय । देवाः ।

ते । नूनं । अस्मे इति । ऋभवः । वसूनि । तृतीये । अस्मिन् । सर्वने । दधात ॥११॥

इदेदानीं चमसादिनिर्माणानंतरमहः सुत्याहसंबन्धिनस्तृतीये सवने पीतिं सोमपानमुतापि च मदं तज्जनितं वो युष्माकं धुः । ददुर्देवाः । आतस्य आतात्तपोयुक्तादृते सख्याय सखित्वाय न भवन्ति देवाः । यत एते आता अतो ददुरित्यर्थः । हे ऋभवस्ते महान्तो यूयं नूनं निश्चयमस्मे अस्मास्वस्मिन् तृतीये सवने वसूनि धनानि दधात । धारयत ॥ ॥२॥

ऋभुर्विभ्वेत्याकादशर्चं द्वितीयं सुक्तं वामदेवस्वार्थं वैपुममार्भवं । ऋभुर्विभ्वेत्यनुक्रमणिका ॥ ब्यूहे दशरात्रे पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवनिविद्यानीयमिदं । ऋभुर्विभ्वा सुषे जनं । आ० ८. ८. । इति सूचितत्वात् ॥

ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छेमं यज्ञं रत्नधेयोप यात ।

इदा हि वो धिषणा देव्यहामधात्पीतिं सं मदा अगमता वः ॥१॥

ऋभुः । विभ्वा । वाजः । इन्द्रः । नः । अच्छे । इमं । यज्ञं । रत्नधेया । उप । यात ।

इदा । हि । वः । धिषणा । देवी । अह्ना । अधात् । पीतिं । सं । मदाः । अगमत । वः ॥१॥

ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रश्चैते देवा नोऽस्मादीयमिमं यज्ञमच्छामिमुखं रत्नधेयास्मभ्यं रत्नधानायोप यात । उपगच्छत । ननु इन्द्रः सोमस्वामित्वादागच्छतु कथमेतेषां यज्ञप्राप्तिरिति चेत् । उच्यते । इदा हीदानीं खलु वो युष्माकं धिषणा वाक् देवी प्रजापतेः संबन्धिन्यूहं सोमामिषवसंबन्धिनां पीतिं सोमपानमधात् । स प्रजापतिरब्रवीत्सवितारं तव वा इमेऽन्तेवासास्त्वमेवैभिः संपिबस्व । ऐ० ब्रा० ३. ३०. । इति ब्राह्मणं । यस्यादेवं तस्या-अदाश्च वो युष्मान् समगमत । संगताः । यदा । वो मदा देवैः संगताः ॥

विदानासो जन्मनो वाजरत्ना उत ऋतुभिर्ऋभवो मादयध्वं ।

सं वो मदा अगमत सं पुरंधिः सुवीरामस्मे रयिमेरयध्वं ॥२॥

वि॒दा॒नासः । जन्म॑नः । वा॒ज॒ऽर॒त्नाः । उ॒त । ऋ॒तु॒ऽभिः । ऋ॒भ॒वः । मा॒द॒य॒ध्वं ।
सं । वः । म॒दाः । अ॒ग॒म॒त । सं । पु॒रं॒ऽधिः । सु॒ऽवी॒रा । अ॒स्मे इति॑ । र॒यिं । आ । इ॒र॒य॒ध्वं ॥ २ ॥

हे वाजरत्नाः सोमलक्षणेनान्नेन राजमाना ऋभवो यूयं जन्मनो जननस्य देवत्वलक्षणस्य देवत्वप्राप्तिं विदानासो जानंतः । यद्वा । विदानासः सोमप्राप्तिं जानंतो जन्मनः पूर्वं मनुष्यजन्मवन्तश्च संतः । उतशब्दश्चार्थः । ऋतुभिर्देवैः सह मादयध्वं । वो युष्माकदाः सोमपानजनिताः समगमत । संगताः । पुरंधिः स्तुतिरपि समगमत । ते यूयमस्मे अस्माकं सुवीरां शोभनैवीरैः पुत्रैरुपेतां रयिमेरयध्वं । प्रेरयत ॥

अ॒यं वो॑ य॒ज्ञ ऋ॒भ॒वो॒ऽका॒रि॒ य॒मा म॑नु॒ष्वत्प्र॒दि॒वो॑ दधि॒ध्वे ।
प्र वो॒ऽच्छा जु॒षु॒षा॒णासो॑ अ॒स्यु॒रभू॑त॒ विश्वे॑ अ॒ग्नि॒योत॑ वा॒जाः ॥ ३ ॥
अ॒यं । वः । य॒ज्ञः । ऋ॒भ॒वः । अ॒का॒रि॒ । यं । आ । म॑नु॒ष्वत् । प्र॒ऽदि॒वः । दधि॒ध्वे ।
प्र । वः । अ॒च्छा । जु॒षु॒षा॒णासः । अ॒स्युः । अ॒भू॒त । विश्वे॑ । अ॒ग्नि॒या । उ॒त । वा॒जाः ॥ ३ ॥

हे ऋभवो वो युष्मदर्धमयं यज्ञोऽकारि । यं यज्ञं मनुष्वन्मनुष्यवत्प्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानाः संत आ दधिध्वे । धारयत जठरे । तदर्थं वो युष्मानच्छाभिमुखेन जुषुषाणासः सेवमानाः सोमाः प्रास्थुः । प्रतिष्ठते । उतापि च धारयित्वा च हे वाजा ऋभवो विश्वे यूयमग्नियाग्राह्यो अयत्नसंपादिनो वा अभूत । भवथ ॥

अ॒भू॒दु वो॑ वि॒ध॒ते र॒त्न॒धेय॑मि॒दा न॑रो दा॒शुषे॑ म॒र्त्याय॑ ।
पि॒ब॒त वा॒जा ऋ॒भ॒वो द॒दे वो॑ म॒हि तृ॒तीयं॑ स॒र्व॒नं म॑दा॒य ॥ ४ ॥
अ॒भू॒त् । ऊं इति॑ । वः । वि॒ध॒ते । र॒त्न॒ऽधेयं॑ । इ॒दा । न॒रः । दा॒शुषे॑ । म॒र्त्याय॑ ।
पि॒ब॒त । वा॒जाः । ऋ॒भ॒वः । द॒दे । वः । म॒हि । तृ॒तीयं॑ । स॒र्व॒नं । म॑दा॒य ॥ ४ ॥

हे नरो नेतार ऋभवो वो युष्माकमनुग्रहादिदेदानो तृतीये सवने रत्नधेयं दातव्यं रत्नं विधत्ते । विधतिः परिचरणकर्म । स्तुत्या परिचरते दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय यजमानाय मह्यमभूत् । भवतु । तदर्थं हे वाजा हे ऋभवः । एतद्वयं विश्वनामकस्याप्युपलक्षणं । इतरपि क्षया प्रत्येकं बहुवचनं । यूयं पिबत । तदर्थं वो ददे । किं । महि महत्प्रभूतं तृतीयं सवनं । तत्संबन्धिनां सोममित्यर्थः । किमर्थं । मदाय हवींष्य तृप्ते वा ॥

आ वा॒जा या॒तोप॑ न ऋ॒भु॒क्षा म॒हो न॑रो द्र॒वि॒णसो॑ गृ॒णा॒नाः ।
आ वः॑ पी॒तयो॑ऽभि॒पि॒त्वे अ॒ह्नामि॒मा अ॒स्तं न॒व॒स्व इ॒व ग॑मन् ॥ ५ ॥
आ । वा॒जाः । या॒त । उ॒प । नः । ऋ॒भु॒क्षाः । म॒हः । न॒रः । द्र॒वि॒णसः॑ । गृ॒णा॒नाः ।
आ । वः । पी॒तयः॑ । अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । अ॒ह्ना । इ॒माः । अ॒स्तं । न॒व॒स्वः॑ऽइ॒व । ग॑मन् ॥ ५ ॥

हे वाजा ऋभुक्षा नरो नेतारो यूयं न उपा यात । किं कुर्वतः । महो महतो द्रविणसो धनस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ महत् द्रविणं गृणानाः सुवन्तः । किंच अह्नामभिपित्वेऽभिपतने समाप्तौ । तृतीये सवन इत्यर्थः । वो युष्मानिमाः पीतयः पानान्या गमन् । आगच्छन्ति । तच्च दृष्टान्तः । अस्तं । गृह्णामेतत् । गृहं नवस्वो नवप्रसवा गाव इव ॥ ३ ॥

आ न॒पातः॑ श॒वसो॑ या॒त॒नोपे॑मं य॒ज्ञं न॑र्म॒सा हू॒यमा॑नाः ।
स॒जोष॑सः सूर॒यो य॒स्य च॒ स्य म॑ध्वः पा॒त र॒त्न॒धा इ॒द्वन्तः॑ ॥ ६ ॥

आ । न॒पातः । श॒वसः । या॒तन । उ॒प । इ॒मं । य॒ज्ञं । नम॑सा । हू॒यमा॑नाः ।

स॒ऽजोष॑सः । सू॒रयः । य॒स्य । च । स्य । म॒ध्वः । पा॒त । र॒त्न॒ऽधाः । इं॒द्र॒ऽवंतः ॥ ६ ॥

हे शवसो नपातो बलस्य न पातयितारस्तस्य पुत्रा वा । बलवंत इत्यर्थः । यूयं नमसा स्तोत्रेण हूयमाना आकारिताः संत इमं यज्ञमुपा यातन । उपागच्छत । कीदृशा यूयं । सजोषस इंद्रेण सह प्रीताः सूरयो मेधाविनः । इंद्रस्य चैषां च कः प्रसंग इत्युच्यते । यस्य च स्य । चेति प्रसिद्धा । यस्मिंद्रस्य सर्वधनो यूयं भवथ तदुचिताश्च निर्माणादित्यभिप्रायः । यस्मादेवं तस्मादिंद्रवंतः प्रीतेनेंद्रेण तद्वंतो रत्नधा रमणीयधनानां दातारो यूयं मध्वो मधुरं सोमं पात । पिबत ॥

स॒जोषा॑ इं॒द्र वरु॑णेन॒ सोमं॑ स॒जोषाः॑ पा॒हि गि॒र्वणो॑ म॒रुद्भिः॑ ।

अ॒ग्रे॒पाभि॑र्च॒तुपा॑भिः स॒जोषा॑ ग्रा॒स्पत्नी॑भि र॒त्न॒धाभिः॑ स॒जोषाः॑ ॥ ७ ॥

स॒ऽजोषाः॑ । इं॒द्र । वरु॑णेन । सोमं॑ । स॒ऽजोषाः॑ । पा॒हि । गि॒र्वणः॑ । म॒रुत॑ऽभिः ।

अ॒ग्रे॒ऽपाभिः॑ । ऋ॒तु॒ऽपाभिः॑ । स॒ऽजोषाः॑ । ग्रा॒ः प॒त्नीभिः॑ । र॒त्न॒ऽधाभिः॑ । स॒ऽजोषाः॑ ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वं वरुणेन राज्यभिमानिदेवेन सजोषाः समानप्रीतिः सन् सोमं पाहि । पिब । हे गिर्वणो गोभिर्वननीय संभजनीयं त्वं मरुद्भिः सजोषाः संगतः सन् सोमं पाहि । पिब । किंच अग्रेपाभिः प्रथमपातुभिर्ऋतुपाभिर्ऋतुयाजदेवैश्च ग्राःपत्नीभिः । स्त्रीणां पालयित्र्यो देव्यो ग्राःपत्न्यः । ताभिः । मेना ग्रा इति स्त्रीणामिति निरुक्तं । ३. २९ । रत्नधामी रमणीयधनदातृभिर्ऋतुभिः सह पिब । यद्वा । एतत् ग्राःपत्नीभिः रित्यस्य विशेषणं । ताभिर्वा सजोषाः सोमं पिब ॥

स॒जोष॑स आ॒दित्यै॑र्मा॒दय॑ध्वं स॒जोष॑स ऋ॒भ॒वः प॑र्व॒तेभिः॑ ।

स॒जोष॑सो दै॒व्ये॒ना स॒वि॒त्रा स॒जोष॑सः सि॒ंधु॒भी र॒त्न॒धेभिः॑ ॥ ८ ॥

स॒ऽजोष॑सः । आ॒दित्यैः॑ । मा॒दय॑ध्वं । स॒ऽजोष॑सः । ऋ॒भ॒वः । प॑र्व॒तेभिः॑ ।

स॒ऽजोष॑सः । दै॒व्ये॒न । स॒वि॒त्रा । स॒ऽजोष॑सः । सि॒ंधु॒ऽभिः॑ । र॒त्न॒ऽधेभिः॑ ॥ ८ ॥

हे ऋभव आदित्यैः सजोषसः संगता यूयं मादयध्वं । तथा पर्वतेभिः पर्ववज्रिः पर्वण्यर्चमानैर्देवविशेषैः सजोषसो मादयध्वं । तथा च दैव्येन देवेभ्यो हितेन सवित्रा सजोषसो रत्नधेमी रत्नानां दातृभिः सिंधुभिः स्तद्वत्स्वभावैर्नयभिमानिदेवैश्च सजोषसो मादयध्वं ॥

ये अ॒श्विना॑ ये पि॒तरा॑ य ऊ॒ती धे॒नुं त॑त॒स्तु॒र्ऋ॒भवो॑ ये अ॒श्वी ।

ये अ॒ंस॒चा॒ य ऋ॒ध॒यो॒दसी॑ ये वि॒भ्वो॑ नरः स्व॒प॒त्यानि॑ च॒क्रुः ॥ ९ ॥

ये । अ॒श्विना॑ । ये । पि॒तरा॑ । ये । ऊ॒ती । धे॒नुं । त॑त॒स्तुः । ऋ॒भवः॑ । ये । अ॒श्वी ।

ये । अ॒ंस॒चा॑ । ये । ऋ॒ध॒क् । रो॒दसी॑ इति । ये । वि॒भ्वः॑ । नरः॑ । सु॒ऽअ॒प॒त्यानि॑ । च॒क्रुः ॥ ९ ॥

य ऋभवोऽश्विनाश्विनावृती ऊत्या क्रियया रथनिर्माणरूपयाप्रीणयन् । ये च पितरा पितरौ ततनुः तत्तणेन समपादयन् जीर्णं संतावूती ऊत्या युवानौ चक्रुः । ये च धेनुं ततनुः मृतायाः पुनर्जवीकरणेन । ये चाश्वी ततनुः । निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरता युवशा तादृशोतनेत्याद्युक्तं । ऋग्वे० १. १६१. ७ । ये चांसचांसचाणि कवचानि देवेभ्यश्चक्रुः । ये च रोदसी द्यावापृथिव्यावुधक् पृथक्चक्रुः । एवमुक्तप्रकरणेन ये विभवो व्याप्ता ऋभवो नरो नेतारः स्वपत्यानि स्वपतनसाधनानि तत्प्राप्तिसाधनानि वा कर्माणि चक्रुः । ते ऽपेपा इत्युत्तरत्र संबंधः ॥

ये गोम॑तं वाज॑वंतं सुवीरं॑ रयिं ध॑त्थ वसु॑मंतं पुरु॑क्षु ।

ते अ॒येपा ऋ॒भवो म॑दसा॒ना अ॒स्मे ध॑त्त ये च रा॒तिं गृ॑णन्ति ॥१०॥

ये । गोऽम॑तं । वाज॑ऽवंतं । सु॒वीरं॑ । र॒यिं । ध॑त्थ । वसु॑ऽमंतं । पुरु॑ऽक्षु ।

ते । अ॒येपाः । ऋ॒भवः । म॑दसा॒नाः । अ॒स्मे इति॑ । ध॑त्त । ये । च । रा॒तिं । गृ॑णन्ति ॥१०॥

हे ऋभवो ये यूयं गोमंतं गोसहितं वाजवंतमत्रवंतं सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं वसुमंतं निवासयोग्यगृहादिधनोपेतं पुरुक्षुं बह्व्रतं रयिं धनं धत्थ । धारयथ मह्यं दातुं । हे ऋभवस्ते यूयमयेपाः प्रथमं पातारो मंदसाना माबांतः संतोऽस्ते अस्मभ्यं धत्त । दत्तं रयिं । ये च यूयं रातिं दानं दत्तं सोमं वा गृणन्ति । सुवंति । ते धत्त । यद्वा । ये च रातिं गृणन्ति यजमानास्तेभ्योऽपि धत्त ॥

नापा॑भूत न वोऽती॑तृषामा॒निःश॒स्ता ऋ॒भवो य॒ज्ञे अ॒स्मिन् ।

समि॑द्रेण म॒दथ॒ सं म॒रुद्भिः॒ सं राज॑भी रत्न॒धेया॑य दे॒वाः ॥११॥

न । अप॑ । अ॒भूत॒ । न । वः । अ॒ती॒तृषा॒म । अ॒निःऽश॒स्ताः । ऋ॒भवः । य॒ज्ञे । अ॒स्मिन् ।

सं । इ॒द्रेण॑ । म॒दथ॒ । सं । म॒रुत्ऽभिः॒ । सं । राज॑ऽभिः । रत्न॒ऽधेया॑य । दे॒वाः ॥११॥

हे ऋभवो यूयं नापाभूत । नापगच्छत । अपरक्ता न भवत । वयं च वो युष्माज्जातीतृषाम । अत्यंतं तुषिताम्ना करवाम । अतो हे ऋभवो देवा अग्निःशस्ता अग्निदिताः संतोऽस्मिन्यद्य इद्रेण सं मदथ । मरुद्भिः सं मदथ । राजभी राजमानैरन्यैर्देवैः सं मदथ । तुष्टा भवथ । किमर्थं । रत्नधेयाय रमणीयाय धनदानाय ॥ ॥४॥

इहोप यातेति नवर्चं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्थार्यं त्रिष्टुभमार्भवं । इहोप नवेत्यनुक्रमणिका ॥ तृतीयसवने मेधावर्णस्येदमुन्नीयमानसूक्तं । सूचितं च । आ त्वा वहंत्वावि देवमिहोप यातेत्यनुसवणं । आ० ५. ५. इति ॥

इ॒होप॑ यात श॒वसो॑ नपा॒तः सौ॒धन्व॑ना ऋ॒भवो माप॑ भूत ।

अ॒स्मिन्हि॒ वः स॑र्वने रत्न॒धेयं॑ गम॑न्त्वि॒द्रम॑नु वो म॒दासः॑ ॥१॥

इ॒ह । उ॒प । या॒त । श॒वसः॑ । न॒पातः॑ । सौ॒धन्व॑नाः । ऋ॒भवः । मा । अप॑ । भूत॒ ।

अ॒स्मिन् । हि । वः । स॑र्वने । रत्न॒ऽधेयं॑ । गम॑न्तु । इ॒द्रं । अ॒नु । वः । म॒दासः॑ ॥१॥

हे शवसो नपातो बलस्य पुत्रास्तस्य न पातयितारो वा हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्रा हे ऋभवो यूयमिहोप यात । अस्मिन् तृतीये सवन उपगच्छत । माप भूत । अपगता न भवत । अस्मिन् सवने रत्नधेयं रमणीयधनस्य दातारमिद्रमनु अनुद्यत्य वो युष्माकदासो मदकराः सोमा गमंतु । गच्छंतु । अन्विति क्रियया वा संबध्यते । इ॒द्रं युष्मा॑न्वागच्छंत्वित्यर्थः । हि पूरणः ॥

आ॒गन्त॑भू॒णामि॒ह रत्न॑धेय॒मभू॒त्सोम॑स्य सु॒षुत॑स्य पी॒तिः ।

सु॒कृत्य॑या यत्स्व॑प॒स्यया॑ च॒ ए॒कं वि॒चक्र॑ च॒मसं॑ च॒तु॒र्धा ॥२॥

आ । अ॒गन् । अ॒भू॒णां । इ॒ह । रत्न॑ऽधेयं । अ॒भूत् । सोम॑स्य । सु॒ऽसु॒तस्य॑ । पी॒तिः ।

सु॒ऽकृत्य॑या । यत् । सु॒ऽअ॒प॒स्यया॑ । च । ए॒कं । वि॒ऽच॒क्र । च॒मसं॑ । च॒तुः॑ऽधा ॥२॥

अभूणां युष्माकमिह तृतीयसवने रत्नधेयं रत्नदानमागन् । आगच्छतु मह्यं । यद्वा । युष्माकमेव सोमास्तं

रत्नमागन् । यस्मात्सोमस्य सुषुतस्य पीतिः पानमभूत् । प्रजापतिना लब्धमित्यर्थः । तदपि कुत इति चेत् । उच्यते । यद्यस्मात्सुकृत्यया शोभनहस्तव्यापारेण स्वपस्यया शोभनरथनिर्माणादिकर्मच्छया चैकं संतं चमसं चतुर्धा विचक्र । कृतवन्तः ॥

अकृणोत चमसं चतुर्धा सखे वि शिष्येत्यब्रवीत् ।

अथैत वाजा अमृतस्य पंथां गणं देवानामृभवः सुहस्ताः ॥३॥

वि । अकृणोत् । चमसं । चतुःऽधा । सखे । वि । शिष्य । इति । अब्रवीत् ।

अथ । ऐत । वाजाः । अमृतस्य । पंथां । गणं । देवानां । ऋभवः । सुहस्ताः ॥३॥

हे ऋभवो यूयं चमसं चतुर्धा व्यकृणोत । व्यकृत । कृत्वा च हे सखे हे सखिभूताग्ने वि शिष्यानुगृहाण सोमपानमित्यब्रवीत् । अवदत् यूयं । अथ सोऽपिर्युष्मानवादीत् खलु । किमिति । हे वाजा ऋभवः सुहस्ताः कुशलहस्ता यूयममृतस्यामरणधर्मकस्य स्वर्गस्य पंथां पंथानमेत । गच्छत । किं तदमृतमिति । देवानामिन्द्रादीनां गणं संघातमेत ॥

किंमयः स्विच्चमस एष आसु यं काव्येन चतुरौ विचक्र ।

अथा सुनुध्वं सवनं मदाय पात ऋभवो मधुनः सोम्यस्य ॥४॥

किंऽमयः । स्वित् । चमसः । एषः । आसु । यं । काव्येन । चतुरः । विऽचक्र ।

अथ । सुनुध्वं । सवनं । मदाय । पात । ऋभवः । मधुनः । सोम्यस्य ॥४॥

किंमयः स्वित् किमात्मक एष चमस आस । स्वित् प्रश्ने । यं चमसमेकं संतं काव्येन कवीनां मेधाविनां संबन्धिना कर्मणा कौशलेन चतुरौ विचक्र । कृतवन्तः । अथाधुना सवनं । सूयत इति सवनः सोमः । तं मदाय हर्षाय सुनुध्वं हे ऋत्विजः । हे ऋभवो यूयं च सोम्यस्य सोमसंबन्धिना मधुनो मधुरं रसं पात । पिबत ॥

शच्याकर्त पितरा युवाना शच्याकर्त चमसं देवपानं ।

शच्या हरी धनुतरावतष्टेन्द्रवाहवृभवो वाजरत्नाः ॥५॥

शच्या । अकर्त । पितरा । युवाना । शच्या । अकर्त । चमसं । देवऽपानं ।

शच्या । हरी इति । धनुऽतरौ । अतष्ट । इन्द्रऽवाहौ । ऋभवः । वाजऽरत्नाः ॥५॥

हे वाजरत्ना रमणीयसोमान्ना हे ऋभवो यूयं शच्या कर्मणा पितरा मातापितरौ युवाना युवाना-वकर्त । अकृत । तथा शच्या चमसं देवपानं देवपानार्हमकर्त । चतुर्धाकृतित्यर्थः । शच्या हरी अतष्ट । तक्षणेन संपादितवन्तः । कीदृशौ हरी । धनुतरौ शीघ्रं गंतुतराविन्द्रवाहाविन्द्रवोढारौ ॥ ५॥

यो वः सुनोत्यभिपित्वे अह्नां तीव्रं वाजासुः सवनं मदाय ।

तस्मै रयिमृभवः सर्ववीरमा तक्षत वृषणो मंदसानाः ॥६॥

यः । वः । सुनोति । अभिऽपित्वे । अह्नां । तीव्रं । वाजासुः । सवनं । मदाय ।

तस्मै । रयिं । ऋभवः । सर्वऽवीरं । आ । तक्षत । वृषणः । मंदसानाः ॥६॥

हे ऋभवो वाजासोऽन्नवन्तो वो युष्मभं यो यजमानोऽह्नामभिपित्वेऽभिपतने । तृतीयसवन इत्यर्थः । तस्मिन् तीव्रं रसवत्तरं सवनं । सूयत इति सवनः सोमः । तं मदाय सुनोति तस्मै सर्ववीरं बज्रपुच्छेपितं रयिं धनं हे वृषणः फलवर्षितारो मंदसाना मोदमानाः संत आ तक्षत । संपादयतेत्यर्थः ॥

प्रातः सुतमपिबो हर्यश्च माध्यंदिनं सर्वनं केवलं ते ।

समृभुभिः पिबस्व रत्नधेभिः सखीर्या इन्द्र चकृषे सुकृत्या ॥ ७ ॥

प्रातरिति । सुतं । अपिबः । हरिऽअश्च । माध्यंदिनं । सर्वनं । केवलं । ते ।

सं । ऋभुऽभिः । पिबस्व । रत्नधेभिः । सखीन् । यान् । इन्द्र । चकृषे । सुऽकृत्या ॥ ७ ॥

हे हर्यश्च हरितवर्णाश्चोपेतैर्द्र प्रातः प्रातःसवने सुतमभिषुतं सोममपिबः । पिबस्व । माध्यंदिनं सवनं केवलं ते । परं तवैव नान्येषां । सवनद्वयस्य पृथगभिधानान्तृतीयसवनं परिशिष्यते । तृतीयसवने रत्नधेभी रमणीयदानैर्ऋभुभिः सं पिबस्व । हे इन्द्र यानृभून् मुकृत्या शोभनकर्मणा सखीन् चकृषे । अकरोः ॥

ये देवासो अर्भवता सुकृत्या श्येना इवेदधि दिवि निषेद ।

ते रत्नं धात शवसो नपातः सौधन्वना अर्भवतामृतासः ॥ ८ ॥

ये । देवासः । अर्भवत । सुऽकृत्या । श्येनाऽइव । इत् । अधि । दिवि । निऽसेद ।

ते । रत्नं । धात । शवसः । नपातः । सौधन्वनाः । अर्भवत । अमृतासः ॥ ८ ॥

हे ऋभवो ये यूयं मुकृत्या शोभनकर्मणा देवासो देवा अर्भवत । अमृत । श्येना इवेत् शंसनीयगतयो गृध्रविशेषा इव दिवि दुर्लुकेऽधि निषेद अधिनिषणाः हे शवसो नपातो बलवन्तस्ते यूयं रत्नं धनं धात । प्रयच्छत । हे सौधन्वना अमृतासोऽमृता देवा अर्भवत ॥

यत्तृतीयं सर्वनं रत्नधेयमकृणुध्वं स्वपस्या सुहस्ताः ।

तद्भवः परिषिक्तं व एतत्सं मदेभिरिन्द्रियेभिः पिबध्वं ॥ ९ ॥

यत् । तृतीयं । सर्वनं । रत्नधेयं । अकृणुध्वं । सुऽअपस्या । सुऽहस्ताः ।

तत् । ऋभुवः । परिऽसिक्तं । वः । एतत् । सं । मदेभिः । इन्द्रियेभिः । पिबध्वं ॥ ९ ॥

हे सुहस्ताः शोभनहस्ता ऋभवो रत्नधेयं रमणीयसोमदानवयत्तृतीयं सवनमकृणुध्वं । प्रसाधितवन्तः । स्वपस्या शोभनकर्मेच्छया तदेतत्सवनं सवनगतं सोमद्रव्यं परिषिक्तं परिषेचनवद्भ्यो युष्माकं संबंधिभिर्मदेभिर्माद्यङ्गिरिन्द्रियेभिरिन्द्रियैः सं पिबध्वं । यद्यपि वदनमेव पानसाधनं तथापि चक्षुःश्रोत्रादीनामपि दर्शनश्रवणादिना तृप्तिस्त्वावात्पातुत्वमुपचर्यते ॥ ॥ ६ ॥

अनश्नो जात इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तमार्भवं । अयिर्वामदेवः । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया वगल्यः । अनश्नोऽत्या त्रिष्टुबित्यनुक्रमणिका ॥ आभिर्लघिके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवश्चत्न आर्भवनिविज्ञानीयमिदं । तथा च सूचितं । अनश्नो जातः परावतो य इति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥

अनश्नो जातो अनभीप्नुक्थ्योऽरयस्त्रिचक्रः परि वर्तते रजः ।

महत्तद्वो देव्यस्य प्रवाचनं द्यामृभवः पृथिवीं यच्च पुष्यथ ॥ १ ॥

अनश्नः । जातः । अनभीप्नुः । उक्थ्यः । रयः । त्रिऽचक्रः । परि । वर्तते । रजः ।

महत् । तत् । वः । देव्यस्य । प्रऽवाचनं । द्यां । ऋभुवः । पृथिवीं । यत् । च । पुष्यथ ॥ १ ॥

हे ऋभवोऽश्विनोः संबंधी युष्महत्तो रथोऽनश्नो जातो वाहनाश्चनिरपेक्षः संपन्नः । तथानभीप्नुः प्रयहरहित उक्थ्यः सुत्यस्त्रिचक्रश्चक्रवयुक्तः सन् रजोऽन्तरिक्षं परि वर्तते । परिधमति । महत्प्रभूतं तद्द्वयनिर्मा-

शास्त्रं कर्म वो युष्माकं देवस्य देवत्वस्य प्रवाचनं प्रवक्तुं प्रख्यापकं । यच्च येन कर्मणा वां पृथिवीं च पुथ्य ।
पुष्टां कुरुष्व ॥

रथं ये चक्रुः सुवृत्तं सुचेतसोऽर्विह्वरंतं मनसस्परि ध्याया ।

तां ऊ न्वरस्य सर्वनस्य पीतय आ वो वाजा अभवो वेदयामसि ॥ २ ॥

रथं । ये । चक्रुः । सुऽवृत्तं । सुऽचेतसः । अर्विऽह्वरंतं । मनसः । परि । ध्याया ।

तान् । ऊं इति । नु । अस्य । सर्वनस्य । पीतये । आ । वः । वाजाः । अभवः । वेदयामसि ॥ २ ॥

सुचेतसः शोभनचित्ता य अभवः सुवृत्तं सुवर्तनचक्रमविह्वरंतमकुटिलं रथं मनसः परि ध्याया मनसो
धानेनाप्रयत्नेन नु चिप्रं चक्रुः तान् । उशब्द एवार्थः । तानेवास्य सर्वनस्य पीतय एतं मोमं पातुं हे वाजा हे
अभवो वो युष्माना वेदयामसि । अवेदयामः ॥

तद्धो वाजा अभवः सुप्रवाचनं देवेषु विभ्वो अभवन्महत्त्वं ।

जिह्वी यत्संतां पितरां सनाजुरा पुनर्युवाना चरथाय तक्षथ ॥ ३ ॥

तत् । वः । वाजाः । अभवः । सुऽप्रवाचनं । देवेषु । विऽभ्वः । अभवत् । महिऽत्त्वं ।

जिह्वी इति । यत् । संतां । पितरां । सनाऽजुरा । पुनः । युवाना । चरथाय । तक्षथ ॥ ३ ॥

हे वाजा अभवो हे विभ्वो विभवः । इतरपितृया परस्परं बह्वचनमित्युक्तं । वो युष्माकं तन्महत्त्वं
महत्त्वं माहात्म्यं देवेषु मध्ये सुप्रवाचनं प्रवाच्यमभवत् । तदित्युक्तं यदित्याह । जिह्वी वृद्धी संता संती
सनाजुरा सदा जीर्णी संती पितरा पितरी पुनर्युवाना नित्यतृणी चरथाय यथेक्षं संचरणाय तक्षथ ।
संपादिवंतः ॥

एकं वि चक्र चमसं चतुर्वयं निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः ।

अथा देवेष्वमृतत्वमानश श्रुष्टी वाजा अभवस्तद्ध उक्थ्यं ॥ ४ ॥

एकं । वि । चक्र । चमसं । चतुऽवयं । निः । चर्मणः । गां । अरिणीत । धीतिऽभिः ।

अथ । देवेषु । अमृतऽत्वं । आनश । श्रुष्टी । वाजाः । अभवः । तत् । वः । उक्थ्यं ॥ ४ ॥

हे अभव एकं चमसमेकमेव संतं पानसाधनं चमसं चतुर्वयं । वयाः शाखाः । चतुःशाखं चतुरवयवं वि
चक्र । व्यकुर्वत । तथा धीतिभिः कर्मभिश्चर्मणो नूतनां गां निररिणीत । समस्तुर्वत । निरित्येष समित्येतस्य
स्थाने । अथ अतः कारणात् देवेषु मध्येऽमृतत्वमानश । प्राप्तुत । हे वाजा हे अभवस्तत्तादृशं वो युष्माकं कर्म ।
श्रुष्टीति चिप्रनामितत् । चिप्रमुक्थ्यं सुखं भवति ॥

अभुतो रयिः प्रथमश्रवस्तमो वाजश्रुतासो यमजीजनन्नरः ।

विभ्वतष्टो विदथेषु प्रवाच्यो यं देवासोऽवथा स विचर्षणिः ॥ ५ ॥

अभुतः । रयिः । प्रथमश्रवःऽतमः । वाजऽश्रुतासः । यं । अजीजनन् । नरः ।

विभ्वऽतष्टः । विदथेषु । प्रऽवाच्यः । यं । देवासः । अवथ । सः । विऽचर्षणिः ॥ ५ ॥

अभुत अभूतां सकाशात्प्रथमश्रवस्तमः प्रथमं मुख्यमतिशयितमत्रं यशो वा यस्य धनस्य तद्वचिर्धनं ।
अस्माकं भवत्विति शेषः । वाजश्रुतासो वाजैः सह विख्याता नरो नेतार अभवो यं रयिमजीजनन् । उत्पा-

दितवन्तः । विभ्वन्तष्टो विभ्वभिर्ह्यभुमिस्तष्टस्तृणसंपन्नसुमसोऽश्विनो रथो वा विदधेषु यज्ञेषु प्रवाच्यः । प्रकर्षेण सुखः । हे देवासो ब्रूतमाना यूयं यं रथं चमसं वावथ । रक्षथ । स विचर्षणिर्विविधं द्रष्टा भवति । द्रष्टव्यो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

स वाज्यर्वा स ऋषिर्वचस्यया स शूरो अस्ता पृतनासु दुष्टरः ।

स रायस्पोषं स सुवीर्यं दधे यं वाजो विभ्वौ ऋभवो यमाविषुः ॥ ६ ॥

सः । वाजी । अर्वा । सः । ऋषिः । वचस्यया । सः । शूरः । अस्ता । पृतनासु । दुष्टरः ।

सः । रायः । पोषं । सः । सुवीर्यं । दधे । यं । वाजः । विभ्वौ । ऋभवः । यं । अमाविषुः ॥ ६ ॥

स वाजी वेजनवान् बलवान् सन् अर्वाणकुशलो भवति । स ऋषिरतीन्द्रियज्ञानी सन् वचस्यया सुखा युक्तो भवति । स शूरो विक्रान्तः सन् अस्ता क्षेप्ता शत्रूणां भवति । स्वयं च पृतनासु संयामेषु दुष्टरो नामिभाव्यो भवति । स एव रायस्पोषं धनपुष्टिं दधे । धत्ते । स सुवीर्यं सुवीरत्वं दधे । धत्ते । यं मनुष्यं वाजो विभ्वा ऋभवश्चाविषुः । अरक्षन् । स एवमेवं भवतीति । अंत्यस्य बद्धवन्निर्देशस्त्रयाणामुभयव्यवहारप्राचुर्याभिप्रायः ॥

श्रेष्ठं वः पेशो अधि धायि दर्शतं स्तोमो वाजा ऋभवस्तं जुजुष्टन ।

धीरासो हि ष्ठा कवयो विपश्चितस्तान् एना ब्रह्मणा वेदयामसि ॥ ७ ॥

श्रेष्ठं । वः । पेशः । अधि । धायि । दर्शतं । स्तोमः । वाजाः । ऋभवः । तं । जुजुष्टन ।

धीरासः । हि । स्थः । कवयः । विपः । चितः । तान् । वः । एना । ब्रह्मणा । आ । वेदयामसि ॥ ७ ॥

श्रेष्ठमत्युत्कृष्टमत एव दर्शतं दर्शनीयं चो युष्माकं पेशो रूपमधि धायि । अधिनिहितं । अतस्तदुचितो यः स्तोमः स्तोत्रमस्मात्कृतमस्ति हे वाजा ऋभवस्तं स्तोमं स्तोत्रं जुजुष्टन । श्रेष्ठत्वं । ये यूयं धीरासो हि धोमन्तः प्रसिद्धाः कवयो मेधाविनो विपश्चितो ज्ञानवन्तः स्वं तान्वो युष्मानेनैनेन ब्रह्मणा मन्त्रेण शस्त्रात्मकेना वेदयामसि । अथवोक्तलक्षणा विपश्चितः स्तोतारो यान् । सुवन्तीति शेषः । तान्ब्रह्मणा आ वेदयामसि । प्रज्ञापयामः ॥

यूयमस्मभ्यं धिषणाभ्यस्परि विद्वांसो विश्वा नर्याणि भोजना ।

द्युमन्तं वाजं वृषंशुष्ममुत्तममा नो रयिमृभवस्तस्तता वयः ॥ ८ ॥

यूयं । अस्मभ्यं । धिषणाभ्यः । परि । विद्वांसः । विश्वा । नर्याणि । भोजना ।

द्युमन्तं । वाजं । वृषंशुष्मं । उत्तमं । आ । नः । रयिं । ऋभवः । तस्तता । आ । वयः ॥ ८ ॥

हे ऋभवो यूयमस्मभ्यं धिषणाभ्यस्परि सुतिभ्यो निमित्तभूताभ्यः ॥ परीति पंचम्यर्थानुवादी ॥ यद्वा । अस्मत्प्रतिभ्योऽधिकानि नर्याणि नृभ्यो हितानि विश्वा सर्वाणि भोजना भोग्यानि विद्वांसो ज्ञानतः संत आ तक्षत । संपादयत । किंच द्युमन्तं दीप्तिमन्तं हिरण्यादिरूपं वाजं बलवन्तं वृषशुष्मं सेतूणां बलवतां शोषकमुत्तमं रयिं नोऽस्माकं वयोऽन्नं चा तक्षत हे ऋभवः ॥

इह प्रजामिह रयिं रराणा इह श्रवो वीरवत्तस्तता नः ।

येन वयं चितयेमात्यन्यान् वाजं चिचमृभवो ददा नः ॥ ९ ॥

इह । प्र॒ऽजां । इह । र॒यिं । ररा॒णाः । इह । अ॒वः । वी॒र॒ऽव॒न्त । त॒क्ष॒न्त । नः ।

येन । व॒यं । चि॒तये॒म । अ॒ति । अ॒न्यान् । तं । वा॒जं । चि॒त्रं । ऋ॒भ॒वः । द॒दु । नः ॥ ९ ॥

नोऽस्माकमिह यज्ञे रराणा रममाणाः प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां तक्षत । संपादयत । इहैव यज्ञे रयिं च तक्षत । इहैव यज्ञे अबो यज्ञो वीरवहीरेर्भृत्यादिभिरुपेतं तक्षत । किंच वयं येन वाजेनान्यान्स्मत्समानानि चितयेम । अतिक्रम्य ज्ञायेमहि । तं चित्रं चायनीयं वाजमज्ञं हे ऋभवो नो दद । अस्मभ्यं दत्त ॥ ८ ॥

उप नो वाजा इत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं वामदेवस्वार्धमार्धवं चैष्टुभं । पंचम्यावाञ्चतस्रोऽनुष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । उप नोऽष्टौ चतुरनुष्टुबंतमिति ॥ ऋते दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आवाञ्चतस्रः शस्त्राः । उप नो वाजा इति त्रयोदशमर्धं चतस्रश्च । आ० ८. ८. इति हि सूचितं ॥

उप॑ नो वा॒जा अ॒ध्व॒र॒मृ॒भु॒क्षा दे॒वा या॒त प॒थिभि॑र्दे॒व॒यानैः ।

यथा॑ य॒ज्ञं म॒नु॒षो वि॒ष्ट्वा॒ऽसु द॒धि॒ध्वे र॒खाः सु॒दि॒नेष्व॒ह्नां ॥ १ ॥

उप॑ । नः । वा॒जाः । अ॒ध्व॒रं । ऋ॒भु॒क्षाः । दे॒वाः । या॒त । प॒थि॒ऽभिः । दे॒व॒ऽयानैः ।

यथा॑ । य॒ज्ञं । म॒नु॒षः । वि॒ष्टु । आ॒सु । द॒धि॒ध्वे । र॒खाः । सु॒ऽदि॒नेषु । अ॒ह्नां ॥ १ ॥

हे वाजा हे ऋभुक्षा ऋभवो हे देवा नोऽध्वरं यागमुप यात । उपगच्छत । देवयानिर्देवैर्गतव्यैः पथिभिर्गैः । यथा येन प्रकारेण मनुषो मनोः संबंधिनीष्वासु विशु प्रजासु यजमानेषु मध्ये हे रखा रमणीया ऋभवोऽह्नां सुदिनेषु सुदिनत्वनिमित्तेषु यज्ञमस्मदीयं दधिध्वे । धारयथ । यथा येन प्रकारेण यज्ञमागत्य सुदिनत्वं कुरुथ तथा यज्ञमायातेति ॥

ते वो॑ ह॒दे म॒न॒से संतु॑ य॒ज्ञा जु॒ष्टासो॑ अ॒द्य घृ॒तनि॑र्णि॒जो गुः ।

प्र वः॑ सु॒तासो॑ ह॒र॒य॒न्त पू॒र्णाः क्र॒त्वे द॒क्षा॒य ह॒र्ष॒य॒न्त पी॒ताः ॥ २ ॥

ते । वः । ह॒दे । म॒न॒से । संतु॑ । य॒ज्ञाः । जु॒ष्टा॒सः । अ॒द्य । घृ॒त॒ऽनि॒र्नि॒जः । गुः ।

प्र । वः । सु॒ता॒सः । ह॒र॒य॒न्त । पू॒र्णाः । क्र॒त्वे । द॒क्षा॒य । ह॒र्ष॒य॒न्त । पी॒ताः ॥ २ ॥

अवास्मिन्यागदिने त एते यज्ञा यागसाधनाः सोमा वो हृदे हृदयाय मनसे तत्प्रीतये संतु । भवंतु । अवास्मिन्दिने जुष्टासः पर्याप्ताः सोमा घृतनिर्णिजो मिश्रणद्वयेण दीप्तरूपा गुः । गच्छंतु युष्मदुदयं । सुतासोऽभिषुताः सोमाश्चमसेषु पूर्णा वो युष्मदर्थं प्र हरयन्त । प्रह्रियन्ते । यद्वा । हर्यन्तेः कांतिकर्मण इदं रूपं । प्रकर्षण वो युष्मान् कामयन्ते । क्रत्वे क्रतवे कर्मणे दद्यायोत्साहाय पीता हर्षयन्त । हर्षयन्तु ॥

अ॒द्याय॑ दे॒वहि॑तं॒ यथा॑ वः॒ स्तोमो॑ वा॒जा ऋ॒भु॒क्ष॒णो द॒दे वः ।

जु॒ह्वे म॒नु॒ष्वदु॑प॒रासु॑ वि॒ष्टु यु॒ष्मे स॒र्चा बृ॒ह॒द्वि॒वेषु॑ सोमं॑ ॥ ३ ॥

चि॒ऽउ॒दा॒यं । दे॒व॒ऽहि॒तं । यथा॑ । वः । स्तो॒मः । वा॒जाः । ऋ॒भु॒क्ष॒णः । द॒दे । वः ।

जु॒ह्वे । म॒नु॒ष्वत् । उ॒प॒रासु॑ । वि॒ष्टु । यु॒ष्मे इति॑ । स॒र्चा । बृ॒ह॒त्॒ऽद्वि॒वेषु॑ । सोमं॑ ॥ ३ ॥

अुदायं अुदयं सवनचयगमनोपेतं देवहितं सोमास्त्रमज्ञं देवैर्भ्यो हितं देवैर्वा विहितं । तृतीयसवनस्त्रमित्यर्थः । तद्यथा वो युष्मान्ददे । धारयति । हे वाजा हे ऋभुक्षण ऋभवो यथा सोमः स्तोत्रं वो ददे । धारयति । उपरासु । उप देवयजनसमीपे रमन्त इत्युपराः । तासु विशु प्रजासु बृहद्विवेषु प्रभूतदीप्तिषु देवेषु मध्ये मनुष्वत् मनुर्विव युष्मे युष्मदर्थं सचा सहानेकयज्ञेषु प्रक्षितं जुह्वे । जुहोमि सोमं ॥

पीवोऽश्वः शुचद्रथा हि भूतायःशिप्रा वाजिनः सुनिष्काः ।

इंद्रस्य सूनो शवसो नपातोऽनु वशेत्ययियं मदाय ॥४॥

पीवःऽश्वः । शुचत्ऽरथाः । हि । भूत । अयःऽशिप्राः । वाजिनः । सुऽनिष्काः ।

इंद्रस्य । सूनो इति । शवसः । नपातः । अनु । वः । चेति । अयियं । मदाय ॥४॥

हे वाजिन ऋभवः पीवोऽश्वः । पीवानोऽश्वः येषां ते तादृशाः । तथा शुचद्रथा दीप्तरथा अयःशिप्राः । शिप्रे हनू नासिके वा । अयोवत्सारभूतशिप्राः सुनिष्काः शोभनधनाश्च भूत । भवत । हे इंद्रस्व सूनो सूनवः पुचवद्रक्षणीया हे शवसो नपातो बलस्य पुचा बलिगो वो युष्मभ्यं मदायानु चेति । अन्वज्ञायि । देवेष्वयि-यमये भवं तृतीयसवनं ॥

ऋभुर्भुक्ष्णो रयिं वाजै वाजिन्तमं युजै । इंद्रस्वंतं हवामहे सदासातममश्विनै ॥५॥

ऋभुं । ऋभुक्ष्णः । रयिं । वाजै । वाजिन्ऽतमं । युजै । इंद्रस्वंतं । हवामहे । सदाऽसातमं ।

अश्विनै ॥५॥

हे ऋभुक्ष्ण ऋभव ऋभुर्भुक्ष्णसमानं रयिं धनरूपं । तद्वैतुभूतत्वात् ताच्छब्दं । वाजै संयामे वाजिन्तम-मत्वंतबलवंतं युजं परस्परयोगोपेतमिंद्रस्वंतमिंद्रवंतमिंद्रियवंतं सदासातमं सर्वदा दातृतममश्विनमश्ववंतं भवतां गणं हवामहे । आहुयामि ॥ ॥५॥

सेदृभवो यमवथ यूयमिंद्रश्च मर्

सः । इत् । ऋभवः । यं । न

मेधऽसाता ।

हे ऋभवो यूयमिंद्रश्च यं मर्

धीभिः कर्मभिः सनिता संभक्ता भवतु ।

वि नो वाजा ऋभुक्ष्णः ५

अस्मभ्यं सूरयः स्तुता विश्वा आशास्तु

वि । नः । वाजाः । ऋभुक्ष्णः । पथः । चितन । यष्टवे ।

अस्मभ्यं । सूरयः । स्तुताः । विश्वाः । आशाः । तरीषणि ॥७॥

हे वाजा हे ऋभुक्ष्ण ऋभवो नोऽस्माकं पथो मार्गान् यष्टवे यष्टुं यज्ञमार्गांश्च चितन । विचेतयत । प्रज्ञापयतेत्यर्थः । अस्मभ्यं हे सूरयो मेधाविनो यूयं स्तुताः संतो विश्वा आशाः सर्वा दिशस्तरिषणि तरीतुं सामर्थ्यं । चितरतेति शेषः ॥

तं नो वाजा ऋभुक्ष्ण इंद्र नासंत्या रयिं । समश्वं चर्षणिभ्य आ पुरु शस्त मघत्तये ॥८॥

तं । नः । वाजाः । ऋभुक्ष्णः । इंद्र । नासंत्या । रयिं । सं । अश्वं । चर्षणिऽभ्यः । आ । पुरु ।

शस्त । मघत्तये ॥८॥

अग्नया क्षुतिमुपसंहृत्याभिमतमाशास्ते । हे वाजा हे ऋभुक्ष्ण ऋभवो हे इंद्र हे नासत्याश्विनी ते यूयं

नोऽस्मभ्यं चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोत्रभ्यस्तं पुरु प्रभूतं रयिं धनमश्वं च पुरु प्रभूतं मघत्तये धनदानाय समाशस्त । सम्यगाशासनं कुरुत ॥ ॥ १० ॥

उतो हि वामिति दशर्षं षष्ठं सूक्तं । वामदेव ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । दधिका देवता । आद्या यावापृथिव्या । अत्रानुक्रमणिका । उतो हि दश दाधिकं हि यावापृथिव्यावेति । विनियोगो लैंगिकः ॥

उतो हि वां दाचा संति पूर्वा या पूरुभ्यस्त्वसदस्युर्नितोशे ।

क्षेत्रासां ददधुर्वरासां घनं दस्युभ्यो अभिभूतिमुयं ॥ १ ॥

उतो इति । हि । वां । दाचा । संति । पूर्वा । या । पूरुऽभ्यः । त्वसदस्युः । नितोशे ।

क्षेत्रासां । ददधुः । उर्वरासां । घनं । दस्युऽभ्यः । अभिभूतिं । उयं ॥ १ ॥

उतो इति पुराणः । अस्या यावापृथिव्यादत्र तद्वाचकशब्दाभावेऽपि ते एव संबोद्धव्ये । हे यावापृथिव्यां वां युवाभ्यां सकाशाद्वाचा दानकर्त्रा पीरुक्त्सेन त्वसदस्युना लब्धानि पूर्वा पूर्वाणि पुरातनानि पूरकाणि वा धनानि संति । या यानि धनानि पूरुभ्योऽर्षिभ्यो मनुष्येभ्यस्त्वसदस्यु राजा नितोशे । न्यतोशत । दत्तवान् । क्षेत्रासां । क्षेत्राणि सर्वा भूमीः सनोतीति क्षेत्रसा अश्वः । तं ददधुः । तथोर्वरासां । उर्वरा सर्वसस्याद्या भूः । तां सनोतीत्युर्वरासाः पुत्रः । तं ददधुः । घनं हननार्हमायुधं दस्युभ्यो दस्युनां वधार्थं च ददधुः । कीदृशमायुधं । अभिभूतिमभिभवितारमुयमुन्नूणवल् । यद्वा । उत्तरार्धमेकं वाक्यं । दातव्यानि धनान्युक्तलक्षणं पुत्रं च ददधुः । दत्तवत्यौ स्तः । तानि मह्यमपि ददायामित्यर्थः ॥

उत वाजिनं पुरुनिष्पिधानं दधिक्रामु ददधुर्विश्वकृष्टिं ।

ऋजिष्यं श्येनं प्रुषितप्सुमाशुं चर्कृत्यमर्यो नृपतिं न शूरं ॥ २ ॥

उत । वाजिनं । पुरुनिऽसिधानं । दधिऽक्रां । ऊं इति । ददधुः । विश्वऽकृष्टिं ।

ऋजिष्यं । श्येनं । प्रुषितऽप्सुं । आशुं । चर्कृत्यं । अर्यः । नृऽपतिं । न । शूरं ॥ २ ॥

उतापि च वाजिनं गमनवंतं । अश्वरूपं वा देवं अप्रेरश्वरूपस्त्वैव दधिकाख्यत्वात् । अप्रेरश्वरूपत्वं ब्राह्मणे समान्नातं । तानभिरश्वो भूलाभ्यद्रवदिति । पुरुनिष्पिधानं पुरुणां बहूनां शत्रूणां निष्पेक्षारं दधिकां । दधद्वयं धारयन् कामतीति दधिकाः । तमेतन्नामकं देवं । उः पुराणः । विश्वकृष्टिं । विश्वाः कृष्टयो रक्षणीयाः सेवका वा मनुष्या यस्य तं । ऋजिष्यं । ऋज्वाप्नोति गच्छतीत्यृजिष्यः । तं श्वेनं शंसनीयगमनं प्रुषितप्सुं दीप्तरूपमाशुं व्याघ्रं शीघ्रगमनं वार्योऽरेखकृत्यं कर्तनशीलं शूरं नृपतिं न राजानमिव स्थितं देवं यावापृथिव्या ददधुः । धारयतः ॥

यं सीमनु प्रवतेव द्रवतं विश्वः पूरुर्मदति हर्षमाणः ।

पद्भिर्गृध्यंत मेधयुं न शूरं रथतुरं वातमिव ध्रजंत ॥ ३ ॥

यं । सीं । अनु । प्रवताऽइव । द्रवतं । विश्वः । पूरुः । मदति । हर्षमाणः ।

पद्ऽभिः । गृध्यंतं । मेधऽयुं । न । शूरं । रथऽतुरं । वातंऽइव । ध्रजंतं ॥ ३ ॥

यं दधिकां विश्वः पुरुः सर्वोऽपि मनुष्यो हर्षमाणो हृष्यन् हर्षयन्वा मदति । स्तौति । तं देवं यावापृथिव्या ददधुरिति संबंधः । स देवो विशिष्यते । सीं सर्वतः प्रवता प्रवणवता निम्नेन मार्गेणोदकमिवानुक्रमेण द्रवतं गच्छंतं पद्भिः पादैर्गृध्यंतमभिकांचंतं दिशो लंघितुं । तत्र दृष्टांतः । मेधयुं न शूरं । संयामेच्छुं शूरमिव । यद्वा । यज्ञक्रमणेच्छुमध्वर्यादिकमिव । रथतुरं रथेन गच्छंतं वातमिव ध्रजंतं शीघ्रगं वायुमिव । उक्तविशेष-विशिष्टानुदकशूरवायून्यथा सर्वो जनः स्तौति तथा यं देवं स्तौति तं ददधुरित्यर्थः ॥

यः स्मा॒रुधा॒नो ग॒ध्या॒ सम॒त्सु स॒नु॒तर॒श्चर॑ति॒ गोषु॑ गच्छन् ।

आ॒वि॒र्च॒जी॒को वि॒दथा॑ नि॒चि॒क्य॑त्ति॒रो अ॒रतिं॑ पर्याप॒ आ॒योः ॥ ४ ॥

यः । स्म । आ॒रु॒धा॒नः । ग॒ध्या । सम॒त्सु । स॒नु॒तरः । चर॑ति । गोषु । गच्छन् ।

आ॒विः । च॒र्च॒जी॒कः । वि॒दथा॑ । नि॒चि॒क्य॑त् । ति॒रः । अ॒रतिं॑ । परि॑ । आ॒पः । आ॒योः ॥ ४ ॥

यः स यः खलु देवो गध्या गध्यानि । गध्यातिर्मित्रीभावकमेति निरुक्तं । ५. १५ । मिश्रयितव्यानि फलानि समत्सु संग्रामेष्वारुधानः सर्वतो निरोधयन् सनुतरः संभ्रूतरो गोषु सर्वासु दिषु गोषु वा निमित्तभूतेषु गच्छन्नाविर्चजीक आविर्भूतसाधन आविर्भूतमुष्को वा विदथा विदथानि ज्ञातव्यानि निचिक्यत् । पञ्चतिकमेतत् । जानन् अरतिमरमाणं दुःखमभिगंतारमरिं वा परि सर्वतस्त्रिरश्चरति । तिरस्करोति । कस्यारतिमिति । आपो व्याप्तस्य स्तोत्राद्योर्मनुष्यस्य यजमानस्य ॥

उ॒त स्मै॑नं वस्त्र॒मथि॑ न ता॒युमनु॑ क्रोश॑न्ति स्त्रि॒तयो॑ भ॒रैषु॑ ।

नी॒चाय॑मानं ज॒सुरि॑ न श्ये॒नं अ॒व॒श्चा॒च्छा प॒शुम॑च्च॒ यूथं॑ ॥ ५ ॥

उ॒त । स्म । ए॒नं । वस्त्र॒म॒थि॑ । न । ता॒यु॒ । अ॒नु॒ । क्रो॒श॒न्ति॒ । स्त्रि॒तयः॑ । भ॒रैषु॑ ।

नी॒चा । अ॒य॒मानं॑ । ज॒सुरि॑ । न । श्ये॒नं । अ॒वः । च॒ । अ॒च्छा॒ । प॒शुम॑त् । च॒ । यू॒थं ॥ ५ ॥

उत स अपि खल्वेनं दधिकां भरेषु संग्रामेषु वस्त्रमथिं तायुं न वस्त्रमाथिनं तस्करमिव । तं दृष्ट्वा स्त्रितयो मनुष्या यथानु क्रोशन्ति तद्वद्वैरिणोऽनुक्रोशन्ति । किंच नीचा नीचिरयमानं गच्छन्तं जसुरिं न श्येनं बुधितं श्येनं पक्षिमिव । तं यथा दृष्ट्वा पक्षिणः पलायते तद्वत् । अत्रोऽन्नं कीर्तिं वा पशुमयूथं चाच्छामिसस्य गच्छन्तमेनमनुक्रोशन्तीति संबंधः । अपि स्मै न वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाथिनमित्यादिनिरुक्तमवानुसंधेयं । नि० ४. २४. ॥ ११ ॥

उ॒त स्मा॒सु प्रथ॑मः स॒रि॒ष्यन्ति॑ वे॒वेति॑ श्रेणि॒भी रथानां॑ ।

स॒जं कृ॒ण्वानो॑ ज॒न्यो न॒ शु॒भ्वा रे॒णुं रे॒रि॒हन्कि॒रणं॑ द॒द॒श्वान् ॥ ६ ॥

उ॒त । स्म । आ॒सु । प्र॒थ॒मः । स॒रि॒ष्यन् । नि । वे॒वेति॑ । श्रेणि॑ऽभिः । रथानां ।

स॒जं । कृ॒ण्वानः॑ । ज॒न्यः । न । शु॒भ्वा । रे॒णुं । रे॒रि॒हन् । कि॒रणं॑ । द॒द॒श्वान् ॥ ६ ॥

उत स अपि च खल्व्वास्वसुरसेनासु सरिष्यन् सर्तुमिच्छन् प्रथमः प्रथम उत्कृष्टतमो मुख्यः सन् रथानां श्रेणिभी राजभिर्युक्तः सन् नि वेवेति । नितरां गच्छति । इतस्ततो धावति । क इवेति । उच्यते । सजं । सृज्यत उत्पाद्यते रूपमनयेति सगलं कृतिः । तां कृण्वानो जन्यो न जनेभ्यो हितोऽथ इव सुभ्वा । सुषु भवतीति सुभ्वा शोभमानः । किरणमास्त्रगतं खलीनं ददश्वान् दशन रेणुं स्वपादघातजनितं रेरिहत् । भृशं शब्दः ॥

उ॒त स्य॑ वा॒जी स॒हुरि॑र्च॒तावा॑ शु॒श्रूष॑माणस्त॒न्वा सम॑र्ये ।

तुर॑ं य॒तीषु॑ तुर॒यन्नु॒जि॒प्योऽधि॑ भु॒वोः कि॒रते॑ रे॒णुमृ॑जन् ॥ ७ ॥

उ॒त । स्यः॑ । वा॒जी । स॒हुरिः॑ । च॒त॒त॒वा । शु॒श्रूष॑माणः । त॒न्वा । स॒म॒र्ये॑ ।

तुर॑ं । य॒तीषु॑ । तुर॒यन् । उ॒जि॒प्यः । अ॒धि॑ । भु॒वोः॑ । कि॒रते॑ । रे॒णुं । मृ॒जन् ॥ ७ ॥

उत अपि च स्य स उक्तलक्षणे वाजी वेजनवान् गमनवान् समर्थे समरणि सहरिः सहनशीलः श्रुणा-मृतावाप्तवांस्तन्वा स्वावयवेन खुरादिना स्वतनुं शुश्रूषमाणसुरं यतीषु त्वरगामिनीष्वसुरसेनासु तुरयन् त्वरयन् ऋजिप्य ऋजुगामी रेणुं धूलिमृजन्प्रसाधयन्समेव रेणुं भुवोरधुपरि किरते । विक्षिपति ॥

उ॒त स्मा॑स्य तन्य॒तोऽरि॑व द्योर्ऋ॒घाय॑तो अ॒भियु॑जो भय॑न्ते ।

य॒दा स॒हस्र॑म॒भि भी॑मयो॒धीर्हु॑र्वर्तुः स्मा भव॑ति भी॒म ऋ॑जन् ॥ ८ ॥

उ॒त । स्म । अ॒स्य । तन्य॒तोऽइ॒व । द्योः । ऋ॒घाय॑तः । अ॒भिऽयु॑जः । भय॑न्ते ।

य॒दा । स॒हस्रं॑ । अ॒भि । सी॑ । अयो॒धीत् । दुःऽव॑र्तुः । स्म । भव॑ति । भी॒मः । ऋ॑जन् ॥ ८ ॥

उत स्म अपि च खलु द्योर्दीप्यमानान्तन्यतोः शब्दयितुरग्नेरिव ऋघायतो हिंसतोऽस्मास्माद्दधिकावा-
ख्याद्वाद्भियुजोऽभियोक्तारोऽसुरा भयन्ते । विभ्यति । किंचायं यदा सीं सर्वतः सहस्रमभयोधीत् ।
संग्रहरेत् । तदा ऋजन् प्रसाधयन्नात्मानं भीमो भयहेतुर्दुर्वर्तुर्दुर्वारश्च भवति ॥

उ॒त स्मा॑स्य पन॑यन्ति जना॑ जू॒तिं कृ॑ष्टि॒प्रो अ॒भिभू॑तिमा॒शोः ।

उ॒तैन॑माहुः समि॒थे वि॑यन्तः परा॑ दधि॒क्रा अ॒सरत्स॒हस्रैः ॥ ९ ॥

उ॒त । स्म । अ॒स्य । पन॑यन्ति । जना॑ । जू॒तिं । कृ॑ष्टि॒प्रः । अ॒भिऽभू॑तिं । आ॒शोः ।

उ॒त । ए॒नं । आ॒हुः । संऽइ॒थे । वि॑यन्तः । परा॑ । दधि॒ऽक्राः । अ॒सर॑त् । स॒हस्रैः ॥ ९ ॥

उत स्म अपि च खल्वस्य दधिकाव्णोऽभिभूतिमभिभविषीं जूतिं पराभिभूतिं चेतुमयं वा जनाः पनयन्ति ।
सुर्वन्ति । कीदृशस्यास्य । कृष्टिप्रः । कृष्टयो मनुष्याः । तेषां पुरकस्याशेषोऽप्यस्य वेगवतो वा । उतापि चेन्नं समिथे
संयामे वियन्तो विविधं गच्छन्तो जना अयं दधिका देवः सहस्रैरनुचरैः परिवृतः परासरदति अस्मान्विहा
यान्यान् हंतुं गत इत्याहुः । यद्वा । एनमेवमाहुः । वियन्तः शत्रवः परा । भवन्तीति शेषः । दधिकाः सहस्रैरसरत ।
गच्छन्तीति ॥

पवित्रेष्टावा दधिका इति दधिकाव्णो याज्या । तथा च सूचितं । दधिकाव्णो अकारिषमा दधिकाः
श्वसा पंच कृष्टीः । आ० २. १२. इति ॥

आ दधि॒क्राः श॑वसा पंच॑ कृ॒ष्टीः सूर्ये॑ इव ज्योति॑षा प॒स्त॒तान॑ ।

स॒हस्र॑साः श॒त॒सा वा॒ज्य॒र्वा पृ॑णक्तु॒ मध्वा॑ समि॒मा वचा॑ंसि ॥ १० ॥

आ । दधि॒ऽक्राः । श॑वसा । पंच॑ । कृ॒ष्टीः । सूर्ये॑ऽइव । ज्योति॑षा । अपः । त॒तान् ।

स॒हस्र॑ऽसाः । श॒त॒ऽसाः । वा॒जी । अ॒र्वा । पृ॑णक्तु । मध्वा । सं । इ॒मा । वचा॑ंसि ॥ १० ॥

द्यो दधिका देवः श्वसा बलेन पंच कृष्टीः पंच जनान् देवमनुष्यासुररचःपितृसंज्ञकाग्निषादपंचमान्
चतुरो वर्णान्वा सूर्यो ज्योतिषा तेजसा यथा जगदावुणोति तद्वदप उदकान्या ततान् । आतनोति । सहस्रसाः
शतसाः शतानां सहस्राणां च दाता वाजी वेजनवानर्षारणकुशलः स देवो मध्वा मधुना मधुरेण फलेनेमे-
मान्युक्तानि स्तुतिवचांसि सं पृणक्तु । संयोजयतु ॥ ॥ १२ ॥

आशुं दधिकामिति षडृचं सप्तमं सूक्तं । आदितः पंच चिष्टमः षड्यनुष्टुप् । ऋषिर्वामदेवः । पूर्वसूक्ते हीत्यु-
क्तत्वादेतदपि दाधिकं । तथा चानुक्रांतं । आशुं षळंत्यानुष्टुबिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

आ॒शुं दधि॒क्रां तमु॑ नु ह॒वाम॑ दि॒वस्पृ॑थि॒व्या उ॒त च॑र्कि॒राम॑ ।

उ॒च्छंती॑र्मा॒मुष॑सः सू॒दय॑न्वति॒ विश्वा॑नि दुरि॒तानि॑ प॒र्षन् ॥ ११ ॥

आ॒शुं । दधि॒ऽक्रां । तं । उं॑ इति । नु । स्त॒वाम॑ । दि॒वः । पृ॑थि॒व्याः । उ॒त । च॑र्कि॒राम॑ ।

उ॒च्छंती॑ः । मां । उ॒षसः॑ । सू॒दय॑न्तु । अ॒ति । विश्वा॑नि । दुःऽइ॒तानि॑ । प॒र्षन् ॥ ११ ॥

आशुं शीघ्रगामिनं तसु तमेव दधिकां देवं नु क्षिप्रं स्तवाम । उतापि च दिवः पृथिव्याश्च सकाशादस्य
घासं चर्किराम । विक्षिपाम । उच्छंतीस्तमो विवासयंतीरुषसो मां प्रति सूदयंतु । रक्षंतु फलानि ।
विश्वानि सर्वाणि दुरितान्यति पर्षन् । अतिपारयंतु । अन्यदेवताकेषु मंत्रेष्वन्यदेवतास्तुतिस्तसां निपातभा-
क्तास्त विरुध्यते ॥

महश्चर्कर्म्यर्वतः क्रतुप्रा दधिकावणः पुरुवारस्य वृष्णः ।

यं पूरुभ्यो दीदिवांसं नामिं ददधुर्मिचावरुणा ततुरिं ॥२॥

महः । चर्कर्मि । अर्वतः । क्रतुऽप्राः । दधिऽक्रावणः । पुरुऽवारस्य । व

यं । पूरुऽभ्यः । दीदिऽवांसं । न । अमिं । ददधुः । मिचावरुणा । ३.१२ ॥२॥

क्रतुप्राः कर्मणां पूरकोऽहं महो महतोऽर्वतोऽरणवतः पुरुवारस्य बहुभिर्वरणीयस्य वृष्णो वर्षकस्य
दधिकावणः स्तुतिं चर्कर्मि । अत्यर्थं करोमि । हे मिचावरुणा मिचावरुणा युवां ततुरिं तारकं यं दीदिवांसं
नामिं दीप्यमानमपिमिव स्थितं पूरुभ्यो मनुष्येभ्यस्तेषामुपकाराय ददधुः । धारयथः ॥

यो अश्वस्य दधिकावणो अकारीत्समिद्धे अग्रा उषसो व्युष्टौ ।

अनागसं तमदितिः कृणोतु स मिचेण वरुणेना सजोषाः ॥३॥

यः । अश्वस्य । दधिऽक्रावणः । अकारीत् । संऽइद्धे । अग्रा । उषसः । विऽउष्टौ ।

अनागसं । तं । अदितिः । कृणोतु । सः । मिचेण । वरुणेन । सऽजोषाः ॥३॥

यो यजमानोऽश्वस्याश्वरूपस्य व्याघ्रस्य वा दधिकावणः स्तुतिमुषसो व्युष्टौ प्रभाते सत्यग्री समिद्धे सत्य
कारीत् । अकार्षीत् । मिचेण वरुणेन चाहोरात्राभिमानिदेवाभ्यां सजोषाः समानप्रीतिरदितिरखंडनीयो
दधिकास्तं यजमानमनागसं कृणोतु । करोतु ॥

दधिकावण इष ऊर्जो महो यदमन्महि मरुतां नाम भद्रं ।

स्वस्तये वरुणं मिचममिं हवामह इंद्रं वज्रबाहुं ॥४॥

दधिऽक्रावणः । इषः । ऊर्जः । महः । यत् । अमन्महि । मरुतां । नाम । भद्रं ।

स्वस्तये । वरुणं । मिचं । अमिं । हवामहे । इंद्रं । वज्रऽबाहुं ॥४॥

इषोऽन्नसाधकस्योर्जो बलसाधकस्य महो महतो दधिकावणो देवस्य मरुतां स्तोतृणां स्वभूतं भद्रं कल्याणं
नाम नामरूपमस्ति यत्तदमन्महि । सुमः । किंचात्र निपातभाजो वरुणादींश्च स्वस्तये चेमाय हवामहे ॥

इंद्रमिवेदुभये वि ह्वयंत उदीराणा यज्ञमुपप्रयंतः ।

दधिकामु सूदनं मर्त्याय ददधुर्मिचावरुणा नो अश्वं ॥५॥

इंद्रऽइव । इत् । उभये । वि । ह्वयंते । उत्ऽईराणाः । यज्ञं । उपऽप्रयंतः ।

दधिऽक्रां । ऊं इति । सूदनं । मर्त्याय । ददधुः । मिचावरुणा । नः । अश्वं ॥५॥

इंद्रमिवैनं दधिकामुदीराणा युद्धाद्योद्योग्यं कुर्वंतो यज्ञमुपप्रयंतो यज्ञमुपक्रम्य प्रवर्तमानाश्चोभये वि
ह्वयंते । आह्वयंति । यं मर्त्याय मर्त्यस्य सूदनं प्रेरकमश्वमश्वरूपं दधिकां देवं हे मिचावरुणा नोऽस्माकमर्थाय
ददधुः । धारयथः । तं विह्वयंते । उभय इत्यत्र स्तोतृशंसितुभेदेन बोधयविधत्वमवगंतव्यं ॥

दधिक्राव्णो अकारिषमिति षष्ठी पवित्रेष्वा अनुवाक्या । सूचितं च । दधिक्राव्णो अकारिषमा दधिक्राः शवसा पंच कृष्टीः । आ० २. १२. इति ॥ दधिद्रप्समन्त्रेऽपि । दधिक्राव्णो अकारिषमित्याग्नीध्रीये दधिद्रप्सान् भक्षयन्ति । आ० ६. १२. इति सूचितत्वात् ॥

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखां कर्त्तुं आरूषि तारिषत् ॥ ६ ॥

दधिऽक्राव्णः । अकारिषं । जिष्णोः । अश्वस्य । वाजिनः ।

सुरभि । नः । मुखां । कर्त्तुं । प्र । नः । आरूषि । तारिषत् ॥ ६ ॥

दधिक्राव्णो देवस्य स्तुतिमकारिषं । करवाणि । जिष्णोर्जयशीलस्याश्वस्य व्यापकस्य वाजिनो वेगवतः । स देवो नोऽस्माकं मुखां मुखानि चक्षुरादीन्द्रियाणि सुरभि सुरभीणि कर्त्तुं । करोतु । नोऽस्मभ्यमारूषि प्र तारिषत् । प्रवर्धयतु । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ ॥ १३ ॥

दधिक्राव्ण इदिति पंचचर्मष्टमं सूक्तं वामदेवस्यायं दाधिक्रं । आद्या विष्टुष शिष्टा जगत्सु । हंसः शुचिषदित्येषा सूर्यदेवताका । तथा चानुक्रमणिका । दधिक्राव्णः पंच चतस्रोऽत्या जगत्सोऽत्या सौरीति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

दधिक्राव्ण इदु नु चर्किराम विश्वा इन्मामुषसः सूदयन्तु ।

अपामग्नेरुषसः सूर्यस्य बृहस्पतेरांगिरसस्य जिष्णोः ॥ १ ॥

दधिऽक्राव्णः । इत् । ऊं इति । नु । चर्किराम । विश्वाः । इत् । मां । उषसः । सूदयन्तु ।

अपां । अग्नेः । उषसः । सूर्यस्य । बृहस्पतेः । आंगिरसस्य । जिष्णोः ॥ १ ॥

दधिक्राव्ण इदु एतन्नामकस्य देवस्यैव स्तुतिं नु क्षिप्रं चर्किराम । भृशं करवाम । मां विश्वा इदुषसः सर्वा अपि ताः सूदयन्तु । कर्मसु प्रेरयन्तु । अहमप्यबादिदेवतानां स्तुतिं करवाणीति शेषः । तासामपि निपातभाक्त्वात् स्तुतिरविरुद्धा ॥

सत्वा भरिषो गविषो दुवन्यसच्छ्रुवस्यादिष उषसस्तुरण्यसत् ।

सत्यो द्रवो द्रवरः पतंगरो दधिक्रावेष्मूर्जे स्वर्जनत् ॥ २ ॥

सत्वा । भरिषः । गोऽइषः । दुवन्यऽसत् । श्रुवः । उषसः । तुरण्यऽसत् ।

सत्यः । द्रवः । द्रवरः । पतंगरः । दधिऽक्रावा । इषं । ऊर्जे । स्वः । जनत् ॥ २ ॥

सत्वा गता भरिषो भरणकुशलो गविषो गवां प्रेरक एष्टा वा दुवन्यसत् । दुवः परिचरणमिच्छन्तो दुवन्याः । तेषु सीदतीति दुवन्यसत् । इष इत्यमाणाया उषसः संबन्धिनि काल इत्यर्थः । यद्वा । इष एष्टा एषणीयो वा । श्रवस्यात् । श्रवस्येत् । अन्नमिच्छेत् । किंच तुरण्यसत् । स्वरया सीदतीति तुरण्यसत् । सत्यः सत्सु तायमानो द्रवो गता द्रवरः प्रकृष्टवेगवान् पतंगरः । पतनेनोत्प्लवनेन पतनं पतंगः । तद्वान् पतंगरः । उक्तलक्षणो दधिक्रावा देव इषमन्नमूर्जं बलं स्वः स्वर्गे च जनत् । जनयेत् । उत्पादयेत् ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णे न वेरन्तु वाति प्रगर्धिनः ।

श्येनस्यैव ध्रजतो अंकसं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरिचतः ॥ ३ ॥

उत । स्म । अस्य । द्रवतः । तुरणयतः । पर्णे । न । वे । अनु । वाति । प्रऽगुर्धिनः ।
श्वेनस्यऽइव । ध्रजतः । अंकसं । परि । दधिऽक्राव्णः । सह । ऊर्जा । तरिचतः ॥ ३ ॥

उत स्म अपि च खलु द्रवतो गच्छतसुरण्यतस्वरमाणस्य प्रगर्धिनः प्रकर्षणाभिकांचतोऽस्य देवस्य गतिं वेर्गेतुः पक्षिणः पर्णे न गमनं पञ्च वानुसृत्य यथा वात्यन्ते पक्षिणस्तद्वदनु वाति सर्वो वेगवान् जनः । सर्वेषामपि शीघ्रगामीत्यर्थः । किञ्च ध्रजतो गच्छतसरिचतसारयतोऽन्यान् ॥ अंतर्भावितल्लक्ष्योऽयं ॥ श्वेनस्तेवांकसं पादाधारमुरःप्रदेशं वा परि परित ऊर्जा बलेन निमित्तेनान्नाथं वा सहैकीभूय । संघेन गच्छंतीति शेषः ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरणयति यीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि ।
क्रतुं दधिऽक्रा अनु संतवीत्वत्पथामंकांस्यन्वापनीफणत् ॥ ४ ॥
उत । स्यः । वाजी । क्षिपणिं । तुरणयति । यीवायां । बद्धः । अपिऽकक्षे । आसनि ।
क्रतुं । दधिऽक्राः । अनु । संऽतवीत्वत् । पथां । अंकांसि । अनु । आऽपनीफणत् ॥ ४ ॥

उतापि च स्य स वाजी वेजनवानश्वरूपो देवो यीवायां गरणसाधनायां कंठे बद्धोऽपिकक्षे कक्षप्रदेशे आसन्वास्ते च बद्धः । बद्धपक्ष्यं कस्योक्तेषु स्थानेषु पाशबंधाः संभवन्ति । एवं बद्धः सन् क्षिपणिं क्षेपणमनु तुरण्यति । त्वरयति गंतुं । किञ्चायं दधिऽक्रा देवः क्रतुं कर्म प्रज्ञां वान्वनुसृत्य संतवीत्वत् प्रवृज्जबलवान् सन् पथां मार्गाणामंकांसि कुटिलान्यनुसृत्यापनीफणत् । सर्वतो भृशं गच्छति ॥ फणतेर्गत्यर्थस्य यङ्नुकीदं रूपं ॥ अपि स वाजी वेजनवानित्यादिनिबृत्तमनुसंधेयं । नि० २. २८. ॥

दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे हंसः शुचिषदित्विषा । आह्वय दूरोहणं रोहिद्वंसः शुचिषदिति पच्छोऽर्धर्चशः । आ० ८. २. इति सूचं ॥ स्मार्तविनियोगमाह शौनकः । हंसः शुचिषदित्युच्चा शुचिरीचेहिवाकरं । अंतकाले जपन्नेति ब्रह्मणः सप्त शाश्वतं । ऋग्वि० २. १३. इति ॥

हंसः शुचिषद्वसुरंतरिक्षसद्भोता वेदिषदतिथिदुरोणसत् ।
नृषद्वरसदृतसद्भ्योमसदस्मा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं ॥ ५ ॥
हंसः । शुचिऽसत् । वसुः । अंतरिक्षऽसत् । होता । वेदिऽसत् । अतिथिः । दुरोणऽसत् ।
नृऽसत् । वरऽसत् । ऋतऽसत् । व्योमऽसत् । अपऽजाः । गोऽजाः । ऋतऽजाः ।
अद्रिऽजाः । ऋतं ॥ ५ ॥

अनया सौर्यर्चा य एषोऽंतरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यरश्मयुः । का० उ० १. ६. ६. इत्यादि-श्रुत्युक्तो मंडलाभिमानी देवोऽस्ति यश्च सर्वप्राणिचित्तरूपस्थितः परमात्मा यश्च निरस्तसमस्तौपाधिकं परं ब्रह्म तत्सर्वमेकमेवेति प्रतिपाद्यते ॥ हंसः । हंतिर्गत्यर्थः । सर्वत्र सर्वदा गता योऽहं सोऽसावित्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेणैकीकृत्योपास्यः परमात्ममंत्रप्रतिपाद्य आदित्यः । स च शुचौ दीप्ते बुल्लोके सीदतीति शुचिषत् । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इत्यादिश्रुतेः । अनेन बुद्धान् आदित्यः प्रतिपादितः । स एव मध्यस्थानी वायुरित्याह । वसुः सर्वस्य वासयिता वायुः । स चांतरिक्षसदंतरिक्षसंचारी । अथ तस्मै च त्रिस्थानवैदिकापिरूपतामाह । होता देवानामाहुता होमनिष्पादको वा वेदिषदेव्यां गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः । अतिथिरतिथिवत्सर्वदा पूज्योऽपि । दुरोणसत् । दुरोणं गृहनाम । तत्र पाकादिसाधनत्वेन स्थितः । अनेन लौकिकाग्न्यात्मकत्वमुक्तं । नृषत् । नृषु मनुष्येषु चैतन्यरूपेण सीदतीति नृषत् । अनेन परमात्मरूपत्वमुक्तं । पुनरप्यादित्यात्मतामाह । वरसत् । वरं वरणीये मंडले सीदतीति वरसदादित्यः । वरं वा एतत्सद्यनां यस्मिन्नेव आसन्नस्यपतीति हि श्रूयते । ऋतं सत्यं ब्रह्म यज्जो वा । तत्र सीदतीत्यृतसदपि । व्योमांतरिक्षं । तत्र सीदतीति व्योमसद्वायुः । रदानीमादित्यतोच्यते । अन्जा उदकेषु जातः । उदकमध्ये खल्वयं जायते । गोजा गोषु रश्मिषु जातः । ऋतं

सत्यं । सर्वैर्दृश्यत्वेन सत्यजातः । न ह्यसाविन्द्रादित्यपरोक्षो भवति । यद्वा । उदकेषु वैद्युतरूपेण वा वाडवरूपेण वा जातः । अद्रिजा अद्रावुदयाचले जातः । एवं महानुभाव आदित्य ऋतं सत्यमवाधं सर्वाधिष्ठानं ब्रह्मतत्त्वं । तद्रूपो ह्यसाविव । आदित्यस्योक्तरूपत्वं हंसः शुचिषदित्येष वै हंसः शुचिषदित्यादिना ब्राह्मणे । ऐ० ब्रा० ४. २०. । समाज्जातं ॥ ॥ १४ ॥

इन्द्रा को वामित्येकादशर्चं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्चं चैष्टभमिन्द्रावरुणं । अत्रानुक्रमणिका । इन्द्रा को वामेकादशेन्द्रावरुणं त्विति ॥ आभिज्ञविकेषूक्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रेषु सोमवृद्धावावापार्थमेतदादि-सूक्तद्वयं । इन्द्रा को वामिति सूक्ते । आ० ७. ९. । इति सूचितत्वात् ॥

इन्द्रा को वां वरुणा सुस्रमाप स्तोमो हविष्माँ अमृतो न होता ।

यो वां हृदि क्रतुमाँ अस्मदुक्तः पस्पर्शेदिन्द्रावरुणा नमस्वान् ॥ १ ॥

इन्द्रा । कः । वां । वरुणा । सुस्रं । आप । स्तोमः । हविष्मान् । अमृतः । न । होता ।

यः । वां । हृदि । क्रतुऽमान् । अस्मत् । उक्तः । पस्पर्शेत् । इन्द्रावरुणा । नमस्वान् ॥ १ ॥

हे इन्द्रा हे वरुणा हे इन्द्रावरुणा । परस्परपिच्छया द्विवचनं । वां युवयोः सुस्रं सुखं कः सोमो हविष्मान् हविर्भिष्यतः सोमाज्यादिप्रदेयद्रव्योपेतं कतमतः स्तोत्रं सुस्रमाप । फलकत्वेन प्राप्त्युपादित्यर्थः । यद्वा । हविष्मानित्येतदुत्तरच योज्यं । हविष्मान् हविर्युक्तोऽमृतोऽमरणलक्षणाः स्वर्गसाधनो होताभिरिव । स यथा तथा यः सोमो हे इन्द्रावरुणा वां युवयोर्हृदि हृदये क्रतुमान्प्रक्षोपितोऽस्मदस्मात्सकाशादुक्त उदितो नमस्वान् हविष्मान्नमस्कारोपेतो वा पस्पर्शेत् । स्पृशेत् । हृदयंगमो भवेत् । स क इति सोमप्रशंसा ॥

इन्द्रा ह यो वरुणा चक्र आपी देवौ मर्तैः सख्याय प्रयस्वान् ।

स हँति वृत्रा समिधेषु शन्नूनवोभिर्वा महद्भिः स प्र शृण्वे ॥ २ ॥

इन्द्रा । ह । यः । वरुणा । चक्रे । आपी इति । देवौ । मर्तैः । सख्याय । प्रयस्वान् ।

सः । हँति । वृत्रा । संऽइधेषु । शन्नून् । अवंऽभिः । वा । महत्ऽभिः । सः । प्र । शृण्वे ॥ २ ॥

इन्द्रा वरुणेन्द्रावरुणा देवौ । ह्यशब्दः पुरणः प्रसिद्धौ वा । यो मर्तौ मरणधर्मा प्रयस्वान् हविर्लक्षणात्प्रवान् सन् सख्याय सखित्वायापी बंधू चक्रे । करोति । स मर्तौ वृत्रा आवरकाणि पापानि हँति । तथा समिधेषु संग्रामेषु शन्नून् हँति । वाशब्दार्थः । महद्भिरवोभौ रक्षणीः स नरः प्र शृण्वे । प्रकृष्टं श्रूयते । विख्यातो भवति ॥

इन्द्रा ह रत्नं वरुणा धेष्टेत्या नृभ्यः शशमानेभ्यस्ता ।

यदी सखाया सख्याय सोमैः सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते ॥ ३ ॥

इन्द्रा । ह । रत्नं । वरुणा । धेष्टा । इत्या । नृऽभ्यः । शशमानेभ्यः । ता ।

यदि । सखाया । सख्याय । सोमैः । सुतेभिः । सुऽप्रयसा । मादयैते इति ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुणा ता । इति प्रसिद्धौ । तौ खलु देवावित्येत्यं नृभ्यो मनुष्येभ्यः शशमानेभ्यः शंसमानेभ्यः सोतृभ्योऽस्माभ्यं रत्नं रमणीयं धनं धेष्टा दातृत्वमौ । भवत इति शेषः । यदि सखाया परस्परं यजमानस्य वा सखिभूतौ सख्याय सखिकर्मणे सखित्वाय सुतेभिरभिषुतैः सोमैः सुप्रयसा शोभनसोमान्नवन्तौ मादयैते । मादयतां । तर्हि रत्नाणां दातारौ भवतः ॥

इन्द्रा युवं वरुणा दिद्युमस्मिन्नोजिष्ठमुया नि वधिष्टं वज्रं ।

यो नो दुरेवो वृकतिर्दभीतिस्तस्मिन्निमाथामभिभूत्योजः ॥ ४ ॥

इंद्रा । युवं । वरुणा । दिद्युं । अस्मिन् । ओजिष्ठं । उया । नि । वधिष्टं । वज्रं ।

यः । नः । दुः । एवः । वृकतिः । दभीतिः । तस्मिन् । मिमाथां । अभिऽभूति । ओजः ॥ ४ ॥

हे इंद्रा इंद्रौ वरुणा वरुणौ हे उया उयौ । अत्र सर्वत्र परस्परपिबया द्विवचनं प्र मित्रयोर्वरुणयोः । ऋग्वे० ७. ६६. १. इतिवत् । यद्वा । क्वांसत्वाद्यवहितस्याप्यानङ् । अस्मिन् शब्दौ दिद्युं दीप्तमोजिष्ठमतिशयेन तेजोवद्वज्रमायुधं नि वधिष्टं । वधार्थं प्रेरयतमित्यर्थः । यः शत्रुर्नोऽस्माकं दुरेवो दुष्प्रापो वृकतिरतिशयेना-
घाता दभीतिर्हंसकस्तस्मिन् शत्रावभिभूत्यभिभावुकमोजो बलं मिमाथां । कुर्वतमित्यर्थः ॥

इंद्रा युवं वरुणा भूतमस्या धियः प्रेतारा वृषभेवं धेनोः ।

सा नो दुहीयद्यवसेव गत्वी सहस्रधारा पयसा मही गौः ॥ ५ ॥

इंद्रा । युवं । वरुणा । भूतं । अस्याः । धियः । प्रेतारा । वृषभाऽइव । धेनोः ।

सा । नः । दुहीयत् । यवसाऽइव । गत्वी । सहस्रधारा । पयसा । मही । गौः ॥ ५ ॥

हे इंद्रा वरुणा इंद्रावरुणौ युवं युवामस्या धियः सुत्याः प्रेतारा प्रीणयितारी भूतं । भवतं । वृषभा
सेक्तारी वृषभी धेनोरिव । सा सुतिरूपा धेनुर्नोऽस्माकं दुहीयत् । दुह्येत् । कामान् पूरयेत् । यवसा तृणादि-
घासेन निमित्तेन गत्वी गत्वा पयसा सहस्रधारा मही महती गौरिव ॥ ॥ ५५ ॥

तोके हिते तनय उर्वरासु सूरौ दृशीके वृषणश्च पौंस्ये ।

इंद्रा नो अत्र वरुणा स्यातामवोभिर्दस्मा परितकम्यायां ॥ ६ ॥

तोके । हिते । तनये । उर्वरासु । सूरः । दृशीके । वृषणः । च । पौंस्ये ।

इंद्रा । नः । अत्र । वरुणा । स्यातां । अवःऽभिः । दस्मा । परितकम्यायां ॥ ६ ॥

इंद्रावरुणौ देवौ नो हिते तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रे चोर्वरासु सख्याद्यासु भूमिषु निमित्तभूतासु सूरः
प्रेरकस्य सूर्यस्य दृशीके चिरकालदर्शनाय । चिरजीवनाद्येत्यर्थः । तथा वृषणः सेक्तुर्मम पौंस्ये च पुंस्त्वाय च
पुनरपि प्रजननसामर्थ्याय च दस्मा शत्रूणां हिंसकौ संतौ नोऽस्माकमवोभौ रक्षणेः सह परितकम्यायां परि-
तकने निमित्तभूते सति । यद्वा रात्रिनामितत् । रात्रौ हिंसकानां वधाय स्यातां । भवेतां ॥

युवामिद्यवसे पूर्व्याय परि प्रभूती गविषः स्वापी ।

वृणीमहे सख्याय प्रियाय शूरा मंहिष्ठा पितरेव शंभू ॥ ७ ॥

युवां । इत् । हि । अवसे । पूर्व्याय । परि । प्रभूती इति प्रऽभूती । गोऽइषः । स्वापी
इति सुऽआपी ।

वृणीमहे । सख्याय । प्रियाय । शूरा । मंहिष्ठा । पितराऽइव । शंभू इति शंऽभू ॥ ७ ॥

हे इंद्रावरुणौ गविषो गा इच्छन्तो वयं युवामित् । हीति पादपूरणः । युवामेव पूर्व्याय पुरातनाय
युवाभ्यां कृतायावसे रक्षणाय । वृणीमहे इति संबंधः । प्रभूती प्रभवन्ती स्वापी शोभनबंधुभूती । आपिरिति
बंधुः । यद्वा । सुष्ठु व्यापनशीलौ शूरा विकांती मंहिष्ठातिशयेन पुज्यौ युवां सख्याय समानख्यानाय प्रियाय
च परि वृणीमहे । परितः प्रार्थयामहे । शंभू सुखस्य भावयितारी पितरेव पितरौ पुत्राय तद्वत् ॥

ता वां धियोऽवसे वाजयंतीराजिं न जग्मुर्युवयूः सुदानू ।

अत्रिये न गाव उप सोममस्युरिंद्रं गिरो वरुणं मे मनीषाः ॥८॥

ताः।वां।धियः।अवसे।वाजऽयंतीः।आजिं।न।जग्मुः।युवऽयूः।सुदानू इति सुदानू।

अत्रिये।न।गावः।उप।सोमं।अस्युः।इंद्रं।गिरः।वरुणं।मे।मनीषाः॥८॥

सुदानू शोभनफलदातारौ हे देवी वां युवां वाजयंती रत्नमिच्छन्त्यो धियः स्तुतयो जग्मुः । गच्छन्ति । युवयूर्युवां कामयमानाः पदातय अवसे रक्षणाय आजिं न संयाममिव । किंच अत्रिये दध्यादिश्रयणाय गावः सोमं न सोममिवेन्द्रं वरुणं च मे मदीया मनीषा मनस ईश्वरा गिरः स्तुतय उपास्युः । तिष्ठन्ति । प्रीणयंतीत्यर्थः ॥

इमा इंद्रं वरुणं मे मनीषा अगमन्नुप द्रविणमिच्छमानाः ।

उपेमस्युर्जोष्टार इव वस्वो रघीरिव अवसो भिक्षमाणाः ॥९॥

इमाः।इंद्रं।वरुणं।मे।मनीषाः।अगमन्।उप।द्रविणं।इच्छमानाः।

उपं।इं।अस्युः।जोष्टारःऽइव।वस्वः।रघीःऽइव।अवसः।भिक्षमाणाः॥९॥

इंद्रं वरुणं च मे मम मनीषाः स्तुतयो द्रविणमिच्छमानाः सत्य उपागमन् । उपगच्छन्ति । जोष्टारः सेवका वस्वो धनस्य लाभाय धनिकं स्वामिनमिव । रघीरिव लघ्व इव शीघ्रगामिन्य इव अवसोऽन्नस्यान्नं भिक्षमाणा एनमिंद्रं वरुणं चोपास्युः । उपतिष्ठते ॥

अश्वस्य त्मना रथ्यस्य पुष्टेर्नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

ता चक्राणा ऊतिभिर्नव्यसीभिरस्मत्वा रायो नित्युतः सचंतां ॥१०॥

अश्वस्य । त्मना । रथ्यस्य । पुष्टेः । नित्यस्य । रायः । पतयः । स्याम ।

ता।चक्राणौ।ऊतिभिः।नव्यसीभिः।अस्मत्वा।रायः।निऽयुतः।सचंतां॥१०॥

अश्वस्याश्वसमूहस्य रथ्यस्य रथरूपस्य रथार्हस्य वा पुष्टेः पोषस्य नित्यस्याविचलितस्य रायो धनस्य त्वनात्मना स्वयमेवाप्रयत्नेन पतयः स्याम । ता तौ देवी चक्राणा चक्रममाणी गंतारौ । भवतमिति शेषः । नव्यसीभिर्नूतनाभिः कृतिभि रक्षाभिरस्मत्वास्मासु नित्युतोऽश्वा रायो धनानि च सचंतां । सेवंतां ॥

आ नो बृहता बृहतीभिः कृती इंद्रं यातं वरुणं वाजसातौ ।

यद्दिद्यवः पृतनासु प्रक्रीळान्तस्य वां स्याम सनितारं आजेः ॥११॥

आ।नः।बृहता।बृहतीभिः।कृती।इंद्रं।यातं।वरुणं।वाजऽसातौ।

यत्।दिद्यवः।पृतनासु।प्रऽक्रीळान्।तस्यं।वां।स्याम।सनितारः।आजेः॥११॥

हे बृहता मह्यंती हे इंद्र हे वरुण बृहतीभिर्महतीभिः कृती उतिभि रक्षाभिः सहा यातं । आगच्छन्तं । वाजसातौ संयामेऽन्नलाभनिमित्तभूते वा यद्यस्मिन्नाजौ संयामे पृतनासु सेनासु दिद्यवः । आयुधनामेतत् । आयुधानि शत्रुसंबंधीनि प्रक्रीळान् । प्रक्रीडन्ति । तस्य तादृशस्याजेः सनितारः संभक्तारः स्याम । भवेम । वां युवयोरनुग्रहात् ॥ ॥१६॥

मम द्वितेति दशर्वं दशमं सूक्तं । पुरुकुत्तस्य पुत्रस्त्रसदस्य राजर्षिः । आद्यासु षट्स्वात्मनः स्तुत्यत्वादात्मा देवता । अवशिष्टाणां चतसृणामिन्द्रावरुणौ देवता । त्रिष्टुप् छंदः । अचानुक्रमणिका । मम द्विता दश चसदस्युः पौरुकुत्तस्य षट्काद्या आत्मसव इति । उक्तो विनियोगः पूर्वसूक्ते ॥

मम द्विता राष्ट्रं क्षत्रियस्य विश्वायोर्विश्वे अमृता यथा नः ।

क्रतुं सचन्ते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वज्रेः ॥ १ ॥

मम । द्विता । राष्ट्रं । क्षत्रियस्य । विश्वऽआयोः । विश्वे । अमृताः । यथा । नः ।

क्रतुं । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजामि । कृष्टेः । उपमस्य । वज्रेः ॥ १ ॥

क्षत्रियस्य क्षत्रियजात्युत्पन्नस्य विश्वायोः कृत्स्नमनुयाधीशस्य । ममेत्यात्मनो निर्देशः । द्विता क्षितिस्वर्गभेदेन द्वित्वापन्नं राष्ट्रं । मम असदस्योर्विश्वे सर्वेऽमृता देवा यथा नोऽस्माकं भवति तथा राष्ट्रं प्रजायेत्यर्थः । वरुणस्य वारकस्य वरुणात्मनो वा कृष्टेर्मनुष्यस्य तद्वतो वा उपमस्य । अंतिकर्तृत्वमेतत् । सर्वेषामंतिकतमस्य वज्रेः । रूपनामेतत् । रूपवतो मम क्रतुं कर्म सचन्ते । सेवन्ते देवाः सर्वेऽपि । अहं च राजामि । राजतिरैश्वर्यकर्मा । सर्वेश्वरो भवामि । यद्वा । उपमस्य वज्रेः कृष्टे राजामीति योज्यं ॥

अहं राजा वरुणो मह्यं तान्यसुर्याणि प्रथमा धारयंत ।

क्रतुं सचन्ते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वज्रेः ॥ २ ॥

अहं । राजा । वरुणः । मह्यं । तानि । असुर्याणि । प्रथमा । धारयंत ।

क्रतुं । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजामि । कृष्टेः । उपमस्य । वज्रेः ॥ २ ॥

अहमेव च राजा वरुणो भवामि । मह्यं मदर्थमेव प्रथमा मुख्यानि तानि प्रसिद्धान्यसुर्याण्यसुरविघातकानि बलानि धारयंत । अधारयन्देवाः । शिष्टं गतं ॥

अहमिंद्रो वरुणस्ते महिन्वोर्वी गभीरे रजसी सुमेके ।

त्वष्टेव विश्वा भुवन्नानि विद्वान्समैरयं रोदसी धारयं च ॥ ३ ॥

अहं । इंद्रः । वरुणः । ते इति । महिऽत्वा । उर्वी इति । गभीरे इति । रजसी इति ।

सुमेके इति सुऽमेके ।

त्वष्टाऽइव । विश्वा । भुवन्नानि । विद्वान् । सं । ऐरयं । रोदसी इति । धारयं । च ॥ ३ ॥

अहं असदस्युरिंद्र इन्द्रोऽप्यस्मि । अहं वरुणश्च । ते महित्वा महित्वेनोर्वी विश्वीर्णे गभीरे दुरवगाहे अवकाशवत्यौ वा सुमेके मूर्ध्नि रजसी यावापृथिव्यौ ते अप्यहमेव । विद्वान् जानन्नहं त्वष्टेव प्रजापतिरिव विश्वा भुवन्नानि सर्वाणि भूतानि समैरयं । समैरयं । रोदसी यावापृथिव्यौ धारयं च । धृतवानस्मि ॥

अहमपो अपिन्वमुक्षमाणा धारयं दिवं सदनं ऋतस्य ।

ऋतेन पुत्रो अदितेर्ऋतावोत त्रिधातुं प्रथयद्भि भूमं ॥ ४ ॥

अहं । अपः । अपिन्वं । उक्षमाणाः । धारयं । दिवं । सदने । ऋतस्य ।

ऋतेन । पुत्रः । अदितेः । ऋतऽवा । उत । त्रिऽधातुं । प्रथयत् । वि । भूमं ॥ ४ ॥

अहमेवोक्षमाणाः सिंचतीरपोऽपिन्वं । असेचयं । तथा ऋतस्योदकस्यादित्यस्य वा सदने स्थाने निमित्ते सति दिवं द्युलोकं धारयं । यद्वा । उदकाधारे स्थाने दिवमादित्यं धारयं । अहमेव ऋतेनोदकेन निमित्तेनादितेः पुत्र ऋतावामूवं । उतापि च भूमं व्याप्तमाकाशं त्रिधातुं त्रिप्रकारं वि विशेषेण प्रथयत् । मदर्थमेव चित्यादिलोकत्रयमकार्षीत्येवमेषः ॥

मां नरः स्वश्वा वाजयंतो मां वृताः समरणे हवन्ते ।

कृणोम्याजिं मघवाहमिन्द्र इयमि रेणुमभिभूत्योजाः ॥ ५ ॥

मां । नरः । सुऽअश्वाः । वाजयंतः । मां । वृताः । संऽअरणे । हवन्ते ।

कृणोमि । आजिं । मघऽवा । अहं । इंद्रः । इयमि । रेणुं । अभिभूतिऽओजाः ॥ ५ ॥

मां मामेव स्वश्वाः शोभनाश्वा वाजयंतः संग्राममिच्छन्तो नरो नेतारो भटाः । अनुगच्छन्तीति शेषः ।
मामेव वृताः संतः समरणे संग्रामे हवन्ते । आह्वयन्ति युद्धार्थं । मघवा धनवानहमिन्द्रः सन्नाजिं कृणोमि ।
करोमि । अभिभूत्योजाः परेषामभिभाविष्योऽहं रेणुमियमि । प्रेरयामि ॥ ॥ १७ ॥

अहं ता विश्वा चक्रं नकिर्मा दैव्यं सहो वरते अप्रतीतं ।

यन्मा सोमासो ममदन्यदुक्थोभे भयेते रजसी अपारे ॥ ६ ॥

अहं । ता । विश्वा । चक्रं । नकिः । मा । दैव्यं । सहः । वरते । अप्रतिऽइतं ।

यत् । मा । सोमासः । ममदन् । यत् । उक्था । उभे इति । भयेते इति । रजसी इति ।

अपारे इति ॥ ६ ॥

अहं चसदस्युस्ता तानि प्रसिद्धानि विश्वा सर्वाणि चक्रं । अकार्षं । अप्रतीतमप्रतिगतं मा मां दैव्यं सहो
देवसंबन्धि सहो बलं नकिर्वरते । नैव वारयति । यद्यस्मात्सोमासः सोमा मा मां ममदन् । अमदयन् ।
यद्योक्था शस्त्राण्यपि ममदन् तस्मान्मासोऽपरि दूरपरि उभे रजसी द्यावापृथिव्यौ भयेते । चलतः ॥

विदुष्टे विश्वा भुवन्नानि तस्य ता प्र ब्रवीषि वरुणाय वेधः ।

त्वं वृचाणि शृण्विषे जघन्वान् वृताँ अरिणा इंद्र सिंधून् ॥ ७ ॥

विदुः । ते । विश्वा । भुवन्नानि । तस्य । ता । प्र । ब्रवीषि । वरुणाय । वेधः ।

त्वं । वृचाणि । शृण्विषे । जघन्वान् । त्वं । वृतान् । अरिणाः । इंद्र । सिंधून् ॥ ७ ॥

इतः परमिन्द्रावरुणयोः स्तुतिः । हे वरुण तस्य ते ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ तं त्वां विश्वा सर्वाणि ता तानि
भुवनानि भूतजातानि विदुः । जानन्ति । हे वेधः । स्तोतुनामैतत् । हे स्तोतर्वरुणाय प्र ब्रवीषि । वरुणं स्तौषि ।
हे इंद्र त्वं वृचाणि वैरिणो जघन्वान् हतवानिति शृण्विषे । श्रूयसे । किंच हे इंद्र त्वं वृतानाच्छत्रान् सिंधून्
खंडनस्वभावानप्यंधानरिणाः । अगमयः ॥

अस्माकमच पितरस्त आसन्त्सप्त ऋषयो दीर्गहे बध्यमाने ।

त आर्यजंत चसदस्युमस्या इंद्रं न वृचतुरमर्धदेवं ॥ ८ ॥

अस्माकं । अच । पितरः । ते । आसन् । सप्त । ऋषयः । दीऽगहे । बध्यमाने ।

ते । आ । अर्यजंत । चसदस्युं । अस्याः । इंद्रं । न । वृचऽतुरं । अर्धऽदेवं ॥ ८ ॥

पुरुकुत्सस्य महिषी दीर्गहे बंधनस्थिते । पत्न्यावराजकं दृष्ट्वा राष्ट्रं पुत्रस्य लिप्सया ॥ यदृच्छया समाया-
तान् सप्तर्षीन्पर्यपूजयत् । ते च प्रीताः पुनः प्रोचुर्यजेंद्रावरुणौ भृशं ॥ सा चेंद्रावरुणाविष्टा चसदस्युमजीजनत् ।
इतिहासमिमं जानन्नृषिभूतिं चचाविह ॥ अथास्माकमचाक्षित्वराजके देशेऽस्यां पृथिव्यां वा पितरः पालयितार
उत्पादकाश्च आसन् । अभवन् । एते सप्तर्षयः प्रसिद्धा दीर्गहे दुर्गहस्य पुत्रे पुरुकुत्से बध्यमाने दृढं पार्श्वरक्षा-

दस्या अख्यै पुरुकुत्सान्यै चसदस्युमायजंत । प्रादुरिंद्रावरुणयोरनुग्रहात् । कीदृशं तं । वृत्रतुरं वृत्रस्य शचोर्हं-
तारमर्धदेवं देवानामर्धं समीपे वर्तमानं । यद्वा । देवानामर्धभूतमिंद्रं न इंद्रमिव स्थितं पुत्रं दत्तवतः ।
यत्सर्वेषामर्धमिंद्रः प्रति तस्मादिंद्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तम इति तैत्तिरीयकं । तै० स० ५. ४. ८. ३. ॥

पुरुकुत्सानी हि वामदाशङ्ख्येभिरिंद्रावरुणा नमोभिः ।

अथा राजानं चसदस्युमस्या वृत्रहणं ददधुरर्धदेवं ॥९॥

पुरुकुत्सानी । हि । वां । अदाशत् । ह्व्येभिः । इंद्रावरुणा । नमःऽभिः ।

अथ । राजानं । चसदस्युं । अस्याः । वृत्रऽहनं । ददधुः । अर्धऽदेवं ॥९॥

हे इंद्रावरुणौ पुरुकुत्सानी पुरुकुत्सस्य पत्नी ऋषिप्रेरिता वां युवामदाशङ्खि । अग्नीष्वायव खलु । ह्व्येभिर्ह-
विर्मिर्मोभिः स्तुतिभिश्च । अथ राजानं चसदस्युं वृत्रहणमर्धदेवमुक्तलक्षणं पुत्रमस्या अख्यै पुरुकुत्सान्यै ददधुः ।
दत्तवताविति ॥

राया वयं ससवांसो मदेम ह्व्येन देवा यवसेन गावः ।

तां धेनुमिंद्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरंतीं ॥१०॥

राया । वयं । ससऽवांसः । मदेम । ह्व्येन । देवाः । यवसेन । गावः ।

तां । धेनुं । इंद्रावरुणा । युवं । नः । विश्वाहा । धत्तं । अनपऽस्फुरंतीं ॥१०॥

राया धनेन मदेम ससवांसो युवां संभक्तारो वयं । ह्व्येन देवा मोदंतु यवसेन च गावः । तां धेनुं
प्रीणयित्रीं रयिं हे इंद्रावरुणौ विश्वाहा विश्वस्य हंतारौ युवं युवां नोऽस्माकं धत्तं । दत्तं । कीदृशीं । अनप-
स्फुरंतीमनवहिंसितां । यद्वा । विश्वाहेत्यव्ययं । सर्वदेत्यर्थः ॥ ॥१०॥

क उ अयदिति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं । सुहोचपुत्री पुरुमीळाजमीळावृषी । त्रिष्टुप् छंदः । अश्विनी देवता ।
अत्रानुक्रमणिका । क उ अयत्सप्त पुरुमीळाजमीळां सौहोत्री त्वाश्विनं हि ॥ प्रातरनुवाकाश्विनश्चतुर्थो-
राश्विने क्रतौ चैष्टुमे छंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । धेनुः प्रतस्य क उ अयत् । आ० ४. १५. । इति सूचितत्वात् ॥

क उ अयत्कतमो यज्ञियानां वंदार देवः कतमो जुषाते ।

कस्येमां देवीममृतेषु प्रेष्ठां हृदि श्रेषाम सुष्टुतिं सुह्व्यां ॥१॥

कः । ऊं इति । अयत् । कतमः । यज्ञियानां । वंदार । देवः । कतमः । जुषाते ।

कस्यं । इमां । देवीं । अमृतेषु । प्रेष्ठां । हृदि । श्रेषाम । सुऽस्तुतिं । सुऽह्व्यां ॥१॥

यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये क उ देवः अयत् । शृणुयात्स्तुतिं । कतमो देवो वंदार वंदनशीलं
लोकं । कतमो देवो जुषाते । सेवते । कस्य हृदिमां प्रेष्ठां प्रियतरां देवीं द्योतमानां सुह्व्यां शोभनाग्नौपेतां
शोभनेर्हविर्मिर्युक्तां वा सुष्टुतिममृतेषु मध्ये श्रेषाम । श्रेष्येम आययेम वा । अश्विनावंतरेण स्तुतेः को देवः
स्वामी भवेदिति ॥

को मृळाति कतम आगमिष्ठो देवानामु कतमः शंभविष्ठः ।

रथं कमाहुर्देवदश्वमाशुं यं सूर्यस्य दुहितावृणीत ॥२॥

कः । मृळाति । कतमः । आऽगमिष्ठः । देवानां । ऊं इति । कतमः । शंऽभविष्ठः ।

रथं । कं । आहुः । दश्वत्ऽश्वं । आशुं । यं । सूर्यस्य । दुहिता । अवृणीत ॥२॥

को मृच्छाति । को देवो मृच्छाति । सुखयेदस्मान् । कतमो देव आगमिष्य आगतुतमोऽस्म्यन्त्रं प्रति । देवानामु देवानां मध्ये कतमो देवः शंभविष्टः सुखस्य भावयितुतमः । एवमुक्तगुणविशिष्टः को भवेत् अश्विनावन्तरेणेति भावः । कं रथं द्रवदश्वमायुमाङ्गः । ब्रुवते । यं रथं सूर्यस्य दुहिता सूर्यस्य पत्न्यपुणीत । समभजत् । तं कं रथं वेगवन्तमाङ्गः ॥

म॒क्षू हि ष्मा॒ गच्छ॑थ॒ ईव॑तो॒ द्यूनि॑द्रो न श॒क्तिं परि॑तक॒म्यायां॑ ।

दि॒व आ॒जा॒ता दि॒व्या सु॒पर्णा॑ क॒या श॒ची॒नां भव॑थः श॒चि॒ष्टा ॥३॥

म॒क्षू । हि । स्म॒ । गच्छ॑थः । ईव॑तः । द्यून् । इंद्रः । न । श॒क्तिं । परि॑तक॒म्यायां॑ ।

दि॒वः । आ॒ऽजा॒ता । दि॒व्या । सु॒ऽपर्णा॑ । क॒या । श॒ची॒नां । भव॑थः । श॒चि॒ष्टा ॥३॥

मक्षु शीघ्रं । हि स्मेति पूरणी । ईवतो गमनवत् आगामिनो यून्दिवसान् सुत्यासंबन्धिनः प्रति गच्छथः । इंद्रः शक्तिं न स्वकीयां शक्तिं यथा परितकम्यायां रात्रावतीतायां । प्रदर्शयतीति शेषः । सुत्याहनुषःकाल इंद्रो यथा गच्छति तद्वत्सुवामपि गच्छतमित्यर्थः । दिवो बुल्लोकादाजातागती दिव्या दिवि भवौ सुपर्णा शोभनगमनौ युवां शचीनां युष्मत्संबन्धिनां कर्मणां शक्तीनां वा मध्ये कथा शच्या शचिष्टा शक्तिमत्तरौ शोभनकर्मवन्तौ वा भवथः ॥

का वा॑ भू॒दुप॑मातिः क॒या न॒ आ॒श्वि॒ना गम॑थो हू॒यमा॑ना ।

को वा॑ म॒हश्चि॒त्यज॑सो अ॒भी॒क उरु॑थ॒तं मा॒ध्वी द॑सा न ऊ॒ती ॥४॥

का । वा॑ । भूत् । उप॑ऽमातिः । क॒या । नः । आ । अ॒श्वि॒ना । गम॑थः । हू॒यमा॑ना ।

कः । वा॑ । म॒हः । चि॒त् । त्यज॑सः । अ॒भी॒कै । उरु॑थ॒तं । मा॒ध्वी इति॑ । द॒सा । नः । ऊ॒ती ॥४॥

वां युवयोः कोपमातिः । उप समीपे मातिर्मानं गुणानां परिच्छित्तिर्यस्यां सा स्तुतिः का भूत् । भवेत् । कथा स्तुत्या हूयमानावाहूयमानौ संतौ नोऽस्माना गमथः । आगच्छथः । वां युवयोरभीक आसन्नप्रदेशे महश्चिन्त्यजसः । त्यज्यते परित्यज्यते सर्वैरिति त्यजः क्रोधः । तस्य सोढा को भवेत् । हे माध्वी मधुर-रसस्योदकस्य स्रष्टारी हे दसा शत्रूणामुपपत्तिपयितारावश्विनौ नोऽस्मान्मूती ऊत्वा रथयोरुत्थतं । रचाक-मैतत् । रचतं ॥

उ॒रु वा॑ रथः परि॑ न॒क्षति॒ द्यामा॑ यत्स॒मुद्रा॑द॒भि वर्त॑ते वा॑ ।

म॒ध्वा मा॒ध्वी मधु॑ वा॑ प्रुषा॒यन्य॑सीं वा॑ पृ॒क्षो भुर॑ज॒त प॒क्ताः ॥५॥

उ॒रु । वा॑ । रथः । परि॑ । न॒क्षति॒ । द्यां । आ । यत् । स॒मुद्रा॑त् । अ॒भि । वर्त॑ते । वा॑ ।

म॒ध्वा । मा॒ध्वी इति॑ । मधु॑ । वा॑ । प्रुषा॒यन् । यत् । सीं । वा॑ । पृ॒क्षः । भुर॑ज॒त । प॒क्ताः ॥५॥

हे अश्विनौ वां रथो द्यां परि बुल्लोकस्य परित उरु प्रभूतं नक्षति । गच्छति । यद्यस्मादा अर्वाक् समुद्रा-त्समुद्रवणसाधनादन्तरिक्षाद्वां प्रति अभि वर्तते । आभिमुख्येन गच्छति । हे माध्वी उक्तलक्षणा मध्वा मधुरेण पयसा मधु मधुरं सोमरसं प्रुषायन् । सिंचन्त्यध्वर्यवः । यद्यस्मात्सीं सर्वतो वां पृक्षो युवयोः सोमं पक्ताः पक्ता यवा भुरजंत । प्राप्नुवन्ति । तस्मादभिवर्तते वामिति ॥

सि॒ंधुर्हे वा॑ र॒सया॑ सि॒ंच॒द॒श्वान्धृ॑णा वयोऽरु॒षासुः॑ परि॑ ग॒मन् ।

तदू॒ षु वा॑म॒जिरं॑ चेति॒ यानं॑ येन॒ पती॑ भव॑थः सूर्यो॒याः ॥६॥

सिंधुः । ह । वा । रसया । सिंचत् । अश्वान् । घृणा । वयः । अरुषासः । परि । गमन् ।
तत् । ऊं इति । सु । वा । अजिरं । चेति । यानं । येन । पती इति । भवथः । सूर्यायाः ॥ ६ ॥

वां युवयोरश्वान् सिंधुः खंदमानो मेघ उदकं वा रसया रसेन सिंचत् । असेचयत् । घृणा दीप्त्या वयः
पक्षिसदृशा वेतारो वा अश्वान् अरुषास आरोचमानाः संतः परि परितो गमन् । गच्छन्ति । वां यानं गमन-
साधनं प्रसिद्धो रथोऽजिरं । जिप्रनामैतत् । सु सुष्ठु चेति । ज्ञायते । येन रथेन सूर्यायाः पती पालयितारी
बोढारो भवथः स रथयेतीति ॥

इहेह यद्वां समना पपृक्षे सेयमस्मे सुमतिर्वीजरत्ना ।

उरुथतं जरितारं युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहऽइह । यत् । वां । समना । पपृक्षे । सा । इयं । अस्मे इति । सुऽमतिः । वाजऽरत्ना ।

उरुथतं । जरितारं । युवं । ह । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥

हे अश्विनी यद्यस्मात् । यया वा सुमत्या । इहेहास्मिन्नेव यज्ञे समना समानमनस्का । सदृशावित्वर्थः ।
तौ वां युवां सुमत्या पपृक्षे । सुत्या संयोजयामि । सेयमिदानीं क्रियमाणा सुमतिः शोभनस्तुतिरस्मि अस्मा-
कमेव फलवती भवत्विति शेषः । हे वाजरत्ना रमणीयान्नौ । अन्नं वै वाजः । शत० ब्रा० ९. ३. ४. ५. । इति
श्रुतेः । युवं युवां जरितारं गरितारं स्तोतारं मामुरुथतं । रचतं । हे नासत्याश्विनी कामोऽस्मदीयो युवद्रिक्
ह युवामेव गच्छन् श्रितः प्राप्तः ॥ ॥ १९ ॥

तं वां रथमिति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं । पुरुमीळाजमोळाविव ऋषी । विष्टुप छंदः । अश्विनी देवता । तं
वामित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनश्चस्त्रयोऽक्तो विनियोगः ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम पृथुज्वर्यमश्विना संगतिं गोः ।

यः सूर्या वहति वंधुरायुर्गिर्वाहसं पुरुतमं वसूयं ॥ १ ॥

तं । वां । रथं । वयं । अद्य । हुवेम । पृथुऽज्वर्यं । अश्विना । संऽगतिं । गोः ।

यः । सूर्या । वहति । वंधुरऽयुः । गिर्वाहसं । पुरुऽतमं । वसुऽयुं ॥ १ ॥

हे अश्विनी वां युवयो रथं स्तोतारोऽद्य सुत्याहनि ऊवेम । आह्वयामः । कीदृशं तं । पृथुज्वर्यं प्रथितवेगं
गोः गवां संगतिं संगमयितारं । यो रथः सूर्या वहति । धारयति । वंधुरयुः । रथे निवासाधारभूतः काष्ठो
बंधुरं तद्वान् । तं गिर्वाहसं गिरां सुतीनां बोढारं पुरुतमं प्रभूततमं वसूयं वसुमंतं ॥

युवं श्रियमश्विना देवता तां दिवो नपाता वनथः शचीभिः ।

युवोर्वपुरभि पृक्षः सचंते वहति यत्कुहासो रथे वां ॥ २ ॥

युवं । श्रियं । अश्विना । देवता । तां । दिवः । नपाता । वनथः । शचीभिः ।

युवोः । वपुः । अभि । पृक्षः । सचंते । वहति । यत् । कुहासः । रथे । वां ॥ २ ॥

हे दिवो नपातादित्यस्य पुत्रस्थानीयो बुलोकस्य वा न पातयितारो हे अश्विनी युवं युवां देवता देवते ॥
विभक्तित्वत्थयः ॥ तां प्रसिद्धां श्रियं शचीभिः कर्मभिः शक्तिभिर्वा वनथः । संभजेथे । यद्वा । वनतिर्दानार्थः ।
युवोर्युवयोर्वपुः शरीरं पृष्ठोऽन्तानि सोमलक्षणान्यभि सचंते । यद्यदा रथे वां वहति कुहासो महांतोऽश्वाः ।
यदा । सुतयो वां युवां रथे वहति ॥

को वाम॒द्या॒ क॒रते॒ रा॒त॒ह॒व्य॒ ऊ॒तये॒ वा॒ सु॒त॒पे॒याय॒ वा॒कैः ।

अ॒त॒स्य॒ वा॒ व॒नुषे॒ पू॒र्याय॒ न॒मो॒ ये॒मा॒नो॒ अ॒श्वि॒ना॒ व॒वर्त॑त् ॥३॥

कः । वां । अ॒द्य । क॒रते॒ । रा॒त॒ऽह॒व्यः । ऊ॒तये॒ । वा॒ । सु॒त॒ऽपे॒याय॒ । वा॒ । अ॒कैः ।

अ॒त॒स्य॒ । वा॒ । व॒नुषे॒ । पू॒र्याय॒ । न॒मः । ये॒मा॒नः । अ॒श्वि॒ना॒ । आ॒ । व॒वर्त॑त् ॥३॥

को यजमानोऽद्य वां युवयोः करते । कुर्यात् स्तुतिं । अर्कैर्मन्त्रै रातहव्यो दत्तसोम ऊतये वा रक्षणाय वा सुतपेयाय सोमपात्राय वा । अतस्त्रोदकस्य यज्ञस्य वा पूर्याय पुराणाय वनुषे संभजनाय हे अश्विना नमो येमानो नमस्कारं कुर्वाणः क आ ववर्तत् । आवर्तयेद्यज्ञं प्रति ॥

हि॒र॒ण्ये॒न॒ पु॒रु॒भू॒ रथे॒ने॒मं॒ य॒ज्ञं॒ ना॒स॒त्याप॑ यातं ।

पि॒बा॒थ॒ इ॒न्म॒धु॒नः॒ सो॒म्य॒स्य॒ द॒ध॒थो॒ रत्नं॑ वि॒ध॒ते॒ ज॒नाय॑ ॥४॥

हि॒र॒ण्ये॒न॒ । पु॒रु॒भू॒ इति॑ पु॒रु॒ऽभू॒ । रथे॒न॒ । इ॒मं॒ । य॒ज्ञं॒ । ना॒स॒त्या॒ । उ॒प॒ । या॒तं॒ ।

पि॒बा॒थः॒ । इ॒त् । म॒धु॒नः॒ । सो॒म्य॒स्य॒ । द॒ध॒थः॒ । रत्नं॑ । वि॒ध॒ते॒ । ज॒नाय॑ ॥४॥

हे पुरुभू बज्र भवन्ती नासत्याविमं यज्ञं हिरण्येन रथेनोप यातं । सोमस्य सोमसंबन्धिनी मधुनी मधुररसस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सोमरसं पिबाथः । पिबाथः । विधते परिचरते जनाय मह्यं रत्नं रमणीयं धनं दधथः । धारयथः ॥ दधतेदानार्थस्य लेटि रूपं ॥

आ॒ नो॒ या॒तं॒ दि॒वो॒ अ॒च्छा॑ पृ॒थि॒व्या॒ हि॒र॒ण्ये॒न॒ सु॒वृ॒ता॒ रथे॒न॒ ।

मा॒ वा॒म॒न्ये॒ नि॒ य॒म॒न्दे॒व॒य॒न्तः॒ सं॒ य॒द्दे॒ नाभिः॑ पू॒र्या॒ वां ॥५॥

आ॒ । नः॒ । या॒तं॒ । दि॒वः॒ । अ॒च्छ॑ । पृ॒थि॒व्याः॒ । हि॒र॒ण्ये॒न॒ । सु॒ऽवृ॒ता॒ । रथे॒न॒ ।

मा॒ । वां॒ । अ॒न्ये॒ । नि॒ । य॒म॒न् । दे॒व॒ऽय॒न्तः॒ । सं॒ । य॒त् । दे॒ । नाभिः॑ । पू॒र्या॒ । वां॒ ॥५॥

नोऽस्मानच्छाभि प्राप्तुं दिवो बुलोकात्पृथिव्याः सकाशाद्वा आ यातं । केन साधनेन । हिरण्येन हितरमणीयेन सुवृता शोभनावर्तनेन रथेन । वां युवामन्ये देवयन्तो देवी युवामिच्छन्तो यजमाना मा नि यमन् । नियमनं मा कुर्वन् । यद्यस्मात्पूर्या पूर्वाहेतरयष्टभ्यः पूर्वभाविनी नाभिर्वंधिका स्तुतिः सं ददे । संबध्नाति । तस्मादायातं ॥

नू॒ नो॒ र॒यिं॒ पु॒रु॒वीरं॑ बृ॒ह॒न्तं॒ द॒स्रा॒ मि॒मा॒था॒मु॒भये॑ष्व॒स्मे॒ ।

न॒रो॒ य॒ज्ञा॒म॒श्वि॒ना॒ स्तो॒म॒मा॒र्व॒न्त॒स॒ध॒स्तु॒ति॒मा॒ज॒मी॒ऽह्ना॒सो॑ अ॒ग॒म॒न् ॥६॥

नु॒ । नः॒ । र॒यिं॒ । पु॒रु॒ऽवी॒रं॑ । बृ॒ह॒न्तं॒ । द॒स्रा॒ । मि॒मा॒थां॒ । उ॒भये॑षु । अ॒स्मे॒ इति॑ ।

न॒रः॒ । य॒त् । वां॒ । अ॒श्वि॒ना॒ । स्तो॒मं॑ । आ॒र्व॒न् । स॒ध॒ऽस्तु॒तिं॒ । आ॒ज॒ऽमी॒ऽह्ना॒सः॑ । अ॒ग॒म॒न् ॥६॥

नू चिप्रं नोऽस्माकं रयिं धनं पुरुवीरं बज्रपुत्रोपेतं बृहन्तं महान्तं हे दस्राश्विनी मिमाथां । कुरुतं । उभयेषु पुरुमीह्नाजमीह्वेष्वस्मै अस्मासु यद्यदा नरो नेतारः अश्विजः पुरुमीह्वसंबन्धिनी वां युवयोः स्तोमं स्तोत्रमावन् । अगमन् । प्राप्ताः । तथा सधस्तुतिं सहस्तुतिमाजमीह्नासोऽजमीह्वसंबन्धिनीऽपि तैः सहागमन् । अगमन् ॥

इहेह यद्वां समना पपृक्षे सेयमस्मे सुमतिर्वीजरत्ना ।

उरुष्यतं जरितारं युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहऽइह । यत् । वां । समना । पपृक्षे । सा । इयं । अस्मे इति । सुऽमतिः । वाजऽरत्ना ।

उरुष्यतं । जरितारं । युवं । ह । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहेहेति गतं ॥ ॥ २० ॥

एष स्य भानुरिति सप्तचं त्रयोदशं सूक्तं । आदितः षट् त्रयत्यः सप्तमी त्रिष्टुप् । मंडलद्रष्टा वामदेव ऋषिः । अश्विनौ देवता । एष स्य त्रिष्टुबंतमिति ह्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते कंदसीदं शस्त्रं । तथा च सूचितं । अबोध्यभिर्ज्म एष स्य भानुः । आ० ४. १५. इति ॥

एष स्य भानुरुदियति युज्यते रथः परिज्मा दिवो अस्य सानवि ।

पृक्षासो अस्मिन्मिथुना अधि त्रयो दृतिस्तुरीयो मधुनो वि रप्शते ॥ १ ॥

एषः । स्यः । भानुः । उत् । इयति । युज्यते । रथः । परिऽज्मा । दिवः । अस्य । सानवि ।

पृक्षासः । अस्मिन् । मिथुनाः । अधि । त्रयः । दृतिः । तुरीयः । मधुनः । वि । रप्शते ॥ १ ॥

एष पुरतो दृश्यमानः स्य स भानुर्दोषिमानादित्य उदियति । ऊर्ध्वं गच्छति । पुरस्ताद्रथस्य युवयोः संबंधो परिज्मा परितो गतास्य दिवो द्योतमानस्यादित्यस्य सानवि सानौ समुच्छितप्रदेश उदियतीति वा रप्शत इति वा संबंधनीयं । अस्मिन्नथेऽधि उपरिभागे मिथुना मिथुनीभूतास्त्रयस्त्रिविधाः पृक्षासोऽज्ञानि । त्रिधा विहितं चात्रं । इदमन्नमशनं पानं खादथेति हि श्रुतं । त्रिष्वपि पदार्थेषु मिथुनशब्दसौत्तिरीयेषु दृश्यते । माता पिता पुत्रस्तदेव तस्मिन्मिति । दृतिस्तुरीयः । रसद्रव्याधारः पदार्थश्चर्ममयो दृतिरित्युच्यते । मधुनः सोम-रसस्य संबंधी मधुपूर्णश्चतुर्थो वि रप्शते । विविधं राजते ॥

उद्वां पृक्षासो मधुमंत ईरते रथा अश्वास उषसो व्युष्टिषु ।

अपोर्णुवंतस्तम आ परीवृतं स्वर्णं शुक्रं तन्वंत आ रजः ॥ २ ॥

उत् । वां । पृक्षासः । मधुऽमंतः । ईरते । रथाः । अश्वासः । उषसः । विऽउष्टिषु ।

अपऽऽर्णुवंतः । तमः । आ । परिऽवृतं । स्वः । न । शुक्रं । तन्वंतः । आ । रजः ॥ २ ॥

पृक्षासः पृक्षास्त्रिविधात्तवती मधुमंतः सोमरसोपेता अश्वासोऽश्वयुक्ता वां युवयो रथाः । यद्वा । मधुमंतः पृक्षा रथा अश्वासोऽश्वा उषसो व्युष्टिषु व्युच्छनेषु सत्सूदीरते । उन्मुखं गच्छति । किं कुर्वतः । परीवृतं परितो व्याप्तं तम आ सर्वतोऽपोर्णुवंतोऽपाकुर्वतः स्वर्णं आदित्य इव शुक्रं दीप्तं रजस्तेजस्य तन्वंतः । आकारश्चार्थः । यद्वा । रजोऽतरिचं शुक्रं दीप्तं तन्वंतः ॥

मध्वः पिबतं मधुपेभिरासभिर्हृत प्रियं मधुने युंजाथां रथं ।

आ वर्तनिं मधुना जिन्वयस्पथो दृतिं वहेथे मधुमंतमश्विना ॥ ३ ॥

मध्वः । पिबतं । मधुऽपेभिः । आसऽभिः । उत । प्रियं । मधुने । युंजाथां । रथं ।

आ । वर्तनिं । मधुना । जिन्वयः । पथः । दृतिं । वहेथे इति । मधुऽमंतं । अश्विना ॥ ३ ॥

मध्वो मधुरं सोमरसं मधुपेभिः सोमपात्राहिरासभिरास्त्रिः पिबतं । उतापि च प्रियं रथं मधुने मधुना-
भाय युजाथां । अश्विर्युक्तं कुषतं । वर्तनिं यजमानगृहमा गच्छतमिति शेषः । पथो गमनमार्गान्मधुना जिव्वथः ।
प्रीणयतं । यद्वैकं वाक्कं । पथो वर्तनिमाकाशं जिव्वथः । इति मधुमंतं हे अश्विना वहेथे । धारयथः ॥

हंसासो ये वां मधुमंतो अस्त्रिधो हिरण्यपर्णा उहुव उषबुधः ।

उदमुतो मंदिनो मंदिनिस्पृशो मध्वो न मस्रः सर्वनानि गच्छथः ॥ ४ ॥

हंसासः । ये । वां । मधुऽमंतः । अस्त्रिधः । हिरण्यऽपर्णाः । उहुवः । उषःऽबुधः ।

उदऽमुतः । मंदिनः । मंदिऽनिस्पृशः । मध्वः । न । मस्रः । सर्वनानि । गच्छथः ॥ ४ ॥

हंसासोऽध्वनि शीघ्रं गंतारो मधुमंतो माधुर्योपेता अस्त्रिधोऽद्रोग्धारो हिरण्यपर्णा हितरमणीयपर्णा
उज्ज्वो वोढार उषबुध उषसि बुध्यमाना उदमुत उदकस्य प्रावयितारो मंदिनो हर्षयितारो मंदिनिस्पृशो
मंदिनं सोमं स्पृशतः । इत्यल्लक्षणा अश्विना ये संति तैरश्वैर्मध्वो न मध्विव मस्रो मस्रिकाः सर्वनान्यस्रदीयानि
गच्छथः ॥

स्वध्वरासो मधुमंतो अग्रय उस्त्रा जरंते प्रति वस्तोरश्विना ।

यन्निक्तहस्तस्तरणिर्विचक्षणः सोमं सुषाव मधुमंतमद्रिभिः ॥ ५ ॥

सुऽअध्वरासः । मधुऽमंतः । अग्रयः । उस्त्रा । जरंते । प्रति । वस्तोः । अश्विना ।

यत् । निक्तऽहस्तः । तरणिः । विऽचक्षणः । सोमं । सुषाव । मधुऽमंतं । अद्रिऽभिः ॥ ५ ॥

स्वध्वरासः शोभनयागसाधना मधुमंतो होतव्यसोमवंतोऽग्रयो गार्हपत्यादय उस्त्रा सह निवसंतावश्विनीं
प्रति वस्तोरन्वहमुपःकाले जरंते । स्तुवंति । यद्यदा निक्तहस्तः समन्त्रेणोदकेन शोधितहस्तस्तरणिः कर्मणस्तार-
यिता विचक्षणो विविधं द्रष्टाध्वर्युः सोमं मधुमंतमद्रिभिर्ग्रावभिः सुषाव । अभिषुतवान् । तदा तेऽग्रयः
स्तुवंति । तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥

आकेनिपासो अहभिर्द्विध्वतः स्वर्णं शुक्रं तन्वंत आ रजः ।

सूरश्चिदश्वान्युयुजान ईयते विश्वाँ अनु स्वधया चेतथस्पथः ॥ ६ ॥

आकेऽनिपासः । अहऽभिः । द्विध्वतः । स्वः । न । शुक्रं । तन्वंतः । आ । रजः ।

सूरः । चित् । अश्वान् । युयुजानः । ईयते । विश्वान् । अनु । स्वधया । चेतथः । पथः ॥ ६ ॥

आकेनिपासः । आकेऽतिके निपतंतीत्याकेनिपा रश्मयः । ते चाहभिरहोभिर्द्विध्वतः कंपयंतो ध्वंसयंतो
वा तमांसि । स्वर्णं आदित्य इव शुक्रं दीप्तं रज आ तन्वंतो भवंत्यश्विनोरश्वाः । सूरश्चित्सूर्यश्चाश्वान्युयुजानो
योजयन्तीयते । गच्छति । हे अश्विनी युवां विश्वान्पथ आगमनमार्गाननुक्रमेण स्वधयान्नेन सोमलक्षणेन
चेतथः । चेतयथः । प्रज्ञापयथः ॥

प्र वामवोचमश्विना धियंधा रथः स्वर्शो अजरो यो अस्ति ।

येन सद्यः परि रजांसि याथो हविष्मंतं तरणिं भोजमच्छ ॥ ७ ॥

प्र । वां । अवोचं । अश्विना । धियंऽधा । रथः । सुऽअश्वः । अजरः । यः । अस्ति ।

येन । सद्यः । परि । रजांसि । याथः । हविष्मंतं । तरणिं । भोजं । अच्छ ॥ ७ ॥

धियं धाः कर्मणां धारकोऽहं हे अश्विना वां प्रावोचं । प्रब्रवीमि । स्तौमि । स्वद्योऽजरोऽजीर्णो नित्यनू-
तनोऽजरयिता वा रथो योऽस्ति । येन रथेन सद्यस्तदानीमेव रजांसि लोकोन्परि यायः तेन रथेन
हविष्मन्तं सोमादिहविर्युक्तं तरणिं तारकं शीघ्रगामिनं भोजं भोजयितारमस्यदागमच्छ प्राप्तुमागच्छतमिति
शेषः ॥ ॥ २१ ॥ ॥ ४ ॥

पंचमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्रायं पिवेति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं गायचं । छत्तमिन्द्रवा-
युदेवताकभाषा केवलवायव्या । तथा चानुक्रांतं । अयं वायव्यादिन्द्रवायवं तु गायचमिति ॥ सूक्तविनियोगो
लैंगिकः । आद्ये द्वे ऐन्द्रवायव्यहस्य याज्ये । तथा च सूचितं । अयं पिबामधूनामिति याज्ये अजवाचं
। आ० ५. ५. । इति ॥

अयं पिबामधूनां सुतं वायो दिविष्टिषु । त्वं हि पूर्वपा असि ॥ १ ॥

अयं पिबामधूनां । सुतं वायो इति । दिविष्टिषु । त्वं हि । पूर्वपाः । असि ॥ १ ॥

हे वायो त्वमग्रमिन्द्रादिभ्यः पूर्वं मधूनां मधुररसानां सोमानां संबन्धिनं सुतमभिषुतं रसं पिब । कुचेति
तदुच्यते । दिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्य प्रापकेषु यज्ञेषु । यद्वा । अस्माकं दिवः स्वर्गस्थेषु निर्मितेषु । त्वं हि त्वं
खलु पूर्वपा असि । हिशब्दो देव दधिषे पूर्वपेयं । ऋग्वे० ७. ९२. १. । इत्यादिमन्त्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । वायो-
रग्रपानं देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेये न समपादयन्नहं प्रथमः पिवेयमित्यादिब्राह्मणे । ऐ० ब्रा० २. २५. ।
स्पष्टमास्नातं । तत्र हि वायुराजिं प्रथमं धावित्वायपानं लब्धवान् ॥

शतेना नो अभिष्टिभिर्नियुत्वा इन्द्रसारथिः । वायो सुतस्य तृपतं ॥ २ ॥

शतेन । नः । अभिष्टिभिः । नियुत्वा । इन्द्रसारथिः । वायो इति । सुतस्य । तृपतं ॥ २ ॥

हे वायो नियुत्वा न्नियुञ्जिस्तद्वान् इन्द्रसारथिरिन्द्रसहायः सन् त्वं शतेनापरिमितैरभिष्टिभिरभित एषणीयेः
कामैर्निमित्तभूतैरागच्छेति शेषः । आगत्य च सुतस्य सुतमभिषुतं सोमं तृपतं । पिबतं त्वमिन्द्रस्य । इन्द्रस्य
साहित्यं ब्राह्मण एवोक्तं । तत्तुरीयभागिन्द्रोऽभवत्त्रिभागावायुरिति तुरीये हेव संग्रहीतारो वदतेऽमुनेवागु-
काशेन यदद इन्द्रः सारथिरिव भूत्वोदजयत् । ऐ० ब्रा० २. २५. । इति वा ॥

आ वां सहस्रं हरय इन्द्रवायू अभि प्रयः । वहंतु सोमपीतये ॥ ३ ॥

आ । वां । सहस्रं । हरयः । इन्द्रवायू इति । अभि । प्रयः । वहंतु । सोमपीतये ॥ ३ ॥

हे इन्द्रवायू वां युवां सहस्रं हरयः सहस्रसंख्याका अश्वानाः प्रयोऽस्रं प्रति स्वरयंतः संति । अत्र हरिश-
ब्दोऽश्वसामान्यवचनः । ते सोमपीतय आ वहंतु ॥

रथं हिरण्यवंधुरमिन्द्रवायू स्वध्वरं । आ हि स्थाथो दिविस्पृशं ॥ ४ ॥

रथं । हिरण्यवंधुरं । इन्द्रवायू इति । सुऽअध्वरं । आ । हि । स्थाथः । दिविऽस्पृशं ॥ ४ ॥

हे इन्द्रवायू हिरण्यवंधुरं हिरण्यमयनिवासाधारकाष्ठोपेतं दिविस्पृशं ब्रूलोकस्पर्शिनं स्वध्वरं शोभनाध्वरवंतं
रथमा स्थाथो हि । आस्थितौ खलु । यस्मादेवं तस्मादागच्छतमित्यर्थः । स्वध्वरं प्रत्यास्थाथ इति वा व्याख्येयं ॥

रथेन पृथुपाजसा दाश्वान्समुप गच्छतं । इन्द्रवायू इहा गतं ॥ ५ ॥

रथेन । पृथुपाजसा । दाश्वान्सं । उप । गच्छतं । इन्द्रवायू इति । इहा । आ । गतं ॥ ५ ॥

हे इंद्रवायू पृथुपाजसा प्रभूतबलेन रथेन दास्यांसं दातारं यजमानमुप गच्छतं । तदर्थमिहास्मिन्यज्ञ आगतं । आगच्छतं ॥

इंद्रवायू अयं सुतस्तं देवेभिः सजोषसा । पिबतं दाशुषो गृहे ॥ ६ ॥

इंद्रवायू इति । अयं । सुतः । तं । देवेभिः । सजोषसा । पिबतं । दाशुषः । गृहे ॥ ६ ॥

हे इंद्रवायू अयं सोमः सुतोऽभिषुतः । तं सोमं देवेभिर्देवैः सजोषसा समानप्रीतौ दाशुषो हविर्दातुर्गृहे यागशालायां पिबतं ॥

इह प्रयाणमस्तु वामिंद्रवायू विमोचनं । इह वां सोमपीतये ॥ ७ ॥

इह । प्रऽयानं । अस्तु । वां । इंद्रवायू इति । विऽमोचनं । इह । वां । सोमऽपीतये ॥ ७ ॥

हे इंद्रवायू वां युवयोरिहास्मिन्यज्ञे प्रयाणं गमनमस्तु । इहास्मिन्नेव यज्ञे वां सोमपीतये विमोचनम-
आनामस्तु । पर्यवसानत एकार्थत्वेऽप्यादरार्थत्वादविरोधः ॥ ॥ २२ ॥

वायो शुक्र इति चतुर्द्ध्वं द्वितीयं सूक्तमानुष्टुभं वामदेवस्यार्धमिंद्रवायवं । आद्या केवलवायव्या । अत्रानु-
क्रमणिका । वायो चतुष्कमाद्या वायव्यानुष्टुभं त्विति ॥ सूक्तविनियोगो लिंगिकः ॥ आद्या दशरात्रे चतुर्थेऽहनि
प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचे प्रथमा । वायो शुक्रो अयामि ते विहि होत्रा अवीताः । आ० ७. ११. इति सूचितं ॥

वायो शुक्रो अयामि ते मध्वो अयं दिविष्टिषु ।

आ याहि सोमपीतये स्पार्हो देव नियुत्वता ॥ १ ॥

वायो इति । शुक्रः । अयामि । ते । मध्वः । अयं । दिविष्टिषु ।

आ । याहि । सोमऽपीतये । स्पार्हः । देव । नियुत्वता ॥ १ ॥

हे वायो ते तुभ्यं शुक्रो व्रतचर्यादिना दीप्तोऽहं मध्वो मधुरं सोमरसं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अयमितरेभ्यः
पूर्वमयामि । आययामि ॥ अयतिरंतर्भावितण्यर्थः ॥ किमर्थं । दिविष्टिषु दिवो ब्रूलोकस्थेषु सत्सु हे देव
वायो स्पार्हः स्पृहणीयस्त्वं नियुत्वता । नियुद्वायोः प्रतिनियुतोऽश्वः । तेन साधनेना याहि सोमपीतये
सोमपानाय ॥

इंद्रश्चेत्यादिसृचो दशरात्रे चतुर्थेऽहनि इंद्रवायवो द्वितीयः । सूचितं च । इंद्रश्च वायवेषां सोमानामा-
चिकितान मुक्रतू । आ० ७. ११. इति ॥

इंद्रश्च वायवेषां सोमानां पीतिमर्हथः । युवां हि यंतीं देवो निम्नमापो न सध्वक् ॥ २ ॥

इंद्रः । च । वायो इति । एषां । सोमानां । पीतिं । अर्हथः । युवां । हि । यंति । इंद्रवः ।

निम्नं । आपः । न । सध्वक् ॥ २ ॥

हे वायो त्वमिंद्रश्चेषां गृहीतानां सोमानां पीतिं पानमर्हथः । युवां हि खल्विन्द्रवः सोमा यंति । प्राप्नुवन्ति ।
निम्नं खातप्रदेशमापो न सध्वक् उदकानि यथा सहैव गच्छन्ति तद्वत्सर्वे सोमा युवां हि यंति ॥

वायविंद्रश्च शुष्मिणा सरथं शवसस्पती । नियुत्वता न ऊतय आ यातं सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । इंद्रः । च । शुष्मिणा । सऽरथं । शवसः । पती इति । नियुत्वता । नः ।

ऊतये । आ । यातं । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो त्वमिन्द्रश्च हे शवसस्यती बलस्य पती शुष्मिणा बलवती नियुत्वंता नियुत्संज्ञकाश्चवती युषां सरथं समानमेव रथमारुह्यति शेषः । न ऊतये रक्षणाय सोमपीतये सोमपानायाचा यातं । आगच्छतं । यद्वा । सरथमधितिष्ठतमारुह्य चायातमिति च वाक्यद्वयं ॥

या वां संति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा । अस्मे ता यज्ञवाहसंद्रवायू नि यच्छतं ॥४॥
याः । वां । संति । पुरुऽस्पृहः । निऽयुतः । दाशुषे । नरा । अस्मे इति । ताः । यज्ञऽवाहसा ।
इंद्रवायू इति । नि । यच्छतं ॥४॥

हे नरा नेतारी हे यज्ञवाहसा यज्ञवाहकाविन्द्रवायू याः पुरुस्पृहो बह्वभिः स्पृहणीया नियुतः संति अस्मै अस्मभ्यं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मदर्थं ता नियुतो नि यच्छतं ॥ ॥२३॥

विहि होत्रा इति पंचर्वं तृतीयं सूक्तं वामदेवं वायव्यं । अत्रानुक्रमणिका । विहि पंच वायव्यमिति ॥ सूक्तविनियोगो ऋगिकः ॥ आद्या दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य द्वितीया । तथा च सूचितं । विहि होत्रा अवीता वायो शतं हरीणां । आ० ७. ११. इति ॥

विहि होत्रा अवीता विपो न रायो अर्यः । वायवा चंद्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥१॥
विहि । होत्राः । अवीताः । विपः । न । रायः । अर्यः । वायो इति । आ । चंद्रेण । रथेन ।
याहि । सुतस्य । पीतये ॥१॥

हे वायो विहि । वीहि । मघय । होत्रा होमसाधिकाः सोमाहुतीरवीता अन्यैः पूर्वमभक्षिता विपो न शत्रूणां वेपथिता राजेव । किंचार्यः स्तोतुर्मम रायो धनानि संपादयेति शेषः । हे वायो चंद्रेणाह्लादकेन रथेना याहि सुतस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥

निर्युवाणो अशस्तीर्निर्युवाँ इंद्रसारथिः । वायवा चंद्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥२॥
निऽयुवानः । अशस्तीः । निर्युवान् । इंद्रऽसारथिः । वायो इति । आ । चंद्रेण । रथेन ।
याहि । सुतस्य । पीतये ॥२॥

हे वायो त्वमशस्तीरभिश्शस्तीर्निर्युवाणो निःश्रेष्ठेण नियोजयन्नियुत्वान्नियुत्संज्ञकाश्चवानिंद्रसारथिरिन्द्र-सहायः सन् आ याहि ॥

अनु कृष्णे वसुधिते येमाते विश्वपेशसा । वायवा चंद्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥३॥
अनु । कृष्णे इति । वसुधिते इति वसुऽधिते । येमाते इति । विश्वऽपेशसा । वायो इति । आ । चंद्रेण । रथेन ।
याहि । सुतस्य । पीतये ॥३॥

कृष्णे कृष्णवर्णे वसुधिते वसूनां धात्र्यौ विश्वपेशसा विश्वरूपे बावापृथिव्यौ त्वामनु धेमाति । अनुगच्छतः ॥ वहंतु त्वा मनोयुजो युक्तासो नवतिर्नव । वायवा चंद्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥४॥
वहंतु । त्वा । मनऽयुजः । युक्तासः । नवतिः । नव । वायो इति । आ । चंद्रेण । रथेन ।
याहि । सुतस्य । पीतये ॥४॥

हे वायो त्वा त्वां मनोयुजो मनःसमानगतयो युक्तासः परस्परसंयुक्ता नवतिर्नव नवोत्तरनवतिसंख्याका अश्वा वहंतु । धारयंतु ॥

वायो शतमिति पंचमी पूर्वोक्त एव तृचि तृतीया । सूचं पूर्वमेवोक्तं ॥

वायो॒ श॒तं ह॒री॒णां यु॒वस्व॒ पो॒षा॒णां । उ॒त वा॒ ते स॒ह॒स्रि॒णो रथ॒ आ या॒तु पा॒ज॒सा ॥५॥
वायो॒ इति॑ । श॒तं । ह॒री॒णां । यु॒वस्व॒ । पो॒षा॒णां । उ॒त । वा॒ । ते । स॒ह॒स्रि॒णः । रथः॑ ।
आ । या॒तु । पा॒ज॒सा ॥५॥

हे वायो त्वं पोषाणां पोषणीयानां हरीणां शतं युवस्व । योजय रथे । उत वा अथवा ते सहस्रिणः सहस्रसंख्यापूरका अश्वाः । तैर्युक्तो रथः पाजसा बलेना यातु । आगच्छतु ॥ ॥२४॥

इदं वामास्य इति षड्वचं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यार्थं गायत्रिमीन्द्राबार्हस्पत्यं । अत्रानुक्रमणिका । इदं वां षड्वचं बार्हस्पत्यं गायत्रिमिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

इ॒दं वा॒मा॒स्ये ह॒विः प्रि॒यमि॑न्द्रा॒बृह॒स्पती॑ । उ॒क्थं म॑दंश्च॒ शस्य॑ते ॥१॥
इ॒दं । वा॒ । आ॒स्ये । ह॒विः । प्रि॒यं । इ॒न्द्रा॒बृह॒स्पती॑ इति॑ । उ॒क्थं । म॑दः । च॒ । श॒स्य॑ते ॥१॥

हे इंद्राबृहस्पती वामास्य इदं प्रियं हविः सोमरूपं प्रक्षिपामीति शेषः । उक्थं शस्त्रं च मदो मदजनकं शस्यते ॥

अ॒यं वा॒ परि॑ पि॒च्यते॒ सोमं॑ इं॒द्रा॒बृह॒स्पती॑ । चा॒रु॒र्मदा॑य पी॒तये॑ ॥२॥
अ॒यं । वा॒ । परि॑ । पि॒च्यते॒ । सोमः॑ । इं॒द्रा॒बृह॒स्पती॑ इति॑ । चा॒रुः । म॑दा॒य । पी॒तये॑ ॥२॥

हे इंद्राबृहस्पती वामास्ये चारुः शोभनोऽयं सोमः परि पिच्यते । परितो दीयते । मदाय हर्षाय पीतये पानाय च ॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्यायामिष्टी प्रधानस्या न इंद्रेति तृतीयानुवाक्योत्तरा याज्या । सूचितं च । आ न इंद्राबृहस्पती अस्मै इंद्राबृहस्पती । आ० २. ११. । इति ॥

आ न॑ इं॒द्रा॒बृह॒स्पती॑ गृ॒हमि॑न्द्रंश्च॒ गच्छ॑तं । सो॒म॒पा सोम॑पी॒तये॑ ॥३॥
आ । नः॑ । इं॒द्रा॒बृह॒स्पती॑ इति॑ । गृ॒हं । इं॒द्रः । च॒ । ग॒च्छ॑तं । सो॒म॒पा । सोम॑पी॒तये॑ ॥३॥

हे इंद्राबृहस्पती । अथ विविच्योच्यते । हे बृहस्पते त्वं चेंद्रश्च सोमपा सोमपी युवां सोमपीतये सोमपानाय नो गृहमस्मद्वागसंबन्धा गच्छतं ॥

अ॒स्मे इं॒द्रा॒बृह॒स्पती॑ र॒यिं ध॑त्तं श॒त॒ग्विनं॑ । अ॒श्व॒वा॒वंतं॑ स॒ह॒स्रि॒णं ॥४॥
अ॒स्मे इति॑ । इं॒द्रा॒बृह॒स्पती॑ इति॑ । र॒यिं । ध॑त्तं । श॒त॒ग्विनं॑ । अ॒श्व॒वा॒वंतं॑ । स॒ह॒स्रि॒णं ॥४॥

अस्या विनियोगः पूर्वमंत्रेण सहोक्तः । हे इंद्राबृहस्पती अस्मै अश्वभ्यं रयिं धनं धत्तं । कीदृशं रयिं । शतग्विणं शतसंख्याकाभिर्गीभिर्युक्तमश्ववावंतमश्ववंतं सहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तं ॥

इ॒न्द्रा॒बृह॒स्पती॑ व॒यं सु॒ते गी॒र्भिर्ह॑वामहे । अ॒स्य सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥५॥
इ॒न्द्रा॒बृह॒स्पती॑ इति॑ । व॒यं । सु॒ते । गी॒ः । अ॒भिः । ह॒वाम॑हे । अ॒स्य । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥५॥

सुते सोमेऽभिषुते गीर्भिः सुतिभिः । शिष्टं गतं ॥

सोममि॑न्द्रा॒बृह॒स्पती॑ पि॒बतं॑ दा॒प्नुषो॑ गृ॒हे । मा॒दये॑षां तदो॒क्ता ॥६॥
सोम॑ । इं॒द्रा॒बृह॒स्पती॑ इति॑ । पि॒बतं॑ । दा॒प्नुषः॑ । गृ॒हे । मा॒दये॑षां । तत्त॑ऽओ॒क्ता ॥६॥

हे इंद्राबृहस्पती युवां दामुषो हविर्दातुर्यजमानस्य गृहे तदीकसा । तदेव यजमानगृहमोक्षो निवासस्थानं ययोस्ती । तादृशौ संतौ सोमं पिबतं । पीत्वा च मादयेधामिति ॥ २५ ॥

यस्तस्तमेवेकादशर्चं पंचमं सूक्तं वामदेवस्यार्घं वैपुभं । दशमी जगती । दशम्येकादशाविंद्राबृहस्पतिदेवताके शिष्टा नव बार्हस्पत्यः । अत्रानुक्रमशिका । यस्तस्तमेकादश बार्हस्पत्यमंथि ऐंशौ चोपात्ता जगती ॥ अभिज्ञवि-
केषूक्थेषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः सोमवृद्धाविदं सूक्तमावापार्थं । तथा च सूचं । यस्तस्तं यो अद्रिभित् । आ० ७. ९. इति ॥ आये बृहस्पतिसवने मरुत्वतीयनिष्केवत्ययोः सूक्तमुखीये । सूचितं च । यस्तस्तं धुनेतय इति सूक्तमुखीये । आ० ९. ५. इति ॥

(यस्तस्तं सहसा वि ज्मो अंतान्बृहस्पतिस्त्रिषधस्थो रवेण ।

तं प्रत्नास ऋषयो दीध्यानाः पुरो विप्रा दधिरे मंद्रजिह्वं ॥ १ ॥

यः । तस्तं । सहसा । वि । ज्मः । अंतान् । बृहस्पतिः । त्रिऽसधस्थः । रवेण ।

तं । प्रत्नासः । ऋषयः । दीध्यानाः । पुरः । विप्राः । दधिरे । मंद्रजिह्वं ॥ १ ॥

यो बृहस्पतिर्बृहतो देवस्य यज्ञस्य वा पालयिता देवः सहसा बलेन ज्मः पृथिव्या अंतान् । दश दिश इत्यर्थः । तान् वि तस्तं । विविधं संभितवान् । नियमितवान् । त्रिषधस्थस्त्रिषु स्थानेषु वर्तमानो रवेणैवं त्रिष-
तेत्यनेन शब्देन तं देवं प्रत्नासः पुराणा ऋषयोऽतींद्रियद्रष्टारो दीध्याना दीयमाना विप्रा मेधाविनो यजमानादयः पुरो दधिरे । पुरस्तात्स्थापितवतः सुखादिना । मंद्रजिह्वं मादनजिह्वं मोदनजिह्वं ॥

धुनेतयः सुप्रकेतं मदंतो बृहस्पते अभि ये नस्तत्से ।

पृषंतं सुप्रमदंभमूर्वं बृहस्पते रक्षतादस्य योनिं ॥ २ ॥

धुनऽइतयः । सुऽप्रकेतं । मदंतः । बृहस्पते । अभि । ये । नः । तत्से ।

पृषंतं । सुप्रं । अदंभं । ऊर्वं । बृहस्पते । रक्षतात् । अस्य । योनिं ॥ २ ॥

हे बृहस्पते धुनेतयः । धुना शत्रूणां कंपयित्रीतिर्गतिर्येषां ते । तादृशाः सुप्रकेतं शोभनप्रज्ञं त्वां मदंतो मादयंतो नोऽस्तसंबन्धिनो य ऋत्विजोऽभि ततसे आत्मानमुपचिपंति सुवति वा अस्त्रेषां योनिं कारणं यज्ञं यजमानं वा मां रक्षतात् । रक्ष । योनिर्विशिष्यते । पृषंतं फलानि सिंचंतं सुप्रं सर्पणस्वभावमदंभमहिंसितमूर्वमुषं ॥

बृहस्पते येत्यादिके द्वे बार्हस्पत्ये पशौ वपापुरोडाशयोरनुवाक्ये । बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे । आ० ३. ७. इति हि सूचितं ॥

बृहस्पते या परमा परावदत आ तं ऋतस्पृशो नि षेदुः ।

तुभ्यं खाता अवता अद्रिदुग्धा मध्वः श्रोतंत्यभितो विरप्शं ॥ ३ ॥

बृहस्पते । या । परमा । पराऽवत् । अतः । आ । ते । ऋतऽस्पृशः । नि । सेदुः ।

तुभ्यं । खाताः । अवताः । अद्रिऽदुग्धाः । मध्वः । श्रोतंति । अभितः । विऽरप्शं ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते या प्रसिद्धा परमोत्कृष्टा परावदत्यंतं दूरभूता वसतिः स्वर्गाख्यासि । यद्वा सिंगव्यवधः । परमं स्थानमसि । अतोऽस्मादेशादा । आ इत्यर्वागर्थे । अधस्तात्ते तव संबन्धिन ऋतस्पृशो यज्ञं स्पृशंतोऽस्मा नि षेदुः । निषणा भवति । तुभ्यं खाता अवताः । सुप्तोपमेषा । यथा खाताः कूपा अभितः श्रोतंति तद्वदद्रि-
दुग्धा यावभिरभिषुताः सोमा विरप्शं विशिष्येण शब्देन स्तोत्रं यथा भवति तथा मध्वो मधुररसं श्रोतंति । सवति ॥

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानो महो ज्योतिषः परमे व्योमन् ।

सप्तास्यस्तुविजातो रवेण वि सप्तरश्मिरधमत्तमांसि ॥४॥

स्पतिः । प्रथमं । जायमानः । महः । ज्योतिषः । परमे । विऽओमन् ।

सप्त- , तुविऽजातः । रवेण । वि । सप्तरश्मिः । अधमत् । तमांसि ॥४॥

अथं बृहस्पतिर्माभिमानो देवो महो महतो ज्योतिषो दीप्तिरस्यादित्यस्य परमे निरतिशये व्योमन् व्योमनि प्रथमं जायमानः प्रादुर्भवन् सप्तास्यः सप्तच्छंदोमयमुखस्तुविजातो बहुप्रकारं संभूतो रवेण शब्देन सप्तरश्मिः सर्पणस्वभावतेजोयुक्तस्तमांसि अधमत् । धमतिर्गतिकर्मेति निबृहत् । ६. २. विविधं गच्छति । नाश-यतीत्यर्थः ॥

स सुष्टुभा स ऋक्ता गणेन वलं रुरोज फलिंगं रवेण ।

बृहस्पतिरुस्रिया हव्यसूदः कनिक्कदत्त्वावशतीरुदाजत् ॥५॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । ऋक्ता । गणेन । वलं । रुरोज । फलिऽगं । रवेण ।

बृहस्पतिः । उस्रियाः । हव्यऽसूदः । कनिक्कदत् । वावशतीः । उत् । आजत् ॥५॥

स बृहस्पतिः सुष्टुभा शोभनस्तुतिमतर्कता दीप्तिमता गणैर्नागिरसां रवेण शब्देन च सह फलिंगं ॥ त्रिफला-विशरणे ॥ फलिर्भेदः । तेन गच्छतीति फलिंगं । वलं वलनामानमसुरं रुरोज । बभञ्ज । द्वितीयः सशब्दः पूरणः । स एव देव उस्रिया भोगानामुत्साविणीर्हव्यसूदः क्षीरादिहविश्रेरिका वावशतीर्वावशमाना गा कनिक्कदत् शब्दं कुर्वन्नुदाजत् । उदाटयति अ ॥ ॥२६॥

एवा पित्रे इति बार्हस्पत्ये पशौ हविषो याज्या । एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे विश्वे अय महतो विश्व ऊतो । आ० ३. ७. इति सूत्रितत्वात् ॥ अपिष्टोमे वैश्वदेवशस्त्र एषेव धाव्या । तथा च सूत्रं । एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे आ नो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वतः । आ० ५. १८. इति ॥

एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

बृहस्पते सुप्रजा वीरवतो वयं स्याम पतयो रयीणां ॥६॥

एव । पित्रे । विश्वऽदेवाय । वृष्णे । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविऽभिः ।

बृहस्पते । सुऽप्रजाः । वीरऽवतः । वयं । स्याम । पतयः । रयीणां ॥६॥

पित्रे पालकाय विश्वदेवाय सर्वदेवतारूपाय । देवानां मंत्रप्रतिपाद्यत्वात् च मंत्राभिमानित्वाद्द्विश्वदेवत्वं । यद्वा । अत्र देवशब्दः सुत्यर्थः । सर्वैः सुत्याय वृष्णे वर्षकाय बृहस्पतये देवायैवैवमुक्तप्रकारेण यज्ञैस्तत्साधनेर्हविर्भिराज्यधर्वादिलक्षणेनमसा सुत्या च विधेम । परिषरेम । हे बृहस्पते सुप्रजाः शोभनपुत्रा वीरवतो वीर्योपेता वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम ॥

स इद्राजा प्रतिजन्यानि विश्वा शुष्मेण तस्थौ अभि वीर्येण ।

बृहस्पतिं यः सुभृतं बिभर्ति वल्गूयति वंदते पूर्वभाजं ॥७॥

सः । इत् । राजा । प्रतिऽजन्यानि । विश्वा । शुष्मेण । तस्थौ । अभि । वीर्येण ।

बृहस्पतिं । यः । सुऽभृतं । बिभर्ति । वल्गुऽयति । वंदते । पूर्वऽभाजं ॥७॥

इदमावृत्तयं पुरोहितप्रशंसेति ब्राह्मणं । ऐ० ब्रा० ८. २६. । अथवा सूक्तस्य ऋग्वेदवर्जितस्य बार्हस्पत्यत्वाद्-
हस्यतेरेव स्तुतिः । स इत्स एव राजा मूर्धाभिषिक्तोऽन्यो वा राजमानः प्रतिजन्यानि । जन्वं युद्धं प्रति ब्रह्मा-
नीत्यर्थः । प्रत्यर्धिजनपदानि वा तानि विश्वा सर्वाणि शुष्मेण बलेन वीर्येण शरीरसामर्थ्येन वाभि अभिगम्या-
कम्य तस्थी । तिष्ठति । स इत्युक्तं क इत्याह । यो बृहस्पतिं बृहतां महतां पालयितारं देवसुक्तलक्षणं पुरोहितं
वा सुभृतं सुष्ठु हविःसोवादिनात्राक्षादनादिना वा बिभर्ति भरति । वल्गूयति सौति । वंदते नमस्करोति
च पूर्वभाजमितरेभ्यः प्रथमसंभक्तारं कृत्वा । एवं यः करोति स एव तस्याविति ॥

स इत्सेति सुधित ओकसि स्वे तस्मा इळा पिन्वते विश्वदानीं ।

तस्मै विशः स्वयमेवा नमंते यस्मिन्ब्रह्मा राजनि पूर्व एति ॥ ८ ॥

सः । इत् । सेति । सुधितः । ओकसि । स्वे । तस्मै । इळा । पिन्वते । विश्वदानीं ।

तस्मै । विशः । स्वयं । एव । नमंते । यस्मिन् । ब्रह्मा । राजनि । पूर्वः । एति ॥ ८ ॥

स इत्स एव चेति । निवसति । सुधितः सुष्ठु तृप्तः सन् स्वे स्वकीय एवौकसि सद्ने । स एव समृद्धो
निर्बाधः सन् सुखेनास्ते । तस्मा इळा भूमिर्विश्वदानीं सर्वकालं पिन्वते । वर्धते फलेः । तस्मै विशः प्रजाः
स्वयमेव नमंते । प्रणता भवन्ति । दंडनमंतरेण स्वयमेव दत्तकरा भवन्ति । यस्मिन्नाजनि ब्रह्मा पूर्वः प्रथमं पूज्यः
सन्नेति । गच्छति । वर्तत इत्यर्थः ॥

अप्रतीतो जयति सं धनानि प्रतिजन्यान्युत या सजन्या ।

अवस्यवे यो वरिवः कृणोति ब्रह्मणे राजा तमवन्ति देवाः ॥ ९ ॥

अप्रतिऽइतः । जयति । सं । धनानि । प्रतिऽजन्यानि । उत । या । सऽजन्या ।

अवस्यवे । यः । वरिवः । कृणोति । ब्रह्मणे । राजा । तं । अवन्ति । देवाः ॥ ९ ॥

स एवाप्रतीतोऽन्यैरप्रतिगतः सन् यानि धनानि प्रतिजन्यानि प्रतिस्पर्धिजनसंबंधीनि उतापि च सजन्या
जनसंबंधीनि धनानि सं जयति । यो राजावस्यवेऽवसीयसे धनरहिताय रक्षणमिच्छते ब्रह्मणे ब्राह्मणाय वा
प्रीणनमिच्छते बृहस्पतये वा वरिवो धनं कृणोति । करोति । ददाति । स उक्तप्रकारेण महान्भवति । तमेव
देवा अवन्ति । रक्षन्ति ॥

इंद्रश्च सोममिति दशमी तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च । इंद्रश्च सोमं पिबतं
बृहस्पत आ वो वहंतु सप्तयो रघुष्यदः । आ० ५. ५. । इति ॥

इंद्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पतेऽस्मिन्यज्ञे मंदसाना वृषण्वसू ।

आ वां विशंविंदवः स्वाभुवोऽस्मे रयिं सर्ववीरं नि यच्छतं ॥ १० ॥

इंद्रः । च । सोमं । पिबतं । बृहस्पते । अस्मिन् । यज्ञे । मंदसाना । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

आ । वां । विशंतु । इंद्रवः । सुऽआभुवः । अस्मे इति । रयिं । सर्वऽवीरं । नि । यच्छतं ॥ १० ॥

हे बृहस्पते त्वमिंद्रश्च सोमं पिबतं । कीदृशी युवां । अस्मिन्यज्ञे मंदसाना इष्टंती वृषण्वसू वर्षितुधनी ।
यजमानेभ्यो दीयमानधनावित्यर्थः । वां युवां स्वाभुवः सुष्ठु सर्वतो भवतः । कृत्स्नशरीरव्यापनसमर्था इत्यर्थः ।
तादृशा इंद्रवः सोमा विशंतु । युवयोः शरीरं प्रविशंतु । अस्मै अस्मभ्यं रयिं धनं सर्ववीरं सर्वपुत्रायुपेतं
नि यच्छतं । दत्तं ॥

बृहस्पत इन्द्र वर्धतं नः सचा सा वां सुमतिर्भूत्वस्मे ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्जजस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥ ११ ॥

बृहस्पते । इन्द्र । वर्धतं । नः । सचा । सा । वां । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ।

अविष्टं । धियः । जिगृतं । पुरंऽधीः । जजस्तं । अर्यः । वनुषां । अरातीः ॥ ११ ॥

हे बृहस्पते हे इन्द्र युवां नोऽस्मान्वर्धतं । वर्धयतं । प्रवृद्धान्कुरुतं । सा सुमतिर्युवयोरनुग्रहबुद्धिरस्मे अस्मासु सचा सह भूतु । भवतु । धियः कर्माणां विष्टं । रचतं । पारं नयतं । पुरंधीः पुरं शरीरं धीयते स्थाप्यते याभिर्मतिभिः स्तुतीर्जिगृतं । प्रबुध्यतं । वनुषां संभक्तानामस्माकमर्यो गंचीररातीः । शत्रूनिर्त्यर्थः । जजस्तं । बुध्यतं । अपयतमित्यर्थः ॥ छंदस्वरातिशब्दः स्त्रीलिंगः ॥ एवं स्तुतिं निगमय्याभीष्टं प्रार्थितवान् ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

श्रीमत्सायणमंचीशो दाशतय्यास्तृतीयके । अष्टके सप्तमाध्यायं व्याकार्षीदतिपेशलं ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथाष्टमं व्याख्यातुमारभते । इदमु त्पदित्येकादशर्वं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यायं वैष्टभमुषोदेवताकं । इदमुषस्यं त्वित्यनुक्तांतं ॥ प्रातरनुवाक उपस्थे कर्तौ वैष्टभे छंदस्याश्विनशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । उषो वाजेनेदमु त्थत् । आ० ४. १४. इति ॥

इदमु त्पुरुतमं पुरस्ताज्ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्यात् ।

नूनं दिवो दुहितरो विभातीर्गातुं कृणवन्नुषसो जनाय ॥ १ ॥

इदं । ऊं इति । त्पु । पुरुऽतमं । पुरस्तात् । ज्योतिः । तमसः । वयुनऽवत् । अस्यात् ।

नूनं । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । गातुं । कृणवन् । उषसः । जनाय ॥ १ ॥

इदमु पुरतो दृश्यमाणमिदं तत्तदस्माभिः स्तुत्यं सर्वप्रसिद्धं पुरुतममत्यंतप्रभूतं ज्योतिस्तेजो वयुनावत् ॥ वेतेः कांतिकर्मण इदं ॥ प्रकृष्टकांतिमत् । अथवा वयुनमिति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञोपेतं । सर्वस्य प्रज्ञापकमित्यर्थः । कीदृक् तेजः । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि तमसोऽधकारादस्यात् । उदतिष्ठत् । एवं सति नूनं सत्यं दिव आदित्यस्य दुहितरो दुहितृस्थानीया विभातीर्विभाणं कुर्वतीरुषसो जनाय यजमानानां गातुं गमनं गमनादित्यापारसामर्थ्यं कृणवन् । अकुर्वन् ॥

अस्थुरु चिच्चा उषसः पुरस्तान्मिता इव स्वरवोऽध्वरेषु ।

यू व्रजस्य तमसो द्वारोच्छ्रंतीरवज्जुचयः पावकाः ॥ २ ॥

अस्युः । ऊं इति । चि॒त्राः । उ॒षसः । पु॒रस्तात् । मि॒ताऽइ॒व । स्वर॑वः । अ॒ध्वरेषु॑ ।
वि । ऊं इति । व्र॒जस्य॑ । तम॑सः । द्वा॒रा । उ॒च्छंतीः । अ॒वन् । शु॒चयः । पा॒वकाः ॥ २ ॥

चित्राश्चायनीया उषसः पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशस्युः । तिष्ठन्ति । व्याप्ता इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अध्वरेषु मिताः खाताः स्वरवो यूपा इव । ते यथा वेद्याः पुरतो भासन्ते तद्वत् । यद्यपि स्वर्गशब्दो यूपच्छेदपतितप्रथमशकलवाची यः प्रथमः शकलः परापतेत्स्वर्गः कार्य इत्युक्तत्वात् तथाप्यत्र मितशब्दश्रवणाच्चषाकवन्तः स्वरवः । ऋग्वे० ३. म. १०. । इत्यादौ तथा दर्शनाच्चात्र यूपवचनः । ता व्रजस्य वारकस्य तमसो द्वारा द्वाराणि उच्छंतीः शुचयो दीप्ताः पावकाः शोधिका अवन् । व्युपवन् ॥

उ॒च्छंती॑र॒द्य चि॒तय॑न्त॒ भो॒जान्ना॑धो॒देया॑यो॒षसो॑ म॒घोनीः॑ ।
अ॒चि॒त्रे अ॒न्तः प॒णयः॑ स॒सं॒त्वबु॑ध्यमा॒नास्तम॑सो वि॒मं॒ध्ये ॥ ३ ॥
उ॒च्छंतीः॑ । अ॒द्य । चि॒तय॑न्त॒ । भो॒जान् । रा॒धऽदे॒याय॑ । उ॒षसः॑ । म॒घोनीः॑ ।
अ॒चि॒त्रे । अ॒न्तरि॑ति । प॒णयः॑ । स॒सं॒तु । अ॒बु॒ध्यमा॑नाः । तम॑सः । वि॒मं॒ध्ये ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिन उच्छंतीस्तमो विवासयन्तो मघोनीर्धनवत्य उषसो भोजान् भोजयितुं न्यजमानान् तेषां राधोदेयाय सोमादिधनदानाय चितयन्त । प्रज्ञापयन्ति । अचित्रेऽचायनीये तमसो विमंध्ये । अत्यन्तगर्वाधकार इत्यर्थः । तत्र पणयो वणिज इवादातारोऽबुध्यमानाः ससंतु । स्वपंतु ॥

कु॒वित्स॑ दे॒वीः स॒नयो॑ न॒वो वा॒ यामो॑ ब॒भूया॑दु॒षसो॑ वो अ॒द्य ।
ये॒ना न॑व॒ग्वे अ॒ंगिरे॑ द॒श॒ग्वे स॒प्त॒आस्ये॑ रे॒वती॑ रे॒वदू॑ष ॥ ४ ॥
कु॒वित् । सः । दे॒वीः । स॒नयः॑ । न॒वः । वा॒ । या॒मः । ब॒भूया॑त् । उ॒षसुः॑ । वः । अ॒द्य ।
ये॒न । न॑व॒ग्वे । अ॒ंगिरे॑ । द॒श॒ग्वे । स॒प्त॒आस्ये॑ । रे॒वतीः॑ । रे॒वत् । उ॒ष ॥ ४ ॥

हे देवीर्बोतमाना उषसो वो युष्मां सनयः पुराणो नवो वा यामो गमनसाधनः स रथोऽद्यास्मिन्यागदिने कुविद्वज्ज्वारं बभूयात् । भवेत् । गच्छेदित्यर्थः । येन रथेन हे रेवतीर्धनवत्यो यूयं नवग्वे दशग्वे सप्तास्त्रे सप्तच्छंदोयुक्तमुखेऽंगिरेऽंगिरेण्ये । तौ द्वौ तत्र येऽयंगिरसस्तेषां गणे । तथान्यत्र नवग्वो नु दशग्वो अंगिरस्तमः । ऋग्वे० १०. ६२. ६. । इति । रेवद्वनवदथा भवति तथोष । विभातं हतवत्यः ॥ वसेर्युच्छनकर्मणो निरमध्यमवज्ज्वारवचनस्त्रिदं रूपं ॥

यू॒यं हि दे॒वीर्ज्ञा॑न्त॒युग्मि॑र॒श्वैः परि॑प्रयाथ॒ भुव॑नानि स॒द्यः ।
प्र॒बो॒धय॑न्तीरु॒षसः॑ स॒संतं॑ द्वि॒पाच्च॑तु॒ष्पाच्च॑रथाय जी॒वं ॥ ५ ॥
यू॒यं । हि । दे॒वीः । ज्ञा॑न्त॒युक्ऽभिः॑ । अ॒श्वैः । परि॑ऽप्रयाथ । भुव॑नानि । स॒द्यः ।
प्र॒बो॒धय॑न्तीः । उ॒षसः॑ । स॒संतं॑ । द्वि॒पात् । च॑तुऽपात् । च॒रथा॑य । जी॒वं ॥ ५ ॥

हे देवीर्बोतमाना उषसो यूयं हि खलु ऋतयुग्मिर्भयज्ञगामिभिरश्वैर्भुवनानि सद्यः परिप्रयाथ । परितः प्रकष्टं गच्छथ । किं कुर्वत्यः । ससंतं स्वपंतं द्विपाच्चतुष्पाच्चरथाय जीवं चरथाय चरथाय गमनादि व्यवहाराय प्रबोधयन्तीः प्रबोधयत्यः सत्यः परिप्रयाथ ॥ ॥ १ ॥

ॐ स्वि॒दासां॑ क॒त॒मा पु॒रा॒णी य॒या वि॒धानां॑ वि॒दधु॑र्च॒भूणां॑ ।
शु॒भं य॑च्छु॒भ्रा उ॒षस॑श्चर॑न्ति॒ न वि॑ ज्ञाय॑न्ते स॒दृशी॑र॒जुर्याः॑ ॥ ६ ॥

क्व । स्वि॒त् । आ॒सां । क॒त॒मा । पु॒रा॒णी । य॒यां । वि॒ऽधा॒ना । वि॒ऽदु॒धुः । ऋ॒भू॒णां ।
शु॒भं । य॒त् । शु॒भ्राः । उ॒ष॒सः । च॒रं॒ति । न । वि॒ । ज्ञा॒य॒न्ते । स॒ऽदृ॒शीः । अ॒जु॒र्याः ॥६॥

आसामुषसां मध्ये क्व स्विदभूदद्य कतमा पुराणी पुरातनी । यथा ऋभूणां संबन्धीनि विधाना चमसादिनिर्माणानि विदधुः । अकुर्वन्मभवः । यथाशोषसः शुभ्रा दीप्ताः शुभं चरन्ति । शोभां दीप्तिं कुर्वन्ति । ता अजुर्या अशीर्णा नित्यनूतना न वि ज्ञायन्ते । यतः सदृशीः सदृशः सर्वेष्वपि दिवसेष्वेकरूपा अतोऽद्यतन्य एता एताः पुराण्य इति न ज्ञायन्ते । उषासादृशं सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वः । ऋग्वे० १. १२३. ८. । इत्यत्र प्रतिपादितं ॥

ता घा॒ ता भ॒द्रा उ॒ष॒सः । पु॒रा॒सु॒रभि॒ष्टि॒द्यु॒म्ना च॒त॒जा॒त॒स॒त्याः ।

यास्वी॒जा॒नः श॒श॒मा॒न उ॒क्थैः स्तु॒व॒ञ्छं॒स॒न्द्रवि॒णं स॒द्य आप॑ ॥७॥

ताः । घ । ताः । भ॒द्राः । उ॒ष॒सः । पु॒रा । आ॒सुः । अ॒भि॒ष्टि॒ऽद्यु॒म्नाः । च॒त॒जा॒त॒ऽस॒त्याः ।

यासु॑ । ई॒जा॒नः । श॒श॒मा॒नः । उ॒क्थैः । स्तु॒वन् । शंस॑न् । द्रवि॑णं । स॒द्यः । आप॑ ॥७॥

ता घ । घेति प्रसिद्धी । ताः खलूपकारिण्यस्ता भद्राः कल्याण्यः सुत्या वा उषसः पुरा पूर्वमासुः । अभवन् । अभिष्टिद्युम्नाः अभिगमनमात्रेण युस्मं धनं यासां ताः । चतजातसत्याः । चतार्थं यज्ञार्थं जातास्य ताः सत्याः सत्यफलास्य तादृशः । यासूषःस्वीजानो यागं कुर्वाण उक्थैः शस्त्रैः शशमानः शंसमानः स्तुवन् सामभिः स्तोत्रं निष्पादयन् शंसन् शस्त्राणि कुर्वन् द्रविणं धनं सद्य आप । प्राप्नोति । ता भद्रा इति संबन्धः ॥

ता आ च॒रन्ति॑ स॒म॒ना पु॒रस्ता॑त्स॒मा॒नतः॑ स॒म॒ना प॑प्र॒था॒नाः ।

च॒त॒स्य॑ दे॒वीः स॒द॒सो बु॒धा॒ना ग॒वां न॑ सर्गा॒ उ॒ष॒सो ज॑रन्ते ॥८॥

ताः । आ । च॒रन्ति॑ । स॒म॒ना । पु॒रस्ता॑त् । स॒मा॒नतः॑ । स॒म॒ना । प॑प्र॒था॒नाः ।

च॒त॒स्य॑ । दे॒वीः । स॒द॒सः । बु॒धा॒नाः । ग॒वां । न॑ । सर्गाः । उ॒ष॒सः । ज॑रन्ते ॥८॥

ता उषस आ सर्वतश्चरन्ति । समना सर्वतः समानाः पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि समानतः समानाद्देशादन्तरि-
ज्ञात्समना सर्वतः पप्रथानाः प्रथमाना चतस्य यज्ञस्य सदसः सदः । तत्रत्यमृत्विग्धविरादिकमित्यर्थः । बुधाना बोधयन्त्यः ॥ अन्तर्भावितव्यर्थोऽयं ॥ एवं महानुभावा उषसो जरन्ते । स्तूयन्ते । गवां सर्गा न उदकानां दृष्टय इव । गवां सर्गा न ररमयः । ऋग्वे० ४. ५२. ५. । इति हि श्रुतं । ता यथा सर्वत्र प्रसंगादुपकारत्वाच्च स्तूयन्ते तद्वत् ॥

ता इ॒न्वे॒ऽव स॒म॒ना स॒मा॒नीर॑मी॒तव॑र्णा उ॒ष॒सश्च॑रन्ति ।

गू॒हंती॑र॒भ्व॒म॒सि॒तं रु॒श॒द्भिः शु॒क्रास्त॑नू॒भिः शु॒च॒यो रु॒चा॒नाः ॥९॥

ताः । इत् । नु । ए॒व । स॒म॒ना । स॒मा॒नीः । अ॒मी॒त॒ऽव॒र्णाः । उ॒ष॒सः । च॒रन्ति॑ ।

गू॒हंतीः । अ॒भ्वं । अ॒सि॒तं । रु॒श॒त्ऽभिः । शु॒क्राः । त॒नू॒भिः । शु॒च॒यः । रु॒चा॒नाः ॥९॥

ता एवोषसः । इदिति पूरणः । नु अथ समना समानाः । एकधेत्यर्थः । समानीरेकरूपा अमीतवर्णा अहिंसितवर्णा अपरिमितवर्णा वा उषसश्चरन्ति सर्वतः । किं कुर्वत्यः । अभ्वं । महन्नामेतत् । अतिमहदसितं कृष्णं रूपं गूहंतीर्गोपयन्त्यो दृशद्भी रोचमानैस्तनूभिः स्वशरीरैः शुक्रा दीप्ताः शुचयः शुद्धा रुचाना रोचमाना रोचयन्त्यो वा ॥

र॒यिं दि॒वो दु॒हित॑रो वि॒भा॒तीः प्र॒जाव॑तं य॒च्छता॑स्मासु॒ दे॒वीः ।

स्यो॒नादा॑ वः प्र॒ति॒बु॒ध्य॑मा॒नाः सु॒वीर्य॑स्य॒ पत॑यः स्याम ॥१०॥

रयिं । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । प्रजाऽवतं । यच्छत । अस्मासु । देवीः ।
स्योनात् । आ । वः । प्रतिऽबुध्यमानाः । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १० ॥

हे दिवो दुहितरो ब्योतमानस्यादित्यस्य दुहितृस्थानीया विभातीर्विभात्यो विशेषेण भागं कुर्वत्योऽस्मासु प्रजावतं रयिं पुत्राद्युपेतं धनं यच्छत । दत्त । हे देवीर्देव्यः स्योनात्सुखान्निमित्तभूताद्वो युष्मान् प्रतिबुध्यमानाः प्रतिबोधयंतो वयं सुवीर्यस्य पतयः स्याम । पुत्रादिसहितस्य धनस्य पालका भवेम ॥

तद्वो दिव इति व्युष्टायां जपेत् ॥

तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरुप ब्रुव उषसो यज्ञकेतुः ।
वयं स्याम यशसो जनेषु तद्यौश्च धत्तां पृथिवी च देवी ॥ ११ ॥
तत् । वः । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । उप । ब्रुवे । उषसः । यज्ञऽकेतुः ।
वयं । स्याम । यशसः । जनेषु । तत् । द्यौः । च । धत्तां । पृथिवी । च । देवी ॥ ११ ॥

हे दिवो दुहितरो हे उषसो विभातीर्वो युष्मान् तदुत्तरार्धप्रथमपादेन वक्ष्यमाणं फलं यज्ञकेतुः । यज्ञ एव केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशोऽहमुप ब्रुवे । उपेत्य ब्रवीमि । अथ बह्वदुच्यते । वयं सुवतो जनेष्वस्मात्समानेषु मध्ये यशसः कीर्तिरन्नस्य वा स्वामिनः स्याम । तद्यशो द्यौः पृथिवी च देवी धत्तां । धारयतां ॥ २ ॥

प्रति धेति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं गायत्रमुषोदेवताकं । प्रति ध्या सप्त गायत्रमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतौ गायत्रे छंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं शस्त्रं । अधोपस्यः प्रति ध्या सूनरी । आ० ४. १४. । इति हि सूचितं ॥

प्रति ध्या सूनरी जनी व्युच्छंती परि स्वसुः । दिवो अदर्शि दुहिता ॥ १ ॥
प्रति । स्या । सूनरी । जनी । विऽउच्छंती । परि । स्वसुः । दिवः । अदर्शि । दुहिता ॥ १ ॥

स्या सा संस्तूयमाना सूनरी सुष्ठु प्राणिनां नेत्री जनी जनयित्री फलानां स्वसुः स्वस्थस्थानीयाया रात्रिः परि उपरिभागे रात्रिपर्यवसानकाले व्युच्छंती तमो विवासयंती । स्वसा स्वसे ज्यायसी । ऋग्वे० १. १२४. ८. । इत्युक्तं । दिवो ब्योतमानस्यादित्यस्य दुहितोषाः प्रत्यदर्शि । प्रतिदृश्यते सर्वैः ॥

अश्वेव चित्रारुषी माता गवामृतावरी । सखाभूदश्विनोरुषाः ॥ २ ॥
अश्वोऽइव । चित्रा । अरुषी । माता । गवां । ऋतऽवरी । सखा । अभूत् । अश्विनोः ।
उषाः ॥ २ ॥

अश्वेव चित्रा चायनीयारुषी आरोचमाना गवां रश्मिनां माता निर्मात्री ऋतावरी यज्ञवत्युषा अश्विनोः सखा समानख्याना सह स्तूयमानाभूत् । भवति । अश्विनोरुषसा सह स्तूयमानत्वात्सखित्वं परस्परं ॥

उत सखास्यश्विनोरुत माता गवामसि । उतोषो वस्वं ईशिषे ॥ ३ ॥
उत । सखा । असि । अश्विनोः । उत । माता । गवां । असि । उत । उषः । वस्वं । ईशिषे ॥ ३ ॥

उतापि चाश्विनोः सखासि । उतापि च गवां रश्मिनां मातासि । उतापि च हे उषो वस्वो धनस्येशिषे । ईश्वरा भवसि ॥

यावयद्वेषसं त्वा चिकित्विसूनृतावरि । प्रति स्तोमैरभुस्महि ॥ ४ ॥
यवयत् । द्वेषसं । त्वा । चिकित्वि । सूनृताऽवरि । प्रति । स्तोमैः । अभुस्महि ॥ ४ ॥

यावयद्वेषसं । यवयंतो वियुज्यमाना द्वेषांसि द्वेष्टारो यस्यास्तादृशी । पृथक्क्रियंते द्वेषांस्वनयेति वा । रात्रौ हननायोयुक्ता द्वेषिण उषःकाले हि पलायन्ते । तादृशीं चिकित्स्वित् ज्ञापयंतीं त्वा त्वां सृनुतावरि । सृनुतेति वाङ्माम । तद्वति देवि सोमिः स्तुतिभिः प्रत्यमुत्सहि । प्रतिबोधयामः । सुम इत्यर्थः ॥

प्रति भद्रा अदृष्टत गवां सर्गा न रश्मयः । ओषा अप्रा उरु जयः ॥५॥

प्रति।भद्राः।अदृष्टत।गवां।सर्गाः।न।रश्मयः।आ।उषाः।अप्राः।उरु।जयः॥५॥

भद्राः स्तुत्या रश्मयः प्रत्यदृष्टत । प्रतिदृष्टते । गवासुदकानां सर्गा न वर्षधारा इवेयमुषा उरु जयो महत्तेज आप्राः । आपुरयत् ॥

आपप्रुषी विभावरि व्यावज्योतिषा तमः । उषो अनु स्वधामव ॥६॥

आऽपप्रुषी।विभाऽवरि।वि।आवः।ज्योतिषा।तमः।उषः।अनु।स्वधां।अव॥६॥

हे विभावरि विभावत्युषस्त्वमापप्रुष्यापूरयंती तेजसा जगत् ज्योतिषा तेजसा तमोऽधकारं व्यावः । व्यावृणोः । किंच अनु पश्चात् स्वधां हविल्लक्षणमन्नमव । रक्ष ॥

आ द्यां तनोषीत्येषा देवानां हविःषूषसोऽनुवाक्या । सूत्रितं च । आ द्या तनोषि रश्मिभिरावहती पोष्या वार्याणि । आ० ६. १४. । इति ॥

आ द्यां तनोषि रश्मिभिरांतरिस्समुरु प्रियं । उषः शुक्रेण शोचिषा ॥७॥

आ।द्यां।तनोषि।रश्मिऽभिः।आ।अंतरिस्सं।उरु।प्रियं।उषः।शुक्रेण।शोचिषा॥७॥

हे उषो रश्मिभिर्द्यां दिवमा तनोषि । उरु विस्तीर्णं प्रियमंतरिस् रश्मिभिरा तनोषि । शुक्रेण दीप्तिं शोचिषा प्रकाशेन युक्ता सत्येवं करोषि ॥ ३ ॥

तद्देवस्येति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं जागतं सावित्रं । तथा चानुक्रम्यते । तद्देवस्य सावित्रं तु जागतमिति ॥ आभिर्साविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविष्टानमिदं । तथा च सूत्रितं । तद्देवस्य घृतेन वावापृथिवी इति तिस्रः । आ० ७. ७. । इति ॥

तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महवृणीमहे असुरस्य प्रचेतसः ।

छर्दिर्येन दाशुषे यच्छति त्मना तन्नो महौ उदयान्देवो अक्तुभिः ॥१॥

तत् । देवस्य । सवितुः । वार्यं । महत् । वृणीमहे । असुरस्य । प्रचेतसः ।

छर्दिः । येन । दाशुषे । यच्छति । त्मना । तत् । नः । महान् । उत । अयान् । देवः ।

अक्तुऽभिः ॥१॥

सवितुः प्रेरकस्य देवस्य वार्यं वरणीयं महत्पूज्यं तद्धनं वृणीमहे । प्रार्थयामः । असुरस्य । असुर्बलं । तद्वतः प्रचेतसः प्रकृष्टमतेः । देवस्येति संबंधः । येन धनेन युक्तः सन् छर्दिः । गृह्णामीतत् । गृहोपलब्धितं धनजातं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय त्मनात्मनैव यच्छति तच्छर्दिर्महान्देवः सविताक्तुभी रात्रिभिः । एतद्ब्रह्मण्युपलक्षणं । सर्वैर्दिवसैः सर्वेषु दिवसेषु नोऽस्माकमुदयान् । उदयच्छतु । करोत्वित्यर्थः । यद्वा । छर्दिरिति तेजोनाम । तन्तेज उदयच्छति ॥

दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः पिशंगं द्रापिं प्रति मुंचते कविः ।

विचक्षणः प्रथयन्नापृणन्नुर्वजीजनत्सविता सुम्रमुक्थ्य ॥२॥

दिवः । धर्ता । भुवनस्य । प्रजाऽपतिः । पिशंगं । द्रापिं । प्रति । मुंचते । कविः ।
विऽचक्षणः । प्रथयन् । आऽपृणन् । उरु । अजीजनत् । सविता । सुम्भं । उक्थ्यं ॥ २ ॥

दिवो बुलोकस्य धर्ता धारकः । न केवलं दिव एव अपि तु भुवनस्य द्रव्यस्यापि लोकस्य धर्ता प्रजापतिः
प्रजानां प्रकाशवृद्ध्यादिना पालयिता कविः प्राज्ञो देवः पिशंगं द्रापिं हिरण्मयं कवचं प्रति मुंचते । आच्छा-
दयति प्रत्युदयं । विचक्षणो विविधं द्रष्टा स एव देवः प्रथयन् प्रख्यापयन् तेज आपृणन्नापूरयन् परित उरु
प्रभूतं सुम्भं सुखमुक्थ्यं सुखमजीजनत् । उत्पादयति ॥

आप्रा रजांसि दिव्यानि पार्थिवा श्लोकं देवः कृणुते स्वाय धर्मणे ।
प्र बाहू अस्माक्सविता सवीमनि निवेशयन् प्रसुवन्नक्तुभिर्जगत् ॥ ३ ॥
आ । अप्राः । रजांसि । दिव्यानि । पार्थिवा । श्लोकं । देवः । कृणुते । स्वाय । धर्मणे ।
प्र । बाहू इति । अस्माक् । सविता । सवीमनि । निऽवेशयन् । प्रऽसुवन् । अक्तुऽभिः ।
जगत् ॥ ३ ॥

अयं देवः सविता दिव्यानि दुसंबंधीनि पार्थिवा पार्थिवानि रजांसि लोकान् । तिस्रः खलु व्यावः
पृथिव्यश्च । तिस्रो भूमीधारयन् ऋतुं द्यौम् । ऋग्वे० २. २७. ८. इति हि श्रुतं । आप्राः । आपूरयति स्वाभि-
र्माभिर्देवः । स्वाय धर्मणे स्वकीयाय धारणाय श्लोकं प्रशस्तिं कृणुते । करोति । सविता सवीमनि प्रसवेऽनु-
ज्ञायां निमित्तायां बाहू स्वीयौ प्रास्माक् । प्रसृजति । प्रसारयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । अक्तुभिः कान्तिभिर्जगत्ति-
वेशयन् स्वस्वकार्ये स्थापयन् प्रसुवन् प्रेरयन् । अथवा अक्तुभिरिति रात्रिनाम । तदुपलक्षितैः सर्वैर्वासरैः
सर्वेष्वपि दिनेष्वेवं करोतीत्यर्थः ॥

अदाभ्यो भुवनानि प्रचाकशद् व्रतानि देवः सविताभि रक्षते ।
प्रासाग्बाहू भुवनस्य प्रजाभ्यो धृतव्रतो महो अज्मस्य राजति ॥ ४ ॥
अदाभ्यः । भुवनानि । प्रऽचाकशत् । व्रतानि । देवः । सविता । अभि । रक्षते ।
प्र । अस्माक् । बाहू इति । भुवनस्य । प्रऽजाभ्यः । धृतऽव्रतः । महः । अज्मस्य । राजति ॥ ४ ॥

सविता देवोऽदाभ्योऽक्षिरहंसितः सन् भुवनानि प्रचाकशत् दीपयन् व्रतानि कर्माणि प्राणिनामभि
रक्षते । भुवनस्य लोकस्य प्रजाभ्यस्तत्रत्याभ्यो बाहू स्वीयौ प्रास्माक् । प्रसारयति । स्वस्वकर्मणेऽनुजानातीत्यर्थः ।
सर्वव्यापाराणां सूर्याधीनत्वात् । सविता वै प्रसवानामीश । ऐ० ब्रा० १. १६. इति हि श्रुतिः । धृतव्रतो धृतकर्मा
स तथा कुर्वन् महो महतोऽज्मस्य जगतो राजति । ईश्वरो भवति ॥

चिरंतरिक्षं सविता महित्वना ची रजांसि परिभूस्त्रीणि रोचना ।
तिस्रो दिवः पृथिवीस्त्रिस्त्र इन्वति चिभिर्घ्नैरभि नो रक्षति त्मना ॥ ५ ॥
चिः । अंतरिक्षं । सविता । महिऽत्वना । ची । रजांसि । परिभूः । चीणि । रोचना ।
तिस्रः । दिवः । पृथिवीः । तिस्रः । इन्वति । चिऽभिः । घ्नैः । अभि । नः । रक्षति । त्मना ॥ ५ ॥

अयं सविता चिस्त्रिभेदमंतरिक्षं । अंतरा ज्ञातं भवति जगदित्यंतरिक्षं । परिभूः परिभविता सन्
महित्वना महित्वेनेन्वति । व्याप्नोति । वायुविबुद्धस्याख्यास्त्रयो लोका अंतरिक्षभेदाः स वायुलोकं स वरुण-

लोकमित्यादिभ्युतेः । की० उ० १. ३. । ची रजांसि रजनात्मकानि चीणि चित्थंतरिचदुलक्षणान् चीन् लोकानि-
न्वति । पूर्वमंतरिचसीवावांतरभेद उक्त इह तु सामान्याकरिणेत्युपनक्षतिः । चीणि रोचना रोचनानि रोच-
मानानपिवाध्वादित्यानुक्तस्थानचयस्वामित्वेनेन्वति । पूर्वमंतरिचसीवावांतरभेद उक्तः । अथ दुपुथिव्योरवांत-
रभेद उच्यते । तिस्रो दिव इन्द्रप्रजापतिसत्याख्यान् चीन् लोकानिन्वति । तथा तिस्रः पृथिवीरिन्वति । चित्थ-
वांतरभेदान् लोकानिन्वति । एवं सर्वत्र व्याप्तो देवस्त्रिभिर्ब्रतैः कर्मभिरुपवर्षहिमाख्यैर्नोऽस्मान् त्वनात्मनैव
स्वीयानुग्रहबुद्धीवाभि रक्षति । अभिरक्षतु । परिपालयतु ॥

बृहत्सुम्नः प्रसवीता निवेशनो जगतः स्थातुर्भयस्य यो वशी ।

स नो देवः सविता शर्म यच्छत्वस्मे क्षयाय चिवरूथमंहसः ॥ ६ ॥

बृहत्सुम्नः । प्रसविता । निवेशनः । जगतः । स्थातुः । उभयस्य । यः । वशी ।

सः । नः । देवः । सविता । शर्म । यच्छतु । अस्मे इति । क्षयाय । चिवरूथं । अंहसः ॥ ६ ॥

यो बृहत्सुम्नः प्रभूतधनः प्रभूतसुखो वा प्रसविता प्रकर्षेणानुज्ञाता कर्मणां निवेशनः सर्वैर्गतव्यः । जगतो
जंगमस्य स्थातुः स्थावरसोभयस्य यो वशी स महान् सविता देवो नोऽस्माभ्यं शर्म सुखं यच्छतु । कीदृशं शर्म ।
चिवरूथं । चीणि वरूथानि गुहाणि स्थानानि चित्वादीनि यस्य तत्तादृशं । अस्मि अस्माकमंहसः पापस्य
क्षयाय भवत्विति शेषः ॥

राजक्रय आगन्देव इत्येषानुवचनीया । सूचितं च । आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु चयमित्यर्धर्च आरमेत् । आ०
४. ४. इति ॥

आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयं दधातु नः सविता सुप्रजामिधं ।

स नः क्षपाभिरहंभिश्च जिन्वतु प्रजावतं रयिमस्मे समिन्वतु ॥ ७ ॥

आ । अगन् । देवः । ऋतुऽभिः । वर्धतु । क्षयं । दधातु । नः । सविता । सुऽप्रजां । इधं ।

सः । नः । क्षपाभिः । अहंभिः । च । जिन्वतु । प्रजाऽवतं । रयिं । अस्मे इति । सं । इन्वतु ॥ ७ ॥

देवः सविता ऋतुभिः सहागन् । आगच्छतु ॥ गमेर्लङि रूपं ॥ किंच जयं गृहं वर्धतु । वर्धयतु । नोऽस्माकं
सुप्रजां शोभनपुत्राद्युपेतमिषमन्नं दधातु । ददातु । स एव नोऽस्मान् क्षपाभी रात्रिभिरहंभिश्च । सर्वेषु दिनेष्वि-
त्यर्थः । जिन्वतु । प्रीणयतु धनादिभिः । अस्मि अस्मासु प्रजावतं रयिं समिन्वतु । व्याप्नोतु । प्रापयत्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

अभूदेव इति षडृचं नवमं सूक्तं वामदेवस्थार्थं सावित्रं । अंत्या चिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः ।
तथा चानुक्रमणिका । अभूदेवः षट् चिष्टुबंतमिति ॥ अप्रिष्टोमे वैश्वदेवशस्ते सावित्रनिविज्ञानमिदं । तथा च
सूचं । अभूदेव एकया च दशभिश्च स्वभूते । आ० ५. १८. इति ॥ आया सावित्रग्रहस्यानुवाक्या । तथा च सूचं ।
सावित्रेण ग्रहेण चरंत्यभूदेवः सविता वंद्यो नु नः । आ० ५. १८. इति ॥

अभूदेवः सविता वंद्यो नु न इदानीमहं उपवाच्यो नृभिः ।

वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठं नो अत्र द्रविणं यथा दधत् ॥ १ ॥

अभूत् । देवः । सविता । वंद्यः । नु । नः । इदानीं । अहं । उपऽवाच्यः । नृभिः ।

वि । यः । रत्ना । भजति । मानवेभ्यः । श्रेष्ठं । नः । अत्र । द्रविणं । यथा । दधत् ॥ १ ॥

स सविता देवोऽभूत् । प्रादुरासीत् । अतो नु विप्रमेव नोऽस्माकं वंद्यो वंदनीयो भवति । इदानीं
यागकालेऽहस्तृतीयसवने नृभिरस्मादीधेर्होतृभिरुपवाच्यः सुखो भवति । यो देवो मानवेभ्यो मनोरपत्येभ्यो

यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय रत्ना रमणीयानि धनानि वि भजति स देवः श्रेष्ठं प्रशस्त्वं द्रविणं गवादिषण्णं धनं
नोऽस्मभ्यमत्रास्मिन्कर्मणि यथा दधत् । दद्यादित्यर्थः । तथा वयं उपवाच्यस्वामुदिति ॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽमृतत्वं सुवसि भागमुत्तमं ।

आदिहामानं सवितर्यूणेषेऽनूचीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

देवेभ्यः । हि । प्रथमं । यज्ञियेभ्यः । अमृतत्वं । सुवसि । भागं । उत्तमं ।

आत् । इत् । दामानं । सवितः । वि । ऊणेषे । अनूचीना । जीविता । मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

प्रथमं देवेभ्यो हि । हिशब्दः प्रसिद्धौ । देवेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हिनोऽमृतत्वं तत्साधनमुत्तममुत्कृष्टतमं
भागं सोमादिलक्षणं सुवसि । अनुजानासि । आदिदन्तरमेव दामानं हविषां दातारं हे सवितर्यूणेषे ।
प्रकाशयसि । मानुषेभ्यो यजमानेभ्यो जीविता जीवितान्यनूचीनानुक्रमयुक्तानि । पितृपुत्रपीचा इत्यनुक्रमः ।
ईदृशानि जीवितानि पश्चाद्यूणेषे ॥

अचिन्ती यच्चकृमा दैव्ये जने दीनैर्दक्षैः प्रभूती पुरुषत्वता ।

देवेषु च सवितर्मानुषेषु च त्वं नो अत्र सुवतादनागसः ॥ ३ ॥

अचिन्ती । यत् । चकृम । दैव्ये । जने । दीनैः । दक्षैः । प्रभूती । पुरुषत्वता ।

देवेषु । च । सवितः । मानुषेषु । च । त्वं । नः । अत्र । सुवतात् । अनागसः ॥ ३ ॥

हे सवितर्वयमचिन्ती अप्रज्ञया दैव्ये जने देवे त्वयि दीनैर्दुर्बलैः पुत्रादिभिर्द्विग्विभवा तथा दक्षैः प्रवृत्तैर्वा
तैः प्रभूती प्रभूत्या । ऐश्वर्यमदेनेति यावत् । पुरुषत्वता पुरुषवत्तया च यदागच्छन्म । न केवलं त्वय्येव कृत-
मपि तु देवेष्वन्येषु मानुषेषु चाज्ञानादिभिर्यच्छन्म नः कृतवतोऽस्मान् त्वमत्रास्मिन्कर्मण्यनागसः सुवतात् ।
अनुजानीहि ॥

देवमुषां हविषु सवितुः सत्यप्रसवस्य न प्रमिय इति याज्या । सूचितं च । न प्रमिये सवितुर्दैवस्य तद्वृ-
हस्यते प्रथमं । आ० ४. ११. इति ॥

न प्रमिये सवितुर्दैवस्य तद्यथा विश्वं भुवनं धारयिष्यति ।

यत्पृथिव्या वरिमन्ना स्वंगुरिर्वर्षेन्दिवः सुवति सत्यमस्य तत् ॥ ४ ॥

न । प्रमिये । सवितुः । दैवस्य । तत् । यथा । विश्वं । भुवनं । धारयिष्यति ।

यत् । पृथिव्याः । वरिमन् । आ । सुऽअंगुरिः । वर्षेन् । दिवः । सुवति । सत्यं ।

अस्य । तत् ॥ ४ ॥

सवितुर्दैवस्य देवस्य तत्कर्म न प्रमिये । न प्रमोयेत । न प्रहिंस्येत । हिंसाहं न भवतीत्यर्थः ॥ कृत्यार्थं
केन्द्रतयः ॥ यद्वा । दैवस्येत्यधिकरणे षष्ठी । सा च कर्मार्था । दैव्यं कर्मत्वर्थः । कथमहिंसमित्यत आह । यथा
विश्वं भुवनं धारयिष्यति । धारयति । विश्वधारणरूपं यत्कर्मोक्तिं तन्न प्रमिये । तथा स्वंगुरिः शीभनांगुल्युप-
लक्षितहस्तो यत् यः पृथिव्या वरिमन्ना । आकारश्चार्थः । भूम्या उरुत्वे च सुवति । तथा दिवो द्युलोकस्य
वर्षेन्नृत्वे च सुवति अस्य देवस्य तदुक्तं कर्म सत्यमवाध्यमिति ॥

इंद्रज्येष्ठान्बृहद्भ्यः पर्वतेभ्यः क्षयौ एभ्यः सुवसि पस्त्यावतः ।

यथायथा पतयंतो वियेमिर एवैव तस्यः सवितः सवायं ते ॥ ५ ॥

इंद्रोऽज्येष्ठान् । बृहत्सभ्यः । पर्वतेभ्यः । क्षयान् । एभ्यः । सुवसि । पस्त्यऽवतः ।

यथाऽयथा । पतयंतः । विऽयेमिरे । एव । एव । तस्युः । सवितरिति । सवायं । ते ॥ ५ ॥

हे सवितरिन्द्रज्येष्ठान् । इंद्रः परमैश्वर्ययुक्तस्त्वमेवेंद्रो वा ज्येष्ठो ज्यायान् पूज्यो येषां ते तादृशाः । तान्-
आम्बुहृज्यो महज्यः पर्वतेभ्योऽप्यधिकान् सुवसि । प्रेरयसि । किंच एभ्यो यजमानेभ्यः पस्त्यावतो गृहवतः
यथान्निवासान् ग्रामनगरादीन् सुवसि । प्रेरयसि । यथा यथा पतयंतो गच्छंतस्त्वां विधेमिरे । विनियम्यंते
स्वया । ते तव सवायानुज्ञाया एवैवमेव नियमनमनतिक्रम्य तस्युः । तिष्ठति ॥

ये ते चिरहन्तसवितः सवासो दिवेदिवे सौभगमासुवन्ति ।

इंद्रो द्यावापृथिवी सिंधुरज्जिरादित्यैर्नो अदितिः शर्मं यंसत् ॥ ६ ॥

ये । ते । चिः । अहन् । सवितरिति । सवासः । दिवेऽदिवे । सौभगं । आऽसुवन्ति ।

इंद्रः । द्यावापृथिवी इति । सिंधुः । अत्सभिः । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्मं । यंसत् ॥ ६ ॥

ये यजमाना हे सवितस्ते त्वदर्थं सवासः सवाः सोमाः । द्वितीयार्थे प्रथमा । सोमान् । यद्वा । सवासः
सवनानि प्रातरादीनि प्रति चिरहन्तमिषुण्वन्ति । न केवलमेकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेषु अपि तु दिवे दिवे
प्रतिदिनं सौभगं सौभाग्यजनकमासुवन्ति । अभिषुण्वन्ति । तेभ्यो नोऽस्मभ्यमिंद्रः शर्मं यंसत् । यच्छतु । द्यावापृ-
थिवी चास्त्रिर्विशिष्टा सिंधुः सिंध्वभिमानिदेवता चादित्यैः सहितादितिश्च शर्मं यंसत् । सावित्रे सूक्तं इंद्रादीनां
निपातमुक्त्वा तेषां प्रार्थना न विरुध्यते ॥ ५ ॥

को वस्त्रातेति दशर्चं दशमं सूक्तं वामदेवस्त्रार्थं विश्वदेवदेवताकं । अष्टम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः शिष्टा
अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते । को वो दश वैश्वदेवं त्रिगायत्र्यंतं त्विति । विनियोगो
लैंगिकः ॥

को वस्त्राता वसवः को वरूता द्यावाभूमी अदिते चासीथां नः ।

सहीयसो वरुण मित्र मर्तात्को वोऽध्वरे वरिवो धाति देवाः ॥ १ ॥

कः । वः । चाता । वसवः । कः । वरूता । द्यावाभूमी इति । अदिते । चासीथां । नः ।

सहीयसः । वरुण । मित्र । मर्तात् । कः । वः । अध्वरे । वरिवः । धाति । देवाः ॥ १ ॥

हे वसवः सर्वस्य वासयितारो देवा वो युष्मान् कस्त्रातास्ति । यतो यूयं वसवोऽत इत्यभिप्रायः । कथं
वरूता संभक्तास्ति । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये कस्त्राता रत्नको देवः कथं वरूता वारयिता दुःखानां वरणीयो
वा भवति । हे द्यावाभूमी नोऽस्मान् चासीथां । रत्नतं । हे अदिते अखंडनीये । एतदपि द्यावाभूम्योर्विशेषणं ।
संख्याव्यत्ययः । यदीदं पृथग्देवतामंत्रणं स्यात् तर्हि निघातो न स्यात् । आसंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति
पूर्वस्त्राविद्यमानवत्त्वेनाख्येय पादादित्वात् । अदिते मित्र वरुणोत मृळ । ऋग्वे० २. २७. १४ । इति आदित्या
६ ॥ १ वसवः सुदानवः । ऋग्वे० १०. ६६. १२ । इतिवत् । तस्यैव विशेषणत्वे समानाधिकरण इति सामाना-
धि । एष्यात् अये पावक रोचिषा । ऋग्वे० ५. २६. १. इतिवत् अस्य निघातः सिध्यति । तस्मात् द्यावाभूमी
इत्येतत् विशेषणं । हे वरुण हे मित्र युवां सहीयसो मर्तादभिभावितुर्मनुष्यात् नस्त्रासीथां । हे देवा वो युष्मा-
कमध्वरे यागे को वरिवो धनं धाति । ददाति । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये को वरिवो धाति । धारयति ॥

प्र ये धामानि पूर्वाण्यर्चान्वि यदुच्छ्रान्वियोतारो अमूराः ।

विधातारो वि ते दधुरजसा ऋतधीतयो रुरुचंत दस्माः ॥ २ ॥

प्र । ये । धामानि । पूर्याणि । अर्चान् । वि । यत् । उच्छान् । विऽयोतारः । अमूराः ।
विऽधातारः । वि । ते । दधुः । अजस्राः । ऋतुऽधीतयः । रुरुचन्त । दस्माः ॥ २ ॥

ये देवाः पूर्याणि पुरातनानि धामानि स्थानानि वा प्रार्चान् । अर्चन्ति । प्रयच्छन्ति स्तोत्रम् । यत् ये च
वियोतारो बुःखानामभिग्रथितारोऽमूरा अमूढा व्युच्छान् । व्युच्छन्ति । तमो विवासयन्ति देवाः । ते विधा-
तारः फलानां कर्तारोऽजस्रा नित्या वि दधुः । कुर्वन्त्यभिमतं । किंच ऋतधीतयः सत्यकर्माणां दस्मा दर्शनी-
यास्तै ररुचन्त । रुरुचन्ते ॥

प्र पस्त्याऽमदिति सिंधुमर्कः स्वस्तिमीळे सख्याय देवीं ।

उभे यथा नो अहनी निपात उषासानक्ता करतामदब्धे ॥ ३ ॥

प्र । पस्त्यां । अदिति । सिंधुं । अर्कः । स्वस्ति । ईळे । सख्याय । देवीं ।

उभे इति । यथा । नः । अहनी इति । निऽपातः । उषासानक्ता । कर्ता । अदब्धे इति ॥ ३ ॥

पस्त्यां सर्वैर्गतव्यामदिति मदीनां देवमातरं तां देवीं सिंधुं खंदनशीलां नद्यभिमानिदेवीं स्वस्तिं मुखनि-
वासाभित्तमिकां देवीं सख्यायानुकूल्याय किंमंचैरीळे । स्तौमि । उभे अहनी दावापृथिव्या यथा नोऽस्मा-
न्निपातः नितरां पातः तथा स्तौमि । उषासानक्ता होरात्राभिमानिदेवते अदब्धे अदंभनीये कर्ता । कृतां ।
अभिमतमिति शेषः ॥

अर्यमा वरुणश्चेति पंथांमिषस्पतिः सुवितं गातुमग्निः ।

इंद्राविष्णू नृवदु षु स्तवाना शर्म नो यंतममवद्वह्यं ॥ ४ ॥

वि । अर्यमा । वरुणः । चेति । पंथां । इषः । पतिः । सुवितं । गातुं । अग्निः ।

इंद्राविष्णू इति । नृऽवत् । उं इति । सु । स्तवाना । शर्म । नः । यंतं । अमऽवत् । वद्वह्यं ॥ ४ ॥

अर्यमा देवोऽस्माकं पंथां यज्ञादिमार्गं वि चेति । ज्ञापयति । तथा वरुणो वि चेति । इषोऽन्नस्य हवि-
र्नक्षत्रस्य पतिः पालकोऽग्निः सुवितं सुखकरं गातुं गमनं मार्गं वा स्वर्गादेर्वि चेति । इंद्राविष्णू सु सुष्ठु स्तवाना
स्तूयमानौ नृवदनुष्यवद्वह्योपेतं वद्वह्यं वरुणीयममवद्वह्योपेतं शर्म गृहं सुखं वा नोऽस्माकं यंतं । यच्छतं ॥

आ पर्वतस्य मरुतामवांसि देवस्य चातुरग्नि भगस्य ।

पात्यतिर्जन्यादंहसो नो मित्रो मित्रियादुत न उरुष्येत् ॥ ५ ॥

आ । पर्वतस्य । मरुतां । अवांसि । देवस्य । चातुः । अग्नि । भगस्य ।

पात् । पतिः । जन्यात् । अंहसः । नः । मित्रः । मित्रियात् । उत । नः । उरुष्येत् ॥ ५ ॥

पर्वतस्थेन्द्रसखीतन्नामकस्य देवस्य मरुतां च चातू रक्षकस्य भगस्य देवस्य अवांसि रक्षणाभ्याग्निः ।
आवृणोति । किंच पतिर्वरुणो देवो जन्याज्जनसंबन्धादंहसः पापात् नोऽस्मान्पात । पातु । रक्षतु । उतापि च
मित्रश्च मित्रियात् मित्रभावेन न उरुष्येत् । रक्षतु ॥ ६ ॥

नू रोदसी अहिना बुध्येन स्तुवीत देवी अर्पेभिरिष्टैः ।

समुद्रं न संचरणे सनिष्यवो धर्मस्वरसो नद्योऽप्यप्यं वन ॥ ६ ॥

नु । रोदसी इति । अहिना । बुध्नेन । स्तुवीत । देवी इति । अर्पेभिः । इष्टैः ।
समुद्रं । न । संऽचरणे । सन्निध्वः । घर्मऽस्वरसः । नद्यः । अप । व्रन् ॥ ६ ॥

हे रोदसी यावापृथिवी युवामहिना बुध्नेनाहिर्बुध्न्यामकेन देवेन सह नु क्षिप्रमप्यभिरापनीधिरिष्टैः
कामिर्निमित्तभूतिः स्तुवीत । स्तुवे । सन्निध्वो धनानां संभक्तुमिच्छतः संचरणे संचाराय समुद्रमध्यगमनाय
समुद्रमिव । तं यथा स्तुवंति तद्वत् । यस्मादेते देवा घर्मस्वरसो दीप्तध्वनयो नद्यो नदीरप व्रन् । अपवृण्वंतीति
परोक्ष इव । अथवा ते देवा नदीरपवृण्वंत्वित्याशीः । तस्मात् स्तुव इति संबंधः ॥

देवैर्नो देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता चायतामप्रयुच्छन् ।
नहि मित्रस्य वरुणस्य धासिमर्हामसि प्रमियं सान्वग्नेः ॥ ७ ॥
देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । चाता । चायता । अप्रऽयुच्छन् ।
नहि । मित्रस्य । वरुणस्य । धासिं । अर्हामसि । प्रऽमियं । सानुं । अग्नेः ॥ ७ ॥

अदितिर्देव्यदीना देवमाता देवैरन्यैर्मित्रादिभिः सह नोऽस्मान्नि पातु । पालयतु । तथा चाता पालको
देवः । इंद्र इत्यर्थः । सोऽप्यप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् चायतां । वयं च मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च सानु समुच्छितं
धासिमन्नं सोमादिलक्षणं प्रमियं हिंसितुं नह्यर्हामसि । अर्हामः । समर्था भवामः । किंलघुष्ठानेन संवर्धि-
तमर्हाम इत्यर्थः ॥

अग्निरीशे वसव्यस्याग्निर्महः सौभगस्य । तान्यस्मभ्यं रासते ॥ ८ ॥
अग्निः । ईशे । वसव्यस्य । अग्निः । महः । सौभगस्य । तानि । अस्मभ्यं । रासते ॥ ८ ॥

अग्निर्देवो वसव्यस्य धनसमूहस्येश । ईष्टे दातुं । तथाग्निर्महो महतः सौभगस्य सुभगत्वस्यापीशे । अतस्तानि
धनानि सौभाग्यं चास्मभ्यं रासते । ददातु ॥

उषो मघोन्या वह् सूनृते वार्या पुरु । अस्मभ्यं वाजिनीवति ॥ ९ ॥
उषः । मघोनि । आ । वह् । सूनृते । वार्या । पुरु । अस्मभ्यं । वाजिनीऽवति ॥ ९ ॥

हे उषो हे मघोनि धनवति हे सूनृते प्रियसत्वरूपवागभिमानिनि हे वाजिनीवत्यवति देवि अस्मभ्यं
वार्या वरणीयानि पुरु बह्वनि धनान्या वह् । प्रापय ॥

तत्सु नः सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमा । इंद्रो नो राधसा गमत् ॥ १० ॥
तत् । सु । नः । सविता । भगः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । इंद्रः । नः । राधसा । आ । गमत् ॥ १० ॥

येन राधसा धनेन सह सविता भगो वरुणो मित्रोऽर्यमिन्द्रः प्रत्येकमा गमत् । आगच्छति यज्ञं । तद्राधो
धनं ते देवा नोऽस्मभ्यं सु सुष्ठु प्रयच्छंत्विति शेषः ॥ ७ ॥

मही यावापृथिवी इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं वामदेवस्त्वार्थं यावापृथिव्यं । पूर्वच त्रिगायत्र्यंतं त्वित्युक्तत्वा-
त्पंचम्यायास्तिस्रो गायत्र्यः शिष्टास्त्रिष्टुभः । मही सप्त यावापृथिवीयमित्यनुक्रमणिका ॥ ब्यूढे दशरात्रे पंचमे
ऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आदितश्चतुर्ध्वं यावापृथिव्यनिविज्ञानीयं । तथा च सूचितं । मही यावापृथिवी इति
चतस्रश्चतुर्विधा । आ० ८. ८. इति ॥

म॒ही द्यावा॑पृथि॒वी इह॒ ज्येष्ठे॑ रु॒चा भ॑वतां शुचय॑द्भिर्कैः ।

यत्सीं॑ वरि॒ष्ठे बृ॒हती वि॑मि॒न्वन्व॒वङ्क्षो॒क्षा प॑प्र॒थाने॒भिरे॒वैः ॥ १ ॥

म॒ही इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । इह॒ । ज्येष्ठे॑ इति॑ । रु॒चा । भ॑वतां । शुचय॑त्ऽभिः । अ॒कैः । यत्। सीं॑ । वरि॒ष्ठे इति॑ । बृ॒हती इति॑ । वि॑ऽमि॒न्वन् । रु॒वत् । ह । उ॒क्षा । प॑प्र॒थाने॒भिः । ए॒वैः ॥ १ ॥

इह यज्ञे मही महती ज्येष्ठे प्रशस्ते द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी रुचा दीप्या युक्ते शुचयद्भिर्दीपयद्भिर्कैर्मैत्रैः सोमादिहविर्भिर्वा युक्ते भवतां । यत् यस्मात् सीं सर्वतो वरिष्ठे उरुतरे बृहती महती द्यावापृथिवी विमिन्वन् परिच्छिन्दन् स्थापयन् उक्षा सेक्ता पर्जन्यः पप्रथानेभिः प्रथमानैरेवैर्गमनशीलैर्महद्भिर्मैत्रैर्वा सह रुवत् । रीति । शब्दं करोति । हेति पूरणः । तस्माद्रुचा भवतामिति संबंधः ॥

दे॒वी दे॒वेभि॑र्य॒जते॒ यज॑त्रैर॒मिन॑ती त॒स्थतु॑रु॒क्षमा॑णे ।

च॒त॒व॒री अ॒दुहा॑ दे॒वपु॑त्रे य॒ज्ञस्य॑ ने॒ची शुचय॑द्भिर्कैः ॥ २ ॥

दे॒वी इति॑ । दे॒वेभिः॑ । य॒जते॒ इति॑ । यज॑त्रैः । अ॒मिन॑ती इति॑ । त॒स्थतुः॑ । उ॒क्षमा॑णे इति॑ ।

च॒त॒व॒री इत्यु॑त्ऽव॒री । अ॒दुहा॑ । दे॒वपु॑त्रे इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे । य॒ज्ञस्य॑ । ने॒ची इति॑ ।

शुचय॑त्ऽभिः । अ॒कैः ॥ २ ॥

देवी देव्या यजति यष्ट्ये अमिनती प्रजा अहिंसत्यानुचमाणे सिंचत्यावृतावरी ऋतवत्यावद्द्रुहाद्रोग्ध्यौ द्रोहमकुर्वत्या देवपुत्रे देवोत्पादिक्या यज्ञस्य नेची निर्वाहयित्री द्यावापृथिव्या देवेभिर्देवैर्यजत्रैर्यष्ट्यैः सहिते शुचयद्भिः शोचयद्भिर्कैर्मैत्रैर्हविर्भिर्वा युक्ते तस्थतुः । तिष्ठतः । स्थातामित्यर्थः ॥

स इ॒स्वपा॑ भुव॑नेष्वा॒स य इ॒मे द्यावा॑पृथि॒वी ज॒जान॑ ।

उ॒र्वी ग॒भीरे॒ रज॑सी सु॒मेके॑ अ॒व॒शे धी॒रः श॒च्या स॒मैर॑त् ॥ ३ ॥

सः । इत् । सु॒ऽअ॒पाः । भुव॑नेषु । आ॒स । यः । इ॒मे इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । ज॒जान॑ ।

उ॒र्वी इति॑ । ग॒भीरे॒ इति॑ । रज॑सी इति॑ । सु॒मेके॑ इति॑ सु॒ऽमेके॑ । अ॒व॒शे । धी॒रः । श॒च्या ।

सं । ऐ॒रत् ॥ ३ ॥

स इत्स एव स्वपाः शोभनकर्मा सन् भुवनेष्वास । आसी । य इमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी जजान उत्पादितवान् । यस्य प्रजापतिरुर्वी उर्वी विस्तीर्णे गभीरे अविचले सुमेके शोभनरूपे अवशे उत्पत्तिरहिते अनाधारे वांतरिक्षे धीरो धीमान् शच्या कुशलकर्मणा समैरत् । सम्यक् प्रेरितवान् । स एव स्वपा इति ॥

नू रो॒दसी॑ बृ॒हद्भि॑र्नो॒ वरू॑थैः पत्नी॑वद्भि॒रिष॑य॒ती स॒जोषाः॑ ।

उ॒रूची॑ वि॒श्वे य॒जते॒ नि पा॑तं धि॒या स्या॑म र॒थ्यः सदा॑साः ॥ ४ ॥

नू । रो॒दसी॑ इति॑ । बृ॒हत्ऽभिः॑ । नः । वरू॑थैः । पत्नी॑वत्ऽभिः । इ॒षय॑ती इति॑ । स॒ऽजोषाः॑ ।

उ॒रूची॑ इति॑ । वि॒श्वे इति॑ । य॒जते॒ इति॑ । नि । पा॑तं । धि॒या । स्या॑म । र॒थ्यः । सदा॑साः ॥ ४ ॥

हे रोदसी द्यावापृथिवी नु चिप्रं पत्नीवद्भिः पत्नीसहितैर्बृहद्भिर्महद्भिर्वरूथैर्गृहेर्धर्मा सहिषयती अस्माकमन्नमिच्छत्या सजोषाः परस्परं संगते उरूची उर्वचने विश्वे व्याप्ते यजते यष्ट्ये सत्यौ नोऽस्मान् नि पातं । नितरां रचतं । धियेत्यादि गतं ॥

प्र वामित्यादिगायत्रसृचो ब्रूते दशरात्रे वैश्वदेवशस्त्रे बावापृथिव्यनिविज्ञानीयत्वेन प्रचेयः । तथा च सूचितं । प्र वां महि द्यवी इति तृची । आ० ८. ११. इति ॥

प्र वां महि द्यवी अभ्युपस्तुतिं भरामहे । शुची उप प्रशस्तये ॥ ५ ॥

प्र।वां।महि।द्यवी।इति।अभि।उपऽस्तुतिं।भरामहे।शुची।इति।उप।प्रशस्तये॥५॥

हे बावापृथिवी बवी द्योतमाने वां युवाभ्यामुपस्तुतिं स्तोत्रं महि महत्प्रभूतमभि प्र भरामहे । प्रकर्षेण संपादयामः । शुची शुद्धे युवां प्रशस्तये प्रशंसितुमुप । उपसर्गश्रुतेरचितक्रियाध्याहारः । उप गच्छाम इति शेषः ॥

पुनाने तन्वा मिथः स्वेन दक्षेण राजथः । ऊह्याथे सनादृतं ॥ ६ ॥

पुनाने इति । तन्वा । मिथः । स्वेन । दक्षेण । राजथः । ऊह्याथे इति । सनात् । ऋतं ॥ ६ ॥

हे देव्यौ तन्वा स्वकीयया मूर्त्या स्वेन दक्षेण बलेन च मिथः प्रत्येकं पुनाने शोधयन्त्यौ यज्ञं यजमानं वा युवां राजथः । यद्वा । तन्वा स्वस्वशरीरकदेशेन मिथः परस्परं पुनाने शोधयन्त्यौ । द्यौः स्वीयनासारेण भुवं सा च स्वकीयेन काशेन चंद्रमसि स्थितेन दिवमिति विवेकः । सनात्सदाकालमृतं यज्ञमूह्याथे । वहथः ॥

मही मित्रस्य साधयस्तरंती पिप्रती ऋतं । परि यज्ञं नि षेदथुः ॥ ७ ॥

मही इति । मित्रस्य । साधयः । तरंती इति । पिप्रती इति । ऋतं । परि । यज्ञं ।

नि । षेदथुः ॥ ७ ॥

मही महती बावापृथिवी मित्रस्य मित्रभूतस्य स्तोत्रभिमतं साधयः । ऋतमन्नं तरंती तारयन्त्यौ पिप्रती पूरयन्त्यौ यज्ञं परि परितो नि षेदथुः । आश्रयतः ॥ ८ ॥

चेत्रस्य पतिनेत्यष्टचं द्वादशं सूक्तं वामदेवस्यार्थं । आद्याचतुर्थोषधीसप्तम्योऽनुष्टुभः पंचमी पुरउष्णिक् । आद्यश्चेत्पुरउष्णिगिति हि तल्लक्षणं । शिष्टास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । आद्यास्तिस्रः चेत्रपतिदेवताकाश्चतुर्थी शुनाख्यदेवताका पंचम्यष्टम्यौ शुनासीरदेवताके षष्ठीसप्तम्यौ सीतादेवताके । तथा चानुक्रमणिका । चेत्रस्याष्टौ तिस्रः चेत्रपत्याः शुनायैका परा पुरउष्णिक् सांख्या च शुनासीराभ्यामुपांख्ये सीतायै ते अनुष्टुभावाद्या च चतुर्थी चेति ॥ चेत्रस्य कर्षणेऽनेन सूक्तेन प्रत्युचं जुहुयाज्जपेद्वा । तथा च सूचितं । चेत्रस्य पतिना वयमिति प्रत्युचं जुहुयाज्जपेद्वा । आ० गु० २. १०. इति ॥ अग्नोर्यामे होतुरतिरिक्तोकथ्य आश्विनशस्त्रादूर्ध्वं चत्वार्यतिरिक्तोकथ्यानि । तत्राद्या परिधानीया । सूचितं च । चेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया । आ० ९. ११. इति ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनैव जयामसि । गामश्वं पोषयित्वा स नो मृळातीदृशे ॥ १ ॥

क्षेत्रस्य । पतिना । वयं । हितेनैव । जयामसि । गां । श्वं । पोषयित्वा । आ । सः ।

नः । मृळाति । ईदृशे ॥ १ ॥

वयं यजमानाः क्षेत्रस्य पतिना देवेन ॥ रुद्रं क्षेत्रपतिं प्राङ्गः केचिदपिमथापरि । स्वतंत्र एव वा कश्चित्क्षेत्रस्य पतिरुच्यते ॥ हितेनैव । इवशब्द एवार्थः । सर्वप्राणिहितेनैव तेन । अथवा मित्रेणैव । यथा सख्युः साहाय्ये सन् स्वकार्यं साधयति तद्वत् । जयामसि । जयामः क्षेत्रं । स देवो गामश्वं च पोषयितुं पोषयितुं गवाश्चलक्षणं धनमा हरत्विति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । स एव देवो नोऽस्मान्निदृश उक्तलक्षणे धने दातव्ये सति मृळाति । सुखयति । क्षेत्रस्य पतिनेत्यादिनिश्चितं । १०. १५. जानीयात् ॥

अग्नोर्यामे मैत्रावरुणस्यातिरिक्तोकथ्ये परिधानीया । सूचितं च । क्षेत्रस्य पते मधुमंतमूर्मिमिति परिधानीया । आ० ९. ११. इति ॥

क्षेचस्य पते मधुमंतमूर्मिं धेनुरिव पयो अस्मासु धुस्व ।

मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयंतु ॥ २ ॥

क्षेचस्य । पते । मधुऽमंतं । ऊर्मिं । धेनुऽइव । पयः । अस्मासु । धुस्व ।

मधुऽश्चुतं । घृतंऽइव । सुऽपूतं । ऋतस्य । नः । पतयः । मृळयंतु ॥ २ ॥

हे क्षेचस्य पते त्वं मधुमंतं माधुर्योपेतमूर्मिं प्रवृद्धमुदकं धेनुः पय इव सा यथा दुग्धे तथास्मासु धुस्व । मधुश्चुतं मधुस्रावि सुपूतं घृतमिवेत्युपमा । तादृशमुदकमित्यर्थः । ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा पतयः स्वामिनो नोऽस्मान् मृळयंतु । सुखयंतु । यद्वा । ऋतस्यैतत्कर्मणि यष्टी । ऋतं मृळयंतु । प्रयच्छंतु । मृळतिरच दानकर्मा ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्थे परिधानीयैवा । मधुमतीरोषधीर्वाव आप इति परिधानीया । आ० ९. ११. इति सूचितत्वात् ॥

मधुमतीरोषधीर्द्याव आपो मधुमन्नो भवत्वंतरिक्षं ।

क्षेचस्य पतिर्मधुमान्नो अस्वरिष्यंतो अन्वेनं चरेम ॥ ३ ॥

मधुऽमतीः । ओषधीः । द्यावः । आपः । मधुऽमत् । नः । भवतु । अंतरिक्षं ।

क्षेचस्य । पतिः । मधुऽमान् । नः । अस्तु । अरिष्यंतः । अनु । एनं । चरेम ॥ ३ ॥

ओषधीरोषधो ग्रीहिप्रियंवाद्यो नोऽस्मभ्यं मधुमतीर्मधुमन्नो भवतु । तथा द्यावः । तिस्रो दिव इत्युक्तत्वाद्ब्रह्मचरं युक्तं । तथापोऽंतरिक्षं च नो मधुमन्नवतु । किंच क्षेचस्य पतिरपि मधुमान्नोऽस्तु । अरिष्यंतोऽन्वेरहिष्यंतो वयमेनं क्षेचपतिमनु अनुसृत्य चरेम । संचरेम सुखेन ॥

शुनं वाहाः शुनं नरः शुनं कृषतु लांगलं । शुनं वरचा बध्यंतां शुनमष्टामुदिंगय ॥ ४ ॥

शुनं । वाहाः । शुनं । नरः । शुनं । कृषतु । लांगलं । शुनं । वरचाः । बध्यंतां । शुनं ।

अष्टां । उत् । इंगय ॥ ४ ॥

वाहा बलीवर्दाः शुनं । सुखनामेतत् । सुखं यथा भवति तथा वहत्विति शेषः । तथा नरो नेतारो मनुष्याः कर्षकाः शुनं कुर्वंतु । तथा लांगलमपि शुनं कृषतु । वरचा वरणेन चायमाणाः प्रग्रहाः शुनं बध्यंतां । अष्टां प्रतोदं शुनमुदिंगय । प्रेरय । शुनाख्यो वाख्विन्द्रयोरन्यतमः सुखकृद्देवः । तदनुग्रहादेतत्सर्वं भवत्विति तस्य श्रुतिसामान्येन स्तुतिः ॥

शुनासीरीये पर्वणि शुनासीरदेवताकस्य हविषोऽनुवाक्कीर्षांत्या ऋक् याज्या । सूचितं च । शुनासीराविमां वाचं जुषेथां शुनं नः फालाः । आ० २. २०. इति ॥

शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यहिवि चक्रथुः पयः । तेनेमामुप सिंचतं ॥ ५ ॥

शुनासीरी । इमां । वाचं । जुषेथां । यत् । दिवि । चक्रथुः । पयः । तेनं । इमां ।

उप । सिंचतं ॥ ५ ॥

सुदेवः शुनदेवतेति शौनकः । अतः शुन इन्द्रः सीरो वायुः । शुनो वायुः शु एत्वंतरिषि सीर आदित्यः सरणात् । नि० ९. ४०. इति याज्ञः । हे शुनासीरी तौ युषामिमां वक्ष्यमाणां मदीयां वाचं जुषेथां । यत्पयो दिवि चक्रथुः तेनेमां भूमिमुप सिंचतं ॥

अ॒र्वाचीं सु॒भगे भव॒ सीते॒ वंदा॑महे॒ त्वा । यथा॑ नः सु॒भगासं॑सि॒ यथा॑ नः सु॒फलासं॑सि ॥ ६ ॥
 अ॒र्वाचीं । सु॒ऽभगे॒ । भ॒व । सी॒ते । वंदा॑महे । त्वा । यथा॑ । नः । सु॒ऽभगा॑ । अ॒संसि॑ ।
 यथा॑ । नः । सु॒ऽफला॑ । अ॒संसि॑ ॥ ६ ॥

हे सुभगे सीते त्वमर्वाच्यागंचना भव । त्वा त्वां वंदामहे । सुवीमहि । यथा नः सुभगासंसि । शोभनधना भवसि । यथा नः सुफलासंसि तथा वंदामहे ॥

इंद्रः॑ सीतां॒ नि गृह्णा॑तु तां पू॒षानु॑ यच्छतु ।
 सा नः॑ प॒र्यस्व॑ती दुहा॒मुत्तरा॑मुत्तरां॒ समा॑ ॥ ७ ॥
 इंद्रः॑ । सीतां॑ । नि । गृह्णा॑तु । तां । पू॒षा । अनु॑ । यच्छ॑तु ।
 सा । नः॑ । प॒र्यस्व॑ती । दुहा॑ । उत्तरां॑ऽउत्तरां । समा॑ ॥ ७ ॥

इंद्रो देवः सीतां सीताधारकाष्ठां नि गृह्णातु । तां सीतां पूषा देवोऽनु यच्छतु । नियमयतु । सा द्यौः पर्यस्वत्युदकवती दुहा । दुह्यात् । कदेति तदुच्यते । उत्तरामुत्तरां समामुत्तरमुत्तरं संवत्सरं ॥

अस्या अष्टम्या विनियोगः शुनासीराविमामित्यचोक्तः ॥

शुनं॑ नः॒ फाला॑ वि कृषंतु॒ भूमिं॑ शुनं॑ की॒नाशा॑ अभि॒ यंतु॑ वा॒हिः ।
 शुनं॑ प॒र्जन्यो॑ मधु॒ना पयो॑भिः शुना॑सीरा शुन॑म॒स्मासु॑ धत्तं ॥ ८ ॥
 शुनं॑ । नः॑ । फालाः॑ । वि । कृषंतु॑ । भूमिं॑ । शुनं॑ । की॒नाशाः॑ । अभि॑ । यंतु॑ । वा॒हिः ।
 शुनं॑ । प॒र्जन्यः॑ । मधु॒ना । पयः॑ऽभिः । शुना॑सीरा । शुनं॑ । अ॒स्मासु॑ । धत्तं ॥ ८ ॥

नो भूमिं फाला भूमिविदारककाष्ठाः शुनं वि कृषंतु । शुनं यथा भवति तथा । कीनाशा बलीवर्द्धरक्षका वाहिर्बलीवर्द्धरभि यंतु । अभिगच्छंतु । शुनं यथा भवति तथा । पर्जन्यो मधुना मधुरिः पयोभिर्बदकिः सिंचतु । हे शुनासीरा इंद्रवायू वाय्वादित्यौ वा शुनं सुखमस्मासु धत्तं । धारयतं ॥ ॥ ८ ॥

समुद्रादूर्मिरित्यादशचं त्रयोदशं सूक्तं । अंत्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अपिसूर्याब्जोघृतानामन्यतमो देवता । वामदेव ऋषिः । अचानुक्रमणिका । समुद्रादूर्मिरिकादशमेयं जगत्वंतं सौर्यं वापं वा गव्यं वा घृतस्रुतिर्वेति ॥ विषुवतीदं सूक्तमाज्यं । तथा च सूचं । समुद्रादूर्मिरित्याज्यं त्वं सुमेधं । आ० ८. ६. इति ॥ व्यूढे दशरात्रे सप्तमेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यं । सूचितं च । अथ कंदोमाः समुद्रादूर्मिरित्याज्यं । आ० ८. ९. इति ॥

स॒मुद्रादूर्मि॑र्मधु॒माँ उदा॑रदुपां॒ शुना॑ स॒ममृ॑त॒त्वमा॑नद ।
 घृ॒तस्य॑ ना॒म गुह्यं॑ यदस्ति॒ जिह्वा॑ दे॒वाना॑म॒मृत॑स्य॒ नाभिः॑ ॥ ९ ॥
 स॒मुद्रात् । उ॒र्मिः । मधु॑ऽमान् । उ॒त् । आ॒रत् । उ॒प । अं॒शुना॑ । सं । अ॒मृत॑ऽत्वं । आ॒न॒त् ।
 घृ॒तस्य॑ । ना॒म । गुह्यं॑ । यत् । अ॒स्ति । जिह्वा॑ । दे॒वानां॑ । अ॒मृत॑स्य । नाभिः॑ ॥ ९ ॥

संमोदंतेऽस्मिन्वजमाना इति वा समुद्रोऽपिः पार्थिवः अथवा समुद्रवंत्यापोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या वैद्युतोऽपिः । तस्मादूर्मिर्भूमिर्वदुपर्युपर्युन्नतो मधुमाकाधुर्योपेतफलसमूह उदारत् । उन्नच्छति । अथवा वैद्युतादूर्म्युत्पादको रस उदारत् । उन्नतः । अथवा समुद्रात्समुद्रवणसाधनादादित्यादूर्मी रस उदकलक्षण उदारत् । आदित्याज्यायते वृष्टिरिति श्रुतेः । यद्वा । समुद्रादुक्तव्युत्पत्तेरंतरिक्षादूर्मिर्बदकमुदारत् । अथवा समुद्रादुक्त-

लक्षणाग्नवामूधसः सकाशादूर्ध्वज्ज्वलः क्षीररसः । एतद्भुतपक्षेऽपि समानं । यद्यपि घृतं क्षीराज्जायते तथापि तस्योधस उत्पत्तेरेवमुपचर्यते । शिष्टं वाक्चमग्न्यादिपंचसु पक्षेष्वपि समानं । अंशुना दीप्याग्निं वामृतत्वं मोक्षमुपसमानत् । उपेति पूरणः । प्राप्नोति नरः । घृतस्य दीप्तस्य क्षीरद्रव्यरूपस्य वा गुह्यं नाम गोपनीयं नमनसाधनं यदस्ति तद्वीमि । तद्देवानां जिह्वास्वादकजिह्वास्थानीयं भवति । तदेवामृतस्य नाभिर्वंधकं भवति । तदुभयं घृतस्य नामेत्यर्थः । एवं सर्वमंत्रेषु तत्तत्पञ्चानुसारेण योज्यं ॥

वयं नाम प्र ब्रवामा घृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः ।

उप ब्रह्मा ऋणवच्छस्यमानं चतुःशृंगोऽवमीक्षीर एतत् ॥ २ ॥

वयं । नाम । प्र । ब्रवाम । घृतस्य । अस्मिन् । यज्ञे । धारयाम । नमः । ऽभिः ।

उप । ब्रह्मा । ऋणवत् । शस्यमानं । चतुः । ऽशृंगः । अवमीत् । गौरः । एतत् ॥ २ ॥

वयं यजमाना घृतस्य नाम प्र ब्रवाम । सुमः । अस्मिन्यज्ञे नमोभिर्नमस्कारिर्हविर्भिर्वा धारयाम च । ब्रह्मा परिवृढो देवः शस्यमानं सूयमानमिदमुप ऋणवत् । शृणुयात् । चतुःशृंगः । चत्वारि शृंगाणि वेदचतुष्टयकृपाणि यस्य सः । आदित्यादिपञ्च एवं । इतरेष्वपि यास्कोक्तव्युत्पत्त्या शृंगशब्दो व्याख्येयः । गौरोऽङ्गणवर्ण-सादृशो देव एतत्कर्म जगद्वावमीत् । उन्निरति । निर्वहतीत्यर्थः ॥

चत्वारि शृंगा चयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥ ३ ॥

चत्वारि । शृंगा । चयः । अस्य । पादाः । द्वे इति । शीर्षे इति । सप्त । हस्तासः । अस्य ।

त्रिधा । बद्धः । वृषभः । रोरवीति । महः । देवः । मर्त्यान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

यद्यपि सूक्तस्यापिसूर्यादिपंचदेवताकत्वात्वंचधायं मंचो व्याख्येयस्तथापि निरुक्तायुक्तनीत्या यज्ञात्मकाग्नेः सूर्यस्य च प्रकाशकत्वेन तत्परतया व्याख्यायते । अस्य यज्ञात्मकस्याग्नेश्चत्वारि शृंगा चत्वारो वेदाः शृंगस्थानीयाः । यद्यथापक्षेन यज्ञं व्याख्यास्यामः स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते । परिभा० १. ३. । इत्युक्तं तथाप्याथर्वणस्येतरानपेक्ष्यैव-कापिसाध्यानां कृत्स्नकर्मणामभिधायकत्वात्तदपेक्षया चत्वारि शृंगेत्युक्तं । चयो अस्य पादाः सवनानि त्रीण्यस्य पादाः । प्रवृत्तिसाधनत्वात्पादा इत्युच्यते । द्वे शीर्षे ब्रह्मौदनं प्रवर्ग्यथ । इष्टिसोमप्राधान्येनैदमुक्तं । सप्त हस्तासः सप्त कंदांसि । हस्ता अनुष्ठानस्य मुख्यसाधनं । कंदांस्यपि देवताप्रीणनस्य मुख्यसाधनमिति हस्तव्यवहारः । त्रिधा बद्धो मंत्रकल्पब्राह्मणैस्त्रिप्रकारं बद्धः । बंधनमस्य तन्निष्पाद्यत्वं । वृषभः फलानां वर्षिता रोरवीति । शृंगं शब्दायते । ऋग्यजुःसामोक्तैः शस्त्रयागस्तुतिरूपैर्होवायुत्पादितैर्ध्वनिभिरसौ रीति । एवं महो देवो मर्त्याना विवेश । मर्त्यैर्यजमानैर्निष्पाद्यत्वात्प्रवेश उपचर्यते ॥ अत्र यास्कश्चत्वारि शृंगेति वेदा वा एत उक्ताः । नि० १३. ७. । इत्यादिना निरवोचत् । तद्वचनसंधेयं ॥ अथ सूर्यपक्षे व्याख्यायते । अस्यादित्यस्य चत्वारि शृंगाणि चतस्रो दिशः । एताः अथणार्थत्वात्कृंगाणीत्युपचर्यते । चयो अस्य पादाः । चयो वेदाः पादस्थानीया भवंति गमनसाधनत्वात् । तथा ह्यग्निः पूर्वाह्ने दिवि देव ईयत इत्युपक्रम्य वेदैरन्यस्त्रिभिरिति सूर्यः । तै० ब्रा० ३. १२. ९. १. । इति हि वेदचयेण गतिराम्नाता । द्वे शीर्षे । अहश्च रात्रिश्चेति द्वे शिरसी । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त रश्मयः षड्विंशत्या ऋतव एकः साधारण इति वा सप्त हस्ता भवंति । त्रिधा बद्धस्त्रिषु स्थानेषु त्रित्यादिष्वग्न्याद्यात्मकत्वेन संबद्धः । यीमवर्षाहेमन्ताख्यैस्त्रिभिस्त्रिधा बद्धो वा । वृषभो वर्षिता रोरवीति । शब्दं करोति वृथादिद्वारा । स महो महान् देवो मर्त्याना विवेश तन्नियंतृतया । सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषश्च । ऋग्वे० १. ११५. १. । इति हि श्रुतं ॥ एवं त्ववादिपक्षेऽपि योज्यं । शाब्दिकास्तु शब्दब्रह्मपरतया चत्वारि शृंगेति चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताद्येत्यादिना व्याचक्षते । अपरे त्वपरतया । तत्सर्वमत्र द्रष्टव्यं ॥

त्रिधा हितं प॒णिभिर्गुह्य॑मानं गवि दे॒वासो घृत॑मन्व॒विन्दन् ।

इंद्र॑ एकं सूर्य॑ एकं ज॒जान॑ वे॒नादेकं॑ स्व॒धया॒ निष्ट॑तस्तुः ॥ ४ ॥

त्रिधा । हितं । प॒णिऽभिः । गुह्य॑मानं । गवि । दे॒वासः । घृतं । अ॒नु । अ॒वि॒न्दन् ।

इंद्रः । एकं । सूर्यः । एकं । ज॒जान॑ । वे॒नात् । एकं । स्व॒धया॒ । निः । त॒तस्तुः ॥ ४ ॥

पणिभिरसुरैर्गवि गोषु त्रिधा क्षीरदध्याज्यभेदेन त्रिप्रकारं हितं निहितं गुह्यमानं गोपितं घृतं दीप्तं रसरूपं वा द्रव्यं देवासो देवा अन्वविन्दन् । अलभन्त । तत्रेन्द्र एकं क्षीरं जजान । उदपादयत् । सूर्य एकं जजान । वेनात्कांतिमतोऽभेर्गमनवतो वायोर्विकं घृतं स्वधयात्तेन निमित्तेन द्रव्येण वा साधनेन निष्टतस्तुः । निरपादयन् देवाः ॥

ए॒ता अ॒र्षेति॑ ह॒द्यात्समु॒द्राच्छ॑त॒व्रजा॑ रि॒पुणा॑ नाव॒चक्षे॑ ।

घृत॑स्य॒ धारा॑ अ॒भि चा॒कशी॑मि हि॒र॒ण्ययो॑ वे॒तसो॑ म॒ध्य आ॑सां ॥ ५ ॥

ए॒ताः । अ॒र्षेति॑ । ह॒द्यात् । स॒मु॒द्रात् । श॒तऽव्र॑जाः । रि॒पुणा॑ । न । अ॒व॒च॒क्षे॑ ।

घृत॑स्य । धाराः । अ॒भि । चा॒कशी॑मि । हि॒र॒ण्ययः॑ । वे॒तसः॑ । म॒ध्ये । आ॑सां ॥ ५ ॥

एता आपो घृतधारा वार्षति । अधः पतन्ति । शतव्रजा अपरिमितगतयः सत्यो हृद्यावृद्धयंगमात्समुद्रादन्तरिक्षाद्रिपुणा जलमोकप्रतिबंधकारिणा शत्रुणा वृत्रेण नावचक्षे न अवदर्शनाय यथावृष्टं भवति तथार्षति । ता घृतस्य धारा अभि चाकशीमि । अभिपश्यामि । कुत्रेति तदुच्यते । हिरण्ययो हिरण्यमयो वेतसोऽम्भवोऽपिर्वैद्युत आसामपां मध्ये वर्तत इति शेषः । अत्र घृतस्य धारा अभि चाकशीमीत्यनेन चरमपादेन होमाधारोऽपिर्वैद्युतोऽपिरादित्यो वीक्षतः ॥ १० ॥

स॒म्यक् स्र॑वंति स॒रितो॑ न धे॒ना अ॒न्तर्हृ॑दा म॒नसा॑ पू॒यमा॑नाः ।

ए॒ते अ॒र्षेत्यूर्म॑यो घृत॑स्य॒ मृगा॑ इ॒व क्षि॒प॒णोरी॑ष॒माणाः॑ ॥ ६ ॥

स॒म्यक् । स्र॑वंति । स॒रितः॑ । न । धे॒नाः । अ॒न्तः । हृ॒दा । म॒नसा॑ । पू॒यमा॑नाः ।

ए॒ते । अ॒र्षेति॑ । ऊ॒र्मयः॑ । घृत॑स्य॒ । मृ॒गाःऽइ॒व । क्षि॒प॒णोः॑ । ई॒ष॒माणाः॑ ॥ ६ ॥

अस्त्रापेक्षपरि सम्यक् स्रवंति । सरन्ति । घृतस्य धाराः । किमिव । सरितो न धेनाः प्रीणयिष्यो नद्य इव । अन्तर्हृदा मनसा हृदयमध्यगतेन चित्तेन । भावनासचिवेनेति यावत् । तेन पूयमानाः शुद्धीकृताः । तदेवोच्यते । एते घृतस्योर्मयो रसा अर्षति । गच्छन्ति । जुष्टाः सकाशादपेक्षपरि पतन्ति । किमिव । क्षिपणोः क्षेपकाद्याधा-दीषमाणाः पलायमाना मृगा इव । ते यथा कचं प्रविशन्ति तद्वत् । अनेन श्रेष्ठ्यमुक्तं भवति ॥

सिं॒धोरि॑व प्रा॒ध्वने॑ शू॒घ॒नासो॑ वा॒तप्र॑मियः प॒तय॑न्ति य॒ज्ञाः ।

घृत॑स्य॒ धारा॑ अ॒रुषो॑ न वा॒जी का॒ष्ठा भि॑दन् नू॒र्मिभिः॑ पि॒न्व॒मानः॑ ॥ ७ ॥

सिं॒धोःऽइ॒व । प्र॒ध्व॒ने । शू॒घ॒नासः॑ । वा॒तऽप्र॑मियः । प॒तय॑न्ति । य॒ज्ञाः ।

घृत॑स्य । धाराः । अ॒रुषः॑ । न । वा॒जी । का॒ष्ठाः । भि॑दन् । नू॒र्मिभिः॑ । पि॒न्व॒मानः॑ ॥ ७ ॥

सिंधोः स्तब्धमानाया नद्याः सकाशादिवोदकानीव प्राध्वने प्रवणवति देशे शुघनास आशुगन्धः । आशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवत इति निरुक्तं । ६. ५. वातप्रमियो वायुवत्प्रकृष्टवेगा यज्ञा महत्यो घृतस्य

धाराः पतयन्ति । गच्छन्त्यपि परि । घृतमुदकमिति पक्षे सिंधोरिवेत्येवशब्दोऽनर्थकः । स्यंदनसाधनादंतरि-
चादुक्तलक्षणा घृतधारा उदकधाराः पतयन्ति । गच्छन्ति भूमौ । किंच घृतसंस्थायः काष्ठा मर्यादाभूतान्परि-
धीन्मिदन्मूर्मिभी रसैः पिब्यमानो वर्धमानो भवति । उदकमिति पक्षे काष्ठाः क्रात्वा स्थिता दिशो मिदन्मूर्मि-
भिस्ररंगैः पिब्यमानो भवति । तच्च दृष्टान्तः । अक्षयो न वाजी आरोचमानो गर्वेण गमनशीलोऽश्व इव । स
यथा मिदन्पिब्यमानश्च भवति तद्वत् ॥

अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अभि ।

घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यन्ति जातवेदाः ॥ ८ ॥

अभि । प्रवन्त । समनाऽइव । योषाः । कल्याण्यः । स्मयमानासः । अभि ।

घृतस्य । धाराः । संऽइधः । नसन्त । ताः । जुषाणः । हर्यन्ति । जातऽवेदाः ॥ ८ ॥

घृतस्य धारा अमुमपि समनेव समानमनस्का योषा योषितः पतिमिवाभि प्रवन्त । अभिनमयन्ति । निमयं
कुर्वन्ति । कीदृशस्थाः । कल्याण्यो भद्ररूपाः स्मयमानासो हसन्त्यः । किंच ताः समिधः सम्यग्दीपयिष्यः सत्यो
नसन्त । व्याप्नुवन्ति । ता एव धारा जुषाणः प्रीयमाणः सेवमानो वायं जातवेदा हर्यन्ति । कामयते । घृतशब्द-
स्योदकमिति पक्षेऽपि जातवेदः शब्दाभ्यां वैद्युतोऽग्निरादित्यो वा गृह्यते । तं देवमुदकधारा अभि प्रवन्त नसन्त
च । स ताश्च हर्यन्ति ॥

कन्या इव वहतुमेतवा उ अंज्यंजाना अभि चाकशीमि ।

यच सोमः सूयते यच यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत्प्रवन्ते ॥ ९ ॥

कन्याःऽइव । वहतुं । एतवै । ऊं इति । अंजि । अंजानाः । अभि । चाकशीमि ।

यच । सोमः । सूयते । यच । यज्ञः । घृतस्य । धाराः । अभि । तत् । प्रवन्ते ॥ ९ ॥

कन्या इवानूढा बालिका इव । ता यथा वहतुमुद्राहं प्राप्तुमेतवा उ एतुं पतिं गंतुमंज्यंजकमाभरणं तेजो
वांजाना व्यंजयन्त्यः । एवंकुर्वन्त्यः कन्या इव स्वभर्तुभूतमाध्वरं वैद्युतं वाग्निमादित्यं वा वहतुमेतुमंजि व्यंजकं
तदीयं रूपमंजाना व्यंजयन्तीर्घृतस्य धारा अभि चाकशीमि । अभिपश्यामि । घृतेनोदकेन च भौमस्य वैद्युतस्य
चाग्नेः प्रज्वलनं प्रसिद्धं । किंच ता धाराः सोमः सूयते यच यच चेतरो यज्ञसायते तत्तं यज्ञमभिलक्ष्य पवन्ते ।
गच्छन्ति खलु ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त ।

इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत्प्रवन्ते ॥ १० ॥

अभि । अर्षत । सुऽस्तुतिं । गव्यं । आजि । अस्मासु । भद्रा । द्रविणानि । धत्त ।

इमं । यज्ञं । नयत । देवता । नः । घृतस्य । धाराः । मधुऽमत् । प्रवन्ते ॥ १० ॥

हे मदीया अश्विषो गव्यं गोसमूहं गोसंबन्धिनं वाजिं संधातमभ्यर्षत । अभिगच्छत । अभिगमयत वा
सुष्टुतिं शोभनां सुतिं । अच गोशब्देनोदकानि गावो वोच्यन्ते । तत्संधातोऽभिप्रेतः । अस्मासु यजमानेषु भद्रा
सुत्वानि द्रविणानि धत्त । धारयत । सुत्वा खलु फलं लप्स्यते । किंच नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं देवता अच
यष्टव्यान्देवान्नयत । प्रापयत । घृतस्य धारा मधुमद्यथा तथा पवन्ते । गच्छन्ति ॥

धामन्त इत्येवोत्तरसूक्तस्याद्या चाध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्विनियुक्ते । धामन्ते विश्वमिति प्रतीकमुक्त्वा
तदन्ते वृचाः । आ० गृ० ३. ५. इति सूचितत्वात् ॥

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमंतः समुद्रे हृद्यं तरायुषि ।

अपामनीके समिथे य आभृतस्तमश्याम मधुमंतं त ऊर्मि ॥ ११ ॥

धामन् । ते । विश्वं । भुवनं । अधि । श्रितं । अंतरिति । समुद्रे । हृदि । अंतः । आयुषि ।

अपां । अनीके । संऽद्वये । यः । आऽभृतः । तं । अश्याम । मधुऽमंतं । ते । ऊर्मि ॥ ११ ॥

ते त्वदीये धामन्धामनि तेजःस्थाने विश्वं भुवनमधि श्रितं । अंतः समुद्रे वड्ढवाप्तित्वेन हृद्यंतः सर्वप्राणिनां हृदये वैश्वानरत्वेनायुषन्ते सर्वप्राण्याहारत्वेन । यदा । आयुषीत्येतद्विशेषणं । जठराग्निना खत्वायुधायते । अपामनीक उदकसंस्त्याये वैद्युताप्तित्वेन समिथे संग्रामे च शौर्याप्तिरूपेण । एवं सर्वेषु स्थानेषु वर्तमानं धाम । तस्मिन्धामनि य ऊर्मिर्धृतरूप उदकरूपो वा रस आभृतः स्थापितः ते त्वदीयं तं रसं मधुमंतं माधुर्योपेतमश्याम । व्याभुयाम ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥

इत्थं श्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यैकधुरंधरः । विद्यातीर्थगुरोर्दृष्ट्या प्राप्तसार्वज्ञ्यवैभवः ॥

श्रीमत्सायणमंत्रीशः सकलागमतत्त्ववित् । दाशतय्यां माधवीये वेदार्थस्य प्रकाशने ॥

चतुर्थं मंडलं सम्यक् वामदेवेन वीक्षितं । अष्टोत्तरिंस्तु पंचाशत्तूक्तैः पंच शतैरपि ॥

एकोनया नवत्या च युक्तैर्मैत्रैश्च संमितं । व्याकार्षीत्सुखबोधार्थं पञ्चतैतद्विमत्सराः ॥

॥ इति चतुर्थं मंडलं समाप्तं ॥

॥ ऋग्वेदः ॥

॥ अथ पंचमं मंडलं ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अत्रेये पंचमे मंडले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्राबोधमिरिति द्वादशचं प्रथमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अबोधि द्वादश बुधगविष्टिराविति । पंचमे मंडलेऽनुक्तगोचमात्रेयं विद्या-
दिति परिभाषितत्वादात्रेयी बुधगविष्टिरावृषी । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मंडलादिपरिभाषयाभिर्देवता ॥
प्रातरनुवाक आपेये क्रतौ वैष्टुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिचत्वारि सूक्तानि । तथा च सूचितं । अबोधमिः
समिधेति चत्वारि । आ० ४. १३. इति ॥ अध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्धामन्ते विश्वमिति वृचत्वेन विनियोग उक्तः ॥

अबोधमिः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासं ।

यद्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ ॥ १ ॥

अबोधि । अग्निः । संऽइधा । जनानां । प्रति । धेनुंऽइव । आऽयतीं । उषसं ।

यद्वाःऽइव । प्र । वयां । उत्ऽजिहानाः । प्र । भानवः । सिस्रते । नाकं । अच्छ ॥ १ ॥

अयमभिर्जनानामध्वर्वादीनां समिधा समिद्धिरबोधि । प्रबुद्धोऽभूत् । धेनुमिव । अपिहोत्रार्थधेनुं प्रति
यथा प्रातर्बुध्यते तद्वायतीमागच्छंतीमुषसं प्रति । उषःकाल इत्यर्थः । अथ प्रबुद्धस्याभिर्भानवो ज्वाला यद्वा
महांतो वयां शाखां प्रोज्जिहानाः प्रोन्नमयंतो वृक्षा इव प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजंतो नाकमंतरिक्षमच्छा-
मिमुख्येन प्र सिस्रते । प्रसरंति ॥

अबोधि होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् ।

समिद्धस्य रुशददर्शि पाजो महान्देवस्तमसो निरमोचि ॥ २ ॥

अबोधि । होता । यजथाय । देवान् । ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमनाः । प्रातः । अस्थात् ।

संऽइद्धस्य । रुशत् । अदर्शि । पाजः । महान् । देवः । तमसः । निः । अमोचि ॥ २ ॥

अयं होता होमनिष्पादकोऽपिर्देवान्यष्टव्यान् यजथाय यष्टुमबोधि । बुध्यते । सोऽग्निः प्रातःकाले सुमनाः
शोभनमगस्तो यजमानानुग्रहबुद्धिः सन् ऊर्ध्वोऽस्थात् । उत्तिष्ठति । समिद्धस्यास्य रुशद्रोचमानं पाजो बलं
ज्वालालक्षणमदर्शि । वृश्चते । अथ तथाभूतो महान्देवस्तमसोऽधकारान्निरमोचि । निरुक्तोऽभूत् ॥

यदीं गणस्य रशनामजीगः शुचिरंक्ते शुचिभिर्गोभिरग्निः ।

आदक्षिणा युज्यते वाजयंत्युत्तानामूर्ध्वो अधयज्जुहूभिः ॥ ३ ॥

यत् । ईं । गणस्य । रशनां । अजीगरिति । शुचिः । अंक्ते । शुचिऽभिः । गोभिः । अग्निः ।

आत् । दक्षिणा । युज्यते । वाजऽयंती । उत्तानां । ऊर्ध्वः । अधयत् । जुहूभिः ॥ ३ ॥

यद्यदेमयमभिर्गणस्य संधात्मकस्य जगतो रशनां रज्जुरिव व्यापारप्रतिबंधकं तमोऽजीगः । गिरिति
गृह्णाति वा । समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा शुचिर्दोष्टोऽग्निः शुचिभिर्गोभिर्दोष्टे ररिमभिरंक्ते । अग्नक्ति विश्वं
जगत् । आदनंतरमेव दक्षिणा प्रवृद्धा वाजयंत्यमिच्छंत्वाज्यधारा युज्यते । युक्ता भवति । अथवा दक्षिणा
प्रवृद्धाज्यधारा युज्यते । तां च धारासुक्तानामूर्ध्वतानामुपरि विस्तृतमूर्ध्वं उन्नतः सन् जुहूभिरधयत् । पिबति ॥

अग्निमच्छा देवयतां मनांसि चक्षूषीव सूर्ये सं चरन्ति ।

यदीं सुवाति उषसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अये अह्नां ॥४॥

अग्निं । अच्छ । देवऽयतां । मनांसि । चक्षूषिऽइव । सूर्ये । सं । चरन्ति ।

यत् । ई । सुवाति इति । उषसा । विरूपे इति विरूपे । श्वेतः । वाजी । जायते ।

अये । अह्नां ॥४॥

अग्निं देवमच्छाभिमुखेन देवयतां देवानात्मन इच्छतां यजमानानां मनांसि सं चरन्ति । देवा यष्टव्या-
स्तदर्थं कदायं वर्धयन्तीति ध्यायन्तीत्यर्थः । चक्षूषीव सर्वेषां प्राणिनां यथा सूर्ये संचरन्ति तद्वत् । यद्यदेमेनम-
ग्निमुषसा सह विरूपे नानारूपे व्यावापृथ्वी सुवाति । जनयतः । तदानीं श्वेतः प्रकृष्टवर्णीपेतो वाजी वेजन-
वानग्निरङ्गामय उदयकाले जायते । प्रवर्धत इत्यर्थः ॥

जनिष्ट हि जेन्यो अये अह्नां हितो हितेष्वरूपो वनेषु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि षसाद् यजीयान् ॥५॥

जनिष्ट । हि । जेन्यः । अये । अह्नां । हितः । हितेषु । अरूपः । वनेषु ।

दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधानः । अग्निः । होता । नि । षसाद् । यजीयान् ॥५॥

अयमग्निर्जेन्य उत्पादनीयोऽङ्गामय उदयकाले जनिष्ट । प्रादुरभूत् । पश्चात् हितेषु वनेषु वनोत्थेषु काष्ठे-
ष्वरूप आरौचमानः सन् हितः । स्थापितः । पश्चाद्दमे दमे तत्तद्यागगृहे सप्त रत्ना रमणीयाः सप्त ज्वाला
दधानो धारयमाणः । अथवा यजमानेभ्यः सप्तविधानि रत्नानि दधानोऽग्निर्होता होमनिष्पादकः सन्
यजीयान्यष्टयः सन् नि षसाद् । निषसो भवति ॥

जीवति यजमाने मृत इति शब्दो यदि स्थाप्यदानीं सुरभिर्मतीष्टिः कार्या । तत्रेयमशुवाक्या । सूचितं च ।
अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान्त्साध्वीमकदेववीतिं नो अद्य । ऐ० ब्रा० ७. ९. इति ॥

अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयानुपस्थे मातुः सुरभा उं लोके ।

युवा कविः पुरुनिःष्ट ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्यं इद्धः ॥६॥

अग्निः । होता । नि । असीदत् । यजीयान् । उपऽस्थे । मातुः । सुरभौ । उं इति । लोके ।

युवा । कविः । पुरुनिःऽस्थः । ऋतऽवा । धर्ता । कृष्टीनां । उत । मध्ये । इद्धः ॥६॥

अयमग्निर्होता होमनिष्पादकः सन् यजीयान्यष्टयश्च सन् न्यसीदत् । निषसाद् । कुचेति तदुच्यते । मातुः
सर्वस्य निर्मातुर्भूम्या उपस्थ उत्संगे तत्रापि सुरभावाज्यादिसौरभ्ययुक्ते लोके सर्वैर्द्रष्टव्ये स्थाने वेदिलक्षणे ।
उतापि च युवा नित्यतरुणः सर्वत्र मिश्रितो वा कविर्मेधावी पुरुनिःष्टो ब्रह्मस्थान ऋतावा यज्ञवान्धर्ता
सर्वस्य धारक एवंभूतः सन् कृष्टीनामृत्विज्यजमानानां मध्य इद्धः समिद्धः सन् वर्तत इति शेषः ॥ ॥१२॥

प्र णु त्वं विप्रमध्वरेषु साधुमग्निं होतारमीळते नमोभिः ।

आ यस्ततान् रोदसी ऋतेन नित्यं मृजन्ति वाजिनं घृतेन ॥७॥

प्र । नु । त्वं । विप्रं । अध्वरेषु । साधुं । अग्निं । होतारं । ईळते । नमःऽभिः ।

आ । यः । ततान् । रोदसी इति । ऋतेन । नित्यं । मृजन्ति । वाजिनं । घृतेन ॥७॥

त्वं तमयि नमोभिः स्तुतिभिर्नृ चिप्रं प्रेळते । सुवति । कीदृशं तं । विप्रं मेधाविनमध्वरेषु साधुं फलसाधकं
होतारं होमनिष्पादकं । यो देवो रोदसी द्यावापृथिव्यावृतेनोदकेना ततान् । विस्तारितवान् । अपी प्रास्ता-
ङ्गतेरादित्यद्वारा वृध्युत्पादकत्वात् । अथवा ऋतेन सत्यभूतेन हविषा दिवं तथाभूतेन वृद्ध्यादिफलेन भुवं चा
ततान् । वाजिनमन्नवंतं देवं यजमाना नित्यं घृतेनोदकेनाग्नेन वा मृजति । परिचरति ॥

मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दमूनाः कविप्रशस्तो अतिथिः शिवो नः ।

सहस्रशृंगो वृषभस्तदोजा विश्वा अग्ने सहसा प्रास्यन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः । मृज्यते । स्वे । दमूनाः । कविऽप्रशस्तः । अतिथिः । शिवः । नः ।

सहस्रऽशृंगः । वृषभः । ततऽश्रोजाः । विश्वान् । अग्ने । सहसा । प्र । असि । अन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः संमार्जनीयोऽयमपिर्मृज्यते । परिचरति । स्वे स्वकीये स्थाने । कीदृशोऽयं । दमूना दानमना
दांतमना वा कविप्रशस्तः कविभिर्मेधाविभिः प्रशस्तः प्रकर्षेण सुखो नोऽस्माकमतिथिरतिथिवत्पूज्यः शिवः
सुखकरश्च । सहस्रशृंगोऽपरिमितज्वालो वृषभो वर्धिता फलानां तदोजाः । यत्प्रसिद्धं बलं तेजो वासि
तदेवीजो यस्य तादृशः । सर्ववत्स्वरूप इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षपादः । हे अग्ने विश्वानन्यान् स्वयतिरिक्तान्
सर्वान् सहसा बलेन प्रासि । प्रेति परेत्यर्थे । पराभवसि । व्याप्तुं वा प्रभवसि ॥

प्र सद्यो अग्ने अत्येषन्यानाविर्यस्मै चारुतमो वभूथ ।

ईकेन्यो वपुषो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुषीणां ॥ ९ ॥

प्र । सद्यः । अग्ने । अति । एषि । अन्यान् । आविः । यस्मै । चारुऽतमः । वभूथ ।

ईकेन्यः । वपुथः । विभाऽवा । प्रियः । विशां । अतिथिः । मानुषीणां ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं यज्ञमासाद्य सवस्तदानीमेवान्यान् स्वसमानानत्येषि । अतिक्रामसि । यस्यै चारुतमः सन्नावि-
र्बभूथ । किंच त्वमीकेन्यः सुखो वपुषो वपुष्करो दीप्तिकरो वा विभावा विशिष्टदीप्तिमान् प्रियः प्रियभूतो
विशां सर्वेषां प्राणिनां तथातिथिः पूज्यो मानुषीणां प्रजानां भवसि ॥

तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठ बलिमग्ने अन्तित ओत दूरात् ।

आ भंदिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्धि बृहत्ते अग्ने महि शर्म भद्रं ॥ १० ॥

तुभ्यं । भरन्ति । क्षितयः । यविष्ठ । बलिं । अग्ने । अन्तितः । आ । उत । दूरात् ।

आ । भंदिष्ठस्य । सुऽमतिं । चिकिद्धि । बृहत् । ते । अग्ने । महि । शर्म । भद्रं ॥ १० ॥

हे यविष्ठ युवतमाप्ते तुभ्यं क्षितयो मनुष्या भरन्ति । संपादयन्ति । किं । बलिं पुजां हविर्लक्षणांमन्तितो
ऽतिकादुतापि च दूरात् । आ इति चार्थे । किंच भंदिष्ठस्तत्तिष्ठेन स्तोतुः सुमतिं स्तुतिमा चिकिद्धि । आज्ञा-
नीहि । हे अग्ने ते तव शर्म सुखमसम्भं दातव्यं बृहन्नहन्नद्रं सुखं च ॥

आद्य रथं भानुमो भानुमन्तमग्ने तिष्ठ यजतेभिः समन्तं ।

विद्वान्पथीनामुर्वेऽन्तरिक्षमेह देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ११ ॥

आ । अद्य । रथं । भानुऽमः । भानुऽमन्तं । अग्ने । तिष्ठ । यजतेभिः । संऽअन्तं ।

विद्वान् । पथीनां । उरु । अन्तरिक्षं । आ । इह । देवान् । हविःऽअद्याय । वक्षि ॥ ११ ॥

हे भानुमो दीप्तिमन्त्रये अद्यास्मिन्यागदिने भानुमंतं दीप्तिमंतं समंतं समीचीनप्रांतोपेतं रथं यजतेभिर्यष्ट-
वेदैर्वैः सहा तिष्ठ । आरोह । विद्वान्यष्टव्यदेवपरिज्ञानवांस्त्वं पथोनां देवयजनमार्गान्प्रति ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥
उर्वतरिचं प्रभूतिऽंतरिचे देवान्यष्टव्याहविरयाय हविर्भक्षणायेहा वशि । आवहसि ॥

अवोचाम कवये मेधाय वचो वंदारु वृषभाय वृष्णे ।

गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्मं रुच्यंचमश्रेत् ॥ १२ ॥

अवोचाम । कवये । मेधाय । वचः । वंदारु । वृषभाय । वृष्णे ।

गविष्ठिरः । नमसा । स्तोमं । अग्नौ । दिविऽईव । रुक्मं । उरुऽव्यंचं । अश्रेत् ॥ १२ ॥

वयमात्रेयाः कवये मेधाविने मेधाय मेधाह्राय वृषभाय वर्षकाय फलानां वृष्णे सेक्ते यूने वंदारु वंदन-
शीलं वचः स्तोत्रमवोचाम । अथ ऋषिरात्मानं परोक्षेणैव निर्दिश्य स्तुतिमुपसंहरति । गविष्ठिरोऽयमृषिर्नमसा
नमस्कारेण हविषा वा युक्तं स्तोमं स्तोत्रमवावश्रेत् । अथति स्म । दिवि रुक्मं रोचमानमुच्यंचमुद्गमनमा-
दित्यमिव ॥ ॥ १३ ॥

कुमारं मातेति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अत्रैः पुत्रः कुमार ऋषिर्जननाम्नः पुत्रो वृशो वोभौ वाच ऋषी ।
कमेतं त्वं वि ज्योतिषेत्वनयोस्तु वृश एव नोभौ न कुमारः । अंत्या षट्पंचाशदक्षरा शक्करी शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
अग्निर्देवता । अचानुक्रमणिका । कुमारं कुमारो वृशो वा जान उभौ वा शक्कयंतं कं वीत्युचोस्तु वृश एवेति ॥
प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरस्यापि सूक्तस्य विनियोग उक्तः पूर्वसूक्तेन सह ॥

कुमारं माता युवतिः समुब्धं गुहां विभर्ति न ददाति पित्रे ।

अनीकमस्य न मिनज्जनांसः पुरः पश्यन्ति निहितमरुतौ ॥ १ ॥

कुमारं । माता । युवतिः । संऽउब्धं । गुहां । विभर्ति । न । ददाति । पित्रे ।

अनीकं । अस्य । न । मिनत् । जनांसः । पुरः । पश्यन्ति । निऽहितं । अरुतौ ॥ १ ॥

शाव्यायनब्राह्मणोक्त इतिहास इहोच्यते । राजा वैवृष्ण ऐत्वाकस्त्यक्षोऽभवदस्य च ॥ पुरोहितो वृशो जान
ऋषिरासीत्तदा खलु । संगृह्णति रथान्नाद्यां रक्षणाय पुरोहिताः ॥ अरुणस्य वृशो रथिभं संजयाह पुरोहितः ।
कुमारो वर्त्तमानं क्रीडन्नथचक्रेण घातितः ॥ हिरः कुमारस्यक्रेण ममाराथ पुरोहितः । त्वं हंतास्येति राजानं
राजा चापि पुरोहितं ॥ त्वं हंतास्य कुमारस्य नाहमित्यब्रवीत्तदा । यतस्त्वं रथवेगस्य नियंतातस्त्वया हतः ॥
रथस्वामी यतो राजन् तस्मात्त्वं तस्य घातकः । एवं विवदमानौ तावित्त्वाकून्मृगमागतौ ॥ तौ पप्रच्छतुरि-
त्त्वाकून् केनासी निहतो द्विजाः । तेऽब्रुवन्नथयंतारं हंतारं वृशसंज्ञकं ॥ स वृशो वार्शसास्त्रा तं कुमारं समजी-
वयत् । एवमाख्याय तत्रैव पुनरन्यदुदीरितं ॥ यत इत्त्वाकवो रागाद्धंतारमृषिमब्रुवन् । तस्मात्तेषां गृह्णन्मि-
स्तेजो निर्गतमेषु च ॥ गृहे पाकादयो नासन् तत्कारणमचिंतयन् । वृशं कुमारहंतारं यदवोचाम तेन नः ॥
अपाक्रमद्धरो वहेराह्वयाम वृशं वयं । इति संचिंत्य तमृषिमाह्वयामासुरादरात् ॥ समागत्य ततः शीघ्रं तेषा-
मपिष्ठो भवेत् । इति वार्शेण सास्त्रासावकामयत पूर्ववत् ॥ एवं गायन् स ऋषिर्ब्रह्महत्यां भार्याजातां चसद-
स्थोर्गृपस्य । पिशाचविषां हर आदाय चामिर्गृह्णातीत्या कशिपौ स्थापयन्तीं ॥ दृष्ट्वा सम्यक् तद्धरस्त्वोषयित्वा
सास्त्रा पश्चाद्योजयामास चापि । ततः सतेजाः संजातोऽभवत्पाकादिः पूर्ववत् ॥ एवं शाव्यायनेनोक्तं तांडको-
क्तमथोच्यते । वृशः पुरोधा अभवत्तसदस्थोर्महीपतेः ॥ स रथं धावयन्नाजा ब्राह्मणस्य कुमारकं । चिच्छेद
रथचक्रेण प्रमादात्सोऽब्रवीद्वृशं ॥ पुरोहिते वर्तमाने त्वयि मां हंति रागता । एषा त्वयापनेतव्या ऋषिमिद्व-
ब्रवीन्नृपः ॥ स ऋषिर्वार्शसास्त्रा तं कुमारमुदजीवयत् ॥ माता कुमारस्योत्पादयित्री युवतिर्यौवनोपेता कुमारं
पथि संचरंतं समुब्धं चक्रेण हतं गुहा गुहायां विभर्ति । धारयति । न ददाति पित्रे तस्य जनकाय । यद्वा ।
माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी समुब्धं सम्यक् निगूढं गुहा विभर्ति । न ददाति पित्रे । अस्य कुमारस्थानीकं

रूपं मिनत् हिंसितं जनासो जना न पश्यन्ति । किंतु अरतावरमणे देशे निहितं स्थितं पुरः पुरोदेशे पश्यन्ति । अथवायं वृशेन पुनरुज्जीवितः कुमार आत्मानमपरोक्षतया वक्ति । कथयति । जानो वा तं जीवयित्वा वक्ति । अथवा सूक्तस्याग्नेयत्वात्कुमार इत्यग्निरुच्यते । तं मातारणिर्युवतिर्मिश्रयती समुद्धं निगूढं गुहायां विभर्ति । पित्र उत्पादकाय यजमानाय न ददाति । अस्याग्नेर्मिनत् हिंसत् दाहकमनीकं तेजो जना न पश्यन्ति । किंतु अरतावरणां हितं पश्यन्ति ॥

कमेतं त्वं युवते कुमारं पेष्ठी विभर्षि महिषी जजान ।

पूर्वीर्हि गर्भः शरदो ववर्धापश्यं जातं यदसूत माता ॥ २ ॥

कं । एतं । त्वं । युवते । कुमारं । पेष्ठी । विभर्षि । महिषी । जजान ।

पूर्वीः । हि । गर्भः । शरदः । ववर्ध । अपश्यं । जातं । यत् । असूत । माता ॥ २ ॥

अत्राग्नेरुत्पाद्यमानत्वात्कुमारशब्देन व्यवहारः । हे युवते त्वं कमेतं कुमारं पेष्ठी हिंसिका पिशाचिका सती विभर्षि । एवं वृशाख्यो महर्षिः कशिपुनाच्छमपेर्हरो ब्रूते । त्वयानुत्पादितत्वाद्धारणमनुचितमित्यर्थः । महिषी महती पूजनीयारणिरें जजान । अजनयत् । तदेवाह । गर्भः शिशोर्ग्राहकोऽरण्याः संबन्धी गर्भो हि यस्मात्पूर्वीः शरदो गताननिकान् संवत्सरान्ववर्ध । ववृध । अहं च ततो जातमपश्यं । यद्यस्मान्मातारणिरसूत । उदपादयत् । राजकुमारपक्षे हे युवते भूदेवि कमेतं कुमारं पेष्ठी सती विभर्षि । अवशिष्टं कुमारजननपरतया योज्यं । एवमुत्तरत्रापि कुमाराभिहरसोः परत्वेन यथोचितं व्याख्येयं ॥

हिरण्यदंतं शुचिवर्णमात्रात्क्षेत्रादपश्यमायुधा मिमानं ।

ददानो अस्मा अमृतं विपृक्तं मामनिद्राः कृणवन्ननुकथाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदंतं । शुचिऽवर्णं । आरात् । क्षेत्रात् । अपश्यं । आयुधा । मिमानं ।

ददानः । अस्मै । अमृतं । विपृक्तं । किं । मां । अनिद्राः । कृणवन् । अनुकथाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदंतं हिरण्यसदृशदंतस्थानीयज्वालोपेतं शुचिवर्णं प्रदीप्तवर्णमायुधायुधान्यायुधस्थानीयान् स्फुलिं गान् ज्वाला वा मिमानं निर्ममाणमग्निसारात्समीपे क्षेत्रात् क्षेत्रे देशेऽपश्यं । पश्येयं । एवं वृशः कामयते । अहमस्मा अपश्येऽमृतमविनाशमृतत्वसाधनं वा विपृक्तसर्वतो व्याप्तं हविः स्तोत्रं वा ददानः । दातास्मि । मामनिद्राः । इंद्रः परमेश्वर्योऽपिः । तद्रहिता अनिद्राः । इंद्रमयजंत इत्यर्थः । अनुकथा असुतय इंद्रम-सुततश्च किं कृणवन् । किं कुर्युः ॥

क्षेत्रादपश्यं सनुतश्चरंतं सुमद्यूथं न पुरु शोभमानं ।

न ता अगृभन्नजनिष्ट हि षः पलिक्रीरिद्युवतयो भवन्ति ॥ ४ ॥

क्षेत्रात् । अपश्यं । सनुतरिति । चरंतं । सुऽमत् । यूथं । न । पुरु । शोभमानं ।

न । ताः । अगृभन् । अजनिष्ट । हि । सः । पलिक्रीः । इत् । युवतयः । भवन्ति ॥ ४ ॥

अहं वृश इदानीं क्षेत्रात् क्षेत्रे सनुतः । अंतर्हितनामितत् । निगूढं चरंतमरण्यां यूथं न गवां समूहमिव सुमत्स्वयमेव पुरु बद्ध शोभमानमपश्यं । पश्यामि । पुरा हरसः पिशाच्याक्रमणकाले ता ज्वाला निर्वीर्या नागृभन् । नागृहंत नराः । इदानीं सोऽग्निरजनिष्ट हि । हरसा प्रादुरभूत्वल्नु । अत एव हेतोः पलिक्रीरित्य-लिक्रियः पलिता जीर्णा ज्वाला एवेदानीं युवतयो भवन्ति ॥

के मे मर्यकं वि यवंत गोभिर्न येषां गोपा अरणश्चिदास ।

य ई जगृभुरव ते सृजंताजाति पश्व उप नश्चिकित्वान् ॥ ५ ॥

के । मे । मर्यकं । वि । यवंत । गोभिः । न । येषां । गोपाः । अरणः । चित् । आस ।

ये । ई । जगृभुः । अव । ते । सृजंतु । आ । अजाति । पश्वः । उप । नः । चिकित्वान् ॥ ५ ॥

के मे मदीयं मर्यकं मर्त्यमघं राष्ट्रं गोभिः सह वि यवंत । विद्युक्तमकुर्वन् । गा भृत्यांश्च व्ययोजयन् । येषां गोपा अस्माकं गोपयितारणश्चिदभिगता नास । बभूव । सोऽयमपि । ये द्वेष्टिण ईमेन जनसंघं राष्ट्रं जगृभुः । गृह्णन्ति । तेऽव सृजंतु । नश्यंतु । किंच चिकित्वान् चेतनावानस्मद्विषयज्ञानवानपिर्नोऽस्माकं पश्वः पशूनुपाजाति । उपागच्छति ॥

वसां राजानं वसतिं जनानामरातयो नि दधुर्मर्त्येषु ।

ब्रह्माण्यत्रैव तं सृजंतु निंदितारो निंद्यासो भवंतु ॥ ६ ॥

वसां । राजानं । वसतिं । जनानां । अरातयः । नि । दधुः । मर्त्येषु ।

ब्रह्माणि । अत्रैः । अव । तं । सृजंतु । निंदितारः । निंद्यासः । भवंतु ॥ ६ ॥

वसां वसतां प्राणिनां राजानं स्वामिनं जनानां प्राणिनां वसतिमावासभूतं अरुणमुक्तनक्षत्रमग्निं वारातयो नि दधुः । अगोपयन् । मर्त्येषु लोकेषु मध्ये । अत्रैव त्रिगोत्रस्य वृशस्य ब्रह्माणि मंत्राः स्तोत्राणि वा तं कुमारमग्निं वाव सृजंतु । अथवात्रैव त्रिगोत्रस्य कुमार ब्रह्माणि । यद्वा । वृशस्य ब्रह्माण्यत्रैव त्रिगोत्रं ॥ कर्मणि षष्ठी । तं कुमारमव सृजंतु । वि सृजंतु । निंदितारोऽस्माद्विंदका निंद्यासोऽस्माभिर्निन्दा भवंतु । अत्रैव ब्रह्माणीत्येतदुपजीव्य वृशमप्याचैयं वर्दन्ति । आचैयः कुमार इति पक्षे स एव प्राणमयमात्मानमव सृजंत्वित्याशक्तिः ॥ १४ ॥

अजःसव आहवनीयोपस्थानि शुनश्चिक्षेपमित्येषा । अग्निमाहवनीयमुपस्थापयांचकार शुनश्चिक्षेपं निदितं सहस्रात् । ऐ० ब्रा० ७. १७. । इति ब्राह्मणं ॥

शुनश्चिक्षेपं निदितं सहस्राद्यूपादमुंचो अशमिष्ट हि षः ।

एवास्मदग्ने वि मुमुग्धि पाशान्होतश्चिकित्व इह नू निषद्य ॥ ७ ॥

शुनःऽशेषं । चित् । निऽदितं । सहस्रात् । यूपात् । अमुंचः । अशमिष्ट । हि । सः ।

एव । अस्मत् । अग्ने । वि । मुमुग्धि । पाशान् । होतृरिति । चिकित्वः । इह । तु । निऽसद्य ॥ ७ ॥

हे अग्ने निदितं नितरां बद्धं शुनःशेषमृषिं सहस्रादनेकरूपाद्यूपादमुंचः । अमोचयः । चिदिति पूरणः । शुनःशेषमिति पदस्य मध्ये पदांतरस्य संहितायां व्यत्ययेनावस्थितिः । स ऋधिरशमिष्ट हि । शांतवान् खलु । यद्वा । स हि यस्मादशमिष्ट । स्तुतिकर्मतत् । अस्मावीत् । तस्मादमुंच इति संबंधः । एवैवमस्मादस्मत्तः पाशान् विमुमुग्धि । विमोचय । हे होतर्हे चिकित्वश्चेतनावस्रप्ते इह तु वेदां निषद्यावस्थाय ॥

हृणीयमानो अप हि मदीयेः प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।

इंद्रो विद्वाँ अनु हि त्वा चक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगां ॥ ८ ॥

हृणीयमानः । अप । हि । मत् । ऐयैः । प्र । मे । देवानां । व्रतऽपाः । उवाच ।

इंद्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चक्ष । तेन । अहं । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगां ॥ ८ ॥

हे अग्ने हृणीयमानः क्रुध्यस्त्वं मत् मत्तोऽपेयेहि । अपागाः खलु ॥ ई गतावित्यस्मात् श्रुत्विकरणाद्वाङ्मि
मध्यमे षांसे परक्षीपद् आडागमे वृद्धौ व्यत्ययेन श्रुतोऽकारस्य एकारे च कृते रूपं ॥ मे मह्यं देवानां व्रतपाः
कर्मणः पालक इन्द्रः प्रोवाच हि । स एव विद्वान् त्वानु चक्ष । त्वां ददर्श । तेनानुशिष्टोऽहं हे अग्ने त्वामागा-
मिति । एवं वृश आह ॥

वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।

प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीति शृंगे रक्षसे विनिक्षे ॥ ९ ॥

वि । ज्योतिषा । बृहता । भाति । अग्निः । आविः । विश्वानि । कृणुते । महिऽत्वा ।

प्र । अदेवीः । मायाः । सहते । दुऽएवाः । शिशीति । शृंगे इति । रक्षसे । विऽनिक्षे ॥ ९ ॥

अयमग्निर्ज्योतिषा तेजसा बृहता महता वि भाति । विशेषेण दीप्यते । अथ तथाभूतः सन् महित्वा स्वम-
हत्वेन विश्वानि सर्वाणि पदार्थजातान्याविष्कृणुते । प्रकटीकरोति । एवं प्रवृद्धोऽग्निरदेवीरदेवनशीला आसु-
रीर्माया दुरेवा दुःखगमनाः प्रसहते । अभिभवति । किञ्च शिशीति । तीक्ष्णीकरोति । शृंगे शृंगाणि । शृंगसदृ-
शीर्हिंसिका वा ज्वालाः शिशीति । तीक्ष्णीकरोति । किमर्थं । रक्षसे विनिक्षे रक्षसो नाशाय । निश्च्यति शृंगे
रक्षसो विनिक्षणाय । नि० ४. १८. इति यास्कः ॥

उत स्वानासो दिवि षंत्वग्नेस्तिग्मायुधा रक्षसे हंतवा उ ।

मदे चिदस्य प्र रुजंति भामा न वरंते परिबाधो अदेवीः ॥ १० ॥

उत । स्वानासः । दिवि । संतु । अग्नेः । तिग्मऽआयुधाः । रक्षसे । हंतवै । उं इति ।

मदे । चित् । अस्य । प्र । रुजंति । भामाः । न । वरंते । परिऽबाधः । अदेवीः ॥ १० ॥

उतापि चाग्नेः स्वानासः शब्दं कुर्वाणा ज्वाला दिवि षंतु । बलुके प्रादुर्भवंतु । किमर्थं । तिग्मायुधास्ती-
क्ष्णायुधस्थानीया ज्वालाः । रक्षसे हंतवा उ रक्षसो हननाय । उ इति पूरणः । मदे चित् हर्षे सत्यस्याग्नेर्भामाः
क्रोधा दीप्तयो वा प्र रुजंति । प्रकर्षेण भंगं गच्छन्ति पीडयन्ति वा रक्षांसि । परिबाधः परितो बाधिका
अदेवीरदेवना आसुर्यः सेना न वरंते । न वारयन्त्येनं ॥

एतं ते स्तोमं तुविजात विप्रो रथं न धीरः स्वपा अतक्षं ।

यदीदमे प्रति त्वं देव हर्याः स्वर्वतीरप एना जयेम ॥ ११ ॥

एतं । ते । स्तोमं । तुविऽजात । विप्रः । रथं । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षं ।

यदि । इत् । अग्ने । प्रति । त्वं । देव । हर्याः । स्वऽवतीः । अपः । एन । जयेम ॥ ११ ॥

हे तुविजात ब्रह्मभावमापन्नाग्ने ते त्वदर्थमेतं स्तोममेतत्स्तोत्रं विप्रो मेधावी स्तोता रथं न रथमिव धीरः
स्वपाः शोभनकर्माहमतक्षं । समपादयं । हे अग्ने देव त्वं यदीदेनं स्तोमं प्रति हर्याः । प्रतिकामयेथाः । तर्हि
स्वर्वतोः स्वर्णवतीर्वाग्निमतीरप एनेन जयेम । प्राप्तुयाम ॥

तुवियीवो वृषभो वावृधानोऽश्चुप्यः समजाति वेदः ।

इतीममग्निममृता अवीचन्बर्हिषन्ते मनवे शर्म यंसङ्गविषन्ते मनवे शर्म यंसत् ॥ १२ ॥

तुविऽयीवः । वृषभः । ववृधानः । अशत्रु । अर्येः । सं । अजाति । वेदः ।
इति । इमं । अग्निं । अमृताः । अवीचन् । बर्हिष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् ।
हविष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् ॥ १२ ॥

तुवियीवो बह्वज्वालः प्रभूतयीवो वा वृषभो वर्षिता कामानां ववृधानो वर्धमानोऽग्निरयीऽरेर्वेदो धन-
मशत्रुकंठकं समजाति । संयोजयति । इतीममर्थमग्निममृता अन्ये देवा अवीचन् । यस्मादेवं तस्माद्वर्हिष्मते
यागवते मनवे मनुष्याय यजमानाय शर्म सुखं यंसत् । यच्छतु । हविष्मते च शर्म यंसत् ॥ १५ ॥

त्वमग्ने वरुण इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तमावेयस्य वसुश्रुतस्यार्थं वैष्टुभमाग्नेयं । त्वमग्ने वसुश्रुत इत्यनुक्रांतं ॥
प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्विनियोगोऽबोध्यग्निरित्युक्तः ॥

त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्धः ।
त्वे विश्वे सहसस्पुत्र देवास्त्वमिन्द्रो दाशुषे मर्त्याय ॥ १ ॥
त्वं । अग्ने । वरुणः । जायसे । यत् । त्वं । मित्रः । भवसि । यत् । संऽइद्धः ।
त्वे इति । विश्वे । सहसः । पुत्र । देवाः । त्वं । इन्द्रः । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं वरुणस्तमसां वारको राज्यभिमानी देवोऽपि त्वमेव यद्यदा जायसे । किंच त्वं मित्रोऽहरभि-
मानी देवः प्रमोतिस्त्राता यद्यदा समिद्धः । त्वमुत्पन्नमात्रः सन् तमो निवारयसि प्रवृद्धः सन् हितकारी
भवसीत्यर्थः । त्वे त्वयि विश्वे सर्वेऽपि देवा वर्तन्ते । त्वदन्तेन हविषा तेषां जीवनात् । ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्रा-
विशन्निति हि श्रुतेः । हे सहसस्पुत्र बलेन मध्यमानत्वात् । किंच त्वमिन्द्रः स्वामी दाशुषे हविर्दावे मर्त्याय
यजमानाय ॥

विवाहे चतुर्थ्यामाज्याहुतौ त्वमर्थमेत्थेषा । सूत्रितं च । त्वमर्थमा भवसि यत्कनीनामिति विवाहे चतुर्थी
। आ० गृ० १. ४. । इति ॥

त्वमर्थमा भवसि यत्कनीनां नाम स्वधावन्गुह्यं बिभर्षि ।
अंजंति मित्रं सुधितं न गोभिर्यदंपती समनसा कृणोषि ॥ २ ॥
त्वं । अर्थमा । भवसि । यत् । कनीनां । नाम । स्वधाऽवन् । गुह्यं । बिभर्षि ।
अंजंति । मित्रं । सुऽधितं । न । गोभिः । यत् । दंपती इति दंऽपती । सऽमनसा । कृणोषि ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वमर्थमा भवसि । सर्वेषां नियमितासि । यद्यदा कनीनां कन्यकानां संबंध्यसि । किंच हे स्वधावन्
हविर्षष्णात्तवन् गुह्यं गोपनीयं नाम बिभर्षि वैश्वानर इति तन्नाम । सुधितं सुष्ठु निहितं मित्रं न मित्रमिव
गोभिः । विकारे प्रकृतिशब्दः । गोविकारैः क्षीरादिभिरंजति । यद्यस्मादंपती जायापती समनसा समानम-
नस्कौ कृणोषि । करोषि ॥

तव श्रिये मरुतो मर्जयंत रुद्र यज्ञे जनिम् चारु चित्रं ।
पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनां ॥ ३ ॥
तव । श्रिये । मरुतः । मर्जयंत । रुद्र । यत् । जनिम् । चारु । चित्रं ।
पदं । यत् । विष्णोः । उपऽमं । निऽधायि । तेन । पासि । गुह्यं । नाम । गोनां ॥ ३ ॥

अनयायेर्माध्यमिकी मूर्तिरुच्यते । हे अग्ने तव श्रिये अयणाय मरुतोऽपोऽंतरिक्षा मर्जयंत । मार्जयंति । हे रुद्र वृथा रुद्रवद्धितरपे ते तव यज्जनिम जन्म वैद्युतलक्षणं चारु चरणीयं चित्रं चायनीयं च । तत्कथमिति चेदुच्यते । विष्णोर्वापनशीलस्य देवस्योपमं गुह्यमगम्यं यत्पदं निधायि । अनेनांतरिक्षमुक्तं । उपमेयमिव विष्णोर्मध्यमं पदं तस्मान्नांतरिक्षं पश्यंतीति ब्राह्मणं । तेन गोनामुदकानां गुह्यं नाम नामानि पाप्सि । रक्षसि ॥

तव श्रिया सुदृशो देव देवाः पुरु दधाना अमृतं सपंत ।

होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्दशस्यंत उशिजः शंसमायोः ॥ ४ ॥

तव । श्रिया । सुऽदृशः । देव । देवाः । पुरु । दधानाः । अमृतं । सपंत ।

होतारं । अग्निं । मनुषः । नि । सेदुः । दशस्यंतः । उशिजः । शंसं । आयोः ॥ ४ ॥

हे देवाये सुदृशस्तव श्रिया समृद्धा देवा इंद्रादयः पूर्वत्यधिकं दधानास्त्वयि प्रीतिं धारयंतोऽमृतं सपंत । सृशंति । होतारं होमनिष्पादकमग्निं मनुषो मनुष्या नि षेदुः । परिचरन्त्युत्विजः । किं कुर्वंतः । दशस्यंतो हविर्वितरंतः शंसं फलमुशिजः कामयमानस्यायोर्मनुष्यस्य यजमानस्यार्थं ॥

न त्वहोता पूर्वो अग्ने यजीयान्न कायैः परो अस्ति स्वधावः ।

विशश्च यस्या अतिथिर्भवासि स यज्ञेन वनवद्देव मर्तान् ॥ ५ ॥

न । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । न । कायैः । परः । अस्ति । स्वधाऽवः ।

विशः । च । यस्याः । अतिथिः । भवासि । सः । यज्ञेन । वनवत् । देव । मर्ता ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वत्त्वत्तोऽन्यो नास्ति होता पूर्वः पूरकः पुराणो वा यजीयान्यष्टा वा । कायैः स्तोत्रैः श्रुत्यैः परः परस्तात्परस्मिन्नपि काले नास्ति । हे देव हे स्वधावोऽज्ञवन् यस्या विशः प्रजाया ऋत्विगूपाया अतिथिर्भवासि । अतिथिवत्पूज्यो भवसि । स यज्ञेन मर्तान्स्मद्विष्टुन् वनवत् । वृश्चति । हिनस्ति । यद्वा । मर्तान्परिचारकान्वनवत् । संभजेत् ॥

वयमग्ने वनुयाम त्वोता वसूयवो हविषा बुध्यमानाः ।

वयं समर्ये विदथेष्वह्नां वयं राया सहसस्युच मर्तान् ॥ ६ ॥

वयं । अग्ने । वनुयाम । त्वाऽऊताः । वसुऽयवः । हविषा । बुध्यमानाः ।

वयं । सऽमर्ये । विदथेषु । अह्नां । वयं । राया । सहसः । पुच । मर्तान् ॥ ६ ॥

हे अग्ने वयं यजमानास्त्वोतास्त्वया रचिताः संतो वनुयाम । शत्रून्पीडयाम संभजेमहि वा धनं । कीदृशा वयं । वसूयवो वसुकामा हविषा त्वां बुध्यमाना बोधयंतो वयं समर्ये समरणे जयेम शत्रूनि ति शेषः । विदथेषु यागेषु प्राप्तुयाम बलं । यद्वा । वनुयामित्येतदनुषज्यते । अह्नां सर्वेष्वहःसु । किंच वयं हे सहसस्युच बलस्य पुत्रपालक वामे राया धनेन सह मर्तान्पुचभृत्यादीन् लभेमहि ॥ ॥ १६ ॥

यो न आगो अभ्येनो भरात्यधीदघमघशंसे दधात ।

जही चिकित्वो अभिशस्तिमेतामग्ने यो नो मर्चयति द्वयेन ॥ ७ ॥

यः । नः । आगः । अभि । एनः । भराति । अधि । इत् । अघं । अघऽशंसे । दधात ।

जहि । चिकित्वः । अभिऽशस्तिं । एतां । अग्ने । यः । नः । मर्चयति । द्वयेन ॥ ७ ॥

3 T

त्वं । अंग । जरितारं । यविष्ठ । विश्वानि । अग्ने । दुःऽइता । अति । पर्षि ।

स्तेनाः । अदृशन् । रिपवः । जनासः । अज्ञातऽकेताः । वृजिनाः । अभूवन् ॥ ११ ॥

हे अंग स्वामिन्यविष्ठ युवतमग्ने जरितारं स्तोतारमनुग्रहीतुं विश्वानि दुरिता दुरितान्यति पर्षि । अतिपारयसि । स्तेनास्तस्करा अदृशन् । दृश्यते । रिपवो जनासः शत्रुभूता मनुष्या अज्ञातकेता अप्रज्ञातचिह्ना वृजिना अस्त्राभिर्वर्जिता अभूवन् । भवन्ति ॥

इमे यामासस्त्वद्रिगभूवन्वसवे वा तदिदागो अवाचि ।

नाहायमग्निर्भिशस्तये नो न रिषते वावृधानः परा दात् ॥ १२ ॥

इमे । यामासः । त्वद्रिक् । अभूवन् । वसवे । वा । तत् । इत् । आगः । अवाचि ।

न । अह । अयं । अग्निः । अभिऽशस्तये । नः । न । रिषते । ववृधानः । परा । दात् ॥ १२ ॥

इमे यामासो गन्तारः स्तोमास्त्वद्रिक् त्वदभिमुखा अभूवन् । भवन्ति । वा अथवा वसवे वासकाय तदागो ऽपराधमाशासनरूपमवाचि । उक्तवानहमग्निं । इदं देहीति याचनमेवापराधः । इदिति पूरणः । यद्वा । तदिदं वक्ष्यमाणं शत्रुभिः छतमागो ऽवाचि । किंचायमग्निर्ववृधानः स्तुत्या वर्धमानः सन् नाह नैवाभिः शस्तये निन्दकाय नो ऽस्मान् परा दात् । परादद्यात् । तथा रिषते हिंसकाय नैव परा दात् ॥ १३ ॥

त्वामप इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्धं त्रैष्टुभमात्रेयं । अनुक्रांतं च । त्वामप एकादशेति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्तयिष्यस्वयोर्विनियोगो ऽबोधप्रतिरिक्तचोक्तः ॥

त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामभि प्र मंदे अध्वरेषु राजन् ।

त्वया वाजं वाजयंतो जयेमाभि ध्याम पृत्सुतीर्मर्त्यानां ॥ १ ॥

त्वां । अग्ने । वसुऽपतिं । वसूनां । अभि । प्र । मंदे । अध्वरेषु । राजन् ।

त्वया । वाजं । वाजऽयंतः । जयेम । अभि । स्याम । पृत्सुतीः । मर्त्यानां ॥ १ ॥

हे अग्ने वसूनां वसुपतिं । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसूनां वाङ्मयं तत्स्वामित्वं चोक्तं । वह्नां धनानां स्वामिनं त्वामध्वरेषु यागेष्वभि प्र मंदे । आभिमुख्येन स्तौमि हे राजन् । किंच त्वयानुकूलेन वाजयंतोऽन्नमिच्छन्तो वयं वाजं जयेम । किंच मर्त्यानां मरणधर्मकाणां पृत्सुतीः सेना अभि ध्याम । अभिवेदम ॥

दर्शपूर्णमासे पत्नीसंयाजे गृहपतेर्याज्ञिषा । सूचितं च । हव्यवाळ्मिरजरः पिता न इति पत्नीसंयाजाः । आ० १. १०. । इति ॥ देवसुवां हविःष्वपेरेषैव याज्या । सूचितं च । हव्यवाळ्मिरजरः पिता नस्त्वं च सोम नो वशः । आ० ४. ११. । इति ॥

हव्यवाळ्मिरजरः पिता नो विभुर्विभावा सुदृशीको अस्मे ।

सुगार्हपत्याः समिधो दिदीह्यस्मद्यक्षं मिमीहि अवांसि ॥ २ ॥

हव्यऽवाट् । अग्निः । अजरः । पिता । नः । विऽभुः । विभाऽवा । सुऽदृशीकः । अस्मे इति ।

सुऽगार्हपत्याः । सं । इषः । दिदीहि । अस्मद्यक्षं । सं । मिमीहि । अवांसि ॥ २ ॥

अयं हव्यवाळ्मिरजरोऽजीर्णः सन् नः पिता भवत्विति शेषः । किंच विभुर्व्याप्तः विभावा दीप्तिमान् सुदृशीकः शोभनदर्शनोऽस्मै अस्माकं भवतु । अथ प्रत्यक्षवादः । सुगार्हपत्याः शोभनगार्हपत्ययुक्तानीषोऽन्नानि सं दिदीहि । सम्यक् प्रकाशय । ददस्व वा । अस्मद्यक्षं अस्मदभिमुखं अवांस्यन्नानि सं मिमीहि । सम्यक् प्रयच्छ ॥

वि॒शां क॒विं वि॒श॒पतिं॑ मा॒नु॒षीणां॑ शु॒चिं पा॒व॒कं घृ॒तपृ॒ष्ठम॒ग्निं ।
 नि॒ हो॒तारं॑ वि॒श्ववि॒दं दधि॑ध्वे स दे॒वेषु॑ व॒न॒ते वा॒र्याणि॑ ॥३॥
 वि॒शां । क॒विं । वि॒श॒पतिं॑ । मा॒नु॒षीणां॑ । शु॒चिं । पा॒व॒कं । घृ॒तऽपृ॒ष्ठं । अ॒ग्निं ।
 नि॒ । हो॒तारं॑ । वि॒श्वऽवि॒दं । दधि॑ध्वे । सः । दे॒वेषु॑ । व॒न॒ते । वा॒र्याणि॑ ॥३॥

मानुषीणां विशां विशपतिं सर्वासां मनुष्यरूपाणां प्रजानां पालकं स्वामिनं वा कविं मेधाविनं शुचिं शुद्धं दीप्तं वा पावकमन्वेषां शोधकं घृतपृष्ठं प्रदीप्तपृष्ठोपलक्षितशरीरं । अथवा उपरितनभागाज्योपितं होतारं होमनिष्पादकं विश्वविदं विश्वस्य वेत्तारमग्निं नि दधिध्वे । धारयथ । हे ऋत्विजः । स देवो देवेषु मध्ये वार्याणि वरणीयानि धनानि वनते । संभजतेऽस्मदर्थं । स्वयं वा वार्याणि हवींषि वनते ॥

जुष॒स्वाग्र॑ इ॒ळया॑ स॒जोषा॑ य॒त॒मानो॑ र॒श्मिभिः॑ सूर्य॑स्य ।
 जुष॒स्व नः॑ स॒मिधं॑ जा॒तवे॒द आ च॑ दे॒वान्ह॑वि॒रद्या॑य व॒ष्टि ॥४॥
 जुष॒स्व । अ॒ग्ने । इ॒ळया॑ । स॒ऽजोषाः॑ । य॒त॒मानः॑ । र॒श्मिऽभिः॑ । सूर्य॑स्य ।
 जुष॒स्व । नः॑ । सं॒ऽइधं॑ । जा॒तऽवे॒दः । आ । च॑ । दे॒वान् । ह॒विऽअ॒द्याय॑ । व॒ष्टि ॥४॥

हे अग्ने जुषस्व । सेवस्व स्तुतिं । इळया वेदिलक्षणया भूम्या वाचा वा सजोषाः समानप्रीतिः । तथा सूर्यस्य रश्मिभिर्यतमानः प्रयत्नमुषःकाले कुर्वन् । किंच हे जातवेदो जातस्य वेदितरपे नोऽस्मदीयां समिधं जुषस्व । सेवस्व । आवह च देवान्हविरद्याय हविरदनाय । आवाह्य वष्टि । वहसि तद्वविः ॥

अथ पवित्रेष्वां स्विष्टकृतोऽनुवाक्येष्टा । सूचितं च । जुष्टो दमूना अग्ने शर्धं महते सौभगायेति संयाज्ये । आ० २. १२. इति ॥ मरुद्भ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमित्यत्रापि स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । अत्यासो न ये मरुतः स्वंचो जुष्टो दमूनाः । आ० २. १८. इति ॥

जुष्टो॑ द॒मूना॑ अ॒तिथि॑र्दु॒रो॒ण इ॒मं नो॑ य॒ज्ञमु॒प या॒हि वि॒द्वान् ।
 वि॒श्वा अ॒ग्ने अ॒भियु॑जो वि॒हत्या॑ श॒चूय॒तामा॑ भ॒र भो॑ज॒नानि॑ ॥५॥
 जुष्टः॑ । द॒मूनाः॑ । अ॒तिथिः॑ । दु॒रो॒णे । इ॒मं । नः॑ । य॒ज्ञं । उ॒प । या॒हि । वि॒द्वान् ।
 वि॒श्वाः । अ॒ग्ने । अ॒भिऽयु॑जः । वि॒ऽह॒त्य । श॒चुऽय॒तां । आ । भ॒र । भो॑ज॒नानि॑ ॥५॥

जुष्टः पर्याप्तो दमूना दानमना दांतमना वा अतिथिस्तद्वदुरोणे गृहे पूज्यः सन् इमं नोऽस्मदीयं यज्ञमुप याहि । उपगच्छ । विद्वान् जानन् हे अग्ने विश्वा अभियुजो सर्वानभियोक्तृन्विहत्य शचूयतां तेषां भोजनान्यन्नानि धनान्या भर । आहर । अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवतीत्यादिनिर्दिष्टं । नि० ४. ५. द्रष्टव्यं ॥ ॥ १८ ॥

व॒धेन॑ द॒स्युं प्र॑ हि चा॒तय॑स्व॒ वयः॑ कृ॒ण्वान॑स्त॒न्वेऽस्वा॒यै ।
 पि॒प॒र्षि य॑त्स॒हस॑स्पुच॒ दे॒वान्सो॑ अ॒ग्ने पा॒हि नृ॒तम॑ वा॒जे अ॒स्मान् ॥६॥
 व॒धेन॑ । द॒स्युं । प्र॑ । हि । चा॒तय॑स्व । वयः॑ । कृ॒ण्वानः॑ । त॒न्वे । स्वा॒यै ।
 पि॒प॒र्षि । य॑त् । स॒हसः॑ । पु॒च॒ । दे॒वान् । सः॑ । अ॒ग्ने । पा॒हि । नृ॒तम॑ । वा॒जे । अ॒स्मान् ॥६॥

हे अग्ने वधेनायुधेन दक्षमुपपद्यितारं प्र हि चातयस्व । प्रणाशय । हीति पुरणः । वयः कृण्वानः

कुर्वाणस्तन्वे शरीराय स्वायै स्वीयाय । अथवा स्वायै तन्वे यजमानादिरूपाय पुत्राय वयोऽन्नं कुर्वाणः । यद्यस्मात् सहसस्युवापि देवान्यपि । तर्पयसि । हे श्रुतम नेतृतमापि स त्वं वाजे संयामेऽस्मान् पाहि । रष ॥

वयं ते अग्न उक्थैर्विधेम वयं हव्यैः पावक भद्रशोचे ।

अस्मे रयिं विश्ववारं समिन्वास्मे विश्वानि द्रविणानि धेहि ॥ ७ ॥

वयं । ते । अग्ने । उक्थैः । विधेम । वयं । हव्यैः । पावक । भद्रशोचे ।

अस्मे इति । रयिं । विश्ववारं । सं । इन्वा । अस्मे इति । विश्वानि । द्रविणानि । धेहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने ते त्वां वयमुक्थैः शस्त्रैर्विधेम । परिचरेम । वयं हव्यैर्हविर्मावधेम । पावक शोधक हे भद्रशोचे कल्याणदीप्ति अस्मै अस्मभ्यं विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं रयिं धनं समिन्व । प्रापय । अस्मै अस्मभ्यं विश्वानि द्रविणानि धेहि । स्थापय ॥

अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्व सहसः सूनो विषधस्य हव्यं ।

वयं देवेषु सुकृतः स्याम शर्मणा नस्त्रिवरूथेन पाहि ॥ ८ ॥

अस्माकं । अग्ने । अध्वरं । जुषस्व । सहसः । सूनो इति । त्रिऽसधस्य । हव्यं ।

वयं । देवेषु । सुऽकृतः । स्याम । शर्मणा । नः । त्रिऽवरूथेन । पाहि ॥ ८ ॥

हे अग्ने अस्माकमध्वरं जुषस्व । सेवस्व । हे सहसः सूनो हे बलस्य पुत्र विषधस्य त्रिषु चित्वादिषु स्थानेषु स्थित हव्यं हविर्जुषस्व । यद्वा । अध्वरं हविरिति योज्यं । अहिंसितं हविरित्यर्थः । वयं यजमाना देवेषु मध्ये सुकृतः शोभनापूर्वकर्तारः स्याम । भवेम । त्रिवरूथेन वाचिकादिभेदेन त्रिधा वरणीयेन शर्मणा सुखेन त्रिच्छ-
दिक्किण गृहेण वा नः पाहि । रष ॥

विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिंधुं न नावा दुरितातिं पर्षि ।

अग्ने अचिवत्तमसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनां ॥ ९ ॥

विश्वानि । नः । दुऽगहा । जातऽवेदः । सिंधुं । न । नावा । दुऽइता । अति । पर्षि ।

अग्ने । अचिऽवत् । तमसा । गृणानः । अस्माकं । बोधि । अविता । तनूनां ॥ ९ ॥

हे जातवेदो नोऽस्माकं दुर्गहा दुःखेन गाह्यानि दुःखेन भोग्यानि विश्वानि दुरितान्यति पर्षि । अति-
पारय । सिंधुं न नावा नदीं नाविकी यथा तद्वत् । हे अग्ने अचिवत् अचैर्यथा तथास्माकं तमसा सोत्रेण गृणानः स्तूयमानः सन् अस्माकं तनूनामविता रक्षकी बोधि । बुध्यस्व ॥

पुत्रकामेभ्यः यस्त्वेतेषां प्रधानस्य याज्या । सूचितं च । यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।
[अ० २. १०.] इति ॥

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।

जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्यां ॥ १० ॥

यः । त्वा । हृदा । कीरिणा । मन्यमानः । अमर्त्यं । मर्त्यः । जोहवीमि ।

जातऽवेदः । यशः । अस्मासु । धेहि । प्रऽजाभिः । अग्ने । अमृतऽत्वं । अश्यां ॥ १० ॥

यो मर्त्यो मरणधर्माहममर्त्यमनाशं त्वा त्वां कीरिणा सुत्यादिषु विचिन्नेन हृदा हृदयेन युक्तो मन्यमानः
सुवन् जोहवीमि । अत्यर्थमाहूयामि । यद्वा । सोतुवाचकेन कीरिणाशब्देन सुतिरूपलक्ष्यते । सुतियुक्तेन
मनसा त्वां मन्यमानो जोहवीमि । हे जातवेदो यशो धनं प्रजां वास्मासु धेहि । प्रजाभिस्त्वहं चाभिर्हं अग्ने
ऽहममृतत्वं संतत्यविच्छेदलक्षणमश्नां । प्राप्नुयां । प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतं । तै० ब्रा० १. ५. ५. ६. इति
हि श्रुतिः ॥

तस्मादेव पुत्रकामेष्ट्यां यक्षी त्वमित्तिषामेः पुत्रवतोऽनुवाक्या । यक्षी त्वं सुकृते जातवेदो यस्त्वा हृदा
कीरिणा मन्यमानः । आ० २. १०. इति हि सूचितं ॥

यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनं ।

अश्विनं स पुचिणं वीरवंतं गोमंतं रयिं नशते स्वस्ति ॥ ११ ॥

यस्मै । त्वं । सुऽकृते । जातऽवेदः । उं इति । लोकं । अग्ने । कृणवः । स्योनं ।

अश्विनं । सः । पुचिणं । वीरऽवंतं । गोऽमंतं । रयिं । नशते । स्वस्ति ॥ ११ ॥

हे जातवेदोऽग्ने त्वं यक्षी सुकृते सुकर्मणे यजमानाय । उ इति पूरणः । लोकं स्योनं सुखकरं कृणवः ।
अकरोः । यद्वा । लोकमालोकेन स्योनं कृणवः । अनुयहेण कुर्वित्यर्थः । स यजमानोऽश्विनं बहुश्रुतेन पुचिणं
बहुपुत्रोपेतं वीरवंतं वीरैर्वीर्येण वीपेतं गोमंतं रयिं धनं नशते । प्राप्नोति । स्वस्त्याविनश्यत् ॥ ॥ ११ ॥

सुसमिद्धायैत्येकादशर्चं पंचमं सूक्तमाचिद्यस्य वसुश्रुतस्यार्थं गायत्रिमिध्माशुक्तदेवताकं । आप्रमित्युक्तत्वान्तभू-
नपाद्वर्जितं । अनुक्र० म० १. सू० १३. । सुसमिद्धायाग्रं गायत्रिमित्यनुक्रमणिका । अचीणामिदमाग्रीसूक्तं । समिद्धो
अवेति सर्वेषां यथार्थं वा । आ० ३. २. इत्युक्तत्वात् ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्रये जातवेदसे ॥ १ ॥

सुऽसमिद्धाय । शोचिषे । घृतं । तीव्रं । जुहोतन । अग्रये । जातऽवेदसे ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय सुष्ठु समिद्धाद्यैतन्नामकायापये शोचिषे दीप्तिमते घृतमाज्यं तीव्रं प्रभूतं जुहोतन हे ऋत्विज
अपयेऽगनादिगुणयुक्ताय जातवेदसे जातधनाय ॥

नराशंसः सुषूदतीमं यज्ञमदाभ्यः । कविर्हि मधुहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशंसः । सुसूदति । इमं । यज्ञं । अदाभ्यः । कविः । हि । मधुऽहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशंसः नरैः शंसनीयोऽयमपिरिमं यज्ञमिदं हविर्वा सुषूदति । सुष्ठु प्रेरयति । स देवोऽदाभ्योऽहिंस्यः
केनापि कविर्मधावी मधुहस्त्यो मधुरहस्त्यः ॥

ईकितो अग्र आ वहेंद्रं चिचमिह प्रियं । सुखै रथेभिरूतये ॥ ३ ॥

ईकितः । अग्ने । आ । वह । इंद्रं । चिचं । इह । प्रियं । सुऽखैः । रथेभिः । ऊतये ॥ ३ ॥

हे अग्ने ईकितः सुतः सन्ना वहेंद्रं चिचं चायनीयं प्रियमिहास्मिन्यज्ञे सुखै रथेभी रथैरूतयेऽसद्वचनाय ॥

ऊर्णमदा वि प्रथस्वाभ्यर्का अनूषत । भवा नः शुभ्र सातये ॥ ४ ॥

ऊर्णऽमदाः । वि । प्रथस्व । अभि । अर्काः । अनूषत । भव । नः । शुभ्र । सातये ॥ ४ ॥

हे ऊर्णमदा ऊर्णाकंबलवत् मृदु हे बर्हिर्वि प्रथस्व । प्रथय । अर्काः सोतारोऽभ्यनूषत । कुवंति । हे शुभ्र
दीप्त सातये धनाय तहानाय वा नोऽस्माकं भव ॥

देवीर्द्वारो वि अयध्वं सुप्रायणा न ऊतये । प्रप्र यज्ञं पृणीतन ॥ ५ ॥

देवीः । द्वारः । वि । अयध्वं । सुप्रऽअयनाः । नः । ऊतये । प्रऽप्र । यज्ञं । पृणीतन ॥ ५ ॥

हे द्वारो यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो हे देवीर्देव्यो वि अयध्वं । वियुक्ता भवत । सुप्रायणाः शोभनगमनसाधना नोऽस्माकमृतये रक्षायै यज्ञं यजमानं प्रप्र पृणीतन । पूरयत कामैर्यज्ञमेव वा फलैः ॥ २० ॥

सुप्रतीके वयोवृधा यद्ही ऋतस्य मातरा । दोषामुषासमीमहे ॥ ६ ॥

सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । वयःऽवृधा । यद्ही इति । ऋतस्य । मातरा । दोषां । उषसं । ईमहे ॥ ६ ॥

हे अहो रात्रेश्चाभिमानिदेव्यो सुप्रतीके सूरूपे शोभनांगे वा वयोवृधान्नस्य वर्धयित्री यद्ही महत्यावृतस्य यज्ञस्योदकस्य वा मातरा निर्मात्र्या तयोर्मध्ये प्रत्येकं दोषां रात्रिदेवीमुपसमहर्देवीमीमहे । सुमः ॥

वातस्य पत्नन्नीक्रिता दैव्या होतारा मनुषः । इमं नो यज्ञमा गतं ॥ ७ ॥

वातस्य । पत्नन् । ईक्रिता । दैव्या । होतारा । मनुषः । इमं । नः । यज्ञं । आ । गतं ॥ ७ ॥

वातस्य पत्नन् । जुप्तोपमैषा । वायुगमनसदृशगमनार्थमीक्रितास्माभिः स्तुती । यद्वा । वातस्य पतनसाधने ऽन्तरिक्षे गच्छन्ती दैव्या देवादपेरादित्याश्च समुद्भूतौ होतारा देवानामाह्वातारी युवां मनुषो मनुष्यस्तेमं नो ऽस्माकं यज्ञमा गतं । आगच्छतं । नो मनुषो यज्ञमिति व्यधिकरणे षष्ठी । अस्माकं यजमानस्य यज्ञमित्यर्थः ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदंत्वसिधः ॥ ८ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । बर्हिः । सीदंतु । असिधः ॥ ८ ॥

इळा पृथिवी सरस्वती । सर उदकं । तस्मात्सरस्वान्वायुः । तस्य स्त्री सरस्वती । मही महती भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी । अत्र यद्यपि शोक्ता तथापि सर्वत्र सहृदृष्टत्वात्तिसंख्याश्रवणाच्च सा गृह्यते । अथैताः त्रित्यन्तरिक्षबुक्षाना वाग्देव्यः । एता मयोभुवः सुखस्य भावयित्रीऽसिधोऽहिंसिकाः सत्यो बर्हिर्बर्हिषि सीदंतु । उपविशंतु ॥

शिवस्त्वष्टरिहा गंहि विभुः पोष उत त्मना । यज्ञेयज्ञे न उदव ॥ ९ ॥

शिवः । त्वष्टः । इह । आ । गंहि । विऽभुः । पोषे । उत । त्मना । यज्ञेऽयज्ञे । नः । उत । अत्र ॥ ९ ॥

हे त्वष्टर्देव शिवः सुखकरः सन्निहा गंहि । अस्मद्यज्ञमागच्छ । विभुर्व्याप्तस्त्वं पोषे पोषकरणे । उतागत्य च त्मनात्मना स्वयमेव यज्ञे यज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु नोऽस्मानुदव । उत्कृष्टं रच ॥

अग्निहोत्र उत्तराह्णतिस्कंदने यत्र वेत्येत्यनया समिधमादध्यात् । सूचितं च । यत्र वेत्य वनस्पत इत्युत्तरस्या आहृत्याः स्कंदने । आ० ३. ११. । इति ॥

यत्र वेत्य वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गामय ॥ १० ॥

यत्र । वेत्य । वनस्पते । देवानां । गुह्या । नामानि । तत्र । हव्यानि । गमय ॥ १० ॥

हे वनस्पते घृपाभिमानिदेव यत्र यस्मिन् स्थाने वेत्य देवानां गुह्या गुह्यानि नामानि नामकानि रूपाणि तत्र हव्यानि गमय । प्रापय ॥

स्वाहा॒ग्नये॒ वरु॑णाय॒ स्वाहे॑न्द्राय॒ मरु॑तः । स्वाहा॑ दे॒वेभ्यो॑ ह॒विः ॥११॥

स्वाहा॑ । अ॒ग्नये॑ । वरु॑णाय । स्वाहा॑ । इन्द्राय॑ । मरु॑तः । स्वाहा॑ । दे॒वेभ्यः॑ । ह॒विः ॥११॥

अग्न्यादि विश्वे देवाः । तेभ्यो देवेभ्य इदं हविः स्वाहा करोमीति शेषः । स्वाहुतं करोमीत्यर्थः । एवं स्वाहाकृतेः स्तुतिः ॥ ॥२१॥

अग्निं तं मन्ये इति दशर्चं षष्ठं सूक्तं वसुश्रुतस्वार्पमायेयं पांक्तं । अग्निं तं दश पांक्तमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ पांक्ते कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । अग्निं तं मन्ये इति पांक्तं । आ० ४. १३. इति हि सूचितं ॥ आश्वमेधिके मध्यमेऽहनीदमेवाज्यशस्त्रं । सूचितं च । अग्निं तं मन्ये इत्याज्यं तस्यैकाहिकमुपरिष्ठात् । आ० १०. १०. इति ॥ आय आभिन्नविकेषूक्येषु मेधावरुणस्यानुरूपस्तुचः । सूचितं च । अग्निं तं मन्ये यो वसुराग्ने स्थूरं रयिं भर । आ० ७. ८. इति ॥

अ॒ग्निं तं म॒न्ये यो वसु॑रस्तं॒ यं य॑न्ति॒ धे॒नवः॑ ।

अस्त॑मर्व॒न्त आ॒शवोऽस्तं॑ नित्या॒सो वा॒जिन॒ इषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भर॑ ॥१॥

अ॒ग्निं । तं । म॒न्ये । यः । वसु॑ः । अस्तं॑ । यं । य॑न्ति । धे॒नवः॑ ।

अस्तं॑ । अर्व॑न्तः । आ॒शवः॑ । अस्तं॑ । नित्या॒सः । वा॒जिनः॑ । इषं॑ । स्तो॒तृभ्यः॑ । आ । भर॑ ॥१॥

तमग्निं मन्ये । सौमि । योऽपिर्वसुर्वासकः । यमस्तं सर्वेषां गृहवदाश्रयभूतं धेनवो यन्ति । गच्छन्ति प्रीणयितुं । अस्तमुक्तलक्षणमर्वन्तोऽरणवन्तोऽश्वा आशवः शीघ्रगामिनो यन्ति । तथा नित्यासो नित्यप्रवृत्तयो वाजिनो हविर्लक्षणावन्तो यजमाना यमस्तं यन्ति तं मन्ये । इयमस्तं स्तोतृभ्योऽस्मभ्यमा भराग्ने ॥

सो अ॒ग्निर्यो वसु॑र्गृणे॒ सं यमा॑यन्ति॒ धे॒नवः॑ ।

सम॑र्व॒न्तो रघु॑दुवः॒ सं सु॒जा॒तासः॑ सूर॒य इषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भर॑ ॥२॥

सः । अ॒ग्निः । यः । वसु॑ः । गृ॒णे । सं । यं । आ॒य॑न्ति । धे॒नवः॑ ।

सं । अर्व॑न्तः । रघु॑दुवः । सं । सु॒जा॒तासः॑ । सूर॒यः । इषं॑ । स्तो॒तृभ्यः॑ । आ । भर॑ ॥२॥

सोऽग्निः स खल्वग्निर्यो वसुर्वासको गृणे । स्तूयते । यं धेनवः समायन्ति होमार्थं । अर्वन्तोऽश्वा रघुदुवो लघुगमनाः समायन्ति । सुजातासः सूरयो मेधाविनश्च समायन्ति स खल्वग्निरिति ॥

अ॒ग्निर्हि वा॒जिनं॑ वि॒शे द॑दाति॒ विश्व॑च॒र्षणिः॑ ।

अ॒ग्नी रा॒ये स्वा॒भुवं॑ स प्री॒तो या॑ति॒ वार्य॑मिषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भर॑ ॥३॥

अ॒ग्निः । हि । वा॒जिनं॑ । वि॒शे । द॑दाति । विश्व॑च॒र्षणिः॑ ।

अ॒ग्निः । रा॒ये । सु॒आ॒भुवं॑ । सः । प्री॒तः । या॑ति॒ । वार्य॑ । इषं॑ । स्तो॒तृभ्यः॑ । आ । भर॑ ॥३॥

अपिर्ह्ययमग्निः खलु विशे यजमानाय वाजिनमन्नवन्तं पुत्रमश्वमन्नं वा ददाति । विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो मनुष्या रक्षणीया अर्चका वा यस्य स तथोक्तः । यद्वा । पश्यतिकर्मैतत् । सर्वस्य द्रष्टापी राये धनार्थिने । अथवा द्वितीयार्थे चतुर्थी । धनं स्वाभुवं सुष्ठु सर्वत्र व्याप्तं वार्यं सर्वैर्वरणीयं प्रीतः सन् याति । यमयति । दातुं वा गच्छति । इयमित्यादि गतं ॥

आभिन्नविकेषूक्येषु तृतीयसवने स्तोत्रियतुचस्या ते अप इधीमहीत्यादिके प्रथमाद्वितीये । सूचितं च भवति । आ ते अग्ने इधीमह्यमे सुष्ठुद्र सर्पिष इति द्वे एका च । आ० ७. ८. इति ॥

आ ते अग्र इधीमहि द्युमंतं देवाजरं ।

यद्ध स्या ते पनीयसी समिहीदयति द्यवीषं स्तोतृभ्य आ भर ॥४॥

आ । ते । अग्रे । इधीमहि । द्युऽमंतं । देव । अजरं ।

यत् । ह । स्या । ते । पनीयसी । संऽइत् । दीदयति । द्यवि । इषं । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥४॥

हे अग्रे देव द्युमंतं दीप्तिमंतमजरमजीर्णं ते स्वामा सर्वत इधीमहि । दीपयामः । यद्ध खलु स्या सा ते तव पनीयसी सुत्या समिहीतिर्दीदयति । दीप्यते । द्यवि द्युलोके ॥

आ ते अग्र ऋचा हविः शुक्रस्य शोचिषस्पते ।

सुचंद्र दस्म विशपते हव्यवाट तुभ्यं हूयते इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥५॥

आ । ते । अग्रे । ऋचा । हविः । शुक्रस्य । शोचिषः । पते ।

सुऽचंद्र । दस्म । विशपते । हव्यऽवाट् । तुभ्यं । हूयते । इषं । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥५॥

हे शोचिषो दीप्तिः पते स्वामिन्नये शुक्रस्य दीप्तिस्त्य ते तुभ्यमुचा मंत्रेण सह हविर्हूयते । हे सुचंद्र सुध्राह्मादक शोभनहिरण्य वा हे दस्म शत्रूणामुपक्षपयितर्विशपते विशां प्रजानां पालक हव्यवाट् हविषो वोढः । इषमिति गतं ॥ ॥२२॥

प्रो ते अग्रयोऽग्निषु विश्वं पुष्यंति वायं ।

ते हिन्विरे त इन्विरे त इषण्यंत्यानुषगिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥६॥

प्रो इति । ते । अग्रयः । अग्निषु । विश्वं । पुष्यंति । वायं ।

ते । हिन्विरे । ते । इन्विरे । ते । इषण्यंति । आनुषक् । इषं । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥६॥

प्रो प्रिव पुष्यंति ते तेऽग्रयो धिष्ण्या अग्निषु गार्हपत्यादिषु । यद्वा । लौकिका अग्रयस्तेजःपदारथोऽग्निषु वेदिकेषु विश्वं सर्वं वायं वरणीयमपेक्षितं धनं पुष्यंति । तेऽग्रयो हिन्विरे । प्रीणयंति । इन्विरे । व्याप्नुवन्ति च । त इष्यन्ति । अन्नमिच्छन्ति । आनुषक् सर्ववानुषक्तं । तत्राग्निसामान्याभिप्रायेणैकवचनं ॥

तव ते अग्रे अर्चयो महिं ब्राधंत वाजिनः ।

ये पत्नभिः शफानां व्रजा भुरंत गोनामिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥७॥

तव । ते । अग्रे । अर्चयः । महिं । ब्राधंत । वाजिनः ।

ये । पत्नऽभिः । शफानां । व्रजा । भुरंत । गोनां । इषं । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥७॥

हे अग्रे तव त्वदीयास्त्ये तेऽर्चयो रश्मयो महिं महदत्यधिकं वाजिनोऽन्नवंतो वा ब्राधंत । वर्धते । यद्वा लुप्तोपमा । वाजिनोऽश्वा इव । ये रश्मयः पत्नभिः पतनैः शफानां गोनां व्रजा यूथानि भुरंत । इच्छन्ति । आयता ज्वाला होमाय कांचंत इत्यर्थः । ते वर्धते ॥

नवा नो अग्र आ भर स्तोतृभ्यः सुक्ष्मितीरिषः ।

ते स्याम य आनृचुस्वादूतासो दमेदम् इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥८॥

नवाः । नः । अग्ने । आ । भर । स्तोतृभ्यः । सुऽक्षितीः । इषः ।

ते । स्याम । ये । आनृचुः । त्वाऽदूतासः । दमेऽदमे । इषं । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ८ ॥

हे अग्ने स्तोतृभ्यो नोऽस्मभ्यं नवाः स्तुत्या नृत्वा वा मुक्षितीः मुनिवासाः सुप्रजा वा इष उक्तलक्षणान्यन्नान्या भर । प्रयच्छ । ये वयं दमे दमे सर्वेषु यागगृहेषु त्वामानृचुः । अर्चयन्ति । ते वयं त्वादूतासस्यां दूतं फलसूचकं लब्धवन्तः संतः स्याम । समृद्धा भूयास्व । दमे दमे स्वामेति वा योज्यं ॥

आभिन्नविकेषूक्येषु तृतीयसवने वैकल्पिकस्तोत्रियतृच उभे सुचंद्रेत्येषा तृतीया । सूत्रमुक्तं ॥

उभे सुचंद्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि ।

उतो न उत्पूर्या उक्थेषु श्वसस्पत इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ९ ॥

उभे इति । सुऽचंद्र । सर्पिषः । दर्वी इति । श्रीणीषे । आसनि ।

उतो इति । नः । उत् । पुपूर्याः । उक्थेषु । श्वसः । पते । इषं । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे सुचंद्र शोभनाह्लादन शोभनहिरण्य वापि उभे सर्पिषः पूर्णे दर्वी जुहूपमृतावासन्यास्ये श्रीणीषे । अयसि पचसि वा । उतो अपि च नोऽस्मानुक्थेषु यागेषूपूर्याः । उत्पूरय फलैः । हे श्वसस्पते बलस्य पालयितः ॥

एवाँ अग्निमजुर्यमुगीर्भिर्यज्ञेभिरानुषक् ।

दधत्स्मे सुवीर्यमुत त्यदाश्वश्चमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १० ॥

एव । अग्निं । अजुर्यमुः । गीऽभिः । यज्ञेभिः । आनुषक् ।

दधत् । अस्मे इति । सुऽवीर्यं । उत् । त्यत् । आश्वश्चमिषं । इषं । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १० ॥

एवोक्तरीत्याग्निं गीर्भिः स्तुतिभिर्यज्ञेभिर्यज्ञैर्वा तत्साधनैर्हविर्भिर्वा आनुषगनुषक्तमजुः । गच्छन्ति । तथा कृत्वा यमुः । यमयन्ति । स्थापयन्ति । हविर्भिर्यज्ञंतीत्यर्थः । एवमाचेयाः स्वाम्परोक्षतया निर्दिशन्ति ॥ अजुर्यमु-रित्यत्राख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्य इति समासः ॥ किंच अस्मै अस्मासु सुवीर्यं शोभनपुत्रादिकमुतापि च त्वत्तदाश्वश्चमिषं । आश्वोऽश्वा यस्य भवन्ति स आश्वश्चमिषः । तस्य भाव आश्वश्चमिषः । तदपि दधत् । धारयति ॥ ॥ २३ ॥

सखायः सं व इति दशर्चं सप्तमं सूक्तं । आचेय इष ऋषिः । अंत्या पंक्तिः शिष्टाः पंक्त्यंतपरिभाषयानुष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । सखाय इषः पंक्त्यंतमिति ॥ प्रातरनुवाक आपेये कृतावानुष्टुभे छंदस्याश्विनशस्त्रे चोत्तमाव-र्जमिदं सूक्तं । सूत्रितं च । सखायः सं वस्त्वामपि हविष्मन्त इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥

सखायः सं वः सम्यंचमिषं स्तोमं चाग्रये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नष्ट्रे सहस्वते ॥ १ ॥

सखायः । सं । वः । सम्यंचं । इषं । स्तोमं । च । अग्रये । वर्षिष्ठाय । क्षितीनां । ऊर्जः । नष्ट्रे ।

सहस्वते ॥ १ ॥

हे सखायः सखिभूता ऋत्विजो वो यूयं संस्क्रुत । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । किंच सम्यंचमिषमन्नं स्तोमं स्तोत्रं चाप्ये वर्षिष्ठायतिशयेन प्रवृद्धाय क्षितीनां यजमानानामर्थाय वर्षिष्ठाय प्रवृद्धतमायोजी नष्ट्रे बलस्य न पातयिष्ये तत्पुत्राय वा सहस्वते बलवते संस्क्रुतेति ॥

कुचा चिद्यस्य समृतौ रखा नरो नृषदने । अहंतश्चिद्यमिधते संजनयति जंतवः ॥२॥
 कुच । चित् । यस्य । संऽऋतौ । रखाः । नरः । नृऽसदने । अहंतः । चित् । यं । इंधते ।
 संऽजनयति । जंतवः ॥२॥

सोऽपिः कुचं चिद्यते इति शेषः । कुचाक्षे । यस्यापिः समृतौ संप्राप्ता रखा रममाणा नरो नेतार
 ऋत्विजः । नृषदने यागगृहेऽहंतश्चित् । चिदिति पूजायां । अहंतः पूज्याः पूजयंतो वा संतो यमिधते । दीप-
 यति । तदर्थं संजनयति चारुणां जंतवः प्राणिनः । स कुचेति संबंधः ॥

सं यदिषो वनामहे सं हव्या मानुषाणां । उत द्युमस्य शवसा ऋतस्य रश्मिमा ददे ॥३॥
 सं । यत् । इषः । वनामहे । सं । हव्या । मानुषाणां । उत । द्युमस्य । शवसा । ऋतस्य ।
 रश्मिं । आ । ददे ॥३॥

यद्यदेषोऽन्नाणि सं वनामहे । संभजामहे । यदा च मानुषाणामस्माकं हव्या हवींष्यपिः संसेवते उत
 तदानीं द्युमस्य योतमानस्यान्नस्य शवसा बल्लेन सामर्थ्येन ऋतस्योदकस्य ग्राहकं रश्मिमा ददे । आदत्ते
 ऽपिः । फलजनकं तेजः स्वीकृतवानित्यर्थः । यदा । ऋतस्य यज्ञस्य रश्मिं रश्मिवद्ग्राहकं सवमा ददे ।
 स्वीकरोति ॥

स स्मा कृणोति केतुमा नक्तं चिदूर आ सते । पावको यद्वनस्पतीन् प्र स्मा मिनात्यजरः ॥४॥
 सः । स्म । कृणोति । केतुं । आ । नक्तं । चित् । दूरे । आ । सते । पावकः । यत् । वनस्पतीन् ।
 प्र । स्म । मिनाति । अजरः ॥४॥

स स्मा स खल्वपिः कृणोति । करोति । केतुं प्रज्ञानमा सर्वतः । कस्येत्युच्यते । चिदर्थे । नक्तं चिद्रात्रा-
 वपि दूर आ सते । आ इति चार्थे । दूरेऽपि वर्तमानाय मनुष्याय । कदा । यद्यदा पावकोऽयमपिरजरो
 ऽजीर्णोऽनभिभाव्यः सन् वनस्पतीनिधांसि प्र स्मा मिनाति । प्रकर्षेण दहति । क्षेति पूरणः ॥

अव स्म यस्य वेषणे स्वेदं पथिषु जुहति । अभिमह स्वजेन्यं भूमा पृष्ठेव रुरुहुः ॥५॥
 अव । स्म । यस्य । वेषणे । स्वेदं । पथिषु । जुहति । अभि । इ । अह । स्वऽजेन्यं । भूमं ।
 पृष्ठाऽइव । रुरुहुः ॥५॥

यस्यापेर्वेषणे परिचर्यायां पथिषु होममार्गेषु रश्मिषु स्वेदं सवदाज्यमवाधोमुखं जुहत्यध्वर्यवः तदानी-
 मीमेनमपिमभि ब्रह्मरह । अभ्यारोहंतीवाज्यधाराः । अह इति विनियहाधीयः । स्वजेन्यं स्वोत्पन्नं भूमं । ब्रह्म
 भवतीति भूमापत्यं । तत्पृष्ठेव पितुः पृष्ठदेशानिव । पुत्रा यथा पितुरंकमारोहन्ति तद्वत् ॥ ॥२४॥

यं मर्त्यैः पुरुस्पृहं विदद्विश्वस्य धायसे । प्र स्वादनं पितूनामस्ततातिं चिदायवे ॥६॥
 यं । मर्त्यैः । पुरुऽस्पृहं । विदत् । विश्वस्य । धायसे । प्र । स्वादनं । पितूनां । अस्तऽतातिं ।
 चित् । आ । यवे ॥६॥

यमपिं पुरुस्पृहं ब्रह्मभिः स्पृहणीयं विदत् । वेत्ति । मर्त्ये यजमानो विश्वस्य धायसे सर्वस्य व्याप्त्यर्थं पितू-
 नामन्नाणां प्र स्वादनं प्रकर्षेण स्वादूकर्तारमस्ततातिमक्षे गृहे निवासकर्तारमायवेऽन्नार्थं यजमानार्थं वा ॥

स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः । हिरिश्मश्रुः शुचिदन्भुरनिभृष्टतविषिः ॥ ७ ॥
 सः । हि । स्म । धन्व । आ । ऽक्षितं । दाता । न । दाति । आ । पशुः । हिरि । श्मश्रुः । शुचि । दन् ।
 च्छुः । अनिभृष्ट । तविषिः ॥ ७ ॥

स हि ष्म स खल्वपिर्धन्व निषदकप्रदेशमाक्षितं तृणाकाशादिभिराक्षिप्तमा दाति । सर्वतः खंडयति ।
 दहतीत्यर्थः । दाता तृणादिखंडयिता पशुर्न पशुरिव । पशुर्यथा तृणजातं क्रमेण भक्षयति तद्वत् । हिरिश्मश्रु-
 हिरिश्मश्रुः शुचिदन् दीप्तदंत च्छुश्च भवन् । महानित्यर्थः । अनिभृष्टतविषिरपीडितबलः ॥

शुचिः ष्म यस्मा अचिवत्प्र स्वधितिर्वीर्यते । सुषूरसूत माता क्राणा यदानुशे भर्गं ॥ ८ ॥
 शुचिः । स्म । यस्मै । अचि । ऽवत् । प्र । स्वधितिः । ऽइव । रीर्यते । सु । सूः । असूत । माता ।
 क्राणा । यत् । आनुशे । भर्गं ॥ ८ ॥

अयमभिः शुचिः ष्म दीप्तः खलु । यस्मा अप्रयेऽचिवदचिरिव यजमानो हविर्दातुं प्र रीर्यते । प्रगच्छति ।
 यद्वा । क्षिति पूरणः । शुचिर्यस्मै ॥ प्रथमार्थे चतुर्थी ॥ दीप्तो योऽचिवत् । अस्ति तृणमित्यचिः पशुः । स इव ।
 स यथा तृणानि खादमानो गच्छति तद्वद्दहतीत्यर्थः । स्वधितिरिव परशुरिव किंदन् । सुषूः सुप्रसवा माता-
 रणिरसूत क्राणा कुर्वाणं जगदुपकारकं । यद्यस्मात् य इति वा । योऽभिर्भगमन्नमानशे । अश्रुते ॥

आ यस्ते सर्पिरासुते ऽग्ने शमस्ति धायसे । ऐषु द्युम्नमुत श्रव आ चित्तं मर्त्येषु धाः ॥ ९ ॥
 आ । यः । ते । सर्पिः । ऽआसुते । अग्ने । शं । अस्ति । धायसे । आ । ऐषु । द्युम्नं । उत । श्रवः ।
 आ । चित्तं । मर्त्येषु । धाः ॥ ९ ॥

हे सर्पिरासुते घृताख्यान्नामे यस्त्वभा सर्वतो भवसि तादृशाय धायसे सर्वस्य धात्रे ते तुभ्यं शमस्ति ।
 सुखमस्ति । सुतेः सकाशात् । तथा चेत् एषु मर्त्येषु स्तोतृष्वग्नेषु द्युम्नं यश आ धाः । आधेहि । उतापि च
 श्रवोऽन्नमा धाः । चित्तं त्वदीयामनुयहनुद्धिमया धाः ॥

इति चिन्मन्युमग्निजस्त्वादातमा पशुं ददे ।

आदमे अपृणतोऽचिः सासह्याहस्यूनिषः सासह्यान्नृन् ॥ १० ॥

इति । चित् । मन्युं । अग्निजः । त्वा । ऽदातं । आ । पशुं । ददे ।

आत् । अग्ने । अपृणतः । अचिः । ससह्यात् । दस्यून् । इषः । ससह्यात् । नृन् ॥ १० ॥

इति चित् इत्थं कृतप्रकारेण मन्युं मननसाधनं स्तोत्रमग्निजः । अधृतमन्त्रैरभिव्यतिरिक्तैरध्वयं वा जन-
 यिता ऋषिस्त्वादातं त्वया दातव्यं पशुमा ददे । आदत्ते । आददीत वा । आदन्तं तमेवापेरपृणतोऽददतो
 दस्यूनचिस्तन्नोच इषः सासह्यात् । भृशमभिभवेत् । इष एष्टृत्तुन् विरोधिनः सासह्यात् । पुनश्चक्तिराद-
 राया ॥ ॥ २५ ॥

त्वामग्न इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमात्रेयस्त्रिष्वहार्धं जागतमात्रेयं । त्वामग्ने सप्त जागतमित्यनुक्रमशिका ॥ प्रा-
 तरनुवाक आग्नेये क्रतौ जागते छंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । तथा च सूचं । जनस्य गोपास्त्वामग्न अतायवः
 । आ० ४. १३. । इति ॥

त्वामग्न चृतायवः समीधिरे प्रत्नं प्रत्नासं जतये सहस्रकृत ।

पुरुष्यद्रं यजतं विश्वधायसं दमूनसं गृहपतिं वरेण्यं ॥ १ ॥

त्वां । अग्ने । ऋत॒ऽयवः । सं । ई॒धिरे । प्र॒त्नं । प्र॒त्नासः । ऊ॒तये । सहः॒ऽकृत॒ ।
पुरु॒ऽच॒द्रं । य॒जतं । वि॒श्वऽधा॒यसं । द॒मून॑सं । गृह॒ऽप॒तिं । वरे॑ण्यं ॥ १ ॥

हे सहस्रकृत बलस्य कर्तरमे प्रत्नं पुरातनं त्वां प्रत्नासः पुरातना ऋतायवो यज्ञकामा ऋषय ऊतये स्वर-
ब्रणाय समीधरे । सम्यग्दीपितवन्तः । कीदृशं त्वां । पुरुचंद्रं बह्वधनमतिशयेनाह्लादकं वा यजतं यष्टव्यं
विश्वधायसं बह्वत्नं दमूनसं दानमनसं गृहपतिं यजमानगृहस्य पालकं वरेण्यं वरणीयं ॥

त्वामग्ने अतिथिं पूर्वं विशः शोचिष्केशं गृहपतिं नि धेदिरे ।
बृहत्केतुं पुरु॒रूपं धन॒स्पृतं सु॒शर्मा॑णं स्व॒वसं ज॒रद्विषं ॥ २ ॥
त्वां । अग्ने । अतिथिं । पूर्वं । विशः । शोचिः॒ऽकेशं । गृह॒ऽप॒तिं । नि । से॒दिरे ।
बृहत्॒ऽकेतुं । पुरु॒ऽरूपं । धन॒ऽस्पृतं । सु॒ऽश॒र्मा॑णं । सु॒ऽअ॒वसं । ज॒रत्॒ऽविषं ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वां विशो यजमाना गृहपतिं गृहस्वामिनं नि धेदिरे । गार्हपत्यरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थः । कीदृशं
त्वां । अतिथिमतिथिवत्पूज्यं पूर्वं पुरातनं शोचिष्केशं दीप्तज्वालं बृहत्केतुं प्रभूतप्रज्ञानं पुरुषरूपमाहवनीयादि-
रूपेण बह्वत्नं धनस्पृतं धनानां स्यतारं सुशर्माणं शोभनमुखं स्ववसं सुरक्षणं जरद्विषं जरतां वृक्षाणां व्यापकं
जीर्णोदकं वा ॥

अग्नीनां परस्परं संसर्गे विविचयेऽप्ये काचिदिष्टिः । तत्र त्वामग्ने मानुषीरिति याज्या । सूचितं च ।
त्वामग्ने मानुषीरीकृते विशोऽय आयाहि वीतये । आ० ३. १३. इति ॥

त्वामग्ने मानु॒षीरी॒कृते विशो॑ हो॒त्रा॒विदं॑ वि॒विचिं॑ रत्न॒धात॑मं ।
गुहा॒ संतं॑ सु॒भग॒ वि॒श्वदर्श॑तं तु॒विष्व॑णसं सु॒यजं॑ घृ॒तश्चि॒यं ॥ ३ ॥
त्वां । अग्ने । मानु॒षीः । ई॒कृते॑ । विशः । हो॒त्रा॒ऽविदं॑ । वि॒विचिं॑ । रत्न॒ऽधात॑मं ।
गुहा॒ । संतं॑ । सु॒ऽभ॒ग॒ । वि॒श्वऽदर्श॑तं । तु॒वि॒ऽस्व॒णसं॑ । सु॒ऽयजं॑ । घृ॒त॒ऽश्चि॒यं ॥ ३ ॥

हे अग्ने सुभग शोभनधन त्वां मानुषीर्विशो मानुषसंबन्धिन्यः सर्वाः प्रजा ईकृते । सुवन्ति । कीदृशं त्वां ।
होत्राविदं होमानां सप्तहोत्रकाणां वा वेत्तारं विविचिं विवेचकं सदसतोः रत्नधातमं रमणीयानां धनानां
दातृतमं गुहा गुहायामरण्यां हृदयेषु वा संतं सर्वदा वर्तमानं विश्वदर्शतं सर्वैर्द्रष्टव्यं तुविष्वणसं प्रभूतध्वनिं
सुयजं मुष्टु यष्टारं घृतश्चि यं घृतं अयंतं ॥

त्वामग्ने धर्ण॒सिं वि॒श्वधा॑ व॒यं गी॒र्भिर्गृ॑णंतो नम॒सोऽप॑ सेदिम ।
स नो॑ जुष॒स्व स॒मिधा॑नो अ॒ंगिरो॑ दे॒वो म॒र्त॑स्य य॒शसा॑ सु॒दी॒तिभिः॑ ॥ ४ ॥
त्वां । अग्ने । धर्ण॒सिं । वि॒श्वधा॑ । व॒यं । गीः॒ऽभिः । गृ॒णंतः॑ । नम॒सा । उ॒प॑ । से॒दिम॒ ।
सः । नः । जुष॒स्व । सं॒ऽइ॒धा॒नः । अ॒ंगि॒रः । दे॒वः । म॒र्त॑स्य । य॒शसा॑ । सु॒दी॒ति॒ऽभिः॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने धर्णसिं सर्वस्य धारकं त्वां वयमावेया वा विश्वधा बहुप्रकारेण गीर्भिर्गृणंतः सुवन्तो नमसा नम-
स्कारेणोप सेदिम । उपसन्ना भवेम । स त्वं नोऽस्मान् जुषस्व । सेवस्व धनादिभिः । समिधानः सम्यग्दीप्तो
दीप्यमानोऽस्माभिर्हो अंगिरः सर्वत्र गंतरंगिरसः पुत्र वा देवो दीप्यमानस्त्वं मर्तस्य यजमानस्य यशसा सुदी-
तिभिर्जीवाभिः सह जुषस्व ॥

त्वमग्ने पुरु॒रूपो॑ वि॒शेवि॑शे॒ वयो॑ दधासि प्र॒त्नथा॑ पु॒रुष्टु॑त ।

पु॒रुण्य॑न्ना॒ सह॑सा॒ वि रा॑जसि॒ त्विषिः॑ सा ते॒ तित्वि॑षा॒णस्य॑ नाधृषे ॥५॥

त्वं । अग्ने । पु॒रुऽरूपः॑ । वि॒शेऽवि॑शे । वयः॑ । द॒धा॒सि॒ । प्र॒त्नऽथा॑ । पु॒रुऽस्तु॑त ।

पु॒रुणि॑ । अ॒न्ना । सह॑सा । वि॒ । रा॑ज॒सि॒ । त्वि॑षिः । सा । ते॒ । ति॒ । त्वि॑षा॒णस्य॑ । न । आ॒धृषे॑ ॥५॥

हे अग्ने त्वं पुरु॒रूपः सन् वि॒शे वि॑शे सर्व॒स्य यज॑मानाय प्र॒त्नथा॑ पुरा॒ण इव॑ वयोऽन्नं दधासि । धारयसि । हे पुरु॒ष्टुत ब॒ज्रभिः॑ सु॒त्य पु॒रुणि॑ ब॒ह्वन्म॑न्ना॒न्नि च॑रु॒पुरो॑डा॒शादी॑नि सहसा बलेन वि राजसि । ईश्वरो भवसि स्वीकर्तुं । तित्विषा॒णस्य दी॒प्तस्य॑ ते तव सा प्रसिद्धा त्विषि॒दी॒प्तिर्ना॑धृषे । अन्धैरधृष्या भवति ॥

त्वमग्ने॒ समि॑धानं॒ यवि॑ष्य दे॒वा दू॑तं च॒क्रिरे॑ ह॒व्यवा॑हनं ।

उ॒रुज॑यसं॒ घृत॑यो॒निमा॑हुतं त्वे॒षं चक्षु॑र्दधिरे चो॒दय॑न्मति ॥६॥

त्वां । अग्ने । सं॒ऽइ॒धानं॑ । य॒वि॒ष्य । दे॒वाः । दू॑तं । च॒क्रिरे॑ । ह॒व्यऽवा॑हनं ।

उ॒रुऽज॑यसं । घृ॒तऽयो॑निं । आ॒ऽहु॑तं । त्वे॒षं । चक्षुः॑ । द॒धिरे॑ । चो॒दय॑त्ऽमति ॥६॥

हे यविष्य युवतमाग्ने समिधानं सम्यगिध्यमानं त्वां हव्यवाहनं हविषां वोढारं दूतं चक्रिरे । कृतवन्तो देवाः । त्रयाणामग्नीनां मध्ये हव्यवाहनः खलु पूर्वं देवैर्हविर्वहनाय दूतः कृतः । हव्यवाहनो देवानां । तै० सं० २. ५. ८. ६. । इति हि श्रुतिः । किंच उ॒रुज॑यसं प्रभूतविगं घृतयोनिं । घृतं योनिः कारणं यस्य तं । आहुतं त्वां चोदयन्मति । चोदयन्ती मतिर्यस्य तच्चोदयन्मति । त्वेषं दीप्तं चक्षुःक्षणक्षणं सर्वप्रकाशकं चक्षुःस्थानीयं कृत्वा दधिरे देवा मनुष्याश्च । मत्वा हि चक्षुश्चोदयते ॥

त्वमग्ने॒ प्र॒दिव॑ आ॒हुतं॑ घृ॒तैः सु॒म्नाय॑वः सु॒षमि॑धा॒ समी॑धिरे ।

स वा॒वृधा॑न ओष॒धीभि॑रु॒क्षितो॑ऽभि ज॒यांसि॑ पा॒र्थिवा॑ वि तिष्ठ॑से ॥७॥

त्वां । अग्ने । प्र॒ऽदि॒वः । आ॒ऽहु॑तं । घृ॒तैः । सु॒म्नऽय॑वः । सु॒ऽस॒मि॒धा । सं । इ॒धिरे॑ ।

सः । वा॒वृ॒धा॒नः । ओष॒धी॒भिः । उ॒क्षि॒तः । अ॒भि । ज॒यांसि॑ । पा॒र्थि॒वा । वि॒ । ति॒ष्ठ॑से ॥७॥

हे अग्ने घृतीराहुतं त्वां प्रदिवः पुरातनाः सुम्नायवः सुखमिच्छन्तो यजमानाः सुषमिधा शोभनेनेधेन समीधिरे । सम्यक् दीपितवन्तः । स त्वं वावृधानो वर्धमान ओषधीभिरुक्षितः सितो जयांस्यन्नानि पार्थिवा पार्थिवान्वृक्षान् । यद्वा । पार्थिवेति अयोविशेषणं । पार्थिवानि चरुपुरोडाशादिकान्यभि वि तिष्ठसे । अभिव्यञ्ज्य वर्तसे ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीत्यतुरो देयाद्वियातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कल्याणं भूयात् ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाखाः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः सुखं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

पंचमे मंडले प्रथमेऽनुवाके पूर्वमष्टौ सूक्तानि व्याख्यातानि । त्वामग्ने हविष्मंत इति सप्तमं नवमं सूक्तमा-
त्रेयस्य गयस्यार्थं । सप्तमीपंचम्यौ पंक्ती शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रम्यते । त्वामग्ने गयो
ऽत्यापंचम्यौ पंक्ती इति ॥ प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते शंसनीये । तथैव सूचितं । त्वामग्ने
हविष्मंत इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥

त्वामग्ने हविष्मंतो देवं मर्तास ईळते । मन्ये त्वा जातवेदसं स हव्या वक्ष्यानुषक् ॥१॥
त्वां । अग्ने । हविष्मंतः । देवं । मर्तासः । ईळते । मन्ये । त्वा । जातवेदसं । सः । हव्या ।
वक्षि । आनुषक् ॥१॥

हे अग्ने त्वां देवं दीप्यमानं हविष्मंतो होमसाधनद्रव्यसमेता मर्तासो मर्त्या ईळते । सुवर्ति । अहं च
जातवेदसं । जातमुत्पन्नं चराचरं भूतजातं वेत्तीति जातवेदाः । अथवा जातानि स्थावरजंगमात्मकान्येन
विदुरिति जातवेदाः । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं सर्वं वेदो धनं यस्यासौ जातवेदाः । एवंविधं त्वा
त्वां मन्ये । स्तौमि । मनिरत्र सुत्यर्थं वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । स त्वं हव्या हवनसाधनानि हवीष्यानुषक्
निरंतरतयानुषक्तं यथा तथा वक्षि । वहसि ॥ हविष्मंतः । हविःशब्दः श्रीणादिकश्च प्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वरे-
णांतोदात्तः । तदस्यास्तीति मनुष्य । पदसंज्ञाया अपवादत्वेन तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां इत्वाभावः ।
मनुष्यसोरनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । देवं । अचप्रत्ययांतत्वाद्देवशब्दोऽंतोदात्तः । मर्तासः । मृड-
प्राणत्यागे । असिहसिमृडित्यादिना तन् । गुणः । मर्तः । जसेरसुक् । मर्तासः । नित्वादाबुदात्तः । ईळते । ईड-
सुती । अदादित्वाच्छपो लुक् । आत्मनेपदेष्वनतो स्त्रेरेत्वं । अव डकारस्याधेतुसंप्रदायप्राप्तो ङकारः । लसा-
र्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरे प्राप्त आष्टमिको निघातः । मन्ये । श्नो नित्वादाबुदात्तत्वं । त्वा । युधि-
मिश्रणे । मद्विप्रत्ययांतो युष्मच्छब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
द्वितीयायां च । पा० ७. २. ८७. इत्वाकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशोऽप्युदात्त एव । त्वामी-
द्वितीयाया इति त्वादेशः । स्थानिवद्भावेनांतोदात्तत्वे प्राप्तेऽनुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तत्वं । जातवेदसं ।
जनी प्रादुर्भावे । ऋः । श्रीदितो निष्ठायामितीदप्रतिषेधः । जनसनखनां सन्मूलोरित्यात्वं । प्रत्ययस्वरेणांतो-
दात्तः । वेदसशब्दोऽप्यनुप्रत्ययांतत्वादाबुदात्तः । कर्मधारयपक्षे समासांतोदात्तापवादत्वेन तत्पुरुषे तुष्ट्या-
र्थेयत्वादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । तदपवादत्वेन गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बङ्ग्रीहिपक्षे बङ्ग्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति । हव्या । हवमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे
य इत्यनुवर्तमाने कंदसि चेति यः । नपुंसकत्वाच्चिरादेशः । शस्त्रकंदसि बङ्गलमिति लोपः । प्रत्ययलक्षणेन
नुम । दीर्घनलोपी । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वक्षि । वह प्रापणे । सिप । लुगनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति शपो
लुक् । टल्लकत्वषत्वानि । सिपः पित्वादनुदात्तत्वेन धातुस्वरेणाबुदात्तत्वे प्राप्ते निघातः । आनुषक् । अनुपूर्वस्य
षञ्जेः क्तिप् । नकारलोपः कुत्वं च । धात्वादेः सकारस्थोपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । दीर्घश्चान्दसः । छदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अग्निर्होता दास्वतः क्षयस्य वृक्तबर्हिषः । सं यज्ञासश्चरन्ति यं सं वाजासः अवस्यवः ॥ २ ॥
अग्निः । होता । दास्वतः । क्षयस्य । वृक्तऽबर्हिषः । सं । यज्ञासः । चरन्ति । यं । सं । वाजासः ।
अवस्यवः ॥ २ ॥

यमपि यज्ञासः सर्वे यज्ञाः सं चरन्ति सहिता गच्छन्ति । अवस्यवो यजमानस्य प्रभूतां कीर्तिं संपादयन्तो वाजासो हवींषि यमपि सं चरन्ति प्राप्नुवन्ति । एवंविशिष्टोऽग्निर्दास्वतो हविश्रपेणादिदानवतो वृक्तबर्हिषः । वृक्तानि लूनानि बर्होषि दर्भा येनासी वृक्तबर्हिः । तस्य क्षयस्य । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन् स्वर्गसाधनफलानीति क्षयः । तस्य यजमानस्य यागार्थं होता देवानामाह्वाता भवति ॥ दास्वतः । दा दाने । असुन्नत्ययातः । मतुपो ऽदुपधात्वाद्वत्वं । धातुस्वरेणाद्युदात्त एव । क्षयस्य । क्षि निवासगत्योः । क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं । वृक्तबर्हिषः । वृक्ती वर्जने । वर्जनमचोपचाराच्चेदनं । निष्ठा । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बङ्ग्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यज्ञासः । यज्ञशब्दो यजयाचेत्यादिना नङ्प्रत्ययांतोऽतोदात्तः । चरन्ति । चर गतिभक्षणयोः । अदुपदेशाक्षसार्वधातुकाद्युदात्तत्वं । यदुत्तान्नित्यमिति निघाताभावः । वाजासः । वजिर्घञ् । वाजः । कर्षात्वं इत्यंतोदात्तत्वं । क्वादसत्वात् त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । अवस्यवः । क्दसि परेच्छायामिति क्यच् । क्वाच्च्दसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ॥

उत स्म यं शिशुं यथा नवं जनिष्टारणी । धर्तारं मानुषीणां विशमग्निं स्वध्वरं ॥ ३ ॥
उत । स्म । यं । शिशुं । यथा । नवं । जनिष्ट । अरणी इति । धर्तारं । मानुषीणां । विशां ।
अग्निं । सुऽअध्वरं ॥ ३ ॥

उत स्म अपि च मानुषीणां मनोजातानां विशां । विशन्ति प्रविशन्ति गर्भाशयमिति विशः प्रजाः । तासां धर्तारमाहारादिपाकद्वारेण शरीरधातूनां पोषकं स्वध्वरं शोभनयज्ञं यमप्रिमरणी द्वे अरणी नवं नूतनं शिशुं यथा अपत्यमिव जनिष्ट अजनिषातां । अरणी प्रजानां पोषणार्थं चैतमप्रिमच्छजतामित्यर्थः ॥ शिशुं । शो तनूकरणे । आदेच इत्यादिना आत्वं । शः कित्सन्वच्चेत्युप्रत्ययः सन्वद्भावश्च । द्विर्भावोऽभ्यासस्य ह्रस्वश्च । सन्वत् इतीत्वं । आतो धातोरित्याकारलोपः । नित्वादाद्युदात्तः । यथा । यथेति पादांत इति सर्वानुदात्तः । जनिष्ट । जनी प्राकुर्भवे । लुङ् । क्वादसत्वाद्वचनव्यत्ययः । अरणी । ऋ गतौ । अर्तिष्ठमृधृधम्यश्चवितृभ्यो ऽनिरित्यनिप्रत्यय आद्युदात्तः । आभ्यामर्ति गच्छत्यनिरित्यरणी । कथमपादानार्थं श्रीणादिकोऽग्निः । ताभ्यामन्यचोणादयः । पा० ३. ४. ७५. इति नियमाद्वीमादित्वात्सिद्धं । मानुषीणां । मनोजातावज्यतौ पुक्चेत्युप्रत्ययः पुगागमश्च । त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । विशां । विश प्रवेशने । कर्तरि क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । स्वध्वरं । हिंसार्थस्य ध्वरतेः पचाद्यच् । न विद्यते ध्वरो यागहिंसा यस्मिन्नित्यध्वरः । बङ्ग्रीहित्वापवादत्वेन नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तः ॥

उत स्म दुर्गृभीयसे पुत्रो न ह्यार्याणां । पुरु यो दग्धासि वनाग्ने पशुर्न यवसे ॥ ४ ॥
उत । स्म । दुःगृभीयसे । पुत्रः । न । ह्यार्याणां । पुरु । यः । दग्धा । असि । वना ।
अग्ने । पशुः । न । यवसे ॥ ४ ॥

उत स्म अपि च ह्यार्याणां कुटिलं गच्छतां सर्पाणां । यद्वा । आस्कन्दितादिगतिविशेषेण वक्रगमनानामश्वाणां पुत्रो न पुत्र इव बालसर्प इवाशिक्षितबालाश्च इव वा दुर्गृभीयसे । दुक्लिन गृह्यसे । हे अग्ने यस्त्वं पुरु बह्वनि वना वनानि दग्धासि दाहको भवसि । कथमिव । यवसे तुणे पशुर्न पशुरिव । अयमर्थः । अत्यंतपुधार्तः पशुसृणुविषये विद्वष्टः सन् यथा सर्वं भक्षयति तद्वदित्यर्थः ॥ दुर्गृभीयसे । यह उपादाने । यक् । नृव ईदित्यनुवृत्तौ बङ्गत्वं क्दसीतीडागमः । ग्रहीत्यादिना संप्रसारणं । ह्यग्रहोर्म्यक्दसीति भकारः । निघातः ।

ह्यार्थाणां । ह्रू कौटिल्ये । अहलोर्ण्यत् । आदिवृद्धिः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । पुर । पू पालनपूरणयोः ।
पृभिद्विध्यधिगृधिधृषिदृशिभ्य इति कुप्रत्ययः । उदोऽप्यपूर्वस्येत्युत्वं । प्रत्ययस्वरिणां तोदात्तत्वं । असि । यदुत्तान्नि-
त्यमिति न निघातः ॥

अध स्म यस्यार्चयः सम्यक्संयन्ति धूमिनः ।

यदीमहं चितो दिव्युप ध्मातेव धमति शिशीते ध्मातरौ यथा ॥ ५ ॥

अध । स्म । यस्य । अर्चयः । सम्यक् । संऽयन्ति । धूमिनः ।

यत् । ई । अहं । चितः । दिवि । उप । ध्माताऽइव । धमति । शिशीते । ध्मातरि । यथा ॥ ५ ॥

अध स अपि च धूमिनो धूमवतो यस्यापेरर्चयोऽर्चयि सम्यक् शोभनं संयन्ति सर्वतः प्राप्नुवन्ति
चितस्त्रिषु स्थानेषु ततो व्याप्तः त्रीणि स्थानानि वातीत्य दिव्यन्तरिक्षे यद्यदा ईमयमात्मानमुप धमति उपवर्ध-
यति तदा ज्वालाः सर्वतो निर्गच्छन्तीत्यर्थः । कथमिव । ध्मातेव । कर्मारो यथा भस्त्रादिभिरपि संवर्धयति
तद्वत्स्वात्मानं वर्धयतीत्यर्थः । किंच ध्मातरि यथा । यथा ध्मातृसमीपे विद्यमानोऽपिस्तेन ध्मायमानः स
आत्मानं शिशीते तीक्ष्णीकरोति तद्वत्स्वयमेव स्वात्मानं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । अहेति पादपूरणः ॥ यन्ति ।
इण् गती । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । धमति । ध्मा शब्दापिसंयोगयोः । पाघादिना धमादेशः । पूर्ववन्नि-
घाताभावः । शिशीते । शी तनुकरणे । व्यत्ययिनात्मनेपदी । स्थावित्यनुवर्तमाने बज्रं कंदसीति विकरणस्य
युः । आदेच उपदेशे शितीत्यात्वं । स्थाविति द्विवचनं । बज्रं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । उभे अभ्यस्तसंज्ञायामात
ई हल्यघोरित्वं । तिङ उत्तरत्वान्निघाताभावः ॥

तवाहमग्र ऊतिभिर्मित्रस्य च प्रशस्तिभिः । द्वेषोयुतो न दुरिता तुर्याम मर्त्यानां ॥ ६ ॥

तव । अहं । अग्ने । ऊतिऽभिः । मित्रस्य । च । प्रशस्तिऽभिः । द्वेषऽयुतः । न । दुःऽइता ।

तुर्याम । मर्त्यानां ॥ ६ ॥

हे अग्ने मित्रस्य सर्वेषां मित्रभूतस्य तवोतिभिर्गुणैर्भूतकर्तृकरणैर्गुणैर्भूतप्रशस्तिभिश्चास्मत्कृतैः सोऽवैश्व मर्त्यानां
शत्रुभूतानां मनुष्याणां दुरिता दुरितानि तत्कर्तृकाणि पापसाधनकर्माणि द्वेषोयुतो न द्वेषयुक्तान् शत्रुनिव
तुर्याम । तरेयं । अयमर्थः । त्वद्रक्षणेस्त्वत्संबन्धिसुतिभिश्च वाह्याभ्यन्तरशत्रून् तरेयमित्यर्थः ॥ ऊतिभिः । अत्र
रक्षणे । क्तिन् । ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्चेत्युट् । ऊतियूतिसातिहेति कीर्तयश्चेत्यन्तोदात्तो निपातितः ।
प्रशस्तिभिः । शम्भु स्तुती । क्तिन् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादत्वेन तादी च निति छत्वाताविति गतेरुदात्तत्वं ।
द्वेषोयुतः । द्वेष अप्रीती । भावेऽमुन्यत्ययः । यु मिश्रणे । कर्तेरि क्तिप् । तुक् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
तुर्याम । तृ प्लवनतरणयोः । प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । लिङः सलोपोऽन्यस्येति सकारलोपः । बज्रं
कंदसीति शपो लुक् । उदोऽप्यपूर्वस्य बज्रं कंदसीत्युत्वं । यामुडागमस्योदात्तत्वाच्चेष्टनिघातः । अपादादाविति
प्रतिषेधान्निघाताभावः ॥

तं नो अग्ने अभी नरो रयिं सहस्व आ भर ।

स क्षेपयत्स पोषयद्भुवद्वाजस्य सातय उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

तं । नः । अग्ने । अभी । नरः । रयिं । सहस्वः । आ । भर ।

सः । क्षेपयत् । सः । पोषयत् । भुवत् । वाजस्य । सातये । उत । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ७ ॥

हे अग्ने सहस्वो बलवन्नरो हविषां नेतारो नोऽस्माकं तं रयिं लोके प्रसिद्धं पञ्चादिलक्षणं धनमभ्या भर ।
आभिमुख्येनाहर । पूर्वोक्तः सोऽपि क्षेपयत् । अस्मदीयान् शत्रून् क्षेपयतु । सोऽपि पोषयत् । अस्मान्पोषयतु ।

वाजस्यान्नस्य सातये लामाय भुवत् । भवतु । उत अपि च हे अग्ने पृतसु पृतनासु युधेषु नोऽस्माकं वृधे समृद्धय एधि । भव । संयामे शुचुविजयार्थं स त्वं समृद्धिं कुर्वित्वर्थः ॥ सहस्रः । षह मर्षणे । असुन् । सहस्रत्वेन शुचुर्निति सहो बलं । मतुप । मादुपधाया इति वत् । मतुवसो वः संबुद्धौ कंदसीति हत्वं । आमन्त्रितस्य चेति निघातः । जेपयत् । ज्यि प्ररणे । शिजंतास्ते । इतश्च लोपः । लिटोऽडाटावित्यडागमः । शब्दगुणायादेशौ पररूपत्वं च । पोषयत् । पुष पुष्टौ । भुवत् । भू सत्तायां । भूसुवोस्तिडीति गुणप्रतिषेधः । उवङ् । एधि । अस भुवि । घुसोरे-
द्वावभ्यासलोपश्चेत्येत्वं । तस्यासिद्धत्वाद्बुद्धत्वाभ्यां हेर्धिरिति धिरादेशः । निघातः । पृतसु । पदादिवित्यादिना पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । साविकाच्चादंतोदात्तत्वं ॥ १॥

अप ओजिष्ठमिति सप्तर्चं दशमं सूक्तं । ऋष्यादि विनियोगश्च पूर्ववत् । चतुर्थीसप्तम्यौ पंक्ती । अप ओजि-
ष्ठमंत्वाचतुर्थी चेत्तनुक्रांत ॥

अप ओजिष्ठमा भर द्युम्नस्मभ्यमधिगो । प्र नो राया परीणसा रत्ति वाजाय पंथां ॥१॥
अग्ने । ओजिष्ठ । आ । भर । द्युम्न । अस्मभ्यं । अधिगो इत्यधिऽगो । प्र । नः । राया ।
परीणसा । रत्ति । वाजाय । पंथां ॥१॥

हे अग्ने ओजिष्ठं बलवत्तमं द्युम्नं । योतते कटकमुकुटादिरूपेण सर्वत्र प्रकाशत इति द्युम्नं धनं । अस्मभ्यमा
भर । आहर । हे अधिगो अधृतगमन । अधृतमप्रतिहतं गमनं यस्येत्यधृता अनिवारिता गावो रश्मयो
यस्येति बाधृतगुरधिगुः । तस्य संबोधनं । नोऽस्मान् परीणसा परितो व्यापकेन राया धनेन प्र प्रकर्षेण
योजय । वाजायान्नलामाय पंथां पंथानमन्नस्य मत्समीपप्राप्तिसाधनं मार्गं रत्ति । विलिख । कुर्वित्वर्थः ॥
ओजिष्ठं । उज्ज आर्जवे । उज्जिर्वलोपश्चेत्यसुन् बलोपय । गुणः । ओजः । तदस्यास्तीत्यर्थेऽस्मायामेधित्यादिना
विनिः । अतिशायन इतीष्टन । विन्मतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः । निच्चादाबुदात्तः । द्युम्नं । द्युत दीप्तावित्य-
स्माद्वातोः सुम्नद्युम्ननिष्ठेत्यादिना नकप्रत्ययो मकारश्चांतादेशो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अधिगो ।
अधृतशब्दस्य अध्यादेशः । गोशब्दस्योपसर्जनङ्गत्वं । आमन्त्रितस्य निघातः । परीणसा । णस कर्ताटन्त्रेऽत्र
व्याप्त्यर्थी धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्लिप । परि प्राप्तं नस् व्यापनं यस्य तत्तथोक्तं ।
उपसर्गादसमासेऽपीति एत्वं । अत्र प्रापणक्रियया युक्तस्य परिणमिति प्रत्युपसर्गसंज्ञा नास्ति यत्क्रियायुक्तासं
प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाः । पा० १. ४. ६०. ३. इति न्यायात् । अतः कथं एत्वं । एवं तर्ह्युपसर्गाद्बहुलमिति वचनात्
णसो एत्वं भविष्यति । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रत्ति ।
रद् विलिखने । भौवादिकः । बहुलं कंदसीति शपो लुक् । पादादित्वान्निघाताभावः । पंथां । द्वितीयैकवचन
इतोऽत् सर्वनामस्थान इत्यत् । नकारलोपश्चांदसः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याबुदात्तत्वं ॥

त्वं नो अग्ने अद्भुतं क्रत्वा दक्षस्य मंहना । त्वे असुर्यं मा रूहत्क्राणा मित्रो न यज्ञियः ॥२॥
त्वं । नः । अग्ने । अद्भुतं । क्रत्वा । दक्षस्य । मंहना । त्वे इति । असुर्यं । आ । अरूहत् ।
क्राणा । मित्रः । न । यज्ञियः ॥२॥

हे अग्ने अद्भुत सामर्थ्यातिशयेन सर्वेषामाश्चर्यभूत त्वं नोऽस्माकं क्रत्वा कर्मणास्मत्कृतेन यज्ञादिव्यापारेण
प्रीतः सन् दक्षस्य बलस्य धनस्य वा मंहना मंहनं नाम दानं कुर्विति शेषः । यतः कारणात्वे त्वय्यसुर्यमसुरघ्नं
बलमाद्भुतं आरूढं अतो मित्रो न सूर्य इव यज्ञियो यज्ञार्हस्त्वं क्राणा यज्ञघातकराक्षसापनोदनलक्षणाणि
कर्माणि कुर्वाणो भव ॥ अद्भुत । आमन्त्रितस्याबुदात्तत्वं । क्रत्वा । डुरुञ् कारणे । कृञः कतुरिति कतुप्रत्ययः ।
ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यणादेशः । क्रतुः कर्म । तृतीयैकवचने जसादिषु वावचनमिति वचनान्नाभा-
वाभावः । दक्षस्य । दक्ष गतिहिंसनयोः । दक्ष्यते हिंस्यतेऽनेन शत्रव इति दक्षं बलं । करणाधिकरणयोश्चेति
घञ् । निच्चादाबुदात्तः । मंहना । मंहतिर्दानकर्मा । सुपां सुगुणित्याकारादेशः । त्वे । सुपां सुगुणित्यादिना छेः
शआदेशः । सुबादेशत्वादनुदात्तः । त्वशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । एकादेश उदात्तानोदात्त इत्येकादेशस्यो-

दान्तत्वं । आबृहत् । बृहर्धातोर्लुङि कृमृदृरुहिभ्यस्कुंदसीति त्रिरङादेशः । ङित्त्वान्नुणाभावः । क्राणा । डुङ्गञ् करणे । शानच् । बङ्गलं कुंदसीति विकरणस्य लुक् । यणादेशः । सुपां मुनुगित्वात् । चित् इत्यतोदात्तः । यच्चियः । यच्चमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यच्चत्विग्भ्यां घञञाविति घः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः ॥

त्वं नो अग्रे एषां गयं पुष्टिं च वर्धय । ये स्तोमेभिः प्र सूरयो नरो मघान्यान्पुः ॥३॥
त्वं नः । अग्रे । एषां । गयं । पुष्टिं । च । वर्धय । ये । स्तोमेभिः । प्र । सूरयः । नरः ।
मघानि । आनपुः ॥३॥

हे अग्रे त्वमेषां नस्त्वत्स्तावकानामस्माकं गयं । गम्यते निवासायेति गयं गृहं गीयते सूयत इति वा गयं धनं । पुष्टिं च गवादिविषयां पुष्टिं च वर्धय । प्रापय । वृद्धिं प्रापय । ये लोके प्रसिद्धाः सूरयो लब्धवर्णा नरः स्तोतारो मनुष्याः स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैर्मघानि मंहनीयानि गवादिधनानि यथा प्राणशुः प्राप्नुवन् तद्वद्वय मपीत्यर्थः ॥ गयं । गृहपक्षे गमेरध्यादयश्चेति यत्प्रत्ययांतो मकारलोपश्च निपात्यते । धनपक्षे गा सुती । अस्माद्यत्प्रत्ययः । ह्रस्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । पुष्टिं । पुष पुष्टी । स्त्रियां क्तिन् । क्हांदसत्वादंतोदात्तत्वं । स्तोमेभिः । डुङ् सुती । अर्तिसुमुङ् इत्यादिना मन् । गुणः । नित्वादाद्युदात्तः । आनपुः । अशू व्याप्ती । लिट् । द्विवचनं । हलादिशेषः । अत आदेरित्वात् । अशोतेत्येति नुडागमः । निघातः ॥

ये अग्रे चंद्र ते गिरः शुभंत्यश्वराधसः ।

शुष्मेभिः शुष्मिणो नरो दिवश्चिद्येषां बृहत्सुकीर्तिर्बोधति त्मना ॥४॥

ये । अग्रे । चंद्र । ते । गिरः । शुभंति । अश्वऽराधसः ।

शुष्मेभिः । शुष्मिणः । नरः । दिवः । चित् । येषां । बृहत् । सुऽकीर्तिः । बोधति । त्मना ॥४॥

हे अग्रे चंद्र सर्वेषां प्राणिनामाह्लादकर ये नरस्ते गिरस्त्वत्संबन्धिसोत्ररूपा वाचः शुभंति शोभनाः कुर्वन्ति तेऽश्वराधसोऽश्वधना भवन्ति । एतेन समृद्धिरूपलभ्यते । किंच । शुष्मिणो बलवन्तः संतः शुष्मेभिः शुष्मैः स्वकीयैर्बलैः सत्त्वैः शत्रुशोषका भवन्ति । येषां त्वत्संबन्धिनं स्तवं कुर्वतां दिवश्चिदाकाशादपि बृहन्नहती सुकीर्तिर्भवति । सर्वदिगंतरावर्तिनी कीर्तिर्भवतीत्यर्थः । एवंविधं त्वां गयस्मनात्मना स्वयमेव बोधति । बोधयति ॥ शुभंति । शुभ शुभ दीप्ती । तुदादिः । पादादित्वान्निघाताभावः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वर एव । अश्वराधसः । अशू व्याप्ती । अशुप्रतीत्यादिना क्तन् । अशुते व्याप्तीत्यध्वानमित्यर्थः । नित्वादाद्युदात्तः । राध साध संसिद्धी । असुन् । राधुवति साधयत्यनेन धर्मादीनीति राधो धनं । बङ्ग्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बृहत् । बृह बृहि वृद्धी । शतृ । डीपो लोपस्कुहांदसः । प्रत्ययस्वरः । बोधति । बुध अवगमने । एततात् शपि कृते तस्य कुंदसुभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां णिलोपः । यदुत्तान्नित्यमिति निघाताभावः । धातुस्वरिणाद्युदात्तः । त्मना । मन्त्रेष्वाद्यादेरात्मन इत्याकारलोपः ॥

तव ते अग्रे अर्चयो भाजंतो यन्ति धृष्णुया ।

परिज्मानो न विद्युतः स्वानो रथो न वाजयुः ॥५॥

तव । ते । अग्रे । अर्चयः । भाजंतः । यन्ति । धृष्णुऽया ।

परिऽज्मानः । न । विऽद्युतः । स्वानः । रथः । न । वाजऽयुः ॥५॥

हे अग्रे धृष्णुया धृष्णवोऽत्यंतप्रगल्भा भाजंतो दीप्यमानास्त्ये ते प्रसिद्धा अर्चयस्त्वदीया रश्मयो यन्ति । सर्वतो गच्छन्ति । कथमिव । परिज्मानः परितो गन्त्र्यः सर्वतो व्याप्ता विद्युतो नाचिरप्रभा इव । अनेन प्रकाशातिशय उक्तः । स्वानः शब्दायमानो रथो न रथ इव । अनेनार्चिषां स्वनाधिक्यमुक्तं । वाजयुर्न

अन्नकाम इवाज्ञार्थं युद्धेषु शत्रुविजयाय यथा प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः । अनेनाहुतिविषयोऽभिलाष उक्तः ॥ यंति ।
रणं गतौ । धृषणुया । जिघृषा प्रागल्भ्ये । त्रिसिगृध्रधृषीत्यादिना क्लृप्त्ययः । आदितश्च । पा० ७. २. १६. ।
इतीदृप्रतिषेधः । बङ्गवचने सुपां सुलुगित्यादिना याजादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । परिज्मानः । अज ब्रज
गतौ । परिपूर्वाद्वातोरेत्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । अकारलोपश्छांदसः । नित्वादाबुदात्तः । वाजयुः ।
वाजमात्मन इच्छतीति क्वच । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

नू नो अग्रे उतये सबाधसश्च रातये । अस्माकांसश्च सूरयो विश्वा आशास्तरीषणि ॥ ६ ॥
नु । नः । अग्रे । उतये । सबाधसः । च । रातये । अस्माकांसः । च । सूरयः । विश्वाः ।
आशाः । तरीषणि ॥ ६ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं नु बिप्रभूतये रक्षायै भव । सबाधसश्च दारिद्र्यनिमित्तबाधसहितस्य च रातये
धनानां दानाय भव । किंच अस्माकासोऽस्माकाः पुत्रमिवालयः सूरयः स्तोतारो विश्वाः सर्वा आशा दिश-
स्तरीषणि । तासां तरणे क्षमा भवतु । अथवा आशाः कामाः । अयमर्थः । स्वाभिलषितप्रशस्तसमस्तवस्तुसंपादनं
कुर्वित्यर्थः ॥ सबाधसः । बाधेरमुन् । बाधसा सह वर्तत इति सबाधाः । वोपसर्जनस्थिति सहस्य सभावः ।
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रातये । रा दाने । क्लिन् । मंत्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्त इत्यंतोदात्तः ।
अस्माकांसः । तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकावित्यणि कृतेऽस्माकादेशः । छांदसत्वादणो लोपः । बङ्गवचन
ऽमुगागमः । षष्ठीबङ्गवचने मध्योदात्तत्वेन दृष्टत्वात्तथाविधमादेशमवापि कृतवानाचार्यः । विश्वाः । विश्वे-
शिप्रुषीत्यादिना क्लन् । नित्वादाबुदात्तः । तरीषणि । तृ भ्रवनतरणयोः । कृतृभ्यामीषन् । उ० ४. २६ । इतीषन् ।
बङ्गवचनाल्लोपाभावः । अंतोदात्तश्छांदसः ॥

त्वं नो अग्रे अंगिरः स्तुतः स्त्वान् आ भर ।

होतर्विभ्वासहं रयिं स्तोतृभ्यः स्तवसे च न उतैधि पृतसु नो वृधे ॥ ७ ॥

त्वं । नः । अग्रे । अंगिरः । स्तुतः । स्त्वानः । आ । भर ।

होतः । विभ्वऽसहं । रयिं । स्तोतृभ्यः । स्तवसे । च । नः । उत । एधि । पृतसु । नः । वृधे ॥ ७ ॥

हे अग्ने अंगिरः । कार्यकारणयोरभेदोपचारादंगिरसां प्रकृतिभूतोऽप्यपिरंगिरा इत्युच्यते । हे अंगिरः
पूर्वैः पुरातनैर्महर्षिभिः स्तुतः स्त्वान् इदानींतनैश्च स्तुयमानस्त्वं विभ्वासहं महतामप्यभिभवितारं । अभिभव
हेतुत्वादभिभवितुं धनमुच्यते । रयिं धनं नोऽस्माकमा भर । आहर । हे होतर्देवानामाहुतः स्तोतृभ्यो नो
ऽस्मभ्यं स्तवसे स्तोतुं सामर्थ्यं च प्रयच्छ । उतापि च पृतसु युद्धेषु नोऽस्माकं वृधे समृद्धय एधि । भव ॥ स्त्वानः ।
पुत्रं स्तुती । शानचि कर्मणि व्यत्ययेन शप्प्रत्यय आबुदात्तश्च । विभ्वासहं । संहितायां विभूनामिति षष्ठीबङ्गव-
चनस्य सुपामित्यादिना आकारादेशः । तत्पुद्गे कृति बङ्गलमिति षष्ठा अलुक् । पदकारास्तु विपूर्वाङ्गवतेर-
गागमेऽन्त्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं च मत्वावग्रहं कुर्वति । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तवसे । पुत्रं स्तुती ।
तुमर्थेऽसेनप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः ॥ ॥ २ ॥

जनस्य गोपा इति षड्वचनेकादशं सूक्तमात्रेयस्य सुतंभरस्यार्थं जागतमाप्तेयं । तथा चानुक्रांतं । जनस्य
षट् सुतंभरो जागतमिति ॥ प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोगः । जनस्य गोपास्त्वामप
च्छतायवः । आ० ४. १३. । इति ॥

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।

घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्वि भांति भर्तेभ्यः शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य । गोपाः । अजनिष्ट । जागृविः । अग्निः । सुदक्षः । सुविताय । नव्यसे ।

घृतप्रतीकः । बृहता । दिविऽस्पृशा । द्युऽमत् । वि । भाति । भर्तेभ्यः । शुचिः ॥ १ ॥

अनस्य गोपा गोपायिता रक्षिता जागृविर्जागरणशीलः सदा प्रबुद्धः सुदक्षः सुबलः सर्वैः स्नाघनीयबलः सोऽग्निर्नव्यसे नवतराय सुविताय लोकानां कल्याणायाजनिष्ट । जातः । घृतप्रतीको घृतेन प्रज्वलितांगो बृहता महता दिविस्पृशाभलिहेन तेजसा युक्तः शुचिः शुद्ध एवंविधोऽग्निर्भरतेभ्य ऋत्विग्भ्यस्तदर्थं द्युमहीप्तिमवस्था भवति तथा वि भाति । प्रकाशते ॥ गोपाः । गुपू रक्षणे । आचप्रत्ययः । गोपायतेः क्लिप् । परत्वादतो लोपः । अच परत्वादपुक्तलोपे कृते वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावेन यलोपो न स्यात् । लोपो व्योर्वलीति प्रथमं लोपग्रहणाच्चापकायलोप एव भवति । लोपाजदेशस्य यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भावः । प्रत्ययस्वरः । जागृविः । जागृ निद्राचये । जृप्स्तृजागृभ्यः क्लिन्निति क्लिन्नप्रत्ययः । जाग्रोऽविचिन्मलङ्कित्विति प्रति वेधाङ्गुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तः । सुदक्षः । आद्युदात्तं द्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुविताय । तन्वादीनां कंदस्युपसंख्यानमिति सोऽवडादेशः । सूपमानात् क इत्युत्तरपदातोदात्तत्वं । नव्यसे । नवशब्दादतिशयनेऽर्थ ईयसुप्रत्ययः । ईकारलोपश्छांदसः । अतो लोपः । आद्युदात्तः । दिविस्पृशा । हृद्युभ्यां ङेऽपसंख्यानमित्यलुक् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । द्युमत् । ह्रस्वनुड्भ्यां मनुविति ह्रस्वात्परस्य मनुपोऽतोदात्तत्वं ॥

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं नरस्त्रिषधस्थे समीधिरे ।

इंद्रेण देवैः सरथं स बर्हिषि सीदन्नि होता यजथाय सुक्रतुः ॥ २ ॥

यज्ञस्य । केतुं । प्रथमं । पुरःऽहितं । अग्निं । नरः । त्रिऽसधस्थे । सं । ईंधिरे ।

इंद्रेण । देवैः । सरथं । सः । बर्हिषि । सीदन् । नि । होता । यजथाय । सुऽक्रतुः ॥ २ ॥

नर ऋत्विजो यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकं पुरोहितं यजमानैः पुरस्कृतमिंद्रेण देवैश्च सरथं तेषां मान्यत्वात्समानरथमग्निं त्रिषधस्थे त्रिस्थाने विहारप्रदेशे प्रथमं समीधिरे । समिधत । सुक्रतुः शोभनकर्मा होता देवानामाहुता सोऽग्निर्बर्हिषि बर्हिर्युक्ते तस्मिन् स्थाने यजथाय यज्ञाय नि षीदत् । प्रतिष्ठितोऽभवदिति यावत् ॥ केतुं । कित ज्ञाने । औणादिक उप्रत्ययः । अंतोदात्तः । पुरोहितं । पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । त्रिषधस्थे । आहवनीयादिलक्षणेन त्रिप्रकारेणानेन सह तिष्ठतीति त्रिषधस्थः । कप्रत्ययः । सध मादस्ययोश्छन्दसीति सधादेशः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदत् । सदेः पाप्मादिना सीदादेशः । बङ्गं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्युडभावः । पादादित्वान्निघाताभावः । यजथाय । यजेरौणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः ॥

असंमृष्टो जायसे माचोः शुचिर्मंद्रः क्विरुदतिष्ठो विवस्वतः ।

घृतेन त्वावर्धयन्नग्र आहुत धूमस्ते केतुरभवहिवि श्रितः ॥ ३ ॥

असंऽमृष्टः । जायसे । माचोः । शुचिः । मंद्रः । क्विः । उत् । अतिष्ठः । विवस्वतः ।

घृतेन । त्वा । अवर्धयन् । अग्ने । आऽहुत । धूमः । ते । केतुः । अभवत् । दिवि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने माचोररक्ष्योः । स्वजननिमित्तादरणी मातरावित्युच्येते । ताभ्यामसंमृष्टोऽबाधित एव जायसे । प्रादुर्भूतो भवसि । मंद्रः सर्वैः सुखः कविः क्रांतः सर्वत्र व्याप्तः । अथवा मेधावी शुचिस्त्वं विवस्वतोऽग्निहोत्रावर्थं गृहे विशेषेण वसतो यजमानादुदतिष्ठः । उदितोऽभवः । पूर्वं महर्षयस्त्वा त्वां घृतेनावर्धयन् । वृद्धिमनयन् । हे आहुत आहुतिभिर्जत ते तव दिव्यंतरिक्षे श्रितो व्याप्तो धूमः केतुः प्रज्ञापकोऽभवत् । अग्न्यनुमापकत्वाद्भूमस्य ॥ माचोः । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति विभक्त्येवदात्तत्वं । मंद्रः । मदि सुतिमोदमदस्यप्रकांतिगतिषु । अच सुखार्थादस्मात्स्फायितंवीत्यादिना रक् । अंतोदात्तः । कविः । क्रमेरिन् सर्वधातुभ्य इतीत्यप्रत्ययः ।

बाहुलकत्वात्कारस्य वत्वं रेफलोपश्च । व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । उदतिष्ठः । उत्पूर्वाद्धर्मकर्मवाचिनस्तिष्ठतेरात्म-
नेपदाभावः । विवस्वतः । विपूर्वाद्भसतेः संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधायाञ्चेति
वत्वं । मतुपोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः ॥

अग्निर्नो यज्ञमुप वेतु साधुयाग्निं नरो वि भरंते गृहेगृहे ।

अग्निर्दूतो अभवद्वाह्यवाहनोऽग्निं वृणाना वृणते क्विक्रतुं ॥ ४ ॥

अग्निः । नः । यज्ञः । उप । वेतु । साधुऽया । अग्निं । नरः । वि । भरंते । गृहेऽगृहे ।

अग्निः । दूतः । अभवत् । हव्यऽवाहनः । अग्निं । वृणानाः । वृणते । क्विऽक्रतुं ॥ ४ ॥

साधुया सर्वपुरुषार्थानां साधकोऽग्निर्नो यज्ञमस्मदीयं यागं प्रत्युप वेतु । आगच्छतु । नरो मनुष्या गृहे
गृहेऽनुगृहमग्निं वि भरंते । विहरंति । विहरणं कुर्वतीत्यर्थः । हव्यवाहनो हव्यानां हविषां वोढाभिर्दूतो देवानां
दूतोऽभवत् । वृणानाः संभजमानाः संतः क्विक्रतुं क्रांतयज्ञमग्निं वृणते । संभजति ॥ साधुया । सुपां सुलुगित्वा
दिना विभक्तिर्यादेशः ॥

तुभ्येदमग्ने मधुमत्तमं वचस्तुभ्यं मनीषा इयमस्तु शं हृदे ।

त्वां गिरः सिंधुमिवावनीर्महीरा पृणन्ति शवसा वर्धयति च ॥ ५ ॥

तुभ्यं । इदं । अग्ने । मधुमत्तमं । वचः । तुभ्यं । मनीषा । इयं । अस्तु । शं । हृदे ।

त्वां । गिरः । सिंधुऽइव । अवनीः । महीः । आ । पृणन्ति । शवसा । वर्धयति । च ॥ ५ ॥

हे अग्ने तुभ्यं तुभ्यं त्वदर्थं मधुमत्तममत्वंतं मधुरमिदं वचः क्रियते । हृदे हृदि शं मुखं कुर्वतीयं मनीषा
सुतिस्तुभ्यमस्तु । गिरः सुतिरूपा वाचस्त्वामा पृणन्ति । पूरयति । शवसा बलेन वर्धयति च । कथमिव ।
महीर्महत्योऽवनीरवन्यो नद्यः सिंधुमिव समुद्रमिव ॥

त्वामग्ने अंगिरसो गुहा हितमन्वविंदज्जिश्त्रियाणं वनेवने ।

स जायसे मथ्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुचमंगिरः ॥ ६ ॥

त्वां । अग्ने । अंगिरसः । गुहा । हितं । अन्नु । अविंदन् । जिश्त्रियाणं । वनेऽवने ।

सः । जायसे । मथ्यमानः । सहः । महत् । त्वां । आहुः । सहसः । पुचं । अंगिरः ॥ ६ ॥

हे अग्नेऽंगिरस ऋषयो गुहा गुहायां हितं निहितं निगूढं वने वने वृक्षे वृक्षे जिश्त्रियाणमाश्रितं त्वामन्व-
विंदन् । अलभंत । महत्त्वामाहुः सहः सहसा बलेन युक्तः स त्वं मथ्यमानो जायसे । हे अंगिरोऽंगिरसां प्रकृतिभूत
त्वां सहसः पुचमाहुः ॥ जिश्त्रियाणं । जिज्ञासेवाचां । लिटः कानच् । शपः स्तुः । स्वाविति द्विवचनं । इयङादेशः ।
चित्त्वादतोदात्तः ॥ ॥ ३ ॥

प्रापये बृहत् इति षड्वचं द्वादशं सूक्तं सुतंभरस्वार्थं वैष्टुभमाग्नेयं । प्रापये इत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाक आग्नेये
कतौ वैष्टुभे कंदस्याञ्चिनश्चिरे चेदं सूक्तं विनियुक्तं । सूचितं च । प्रापये बृहते प्र वेधसे । आ० ४. १३. इति ॥

प्रापये बृहते यज्ञियाय ऋतस्य वृष्णे असुराय मन्म ।

धृतं न यज्ञ आस्येऽमुपूतं गिरं भरे वृषभाय प्रतीचीं ॥ १ ॥

प्र । अ॒ग्रये । बृ॒हते । य॒ज्ञिया॒य । ऋ॒तस्य॑ । वृ॒ष्णे । अ॒सुरा॒य । म॒न्म ।
घृ॒तं । न । य॒ज्ञे । आ॒स्ये॑ । सु॒ऽपू॒तं । गि॒रं । भ॒रे । वृ॒षभा॒य । प्र॒ती॒चीं ॥ १ ॥

बृहते सामर्थ्यातिशयेन महते यज्ञियाय यज्ञार्हाय ऋतस्योदकस्य वृष्णे वर्षित्रे । ऋतमित्युदकनाममुपाठात् । असुराय बलवते ॥ असेरीणादिक उरन्त्ययः ॥ वृषभाय कामानां वर्षित्रेऽप्ये मय्यज्ञानसाधनं प्रतीचीमभिमुखीं गिरं स्तिरूपां वाचं प्र भरे । प्रणयामि । कथमिव । सुपूतं सम्यक्संस्कृतमाख्ये प्रकृतं यज्ञे घृतं न घृतमिव । आख्ये प्रकृतं घृतं यथा प्रीतिकरे भवति तथा प्रीतिकरीं स्तिरूपां स्तिरूपां ॥

ऋ॒तं चि॒कित्व॑ ऋ॒तमि॒च्छि॒कि॒ञ्च॒तस्य॑ धा॒रा॒ अनु॑ तृ॒न्धि॒ पूर्वीः॑ ।
नाहं॑ या॒तुं सह॑सा॒ न द्ये॒नं ऋ॒तं संपा॑म्य॒रुष॑स्य॒ वृ॒ष्णः ॥ २ ॥
ऋ॒तं । चि॒कित्वः॑ । ऋ॒तं । इत् । चि॒कि॒ञ्चि॒ । ऋ॒तस्य॑ । धा॒राः । अनु॑ । तृ॒न्धि॒ । पूर्वीः॑ ।
न । अ॒हं । या॒तुं । सह॑सा । न । द्ये॒नं । ऋ॒तं । स॒पा॒मि॒ । अ॒रु॒षस्य॑ । वृ॒ष्णः ॥ २ ॥

ऋतं स्तोत्रं हे चिकित्वो जानन्नप्ये त्वं ऋतं मया क्रियमाणमिदं स्तोत्रं चिकिञ्चि । जानीहि ॥ कित ज्ञाने । जुहोत्यादिः । लोटि रूपं । इदिति पूरणः । ऋतमिति पदस्य परस्मिन्नामचित्ते विद्यमानेऽपि छांदसत्वात्परांगवद्भावाभावः ॥ किंच पूर्वीर्वङ्गीऋतस्योदकस्य धारास्तस्य पोषणार्थमुत्पादयितुमनु तृन्धि । मेघाननुविध्य । सहसा बलेन युक्तोऽहं यातुं कर्मणा नाशकरीं हिंसां न सपामि । न स्पृशामि । न करोमीति यावत् । द्येन च सत्त्वानुताभ्यां यत्किंचिद्वैदिकं कृत्यं न सपामि ॥ यप समवाय इति धातुः ॥ किंतु अरुषस्य रोचमानस्य वृष्णः कामानां वर्षितुस्तव ऋतं स्तोत्रमेव सपामि ॥

क॒या नो॑ अ॒ग्न ऋ॒तय॑न्नु॒तेन॑ भु॒वो न॒वे॒दा उ॒चथ॑स्य॒ नव्यः॑ ।
वे॒दा मे॒ दे॒व ऋ॒तु॒पा ऋ॒तूनां॑ नाहं॑ प॒तिं स॒न्नि॒तुर॑स्य॒ रा॒यः ॥ ३ ॥
क॒या । नः॑ । अ॒ग्ने । ऋ॒तय॑न् । ऋ॒तेन॑ । भु॒वः । न॒वे॒दाः । उ॒चथ॑स्य । नव्यः॑ ।
वे॒द । मे॒ । दे॒वः । ऋ॒तु॒ऽपाः । ऋ॒तूनां॑ । न । अ॒हं । प॒तिं । स॒न्नि॒तुः । अ॒स्य । रा॒यः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऋतयन् सर्वप्राणिनां जीवनहेतुकमुदकं कुर्वन् कया केनाप्यृतेन सत्त्वेन क्रियमाणेन कर्मणा न उचथस्यास्यदीयस्य स्तोत्रस्य नवेदा ज्ञाता भुवः । भवेः । नव्यः स्तुत्य ऋतूनां ऋतूपाः । द्वितीय ऋतुशब्दोऽनुवादकः । देवो द्योतमानोऽपिर्मे मां वेद । वेत्तु । सन्नितुर्भजमानस्यास्य मम रायः पश्चादिलक्षणस्य पतिं स्वामिनं तमपिमहं न जानामि ॥ भुवः । भू सत्तायां । जिडर्थे लेख्यडागमः । उवडादेशः । नवेदाः । न न वेत्तीति वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । कथमेतल्लभ्यते । निपातनात् । द्विनञ्पूर्वस्यामुन्त्ययांतस्य वेदेरेकस्य नञो लोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावस्य स्कंदस्वामिना निपातितः । पाणिनिना तु नभ्राएनपादिति सूत्रेन वेत्तीत्येतस्मिन्नर्थे निपातितः । अस्वार्थस्यानुपपन्नत्वात् स्कंदस्वामिपच एवाश्रीयते ॥

के ते॑ अ॒ग्ने रि॒पवे॑ ब॒न्धना॑सः॒ के पा॒यवः॑ स॒न्निष॑न्त॒ द्यु॒मंतः॑ ।
के धा॒सिम॑ग्ने अ॒नृत॑स्य॒ पा॒न्ति॒ क आ॑स॒न्तो व॑च॒सः स॑न्ति गो॒पाः ॥ ४ ॥
के । ते॑ । अ॒ग्ने । रि॒पवे॑ । ब॒न्धना॑सः । के । पा॒यवः॑ । स॒न्निष॑न्त॒ । द्यु॒ऽम॒न्तः॑ ।
के । धा॒सिं । अ॒ग्ने । अ॒नृत॑स्य॒ । पा॒न्ति॒ । के । आ॑स॒न्तः । व॑च॒सः । स॑न्ति॒ । गो॒पाः ॥ ४ ॥

हे अग्ने ये रिपवे स्वकीयस्य शत्रोः बंधनासो बंधकाः स्युस्ते त्वत्संबन्धिनस्ते पुरुषाः के कीदृशाः । साम-

ध्यातिशयादेवविधा इति केनापि ज्ञातुं न शक्यंत इत्यर्थः । ये पायवो जनानां रक्षितारो युमंतो दीप्तिमंतः सनिषंत दीनेभ्यो धनं प्रयच्छन्ति त्वदीयाः के कीदृशाः । येऽनृतस्यासत्यस्य धासिं धारकं जनं पांति रक्षन्ति ते त्वदीया जनाः के संति । न केऽपीत्यर्थः । येऽसतो दुष्टस्याभिशापादिलक्षणास्य वचसो गोपा गोपाधितारो रक्षितारस्ते त्वदीयाः के संति । न केऽपीत्यर्थः । अथवा ये के जना रिपोर्बंधकाः । ये के पायवो रक्षितारः सनिषंत धनं प्रयच्छन्ति युमंतः । ये केऽनृतस्यासत्यस्य धासिं धारकं जनं पांति अनृतजनितपापात्यरिहृत्य सन्मार्गप्रदानेन रक्षन्ति । ये केऽसतोऽभिशापादिलक्षणावचसो गोपा गोपाधितारः संति ते सर्वे त्वदीयाः । त्वदुपासका इत्यर्थः ॥

सखायस्ते विषुणा अग्र एते शिवासः संतो अशिवा अभूवन् ।

अधूर्धत स्वयमेते वचोभिर्ऋजूयते वृजिनानि ब्रुवंतः ॥ ५ ॥

सखायः । ते । विषुणाः । अग्रे । एते । शिवासः । संतः । अशिवाः । अभूवन् ।

अधूर्धत । स्वयं । एते । वचःऽभिः । ऋजूऽयते । वृजिनानि । ब्रुवंतः ॥ ५ ॥

हे अग्रे ते तव सखायः स्तोतारो विषुणा विप्रकीर्णाः सर्वत्र व्याप्ता एते पूर्वमशिवाः परनिंदादि कुर्वाणा-
स्त्वत्परिचर्यां त्यजंतोऽभद्राः संत इदानीं त्वत्परिचर्यां कुर्वन्तः शिवासः शिवा आद्या अभूवन् । किंच य
ऋजूयत ऋजू सम्यगाचरतेऽपि मह्यं वचोभिरसाधुक्तिभिर्वृजिनानि कुटिलानि ब्रुवंतस्त एते मम सपत्नाः स्वय-
मेवाधूर्धत । अहिंसन्त ॥ धूर्वतेर्हिंसाकर्मण इदं रूपं ॥

यस्ते अग्रे नमसा यज्ञमीदृ ऋतं स पात्यरुषस्य वृष्णः ।

तस्य सूर्यः पृथुरा साधुरेतु प्रसर्सीणस्य नहुषस्य शेषः ॥ ६ ॥

यः । ते । अग्रे । नमसा । यज्ञं । ईदृ । ऋतं । सः । पाति । अरुषस्य । वृष्णः ।

तस्य । सूर्यः । पृथुः । आ । साधुः । एतु । प्रऽसर्सीणस्य । नहुषस्य । शेषः ॥ ६ ॥

हे अग्रे यो मनुष्यो यज्ञं यजनीयं ते त्वां नमसा स्तोत्रेणैव स्तौति । यद्वा । ते तुभ्यं यज्ञं यागं नमसा-
न्नरूपेण हविषेणैव यजति ॥ अस्मिन् पक्षे यजेर्वज्रं कंदसीति शपः सुः । स्याविति द्विवचनं । वज्रं कंदसीति
संप्रसारणं । सवर्णदीर्घः । जकारस्य टकारः ॥ योऽरुषस्य रोचमानस्य वृष्णः कामानां वर्पितुरपेक्ष्यंतं स्तोत्रं
पाति रक्षति तस्य यजमानस्य च यो गृहं पृथुर्विस्तीर्णं भवति । पश्चादिलक्षणेर्धनेः संपुर्णं भवतीत्यर्थः । प्रसर्सी-
णस्य प्रकर्षेण परिचर्यां गच्छतो नहुषस्य मनुष्यस्य साधुः कामानां साधकः शेषः । शिष्यत इति शेषः । पुत्र
एतु । आगच्छतु । भवत्वित्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

अर्चतस्वेति षडृचं चयोदशं मुक्तं मुतंभरस्वार्थं गायत्रमापेयं । अनुक्रांतं च । अर्चतो गायत्रं त्विति ॥
प्रातरनुवाक आपेयक्रांतो गायत्रच्छंदस्याश्विनशस्त्र इदमादिके द्वे सूक्ते । सूचितं च । अर्चतस्वेति सूक्ते । आ०
४. १३. इति ॥ आहवनीयोपस्थाने त्वमपे सप्रथा असीत्वेका । सूचितं च । सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या
त्वमपे सप्रथा असीति च । आ० ३. १०. इति ॥ अश्वमेधे पौष्णेष्टौ त्वमपे सप्रथा इति प्रथमाज्यभागानुवाक्या ।
त्वमपे सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सवन्ती । आ० १०. ६. इति ॥

अर्चतस्वा हवामहेऽर्चतः समिधीमहि । अग्रे अर्चत ऊतये ॥ १ ॥

अर्चतः । त्वा । हवामहे । अर्चतः । सं । इधीमहि । अग्रे । अर्चतः । ऊतये ॥ १ ॥

हे अग्रे त्वा स्वामर्चतः पूजयंतो वयं हवामहे । आह्वयामः । अर्चतः सुवंतो वयमृतये रक्षणाय तर्पणाय
वा त्वां समिधीमहि । समिद्धिः संदीपयामः । अर्चत इति तृतीयं पदमादरातिशयार्थं ॥

अग्नेः स्तोमं मनामहे सिध्मद्व दिविस्पृशः । देवस्य द्रविणस्यवः ॥२॥

अग्नेः । स्तोमं । मनामहे । सिध्मं । अद्व । दिविऽस्पृशः । देवस्य । द्रविणस्यवः ॥२॥

द्रविणस्यवो द्रविणं धनमिच्छन्तो वयं दिविस्पृशः सूर्यरूपेणाकाशं व्याप्नुवतो देवस्य द्योतमानस्यापिः सिध्मं पुरुषार्थानां साधकं स्तोमं स्तोत्रमव्यास्मिन्नहनि मनामहे । ब्रूमः ॥

अग्निर्जुषत नो गिरो होता यो मानुषेष्व । स यक्षद्वैव्यं जनं ॥३॥

अग्निः । जुषत । नः । गिरः । होता । यः । मानुषेषु । आ । सः । यक्षत् । द्वैव्यं । जनं ॥३॥

होता देवानामाहुता योऽग्निर्मानुषेष्व वसति सोऽग्निर्नोऽस्माकं गिरः स्तुतीर्जुषत । सेवतां । सोऽग्निर्द्वैव्यं जनं देवसंबन्धिनं जनं यक्षत् । यजतु ॥

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥४॥

त्वं । अग्ने । सऽप्रथाः । असि । जुष्टः । होता । वरेण्यः । त्वया । यज्ञं । वि । तन्वते ॥४॥

हे अग्ने जुष्टः सर्वदा प्रीतो वरेण्यः सर्वैर्वरणीयो होता त्वं सप्रथाः सर्वतः पृथुरसि । भवसि । तथाह यास्कः । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । नि० ६. ७. इति । किंच सर्वे यजमानास्त्वया साधनेन यज्ञं वि तन्वते ॥

त्वमग्ने वाजसातमं विप्रा वर्धति सुष्टुतं । स नो रास्व सुवीर्यं ॥५॥

त्वां । अग्ने । वाजऽसातमं । विप्राः । वर्धति । सुऽस्तुतं । सः । नः । रास्व । सुऽवीर्यं ॥५॥

हे अग्ने विप्रा मेधाविनः स्तोतारो वाजसातमं । वाजोऽज्ञं । तद्दत्तं सुष्टुतं पूर्वैर्महर्षिभिः सम्यक् स्तुतं तं त्वां वर्धति । स्तोत्रैर्वर्धयति । स त्वं नोऽस्मभ्यं सुवीर्यं सर्वैः स्थापनीयं बलं रास्व । देहि ॥

अग्ने नेमिराँ इव देवांस्त्वं परिभूरसि । आ राधश्चिचमृजसे ॥६॥

अग्ने । नेमिः । अरान्ऽइव । देवान् । त्वं । परिऽभूः । असि । आ । राधः । चिचं । मृजसे ॥६॥

हे अग्ने त्वं देवान् परिभूरसि । स्वतेजसा परिभवसि । कथमिव । नेमिः प्रकाशमानश्चक्रस्य वाह्यो वलयो ऽरानिव नाभावर्पितान् सूक्ष्मान् स्थासकानिव । किंच त्वं चिचं नानाविधं राधः । साधयत्यनेन पुरुषार्थानिति राधो धनं । आ मृजसे । स्तोत्रभ्यः प्रसाधय । धननामसु पाठाद्राधो धनमित्युक्तं ॥ ५॥

अग्निं स्तोमेनेति षड्भुवं चतुर्दशं सूक्तं सुतंभरस्यार्थं गायत्रमात्रेयं । अग्निं स्तोमेनेत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिचस्त्वयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यं । हव्या देवेषु नो दधत् ॥१॥

अग्निं । स्तोमेन । बोधय । संऽइधानः । अमर्त्यं । हव्या । देवेषु । नः । दधत् ॥१॥

हे स्तोतरमर्त्यमरणधर्माणमग्निं स्तोमेन स्तोत्रेण बोधय । स्वामिन्निषितार्थसिद्धये प्रबोधय । योऽपिः समिधानः स्तोत्रैः सम्यक् प्रकाशमानः स नो हव्यास्त्रदीयानि हव्यानि हवींषि देवेषु दधत् । निदधातु ॥

तमध्वरेष्वीकृते देवं मर्ता अमर्त्यं । यजिष्ठं मानुषे जने ॥२॥

तं । अध्वरेषु । ईकृते । देवं । मर्ताः । अमर्त्यं । यजिष्ठं । मानुषे । जने ॥२॥

मर्ता मनुष्या देवं द्योतमानममर्त्यममरणधर्माणं मानुषे मनुष्याणां संबन्धिनि जने लोके यजिष्ठं यष्टुतमं तमपिमध्वरेषु सप्ततंतुष्वीकते । सुवंति ॥

तं हि शश्वंत ईळते सुचा देवं घृतश्रुता । अग्निं हव्याय वोळ्हेवे ॥ ३ ॥

तं । हि । शश्वंतः । ईळते । सुचा । देवं । घृतश्रुता । अग्निं । हव्याय । वोळ्हेवे ॥ ३ ॥

शश्वंतो बहवः स्तोतारस्तं देवमपिमीकते । सुवंति । कीदृशास्ते । घृतश्रुता घृतं चरन्त्या सुचा सहिताः । किमर्थं सुवंति । हव्याय हव्यवहनार्थं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविर्वोढवे वोढुं ॥

अग्निर्जातो अरोचत मन्दस्यूज्योतिषा तमः । अविंदत्ता अपः स्वः ॥ ४ ॥

अग्निः । जातः । अरोचत । मन् । दस्यून् । ज्योतिषा । तमः । अविंदत् । गाः ।

अपः । स्वरिति स्वः ॥ ४ ॥

जातोऽरण्योर्मथनेन प्रादुर्भूतोऽपिर्दस्यून् यज्ञविघ्नकारिणः शूभ्रं घ्नन् हिंसन् ज्योतिषा स्वेन तेजसा तमो घ्नरोचत । अदीप्यत । किंच गा अप उदकानि स्वः सूर्यं चाविंदत् । अवेदयत् ॥

अग्निमीळैन्यं कविं घृतपृष्ठं सपर्यत । वेतु मे शृणवद्भव ॥ ५ ॥

अग्निं । ईळैन्यं । कविं । घृतपृष्ठं । सपर्यत । वेतु । मे । शृणवत् । हवं ॥ ५ ॥

हे जना ईळैन्यं सुखं कविं क्रांतदर्शिनं घृतपृष्ठं दीप्तोपरिभागमग्निं सपर्यत । पूजयत । सोऽग्निमे हवं मदीयमाह्वानं वेतु । कामयतां । शृणवत् । शृणोतु च ॥

अग्निं घृतेन वावृधुः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणिं । स्वाधीभिर्वचस्युभिः ॥ ६ ॥

अग्निं । घृतेन । ववृधुः । स्तोमेभिः । विश्वचर्षणिं । सुवाधीभिः । वचस्युभिः ॥ ६ ॥

अस्विजो विश्वचर्षणिं विश्वस्य द्रष्टारं स्वाधीभिः शोभनाध्यानेर्वचस्युभिः सुतिकामेर्देवैः समेतमग्निं घृतेन स्तोमेभिः स्तोमेः स्तोत्रैर्ववृधुः । अवर्धयन् ॥ ६ ॥ ११ ॥

द्वितीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र प्र वेधसे इति पंचर्चं प्रथमं सूक्तमांगिरसस्य धरुणस्यार्घं वैश्वदेवमाप्यं । अचानुक्रमणिका । प्र वेधसे पंचांगिरसो धरुण इति ॥ प्रातरनुवाक आपये क्रती वैश्वदेवो कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । सूचितं च । प्र वेधसे कवये त्वं नो अपि वरुणस्य विद्वान् । आ० ४. १३. । इति ॥

प्र वेधसे कवये वेद्याय गिरं भरे यशसे पूर्वाय ।

घृतप्रसक्तो असुरः सुशेवो रायो धर्ता धरुणो वस्वो अग्निः ॥ १ ॥

प्र । वेधसे । कवये । वेद्याय । गिरं । भरे । यशसे । पूर्वाय ।

घृतप्रसक्तः । असुरः । सुशेवः । रायः । धर्ता । धरुणः । वस्वः । अग्निः ॥ १ ॥

योऽपिघृतप्रसक्तो हवीरूपेण घृतेन प्रसक्तोऽसुरो बलवान् सुशेवः । शोभनं शिवं सुखं यस्यासौ सुशेवः शिवमिति सुखनामसु पाठात् । रायो धनस्य धर्ता पोषको धरुणो हविषां धारको वस्वो वासकोऽग्निर्भवति वेधसे विधात्रे कवये क्रांतदृशे वेद्याय सुत्याय ॥ विदिरयं मणिना समानार्थो मनिश्च सुतिकर्मा ॥ यशसे यशस्विने पूर्वाय सुत्याय तस्या अपये गिरं सुतिं प्र भरे । प्रणयानि ॥

ऋतेन ऋतं धरुणं धारयंत यज्ञस्य शके परमे व्योमन् ।

दिवो धर्मन्धरुणे सेदुषो नृञ्जातैरजाताँ अभि ये ननस्युः ॥ २ ॥

ऋतेन । ऋतं । धरुणं । धारयंत । यज्ञस्य । शके । परमे । विऽओमन् ।

दिवः । धर्मन् । धरुणे । सेदुषः । नृन् । जातैः । अजातान् । अभि । ये । ननस्युः ॥ २ ॥

ये यजमाना दिवो बुलोकस्य धरुणे धारके धर्मन्धरे सेदुष आसीनान् नृनजातान्देवान् जातैर्मनुष्यैर्ह-
त्विग्भिर्भूमि ननस्युः अभिप्राप्नुवन्ति ते यजमाना यज्ञस्य धरुणं धारकमुतं सत्वरूपमग्निं शके कर्मणि निमित्ते
परम उत्कृष्टे व्योमन् स्थान उत्तरवेद्यामृतेन सोवेण धारयंत । धारयन्ति ॥

अंहोयुर्वस्तन्वस्तन्वते वि वयो महद्दुष्टं पूर्याय ।

स संवतो नवजातस्तुतुर्यात्सिंहं न क्रुद्धमभितः परि धुः ॥ ३ ॥

अंहःऽयुर्वः । तन्वः । तन्वते । वि । वयः । महत् । दुष्टं । पूर्याय ।

सः । संऽवतः । नवऽजातः । तुतुर्यात् । सिंहं । न । क्रुद्धं । अभितः । परि । स्युः ॥ ३ ॥

ये यजमानाः पूर्याय मुख्यायास्मा अपये महदधिकं दुष्टं राक्षसैर्दुष्प्रापं वयो हवीरूपमन्नं प्रयच्छन्ति
ते यजमानास्तन्वः स्वास्तनूरंहोयुवोऽहसा वियोजिका वि तन्वते । विस्तारयन्ति । नवजातः सोऽग्निः संवतः
संगताम् शत्रून् तुतुर्यात् । तरतु । किंचाभितः सर्वतो वर्तमानाः शत्रवो मां परि वर्जयित्वा स्युः । तिष्ठेयुः ।
कथमिव । मृगाः क्रुद्धं सिंहं न सिंहमिव ॥

मातेव यद्भरसे पप्रथानो जनंजनं धायसे चक्षसे च ।

वयोवयो जरसे यद्धानः परि त्मना विषुरूपो जिगासि ॥ ४ ॥

माताऽइव । यत् । भरसे । पप्रथानः । जनंऽजनं । धायसे । चक्षसे । च ।

वयःऽवयः । जरसे । यत् । दधानः । परि । त्मना । विषुऽरूपः । जिगासि ॥ ४ ॥

पप्रथानः सर्वत्र प्रथमानो यद्यस्त्वं मातेव जननीव जनं जनं सर्वं जनं भरसे विमर्षि । किंच धायसे
धारणाय चक्षसे दर्शणाय च सर्वैः प्रार्थ्यसे । यद्यदा दधानो धार्यमाणो भवसि तदा वयो वयः सर्वमन्नं
जरसे । जरयसि । अपि च विषुरूपो नानारूपः सन् तन्नात्मना परि जिगासि । सर्वभूतानि परिगच्छसि ॥

वाजो नु ते शर्वसस्पात्वन्तंमुरुं दोघं धरुणं देव रायः ।

पदं न तायुर्गुहा दधानो महो राये चितयन्त्रिंमस्यः ॥ ५ ॥

वाजः । नु । ते । शर्वसः । पातु । अन्तं । उरुं । दोघं । धरुणं । देव । रायः ।

पदं । न । तायुः । गुहा । दधानः । महः । राये । चितयन् । अत्रिं । अस्परित्यस्यः ॥ ५ ॥

हे देव द्योतमानापि उरुं पृथुं दोघं कामानां दोग्धारं रायो धनस्य धरुणं धारकं वाजो हविर्लक्षणमन्नं
ते त्वदीयस्य शर्वसो बलस्यान्तं समाप्तिं संपूर्तिं नु अद्य पातु । रक्षतु । तायुर्न तत्कारो यथा गुहा गुहायां पदं
द्रव्यं दधानो धारयन् रक्षति तद्वत् महो महते राये धनाय धनलाभार्थं चितयन् सम्भारं प्रकाशयन् अचि-
मस्यः । अचिमृषिमप्रीणयः ॥ स्युः प्रीणनपारणयोरिति धातुः ॥ ७ ॥

बृहद्वय इति पंचर्चं द्वितीयं सूक्तमावेयस्य पूरोरार्थः । अंत्या पंक्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । अप्रिदेवता । तथा चानुक्रांतं । बृहत्पूषः पंक्त्यंतं हीति ॥ प्रातरनुवाक आप्रेये क्रतावानुष्टुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदमादीनि दश सूक्तानि चतुर्थ्यनवमवर्जितानि । आदितस्त्रिषु सूक्तेष्वंत्यामुद्धरेत् । तथा च सूचितं । बृहद्वय इति दशानां चतुर्थनवमे उद्धरेदुत्तमासुत्तमां चादितस्त्रयाणां । आ० ४. १३. इति ॥

बृहद्वयो हि भानवेऽर्चा देवायाम्रये । यं मित्रं न प्रशस्तिभिर्मर्तासो दधिरे पुरः ॥ १ ॥
बृहत् । वयः । हि । भानवे । अर्चं । देवाय । अम्रये । यं । मित्रं । न । प्रशस्तिऽभिः ।
मर्तासः । दधिरे । पुरः ॥ १ ॥

यज्ञे भानवे दीप्तिमतेऽम्रये बृहद्वयो हवीरूपमन्नं दीयते हि । अतस्त्वमपि देवाय द्योतमानायाम्रये वयोऽर्चं । प्रयच्छ । मर्तासो मनुष्या यमपि मित्रं न सखायमिव प्रशस्तिभिः प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिः पुरो दधिरे पुरस्कृवंति ॥

स हि द्युभिर्जनानां होता दक्षस्य बाहोः । वि हव्यमग्निरानुषग्भगो न वारंमृण्वति ॥ २ ॥
सः । हि । द्युऽभिः । जनानां । होता । दक्षस्य । बाहोः । वि । हव्यं । अग्निः । आनुषक् ।
भगः । न । वारं । ऋण्वति ॥ २ ॥

योऽपिर्हव्यं हविर्देवेष्वानुषक् देवेष्वनुषक्तं करोति बाहोर्भुजयोर्दक्षस्य वलस्य द्युभिर्युतिभिर्युक्तः सोऽपि जनानां यजमानानां होता देवानामाह्वाता भवति । भगो न सूर्य इव वारं वरणीयं धनं वृण्वति । विशेषेण प्रयच्छति मनुष्येषु ॥

अस्य स्तोमे मघोनः सख्ये वृद्धशोचिषः ।
विश्वा यस्मिन्तुविष्वणि समर्ये शुष्ममादधुः ॥ ३ ॥
अस्य । स्तोमे । मघोनः । सख्ये । वृद्धऽशोचिषः ।
विश्वा । यस्मिन् । तुविऽस्वनि । सं । अर्ये । शुष्मं । आऽदधुः ॥ ३ ॥

मघोनो मघवतो धनवतो वृद्धशोचिषः । वृद्धानि शोचीषि तेजांसि यस्यासौ वृद्धशोचिः । तस्वीवविधस्यामिः स्तोमे स्तोत्रे सख्ये च स्याम । तुविष्वणि वृद्धशब्देऽर्थे स्वामिनि यस्मिन्नर्पो विश्वा ॥ सुपां सुलुगिति ङादेशः ॥ विश्वे सर्व ऋत्विजः शुष्मं बलं हविर्भिः स्तोत्रैश्च समादधुः सम्यगादधति ॥

अधा ह्यम्र एषां सुवीर्यस्य मंहना । तमिद्यहं न रोदसी परि श्रवो बभूवतुः ॥ ४ ॥
अध । हि । अम्रे । एषां । सुऽवीर्यस्य । मंहना । तं । इत् । यहं । न । रोदसी इति ।
परि । श्रवः । बभूवतुः ॥ ४ ॥

हे अमे अध अधिषामस्माकं यजमानानां सुवीर्यस्य सर्वैः स्पृहणीयस्य बलस्य मंहना मंहनायै दानाय भव ॥ मंहतिदानकर्मा ॥ रोदसी बावापृथिव्यौ यहं न महान्तं सूर्यमिव श्रवः सर्वैः श्रवणीयं तमित्तमग्निमेव परि बभूवतुः । परिगृह्णीतः ॥

नू न एहि वार्यमग्ने गृणान आ भर ।
ये वयं ये च सूरयः स्वस्ति धामहे सचोतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ५ ॥

नु । नः । आ । इहि । वार्ये । अग्ने । गृणानः । आ । भूर ।

ये । वयं । ये । च । सूरयः । स्वस्ति । धामहे । सचा । उत । एधि । पृतऽसु । नः । वृधे ॥ ५ ॥

हे अग्ने गृणानः स्तूयमानः सन् नु क्षिप्रमेहि । यज्ञं प्रत्यागच्छ । आगत्य च नोऽस्माभ्यं वार्यं वरणीयं धनमा
भर । संपादय । ये वयं यजमाना ये च सूरयः स्तोतारः सचा हविर्भिः सहिता उभे ये वयं स्वस्ति स्तोत्रं
धामहे । कुर्मः । उतापि च पृतु पृतनासु नोऽस्माकं वृधे समृद्धय एधि । भव ॥ ॥ ८ ॥

आ यज्ञैरिति पंचर्चं तृतीयं सूक्तमात्रेयस्य पुरोराषमात्रेयं । अन्त्या पंक्तिः शिष्टाः पंक्त्यंतपरिभाषयानुष्टुभः ।
आ यज्ञैरित्यनुक्रमणिका ॥ अन्त्यावर्जं प्रातरनुवाकाख्यनशस्त्रयोर्बृहद्वय इत्यादिदशसूक्तमध्ये विनियोग उक्तः ॥

आ यज्ञेदेव मर्त्य इत्या तव्यांसमृतये । अग्निं कृते स्वध्वरे पूरुरीळीतावसे ॥ १ ॥

आ । यज्ञेः । देव । मर्त्यः । इत्या । तव्यांसं । उतये । अग्निं । कृते । सुऽअध्वरे । पूरुः ।
ईळीत । अवसे ॥ १ ॥

हे देव मर्त्यो मनुष्य ऋत्विगित्येत्यं तव्यांसं स्वतेजोभिः प्रवृद्धमग्निमृतये तर्पणाय यज्ञैः स्तोत्रैरा द्रव्यति ।
किंच पूरुर्मनुष्यः स्तोता कृते स्वध्वरे शोभने कर्ता तमग्निमवसे रक्षणायेळीत । स्तौति ॥

अस्य हि स्वयंशस्तर आसा विधर्मन्मन्यसे ।

तं नाकं चित्रशोचिषं मद्रं परो मनीषया ॥ २ ॥

अस्य । हि । स्वयंशऽतरः । आसा । विऽधर्मन । मन्यसे ।

तं । नाकं । चित्रऽशोचिषं । मद्रं । परः । मनीषया ॥ २ ॥

हे विधर्मन् । विशिष्टो धर्मो यस्यार्मा विधर्मा स्तोता । तस्य संबोधनं । हे स्तोतः स्वयंशस्तरः सुयशसां
मध्येऽतिशयेन सुयशस्त्वं मनीषया प्रकृष्टबुद्ध्या साधनेन प्रसिद्धमस्यामुं ह्यपिमासास्तेन वाचा मन्यसे । स्तौषि ।
किंविशिष्टमग्निं । नाकं मुखं । अकं दुःखं । न विद्यतेऽकं यस्य सः । तं चित्रशोचिषं चित्रतेजसं मद्रं सुत्यं परः
परस्तात्स्थितं ॥

अस्य वासा उ अर्चिषा य आयुक्त तुजा गिरा ।

दिवो न यस्य रेतसा बृहच्छोचंत्यर्चयः ॥ ३ ॥

अस्य । वै । असौ । ऊं इति । अर्चिषा । यः । आयुक्त । तुजा । गिरा ।

दिवः । न । यस्य । रेतसा । बृहत् । शोचंति । अर्चयः ॥ ३ ॥

योऽपिसुजा जगद्रक्षणसमर्थेन बलेन गिरा सुत्यायुक्त संबद्धो भवति दिवो न द्योतमानस्यादित्यस्यैव
यस्यापि रेतसा प्रभया कृत्तं जगद्वाप्तं यस्यापिर्बृहद्बृहंतोऽर्चयो दीप्तयः शोचंति प्रकाशते अस्य वै खल्वपेरर्चिषा
प्रभयासावादित्योऽर्चिष्मान्भवति । उ इति पूरणः ॥

अस्य क्त्वा विचेतसो दस्मस्य वसु रथ आ ।

अधा विश्वासु हव्योऽग्निर्विष्णु प्र शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । क्त्वा । विऽचेतसः । दस्मस्य । वसु । रथे । आ ।

अध । विश्वासु । हव्यः । अग्निः । विष्णु । प्र । शस्यते ॥ ४ ॥

विचेतसः सुमतय ऋत्विजोऽस्य दक्षस्य दर्शनीयस्यास्याभिः कृत्वा कर्मणा यज्ञादिना वसु वसूनि धनानि रथ आ दधति । हव्यो यज्ञार्थमाह्रातव्यः सोऽपिरथ अथ उत्पत्त्यनंतरमेव विश्वासु सर्वासु विशु प्रजासु प्र शस्यते । सूयते ॥

नू न इद्धि वार्यमासा संचंत सूरयः ।

उर्जो नपादभिष्टये पाहि शग्धि स्वस्तये उत्तैधि पृतसु नो वृधे ॥ ५ ॥

नु । नः । इत् । हि । वार्ये । आसा । संचंत । सूरयः ।

उर्जः । नपात् । अभिष्टये । पाहि । शग्धि । स्वस्तये । उत्तैधि । पृतसु । नः । वृधे ॥ ५ ॥

हे अग्ने नोऽस्मभ्यं वार्यं वरणीयं धनं नु क्षिप्रं यच्छ । इद्धीति पूरणौ । यतः सूरयः स्तोतारस्त्वन्तः सक्ताशादासास्तेन स्तोत्रेण संचंत धनं लभन्ते । किंच हे उर्जो नपादन्नस्य न पातयितव्यस्य पुत्र वा अभिष्टये ऽभीच्छते मह्यमन्नं प्रयच्छेति शेषः । पाहि । अस्मानापश्यो रक्ष । स्वस्तये जेमाय पश्वादिस्तव्यस्य धनस्य जेमार्थं शग्धि । त्वां याचि ॥ व्यत्ययेन मध्यमा ॥ शक्नो भवेति वा । हे अग्ने उतापि च पृतसु पृतनासु नो वृधे समृद्धय एधि । भव ॥ ॥ ५ ॥

प्रातरपिरिति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं । अचेयमनुक्रमणिका । प्रातर्मृक्तवाहा द्वित इति । मृक्तवाहा इति विशेषणविशिष्ट आचेयो द्वित ऋषिः । पंक्त्यंतं हीति हिशब्दादस्यापि सूक्तस्य पंचमी पंक्तिः । पंक्त्यंतपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः ॥ उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्चिनश्स्त्रयोः ॥

प्रातरग्निः पुरुप्रियो विशः स्तवेतातिथिः ।

विश्वानि यो अमर्त्यो हव्या मर्तेषु रण्यति ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निः । पुरुऽप्रियः । विशः । स्तवेत् । अतिथिः ।

विश्वानि । यः । अमर्त्यः । हव्या । मर्तेषु । रण्यति ॥ १ ॥

पुरुप्रियो बद्धप्रियो विशो यजमाने धनस्य निवेशकोऽतिथिः । यजमानानां गृहान्प्रति तिथिष्वभ्येतीत्य-तिथिः । तथाह यास्कः । अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवत्यभ्येति तिथिषु परकुजानीति वा परगृहाणीति वा । नि० ४. ५. । इति ॥ एवंविधोऽपिः प्रातः स्तवेत् । सूयते । अमर्त्योऽमरणधर्मा योऽपिमर्तेषु मनुष्येषु यजमानेषु स्थितानि विश्वानि सर्वाणि हव्या हव्यानि हवींषि रण्यति कामयते ॥

द्विताय मृक्तवाहसे स्वस्य दक्षस्य मंहना । इंदुं स धत्ते आनुषक् स्तोता चित्ते अमर्त्य ॥ २ ॥

द्विताय । मृक्तऽवाहसे । स्वस्य । दक्षस्य । मंहना । इंदुं । सः । धत्ते । आनुषक् । स्तोता ।

चित् । ते । अमर्त्य ॥ २ ॥

हे अग्ने द्विताय द्वितपुत्राय मृक्तवाहसे । मृक्तं शुद्धं हविर्देवेभ्यो वहति प्रापयतीति मृक्तवाहाः । तस्मै स्वस्वात्मीयस्य दक्षस्य बलस्य धनस्य वा मंहना मंहनायै दानाय भव । हे अमर्त्य नित्याग्ने यतः कारणात्ते तुभ्यं स मृक्तवाहा आनुषक् सर्वदानुषक्तमिंदुं सोमं धत्ते धारयति स्तोता चित् स्तोता च भवति ॥

तं वो दीर्घायुशोचिषं गिरा हुवे मघोना । अरिष्टो येषां रथो व्यंशदावन्नीयते ॥ ३ ॥

तं । वः । दीर्घायुऽशोचिषं । गिरा । हुवे । मघोना । अरिष्टः । येषां । रथः । वि ।

अश्वऽदावन् । ईर्यते ॥ ३ ॥

हे अग्ने दीर्घायुशोचिषं दीर्घगमनदीप्तिं तं वः । पूजायां बह्वचनं । त्वां मघोनां धनिनां कृते गिरा
स्त्रोत्रेण ऊवे । आह्वयामि । हे अश्वदावन्नश्वानां दातार्येषां धनिनां रथो युद्धेष्वरिष्टः शत्रुभिरहिंसितो
वीर्यते विगच्छतु ॥

चिन्ना वा येषु दीधितिरासन्नकथा पांति ये ।

स्त्रीर्णं बर्हिः स्वर्णरे श्रवांसि दधिरे परि ॥४॥

चिन्ना । वा । येषु । दीधितिः । आसन् । उक्था । पांति । ये ।

स्त्रीर्णं । बर्हिः । स्वःऽनरे । श्रवांसि । दधिरे । परि ॥४॥

येष्वृत्विषु चिन्ना नानाविधा दीधितिर्यज्ञविषया क्रिया भवति । ये आसन्नास्य उक्तोक्त्यानि स्त्रीचाणि
पांति रक्षन्ति तैर्ऋत्विग्भिः स्त्रीर्णं स्त्रीर्णस्य बर्हिर्बर्हिषः पर्युपरि श्रवांस्यन्नानि हवींषि स्वर्णरे । स्वः स्वर्गं नरं
यजमानं नयतीति स्वर्णरो यज्ञः । तस्मिन्दधिरे । निधीयते ॥

ये मे पंचाशतं ददुरश्वानां सधस्तुति ।

द्युमदग्ने महि श्रवो बृहत्कृधि मघोनां नृवदमृत नृणां ॥५॥

ये । मे । पंचाशतं । ददुः । अश्वानां । सधऽस्तुति ।

द्युऽमत् । अग्ने । महि । श्रवः । बृहत् । कृधि । मघोनां । नृऽवत् । अमृत । नृणां ॥५॥

ये मघवानो दातारो मे मह्यं सधस्तुति स्तुत्या सहितं त्वत्स्त्रोत्रसमन्तरमश्वानां पंचाशतं ददुः हे
अमृताग्ने त्वं तेषां मघोनां नृणां द्युमत् दीप्तिमन्बर्हि महद्बृहत्परिवृढं नृवत्परिचारकमनुष्ययुक्तं श्रवोऽन्नं कृधि ।
कृष । देहीत्यर्थः ॥ ॥१०॥

अभ्यवस्था इति पंचर्चं पंचमं सूक्तं । अवेयमनुक्रमणिका । अभ्यवस्था वत्रिर्गायत्र्यावनुष्टुभी विराड्रूपेति ।
आवेयो वत्रिर्ऋषिः । प्रथमाद्वितीये गायत्री तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभी पंचमी विराड्रूपा एकादशिनस्त्रयो
ऽष्टकश्च विराड्रूपेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् ॥

अभ्यवस्थाः प्र जायन्ते प्र ववेर्वत्रिश्चिकेत । उपस्थे मातुर्वि चष्टे ॥१॥

अभि। अवऽस्थाः । प्र। जायन्ते । प्र। ववेः । वत्रिः । चिकेत । उपऽस्थे । मातुः । वि । चष्टे ॥१॥

वत्रेर्ऋषेरभ्युत्तरोत्तरमवस्था अशोभना दशाः प्र जायन्ते । तादृशीर्वत्रिर्हविषां संभक्ता सोऽग्निः प्र
चिकेत । प्रजानीयात् । ज्ञात्वा चापनयत्विति भावः । योऽग्निर्मातुः पृथिव्या उपस्थे समीपे स्थितं पदार्थजानं
वि चष्टे पश्यति ॥

जुहुरे वि चितयन्तोऽनिमिषं नृम्णं पांति । आ दृह्णां पुरं विविशुः ॥२॥

जुहुरे । वि । चितयन्तः । अनिऽमिषं । नृम्णं । पांति । आ । दृह्णां । पुरं । विविशुः ॥२॥

ये वि चितयन्तस्तव प्रभावं जानन्तो अनास्त्वानिमिषं सर्वदा जुहुरे यज्ञार्थं त्वामाह्वयन्ति आह्वय च नृम्णं
तव बलं हविर्भिः स्त्रोत्रैश्च पांति रक्षन्ति ते दृह्णां शत्रुभिः साधयितुमशक्त्वां पुरं पुरीमा विविशुः । प्रविशन्ति ।
शतं पूर्विरायसीभिर्नि पाहि । ऋक् ७. ३. ७. इति निगमः ॥

आ श्वेचेयस्य जंतवो ह्युमर्धंत कृष्टयः ।

निष्कयीवो बृहदुक्थ एना मध्वा न वाजयुः ॥३॥

आ । श्वेचेयस्य । जंतवः । ह्युऽमत् । वर्धंत । कृष्टयः ।

निष्कऽग्रीवः । बृहतऽउक्थः । एना । मध्वा । न । वाजऽयुः ॥३॥

जायंत इति जंतवः । कृष्टयो मनुष्या ऋत्विजो मध्वा न मधुनेव एनैनया स्तुत्या । यद्वा नकारश्चार्थः । मधुना च श्वेचेयस्य । श्वित्रमंतरिक्षं । तत्र भवस्य वैद्युतस्यापिर्द्युमहीप्रिमद्वलमा वर्धंत । अभिवर्धयंति । किंविधाः कृष्टयः । निष्कग्रीवो निष्केण सुवर्णेनालंकृतयोवाः ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ बृहदुक्थो बृहत्स्तोत्रा वाजयुरन्नकामाः ॥

प्रियं दुग्धं न काम्यमजामि जाम्योः सचा । घर्मो न वाजजठरोऽदब्धः शश्वतो दभः ॥४॥

प्रियं । दुग्धं । न । काम्यं । अजामि । जाम्योः । सचा । घर्मः । न । वाजऽजठरः । अदब्धः ।

शश्वतः । दभः ॥४॥

जाम्योर्दीवापृथिव्योः सचा सहायभूतोऽपिर्दुग्धं न पय इव काम्यं कमनीयमजामि दोषरहितं प्रियमस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु । किंविधोऽग्निः । घर्मो न प्रवर्ग्य इव वाजजठरः । वाजोऽन्नं जठरे यस्य सः । घर्मो यथा हव्येनाज्येन पयसासिक्तो वाजजठरस्तद्वत् । हविर्जठर इत्यर्थः । अदब्धः शत्रुभिः स्वयमर्हिसितः शश्वतः शाश्वतो नित्यो दभः शत्रूणां हिंसकः ॥

क्रीळन्नो रश्म आ भुवः सं भस्मना वायुना वेविदानः ।

ता अस्य सन्धृषजो न तिग्माः सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेस्थाः ॥५॥

क्रीळन् । नः । रश्मे । आ । भुवः । सं । भस्मना । वायुना । वेविदानः ।

ताः । अस्य । सन् । धृषजः । न । तिग्माः । सुऽसंशिताः । वक्ष्यः । वक्षणेऽस्थाः ॥५॥

हे रश्मे रश्मिमन्त्रये क्रीळन् वनेषु क्रीडन् भस्मना स्वकार्येण भसितेन वायुना प्रेरकेण मरुता च सं वेविदानः सम्यक् ज्ञायमानस्त्वं नोऽस्माकमा भुवः । अभिमुखो भव । वक्षणेस्था वक्षणे वर्हा स्थिता वक्ष्यः । हविर्वहंतीति वक्ष्यो ज्वालाः । सुसंशिताः सुतीक्ष्णा धृषजः शत्रूणां धर्षिकास्ता ज्वाला अस्य यजमानस्य मम न तिग्मा न तीक्ष्णाः सन् । संतु ॥ अस्तेर्लेटि रूपं ॥ ॥११॥

यमग्रे इति चतुर्च्चं षष्ठं सूक्तमचीणां प्रयस्वतामार्घमायेयं । अंत्या पंक्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । यमपे चतुष्कं प्रयस्वतः पंक्त्यंतं हेति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्तयोदक्तो विनियोगः ॥ अत्रेक्षतुर्वीराख्येऽह्नीने द्वितीयेऽह्नीदं सूक्तमाज्यशस्त्रं । सूचितं च । यमपे वाजसातमेति द्वितीयेऽह्न्याज्यं । आ० १०. २. इति ॥

यमग्रे वाजसातम त्वं चिन्मन्यसे रयिं । तं नो गीर्भिः श्रवाय्यं देवचा पनया युजं ॥१॥

यं । अग्रे । वाजऽसातम । त्वं । चित् । मन्यसे । रयिं । तं । नः । गीऽभिः । श्रवाय्यं ।

देवऽचा । पनय । युजं ॥१॥

हे अग्रे हे वाजसातमात्यंतमन्नद त्वं यं रयिं धनमस्माभिर्दीयमानं हवीरूपं धनं मन्यसे बुध्यसे । चिदिति पादपूरणः । श्रवाय्यं श्रवणीयं शस्त्रं गीर्भिः स्तुतिभिर्युजं युक्तं नोऽस्मदीयं हविलेक्षणं धनं तं देवचा देवेषु पनय । प्रापयेत्यर्थः ॥

ये अग्ने नेरयंति ते वृद्धा उयस्य शर्वसः । अप द्वेषो अप हरोऽन्यव्रतस्य सन्धिरे ॥२॥
 ये । अग्ने । न । ईरयंति । ते । वृद्धाः । उयस्य । शर्वसः । अप । द्वेषः । अप । हरः ।
 अन्यऽव्रतस्य । सन्धिरे ॥२॥

हे अग्ने ये जना वृद्धाः पञ्चादिलक्षणीर्धनैः समृद्धाः संतप्ते तुभ्यं नेरयंति हवींषि न प्रयच्छन्ति त उयस्या-
 धिकेन शर्वसो बलेनाग्नेन वाप भीताः । बलान्नहीना भवन्तीत्यर्थः । किंचान्यव्रतस्यान्यद्वैदिकाद्विभक्तं व्रतं कर्म
 यस्य तस्यासुरस्य द्वेषस्त्वत्संबन्धिनं विरोधं हरोऽतिहिंसां चाप सन्धिरे । आत्मानं प्रापयंति ॥

होतारं त्वा वृणीमहेऽग्ने दक्षस्य साधनं । यज्ञेषु पूर्वं गिरा प्रयस्वन्तो हवामहे ॥३॥
 होतारं । त्वा । वृणीमहे । अग्ने । दक्षस्य । साधनं । यज्ञेषु । पूर्वं । गिरा । प्रयस्वन्तः ।
 हवामहे ॥३॥

हे अग्ने प्रयस्वन्तोऽव्रतं एतन्नामका वयं दक्षस्य बलस्य साधनं साधकं साधयितारं त्वां होतारं देवाना-
 माह्वतारं वृणीमहे । किंच यज्ञेषु पूर्वं मुख्यं त्वां गिरा स्तुतिरूपया वाचा हवामहे । सुमः ॥

इत्था यथा त ऊतये सहसावन्दिवेदिवे ।

राय ऋताय सुक्रतो गोभिः स्याम सधमादो वीरिः स्याम सधमादः ॥४॥

इत्था । यथा । ते । ऊतये । सहसाऽवन् । दिवेऽदिवे ।

राये । ऋताय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । गोभिः । स्याम । सधऽमादः । वीरिः ।

स्याम । सधऽमादः ॥४॥

हे सहसावन् बलवत्तमे दिवे दिवेऽन्वहं वयं ते तवोतये रक्षणाय यथा स्याम तथेत्येत्यं कुब । हे सुक्रतो
 राये धनाय ऋताय यज्ञाय च यथा स्याम तथा कुब । किंच वयं गोभिः सधमादः सह मादन्तः स्याम ।
 वीरिः पुत्रैश्च सधमादः सह मादन्तः स्याम । तथा कुब ॥ ॥१२॥

मनुष्वत्त्वेति चतुर्ध्वं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सप्तस्यार्थः । मनुष्वत्सस इत्यनुक्रमणिका । पंक्त्यन्तं हेति पूर्वोक्त-
 त्वादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि पंक्त्यन्तानि । शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोक्तो
 विनियोगः ॥

मनुष्वत्त्वा नि धीमहि मनुष्वत्समिधीमहि । अग्ने मनुष्वदंगिरो देवान्देवयते यज ॥१॥
 मनुष्वत् । त्वा । नि । धीमहि । मनुष्वत् । सं । इधीमहि । अग्ने । मनुष्वत् । अंगिरः ।
 देवान् । देवऽयते । यज ॥१॥

हे अग्ने त्वा त्वां मनुष्वन्नुरिव नि धीमहि । मनुःशब्दो मनुपर्यायः ॥ नमोऽंगिरोमनुषां वत्पुपसंख्यान-
 मिति भसंज्ञायां हत्वाभावः ॥ मनुष्वन्नुरिव त्वा समिधीमहि । समिद्धिः संदीपयामः । हे अंगिरोऽगारा-
 त्मकामे देवयते देवकामाय यजमानाय मनुष्वन्नवे मनोरपत्याय देवान् यज ॥

त्वं हि मानुषे जनेऽग्ने सुप्रीत इध्यसे । सुचस्त्वा यंत्यानुषक्सुजात सर्पिरासुते ॥२॥

त्वं । हि । मानुषे । जने । अग्ने । सुऽप्रीतः । इध्यसे । सुचः । त्वा । यन्ति । आनुषक् ।

सुऽजात । सर्पिःऽआसुते ॥२॥

हे ऋषे त्वं मानुषे जने मनुष्यलोके सुप्रीतः स्तोत्रैः सुपु प्रीतः सन् इध्यसे । दीप्यसे । सुचो हविर्भिः संपूर्णा
आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा त्वा त्वां यंति । प्राप्नुवन्ति । हे सुजात हे सर्पिरासुते घृतयुक्तास्तेति ॥

त्वां विश्वे सजोषसो देवासो दूतमक्रत । सपर्यंतस्त्वा कवे यज्ञेषु देवमीळते ॥ ३ ॥

त्वां । विश्वे । सऽजोषसः । देवासः । दूतं । अक्रत । सपर्यंतः । त्वा । कवे । यज्ञेषु ।
देवं । ईळते ॥ ३ ॥

सजोषसः सह प्रीयमाणा विश्वे सर्वे देवासो देवास्त्वां दूतमक्रत । अकुर्वन् । अतः कारणात् हे कवे क्रांत-
दर्शिन् देवं द्योतमानं त्वा त्वां सपर्यंतः परिचरंतो यजमाना यज्ञेष्वीळते । देवानामाह्वातुं याचन्ते ॥

देवं वो देवयज्ययाग्निमीळीत मर्त्यः ।

समिद्धः शुक्र दीदिहृतस्य योनिमासदः सस्य योनिमासदः ॥ ४ ॥

देवं । वः । देवऽयज्यया । अग्निं । ईळीत । मर्त्यः ।

संऽईद्धः । शुक्र । दीदिहि । ऋतस्य । योनिं । आ । असदः । सस्य । योनिं ।
आ । असदः ॥ ४ ॥

मर्त्यो मनुष्यो देवं द्योतमानमपिमयस्थं वस्त्वां देवयज्यया देवयागार्थमीळीत । स्तोतमर्हति ।
हे शुक्र शोचिष्मन् समिद्धो हविर्भिः प्रवृद्धः सन् दीदिहि । दीप्यस्व । ऋतस्य सत्यभूतस्य सस्य ऋषेर्मम योनिं
योनिकारणं स्वर्गसाधनं यज्ञस्थानमासदः । देवतारूपेणासीद् । आदरातिशयद्योतनार्थं पुनर्वचनं ॥ १३ ॥

प्र विश्वसामन्निति चतुर्च्चमष्टमं सूक्तं । आचियो विश्वसामा ऋषिः । चतुर्थी पंक्तिः शिष्टा अनुष्टुभः ।
अग्निर्देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र विश्वसामन्विश्वसामेति ॥ उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनश्शस्तयोः ॥

प्र विश्वसामन्नचिवदर्चा पावकशोचिषे । यो अंधरेष्वीड्यो होता मंद्रतमो विशि ॥ १ ॥

प्र । विश्वऽसामन् । अचिवत् । अर्चं । पावकऽशोचिषे । यः । अंधरेषु । ईड्यः । होता ।
मंद्रऽतमः । विशि ॥ १ ॥

हे विश्वसामन् । ऋषेः संबोधनमेतत् । त्वमचिवदचिरिव पावकशोचिषे शोधकदीप्ये तस्मा अप्ये प्रार्चं ।
प्रगाय । योऽपिरंधरेष्वीड्यः सर्वैर्यज्जभिः सुख्यो होता देवानामाह्वाता विशि जने मंद्रतमः सुख्यतमः ॥

न्य५ग्निं जातवेदसं दधाता देवमृत्विजं । प्र यज्ञ एत्वानुषगद्या देवव्यचस्तमः ॥ २ ॥

नि । अग्निं । जातऽवेदसं । दधात । देवं । ऋत्विजं । प्र । यज्ञः । एतु । आनुषक् ।
अद्य । देवव्यचऽतमः ॥ २ ॥

हे यजमाना जातवेदसं जातप्रज्ञं जातधनं वा देवं द्योतमानमृत्विजमृत्युचष्टारमग्निं नि दधात । निधत्त ।
किंच देवव्यचस्तमो देवानामाप्ततमो यज्ञो यज्ञसाधनमस्माभिर्दीयमानं हविरानुषक् अनुषक्तं यथा भवति
तथाव्यास्मिन्नहनि तमग्निं प्रेतु । गच्छतु ॥

चिकित्विन्मनसं त्वा देवं मर्तास ऊतये । वरेण्यस्य तेऽवस इयानासो अमन्महि ॥ ३ ॥

चिकित्विऽमनसं । त्वा । देवं । मर्तासः । ऊतये । वरेण्यस्य । ते । अवसः । इयानासः ।
अमन्महि ॥ ३ ॥

हे अग्ने चिकित्स्विन्नसं । चिकित्स्विज्जानन्नसो यस्यासौ चिकित्स्विन्नाः । तं देवं त्वा त्वामिषानास उपगच्छन्तो मर्तासो मनुष्या वयमृतये रक्षणार्थं वरेण्यस्य संभजनीयस्य ते तवावसोऽवसे तर्पणायामन्महि । सुमः ॥

अग्ने चिकित्स्वस्य न इदं वचः सहस्य ।

तं त्वा सुशिप्र दंपते स्तोमैर्वर्धेत्यचयो गीर्भिः शुभंत्यचयः ॥ ४ ॥

अग्ने । चिकित्स्वि । अस्य । नः । इदं । वचः । सहस्य ।

तं । त्वा । सुशिप्र । दंपते । स्तोमैः । वर्धेति । अचयः । गीः । ऽभिः । शुभंति । अचयः ॥ ४ ॥

हे अग्ने हे सहस्य सहस्रो बलस्य पुत्र नोऽस्मदीयमस्येदं परिचरणमिदं वचः स्तोत्रं चिकित्स्वि । जानीहि । हे सुशिप्र । शोभने शिप्रे हनू नासिके वा यस्यासौ सुशिप्रः । तस्य संबोधनं । सुशिप्र सुहनो दंपते गृहपते तं त्वामचयोऽचिपुत्राः स्तोमैः स्तोत्रैर्वर्धन्ति । वर्धयन्ति । अचयो गीर्भिः शुभन्ति । अलंकुर्वन्ति ॥ ॥ १४ ॥

अग्ने सहंतमिति चतुर्ध्वं नवमं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । अग्ने युष्मो विश्वचर्षणिरिति । युष्म चर्षिः । चतुर्थी पंक्तिः । आद्यास्त्रिस्तोऽनुष्ठुभः । अपिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयोर्देशसूक्तांतःपातित्वाकुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने सहंतमा भर युष्मस्य प्रासहा रयिं । विश्वा यश्चर्षणीरभ्याऽसा वाजेषु सासहंत ॥ १ ॥

अग्ने । सहंतं । आ । भर । युष्मस्य । प्र । ऽसहा । रयिं । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।

आसा । वाजेषु । सासहंत ॥ १ ॥

हे अग्ने प्रासहा प्रकृष्टेन बलेन सहंतं शत्रून् अभिभवन्तं रयिं पुत्रं युष्मस्य युष्माद्य मम ऋषय आ भर । आहर ॥ चतुर्थ्ये षष्ठी ॥ एतदेव विवृणोति । यः पुत्र आसास्त्रेण स्तोत्रेण युक्तः सन् वाजेषु युद्धेष्वभि अभिमुख्येन गतान् विश्वाः सर्वान् चर्षणीर्मनुष्यान् शत्रून् सासहन् अभिभवति ॥

तमग्ने पृतनाषहं रयिं सहस्व आ भर । त्वं हि सत्यो अङ्गुतो दाता वाजस्य गोमंतः ॥ २ ॥

तं । अग्ने । पृतना । ऽसहं । रयिं । सहस्वः । आ । भर । त्वं । हि । सत्यः । अङ्गुतः । दाता ।

वाजस्य । गोऽमंतः ॥ २ ॥

हे अग्ने सहस्वो बलवन् पृतनासहं पृतनाः सेना अभिभवितारं रयिं पुत्रं त्वमा भर । आहर । त्वं हि सत्यः सत्यभूतोऽङ्गुतो महान् गोमतो गोमिर्युक्तस्य वाजस्यात्रस्य दाता ॥

विश्वे हि त्वा सजोषसो जनासो वृक्तबर्हिषः । होतारं सद्यसु प्रियं थ्यन्ति वार्या पुरु ॥ ३ ॥

विश्वे । हि । त्वा । स । ऽजोषसः । जनासः । वृक्त । ऽबर्हिषः । होतारं । सद्यः । सु । प्रियं ।

थ्यन्ति । वार्या । पुरु ॥ ३ ॥

हे अग्ने सजोषसः सह प्रीयमाणा वृक्तबर्हिषो लूनबर्हिषो विश्वे सर्वे जनासो जना ऋत्विजः सद्यसु यज्ञगृहेषु होतारं देवानामाह्वातारं प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरं त्वा त्वां पुत्रं पुरुणि बह्वनि वार्या वरणीयानि धनानि थ्यन्ति । याचन्ति ॥

स हि ष्मा विश्वचर्षणिरभिमाति सहो दधे ।

अग्र एषु क्षयेष्वा रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ४ ॥

सः । हि । स्म । विश्वऽचर्षणिः । अभिऽमाति । सहः । दधे ।

अग्ने । एषु । क्षयेषु । आ । रेवत् । नः । ऋक् । दीदिहि । द्युमत् । पावक । दीदिहि ॥ ४ ॥

हे अग्ने स लोकेषु प्रसिद्धो विश्वचर्षणिर्ऋक्विरमिमाति शत्रूणां हिंसकं सहो बलं दधे । धारयतु । हि ऋति पूरणी । हे शुक्र शोचिष्मन् त्वं नोऽस्मदीयेषु जयेषु गृहेषु रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा दीदिहि । दीप्यस्व । हे पावक पापानां शोधकामे त्वं बुमहोप्तियुक्तं यशोयुक्तं च दीदिहि । दीप्यस्व ॥ ॥ १५ ॥

अग्ने त्वं न इति चतुर्ऋचं दशमं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अग्ने त्वं गौपायना लौपायना वा बंधुः सुबंधुः श्रुतबंधुर्विप्रबंधुश्चैकर्वा द्वैपदमिति । विंशतिका द्विपदा विराज इत्युक्तत्वाच्च । अग्निर्देवता ॥ महापितृयज्ञ आहवनीयं प्रति गच्छत ऋत्विज इदं सूक्तं जपेयुः । तथा च सूचितं । अग्निमभिसमायति मा प्र गामामे त्वं न इति अपंतः । आ० २. १९. इति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्याग्ने त्वमिति द्वे तं त्वा शोचिष्ठेकेका । एवं मिलितो द्वैपदसृचः स्तोत्रियः । तथैव सूचितं । अग्ने त्वं नो अंतमोऽग्ने भव सुषमिधा । आ० ८. २. इति ॥

अग्ने त्वं नो अंतम उत चाता शिवो भवा वरूथ्यः ।

वसुरग्निर्वसुश्च वा अच्छा नक्षि द्युमत्तमं रयिं दाः ॥ १ ॥ २ ॥

अग्ने । त्वं । नः । अंतमः । उत । चाता । शिवः । भव । वरूथ्यः ।

वसुः । अग्निः । वसुऽश्च वाः । अच्छ । नक्षि । द्युमत्तमं । रयिं । दाः ॥ १ ॥ २ ॥

हे अग्ने वरूथ्यो वरणीयः संभजनीयः । यद्वा । वरूथ्यैः परिधिभिर्वृतस्त्वं नोऽस्माकमंतमोऽतिकतमो भव । उतापि च चाता रक्षकः शिवः सुखकरश्च भव । वसुर्वासकोऽग्निः सर्वेषामग्रणीर्वसुश्च वा व्याप्राप्तस्त्वमच्छाभिमुख्येन नक्षि । अस्मान्वाप्नुहि । द्युमत्तममतिशयेन दीप्तिमंतं रयिं पश्चादिलक्षणं धनं दाः । अस्मभ्यं देहि ॥

स नो बोधि श्रुधी हवमरूथा णो अघायतः समस्मात् ।

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सः । नः । बोधि । श्रुधि । हव । उरूथ्य । नः । अघऽयतः । समस्मात् ।

तं । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिऽवः । सुम्नाय । नूनं । ईमहे । सखिऽभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

हे अग्ने स त्वं नोऽस्मान् बोधि । बुध्यस्व । हवमस्मदीयमाज्ञानं श्रुधि । शृणु । अघायतोऽघमिच्छतः समस्मात्सर्वस्माज्जनात्रोऽस्मानुरूप्य । रक्ष । हे शोचिष्ठातिशोचिष्मन् दीदिवः स्वतेजोभिर्दीप्तापि तं त्वां सुम्नाय मुखाय । सुम्नामिति सुखनाम । तदर्थं सखिभ्यः समानख्यातिभ्यः पुत्रेभ्यस्तदर्थं च नूनमीमहे । याचामहे ॥ ॥ १६ ॥

अच्छा वो अग्निमिति नवचर्मेकादशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अच्छा वो नव वसूयव आनुष्टुभमिति । आत्रेया वसुयुनामान ऋषयः । अनुष्टुप् । मंडलादिपरिभाषयार्चिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिगशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥ प्रातःसवनेऽच्छावाक वदस्वेत्युक्तेऽच्छा वो अग्निमवस इत्यृचमनुब्रूयात् । तथा च सूचितं । अच्छा वो अग्निमवस इत्यृचमन्वाह । आ० ५. ७. इति ॥

अच्छा वो अग्निमवसे देवं गांसि स नो वसुः ।

रासत्पुत्र ऋषूणामृतावां पर्षति द्विषः ॥ १ ॥

अच्छ । वः । अग्निं । अवसे । देवं । गांसि । सः । नः । वसुः

रासत् । पुत्रः । ऋषूणां । ऋतऽवा । पर्षति । द्विषः ॥ १ ॥

हे वसूयवो वो यूयं देवमग्निमवसे रक्षणायाच्छा गासि । अभिप्रगायत । वसुरभिहोचार्थं यजमानानां
गृहे वासयिता सोऽपिनोऽस्माभं रासत् । कामान्ददातु । ऋषूणामृषीणां पुत्रः । ऋषिभिर्मथनेन अनितत्वात्पुत्र
इत्युपचर्यते । ऋतावा ऋतावान् सत्यवानुदकवान्वा सोऽपिर्द्वियोऽस्माकं शत्रून्पर्वति । पारयतु ॥

स हि सत्यो यं पूर्वे चिद्देवासंश्चिद्यमीधिरे । होतारं मद्रजिह्मिस्तुदीतिभिर्विभावसुं ॥२॥
सः । हि । सत्यः । यं । पूर्वे । चित् । देवासः । चित् । यं । इधिरे । होतारं । मद्रजिह्मं । इत् ।
सुदीतिभिः । विभावसुं ॥ २ ॥

पूर्वे चित्पूर्वे महर्षयो होतारं देवानामाहूतारं मद्रजिह्मं । हविषां प्रदानेन देवानां मादयिषी जिह्मा
यस्य सः । तं । यद्वा मोदनजिह्मं । तथाह यास्कः । मद्रजिह्मं मंदनजिह्मं मोदनजिह्ममिति वा । नि० ६. २३. ।
इति । सुदीतिभिः शोभनदीप्तिभिर्युक्तं विभावसुं प्रभाधनं यमपिमीधिरे समंधत देवासश्चिद्देवा अपि यमपि-
मीधिरे समंधत स ह्यग्निः सत्यो भवति । सत्यप्रतिश्रवो भवति । इदिति पूरणः ॥

स नो धीती वरिष्ठया श्रेष्ठया च सुमत्या । अग्ने रायो दिदीहि नः सुवृक्तिभिर्वरेण्य ॥३॥
सः । नः । धीती । वरिष्ठया । श्रेष्ठया । च । सुमत्या । अग्ने । रायः । दिदीहि । नः । सुवृक्तिभिः ।
वरेण्य ॥ ३ ॥

सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः स्तूयमान वरेण्य वरणीय हे अग्ने स त्वं वरिष्ठया वरतमेन श्रेष्ठयातिशयेन प्रशस्येन
नो धीती धीत्यास्मदीयेन परिचरणात्मकेन कर्मणा सुमत्या च । सुमतिरिति शस्त्रमुच्यते । शस्त्रेण च प्रीतः
सन् रायो धनानि नोऽस्माभं दीदिहि । देहि ॥

अग्निर्देवेषु राजत्यग्निर्मेतेष्वाविशन् । अग्निर्नो हव्यवाहनोऽग्निं धीभिः संपर्यत ॥४॥
अग्निः । देवेषु । राजति । अग्निः । मर्तेषु । आऽविशन् । अग्निः । नः । हव्यऽवाहनः ।
अग्निं । धीभिः । संपर्यत ॥ ४ ॥

योऽपिर्देवेषु देवानां मध्ये राजति देवतारूपेण प्रकाशते । योऽग्निर्मेतेषु मनुष्येष्वाविशन् आहवनीया-
दिरूपेण प्रविष्टो भवति । योऽपिनोऽस्माकं हव्यवाहनो भवति अस्मदीयेषु यज्ञेषु देवतार्थं हव्यानां वोढा
भवति हे यजमानास्तमग्निं धीभिः स्तुतिभिः संपर्यत । परिचरत ॥

पुत्रकामेष्ट्यामपिस्तुविश्रवस्तममिति द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । अपिस्तुविश्रवस्तममिति द्वे
संयाज्ये । आ० २. १०. । इति ॥

अग्निस्तुविश्रवस्तमं तुविब्रंसाणमुत्तमं । अतूर्तं आवयत्पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे ॥५॥
अग्निः । तुविश्रवःऽतमं । तुविऽब्रंसाणं । उत्तमं । अतूर्तं । आवयत्ऽपतिं । पुत्रं ।
ददाति । दाशुषे ॥ ५ ॥

अग्निस्तुविश्रवस्तममिति शयेन बह्वन्नं तुविब्रंसाणं बह्वसोऽमुत्तममुत्कृष्टमतूर्तं शत्रुभिरहिंसितं आवयत्यति ।
आवयति विश्रुतान् करोति पतीन् पासयितृन्पितृनि स्वकर्मणा पितृणां प्रख्यापक इति आवयत्यतिः ।
तथाविधं पुत्रं दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ददाति । ददातु ॥ १७ ॥

अग्निर्देदाति सत्पतिं सासाह यो युधा नृभिः । अग्निरत्यं रघुष्यदं जेतारमपराजितं ॥ ६ ॥
अग्निः । ददाति । सत्पतिं । सासाह । यः । युधा । नृभिः । अग्निः । अत्यं । रघुः । स्यदं ।
जेतारं । अपराजितं ॥ ६ ॥

यः पुत्रो युधा युद्धेन नृभिः परिजनैः ससाह शत्रून् अभिभवति सत्पतिं सतां पालयितारं तथाविधं पुत्र-
मग्निर्देदाति । अस्मभ्यं ददातु । किंचामी रघुष्यदं । रघुर्लघुः स्वदो जवो यस्य तं । जेतारं शत्रून् अपराजितं
शत्रुभिरत्यं । अतति सततं गच्छतीत्यत्योऽश्वः । तं ददातु ॥

अश्वमेधे पौष्ण्यामिष्टौ यद्वाहिष्ठमिति स्विष्टकृता याज्या । सूचितं च । यद्वाहिष्ठं तदपय इति संयाज्ये
। आ० १०. ६. । इति ॥

यद्वाहिष्ठं तदपये बृहदर्चं विभावसो । महिषीव त्वदयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ ७ ॥
यत् । वाहिष्ठं । तत् । अपये । बृहत् । अर्चं । विभावसो इति विभाऽवसो । महिषीऽइव ।
त्वत् । रयिः । त्वत् । वाजाः । उत् । ईरते ॥ ७ ॥

वाहिष्ठं वोढुतमं यत्सोचं तदपये क्रियते । अतो हे विभावसो प्रमाधनामे बृहद्वृद्धं धनं वार्चं । अस्मभ्यं
प्रयच्छ । कथमस्यान्नधनप्रदानृत्वमित्यपेक्षायामाह । यतस्त्वत्त्वत्तः सकाशान्महिषी महती रयिर्धनमुदीरते
उन्नच्छति । वाजा अत्रानि च त्वत्त्वत्त उदीरते उन्नच्छति । इवेति पूरणः ॥

तव युमंतो अर्चयो यावेवोच्यते बृहत् ।
उतो ते तन्यतुर्यथा स्वानो अर्तं त्मना दिवः ॥ ८ ॥
तव । युऽमंतः । अर्चयः । यावाऽइव । उच्यते । बृहत् ।
उतो इति । ते । तन्यतुः । यथा । स्वानः । अर्तं । त्मना । दिवः ॥ ८ ॥

हे अग्ने तवार्चयो ररमयो युमंतो दीप्तिमंतो भवति । बृहन्महान् त्वं यावेवामिषययावेवोच्यते । सूयसे ।
उतो अपि च तन्नात्माना दिवो योतमानस्य ते तव स्वानः शब्दस्तन्यतुर्यथा मेघगर्जितमिवार्तं । उन्नच्छति ॥

एवाँ अग्निं वसूयवः सहसानं ववंदिम । स नो विश्वा अति द्विषः पर्षन्नावेव मुक्रतुः ॥ ९ ॥
एव । अग्निं । वसुऽयवः । सहसानं । ववंदिम । सः । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । पर्षत् ।
नावाऽइव । मुऽक्रतुः ॥ ९ ॥

वसूयवो वसुकामा वयं सहसानमस्माकं बलमिवाचरंतमपिमेवमुक्तप्रकारेण ववंदिम । सुमः । मुक्रतुः
शोभनकर्मा सोऽपिर्नोऽस्मान् विश्वाः सर्वान् द्विषः शत्रून्ति पर्षत् । अतिपारयतु । कथमिव । नावा साधनेन
सिंधुमिव ॥ १८ ॥

अग्ने पावकेति नवर्चं द्वादशं सूक्तं । वसूयव ऋषयः । गायत्री छंदः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रांतं । अग्ने
गायत्रमिति ॥ प्रातरनुवाक अग्नेये कृती गायत्रे छंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । सूचितं च । अग्ने पावक दूतं व
इति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति ॥ आधानि द्वितीयायामिष्टौ प्रथमस्य हविषोऽग्ने पावकेत्येषा याज्या । सूचितं
च । स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा । आ० २. १. । इति ॥

अग्ने पावक रोचिषा मंद्रया देव जिह्या । आ देवान्वस्ति यस्ति च ॥ १ ॥
अग्ने । पावक । रोचिषा । मंद्रया । देव । जिह्या । आ । देवान् । वस्ति । यस्ति । च ॥ १ ॥

हे पावक शोधक रोचिषा स्वदीप्त्या मंद्रया देवानां मादयित्र्या जिह्वया च हे देव द्योतमानाग्ने देवानां वशि । यज्ञार्थमावह । यशि च । तान्वज ॥

तं त्वा घृतस्त्रवीमहे चिचभानो स्वर्दृशं । देवाँ आ वीतये वह ॥ २ ॥

तं । त्वा । घृतस्त्रो इति घृतऽस्त्रो । ईमहे । चिचभानो इति चिचऽभानो । स्वःऽदृशं । देवान् । आ । वीतये । वह ॥ २ ॥

हे घृतस्त्रो घृतस्य प्रेरक । यज्ञा । घृतेन जगित । हे चिचभानो । चिचा नामाविधा भानवो ररमयो यस्यासौ चिचभानुः । तस्य संबोधनं । स्वर्दृशं सर्वद्रष्टारं तं त्वा त्वामीमहे । याचामहे । अतो वीतये हविषां भक्षणाय देवानां वह ॥

वीतिहोचं त्वा कवे द्युमंतं समिधीमहि । अग्ने बृहंतमध्वरे ॥ ३ ॥

वीतिऽहोचं । त्वा । कवे । द्युऽमंतं । सं । इधीमहि । अग्ने । बृहंतं । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे कवे क्रांतदर्शित्रमे वीतिहोचं क्रांतयज्ञं द्युमंतं दीप्तिमंतं बृहंतं मह्यंतं त्वा त्वामध्वरे यज्ञे समिधीमहि । समिद्धिः संदीपयामः ॥

अग्ने विश्वेभिरा गहि देवेभिर्हव्यदातये । होतारं त्वा वृणीमहे ॥ ४ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । आ । गहि । देवेभिः । हव्यऽदातये । होतारं । त्वा । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे अग्ने विश्वेभिः सर्वदेवेभिर्देवैः सह त्वं हव्यदातये हविषां दात्रे यजमानाय तदर्धमा गहि । यज्ञं प्रत्यागच्छ । यतो होतारं देवानामाह्वातारं त्वा त्वां वृणीमहे । प्रार्थयामहे ॥

यजमानाय सुन्वत आग्ने सुवीर्यं वह । देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ ५ ॥

यजमानाय । सुन्वते । आ । अग्ने । सुऽवीर्यं । वह । देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ ५ ॥

हे अग्ने सुन्वतेऽभिषवं कुर्वते यजमानाय सुवीर्यं शोभनं बलमा वह । प्रापय । किंच देवैः सह बर्हिषि यज्ञ आ सत्सि । आसीदिति ॥ ॥ १९ ॥

समिधानः सहस्रजिदग्ने धर्माणि पुष्यसि । देवानां दूत उक्थ्यः ॥ ६ ॥

संऽइधानः । सहस्रऽजित् । अग्ने । धर्माणि । पुष्यसि । देवानां । दूतः । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

हे सहस्रजित्सहस्रस्य जेतरमे समिधानो हविर्भिः समिध्यमान उक्थ्यः प्रशस्यस्त्वं देवानां दूतः सन् धर्माणि नः कर्माणि यज्ञादिक्रियाः पुष्यसि । पोषयसि ॥

न्य॒ग्निं जा॒तवे॒दसं हो॒त्रवा॒हं यवि॑ष्ठ्यं । दधा॒ता दे॒वमृ॒त्विजं ॥ ७ ॥

नि । अ॒ग्निं । जा॒तऽवे॒दसं । हो॒त्रऽवा॒हं । यवि॑ष्ठ्यं । दधा॒ता । दे॒वं । अ॒मृ॒त्विजं ॥ ७ ॥

हे यजमाना जातवेदसं । जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः । तं होत्रवाहं होत्रस्य यज्ञस्य वोढारं यविष्यं युवतमं देवं द्योतमानमृत्विजमृतौ यष्टारमग्निं नि दधात । निधत्त ॥

प्र य॒ज्ञ ए॒तानु॑ष॒ग॒द्या दे॒व्यच॑स्तमः । स्मृ॒णीत॑ ब॒हिरा॒सदे॑ ॥ ८ ॥

प्र । य॒ज्ञः । ए॒तु । आ॒नु॒ष॒क् । अ॒द्य । दे॒व्यचः॑ऽतमः । स्मृ॒णीत॑ । ब॒हिः । आ॒ऽसदे॑ ॥ ८ ॥

अद्यास्त्रिहवि देवव्यचक्ष्मो देवैः प्रकाशमानैः स्तोतृभिर्वाप्तमो यज्ञो यज्ञसाधनं हविरानुषगनुषक्तं यथा भवति तथा प्रेतु । देवान् गच्छतु । हे ऋत्विज आसदेऽपिरासदनार्थं बर्हिः कृणीत ॥

एदं मरुतो अश्विना मित्रः सीदंतु वरुणः । देवासः सर्वया विशा ॥९॥

आ । इदं । मरुतः । अश्विना । मित्रः । सीदंतु । वरुणः । देवासः । सर्वया । विशा ॥९॥

मरुतो मरुद्गणा अश्विनाश्विनी देवानां भिषजौ मित्रः सूर्यो वरुणश्च देवास एते सर्वे देवाः सर्वया विशा समस्तेन स्वीयेन परिजनेन सार्धमिदं बर्हिरा सीदंतु ॥ २० ॥

अनस्वतेति षड्रुचं त्रयोदशं सूक्तं । अवागुक्तमणिका । अनस्वता षट् त्रिवृष्णपीडकृत्यो द्वौ अरुणचसदस्यु राजानी भारतश्चाश्वमेधोऽत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभो नात्मात्मने दद्यादिति सर्वास्वत्विं केचिदंष्ट्रिद्रापीति । त्रिवृष्णस्य पुत्रस्यरुणः पुत्रकृत्सस्य पुत्रस्वसदस्युर्भरतस्य पुत्रोऽश्वमेध एते त्रयोऽपि राजानः संभूयास्य सूक्तस्य अष्टमः । यद्वा । अचिरेव ऋषिः । आद्यास्तिस्रस्तिष्ठुभश्चतुर्थोऽत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । षष्ठीन्द्राग्निदेवत्या शिष्टाः पंचाभिः ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

अनस्वता सत्पतिर्मांमहे मे गावा चेतिष्ठो असुरो मघोनः ।

त्रिवृष्णो अग्ने दशभिः सहस्रैर्वैश्वानर अरुणश्चिकेत ॥१॥

अनस्वता । सत्पतिः । ममहे । मे । गावा । चेतिष्ठः । असुरः । मघोनः ।

त्रिवृष्णः । अग्ने । दशभिः । सहस्रैः । वैश्वानर । त्रिऽअरुणः । चिकेत ॥१॥

अग्नी राजर्षीणां दानमग्नेः पुरतोऽग्नेन सूक्तेनावर्णयत् । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां नेतरग्ने सत्पतिः सतां साधूनां पालयिता चेतिष्ठो ज्ञातुतमोऽसुरो बलवान्मघोनो मघवा धनवान् ॥ प्रथमार्थे ऊसिः ॥ त्रिवृष्णस्त्रिवृष्णपुत्रस्यरुणस्यरुण इत्येतन्नामा राजर्षिरनस्वतानस्वतावनसा शकटेन संयुक्तौ गावा गावावनद्वाही गवां हिरण्यादीनां दशभिः सहस्रैः सह मे मह्यं ममहे । ददौ ॥ महि दाने ॥ स राजर्षिश्चिकेत । सर्वैर्जनैरनेन दानेन ज्ञायते ॥

यो मे शता च विंशतिं च गोनां हरीं च युक्ता सुधुरा ददाति ।

वैश्वानर सुष्टुतो वावृधानोऽग्ने यच्छ अरुणाय शर्म ॥२॥

यः । मे । शता । च । विंशतिं । च । गोनां । हरी । इति । च । युक्ता । सुऽधुरा । ददाति ।

वैश्वानर । सुऽस्तुतः । ववृधानः । अग्ने । यच्छ । त्रिऽअरुणाय । शर्म ॥२॥

यस्यरुणः शता च शतानि सुवर्णानां गोनां गवां विंशतिं च युक्ता रथेन युक्तौ सुधुरा सुधुरौ सुष्ठु धुरं वहंतौ हरी अश्वौ च मे मह्यं ददाति अददात् हे वैश्वानरग्ने सुष्टुतोऽस्माभिः सम्यक्सुतो ववृधानो हविर्भिर्वर्धमानस्त्वं तस्मै अरुणाय शर्म सुखं यच्छ । प्रयच्छ ॥

एवा ते अग्ने सुमतिं चकानो नविष्ठाय नवमं चसदस्युः ।

यो मे गिरस्तुविजातस्य पूर्विर्युक्तेनाभि अरुणो गृणाति ॥३॥

एव । ते । अग्ने । सुऽमतिं । चकानः । नविष्ठाय । नवमं । चसदस्युः ।

यः । मे । गिरः । तुविऽजातस्य । पूर्वीः । युक्तेन । अभि । त्रिऽअरुणः । गृणाति ॥३॥

यस्यैरणसुविजातस्य बहूपत्यस्य मे पूर्वीर्बह्वीर्गिरः स्तुतीः श्रुत्वा प्रीतः सन् युक्तेनाभियुक्तेन मनसाभि
गृणाति इदं गृहाणेदं गृहाणेति तथा मां ब्रवीति एवैवं हे अग्ने नविष्टायात्यंतं स्तुत्याय ते तुभ्यं नवमं नवतमां
सुमतिं स्तुतिं चकानः कामयमानस्त्रसदस्युरपीदं गृहाणेदं गृहाणेति मां प्रार्थितवान् ॥

यो म॒ इति॑ प्र॒वोच॑त्यश्व॒मेधाय॑ सूर॒ये । द॒द॒दृ॒चा स॒निं य॒ते द॒द॒न्मे॒धामृ॒ताय॑ते ॥ ४ ॥

यः । मे । इति॑ । प्र॒वोच॑ति । अश्व॑ऽमेधाय॑ । सूर॒ये । द॒द॒त् । ऋ॒चा । स॒निं । य॒ते ।
द॒द॒त् । मे॒धां । ऋ॒त॒ऽय॒ते ॥ ४ ॥

यो भिन्नमाणोऽर्थी सूरये प्रेरकाय धनानां दात्रे वाक्मा अश्वमेधाय राजर्षये मे मह्यं देहीति प्रवोचति
प्रब्रवीति । योऽश्वमेधं धनानि भिन्नत इत्यर्थः । ऋचाभिः स्तोत्रेण सह यत आत्मनः समीपं गच्छते तस्मा
अर्थिनेऽश्वमेधः सनिं धनं ददत् । ददाति । हे अग्ने ऋतायते यज्ञमिच्छते तस्मा अश्वमेधाय मेधां यज्ञविषयां
प्रज्ञां ददत् । देहि ॥

यस्य॑ मा प॒रुषाः॑ श॒तमु॒द्ध॒र्षय॑त्यु॒क्ष्णः॑ । अश्व॑मेधस्य॒ दानाः॑ सोमा॒ इव॒ आ॒शिरः॑ ॥ ५ ॥

यस्य॑ । मा । प॒रुषाः॑ । श॒तं । उ॒त्ऽह॒र्षय॑ति । उ॒क्ष्णः॑ । अश्व॑मेधस्य॒ । दानाः॑ । सोमाः॑
ऽइव॑ । चि॒ऽआ॒शिरः॑ ॥ ५ ॥

यस्य येनाश्वमेधस्याश्वमेधेन दाना दत्ताः परुषाः कामानां पूरकाः शतमुद्धर्षण उच्चाणो बलीवर्दी मा
मामुद्धर्षयति उत्कर्षेण हर्षयति हे अग्ने त उच्चाणस्त्याशिरः । दधिसक्तुपयोरूपास्तिष्ठ आशिरोऽधिश्चयणसा
धनभूता येषां ते आशिरः । सोमा इव तव प्रीणनाय भवन्तु ॥

इ॒न्द्रा॒ग्नी श॒तदा॒व्यश्व॑मेधे सु॒वीर्यं॑ । स॒त्रं धा॑रय॒तं बृ॒हद्दिवि॑ सूर्य॑मिवा॒जरं॑ ॥ ६ ॥

इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । श॒तदा॒व् । अश्व॑मेधे । सु॒वीर्यं॑ । स॒त्रं । धा॑रय॒तं । बृ॒हत् । दि॒वि ।
सूर्य॑ऽइव॑ । अ॒जरं॑ ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्नी शतदाव् । शतमपरिमितमर्थिभ्यो धनं ददातीति शतदावा । तस्मिन्नश्वमेधे राजर्षीं सुवीर्यं
शोभनवीर्यसहितं बृहन्नहदजरं जरारहितं सत्रं धनं धारयतं । निधारयतं । कथमिव । दिव्यंतरिक्षे सूर्य-
मिव ॥ ॥ २९ ॥

समिद्धो अग्निरिति षडृचं चतुर्दशं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । समिद्धो विश्ववारात्रेयी त्रिष्टुब्जगती
त्रिष्टुबनुष्टुब्गायत्र्याविति । अत्रिगोत्रोत्पन्ना विश्ववारानामिकास्य सूक्तस्य ऋषिः । आद्यातृतीये त्रिष्टुर्भा
द्वितीया जगती चतुर्थ्यनुष्टुप् अत्रेय गायत्र्या । अग्निर्देवता ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

समि॒द्धो अ॒ग्निर्दि॒वि शो॒चिर॑श्चेत्प्र॒त्यङ्मु॒षसं॑मु॒र्विया॑ वि भा॒ति ।

एति॑ प्रा॒चीं वि॒श्ववा॑रा॒ नमो॑भिर्दे॒वाँ ई॒ळा॒ना ह॒विषा॑ घृ॒ताची॑ ॥ १ ॥

सं॒ऽइ॒ष्टः । अ॒ग्निः । दि॒वि । शो॒चिः । अ॒श्नेत् । प्र॒त्यङ् । उ॒षसं॑ । उ॒र्वि॒या । वि । भा॒ति ।

एति॑ । प्रा॒चीं । वि॒श्व॒ऽवा॒रा । नमः॑ऽभिः । दे॒वान् । ई॒ळा॒ना । ह॒विषा॑ । घृ॒ताची॑ ॥ १ ॥

समिद्धः सम्यग्दीप्तोऽग्निर्दिवि द्योतमानेऽंतरिक्षे शोचिस्तेजोऽश्नेत् । श्रयति । तथोषसं प्रत्यङ् उषसम-
भिमुखः सन् उर्वयोश्च विस्तीर्णं वि भाति । विशेषेण भ्राजते । नमोभिः स्तोत्रैर्देवानिन्द्रादीनीळानां सुवती
हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन युक्तया घृताची घृताच्या सुचा सहिता विश्ववारा सर्वमपि पापकूपं शत्रुं वार-
यिञ्चेतन्नामिका प्राची प्राङ्मुखी सत्येति । एवंभूतमग्निं प्रतिगच्छति ॥

समिध्यमानो अमृतस्य राजसि हविष्कृण्वन्तं सचसे स्वस्तये ।

विश्वं स धत्ते द्रविणं यमिन्वस्यातिथ्यमग्ने नि च धत्त इत्पुरः ॥ २ ॥

संऽइध्यमानः । अमृतस्य । राजसि । हविः । कृण्वन्तं । सचसे । स्वस्तये ।

विश्वं । सः । धत्ते । द्रविणं । यं । इन्वसि । आतिथ्यं । अग्ने । नि । च । धत्ते । इत् । पुरः ॥ २ ॥

हे अग्ने समिध्यमानः सम्यगिध्यमानस्वममृतस्योदकस्य राजसि । ईशिषे । तथा हविष्कृण्वन्तं पुरोडाशादिहविष्कर्तारं यजमानं स्वस्तयेऽविनाशाय सचसे । सेवसे । किंच यं यजमानमिन्वसि गच्छसि स यजमानो विश्वं समस्तं द्रविणं पश्यादिलक्षणं धनं धत्ते । धारयति । अपि च हे अग्ने आतिथ्यमतिथिरूपस्य तव योग्यं हविः पुर इत् तव पुरस्तादेव नि धत्ते च । स्थापयति च ॥

पवित्रेभ्योऽस्विष्टकृतोऽग्ने शर्धेति याज्या । सूच्यते हि । जुष्टो दमूना अग्ने शर्धं महते सीमगायेति संयाज्ये । आ० २. १२ । इति ॥ साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमित्यवाधेयैव स्विष्टकृतो याज्या । सूचितं च । जुष्टो दमूना अग्ने शर्धं महते सीमगायेति संयाज्ये । आ० २. १८ । इति ॥

अग्ने शर्धं महते सीमगाय तव द्युम्नान्युत्तमानि संतु ।

सं जास्पत्यं सुयममा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्ठा महांसि ॥ ३ ॥

अग्ने । शर्धं । महते । सीमगाय । तव । द्युम्नानि । उत्तमानि । संतु ।

सं । जाःपत्यं । सुऽयमं । आ । कृणुष्व । शत्रुऽयतां । अभि । तिष्ठ । महांसि ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं महते प्रभूताय सीमगायास्माकं शोभनधनत्वाय शर्धं । शत्रून् सहस्व । तथा तव संबन्धीनि द्युम्नानि धनानि तेजांसि वा उत्तमान्युत्कृष्टानि संतु । भवन्तु । किंच हे अग्ने सं जास्पत्यं । जा जाया च पतिश्च जायापती । तयोः कर्म जास्पत्यं । तत्सुयमं सुष्ठु नियमनोपेतं । अन्योन्यसंश्लिष्टमित्यर्थः । समा कृणुष्व । सम्यक्कृष्व । अपि च शत्रूयतां शत्रुमात्मन इच्छतां सपत्नानां महांसि तेजांस्यभि तिष्ठ । आक्रमस्व ॥

समिद्धस्य प्रमहसोऽग्ने वंदे तव श्रियं । वृषभो द्युम्नवाँ असि समध्वरेष्विध्यसे ॥ ४ ॥

संऽइद्धस्य । प्रऽमहसः । अग्ने । वंदे । तव । श्रियं । वृषभः । द्युम्नवान् । असि । सं ।

अध्वरेषु । इध्यसे ॥ ४ ॥

हे अग्ने समिद्धस्य प्रवृद्धस्य प्रमहसः प्रकृष्टतेजसस्तव संबन्धिनीं श्रियं दीप्तिं वंदे । अहं यजमानः स्तोमि । वृषभः कामानां वर्षिता त्वं द्युम्नवानसि । धनवान्भवसि । अध्वरेषु यज्ञेषु समिध्यसे । सम्यग्दीप्यसे ॥

दर्शपूर्णमासयोः समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे सामिधेयौ । सूचितं च । समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे । आ० १. २ । इति ॥

समिद्धो अग्न आहुत देवान्यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाळसि ॥ ५ ॥

संऽइद्धः । अग्ने । आऽहुत । देवान् । यक्षि । सुऽअध्वर । त्वं । हि । हव्यऽवाद । असि ॥ ५ ॥

हे आहुत यजमानेरा समन्ताहुत हे स्वध्वर शोभनयज्ञोपेत हे अग्ने समिद्धः सम्यग्दीप्तस्त्वं देवान्श्रोतमानानिन्द्रादीन्यक्षि । यजस्व । हि यस्मात्कारणात् हे अग्ने त्वं हव्यवाडसि हव्यानां वोढा भवसि । अतः कारणादेवान्यजस्वेति संबंधः ॥

आ जुहोता दुवस्यतामिं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनं ॥ ६ ॥

आ । जुहोत । दुवस्यत । अमिं । प्रऽयति । अध्वरे । वृणीध्वं । हव्यऽवाहनं ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजो यूयमध्वरेऽस्यदीययागे प्रयति प्रवृत्ते सति हव्यवाहनं हविषां वोढारमेतन्नामकमग्निमा जुहोत । आ समन्ताञ्जुहोत । तथा दुवस्यत । परिचरत । वृणीध्वं । संभजध्वं च हव्यवाहनं । हव्यवाहननाम-
कस्त्रिवापेर्देवतासंबंधो यजमानैर्वरणीयत्वं च तैत्तिरीये स्पष्टमास्नातं । चयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां
कव्यवाहनः पितृणां सहरचा अमुराणां । त एतर्ह्याशंसंते मां वरिष्यते मामिति वृणीध्वं हव्यवाहनमित्याह य
एव देवानां तं वृणीति । तै० सं० २. ५. ८. ६. इति ॥ ॥ २२ ॥

अर्च्यमिति पंचदशर्चं पंचदशं सूक्तं । अत्रानुक्तमणिका । अर्च्यमा पंचोना गौरिवीतिः शाक्त्य ऐंद्रमुशना
यद्दीशनमो वा पाद इति । शक्तिगोचोत्पन्नो गौरिवीतिर्नाम ऋषिः । अनुक्तत्वाच्चिष्टम् । इंद्रो देवता मंडला
दिपरिभाषाया निवृत्तत्वात् । उशना यत्सहस्रैरिति पाद श्रीशनस ऐंद्रो वा ॥ आभिलषिके तृतीयेऽहनि
मरुत्वतीय एतन्निविधानं । सूचितं च । तृतीयस्य अर्च्यमा यो जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ७. ७. इति ॥

अर्च्यमा मनुषो देवताता ची रोचना दिव्या धारयंत ।

अर्चति त्वा मरुतः पूतदक्षास्त्वमेषामृषिरिन्द्रासि धीरः ॥ १ ॥

ची । अर्च्यमा । मनुषः । देवऽताता । ची । रोचना । दिव्या । धारयंत ।

अर्चति । त्वा । मरुतः । पूतऽदक्षाः । त्वं । एषां । ऋषिः । इंद्र । असि । धीरः ॥ १ ॥

मनुषो मनोः संबंधिनि देवताता देवताती यज्ञे ची चीक्ष्यर्च्यमार्यमाणि यानि तेजांसि संति । तथा ची
चीणि रोचना रोचमानानि वार्ष्णिमूर्यात्मकानि दिव्या दिव्यान्यंतरिक्षे भवानि तानि तेजांसि धारयंत ।
मरुतो धारयंत । पूतदक्षाः शुद्धबला मरुतस्त्वा त्वामर्चति । लुर्वति । हे इंद्र धीरो धीमांस्त्वमेषां मरुतामृ-
षिरसि । द्रष्टा भवसि ॥

अनु यदी मरुतो मंदसानमार्चन्निंद्रं पपिवांसं सुतस्य ।

आदत्त वज्रमभि यदहिं हन्नपो यद्भीरसृजत्सर्तवा उं ॥ २ ॥

अनु । यत् । ई । मरुतः । मंदसानं । आर्चन् । इंद्रं । पपिऽवांसं । सुतस्य ।

आ । अदत्त । वज्रं । अभि । यत् । अहिं । हन् । अपः । यद्भीः । असृजत् । सर्तवै । उं इति ॥ २ ॥

यद्यदा मरुतो मंदसानं तृप्यंत सुतस्याभिषुतं सोमं पपिवांसं पीतवंतमीमेनमिंद्रमन्वाचर्चन् अन्वसुवन
तदेन्द्रो वज्रमादत्त । आददी । ततो यद्यदाहिं वृचमभि हन् अभ्यहन् अभिहतवान् तदा यद्भीर्महतीरपो
वृत्रेण निषडान्युदकानि सर्तवै स्त्रित्वेन सर्तुं गंतुमसृजत् । निरोधाच्चासृजत् ॥

उत ब्रह्माणो मरुतो मे अस्येन्द्रः सोमस्य सुषुतस्य पेयाः ।

तद्धि हव्यं मनुषे गा अविंदत्तहन्नहिं पपिवाँ इंद्रो अस्य ॥ ३ ॥

उत । ब्रह्माणः । मरुतः । मे । अस्य । इंद्रः । सोमस्य । सुऽसुतस्य । पेयाः ।

तत् । हि । हव्यं । मनुषे । गाः । अविंदत् । अहन् । अहिं । पपिऽवान् । इंद्रः । अस्य ॥ ३ ॥

उतापि च हे ब्रह्माणो बृहंतो हे मरुतो यूयमिंद्रय सुसुतस्य सुषुभिषुतस्य मे मदीयस्यास्य सोमस्येनं
सोमं ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ पेयाः । पिबत ॥ पिबतेराशीर्लिङि मध्यमबहुवचनस्त्रीकवचनं ॥ तद्धि तत्त्वानु हव्यं

युष्माभिः पीतं सोमात्सकं हविर्मनुषे मनुष्याय यजमानाय गा धेनुर्वृष्टिलक्षणाभ्युदकानि वा अविंदत् । वेदयति । यजमानं गा संभयतीत्यर्थः । किंचास्मिं सोमं पपिवान् पीतवानिंद्रोऽहिं वृचमहन् । अवधीत् ॥

आद्रोदसी वितरं वि ष्कभायत्संविद्यान्श्चिद्वियसे मृगं कः ।

जिगर्तिमिंद्रो अपजर्गुराणः प्रति श्वसंतमव दानवं हन् ॥ ४ ॥

आत्। रोदसी इति । विऽतरं । वि । स्क् । भा । यत् । संऽवि । व्या । नः । चि । त् । भि । यसे । मृगं । क । रि । ति । कः ।

जिगर्ति । इंद्रः । अपऽजर्गुराणः । प्रति । श्वसंतं । श्व । दानवं । ह । न्विति हन् ॥ ४ ॥

इंद्रः परमैश्वर्ययुक्त आत्सोमपानानंतरं रोदसी द्यावापृथिवी वितरमतिशयेन ॥ अमु च कंदसीति विसरपि कृतेऽमुप्रत्ययः ॥ वि ष्कभायत् । व्यस्तभात् । चलनरहिते अकरोत् । संविद्यानश्चित् संवृत्त्वानः संगच्छमानो वेद्रः ॥ व्ययतेर्वा संवरणकर्मणो वेतेर्वा गतिकर्मणो रूपं । चिद्विद्येतिव्यस्यार्थे वर्तते ॥ मृगं मृगवत्पलायमानं वृचं भियसे भयाय कः । अकार्षीत् ॥ करोतेर्लुङि मंत्रे घसङ्करेत्यादिना श्लेषः । वज्रं कंदस्य-माद्योगेऽपीत्यडभावः ॥ इंद्रो जिगर्ति गिरंतमाच्छादयंतं श्वसंतं भयार्थं श्वासं कुर्वंतं दानवं दनोः पुत्रं वृचमपजर्गुराण आच्छादनाद्विमोचयन् प्रति प्रतिगत्याव हन् । अवहतवान् ॥

अध क्रत्वा मघवन्तुभ्यं देवा अनु विश्वे अददुः सोमपेयं ।

यत्सूर्यस्य हरितः पतंतीः पुरः सतीरुपरा एतंशे कः ॥ ५ ॥

अध । क्रत्वा । मघऽवन् । तुभ्यं । देवाः । अनु । विश्वे । अददुः । सोमऽपेयं ।

यत् । सूर्यस्य । हरितः । पतंतीः । पुरः । सतीः । उपराः । एतंशे । करिति कः ॥ ५ ॥

अधापि च हे मघवन घनवन्निद्र क्रत्वा क्रतुणा त्वदीयेन कर्मणा विश्वे सर्वे देवा द्योतमाना वज्रादयः तुभ्यं त्वदर्थं सोमपेयं सोमपानमन्वददुः । आनुपूर्व्येण दत्तवतः । ततः प्रभृतींद्रो देवेभ्यः सर्वेभ्योऽधिकोऽभवदित्यर्थः । तथा च श्रूयते । स महान्भुत्वा देवता अत्रवीदुद्भारं म उद्धरतेत्यादि । ऐ० ब्रा० ३. २१. । हे इंद्र यद्यस्त्वं पतंतीरागच्छंतीः पुरः सतीः पुरस्ताद्भवतीः सूर्यस्य संबंधिनीर्हरितो वज्रवा उपरा उपरता मंदगती-रेतश् एतशाख्याय अयमे कः अकार्षीः । एतशो हि स्वश्वपुत्रेण सूर्येण सह स्पर्धामकरोदिति यावत् । तथा च निगमांतरे । प्रेतशं सूर्यं पशुधानं सौवम्ये सुध्विमावदिंद्रः । ऋग्वे० १. ६१. १५. । इति ॥ २३ ॥

नव यदस्य नवतिं च भोगान्साकं वज्रेण मघवा विवृशत् ।

अर्चंतींद्रं मरुतः सधस्ये चैष्टुभेन वचसा बाधत द्यां ॥ ६ ॥

नव । यत् । अस्य । नवतिं । च । भोगान् । साकं । वज्रेण । मघऽवा । विऽवृशत् ।

अर्चंति । इंद्रं । मरुतः । सधऽस्ये । चैष्टुभेन । वचसा । बाधत । द्यां ॥ ६ ॥

यद्यदा मघवा घनवानिंद्रः । अस्तेत्यनेन शंबर उच्यते । अस्य शंबरस्य संबंधीनि नव नवसंख्याकानि नवतिं च नवतिसंख्याकानि च भोगान्पुराणि । भोगानित्यंतोदान्तः पुरवचनः । साकं युगपदेव वज्रेण विवृशत् व्यवृशत् अभिगत् तदा मरुतः सधस्ये सहस्रानि युद्धे वा स्थितमिंद्रं चैष्टुभेन त्रिष्टुपकंदस्तेन वचसा वायूपेण सोत्रेणार्चति । अस्तुवन । इंद्र एवं स्तुतः सन् द्यां मरुद्भिः प्रयुज्यमानेन मंत्रेण दीप्तं शंबराख्यममुरं बाधत । अबाधत । पिपीडे ॥

सखा सख्ये अपचतूयमग्निरस्य क्रत्वा महिषा ची शतानि ।
 ची साकमिन्द्रो मनुषः सरांसि सुतं पिबवृचहत्याय सोमं ॥ ७ ॥
 सखा । सख्ये । अपचत् । तूयं । अग्निः । अस्य । क्रत्वा । महिषा । ची । शतानि ।
 ची । साकं । इन्द्रः । मनुषः । सरांसि । सुतं । पिबत् । वृचऽहत्याय । सोमं ॥ ७ ॥

सखेन्द्रस्य मित्रभूतोऽग्निर्महिषा महिषाणां पशूनां ची चीणि शतानि शतसंख्याकानि सख्ये सख्युर्मित्रभू-
 तस्याखेन्द्रस्य क्रत्वा कर्मणा निमित्तभूतेन तूयं विप्रमपचत् । पपाच । किंच इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तो मनुषो मनोः
 संबंधीनि ची चीणि सरांसि पात्राणि । अत्र सरःशब्देन पुतभृदाधवनीयद्रोणकलशसंज्ञानि पात्राण्युच्यते ।
 तेषु स्थितं सुतमभिषुतं सोमं साकं युगपदेव वृचहत्याय वृचहननाय पिबत् । अपिबत् । पर्या ॥

ची यच्छता महिषाणामघो मास्ती सरांसि मघवा सोम्यापाः ।
 कारं न विश्वे अहंत देवा भरमिन्द्राय यदहिं जघान ॥ ८ ॥
 ची । यत् । शता । महिषाणां । अघः । माः । ची । सरांसि । मघऽवा । सोम्या । अपाः ।
 कारं । न । विश्वे । अहंत । देवाः । भरं । इन्द्राय । यत् । अहिं । जघान ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं यद्यदा ची चयाणां शता शतसंख्याकानां महिषाणां पशूनां मा मांसान्यघः भक्षितवानसि ॥
 घसेरत्तेर्वा रूपं ॥ यदा च मघवा धनवांस्त्वं सोम्या सोममयानि ची चीणि सरांसि पात्राण्यपाः पीतवानसि ।
 यद्येन्द्रोऽहिं वृचं जघान हतवान तदा विश्वे सर्वे देवा भरं सोमपानादिना पूर्णमिन्द्रयिन्द्रं युद्धार्थमहंत ।
 आह्वयंत । तत्र दृष्टान्तः । कारं न । स्वामिनः कर्मकरमिव तद्वत् ॥

उशनसः सोम उशना यत्सहस्यैरिति मन्त्रत्वतीये सूक्तमुखीया । सूचितं च । उशनसः सोमिन गरगीणं
 मिवात्मानं मन्यमानो यजेतोशना यत्सहस्यैरयातं । आ० ९. ५. इति ॥

उशना यत्सहस्यैरयातं गृहमिन्द्र जूजुवानेभिरश्वैः ।
 वन्वानो अत्र सरथं ययाथ कुत्सेन देवैरवनोर्ह शुष्णं ॥ ९ ॥
 उशना । यत् । सहस्यैः । अयातं । गृहं । इन्द्र । जूजुवानेभिः । अश्वैः ।
 वन्वानः । अत्र । सऽरथं । ययाथ । कुत्सेन । देवैः । अवनोः । ह । शुष्णं ॥ ९ ॥

यद्यदा हे इन्द्र त्वमुशना काव्यश्च सहस्यैरभिभवनशीलैर्जूजुवानेभिर्जूजुवानैर्गच्छन्निरश्वैः कुत्सस्य गृहमयातं
 अगच्छतं तदा हे इन्द्र त्वमवास्त्रिन्काले वन्वानः शत्रून् हिंसन् कुत्सेन देवैश्च सह सरथं समानमेकं रथं ययाथ ।
 जगंध । किंच शुष्णमेतन्नामकमसुरमवनोर्ह । अहिंसीः खलु ॥

प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यद्वरिवो यातवेऽकः ।
 अनासो दस्यूरमृणो वधेन नि दुर्योणे आवृणद्मृधवाचः ॥ १० ॥
 प्र । अन्यत् । चक्रं । अवृहः । सूर्यस्य । कुत्साय । अन्यत् । वरिवः । यातवे । अकरित्यकः ।
 अनासः । दस्यून् । अमृणः । वधेन । नि । दुर्योणे । आवृणक् । मृधऽवाचः ॥ १० ॥

हे इन्द्र पूर्वं दिवक्रस्य सूर्यस्यान्यदेकं चक्रं प्रावृहः । पृथक् चक्रर्थ । अन्यदेकं चक्रं कुत्साय कुत्सस्य वरिवो
 धनं यातवे प्राप्तुमकः । अकार्षीः । किंच अनास आस्वरहितान् । आस्वशब्देन शब्दो लक्ष्यते । अशब्दाभूकान

दस्यूनसुरान् वधेनायुधेन वज्रेणामृणः । अहिंसीः । दुर्योणे संग्रामे मृधवाचो हिसितवागिन्द्रियानसुरान्मृणक् ।
नितरां क्षिप्तवानसि । अमृणो न्यवृणगिति द्विरुक्तिरादरार्था ॥ २४ ॥

स्तोमासस्त्वा गौरिवीतेरवर्धन्मरंधयो वैदधिनाय पिप्पु ।

आ त्वामृजिष्वा सख्याय चक्रे पचन्पक्तीरपिवः सोममस्य ॥ ११ ॥

स्तोमासः । त्वा । गौरिऽवीतेः । अवर्धन् । अरंधयः । वैदधिनाय । पिप्पु ।

आ । त्वां । ऋजिष्वा । सख्याय । चक्रे । पचन् । पक्तीः । अपिवः । सोम । अस्य ॥ ११ ॥

हे इंद्र गौरिवीतेरेतन्नामकस्य मंचद्रष्टुर्मम संबंधीनि स्तोमासः स्तोत्राणि त्वा त्वामवर्धन् । वर्धयन्तु ।
वैदधिनाय विदधिनः पुत्राय ऋजिष्वनाम्ने पिप्पुमेतन्नामकमसुरमरंधयः । वशमनयः । हे इंद्र ऋजिष्वनामा
कश्चिदृषिः सख्याय तव सखित्वाय पक्तीः पक्त्व्यानि पुरोडाशादीनि पचन् पाकं कुर्वन् त्वामा चक्रे । अभिमु-
खीचकार । किंच त्वमस्य ऋजिष्वनः संबंधिनं सोममपिवः । अपाः ॥

दशपिथेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे नवग्वास इति सूक्तमुखीया । सूचितं च । नवग्वासः सुतसोमास इंद्र सखा
ह यत्र सखिभिर्नवग्विरिति निविद्वानयोराद्ये । आ० ९. ३. इति ॥

नवग्वासः सुतसोमास इंद्रं दशग्वासो अभ्यर्चन्त्यर्कः ।

गव्यं चिदूर्वमपिधानं वतं तं चिन्नरः शशमाना अप्य व्रन् ॥ १२ ॥

नवऽग्वासः । सुतऽसोमासः । इंद्रं । दशऽग्वासः । अभि । अर्चन्ति । अर्कः ।

गव्यं । चित् । ऊर्वं । अपिधानंऽवतं । तं । चित् । नरः । शशमानाः । अप्य । व्रन् ॥ १२ ॥

नवग्वासः । सत्रयागमनुतिष्ठतो ये नवभिर्मसिः समाप्य गतास्ते नवग्वाः । दशभिर्मसिः समाप्य ये गतास्ते
दशग्वाः । एत उभयविधा अंगिरसः सुतसोमासोऽभिषुतसोमाः संत इंद्रमर्कैरर्चनीयैः स्तोत्रैरभ्यर्चन्ति ।
अभिष्टुवन्ति । तथा शशमानाः सुवन्तो नरो नेतारोऽंगिरसोऽपिधानवतं वलेनासुरेणाच्छादितवन्तं तं चित्
बहुषु प्रदेशेषु प्रसिद्धमपि गव्यं चित् गोसंबन्धिनमपूर्वं समूहमप्य व्रन् । अपावृण्वन् ॥

परिक्रीनाभ्येकहि मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः सूक्तमुखीये कथो नु त इत्याद्ये द्वे ऋचौ । सूत्रितं च । कथो
नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे । आ० ९. ५. इति ॥

कथो नु ते परि चराणि विद्वान्वीर्या मघवन्था चकर्थ ।

या चो नु नव्या कृणवः शविष्ठ प्रेदु ता ते विदथेषु ब्रवाम ॥ १३ ॥

कथो इति । नु । ते । परि । चराणि । विद्वान् । वीर्या । मघऽवन् । या । चकर्थ ।

या । चो इति । नु । नव्या । कृणवः । शविष्ठ । प्र । इत् । ऊं इति । ता । ते । विदथेषु ।

ब्रवाम् ॥ १३ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र त्वं या यानि वीर्या वीर्याणि चकर्थ चक्रे अहं तानि वीर्याणि विद्वान् जानन् ते
तुभ्यं कथो नु कथं नु परि चराणि । परिचर्या करवाणि । हे शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्वं या चो यानि चैव नव्या
नव्यानि नूतनानि वीर्याणि नु क्षिप्रं कृणवः कुर्याः ते त्वदीयानि ता तानि वीर्याणि विदथेषु यक्षेषु प्रेदु
ब्रवाम । प्रेव वदाम ॥

ए॒ता वि॒श्वा च॒कृ॒वाँ इ॒न्द्र भूर्य॑परीतो ज॒नुषा॑ वी॒र्ये॑ण ।

या चि॒न्नु व॑ज्रि॒कृ॒णवो॑ दधृ॒ष्वान्न ते॑ वर्ता॒ तवि॑ष्या अ॒स्ति तस्याः॑ ॥ १४ ॥

ए॒ता । वि॒श्वा । च॒कृ॒ऽवान् । इ॒न्द्र । भूरि॑ । अ॒परि॑ऽइतः । ज॒नुषा॑ । वी॒र्ये॑ण ।

या । चि॒त् । नु । व॑ज्रि॒न् । कृ॒णवः॑ । दधृ॒ष्वान् । ना॒ते । वर्ता॑ । तवि॑ष्याः । अ॒स्ति । तस्याः॑ ॥ १४ ॥

हे इन्द्र अपरीतः शत्रुभिरपरिगतस्त्वं जनुषा जननसिद्धेनात्मीयेन वीर्येण बलेन भूरि भूरीणि बह्व्येतै-
तानि प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानानि विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनजातानि चक्रवान् । कृतवानसि । हे वज्रिन
वज्रवन्निद्र दधृष्वान् सपत्नान्धर्षयस्त्वं नु चिप्रं या चिद्यानि च विश्वानि कृणवः कुर्याः ते त्वदीयस्य तस्यास्त-
विष्यास्तस्य बलस्य वर्ता निवारयिता न कोऽप्यस्ति ॥

इ॒न्द्र ब्र॒ह्म क्रि॒यमा॑णा जुष॒स्व या ते॑ श॒विष्ठ॒ नव्या॒ अ॒कर्म॑ ।

वस्त्रे॑व भ॒द्रा सु॒कृता॑ वसू॒यू रथं॑ न धीरः॒ स्वपा॑ अ॒त॒क्षं ॥ १५ ॥

इ॒न्द्र । ब्र॒ह्म । क्रि॒यमा॑णा । जुष॒स्व । या । ते॑ । श॒विष्ठ॒ । नव्याः॑ । अ॒कर्म॑ ।

वस्त्रा॑ऽइव । भ॒द्रा । सु॒ऽकृता॑ । वसू॒ऽयुः । रथं॑ । न । धीरः॑ । सु॒ऽअपाः॑ । अ॒त॒क्षं ॥ १५ ॥

हे शविष्ठ बलवन्तम शूरतम वेन्द्र ते तुभ्यं या यानि स्तोत्राणि नव्या नूतना अद्यतना वयमकर्म अकर्म हे
इन्द्र त्वं क्रियमाणास्त्राभिः क्रियमाणानि ब्रह्म ब्रह्माणि तानि स्तोत्राणि जुषस्व । सेवस्व । धीरो धीमान्
स्वपाः शोभनकर्मा वसूयुर्धनकामोऽहं वस्त्रेव वस्त्राणीव भद्रा भद्राणि भजनीयानि सुकृता सुष्ठु कृतानि
स्तोत्राणि रथं न रथमिवातचं । अकरवं । स्तोत्राण्युपसंहारवद्वाह्याणीत्यभिप्रायेण वस्त्रनिदर्शनमुक्तं । रथदृ-
ष्टान्तस्वागमनसाधनत्वप्रतिपादनाय । स्तोत्राणि स्वीकृत्य मह्यं धनं प्रयच्छेत्पर्यः ॥ ॥ २५ ॥

कृत्स्नस्य वीर इति पंचदशर्चं षोडशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । कृत्स्नस्य बभ्रुर्क्षणांचयोऽप्यत्र राजा स्तुत इति ।
बभ्रुर्क्षपिः । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । अक्षणांचयनामा राजापि कृत्स्नस्तुयते । अतः सोऽपि देवता ॥
तीव्रसोमाख्य एकाहे मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं निविष्टानं । सृजितं च । तीव्रसोमेनाज्ञायकामः कृत्स्नस्य वीरः
। आ० ९. ७. इति ॥

कृ॒त्स्य॑ वी॒रः को॒ अप॑श्यदि॒न्द्रं सु॒खर॑थमी॒यमानं॑ ह॒रिभ्यां॑ ।

यो रा॒या व॒ज्री सु॒तसो॑ममि॒च्छन्त॑दो॒को ग॑ता॒ पुरु॑हूत॒ ज॒ती ॥ १ ॥

कृ॒त्स्यः॑ । वी॒रः । कः । अप॑श्यत् । इ॒न्द्रं । सु॒खऽरथं॑ । ई॒यमानं॑ । ह॒रिऽभ्यां॑ ।

यः । रा॒या । व॒ज्री । सु॒तऽसो॑मं । इ॒च्छन् । तत् । ओ॒कः । ग॑ता । पुरु॑ऽहूतः । ज॒ती ॥ १ ॥

वज्री वज्रवान् पुरुहूतो बह्मभिराहूतो य इन्द्रो राया देवेन धनेन सह सुतसोममिच्छन् अभिषुतसोमं
यजमानमन्विच्छन् जती जलै रचायै तत्तस्य यजमानस्यैको गृहं गता प्राप्नो भवति वीरो विक्रांतः स्य स
इन्द्रः कृत्स्नं विद्यते । सुखरथं शोभनाश्वद्वारो रथो यस्य स सुखरथः । सुष्ठु खनति लिखति भूमिमिति वा
सुखं । तादृशं । सुहितं खिभ्यः खं पुनः खनतेरिति यास्तः । नि० ३. १३. । हरिभ्यां स्ववाहनाभ्यामश्वभ्यामीय-
मानं गच्छतमिन्द्रं कोऽप्यश्नत् । कश्च ददृशे ॥

अ॒वाच॑चक्षं प॒दम॑स्य स॒स्वर॑थं नि॒धातु॑र॒न्वाय॑मि॒च्छन् ।

अ॒पृच्छ॑म॒न्या उ॒त ते म॑ आ॒हु रि॒द्रं न॑रो॒ बुबु॑धाना अ॒शेम ॥ २ ॥

अ॒व । अ॒च॒च॒क्षं । प॒दं । अ॒स्य । स॒स्वः । उ॒यं । नि॒ऽधा॒तुः । अ॒नु । आ॒यं । इ॒च्छन् ।
अ॒पृ॒च्छं । अ॒न्यान् । उ॒त । ते । मे । आ॒हुः । इ॒ंद्रं । न॒रः । बु॒बु॒धा॒नाः । अ॒शे॒म ॥ २ ॥

अस्येन्द्रस्य पदं स्थानमवाचचक्षं । अहमवाद्राक्षं । कीदृशं । सस्वोऽतर्हितमुयमुन्नृणं । किंच इच्छन्निद्रम-
विच्छन्नहं निधातुः स्वं स्थापयितुरस्येन्द्रस्य पदमन्वायं । अन्वगमं । अन्यानुतान्यान्विदुषोऽपि मार्गं इन्द्रमपृच्छं ।
पृष्ठवानस्मि । पृष्ठस्ते मे मह्यमिन्द्रमाहुः । किमाहुःरित्युच्यते । नरो यज्ञानां नेतारो बुबुधाना बुभुत्समाना
वयमशेम । इन्द्रं प्राप्तवन्तः स्मः । यद्यपीन्द्रो विद्यते तथापि दुर्लभश्चेदनुपगतव्य इति बुभुत्समानः स्वभावमपृच्छत्
पृष्ठस्य सुलभ इत्युक्त इन्द्रप्राप्त्यर्थं सूक्तशेषमपश्यदित्यर्थः ॥

प्र नु व॒यं सु॒ते या ते कृ॒तानी॒द्र॒ ब्रवा॑म॒ यानि॑ नो जुजोषः ।

वे॒द॒द्वि॒द्वान्मृ॒णव॑त्त॒ च वि॒द्वान्व॒हते॑ऽयं म॒घवा॑ सर्व॒सेनः॑ ॥ ३ ॥

प्र । नु । व॒यं । सु॒ते । या । ते । कृ॒तानि॑ । इ॒ंद्रं । ब्रवा॑म । यानि॑ । नः । जुजोषः ।

वे॒द॒त् । अ॒वि॒द्वान् । मृ॒णव॑त् । च । वि॒द्वान् । व॒हते॑ । अ॒यं । म॒घ॒ऽवा । सर्व॑ऽसेनः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयानि यानि कृतानि कर्माणि संति नु अद्य वयं स्तोतारः सुते सोमेऽभिषुते सति तानि
कर्माणि प्र ब्रवाम । प्रकर्षेण वदाम । त्वमपि नोऽस्मदर्थं यानि कर्माणि जुजोषः असेवथाः तानि कर्माण्य-
विद्वान् इतः पूर्वमजानन् जनो वेदत् । जानातु । विद्वान् मृणवत्त । मृणुयात्त । यद्वा । विद्वान् अजानन् पुरुषः
मृणवत्त । अजानन्तमपि जनं आवयेत्त । सर्वसेनः सर्वाभिः सेनाभिर्युक्तो मघवा धनवान् विद्वान् जानन्नयमिन्द्रो
जानतश्च मृणवत्तश्च तान् जनान् प्रति वहते । अक्षिरूह्यते ॥ व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः ॥ प्रापयति ॥

स्थि॒रं म॒नश्च॑कृ॒षे जा॒त इ॒ंद्र वे॒षीदे॒को यु॒धये॑ भूय॒सश्चि॒त् ।

अ॒श्म॒मानं॑ चि॒च्छव॑सा दि॒द्युतो॑ वि वि॒दो ग॒वा॒मूर्व॑मु॒स्त्रिया॑णां ॥ ४ ॥

स्थि॒रं । म॒नः । च॒कृ॒षे । जा॒तः । इ॒ंद्र । वे॒षि । इ॒त् । ए॒कः । यु॒धये॑ । भूय॒सः । चि॒त् ।

अ॒श्म॒मानं॑ । चि॒त् । श॒व॒सा । दि॒द्यु॒तः । वि । वि॒दः । ग॒वां । ऊ॒र्व । उ॒स्त्रिया॑णां ॥ ४ ॥

हे इन्द्र जात उत्पन्नमात्र एव त्वं स्थिरं चलनरहितं मनश्चित्तं चकृषे । चकर्थ । सर्वान् बलिष्ठान् जयेय
मितीदृशं । तथा हे इन्द्र एक इदसहाय एव त्वं युधये युद्धाय भूयसश्चित् बलतरान् राक्षसादीनपि वेषि ।
अवेः । अगमः । किंच अश्मानं चित् गवामावरकं पर्वतमपि शवसा बलेन वि दिद्युतः । व्यभिः । किंच
उस्त्रियाणां क्षीरमुत्सारयन्तीनां गवां धेनूनामूर्वं समूहं विदः । अवेदयः । अलम्भयः ॥

प॒रो य॒त्त्वं प॒रम॑ आ॒जनि॑ष्ठाः प॒रा॒वति॑ श्रु॒त्यं ना॒म बि॒भ्रत् ।

अ॒तश्चि॒द्वि॒द्रा॒दभ॑यन्त दे॒वा वि॒श्वा अ॒पो अ॒जय॑हा॒सप॑त्नीः ॥ ५ ॥

प॒रः । य॒त् । त्वं । प॒रमः । आ॒ऽज॒नि॒ष्ठाः । प॒रा॒ऽव॒ति । श्रु॒त्यं । ना॒म । बि॒भ्रत् ।

अ॒तः । चि॒त् । इ॒द्रा॒त् । अ॒भ॒यन्त॑ । दे॒वाः । वि॒श्वाः । अ॒पः । अ॒ज॒य॒त् । दा॒स॒ऽप॒त्नीः ॥ ५ ॥

यद्यदा हे इन्द्र परः परस्तादुपरिष्ठात्स्थितः परम उत्कृष्टतमस्त्वं परावति दूरे श्रुत्यं श्रवणीयं नाम
नामधेयं बिभ्रत् धारयन्नाजनिष्ठाः आ समन्तादजायथाः । शेषः परोचकृतः । अतश्चिदत आरभ्यैव देवा
द्योतमाना अग्न्यादय इन्द्रादभयन्त । बिभ्रुः । विश्वा अपः सर्वाण्युदकानीन्द्रोऽजयत् । वशीचके । कीदृशीः ।
दासपत्नीः । दासो वृचः पतिः पालयिता यासामपां ता इति ॥ २६ ॥

तुभ्येदेते मरुतः सुशेवा अर्चैत्यर्के सुन्वत्यंधः ।

अहिमोहानमप आशयानं प्र मायाभिर्मायिनं सस्रदिंद्रः ॥ ६ ॥

तुभ्य । इत् । एते । मरुतः । सुशेवाः । अर्चैति । अर्के । सुन्वति । अंधः ।

अहि । ओहानं । अपः । आशयानं । प्र । मायाभिः । मायिनं । सस्रत् । इंद्रः ॥ ६ ॥

एते मरुतः । महद्भवति वदंतीति मरुतः स्तोतारः । सुशेवाः । शेवमिति मुखनामैतत् । शोभनमुखाः संतः । स्तोत्रेण शोभनं मुखमुत्पादयंत इत्यर्थः । हे इंद्र तुभ्येत्तुभ्यमेवार्कमर्चनीयं स्तोत्रमर्चति । सुवति । कुर्वतीत्यर्थः । अंधः सोमलक्षणमन्नं सुन्वति । अभिषवं कुर्वति । इंद्रः परमैश्वर्ययुक्तो मायाभिः स्वकीयाभिः शक्तिभिरहिं वृचं प्र सस्रत् । अभ्यभवत् । कीदृशं । ओहानं देवान्बाधमानमप उदकान्याशयानमावृत्त्य शयनं कुर्वंत मायिनं कपटवंतमिति ॥

वि षू मृधो जनुषा दानमिन्वन्नह्गवा मघवन्तसंचकानः ।

अचा दासस्य नमुचेः शिरो यदवर्तयो मनवे गातुमिच्छन् ॥ ७ ॥

वि । सु । मृधः । जनुषा । दानं । इन्वन् । अहन् । गवा । मघऽवन् । संऽचकानः ।

अच । दासस्य । नमुचेः । शिरः । यत् । अवर्तयः । मनवे । गातुं । इच्छन् ॥ ७ ॥

हे मघवन्मघवतिंद्र संचकानोऽस्माभिः सूयमानस्त्वं ॥ संपूर्वः कायतिः शब्दकर्मा । तस्य लङर्थे लिटि रूपं ॥ दानं देवानां बाधकं वृचमसुरं गवा वज्रणेन्वन् प्रेरयन् हिंसन् जनुषा जन्मना मृधस्तदनुचरान्नाक्षसादीन् शत्रून् सु मुष्टु व्यहन् । विजघंथ । इंद्रस्यासुरा जन्मारभ्य शत्रव इत्यर्थः । हे इंद्र त्वमवाप्सिन्मुष्टे मनवे नमुचिनापहतगोधनाय मह्यं गातुं मुखमिच्छन् अभिलषन् नमुचिरेतन्नामकस्योपक्षपयितुरसुरस्य संबंधि शिरः शीर्षं यद्यदावर्तयः अचूर्णयः तदा शत्रून् विजघंथेति पूर्वेण संबंधः ॥

युजं हि मामकृथा आदिदिंद्र शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।

अश्मानं चित्स्वर्यं वर्तमानं प्र चक्रियैव रोदसी मरुद्भ्यः ॥ ८ ॥

युजं । हि । मां । अकृथाः । आत् । इत् । इंद्र । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।

अश्मानं । चित् । स्वर्यं । वर्तमानं । प्र । चक्रियाऽइव । रोदसी इति । मरुत्ऽभ्यः ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं स्वर्यं स्वरेण सहितं वर्तमानं भ्रमंतमश्मानं चित् मेघमिव स्थितं दासस्योपक्षपयितुर्नमुचिरसुरस्य शिरो मथायन् चूर्णयन् आदिदन्तरमेव मां युजं सखायमकृथा हि । चक्रे खलु । तदानीं मरुद्भ्यस्त्वत्सहायेभ्यो रोदसी बावापृथिव्यौ चक्रियेव चक्रे इव प्रास्तां ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियायाहाहारः ॥

स्त्रियो हि दास आयुधानि चक्रे किं मां करन्नबला अस्य सेनाः ।

अंतर्ह्यख्यदुभे अस्य धेने अथोप प्रैद्बुधये दस्युमिंद्रः ॥ ९ ॥

स्त्रियः । हि । दासः । आयुधानि । चक्रे । किं । मा । करन् । अबलाः । अस्य । सेनाः ।

अंतः । हि । अख्यात् । उभे इति । अस्य । धेने इति । अथ । उप । प्र । ऐत् । युधये ।

दस्यु । इंद्रः ॥ ९ ॥

दास उपपद्यिता नमुचिरसुरः स्त्रियः स्त्रीरायुधानि युद्धसाधनानि चक्रे हि । कृतवान् खलु । इंद्रेण सह
योद्धुं प्रतिहितवानित्यर्थः । अस्त्रासुरस्य संबंधिन्योऽबलाः स्त्रीरूपाः सेना मा मां किं करन् किं कुर्युरिति
मन्यमान इन्द्रस्तासां मध्येऽस्त्रासुरस्य धने प्रीणयिष्यां सूरूपे उभे द्वे स्त्रियावंतरखाद्वि । गृहमध्ये निदधे खलु ।
अथानंतरमिन्द्रो दक्षं नमुचिं युधये युद्धायोप प्रैत् । उपप्रागच्छत् ॥

समच गावोऽभितोऽनवंतेहेह वत्सैर्वियुता यदासन् ।

सं ता इंद्रो असृजदस्य शकैर्यदो सोमासः सुषुता अमंदन् ॥ १० ॥

सं । अच । गावः । अभितः । अनवंत । इहऽइह । वत्सैः । विऽयुताः । यत् । आसन् ।

सं । ताः । इंद्रः । असृजत् । अस्य । शकैः । यत् । इं । सोमासः । सुऽसुताः । अमंदन् ॥ १० ॥

यद्यदा गावो वत्सैर्वियुता आसन् वियुक्ता अभवन् अवास्त्रिन्कालेऽभितः सर्वतो नमुचिनापहृता गाव
इहेह इह चेह च सर्वतः समनवंत । अत्यंतमगच्छन् । यद्यदा सुषुता बभूवाम्ना ऋषिणा सुषुभिषुताः सोमासः
सोमा ईमेनमिन्द्रममंदन् अमादयन् तदिंद्रः शकैः शक्तिर्महद्भिः सहास्य बभ्रोः संबंधिनीर्नमुचिनापहृतास्ता
गाः समसृजत् । वत्सैः सह समयोजयत् ॥ २७ ॥

यदो सोमा बभूधूता अमंदन्नरोरवीवृषभः सार्दनेषु ।

पुरंदरः पपिवाँ इंद्रो अस्य पुनर्गवामददादुस्त्रियाणां ॥ ११ ॥

यत् । इं । सोमाः । बभूऽधूताः । अमंदन् । अरोरवीत् । वृषभः । सार्दनेषु ।

पुरंऽदरः । पपिऽवान् । इंद्रः । अस्य । पुनः । गवाँ । अददात् । उस्त्रियाणां ॥ ११ ॥

यद्यदा बभूधूता बभूणाभिषुताः सोमा ईमेनमिन्द्रममंदन् अमादयन् तदा वृषभः कामानां वर्धितेन्द्रः
सार्दनेषु युद्धेऽरोरवीत् । अत्यर्थं शब्दमकरोत् । पुरंदरः पुरां दारयितास्त्रिमं सोमं पपिवान् पीतवानिंद्रः
पुनरुस्त्रियाणां क्षीरमुत्स्राविषीर्गवां गा अददात् । बभ्रवे ददौ ॥

भद्रमिदं रुशमा अग्ने अक्रन्गवाँ चत्वारि ददंतः सहस्रा ।

ऋणंचयस्य प्रयता मघानि प्रत्ययभीष्म नृतमस्य नृणां ॥ १२ ॥

भद्रं । इदं । रुशमाः । अग्ने । अक्रन् । गवाँ । चत्वारि । ददंतः । सहस्रा ।

ऋणंऽचयस्य । प्रऽयता । मघानि । प्रति । अयभीष्म । नृऽतमस्य । नृणां ॥ १२ ॥

रुशम इति कश्चिज्जनपदविशेषः । अच रुशमशब्देन तत्रत्या जना उच्यन्ते । रुशमा ऋणंचयनाम्नो राज्ञः
किंकरा हे अग्ने भद्रं कल्पाणमिदं कर्माकृन् । अकुर्वन् । कीदृशाः । गवां धेनुनां चत्वारि चतुःसंख्यायुक्तानि
सहस्रा सहस्राणि ददतो मह्यं प्रयच्छंतः । राज्ञा हि दीयमानानि धनानि राजपुत्रा एव प्रयच्छन्तीत्यर्थः ।
नृणां नेतृणां मध्ये नृतमस्यातिशयेन नेतृतमस्य ऋणंचयस्यैतन्नामकेन राज्ञा प्रयतानि दत्तानि मघानि
गोरूपाणि धनानि वयं प्रत्ययभीष्म । प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । पूजार्थं बह्वचनं ॥

सुपेशंसं माव सृजंत्यस्तं गवाँ सहस्रै रुशमासो अग्ने ।

तीव्रा इंद्रममंदुः सुतासोऽक्तीर्व्युष्टौ परितक्म्यायाः ॥ १३ ॥

सुऽपेशंसं । मा । अव । सृजन्ति । अस्तं । गवाँ । सहस्रैः । रुशमासः । अग्ने ।

तीव्राः । इंद्रं । अममंदुः । सुतासः । अक्तीः । विऽउष्टौ । परिऽतक्म्यायाः ॥ १३ ॥

हे अग्ने इशमासो इशमा ऋणंचयस्य किंकराः सुपेशसं सुरूपमर्जंकाराच्छादनादिभिः संस्कृतं मा मामसं गृहं गवां धेनूनां सहस्रीः सहाव स्रजंति । प्रापयंति स्म । तदनंतरमेव तीव्रा रसवतः सुतासो लब्धवज्रधनेन मयाभिषुताः सोमाः परितक्म्यायाः । तमसा भूतानि परितस्तकति गच्छतीति परितक्म्या । तस्या अक्तो राचेर्वृष्टी व्युच्छने सति । उषःकाल इत्यर्थः । इंद्रमममंडुः । अमादयन् । बभ्रुर्गवां प्राप्यनंतरमविलंबितमेव सोमेनेज इत्यर्थः ॥

अच्युत्सा राची परितक्म्या याँ ऋणंचये राजनि रुशमानां ।

अत्यो न वाजी रघुरज्यमानो बभ्रुश्चत्वार्यसनत्सहस्रा ॥ १४ ॥

अच्युत् । सा । राची । परिऽतक्म्या । या । ऋणंऽचये । राजनि । रुशमानां ।

अत्यः । न । वाजी । रघुः । अज्यमानः । बभ्रुः । चत्वारि । असनत् । सहस्रा ॥ १४ ॥

इशमानां इशमनाम्नां जनानां राजनि प्रभावृणंचय एतत्संज्ञके तत्समीप एव या राचिः परितक्म्या परितो गंची भवति सा राज्यौच्छत् । व्युष्टाभवत् । अत्यः सततगामी वाजी न अश्व इव रघुः शीघ्रगाम्यज्यमानः प्रेर्यमाणो बभ्रुरेतन्नामक ऋषिश्चत्वारि चतुःसंख्याकानि सहस्रा सहस्राणि गोरूपाणि धनान्यसनत् । अलभत ॥

चतुःसहस्रं गव्यस्य पश्वः प्रत्यगभीष्म रुशमेष्वग्ने ।

धर्मश्चित्तपः प्रवृजे य आसीदयस्मयस्तस्वादां विप्राः ॥ १५ ॥

चतुःऽसहस्रं । गव्यस्य । पश्वः । प्रति । अग्रभीष्म । रुशमेषु । अग्ने ।

धर्मः । चित् । तपः । प्रऽवृजे । यः । आसीत् । अयस्मयः । तं । ऊं इति । आदाम् । विप्राः ॥ १५ ॥

हे अग्ने वयं रुशमेष्वेतत्संज्ञकेषु जनेषु गव्यस्य गवात्मकस्य पश्वः पशोः पशूनां । जाताविकवचनं । चतुःसहस्रं चत्वारि सहस्राणि प्रत्यगभीष्म । प्रतिगृहीतवतः स्मः । प्रवृजे प्रवृजनार्थं तपः संतपः शोभनवर्णो धर्मश्चित्त-हावीर इवायस्मयोऽयमयो हिरण्मयो यः कलश आसीत् अभवत् तसु दोहनार्थं कलशं च विप्रा मेधाविनो वयं रुशमेष्वादाम् । आदत्तवतः ॥ ॥ २८ ॥

इंद्रो रथायैति त्रयोदशर्चं सप्तदशं मूक्तं । अवस्युर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप कंदः । इंद्रो देवता । उषमयातं स ह यद्वामिति पादयोः क्रमेण कुत्सोशनसी विकल्पेन देवता । इंद्राकुत्सा वहमानेत्यस्या इंद्रः कुत्सश्च । तथा चानुक्रांतं । इंद्रो रथाय सप्तोनावस्युदयमिति कौत्सोशनसी वा पादौ परिंद्राकौत्सीति ॥ विनियोगो लेखिकः ॥

इंद्रो रथाय प्रवतं कृणोति यमध्यस्थान्मघवा वाजयंतं ।

यूथेव पश्वो व्युनोति गोपा अरिष्टो याति प्रथमः सिषासन् ॥ १ ॥

इंद्रः । रथाय । प्रऽवतं । कृणोति । यं । अधिऽअस्थात् । मघऽवा । वाजऽयंतं ।

यूथाऽइव । पश्वः । वि । उनोति । गोपाः । अरिष्टः । याति । प्रथमः । सिषासन् ॥ १ ॥

मघवा धनवानिंद्रो वाजयंतमन्नमिच्छंतं यं रथमध्यस्थात् अधितिष्ठति तस्मै रथाय प्रवतं प्रवणमाजिं कृणोति । करोति । अपि च गोपा गोपालः पश्वो यूथेव पशोः पशूनां यूथानि यथा व्युनोति प्रेरयति तथा शत्रुसैन्यानि प्रेरयति । अरिष्टः शत्रुभिः स्वयमहिंसितः प्रथमो देवानां मुख्य इंद्रः सिषासन् शत्रुधनानीच्छन् याति । गच्छति ॥

आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः पिशंगराते अभि नः सचस्व ।

नहि त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्यमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ॥ २ ॥

आ । प्र । द्रव । हरिऽवः । मा । वि । वेनः । पिशंगऽराते । अभि । नः । सचस्व ।

नहि । त्वत् । इन्द्र । वस्यः । अन्यत् । अस्ति । अमेनान् । चित् । जनिऽवतः । चकर्थ ॥ २ ॥

हे हरिवो हरिवत्तिन्द्र त्वमाख्यानभिमुखं प्र द्रव । प्रकर्षेण गच्छ । किंतु मा वि वेनः । वेनतिः कांतिकर्मा । अस्मासु विगतकामो मा भूः । किंच हे पिशंगराते बह्वर्धनंन्द्र नोऽख्यानभि सचस्व । अभिसेवस्व । अपि च हे इन्द्र वस्यो वसीयः श्रेयस्करं त्वत्त्वत्तोऽन्यन्नह्यस्ति । अन्यद्वसुजातं नास्ति । अमेनांश्चित् । मेनाशब्दः स्त्रीषाची । अपगतस्त्रीकांश्चित् जनिवतो जायावतश्चकर्थ । करोषि ॥

उद्यत्सहः सहस्र आजनिष्ट देदिष्ट इंद्र इन्द्रियाणि विश्वा ।

प्राचोदयत्सुदुघा वव्रे अंतर्वि ज्योतिषा संववृत्वत्तमोऽवः ॥ ३ ॥

उत् । यत् । सहः । सहस्रः । आ । अजनिष्ट । देदिष्टे । इन्द्रः । इन्द्रियाणि । विश्वा ।

प्र । अचोदयत् । सुऽदुघाः । वव्रे । अंतः । वि । ज्योतिषा । संऽववृत्वत् । तमः ।

अवरित्यवः ॥ ३ ॥

यद्यदा सहः सूर्यसंबन्धि तेजः सहस्र उपःसंबन्धिनस्तेजस उदाजनिष्ट उपरिष्ठात् प्रादुर्बभूव तदिन्द्रो विश्वा विश्वानि सर्वाणीन्द्रियाणि धनानि । इन्द्रियमिति धननामेतत् । देदिष्टे । यजमानेभ्यो दिशति । वव्रे निवारके पर्वतेऽतर्मध्ये बलेन निरुद्धाः सुदुघाः सुष्ठु दोग्ध्रीर्गाः प्राचोदयत् । प्रेरयत् । ज्योतिषा तेजसा संववृत्वत् संवरणशीलं तमो व्यवः । निवारितवान् ॥

अनवस्ते रथमश्वाय तस्मन्त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमंतं ।

ब्रह्माण इंद्रं महयंतो अर्केरवर्धयन्महये हंतवा उ ॥ ४ ॥

अनवः । ते । रथं । अश्वाय । तस्मन् । त्वष्टा । वज्रं । पुरुऽहूत । द्युऽमंतं ।

ब्रह्माणः । इंद्रं । महयंतः । अर्केः । अवर्धयन् । महये । हंतवै । उं इति ॥ ४ ॥

हे पुरुहूत बह्वभिराहूतेन्द्र ते त्वदीयं रथमश्वायाम्नाभ्यां संयोगार्हमनवः । अनवो मनुष्याः । ऋभवस्त-
वन् । अतश्चन् । अकुर्वन् । त्वष्टा च त्वदीयं वज्रं द्युमंतं दीप्तिमंतमकरोत् । उ अपि च महयंत इंद्रं पूजयंतो
ब्रह्माणोऽगिरसः परिवृढा मरुतो वा अहयेऽहिं वृत्रं हंतवै हंतुमर्केः स्तोत्रैरवर्धयन् । वर्धितवंतः ॥

वृष्णे यज्ञे वृषणो अर्केमर्चानिद्र यावाणो अदितिः सजोषाः ।

अनश्वासो ये पवयोऽरथा इंद्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥ ५ ॥

वृष्णे । यत् । ते । वृषणः । अर्के । अर्चान् । इंद्रं । यावाणः । अदितिः । सऽजोषाः ।

अनश्वासः । ये । पवयः । अरथाः । इंद्रऽइषिताः । अभि । अवर्तन्त । दस्यून् ॥ ५ ॥

हे इंद्र यद्यदा वृष्णः सेचनसमर्था मरुतो वृष्णे कामानां वर्षिचे ते तुभ्यमर्के स्तोत्रमर्चान् अकुर्वन् ।
अकुर्वन्नित्यर्थः । तदादितिरदीनाः ॥ वचनव्यत्ययः ॥ यावाणोऽभिषवपाषाणाः सजोषाः संगता बभूवुरिति

शेषः । अग्न्यासोऽश्ववर्जिता अरथा रथहीना इंद्रेषिता इंद्रेण प्रेषिताः पवयः पवमाना गच्छन्तो ये मरुतो दस्युन् शत्रुनभ्यवर्तन्त अभिभूतान् कुर्वन्तो वर्तन्ते स्य ते मरुतोऽर्चानिति संबंधः ॥ २९ ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचं प्र नूतना मघवन्त्या चकर्थ ।
शक्तीवो यद्विभरा रोदसी उभे जयन्मपो मनवे दानुचिचाः ॥ ६ ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । वोचं । प्र । नूतना । मघऽवन् । या । चकर्थ ।
शक्तिऽवः । यत् । विऽभराः । रोदसी इति । उभे इति । जयन् । अपः । मनवे ।
दानुऽचिचाः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयानि पूर्वाणि पुरातनानि करणानि कर्माणि प्र वोचं । अहं प्रकर्षेण ब्रवीमि । नूतना नूतनानि नवानि कर्माणि प्र वोचं । प्रब्रवीमि । हे मघवन् धनवन्निद्र या यानि कर्माणि चकर्थ कृतवानसि तानि प्र वोचमिति संबंधः । हे शक्तीवः शक्तिमन् । शक्तिर्वज्रं कर्म वा । तद्वन्निद्र यत् यस्त्वमुभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ जयन्त्वशीकुर्वन् अप उदकानि मनवे मनुष्याय विभराः विविच्य विभर्षि । कीदृशीः । दानु-चिचाः चिचदानाः ॥

तदिन्नु ते करणं दस्म विप्राहिं यद्वन्नोजो अचामिमीथाः ।
शुष्णस्य चित्परि माया अगृभ्णाः प्रपित्वं यन्नप दस्यूरसेधः ॥ ७ ॥
तत् । इत् । नु । ते । करणं । दस्म । विप्र । अहिं । यत् । घ्नन् । ओजः । अच । अमिमीथाः ।
शुष्णस्य । चित् । परि । मायाः । अगृभ्णाः । प्रऽपित्वं । यन् । अप । दस्यून् । असेधः ॥ ७ ॥

हे दस्यु दर्शनीय विप्र मेधाविन्निद्र त्वमत्रास्त्रिंशोऽहिं वृत्रमसुरं घ्नन् हिंसन् यदोजो यद्वलममिमीथाः प्रकाशितवानसि तदिन्नु तत्त्वल्नु ते त्वदीयं करणं कर्म विद्यते । अपि च शुष्णस्य चिदेतन्नामकस्याप्यसुरस्य संबंधिनीमाया प्रज्ञाः पर्यगृभ्णाः । परिगृहीतवानसि । हे इन्द्र त्वं प्रपित्वं संयामं समीपं वा यन् प्राप्तुवन् दस्यूनसुरानपासेधः । अपाबाधथाः ॥

त्वमपो यदवे तुर्वशायांरमयः सुदुघाः पार इन्द्र ।
उयमयातमवहो ह कुत्सं सं ह यद्वामुशनारैत देवाः ॥ ८ ॥
त्वं । अपः । यदवे । तुर्वशाय । अरमयः । सुऽदुघाः । पारः । इन्द्र ।
उयं । अयातं । अवहः । ह । कुत्सं । सं । ह । यत् । वां । उशना । अरैत । देवाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं परि नदीनां तीरे । प्रवृद्ध इति शेषः । सुदुघा ओषधिवनस्पतीन् सुष्ठु दुहतीरप उदकानि यदवे यदुनामकाय राज्ञे तुर्वशयैतन्नामकाय राज्ञे चारमयः । रमितवानसि । हे इन्द्र युवां । त्वं कुत्सश्चेति शेषः । उयमुन्नूर्णं शुष्णमयातं । आगच्छतं । तदनंतरं त्वं शुष्णं हत्वा कुत्समवहो ह । स्वगृहं प्रापितवानसि खलु । यद्यदा वां युवामिन्द्राकुत्सावुशना भार्गवो देवाश्च समरंत ह संभेजिरे खलु ॥

इंद्राकुत्सा वहमाना रथेना वामत्या अपि कर्णे वहंतु ।
निः षीमज्ञो धर्मयो निः षधस्थान्मघोनो हृदो वरयस्तमांसि ॥ ९ ॥
इंद्राकुत्सा । वहमाना । रथेन । आ । वां । अत्याः । अपि । कर्णे । वहंतु ।
निः । सीं । अत्ऽभ्यः । धर्मयः । निः । सधऽस्थात् । मघोनः । हृदः । वरयः । तमांसि ॥ ९ ॥

हे इंद्राकुर्वेद्राकुर्वी रथेन वहमाना वहमानाबुद्धमाना वां युवामत्या अन्धाः कर्णेऽपि । सोचाणि कृणोति करोतीति कर्णः सोता यजमानो वा । तत्समीपेऽपीति यावत् । आ वहंतु । आ समंताद्वाहका भवंतु । युवामप्यज्ञोऽप्सु प्रविष्टं सीमेन शुष्णासुरं निर्धमयः । अबाधेयां । सीमिति शुष्णासुरो बुद्धिस्थः परा-
मुञ्चते । सधस्यात्स्वकीयात्स्थानान्निरबाधेयां । मघो नो मघवतो हविष्मतो यजमानस्य हृदो हृदयात्तमां-
स्वज्ञानरूपाणि पापानि वरयः । निवारययः ॥

वातस्य युक्तान्सुयुजश्चिदश्वान्कविश्चिदेषो अजगन्नवस्युः ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सखाय इंद्र ब्रह्माणि तविषीमवर्धन् ॥ १० ॥

वातस्य । युक्तान् । सुऽयुजः । चित् । अश्वान् । कविः । चित् । एषः । अजगन् । अवस्युः ।

विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सखायः । इंद्र । ब्रह्माणि । तविषीं । अवर्धन् ॥ १० ॥

कविश्चिदश्वोऽप्यवस्युरेतन्नामक एष मंत्रद्रष्टा वातस्य वायोर्वेगेन युक्तान् संयुक्तान् सुयुजश्चित्सुषु योज-
नीयानश्चानजगन् । प्राप्नोत् । अवस्योः सखायो विश्वे सर्वे मरुतो बहवः सोतारो हे इंद्र अचाक्षिणोके ते
त्वदीयां तविषीं बलं ब्रह्माणि ब्रह्मभिः सोचैरवर्धन् । अवर्धयन् ॥ ॥ ३० ॥

सूरश्चिद्वर्यं परितक्म्यायां पूर्वं करदुपरं जूजुवासं ।

भरच्चक्रमेतशः सं रिणाति पुरो दधत्सनिष्यति क्रतुं नः ॥ ११ ॥

सूरः । चित् । रथं । परिऽतक्म्यायां । पूर्वं । करत् । उपरं । जूजुऽवासं ।

भरत् । चक्रं । एतशः । सं । रिणाति । पुरः । दधत् । सनिष्यति । क्रतुं । नः ॥ ११ ॥

इंद्रः परितक्म्यायां संयामे । परितो गच्छंत्यस्यां भय इति परितक्म्या संयामः । एतशाख्येन ऋषिणा
सह योद्धुः सूरश्चित्सूर्यस्यापि संबंधिनं जूजुवासं वेगेन गच्छंतं रथमुपरमुपरतव्यापारं पूर्वं करत् । पुरोऽकरोत् ।
एतश एतशाय ॥ विभक्तियत्ययः ॥ इंद्रः पूर्वं द्विचक्रस्य रथस्थिकं चक्रं भरत् । अहरत् । स इंद्रस्तेन चक्रेणा-
सुरान् सं रिणाति । हिनस्ति । अपि च पुरो दधदस्मान्पुरस्कुर्वन् नोऽस्मदीयं क्रतुं यज्ञं सनिष्यति । संभजतु ॥

आयं जना अभिचक्षे जगामेन्द्रः सखायं सुतसोममिच्छन् ।

वदन्पावाव वेदिं भ्रियाते यस्य जीरमध्वर्यवश्चरंति ॥ १२ ॥

आ । अयं । जनाः । अभिऽचक्षे । जगाम । इंद्रः । सखायं । सुतऽसोमं । इच्छन् ।

वदन् । पावा । अत्र । वेदिं । भ्रियाते । यस्य । जीरं । अध्वर्यवः । चरंति ॥ १२ ॥

हे जना अभिचक्षे युष्मानभिद्रष्टुमयमिन्द्रः सखायं सोतारं सुतसोममभिषुतसोमं यजमानमिच्छन्नभिल-
षन्ना जगाम । आगच्छति । अध्वर्यवो यस्य पावाणो जीरं शेषणं प्रेरणं चरंति स पावा सोमाभिषवपाषाणो
वदन् शब्दं कुर्वन् वेदिमव भ्रियाते । अभिहितयते ॥

ये चाकनंत चाकनंत नू ते मर्ता अमृत मो ते अंह आरन् ।

वावंधि यज्यूरुत तेषु धेह्योजो जनैषु येषु ते स्याम ॥ १३ ॥

ये । चाकनंत । चाकनंत । नु । ते । मर्ताः । अमृत । मो इति । ते । अंहः । आ । अरन् ।

वावंधि । यज्यून । उत । तेषु । धेहि । ओजः । जनैषु । येषु । ते । स्याम ॥ १३ ॥

हे इंद्र धनार्थं ये जनास्त्वां चाकनंत अकामयंत पुनस्त ते नु क्षिप्रमेव त्वां चाकनंत हे अमृत अमरण-
शीलेंद्र मर्ता मरणधर्माणस्ते जना अंहोऽनर्थं मो आरन् । मा गमन् ॥ मा उ इति निपातसमुदायो मेल्येक-
निपातार्थं वर्तते ॥ उतापि च यज्यून्यजमानान्वबन्धि । संभजस्व । येषु जनेषु येषां जनानां मध्ये वयं स्तोतारस्ते
त्वदीयाः स्याम भवाम हे इंद्र त्वं तेषु जनेष्वोजो बलं धहि ॥ ३१ ॥

अदर्दत्समिति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तं । गातुर्नामात्रेय अयिः । त्रिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता । तथा चानु-
क्रांतं । अदर्दद्वादश गातुरिति ॥ गतो विनियोगः ॥

अदर्दत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान्बद्धधानाँ अरम्णाः ।

महांतमिंद्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अवं दानवं हन् ॥ १ ॥

अदर्दः । उत्सं । असृजः । वि । खानि । त्वं । अर्णवान् । बद्धधानान् । अरम्णाः ।

महांतं । इंद्र । पर्वतं । वि । यत् । वरिति वः । सृजः । वि । धाराः । अवं । दानवं ।
हन्ति हन् ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वमुत्समुत्संदमानं मेघमदर्दः । विदारितवानसि । तदनंतरं खानि मेघस्थोदकानां निर्गमनद्वाराणि
व्यसृजः । विशेषेण सृष्टवानसि । किंच बद्धधानान्बाध्यमानानर्णवानुदकवतो मेघानरम्णाः । विसर्ज-
यसि । चारयसीत्यर्थः ॥ अत्र रम्णातिर्विसर्जनकर्मा ॥ हे इंद्र यद्यस्त्वं ॥ यदिति लिंगव्यत्ययः ॥ महांतं प्रभूतं
पर्वतं मेघं वि वः । विवृतवानसि । धारा अपां वि सृजः । विसृष्टवानसि । अपि च दानवं दनोः पुत्रं वृत्रमसुरं
यद्वोदकस्य दातारं मेघं वाव हन् । अभिहतवानसि । अत्र निरुक्तं । अदृणा उत्सं । उत्स उत्सदनाद्योत्संदना-
द्योन्नेर्वा स्यात् । व्यसृजोऽस्य खानि त्वमर्णवानर्णस्वत एतानित्यादि । नि० १०. ९ ॥

त्वमुत्साँ ऋतुभिर्वद्धधानाँ अरंह ऊधः पर्वतस्य वज्रिन् ।

अहिं चिदुय प्रयुतं शयानं जघन्वाँ इंद्र तविषीमधत्थाः ॥ २ ॥

त्वं । उत्सान् । ऋतुऽभिः । बद्धधानान् । अरंहः । ऊधः । पर्वतस्य । वज्रिन् ।

अहिं । चित् । उय । प्रस्युतं । शयानं । जघन्वान् । इंद्र । तविषीं । अधत्थाः ॥ २ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिंद्र त्वमृतुभिर्ऋतुषु वृष्टिकालेषु बद्धधानान्प्रतिबध्यमानानुत्सान्मेघान्प्रतिबंधनादमोचय
इति शेषः । अपि च पर्वतस्य मेघस्य संबंधधूो बलमरंहः । अगमयः । हे उय उन्नूर्णबलेंद्र प्रयुतमुद्युक्तं शयानं
जले शयनं कुर्वतमहिं चिद्वृत्रं च जघन्वान् हतवानसि । हे इंद्र त्वं तविषीं बलमधत्थाः । आधारयः । वृत्रव-
धानंतरमिंद्रो लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः ॥

त्यस्य चिन्महतो निर्मृगस्य वधर्जघान् तविषीभिरिंद्रः ।

य एक इदंप्रतिर्मन्यमान आदस्मादन्यो अजनिष्ट तव्यान् ॥ ३ ॥

त्यस्य । चित् । महतः । निः । मृगस्य । वधः । जघान् । तविषीभिः । इंद्रः ।

यः । एकः । इत् । अप्रतिः । मन्यमानः । आत् । अस्मात् । अन्यः । अजनिष्ट । तव्यान् ॥ ३ ॥

निर्जघानायुधं शक्रो वृत्रेण क्षिप्रमोजसा । वृत्रस्य गात्रादन्यो यः प्रादुर्भूतो महासुरः ॥ वृत्रं पूर्वं निह-
त्वंद्रो द्वितीयं शुष्णसंज्ञकं । पुनर्जघानेंद्र इति पराभिः कीर्तयत्युषिरिति ॥ इंद्रो महतः प्रभूतस्य मृगस्य मृगव-
च्छीघ्रगामिनस्तस्य चित् तस्य वृत्रस्य संबंधि वधरायुधं तविषीभिः स्वकीयैर्बलैर्निर्जघान । निःशेषेणावधीत् ।

एक इदसहाय एवाप्रतिः प्रतिद्वंद्विरहितो मन्यमान आत्मानं योऽस्तीति शेषः । आत्तदानीमस्मादुवात्तव्यान्-
वृद्धतरोऽन्योऽसुरोऽजनिष्ट । प्रादुरभूत् ॥

त्यं चिदेषां स्वधया मदैतं मिहो नपातं सुवृधं तमोगां ।
वृषप्रभर्मा दानवस्य भामं वज्रेण वज्री नि जघान् शुष्णं ॥४॥
त्यं । चित् । एषां । स्वधया । मदैतं । मिहः । नपातं । सुऽवृधं । तमऽगां ।
वृषऽप्रभर्मा । दानवस्य । भामं । वज्रेण । वज्री । नि । जघान् । शुष्णं ॥४॥

एषां प्राणिनां स्वधयात्नेन मदैतं मोदमानं सर्वप्राणिनामन्नं स्वयमेव भुञ्जानं मिहः सेचनसमर्थस्य मेघस्य
नपातं पातारं रक्षितारं । अत्र नपाच्छब्दः पातरि वर्तते । प्राणो वै तन्नूनपात्स हि तन्वः पाति । ऐ० ब्रा० २. ४. ।
इति ब्राह्मणं । सुवृधं प्रवृद्धं तमोगां तमोऽधकारं गच्छंतं त्वं चित्तं च वृद्धं निजघानेति शेषः । वृषप्रभर्मा वर्षण-
शीलस्य मेघस्य प्रहृती वज्री वज्रवानिंद्रो वज्रेण स्वकीयेनायुधेन दानवस्य दनुजस्य भामं । अत्र क्रोधवाचिभा-
मशब्देन क्रोधादुत्पन्नः शुष्णासुरो लक्ष्यते । तं शुष्णासुरं नि जघान । हतवान् ॥

त्यं चिदस्य क्रतुभिर्निषत्तममर्मणो विददिदस्य मर्म ।
यदौ सुक्षत्र प्रभृता मदस्य युयुत्संतं तमसि हर्म्ये धाः ॥५॥
त्यं । चित् । अस्य । क्रतुऽभिः । निऽसत्तं । अमर्मणः । विदत् । इत् । अस्य । मर्म ।
यत् । ई । सुऽक्षत्र । प्रऽभृता । मदस्य । युयुत्संतं । तमसि । हर्म्ये । धाः ॥५॥

अमर्मणो मर्महीनमात्मानं मन्यमानस्यास्य वृत्रस्य निषत्तं निषत्तं त्वं चित् त्वत्तदेव ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ मर्म
प्राणस्थानं । यत्र स्थाने विद्धो म्रियते तन्मर्मैत्युच्यते । अस्य वृत्रस्य क्रतुभिः प्रक्षानैर्हं इंद्र त्वं विददित् । अक्षा-
सीरेव । यद्यदा हे सुक्षत्र सुवलेंद्र त्वं मदस्य मादकस्य सोमस्य प्रभृता प्रभृतौ संभरणे सति युयुत्संतं योऽमुमि-
च्छंतमीमेनं वृत्रं हर्म्ये हारके तमसि धाः न्यदधाः । वृत्र इंद्रस्य भयात्तमसि प्राविशदित्यर्थः ॥

त्यं चिदित्था कल्पयं शयानमसूर्ये तमसि वावृधानं ।
तं चिन्मंदानो वृषभः सुतस्योच्चैरिंद्रो अपगूर्यो जघान ॥६॥
त्यं । चित् । इत्था । कल्पयं । शयानं । असूर्ये । तमसि । वावृधानं ।
तं । चित् । मंदानः । वृषभः । सुतस्य । उच्चैः । इंद्रः । अपऽगूर्ये । जघान् ॥६॥

सुतस्याभिषुतेन सोमेन मंदानो मोदमानो वृषभः कामानां वर्षितेन्द्र उच्चैर्ध्वमपगूर्य वज्रमुद्यस्य तं चि
त्तमेव वृत्रासुरं जघान । अवधीत् । कीदृशं । इत्यामुवांतरिक्षलोके कल्पयं । कत्सुखकरं पयो यस्य तं । शया
नमप्सु शयनं कुर्वंतमसूर्ये सूर्यरहिते तमस्संधकरि ववृधानं वर्धमानं । त्वं चिदिति पुनर्वचनं पूरणार्थं ॥ ३२ ॥

उद्यदिंद्रो महते दानवाय वधर्यमिष्ट सहो अप्रतीतं ।
यदौ वज्रस्य प्रभृतौ ददाभ विश्वस्य जंतोरधमं चकार ॥७॥
उत् । यत् । इंद्रः । महते । दानवाय । वधः । यमिष्ट । सहः । अप्रतिऽइतं ।
यत् । ई । वज्रस्य । प्रऽभृतौ । ददाभ । विश्वस्य । जंतोः । अधमं । चकार ॥७॥

यद्येन्द्रो महते प्रभूताय दानवाय वृचासुराय सहः शत्रूणामभिभवितुं अप्रतीतं केनाप्यप्रतिगतं वधर्वञ्च-
मुषमिष्ट उदयच्छत् । यद्यदा वज्रस्य प्रभूती प्रहृती प्रहरणे सति ॥ इयहोर्म इति भवं ॥ ईमेन वृचं ददाम
अहिंसीत् तदा विश्वस्य सर्वस्य जंतोः प्राणिनोऽधमं नीचं चकार । अकरोत् ॥

त्वं चिद्रेणं मधुपं शयानमसिन्वं वृत्रं मर्याददुयः ।

अपादमृचं महता वधेन नि दुर्योणे आवृणुमृधवाचं ॥ ८ ॥

त्वं । चित् । अरेणं । मधुऽपं । शयानं । असिन्वं । वृत्रं । महिं । आदत् । उयः ।

अपादं । अचं । महता । वधेन । नि । दुर्योणे । आवृणक् । मृधऽवाचं ॥ ८ ॥

उय उन्नूर्णबल इन्द्रो महि महान्तं त्वं चित्तमेव वृत्रमादत् । आददी । प्रत्यग्रहीत् । कीदृशं । अरेणं गंतारं
जलं मेघं वावृत्य शयानं शयनं कुर्वतं । स्थितवंतमित्यर्थः । मधुपं मधुनोऽभसः पातारं पालयितारमसिन्वं
सपत्नानामवचेष्टारं ॥ अस्त्येतिरिदं रूपं ॥ वृत्रं वृण्वंतं सर्वमप्याच्छादयंतं । स इमांश्चोकावृणोत्तद्वृत्रस्य वृचत्वं
। तौ सं० २. ५. २. २. इति हि तैत्तिरीयकं । तदनंतरमिन्द्रो दुर्योणे संयामे महता प्रभूतेन वधेन वज्रेणापादं
पादरहितममचममात्रं परिमाणरहितं मृधवाचं हिंसितवागिन्द्रियं । जंभाभिभूतमित्यर्थः । वृचं न्यवृणक् ।
नितरामहिंसीत् । तस्माज्जंजभ्यमानादपीषोमी निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं तदजहितां । तौ सं० २. ५. २. ४. ।
इति हि तैत्तिरीयकं ॥

को अस्य शुष्मं तविषीं वरात् एको धना भरते अप्रतीतः ।

इमे चिदस्य जयसो नु देवी इन्द्रस्यौजसो भियसा जिहाते ॥ ९ ॥

कः । अस्य । शुष्मं । तविषीं । वरात् । एकः । धना । भरते । अप्रतिऽउतः ।

इमे इति । चित् । अस्य । जयसः । नु । देवी इति । इन्द्रस्य । औजसः । भियसा ।

जिहाते इति ॥ ९ ॥

अस्त्रेन्द्रस्य संबंधिनीं शुष्मं शोषणीं तविषीं बलं को वरात् । निवारयेत् ॥ शुष्मशब्दस्य स्त्रीलिंगविशेष-
णत्वेऽपि नियतलिंगत्वात्पुंल्लिङ्गत्वमेव ॥ अप्रतीतः केनाप्यप्रतिगत इन्द्र एकोऽसहाय एव धना धनानि
शत्रूणां वसूनि भरते । बिभर्ति हरते वा । देवी देवीं द्योतमाने इमे चिदेव द्यावापृथिव्यौ जयसो विगतौ
ऽस्त्रेन्द्रस्य संबंधिन औजसो बलादुन्नूतेन भियसा भयेन नु चिप्रं जिहाते । गच्छतः । चलत इत्यर्थः ॥

न्यस्मै देवी स्वधितिर्जिहीत इन्द्राय गातुरुशतीव येमे ।

सं यदोजो युवते विश्वमाभिरनु स्वधावे स्तितयो नमंत ॥ १० ॥

नि । अस्मै । देवी । स्वऽधितिः । जिहीते । इन्द्राय । गातुः । उशती ऽइव । येमे ।

सं । यत् । औजः । युवते । विश्वं । आभिः । अनु । स्वधाऽवे । स्तितयः । नमंत ॥ १० ॥

स्वधितिः स्वधृतिः स्वेन धृता देवी द्योतमाना द्यौरस्मा इन्द्राय नि जिहीते । नीचत्वेन याति । गातुर्भू-
मिदृशतीव कामयमाना योषिर्देवेन्द्राय येमे । आत्मानं नियच्छति । यथेष्टमात्मानं विनियोजितुं योग्या भवती-
त्यर्थः । यद्येन्द्रो विश्वं समस्तमोजो बलमाभिः प्रजाभिः सं युवते संयोजयति । इन्द्रः स्वकीयं बलं सर्वासु
प्रजासु निहितवानित्यर्थः । अनु आनुकूल्येन वर्तमानाः क्षितयो मनुष्याः । क्षितय इति मनुष्यनामैतत् । स्वधावे
बलवत् इन्द्राय नमंत । संनमंति । प्रह्वीभवन्ति ॥

एकं नु त्वा सत्पतिं पांचजन्यं जातं शृणोमि यशसं जनेषु ।
 तं मे जगृभ आशसो नविष्टं दोषा वस्तोर्हवमानास इंद्र ॥११॥
 एकं । नु । त्वा । सत्पतिं । पांचजन्यं । जातं । शृणोमि । यशसं । जनेषु ।
 तं । मे । जगृभे । आशसः । नविष्टं । दोषा । वस्तोः । हवमानासः । इंद्र ॥११॥

हे इंद्र त्वा त्वामेकं मुख्यमेव जनेषु सर्वेषु मनुष्येषु मध्येऽहं मंचद्रष्टा शृणोम्यधिमुख्येभ्यः । कीदृशं । सत्पतिं सतां साधूनां पालकं पांचजन्यं पंचजनेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं जातमुत्पन्नं यशसं यशोयुक्तं । दोषा क्षपायां वस्तो र्वासरे च हवमानासः क्षुवंत आशसः कामानां शंसमाना मे मदीयाः प्रजा नविष्टमतिशयेन स्तुतं तमिंद्र जगृभे । गृह्णतु । स्वीकुरुतु ॥

एवा हि त्वामृतुथा यातयंतं मघा विप्रेभ्यो ददंतं शृणोमि ।
 किं ते ब्रह्माणो गृह्णते सखायो ये त्वाया निदधुः काममिंद्र ॥१२॥
 एव । हि । त्वां । चतुऽथा । यातयंतं । मघा । विप्रेभ्यः । ददंतं । शृणोमि ।
 किं । ते । ब्रह्माणः । गृह्णते । सखायः । ये । त्वाऽया । निऽदधुः । कामं । इंद्र ॥१२॥

एवमुक्तप्रकारेण हि चतुथा काले काले यातयंतं जंतून्प्रेरयंतं हे इंद्र त्वां विप्रेभ्यः स्तोतृभ्यो मघा मघानि धनानि ददंतं यच्छंतं शृणोमि । निशामयामि । एतन्मृषैव प्रतिभाति । हे इंद्र त्वाया त्वयि ये स्तोतारः कामं स्वकीयाभिलाषं निदधुः न्यक्षिपन् ब्रह्माणो बृहंतस्ते त्वदीयाः सखायः स्तोतारः किं गृह्णते । त्वत्तः किं गृह्णते । ऋषिः स्वकीयाभिलाषप्राप्तिविलंबनादेवमुक्तवानित्यर्थः ॥ ॥३३॥ ॥२॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्चतुरो देयाद्विदातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विदातीर्थमहेश्वरं ॥
 चतुर्थे प्रथमाध्यायं व्याख्याय व्याकृतचमः । सुधीः श्रीसायणाचार्यो द्वितीयं व्याचिकीर्षति ॥

तत्राचिः पंचमे मंडले तृतीयेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र महि मह इति दशर्चं प्रथमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य संवरणस्वार्थं । इंद्रो देवता । ऋष्टुप छंदः । महि दश प्राजापत्यः संवरण इत्यनुक्रांतं । विनियोगो लिंगिकः ॥

महिं महे तवसे दीध्ये नृनिद्रायेत्या तवसे अतव्यान् ।
 यो अस्मै सुमतिं वार्जसाती स्तुतो जने समर्थश्चिकेत ॥१॥
 महि । महे । तवसे । दीध्ये । नृन् । इंद्राय । इत्या । तवसे । अतव्यान् ।
 यः । अस्मै । सुऽमतिं । वार्जऽसाती । स्तुतः । जने । सऽमर्थः । चिकेत ॥१॥

अहं संवरणोऽतव्यान्तमिव दुर्बलः सन् महि महत् प्रभूतं स्तोत्रं महे महते तवसे बलवत् इन्द्रायेत्येत्थं
वक्ष्यमाणप्रकारेण दीध्ये । दीपयामि । प्रकाशयामि । किमर्थं । नून ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ मनुष्याणामस्मदी-
यानां तवसे बलाय । यद्वा । नूनस्मद्विरोधिनामभिभवयेति शेषः । तदर्थं तवसेऽस्मद्वलाय । य इन्द्रोऽस्मी जने
जनाय संवरणाय वाजसार्ता संयामे वाजस्यान्नस्य वा लाभे निमित्ते सति सुतः सन् सुमतिं समर्थो मर्त्यैः
स्तोतृभिः सहितो यद्वा सह त्रियमाणैर्युधमनिर्मेददादिभिरथवा समरार्हश्चिकेत जानाति ॥

स त्वं न इन्द्र धियसानो अर्केर्हरीणां वृषन्योक्तमश्रेः ।

या इत्था मघवन्ननु जोषं वक्षो अभि प्रार्यः ससि जनान् ॥ २ ॥

सः । त्वं । नः । इन्द्र । धियसानः । अर्कः । हरीणां । वृषन् । योक्तुं । अश्रेः ।

याः । इत्था । मघऽवन् । अन्तुं । जोषं । वक्षः । अभि । प्र । अर्यः । ससि । जनान् ॥ २ ॥

हे वृषन् वर्षकेन्द्र स प्रसिद्धस्त्वं नोऽस्मान्धियसानो ध्यायन् अर्केरर्चनसाधनैः स्तोत्रैर्निमित्तभूतेर्हरीणां
रथे नियोज्यानामश्वानां योक्तुं नियोजनरञ्जुमश्रेः । आश्रयसि । याः ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ यानर्कान् हे मघवन्
इत्येत्यं जोषं प्रीतिमनु वक्षोऽवहः तैर्निमित्तैर्योक्तमश्रेरिति । तथा कृत्वार्योऽस्मदरीन् जनानामभि आभिमुख्येन
प्र प्रकृष्टं सन्नि । पराभव ॥

न ते त इन्द्राभ्यस्मदृष्वायुक्तासो अब्रह्मता यदसन् ।

तिष्ठ रथमधि तं वज्रहस्ता रश्मिं देव यमसे स्वश्वः ॥ ३ ॥

न । ते । ते । इन्द्र । अभि । अस्मत् । ऋष्व् । अयुक्तासः । अब्रह्मता । यत् । असन् ।

तिष्ठ । रथं । अधि । तं । वज्रऽहस्त । आ । रश्मिं । देव । यमसे । सुऽश्वः ॥ ३ ॥

हे ऋष्व महर्षिन्द्र यत् येऽस्मदस्मत्तस्त्वङ्ग्रेभ्योऽन्वेऽयुक्तासस्त्वयासंयुक्ता असन् आसन् अभवन् अब्रह्मता ।
ब्रह्म परिवृढं कर्म । तद्रहितत्वात् ते नरास्ते त्वदीया न भवन्ति । अतोऽस्मदङ्ग्रेभ्योऽन्वेऽयुक्तासस्त्वयासंयुक्तं तं प्रसिद्धं रथमधि
तिष्ठ । हे वज्रहस्तेंद्र देव स्वश्वस्त्वं यं रथमारोढुं रश्मिं प्रयहमा यमसे नियमयसि तमधि तिष्ठ ॥

पुरु यत्त इन्द्र संत्युक्था गवे चकरोर्वरासु युध्यन् ।

तत्तस्ते सूर्याय चिदोक्तसि स्वे वृषा समत्सु दासस्य नाम चित् ॥ ४ ॥

पुरु । यत् । ते । इन्द्र । संति । उक्था । गवे । चकर्थे । उर्वरासु । युध्यन् ।

तत्तस्ते । सूर्याय । चित् । ओक्तसि । स्वे । वृषा । समत्सु । दासस्य । नाम । चित् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव यद्यदा स्वभूतानि पुरु पुरुणि बह्व्युक्थोक्थानि शस्त्राणि संति तदोर्वरासु सख्योपितासु
भूमिषु निमित्तभूतासु गवे वृष्युदकाय युध्यन् जलप्रतिबंधकान् सहरन् चकर्थे । करोषि भेदनं । कुञ्चति । सूर्याय
सूर्यस्य स्वे स्वकीय ओक्तसि स्थाने । वृषा वर्षिता सन् ततश्चे । संपादयसि । समत्सु संयामेषु दासस्य वृष्टिप्रति-
बंधकर्तुरेतन्नामकस्यासुरस्य नाम चित्नामापि ततश्चे । नाशयसीत्यर्थः ॥

वयं ते त इन्द्र ये च नरः शर्धो जज्ञाना याताश्च रथाः ।

आस्माज्जगम्यादहिष्णुष सत्वा भगो न हव्यः प्रभृयेषु चारुः ॥ ५ ॥

वयं । ते । ते । इन्द्र । ये । च । नरः । शर्धेः । जज्ञानाः । याताः । च । रथाः ।

आ । अस्मान् । जगम्यात् । अहिऽष्णुष । सत्वा । भगः । न । हव्यः । प्रऽभृयेषु । चारुः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ये च नरः कर्मणां नेतारः कृत्विग्यजमाना वयं स्मः ते वयं ते त्वदीयाः । कीदृशा वयं । शर्धो बलं जज्ञाना उत्पादयन्तः स्तुतिभिर्याताश्च होतुं त्वां प्राप्ताश्च रथा रंहणशीलाश्च । किंच हे अहिभुष्म । अहिरयनात् । सर्वतो व्याघ्रबलेन्द्र त्वदनुग्रहाद्वयः स्तुत्यः प्रतिभट्टैराह्लातव्यो वा चारुः संगता सत्वा भृत्यादिः प्रभुषेषु संगामेषु यज्ञेषु वासना जगम्यात् । आगच्छेत् । भगो न भग इव हव्यश्वाहः । भगदेवो यथास्मत्सहाय आगच्छति तथा भृत्यादिरागच्छेदित्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

प॒पृ॒क्षे॒र्य॒मिन्द्र॒ त्वे॒ ह्योजो॑ नृ॒म॒णानि॑ च नृ॒त॒मानो॒ अ॒मर्तः॑ ।

स न॒ ए॒नीं॑ वस॒वानो॒ र॒यिं दा॒ः प्रा॒र्यः॑ स्तु॒षे तु॒वि॒म॒घस्य॑ दानं ॥ ६ ॥

प॒पृ॒क्षे॒र्य॒ । इन्द्र॒ । त्वे॒ इति॑ । हि । ओजः॑ । नृ॒म॒णानि॑ । च । नृ॒त॒मानः॑ । अ॒मर्तः॑ ।

सः । नः॑ । ए॒नीं॑ । व॒स॒वानः॑ । र॒यिं । दाः॑ । प्र । अ॒र्यः॑ । स्तु॒षे । तु॒वि॒म॒घस्य॑ । दानं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र प॒पृ॒क्षे॒र्यं संप॒र्काहं॑ पू॒ज्यं वी॒जो बलं॑ त्वे हि त्वयि खलु । त्वदधीनमित्यर्थः । नृ॒त॒मानो नृत्यन् अमर्तो॑ ऽमरणधर्मा स त्वं वसवान् आच्छादयन् स्वतेजसा जगत् नृ॒म॒णानि॑ नृ॒म॒णानि॑ द्रविणानि । वक्ष्यमाणरक्ष्यपेक्षया चशब्दः । ए॒नीमे॒नव॒र्णां श्वेत॒वर्णां॑ रयिं धनं दाः । देहि । अहं च अर्य ईश्वरस्य तुविमघस्य प्रभूतधनस्य च दानं प्र स्तुषे । स्तौमि ॥

ए॒वा न॑ इन्द्रो॒तिभि॑रव पा॒हि गृ॒णतः॑ शूर॒ का॒रून् ।

उ॒त त्वचं॑ द॒दतो॒ वाज॑सा॒तौ पि॒प्री॒हि म॒ध्वः सु॒षु॒तस्य॑ चारोः ॥ ७ ॥

ए॒व । नः॑ । इन्द्र॒ । उ॒ति॒भिः॑ । अ॒व । पा॒हि । गृ॒णतः॑ । शूर॒ । का॒रून् ।

उ॒त । त्वचं॑ । द॒दतः॑ । वाज॑ऽसा॒तौ । पि॒प्री॒हि । म॒ध्वः । सु॒षु॒तस्य॑ । चारोः॑ ॥ ७ ॥

हे शूरेंद्र एवैवं नोऽस्मान् गृणतः सुवतः कारून् कर्तृनृत्विज उतिभी रक्षणीरव । पालय । उतापि च वाजसातौ संग्रामे त्वचमाच्छादकं रूपं ददतः प्रयच्छतः सुषुतस्य सुषुभिपुतस्य चारोर्मनोहरस्य मध्वः सोमस्य पिप्रीहि । प्रीणयात्मानं । द्वितीयायै षष्ठी । उक्तलक्षणं सोमं पिबेत्यर्थः । अथवा तृतीयायै षष्ठी । उक्तलक्षणेन सोमपानेन प्रीणय ॥

उ॒त त्वे॒ मा॒ पौरु॑कु॒त्स्यस्य॑ सू॒रे॒स्त्रस॑द॒स्योहि॑र॒णि॒नो॒ ररा॑णाः ।

वह॑न्तु मा॒ दश॑ श्येता॒सो अस्य॑ गै॒रि॒क्षित॑स्य॒ क्रतु॑भिर्नु स॒श्वे ॥ ८ ॥

उ॒त । त्वे॒ । मा॒ । पौरु॑ऽकु॒त्स्यस्य॑ । सू॒रेः॑ । त्र॒स॑द॒स्योः॑ । हि॒र॒णि॒नः॑ । ररा॑णाः ।

वह॑न्तु । मा॒ । दश॑ । श्येता॒सः॑ । अस्य॑ । गै॒रि॒क्षित॑स्य॒ । क्रतु॑ऽभिः॑ । नु । स॒श्वे ॥ ८ ॥

त्रसदस्यस्य विदधो ध्वन्यश्चेति त्रयो नृपाः । अश्वान्वनानि गाश्चादुर्ध्वपथे तद्वदवृषिः ॥ उतापि च त्वे ते मा । चतुर्थ्यर्थे द्वितीया । मह्यमित्यर्थः । रराणाः ॥ रातेर्दानार्थस्य कर्मणि लिटः कानचि रूपं । दत्ता इत्यर्थः । पौरु॒कु॒त्स्यस्य॑ पुरु॒कु॒त्साप॒त्यस्य॑ सू॒रेः प्रेरकस्य हिरणि॒नो हि॒र॒ण्यव॑तोऽस्य त्रसदस्योरेतन्नामकस्य राजर्षेर्गैरि॒क्षित॑स्य गिरि॒क्षित॑गोत्रोत्पन्नस्य श्येता॒सः शु॒भ॒व॒र्णा दशा॒श्वा मा मां वह॑न्तु । प्रापयन्तु । अहं च क्रतुभिः कर्मभी रथनियोजनादिभिर्यज्ञादिभिर्वा नु चिप्रं सश्वे । गच्छेयं ॥

उ॒त त्वे॒ मा॒ मा॒रु॒ताश्व॑स्य॒ शो॒णाः॒ क्रत्वा॑म॒घा॒सो वि॒द॒धस्य॑ रा॒तौ ।

स॒ह॒स्रा मे॒ च्य॒व॒तानो॑ द॒दान॑ आ॒नू॒क॒म॒र्यो व॒पु॒षे ना॒र्च॑न्त ॥ ९ ॥

उ॒त । त्वे । मा । मा॒रु॒तऽअ॒श्वस्य । शो॒णाः । कृ॒त्वाऽम॒घासः । वि॒दथ॑स्य । रा॒ती ।
स॒हस्रा । मे । च्य॒व॒तानः । द॒दानः । आ॒नू॒कं । अ॒र्यः । व॒पुषे । न । आ॒र्च॒त् ॥ ९ ॥

उतापि च त्वे तेऽश्वा वक्ष्यमाणा मारुताश्च । मरुत्सदृशवेगाश्चवान्मारुताश्च । तदपत्यस्य विदथस्यैत-
न्नामकस्य राज्ञः शोणाः शोणवर्णाः कृत्वा मघासः क्रतुना कर्मणा शीघ्रगमनादिलक्षणेन माहनीया अश्वा
राती दाने विनियुक्ता मां वहन्तीति शेषः । किंच सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि धनान्यर्यः पूज्यस्य मे ।
चतुर्थ्ये षष्ठी । पूज्याय मह्यं च्यवतानख्यावयन् ददानः प्रयच्छन् स आनूकमाभरणं च वपुषे स्वशरीरानं
कारायार्चत् । प्रायच्छत् । नेति चार्थे ॥

उ॒त त्वे मा ध्व॒न्यस्य जु॒ष्टा लक्ष्म॑ण्यस्य सु॒रुचो॒ यतानाः ।

म॒ह्ना रा॒यः सं॒व॒रणस्य॑ ऋ॒षेर्व्र॒जं न गा॒वः प्र॒य॒ता अपि॑ ग॒मन् ॥ १० ॥

उ॒त । त्वे । मा । ध्व॒न्यस्य । जु॒ष्टाः । ल॒क्ष्म॑ण्यस्य । सु॒रुचः । य॒तानाः ।

म॒ह्ना । रा॒यः । सं॒व॒रणस्य॑ । ऋ॒षेः । व्र॒जं । न । गा॒वः । प्र॒य॒ताः । अपि॑ । ग॒मन् ॥ १० ॥

उतापि च त्वे ते वक्ष्यमाणा रायो ध्वन्यस्य ध्वन्यनामकस्य लक्ष्मणस्य लक्ष्मणपुत्रस्य राज्ञः संबंधिनोऽश्वा
मा जुष्टा मां प्राप्ताः सुरुचः शोभनदीप्तयो यताना वहमानाय यतमानाः । रायो मह्ना महत्त्वेन युक्ता
रायः प्रयता दत्ताः सत्यः संवरणस्य ऋषेरपि गमन् । अपिगताः । प्राप्ता मद्गृहमिति शेषः । व्रजं न गावो
गोष्ठं गाव इव । यद्वा । नेति चार्थे । गावश्च मम व्रजमपि गमन् । अत्रेद्रे सूक्ते प्रायेणैद्रे मरुतो राज्ञां च
दानस्तुतयः । अनु० २. २०. इत्युक्तत्वाद्वाक्षां दानस्तुतिरविरुद्धा ॥ २० ॥

अजातशत्रुमिति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं प्राजापत्यस्य संवरणस्यार्थमिदं । नवमी त्रिष्टुप शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभा
षया जगत् । अजातशत्रुं नव त्रिष्टुबंतमित्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

अ॒जा॒त॒श॒त्रु॒म॒जरा॒ स्व॒र्व॒त्यनु॑ स्व॒धामि॑ता द॒स्ममी॑यते ।

सु॒नो॒त॒न॒ प॒च॒त् ब्र॒ह्म॑वा॒ह॒से पु॒रु॒ष्टु॒ताय॑ प्र॒तरं॑ द॒धा॒त॒न ॥ १ ॥

अ॒जा॒त॒ऽश॒त्रुं । अ॒ज॒रा । स्वः॑ऽव॒ती । अ॒नुं । स्व॒धा । अ॒मि॑ता । द॒स्मं । ई॒य॒ते ।

सु॒नो॒त॒न॒ । प॒च॒त् । ब्र॒ह्म॑ऽवा॒ह॒से । पु॒रु॒ऽस्तु॒ताय॑ । प्र॒ऽत॒रं । द॒धा॒त॒न ॥ १ ॥

अजातशत्रुं । अनुत्पन्नाः शातयितारो यस्य तं । दस्मं शत्रूणामुपपत्तयितारमजराचीणा स्वर्वती स्वरणव-
त्त्वमितापरिमिता स्वधात्रं हविरन्वीयते । अनुप्राप्नोति । तदर्थं हे ऋत्विजः सुनोतन । अभिपुणुत । पचत
पुरोडाशादिकं । कस्यै । ब्रह्मवाहसे ब्रह्मणः परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय पुरुष्टुताय बज्रभिः सुतायेंद्राय ।
प्रतरं प्रकृष्टतरं दधातन । धारयत स्वस्वीचितकर्म ॥

आ॒ यः सो॒मे॒न ज॒ठर॑म॒पि॒प्र॒ताम॑ंद॒त म॒घ॒वा म॒ध्वो अ॒ध॒सः ।

य॒दी॑ मृ॒गाय॑ ह॒तं॒वे म॒हा॒व॒धः स॒हस्र॑भृ॒ष्टिमु॒श॒ना व॒धं य॒म॒त् ॥ २ ॥

आ॒ । यः । सो॒मे॒न । ज॒ठरं॑ । अ॒पि॒प्र॒त॒ । अ॒म॑ंद॒त॒ । म॒घ॒ऽवा॒ । म॒ध्वः । अ॒ध॒सः ।

य॒त् । ई॒ । मृ॒गाय॑ । ह॒तं॒वे । म॒हा॒ऽव॒धः । स॒ह॒स्र॑ऽभृ॒ष्टिं । उ॒श॒ना । व॒धं । य॒म॒त् ॥ २ ॥

यो मघवा सोमेन जठरं स्वकीयोदरमा सर्वतोऽपिप्रत अपूरयत् मध्वो मधुररसस्याधसः सोमस्य
पानेनामंदत । अतृप्यत् । यद्यदेमयं मृगायैतन्नामकायासुराय हंतवे तं हंतुं महावधो महावज्रः सहस्रभृष्टिरप-
रिमिततेजा उशना कामयमानः शत्रुं यद्वोशनसा सह वधं वज्रं यमत् उदयच्छत् तदापिप्रत अमंदत च ॥

यो अस्मै घंस उत वा य ऊर्धनि सोमं सुनोति भवति द्युमाँ अहं ।

अपाप शक्रस्तनुष्टिमूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः ॥ ३ ॥

यः । अस्मै । घंसे । उत । वा । यः । ऊर्धनि । सोमं । सुनोति । भवति । द्युमान् । अहं ।

अपऽअप । शक्रः । ततनुष्टिं । ऊहति । तनूऽशुभ्रं । मघऽवा । यः । कवऽसखः ॥ ३ ॥

यो यजमानोऽस्मा इन्द्राय घंसे । अहर्नामैतत् । गृह्णतिऽस्मिन्नसा इति घंसः । तस्मिन् । उत वा अथवा यो यजमान ऊर्धनि । उद्धततरं भवत्युद्धमिति बोधो रात्रिः । स्नेहप्रदानरसाभ्यामूधसि रात्री च समत्वाद्वात्रिरपूध उच्यते । अहनि रात्री च सोमं सुनोति स भवति द्युमान् दीप्तिमान् । अहेति विनियहार्थीयः । किंच शक्रः शक्रोऽयमिन्द्रस्तनुष्टिं । ततं धर्मसंततिं नुदति वष्टिं कामयते कामानिति ततनुष्टिः । तं तनूशुभ्रं । तनुः शुभ्रा शोभनीयान्कारादिभिर्यस्य तं । तादृशं स्वपोषकमयज्जानमपोहति । अपरोऽपशब्दः पूरणार्थः । मघवा धनवान्यश्च कवासखः कुत्सितपुरुषसहायस्तमपोहतीति ॥

यस्यावधीत्पितरं यस्य मातरं यस्य शक्रो भ्रातरं नातं ईषते ।

वेतीदस्य प्रयता यतंकरो न किल्बिषादीषते वस्व आकरः ॥ ४ ॥

यस्य । अवधीत् । पितरं । यस्य । मातरं । यस्य । शक्रः । भ्रातरं । न । अतः । ईषते ।

वेति । इत् । ऊं इति । अस्य । प्रऽयता । यतऽकरः । न । किल्बिषात् । ईषते । वस्वः ।

आऽकरः ॥ ४ ॥

शक्रो शक्रोऽयं यस्यायज्वनः पितरमवधीत् हतवान् । यस्य च मातरमवधीत् । यस्य च भ्रातरं अतोऽस्मादयज्वनः सकाशान्नेषते । न विभेति न शक्नोति वा । कित्वस्य प्रयता दत्तानि हवींषि वेतीदु । कामयते एव । अयज्वानं शिञ्चित्वा नियोजयतीत्यर्थः । यतंकरो यमनकर्ता वस्वो वसुनो धनस्याकर आभिमुख्यकर्ता यः किल्बिषात्पित्रादिवधयुक्ताक्षेपते न चलति न विभेति वा । इन्द्रस्यास्तोतृणां हतिरिन्द्रो यतीन् साला वृकेभ्यः प्रायच्छत् अंतरिक्षे पीलोमान्यृथिव्यां कालकांज्यानश्चमुखान्यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छमित्यादि-श्रुतिषु प्रसिद्धा ॥

न पंचभिर्दशभिर्विष्टारभं नासुन्वता सचते पुष्यता चन ।

जिनाति वेदमुया हंति वा धुनिरा देवयुं भजति गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

न । पंचऽभिः । दशऽभिः । वष्टि । आऽरभं । न । असुन्वता । सचते । पुष्यता । चन ।

जिनाति । वा । इत् । अमुया । हंति । वा । धुनिः । आ । देवऽयुं । भजति । गोऽमति । व्रजे ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रः पंचभिर्दशभिर्वा सहाधैरारभमारभं शत्रुहननायालंबनं न वष्टि । साहाय्यं नापिच्छत् इत्यर्थः । यद्वा । अयमिन्द्रं पंचभिर्दशभिर्वा यज्ञादन्यैरुपाधैरारभमारब्धुमुद्योगं कर्तुं न वष्टि । न कामयते । असुन्वता भिषवमकुर्वता सह पुष्यता चन बंधादीनपोषयतापि न सचते । न संगच्छते । असुन्वतमभिषवमकुर्वताणमयष्टा रमपुण्यंतं च न प्राप्नोतीत्यर्थः । न केवलमप्राप्तिमात्रं किंतु जिनाति वा । वाशब्दश्चार्थः । जिनाति च । बाधते । इदिति पूरणः । हंति वामुयामुमयष्टारं धुनिः कंपकः शत्रूणां । देवयुं देवमिन्द्रं कामयमानं यजमानं गोमति व्रज आ भजति । योजयतीत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

वित्वक्ष्णः समृतौ चक्रमासजोऽसुन्वतो विषुणः सुन्वतो वृधः ।

इन्द्रो विश्वस्य दमिता विभीषणो यथावशं नयति दासमार्यैः ॥ ६ ॥

विऽत्वक्ष्णः । संऽच्छतौ । चक्रंऽआसृजः । असुन्वतः । विषुणः । सुन्वतः । वृधः ।
इंद्रः । विश्वस्य । दमिता । विऽभीषणः । यथाऽवशं । नयति । दासं । आर्यः ॥ ६ ॥

समृतौ संयामे वित्वक्ष्णो विशेषेण तन्मूर्कतां शत्रूणां तदर्थं चक्रमासजो रथचक्रस्यासंजयितासुन्वतोऽयज-
मानस्य विषुणः पराङ्मुखः सुन्वतो यजमानस्य वृधो वर्धयितेन्द्रो विश्वस्य दमिता शिक्षयिता विभीषणो
भयजनक आर्यः स्वामी यथावशं यथेच्छं दासं दासकर्माणं जनं नयति स्ववशं ॥

समीं पणेरजति भोजनं मुषे वि दाप्नुषे भजति सूनरं वसु ।
दुर्गे चन ध्रियते विश्व आ पुरु जनो यो अस्य तविषीमचुकुधत् ॥ ७ ॥
सं । ई । पणेः । अजति । भोजनं । मुषे । वि । दाप्नुषे । भजति । सूनरं । वसु ।
दुःऽगे । चन । ध्रियते । विश्वः । आ । पुरु । जनः । यः । अस्य । तविषीं । अचुकुधत् ॥ ७ ॥

ईमयमिंद्रः पणेरणिज इव लुब्धकस्यादातुर्भोजनं धनमन्नं वा मुषे चोरयितुं समजति । सम्यक् गच्छति ।
गत्वा चादाय दाप्नुषे हविर्दात्रे यजमानाय वि भजति सूनरं शोभनमनुष्यं वसु धनं । अयदुर्धनमाकृष्य यद्रे
प्रयच्छतीत्यर्थः । न केवलं वणिग्धनप्रदानमात्रं किंतु पुरु पुरुणि दुर्गे चन दुःखेन गंतव्य आपव्यपि विश्वः
सर्वोऽपि दातुजन आ ध्रियते । आस्थाप्यते । यो जनोऽस्यिंद्रस्य तविषीं बलमचुकुधत् विहिताकरणादिना
तस्य पणेरजतीति पूर्वशेषः । यद्वा । योऽस्य तविषीमचुकुधत् स सर्वोऽपि जनो दुर्गे चनाध्रियत इंद्रेण ॥ चने-
त्येकपदमध्येतुसंप्रदायप्राप्तं ॥

सं यज्जनौ सुधनौ विश्वशर्धसावेदिंद्रो मघवा गोषु णुभिषु ।
युजं ह्यन्यमकृत प्रवेपन्युदीं गव्यं सृजते सत्वभिर्धुनिः ॥ ८ ॥
सं । यत् । जनौ । सुधनौ । विश्वऽशर्धसौ । अवेत् । इंद्रः । मघऽवा । गोषु । णुभिषु ।
युजं । हि । अन्यं । अकृत । प्रऽवेपनी । उत् । ई । गव्यं । सृजते । सत्वऽभिः । धुनिः ॥ ८ ॥

समवेत्संजानाति यद्यदा जनौ परस्परं प्रतिद्वंद्विनी सुधनौ शोभनधनौ विश्वशर्धसौ व्याप्तवली बहत्सा-
हौ वा मघवा धनवानिंद्रो गोषु सुभिषु शोभनासु गोषु निमित्तभूतासु अन्यं यद्यदं युजं सहायमकृत कृत-
वान् प्रवेपनी शत्रूणां प्रवेपनवान् । ईमस्मै गव्यं गोसमूहमुत्सृजते सत्वभिर्मरुद्भिः सह धुनिर्मैधानां कंपयिता ।
इंद्रो यजमानमयजमानं वा यं जानाति गोनिमित्तं ज्ञात्वा यज्जने गोसमूहं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

सहस्रसामाग्निवेशिं गृणीषे शचिमग्र उपमां केतुमर्यः ।
तस्मा आपः संयतः पीपयंत तस्मिन्स्तुचममवस्त्रेषमस्तु ॥ ९ ॥
सहस्रऽसां । आग्निऽवेशिं । गृणीषे । शचिं । अग्ने । उपऽमां । केतुं । अर्यः ।
तस्मै । आपः । संऽयतः । पीपयंत । तस्मिन् । स्तुचं । अमऽवत् । त्वेषं । अस्तु ॥ ९ ॥

अपिवेशिसुतं शचिमसंख्यातधनप्रदं । आशास्त ऋषिरित्यर्चा प्रजापतिसुतः सुधीः ॥ अर्योऽहं सहस्रसाम-
परिमितधनप्रदमाग्निवेशिमाग्निवेशिसुतं शचिमेतन्नामकं राजर्षिं गृणीषे । गृणे । स्तौमि । हे अग्ने अंगनादिगु-
णविशिष्टेन्द्र । कीदृशं तं । उपमामुपमानभूतं केतुं प्रज्ञापकं । प्रख्यातमित्यर्थः । तस्मा आपः संयतः सम्यक्
गच्छत्वः पीपयंत । प्यायतां । तस्मिन्नाग्निं स्तुचं धनममवद्वलसहितं त्वेषं दीप्तमस्त्विति ॥ ॥ ४ ॥

यस्ते साधिष्ठ इत्यष्टव तृतीयं सूक्तं । अंगिरोगोत्रः प्रभूवसुनाम ऋषिः । अंत्या पंक्तिः । पंक्त्यंतपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः । इंद्रो देवता । यस्तेऽष्टौ प्रभूवसुरांगिरसः पंक्त्यंतमित्यनुक्रांतं ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ आभिन्नविकेषूक्थेषु तृतीयसवन आद्यसृचोऽक्षावाकस्य वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूचितं च । यस्ते साधिष्ठोऽवसे पुरां भिदुर्युवा कविः । आ० ७. ८. इति ॥ द्वितीयतृतीययोः स्वरसाम्नोद्यादौ तृचावनुरूपी । यस्ते साधिष्ठोऽवस इति षष्ठानुष्टुभः । आ० ८. ५. इति हि सूचितं ॥

यस्ते साधिष्ठोऽवस इंद्र क्रतुष्टमा भर । अस्मभ्यं चर्षणीसहं सस्त्रिं वाजेषु दुष्टरं ॥ १ ॥
यः । ते । साधिष्ठः । अवसे । इंद्र । क्रतुः । तं । आ । भर । अस्मभ्यं । चर्षणिऽसहं ।
सस्त्रिं । वाजेषु । दुष्टरं ॥ १ ॥

हे इंद्र ते तव यः साधिष्ठोऽतिशयेन साधकः क्रतुहृत्तल्लक्षणं कर्म प्रज्ञा वास्ति तं क्रतुं नोऽवसेऽस्यद्रक्षणायास्त्वभ्यमा भर । आहर । कीदृशं तं । चर्षणीसहं सर्वेषां मनुष्याणामभिभवितारं सस्त्रिं संस्त्रातं शुद्धं वाजेषु संग्रामेषु दुष्टरमन्यैरनभिभावं ॥

यदिंद्र ते चतस्रो यच्छूर संति तिस्रः । यद्वा पंच क्षितीनामवस्तत्सु न आ भर ॥ २ ॥
यत् । इंद्र । ते । चतस्रः । यत् । शूर । संति । तिस्रः । यत् । वा । पंच । क्षितीनां ।
अवः । तत् । सु । नः । आ । भर ॥ २ ॥

हे इंद्र ते तव यत् या ऊतयत्यतस्यश्चतुर्षु वर्णेषु संश्रिताः संति याश्च हे शूर तिस्रस्त्रिषु लोकेषु वर्तमानाः । यद्वा । वाशब्दश्चार्थे । यद्याश्च पंच क्षितीनां पंचजनसंबन्धिन्य ऊतयः संति तत्सर्वमवो रक्षणं सु मुष्टु नोऽस्त्वभ्यमा भर । आहरेति ॥

आ तेऽवो वरेण्यं वृषंतमस्य हूमहे । वृषजूतिर्हि जज्ञिष आभूमिरिंद्र तुर्वणिः ॥ ३ ॥
आ । ते । अवः । वरेण्यं । वृषन्ऽतमस्य । हूमहे । वृषऽजूतिः । हि । जज्ञिषे । आ
ऽभूमिः । इंद्र । तुर्वणिः ॥ ३ ॥

हे इंद्र वृषंतमस्य फलानां वर्षकतमस्य ते तवावो रक्षणं गमनं वा वरेण्यं वरणीयमा हूमहे । आह्वयामः । हे इंद्र वृषजूतिर्वर्षणगमनसुर्वणिस्तूर्णवर्णिर्हिंसको वा त्वमाभूमिः सर्वतो भवद्भिर्व्याप्तिर्महद्भिः सहावो हि जज्ञिषे । उत्पादयसि खलु । तेऽव आह्वयाम इति । यद्वा । वृषगमनः सन्यस्याद्यज्ञमागत्य फलं जज्ञिषे तस्मान्तेऽवो हूमहे इति ॥

वृषा ह्यसि राधसे जज्ञिषे वृणि ते शवः । स्वस्त्रं ते धृषन्मनः सचाहमिंद्र पौंस्यं ॥ ४ ॥
वृषा । हि । असि । राधसे । जज्ञिषे । वृणि । ते । शवः । स्वऽस्त्रं । ते । धृषत् । मनः ।
सचाऽहं । इंद्र । पौंस्यं ॥ ४ ॥

हे इंद्र राधसे यजमानानां समृद्धये वृषा ह्यसि । फलस्य वर्षकोऽसि खलु । यद्वा । वृषा खल्वसि । राधसे धनार्थं जज्ञिषे । उत्पादसे । ते शवो बलं वृणि वर्षितु । ते मनः स्वस्त्रं स्वायत्तबलं धृषत् धर्षकं विरोधिनां । हे इंद्र ते पौंस्यं पुंस्त्वं सचाहं संघहंतु ॥

त्वं तमिंद्र मर्यममिचयंतमद्रिवः । सर्वरथा शतक्रतो नि याहि शवसस्पते ॥ ५ ॥
त्वं । तं । इंद्र । मर्यं । अमिचऽयंतं । अद्रिऽवः । सर्वऽरथा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
नि । याहि । शवसः । पते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं तममिचयंतं शत्रुत्वमाचरंतं शत्रुं वेच्छंतं मर्त्यं हे अद्रिर्वो वसवस्त्रिंशं सर्वरथा सर्वच व्याप्तेन रथेन ॥ मुपां मुलुगित्वाकारः ॥ हे शतक्रतो हे श्वसस्यते बलस्य पालकेन्द्र नि याहि । नितरां गच्छा-
भिभवितुं ॥ ५ ॥

त्वामिदृचहंतम् जनांसो वृक्तबर्हिषः । उग्रं पूर्वीषु पूर्यं हवन्ते वाजसातये ॥ ६ ॥

त्वां । इत् । वृचहन्ऽतम् । जनांसः । वृक्तऽबर्हिषः । उग्रं । पूर्वीषु । पूर्यं । हवन्ते ।
वाजऽसातये ॥ ६ ॥

हे वृचहंतमातिशयेन वृत्राणां हन्तरिन्द्र त्वामित्वामिव जनांसो जना वृक्तबर्हिष आच्छादितदर्भाः । प्रवृत्त-
यज्ञा इत्यर्थः । उग्रमुन्नूर्णबलं पूर्वीषु बह्वीषु प्रजासु मध्ये पूर्यं पुरातनं संतं वाजसातये संयामाय हवन्ते ।
आह्वयते ॥

अस्माकमिन्द्र दुष्टरं पुरोयावानमाजिषु । सयावानं धनेधने वाजयंतमवा रथं ॥ ७ ॥

अस्माकं । इन्द्र । दुस्तरं । पुरःऽयावानं । आजिषु । सऽयावानं । धनेऽधने । वाजऽयंतं ।
अव । रथं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र अस्माकं रथं रंहणस्वभावं वा पुत्रमव । रत्न । कीदृशं रथं । दुष्टरं दुःखेन तरणीयमाजिषु
संयामेषु पुरोयावानं पुरतो मिश्रयितारं सयावानमनुचरैः सह गंतारं धने धने सर्वेषु धनेषु वाजयंतं
संयामं धनं वेच्छंतं ॥

अस्माकमिन्द्रेहि नो रथमवा पुरंध्या ।

वयं शविष्ठ वार्यं दिवि श्रवो दधीमहि दिवि स्तोमं मनामहे ॥ ८ ॥

अस्माकं । इन्द्र । आ । इहि । नः । रथं । अव । पुरंऽध्या ।

वयं । शविष्ठ । वार्यं । दिवि । श्रवः । दधीमहि । दिवि । स्तोमं । मनामहे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र अस्माकमस्त्रदीय एव सन् एहि । आगच्छ । आगत्य च पुरंध्या शोभनबुद्ध्या नोऽस्माकं रथमव ।
रत्न । वयं च हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् त्वदनुग्रहाद्वार्यं वरणीयं श्रवोऽन्नं कीर्तिं वा दिवि द्योतमाने त्वयि
दधीमहि । स्थापयामः । तथा दिवि त्वयि स्तोमं स्तोत्रं मनामहे । करवामह इत्यर्थः ॥ ६ ॥

स आ गमदिति षड्वचं चतुर्थं सूक्तं । आंगिरसः प्रभूवसुर्चक्षिः । तृतीया जगती श्रिष्टा अनुक्तत्वात् विष्टुमः ।
इन्द्रो देवता । अनुक्रांतं च । स आ गमत् षट् तृतीया जगतीति ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

स आ गमदिन्द्रो यो वसूनां चिकेतदातुं दामनो रयीणां ।

धन्वचरो न वंसगस्तृषाणश्चकमानः पिबतु दुग्धमंशुं ॥ ९ ॥

सः । आ । गमत् । इन्द्रः । यः । वसूनां । चिकेतत् । दातुं । दामनः । रयीणां ।

धन्वऽचरः । न । वंसगः । तृषाणः । चकमानः । पिबतु । दुग्धं । अंशुं ॥ ९ ॥

स इन्द्रोऽस्त्रवच्चं प्रत्या गमत् । आगच्छतु । यो देवो वसूनां धनानां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वसूनि धनानि
चिकेतत् जानाति प्रदातुं । स कीदृशः । दामनो दाता दानमना वा रयीणां धनानां । गमने दृष्टांतः ।
धन्वचरो न धनुषा सह संचरन् धानुष्क इव वंसगो वननीयगमनस्तृषाणोऽत्यंतं तृषितश्चकमानः कामयमानश्च
सन् दुग्धमभिषुतमंशुं सोमं पिबतु ॥

आ ते हनू हरिवः शूर शिमे रूहसीमो न पर्वतस्य पृष्ठे ।
 अनु त्वा राजन्वतो न हिन्वन् गीर्भिर्मदेम पुरुहूत विश्वे ॥२॥
 आ ते हनू इति हरिऽवः । शूर । शिमे इति रूहत् सोमः । न । पर्वतस्य । पृष्ठे ।
 अनु । त्वा । राजन् । अर्वतः । न । हिन्वन् । गीऽभिः । मदेम । पुरुऽहूत । विश्वे ॥२॥

हे इंद्र हे हरिवो हरिभ्यां तद्वन् शूर ते तव हनू हननसाधने । यद्यप्ययं शिप्रावचनस्तथापि पुनः शिप्रा-
 मिधानाङ्गीणोऽवगतव्यः । उक्तरूपे संहति वा शिमे आ रूहत् आगेहतु प्राप्नोतु सोमोऽस्माह त्तः । पर्वतस्य पृष्ठे
 न रूहत् । नारोहति । तत्र न तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा । नशब्दः पुरस्तात्प्रयुक्तोऽप्यन्योपमार्थः । पर्वतस्य पृष्ठ उप-
 रिप्रदेशे सोमो न । तत्र यथा विसर्भेण प्रसरति तद्वत् । हे राजन् राजमानेन्द्र त्वा त्वामनु त्वया सह ॥ तृती-
 यार्थ इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ विश्वे वयमर्वतो नाद्यानिव तृणादिभिर्गोभिः स्तुतिभिर्हिन्वन् हिन्वन्तस्त्वां
 प्रीणयन्तः संतो मदेम । हृष्येम । हे पुरुहूत बह्वप्रकारं बह्वभिर्वाहन्तिन्द्र ॥

चक्रं न वृत्तं पुरुहूत वेपते मनो भिया मे अमन्तेरिदद्रिवः ।
 रथादधि त्वा जरिता सदावृध कुविन्नु स्तोषन्मघवन्पुरुवसुः ॥३॥
 चक्रं । न । वृत्तं । पुरुऽहूत । वेपते । मनः । भिया । मे । अमन्तेः । इत् । अद्रिऽवः ।
 रथात् । अधि । त्वा । जरिता । सदाऽवृध । कुवित् । नु । स्तोषत् । मघऽवन् । पुरुऽवसुः ॥३॥

हे पुरुहूत बह्वभिर्वाहन्ति हे अद्रिवो वज्रवज्जिन्द्र मे मनोऽमन्तेरिद्वारिद्व्यादसोर्तुवा यकाशान्निया भीत्या
 वेपते । कंपते । वृत्तं चक्रं न भूमी वर्तमानं चक्रमिव । यस्मादेवं तस्माद्रथादधुपरि स्थितं त्वा त्वां हे सदावृध
 सर्वदा वर्धमान हे मघवज्जिन्द्र जरिता स्तोता पुरुवसुरहमृषिः कुविद्वज्ज नु क्षिप्रं स्तोषत् । स्तोषति । स्तूयात् ॥
 अत्र कुविच्छब्दयोगेऽप्याख्यातस्य बह्वलमहणान्निघातः ॥

एष यावेव जरिता त इंद्रेयर्ति वाचं बृहदांशुषाणः ।
 प्र सव्येन मघवन्यंसि रायः प्र दक्षिणिर्द्धरिवो मा वि वेनः ॥४॥
 एषः । यावाऽइव । जरिता । ते । इंद्र । इयर्ति । वाचं । बृहत् । आंशुषाणः ।
 प्र । सव्येन । मघऽवन् । यंसि । रायः । प्र । दक्षिणिन् । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ॥४॥

एष जरिता गरिता स्तोता यावेवाभिषवाग्मेव । स यथा रसं जनयति तद्वत् हे इंद्र ते तुभ्यं वाचं स्तुति-
 मियर्ति । प्रेरयतीत्यर्थः । बृहन्महत्प्रभुतं फलमांशुषाण आशु संभक्ता सन् हे मघवन् सव्येन हस्तेन रायो धनानि
 प्र यंसि । प्रयच्छसि । दक्षिणिर्द्धक्षिणेनापि प्र यंसीति शेषः । मा वि वेनः । विगतकामं मा कार्षीः ॥

वृषा त्वा वृषणं वर्धतु द्यौर्वृषा वृषभ्यां वहसे हरिभ्यां ।
 स नो वृषा वृषरथः सुशिप्र वृषक्रतो वृषा वज्रिभरे धाः ॥५॥
 वृषा । त्वा । वृषणं । वर्धतु । द्यौः । वृषा । वृषऽभ्यां । वहसे । हरिऽभ्यां ।
 सः । नः । वृषा । वृषऽरथः । सुऽशिप्र । वृषक्रतो इति वृषऽक्रतो । वृषा । वज्रिन् ।
 भरे । धाः ॥५॥

हे इंद्र त्वा त्वां वृषा वर्षित्री दौर्द्योतयित्री स्तुतिः ॥ द्योततेर्द्व्यितेर्वा स्तुत्यर्थस्येदं रूपं ॥ वृषणं कामानां वर्षकं त्वां वर्धतु । वर्धयतु । वृषा त्वं वृषभ्यां सेक्तृभ्यां हरिभ्यां वहसे । यज्ञं प्रत्युह्यसे । हे मुनिप्र शोभनहनो वृषक्रतो वर्षणकर्मण हे वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र स त्वं वृषा वृषरथश्च सन् नोऽस्मान् भरे संयामे भरणवति यज्ञे वा धाः । धारय ॥

यो रोहितौ वाजिनौ वाजिनीवान्त्रिभिः शतैः सचमानावदिष्ट ।

यूने समस्मै क्षितयो नमन्तां श्रुतरथाय मरुतो दुवोया ॥ ६ ॥

यः । रोहितौ । वाजिनौ । वाजिनीऽवान् । त्रिऽभिः । शतैः । सचमानौ । अदिष्ट ।

यूने । सं । अस्मै । क्षितयः । नमन्तां । श्रुतरथाय । मरुतः । दुवऽया ॥ ६ ॥

इयं श्रुतरथस्य राज्ञो दानस्तुतिः । यो राजा वाजिनीवानन्नवान् श्रुतरथो रोहितौ रोहितवर्णौ वाजिनी वेजनवंतावश्चौ त्रिभिः शतैर्गवां धनानां वा उक्तसंख्याभिः सचमानौ संगच्छमानावदिष्ट ॥ ददातेर्दिशतेर्वा लुडीदं रूपं ॥ यूने सर्वत्र मिश्रयित्रे नित्यतरुणाय वाक्षी श्रुतरथाय क्षितयः सर्वाः प्रजा दुवोया ॥ तृतीयैकवचनस्य याजादेशः ॥ परिचर्यया सं नमन्तां । प्रणता भवन्तु । सेवतामित्यर्थः । हे मरुत इतीन्द्रसहायभूतानां मरुतां संबोधनं ॥ ७ ॥

सं भानुनेति पंचर्चं पंचमं सूक्तमचेरार्थं वैपुभमेन्द्र । सं भानुना पंचाचिरित्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो नैगिकः ॥

सं भानुना यतते सूर्यस्याजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वंचाः ।

तस्मा अमृधा उषसो व्युच्छान्य इंद्राय सुनवामेत्याह ॥ १ ॥

सं । भानुना । यतते । सूर्यस्य । आऽजुह्वानः । घृतऽपृष्ठः । सुऽअंचाः ।

तस्मै । अमृधाः । उषसः । वि । व्युच्छान् । यः । इंद्राय । सुनवाम । इति । आह ॥ १ ॥

सूर्यस्य भानुना तेजसा सहाजुह्वानः सर्वत्र ह्ययमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ घृतपृष्ठः प्रदीप्तज्वालो घृतयुक्तपृष्ठप्रदेशो वा स्वंचाः स्वंचनोऽपिः सं यतते । सम्यक् प्रयत्नं करोति । उदयकाले ह्ययमयः प्रज्वाल्यते । तस्मात्कारणादो यजमान इंद्राय सुनवामेत्याह ब्रूतेऽध्वर्युं प्रति तस्मै यजमानायामृधा अहिंसिता उषसो व्युच्छान् । व्युच्छन्तु । उदयकालेऽपिः प्रज्वालितस्तस्मात्सोमयागं कुर्म इति यो ब्रूते तस्य सुदिनानि भवन्तीत्यर्थः ॥

समिद्धाग्निर्वनवत्स्तीर्णवर्हिर्युक्तायावा सुतसोमो जराते ।

यावाणो यस्येषिरं वदंत्ययदध्वर्युर्हविषाव सिंधुं ॥ २ ॥

समिद्धऽअग्निः । वनवत् । स्तीर्णऽवर्हिः । युक्तऽयावा । सुतऽसोमः । जराते ।

यावाणः । यस्य । इषिरं । वदन्ति । अयत् । अध्वर्युः । हविषा । अव । सिंधुं ॥ २ ॥

समिद्धाग्निः प्रदीप्ताग्निः स्तीर्णवर्हिः प्रसृतदर्भोऽयं यजमानो वनवत् । संभजते । युक्तायावा नियुक्ताभिषवपाषाणः सुतसोमोऽभिषुतसोमो जराते । जराति । स्तीति । यस्याध्वर्योर्यावाणोऽभिषवसाधना इषिरमेषणीयं गमनशीलं वा शब्दं वदन्ति सोऽध्वर्युर्हविषा सहावायत सिंधुं । पन्नेजनीरवगच्छति ॥

वधूरियं पतिमिच्छंत्येति य ईं वहति महिषीमिषिरां ।

आस्यं श्रवस्याद्रथ आ च घोषात्पुरु सहस्रा परि वर्तयाते ॥ ३ ॥

वधूः । इयं । पतिं । इच्छंती । एति । यः । ई । वहति । महिषी । इषिरां ।

आ । अस्य । अवस्यात् । रथः । आ । च । घोषात् । पुरु । सहस्रा । परि । वर्तयाते ॥ ३ ॥

इयं वधूरिद्रस्य पत्नी पतिमिच्छंती स्वप्रियं यज्ञगमनाय प्रवृत्तमिच्छत्येति । अनुगच्छति । य इन्द्र ईमेनां महिषीं वहति वहतीषिरां गमनवतीं अस्थिद्रस्य रथ आ अर्वागस्तदभिमुखं अवस्यात् । अन्नमिच्छति । आ च घोषात् । आघुष्यति । शब्दयति । पूर्वत्यधिकं सहस्रा सहस्राणि धनानि परि परितो वर्तयाते । वर्तयति । प्रापयति । अवस्थादा च घुष्यादिति वा ॥

न स राजा व्यथते यस्मिन्निद्रस्तीव्रं सोमं पिबति गोसंखायं ।

आ सत्वनैरजति हंति वृचं क्षेति क्षितीः सुभगो नाम पुष्यन् ॥ ४ ॥

न । सः । राजा । व्यथते । यस्मिन् । इन्द्रः । तीव्रं । सोमं । पिबति । गोऽसंखायं ।

आ । सत्वनैः । अजति । हंति । वृचं । क्षेति । क्षितीः । सुऽभगः । नाम । पुष्यन् ॥ ४ ॥

स राजा न व्यथते । व्यथितो न भवति । यस्मिन् राजनि तदीये यज्ञ इन्द्रस्तीव्रं मदजनकं सोमं पिबति गोसंखायं । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिमिश्रणवन्तं । स राजा सत्वनैः सत्वभिरनुचरैरा सर्वतोऽजति । गच्छति । हंति च वृचं पापं वैरिणं वा । क्षेति गच्छति क्षितीः प्रजाः । अथवा क्षितीर्निवासान्निवसते । सुभगः शोभनमुखो नाम नामकं धनमिन्द्रस्य स्तोत्रं वा पुष्यन् पोषयन् ॥

पुष्यात्क्षेमे अभि योगे भवात्युभे वृत्तौ संयती सं जयाति ।

प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवाति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् ॥ ५ ॥

पुष्यात् । क्षेमे । अभि । योगे । भवाति । उभे इति । वृत्तौ । संयती इति संऽयती । सं । जयाति ।

प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्रा । भवाति । यः । इन्द्राय । सुतऽसोमः । ददाशत् ॥ ५ ॥

पुष्यात् पोषयेद्बन्धादीन् । क्षेमे प्राप्तस्य धनस्य रक्षणे योगेऽलब्धस्य प्राप्ती चाभि भवाति । भवति । अभी-
त्यनर्थको धात्वर्थानुवादी वा । प्रभुर्भवतीत्यर्थः । तथोभे वृत्तौ वर्तमाने संयती नियते अहोरात्रे सं जयाति ।
सम्यक् जयति । ते सुखकरे स्थातामित्यर्थः । किंच स प्रियो भवति सूर्ये तथाप्राप्ती प्रियो भवति य इन्द्राय
सुतसोमो ददाशत् सोमं ददाति ॥ ॥ ८ ॥

उरोष्ट इति पंचर्षं षष्ठं सूक्तमचैरार्षमानुष्टुभमिन्द्रं । उरोरागुष्टुभमित्यनुक्रांतं ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

उरोष्ट इन्द्र राधसो विन्धी रातिः शतक्रतो । अर्धा नो विश्वचर्षणे द्युम्ना सुस्तत्र मंहय ॥ १ ॥

उरोः । ते । इन्द्र । राधसः । विऽन्धी । रातिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । अर्ध । नः ।

विश्चऽचर्षणे । द्युम्ना । सुऽस्तत्र । मंहय ॥ १ ॥

हे इन्द्र शतक्रतो बज्रकर्मन् ते तवोरोः प्रभूतस्य राधसो धनस्य रातिर्दानं विन्धी महती । अधातः कार-
णात् नोऽस्तत्र हे विश्वचर्षणे सर्वस्य द्रष्टः सुस्तत्र शोभनधनेन्द्र । अत्रमिति धननाम । द्युम्ना द्युम्नानि धनानि
मंहय । प्रयच्छ ॥

यदीमिन्द्र अवाय्यमिषं शविष्ठ दधिषे । पप्रथे दीर्घश्रुतमं हिरण्यवर्णं दुष्टरं ॥ २ ॥

यत् । ई । इन्द्र । अवाय्यं । इषं । शविष्ठ । दधिषे । पप्रथे । दीर्घश्रुत्ऽतमं । हिरण्यऽवर्णं ।

दुष्टरं ॥ २ ॥

हे इंद्र शविष्ठ अतिशयेन बलवन् यदिषमन्नं अवाव्यं अवणीयमीं सर्वतो दधिषे धारयसि ददासि वा ॥ इषशब्दो नपुंसकलिंगोऽप्यस्ति ॥ हे हिरण्यवर्णेन्द्र तदन्नं पप्रथे । प्रथते । कथं । दीर्घश्रुतममतिदूरश्रवणीयतमं । सर्वत्र कीर्त्यमित्यर्थः । दुष्टरसनभिभाव्यमुक्तलक्षणं प्रथते ॥

शुष्मासो ये ते अद्रिवो मेहना केतसापः । उभा देवावभिष्टये दिवश्च गमश्च राजथः ॥३॥
शुष्मासः । ये । ते । अद्रिऽवः । मेहना । केतऽसापः । उभा । देवौ । अभिष्टये । दिवः ।
च । गमः । च । राजथः ॥३॥

हे अद्रिवो वज्रवज्रिन्द्र ते त्वदीया ये शुष्मासो बलभूता मरुतः संति । कीदृशास्ति । मेहना मंहनीयाः केतसापः प्रज्ञापकं कर्मातरिचं वा सृशंतः । उभौ देवौ त्वं च मरुत्समूहक्षेत्युभौ युवां दिवश्च दुष्लोकात् गमश्च भूमेः सकाशादभिष्टयेऽमितो गमनाय राजथः । ईशाथे ॥

उतो नो अस्य कस्य चिदृक्षस्य तव वृचहन् ।
अस्मभ्यं नृम्णमा भरास्मभ्यं नृमणस्यसे ॥४॥
उतो इति । नः । अस्य । कस्य । चित् । दृक्षस्य । तव । वृचऽहन् ।
अस्मभ्यं । नृम्णं । आ । भर । अस्मभ्यं । नृऽमनस्यसे ॥४॥

उतो अपि च हे वृचहजिन्द्र नोऽस्मभ्यं कस्य चिदनिर्देशस्य दवस्य प्रवृद्धस्य दातुर्वास्य तव स्वभूतेभ्योऽस्मभ्यं । पुनःश्रुतिरादरार्था । नृम्णं नृमणं धनमा भर । आहर । हे इंद्र यतस्त्वमस्मभ्यं नृमणस्यसे धनमिच्छसि ॥

नू त आभिरभिष्टिभिस्तव शर्मञ्छतक्रतो ।
इंद्र स्याम सुगोपाः शूर स्याम सुगोपाः ॥५॥
नू । ते । आभिः । अभिष्टिऽभिः । तव । शर्मन् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
इंद्र । स्याम । सुऽगोपाः । शूर । स्याम । सुऽगोपाः ॥५॥

हे शतक्रतो इंद्र ते तवाभिरभिष्टिभिरभिगमनैर्नु शीघ्रं समृद्धा भवेमेति शेषः । हे इंद्र तव शर्मन् शर्मणि सुखे सति सुगोपाः स्याम । भवेम । हे शूर तव शर्मणि सुगोपाः शोभनरक्षणाः स्याम । भवेम । पुनश्चक्रि-
रादरार्था ॥ ॥९॥

यदिन्द्र चित्रेति पंचर्षं सप्तमं सूक्तमचेरार्षमैन्द्र । अंत्या पंक्तिः शिष्टाः पंक्तयंतपरिभाषयानुष्टुभः । यदिन्द्र पंक्तयंतमित्यनुक्रमणिका ॥ आभिर्लविकेषूक्येषु तृतीयसवन आयसृचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूचितं च । यदिन्द्र चित्र मेहना यस्ते साधिष्ठोऽवसे । आ० ७. ८. इति ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः । राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भर ॥९॥
यत् । इंद्र । चित्र । मेहना । अस्ति । त्वाऽदातं । अद्रिऽवः । राधः । तत् । नः । विदद्वसो
इति विदत्ऽवसो । उभयाहस्ति । आ । भर ॥९॥

हे इंद्र हे चित्र चायनीय हे अद्रिवो वज्रवज्रिन्द्र यस्मेहना मंहनीयं त्वादातं त्वया दातव्यं राधो धनमस्ति तदन्नं हे विदद्वसो लब्धधनेन्द्र नोऽस्मभ्यमुभयाहस्त्युभाभ्यां हस्ताभ्यामा भर । आहर । अत्र यदिन्द्र चित्र चायनीय मंहनीयं धनमस्तीत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ४. ४. ॥

यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्र द्युक्षं तदा भर । विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ॥२॥
यत् । मन्यसे । वरेण्यं । इन्द्र । द्युक्षं । तत् । आ । भर । विद्याम । तस्य । ते । वयं ।
अकूपारस्य । दावने ॥२॥

हे इन्द्र यत् बुद्धमन्नं वरेण्यं वरणीयं मन्यसे तत् बुद्धमा भरास्त्रभ्यं । ते तव संबंधिनो वयं तस्य तादृश-
स्योक्तलक्षणस्याकूपारस्य । अकृतितः पारोऽतो यस्य तादृशस्यान्नस्य दावने दाने विद्याम । स्वाम ॥

वाजपेयेऽतिरिक्तोक्थे यत्ते दिव्यत्वेष्टा । सूत्रितं च । यत्ते दित्सु प्रराध्यं त्वामिच्छवसस्यते । आ० ९. ९. इति ॥
यत्ते दित्सु प्रराध्यं मनो अस्ति श्रुतं बृहत् । तेन दृष्ट्वा चिदद्रिव आ वाजं दर्षि सातये ॥३॥
यत् । ते । दित्सु । प्रऽराध्यं । मनः । अस्ति । श्रुतं । बृहत् । तेन । दृष्ट्वा । चित् । अद्रिऽवः ।
आ । वाजं । दर्षि । सातये ॥३॥

हे इन्द्र ते तव यदित्सु दानेच्छु प्रराध्यं प्रकर्षेण सुत्यं श्रुतं विश्रुतं बृहन्महन्मनोऽस्ति तेन मनसा हे अद्रिवो
वज्रवन्निद्र दृष्ट्वा चिदृदमपि वाजमन्नमा दर्षि । आदरयसि सातयेऽस्मात्संभजनाय लाभाय वा ॥

मंहिष्ठं वो मघोनां राजानं चर्षणीनां । इन्द्रमुप प्रशस्तये पूर्वीभिर्जुजुषे गिरः ॥४॥
मंहिष्ठं । वः । मघोनां । राजानं । चर्षणीनां । इन्द्र । उप । प्रऽशस्तये । पूर्वीभिः । जुजुषे ।
गिरः ॥४॥

मघोनां हविर्लक्षणधनवतां वो युष्माकं मंहिष्ठमतिशयेन पूज्यं चर्षणीनां मनुष्याणां राजानमिन्द्रमुपेपेत्य
प्रशस्तये प्रशंसितुं पूर्वीभिः पुरातनीभिर्वाग्भिर्गिरः स्तोतारो जुजुषे । सेवते ॥

अस्मा इत्काव्यं वच उक्थमिन्द्राय शंस्यं ।

तस्मा उ ब्रह्मवाहसे गिरो वर्धेत्यच्यो गिरः शुभंत्यच्यः ॥५॥

अस्मै । इत् । काव्यं । वचः । उक्थं । इन्द्राय । शंस्यं ।

तस्मै । ऊं इति । ब्रह्मऽवाहसे । गिरः । वर्धति । अच्यः । गिरः । शुभंति । अच्यः ॥५॥

अस्मा इदस्मा एवेन्द्राय काव्यं कवेः स्तोतुः संबंधि । यद्वा । कु शब्दे । शब्दनीयं वचो वायूपमुक्थं शस्त्रं
शंस्यं शंसनीयं । यस्मादेवं तस्मात्तस्मा उ तस्मा इन्द्रायैव ब्रह्मवाहसे परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय गिरः
स्तोत्रचयोऽचिगोत्रा वर्धति । वर्धयति । अच्यो गिरः शुभंति । दीपयति । पुनर्वाक्तिरादरार्था ॥ ॥१०॥

आ याह्यद्रिभिरिति नवचर्मष्टमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । आ याहि नव त्र्युष्णिगाद्यन्तानुष्टुप्मध्ये च
सा सौरी तदादीतिहासः स्तुतिकर्मत्वादचिदेवैवेति । छत्त्रस्य ऋषिश्चान्यस्मात् । अनु० १२. २. इति परिभा-
षयात्रिर्ऋषिः । आयास्तिस्त्र उष्णिहः पंचमीनवम्यावनुष्टुभी शिष्टाश्चतसस्त्रिष्टुभः । अत्रेः सूयमानत्वात् षड्वाद्या
अचिदेवताका अत्र्यार्षेयाश्च पंचमी सूर्यदेवता शिष्टा ऐंद्रः ॥ दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यसृच ऐंद्रः
पंचमः । सूत्रितं च । आ याह्यद्रिभिः सुतं सजूर्विश्वेभिर्देवेभिः । आ० ७. १०. इति ॥ महाव्रतेऽप्यौष्णिहनुचा-
शीतावयं तृचः ॥

आ याह्यद्रिभिः सुतं सोमं सोमपते पिव । वृषन्निद्र वृषभिवृचहंतम ॥१॥

आ । याहि । अद्रिऽभिः । सुतं । सोमं । सोमऽपते । पिब । वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः ।
वृचहन्तऽतम ॥१॥

हे इंद्र आ याहि । अस्मद्यज्ञमागच्छ । आगत्य च हे सोमपते सोमस्य स्वामिन्द्र अद्रिभिर्यावभिः सुतमभिषुतं सोमं पिब । हे वृषन् फलस्य वर्षयितवृत्रहंतमातिशयेन शत्रूणां हंतुतम वृषभिर्वर्षकैर्मरुद्भिः सहा याहि पिब च ॥

वृषा यावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः । वृषन्निद्र वृषभिर्वृत्रहंतम ॥२॥
वृषा । यावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयं । सुतः । वृषन् । इंद्र । वृषऽभिः ।
वृत्रहन्ऽतम ॥२॥

यावाभिषवसाधनः पाषाणो वृषा वर्षकः सोमरसस्य फलस्य वा । मदः सोमपानेन अनितो वृषा वर्षकः । अयं सुतोऽभिषुतः सोमो वृषा । तं सोमं वृषभिः सह पिब ॥

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिञ्चिचाभिरूतिभिः । वृषन्निद्र वृषभिर्वृत्रहंतम ॥३॥
वृषा । त्वा । वृषणं । हुवे । वज्रिन् । चिचाभिः । ऊतिऽभिः । वृषन् । इंद्र । वृषऽभिः ।
वृत्रहन्ऽतम ॥३॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र वृषा सोमरसस्य सेक्ताहं वृषणं त्वां ऊवे । आहूयामि । किमर्थं । चिचाभिश्चायनी-यामिरूतिभी रक्षाभिर्निमित्तभृताभिः । शिष्टं गतं ॥

ऋजीषी वज्रीलेषा ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रयाज्या । ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाकिति याज्या । आ० ५. १६ । इति हि सूचितं ॥

ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषादृष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।
युक्ता हरिभ्यामुप यासद्वाङ्माध्यंदिने सवने मत्सदिन्द्रः ॥४॥
ऋजीषी । वज्री । वृषभः । तुराषाद् । शुष्मी । राजा । वृत्रहा । सोमऽपावा ।
युक्ता । हरिऽभ्यां । उप । यासत् । अर्वाङ् । माध्यंदिने । सवने । मत्सत् । इंद्रः ॥४॥

ऋजीषी । सवनद्वयेऽभिषुतस्य गतसारस्य सोमरसस्य तृतीयसवन आयायाभिषुतो योऽस्ति स ऋजीषः सोमः । सोऽस्यास्तीत्यृजीषी । वज्री वज्रवान् वृषभो वर्षिता तुराषाद् तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां सोढा शुष्मी बलवान् राजेश्वरः सर्वस्य वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता सोमपावा सोमरसस्य पाता एवं महानुभाव इन्द्रो हरिभ्यां युक्ता रथं योजयित्वोप यासत् । उपगच्छतु । अर्वाङ्मदभिमुखमागच्छतु । माध्यंदिने सवने मत्सत् माद्यतु सोमेनेन्द्रः ॥

यत्त्वा सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः । अक्षैचविद्यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥५॥
यत् । त्वा । सूर्यं । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः । अक्षैचऽवित् । यथा ।
मुग्धः । भुवनानि । अदीधयुः ॥५॥

इदमादिचतुर्भिर्मन्त्रैरृजीषां कर्म कीर्त्यते । हे सूर्य प्रेरक देव त्वा त्वां यद्यदासुरोऽसुरस्य प्राणापहर्तुरसुर्या वा पुत्रः स्वर्भानुः स्वर्भानुसंज्ञकस्तमसा मायानिमित्तेनाविध्यत् । आवृणोदित्यर्थः । तदा भुवनानि सर्वाण्यदीधयुः । दृश्यन्ते । यथा तत्रत्यः सर्वो जनोऽक्षैचवित् स्वस्वस्थानमजानन् मुग्धो मूढो भवति तथा ॥ ॥११॥

स्वर्भानोरध यद्विद्र माया अवि द्रिवो वर्तमाना अवाहन् ।
गूळं सूर्यं तमसापव्रतेन तुरीयेण ब्रह्मणाविद्वद्भिः ॥६॥

स्वःऽभानोः । अध । यत् । इन्द्र । मायाः । अवः । दिवः । वर्तमानाः । अवऽअहन् ।
गूळं । सूर्यं । तमसा । अपऽव्रतेन । तुरीयेण । ब्रह्मणा । अविन्दत् । अचिः ॥ ६ ॥

अथाथ जगन्मोहानंतरं स्वर्भानोरसुरस्य यत् या मायाः संति । कीदृशस्ताः । दिवो द्योतमानादादि-
त्यादवोऽवस्ताद्वर्तमानाः । तदुपरितरोधानासामर्थ्यादिति भावः । हे इन्द्र ताः सर्वा अवाहन । अवहंसि ।
अथाचरेव परीक्षवादः । तमसांधकारिणापव्रतेनापगतकर्मणा गूळं सूर्यं । अंधकारस्यावरणरूपत्वादपव्रतत्वं ।
तथाविधं तुरीयेण ब्रह्मणा यावन्तो ब्रह्मेत्यनेनाविरविन्दत् । लब्धवान् आवरणापगमोपायं निवारणं शुभं वा
सूर्यमिति । पूर्वमंत्रापेक्षयास्व तुरीयत्वं । एकैकं मायांशमेकैकेन मंत्रेणापनोद्य चतुर्थेन मंत्रेण निलीनं तमो
ऽप्यनुददित्यर्थः ॥

मा मामिमं तव संतमत्र इरस्या दुग्धो भियसा नि गारीत् ।
त्वं मित्रो असि सत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा ॥ ७ ॥
मा । मां । इमं । तव । संतं । अत्रे । इरस्या । दुग्धः । भियसा । नि । गारीत् ।
त्वं । मित्रः । असि । सत्यऽराधाः । तौ । मा । इह । अवतं । वरुणः । च । राजा ॥ ७ ॥

इदं सूर्यवाक्यं । हे अत्रे मामिममीदृगवस्थं मां तव संतं तव स्वभूतमिरस्यान्निच्छया दुग्धो द्रोग्धामुरो
भियसा भयजनकेन तमसांधकारेण मा नि गारीत् । मा गिरतु । किंच हे मित्र त्वं मित्रोऽसि । प्रमोतेः
सकाशाच्चाता भवसि । सत्यराधाः सत्यधनश्च । तौ राजा वरुणश्च त्वं च तौ युवां मा मामिहावतं । रचतं ।
यद्वा । अचरेव मित्र उच्यते । वरुणश्च युवां ॥

यावणो ब्रह्मा युयुजानः संपर्यन् कीरिणा देवान्नमसोपशिष्यन् ।
अचिः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधास्वर्भानोरप माया अघुक्षत् ॥ ८ ॥
यावणः । ब्रह्मा । युयुजानः । संपर्यन् । कीरिणा । देवान् । नमसा । उपऽशिष्यन् ।
अचिः । सूर्यस्य । दिवि । चक्षुः । आ । अधात् । स्वःऽभानोः । अप । मायाः । अघुक्षत् ॥ ८ ॥

ब्रह्मा ब्राह्मणोऽत्रिर्भामिहावतमित्युपशिष्यन् यावणोऽभिषवसाधनाय युयुजानो युंजन । इन्द्रार्थं सोमम-
भिषुण्वन्नित्यर्थः । तथा कीरिणा । कीर्यते विक्षिप्यत इति कीरि स्तोत्रं । तेन देवान् संपर्यन् पूजयन्नमसा ।
उक्तः साधनैः सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य चतुः सर्वस्य ख्यापकं मंडलं दिव्यंतरिज आधात् । निस्तमस्कं कृतवानि-
त्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । स्वर्भानोरेतन्नामकस्यामुरस्य मायाः । स्वाश्रयमया मोहयंती परांस्तथा कुर्वती
मायेत्युच्यते । तादृशीर्मायाः । तुरीयेण ब्रह्मणेत्युक्तं । तदेतदुक्तं यत्तुरीयं ब्रह्म । तेनात्रिसहाय इन्द्रोऽपाघुक्षत् ।
अपजुगोप । न्यवारयदित्यर्थः । अथवा तृतीयपाद एवं व्याख्येयः । सूर्यस्य दिवि पूर्वमावृते प्रकाशे तदपनोद्य
स्वकीयं चक्षुराधात् । निवारणं तेजःसंस्त्यायं दृष्टवानित्यर्थः । स्वर्भानुमायया सूर्यस्यावृतिर्होरिद्रविके समा-
न्नाता । स्वर्भानुश्चासुरः सूर्यं तमसाविध्यत्तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमेच्छन् तस्य यत्प्रथमं तमोऽपाघ्नन् सा कृष्णा-
विरभवत् यद्वितीयं सा फाल्गुनी यत्तृतीयं सा वलकी यदध्यस्थादपाकंतन्नित्यादि ॥

यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः । अत्रयस्तमन्वविन्दन्नन्ये अशक्नुवन् ॥ ९ ॥
यं । वै । सूर्यं । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः । अत्रयः । तं । अनु ।
अविन्दन् । नहि । अन्ये । अशक्नुवन् ॥ ९ ॥

अचिह्नतं सामर्थ्यमनुवदति यं वै सूर्यमिति । निगतथाख्येषा । अचयसं सूर्यमन्वविन्दन् । इन्द्रार्थं सो-
मयागदेवतासुतिनमस्करिरनुक्रमेणोषदीपत्तमो विरह्य लब्धवन् इत्यर्थः । अन्ये गह्यशक्नुवन् । न लब्धवन्तः
खलु ॥ १२ ॥

को नु वामिति विंशत्युचं नवमं सूक्तं भीमस्याचिरार्थं । षोडशीसप्तदश्यावतिजगत्यां विंशेकपदा विराट्
शिष्टाः सप्तदश चिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रांतं । को नु विंशतिर्वैश्वदेवं वै तत् षोडश्यावतिजग-
त्यावन्त्येकपदेति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

को नु वां मित्रावरुणावृतायन्दिवो वा महः पार्थिवस्य वा दे ।

ऋतस्य वा सदसि चासीथां नो यज्ञायते वा पशुषो न वाजान् ॥ १ ॥

कः । नु । वां । मित्रावरुणौ । ऋतऽयन् । दिवः । वा । महः । पार्थिवस्य । वा । दे ।

ऋतस्य । वा । सदसि । चासीथां । नः । यज्ञऽयते । वा । पशुऽसः । न । वाजान् ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ देवा वां युवां को नु कः खलु यजमान ऋतायन्यज्ञमिच्छन् शक्नुयादिति शेषः । तस्मात्कृतं
मथैव । दिवः सदसि दुलोकसंबन्धिनि स्थाने महो महतः पार्थिवस्य सदस्युतस्योत्पादकस्यांतरिक्षस्य सदसि ।
तद्भित्तुत्वात्ताच्छब्दं । त्रिषु स्थानेषु नोऽस्मान् चासीथां । रत्नतं । वाशब्दश्चार्थः । किंच यज्ञायते दे वा हविर्दाने
च मह्यं पशुषो न वाजान् पशुषु सीदतो वाजानन्नानि क्षीरदध्यादीनीव । तानि यथा प्रयच्छथः तद्वदवत-
मिति । यद्वा । नशब्दश्चार्थः । पशुषः पशून्वाजांश्च दत्तमित्यर्थः ॥

ते नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतो जुषंत ।

नमोभिर्वा ये दधते सुवृत्तिं स्तोमं रुद्राय मीळ्हुषे सजोषाः ॥ २ ॥

ते । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इंद्रः । ऋभुक्षाः । मरुतः । जुषंत ।

नमऽभिः । वा । ये । दधते । सुऽवृत्तिं । स्तोमं । रुद्राय । मीळ्हुषे । सऽजोषाः ॥ २ ॥

ते मित्रादयो देवा नोऽस्माकं सुवृत्तिं स्तोमं शोभनपापादिवर्जनवत्स्तोत्रं नमोभिर्वा हविर्भिश्च जुषंत ।
संवतां । ये दधते धारयंत्युक्तलक्षणं स्तोत्रं । देवा द्विविधाः स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च । अत्र स्तोत्रभाज उच्यते ।
आयुः सततगतिर्वायुश्च्यते । अथ मरुत एव वियुज्य विशेयं । रुद्राय मीळ्हुषे ॥ तृतीयार्थे चतुर्थी ॥ रुद्रेण
सह सजोषाः सजोषसः सह प्रीयमाणाः । तेषां पुत्रत्वादिति भावः । केचन रुद्राय सजोषा इत्येतन्मित्रादिस-
र्वदेवताविशेषणमिति कथयन्ति ॥

आ वां येषांश्चिना हुवथ्यै वातस्य पत्मन्नथ्यस्य पुष्टौ ।

उत वा दिवो असुराय मन्म प्रांधांसीव यज्यवे भरध्वं ॥ ३ ॥

आ । वां । येषां । अश्चिना । हुवथ्यै । वातस्य । पत्मन् । रथ्यस्य । पुष्टौ ।

उत । वा । दिवः । असुराय । मन्म । प्र । अंधांसिऽइव । यज्यवे । भरध्वं ॥ ३ ॥

अनयाश्चिनी रुद्रश्चोच्यते । हे अश्चिनाश्चिनी येषां कामानां यंतुतर्मा वां युवां वातस्य पत्मन् । धर्मसा-
म्याद्भूमियहणं । वायुसमानगतिरश्चस्य नमने प्राप्ता रथ्यस्य रथस्य पुष्टौ च निमित्ते सति ऊवथ्यै । ऊवे । आह-
यामि । आह्नातुं प्रभवामि । अथवा वायुवदुवयोः शीघ्रगमनसाधनरथस्य पोषे च निमित्ते सति । उत वा
किंचेत्यर्थः । दिवो व्योतमानाय ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ असुराय प्राणापहर्त्रे रुद्राय । यद्वा । दुलोकसंबन्धिनेऽसुराय
प्राणदात्रे सूर्याय वायवे वा यज्यवे यागसाधकाय मन्म मननीयं स्तोत्रं प्र भरध्वं । संपादयत हे अश्विजः ।
अंधांसीवाप्तानि हविर्लक्षणानि हवींषि स्तोत्रं चेत्यर्थः ॥

प्र स॒क्ष॒णो दि॒व्यः क॒ण्व॒होता चि॒तो दि॒वः स॒जोषा वा॒तो अ॒ग्निः ।

पू॒षा भ॒गः प्र॒भृथे वि॒श्वभो॒जा आ॒जिं न ज॒ग्मु॒राश्व॑त॒माः ॥४॥

प्र । स॒क्ष॒णः । दि॒व्यः । क॒ण्व॒ऽहोता । चि॒तः । दि॒वः । स॒ऽजोषाः । वा॒तः । अ॒ग्निः ।

पू॒षा । भ॒गः । प्र॒ऽभृथे । वि॒श्वऽभो॒जाः । आ॒जिं । न । ज॒ग्मुः । आ॒श्व॑त॒माः ॥४॥

अत्र लिंगोक्तदेवताः । प्र जग्मुरिति संबंधः । सक्ष्णो यच्च सेवमानः शत्रूणां सोढा वा दिव्यो दिवि भवः कण्वहोता । कण्वा ऋषयो मेधाविनो वा होतार आहूतारो यस्य स तथोक्तः । चितस्त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानो दिवः सूर्येण सह सजोषाः समानगतिः समानप्रीतिर्वा वात् उक्तलक्षणको वायुरग्निः पूषा पोषक एतन्नामा भगव्य प्रभृथे प्रभरणवत्यस्मिन्यज्ञ उक्ताः सर्वदेवा विश्वभोजा विश्वरक्षकाः कृत्वात्तारो वा आश्व-
श्वतमाः प्रकृष्टगमनाश्ववतां त्रिष्टाः संत आजिं न संयाममिव प्र जग्मुः । प्रगच्छन्ति ॥

प्र वो र॒यिं यु॒क्ताश्च॑ भ॒र॒ध्वं रा॒य ए॒षेऽव॑से द॒धीत॒ धीः ।

सु॒शेव॒ ए॒वैरौ॒शिज॑स्य होता॒ ये व॒ ए॒वा म॒रुत॑स्तुरा॒णां ॥५॥

प्र । वः । र॒यिं । यु॒क्तऽश्च॑ । भ॒र॒ध्वं । रा॒यः । ए॒षे । अ॒व॑से । द॒धीत॒ । धीः ।

सु॒ऽशेवः । ए॒वैः । औ॒शिज॑स्य । होता । ये । वः । ए॒वाः । म॒रुतः । तुरा॒णां ॥५॥

हे मरुतो वो यूयं रयिं धनं युक्ताश्चमश्वसहितमश्वयोग्यं पुत्रं वा प्र भरध्वं । संपादयत । रायो धनानि गवा-
श्चादिजघान्येषे प्राप्तुं । अवसे । अव इत्यज्ञनाम । अज्ञाय प्राप्तानां धनानां रक्षणाय वा धीः स्तोता दधीत ।
धारयति स्तुतिं । स चौशिजस्य कक्षीवतो होताचिरेविर्गतव्यैः कामैर्गमनसाधनैरश्वैर्वा सुशेवः । शेवमिति सुखनाम ।
सुमुखो भवतु । हे मरुतस्तुराणां त्वरमाणानां वो युष्माकं य एवाः कामा अस्या वा संति तैरिति ॥ ॥१३॥

प्र वो वायुमिति षष्ठी वायव्ये षष्ठी हविषो याज्या । प्र वो वायुं रथयुजं ऋणुध्वमुत त्वामदिते महि
। आ० ३. ८. । इति सूचितं ॥

प्र वो वा॒युं र॒थयु॑जं कृ॒णुध्वं॑ प्र दे॒वं वि॒प्रं प॒नितार॑म॒र्कैः ।

इ॒षुध्व॑व॒ ऋ॒तसा॑पः पु॒रंधी॑र्वस्वी॒नां अ॒च॒ प॒त्नीरा॑ धि॒ये धुः ॥६॥

प्र । वः । वा॒युं । र॒थऽयु॑जं । कृ॒णुध्वं॑ । प्र । दे॒वं । वि॒प्रं । प॒नितारं॑ । अ॒र्कैः ।

इ॒षुध्व॑वः । ऋ॒तऽसा॑पः । पु॒रं॑ऽधीः । व॒स्वीः । नः । अ॒च॒ । प॒त्नीः । आ॒ । धि॒ये । धु॒रिति॑ धुः ॥६॥

हे मदीया ऋत्विजो वो यूयं वायुं वायुदेवं रथयुजं यज्ञगमनाय रथसंबद्धं ऋणुध्वं । कुरुध्वं । प्र देवं
द्योतमानं विप्रं विशेषेण कामानां पुरकं विप्रवत्पूज्यं वा पनितारं ॥ कर्मणि कर्तुं प्रत्ययः ॥ स्तुत्यमित्यर्थः ।
फलप्रदातारं वा अर्कैरर्चनसाधनैर्मर्चैः प्र ऋणुध्वं । स्तुत । किंचेषुध्ववो गन्त्र्य ऋतसापो यज्ञस्पृशः पुरंधीः
पुरंध्यः स्त्रीरूपा रूपवत्यो वा वस्वीः प्रशंस्याः पत्नीर्देवपत्न्योऽवास्मिन्यज्ञे नोऽस्मदीयाय धिये कर्मणे
तन्निष्पत्तय आ धुः । आगतवत्यः ॥

उ॒प व॒ ए॒षे व॑ंद्यै॒भिः श्रू॒षैः प्र य॒ज्ञी दि॒वश्चित॑य॒द्भिर॑र्कैः ।

उ॒षा॒सान॒क्ता वि॒दुषी॑व॒ विश्व॑मा हा॒ वह॑तो म॒र्त्याय॑ य॒ज्ञं ॥७॥

उ॒प । वः । ए॒षे । व॑ंद्यै॒भिः । श्रू॒षैः । प्र । य॒ज्ञी इति॑ । दि॒वः । चि॒तय॑त्ऽभिः । अ॒र्कैः ।

उ॒षा॒सान॒क्ता । वि॒दुषी॑ इ॒वेति॑ वि॒दुषी॑ऽइव । विश्वं । आ । हा॒ । वह॑तः । म॒र्त्याय॑ । य॒ज्ञं ॥७॥

हे उषासानक्ता अहोरात्राभिमानदेवते यद्गी महती वंदेभिर्वन्दनार्हिरितरेदेवैः सह दिवोऽंतरिक्षाद् विशेषेण सर्वप्रदेशाद्वा युष्मभ्यमुप प्रेषे । उपप्रापयामि हविः ॥ इषिः प्रापणकर्म स्वादुपप्राभिः समन्वितः ॥ श्रुषैः सुखकरैः चितयस्त्रिर्ज्ञापयस्त्रिर्कर्मैः सहोपप्रापयामि । हे उक्तदेवते विद्यं सर्वं कर्तव्यजातं विदुषी इव जानत्याविव मर्त्याय यजमानाय यज्ञमा वहतः । अभिमुखं प्रापयतः । हेति पूरणः । यद्वा । श्रुषैरित्यादीनि तृतीयाबहुवचनांतानि वंदेभिरित्यस्य विशेषणानीति केचिदाहुः ॥

अभि वो अर्चे पोष्यावतो नृन्वास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः ।

धन्या सजोषा धिषणा नमोभिर्वनस्पतीरोषधी राय एषे ॥ ८ ॥

अभि । वः । अर्चे । पोष्याऽवतः । नृन् । वास्तोः । पतिं । त्वष्टारं । रराणः ।

धन्या । सऽजोषाः । धिषणा । नमःऽभिः । वनस्पतीन् । ओषधीः । रायः । एषे ॥ ८ ॥

अहं पोष्यावतो बहुपोष्यजनयुक्ताङ्गकर्मनेतृन् वो युष्मानभ्यर्चे । अभिपूजयामि । सौमीत्यर्थः । के पुनस्ते यूयं । उच्यते । वास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः स्तोत्रादिभिः क्रीडन् हविर्ददद्वाहं । धन्या धनकरी सजोषा इतरदेवैः सह गच्छती प्रीणयती वा धिषणा । वाङ्मनितत् । वाग्देवता ॥ एता द्वितीयार्थे प्रथमाः ॥ उक्तलक्षणां वाणीं वनस्पतीनोषधीश्च नमोभिः सहार्च इति संबंधः । किमर्थं । राय एषे धनानि प्राप्तुं ॥

तुजे नस्तने पर्वताः संतु स्वैतवो ये वसवो न वीराः ।

पनित आशो यजतः सदा नो वर्धन्तः शंसं नर्यो अभिष्टौ ॥ ९ ॥

तुजे । नः । तने । पर्वताः । संतु । स्वऽएतवः । ये । वसवः । न । वीराः ।

पनितः । आशः । यजतः । सदा । नः । वर्धात् । नः । शंसं । नर्यः । अभिष्टौ ॥ ९ ॥

पर्वताः पर्वतः पूरणवतो वा मेघास्तने विस्तृते तुजे दाने । यद्वा । तनेति पुत्रनाम ॥ पृथर्थे चतुर्थी ॥ पुत्रस्य दान इत्यर्थः । अथवा नस्तुजे पुत्रे तने तत्पुत्रे च स्वैतवः शोभनगमनाः संतु । भवंतु । कीदृशास्ते । ये वसवो जगतो वासयितारो वीरा न वीरा इव । किंच पनितः स्तुत आप्त्य आप्तव्यः सर्वैर्यजतो यजनीय आदित्यः सदा सर्वदा नः शंसमस्माकं स्तुतिं नर्यो नरेभ्यो हितो देवोऽभिष्टावमित एषोऽभिगमने वा सति वर्धात् । वर्धयेत् ॥

वृष्णो अस्तोषि भूम्यस्य गर्भं चितो नपातमपां सुवृक्ति ।

गृणीते अग्निरेतरी न श्रूषैः शोचिष्केशो नि रिणाति वना ॥ १० ॥

वृष्णः । अस्तोषि । भूम्यस्य । गर्भं । चितः । नपातं । अपां । सुऽवृक्ति ।

गृणीते । अग्निः । एतरी । न । श्रूषैः । शोचिःऽकेशः । नि । रिणाति । वना ॥ १० ॥

भूम्यस्य । भूमिरंतरिक्षं । तदर्हस्य । तादृशस्य वृष्णो वर्षकस्य पर्जन्यस्य । अथवा भूम्यो भूमेरेवाहं तदुचितवृष्टिप्रदानात् । तादृशस्य मेघस्य गर्भं गर्भस्थानीयमपां नपातं रक्षकं वैद्युतमग्निं सुवृक्ति । स्तोत्रकर्मैतत् । शोभनपापादिवर्जनवता स्तोत्रेणास्तोषि । स्तुतवानहं । स चितस्तीर्णतमस्त्रिषु स्थानेष्वन्येषु त्रिवापनेषु तायमानोऽभिरितरि गंतरि मयि श्रुषैः सुखकरै रग्निमभिर्न गृणीति । न गरणं कुर्वते । न क्रुध्यतीत्यर्थः । किंतु शोचिष्केशः प्रदीप्तरग्निः सन् वना वनानि नि रिणाति । हिनस्ति । दहतीत्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥

कथा महे रुद्रियाय ब्रवाम कद्राये चिक्वितुषे भगाय ।

आप ओषधीस्त नोऽवंतु द्यौर्वना गिरयो वृक्षकेशः ॥ ११ ॥

कथा । महे । रुद्रियाय । ब्रवाम् । कत् । राये । चिकितुषे । भगाय ।

आपः । ओषधीः । उत । नः । अवंतु । द्यौः । वना । गिरयः । वृक्षऽकेशाः ॥ ११ ॥

वयमवयः कथा केन प्रकारेण महे महते रुद्रियाय रुद्रपुत्राय मरुत्तणाय ब्रवाम स्तुतीः । कत् किं च स्तोत्रं राये धनलाभाय चिकितुषे सर्वं जानते भगाद्येतन्नामकाय देवाय ब्रवाम । उतापि चापोऽद्भ्येवता ओषधीरोषधयो यौर्युदेवता वना वनानि गिरयो वृक्षकेशाः । वृक्षा एव केशस्थानीया येषां ते । एता उक्ता देवता नोऽस्मानवंतु । रवंतु ॥

शृणोतु न ऊर्जा पतिर्गिरः स नभस्तरीयाँ इषिरः परिज्मा ।

शृण्वंतापः पुरो न शुभाः परि सुचो बबृहाणस्याद्रेः ॥ १२ ॥

शृणोतु । नः । ऊर्जा । पतिः । गिरः । सः । नभः । तरीयान् । इषिरः । परिऽज्मा ।

शृण्वंतु । आपः । पुरः । न । शुभाः । परि । सुचः । बबृहाणस्य । अद्रेः ॥ १२ ॥

नोऽस्माकं गिरः स्तुतीः शृणोतु । कः । ऊर्जा बलानां पतिर्वायुः । अथवा ऊर्जामन्त्रानां पतिः । प्राणोपाधिकस्य वायोः कृत्वाचतुर्वं प्रसिद्धं । श्रुतिश्च भवति । प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । मनु० ५. २८. । इति । स नभो नभसि चारी तरीयान् तरितव्य इषिरो गमनशीलः परिज्मा परितो गन्ता । किंचापः शृण्वंतु गिरः । कीदृशस्ताः । पुरो न पुराणीव शुभा दीप्ता बबृहाणस्य वर्धमानस्याद्रेर्मेघस्य वा पर्वतस्य वा परि परितः सुचः सरणशीलाः ॥

विदा चिन्नु महांतो ये व एवा ब्रवाम दस्मा वार्ये दधानाः ।

वयश्चन सुभ्वँ आव यंति सुभा मर्तमनुयतं वधस्त्रैः ॥ १३ ॥

विद । चित् । नु । महांतः । ये । वः । एवाः । ब्रवाम । दस्माः । वार्ये । दधानाः ।

वयः । चन । सुऽभ्वः । आ । अवं । यंति । सुभा । मर्ते । अनुऽयतं । वधऽस्त्रैः ॥ १३ ॥

हे महांतो मरुतो नु चिप्रं युयं विद । जानीथ स्तोत्रं । हे दस्मा दर्शनीया वो युष्मान्य एवा गंतारो युष्मान्भजमाना वार्यं वरणीयं हविर्दधाना ददाना धारयंतो वा वयं ब्रवाम स्तुतिं । यद्वा । ये वो यूयमित्यर्थः । ये यूयमेवा अस्मद्वत्समभिगंतारस्ते विद । चिदिति पुरणः । वयश्चनगंतारश्चेति मरुतः सुभ्वः सुष्ठु भवंतः प्रवृद्धा आ अस्मदभिमुखमव यंति । गच्छंति । किं कुर्वंतः । सुभा क्षीमकेण सहितं मर्तं मरणधर्माणं वैरिणमनुयतमभिगतं वधस्त्रैरायुधैः परिहरंतोऽव यंति ॥

आ दैव्यानि पार्थिवानि जन्मापश्चाच्छा सुमंखाय वोचं ।

वर्धतां द्यावो गिरश्चंद्राया उदा वर्धतामभिषाता अरणीः ॥ १४ ॥

आ । दैव्यानि । पार्थिवानि । जन्म । अपः । च । अच्छ । सुऽमंखाय । वोचं ।

वर्धतां । द्यावः । गिरः । चंद्रऽअयाः । उदा । वर्धतां । अभिऽसाताः । अरणीः ॥ १४ ॥

दैव्यानि देवसंबंधीनि पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि च जन्म जन्मान्यपश्चापसाक्षाभिप्राप्तं सुमंखाय शोभनयज्ञाय मरुत्तणाय वोचं । ब्रवीमि । गिरः स्तुतयो वर्धतां । द्यावो द्योतमानाः स्वप्रतिपाद्यार्थप्रकाशिन्यश्चंद्रायाः । आह्लादनं हिरण्यं वापि यासां ताः । तादृशः सद्यो वर्धतां । अरणी नव्यश्चाभिषाता मरुद्भिः संभक्ता उदोदकेन वर्धतां । समृद्धा भवंतु ॥

पदेपदे मे जरिमा नि धायि वरूची वा शक्रा या पायुभिश्च ।

सिषक्तु माता मही रसा नः स्मत्सूरिभिर्ऋजुहस्ता ऋजुवनिः ॥ १५ ॥

पदेऽपदे । मे । जरिमा । नि । धायि । वरूची । वा । शक्रा । या । पायुऽभिः । च ।

सिषक्तु । माता । मही । रसा । नः । स्मत् । सूरिभिः । ऋजुऽहस्ता । ऋजुऽवनिः ॥ १५ ॥

जरिमा सुतिर्मे मदीया पदे पदे तदा तदा भूमौ नि धायि । निधीयते । स्थाप्यते । क्रियत इत्यर्थः । या च शक्रा शक्रा सती पायुभी रक्षणीर्वरूच्यस्मदुपद्रववारयित्री भवति । वाशब्दसार्थः । माता सर्वस्य निर्मात्री मही महती पूज्या रसा सारभूता भूमिः सिषक्तु सेवतां नोऽस्माकं सुति । अथवा सुता नोऽस्मान् सिषक्तु । स्रच्छब्दः प्रशस्तवचनः । प्रशस्तेः सूरिभिर्मेधाविभिः स्तोत्रभिर्निमित्तैः । तेषां परिचर्यया प्रीतेत्यर्थः । ऋजुहस्ता-सदगुक्लहस्ता ऋजुवनिः कल्याणदाना भवतु ॥ ॥ १५ ॥

कथा दाशेम नमसा सुदानूनेव्या मरुतो अच्छोक्तौ प्रश्रवसो मरुतो अच्छोक्तौ ।

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धादस्माकं भूदुपमातिवनिः ॥ १६ ॥

कथा । दाशेम । नमसा । सुदानून । एव । या । मरुतः । अच्छऽउक्तौ । प्रऽश्रवसः ।

मरुतः । अच्छऽउक्तौ ।

मा । नः । अहिः । बुध्न्यः । रिषे । धात् । अस्माकं । भूत् । उपमातिऽवनिः ॥ १६ ॥

वयं कथा केन प्रकारेण दाशेम परिचरेम नमसा स्तोत्रेणात्रेण वा सुदानून् शोभनदानात्मकतः । एवमेव क्रियमाणप्रकारेणाच्छोक्तावाभिमुख्येन वचने निमित्ते सति तान्मरुतः कथं परिचरेम । तेषां दुराराध्यत्वादिति भावः । कथं । प्रश्रवसः प्रकृष्टास्त्रा भवन्ति । अच्छोक्तौ । अभिगञ्च्युक्तिः सुतिर्यस्य तादृशे मयि । यद्वा । प्रश्रवसः प्रकृष्टास्त्रस्य ममाच्छोक्तौ स्तोत्रनिमित्ते सति मरुतः कथा केन प्रकारेण दाशेम । पुनरुक्तिरादरार्था । अहिर्बुध्न्यो देवो नोऽस्मान् रिषे हिंसकाय मा धात् । मा स्थापयतु । स देवोऽस्माकं भूत् भवतुपमातिवनिः शत्रूणां हन्ता ॥

इति चिन्तु प्रजायै पशुमत्यै देवासो वनन्ते मर्त्यो व आ देवासो वनन्ते मर्त्यो वः ।

अत्रां शिवां तन्वो धासिमस्या जरां चिन्मे निर्ऋतिर्जयसीत ॥ १७ ॥

इति । चित् । नु । प्रऽजायै । पशुऽमत्यै । देवासः । वनन्ते । मर्त्यः । वः । आ । देवासः ।

वनन्ते । मर्त्यः । वः ।

अत्रां शिवां तन्वः । धासिं । अस्याः । जरां । चित् । मे । निऽऽर्ऋतिः । जयसीत् ॥ १७ ॥

हे देवासो देवा वो युष्मानिति चिदित्यमेव नु चिप्रं प्रजायै पशुमत्यै पशुसहितायापत्याय वनन्ते भजन्ते मर्त्यो मनुष्यो यजमानः । आ देवास इति पुनरुक्तिरादरार्था । अत्रास्मिन्यत्र शिवां धासिमन्त्रं मे ममास्या-स्तन्वो देवैरनुगृहीतस्य पुत्रस्य करोतु निर्ऋतिर्देवता । जरां चिज्जरां च जयसीत । यसतु ॥

तां वो देवाः सुमतिमूर्जयन्तीमिषमश्याम वसवः शसा गोः ।

सा नः सुदानुर्मृळयन्ती देवी प्रति द्रवन्ती सुविताय गम्याः ॥ १८ ॥

तां । वः । देवाः । सुऽमतिं । ऊर्जयंतीं । इषं । अश्याम । वसवः । शसा । गोः ।
सा । नः । सुऽदानुः । मृळयंती । देवी । प्रति । द्रवंती । सुविताय । गम्याः ॥ १८ ॥

हे देवा हे वसवो वासयितारो वो युष्माकं स्वभूतां तां प्रसिद्धां सुमतिं शोभनमननसाधनां । अन्नेन मतिवृद्धिरन्नमयं हि सोम्य मनः । ऋ० ७. ५. ४. । इत्यादिषु प्रसिद्धा । ऊर्जयंतीं बलकारीमिषमेघणसाधनमन्नं वीरदध्यादिनक्षत्रं शसा सुत्या गोः सकाशादश्याम । प्राप्नुयाम । सा देवी नोऽस्मान् सुविताय सुखाय प्रति गम्याः । गम्यात् । अभिगच्छेत् । सद्देवता विशेष्यते । सुदानुः शोभनदाना मृळयंती सुखयंती द्रवंत्यस्मदभिमुखं गच्छंती ॥

अभि न इळा यूथस्य माता स्मन्नदीभिर्वशी वा गृणातु ।
उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूष्वाना प्रभृथस्यायोः ॥ १९ ॥
अभि । नः । इळा । यूथस्य । माता । स्मत् । नदीभिः । उर्वशी । वा । गृणातु ।
उर्वशी । वा । बृहत्ऽदिवा । गृणाना । अभिऽऊर्ष्वाना । प्रऽभृथस्य । आयोः ॥ १९ ॥

अभि गृणातु नोऽस्मानिळा भूमिर्यूथस्य गोसंघस्य माता निर्मात्री । यद्वेळा गोरूपधरा मनोः पुत्री-
त्वाङ्गः । यद्वा यूथस्य मरुन्नणस्य निर्मात्रीळा माध्यमिकी वाक् । अथवोर्वशी माध्यमिकी वाक् । नदीभिर्गंगा-
दिभिः सह गृणातु । स्मच्छब्दः प्रशस्तवचन इत्युक्तं । प्राशस्त्यं गृणातु । वाथवोर्वशी बृहद्दिवा प्रभूतदीप्तिर्गृणाना
शब्दयन्त्यस्मदीयं कर्म प्रशंसत्यभ्यूष्वानाच्छादयंती । कं । आयोरायुं मनुष्यं यजमानं । केन । प्रभृथस्य तेजसो
वोदकस्य वा दानिन । प्रभृथस्य तेजसो वोदकस्येति निरुक्तं । ११. ४९. । अथवा प्रभृथस्य प्रभरणवत आयोर्यज्ञ-
मभ्यूष्वानाच्छादयंती ॥

सिषक्तु न ऊर्ज्यस्य पुष्टेः ॥ २० ॥

सिषक्तु । नः । ऊर्ज्यस्य । पुष्टेः ॥ २० ॥

ऊर्ज्यस्थितन्नामकस्य राक्षः पुष्टेः पोषकस्य संबन्धिना नोऽस्मान् सिषक्तु । सेवतां । सामर्थ्याद्विवसंघ इति
गम्यते । अथवोर्वशी मरुन्नणो वा गुह्यते प्रकृतत्वादिति ॥ ॥ १६ ॥

प्र शंतमेत्यष्टादशचं दशमं सूक्तं भौमस्याचिरार्थं त्रैपुमं । पूर्वसूक्ते वै तदित्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवं । तमु
पुहीत्येकादशी रुद्रदेवत्या । सप्तदशैकपदैतयोऽरुपांलैकपदैत्यनुक्रमिष्यमाणत्वात् । अत्रानुक्रमणिका । प्र शंतमा
द्व्युनैकादशी रौद्रीति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

प्र शंतमा वरुणं दीधिती गीर्मिचं भगमदिति नूनमश्याः ।
पृषद्योनिः पंचहोता ऋणोत्वतूर्तपंथा असुरो मयोभुः ॥ १ ॥
प्र । शंऽतमा । वरुणं । दीधिती । गीः । मिचं । भगं । अदितिं । नूनं । अश्याः ।
पृषत्ऽयोनिः । पंचऽहोता । ऋणोतु । अतूर्तऽपंथाः । असुरः । मयःऽभुः ॥ १ ॥

प्र शंतमात्यंतं सुखकारी गीः सुतिरूपा वाग्वरुणं मिचं भगमदिति च दीधितो दीधित्या कर्मणा हविष्प्र-
क्षेपणात्मकेन सह नूनमवितथं प्राश्याः । प्राप्नोतु । किंच पृषद्योनिः पृषद्वर्णातरिक्षस्यः पंचहोता पंचविधस्य
प्राणापानादिहोमस्य साधको वायुः । यद्वा । पंचहोतेति वायोर्नाम । वायुः पंचहोता स प्राण इति हि श्रुतेः ।
स चातूर्तपंथा अहिंसितगतिरसुरः प्राणस्य दाता मयोभुः सुखस्यासदभूतः । एवमुक्तलक्षणी वायुः शृणोतु
सोत्रमिति ॥

प्रति मे स्तोममदितिर्जगृभ्यात्सूनुं न माता हृद्यं सुशेवं ।

ब्रह्म प्रियं देवहितं यदस्त्यहं मित्रे वरुणे यन्मयोभु ॥ २ ॥

प्रति । मे । स्तोमं । अदितिः । जगृभ्यात् । सूनुं । न । माता । हृद्यं । सुऽशेवं ।

ब्रह्म । प्रियं । देवऽहितं । यत् । अस्ति । अहं । मित्रे । वरुणे । यत् । मयऽभु ॥ २ ॥

मे मदीयं स्तोमं स्तोत्रमदितिर्देवता प्रति जगृभ्यात् । प्रतिगृह्णातु । सूनुं न माता स्वतनुजं जननीव । सा यथा प्रतिगृह्णात्स्वित् परितुष्यति तद्वदित्यर्थः । कीदृशं तं । हृद्यं हृदयंगमं सुशेवं शोभनसुखकरं । एतद्व्ययं साधारणं । किंच ब्रह्म मंत्रजातं प्रियं प्रियकरं देवहितं देवैः प्राप्यं यदस्ति यद्ब्रह्म मयोभु सुखसाधनं तदहं मित्रे वरुणे च प्रापयामीति शेषः । यद्वा । मित्रे वरुणे चाहोरात्राभिमानिदेवयोर्यदुक्तलक्षणं ब्रह्म परिवृढं यज्ञादिरूपं कर्मास्ति तदहं धारयामीति ॥

उदीरयेत्येकादशने सावित्रे पर्णा वपायाज्या । सूचितं च । उदीरय कवितमं कवीनां भगं धियं वाजयंतः पुरंधिमिति द्वे । आ० ३. ७. इति ॥

उदीरय कवितमं कवीनामुनत्तैनमभि मध्वा घृतेन ।

स नो वसूनि प्रयता हितानि चंद्राणि देवः सविता सुवाति ॥ ३ ॥

उत् । ईरय । कविऽतमं । कवीनां । उनत्तं । एनं । अभि । मध्वा । घृतेन ।

सः । नः । वसूनि । प्रऽयता । हितानि । चंद्राणि । देवः । सविता । सुवाति ॥ ३ ॥

अनया सविता च स्तूयते । हे ऋत्विजः कवीनां कवितमं क्रांतदर्शिनममुं पुरोवर्तिनमभिं सवितारं उदीरय । ऊर्ध्वं प्रापयत । हर्षयतेत्यर्थः । एनं देवं मध्वा मधुरेण सोमरसेन घृतेन चाभ्युनक्त । अभिषिंचत । तर्पयतेत्यर्थः । स सविता देवो नोऽस्माभ्यं वसूनि निवासयोग्यानि गवादिधनानि प्रयता प्रयतानि हितानि चंद्राण्याह्लादकानि हिरण्यानि सुवाति । प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥

समिंद्र णो मनसा नेषि गोभिः सं सूरिभिर्हरिवः सं स्वस्ति ।

सं ब्रह्मणा देवहितं यदस्ति सं देवानां सुमत्या यज्ञियानां ॥ ४ ॥

सं । इंद्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । सं । सूरिऽभिः । हरिऽवः । सं । स्वस्ति ।

सं । ब्रह्मणा । देवऽहितं । यत् । अस्ति । सं । देवानां । सुऽमत्या । यज्ञियानां ॥ ४ ॥

हे इंद्र नोऽस्मात्मानसा प्रकृष्टेन चेतसा गोभिः सह सं नेषि । नयसि । अस्मान् गाः प्रापयसीत्यर्थः । एवं सर्वत्र । हे हरिवो हरिभ्यां तद्वज्रिंद्र सूरिभिर्मैधाविभिः पुत्रैर्ऋत्विग्भिर्वा सं नेषि । तथा स्वस्ति स्वस्तिभिः क्षेमः सं नेषि । ब्रह्मणा प्रभूतेननेन सं नेषि । यदन्नं देवहितमस्ति तेन । किंच यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां सुमत्यानुयहबुद्ध्या सं नेषि ॥

देवो भगः सविता रायो अंश इंद्रो वृचस्य संजितो धनानां ।

ऋभुक्षा वाज उत वा पुरंधिरवंतु नो अमृतासस्तुरासः ॥ ५ ॥

देवः । भगः । सविता । रायः । अंशः । इंद्रः । वृचस्य । संऽजितः । धनानां ।

ऋभुक्षाः । वाजः । उत । वा । पुरंऽधिः । अवंतु । नः । अमृतासः । तुरासः ॥ ५ ॥

अत्र लिंगोक्ता देवताः । भगो देवः सविता च रायो धनस्य स्वाम्यंशस्त्वष्टा वृचस्य हृतेन्द्रस्य एते देवा धनानां संजितः सम्यग्जेतार ऋभुषा ऋभुर्वाजश्च उत वापि च पुरंधिः बङ्गधीः । विभोच्यते । एते चामुता-
सोऽमृता अमरणधर्माणो भगादिदेवास्तुरासोऽस्यश्च प्रति त्वरमाणाः संतो नोऽस्मानवन्तु । रचन्तु ॥ १७ ॥

मरुत्वतो अप्रतीतस्य जिष्णोरजूर्यतः प्र ब्रवामा कृतानि ।

न ते पूर्वे मघवन्नापरासो न वीर्ये नूतनः कश्चनाप ॥ ६ ॥

मरुत्वतः । अप्रतिऽइतस्य । जिष्णोः । अजूर्यतः । प्र । ब्रवाम् । कृतानि ।

न । ते । पूर्वे । मघवन् । न । अपरासः । न । वीर्ये । नूतनः । कः । चन । आप् ॥ ६ ॥

वयं यजमाना मरुत्वतो मरुज्जिसद्वत इन्द्रस्य कृतानि कर्माणि प्र ब्रवाम । प्रख्यापयाम । कीदृशस्य तस्य । अप्रतीतस्याप्रतिगतस्य युद्धेऽपलायमानस्य । न केवलं तावन्मात्रं । जिष्णोर्जयनशीलस्याजूर्यतोऽजीर्यमाणस्य । सर्वदा यून इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे मघवन्निन्द्र ते तव वीर्यं पराक्रमं पूर्वं पुरातनाः पुरुषा नापुः । नापरासोऽपरेऽपि नापुः । किं बङ्गना । नूतनः कश्चनाद्यर्थभूतो यः कोऽपि वीर्यं नाप । न प्राप्नोति ॥

उप स्तुहि प्रथमं रत्नधेयं बृहस्पतिं सन्तितारं धनानां ।

यः शंसते स्तुवते शंभविष्ठः पुरुवसुरागमज्जोहुवान् ॥ ७ ॥

उप । स्तुहि । प्रथमं । रत्नधेयं । बृहस्पतिं । सन्तितारं । धनानां ।

यः । शंसते । स्तुवते । शंभविष्ठः । पुरुवसुः । आगमत् । जोहुवान् ॥ ७ ॥

हे अंतरात्मन् त्वं प्रथमं मुख्यं । प्रकृतममित्यर्थः । रत्नधेयं रमणीयधनदातारं धनानां हविर्लक्षणानां सन्तितारं संभक्तारं । अथवा रत्नशब्देन मणिमुक्तादयो गृहीता इह धनशब्देन गवादयः । गवादिदातारं बृहस्पतिं बृहतो मंचस्य पतिं स्वामिनं देवमुप स्तुहि । यो देवः शंसते शस्त्रिः स्तुवते सामभिर्यजमानाय शंभविष्ठः सुखस्य भावयितृतमो भवति । यश्च जोहुवानमाहुयंतं यजमानं पुरुवसुः प्रभूतधनः सन्नागमत् आगच्छति तमुप स्तुहि ॥

तवोतिभिः सचमाना अरिष्टा बृहस्पते मघवानः सुवीराः ।

ये अश्वदा उत वा संति गोदा ये वस्त्रदाः सुभगास्तेषु रायः ॥ ८ ॥

तव । उतिऽभिः । सचमानाः । अरिष्टाः । बृहस्पते । मघवऽवानः । सुऽवीराः ।

ये । अश्वऽदाः । उत । वा । संति । गोऽदाः । ये । वस्त्रऽदाः । सुऽभगाः । तेषु । रायः ॥ ८ ॥

हे बृहस्पते तवोतिभो रक्षाभिः सचमानाः संगच्छमाना अरिष्टा अहिंसिता मघवानो धनवतः सुवीराः शोभनपुत्राश्च भवन्ति । ये त्वदनुगृहीता अश्वदा बहूनामश्वानां दातारः संति । उत वाथवा गोदाः संति । ये च वस्त्रदाः सुभगाः शोभनधनाः संति तेषु सर्वेषु रायो धनानि संभवंत्विति शेषः ॥

विसर्माणं कृणुहि वित्तमेषां ये भुञ्जते अपृणन्तो न उक्थैः ।

अपव्रतान्प्रसवे वावृधानां ब्रह्मद्विषः सूर्याद्यावयस्व ॥ ९ ॥

विऽसर्माणं । कृणुहि । वित्तं । एषां । ये । भुञ्जते । अपृणन्तः । नः । उक्थैः ।

अपऽव्रतान् । प्रऽसवे । ववृधानान् । ब्रह्मद्विषः । सूर्यात् । यवयस्व ॥ ९ ॥

एषां ब्रह्ममाणानां वित्तं धनं विसर्माणं विसरणशीलं कुरुहि । कुरु । हे ब्रह्मणस्यते । एषामित्युक्तं केषा-
मित्याह । ये भुञ्जतेऽपुण्यतोऽप्रयच्छन्तः । केभ्यः । उक्थिः स्तुतिप्रतिपादकेः शस्त्रैर्विशिष्टेभ्यो नोऽस्त्रभ्यं । तानप-
व्रतानपगतकर्मणः प्रसव उत्पत्तिमति मनुष्यलोके ववृधानान् वर्धमानान्ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणद्वेष्टृन्चद्वेष्टृन् वा
सूर्याबावयस्व । पृथक्कुरु । अंधकारे स्थापयेत्यर्थः ॥

य ओहते रक्षसो देववीतावचक्रेभिस्तं मरुतो नि यात ।

यो वः शमीं शशमानस्य निंदात्तुच्छयान्कामान्करते सिष्विदानः ॥ १० ॥

यः । ओहते । रक्षसः । देवऽवीता । अचक्रेभिः । तं । मरुतः । नि । यात ।

यः । वः । शमीं । शशमानस्य । निंदात् । तुच्छयान् । कामान् । करते । सिष्विदानः ॥ १० ॥

यो यजमानो रक्षसो बलिनी राक्षसानोहते प्रापयति देववीता । देवानां वीतिः प्राप्तिसंशयः वा यत्र
म तथोक्तः । तस्मिन्त्यजे । अन्यथानुष्ठानादिनासुरं करोतीत्यर्थः । तं यजमानमचक्रेभिरचक्रे रथैर्हे मरुतो नि
यात । नितरां प्रापयतांधकारं । यद्वा । अचक्रेभिरिति पूर्वचान्वयः । चक्रशब्देनांगान्युच्यते । पुनः पुनरंगरहितैः
केवलैरेव प्रधानैरोहते प्रापयति । सांगं हि कर्म देवानभ्येति । यश्च वो युष्माकं शमीं कर्म स्तुतिलक्षणं
शशमानस्य मम संबंधि निंदात् निंदेत् वैदिकं ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म निंदति स्वयं च तुच्छयान्श्वरान्
कामान् कृष्यादिजनितभोगान् करते कुरुते सिष्विदानः स्विद्यन्नात्मानं क्लेशयन् । अथवा युष्मासु कमनोया-
भोगान् तुच्छयान् करोति ॥ ॥ १८ ॥

तमु एहि यः स्विषुः सुधन्वा यो विश्वस्य क्षयति भेषजस्य ।

यष्ट्वा महे सोमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥ ११ ॥

तं । ऊं इति । स्तुहि । यः । सुऽइषुः । सुऽधन्वा । यः । विश्वस्य । क्षयति । भेषजस्य ।

यष्ट्वा । महे । सोमनसाय । रुद्रं । नमःऽभिः । देवं । असुरं । दुवस्य ॥ ११ ॥

हे आत्मानं तमु तमेव रुद्रं स्तुहि । स्तुतिं कुरु । यः स्विषुः शोमनवाणः सुधन्वा च । विरोधिहंतृत्वात्सुष्ठुत्वं ।
यश्च विश्वस्य भेषजस्योपधस्य क्षयति ईश्वरो भवति । शरीरस्य सांसारिकस्य वा रिष्टस्य शमनाद्येश्वरस्य
व्यतिरिक्तस्योपधस्याभावाद्भिषक्तमत्वाच्चास्य भेषजत्वमित्यं । भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि । ऋग्वे० २. ३३. ४. ।
इत्यादिश्रुतिः । किंच तमेव रुद्रं दुःखात्तत्साधनाद्दुरिताद्वा मोचयितारं देवं यत्स्व यज च महे महते
सोमनसाय सुमनस्त्वाय । ईश्वराराधनाच्चित्तशान्तिः प्रसिद्धा । किंच नमोभिर्हविर्भिर्नमस्कारैर्वा देवं द्योतमा-
नमसुरं प्रकृष्टासुं । बलवंतमित्यर्थः । यद्वा । प्राणदातारं रुद्रं दुवस्य । परिवरेति ॥

दमूनसो अपसो ये सुहस्ता वृष्णः पत्नीर्नद्यो विभवतष्टाः ।

सरस्वती बृहद्विवोत राका दशस्यंतीर्वरिवस्यंतु शुभाः ॥ १२ ॥

दमूनसः । अपसः । ये । सुऽहस्ताः । वृष्णः । पत्नीः । नद्यः । विभवऽतष्टाः ।

सरस्वती । बृहत्ऽदिवा । उत । राका । दशस्यंतीः । वरिवस्यंतु । शुभाः ॥ १२ ॥

अत्र लिंगोक्तदेवताः । दमूनसो दानमनसो दांतमनसो वापसश्चमसाश्चरथगवादिशोभनकर्मवतः ॥
मत्वर्थो लुप्यते ॥ अत एव सुहस्ताः कुशलहस्ता ये संति त ऋभवो वृष्णो वर्षकस्त्रस्य पत्नीः पत्न्यः पालयित्र्यो
नद्यो नदनशीला गंगाद्या विभवतष्टा ऋभूणां मध्यमेन कृताः सरस्वत्येतन्नामिका नदी वाग्देवी वा बृहद्विवा
प्रभूतदीप्तिरुतापि च राका देवी च दशस्यंतीर्दशस्यंत्यः कामान्प्रयच्छंत्यः शुभा दीप्ताः ताश्च वरिवस्यंतु ।
अस्त्रभ्यं धनमिच्छंतु ॥

प्र सू महे सुशरणाय मेधां गिरं भरे नव्यसीं जायमानां ।

य आहना दुहितुर्वक्षणासु रूपा मिनानो अकृणोद्विदं नः ॥ १३ ॥

प्र । सु । महे । सुऽशरणाय । मेधां । गिरं । भरे । नव्यसीं । जायमानां ।

यः । आहनाः । दुहितुः । वक्षणासु । रूपा । मिनानः । अकृणोत् । इदं । नः ॥ १३ ॥

सु सुष्ठु प्र भरे प्रकर्षेण संपादयामि महे महते सुशरणाय शोभनरत्नकार्येन्द्राय पर्जन्याय वा सुसुखाय वा । किं । मेधां मती धीयमानां गिरं स्तुतिं । कीदृशीं । नव्यसीं नवतरामतिशयेन स्तुत्यां वा जायमानामिदानीमुत्पद्यमानां । नूतनामित्यर्थः । य इन्द्रः पर्जन्यो वा आहना आहंता रूक्ता दुहितुर्दुहितृस्थानीयायाः पृथिव्या हिताय वक्षणासु नदीषु रूपा रूपाणि मिनानः कुर्वाण इदमुदकं नोऽस्मभ्यमकृणोत् करोतु ॥

प्र सुष्टुतिः स्तनयंतं रुवंतमिळस्पतिं जरितनूनमश्याः ।

यो अष्टिमाँ उदनिमाँ इर्यति प्र विद्युता रोदसी उक्षमाणः ॥ १४ ॥

प्र । सुऽस्तुतिः । स्तनयंतं । रुवंतं । इळः । पतिं । जरितः । नूनं । अश्याः ।

यः । अष्टिऽमान् । उदनिऽमान् । इर्यति । प्र । विऽद्युता । रोदसी इति । उक्षमाणः ॥ १४ ॥

अथ पर्जन्यः स्तूयते । सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः स्तनयंतं गर्जंतं रुवंतं वर्षणजनितं शब्दं कुर्वाणमिळोऽन्नस्योदकस्य वा पतिं स्वामिनं हे जरितः स्रोतस्त्वदीया स्तुतिनूनं प्राश्याः । प्रकर्षेण व्याप्नोतु । यश्च पर्जन्योऽष्टिमान् । अष्टिरपां दानवान्नेघः । तद्वान् । उदनिमानुदकवान्विद्युता तडिता रोदसी द्यावापृथिव्यावुक्षमाणः सिंचन प्रेरयति शक्नोति ॥

एष स्तोमो मारुतं शर्धो अच्छा रुद्रस्य सूनूर्युवन्यूरुदश्याः ।

कामो राये हवते मा स्वस्त्युपं स्तुहि पृषदश्वाँ अयासः ॥ १५ ॥

एषः । स्तोमः । मारुतं । शर्धः । अच्छ । रुद्रस्य । सूनून । युवन्यून । उत् । अश्याः ।

कामः । राये । हवते । मा । स्वस्ति । उपं । स्तुहि । पृषत्ऽअश्वान् । अयासः ॥ १५ ॥

एष मया संपादितः स्तोमः स्तोत्रं मारुतं शर्धो मरुतां बलमच्छामिमुखमश्याः । प्राप्नोतु । समुदायरूपेण स्तुत्वा समुदायरूपेणाह । रुद्रस्य सूनून । एषां रुद्रेण पुत्रत्वेन परिकृप्तिरसकृद्भुक्ता । युवन्यूनो मिश्रणेच्छन्वा उदुन्नतमत्वधिकमश्याः । व्याप्नुहि हे मनः । कामः संकल्पो राये धनार्थं मा मां स्वस्त्वविनश्यत् हवते । आह्वयति । प्रेरयतीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्पृषदश्चान्पृषद्वर्णाश्चोपेतानयासो यज्ञगंतृनुपोपेत्य स्तुहि ॥

प्रेष स्तोमः पृथिवीमंतरिक्षं वनस्पतीरोषधी राये अश्याः ।

देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ॥ १६ ॥

प्र । एषः । स्तोमः । पृथिवीं । अंतरिक्षं । वनस्पतीन् । ओषधीः । राये । अश्याः ।

देवऽदेवः । सुऽहवः । भूतु । मह्यं । मा । नः । माता । पृथिवी । दुःऽमता । धात् ॥ १६ ॥

एष स्तोमः स्तुतिः पृथिव्यादिदेवताः प्राश्याः । प्राप्नोतु । किमर्थं । राये धनार्थं । देवो देवः सर्वोऽपि देवो मह्यं मदर्थं सुहवो भूतु । स्वाह्वानो भवतु । नोऽस्मान्दुर्मतौ माता सर्वस्य निर्मात्री । यद्वा । अचेर्भौमत्वादिशेषेण माता । तादृशी पृथिवी मा धात् । मा स्थापयतु ॥

उ॒रौ दे॒वा अ॒नि॒बा॒धे स्या॒म ॥ १७ ॥

उ॒रौ । दे॒वाः । अ॒नि॒ऽबा॒धे । स्या॒म ॥ १७ ॥

हे देवा युष्माकं संबंधिन्युरी महत्यनिबाधे नितरां बाधरहिते सुखे स्थाम । भवेम वयमत्रयः ॥

सम॒श्चिनो॒रव॒सा नू॒तने॒न म॒यो॒भुवा॑ सु॒प्रणी॑ती गमेम ।

आ नो॑ र॒यिं व॒हत॒मोत॑ वी॒राना॑ वि॒श्वान्य॑मृता॒ सौभ॑गानि ॥ १८ ॥

सं । अ॒श्चिनोः॑ । अ॒वसा॑ । नू॒तने॒न । म॒यः॒ऽभुवा॑ । सु॒ऽप्र॒णी॒ती । ग॒मे॒म ।

आ । नः । र॒यिं । व॒हतं॑ । आ । उ॒त । वी॒रान् । आ । वि॒श्वानि॑ । अ॒मृता॑ । सौ॒भ॒गानि॑ ॥ १८ ॥

वयमश्चिनोर्नूतनेन पूर्वमन्यैरननुभूतेन मयोभुवा सुखस्य भावयिष्या सुप्रणीती शोभनप्रणयनवतावसा रक्षणेन सं गमेम । संगच्छेमहि । हे अमृतामरणावश्चिनी नोऽस्माभ्यं रयिं धनमा वहतं । प्रापयतं । आत वीरान् सुवीर्यवतः पुत्रानप्या वहतं । विश्वानि सौभगान्यप्या वहतं ॥ ॥ १८ ॥

आ धेनव इति सप्तदशर्चमेकादशं मूक्तमन्त्रैरार्धं त्रिषुभं वैश्वदेवं । अचानुकमणिका । आ धेनवस्तूयूजैतयोः पात्यैकपदेति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥ अपोनप्रीय एकधनासु हविर्धानं प्रति नीयमानास्वाद्यानुवचनीया । सूत्रितं च । आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्थाः समन्या यंत्यप यंत्यन्याः । आ० ५. १. इति ॥

आ धे॒नवः॑ प॒यसा॑ तूर्ण्य॑र्था अ॒मर्ध॑तीरुप॒ नो य॑ंतु म॒ध्वा ।

म॒हो रा॒ये बृ॒हतीः॑ स॒प्त वि॒प्रो म॒यो॒भुवो॑ ज॒रिता॑ जौह॒वीति॑ ॥ १ ॥

आ । धे॒नवः॑ । प॒यसा॑ । तूर्णि॑ऽअ॒र्थाः । अ॒मर्ध॑तीः । उ॒प॒ । नः॑ । य॑ंतु । म॒ध्वा ।

म॒हः । रा॒ये । बृ॒हतीः॑ । स॒प्त । वि॒प्रः । म॒यः॒ऽभुवः॑ । ज॒रिता॑ । जौह॒वीति॑ ॥ १ ॥

धेनवः प्रीणयित्यो नद्यो मध्वा मधुरेण पयसा रसेन सहितास्तूर्ण्यर्थास्त्वरमाणगमनाः । अर्थोऽर्तेः । नि० १. १८. इति यास्कः । अमर्धतीरहिसंत्यः सत्यो नोऽस्मानुपा यंतु । उपागच्छंतु । तदर्थं महो महते राये धनाय बृहतीर्महतीः सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका इमं मे गंगे । ऋग्वे० १०. ७५. ५. इति मंत्रोक्ता गंगाद्या वा । तत्र हि प्राधान्येन सप्तैवोक्ताः । मयोभुवः सुखस्य भावयिषीर्विप्रो विशेषेण प्रीणयिता जरिता स्तोता जौहवीति । आहुयति ॥

आ सु॒ष्टुती॑ नम॒सा वर्त॑य॒थ्ये द्या॒वा वा॒जाय॑ पृ॒थि॒वी अ॒मृ॒ध्रे ।

पि॒ता मा॒ता मधु॑वचाः सु॒हस्ता॑ भ॒रैभ॑रे नो य॒शसा॑वविष्टां ॥ २ ॥

आ । सु॒ऽस्तु॒ती । नम॒सा । वर्त॑य॒थ्ये । द्या॒वा । वा॒जाय॑ । पृ॒थि॒वी इति॑ । अ॒मृ॒ध्रे इति॑ ।

पि॒ता । मा॒ता । मधु॑ऽवचाः । सु॒हस्ता॑ । भ॒रैऽभ॑रे । नः॑ । य॒शसौ॑ । अ॒वि॒ष्टां ॥ २ ॥

अहं सुष्टुती सुष्टुत्या शोभनस्तोत्रेण नमसा हविषा चामृध्रे हिसारहिते द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्यावा वर्तयथ्ये । आवर्तयितुमिच्छामि वाजायान्नार्थं । अन्नं वै वाज इति हि श्रुतिः । पिता पालयिषी धीर्माता निर्मात्रो पृथिवी मधुवचाः प्रियवचना सुहस्ताभिमतदानेन शोभनहस्ता । एते उभयविशेषे । यशसौ यशो-युक्ता द्यावापृथिव्यौ भरे भरे सर्वेषु संयामेषु यज्ञेषु वा नोऽस्मानविष्टां । रक्षतां ॥

अध्वर्यवश्चकृवांसो मधूनि प्र वायवे भरत चारु शुक्रं ।

होतेव नः प्रथमः पाह्यस्य देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । चकृऽवांसः । मधूनि । प्र । वायवे । भरत । चारु । शुक्रं ।

होताऽइव । नः । प्रथमः । पाहि । अस्य । देव । मध्वः । ररिम । ते । मदाय ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवोऽध्वरं युञ्जाना मधूनि मधुररसानि सोमाज्यादीनि चक्रवांसः कुर्वाणा यूयं वायवे प्रथमं प्र भरत प्रकर्षेण संपादयत चारु चरणीयं शुक्रं दीप्तं सोमं । हे वायो त्वं च होतेव होता यथा प्रथमं पिबति तद्वन्नोऽस्यदर्शमस्यामुं सोमं प्रथम इतरदेवेभ्यः पूर्वं पाहि । पिब । हे देव वायो मध्वो मधुरं सोमरसं ते मदाय ररिम । ददाम । वायोः पूर्वपानमसकृत्प्रपंचितं ॥

दश क्षिपो युञ्जते बाहू अद्रिं सोमस्य या शमितारा सुहस्ता ।

मध्वो रसं सुगभस्तिगिरिष्ठां चनिश्चददुहे शुक्रमंशुः ॥ ४ ॥

दश । क्षिपः । युञ्जते । बाहू इति । अद्रिं । सोमस्य । या । शमितारा । सुहस्ता ।

मध्वः । रसं । सुगभस्तिः । गिरिऽस्थां । चनिश्चदत् । दुहे । शुक्रं । अंशुः ॥ ४ ॥

अत्राभिषवस्य प्रतिपाद्यमानत्वात्सोमो देवता । यद्वा ऐंद्री । अद्रिमभिषवयावाणं दश क्षिपो दश-संख्याकाः क्षेप्योऽगुलयो युञ्जते । गृह्णति । यद्वा । परस्परं युक्ता भवति । बाहू अप्यध्वर्युसंबन्धनावद्रिं युञ्जति । या यी सुहस्ता शोभनहृन्नां सोमस्य शमितारावभिषोतारां तां बाहू युञ्जते । मध्वो मधुरस्य सोमस्य रसं गिरिष्ठां गिरिस्थायिनं गिरिवदुन्नतप्रदेशस्थितं वा सुगभस्तिः शोभनांगुलिरध्वर्युश्चनिश्चददाह्लादयन् ॥ चदि आह्लादग इत्यस्माद्यङ्नुकि क्वादसं रूपं ॥ दुदुहे । दोग्धि । स चांशुः शुक्रं निर्मलं रसं दुदुहे । दुग्धे । यद्वक् वाक्च । अंशुर्वाप्रः सुगभस्तिः सुहस्तोऽध्वर्युर्मध्वो रसं दुदुहे । दोग्धि ॥

असावि ते जुजुषाणाय सोमः क्रत्वे दक्षाय बृहते मदाय ।

हरी रथे सुधुरा योगे अर्वागिंद्र प्रिया कृणुहि हूयमानः ॥ ५ ॥

असावि । ते । जुजुषाणाय । सोमः । क्रत्वे । दक्षाय । बृहते । मदाय ।

हरी इति । रथे । सुधुरा । योगे । अर्वाक् । इंद्र । प्रिया । कृणुहि । हूयमानः ॥ ५ ॥

हे इंद्र ते तुभ्यं जुजुषाणाय सेवमानाय सोमोऽसावि । अभिषुतः । किमर्थं । क्रत्वे क्रतवे वृचवधादिकर्मणो दक्षाय बलाय बृहते मदाय च । यस्मादेवं तस्मात् हे इंद्र त्वं हूयमानः सन् सुधुरा शोभनायां धुरि नियुक्ता प्रिया प्रिया हरी अर्था योगे योगार्हे युक्ते वा रथे योजयित्वा तं रथमर्वागस्मदभिमुखं कृणुहि । कुरु ॥ ॥ २० ॥

आ नो महीमरमतिं सजोषा मां देवीं नमसा रातह्व्यां ।

मधोर्मदाय बृहतीमृतज्ञामाग्रे वह पथिभिर्देवयानैः ॥ ६ ॥

आ । नः । मही । अरमतिं । सजोषाः । मां । देवीं । नमसा । रातऽह्व्यां ।

मधोः । मदाय । बृहतीं । ऋतऽज्ञां । आ । अग्रे । वह । पथिऽभिः । देवऽयानैः ॥ ६ ॥

अत्रापि संबोध्य पादेवताया आवाह्यत्वादस्यापिर्षा वा देवता । हे अपि सजोषा अस्माभिः सह प्रीयमाणस्त्वं मां देवीं सर्वगंतव्यमितन्नामिकां देवतां । मेना मा इति स्त्रीणां । नि० ३. २९. । इति यास्कः । नोऽस्म-

दर्थं देवयानिर्देवैर्गंतव्यैः पथिभिर्मार्गैरा अभिमुखमा वह । कीदृशीं । महीं महतीमरमतिमा समंताद्रममाणां सर्वत्र गंत्रीं वा नमसा स्तोत्रेण सह रातह्व्यां । रातं दत्तं दानाय संकल्पितं हव्यं यस्यास्तां । दत्तहविष्कामित्यर्थः । किमर्थं । मधोर्मधुरस्य सोमस्य मदाय । पुनः कीदृशीं । बृहतीं प्रवृद्धामृतज्ञां यज्ञमभिजानतीं ॥

प्रवर्ग्ये महावीरेऽज्यमानेऽजंति यमित्येषा । सूत्रितं च । अजंति यं प्रथयंतो न विप्रा इत्यज्यमाने । आ० ४. ६. इति ॥

अजंति यं प्रथयंतो न विप्रा वपावंतं नाग्निना तपंतः ।

पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठ आ घर्मो अग्निमृतयन्त्रसादि ॥ ७ ॥

अजंति । यं । प्रथयंतः । न । विप्राः । वपावंतं । न । अग्निना । तपंतः ।

पितुः । न । पुत्रः । उपसि । प्रेष्ठः । आ । घर्मः । अग्निं । मृतयन् । असादि ॥ ७ ॥

यं घर्मं महावीरं प्रथयंतो न ॥ नेति संप्रत्यर्थीयः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः ॥ इदानीं प्रथयंतो विप्रा मेधाविन ऋत्विजोऽध्वर्यादयो वपावंतं न । वपावंतं प्रवृद्धं पशुं यथाग्नी तपति तद्वदग्निना तपंतो अजंति । पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठः पितुरुपस्थे प्रियतमः पुत्र इव घर्मो महावीरः । यद्वा इत्यपतन्त्रद्वर्मस्य घर्मस्य । तै० ऐ० ५. १. ५. इति हि श्रुतिः । स ऋतयन्यज्ञमिच्छन्नग्निमग्निमावासादि । आसादितः । अत्र पितृपुत्रदृष्टांतः स्फोटोदिराहित्येन सुखवासप्रख्यापनार्थः ॥

अच्छा मही बृहती शंतमा गीर्दूतो न गंतुश्चिना हुवर्धे ।

मयोभुवा सरथा यातमर्वागगतं निधिं धुरमाणिर्न नाभिं ॥ ८ ॥

अच्छ । मही । बृहती । शंतमा । गीः । दूतः । न । गंतुः । अश्चिना । हुवर्धे ।

मयःऽभुवा । सऽरथा । आ । यातं । अर्वाक् । गंतं । निऽधिं । धुरं । आणिः । न । नाभिं ॥ ८ ॥

अच्छाभिमुखमश्विनाश्विनी ऊवध्या आह्वातुं गीरस्मदीया सुतिर्दूतो न दूत इवाह्वातिव गंतु । गच्छतु । गीर्विशेष्यते । मही पूज्या बृहती महती शंतमा सुखतमा । हे अश्विनी मयोभुवा सुखस्य भावयितारौ सरथीकरणी संती निधिं निहितं सोममर्वागमिमुखं यातं । गच्छतं । धुरं भारवाहिकां नाभिमाणिर्न कील इव । यथा निष्कीला नाभी रथं न निर्वहति तद्वत् युवाभ्यां विद्युक्तः सोमो यागं न निर्वहतीति ज्ञापयितुमेवं दृष्टांतितं ॥

प्र तव्यसो नमउक्तिं तुरस्याहं पूष्ण उत वायोरदिक्षि ।

या राधसा चोदितारा मतीनां या वाजस्य द्रविणोदा उत त्मन् ॥ ९ ॥

प्र । तव्यसः । नमःऽउक्तिं । तुरस्यं । अहं । पूष्णः । उत । वायोः । अदिक्षि ।

या । राधसा । चोदितारा । मतीनां । या । वाजस्य । द्रविणःऽदौ । उत । त्मन् ॥ ९ ॥

अहमृषिसव्यसः प्रकृष्टबलस्य तुरस्य त्वरमाणस्य पूष्णः पोषकस्य देवस्य । उक्तगुणकाय देवाय उतापि च वायोऽक्तलक्षणाय च नमउक्तिं नम इति वचनं स्तोत्रं प्रादिक्षि । प्रदिशामि । या यी पूषवायू राधसा हविर्लक्षणेन निमित्तेन मतीनां चोदितारा प्रेरयितारौ । यद्वा । राधसेति षष्ठ्यर्थे तृतीया । राधसो धनस्य मतीनां च चोदयितारौ । यी च वाजस्यान्नस्य संपादयस्य वा चोदयितारौ तौ देवापुतापि च तन्नात्मन्यन्यप्रेरणायैव द्रविणोदौ भवतमिति शेषः ॥

आ नामभिर्मरुतो वसि विश्वाना रूपेभिर्जातवेदो हुवानः ।

यज्ञं गिरौ जरितुः सुष्टुतिं च विश्वे गंत मरुतो विश्वे ऊती ॥ १० ॥

आ । नामऽभिः । मरुतः । वसि । विश्वान् । आ । रूपेभिः । जातऽवेदः । हुवानः ।

यज्ञं । गिरः । जरितुः । सुऽस्तुतिं । च । विश्वे । गंत । मरुतः । विश्वे । ऊती ॥ १० ॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञापे ऊवानोऽस्माभिराह्वयमानः सन् विश्वान्मरुतः सर्वानपि स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च देवान् नामभिरिन्द्रवरुणेत्यादिलक्षणीरा वसि । आवहसि । रूपेभिः सहस्राक्षवन्नहस्तत्वादिलक्षणी रूपैरा वसि । वहसि यज्ञं । किंच हे मरुतो विश्वे सर्वे यूयं यज्ञमस्मदीयं यज्ञसंबन्धि हविर्वा जरितुः स्तोतुः संबन्धि-
नोर्गिरः स्तुतिवचांसि सुष्टुतिं तत्साध्यां शोभनफलां स्तुतिं च ॥ अवयविन्याः स्तुतेरेकत्वादेकवचनं । अवयवानां बहुत्वाद्बहुवचनं ॥ उक्ते यज्ञस्तुती अभिलक्ष्य गंत । आगच्छत । विश्वे च यूयमूतो ऊत्या रक्षया च सह गंत ॥ ॥ २१ ॥

आ नो दिव इत्येकादशी बृहते दशरात्रे नवमेऽहनि प्रउगशस्त्रे सारस्वततुचे द्वितीया । मूत्रितं च । आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः । आ० ८. ११. इति ॥

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वती यजता गंतु यज्ञं ।

हवँ देवी जुजुषाणा घृताचीं शग्मां नो वाचमुशती शृणोतु ॥ ११ ॥

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । सरस्वती । यजता । गंतु । यज्ञं ।

हवँ । देवी । जुजुषाणा । घृताचीं । शग्मां । नः । वाचं । उशती । शृणोतु ॥ ११ ॥

नोऽस्माकं यज्ञं यजता यष्ट्या देवी सरस्वती दिवो द्योतमानाद्युलोकादा गंतु । आगच्छतु । तथा बृहतो महतः पर्वतात्पर्वतः पूरणवतः प्रीणनवतो वांतरिचान्नेधादा सरस्वत्या गंतु । आगच्छतु । अनेन माध्यमिकी वागुच्यते । यद्वैतद्विव इत्यस्य विशेषणं । संति हि युलोकस्य त्रीणि पर्वणि तिस्रो दिवः पृथिवीरित्यादि श्रुतेः । अस्मिन्पक्षे द्वितीय आकारः पूरणः । तदर्थं हवमस्मदीयमाह्वानं देवी सरस्वती जुजुषाणा स्तुतिं सेव-
माना घृताची घृतमुदकमंचती नोऽस्मदीयां शग्मां सुखकरीं वाचं स्तुतिमुशती कामयमाना सती शृणोतु ॥

आ वेधसं नीलपृष्ठं बृहतं बृहस्पतिं सदर्ने सादयध्वं ।

सादद्योनिं दम आ दीदिवांसं हिरण्यवर्णमरुषं सपेम ॥ १२ ॥

आ । वेधसं । नीलऽपृष्ठं । बृहतं । बृहस्पतिं । सदर्ने । सादयध्वं ।

सादत्ऽयोनिं । दमे । आ । दीदिऽवांसं । हिरण्यऽवर्णं । अरुषं । सपेम ॥ १२ ॥

एषा बार्हस्पत्या । हे अश्विजो यूयं बृहस्पतिं बृहतो मंचस्य स्वामिनं देवं सदर्नेऽस्मद्यागगृह आ सादयध्वं । स्थापयध्वं । कीदृशं देवं । वेधसं विविधकर्तारं नीलपृष्ठं स्निग्धांगं बृहतं महांतं । तथा संतं वयमृत्विग्यजमानाः सपेम । परिचरेम । स एव विशेष्यते । सादद्योनिं द्यौर्नी सीदतं दमे यागगृह आ सर्वतो दीदिवांसं दीप्यमानं हिरण्यवर्णमरुषमारोचमानं । अथवेयमाप्सेयी । बृहतः परिवृढस्य कर्मणः स्वामीति बृहस्पतिरभिबुध्यते । तथा नीलवर्णधूमपृष्ठत्वसदनसादनहिरण्यवर्णत्वादलिंगिरप्यपिरेव बृहस्पतिः ॥

आ धर्णसिर्बृहद्विद्वो रराणो विश्वेभिर्गत्वोर्मभिर्हुवानः ।

आ वसान ओषधीरमृधस्त्रिधातुशृंगो वृषभो वयोधाः ॥ १३ ॥

आ । ध॒र॒ण॒सिः । बृ॒हत्॑ऽदि॒वः । ररा॑णः । वि॒श्वे॑भिः । ग॒न्तु । ओ॒मऽभिः । हु॒वा॒नः ।
माः । व॒सा॒नः । ओष॑धीः । अ॒मृ॒ध्नः । चि॒धा॒तु॑ऽमृ॒गः । वृ॒ष॒भः । व॒यः॑ऽधाः ॥ १३ ॥

इदमायुक्तयमपेयं । अपिरा गंतु आगच्छत्वस्य च धर्णसिः सर्वस्य धारको बृहदिवः प्रभूतदीप्ति ररा-
णो रममाणः कामान् प्रयच्छन् आ विश्वेभिः सर्वैरोमभी रचणैः सह ऊवान् आह्वयमानः । मा गन्त्रीर्जीला
ओषधीश्च वसानोऽमृध्नोऽहिंसितस्त्रिधातुमृगस्त्रिप्रकारमृगवदुन्नतलोहितशुक्लकृष्णवर्णज्वालो वृषभो वर्धिता
वयोधा अन्नस्य दाता हविषो वा धारकः ॥

मा॒तु॒ष्प॒दे॒ पर॒मे॒ शु॒क्र॒ आ॒यो॒र्वि॒प॒न्य॒वो॒ रा॒स्पि॒रा॒सो॒ अ॒ग॒म॒न् ।
सु॒शे॒व्यं॒ न॒म॒सा॒ रा॒त॒ह॒व्याः॒ शि॒शुं॒ मृ॒ज॒न्त्या॒य॒वो॒ न॒ वा॒से ॥ १४ ॥
मा॒तुः । प॒दे । पर॒मे । शु॒क्रे । आ॒योः । वि॒प॒न्य॒वः । रा॒स्पि॒रा॒सः । अ॒ग॒म॒न् ।
सु॒ऽशे॒व्यं॒ । न॒म॒सा॒ । रा॒त॒ऽह॒व्याः॒ । शि॒शुं॒ । मृ॒ज॒न्ति॒ । आ॒य॒वः॒ । न॒ । वा॒से ॥ १४ ॥

आयोर्मनुष्यस्य यजमानस्य विपन्यवः । सोतृनामेतत् । सोतारो होवादयो रास्पिरासः ॥ रा धनं
हविलक्षणं । तत्सृशति रास्या जुह्वादयः । तद्वान् रास्यी । तद्वतो रास्पिराः ॥ उक्तविधा ऋत्विजो मा-
तुर्निर्मातुः पृथिव्याः शुक्रे दोष्टे परमे पद उत्तरवेद्यां स्थितमगमन् । अगमन् । भजन्ति । तदर्थं सुशेव्यं सुखाय
हितं शिशुमुत्पन्नमात्रं वासे वासाय नमसा सोत्रेण रातहव्या दत्तहव्याः । हविष्का इत्यर्थः । तादृशास्ते मृजन्ति ।
समार्जयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । आयवो न लौकिका मनुष्या इव । ते यथा शिशुं वासाय मृजन्ति तद्वत् ॥

बृ॒ह॒द्व॒यो॒ बृ॒ह॒ते॒ तु॒भ्य॑म॒ग्ने॒ धि॒या॒जु॒रो॒ मि॒थु॒ना॒सः॑ स॒च॒न्त॒ ।
दे॒वो॒दे॒वः॑ सु॒ह॒वो॒ भू॒तु॒ म॒ह्यं॒ मा॒ नो॒ मा॒ता॒ पृ॒थि॒वी॒ दु॒र्म॒तौ॒ धा॒त् ॥ १५ ॥
बृ॒ह॒त् । व॒यः॑ । बृ॒ह॒ते॒ । तु॒भ्यं॒ । अ॒ग्ने॒ । धि॒या॒ऽजु॒रः॑ । मि॒थु॒ना॒सः॑ । स॒च॒न्त॒ ।
दे॒वः॑ऽदे॒वः॑ । सु॒ऽह॒वः॑ । भू॒तु॒ । म॒ह्यं॒ । मा॒ नः॑ । मा॒ता॒ । पृ॒थि॒वी॒ । दुः॑ऽम॒तौ॒ । धा॒त् ॥ १५ ॥

बृहत्प्रभृतं वयोऽन्नं हे अग्ने बृहते तुभ्यं धियाजुरः कर्मणा जीर्णा मिथुनासः पत्नीभिः सहिताः सचन्त ।
मेवन्ति । जायापती अप्रिमादधीयातामित्यादिश्रुतेः । अधिकाराध्याये षष्ठे स्त्रिया अग्न्यधिकारः स च पत्या
सहेति हि प्रतिपादितं । पू० मी० ६. १. २४. । अवशिष्टं गतं ॥

उ॒रौ॒ दे॒वा॒ अ॒नि॒वा॒धे॒ स्या॑म ॥ १६ ॥

उ॒रौ॒ । दे॒वाः॒ । अ॒नि॒ऽवा॒धे॒ । स्या॑म ॥ १६ ॥

स॒म॒श्वि॒नो॒र॒व॒सा॒ नू॒त॒ने॒न॒ म॒यो॒भु॒वा॒ सु॒प्र॒णी॒ती॒ ग॒मे॒म॒ ।

आ॒ नो॒ र॒यिं॒ व॒ह॒त॒मो॒त॒ वी॒रा॒ना॒ वि॒श्वान्य॑मृ॒ता॒ सौ॒भ॒गानि॑ ॥ १७ ॥

सं । अ॒श्वि॒नोः॑ । अ॒व॒सा॒ । नू॒त॒ने॒न॒ । म॒यः॑ऽभु॒वा॒ । सु॒ऽप्र॒णी॒ती॒ । ग॒मे॒म॒ ।

आ॒ नः॑ । र॒यिं॒ । व॒ह॒तं॒ । आ॒ । उ॒त॒ । वी॒रा॒न॒ । आ॒ । वि॒श्वानि॑ । अ॒मृ॒ता॒ । सौ॒भ॒गानि॑ ॥ १७ ॥

व्याख्याते द्वे ॥ ॥ २२ ॥

तं प्रत्यर्थेति पंचदशर्चं द्वादशं सूक्तं । अवत्सारो नाम ऋषिः स च कश्यपगोत्रः । यास्वृषु सदापृणबाहुवृ-
क्तादयः श्रुतासासु तेऽपि समुच्चीयन्ते । चतुर्दशीपंचदशी चिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्त्वः । विश्वे

देवा देवता । अनुक्रांतं च । तं प्रत्यथा पंचोना काश्यपोऽवत्सारोऽन्ये च ऋषयोऽच दृष्टलिंगा द्वित्रिष्टुबंतमिति ॥ वाजपेयेऽतिरिक्तोक्त्य आदितस्त्रयोदशर्वः शंसनीयाः । सूत्रितं च । तं प्रत्यथेति त्रयोदशानामेकां शिष्टाह्वय दूरोहणं रोहेत् । आ० ९. ९. इति ॥

तं प्रत्यथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं स्वर्विदं ।

प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराशुं जयंतमनु यासु वर्धसे ॥१॥

तं । प्रत्यऽथा । पूर्वऽथा । विश्वऽथा । इमऽथा । ज्येष्ठऽतातिं । बर्हिऽसदं । स्वःऽविदं ।

प्रतीचीनं । वृजनं । दोहसे । गिरा । आशुं । जयंतं । अनु । यासु । वर्धसे ॥१॥

इयमुत्तरा च द्वे ऐन्द्रावित्याहुः । तत्रोपपत्तिमेवाहुः । तं प्रत्यथेति शुक्रामंथियहणे विनियुक्ता । ऐन्द्रौ च शुक्रामंथिनी । यदैन्द्रं शंसति तेन शुक्रामंथिना उक्थवन्ती । ऐ० ब्रा० ३. १. इति हि ब्राह्मणं । अध्वर्युसंप्रियोऽपि भवति । प्रातःप्रातः सवस्य शुक्रवतो मधुसुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्नेष्य । शत० ब्रा० ४. २. १. २३. इति । प्रशास्तृषश्च भवति । होता यदैन्द्रं प्रातः प्रातः सवस्य । आ० ५. ५. इत्यादि । प्रस्थिता इन्द्राय सोमा इति याज्या चंद्रौ । इदं ते सोम्यं मधु । आ० ५. ५. इति । तस्मादैन्द्रा ॥ तमिंद्रं प्रत्यथा पुरातना यजमाना इव पूर्वथास्मदीयाः पूर्वं यथा विश्वथा विश्वे सर्वे प्राणिनो यथेमथेम इदानीं वर्तमाना यजमानाः । ते यथेन्द्रस्य सुत्या फलमलभंत तद्ददयमपि हे चंतरात्मन् त्वमपि ज्येष्ठतातिं ज्येष्ठं बर्हिषदं बर्हिषि सीदंतं स्वर्विदं सर्वज्ञं सर्वस्य लंभयितारं वा प्रतीचीनं प्रत्यस्मादभिमुखमचंतं वृजनं । बलनामेतद्वलवति वर्तते । बलवंतमाशुं शीघ्रगामिनं व्याप्तं वा जयंतं सर्वमभिवंतमिंद्रं गिरा सुत्या साधनेन दोहसे । धुत्व सर्वदा सर्वान् कामान् । इत्यंतरात्मनः प्रेषः । यासु सुतिषु वर्धसे प्रवृद्धो भवसि वर्धयसि वेद्रं यथा सुतेति । यास्विति व्यत्ययेन बह्वचनं ॥

अग्ने सुदृशीरुपरस्य याः स्वर्विरोचमानः ककुभांमचोदते ।

सुगोपा असि न दभाय सुक्रतो परो मायाभिर्चुत आस नाम ते ॥२॥

अग्ने । सुऽदृशीः । उपरस्य । याः । स्वः । विऽरोचमानः । ककुभां । अचोदते ।

सुऽगोपाः । असि । न । दभाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । परः । मायाभिः । चृते ।

आस । नाम । ते ॥२॥

हे इन्द्र स्वः स्वर्गे विरोचमानस्त्वमचोदतेऽप्रेरयितुः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ उपरस्य मेघस्य संबन्धिन्यः सुदृशीः सरोचमाना या आपः संति तासामपां ककुभां सर्वासां दिशां मध्ये अग्ने प्राणिनां अयणाय प्रेरको भवेति शेषः । हे सुक्रतो शोभनवृष्टिप्रदानादिकर्मकेन्द्र त्वं सुगोपाः प्राणिनां सुगु गोपायितासि । अतो न दभाय न दंभनाय वधाय प्राणिनां नासि । न प्रभवसि । त्वं च मायाभिरासुरीभिः परो मायाभ्यः परस्ताद्वर्तमानः । यस्मान्ते त्वदीयं नाम नामकं रूपमृते सत्यलोक आस आस्ते ॥

अत्यं हविः सचते सच्च धातु चारिष्टगातुः स होता सहोभरिः ।

प्रसर्सीणो अनु बर्हिर्वृषा शिशुर्मध्ये युवाजरो विसुहा हितः ॥३॥

अत्यं । हविः । सचते । सत् । च । धातु । च । अरिष्टऽगातुः । सः । होता । सहःऽभरिः ।

प्रऽसर्सीणः । अनु । बर्हिः । वृषा । शिशुः । मध्ये । युवा । अजरः । विऽसुहा । हितः ॥३॥

इयमापेयी होतृत्वयुवत्वादितिङ्गिः । अयमप्रिरत्नं सततमतनार्हं हविराज्यादिकं सचते । सेवते । कीदृशं हविः । सत् । सत्फलसाधनत्वाद्भविरपि सत् । धातु च धारकं सर्वस्य । इयमानस्य हविष आदित्यद्वारा वृष्टिसाधनत्वात् तथा च वृद्धा प्रजोत्पत्तेर्धारकत्वं । तथा हि । अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टिरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६. इति । अरिष्टगातुरहिंसितगमनः । सति तस्य गमने यज्ञनिष्पत्त्या फलसिद्धेररिष्टगमनत्वं । तदेवाह । स खलु होता होमनिष्पादकः सहोभरिर्वलस्य भर्ता बर्हिरनु प्रसर्त्तः प्रकर्षेण सरन् वृषा वर्षकः फलस्य शिशुः स इव रक्षणीयोऽप्रौढो वा युवा सर्वेषु मिश्रयिताजरौ जरारहितो विमुहा विमुहाणामोषधीनां मध्ये हितो निहितः स्थापितः । एवंभूतः सचते ॥

प्र व एते सुयुजो यामन्निष्टये नीचीरमुष्मै यम्य ऋतावृधः ।

सुयंतुभिः सर्वशासैरभीष्टुभिः क्रिविर्नामानि प्रवणे मुषायति ॥ ४ ॥

प्र । वः । एते । सुऽयुजः । यामन् । इष्टये । नीचीः । अमुष्मै । यम्यः । ऋतऽवृधः ।

सुयंतुऽभिः । सर्वऽशासैः । अभीष्टुऽभिः । क्रिविः । नामानि । प्रवणे । मुषायति ॥ ४ ॥

एषा सौरी वा । एते रश्मयः सुयुजः सुष्ठु परस्परं संयुक्ता यामन्यज्ञगमन इष्टय एषणाय नीचीः । नीचं गच्छंतीति शेषः । अमुष्मै यजमानाय यम्यो यम्या गमनाह्वाः । अथवा यमो नियमितादित्यः । तस्य संबन्धिनः । ऋतावृधो यज्ञस्य वर्धयितारश्च । अयमादित्यः सुयंतुभिः सुगमनैः सर्वशासैः सर्वस्य शासकैरभीष्टुभी रश्मिभिः क्रिविः कर्ता नामानि नामकान्युदकानि प्रवणे निम्ने भूप्रदेशे मुषायति । मुष्णाति । आदत्त इत्यर्थः । अथवा-प्रिनावाह्यस्यापेरेतेऽश्वा इष्टये यज्ञगमनाय यामनि रथे सुयुजः प्रगच्छंति । शिष्टं समानं । क्रिविः क्रिविस-दृशोऽग्निः प्रवणे नामानि हवींष्युक्तलक्षणाभिर्ज्वालाभिर्मुषायति । आदत्ते ॥

संजर्भुराणस्तर्भुभिः सुतेगृभं वयाकिनं चित्तगर्भासु सुस्वरुः ।

धारवाकेष्वृजुगाथ शोभसे वर्धस्व पत्नीरभि जीवो अंध्वरे ॥ ५ ॥

संऽजर्भुराणः । तर्भुभिः । सुतेऽगृभं । वयाकिनं । चित्तऽगर्भासु । सुऽस्वरुः ।

धारऽवाकेषु । ऋजुऽगाथ । शोभसे । वर्धस्व । पत्नीः । अभि । जीवः । अंध्वरे ॥ ५ ॥

हे ऋजुगाथ शोभनस्तुतिकामे तस्मिन्नाविकारिर्धृष्टः सुतेगृभमभिपुतेन रसेन गृहीतं वयाकिनं । कुत्सिता वयाः शाखा वयाका लताः । तद्वत् सोमं चित्तगर्भासु चित्तयाहिणीषु स्तुतिषु स्तुतिभिः सह संजर्भुराणो गृभान् गृह्णन् सुस्वरुः शोभनगमनः शोभनस्तुतिको वा त्वं धारवाकेषु । धारयति वाकान् सोचाणीति धारवाका ऋत्विग्यजमानाः । तेषु मध्ये शोभसे । किंचांध्वरे जीवः सर्वस्य जीवयिता पत्नीः पालयित्रीरोष-धीर्ज्वाला वा अभि अभिमुखं वर्धस्व । अभिवर्धय ॥ २३ ॥

यादृगेव ददृशे तादृगुच्यते सं छायाया दधिरे सिधयाप्स्वा ।

महीमस्मभ्यमुरुषामुरु जयो बृहत्सुवीरमनपच्युतं सहः ॥ ६ ॥

यादृक् । एव । ददृशे । तादृक् । उच्यते । सं । छायाया । दधिरे । सिधया । अपऽसु । आ ।

महीं । अस्मभ्यं । उरुऽसां । उरु । जयः । बृहत् । सुऽवीरैः । अनपऽच्युतं । सहः ॥ ६ ॥

एषा वैश्वदेवी । यादृगेव ददृशे यादृगूपमेव दृश्यते तादृगुच्यते । तादृगूपमेवोच्यते । यथादृष्टमेव स्तूयते न तु परवचनप्रत्ययेन । यस्माच्छायाया दीप्त्या सिधया साधिकया सहाप्सु व्यापकासु स्तुतिषु अप्स्येव वा आ सं दधिरे सम्यग्धारयन्ति स्वीयं रूपं स्तुतिं वा । ते देवा महीं महतीं पूज्यामुरुषां बज्रदात्रीं रयिसुरु प्रभूतं जयो वेगं बृहत्बृहत्सुवीरं शोभनवीर्यमपत्यमनपच्युतमनुपदीणं सहो बलं चाभिभावुकमस्मभ्यं प्रयच्छंस्त्वित्यर्थः ॥

वेत्यगुर्जनिवान्वा अति स्पृधः समर्यता मनसा सूर्यः कविः ।

ग्रंसं रक्षंतं परि विश्वतो गयमस्माकं शर्म वनवत्स्वावसुः ॥७॥

वेति । अगुः । जनिऽवान् । वै । अति । स्पृधः । सऽमर्यता । मनसा । सूर्यः । कविः ।

ग्रंसं । रक्षंतं । परि । विश्वतः । गयं । अस्माकं । शर्म । वनवत् । स्वऽवसुः ॥७॥

इयं सौरी । सूर्यो देवोऽगुरयगामी जनिवान्वै जन्मवान् जायावान्वा । उषा ह्यस्य जाया । वा इति प्रसिद्धा । कविः क्रांतदर्शी समर्यता समरमिच्छता मनसा स्पृधः संयामानति वेति । अतिगच्छति मंदेहानसुराव्योहुं । ग्रंसं दीप्तं गयं गृहमंतरिक्षं वा विश्वतः सर्वतो रक्षंतं । परिचरेमेति शेषः । स देवोऽस्माकं शर्म सुखं परि सम्यग्वनवत् । दद्यात् । स्वावसुः स्वायत्तधनः सन् ॥

ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुन ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते ।

यादृशिमन्यायि तमपस्यया विदद्य उं स्वयं वहते सो अरं करत् ॥८॥

ज्यायांसं । अस्य । यतुनस्य । केतुना । ऋषिऽस्वरं । चरति । यासु । नाम । ते ।

यादृशिमन् । धायि । तं । अपस्यया । विदत् । यः । उं इति । स्वयं । वहते । सः ।

अरं । करत् ॥८॥

इयमाग्नेयी सौरी वा । हे देव ज्यायांसमतिशयेन प्रवृद्धमस्य यतुनस्य । यततिर्गतिकर्मा । गंतुरस्य सूर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अमुं गंतारं केतुना प्रज्ञापकेन कर्मणोदयादिलक्षणेन विशिष्टमृषिस्वरमृषिभिः सुखं त्वां चरति । गच्छति । भजते यजमानः । केन साधनेन । यासु स्तुतिषु ते त्वदीयं नाम नमनं नामकं वा रूपं वर्तते ताभिरित्यर्थः । यद्वा । अस्य यतुनस्य गमनशीलस्य तव केतुना तमोनिर्हरणादिकर्मणा विशिष्टं त्वां चरति । यादृशिमन्यादृशे कामे धायि धत्ते ॥ कर्तरि चिण् ॥ सामर्थ्यान्मनो गम्यते । तं । यथानिर्देशं प्रतिनिर्दिष्टव्यत्वात्तादृशमित्यर्थो ज्ञातव्यः । तादृशं काममपस्यया कर्मणा हविःसुखादिलक्षणेन विदत् । विंदते । य उ य एव स्वयमनन्यप्रेरितः सन् स्वमनीषयैव वहते धारयति फलं सोऽरमलमत्यर्थं करत् । करोति । अथवा य उ य एव स्वयं वहते स्वयमेवानुतिष्ठति सोऽत्यर्थं कुर्यात् । न ह्यन्येन कारितं फलवद्भवति ॥

समुद्रमासांमव तस्ये अग्निमा न रिष्यति सवनं यस्मिन्नायता ।

अत्रा न हार्दि क्रवणस्य रेजते यत्रा मतिर्विद्यते पूतबंधनी ॥९॥

समुद्रं । आसां । अव । तस्ये । अग्निमा । न । रिष्यति । सवनं । यस्मिन् । आऽयता ।

अत्र । न । हार्दि । क्रवणस्य । रेजते । यत्र । मतिः । विद्यते । पूतऽबंधनी ॥९॥

इयमपि सौरी । आसां स्तुतीनां समुद्रं समुद्रवत्पर्यवसानभूतं सूर्यमयिमात्वं त्रिष्टास्रदीया स्तुतिरव तस्ये । अवगच्छति । यद्वा । आसां प्रजानामृत्विजां स्तुतिरिति संबंधः । सवनं । सूयते सोमोऽवेति सवनं यज्ञगृहं । न रिष्यति । न हिंस्यते । किंतु प्रवर्धत इत्यर्थः । यस्मिन्नायता विस्तीर्णानि स्तोत्राणि तत्सवनमिति । अत्रास्मिन्यजमानगृहे क्रवणस्य स्तुतिकर्तृहार्दि हृदयसंबंधि हृदयगतं काम्यं फलं न रेजते । न विचलति । न मृषा भवति । यत्र यस्मिन् स्तोत्रगृहे मतिः स्तुतिः पूतबंधनी पूतं सूर्यमनुबध्नीति विद्यते अत्र न रेजत इति ॥

स हि क्षत्रस्य मनसस्य चित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सधैः ।

अवत्सारस्य स्पृणवाम रण्वभिः शविष्ठं वाजं विदुषा चिदर्थ्य ॥१०॥

सः । हि । स्रवस्य । मनुसस्य । चित्तिऽभिः । एवऽवदस्य । यजतस्य । सधेः ।

अवऽत्सारस्य । स्पृणवाम । रणवऽभिः । शविष्ठं । वाजं । विदुषा । चित् । अर्धं ॥ १० ॥

इयमपि सौरी । स हि स खलु सविता देवः सर्वैः सुखः । सर्वकामपूरक इत्यर्थः । हिशब्दो लोकवेदयोः प्रसिद्धिद्योतकः । तस्मात्सकाशात् । अत्रान्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गा इत्युक्तत्वात् अत्रादय ऋषयः । अत्रस्य मनसस्यैवावदस्य यजतस्य सधेरवत्सारस्य चैषामृषीणामस्माकं रणवभी रमणीयाभिश्चित्तिभिः स्पृणवाम । पूरयाम । किं । शविष्ठं वाजमतिशयेन बलवदन्नं । अन्नं वै वाज इति श्रुतेः । विदुषा चित्रिपश्चितार्थं समर्थनीयं स्पृणवाम । अत्रादयो वयमिति संबंधः ॥ ॥ २४ ॥

श्वेन आसामदितिः कस्योऽमदौ विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः ।

समन्यमन्यमर्थयत्येतत्वे विदुर्विषाणं परिपानमन्ति ते ॥ ११ ॥

श्वेनः । आसां । अदितिः । कस्यः । मदः । विश्वऽवारस्य । यजतस्य । मायिनः ।

सं । अन्यंऽअन्यं । अर्थयन्ति । एतत्वे । विदुः । विऽसानं । परिऽपानं । अन्ति । ते ॥ ११ ॥

मददेवत्येयं । विश्ववारादीनां त्रयाणामृषीणां स्वभूत आसामपां सोमरसलक्षणां मदः श्वेनः शंसनीय-
गमनः शीघ्रं पातुसकाशं गन्तादितिरदीनोऽतिसमृद्धः कस्यः कस्यपूरकश्च भवतीति शेषः । ते विश्ववारादयः
सर्वे प्रवृत्ता एतत्वे सोमं प्राप्तुं तत्पानायान्यमन्यं परस्परं समर्थयन्ति । याचन्तेऽनुज्ञां । ते विषाणं विशेषेण
मदस्य दातारं परिपानमन्त्यन्तिके विदुः । जानन्ति लभन्ते वा ॥

सदापृणो यजतो वि द्विषो वधीद्वाहुवृक्तः श्रुतवित्तयो वः सचा ।

उभा स वरा प्रत्येति भाति च यदीं गृणं भजते सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

सदाऽपृणः । यजतः । वि । द्विषः । वधीत् । बाहुऽवृक्तः । श्रुतऽवित् । तयः । वः । सचा ।

उभा । सः । वरा । प्रति । एति । भाति । च । यत् । ई । गृणं । भजते । सुप्रयावऽभिः ॥ १२ ॥

सदापृणः सर्वदा दानशील एतन्नामा यजतो यथा च बाहुवृक्तो बाहुभ्यां वृक्तदर्भश्च श्रुतवित् श्रुतस्य
वेत्ता च तयश्च । एतेषां पंचानां परस्परपेक्षया प्रत्येकमेकवचनं । स स ऋषिर्विषः शत्रून्वि वधीत् हिंस्यात् वो
युष्माकं सचा सहितः । युष्माभिः सहित इत्यर्थः । स ऋषिर्वरा श्रेष्ठानुभोभाविहलोकपरलोकविषयो कामां
प्रत्येति । अभिगच्छति । भाति च । यद्यस्मादीमेनं गणं देवसंघं सुप्रयावभिः सुष्ठु प्रकर्षेण मिश्रयद्भिः सोमैर्भजते
तस्मादेवं भातीति ॥

सुतंभरो यजमानस्य सत्पतिर्विश्वासामूधः स धियामुदंचनः ।

भरद्भेनू रसवच्छिश्रिये पयोऽनुब्रुवाणो अर्धेति न स्वपन् ॥ १३ ॥

सुतंभरः । यजमानस्य । सत्पतिः । विश्वासां । ऊर्धः । सः । धियां । उत्तंऽअंचनः ।

भरत् । धेनुः । रसऽवत् । शिश्रिये । पयः । अनुऽब्रुवाणः । अर्धि । एति । न । स्वपन् ॥ १३ ॥

यजमानस्यावत्सारस्य मम सुतंभरो यागनिर्वाहक एतन्नामा ऋषिः सत्पतिः सतां विद्यमानानां फलानां
पालयिता होता भवतीत्यर्थः । स च विश्वासां धियां सर्वेषां कर्मणामूध उद्धततरं फलमुदंचन ऊर्ध्वमुन्नम-
यिता । फलप्रापक इत्यर्थः । धेनुर्गी रसवत्सारवत्पयो भरत् । अहरत् । तत्र पयः शिश्रिये । अयति चास्य
सामर्थ्यात् । तत्सर्वमनुब्रुवाणोऽनुक्रमेण संकीर्तयन् न स्वपन् स्वापमकुर्वन् अनवरतमध्येति । सारवत्सारः ।
सुतंभरस्तादृश इति ॥

यो जा॒गार॒ तमृ॑चः काम॒यन्ते॒ यो जा॒गार॒ तमु॒ सामा॑नि यन्ति ।

यो जा॒गार॒ तम॒यं सोम॑ आ॒ह तवा॒हर्म॑स्मि स॒ख्ये न्यौ॑काः ॥ १४ ॥

यः । जा॒गार॑ । तं । ऋ॒चः । का॒म॒यन्ते॒ । यः । जा॒गार॑ । तं । ऊं इति॑ । सामा॑नि । यन्ति॑ ।

यः । जा॒गार॑ । तं । अ॒यं । सोमः॑ । आ॒ह । तव॑ । अ॒हं । अ॒स्मि । स॒ख्ये । निऽओ॑काः ॥ १४ ॥

यो देवो जागार सर्वदा विनिद्रो जागरूको गृहे वर्तते तमृचः सर्वशास्त्रात्मिकाः कामयन्ते । यश्च जागार तमु तमेव सामानि स्तोत्ररूपाणि यन्ति । प्राप्नुवन्ति । यो जागार तमयमभिषुतः सोम आह वक्ति मां स्वीकुर्वति । हे अये तादृशस्य तव सख्ये समानख्यानि हितकरणे न्योका नियतस्थानोऽहमस्मि । भवामि ॥

अ॒ग्निर्जा॒गार॒ तमृ॑चः काम॒यन्ते॒ ऽग्निर्जा॒गार॒ तमु॒ सामा॑नि यन्ति ।

अ॒ग्निर्जा॒गार॒ तम॒यं सोम॑ आ॒ह तवा॒हर्म॑स्मि स॒ख्ये न्यौ॑काः ॥ १५ ॥

अ॒ग्निः । जा॒गार॑ । तं । ऋ॒चः । का॒म॒यन्ते॒ । अ॒ग्निः । जा॒गार॑ । तं । ऊं इति॑ । सामा॑नि । यन्ति॑ ।

अ॒ग्निः । जा॒गार॑ । तं । अ॒यं । सोमः॑ । आ॒ह । तव॑ । अ॒हं । अ॒स्मि । स॒ख्ये । निऽओ॑काः ॥ १५ ॥

पूर्वथैव निगदितव्याख्या । य इत्यस्य स्थानेऽपिरिति विशेषः ॥ ॥ २५ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र विदा दिव इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तं । सदापृणो नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । वै तदित्युक्तत्वाद्विदमपि वैश्वदेवं । विदा एकादश सदापृण इत्यनुक्रमणिका । विनि योगो लैंगिकः ॥

वि॒दा दि॒वो वि॒थन्न॑द्रि॒मुक्थै॑रा॒यत्या॑ उ॒षसो॑ अ॒र्चिनो॑ गुः ।

अ॒पाव॑त व्र॒जिनी॑रु॒स्वर्गा॑द्वि दुरो॑ मा॒नुषी॑र्दे॒व आवः॑ ॥ १ ॥

वि॒दाः । दि॒वः । वि॒ऽस्यन् । अ॒र्द्रि॑ । उ॒क्थैः । आ॒ऽय॒त्याः । उ॒षसः॑ । अ॒र्चिनः॑ । गुः ।

अ॒प॑ । अ॒वृ॒त । व्र॒जिनीः॑ । उ॒त् । स्वः॑ । गा॒त् । वि॒ । दुरः॑ । मा॒नुषीः॑ । दे॒वः । आ॒व॒रि॒त्यावः॑ ॥ १ ॥

अत्रेन्द्रादयो निङोक्तदेवताः । अत्रांगिरसां पणिभिरपहृत्य गिरिरधः स्थापितानां गवामिन्द्रेण विमोकः प्रतिपाद्यते । विदाः । अवेदयद्दिन्द्रः । किं । गा निगूढा इति संबंधः । किं कुर्वन् । उक्थैरंगिरसां स्तुतिभिर्निमित्तभूताभिरर्द्रिं वज्रं विथ्यन् प्रक्षिपन् । रक्षकाणामुपरि गिरिभेदनाय च विथ्यन् । आयत्या आगामिन्या उषसः संबंधिनीऽर्चिनी रश्मयो गुः । अगच्छन् । सर्वत्र प्रकृता अभवन् । अपावृत अपावृणोव्रजिनीसमःपुञ्जवतीर्निशाः । स्वः स्वरणशील आदित्य उज्जात् । उदगात् । तथा कृत्वा मानुषीर्मनुष्यसंबंधिनीर्दुरो द्वाराणि देवः सूर्यो व्यावः । व्यवृणोत् । अंधकारापनयनेन मनुष्यादिव्यवहारायाकरोदित्यर्थः ॥

वि सूर्यो॑ अ॒मतिं॑ न श्रियं॑ सा॒दोर्वा॑ङ्गवां मा॒ता जा॑न॒ती गा॑त् ।

ध॒न्व॒र्णसो॑ न॒द्यः॑ खादो॑ऽअ॒र्णाः॑ स्यू॒णैव॑ सु॒मिता॑ दृ॒हत॑ द्यौः ॥ २ ॥

वि । सूर्यः॑ । अ॒मतिं॑ । न । श्रियं॑ । सा॒त् । आ॒ । ऊ॒र्वा॒त् । गवां॑ । मा॒ता । जा॑न॒ती । गा॑त् ।

ध॒न्व॒ऽअ॒र्णसः॑ । न॒द्यः॑ । खादः॑ऽअ॒र्णाः॑ । स्यू॒णाऽइ॒व । सु॒ऽमिता॑ । दृ॒हत॑ । द्यौः॑ ॥ २ ॥

सूर्यो देवः श्रियं दीप्तिं वि सात् । विभजते । प्रकाशयतीत्यर्थः । अमतिं न । रूपनामेतत् । रूपमिव द्रव्यं । यथा द्रव्याणि घटपटादीनि नीलपीतादिरूपं लभन्ते तद्वत् । तथा गवां रश्मिनां मातोषा जानती सूर्य

उद्देश्यति मया च व्युच्छन्नं कर्तव्यमिति जानत्यूवाग्रहतोऽंतरिक्षादा गात् । आगच्छति । तथा नद्यश्च धन्वर्णसः ॥ धन्वतिर्गतिकर्मा । धन्वन्ति गच्छन्त्यर्णसि यासु तास्तथोक्ताः । दीर्घाभावश्छांदसः ॥ खादोअर्णा भक्षितकूलोदकाः । कूलंकषा इत्यर्थः । नद्यश्चैव रूपा भवन्ति । किंच द्यौश्च सुमिता सुष्ठु गृहे स्थापिता स्थूणेव गृहाधारस्तंभ इव दृंहत । दृढाभवत् । एतत्सर्वं सूर्यस्याज्ञयेति भावः ॥

अस्मा उक्थाय पर्वतस्य गर्भो महीनां जनुषे पूर्याय ।

वि पर्वतो जिहीत साधत द्यौराविवासंतो दसयंत भूमं ॥ ३ ॥

अस्मै । उक्थाय । पर्वतस्य । गर्भः । महीनां । जनुषे । पूर्याय ।

वि । पर्वतः । जिहीत । साधत । द्यौः । आऽविवासंतः । दसयंत । भूमं ॥ ३ ॥

अस्मै मह्यमुक्थाय स्तोत्रे पर्वतस्य पर्वततो मेघस्य गर्भो गर्भस्थानीयमुदकं जिहीत । चलयति । चालयति वेद्रः । कीदृशायास्मै । महीनां महतीनां स्तुतीनां जनुष उत्पादयित्रे पूर्याय प्रत्नाय । तदेव पुनरुच्यते । पर्वतो मेघो वि जिहीत । द्यौश्च साधत । साधयति वृष्टिं । आविवासंतः सर्वतः परिचरन्तोऽगिरसो भूमात्यधिकं दसयंत । उपक्षपयन्त्यात्मानं कर्मभिः ॥

सूक्तेभिर्वा वचोभिर्देवजुष्टैरिन्द्रा न्वग्नी अवसे हुवध्यै ।

उक्थेभिर्हि ष्मा कवयः सुयज्ञा आविवासंतो मरुतो यजंति ॥ ४ ॥

सुऽउक्तेभिः । वः । वचःऽभिः । देवऽजुष्टैः । इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसे । हुवध्यै ।

उक्थेभिः । हि । स्म । कवयः । सुऽयज्ञाः । आऽविवासंतः । मरुतः । यजंति ॥ ४ ॥

हे इन्द्रा हे अग्नी ॥ परस्परपिच्छया प्रत्येकं द्विवचनं । यद्यर्थकमेव पदं मध्ये व्यवधानं छांदसं ॥ हे इन्द्राग्नी वो युवां ॥ व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ देवजुष्टैर्देवैः सेवनीयैः सूक्तेभिः सूक्तेः सुवचनैः शोभनगुणप्रकाशनप्रवर्णवचो भिरवसेऽसद्वचणाय ऊवध्यै । आहुयामि । नु क्षिप्रं युवामुक्थेभिः स्तोत्रैः कवयोऽनूचानाः पूर्वं ऋषयः सुयज्ञाः शोभनयागा आविवासंतः स्तुत्यादिना परिचरन्तो मरुतो मरुत्सदृशाः कर्मसु शीघ्रा यजंति । पुजयंति ॥ हि स्मिति पूरणा ॥

एतो न्वग्ने सुध्योऽभवाम प्र दुच्छुनां मिनवाम वरीयः ।

आरे द्वेषांसि सनुतदधामायाम प्रांचो यजमानमच्छं ॥ ५ ॥

एतो इति । नु । अग्ने । सुध्यः । भवाम । प्र । दुच्छुनाः । मिनवाम । वरीयः ।

आरे । द्वेषांसि । सनुतः । दधाम । अयाम । प्रांचः । यजमानं । अच्छं ॥ ५ ॥

अयमंगिरसां वादः । अद्यास्मिन्यागदिने नु क्षिप्रमेतो । एत । गच्छत । सुध्यः शोभनकर्माणो भवाम । दुच्छुना द्विषः प्र मिनवाम । प्रकर्षेण हिंसाम वरीयः । अत्यंतमित्यर्थः । तदेवोच्यते । सनुतः संभक्तान् द्वेषांसि यजमानस्य द्वेषुनारे दूरे दधाम । स्थापयाम । यद्वा । सनुतरित्यंतर्हितनाम । पूर्वं प्रकाशवैरिणां वध उक्त इदानीं प्रच्छन्नानामिति विवेकः । तदर्थं यजमानं प्रांचः सदापुणमवत्सारं चाच्छाभिमुखमयाम । गच्छाम ॥ ॥ २६ ॥

एता धियं कृणवामा सखायोऽप या माताँ ऋणुत व्रजं गोः ।

यया मनुर्विशिशिप्रं जिगाय यया वणिग्वंकुरापा पुरीषं ॥ ६ ॥

आ । इत । धियं । कृण्वाम । सखायः । अप । या । माता । ऋणुत । व्रजं । गोः ।
यया । मनुः । विशिऽशिप्रं । जिगाय । यया । वणिक् । वंकुः । आप । पुरीषं ॥ ६ ॥

इदमप्यंगिरसां वाक्यं । एत । आगच्छत । आगत्य च धियं स्तुतिं कृण्वाम । करवाम । हे सखायः परस्परं सखिभूता अंगिरस इत्यंगिरसां वचनं । या धीर्माता गवां निर्मात्री गोर्गवां व्रजं पणिभिरपहतमप ऋणुत अपावृणोत् । यया च मनुर्विशिशिप्रं विगतहनुं शत्रुं जिगाय जितवान् । यद्वा । मनुः सर्वस्य मतेन्द्रो विशिशिप्रो वृत्रः । स तमस्माभिः कृतया स्तोमलक्षणाया धिया जिगाय । यया च वणिक् वणिगिवात्येन कर्मणा वङ्गफलाकाञ्ची कञ्चीवान् वंकुर्जलेच्छया वनगामी पुरीष पूरकमुदकमाप । याभिः सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशः । ऋग्वे० १. ११२. ११. इति हि श्रुतं ॥

अनू॒नो॒द॒च॒ ह॒स्त॒यतो॒ अ॒द्रि॒रार्च॒न्येन॒ द॒श॒ मा॒सो॒ न॒व॒ग्वाः ।
ऋ॒तं॒ य॒ती॒ स॒र॒मा॒ गा॒ अ॒वि॒द॒द्वि॒श्वानि॒ स॒त्या॒ंगि॒राश्च॒कार ॥ ७ ॥
अनू॒नो॒त् । अ॒च॒ । ह॒स्त॒ऽयतः॒ । अ॒द्रिः॒ । अ॒र्च॒न॒ । येन॒ । द॒श॒ । मा॒सः॒ । न॒व॒ऽग्वाः॒ ।
ऋ॒तं॒ । य॒ती॒ । स॒र॒मा॒ । गाः॒ । अ॒वि॒द॒त् । वि॒श्वानि॒ । स॒त्या॒ । अ॒ंगि॒राः॒ । च॒कार ॥ ७ ॥

अत्रास्मिन्यच्चेऽद्रिरभिषवयावा हस्तयतो हस्तेन संहतः सन् अनू॒नोत् । नीतिरत्र शब्दमात्रे वर्तते । अशब्दयत् । येन ग्रावणा तदभिषवेण दश मासो मासान् दशमासपर्यंतं नवग्वाः । नवमासपर्यंतं गवार्थमनु॒तिष्ठ॒तोऽंगि॒रसो॒ न॒व॒ग्वाः । न॒व॒गो॒यु॒क्ता॒ वा॒र्च॒न॒ अपू॒जय॒न्नि॒द्रं॒ । यद्वा । दशसंख्याकमासोपेता दशमासानुष्ठाना अंगिरसोऽपरे नवग्वाश्चेति सर्वेऽपि येनार्चित । नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं । ऋग्वे० ५. २९. १२. इति हि निगमः । ऋतं सत्यं यज्ञं वा यती प्राप्नुवती सरमा सरणशीला स्तुतिरूपा वागंगिरसां गवार्थमिन्द्रेण प्रहिता देवशुनी वा गा अविदत् पणिभिरपहताः । विश्वानि सर्वाणि सुत्यादिलक्षणानि सत्या सत्यानि चकारांगिराः ॥

वि॒श्वे॒ अ॒स्या॒ व्यु॒षि॒ मा॒हि॒ना॒याः॒ सं॒ य॒ज्ञो॒भि॒रंगि॒रसो॒ न॒वंत॒ ।
उ॒त्स॒ आ॒सां॒ प॒र॒मे॒ स॒ध॒स्ये॒ ऋ॒तस्य॑ प॒था॒ स॒र॒मा॒ वि॒द॒द्वाः ॥ ८ ॥
वि॒श्वे॒ । अ॒स्याः॒ । वि॒ऽउ॒षि॒ । मा॒हि॒ना॒याः॒ । सं॒ । यत् । गो॒भिः॒ । अ॒ंगि॒रसः॒ । न॒वंत॒ ।
उ॒त्सः॒ । आ॒सां॒ । प॒र॒मे॒ । स॒ध॒ऽस्ये॒ । ऋ॒तस्य॑ । प॒था॒ । स॒र॒मा॒ । वि॒द॒त् । गाः ॥ ८ ॥

विश्वे सर्वेऽंगिरसो माहिनाया मंहनीयाया अस्या उपसो व्युषि व्युच्छने सति गवामावरकेऽधकारेऽपवृते सति यद्यदा गोभिः सं नवंत संजग्मरे तदासां गवामुत्सः क्षीराद्युत्सावः परम उत्कृष्टे सधस्ये सहस्रानि यज्ञ उपयुक्तोऽभवदित्यर्थः । ऋतस्य सत्यस्य पथा मार्गेण सरमा वाक् देवशुनी वा गा निगूढा विदत् । अलभत । यद्वा । आसां गवां परमे सधस्ये सहस्रानि व्रजस्य निगूहनप्रदेश उत्स उदकस्य प्रसवणो वर्तते । बिलमित्यर्थः । तेन ऋतस्योदकस्य पथा मार्गेण सरमा गा विदत् ॥

आ॒ सूर्यो॑ या॒तु॒ स॒प्ता॒श्वः॒ क्षे॒चं॒ य॒दस्यो॑र्वि॒या दी॒र्घया॑थे ।
र॒घुः॒ श्ये॒नः॒ प॒त॒य॒दंधो॒ अ॒च्छा॒ यु॒वा॒ क॒वि॒दी॒दय॒ज्ञोषु॑ ग॒च्छन् ॥ ९ ॥
आ॒ । सूर्यः॑ । या॒तु॒ । स॒प्ता॒ऽश्वः॒ । क्षे॒चं॒ । यत् । अ॒स्य॒ । उ॒र्वि॒या॒ । दी॒र्घ॒ऽया॑थे ।
र॒घुः॒ । श्ये॒नः॒ । प॒त॒य॒त् । अ॒ंधः॒ । अ॒च्छ॒ । यु॒वा॒ । क॒विः॒ । दी॒द॒य॒त् । गो॒षु॒ । ग॒च्छन् ॥ ९ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः मन्त्राश्चः सर्पणस्वभावाश्चोपेतः सप्तसंख्याकाश्चो वा आ यातु । अस्रदभिमुखमा-
गच्छतु । यद्यस्मादस्य सूर्यस्य दीर्घयाधे दीर्घगमने चेत्तं गंतव्यप्रदेश उर्विद्योर् अतिप्रभूतायामः । स एव देवो
रघुर्लघुगमनः सन् श्वेनः शंसनीयगमनोऽधो दीयमानं हविरच्छाभिलक्ष्य पतयत् । आगच्छति । युवा सर्वत्र
मिश्रयिता कविः क्रांतदर्शी सन् गोषु रश्मिषु गच्छन्मध्ये वर्तयन् दीदयत् । दीप्यते । यद्वा । श्वेनः सुपणो
ऽधोऽच्छ पतयत् । बुलोकस्थं सोमलक्षणं देवानामन्नमस्रद्यागार्थमानेतुं तदभिमुखमगात् । युवेत्यादि शिष्टं
समानं ॥

आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमणोऽयुक्तं यद्हरितो वीतपृष्ठाः ।

उद्गा न नावमनयन्त धीरा आशृण्वतीरापो अर्वागतिष्ठन् ॥ १० ॥

आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रं । अर्णः । अयुक्तं । यत् । हरितः । वीतऽपृष्ठाः ।

उद्गा । न । नावं । अनयन्त । धीराः । आऽशृण्वतीः । आपः । अर्वाक् । अतिष्ठन् ॥ १० ॥

सूर्यो देवः शुक्रं दीप्तमर्ण उदकं प्रत्यारुहत् । सर्वतः प्राकुर्मवति । यद्यस्माद्यद्वा वा हरितोऽस्यान्वीतपृष्ठाः
क्रांतपृष्ठानयुक्तं रथेऽयोजयत् तदा तं मूर्धं धीरा धीमन्तो यजमानादय उदोदकेन नावं न नावमिवानयन्त ।
तदाशृण्वतीः सर्वतोऽनुष्ठां कुर्वाणा आपोऽर्वागवाङ्मुखा अतिष्ठन् । अभवन् ॥

धियं वो अप्सु दधिषे स्वर्षा ययातरन्दश मासो नवग्वाः ।

अया धिया स्याम देवगोपा अया धिया तुतुर्यामात्यंहः ॥ ११ ॥

धियं । वः । अप्सु । दधिषे । स्वः । सां । यया । अतरन् । दशं । मासः । नवऽग्वाः ।

अया । धिया । स्याम । देवऽगोपाः । अया । धिया । तुतुर्याम । अति । अंहः ॥ ११ ॥

हे देवा वो युष्माकं धियं स्तुतिमप्स्वन्नित्तां स्वर्षा सर्वस्य दात्रीं दधिषे । धारयामि ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥
यया धिया कर्मणा नवग्वा अगिरसो दश मासोऽतरन् समनुतिष्ठन् अथानया धिया देवगोपा देवैर्गुप्ताः
स्याम । भवेम । अया धियांहः पापमति तुतुर्याम । अतितरेम ॥ ॥ २७ ॥

हयो नेत्यष्टर्चं द्वितीयं सूक्तं प्रतिचक्षस्वार्थं । अष्टमो द्वितीया च त्रिष्टुभी शिष्टाः षट् जगत्सु । आदितः
षड्विंशदेव्यः सप्तम्यष्टम्योर्देवपत्न्यो देवता । तथा चानुक्रांतं । हयोऽष्टौ प्रतिचक्षोऽत्यो हृचो देवपत्नीस्तवोऽत्या
त्रिष्टुप द्वितीया चेति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरि तां वहामि प्रतरणीमवस्युवं ।

नास्या वशिम विमुचं नावृतं पुनर्विद्वान्पथः पुरएत ऋजु नैषति ॥ १ ॥

हयः । न । विद्वान् । अयुजि । स्वयं । धुरि । तां । वहामि । प्रऽतरणीं । अवस्युवं ।

न । अस्याः । वशिम । विऽमुचं । न । आऽवृतं । पुनः । विद्वान् । पथः । पुरऽएता ।

ऋजु । नैषति ॥ १ ॥

हयो न अथ इव विद्वान् सर्वज्ञः प्रतिचक्षः स्वयमनन्यप्रेरितः सन् धुरि यज्ञात्मिकायामयुजि । युक्तो
ऽभवत् । तां धुरं प्रतरणीं प्रकर्षेण तारयित्रीमवस्युवं रक्षयित्रीं वहामि । धारयाम्यहमध्वर्युर्होता वा । अस्या
धुरो विमुचं विमोचनं परित्यागं न वशिम । न कामये । नावृतं पुनः पुनरावरणं धारणमपि न च वशिम ।
मम को भार इति तदेवोच्यते । विद्वान्मार्गाभिज्ञोऽतर्यामी देवः पुरएता पुरतो गन्ता सन् पथो यज्ञमार्गा
नृज्वकुटिलं नैषति । प्रापयति ॥

अ॒ग्र इ॒न्द्र वरु॑ण मि॒त्र दे॒वाः श॒र्धः प्र य॑त॒ मा॒रुतो॒त वि॒ष्णो ।

उ॒भा ना॑स॒त्या रु॒द्रो अ॒ध॒ ग्राः पू॒षा भ॒गः सर॑स्वती जुष॑न्त ॥ २ ॥

अ॒ग्रै । इ॒न्द्र । वरु॑ण । मि॒त्र । दे॒वाः । श॒र्धः । प्र । य॑त॒ । मा॒रुत॑ । उ॒त । वि॒ष्णो इति॑ ।

उ॒भा । ना॑स॒त्या । रु॒द्रः । अ॒ध॒ । ग्राः । पू॒षा । भ॒गः । सर॑स्वती । जुष॑न्त ॥ २ ॥

हे अग्र इन्द्र वरुण मित्र देवा यूयं शर्धो बलमस्माकं प्र यत । प्रापयत ॥ अत्र सर्वत्र पूर्वस्याविद्यमानत्वे-
नोत्तरस्योत्तरस्य पादादित्वादनघातः । प्रथमस्य तु स्वत एव पादादित्वं ॥ उतापि च हे मारुत मारुतानि
मरुतां बलानि हे विष्णो यूयं शर्धः प्र यत ॥ विष्णो इत्यस्योतिथ्यनन व्यवधानान्निघातः ॥ किंचोभोभौ ना-
सत्या सत्यभूतौ रुद्रोऽध अथ ग्रा एतेषां देवानां स्त्रियश्च पूषा भगः सरस्वती च जुषन्त । सेवंतामस्मादीयं यज्ञं
सुति वा ॥

इ॒न्द्रा॒ग्नी मि॒त्रावरु॑णादि॒तिं स्वः पृ॒थि॒वीं द्यां म॒रुतः पर्व॑ताँ अ॒पः ।

हु॒वे वि॒ष्णुं पू॒षणं ब्र॑ह्म॒णस्पतिं॑ भ॒गं नु शंस॑ स॒वितार॑मू॒तये ॥ ३ ॥

इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । मि॒त्रावरु॑णा । अदि॒तिं । स्व॑रि॒तिं स्वः । पृ॒थि॒वीं । द्यां । म॒रुतः ।

पर्व॑तान् । अ॒पः ।

हु॒वे । वि॒ष्णुं । पू॒षणं । ब्र॑ह्म॒णः । पतिं॑ । भ॒गं । नु । शंस॑ । स॒वि॒तारं । उ॒तये॑ ॥ ३ ॥

इन्द्रादिसवितरान् चतुर्दश देवानूतयेऽस्माद्रक्षणाय ऊवे । आहूयामि सौमि वा ॥ स्वरित्वादित्य उच्यते
स्वरणात् ॥

उ॒त नो॒ वि॒ष्णुरु॒त वा॒तो अ॒सि॒धो द्र॒वि॒णो॒दा उ॒त सो॒मो म॒यस्कर॑त् ।

उ॒त ऋ॒भ॒व उ॒त रा॒ये नो॒ अ॒श्वि॒नो॒त त्व॒ष्टो॒त वि॒भ्वा॒नु मंस॑ते ॥ ४ ॥

उ॒त । नः॑ । वि॒ष्णुः । उ॒त । वा॒तः । अ॒सि॒धः । द्र॒वि॒णः॒दाः । उ॒त । सो॒मः । म॒यः । क॒र॒त् ।

उ॒त । ऋ॒भ॒वः । उ॒त । रा॒ये । नः॑ । अ॒श्वि॒ना । उ॒त । त्व॒ष्टा । उ॒त । वि॒भ्वाः । अ॒नु । मंस॑ते ॥ ४ ॥

उतापि च नोऽस्माकं विष्णुर्व्यापको देवो मयस्करत् । मय इति सुखनाम । सुखं करोतु । उतापि च
वातो वायुरसिधोऽहिंसकः सन् मयस्करत् । किंच द्रविणोदा धनस्य दाता सोमोऽपि मयस्करत् । उतापि
च ऋभवो नोऽस्मभ्यं राये धनाद्यानु मंसते । अनुमन्यतां । उताश्विनाश्विनी च उत त्वष्टा देव उत विभ्वा
ऋभूणामन्यतमो देवः । एते सर्वेऽप्यनु मंसते । यद्वा । अनुमंस्त इति प्रत्येकं संबंधनीयं ॥

उ॒त त्व॒न्नो मा॒रुतं॑ श॒र्ध आ ग॑म॒हिवि॒क्षयं॑ य॒जतं॑ ब॒र्हिरा॑सदे ।

बृ॒हस्प॑तिः श॒र्म पू॒षा नो॒ यम॑द्व॒रुथ्यं॑ वरु॒णो मि॒त्रो अ॒र्य॒मा ॥ ५ ॥

उ॒त । त्व॒त् । नः॑ । मा॒रुतं॑ । श॒र्धः । आ । ग॒म॒त् । दि॒वि॒क्ष॒यं । य॒ज॒तं । ब॒र्हिः । आ॒स॒दे ।

बृ॒हस्प॑तिः । श॒र्म । पू॒षा । उ॒त । नः॑ । य॒म॒त् । व॒रु॒थ्यं । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा ॥ ५ ॥

उतापि च त्वत्तन्माहृतं शर्धो मरुतां बलं संधो नोऽस्माना गमत् । आगच्छतु । कीदृशं तच्छर्धः । दिविक्षयं
बुल्लोके वर्तमानं यजतं पूज्यं । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । बर्हिर्बर्हिषासद उपवेष्टुं । उपविश्य हविःस्वीका-

रायेत्यर्थः । किंच बृहस्पतिर्देवः शर्मं सुखं यमत । यच्छतु । उत नोऽस्मभ्यं पूषापि यमत । कीदृशं शर्मं । वरूथं । वारयति शीतवातादिकमिति वरूथं गृहं । तदहं वरूथं । किंच वरुणादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकं शर्मं यच्छतु ॥

उत ते नः पर्वतासः सुशस्तयः सुदीतयो नद्यस्त्वामणे भुवन् ।

भगो विभक्ता शवसावसा गमदुरुव्यचा अदितिः श्रोतु मे हवँ ॥ ६ ॥

उत । ते । नः । पर्वतासः । सुऽशस्तयः । सुऽदीतयः । नद्यः । चामणे । भुवन् ।

भगः । विऽभक्ता । शवसा । अवसा । आ । गमत् । उरुऽव्यचाः । अदितिः । श्रोतु ।

मे । हवँ ॥ ६ ॥

उतापि च ते ते पर्वतासः पर्ववतोऽद्रयः सुशस्तयः शोभनस्तुतयः किंच सुदीतयः सुदाना नद्यश्च चामणे पालनेऽस्माकं भुवन् । भवन्तु । भगो देवो विभक्ता धनानां विभागकर्ता दाता सन् शवसानेनावसा रक्षणेन च सहा गमत् । आगच्छतु । उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिरदितिरदीना देवमाता मे हवं स्तुतिमाह्वानं वा श्रोतु । शृणोतु ॥

पत्नीसंयाजेषु देवपत्नीनां देवानां पत्नीरित्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च । देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे । आ० १. १०. । इति ॥ आपिमारुतशस्त्रेऽप्येति । देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे राकामहमिति द्वे । आ० ५. २०. । इति ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।

याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्मं यच्छत ॥ ७ ॥

देवानां । पत्नीः । उशतीः । अवन्तु । नः । प्र । अवन्तु । नः । तुजये । वाजऽसातये ।

याः । पार्थिवासः । याः । अपां । अपि । व्रते । ताः । नः । देवीः । सुऽहवाः ।

शर्मं । यच्छत ॥ ७ ॥

देवानामिन्द्रादीनां पत्नीः पत्न्य उशतीरुशत्योऽसदीयां स्तुतिं कर्म वा कामयमाना नोऽस्मानवन्तु । रचन्तु । तथा नोऽस्माकं तुजये बलवते पुत्राय वाजसातयेऽन्नलाभाय संयामाय वा प्रावन्तु । प्रकर्षेण रचन्तु गच्छन्तु वा । याः पार्थिवासः पृथिवीसंबन्धिन्यो याश्चापामुदकानां व्रते कर्मण्यंतरिक्षे वर्तन्ते ता हे देवीर्देव्यो हे सुहवाः शोभनाह्वाना यूयं नोऽस्मभ्यं शर्मं यच्छत ॥

उत मा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्नाय्यश्विनी राट् ।

आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनां ॥ ८ ॥

उत । माः । व्यन्तु । देवऽपत्नीः । इन्द्राणी । अग्नयी । अश्विनी । राट् ।

आ । रोदसी इति । वरुणानी । शृणोतु । व्यन्तु । देवीः । यः । ऋतुः । जनीनां ॥ ८ ॥

उतापि च माः स्त्रियो देवपत्नीर्देवपत्न्यो देवाः पतयो यासां ताः । तादृश्यो व्यन्तु । हविर्भक्षयन्तु । ता विविच्योच्यन्ते । इन्द्राणीन्द्रस्य पत्न्यग्नाय्यग्नेः पत्न्यश्विन्यश्विनोः पत्नी राट् राजमाना । किंच रोदसी । रुद्रस्य पत्नीति यास्किनोक्तं । एवं सति विधितस्तुका रोदसी । ऋग्वे० १. १६७. ५. । इत्यत्र यथाबुदात्तप्रगृह्यते न सप्तद्वद्वापि भाव्यं । तथापि शाकल्येन महर्षिणैवमुक्तत्वात्तथैव द्रष्टव्यं । वरुणानी वरुणस्य पत्न्या सर्वतः

प्रत्येकं शृणोतु । किंच देवीः पत्नीसंयाजदेव्यो व्यंतु । खादंतु हविः । यो जनीनां देवजायानामृतुः कालस्तदभि-
मानी देवोऽपि शृणोतु वेतु च । अत्रापि च पा व्यंतु देवपत्न्यः । नि० १२. ४६. । इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीभारत्यै नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रयुंजतीति सप्तचं तृतीयं सूक्तं प्रतिरथस्वार्थं त्रिष्टुभं । पूर्वच वैश्वदेवं चै
तदित्युक्तत्वादितमपि वैश्वदेवं । प्रयुंजती सप्त प्रतिरथ इत्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

प्रयुंजती दिव एति ब्रुवाणा मही माता दुहितुर्बोधयंती ।

आविवासंती युवतिर्मनीषा पितृभ्य आ सद्ने जोहुवाना ॥ १ ॥

प्रऽयुंजती । दिवः । एति । ब्रुवाणा । मही । माता । दुहितुः । बोधयंती ।

आऽविवासंती । युवतिः । मनीषा । पितृभ्यः । आ । सद्ने । जोहुवाना ॥ १ ॥

एषोषस्या । प्रयुंजती प्राणिनः प्रसुतेषु कर्मसु दिवो ब्रुलोकादेति । आगच्छति ब्रुवाणा स्तूयमाना ॥
कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ मही महती माता प्रकाशस्य देवानां वा निर्मात्री दुहितुर्भूम्या बोधयंती बोधं
कुर्वाणा । तदुपजीव्यत्वात् दुहितृत्वमुपचर्यते । यद्वा दुहितुर्दिव इति संबंधः । उपसो दिवो दुहितृत्वं व्युच्छा
दुहितर्दिवः । ऋग्वे० १. ४८. १. । इत्यादिषु प्रसिद्धं । अन्यत्र च दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी । ऋग्वे० ७. ७५. ४. ।
इत्युपसो बुद्धितुल्यमानातं । अत इदमधिगम्यते । कदाचिद्धौरुषसो जायत उषाश्च दिव इति । प्रजापतिर्वै
स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्विवमित्यन्य आङ्गुषसमित्यन्ये । ऐ० ब्रा० ३. ३३. । इति हि श्रूयते । लिंगं च दृश्यते कार्य-
कारणभावव्यत्ययेऽदितेर्देव्यो अजायत दद्याददितिः । ऋग्वे० १०. ७२. ४. । इति ॥ किंच आविवासंती परिचरंती
युवतिर्मिश्रयंती सर्वत्र नित्यतरुणी वा मनीषा स्तुतिमती पितृभ्यः ॥ तृतीयार्थे पंचमी ॥ पितृभिः पालकैर्देवैः
सह सद्ने यागगृह आ सर्वतो जोहुवानाह्वयमाना । यद्वा । पितृभ्यः कर्मणां पालकेभ्यो यजमानेभ्य इष्टप्रा-
पणेन पालकेभ्यो वा तेषामर्थाय जोहुवाना ॥

अजिरासस्तदप ईयमाना आतस्थिवांसो अमृतस्य नाभिं ।

अनंतास उरवो विश्वतः सीं परि द्यावापृथिवी यंति पंथाः ॥ २ ॥

अजिरासः । तत्ऽअपः । ईयमानाः । आतस्थिऽवांसः । अमृतस्य । नाभिं ।

अनंतासः । उरवः । विश्वतः । सीं । परि । द्यावापृथिवी इति । यंति । पंथाः ॥ २ ॥

अजिरासो गमनशीलाः ॥ अजिरिचप्रत्ययांतोऽजिरिशिशिरेत्यादिना निपातितः ॥ तदपस्तदेव प्रकाश-
नरूपं कर्म यस्य तत्तादृशमहरीयमाना गच्छंतोऽमृतस्य सूर्यस्य नाभिं संग्राहकं मंडलं अमृतस्योदकस्य वा

नाभिमन्तरिक्षमातस्थिवांस आतिष्ठन्तोऽन्तासोऽपरिमिता उरवो व्याप्ताः पंथाः पतनशीला रश्मयो द्यावा-
पृथिवी परि दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षं च विश्वतः परितो यन्ति । गच्छन्ति । सीमिति पूरणः ॥

उक्षा समुद्रो अरुषः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेश ।

मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा वि चक्रमे रजसस्यात्यन्तौ ॥३॥

उक्षा । समुद्रः । अरुषः । सुऽपर्णः । पूर्वस्य । योनिं । पितुः । आ । विवेश ।

मध्ये । दिवः । निऽहितः । पृश्निः । अश्मा । वि । चक्रमे । रजसः । पाति । अन्तौ ॥३॥

सीर्योऽयं तुचः । उच्चोदकस्य कामानां वा सेक्ता समुद्रः समुदनः । यद्वा । समोदते तस्मिन्द्वा इति
समुद्रः । अरुष आरौचमानः सुपर्णः सुगमनः पूर्वस्य । अवयवलक्षणाय । पूर्वदिगवयवस्य पितुः पालकस्यान्त-
रिक्षस्य योनिमुत्पादकमवयवमा विवेश । आविष्टवान् । पञ्चादिवो मध्ये निहितः पृश्निः । प्राश्रुत एनं वर्णं
इति पृश्निरादित्यः । अश्मा सर्वत्र व्याप्तः । लुप्तोपमा वा । अश्मसदृशो रजसोऽन्तरिक्षस्यान्तौ पूर्वापरभागी
वि चक्रमे । विक्रमते । पाति च जगत् । जगद्रक्षार्थं क्रमत इत्यर्थः ॥

चत्वार ई विभ्रति क्षेमयन्तो दश गर्भं चरसे धापयन्ते ।

त्रिधातवः परमा अस्य गावो दिवश्चरन्ति परि सद्यो अन्तान् ॥४॥

चत्वारः । ई । विभ्रति । क्षेमऽयन्तः । दश । गर्भं । चरसे । धापयन्ते ।

त्रिऽधातवः । परमाः । अस्य । गावः । दिवः । चरन्ति । परि । सद्यः । अन्तान् ॥४॥

चत्वार ऋत्विज ईमेनमादित्यं क्षेमयन्तः क्षेममात्मन इच्छन्तो विभ्रति । धारयन्ति हविर्भिः सुतिभिश्च ।
किंच दश दिशो गर्भं गर्भवन्मध्य उत्पन्नमेनं चरसे चरणायोदयास्तमयव्यवहाराय धापयन्ते । गमयन्ति ।
त्रिधातवस्त्रिप्रकाराः शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधा अस्मादित्यस्य परमा उत्कृष्टा गावो रश्मयो दिवोऽन्तरि-
क्षस्यान्तान् परि परितः सद्य उदयानन्तरमेव चरन्ति । गच्छन्ति ॥

इदं वपुर्निवचनं जनासश्चरन्ति यन्नद्यस्तस्थुरापः ।

हे यदी विभृतो मातुरन्ये इहेह जाते यम्याऽसंबंधू ॥५॥

इदं । वपुः । निऽवचनं । जनासः । चरन्ति । यत् । नद्यः । तस्थुः । आपः ।

हे इति । यत् । ई । विभृतः । मातुः । अन्ये इति । इहऽइह । जाते इति । यम्या ।

संबंधू इति सऽबंधू ॥५॥

जनासो हे जना ऋत्विज इदं पुरतो दृश्यमानं वपुः शरीरं मंडलं निवचनं सुखं भवतीति शेषः । यन्मंड-
लमुपजीव्य नद्यश्चरन्ति प्रवहन्ति । आपश्च यन्मंडलमधितस्थुः । मंडलाधीनत्वात्तासां । ईमेतदुक्तलक्षणं यन्मंडलं
हे अहोरात्रे मातुर्निर्मातुर्मातृस्थानीयादन्तरिक्षादन्ये इहेह जाते इह चेह च सूर्ये जाते निष्पन्ने यम्या यम्ये
नियमनीये युग्मभूते वा संबंधू समानबले समानबंधने उभयोरप्येक एव सूर्यो बंधकोऽसौ ययोस्तादृशी
विभृतः धारयतः ॥

वि तन्वते धियो अस्मा अपांसि वस्ता पुत्राय मातरो वयन्ति ।

उपप्रक्षे वृषणो मोदमाना दिवस्पथा वध्वो यन्त्यच्छ ॥६॥

वि । तन्वते । धियः । अस्मै । अपांसि । वस्त्रा । पुत्राय । मातरः । वयंति ।
उपऽप्रक्षे । वृषणः । मोदमानाः । दिवः । पथा । वध्वः । यंति । अच्छ ॥ ६ ॥

अस्मै सूर्याय धियः सुतीरपांसि कर्माणि च वि तन्वते । विस्तारयंति यजमानाः । पुत्राय पुत्रस्थानीयाय मातरो निर्मात्र्य उपसो दिशो वा वस्त्रा वस्त्राणि वयंति । निष्पादयंति । वस्त्रसदृशानि तेजांसि निविडानि संपादयंतीत्यर्थः । वृषणः सेक्तुः सूर्यस्योपप्रक्ष उपपर्वणे संपर्के सति मोदमाना हृष्यंती वध्वो वधूस्थानीया रश्मयो दिवस्थया सूर्यसंबन्धिना मार्गेणाच्छास्त्रदभिमुखं यंति । गच्छंति । प्रसरंति ॥

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरस्मभ्यमिदमस्तु शस्तं ।
अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सार्दनाय ॥ ७ ॥
तत् । अस्तु । मित्रावरुणा । तत् । अग्ने । शं । योः । अस्मभ्यं । इदं । अस्तु । शस्तं ।
अशीमहि । गाधं । उत । प्रतिऽस्थां । नमः । दिवे । बृहते । सार्दनाय ॥ ७ ॥

अत्र लिंगसिद्धा देवताः । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ तदिदं सूक्तं शस्तं सुतमस्तु । भवतु । हे अग्ने तत्सूक्तं शस्तमस्तु । अस्मभ्यं शं सुखाय योर्दुःखानाममित्रणायेदं शस्तमस्तु । वयं चाशीमहि प्राप्तुयाम गाधं स्थितिं । उतापि च प्रतिष्ठां स्थितेरविच्छिन्ति चाशीमहि । नमो नमस्करोमि दिवे द्योतमानाय सूर्याय बृहते महते सार्दनायाश्चयाय विश्वस्य ॥ ॥ १ ॥

कदु प्रियायेति पंचर्वं चतुर्थं सूक्तं । प्रतिभानुर्भामात्रेय ऋषिः । जगती छंदः । विश्वे देवा देवता । अत्रानुक्रमणिका । कदु पंच प्रतिभानुर्जागतमिति ॥ आभिप्लविके पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं निविद्धानं । सूचितं च । कदु प्रियायेति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥

कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वर्क्षत्राय स्वयंशसे महे वयं ।
आमेन्यस्य रजसो यदभ्र औ अपो वृणाना वितनोति मायिनी ॥ १ ॥
कत् । ऊं इति । प्रियाय । धाम्ने । मनामहे । स्वऽर्क्षत्राय । स्वऽयंशसे । महे । वयं ।
आऽमेन्यस्य । रजसः । यत् । अभ्रे । आ । अपः । वृणाना । विऽतनोति । मायिनी ॥ १ ॥

अत्र वैद्युतापिसंस्तवः । कदु कदा । उ इति पूरणः । प्रियाय सर्वेषां प्रियभूताय । वृष्टिद्वारा हविरादिप्रयोजकत्वात्सर्वप्रियत्वमस्य प्रसिद्धं । तादृशाय धाम्ने तेजसे वैद्युताय । उत्तरवाक्त्रेऽप्यो वितनोतीति वक्ष्यमाणत्वादिदं लभ्यते । कीदृशाय । स्वर्क्षत्राय स्वभूतवलाय किंच स्वयंशसे स्वभूतान्नाय । सर्वमप्यन्नं ह्यस्य स्वं । महे महते पूज्याय वयं कदा मनामहे । स्तवाम । यत् ॥ उत्तरत्र स्त्रीलिंगनिर्देशादेति विपरिणामयितव्यं ॥ यापेयी शक्तिरामेन्यस्य समंतान्मातव्यस्य रजसोऽंतरिक्षस्य । अपरिमितमपि नम इत्यदिति सर्वैर्मोयते । संबंधिन्यभ्रे मेघ आ अधि मेघस्योपर्यप उदकाणि वृष्टिलक्षणाणि वितनोति विस्तारयति वृणानाच्छादयंती सेव्यमाना वा मायिनी । मायेति प्रज्ञागाम । प्रज्ञावती सती । यद्यस्य संबंधिनी माध्यमिकी वागिति वा योज्यं ॥

ता अलत वयुनं वीरवर्क्षणं समान्या वृतया विश्वमा रजः ।
अपो अपाचीरपरा अपेजते प्र पूर्वाभिस्तिरते देवयुर्जनः ॥ २ ॥
ताः । अलत । वयुनं । वीरऽवर्क्षणं । समान्या । वृतया । विश्वं । आ । रजः ।
अपो इति । अपाचीः । अपराः । अपः । ईजते । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । देवऽयुः । जनः ॥ २ ॥

इयमुषस्या । ता उषसोऽतत । वितन्वति । किं । वयुनं प्रज्ञानं । कीदृशं । वीरवक्षणं वीरेर्द्ध्विग्नमवह-
नीयं । यद्वा । वक्षणाः कार्यवोढारो धेन प्रेर्यति तत्तादृशं । किंच समान्यैकरूपया वृत्त्यावरकया दीप्त्या
विश्वमा सर्वमपि रजो अगदत्तत । एवं सति देवयुर्देवकामो जनोऽपाचीरपांचनाः प्रतिनिवृत्तमुखीरपरा
अन्या आगामिनीरुषसोऽपेजते । अपचालयति । अपरोऽपशब्दः पूरणः । पूर्वाभिस्ताभिः प्र तिरते । प्रपूर्व-
स्तिरतिवर्धनार्थः । वर्धयति स्वमनीषां वर्धते वा स्वयं ॥

आ यावभिरहन्येभिरक्तुभिर्वरिष्ठं वज्रमा जिघर्ति मायिनि ।

शतं वा यस्य प्रचरन्स्वे दमे संवर्तयंतो वि च वर्तयन् अहा ॥३॥

आ । यावऽभिः । अहन्येभिः । अक्तुऽभिः । वरिष्ठं । वज्रं । आ । जिघर्ति । मायिनि ।

शतं । वा । यस्य । प्रऽचरन् । स्वे । दमे । संऽवर्तयंतः । वि । च । वर्तयन् । अहा ॥३॥

अत्र पूर्वार्धे इंद्र उच्यत उत्तरार्धे इंद्रात्मा सूर्यः । आ ह्यत इति शेषः । कैः । अहन्येभिरहनि संपादि-
तैरक्तुभी रात्रिभिः । तत्र निष्पन्नैरित्यर्थः । तथाविधैर्यावभिः । साध्ये साधनशब्दः । यावसाधीरभिषवैर्नि-
मित्तभूतैः । आगत्याच सोमी सन् मायिनि वृत्रे निमित्ते सति वरिष्ठमुरुतरं वज्रमा सर्वतो जिघर्ति । दीपयति ।
वा किंच । वाशब्दस्यार्थः । यत्स्येन्द्रात्मकस्यादित्यस्य शतं शतसंख्याका रश्मयः स्वे दमे स्वकीये गृह आकाशे
प्रचरन् प्रचरन्ति । किं कुर्वन्तः । संवर्तयन्तः प्राणिनो नाशयन्तः । यद्वा । अहाहानि दिवसान् संवर्तयन्तः सम्यक्
प्रवर्तयन्तो वि च वर्तयन् अहाहानि निवर्तयन्ति गतान्येव पुनः प्रापयन्ति च । तपनपरिस्थंदाधीनत्वात्प्राणिना-
मायुःक्षयस्याहोरात्रादिव्यवहारस्य ॥

तामस्य रीतिं परशोरिव प्रत्यनीकमख्यं भुजे अस्य वर्षसः ।

सचा यदि पितुमंतमिव क्षयं रत्नं दधाति भरहूतये विशे ॥४॥

तां । अस्य । रीतिं । परशोःऽइव । प्रति । अनीकं । अख्यं । भुजे । अस्य । वर्षसः ।

सचा । यदि । पितुमंतंऽइव । क्षयं । रत्नं । दधाति । भरऽहूतये । विशे ॥४॥

इयमाशेषी । तां प्रसिद्धामस्यापि रीतिं स्वभावं गतिं वा परशोरिव प्रति परशोः प्रतिनिधिमिव
पश्यामि । परशुर्यथा स्वस्वामिन्यभिमतं साधयति तद्वदित्यर्थः । अस्य वर्षसो रूपवतोऽस्यादित्यस्थानीकं
रश्मिसमूहं भुजे भोगायाख्यं । कथयाम्यहं । यदि यस्मात्स च देवः सचास्मात्सहायः सन् पितुमंतमन्नवंतं क्षय-
मिव निवासमिव भरहूतये संयामि यज्ञे वाह्यानयुक्ताय विशे यजमानाय रत्नं रमणीयं धनं दधाति
धारयति । उभयमपि ददातीत्यर्थः ॥

स जिह्या चतुरनीकं चञ्जते चारु वसानो वरुणो यतन्नरि ।

न तस्य विद्म पुरुषत्वता वयं यतो भगः सविता दाति वार्ये ॥५॥

सः । जिह्या । चतुऽअनीकः । चञ्जते । चारु । वसानः । वरुणः । यतन् । अरि ।

न । तस्य । विद्म । पुरुषत्वता । वयं । यतः । भगः । सविता । दाति । वार्ये ॥५॥

सोऽपिशचतुरनीकश्चतुर्दिशु प्रवृत्तज्वालः सन् जिह्या चञ्जते । गच्छति घृतादिकं । यद्वा । जिह्या
चतुरनीकः सन् चञ्जते । अलंकरोति स्वात्मानं । किं कुर्वन् । चारु रमणीयं तेजो वसान आच्छादयन्
वरुणस्त्वामोवारकः सन् अरिममिचं यतन् उद्धरन् । तस्य । तमित्यर्थः । तं न विद्म । न जानीमो वयं पुरुषत्वता
पुरुषत्वेन कामानां पूरकत्वेन वा युक्तं ॥ अपरो भावप्रत्ययः पूरणः ॥ यतोऽयं भगो महान् भजनीयः सविता
प्रेरको देवो दाति यच्छति वार्यं वरणीयं धनं ॥ २॥

देवं व इति पंचर्चं पंचमं सूक्तमात्रेयस्य प्रतिप्रमोऽर्थां वैष्टुभं वैष्टदेवं । देवं वः प्रतिप्रमोऽर्थां तुष्टपाणि-
रित्यनुक्रमशिका ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

देवं वो अद्य सवितारमेधे भगं च रत्नं विभजंतमायोः ।

आ वो नरा पुरुभुजा ववृत्यां दिवेदिवे चिदश्विना सखीयन् ॥ १ ॥

देवं । वः । अद्य । सवितारं । आ । ईधे । भगं । च । रत्नं । विऽभजंतं । आयोः ।

आ । वां । नरा । पुरुऽभुजा । ववृत्यां । दिवेऽदिवे । चित् । अश्विना । सखिऽयन् ॥ १ ॥

देवं द्योतमानं सवितारं सर्वस्याभ्यनुज्ञातारं वः । त्वामित्यर्थः । यद्वा होतुरिदं वाक्यं । वो यजमानेभ्यो युष्म-
भ्यमर्थायावेदानीमेषे । उपगच्छामि । भगं च भजनीयं देवमायोर्मनुष्यस्य यजमानस्य रत्नं रमणीयं हविर्वि-
भजंतं । भगो वां विभजत्विति हि भगस्य विभजनं प्रसिद्धं । राघो विभक्ता संभरश्च वस्त्रः । ऋग्वे० ४. १७. ११. ।
भगो विभक्ता श्वसा । ऋग्वे० ५. ४६. ६. । इति च श्रुतिः । यद्वा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यजमानार्थं रत्नं रमणीयं धनं
विभजंतं । हे नरा नेतारी हे पुरुभुजा । पुरु भुजाते इति पुरुभुजा । हे अश्विनाश्विनी वां युवां दिवे दिवे
प्रतिदिनमा ववृत्यां । आवर्तयाम्यस्मदभिमुखं । सखीयन् युवयोः सखित्वमिच्छन् । चिदिति पूरणः ॥

प्रति प्रयाणमसुरस्य विद्वान्सूक्तैर्देवं सवितारं दुवस्य ।

उप ब्रुवीत नमसा विजानञ्ज्येष्टं च रत्नं विभजंतमायोः ॥ २ ॥

प्रति । प्रऽयानं । असुरस्य । विद्वान् । सुऽउक्तैः । देवं । सवितारं । दुवस्य ।

उप । ब्रुवीत । नमसा । विऽजानन् । ज्येष्टं । च । रत्नं । विऽभजंतं । आयोः ॥ २ ॥

असुरस्य शत्रूणां निरसितुः सवितुः प्रति प्रयाणं प्रत्यागतिं विद्वान् जानन् सूक्तैः सवितारं देवं दुवस्य ।
परिचर हे अंतरात्मान । किंचायोर्मनुष्याय ज्येष्ठं रत्नं धनं च विभजंतं । गमयंतमित्यर्थः । नमसा नमस्कारेण
हविषा वा विजानन् । विशेषेण भावयन्नित्यर्थः ॥ यद्वांतर्णीतव्यर्थोऽयं ॥ ज्ञापयन् उप ब्रुवीत । स्तौतु भवान् ॥

अद्वया दयते वार्याणि पूषा भगो अदितिर्वस्त्रं उग्रः ।

इंद्रो विष्णुर्वरुणो मित्रो अग्निरहानि भद्रा जनयंत दस्माः ॥ ३ ॥

अद्वऽया । दयते । वार्याणि । पूषा । भगः । अदितिः । वस्त्रं । उग्रः ।

इंद्रः । विष्णुः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । अहानि । भद्रा । जनयंत । दस्माः ॥ ३ ॥

अयमग्निरद्वयादनीयानि ॥ अदेरीणादिकोऽत्रप्रत्ययः । सुपां मुलुगिति याजादेशः ॥ अथवात्तीत्यद्वया
जिह्वा । तथा वार्याणि वरणीयानि काष्ठानि दयते । दयतिरनेककर्माच्च दहने वर्तते । दहतीत्यर्थः । सामर्थ्या-
दग्निरिति गम्यते । यद्वा । अदनीयानि वरणीयान्यन्नानि दयते । ददाति यजमानाय ॥ दय दानगति-
हिंसाबलाख्यानेषु ॥ कीदृशोऽग्निः । पूषा पोषको भगो भजनीयोऽदितिरखंडनीयः । यद्वा । पूषादयस्त्रयोऽपि
प्रत्येकमदनीयानि वार्याणि चान्नानि दयते । उग्रः सूर्यो वस्त्रे । आच्छादयति । सामर्थ्यात्तेजांसि । इंद्रादयः
पंचापि देवा दस्मा दर्शनीया अहानि सर्वाण्यांगतृणि भद्रा शोभनीयानि जनयंत । जनयति । दिवसानां
यागदानादिविशिष्टत्वमेव भद्रत्वं ॥

तन्नो अनर्वा सविता वरुणं तत्सिंधव इषयंतो अन्नु गमन् ।

उप यज्ञोचै अध्वरस्य होता रायः स्याम पतयो वाजरत्नाः ॥ ४ ॥

तत् । नः । अ॒न॒र्वा । स॒वि॒ता । व॒रू॒थं । तत् । सि॒ध॒वः । इ॒ष॒यंतः । अ॒नु॒ । ग॒म॒न् ।

उ॒प॒ । यत् । वो॒चै॒ । अ॒ध॒र॒स्य॒ । हो॒ता॒ । रा॒यः । स्या॒म॒ । प॒त॒यः । वा॒ज॒ऽर॒त्नाः ॥४॥

तत्प्रसिद्धं वरूथं वरणीयमस्मदभिमतं धनं नोऽस्मभ्यमनर्वाप्रत्युतः केनाप्यतिरस्कृतः सविता देवः प्रयच्छ-
त्विति शेषः । तद्धनं सिंधवः स्तंदनशीला इषयंतो गच्छंत्यो नद्योऽनु अनुसृत्य गमन् । गच्छंतु । धनं दातुं
गच्छत्वित्यर्थः । यद्यस्मादध्वरस्य यागस्य होता होमनिष्पादकोऽहमुप वोचे उपेत्य ब्रवीमि तस्मात्तत्प्रयच्छ-
त्विति शेषः । वयं चात्रयो राद्यो धनस्य बहुविधस्य पतयः स्वामिनः स्याम । भवेम । वाजरत्ना अन्नेन बलेन
वा रमणीयाः । अथवा यद्यस्माद्वोचे स्तौमि तस्मात्सविता नो वरूथमागच्छतु । तस्मान्नवयश्च नो वरूथं यज्ञमनु
गमन् अनुगच्छत्विति वा योज्यं ॥

प्र ये वसु॑भ्य ई॒व॒दा नमो॑ दुर्ये मि॒त्रे वरू॑णे सू॒क्तवा॑चः ।

अ॒वै॒त्व॒भ्वं कृ॑णुता वरी॑यो दि॒वस्पृ॑थि॒व्यो॒र॒वसा॑ मदे॒म ॥५॥

प्र । ये । वसु॑भ्यः । ई॒व॒त् । आ । नमः॑ । दुः । ये । मि॒त्रे । वरू॑णे । सू॒क्तऽवा॑चः ।

अ॒व॒ । ए॒तु॒ । अ॒भ्वं॑ । कृ॑णुत । वरी॑यः । दि॒वःपृ॑थि॒व्योः । अ॒वसा॑ । मदे॒म ॥५॥

ये यजमाना वसुभ्यो यज्ञनिवासेभ्यो देवेभ्य ईवद्व्रमनवत्तमोऽन्नं पश्यात्पकं प्र दुः प्रादुः । ये च मित्रे देवे
वरूणे च सूक्तवाचः सूक्तवचसो भवन्ति तानस्मान्भवं महद्भनं तेजो वावैतु । अवगच्छतु । हे देवाः कृणुत कुरुत
घृतेभ्यो वरीय उरुतरं सुखं । दिवस्पृथिव्योर्बावापृथिव्योरवसा रक्षणेन मदेम । इत्थम् ॥ ॥३॥

विश्वो देवस्येति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं स्वस्त्यात्रेयमुनेरायं वैश्वदेवं । पंचमी पंक्तिराद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । तदुक्तम-
नुक्रमणां । विश्वः स्वस्त्यात्रेयः पंक्त्यंतमिति ॥ पृथ्याभिप्रवषडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे विश्वो देवस्येति
प्रतिपत्तुचस्याद्यः । सूचितं च । विश्वो देवस्य नेतुरित्येका । आ० ७. ६. इति ॥ आभिप्रविकेषु द्वितीयचतुर्थ-
षष्ठ्यहः स्वैर्पव वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य प्रतिपत् । युग्मेष्वेवमभिप्रवे । आ० ७. ६. इति सूचितत्वात् ॥

विश्वो॑ दे॒वस्य॑ ने॒तु॒र्म॒र्तो॑ व॒री॒त॒ स॒ख्यं॑ । विश्वो॑ रा॒य इ॑षु॒ध्यति॑ द्यु॒म्नं वृ॑णी॒त पु॒ष्य॒से ॥१॥

विश्वः॑ । दे॒वस्य॑ । ने॒तुः । म॒र्तः । व॒री॒त॒ । स॒ख्यं॑ । विश्वः॑ । रा॒ये । इ॑षु॒ध्यति॑ । द्यु॒म्नं । वृ॑णी॒त॒ ।

पु॒ष्य॒से ॥१॥

विश्वः सर्वो मर्तो नेतुर्देवस्य । सवितुरित्यर्थः । तस्य सख्यं वरीत । वृणीत । विश्वो जनो राये धनस्तेषु-
ध्यति ॥ पंचमलकारः ॥ ईशीत । तस्यानुग्रहात् सर्वो जनो द्युम्नं धनं वृणीत पुष्यसे पुष्ये पर्याप्तं धनं ॥

ते ते॑ दे॒व ने॒त॒र्ये॑ चे॒माँ अ॒नु॒श॒से॑ । ते रा॒या ते॒ ह्या॒ऽपृ॒चे स॒चै॒महि॑ स॒च॒थ्यैः ॥२॥

ते । ते॑ । दे॒व । ने॒तः । ये । च॒ । इ॒मान् । अ॒नु॒ऽश॒से॑ । ते । रा॒या । ते॑ । हि॒ । आ॒ऽपृ॒चे॑ ।

स॒चै॒महि॑ । स॒च॒थ्यैः ॥२॥

हे नेतर्देव ते तव स्वभूतास्ते वयं यजमाना ये चान्य इमान् ॥ विभक्तियत्ययः ॥ इमे होत्रादयोऽनुशसे
शंसितुं प्रभवन्ति तेऽपि त्वदीयाः । यद्वा । इमानन्यानिन्द्रादीननुशसे क्रमेण शंसितुं प्रभवन्ति । एकैव वा महा-
नात्मा देवता स सूर्यः स हि सर्वभूतास्तेषु तत्त्वादितरासां देवतानां तदंतर्भावादिति भावः । न केवलं त्वच्छं-
सका एवेत्यर्थः । त उभये वयं राया धनेन सचेमहीति संबंधः । ते हि ते खत्वापृच आपर्चनीयाः ॥ कृत्यार्थं
केन्द्रतयः । कृत्वाजंत इत्यव्ययत्वादिभक्तिरदर्शनं ॥ सचथ्यैः सर्वैः कामैः सचेमहि । संगच्छेमहि ॥

अतो न आ नृनतिथीनतः पत्नीर्देशस्यत । आरे विश्वं पथेष्ठां द्विषो युयोतु यूयुविः ॥ ३ ॥
 अतः । नः । आ । नृन । अतिथीन् । अतः । पत्नीः । दशस्यत । आरे । विश्वं । पथेऽस्यां ।
 द्विषः । युयोतु । युयुविः ॥ ३ ॥

अतोऽस्मिन्यज्ञे ॥ सार्वविभक्तिकससिः ॥ नोऽस्माकमृत्विजां नृत्तेनृनतिथीन् तद्वत्पूज्यान्देवानां दशस्यत ।
 सर्वतः परिचरत । अतोऽस्मिन्यज्ञे पत्नीर्देवानां पत्नीरपि दशस्यत हविष्प्रदानादिना । यद्वा । नोऽस्मभ्यं नृन्
 पुत्रभृत्यादीनतिथीन् पत्नीश्चित्तयमत्र दशस्यत । हे देवाः प्रयच्छत । आरे दूरे विश्वं सर्वं पथेष्ठां मार्गं वर्तमानं
 वैरिणं द्विषोऽन्यानपि द्विषो द्वेष्टुन्युयोतु पृथक्करोतु देवसंघः सविता वा यूयुविः सर्वस्याभिप्रयिता पृथक्कर्ता ॥

यच्च वह्निरभिहितो दुद्रवद्गोण्यः पशुः । नृमणा वीरपस्त्योऽर्णा धीरेव सनिता ॥ ४ ॥
 यच्च । वह्निः । अभिऽहितः । दुद्रवत् । द्रोण्यः । पशुः । नृऽमनाः । वीरऽपस्त्यः ।
 अर्णा । धीरांऽइव । सनिता ॥ ४ ॥

यच्च यस्मिन्यज्ञे वह्निर्यज्ञस्य वोढाभिहितो यूपं प्रापितो द्रोण्यो यूपार्हः पशुर्दुद्रवत् गच्छति यूपं प्रति तच्च
 नृमणा यजमानमनाः सविता वीरपस्त्यः । वीरा अस्तिग्यजमानाः पुत्रभृत्यादयो वा तद्वत्पस्थं गृहं यस्य स
 तादृशः । प्रेरितगृहो वा । पुत्राद्युपेतगृहप्रद इत्यर्थः । सनिता संभक्ता भवति । अर्णारणकुशला धीरेव योषि-
 दिव । यद्वा । अर्णानि हवींश्चभिलक्ष्य सनिता भवति ॥

एष ते देव नेता रथस्पतिः शं रयिः ।
 शं राये शं स्वस्त्यै इषःस्तुतो मनामहे देवस्तुतो मनामहे ॥ ५ ॥
 एषः । ते । देव । नेतरिति । रथःपतिः । शं । रयिः ।
 शं । राये । शं । स्वस्त्यै । इषःऽस्तुतः । मनामहे । देवऽस्तुतः । मनामहे ॥ ५ ॥

हे नेतर्देव सवितस्ते तवैष रथःपतिः सर्वस्य पालको रयिर्दातव्यधनवान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ शं करोत्विति
 शेषः । वयं च राये धनस्य शं सुखाय । यद्वा । राये धनाय शं सुखाय च स्वस्त्यैऽविनाशायैषःस्तुत एषणो-
 यस्य सवितुः स्तोतारो वयं मनामहे । सुमः । देवस्तुतो देवानां देवस्य वा सवितुः स्तोतारो मनामहे ।
 सुमः ॥ ४ ॥

अग्ने सुतस्येति पंचदशर्चं सप्तमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अग्ने पंचोना चतस्रो गायत्र्यः षड्गुणिहस्तिस्त्रो
 जगत्स्त्रिष्टुभो वांत्वे अनुष्टुभाविति । ऋषिद्यान्यस्मादिति परिभाषया स्वस्त्यात्रेय ऋषिः । आदितश्चतस्रो
 गायत्र्यः पंचम्याद्याः षड्गुणिह एकादश्याद्यास्तिस्रो जगत्स्त्रिष्टुभो वा चतुर्दशीपंचदश्यावनुष्टुभौ । विश्वे देवा
 देवता ॥

अग्ने सुतस्य पीतये विश्वैरुमेभिरा गहि । देवेभिर्हव्यदातये ॥ १ ॥
 अग्ने । सुतस्य । पीतये । विश्वैः । उमेभिः । आ । गहि । देवेभिः । हव्यऽदातये ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं सुतस्य पीतये सोमपानाय विश्वैरुमेभिर्ऋमैः सर्वैरपि रश्मिर्देवेभिर्देवैरिन्द्रादिभिः सह हव्यदा-
 तयेऽस्माकं हविर्दानाय तद्वात्रे यजमानाय वा आ गहि । आगच्छ ॥

ऋतधीतय आ गत सत्यधर्माणो अध्वरं । अग्नेः पिबत जिह्या ॥ २ ॥
 ऋतऽधीतयः । आ । गत । सत्यऽधर्माणः । अध्वरं । अग्नेः । पिबत । जिह्या ॥ २ ॥

हे ऋतधीतयः सत्यस्तुतयोऽबाध्यकर्माणो वा देवा अध्वरमस्रद्यज्ञमा गत । आगच्छत । आगत्य च हे सत्यधर्माणाः सत्यस्य धारयितारो यूयमग्नेर्जिह्वा पिबताज्यसोमादिकं ॥

विप्रेभिर्विप्र संत्य प्रातर्यावभिरा गहि । देवेभिः सोमपीतये ॥ ३ ॥

विप्रेभिः । विप्र । संत्य । प्रातर्यावऽभिः । आ । गहि । देवेभिः । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे विप्र मेधाविन् विविधकामानां वा पूरक हे संत्य संभजनीयामे विप्रेभिर्बल्ललक्षणेः प्रातर्यावभिः प्रातःकाल आगतृभिर्देवेभिर्देवैः सार्धमा गहि । आगच्छ । किमर्थं । सोमपीतये सोमपानाय ॥

अयं सोमश्चमू सुतोऽमन्त्रे परि षिच्यते । प्रिय इन्द्राय वायवे ॥ ४ ॥

अयं । सोमः । चमू इति । सुतः । अमन्त्रे । परि । सिच्यते । प्रियः । इन्द्राय । वायवे ॥ ४ ॥

अयं पुरतो वर्तमानः सोमश्चमू चम्वोरज्योरधिषवणफलकयोः सुतोऽभिषुतः सन् अमन्त्रे पात्रे परि षिच्यते । पूर्यते । स चेंद्राय वायवे च प्रियः । तं पातुं हे इन्द्रवायू आगच्छतमिति शेषः ॥

वायवा याहीत्येषा पृथ्व्यस्तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्याद्या । सूचितं च । वायवा याहि वीतय इत्येका वायो याहि शिवा दिव इति द्वे । आ० ७. १०. । इति ॥

वायवा याहि वीतये जुषाणो हव्यदातये । पिबा सुतस्यांधसो अभि प्रयः ॥ ५ ॥

वायो इति । आ । याहि । वीतये । जुषाणः । हव्यऽदातये । पिब । सुतस्य । अंधसः ।

अभि । प्रयः ॥ ५ ॥

हे वायो प्रयोऽन्नं सोमाख्यमभि अभिलक्ष्या याहि वीतये भक्षणाय जुषाणः प्रीयमाणो हव्यदातये हविर्दाने यजमानाय तदर्थं । आगत्य च सुतस्यांधसोऽभिषुतमंधोऽन्नं सोमलक्षणं पिब ॥ ५ ॥

पृथ्व्यस्तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवतृच इन्द्रस्येत्यादिके द्वे ऋचौ शंसेत् । तयोः प्रथमां द्वितीयां वावर्त्य तृच संपादयेत् । तथा च सूचितं । इन्द्रस्य वायवेषां सुतानामिति द्वयोरन्यतरां द्विः । आ० ७. १०. । इति ॥

इंद्रश्च वायवेषां सुतानां पीतिमर्हथः । ताञ्जुषेथामरेपसावभि प्रयः ॥ ६ ॥

इंद्रः । च । वायो इति । एषां । सुतानां । पीतिं । अर्हथः । तान् । जुषेथां । अरेपसौ ।

अभि । प्रयः ॥ ६ ॥

हे वायो त्वं चेंद्रस्येषां पुरतो गृहीतानां सुतानामभिषुतानां सोमानां पीतिं पानमर्हथः । यस्मादेवं तस्मात्तान् सोमरसान् जुषेथां सेवेथामरेपसावर्हसकौ । तदर्थं प्रयः सोमाख्यमन्नमभिलक्ष्यागच्छतमिति शेषः । यद्वा । प्रयोऽन्नरूपान् ॥

सुता इन्द्राय वायवे सोमासो दध्याशिरः । निस्त्रं न यंति सिंधवोऽभि प्रयः ॥ ७ ॥

सुताः । इन्द्राय । वायवे । सोमासः । दधिऽआशिरः । निस्त्रं । न । यंति । सिंधवः ।

अभि । प्रयः ॥ ७ ॥

इन्द्राय वायवे च सोमासः सोमा दध्याशिरो दध्याश्रयणाः सुताः । अभिषुताः । संपादिताः । ते च निस्त्रं गतं सिंधवो न नद्य इव हे इन्द्रवायू युवामभि यंति प्रयोऽन्नरूपाः ॥

तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे सजूर्विश्वेभिरिति वैश्वदेवसृचः । सूचितं च । सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरुत नः प्रिया प्रियासु । आ० ७. १०. । इति ॥

सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरश्विभ्यामुषसा सजूः । आ यात्यग्ने अचिवत्सुते रण ॥ ८ ॥

सऽजूः । विश्वेभिः । देवेभिः । अश्विभ्याम् । उषसा । सऽजूः । आ । याहि । अग्ने ।
अचिवत् । सुते । रण ॥ ८ ॥

हे अग्ने विश्वेभिः सर्वेदेवेभिर्देवैः सजूः संगतः सन् अश्विभ्यामुषसा च सजूः समानप्रीतिः सन् आ याहि । आगहि । अचिवदचिरिव । अचिर्यज्ञे यथा तथेत्यर्थः । यद्वा । अचिर्यथा यज्ञे रमते तद्वत्सुतेऽभिषुते सोमे रण । रमस्व ॥

उत्तरे द्वे गवमीदशम्यौ स्पष्टे ॥

सजूर्मित्रावरुणाभ्यां सजूः सोमेन विष्णुना । आ यात्यग्ने अचिवत्सुते रण ॥ ९ ॥

सऽजूः । मित्रावरुणाभ्याम् । सऽजूः । सोमेन । विष्णुना । आ । याहि । अग्ने ।
अचिवत् । सुते । रण ॥ ९ ॥

सजूरदित्यैर्वसुभिः सजूरिंद्रेण वायुना । आ यात्यग्ने अचिवत्सुते रण ॥ १० ॥

सऽजूः । आदित्यैः । वसुभिः । सऽजूः । इंद्रेण । वायुना । आ । याहि । अग्ने ।
अचिवत् । सुते । रण ॥ १० ॥ ॥ ६ ॥

पृथक् षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे स्वस्ति न इति तृचः । सूचितं च । स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति तृच इति वैश्वदेवं । आ० ८. १. । इति ॥ तथा बृहस्पतिसर्वे वैश्वदेवनिविद्धानाथोऽयं तृचः । स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवं । आ० ९. ५. । इति सूचितत्वात् ॥

स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्वणः ।

स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुना ॥ ११ ॥

स्वस्ति । नः । मिमीताम् । अश्विना । भगः । स्वस्ति । देवी । अदितिः । अनर्वणः ।

स्वस्ति । पूषा । असुरः । दधातु । नः । स्वस्ति । द्यावापृथिवी इति । सुचेतुना ॥ ११ ॥

नोऽस्मभ्यमश्विनाश्विनी स्वस्त्यविनाशं क्षेमं मिमीताम् । कुरुताम् । भगश्च स्वस्ति क्षेमं मिमीताम् । तथा देव्यदितिश्च स्वस्ति मिमीताम् । अनर्वणोऽप्रत्यूतः पूषा असुरः शत्रूणां निरसिता प्राणानां बलानां दाता वा नः स्वस्ति दधातु । नोऽस्मभ्यं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावपि सुचेतुना शोभनेन प्रज्ञानेन विशिष्टे स्वस्ति मिमीताम् ॥

स्वस्त्यै वायुमुप ब्रवामहे सोमं स्वस्ति भुवन्स्य यस्पतिः ।

बृहस्पतिं सर्वगणं स्वस्त्यै स्वस्त्यं आदित्यासो भवन्तु नः ॥ १२ ॥

स्वस्त्यै । वायुं । उप । ब्रवामहे । सोमं । स्वस्ति । भुवन्स्य । यः । पतिः ।

बृहस्पतिं । सर्वेऽगणं । स्वस्त्यै । स्वस्त्यै । आदित्यासः । भवन्तु । नः ॥ १२ ॥

स्वस्तये क्षेमाय वायुमुप ब्रवामहे । क्षुम इत्यर्थः । सोमं क्षीप ब्रवामहे । यस्मै सोमो भुवनस्य पतिः पालकः । सर्वलोकजीवनस्य सोमायत्तत्वात् । तथा सर्वगणं सर्वदेवगणोपेतं बृहस्पतिं बृहत्तः कर्मणो मंत्रस्य पालयितारं स्वस्तये क्षुमः । आदित्यास आदित्या अदितेः पुत्राः सर्वे देवा अरुणादयो द्वादश वा नोऽस्माकं स्वस्तये भवन्तु ॥

सचमध्ये दीक्षिते व्याधिते सति तस्मिन्नहनि वैश्वदेवशस्त्रेऽयं तृचो निविद्वानार्थः । सूचितं च । स्वस्त्याच्चेति निविदं दध्यात् । आ० ६. ९. इति । स्वस्त्याच्चेयशब्देनायं तृचो विवक्षित इति तत्र व्याख्यातं । तथाहपादिके सत्ययं तृचो जप्यः ॥

विश्वे देवा नो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये ।

देवा अवन्तृभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पातंहसः ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । नः । अद्य । स्वस्तये । वैश्वानरः । वसुः । अग्निः । स्वस्तये ।

देवाः । अवन्तु । ऋभवः । स्वस्तये । स्वस्ति । नः । रुद्रः । पातु । अंहसः ॥ १३ ॥

विश्वे सर्वेऽपि देवा नोऽस्मानद्यास्मिन्यागदिने स्वस्तये क्षेमायावन्तु । वैश्वानरः । विश्व एनं नरा नयन्तीति वैश्वानरः । वसुः सर्वस्य वासयिताभिर्देवः । अयमेवाभिर्वैश्वानर इति शाकपुर्णिः । नि० ७. २३. इति यास्कः । सोऽपि स्वस्तयेऽवन्तु । देवा ऋभवोऽपि स्वस्तयेऽवन्तु । रुद्रो दुःखाद्वावयिता देवोऽयंहसः पापात् स्वस्ति पानु नोऽस्मान् ॥

स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पथ्ये रेवति ।

स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कृधि ॥ १४ ॥

स्वस्ति । मित्रावरुणा । स्वस्ति । पथ्ये । रेवति ।

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । च । अग्निः । च । स्वस्ति । नः । अदिते । कृधि ॥ १४ ॥

हे मित्रावरुणा अहोरात्राभिमानिदेवी स्वस्ति कुरुतं । हे पथ्ये । पंथा अंतरिक्षमार्गः । तत्र हिता मार्गाभिमानिनी देवी । हे तादृशि रेवति धनवति देवि स्वस्ति कृधि । इन्द्रश्चाग्निश्च प्रत्येकं नोऽस्मभ्यं स्वस्ति कृधि । हे अदिते देवि नः स्वस्ति कृधि । कुरु ॥

स्वस्ति पंथांमनु चरेम सूर्याचंद्रमसाविव । पुनर्ददताम्रता जानता सं गमेमहि ॥ १५ ॥

स्वस्ति । पंथां । अमनु । चरेम । सूर्याचंद्रमसौऽइव । पुनः । ददता । अम्रता । जानता । सं ।

गमेमहि ॥ १५ ॥

पंथां पंथानं स्वस्ति क्षेमेणानु चरेम सूर्याचंद्रमसाविव । तौ यथा निरालंबे मार्गे राक्षसादिभिरनुपद्रुतौ संचरतस्तद्वत् । किंच वयं प्रवसंतः पुनर्ददताभिमतमम्रता चिरकालविलंबकोपेनाहिंसता जानताविस्मरता मदीयश्चिरकालं गतः कोऽयमिति संदेहमकुर्वता । मदीयोऽयमिति बुध्यमानेनेत्यर्थः । उक्तलक्षणैः बंधुजनेन सं गमेमहि । यद्वा । पूर्वार्धं प्रवसतां वाक्यमुत्तरार्धं बंधूनां । वयं बंधवो ददताभिमतमुपार्जितं यच्छताम्रता प्रयामकोपेनाहिंसता जानता सल्लेहमधिगच्छता प्रवसता सं गमेमहि ॥ ७ ॥

प्र श्लावाश्चेति सप्तदशर्चमष्टमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । प्र श्लावाश्च त्र्यूना श्लावाश्चो मासतं ह तत्पंक्तिः षष्ठ्यं चेत । आत्रेयः श्लावाश्च ऋषिः । ह तदिति प्रयोगादिदमादीनि दश सूक्तानि मण्डयेवत्यानि । षष्ठी सप्तदशी च पंक्त्यौ शिष्टाः पंक्त्यंतपरिभाषयानुष्ठुभः ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र श्यावाश्च धृष्णुयार्चा मरुद्भिर्ऋक्कभिः । ये अद्रोघमनुष्वधं श्रवो मदंति यज्ञियाः ॥१॥
प्र । श्यावऽअश्वः । धृष्णुऽया । अर्चः । मरुत्ऽभिः । ऋक्ऽभिः । ये । अद्रोघः । अनुऽस्वधः ।
श्रवः । मदंति । यज्ञियाः ॥१॥

हे श्यावाश्च एतन्नामक ऋषे धृष्णुया धृष्णुस्त्वमृक्कभिः सुत्यामरुद्भिर्मरुतः प्रार्च ॥ द्वितीयार्थे तृतीया ॥
एवं स्वयमेव संप्रेषति । यदा । यजमानो होतारं श्यावाश्च ब्रूते । यदा । मरुद्भिर्मरुतदृशीर्ऋक्कभिः स्तोतृभिः
सह स्तोचैर्वार्च । सुहीत्यर्थः । ये मरुतो यज्ञिया यज्ञार्हा अनुष्वधं प्रत्यहं । हविर्लक्षणात्प्रदानं स्वधा । अनु
पश्चाद्वा । अद्रोघमहिंसकं श्रवोऽन्नं लब्ध्वा मदंति हृष्यति ॥

ते हि स्थिरस्य शर्वसः सखायः संति धृष्णुया ।

ते यामन्ना धृषद्विनस्मना पांति शश्वतः ॥२॥

ते । हि । स्थिरस्य । शर्वसः । सखायः । संति । धृष्णुऽया ।

ते । यामन् । आ । धृषत्ऽविनः । त्मना । पांति । शश्वतः ॥२॥

ते हि ते खलु स्थिरस्याविचलितस्य शर्वसो बलस्य सखायः संति । भवंति मह्यं । धृष्णुया धृष्णवः । ते च
यामन्ना । आ इति चार्थः । गमनेऽपि धृषद्विनो धर्षणवंतस्मनात्मनानुग्रहेण वास्मदुपकारमनपेक्षीव शश्वतो
बह्वनस्मान्पुत्रमृत्यादीन्यांति । रचंति ॥

ते स्यद्रासो नोक्षणोऽति श्वंरंति शर्वरीः । मरुतामधा महौ दिवि स्रमा च मन्महे ॥३॥
ते । स्यद्रासः । न । उक्षणः । अति । श्वंरंति । शर्वरीः । मरुता । अधा । महौ । दिवि । स्रमा ।
च । मन्महे ॥३॥

ते मरुतः स्यद्रासः स्यंदनशीला उक्षणो जलस्य सेतारश्च । नेति चार्थः । यस्मात्स्यद्रा अन्येषां तस्मात्
शर्वरीः । शर्वर्यो रात्रयः । कालावयवानित्यर्थः । तानति श्वंरंति । अतिक्रम्य गच्छंति । गित्या इत्यर्थः । यस्मादेत
एवंविधास्तस्मान्मरुतामधाधुना महसेजो दिवि दुल्लोके क्षमा क्षमायां भूमी च वर्तमानं मन्महे । सुमः ॥

मरुत्सु वो दधीमहि स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया । विश्वे ये मानुषा युगा पांति मर्त्ये रिषः ॥४॥
मरुत्ऽसु । वः । दधीमहि । स्तोमं । यज्ञं । च । धृष्णुऽया । विश्वे । ये । मानुषा । युगा ।
पांति । मर्त्ये । रिषः ॥४॥

हे अध्वर्युहोवाद्यो वो यूयं मरुत्सु धृष्णुया धर्षकेषु दधीमहि ॥ व्यत्येनोत्तमः ॥ धत्त । किं । स्तोमं
स्तोत्रं यज्ञं च । इज्यतेऽनेनेति यज्ञं हविः । तदुभयं किमर्थं दीयत इति । ये मरुतो विश्वे सर्वेऽपि मानुषा मानु-
षाणि युगा युगानि । सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः । मर्त्ये मरणधर्माणं यजमानं रिषो हिंसकात्सकाशात्पांति रचंति ॥

अर्हेतो ये सुदानवो नरो असांमिशवसः । प्र यज्ञं यज्ञियेभ्यो दिवो अर्चा मरुद्भिः ॥५॥
अर्हेतः । ये । सुऽदानवः । नरः । असांमिऽशवसः । प्र । यज्ञं । यज्ञियेभ्यः । दिवः । अर्चः ।
मरुत्ऽभ्यः ॥५॥

हे होतः हे आत्मन्वा येऽर्हेतः पूज्याः सुदानवः शोभनदाणा नरो नेतारः कर्मणामसांमिशवसोऽनल्पबलाः

सन्ति तेभ्यो यज्ञिभ्यो यज्ञार्हेभ्यो दिवो द्योतमानेभ्यो मरुद्भ्यः ॥ विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः ॥ यद्वा कर्मणि षष्ठी ॥
दीप्तं यज्ञं यज्ञसाधनं हविः प्रार्चं । पूजय । प्रयच्छेत्यर्थः । अथवा दिवोऽन्तरिक्षादागत्य इति संबंधः ॥ ८ ॥

आ रुक्मैरा युधा नरं ऋष्या ऋष्टीरसृक्षत ।

अन्वेनाँ अहं विद्युतो मरुतो जम्भतीरिव भानुरर्तं त्मना दिवः ॥ ६ ॥

आ । रुक्मैः । आ । युधा । नरः । ऋष्याः । ऋष्टीः । असृक्षत ।

अनु । एना । अहं । विद्युतः । मरुतः । जम्भतीः । इव । भानुः । अर्तं । त्मना । दिवः ॥ ६ ॥

नरो वृष्टेर्नेतार ऋष्या महान्तो मरुतो रुक्मि रोचमानैराभरणविशेषैरा रोचन्त इति शेषः ॥ उपसर्गश्रुतेः
संगतक्रियाध्याहारः ॥ तथा युधा ग्रहरणसाधनेनायुधेना रोचन्ते । एते मरुत ऋष्टीरायुधविशेषानखक्षत ।
प्रक्षिपन्ति मेघभेदार्थं । एनामरुतो विद्युतोऽपि जम्भतीरिव शब्दकारिण्य आप इव । जम्भतीरापो भवन्ति
शब्दकारिण्यः । नि० ६. १६. । इति निरुक्तं । अन्वह अनुगच्छन्तिव । दिवो द्योतमानस्य मरुद्गणस्य भानुर्दी-
प्तिस्त्वना स्वयमेवार्तं । निरगात् ॥

ये वावृधन्त पार्थिवा य उरावन्तरिक्ष आ । वृजने वा नदीनां सधस्थे वा महो दिवः ॥ ७ ॥

ये । ववृधन्त । पार्थिवाः । ये । उरौ । अन्तरिक्षे । आ । वृजने । वा । नदीनां । सधस्थे ।

वा । महः । दिवः ॥ ७ ॥

ये मरुतः पार्थिवाः पृथिवीसंबन्धाः संतो ववृधन्त वर्धन्ते । ये चोरी महत्त्वंतरिक्षे च ववृधन्त । आ इति
चार्थं । नदीनां गदनवतीनां वृजने वा बले ववृधन्त । महो महतो दिवो बुलोकस्य सधस्थे सहस्राने च
ववृधन्त । उभयत्र वाशब्दसार्थं । एवं सर्वत्र वर्धमाना मरुतो वृध्यर्धमृष्टीरखक्षन्तेति पूर्वत्र संबंधः ॥

शर्धो मारुतमुच्छंस सत्यशंसमृभ्वसं । उत स्म ते शुभे नरः प्रस्यद्रा युजत त्मना ॥ ८ ॥

शर्धः । मारुतः । उत । शंस । सत्यऽशंसं । मृभ्वसं । उत । स्म । ते । शुभे । नरः । प्र । स्यद्राः ।

युजत । त्मना ॥ ८ ॥

हे स्रोतमरुतं शर्धो बलमुत् उत्कृष्टं शंस । सुहि । कीदृशं शर्धः । सत्यशंसं सत्यविगमृभ्वसं महदतिप्रवृद्धं ।
उत आपि च नरो वृष्टेर्नेतारस्ते मरुतः शुभ उदकार्यं प्र युजत प्रायुजत समयोजयन् तन्नात्मनैव जगद्द्रष्टा-
बुद्धीव स्यद्राश्चलनस्वभावाः पृषतीरित्यर्थः ॥

उत स्म ते परुषाणामूर्णा वसत शुंध्यवः । उत पय्या रथानामद्रिं भिदंत्योजसा ॥ ९ ॥

उत । स्म । ते । परुषाणां । ऊर्णाः । वसत । शुंध्यवः । उत । पय्या । रथानां । अद्रिं ।

भिदन्ति । ओजसा ॥ ९ ॥

उत आपि च ते मरुतः परुषाणामेतन्नामिकायां गथां वर्तन्ते । य ऊर्णा दीप्तीः शुंध्यवः शोधिका वसत
आच्छादयन्ति ते । उतापि च पय्या नेम्या रथानां स्वकीयानां रथचक्रेणौजसा बलिन चाद्रिं भिदन्ति । मेघं
गिरि वा विदारयन्ति ॥

आपययो विपययोऽतस्पथा अनुपथाः । एतेभिर्मह्यं नामभिर्यज्ञं विष्टार ओहते ॥ १० ॥

आऽपययः । विऽपययः । अतःऽपथाः । अनुऽपथाः । एतेभिः । मह्यं । नामऽभिः ।

यज्ञं । विऽस्तारः । ओहते ॥ १० ॥

आपथयः । अस्मदभिमुखा मार्गा येषां ते तादृशाः । विपथयो विष्वक्पार्गा अंतस्सया दरीमुषिरादिमार्गा अनुपथा अनुकूलमार्गाश्च ये महतः संति त एतेभिरेतैश्चतुर्विधैर्नामभिर्नामकैः स्वरूपैर्मह्यं मदर्थं यज्ञं विस्तारो विस्तृताः संत ओहते । वहन्ति । यद्वा । एतैर्नामभिर्दकैः सार्धं यज्ञमोहते ॥ ९॥

अधा नरो न्योहतेऽधा नियुतं ओहते ।

अधा पारावता इति चिचा रूपाणि दर्श्या ॥ ११ ॥

अधं । नरः । नि । ओहते । अधं । निऽयुतः । ओहते ।

अधं । पारावताः । इति । चिचा । रूपाणि । दर्श्या ॥ ११ ॥

अधाथ नरोऽभिमतवृध्यादिनेतारो न्योहते । नितरां वहन्ति जगत् । अध नियुतः स्वयमेव मिश्रयितारः संत ओहते । अधाथ पारावताः । परावहुरदेशः । तत्संबन्धिनश्चांतरिक्षादिदूरदेशे ग्रहतारामेधादिधारकाः संत ओहत इत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारेण तेषां रूपाणि चिचा नानाविधानि चायनीयानि वा दर्श्या स्वव्यापारैर्दर्शनीयानि भवन्त्विति शेषः ॥

छंदःस्तुभः कुभन्यव उत्समा कीरिणो नृतुः ।

ते मे के चिन्न तायव ऊमा आसन्दृशि त्विषे ॥ १२ ॥

छंदःऽस्तुभः । कुभन्यवः । उत्सं । आ । कीरिणः । नृतुः ।

ते । मे । के । चिन् । त । तायवः । ऊमाः । आसन् । दृशि । त्विषे ॥ १२ ॥

छंदःस्तुभस्कंदोभिः स्तोतारः कुभन्यव उदकेच्छवः कीरिणः स्तोतार उत्सं कूपमपेक्ष्य तृषिताय गीतमाय यान्महत आ नृतुः सर्वतोऽकुर्वन् अनयन्वा स्तोत्रं । यद्वा । ये छंदःस्तुभस्कंदोभिः स्तुत्याः ॥ स्तोभतिः स्तुतिकर्मा ॥ कुभन्यवः सेक्तारो वृध्नुदकस्य ॥ कुभिरुदनकर्मा ॥ कीरिणः स्तोतुर्गीतमस्य पानार्थमुत्सं कूपमा नृतुः आनीतवतः । असिंचन्नुत्सं गीतमाय तृणजे । ऋग्वे० १. ८५. ११. इति ह्युक्तं ॥ नृ नय इत्यस्य वा नर्ततेवा विक्षेप-मात्रार्थस्येदं रूपं ॥ ते महतः के चिन्मे मह्यं तायवो न कदाचिदप्यदृष्ट्वास्तस्करा इव स्थिता ऊमा रक्षका दृशि दर्शन आसन् । विषयभूता अभवन् । केचित्त्विषे शरीरदीप्तिं बलाय वासन् । प्राणरूपेणेति भावः ॥

य ऋष्या ऋष्टिविद्युतः कवयः संति वेधसः ।

तमृषे मारुतं गुणं नमस्या रमया गिरा ॥ १३ ॥

ये । ऋष्याः । ऋष्टिऽविद्युतः । कवयः । संति । वेधसः ।

तं । ऋषे । मारुतं । गुणं । नमस्य । रमय । गिरा ॥ १३ ॥

ये महत ऋष्या दर्शनीया ऋष्टिविद्युत आयुधीर्विद्योतमानाः कवयो मेधाविनो वेधसः सर्वस्य विधातारः संति तं तेषां मारुतं गुणं रमया रमणीयया गिरा स्तुत्या हे ऋषे श्लावाश्च नमस्य । परिचर । स्तुहि ॥

अच्छं ऋषे मारुतं गुणं दाना मित्रं न योषणा ।

दिवो वा धृष्णव ओजसा स्तुता धीभिरिषयत ॥ १४ ॥

अच्छं । ऋषे । मारुतं । गुणं । दाना । मित्रं । न । योषणा ।

दिवः । वा । धृष्णवः । ओजसा । स्तुताः । धीभिः । इषयत ॥ १४ ॥

हे ऋषे मरुतं गणं मरुत्संघं मित्रं न आदित्यमिव दाना हविर्दानेन योषणा ॥ यौतेरिदं रूपं । यौतीति योषा स्तुतिः ॥ तथा चाच्छ अभिगच्छेति शेषः । ऋषेरुत्तरार्धः प्रत्यक्षवादः । ओजसा बलेन हे धृष्णवो धर्षका मरुतो दिवो वा बुलोकाद्वा । वाशब्दश्रुतेरितरलोकद्वयाद्वा । धीभिरक्षदीयाभिः स्तुतिभिः स्तुता इष्यन्त । गच्छत यज्ञं ॥

नू मन्वान एषां देवाँ अच्छान वक्षणा । दाना सचेत सूरिभिर्यामश्रुतेभिरंजिभिः ॥१५॥
नु । मन्वानः । एषां । देवान् । अच्छ । न । वक्षणा । दाना । सचेत । सूरिभिः । याम
ऽश्रुतेभिः । अंजिभिः ॥१५॥

नु चिप्रमेषां मरुतां । एतावन्मरुत इत्यर्थः । मन्वानः सुवन् देवान्मरुतातिरिक्तान्वक्षणा वह्नेन निमित्तेनाच्छ अभिप्राप्तुं न मनुते । स स्तोता सूरिभिर्मैधाविभिर्यामश्रुतेभिः शीघ्रगमनेन विश्रुतेरंजिभिः फलस्य ब्रंजकैर्मरुद्भिः ॥ सर्वाः पंचम्यर्थे तृतीयाः ॥ उक्तलक्षणेभ्यो मरुद्भ्यो दानाभिमतदानानि सचेत । संगच्छते ॥

प्र ये मे बंध्वेषे गां वोचंत सूरयः पृश्निं वोचंत मातरं ।
अथा पितरमिष्मिणं रुद्रं वोचंत शिक्कसः ॥१६॥
प्र । ये । मे । बंधुऽएषे । गां । वोचंत । सूरयः । पृश्निं । वोचंत । मातरं ।
अथ । पितरं । इष्मिणं । रुद्रं । वोचंत । शिक्कसः ॥१६॥

ये मरुतो मे मह्यं बंध्वेषे स्वेषां बंधूनामन्वेषणे सति सूरयः प्रेरका गां माध्यमिकां वाचं गोदेवतां वा प्र वोचंत प्रावोचन् ॥ अविशिष्टमुषेर्वाक्यं । ऋषिर्मरुदाक्यमनुवदति । तस्मादुत्तरयोराख्यातयोर्यच्छब्दानन्वयान्निघातः ॥ ते पृश्निं बुदेवतां पृश्निवशीं गां वा मातरं वोचंत । अन्नवन् । पृश्निं वै पयसो मरुतो जाता इति श्रुतेः । अधाय पितरं स्वकीयमिष्मिणं गमनवंतमन्नवंतं वा रुद्रं वोचंत शिक्कसः शक्तास्ते । मरुतां रुद्रेण पुत्रत्वपरिग्रहो बह्वृत्तत्वं उपपादितः ॥

सप्त मे सप्त शाकिन् एकमेका शता ददुः ।
यमुनायामधि श्रुतमुद्राधो गव्यं मृजे नि राधो अश्व्यं मृजे ॥१७॥
सप्त । मे । सप्त । शाकिन्ः । एकंऽएका । शता । ददुः ।
यमुनायां । अधि । श्रुतं । उत् । राधः । गव्यं । मृजे । नि । राधः । अश्व्यं । मृजे ॥१७॥

सप्त सप्तसंख्याकाः संघाः । सप्तगणा वै मरुतः । तै० सं० २. २. ११. १. । इति श्रुतेः । अदितिगर्भे वर्तमानं वायुमिन्द्रः प्रविश्य सप्तधा विदार्य पुनरेकैकं सप्तधा व्यदारयत् त एकोनपंचाशन्मरुद्गणा अभवन्निति पुराणेषु प्रसिद्धं । ते च सप्तसंख्याकाः शाकिनः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः । ते चैकमेकैकैको गणो मे मह्यं शता शतसंख्याकानि गवाश्चयूथानि ददुः । दत्तवंतः । प्रयच्छन्त्विति वाशीः । तैर्दत्तं यमुनायां नद्यामधि । अयं सप्तम्यर्थानुवादी । तच्च श्रुतं प्रसिद्धं गव्यं गोसमुहात्मकं गोसंबन्धि वा राधो धनमुबृजे । उन्नार्जयामि । तथा तैर्दत्तमश्वमश्वसमुहात्मकं तत्संबन्धि वा राधो धनं नि मृजे । निमार्ज्मि ॥ ॥१०॥

को वेद जानमिति षोडशर्चं नवमं सूक्तं । आथापंचमीदशम्येकादशीपंचदशः ककुभः षष्ठीसप्तमीनवमीचयोदशीचतुर्दशीषोडशः सतोबृहत्वीऽष्टमी द्वादशी च गायत्री द्वितीया बृहती तृतीया-गुष्टप चतुर्थी पुरउष्णिक् । मरुतो देवता । तथा चानुक्तांतं । को वेद षोडश ककुबृहत्पुष्टप पुरउष्णिक् ककुप्सतोबृहत्वी गायत्री सतोबृहती ककुभी गायत्री सतोबृहत्वी ककुप्सतोबृहतीति ॥ विनियोगो लेखिकः ॥

को वेद् जानमेष्वां को वा पुरा सुन्नेष्वांस मरुतां । यद्युयुजे किलास्यः ॥ १ ॥

कः । वेद् । जानं । एषां । कः । वा । पुरा । सुन्नेषु । आस । मरुतां । यत् । युयुजे ।
किलास्यः ॥ १ ॥

एषां ॥ मरुतां पूर्वसूक्ते प्रस्तुतत्वाद्वाद्वादेशविषयत्वादेवामित्यस्य निघातता ॥ जानमुत्पत्तिं को वेद् । जानाति कः पुमान् । को वा पुरा पूर्वमेषां मरुतां सुन्नेषु सुन्नेष्वांस । भवति । यद्यदैते किलास्यः किलासीः । पृषतीरित्यर्थः । ता युयुजे रथे योजितवन्तः तदैषां स्थितिं बललक्षणानि सुखानि च को जानातीत्यर्थः । वेगविषये सर्वत्र वायोरुपमास्यदत्वादिति भावः ॥

एतान्नर्थेषु तस्थुषः कः शुश्राव कथा ययुः ।

कस्मै ससुः सुदासे अन्वापय इठाभिर्वृष्टयः सह ॥ २ ॥

आ । एतान् । रथेषु । तस्थुषः । कः । शुश्राव । कथा । ययुः ।

कस्मै । ससुः । सुदासे । अनु । आपयः । इठाभिः । वृष्टयः । सह ॥ २ ॥

एतान्मरुतो रथेषु तस्थुषः स्थितवन्तः क आ शुश्राव । श्रावयेदित्यर्थः । यद्वा । एतेषां क्रोशध्वनिं रथध्वनिं च कः शृणुयात् । कथा कथं ययुर्गच्छति तदपि को जानाति । यद्वा । तान् कथमन्ये देवादयोऽनुगच्छेयुः । कस्मै सुदासे सुदानायापयो बंधुभूता व्याप्ता वृष्टयो वर्षकाः ॥ अयं कर्तरि क्तिच् ॥ इठाभिर्वृष्टविधरत्रैः सह सहिता अनु ससुः । अनुक्रमेणावतरेयुः ॥

ते मं आहुर्य आययुरुप द्युभिर्विभिर्मदे । नरो मर्या अरेपसं इमान्पश्यन्निति द्रुहि ॥ ३ ॥

ते । मे । आहुः । ये । आऽययुः । उप । द्युभिः । विऽभिः । मदे । नरः । मर्याः । अरेपसः ।

इमान् । पश्यन् । इति । स्तुहि ॥ ३ ॥

ऋषिर्ऋग्वेदाभ्यां मरुत्प्रादुर्भावमाख्यास्यन्नया प्रादुर्भूतान्पश्यन्नाह । ते मरुत इत्थं लपन्ते मे मह्यमाहुः य उपाययुः ये मरुतो मां प्राप्ताः । कैः साधनेः । द्युभिर्व्योतमानैर्विभिर्गंतुभिरश्वैः । किमर्थं । मदे मदाय सोमपानजनिताय । किमाहुरिति तदनुव्रूते । नरो नेतारो मर्या मनुष्यभ्यो हिता अरेपसोऽलेपास्ते । हे ऋषे इमान्स्मान् पश्यन् तथा स्थितान् चक्षुषावलोकयन् स्तुहीत्याहुः । यद्वा । इतीत्थं पश्यन् स्तुहीति ॥

ये अंजिषु ये वाशीषु स्वभानवः स्रक्षु रुक्मेषु खादिषु । आया रथेषु धन्वसु ॥ ४ ॥

ये । अंजिषु । ये । वाशीषु । स्वभानवः । स्रक्षु । रुक्मेषु । खादिषु । आयाः । रथेषु ।

धन्वसु ॥ ४ ॥

अनया मरुतां स्वरूपं निरूपयति । हे मरुतो युष्माकं ये प्रसिद्धाः स्वभानवः स्वदीप्तयोऽंजिष्वाभरणेषु आया आश्रयभूताः सन्ति । ये च वाशीष्वायुधेषु । ये च स्रक्षु माच्छेषु । ये रुक्मेषूपरीभूषणेषु । ये च खादिषु हस्तपादस्थितकटकेषु । हस्तेषु खादिषु कृतिषु । ऋग्वे० १. १६८. ३. पत्सु खादयः । ऋग्वे० ५. ५४. ११. इति हि श्रुती भवतः । रथेषु धन्वसु च ये च स्वभानवः आयाः सन्ति । सुधन्वान् इषुमन्तः सुरथाः पृश्निमातरः । ऋग्वे० ५. ५७. २. इति च निगमः । तान् सर्वान् क्षुम इति शेषः । यद्वा । ये स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयो मरुतोऽंजिष्वाभरणेषु निमित्तेषु आया आश्रया भविष्यामः । ये च वाशीषु निमित्तेषु । एवं सर्वत्र योज्यं । तादृग्विधानिमान्पश्यन् स्तुहीति पूर्वत्र संबंधः । तेषामेवेदं वाक्यं ॥

युष्माकं स्मा रथौ अनु मुदे दधे मरुतो जीरदानवः । वृष्टी द्यावो यतीरिव ॥५॥
 युष्माकं । स्म । रथान् । अनु । मुदे । दधे । मरुतः । जीरदानवः । वृष्टी । द्यावः ।
 यतीःऽइव ॥५॥

हे जीरदानवः शीघ्रदाना हे मरुतो युष्माकं रथाननुद्दिश्य मुदे मोदाय दधे । धारयामि । करोमीत्यर्थः ।
 सामर्थ्यात्सुतीरिति लभ्यते । स्मेति पूरणः । वृष्टी वृष्ट्या यतीः सर्वत्र गच्छन्तीर्यावो दीप्तीरिव दृश्यमानान्
 रथानिति संबन्धः ॥ ॥११॥

कारीर्या तिस्रः पिंडो होतव्याः । तत्र द्वितीयाया आ यं नर इत्यनुवाक्या । सूचितं च । आ यं नरः
 मुदानवो ददाशुषे विबुक्महसो नरो अशमदिव्यः । आ० २. १३. इति ॥

आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः ।
 वि पर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति वृष्टयः ॥६॥
 आ । यं । नरः । सुदानवः । ददाशुषे । दिवः । कोशं । अचुच्यवुः ।
 वि । पर्जन्यं । सृजन्ति । रोदसी इति । अनु । धन्वना । यन्ति । वृष्टयः ॥६॥

नरो नेतारः सुदानवः शोभनदाना मरुतो यं कोशं । मेघनामैतत् । अपां कोशवद्धारकं मेघं ददाशुषे
 हविर्दत्तवते यजमानाय दिवोऽन्तरिक्षादाचुच्यवुः आच्यावयन्ति पर्जन्यं मेघं रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनुसृत्य
 वि सृजन्ति । विमोचयन्ति । पश्चात् धन्वना सर्वत्र गच्छतोदकेन सह वृष्टयो वृष्टिप्रदा मरुतो यन्ति । सर्वत्र
 व्याप्नुवन्ति ॥

तनूदानाः सिंधवः क्षोदसा रजः प्र ससुर्धेनवो यथा ।
 स्यन्ना अश्वा इवाध्वनो विमोचने वि यद्वर्तते अन्यः ॥७॥
 तनूदानाः । सिंधवः । क्षोदसा । रजः । प्र । ससुः । धेनवः । यथा ।
 स्यन्नाः । अश्वाःऽइव । अध्वनः । विमोचने । वि । यत् । वर्तते । अन्यः ॥७॥

सिंधवः स्तब्धमाना अपस्तनूदाना निर्भिदंतो मेघान्मरुतः क्षोदसोदकेन सह रजोऽन्तरिक्षं प्र ससुः ।
 प्रसरन्ति । धेनवो यथा पयः सिंचन्त्यो नवप्रसूता गाव इव । किंच दृष्टान्तांतरं । स्यन्ना आशुगतयोऽश्वा इव
 यथाध्वनो विमोचने मनुष्याणामध्वविमोकाय संचरन्ति तथेत्यर्थः । यद्यदेव्यः । नदीनामैतत् । नद्यो वि वर्तते
 विविधं संचरन्ति । अथवा प्रतिनिवृत्य वर्तते । प्रवर्धत इत्यर्थः । तदेवं कुर्वतीति पूर्वचान्वयः ॥

आ यात मरुतो दिव आन्तरिक्षाद्मादुत । माव स्यात् परावतः ॥८॥
 आ । यात् । मरुतः । दिवः । आ । अन्तरिक्षात् । अमात् । उत । मा । अव । स्यात् ।
 परावतः ॥८॥

हे मरुतः परावतोऽत्यंतदूरदेशात् दिवो बुलोकादा यात । तथांतरिक्षादा यात । उतापि चामादक्षा-
 लोकादा यात । परावत इत्यत्रापि वा योज्यं । परावतो दूरदेशे तत्र तत्र बुलोकादौ माव स्यात् । अवस्थिति
 मा कुर्वत ॥

मा वो रसानितभा कुभा कुमुर्मा वः सिंधुर्नि रीरमत ।
 मा वः परि छात्सरयुः पुरीषिण्यस्मे इत्सुमर्मस्तु वः ॥९॥

मा । वः । रसा । अनितभा । कुभा । क्रमुः । मा । वः । सिंधुः । नि । रीरमत् ।

मा । वः । परि । स्यात् । सरयुः । पुरीषिणी । अस्मे इति । इत् । सुम् । अस्तु । वः ॥ ९ ॥

हे मरुतो वो युष्मान् रसा । नदीनामैतत् । रसा नदी भवति । नि० ११. २५. । इति निरुक्तं । रसनवती शब्दवती । अनितभा । इता प्राप्ता भा यस्याः सेतभा । न तादृशानितभा । कुभा कुत्सितदीप्तिश्च मा नि रीरमत् । मा निरुक्तं रमत् । क्रमुः सर्वत्रक्रमणः सिंधुः समुद्रश्च मा नि रीरमत् । तथा पुरीषिणी । पुरीष-मुदकं । तद्वती सरयुरपि मा परि षात् । परितस्तिष्ठतु । मा निरुणद्गु । अस्मे इत् अस्मास्वेवास्तु सुम् त्वदाग-मनजनितं सुखं वो युष्माकं संबंधि युष्मत्स्वभूतं ॥

तं वः शर्धं रथानां त्वेषं गणं मारुतं नव्यसीनां । अनु प्र यंति वृष्टयः ॥ १० ॥

तं वः । शर्धं । रथानां । त्वेषं । गणं । मारुतं । नव्यसीनां । अनु । प्र । यंति । वृष्टयः ॥ १० ॥

तं मारुतमित्यनेन संबध्यते । वो युष्माकं प्रेरकं नव्यसीनां नूतनानां रथानां शर्धं बलं त्वेषं दीप्तं तं मारुतं गणं च स्त्रीमीत्यर्थः । यद्वा । रथानां रहणशीलानां वो युष्माकं शर्धं परेषामभिभावकं गणं स्त्रीमीत्येकमेव वाक्यं । अथ परोक्षकृतः । वृष्टयो युष्मान्नु प्र यंति । प्रकर्षेण गच्छंति । यद्वा । वर्षका मरुतोऽनु अनुकूलं प्रकृष्टं यंति । गच्छंति ॥ ॥ १२ ॥

शर्धंशर्धं व एषां व्रातंव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिः । अनु क्रामेम धीतिभिः ॥ ११ ॥

शर्धंऽशर्धं । वः । एषां । व्रातंऽव्रातं । गणंऽगणं । सुशस्तिऽभिः । अनु । क्रामेम ।

धीतिऽभिः ॥ ११ ॥

हे मरुत एषां वो युष्माकं शर्धं शर्धं तत्तद्वलं व्रातं व्रातं । अविवक्षितगणो व्रातः । तं तं व्रातं वो गणं गणं तं तं सप्तसप्तसमुदायात्मकं गणं गणं च सुशस्तिभिः शोभनस्तुतिभिर्धीतिभिः कर्मभिर्हविष्प्रदानादिलच-णिरनु क्रामेम । अनुगच्छेम ॥

कस्मा अद्य सुजाताय रातहव्याय प्र ययुः । एना यामेन मरुतः ॥ १२ ॥

कस्मै । अद्य । सुऽजाताय । रातऽहव्याय । प्र । ययुः । एना । यामेन । मरुतः ॥ १२ ॥

अथास्मिन्दिने कस्मै सुजाताय रातहव्याय दत्तहविष्काय प्र ययुः प्रकर्षेण गच्छेयुरेनानेन यामेन रथेन मरुतः ॥

येन तोकाय तनयाय धान्यं बीजं वहध्वे अस्ति ।

अस्मभ्यं तद्वत्तन यद्व ईमहे राधो विश्वायु सौभगं ॥ १३ ॥

येन । तोकाय । तनयाय । धान्यं । बीजं । वहध्वे । अस्ति ।

अस्मभ्यं । तत् । धत्तन । यत् । वः । ईमहे । राधः । विश्वऽआयु । सौभगं ॥ १३ ॥

हे मरुतो येन सदयेन मनसा तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय धनाय वा धान्यं बीजमक्षितमक्षीणं वहध्वे धारयध्वे तेन वित्तेनास्मभ्यं तद्वान्यं बीजं धत्तन । यच्च वो युष्मानीमहे याचामहे राधो धनं विश्वायु सर्वाप्तोपेतं कृत्वायुष्योपेतं वा सौभगं सौभाग्यं च तद्वत्तनेति समन्वयः ॥

अतीयाम निदस्तिरः स्वस्तिभिर्हित्वावद्यमरातीः ।

वृष्टी शं योराप उस्ति भेषजं स्याम मरुतः सह ॥ १४ ॥

अति॑ । इ॒याम् । नि॒दः । ति॒रः । स्व॒स्तिऽभिः॑ । हि॒त्वा । अ॒व॒द्यं । अ॒रा॒तीः ।
वृ॒ष्टी । शं । योः । आपः॑ । उ॒स्मि । भे॒ष॒जं । स्या॒म । म॒रुतः॑ । स॒ह ॥ १४ ॥

हे मरुतो वयं स्वस्तिभिः तेमैरवद्यं पापं हित्वा परित्यज्य निद्रो निंदकानरातीः शत्रून् तिरः प्राप्तान् । यदा तिरोऽतर्हितं । अतीयाम् । अतिक्रम्य गच्छेम । तिरस्कुर्म इत्यर्थः । अनेनानिष्टपरिहारः प्रार्थित उत्तरे-
णेष्टप्राप्तिरुच्यते । वृष्टी वृष्टिषु युष्मत्प्रेरितासु सतीषु शं सुखं योः पापानां यावनं चाप उदकानि ॥ शसः स्थाने
जस ॥ उस्मि गोयुक्तं भेषजं । यद्यप्येतदुदकनाम तथापि पृथगपामभिधानाद् न तद्वैतुकार्यमत्रमुच्यते । तत् सर्वं
सह स्वाम लभेमहि हे मरुतो वयं । यदा आपो युष्मत्प्रेरिता उक्तं सर्वं कुर्वतु । वयं सर्वे सहैव स्वाम । भवेम
युष्मत्स्वभूताः ॥

सु॒दे॒वः स॒महा॑सति सु॒वीरो॑ नरो मरुतः स मर्त्यैः । यं चाय॑ध्वे स्याम॒ ते ॥ १५ ॥

सु॒ऽदे॒वः । स॒म॒हः । अ॒स॒ति॒ । सु॒ऽवी॒रः । न॒रः । म॒रुतः॑ । सः । म॒र्त्यैः । यं । चाय॑ध्वे ।
स्या॒म । ते ॥ १५ ॥

हे समह । प्रशस्तवचनः समहशब्दः । हे पूजित मरुतां गण सुदेवः कन्याणामरुत्संज्ञकदेवोपेतोऽसति ।
भवति । हे नरो नेतारो हे मरुतः स मर्त्यैः सुवीरः शोभनपुत्राबुपितस्यासति । भवति । यं मर्त्यं चायध्वे पाज-
यध्वे । एवं भवति ते वयं स्वाम युष्मदीयाः ॥

स्तु॒हि भो॒जान् स्तु॒वतो॑ अ॒स्य॒ याम॑नि रण॒ग्वा॒वो न॒ यव॑से ।

य॒तः पूर्वा॑ इव॒ सखी॑रनुं ह्र॒य गि॒रा गृ॒णीहि॑ का॒मिनः॑ ॥ १६ ॥

स्तु॒हि । भो॒जान् । स्तु॒वतः॑ । अ॒स्य॒ । याम॑नि । रण॒न् । गा॒वः । न । यव॑से ।

य॒तः । पूर्वा॑न् ऽइव । सखी॑न् । अनुं । ह्र॒य । गि॒रा । गृ॒णीहि॑ । का॒मिनः॑ ॥ १६ ॥

हे ऋषे सुवतः स्तुतिं कुर्वतोऽस्य यजमानस्य यामनि यज्ञे भोजान् दातृमरुतः स्तुहि । गावो न यवसे ।
तृणादिभक्षणाय गच्छन्त्यो गावो यथा रमन्ते तद्वन्मरुतोऽपि रणन् । रमन्तां । यतो गच्छतो मरुतः पूर्वां
पुरातनान् सखीनिवानु ह्रय । आह्रय । कामिनः स्तुतीच्छावतो मरुतो गिरा स्तुत्या गृणीहि । स्तुहि ॥ १३ ॥

प्र शर्धायेति पंचदशर्चं दशमं सूक्तं श्लावाद्यस्वार्थं मरुद्देवताकं । चतुर्दशी त्रिष्टुप शिष्टा जगत्तः । प्र शर्धाय
पंचोना जागतमुपात्त्या त्रिष्टुपित्यनुक्रांतं ॥ सूक्तविनियोगो लेगिकः ॥ आर्षेन्द्रामारुत्यां प्रधानस्य याज्या ।
सूचितं च । प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्येन्द्रीमनूच्य मारुत्या यजेत् । आ० २. ११. इति ॥

प्र शर्धाय॑ मा॒रुताय॑ स्व॒भान॑व इ॒मां वाच॑मन॒जा पर्व॑त॒च्युते॑ ।

घ॒र्म॒स्तु॒भे दि॒व आ॑ पृ॒ष्ठ॒य॒ज्वने॑ द्यु॒म्न॒श्र॒वसे॑ म॒हि नृ॒म्णम॑र्च॒त ॥ १ ॥

प्र । शर्धाय॑ । मा॒रुताय॑ । स्व॒ऽभान॑वे । इ॒मां । वाचं॑ । अ॒न॒ज॒ । पर्व॑त॒ऽच्युते॑ ।

घ॒र्म॒ऽस्तु॒भे । दि॒वः । आ॑ । पृ॒ष्ठ॒ऽय॒ज्वने॑ । द्यु॒म्न॒ऽश्र॒वसे॑ । म॒हि । नृ॒म्णं । अ॒र्च॒त ॥ १ ॥

प्र अनजेति संबंधः । मारुताय मरुत्संबन्धिने शर्धाय बलायेमां क्रियमाणां वाचं स्तुतिं प्रानज । प्रापय ।
स्वभानवे स्वायत्ततेजसे पर्वतच्युते पर्वतस्य आवयिचे घर्मस्तुभे घर्मस्य स्तोभयिचे दिव आ बुल्लोकादागच्छते
पृष्ठयज्वने षट् पृष्ठे रथंतरवृहदादिभिरीजानाय द्युम्नश्रवसे द्योतमानाज्ञाय महि महत् प्रभूतं नृम्णं धनं
हविर्बलशमर्चत । ददतेत्यर्थः ॥

कारीर्या प्रथमस्याः पिंड्याः प्र वो मरुत इति याज्या । सूचितं च । प्र वो मरुतस्तविषा आ यं नरः । आ० २. १३. । इति ॥

प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवो वयोवृधो अश्वयुजः परिजयः ।

सं विद्युता दधति वाशति चितः स्वरंत्यापोऽवना परिजयः ॥२॥

प्र । वः । मरुतः । तविषाः । उदन्यवः । वयःऽवृधः । अश्वऽयुजः । परिऽजयः ।

सं । विऽद्युता । दधति । वाशति । चितः । स्वरंति । आपः । अवना । परिऽजयः ॥२॥

हे मरुतो वो युष्माकं गणाः प्र प्रादुर्भवति । कीदृशा गणाः । तविषा दीप्ता महांतो वा उदन्यव उदके-
च्छ्वो जगद्रक्षणार्थं वयोवृधोऽन्नस्य वर्धयितारोऽश्वयुजो गमनाय रथेऽश्वानां योक्तारः परिजयः परितो
गंतारो विद्युता सं दधति । संगच्छंते । तदानीं चितस्त्रिषु स्थानेषु तायमानो मेघो मरुन्नणो वा वाशति ।
शब्दयति । अस्मिन्पक्षे संघवादोऽयं । तदापः परिजयः परितो गन्त्र आपोऽवनावर्णा भूमौ स्वरंति । अधः
पतंति ॥

विद्युन्महस इति तृतीया कारीर्यामेव द्वितीयस्याः पिंड्या याज्या । सूचितं च । विद्युन्महसो नरोऽश्मदि-
द्यवः कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णाः । आ० २. १३. । इति ॥

विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवो वातत्विषो मरुतः पर्वतच्युतः ।

अन्त्या चिन्मुहुरा ह्रादुनीवृतः स्तनयदमा रभसा उदोजसः ॥३॥

विद्युत्ऽमहसः । नरः । अश्मऽदिद्यवः । वातऽत्विषः । मरुतः । पर्वतऽच्युतः ।

अन्त्या । चित् । मुहुः । आ । ह्रादुनीऽवृतः । स्तनयत्ऽअमाः । रभसाः ।

उत्ऽओजसः ॥३॥

विद्युन्महसो विद्योतमानतेजसो नरो वृथ्यादेर्नेतारोऽश्मदिद्यवो व्याप्तायुधा अश्मसारमयायुधा वा
वातत्विषः प्राप्नोतिप्रयः पर्वतच्युतः पर्वतानां मेघानां वा च्यावयितारोऽन्त्या चिन्मुहुरादकानां दातारः ॥
शसो याज्यदेशः । चिदिति पूरणः ॥ ह्रादुनीवृतो ह्रादुन्या अग्नेः प्रवर्तकाः स्तनयदमाः । अमाशब्दः साहि-
त्यवाची । शब्दोपेतगणा इत्यर्थः । रभसा वृथ्यर्थमुद्युजानां उदोजस उदितबला मरुतो वृथ्यर्थं प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥

व्यक्त्तुन्मुद्रा व्यहानि शिक्कसो व्यन्तरिक्खं वि रजांसि धूतयः ।

वि यदज्जाँ अजंथ नाव ई यथा वि दुर्गाणि मरुतो नाहं रिथथ ॥४॥

वि । अक्त्तुन् । रुद्राः । वि । अहानि । शिक्कसः । वि । अन्तरिक्खं । वि । रजांसि । धूतयः ।

वि । यत् । अजान् । अजंथ । नावः । ई । यथा । वि । दुःऽगानि । मरुतः । न । अहं ।

रिथथ ॥४॥

हे रुद्रा रुद्रपुत्रा मरुतः अक्त्तुन् रात्रीर्व्यजथेत्युत्तरार्धगतेन संबध्यते । एवं सर्वत्रेति । निपथेति तस्यार्थः ।
अहान्यपि व्यजथ । हे शिक्कसः शक्ताः सर्वमपि कर्तुमंतरिक्खं व्यजथ । तथा रजांसि व्यजथ । हे धूतयः कंपका
यद्यदाज्जमेघान् व्यजथ गमयथ नाव ई ता यथा समुद्रं तद्वत् दुर्गाणि शत्रुनगराणि व्यजथ हे मरुतो नाहं
रिथथ । नैव हिंसथ ॥

तद्दीर्घं वो मरुतो महित्वनं दीर्घं ततान् सूर्यो न योजनं ।

एता न यामे अगृभीतशोचिषोऽनश्चदां यन्ययातना गिरिं ॥५॥

तत् । वीर्यं । वः । मरुतः । महिऽत्वनं । दीर्घं । ततान् । सूर्यः । न । योजनं ।

एताः । न । यामे । अगृभीतऽशोचिषः । अनश्चऽदां । यत् । नि । अयातन । गिरिं ॥५॥

हे मरुतो वो युष्माकं तद्दीर्घं प्रसिद्धं सामर्थ्यं महित्वनं महत्त्वं दीर्घमत्यंतमायतं ततान् । तनोति । लोके सूर्यो न योजनं सूर्यस्तेज इव । एता न एतवर्णा देवानामश्वा इव । ते यथा यामे गमने योजनं दीर्घं तन्वति तद्वदित्यपरो दृष्टांतः । ते चागृभीतशोचिषोऽगृहीततेजस्काः । यद्वैतमरुतां विशेषणं । हे मरुतो यूयमगृभीतशोचिषः संतो यद्यदानश्चदां व्यापकोदकादातारं पणिभिरपहृतानामश्वानामप्रदातारं वा गिरिं मेघं पर्वतं वा न्ययातन निहतवतः ॥ ॥५४॥

अभ्राजि शर्धो मरुतो यदर्णसं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः ।

अध स्मा नो अरमतिं सजोषसश्चक्षुरिव यंतमनु नेषथा सुगं ॥६॥

अभ्राजि । शर्धः । मरुतः । यत् । अर्णसं । मोषथ । वृक्षं । कपनाऽइव । वेधसः ।

अध । स्म । नः । अरमतिं । सऽजोषसः । चक्षुःऽइव । यंतं । अनु । नेषथ । सुगं ॥६॥

हे वेधसो वृष्टिर्विधातारो हे मरुतः शर्धो भवतां गणमभ्राजि । भ्राजति । यद्यस्मादर्णसमुदकवंतं वृक्षं । वृष्ट्यति विदार्यत इति वृक्षो मेघः । तं मोषथ । ताडयथेत्यर्थः । कपनेव । इवेत्यनर्थकः । कपनाः संतः । यद्वा । कपनाः क्रिमयो वृक्षं घुणादयः । ते यथा मुष्णति तद्वत् । अधापि च । स्मेति पूरणः । नोऽस्मान् । मामित्यर्थः । हे सजोषसो युष्मासु परस्परं समानप्रीतयो यूयमरमतिमारमणं धनादिकं प्रति यंतं गच्छंतमगु नेषथ अनुक्रमेण नयथ सुगं सुगमनं मार्गं । तच्च दृष्टांतः । चक्षुरिव । तद्यथा मार्गप्रदर्शनेन नायकं भवति तद्वत् ॥

न स जीयते मरुतो न हन्यते न स्नेधति न व्यथते न रिष्यति ।

नास्य राय उप दस्यंति नोतय ऋषिं वा यं राजानं वा सुषूदथ ॥७॥

न । सः । जीयते । मरुतः । न । हन्यते । न । स्नेधति । न । व्यथते । न । रिष्यति ।

न । अस्य । रायः । उप । दस्यंति । न । ऊतयः । ऋषिं । वा । यं । राजानं । वा । सुसूदथ ॥७॥

हे मरुतो यूयं यमृषिं मंत्रद्रष्टारं ब्राह्मणं राजानं वा सुषूदथ चारयथ प्रेरयथ सत्कर्मसु स ऋषी राजा वा न जीयते । अन्यैर्न पराभाव्यते ॥ जि जये ज्या वयोहानावित्यस्य वा रूपं ॥ हे मरुतो न हन्यते । न हिंस्यते । अत्यर्थं प्राणैर्न विरुज्यते । न स्नेधति । न क्षीयते । न व्यथते । न पीड्यते । न रिष्यति । न हिंस्यते । अत्र हिंसा बाधमात्रं । अस्य रायो धनानि नोप दस्यंति । नोपक्षीयंते । तथा नोतयो रक्षा अयुप दस्यंति ॥

कारीर्यामेव तृतीयस्थाः पिंडा याज्या नियुत्वंत इत्येषा । सूचितं च । नियुत्वंतो ग्रामजितो यथा नरोऽपि बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहा । आ० २. १३. इति ॥

नियुत्वंतो ग्रामजितो यथा नरोऽर्यमणो न मरुतः कवंधिनः ।

पिन्वंत्युत्सं यद्दिनासो अस्वरन्धुदंति पृथिवीं मध्वो अंधसा ॥८॥

नियुत्वंतः । ग्रामऽजितः । यथा । नरः । अर्यमणः । न । मरुतः । कवंधिनः ।

पिन्वंति । उत्सं । यत् । दिनासः । अस्वरन् । वि । उदंति । पृथिवीं । मध्वः । अंधसा ॥८॥

नियुत्वंतो नियुत्संक्षकैरश्वैस्तद्वंतो मरुतो ग्रामजितः संधातृकस्य पदार्थस्य विज्ञेयधितारो नरो नराकारा
नेतारो वा । मरुतो नियुत्वंतः । अयं शब्दोऽवाच्यसामान्ये वर्तते । नितरां यवनवंतोऽश्ववंतो ग्रामजितो
ग्रामस्य जितारो नर इव मनुष्या इव तथा भवन्ति । अयमणो न अयमप्रभृतय आदित्या इव । दीप्ता इति
शेषः । तादृशा मरुतः कवंधिन उदकवंतो भवन्ति । यद्यदेनास ईश्वरा उत्सं कूपादिनिम्नप्रदेशं मेघं वा
पिबन्ति प्याययंत्युदकेन । यदास्वरन् शब्दयन्ति यदा ब्रुवन्ति पृथिवीं मध्यो मधुरस्योदकस्यांधसा सरेण
तदेव भवन्ति । यद्वा । यदास्वरन् तदा पिबन्त्युत्समिनासः तदांधसः पृथिवीं ब्रुवन्तीति ॥

प्रवत्वंतीयं पृथिवी मरुद्भ्यः प्रवत्वंती द्यौर्भवति प्रयत्नः ।

प्रवत्वंतीः पृथ्या अंतरिक्ष्याः प्रवत्वंतः पर्वता जीरदानवः ॥ ९ ॥

प्रवत्वंती । इयं । पृथिवी । मरुत्ऽभ्यः । प्रवत्वंती । द्यौः । भवति । प्रयत्नऽभ्यः ।

प्रवत्वंतीः । पृथ्याः । अंतरिक्ष्याः । प्रवत्वंतः । पर्वताः । जीरऽदानवः ॥ ९ ॥

इयं पृथिवी मरुद्भ्यो मरुतामर्थाय प्रवत्वंती । प्रवतः प्रकर्षवंतो विस्तीर्णाः प्रदेशा यस्यां सा प्रवत्वंती ।
तादृशी भवति । कृत्वापि भूमिर्महत्तरा भवतीत्यर्थः । तां सर्वामपि व्याप्नुवन्तीति यावत् । तथा वारपि
प्रयत्नः प्रकर्षेण गच्छत्येभ्यः प्रवत्वंती भवति । सापि मरुतां संचाराय । तथांतरिक्ष्या अंतरिक्षे भवाः पृथ्याः
सुगतयोऽपि प्रवत्वंतीः प्रवत्वंत्यो मरुद्भ्यो भवन्ति । पर्वता अद्रयो मेघा वा प्रवत्वंतो भवन्ति जीरदानवः
चिप्रदाना मरुद्भ्यः ॥

यन्मरुतः सभरसः स्वर्णरः सूर्य उदिते मदथा दिवो नरः ।

न वोऽश्वाः अथयन्ताह सिंस्रतः सद्यो अस्याध्वनः पारमश्रुथ ॥ १० ॥

यत् । मरुतः । सऽभरसः । स्वऽनरः । सूर्य । उत्ऽइते । मदथ । दिवः । नरः ।

न । वः । अश्वाः । अथयन्त । अह । सिंस्रतः । सद्यः । अस्य । अध्वनः । पारं । अश्रुथ ॥ १० ॥

हे मरुतः सभरसः सहबलाः स्वर्णरः सर्वस्य नेतारो यूयं यद्यदा सूर्य उदित उन्नते मध्याह्ने मदथ सोमेन
हे दिवो बुलोकस्य नरो नेतारः । यदा सोमं पातुमिच्छेत्त्यर्थः । तदा वोऽश्वाः सिंस्रतः सरन्तो नाह अथयन्त ।
नेव अथयन्ति । सद्यस्तदानीमेवास्याध्वनो देवयजनमार्गस्य पारमश्रुथ । व्याप्नुथ । यद्वा । यदा सोमेन मदथ
तदा त्वदीया अश्वा न शिथिला भवन्ति । यूयं च कृत्स्नस्य लोकवयमार्गस्य पारमश्रुथ ॥ १० ॥

अंसेषु व ऋष्टयः पत्सु खादयो वक्षःसु रुक्मा मरुतो रथे शुभः ।

अग्निभाजसो विद्युतो गभस्त्योः शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

अंसेषु । वः । ऋष्टयः । पत्ऽसु । खादयः । वक्षःऽसु । रुक्माः । मरुतः । रथे । शुभः ।

अग्निऽभाजसः । विऽद्युतः । गभस्त्योः । शिप्राः । शीर्षेऽसु । विऽतताः । हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

हे मरुतो वो युष्माकमंसेष्वृष्टय आयुधानि भासन्त इति शेषः । पत्सु खादयः कटकाः । वक्षःसु रुक्मा
हाराः । रथे शुभो मधुरामुषा आपः । अग्निभाजसोऽग्निदीप्ता विद्युतो गभस्त्योर्हस्तयोर्भासन्त इत्यर्थः । शीर्षसु
शिरःसु हिरण्ययीर्हिरण्यमयः शिप्रा उष्णीषमयो वितता विसृताः । प्रतिवाक्यं वितता इति वा संबंधणीयं ॥

तं नाकमूर्यो अगृभीतशोचिषं रुशन्तिप्रप्लवं मरुतो वि धूनुथ ।

समन्व्यन्त वृजनातिविषन्त यत्स्वरन्ति घोषं वितन्तमृतायवः ॥ १२ ॥

तं । नाकै । अर्यः । अगृभीतऽशोचिषं । रुशन्तु । पिप्पलं । मरुतः । वि । धूनुथ ।
सं । अच्यंत । वृजना । अतित्विषंत । यत् । स्वरंति । घोषं । विऽतंतं । ऋतऽयवः ॥ १२ ॥

हे मरुतोऽर्यो गंतारो यूयं तं प्रसिद्धं नाकमादित्यं । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः । अगृभीतशोचिषमसुरैर-
नपहततेजस्कं तं रुशन्तुभ्रवर्णं पिप्पलमुदकं वि धूनुथ । विविधं चालयथ ॥ अयं द्विकर्मकः ॥ यद्यदा वृजना
बलानि समच्यंत संगता बलिनो भवथ । हविर्भिरस्मद्वैरिति भावः । पश्चादतित्विषंत दीप्ता भवथ ॥ उभयत्र
पुरुषव्यत्ययः ॥ यद्वा । यदासुरा वृजना बलैः समच्यंत अतित्विषंत तदा घोषं भयजनकं शब्दं विततं विसृतं
स्वरंति । कुर्वतेत्यर्थः । ऋतायव उदकमिच्छंतो यूयं । यद्वा । उत्तरार्धं ऋत्विग्यजमानपरतया व्याख्येयः ।
यद्यदा ऋतायवो यज्ञकामा यजमानादयो यदा समच्यंत संगता वृजना बलान्यतित्विषंत च स्वरंति घोषं
स्त्रोत्रं विततं तदानीं पिप्पलं वि धूनुथेति संबंधः ॥

युष्मादत्तस्य मरुतो विचेतसो रायः स्याम रथ्योऽवयस्वतः ।

न यो युच्छति तिथ्योऽयथा दिवोऽस्मे रारंत मरुतः सहस्रिणं ॥ १३ ॥

युष्मादत्तस्य । मरुतः । विऽचेतसः । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

न । यः । युच्छति । तिथ्यः । यथा । दिवः । अस्मे इति । रारंत । मरुतः । सहस्रिणं ॥ १३ ॥

हे विचेतसो विविधप्रज्ञा हे मरुतो युष्मादत्तस्य युष्माभिर्दत्तस्य वयस्वतोऽन्नवतो रायो धनस्य स्याम ।
भवेम स्वामिनः । के । रथ्यो रथस्वामिनो वयं । यो युष्माभिर्दत्तो रा न युच्छति न च्यवते । यथा दिवः
सकाशात्तिथ्य आदित्यो न युच्छति । तथास्ते अस्मासु सहस्रिणमपरिमितं रारंत । रमयत हे मरुतः ॥

यूयं रयिं मरुतः स्पार्हवीरं यूयमृषिमवथ सामविप्रं ।

यूयमर्वंत भरताय वाजं यूयं धृत्य राजानं श्रुष्टिमंतं ॥ १४ ॥

यूयं । रयिं । मरुतः । स्पार्हऽवीरं । यूयं । ऋषिं । अवथ । सामऽविप्रं ।

यूयं । अर्वंत । भरताय । वाजं । यूयं । धृत्य । राजानं । श्रुष्टिऽमंतं ॥ १४ ॥

हे मरुतो यूयं रयिं धनं स्पार्हवीरं स्पृहणीयवीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं धृत्य । दत्त । हे मरुतो यूयं
सामविप्रं साम्नां विविधं प्रेरयितारं यद्वा सामसहिता विप्रा यस्य तादृशमृषिमवथ । रक्षथ । हे यूयमर्वंतमश्वं
वाजमन्नं च भरताय देवान् विभ्रते श्लावाश्वाय धृत्य । हे मरुतो यूयं राजानं दीप्तं स्वामिनं वा श्रुष्टिमंतं
सुखवंतं । पुत्रमित्यर्थः । धृत्य ॥

तद्धो यामि द्रविणं सद्युक्तयो येना स्वर्णं ततनाम नृरभि ।

इदं सु मे मरुतो हर्यता वचो यस्य तरेम तरसा शतं हिमाः ॥ १५ ॥

तत् । वः । यामि । द्रविणं । सद्यःऽऊतयः । येन । स्वः । न । ततनाम । नृन् । अभि ।

इदं । सु । मे । मरुतः । हर्यत । वचः । यस्य । तरेम । तरसा । शतं । हिमाः ॥ १५ ॥

हे सद्युक्तयः । तदानीमेव रक्षा येषां ते तादृशाः । सद्योगमना वा वो युष्मान् तद्रविणं धनं यामि ।
याचामहे । येन धनेन नृनस्त्युचभृत्यादीनभि ततनाम स्वर्णं आदित्य इव ररमीन् । हे मरुतो मे मम स्वभूत-
मिदमिदानीं क्रियमाणं वचः स्त्रोत्रं सु सुष्ठु हर्यत । कामयध्वं । यस्य स्त्रोत्रवचसस्तरसा बलेन शतं शतसंख्या-
कान् हिमा हेमन्तान् तरेम । शतसंवत्सरं जीवेमेत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

प्रयज्यव इति दशर्चमेकादशं सूक्तं श्वावाश्वस्यार्थं मारुतं । दशमी त्रिष्टुप श्रिष्टा जगत् । प्रयज्यवो दशांश्चा त्रिष्टुपित्यनुक्रमणिका ॥ आभिन्नविके षष्ठेऽह्न्यापिमारुत इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानीयं । सूचितं च । प्रयज्यव इमं स्तोममित्यापिमारुतं । आ० ७. ७. इति ॥

प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टयो बृहद्वयो दधिरे रुक्मवक्षसः ।

इयंते अश्वैः सुयमेभिराशुभिः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रयज्यवः । मरुतः । भ्राजन्तऽदृष्टयः । बृहत् । वयः । दधिरे । रुक्मऽवक्षसः ।

इयंते । अश्वैः । सुऽयमेभिः । आशुऽभिः । शुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टारो भ्राजदृष्टयो दीप्तायुधा मरुतो बृहत् प्रभूतं वयो यौवनलक्षणं प्रभूतमन्नं वा दधिरे । धारयन्ति । रुक्मवक्षसो हारायतवक्षसाः । ते मरुतः सुयमेभिः सुखेन नियमितं शक्नोराशुभिः शीघ्र-
गैरश्वीरीयन्ते । प्राप्यन्ते । शुभं शोभनं यथा भवति तथा । यद्वा । उदकमभिलक्ष्य यातां गच्छतां मरुतां रथा
अप्यन्ववृत्सत । अनुवर्तन्ते ॥

स्वयं दधिध्वे तविषीं यथा विद बृहन्महांत उर्विया वि राजथ ।

उतांतरिक्षं ममिरे व्योजसा शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ २ ॥

स्वयं । दधिध्वे । तविषीं । यथा । विद । बृहत् । महांतः । उर्विया । वि । राजथ ।

उत । अंतरिक्षं । ममिरे । वि । व्योजसा । शुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ २ ॥

हे मरुतो यूयं स्वयमसहायेनैव दधिध्वे । धारयध्वे । कुरुध्व इत्यर्थः । किं । तविषीं वल्लं सामर्थ्यं । यथा
विद जानीथ । अप्रतिबद्धसामर्थ्या इत्यर्थः । हे महांतो यूयमुर्वियोरवः संतो वि राजथ । उतापि चांतरिक्ष-
मोजसा वल्लेन वि ममिरे । व्याप्नुय । शुभमित्यादि गतं ॥

साकं जाताः सुभ्वः साकमुक्षिताः श्रिये चिदा प्रतरं वावृधुनरः ।

विरोकिणः सूर्यस्येव रश्मयः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ३ ॥

साकं । जाताः । सुऽभ्वः । साकं । उक्षिताः । श्रिये । चित् । आ । प्रऽतरं । वऽवृधुः । नरः ।

विऽरोकिणः । सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । शुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ३ ॥

साकं सहेव जाता उत्पन्ना सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः । महांत इत्यर्थः । तथैव साकं सहेवोचिताः सेक्तारो वर्षकाः
श्रिये चित् शोभाया एव प्रतरं प्रकृष्टतरमा सर्वतो ववृधुः । अवर्धयन् । नरः कर्मणां नेतारो विरोकिणः
विरोचमानाः सूर्यस्यैव रश्मयः सूर्यरश्मय इव । शुभमित्यादि गतं ॥

आभूषेण्यं वो मरुतो महित्वनं दिदृक्षेण्यं सूर्यस्येव चक्ष्णं ।

उतो अस्माँ अमृतत्वे दधातन् शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ४ ॥

आभूषेण्यं । वः । मरुतः । महिऽत्वनं । दिदृक्षेण्यं । सूर्यस्यऽइव । चक्ष्णं ।

उतो इति । अस्मान् । अमृतऽत्वे । दधातन् । शुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ४ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं महित्वनं महत्त्वमाभूषेण्यं सुखं । किंच सूर्यस्यैव चक्ष्णं रूपमिव दिदृक्षेण्यं दर्शनीयं ।
उतो अपि चास्मानमृतत्वे मोक्षे । स्वर्ग इत्यर्थः । तच्च दधातन् । धारयत । श्रिष्टं गतं ॥

कारीर्था प्रथमस्याः पिंड्या उदीरयथेत्यनुवाक्या । सूचितं च । उदीरयथा मरुतः समुद्रतः प्र वो मरुत-
स्त्रविषा उदन्यवः । आ० २. १३. इति ॥

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।

न वो दस्त्रा उप दस्यंति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥५॥

उत् । ईरयथ । मरुतः । समुद्रतः । यूयं । वृष्टिं । वर्षयथ । पुरीषिणः ।

न । वः । दस्त्राः । उप । दस्यंति । धेनवः । शुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥५॥

हे मरुतो यूयं समुद्रतः समुद्रवणसाधनादंतरिचादुदीरयथ । प्रेरयथ वृष्टिं । अयमेवार्थः पुनरुच्यते । हे
पुरीषिणः । पृणतेः प्रीणातेर्वा पुरीषमुदकं । हे तदंतो यूयं वृष्टिं वर्षयथ । हे दस्त्रा दर्शनीयाः शत्रूणामुपक्षप
यितारो वा वो युष्माकं धेनवः प्रीणयितारो मेघा गोप दस्यंति । न शुष्यंति ॥ ॥१७॥

यदश्वान्धूषु पृषतीरयुग्धं हिरण्ययान्प्रत्यत्काँ अमुग्धं ।

विश्वा इत्स्पृधो मरुतो व्यस्यथ शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥६॥

यत् । अश्वान् । धूः । सु । पृषतीः । अयुग्धं । हिरण्ययान् । प्रति । अत्कान् । अमुग्धं ।

विश्वाः । इत् । स्पृधः । मरुतः । वि । अस्यथ । शुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥६॥

हे मरुतो यूयं यद्यदाश्वान् धूषु रथसंबन्धिनीष्वयुग्धं योजितवंतः स्त्र । कीदृशानश्वान् । पृषतीः । पृषत्यो
मरुतामित्युक्तत्वात् । पृषद्वर्णा वडवाः । सारंगी वात्राश्चशब्दवाच्या । हिरण्ययान्हिरण्यवर्णानत्कान्प्रत्ययान्
प्रत्यमुग्धं प्रत्यमुवत । एवं कृत्वा विश्वा इत् स्पृधः सर्वानपि संग्रामान् हे मरुतो व्यस्यथ । विक्षिपथ । शुभमि-
त्यादि गतं ॥

न पर्वता न नद्यो वरंत वो यचाचिध्वं मरुतो गच्छथेदु तत् ।

उत द्यावापृथिवी याथना परि शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥७॥

न । पर्वताः । न । नद्यः । वरंत । वः । यच । अचिध्वं । मरुतः । गच्छथ । इत् । ऊं इति । तत् ।

उत । द्यावापृथिवी इति । याथन । परि । शुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥७॥

हे मरुतो वो युष्मान् पर्वताः शिलोच्चया न वरंत । न वारयंतु । तथा नद्यश्च न वारयंतु । किंतु यच्च
यस्मिन्पृथ्वादिस्थानेऽचिध्वं जानीथ संकल्पयथ तत्स्थानं गच्छथेदु । गच्छथैव । उतापि च द्यावापृथिवी च परि
परितो याथन । याथ वृथ्यर्थमिति ॥

यत्पूर्य्यं मरुतो यच्च नूतनं यदुद्यते वसवो यच्च शस्यते ।

विश्वस्य तस्य भवथा नवेदसः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥८॥

यत् । पूर्य्यं । मरुतः । यत् । च । नूतनं । यत् । उद्यते । वसवः । यत् । च । शस्यते ।

विश्वस्य । तस्य । भवथ । नवेदसः । शुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥८॥

हे मरुतो यूयं यत्पूर्य्यं पूर्वतनं पूर्वमनुष्ठितं यत्कर्मास्ति तदित्यर्थः । यच्च नूतनं कर्मास्ति । यच्चोद्यत ऊर्ध्वं
प्राप्यते । स्तूयत इत्यर्थः । हे वसवो वासका यच्च शस्यते शंसनं क्रियते तस्य विश्वस्तोक्तृष्टस्य नवेदसो जा
नंतो भवथ ॥

मृ॒ळत॑ नो म॒रुतो॒ मा व॑धि॒ष्टना॒स्मभ्य॑ श॒र्मं बहु॑लं वि य॑तन ।

अधि॑ स्तो॒त्रस्य॑ स॒ख्यस्य॑ गा॒तनु॒ ऋभ॑ य॒तामनु॑ रथा॑ अ॒वृत्सत॑ ॥ ९ ॥

मृ॒ळत॑ । नः । म॒रुतः । मा । व॑धि॒ष्टन॒ । अ॒स्मभ्य॑ । श॒र्मं । बहु॑लं । वि । य॑तन ।

अधि॑ । स्तो॒त्रस्य॑ । स॒ख्यस्य॑ । गा॒तनु॒ । ऋभ॑ । य॒तां । अ॒नु । रथा॑ । अ॒वृत्सत॑ ॥ ९ ॥

हे मरुतो नोऽस्मान् मृळत । सुखयत । मा वधिष्टन । असम्यक्करणादिजनितेन कोपेन मा वधिध्वं ।
किंत्वस्मभ्यं शर्म सुखं बज्रलमत्यधिकं वि यतन । कुहत । किंच स्तोत्रस्य स्तोत्रं सख्यस्य सख्यमधि गातन ।
अधिगच्छत । स्तुतिमनुभूयास्मासु सख्यं कुहतेत्यर्थः ॥

यू॒यम॒स्मान्न॑यत॒ वस्यो॒ अ॒च्छा॒ निर॑ह॒तिभ्यो॑ म॒रुतो॒ गृणा॑नाः ।

जुष॑ध्वं नो ह॒व्यदा॑तिं यज॒त्रा व॒यं स्या॑म॒ पत॑यो र॒यीणां॑ ॥ १० ॥

यू॒यं । अ॒स्मान् । न॒यत॑ । व॒स्यः । अ॒च्छ । निः । अ॒ह॒तिभ्यः॑ । म॒रुतः॑ । गृ॒णा॒नाः ।

जुष॑ध्वं । नः । ह॒व्यऽदा॑तिं । य॒ज॒त्राः । व॒यं । स्या॑म । प॒त॒यः । र॒यी॒णां ॥ १० ॥

हे मरुतो यूयमस्मान्वस्यो वक्षीयो धनं स्वर्गादिलक्षणं स्थानं वाच्छाभिलक्ष्य नयत । प्रापयत । किंचाह-
तिभ्यः पापेभ्यो निर्णयत । निर्गमयत गृणानाः स्तूयमानाः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ जुषध्वं सेवध्वं नोऽस्माकं
हव्यदातिं हविर्दानवतं यज्ञं हे यजत्रा यष्टव्या यूयं । वयं च रयीणां बज्रविधानां धनानां पतयः स्याम ।
भवेम ॥ ॥ १० ॥

अमे शर्धंतमिति नवर्चं द्वादशं सूक्तं श्लावाश्चस्वार्धं मारुतं । तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्या शिष्टा बृहत्यः ।
अमे नव बार्हतं तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यावित्यनुक्रमणिका ॥

अ॒मे श॑र्ध॒त॒मा ग॒णं पि॑ष्टं रु॒क्मेभि॑र॒ञ्जिभिः॑ ।

वि॒शो अ॒द्य म॒रुता॑म॒व ह॒ये दि॒वश्चि॑द्रोच॒नादधि॑ ॥ १ ॥

अ॒मे । श॑र्ध॒तं । आ । ग॒णं । पि॑ष्टं । रु॒क्मेभिः॑ । अ॒ञ्जिभिः॑ ।

वि॒शः । अ॒द्य । म॒रुता॑ । अ॒व । ह॒ये । दि॒वः । चि॒त् । रो॒चना॑त् । अ॒धि ॥ १ ॥

हे अमे शर्धंतं शत्रुनभिभवतं यज्ञायोत्सहमानं वा गणं मरुतां गणमा ह्वयेति शेषः । कीदृशं गणं ।
रुक्मेभी रुक्मै रोचमानैरञ्जिभिराभरणैश्च पिष्टमवयवितं । युक्तमित्यर्थः । अद्यास्मिन्यागदिने मरुतां विशः
प्रजाः । गणानित्यर्थः । तान्त्रोचनाद्रोचमानात् दिवो बुलोकात् । अधीति पंचम्यर्थानुवादी । चित्पूरणः ।
अवावस्तादस्त्रदभिमुखं ह्वये । आह्वयामि ॥

यथा॑ चि॒न्मन्य॑से ह॒दा तदि॒न्मे जग्मु॑रा॒शसः॑ ।

ये ते॒ नेदि॑ष्टं ह॒र्वना॒न्याग॑म॒न्तान्व॑र्ध भी॒मसं॑दृशः ॥ २ ॥

यथा॑ । चि॒त् । म॒न्य॑से । ह॒दा । तत् । इत् । मे । जग्मुः॑ । आ॒श॒सः ।

ये । ते । नेदि॑ष्टं । ह॒र्वना॒नि । आ॒श॒सः । तान् । व॒र्ध । भी॒मऽसं॑दृशः ॥ २ ॥

हे अमे त्वं हदा हृदयेन मरुतो यथा चिन्मन्यसे । चिदिति पूजायां । येन प्रकारेणातिपूजितं जानासि ।
तेष्वादरं करोषीत्यर्थः । तदित्तथैव मे मदर्थं जग्मुर्गच्छंस्वाशस आशंसितार इच्छंतः शत्रुन हिंसतो वा ।

अनंतरं ये मरुतो नेदिष्ठमत्यन्तांतिकं संनिधावेव ते तव हवनान्याङ्गानानि श्रुत्वागमन् आगच्छन्ति तान् भीमसदृशः कालविलंबासहनेन भयंकरदर्शनान्वर्धं । वर्धय हविष्प्रापणेन ॥

मी॒ऋ॒ष्म॒ती॒व॒ पृ॒थि॒वी॒ परा॒हता॒ मद॑न्येत्यस्मदा ।

अ॒क्षो॒ न वो॑ मरुतः॒ शिमी॑वाँ॒ अमो॑ दुध्रो गौरिव भीम॒युः ॥३॥

मी॒ऋ॒ष्म॒ती॒ऽइ॒व । पृ॒थि॒वी॒ । परा॑ऽहता । मद॑ती । ए॒ति॒ । अ॒स्मत् । आ ।

अ॒क्षः । न । वः । म॒रुतः॒ । शिमी॑ऽवान् । अ॒मः । दुध्रः । गौःऽइ॒व । भी॒मऽयुः ॥३॥

मी॒ऋ॒ष्म॒ती॒ प्रबल॑स्वामिका पराहतान्यैरभिभूता पृथिवीव । अत्र पृथिवीशब्दस्तदधिष्ठितां प्रजां लक्षयति । सा यथा स्वस्वामिनमुपद्रुताभिगच्छति तद्वदिति । मरुतां साकल्येन सर्वथा प्राप्तिर्दृष्टांतः । एवं मदती हृष्यंती मरुत्सेनास्मत् । अस्मानित्यर्थः । ऐति । आगच्छति । हे मरुतो वो युष्माकममो बलं गण अक्षो न अपिरिव शिमीवान् कर्मवान् दुध्रो दुर्धरो गौरिव भीमयुर्भोर्मिर्वृषभैर्युक्तो गौरिव । स यथा शिमीवान् कर्मवान् ॥

नि॒ ये रि॒णं॒त्यो॒जसा॒ वृथा॒ गावो॒ न दु॒र्धुरः॒ ।

अ॒श्मानं॑ चित्स्व॒र्यं॑ पर्व॒तं गि॒रिं प्र॒ च्याव॑यन्ति॒ याम॑भिः ॥४॥

नि॒ । ये । रि॒णं॒ति॒ । ओ॒जसा॒ । वृथा॒ । गावः॒ । न । दुः॑ऽधुरः ।

अ॒श्मानं॑ । चि॒त् । स्व॒र्यं॑ । पर्व॒तं । गि॒रिं । प्र । च्या॒व॒य॒न्ति॒ । याम॑ऽभिः ॥४॥

ये मरुत ओजसा स्वीयेन बलेन नि रिणन्ति हिंसन्ति शत्रून् वृथानायासेन स्वसंचारमात्रेण गावो न दुर्धुरो दुःखेन हिंसा अश्वा इव । ते मरुतः स्वर्थं शब्दयन्तमरमानं व्याप्तं पर्वतं जगत्पूरकोदकवंतं । पर्ववान्पर्वतः पर्व पुनः पृणतिः प्रीणातिर्वा । नि० १. २०. इति निरुक्तं । तादृशं गिरि मेघं । यद्वा । पर्वतमिति विशेष्यं गिरिमिति विशेषणं । निगिरत्युदकमिति गिरिः । तं यामभिर्गमनेः प्र च्यावयत्युदकनिर्गमनार्थं ॥

उत्तिष्ठ॑ नूनमेषां॒ स्तोमैः॒ समु॑क्षितानां । म॒रुता॑ पु॒रु॒तम॒मपूर्व्यं॒ गवां॒ सर्ग॑मिव ह्रये ॥५॥

उत् । तिष्ठ॑ । नूनं॒ । एषां॒ । स्तोमैः॒ । संऽउ॑क्षितानां । म॒रुता॑ । पु॒रु॒ऽतमं॒ । अ॒पूर्व्यं॒ । गवां॒ ।

सर्ग॑ऽइ॒व । ह्र॒ये ॥५॥

हे मरुतो यूयमुत्तिष्ठ । उत्तिष्ठत ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ नूनं निश्चयमेषां स्तोमैः स्तोमैः समुक्षितानां वर्धितानां मरुतां । यद्वा । स्तोमैरुपहृत्य इति संबंधः । तादृशां मरुतां पुरुतमं प्रभूततममपूर्व्यं । न विद्यते पूर्वं येभ्यस्तमपूर्व्यं सर्गं संघं गवामुदकानां प्रसिद्धानां गवां वा सर्गं संघमिव ह्रये । आह्रये ॥ ॥ १९ ॥

यु॒ग्ध्वं ह्य॒रुषी॒ रथे॑ यु॒ग्ध्वं रथे॑षु रो॒हितः॒ ।

यु॒ग्ध्वं हरी॑ अ॒जिरा॒ धुरि॑ वो॒ऽह्वे॒ वहि॑ष्ठा धुरि॑ वो॒ऽह्वे ॥६॥

यु॒ग्ध्वं । हि॒ । अ॒रुषीः॒ । रथे॑ । यु॒ग्ध्वं । रथे॑षु । रो॒हितः॒ ।

यु॒ग्ध्वं । हरी॑ इति॒ । अ॒जिरा॒ । धुरि॑ । वो॒ऽह्वे॒ । वहि॑ष्ठा । धुरि॑ । वो॒ऽह्वे ॥६॥

हे मरुतो यूयं रथे युष्मदीये सर्वेषां साधारणभूतेऽरुषीरारोचमाना वडवा युग्ध्वं । योजयध्वं । तथा रथेषु युष्मदीयेषु रोहितो रोहितवर्णा युग्ध्वं । हरी अश्वावजिराजिरावासुगमनी धुरि वोऽह्वे वहिष्याय युग्ध्वं । आदरार्थं पुनर्वचनं । वहिष्ठा वोढृतमावक्षी धुरि वोऽह्वे ॥

उ॒त॒ स्य॒ वा॒ज्य॒रू॒षस्तु॒वि॒ष्व॒णि॒रि॒ह॒ स्म॒ धा॒यि॒ दर्श॑तः ।

मा॒ वो॒ या॒मेषु॑ म॒रुत॑श्चि॒रं क॑र॒त्प्र तं॑ रथेषु॑ चोद॒त ॥ ७ ॥

उ॒त॒ । स्यः॑ । वा॒जी । अ॒रू॒षः । तु॒वि॒ऽस्व॒निः । इ॒ह । स्म॒ । धा॒यि॒ । दर्श॑तः ।

मा॒ । वः॑ । या॒मेषु॑ । म॒रुतः॑ । चि॒रं । क॑र॒त् । प्र॒ । तं॑ । रथेषु॑ । चो॒द॒त ॥ ७ ॥

उतापि च स्य स वाजी वेजनवानरूष आरोचमानस्तुविष्वणिः प्रभूतध्वनिरथः । अरूष इत्यनेन रोहित इत्युक्तं भवति । प्रष्टिर्वहति रोहितः । ऋग्वे० १. ३९. ६. इति ह्युक्तं । इह दानीं दर्शतो दर्शनीयः सन् धायि । रथे नियोजितः । स्नेति पूरणः । हे मरुतो वो यामेषु गमनेषु सोऽश्वाश्चिरं विलंबं मा करत् । मा करोतु । तं रथेषु । रथे युक्तमिति शेषः । प्र चोदत । प्रेरयत । यथा विलंबं न कुर्यात्तथा प्रेरयत ॥

रथं॑ नु॒ मा॒रुतं॑ व॒यं अ॒व॒स्यु॒मा हु॑वामहे ।

आ॒ यस्मि॑न्त॒स्थौ॒ सुर॑णानि॒ बिभ्र॑ती॒ सचा॑ म॒रुत्सु॑ रोद॒सी ॥ ८ ॥

रथं॑ । नु॒ । मा॒रुतं॑ । व॒यं । अ॒व॒स्युं । आ॒ । हु॒वा॒म॒हे ।

आ॒ । यस्मि॑न् । त॒स्थौ॒ । सु॒ऽर॒णानि॑ । बिभ्र॑ती । सचा॑ । म॒रुत्ऽसु॑ । रो॒द॒सी ॥ ८ ॥

वयमात्रेया रथं रंहणस्वभावं मारुतं मरुतां संबंधिनं रथं अवस्युमन्नेच्छुं नु अथा ऊवामहे । आहुयामः । यस्मिन्नथे सुरणानि सुरमणानि जलानि बिभ्रती धारयती रोदसी रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता । यद्वा । रुद्रो वायुः । तत्पत्नी माध्यमिका देवी मरुत्सु सचा सहिता आ तस्थौ आस्थितवती तं रथमाहुवे ॥

तं वः॑ श॒र्धं रथे॑षुभं॒ त्वेषं॑ प॒न॒स्यु॒मा हु॑वे ।

यस्मि॑न्त॒सुजा॑ता सु॒भगा॑ म॒ही॒यते॒ सचा॑ म॒रुत्सु॑ मी॒ळु॒षी ॥ ९ ॥

तं । वः॑ । श॒र्धं । रथे॑ऽषुभं॒ । त्वेषं॑ । प॒न॒स्युं । आ॒ । हु॒वे ।

यस्मि॑न् । सु॒ऽजा॑ता । सु॒ऽभ॒गा॑ । म॒ही॒यते॑ । सचा॑ । म॒रुत्ऽसु॑ । मी॒ळु॒षी ॥ ९ ॥

हे मरुतो वः शर्धं युष्मदीयं बलं गणं रथेषुभं रथे शोभनं त्वेषं दीप्तं पनस्युं सुत्यमा ऊवे । आहुये । यस्मिन् शर्धं सुजाता सुषु प्रवृद्धा सुभगा शोभनभाग्यातिमहती मीळुषी । मीळुष्टम शिवतमेत्यादी दर्शनाः श्रीढाचुद्रः । तत्पत्नी मीळुषी । मरुत्सु सचा सह महीयते पूज्यते तं शर्धमा ऊवे । आपस्तम्बोऽपि रुद्रपत्नीं मीळुषीसंज्ञया व्यवजहार । उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाहयति लीकिक्या वाचोत्तरस्यां मीळुषी मध्ये जयंतं । आप० गृ० २०. १-३. इति ॥ २० ॥ ४ ॥

पंचमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्रा रुद्रास इत्यष्टर्चं प्रथमं सूक्तं श्वावाश्वस्थार्थं मारुतं । सप्तम्यष्टम्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टाः षट् जगत्थः । आ रुद्रासोऽष्टौ द्वित्रिष्टुबंतमित्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लेखिकः ॥

आ॒ रु॒द्रा॒स॒ इ॒ंद्र॑वंतः॒ स॒जोष॑सो॒ हिर॑ण्य॒रथाः॑ सु॒वि॒ताय॑ गंत॒न ।

इ॒यं वो॑ अ॒स्मत्प्र॑ति॒ ह॒र्य॑ते॒ म॒तिस्तृ॑णजे॒ न दि॒व उ॒त्सा॑ उ॒दन्य॑वे ॥ १ ॥

आ॒ । रु॒द्रा॒सः॑ । इ॒ंद्र॑ऽवंतः॒ । स॒ऽजोष॑सः॒ । हिर॑ण्य॒ऽरथाः॑ । सु॒वि॒ताय॑ । ग॒त॒न॒ ।

इ॒यं । वः॑ । अ॒स्मत् । प्र॒ति॒ । ह॒र्य॑ते॒ । म॒तिः । तृ॒ण॑ऽजे॒ । न॒ । दि॒वः॑ । उ॒त्साः॑ । उ॒दन्य॑वे ॥ १ ॥

हे इन्द्रासो इन्द्रपुत्रा इन्द्रवत इन्द्रेण युष्मत्स्वामिना तद्वतः सजोषसः परस्परं समानप्रीतयो हिरण्यरथा हिरण्यमयरथाः संतः सुविताय सुगमनाय तत्साधनाय सुष्ठु सर्वैर्गन्तव्याय यज्ञाय तदर्थमा गन्तव्यं । आगच्छत । किमत्र विद्यत इति तदुच्यते । इयमस्मदस्मदीया मतिः सुतिर्वो युष्मान् प्राति हर्यते । कामयते । तस्मादागच्छत । उदन्यथ उदकेच्छ्वे तृष्णजे गीतमाय दिवो बुलोकसकाशादुत्सा उदकनिष्पन्दा यथा युष्माभिः प्रेरितास्मादस्मदर्थमप्यागत्याभिमतं ददतेत्यर्थः ॥

वाशीमंत ऋष्टिमंतो मनीषिणः सुधन्वान् इषुमंतो निषंगिणः ।

स्वश्वाः स्थ सुरथाः पृश्निमातरः स्वायुधा मरुतो यायना शुभं ॥ २ ॥

वाशीऽमंतः । ऋष्टिऽमंतः । मनीषिणः । सुऽधन्वानः । इषुऽमंतः । निषंगिणः ।

सुऽअश्वाः । स्थ । सुऽरथाः । पृश्निऽमातरः । सुऽआयुधाः । मरुतः । यायनः । शुभं ॥ २ ॥

हे मरुतो यूयं वाशीमंतः । वाशीति तक्षणासाधनमायुधं । तद्वतः स्थ । ऋष्टिमंतः । ऋष्टिर्नाम कुरिका । तद्वतः स्थ । एवं सर्वत्र योज्यं । मनीषिणो मनस ईश्वरा मनस्विनः सुधन्वानः शोभनधनुष्का इषुमंतो वाणवंतो निषंगिणो निषंगवंतः स्वश्वाः स्थ । शोभनाश्वा भवथ । सुरथाः शोभनरथाः पृश्निमातरः पृश्ने पुत्राः स्वायुधाः खड्गपरश्वादिसकलायुधोपेताः । एवं महात्मानः संतः शुभं शोभनं यथा भवति तथा शुभमुदकाय वा रथेन यायन । गच्छथ ॥

धूनुथ द्यां पर्वतान्दाशुषे वसु नि वो वना जिहते यामनो भिया ।

कोपयथ पृथिवीं पृश्निमातरः शुभे यदुयाः पृषतीरयुग्ध्वं ॥ ३ ॥

धूनुथ । द्यां । पर्वतान् । दाशुषे । वसु । नि । वः । वना । जिहते । यामनः । भिया ।

कोपयथ । पृथिवीं । पृश्निऽमातरः । शुभे । यत् । उयाः । पृषतीः । अयुग्ध्वं ॥ ३ ॥

हे मरुतो द्यां । दिवीत्यर्थः । पर्वतान्मेघान्दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय वसु धनानि च धूनुथ । प्रापयथ । वो युष्माकं यामनो गमनस्व भिया भीत्या वना वनानि वृक्षादिसमूहा नि जिहते । नितरां कंपते । अवगता भृशं शंसन्तीत्यर्थः । हे पृश्निमातरः पृश्ने पुत्राः । पृश्न्यै वै पयसो मरुतो जाता इति हि श्रुतिः । हे मरुतः पृथिवीं कोपयथ । अभिवृद्ध्या क्षोभयथ । हे उया उन्नूर्णबला यूयं यद्यदा शुभ उदकार्थं पृषतीर्युष्मदीया अश्वा अयुग्ध्वं योजयथ तदा कोपयथ पृथिवीं ॥

वातत्विषो मरुतो वर्षनिर्णिजो यमा इव सुसदृशः सुपेशसः ।

पिशंगाश्वा अरुणाश्वा अरेपसः प्रत्वक्षसो महिना द्यौरिवोरवः ॥ ४ ॥

वातऽत्विषः । मरुतः । वर्षऽनिर्निजः । यमाऽइव । सुऽसदृशः । सुऽपेशसः ।

पिशंगऽअश्वाः । अरुणऽअश्वाः । अरेपसः । प्रऽत्वक्षसः । महिना । द्यौः । इव । उरवः ॥ ४ ॥

वातत्विषः सर्वदा संप्राप्तदीप्तयो वर्षनिर्णिजो वृष्टेः शोधयितारः । अथवा निर्णिगिति रूपनाम । वर्षमेव रूपं येषां ते तादृशाः । वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । यमा इव युगलोत्पन्ना इव सुसदृशाः परस्परं बलरूपादिभिरत्यंतं सरूपाः सुपेशसः शोभनरूपाः पिशंगाश्वाः पिशंगवर्णाश्चोपेतास्तथाङ्गणाश्वा अरेपसोऽपापाः प्रत्वक्षसः प्रकृष्टं तनूकर्तारो द्वेष्टृणां महिना महत्त्वेन द्यौरिवांतरिक्षमिवोरवो विसीर्णाः । उक्तलक्षणा नाम भेजिर इत्युत्तरेण संबधः ॥

पुरु॒द्रप्सा अ॒जि॒मंतः सु॒दान॑वस्त्वे॒षसंदृ॑शो अ॒नव॑भ॒राध॑सः ।

सु॒जा॒तासो ज॒नुषा॑ रु॒क्मव॑क्षसो दि॒वो अ॒र्का अ॒मृतं॑ नाम॑ भेजिरे ॥ ५ ॥

पुरु॒द्रप्साः । अ॒जि॒मंतः । सु॒दान॑वः । त्वे॒षसंदृ॑शः । अ॒नव॑भ॒राध॑सः ।

सु॒जा॒तासः । ज॒नुषा॑ । रु॒क्मव॑क्षसः । दि॒वः । अ॒र्काः । अ॒मृतं॑ । नाम॑ । भेजिरे ॥ ५ ॥

पुरुद्रप्साः प्रभूतोदका अजिमंत आभरणवतः सुदानवः शोभनदानास्त्वेषसंदृशो दीप्तरूपा अनवभराधसो ऽनवभ्रष्टधनाः सुजातासः शोभनजनना जनुषा जन्मनैवोक्तरूपा रुक्मवक्षसो हारवक्षस्ता अर्काः पूज्या मरुतो दिवो बुल्लोकादागत्यामृतममरणसाधनं नामोदकं नमनहेतुकमुक्तलक्षणं हविर्वा भेजिरे । लब्धवतः ॥ २१ ॥

ऋ॒ष्टयो॑ वो मरुतो॒ अंस॑यो॒रधि॒ सह॒ ओजो॑ बा॒ह्वोर्वो॑ बलं॒ हितं॑ ।

नृ॒म्णा शी॒र्षस्वा॑यु॒धा रथे॑षु वो॒ विश्वा॑ वः श्री॒रधि॑ त॒नूषु॑ पि॒पि॒शे ॥ ६ ॥

ऋ॒ष्टयः॑ । वः । म॒रुतः॑ । अंस॑योः । अधि॑ । सहः । ओजः॑ । बा॒ह्वोः॑ । वः । बलं॑ । हितं॑ ।

नृ॒म्णा । शी॒र्षसु॑ । आ॒यु॒धा । रथे॑षु । वः । विश्वा॑ । वः । श्रीः॑ । अधि॑ । त॒नूषु॑ । पि॒पि॒शे ॥ ६ ॥

हे मरुतो वो युष्माकमंसयोरधृष्टय आयुधविशेषा हिताः । आश्रिताः । वक्ष्यमाणहितशब्दो विपरिणतव्यः । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । तथा वो बाह्वोरधि सहः शत्रूणामभिभावुकमोजः । ओज नामाष्टमो धातुः । तद्वयं बलं हितं । निहितं । शीर्षसु शिरःसु नृम्णा नृम्णानि हिरण्यमयानि पट्टोष्णीषादीनि निहितानि । रथेष्वायुधायुधानि युद्धसाधनानि निहितानि । वः श्रीयुष्माकं कांतिस्तनूषु तदीयेष्वधि पिपिशे । अधिष्ठिता । आश्रिता ॥

गोम॒दश्चाव॑द्रथ॒वत्सु॒वीरं॑ च॒न्द्रव॑द्राधो मरुतो ददा नः ।

प्रश॑स्तिं नः कृणुत रु॒द्रिया॑सो भ॒क्षीय॑ वो॒ऽवसो॑ दै॒व्यस्य॑ ॥ ७ ॥

गो॒ऽमत् । अ॒श्व॒ऽवत् । रथ॑ऽवत् । सु॒ऽवीरं॑ । च॒न्द्र॒ऽवत् । राधः॑ । म॒रुतः॑ । द॒द॒ । नः॑ ।

प्र॒ऽश॑स्तिं । नः॑ । कृ॒णुत॑ । रु॒द्रि॒या॒सः । भ॒क्षी॒य॒ । वः॑ । अ॒व॒सः॑ । दै॒व्य॒स्य॑ ॥ ७ ॥

हे मरुतो गोऽस्माभं गोमद्वज्रभिर्गोभिरुपेतमश्चावद्रज्जभिरश्वैरुपेतं रथवद्रथोपेतं सुवीरं सुष्ठु पुत्रोपेतं चन्द्रवद्विरण्योपेतं राधोऽन्नं दद । ददत ॥ व्यत्ययेनैकवचनं । अथवा लोडर्थस्य लिटो मध्यमवज्रवचनं ॥ हे रुद्रियासो वद्रपुत्रा मरुतो गोऽस्मादीयां प्रशस्तिं । समृद्धिमित्यर्थः । तां कृणुत । कुरुत । वो युष्माकं स्वभूतमवसो ऽवो रक्षणं दैव्यस्य दैव्यं देवाहं भक्षीय । भक्षेय ॥

ह॒ये नरो॑ मरुतो मृ॒ळता॑ न॒स्तु॒वीम॑घासो अ॒मृता॑ ऋत॒ज्ञाः ।

सत्य॑श्चुतः क॒वयो॑ यु॒वानो॑ बृ॒हन्निर॑यो बृ॒हदु॑क्षमाणाः ॥ ८ ॥

ह॒ये । नरः॑ । म॒रुतः॑ । मृ॒ळत॑ । नः॑ । तु॒र्वि॒ऽम॑घासः । अ॒मृताः॑ । ऋत॑ऽज्ञाः ।

सत्य॑ऽश्चुतः । क॒वयः॑ । यु॒वानः॑ । बृ॒हन्त॑ऽगिरयः । बृ॒हन् । उ॒क्षमा॑णाः ॥ ८ ॥

हये हे नरो नेतारो मरुतो गोऽस्माकृळत । सुखयत । अस्माभं हिताय वा सुखिनो भवत । हे तुवीमघासः प्रभूतधना अमृता अमरणस्वभावा ऋतज्ञा उदकस्य यज्ञस्य वा ज्ञातारः । कर्तार इत्यर्थः । सत्यश्चुतः सत्येन

सत्यफलत्वेन प्रसिद्धाः कवयो मेधाविनो युवानो नित्यतरुणा बृहन्निरयः प्रभूतस्तुतयो बृहदत्यधिकमुन्नमाणा
हविर्भिः सेविता उदकं वा सिंचन्तो यूयं मृळत ॥ २२ ॥

तमु नूनमित्यष्टर्चं द्वितीयं सूक्तं श्लावाश्चस्वार्थं त्रैष्टुभं मारुतं । तस्मिन्मृकमणिका । विनियोगो लैंगिकः ॥

तमु नूनं तविषीमंतमेषां स्तुषे गणं मारुतं नव्यसीनां ।

य आश्वश्वा अमवद्वहंत उतेशिरे अमृतस्य स्वराजः ॥ १ ॥

तं । ऊं इति । नूनं । तविषीऽमंतं । एषां । स्तुषे । गणं । मारुतं । नव्यसीनां ।

ये । आश्वऽश्वः । अमऽवत् । वहंत । उत । ईशिरे । अमृतस्य । स्वऽराजः ॥ १ ॥

तमु तमेव पूर्वं स्तुतमेव मारुतं मरुतां संबंधिनं तं गणं तविषीमंतं दीप्तिमंतं नूनमव्य स्तुषे । कीदृशां
मरुतां । नव्यसीनां ॥ बिंग्यत्ययः ॥ नवतराणां स्तुत्यानां वा । एषां मारुतं गणं । गणावयवभूता मरुतः ।
कीदृशा इत्युच्यते । ये मरुत आश्वश्वाः शीघ्रगाम्यश्चपिता अमवत् बलवन्तो यथा भवन्ति तथा वहन्ते गच्छन्ति ।
उतापि चेशिरे ईश्वरा भवंत्यमृतस्योदकस्य स्वराजः स्वायत्तदीप्तयः स्वयमेव राजमानाः तेषां गणं स्तुषे ॥

त्वेषं गणं तवसं खादिहस्तं धुनिव्रतं मायिनं दातिवारं ।

मयोभुवो ये अमिता महित्वा वंदस्व विप्र तुविराधसो नृन् ॥ २ ॥

त्वेषं । गणं । तवसं । खादिऽहस्तं । धुनिऽव्रतं । मायिनं । दातिऽवारं ।

मयऽभुवः । ये । अमिताः । महिऽत्वा । वंदस्व । विप्र । तुविऽराधसः । नृन् ॥ २ ॥

त्वेषं दीप्तिं गणं मारुतं तवसं बलवतं खादिहस्तं कटकहस्तं धुनिव्रतं कंपयितुकर्माणं मायिनं प्रज्ञावंतं
दातिवारं दत्तधनं हे विप्र होतवंदस्व । स्तुहीति संबंधः । ये मरुतो मयोभुवः मुखस्य भावयितारो महित्वा
महत्त्वेनामिता अपरिच्छिन्नाः । तान् तुविराधसः प्रभूतधनान् नृन् नेतृन् वंदस्व ॥

आ वो यंतूदवाहासो अद्य वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति ।

अयं यो अग्निर्मरुतः समिद्ध एतं जुषध्वं कवयो युवानः ॥ ३ ॥

आ । वः । यंतु । उदऽवाहासः । अद्य । वृष्टिं । ये । विश्वे । मरुतः । जुनन्ति ।

अयं । यः । अग्निः । मरुतः । संऽइद्धः । एतं । जुषध्वं । कवयः । युवानः ॥ ३ ॥

ये विश्वे व्याप्ता मरुतो वृष्टिं जुनन्ति प्रेरयन्ति त उदवाहास उदकस्य वोढारो मरुतोऽवेदानीं वो
युष्माना यंतु आगच्छंतु हे ऋत्विग्यजमानाः । अथ प्रत्यक्षवादः । हे मरुतो यः प्रसिद्धोऽयमग्निः समिद्धः
सम्यक् दीपित एतमग्निं जुषध्वं सेवध्वं हे कवयो मेधाविनो हे युवानो नित्यतरुणाः सर्वत्र व्याप्ता वा ॥

यूयं राजानमिर्यं जनाय विभ्वतष्टं जनयथा यजचाः ।

युष्मदैति मुष्टिहा बाहुजूतो युष्मत्सदश्वो मरुतः सुवीरः ॥ ४ ॥

यूयं । राजानं । इर्यं । जनाय । विभ्वऽतष्टं । जनयथ । यजचाः ।

युष्मत् । एति । मुष्टिऽहा । बाहुऽजूतः । युष्मत् । सत्ऽअश्वः । मरुतः । सुऽवीरः ॥ ४ ॥

हे मरुतो यूयं जनाय यजमानाय राजानं स्वामिनं राजमानं वेर्यं शत्रूणां प्रेरकं व्यावयितारं विभ्वतष्टं ।
विश्वा नाम ऋभूणां मध्यमः । स कुशली । तेन निर्मितं । अत्यंतरूपवन्तमित्यर्थः । तादृशं पुत्रं जनयथ ।

उत्पादयथ हे यजत्रा यष्ट्याः । हे मरुतो युष्मद्युष्मन्त एति गच्छति पुत्रः । कीदृशः । सृष्टिहा । सृष्टिशब्दो बाह्यपल्लवकः । स्वभुजबलेनैव हंता शत्रूणां । तदेवोच्यते । बाहुजुतः । बाहुः प्रेरकः शत्रूणां यस्य तादृशः पुत्र एति । तथा युष्मद्युष्मन्तः सदस्यो विद्यमानाश्च । बह्वश्च इत्यर्थः । सुवीरः शोभनवीर्यः पुत्र एति । जायत इत्यर्थः ॥

वरुणप्रघासे मारुत्या आमित्राया अरा इवेति याज्या । सूचितं च । अरा इवेदचरमा अहेवेन मे वरुण शुधि । आ० २. १७. इति ॥ एकादशिनो मारुते पशुविवैव पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूचितं च । अरा इवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय संति । आ० ३. ७. इति ॥

अरा इवेदचरमा अहेव प्रप्र जायन्ते अर्कवा महोभिः ।

पृथ्वेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः स्वया मत्या मरुतः सं मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

अराऽइव । इत् । अचरमाः । अहाऽइव । प्रऽप्र । जायन्ते । अर्कवाः । महऽभिः ।

पृथ्वेः । पुत्राः । उपऽमासः । रभिष्ठाः । स्वया । मत्या । मरुतः । सं । मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

अरा इवेत् रथशक्व इवाचरमा अनिष्टाः । सर्वसमाः सहेवोत्पन्नास्तेत्यर्थः । अहेवाहानीव । दिवसा यथा सर्वेऽपि षष्टिघटिकात्मकास्तद्वत्सप्तसंख्योपेतसप्तगणरूपेण समा इत्यर्थः । अनेन दृष्टांतद्वयेन विसदृशभावः प्रतिपादितः । एवमुक्तलक्षणा महोभिस्तेजोभिः प्रप्र जायन्ते । प्रकर्षेण प्रादुर्भवन्ति ॥ एकः प्रसमुपोदः पादपूरण इत्युपसर्गाभ्यासः स च पूरणः ॥ ते चाकवा अनल्पाः । यदा महोभिरित्यस्य विशेषणं । पृथ्वीमाध्यामिकाया वाचो गोरूपाया अंतरिक्षस्य वा पुत्रस्थानीया उपमासः प्रत्येकं समाना रभिष्ठाः प्रकृष्टवेगाः । एवं महानुभावा मरुतः स्वया मत्या स्वकीयैवानुग्रहबुद्ध्या सं मिमिक्षुः । वृष्ट्या सम्यक् सिंचति ॥

यत्प्रायासिष्ट पृषतीभिरश्वैर्वीर्यैर्विभिर्मरुतो रथेभिः ।

स्योदैत आपो रिणते वनान्यवोस्त्रियो वृषभः क्रदतु द्यौः ॥ ६ ॥

यत् । प्र । अयासिष्ट । पृषतीभिः । अश्वैः । वीर्यैर्विभिऽभिः । मरुतः । रथेभिः ।

स्योदैते । आपः । रिणते । वनानि । अव । उस्त्रियः । वृषभः । क्रदतु । द्यौः ॥ ६ ॥

हे मरुतो यद्यदा प्रायासिष्ट प्रगच्छ पृषतीभिः पृषत्संज्ञकैरश्वैर्वाहनसाधनैरश्वैः । अश्वशब्दोऽत्र वाहनसामान्यवचनः । अतः पुंल्लिंगता । तथान्यत्र । यदश्वान्पूर्व पृषतीरयुग्धं । ऋग्वे० ५. ५५. ६. । रोहिदस्योऽजाश्च इति समानाधिकरणप्रयोगः । एवंभूताश्चयुक्तैर्वीर्यैर्विभिर्दृढरथनेमिभो रथेभिः प्रायासिष्ट । यद्वा । अश्वै रथैश्च सह मरुतो यदा प्रायासिष्ट तदापः बोदैते । चरन्ति । वनानि वृषसमूहा रिणते । हिंस्यन्ति । वेगेन भज्यन्ते । उस्त्रियः । उस्त्राः सूर्यरश्मयः । तत्संबन्धी पर्जन्यो वृषभोऽपां वर्षिता बीर्बोतमानोऽव क्रदतु । अवा-
ङ्मुक्त्वं शब्दयतु वृध्यर्थं ॥

प्रथिष्ट यामन्पृथिवी चिदेषां भर्तव गर्भे स्वमिच्छवो धुः ।

वातान्श्वान्धुर्यायुयुजे वर्षे स्वेदं चक्रिरे रुद्रियासः ॥ ७ ॥

प्रथिष्ट । यामन् । पृथिवी । चित् । एषां । भर्ताऽइव । गर्भे । स्वं । इत् । शवं । धुः ।

वातान् । हि । श्वान् । धुरि । आऽयुयुजे । वर्षे । स्वेदं । चक्रिरे । रुद्रियासः ॥ ७ ॥

एषां मरुतां यामन्यामनि गमने पृथिवी चित् भूमिः । चिदिति पूरणः । प्रथिष्ट । प्रख्यातामवत् । गर्भ-
योग्यामवदित्यर्थः । ते च मरुतो भर्ता लौकिकः पतिर्गर्भमिव भार्यायास्तथा भूम्याः स्वमित्स्वभूतं गर्भं गर्भस्था-

नीयं श्व उदकं धुः । स्थापितवतः । हि यस्माद्वातान् गंतुमश्वान् धुरि रथसंबन्धिन्यामायुयुक्ते आयोजितवतः । तस्माद्वर्षं खेदं खेदस्थानीयं वृष्टिसंस्थायां चक्रिरे कुर्वन्ति रुद्रियासो रुद्रपुत्राः ॥

ह्ये नरो मरुतो मृळता नस्तुवीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।

सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहन्निरयो बृहदुक्षमाणाः ॥८॥

ह्ये । नरः । मरुतः । मृळतः । नः । तुर्विऽमघासः । अमृताः । ऋतऽज्ञाः ।

सत्यऽश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहत्ऽगिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥८॥

ह्ये नर इत्यष्टमी गता ॥ २३ ॥

प्र वः स्यत्किंष्ट्रचै तृतीयं सूक्तं श्वावाश्वस्यार्थं मारुतं । अष्टमी त्रिष्टुप् श्रिष्टाः सप्त जगत्थः । प्र वः स्यत् त्रिष्टुबन्तमित्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

प्र वः स्पळक्रन्सुविताय दावनेऽर्चो दिवे प्र पृथिव्या ऋतं भरे ।

उक्षते अश्वान्तरुषते आ रजोऽनु स्वं भानुं अथयन्ते अर्णवैः ॥९॥

प्र । वः । स्पट् । अक्रन् । सुविताय । दावने । अर्चो । दिवे । प्र । पृथिव्यै । ऋतं । भरे ।

उक्षते । अश्वान् । तरुषते । आ । रजः । अनु । स्वं । भानुं । अथयन्ते । अर्णवैः ॥९॥

हे मरुतो वो युष्मभ्यं सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय दावने हविष्प्रदानाय सट् स्मष्टा होता प्र प्रकर्षेणाक्रन् । क्रदति । स्तौति । वो युष्मान् वा सुष्ठु प्राप्तव्याय दानायाक्रन् ॥ क्रदतिः शब्दकर्मणो लङर्थे लुङि तिपि रूपं ॥ हे होतर्दिवे द्योतमानाय बुदेवाय प्रार्च । प्रकर्षेण सुहि हे आत्मन् । तथा पृथिव्यै पृथिव्याश्च ऋतं स्तोत्रं भरे । संपादयामि । वावापृथिव्यावपि मरुतामाधारत्वाच्च निपातभार्जो भवतः । किंच ते मरुतोऽश्वान् व्यापका-नुदकसंधानुचते । सिंचति । रज आ अंतरिक्षमा सर्षतस्तारुषते । तरति । संचरति । स्वं भानुं स्वकीयं तेजोऽर्ण-वैर्मेघैः सहानु अथयते । अनुशेषयति । अनुकूलं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥

अमदिषां भियसा भूमिरेजति नौर्न पूर्णा क्षरति व्यथिर्यती ।

दूरेदृशो ये चितयन्त एमभिरन्तर्महे विदथे येतिरे नरः ॥२॥

अमात् । एषां । भियसा । भूमिः । एजति । नौः । न । पूर्णा । क्षरति । व्यथिः । यती ।

दूरेऽदृशः । ये । चितयन्ते । एमऽभिः । अन्तः । महे । विदथे । येतिरे । नरः ॥२॥

एषां ॥ अन्वादेशविषयत्वादनुदात्तः ॥ एषां मरुतां भियसा भयेन भूमिरेजति । कंपते नौर्न पूर्णा प्राणि-भिः । सा यथोदकमध्ये क्षरति चलति व्यथिर्व्यथिता यती गच्छती । एतदुभयं नीविशेषणं । दूरेदृशो दूरे दृक्षमाना अपि ये मरुत एमभिर्गमनैश्चितयन्ते ज्ञायन्ते ते महातो मरुतो विदथे यज्ञे महे महते हविषे हविर्भक्षणायांतर्वावापृथिव्योर्मध्ये येतिरे । यतन्ति । नरो नेतारो मरुतः ॥

गवांमिव श्रियसे शृंगमुत्तमं सूर्यो न चक्षू रजसो विसर्जने ।

अत्या इव सुभ्वश्चारवः स्थन् मर्या इव श्रियसे चेतथा नरः ॥३॥

गवांऽइव । श्रियसे । शृंगं । उत्तमं । सूर्यः । न । चक्षुः । रजसः । विऽसर्जने ।

अत्याऽइव । सुऽभ्वः । चारवः । स्थन् । मर्याऽइव । श्रियसे । चेतथ । नरः ॥३॥

हे मरुतो यूयं गवां शृंगमिवोत्तममुत्कृष्टमुष्णीषपट्टादिकं श्रियसे श्रिये धारयथेति शेषः । सूर्यो न सूर्य इव । स यथा रजसस्तेजसो विसर्जने चक्षुर्दर्शनसाधनं मंडलं धत्ते तद्वद्रजसो वृष्टेर्विसर्जने विसर्जनाय चक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं तेजो धारयथ । अथवा इवाद्या इव सुभ्रुः सुष्ठु सर्वत्र भवंतो वेगवन्तश्चारवो दर्शनीयाः स्थन । भवथ । मर्या मर्या यजमाना इव । ते यथा श्रियसे जानति यज्ञादिकं तद्वच्छ्रिये चेतथ हे नरो नेतारो मरुतः ॥

को वो महान्ति महतामुदश्ववत्कस्काव्या मरुतः को ह पौंस्या ।

यूयं ह भूमिं किरणं न रेजथ प्र यद्भरंध्वे सुविताय दावने ॥४॥

कः । वः । महान्ति । महतां । उत् । अश्ववत् । कः । काव्या । मरुतः । कः । ह । पौंस्या ।

यूयं । ह । भूमिं । किरणं । न । रेजथ । प्र । यत् । भरंध्वे । सुविताय । दावने ॥४॥

हे मरुतो वो युष्माकं महतां पूज्यानां को यजमानो महान्ति श्रेयांस्युदश्ववत् । उत्कृष्टं प्राप्तुयात् । कश्च तदर्थं काव्या काव्यानि कवीनां युष्माकं संबंधीनि स्तोत्राण्युदश्ववत् । को ह कश्च पौंस्या पौंस्थानि पराक्रमानुदश्ववत् । आदरार्थं पुनर्वचनं । यूयं ह यूयं खलु भूमिं किरणं न किरणमिव रेजथ । किरणं यथा वृद्धर्थं चालयथ तद्वद्भूमिं रेजथ । यद्यस्मात् सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय । प्राप्तव्यस्येत्यर्थः । तादृशस्य धनस्य वृध्युदकस्य वा दावने दानाय प्र भरंध्वे प्रकर्षेण संपादयथ वृष्टिं । यस्माद्यूयमेवं कुर्वथ तस्मात्क एवं करोतीत्यर्थः ॥

अश्वा इवेदरुषासः संबंधवः शूरा इव प्रयुधः प्रोत युयुधुः ।

मर्या इव सुवृधो वावृधुर्नरः सूर्यस्य चक्षुः प्र मिनन्ति वृष्टिभिः ॥५॥

अश्वाःऽइव । इत् । अरुषासः । सऽबंधवः । शूराःऽइव । प्रऽयुधः । प्र । उत् । युयुधुः ।

मर्याःऽइव । सुऽवृधः । वऽवृधुः । नरः । सूर्यस्य । चक्षुः । प्र । मिनन्ति । वृष्टिऽभिः ॥५॥

मरुत एतेऽश्वा इव शीघ्रगन्तारोऽरुषास आरोचमानाः संबंधवः । समान एक एव बंधुबंधको रुद्रो येषां ते तादृशाः । परस्परं बंधवः स्नेहयुक्ता वा शूरा भटा इव प्रयुधः प्रयोद्धारो वैरिभिः सह तादृशा उतापि च प्र युयुधुः । प्रकर्षेण युध्यन्ति । मर्या इव मनुष्या यथा वर्धन्ति तथा सुवृधः सुष्ठु वर्धयितारो वर्धमाना वा नरो नेतारो ववृधुः । वर्धन्ति । एवं महात्मानः सूर्यस्य चक्षुस्तेजःसमूहं मंडलं वा वृष्टिभिः प्र मिनन्ति । प्रकर्षेण हिंसन्ति । आवृण्वन्तीत्यर्थः ॥

ते अज्येष्टा अकनिष्ठास उद्भिदोऽमध्यमासो महसा वि वावृधुः ।

सुजातासो जनुषा पृश्निमातरो दिवो मर्या आ नो अच्छा जिगातन ॥६॥

ते । अज्येष्टाः । अकनिष्ठासः । उत्ऽभिदः । अमध्यमासः । महसा । वि । वऽवृधुः ।

सुऽजातासः । जनुषा । पृश्निऽमातरः । दिवः । मर्याः । आ । नः । अच्छ । जिगातन ॥६॥

ते मरुतोऽज्येष्टा अकनिष्ठासोऽकनिष्ठा उद्भिद् उद्भेदयितारः शत्रूणाममध्यमासोऽमध्यमाः सर्वप्रकारिः समा महसा तेजसा वि ववृधुः । विवर्धन्ति । सुजातासः सुष्ठु संभूता जनुषा जन्मना पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्रा मर्या मनुष्येभ्यो हिता यूयं दिवः सकाशात्तोऽस्मानच्छामिमुखमा जिगातन । सर्वतः प्रशंसत साध्वनुष्ठितमिति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षरुतः । यद्वा । ये सुजाता जनुषा पृश्निमातरश्च तान् दिव आगतान् हे ऋत्विजो मर्या यूयमा जिगातन आगच्छत ते नोऽच्छ । आगच्छतास्मदभिमुखं ॥

वयो न ये श्रेणीः पशुरोजसांतान्दिवो बृहतः सानुनस्परि ।

अश्वांस एषामुभये यथा विदुः प्र पर्वतस्य नभनूरचुच्यवुः ॥७॥

वयः । न । ये । श्रेणीः । प॒प्तुः । ओज॑सा । अ॒न्तान् । दि॒वः । बृ॒हतः । सानु॑नः । परि॑ ।
अ॒श्वासः । ए॒षां । उ॒भये॑ । यथा॑ । वि॒दुः । प्र । पर्व॑तस्य । न॒भ॒नून् । अ॒चुच्य॑वुः ॥ ७ ॥

ये महतो वयो न पक्षिण इव श्रेणीः पंक्तयः संत ओजसा बलेन दिवोऽन्तरिक्षादित्यस्य वांतान् पर्यंतान् बृहतो महतः सानुनः समुन्नतस्याकाशवल्लयस्य परि परितः पप्तुः पतन्ति एषामश्वासोऽश्वाः पर्वतस्य मेघस्य नभनून् ॥ भगतेः शब्दकर्मणो नभ्राडितिवत् नभनवः ॥ उदकानि प्राचुच्यवुः । आचवयन्ति । उभये देवा मनुष्याश्च यथा विदुर्जानन्ति तथा । मनुष्याणां ज्ञानं प्रसिद्धं । देवाश्च वृष्टौ सत्यामायायणादौ हविष्प्रदानेन जानन्ति । देवानां वृष्टिसंपूर्तिपरिज्ञानमाश्वलायनोक्तं । यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाययणेन यजेतेत्युपक्रम्यापि हि देवा आहुस्तुप्तो नूनं वर्षस्याययणेन हि यजते । आ० २. ९. इति ॥

मिमा॑तु द्यौरदिति॑वी॒तये॑ नः॒ सं दानु॑चि॒चा उ॒षसो॑ यत॑तां ।
आ॒चुच्य॑वुर्द्वि॒ष्यं को॒शमे॑त ऋ॒षे रू॒द्रस्य॑ म॒रुतो॑ गु॒णानाः ॥ ८ ॥
मिमा॑तु । द्यौः । अदितिः । वी॒तये॑ । नः । सं । दानु॑ऽचि॒चाः । उ॒षसः॑ । यत॑तां ।
आ । अ॒चुच्य॑वुः । दि॒ष्यं । को॒शं । ए॒ते । ऋ॒षे । रू॒द्रस्य॑ । म॒रुतः॑ । गु॒णानाः ॥ ८ ॥

नोऽस्मदर्थं द्यौरन्तरिक्षं मिमातु । निर्मिमातु वृष्टिं । तदनुकूलं करोत्वित्यर्थः । कीदृशी । अदितिरदीना । यद्वा । यानिर्मालादितिभूमिश्च मिमातु सुखं । किमर्थं । वीतय उत्पत्तये प्रजननाय वा । दानुचिचा विचित्र-प्रकाशादिदाना उषसः सं यततां । हे ऋषे त्वया गुणानाः स्तूयमाना महतः । रुद्रस्य पुत्रा इत्यर्थः । एते दिव्यं कोशं मेघमुदकमाचुच्यवुः । आचवयन्ति ॥ द्विकर्मकोऽयं ॥ ॥ २४ ॥

ई॒ळे अ॒ग्निं स्व॒वसं॑ म॒मोभि॑रि॒ह प्र॑स॒त्तो वि च॑यत्कृतं नः ।
रथै॑रिव॒ प्र भ॑रे वा॒ज॒य॒ज्ञिः प्र॑दक्षि॒णन्म॒रुतां॑ स्तोम॑मृ॒ध्यां ॥ ९ ॥
ई॒ळे । अ॒ग्निं । सु॒ऽअ॒वसं॑ । नमः॑ऽभिः । इ॒ह । प्र॒ऽस॒त्तः । वि । च॒यत् । कृतं॑ । नः ।
रथैः॑ऽइव । प्र । भ॑रे । वा॒ज॒य॒त्ऽभिः । प्र॒ऽदक्षि॑णत् । म॒रुतां॑ । स्तोमं॑ । ऋ॒ध्यां ॥ ९ ॥

इ॒ळे अ॒ग्निं स्व॒वसं॑ नमो॑भिरि॒ह प्र॑स॒त्तो वि च॑यत्कृतं नः ।
रथै॑रिव॒ प्र भ॑रे वा॒ज॒य॒ज्ञिः प्र॑दक्षि॒णन्म॒रुतां॑ स्तोम॑मृ॒ध्यां ॥ ९ ॥
इ॒ळे । अ॒ग्निं । सु॒ऽअ॒वसं॑ । नमः॑ऽभिः । इ॒ह । प्र॒ऽस॒त्तः । वि । च॒यत् । कृतं॑ । नः ।
रथैः॑ऽइव । प्र । भ॑रे । वा॒ज॒य॒त्ऽभिः । प्र॒ऽदक्षि॑णत् । म॒रुतां॑ । स्तोमं॑ । ऋ॒ध्यां ॥ ९ ॥
अहं श्वावाश्वोऽग्निं स्ववसं स्वायत्तरक्षणं नमोभिः स्तोत्रैरीळे । स्तौमि । तत्स्तोत्रं कृतमिहेदानीं प्रसन्नः प्रसन्नः प्रकर्षेण यज्ञं प्राप्तो वा सन् नोऽस्मदर्थं वि चयत् । विजानातु । वाजयज्ञिरन्नमिच्छज्ञिः स्तोत्रे रथैरिव रथैर्यथाभिमतं प्राप्तुवन्ति तद्वद्ब्रह्मसाधनैः प्र भरे । प्रकर्षेण संपादयाम्यभिमतं । प्रदक्षिणत् प्रादक्षिण्येन गच्छन् मरुतां स्तोमं स्तोत्रमृध्यां । वर्धयेयं ॥

आ॒ ये त॒स्युः पृ॒षती॑षु श्रु॒तासु॑ सु॒खेषु॑ रु॒द्रा म॒रुतो॑ रथेषु॑ ।
वना॑ चिदु॒या जि॒हते॑ नि वो॒ भि॒या पृ॒थि॒वी चि॒द्रे॒जते॑ पर्व॑तश्चित् ॥ २ ॥
आ । ये । त॒स्युः । पृ॒षती॑षु । श्रु॒तासु॑ । सु॒खेषु॑ । रु॒द्राः । म॒रुतः॑ । रथेषु॑ ।
वना॑ । चि॒त् । उ॒याः । जि॒हते॑ । नि । वः । भि॒या । पृ॒थि॒वी । चि॒त् । रे॒जते॑ । पर्व॑तः । चि॒त् ॥ २ ॥

ये मरुतो रुद्रा रुद्रपुत्रा आ तस्युः आतिष्ठन्ति पृषतीषु मरुतां वाहनेषु श्रुतासु आतासु प्रसिद्धासु वा मुखेषु । खमाकाशं क्षिद्रं । शोभनरथासुदरिषु रथेषु रथाना तस्युः आतिष्ठन्ति । हे उया उन्नूर्णबला मरुतो यूयं यदा रथमाकृढाः स्य तदानीं वना चित् वनान्यपि नि जिहति न्यगच्छन्ति वो युष्माकं भिया भीत्या । पृथिवी चित् पृथिव्यपि रेजते । पर्वतश्चित् पर्वतोऽपि रेजते । कंपते । उत्तरार्धः प्रत्यक्षतः । पूर्वार्धे च एवमकुर्वन् तेषां स्तोममृधामिति पूर्वचान्वयः ॥

कारीर्यो मास्तस्य सप्तकपालस्य पर्वतश्चिदित्येषा याज्या । सूत्रितं च । पर्वतश्चिद्वहि वृद्धो बिभाय सृजन्ति ररिममोजसा । आ० २. १३. इति ॥

पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय दिवश्चित्सानुं रेजत स्वने वः ।

यत्कीळथ मरुत ऋष्टिमंत आप इव सध्वंचो धवध्वे ॥३॥

पर्वतः । चित् । महि । वृद्धः । बिभाय । दिवः । चित् । सानुं । रेजत । स्वने । वः ।

यत् । कीळथ । मरुतः । ऋष्टिऽमंतः । आपःऽइव । सध्वंचः । धवध्वे ॥३॥

हे मरुतो वो युष्माकं स्वने भयंकरशब्दे सति पर्वतश्चित् पर्वतोऽपि महि महान्वृद्धः सन्नपि बिभाय । विभेति । दिवश्चित् अंतरिक्षस्यापि सानु समुच्छ्रितः प्रदेशो रेजत । कंपते । यद्यदा कीळथ हे मरुतो यूयमृष्टिमंत आयुधवंतः संतस्तदापि इवोदकानीव सध्वंचः सहांचना धवध्वे । धवध्वे । गच्छथ ॥

वरा इवेद्रेवतासो हिरण्यैरभि स्वधाभिस्तन्वः पिपिथ्रे ।

श्रिये श्रेयांसस्तवसो रथेषु सत्रा महांसि चक्रिरे तनूषु ॥४॥

वराऽइव । इत् । रेवतासः । हिरण्यैः । अभि । स्वधाभिः । तन्वः । पिपिथ्रे ।

श्रिये । श्रेयांसः । तवसः । रथेषु । सत्रा । महांसि । चक्रिरे । तनूषु ॥४॥

वरा इव विवाहयोग्या युवान इव । ते यथा रेवतासो धनवंतो हिरण्यैर्हिरण्यमयीराभरणविशेषैः स्वधाभिरुदकैश्च तन्वः स्वीयानि शरीराण्यभि पिपिथ्रे संयोजयन्ति अलंकुर्वन्ति तद्वदन्ते मरुतोऽपि रेवतासो धनवंतो हिरण्यैर्हिरण्यस्थानीयैर्विद्युदाख्यैराभरणैः स्वधाभिश्च तन्वः स्वीयानि शरीराणि पिपिथ्रे । श्रिये शोभायै श्रेयांसः श्रेयास्तवसो बलवंतो मरुतो रथेषु सत्रा सत्यं सह वा तनूषु महांसि चक्रिरे । कृतवंतः । सर्वाभरणैरुदकैश्चोपेता रथानधिष्ठाय शरीरेषु तेजांस्यधारयन्नित्यर्थः ॥

अज्येष्टासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय ।

युवा पिता स्वपा रुद्र एषां सुदुघा पृश्निः सुदिना मरुद्भ्यः ॥५॥

अज्येष्टासः । अकनिष्ठासः । एते । सं । भ्रातरः । ववृधुः । सौभगाय ।

युवा । पिता । सुऽअपाः । रुद्रः । एषां । सुऽदुघा । पृश्निः । सुऽदिना । मरुत्ऽभ्यः ॥५॥

अज्येष्टासोऽकनिष्ठासः परस्परं ज्येष्ठकनिष्ठभावरहिताः सहैवोत्पन्नाः समानबला एते मरुतो भ्रातरः परस्परं भ्रातृभूताः संतः सौभगाय सुभगत्वाय सं ववृधुः । वर्धते । युवा नित्यतरुणः स्वपाः शोभनकर्मिषां मरुतां रुद्रः पिता सुदुघा सुष्ठु दोग्ध्री पृश्निर्गोदेवता मातृभूता मरुद्भ्यो मरुदर्थं सुदिना शोभनदिनानि । अकुर्वन्तामिति शेषः ॥

यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा यद्वावमे सुभगासो दिवि ष्ट ।

अतो नो रुद्रा उत वा न्वस्याग्ने विज्ञाञ्जविषो यद्यजाम ॥६॥

यत् । उत्तमे । मरुतः । मध्यमे । वा । यत् । वा । अत्रमे । सुभगासः । दिवि । स्थ ।
अतः । नः । रुद्राः । उत्त । वा । नु । अस्य । अग्ने । विज्ञात् । हविषः । यत् । यजाम ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं यदुत्तम उत्कृष्ट उत्तमे चरमे वा दिवि द्युलोके मध्यमे वा दिवि यद्वावमे दिवि हे सुभ-
गासः स्थ भवथ । तयो वा इमे त्रिवृतो लोकास्तिस्रो दिवः पृथिवीरित्यादिश्रुतेर्द्युलोकस्य त्रैविध्यं । अतो
ऽस्मात् स्थानत्रयात्तोऽस्मादर्थं हे रुद्रा आगच्छतेति शेषः । उत्त वा अथवा नु अथ यद्यजाम यद्विः प्रक्षिपामः
हे अग्ने त्वमस्य हविष एतद्विर्विज्ञात् । विद्धि ॥

अग्निश्च यन्मरुतो विश्ववेदसो दिवो वहध्व उत्तरादधि णुभिः ।

ते मंदसाना धुनयो रिशादसो वामं धत्त यजमानाय सुन्वते ॥ ७ ॥

अग्निः । च । यत् । मरुतः । विश्ववेदसः । दिवः । वहध्वे । उत्तरात् । अधि । णुभिः ।

ते । मंदसानाः । धुनयः । रिशादसः । वामं । धत्त । यजमानाय । सुन्वते ॥ ७ ॥

हे विश्ववेदसः सर्वस्य ज्ञातारो विश्वधना वा हे मरुतो यद्वयमग्निश्च दिवो द्युलोकादुत्तरादुत्कृष्टतरा-
दधि उपरि णुभिः सानुभिरुपरिप्रदेशे वहध्वे उह्यध्वे । तत्र निवसथेत्यर्थः । यद्वा सुशब्देन तत्सदृशा अथा
उच्यते । तैर्वोह्यध्वे । ते यूयं मंदसाना मोदमाना अस्मदीयैः स्तोत्रैर्विभिन्ने धुनयः शत्रूणां कंपयितारो
रिशादसोऽस्माद्विंसकानामत्तारः संतो वामं वननीयं धनं धत्त दत्त यजमानाय सुन्वतेऽभिषवं कुर्वते ॥

अग्ने मरुद्भिरित्यष्टम्याग्निमाहृतस्य याज्या । अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋक्भिः । आ० ५. २०. । इति सूत्रि-
तत्वात् ॥

अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋक्भिः सोमं पिव मंदसानो गणश्रिभिः ।

पावकेभिर्विश्वमिन्वेभिरायुभिर्वैश्वानर प्रदिवा केतुना सजूः ॥ ८ ॥

अग्ने । मरुत्सुभिः । शुभयत्सुभिः । ऋक्सुभिः । सोमं । पिव । मंदसानः । गणश्रिः ।

पावकेभिः । विश्वं । इन्वेभिः । आयुः । वैश्वानर । प्रदिवा । केतुना । सजूः ॥ ८ ॥

हे अग्ने मरुद्भिः सह मंदसानः सन् सोमं पिव । कीदृशैर्मरुद्भिः । शुभयद्भिः शुभमानैरन्यान्य शुभयद्भिर्वि-
ऋक्भिः सुखैर्गणश्रिभिर्गणभावमाश्रयद्भिः पावकेभिः शोधकैर्विश्वमिन्वेभिर्विश्वं वृथ्या प्रीणयद्भिरायुभिरा-
युष्मद्भिः । हे वैश्वानर विश्वनरहिताग्ने प्रदिवा पुराणेन केतुना ज्वालापुजेन सजूः सहितः ॥ ॥ २५ ॥

के षा नर इत्येकोनविंशत्युचं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । के षिकोना गायत्रं श्लावाश्चोऽत्र वैददश्वी
तरंतपुरुमीह्री दार्भ्यं रथवीति मरुतश्च दान्तुष्टः प्रशशंस बुद्धा च तरंतमहिषीं शशीयसीं पंचम्यनुष्टुप् नवमी
सतोबृहतीति । श्लावाश्च ऋषिः । पंचम्यनुष्टुप् नवमी सतोबृहती शिष्टा गायत्र्यः । आवाश्चतस्रो मरुदेवताकाः ।
सन्तस्तेत्यादीनां चतस्रणां शशीयसी नाम तरंतस्य राज्ञो भार्या देवता । उत मेऽरपदित्यस्या वैददश्विः
पुरुमीह्री देवता । यो मे धेनुनामित्यस्या वैददश्विस्तरंतो राजा देवता । य ईं वहंत इत्याद्याः षण्माहृत्यः ।
एतं म इत्यस्य तृचस्य दार्भ्यं रथवीतिर्नाम राजा देवता ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

अत्राश्चर्यं पुरावृत्तमाङ्गरागमपारगाः । अर्चनानाः पुरात्रेयो दार्भ्येण रथवीतिना ॥ आर्त्विज्याय वृता
यज्ञे वितते हीच आस्थितः । रथवीतिमुतां कन्यां ददर्श पितुरंतिके ॥ ययाचे स्वकुमाराय श्लावाश्चाय च तां
मुतां । स प्रदानमना भार्यामपृच्छत्किं प्रयच्छसि ॥ इति पृष्टा पुनः प्राह कथमस्मै प्रदास्यसि । इतः पूर्वं मुता
दत्ता नासीदनुष्टुप्ते क्वचित् ॥ तत्तर्ध्वेति निश्चित्य प्रत्याचष्टार्चनानसं । श्लावाश्चः संस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा
निराकृतः ॥ तत्प्रत्याशान्वितो विप्रस्तपस्तेपे सुदारुणं । ब्रह्मचर्यरतः शांतो भिक्षार्थं पर्यटनं द्विजः ॥ तरंतम-

हिषो साध्वीं बिभिक्षेऽसौ शशीयसी । सा संप्राप्यांतिकं पत्युः प्रोवाचागतवानृषिः ॥ इत्युक्तो नृपतिर्भायी
प्रत्याहेन प्रपूजय । सानुज्ञाता गवां यूथं प्रादादभरणानि च ॥ तरंतोऽपि पुनस्तस्यै प्रादाद्वनमपेक्षितं । दत्त्वा
च पुनमीच्छस्य स्वानुजस्यांतिकं प्रति ॥ प्रेरयामास तमृषिं सोऽपि त्वां मानयिष्यति ॥ तथेति राज्ञो वचनं
निश्चय तज्ज्ञार्थेया दर्शितसर्वमार्गः । गच्छन् शनैरर्धपथे मरुद्गणान् समानरूपान् स्वदिदृक्षयागतान् ॥ विलोक्य
विप्रः सभयः प्रणम्य क्षतांजलिः कंटकितांगसंघः । तुष्टाव हृष्टात्महतो विशिष्टैरर्थैर्वचोभिः परितुष्टचित्तः ॥
संप्राप्य सर्वं स्वमनीषितं तदा मरुद्गणेभ्यो मुदितात्मवद्भ्यः ॥ तदाभवदृषिः सूक्तद्रष्टा श्लावाश्वनामकः । पश्चा-
त्युनर्गृहं गत्वा भूयो लब्ध्वा गवां शतं ॥ दार्भ्यो मंत्रदृशे राज्ञ्या चोदितः स्वसुतां ददौ । पुनमीच्छस्तरंतश्च
तज्ज्ञार्था च शशीयसी ॥ दार्भ्यो यो रथवीत्याख्यः सप्त ये मरुतां गणाः । ते तस्मै यद्दुसुष्टास्तत्के धेत्यच वर्ण्यते ॥

के ष्ठा नरः श्रेष्ठतमा य एकैक आयय । परमस्याः परावतः ॥ १ ॥

के।स्य।नरः।श्रेष्ठऽतमाः।ये।एकःऽएकः।आऽयय।परमस्याः।पराऽवतः॥१॥

हे नरो नेतारो मरुतः श्रेष्ठतमा अत्यंतं श्रेष्ठा यूथं के ष्ठा । के स्य । के भवथ । एवं स्वरूपानिश्चयात्संदिह्य
ब्रवीति । ये यूथमेक एकः प्रत्येकमायय आगच्छ । कस्मादित्युच्यते । परमस्याः परावतोऽत्यंतदूरदेशात् ।
अंतरिक्षादित्यर्थः ॥

कृ० वी०ऽश्वाः क्रा० भी०श्वः कथं शेक कथा यय । पृष्ठे सदो नसो०र्यमः ॥ २ ॥

क्र।वः।अश्वाः।क्र।अभीश्वः।कथं।शेक।कथा।यय।पृष्ठे।सदः।नसोः।र्यमः॥२॥

हे मरुतो वो युष्माकमश्वाः कृ कुचत्वाः । कृ चाभीश्वो बंधनरज्जवः । कथं च शेक । शीघ्रं गंतुं शक्ता
भवथ । कथा कथं यय । याताः स्य । पृष्ठेऽश्वानां पृष्ठदेशे सदः । सीदति तिष्ठत्येति सदः पर्यायः । तत्र दृश्यते ।
तथा नसोर्नासिकयोर्र्यमो नियमिता पलायनप्रतिबंधकारी पशोर्नासिकयोर्दृश्यते । तस्मादश्वादिभिर्गैः कुचापि
लरितगमना इव प्रतिभांति के यूथमिति देवत्वमनवधार्याह ॥

जघने चोद एषां वि सकथानि नरो यमुः । पुत्रकृथे न जनयः ॥ ३ ॥

जघने।चोदः।एषां।वि।सकथानि।नरः।यमुः।पुत्रऽकृथे।न।जनयः॥३॥

एषामश्वानां जघने हंतव्यप्रदेशे चोदः प्रेरिका कशा अरायकाष्ठविशेषो वा वर्तते । शीघ्रगमनाय ताडय-
न्वर्तत इत्यर्थः । सकथान्यूरुप्रदेशाद्गरो नेतारो मरुतो वि विविच्य यमुः । नियच्छंति । आशुधावनेन विवृता
भवन्तीत्यर्थः । विवृती दृष्टांतः । पुत्रकृथे पुत्रकरण उत्पादने जनयो नापत्योत्पादयिष्यो योषित इव । ता यथा
पुत्रोत्पादनकाले संगमसमय ऊरु विवृती कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

परा वीरास एतन् मर्यासो भद्रजानयः । अग्नि०तपो० यथासंथ ॥ ४ ॥

परा।वीरासः।इतन्।मर्यासः।भद्रऽजानयः।अग्निऽतपः।यथा।असंथ॥४॥

कशाताडनादिलिगेन जिगमिषून्मत्वा ब्रूते । हे वीरासो वीरा अमित्राणाभीरयितारो हे मर्यासो
मर्त्येभ्यो हिता हे भद्रजानयः । भद्रः सुखो जानिर्जन्म येषां ते तथोक्ताः । रुद्रपुत्रा इत्यर्थः । अग्नि०तपोऽग्निना
तप्तास्ताम्रादयो यथा दीप्तास्तद्वत् प्रदीप्ता असंथ । भवथ । अथवामितप्रा दग्धदेहा यथा पलायन्ते तथा
भवथेति ॥

सनत्साश्च पशुमुत गव्यं शतावयं । श्यावाश्वस्तुताय या दी०वी०रायोप०ब०बृ०हत् ॥ ५ ॥

सनत्।सा।अश्वं।पशुं।उत।गव्यं।शतऽअवयं।श्यावाश्वऽस्तुताय।या।दीः॥

वीराय।उपऽब०बृ०हत्॥५॥

सा तरंतमहिषी मह्यं सनत् । प्रादात् । किं । अश्वमश्वात्मकं तत्समूहात्मकं वा पशुं । जातावेकवचनं । उतापि च गन्धं गोसमूहात्मकं पशुं शतावयमनेकैरविभिर्युक्तं सनदिति । सेत्युक्तं केल्याह । या श्वावाश्चसुताय श्वावाश्चैन मया सुताय वीराय तरंताय दोः स्वकीयं भुजमुपवर्बृहत् उपोदयच्छदासिङ्गनाय सा सनदिति । यतो भर्तृप्रेमास्यदा तस्मादेव बद्ध धनं दातुं शक्तित्वर्थः ॥ ॥ २६ ॥

उत त्वा स्त्री शशीयसी पुंसो भवति वस्यसी । अदेवचादराधसः ॥ ६ ॥

उत । त्वा । स्त्री । शशीयसी । पुंसः । भवति । वस्यसी । अदेवऽचात् । अराधसः ॥ ६ ॥

उतापि च त्वैका शशीयसी । शशीयसीत्येतन्महिष्या नाम । सैव स्त्री । यद्वा । उतेत्ययमेवकारार्थं । स्त्रीषु सैव प्रशस्येत्यर्थः ॥ त्वसमसिमनेमेत्यनुज्ञानीति वचनात् त्वेति निघातः ॥ सैव पुंसः पुरषाद्वस्यसी वसीयसी भवति । कस्मात्पुंस इत्युच्यते । अदेवचात् । देवा न येन चायते सुत्यादिना सोऽदेवचः । तस्मादराधसः । राधो धनं । दानार्हधनरहितात् । लुब्धकादित्यर्थः ॥

वि या जानाति जसुरिं वि तृष्यंतं वि कामिनं । देवचा कृणुते मनः ॥ ७ ॥

वि । या । जानाति । जसुरिं । वि । तृष्यंतं । वि । कामिनं । देवऽचा । कृणुते । मनः ॥ ७ ॥

या शशीयसी जसुरिं व्यथितं ॥ जसिस्ताडनकर्मापक्षेपणकर्मा वा ॥ तं वि जानाति । तथा तृष्यंतं वि जानाति । कामिनं धनाद्यभिलाषवंतं वि जानाति । अनुकंपयाभिमतं दत्तवतीत्यर्थः । देवचा देवेषु मनः कृणुते कुरुते देवप्रीत्यर्थं प्रदानबुद्धिं करोति या सैव स्त्रीति पूर्वत्र संबंधः ॥

उत घा नेमो अस्तुतः पुमाँ इति ब्रुवे पणिः । स वैरदेय इत्समः ॥ ८ ॥

उत । घा । नेमः । अस्तुतः । पुमान् । इति । ब्रुवे । पणिः । स । वैरऽदेये । इत् । समः ॥ ८ ॥

उत घापि च । घेति पूरणः । नेमः । त्वो नेम इत्यर्धस्थेति निरुक्तं । ३. २०. । नेमोऽर्धः । जायापत्योर्मिलित्वैककार्यकर्तृत्वादेक एव पदार्थः । अर्धं शरीरस्य भार्येत्यादि स्मृतेः । शशीयस्या अर्धभूतस्तरंतः पुमानस्तुत इति ब्रुवे । बद्धधा स्तुतोऽपि गुणस्यातिबाहुल्यादस्तुत एवेति ब्रुवे पणिः स्तोताहं । स च तरंतो वैरदेये । वीरा धनानां प्रेरयितारो दानशीलाः । तेर्दातव्यं धनं देयं । तस्मिन्ने समः । सर्वेभ्यो दातेत्यर्थः । इदिति पूरणः ॥

उत मेऽरपद्युवतिममंदुषी प्रति श्यावाय वर्तनिं ।

वि रोहिता पुरुमीऽह्माय येमतुर्विप्राय दीर्घयशसे ॥ ९ ॥

उत । मे । अरपत् । युवतिः । ममंदुषी । प्रति । श्यावाय । वर्तनिं ।

वि । रोहिता । पुरुमीऽह्माय । येमतुः । विप्राय । दीर्घऽयशसे ॥ ९ ॥

उतापि च श्वावाय श्वावाश्वाय मे मह्यमरपत् । अरपत् । स्पष्टमाचष्ट । किं । वर्तनिं मार्गं । कीदृशी सा । युवतिः प्रवृत्तयौवना प्रति ममंदुषी प्रतिमोदमाना । कक्षे । दीर्घयशसे प्रभूतान्नाय प्रभूतकीर्तये वा पुरुमीऽह्मायैतन्नामकाय प्रभूतगृहाय विप्राय ॥ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । पा० २. ३. १४. । इति चतुर्थी ॥ पुरुमीऽह्मा प्राप्नुमित्यर्थः । तदर्थं रोहिता रोहितवर्णावस्त्री शशीयस्या दत्ती वि येमतुः । धृतवन्तावित्यर्थः । याश्वाभ्यां युक्ते रथे स्थापयित्वा पुरुमीऽह्मगृहस्य मार्गं प्रदर्शयन्ती पुरतो गता सैव पुंसो भवति वस्यसीति पूर्वत्र संबंधः ॥

यो मे धेनूनां शतं वैददश्विर्यथा ददत् । तरंत इव मंहना ॥ १० ॥

यः । मे । धेनूनां । शतं । वैदत् । अश्विः । यथा । ददत् । तरंतऽइव । मंहना ॥ १० ॥

इयं पुरुमीळ्हेऽपि यो मे मह्यं धेनुनां शतं यथा येन प्रकारेण ददत् दत्तवान् । तथा मंहना मंहनीयानि धनान्यपि ददत् तरंत इव । स यथा धेनुशतं बद्धविधं धनं च दत्तवान् तद्वद्वेददत्तः पुरुमीळ्हेऽपि ददत् । तं सुव इति शेषः ॥ ॥२७॥

य ईं वहंत आ॒प्नुभिः॑ पिबंतो म॒दिरं॑ मधु । अ॒त्र अ॒वांसि॑ दधिरे ॥ ११ ॥

ये । ईं । वह॑न्ते । आ॒प्नुऽभिः॑ । पि॒ब॑न्तः । म॒दि॒रं । म॒धु । अ॒त्र । अ॒वांसि॑ । द॒धि॒रे ॥ ११ ॥

इदानीं मरुत एवेत इति निश्चित्य जनप्रसिद्धैर्माहात्म्यैः स्तौति । ये मरुत ईमिदानीमाप्नुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैर्वहन्ते उह्यन्ते । किं कुर्वन्तः । मदिरं मदकरं मधु सोमरसं पिबन्तः । पाथेयत्वेन धृतं सोममित्यर्थः । ते मरुतोऽत्रास्मिन्देशे अवांसि सुतिजनिता नि यशांसि दधिरे । धारयन्ति ॥

येषां॑ श्रिया॒धि रोद॑सी वि॒भ्राज॑न्ते रथे॒ष्वा । दि॒वि रु॒क्म इ॒वो॒परि॑ ॥ १२ ॥

येषां॑। श्रि॒या। अ॒धि। रोद॑सी इति। वि॒ऽभ्राज॑न्ते। रथे॒षु। आ॒दि॒वि। रु॒क्मः। इ॒व। उ॒परि॑ ॥ १२ ॥

येषां मरुतां श्रिया कांत्वा रोदसी द्यावापृथिव्यावधि । अधिष्ठिते भवत इति शेषः । यस्मादेते मरुतो रथेषु विभ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । आ इति चार्थः । तत्र दृष्टान्तः । उपर्युपरिभूते दिवि बुल्लोके रुक्मो रोचमान आदित्य इव । यद्वा । उपरि रथस्योपरीति वा योज्यं ॥

युवा॑ स मा॒रुतो॑ ग॒णस्त्वे॒षरथो॑ अ॒नेद्यः॑ । शु॒भं॒यावा॑प्रतिष्कृतः ॥ १३ ॥

युवा॑। स। मा॒रुतः॑। ग॒णः। त्वे॒षऽरथः॑। अ॒नेद्यः॑। शु॒भं॒ऽयावा॑। अ॒प्रति॑ऽस्कृतः ॥ १३ ॥

स मारुतो गणो युवा सर्वत्र मिश्रयिता नित्यतरुणो वा त्वेषरथो दीप्तरथोऽनेद्योऽनेद्यः शुभंयावा शोभनं गन्ताप्रतिष्कृतोऽप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा । एवं महानुभावो गणो दीप्यत इति ॥

को वे॒द नून॑मैषां॒ यत्रा॑ म॒द॑न्ति धू॒तयः॑ । ऋ॒तजा॑ता अ॒रेप॑सः ॥ १४ ॥

कः । वे॒द । नूनं॑ । ए॒षां । य॒त्र । म॒द॑न्ति । धू॒तयः॑ । ऋ॒तऽजा॑ताः । अ॒रे॒प॑सः ॥ १४ ॥

एषां मरुतां स्थानं को वेद । को जानाति । नूनमिदानीं यत्र स्थाने धूतयः शत्रूणां कंपका मदन्ति ह्वयन्ति ऋतजाता अरेपसोऽपापाः ॥

यूयं॑ म॒र्ते वि॒प॒न्यवः॑ प्र॒णेतारं॑ इ॒त्या धि॒या । श्रो॒तारो॑ या॒म॒हूति॑षु ॥ १५ ॥

यू॒यं । म॒र्ते । वि॒प॒न्य॒वः । प्र॒ऽने॒तारः॑ । इ॒त्या । धि॒या । श्रो॒तारः॑ । या॒म॒ऽहूति॑षु ॥ १५ ॥

हे विपन्यवः सुतिकामा मरुतो यूयं मर्ते मरणस्वभावं यजमानमित्यानया धियेदानीं कृतप्रकारयानुग्रहबुद्ध्या ईदृशेन सुतिकर्मणा वा निमित्तेन प्रणेतारः प्रकर्षेण प्रापयितारोऽभिमतं स्वर्गादिकं । यामहूतिषु । यामो गमनं । तदर्थो हृतयो यस्मिन्निति यामहृतयो यज्ञाः । तेषु श्रोतार आह्वानानां ॥ ॥२८॥

ते नो॒ वसू॑नि॒ काम्या॑ पुरु॒श्च॒न्द्रा रि॑शाद॒सः । आ य॑ज्ञिया॒सो व॑वृ॒त्तन॑ ॥ १६ ॥

ते । नः॑ । वसू॑नि । काम्या॑ । पुरु॒ऽच॒न्द्राः । रि॒शाद॒सः । आ । य॑ज्ञि॒या॒सः । व॑वृ॒त्त॒न॑ ॥ १६ ॥

हे रिशादसो हिंसकानां शत्रूणामन्तारो हे यज्ञियासो यज्ञार्हाः पुरुचंद्राः प्रभूताह्लादकधनास्ते यूयं नोऽस्मभ्यं वसूनि निवासयोग्यानि धनानि काम्या सृहणीयान्या ववृत्तन । आवर्तयथेत्यर्थः । मरुतां दानप्रशंसाया अपर्षितत्वात् प्रार्थनोचिता ॥

एतं मे स्तोममूर्म्यं दार्भ्याय परा वह । गिरौ देवि रथीरिव ॥ १७ ॥

एतं । मे । स्तोमं । ऊर्म्यं । दार्भ्याय । परा । वह । गिरः । देवि । रथीः ॥ १७ ॥

संपन्नश्चविभावस्य ज्ञावाश्चत्यार्चनानसः । रथवीतिसुतायाश्च विवाहं शीनकोऽब्रवीत् ॥ कथं । मरुत्सु तु प्रयातेषु ज्ञावाश्चः सुमहायशाः । प्रादुर्भूतार्धमात्मानं ज्ञात्वा चिकुलनन्दनः ॥ रथवीतेर्दुहितरमगच्छन्नस्य तदा । स सत्यमृषिमात्मानं प्रवक्ष्यन्नथवीतये ॥ एतं मे स्तोममित्याभ्यां दौत्ये रात्रिं न्यवेदयत् । ऋषेर्नियोग-
माज्ञाय देव्या रात्र्या प्रचोदितः ॥ आदाय कन्यकां दातुमुपेयायार्चनानसं । पादौ तस्थोपसंगृह्य स्थित्वा प्रह्वः
कृताञ्जलिः ॥ रथवीतिरहं दार्भ्य इति नाम शशंस सः । मया संयोगमिच्छतं त्वां प्रत्याचक्षि यत्पुरा ॥ तत्त्वमस्य
नमस्तेऽसु मे मा स भगवन् कुधः ॥ ऋषेः पुत्रः स्वयमृषिः पितासि भगवानृषेः । इतं प्रतिगृह्णाणेमां स्तुषामि-
त्येवमब्रवीत् ॥ तस्मै ददावश्चशतं स राजा स्वलंकृतां चापि सुतां स्तुषार्थं । विवाहकालेऽपि ददौ नरेन्द्रः शतं
हयानां दुहितुः सहस्रं ॥ गवां सहस्रं वसु च प्रभूतं तप्तं तपोऽन्तेऽथ वनं जगामेति ॥ हे ऊर्म्यं रात्रि देवि । ऊर्म्येति
रात्रिनाम । मे मदीयमेतं स्तोमं मरुद्भ्यः कृतं स्तोत्रमहं मंचदृक् भूत्वा मरुतः स्तुतवानित्येवं दार्भ्याय ज्ञावाश्चाय
परा पराङ्मुखी दार्भ्याभिमुखी सती वह । प्रापयेत्यर्थः । तदेवादरार्थमुच्यते । हे रात्रि देवि गिरः स्तुतोर्म-
द्विषयाः परा वह रथीरिव । रथी यथा रथेऽभिप्रेतं वसु स्थापयित्वाभिमतं देशं प्रापयति तद्वत् ॥

उत मे वोचतादिति सुतसोमे रथवीतौ । न कामो अप वेति मे ॥ १८ ॥

उत । मे । वोचतात् । इति । सुतऽसोमे । रथऽवीतौ । न । कामः । अप । वेति । मे ॥ १८ ॥

हे ऊर्म्यं उतापि च मे मां वोचतात् । ब्रूहि । किमित्युच्यते । इतीत्यं । कथमिति । सुतसोमे कृतसोमयागि
रथवीतौ रात्रि मे कामस्तत्पुत्रीविषयो नाप वेति । नापगच्छति न विरमत इतीत्यं वोचतात् ॥

एष स्तेति रथवीतिर्मघवा गोमतीरनु । पर्वतेष्वपश्रितः ॥ १९ ॥

एषः । स्तेति । रथऽवीतिः । मघऽवा । गोऽमतीः । अनु । पर्वतेषु । अपऽश्रितः ॥ १९ ॥

कन्यां दत्त्वा कृतार्थं तं ज्ञावाश्चोऽथ वनं गतं । रथवीतिं तपस्यंतं संप्रेक्ष्यर्षेण चक्षुषा । रम्ये हिमवतः
पृष्ठ एष चेतोति सोऽब्रवीत् ॥ एष रथवीतिर्मघवा धनवान् गोमतीरनूदकवतीर्नदीरनु अनुसृत्य गदीनां तीरे
चेति निवसति पर्वतेषु हिमवत्पर्वतप्रातेष्वपश्रित आश्रितः ॥ ॥ २० ॥

ऋतेन ऋतमिति नवर्षं षष्ठं सूक्तमाचैयस्य श्रुतविद् आर्षं वैशुभं मैत्रावरुणं । तथा चानुकम्यते । ऋतेन
नव श्रुतविन्मैत्रावरुणं वै तदिति । वै तदित्युभयोः प्रयोगानुह्यादिपरिभाषयैतदादीन्येकादश सूक्तानि मित्रा-
वरुणदेवत्वानि ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

ऋतेन ऋतमपिहितं ध्रुवं वां सूर्यस्य यत्र विमुचंत्यश्चान् ।

दश शता सह तस्युस्तदेकं देवानां श्रेष्ठं वपुषामपश्यं ॥ १ ॥

ऋतेन । ऋतं । अपिहितं । ध्रुवं । वां । सूर्यस्य । यत्र । विमुचन्ति । अश्चान् ।

दश । शता । सह । तस्युः । तत् । एकं । देवानां । श्रेष्ठं । वपुषां । अपश्यं ॥ १ ॥

सूर्यस्य ऋतं सत्यभूतं मंडलमृतेनोदकेनापिहितमाच्छादितं ध्रुवं शाश्वतमपश्यमिति संबंधः । यत्र वां
पुवाभ्यां स्थितिस्तदित्यर्थः । सूर्यमंडले मित्रावरुणयोः स्थितिश्चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुण-
स्यापेः । ऋते० १. ११५. १. । उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोः । ऋते० ७. ६१. १. । इति चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य
। ऋते० ७. ६३. १. । इत्यादिषु प्रसिद्धा । यत्र यस्मिन्मंडले स्थितानश्चान् विमुचन्ति विमोचयन्ति स्तोतारः ।
मंदेहादिभिर्निर्बुद्धानित्यर्थः । अथवा शीघ्रधावनाय सुत्वा प्रेरयन्ति । यस्मिंश्च मंडले दश शता शतानि

सहस्रसंख्याका रश्मयस्तस्युः तिष्ठन्ति तादृशं देवानां वपुषां वपुष्मतां तेजोवतामन्यादीनां श्रेष्ठं प्रशस्यं ॥
मत्वर्यलक्षणा अथवा व्यधिकरणपट्टी ॥ देवानां वपुषां शरीराणां श्रेष्ठं । मंडलं हि सूर्यस्य वपुःस्थानीयं ।
तन्मंडलमपञ्च ॥ अथवा वां युवयोर्मध्ये सूर्यस्य मंडलमपञ्चमिति व्याख्येयं मैत्रं वा अहः । तै० ब्रा० १. ७. १०. १. ।
इति श्रुतेर्मित्रस्यैव सूर्यत्वादित्याशयेन ॥

तत्सु वां मित्रावरुणा महित्वमीर्मा तस्युषीरहभिर्दुदुहे ।

विश्वाः पिन्वथः स्वसरस्य धेना अनु वामेकः पविरा वर्तते ॥२॥

तत् । सु । वां । मित्रावरुणा । महिऽत्वं । ईर्मा । तस्युषीः । अहऽभिः । दुदुहे ।

विश्वाः । पिन्वथः । स्वसरस्य । धेनाः । अनु । वां । एकः । पविः । आ । वर्तते ॥२॥

हे मित्रावरुणा वां युवयोस्तन्महित्वं महत्त्वं सु सुष्ठु । अतिप्रशस्तमित्यर्थः । किं तदित्युच्यते । ईर्मा सत-
तगता सर्वस्य प्रेरको वादित्योऽहभिरहोभिर्वर्षर्तुसंबन्धमिस्तस्युषीः स्थावरभूता अपो दुदुहे । दुग्धे । किंच
स्वसरस्य स्वयं सर्तुरादित्यस्य विश्वाः सर्वा धेना लोकानां प्रीणयित्रीर्बुतीः पिन्वथः । वर्धयथः । वां युवयो-
रेकोऽप्रतियोगी पविः । पविरिति रथस्य नेमिः पवी रथनेमिर्भवति । नि० ५. ५. । इति यास्कवचनात् ।
तथाप्यत्र लक्षितलक्षण्या रथे वर्तते केवलचक्रस्यावर्तनायोगात् । युवयोरेको रथोऽन्वा वर्तते । अनुक्रमेण
परिभ्रमति ॥

अधारयतं पृथिवीमुत द्यां मित्रराजाना वरुणा महोभिः ।

वर्धयतमोषधीः पिन्वतं गा अव वृष्टिं सृजतं जीरदानू ॥३॥

अधारयतं । पृथिवीं । उत । द्यां । मित्रराजाना । वरुणा । महोभिः ।

वर्धयतं । ओषधीः । पिन्वतं । गाः । अव । वृष्टिं । सृजतं । जीरदानू इति जीरदानू ॥३॥

हे मित्रराजाना । मित्रभूताः स्रोतारो राजानः स्वामिन ईश्वरा भवन्ति ययोः सकाशात्ती मित्रराजानी ।
हे वरुणा ॥ प्रतियोग्यपेक्षया द्विवचनं । अत्र पादादित्वादाद्यं पदं न निहन्यते । वरुणेत्येतस्य स्वामंचितं पूर्व-
मविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्त्यैव पादादित्वादनघातत्वं युक्तं । नैवं भवति । नामंचिते समा-
नाधिकरणे सामान्यवचनमिति वरुणेत्येतस्यामंचितसमानाधिकरणत्वात्तस्य च सामान्यवचनत्वादविद्यमान-
वत्त्वाभावेन पादादित्वाभावादुत्तरस्य निघातत्वं युक्तं ॥ हे देवी महोभिस्तेजोभिः स्वसामर्थ्यैः पृथिवीमुतापि
च द्यामधारयतं । हे देवी युवामोषधीर्वर्धयतं वृष्टिप्रेरणेन । गाः पिन्वतं । गवाश्चादीन्वर्धयतं । तदर्थं
वृष्टिमव सृजतं । अवाङ्मुखं प्रेरयतं हे जीरदानू क्षिप्रदानौ ॥

आ वामश्वासः सुयुजो वहंतु यतरश्मय उप यन्तर्वाक् ।

घृतस्य निर्णिगनु वर्तते वामुप सिंधवः प्रदिवि क्षरन्ति ॥४॥

आ । वां । अश्वासः । सुयुजः । वहंतु । यतरश्मयः । उप । यंतु । अर्वाक् ।

घृतस्य । निऽनिक् । अनु । वर्तते । वां । उप । सिंधवः । प्रऽदिवि । क्षरन्ति ॥४॥

हे मित्रावरुणा वां युवामश्वासोऽश्वाः सुयुजः सुष्ठु रथे युक्ताः संत आ वहंतु । यतरश्मयः सारथिनिय-
तप्रयहासोऽर्वागुप यंतु । घृतस्योदकस्य निर्णिग्यूपं वामनु वर्तते । अनुगच्छति । किंच प्रदिवि । पुराणनामैतत् ।
पुराणाः सिंधव उप क्षरन्ति । उपगच्छन्ति युवयोरनुग्रहात् ॥

अनु श्रुताममतिं वर्धदुर्वी बर्हिर्विव यजुषा रक्षमाणा ।

नमस्वंता धृतदक्षाधि गर्ते मिचासाथे वरुणेळास्वंतः ॥ ५ ॥

अनु । श्रुतां । अमतिं । वर्धत् । उर्वी । बर्हिः । इव । यजुषा । रक्षमाणा ।

नमस्वंता । धृतऽदक्षा । अधि । गर्ते । मित्रं । आसाथे इति । वरुण । इळासु ।

अंतरिति ॥ ५ ॥

श्रुतां विश्रुताममतिं । रूपनामितत् । शरीरदीप्तिमित्यर्थः । तामनु वर्धदनुवर्धयन्ती । बर्हिर्यज्ञः । स इव स यथा यजुषा मंत्रेण रक्ष्यते तदुर्वी रक्षमाणा पालयन्ती नमस्वंतामवन्ती हे धृतदक्षान्तबली हे मित्र हे वरुण हे मित्रावरुणी युवामुक्तलक्षणी संताविळासु यागभूमिष्वन्तर्मध्ये गर्तेऽधि रथ आसाथे । उपविश्यः । रथोऽपि गर्तं उच्यते । नि० ३. ५. इति यास्कः । आ रोहथो वरुण मित्र गर्तं । ऋग्वि० ५. ६२. ८. इति ॥ ३० ॥

अक्रविहस्ता सुकृते परस्या यं चासाथे वरुणेळास्वंतः ।

राजाना स्रचमहणीयमाना सहस्रस्थूणं विभृथः सह द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविऽहस्ता । सुऽकृते । परऽपा । यं । चासाथे इति । वरुणा । इळासु । अंतरिति ।

राजाना । स्रचं । अहणीयमाना । सहस्रऽस्थूणं । विभृथः । सह । द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता अरुपणहस्ता । दानशूरावित्यर्थः । कक्षी । सुकृते शोभनसुतिकर्त्रे परस्या परस्तात्पातारी रक्षितारां हे वरुणा मित्रवरुणी युवां यं यजमानमिळासु यागभूमिष्वन्तर्मध्ये चासाथे रथः तस्मै सुकृते ऽक्रविहस्ता परस्या च भवथ इति संबंधः । किंच युवां राजाना राजमानावहणीयमानाक्रुध्यन्ती द्वौ परस्परं सह साहित्वेन चक्रं धनं सहस्रस्थूणमनेकावष्टंभकसंभोषितं सौधादिरूपं गृहं च विभृथः । धारयथः सुकृते यजमानाय । अथवा चक्रं बलमपरिमिताभिः स्थूणाभिरुपेतं रथं चागमनार्थं सह धारयथः ॥

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा वि भ्राजते दिव्यश्वाजनीव ।

भद्रे क्षेत्रे निर्मिता तिल्विले वा सनेम मध्वो अधिगर्तस्य ॥ ७ ॥

हिरण्यऽनिर्निक् । अयः । अस्य । स्थूणा । वि । भ्राजते । दिवि । अश्वाजनीऽइव ।

भद्रे । क्षेत्रे । निर्मिता । तिल्विले । वा । सनेम । मध्वः । अधिऽगर्तस्य ॥ ७ ॥

अनयो रथो हिरण्यनिर्णिक् हिरण्यरूपः । निर्णिगिति रूपनाम । अस्य रथस्य स्थूणा कीलकादयोऽयः । हिरण्यनामितत् । अयोविकारा इत्यर्थः । अयोमया वा । तादृशो रथो दिव्यंतरिक्षे वि भ्राजते । किमिव । अश्वाजनीव । अश्वा व्यापनशीला मेघाः । तानजति गच्छन्तीत्यश्वाजनी विद्युत् । सेव दिवि भ्राजते । किंच भद्रे कल्याणे सुखे वा क्षेत्रे देवयजने तिल्विले वा ॥ तिल स्नेहने ॥ तिलुः स्निग्धा इला भूमिर्यस्य तत् क्षेत्रं तिल्विलं देवयजनं । घृतसोमादिना स्निग्धे भद्रे च क्षेत्रे निर्मिता स्थूणा यूषयष्टिरवस्थितः । मध्वो मधुपूर्णं गर्तस्य गर्तं रथं सनेम । संभजेम ॥ कर्मणि षष्ठी । अधीति पूरणः ॥ अथवा गर्तस्याधि रथस्योपरि मध्वो मधु सोमरसं सनेम । स्थापयेमेत्यर्थः ॥

हिरण्यरूपमुषसो व्युष्टावयःस्थूणमुदिता सूर्यस्य ।

आ रोहथो वरुण मित्र गर्तमर्तश्चक्षाथे अदितिं दितिं च ॥ ८ ॥

हिरण्यरूपं । उषसः । विऽउष्टौ । अयःऽस्थूणं । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।

आ । रोहथः । वरुण । मित्र । गर्तं । अतः । चक्षाये इति । अदितिं । दितिं । च ॥ ८ ॥

उषसो व्युष्टौ । प्रातःकाल इत्यर्थः । सूर्यस्योदितोदितानुदये । स एव कालः प्रकारान्तरेणोक्तः । तस्मिन् काले हिरण्यरूपमयःस्थूणमयोमयशकुं गर्तं रथं हे वरुण हे मित्र युवां गर्तमा रोहथो यज्ञं प्राप्तुं । अतो ऽस्माद्धेतोरदितिमखंडनीयां भूमिं दितिं खंडितां प्रजादिकां च चक्षाये । पञ्चमः ॥

दाक्षायणयज्ञे यद्वंहिष्टमिति नवमी द्वितीयस्याममावास्याया मित्रावरुणस्य हविषो याज्या । सूचितं च । आ नो मित्रावरुणा यद्वंहिष्टं नातिविधे सुदानू । आ० २. १४. इति ॥ मित्रावरुणे पशौ हविष एषैव याज्या । सूचितं च । यद्वंहिष्टं नातिविधे सुदानू हिरण्यगर्भः समवर्तताये । आ० ३. ८. इति ॥

यद्वंहिष्टं नातिविधे सुदानू अच्छिद्रं शर्मं भुवनस्य गोपा ।

तेन नो मित्रावरुणावविष्टं सिषासंतो जिगीवांसः स्याम ॥ ९ ॥

यत् । बंहिष्टं । न । अतिऽविधे । सुदानू इति सुऽदानू । अच्छिद्रं । शर्मं । भुवनस्य । गोपा ।

तेन । नः । मित्रावरुणौ । अविष्टं । सिषासंतः । जिगीवांसः । स्याम ॥ ९ ॥

हे सुदानु शोभनदानी हे भुवनस्य गोपा युवां बंहिष्टं बद्धतमं यदच्छिद्रमनवच्छिन्नं शर्मं सुखं गृहं वा नातिविधेऽतिवेदुमशक्तं शर्मेति शर्मविशेषणं ॥ व्यध ताडन इत्यस्मादलुपपदे कृत्यार्थं केन संप्रसारणं च ॥ तादृशं शर्मं धारयथः तेन शर्मणा नोऽस्मानविष्टं । रक्षतं । हे मित्रावरुणौ सिषासंतो धनानि संभक्तुमिच्छंतो वयं जिगीवांसः शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छंतः स्याम । भवेम ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीभारत्यै नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अष्टकस्य चतुर्थस्य तृतीयो व्याहृतः स्फुटं । अध्यायः सायणार्थेण चतुर्थो व्याकरिष्यते ॥

ऋतस्य गोपाविति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । ऋतस्य सप्तार्चनाना जागतमिति । आचैथो ऽर्चनाना नाम ऋषिः । जगती कंदः । तुह्यादिपरिभाषया मित्रावरुणी देवता ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

ऋतस्य गोपावधिं तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्योमनि ।

यमत्र मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत्पिन्वते दिवः ॥ १ ॥

ऋतस्य । गोपा । अधि । तिष्ठथः । रथं । सत्यऽधर्माणा । परमे । विऽव्योमनि ।

यं । अत्र । मित्रावरुणा । अवथः । युवं । तस्मै । वृष्टिः । मधुऽमत् । पिन्वते । दिवः ॥ १ ॥

हे ऋतस्त्रोदकस्य गोपी रक्षितारी सत्यधर्माणां सत्यधर्माणां युवां रथमधि तिष्ठथः । आरोह्योऽस्त्रव-
ज्जमागमनार्थं । कुञ्ज । परमे व्योमनि निरतिशय आकाशे । हे मित्रावरुणा युवं युवामत्रास्त्रिन्यसे यं यजमा-
नमवधो रक्षथः तक्षी यजमानाय वृष्टिः पर्जन्यो मधुमदुदकं दिवो ब्रुलोकान्पिबन्ते । सिञ्चति । वर्धयति ॥

सम्राजावस्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदथे स्वर्दृशा ।

वृष्टिं वां राधो अमृतत्वमीमहे द्यावापृथिवी वि चरन्ति तन्यवः ॥ २ ॥

संऽराजौ । अस्य । भुवनस्य । राजथः । मित्रावरुणा । विदथे । स्वःऽदृशा ।

वृष्टिं । वां । राधः । अमृतत्वं । ईमहे । द्यावापृथिवी इति । वि । चरन्ति । तन्यवः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणा सम्राजौ सम्ययाजमानौ युवामस्य भुवनस्य राजथः । ईशाथे । स्वर्दृशा
स्वर्गस्य द्रष्टारौ युवां विदथेऽस्त्रवजे सम्राजाविति संबंधः । वां युवां वृष्टिं राधो धनं वृष्ट्यास्त्रं धनममृतत्वं
स्वर्गं चेमहे । प्रार्थयामहे । युवयोस्तन्यवो विरुता रथमयो द्यावापृथिवी वि चरन्ति । विविधं प्राप्नुवन्ति ।
अथवा वृष्टिं धनममृतत्वं चेमहे ॥

सम्राजा उया वृषभा दिवस्पतीं पृथिव्या मित्रावरुणा विचर्षणी ।

चित्रेभिरभैरुपं तिष्ठथो रवं द्यां वर्षयथो असुरस्य मायया ॥ ३ ॥

संऽराजौ । उया । वृषभा । दिवः । पती इति । पृथिव्याः । मित्रावरुणा । विचर्षणी
इति विऽचर्षणी ।

चित्रेभिः । अभैः । उप । तिष्ठथः । रवं । द्यां । वर्षयथः । असुरस्य । मायया ॥ ३ ॥

सम्राजौ सम्ययाजमानावुयोर्गर्णवली वृषभा वर्षितारौ दिवो ब्रुलोकस्य पती स्वामिनी पृथिव्याश्च पती
विचर्षणी सर्वस्य द्रष्टारौ मित्रावरुणौ । एवं महानुभावी चित्रेभिश्चायनीधैरभैर्मैघैः सह रवं स्तोत्रमुप तिष्ठथः ।
पश्चात् द्यां च वर्षयथोऽसुरस्त्रोदकनिरसितुः पर्जन्यस्य मायया प्रज्ञया सामर्थ्येन ॥

माया वां मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधं ।

तमभ्रेण वृष्ट्या गूहथो दिवि पर्जन्य द्रप्सा मधुमंत ईरते ॥ ४ ॥

माया । वां । मित्रावरुणा । दिवि । श्रिता । सूर्यः । ज्योतिः । चरति । चित्रं । आयुधं ।

तं । अभ्रेण । वृष्ट्या । गूहथः । दिवि । पर्जन्य । द्रप्साः । मधुमंतः । ईरते ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणा वां युवयोर्माया दिवि श्रिता । आश्रिता । कैषा युवयोर्मायोच्यते । सूर्यः सर्वस्य प्रेरको
ज्योतिर्दीप्यमानाश्चित्रं चायनीयमायुधमुक्तलक्षणायुधरूपश्चरति । परिभ्रमत्यंतरिक्षे । शत्रुमारकत्वादायुधमु-
च्यते । तं सूर्यमभ्रेण मेघेन वृष्ट्या दिवि गूहथः । गोपायथः । हे पर्जन्य देव त्वया मित्रावरुणाभ्यां वृष्ट्यर्थं
प्रेरितेन मधुमंतो द्रप्सा ईरते । ईर्यते । खत्सृष्टा वा गच्छन्ति ॥

रथं युञ्जते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रावरुणा गविंष्टिषु ।

रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवो दिवः सम्राजा पर्यसा न उक्षतं ॥ ५ ॥

रथं । युञ्जते । मरुतः । शुभे । सुखं । शूरः । न । मित्रावरुणा । गोऽष्टिषु ।

रजांसि । चित्रा । वि । चरन्ति । तन्यवः । दिवः । संऽराजा । पर्यसा । नः । उक्षतं ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणी युवयोरनुग्रहात् महतः शुभ उदकार्यं सुखं शोभनाद्यद्वारं रथं युञ्जते । अक्षैर्योजयन्ति । शूरो न शूर इव । स यथा युद्धार्थं रथं युनक्ति तद्वत् । गविष्टिषु गवामुदकानामेषणेषु निमित्तेषु चित्रा चायनीयानि रजांसि लोकान् तन्यवस्ततास्ते महतो वि चरन्ति । विविधं चरन्ति । तस्मात्तैः सहितौ हे सम्राजा युवां दिवो शुलोकात्पयसोदकेन नोऽस्मानुषतं । सिंचतं ॥

वाचं सु मित्रावरुणाविरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदन्ति त्विषीमती ।

अभ्रा वसत मरुतः सु मायया द्यां वर्षयतमरुणामरेपसं ॥ ६ ॥

वाचं । सु । मित्रावरुणौ । इराऽवतीं । पर्जन्यः । चित्रां । वदन्ति । त्विषीऽमतीं ।

अभ्रा । वसत । मरुतः । सु । मायया । द्यां । वर्षयतं । अरुणां । अरेपसं ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणी युवयोरनुग्रहात् पर्जन्यो मेघः सु सुष्ठिरावतीमन्नवतीमन्नसाधिकां चित्रां चायनीयां त्विषीमतीं दीप्तिमतीं वाचं गर्जनशब्दं वदति । शब्दयति वृथ्यर्थं । महत्तथाभ्राभ्राणि मेघान् सु सुष्ठु वसत आच्छादयन्ति मायया स्वप्रज्ञया । युवां च पर्जन्येन महद्भिस्स सहारुणामरुणवर्णामरेपसमपापां वृथ्यविधा-तिनीं द्यां वर्षयतं ॥

धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया ।

ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजथः सूर्यमा धृत्यो दिवि चित्र्यं रथं ॥ ७ ॥

धर्मणा । मित्रावरुणा । विपःऽचिता । व्रता । रक्षेथे इति । असुरस्य । मायया ।

ऋतेन । विश्वं । भुवनं । वि । राजथः । सूर्यं । आ । धृत्यः । दिवि । चित्र्यं । रथं ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणा विपश्चिता प्राज्ञौ युवां धर्मणा जगद्धारकेण वृथ्यादिलक्षणेन कर्मणा व्रता यज्ञादि-कर्मणि रक्षेथे । पालयथः । असुरस्य मेघानां निरसितुः पर्जन्यस्य मायया प्रज्ञया च ऋतेनोदकेन यज्ञेन वा निमित्तेन विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं वि राजथः । विदीपयथ इत्यर्थः । सूर्यमा सूर्यं च चित्र्यं पूज्यं रथं रंहण-स्वभावं दिवि दुर्लभे धृत्यः । धारयथो जगदुपकारार्थं ॥ ॥ ७ ॥

वरुणं व इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमर्चनानस आर्यं मित्रावरुणं । पतयंतपरिभाषयानुष्टुभं । अंत्या पंक्तिः । वरुणं पतयंतं त्वित्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैंगिकः ॥

वरुणं वो रिशादसमृचा मित्रं हवामहे । परि व्रजेव बाह्वोर्जगन्वांसा स्वर्णरं ॥ ९ ॥

वरुणं । वः । रिशादसं । ऋचा । मित्रं । हवामहे । परि । व्रजाऽइव । बाह्वोः । जगन्वांसा ।

स्वःऽनरं ॥ ९ ॥

वो युवयोर्मध्ये ॥ व्यत्ययेन बद्धवचनं ॥ रिशादसं । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । तेषां प्रेरकं स्वर्णरं स्वर्गस्य नेतारं । एतद्व्यवहितमप्युभयत्र संबध्यते । एवंविधं वरुणसूक्तलक्षणं मित्रं च ऋचा मंत्रेण हवामहे । आहूयामः । अथावयुक्तोच्यते । व्रजेव गीयूथानीव बाह्वोर्बलेन परि जगन्वांसा परिगच्छन्तौ ॥

ता बाहवा सुचेतुना प्र यंतमस्मा अर्चते । शेवं हि जायं वां विश्वांसु क्षासु जोगुवे ॥ २ ॥

ता । बाहवा । सुऽचेतुना । प्र । यंतं । अस्मै । अर्चते । शेवं । हि । जायं । वां । विश्वांसु ।

क्षासु । जोगुवे ॥ २ ॥

ता तौ युवां बाहवा बाहुना सुचेतुना सुष्ठु प्रज्ञात्रा । प्रयासभूयस्त्वं जानतेत्यर्थः । यद्यप्यात्मेव ज्ञाता न

हस्तस्तथापि तद्धर्मचारोप्य सूयते । यद्वैतत्तावित्यस्य विशेषणं । मुञ्जानावित्यर्थः । शोभनहस्तेनास्मा अर्चते
सुवते मह्यं प्र यतं । अभिमतं सुखं प्रगमयतं ॥ अंतर्भावित्यर्थो द्रष्टव्यः । यमिर्दानकर्मा वा द्रष्टव्यः ॥ प्रयच्छ-
तमित्यर्थः । जार्थं सुखं श्रेवं सुखं वा युवयोः संबन्धि युवाभ्यां कृतं वा विश्वासु सर्वासु चासु भूमिषु जोगुवे ।
गच्छति । व्याप्नोति । अवते गवत इति गतिकर्मसु पाठादयमपि गतिकर्मा । अथवा जोगुवे सर्वत्र शब्द-
यामीत्यर्थः ॥

यन्नूनमश्यां गतिं मित्रस्य यायां पथा । अस्य प्रियस्य शर्मण्यहिंसानस्य सन्धिरे ॥३॥
यत् नूनं अश्यां गतिं मित्रस्य यायां पथा अस्य प्रियस्य शर्मणि अहिंसानस्य
सन्धिरे ॥३॥

यद्यदा नूनमिदानीं गतिं गमनमश्यां प्राप्नुयां ॥ यद्योगादनिघातः ॥ तदा मित्रस्य मित्रभूतस्य पथा
मार्गेण मित्रप्रापकेण मार्गेण यायां गच्छेयं । मित्रो नयतु विद्वान् । ऋग्वे० १. १०. १. इत्यादिषु मित्रस्येष्टदे-
शगमयितृत्वं प्रसिद्धं । न केवलमहमेक एव गन्ता किंतु सर्वेऽपि तथागमनित्याह । अस्य प्रियस्य । मित्रस्येत्यर्थः ।
अहिंसानस्याहिंसतः । यतोऽयमहंतातः प्रिय इत्यर्थः । तस्य शर्मणि सुखे गृहे स्थाने वा सन्धिरे । संगताः ॥

युवाभ्यां मित्रावरुणोपमं धेयामृचा । यद्वा क्षये मघोनां स्तोतृणां च स्पर्धसे ॥४॥
युवाभ्यां मित्रावरुणा उपमं धेयां । ऋचा । यत् । ह । क्षये । मघोनां । स्तोतृणां ।
च । स्पर्धसे ॥४॥

हे मित्रावरुणा युवाभ्यां दातव्यमुपममुप समीपे मीयमानं धनमृचा सुत्या साधनेन धेयां । धारयामि ।
यद्वा यत्खलु युवाभ्यां सकाशादाप्तं धनं मघोनां धनवतामदातृणां स्तोतृणां च क्षये गृहे स्पर्धसे स्पर्धनाय
भवति । धनिकानां स्तोतृणां च धनाधिक्यविषये स्पर्धा भवतीत्यर्थः । अपरिमितं धनं भवतीति भावः ॥

आ नो मित्र सुदीतिभिर्वरुणश्च सधस्थ आ । स्वे क्षये मघोनां सखीनां च वृधसे ॥५॥
आ । नः । मित्र । सुदीतिभिः । वरुणः । च । सधस्थे । आ । स्वे । क्षये । मघोनां ।
सखीनां । च । वृधसे ॥५॥

हे मित्र त्वं च वरुणश्च सुदीतिभिः सुदीप्तियुक्ता युवां नोऽस्माभ्यं सधस्थे सहस्थाने यद्वा आ गच्छतं ।
द्वितीय आकारोऽनर्थक आदरार्थो वा । किमर्थमित्युच्यते । मघोनां धनवतां हविष्मतां सखीनां च युवयोः
सखिभूतानामस्माकं क्षये गृहे स्वे स्वकीये वृधसे वर्धनाय ॥

युवं नो येषु वरुण क्षत्रं बृहच्च बिभृथः । उरु णो वाजसातये कृतं राये स्वस्तये ॥६॥
युवं । नः । येषु । वरुणा । क्षत्रं । बृहत् । च । बिभृथः । उरु । नः । वाजसातये । कृतं ।
राये । स्वस्तये ॥६॥

हे वरुणा मित्रावरुणी युवं युवां नोऽस्माकं क्षत्रं वलं बृहत् ब्रह्म परिवृढमन्नं च येषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु
बिभृथः धारयथः युवाभ्यां धृतमन्नं च नोऽस्माभ्यं वाजसातयेऽन्नस्य लाभाय यज्ञाय वा राये धनाय स्वस्तये
जेमाय चोह विस्तीर्णं कृतं । कुरुतं ॥

उच्छ्र्यां मे यज्ञता देवर्षां रुशन्नवि ।
सुतं सोमं न हस्तिभिरा पद्भिर्धावतं नरा बिभ्रतावर्चनानसं ॥७॥

उच्छ्रंत्यां । मे । यजता । देवऽस्यै । रुशन्तऽगवि ।

सुतं । सोमं । न । हस्तिऽभिः । आ । पटऽभिः । धावतं । नरा । विभ्रतौ । अर्चनानसं ॥ ७ ॥

उच्छ्रंत्यामुपसि । मे सोममिति संबंधः । यजता यष्टव्यौ रुशन्नवि रोचमानरश्मी प्रातःसवने देवस्यै । देवानां च चं बलं यस्मिन् यज्ञे तद्विवचनं । तस्मिन्ने मदीयं सुतमभिषुतं सोमं न । नेति संप्रत्यर्थः । इदानीं हस्तिभिर्हस्तवद्भिः ॥ हृतेर्गतिकर्मणो हस्तशब्दः ॥ गमनसाधनपादवद्भिरित्यर्थः । पट्टिः पादवद्भिश्च पादचतुष्टयोपेतैरश्विरा धावतं आगच्छतं नरा हे नेतारौ मित्रावरुणौ ॥ २ ॥

यश्चिकेतिति षड्वचं नवमं सूक्तं रातहव्यस्याच्येयस्यार्थं मैत्रावरुणं । यश्चिकेत षड्रातहव्य इत्यनुक्रमणिका । पंक्त्यंतं त्वित्युक्तत्वात् पंक्त्यंतपरिभाषयानुष्टुभं । अंत्या पंक्तिः ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

यश्चिकेत स मुक्रतुर्देवचा स ब्रवीतु नः । वरुणो यस्य दर्शतो मित्रो वा वनन्ते गिरः ॥ १ ॥

यः । चिकेत । सः । सुऽक्रतुः । देवऽचा । सः । ब्रवीतु । नः । वरुणः । यस्य । दर्शतः ।

मित्रः । वा । वनन्ते । गिरः ॥ १ ॥

यः स्तोता चिकेत जानाति स्तुतिं युवयोः स मुक्रतुः स एव शोभनकर्मा देवचा देवेषु स्तोतृमध्ये । यद्वा । देवेषु मध्ये । युवयोरेव स्तुतिं यश्चिकेत स मुक्रतुरिति । स मुकर्मा नोऽस्माकं ब्रवीतु । स्तुतिं परमुपदिशतु । यस्य दर्शतो दर्शनीयो वरुणो दर्शनीयो मित्रो वा मित्रश्च । वाशब्दस्यार्थः । गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्वनन्ते संभजन्ते ॥

ता हि श्रेष्ठवर्चसा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।

ता सत्पती ऋतावृधं ऋतावाना जनेजने ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठऽवर्चसा । राजाना । दीर्घश्रुत्तमा ।

ता । सत्पती इति सत्पती । ऋतऽवृधा । ऋतऽवाना । जनेऽजने ॥ २ ॥

ता हि ती खलु मित्रावरुणौ श्रेष्ठवर्चसा प्रशस्ततेजस्वी राजानेश्वरी दीर्घश्रुत्तमा दूरदेशादाह्वानश्रोतृ-
तमौ । ता ती सत्पती सतां यजमानानां स्वामिनावृतावृधा यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितारौ जने जने सर्वेषु
स्तोतृषु निमित्तेष्वृतावाना गमनवन्तौ ॥

ता वामियानोऽवसे पूर्वा उप ब्रुवे सचा ।

स्वश्वासः सु चेतुना वाजां अभि प्र दावने ॥ ३ ॥

ता । वां । इयानः । अवसे । पूर्वा । उप । ब्रुवे । सचा ।

सुऽअश्वासः । सु । चेतुना । वाजान् । अभि । प्र । दावने ॥ ३ ॥

ता तौ पूर्वा पुरातनी वां युवामियानो गच्छन् अवसे रक्षणाय सचा सहोप ब्रुवे । उपेत्य स्तौमि ।
स्वश्वासः स्वश्वा वयमात्रेयाः सुचेतुना शोभनप्रज्ञानौ युवां वाजानभि अन्नान्यभिलक्ष्य प्र प्रकर्षेण दावने
दानाय सुम इति शेषः । यद्वा । स्वश्वासः स्वश्वा ॥ द्वितीयाद्विवचनस्य जसादेशः ॥ उप ब्रुव इति संबंधः ॥

मित्रो अंहोश्चिदादुरु क्षयाय गान्तुं वनन्ते ।

मित्रस्य हि प्रतूर्वतः सुमतिरस्ति विधुतः ॥ ४ ॥

मि॒त्रः । अ॒होः । चि॒त् । आ॒त् । उ॒रु । क्ष॒याय॑ । गा॒तुं । व॒न॒ते ।

मि॒त्रस्य॑ । हि । प्र॒ऽतूर्व॑तः । सु॒ऽम॒तिः । अ॒स्ति । वि॒धतः॑ ॥ ४ ॥

मित्रो देवोऽहोश्चित् चंहस्वतोऽपि स्रोतुरादनंतरमेवोद्धरवे चयाय गृहाय निवासाय वा गातुमुपायं वनते । प्रयच्छति । मित्रस्य हि मित्रस्य खलु देवस्य सुमतिः शोभनबुद्धिः प्रतूर्वतः प्रकर्षेण हिंसतोऽपि विधतः परिचरतः शुश्रूषकस्यास्ति हि । भवति खलु ॥

व॒यं मि॒त्रस्या॑व॒सि॒ स्याम॑ स॒प्रथ॑स्तमे । अ॒ने॒ह॒स॒स्वोत॑यः स॒चा वरु॑णशेषसः ॥ ५ ॥

व॒यं । मि॒त्रस्य॑ । अ॒व॒सि॒ । स्याम॑ । स॒प्रथ॑ऽतमे । अ॒ने॒ह॒सः । त्वाऽऊ॑तयः । स॒चा । वरु॑णऽशेषसः ॥ ५ ॥

वयं यजमाना मित्रस्य दुःखनिवारकस्य देवस्य सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमेऽवसि रक्षणे वयं स्याम । भवेम । किंचानेहसोऽपापास्वोतयस्त्वया रक्षिता वरुणशेषसः । शेष इत्यपत्यनाम । वारकाः पुत्रा येषां ते । तादृशाः सचा वयं सर्वे सहैव भवेम ॥

यु॒वं मि॒त्रे॒मं ज॒नं॒ यत॑थः॒ सं च॑ नयथः ।

मा म॒घो॒नः॒ परि॑ ख्य॒तं॒ मो अ॒स्माक॑मृषी॒णां गो॒पी॒थे न॑ उरु॒ष्यतं॑ ॥ ६ ॥

यु॒वं । मि॒त्रा । इ॒मं । ज॒नं॑ । यत॑थः । सं । च॑ । न॒य॒थः॑ ।

मा । म॒घो॒नः॑ । परि॑ । ख्य॒तं॑ । मो इति॑ । अ॒स्माकं॑ । ऋषी॒णां । गो॒ऽपी॒थे । नः॑ । उ॒रु॒ष्य॒तं॑ ॥ ६ ॥

हे मित्रा मित्रावरुणी युवं युवामिमं जनं स्रोतारं मां प्रति यतथः । गच्छथः । आगत्य च सं च नयथः । संनयथस्य । कामान् प्रापयथः । यद्वा । यतथ इत्यंतर्णीतस्वर्योऽयं । अहनि यतथः । व्यापारेषु गमयथः । रात्रौ च सं नयथः । निर्व्यापारं कारयथः । मघो नो हविर्लक्षणाव्रततोऽस्मान्मा परि ख्यतं । मा परित्यजतं । मो मेव ऋषीणामस्माकं पुत्रानपि परि ख्यतं । किंतु गोपीथे । गौः सोमरसः । तस्य पानं यस्मिन् स गोपीथो यज्ञः । तस्मिन् उरुष्यतं । रक्षतं ॥ ३ ॥

आ चिकितानेति षडृचं दशमं सूक्तं रातहव्यस्यार्धमानुष्टुभं मैत्रावरुणं । अत्रानुक्रमणिका । आ चिकितानानुष्टुभं त्विति ॥ आद्यसृचो दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे मैत्रावरुणस्य । सूत्रितं च । आ चिकितान सुक्रतू त्वमु वो अग्रहणं । आ० ७. ११. इति ॥

आ चि॒कितान॑ सु॒क्रतू॒ दे॒वौ म॑र्त॒ रि॒शाद॑सा । वरु॑णाय ऋ॒तपे॑शसे दधी॒त प्र॑यसे म॒हे ॥ १ ॥

आ । चि॒कितान॑ । सु॒क्रतू॒ इति॑ सु॒ऽक्रतू॒ । दे॒वौ । म॑र्त॒ । रि॒शाद॑सा । वरु॑णाय । ऋ॒तऽपे॑शसे ।

दधी॒त । प्र॑यसे । म॒हे ॥ १ ॥

हे चिकितान जानन् सुति हे मर्त मनुष्य रातहव्य त्वमिति तस्मै संबोधनं । सुक्रतू शोभनकर्माणौ रिशादसा हिंसकानां हिंसकौ देवावा । आकारयेति शेषः । आह्वय च ऋतपेशसे । पेश इति रूपनाम । ऋतमुदकं । उदकमेव रूपं यस्य तादृशाय वरुणाय प्रयसे ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ हविर्लक्षणाव्रतते महे महते पूज्याय दधीत । दद्याः । हविरिति शेषः । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । महद्विर्दधीत । महतोऽन्नस्य आभायेति वा योज्यं ॥

ता हि स्त्रुचमविहुतं सम्यगसुर्यं माशति । अथ व्रतेव मानुषं स्वर्णं धायि दर्शतं ॥२॥
ता । हि । स्त्रुचं । अविऽहुतं । सम्यक् । असुर्यं । आशति इति । अथ । व्रताऽइव । मानुषं ।
स्वः । न । धायि । दर्शतं ॥२॥

ता हि । हीति हेती । यस्मात्ता तौ व्रतं बलमविहुतमहिंस्यमसुर्यमसुरविधाति महद्वलं सम्यगाशति
व्याप्तुतः अथ अतो हेतोर्मानुषं मनुष्येषु प्रवृत्तं व्रतेव कर्मैव तद्यथा मनुष्येषु नियतं स्वर्णं सूर्य इव स यथा दिवि
दृश्यते तद्वद्दर्शतं दर्शनीयं बलं धायि । यज्ञे निहितं ॥

ता वामेषे रथानामुर्वी गव्यूतिमेषां । रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्मनामहे ॥३॥
ता । वां । एषे । रथानां । उर्वी । गव्यूतिं । एषां । रातऽहव्यस्य । सुऽस्तुतिं । दधृक् ।
स्तोमैः । मनामहे ॥३॥

हे मित्रावरुणौ ता तौ प्रसिद्धौ वां युवां रथानामस्रदीयानामेषां पुरतो वर्तमानानामुर्वी प्रभूतां
गव्यूतिमतिविकृतं मार्गमेषे गंतुं । मार्गरक्षणायित्यर्थः ॥ तुमर्थेऽसेन्नत्ययः ॥ तदर्थं वां मनामहे स्तुमो रातहव्यस्य
अथ रातहव्यसंबन्धिभिः सुष्टुतिं सुष्टुतिभिः शोभनस्तुतिसाधनैः स्तोमैः दधृक् धर्षकौ युवां ॥

अथा हि काव्या युवं दक्षस्य पूर्भिरद्भुता । नि केतुना जनानां चिकेथे पूतदक्षसा ॥४॥
अथ । हि । काव्या । युवं । दक्षस्य । पूऽभिः । अद्भुता । नि । केतुना । जनानां । चिकेथे
इति । पूतऽदक्षसा ॥४॥

अथ अपि च । हि प्रसिद्धौ । काव्या स्तुत्यौ युवं युवां दक्षस्य प्रवृद्धस्य मम पूर्भिः पूरकैः स्तवैर्हे अद्भुता
महांतावायर्थभूतौ संतौ केतुना प्रज्ञानेनानुकूलेन मनसा जनानां । यजमानानामित्यर्थः । स्तोत्रं नि चिकेथे ।
नितरां जानीथः । हे पूतदक्षसा शुद्धज्ज्वाली युवां ॥

तदृतं पृथिवि बृहच्छ्रवणं ऋषीणां । जयसानावरं पृथुतिं क्षरन्ति यामभिः ॥५॥
तत् । ऋतं । पृथिवि । बृहत् । अश्रवःऽएषे । ऋषीणां । जयसानौ । अवरं । पृथु । अति ।
क्षरन्ति । यामऽभिः ॥५॥

हे पृथिवि देवि त्वयि तत्सर्वैरर्थ्यमानत्वेन प्रसिद्धं बृहत् प्रभूतमृतमुदकमृषीणां स्तोतृणामस्माकं अश्रवणे
ऽन्नस्त्रीषणे सति जयसानौ गच्छन्तौ ॥ कंदस्यसानच् शुजृभ्यां । उ० २. ८६. । इत्यसानच् अयतेरपि भवति । चित
इत्यंतोदात्तः ॥ अरमलमत्यर्थं पृथु यथा भवति तथा यामभिर्गमनैरति क्षरन्ति । अत्यर्थं वर्षतः ॥ व्यत्ययेन
बहुवचनं ॥

आ यज्ञामीयचक्षसा मित्रं वयं च सूरयः । व्यचिष्टे बहुपाय्ये यतेमहि स्वराज्ये ॥६॥
आ । यत् । वां । इयऽचक्षसा । मित्रा । वयं । च । सूरयः । व्यचिष्टे । बहुऽपाय्ये ।
यतेमहि । स्वऽराज्ये ॥६॥

हे इयचक्षसा व्याप्तदर्शनी हे मित्रा मित्रावरुणौ वां युवां यत् ये वयं च सूरयः स्तोतार आ आहूयामः ।
व्यचिष्टेऽत्यंतविकृते बहुपाय्ये बहुभिर्गंतव्ये बहुभी रक्षितव्ये वा स्वराज्ये स्वराट्त्वाय एवंविधराज्यार्थं यतेमहि ।
गच्छेम ॥ ॥४॥

बळित्या देवेति पंचर्षमेकादशं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमशिका । बळित्या पंच यजत इति । यजतो नामात्रेय
अधिः । मित्रावरुणौ देवता । आनुष्टुभं त्रित्युक्तात्वादिसमर्थानुष्टुभं । विनियोगो लिंगिकः ॥

बळित्या देव निष्कृतमादित्या यजतं बृहत् ।

वरुण मित्रार्यमन्वर्षिष्ठं स्रचमाशाये ॥१॥

बट् । इत्या । देवा । निःऽकृतं । आदित्या । यजतं । बृहत् ।

वरुण । मित्रं । अर्यमन् । वर्षिष्ठं । स्रचं । आशाये इति ॥१॥

हे देवा द्योतमानौ हे आदित्यादितेः पुत्री हे वरुण हे अर्यमन् अरीणां नियमितमित्र देव युवां बट्
सत्वं निष्कृतमबाध्यमित्येत्यमिदानीं वर्तमानप्रकारेण यजतं यष्टव्यं बृहदतिप्रवृद्धं वर्षिष्ठं प्रवृद्धतमं स्रचं बलमा-
शाये । अश्रुवाये । यद्धार्यमा पृथगेव निर्देष्टव्यः । द्विवचनं बहुवचनीकर्तव्यं ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययं वरुण मित्र सदथः । धर्तारा चर्षणीनां यंतं सुम्नं रिशादसा ॥२॥

आ । यत् । योनिं । हिरण्ययं । वरुण । मित्रं । सदथः । धर्तारा । चर्षणीनां । यंतं । सुम्नं । रिशादसा ॥२॥

सुम्नं । रिशादसा ॥२॥

यद्यस्माद्विरण्यं हितरमणीयं योनिं यज्ञभूमिं हे वरुण हे मित्र आ सदथः आगच्छथः तस्माच्चर्षणीनां
मनुष्याणां धर्तारा धारकौ च हे रिशादसा हिंसकाणां चेप्पारौ युवामसम्भं सुम्नं सुखं यंतं । कुरुतमित्यर्थः ॥

विश्वे हि विश्ववेदसो वरुणो मित्रो अर्यमा । व्रता पदेवं सश्चिरे पांति मर्त्यं रिषः ॥३॥

विश्वे । हि । विश्वऽवेदसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । व्रता । पदाऽइव । सश्चिरे ।

पांति । मर्त्यं । रिषः ॥३॥

विश्वे हि सर्वेऽपि । हीति चार्थे । विश्ववेदसः सर्वविदः सर्वधना वा वरुणो मित्रोऽर्यमा चैते त्रयः सर्वे
व्रतास्मदीयानि कर्माणि पदेव पदानीव स्थानानीव सश्चिरे । संगता भवन्ति । आगत्य च मां मर्त्यं रिषो
हिंसकात्यांति । रक्षन्ति ॥

ते हि सत्या चतुस्पर्शं चतुतावानो जनेजने ।

सुनीथासः सुदानवोऽंहोश्चिदुरुचक्रयः ॥४॥

ते । हि । सत्याः । चतुऽस्पर्शः । चतुऽवानः । जनेऽजने ।

सुऽनीथासः । सुऽदानवः । अंहोः । चित् । उरुऽचक्रयः ॥४॥

ते हि खलु सत्याः सत्यभूताः सत्यफला वा चतुस्पर्शस्त्वस्य कर्तार चतुतावानो यज्ञवंतो जने जने
सर्वेषु यजमानेषु सुनीथासः सुनयनाः सुदानवः सुदानाः । हीति प्रसिद्धवाची सर्वत्र संबंधनीयः । एवं महा-
नुभावा वरुणादयोऽंहोश्चित् । चिदित्यर्थे । पापिनोऽपि स्वस्रोतुरुचक्रयः प्रभूतधनादिकर्तारः ॥

की नु वां मित्रास्तुतो वरुणो वा तनूनां । तत्सु वा मेघंते मतिरचिभ्य एषंते मतिः ॥५॥

कः । नु । वां । मित्रं । अस्तुतः । वरुणः । वा । तनूनां । तत् । सु । वां । आ । ईषते । मतिः ।

अचिऽभ्यः । आ । ईषते । मतिः ॥५॥

हे मित्र वां युवयोर्मध्ये त्वं च वरुणो वा को नु असुतः । सर्वैरस्तूयमानः कौऽस्ति । उभावपि सुत्यावि-
त्यर्थः । तनूनामिति तृतीयार्थं षष्ठी । तनुभिः सुतिभिरसुत इति संबंधः ॥ अत्र मित्रशब्देन मित्रशैकस्यैव
संबोधनं वरुणोक्तास्ततः । अत्रमे० ५. ६२. ६. । इत्यत्रैवात्र द्विवचनसूचकस्याकारस्यानाम्नात् । लोकेषु बह्वेषु
संग्रहितेष्वेकमेव संबोध्य युवयोरिदं शुष्माकमिदमिति प्रयुजते ॥ तत्तस्मात् यस्मात्सर्वे सुवन्ति तस्मात् । तनु-
नामित्येतद्व्यवहितमप्युत्तरत्र वा योज्यं । तनूनामल्पमतीनामस्माकं मतिः सुतिर्वा युवां सुष्ठु एषते । अभि-
गच्छति । अभिभ्योऽभिभोचिभ्योऽस्मभ्यमस्मादीयमतिरेषते । आदरार्थं पुनर्वचनं ॥ ५॥

प्र वो मित्रायेति पंचचं द्वादशं सूक्तमावेयस्य यजतस्वार्थं गायत्रं मैत्रावरुणं । तथा चानुक्रम्यते । प्र वो
गायत्रमिति ॥ अपिष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचिः च । प्र वो मित्राय प्र मित्रयोर्वरुणयोः
। आ० ५. १०. । इति । अभिप्लवषडहे पृथ्व्यडहे च सोमनिमित्तावापार्थमिदमादीनि द्वितीयवर्जितानि चत्वारि
सूक्तानि । तथैव सूचितं । प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत् । आ० ७. ५. । इति ॥

प्र वो मित्राय गायत वरुणाय विपा गिरा । महिषचावृतं बृहत् ॥ १॥

प्र । वः । मित्राय । गायत । वरुणाय । विपा । गिरा । महिषचा । वृतं । बृहत् ॥ १॥

हे मदीया ऋत्विजो वो । युयमित्यर्थः । मित्राय वरुणाय च विपा व्याप्तया गिरा सुत्या प्र गायत ।
सुतिं कुर्वत । सुत्या सुवतेत्येतत्पाकं पचतीतिवत् । हे महिषचो प्रभूतबली युवामृतं यज्ञं बृहच्चहृदतिप्रशस्तं ।
सुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः । अथवा महत् प्रभूतमृतं स्तोत्रं शृणुतमिति शेषः ॥

सम्राजा या घृतयोनी मित्रश्चोभा वरुणश्च । देवा देवेषु प्रशस्ता ॥ २॥

संऽराजा । या । घृतयोनी इति घृतऽयोनी । मित्रः । च । उभा । वरुणः । च ।

देवा । देवेषु । प्रऽशस्ता ॥ २॥

या यी मित्रश्च वरुणश्च । परस्परपिषया चशब्दः । उभोभौ सम्राजा सर्वस्य स्वामिनौ घृतयोनी उदक-
स्रोत्पादकौ देवा द्योतमानौ देवेषु रन्ध्रे प्रशस्ता प्रकर्षेण सुत्यौ । तौ गायतेति पूर्वचान्वयः ॥

ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य । महि वां स्रुचं देवेषु ॥ ३॥

ता । नः । शक्तं । पार्थिवस्य । महः । रायः । दिव्यस्य । महि । वां । स्रुचं । देवेषु ॥ ३॥

ता तौ देवौ नोऽस्मदर्थं पार्थिवस्य पृथिवीसंबन्धस्य दिव्यस्य दिवि भवस्य च महो महतो रायो धनस्य
शक्तं । समर्थौ भवतं । दातुमिति शेषः । हे देवौ वां युवयोर्महि महत्पूज्यं यज्ञं बलं देवेषु प्रसिद्धं क्षुम
इति शेषः ॥

ऋतमृतेन सपंतैषिरं दक्षमाशाने । अद्दुहा देवौ वर्धते ॥ ४॥

ऋतं । ऋतेन । सपंता । इषिरं । दक्षं । आशाने इति । अद्दुहा । देवौ । वर्धते इति ॥ ४॥

ऋतनोदकेन निमित्तेन ऋतं यज्ञं सपंता सृशंताविधिरभेषणवतं दक्षं प्रवृद्धं यजमानं हविर्विशाने ।
व्याप्तुतः । अद्दुहाद्रोग्धारी देवौ मित्रावरुणौ युवां वर्धते । प्रवृद्धौ भवतः ॥

वृष्टिद्यावा रीत्यापिषस्पती दानुमत्याः । बृहंतं गतमाशाने ॥ ५॥

वृष्टिऽद्यावा । रीतिऽआपा । इषः । पती इति । दानुऽमत्याः । बृहंतं । गतं ।

आशाने इति ॥ ५॥

वृष्टिद्यावा । वृष्ट्यर्था योः स्तुतिर्ययोस्तौ वृष्टिद्यावा । अथवा वृष्टिर्वर्षिका बीरंतरिचं याभ्यां तौ तादृशी ।
रीत्यापा ॥ री गतिरेषणयोः ॥ रीतिः प्राप्तिः । सेवाप्राप्तिरभिमतप्राप्तिर्ययोस्तौ तादृशी । इषोऽन्नस्य पती
स्वामिनौ । वृष्टिप्रदत्वात् स्वामित्वं । दानमुत्था दानवत्थाः । दानुषूचितायत इत्यर्थः । एतद्विशेषणं । एवं
महानुभावौ वृहंतं महंतं गतं रथमाशति । व्याप्तुः । अधितिष्ठती यागार्थं ॥ ६॥

ची रोचनेति चतुर्ह्यं चयोदशं सूक्तं । उच्चक्रिर्नामात्रेय ऋषिः । चिष्टुष कंदः । मित्रावरुणौ देवता ।
अनुक्रम्यते च । ची रोचना चतुष्कमुच्चक्रिरिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

ची रोचना वरुण चीरुत द्यून्तीणि मित्र धारयथो रजांसि ।

वावृधानावमतिं क्षत्रियस्यानु व्रतं रक्षमाणावजुयं ॥ १ ॥

ची । रोचना । वरुण । चीन् । उत । द्यून् । चीणि । मित्र । धारयथः । रजांसि ।

वावृधानौ । अमतिं । क्षत्रियस्य । अनु । व्रतं । रक्षमाणा । अजुयं ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र युवां ची चीणि रोचना रोचनानि भुलोकान् धारयथ इति संबंधः । उतापि च
चीन्धून् द्योतमानानंतरिचल्लोकाधारयथः । तथा चीणि रजांसि भुलोकान् । कीदृशी युवां । वावृधानौ
वर्धमानौ क्षत्रियस्य । क्षत्रं बलं । तद्वत् इन्द्रस्य । यद्वा । क्षत्रियजातीयस्य यजमानस्यामतिं । रूपनामैतत् ।
रूपं व्रतं कर्म चाजुयमजीर्णमविरतं वा रक्षमाणा ॥

इरावतीवरुण धेनवो वां मधुमदां सिंधवो मित्र दुहे ।

त्रयस्तस्युर्वृषभासस्तिमृणां धिषणानां रेतोधा वि द्युमंतः ॥ २ ॥

इरावतीः । वरुण । धेनवः । वां । मधुमत् । वां । सिंधवः । मित्र । दुहे ।

त्रयः । तस्युः । वृषभासः । तिमृणां । धिषणानां । रेतःधाः । वि । द्युमंतः ॥ २ ॥

हे वरुण हे मित्र वां युवयोराक्षया धेनवो गाव इरावतीः । इरा बीरलक्षणा । तद्वत्यो भवन्ति । तथा
सिंधवः स्तंदनशीला मेघा गव्यो वा मधुमन्धुररसमुदकं दुहे । दुहन्ति । तथा त्रयस्त्रिसंख्याका वृषभासो
वर्षितारो रेतोधा उदकस्य धारका द्युमंतो दीप्तिमंतोऽपिवाख्यादित्यास्तिसृणां त्रिसंख्याकानां धिषणानां
स्थानानां पृथिव्यंतरिचभुलोकानां स्वामिनः संतो वि विविधं प्रत्येकं तस्युः । तिष्ठन्ति । युवयोरनुग्रहात् त्रयो
ऽपि देवास्त्रिषु स्थानेषु वर्तन्त इत्यर्थः ॥

प्रातर्देवीमदितिं जोहवीमि मध्यंदिन् उदिता सूर्यस्य ।

राये मित्रावरुणा सर्वतातेऽं तोकाय तनयाय शं योः ॥ ३ ॥

प्रातः । देवी । अदितिं । जोहवीमि । मध्यंदिने । उतऽइता । सूर्यस्य ।

राये । मित्रावरुणा । सर्वऽताता । ईं । तोकाय । तनयाय । शं । योः ॥ ३ ॥

अहमृषिः प्रातः प्रातःकालेऽदितिमखंडनीयां देवानां जननीं देवीं द्योतमानां जोहवीमि । आहुयामि ।
तथा मध्यंदिने सूर्यस्योदितोदितौ तत्समृद्धिकाले माध्यंदिने सवने जोहवीमि । हे मित्रावरुणा युवां राये
धनप्राप्तये सर्वतातौ यच्च ईं । स्तौमि । पुनः किमर्थं । तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च श्रमरिष्टशमनाय
योः सुखस्य मिश्रणाय चेत् इति ॥

या धर्तारा रजसो रोचनस्योतादित्या दिव्या पार्थिवस्य ।

न वां देवा अमृता आ मिनन्ति व्रतानि मित्रावरुणा ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

या । ध॒र्त॒रा । रज॑सः । रो॒च॒न॒स्य॑ । उ॒त । आ॒दि॒त्या । दि॒व्या । पा॒र्थि॒व॒स्य॑ ।

न । वां । दे॒वाः । अ॒मृ॒ताः । आ । मि॒न॒न्ति॑ । व्र॒तानि॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा । ध्रु॒वाणि॑ ॥४॥

या यी रोचनस्य रोचमानस्य रजसो लोकस्य । स्वर्गाख्यस्येत्यर्थः । उतापि च पार्थिवस्य रजसो या यी धर्तारावादित्यादितेः पूर्वा दिव्या दिवि भवी तौ युवामीळ इति पूर्वत्र संबंधः । हे मित्रावरुणा वां युवयो-ध्रुवाणि व्रतानि कर्माणि देवा अन्य इंद्रादयोऽमृता अमरणधर्माणोऽपि ना मिनन्ति । न हिंसन्ति । यतो ध्रुवाण्यत इत्यभिप्रायः ॥ ॥ ७ ॥

पुरुषणेति चतुर्दशं चतुर्दशं सूक्तमुरुचक्रैरार्थं गायत्रं मैत्रावरुणं । पुरुषणा गायत्रं त्वित्यनुक्रमणिका ॥ पृथ्वाभिज्ववषडहयोः प्रातःसवन आवापार्थत्वेनेदमपि सूक्तं पूर्वसूक्तेन सह प्र वो मित्रायति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेदिति ह्युक्तं ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्र आद्यसृचः षडहस्तोचियसंज्ञकः । सूचितं च । पुरुषणा चिद्व्यस्ति प्रति वां मूर उदिते । आ० ७. २. इति ॥

पुरु॒रुणा॑ चि॒द्व्य॒स्य॒वो नूनं॑ वां वरु॒ण । मि॒त्र॒ वंसि॑ वां सु॒म॒तिं ॥१॥

पुरु॒ऽउ॒रुणा॑ । चि॒त् । हि॒ अ॒स्ति॒ । अ॒वः । नूनं॑ वां । वरु॒ण । मि॒त्र॒ वंसि॑ वां । सु॒ऽम॒तिं ॥१॥

हे मित्रावरुणा वां युवयोः पुरुषणा चित् ॥ अत्र सोः सुपां मुलुगित्याकारः ॥ पुरोरपि बङ्ग उरु बङ्गतरं । अथवा पुरु च तदुरु च पुरुष । अत्यंतमुरुतरमित्यर्थः । तादृगवो रक्षणं नूनं निश्चयेनास्ति । हि प्रसिद्धा । चिदिति पूरणः । हे वरुण हे मित्र वां युवयोः सुमतिमनुग्रहवृद्धिं वंसि । संभजेय । यस्मादवोऽस्ति तस्माद्वसोति भावः ॥

ता वां स॒म्यग्दृ॒ष्ट्वा॒णेष॑म॒श्याम॒ धाय॑से । व॒यं ते रु॒द्रा स्याम॑ ॥२॥

ता । वां । स॒म्यक् । अ॒दृ॒ष्ट्वा॒णा । इषं॑ । अ॒श्याम॒ । धाय॑से । व॒यं । ते । रु॒द्रा । स्याम॑ ॥२॥

हे अद्रुष्ट्वाणा हे अद्रोग्धारी ता तौ प्रसिद्धौ वां युवां सम्यक् सुम इति शेषः । स्तोतारो वयमिषमन्नं धायसे पानाय भोजनायाश्चाम । प्राप्नुयाम । हे रुद्रा दुःखाद्वावयितारौ रुदन्निर्द्रवणीर्या वा ते स्तोतारो वयं स्याम । भवेम । समृद्धा इति शेषः । युवाभ्यां स्वभूता वा स्याम ॥

पा॒तं नो॑ रु॒द्रा पा॒युभि॑रु॒त चा॑येथां सु॒चा॒चा । तु॒र्याम॒ दस्यू॑न् न॒नूभिः॑ ॥३॥

पा॒तं । नः । रु॒द्रा । पा॒युऽभिः॑ । उ॒त । चा॑येथां । सु॒ऽचा॒चा । तु॒र्याम॑ । दस्यू॑न् । त॒नूभिः॑ ॥३॥

हे रुद्रोक्तरूपी देवी युवां नोऽस्मान् पायुभी रक्षणेः पातं । रक्षतं । उतापि च सुचाचा शोभनेन चाशेन चायेथां । पालयेतं । इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारभेदेन भेदः । स्तोत्रादिवैकल्याच्छ्रोत्रा चायेथां अभिमतप्राप्तेन रक्षतमित्यर्थः । वयं च तनूभिः पुत्रादिभिः सहिताः स्वीयैरंगैर्वा दस्यून् शत्रून् तुर्याम । हिंस्याम तरेम वा ॥

मा कस्या॑द्भु॒तक्र॑तू य॒क्षं भु॑जे॒मा त॒नूभिः॑ । मा शे॒षसा॒ मा तन॑सा ॥४॥

मा । कस्य॑ । अ॒द्भु॒त॒क्र॑तू इत्य॑द्भुतऽक्रतू । य॒क्षं । भु॑जे॒म । त॒नूभिः॑ । मा । शे॒षसा॑ । मा ।

तन॑सा ॥४॥

हे अद्भुतक्रतू आश्चर्यकर्माणी वयं कस्यान्यस्य कस्यचन यत्नं पूजितं धनं मा भुजेम । मा भुंजीमहि तनूभि-रक्षदीयैरवयवैः । युवयोरनुग्रहात्समृद्धा वयमन्ययाचितधनेन शरीरपोषं न कुर्म इत्यर्थः । तथा शेषसापत्येन सहिता मा भुजेम । तनसा पात्रादिना सहिता मा भुजेम । अस्मात्कुले न केऽपि भुंजीमहीत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

आ नो गंतमिति तृचात्मकं पंचदशं सूक्तं बाहुवृत्तस्वार्ययस्यार्थं गायत्रं मैत्रावरुणं । आ नसृचं बाहुवृत्त इत्यनुक्रमणिका ॥ उक्तः सूक्तविनियोगः ॥ अपिष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽयमनुरूपसृचः । सूचितं च । आ नो मित्रावरुणा नो गंतं रिशादसा । आ० ५. १०. इति ॥

आ नो गंतं रिशादसा वरुण मित्रं बर्हणा । उपेमं चारुमध्वरं ॥ १ ॥

आ । नः । गंतं । रिशादसा । वरुण । मित्रं । बर्हणा । उपे । इमं । चारुं । अध्वरं ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र हे रिशादसा शत्रूणां प्रेरकी युवां नोऽस्माकमिमं चारुं चरणीयमध्वरमहिंसकं यज्ञमुपा गंतं । उपागच्छतं । कीदृशी । बर्हणा परिवर्हणी निवर्हणी हंतारी शत्रूणां ॥

विश्वस्य हि प्रचेतसा वरुण मित्रं राजथः । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । प्रचेतसा । वरुण । मित्रं । राजथः । ईशाना । पिप्यतं । धियः ॥ २ ॥

हे मित्र हे वरुण प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानी युवां विश्वस्य राजथः । सर्वस्य स्वामिनी भवथः । हीति प्रसिद्धी । हे ईशाना अस्माकमीश्वरौ युवां धियोऽस्यदीयानि कर्माणि पिप्यतं । प्याययतं फलैः ॥

उपे नः सुतमा गंतं वरुण मित्रं दाशुषः । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

उपे । नः । सुतं । आ । गंतं । वरुण । मित्रं । दाशुषः । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

नोऽस्माकं सुतमभिषुतं सोमं प्रति हे वरुण हे मित्र युवामुपा गंतं । उपागच्छतं । दाशुषो हविर्दातुर्ममास्य सोमस्य पीतये पागाय ॥ ॥ ९ ॥

आ मित्रे वरुणे इति तृचात्मकं षोडशं सूक्तं बाहुवृत्तस्वार्यमौष्णिहं मैत्रावरुणं । आ मित्रं औष्णिहमित्यनुक्रमणिका ॥ दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयं मैत्रावरुणस्य तृचः । सूचितं च । आ मित्रे वरुणे वयमश्वि-नावेह गच्छतं । आ० ७. १०. इति ॥

आ मित्रे वरुणे वयं गीर्भिर्जुहुमो अत्रिवत् । नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥ १ ॥

आ । मित्रे । वरुणे । वयं । गीःभिः । जुहुमः । अत्रिवत् । नि । बर्हिषि । सदतं । सोमपीतये ॥ १ ॥

वयमात्रेया मित्रे वरुणे मित्रावरुणयोरर्थाय गीर्भिर्मंत्रैरा जुहुमः अत्रिवत् अस्मद्वोचप्रवर्तकोऽत्रिरिव । तस्मादे मित्रावरुणौ सोमपीतये बर्हिषि नि षदतं । निषीदतं ॥

व्रतेन स्थो ध्रुवक्षेमा धर्मणा यातयज्जना । नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥ २ ॥

व्रतेन । स्थः । ध्रुवःक्षेमा । धर्मणा । यातयत्ऽज्जना । नि । बर्हिषि । सदतं । सोमपीतये ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां धर्मणा अगङ्गारकेण व्रतेन कर्मणा योगेन ध्रुवक्षेमा स्थः । अविचलितस्थानी भवथः । यातयज्जना । यातयंतः कर्मसु प्रवर्तयंतो जना अत्रिजो ययोस्त्री यातयज्जनी । अथवा यातयंतः शत्रून् हिंसन्तो जना भृत्या ययोस्त्री । शिष्टं गतं ॥

मित्रश्च नो वरुणश्च जुषेतां यज्ञमिष्टये । नि बर्हिषि सदतां सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रः । च । नः । वरुणः । च । जुषेतां । यज्ञं । इष्टये । नि । बर्हिषि । सदतां । सोमपीतये ॥ ३ ॥

मिचक्ष वरुणस्योमी नोऽस्माकं यज्ञमिष्टयेऽभीष्टाय जुवेतां । सेवेतां । आगत्य च बर्हिषि नि षदतां निवी-
दतां सोमपानाय ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र यदद्य स्थ इति दशचं प्रथमं सूक्तमावेद्यस्य पौरनास्य आर्षमागुष्टुममा-
श्विनं । अगुक्रांतं च । यदद्य दश पौर आश्विनं तदानुष्टुभं त्विति । तदित्युक्तत्वादिदमादीनि षट् सूक्तान्याश्वि-
नानि । आनुष्टुभं त्विति तुशब्दादिदमुत्तरं च द्वे आनुष्टुभे ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतावानुष्टुभे कंदस्याश्विन-
शस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते । यदद्य स्थ इति सूक्ते । आ० ४. १५. । इति सूचितं ॥

यदद्य स्थः परावति यदर्वावत्यश्विना । यद्वा पुरु पुरुभुजा यदंतरिक्ष आ गतं ॥ १ ॥

यत् । अद्य । स्थः । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । अश्विना । यत् । वा । पुरु । पुरु
ऽभुजा । यत् । अंतरिक्षे । आ । गतं ॥ १ ॥

हे पुरुभुजा ब्रह्मणो यज्ञेषु भोक्ता रावधिकं रक्षितारौ वा हे अश्विना यदद्यद्याश्विन् काले परावत्यत्यंतं
दूरदेशे ब्रह्मलोके स्थो भवथः । यद्वा । अर्वावत्यरणवति गंतुं शक्ये पदेशेऽतिके स्थः । यद्यदि वा अथवा पुरु
ब्रह्मप्रदेशेषु स्थः । यद्यद्यंतरिक्षे स्थः तस्मात्सर्वस्मादद्या गतं । आगच्छतं ॥

इह त्या पुरुभूतमा पुरु दंसांसि बिभ्रता । वरस्या याम्यधिगू हुवे तुविष्टमा भुजे ॥ २ ॥

इह । त्या । पुरुऽभूतमा । पुरु । दंसांसि । बिभ्रता । वरस्या । यामि । अधिगू । इत्यधि
ऽगू । हुवे । तुविऽतमा । भुजे ॥ २ ॥

इहाश्विन्यज्ञे त्या तौ पुरुभूतमा पुरुणां बहूनां यजमानानां भावयितुतमौ पुरु पुरुणि दंसांसि कर्माणि
बिभ्रता धारयंतौ वरस्या वरणीयावधिगू अन्यैरधृतगमनकर्माणी यामि । उपागच्छामि । तुविष्टमा प्रभूत-
तमौ भुजे भोगाय पालनाय वा ऊवे । आह्वयामि ॥

इर्मान्यद्वपुषे वपुश्चक्रं रथस्य येमथुः । पर्यन्या नाहुषा युगा महा रजांसि दीयथः ॥ ३ ॥

इर्मा । अन्यत् । वपुषे । वपुः । चक्रं । रथस्य । येमथुः । परि । अन्या । नाहुषा । युगा ।
महा । रजांसि । दीयथः ॥ ३ ॥

हे अश्विनी युवां रथस्य युष्मदीयस्यान्यच्चक्रमीर्मा ॥ अर्तेरीर्मेति रूपं ॥ गंतयादित्ये वपुषे तस्य शोभायै
वपुर्वपुष्मत् तेजोवत् चक्रं येमथुः । नियमितवर्ती स्थः । अन्यान्येन चक्रेण महा महत्त्वेन स्वसामर्थ्येन नाहुषा
युगा । नहुषा मनुष्याः । तेषां युगा युगोपलक्षितान् कालान् प्रातरादिसवनान् अहोरात्रादिकालान्वा
रजांसि लोकांश्च परि दीयथः । परिगच्छथः । न्य० ११. ३०. १९. ।
इत्युक्तं ॥

तदूषु वामेना कृतं विश्वा यद्वा मनु ष्वे । नाना जातावरेपसा समस्मे बंधुमेयथुः ॥ ४ ॥

तत् । ऊं इति । सु । वां । एना । कृतं । विश्वा । यत् । वां । अनु । स्तवे । नाना । जातौ ।
अरेपसा । सं । अस्मे इति । बंधुं । आ । इयथुः ॥ ४ ॥

हे विश्वा व्याप्नो यत् येन स्तोत्रेण वां युवामनु ष्वे अनुसुवे तद् । उ इति पूरणः । एनामेन पीरेण सु
सुषु वां युवाभ्यां कृतं संपादितं भवतु । नाना पृथगेव जाती समृद्धाचरेपसापापावक्षे अस्माभ्यं बंधुमहं धनं वा
समेयथुः । सम्यक् गमयथः । सम्यक् प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

आ यद्वाँ सूर्या रथं तिष्ठद्रघुष्यदं सदा । परि वामरूषा वयो घृणा वरंत आतपः ॥५॥
 आ । यत् । वां । सूर्या । रथं । तिष्ठत् । रघुऽस्यदै । सदा । परि । वां । अरूषाः । वयः ।
 घृणा । वरंते । आऽतपः ॥५॥

हे अश्विनौ वां युवयोः सदा सर्वदा रघुष्यदं शीघ्रं रथं सूर्या युवयोः पत्नी यद्यदा आ तिष्ठत्
 आस्थितवती तदा वां परि वरंते । परितो वृण्वन्ति । के । अरूषा आरोचमाना घृणा दीप्ता आतप
 आतापनाः शत्रूणां वयोऽश्वाः । अथवातप इति विशेष्यं । वयो गंतार उक्तलक्षणा आतपः सर्वतस्तापयित्री
 दीपयः परि वरंते ॥ ॥५॥

युवोरचिंश्चिकेतति नरा सुमेन चेतसा । घर्मे यद्वाँ मरेपसं नासत्यास्त्रा भुरण्यति ॥६॥
 युवोः । अचिः । चिकेतति । नरा । सुमेन । चेतसा । घर्मे । यत् । वां । अरेपसं । नासत्या ।
 आस्त्रा । भुरण्यति ॥६॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवोर्युवयोः । युवामित्यर्थः । अचिरस्मृतिता अचिः सुमेन सुखेनापिदाहोपशम-
 रूपेण हेतुना चेतसादरयुक्तेन मनसा चिकेतति । जानाति । सुतवानित्यर्थः । सति दुःखे सुखमुच्यते । दुःखस्य
 कः प्रसंग इत्यत आह । यद्यस्मात् हे नासत्या वां युवयोरास्त्रास्त्रेण तन्निष्पन्नेन स्त्रीचेण घर्मे दीप्तं दहंतमपि-
 मसुरैः स्वदाहाय प्रक्षिप्तमरेपसमपापं सुखकरं भुरण्यति प्राप्तवान् ॥ भुरण्यतिर्गतिकर्मा ॥ अचिरमेः सकाशा-
 द्रक्षणं हिमेनापि घंसं । अश्वे १. ११६. ८. । युवमृबीसमुत तप्तमचये । अश्वे १०. ३९. ९. । इत्यादिभिः स्पष्टं
 प्रदर्शितं ॥

उयो वाँ ककुहो ययिः शृण्वे यामेषु संतनिः । यद्वाँ दंसोभिरश्विनाचिर्नराववर्तति ॥७॥
 उयः । वां । ककुहः । ययिः । शृण्वे । यामेषु । संऽतनिः । यत् । वां । दंसःऽभिः । अश्विना ।
 अचिः । नरा । आऽववर्तति ॥७॥

उय उद्गूर्णवलो वां युवयोः ककुह उच्छ्रितो महान् ययिर्गता संतनिः सततं गच्छन् रथो यामेषु गमनेषु
 यज्ञेषु वा शृण्वे । श्रूयते । हे अश्विना हे नरा यद्यस्माद्वां युवां दंसोभिः कर्मभिरचिरस्मृतिताववर्तति
 आवर्तयति ॥

मध्वं ऊ पु मधूयुवा रुद्रा सिषक्ति पिप्युषी ।
 यत्समुद्राति पर्षथः पक्काः पृक्षो भरंत वां ॥८॥
 मध्वः । ऊं इति । सु । मधुऽयुवा । रुद्रा । सिसक्ति । पिप्युषी ।
 यत् । समुद्रा । अति । पर्षथः । पक्काः । पृक्षः । भरंत । वां ॥८॥

हे मधूयुवा मधुरस्य सोमादेर्मिश्रयितारी हे रुद्रा । इत् सुतिः । तथा द्रवणीयौ रुद्रपुत्री वा वां मध्वो
 मधुरसेन सु पिप्युषी सुषु प्याययंती सुतिरस्मृता सिषक्ति । सेवते । यद्यदा समुद्रा समुद्रवशाधनान्यत-
 रिचाण्यति पर्षथः अतिपारयथः । यज्ञं प्राप्नुय इत्यर्थः । पक्काः पृक्षोऽन्नानि हविर्लक्षणाणि वां भरंत । अयंते
 यजमानैः ॥

सत्यमिद्धा उ अश्विना युवामाहुर्मयोभुवा ।
 ता यामन्यामहूतमा यामन्ना मृळयत्तमा ॥९॥

स॒त्यं । इ॒त् । वै । ऊं॒ इति॑ । अ॒श्वि॒ना । यु॒वां । आ॒हुः । म॒यः ऽभु॒वा ।
ता । या॒मन् । या॒मः ऽहू॒त॒मा । या॒मन् । आ । मृ॒ळ॒यत् ऽत॒मा ॥ ९ ॥

हे अश्विना युवां सत्यमित् सत्यमेव । वा इति पादपूरणः । मयोभुवा मुखस्य भावयितारावाङ्गः पुराविदः । ता तां मुखकरत्वेन प्रसिद्धी युवां यामन्यन्ते यामहूतमा गमनार्थं भृशमाङ्गातयौ भवतमिति शेषः । यामन्-स्यच्चेऽस्यदर्थागमने वा मृळयत्तमा चातिशयेन मुखयितारौ भवतं । आकारस्यार्थे ॥

इ॒मा ब्र॒ह्मा॒णि॒ वर्ध॑ना॒श्वि॒भ्यां॑ संतु॒ शंत॑मा । या त॒क्षाम॒ रथी॑ इ॒वावो॑चाम बृ॒हन्म॑मः ॥ १० ॥
इ॒मा । ब्र॒ह्मा॒णि । वर्ध॑ना । अ॒श्वि॒ऽभ्यां॑ । संतु॒ । शं॑त॒मा । या । त॒क्षाम॒ । रथी॑न् ऽइ॒व ।
अ॒वो॑चाम । बृ॒हत् । न॒मः ॥ १० ॥

अथ स्तुतिं निगमयति । इमेमानीदानीं कृतानि ब्रह्माणि परिवृढानि सोत्राण्यश्विभ्यां वर्धना वर्धनानि समर्धकानि शंतमा सुखतमानि संतु । या यानि तक्षाम संपादयाम रथानिव शिल्पी तद्वत्तक्षाम तानि संतु । वयं बृहत् प्रभूतं प्रभूतफलप्रदं नमो नमस्कारोक्तिमवोचाम ॥ १२ ॥

कूष्ठ इति दशर्चं द्वितीयं मूक्तं पीरस्वार्थं । कूष्ठ इत्यनुक्रमणिका । पूर्वत्र तुशब्दादिदमप्यानुष्ठुभं । आश्विनं तदिति पूर्वोक्तत्वात् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनश्स्त्रयोः पूर्वमूक्तेन सहोक्ती विनियोगः ॥

कू॒ष्ठो दे॒वाव॑श्वि॒नाद्या॑ दि॒वो म॑नावसू । तच्छ्र॒वथो॑ वृ॒ष॒ख॒सू अ॒चि॒र्वा॒मा वि॑वासति ॥ १ ॥
कू॒ऽस्थः॑ । दे॒वौ । अ॒श्वि॒ना । अ॒द्य । दि॒वः । म॒ना॒व॒सू इति॑ । तत् । अ॒व॒थः । वृ॒ष॒ख॒सू इति॑
वृ॒ष॒ण॒ऽव॒सू । अ॒चिः॑ । वां । आ । वि॒वा॒स॒ति ॥ १ ॥

हे देवी हे मनावसू स्तुतिधनावश्विनाद्यास्त्रिन्यागदिने दिवो युज्योकादागत्य कूष्ठः ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ कीं भूमौ तिष्ठन्ती संती तत्स्त्वोचं अवथः । शृणुथः । हे वृषखसू वर्षकधर्मा वामचित्रत्रेः पुत्र आ विवासति । सर्वतः परिचरति ॥ अथवा कू इत्यस्य निपातस्य स्य इत्याख्यातेन सहेति योगविभागात्समामः । ऐकस्वर्यं चाध्येतुसमयप्राप्तं । अरा इव । ऋग्वे० ५. ५८. ५. इत्यत्र यथेवशब्दः कूचिज्जायते । ऋग्वे० १०. ४. ५. कूचित्तमं । ऋग्वे० १०. ९३. ११. इत्यादिवदचापि द्रष्टव्यं ॥ क्व स्थितौ भवथः । अचिर्युवां स्तीति तं शृणुथ इत्यर्थः ॥

कु॒ह॒ त्या कु॒ह॒ नु॒ श्रु॒ता दि॒वि दे॒वा ना॑स॒त्या ।
कस्मि॒न्ना य॑तथो॒ जने॒ को वां॑ न॒दीनां॑ स॒चा ॥ २ ॥
कु॒ह॒ । त्या । कु॒ह॒ । नु॒ । श्रु॒ता । दि॒वि । दे॒वा । ना॑स॒त्या ।
कस्मि॑न् । आ । य॒त॒थः॑ । जने॑ । कः । वां । न॒दीनां॑ । स॒चा ॥ २ ॥

त्या ती देवा देवी नासत्याश्विनी कुह कुच तिष्ठतः । नु अथ कुह श्रुता कुच श्रुती दिवि युज्योके निवसत इति शेषः । अथ प्रत्यक्षतः । हे देवी युवां कस्मिन् जने यजमान आ यतथः । आगच्छथः । कः स्तोता वां युवयोर्नदीनां स्तुतीनां सचा सहायः स्यात् ॥

कं॒ या॒थः॒ कं॒ ह॒ गच्छ॑थः॒ कम॑च्छां॒ युंजा॑थे॒ रथे॑ ।
कस्य॒ ब्र॒ह्मा॒णि रा॑यथो॒ वयं॑ वा॒मुश्म॑सी॒ष्टये॑ ॥ ३ ॥

कं । याथः । कं । ह । गच्छथः । कं । अच्छ । युंजाथे इति । रथं ।

कस्य । ब्रह्माणि । रायथः । वयं । वां । उभमसि । इष्टये ॥ ३ ॥

हे अश्विनी युवां कं यजमानं यज्ञं वा प्रति याथः । अध्वानमुल्लंघ्य याथः । कं ह कं च प्रति गच्छथः । गत्वा च केन सह संगती भवथः । कं चाच्छामिप्राप्तुं युंजाथे योजयथो रथमश्वैः । कस्य ब्रह्माणि परिवृढानि सोत्राणि रायथः । रमेथे । वयं च वां युवामिष्टये गमनाद्यैषणाय वोभमसि । कामयामहे । तस्मात् कस्य च यागं प्रति न गंतव्यमित्यर्थः ॥

पौरं चिद्भुतमुतं पौरं पौराय जिव्वथः । यदीं गृभीततातये सिंहमिव द्रुहस्पदे ॥ ४ ॥

पौरं । चित् । हि । उद्भुतं । पौरं । पौराय । जिव्वथः । यत् । ई । गृभीततातये ।

सिंहंऽइव । द्रुहः । पदे ॥ ४ ॥

हे पौर । इदमश्विनोः संबोधनं । पौरिण सुखत्वेन संबन्धादश्विनावपि पौरी ॥ उभयोऽस्त्वां दसमेकवचनं ॥ हे पौरसंबन्धिनावश्विनी युवां पौरं । चिदिति पुराणः । पौरिण वृथार्थं प्रार्थ्यमानत्वेन संबन्धान्नेधोऽपि पौरः । तमुद्भुतमुदकलावकं मेघं पौराय ऋषये मह्यं जिव्वथः । प्रेरयथः । यद्यौ युवां गृभीततातये गृहीतयज्ञसंता-
नाय पौरायमेनं मेघं प्रतिगच्छथो द्रुहो द्रोहस्य पदे स्थानेऽरण्यदेशे सिंहमिव । गर्जतं प्रबलं सिंहं यथा
बलाध्यावयति शूराः तद्वज्जिव्वथ इति ॥

प्र च्यवानाज्जुजुरुषो वत्रिमत्कं न मुंचथः । युवा यदीं कृथः पुनरा काममृखे वध्वः ॥ ५ ॥

प्र । च्यवानात् । जुजुरुषः । वत्रिं । अत्कं । न । मुंचथः । युवा । यदि । कृथः । पुनः ।

आ । कामं । ऋखे । वध्वः ॥ ५ ॥

च्यवानादृषेर्जुजुरुषो जरसा जीर्णात्सकाशाद्वत्रिं हेयं पुराणं रूपमत्कं न कवचमिव प्र मुंचथः । प्रमुंचतं ।
प्रामुंचतं द्रापिमिव च्यवानादित्यादि मंत्रांतरं । ऋखे० १. ११६. १०. । यदि यदा पुनर्युवा ऋषः । युवानं कृष्य
इत्यर्थः । तदा वध्वः मरुपायाः स्त्रियः कामं कमनीयं रूपमा ऋखे । प्राप्तवान् ॥ ॥ १३ ॥

अस्ति हि वामिह स्तोता स्मसि वां संदृशि श्रिये ।

नू श्रुतं म आ गतमवोभिर्वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

अस्ति । हि । वां । इह । स्तोता । स्मसि । वां । संदृशि । श्रिये ।

नु । श्रुतं । मे । आ । गतं । अवःऽभिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ॥ ६ ॥

हे अश्विनी वां स्तोता पौरोऽस्ति हि । वर्तते खलु । हे देवी वां संदृशि संदर्शने संनिधाने स्मसि । स्मः ।
भवेम । किमर्थं । श्रिये । नु अद्य मे मदीयमाह्वानं श्रुतं । शृणुतं । श्रुत्वा आ गतं । आगच्छतं । किं तूष्णीं
नेत्याह । अवोभी रचणैः सह वाजिनीवसू अन्नवसू ॥

को वामद्य पुरूणामा वव्रे मर्त्यानां । को विप्रो विप्रवाहसा को यज्ञैर्वाजिनीवसू ॥ ७ ॥

कः । वां । अद्य । पुरूणां । आ । वव्रे । मर्त्यानां । कः । विप्रः । विप्रऽवाहसा । कः ।

यज्ञैः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ॥ ७ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नवसू वां युवामद्यास्मिन्दिने पुरूणां मर्त्यानां मध्ये क आ वव्रे । सर्वतो भजति । हे

विप्रवाहसा विप्रैर्मेधाविभिर्वहनीयौ को विप्रो मेधावी वज्रे । को यजमानो यज्ञैर्वज्रे । अत्यंतविलंबमसहमानः पुनः पुनर्ब्रूते ॥

आ वां रथो रथानां येष्टो यात्वश्विना । पुरु चिदस्मयुस्तिर आंगूषो मर्त्येष्व ॥ ८ ॥

आ । वां । रथः । रथानां । येष्टः । यातु । अश्विना । पुरु । चित् । अस्मऽयुः । तिरः । आंगूषः । मर्त्येषु । आ ॥ ८ ॥

हे अश्विनाश्विनौ वां युवयो रथ एको रथो रथानां येष्ट इतरदेवरथानां मध्येऽतिशयेन गता सन् आ यातु । कीदृशः सन् । पुरु चिद्वह्न्यप्यस्मद्विरोधिनस्तिरो हिंसकस्तिरस्कर्ता वास्ययुरस्मान् कामयमानो मर्त्येषु सर्वेषु यजमानेषु मध्य आंगूषः सुत्यः । आकारः पूरणः । अथवा आंगूषः स्तोमः । स्तोमोऽस्ययुरस्मान् वलैर्योक्तुं कामयमानो मर्त्येषु मर्त्यैरस्मदीयेर्च्यत्विग्भिः प्रेरितः सन् । उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य वा स्तुतिरा सर्वतः पुरु चित् पुरुष्यपि शत्रुबलानि तिरः । तिरस्करोति ॥

शमू षु वां मधूयुवास्माकमस्तु चर्कृतिः ।

अर्वाचीना विचेतसा विभिः श्येनेव दीयतं ॥ ९ ॥

शं । ऊं इति । सु । वां । मधुऽयुवा । अस्माकं । अस्तु । चर्कृतिः ।

अर्वाचीना । विऽचेतसा । विऽभिः । श्येनाऽइव । दीयतं ॥ ९ ॥

हे मधूयुवा मधुमंती वां युवाभ्यां चर्कृतिः पुनःपुनः करणं युवाभ्यामर्थाय पुनःपुनः क्रियमाणं स्तोत्रं युवयोरोगमनस्याभ्यासो वास्माकं सु सुष्ठु शम सुखकरमेवास्तु । भवतु । हे अर्वाचीनार्वागस्मदभिमुखांचनी हे विचेतसा विशिष्टप्रज्ञौ श्येनेव श्येनाविव विभिर्गंतुभिरश्वैर्दीयतं । गच्छतं ॥

अश्विना यज्ञ कर्हि चिच्छुश्रूयातमिमं हवँ ।

वस्वीरू षु वां भुजः पृंचन्ति सु वां पृचः ॥ १० ॥

अश्विना । यत् । ह । कर्हि । चित् । श्रुश्रूयातं । इमं । हवँ ।

वस्वीः । ऊं इति । सु । वां । भुजः । पृंचन्ति । सु । वां । पृचः ॥ १० ॥

हे अश्विना युवां यज्ञ यच्च कर्हि चित् स्थितवन्ती भवथः तत्रेवं मे हवमाह्वानं श्रुश्रूयातं । श्रुश्रूयतं । श्रुत्यागच्छतमित्यर्थः । किमर्थमित्युच्यते । वस्वीः प्रशस्या भुजो धनानि हविलक्षणाणि सु सुष्ठु वां युवां पृंचन्ति । मिश्रयन्ति । प्राप्तुवन्ति । उ इति पूरणः । कीदृश्यो भुजः । वां युवां सु सुष्ठु पृचः संपर्चनाः । युवां प्राप्तुं कामयमाना इत्यर्थः । अथवा सु पृचः सुसंपर्चनाः स्तोतारो वस्वीर्भुजो वां सुष्ठु पृंचन्ति । संपर्चयन्ति ॥ १० ॥

प्रति प्रियतममिति नवर्चं तृतीयं सूक्तं । अवस्युर्नामात्रेय ऋषिः । पत्तिस्कंदः । अश्विनी देवता । अनुक्रांतं च । प्रति नवावस्युः पांक्तमिति ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ पांक्ते कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । प्रति प्रियतममिति पांक्तं । आ० ४. १५. इति हि सूचितं ॥

प्रति प्रियतमं रथं वृषणं वसुवाहनं ।

स्तोता वामश्विनावृषिः स्तोमेन प्रति भूषति माध्वी मम श्रुतं हवँ ॥ १ ॥

प्रति । प्रियऽतमं । रथं । वृषणं । वसुऽवाहनं ।

स्तोता । वां । अश्विनौ । ऋषिः । स्तोमेन । प्रति । भूषति । माध्वी इति । मम । श्रुतं । हवँ ॥ १ ॥

हे अश्विनी । एकः प्रतिशब्दोऽनुवादः । वां युवयोः प्रियतमं रथं स्तोता ऋषिरवस्युः सोमेन प्रति भूषति । अलंकरोति । कीदृशं रथं । वृषणं वर्षितारं फलानां वसुवाहनं धनानां वाहकं । ईदृशं रथमागमनाय स्तोती-
त्यर्थः । तस्मात् हे माधी मधुविद्याविदितारी मम हवमाह्वानं श्रुतं । शृणुतं ॥

अत्यायातमश्विना तिरौ विश्वा अहं सना ।

दस्मा हिरण्यवर्तनी सुषुम्ना सिंधुवाहसा माधी मम श्रुतं हवँ ॥२॥

अतिऽआयातं । अश्विना । तिरः । विश्वाः । अहं । सना ।

दस्मा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । सुऽसुम्ना । सिंधुऽवाहसा । माधी इति ।

मम । श्रुतं । हवँ ॥२॥

हे अश्विना अत्यायातं । सर्वान्यजमानानतिक्रम्यागच्छतं । यथाहमृषिर्विश्वाः सर्वा अस्मद्विरोधिप्रजाः सना सदा तिरस्करोमि । अथवाहं तिरः । तिरः सत इति प्राप्त्येति निश्चितं । ३. २० । प्राप्ता विश्वाः सर्वाः क्रिया युष्मदीया अनतिष्ठेयमित्यर्थः । सना सनातनी दस्मा शत्रूणामुपक्षपयितारी हिरण्यवर्तनी हिरण्यरथी सुषुम्ना सुधनी सिंधुवाहसा नदीनां प्रवाहयितारी वृष्टिप्रेरणेन । तादृशी युवामत्यायातं ॥

आ नो रत्नानि बिभ्रतावश्विना गच्छतं युवं ।

रुद्रा हिरण्यवर्तनी जुषाणा वाजिनीवसू माधी मम श्रुतं हवँ ॥३॥

आ । नः । रत्नानि । बिभ्रतौ । अश्विना । गच्छतं । युवं ।

रुद्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । जुषाणा । वाजिनीवसू इति वाजिनी

ऽवसू । माधी इति । मम । श्रुतं । हवँ ॥३॥

हे अश्विना नोऽस्मभ्यं रत्नानि रमणीयानि धनानि बिभ्रतौ धारयन्तौ युवं युवां नोऽस्मान्वा आ गच्छतं । हे रुद्रा रुद्रपुत्रौ सुखी वा हे वाजिनीवसू वाजिनधनी युवां हिरण्यवर्तनी हिरण्यरथी जुषाणा यज्ञं सेव-
मानी संतावा गच्छतमिति । माधी इत्यादि गतं ॥

सुष्टुभो वां वृषण्वसू रथे वाणीच्याहिता ।

उत वां ककुहो मृगः पृक्षः कृणोति वापुषो माधी मम श्रुतं हवँ ॥४॥

सुऽस्तुभः । वां । वृषण्वसू इति वृषण्वऽवसू । रथे । वाणीची । आऽहिता ।

उत । वां । ककुहः । मृगः । पृक्षः । कृणोति । वापुषः । माधी इति । मम । श्रुतं । हवँ ॥४॥

हे वृषण्वसू वर्षधनी वर्षितारी वा वसूनां हे अश्विनी सुष्टुभः सुस्तोतुर्मम वाणीची वायूपा सुतिवी युवयो रथ आहिता । स्थापिता । अस्माभिः कृतेत्यर्थः । उतापि च वां युवाभ्यां ककुहो महान् मृगो मृगयिता वापुषो वपुष्मान्यजमानः पृक्षोऽन्नं हविः कृणोति । करोति । तस्मात्तम हवं श्रुतमिति ॥

बोधिन्मनसा रथ्येविरा हवन्श्रुता ।

विभिश्चवानमश्विना नि याथो अद्वयाविनं माधी मम श्रुतं हवँ ॥५॥

बो॒धित॑ऽम॒नसा । र॒थ्या । इ॒षिरा । ह॒वन्ऽश्रु॒ता ।
वि॑ऽभिः । च॒वानं । अ॒श्विना॒ । नि । या॒थः । अ॒ह॒यावि॑नं । मा॒ध्वी इति॑ । म॒म ।
श्रु॒तं । ह॒वं ॥ ५ ॥

हे अश्विना बोधिन्मनसा बुध्यमानमनस्कौ रथ्या रथस्वामिनाविषिरा शीघ्रगंतारौ सर्वैर्गतव्यौ वा हव-
नश्रुता हवनस्य स्तुतेः श्रोतारौ युवां विभिरश्वेभ्यवानमृषिमद्वयाविनं मायारहितं नि याथः । यथा तमृषिं
प्राप्तवन्तौ तद्वन्मां प्रति पथि नि याथः । नितरामागच्छतं । प्र चयानाज्जुष्यो वत्रिं । ऋग्वे० ५. ७४. ५. ।
इति ह्युक्तं ॥ ॥ ५५ ॥

आ वाँ नरा मनो॒युजो॑ऽश्वा॒सः प्रु॒षित॑प्स॒वः ।
वयो॑ वह॒न्तु पी॒तये॑ सह॒ सु॒स्नेभि॑र॒श्विना॒ मा॒ध्वी म॒म श्रु॒तं ह॒वं ॥ ६ ॥
आ । वां । न॒रा । म॒नः॑ऽयु॒जः । अ॒श्वा॒सः । प्रु॒षित॑ऽप्स॒वः ।
वयः॑ । व॒ह॒न्तु । पी॒तये॑ । सह॒ । सु॒स्नेभिः॑ । अ॒श्विना॒ । मा॒ध्वी इति॑ । म॒म । श्रु॒तं । ह॒वं ॥ ६ ॥

हे नरा कर्मणां नेतारौ हे अश्विनी वां युवां मनोयुजो मनोमात्रेण युज्यमानाः । सुशिक्षिता इत्यर्थः ।
प्रुषितप्सवो विचित्ररूपा वयः शीघ्रगंतारोऽश्वासोऽश्वा आ वहन्तु पीतये सोमपानाय । सुस्नेभिः सह अस्मभ्यं
दैवैः सुखितसाधनैर्धनादिभिर्वा सह वहन्तु ॥

अ॒श्विना॒वेह॑ ग॒च्छतं॑ नास॒त्या मा वि वे॑न॒तं ।
ति॒रश्चि॑द॒र्यया॑ परि॒ वर्ति॑र्या॒तम॒दाभ्या॑ मा॒ध्वी म॒म श्रु॒तं ह॒वं ॥ ७ ॥
अ॒श्विनौ । आ । इ॒ह । ग॒च्छतं॑ । नास॒त्या । मा । वि । वे॑न॒तं ।
ति॒रः । चि॒त् । अ॒र्यऽया॑ । परि॒ । वर्तिः॑ । या॒तं । अ॒दाभ्या॑ । मा॒ध्वी इति॑ । म॒म । श्रु॒तं । ह॒वं ॥ ७ ॥

हे अश्विनाविहासिन्यङ्ग आ गच्छतं । हे नासत्या मा वि वेनतं । विगतकामी मा भवतं ॥ वेनतिः कांति-
कर्मा ॥ हे अदाभ्याहंस्त्री पुत्री अर्ययार्थी स्वामिनी युवां । मुपां मुलुगित्यादिना मुपो याजादेशः ॥ ति॒रश्चि॒त्
अंतर्हितादूरदेशादपि युवां वर्तिरस्मद्व्यङ्गृहं परि यातं । आगच्छतं ॥

अ॒स्मिन्य॒ज्ञे अ॒दाभ्या॑ ज॒रितारं॑ शु॒भस्प॑ती ।
अ॒व॒स्युम॑श्विना यु॒वं गृ॒णंत॑मु॒प भूष॑थो मा॒ध्वी म॒म श्रु॒तं ह॒वं ॥ ८ ॥
अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । अ॒दाभ्या॑ । ज॒रितारं॑ । शु॒भः । प॒ती इति॑ ।
अ॒व॒स्युं । अ॒श्विना॒ । यु॒वं । गृ॒णंतं॑ । उ॒प । भूष॑थः । मा॒ध्वी इति॑ । म॒म । श्रु॒तं । ह॒वं ॥ ८ ॥

हे अदाभ्या अहिंस्त्री हे शुभस्पती उदकस्य स्वामिनावश्विना युवं युवामस्मिन्यङ्गे जरितारं स्तोतारमवस्युं
गृणंतं सुवतं मामुप भूषथः । उपप्राप्नुतं ॥

अ॒भू॒दुषा॑ रु॒श॒त्पशु॑रा॒ग्निर॑धा॒य्यृत्वि॑यः ।
अ॒यो॒जि वां वृष॑ण्व॒सू रथो॑ द॒स्राव॑म॒र्त्यो मा॒ध्वी म॒म श्रु॒तं ह॒वं ॥ ९ ॥

अभूत् । उषाः । रुशन्ऽपशुः । आ । अग्निः । अधायि । अत्वियः ।

अयोजि । वां । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । रथः । दसौ । अमर्त्यः । माधी इति ।

मम । श्रुतं । हवं ॥ ९ ॥

उषा व्युष्टिरभूत् । अग्निश्च रुशन्शुर्दोषपशुमान् । प्रकाशितहविरित्यर्थः । अथवा पशवः किरणाः । रुश-
द्रश्मिः सन् अधायि । वेद्यामधीयत अपिराहवनीयं अत्वियं अती काले भवः । हे वृषण्वसू प्रदत्तधनौ हे
दसौ वां युवयोरमर्त्योऽमरणधर्मा ध्रुवो रथोऽयोजि । अश्वैर्युक्तो भवत्वित्यर्थः ॥ कंदसि लुङ्ङिट इत्यनेके-
ष्वर्थेषु लुङ् भवति । इह प्रार्थनायां ॥ माधी इत्यादि गतं ॥ ॥ १६ ॥

आ भात्यपिरिति पंचचं चतुर्थं सूक्तं भौमस्यात्रैरावै वैष्टुभमाश्विनं । अत्रानुक्रमणिका । आ भाति पंचा-
विरिति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवार्थमिदं सूक्तं । सूचितं च । आ भात्यपिर्यावाणेव । आ० ४. ६. इति ॥ प्रातरनुवाक
आश्विने क्रतौ वैष्टुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते । सूच्यते हि । आ भात्यपिरिति सूक्ते । आ० ४. १५. ।
इति ॥ अप्रोर्यमे होतुरतिरिक्तोक्थ्य इदं सूक्तं । सूचितं च । आ भात्यपिः क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधा-
नीया । आ० ९. ११. इति ॥

आ भात्यग्निरुषसामनीकमुद्विप्राणां देवया वाचो अस्थुः ।

अर्वाचा नूनं रथ्येह यातं पीपिवांसमश्विना घर्ममच्छ ॥ १ ॥

आ । भाति । अग्निः । उषसां । अनीकं । उत् । विप्राणां । देवयाः । वाचः । अस्थुः ।

अर्वाचा । नूनं । रथ्या । इह । यातं । पीपिवांसं । अश्विना । घर्मं । अच्छ ॥ १ ॥

उषसामनीकमनीकभूतः । अनीकं मुखं । उषसि प्रबुध्यमान इत्यर्थः । तादृशोऽपिरा भाति । दीप्यते ।
यद्वा । उषसां मुखमा भाति । दीपयति । उषःकाले ह्यपयः प्रतिबोध्यते । किंच विप्राणां मेधाविनां स्तोत्राणां
देवया देवकामा वाचः स्तोत्राण्युदस्थुः । उत्तिष्ठति । यस्मादेवं तस्मात् हे रथ्या रथस्वामिनावश्विनावर्वाचा-
स्मदभिमुखांचनौ नूनमयास्मिन्यागदिन इहा यातं । कं प्रति । पीपिवांसं स्वाग्निः परिवृढं घर्मं प्रदीप्तं यज्ञं ।
यद्वा । पीपिवांसमाप्यायितं वसतीवरीभिः चरद्रूपं सोमरसं । अथवा घृतादिना पीपिवांसं घर्मं प्रवर्ग्यमच्छा-
भिलक्ष्येह यातं । प्रवर्ग्येऽस्य सूक्तस्य विनियोगः ॥

न संस्कृतं प्र मिमीतो गमिष्ठांति नूनमश्विनोपस्तुतेह ।

दिवाभिपित्वेऽवसागमिष्ठा प्रत्यवर्ति दाशुषे शंभविष्ठा ॥ २ ॥

न । संस्कृतं । प्र । मिमीतः । गमिष्ठा । अंति । नूनं । अश्विना । उपऽस्तुता । इह ।

दिवा । अभिऽपित्वे । अवसा । आऽगमिष्ठा । प्रति । अवर्ति । दाशुषे । शंभविष्ठा ॥ २ ॥

अश्विनी संस्कृतं घर्मं न प्र मिमीतः । न हिंसां । किंतु अंत्यंतिके घर्मसमीपे नूनमिदानीमिह यज्ञे गमिष्ठा
गंतुमावश्विनाश्विनावुपस्तुतोपस्तुतौ भवतः । दिवाभिपित्वे दिवसस्याभिपतने प्रातःकालेऽवसा रक्षणेन सहा-
गमिष्ठागंतुतमौ । अवर्ति प्रति वृद्धभूतौ । वर्तिर्जीवनं । तदभावोऽवर्तिः । तद्रहितमन्नं यथा भवति तथागंतु-
तमौ । आगत्य च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय शंभविष्ठा मुखस्य भावयितारौ भवतां ॥

उता यातं संगवे प्रातरहो मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।

दिवा नक्तमवसा शंतमेन नेदानीं पीतिरश्विना ततान ॥ ३ ॥

उ॒त । आ । या॒तं । सं॒ऽग॒वे । प्रा॒तः । अ॒हः । म॒ध्यंदि॒ने । उ॒त्ऽइ॒ता । सूर्य॑स्य ।
दि॒वा । न॒क्तं । अ॒व॒सा । शं॒तमे॒न । न । इ॒दानीं॑ । पी॒तिः । अ॒श्वि॒ना । आ । त॒तान् ॥ ३ ॥

अहो वेधा चेधा पंचधा पंचदशधा समाना विभागाः संति । इह पंचधा विभाग आत्तः ॥ उतापि चा यातं । आगच्छतं । कदा । संगवे संगवकाले । संगच्छंते गावो दोहनभूमिं यस्मिन्काले स संगवः । रात्र्यपरकाले हि गावो वने हिमतृणानि भक्षयित्वा पुनर्दोहाय संगवे प्रतिनिवर्तते । तथा प्रातः प्रातःकालेऽपि । तथा मध्यंदिनेऽहो मध्यकाले सूर्यस्योदितोदितावभ्युदयेऽत्यंतप्रवृद्धसमये । अपराह्ण इत्यर्थः । एतत्सायाह्नस्याप्युपलक्षणं । न केवलमुक्तेष्वेव कालेषु किंतर्हि दिवा नक्तं सर्वदा शंतमेन सुखतमेनावसा रक्षणेन हविषा वा मिमिक्षेना यातं । किमर्थमागम्यते पूर्वमेवाव्यर्देवैः स्वीकृतत्वात् नेत्याह । इदानीमपि पीतिरितरदेवानां पानं ना ततान न तनोत्यश्विनाश्विनीं विहायेति शेषः ॥

इ॒दं हि वां प्र॒दिवि॒ स्यान्मो॒क इ॒मे गृ॒हा अ॒श्वि॒ने॒दं दुरो॑णं ।
आ नो॑ दि॒वो बृ॒ह॒तः पर्व॑ता॒दाज्ञो॑ या॒तमिष॑मृ॒जं व॒ह॑ता ॥ ४ ॥
इ॒दं । हि । वां । प्र॒ऽदिवि॒ । स्या॒नं । ओ॒कः । इ॒मे । गृ॒हाः । अ॒श्वि॒ना । इ॒दं । दुरो॑णं ।
आ । नः॑ । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । पर्व॑ता॒त् । आ । अ॒त्ऽभ्यः॑ । या॒तं । इषं॑ । ऊ॒र्जं । व॒ह॑ता ॥ ४ ॥

हे अश्विना वां युवयोः प्रदिवि पुराणमिदं ह्योको निवासयोग्यं स्थानमुत्तरवेद्याख्यं । अथ सौमिकवेद्य-भिप्रायेणाह । इमे गृहाः प्राचीनवंशादयः । इदं दुरोणं देवयजनगृहं । नोऽस्मदर्थं दिवो द्युलोकाद्बृहतः पर्वतात् पर्ववतो मेघादज्ञोऽपां कारणादंतरिक्षादा यातं । आगच्छतं । किं तूष्णीं । न । इषमृजं चात्रं बलं च । बलसाधनमन्नं सारभूतमित्यर्थः । तादृशं वहता वहंती ॥

सम॒श्विनो॒र॒व॒सा नू॒त॒नेन॑ म॒यो॒भुवा॑ सु॒प्रणी॑ती गमेम ।
आ नो॑ र॒यिं व॒ह॒त॒मो॒त वी॒राना॑ वि॒श्वान्य॑मृ॒ता सौ॒भ॒गानि॑ ॥ ५ ॥
सं । अ॒श्वि॒नोः । अ॒व॒सा । नू॒त॒नेन॑ । म॒यः॒ऽभुवा॑ । सु॒ऽप्र॒णी॑ती । ग॒मे॒म ।
आ । नः॑ । र॒यिं । व॒ह॒तं । आ । उ॒त । वी॒रान् । आ । वि॒श्वानि॑ । अ॒मृ॒ता । सौ॒भ॒गानि॑ ॥ ५ ॥

वयं सं गमेम संगच्छेमाश्विनोर्नूतनेनावसानन्यकृतेन रक्षणेन मयोभुवा सुखस्य भावयिष्या सुप्रणीती सुप्रणीत्या सुप्रागमनेन च । अपि वेते उभे अवसो विशेषणे । उक्तलक्षणेन सं गमेम । नोऽस्मभ्यं रयिमा वहतं । उत वीरान् पुत्रादीना वहतं । हे अमृतामरणधर्माणीं विश्वानि सौभगानि सुभगत्वान्या वहतं ॥ ॥ १७ ॥

प्रातर्यावाणेति पंचर्चं पंचमं सूक्तमात्रेयं त्रैष्टुभमाश्विनं । प्रातर्यावाणेति ह्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥ अत्रोर्थमे मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थ्य इदमेव शस्यं । तथा च सूचितं । प्रातर्यावाणा चित्रस्य पते मधुमंतमूर्मिं । आ० ९. ११० । इति ॥

प्रा॒त॒र्यावा॑णा प्रथ॒मा य॑ज॒ध्वं पु॒रा गृ॒ध्रा॒दर॑रुषः पि॒बा॒तः ।
प्रा॒त॒र्हि य॒ज्ञम॒श्वि॒ना द॒धा॒ते प्र॑ शंसं॒ति क॒वयः॑ पूर्॒वभा॑जः ॥ १ ॥
प्रा॒तः॒ऽयावा॑ना । प्रथ॒मा । य॒ज॒ध्वं । पु॒रा । गृ॒ध्रा॒त् । अ॒र॑रुषः । पि॒बा॒तः ।
प्रा॒तः । हि । य॒ज्ञं । अ॒श्वि॒ना । द॒धा॒ते इति॑ । प्र । शंसं॒ति । क॒वयः॑ । पूर्॒व॒ऽभा॑जः ॥ १ ॥

हे मदीया ऋत्विजः प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञगंतारौ प्रथमात एवेतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वभाविनी प्रकृष्टतमौ वाश्विनी यजध्वं । किमर्थं । प्रथमयागनियोग उच्यते । गृध्रादभिकांचतोऽरुषोऽदातू रक्षःप्रभृतेः पुरा पूर्वं पिवातः । पिवातां । अनागतौ कथं यष्टुं शक्यावित्यत आह । अश्विनाश्विनी प्रातर्हि यज्ञं दधाते । धारयतः । संभजतः । पूर्वभाजः पूर्वकालीनाः कवयोऽनूचाना ऋषयः प्रातरेवैतौ प्र शंसति । ये वा अनूचानास्ते कवयः । ऐ० ब्रा० २. ३८. । इति हि निगमः ॥

प्रातयंजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टं ।

उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥ २ ॥

प्रातः । यजध्वं । अश्विना । हिनोत । न । सायं । अस्ति । देवयाः । अजुष्टं ।

उत । अन्यः । अस्मत् । यजते । वि । च । आवः । पूर्वः । पूर्वः । यजमानः । वनीयान् ॥ २ ॥

हे मदीयाः पुरुषा अश्विनाश्विनी प्रातः प्रातरेव यजध्वं । पुजयध्वं । सुध्वं । हिनोत । प्रहिणुत हवींषि । सायं सायंकाले हविर्देवया देवगामि नास्ति । न विद्यते । देवा न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । अजुष्टमसेव्यं तद्वति । पूर्वाह्णे वै देवानामिति हि श्रुतिः । उतास्मदस्मत्तोऽन्यः कोऽपि यजते यजेत सोमेन वि चावः वितर्पयेच्च हविषा । अतोऽस्मास्वनेषु च मध्ये पूर्वः पूर्वो यजमानो यः पुरुषः पूर्वो यष्टा भवति स वनीयान् देवानां संभजनीयः संभाव्यो भवति ॥

हिरण्यत्वगित्येषाश्विने पशौ हविषो याज्या । हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्तुरभि कर्त्वेन्द्र भुरध जमन् । आ० ३. ८. । इति हि सूत्रितं ॥

हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्तुः पृक्षो वहन्ना रथो वर्तते वां ।

मनोजवा अश्विना वातरंहा येनातियाथो दुरितानि विश्वा ॥ ३ ॥

हिरण्यत्वक् । मधुऽवर्णः । घृतऽस्तुः । पृक्षः । वहन् । आ । रथः । वर्तते । वां ।

मनः । जवाः । अश्विना । वातऽरंहाः । येन । अतिऽयाथः । दुः । इतानि । विश्वा ॥ ३ ॥

वां युवयो रथः पृक्षोऽन्नममृतं वहन्ना वर्तते । अस्मदभिमुखमागच्छति । कीदृशो रथः । हिरण्यत्वक् हिरण्याच्छादितरूपो हिरण्यावृतो मधुवर्णो मनोहरवर्णो घृतस्तुर्ददकस्य प्रस्त्रवनो मनोजवा मनोवेगो वातरंहा वातमदृशवेगः । हे अश्विना येन रथेन विश्वा सर्वाणि दुरितानि दुर्गमनाम्नागनतियाथः अतिक्रम्य गच्छथः ॥

यो भूयिष्ठं नासत्याभ्यां विवेष चनिष्ठं पित्वो ररते विभागे ।

स तोकमस्य पीपरच्छमीभिरनूर्ध्वभासः सदमिच्छुतुर्यात् ॥ ४ ॥

यः । भूयिष्ठं । नासत्याभ्यां । विवेष । चनिष्ठं । पित्वः । ररते । विभागे ।

सः । तोकं । अस्य । पीपरत् । शमीभिः । अनूर्ध्वभासः । सदै । इत् । तुतुर्यात् ॥ ४ ॥

यो यजमानो विभागे हविर्विभागवति यागे नासत्याभ्यामश्विभ्यां भूयिष्ठं चनिष्ठं । चन इत्यन्ननाम । नि० ६. १६. । बह्वन्नं कर्म विवेष करोति । पित्वः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अन्नं च ररते ददाति स यजमानोऽस्यान्न एव तोकं पुत्रं पीपरत् पालयेत् शमीभिः कर्मभिः । अनूर्ध्वभासोऽनुन्नततेजस्कान् । यद्वा । ऊर्ध्वभासोऽपयः । अपिरहितानयष्टून् सदमित् सदैव तुतुर्यात् । हिंसात् ॥

समश्चिनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ ५ ॥

सं । अश्चिनोः । अवसा । नूतनेन । मयऽभुवा । सुऽप्रणीती । गमेम् ।

आ । नः । रयिं । वहतं । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥ ५ ॥

समश्चिनोरिति पंचमी गता ॥ ॥ १८ ॥

अश्चिनावेहेति नवचं षष्ठं सूक्तं । अचानुकमणिका । अश्चिनी नव सप्तवधिर्युष्णिगादि चतुर्थी त्रिष्टुप्-
चानुष्टुभ इति । सप्तवधिरागमावेय ऋषिः । आदितस्तिस्र उष्णिहश्चतुर्थी त्रिष्टुप् शिष्टाः पंचानुष्टुभः ॥ प्रातरनु-
वाक आश्चिने कतावीष्णिहे छंदस्याश्चिने शस्त्रे चायसृचो विनियुक्तः । सूचितं च । अश्चिना वर्तिरस्यदाश्चिनवेह
गच्छतमिति तृचो । आ० ४. १५. इति ॥ दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयमाश्चिनसृचः । सूचितं च । अश्चि-
नावेह गच्छतमा याह्यद्रिभिः सुतं । आ० ७. १०. इति ॥

अश्चिनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतं । हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥ १ ॥

अश्चिनौ । आ । इह । गच्छतं । नासत्या । मा । वि । वेनतं । हंसौऽइव । पततं ।

आ । सुतान् । उप ॥ १ ॥

हे अश्चिनाविहासिन्याग आ गच्छतं । हे नासत्या मा वि वेनतं । वेनतिः कांतिकर्मा । मा विकामौ भवतं ।
निःसृहावकार्मा वा न भवतमित्यर्थः । हंसाविव तौ यथा निर्मलोदकमागच्छतस्तद्वत् सुतानभिषुतान् सोमा-
नुपा पततं । उपागच्छतं ॥

अश्चिना हरिणाविव गौराविवानु यवसं । हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥ २ ॥

अश्चिना । हरिणौऽइव । गौरौऽइव । अनु । यवसं । हंसौऽइव । पततं । आ ।

सुतान् । उप ॥ २ ॥

हे अश्चिनी हरिणाविव गौराविव गौरमृगाविव च । तौ यथा यवसं घासन्नु धावतः ताविव हंसाविव
च सोममागच्छतं ॥

अश्चिना वाजिनीवसू जुषेथाँ यज्ञमिष्टये । हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥ ३ ॥

अश्चिना । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । जुषेथाँ । यज्ञं । इष्टये । हंसौऽइव ।

पततं । आ । सुतान् । उप ॥ ३ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नार्थं वासयितारावश्चिना यज्ञमस्यदीयमिष्टयेऽभीष्टाद्यिषणाय वा जुषेथाँ । सेवेथाँ ॥

अत्रिर्यज्ञामवरोहन् नृवीसमजो हवीन्नाधमानेव योषा ।

श्वेनस्य चिज्जवसा नूतनेनार्गच्छतमश्चिना शंतमेन ॥ ४ ॥

अत्रिः । यत् । वां । अवऽरोहन् । ऋवीसं । अजो हवीत् । नाधमानाऽइव । योषा ।

श्वेनस्य । चित् । जवसा । नूतनेन । आ । अगच्छतं । अश्चिना । शंतमेन ॥ ४ ॥

अचिरस्मात्पिता यद्यदा वां युवामजोहवीत् असौषीत् नाधमाना याचमाना योषा योषिदिव । सा यथा पतिं प्रीणयति तद्वत्कुर्वन् स्रवीसं तुषान्निमन्निकुण्डे क्षिप्तः सन् अवरोहन् विमुञ्चन् अजोहवीत् । श्लेनस्य चिज्जवसा श्लेनस्य गह्वरत इव वेगेन । चिदित्युपमार्थे । अथवा श्लेनस्य जवसा वेगेन नृतनेन प्रथमोत्पन्नेन सततं गच्छतः श्लेनस्य प्रथमजवेन शन्तेमेनास्माकं सुखतमेन च रथेन तं रक्षितुमागच्छतं हे अश्विना ॥ ॥ १९ ॥

अत्र ब्रुवन्तीतिहासं सप्तवधेः पुराविदः ॥ आतृव्याः पेटिकायां तमृषिं प्रक्षिप्य यत्नतः । मुद्रां कृत्वा गृहे स्त्रीये रक्षयित्वा न्यवेशयन् ॥ न संगच्छेत भार्या स्वां यथा राज्ञां तथा कृतं । प्रातः प्रातः समुद्राव्य निर्मथि-
र्यति तं मुनिं ॥ एवं स्थित्वा चिरं कालं पेटिकायां दुःखितः कृशः । उपायं चिंतयामास निर्गमस्य चिरं मुनिः ॥ हृदि निश्चित्य नासत्यावस्तौषीदृष्टमानसः । तमश्विनीं समागत्य समुद्राव्य च पेटिकां ॥ उद्धृत्य तमृषिं शीघ्रं तावदृष्ट्वा बभूवतुः । स स्रविर्भार्यया सार्धं रमित्वाथ पुनर्भयात् ॥ प्रातरेत्य पुनः पेटां प्रविश्य प्रागिव स्थितः । पेटानिवाससमये दृष्टवानुगद्वयं तदा ॥

वि जिहीष्व वनस्पते योनिः सूर्यंत्या इव ।

श्रुतं मे अश्विना हवं सप्तवधं च मुञ्चतं ॥ ५ ॥

वि । जिहीष्व । वनस्पते । योनिः । सूर्यंत्याऽइव ।

श्रुतं । मे । अश्विना । हवं । सप्तवधं । च । मुञ्चतं ॥ ५ ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकाररूपे पेटिके वि जिहीष्व । विगच्छ । विवृता भव । सूर्यंत्या इव प्रसवोन्मुख्याः स्त्रिया योनिरिव भगो यथा विव्रियते तथा त्वमपि विवृता भव । तदर्थं हे अश्विनाश्विनी मे हवमाह्वानं श्रुतं । शृणुतं । श्रुत्वा च सप्तवधं च तममृषिं मुञ्चतं । मोचयतं ॥

भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवधये ।

मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचथः ॥ ६ ॥

भीताय । नाधमानाय । ऋषये । सप्तवधये ।

मायाभिः । अश्विना । युवं । वृक्षं । सं । च । वि । च । अचथः ॥ ६ ॥

भीताय निर्गमाद्विभुषे नाधमानाय विमोक्षं याचमानाय सप्तवधय ऋषये हे अश्विनाश्विनी युवं युवां मायाभिवर्तुषं वृक्षविकारां पेटिकां सं चाचथः । मम निर्गमार्थं संगच्छथः । व्यचथथ । विभक्तं कुरुथः ॥

यथा वातः पुष्करिणीं समिगयति सर्वतः ।

एवा ते गर्भं एजतु निरैतु दशमास्यः ॥ ७ ॥

यथा । वातः । पुष्करिणीं । समिगयति । सर्वतः ।

एव । ते । गर्भः । एजतु । निःऽएतु । दशमास्यः ॥ ७ ॥

एतदावृत्तं गर्भस्त्राविष्णुपनिषत् ॥ एतदावृत्तयेणासौ सप्तवधः स्वयोषितः । गर्भिण्याः प्रसवायाशु सुतवानश्विनावृषिः ॥ यथा वातः पुष्करिणीं सरादिकं सर्वतः समिगयति सम्यक् चालयति एवैव तव गर्भं एजतु । कंपतां । इतस्ततः संचरतु । दशमास्यो दश मासान् गर्भे स्थितो निरैतु । निर्गच्छतु ॥

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।

एवा त्वं दशमास्य सहावेहि जरायुणा ॥ ८ ॥

यथा । वातः । यथा । वनं । यथा । समुद्र । एजति ।

एव । त्वं । दशमास्य । सह । अर्ध । इहि । जरायुणा ॥ ८ ॥

वातो यथा कंपमानो वनं कंपयति स्वयं । यथा समुद्रखलति चाख्यते वायु वायुना ॥ स्थित्वा दशैव मासांस्त्वं गर्भोल्बेन सुवेष्टितः । निर्गच्छ जठरान्मातुर्जरायुजस्ततः पतेत् ॥

दश मासाञ्छशयानः कुमारो अर्ध मातरि ।

निरैतुं जीवो अर्धतो जीवो जीवत्या अर्ध ॥ ९ ॥

दश । मासान् । शशयानः । कुमारः । अर्ध । मातरि ।

निःऽऐतुं । जीवः । अर्धतः । जीवः । जीवत्याः । अर्ध ॥ ९ ॥

दश मासानुषित्वासी जननीजठरे सुखं । निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु ॥ २० ॥

महे नो अथेति दशर्चं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सत्यश्रवस आर्धं पांक्तमुषस्यं । अनुक्रम्यते च । महे दश सत्य-
श्रवा उपस्यं तु पांक्तमिति ॥ प्रातरनुवाक उपस्ये कर्तौ पांक्ते कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । सूच्यते हि । महे नो
अथेति पांक्तं । आ० ४. १४. । इति ॥

महे नो अद्य बोधयोषो राये दिवित्मती ।

यथा चित्तो अबोधयः सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाति अश्वसूनृते ॥ १ ॥

महे । नः । अद्य । बोधय । उषः । राये । दिवित्मती ।

यथा । चित् । नः । अबोधयः । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥ १ ॥

अद्यास्मिन्यागदिने हे उष उषोदेवि दिवित्मती दीप्तिमती त्वं नोऽस्मान्महे महते राये धनप्राप्तये बोधय ।
प्रज्ञापय । प्रकाशयेत्यर्थः । सति प्रकाशे क्रतुद्वारा द्रव्यस्योपार्जयितुं शक्यत्वात् । यथा चित् यथैव पूर्वं नो
ऽस्मान्बोधयः अतीतेषु दिवसेषु यथा बोधितवती तद्वदद्यापीत्यर्थः । हे सुजाति शोभनप्रादुर्भूते अश्वसूनृते ।
अथार्था प्रियसत्त्वात्मिका सुतिवाग्यस्याः सा । हे तादृशि देवि वाय्ये वय्यपुत्रे सत्यश्रवसि मय्यनुगृहाणेत्यर्थः ॥

या सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छो दुहितर्दिवः ।

सा व्युच्छ सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाति अश्वसूनृते ॥ २ ॥

या । सुनीथे । शौचद्रथे । वि । व्यौच्छः । दुहितः । दिवः ।

सा । वि । उच्छ । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥ २ ॥

हे दिवो दुहितर्दिवः सूर्यस्य पुत्र्युषो या त्वं सुनीथ एतन्नामके शौचद्रथे शुचद्रथस्यापत्ये पूर्वं व्यौच्छः
अवासयस्तमांसि सा त्वं सहीयस्यतिशयेन बलवति वाय्ये वय्यपुत्रे सत्यश्रवसि मयि व्युच्छ । तमो विवासय ।
उच्छो विवासे । विवासी वर्जनं । शिष्टमुक्तं ॥

सा नो अद्याभरड्सूर्युच्छा दुहितर्दिवः ।

यो व्यौच्छः सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाति अश्वसूनृते ॥ ३ ॥

सा । नः । अद्य । आभरत्ऽवसुः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

यो इति । वि । व्यौच्छः । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥ ३ ॥

हे इहितर्दिव उष आभरद्वसुराहतधना सा प्रसिद्धा त्वं नोऽस्माकमद्यास्मिन्दिने व्युच्छ । तमो विवासय ।
हे सहीयसि यो या । उकारोऽनर्थकः । या त्वं पूर्वं व्यौच्छः साद्यापीति ॥

अभि ये त्वा विभावरि स्तोमैर्गृणन्ति वह्नयः ।

मघैर्मघोनि सुश्रियो दामन्वतः सुरातयः सुजति अश्वसूनृते ॥४॥

अभि । ये । त्वा । विभाऽवरि । स्तोमैः । गृणन्ति । वह्नयः ।

मघैः । मघोनि । सुऽश्रियः । दामन्ऽवतः । सुऽरातयः । सुऽजति । अश्वऽसूनृते ॥४॥

हे विभावरि प्रकाशोपेति ॥ विभाशब्दाच्छन्दसीवनिपाविति वनिप् । भातिर्वा कर्तरि वनिप् ॥ उषस्त्वा
त्वामभि प्रति ये वह्नयो वोढार चत्विजः स्तोतारः स्तोमैः स्तोत्रैर्गृणन्ति स्तुवन्ति ते स्तोतारो मघैर्हं मघोनि
धनेर्धनवति त्वदनुग्रहात् सुश्रियो भवन्ति । सुष्ठुर्धिभिराश्रयणीया भवन्ति । दामन्वतो दानवन्तो भवन्ति । सुरा-
तयः । रातिर्दानं । मुदानाश्च भवन्ति ॥

यच्चिद्धि ते गृणा इमे छदयन्ति मघत्तये ।

परि चिद्धय्यो दधुर्ददतो राधो अह्नयं सुजति अश्वसूनृते ॥५॥

यत् । चित् । हि । ते । गृणाः । इमे । छदयन्ति । मघत्तये ।

परि । चित् । वष्टयः । दधुः । ददतः । राधः । अह्नयं । सुऽजति । अश्वऽसूनृते ॥५॥

हे उषो यच्चिद्धि । हीति पुरणः । यत् ये केचन ते तव स्वभूता इमे पुरतो वर्तमाना गृणाः संघभूता
मघत्तये धनदातये धनदानाय धनवत्त्वाय वा छदयन्ति उपच्छदयन्ति ते सर्वेऽप्यस्मान् परि दधुः परितो
धारयन्ति वष्टयोऽस्मानिव कामयमानाः । किं कुर्वन्तः । अह्नयमह्नयमाणमचीलमलज्जावहं वा राधो धनं
हविर्नक्षत्रं ददतो यजन्त इत्यर्थः । अर्थिभ्योऽचीलं ददतो वा । ये त्वां हविर्ददतः स्तुवन्ति ते सर्वेऽप्यस्मादर्थमेव
फलं धारयन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः । अथवा यज्ञीत्यत्र यद्यपीति व्याख्येयं । तस्मिन् पक्षे उत्तरवाक्ये तथापीत्यध्या-
हार्यं । अवशिष्टं समानं ॥ ॥२१॥

एषु धा वीरवद्यश् उषो मघोनि सूरिषु ।

ये नो राधांस्यह्ण्या मघवानो अरासत सुजति अश्वसूनृते ॥६॥

आ । एषु । धाः । वीरऽवत् । यशः । उषः । मघोनि । सूरिषु ।

ये । नः । राधांसि । अह्ण्या । मघऽवानः । अरासत । सुऽजति । अश्वऽसूनृते ॥६॥

हे उषो देवि मघोनि मघवति त्वमेषु सूरिषु स्तोतृषु वा वीरवद्यशो वीरेः पुत्रादिभिर्षपेतमन्नं यशो
वा आ धाः । आधेहि । आदेहि । आनय । ये मघवानो धनवन्तो सूरयो नोऽस्मभ्यं तव स्तोतृभ्यो राधांसि
धनान्यह्ण्याचीलान्यरासत ददुः तेष्वित्यर्थः ॥

तेभ्यो युष्मं बृहद्यश् उषो मघोन्या वह ।

ये नो राधांस्यश्वा गव्या भजंत सूरयः सुजति अश्वसूनृते ॥७॥

तेभ्यः । युष्मं । बृहत् । यशः । उषः । मघोनि । आ । वह ।

ये । नः । राधांसि । अश्वा । गव्या । भजंत । सूरयः । सुऽजति । अश्वऽसूनृते ॥७॥

हे उषो मघोनि त्वं तेभ्यो युष्मं द्योतमानं हिरणादिरूपं धनं बृहद्यशो महदन्नं महतीं कीर्तिं वा तेभ्यो यजमानेभ्य आ वह । य आद्या नोऽस्मभ्यं राधांसि धनान्यध्याश्चैर्युक्तानि गव्या गोभिर्युक्तानि गोसमूहानश्व-
समूहान् च भजंत भजिरन् ददुः सूरयो दातारः ॥

उत नो गोमतीरिष आ वहा दुहितर्दिवः ।

साकं सूर्यस्य रश्मिभिः शुक्रैः शोचद्भिरर्चिभिः सुजाति अश्वसूनृते ॥८॥

उत । नः । गोऽमतीः । इषः । आ । वह । दुहितः । दिवः ।

साकं । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । शुक्रैः । शोचत्ऽभिः । अर्चिऽभिः । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥८॥

उतापि च नोऽस्मभ्यं गोमतीर्गोभिरुपेताजीषोऽन्नान्या वह आनय हे दिवो दुहितरूपः । कदा । सूर्यस्य
रश्मिभिः साकं शोचद्भिर्दोषयद्भिः शुक्रैर्मिलिरर्चिभिरुपेक्षजोभिश्च साकं । सूर्योदयकालेऽग्नीधनकाले चेत्यर्थः ॥

युच्छा दुहितर्दिवो मा चिरं तनुथा अपः ।

नेत्वा स्तेनं यथा रिपुं तपाति सूरौ अर्चिषा सुजाति अश्वसूनृते ॥९॥

वि । उच्छ । दुहितः । दिवः । मा । चिरं । तनुथाः । अपः ।

न । इत् । त्वा । स्तेनं । यथा । रिपुं । तपाति । सूरः । अर्चिषा । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥९॥

हे दिवो दुहितरूपः त्वं युच्छ । विभातं कुरु । अपोऽस्मदीयं कर्म प्रति चिरं विननं मा तनुथाः । त्वा
त्वां रिपुं स्तेनं यथा संतापयति राजादिस्तद्वत्सूरः सूर्योऽर्चिषा तेजसा नेत् नैव तपाति । तप्यात् । शीघ्रं नो-
देत्वित्यर्थः ॥

एतावज्जेदुषस्त्वं भूयो वा दातुमर्हसि ।

या स्तोतृभ्यो विभावयुच्छंती न प्रमीयसे सुजाति अश्वसूनृते ॥१०॥

एतावत् । वा । इत् । उषः । त्वं । भूयः । वा । दातुं । अर्हसि ।

या । स्तोतृऽभ्यः । विभाऽवरि । उच्छंती । न । प्रऽमीयसे । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥१०॥

हे उषस्त्वमस्मभ्यं वाथवा दित्सितं किमेतावदेव । इच्छद् एवकारार्थः । अस्मिन् सूक्ते प्रार्थितमेवेत्यर्थः ।
अथवा भूयो दातुमर्हसि । अप्रार्थितमपि । यद्वातयमस्ति तत्सर्वं देहीत्यर्थः । हे विभावयुषो या त्वं स्तोतृभ्य-
स्तेषां लौकिकवैदिकव्यवहारार्थं युच्छंती तमो विवासयंती न प्रमीयसे । न हंसि । न क्रुध्यसीत्यर्थः । सा त्वं
दातुमर्हसीति ॥ मीञ् हिंसायामित्यस्मात् आस्थाने व्यत्ययेन श्यञ् ॥ ॥२२॥

युतद्यामानमिति षडृचमष्टमं सूक्तं । तत्रानुक्रमणिका । युतद्यामानं षडिति । सत्यश्रवा ऋषिः । अनुक्त-
त्वात् त्रिष्टुप् । उषसं त्वित्युक्तत्वादुषा देवता ॥ प्रातरनुवाक उषसे क्रती चैषुमे कंदस्याश्चिन्शस्ते चेदं सूक्तं ।
सूचितं च । युतद्यामानमुषो वाजेन । आ० ४. १४. इति ॥

युतद्यामानं बृहतीमृतेन ऋतावरीमरुणस्सुं विभाती ।

देवीमुषसं स्वरावहंतीं प्रति विप्रासो मतिभिर्जरंते ॥१॥

युतत्ऽयामानं । बृहतीं । ऋतेन । ऋतऽवरीं । अरुणऽस्सुं । विऽभातीं ।

देवीं । उषसं । स्वः । आऽवहंतीं । प्रति । विप्रासः । मतिऽभिः । जरंते ॥१॥

द्युतयामानं दीप्तरथां बृहतीं महतीमृतेन सत्वेन यज्ञेन वर्तावरीमृतवतीमरणप्सुमरणरूपां विभातीं
बुच्छंतीं देवीं द्योतमानामुषसं खरावहंतीं सूर्यं गच्छंतीं । एवं महानुभावामुषसं विप्रासो मेधाविन ऋत्विजो
मतिभिः स्तुतिभिः प्रति जरंते । स्तुवंति ॥

एषा जनं दर्शता बोधयंती सुगान्पथः कृण्वती यात्यये ।

बृहद्रथा बृहती विश्वमिन्वोषा ज्योतिर्यच्छत्यये अह्नां ॥ २ ॥

एषा । जनं । दर्शता । बोधयंती । सुऽगान् । पथः । कृण्वती । याति । अये ।

बृहत्ऽरथा । बृहती । विश्वंऽइन्वा । उषाः । ज्योतिः । यच्छति । अये । अह्नां ॥ २ ॥

दर्शता दर्शनीयैषोषा बोधयंती । कं । जनं । प्रसुप्रमित्यर्थः । पथः सुगान् सुगमनान् दृष्टव्ये सूर्यस्य
पुरस्ताद्याति । गच्छति । कीदृशुषाः । बृहद्रथा प्रभुतरथा बृहती महती विश्वमिन्वा विश्वं व्याप्तवाना विश्व-
तर्पणा वा । ईदृशुषा अह्नामये ज्योतिस्तजो यच्छति ॥

एषा गोभिररुणेभिर्युजानास्सेधंती रयिमप्रायु चक्रे ।

पथो रदंती सुविताय देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ॥ ३ ॥

एषा । गोभिः । अरुणेभिः । युजाना । अस्सेधंती । रयिं । अप्रऽप्रायु । चक्रे ।

पथः । रदंती । सुविताय । देवी । पुरुऽस्तुता । विश्वऽवारा । वि । भाति ॥ ३ ॥

एषोषा अरुणेभिररुणवर्णैर्गोभिर्बलीवर्दै रथं युजाना योजयत्यसेधंत्यशुष्यत्यक्षीणा वा । किं । रयिं धन-
मप्राप्यप्रगंतुं अविचलितं चक्रे । करोति । किं कुर्वती । पथो मार्गान् रदंती प्रकाशयंती । किमर्थं । सुविताय
सुष्ठु गमनाय देवी द्योतमाना पुरुष्टुता बह्विभिः स्तुता विश्ववारा सर्वैर्वरणीया वि भाति । प्रकाशं करोति ॥

एषा येनी भवति द्विबर्ही आविष्कृण्वाना तन्वं पुरस्तात् ।

ऋतस्य पंथांमन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ४ ॥

एषा । विऽएनी । भवति । द्विऽबर्हीः । आविऽकृण्वाना । तन्वं । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पंथां । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ४ ॥

एषोषा येनी भवति विशेषेण श्वेता भवति द्विबर्ही द्वयोः प्रथममध्यमयोः परिवृढोषाः पञ्चाक्षन्वं स्वीयां
तन्माविष्कृण्वाना प्रकटीकुर्वती । कुत्र । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । किंच ऋतस्यादित्यस्य पंथां पंथानं साधु
सम्यगन्वेति । किंच प्रजानतीव विश्वं प्रज्ञापयंती । इवेति संप्रत्यये । न दिशो मिनाति । न हिनस्ति । प्रत्युत
दिशः प्रकाशयति । अथवा प्रजानतीवानुगत्यमिति प्रकर्षेणावगच्छंती चर्तस्य पंथामन्वेति ॥

एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्ध्वं स्नाती दृश्ये नो अस्यात् ।

अप द्वेषो बाधमाना तमांस्युषा दिवो दुहिता ज्योतिषागात् ॥ ५ ॥

एषा । शुभ्रा । न । तन्वः । विदाना । ऊर्ध्वाऽइव । स्नाती । दृश्ये । नः । अस्यात् ।

अप । द्वेषः । बाधमाना । तमांसि । उषाः । दिवः । दुहिता । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥ ५ ॥

एषोषाः शुभ्रा न शुभवर्णा निर्मला स्वलंकृता योषिदिव तन्वोऽङ्गानि विदाना प्रज्ञापयंती स्नाती स्नानं
कुर्वानोर्ध्वोन्नतेव स्नानादुत्तिष्ठंतीव नोऽस्मदर्थमस्माकं पुरतो वा दृश्ये सर्वेषां दर्शनायोदस्यात् । पूर्वस्यां

दिश्वन्तिष्ठति । किं कुर्वती । द्वेषो द्वेष्याणि तमांस्यप बाधमाना दिवो दुहितोषा ज्योतिषा तेजसा सहागात् ।
आगच्छति ॥

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नृत्योषेव भद्रा नि रिणीते अस्सः ।

व्यूर्ण्वती दाशुषे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वथाकः ॥ ६ ॥

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नृन् । योषाऽइव । भद्रा । नि । रिणीते । अस्सः ।

विऽऊर्ण्वती । दाशुषे । वार्याणि । पुनः । ज्योतिः । युवतिः । पूर्वथा । अकरित्यकः ॥ ६ ॥

एषोषाः प्रतीच्यभिमुखा सती दिवो दुहिता नृन् सर्वान् प्राणिनः प्रति भद्रा योषेव कल्याणवेषा योषि-
दिवाप्सो रूपं नि रिणीते । प्रेरयति । किंच दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय वार्याणि वरणीयानि धनानि
व्यूर्ण्वती प्रयच्छंती युवतिर्नित्ययौवना सर्वत्र मिश्रयंती वा पुनरद्यापि पूर्वथा पूर्वमिव ज्योतिस्तेजोऽकः ।
करोति ॥ ॥ २३ ॥

युंजते मन इति पंचर्वं नवमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । युंजते पंच श्वावाश्चः सावित्रं तु जागतमिति ।
श्वावाश्चो नामात्रेय ऋषिः । जगती कंदः । सविता देवता ॥ पृथ्याभिन्नवषडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे
सावित्रनिविद्वानमिदं । सूचितं च । युंजते मन इहेह व इति चतस्रः । आ० ७. ५. इति ॥ आद्या यावत्सोत्रे
ऽपि । सूचितं च । युंजते मन उत युंजते धिय आ तू न इंद्रं जुमंतं । आ० ५. १२. इति ॥

युंजते मन उत युंजते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ १ ॥

युंजते । मनः । उत । युंजते । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपऽचितः ।

वि । होत्राः । दधे । वयुनऽवित् । एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिऽस्तुतिः ॥ १ ॥

विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना मनः स्वीयं सर्वेषु कर्मसु युंजते । योजयंति । सवित्रनुग्रहाय संकल्पं
कुर्वन्तीत्यर्थः । उतापि च धियः कर्माण्यपि युंजते । प्राप्नुवन्ति । कल्याणुञ्जयेत्युच्यते । विप्रस्य मेधाविनो बृहतो
महतो विपश्चितः स्तुत्यस्य ज्ञानवतो वा सवितुरनुज्ञयेति । सविता वै प्रसवानामीश इति हि श्रुतिः । स एव
सविता होत्राः सप्त होत्रकाणामुचिताः क्रिया वयुनावित् । वयुर्नमिति प्रज्ञानाम् । तत्तदनुष्ठानविषयप्रज्ञा-
वन्तैक इत् एक एव वि दधे । करोति । पृथक् पृथग्वधारयति । किंच तस्य सवितुर्देवस्य परिष्टुतिः स्तुतिर्मही
महत्त्यतिप्रभूता । स्तुत्यगोचरेत्यर्थः ॥

हविर्धानप्रवर्तने ररात्र्यामवनद्वायां विश्वा रूपाणीत्येषानुवचनीया । सूचितं च । विश्वा रूपाणि प्रति
मुंचते कविरिति व्यवसायां । आ० ४. ९. इति ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुंचते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥ २ ॥

विश्वा । रूपाणि । प्रति । मुंचते । कविः । प्र । असावीत् । भद्रं । द्विऽपदे । चतुऽपदे ।

वि । नाकं । अख्यत् । सविता । वरेण्यः । अनु । प्रऽयानं । उषसः । वि । राजति ॥ २ ॥

कविर्मेधावी सविता विश्वा सर्वाणि रूपाण्यत्मनि प्रति मुंचते । बध्नाति । धारयति । किंच भद्रं कल्याणं
गमनादिविषयं प्रासावीत् । अनुजानाति । कक्षी । द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे गवाश्चादिकाय । किंच सविता

सर्वस्य प्रेरको देवो वरेण्यो वरणीयः सन् व्यख्यत । ख्यापयति । प्रकाशयति । किं । नाकं । नास्मिन्नकं दुःखम-
स्तीति नाकः स्वर्गः । यजमानार्थं स्वर्गं प्रकाशयतीत्यर्थः । स देव उषसः प्रयाणमुदयमनु वि राजति ।
प्रकाशते । सवितुर्दद्यात्पूर्वं ह्युषा उदेति ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्य इद्युर्देवा देवस्य महिमान्मोजसा ।

यः पार्थिवानि विममे स एतंशो रजांसि देवः सविता महित्वना ॥ ३ ॥

यस्य । प्रऽयानं । अन्नु । अन्ये । इत् । ययुः । देवाः । देवस्य । महिमानं । ओजसा ।

यः । पार्थिवानि । विऽममे । सः । एतंशः । रजांसि । देवः । सविता । महिऽत्त्वना ॥ ३ ॥

अन्य इहेवा अन्येऽप्यग्न्यादयो यस्य देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रयाणमनु ययुर्गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ।
किं । महिमानं महत्त्वं । सवितुर्दद्याभावेऽग्रिहोत्राद्यभिप्यत्तेस्तेषां हविःसुत्याद्यभावात् । ओजसा बलेन च
युक्ता भवन्ति । यः सविता पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यादिलोकाद्याह्वना स्वमहत्त्वेन विममे परिच्छिन्नान्ति स
देव एतश्च एतवर्णः शुभ्रः शोभमानः सन् । राजत इति शेषः ॥ युवशा तादृशोतन । ऋग्वे० १. १६१. ७. ।
इत्यादिवदेतश्च इत्यादिशकारोपजनम्छांदसः ॥

उत यासि सवितस्त्रीणि रोचनोत सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यसि ।

उत रात्रीमुभयतः परीयस उत मित्रो भवसि देव धर्मेभिः ॥ ४ ॥

उत । यासि । सवितरिति । त्रीणि । रोचना । उत । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । सं । उच्यसि ।

उत । रात्री । उभयतः । परि । इयसे । उत । मित्रः । भवसि । देव । धर्मेऽभिः ॥ ४ ॥

हे सवितर्देव उतापि च त्रीणि रोचना रोचमानान् बुलोकान्यासि । गच्छसि । तिस्रो दिवः पृथिवीः
। ऋग्वे० ४. ५३. ५. । इत्युक्तं । उतापि च सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यसि । संगच्छसि ॥ उच समवाच इत्यखेदं रूपं ॥
उदयात्पूर्वभावी सवितोदयास्तमयवर्ती सूर्य इति । उतापि च रात्रीमुभयत उभयपार्श्वे परीयसे । परिगच्छसि ।
उतापि च हे देव सवितस्त्वं धर्मेभिर्जगद्धारकैः कर्मेभिर्मित्रो भवसि । मित्राख्यो देवो भवसि । अथवा प्रका-
शादिप्रदानेन सखा भवसि सर्वजगतां ॥

उतेशिषे प्रसवस्य त्वमेक इदुत पूषा भवसि देव यामभिः ।

उतेदं विश्वं भुवन्नं वि राजसि श्यावाश्वस्ते सवितः स्तोममानशे ॥ ५ ॥

उत । ईशिषे । प्रऽसवस्य । त्वं । एकः । इत् । उत । पूषा । भवसि । देव । यामऽभिः ।

उत । इदं । विश्वं । भुवन्नं । वि । राजसि । श्यावऽश्वः । ते । सवितरिति । स्तोमं । आनशे ॥ ५ ॥

हे सवितस्त्वमेक इत् एक एव प्रसवस्य सर्वकर्मनुज्ञाकरणाश्वेशिषे । समर्थो भवसि । ये लौकिकं गमना-
दिरूपं वेदिकमग्रिहोत्रादिरूपं कर्मनुतिष्ठते तेषां सर्वेषामनुज्ञातुमेक एव प्रभवसि । उतापि च पूषा पोषको
भवसि हे देव यामभिर्गमनैः । उतापि चेदं विश्वं भुवनं भूतजातं वि राजसि । ईशिषे धारयितुं । यस्मादेवं
महानुभावसाक्षात् हे सवितस्ते तुभ्यं श्यावाश्च ऋषिः स्तोमं स्तोचमानशे । व्याप्नोति । करोतीत्येवमात्मानं
परोक्षतया निर्दिशन्नाह ॥ २४ ॥

तत्सवितुरिति नवर्चं दशमं सूक्तं श्यावाश्चस्त्वार्थं । अचेयमनुक्रमणिका । तत्सवितुर्नव गायत्रमाष्टानुष्टुबिति ।
यमानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । सावित्रं त्वित्युक्तत्वात्सावित्रं ॥ अपिष्टोमे वैश्वदेवश्चस्त्वस्त्राद्यसृचः प्रतिपत् अथा

नो देवेत्यनुचरः । सूचितं च । तत्सवितुर्वृणीमहेऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरो । आ० ५. १८. । इति ॥

तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनं । श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥१॥
तत् । सवितुः । वृणीमहे । वयं । देवस्य । भोजनं । श्रेष्ठं । सर्वऽधातमं । तुरं । भगस्य ।
धीमहि ॥१॥

तत् प्राप्यत्वेन प्रसिद्धं भोजनं भोग्यं धनं वयं स्तोतारो वृणीमहे । प्रार्थयामः । कस्य धनं । सवितुः प्रेरकस्य देवस्य स्वभूतं । लब्धा च श्रेष्ठं प्रशस्तं सर्वधातमं सर्वधातुतमं । सर्वभोगप्रदमित्यर्थः । तुरं शत्रूणां हिंसकं । धनेन शत्रून् हंतुं शक्यत्वात् । तादृशं धनं भगस्य भजनीयस्य सवितुरनुग्रहाद्भीमहि । धारयाम । उपभोगं करवामेत्यर्थः । अथवा धनं वृणीमहेऽर्थित्वाच्च लभेमहीति ॥

अस्य हि स्वयंशस्तरं सवितुः कच्चन प्रियं । न मिनंति स्वराज्यं ॥२॥
अस्य । हि । स्वयंशःऽतरं । सवितुः । कत् । चन । प्रियं । न । मिनंति । स्वऽराज्यं ॥२॥

अस्य सवितुः स्वयंशस्तरं स्वयमसाधारणं यशो धस्यातिशयेन भवति तच्चादृशं प्रियं सर्वेषां प्रियभूतं स्वराज्यं स्वयमेव राजमानत्वमैश्वर्यं कच्चन केचिदप्यसुरादयो न मिनंति । न हिंसन्ति ॥

स हि रत्नानि दाशुषे सुवाति सविता भगः । तं भागं चित्रमीमहे ॥३॥
सः । हि । रत्नानि । दाशुषे । सुवाति । सविता । भगः । तं । भागं । चित्रं । ईमहे ॥३॥

स हि स खलु सविता भगो भजनीयो देवो दाशुषे हविर्दात्रे मह्यं रत्नानि रमणीयानि धनानि सुवाति । प्रेरयति । प्रयच्छति । तं देवं भागं भजनीयं चित्रं चायनीयं धनमीमहे । याचामहे ॥

अद्या न इति चतुर्थीपञ्चमीभ्याममनोऽस्वप्नदर्शने प्रत्युचं जुहुयात् । अद्या नो देव सवितरिति द्वाभ्यां । आ० गृ० ३. ६. ६. । इति हि सूचितं ॥

अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगं । परां दुःष्वप्यं सुव ॥४॥
अद्या नः । देव । सवितरिति । प्रजाऽवत् । सावीः । सौभगं । परा । दुःऽस्वप्यं । सुव ॥४॥

हे सवितर्देव नोऽस्मभ्यमद्यास्मिन्यागदिने प्रजावत्सुचाद्युपेतं सौभगं धनं सावीः । प्रेरय । दुःष्वप्यं दुःस्वप्नं दुःस्वप्नवद्दुःखकरं दारिद्र्यं परा सुव । दूरे प्रेरय ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥५॥
विश्वानि । देव । सवितः । दुःऽइतानि । परा । सुव । यत् । भद्रं । तत् । नः । आ । सुव ॥५॥

हे सवितर्देव त्वं विश्वानि दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं प्रजापशुगृहादिकं तन्नोऽस्मभ्यमा सुव । अस्मद्भिमुखं प्रेरय । प्रजा वै भद्रं पशवो भद्रं गृहं भद्रमिति हि श्रुतिः ॥ २५ ॥

अनागसो अदितये देवस्य सवितुः सवे । विश्वा वामानि धीमहि ॥६॥
अनागसः । अदितये । देवस्य । सवितुः । सवे । विश्वा । वामानि । धीमहि ॥६॥

वयमनुष्ठतारः सवितुः प्रेरकस्य देवस्य सवेऽनुज्ञायां सत्यामदितयेऽखंडनीयायै देव्यै भूम्या अनागसः

स्वाम । अनपराधिनो भवेम । भूत्यां हि पापाः संभवन्ति । अपगतेष्वागः सु विश्वा सर्वाणि वामानि वनगीयानि धनानि धीमहि । धारयाम ॥

चातुर्मासेषु वैश्वदेवे पर्वणि सावित्रस्य द्वादशकपालस्या विश्वदेवमित्यनुवाक्या । सूचितं च । आ विश्वदेवं सत्पतिं वाममद्य सवितः । आ० २. १६. । इति ॥ प्रायणीय एषैव सवितुरनुवाक्या । सूचितं च । आ विश्वदेवं सत्पतिं य इमा विश्वा जातानि । आ० ४. ३. । इति ॥ देवसुवां हविःष्वेषैव सवितुरनुवाक्या । सूचितं च । आ विश्वदेवं सत्पतिं न प्रमिये सवितुर्देवस्य तत् । आ० ४. ११. । इति ॥

आ विश्वदेवं सत्पतिं सूक्तेरद्या वृणीमहे । सत्यसवं सवितारं ॥ ७ ॥

आ । विश्वऽदेवं । सत्ऽपतिं । सुऽउक्तेः । अद्या । वृणीमहे । सत्यऽसवं । सवि॒तारं ॥ ७ ॥

विश्वदेवं । विश्वे देवा यस्य वशे भवन्ति तं तादृशं । तं हि सर्वात्मत्वादिद्रं मित्रं वरुणमग्निमाङ्गरित्यादि-
श्रुतिरतिरेषां तद्विभूतित्वात् । सत्पतिं सतामनुष्ठातृणां पालकं सत्यसवं सत्यानुष्ठं सवितारं देवमद्यास्त्रिन्यागदिने
सूक्तेरा वृणीमहे । संभजामहे ॥

य इमे उ॒भे अ॒ह॒नी॒ पुर॒ ए॒त्य॒प्र॒यु॒च्छन् । स्वा॒धी॒दे॒वः स॒वि॒ता ॥ ८ ॥

यः । इमे इति । उ॒भे इति । अ॒ह॒नी॒ इति । पुरः । एति । अ॒प्र॒यु॒च्छन् । सुऽआ॒धीः ।
देवः । स॒वि॒ता ॥ ८ ॥

यः सविता देवः स्वाधीः शोभनाध्यानः सुकर्मा वा सन् इमे अहनी राज्यहनी तयोः पुरः पुरस्तादप्र-
युच्छन् अप्रमादयेति गच्छति तमा वृणीमहे इति संबंधः ॥

प्रायणीये य इमा विश्वेति सवितुर्याज्या । सूचितं च । य इमा विश्वा जातानि सुवामाणं पृथिवीं वाम-
नेहसं । आ० ४. ३. । इति ॥ अश्वमेधेऽश्वसुत्सृज्यानु सवनं सावित्रीष्टिः कार्या । तस्यामेषा माध्वदिने सवनेऽनु-
वाक्या । सूचितं च । य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरतः । आ० १०. ६. । इति ॥

य इ॒मा वि॒श्वा जा॒तान्या॒श्राव॑यति॒ श्लोके॑न । प्र च॒ सुवा॑तिं स॒वि॒ता ॥ ९ ॥

यः । इ॒मा । वि॒श्वा । जा॒तानि॑ । आ॒श्र॒व॒यति॑ । श्लो॒के॒न । प्र । च॒ । सुवा॑तिं । स॒वि॒ता ॥ ९ ॥

यो देव इमेमानि विश्वा सर्वाणि जातान्युत्पन्नान् प्राणिनः । जंगमानित्यर्थः । तान् श्लोकेन यशसाश्राव-
यति । सर्वेऽप्यस्य स्तुतिं शृण्वन्तीत्यर्थः । अथवा गर्जनशब्देन सर्वाणीमान्युत्पन्नान्याश्रावयति वृथ्युमुखः सन् ।
किंच सविता प्र सुवाति प्ररयति तं वृणीमहे इत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

अच्छा वदेति दशर्चमेकादशं सूक्तं भीमस्याचिरार्थं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अच्छ दशात्रिः पार्जन्यमुपा-
यास्त्रिस्रो जगत्य उपांत्यानुष्विति । यत्पर्जन्येतिषा नवम्यनुष्टुप् वि वृचानित्याद्यास्त्रिस्रो जगत्यः शिष्टाः षट्
विष्टुभः । पर्जन्यो देवता ॥ अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं वा दिश उपस्थेयाः । सूचितं च । संस्थितायां सर्वा दिश
उपतिष्ठेताच्छा वद तवसं गीर्भिराभिरिति चतस्रभिः प्रत्यृचं सूक्तेन वा । आ० २. १३. । इति ॥

अच्छा॑ वद॒ तव॑सं॒ गी॒र्भिरा॑भिः॒ स्तु॒हि प॒र्जन्यं॑ नम॒सा वि॒वास॑ ।

कनि॑क्रद॒वृष॒भो जी॒र॒दानू॑ रे॒तो द॒धा॒न्योष॑धीषु॒ गर्भे॑ ॥ १ ॥

अच्छ॑ । वद॒ । तव॑सं॒ । गीः॑भिः । आ॒भिः । स्तु॒हि । प॒र्जन्यं॑ । नम॒सा । आ॒ । वि॒वा॒स॒ ।

कनि॑क्रदत् । वृष॒भः । जी॒र॒दानुः॑ । रे॒तः । द॒धा॒ति॒ । ओष॑धीषु । गर्भे॑ ॥ १ ॥

हे स्तोतस्त्वसं बलवतं पर्जन्यमच्छामिप्राण्य वद । प्रार्थय ॥ पर्जन्यशब्दो यास्तेन बहुधा निरुक्तः । पर्जन्य-
सृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानां । नि० १०. १०. ।
इति ॥ आभिर्गोभिः स्तुतिवाग्भिः स्तुहि । नमसास्त्रेण हविर्लक्षणेना विवास । सर्वतः परिचर । यः पर्जन्यो
वृषभोऽपां वर्धिता जीरदानुः बिप्रदानः कनिकदत् गर्जनशब्दं कुर्वन्नोषधीषु गर्भं गर्भस्थानीयं रेत उदकं
दधाति स्थापयति तं स्तुहि ॥

वि वृक्षान् हंत्युत हंति रक्षसो विश्वं विभाय भुवनं महावधात् ।

उतानागा ईषते वृष्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हंति दुष्कृतः ॥ २ ॥

वि । वृक्षान् । हंति । उत । हंति । रक्षसः । विश्वं । विभाय । भुवनं । महाऽवधात् ।

उत । अनागाः । ईषते । वृष्याऽवतोः । यत् । पर्जन्यः । स्तनयन् । हंति । दुःकृतः ॥ २ ॥

अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । तदेवात्र लिख्यते । पर्जन्यो विहंति वृक्षान्विहंति च रक्षांसि सर्वाणि
चास्माद्गतानि बिभ्यति महावधात् महान् ह्यस्य वधः । अयनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः
स्तनयन्हंति दुष्कृतः पापकृतः । नि० १०. ११. । इति ॥

रथीव कश्याश्वं अभिक्षिपन्नाविदूतान्कृणुते वर्ध्यांश्च अहं ।

दूरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते यत्पर्जन्यः कृणुते वर्ध्यां नभः ॥ ३ ॥

रथीऽइव । कश्या । अश्वान् । अभिऽक्षिपन् । आविः । दूतान् । कृणुते । वर्ध्यान् । अहं ।

दूरात् । सिंहस्य । स्तनथाः । उत् । ईरते । यत् । पर्जन्यः । कृणुते । वर्ध्यां । नभः ॥ ३ ॥

रथीव रथस्वामीव । स यथा कश्याश्वानभिचिपन् दूतान् भटानाविष्करोति तद्वदसी पर्जन्योऽपि
कश्याश्वान्निधानमिचिपन् अभिप्रेरयन् वर्ध्यान् वर्षकान् दूतान् दूतवद्वृष्टिप्रेरकान्निधानं मरुतो वाविष्कृणुते ।
प्रकटयति । अहेति पुराणः । एवं सति सिंहस्य ॥ सहतेर्हिंसतेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः ॥ अवर्षणेनाभिभवितुः
शब्दयितुर्वा मेघस्य स्तनथा गर्जनशब्दा दूरादुदीरते । उन्नच्छंति । कदा । यद्यदा पर्जन्यो नभोऽंतरिक्षं वर्धं
वर्षोपेतं कृणुते करोति तदा ॥

प्र वाता इति चतुर्थो पर्जन्यस्य चरोर्याज्या । सूचितं च । प्र वाता वांति पतयंति विद्युत इत्यग्न्याधेयप्र-
भृति । आ० २. १५. । इति ॥

प्र वाता वांति पतयंति विद्युत उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः ।

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४ ॥

प्र । वाताः । वांति । पतयंति । विऽद्युतः । उत् । ओषधीः । जिहते । पिन्वते । स्वऽरिति स्वः ।

इरा । विश्वस्मै । भुवनाय । जायते । यत् । पर्जन्यः । पृथिवीं । रेतसा । अवति ॥ ४ ॥

प्र वांति वाता वृष्ट्यर्थं । पतयंति गच्छंति समंतात्संचरंति विद्युतः । ओषधीरोषधय उज्जिहते । उन्नच्छंति ।
प्रवर्धते । स्वरंतरिक्षं पिन्वते । चरति । इरा भूमिर्विश्वस्यै सर्वस्यै भुवनाय सर्वजगद्धिताय जायते । समर्था
भवति । कदैवमिति । यद्यदा पर्जन्यो देवः पृथिवीं रेतसोदकेनावति रक्षति अभिशच्छति वा तदैव भवति ॥

यस्य व्रते पृथिवी ननंमीति यस्य व्रते शफवज्जभुरीति ।

यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य । व्रते । पृथिवी । ननमीति । यस्य । व्रते । शफऽवत् । जर्भुरीति ।

यस्य । व्रते । औषधीः । विश्वऽरूपाः । सः । नः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य पर्जन्यस्य व्रते कर्मणि पृथिवी ननमीति अत्यर्थं नमति सर्वेषामधो भवति । यस्य व्रते शफवत् पादोपेतं गवादिकं जर्भुरीति भिद्यते पूर्यते गच्छतीति वा । यस्य व्रते कर्मणोषधीरवधो विश्वरूपा नानारूपा भवन्ति हे पर्जन्य स महास्त्वं नोऽस्माभ्यं महि शर्म महत् सुखं यच्छ । प्रयच्छ ॥ २७ ॥

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।

अर्वाङ्तेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिंचन्नसुरः पिता नः ॥ ६ ॥

दिवः । नः । वृष्टिं । मरुतः । ररीध्वं । प्र । पिन्वत । वृष्णः । अश्वस्य । धाराः ।

अर्वाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । आ । इहि । अपः । निऽसिंचन् । असुरः । पिता । नः ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं दिवोऽतरिचसकाशात् नोऽस्मादर्थं वृष्टिं ररीध्वं । दत्त । वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य व्यापकस्य मेघस्य संबन्धिन्यो धारा उदकधारा प्र पिन्वत । प्रचरत । हे पर्जन्य त्वमेतेन स्तनयित्नुना गर्जता मेघेन सहा-
र्वाङ् अस्मादभिमुखमेहि । आगच्छ । किं कुर्वन् । अपोऽभांसि निषिंचन् स देवोऽसुर उदकानां निरसितापि सन् नोऽस्माकं पिता पालकश्च ॥

अभि क्रंद स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।

दृतिं सु कर्ष विषितं न्यंच समा भवतूदतो निपादाः ॥ ७ ॥

अभि । क्रंद । स्तनय । गर्भं । धा । उदन्ऽवता । परि । दीया । रथेन ।

दृतिं । सु । कर्ष । विऽसितं । न्यंच । समाः । भवतु । उन्ऽवतः । निऽपादाः ॥ ७ ॥

अभि भुम्यभिमुखं क्रंद । शब्दय । तदेव पुनरुच्यते दाढाय । स्तनय । गर्ज । गर्भं गर्भस्थानीयमुदकमोष-
धीष्वा धाः । आधिहि । तदर्थमुदन्वतोदकवता रथेन परि दीया । परितो गच्छ । दृतिं दृतिवदुदकधारकं
मेघं विषितं विशिष्टेण सितं बद्धं न्यंच न्यक् अधोमुखं सु सुष्ठु कर्ष । आकर्ष वृध्यर्थं । यद्वा । विषितं विमुक्तबंध-
नमेवं कर्ष । एवं कृत उद्वत ऊर्ध्ववत उन्नतप्रदेशा निपादा न्यग्भूतपादा निरुद्धपादा वा निम्नोन्नतप्रदेशाः समा
एकस्था भवन्तु । उदकपूर्णा भवत्वित्यर्थः ॥

महांतं कोशमुदचा नि षिंच स्यंदतां कुल्या विषिताः पुरस्तात् ।

घृतेन द्यावापृथिवी व्युंधि सुप्रपाणं भवत्वध्याभ्यः ॥ ८ ॥

महांतं । कोशं । उत् । अच । नि । सिंच । स्यंदतां । कुल्याः । विऽसिताः । पुरस्तात् ।

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि । उंधि । सुऽप्रपाणं । भवतु । अध्याभ्यः ॥ ८ ॥

हे पर्जन्य त्वं महांतं प्रवृद्धं कोशं कोशस्थानीयं मेघमुदच । उन्नच्छ । उन्नमय वा । तथा कृत्वा नि षिंच ।
नीचैः चारय । कुल्या नद्यो विषिता विधूताः सत्यः स्यंदतां प्रवहन्तु पुरस्तात् पूर्वाभिमुखं । प्रायेण नद्यः
प्राच्यः स्यंदते । घृतेनोदकेन द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च व्युंधि । क्लेदयात्यधिकं । अध्याभ्यो गोभ्यः सुप्र-
पाणं सुष्ठु प्रकर्षेण पातव्यमुदकं भवतु ॥

यत्प॒र्जन्य॒ कर्निक्र॑दत्स्न॒नयन् हंसि॑ दुष्कृतः ।

प्रती॒दं विश्वं॑ मो॒दते॒ यत्किं च॑ पृथि॒व्यामधि॑ ॥९॥

यत् । प॒र्जन्य॒ । कर्निक्र॑दत् । स्न॒नयन् । हंसि॑ । दुःकृतः ।

प्रति॑ । इ॒दं । विश्वं॑ । मो॒दते॒ । यत् । किं । च॑ । पृथि॒व्यां । अधि॑ ॥९॥

हे पर्जन्य यद्यदा त्वं कर्निक्रदत्त्यर्थं शब्दयन् स्ननयन् दुष्कृतः पापकृतो मेघान् हंसि विदारयसि तदानीमिदं विश्वं जगत् प्रति मोदते । विश्वं विशिष्यते । यत्किंच पृथिव्यामधि भूम्यामधिष्ठितं यस्मैराचरात्मकं तदिदं विश्वं मोदते । वृष्टिः सर्वजगत्प्रीतिकारणत्वं प्रसिद्धं ॥

अ॒व॒र्षीर्वि॒र्षमु॒दु षू॒ गृ॒भा॒याक॑र्धन्वा॒न्यत्ये॑त॒वा उ॑ ।

अ॒जी॒जन॒ ओष॑धी॒भोज॑नाय॒ कमु॒त प्र॒जाभ्यो॑ऽवि॒दो म॒नीषां॑ ॥१०॥

अ॒व॒र्षीः । व॒र्षे । उ॒त । उं॑ इति॑ । सु॒ । गृ॒भा॒य॒ । अ॒कः । ध॒न्वा॒नि । अ॒तिऽए॒त॒वै । उं॑ इति॑ ।

अ॒जी॒जनः॑ । ओष॑धीः । भो॒ज॒नाय॑ । कं॑ । उ॒त । प्र॒जाभ्यः॑ । अ॒वि॒दः । म॒नीषां॑ ॥१०॥

इयमतिवृष्टिविमोचनी ॥ हे पर्जन्य त्वमवर्षीः । वृष्टवानसि । वर्षमुदु षू गृभाय । उत्कृष्टं सु सुष्ठु गृभाय । गृहाण । परिहरेत्यर्थः । धन्वानि निरुदकप्रदेशानकः । जलवतः छतवानसि । किमर्थं । अत्येतवा उ । अतिक्रम्य गंतुं । ओषधीरजीजनः । उदपादयः । किमर्थं । भोजनाय धनाय भोगाय वा । कमित्यर्थं शिशिरं जीवनाय कं । नि० १. १०. । इतिवत्पादपूरणः । उतापि च प्रजाभ्यः सकाशात् मनीषां स्तुतिमविदः । प्राप्तवानसि ॥ ॥२८॥

बळित्येति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तं भीमस्याचिरार्धं पृथिवीदेवताकमानुष्टुभं । अनुक्रांतं च । बळित्या तृचं पार्थिवमानुष्टुभमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । आद्या देवानां हविःपु पृथिव्या अनुवाक्या । बळित्या पर्वतानां दृष्ट्वा चिद्या वनस्पतीन् । आ० ६. १४. । इति हि सूत्रितं ॥ भूमिस्तोमे चैषा महत्त्वतीयशस्त्रे सूक्तं मुखीया । आ० ९. ५. ॥

बळि॒त्या पर्व॑तानां॒ खि॒द्रं बि॒भर्षि॑ पृथि॒वि ।

प्र॒ या भूमिं॑ प्र॒वत्व॑ति॒ म॒ह्ना जि॒नोषि॑ महि॒नि ॥१॥

ब॒द्र । इ॒त्या । पर्व॑तानां॒ । खि॒द्रं । बि॒भर्षि॑ । पृथि॒वि ।

प्र॒ । या॒ । भूमिं॑ । प्र॒वत्व॑ति॒ । म॒ह्ना । जि॒नोषि॑ । म॒हि॒नि ॥१॥

द्विरूपा पृथिवी चैषा प्रत्यक्षदेवतापि च । मध्यस्थाना देवतोक्ता सात्र संबोध्य वर्धते ॥ हे पृथिवि प्रथ नवति मध्यस्थानदेवते । त्वमित्येत्यममुत्रांतरिक्षे वा बद्र सत्यं पर्वतानां मेघानां वा खिद्रं खेदनं भेदनं बिभर्षि । धारयसि । हे महिनि महति हे प्रवत्वति प्रकर्षवति प्रवणोदकवति वा या त्वं भूमिं प्रत्यक्षां पृथिवीं मह्ना महत्त्वेन महतोदकेन वा प्र जिनोषि प्रकर्षेण प्रीणयसि ॥

स्तो॒मा॒स॒स्त्वा वि॒चारि॑णि॒ प्रति॑ शोभ॒न्त्य॒क्षुभिः॑ । प्र॒ या वा॒जं न॒ हेष॑तं पे॒रुम॑स्य॒स्यर्जु॑नि ॥२॥

स्तो॒मा॒सः । त्वा॒ । वि॒ऽचा॒रि॒णि॒ । प्रति॑ । स्तो॒भ॒न्ति॒ । अ॒क्षुऽभिः॑ । प्र॒ । या॒ । वा॒जं । न॒ ।

हेष॑तं । पे॒रुं । अ॒स्य॑सि॒ । अ॒र्जु॒नि ॥२॥

हे विचारिणि विविधचरणशीले पृथिवि देवि त्वा त्वां स्तोमासः स्तोतारोऽक्षुभिर्गमनशीलैः स्तोत्रैः प्रति

ष्टोमंति । अभिष्टुमंति । किंच या त्वं हेषंतं शब्दयंतं वाजं न अश्वमिवोद्धृतं पेहं पूरकं मेघं प्रास्थसि प्रक्षिपसि हे अर्जुनि शुभवर्णे गमनशीले वा ॥

देवानां हविःषु बृह्ना चिदिति पृथिव्या याज्या । एवैव भूमिस्तोमे निष्केवन्धे सूक्तमुखीया । सूचं तु पूर्वमेवोदाहृतं ॥

दृह्ना चिद्या वनस्पतीन्क्ष्मया दर्धर्षोर्जसा ।

यत्ते अभ्रस्य विद्युतो दिवो वर्षति वृष्टयः ॥३॥

दृह्ना । चित् । या । वनस्पतीन् । क्ष्मया । दर्धर्षि । ओर्जसा ।

यत् । ते । अभ्रस्य । विद्युतः । दिवः । वर्षति । वृष्टयः ॥३॥

हे पृथिवि या त्वं दृह्ना चित् ॥ सुपां सुनुगिति तृतीयाया आकारः ॥ दृढया क्षया भूम्या सह वनस्पतीन् वृषाणोजसा बलेन दर्धर्षि धारयसि । अथवा दृढेति विधेयविशेषणं । वनस्पतीन् दृढान् कृत्वा धारयसीत्यर्थः । यद्यस्यास्ते तव संबंधिनी वृष्टयो वर्षका मेघा विद्युतो विद्योतमानादभ्रस्य ॥ पंचम्यर्थे षष्ठी ॥ अभ्रादपां हर्तुर्दिवोऽंतरिक्षादादित्यादा वर्षति । अथवा यद्यस्यास्ते तवाभ्रस्य मेघस्य वृष्टय उदकसंघाता विद्युतो विद्योतमानाया दिवः सकाशाद्वर्षति पतंति ॥ ॥२९॥

प्र सम्राज इत्यष्टर्चं चयोदशं सूक्तमाचैयं चैष्टुभं वारुणं । अनुक्रम्यते च । प्र सम्राजेऽष्टौ वारुणमिति । विनियोगो लैंगिकः ॥

प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरं ब्रह्म प्रियं वरुणाय श्रुताय ।

वि यो जघानं शमितेव चर्मोपस्तिरे पृथिवीं सूर्याय ॥१॥

प्र । संऽराजे । बृहत् । अर्च । गभीरं । ब्रह्म । प्रियं । वरुणाय । श्रुताय ।

वि । यः । जघानं । शमिताऽइव । चर्म । उपऽस्तिरे । पृथिवीं । सूर्याय ॥१॥

अविः स्वात्मानं संबोध्य ब्रवीति । हे अचे त्वं सम्राजे सम्यगाजमानायेश्वराय श्रुताय सर्वत्र श्रूयमाणाय वरुणायोपद्रवस्य निवारकाय जनानामावरकायैतन्नामकाय देवाय बृहत् प्रभूतं गभीरं दुरवगाहं बद्धर्थोपेतं प्रियं प्रियभूतं ब्रह्म स्तोत्ररूपं कर्म प्रार्चं । प्रार्चय । प्रोक्षारयेत्यर्थः । यो वरुणः शमितेव चर्मं शमिता पशुविशसनकर्ता यथोपस्तरणाय चर्मं हंति तद्वत्पृथिवीं विस्तीर्णमंतरिक्षं ॥ तृतीयस्यां पृथिव्यामिति श्रुतेरंतरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं ॥ सूर्याय सूर्यस्थोपस्तिर आस्तरणाय वि जघान विस्तारयामास । विस्तृतं हि व्यवहारयोग्यं भवति तस्माद्व्यवहारायांतरिक्षं विस्तारितवान् । उरुं हि राजा वरुणश्चकार । ऋग्वे० १. २४. ८. इति ह्युक्तं ॥

वनेषु व्यंतर्निक्षं ततान् वाजमर्वत्सु पयं उस्त्रियासु ।

हत्सु क्रतुं वरुणो अप्स्वग्निं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥२॥

वनेषु । वि । अंतरिक्षं । ततान् । वाजं । अर्वत्सु । पयः । उस्त्रियासु ।

हत्सु । क्रतुं । वरुणः । अप्सु । अग्निं । दिवि । सूर्यं । अदधात् । सोमं । अद्रौ ॥२॥

अयं वरुणो वनेषु वृषायेष्वंतरिक्षं वि ततान् । विस्तारितवान् । तथा वाजसनेयके । वनेषु हीदमेषु वृषायेष्वंतरिक्षं विततं तस्मादाह वनेषु व्यंतरिक्षं ततानेति । वाजं बलमर्वत्स्वेषु वि ततान् । पयः क्षीरसुस्त्रियासु गोषु । उस्त्रियेति गोनाम । उत्साविणोऽस्यां भोगा इति तद्व्युत्पत्तिः । हत्सु हृदयेषु क्रतुं कर्मसंकल्पं ।

यद्धि मनसा ध्याययति तत्कर्मणा करोति । अप्सूदकेष्वपि वैद्युतमौर्वं वा । सर्वत्र वि ततानेति संबंधः । किंच दिवि बुल्लोके सूर्यमदधात् । स्थापितवान् । सोमं चाद्रौ पर्वतेऽदधात् ॥

नीचीनवारं वरुणः कवंधं प्र ससर्ज रोदसी अंतरिक्षं ।

तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्युनत्ति भूमं ॥ ३ ॥

नीचीनऽवारं । वरुणः । कवंधं । प्र । ससर्ज । रोदसी इति । अंतरिक्षं ।

तेन । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । यवं । न । वृष्टिः । वि । उनत्ति । भूमं ॥ ३ ॥

नीचीनवारमधोमुखविलं प्र ससर्ज । कृतवान् । कं । कवंधं । कवनमुदकं । तद्वीचतेऽचेति कवंधो श्रेष्ठः । त तथाकरोत् । अथवा कवंधमुदकं । तदुदकं नीचीनवारं नीचीननिर्गमनविलं चकार । मेघं विदार्योदकमधोमुखं चकारित्यर्थः । किं प्रतीत्युच्यते । रोदसी यावापृथिव्यावंतरिक्षं च प्रति । लोकत्रयाहतायेत्यर्थः । तेनोदकेन विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य राजा स्वामी वरुणो भूम भूमिं युनत्ति । क्लेदयति । वृष्टिः सेक्ता पुमान्यं न यवमिव यवान्यथा प्ररोहाय सर्वत्र प्रसारयति तद्वज्रमिं सर्वत्रोन्नति । अथवा वृष्टिर्वरुण इति संबंधः । वर्षकः पर्जन्य इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे यवं पुरुष इवेति पुरुषशब्दोऽध्याहार्यः । अत्र नीचीनवारं वरुणः कवंधं । नि० १०. ४. । इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यं ॥

उनत्ति भूमिं पृथिवीमुत द्यां यदा दुग्धं वरुणो वष्ट्यादित् ।

समभ्रेण वसत पर्वतासस्तविषीयंतः अथयंत वीराः ॥ ४ ॥

उनत्ति । भूमिं । पृथिवीं । उत । द्यां । यदा । दुग्धं । वरुणः । वष्टि । आत् । इत् ।

सं । अभ्रेण । वसत । पर्वतासः । तविषीऽयंतः । अथयंत । वीराः ॥ ४ ॥

वरुणो भूमिं पृथिवीं प्रथितमंतरिक्षं । अंतरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुक्तं । उतापि च द्यां बुल्लोकमुनत्ति । क्लेदयति । यदायं दुग्धमुदकपूरणं वष्टि कामयते । अथवा दुग्धमुदकं । तेन तत्कार्यमोषध्यादिकं लच्छते । औषध्यादयः प्रवर्धतामिति यदा कामयते आदिदन्तरमेव सं वसत । समाच्छादयति । के । पर्वतासः पर्वततोऽद्रयः । केन । अभ्रेण मेघेन । किंच तविषीयंतो बलमिच्छंतो वीरा विशेषेण वृष्टेः प्रेरयितारो महतः अथयंत । अथयंति मेघान् ॥

इमामू ष्वासुरस्य श्रुतस्य महीं मायां वरुणस्य प्र वोचं ।

मानेनैव तस्थिवाँ अंतरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण ॥ ५ ॥

इमां । ऊं इति । सु । आसुरस्य । श्रुतस्य । महीं । मायां । वरुणस्य । प्र । वोचं ।

मानेनऽइव । तस्थिऽवान् । अंतरिक्षे । वि । यः । ममे । पृथिवीं । सूर्येण ॥ ५ ॥

आसुरस्यासुरसंबन्धिनः । असुराणामस्य च वध्यघातकभावः संबंधः । असुरहंतुरित्यर्थः । अथवासुरो मेघः । प्राणदानात्तत्संबन्धिनः श्रुतस्य विश्रुतस्य महीं महतीमिमां मायां प्रज्ञां प्र वोचं । प्रब्रवीमि । केषा मायेति सोच्यते । यो वरुणोऽंतरिक्षे तस्थिवान् तिष्ठन्मानेनैव दंष्ट्रेण सूर्येण पृथिवीमंतरिक्षं वि ममे परिच्छिन्नं तस्थिषा माया ॥ ३० ॥

इमामू नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष ।

एकं यदुज्जा न पृणत्येनीरासिचंतीरवनयः समुद्रं ॥ ६ ॥

इ॒मां । ऊं॒ इति॑ । नु । क॒विऽत॑मस्य । मा॒यां । म॒हीं । दे॒वस्य॑ । न॒किः । आ । द॒ध॒र्षे ।
ए॒कं । यत् । उ॒द्गा । न । पृ॒णंति॑ । ए॒नीः । आ॒ऽसि॑चंतीः । अ॒व॒न॒यः । स॒मु॒द्रं ॥ ६ ॥

कवितमस्य प्रकृष्टप्रज्ञस्य देवस्य द्योतमानस्य सुत्यस्य वा वरुणस्येमां सर्वप्रसिद्धां महीं महतीं मायां प्रज्ञां नकिर्नैवा दधर्ष । न हिनस्ति कश्चिदपि । ऊ न्विति पूरणौ । यद्यस्मादेकं समुद्रमुद्गोदकेन न पृणंति न पुरयंति । काः । एनीरेत्यः शुद्धा गमनशीला वासिचंतीरुदकमासेचयंत्योऽवनयो नवः । बह्व्यो नवः सर्वदोदकेन पुरयंत्योऽपि नैकमपि समुद्रं पुरयंतीति । इदं वरुणस्य महत्कर्मैति । अचांतरिक्षविस्तारादिसमुद्रापूरणपर्यंतं कर्म परमेश्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यं तस्य वरुणादिरूपावस्थानात् । एष ब्रह्मेत्यादि श्रुतेः ॥

अ॒र्य॒म्यं वरु॑ण मि॒त्र्यं वा सखा॑यं वा स॒द॒मि॒द्भा॒तरं॑ वा ।

वे॒शं वा॒ नित्यं॑ वरु॒णार॑णं वा॒ यत्सी॒माग॑श्च॒कृमा॑ शि॒श्रथ॑स्तत् ॥ ७ ॥

अ॒र्य॒म्यं । वरु॑ण । मि॒त्र्यं । वा । सखा॑यं । वा । स॒द॒ । इत॑ । आ॒तरं॑ । वा ।

वे॒शं । वा । नित्यं॑ । वरु॒ण । अ॒रणं॑ । वा । यत् । सी॑ । आ॒गः । च॒कृम॑ । शि॒श्रथः॑ । तत् ॥ ७ ॥

हे वरुण अर्यम्यं । अर्यमैवार्यम्यः ॥ स्वार्थिको यत् । अर्तेरिदं रूपं ॥ प्रदातारमित्यर्थः । अथवेरुणात्मननाशशास्तीत्यर्थमा गुरुः । तं । वा अथवा मित्र्य ॥ निमिदा स्नेहन इत्यस्मिन्निति । स्वार्थिको यत् ॥ अनुरक्तमित्यर्थः । वा अथवा सखायं समानख्यानं सदमित्सर्वदेव आतरं वा । नित्यं निरंतरं वेशं निकटनिकेतनवर्तिनं वा । अरणं वा । अशब्दमित्यर्थः । अथवारणमदातारं वा नित्यं निरंतरं । एतान्नति यत्सीं यदेतदागोऽपराधं चक्रेम तच्छिश्रथः । अस्मत्तो विनाशय ॥

कि॒त॒वा॒सो यद्वि॑रि॒पुर्न दी॒वि यद्वा॑ घा स॒त्यमु॑त यन्न वि॒द्म ।

स॒र्वा॒ ता वि॒ ष्य॑ शि॒थिरे॒व दे॒वाधा॑ ते स्याम वरु॑ण प्रि॒यासः॑ ॥ ८ ॥

कि॒त॒वा॒सः । यत् । रि॒रि॒पुः । न । दी॒वि । यत् । वा । घ॒ । स॒त्यं । उ॒त । यत् । न । वि॒द्म ।

स॒र्वा॒ । ता । वि॒ । स्य॒ । शि॒थि॒राऽइ॒व । दे॒व । अध॑ । ते । स्या॒म । वरु॑ण । प्रि॒यासः॑ ॥ ८ ॥

कितवासः कितवा द्यूतकृतः । किं तवास्ति सर्वं मया जितमिति वदतीति कितवः । न दीवि न देवने द्यूते यथा यद्विरिपुर्लेपयति पापमारोपयति तथास्मासु द्वेष्टारो मयि त्वमेतत्पापमकरोरित्यादिपति ॥ अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नकार उपमार्थीयः ॥ वा अथवा । घेति पूरणः । यत्पापं सत्यमारोपमन्तरेण कृतवन्तः स्मः । उतापि च यत्कृतं पापं न विद्म न जानीमः ता तानि सर्वा सर्वाणि शिथिरेव शिथिलानीव शिथिलबन्धनानि फलानीव वि ष्य । विमोचय ॥ स्तिरूपकृष्टो विमोचने ॥ हे देव अधानंतरं ते तव प्रियासः प्रियाः स्याम । भवेम ॥ ॥ ३१ ॥

इंद्राग्नी यमिति षड्वचं चतुर्दशं सूक्तमचेरार्षमानुष्टुभमैन्द्रायं । षष्ठी विराट्पूर्वा । आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः । अनु० ९. ११. इति परिभाषितत्वात् । तथा चानुक्रांतं । इंद्राग्नी षष्ठैन्द्रायमानुष्टुभं विराट्पूर्वातमिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ यम॑व॒थ उ॒भा वा॒जेषु॑ म॒र्त्ये । दृ॒ह्ना चि॒त्स प्र॑भे॒दति॑ द्यु॒म्ना वा॒णीरि॒व चि॒तः॑ ॥ १ ॥

इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इति॑ । यं । अ॒व॒थः । उ॒भा । वा॒जेषु॑ । म॒र्त्ये । दृ॒ह्ना । चि॒त् । सः । प्र॑ । भे॒दति॑ ।

द्यु॒म्ना । वा॒णीःऽइ॒व । चि॒तः॑ ॥ १ ॥

हे इंद्राग्नी उभोभौ परस्परविद्युक्तौ युवां चं मर्त्यमवधौ रक्षथो वाजेषु संगामेषु स मर्त्यौ दृष्ट्वा चित्
दृढान्यपि बुद्ध्या द्योतमानानि धनानि शत्रुसंबन्धीनि भेदति । भिनक्ति । चित् ऋषिर्वाणीरिव प्रतिवादिवा-
क्यानीव । अथवा त्रिषु स्थानेषु वर्तमानोऽपिः शत्रूणां वाक्यानीव ॥

या पृतनासु दुष्टरा या वाजेषु अवाय्या । या पंच चर्षणीरभींद्राग्नी ता हवामहे ॥२॥
या । पृतनासु । दुस्तरा । या । वाजेषु । अवाय्या । या । पंच । चर्षणीः । अभि । इंद्राग्नी
इति । ता । हवामहे ॥२॥

या याविंद्राग्नी पृतनासु दुष्टरा दुष्टरावनभिभाय्यी । या यी च वाजेषु संगामेष्वन्नेषु वा अवाय्या
अवाय्या सुत्यौ । या यां पंच चर्षणीः । चर्षणयो मनुष्याः । तानभि । रक्षत इति शेषः । ता तौ महानुभावौ
हवामहे । सुमः ॥

तयोरिदमवच्छर्वस्तिग्मा दिद्युन्मघोनोः । प्रति दुणा गभस्त्योर्गवां वृत्रघ्न एषते ॥३॥
तयोः । इत् । अमऽवत् । शर्वः । तिग्मा । दिद्युत् । मघोनोः । प्रति । दुणा । गभस्त्योः ।
गवां । वृत्रघ्ने । आ । ईषते ॥३॥

अमवदभिभावुकं शर्वो बलं तयोरित् तयोरेव । मघोनोर्मघवतोरक्षवतोर्धनवतोर्वा तयोर्दिद्युत् वज्रं
तिग्मा तीक्ष्णं वर्तते गभस्त्योर्हस्तयोः । एवंभूतौ देवौ गवामुदकानां पण्णभिरपहृताणां वा गवां लाभाय द्रुणा
द्रुविकारेण गमनशीलेन वैकेन रथेन वृत्रघ्न आवरकमेघहननाय तथाविधवृत्रासुरवधाय वा प्रतीषते ।
प्रतिगच्छतः

ता वामेषे रथानामिंद्राग्नी हवामहे । पती तुरस्य राधसो विद्वांसा गिर्वेणस्तमा ॥४॥
ता । वां । एषे । रथानां । इंद्राग्नी इति । हवामहे । पती इति । तुरस्य । राधसः ।
विद्वांसा । गिर्वेणऽतमा ॥४॥

हे देवी ता तौ वक्ष्यमाणगुणौ वां युवां हवामहे । सुमः । किमर्थं । रथानामेषे युद्धे रथानां प्रेरणाय ।
कीदृशौ युवां । इंद्राग्नी इंद्रमग्निं च परस्परयुग्मभूतौ तुरस्य जंगमरूपस्य राधसो धनादिलक्षणस्य पती
स्वामिनी विद्वांसा सर्वज्ञौ गिर्वेणस्तमा गीर्भर्वननीयतमौ । ईदृशौ युवां हवामहे ॥

ता वृधंतानु द्यून्मर्तीय देवावदभा । अर्हता चित्पुरो दधेऽंशेव देवावर्तते ॥५॥
ता । वृधंतौ । अनु । द्यून् । मर्तीय । देवौ । अदभा । अर्हता । चित् । पुरः । दधे ।
अंशाऽइव । देवौ । अर्वते ॥५॥

ता तावनु द्यून् प्रतिदिनं वृधंतौ वर्धमानौ । सर्वदा प्रवृद्धावित्यर्थः । वर्धने दृष्टान्तः । मर्तेव मनुष्याविव ।
तौ यथा प्रतिदिनं वर्धते । देवौ द्योतमानावदभाहिंस्यावर्हता चित् प्रकर्षेण पूज्यौ । चिदिति पूजायां ।
तादृशौ महानुभावौ देवावर्ततेऽञ्जलाभाय पुरो दधे पुरस्तुर्वे । अंशेव । अंशो नाम द्वादशादित्यमध्यवर्ती
देवः । स भगस्याप्युपलक्षकः । अंशाविव । आदित्याविव । दीप्तावित्यर्थः ॥

एवंद्राग्निभ्यामहावि हृष्यं श्रूष्यं घृतं न पूतमद्रिभिः ।
ता सूरिषु श्रवो बृहद्रयि गृणत्सु दिधृतमिधं गृणत्सु दिधृतं ॥६॥

ए॒व । इं॒द्राग्नि॑ऽभ्यां । अ॒हा॒वि । ह॒व्यं । श्रू॒ष्यं । घृ॒तं । न । पू॒तं । अ॒द्रिऽभिः ।

ता । सू॒रिषु॑ । अ॒वः । बृ॒हत् । र॒यिं । गृ॒णत्ऽसु॑ । दि॒धृतं॑ । इ॒षं । गृ॒णत्ऽसु॑ । दि॒धृतं॑ ॥ ६ ॥

एवमिदानीं क्रियमाणप्रकारेण । सुतिसाहित्येनेत्यर्थः । इंद्राग्निभ्यां हव्यं हविरहावि । परित्यक्तमासीत् । कीदृशं तत् । श्रूष्यं बलकरं । किमिव । अद्रिभिर्यावभिः पुतमभिपुतं घृतं न सोमरसमिव । तद्यथा युवाभ्यां प्रदीयते तद्वच्चरुपुरोडाशादिकमपि । ता ती देवी सूरिषु मेधाविष्वक्सासु बृहत् प्रभूतं अयोऽन्नं यशो वा रयिं धनं च दिधृतं । धारयतं । इषमन्नं गृणत्सु सुवत्सु दिधृतं । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ३२ ॥

प्र वो मह इति नवर्चं पंचदशं सूक्तमेवयामरुदाख्यस्यावेयस्य मुनेरार्थं मरुदेवताकमतिजगतीच्छंदस्कं । तथा चानुक्रमणिका । प्र वो नवैवयामरुदाख्यमतिजगतीकमिति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । एवयामरुदुक्तो वृषाकपिना । आ० ८. ४. इति ॥

प्र वो म॒हे म॒तयो॑ यंतु॒ विष्ण॑वे म॒रुत्व॑ते गि॒रि॒जा ए॒व॒याम॑रुत् ।

प्र श॒र्धीय॑ प्रय॒ज्यवे॑ सु॒खा॒दये॑ त॒वसे॑ भ॒न्ददि॑ष्टये॒ धुनि॑व्रताय॒ शव॑से ॥ १ ॥

प्र । वः । म॒हे । म॒तयः॑ । यंतु॒ । विष्ण॑वे । म॒रुत्व॑ते । गि॒रि॒जाः । ए॒व॒याम॑रुत् ।

प्र । श॒र्धीय॑ । प्र॒य॒ज्यवे॑ । सु॒खा॒दये॑ । त॒वसे॑ । भ॒न्दत्ऽदृष्ट॑ये । धुनि॑व्रताय॒ शव॑से ॥ १ ॥

प्र यंतु प्रगच्छंतु गिरिजा वाचि निष्पन्ना मनयः सुतयः । कक्षी । बसुभ्यं ॥ वचनव्यत्ययः ॥ विष्णवे व्याप्ता-येन्द्राय विष्णवे वा मरुत्वते मरुद्विस्तवते । कस्य सुतय इत्युच्यते । एवयामरुत् एतन्नामकस्य ऋषेः ॥ षष्ठ्या लुक् ॥ अथवायमृषिर्गिरिजाः सुतेर्जनयिता भवति । उत्तरार्धे मरुत्सुतिः । किंच प्र यंतु सुतयः । कक्षी । शर्धाञ्च बलाय मारुताय । इतरत्सर्वं बलविशेषणं । प्रयज्यवे प्रकर्षेण यष्टव्याय सुखादये शोभनाभरणाय । खादिराभरणविशेषः । हस्तेषु खादित्य । ऋग्वे० १. १६८. ३. । पत्सु खादयः । ऋग्वे० ५. ५४. ११. । इति च श्रुतेः । तवसे बलवते भन्ददिष्टये । सुतिरूपेष्टिर्यस्य तद्भन्ददिष्टि । तस्मै धुनिव्रताय मेघानां चालनं कर्म यस्य तादृशाय शवसे गमनवते ॥

प्र ये जा॒ता म॒हिना॑ ये च॒ नु स्व॒यं प्र वि॒द्यना॑ ब्रुवत॑ ए॒व॒याम॑रुत् ।

क्र॒त्वा त॒द्वो म॒रुतो॑ ना॒धृषे॑ श॒वो दा॒ना म॒हा तदे॑षाम॒धृष्टा॑सो ना॒द्रयः॑ ॥ २ ॥

प्र । ये । जा॒ताः । म॒हिना॑ । ये । च॒ । नु । स्व॒यं । प्र । वि॒द्यना॑ । ब्रुव॑ते । ए॒व॒याम॑रुत् ।

क्र॒त्वा । तत् । वः । म॒रुतः॑ । न । आ॒ऽधृषे॑ । श॒वः । दा॒ना । म॒हा । तत् । ए॒षां । अ॒धृष्टा॑सः ।

न । अ॒द्रयः॑ ॥ २ ॥

ये महिना महता विष्णुनेद्रेण वा सह प्र जाताः प्रादुर्भूतास्तान्ब्रुवते । ये च नु शिप्रं स्वयमेव विद्यना यज्ञगमनविषयज्ञानेन सह प्र जाताः प्रादुर्भूतास्तान्ब्रुवते । सूति ॥ प्रत्ययमाख्यातेन वा संबन्धनीयः । ब्रुवत इति व्यत्ययेन बहुवचनं । एकवचने वा छांदसः शः । निघाताभावच्छांदसः ॥ अथ प्रत्य-यवादः । हे मरुतो वो युष्माकं तत्प्रसिद्धं शवो बलं क्रत्वा चालनादिरूपेण कर्मणा युक्तं नाधृषे । कैश्चिदध्या-धर्षणीयं न भवति । अन्विषामसुरादीनां क्रत्वा कर्मणा बानभिभाव्यं भवति ॥ क्रत्वर्थे केन् ॥ किंचिषां वो तत् बलं दानाभिमतदानेन महा महत्त्वेन चोपेतं । यूयं प्रबलाः । अधृष्टासोऽधर्षणीयाः । तच्च दृष्टान्तः । अद्रयो न । ते यथाधृष्टास्तद्वयमपि ॥

प्र ये दिवो बृहतः ऋग्विरे गिरा सुशुक्लानः सुभ्व एवयामस्त ।
 न येषामिरी सधस्य ईष्ट आँ अग्रयो न स्वविद्युतः प्र स्यद्रासो धुनीनां ॥३॥
 प्र । ये । दिवः । बृहतः । ऋग्विरे । गिरा । सुऽशुक्लानः । सुऽभ्वः । एवयामस्त ।
 न । येषाँ । इरी । सधऽस्ये । ईष्टे । आ । अग्रयः । न । स्वऽविद्युतः । प्र । स्यद्रासः ।
 धुनीनां ॥३॥

ये महतो बृहतो दिवो शुक्लोकादागच्छंतः प्र ऋग्विरे शुक्लांति ताम्रवतो गिरिवयामस्तस्मृतवान् । कीदृ-
 शास्ते । शुशुक्लानो दीप्ताः सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः । येषां महतां सधस्ये सहस्रानि स्वकीये निवासे तिष्ठतामिरीरिता
 प्रेरिता नेष्ट आ । नेष्टे च चालयितुं । आ इति चार्थे । अग्रयो न अग्रय इव स्वविद्युतः स्वयमेव विद्योत-
 माना धुनीनां नदीनां स्यद्रासो वर्षणेन चालयितारस्य ॥

स चक्रमे महतो निरुक्रमः समानस्मात्सदस एवयामस्त ।
 यदायुक्त त्मना स्वादधि षण्भिर्विस्पर्धसो विमहसो जिगाति शेवृधो नृभिः ॥४॥
 स । चक्रमे । महतः । निः । उरुऽक्रमः । समानस्मात् । सदसः । एवयामस्त ।
 यदा । अयुक्त । त्मना । स्वात् । अधि । षुऽभिः । विऽस्पर्धसः । विऽमहसः ।
 जिगाति । शेऽवृधः । नृऽभिः ॥४॥

स मरुद्गणो महतः प्रवृद्धात्समानस्मात्सर्वेषां साधारणात्सदसः स्थानादंतरिचादुत्क्रमो विस्तीर्णक्रमणः
 सन् निश्चक्रमे । निरगच्छत् । एवयामस्तद्विपर्ययात् स्वात्स्वकीयस्थानात् । अधीति पंचम्यर्थानुवादी । त्मनात्मनैव
 क्षुभिर्गंतुभिर्नृभिः स्वनेतृभिरश्वैरयुक्त युक्तोऽभवदागमनप्रार्थनाय । अथ बह्ववदुच्यते । तदानीं विस्पर्धसो
 विविधस्पर्धाः । अहं पुरतो गच्छाम्यहं पुरतो गच्छामीति तेषां स्पर्धा । अथवा विगतस्पर्धाः । न ह्येषां साधं
 स्पर्धकाः संति । विमहसो विशिष्टबलाः शेवृधः शेवस्य सुखस्य वर्धयितारो जिगाति । निर्गच्छन्ति ॥ व्यत्य-
 येनैकवचनं ॥

स्वनो न वोऽमवानेजयवृषा त्वेषो ययिस्तविष एवयामस्त ।
 येना सहंतं अंजत स्वरोचिषः स्थारश्मानो हिरण्ययाः स्वायुधास इष्मिणः ॥५॥
 स्वनः । न । वः । अमऽवान् । रेजयत् । वृषा । त्वेषः । ययिः । तविषः । एवयामस्त ।
 येन । सहंतः । अंजत । स्वऽरोचिषः । स्थाऽरश्मानः । हिरण्ययाः । सुऽआयुधासः ।
 इष्मिणः ॥५॥

हे महतो वो युष्माकं स्वनो वेगजनितः शब्दो न रेजयत् न कंपयत्वयामस्तं मां ॥ सुपां सुलुगिति
 द्वितीयालुक् ॥ स्वनो विशेयते । अमवान् बलवान् वृषा वर्धिता वृष्टेस्त्वेषो दीप्तो ययिर्गता तविषः प्रवृद्धः ।
 येन स्वनेन सहंतः शबूनभिभवन्तो यूयमंजत । प्रसाधयथ ॥ लङर्थे लोट् ॥ कीदृशा यूयं । स्वरोचिषः स्वायत्त-
 ररमयः स्थारश्मानः स्थिररश्मयो हिरण्यया हिरण्याभरणाः स्वायुधासः स्वायत्तायुधा इष्मिणोऽन्नवन्तो
 गमनवन्तो वा ॥ ॥३३॥

अपा॒रो वो॑ महि॒मा वृ॒द्धश॒वस॒स्त्वे॒षं श॒वोऽव॒त्वेव॒याम॑रुत् ।

स्था॒ता॒रो हि॒ प्र॒सि॒तौ सं॒दृ॒शि॒ स्थ॒न॒ ते न॒ उरु॒थ॒ता नि॒दः शु॒शु॒क्रांसो॒ नाग्र॑यः ॥ ६ ॥

अपा॒रः । वः । महि॒मा । वृ॒द्धऽश॒वसः॑ । त्वे॒षं । श॒वः । अव॒तु । ए॒व॒याम॑रुत् ।

स्था॒ता॒रः । हि । प्र॒सि॒तौ । सं॒दृ॒शि॒ । स्थ॒न॒ । ते । नः । उरु॒थ॒त । नि॒दः । शु॒शु॒क्रांसः॑ ।

न । अग्र॑यः ॥ ६ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं महिमापा॒रोऽन॒व॒धिकः । हे वृ॒द्धश॒वसः॑ प्रवृ॒द्धव॒लास्त्वे॒षं दी॒प्तं श॒वो यु॒ष्माकं ब॒लम॒वतु॑ रक्ष॒त्वेव॒याम॑रुतं मां ॥ द्विती॒धिक॒वच॒नस्य॑ लुक् ॥ यूयं प्र॒सि॒तौ प्र॒बल॒बन्ध॑ने नि॒यम॑न॒वति॒ यज्ञे सं॒दृ॒शि॒ संद॑र्शने नि॒मित्ते॒ स्था॒ता॒रो हि॒ स्थान॑नियमेन तिष्ठ॒तो भ॒वथ॑ खलु । ते नोऽस्मान्नि॒दो नि॒दका॑च्छ॒त्रोः सका॑शादु॒रुथ॑त । रक्ष॒त । अग्र॑य इव शु॒शु॒क्रांसो॒ यूय॑मिति ॥

ते रु॒द्रासः॑ सु॒म॒खा अ॒ग्रयो॑ यथा तु॒विद्यु॑म्ना अ॒व॒त्वेव॒याम॑रुत् ।

दी॒र्घं पृ॒थु पंप्र॑थे स॒द्य पा॒र्थि॒वं॒ येषा॑म॒ज्मेष्वा॒ महः॑ श॒र्धा॒स्य॒द्भुतै॑नसां ॥ ७ ॥

ते । रु॒द्रासः॑ । सु॒ऽम॒खाः । अ॒ग्रयः॑ । यथा॒ । तु॒वि॒ऽद्यु॒म्नाः । अ॒व॒तु । ए॒व॒याम॑रुत् ।

दी॒र्घं । पृ॒थु । पंप्र॑थे । स॒द्य । पा॒र्थि॒वं॒ । येषां॑ । अ॒ज्मे॒षु । आ । महः॑ । श॒र्धा॒सि ।

अ॒द्भुत॑ऽए॒नसां॑ ॥ ७ ॥

हे मरुतो रु॒द्रासो॑ रु॒द्रपु॒त्राः सु॒म॒खाः शो॒भन॑यज्ञा अग्र॒यो यथा॑ अग्र॒य इव॑ तु॒विद्यु॑म्नाः प्रभू॒तदी॒प्तयः॑ । अथ॒वा अ॒प्रि॒स॒दृशा॑स्तु॒विद्यु॑म्नाः प्रभू॒तध॑ना अ॒व॒तु रक्ष॑त्वेव॒याम॑रुदे॒तन्ना॒मान॑मृ॒धिं मां । पा॒र्थि॒वं॒ । पृथि॒व्यान्ता॑रि॒चं । तत्स॑बन्धि दी॒र्घमा॑यतं पृथु॒ विस्ती॑र्णं स॒द्य स॒दनं॑ पंप्रथे । म॒रुद्भिः॑ प्रथि॒तम॑भूत् । अ॒द्भुतै॑न॒साम॑पा॒पानां॑ येषा॒मज्मे॒षु ग॑मनेषु म॒हो म॒हांति॑ श॒र्धा॒सि चा॑ गच्छ॒तीति॑ शेषः ॥

अ॒द्भे॒षो नो॑ मरु॒तो गा॒तुमे॑त॒न॒ श्रो॒ता ह॒वं ज॒रि॒तुरे॑व॒याम॑रुत् ।

वि॒ष्णोर्म॑हः स॒मन्य॑वो यु॒योत॑न॒ स्मद्र॑थ्यो॒ऽन दंस॑नाप॒ द्वेषा॑सि स॒नुतः॑ ॥ ८ ॥

अ॒द्भे॒षः । नः । म॒रुतः॑ । गा॒तुं । आ । इ॒त॒न॒ । श्रो॒तं । ह॒वं । ज॒रि॒तुः । ए॒व॒याम॑रुत् ।

वि॒ष्णोः । म॒हः । स॒ऽम॒न्य॒वः । यु॒यो॒त॒न॒ । स्मत् । र॒थ्यः । न । दंस॑ना । अप॑ । द्वेषा॑सि ।

स॒नु॒तरि॑ति ॥ ८ ॥

हे मरुतो अ॒द्भे॒षोऽद्भे॒षसो॑ यूयं नोऽस्माकं गा॒तुं ग॑मनस्वभा॒वं स्तोत्रं॑ प्रथे॒तन॑ । आगच्छ॒त । तदर्थं॑ ज॒रि॒तुः स्तो॒तुरे॒व॒याम॑रुदे॒व॒याम॑रुतो मम इ॒वं श्रो॑त । शृणु॒त । वि॒ष्णोर्वा॒पक॑स्त्रि॒न्द्रस्य॑ म॒हो म॒हो हे॑ स॒मन्य॑वः स॒मान॑यज्ञा यूयं स्नात् । अयं प्रश॒स्तना॑म । प्रश॒स्ता रथ्यो॑ न रथि॒नो द्यो॒हार॑ इव । ते यथा॑ श॒बूज॑पाकुर्वन्ति तद्व॒द्स्माकं॑ दंस॒ना क॑र्मणा स॒नुतः॑ । अ॒न्तर्हि॑तनामे॒तत् । अ॒न्तर्हि॑तान् द्वेषांसि द्वेष्टु॒न् अप॑ यु॒योत॑न । दूरे॑ वि॒योज॑यत । पृथक्कुरु॒त ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोर्विनिर्मुक्ता । आ० गृ० ३. ५. ॥

गं॒ता नो॑ य॒ज्ञं य॒ज्ञियाः॑ सु॒श॒मि श्रो॒ता ह॒वम॑रु॒क्ष ए॒व॒याम॑रुत् ।

ज्येष्ठा॑सो॒ न प॑र्व॒तासो॒ व्यो॒मनि॑ यूयं तस्य॑ प्रचे॒तसः॑ स्या॒त दु॒र्ध॒तैवो॑ नि॒दः ॥ ९ ॥

गंतं । नः । यज्ञं । यज्ञियाः । सुऽशमि । श्रोतं । हवँ । अरक्षः । एवयामरुत् ।
 ज्येष्ठासः । न । पर्वतासः । विऽओमनि । यूयं । तस्य । प्रऽचेतसः । स्यातं । दुऽधर्तवः ।
 निदः ॥ ९ ॥

हे यज्ञिया मरुतो यूयं नोऽस्माकं यज्ञं गंतं । आगच्छत । सुशमि शोभनकर्म यथा भवति तथा । सुकर्म-
 त्वाद्येत्यर्थः । तदर्थं नो हवमस्मदीयमाह्वानं श्रोत । शृणुत । अरक्षो रक्षोर्वर्जिता यूयं ॥ लिंगवचनयोर्व्यत्ययः ॥
 ज्येष्ठासो न ज्येष्ठा इव पर्वतासो विन्धादय इवातिप्रवृद्धा व्योमन्यंतरिक्षे वर्तमानाः प्रचेतसो यूयं तस्य निदो
 निदकस्य दुर्धर्तवो दुर्धराः स्यात । भवत ॥ ॥ ३४ ॥

॥ इति पंचमे मंडले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं चाक्षिप्यं पंचमं मंडलं ॥

॥ अथ षष्ठं मंडलं ॥

भारद्वाजे षष्ठे मंडले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र त्वं ह्यप इति त्रयोदशर्चं प्रथमं सूक्तं । त्वं ह्यपि सप्तेनेति बार्हस्पत्यो भरद्वाजः षष्ठं मंडलमपञ्चदित्यनुकांतत्वात् मंडलद्रष्टा ख एव भरद्वाज ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मंडलादिपरिभाषयाभिर्देवता ॥ पशोर्हविष्यवदीयमानि मैत्रा-
वरुणेनानुवचनीयमिदं मनोतामूक्तं । सूचितं च । त्वं ह्यपि प्रथम इत्यन्वाह । आ० ३. ६. इति ॥ प्रातरनुवाक
आग्नेये क्रतौ वैष्टुभे कंदस्थितदादिसूक्तषट्कं द्वितीयवर्जं । सूचितं च । त्वं ह्यपि प्रथम इति षष्ठां द्वितीयमुद्धरेत् ।
आ० ४. १३. इति ॥ आद्योपाकरणे विनियुक्ता । सूचं तु पूर्वं मंत्र उक्तं ॥

त्वं ह्यपि प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।

त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहधौ ॥ १ ॥

त्वं । हि । अग्ने । प्रथमः । मनोता । अस्याः । धियः । अभवः । दस्म । होता ।

त्वं । सीं । वृषन् । अकृणोः । दुष्टरीतु । सहः । विश्वस्मै । सहसे । सहधौ ॥ १ ॥

हे अग्ने प्रथमो देवानां मध्ये प्रथमः प्रतमः प्रकृष्टतमः पूर्वभावी वा त्वं मनोता हि देवानां मनो यत्रोतं
संबद्धं भवति तादृशो भवसि । हिशब्दोऽपिः सर्वा मनोताप्रो मनाताः संगच्छन्ते । ऐ० ब्रा० २. १०. इत्यादि-
ब्राह्मणप्रसिद्धिव्योतनार्थः । हे दस्य दर्शनीय अस्या धियोऽस्य कर्मणो होता देवानामाह्वाताभवः । भवसि ।
हे वृषन् कामानां वर्धितः त्वं सीं सर्वतो दुष्टरीतु दुर्हिंस्यमहिंस्यं सहो बलमकृणोः । अकरोः । किमर्थं ।
विश्वस्मै सहसे सर्वस्यापि बलवतः शत्रोः सहध्या अभिभवनाय ॥

अधा होता न्यसीदो यजीयानिळस्पद इषयन्नीड्यः सन् ।

तं त्वा नरः प्रथमं देवयंतो महो राये चितयंतो अनु गमन् ॥ २ ॥

अध । होता । नि । असीदः । यजीयान् । इळः । पदे । इषयन् । ईड्यः । सन् ।

तं । त्वा । नरः । प्रथमं । देवऽयंतः । महः । राये । चितयंतः । अनु । गमन् ॥ २ ॥

अधाधुना हे अग्ने यजीयानतिशयेन यथा त्वं होता होमनिष्पादकः सन् इळो भूम्या वेदिलक्षणायाः
पदे स्थाने न्यसीदः । निपलवानसि । किं कुर्वन् । इषयन् पशुपुरोडाशादिलक्षणमन्नमिच्छन् ईड्यः सुत्यः सन् ।
तं तादृशं त्वा त्वां प्रथममितरदेवताभ्यः पूर्वं देवयंतो देवं त्वामात्मन इच्छंतो नरो नेतारो मनुष्या ऋत्विग्य-
जमाना महो महते राये धनाय चितयंतो जानंतः सुत्या ज्ञापयंतो वा अनु गमन् । अन्वगच्छन् पूर्वं ॥

वृतेव यंतं बहुभिर्वसथ्यैऽस्त्वे रयिं जागृवांसो अनु गमन् ।

रुशंतमग्निं दर्शतं बृहंतं वपावंतं विश्वहा दीदिवांसं ॥ ३ ॥

वृताऽइव । यंतं । बहुऽभिः । वसथ्यैः । त्वे इति । रयिं । जागृऽवांसः । अनु । गमन् ।

रुशंतं । अग्निं । दर्शतं । बृहंतं । वपाऽवंतं । विश्वहा । दीदिऽवांसं ॥ ३ ॥

वृतेव मार्गेण । इवेति संप्रत्यर्थे । लोकद्वयमध्यगतेन मार्गेण बह्मभिरनेकैर्वसथैर्वसुभिः ॥ स्वार्थिकस्तद्धित-
प्रत्ययः ॥ यजमानानां निवासद्योगिर्वा सार्धं यंतं गच्छंतं त्वामनु गमन् । अनुगच्छन्ति । संबन्धते यजमानाः ।

कीदृशस्ते । त्वे त्वयि देवे रयिं धनं जागृवांसः । प्रयच्छंत इत्यर्थः । कीदृशं त्वामित्युच्यते । दृशंतं दीप्तवर्णं न-
पिमंगनादिगुणविशिष्टं दर्शतं दर्शनीयं बृहंतं मह्यंतं वपावतं विश्वहा सर्वेषु कालेषु दीदिवांसं दीप्यमानं ॥

पदं देवस्य नमसा व्यंतः अवस्यवः अव आपन्नमृक्तं ।

नामानि चिद्दधिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयंत संदृष्टौ ॥ ४ ॥

पदं । देवस्य । नमसा । व्यंतः । अवस्यवः । अवः । आपन्न । अमृक्तं ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । भद्रायां । ते । रणयंत । संदृष्टौ ॥ ४ ॥

देवस्य द्योतमानस्याग्नेः पदमाहवनीयस्थानं नमसा हविषा स्तोत्रेण वा व्यंतो गच्छंतः अवस्यवो
ऽन्नमिच्छंतः पूर्वं यजमानाः अवः सर्वत्र श्रूयमाणमन्नममृतमन्यैरपरिबाध्यमापन् । आप्नुवंति । हे अग्ने ते तव
भद्रायां स्तुत्यायां संदृष्टौ निमित्तायां रणयंत । रमयंति । यज्ञियानि यज्ञयोग्यानि नामानि नमनीयानि
वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि दधिरे । धारयंति । अथवा नमनसाधनानि स्तोत्राणि दधिरे ॥

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां राय उभयांसो जनानां ।

त्वं चाता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सद्मिन्मानुषाणां ॥ ५ ॥

त्वां । वर्धन्ति । क्षितयः । पृथिव्यां । त्वां । रायः । उभयांसः । जनानां ।

त्वं । चाता । तरणे । चेत्यः । भूः । पिता । माता । सद्मं । इत् । मानुषाणां ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वां क्षितयो मनुष्या ऋत्विजः पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वर्धन्ति । वर्धयंति । उभयांस उभयविधानि
पशुपशुखाणि जनानां यजमानानां संबन्धीनि रायो धनान्यृत्विजोऽध्वर्वाद्यस्त्वां त्वामुद्दिश्य वर्धन्ति ।
अथवोभयविधानि धनानि गवादीनि जनानां पुत्रादीनामर्थाय प्राप्तुं त्वां वर्धन्ति । हे तरणे दुःखान्तारकाये
त्वं चेत्यो ज्ञातव्यः स्तुत्यः सन् चाता रक्षिता भूः । भवसि । किंच मानुषाणां मनुष्याणां स्तोत्राणामस्माकं सद्मि-
त्सर्वदा पिता माता च मातापितृस्थानीयो भूः । भवसि ॥ ॥ ३५ ॥

सपर्येण्यः स प्रियो विस्व ऋग्निर्होता मंद्रो नि षसाद् यजीयान् ।

तं त्वा वयं दमे आ दीदिवांसमुप जुबाधो नमसा सदेम ॥ ६ ॥

सपर्येण्यः । सः । प्रियः । विस्व । अग्निः । होता । मंद्रः । नि । ससाद् । यजीयान् ।

तं । त्वा । वयं । दमे । आ । दीदिवांसं । उप । जुबाधः । नमसा । सदेम ॥ ६ ॥

सोऽग्निः सपर्येण्यः पुज्यः प्रियः कामानां पूरको विष्णु प्रजामु होता होमनिष्पादको मंद्रो मदनीयो
यजीयानतिशयेनेतरदेवानां यष्टा यजनीयो वा । एवं महानुभावोऽग्निर्नि षसाद् । निषसोऽभूत् । अथ
प्रत्यक्षतः । तं त्वा तादृशं त्वां वयं यजमाना दमे गृहे दीदिवांसं दीप्यमानं जुबाधः जानुनी बाधयंतोऽवन-
तजानवः प्रणताः संतो नमसा स्तोत्रेणोपा सदेम । आसादधेम । अथवोपासीदेमेतिवमाशस्ते ॥

तं त्वा वयं सुध्यो नव्यमग्ने सुम्नायव ईमहे देवयंतः ।

त्वं विशो अनयो दीद्यानो दिवो अग्ने बृहता रोचनेन ॥ ७ ॥

तं । त्वा । वयं । सुध्यः । नव्यं । अग्ने । सुम्नायवः । ईमहे । देवयंतः ।

त्वं । विशः । अनयः । दीद्यानः । दिवः । अग्ने । बृहता । रोचनेन ॥ ७ ॥

हे अग्ने तं तादृशं महानुभावं नव्यं सुखं त्वा त्वां सुध्यः शोभनवृद्धयः सुन्नायवः सुखमिच्छन्तो देवयन्तो देवं त्वामिच्छन्तो वयमीमहे । याचामहे । सुम इत्यर्थः । हे अग्ने त्वं दीद्यानो दीप्यमानः सन् । केन । बृहता महता रोचनेन रोचमानेन तेजसा दीद्यानो विशः प्रजाः स्तोतृन्स्नान् दिवः स्वर्गमनयः । अगमयः । रोचनेनादित्येन दिवमगमय इति वा संबंधः । आदित्यमार्गेणेत्यर्थः ॥

विशां कविं विशपतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनां ।

प्रेतीषणिमिषयंतं पावकं राजंतमग्निं यजतं रयीणां ॥ ८ ॥

विशां । कविं । विशपतिं । शश्वतीनां । निऽतोशनं । वृषभं । चर्षणीनां ।

प्रेतिऽइषणिं । इषयंतं । पावकं । राजंतं । अग्निं । यजतं । रयीणां ॥ ८ ॥

शश्वतीनां नित्यानां विशामृत्विग्यजमानलक्षणां विशपतिं स्वामिन् कविं क्रांतदर्शिनं नितोशनं शत्रूणां हिंसकं वृषभं कामानां वर्षकं चर्षणीनां स्तोतृणां मनुष्याणां प्रेतीषणिं प्राप्नोमममिषयंतमन्नं कुर्वंतं पावकं शोधकं राजंतं दीप्यमानं दीपयंतं वा रयीणां लाभाय यजतं यष्टव्यमग्निं सुम इति शेषः ॥

सो अग्र ईजे शशमे च मर्तो यस्त आनट् समिधा हव्यदातिं ।

य आहुतिं परि वेद नमोभिर्विश्वेत्स वामा दधते त्वोतः ॥ ९ ॥

सः । अग्रे । ईजे । शशमे । च । मर्तः । यः । ते । आनट् । संऽइधा । हव्यऽदातिं ।

यः । आऽहुतिं । परि । वेद । नमः । ऽभिः । विश्वा । इत् । सः । वामा । दधते । त्वाऽऊतः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वां स मर्तः स यजमान ईजे । यजते । शशमे च । स्मृति । शशमान इति स्तुतिकर्मसु पाठादिदमपि स्तुतिकर्म । यो यजमानस्ते तव समिधा सह हव्यदातिं हविषां दानमानट् करोति । किंच यो यजमानो नमोभिः स्तुतिभिराहुतिमाज्यादिलक्षणां परि वेद परितो वेत्ति । ददातीत्यर्थः । स यजमानस्त्वोतस्त्वया रक्षितः सन् विश्वेत् सर्वाणि वामा वननीयानि धनानि दधते । धारयति ॥

अस्मा उ ते महि महे विधेम नमोभिरग्रे समिधोत हव्यैः ।

वेदी सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैरा ते भद्रायां सुमतौ यतेम ॥ १० ॥

अस्मै । ऊं इति । ते । महि । महे । विधेम । नमः । ऽभिः । अग्रे । संऽइधा । उत । हव्यैः ।

वेदी । सूनो इति । सहसः । गीः । ऽभिः । उक्थैः । आ । ते । भद्रायां । सुऽमतौ । यतेम ॥ १० ॥

हे अग्ने महे महतेऽस्मै ते तुभ्यं महि महदत्यधिकं विधेम । परिचरेम । कैरित्युच्यते । नमोभिर्नमस्कारैः समिधा वा उतापि च हव्यैर्हविर्भिः । हे सहसः सूनो वेदी वेद्यां गीर्भिः स्तोत्रैरुक्थैः शस्त्रैश्च विधमेति संबंधः । किंच ते तव भद्रायां सुत्यायां सुमतौ शोभनानुपहृद्वावा यतेम । आगच्छेम । भवेमेत्यर्थः ॥

आ यस्ततंथ रोदसी वि भासा अवोभिश्च अवस्यस्तृचः ।

बृहद्भिर्वाजैः स्थविरेभिरस्मे रेवद्भिरग्रे वितरं वि भाहि ॥ ११ ॥

आ । यः । ततंथ । रोदसी इति । वि । भासा । अवः । ऽभिः । च । अवस्यः । तृचः ।

बृहत् । ऽभिः । वाजैः । स्थविरेभिः । अस्मे इति । रेवत् । ऽभिः । अग्रे । विऽतरं ।

वि । भाहि ॥ ११ ॥

हे अग्ने यस्त्वं रोदसी यावापृथिवी भासा दीप्या व्या ततंथ व्यतनोः । किंच तद्वस्तारकस्त्वं श्रवोभिः
नृतिभिः श्रवस्यश्च भवसि हे तादृशमे बृहद्भिर्महद्भिर्वाजैरन्नेः स्थविरैभिः स्थविरैः स्थूले रेवञ्जी रथिमञ्जिरस्ते
अस्मदर्थं वितरं विशिष्टतरं वि भाहि । विशेषेण दीप्यस्व ॥

नृवडंसो सदमिड्यस्मे भूरि तोकाय तनयाय पश्वः ।

पूर्वीरिषो बृहतीररेअघा अस्मे भद्रा सौश्रवसानि संतु ॥ १२ ॥

नृऽवत् । वसो इति । सद । इत् । धेहि । अस्मे इति । भूरि । तोकाय । तनयाय । पश्वः ।

पूर्वीः । इषः । बृहतीः । अरेऽअघाः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । संतु ॥ १२ ॥

हे वसो वासक धनवन्वाये नृवत् मनुष्यरूपेत् धनं सदमित्सर्वदास्ते अस्मासु धेहि । स्थापय । किंच भूरि
प्रभूतान् पश्वः पशूश्च धेहि । किमर्थं । तोकायास्तत्पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय । किंच पूर्वीः पुरयिष्यः कामानां
बद्धो वा बृहतीर्महत् अरेअघाः । अरे दूरेऽघानि यासु ताः । तादृश इष उक्तलक्षणाव्यञ्जानि भद्रा
भद्राणि सौश्रवसानि सुश्रवस्त्वान्यस्ते अस्मासु संतु । भवन्तु ॥

पुरुष्यमे इति त्रयोदश्यासंभरणीयेष्टावधेः चतुर्वतोऽनुधाक्या । सृजितं च । पुरुष्यमे पुरुधा त्वाया स
चित्रं चित्रं चितयन्तमस्ते । आ० ४. १. इति ॥

पुरुष्यमे पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुता ते अश्यां ।

पुरुणि हि त्वे पुरुवार संत्यमे वसु विधते राजन् त्वे ॥ १३ ॥

पुरुणि । अग्ने । पुरुधा । त्वाऽया । वसूनि । राजन् । वसुता । ते । अश्यां ।

पुरुणि । हि । त्वे इति । पुरुऽवार । संति । अग्ने । वसु । विधते । राजन् । त्वे इति ॥ १३ ॥

हे अग्ने राजन् ते तव पुरुणि बह्वनि पुरुधा गवाश्वादिरूपेण बहुप्रकाराणि वसूनि धनानि वसुता
वसुताये वसुमत्त्वायाश्नां । व्याप्त्यां मुंजीय वा ॥ अत्र भरतस्वामी वसुतात इत्येकपदं सप्तम्यतं चकार भट्टभा-
स्करमिश्रोऽप्येकपदं संबुद्धतं चकार ॥ हे पुरुवार बहुभिर्वरणीयाये राजन् राजमाने त्वे त्वयि पुरुणि
बह्वनि वसु वसूनि त्वे त्वां विधते परिचरते मह्यं दातव्यानि संति ॥ ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ पंचमोऽध्याय आरभ्यते ॥ षष्ठमंडलस्य षडनुवाकात्मकस्य प्रथमेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र त्वं
हीत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थमापेयं । अंत्या षट्पंचाशदक्षरा शक्यार्थादितो दशानुष्टुभः । अनुक्रम्यते
हि । त्वं हीत्कादशानुष्टुभं शक्यर्थतमिति ॥ प्रातरनुवाक आप्रेये क्रतावानुष्टुभे वंदसीदं सूक्तमुत्तमावर्जं विनि-
युक्तं । सूच्यते हि । त्वं हि चैतवदया यो होताजनिष्ट । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्ते चैतत् शंसनीयं
प्रातरनुवाकान्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥ अंगिरसां द्विरात्रे द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्वं । सूचितं च । त्वं हि
चैतवदिति चाज्यं । आ० १०. २. इति ॥

त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे । त्वं विचर्षणे अत्रो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ १ ॥
 त्वं । हि । क्षैतऽवत् । यशः । अग्ने । मित्रः । न । पत्यसे । त्वं । विऽचर्षणे । अत्रः । वसो
 इति । पुष्टिं । न । पुष्यसि ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं हि त्वं खलु क्षैतवत् । क्षितिः क्षयोऽपचयः । तत्संबन्धि क्षैतं शुष्कं काष्ठं । तद्युक्तं यशोऽन्नं
 हविर्लक्षणं पत्यसे । अभिपतसि । गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । मित्रो न । अहरभिमानी देवो मित्रः । स इव ।
 यद्वा यश इति गृहनाम । क्षैतवत् । क्षैतं निवासकं हविर्लक्षणमन्नं । तद्युक्तं यजमानगृहं मित्रभूतः पुष्य इवा-
 भिपतसि । यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । ईदृशमन्नं पत्यसे । ईशिषि । अतः कारणात् हे विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य
 द्रष्टव्यसो वासकामे त्वं अत्रः श्रवणीयमन्नं यजमानगृहस्थं न । अयं नशब्दश्चार्थः । अन्नकार्यभूतां पुष्टिं च
 पुष्यसि । वर्धयसि ॥

त्वां हि ष्मा चर्षणयो यज्ञेभिर्गीर्भिरीकृते ।

त्वां वाजी यात्यवृको रजस्तूविश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

त्वां । हि । स्म । चर्षणयः । यज्ञेभिः । गीऽभिः । ईकृते ।

त्वां । वाजी । याति । अवृकः । रजऽतूः । विश्वऽचर्षणिः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वां हि स्म त्वामेव खलु चर्षणयो मनुष्या यज्ञेभिर्यज्ञसाधनेर्हविर्भिर्गीर्भिः स्तुतिभिरीकृते । स्तुवति ।
 अपि च वाजी । वाजो गमनं । तद्वान् सूर्यस्त्वां याति । गच्छति । प्रविशतीत्यर्थः । तथा च श्रूयते । अपि
 वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादपिर्दृष्टान्तक दृष्टं इति । वाजिशब्दश्च सूर्यवाचकत्वेन क्वचित् श्रूयते ।
 अपिर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः । तै० ब्रा० १. ६. ३. ९. इति वायुः सप्तिरादित्यो वाजीति च । कीदृशो वाजी ।
 अवृको हिंसकरहितो रजस्तूः । उदकमत्र रज उच्यते । तस्य वृष्टिलक्षणस्य प्रेरयिता । यद्वा । रजसां लोकानां
 तरिता गता विश्वचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा ॥

सजोषस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुमिंधते ।

यज्ञस्य मानुषो जनः सुम्नायुर्जुह्वे अध्वरे ॥ ३ ॥

सऽजोषः । त्वा । दिवः । नरः । यज्ञस्य । केतुं । इंधते ।

यत् । ह । स्यः । मानुषः । जनः । सुम्नऽयुः । जुह्वे । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे अग्ने सजोषः सजोषसः सह प्रीयमाणा दिवः स्तुतेर्नरो नेतार ऋत्विजो यज्ञस्य केतुं प्रज्ञापकं त्वा
 त्वामिंधते । समिद्धं कुर्वति । कर्देति चेदुच्यते । यज्ञ यदा खलु स्य स मानुषो मनोरपत्यभूतो जनो जातो
 यजमानो होता वा सुम्नायुः सुम्नं सुखमात्मन इच्छन् अध्वरे हिंसाप्रत्यवायरहिते यज्ञे जुह्वे त्वामाहु-
 यति तदेत्यर्थः ॥

ऋधद्यस्ते सुदानवे धिया मर्तः शशमते ।

ऊती ष बृहती दिवो द्विषो अहो न तरति ॥ ४ ॥

ऋधत् । यः । ते । सुदानवे । धिया । मर्तः । शशमते ।

ऊती । सः । बृहतः । दिवः । द्विषः । अहः । न । तरति ॥ ४ ॥

ऋधत् । स यजमान ऋधुयात् हे अग्ने सुदानवे शोभनदानाय तुभ्यं ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ तव संबंधिना

धिया कर्मणा यो मर्तो मरणधर्मा यजमानः शशमते शाम्यति । यद्वा । शमतिः स्तुतिकर्मा । त्वदर्थं कर्मणा युक्तः सन् स्तौति । स यजमानो बृहतो महतो दिवो दीप्तस्व तव संबन्धिन्योती ऊत्या रक्षया द्विषो द्वेष्टुर्नहो न आहननशीलं पापमिव तरति । अतिक्रामति ॥

समिधा यस्तु आहुतिं निशितिं मर्त्यो नशत् ।

वयावतं स पुष्यति क्षयमग्ने शतायुषं ॥ ५ ॥

संऽइधा । यः । ते । आऽहुतिं । निऽशितिं । मर्त्यः । नशत् ।

वयाऽवतं । सः । पुष्यति । क्षयं । अग्ने । शतऽआयुषं ॥ ५ ॥

हे अग्ने समिधा समिधनहेतुभूतेनेधेन सह ते त्वदीयां निशितिं निशितां तनूकृतां मंत्रसंस्कृतामाहुतिं यो मर्त्यो मनुष्यो नशत् व्याप्नुयात् । मशतिर्व्याप्तिकर्मा । स मनुष्यो यजमानो वयावतं । वयाः शाखाः पुत्रपौत्रादिलक्षणाः । तद्युक्तं शतायुषं बहुविधासं चिरकालजीवनं वा क्षयं गृहं पुष्यति । पोषयति । वर्धयति । तत्र चिरकालमवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

त्वेषस्ते धूम ऋण्वति दिवि षञ्छुक्र आततः ।

सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ६ ॥

त्वेषः । ते । धूमः । ऋण्वति । दिवि । सन् । शुक्रः । आऽततः ।

सूरः । न । हि । द्युता । त्वं । कृपा । पावक । रोचसे ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वेषो दीप्तस्व ते तव शुक्रो निर्मलः शुभ्रवर्णो वा धूमो दिव्यंतरिक्ष आततो विस्तीर्णः सन् ऋण्वति । मेघात्मना परिणतो गच्छति । अपि च हे पावक शोधकाग्ने सूर्यो न सूर्य इव छपाभिमुखीकरणसमर्थया स्तुत्या स्तूयमानस्त्वं द्युता दीप्त्या रोचसे हि । दीप्यसे खलु ॥

अधा हि विस्वीड्योऽसि प्रियो नो अतिथिः ।

रणवः पुरीव जूर्यः सूनुर्न चययाय्यः ॥ ७ ॥

अध । हि । विस्व । ईड्यः । असि । प्रियः । नः । अतिथिः ।

रणवः । पुरिऽइव । जूर्यः । सूनुः । न । चययाय्यः ॥ ७ ॥

अधापि च विष्णु प्रजासु हे अग्ने त्वमीडाः स्तुत्योऽसि । भवसि । हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मात्तोऽस्माकमतिथिः । भुजोपममेतत् । अतिथिरिव प्रियोऽसि । यद्वा । हविर्वहनाय सततगामी भूत्वास्माकं प्रियोऽसि । तथा पुरीव नगर्यां जूर्यो जीर्णो वृद्धो हितोपदेष्टा राजेव रणवो रमणीयो गंतव्यो वा भवसि । तथा सूनुर्न पुत्र इव चययाय्यो यजमानैस्त्रातव्यः पालयितव्यो भवसि ॥ चायतेरेतद्रूपं ॥ यद्वित्तमूनीर्विशेषणं । विद्यातपःकर्मलक्षणं चयं यातीति चययाय्यः ॥ यातेरौणादिक आस्थप्रत्ययः । स्पृहयाय्य इति यथा । अथवा चययाय्यो जन्मचयं प्राप्तः । जन्मचयं स्मर्यते । मातुरयेऽधिजननं द्वितीयं मौजिवंधनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मचयं स्मृतं । मनु० २. १६९. इति । तादृशः पुत्र इति । रणवो रमणीयोऽसि ॥

क्त्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्ने वाजी न कृत्यः ।

परिज्मेव स्वधा गयोऽत्यो न ह्यार्यः शिन्नुः ॥ ८ ॥

क्रत्वा । हि । द्रोणे । अज्यसे । अग्ने । वाजी । न । कृत्यः ।

परिज्माऽइव । स्वधा । गयः । अत्यः । न । ह्यार्यः । शिशुः ॥ ८ ॥

हे अपि क्रत्वा कर्मणा मंथनरूपेण द्रोणे द्रुमे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्त्वमज्यसे हि । व्यज्यसे खलु । तथा वाजी न वेजनवानश्च इव कृत्यः । कृत्यीति कर्मनाम । हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता । स यथा पुरुषं वहति तद्वद्विर्वहनमपेरश्वसादृशं । तथा परिज्मेव परितः सर्वत्र गन्ता वायुरिव दावानलादिरूपेण सर्वत्र गन्ता त्वं स्वधा । अन्ननामितत् । अन्नं गयो गृहं च भवसि । उभयोर्दतित्यर्थः । अपि च शिशुर्जातमात्रो बालोऽपि त्वमत्यो न सततगामी जात्यश्च इव ह्यार्यः कुटिलमितस्ततो गन्तासि ॥ ८ ॥ कौटिल्य इत्यस्यैतद्रूपं ॥

कारीर्यामप्रेर्धामच्छदो वैकल्पिकगुवाक्या त्वं त्येति । सूत्रितं च । त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधिष्ठितं । आ० २. १३. इति ॥

त्वं त्या चिदच्युताग्ने पशुर्न यवसे । धामां ह यज्ञे अजर वना वृश्चन्ति शिक्कसः ॥ ९ ॥

त्वं । त्या । चित् । अच्युता । अग्ने । पशुः । न । यवसे । धाम । ह । यत् । ते । अजर ।

वना । वृश्चन्ति । शिक्कसः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं त्या तानि काष्ठानि । चिच्छब्दोऽपिशब्दसमानार्थो भिन्नक्रमः । अच्युताच्युतानि आवयितुमशक्यान्वपि । असीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । यवसे घासे विच्छष्टः पशुर्न पशुरिव । स यथा सर्वं भक्षयति तथा त्वं प्रोढकाष्ठादीनि क्षणमात्रेण दहसीत्यर्थः । हे अजर जरार्गहताग्ने यवस्य ॥ सुपां मुलुगिति पठ्या लुक् ॥ शिक्कसो दीपस्य ते तव धाम धामानि तेजांसि वना वननीयानि संभजनीयान्यरण्यानि वृश्चन्ति किंदन्ति तर्चन्ति स त्वमिति पूर्वचान्वयः । हेत्येतत्पदपुराणं ॥

वेषि सध्वरीयतामग्ने होता दमे विशां ।

समृधौ विशपते कृणु जुषस्व हव्यमंगिरः ॥ १० ॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयतां । अग्ने । होता । दमे । विशां ।

संऽमृधः । विशपते । कृणु । जुषस्व । हव्यं । अंगिरः ॥ १० ॥

हे अग्ने अध्वरीयतामध्वरं यज्ञमात्मन इच्छतां विशां यजमानानां दमे गृहे त्वं होता देवानामाह्वाता सन् वेषि हि सुतिं हवींषि वा यतः कामयसे अतः कारणाद्विशपते विशां पालकाग्ने समृधः समृद्धानस्मान्यजमानान् कृणु । जुष । कृत्वा च हे अंगिरोऽगनादिगुणयुक्त अंगाररूप वाग्ने हव्यमस्मदीयं हविर्जुषस्व । सेवस्व ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नृन्दिषो अहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ११ ॥

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिं । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिं । सुऽक्षितिं । दिवः । नृन् । दिषः । अहांसि । दुऽइता । तरेम । ता ।

तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ ११ ॥

हे मित्रमहोऽनुकूलदीप्ते देव दानादिगुणयुक्ताग्ने रोदस्योर्शावापुथिव्योर्वर्तमानस्त्वं देवान्यष्टव्यानिंद्रादीनाम्भिसुखेन नोऽस्माकं सुमतिं सुतिं वोचः । ब्रूहि । दिवः स्तुतेर्नृन्नेतृणस्मान् सुक्षितिं शोभननिवासयुक्तं

स्वस्तिमविनाशं वोहि । गमय ॥ वेतिरत्रांतर्भावितव्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ वयं च द्विषो द्वेष्टुन् शत्रून्हांसि पापानि दुरिता तत्फलरूपाणि दुर्गमनानि तरेम । अतिक्रामेम । तथा ता तानि व्यवहितानि जन्मांतरकृतानि च पापादीनि तरेम । उक्त एवार्थो दाढीय पुनरुच्यते । हे अग्ने तवावसा रक्षणेन द्वेष्टुप्रभृतीनत्यंतं तरेम ॥ २ ॥

अग्ने स क्षेपदित्यष्टर्वं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैष्टभमाग्नेयं । अनुक्रांतं च । अग्नेऽष्टाविति ॥ प्रातरनुवा-
काश्चिनश्स्वयोरुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने स क्षेपदृतपा ऋतेजा उरु ज्योतिर्नशते देवयुष्टे ।

यं त्वं मित्रेण वरुणः सजोषा देव पासि त्यजसा मर्तमंहः ॥ १ ॥

अग्ने । सः । क्षेपत् । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः । उरु । ज्योतिः । नशते । देवऽयुः । ते ।

यं । त्वं । मित्रेण । वरुणः । सऽजोषाः । देव । पासि । त्यजसा । मर्तं । अंहः ॥ १ ॥

हे अग्ने स यजमानः क्षेपत् । क्षियति । निवसति । चिरकालं जीवेदित्यर्थः । कीदृशो यजमानः । ऋतपा ऋतस्य यज्ञस्य पालक ऋतेजा यज्ञनिमित्तं जातः । उषित्वा च ते त्वदीयं देवयुर्देवानात्मन इच्छन् स यजमान उरु विस्तीर्णं ज्योतिः सूर्याख्यं नशते । प्राप्नोति । हे देव द्योतमानाग्ने यं मर्तं मनुष्यं यजमानं मित्रेण वरुणः ॥ तृतीयार्थे प्रथमा ॥ वरुणेन च सजोषाः सह प्रीयमाणस्त्वं त्यजसा त्वाजनसाधनेनायुधेनांहोऽहसः पापात्पासि रक्षसि स यजमान इति पूर्वत्र संबंधः ॥

इजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिर्ऋधद्वारायः प्रये ददाश ।

एवा च न तं यशसा मजुष्टिर्नाहो मर्तं नशते न प्रदृप्तिः ॥ २ ॥

इजे । यज्ञेभिः । शशमे । शमीभिः । ऋधत्ऽवाराय । अग्रये । ददाश ।

एव । च । न । तं । यशसा । अजुष्टिः । न । अंहः । मर्तं । नशते । न । प्रऽदृप्तिः ॥ २ ॥

यो यजमान ऋधद्वाराय ऋधत्समुद्धं वारं वरणीयं धनं यस्य तादृशायाग्रये ददाश हवींषि ददाति स यजमानो यज्ञेभिः सर्वैर्यज्ञैरीजे । इष्टवान् भवति । तथा शमीभिः कर्मभिः कृच्छ्रां द्रायणादिभिः शशमे । शांतश्च भवति । आग्नेयेन यागिन सर्वं फलं लभत इत्यर्थः । अपि च तं यजमानं यशसां यशस्विनां पुत्राणाम-
जुष्टिरप्राप्तिर्नैव नशते । नैव प्राप्नोति । पुत्रवान्भवत्येवेत्यर्थः । तथा मर्तं मनुष्यं तमंहः पापं न नशते । तथा प्रदृप्तिरनर्थहेतुः प्रदर्पश्च तं न प्राप्नोति ॥

सूरो न यस्य दृशतिररेपा भीमा यदेति शुचतस्त आ धीः ।

हेषस्वतः शुरुधो नायमक्तोः कुत्रा चिट्खो वसतिर्वनेजाः ॥ ३ ॥

सूरः । न । यस्य । दृशतिः । अरेपाः । भीमा । यत् । एति । शुचतः । ते । आ । धीः ।

हेषस्वतः । शुरुधः । न । अयं । अक्तोः । कुत्र । चित् । रखः । वसतिः । वनेऽजाः ॥ ३ ॥

सूरो न सूर्यस्त्वेव यस्यापिर्दृशतिर्दर्शनमरेपाः पापरहितं । हे अग्ने यत् यस्य ते तव शुचतो ज्वलतो धीर्धा-
रयित्री ज्वाला भीमा भयंकरा सती आ समंतादेति गच्छति । योऽयमपिर्हेषस्वतः शब्दयुक्ताः शुरुधो न शुचः शोकस्य रोधयित्रीर्गाद्याक्तोः । अक्षुरिति रात्रिनाम । तेन च तत्र संचारी रात्रिसादिलक्ष्यते । रात्रिसादेः स्वभृता ददातीति शेषः । सोऽयं वसतिः सर्वेषामावासभूतो वनेजा अरण्ये जायमानः कुत्रा चित् क्वचिदेव स्थाने पर्वताग्रादीं रण्यो रमणीयो भवति ॥

तिग्मं चिदेम महि वर्षो अस्य भसदश्वो न यमसान आसा ।

विजेहमानः परशुर्न जिह्वां द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् ॥ ४ ॥

तिग्मं । चित् । एमं । महिं । वर्षः । अस्य । भसत् । अश्वः । न । यमसानः । आसा ।

विऽजेहमानः । परशुः । न । जिह्वां । द्रविः । न । द्रवयति । दारु । धक्षत् ॥ ४ ॥

अस्त्राग्रेण गमनभृतो मार्गन्तिगमं तीक्ष्णं स्पृष्टुमशक्यत्वात् । अस्य च वर्षो रूपं महि महत् प्रभृतं भसत् । दीयते ॥ भस भर्त्सनदीप्त्योरिति धातुः ॥ कीदृशोऽग्निः । अश्वो न अश्व इवासास्त्रेण यमसानस्तृणादिकं नियच्छन् । तथा परशुर्न । यथा परशुः स्वकीयां धारां काष्ठे प्रक्षिपति तथा स्वकीयां जिह्वां ज्वालां विजेहमानस्तृणत्वादीं प्रक्षिपन् । तथा दारु काष्ठं धक्षत् दहनं द्रविर्न । द्रविर्द्रावयिता स्वर्णकारः । स यथा स्वर्णादिकं द्रावयति तथा सर्वं वनं द्रावयति । मूर्तभृतं भस्मसात्करोतीत्यर्थः ॥

स इदस्तेव प्रति धादसिष्यञ्छिशीत तेजोऽयसो न धारां ।

चिचध्रजतिररतिर्यो अक्तोर्वेन द्रुषद्वा रघुपत्नजंहाः ॥ ५ ॥

सः । इत् । अस्ताऽइव । प्रति । धात् । असिष्यन् । शिशीत । तेजः । अयसः । न । धारां ।

चिचऽध्रजतिः । अरतिः । यः । अक्तोः । वेः । न । द्रुऽसद्वा । रघुपत्नऽजंहाः ॥ ५ ॥

स इत्स्व खल्वग्निरस्तेव वाणादेः क्षेपेव प्रति धात् । स्वकीयज्वाला प्रतिधत्ते । यथा धन्वी लक्ष्याभिमुखेन वाणं संधत्ते तथा ज्वालां संधत्त इत्यर्थः । प्रतिधाय चासिष्यन् ज्वालां प्रक्षिप्यन् तेजः स्वकीयं शिशीत । निश्चयति । तीक्ष्णीकरोति । तच्च दृष्टांतः । अयसो न धारां । यथायोमयस्य परश्वर्द्धधारां प्रक्षेप्तुकामस्तीक्ष्णीकरोति तद्वत् । तीक्ष्णीकृत्य च चिचध्रजतिर्विचित्रगतिरक्तो रात्रेररतिरभिगता वेन पक्षीव द्रुषद्वा वृक्षेषु सीदन् रघुपत्नजंहा लघुपतनसमर्थपादः । एवंभुतः सन् योऽग्निरिवर्तते स इति पूर्ववान्वयः ॥ ३ ॥

स ई रेभो न प्रति वस्ते उस्त्राः शोचिषा रारपीति मित्रमहाः ।

नक्तं य ईमरुषो यो दिवा नृनमर्त्यो अरुषो यो दिवा नृन ॥ ६ ॥

सः । ई । रेभः । न । प्रति । वस्ते । उस्त्राः । शोचिषा । रारपीति । मित्रऽमहाः ।

नक्तं । यः । ई । अरुषः । यः । दिवा । नृन् । अमर्त्यः । अरुषः । यः । दिवा । नृन् ॥ ६ ॥

स ई सोऽयमग्नी रेभो न स्तुत्यः सूर्य इवोस्त्रा दीप्ता ज्वालाः प्रति वस्ते । आच्छादयति । तथा मित्रमहाः सर्वेषामनुकूलप्रकाशः सन् शोचिषा तेजसा रारपीति । भृशं शब्दं करोति । य ईमयमग्निर्नक्तं रात्रावरुष आरोचमानः सन् दिवाहनीव नृक्षनुष्यान् स्वस्वकार्ये प्रेरयति । पुनर्यच्छब्दः पुरकः । तथा मर्त्योऽमरणधर्मारुष आरोचमानो रोषरहितो वा योऽग्निर्दिवा द्योतमानेन तेजसा नृत्नेतृनात्मीयाञ्जग्मीन प्रेरयति स इति पूर्वच संबंधः । यद्वा । नक्तं रात्रौ योऽयमग्निरुष आरोचमानो यश्च मरणरहितोऽग्निर्दिवाह्नि नृत्नेतृन् देवान्हविर्भिः संयोजयति । यो दिवा नृनिति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

दिवो न यस्य विधतो नवीनीवृषा रुक्ष ओषधीषु नूनोत् ।

घृणा न यो ध्रजसा पत्नना यन्ना रोदसी वसुना दं सुपत्नी ॥ ७ ॥

दिवः । न । यस्य । विधत्तः । नवीनीत् । वृषा । रुक्षः । ओषधीषु । नूनोत् ।

घृणा । न । यः । ध्रजसा । पत्नना । यन् । आ । रोदसी इति । वसुना । दं । सुपत्नी

इति सुऽपत्नी ॥ ७ ॥

दिवो न दीप्तस्य सूर्यस्यैव विधतो विधातू ररमीकुर्वतो यस्यामेर्नवीनोत् भृशं शब्दोऽभूत् । एतदेव व्याचष्टे । वृषा कामानां वर्षिता रुचो दीप्तः सोऽपिरोषधीषु दह्यमानासु नृनोत् । भृशं शब्दमकरोत् । यश्च घृणा न संवलनशीलेन दीप्तेनेव ध्रजसा गमनशीलेन तेजसा पतनेतस्तत् उत्पतता यन् गच्छन् वर्तते सोऽपिर्दं अस्मच्छत्रून् दमयन् मुपत्नी शोभनपतिके रोदसी द्यावापृथिवी वसुना धनेना पूरयति ॥

धायोभिर्वा यो युज्येभिरर्केर्विद्युन्न दविद्योत्स्वेभिः शुष्मैः ।

शर्धो वा यो मरुतां ततस्तं ऋभुर्न त्वेषो रभसानो अद्यौत् ॥ ८ ॥

धायःऽभिः । वा । यः । युज्येभिः । अर्केः । विऽद्युत् । न । दविद्योत् । स्वेभिः । शुष्मैः ।

शर्धः । वा । यः । मरुतां । ततस्तं । ऋभुः । न । त्वेषः । रभसानः । अद्यौत् ॥ ८ ॥

योऽपिर्धायोभिर्वा धारकैरद्वैरिव युज्येभिर्युज्यैः स्वयमेव युज्यमानैरर्केरर्चनीयेर्दीप्तिभिर्गच्छति सोऽपिर्विद्युन्न विद्युदिव स्वेभिः स्वकीयैः शुष्मैः शोषकैस्तेजोभिर्दविद्योत् । विद्योतते । यश्च मरुतामेतत्संज्ञकानां देवानां शर्धो वा बलमिव ततश्च तनूकरोति सर्वं तीक्ष्णीकरोति । शोषयतीति यावत् । सोऽयमृभुर्न उरु भासमानः सूर्य इव त्वेषो दीप्तो रभसानो वेगं कुर्वन् अद्यौत् । विद्योतते । प्रकाशते ॥ ८ ॥

यथा होतरित्यष्टर्चं चतुर्थं मूर्त्तं भरद्वाजस्यार्थं वैपुभमापेयं । यथा होतरित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजांसि ।

एवा नो अद्य समना समानानुशन्तं उशतो यस्मि देवान् ॥ ९ ॥

यथा । होतः । मनुषः । देवऽताता । यज्ञेभिः । सूनो इति । सहसः । यजांसि ।

एव । नः । अद्य । समना । समानान् । उशन् । अग्रे । उशतः । यस्मि । देवान् ॥ ९ ॥

हे होतर्देवानामाद्वातः सहसः सूनो बलस्य पुत्राप्ते यथा येन प्रकारेण मनुषो मनोः प्रजापतेर्यजमानस्य देवताता । यज्ञनामेतत् । देवताता यज्ञे यज्ञेभिर्यजमानसाधनैर्हविर्भिर्यजांसि देवान्यजसि एवैवं हे अग्रे नोऽस्माकमद्यास्मिन्यज्ञे समानान् त्वत्सदृशानिन्द्रादीनुशन् कामयमानस्त्वमुशतः कामयमानान्यष्टवान् देवान् समना चिप्रं यच्च । यज । यद्वा । समानं मन्यतेऽस्मिन् देवानिति समनो यज्ञः । तस्मिन्निति योज्यं ॥

स नो विभावा चक्षणिर्न वस्तोरग्निर्वंदारु वेद्यश्चनो धात् ।

विश्वायुर्यो अमृतो मर्त्येषूषर्भुङ्क्षदतिथिर्जातवेदाः ॥ २ ॥

सः । नः । विभाऽवा । चक्षणिः । न । वस्तोः । अग्निः । वंदारु । वेद्यः । चनः । धात् ।

विश्वऽआयुः । यः । अमृतः । मर्त्येषु । उषःऽभुत् । भूत् । अतिथिः । जातऽवेदाः ॥ २ ॥

वस्तोरहनि चक्षणिर्न प्रकाशकः सूर्य इव विभावा विशेषेण दीप्यमानो वेद्यः सर्वैर्ज्ञातव्यो लंभनीयो वा सोऽपिर्नोऽस्मभ्यं वंदारु वंदनीयं स्तुत्यं चनोऽन्नं धात् । दधातु । प्रयच्छत्वित्यर्थः । विश्वायुः सर्वान्नः सर्वेषां जीवनहेतुर्वायुतो मरणरहितोऽतिथिर्हविर्वह्नाय सततगामी जातवेदा जातानां वेदिता जातधनो वा एवंभूतो योऽपिर्मर्त्येषु मनुष्येषु यजमानेषूपर्भुङ्क्षत् उपःकालेऽपिहोवहोमार्थं प्रबुद्धो भवति स इति पूर्वचान्वयः ॥

द्यावो न यस्य पनयंत्यभ्वं भासांसि वस्ते सूर्यो न शुक्रः ।

वि य इनोत्यजरः पावकोऽस्य चिच्छिन्नयत्पूर्व्याणि ॥ ३ ॥

द्यावः । न । यस्य । पनयति । अर्ध्वं । भासांसि । वस्ते । सूर्यः । न । शुक्रः ।
वि । यः । इति । अजरः । पावकः । अश्वस्य । चित् । शिञ्जयत् । पूर्याणि ॥ ३ ॥

नेति संप्रत्यर्थे । उक्तं च । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः । नि० ७. ३१. इति ॥ द्यावः स्तोतारः संप्रती-
दानीं यस्यापिरर्ध्वं महत्कर्म पनयति सुवति सोऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव शुक्रः शुक्लवर्णः सन् भासांसि तेषांसि
वस्ते । आच्छादयति । यश्चाजरो जरारहितः पावकः सर्वस्य शोधकोऽपिर्वीनोति भासा सर्वे व्याप्नोति सो
ऽयमश्वस्य चित् व्यापनशीलस्यापि राक्षसादेः पूर्याणि चिरंतनानि पुराणि शिञ्जयत् । हिनस्ति ॥ अथ क्रथ
हिंसायामिति धातुः ॥

वद्मा हि सूनो अस्यन्नसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाज्मान्नं ।
स त्वं न ऊर्जसन् ऊर्जे धा राजेव जेरवृके क्षेप्यंतः ॥ ४ ॥
वद्मा । हि । सूनो इति । असि । अन्नऽसद्वा । चक्रे । अग्निः । जनुषा । अज्मं । अन्नं ।
सः । त्वं । नः । ऊर्जऽसन्ने । ऊर्जे । धाः । राजाऽइव । जेः । अर्वृके । क्षेपि । अंतरिति ॥ ४ ॥

हे सूनो सहसः पुत्र । यद्वा पू प्रेरणे । सर्वस्य प्रेरकायै वद्मा वदनीयः सुखोऽसि हि । परः पादः
परोक्षकृतः । अन्नसद्वाअस्वदनीयेषु हविःषु सीदन् हविःस्वीकरणाद्योपविशन्नभिर्जनुषा जन्मना स्वभावत
एवाज्म । गृहनामेतत् । गृहमन्नं च यजमानानां चक्रे । करोति । ऊर्जसन् ऊर्जस्यान्नस्य दातरपे नोऽस्मभ्यं स
तादृशस्त्वमूर्जमन्नं धाः । देहि । तथा राजेव जेः । अस्मच्छून् जय । एतत्सर्वार्थमवृके राक्षसादिभिर्बाध-
कैर्वियुक्तेऽस्मदीयेऽग्न्यागरेऽतर्मध्ये क्षेपि । निवस ॥

नितिक्रि यो वारुणमन्नमन्ति वायुर्न राष्ट्र्यत्येत्यक्तून् ।
तुर्याम यस्त आदिशामरातीरत्यो न हुतः पतंतः परिहुत् ॥ ५ ॥
निऽतिक्रि । यः । वारुणं । अन्नं । अन्ति । वायुः । न । राष्ट्री । अति । एति । अक्तून् ।
तुर्याम । यः । ते । आऽदिशां । अरातीः । अत्यः । न । हुतः । पतंतः । परिऽहुत् ॥ ५ ॥

योऽपि वारुणं तमसां निवारकं स्वकीयं तेजो नितिक्रि निश्चयति तीक्ष्णीकरोति ॥ तिज निशान इति
धातुः ॥ यश्चात्रं यष्टुभिर्दीयमानं हविर्लक्षणमन्ति भक्षयति । तथा च श्रूयते । अन्नादो वा एषोऽन्नपतिर्यद-
पिरिति । सोऽपि वायुर्न वायुरिव राष्ट्री । ईश्वरनामेतत् । राष्ट्रं राज्यं । तद्वान् । वायुर्यथा स्वमाहात्म्येन
सर्वमोष्टे तद्वत् । सर्वस्थेश्वर इत्यर्थः । तादृशः सन् अक्तून् राजीरत्येति । अतिक्रामति । तन्नतमंधकारं तिरस्क-
रोतीत्यर्थः । वयं च त्वत्प्रसादात्तुर्याम तं हिंस्याम यो जनस्ते तुभ्यमादिशामादिशमानानां दीयमानानां
हविषामरातीररातिरदाता ॥ ह्यदसो दीर्घः ॥ यद्वा । अरातीर्धनस्यादातृन् ते त्वां प्रत्यादिशामादेष्टुणाभाच-
क्षाणानामस्माकं यो जनो विरोधी तं हिंस्याम । त्वं चात्यो न शीघ्रगामी जात्यश्च इव हुतो हिंसकान्यतत
आभिमुख्येन गच्छतः शून् परिहुत् परिगत्य हंता भव ॥ इह ते हिंसार्थस्तीतद्रूपं ॥ ५ ॥

आ सूर्यो न भानुमद्भिर्कैरग्रे ततथ रोदसी वि भासा ।
चिबो नयत्परि तमांस्यक्तः शोचिषा पत्नन्नौशिजो न दीयन् ॥ ६ ॥
आ । सूर्यः । न । भानुमत्ऽभिः । अकैः । अग्ने । ततथ । रोदसी इति । वि । भासा ।
चिबः । नयत् । परि । तमांसि । अक्तः । शोचिषा । पत्नन् । औशिजः । न । दीयन् ॥ ६ ॥

हे अग्ने रोदसी व्यावापुधिब्यौ भासा दीप्त्या व्या ततंथ । विश्वेणाच्छादयसि । तच्च दृष्टान्तः । भानुमन्निः प्रभावद्विरर्कैरर्वनीथैः किरणैः सूर्यो न । यथा सूर्य आतनोति तद्वत् । परोऽर्धर्चः परोऽक्षतः । पत्न्यन् । पतत्यस्मिन्निति पत्न्य मार्गः । तस्मिन्नौशिजो न । उशिजः स्तोतारः । स्तुत्यतया तत्संबन्धीशिजः सूर्यः । स इव दीयन् गच्छन् शोचिषा तेजसाक्तः संक्षिष्टः अत एव चित्रस्यायनीयोऽप्रिस्रमांसि नैशान्यंधकाराणि परिणयत् । परिणयति । परितो गमयति । सर्वस्मादपि दिग्भागाद्विर्वर्तयतीत्यर्थः ॥

त्वां हि मद्रतममर्कशोकैर्ववृमहे महि नः श्रोष्यमे ।

इंद्रं न त्वा श्वसा देवता वायुं पूरुणंति राधसा नृतमाः ॥ ७ ॥

त्वां । हि । मद्रऽतमं । अर्कऽशोकैः । ववृमहे । महि । नः । श्रोषि । अग्ने ।

इंद्रं । न । त्वा । श्वसा । देवता । वायुं । पूरुणंति । राधसा । नृतमाः ॥ ७ ॥

हे अग्ने मद्रतमं स्तुत्यतमं त्वामर्कशोकैरर्वनीथैः पूजनीथैः शोकैर्दीप्तिभिर्युक्तं हि यस्मात् ववृमहे वृणीमहे संभजामहे । यद्वा । अर्कशोकैरर्वनीथैः प्रशस्तीर्दीप्तिकरणैः स्तोत्रैः साधनभूतैस्त्वां संभजामहे तस्मान्महि महन्तोऽस्मदीयं स्तोत्रं श्रोषि । शृणु । हे अग्ने नृतमाः स्तुतीनां नेतृतमा अस्विजः श्वसा बलेन वायुं गंतारं । यद्वा । वायुमिव श्वसा युक्तमिंद्रं न इंद्रमिव देवता देवतात्मानं त्वां राधसा हविर्बलक्षणेन धनेन पूरुणंति । प्रीणयंति ॥ देवताशब्दात् द्वितीयायाः सुपां सुगुणिति लुक् ॥

नू नो अग्नेऽवृकेभिः स्वस्ति वेषि रायः पृषिभिः पर्थंहः ।

ता सूरिभ्यो गृणते रासि सुम्नं मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥

नू । नः । अग्ने । अवृकेभिः । स्वस्ति । वेषि । रायः । पृषिऽभिः । पर्थि । अंहः ।

ता । सूरिऽभ्यः । गृणते । रासि । सुम्नं । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ८ ॥

हे अग्ने नोऽस्मानवृकेभिः । वृकाः स्तेनाः । तद्रहितैः पथिभिर्मार्गैः रायो धनानि नु क्षिप्रं स्वस्ति जेमेण वेषि । गमय । प्रापय । अंहोऽहंसः पापात्पर्थि । उक्तलक्षणीमार्गैः पारय चास्मान् । यानि त्वया सूरिभ्यः स्तोतृभ्यो देयानि सुम्नानि ता तानि सुम्नं सुम्नानि सुखानि गृणते सुवते मह्यं रासि । देहि । वयं च शतहिमाः शतं हेमंतान् संवत्सरान् सुवीराः । वीर्याज्जायंत इति वीराः पुत्रादयः । शोभनपुत्रपौत्रादिसहिताः संतो मदेम । हृष्याम ॥ ॥ ८ ॥

ऊवे व इति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं वैष्टुममायेयं । तथा चानुक्रम्यते । ऊवे वः सप्तेति । प्रातरनुवाकाश्चिनश्स्वयोरुक्तो विनियोगः ॥

हुवे वः सूनुं सहसो युवानमद्रोघवाचं मतिभिर्यविष्ठं ।

य इन्वति द्रविणानि प्रचेता विश्ववाराणि पुरुवारो अध्रुक् ॥ ९ ॥

हुवे । वः । सूनुं । सहसः । युवानं । अद्रोघऽवाचं । मतिऽभिः । यविष्ठं ।

यः । इन्वति । द्रविणानि । प्रऽचेताः । विश्वऽवाराणि । पुरुऽवारः । अध्रुक् ॥ ९ ॥

हे अग्ने वः ॥ व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ त्वां मतिभिर्मननीथैः स्तोत्रैर्हवे । आहूयामि । कीदृशं । सहसो बलस्य सूनुं पुत्रं । अपिर्हि बलेन मध्यमानो जायते । युवानं नित्यतरुणं फलस्य मिश्रयितारं वा अद्रोघवाचं । अद्रो-
ग्धव्या प्रशस्ता स्तुतिरूपा वाक् यस्मिन् प्रयुज्यते तादृशं । यविष्ठमतिशयेन युवानं । प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः पुरुवारः पुरुभिर्वज्रभिर्वरणीयः संभजनीयोऽध्रुगद्रोघा यजमानानां एवभूतो योऽपि विश्ववाराणि सर्वैर्वर-

णीयानि संभजनीयानि प्रशस्त्रानि द्रविणानि धनानीत्वति प्रेरयति । सोतृभ्यो ददातीति यावत् । तं त्वां
ऊव इति पूर्वच संबंधः ॥

त्वे वसूनि पुर्वणीक होतर्दोषा वस्तोरैरिरे यज्ञियासः ।

क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्सं सौभगानि दधिरे पावके ॥२॥

त्वे इति । वसूनि । पुरुऽअनीक । होतः । दोषा । वस्तोः । आ । ईरिरे । यज्ञियासः ।

क्षामऽइव । विश्वा । भुवनानि । यस्मिन् । सं । सौभगानि । दधिरे । पावके ॥२॥

हे पुर्वणीक बज्रज्वाल होतर्दोषागमाद्वातरमे त्वे त्वयि दोषा रात्री वस्तोरहनि च यज्ञियासो यज्ञार्हा
यजमाना वसुनि हविलेक्षणां धनान्यैरिरे । अभिमुखेन प्रेरयति । प्रापयति । जुहुतीत्यर्थः । विश्वा विश्वानि
सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि क्षामेव क्षमायां भूम्यामिव यस्मिन् पावके शोधकेऽप्यौ सौभगानि धनानि
सं दधिरे देवाः सम्यग्निहितवतः । अपौ वामं वसु सं न्यदधत । ते० सं० १. ५. १. १. इति ब्राह्मणं । तस्मिंस्त्व-
योति पूर्वच योज्यं ॥

त्वं विश्व प्रदिवः सीद आसु क्रत्वा रथीरभवो वार्याणां ।

अत इनोषि विधते चिकित्वो व्यानुषग्जातवेदो वसूनि ॥३॥

त्वं । विश्व । प्रऽदिवः । सीदः । आसु । क्रत्वा । रथीः । अभवः । वार्याणां ।

अतः । इनोषि । विधते । चिकित्वः । वि । आनुषक् । जातऽवेदः । वसूनि ॥३॥

हे अपे त्वं प्रदिवः । पुराणनामैतत् । पुरातनकालीनासु विश्व प्रजास्त्रासु परिदृश्यमानासु च सीदः ।
सीदसि । विश्वांतरात्मना वर्तसे । तथा क्रत्वात्मीयेन कर्मणा वार्याणां वरणीयानां धनानां रथीरभवः ।
रंहयिता यजमानेभ्यः प्रापयिताभूः । अतः कारणात् हे चिकित्वो विद्वन् जातवेदो जातानां प्राणिनां वेदि-
तरमे विधते परिचरते यजमानाय वसुनि धनान्यानुषगनुषक्तं सततं यथा भवति तथा वीनोषि । विविधं
प्रेरयसि ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे यो नः सनुत्य इति वृचः । सूचितं च । यो नः सनुत्यो अभिदासदमे भवा नो अपे सुमना
उपेताविति वृचाः । आ० ४. ६. इति ॥

यो नः सनुत्यो अभिदासदमे यो अंतरो मित्रमहो वनुथात् ।

तमजरेभिर्वृषभिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वान् ॥४॥

यः । नः । सनुत्यः । अभिऽदासत् । अमे । यः । अंतरः । मित्रऽमहः । वनुथात् ।

तं । अजरेभिः । वृषऽभिः । तव । स्वैः । तपं । तपिष्ठ । तपसा । तपस्वान् ॥४॥

हे अपे यः शत्रुः सनुत्यः । सनुतरित्यंतर्हितनाम । अंतर्हिते देशे वर्तमानः सन् नोऽज्ञानभिदासत् उपष-
यति बाधते । यक्षांतरोऽभ्यंतरवर्ती सन् हे मित्रमहोऽनुकूलदीप्ति मित्राणां महद्यितर्वापे वनुथात् हिंसात्
तमुपयविधं हे तपिष्ठ तृप्तमापे तपसा तेजसा तपस्वान् तेजस्वी त्वमजरेभिर्जरारहितैर्वृषभिर्वर्षितुमिर्वृष्टिहेतु-
भूतेष्वव स्वैः स्वभूतेरसाधारणैस्तेजोभिस्तप । दह ॥

यस्ते यज्ञेन समिधा य उक्थैरर्केभिः सूनो सहसो ददाशत् ।

स मर्त्येष्वमृत प्रचेता राया द्युम्नेन श्रवसा वि भाति ॥५॥

यः । ते । यज्ञेन । संऽइधा । यः । उक्थैः । अर्केभिः । सूनो इति । सहसः । ददाशत् ।
सः । मर्त्येषु । अमृत । प्रऽचेताः । राया । द्युम्नेन । अवसा । वि । भाति ॥ ५ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राग्ने ते त्वां यो यजमानो यज्ञेन यागेन ददाशत् परिचरति । यश्च समिधा
समिधनसाधनेनेधेन । यद्योक्थैः शस्त्रैरर्केभिरर्चनीयैः सोऽवैश्च परिचरति हे अमृत मरणधर्मरहिताग्ने स
यजमानो मर्त्येषु मनुष्येषु प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः सन् राया धनेन द्युम्नेन द्योतमानेन अवसा अवणीयेनाग्नेन
यशसा वा वि भाति । विशेषेण प्रकाशते ॥

स तत्कृधीषितस्तूयमग्ने स्पृधो बाधस्व सहसा सहस्वान् ।
यच्छस्यसे द्युभिरक्तो वचोभिस्तज्जुषस्व जरितुर्घोषि मन्म ॥ ६ ॥
सः । तत् । कृधि । इषितः । तूयं । अग्ने । स्पृधः । बाधस्व । सहसा । सहस्वान् ।
यत् । शस्यसे । द्युऽभिः । अक्तः । वचः । ऽभिः । तत् । जुषस्व । जरितुः । घोषि । मन्म ॥ ६ ॥

हे अग्ने स त्वमिषितः प्रेषितः सन् तूयं बिभ्रं तत्कृधि । कुर्व । किं तदित्यत आह । सहस्वान् बलवांस्त्वं
स्पृधः स्पर्धमानान् सहसा बलेन परेषामभिभवनसमर्थेन तेजसा वा बाधस्व । विनाशय । द्युभिर्योतमानैस्ते-
जोभिरक्तः संसिक्तस्त्वं वचोभिः स्तुतिरूपैर्वाकीर्यच्छस्यसे यत्स्तूयसे । त्वामुद्दिश्य यत् सोऽयं सोऽतुभिः क्रियत
इत्यर्थः । तन्मन्म मननीयं घोषि घोषणीयं जरितुः सोऽयं जुषस्व । सेवस्व ॥

अग्रये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्याश्चामेत्येषा याज्या । सूचितं च । अश्वाम तं काममग्ने तवो-
तीति कामाय । आ० २. १०. इति ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयिं रयिवः सुवीरं ।
अश्याम वाजमभि वाजयंतोऽश्याम द्युम्नमजरजरं ते ॥ ७ ॥
अश्याम । तं । कामं । अग्ने । तव । जती । अश्याम । रयिं । रयिऽवः । सुवीरं ।
अश्याम । वाजं । अभि । वाजयंतः । अश्याम । द्युम्नं । अजर । अजरं । ते ॥ ७ ॥

हे अग्ने तव संबन्धिन्योती जत्या रचया तं काममश्याम । प्राप्नुयाम । तमेव कामं विवृणोति । हे रयिवो
धनवत्तमे सुवीरं शोभनपुत्रादियुक्तं रयिं धनमश्याम । प्राप्नुयाम । तथा वाजयंतो वाजमन्नमात्मन इच्छंतो
वयं वाजं त्वया दत्तमन्नमभि आभिमुख्येनाश्याम । प्राप्नुयाम । हे अजर जरारहिताग्ने त्वदीयमजरं जरार-
हितं द्युम्नं द्योतमानं यशस्याश्याम । प्राप्नुयाम ॥ ७ ॥

प्र नव्यसेति सप्तर्षे षष्ठं मूर्त्तं भरद्वाजस्वार्धं वैदुभमाप्रेयं । प्र नव्यसेत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नाश्विनशस्त्रयो-
रुक्तो विनियोगः ॥

प्र नव्यसा सहसः सूनुमच्छा यज्ञेन गातुमव इच्छमानः ।
वृश्चद्वनं कृष्णयामं रुशंतं वीती होतारं दिव्यं जिगाति ॥ ९ ॥
प्र । नव्यसा । सहसः । सूनुं । अच्छं । यज्ञेन । गातुं । अवः । इच्छमानः ।
वृश्चत्ऽवनं । कृष्णयामं । रुशंतं । वीती । होतारं । दिव्यं । जिगाति ॥ ९ ॥

गातुमुपगंतव्यं क्षोतव्यं वा सहसः सूनुं बलस्य पुत्रमभिभवोऽन्नं रचयं वा इच्छमान इच्छन् क्षोता नव्यसा

नवतरेण यज्ञेन युक्तः सन् अक्षाभिमुख्येन प्र जिगाति । प्रकर्षेण गच्छति । कीदृशमग्निं । वृक्षद्वयं युक्तं क्षिप्तं दग्धं वनं येन तादृशं कृष्णायामं कृष्णवर्त्मनां दग्धं श्वेतवर्णं वीती वीत्वा कालेन यज्ञेन होतारं यष्टारं दिव्यं दिवि भवं ॥

स श्वितानस्तन्यतू रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्भिर्यविष्ठः ।

यः पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथून्यग्निरनुयाति भवेन् ॥ २ ॥

सः । श्वितानः । तन्यतुः । रोचनऽस्थाः । अजरेभिः । नानदत्ऽभिः । यविष्ठः ।

यः । पावकः । पुरुतमः । पुरुणि । पृथूनि । अग्निः । अनुयाति । भवेन् ॥ २ ॥

सोऽभिः श्वितानः श्वेतमानः श्वेतवर्णो वर्तते । तन्यतुः शब्दकारी रोचनस्थाः । रोचतेऽस्मिन् ग्रहणक्षयादीनीति रोचनमंतरिक्षं । तत्र स्थितोऽजरेभिर्जरारहितैर्नानदद्भिरत्यर्थं शब्दं कुर्वन्निरुद्धिर्युक्तो रश्मिभिवो यविष्ठो युवतमः । यः पावकः शोधकोऽभिः पुरुतमोऽतिशयेन प्रभूतः सन् पुरुणि बहूनि पृथूनि स्थूलानि काष्ठानि भवेन् भक्षयन् अनुयाति अनुगच्छति स इत्यमित्यं वर्तत इति पूर्वच संबंधः ॥

गार्हपत्यादीनां मिथः संसर्गेऽप्ये विविचय इष्टिः कर्तव्या । तत्र वि त इत्येषानुवाक्या । आ० ३. १३. ॥

वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति ।

तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजंतः ॥ ३ ॥

वि । ते । विष्वक् । वातऽजूतासः । अग्ने । भामासः । शुचे । शुचयः । चरन्ति ।

तुविऽम्रक्षासः । दिव्याः । नवऽग्वाः । वना । वनन्ति । धृषता । रुजंतः ॥ ३ ॥

हे शुचे शुद्ध दीप्त वापे ते त्वदीया वातजूतासो वातेन प्रेरिताः शुचयो निर्मला भामासो दीप्तयो विष्वक् सर्वतो वि चरन्ति । विविधं गच्छन्ति । तुविम्रक्षासो बह्वकाष्ठानि सृशंतो दिव्या दिवि द्योतमानेऽप्यौ भवा नवग्वा नूतनगमनास्त रश्मयो वना वनानि वनन्ति । संभजन्ति । दहन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । धृषता धर्षकेण तेजसा रुजन्तो वनानि भंजयन्तः ॥

ये ते शुक्रासः शुचयः शुचिष्मः स्नां वपन्ति विषितासो अश्वः ।

अधं भ्रमस्त उर्विया वि भाति यातयमानो अधि सानु पृथ्वेः ॥ ४ ॥

ये । ते । शुक्रासः । शुचयः । शुचिष्मः । स्नां । वपन्ति । विऽसितासः । अश्वः ।

अधं । भ्रमः । ते । उर्विया । वि । भाति । यातयमानः । अधि । सानु । पृथ्वेः ॥ ४ ॥

हे शुचिष्मो दीप्तिमन्त्रये ते तव शुक्रासः शुभ्रा ये शुचयो दीप्तयो चां पृथिवीं भूमिं वपन्ति मुंडयन्ति । केशस्थानीयानोषधिवनस्यतीन् दहन्तीत्यर्थः । अपिह दाति रोमा पृथिव्याः । ऋग्वे० १. ६५. ४. इति निगमांतरं । ते रश्मयो विषितासो विमुक्ता अश्व इव । इतस्ततो गच्छन्तीति शेषः । अधास्मिन्काले ते त्वदीयो भ्रमो भ्रमणशीलो ज्वालासमूहः पृथ्वीनाकारपाया भूमेरधि उपरि सानु समुच्छितं देशं पर्वताद्यादिकं प्रति यातयमानः स्वकीयमयं व्यापारयन् उर्विद्यौरु बह्वलं वि भाति । विशेषेण प्रकाशते ॥

अधं जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोषुयुधो नाशनिः सृजाना ।

भूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेर्दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि ॥ ५ ॥

अध । जिह्वा । पापतीति । प्र । वृणः । गोषुऽयुधः । न । अशनिः । सृजाना ।

भूरस्यऽइव । प्रऽसितिः । स्नातिः । अग्नेः । दुऽवर्तुः । भीमः । दयते । वनानि ॥ ५ ॥

अधापि च वृणो वर्षितुरपेजिह्वा ज्वाला प्र पापतीति । प्रकर्षेण पुनःपुनः पतति । गच्छति । तच्च दृष्टान्तः । गोषुयुधो नाशनिः सृजाना । असुरप्रहतासु गोषु युध्यन्निद्रो गोषुयुत् । तस्मात्सृज्यमानाशनिर्वज्र इव । तथा शूरस्यैव श्रीयोपेतस्य नरस्य प्रसितिः प्रबन्धनं यथान्यैर्दुःसहमेवमपेः स्नातिर्ज्वाला सोढुमशक्तेत्यर्थः ॥ चीयते दह्यतेऽस्यामोषधिवनस्यतय इति चायतेरधिकरणे क्तिन् ॥ अपि च दुर्वर्तुर्दुर्वारोऽन्यैर्वारयितुमशक्यो भोभो भयं करोऽपिर्वनानि दयते । दहति ॥ दयतिरच दहतिकर्मा ॥

आ भानुना पार्थिवानि जयांसि महस्तोदस्य धृषता ततंथ ।

स बाधस्वाप भया सहोभिः स्पृधो वनुष्यन्वनुषो नि जूर्व ॥ ६ ॥

आ । भानुना । पार्थिवानि । जयांसि । महः । तोदस्य । धृषता । ततंथ ।

सः । बाधस्व । अप । भया । सहःऽभिः । स्पृधः । वनुष्यन् । वनुषः । नि । जूर्व ॥ ६ ॥

हे अग्ने भानुना दीप्त्या पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि जयांसि ॥ जयतिर्गतिकर्मा ॥ गंतव्यानि स्थानानि महो महस्तोदस्य प्रेरकस्य धृषता धर्षकेण रश्मिना सहा ततंथ । आसृणासि । आच्छादयसि । स त्वं भया भयकरणान्यप बाधस्व । तथा सहोभिरभिभवनसमर्थैर्बलैस्तेजोभिर्वा स्पृधः स्पर्धमानान्वनुष्यन् हिंसन् वनुषो हिंसकान् । शत्रूनि । नि जूर्व । निजहि ॥ जूर्वतिर्हतिकर्मा ॥

उत्तामंभरणीयेष्टावपेः चत्रवतः स चित्रेष्टेषा याज्या । सूचितं च । स चित्र चित्रं चितयंतमस्मै अपिरीशे बृहतः चित्रियस्य । आ० ४. १. । इति ॥

स चित्रं चित्रं चितयंतमस्मे चित्रंक्षत्र चित्रतमं वयोधां ।

चंद्रं रयिं पुरुवीरं बृहंतं चंद्रं चंद्राभिर्गृणते युवस्व ॥ ७ ॥

सः । चित्रं । चित्रं । चितयंतं । अस्मे इति । चित्रंऽक्षत्र । चित्रऽतमं । वयःऽधां ।

चंद्रं । रयिं । पुरुऽवीरं । बृहंतं । चंद्रं । चंद्राभिः । गृणते । युवस्व ॥ ७ ॥

हे चित्रं चायनीय हे चित्रक्षत्रं विचित्रबलं चायनीयधनं वा हे चंद्राह्लादकापि स तादृशस्त्वं चंद्राभिराह्लादयित्रीभिः सुतिभिर्गृणते सुवते । वचनव्यत्ययः । सुवज्जोऽस्मै असम्भं दातुं रयिं धनं युवस्व । पृथक्कृत् । कीदृशं रयिं । चित्रं चायनीयं चितयंतं ज्ञापयंतं । धनेन हि पुरुषः प्रख्यायते । चित्रतममतिशयेनाश्चर्यभूतं वयोधां वयसोऽन्नस्य धातारं प्रदातारं चंद्रमाह्लादकं पुरुवीरं पुरुभिर्बहुभिर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तं बृहंतं महान्तं । ईदृशं धनमस्माभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

मूर्धानमिति सप्तमं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानरापिदेवताकं । षष्ठीसप्तम्यौ जगत्पौ शिष्टाः पंच त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । मूर्धानं वैश्वानरीयं हि द्विजगत्पतमिति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ विषुवत्पादिमाहृत आबलुचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथैव सूचितं च । मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धो दिवो नाभिरपिः पृथिव्या इति वा । आ० ८. ६. । इति ॥

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निं ।

कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पाचं जनयंत देवाः ॥ ९ ॥

मूर्धानं । दिवः । अरतिं । पृथिव्याः । वैश्वानरं । ऋते । आ । जातं । अग्निं ।

कविं । संऽराजं । अतिथिं । जनानां । आसन् । आ । पाचं । जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

मूर्धानं शिरोभूतं । कस्य । दिवो बुलोकस्य पृथिव्याः प्रथिताया भूमेररतिं गतारं । यद्वा । गतव्यं स्वामिन् वैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनमृते । ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम । निमित्तसप्तम्येषा । ऋतनिमित्तमा अभिमुख्येन जातं दृष्ट्यादावुत्पन्नं कविं क्रांतदर्शिनं सम्राजं सम्यथाजमानं जनानां यजमानानामतिथिं हविर्वहनाय सततं गतारं । यद्वा । अतिथिवत्पूज्यं । आसन्नासन्वाख्ये ॥ द्वितीयार्थे सप्तमी ॥ आस्यभूतं । अपिलक्षणेनाख्येन हि देवा हवींषि भुञ्जते । पाचं पातारं रचकं । यद्वा । आख्येन धारकं । एवंगुणविशिष्टं वैश्वानराग्निं देवाः सोतार ऋत्विजो देवा एव वा आ जनयन्त । यज्ञाभिमुख्येनाजीजनन् । अरण्योः सकाशादुदपादयन् ॥

नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमभि सं नवंत ।

वैश्वानरं रथ्यमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः ॥ २ ॥

नाभिं । यज्ञानां । सदनं । रयीणां । महान् । आऽहावन् । अभि । सं । नवंत ।

वैश्वानरं । रथ्यं । अध्वराणां । यज्ञस्य । केतुं । जनयन्त । देवाः ॥ २ ॥

यज्ञानां ज्योतिष्टोमादियागानां नाभिं महान् बन्धकं तथा रयीणां धनानां सदनं स्थानमेकनिलयं महान् महान्तमाहावन् । आह्वयन्तेऽस्मिन्नाहुतय इत्याहावः । तादृशं । यद्वा । वृथ्युदकधारणमाहावन् निपानस्थानीयं । एवंभूतमग्निमभि अभितः सं नवंत । सोतारः सम्यक् सुवन्ति । तथा वैश्वानर विश्वेषां नराणां संबन्धिनमध्वराणां यज्ञानां रथ्यं रथिनं । यथा रथी स्वरथं नयति तद्वन्नेतारं ग्राहयितारं गमयितारं यज्ञस्य केतुं प्रज्ञापकं । एवंविधमग्निं देवाः सोतार ऋत्विजो देवा एव वा जनयन्त जनयन्ति । मथमेनोत्पादयन्ति ॥

त्वद्विप्रो जायते वाज्यमे त्वद्दीरासो अभिमातिषाहः ।

वैश्वानरं त्वमस्मासु धेहि वसूनि राजन्स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

त्वत् । विप्रः । जायते । वाजी । अग्ने । त्वत् । वीरासः । अभिमातिऽसहः ।

वैश्वानर । त्वं । अस्मासु । धेहि । वसूनि । राजन् । स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजी हविर्लक्षणास्त्रवान्युरूपस्त्वत् त्वत्तः सकाशात् विप्रो मेधावी जायते । तुभ्यं हविर्दानेन मेधावी भवति । तथा वीरासो वीरास्त्वत् त्वत्तोऽभिमातिषाहोऽभिमातीनां शत्रूणामभिभवितारो जायते । यस्मादेवं तस्मात् हे वैश्वानर राजन् राजमानाग्ने त्वमस्मासु त्वद्वक्त्रेषु स्पृहयाय्याणि स्पृहणीयानि वसूनि धनानि धेहि । निधिहि ॥

त्वां विश्वे अमृतं जायमानं शिशुं न देवा अभि सं नवंते ।

तव क्रतुभिरमृतत्वमायन्वैश्वानरं यत्पिचोरदीदेः ॥ ४ ॥

त्वां । विश्वे । अमृतं । जायमानं । शिशुं । न । देवाः । अभि । सं । नवंते ।

तव । क्रतुऽभिः । अमृतऽत्वं । आयन् । वैश्वानर । यत् । पिचोः । अदीदेः ॥ ४ ॥

हे अमृत मरणधर्मरहितान्ने विश्वे सर्वे देवाः सोतारो जायमानमरण्योः सकाशादुत्पद्यमानं त्वां शिशुं न पुत्रमिवाभि सं नवंते । अभिसंसुवन्ति । यद्वा । दीव्यतीति देवा रश्मयः । ते सर्वे जायमानं स्वामिन् सं

नवन्ते अभिसंगच्छन्ते यथा पितरः पुत्रमभिगच्छन्ति । अपि च हे वैश्वानरामे यद्यदा पित्रोः पालयित्र्योर्वावापृ-
थिव्योर्मध्येऽदीदेः दीप्यसे तदानीं तव त्वदीयैः क्रतुभिः कर्मभिर्ज्योतिष्टोमादिभिर्यागेरमृतत्वं देवत्वमायन ।
यजमानाः प्राप्नुवन्ति ॥

वैश्वानर तव तानि व्रतानि महान्यग्ने नकिरा दधर्ष ।

यज्जायमानः पित्रोरुपस्थेऽविंदः केतुं वयुनेष्वह्नां ॥ ५ ॥

वैश्वानर । तव । तानि । व्रतानि । महानि । अग्ने । नकिः । आ । दधर्ष ।

यत् । जायमानः । पित्रोः । उपऽस्थे । अविंदः । केतुं । वयुनेषु । अह्नां ॥ ५ ॥

हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां संबंधिन्नामे तव त्वदीयानि तानि प्रसिद्धानि व्रतानि कर्माणि महानि
महान्ति नकिरा दधर्ष । न कश्चनान्यो धर्षयति । बाधते । यद्यदा त्वं पित्रोर्वावापृथिव्योरुपस्थ उपस्थाने
ऽन्तरिक्षे वयुनेषु गंतव्येषु मार्गेषु जायमानः सन् अह्नां केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं स्वर्मानुनावृतमविंदः अलम्भयः ।
तमोरूपमसुरं स्वतेजसा निवारयन्नस्थापय इत्यर्थः । तदा तानि व्रतानीति पूर्वचान्वयः ॥

वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना ।

तस्येदु विश्वा भुवनाधि मूर्धनि वया इव रुरुहुः सप्त विसुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य । विऽमितानि । चक्षसा । सानूनि । दिवः । अमृतस्य । केतुना ।

तस्य । इत् । ऊं इति । विश्वा । भुवना । अधि । मूर्धनि । वयाःऽइव । रुरुहुः । सप्त ।

विऽसुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य विश्वनरहितस्यापेक्षया तेजसामृतस्योदकस्य केतुना प्रज्ञापकेन दिवो दुल्लोकस्य सानूनि
समुच्छ्रितस्थलानि नक्षत्ररूपाणि विमितानि निर्मितानि । यद्वा । दिवोऽन्तरिक्षस्य सानूनि समुच्छ्रितप्रदेशा
मेघात्मका विमितानि निर्मिताः । धूमविकारत्वान्तेषां । तस्येदु तस्यैव वैश्वानरस्य मूर्धनि मूर्धस्थानीय उपरि-
वर्तमाने धूमे मेघात्मना परिणते विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवना भुवनान्युदकान्यधि वसन्ति । यद्वा । वैश्वान-
रात्मकस्य परब्रह्मणो मूर्धन्युपरिप्रदेशे सर्वाणि भूतजातान्यधिवसन्ति । तथा वयाः शाखा इव सप्त सर्पणशीलाः
सप्तसंख्या वा विसुहो नद्यश्च गंगाया इव ऊः । रोहन्ति । अस्मादेव वैश्वानरात् प्रादुर्भवन्ति । आहुतिद्वारा
सकलं जगदपेः सकाशादुत्पद्यत इत्यर्थः ॥

वि यो रजांस्यमिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो वि दिवो रोचना कविः ।

परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथेऽदब्धो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥ ७ ॥

वि । यः । रजांसि । अमिमीत । सुऽक्रतुः । वैश्वानरः । वि । दिवः । रोचना । कविः ।

परि । यः । विश्वा । भुवनानि । पप्रथे । अदब्धः । गोपाः । अमृतस्य । रक्षिता ॥ ७ ॥

सुक्रतुः सुकर्मा वैश्वानरो विश्वेषां नराणां हितो योऽग्नी रजांस्युदकानि लोकान्वा व्यमिमीत निर्मित-
वान् । तथा दिवो दुल्लोकस्य संबंधीनि रोचना रोचमानानि दीप्यमानानि नक्षत्रादीनि कविः क्रांतदर्शी
सन् योऽधिर्व्यमिमीत । यश्च विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि व्याप्तान्युदकानि वा परि पप्रथे परितो
ऽप्रथयत् सोऽयमदब्धः केनाप्यहिंसितो गोपाः सर्वस्य गोपायिता रक्षितामृतस्यामरणहेतोर्दकस्य रक्षिता
पालयिता सन् वर्तत इति शेषः ॥ ॥ ९ ॥

पृथस्येति सप्तममष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैश्वानराभिदेवताकं । आदितः षड्भगवः सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रांतं । पृथस्यांत्वा त्रिष्टुबिति ॥ चातुर्विंशिकेऽहन्यापिमास्त इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविज्ञानं । सूचितं च । पृथस्य वृष्णे वृष्णे शर्धाय । आ० ७. ४. इति ॥ अभिभ्रविके पृथ्याभिभ्रवषडहयोः पंचमेऽहनीदमेव सूक्तं वैश्वानरनिविज्ञानं । सूचितं च । पृथस्य वृष्णे वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्यापिमास्तं । आ० ७. ७. इति ॥ विषुवत्यापिमास्त आसीत् तृची स्तोत्रियानुरूपी । सूचितं च । पृथस्य वृष्णे अरुषस्य नू सह इति स्तोत्रियानुरूपी । आ० ८. ६. इति ॥

पृथस्य वृष्णे अरुषस्य नू सहः प्र नु वोचं विदथा जातवेदसः ।

वैश्वानराय मतिर्नव्यसी शुचिः सोम इव पवते चारुः अग्नये ॥ १ ॥

पृथस्य । वृष्णः । अरुषस्य । नू । सहः । प्र । नू । वोचं । विदथा । जातवेदसः ।

वैश्वानराय । मतिः । नव्यसी । शुचिः । सोमः । इव । पवते । चारुः । अग्नये ॥ १ ॥

पृथस्य संपृक्तस्य व्याप्तस्य । यद्वा । पृथं हविल्लक्षणमन्नं । तदतः । वृष्णे वर्धितुररुषस्यारोचमानस्य जातवेदसो जातानां वेदितुर्वैश्वानरायैः सहो बलमभिभवनसमर्थं विदथा विदथे यज्ञे नू चिप्रं प्र वोचं । प्रब्रवीमि । प्रकर्षणे सौमीत्यर्थः । एको नृशब्दः पूरकः । नव्यसी नवतरा शुचिर्निर्मला यद्वा स्तोत्राणां शोधयित्री चारुः शोभना मतिर्मनगीया स्तुतिशाली वैश्वानरायापये पवते । मत्सकाशात्स्रवति । स्वयमेव निर्गच्छतीत्यर्थः । सोम इव । यथा सोमो दशापविचात्स्रवति तद्वत् ॥

स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यग्निर्व्रतपा अरक्षत ।

व्यं०तरि०क्षममिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो महिना नाकमस्पृशत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । वि०ओमनि । व्रतानि । अग्निः । व्रत०पाः । अरक्षत ।

वि । अंतरि०क्षं । अमिमीत । सु०क्रतुः । वैश्वानरः । महिना । नाकं । अस्पृशत् ॥ २ ॥

स वैश्वानरोऽग्निर्व्रतपा व्रतस्य पालकः परम उत्कृष्टे व्योमनि व्योमन्याकाशे जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् व्रतानि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि चारक्षत । रक्षति । अंतरिचं च व्यमिमीत । एतदुपलक्षितांस्त्रीन् लोकान्निर्मितवान् । तथा सुक्रतुः शोभनकर्मा वैश्वानरोऽग्निर्महिना स्वमहिम्ना तेजसा नाकं दुलोकमस्पृशत् । स्पृशति स्पर्श ॥

व्यस्तभ्राद्रोदसी मित्रो अङ्गुतोऽंतर्वावदकृणोज्ज्योतिषा तमः ।

वि चर्मणीव धिषणे अवर्तयद्वैश्वानरो विश्वमधत्त वृषण्यं ॥ ३ ॥

वि । व्यस्तभ्रात् । रोदसी इति । मित्रः । अङ्गुतः । अंतः । वावत् । अकृणोत् । ज्योतिषा । तमः ।

वि । चर्मणी इवेति चर्मणीऽइव । धिषणे इति । अवर्तयत् । वैश्वानरः । विश्वं । अधत्त ।

वृषण्यं ॥ ३ ॥

मित्रो मित्रभूतः सर्वेषामङ्गुतो महान् आश्चर्यभूतो वा वैश्वानरोऽग्नी रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्यस्तभ्रात् । विशेषेण संमितवान् । यथाधो न पततस्तथा स्वकीयदेशे स्थापितवानित्यर्थः । तथा ज्योतिषा तेजसा तमोऽंधकारं चांतर्वावदंतर्हितं तिरोहितमकृणोत् । अकरोत् ॥ वावदिति वातेर्गतिकर्मणो यङ्नुगंतस्य रूपं ॥ अपि च धिषणे धारयित्री द्यावापृथिव्यौ चर्मणी इव यथा पशोर्विशसिता द्वे चर्मणी शोषणार्थं प्रसारयति

तथा व्यवर्तयत् । विवृते विवृते अकरोत् । किं वज्रना वैश्वानरोऽयमपिर्विश्वं सर्वं वृष्णं वीर्यमधत्त । धत्ते । धारयति ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत् विशो राजानमुप तस्युर्ऋग्मियं ।

आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥४॥

अपां । उपऽस्थे । महिषाः । अगृभ्णत् । विशः । राजानं । उपं । तस्युः । ऋग्मियं ।

आ । दूतः । अग्निं । अभरत् । विवस्वतः । वैश्वानरं । मातरिश्वा । पराऽवतः ॥४॥

आप इत्यन्तरिक्षनाम । अपामन्तरिक्षस्योपस्थ उपस्थाने मध्ये महिषाः । महन्नामेतत् । महान्तो मरुतोऽगृभ्णत् । अगृह्णन् । इमं वैश्वानरं वैद्युतात्मना वर्तमानमजानन्नित्यर्थः । गृहीत्वा च विशः प्रजा राजानं स्वामि-
नमुग्मियमर्चनीयमुप तस्युः । अस्तुवन् । अपि चेमं वैश्वानरमग्निं पुरा सूर्यसमीपे विद्यमानं दूतो वेगवान्
देवानां दूतो वा मातरिश्वा वायुः परावतो दूरदेशाद्विवस्वत आदित्यादाभरत् । इमं लोकं प्रत्याजहार ॥

युगेयुगे विदथ्यं गृणद्भ्योऽग्ने रयिं यशसं धेहि नव्यसीं ।

पथेव राजन्नघशंसमजर नीचा नि वृश्च वनिनं न तेजसा ॥५॥

युगेऽयुगे । विदथ्यं । गृणत्ऽभ्यः । अग्ने । रयिं । यशसं । धेहि । नव्यसीं ।

पथ्याऽइव । राजन् । अघऽशंसं । अजर । नीचा । नि । वृश्च । वनिनं । न । तेजसा ॥५॥

हे अग्ने युगे युगे काले काले विदथ्यं । विदथ्यो यज्ञः । तदर्हं त्वामुद्दिश्य नव्यसीं नवतरां सुतिं गृणद्भ्यो
उच्चारयितुभ्योऽस्मभ्यं रयिं धनं यशसं यशस्विनं पुत्रं च धेहि । विधेहि । कुरु । किंच हे राजन् राजमानाजर
जरारहिताग्ने पथेव वज्रेणेवात्मीयेन तेजसा वनिनं न वृक्षमिवाघशंसमघस्थानर्थस्य शंसितारं शत्रुं नीचा
नीचीनो न्यग्भूतो यथा भवति तथा नि वृश्च । निजहि ॥

अस्माकमग्ने मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यं ।

वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानरं वाजमग्ने तवोतिभिः ॥६॥

अस्माकं । अग्ने । मघवत्ऽसु । धारय । अनामि । क्षत्रं । अजरं । सुऽवीर्यं ।

वयं । जयेम । शतिनं । सहस्रिणं । वैश्वानरं । वाजं । अग्ने । तव । ऊतिऽभिः ॥६॥

हे अग्ने अस्माकं ॥ सप्तम्यर्थे षष्ठी ॥ अस्मासु मघवत्सु हविर्लक्षणेन धनेन युक्तेषु क्षत्रं धनं धारय । स्थापय ।
कीदृशं । अनाम्यनमनीयमनपहार्यमजरं जरारहितमनश्वरं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं । किंच हे वैश्वानराग्ने तवो-
तिभिस्त्वत्संबन्धिनी रक्षणीर्वयं शतिनं शतसंख्यायुक्तं शतपुरुषयुक्तं वा तथा सहस्रिणं वाजमग्नं जयेम । लभेमहि ॥

अदब्धेभिस्तव गोपाभिरिष्टेऽस्माकं पाहि त्रिषधस्य सूरीन् ।

रक्षां च नो ददुषां शर्धो अग्ने वैश्वानरं प्र च तारीः स्तवानः ॥७॥

अदब्धेभिः । तव । गोपाभिः । इष्टे । अस्माकं । पाहि । त्रिऽसधस्य । सूरीन् ।

रक्षां । च । नः । ददुषां । शर्धः । अग्ने । वैश्वानरं । प्र । च । तारीः । स्तवानः ॥७॥

हे इष्टे यष्टव्य एषणीय वा त्रिषधस्य त्रिषु लोकेषु सहावस्थाधिन् यद्वाहवनीयादिषु त्रिष्वायतनेषु यष्ट-
वेदैर्वैः सहावतिष्ठमानाग्ने अदब्धेभिः केनाप्यहंसितैस्तव त्वदीयैर्गोपाभिर्गोपकै रक्षकैस्तेजोभिरक्षाकं सूरीन्-

क्षदीयान् सोतून् पाहि । रक्ष । हे वैश्वानरायि ददुषां हवींषि दत्तवतां नोऽस्माकं शर्धो बलं रक्ष च ।
सवानः सूयमानस्त्वं प्र च तारीः । प्रवर्धय च ॥ १० ॥

अहश्चेति सप्तर्षं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं वैश्वानरायिदेवताकं । अनुक्रांतं च । अहश्चेति ॥ व्यूह्ये दशरात्रे
षष्ठेऽह्न्याग्निमावृतशस्त्रे वैश्वानरनिविज्ञानमिदं । सूच्यते हि । अहश्च कृष्णं मध्वो वो नाम । आ० ८. ८. इति ॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥१॥

अहरिति । च । कृष्णं । अहः । अर्जुनं । च । वि । वर्तेते इति । रजसी इति । वेद्याभिः ।

वैश्वानरः । जायमानः । न । राजा । अवा । अतिरत् । ज्योतिषा । अग्निः । तमांसि ॥१॥

आहरति पुरुषोऽस्मिन्कर्माणीत्यहः । कृष्णं कृष्णवर्णं । एतत्सामानाधिकरण्यादहःशब्दो रात्रिवाचकः ।
तमसा कृष्णवर्णा रात्रिश्चार्जुनं च सौरेण तेजसा शुक्लवर्णमहो दिवसश्च रजसी स्वस्वभासा सर्वे जगद्रजयंतौ
वेद्याभिर्वेदितव्याभिरनुकूलतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिर्वि वर्तेते । विविधं पर्यावर्तेते । यद्वा । रजसी व्यावा-
पृथिव्या । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयं प्रत्यावर्तेते । एतच्च वैश्वानरायिराज्येति शेषः । स हि देवतात्वेनात्र
प्रतिपाद्यः । स च वैश्वानरोऽपिर्जायमानो न राजा प्रादुर्भवन् प्रवर्धमानो राजिव ज्योतिषा तेजसा तमांस्य-
वातिरत् ॥ अवतिरतिवर्धकर्मा ॥ अवतिरति । विनाशयति ॥

नाहं तंतुं न वि जानाम्योतुं न यं वयंति समरेऽतमानाः ।

कस्य स्वित्पुत्र इह वत्क्लानि परो वदात्यवरेण पित्रा ॥२॥

न । अहं । तंतुं । न । वि । जानामि । ओतुं । न । यं । वयंति । संऽअरे । अतमानाः ।

कस्य । स्वित् । पुत्रः । इह । वत्क्लानि । परः । वदाति । अवरेण । पित्रा ॥२॥

वैश्वानरस्य महत्त्वमाख्यास्यतृप्तिस्तदर्थं यच्च वस्त्रात्मकतया रूपयन् तस्य दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादय-
तीति यज्ञवादिनो मन्यन्ते । तंतुं । तंतवः पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि । तानि च यज्ञात्मकस्य वस्त्रस्य
गायत्र्यादीनि कंदांसि सुतशस्त्राणि च । तान्यहं न वि जानामि । तर्थांतुं । श्रोतवस्तिरक्षीनानि सूत्राणि ।
तानि चात्र यजुंष्याध्वर्यवाणि कर्माणि च । तान्यहं न वि जानामि । अपि चैतदुभयसाध्यं तं पटं यज्ञलक्षणं
न वि जानामि यं पटं यज्ञलक्षणं समरे संगमने देवयजनेऽतमानाः सततं चेष्टमाना ऋत्विजो वयंति तंतु-
नोतुं संतन्वन्ति । वस्त्ररूपेण निष्पादयंतीत्यर्थः । इहास्मिन् लोके कस्य स्वित् । स्विदिति वितर्कः । कस्य खलु
पुत्रो मनुष्यो वत्क्लानि वक्तव्यानि तानीमानि परः परस्तादमुष्मिन् लोके वर्तमानो यः सूर्यस्तस्य पित्रावरेणा-
वस्तादस्मिन् लोके वर्तमानेन वैश्वानराग्निमानुशिष्टः सन् वदाति । वदेत् । न कश्चिदपि प्रवदितुं शक्नोती-
त्यर्थः ॥ एतच्च संप्रदायविशिष्टं । वैश्वानरस्य पुत्रोऽसौ परस्ताद्वि यः स्थितः । कंदांस्यध्वर्यवस्त्रस्य
सुतशस्त्राणि तंतवः ॥ यजुंषि चेष्टाश्चीतुः स्थादस्त्रं वातव्यमध्वरः । परः परः स्थितः सूर्यः पितामिः पार्थिवो
मत इति ॥ रूपकतया जगत्सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादयतीत्यात्मविदो मन्यन्ते । तंतुं तंतून् तंतुस्थानानि
सूत्राणि वियदादीन्यपंचीकृतानि भूतानि न विजानामि । श्रोतुमोतुं पंचीकृतानि स्थूलान्योतुस्थानीयान्यपि
वियदादीनि न विजानामि । न च तत्कार्यं पटस्थानीयं प्रपंचं विजानामि यं प्रपंचं समरे तंतुनामोतुनां च
संगमनेऽतमानाः सततं चेष्टमानाः संसारिणो वयंति उत्पादयन्ति । तेषां भोगार्थमोश्वरः सृजतीति कर्तृत्वमु-
पधर्यते । इहास्मिन्विषये परः परस्तादुच्चैरविषये वर्तमानानि वत्क्लानि वक्तव्यानीमान्यवरेणावीचीनेन सृष्ट्युत्त-
रकालमुत्पन्नेन पित्रा स्वजनकेनानुशिष्टः सन् कस्य खलु पुत्रो वदाति । वदेत् । स्वोत्पत्तेः प्राचीनं वृत्तांतम-
जानानः कश्चिदपि न वदेदित्यर्थः ॥

स इतंतुं स वि जानान्योतुं स वक्तान्युतथा वदाति ।

य ई चिकेतदमृतस्य गोपा अवश्चरन्परो अन्येन पश्यन् ॥३॥

सः । इत् । तंतुं । सः । वि । जानाति । ओतुं । सः । वक्तानि । ऋतुऽथा । वदाति ।

यः । ई । चिकेतत् । अमृतस्य । गोपाः । अवः । चरन् । परः । अन्येन । पश्यन् ॥३॥

यद्यप्युक्तेन प्रकारेण दुर्ज्ञानानि तथाप्येतानि वैश्वानरोऽभिर्जानाति वदति चेत्यनया प्रतिपादयति । स इत् स एव वैश्वानरोऽपिस्तंतुं तंतुस्थानीयानि गायत्र्यादीनि कंदांसि सुतशस्त्राणि वि जानाति । तथा स एवौतुमोतुस्थानीयानि यजूंषाध्वर्यवाणि च कर्माणि वि जानाति । ऋतुथा काले काले तत्तदनुष्ठानसमये वक्तानि वक्तव्यानि च तानि वदाति । वदति । वदेत् । योऽयं वैश्वानरोऽमृतस्य गोपा उदकस्य गोपायिता रक्षितावोऽवसाङ्गलोके चरन् पार्थिवाभिरूपेण संचरन् परः परस्ताद्विव्ययेन सूर्यात्मना पश्यन् सर्वं जगत्प्रकाशयन् ईमिमानि परि दृश्यमानानि सर्वाणि भूतानि चिकेतत् जानाति स एवेति पूर्वत्र संबंधः । यद्वा । स इत् स एव तंतुं तंतुस्थानीयानि सूक्ष्मभूतानि वि जानाति मान्यः कश्चित् । तथौतुमोतुस्थानीयानि स्थूलभूतानि च स एव वि जानाति । स एव वक्तानि । वक्तव्यानुपदेष्टव्यानीगान्युतथा काले काले यदा यदा विद्यासंप्रदायोक्तेदक्षदा तदा वदाति । वदेत् । कोऽसी यो विजानीयाद्वदेत्तत्त्वत आह । यो वैश्वानरो विश्वनरात्मकः परमात्मा मृतस्यामृतत्वस्य विमोक्षणस्य गोपा रक्षितावोऽवसात्संसारदशायां चरन् अंतःकरणोपेतो जीवात्मभावेन संचरन् परः परस्ताद्विद्याया ऊर्ध्वं वर्तमानेनान्येनोक्तविलक्षणेन निरुपाधिकेन सच्चिदादिलक्षणेन रूपेण पश्यन् सर्वं जगत्प्रकाशयन् ईमिमानि चिकेतत् जानाति । तथा च परमात्मानं प्रकृत्य श्रूयते । तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । श्वे० उ० ६. १४. । इति ॥

अयं होता प्रथमः पश्यतेममिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु ।

अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वा ३ वर्धमानः ॥४॥

अयं । होता । प्रथमः । पश्यत । इमं । इदं । ज्योतिः । अमृतं । मर्त्येषु ।

अयं । सः । जज्ञे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अमर्त्यः । तन्वा । वर्धमानः ॥४॥

अयं वैश्वानरोऽपिः प्रथम आद्यो होता । मानुषो हि होता द्वितीयः । हे मनुष्यास्तमिमं पश्यत । भजतेत्यर्थः । मर्त्येषु मरणस्वभावेषु शरीरेष्वमृतं मरणरहितमिदं वैश्वानराख्यं ज्योतिर्जाठररूपेण वर्तत इत्यर्थः । अपि च सोऽयमभिर्ध्रुवो निश्चल आ समंतान्निषत्तो निषत्तः सर्वव्यापी अत एवामर्त्यो मरणरहितोऽपि तन्वा शरीरेण संबन्धात् जज्ञे । जायते । वर्धमानश्च भवतीत्युपचर्यते ॥

ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृश्ये कं मनो जविष्ठं पतयत्स्वंतः ।

विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यंति साधु ॥५॥

ध्रुवं । ज्योतिः । निऽहितं । दृश्ये । कं । मनः । जविष्ठं । पतयत्ऽसु । अंतरिति ।

विश्वे । देवाः । सऽमनसः । सऽकेताः । एकं । क्रतुं । अभि । वि । यंति । साधु ॥५॥

ध्रुवं निश्चलं मनो मनसः तस्मादपि जविष्ठमतिशयेन वेगवत् ईदृशं वैश्वानराख्यं ज्योतिः पतयत्सु गच्छत्सु जंगमेषु प्राणिष्वंतर्मध्ये निहितं । प्रजापतिना स्थापितं । किमर्थं । दृश्ये कं । दर्शनार्थं । किंच विश्वे सर्वे देवाश्च समनसः समानमनस्काः सकेताः समानप्रज्ञाश्च संत एकं मुख्यं गंतारं वा क्रतुं कर्मणां कर्तारं साधु सम्यक् अभि वि यंति । आभिमुख्येन विविधं प्राप्नुवन्ति । सेवन्त इत्यर्थः । यद्वा । पतयत्सु गच्छत्सु प्राणिष्वंतर्मध्ये हृदये मनो जविष्ठं मनसोऽप्यतिशयेन वेगयुक्तं ध्रुवं निश्चलं निर्विकल्पं । तथा च वाजसनेयकं । अनेवदेकं

मनसो जवीयः । वा० सं० ४०. ४. । इति । ज्योतिर्ब्रह्म चैतन्यं निहितं । न केनचित् स्थापितं । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । तै० आ० ८. १. । इति हि श्रूयते । किमर्थं । दृश्ये दर्शनार्थं । ज्ञानेन हि सर्वं जानन्ति । अपि च । दीव्यतीति देवा इन्द्रियाणि । विश्वे सर्वे देवा सर्वाणीन्द्रियाणि चक्षुराद्याः समनसो मनसा सह वर्तमानाः सक्ताः सतेजस्काः संत एकमद्वितीयं क्रतुं स्रष्ट्यादीनां कर्मणां कर्तारं विश्वनरात्मकं परमात्मानमभिलक्ष्य साधु सम्यक् वि यन्ति । विविधं गच्छन्ति । देवा एव वेममभि वि यन्ति । अभिमुख्येन विविधमुपयन्ति । उपासत इत्यर्थः । तथा च श्रूयते । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतं । श० ब्रा० १४. ७. २. २०. । इति ॥

वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वी३दं ज्योतिर्हृदये आहितं यत् ।

वि मे मनश्चरति दूरआधीः किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥ ६ ॥

वि । मे । कर्णा । पतयत् । वि । चक्षुः । वि । इदं । ज्योतिः । हृदये । आऽहितं । यत् ।

वि । मे । मनः । चरति । दूरेऽआधीः । किं । स्वि । त् । व । क्ष्यामि । किं । उं । इति । नु । मनिष्ये ॥ ६ ॥

वैश्वानरं श्रोतुकामस्य मे मम कर्णा कर्णी वि पतयतः । विविधं गच्छतः । श्रोतव्यानां तदीयगुणानां बद्धत्वात् । तथा वैश्वानरं दिदृक्षमाणस्य मम चक्षुरिन्द्रियं वि पतयति । विविधं गच्छति । द्रष्टव्यानां तदीयरूपाणां बद्धत्वात् । तथा ज्योतिः प्रकाशकं हृदये हृदयपुण्डरीके आहितं निहितं यदुद्ब्रह्म तत्त्वमिदमपि वि पतयति । विविधं गच्छति वैश्वानरात्मानं ज्ञातुं । अपि च दूरआधीः । दूरे विप्रकृष्टे विषये आधीराधानं यस्य तादृशं ॥ क्वांसो लिंगव्यत्ययः ॥ मे मदीयं मनश्च वि चरति । विविधं प्रवर्तते । एवमहमहमिकया सर्वेष्विन्द्रियेषु प्रवृत्तेषु किं स्विदहं वैश्वानरस्य रूपमिति वक्ष्यामि । किमु नू किमु खलु संप्रति मनिष्ये । मनसा प्रपत्ये । वैश्वानरस्य गुणानामनंतत्वात् मंदप्रज्ञेन मया ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः ॥

विश्वे देवा अन्नमस्यन्भियानास्त्वामग्ने तमसि तस्थिवांसं ।

वैश्वानरोऽवतूतये नोऽमर्त्योऽवतूतये नः ॥ ७ ॥

विश्वे । देवाः । अन्नमस्यन् । भियाः । नाः । त्वां । अग्ने । तमसि । तस्थिऽवांसं ।

वैश्वानरः । अवतु । ऊतये । नः । अमर्त्यः । अवतु । ऊतये । नः ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर तमसंधकारे तस्थिवांसं स्थितवतं त्वां विश्वे सर्वे देवा अन्नमस्यन् । नमस्कुर्वन्ति । कुतो हेतोः । भियाणा अंधकाराज्ज्ञीताः । तादृशोऽमर्त्यो मरणरहितो वैश्वानरोऽपि नोऽस्मानूतय ऊत्या रक्षणेनावतु । रक्षतु । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ११ ॥

पुरो व इति सप्तमं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यमायेयं । सप्तमी विंशिका द्विपदा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । पुरो वो द्विपदांतं ॥ प्रातरनुवाक आप्रेये क्रतौ त्रिष्टुभे कंदसीदमादीनि चत्वारि सूक्तानि । सूचितं च । पुरो वो मद्रमिति चत्वारि तं सुप्रतीकमिति षट् । आ० ४. १३. । इति ॥

पुरो वो मद्रं दिव्यं सुवृक्तिं प्रयति यज्ञे अग्निमध्वरे दधिध्वं ।

पुर उक्थेभिः स हि नो विभावा स्वध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

पुरः । वः । मद्रं । दिव्यं । सुऽवृक्तिं । प्रऽयति । यज्ञे । अग्निं । अध्वरे । दधिध्वं ।

पुरः । उक्थेभिः । सः । हि । नः । विभाऽवा । सुऽअध्वरा । करति । जातऽवेदाः ॥ १ ॥

हे अतिगज्यमाना वो यूयं मद्रं मोदनं सुखं वा दिव्यं दिवि भवं सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितं सुखेनावर्जनीयं

वा एवंगुणमपि प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमानेऽध्वरे रक्षःप्रभृतिभिरहिंसे हिंसाप्रत्यवायरहिते वास्निव्यज्ञे पुरो दधिध्वं । पुरस्तादाहवनीयरूपेण धारयत । यद्वा । पुरोधसं कुरुत । उक्थेभिः स्तुतशस्त्रैश्च पुरो दधिध्वं । विभावा विशेषेण दीप्यमानो जातवेदा जातानां वेदिता सोऽग्निर्हि यस्मात् नोऽस्मान् स्वध्वरा शोभनया-
गान् करति करोति तस्मात्पुरो दधिध्वमित्यन्वयः ॥

तमु द्युमः पुर्वणीक होतरग्रे अग्निभिर्मनुष इधानः ।

स्तोमं यमस्मै ममतेव शूषं घृतं न शुचिं मतयः पवंते ॥ २ ॥

तं । ऊं इति । द्युऽमः । पुरुऽअनीक । होतः । अग्रे । अग्निऽभिः । मनुषः । इधानः ।

स्तोमं । यं । अस्मै । ममताऽइव । शूषं । घृतं । न । शुचिं । मतयः । पवंते ॥ २ ॥

हे द्युमो दीप्तिमन् पुर्वणीक बहुज्वाल होतर्देवानामाह्वातरपे अग्निभिस्तवावयवभूतरन्यैरग्निभिः सार्ध-
मिधानः समिध्यमानो दीप्तः सन् मनुषो मनुष्यस्य स्तोतुस्तमु तं स्तोमं शृण्विति शेषः । उ इति पादपूरणं । यं स्तोमं स्तोत्रं शूषं सुखकरं घृतं न पवित्राभ्यामुत्पृतं घृतमिव शुचि शुद्धमस्मा अग्नये मतयो मंतारः स्तोतारो ममतेव । ममता नाम ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता । सेव पवंते पुनंति संस्तुर्वन्ति । दोषवर्जितमुच्चारयन्ती-
त्यर्थः । तं स्तोममित्यन्वयः ॥

पीपाय स श्रवसा मर्त्येषु यो अग्नये ददाश विप्र उक्थैः ।

चित्राभिस्तमूतिभिश्चित्रशोचिर्व्रजस्य साता गोमंतो दधाति ॥ ३ ॥

पीपाय । सः । श्रवसा । मर्त्येषु । यः । अग्नये । ददाश । विप्रः । उक्थैः ।

चित्राभिः । तं । ऊतिऽभिः । चित्रऽशोचिः । व्रजस्य । साता । गोऽमंतः । दधाति ॥ ३ ॥

स यजमानो मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये श्रवसान्नैव पीपाय वर्धते विप्रो मेधावी यो यजमान उक्थैः स्तुतिभिः
सार्धं हवींषि ददाश प्रयच्छति । तं यजमानं चित्रशोचिर्विचित्रदीप्तिरपिश्चित्राभिराश्चर्यभूताभिस्तुतिभि
रचाभिर्गोमंतो गोभिर्युक्तस्य व्रजस्य गोष्ठस्य साता सार्ता संभजने दधाति । धारयति ॥

आ यः प्रपौ जायमान उर्वी दूरेदृशा भासा कृष्णाध्वा ।

अध बहु चित्तम ऊर्म्यायास्तिरः शोचिषा ददृशे पावकः ॥ ४ ॥

आ । यः । प्रपौ । जायमानः । उर्वी इति । दूरेऽदृशा । भासा । कृष्णऽअध्वा ।

अध । बहु । चित् । तमः । ऊर्म्यायाः । तिरः । शोचिषा । ददृशे । पावकः ॥ ४ ॥

कृष्णाध्वा कृष्णवर्त्ता योऽग्निर्जायमानः प्रादुर्भवन् उर्वी विस्तीर्णे बावापृथिव्यौ दूरेदृशा दूरे दृश्यमा-
नया भासा दीप्या आ प्रपौ आपुरयति स पावकोऽग्निरधानंतरमूर्म्यायाः । रात्रिनामैतत् । रात्रेः संबंधि
बहु चित् बहुपि तमोऽधकारं शोचिषा दीप्या तिरस्तुर्वन् ददृशे । दृश्यते ॥

नू नश्चित्रं पुरुवाजाभिरुती अग्रे रयिं मघवन्धश्च धेहि ।

ये राधसा श्रवसा चात्यन्यान्सुवीर्यैभिश्चाभि संति जनान् ॥ ५ ॥

नु । नः । चित्रं । पुरुऽवाजाभिः । ऊती । अग्रे । रयिं । मघवन्धऽभ्यः । च । धेहि ।

ये । राधसा । श्रवसा । च । अति । अन्यान् । सुऽवीर्यैभिः । च । अभि । संति । जनान् ॥ ५ ॥

हे अग्ने मधवद्भ्यो हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो नोऽस्मभ्यं पुरुवाजाभिर्बहुभिस्तुतिं कृती कृतिमी रक्षतीः सह चित्रं वायनीयं रयिं धनं नु सिप्रं धेहि । देहि । प्रयच्छ । चशब्दो वक्ष्यमाणेन समुच्चयार्थः । ये राधसा धनेन श्रवसात्नेन च सुवीर्यैभिः शोभनैर्वीर्यैश्चान्यान् जनान्मनुष्यान्ति अतिशयेनाभि संति अभिभवन्ति तादृशान्पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

इ॒मं य॒ज्ञं च॒नो॑ धा अ॒ग्न उ॒श॒न्यं तं आ॒सानो जुहु॑ते ह॒विष्मा॑न् ।

भ॒र॒द्वा॒जेषु॑ द॒धिषे॑ सु॒वृ॒क्ति॒मवी॑र्वा॒जस्य॑ ग॒धस्य॑ सा॒ती ॥ ६ ॥

इ॒मं । य॒ज्ञं । च॒नः । धाः । अ॒ग्ने । उ॒श॒न् । यं । ते । आ॒सानः । जुहु॑ते । ह॒विष्मा॑न् ।

भ॒र॒त्॒ऽवा॒जेषु॑ । द॒धि॒षे । सु॒ऽवृ॒क्तिं । अ॒वीः । वा॒जस्य॑ । ग॒धस्य॑ । सा॒ती ॥ ६ ॥

हे अग्ने उशन कामयमानस्त्वमिमं पुरोवर्ति यज्ञं यागसाधनं चनो हविर्लक्षणमन्नं धाः । धेहि । स्वात्मनि धारय । यं च पुरोडाशादिकमासान आसीन उपविशन हविष्मान्हविर्युक्तो यजमानस्ते तुभ्यं त्वदर्थं जुहुते जुहोति तमिममित्यन्वयः । अपि च भरद्वाजेष्वृषिषु सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितां सुतिं दधिषे । धारय । गधस्य ॥ गधतिर्मिश्रीभावकर्मा ॥ मिश्रणीयस्य प्राणस्य वाजस्यान्नस्य साती संभजनं निमित्तभूतेऽवीः । तानृषीन्न च ॥

वि द्वेषा॑सीनु॒हि व॒र्धये॑ठां॒ मदे॑म श॒तहि॑माः सु॒वीराः ॥ ७ ॥

वि । द्वेषा॑सि । इ॒नु॒हि । व॒र्धय॑ । इ॒ठां । मदे॑म । श॒तऽहि॑माः । सु॒ऽवीराः ॥ ७ ॥

हे अग्ने द्वेषांसि द्वेष्टुन् शत्रून् वीनुहि । विविधं गमय । इठामन्नं चास्मदीयं वर्धय । वयं च सुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः संतः शतहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान्मदेम । मोदेम । तृप्ता भूयास्व ॥ १२ ॥

यजस्व होतरिति षडृचमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमायेयं । अनुक्रम्यते च । यजस्व षडिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

यज॑स्व हो॒तरि॑षितो यजी॑यान॒ग्ने बाधो॑ म॒रुतां॑ न प्रयु॑क्ति ।

आ नो॑ मि॒त्रावरु॑णा नास॑त्या द्यावा॑ हो॒त्राय॑ पृथि॒वी ववृ॑त्याः ॥ १ ॥

यज॑स्व । हो॒तः । इ॒षितः॑ । यजी॑यान् । अ॒ग्ने । बाधः॑ । म॒रुतां॑ । न । प्र॒ऽयु॒क्ति ।

आ । नः॑ । मि॒त्रावरु॑णा । नास॑त्या । द्यावा॑ । हो॒त्राय॑ । पृथि॒वी इति॑ । ववृ॑त्याः ॥ १ ॥

हे होतर्देवानामाह्वातरमे यजीयान्यष्टमस्त्वमिषितः प्रेषितोऽस्माभिः प्रार्थितः सन् । नेति संप्रत्यर्थे । संप्रति प्रयुक्तिं प्रयुक्तौ प्रयुज्यमाने यज्ञे मरुतां देवानां बाधः शत्रूणां बाधकं गणं यजस्व । यद्वैतद्वाक्यद्वयं । हे होतरमे यजस्व देवानित्येकं वाक्यं । प्रयुज्यत इति प्रयुक्तिं बलं । मरुतां न प्रयुक्ति मरुतां बलमिवास्मच्छत्रून् बाधः बाधस्त्विति द्वितीयं वाक्यं । अपि च मित्रावरुणा । अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो रात्र्यभिमानी । तौ च नासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावावेव वा नासिकाप्रभवौ वाश्विनी द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च एतांश्च देवान् होत्रायास्त्वयज्ञाय तदर्थमा ववृत्वाः । आवर्तय । आवहेत्यर्थः ॥

त्वं होता॑ म॒द्र॒त॒मो नो॑ अ॒ध्रु॒गंत॑र्दे॒वो वि॒दया॑ म॒र्त्येषु॑ ।

पा॒व॒क॒या जु॒ह्वा ३ व॒हिरा॑सा॒ग्ने यज॑स्व त॒न्वं ५ तव॑ स्वां ॥ २ ॥

त्वं । होता॑ । म॒द्र॒ऽत॒मः । नः॑ । अ॒ध्रु॒क् । अ॒ंतः । दे॒वः । वि॒दया॑ । म॒र्त्येषु॑ ।

पा॒व॒क॒या । जु॒ह्वा । व॒हिः । आ॒सा । अ॒ग्ने । यज॑स्व । त॒न्वं । तव॑ । स्वां ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं मर्त्येषु मनुष्येष्वन्तर्मध्ये वर्तमानो विदथा विदधे यज्ञे होता देवानामाहुता भवसि । कीदृ-
शस्त्वं । मद्रतमः सुत्यतमो नोऽस्माकमधुगद्रोग्धास्रदर्थं द्रोहरहितो वा । सर्वदा मित्रभूत इत्यर्थः । देवो
दानादिगुणयुक्तः । अपि च हे अग्ने जुह्वा । हयन्तेऽस्यामाहुतय इति जुह्वर्जाला । तथा पावकया शोधयित्र्या-
सास्त्रेण देवानामास्रभूतया बह्विर्हविषां वोढा त्वं तव स्वां स्वभूतां स्विष्टकृदास्त्रां तन्वं तनूं यजस्व ॥

धन्या चिद्धि ते धिषणा वष्टि प्र देवाञ्जन्म गृणते यजध्वे ।

वेपिष्ठो अंगिरसां यद्द विप्रो मधु छंदो भनति रेभ इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या । चित् । हि । ते इति । धिषणा । वष्टि । प्र । देवान् । जन्म । गृणते । यजध्वे ।

वेपिष्ठः । अंगिरसां । यत् । ह । विप्रः । मधु । छंदः । भनति । रेभः । इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या धनमिच्छन्ती धनहेतुभूता धिषणा कुतिर्हे अग्ने त्वे स्वां वष्टि । कामयते । चिदित्येतत्पादपूरणं ।
किमर्थं । देवान्यष्ट्यानिन्द्रादीन् प्र यजध्वे प्रकर्षेण यष्टुं त्वदीयं जन्म प्रादुर्भावं गृणते कुवते यजमानायेदृग्भू-
तयजमानार्थं । यद्द यदा खल्वंगिरसामृषीणां मध्ये वेपिष्ठोऽतिशयेन कुतिः प्रेरयिता विप्रो मेधावी रेभः
स्रोता भरद्वाज इष्टौ यज्ञे मधु मधुमन्मदकरं छंदः स्रोचं भनति उच्चारयति तदा धिषणा वष्टीत्यन्वयः ॥

अदिद्युतस्वपाको विभावाग्ने यजस्व रोदसी उरूची ।

आयुं न यं नमसा रातहव्या अजंति सुप्रयसं पंच जनाः ॥ ४ ॥

अदिद्युतत् । सु । अपाकः । विऽभावा । अग्ने । यजस्व । रोदसी इति । उरूची इति ।

आयुं । न । यं । नमसा । रातऽहव्याः । अजंति । सुऽप्रयसं । पंच । जनाः ॥ ४ ॥

अयमग्निः स्वदिद्युतत् । सुप्र द्योतते । दीप्यते । कथंभूतः । अपाकः । पाकः पक्त्व्यप्रज्ञो मूर्खः । तद्विलक्षणो
ऽपाकः । विभावा दीप्तिमान् । शेषः प्रत्यक्षतः । हे अग्ने स त्वमुरूची उरु विस्तीर्णमंचत्वा विस्तृते रोदसी
बावापृथिव्या यजस्व । हविषा पूजय । आयुं न मनुष्यमतिथिमिव यं पंच जना मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणा
रातहव्या दत्तहविष्काः संतः सुप्रयसं शीमनहविलक्षणमग्निं नमसान्नेन हविलक्षणेनाजंति सिंचन्ति तर्पयन्ति स
त्वं यजस्वेत्यन्वयः ॥

वृजे ह यन्नमसा बर्हिरयावयामि सुगृधृतवती सुवृक्तिः ।

अम्यक्षि सन्न सदेने पृथिव्या अश्रायि यज्ञः सूर्ये न चक्षुः ॥ ५ ॥

वृजे । ह । यत् । नमसा । बर्हिः । अग्नौ । अयामि । सुक् । घृतऽवती । सुऽवृक्तिः ।

अम्यक्षि । सन्न । सदेने । पृथिव्याः । अश्रायि । यज्ञः । सूर्ये । न । चक्षुः ॥ ५ ॥

यद् यदा खलु नमसा हविषा सहापावप्रिसमीपे बर्हिर्वृजे । वृजिर्ब्रह्मदेवार्थः ॥ क्लियते । आह्रियत
इत्यर्थः । सुवृक्तिः सुप्र दीपैर्वर्जिता घृतवती घृतपूर्णा सुगयामि । नियम्यते । बर्हिष्यासाव्यते । तथा पृथिव्या
भूमेः सदेने स्थाने सन्न हविरासादनार्था वेदिरम्यक्षि ॥ म्यक्षतिर्गतिकर्मा ॥ गम्यते । परिगृह्यते । तदानीं यज्ञो
ऽश्रायि । यजमान आश्रितो भवति । तच्च दृष्टांतः । सूर्ये न चक्षुः । यथा सूर्ये सर्वस्य प्रेरक आदित्ये प्रकाशकं
तेजः समवैति तद्वत् ॥

दशस्या नः पुर्वणीक होतर्देवेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।

रायः सूनो सहसो वावसाना अति ससेम वृजनं नांहः ॥ ६ ॥

दशस्य । नः । पुरुऽअनीक । होतः । देवेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इधानः ।

रायः । सूनो इति । सहसः । ववसानाः । अति । ससेम । वृजनं । न । अंहः ॥ ६ ॥

हे पूर्वणीक बह्वज्वाल होतर्देवानामाह्वातरमे देवेभिर्देवीतमानैरन्यैरग्निभिस्त्वद्विभूतिभूतिः सार्धमिधान इध्यमानो दीप्यमानः सन् नोऽस्मभ्यं रायो धनानि दशस्य । प्रयच्छ । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राणि वावसाना हविषा त्वामाच्छादयंतो वयं वृजनं न शत्रुमिवांहः पापमति ससेम । अतिगच्छेम । अतिक्रामेमैतव्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

मध्ये होतिति षडृचं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं त्रैष्टुभमाश्रयेयं । मध्य इत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्र-
योक्तो विनियोगः ॥

मध्ये होता दुरोणे बर्हिषो राक्षसिस्तोदस्य रोदसी यजध्वे ।

अयं स सूनुः सहस ऋतावा दूरात्सूर्यो न शोचिषा ततान ॥ १ ॥

मध्ये । होता । दुरोणे । बर्हिषः । राट् । अग्निः । तोदस्य । रोदसी इति । यजध्वे ।

अयं । सः । सूनुः । सहसः । ऋतऽवा । दूरात् । सूर्यः । न । शोचिषा । ततान् ॥ १ ॥

होता देवानामाह्वाता बर्हिषो यज्ञस्य राट् राजाग्निस्तोदस्य । तुदते तपसा पीड्यत इति तोदो यज-
मानः । तस्य दुरोणे गृहे मध्ये निषीदतीति शेषः । किमर्थं । रोदसी द्यावापृथिवी यजध्वे यष्टुं । स तादृशो
ऽयं सहसः सूनुः सहसस्युच ऋतावा सत्यवान्यज्ञवान्वापिः सूर्यो न सूर्य इव दूराद्दूरत एव शोचिषा तेजसा
ततान । आतनोति । विस्तारयति । दूरदेशे वर्तमानोऽपि सूर्य इव सर्वं जगन्नासयतीत्यर्थः ॥

आ यस्मिन्त्वे स्वपाके यजत्र यक्षद्राजन्तसर्वतातेव नु द्यौः ।

त्रिषधस्थस्ततरुषो न जंहो हव्या मघानि मानुषा यजध्वे ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । त्वे इति । सु । अपाके । यजत्र । यक्षत् । राजन् । सर्वताताऽइव । नु । द्यौः ।

त्रिऽसधस्थः । ततरुषः । न । जंहः । हव्या । मघानि । मानुषा । यजध्वे ॥ २ ॥

द्यौः स्तोता सर्वतातेव । इवशब्दः पूरकः । यज्ञनामैतत् । सर्वतातो सर्वैस्तायमाने यज्ञे । यद्वा । सर्वश-
ब्दात्स्वार्थिकस्तातिल्लप्रत्ययः । सर्वः स्तोता हे यजत्र यष्टव्य राजन् राजमानास्य अपाके प्राज्ञे त्वे यस्मिंस्त्वे
त्वयि सु अत्यंतं नु चिप्रमा यजत्र आयजति हवींषि जुहोति त्रिषधस्थस्त्रिषु लोकेषु सह स्थितः । यद्वा । गार्ह-
पत्यादिरूपेण त्रिधावस्थितः । तादृशस्त्वं ततरुषो न तरिता सूर्य इव अंहः शीघ्रं गता भव ॥ जंह इति हंते-
र्गतिकर्मणो रूपं ॥ यद्वा ॥ तू प्रववतरणयोरित्यस्यात्कृसी रूपं ततर्वानिति । तस्य षष्ठ्यां रूपमेतत्ततरुष इति ॥
तरितुः सूर्यस्त्वैव जंहो वेगस्तव भवत्वित्यर्थः । किमर्थं । मघानि मंहनीयानि प्रशस्त्रानि मानुषा मनुष्याणां
संबंधीनि हव्या हव्यानि हवींषि यजध्वे यष्टुं देवेभ्यो दातुं ॥

तेजिष्ठा यस्यारतिर्वनेराट् तोदो अध्वन्न वृधसानो अद्यौत् ।

अद्रोघो न द्रविता चेतति त्मन्नमर्त्योऽवर्च ओषधीषु ॥ ३ ॥

तेजिष्ठा । यस्य । अरतिः । वनेऽराट् । तोदः । अध्वन् । न । वृधसानः । अद्यौत् ।

अद्रोघः । न । द्रविता । चेतति । त्मन् । अमर्त्यः । अवर्चः । ओषधीषु ॥ ३ ॥

यस्याप्रेररतिर्गंधी ज्वाला तेजिष्ठातिशयेन तेजस्विनी सती वनेराट् दावरूपेणारख्ये राजमाना वर्तते
वृधसानो वर्धमानः सोऽग्निस्तोदो अध्वन् न । तोदः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः । स इवाध्वनि स्वमार्गेऽतरिचेऽद्यौत् ।

प्रकाशते । अपि चाद्रोघो न अद्रोघव्यः । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषामद्रोघा वायुरिव तादृशोऽमर्षो मरणरहितः सोऽपिरोषधीषु । ओषः पाक एषु धीयत इत्योषधयो वनानि । तेषु द्रविता शीघ्रगामी सन् अवर्तः केनाप्यवारणीयश्च भवन् तन्नात्मना स्वप्रकाशनेनैव चेतति । चेतयति । सर्वं जगत् ज्ञापयति ॥

सास्माकैर्भिरेतरी न शूषैरग्निः एवे दम आ जातवेदाः ।

दृक्षो वन्वन् क्रत्वा नार्वांसः पितेव जारयायि यज्ञैः ॥ ४ ॥

सः । अस्माकैभिः । एतरि । न । शूषैः । अग्निः । स्तवे । दमे । आ । जातवेदाः ।

दुःअन्नः । वन्वन् । क्रत्वा । न । अर्वा । उन्नः । पिताऽइव । जारयायि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

जातवेदा जातधनो जातप्रज्ञो वा सोऽपिरस्माकैर्भिरस्मदीयैः सोतृभिरेतरी न । एतरि गंतरि याचमाने पुरुषे विद्यमानानि सोवाणि यथात्वंतं सुखकराणि तथा शूषैः सुखकरैः सोवैर्दमेऽस्मदीये यज्ञगृह आ अभिमुख्येन स्तवे । स्तूयते । अपि च दृक्षः । दृष्टुम् । स एवान्नं यस्य स तथोक्तः । अत एव वन्वन् वनानि संभजन् क्रत्वा न क्रतुनास्मीयेन कर्मणा चार्वा गता च भवति । तत्र दृष्टान्तः । उन्नः पितेव । पिता पालयिता वत्सानां जनको वोसो वृषभ इव । स यथा मैथुनार्थं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । यज्ञैर्यज्ञवज्रैर्यजमानैश्च जारयायि । स्तूयते ॥ जरतेः स्तुतिकर्मण एतद्रूपं ॥

अध स्मास्य पनयन्ति भासो वृथा यत्तत्सदनुयाति पृथ्वीं ।

सद्यो यः स्यंद्रो विषितो धवीयानृणो न तायुरति धन्वा राट् ॥ ५ ॥

अध । स्म । अस्य । पनयन्ति । भासः । वृथा । यत् । तत्सत् । अनुऽयाति । पृथ्वीं ।

सद्यः । यः । स्यंद्रः । विऽसितः । धवीयान् । ऋणः । न । तायुः । अति । धन्व । राट् ॥ ५ ॥

अधास्त्रिजोके । स्मेति पुरकः । अस्यापेर्भासो रश्मीन् पनयन्ति । सोतारः सुवन्ति । यद्यदा वृथानायासेन तच्च तच्च तनूकुर्वन् वनानि सम्यग्दहनं पृथ्वीं विस्तीर्णामरण्यभुवमनुयात्यनुगच्छति तदानीं पनयन्तीत्यन्वयः । योऽपिः स्यंद्रः स्यंदनवान् विषितो विमुक्तः प्रतिबंधरहितः अत एव सद्यः शीघ्रं धवीयान् गंतुमो भवति । क इव । ऋणो न तायुः ॥ ऋणोतिर्गतिकर्मा ॥ तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः शीघ्रं गता भवति तद्वत्सोऽयमपि धन्व मरुभूमिमतिक्रम्य राट् । राजते । यद्वा । धन्वंत्यस्मादाप इति धन्वांतरिचं । अतिशयेनांतरिचमाक्रम्य राजते ॥

स त्वं नो अर्वन्निदाया विश्वेभिरग्रे अग्निभिरिधानः ।

वेषि रायो वि यासि दुच्छुना मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

सः । त्वं । नः । अर्वन् । निदायाः । विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इधानः ।

वेषि । रायः । वि । यासि । दुच्छुनाः । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ६ ॥

हे अर्वन् गंतरमे स तादृशस्त्वं निदाया निदित्र्याः प्रजाया निदाया एव वा पाहीति शेषः । कथंभूतः सन् । विश्वेभिः सर्वैरग्निभिस्त्वच्छाखाभूतैरिधान इध्यमानः सन् । रायो धनानि चास्मान् वेषि । गमय । यद्वा । हविर्लक्षणाणि धनानि वेषि । कामयसे । दुच्छुना दुःखकारिणीः शत्रुसेना वि यासि च । विविधं गमयसि च । वयं च सुवीराः शोभनपुत्रपीवाः संतः शतहिमाः शतं संवत्सराभ्यदेम । मोदेम ॥ ॥ १४ ॥

त्वद्विश्वेति षड्वचं त्रयोदशं मूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैष्णवमाप्तेयं । त्वद्विश्वेत्यमुक्तांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चस्त्रयोऽङ्गो विनियोगः ॥

त्वद्विष्वा सुभग सौभगान्यग्रे वि यंति वनिनो न वयाः ।

श्रुष्टी रयिर्वाजो वृचतूर्ये दिवो वृष्टिरीड्यो रीतिरपां ॥ १ ॥

त्वत् । विष्वा । सुभग । सौभगानि । अग्रे । वि । यंति । वनिनः । न । वयाः ।

श्रुष्टी । रयिः । वाजः । वृचऽतूर्ये । दिवः । वृष्टिः । ईड्यः । रीतिः । अपां ॥ १ ॥

हे सुभग शोभनधनामे विष्वा विस्वानि सर्वाणि सौभगानि धनानि त्वत्त्वत्तो वि यंति । विविधं निर्गच्छति । हिरण्यमूलत्वात्सर्वेषां धनानां हिरण्यं चापेः सकाशादुत्पन्नं । तस्य रेतः परापतत्तद्विरण्यमभवत् । ते प्रा० १. १. ३. ८. । इति श्रुतेः । निर्गमने वृष्टांतः । वनिनो न वयाः । यथा वृक्षाच्छाखा विविधं निर्गच्छति तद्वत् । तथा रयिः पशुसंघश्च त्वत्सकाशादेव श्रुष्टी क्षिप्रं वेति । निर्गच्छति । पशवो वै रयिः पशुनेवावबद्ध इति तैत्तिरीयकं । वृचतूर्ये वृचाणां शत्रूणां हिंसके संयामे शत्रून् जेतुं वाजो बलं च त्वत्तो वेति । दिवो ऽन्तरिक्षाद्या वृष्टिः सापि त्वत्त एव वेति । अपी प्राप्ताङ्गतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मरणात् । अतस्त्वमीड्यः सर्वैः सुख्यः सन् अपामुदकानां रीतिर्गमयिता भवसि ॥

त्वं भगो न आ हि रत्नमिषे परिज्मेव क्षयसि दुस्मवर्चाः ।

अग्रे मित्रो न बृहत् ऋतस्यासि क्षत्ता वामस्य देव भूरैः ॥ २ ॥

त्वं । भगः । नः । आ । हि । रत्नं । इषे । परिज्माऽइव । क्षयसि । दुस्मऽवर्चाः ।

अग्रे । मित्रः । न । बृहत् । ऋतस्य । असि । क्षत्ता । वामस्य । देव । भूरैः ॥ २ ॥

हे अग्रे भगो भजनीयस्त्वं नोऽस्मभ्यं रत्नं रमणीयं धनमेषे । आगमय । प्रयच्छ ॥ इण् गतावित्यस्तीतदूपं । हीति पूरकः ॥ दुस्मवर्चा दर्शनीयदीप्तिस्त्वं परिज्मेव परितो गता वायुरिव क्षयसि । सर्वत्र निवससि । यद्वा । क्षयतिरश्चर्यकर्मा । सर्वश्रेष्ठिषि । हे अग्रे मित्रो न प्रमीतेस्त्रायको देव इव बृहतो महत् ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा क्षत्तासि ॥ ऋदतिरत्र दानकर्मा ॥ दाता भवसि । तथा हे देव द्योतमानामि भूरैर्बहुलस्य वामस्य वननीयस्य धनस्य च दाता भवसीत्यनुषंगः ॥

स सत्पतिः शवसा हन्ति वृचमग्रे विप्रो वि पणोर्भर्ति वाजं ।

यं त्वं प्रचेत ऋतजात राया सजोषा नम्रापां हिनोषि ॥ ३ ॥

सः । सत्ऽपतिः । शवसा । हन्ति । वृचं । अग्रे । विप्रः । वि । पणोः । भर्ति । वाजं ।

यं । त्वं । प्रऽचेतः । ऋतऽजात । राया । सऽजोषाः । नम्रा । अपां । हिनोषि ॥ ३ ॥

हे अग्रे सत्पतिः सतां पालयिता स पुरुषो वृचमावरकं शत्रुं शवसा बलेन हन्ति । स च विप्रो मेधावी सन् पणोर्वणिज एतन्नाम्नोऽसुरस्य वाजमन्नं बलं वा वि भर्ति । वियुज्य हरति ॥ ह्यहोर्भ इति भत्वं ॥ हे प्रचेतः प्रष्टव्यज्ञान ऋतजात । ऋतमिति यज्ञनाम । तदर्थं जातामे अपां नम्रा न पातयित्वा पुत्रेण मध्यमस्थानेन वैशुतामिना सजोषाः संगतस्त्वं यं पुरुषं राया ॥ चतुर्थ्ये तृतीया ॥ धनार्थं हिनोषि प्रेरयसि स हन्तीत्यन्वयः ॥

यस्ते सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैर्यज्ञैर्मर्तो निशितिं वेद्यानत् ।

विश्वं स देव प्रति वारमग्रे धत्ते धान्यं पत्यते वसथैः ॥ ४ ॥

यः। ते। सू॒नो॒ इति॑। स॒हसः॑। गीः॒ऽभिः॑। उ॒क्थैः॑। य॒ज्ञैः॑। म॒तैः॑। निऽश्रि॑तिं। वे॒द्या। अ॒न॒न्त॑।
वि॒श्व॑। सः। दे॒व। प्र॒ति॑। वा॒। अ॒र॑। अ॒ग्ने॑। ध॒त्ते॑। ध॒न्य॑। प॒त्यते॑। व॒स॒व्यैः॑ ॥ ४ ॥

हे सहसः सू॒नो बल॑स्य पुत्रा॒पि ते॒ तव॑ नि॒श्रि॒तिं ते॒च्छ॑णं यो म॒तौ म॒नु॒ष्यो य॒ज॒मा॒नो गी॒र्भिः स्तु॒तिभि॑र॒क्थैः
शस्त्रै॒र्य॒ज्ञैर्य॒ज॒मा॒नसा॒धनै॒र्हवि॑र्भिश्च वे॒द्या वे॒द्यायां य॒ज्ञभू॒मावा॒न॒न्त॑ प्रा॒पय॑ति स म॒तौ हे॒ देव॑ द्योत॒माना॒पि वि॒श्वं
सर्व॑म॒रं पर्या॑प्तं । वा॒शब्द॑स्यार्थे । ध॒न्यं च॒ प्रति॑ ध॒त्ते । प्र॒तिधा॑रयति । व॒स॒व्यैर्वसु॑भिश्च प॒त्यते । सं॒गच्छ॑ते ॥

ता नृ॒भ्य आ॑ सौ॒श्रव॒सा सु॒वीरा॒ग्ने सू॒नो सह॑सः पु॒ष्यसे॑ धाः ।

कृ॒णोषि॑ य॒च्छव॑सा भूरि॑ प॒श्वो व॒यो वृ॒काया॒रये॑ जसुर॒ये ॥ ५ ॥

ता। नृ॒भ्यः। आ॑। सौ॒श्रव॒सा। सु॒वीरा॑। अ॒ग्ने। सू॒नो इति॑। स॒हसः॑। पु॒ष्यसे॑। धाः॑।

कृ॒णोषि॑। यत्। श॒वसा॑। भूरि॑। प॒श्वः। व॒यः। वृ॒काय॑। अ॒रये॑। जसुर॒ये ॥ ५ ॥

हे सहसः सू॒नो सह॑सस्यु॒चापे॑ सु॒वीरा शो॒भनैः पु॒त्रैरु॒पेता॑नि सौ॒श्रव॒सा सु॒श्रवा॑ंसि शो॒भनान्य॑त्रा॒नि ता ता॑नि
नृ॒भ्यः श॒त्रुज॑नेभ्य आ॒हृत्य॑ धाः । अ॒स्मासु॑ धि॒हि । कि॒मर्थ॑ । पु॒ष्यसे॑ षो॒षार्थ॑ । य॒द्वा । नृ॒भ्यः स्तु॒तीनां॑ नेतृ॒भ्योऽस्म॑भ्य-
मा॒धि॒हि । आ॒भिमुख्ये॑न प्र॒यच्छ॑ । श॒वसा॑ बले॒न यु॒क्तस्त्वं भूरि॑ ब॒हुलं॑ प॒श्वः प॒शोः सं॒बन्धि॑ द॒ध्यादि॑लक्षणं य॒द्वा-
योऽन्नं॑ वृ॒काया॒दावे॑ जसुर॒य उप॑वर्षयि॒त्र अ॒रये॑ श॒चवे॑ कृ॒णोषि॑ करोषि॒ ऋ॒द॒न्नमा॑हृत्य प्र॒यच्छे॑त्यर्थः ॥

व॒द्या सू॒नो सह॑सो नो॒ विहा॑या अ॒ग्ने तो॒कं त॒नयं॑ वा॒जि नो॑ दाः ।

वि॒श्वाभि॑र्गी॒र्भिर्भ॑रि॒भि पूर्ति॑म॒श्यां म॒दे॒म श॒तहि॑माः सु॒वीराः॑ ॥ ६ ॥

व॒द्या। सू॒नो इति॑। स॒हसः॑। नः॑। वि॒हायाः॑। अ॒ग्ने। तो॒कं। त॒नयं॑। वा॒जि। नः॑। दाः॑।

वि॒श्वाभिः॑। गीः॒ऽभिः॑। अ॒भि। पूर्ति॑। अ॒श्यां॑। म॒दे॒म। श॒तहि॑माः। सु॒वीराः॑ ॥ ६ ॥

हे सहसः सू॒नोऽग्ने॑ विहा॒याः । म॒हन्ना॑मे॒तत् । म॒हांस्त्वं नो॒ऽस्माकं॑ व॒द्या व॒दिता॑ हि॒तोप॑दे॒ष्टा भव॑ । अ॒पि च॑
तो॒कं पु॒त्रं त॒नयं॑ तत्पु॒त्रं च॑ वा॒जि अ॒न्नयु॑क्तं नो॒ऽस्मभ्य॑ दाः । दे॒हि । अ॒हं स्तो॒ता वि॒श्वाभिः॑ सर्वा॒भिर्गी॒र्भिस्त्व॑द्वि॒ष-
याभिः॑ पूर्ति॑ कामा॒नां पूर्ति॑म॒भ्यश्यां॑ । अ॒भिप्रा॑प्तु॒यां । अ॒न्यद्भ॒तं ॥ ॥ १५ ॥

अ॒प्या य॑ इति षडृ॒चं चतु॑र्द॒शं सू॒क्तं भ॒रद्वा॒जस्यार्ध॑मा॒पेयं॑ । षष्ठी श॒क्करी॑ शि॒ष्टाः पंचा॒नुष्टु॒भः । तथा॑ चा॒नुक्ता॑न्तं ।
अ॒प्या य॑ आ॒नुष्टु॒भं श॒क्क॒र्य॑तमिति ॥ प्रा॒तर॒नुवा॑क आ॒पेये॑ क॒तावा॒श्विन॑शस्त्रे चे॒दं सू॒क्तं । सू॒चितं॑ च । अ॒प्या यो॑
हो॒ताज॑निष्ट । आ० ४. १३. । इति ॥ अ॒वे॒श्वतु॒र्वीरा॑स्ये चतू॒रावे॑ऽह॒नि तृ॒तीये॑ऽह॒नीदं॑ सू॒क्तमा॒ज्यश॑स्त्रं । सू॒चितं॑ च ।
अ॒प्या यो॑ म॒र्त्यो दु॒व इति॑ तृ॒तीये॑ । आ० १०. २. । इति ॥

अ॒प्रा यो॑ म॒र्त्यो दु॒वो धि॒यं जु॒जोष॑ धी॒तिभिः॑ । भ॒स॒न्नु ष॑ प्र॒ पू॒र्य इ॒षं वु॒रीता॑व॒से ॥ १ ॥

अ॒प्रा । यः॑ । म॒र्त्यः॑ । दु॒वः॑ । धि॒यं॑ । जु॒जोष॑ । धी॒तिऽभिः॑ । भ॒स॒त् । नु॑ । सः॑ । प्र॑ । पू॒र्यः॑ ।

इ॒षं । वु॒री॒त । अ॒व॒से ॥ १ ॥

यो म॒र्त्यो म॒नु॒ष्योऽपा॒पाव॑सि॒विष॑यं दु॒वः प॒रिच॑रणं धि॒यं क॒र्म च॑ य॒ज्ञादि॑लक्षणं धी॒तिभिः॑ स्तु॒तिभिः॑ सा॒धं
जु॒जोष॑ से॒वते॑ आ॒चर॑ति स म॒र्त्यः पू॒र्यः पू॒र्वेषां॑ मु॒ख्यः स॒न् नु॑ चि॒प्रं प्र॑ भ॒स॒त् । प्र॒भासे॑त । प्र॒कृष्ट॑प्र॒काश॑वान् भवेत् ।
अ॒वसे॑ पु॒त्रादी॑नां र॒क्षणा॑र्थमिषम॒न्नं च॑ वु॒री॒त । वृ॒णी॒त । सं॒भजे॑त । श॒त्रुस॑का॒शाक॑मे॒त्यर्थः॑ ॥

अ॒ग्निरि॒द्धि प्र॑चे॒ता अ॒ग्निर्वे॒धस्त॑म् ऋ॒षिः ।

अ॒ग्निं हो॒ता॒रमी॒ळते॑ य॒ज्ञेषु॑ म॒नु॒षो वि॒शः ॥ २ ॥

अग्निः । इत् । हि । प्रऽचेताः । अग्निः । वेधऽतमः । ऋषिः ।

अग्निं । होतारं । ईळते । यज्ञेषु । मनुषः । विशः ॥ २ ॥

अपिरिदपिरेव प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवान् नान्यः कश्चित् । हि यस्मादेवं तस्माद्वेधस्तमो विधातुतमोऽतिशयेन हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा च भवति । मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य विशः प्रजा ऋत्विग्लक्षणा होतारं देवानामाह्वातारं तादृशमग्निं यज्ञेषु यागेष्वीळते । क्षुवंति ॥

नाना स्रग्मेऽवसे स्पर्धते रायो अर्यः । तूर्वेतो दस्युमायवो व्रतैः सीक्षन्ती अव्रतं ॥ ३ ॥

नाना । हि । अग्ने । अवसे । स्पर्धते । रायः । अर्यः । तूर्वेतः । दस्युं । आयवः । व्रतैः ।

सीक्षन्तः । अव्रतं ॥ ३ ॥

हे अग्ने अर्योऽरेः शत्रो रायो धनान्यवसे स्वत्स्रोतृणां रक्षणार्थं नाना शत्रुसकाशात्पृथग्भूताः स्पर्धन्ति । अहमेव पालयान्यहमेव पालयानीति स्पर्धा कुर्वन्ति । आयवो मनुष्यास्ते च स्रोतारो दस्युमुपक्षपयितारं शत्रुं तूर्वेतो हिंसन्तो व्रतैस्त्वद्देवत्वैर्यगैरव्रतं व्रतविरोधिनं च पुरुषं सीक्षन्तः सोढुमभिभवितुमिच्छन्तो भवन्ति ॥

अग्निरप्सामृतीषहं वीरं ददाति सत्पतिं ।

यस्य चसन्ति शवसः संचक्षि शचवो भिया ॥ ४ ॥

अग्निः । अप्सां । ऋतिऽसहं । वीरं । ददाति । सत्पतिं ।

यस्य । चसन्ति । शवसः । संऽचक्षि । शचवः । भिया ॥ ४ ॥

अयमग्निर्वीरं पुत्रं ददाति । स्रोतृभ्यः प्रयच्छति । कीदृशं पुत्रं । अप्सामपामाप्त्रव्यानां कर्मणां सजितारं संभक्तारमृतीषहमृतीनामरातीनां सोढारमभिभवितारं सत्पतिं सतां कर्मणां पालयितारं । यस्य वीरस्य संचक्षि संदर्शने सति शवसो बलात् भिया भीत्या शचवस्त्रसन्ति उद्विजन्ति तं वीरमित्यन्वयः ॥

अग्निर्हि विद्वना निदो देवो मर्तमुरुष्यति । सहावा यस्यावृतो रयिर्वाजेष्ववृतः ॥ ५ ॥

अग्निः । हि । विद्वना । निदः । देवः । मर्तं । उरुष्यति । सहऽवा । यस्य । अवृतः ।

रयिः । वाजेषु । अवृतः ॥ ५ ॥

सहावा । सहो बलं । तद्वान् देवो दानादिगुणयुक्तोऽपिर्विद्वना ज्ञानेन युक्तः सन् तं मर्तं मनुष्यं यजमानं निदो निदंकादुरुष्यति । रक्षति । हीति पूरकः । यस्य मर्तस्य रयिर्हविर्लक्षणं धनमवृतो रयिः प्रभृतिभिरनाच्छादितं वाजेषु यज्ञेष्ववृतोऽन्यैर्यजमानैरसंभक्तं तं हविष्मन्तं यजमानमुरुष्यतीत्यन्वयः ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमन्ति रोदस्योः ।

वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नृन्दिषी अंहोसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ६ ॥

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमन्ति । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिं । सुऽक्षितिं । दिवः । नृन् । दिषः । अंहोसि । दुऽइता । तरेम । ता ।

तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ ६ ॥

व्याख्यातयं ॥ अक्षरार्थस्तु । अनुकूलदीप्ते दानादिगुणयुक्तापि द्यावापृथिव्योरभिगतस्त्वमसादीयां सुष्टुतिं यष्टव्यान् देवान्प्रति वोचः । प्रब्रूहि । सुतिर्नैतृनसांश्च सुनिवासमविनाशं गमय । वयं च त्वत्प्रसादाद्देष्टुन् पापानि तत्फलानि दुर्गमनानि चातिक्रामेम । व्यवहितानि जन्मांतरकृतानि च तान्यतिक्रामेम । त्वदीयेन रक्षणेनात्यंतमतिक्रामेमेति ॥ ॥ १६ ॥

इममू षु व इत्येकोनविंशत्युचं पंचदशं सूक्तमांगिरसस्य वीतहव्यस्य भरद्वाजस्य वार्षमापेयं । आदौ नव जगत्सृतीयाषष्ठी तु शक्रयतिशक्रयौ पंचदशी शक्ररी सप्तदशनुष्टुबष्टादशी बृहती दशम्याद्याः पंच षोड-
शेकोनविंशी चेति सप्त चिष्टमः । तथा चानुक्रांतं । इममू ज्येकोना वीतहव्य ऋषिर्वा जागतं प्राग्दशम्यासृती-
यापंचदशी शक्रयौ षष्ठ्यतिशक्रयनुष्टुबष्टा उपान्वे इति ॥ प्रातरनुवाक आपेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चादितो नवर्चः । सूचितं च । इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नव । आ० ४. १३. इति ॥ दशरात्रे पंचमेऽह्नि नव-
र्चमाज्यशस्त्रं । सूचितं च । इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नवाज्यं । आ० ७. १२. इति ॥

इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधं विश्वासां विशां पतिमृजसे गिरा ।

वेतीद्विवो जनुषा कश्चिदा शुचिज्योक्विचदन्ति गर्भो यदच्युतं ॥ १ ॥

इमं । ऊं इति । सु । वः । अतिथिं । उषः । बुधं । विश्वासां । विशां । पतिं । ऋजसे । गिरा ।

वेति । इत् । दिवः । जनुषा । कत् । चित् । आ । शुचिः । ज्योक् । चित् । अन्ति । गर्भः ।

यत् । अच्युतं ॥ १ ॥

हे वीतहव्य ऋषे भरद्वाज वा वस्त्वं ॥ विभक्तिवचनयोर्बल्यः ॥ इममु इममेवापि गिरा सुत्या मृजसे । सुष्टु प्रसाधय ॥ ऋजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः ॥ कीदृशं । अतिथिं सततं गंतारं । यद्वा । अतिथिवत्पूज्यं । उषर्बुधमुषसि प्रबुद्धं विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां पतिं पालयितारं । जनुषा जन्मना स्वत एव शुचिः शुद्धो निर्मलो वापिः कश्चित् कदाचित् कस्मिंश्चिद्वागकाले दिवो दुलोकादा वेति । आगच्छति । तदानीं प्रसाधयेत्यन्वयः । एवं प्रसाधितोऽभिर्गर्भोऽरण्योर्मध्ये गर्भवद्वर्तमानः । यद्वा । द्यावापृथिव्योर्गर्भभूतः सन् यद्विरच्युतं च्युतिरहितं नित्यमपिहोत्रादिसाधनभूतं पयःप्रभृतिकं तत् ज्योक्चित् चिरकालमन्ति । भक्षयति ॥

मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुर्वनस्पतावीद्भूमूर्धशोचिषं ।

स त्वं सुप्रीतो वीतहव्ये अद्भुत प्रशस्तिभिर्महयसे दिवेदिवे ॥ २ ॥

मित्रं । न । यं । सुधितं । भृगवः । दधुः । वनस्पतौ । ईद्भूमूर्धशोचिषं ।

स । त्वं । सुप्रीतः । वीतहव्ये । अद्भुत । प्रशस्तिभिः । महयसे । दिवेदिवे ॥ २ ॥

वनस्पतावरणां सुधितं सुष्टु निहितमीड्यं सुत्यमूर्धशोचिषमुच्छ्रिततेजस्कं यमपि त्वां मित्रं न मित्रमिव सखिभूतमिव भृगवो महर्षयो दधुः आदधुः गृहे स्थापितवतः हे अद्भुत महत्तमे स तादृशस्त्वं वीतहव्य एतत्संज्ञ ऋषो सुप्रीतः सुष्टु प्रीयमाणो भव । यतो दिवे दिवे प्रतिदिनं प्रशस्तिभिः प्रकृष्टैः स्तोत्रैर्महयसे पूज्यसे । भरद्वाज ऋषिश्चेत् वीतहव्ये दत्तहविष्के भरद्वाज इति योजनीयं ॥

स त्वं दक्षस्यावृको वृधो भूरयः परस्यांतरस्य तरुषः ।

रायः सूनो सहसो मर्त्येष्व्वा हृदि र्यच्छ वीतहव्याय सप्रथो भरद्वाजाय सप्रथः ॥ ३ ॥

सः । त्वं । दक्षस्य । अवृकः । वृधः । भूः । अर्यः । परस्य । अंतरस्य । तरुषः ।
 रायः । सूनो इति । सहसः । मर्त्येषु । आ । छर्दिः । यच्छ । वीतहव्याय । सऽप्रथः ।
 भरत्वाजाय । सऽप्रथः ॥ ३ ॥

हे अपि स तादृशोऽवृको बाधकरहितस्त्वं दक्षस्यानुष्ठानसमर्थस्य वृधो वर्धयिता भूः । भवसि । तथा
 परस्य विप्रकृष्टस्वार्थोऽरेः शनोरंतरस्यांतिकतरस्य संनिष्ठस्य शनोस्तरुषस्तारिता भवसि । अतः कारणात्
 हे सहसः सूनो सप्रथः सर्वतः पृथुस्त्वं मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये भरद्वाजाय संभृतहविर्लक्षणात्ताय वीतहव्याय । वीतं
 गमितं हव्यं हविर्येन तादृशाय भरद्वाजायेति वा योज्यं । रायो धनानि छर्दिर्गृहमा यच्छ । प्रयच्छ । सप्रथ
 इति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

द्युतानं वो अतिथिं स्वर्णरमग्निं होतारं मनुषः स्वध्वरं ।
 विप्रं न द्युक्षवचसं सुवृक्तिभिर्हव्यवाहमरतिं देवमृजसे ॥ ४ ॥
 द्युतानं । वः । अतिथिं । स्वःऽनरं । अग्निं । होतारं । मनुषः । सुऽअध्वरं ।
 विप्रं । न । द्युक्षऽवचसं । सुवृक्तिभिः । हव्यऽवाहं । अरतिं । देवं । अंजसे ॥ ४ ॥

हे वीतहव्य त्वं सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिर्हव्यवाहं हविषां वोढारं देवमग्निमृजसे । प्रसाधय ।
 कीदृशं । द्युतानं दीप्यमानं वो युष्माकमतिथिमतिथिवत्पूज्यं स्वर्णरं स्वर्गस्य नेतारं मनुषो मनोः प्रजापतेर्यज्ञे
 होतारं देवानामाढ्यातारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं विप्रं न मेधाविनं विपश्चितमिव द्युक्षवचसं । दीप्तेर्निवासभूतं
 द्युक्षं । तादृशवाक्योपेतमरतिमयं स्वामिनं ॥

पावकया यश्चितयंत्या कृपा क्षामन्नुरुच उषसो न भानुना ।
 तूर्वन्न यामन्नेतशस्य नू रण आ यो घृणे न ततृषाणो अजरः ॥ ५ ॥
 पावकया । यः । चितयंत्या । कृपा । क्षामन् । नुरुचे । उषसः । न । भानुना ।
 तूर्वन् । न । यामन् । एतशस्य । नू । रणे । आ । यः । घृणे । न । ततृषाणः । अजरः ॥ ५ ॥

योऽग्निः पावकया शोधयिष्या चितयंत्या चेतयंत्या प्रज्ञापयंत्या कृपा दीप्या क्षामन् भूत्यां नुरुचे दीप्यते ।
 उषसो न भानुना । यथोषसः प्रकाशेन भासते तद्वत् । अपि च यामन् यामनि संयामे तूर्वन्न शत्रून् हिंसन्
 पुरुष इवैतशस्यैतत्संज्ञस्य ऋषे रणे सूर्येण सह संयामे सहायार्थं योऽपिर्नु क्षिप्रमा घृणे आदीप्यते । प्रेतशं
 सूर्ये पस्पृधानं । ऋग्वे० १. ६१. १५ । इति निगमांतरं । नूनं सर्वे देवास्तस्य साहाय्यमकार्षुः । यश्च ततृषाणमृषितः
 प्रभावेन सर्वभक्षणशीलोऽजरो जरारहितश्च भवति तं देवमृजसे इति पूर्वस्यामृचि संबंधः ॥ ॥ १७ ॥

अग्निमग्निं वः समिधा दुवस्यत प्रियंप्रियं वो अतिथिं गृणीषणि ।
 उप वो गीर्भिरमृतं विवासत देवो देवेषु वनन्ते हि वार्यं देवो देवेषु वनन्ते हि
 नो दुवः ॥ ६ ॥

अग्निंऽअग्निं । वः । संऽइधा । दुवस्यत । प्रियंऽप्रियं । वः । अतिथिं । गृणीषणि ।
 उप । वः । गीऽभिः । अमृतं । विवासत । देवः । देवेषु । वनन्ते । हि । वार्यं । देवः ।
 देवेषु । वनन्ते । हि । नः । दुवः ॥ ६ ॥

हे अस्मादीयाः स्तोतारो वो यूयं प्रियं प्रियमत्यंतं प्रियं वो युष्माकमतिथिमतिथिवत्पूज्यं गृणीषणि शब्द-
नीयं स्तुत्यमपिमपिममेव । नान्यं देवमित्यर्थः । समिधा समिधनेन समिद्धिर्वा दुवस्यत । परिचरत । यद्वा ।
गृणीषणीति सप्रत्ययं । गृणीषणि स्तोत्रे विषयतया वर्तमानं । अपि च वो यूयममृतममरणमपि गोभिः
स्तुतिभिरूपेत्य विवासत । परिचरत । हि यस्मात् देवेषु मध्ये देवो दानादिगुणयुक्तोऽभिर्वायं वरणीयं समि-
दादिकं वनते संभजते । हि यस्माच्च देवेषु मध्ये देवोऽभिर्नोऽस्माकं दुवः परिचरणं वनते संभजते तस्माद्दुव-
स्यतेत्यन्वयः ॥

दशमेऽह्न्यामिमाहते समिद्धमिति तृचो जातवेदस्थनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च । समिद्धमपि समिधा गिरा
गुण इति तृचश्च । आ० ८. १२. इति ॥

समिद्धमपि समिधा गिरा गृणे शुचिं पावकं पुरो अर्ध्वरे ध्रुवं ।

विप्रं होतारं पुरुवारमदुहं कविं सुचैरीमहे जातवेदसं ॥ ७ ॥

संऽइडं । अग्निं । संऽइधा । गिरा । गृणे । शुचिं । पावकं । पुरः । अर्ध्वरे । ध्रुवं ।

विप्रं । होतारं । पुरुऽवारं । अदुहं । कविं । सुचैः । इमहे । जातवेदसं ॥ ७ ॥

समिद्धं सम्यग्दीप्तमपि समिधा समिधनहेतुभूतया गिरा स्तुत्या गृणे । स्तौमि । यद्वा । समिधा समि-
द्धिर्द्विर्द्विभिः समिद्धं सम्यगिद्धं । अपि च शुचिं स्वयं शुद्धं पावकं सर्वेषां शोधकं ध्रुवं निश्चलं तमपिमर्ध्वरे यज्ञे
पुरस्करोमीति शेषः । तथा विप्रं मेधाविनं होतारं देवानामाह्वातारं पुरुवारं बहुभिर्वरणीयमद्रुहमद्रोगधारं
सर्वेषामनुकूलं कविं क्रांतदर्शिनं जातवेदसं जातानां वेदितारमपि सुचैः सुखकरैः स्तोत्रैरीमहे । संभजामहे ।
यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया । सुमानि धनानीमहे । याचामहे ॥

त्वां दूतमग्ने अमृतं युगेयुगे हव्यवाहं दधिरे पायुमीड्यं ।

देवासंश्च मर्तासंश्च जागृविं विभुं विशपतिं नमसा नि धेदिरे ॥ ८ ॥

त्वां । दूतं । अग्ने । अमृतं । युगेऽयुगे । हव्यऽवाहं । दधिरे । पायुं । ईड्यं ।

देवासः । च । मर्तासः । च । जागृविं । विऽभुं । विशपतिं । नमसा । नि । धेदिरे ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वां देवासो देवास्य मर्तासो मनुष्याश्च दूतं दधिरे । विदधिरे । कृतवन्तः । कीदृशं त्वां । अमृतम-
मरणं युगे युगे काले काले तत्तद्यागानुष्ठानसमये हव्यवाहं हव्यानां हविषां वोढारं पायुं पालयितारमीड्यं
स्तुत्यं । अपि च त उभयविधा जागृविं जागरणशीलं विभुं व्याप्तं विशपतिं विशां प्रजानां पालयितारं तमपि
नमसा नमस्कारेण हविलक्षणात्नेन वा नि धेदिरे । उपसेदिरे ॥

विभूषन्नग्न उभयाँ अनु व्रता दूतो देवानां रजसी समीयसे ।

यत्ने धीतिं सुमतिमावृणीमहेऽधं स्मा नस्त्रिवरूथः शिवो भव ॥ ९ ॥

विऽभूषन् । अग्ने । उभयान् । अनु । व्रता । दूतः । देवानां । रजसी इति । सं । ईयसे ।

यत् । ते । धीतिं । सुऽमतिं । आऽवृणीमहे । अधं । स्म । नः । त्रिऽवरूथः । शिवः । भव ॥ ९ ॥

हे अग्ने उभयानुभयविधान् देवान्मनुष्यांश्च विभूषन् विशेषेण भूषयन् अलंकुर्वन् त्वमनु व्रता व्रतान्वनु
व्रतेषु कर्मसु यागेषु देवानां दूतः सन् रजसी द्यावापृथिवी समीयसे । संचरसि । देवानानेतुं दुर्लोकं गच्छसि
हवीषि च नेतुमिमं लोकं । किंच यद्यस्मान्ने तुभ्यं त्वदर्थं धीतिं कर्म सुमतिं शोभनां स्तुतिं चावृणीमहे वयं
संभजामहे अधातः कारणात् त्रिवरूथस्त्रिस्थानस्त्वं नोऽस्माकं शिवः सुखकरो भव ॥ स्तुतितत्पादपूरणं ॥

प्रातरनुवाकाश्चिन्मशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ वैश्वे कंदसि तं सुप्रतीकमित्याद्याः षडृचः । सूचितं च । तं सुप्रतीकमिति षट् । आ० ४. १३. । इति ॥

तं सुप्रतीकं सुदृशं स्वंचमविद्वांसो विदुष्टं सपेम ।

स यज्ञद्विष्टा वयुनानि विद्वान्प्र हव्यमग्निर्मृतेषु वोचत् ॥ १० ॥

तं । सुऽप्रतीकं । सुऽदृशं । सुऽअंचं । अविद्वांसः । विदुऽष्टं । सपेम ।

सः । यज्ञत् । विष्टा । वयुनानि । विद्वान् । प्र । हव्यं । अग्निः । अमृतेषु । वोचत् ॥ १० ॥

अविद्वांसो विदुष्टरहिता अल्पमतयो वयं विदुष्टं विदुष्टं सर्वज्ञं तमग्निं सपेम । परिचरेम । कीदृशं । सुप्रतीकं शोभनांगं सुदृशं शोभनद्रष्टारं स्वंचं सुष्ठुचंतं गच्छंतं । किंच स तादृशोऽभिर्यचत् । देवान्यजतु । विष्टा सर्वाणि वयुनानि । ज्ञाननामेतत् । इह तु ज्ञातव्ये वर्तते । ज्ञातव्यान्यर्थजातानि विद्वान् जानन्नग्निर्मृतेषु मरणरहितेषु देवेषु हव्यमस्मदीयं हविः प्र वोचत् । प्रव्रीतु । युष्मदर्थं हविः कल्पितं तदर्थं यूयमागच्छतेत्येवं कथयतु ॥ ॥ १८ ॥

तमग्ने पास्युत तं पिपर्षि यस्तु आनंद्वये शूर धीतिं ।

यज्ञस्य वा निशितिं वोदिति वा तमित्पूणस्ति शवसो राया ॥ ११ ॥

तं । अग्ने । पासि । उत । तं । पिपर्षि । यः । ते । आनंद । क्वये । शूर । धीतिं ।

यज्ञस्य । वा । निऽशितिं । वा । उतऽइति । वा । तं । इत । पूणस्ति । शवसा । उत । राया ॥ ११ ॥

हे अग्ने तं पुरुषं पासि । रक्षसि । उतापि च तं पिपर्षि । कामैः पूरयसि । यः पुरुषो हे शूर शौर्यवन्नये क्वये क्रांतदर्शनाय ते तुभ्यं त्वदर्थं धीतिं कर्म सुतिं वानट् प्राप्नोति । यद्वा । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कविं त्वां धीतिमानट् प्रापयति । तं पासित्वन्वयः । अपि च यज्ञस्य यागस्य वा तत्साधनभूतस्य हविषो वा निशितिं वा । निशितिः संस्कारः । तं वोदितिमुन्नमनं वानट् प्रापयति तमित्तमेव शवसा बलेन पृणचि । पूरयसि । उतापि च राया धनेन पूरयसि ॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वमु नः सहसावन्नवद्यात् ।

सं त्वा ध्वस्मन्वद्भ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयाय्यः सहस्री ॥ १२ ॥

त्वं । अग्ने । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वं । ऊं इति । नः । सहसाऽवन् । अवद्यात् ।

सं । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अभि । एतु । पाथः । सं । रयिः । स्पृहयाय्यः । सहस्री ॥ १२ ॥

हे अग्ने त्वं वनुष्यतो हिंसकाच्छोर्नि नितरामस्माच्च । हे सहसावन् बलवन्नये त्वमु त्वमेव नोऽस्मानव-
वात्पापात् नि पाहि । त्वा त्वां ध्वस्मन्वत् ध्वंसनवत् ध्वस्तदोषं पाथो हविर्लक्षणमस्माभिर्दत्तमन्नं समन्वेतु ।
सम्यगभिगच्छतु । स्पृहयाय्यः स्पृहणीयः सहस्री सहस्रसंख्यायुक्तो रयिस्त्वया दत्तं धनं सम्यगभिगच्छतु ॥

ब्रूहे दशरात्रे पंचमेऽह्न्याग्निमावृतेऽभिर्होतेति तृचो जातवेदसनिविद्वानीयः । सूचितं च । अभिर्होता गृहपतिः स राजेति तिस्रः । आ० ८. ८. । इति ॥ पत्नीसंयाजेषु गृहपतेराद्यानुवाक्या । सूचितं च । अभिर्होता गृहपतिः स राजा हव्यवाळपिरजरः पिता न इति पत्नीसंयाजाः । आ० १. १०. । इति ॥ आश्विनशस्त्रक्षीवेव प्रतिपत् । सूचितं च । अभिर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पच्छः । आ० ६. ५. । इति ॥

अग्निर्होता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।

देवानां उत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्र यजतामृतावा ॥ १३ ॥

अग्निः । होता । गृहऽपतिः । सः । राजा । विश्वा । वेद । जनिम । जातऽवेदाः ।

देवानां । उत । यः । मर्त्यानां । यजिष्ठः । सः । प्र । यजतां । ऋतऽवा ॥ १३ ॥

होता देवानामाह्वाता राजा राजमानः सोऽग्निर्गृहपतिर्गृहाणां पतिरधिपतिर्भवति । तथा विश्वा विश्वानि सर्वाणि जनिम जन्मानि जन्मवन्ति भूतजातानि जातवेदा जातप्रज्ञः सन् वेद । वेत्ति । जानाति । योऽग्निर्देवानामिन्द्रादीनामुतापि च मर्त्यानां मनुष्याणां च मध्ये यजिष्ठोऽतिशयेन यथा भवति ऋतावा । ऋतं सत्यं यज्ञो वा । तद्वान् सोऽग्निः प्र यजतां । प्रकीर्षेण देवान्यजतु ॥

अग्ने यद्वेति दर्शपूर्णमासयोः स्विष्टकृतो याज्या । सूचितं च । अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतरित्यनवानं यजति । आ० १. ६. इति ॥

अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पावकशोचे वेष्टुं हि यज्वा ।

ऋता यजासि महिना वि यद्गृह्या वह यविष्ठ या ते अद्य ॥ १४ ॥

अग्ने । यत् । अद्य । विशः । अध्वरस्य । होतः । रिति । पावकऽशोचे । वेः । त्वं । हि । यज्वा ।

ऋता । यजासि । महिना । वि । यत् । भूः । ह्व्या । वह । यविष्ठ । या । ते । अद्य ॥ १४ ॥

हे अध्वरस्य होतर्यज्ञस्य निष्पादक पावकशोचे शोधकदीप्ते एवंभूत हे अग्ने अवास्मिन्काले विशो मनुष्यस्य यजमानस्य यत्कर्तव्यं तदेः । कामयस्व । हि यस्मात्त्वं यज्या देवानां यथा भवसि तस्मात्त्वमृता ऋते यज्ञे यजासि । देवान्यज । अपि च महिना महिम्ना स्वमाहात्म्येन यद्यस्मादि भूः विभवसि व्याप्तो भवसि अतः कारणात् हे यविष्ठ युवतमग्ने ते तुभ्यं त्वदर्थमवेदानीं या यानि हव्यानि जुहुमस्तानि हव्या हव्यानि हवीषि वह । स्वकीयां स्विष्टकृदाख्यां तनुं प्रापय ॥

अभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यो नि त्वा दधीत रोदसी यजध्वे ।

अवा नो मघवन्वाजसातावग्ने विश्वानि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ १५ ॥

अभि । प्रयांसि । सुऽधितानि । हि । ख्यः । नि । त्वा । दधीत । रोदसी इति । यजध्वे ।

अव । नः । मघऽवन् । वाजऽसातौ । अग्ने । विश्वानि । दुःऽइता । तरेम । ता ।

तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ १५ ॥

हे अग्ने सुधितानि सुनिहितानि वेद्यामासादितानि प्रयांस्यज्ञानि हविलक्षणाभ्यभि ख्यः । अभिप्रयसि । हि पुरकः । तादृशं त्वां रोदसी आवापुधिव्यावेतदुपलक्षितान् सर्वान् देवान्यजध्वे यष्टुं नि दधीत । अयं यजमानो निहितवान् । हे मघवन्नमे नोऽस्मान्वाजसातौ संयमेऽन्नस्य संभजने वा निमित्तभूतेऽव । रक्ष । वयं च विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि दुःखानि तरेम । अतिक्रामेम । अन्यद्गतं ॥ ॥ १५ ॥

अभिप्रणयनेऽग्ने विश्वेभिरित्येषानुवक्तव्या । सूचितं च । अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्यर्धर्च आरमेत । आ० २. १७. इति ॥

अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरूर्णावंतं प्रथमः सीद् योनिं ।

कुलायिनं घृतवतं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधु ॥ १६ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । सुऽअनीक । देवैः । ऊर्णाऽवन्त । प्रथमः । सीद । योनिं ।
कुलायिनं । घृतऽवन्त । सवित्रे । यज्ञं । नय । यजमानाय । साधु ॥ १६ ॥

हे स्वर्गीक सुज्जालामे विश्वेभिर्विश्वैः सर्वदेवैः सहोर्णावन्तमूर्णास्तुकावन्तं योनिमुत्तरवेदिलक्षणं स्थानं प्रथमः सर्वेषु देवेषु मुख्यस्त्वं सीद । उपविश । कीदृशं योनिं । कुलायिनं । कुलायो नीडं । तत्सदृशं गुल्गुल्ला-
दिसंभरणोपेतं । तथा च श्रूयते । कुलायमिव ह्येतद्वत् क्रियते यत्पितृदारवाः परिधयो गुल्गुल्लूणास्तुकाः
सुगंधितेजनानि । ऐ० ब्रा० १. २८. इति । घृतवन्तं व्याधारणान्ययुक्तं । एवमुत्तरवेदां निषत्स्त्वं सवित्रे हविषां
परिधये यजमानाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थेषां ॥ ईदृशस्य यजमानस्य यज्ञं साध्वार्जवेन नय । देवान्प्रापय ॥

इममु त्वमथर्ववदग्निं मंथन्ति वेधसः । यमंकूयन्तमानयन्नमूरं श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥
इमं । ऊं इति । त्वं । अथर्वऽवत् । अग्निं । मंथन्ति । वेधसः । यं । अंकुऽयन्तं । आ ।
अनयन् । अमूरं । श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

वेधसः कर्मणां विधातार ऋत्विज इमं दृश्यमानं त्वं तं पूर्वोक्तगुणमभिमथर्ववत् यथाधर्माख्य ऋषिः
पुरामग्रान्तथा मंथन्ति । मथन्ति । अरण्योः सकाशाज्जनयन्ति । अंकूयन्तं । कुत्सितमंथनं गमनमंकु । तदात्मन
इच्छन्तं देवेभ्यो निर्गलितस्ततः पलायमानममूरममूढं यमपि श्याव्याभ्यः । श्यावीति रात्रिनाम । तत्र भवास्तमसः
संहतयः श्याव्याः । ताभ्यः सकाशादागयन् आगमयन् तं मंथन्तीत्यन्वयः ॥

जनिष्वा देववीतये सर्वताता स्वस्तये ।
आ देवान्वक्ष्यमृतां ऋतावृधो यज्ञं देवेषु पिस्पृशः ॥ १८ ॥
जनिष्वा । देवऽवीतये । सर्वऽताता । स्वस्तये ।
आ । देवान् । वक्षि । अमृतान् । ऋतऽवृधः । यज्ञं । देवेषु । पिस्पृशः ॥ १८ ॥

हे अग्ने सर्वताता सर्वेस्त्रायमाने यज्ञे मथ्यमानस्त्वं जनिष्वा । प्रादुर्भव । किमर्थं । देववीतये देवकामाय
यजमानाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थेषां ॥ ईदृशस्य यजमानस्य स्वस्तयेऽविनाशार्थं । जनित्वा घामृताभरणरहितानु-
तावृधो यज्ञस्य वर्धयितृन् देवाना वक्षि । आवह । तदनन्तरं तेषु देवेष्वस्मदीयं यज्ञं पिस्पृशः । स्पर्शय ।
प्रापयेत्यर्थः

वयमु त्वा गृहपते जनानामग्ने अकर्म समिधा बृहन्तं ।
अस्यूरि नो गार्हपत्यानि संतु तिग्मेन नस्तेजसा सं शिशाधि ॥ १९ ॥
वयं । ऊं इति । त्वा । गृहऽपते । जनानां । अग्ने । अकर्म । संऽइधा । बृहन्तं ।
अस्यूरि । नः । गार्हऽपत्यानि । संतु । तिग्मेन । नः । तेजसा । सं । शिशाधि ॥ १९ ॥

हे गृहपते यज्ञानां पालकाग्ने जनानां प्राणिनां मध्ये वयमु वयमेव त्वा त्वां समिधा समिधनेन बृहन्तं
महान्तमकर्म । कृतवन्तः स्मः । अतः कारणात् नोऽस्माकं गार्हपत्यानि गृहपतित्वान्यस्यूर्यस्यूरीणि । एकाचयुक्तः
शकटः स्यूरिरित्युच्यते तद्विपरीतो बज्रभिरद्वैरुपेतः शकटोऽस्यूरिः । तेन च संपूर्णता ज्ञायते । अस्यूरीणि
पुत्रपशुधनादिभिः संपूर्णानि भवन्तु । अपि च नोऽस्मान् तिग्मेन तीक्ष्णेन तेजसा सं शिशाधि । सम्यक्किञ्च ।
सम्यक् तीक्ष्णीकुर्व । संयोजयेत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ १९ ॥

द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र त्वमपे यज्ञानामित्यष्टाचत्वारिंशदृचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धमापेयं ।
आद्या षष्ठी च वर्धमाना गायत्री षट्सप्तकाष्टकाः सा वर्धमानेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । सप्तविंशनुष्टुप् । आ ते
अमे अग्निं देवास इत्येति ऋचावनुष्टुभी । तयोः पूर्वा वीती यो देवमिति त्रिष्टुप् । शिष्टा द्वाचत्वारिंशदृचो
गायत्र्यः । तथा चानुक्रम्यते । त्वमपेऽष्टाचत्वारिंशद्गायत्रं वर्धमानाया षष्ठी च सप्तविंशनुष्टुप् त्रिष्टुप्पूर्वे चांखे
इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नाशस्त्रयोरपेये कर्तव्यौ गायत्रे कंदसीदं सूक्तमुच्यते । तत्रांख्यास्तिस्रश्च उद्धर्तव्याः ।
सूच्यते हि । त्वमपे यज्ञानामिति तिस्र उत्तमा उद्धरेत् । आ० ४. १३. इति ॥ विश्वजित्वापिमाहते बृहत्साम
यद्यपिद्योमसाम स्यात्तदानीमाद्याः षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूचितं हि । त्वमपे यज्ञानामिति स्तोत्रिया-
नुरूपौ । आ० ८. ७. इति ॥

त्वमपे यज्ञानां होता विश्वेषां हितः । देवेभिर्मानुषे जने ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । यज्ञानां । होता । विश्वेषां । हितः । देवेभिः । मानुषे । जने ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं विश्वेषां सर्वेषां सप्तसंस्थारूपेण भिन्नानां यज्ञानां होता होमनिष्पादकोऽसि । यद्वा । यज्ञानां
संबन्धी देवानामाह्वाता भवसि । कुत इत्यत आह । यस्मात्त्वं मानुषे मनोः संबन्धिनि मनुष्ये अने यजमाने
देवेभिर्देवैर्हितो होतृत्वेन निहितोऽसि तस्मादित्यर्थः ॥

स नो मंद्राभिरध्वरे जिह्वाभिर्यजा महः । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ २ ॥

सः । नः । मंद्राभिः । अध्वरे । जिह्वाभिः । यज । महः । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ २ ॥

हे अग्ने स त्वं नोऽस्माकमध्वरे यज्ञे मंद्राभिर्मदकरीभिः सुत्याभिर्वा जिह्वाभिर्वाष्वाभिर्महो महतो
देवान्यज । हविर्भिस्सर्पय । कथं तदित्युच्यते । देवान्यष्ट्यामिंद्रादीना वक्षि । आवह । ततो यक्षि च । यज च ।
हवींषि तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥

पाथिक्त्यामपेः पथिक्तोऽनुवाक्या वेत्येत्येषा । सूचितं च । वेत्या हि वेधो अध्वन आ देवानामपि
पंथामगम्य । आ० ३. १०. इति ॥

वेत्या हि वेधो अध्वनः पथश्च देवांजसा । अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो ॥ ३ ॥

वेत्या हि । वेधः । अध्वनः । पथः । च । देव । अंजसा । अग्ने । यज्ञेषु । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ ३ ॥

हे वेधो विधातः सुक्रतो शोभनकर्मन्देव दानादिगुणयुक्तामे त्वं यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादियज्ञेष्वध्वनो
महामार्गान् पथश्च शुद्रमार्गांश्चांजसार्जवेन वेत्य । जानासि । हि यस्मादेवं तस्मात्कारणाद्यज्ञमार्गाद्भ्रष्टं यज-
मानं पुनस्तं मार्गं प्रापयेत्यर्थः ॥

त्वामीळे अर्धं द्विता भरतो वाजिभिः श्रुनं । ईजे यज्ञेषु यज्ञियं ॥ ४ ॥

त्वां । ईळे । अर्ध । द्विता । भरतः । वाजिऽभिः । श्रुनं । ईजे । यज्ञेषु । यज्ञियं ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वां भरतो दीर्घतिरितत्संज्ञो राजा वाजिभिः । वाजो हविर्लक्षणमन्नं । तद्वस्त्रिर्हस्त्रिभिः सह
द्विता द्विविधमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहाररूपेण द्विधा भिन्नं श्रुनं सुखमुद्दिशेके । सुतवान् । सुत्वा च यज्ञियं
यज्ञार्हं त्वां यज्ञेषु । तृतीयार्थे सप्तमी ॥ यज्ञैरीजे । इष्टवान् । तस्मै त्वमुभयविधं सुखं प्रादा इत्यर्थः ॥

त्वमिमा वार्या पुरु दिवोदासाय सुन्वते । भरद्वाजाय दाशुषे ॥ ५ ॥

त्वं । इमा । वार्या । पुरु । दिवः । दासाय । सुन्वते । भरत् । दाजाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

हे अपे त्वमिमा इमानि दृश्यमानानि पुंश्च पुंरूणि बहूनि वार्या वार्याणि वरणीयानि संभजनीयानि धनानि दिवोदासाय सुन्वते । जुष्टोपममेतत् । यथा सोमाभिषवं कुर्वते दिवोदासाख्याय राक्षे प्रादास्तथा दाशुषे हवीषि दत्तवते भरद्वाजाय ऋषये देहीति शेषः ॥ २१ ॥

त्वं दूतो अमर्त्य आ वह्ना दैव्यं जनं । शृण्वन्विप्रस्य सुष्टुतिं ॥ ६ ॥

त्वं । दूतः । अमर्त्यः । आ । वह् । दैव्यं । जनं । शृण्वन् । विप्रस्य । सुऽस्तुतिं ॥ ६ ॥

अमर्त्योऽमरणधर्मस्त्वं दूतो भूत्वा दैव्यं देवसंबन्धिनां जनमा वह । अस्मद्व्यञ्ज आनय । किं कुर्वन् । विप्रस्य मेधाविनो भरद्वाजस्य सुष्टुतिं शोभनां सुतिं शृण्वन् ॥

त्वामग्ने स्वाध्वोऽमर्तासो देववीतये । यज्ञेषु देवमीकृते ॥ ७ ॥

त्वां । अग्ने । सुऽआध्यः । मर्तासः । देवऽवीतये । यज्ञेषु । देव । ईकृते ॥ ७ ॥

हे अपे देवं वीतमानं त्वां स्वाध्यः शोभनाध्वाना मर्तासो मनुष्या देववीतये देवानां तर्पणार्थं यज्ञेष्वीकृते । सुर्वन्ति याचन्ते वा ॥

तव प्र यस्मि सन्दृशं मुत क्रतुं सुदानवः । विश्वे जुषन्त कामिनः ॥ ८ ॥

तव । प्र । यस्मि । संऽदृशं । उत । क्रतुं । सुऽदानवः । विश्वे । जुषन्त । कामिनः ॥ ८ ॥

हे अपे तव सन्दृशं सम्यग्दर्शनीयं यद्वा सम्यग्द्रष्टारं सर्वस्य भासकं तेजः प्र यस्मि । प्रयजे । प्रकर्षेण पूजयामि । उतापि च सुदानवः सुदानोः शोभनदानस्य तव क्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा पूजयामि । न केवलमहमेव किंत्वन्ये विश्वे सर्वेऽपि यजमानाः कामिनस्त्वदनुग्रहात्तैस्त्रिः कामिहृपेताः संतो जुषन्त । त्वदीयं सन्दृशं क्रतुं च सेवन्ते ॥

त्वं होता मनुर्हितो वह्निरासा विदुष्टरः । अग्ने यस्मि दिवो विशः ॥ ९ ॥

त्वं । होता । मनुःऽहितः । वह्निः । आसा । विदुःऽतरः । अग्ने । यस्मि । दिवः । विशः ॥ ९ ॥

हे अपे त्वं होता होतृत्वेन मनुर्हितो मनुनाहितोऽसि । आसाख्येनाख्यभूतया ज्वालयया वह्निर्हविषां वोढा विदुष्टरोऽतिशयेन विद्वान् । अतः कारणात्त्वं दिवो बुलोकसंबन्धिनीर्विशो देवीः प्रजा यस्मि । यज ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वप आ याहीत्याद्यास्तिस्रः । सूचितं च । अग्न आ याहि वीतये गृणान ईकृत्यो नमस्तस्मिन् । आ० १. २. । इति ॥ गार्हपत्याहवनीययोर्मिथः संसर्गेऽग्नये वीतयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः । तस्याप आ याहीत्येषानुवाक्या । सूचितं च । अग्न आ याहि वीतये यो अग्निं देववीतये । आ० ३. १३. । इति ॥

अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ १० ॥

अग्ने । आ । याहि । वीतये । गृणानः । हव्यऽदातये । नि । होता । सत्सि । बर्हिषि ॥ १० ॥

हे अपे त्वमा याहि । आगच्छ । किमर्थं । वीतये हविषां भक्षणार्थं । किंच हव्यदातये हव्यानि हवीषि देवेभ्यो दातुं । गृणानः स्तूयमानस्त्वं बर्हिष्यास्तीर्णं दमे होता सन् नि सत्सि । निषीद् । उपविश ॥ २२ ॥

तं त्वा समिद्धिरंगिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्य ॥ ११ ॥

तं । त्वा । समित्ऽभिः । अंगिरः । घृतेन । वर्धयामसि । बृहत् । शोच । यविष्य ॥ ११ ॥

हे अंगिरोऽगनादिगुणयुक्त अंगाररूप वांगिरसः पुत्र वामे तं पूर्वोक्तगुणं त्वा त्वां समिद्धिः समिधनहे-
तुभिर्दाहमिधृतेनाज्येन च वर्धयामसि । वर्धयामः । अतो हे यविष्य युवतमग्ने बृहत्प्रहृदत्वं शोच । दीप्यस्व ॥

स नः पृथु अवाय्यमच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्ये ॥ १२ ॥

सः । नः । पृथु । अवाय्यं । अच्छं । देव । विवाससि । बृहत् । अग्ने । सुवीर्ये ॥ १२ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने स पूर्वोक्तगुणस्त्वं पृथु विलीर्णं अवाय्यं अवणीयं प्रशस्तं बृहत्बृहत्सुवीर्यं शोभनवीर्यो-
पेतं धनं नोऽस्मानच्छ विवाससि । अभिगमय । अत्र वाजसनेयकं । अच्छा देव विवाससीति तन्नो गमयेत्ये-
वेतदाहेति ॥

अपिमंथने त्वामग्ने पुष्करादधीत्याद्यास्तिस्र ऋचोऽनुष्टुप् । सूचितं च । त्वामग्ने पुष्करादधीति तिष्ठ-
णामर्धर्चं शिष्टारमेत् । आ० २. १६. १ इति ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमंथत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ १३ ॥

त्वां । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः । अमंथत । मूर्ध्ने । विश्वस्य । वाघतः ॥ १३ ॥

हे अग्ने अथर्वैतत्संज्ञक ऋषिस्त्वां पुष्करादधि पुष्करपर्णे निरमंथत । अरण्योः सकाशादजनयत् । कीदृ-
शात्पुष्करात् । मूर्ध्नो मूर्ध्वद्वारकाद्विश्वस्य सर्वस्य जगतो वाघतो वाहकात् । पुष्करपर्णे हि प्रजापतिभूमिम-
प्रथयत् तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् । ति० ब्रा० १. १. ३. ६. इति श्रुतिः । भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्य
सर्वजगद्धारकत्वं । अत्र पुष्करशब्देन पुष्करपर्णमभिधीयत इति । एतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमास्त्रातं । त्वामग्ने
पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविदत् । ति० सं० ५. १. ४. ४. इति ॥

तमु त्वा दध्यङ्घ्रिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं पुरंदरं ॥ १४ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । दध्यङ् । ऋघ्रिः । पुत्रः । ईधे । अथर्वणः । वृत्रहणं । पुरंदरं ॥ १४ ॥

हे अग्ने य उक्तगुणस्तमु तमेव त्वामथर्वणः पुत्रो दध्यङ् एतत्संज्ञ ऋषिरीधे । दीपितवान् । कीदृशं ।
वृत्रहणमावरकाणां शत्रूणां हंतारं पुरंदरमसुरपुराणां दारयितारं ॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहंतमं । धनंजयं रणे रणे ॥ १५ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सं । ईधे । दस्युहन्तमं । धनंजयं । रणे रणे ॥ १५ ॥

पाथ्यो वृषा नाम कश्चिद्वृषिः तमु तमेव त्वा त्वां हे अग्ने समीधे । समंध । समदीपयत् । कीदृशं । दस्युहं-
तममतिशयेन दस्यूनामुपचपयितृणां शत्रूणां हंतारं रणे रणे युद्धे युद्धे धनंजयं धनानां जेतारं ॥ २३ ॥

उक्थ्ये ऋती तृतीयसवने मैत्रावरुणस्यैह्य ध्वित्यादिकौ तृचौ सोत्रियानुरूपौ । आ० ६. १. ॥ आभिन्नविके-
षूक्थेषु त्वेती वैकल्पिकौ सोत्रियानुरूपौ । आभिन्नविकेषूक्थेषु सूचितं च । एह्यु षु ब्रवाणि त आपिरगामि
भारतः । आ० ७. ८. इति ॥ पौनराधेयिकवामिष्टावुत्तराज्यभागस्यैह्य ध्वित्यनुवाक्या । सूचितं च । एह्यु षु
ब्रवाणि त इत्याग्नेयावाज्यभागौ । आ० २. ८. इति ॥

एह्यु षु ब्रवाणि तेऽग्रं इत्येतरा गिरः । एभिर्वर्धासु इंदुभिः ॥ १६ ॥

आ । इहि । ऊं इति । सु । ब्रवाणि । ते । अग्ने । इत्या । इतराः । गिरः । एभिः ।

वर्धासे । इंदुभिः ॥ १६ ॥

हे अग्र एहि । आगच्छ । ते तुभ्यं त्वदर्थं गिरः स्तुतीरित्येत्यमनेन प्रकारेण सु सुष्ठु ब्रवाणीत्याशास्यते । ताः
स्तुतीः शृण्वित्यर्थः । उ इत्येतत्पूरकं । इतरा असुरैः कृताः स्तुतीः शृण्विति शेषः । तथा च ब्राह्मणं । अग्र
इत्येतरा गिर इत्यमुष्या इ वा इतरा गिरः । ऐ० ब्रा० ३. ४९. इति । अपि चागतस्त्वमेभिरेतैरिंदुभिः सोमै-
र्वर्धासे । वर्धस्व ॥

यच्च क्व च ते मनो दक्षं दधसु उत्तरं । तच्च सदः कृणवसे ॥१७॥

यच्च । क्व । च । ते । मनः । दक्षं । दधसे । उत्तरं । तच्च । सदः । कृणवसे ॥१७॥

हे अपि ते तव मनोऽनुग्रहात्मकमंतःकरणं यच्च यस्मिन्देहे क्व च कस्मिंश्चिद्यजमाने वर्तते तच्च तस्मिन् यजमाने उत्तरमुद्धततरं श्रेष्ठं दक्षं बलकरमस्त्रं वा दधसे । धारयसि । तथा सदः स्थानं च कृणवसे । तस्मिन् यजमाने करोषि ॥

नहि ते पूर्तमस्त्रिपद्भुवन्नेमानां वसो । अथा दुवो वनवसे ॥१८॥

नहि । ते । पूर्तं । अस्त्रिऽपत् । भुवत् । नेमानां । वसो इति । अथ । दुवः । वनवसे ॥१८॥

हे अपि ते त्वदीयं पूर्तं पूरकं तेजोऽस्त्रिपदशृणोः पातकं विनाशकं नहि भुवत् । न भवतु । सर्वदास्त्राकं दर्शनसामर्थ्यं करोतु । हे नेमानां वसो । नेमशब्दोऽल्पवाची । मनुष्याणां मध्ये कतिपयानां यजमानानां वासक । अथातः कारणात् दुवोऽस्त्राभिर्यजमानैः कृतं परिचरणं वनवसे । संभजस्व ॥

आग्निरंगामि भारतो वृत्रहा पुरुचेतनः । दिवोदासस्य सत्पतिः ॥१९॥

आ । अग्निः । अगामि । भारतः । वृत्रहा । पुरुऽचेतनः । दिवः । दासस्य । सत्पतिः ॥१९॥

अयमपिरागामि । अस्माभिः सुतिभिरभ्यगम्यत । कीदृशः । भारतो हविषां भर्ता दिवोदासस्यैतत्संज्ञश्च राज्ञो वृत्रहा वृत्राणां शत्रूणां हंता पुरुचेतनः पुरुषाणां बहूनां चेतयिता ज्ञाता । सर्वज्ञ इत्यर्थः । सत्पतिः सतां यजमानानां पालयिता ॥

स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशन्महित्वना । वन्वन्नवातो अस्तृतः ॥२०॥

सः । हि । विश्वा । अति । पार्थिवा । रयिं । दाशत् । महिऽत्वना । वन्वन् । अवातः । अस्तृतः ॥२०॥

स हि खल्वपिर्विश्वा विश्वानि सर्वाणि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि भूतजातानि महित्वना महत्त्वेन स्वमहिम्नातिक्रामन् रयिं धनं दाशत् । अस्मभ्यं ददातु । यद्वा । विश्वं सर्वं पार्थिवं पृथिव्यां विद्यमानं रयिं धनमति अतिशयेन दाशत् । ददातु । कीदृशोऽपिः । महित्वना महत्त्वेन तेजसा वन्वन् काष्ठानि शत्रून्वा हिंसन् अवातोऽन्धैः शत्रुभिरप्रतिगतोऽस्तृतः केनाप्यहिंसितः ॥ २४ ॥

स प्रत्नवन्नवीयसामे द्युन्नेन संयता । बृहत्तंतथ भानुना ॥२१॥

सः । प्रत्नऽवत् । नवीयसा । अयै । द्युन्नेन । संऽयता । बृहत् । तंतथ । भानुना ॥२१॥

हे अपि यः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः स तादृशस्त्वं प्रत्नवत् प्रत्नेन पुराणेन नवीयसा नवतरेण द्युन्नेन द्योतमानेन संयता संगच्छता सम्यग्व्याप्नुवता भानुना तेजसा बृहन्महदंतरिक्षं तंतथ । विस्तारयसि ॥

प्र वः सखायो अमये स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया । अर्चं गायं च वेधसे ॥२२॥

प्र । वः । सखायः । अमये । स्तोमं । यज्ञं । च । धृष्णुया । अर्चं । गायं । च । वेधसे ॥२२॥

हे सखायः समानख्याना अत्विजो वो यूयं धृष्णुया शत्रूणां धर्वकाय वेधसे विधाचिऽपये स्तोमं स्तोत्रं गाय । गायत । तथा यज्ञं यजनसाधनं हविष्यं प्रार्च । प्रयच्छ ॥

स हि यो मानुषा युगा सीदद्भोता कविक्रतुः । दूतश्च हव्यवाहनः ॥ २३ ॥

सः।हि।यः।मानुषा।युगा।सीदत्।होता।कविऽक्रतुः।दूतः।च।हव्यऽवाहनः॥२३॥

स हि स खल्वभिः सीदत् । सीदत् । अन्नदीये यज्ञे बर्हिष्युपविशत् । योऽभिर्होता देवानामाह्वाता कविक्रतुः क्रांतप्रज्ञो मानुषा युगा मानुषाणि युगानि मनुष्यसंबन्धिनो यज्ञार्हान्कालविशेषान् येषु यागा अनुष्ठीयन्ते ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ एतावन्तं कालं देवानां दूतः । स हव्यवाहनो हविषां वोढा च भवति ॥

ता राजाना शुचिर्व्रतादित्यान्मारुतं गणं । वसो यक्षीह रोदसी ॥ २४ ॥

ता।राजाना।शुचिऽव्रता।आदित्यान्।मारुतं।गणं।वसो।इति।यक्षि।इह।
रोदसी।इति॥२४॥

ता तौ प्रसिद्धौ राजाना राजमानौ शुचिर्व्रता शुचिकर्माणां मित्रावरुणावादित्यानदितेः पुत्रान् धात्रादीन्मारुतं गणं मरुतां संधं च रोदसी व्यावापृथिव्यौ च एतान्देवान् हे वसो वासकाग्र इहास्मिन्यज्ञे यन्ति । यज ॥

वस्वी ते अग्ने संदृष्टिरिषयते मर्त्याय । ऊर्जो नपाद्मृतस्य ॥ २५ ॥

वस्वी।ते।अग्ने।संऽदृष्टिः।इषऽयते।मर्त्याय।ऊर्जः।नपात्।अमृतस्य॥२५॥

हे ऊर्जो नपाद्वलस्य पुत्राग्ने अमृतस्य मरणरहितस्य ते तव संदृष्टिर्दीर्घिर्वस्वी वासयित्री । प्रशस्तेत्यर्थः । सा मर्त्याय मनुष्याय यजमानायेष्यते । इषमन्नमिच्छति । ददातीत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

क्रत्वा दा अस्तु श्रेष्ठोऽद्य त्वा वन्वन्सुरेकणाः । मर्ते आनाश सुवृक्तिं ॥ २६ ॥

क्रत्वा।दाः।अस्तु।श्रेष्ठः।अद्य।त्वा।वन्वन्।सुऽरेकणाः।मर्तेः।आनाश।सुऽवृक्तिं॥२६॥

हे अग्ने अवेदानीं क्रत्वा कर्मणा परिचरणात्मना त्वां वन्वन् संभजन् दा हवींषि दाता यजमानः श्रेष्ठोऽतिशयेन प्रशस्योऽस्तु । सुरेकणाः शोभनधनश्चास्तु । तथा स मर्तो मनुष्यः सुवृक्तिं त्वद्विषयां सुष्टुतिं चानाश । व्याप्नोतु । तव सर्वदा स्तोता भवत्वित्यर्थः ॥

ते ते अग्ने त्वोता इषयंतो विश्वमायुः । तरंतो अर्यो अरांतीर्वन्वतो अर्यो अरांतीः ॥ २७ ॥

ते।ते।अग्ने।त्वाऽऊताः।इषयंतः।विश्वं।आयुः।तरंतः।अर्यः।अरांतीः।वन्वंतः।

अर्यः।अरांतीः॥२७॥

हे अग्ने ते त्वदीया ये त्वां स्तुवन्ति ते स्तोतारस्त्वोतास्त्वयोता रचिता अत एवेषयन्त इषमात्मन इच्छन्तः संतो विश्वं सर्वमायुरन्नं लभन्त इति शेषः । आयुरेव वा शतवर्षलक्षणमिषयन्त इच्छन्तः प्राप्नुवन्तीति शेषः । तथार्योऽरीनभिगंचीररातीः काश्चिच्छत्रुसेनास्तरंतोऽतिक्रामंतोऽर्योऽभिगंचीररातीः काश्चन शत्रुसेना वन्वन्तो हिंसन्तश्च भवन्तीति शेषः ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विश्वं न्यचिणं । अग्निर्नो वनते रयिं ॥ २८ ॥

अग्निः।तिग्मेन।शोचिषा।यासत्।विश्वं।नि।अचिणं।अग्निः।नः।वनते।रयिं॥२८॥

अयमग्निस्तिग्मेन तीक्ष्णेन शोचिषा तेजसा विश्वं सर्वमचिणमन्तारं राक्षसादिकं नि यासत् । निहंतु । अपि च नोऽक्षभ्यमपी रयिं धनं वनते । ददातु ॥

सुवीरं रयिमा भर जातवेदो विचर्षणे । जहि रक्षांसि सुक्रतो ॥२९॥

सु०वीरं । रयिं । आ । भर । जात०वेदः । वि०चर्षणे । जहि । रक्षांसि । सु०क्रतो इति
सु०क्रतो ॥२९॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञान जातधन वा विचर्षणे विशेण द्रष्टरमे सुवीरं शोभनेर्वीरः पुत्रपौत्रादिभिरुपेतं
रयिं धनमा भर । आहर । तथा हे सुक्रतो सुकर्मक्षमे रक्षांसि च जहि । विनाशय ॥

त्वं नः पाह्यंहसो जातवेदो अघायतः । रक्षा णो ब्रह्मणस्क्वे ॥३०॥

त्वं । नः । पाहि । अंहसः । जात०वेदः । अघ०यतः । रक्ष । नः । ब्रह्मणः । कवे ॥३०॥

हे जातवेदस्त्वं नोऽस्मान्हसः पापात्पाहि । रक्ष । तथा हे ब्रह्मणस्क्वे स्तुतिरूपस्य मंत्रस्य कवे कावयितः
शब्दयितरमे । अभिर्हि शब्दमुत्पादयति । तथा च स्मर्यते । मनः कायाग्निनाहंति स प्रेरयति माहृतं ।
माहृतसूरसि चरन् मंद्रं जनयति स्वरमिति । तादृशमेऽघायतोऽघमनर्थमस्माकमिच्छतः शत्रोश्च नो
ऽस्मान्नष्ट ॥ ॥२६॥

यो नो अग्ने दुरेव आ मर्तो वधाय दाशति । तस्माच्चः पाह्यंहसः ॥३१॥

यः । नः । अग्ने । दुःएव । आ । मर्तः । वधाय । दाशति । तस्मात् । नः । पाहि । अंहसः ॥३१॥

हे अग्ने दुरेवो दुष्टाभिप्रायो यो मर्तो मनुष्यो वधाय स्वस्यायुधाय नोऽस्मान्ना दाशति अभिप्रयच्छति ।
आयुधेनास्माहंतीत्यर्थः । तस्मान्मनुष्यादंहसः पापाच्च नोऽस्मान्पाहि । रक्ष ॥

त्वं तं देव जिह्या परि बाधस्व दुष्कृतं । मर्तो यो नो जिघांसति ॥३२॥

त्वं । तं । देव । जिह्या । परि । बाधस्व । दुःकृतं । मर्तः । यः । नः । जिघांसति ॥३२॥

हे देव द्योतमानामे त्वं तं वक्ष्यमाणं दुष्कृतं दुष्कर्मकारिणं मनुष्यं जिह्या ज्वालाया परि बाधस्व । सर्वतो
जहि । यो मर्तो मनुष्यो नोऽस्मान् जिघांसति हंतुमिच्छति ॥

भरद्वाजाय सप्रथः शर्म यच्छ सहंत्य । अग्ने वरेण्यं वसु ॥३३॥

भरत्०वाजाय । स०प्रथः । शर्म । यच्छ । सहंत्य । अग्ने । वरेण्यं । वसु ॥३३॥

हे सहंत्य शत्रूणामभिभवितरमे भरद्वाजाय मह्यमृषये सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं शर्म सुखं गृहं वा यच्छ ।
देहि । तथा वरेण्यं वरणीयं वसु धनं च देहि ॥

पौर्णमास्यामाग्नेयाज्यभागस्यानुवाक्याभिर्वृत्राणीत्येषा । सूचितं च । अभिर्वृत्राणि जघनदिति पूर्वस्याज्य-
भागस्यानुवाक्या । आ० १. ५. । इति ॥ इष्टिपशुसोमेषु च यत्र वृधन्वन्ती पुष्टिमन्तावित्यादिविशेषविधनं दृश्यते
तत्र सर्वत्रैषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या ॥ उपसद्याग्नेयस्त्रैषानुवाक्या सायंकालीनस्य त्रैषैव याज्या । सूचितं च ।
अभिर्वृत्राणि जघनन्व उय इव शर्यहेति विपर्यासो याज्यानुवाक्यानां । आ० ४. ८. । इति ॥

अग्निर्वृत्राणि जघनद्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥३४॥

अग्निः । वृत्राणि । जघनत् । द्रविणस्युः । विपन्यया । सं०इद्धः । शुक्रः । आ०हुतः ॥३४॥

विपन्यया स्तुत्या स्तूयमानो द्रविणस्युर्द्रविणं धनं स्तोतृणामिच्छन् यद्वा हविर्लक्षणं धनमात्मन इच्छन्-
भिर्वृत्राणावरकाणि रक्षःप्रभृतीनि तमांसि वा जघनत् । मृशं हंतु । कीदृशोऽग्निः । समिद्धः सम्यग्दीप्तः अत
एव शुक्रः शुक्लवर्ण आहुतो हविर्भरभिर्भुजः ॥

गर्भे मातुः पितृष्पिता विंदिद्युतानो अक्षरे । सीदन्तस्य योनिमा ॥३५॥

गर्भे । मातुः । पितुः । पिता । विंदिद्युतानः । अक्षरे । सीदन् । ऋतस्य । योनिं । आ ॥३५॥

अत्र मातृपितृशब्दाभ्यां भूयोऽपि धीयेते । यौर्वः पिता पृथिवी माता । ऋग्वे० १. १९१. ६. । इति श्रुतेः । मातृभूम्या गर्भे गर्भस्थाने मध्येऽक्षरे चरणरहिते वेद्याख्ये स्थाने विंदिद्युतानो विशेषेण दीप्यमानः पितुः पिता बुलोकस्य पालयिता हविषां प्रदानेन । एवंभूतोऽग्निर्ऋतस्य यज्ञस्य योनिमुत्तरवेद्याख्यं धिष्ण्यं ॥ सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ आ सीदन् उत्तरवेद्यामुपविशन् अग्निर्वृत्राणि जघनदित्यन्वयः ॥ ॥२७॥

ब्रह्मं प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे । अग्ने यहीदयद्वि ॥३६॥

ब्रह्मं । प्रजाऽवत् । आ । भर । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । अग्ने । यत् । दीदयत् । दिवि ॥३६॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्विचर्षणे विशेषेण द्रष्टरमे प्रजावत्सुचपीचसहितं ब्रह्मात्ममा भर । आहर । यद्ब्रह्म दिवि बुलोके दीदयहीयते देवेषु मध्ये यत्प्रशस्तमन्नं राजते तदाहरेत्यर्थः ॥

उप त्वा रण्वसंदृशं प्रयस्वंतः सहस्रकृत । अग्ने ससृज्महे गिरः ॥३७॥

उप । त्वा । रण्वऽसंदृशं । प्रयस्वंतः । सहऽकृत । अग्ने । ससृज्महे । गिरः ॥३७॥

हे सहस्रकृत सहसा बलिनोत्पन्नामे प्रयस्वंतो हविर्बल्योऽन्नवंतो वयं रण्वसंदृशं रमणीयसंदर्शनं स्तोतव्यसंदर्शनं वा त्वा त्वामुप प्रति गिरः स्तुतीः ससृज्महे । विस्वजामः । उत्तारयाम इत्यर्थः ॥

उप छायामिव घृणेरगन्म शर्म ते वयं । अग्ने हिरण्यऽसंदृशः ॥३८॥

उप । छायांऽइव । घृणेः । अगन्म । शर्म । ते । वयं । अग्ने । हिरण्यऽसंदृशः ॥३८॥

हे अग्ने हिरण्यसंदृशो हितरमणीयतेजसो हिरण्यवद्रोचमानतेजसो वा घृणेर्दीप्तस्य ते तव शर्म शरणमाश्रयणमुपागच्छ । उपगच्छाम । तच्च दृष्टांतः । छायामिव । यथा घर्मातीः संतप्ताऽच्छायामुपागच्छति तद्वत् ॥

उपसदि प्रातःकालीनस्यामेयस्य य उग्र इवेति याज्या सायंकालीनस्य त्वेष्वानुवाका । सूचितं च । अग्निर्वृत्राणि जघनद्य उग्र इव शर्यहा । आ० ४. ८. । इति ॥

य उग्र इव शर्यहा तिग्मशृंगो न वंसगः । अग्ने पुरो रुरोजिथ ॥३९॥

यः । उग्रऽइव । शर्यऽहा । तिग्मऽशृंगः । न । वंसगः । अग्ने । पुरः । रुरोजिथ ॥३९॥

योऽग्निरुग्र इवोद्गूर्णवलो धन्वीव शर्यहा शर्यवाणीः शत्रूणां हंता तिग्मशृंगो न वंसगस्तीक्ष्णशृंगो वननीयगतिर्वृषभ इव हे अग्ने स त्वं पुर आमुरीस्तिस्रः पुरी रुरोजिथ । भयवानसि । रुद्रो वा एष यदग्निः । ते० ब्रा० २. १. ३. १. । इति श्रुतेः । रुद्रकृतमपि त्रिपुरदहनमपिकृतमेवेत्यग्निः स्तूयते । यद्वा । त्रिपुरदहनसाधनभूते वाणेऽग्नेरनीकत्वेनावस्थानादग्निः पुराणि भयवानित्युच्यते । देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतंत । ऐ० ब्रा० १. २३. । इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥

अग्निमंधने जायमानेऽग्नावा यं हस्त इत्येषानुवाक्या । सूचितं च । आ यं हस्ते न खादिनमित्यर्धर्च आरमेत् । आ० २. १६. । इति ॥

आ यं हस्ते न खादिनं शिष्णुं जातं न विभ्रति । विशामग्निं स्वध्वरं ॥४०॥

आ । यं । हस्ते । न । खादिनं । शिष्णुं । जातं । न । विभ्रति । विशां । अग्निं । सुऽअध्वरं ॥४०॥

मंथनोत्पन्नं यमपिं शिशुं जातं न जातं पुत्रमिव हस्त आ बिभ्रति हस्तेष्वभिमुखं धारयत्यध्वर्यवः । पूर्वी नशब्दः पुरस्तादुपचारोऽप्युपमाधीयः । खादिनं न भक्तं व्याघ्रादिमिव । यथा तं बिभ्रतः पुत्रा अवहिता-
स्तथाभूता इत्यर्थः । यद्वा संप्रत्यर्थे । संप्रतीदानीं खादिनं हविषां भक्तं यमपिं हस्ते धारयति विशां जनानां
स्वध्वरं शोभनयागस्य निष्पादकं तमपिं हे ऋत्विजः परिचरतेति शेषः ॥ २८ ॥

अपिमंथने जातस्यापिराहवनीये प्रहरणसमये प्र देवं देववीतये इति ह्रस्वोऽनुवक्तव्यः । सूचितं च । प्र देवं
देववीतये इति द्वे अपिनामिः समिध्यते । आ० २. १६. इति ॥

प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमं । आ स्वे योनौ नि षीदतु ॥ ४१ ॥

प्र । देवं । देवऽवीतये । भरत । वसुवित्तऽतमं । आ । स्वे । योनौ । नि । षीदतु ॥ ४१ ॥

हे अध्वर्यवो देवं द्योतमानं वसुवित्तमं वसूनां धनानां वेदयितारं लभयितारमपिं प्र भरत । प्रहरत ।
आहवनीयेऽपौ प्रक्षिपत । किमर्थं । देववीतये । देवानां भक्षणार्थं । तथा च ब्राह्मणं । प्र देवं देववीतये
भरता वसुवित्तममिति प्रहितमाणायाभिरूपा यद्यच्चेऽभिरूपं तत्समृद्धं । ऐ० ब्रा० १. १६. इति । स चापिः
स्वे योनौ कारणे स्थान आहवनीय आ नि षीदतु । अभिनिषणो भवतु । ब्राह्मणं च भवति । एष ह वा अस्य
स्वो योनिर्चदमिरमेः । ऐ० ब्रा० १. १६. इति ॥

आ जातं जातवेदसि प्रियं शिशीतातिथिं । स्योन आ गृहपतिं ॥ ४२ ॥

आ । जातं । जातऽवेदसि । प्रियं । शिशीत । अतिथिं । स्योने । आ । गृहऽपतिं ॥ ४२ ॥

हे अध्वर्यवो जातं प्रादुर्भूतमतिथिं । सुप्तोपममेतत् । अतिथिमिव प्रियं अत एव गृहपतिं गृहाणां स्वामि-
नमपिं जातवेदसि जातप्रज्ञे स्योने मुखकर आहवनीयेऽप्रावा शिशीत ॥ अंतर्णीतित्थर्थस्य शीड एतद्रूपं ॥
शाययत । स्थापयत ॥ यद्वा । शीड गतावित्यस्य छांदसं रूपं ॥ गमयत । प्रापयतेत्यर्थः ॥ शो तनूकरण इत्यस्य
वा रूपं ॥ श्रत । तीक्ष्णीकृत । संस्क्रुत । प्रहरतेति यावत् । द्वितीय आकारः पुरकः । जात इतरो जातवेदा
इतरः । ऐ० ब्रा० १. १६. इत्यादिकं ब्राह्मणमचानुसंधेयं ॥

अग्ने युष्ट्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहंति मन्यवे ॥ ४३ ॥

अग्ने । युष्ट्वा । हि । ये । तव । अश्वासः । देव । साधवः । अरं । वहंति । मन्यवे ॥ ४३ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने तानश्वान्युत्त्व । आत्मीये रथे योजय । ये तव त्वदीयाः साधवः साधकाः सुशीला
वाश्वासोऽश्वा अरमलं पर्याप्तं वहंति । किमर्थं । मन्यवे । मन्यते यष्टव्यत्वेन देवानचेति मन्युर्यागः । तदर्थं
तानश्वात्रथे युत्वेत्यर्थः । हि खलु ॥

अच्छा नो याह्या वहाभि प्रयांसि वीतये । आ देवान्सोमपीतये ॥ ४४ ॥

अच्छ । नः । याहि । आ । वह । अभि । प्रयांसि । वीतये । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ४४ ॥

हे अग्ने नोऽस्मान्छाभिमुखेन याहि । आगच्छ । तथा प्रयांसि हविर्लक्षणात्यन्तान्यभिलक्ष्य देवाना वह ।
किमर्थं । वीतये तेषां हविषां स्वादनार्थं । तथा सोमपीतये सोमपानार्थं च तान्देवाना वह ॥

उदग्ने भारत द्युमदजस्रेण दविद्युतत् । शोचा वि भाह्यजर ॥ ४५ ॥

उत् । अग्ने । भारत् । द्युऽमत् । अजस्रेण । दविद्युतत् । शोच । वि । भाहि । अजर ॥ ४५ ॥

हे भारत हविषां भर्तरप्र उच्छोच । उन्नततरं दीप्यस्व । तदेव विवृणोति । हे अजर जरारहितामे
दविद्युतत् भृशं द्योतमानस्त्वं द्युमत् द्युमता दीप्तिमता ॥ सुषां मुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥ अजस्रेणाविक्षेदेन

तेजसा वि भाहि । विश्वेण प्रकाशस्व ॥ यद्वा । भातिरचांतर्णीतिवर्थः ॥ त्वं प्रथममुद्गीष्यस्व पश्चादात्मीयेन तेजसा सर्वं जगत्प्रकाशयेति योजनीयं ॥ ॥२९॥

वीती यो देवं मर्तो दुवस्येदग्निमीळीताध्वरे हविष्मान् ।

होतारं सत्ययजं रोदस्योरुत्तानहस्तो नमसा विवासेत् ॥४६॥

वीती । यः । देवं । मर्तः । दुवस्येत् । अग्निं । ईळीत । अध्वरे । हविष्मान् ।

होतारं । सत्यऽयजं । रोदस्योः । उत्तानऽहस्तः । नमसा । आ । विवासेत् ॥४६॥

यो मर्तो मनुष्यो हविष्मान्हविर्भिर्युक्तो यजमानो वीती वीत्या कांतिन हविर्लक्षणेनाग्नेन यं कंचन देवं दुवस्येत् परिचरेत् तस्मिन्नध्वरे यज्ञेऽग्निमीळीत । सुवीत । सर्वेषु यागेष्वग्निः पूज्यत इत्यर्थः । कीदृशमग्निं । रोदस्योर्वावापृथिव्योर्लोकद्वये वर्तमानानां होतारमाहुतारं सत्ययजं सत्येनावितथेन हविषा यष्टारं । किंचायं यजमान ईदृशमग्निमुत्तानहस्तः कृताञ्जलिपुटः सन् नमसा नमस्कारेण हविषा वा आ विवासेत् । परिचरेत् ॥

आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि ।

ते ते भवन्तूक्ष्णं ऋषभासो वशा उत ॥४७॥

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । हृदा । तष्टं । भरामसि ।

ते । ते । भवन्तु । उक्ष्णः । ऋषभासः । वशाः । उत ॥४७॥

अनयाध्ययनं प्रशस्यत इत्याश्वलायनो मन्यते । गृ० १. १. ५. । हे अग्ने ते तुभ्यं हृदा हृदयेन तष्टं संस्कृतमृचा ऋग्यूपेण वर्तमानं हविर्चर्चमेव हविः कृत्वा आ भरामसि । आहरामः । त इति तच्छब्देन प्रकृतमृग्यूपं हविः परामृश्यते । प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया पुंस्त्वबुद्धे । ऋग्यूपं तद्विसे तुभ्यमुक्षण उच्चाणः सेचनसमर्था ऋषभास ऋषभा उतापि च वशाश्च भवन्तु । ऋषभवशाक्षणेण परिणतं सत् त्वद्वक्षणाय भवत्विति शेषः ॥

अग्निं देवासो अग्नियमिधते वृत्रहन्तमं ।

येना वसूत्याभृता नृह्णा रक्षांसि वाजिना ॥४८॥

अग्निं । देवासः । अग्नियं । इंधते । वृत्रहन्तमं ।

येन । वसूनि । आऽभृता । नृह्णा । रक्षांसि । वाजिना ॥४८॥

अग्नियं मुख्यं वृत्रहन्तममतिशयेन वृत्रस्य हन्तारमिममग्निं देवासो देवा इंधते । दीपयन्ति । येनाग्निना वसूत्यसुरैरपहृतानि धनानि हविर्लक्षणान्यन्नानि वाभृतासुरसकाशाद्यजमानाद्वाहृतानि । येन च वाजिना बलवताग्निना रक्षांसि यज्ञविरोधीनि नृह्णा नृदानि हिंसितानि तमग्निमिधत इत्यन्वयः ॥ ॥३०॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थ्याष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिणं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्याय आरभ्यते ॥ षष्ठे मंडले द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातं । तत्र पिबा सोम-
मिति द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं त्रैष्टुभं । अंत्या द्विपदा त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रांतं । पिब पंचोनेंद्रं त्रैष्टुभं
द्विपदांतमिति ॥ अभिजिति मरुत्वतीयशस्त्र एतन्निविद्यानं । सूचितं च । पिबा सोमं तमु द्रुहीति मध्यंदिनः
। आ० ८. ५. । इति ॥ समूह्ये दशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । पिबा सोममभि
तमस्य वावापुथिवी । आ० ८. ७. । इति ॥ सूर्यस्तुत्रान्येकाहि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं निविद्यानं । सूच्यते हि ।
सूर्यस्तुता यशस्तामः पिबा सोममभि । आ० ९. ८. । इति ॥ महाव्रतेऽपि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । तथैव पंचमा-
रण्यके सूचितं । पिबा सोममभि यमुय तर्दः कया शुभा सवयसः सनीळाः । ऐ० आ० ५. १. १. । इति ॥ माध्यं-
दिने सवन आद्यास्तिस्रो होतुमेवावरुणब्राह्मणाच्छंसिनां प्रस्थितयाज्याः । सूचितं च । पिबा सोममभि यमुय
तर्द इति तिस्रोऽर्वाडेहि सोमकामं त्वाङ्गः । आ० ५. ५. । इति ॥

पिबा सोममभि यमुय तर्द ऊर्वे गव्यं महि गृणान इंद्र ।

वि यो धृष्णो वधिषो वज्रहस्त विश्वा वृचममित्रिया शवोभिः ॥ १ ॥

पिब । सोम । अभि । यं । उय । तर्दः । ऊर्वे । गव्यं । महि । गृणानः । इंद्र ।

वि । यः । धृष्णो इति । वधिषः । वज्रऽहस्त । विश्वा । वृचं । अमित्रिया । शर्वऽभिः ॥ १ ॥

हे उग्रोद्गर्णबलेन्द्र गृणानोऽगिरोभिः स्तूयमानस्त्वं यं सोममभ्युद्दिश्य । पातुमित्यर्थः । महि महद्गव्यं
गोसंबन्धुर्वं पणिभिराहतं समूहं तर्दः प्रकाशितवानसि ॥ तृदिर्हिंसाकर्मत्र प्रकाशनार्थः ॥ तं सोमं पिब ।
पानं कुर्व । हे धृष्णो शत्रूणां धर्षक वज्रहस्त वज्रपाणे हे इंद्र यस्त्वं शवोभिर्बलिः सहितः सन् विश्वा विश्वं
वृचमावरकममित्रियामित्रियं शत्रुं ॥ अमित्रशब्दात् द्वितीयैकवचनस्त्रेयादेशः ॥ वि वधिषः व्यवधीः स त्वं
सोमं पिबेति संबन्धः ॥

स ई पाहि य ऋजीषी तरुचो यः शिप्रवान्वृषभो यो मतीनां ।

यो गोत्रभिर्ब्रजभृद्यो हरिष्ठाः स इंद्र चित्राँ अभि तृधि वाजान् ॥ २ ॥

सः । ई । पाहि । यः । ऋजीषी । तरुचः । यः । शिप्रऽवान् । वृषभः । यः । मतीनां ।

यः । गोत्रऽभित् । वज्रऽभृत् । यः । हरिऽस्थाः । सः । इंद्र । चित्रान् । अभि । तृधि ।

वाजान् ॥ २ ॥

हे इंद्र ऋजीषी । ऋजीषशब्देन गतरसः सोमोऽभिधीयते । तद्वान्यस्त्वं तद्वचः शत्रूणां तारकोऽसि
यस्त्वं शिप्रवान् शोभनहनुरसि यस्त्वं मतीनां सोतृणां ॥ मन्यतेः स्तुतिकर्मणः कर्तरि क्तच् ॥ वृषभः कामानां
वर्षितासि स त्वमीमेनं सोमं पाहि । पिब । हे इंद्र यस्त्वं वज्रभृद्वज्रधरो यस्त्वं गोत्रभिर्ब्रजभृदोऽप्यपर्वतानां
मेघानां वा भेत्तासि यस्त्वं हरिष्ठा हयोः स्थातासि हे इंद्र स त्वं चित्रान् विचित्रान् वाजान्नान्यभि तृधि ।
अस्मभ्यं प्रकाशय ॥

एवा पाहि प्रत्नथा मंदंतु त्वा श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीर्भिः ।

आविः सूर्ये कृणुहि पीपिहीषो जहि शचूरभि गा इंद्र तृधि ॥ ३ ॥

ए॒व । पा॒हि । प्र॒त्नऽथा । म॑द॒तु । त्वा । अ॒धि । ब्र॒ह्म । व॒वृ॒ध॒स्व । उ॒त । गी॒ऽभिः ।

आ॒विः । सू॒र्ये । कृ॒णु॒हि । पी॒पि॒हि । इ॒षः । ज॒हि । श॒चून् । अ॒भि । गाः । इं॒द्र । तृ॒धि ॥३॥

हे इंद्र त्वं प्रतथा प्रतान्पुराणान् सोमान्यथापिबस्वथैवैवमिममस्यदीयं सोमं पाहि । पिब । स च सोमस्त्वया पीतः सन् त्वा त्वां मंदतु । मदयतु । ब्रह्मास्माभिः कृतं सोचं अधि । शृणु । उतापि च गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्ववृधस्व । त्वं वर्धस्व । अपि च सूर्यं सर्वस्व प्रेरकं देवमाविष्कृणुहि । आविष्कृष । वयं सूर्यं यथा पश्चेम तथा कुर्वित्यर्थः । द्रष्टोऽज्ञानि च पीपिहि । अस्मभ्यं ष्यायय । शत्रुनस्तत्सपत्नान् जहि । नाशय । हे इंद्र त्वं पणिभिरपहता गा अभि तृधि । प्रकाशय ॥

ते त्वा॒ मदा॑ बृ॒हदि॑न्द्र स्वधा॒व इ॒मे पी॒ता उ॑क्षयंत॒ द्यु॒मंतं॑ ।

म॒हाम॒नू॒नं त॒वसं॑ वि॒भूतिं॑ मत्स॒रासो॑ जर्ह॑षंत॒ प्रसा॑हं ॥४॥

ते । त्वा । मदाः । बृहत् । इंद्र । स्वधाऽवः । इमे । पीताः । उक्षयंत । द्युऽमंतं ।

म॒हां । अ॒नू॒नं । त॒वसं॑ । वि॒भूतिं॑ । मत्स॒रासः॑ । जर्ह॑षंत॒ प्र॒सहं॑ ॥४॥

हे स्वधावोऽन्नवजिन्द्र मदा मदकरास्त इमे पीताः सोमा द्युमंतं दीप्तिमंतं त्वा त्वां बृहदत्यंतमुक्षयंत । सेचयंतु । अपि च हे इंद्र त्वां मत्सरासो मदकराः सोमा जर्हषंत । भृशं हर्षयंतु । कीदृशं । मह्यं मह्यंतं प्रभूत-मनूनां सर्वगुणैर्नूनतारहितं । संपूर्णगुणमित्यर्थः । तवसं प्रवृद्धं विभूतिं विभवंतं प्रसाहं शत्रुणामभिभवितारं ॥

येभिः॒ सू॒र्ये॒षु॒षसं॑ म॒दसा॒नोऽवा॑स॒योऽपं॑ दृ॒ह्म॒हानि॑ द॒र्द्र॑त् ।

म॒हाम॒द्रि॑ परि॒ गा इं॒द्र सं॑तं नु॒त्या अ॒च्युतं॑ स॒दसः॑ परि॒ स्वात् ॥५॥

येभिः । सू॒र्ये । उ॒षसं॑ । म॒दसा॒नः । अ॒वा॒सयः॑ । अपं । दृ॒ह्म॒हानि॑ । द॒र्द्र॑त् ।

म॒हां । अ॒द्रि॑ । परि॒ गाः । इं॒द्र । सं॑तं । नु॒त्याः । अ॒च्युतं॑ । स॒दसः॑ । परि॒ स्वात् ॥५॥

हे इंद्र येभिर्द्यैः सोमैर्मदसानो मोदमानस्त्वं सूर्यं सर्वस्व प्रेरकं देवमुषसमुषोदेवतां चावासयः स्वस्थाने न्यवासयः । अथवा सूर्योषसी यथा तमांसि विवासयतस्तथाकाशीः । किं कुर्वन् । दृह्महानि दृढानि तमांस्यप दर्द्रत् अपदारयन् । किंच हे इंद्र त्वं पणिभिरपहता गाः परि संतं परितो विद्यमानं मह्यं मह्यंतमद्रि पर्वतं नुत्याः । अनुदः । कीदृशं । स्वात्स्वकीयात्सदसः स्थानात्परि परितोऽच्युतमविचाजितं विनाशरहितं । स्थिर-मित्यर्थः ॥ ॥५॥

तव॒ क्रत्वा॑ तव॒ तद॑स॒नाभिरा॒मासु॑ प॒क्कं श॒च्या नि दी॑धः ।

औ॒र्णो॒र्दुर॑ उ॒स्रिया॑भ्यो॒ वि दृ॒ह्मो॒र्दृवा॑न्ना अ॒सृजो॑ अ॒ंगिर॑स्वान् ॥६॥

तव । क्रत्वा । तव । तत् । द॒सना॑भिः । आ॒मासु॑ । प॒क्कं । श॒च्या । नि । दी॒ध॒रिति॑ दीधः ।

औ॒र्णो॑ । दुरः । उ॒स्रिया॑भ्यः । वि । दृ॒ह्म । उ॒त् । ऊ॒र्वात् । गाः । अ॒सृजः॑ । अ॒ंगिर॑स्वान् ॥६॥

हे इंद्र तव क्रत्वा त्वदीयया प्रज्ञया तव दंसनाभिस्त्वदीधैः कर्मभिः शच्या सामर्थ्येनामास्वपक्कासु गोषु पक्कं परिणतं तत्प्रसिद्धं पयो नि दीधः । नितरां धारयसि । अपि च हे इंद्र त्वमुस्रियाभ्यो गोभ्यः । गा निर्गमयतुमित्यर्थः । दृह्मा दृढानि । वलेन पाषाणादिभिर्दृढीकृतानीत्यर्थः । दुरो द्वाराणि और्णोः । उद्वा-टितवानसि । अंगिरस्वानंगिरोभिर्द्युक्त्वमूर्वात्समूहात् । गोष्ठादित्यर्थः । गा उदसृजः । उदगमयः ॥

प॒प्रार्थ॒क्षां॒ महि॒ दंसो॒ व्यु॒र्वीमु॒प॒ द्यामृष्वो॒ बृहदि॒न्द्र स्त॒भायः ।

अ॒धार॒यो॒ रोद॑सी॒ देव॒पुत्रे॒ प्र॒त्ने मा॒तरां॒ य॒ज्ञी ऋ॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

प॒प्रार्थ॒ । क्षां॒ । महि॒ । दंसः॑ । वि॒ । उ॒र्वी॒ । उप॑ । द्यां॒ । ऋ॒ष्वः । बृ॒हत् । इ॒न्द्र । स्त॒भायः॑ ।

अ॒धार॒यः । रोद॑सी॒ इति॑ । दे॒वपु॒त्रे॒ इति॑ दे॒वऽपु॒त्रे । प्र॒त्ने इति॑ । मा॒तरां॒ । य॒ज्ञी इति॑ ।

ऋ॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं महि महता दंसो दंससा कर्मणोर्वीं विलीर्णां क्षां भूमिं वि प्रपार्थ । विशेषेण पूरितवानसि ॥ मा पूरण इति धातुः ॥ हे इन्द्र ऋष्वो महस्त्वं बृहद्बृहतीं द्यां दिवमुप स्तभायः । उपस्तभासि । निराश्वं वितिष्ठती यौर्यथा न पततीन्द्रस्तथा करोतीत्यर्थः । अपि च त्वं रोदसी द्यावापृथिव्यावधारयः । पोषणीधारयसि । कीदृशी । देवपुत्रे । देवाः पुत्रा ययोस्ते । प्रत्ने पुराणे मातरा मातरौ निर्मात्र्यावृतस्योदकस्य यज्ञस्य वा यज्ञी यज्ञी महती । यद्वा । विद्यस्य मातरावृतस्य ब्रह्मणो यज्ञी पुत्र्यौ । यज्ञरित्यपत्न्यामैतत् ॥

अ॒ध॒ त्वा॒ वि॒श्वे॒ पुर॑ इ॒न्द्र दे॒वा ए॒कं त॒वसं॑ द॒धिरे॒ भरा॑य ।

अ॒दे॒वो॒ यद॒भ्योहि॑ष्ट दे॒वान्स्व॑र्षा॒ता वृ॒णत॒ इन्द्र॑म॒त्रं ॥ ८ ॥

अ॒ध॒ । त्वा॒ । वि॒श्वे॒ । पुरः॑ । इ॒न्द्र । दे॒वाः । ए॒कं । त॒वसं॑ । द॒धिरे॒ । भरा॑य ।

अ॒दे॒वः । यत् । अ॒भि॒ । औ॒हि॑ष्ट । दे॒वान् । स्वः॑ऽसा॒ता । वृ॒णते॒ । इन्द्रं॑ । अ॒त्रं ॥ ८ ॥

अधाधुनास्मिन्काले विश्वे देवाः सर्वे ब्रह्मादयो हे इन्द्र एकं मुख्यं तवसं प्रवृद्धं बलवतं त्वा त्वां भराय संयामाथ पुरो दधिरे । पुरस्तात्क्रिरे । यद्यदादेवो वृत्रोऽसुरो देवानभ्योहिष्ट संयामार्थमभिगतवान् ॥ औहितिर्यतिकर्मा ॥ किंचास्मिन्काले स्वर्षाता स्वर्षाती संयाम इन्द्रं वृणते । संभजति स्म । मरुत इति शेषः । मरुतो हीन्द्रं देवेषु पलायितेषु समभजन्नित्यर्थः । अधुना पुरो दधिर इति संबंधः ॥

अ॒ध॒ द्यौश्चि॑त्ते॒ अप॒ सा॒ नु॒ वज्रा॑द्द्वि॒तान॑म॒द्भिय॑सा॒ स्वस्य॑ म॒न्योः ।

अ॒हिं॒ यदि॑न्द्रो॒ अ॒भ्योह॑सानं॒ नि चि॑द्वि॒श्वायुः॒ श॒यथे॑ ज॒घान॑ ॥ ९ ॥

अ॒ध॒ । द्यौः॑ । चि॒त् । ते॒ । अप॑ । सा॒ । नु॒ । वज्रा॑त् । द्वि॒ता । अ॒न॒मत् । भि॒यसा॑ । स्व॒स्य । म॒न्योः॑ ।

अ॒हिं॒ । यत् । इन्द्रः॑ । अ॒भि॒ । ओ॒ह॑सानं॒ । नि॒ । चि॒त् । वि॒श्वऽआ॑युः । श॒यथे॑ । ज॒घान॑ ॥ ९ ॥

सा प्रसिद्धा देवानामाश्रयत्वेन द्यौश्चित् दुर्लोकोऽपि हे इन्द्र अधाधुनास्मिन्काले द्विता द्विधा द्विप्रकारान्ते त्वदीयाद्ब्रह्मात्स्वस्यात्मीयान्नन्योः क्रोधाच्च भियसा भयेनापानमत् । अपननाम । नु इति पूरणः । विश्वायुर्बहुन्न इन्द्रो यद्यदाभ्योहसानमभिगच्छंतमहिं वृत्रं शयथे शयननिमित्ते । मरणाद्येत्यर्थः । नि जघान न्यवधीत् । चिदिति पूरणः । यदा वृत्रं जघानास्मिन्काले द्यौर्ननामेति संबंधः ॥

अ॒ध॒ त्व॒ष्टा॒ ते॒ म॒ह उ॒य॒ वज्रं॑ स॒हस्र॑भृष्टिं॒ ववृ॑त॒च्छता॑श्चि॒त्रं ।

नि॒का॒मम॒रम॑णसं॒ येन॒ नव॑त॒महिं॑ सं॒ पि॒ण्ण॑गृ॒जीषि॑न् ॥ १० ॥

अ॒ध॒ । त्व॒ष्टा॒ । ते॒ । म॒हः॑ । उ॒य॒ । वज्रं॑ । स॒हस्र॑ऽभृष्टिं॒ । व॒वृ॒तत् । श॒तऽअ॒श्विं॑ ।

नि॒ऽका॑मं॒ । अ॒रऽम॑नसं॒ । येन॑ । न॒व॑तं॒ । अ॒हिं॑ । सं॒ । पि॒ण्ण॑क् । ऋ॒जी॒षि॒न् ॥ १० ॥

अधाधुना हे उयोद्गर्णबलेन्द्र महो महतस्ते तव त्वष्टा देवशिल्पी वज्रं ववृतत् । न्यवर्तयत् । निष्पन्नं कृत-
वान् । कीदृशं । सहस्रमृष्टिं सहस्रधारं शतांशं शतपर्वाणं । हे ऋजीषिन् गतरससोमवज्रिन्द्र त्वं येन वज्रेण
निकामं । नियतः कामो यस्य तं । अरमणसं । शत्रूणामरमभिगंतु मनो यस्य तं । नवंतं शब्दायमानमहिं
वृत्रमसुरं सं पिणक् संपिष्टवानसि तं वज्रं कृतवानित्यर्थः ॥ ॥२॥

वर्धान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः पचच्छतं महिषाँ इन्द्र तुभ्यं ।

पूषा विष्णुस्त्रीणि सरांसि धावन्वृत्रहणं मदिरमंशुमस्मै ॥११॥

वर्धान् । यं । विश्वे । मरुतः । सजोषाः । पचत् । शतं । महिषान् । इन्द्र । तुभ्यं ।

पूषा । विष्णुः । चीणि । सरांसि । धावन् । वृत्रहणं । मदिरं । अंशुं । अस्मै ॥११॥

सजोषाः सह प्रीयमाणा विश्वे मरुतः सर्वे देवा हे इन्द्र यं त्वां वर्धान् स्तोत्रैर्वर्धयति हे इन्द्र तस्मै तुभ्यं
पूषितन्नामको देवो विष्णुरितन्नामकश्च शतं शतसंख्याकान्महिषान् पुंयशून् पचत् । पचेत् । अपि चास्मै तुभ्यं
सरांसि द्रोणकलशपूतभृदाधवनीयाख्यानि चीणि पात्राण्यंशु सोमं धावन् । अगच्छन् । सोमैः पात्राणि पूर्यंत
इत्यर्थः । कीदृशं सोमं । मदिरं मदकरं वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हंतारं । अत्र वृत्रहञ्शब्देन सोमोऽभिधीयते ।
पीते हि सति सोमे वृत्राणि हंतुमिन्द्रः समर्थो भवतीति यावत् ॥

आ क्षोदो महि वृतं नदीनां परिष्ठितमसृज ऊर्मिमपां ।

तासामनु प्रवतं इन्द्र पंथां प्रादयो नीचीरपसः समुद्रं ॥१२॥

आ । क्षोदः । महि । वृतं । नदीनां । परिऽस्थितं । असृजः । ऊर्मि । अपां ।

तासां । अनु । प्रऽवतः । इन्द्र । पंथां । प्र । प्रादयः । नीचीः । अपसः । समुद्रं ॥१२॥

हे इन्द्र त्वं महि महवृतं वृत्रेण परिवृतमाच्छादितं परिष्ठितं परितः स्थितं नदीनां सिंधूनां संबंधि चोद
उदकमावृजः । आ समतात्सृष्टवानसि । येन नद्यः पूर्णाः प्रवहेयुस्तदित्यर्थः । अपामुदकानामूर्मिं समूहं सृष्ट-
वानसि । पुनर्वचनमादरार्थं । हे इन्द्र तासां नदीनां संबंधिनः पंथां पथो मार्गान् प्रवतः प्रवणानन्वकाशीरिति
शेषः । अन्वित्युपसर्गयोग्याक्रियायाह्वारः । किंच नीचीः प्रवणामिमुखीः । वेगयुक्ता इत्यर्थः । अपसोऽप उद-
कानि । अपस इत्यप एवाधेयं वर्तते । समुद्रमुदधिं प्रादयः । प्रागमयः । अत्रादयतिर्नयनकर्म ॥

एवा ता विश्वा चकृवांसमिन्द्रं महामुपमंजुर्यं सहोदां ।

सुवीरं त्वा स्वायुधं सुवज्रमा ब्रह्म नव्यमवसे ववृत्यात् ॥१३॥

एव । ता । विश्वा । चकृऽवांसं । इन्द्रं । महं । उग्रं । अजुर्यं । सहऽदां ।

सुऽवीरं । त्वा । सुऽआयुधं । सुऽवज्रं । आ । ब्रह्म । नव्यं । अवसे । ववृत्यात् ॥१३॥

हे इन्द्र त्वा त्वां नव्यं नूतनमन्यैरकृतपूर्वं ब्रह्मास्माभिः कृतं स्तोत्रमवसेऽस्माकं रक्षणाया ववृत्यात् ।
आवर्तयतु । कीदृशं त्वां । एवैवमुक्तप्रकारेण ता तानि प्रसिद्धानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रवांसं
कृतवंतमिन्द्रमीश्वरं महं महान्तमुग्रमोजस्विनमजुर्यमजरं सहोदां सहसो बलस्य दातारं सुवीरं शोभना वीरा
मरुतो यस्य तं स्वायुधं शोभनायुधं सुवज्रं शोभनवज्रोपेतं ॥

स नो वाजाय अवंस इषे च राये धैहि द्युमतं इन्द्र विप्रान् ।

भरश्वाजे नृवतं इन्द्र सूरिन्दिवि च स्मैधि पायं न इन्द्र ॥१४॥

सः । नः । वाजाय । अवसे । इषे । च । राये । धेहि । द्युऽमतः । इन्द्र । विप्रान् ।

भरत्ऽवाजे । नृऽवतः । इन्द्र । सूरिन् । दिवि । च । स्म । एधि । पार्यै । नः । इन्द्र ॥ १४ ॥

हे इन्द्र स त्वं युमतो दीप्तिमतो विप्रास्त्रिधाविनो नोऽस्मान्वाजाय बलाय अवसे यज्ञस इषे चाज्ञाय च राये धनाय धेहि । धारय । अपि च हे इन्द्र भरद्वाजे मयि नृवतो मनुष्यवतः । परिचारकयुक्तानित्यर्थः । सूरिन् तव स्तोतृन् पुत्रपौत्रान् कुर्विति शेषः । हे इन्द्र त्वं पार्यै पारणीय आगामिनि च दिवि दिवस एधि स नः । अस्माकं रचिता खलु भवेत्यर्थः ॥

षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिश्चस्त्रेऽनुरूपतृचस्याया वाजमिति तृतीया । सूचितं च । अया वाजं देवहितं सनेमेति स्तोत्रियानुरूपी । आ० ८. ३. इति ॥

अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १५ ॥

अया । वाजं । देवऽहितं । सनेम । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

अयानया सुत्या देवहितं देवेन द्योतमानेन्द्रेण दत्तं वाजमन्नं सनेम । वयं संभजेम । अपि च सुवीराः शोभनपुत्रोपेता वयं शतहिमाः शतं संवत्सरान् मदेम । ह्ययाम् ॥ ३ ॥

तमु द्रुहीति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्थार्चं त्रैष्टुभमैन्द्रं । तथा चानुक्रम्यते । तमु द्रुहीति ॥ अभिजिति निष्केवत्य एतन्नविधानं । सूचितं च । तमु द्रुहीति मध्यंदिनः । आ० ८. ५. इति ॥ इन्द्राग्न्योः कुलायनाग्न्येकाहिऽपि निष्केवत्य एतन्नविधानं । सूचितं च । तिष्ठा हरी तमु द्रुहीति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवत्ये । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । तमु द्रुहि यो अभिभूत्योजाः सुत इत्वं निमित्त इन्द्र सोम इति त्रीणि । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥

तमु द्रुहि यो अभिभूत्योजा वन्वन्वातः पुरुहूत इन्द्रः ।

अषाढ्ममुयं सहमानमाभिर्गीर्भिर्वर्ध वृषभं चर्षणीनां ॥ १ ॥

तं । ऊं इति । स्तुहि । यः । अभिभूतिऽओजाः । वन्वन् । अवातः । पुरुऽहूतः । इन्द्रः ।

अषाढ्मं । उयं । सहमानं । आभिः । गीऽभिः । वर्ध । वृषभं । चर्षणीनां ॥ १ ॥

अभिभूत्योजा अभिभावकतेजा वन्वन् शत्रून् हिंसन् अवातः शत्रुभिरहिंसितः ॥ वनोतेर्निष्ठांतस्य नञ्पूर्वस्य रूपं । यद्वा वातेर्वातं ॥ अनभिगतः पुरुहूतो बह्मभिराहूतो य इन्द्रोऽस्तीति शेषः । हे भरद्वाज तमु द्रुहि । तमेवेन्द्रं स्तुहि । अपि चाभिर्वर्धमानाभिर्गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिस्तमिन्द्रं वर्ध । वर्धय । कीदृशं । अषाढ्म-मनभिभूतमुयमुन्नूर्णमोजस्त्रिंशं वा सहमानं शत्रून् अभिवन्तं चर्षणीनां प्रजानां संबंधिनं वृषभं वर्षितारं ॥

स युध्मः सत्वा खजकृत्समद्वा तुविमृक्षो नदनुमाँ ऋजीषी ।

बृहद्रेणुश्च्यवनो मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत्सहावा ॥ २ ॥

सः । युध्मः । सत्वा । खजऽकृत् । समत्ऽवा । तुविऽमृक्षः । नदनुऽमान् । ऋजीषी ।

बृहत्ऽरेणुः । च्यवनः । मानुषीणां । एकः । कृष्टीनां । अभवत् । सहऽवा ॥ २ ॥

बृहद्रेणुर्बृहतो महतो रेणोः पांसोश्चत्यापकः । संयामेष्ट्विति यावत् । एको मुख्यः सहावा बलवान् स इन्द्रो मानुषीणां मनोः संबंधिनीनां कृष्टीनां प्रजानां यजमानानां च्यवनोऽभिनंताभवत् । आसीत् । कीदृशः । युध्मो योद्धा सत्वा दाता ॥ सनोतिरिदं रूपं ॥ खजकृत् खजानां संयामाणां कर्ता ॥ खज इति संयामनामैतत् ॥

समद्वा । यजमानैः सह मदः समत् तद्वान् । तुविम्रचः ॥ मृचतिः संस्नेहनकर्मा ॥ तुवीनां बहूनां वर्षेण
संस्नेहनकर्ता नदनुमान् शब्दवानृजीषी । ऋजीषशब्देन सवनद्वयाभिषुतः पुनस्तृतीयसवनेऽप्यभिषुतः सोम
उच्यते । तद्वान् ॥

त्वं ह नु त्यददमायो दस्यूरेकः कृष्टीरवनो रार्याय ।

अस्ति स्विन्नु वीर्यं तत् इन्द्र न स्विदस्ति तदृतुथा वि वोचः ॥ ३ ॥

त्वं । ह । नु । त्यत् । अदमयः । दस्यून् । एकः । कृष्टीः । अवनोः । रार्याय ।

अस्ति । स्विन् । नु । वीर्यं । तत् । ते । इन्द्र । न । स्विन् । अस्ति । तत् । ऋतुऽथा ।
वि । वोचः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वत्स्य स त्वं । त्वदिति तच्छब्दपर्यायः । अत्र लिङ्गव्यत्ययः । दस्यून् कर्महीनान् जमान् नु चिप्रम-
दमयः । दांताग्नकरोः । इन्द्रशब्दः पुरणार्थः । अपि चैको मुख्यस्त्वं कृष्टीः पुत्रदासादीनार्याय कर्मकृते जनाया-
वनोः । अददाः । एवं सुवत्तपृषिरिन्द्रं यदा नाद्राचीत्तदा तस्य वीर्यसङ्गावे विचिकित्समानः परार्धर्चमाह ।
हे इन्द्र ते तव यत्पूर्वमुक्तं तद्वीर्यं सामर्थ्यं स्विन्मस्ति । किंस्विन्नवति । स्विन्निति विचिकित्सायां । यद्वा नास्ति
स्विन् । तद्वलमृतुथा काले काले वि वोचः । विशेषेण ब्रूहि ॥

सदिद्धि ते तुविजातस्य मन्ये सहः सहिष्ठ तुरतस्सुरस्य ।

उग्रमुग्रस्य तवसस्तवीयोऽरधस्य रधतुरो बभूव ॥ ४ ॥

सत् । इत् । हि । ते । तुविऽजातस्य । मन्ये । सहः । सहिष्ठ । तुरतः । तुरस्य ।

उग्रं । उग्रस्य । तवसः । तवीयः । अरधस्य । रधऽतुरः । बभूव ॥ ४ ॥

पूर्वमंत्र इन्द्रस्य बलसदसङ्गावं सदिह्यागया बलमस्त्येवेत्यवधारयन्नाह । हि यस्मादर्थे । हि यस्मात्कार-
णात् हे सहिष्ठ बलवत्तमेन्द्र तुविजातस्य बह्वयक्षेपु प्रादुर्भूतस्य तुरतोऽस्मान् हिंसतस्सुरस्य शत्रूणां हिंसितुर्ब-
लवतो वा ते तव सहो बलं सदिद्विद्यमानमेवाहं मन्ये । उग्रस्योऽजस्विनस्तवसः प्रवृद्धस्यारधस्य शत्रुभिर्वशीकर्तु-
मशक्यस्य ॥ रधेर्वशीकरणार्थस्य रूपं ॥ रधतुरो वशीकरणीयानां सपत्नानां हिंसकस्य तव बलं बभूव ।
भवत्येव । कीदृशं । उग्रमुग्रं तवीयः प्रवृद्धतरं । यतस्त्वं वृत्रादीन् शत्रून् हंस्यतस्ते बलं विद्यत एवेत्यर्थः ॥

तन्नः प्रत्नं सख्यमस्तु युष्मे इत्या वदंस्त्रिर्वलमंगिरोभिः ।

हन्च्युतच्युहस्मेषयंतमृणोः पुरो वि दुरो अस्य विश्वाः ॥ ५ ॥

तत् । नः । प्रत्नं । सख्यं । अस्तु । युष्मे इति । इत्या । वदत्ऽभिः । वलं । अंगिरऽभिः ।

हन् । अच्युतऽच्युत् । दस्म । इषयंतं । ऋणोः । पुरः । वि । दुरः । अस्य । विश्वाः ॥ ५ ॥

प्रत्नं पुराणं । चिरकालानुवर्तीत्यर्थः । तत्प्रसिद्धं नोऽस्मदीयं सख्यं सुखसौतुल्यचणं सखित्वं हे इन्द्र युष्मे
युष्मास्वस्तु । पूजार्थं बह्वचनं । हे अच्युतच्युदच्युतानामविचलितानां आवाक हे दस्य दर्शनीयेन्द्र त्वमिषयंत-
मायुधानि प्रेरयंतं बलमेतन्नामानमसुरमित्या सत्यमेव वदंस्त्रिस्त्वां सुवन्निरंगिरोभिः सह हन् । हतवानसि ।
अपि चास्य वलस्य पुरो नगराणि व्यृणोः । व्यगमयः । विद्युक्तान्यकार्षीरित्यर्थः । विश्वाः सर्वा दुरः पुरीणां
द्वारस्थ व्यृणोः ॥ ४ ॥

स हि धीभिर्हव्यो अस्त्युय ईशानकृन्महति वृचतूर्ये ।

स तोकसाता तनये स वज्री वितंतसाय्यो अभवत्समत्सु ॥ ६ ॥

सः । हि । धीभिः । हव्यः । अस्ति । उयः । ईशानऽकृत् । महति । वृचऽतूर्ये ।

सः । तोकऽसाता । तनये । सः । वज्री । वितंतसाय्यः । अभवत् । समत्सु ॥ ६ ॥

उय श्रीजस्वीशानकृत् । स्तोतृनीशानान् समर्थान्करोतीतीशानकृत् । स इंद्रो महति प्रभृते वृचतूर्ये संयामे । वृचतूर्य इति संयामनामेतत् । धीभिः स्तोतृभिः स्तुतिभिर्वा हव्यो जयार्थमिराह्णातव्योऽस्ति । भवति । हिशब्दः पादपूरणः । तोकसाता तोकस्य पुत्रस्य सातौ लामे निमित्ते तनये तत्पुत्रे निमित्ते सति स इंद्र आह्णातव्योऽस्ति । वज्री वज्रवान् स इंद्रः समत्सु संयामेषु वितंतसाय्यो विशेषेण विस्तार्यः स्तोत्रैर्बद्धनीयोऽभवत् । भवति । यद्वा । वितंतसाय्यः शत्रूणां हिंसकः ॥ तंतस इति धातुर्हिंसाकर्मा । तस्य कर्तरि ह्यप् ॥

स मज्मना जनिम मानुषाणाममर्त्येन नाम्नाति प्र सस्रे ।

स द्युम्नेन स शर्वसोत राया स वीर्येण नृतमः समोकाः ॥ ७ ॥

सः । मज्मना । जनिम । मानुषाणां । अमर्त्येन । नाम्ना । अति । प्र । सस्रे ।

सः । द्युम्नेन । सः । शर्वसा । उत । राया । सः । वीर्येण । नृतमः । संऽओकाः ॥ ७ ॥

स इंद्रोऽमर्त्येन विनाशरहितेन नाम्ना शत्रूणां नमयित्वा मज्मना बलेन । मज्मनेति बलनामेतत् । मानुषाणां मनुष्याणां जनिम जन्म । संघमित्यर्थः । अति प्र सस्रे । अतिप्रपेदे । स इंद्रो द्युम्नेन यशसा समोकाः समानस्थानो भवति । किंच स इंद्रः शर्वसा बलेन समोका भवति । उतापि च नृतमो नेतृतमः स इंद्रो राया धनेन वीर्येण सामर्थ्येन च समोका भवति ॥

स यो न मुहे न मिथू जनो भूत्सुमंतुनामा चुमुरिं धुनिं च ।

वृणक्पिपुं शंबरं शुष्णमिंद्रः पुरां च्यौत्नाय शयथाय नू चित् ॥ ८ ॥

सः । यः । न । मुहे । न । मिथु । जनः । भूत् । सुमंतुऽनामा । चुमुरिं । धुनिं । च ।

वृणक् । पिपुं । शंबरं । शुष्णं । इंद्रः । पुरां । च्यौत्नाय । शयथाय । नू । चित् ॥ ८ ॥

य इंद्रो न मुहे संयामे कदापि न मुह्यति । यश्च मिथु मिथ्या वृथा जनो जनयिता न भूत् न भवति किंतु सुमंतुनामा प्रज्ञाननामा । प्रख्यातनामेत्यर्थः । स इंद्रः पुरां शत्रुसंबन्धिनीनां पुरीणां च्यौत्नाय च्यवनाय नाशनाय शयथाय शत्रूणां मरणाय च नू चित् शीघ्रमेव कर्म कुरुत इति शेषः । तथा चुमुरिं धुनिं चैतन्नामकावसुरी वृणक् । अवृणक् । हिंसितवानसि ॥ वृणक्तिर्हिंसाकर्मा ॥ अपि च पिपुं शंबरं शुष्णमेतन्नामकान् चीनमुरान् हिंसितवानसि ॥

उदावता त्वक्षसा पन्यसा च वृचहत्याय रथमिंद्र तिष्ठ ।

धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणत्राभि प्र मंद पुरुदच मायाः ॥ ९ ॥

उत्ऽअवता । त्वक्षसा । पन्यसा । च । वृचऽहत्याय । रथं । इंद्र । तिष्ठ ।

धिष्व । वज्रं । हस्तं । आ । दक्षिणऽत्राभि । अभि । प्र । मंद । पुरुऽदच । मायाः ॥ ९ ॥

हे इंद्र उदवतोद्गच्छता ॥ अवतिरच गतिकर्मा ॥ त्वक्षसा शत्रूणां तनूकर्त्रा पन्यसा सुत्यतरेण बलेन

युक्तस्त्वं वृचहत्याय शत्रुहन्नाय स्वकीयं रथं च तिष्ठ । आरोह । तथा दक्षिणा दक्षिणे हस्ते पाणौ वस्त्रं स्वकीयमायुधमा धिष्व । आधत्स्व । तदन्तरं हे पुरुदत्त बह्वर्धनेन्द्र त्वमासुरीर्माया अभ्यभिगम्य प्र मन्द । प्रकर्षेण जहि । अत्र मन्दतिर्वधकर्मा ॥

अग्निर्न शुष्कं वनमिन्द्र हेती रक्षो नि धक्ष्यशनिर्न भीमा ।

गंभीरय ऋष्वया यो रुरोजाध्वानयदुरिता दंभयच्च ॥१०॥

अग्निः । न । शुष्कं । वनं । इन्द्र । हेतिः । रक्षः । नि । धक्षि । अशनिः । न । भीमा ।

गंभीरया । ऋष्वया । यः । रुरोज । अध्वनयत् । दुःऽइता । दंभयत् । च ॥१०॥

अग्निर्नाग्निरिव । नशब्द उपमाधीयः । यथाग्निः शुष्कं नीरसं वनं वृचसमूहं दहति हे इन्द्र हेतिस्त्वदीयं वस्त्रं तद्वच्छत्रमाश्रयति । तदेवाह । अशनिर्न भीमा । यथाशनिर्भीमा भवति तद्वज्रयन्करस्त्वं रक्षो राक्षसं नि धक्षि । वज्रेण नितरां दह । य इन्द्रो गंभीरया शत्रुभिरधर्षणीयया ऋष्वया महत्या ॥ ऋष्व इति महत्ता-मेतत् ॥ हेत्या रुरोज शत्रुत्वभञ्ज । अध्वनयत् युद्धे गर्जनलक्षणं शब्दं करोति । तथा च दुरिता दुरितानि दंभयच्च भिनत्ति च । स त्वं रक्षो नि धक्षीति पूर्वेणान्वयः ॥ ॥५॥

आ सहस्रं पृथिभिर्दिद्राया तुविद्युम्न तुविवाजैभिर्वाक् ।

याहि सूनो सहसो यस्य नू चिदेव ईशे पुरुहूत योतोः ॥११॥

आ । सहस्रं । पृथिऽभिः । इन्द्र । राया । तुविऽद्युम्न । तुविऽवाजैभिः । अर्वाक् ।

याहि । सूनो इति । सहसः । यस्य । नू । चित् । अदेवः । ईशे । पुरुऽहूत । योतोः ॥११॥

हे तुविद्युम्न बह्वर्धन हे सहसः सूनो बलस्य पुत्रेन्द्र । ओजसो जातमुत मन्य एनं । ऋग्वे० १०. ७३. १०. । इति नियमांतरे बलपुत्रत्वं सिद्धं । राया धनेन युक्तस्त्वं सहस्रं सहस्रेण । बह्वर्धनित्यर्थः । तुविवाजैभिर्बह्वर्धनैः पृथिभिः । पतन्ति गच्छत्यमीभिरिति पंथानो वाहाः । तैरर्वाक् मदभिमुखः सन् आ याहि । आगच्छ । हे पुरुहूत बह्वर्धनराक्षसेन्द्र यस्य तव योतोर्बलादिभिः पृथक्कर्तुमदेवः कश्चिदसुरो नू चिदीशे जेष्टे । अत्र नू चिदिति निषेधार्थे वर्तते ॥

प्र तुविद्युम्नस्य स्थविरस्य घृष्वेर्दिवो ररप्शे महिमा पृथिव्याः ।

नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरुमायस्य सह्योः ॥१२॥

प्र । तुविऽद्युम्नस्य । स्थविरस्य । घृष्वेः । दिवः । ररप्शे । महिमा । पृथिव्याः ।

न । अस्य । शत्रुः । न । प्रतिऽमानं । अस्ति । न । प्रतिऽस्थिः । पुरुऽमायस्य । सह्योः ॥१२॥

तुविद्युम्नस्य बह्वर्धनस्य वा स्थविरस्य प्रवृद्धस्य घृष्वेः शत्रूणां घर्षकस्त्रिन्द्रस्य महिमा महत्त्वं दिवो बुल्लोकात्पृथिव्या भूमेश्च प्र ररप्शे । प्ररिचि । विरप्शीति महत्तामसु पाठात् नाम्नां च प्रायेण धातु-जन्यत्वात् रप्शतिरत्रातिशयवाची । पुरुमायस्य बह्वर्धनस्य सह्योः शत्रूणामभिभवितुरस्त्रिन्द्रस्य शत्रुः शातयिता नास्ति । प्रतिमानं प्रतिनिधिर्नास्ति । अस्य प्रतिष्ठिः प्रतिष्ठाश्रयो नास्ति । स एव सर्वस्य प्रतिष्ठेत्यर्थः ॥

प्र तत्रे अद्या करणं कृतं भूक्तुत्सं यदायुर्मतिथिग्वमस्मै ।

पुरु सहस्रा नि शिशा अभि क्षामुन्नूर्वायाणं धृषता निनेय ॥१३॥

प्र। तत्। ते। अद्य। करणं। कृतं। भूत्। कुत्सं। यत्। आयुं। अतिथिऽग्वं। अस्मै।
पुरु। सहस्रा। नि। शिशाः। अभि। स्त्रां। उत्। तूर्वयाणं। धृषता। निनेष ॥१३॥

अथेदानीमपि हे इंद्र ते त्वया कृतं करणं तत्कर्म प्र भूत्। प्रभवति। प्रकाशते। किं तदित्युच्यते। कुत्सं शुष्णाद्राचसादेतन्नामानमुषिं चायुं शत्रुभ्यः सकाशादेतत्संज्ञकं पीरुरवसमतिथिग्वमतिथीनामभिगंतारं दिवोदासं च शंबरारद्रश्चिथेति यत्करणं तत्प्रभवतीति पूर्वोण संबंधः। ररश्चिथेति द्वितीयाश्रुतेश्चितक्रियाध्याहारः। अपि चास्या अनंतरोक्तायातिथिग्वाय पुंस् पुंस्त्रिणि बह्वनि सहस्रा सहस्राणि शंबरस्य धनानि नि शिशाः। अददाः। इंद्रः शंबरं हत्वा तस्य धनानि दिवोदासाय ददावित्यर्थः। तथा हे इंद्र धृषता धर्षणेन त्वदीयेन वज्रेण शंबरं हत्वा सां पृथिवीमभि अभिलक्ष्य पृथिव्यां वर्तमानं तूर्वयाणं त्वरितगमनं दिवोदासमुत्तिनेष। आपञ्च उदगमयः ॥

अनुक्तीनामन्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रेऽनु त्वाहिघ्न इति सूक्तमुखीया। सूत्रितं च। अनु त्वाहिघ्ने अध देव देवा अनु ते दायि मह इंद्रियाय। आ० ९. ५। इति ॥

अनु त्वाहिघ्ने अध देव देवा मदन्विश्वे कवितमं कवीनां।
करो यत्र वरिवो बाधिताय दिवे जनाय तन्वे गृणानः ॥१४॥
अनु। त्वा। अहिऽघ्ने। अध। देव। देवाः। मदन्। विश्वे। कविऽतमं। कवीनां।
करः। यत्र। वरिवः। बाधिताय। दिवे। जनाय। तन्वे। गृणानः ॥१४॥

हे देव योतमानिंद्र त्वा त्वामधास्मिन्काले विश्वे सर्वे देवाः स्तोतारोऽहिघ्ने मेघहृणनाय। वृष्टिप्रदानायेत्यर्थः। अनु मदन्। अनुमदंति। अनुसुवंति। कीदृशं त्वां। कवीनां मेधाविनां मध्ये कवितममत्यंतं कविं। यत्र यस्मिन्काले गृणानः स्तोतृभिः स्तूयमानस्त्वं बाधिताय दारिद्र्यादिभिः पीडिताय दिवे स्तोत्रे जनाय तन्वे स्तोतृणां तनयाय च वरिवो धनं करः अकरोः अददाः। अथवा हे देवेन्द्र अधास्मिन्काले विश्वे सर्वे देवाः सुराः। अहिवृच एवोच्यते। तस्य हृणनाय कवीनां कवितमं त्वामनुमदंति। यत्र यस्मिन् स्तोत्रे सति बाधितायासुरैः पीडिताय दिवे दुल्लोकनिवासाय जनाय तन्वे शोभायै वृचहृणनेन तव शोभार्थं वरिवश्चकर्थ ॥

अनु द्यावापृथिवी तत्र ओजोऽमर्त्या जिहत इंद्र देवाः।
कृष्व। कृत्नो अकृतं यत्ते अस्त्युक्थं नवीयो जनयस्व यज्ञैः ॥१५॥
अनु। द्यावापृथिवी इति। तत्। ते। ओजः। अमर्त्याः। जिहते। इंद्र। देवाः।
कृष्व। कृत्नो इति। अकृतं। यत्। ते। अस्ति। उक्थं। नवीयः। जनयस्व। यज्ञैः ॥१५॥

हे इंद्र ते त्वदीयं तत्प्रसिद्धमोजो बलं द्यावापृथिवी अनु जिहति। अमर्त्या अमरणाधर्माणो देवास्त्वदीयं बलमनु जिहते। अनुगच्छंति। हे कृत्नो बहूनां कर्मणां कर्तसे त्वदीयमकृतं यत्कर्मोक्ति तत्कृष्व। कृष्व। तदन्तरं यच्चैर्यज्ञेषु नवीयो नवतरमुक्थं स्तोत्रं जनयस्व ॥ ६॥

महाँ इंद्र इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं चैष्टुभमैंद्रं। अनुक्तांतं च। महान्तस्प्रोनेति ॥ माध्यंदिने सवने सोमातिरेके शस्त्रं भवति। तत्रेदं सूक्तं। सूचितं च। महाँ इंद्रो नृवद्विष्णोर्नु कं। आ० ६. ७. इति ॥ समूह्ये द्वितीये कंदोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं। सूचितं च। महाँ इंद्रो नृवदिति मरुत्वतीयं। आ० ८. ७. इति ॥

महौ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विवर्ही अमिनः सहोभिः ।

अस्मद्यगवावृधे वीर्यीयोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । नृऽवत् । आ । चर्षणिऽप्राः । उत । द्विऽवर्हीः । अमिनः । सहऽभिः ।

अस्मद्यक् । ववृधे । वीर्यीय । उरुः । पृथुः । सुऽकृतः । कर्तृऽभिः । भूत् ॥ १ ॥

नृवत् यथा नेता राजा भूत्यादीनां कामानां पूरयिता तद्वत् चर्षणिप्राश्चर्षणीनां स्तोतृजनानां कामानां पूरको महान्भूत इन्द्र आ गच्छतु । आ इत्युपसर्गदर्शनाद्बलित्याख्यातस्याध्याहारः । उतापि च द्विवर्ही द्वयोर्लोकयोः परिवृढः सहोभिः शत्रुबलैरमिनोऽहिंसनीय इन्द्रोऽस्मद्यगस्यदभिमुखं यथा भवति तथा वीर्याय वीरकर्मकरणाय ववृधे । वर्धते । उरुः शरीरेण विस्तीर्णः पृथुर्गुणैः प्रथितः कर्तृभिर्द्यजमानैः मुक्तो भूत् । सुष्ठु परिचरितो भवति ॥

इन्द्रमेव धिषणा सातये धाद्वहंतमृष्वमजरं युवानं ।

अषाञ्हेन शवसा ऋषुवांसं सद्यश्चिद्यो वावृधे असामि ॥ २ ॥

इन्द्रं । एव । धिषणा । सातये । धात् । वृहंतं । ऋष्वं । अजरं । युवानं ।

अषाञ्हेन । शवसा । ऋषुऽवांसं । सद्यः । चित् । यः । ववृधे । असामि ॥ २ ॥

धिषणास्त्रदीया क्षुतिः सातये दानयिन्द्रमेव धात् । धारयति । कीदृशं । वृहंतं महांतमृष्वं गन्तारमजरं जरारहितं युवानं नित्यतरुणमषाञ्हेन शत्रुभिरनभिभूतेन शवसा बलेन ऋषुवांसं प्रवृद्धं ॥ अयतेरिदं रूपं ॥ य इन्द्रः सद्यश्चित्तव्य एव आतमात्रः सन् असाभ्यनल्पमधिकं यथा भवति तथा ववृधे वर्धते ॥

पृथू करस्त्रा बहुला गभस्ती अस्मद्यक् सं मिमीहि श्रवांसि ।

यूथेव पश्वः पशुपा दमूना अस्माँ इन्द्राभ्या ववृत्स्वाजौ ॥ ३ ॥

पृथू इति । करस्त्रा । बहुला । गभस्ती इति । अस्मद्यक् । सं । मिमीहि । श्रवांसि ।

यूथाऽइव । पश्वः । पशुऽपाः । दमूनाः । अस्मान् । इन्द्र । अभि । आ । ववृत्स्व । आजौ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं पृथू विस्तीर्णो करस्त्रा कर्मणां कर्तारौ बज्रला बज्रप्रदौ गभस्ती त्वदीयौ बाह्व श्रवांसि । दातुमिति शेषः । अस्मद्यगस्यदभिमुखं सं मिमीहि । कुरु । किंच हे इन्द्र दमूना दांतमनास्त्वमाजौ संयामेऽस्मानभ्या ववृत्स्व । अभ्यावर्तस्व । तच्च दृष्टांतः । पशुपाः पशूनां पालकः पश्वः पशूनां यूथेव यूथानि यथावर्तयति तद्वत् ॥

तं व इन्द्रं चितिनमस्य शकैरिह नूनं वाजयंतो हुवेम ।

यथा चित्पूर्वं जरितारं आसुरनेद्या अनवद्या अरिष्टाः ॥ ४ ॥

तं । वः । इन्द्रं । चितिनं । अस्य । शकैः । इह । नूनं । वाजऽयंतः । हुवेम ।

यथा । चित् । पूर्व । जरितारः । आसुः । अनेद्याः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ ४ ॥

नूनमवेहास्मिन्यज्ञे वाजयंतोऽन्नमिच्छंतो वयं स्तोतारः शकैः शक्तैः समर्थैरस्य तव सहायैर्महद्भिः सहितं चितनं शत्रूणां चातकं । नाशकमित्यर्थः । इन्द्रं परमेश्वरं तं वः प्रसिद्धं त्वां हुवेम । क्षुमः । यथा चित्पथेव पूर्वं पुरातना जरितारः स्तोतारोऽनेद्या अनिद्या अनवद्याः पापरहिता अरिष्टा अहिंसिता आसुः बभूवुः हे इन्द्र त्वत्प्रसादाद्ययमपि तथैव भवेमेत्यर्थः ॥

धृतव्रतो धनदाः सोमवृद्धः स हि वामस्य वसुनः पुरुष्युः ।

सं जग्मिरे पथ्याऽरायो अस्मिन्समुद्रे न सिंधवो यादमानाः ॥५॥

धृतव्रतः । धनदाः । सोमवृद्धः । सः । हि । वामस्य । वसुनः । पुरुष्युः ।

सं । जग्मिरे । पथ्याः । रायोः । अस्मिन् । समुद्रे । न । सिंधवः । यादमानाः ॥५॥

स हि स खल्विन्द्रो धृतव्रतो धृतकर्मा । धनदाः स एव धनप्रदः । कीदृशस्य धनस्येत्याकांशायामुपसर्जनी-
भूतस्यापि धनस्य विशेषणं वामस्य वसुन इति । वामस्य वगनीयस्य वसुनः श्रेष्ठस्य । यद्वा । वसुनो धनस्य
स्वामीति शेषः । सोमवृद्धः स एव सोमेन प्रवृद्धः । पुरुषुर्बृहन्नः स एव । अस्मिन्निद्र एव पथ्याः स्तोत्राणां
हितानि रायो धनानि सं जग्मिरे । संगच्छंते । तत्र दृष्टान्तः । सिंधवो नद्यः समुद्रे न यथा समुद्रे यादमाना
अभिगच्छन्त्यसदृशत् ॥ ७॥

शविष्ठं न आ भर शूर शव ओजिष्ठमोजो अभिभूत उयं ।

विश्वा द्युम्ना वृष्ण्या मानुषाणामस्मभ्यं दा हरिवो मादयथ्यै ॥६॥

शविष्ठं । नः । आ । भर । शूर । शवः । ओजिष्ठं । ओजः । अभिभूते । उयं ।

विश्वा । द्युम्ना । वृष्ण्या । मानुषाणां । अस्मभ्यं । दाः । हरिऽवः । मादयथ्यै ॥६॥

हे शूर विक्रान्तिद्र शविष्ठं बलवत्तमं शवो बलं नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । हे अभिभूते शत्रूणामभिभाव-
केन्द्र उयमप्रसह्यमोजिष्ठमोजस्वितममोजो दीप्तिमस्मभ्यमा भर । विश्वा विश्वानि सर्वाणि वृष्ण्या वृष्ण्यानि
सेचनसमर्थानि द्युम्ना द्युम्नानि द्योतमानानि यानि धनानि मानुषाणां मनुष्याणां भोग्यतया कल्पितानि हे
हरिवो हरिवन्निद्र तानि धनानि मादयथा अस्मादादयितुमस्मभ्यं दाः । प्रयच्छ ॥

यस्ते मदः पृतनाषाठमृध इन्द्र तं न आ भर शूशुवासं ।

येन तोकस्य तनयस्य सातौ मंसीमहि जिगीवांसस्त्वोताः ॥७॥

यः । ते । मदः । पृतनाषाट् । अमृधः । इन्द्र । तं । नः । आ । भर । शूशुऽवासं ।

येन । तोकस्य । तनयस्य । सातौ । मंसीमहि । जिगीवांसः । त्वाऽजताः ॥७॥

पृतनाषाट् शत्रुसेनानामभिभवितामृधोऽहिंसितो यो मदो हर्षो हे इन्द्र ते त्वया देयः शूशुवासं प्रवृद्धं तं
मदं नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । त्वोतास्त्वया रक्षिता जिगीवांसो जितव्रतो वयं तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य
तत्पुत्रस्य च सातौ लाभे निमित्तभूते सति येन हर्षेण मंसीमहि त्वां सुवीमहि तमा भरेति पूर्वैणान्वयः ॥

आ नो भर वृषणं शुष्ममिन्द्र धनस्पृतं शूशुवासं सुदक्षं ।

येन वंसाम् पृतनासु शत्रून्तवोतिभिस्तु जामीरजामीन् ॥८॥

आ । नः । भर । वृषणं । शुष्मं । इन्द्र । धनस्पृतं । शूशुऽवासं । सुदक्षं ।

येन । वंसाम् । पृतनासु । शत्रून् । तव । जतिभिः । उत । जामीन् । अजामीन् ॥८॥

हे इन्द्र त्वं वृषणं वर्षितारं शुष्मं सेनालक्षणं बलं नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । कीदृशं । धनस्पृतं धनस्य
पाककं शूशुवासं प्रवृद्धं सुदक्षं शोभनबलं । हे इन्द्र तवोतिभिस्त्वदीयाभी रक्षामिः पृतनासु संघामेषु ॥ पृतना

इति संयामनाम ॥ येन बलेन शत्रून्वसाम हनाम । उतेत्यत्र भिन्नक्रमः । जामीन्बधूनुतापि चाजामीन् शत्रून्
येन शुष्मेण वंसाम तं शुष्ममा भरेति पूर्वेण संबंधः ॥

आ ते शुष्मो वृषभ एतु पश्चादोत्तरादधरादा पुरस्तात् ।

आ विश्वतो अभि समेतर्वाडिंद्रं द्युम्नं स्वर्वद्वेह्यस्मे ॥ ९ ॥

आ । ते । शुष्मः । वृषभः । एतु । पश्चात् । आ । उत्तरात् । अधरात् । आ । पुरस्तात् ।

आ । विश्वतः । अभि । सं । एतु । अर्वाङ् । इंद्रं । द्युम्नं । स्वः ऽवत् । धेहि । अस्मे इति ॥ ९ ॥

हे इंद्र वृषभो वर्षिता ते त्वदीयं शुष्मो बलमर्वाङ्मदभिमुखः सन् पश्चात्पश्चिमभागादेतु । आगच्छतु ।
उत्तरादुत्तरभागादागच्छतु । अधराद्वर्षिताश्चितु । पुरस्तात्पूर्वभागाच्चागच्छतु । विश्वतः सर्वस्माद्दिग्भागादभि
अस्मान्मिलित्वा समेतु । सम्यगागच्छतु । हे इंद्र त्वं स्वर्वत्सुखयुक्तं द्युम्नं धनमस्मै अस्मभ्यं धेहि । प्रयच्छ ॥

नृवत्त इंद्र नृतमाभिरुती वैसीमहि वामं श्रोमतेभिः ।

ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्था रत्नं महि स्थूरं बृहन्तं ॥ १० ॥

नृऽवत् । ते । इंद्र । नृऽतमाभिः । जती । वंसीमहि । वामं । श्रोमतेभिः ।

ईक्षे । हि । वस्वः । उभयस्य । राजन् । धाः । रत्नं । महि । स्थूरं । बृहन्तं ॥ १० ॥

नृवत्तनुषेः परिचारकजनैर्युक्तं श्रोमतेभिः श्रोतवैर्यशोभिः सहितं वामं वननीयं धनं हे इंद्र ते त्वत्तो
नृतमाभिर्नृतमाभिरुती जतिमी रक्षाभिर्वंसीमहि । वयं संभजेमहि । हि यस्मात्कारणात् हे राजन् राज-
मानेन्द्र त्वमुभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य च वस्वो धनस्येचे ईक्षिषे तस्मात्कारणान्वहि महांतं स्थूरं विपुलं बृहन्तं
गुणैः परिवृढं रत्नं रमणीयं धनं ॥ अत्र रत्नशब्दः पुङ्खिगः ॥ धाः । धेहि ॥

मरुत्वंतं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिंद्रं ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोयं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ११ ॥

मरुत्वंतं । वृषभं । ववृधानं । अकवऽअरिं । दिव्यं । शासं । इंद्रं ।

विश्वऽसहं । अवसे । नूतनाय । उयं । सहऽदां । इह । तं । हुवेम ॥ ११ ॥

इहास्मिन्यज्ञे नूतनायाभिनवायावसे रक्षणेयं तं प्रसिद्धमिंद्रं हुवेम । शुभः । आह्वयामो वा । कीदृशं ।
मरुत्वंतं मरुद्भिर्युक्तं वृषभं कामाणां वर्षितारं ववृधानं प्रवृद्धमकवारिमकुत्सितशत्रुं दिव्यं द्योतमानं शासं
शासितारं विश्वसहं विश्वस्य लोकस्याभिभवितारमुद्यमोजस्विनं सहोदां बलप्रदं ॥

जनं वज्रिन्महि चिन्मन्यमानमेभ्यो नृभ्यो रंधया येष्वस्मि ।

अथा हि त्वा पृथिव्यां शूरसातौ हवामहे तनये गोष्वप्सु ॥ १२ ॥

जनं । वज्रिन् । महि । चित् । मन्यमानं । एभ्यः । नृऽभ्यः । रंधय । येषु । अस्मि ।

अथ । हि । त्वा । पृथिव्यां । शूरऽसातौ । हवामहे । तनये । गोषु । अप्सु ॥ १२ ॥

येषु येषां नृणां मध्येऽहमस्मि एको भवामि हे वज्रिन् वज्रवज्रिंद्र त्वमेभ्यो नृभ्यो मनुष्येभ्यो महि महदत्वं-
तमात्मानं मन्यमानं जनं । बह्वमन्यमानमित्यर्थः । रंधय । वशीकुरु । विदिति पादपूरणः । अथाधुना

पृथिव्यां भूम्यां शूरसातो युद्धे प्रवृत्ते सति तनये पुत्रे निमित्ते च गोषु पशुष्वप्सूदकेषु च निमित्तेषु हे इन्द्र त्वां
बुल्लोके स्थितं त्वां हवामहे । वयमाहुयामः ॥

वयं तं एभिः पुरुहूत सख्यैः शत्रोः शत्रोरुत्तर इत्याम ।

घ्नतो वृचाण्युभयानि शूर राया मदेम बृहता त्वोताः ॥ १३ ॥

वयं । ते । एभिः । पुरुऽहूत । सख्यैः । शत्रोः । शत्रोः । उत्तरे । इत् । स्याम् ।

घ्नतः । वृचाणि । उभयानि । शूर । राया । मदेम् । बृहता । त्वाऽऽताः ॥ १३ ॥

हे पुरुहूत पुरुभिराहुतेन्द्र एभिः प्रसिद्धैः सख्यैः स्तोत्रलक्षणीः सखिकर्मभिस्तु त्वया सह वयमुभयानि
जामिरूपाण्यजामिरूपाणि वृचाण्यमिचाणि घ्नतो हिंसतः शत्रोः शत्रोः सर्वस्याच्छत्रोत्तर इत्याम ।
अधिका एव भवेम । हे शूर विक्रान्तेन्द्र त्वोता वयं त्वया रक्षिताः संतो बृहता महता राया धनेन मदेम ।
हव्याम ॥ ॥ ८ ॥

यौर्न य इन्द्रेति त्रयोदशर्चं पंचमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्चमैन्द्रं चैष्टुभं । वि पिप्रोरित्थिषा सप्तमी दशाक्षरचतु-
ष्टययुक्ता विराट् । अनुक्रम्यते च । यौर्न वि पिप्रोर्विराडिति ॥ पृथ्व्यपडहस्य षष्ठेऽहनि तृतीयसवन उक्थ्यस्तो-
त्राणि यदि द्विपदासु सुवीरन् यदि वापिष्टोमसंस्थः स्थान्तदानीं माध्वंदिने सवनेऽक्षावाकः स्वशस्त्र
आरंभणीयाभ्य ऊर्ध्वमेतत्सूक्तं शंसेत् । सूचितं च । यौर्न य इन्द्रेत्यक्षावाकः । आ० ८ । इति ॥ इदमेव सूक्त-
मिन्द्राविष्ण्वोत्क्रान्तिनामन्येकाहे निष्केवच्यनिविधानं । यौर्न य इन्द्रेति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥

यौर्न य इन्द्राभि भूमार्यस्तस्थौ रयिः शर्वसा पृत्सु जनान् ।

तं नः सहस्रभरमुर्वरासां दुद्धि सूनो सहसो वृचतुरं ॥ १ ॥

यौः । न । यः । इन्द्र । अभि । भूम । अर्यः । तस्थौ । रयिः । शर्वसा । पृत्सु । जनान् ।

तं । नः । सहस्रऽभरं । उर्वराऽसां । दुद्धि । सूनो इति । सहसः । वृचऽतुरं ॥ १ ॥

यो रयिः पुत्ररूपं धनं शर्वसा बलेन पृत्सु संग्रामेष्वर्योऽरीन् शत्रून् जनानभि तस्थौ आक्रामेत् । तत्र
दृष्टान्तः । यौर्न । योतमानः सूर्यो यथा भूम भूतान्याक्रामति तद्वत् । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्रेन्द्र त्वं तं पुत्रं
नोऽस्मभ्यं दद्वि । देहि । कीदृशं । सहस्रभरं सहस्रस्य धनस्य भर्तारमुर्वरासामुर्वराणां सख्याद्यानां भूमीनां
सजितारं संभक्तारं वृचतुरं वृचाणां शत्रूणां तरितारं तुर्वितारं वा ॥

दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सचासुर्यं देवेभिर्धायि विश्वं ।

अहिं यद्वृचमपो वव्रिवांसं हन्तृजीषिन्विष्णुना सचानः ॥ २ ॥

दिवः । न । तुभ्यं । अन्तु । इन्द्र । सचा । असुर्यं । देवेभिः । धायि । विश्वं ।

अहिं । यत् । वृचं । अपः । वव्रिऽवांसं । हन् । जृजीषिन् । विष्णुना । सचानः ॥ २ ॥

दिवो न सूर्यायेव हे इन्द्र तुभ्यं सचा सत्यमेव विश्वं व्याप्तमसुर्यमसुरत्वं बलं देवेभिर्देवैः स्तोत्रभिरनु धायि ।
अधायि । अकारि । स्तोत्रैः स्तूयमाना देवता बलवती भवतीत्यर्थः । हे अजीषिन् विगतरससोमैन्द्र विष्णुना
सचानः संगच्छमानस्त्वं ॥ षच समवाय इति धातो रूपं ॥ यदेनासुर्येणाप उदकानि वव्रिवांसं परिवृण्वन्तम-
हिमागत्य हतारं वृचमसुरं हन् अवधीः तद्वत्त्वं अधायीति पूर्वेण संबंधः ॥

तूर्वे॒न्नो॒जी॒यान् त॒व स॒स्त॒वी॒यान् कृत॒ब्रह्मे॒द्रो वृ॒द्धम॒हाः ।

राजा॑भ॒वन्म॒धुनः॑ सो॒म्यस्य॑ वि॒श्वासां॑ यत्पु॒रां द॒र्नुमा॑वत् ॥ ३ ॥

तूर्वे॒न् । ओ॒जी॒यान् । त॒व सः॑ । त॒वी॒यान् । कृत॑ऽब्र॒ह्मा । इ॒न्द्रः । वृ॒द्धऽम॒हाः ।

राजा॑ । अ॒भ॒वत् । म॒धुनः॑ । सो॒म्यस्य॑ । वि॒श्वासां॑ । यत् । पु॒रां । द॒र्नुम् । आ॑वत् ॥ ३ ॥

यद्ये॒न्द्रो वि॒श्वासां॑ सर्वा॒सां पु॒रां पु॒रीणां॑ द॒र्तुं दार॑कं वज्रमावत् प्रापत् तदा सोम्यस्य सोममयस्य मधुनो मधुररसस्य राजाभवत् । स्वाम्यासीत् । कीदृशः । तूर्वे॒न् हिंस॑कान् हिंसन्नो॒जी॒यान॑तिशयेनौजस्वी तवसो बलवतस्तवीयान्बलवन्तरः कृतब्रह्मा । कृतं ब्रह्म स्तोत्रं यद्ये॒ स्तोतु॑भिः सः । अथवा कृतं दत्तं ब्रह्मान्नं येन स्तोतुभ्यः सः । वृद्धमहा वृद्धतेजाः । एव॒म्भूत॑ इ॒न्द्रो राजा॑भवदिति ॥

श॒तैर॑प॒द्र॒ण्य इ॒न्द्रा च॒ दशो॑ण्ये क॒वये॒ऽर्के॑सा॒तौ ।

व॒धैः शु॒ष्णास्या॑शु॒षस्य॑ मा॒याः पि॒त्वो ना॒रिरे॒चीत्किं॑ च॒न प्र ॥ ४ ॥

श॒तैः । अ॒प॒द्र॒न् । प॒ण्यः । इ॒न्द्र । अ॒र्च । द॒शऽओ॒ण्ये । क॒वये॑ । अ॒र्के॑ऽसा॒तौ ।

व॒धैः । शु॒ष्णास्य॑ । अ॒शु॒षस्य॑ । मा॒याः । पि॒त्वः । न । अ॒रिरे॒चीत् । किं॑ । च॒न । प्र ॥ ४ ॥

अचास्मिन्नर्केसाती । अर्कोऽन्नं प्राप्यतेऽस्मिन्नित्यर्केसातियुद्धं । तस्मिन्दशोण्ये बङ्गहविष्कात्कवये मेधाविनः ॥ पंचम्यर्थे चतुर्थी ॥ हे इन्द्र त्वत्सहायात्कुत्साद्विभ्यतः पण्य एतन्नामकासुराः शतैः शतसंख्याकिर्बलिः सार्धमपद्रन् । अपाद्रवन् । अपलायन् । अपि चे॒न्द्रोऽशु॒षस्या॑शु॒ष्कस्य॑ । संपूर्णबलस्येत्यर्थः । शुष्णस्येतन्नामकासुरस्य कुत्सस्य शत्रोर्मायाः कपटान्वधिर्हननसाधनैरायुधैर्न प्रारिरेचीत् । प्ररिक्तानतिरिक्तान्नाकरोत् । पित्वोऽन्नस्य । पितुरित्यन्नामेतत् । किंचन किंचिदपि न प्रारिरेचीत् । तदीयमन्नं सर्वमप्यपाहारयत् ॥

म॒हो दु॒हो अ॒प वि॒श्वायु॑ धा॒यि व॒ज्रस्य॑ यत्प॒त॒ने पा॒दि शु॒ष्णाः ।

उ॒रु ष॒ स॒रथं॑ सा॒रथ्ये॑ क॒रि॒द्रः कु॒त्साय॑ सूर्य॑स्य सा॒तौ ॥ ५ ॥

म॒हः । दु॒हः । अ॒प । वि॒श्वऽआ॒यु । धा॒यि । व॒ज्रस्य॑ । यत् । प॒त॒ने । पा॒दि । शु॒ष्णाः ।

उ॒रु । सः । स॒ऽरथं॑ । सा॒रथ्ये॑ । कः । इ॒न्द्रः । कु॒त्साय॑ । सूर्य॑स्य । सा॒तौ ॥ ५ ॥

यद्यदा स शुष्णोऽसुरो वज्रस्य पतने पाते पादि अगच्छत् । अग्नियतेत्यर्थः । तदा महो महतो द्रुहो द्रोग्धुः शुष्णस्य संबन्धि विश्वायु सर्वगतं । बलमिति शेषः । अप धायि । अपहितमकारि । तिरस्कृतमित्यर्थः । स इन्द्रः सारथ्ये सारथिभूताय कुत्साय सरथं समानरथं सूर्यस्य सातौ भजने निमित्तभूत उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा कः । अकरोत् । तथा चोक्तं । कुत्सायि॒न्द्रोऽसुर॑ शुष्णं जिघांसुः कुत्समात्मनः सारथिं कल्पयित्वा । अस्य शत्रुं शुष्णमहंसतश्च कुत्सस्य रथां बङ्गलां चकारेत्यनयोच्यत इति ॥ ॥ ९ ॥

प्र॒ श्ये॒नो न॑ म॒दि॒रमं॑शु॒मस्मै॒ शिरो॑ दा॒सस्य॑ नमु॒चेम॑था॒यन् ।

प्राव॒न्नमीं॑ सा॒प्यं स॒स॒तं पृ॒णया॑या स॒मिषा॑ सं स्व॒स्ति ॥ ६ ॥

प्र । श्ये॒नः । न । म॒दि॒रं । अं॑शु॒म् । अ॒स्मै । शि॒रः । दा॒सस्य॑ । नमु॒चेः । म॒था॒यन् ।

प्र । आ॒वत् । न॒मीं । सा॒प्यं । स॒स॒तं । पृ॒णक् । रा॒या । सं । इ॒षा । सं । स्व॒स्ति ॥ ६ ॥

श्वेनः सुपर्णश्च । नेत्ययं शब्दः समुच्चये वर्तते । अस्मा इन्द्राय मदि॒रं म॒द॒कर॑मंशुं सोमं । प्रेति आ इत्यस्यार्थे

वर्तते । आहरत् । उपसर्गदर्शनाच्चाख्यातमध्याह्नियते । किंचायमिन्द्रोऽपि दासस्य प्राणिनामुपबधितुर्नमुचेरे-
तन्नाम्नोऽसुरस्य शिरः शीर्षं मथायन् मंथनं कुर्वन् सायं सपस्य पुत्रं ससतं स्वपतं नमीमेत्संज्ञकमृषिं प्रावत् ।
प्रारब्धत् । स्वस्थविनाशेन राया पश्चादिधनेनेषाज्ञेन च तमृषिं सं पृणक् । समयोजयत् ॥

वि पिप्रोरहिमायस्य दृह्याः पुरो वज्रिञ्छवसा न दर्दः ।

सुदामन्तरेकणो अप्रमृष्यमृजिश्चने दाचं दाशुषे दाः ॥ ७ ॥

वि । पिप्रोः । अहिऽमायस्य । दृह्याः । पुरः । वज्रिन् । शवसा । न । दर्दरिति दर्दः ।

सुऽदामन् । तत् । रेकणः । अप्रऽमृष्यं । मृजिश्चने । दाचं । दाशुषे । दाः ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निद्र त्वमहिमायस्याहं चो माया यस्य पिप्रोरितन्नाम्नोऽसुरस्य संबंधिनीर्दृह्या दृढाणि
पुरः प्राकारादीनि दुर्गाणि शवसा बलेन वि दर्दः । विदारितवानसि । नेति पादपूरणः । त्वं पिप्रोर्नुमणः
प्राहजः पुरः । ऋग्वे० १ पृ. ५. । शतं पूर्विरायसीभिर्नि पाहि । ऋग्वे० ७. ३. ७. । इति दर्शनात् । अपि च हे
सुदामन् शोभनदनिन्द्र त्वं दाचं हविर्लेखणं धनं दाशुषे दत्तवत् ऋजिश्चन एतन्नामकाय राजर्षयेऽप्रमृष्यं
केनाप्यबाध्यं तत्तस्य स्वभूतं रेकणो धनं दाः । अदाः । दत्तवानसि ॥

स वेतसुं दशमायं दशोणिं तूतुजिमिद्रः स्वभिष्टिसुम्नः ।

आ तुयं शश्वदिभं द्योतनाय मातुर्न सीमुप सृजा इयधै ॥ ८ ॥

सः । वेतसुं । दशऽमायं । दशऽओणिं । तूतुजिं । इन्द्रः । स्वभिष्टिऽसुम्नः ।

आ । तुयं । शश्वत् । इभं । द्योतनाय । मातुः । न । सीं । उप । सृज । इयधै ॥ ८ ॥

स्वभिष्टिसुम्नः सुप्रक्षेपणीयान्यभिगम्यानि सुक्नानि सुखानि येन देयानि स इन्द्रो दशमायं बङ्गवंचनं वेतसुं
वेतसुनामानमसुरं दशोणिमेतन्नामकं च तूतुजिं तूतुजिनामकं च आ अपि च तुयं तुयनामकमसुरं तथेभमे-
तन्नामकमसुरं चैयध्या एतुं द्योतनायैतत्संज्ञाय राज्ञे शश्वदुप खज । उपाखजत् । वशीचकार । तच्च दृष्टांतः ।
मातुर्न मातुर्जन्या इव पुत्रं । यथा मात्रे पुत्रो वशीभवति तद्वद्वशीचकारित्यर्थः । सीमिति पादपूरणः ॥

स ई स्पृधो वनते अप्रतीतो विभ्रद्वजं वृचहणं गर्भस्तौ ।

तिष्ठहरी अध्यस्तेव गते वचोयुजा वहत इन्द्रमृष्वं ॥ ९ ॥

सः । ई । स्पृधः । वनते । अप्रतिऽइतः । विभ्रत् । वज्रं । वृचऽहनं । गर्भस्तौ ।

तिष्ठत् । हरी इति । अधि । अस्ताऽइव । गते । वचऽयुजा । वहतः । इन्द्रं । मृष्वं ॥ ९ ॥

गर्भस्तौ हस्ते वृचहणं वृचाणां शत्रूणां हंतारं वज्रं स्वकीयमायुधं विभ्रद्वारयन् अप्रतीतः शत्रुभिरप्रतिगतः
स इन्द्रः स्पृधः स्पर्धमानानीमिमान्वृचप्रभृतीन् शत्रून् वनते । हन्ति । हरी स्वकीयावश्चावधि तिष्ठत् । आरो-
हति । तच्च दृष्टांतः । अस्तेव गते । यथा जेप्ता शूरो रथेऽधितिष्ठति तद्वत् । तथा वचोयुजा वचोमात्रेण युज्य-
मानौ । यद्वा । स्तोतृणां स्तुतिभिर्युज्यमानौ तौ हरी च ऋष्वं महातमिन्द्रं वहतः ॥

सनेम तेऽवसा नव्यं इद्रं प्र पूरवः स्तवंत एना यज्ञैः ।

सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्द्विन्दासीः पुरुकुत्साय शिक्षन् ॥ १० ॥

सनेम । ते । अवसा । नव्यः । इद्रं । प्र । पूरवः । स्तवंते । एना । यज्ञैः ।

सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दर्त । हन् । दासीः । पुरुऽकुत्साय । शिक्षन् ॥ १० ॥

हे इंद्र ते त्वदीयेनावसा रक्षणेन नव्यो नवीयो नवतरं त्वया दीयमानं धनं सनेम । वयं सोतारो मजेमहि । पूरवो मनुष्याः सोतार एनानेन सोत्रेण युक्तिर्यज्ञैः प्र स्रवन्ते । त्वां सुवन्ति । यद्यस्मात्कारणाद्वासीः कर्मणामुपपन्नपथिनीः शत्रुप्रजा हन् घ्नन् हिंसन् पुष्कत्सायैतन्नामकाय राज्ञे शिञ्जन् धनानि प्रयच्छन् हे इंद्र त्वं शारदीः शरत्तान्नोऽसुरस्य संबन्धिनीः सप्त सप्तसंख्याकाः पुरः पुरीः शर्म शर्मणा वज्रेण दर्तृ विदारित-
वानसि तस्मात्कारणात्त्वां सोतारः सुवन्तीत्यर्थः ॥

त्वं वृध इंद्र पूर्यो भूर्वरिवस्यन्नुशने काव्याय ।

परा नववास्त्वमनुदेयं महे पित्रे ददाथ स्वं नपातं ॥ ११ ॥

त्वं । वृधः । इंद्र । पूर्यः । भूः । वरिवस्यन् । उशने । काव्याय ।

परा । नवऽवास्त्वं । अनुऽदेयं । महे । पित्रे । ददाथ । स्वं । नपातं ॥ ११ ॥

हे इंद्र पूर्यः पुरातनस्त्वं काव्याय कविपुत्रायोशन उशनसे भार्गवाय वरिवस्यन् धनमिच्छन् वृधो भूः । सोतृणां वर्धको भवसि । अनुदेयमनुदातयं धनं नववास्त्वमेतन्नामकमसुरं पराहत्य स्वं स्वकीयमीशनसं नपातं युद्धे शत्रुभिर्गृहीतं पुत्रं महे महते पित्रे पालयितव्यायोशनसे परा ददाथ । तस्य शत्रुं हत्वा प्रकीर्षण दत्तवानसि ॥

त्वं धुनिरिंद्र धुनिमतीर्जृणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।

प्र यत्समुद्रमतिं शूर पथिं पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ १२ ॥

त्वं । धुनिः । इंद्र । धुनिऽमतीः । जृणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः ।

प्र । यत् । समुद्रं । अतिं । शूर । पथिं । पारय । तुर्वशं । यदुं । स्वस्ति ॥ १२ ॥

हे इंद्र धुनिः शत्रूणां कंपयिता त्वं धुनिमतीर्धुनिर्नामासुरो यासु निरोधकतया विव्यति ता अप उदकानि सीरा न नदीरिव स्रवन्तीः प्रवहन्तीर्जृणोः । अगमयः । धुनिं हत्वा तेन निरोधितान्युदकानि प्रवाहयतीत्यर्थः । हे शूर वीरेन्द्र यद्यदा समुद्रमति अतिक्रम्य प्र पथिं प्रतीर्णो भवसि तदा समुद्रपारे तिष्ठन्तीं तुर्वशं यदुं च स्वस्ति चेमेण पारय । अपारयः । समुद्रमतारयः ॥

तवं ह न्यदिंद्र विश्वमाजौ सस्तो धुनीचुमुरी या ह सिष्वप् ।

दीदयदिद्भुभ्यं सोमेभिः सुन्वन्द्भीतिरिध्मभृतिः पक्थ्यर्कैः ॥ १३ ॥

तवं । ह । न्यत् । इंद्र । विश्वं । आजौ । सस्तः । धुनीचुमुरी इति । या । ह । सिष्वप् ।

दीदयत् । इत् । तुभ्यं । सोमेभिः । सुन्वन् । दभीतिः । इध्मऽभृतिः । पक्थी । अर्कैः ॥ १३ ॥

हे इंद्र आजौ संयामे तव ह तवैव विश्वं व्याप्तं त्यक्तादृशं कर्म भवति । कीदृशमिति तदुच्यते । या यौ धुनीचुमुरी । धुनिश्च चुमुरिचेत्येतन्नामकावसुरौ । सिष्वप् त्वमस्वापयः तावसुरौ सस्तः । संयामे सुप्रवन्तौ । मुवावित्यर्थः ॥ भूतार्थे व्यत्ययेन लट् । द्वितीयो ह्रस्वः पादपूरणः ॥ तदनन्तरं हे इंद्र तुभ्यं त्वदर्थं सुन्वन् सोमानभिपुण्वन् पक्थी पक्थवान् हवींषि पक्त्वानिध्मभृतिरिध्मानां भर्ताहर्ता वा दभीतिर्नाम राजर्षिः सोमेभिः सोमेरर्कैर्हविर्लक्ष्णैरन्नैर्दीदयदित् । दीयत एव । धुनिं चुमुरिं तस्मै जघचेत्यर्थः । त्वं नि दक्षुं चुमुरिं धुनिं च । ऋग्वे० ७. १०. ४. इति हि दर्शनात् ॥ ॥ १० ॥

इमा उ खेति द्वादशर्षं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमिंद्र । नवम्येकादशी च वैश्वदेव्यौ । तथा चानुक्रम्यते । इमा उ द्वादश नवम्येकादशी वैश्वदेव्याविति ॥ उपहव्यनाम्येकाह इदं सूक्तं मरुत्वतीयनिविज्ञानं । सूचितं

च । इमा उ त्वा य एक इदिति मध्यदिनः । आ० ९. ७. । इति ॥ इंद्राविष्ण्वोऽत्क्रांतिनाम्येकाहेऽपीदं
महत्त्वतीयनिविधानं । सूचितं च । इमा उ त्वा योर्न य इदिति मध्यदिनः । आ० ९. ७. । इति ॥ तृतीये छंदोमे
ऽपि महत्त्वतीय इदं सूक्तं । सूचितं च । प्र मंदिन इमा उ त्वेति महत्त्वतीयं । आ० ८. ७. । इति ॥

इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोर्हव्यं वीर हव्या हवन्ते ।

धियो रथेष्टामजरं नवीयो रयिर्विभूतिरीयते वचस्या ॥ १ ॥

इमाः । उं इति । त्वा । पुरुऽतमस्य । कारोः । हव्यं । वीर । हव्याः । हवन्ते ।

धियः । रथेऽस्यां । अजरं । नवीयः । रयिः । विऽभूतिः । इयते । वचस्या ॥ १ ॥

पुरुतमस्य बह्वक्षं कामं कांक्षतः ॥ तसु अभिकांक्षायामिति धातुः ॥ कारोः स्तोतुर्भरद्वाजस्य संबंधिन्यो
हव्याः सुत्याः प्रशस्या इमा धियः सुतयो हे वीर मुरंद्र हव्यं त्वा त्वां हवन्ते । ह्वयन्ति । कीदृशं । रथेस्यां रथे
स्थितमजरं जरारहितं नवीयो नवीयांसं नवतरं । उ इति पूरणः । अपि च वचस्या सुत्या श्रेष्ठा विभूतिर्जगतो
विभवहेतू रयिर्हविर्लक्षणं धनमीयते । त्वामभिगच्छति ॥

तमु स्तुष इंद्रं यो विदानो गिर्वाहसं गीर्भिर्यज्ञवृद्धं ।

यस्य दिवमतिं महा पृथिव्याः पुरुमायस्य रिरिचे महित्वं ॥ २ ॥

तं । उं इति । स्तुषे । इंद्रं । यः । विदानः । गिर्वाहसं । गीऽभिः । यज्ञऽवृद्धं ।

यस्य । दिवं । अतिं । महा । पृथिव्याः । पुरुऽमायस्य । रिरिचे । महिऽत्वं ॥ २ ॥

य इंद्रो विदानः सर्वं विद्वान् सर्वज्ञायमानो वा गिर्वाहसं गीर्भिर्यज्ञनीयं यज्ञवृद्धं यज्ञैः प्रवृद्धं तमु तमेवंद्रं
स्तुषे । स्तुवे । पुरुमायस्य बह्वप्रज्ञस्य बह्वंचनस्य वा यक्षेन्द्रस्य महित्वं माहात्म्यं दिवं दिवो भुलोकात् ॥
पंचम्यर्थे द्वितीया ॥ पृथिव्या भुलोकात्पुनः महिष्मति रिरिचे अतिरिच्यते तं स्तुव इति संबंधः ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार ।

कदा ते मर्ता अमृतस्य धामेयंक्षंतो न मिनन्ति स्वधावः ॥ ३ ॥

सः । इत् । तमः । अवयुनं । ततन्वत् । सूर्येण । वयुनेऽवत् । चकार ।

कदा । ते । मर्ताः । अमृतस्य । धाम । इयंक्षंतः । न । मिनन्ति । स्वधाऽवः ॥ ३ ॥

स इत्स एवेन्द्रोऽवयुनमप्रज्ञानं । प्रज्ञाननाशनमित्यर्थः । ततन्वद्वृत्तेण विस्तीर्यमाणं तमोऽधकारं दिवि
सूर्येण दिव्यारोपितेन देवेन वयुनवत् प्रकाशवच्चकार । कृतवान् । परोऽधर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे स्वधावो बल-
वन्निद्र मर्ता मनुष्या अमृतस्य नित्यस्य ते त्वदीयं धाम स्वर्गाख्यं स्थानं । तच्छान्देवानित्यर्थः । इयंक्षंतो यष्टु-
मिच्छंतः कदा कदाचित् । सर्वदेत्यर्थः । न मिनन्ति । किमपि प्राणिजातं न हिंसन्ति ॥

यस्ता चकार स कुहं स्विदिंद्रः कमा जनं चरति कासु विष्णु ।

कस्ते यज्ञो मनसे शं वराय को अर्के इंद्र कतमः स होता ॥ ४ ॥

यः । ता । चकार । सः । कुहं । स्वित् । इंद्रः । कं । आ । जनं । चरति । कासु । विष्णु ।

कः । ते । यज्ञः । मनसे । शं । वराय । कः । अर्के । इंद्र । कतमः । सः । होता ॥ ४ ॥

य इंद्रस्ता तान्युक्तप्रसिद्धानि वृचवधादीनि कर्माणि चकार अकरोत् स इंद्रोऽयं कुहं स्वित् क्व स्विद्वर्तते

कं जगं कमपि देशमा चरति कामु विभु प्रजासु वर्तते इतींद्रस्य विभूतिमहत्त्वात् नित्यं शक्यं । अथ प्रत्यक्ष-
स्तुतिः । हे इंद्र कः कीदृशो यज्ञस्ते तव मनसे चेतसे शं सुखकरो भवति । वराय तव वरणाय कः कीदृशो
ऽर्को संवः समर्थो भवति । होताह्वाता तव वरणाय यः समर्थो भवति स होता कतमस्य भवति ॥

इ॒दा हि ते॒ वे॒विष॑तः पुरा॒जाः प्र॒त्नासं॑ आ॒सुः पु॒रु॒कृ॒त्सखा॑यः ।

ये म॒ध्य॒मासं॑ उ॒त नू॒त॒नास॑ उ॒ताव॑मस्य॒ पु॒रु॒हू॒त बो॒धि ॥ ५ ॥

इ॒दा । हि । ते॒ । वे॒विष॑तः । पुरा॒ऽजाः । प्र॒त्नासं॑ । आ॒सुः । पु॒रु॒ऽकृ॒त् । सखा॑यः ।

ये । म॒ध्य॒मासं॑ । उ॒त । नू॒त॒नासः॑ । उ॒त । अ॒व॒मस्य॑ । पु॒रु॒ऽहू॒त । बो॒धि ॥ ५ ॥

पुराजाः पूर्वस्मिन्काले जाताः प्रत्नासः पुराणा अंगिरःप्रभृतय इदा हीदानीमिव । हिशब्द उपमार्थे
वर्तते । वेविषतः कर्माणि प्राप्तुवन्तो हे पुरुहूत बहूनां कर्मणां कर्तरिंद्र ते तव सखायः स्तोतार आसुः । बभूवुः ।
ये मध्यमासो मध्यमकालजा उतापि च ये नूतनासोऽद्यतना यतस्तेऽपि सर्वे ते स्तोतारो बभूवुः अतः कार-
णादुतापि चावमस्यार्वाचीनस्य समापि स्तोत्रं हे पुरुहूत बहुभिराहूतेंद्र त्वं बोधि । बुध्यस्व ॥ ॥ ११ ॥

तं पृ॒च्छंतो॑ऽवरा॒सः परा॑णि प्र॒त्ना तं इं॒द्र श्रु॒त्यानु॑ येमुः ।

अ॒र्चा॒मसि॑ वी॒र ब्र॒ह्मवा॑हो॒ यादे॒व वि॒द्म ता॒त्त्वा म॒हांतं॑ ॥ ६ ॥

तं । पृ॒च्छंतः॑ । अ॒वरा॑सः । परा॑णि । प्र॒त्ना । ते॒ । इं॒द्र । श्रु॒त्या । अ॒नु । ये॒मुः ।

अ॒र्चा॒मसि॑ । वी॒र । ब्र॒ह्म॒ऽवा॒हः । यात् । ए॒व । वि॒द्म । तात् । त्वा । म॒हांतं॑ ॥ ६ ॥

हे वीर शूर ब्रह्मवाहो ब्रह्मभिर्मर्चैर्वहनीयेंद्र अवरासोऽर्वाचीना मनुष्यास्तमुक्तगुणोपेतं त्वां पृच्छंतोऽर्चतः ॥
पृच्छतिरर्चतिकर्मा ॥ पराणि प्रकृतानि प्रत्ना प्रत्नानि पुराणानि श्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि ते त्वदीयानि
कर्माण्यनु येमुः । अनुयमनं निबंधनं । स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्निबन्धुः । तथा वयमपि महांतं प्रभुतं त्वा त्वामर्चा-
मसि । अर्चामः । सुमः । यादेव यात्येव कर्माणि विद्म जानीमः तातैः कर्मभिः सुम इति संबंधः ॥

अ॒भि त्वा॒ पाजो॑ र॒क्षसो॑ वि त॒स्ये म॒हि ज॒ज्ञान॑म॒भि तत्सु॑ तिष्ठ ।

तव॑ प्र॒त्नेन॑ यु॒ज्येन॑ स॒ख्या व॒ज्रेण॑ धृ॒ष्णो अ॒प ता नु॑दस्व ॥ ७ ॥

अ॒भि । त्वा । पाजः॑ । र॒क्षसः॑ । वि । त॒स्ये । म॒हि । ज॒ज्ञानं॑ । अ॒भि । तत् । सु । तिष्ठ ।

तव॑ । प्र॒त्नेन॑ । यु॒ज्येन॑ । स॒ख्या । व॒ज्रेण॑ । धृ॒ष्णो इति॑ । अ॒प । ता । नु॑दस्व ॥ ७ ॥

रक्षसो रक्षसां संबंधि पाजः सेनालक्षणं बलं हे इंद्र त्वामि त्वामभिमुखं वि तस्ये । प्रतिष्ठते । तथा
त्वमपि महि महज्ज्ञानं प्रादुर्भवत्तद्वलमभि अभिमुखः सन् सु सुष्ठु तिष्ठ । स्थिरो भव । स्थित्वा च हे धृष्णो
शत्रूणां धर्षकेंद्र तव त्वदीयेन वज्रेण ता तद्वलमप नुदस्व । अपगतं प्रेरय । द्विधीत्यर्थः । कीदृशेन । प्रत्नेन
पुराणेन युज्येन योज्येन सख्या नित्यसहायेन ॥

स तु श्रु॒धींद्र॑ नू॒त॒नस्य॑ ब्र॒ह्मण्य॑तो वी॒र कारु॑धायः ।

त्वं ह्या॒ऽपिः प्र॒दिवि॑ पित॒ृणां॑ श॒श्वद्ब॒भूय॑ सु॒हव॑ ए॒ष्टौ ॥ ८ ॥

सः । तु । श्रु॒धि । इं॒द्र । नू॒त॒नस्य॑ । ब्र॒ह्मण्य॑तः । वी॒र । कारु॑ऽधा॒यः ।

त्वं । हि । आ॒पिः । प्र॒ऽदिवि॑ । पि॒त॒ृणां॑ । श॒श्वत् । ब॒भूय॑ । सु॒ऽहवः॑ । आ॒ऽइ॒ष्टौ ॥ ८ ॥

हे कारुण्यः कारुण्यां स्तोत्राणां धारक हे वीरेन्द्र स प्रसिद्धस्त्वं नूतनखेदानीतनस्य ब्रह्मख्यतो ब्रह्म स्तोत्रं कर्तुमिच्छतो मम स्तोत्रं तु क्षिप्रं श्रुधि । शृणुहि । यस्मात्कारणात् हे इन्द्र त्वमेष्टावायजनेऽभिकामने वा सति सुहवः शोभनाद्भानः सन् प्रदिवि पूर्वस्मिन्काले पितॄणामंगिरसामापिबन्धुः शश्वच्चिरकालं बभूय अभूः तस्मात्कारणान्मदीयं स्तोत्रं श्रुधीति संबंधः ॥

प्रोतये वरुणं मिचमिन्द्रं मरुतः कृष्वावसे नो अद्य ।

प्र पूषणं विष्णुमग्निं पुरंधिं सवितारमोषधीः पर्वतांश्च ॥९॥

प्र । उतये । वरुणं । मिचं । इन्द्रं । मरुतः । कृष्व । अवसे । नः । अद्य ।

प्र । पूषणं । विष्णुं । अग्निं । पुरंऽधिं । सवितारं । ओषधीः । पर्वतान् । च ॥९॥

अस्यामुचि विश्वे देवाः स्तूयन्ति । हे भरद्वाज अखेदानीं वरुणं राज्यभिमामिनं च मित्रमहरभिमामिनं चन्द्रं च प्रसिद्धं मरुतो मरुद्गणांश्च नोऽस्माकमूतये तर्पणायावसे रक्षणाय च प्र कृष्व । अभिमुखीकृष्व । किंच पूषणमेतत्संज्ञकं च विष्णुं सर्वव्यापिनं देवं च पुरंधिं पुरुधियं पुरुकर्माणमग्निं च सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवमोषधीरोषधभिमामिनो देवान् पर्वतांश्चाद्रीनित्येतान् देवानस्माकं तर्पणाय रक्षणाय च प्र कृष्व । स्तुत्याभिमुखीकृष्व ॥

इम उ त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

श्रुधी हवमा हुवतो हुवानो न त्वावाँ अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥१०॥

इमे । उं इति । त्वा । पुरुऽशाक । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो । जरितारः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

श्रुधि । हव । आ । हुवतः । हुवानः । न । त्वाऽवान् । अन्यः । अमृत । त्वत् । अस्ति ॥१०॥

हे पुरुशाक बद्धशक्ति हे प्रयज्यो प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र त्वा त्वामिमे जरितारः स्तोतारोऽर्कैरर्चनीयैः स्तोत्रैरभ्यर्चन्ति । अभिपुवन्ति । तथा हे अमृत अमरणशीलेन्द्र ऊवानः स्तूयमानस्त्वमा ऊवतोऽभिपुवतो मम हवं स्तोत्रं श्रुधि । शृणु । किंच त्वावान् त्वत्सदृशो देवस्त्वदन्यो नास्ति ॥

नू म आ वाचमुप याहि विद्वान्विश्वेभिः सूनो सहसो यजचैः ।

ये अग्निजिह्वा ऋतसाप आसुर्ये मनुं चक्रुर्परं दसाय ॥११॥

नु । मे । आ । वाचं । उप । याहि । विद्वान् । विश्वेभिः । सूनो इति । सहसः । यजचैः ।

ये । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽसापः । आसुः । ये । मनुं । चक्रुः । उपरं । दसाय ॥११॥

इयं च वैश्वदेवीत्युक्तं । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्रेन्द्र विद्वान् सर्वज्ञस्त्वं यजत्रैर्यजनीयेर्विश्वेभिः सर्वैर्देवैः सह नु क्षिप्रं मे मदीया वाचः स्तुतिरूपाणि वचांस्युपाभि आ याहि । आगच्छ । एवंभुतमिन्द्रं प्रार्थयत ऐन्द्रत्वात्पूक्तस्य । ये देवा अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते । ऋतसाप ऋतं यज्ञं सृशंत आसुर्भवन्ति ये च देवा दसाय शत्रूणामुपक्षेपणाय मनुं राजर्षिमुपरं दसूनामुपरिभवं चक्रुः कृतवन्तः तैः सहागच्छति पूर्वेण संबंधः ॥

स नो बोधि पुरेता सुगेषूत दुर्गेषु पथिकृद्धिदानः ।

ये अश्रमास उरवो वहिष्ठास्तेभिर्न इन्द्राभि वंस्ति वाजं ॥१२॥

सः । नः । बोधि । पुरः ऽ एता । सु ऽ गेषु । उत । दुः ऽ गेषु । पथि ऽ कृत । विदानः ।

ये । अश्रमासः । उरवः । वहिष्ठाः । तेभिः । नः । इन्द्र । अभि । वक्षि । वाजं ॥ १२ ॥

हे इन्द्र पथिष्ठद्वर्तनां कर्ता विदानः सर्वे विद्वान् स त्वं सुगेषु सुखेन गंतव्येषुतापि च दुर्गेषु दुःखेन गंतव्येषु च मार्गेषु नोऽस्माकं पुरएता पुरो गंता बोधि । भव ॥ बोधीति भवतेलोऽमध्यमपुरुषैकवचनस्य क्तादसं रूपं ॥ अश्रमासः अमरहिता उरवो महान्तो वहिष्ठा वोदृतमास्तव धिऽश्वाः संति हे इन्द्र तेभिसैरश्विर्नोऽस्माभ्यं वाजमज्ञमभि वक्षि । अभिवह ॥ ॥ १२ ॥

य एक इदित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्धं वैष्टभमिन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । य एक एकादशेति ॥ आभिप्रविके प्रथमेऽहनि दशरात्रस्य प्रथमेऽहनि च माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंमिशस्तेऽहीनसूक्तस्य स्थाने वीणि संपातसूक्तानि । तेविदं द्वितीयं सूक्तं । सूचितं च । य एक इत्यस्तिगमशृंगः । आ० ७. ५. । इति ॥ उपहव्य-नाम्येकाहेऽपीदं निष्कैवव्यनिविज्ञानं । सूचितं च । य एक इदिति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. । इति ॥

य एक इद्व्यंश्वर्षणीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्चं अभिः ।

यः पत्यते वृषभो वृष्ण्यावान्सत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

यः । एकः । इत् । हव्यः । चर्षणीनां । इन्द्रं । तं । गीः ऽ भिः । अभि । अर्चं । अभिः ।

यः । पत्यते । वृषभः । वृष्ण्याऽवान् । सत्यः । सत्वा । पुरुऽमायः । सहस्वान् ॥ १ ॥

य इन्द्रश्चर्षणीनां प्रजानामापस्वेक इदेक एव हव्यो ज्ञातव्य आभिर्गीर्भिः स्तुतिरूपामिर्वाग्भिस्तमिन्द्र-मभ्यर्चं । अभिष्टौमि । य इन्द्रः पत्यते स्तोतृनभिगच्छति । यद्वा । पत्यते लोकानामीष्टे । कीदृशः । वृषभः कामानां वर्षिता वृष्ण्यावान्बलवान् सत्योऽविसंवादी सत्वा शत्रूणां सादयिता कामानां दाता वा ॥ सदेवा सनोतिर्वेदं रूपं ॥ पुरुमायो बज्रप्रज्ञः सहस्वानभिभवनवान् तमिन्द्रमभिष्टौमीति संबंधः ॥

तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयंतः ।

नक्षद्दामं ततुरिं पर्वतेष्टामद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठं ॥ २ ॥

तं । ऊं इति । नः । पूर्वे । पितरः । नवऽग्वाः । सप्त । विप्रासः । अभि । वाजयंतः ।

नक्षत्ऽदामं । ततुरिं । पर्वतेऽस्थां । अद्रोघऽवाचं । मतिऽभिः । शविष्ठं ॥ २ ॥

पूर्वे प्रजा नवग्वा नवभिर्मासैः सत्तमनुष्ठितवतः सप्त सप्तसंख्याका विप्रासो विप्रा मेधाविनो वाजयंतो वाजमज्ञं हविर्बलमिन्द्रस्य कुर्वतः । इन्द्रं वा वाजिनं बलिनं कुर्वतः ॥ तत्करोतीति णिच् ॥ एवमृता नोऽस्माकं पितरोऽगिरसस्तसु तमेवेदं मतिभिः स्तुतिभिरभि । तदुत्तुरिति शेषः । कीदृशं । नक्षद्दामं ॥ नक्षतिर्गतिकर्मा ॥ अभिगच्छतां शत्रूणां दमितारं हिसितारं ततुरिं तरितारं पर्वतेष्टां पर्वतेष्ववस्थितमद्रोघवाचं । अद्रोघव्यान-तिक्रमणीया वागाज्ञारूपा यस्य तं । शविष्ठं बलवत्तमं ॥

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः ।

यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान्तमा भर हरिवो मादयध्वे ॥ ३ ॥

तं । ईमहे । इन्द्रं । अस्य । रायः । पुरुऽवीरस्य । नृऽवतः । पुरुऽक्षोः ।

यः । अस्कृधोयुः । अजरः । स्वःऽवान् । तं । आ । भर । हरिऽवः । मादयध्वे ॥ ३ ॥

पुरुवीरस्य बह्वपुत्रपीत्रयुक्तस्य श्रुतः परिचारकजनसहितस्य पुरुषोर्बहुमस्य बह्वयशसो वास्य राय इदं धनं ॥ द्वितीयायै षष्ठी ॥ तमिन्द्रमीमहे । याचामहे । यो रयिरस्कुधोयुरविच्छिन्नोऽजरो वराहानिरहितः सर्वान् सुखयुक्तो हे हरिवो हरिवन् स्वकीयाद्योपेतन्द्र त्वं तं रयिं मादयथा अस्मान्मादयितुमाभर । आहर ॥

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिञ्जरितारं आनशुः सुस्रमिन्द्र ।

कस्ते भागः किं वयो दुधं खिद्वः पुरुहूत पुरुवसोऽसुरघ्नः ॥ ४ ॥

तत् । नः । वि । वोचः । यदि । ते । पुरा । चित् । जरितारः । आनशुः । सुस्रं । इन्द्र ।

कः । ते । भागः । किं । वयः । दुधं । खिद्वः । पुरुहूत । पुरुवसो इति पुरुवसो ।

असुरघ्नः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र यदि ते तव पुरा चित्पूर्वस्मिन्काले जरितारः स्रोतारः सुस्रं सुखमानशुः तत्तत्सुखं नोऽस्माकं वि वोचः । विब्रूहि । दुधं दुर्धरं हे खिद्वः शत्रूणां खेदयितव्यं पुरुहूत हे पुरुवसो इन्द्र असुरघ्नोऽसुराणां हंतुसे तव यज्ञेषु को भागः क्लृप्तः । वयो हविलक्षणमन्नं किं क्लृप्तं । यदि केचिच्चिरंतनाः पूर्वकालेऽपि त्वत्तः सकाशात्सुखं लेभिरे तर्ह्यहमपि तत्सुखं लप्स्य इति विचार्य सुखप्राप्तिविलंबो ममासोढव्यो भवेदित्यर्थः ॥

तं पृच्छन्ती वज्रहस्तं रथेष्टामिन्द्रं वेपी वक्करी यस्य नू गीः ।

तुवियाभं तुविकूर्मिं रभोदां गातुमिषे नक्षते तुममच्छ ॥ ५ ॥

तं । पृच्छन्ती । वज्रहस्तं । रथेऽस्थां । इन्द्रं । वेपी । वक्करी । यस्य । नु । गीः ।

तुविऽयाभं । तुविऽकूर्मिं । रभःऽदां । गातुं । इषे । नक्षते । तुमं । अच्छ ॥ ५ ॥

पूर्वयोपालम्ब इन्द्र ऋषये कामान्प्राप्यच्छत् ततः स कामपूर्णं ऋषिराह । वज्रहस्तं वज्रपाणिं रथेष्टां रथे स्थितं तमिन्द्रं पृच्छत्यर्चयन्ती ॥ पृच्छतिरर्चयति कर्मा ॥ वेपी । वेपी यागादिलक्षणं कर्म । तद्वती वक्करी गुणानां वक्त्री गीरीदृशी स्तुतिर्यस्य यजमानस्य भवति । कीदृशमिन्द्रं पृच्छन्ती । तुवियाभं तुवीनां बहूनां यहीतारं तुविकूर्मिं बह्वर्कमाणां रभोदां रभसो बलस्य दातारं । नु इति पूरणः । स यजमानो गातुं सुखमिषे । गच्छति । किञ्च तुमं स्नापयितारं शत्रुमच्छामिसुखं नक्षते । गच्छति ॥ ॥ ५३ ॥

अया ह त्वं मायया वावृधानं मनोजुवा स्वतवः पर्वतेन ।

अच्युता चिद्वीक्रिता स्वोजो रुजो वि दृह्णा धृषता विरप्शिन् ॥ ६ ॥

अया । ह । त्वं । मायया । ववृधानं । मनःऽजुवा । स्वऽतवः । पर्वतेन ।

अच्युता । चित् । वीक्रिता । सुऽओजः । रुजः । वि । दृह्णा । धृषता । विऽरप्शिन् ॥ ६ ॥

हे स्वतवः स्वभूतबलैर्द्र त्वं मनोजुवा मनोवज्रच्छतानेन पर्वतेन बह्वर्पणा स्वकीयेनायुधेन वज्रेण । वज्रेण शतर्पणा । ऋग्वे० १. ८०. ६. इति दर्शनात् । अयानया मायया वावृधानं वर्धमानं त्वं प्रसिद्धं वृत्तं वि रुजः । विशेषेणाभांसीः । तथा हे स्वोजः शोभनतेजो हे विरप्शिन् हे महमिन्द्र त्वमच्युताच्युतानि विद्विनाशरहितान्यपि वीक्रिता वीक्रितान्यशिक्षिणीकृतानि दृह्णा दृढानि पुराणि धृषता धर्षकेण वज्रेण वि रुजः । भयवानसि ॥

तं वो धिया नयस्या शविष्ठं प्रत्नं प्रत्नवत्परितंसयथै ।

स नो वक्षदनिमानः सुवसेदो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥ ७ ॥

तं । वः । धिया । नव्यस्या । शविष्ठं । प्रत्नं । प्रत्नऽवत् । परिऽतंसयथै ।

सः । नः । वक्षत् । अनिऽमानः । सुऽवसा । इंद्रः । विश्वानि । अति । दुःऽगहानि ॥ ७ ॥

नव्यस्या नवतरया धिया सुत्या शविष्ठं बलवत्तमं प्रत्नं पुराणं हे इंद्र तं वस्त्वां प्रत्नवत् चिरंतना ऋषय इव परितंसयथै परितो विस्तारयितुं । अहं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः । अनिमानोऽपरिमाणः सुवह्ना शोभनवहनः स इंद्रो विश्वानि समस्तानि दुर्गहाणि दुर्गाणि नोऽस्मभ्यमति वक्षत् । अतिवहतु ॥

आ जनाय दुहणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोऽंतरिक्षा ।

तपः वृषन्विश्वतः शोचिषा तान्ब्रह्मद्विषे शोचय क्षामपथ्य ॥ ८ ॥

आ । जनाय । दुहणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपयः । अंतरिक्षा ।

तपः । वृषन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् । ब्रह्मऽद्विषे । शोचय । क्षां । अपः । च ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं दुहणे साधुजनानां द्रोग्धुर्जनाय जनस्य राजसादेः ॥ पथ्यर्थे चतुर्थी ॥ पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवान्यंतरिक्षांतरिक्षे भवानि च स्थानान्या दीपयः । आ समंतात्तापय । हे वृषन् कामानां वर्धितरिद्र त्वं विश्वतः सर्वतो विद्यमानान् तान्नाक्षसादीन् शोचिषा त्वदीयया दीप्या तपः दह । किंच ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे राजसादये । ब्रह्मद्विषं दग्धुमित्यर्थः । क्षां पृथिवीमपश्चांतरिक्षं शोचय । दीपय । आप इत्यंतरिक्षनामेतत् ॥

भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्त्वेषसंदृक् ।

धिष्व वज्रं दक्षिणे इंद्र हस्ते विश्वा अजुर्य दयसे वि मायाः ॥ ९ ॥

भुवः । जनस्य । दिव्यस्य । राजा । पार्थिवस्य । जगतः । त्वेषऽसंदृक् ।

धिष्व । वज्रं । दक्षिणे । इंद्र । हस्ते । विश्वाः । अजुर्य । दयसे । वि । मायाः ॥ ९ ॥

हे त्वेषसंदृक् दीप्तदर्शनेंद्र दिव्यस्य दिवि भवस्य जनस्य राजेश्वरो भुवः । भवसि । जगतो जंगमस्य पार्थिवस्य च राजा भवसि । दक्षिणे हस्ते वज्रं धिष्व । निधेहि । तेन च निहितेन वज्रेण विश्वाः सर्वा आसुरी-
माया वि दयसे । विबाधसे ॥ दय दानहिंसागतिरक्षणेष्विति धातुः ॥ हे इंद्राजुर्य जरयितुमशक्वेंद्र त्वमिति ॥

आ संयतमिंद्र णः स्वस्तिं शंचुतूर्याय बृहतीममृधां ।

यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्सुतुका नाहुषाणि ॥ १० ॥

आ । संऽयतं । इंद्र । नः । स्वस्तिं । शंचुऽतूर्याय । बृहतीं । अमृधां ।

यया । दासानि । आर्याणि । वृत्रा । करः । वज्रिन् । सुऽतुका । नाहुषाणि ॥ १० ॥

हे इंद्र शंचुतूर्याय शत्रूणां तारणाय बृहतीं महतीममृधामहिंसितां संयतं संयतीं संगच्छमानां स्वस्तिं चेमलक्षणां संपदं हे इंद्र नोऽस्मभ्यमा भर । वज्रिन्वज्रवज्रिंद्र यया स्वस्या दासानि कर्महीनानि मनुष्यजाता-
न्यार्याणि कर्मयुक्तानि करः अकरोः । नाहुषाणि मनुष्यसंबंधीनि । नाहुषा इति मनुष्यनामेतत् । वृत्रा वृत्राणि शत्रून् सुतुका सुतुकानि शोभनहिंसोपेतान्यकरोः ॥

स नो नियुज्जिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गंहि प्रयज्यो ।

न या अदेवो वरते न देव आभिर्याहि तूयमा मंष्ट्रद्रिक् ॥ ११ ॥

सः। नः। नि॒युत॑ऽभिः। पु॒रु॒ऽहूत॑। वे॒धः। वि॒श्वऽवा॑राभिः। आ। ग॒हि। प्र॒य॒ज्यो॒ इति॑ प्र॒य॒ज्यो॒।
न। याः। अ॒दे॒वः। व॒रते॑। न। दे॒वः। आ। आ॒भिः। या॒हि। तू॒यं। आ। म॒द्य॒द्रिक् ॥ ११ ॥

हे पुरुहूत हे वेधो विधातर्हे प्रयज्यो प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र स त्वं विश्ववाराभिर्विश्वैर्वरणीयाभिः संभजनी-
याभिर्नियुज्जिरश्चैर्नोऽस्माना गहि। आगच्छ। अदेवोऽसुरो या नियुतो यानयान्न वरते न वारयति देवस्य
न वरते आभिर्नियुज्जिस्तूयमा क्षिप्रमेव मद्यद्रिक् मदभिमुखः सन् आ याहि। आगच्छ॥ अद्यागमस्य द्विर्वचनं
कांदसं ॥ ॥ १४ ॥

सुत इदिति दशर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं। सुत इदृशेत्यनुक्रांतं ॥ विष्णुवति निष्केवल्ह इदं
सूक्तं। सूचितं च। सुत इत्वमेष प्र पूर्वीः। आ० ८. ६. १ इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवल्ह इदमादीनि चीणि
सूक्तानि। तथैव पंचमारण्यके सूचितं। सुत इत्वं निमित्त इन्द्र सोम इति चीणि। ऐ० आ० ५. २. २. १ इति ॥

सु॒त इ॒त्वं नि॒मि॒श्व इ॒न्द्र सो॒मे स्तो॒मे ब्र॒ह्म॑णि श॒स्य॒मा॒न उ॒क्थे॑।
य॒ज्ञा यु॒क्ताभ्यां॑ म॒घव॑न्ह॒रिभ्यां॑ बिभ्र॒द्वजं॑ वा॒हो॒रि॒न्द्र या॒सि ॥ १ ॥
सु॒ते। इ॒त्। त्वं। नि॒ऽमि॒श्वः। इ॒न्द्र। सो॒मे। स्तो॒मे। ब्र॒ह्म॑णि। श॒स्य॒मा॒ने। उ॒क्थे॑।
य॒त्। वा॒। यु॒क्ताभ्यां॑। म॒घऽव॑न्। ह॒रिऽभ्यां॑। बिभ्र॑त्। व॒जं। वा॒होः॑। इ॒न्द्र। या॒सि ॥ १ ॥

सोमे सुत इदमिषुत एव सति ब्रह्मणि बृहति महति सोमे स्तोत्र उच्चार्यमाणे सत्युक्थे शस्त्रे शस्यमाने
सति हे इन्द्र त्वं निमित्तो निमित्तः सन् हरी संयोजयन् हे मघवन्धनवर्तिन्द्र त्वं वाहोर्हस्योर्वज्रं स्वकीयमायुधं
बिभ्रद्वारयन् युक्ताभ्यां रथे नियुक्ताभ्यां हरिभ्यामश्वाभ्यां यासि यद्वागच्छसीति यच्च तत्सोमेऽभिषुत इति
संबंधः ॥

य॒ज्ञा दि॒वि पा॒र्ये सु॒ध्वि॒मि॒न्द्र वृ॒त्र॒ह॒त्येऽव॑सि शूर॒सा॒तौ।
य॒ज्ञा द॒क्षस्य॑ बि॒भ्युषो॑ अ॒बि॒भ्य॒दर॑धयः श॒र्धत॑ इ॒न्द्र द॒स्यून् ॥ २ ॥
य॒त्। वा॒। दि॒वि। पा॒र्ये। सु॒ध्वि॒। इ॒न्द्र। वृ॒त्र॒ऽह॒त्ये॑। अ॒व॑सि। शूर॒ऽसा॒तौ।
य॒त्। वा॒। द॒क्षस्य॑। बि॒भ्युषः॑। अ॒बि॒भ्य॒त्। अ॒र॑धयः। श॒र्धतः॑। इ॒न्द्र। द॒स्यून् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं दिवि दुर्लोके शूरसातौ शूरेर्मतेः संभजनीये वृत्रहत्ये युद्धे च पार्ये प्राप्तये सति सुध्विमभिषो-
तारं यजमानमवसि यद्वा रक्षसीति यच्च। वेति समुच्चये। दक्षस्य यज्ञादिषु समर्थस्य बिभ्युषः शत्रुभ्यो
बिभ्यतो जनस्य शर्धतः संग्राम उत्सहमानान्दस्यूनपक्षपयितृन् शत्रून् हे इन्द्र त्वमबिभ्यद्भीतिरहितः सन्
अरंधयो यद्वा वशीकरोषीति यच्च तत्सर्वं सोमेऽभिषुत इति पूर्वेण संबंधः ॥ तथा चोक्तं। यद्वाहोर्धारयन्वज्रं
हरिभ्यां यासि वृत्रहन्। यच्च रक्षसि संग्रामे नृन् सोममभिषुत्वतः ॥ यच्च कर्म मुदक्षस्य यजमानस्यापारयः।
वशीकरोषि तांस्तक्षे बिभ्यति भीतिवर्जितः ॥ तत्सोमेऽभिषुते स्तोत्रशस्त्रयोश्च प्रवृत्तयोः। इति दृष्टोऽयमेकार्थः
सुत इत्वमिति द्वयमिति ॥

पा॒ता सु॒तमि॒न्द्रो अ॒स्तु सो॒मं प्र॒णे॒नीरू॒यो ज॒रि॒तार॑मू॒ती।
कर्॒ता वी॒राय॑ सु॒ध्वं॒य उ॒ लो॒कं दा॒ता व॒सु स्तु॒वते॑ की॒रये॑ चि॒त् ॥ ३ ॥
पा॒ता। सु॒तं। इ॒न्द्रः। अ॒स्तु। सो॒मं। प्र॒ऽने॒नीः। उ॒यः। ज॒रि॒तार॑। ऊ॒ती।
कर्॒ता। वी॒राय॑। सु॒ध्वं॒ये। ऊं॒ इति॑। लो॒कं। दा॒ता। व॒सु। स्तु॒वते॑। की॒रये॑। चि॒त् ॥ ३ ॥

इंद्रः सुतमभिषुतं सोमं पातासु । पानशीलो भवतु ॥ तुनंतस्वान्न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ कीदृशः । ऊती ऊत्या मार्गेण जरितारं सोतारं प्रणेनीः प्रकर्षेण नेतोय उद्गूर्णो वीराय यज्ञादिकर्मसु दृष्टाय सुष्वये सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय लोकं स्थानं कर्ता । दातेत्यर्थः । उ इति पादपूरणः । सुवते सोचं कुर्वते कीरये चित् ॥ चिदिति चार्थे ॥ सोचे च । कीरिरिति सोतृणामैतत् । वसु धनं दातासु ॥

गंत्यांति सवना हरिभ्यां बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः ।

कर्ता वीरं नर्यं सर्ववीरं श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

गता । इयंति । सवना । हरिऽभ्यां । बभ्रिः । वज्रं । पपिः । सोमं । ददिः । गाः ।

कर्ता । वीरं । नर्यं । सर्वऽवीरं । श्रोता । हवं । गृणतः । स्तोमऽवाहाः ॥ ४ ॥

इंद्रो हरिभ्यां स्वकीयाभ्यामियंति हृदयस्थानि त्रीणि सवना सवनानि गता गमनशीलो भवतु । कीदृशः । वज्रं स्वकीयमायुधं बभ्रिर्मता धारकः सोममभिषुतं पपिः पाता गा ददिर्दाता नर्यं मनुष्यहितं सर्ववीरं बह्वपुत्रोपेतं वीरं पुत्रं कर्ता यजमानाय दाता गृणतः सुवतः स्तोतुः संबंधि हवं सोचं श्रोता श्रावकः स्तोमवाहाः स्तोमैः स्तोत्रैर्वहनीयः ॥

अस्मै वयं यद्वावान तद्विविष्म इंद्राय यो नः प्रदिवो अपस्कः ।

सुते सोमे स्तुमसि शंसदुक्थेन्द्राय ब्रह्म वर्धनं यथासत् ॥ ५ ॥

अस्मै । वयं । यत् । वावानं । तत् । विविष्मः । इंद्राय । यः । नः । प्रऽदिवः । अपः । करिति कः ।

सुते । सोमे । स्तुमसि । शंसत् । उक्था । इंद्राय । ब्रह्म । वर्धनं । यथा । असत् ॥ ५ ॥

प्रदिवः पुराणो य इंद्रो नोऽस्मदर्थमपः पोषणादिकं कर्म कः करोति अयमिंद्रो यत्सोचादिकं ववान कामयतेऽस्मा इंद्राय वयं तद्विविष्मः । व्याप्नुमः । कुर्म इत्यर्थः । सोमे सुतेऽभिषुते सति स्तुमसि । स्तुमः । इंद्राय सोचाणि कुर्मः । उक्थोक्त्यानि शस्त्राणि शंसत् शंसतः ॥ प्रथमावज्ञवचनस्य लुक् ॥ ब्रह्म हविर्नक्षत्रमन्नमिंद्राः येन्द्रार्थं वर्धनं यथा वृद्धिकरमसत् स्यात् तथा कुर्म इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

ब्रह्माणि हि चकृषे वर्धनानि तावत्त इंद्र मतिभिर्विविष्मः ।

सुते सोमे सुतपाः शंतमानि रांद्रा क्रियास्म वक्ष्णानि यज्ञैः ॥ ६ ॥

ब्रह्माणि । हि । चकृषे । वर्धनानि । तावत् । ते । इंद्र । मतिऽभिः । विविष्मः ।

सुते । सोमे । सुतऽपाः । शंसतमानि । रांद्रा । क्रियास्म । वक्ष्णानि । यज्ञैः ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं हि यस्मात्कारणात् ब्रह्माणि सोचाणि वर्धनानि स्वयमेव वृद्धिकराणि चकृषे हतवानसि तस्मात्कारणात्तावत्तावन्ति तादृशानि सोचाणि ते तुभ्यं मतिभिर्बुद्धिभिर्वयं विविष्मः । व्याप्नुमः । वर्धनानि सोचाणि मम यथा भवेयुस्त्वं तादृशानि कल्पितवानसीत्यर्थः । अपि च हे सुतपा अभिषुतस्य सोमस्य पातस्त्वं शंतमानि सुवृक्षन्तमानि रांद्रा रांद्राणि रमणीयानि यज्ञैर्हविर्भियुक्तानि वक्ष्णानि वाहकानि सोचाणि क्रियासु । करवाम ॥

स नो बोधि पुरोळाशं रराणः पिबा तु सोमं गोक्ष्मीकमिंद्र ।

एदं बहिर्यजमानस्य सीदोरं कृधि त्वायत उं लोकं ॥ ७ ॥

सः । नः । बोधि । पुरोऽऽशं । रराणः । पिब । तु । सोमै । गोऽञ्जुकीकं । इन्द्र ।

आ । इदं । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । उरुं । कृधि । त्वाऽयतः । ऊं इति । लोकं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र रराणो रममाणः स त्वं नोऽस्मदीयं पुरोडाशमेतल्लक्षणं हविर्बोधि । बुध्यस्व । किञ्च गोञ्जुकीकं गोविकारदध्यादिभिः संस्कृतमभिषुतं सोमं तु क्षिप्रं पिब । पिबेः । तदर्थं च यजमानस्य संबन्धीदं बर्हिरा सीद । अभिविश । तदनंतरं त्वायतस्त्वामिच्छतो यजमानस्य लोकं स्थानमुदं विसीर्णं कृधि । कृध ॥ उ इति पूरणः ॥

स मंदस्वा ह्यनु जोषमुय प्र त्वा यज्ञासं इमे अश्रुवन्तु ।

प्रेमे हवासः पुरुहूतमस्मे आ त्वेयं धीरवसे इन्द्र यम्याः ॥ ८ ॥

सः । मंदस्व । हि । अनु । जोषं । उय । प्र । त्वा । यज्ञासः । इमे । अश्रुवन्तु ।

प्र । इमे । हवासः । पुरुहूतं । अस्मे इति । आ । त्वा । इयं । धीः । अवसे । इन्द्र । यम्याः ॥ ८ ॥

हे उयोर्गर्णबलेन्द्र स त्वमनु जोषं कामानुगुणं यथा भवति तथा मंदस्व । मोदस्व ॥ हिशब्दः पादपूरणः । हियोगे मंदस्वेत्याख्यातस्य व्यत्ययात्सर्वानुदात्तत्वं ॥ इमे यज्ञासो यज्ञाः सोमास्त्वा त्वां प्राप्नुवन्तु । प्राप्नुवन्तु । हे पुरुहूत बह्मभिराहतेन्द्र त्वामस्मै अस्मदीयानीमे हवासो हवाः स्तोत्राणि प्राप्नुवन्तु । इयं धीः स्तुतिस्त्वा त्वामवसेऽस्माकं रचणाया यम्याः । आयच्छतु । नियच्छतु ॥

तं वः सखायः सं यथा सुतेषु सोमैभिरीं पृणता भोजमिन्द्र ।

कुवित्तस्मा असति नो भराय न सुष्विमिन्द्रोऽवसे मृधाति ॥ ९ ॥

तं । वः । सखायः । सं । यथा । सुतेषु । सोमैभिः । इ । पृणत । भोजं । इन्द्र ।

कुवित् । तस्मै । असति । नः । भराय । न । सुष्वि । इन्द्रः । अवसे । मृधाति ॥ ९ ॥

हे सखायः स्तोतारो वो यूयं सोमेषु सुतेष्वभिषुतेषु सत्सु भोजं दातारं तमीमेतमिन्द्र सोमैभिः सोमैर्यथा-कामं सं पृणत । संपूरयत । तस्मा इन्द्राय कुवित्ब्रह्मपकरणं । कुविदिति बह्मनामेतत् । असति । अस्तु । किमर्थं । नोऽस्माकं भराय भरणाय पोषणाय । इन्द्रः सुष्विमभिषवणशीलं यजमानमवसे तर्पणाय न मृधाति । न बाधते ॥

एवेदिन्द्रः सुते अस्तावि सोमै भरद्वाजेषु क्षयदिन्मघोनः ।

असद्यथा जरिच उत सूरिरिन्द्रो रायो विश्ववारस्य दाता ॥ १० ॥

एव । इत् । इन्द्रः । सुते । अस्तावि । सोमै । भरत्वाजेषु । क्षयत् । इत् । मघोनः ।

असत् । यथा । जरिचे । उत । सूरिः । इन्द्रः । रायः । विश्ववारस्य । दाता ॥ १० ॥

मघोनो धनवतो हविष्मतो यजमानस्य क्षयदीश्वर इन्द्रः सोमे सुतेऽभिषुते सति भरद्वाजेषु भरद्वाजे मध्येवैवमस्तावि । सुतोऽभूत् । इन्द्रो जरिचे स्तोत्रे सूरिः सन्मार्गे प्रेरको यथासत् भवेत् । उतापि च विश्ववारस्य विश्वैर्वरणीयस्य रायो धनस्य दाता यथा भवेत् तथास्तावीति संबंधः ॥ इदिति द्वयं पूरणं ॥ ११६ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके विंशति सूक्तानि । तत्र वृषा मद इति दशचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमिन्द्रं । वृषेत्थ-गुक्रांतं ॥ विषुवति निष्केवन्ध एतत्सूक्तं । सूचितं च । वृषा मदः प्र महिष्ठाय । आ० ८. ६. इति ॥

वृषा मद् इंद्रे श्लोक उक्थ्या सचा सोमेषु सुतपा ऋजीषी ।

अर्चन्त्यो मघवा नृभ्य उक्थैर्द्युक्षो राजा गिरामक्षितोतिः ॥ १ ॥

वृषा । मद् । इंद्रे । श्लोकः । उक्थ्या । सचा । सोमेषु । सुतपाः । ऋजीषी ।

अर्चन्त्यः । मघवा । नृभ्यः । उक्थैः । द्युक्षः । राजा । गिरां । अक्षितः । उतिः ॥ १ ॥

सोमेषु सोमवत्सु यागेष्विन्द्रे सोमपानजनितो मद् सो वृषा यजमानस्य कामानां वर्षको भवति । यद्वा । सर्वजनाह्लादकस्य वर्षणस्य कर्ता भवति । उक्थोक्थेन शस्त्रेण सचा सह श्लोकः स्तोत्ररूपः शब्दो वृषा भवति । सुतपा अभिषुतस्य सोमस्य पाता ऋजीष्यजीषं गतरसमपि सोमं न परित्यजन्मघवा धनवान् स चिंद्रे नृभ्यः स्तुतीनां नेतृभ्य उक्थैः स्तोत्रैरर्चन्त्योऽर्चनीयो भवति । युक्तो युक्तोऽनिरासो गिरां स्तुतीनां राजेश्वर इंद्रेऽक्षितोतिरक्षीणरक्षस्य भवति ॥

ततुरिर्वीरो नर्यो विचेताः श्रोता हवै गृणत उर्व्यूतिः ।

वसुः शंसो नरां कारुधाया वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजं ॥ २ ॥

ततुरिः । वीरः । नर्यः । विचेताः । श्रोता । हवै । गृणतः । उर्विः । उतिः ।

वसुः । शंसः । नरां । कारुधायाः । वाजी । स्तुतः । विदथे । दाति । वाजं ॥ २ ॥

वाज्यन्नवानिन्द्रो विदथे यज्ञेऽस्माभिः स्तुतः सन् वाजमन्नं दाति । अस्मभ्यं ददाति । कीदृश इन्द्रः । ततुरिः शत्रूणां हिंसको वीरो विक्रांतो नर्यो नरहितो विचेता विविक्तज्ञानो हवमस्मदीयं स्तोत्रं श्रोता गृणतः सुवतः स्तोतृजनस्योर्व्यूतिर्विस्तृतश्चो वसुर्वासयिता नरां नृणां स्तोतृजनानां शंसः शंसनीयः कारुधायाः कारुणां स्तोतृणां धारयिता । एवंभूत इन्द्रो वाजं ददातीति संबंधः ॥

अश्लो न चक्रयोः शूर बृहन्प्र ते महा रिरिचे रोदस्योः ।

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया व्यूतयो रुरुहुरिद्र पूर्वीः ॥ ३ ॥

अश्लः । न । चक्रयोः । शूर । बृहन् । प्र । ते । महा । रिरिचे । रोदस्योः ।

वृक्षस्य । नु । ते । पुरुहूत । वयाः । वि । उतयः । रुरुहुः । इन्द्र । पूर्वीः ॥ ३ ॥

हे शूर विक्रांतिन्द्र बृहन् महान् ते त्वदीयो महा महिमा रोदस्योर्बावापृथिव्योः प्र रिरिचे । अतिरिच्यते । बावापृथिवीभ्यामित्यर्थः । अत्र दृष्टांतः । चक्रयोश्चक्रयोरचो न । रथसंबन्धयो यथा चक्राभ्यां बहिर्गतस्तद्वत् । हे पुरुहूत वज्रभिराहूतिन्द्र त्वदीयाः पूर्वीर्बह्य उतयो रचा वि रुरुहुः । विशेषेण रोहंति । तत्र दृष्टांतः । वृक्षस्य नु । यथा वृक्षस्य वयाः शाखा विरोहंति तद्वत् ॥

शचीवतस्ते पुरुशाक शाका गवामिव सुतयः संचरणीः ।

वत्सानां न तंतयस्त इन्द्र दामन्वतो अदामानः सुदामन् ॥ ४ ॥

शचीऽवतः । ते । पुरुऽशाक । शाकाः । गवांऽइव । सुतयः । संचरणीः ।

वत्सानां । न । तंतयः । ते । इन्द्र । दामन्ऽवतः । अदामानः । सुदामन् ॥ ४ ॥

हे पुरुशाक वज्रकर्मजिन्द्र शचीवतः प्रज्ञावतस्ते त्वदीयाः शाकाः शक्तयः कर्माणि वा सर्वतः संचरतीति शेषः । तत्र दृष्टांतः । गवामिव धेनूनां सुतयो मार्गा यथा संचरणीः सर्वत्र संचारिणी भवन्ति तद्वत् । अपि च

वत्सानां न तंतयः । तंतिर्नाम दीर्घप्रसारिता रज्जुः यत्र नियतैर्विशालदामभिर्बहवो वत्सा बध्यन्ते । यथा तंतयो बह्वनां वत्सानां बंधका हे सुदामन् शोभनदग्निं तथा ते त्वदीयाः शाका दामन्वन्तो बंधनवन्तो बह्वनां शत्रूणां बंधका अदामानः स्वयमन्यैरबद्धाः ॥

अन्यद्द्य कर्वैरमन्यदु श्वोऽसच्च सन्मुहुराचक्रिर्द्रुः ।

मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषार्यो वशस्य पर्येतास्ति ॥ ५ ॥

अन्यत् । अद्य । कर्वैरं । अन्यत् । ऊं इति । श्वः । असत् । च । सत् । मुहुः । आऽचक्रिः । इंद्रः ।

मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । च । पूषा । अर्यः । वशस्य । परिऽएता । अस्ति ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रोऽवास्मिन्दिवसेऽन्यत्कर्त्तव्यं । कर्मनामेतत् । कर्म करोति । अन्यदु अन्यदेवोक्तविलक्षणमेव कर्म श्वः परस्मिन्दिने करोति । एतदेव विव्रियते । असंज्ञाशुभमशनिपातनादिकं सत् वर्षणादिकं शोभनं कर्म च । यद्वा । विश्वरूपस्य वधादिकमसत्कर्म लोकोपद्रवकारिणो वृत्रादंरसुरस्य वधादिरूपं सत्कर्म च मुञ्जः पुनः पुनरसाविद्र आचक्रिः कर्ता भवति । एवं परस्परविलक्षणं कर्म स्वमहिम्ना पुनः पुनरावर्तयन् प्रतिदिवसमन्यदेव परेषामसाधारणं कर्म करोतीत्यर्थः । एवंविध इन्द्रोऽवास्मिन्येचे नोऽस्माकं वशस्य कामयितव्यस्य फलस्य स्वर्गादेः पर्येतास्ति । परिगमयिता भवतु ॥ अस्तेल्लेष्ट रूपं ॥ मित्रोऽहरभिमानो देवो वरुणो रात्र्यभिमानो पूषा पोषको देवोऽर्यः प्रेरकः सविर्ते चेद्रेण नियम्यमाना अस्मदीयस्य कामस्य परिगमयितारः संतु । यद्वा । मित्रादयोऽप्यत्र स्वप्रधान्यनाभिधीयन्ते । मित्रादय इन्द्रः प्रत्येकमस्मदीयस्य कामस्य पर्येतास्तु । तथा बृहद्देवतायामुक्तं । प्रोतयेऽन्यदिति त्वेते वैश्वदेव्यावृचं स्मृते इति ॥ १७ ॥

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरिन्द्रानयन्त यज्ञैः ।

तं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाजयंत आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वः ॥ ६ ॥

वि । त्वत् । आपः । न । पर्वतस्य । पृष्ठात् । उक्थेभिः । इंद्र । अनयन्त । यज्ञैः ।

तं । त्वा । आभिः । सुस्तुतिभिः । वाजयन्तः । आजिं । न । जग्मुः । गिर्वाहः । अश्वः ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वत्त्वत्सकाशादुक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैर्यज्ञैर्हविर्भिश्च स्तोतारः कामानात्मनो व्यनयन्त । विविधं प्रापयन्ति । तच्च दृष्टान्तः । पर्वतस्याद्रेः पृष्ठादुपरिभागादापो न अप उदकानि यथा तद्वत् । अपि च हे गिर्वाहो गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्बह्वनीयेन्द्र तं प्रसिद्धं त्वा त्वां वाजयन्तो बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा । वाजमस्रमिच्छन्तो भरद्वाजाः स्तोतार आभिः पूर्वोक्ताभिः सुष्टुतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिर्जग्मुः । प्रापुः । चिप्रगमने दृष्टान्तः । अश्वः वाहा आजिं न संग्रामं यथा शीघ्रं प्रापुस्तद्वत् ॥

न यं जरन्ति शरदो न मासा न द्याव इंद्रमवकर्शयन्ति ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतामस्य तनूः स्तोमेभिरुक्थैश्च शस्यमाना ॥ ७ ॥

न । यं । जरन्ति । शरदः । न । मासाः । न । द्यावः । इंद्र । अवऽकर्शयन्ति ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धतां । अस्य । तनूः । स्तोमेभिः । उक्थैः । च । शस्यमाना ॥ ७ ॥

शरदः संवत्सरा यमिन्द्र न जरन्ति न जरयन्ति नापक्षीणयन्ति । तथा मासाश्च नापक्षीणयन्ति । तथा द्यावो दिवसाश्च यमिन्द्र नावकर्शयन्ति नाल्पीभावयन्ति वृद्धस्य चित् प्रवृद्धस्याप्यस्त्रिंशस्य तनूः शरीरं स्तोमेभिरुक्थैः स्तोत्रैरुक्थैश्च शस्त्रैश्च शस्यमाना सूयमाना सती वर्धतां । प्रवृद्धा भवतु ॥

न वी॒ळवे॒ नम॑ते॒ न स्थि॒राय॒ न श॑र्ध॒ते दस्यु॑जू॒ताय॒ स्त॒वान् ।

अ॒ज्ञा इ॒न्द्रस्य॑ गि॒रय॑श्चिदृ॒ष्वा गं॑भी॒रे चि॑द्भवति गा॒धम॑स्मै ॥ ८ ॥

न । वी॒ळवे॒ । नम॑ते । न । स्थि॒राय॒ । न । श॑र्ध॒ते । दस्यु॑ऽजू॒ताय॒ । स्त॒वान् ।

अ॒ज्ञाः । इ॒न्द्रस्य॑ । गि॒रयः॑ । चि॒त् । ऋ॒ष्वाः । गं॑भी॒रे । चि॒त् । भ॒वति॑ । गा॒धं । अ॒स्मै ॥ ८ ॥

स्तवान्नाभिः सूयमान इन्द्रो वीळवे दृढगात्राय यजमानाय न नमते । न वशीभवति । स्थिराय युद्धे विचलिताय च न नमते । शर्धते उत्सहमानाय दस्युजूताय कर्मवर्जितैः प्रेरिताय यजमानाय न वशीभवति । यद्यपि स्रोतारो बज्रगुणाः संति तथापीन्द्रस्तेभ्यो दस्युसहितेभ्यो न वशीभवतीत्यर्थः । अपि च ऋष्या महान्तो गिरयश्चित्पर्वता अपीन्द्रस्याज्ञाः सुगमनाः क्षेपणीया भवन्ति । गंभीरे चिदगाधेऽपि स्थानेऽस्या इन्द्राय गाधमेव स्थानं विषयो भवति ॥

गं॑भी॒रेण॑ न उ॒रुणा॑मचि॒न्प्रेषो॑ यं॒धि सु॒तपा॑व॒न्वाजा॑न् ।

स्था ऊ॒ षु ऊ॒र्ध्व ऊ॒ती अ॒रिष॑ण्यन् अ॒क्तोऽयु॑ष्टौ॒ परि॑त॒कम्या॑यां ॥ ९ ॥

गं॑भी॒रेण॑ । नः । उ॒रुणा॑ । अ॒मचि॑न् । प्र । इ॒षः । यं॒धि । सु॒तऽपा॑वन् । वा॒जा॑न् ।

स्थाः । ऊ॒ इति॑ । सु॒ । ऊ॒र्ध्वः । ऊ॒ती । अ॒रिष॑ण्यन् । अ॒क्तोः । वि॒ऽउ॑ष्टौः । परि॒ऽत॒कम्या॑यां ॥ ९ ॥

हे अमचिन् । अमचं बलं । तद्वन् हे सुतपावन् सुतस्य सोमस्य पातरिन्द्र गंभीरेण केनापि दुरवगाहेनो-
रुणा विस्तीर्णेन मनसा नोऽस्त्रभ्यमिषोऽन्नानि वाजान्बलानि च प्र यंधि । प्रयच्छ । किंचाक्तो रात्रेर्व्युष्टौ
विवासेऽङ्गि परितकम्यायां रात्रौ हे इन्द्र त्वमूती अस्माकं रचायै हे इन्द्र अरिषण्यन्नहिंसंस्त्वमूर्ध्व उयुक्तः स्था
ऊ षु । सुष्ठु तिष्ठेव ॥

सच॑स्व ना॒यम॑वसे अ॒भीक॑ इ॒तो वा॒ तमि॑न्द्र पा॒हि रि॒षः ।

अ॒मा चैन॑म॒रण्ये॑ पा॒हि रि॒षो म॑दे॒म श॒तहि॑माः सु॒वीराः॑ ॥ १० ॥

सच॑स्व । ना॒यं । अ॒वसे॑ । अ॒भीके॑ । इ॒तः । वा॒ । तं । इ॒न्द्र । पा॒हि । रि॒षः ।

अ॒मा । च॒ । ए॒नं । अ॒रण्ये॑ । पा॒हि । रि॒षः । म॑दे॒म । श॒तऽहि॑माः । सु॒ऽवी॒राः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं नायं कर्मणां सुतीनां च नेतारमभीके संप्रामेऽवसे रक्षणाय सचस्व । सेवस्व । इतो वास्मात्सं-
निष्कृष्टाश्च रिषः शत्रोरमुतो विप्रकृष्टाश्चोश्च । वाशब्दोऽनुक्तेन विवक्षितेन समुच्चयः । हे इन्द्र तं स्रोतारं
पाहि । रक्ष । तथामा च गृहे च । अमेति गृहनाम । अरण्ये कानने च रिषः शत्रोः पाहि । तं रक्ष । तदनंतरं
सुवीराः शोभनपुत्रा वयं शतहिमाः शतसंवत्सरान्मदेम । हृष्याम ॥ ॥ १० ॥

या त ऊतिरिति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं चैष्टुभमेन्द्र । तथा चानुक्रांतं । या ते नवेति ॥
पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनीदं सूक्तं निष्केवज्यनिविज्ञानं । सूचितं च । या त ऊतिरवमेति मध्यंदिनः
। आ० ७. ६. इति ॥

या त॑ ऊ॒तिर॑व॒मा या॑ प॒रमा॑ या म॒ध्यमे॑न्द्र शु॒ष्मिन्न॑स्ति ।

ताभि॑रू॒ षु वृ॒च॒ह॒त्ये॑ऽवी॒र्न ए॒भिश्च॒ वा॒जैर्म॑हान्नं उ॒य ॥ ११ ॥

या । ते॒ । ऊ॒तिः । अ॒व॒मा । या॒ । प॒र॒मा । या॒ । म॒ध्य॒मा । इ॒न्द्र । शु॒ष्मिन् । अ॒स्ति ।

ताभिः॑ । ऊ॒ इति॑ । सु॒ । वृ॒चऽह॒त्ये॑ । अ॒वीः । नः॑ । ए॒भिः । च॒ । वा॒जैः । म॒हान् । नः॑ । उ॒य ॥ ११ ॥

हे शुभिन् बलवन्निद्र ते त्वदीया द्योतिर्या रक्षावमाधमास्ति । या परमोत्कृष्टास्ति । या मध्यमास्ति
तामिच्छतिभिर्बुधहृत्ते युद्धे नोऽस्मान् सु अत्यन्तमवीः । पालय । किंच हे उद्योद्गूर्णोद्गं महास्त्वमेभिर्मोक्षसाध-
नैर्वाजिरत्नैश्च नोऽस्मान् संयोजयेति शेषः ॥

* आभिः स्पृधो मिथतीररिषयन्मित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र ।

आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीरार्याय विशोऽव तारीदासीः ॥२॥

आभिः । स्पृधः । मिथतीः । अरिषयन् । अमित्रस्य । व्यथय । मन्युं । इन्द्र ।

आभिः । विश्वाः । अभियुजः । विषूचीः । आर्याय । विशः । अव । तारीः । दासीः ॥२॥

हे इन्द्र आभिरसदीयाभिः स्तुतिभिर्मिथतीः शत्रुसैन्यानि हिंसतीः स्पृधोऽसदीयाः सेना अरिषण्य-
हंसन् । पालयन्नित्यर्थः । अमित्रस्य शत्रोर्मन्युं संयामादिषु विद्यमानं कोपं व्यथय । नाशय । अपि चाभिः
स्तुतिभिरेवाभियुजोऽभियोक्तीर्विषूचीः सर्वतो विद्यमाना दासीः कर्मणामुपचपयित्रीर्विश्वाः सर्वा विशः प्रजा
आर्याय यज्ञादिकर्मकृते यजमानायाव तारीः । विनाशय ॥

इन्द्र जामय उत येऽजामयोऽर्वाचीनासो वनुषो युयुजे ।

त्वमेषां विथुरा शर्वासि जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः ॥३॥

इन्द्र । जामयः । उत । ये । अजामयः । अर्वाचीनासः । वनुषः । युयुजे ।

त्वं । एषां । विथुरा । शर्वासि । जहि । वृष्ण्यानि । कृणुहि । पराचः ॥३॥

हे इन्द्र जामयो ज्ञातिरूपाः संनिष्ठता ये शत्रवः । उतापि चाजामयो दूरदेशे स्थिता ये शत्रवोऽर्वाची-
नासोऽसदभिमुखा वनुषो हिंसन्तो युयुजे उद्युक्ता भवन्ति एषामुभयविधानां शत्रूणां संबन्धीनि शर्वासि
बलानि विथुरा विथुराणि हीनानि त्वं कुर्वन्ति शेषः । तथा वृष्ण्यान्येषां वीर्याणि जहि । नाशय । किंच
पराच उभयविधान् शत्रून्पराचः पराङ्मुखान् कृणुहि । कुह ॥

शूरो वा शूरं वनते शरीरैस्तनूरुचा तरुषि यत्कृण्वेति ।

तोके वा गोषु तनये यदप्सु वि क्रंदसी उर्वरासु ब्रवैति ॥४॥

शूरः । वा । शूरं । वनते । शरीरैः । तनूऽरुचा । तरुषि । यत् । कृण्वेति इति ।

तोके । वा । गोषु । तनये । यत् । अप्सु । वि । क्रंदसी इति । उर्वरासु । ब्रवैति इति ॥४॥

हे इन्द्र शूरस्त्वदनुगृहीतो वीरः शरीरैरङ्गैः शूरं वा वीरमपि वनते । हन्ति । वेत्ययमपीत्यस्यार्थं वनते ।
यद्वा । वेत्यनेन विकल्पाभिधायकेनाशूरो वा त्वदनुगृहीतः सन् शूरं वनते । कदा वनत इत्येतदाह । तनूरुचा
शरीरेण शोभमानो परस्परविरोधिना तरुषि युद्धे यद्यदा कृण्वेति संग्रामं कुर्वति । यद्यदा च तोके वा
पुच्छनिमित्ते वा गोषु निमित्तभूतासु वा तनये पीचे निमित्तभूते वाप्सूदकेषु निमित्तेषु उर्वरासु सर्वसंख्याढ्यासु
भूमिषु निमित्तासु क्रंदसी क्रंदमानावाक्रोशन्ती वि ब्रवैति विवदेति । हे इन्द्र पुत्रादिलाभजयस्त्वदनुगृहीतस्य
भवतीत्यर्थः ॥

नहि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णुर्न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ।

इन्द्र नकिष्ठा प्रत्यस्त्येषां विश्वा जातान्यभ्यसि तानि ॥५॥

न॒हि । त्वा॒ । शू॒रः । न । तुरः । न । धृ॒ष्णुः । न । त्वा॒ । यो॒धः । मन्य॑मानः । यु॒योध॑ ।
इ॒ंद्र । नकिः॑ । त्वा॒ । प्रति॑ । अ॒स्ति । ए॒षां । वि॒श्वा । जा॒तानि॑ । अ॒भि । अ॒सि । तानि॑ ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वा त्वया सह शूरो विक्रान्तजगो नहि युयोध । न युध्यते । तथा तुरोऽन्येषां शत्रूणां हिंसकोऽतस्त्वया न युयोध । धृष्णुर्धर्षको न युयोध । मन्यमानो युद्धे क्रुध्यन् योधो भटस्त्वा त्वया न युयोध । हे इंद्र एषां शूरादीनां मध्ये कश्चन त्वा तव नकिः प्रत्यस्ति । प्रतिनिधिर्नास्ति । विश्वा विश्वाणि जातानि प्रादुर्भूतानि तानि शूरादीनि त्वमभ्यसि । अभिभवसि ॥ ॥ १९ ॥

स प॒त्यत॑ उ॒भयोर्नृ॑म्णम॒यो॒र्यदी॑ वे॒धसः॑ स॒मि॒थे ह॑व॒न्ते ।

वृ॒चे वा॑ म॒हो नृ॑वति॒ क्षये॑ वा॒ व्यच॑स्व॒न्ता यदि॑ वि॒त॒न्त॒सैते॑ ॥ ६ ॥

सः । प॒त्यते॑ । उ॒भयोः॑ । नृ॒म्णं । अ॒योः । यदि॑ । वे॒धसः॑ । सं॒ऽइ॒थे । ह॑व॒न्ते ।

वृ॒चे । वा॒ । म॒हः । नृ॒ऽवति॑ । क्षये॑ । वा॒ । व्यच॑स्व॒न्ता । यदि॑ । वि॒त॒न्त॒सैते॑ इति॑ ॥ ६ ॥

अयोरनयोर्भयोर्मध्ये स जनो नृम्णं धनं पत्यते । ईष्टे । कयोर्मध्ये क ईष्ट इत्येतदुभयमाह । यदि यस्य जनस्य । यदीति निपातो यस्मात्ते वर्तते । समिथे यज्ञे वेधसः कर्मणां विधातार ऋत्विजो हवन्ते इंद्रं सुवन्ति स ईष्ट इति संबंधः । महो महति प्रभूते वृचे वा निरोधे निमित्ते वा नृवति परिचारकमनुष्ययुक्ते क्षये वा गृहनिमित्ते वा व्यचस्वन्ता यदि र्या जनौ । यदीति यावित्यर्थे वर्तते । वितन्तसैते वियुध्यते तयोर्मध्य इति संबंधः ॥ तसेरुपपन्नकर्मणो विपूर्वाद्धितन्तसैते इति भवति । यद्वा । तंतस इति धातुः कंडादिषु पठ्यते तस्मादिदं रूपमिति ॥

अ॒ध॒ स्मा ते॑ च॒र्ष॒णयो॒ यदे॒जा॒नि॒द्रं चा॒तोत॑ भ॒वा व॒रू॒ता ।

अ॒स्माका॑सो॒ ये नृ॑त॒मासो॑ अ॒र्य इ॒ंद्रं सू॒रयो॑ दधि॒रे पु॒रो नः॑ ॥ ७ ॥

अ॒ध॒ । स्म॒ । ते॒ । च॒र्ष॒णयः॑ । यत् । ए॒जान् । इ॒ंद्रं । चा॒ता । उ॒त । भ॒व॒ । व॒रू॒ता ।

अ॒स्माका॑सः । ये । नृ॒ऽत॒मासः॑ । अ॒र्यः । इ॒ंद्रं । सू॒रयः॑ । दधि॒रे । पु॒रः । नः॑ ॥ ७ ॥

अध स्मापि च हे इंद्र ते त्वदीयाश्चर्षणयः पुरुषा यददैजान् एज्युर्भोत्या कपेयुः त्वं तेषां चाता पालको भव । उतापि च वरूता संभक्ता भव । अस्माकासोऽस्मदीया नृतमासो नेतृतमा ये मनुष्या हे इंद्र त्वामर्थोऽरयो । प्रापयितार इत्यर्थः । तेषां चाता भव । हे इंद्र सूरयो ये खोतारो नोऽस्मान्पुरो दधिरे पुरश्चक्रिरे तेषां च चाता भवेति ॥

साकमेधेषु माहिंश्यामिष्टाविद्रस्य वृचघ्नो याज्या । सूचितं च । अनु ते दायि मह इंद्रियाय विश्वकर्मन्ह-विषा वावृधानः । आ० २. १८. इति ॥ अनुक्रीनान्येकाहि निष्केवल्य एषैव सूक्तमुखीया । सूचितं च । अनु ते दायि मह इंद्रियाय कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे । आ० ९. ५. इति ॥

अ॒नु ते॑ दायि॒ मह॑ इं॒द्रियाय॑ स॒चा ते॑ वि॒श्वम॒नु वृ॒च॒ह॒त्ये॑ ।

अ॒नु॒ स॒च॒म॒नु॒ सहो॑ य॒ज॒च॒ंद्रं दे॒वेभि॑र॒नु ते॑ नृ॒ष॒त्ये॑ ॥ ८ ॥

अ॒नु॒ । ते॒ । दायि॑ । मह॑ । इं॒द्रियाय॑ । स॒चा । ते॒ । वि॒श्वं । अ॒नु॒ । वृ॒च॒ऽह॒त्ये॑ ।

अ॒नु॒ । स॒चं । अ॒नु॒ । सहो॑ । य॒ज॒च॒ । इं॒द्रं । दे॒वेभिः॑ । अ॒नु॒ । ते॒ । नृ॒ऽस॒त्ये॑ ॥ ८ ॥

हे इंद्र महे महति ते तुभ्यमिंद्रियायैश्वर्यार्थमनु दायि । अन्वदायि । अनुदीयते स्म । वृचहत्ये वृचवधे

निमित्ते ते तुभ्यं विश्वं समस्तं सत्त्वा सत्यमनु दायि । कैः किमनु दायीति तदुभयमाह । येन विश्वं विभर्ति तत्त्वं बलमनु दायि । येन शत्रून्भिभवति तदनुविशिष्टं सहो बलमनु दायि । हे यज्ञ च यज्ञीयेन्द्र ते तुभ्यं गृषह्ये युद्धे देवेभिः सर्वेदेवैरेतत्सर्वमनु दायि ॥

ए॒वा नः॒ स्मृ॒धः॒ सम॒जा स॒मत्स्वि॒न्द्रं रा॒रं॒धि मि॒थ॒तीर॒दे॒वीः ।

वि॒द्याम॒ वस्त्रो॒रव॒सा गृ॒णन्तो॒ भर॒द्वा॒जा उ॒त तं इ॒न्द्र नू॒नं ॥ ९ ॥

ए॒व । नः॒ । स्मृ॒धः॒ । सं । अ॒ज॒ । स॒मत्॒ऽसु॒ । इ॒न्द्र । रा॒रं॒धि । मि॒थ॒तीः । अ॒दे॒वीः ।

वि॒द्याम॒ । वस्त्रोः॒ । अ॒व॒सा । गृ॒णन्तः॒ । भर॒त्॒ऽवा॒जाः । उ॒त । ते॒ । इ॒न्द्र । नू॒नं ॥ ९ ॥

हे इन्द्र एवैव सुतस्त्वं नोऽस्मदीयाः स्मृधः शत्रुसेनाः समत्सु संग्रामेषु समज । शत्रुवधार्थं प्रेरय । किंच मिथतीर्हि सतीरदेवीरामुरीः सेना ररंधि । अस्मदर्थं वशीकुरु । उतापि च हे इन्द्र ते गृणतस्त्वां सुवन्तो भरद्वाजा वयमवसानेन सह वस्त्रोर्वासस्व । निवासमित्यर्थः । नूनमवश्यं विद्याम । लभेमहि ॥ २० ॥

श्रुधी न इद्रेत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं चैष्टुभैन्द्र । तथा चानुक्रम्यते । श्रुधी नोऽष्टाविति । विनियोगो लैंगिकः ॥

श्रु॒धी न॒ इ॒न्द्र ह्य॒याम॒सि त्वा म॒हो वा॒ज॒स्य सा॒ती वा॒वृषा॒णाः ।

सं य॒द्विशोऽय॑न्त॒ शूर॑सा॒ता उ॒ग्रं नोऽवः॒ पा॒र्ये अ॒ह॒न्दाः ॥ १ ॥

श्रु॒धि । नः॒ । इ॒न्द्र । ह्य॒याम॒सि । त्वा॒ । म॒हः । वा॒ज॒स्य । सा॒ती । वा॒वृषा॒णाः ।

सं । यत् । वि॒शः । अ॒य॑न्त । शूर॑ऽसा॒तौ । उ॒ग्रं । नः॒ । अ॒वः । पा॒र्ये । अ॒ह॒न् । दाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ववृषाणाः सोमैस्त्वां सिंचन्तो वयं स्रोतारो महो महतो वाजस्यान्नस्य साती लाभार्थं त्वा त्वां ह्ययामसि । आह्वयामः । हे इन्द्र त्वं नोऽस्माकं तदाह्वानं श्रुधि । गृणु । यवदा विशो जनाः शूरसातौ युद्धे समयन्त संगच्छन्ते तदा पार्येऽतिमेऽहन्नहनि दिवसे नोऽस्मभ्यमुग्रमुग्रमवो रचणं दाः । अदाः । प्रयच्छ ॥

त्वां वा॒जी ह॒वते॒ वाजि॒ने॒यो म॒हो वा॒ज॒स्य ग॒ध॒स्य सा॒तौ ।

त्वां वृ॒त्रेष्वि॒न्द्र स॒त्प॒तिं त॒रु॒चं त्वां च॒ष्टे मु॒ष्टि॒हा गो॒षु यु॒ध्यन् ॥ २ ॥

त्वां । वा॒जी । ह॒वते॒ । वाजि॒ने॒यः । म॒हः । वा॒ज॒स्य । ग॒ध॒स्य । सा॒तौ ।

त्वां । वृ॒त्रेषु॒ । इ॒न्द्र । स॒त्प॒तिं । त॒रु॒चं । त्वां । च॒ष्टे । मु॒ष्टि॒ऽहा । गो॒षु । यु॒ध्यन् ॥ २ ॥

वाजी हविल्लक्षणात्तवान्वाजिनेयो वाजिन्याः पुत्रो भरद्वाजो हे इन्द्र त्वां गधस्य सर्वैः प्राप्यस्य महो महतो वाजस्यान्नस्य सातौ लाभे निमित्ते हवते । स्तौति । अपि च हे इन्द्र सत्पतिं सज्जनानां पालकं तद्वत् कुर्जनानां तारकं त्वां वृत्रेषूपद्रवेषु निमित्तेषु भरद्वाजो हवते । मुष्टिहा मुष्टिबलेन शत्रूणां हन्ता गोषु निमित्तभूतासु युध्यन् शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन् भरद्वाजस्त्वां चष्टे । पश्यति । प्रतिपालयते ॥

त्वं क॒विं चो॒दयो॒ऽर्क॑सा॒तौ त्वं कु॒त्सा॒य श्रु॒णं दा॒श्रुषे॒ व॒र्क् ।

त्वं शि॒रो अ॒म॒र्म॒णः॒ परा॑ह॒न्त॒तिथि॒ग्वाय॑ शं॒स्यं क॒रि॒ष्यन् ॥ ३ ॥

त्वं । क॒विं । चो॒द॒यः । अ॒र्क॑ऽसा॒तौ । त्वं । कु॒त्सा॒य । श्रु॒णं । दा॒श्रुषे॒ । व॒र्क् ।

त्वं । शि॒रः । अ॒म॒र्म॒णः॒ । परा॑ । अ॒ह॒न् । अ॒ति॒थि॒ऽग्वाय॑ । शं॒स्यं । क॒रि॒ष्यन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वमर्कसातावज्जलाभार्थं कविं भार्गवमृषिं चोदयः । अचोदयः । प्रेरय । किंच हे इंद्र त्वं दामुषे हविर्दत्तवते कुत्साय शुष्णमसुरं वर्क । हेदितवानसि ॥ वर्गिति वृणक्तेऽहेदनार्थस्य लुङि रूपं ॥ तथा त्वमति-
थिवायातिथीनामभिर्गंचे दिवोदासाय शंसं सुखं सुखं करिष्यन् अमर्मणो मर्महीनमात्मानं मन्यमानस्य
शंबरस्य शिरः शीर्षं पराहन् । अवधीः ॥

त्वं रथं प्र भरौ योधमृष्वमावो युध्यंतं वृषभं दशद्युं ।

त्वं तुर्यं वेतसवे सचाहन्त्वं तुजिं गृणंतं मिद्र तूतोः ॥ ४ ॥

त्वं । रथं । प्र । भरः । यो॒धं । ऋ॒ष्वं । आ॒वः । यु॒ध्यंतं । वृ॒षभं । द॒श॒ऽद्युं ।

त्वं । तुर्यं । वे॒त॒स॒वे । स॒चा । अ॒ह॒न् । त्वं । तु॒जिं । गृ॒णंतं । इं॒द्र । तू॒तो॒रिति॑ तूतोः ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं वृषभसंज्ञकाय राज्ञे योधं युद्धसाधनमृष्वं महांतं रथं प्र भरः । प्रापयः । अपि च युध्यंतं
शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वंतं दशद्युं दश दिवसा युध्यतो यस्य गतास्तं वृषभमेतदाख्यं राजानमावः । युद्धादपीपलः ।
किंच त्वं वेतसव एतन्नाम्ने राज्ञे सचा सहायभूतः सन् तुर्यमसुरमहन् । हतवानसि । वेतमुनाम कश्चिदसुरः ।
अत्र तस्मादन्वोऽसावुच्यते । यद्वा । वेतसव इति तृतीयार्थे चतुर्थी । वेतमुनासुरेण सहितं तुर्यं हतवानसि ।
तथा च मंत्रांतरे श्रूयते । अहं पितेव वेतसूरभिष्टये तुर्यं कुत्साय स्रदिभं च रंधयं । ऋग्वे० १०. ४९. ४. इति ।
हे इंद्र त्वं गृणंतं त्वां सुवतं तुजिमेतदाख्यं राजानं तूतोः । अवर्धयः ॥

त्वं तदुक्थमिंद्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहस्रा शूरं दर्षि ।

अव गिरेदासं शंबरं हन्प्रावो दिवोदासं चित्राभिरूती ॥ ५ ॥

त्वं । तत् । उ॒क्थं । इं॒द्र । ब॒र्ह॒णा । क॒ः । प्र । य॒च्छ॒ता । स॒ह॒स्रा । शू॒रं । द॒र्षि ।

अ॒व । गि॒रेः । दा॒सं । श॒ंबरं । ह॒न् । प्र । आ॒वः । दि॒वः॒ऽदा॒सं । चि॒त्रा॒भिः । ऊ॒ती ॥ ५ ॥

हे इंद्र बर्हणा बर्हणः शत्रूणां हिंसकस्त्वमुक्थं प्रशस्यं तत्कर्म कः । अकरोः । किं तत्कर्मैत्युच्यते । हे शूर
वीरेन्द्र त्वं शता शतानि सहस्रा सहस्राणि च शंबरस्यानुचरान् भटान् दर्षि । विदारितवानसि । तथा च
निगमांतरे । अध्वर्यवो यः शतं शंबरस्य । ऋग्वे० २. १४. ६. इति । तथा त्वं दासं यज्ञादिकर्मणामुपक्षपयितारं
गिरिः पर्वतान्निर्गतं शंबरमसुरमव हन् । अवावधीः । तथापि श्रूयते । यः शंबरं पर्वतेषु क्षियंतं । ऋग्वे०
२. १२. ११. इति । किंच चित्राभिर्विचित्राभिरूती ऊतिमी रक्षाभिर्दिवोदासं राजानं प्रावः । प्रकर्षेण पाल-
यसि स्म ॥ ॥ २१ ॥

त्वं अज्ञाभिर्मंदसानः सोमैर्दभीतये चुमुरिमिद्र सिष्वप् ।

त्वं रजिं पिठीनसे दशस्यन्षष्टिं सहस्रा शच्या सचाहन् ॥ ६ ॥

त्वं । अ॒ज्ञा॒भिः । म॒ंद॒सा॒नः । सो॒मैः । द॒भी॒त॒ये । चु॒मु॒रि॒ । इं॒द्र । सि॒ष्व॒प् ।

त्वं । र॒जिं । पि॒ठी॒न॒से । द॒श॒स्य॒न् । ष॒ष्टिं । स॒ह॒स्रा । श॒च्या । स॒चा । अ॒ह॒न् ॥ ६ ॥

हे इंद्र अज्ञाभिः अज्ञापुरःसरमादरातिशयेनानुष्ठितैः कर्मभिर्मंदसानो मोदमानः । यच्छ्रद्धया युक्तं कर्म
तत्सारवद्भवति । तथा च श्रूयते । यदेव विषया करोति अद्योपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति । का० उ०
१. १. १०. इति । सोमैश्च मंदसानस्त्वं दभीतय एतन्नामकाय राजर्षये चुमुरिमेतदाख्यमसुरं सिष्वप् ।
अस्वापयः । अवधीरित्यर्थः । किंच हे इंद्र त्वं पिठीनस एतन्नामकाय रजिमेतदाख्यां कन्यां वा राज्यं वा
दशस्यन् प्रयच्छन् शच्या प्रक्षया षष्टिं षष्टिसंख्याकानि सहस्रा भटानां सहस्राणि सचा सह युगपदेवाहन् ।
अवधीः ॥

अ॒हं च॒न तत्सूरि॑भिरान॒श्यां तव॒ ज्याय॑ इ॒न्द्र सु॒म्भ॒मो॒जः ।

त्वया॒ यत्स्त॒वंते॒ स॒धवी॑र वी॒रास्त्रि॒व॒रू॒थेन॒ नहु॑षा श॒विष्ठ ॥ ७ ॥

अ॒हं । च॒न । तत् । सू॒रिऽभिः । आ॒न॒श्यां । तव॑ । ज्याय॑ । इ॒न्द्र । सु॒म्भं । ओ॒जः ।

त्वया॑ । यत् । स्त॒वंते । स॒धऽवी॒र । वी॒राः । त्रि॒व॒रू॒थेन॑ । नहु॑षा । श॒विष्ठ ॥ ७ ॥

हे सधवीर वीरैः सहित शविष्ठ बलवत्तमिन्द्र वीराः स्तोतारस्त्रिवरूथेन । वीणि वरूथान्यावरकाणि भुवनानि यस्य तेन । नहुषा शत्रूणां बंधकेन त्वया दत्तं यत्सुम्भं सुखमोजो बलं च क्षयते सुवर्ति हे इन्द्र तव त्वया दत्तं ज्यायोऽतिशयेन प्रशस्यं तत्सुम्भमोजोऽहं चनाहमपि भरद्वाजो सूरिभिर्मदीयैः स्तोतृभिः सहा नश्यां । प्राप्तुयां ॥

व॒यं ते॒ अ॒स्यामि॑न्द्र द्यु॒म्न॒हू॒तौ स॒खायः॑ स्याम॒ महि॒न् प्रे॒ष्टाः ।

प्रा॒तर्द॑निः क्ष॒त्र॒श्री॑रस्तु॒ श्रेष्ठो॑ घ॒ने वृ॒चाणां॑ स॒नये॑ ध॒नानां॑ ॥ ८ ॥

व॒यं । ते॒ । अ॒स्यां । इ॒न्द्र । द्यु॒म्न॒ऽहू॒तौ । स॒खायः॑ । स्या॒म । म॒हि॒न् । प्रे॒ष्टाः ।

प्रा॒तर्द॑निः । क्ष॒त्र॒ऽश्रीः । अ॒स्तु । श्रेष्ठः॑ । घ॒ने । वृ॒चाणां॑ । स॒नये॑ । ध॒नानां॑ ॥ ८ ॥

हे महिन् पूजनीयेन्द्र ते त्वदर्थं सखायः स्तोतारो वयमस्यां दुरुहतावस्मिन्धननिमित्ते स्तोत्रे प्रेष्ठा अतिशयेन प्रियाः स्याम । भवेम । प्रातर्दनिः । प्रतर्दनो नाम राजा । तस्य पुत्रः क्षत्रश्रीरेतन्नामको मम याज्यो राजा श्रेष्ठोऽस्तु । सर्वेषामुत्कृष्टो भवतु । किमर्थं । वृचाणां शत्रूणां घने वधाय च धनानां वसूनां सनये संभजनाय च श्रेष्ठोऽस्त्विति संबंधः ॥ २० ॥

किमस्य मदे इत्यष्टवचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं । अनुक्रांतं च । किमस्यांत्या चायमानस्याभ्यावर्तिनो दानमुतिः । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । अंत्यायास्तु दानमुतिरूपत्वाद्या तेनोच्यत इति न्यायेन दानमेव देवता ॥ विनियोगो जैगिकः ॥

कि॒म॒स्य॒ मदे॑ कि॒म्व॒स्य॒ पी॒तावि॑न्द्रः कि॒म॒स्य॒ स॒ख्ये च॑कार ।

र॒णा वा॒ ये नि॒षदि॑ किं ते॒ अस्य॑ पु॒रा वि॑वि॒द्रे कि॒मु नू॒त॒नासः॑ ॥ १ ॥

किं । अ॒स्य॒ । मदे॑ । किं । उं॒ इति॑ । अ॒स्य॒ । पी॒तौ । इ॒न्द्रः । किं । अ॒स्य॒ । स॒ख्ये । च॒का॒र ।

र॒णाः । वा॒ । ये । नि॒ऽसदि॑ । किं । ते॒ । अ॒स्य॒ । पु॒रा । वि॒वि॒द्रे । किं । उं॒ इति॑ । नू॒त॒नासः॑ ॥ १ ॥

भरद्वाज ऋषिः फलविलंबवनासहिष्णुः सन् अनयेन्द्रमाक्षिपति । अस्य सोमस्य मदे सतीन्द्रः किं चकार । छतवान् । किमु किंचास्य सोमस्य पीतौ पाने सति किं चकार । अस्य सोमस्य सख्ये सखित्वे किं चकार । पा॒नात्पूर्वमिन्द्रः सोमेन सह वसतीत्यर्थः । अस्य सोमस्य निषदि गृहे रणा वा ये स्तोतारश्च संति ते स्तोतारः पुरा पूर्वं हे इन्द्र ते त्वत्तः किं विविद्रे । किं लिभिरि । नूतनासो नूतना इदानीतनाः स्तोतारश्च किमु लिभिरि ॥

स॒द॒स्य॒ मदे॑ स॒द्व॒स्य॒ पी॒तावि॑न्द्रः स॒द॒स्य॒ स॒ख्ये च॑कार ।

र॒णा वा॒ ये नि॒षदि॑ स॒त्ते अस्य॑ पु॒रा वि॑वि॒द्रे स॒दु नू॒त॒नासः॑ ॥ २ ॥

सत् । अ॒स्य॒ । मदे॑ । सत् । उं॒ इति॑ । अ॒स्य॒ । पी॒तौ । इ॒न्द्रः । सत् । अ॒स्य॒ । स॒ख्ये । च॒का॒र ।

र॒णाः । वा॒ । ये । नि॒ऽसदि॑ । सत् । ते॒ । अ॒स्य॒ । पु॒रा । वि॒वि॒द्रे । सत् । उं॒ इति॑ । नू॒त॒नासः॑ ॥ २ ॥

एवमाक्षिप्त इन्द्रसखा ऋषय ईप्सितं धनं प्रददौ । तदनंतरमृषिरिन्द्रसकाशात्संपूर्णकामः सन् पुरा यान्युपालम्भप्रतिपादकानि वाक्यान्युवोचेदानीं तानि निराकरोति । इन्द्रोऽस्य सोमस्य मदे सत् शुभं कर्म चकार । अस्य सोमस्य पीतो पाने सत् शुभं कर्म चकार । अस्य सखे सत् शुभं चकार । ये रणा वा स्तोता-
रस्य ते निषदि गृहे । यज्ञगृह इत्यर्थः । पुरा पूर्वं हे इन्द्र ते त्वत्तः सत् शुभं कर्म विविद्रे । लेभिरे । नूतनास इदानींतनाः स्तोतारः सद्यु शुभमेव कर्म लेभिरे ॥

नहि नु ते महि॒मनः॑ सम॒स्य न म॒घव॑न्म॒घव॒त्त्वस्य॑ वि॒द्य ।

न राध॑सोराधसो नूत॑नस्ये॒द्र नकि॑र्दे॒दृश इ॒न्द्रियं ते ॥३॥

न॒हि । नु । ते । म॒हि॒मनः॑ । स॒म॒स्य । न । म॒घ॒ऽव॒न् । म॒घ॒व॒त् । त्व॒स्य॑ । वि॒द्य ।

न । राध॑सः॒ऽराध॑सः । नूत॑नस्य । इ॒न्द्र । नकि॑ः । दृ॒दृ॒शे । इ॒न्द्रि॒यं । ते ॥३॥

हे मघवन्धनवन्निद्र ते त्वदीयस्य समस्य समस्तस्य महिमनो महिम्नो महिमानं नहि विद्य । वयं न जानीमः ॥ शुशब्दः पूरणः ॥ तथा मघवत्त्वस्य त्वदीयस्य धनिकत्वस्य च वयं न जानीमः । नूतनस्य सुत्यस्य राधसो राधसस्त्वदीयं सर्वं धनं च न जानीमः ॥ सर्वत्र द्वितीयार्थे षष्ठो ॥ हे इन्द्र ते त्वदीयमिन्द्रियं सामर्थ्यं नकिर्देदृशे । केनापि न दृश्यते ॥

ए॒तस्य॑त्तं इ॒न्द्रि॒यम॑चेति॒ येना॑व॒धीर्व॑रशि॒खस्य॑ शेषः ।

वज्र॑स्य॒ यत्ते॒ निह॑तस्य॒ शुष्मा॑त्स्व॒नाच्चि॑दि॒न्द्र पर॑मो द॒दार ॥४॥

ए॒तत् । त् यत् । ते । इ॒न्द्रि॒यं । अ॒चेति॑ । येन॑ । अ॒व॒धीः । व॒र॒ऽशि॒खस्य॑ । शेषः ।

वज्र॑स्य । यत् । ते । नि॒ऽह॑तस्य । शुष्मा॑त् । स्व॒नात् । चि॒त् । इ॒न्द्र । प॒र॒मः । द॒दार ॥४॥

हे इन्द्र येन वीर्येण वरशिखस्य । वरशिखो नाम कश्चिदसुरः । तस्य शेषः शेषांसि पुत्रान् । शेष इत्यपत्य-
नामेतत् । अवधीः अहिंसीः ते त्वदीयमेतत्तत्तदिदमिन्द्रियं वीर्यमचेति । अस्माभिरज्ञायि । हे इन्द्र यद्यस्माच्छु-
ष्माद्वलान्निहतस्य प्रेरितस्य त्वदीयवज्रस्य स्वनाच्चित् ध्वनेरेव परमो वरशिखस्य पुत्राणां मध्ये बलादाधिक्ये-
नोत्कृष्टः कश्चित्पुत्रो ददार अदीर्यत ॥

व॒धीर्दि॒न्द्रो व॒रशि॑खस्य॒ शेषो॑ऽभ्याव॒र्तिने॑ चा॒यमा॒नाय॑ शि॒क्षन् ।

वृ॒चीव॑तो॒ यज्ञ॑रि॒यूपी॑यायां ह॒न्पूर्वे॑ अ॒र्धे भि॒यसा॑प॒रो द॑र्त ॥५॥

व॒धीत् । इ॒न्द्रः । व॒र॒ऽशि॒खस्य॑ । शेषः । अ॒भि॒ऽआ॒व॒र्तिने॑ । चा॒य॒मा॒नाय॑ । शि॒क्षन् ।

वृ॒चीव॑तः । यत् । ह॒रि॒ऽयू॒पी॑यायां । ह॒न् । पूर्वे॑ । अ॒र्धे । भि॒य॒सा । अ॒प॒रः । द॑र्त ॥५॥

पूर्वीकृतेवार्थमनया विवृणोति । अयमिन्द्रज्ञायमानाय चयमानस्य राज्ञः पुत्रायाभ्यावर्तिन एतन्नामकाय
राज्ञे शिक्षन् ईप्सितानि वसूनि प्रयच्छन् वरशिखस्यासुरस्य शेषः पुत्रान्वधीत् । अवधीत् । अहिंसीत् । वरशि-
खस्य पुत्रान् कथमवधीदित्युच्यते । यद्यदायमिन्द्रो हरियूपीयायां । हरियूपीया नाम काचिन्नदी काचिन्नगरी
वा । तस्यां पूर्वेऽर्धे प्राग्भागे स्थितान् वृचीवतः । वृचीवान् नाम वरशिखस्य कुलोत्पन्नः पूर्वः । तन्नोचजान्व-
रशिखस्य पुत्रान् हन् अवधीत् तदापरोऽपरभागे स्थितो वरशिखस्य श्रेष्ठः पुत्रो भियसा भीत्या दर्त ।
दोर्णोऽभूत् ॥ ॥ २३ ॥

चि॒श्च्छ॑तं व॒र्मिण॑ इ॒न्द्र सा॒कं य॒व्याव॑त्यां पु॒रू॒हूत॑ अ॒व॒स्या ।

वृ॒चीव॑तः॒ शर॑वे॒ पत्य॑मानाः पा॒त्रा भि॑दाना न्य॒र्थान्या॑यन् ॥६॥

त्रिंशत्शतं । वर्मिणः । इन्द्र । साकं । यव्याऽवत्यां । पुरुऽहूत । अवस्या ।

वृचीवतः । शरवे । पत्यमानाः । पात्रा । भिन्दानाः । निऽअर्थानि । आयन् ॥ ६ ॥

इदानीमुक्तमेवार्थं विवृणोति । हे पुरुहूत वज्रमिराहतेन्द्र अवस्या अवस्यया । अवोऽन्नं यशो वा । तद्वाक्या युद्धे त्वां जित्वा त्वं प्राप्नुयाम यशो वा प्राप्नुयामेति कामयमानाः शरवे हिंसायै । त्वां हिंसितु-
मित्यर्थः । पत्यमाना अभिपतंतोऽभिगच्छंतः पात्रा पात्राणि यज्ञसाधनानि भिन्दाना भिन्दतो वर्मिणः कवच-
भृतस्त्रिंशच्छतं त्रिंशदधिकशतसंख्याका वृचीवतो वरशिखस्य पुत्राः साकं युगपदेव यव्यावत्यां पूर्वोक्तायां
हरियूपीयायां न्यर्थान्यर्थशून्यान्वायन् । अगच्छन् । विनाशं प्राप्नुवित्यर्थः ॥

यस्य गावावरुषा सुयवस्यू अंतरू षु चरतो रेरिहाणा ।

स संजयाय तुर्वशं परादाहृचीवतो दैववाताय शिष्यन् ॥ ७ ॥

यस्य । गावौ । अरुषा । सुयवस्यू इति सुऽयवस्यू । अंतः । ऊं इति । नु । चरतः । रेरिहाणा ।

स । संजयाय । तुर्वशं । परा । अदात् । वृचीवतः । दैवऽवाताय । शिष्यन् ॥ ७ ॥

अरुषारूपी रोचमानो सुयवस्यू शोभनतृणानीच्छती रेरिहाणा लेलिहानी पुनः पुनर्धासमास्वादयती ।
यद्वा । गतिविशेषं कुर्वती । यस्मिंद्रस्य संबंधिनी गावावश्चावंतर्वावापृथिव्योर्मध्येऽंतरिक्षे चरतो गच्छतः ॥ उ
सु इतीमां पूरणी ॥ स इन्द्रः संजयायैतन्नामकाय राज्ञे तुर्वशं राजानं परादात् । प्रददी । किं कुर्वन् ।
वृचीवतो वारशिखान् दैववाताय दैववातवंशोत्पन्नायाभ्यावर्तिने राज्ञे शिष्यन् वशीकुर्वन् । तेषां धनानि
प्रयच्छन्निति वा ॥

इयौ अग्ने रथिनो विंशतिं गा वधूमतो मघवा मह्यं संराट् ।

अभ्यावर्ती चायमानो ददाति दृणाशेयं दक्षिणा पार्थिवानां ॥ ८ ॥

इयान् । अग्ने । रथिनः । विंशतिं । गाः । वधूऽमतः । मघऽवा । मह्यं । संऽराट् ।

अभिऽआवर्ती । चायमानः । ददाति । दुऽनशां । इयं । दक्षिणा । पार्थिवानां ॥ ८ ॥

अधुना भरद्वाजः स्वस्मा अभ्यावर्तिना दत्तं धनजातमग्रे प्रकथयति । हे अग्ने मघवा धनवान् प्रभूतदानो
वा सम्राट् राजसूययाजी चायमानश्चयमानस्य पुत्रोऽभ्यावर्त्येतादाहृयो राजा रथिनो रथसहितान्वधूमतः
स्त्रीयुक्तान् दद्यान्मिथुनभूतान् विंशतिं विंशतिसंख्याकान् गाः पशून्मह्यं ददाति । प्रायच्छत् । पार्थिवानां पृथोर्व-
शजस्याभ्यावर्तिनो राज्ञः संबंधिनी ॥ पूजार्थं वज्रवचनं ॥ इयं दक्षिणा दुर्नशा केनापि नाशयितुमशक्या
भवति ॥ ॥ २४ ॥

आ गाव इत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं । अवेयमनुक्रमणिका । आ गावो गव्यं द्वितीयेंद्री वांत्थ्य पादोऽत्यानुष्टुप
जागतस्त्वचो द्वितीयादिरिति । भरद्वाज ऋषिः । इन्द्रो यज्वन् इत्याद्यस्त्वचो जागतः । उपेदमित्यंत्यानुष्टुप
शिष्टाश्चतसस्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य गौर्देवता द्वितीयायाः सूक्तांत्यपादस्य च विकल्पेनेन्द्रो देवता ॥ गवामुपस्थान
एतत्सूक्तं । सूचितं च । आगावीयमेके । आ० गृ० २. १०. ७. । इति ॥

आ गावौ अगमन्तु भद्रमक्रन्सीदंतु गोष्ठे रणयैत्वस्मे ।

प्रजावतीः पुरुषा इह स्युरिंद्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः ॥ १ ॥

आ । गावः । अगमन् । उत । भद्रं । अक्रन् । सीदंतु । गोऽस्थे । रणयंतु । अस्मे इति ।

प्रजाऽवतीः । पुरुऽरूपाः । इह । स्युः । इंद्राय । पूर्वीः । उषसः । दुहानाः ॥ १ ॥

गाव आगमन् । अस्मदीयं गृहमागच्छन्तु । उतापि च भद्रं भजनीयं शुभमकन । कुर्वन्तु । तथा गोष्ठेऽस्मदीये गवां स्थाने सीदन्तु । उपविशन्तु । तदनंतरमस्मि अस्मासु रणयन्तु । रमन्तां । अपि चेहास्मिन् गोष्ठे पुष्यरूपा नानावर्णा गावः प्रजावतीः प्रजावत्यः संततिसहिताः पूर्वोर्वह्य इन्द्रायिन्द्रार्थमुषस उपःकालान् प्रति दुहाना दोहमानाः स्युः । भवेयुः ॥

इन्द्रो यज्वने पृणते च शिष्यत्युपेहदाति न स्वं मुषायति ।

भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये नि दधाति देवयुं ॥ २ ॥

इन्द्रः । यज्वने । पृणते । च । शिष्यति । उप । इत् । ददाति । न । स्वं । मुषायति ।

भूयःऽभूयः । रयिं । इत् । अस्य । वर्धयन् । अभिन्ने । खिल्ये । नि । दधाति । देवऽयुं ॥ २ ॥

इन्द्रो यज्वने यजनशीलाय पृणते च स्तुतिभिः प्रीणयित्रे च स्तोत्रे शिष्यति । अपेक्षितं धनं ददाति । न केवलं स्रष्टेव दानमपि तु सर्वदेत्याह । उपेहदाति । उपेत्य सर्वदा ददात्येव । यज्वनः स्तोतृश्च स्वं स्वभूतं धनं न मुषायति । कदाचिदपि नापहरति । अपि चास्योभयविधस्य रयिं धनमात्मना दत्तं भूयो भूयः पुनः पुनर्वर्धयन्नित् वृद्धिं प्रापयन्नेव देवयुं देवमिन्द्रमात्मन इच्छन्तं तं जनमभिन्ने शत्रुभिरभेधे खिल्ये । खिलमप्रतिहतं स्थानं । तदेव खिल्यं ॥ स्वार्थिको यत् ॥ अन्यैर्गन्तुमशक्ये स्थले नि दधाति । निक्षिपति । निवासयतीत्यर्थः ॥

देवीनां हविःषु न ता नशन्ति न ता अर्वेति गोदेवताया याज्यापुरोनुवाक्ये । आ० ६. १४. ॥ गोस्तोमेऽपि मरुत्वतीयनिष्केवत्ययोरेते मूक्तमुखीये । सूचितं च । न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते न ता नशन्ति न दभाति तस्करः । आ० ९. ५. । इति ॥

न ता नशन्ति न दभाति तस्करो नासामामित्रो व्यथिरा दधर्षति ।

देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सह ॥ ३ ॥

न । ताः । नशन्ति । न । दभाति । तस्करः । न । आसां । आमित्रः । व्यथिः । आ । दधर्षति ।

देवान् । च । याभिः । यजते । ददाति । च । ज्योक् । इत् । ताभिः । सचते । गोऽपतिः । सह ॥ ३ ॥

ता गावो न नशन्ति । अस्मत्सकाशात् नशन्तु । किंच तस्करश्चोरोऽपि न दभाति । अस्मदीया गा न हिंसात् । तथामित्रोऽमित्रस्य शत्रोः संबन्धि व्यथिः शस्त्रमासामिमा गा ना दधर्षति । नाक्रमतु । गोपतिरेवभूतानां गवां स्वामी यजमानो याभिर्गोभिर्देवांश्चन्द्रादीनुद्दिश्य यजते यजनं करोति । या गा इन्द्रार्थं ददाति च प्रयच्छति च ताभिस्तादृशीभिर्गोभिः सह ज्योगित् चिरकालमेव सचते । संगच्छतां ॥

न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते न संस्कृतचमुप यन्ति ता अभि ।

उरुगायमभयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य वि चरन्ति यज्वनः ॥ ४ ॥

न । ताः । अर्वा । रेणुऽककाटः । अश्रुते । न । संस्कृतऽचं । उप । यन्ति । ताः । अभि ।

उरुऽगायं । अभयं । तस्य । ताः । अनु । गावः । मर्तस्य । वि । चरन्ति । यज्वनः ॥ ४ ॥

रेणुककाटो रेणोः पार्थिवस्य रजस उद्भेदकः ॥ कटिर्भेदनकर्मा ॥ अर्वा युद्धार्थमागतोऽश्वो ता गा नाश्रुते । न प्राप्नुयात् । तथा ता गावः संस्कृतचं विशसनादिसंस्कारं नाभ्युप यन्ति । नाभिगच्छन्तु । अपि च ता गावो यज्वनो यागशीलस्य तस्य मर्तस्य मनुष्यस्योद्गायं विस्तीर्णमनमभयं भयवर्जितं प्रदेशमनूद्दिश्य वि चरन्ति । विशेषेण गच्छन्तु ॥

गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छान् गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।

इमा या गावः स जनास इन्द्र इच्छामीहृदा मनसा चिदिन्द्रं ॥ ५ ॥

गावः । भगः । गावः । इन्द्रः । मे । अच्छान् । गावः । सोमस्य । प्रथमस्य । भक्षः ।

इमाः । याः । गावः । सः । जनासः । इन्द्रः । इच्छामि । इत् । हृदा । मनसा । चित् । इन्द्रं ॥ ५ ॥

गाव एव मह्यं भगो धनं भवतु । इन्द्रश्च मे मह्यं गावो गा अच्छान् । यच्छतु । गावः प्रथमस्य हविषां श्रेष्ठस्य सोमस्य भक्षो भक्षणं भवतु । अभिषुतस्य हि सोमस्य गन्धेनाज्यादिना संश्रयणत्वात् । हे जनासो जना इमा एवभूता या गावः संति सः । ता इत्यर्थः । ता एव गाव इन्द्रो भवन्ति । दधिघृतादिरूपेण द्रव्याप्यायनत्वात् । एवभूतमिन्द्रं हृदा श्रद्धायुक्तेन मनसा चित् ॥ चिदित्यर्थः ॥ इच्छामीत् । कामय एव । साधनभूता-भिर्गोभिरेवभूतमिन्द्रं यदुमिच्छामीत्यर्थः ॥

यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदश्रीरं चिक्कृणुया सुप्रतीकं ।

भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचो बृहद्वो वयं उच्यते सभासु ॥ ६ ॥

यूयं । गावः । मेदयथ । कृशं । चित् । अश्रीरं । चित् । कृणुथ । सुऽप्रतीकं ।

भद्रं । गृहं । कृणुथ । भद्रऽवाचः । बृहत् । वः । वयः । उच्यते । सभासु ॥ ६ ॥

हे गावो यूयं मेदयथ । आप्यायनं कुरुथेत्यर्थः । तथा कृशं चित् क्षीणमप्यश्रीरं चिदमंगलमपि सुप्रतीकं शोभनांगं कृणुथ । कुरुथ । हे भद्रवाचः कल्याणधन्युपेता गावोऽसदीयं गृहं भद्रं कल्याणं कृणुथ । गोभिरुपेतं कुरुथ । सभासु यागपरिषत्सु हे गावो युष्माकं बृहन्नहद्वयोऽन्नमुच्यते । सर्वदीयत इत्यर्थः ॥

प्रजावन्तीः सूयवसं रिशन्तीः शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः ।

मा वः स्तेन ईशत माघशंसः परि वो हेती रुद्रस्य वृज्याः ॥ ७ ॥

प्रजाऽवन्तीः । सुऽयवसं । रिशन्तीः । शुद्धाः । अपः । सुऽप्रपाने । पिबन्तीः ।

मा । वः । स्तेनः । ईशत । मा । अघऽशंसः । परि । वः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः ॥ ७ ॥

हे गावो यूयं प्रजावन्तीः प्रजावत्यो वत्साभिर्युक्ता भवतेति शेषः । सूयवसं शोभनतृणं रिशन्ती रिशन्त्यो भक्षणार्थं हिंसन्त्यो भवत । सुप्रपाणे सुखेन पातये तटाकादीं शुद्धा निर्मला अप उदकानि पिबन्तीः पिबन्त्यश्च भवत । वो युष्मान् स्तेनस्तस्करो मेशत । मेशिष्ट । ईश्वरो मा भूत् । तथाप्यघशंसो व्याघ्रादिः शत्रुमेशत । अपि च वो युष्मानुद्रस्य कालात्मकस्य परमेश्वरस्य हेतिरायुधं च परि वृज्याः । परिवृणक्तु । परिहरतु ॥

उपेदमुपपर्वनमासु गोषूप पृच्यतां । उपं ऋषभस्य रेतस्युपैद् तव वीर्यं ॥ ८ ॥

उपं । इन्द्रं । उपऽपर्वनं । आसु । गोषु । उपं । पृच्यतां । उपं । ऋषभस्य । रेतसि । उपं ।

इन्द्रं । तव । वीर्यं ॥ ८ ॥

आसु गोष्विदमुपपर्वनमाप्यायनमुप पृच्यतां । संपृच्यतां । हे इन्द्र तव वीर्यं त्वदीयवीर्यं निमित्तं ऋषभस्य गवां गर्भमादधानस्य वृषभस्य रेतसीदमुपपर्वनमाप्यायनं । गोषु ह्याप्यायितासु सतीषु तत्संबन्धिबीरादिह-विर्हरिणैर्द्र आप्यायितो भवतीत्यर्थः । उपेति पुनर्वचनं पादभेदानां पूरणार्थमिति ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठस्य मंडलस्य तृतीयेऽनुवाके पंच सूक्तानि व्याकृतानि । इंद्रं व इति षडृचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैद्युभिर्द्रं । अनुक्रम्यते च । इंद्रं षडिति । गतो विनियोगः ॥

इंद्रं वो नरः सख्याय सेपुर्महो यंतः सुमतये चकानाः ।

महो हि दाता वज्रहस्तो अस्ति महामु रणवमवसे यजध्वं ॥ १ ॥

इंद्रं । वः । नरः । सख्याय । सेपुः । महः । यंतः । सुऽमतये । चकानाः ।

महः । हि । दाता । वज्रऽहस्तः । अस्ति । महः । ऊं इति । रणं । अवसे । यजध्वं ॥ १ ॥

हे यजमाना वो युष्माकं संबंधिनो नरो नेतार ऋत्विजः सख्याय सखिभावार्थमिंद्रं सेपुः । परिचरंति स्पृशंति वा । कथंभूताः । महो महान्ति स्तोत्राणि यंत उपयंतः प्राप्तवंतः । कुर्वंत इत्यर्थः । तथा सुमतये । सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिका तदीया बुद्धिः । तां चकानाः कामयमानाः ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । चकाना इति कामयतेऽच्छादसं रूपं ॥ यद्वा । महो महत्कर्म यंतोऽनुतिष्ठंतः सुमतये सुमतिं शोभनां स्तुतिं चकानाः शब्दयंतः ॥ कै गे शब्द इत्यस्माद्धिटः कानचि रूपं ॥ हि यस्माद्वज्रहस्तो वज्रपाणिरिंद्रो महो महतो धनस्य दातास्ति भवति तस्माद्रणं रमणीयं महामु महान्तमेवावसे रक्षणाय यजध्वं । हविर्भिः पूजयत ॥

आ यस्मिन्हस्ते नर्या मिमिक्षुरा रथे हिरण्यये रथेष्टाः ।

आ रश्मयो गर्भस्त्योः स्थूरयो राध्वन्नश्वांसो वृषणो युजानाः ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । हस्ते । नर्याः । मिमिक्षुः । आ । रथे । हिरण्यये । रथेऽस्थाः ।

आ । रश्मयः । गर्भस्त्योः । स्थूरयोः । आ । अध्वन् । अश्वासः । वृषणः । युजानाः ॥ २ ॥

यस्मिन्निंद्रे नर्या नृभ्यो हिता राय आ मिमिक्षुः आसिच्यंति आपुर्यंति ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ इंद्रं कुर्वेति चेत् । हस्ते तदीये बाह्वी । यद्वा । एतत्समानाधिकरणमिंद्रस्य विशेषणं । हस्ते हंतर्त्यस्मिन्निंद्र इत्यर्थः । उक्तं यास्केन । हस्तो हन्तेः प्राशुर्हने । नि० १. ७. । इति । यद्वा । इंद्रं यस्मिन्निंद्रे वर्तमाना राय आ मिमिक्षुः आसिच्यंति आपुर्यंति स्तोत्रं । यश्चेद्रो रथेष्टा रथे स्थाता तत्स्वभावः सन् हिरण्यये सुवर्णमये रथ आ तिष्ठति । यद्वा । रथेष्टा रथेऽवस्थिता रायो धनानि हिरण्यमये रथे तिष्ठन् य इंद्र आ सिच्यंति अभिवर्षति । यस्य च स्थूरयोः स्थूलयोर्विसृतयोगमस्त्योः । बाहुनामैतत् । बाहुो रश्मयोऽभीश्व आ सिच्यंति आद्यस्यंति । यस्य चाश्वासोऽश्वा वृषणः सेक्तारो युवानो युजाना रथे युज्यमाना अध्वन्नध्वनि मार्गे आ मिमिक्षुः आसिच्यंति आपुर्यंति । आगच्छंतीत्यर्थः । तमिंद्रं सुम इति शेषः ॥

श्रिये ते पादा दुव आ मिमिक्षुर्धृष्णुर्वज्री शर्वसा दक्षिणावान् ।

वसानो अत्कं सुरभिं दृशे कं स्वर्णं नृनृविषिरो बभूथ ॥ ३ ॥

श्रिये । ते । पादा । दुवः । आ । मिमिक्षुः । धृष्णुः । वज्री । शर्वसा । दक्षिणाऽवान् ।

वसानः । अत्कं । सुरभिं । दृशे । कं । स्वः । न । नृतो इति । इषिः । बभूथ ॥ ३ ॥

हे इंद्र श्रिय ऐश्वर्यार्थं ते त्वदीययोः पादा पादयोर्दुवः परिचरणमा मिमिक्षुः । आसिच्यंति । समर्पयंति ।

भरद्वाजः समर्पयति ॥ व्यत्ययेन बह्वचनं ॥ यद्वा । ते तव पादौ श्रिये अयितुं सेवितुं दुवः परिचरणाभासि-
चन्ति । अनुतिष्ठन्ति । यत्स्वं श्वसा बलेन धृष्णुः शत्रूणां धर्षको वज्री वज्रवान् दक्षिणावान् । दक्षिणा सोतुभ्यो
दातव्यं धनं । तद्दानं हे नृतो नेतरिन्द्रं स त्वं सुरभिं प्रशस्तमत्वं सततगमनशीलमात्मीयं रूपं दृशे सर्वेषां
दर्शनार्थं वसान आच्छादयन् स्वर्णं सूर्यं इव इविरो गन्तव्यणीयो वा बभूथ । भवसि । कमिति पूरकः ॥

स सोमं आमिष्यतमः सुतो भूद्यस्मिन्पक्तिः पच्यते संति धानाः ।

इंद्रं नरः स्तुवंतो ब्रह्मकारा उक्था शंसंतो देववाततमाः ॥ ४ ॥

सः । सोमः । आमिष्यऽतमः । सुतः । भूत् । यस्मिन् । पक्तिः । पच्यते । संति । धानाः ।

इंद्रं । नरः । स्तुवंतः । ब्रह्मऽकाराः । उक्था । शंसंतः । देववातऽतमाः ॥ ४ ॥

यः सोमो वच्यते स सोमः सुतोऽभिषुतः सन् आमिष्यतम आमिषुख्येन मिश्रतमो भूत् । इंद्रेणात्यर्थं
संगच्छते । यस्मिन् सोमोऽभिषुते सति पक्तिः पक्त्व्यः पुरोडाशादिः पच्यते । भूष्टद्वा धानाः । तास्य संति
हविरर्थं संस्कृता भवन्ति । यस्मिंश्च सोमोऽभिषुते नरो नेतारो ब्रह्मकारा ब्रह्मणोऽन्नस्य हविर्लक्षणस्य कर्तार
ऋत्विज इंद्रं स्तोत्रैः 'स्तुवंत उक्थोक्तानि शस्त्राणि च शंसंत उच्चारयंतो देववाततमा देवानतिशयेनोपगता
भवन्ति स सोम इंद्रेण संमिश्रितोऽभूदित्यन्वयः ॥

न ते अंतः श्वसो धाय्यस्य वि तु बाबधे रोदसी महित्वा ।

आ ता सूरिः पृणति तृतुजानो यूथेवाप्सु समीजमान ऊती ॥ ५ ॥

न । ते । अंतः । श्वसः । धायि । अस्य । वि । तु । बाबधे । रोदसी इति । महिऽत्वा ।

आ । ता । सूरिः । पृणति । तृतुजानः । यूथाऽईव । अप्ऽसु । संऽईजमानः । ऊती ॥ ५ ॥

हे इंद्र ते तवास्थोक्तगुणस्य श्वसो बलस्थान्तोऽवसानं न धायि । अत्र केवलोऽपि दधातिरवपूर्वार्थो
द्रष्टव्यः । नावाधायि । अस्माभिर्नोज्ञायीत्यर्थः । यद्वलं रोदसी बावापृथिव्यौ महित्वा महत्त्वेन तु क्षिप्रं वि
बाबधे । यस्माद्वलाद्यावापृथिव्यौ बिभीत इत्यर्थः । ता तद्वलं सूरिः स्तोता तूतुजानस्त्वरितः सन् ऊती
ऊत्या तर्पकेण हविषा समीजमानः सम्यग्यजन् आ पृणति । आपूरयति । तत्र दृष्टान्तः । यूथेवाप्सूदकेषु
गवां यूथानीव यथा गोपालोऽपः पाययन्नस्तिर्पयति तद्वत् ॥

एवेदिंद्रः सुहवं ऋष्वो अस्तूती अनूती हिरिशिप्रः सत्वा ।

एवा हि जातो असमात्योजाः पुरु च वृचा हनन्ति नि दस्यून् ॥ ६ ॥

एव । इत् । इंद्रः । सुहवः । ऋष्वः । अस्तू । ऊती । अनूती । हिरिऽशिप्रः । सत्वा ।

एव । हि । जातः । असमातिऽओजाः । पुरु । च । वृचा । हनन्ति । नि । दस्यून् ॥ ६ ॥

एवैवमुक्तेन प्रकारेण ऋष्वो महानिंद्रः सुहवोऽस्तु सुखेनाह्लातव्यो भवतु । इदिति पूरणः । हिरिशिप्रः ।
शिप्रे हनु नासिके वा । हरितवर्णे शिप्रे यस्य तादृश इंद्र ऊती ऊत्यागमनेनानुती अनुत्थानागमनेन वा सत्वा
गमयिता भवति धनानां । स्वयमागतोऽनागतोऽपि सोतुभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । एवा ह्येवं हि जातः
प्रादुर्भूतोऽयमिंद्रोऽसमात्योजा असमात्यसमानमनुपममुत्कृष्टतरमोजो बलं यस्य तादृशः सन् पुष पुष्यणि
बह्वनि च वृचा वृचाण्यावरकाणि रक्षःप्रभृतीनि हनति । हिनस्तु । तथा दस्यूनुपपयितुं शत्रून् नि हंतु ॥ ११ ॥

भूय इदिति पंचर्वं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं चैष्टुभमिंद्रं । भूयः पंचेत्यनुक्रांतं ॥ अग्निष्टोमे माध्वंदिनसवने
ऽच्छावाकशस्त एतत्सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । उदित्वस्य रिच्यते भूय इत् । आ० ५. १६. इति ॥ महाव्रतेऽपि
निष्केवत्य एतत्सूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । भूय इद्वानुधे वीर्याय नृणामु त्वा । ऐ० आ० ५. १. ६. इति ॥

भूय इहावृधे वीर्यायै एको अजुर्यो दयते वसूनि ।

प्र रिरिचे दिव इंद्रः पृथिव्या अर्धमिदस्य प्रति रोदसी उभे ॥ १ ॥

भूयः । इत् । वृधे । वीर्याय । एकः । अजुर्यः । दयते । वसूनि ।

प्र । रिरिचे । दिवः । इंद्रः । पृथिव्याः । अर्ध । इत् । अस्य । प्रति । रोदसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

अयमिंद्रो भूय इद्वज्जतरमेव वावृधे । प्रवृद्धोऽभूत् । किमर्थं । वीर्याय वीरकर्माणि वृत्रवधादीनि कर्तुं । एको मुख्योऽजुर्यो जरयितुमशकः स चेद्रो वसूनि धनानि दयते । सोतृभ्यो ददाति । तथा दिवो बुजो-
कात्पृथिव्या भूमेश्चायमिंद्रः प्र रिरिचे । अतिरिच्यते । किं अस्विन्द्रस्योभे रोदसी दावापृथिव्यावर्धमिदधमेव
प्रति । अस्विन्द्रस्वार्धो भागो दावापृथिव्योः प्रतिनिधिर्भवतीत्यर्थः ॥

अधा मन्ये बृहदसुर्यमस्य यानि दाधार नकिरा मिनाति ।

दिवेदिवे सूर्यो दर्शतो भूवि सन्नान्युर्विया सुक्रतुर्धात् ॥ २ ॥

अध । मन्ये । बृहत् । असुर्य । अस्य । यानि । दाधार । नकिः । आ । मिनाति ।

दिवेऽदिवे । सूर्यः । दर्शतः । भूत् । वि । सन्नानि । उर्विया । सुऽक्रतुः । धात् ॥ २ ॥

अधाधुनास्विन्द्रस्य बृहन्नहदसुर्यमसुरहननकुशलं बलं मन्ये । स्तौमि ॥ मन्यतिः स्तुतिकर्मा ॥ स चेद्रो यानि
कर्माणि दाधार धारयति तानि नकिरा मिनाति । न कश्चिदपि हिनस्ति । कानि पुनस्तानि । उच्यते । दिवे
दिवे प्रतिदिनं वृत्रेणावृतः सूर्यो दर्शतो दर्शनीयो भूत् । भवति । आपरकस्यामुरस्य वधेन सूर्यं प्रकाशितवा-
नित्यिकं कर्म । सुक्रतुः शोभनकर्मा स इंद्रः सन्नानि भुवनान्युर्वियोरूपिण विसीर्णानि वि धात् । व्यधात् ।
अकार्षीत् । इदमपरं कर्म । एतदादीनि बह्वि कर्माणि कृतवानित्यर्थः ॥

अद्या चिन्नु चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरदो गानुमिंद्र ।

नि पर्वता अद्यसदो न सेदुस्त्वया दृह्णानि सुक्रतो रजांसि ॥ ३ ॥

अद्य । चित् । नु । चित् । तत् । अपः । नदीनां । यत् । आभ्यः । अरदः । गानुं । इंद्र ।

नि । पर्वताः । अद्यऽसदः । न । सेदुः । त्वया । दृह्णानि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

रजांसि ॥ ३ ॥

हे इंद्र अद्या चिदद्यापि नु चित्पुरापि तव नदीनां संबंधिकं तदपः कर्म वर्तते । आभ्यो नदीभ्यो गानुं
मार्गमरदः प्रवहणार्थं व्यलिख इति यत्कर्म तत्सर्वदानुपपत्तीणं सद्गतेत इत्यर्थः । अपि च त्वदाज्ञया पर्वता
गिरयो नि वेदुः । निषणाः । उत्पतनं परित्यज्य क्वचिदेव स्थाने नैस्यल्येनोपविष्टा बभूवुः । अद्यसदो न ।
अद्यादनीयमन्नं । तदर्थं सीदंतः पुरुषा इव । यथा ते भोजनार्थं नैस्यल्येनासते तथेत्यर्थः । अतः कारणात् हे
सुक्रतो शोभनकर्ममिंद्र त्वया रजांसि सर्वे लोका दृह्णानि दृंहितानि स्थिरीकृता आसन् ॥

सत्यमिहन्न त्वावौ अन्यो अस्तींद्र देवो न मर्या ज्यायान् ।

अहन्नहिं परिशयानमणोऽवासृजो अपो अच्छा समुद्रं ॥ ४ ॥

सत्यं । इत् । तत् । न । त्वाऽवान् । अन्यः । अस्ति । इंद्र । देवः । न । मर्याः । ज्यायान् ।

अहन् । अहिं । परिऽशयानं । अणः । अवं । असृजः । अपः । अच्छ । समुद्रं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वक्ष्यमाणां तत्सत्यमित्यमेव नानृतं । त्वावान् त्वत्सदृशोऽभ्यो देवो नास्ति । त्वत्सदृशोऽभ्यो मर्त्यो मनुष्योऽपि नैव विद्यते । ज्यायानधिकोऽपि देवो मनुष्यो वा न खल्वस्ति । इति यन्नीयते तत्सत्यमेवेत्यर्थः । अपि च त्वमर्थ उदकं परिश्रयानं परिवृत्य श्रयानमहिं मेघमहन् । अवधीः । इत्वा च समुद्रमंतरिक्षं वल्लधिं वाक्छाभिमुख्येनाप उदकान्यवाहजः । अवाङ्मुखतया विहृष्टवानसीत्यर्थः ॥

त्वमपो वि दुरो विषूचीरिंद्रं दृळ्हमरुजः पर्वतस्य ।

राजाभवो जगतश्चर्षणीनां साकं सूर्यं जनयन्द्यामुषासं ॥ ५ ॥

त्वं । अपः । वि । दुरः । विषूचीः । इंद्रं । दृळ्हं । अरुजः । पर्वतस्य ।

राजा । अभवः । जगतः । चर्षणीनां । साकं । सूर्यं । जनयन् । द्यां । उषासं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं दुरो वृत्रेणावृता अपो विषूचीर्विविधमचंचलो यथा सर्वतः प्रवृत्ता भवति तथा व्यहजः । यतस्त्वं पर्वतस्य पर्वततो मेघस्य दृळ्हं दृढमप्यं बंधकप्रदेशमहजः अभांजीः । अपि च त्वं जगतः संबंधिनीनां चर्षणीनां प्रजानां राजाभवः । अधिपतिर्भवसि । किं कुर्वन् । सूर्यं द्यां बुल्लोकमुषासं च तमसा प्रावृतमेतत्त्रितयं साकं युगपदेव जनयन् प्रादुर्भावयन् । प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

अभूरेक इति पंचचर्मष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्य सुहोत्रस्यार्थः । उपांत्या शक्ररी शिष्टाश्चतसस्त्रिष्टुभः । इंद्रो देवता । अनुक्रम्यते च । अभूरेकः सुहोत्रसु चतुर्थी शक्ररीति ॥ महाव्रतस्य निष्केवच्य इदमादीन्यष्ट सूक्तानि शंसनीयानि । तथा पंचमारण्यकं । अभूरेको रयिपते रयीणामित्यष्टा सूक्तानि । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥ पुण्यस्य षष्ठेऽहनि निष्केवच्य इदं सूक्तं निविज्ञानं । सूचितं च । इंद्रं याह्युप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवच्यं । आ० ८. १. इति ॥ विश्वजिति माध्यादिनेऽच्छावाकशस्त्रे सामसूक्ताख्यमेतच्छंसनीयं । सूचितं च । अभूरेको रयिपते रयीणामिति सामसूक्तानि । आ० ८. ७. ॥

अभूरेको रयिपते रयीणामा हस्तयोरधिथा इंद्र कृष्टीः ।

वि तोके अप्सु तनये च सूर्योऽवोचंत चर्षणयो विवाचः ॥ १ ॥

अभूः । एकः । रयिपते । रयीणां । आ । हस्तयोः । अधिथाः । इंद्र । कृष्टीः ।

वि । तोके । अप्सु । तनये । च । सूर्ये । अवोचंत । चर्षणयः । विवाचः ॥ १ ॥

हे रयिपते धनस्य पालकेन्द्र एकः प्रधानभूतस्त्वं रयीणां धनानां स्वाम्यभूः । भवसि । यद्वा । रयीणां रयिपत इति संबंधः । एको रयिशब्दोऽनुवादो यथा गवामसि गोपतिरेक इंद्र । ऋग्वे० ७. ९८. ६. इति । तदानीमेको मुख्यस्त्वं भवसीति योजनीयं । अपि च हे इंद्र त्वं हस्तयोरात्मीययोर्बाह्वोः कृष्टीः प्रजा आधिथाः । आधत्से । सर्वं जगत्तवाक्षायां वर्तत इत्यर्थः । किंच चर्षणयो मनुष्यास्तोके पुत्रेऽप्सूदकेषु सूर्ये शत्रूणां प्रेरके तनये पीत्रेषु चैतेषु निमित्तभूतेषु सत्सु विवाचो विशिष्टाः सुतीर्थवोचंत । विविधं ब्रुवति ॥

त्वज्जियेन्द्र पार्थिवानि विश्वाच्युता चिच्यावयन्ते रजांसि ।

द्यावाक्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृळ्हं भयते अज्मन्ना ते ॥ २ ॥

त्वत् । भिया । इंद्र । पार्थिवानि । विश्वा । अच्युता । चित् । च्यवयन्ते । रजांसि ।

द्यावाक्षामा । पर्वतासः । वनानि । विश्वं । दृळ्हं । भयते । अज्मन् । आ । ते ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वत्त्वत्तो भिया भयेन विश्वा विश्वानि व्यापकानि पार्थिवानि । पृथिव्यंतरिक्षनाम । तच्च भवानि रजांस्युदकान्यच्युता चित् व्यावयितुमशक्यानपि व्यावयन्ते । मेघाः प्रच्यावयन्ति । वर्षन्तीत्यर्थः । अपि च हे इंद्र

ते तवा अजमन्नागमने सति द्यावाचासा द्यावापृथिवी पर्वतासो गिरयो वनानि वृक्षाश्च भयं प्राप्नुवन्ति । किं ब्रह्मना विश्वं सर्वं दृष्ट्वं स्थिरं प्राणिजातं भयते । बिभेति ॥

त्वं कुत्सेनाभि शुष्णमिन्द्राशुषं युध्य कुर्यवं गविष्टौ ।

दशं प्रपित्वे अर्धं सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविवे रपांसि ॥ ३ ॥

त्वं । कुत्सेन । अभि । शुष्णं । इन्द्र । अशुषं । युध्य । कुर्यवं । गोऽइष्टौ ।

दशं । प्रऽपित्वे । अर्धं । सूर्यस्य । मुषायः । चक्रं । अविवेः । रपांसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं कुत्सेन सहाशुषं शोषयितुमशक्यं प्रबलं शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतत्संज्ञमसुरमभि युध्य । अभ्य-
युध्यः । कुत्सेस्य साहाय्यार्थं तेनासुरेण सह युद्धं कृतवानसीत्यर्थः । तथा गविष्टौ । गावो बाणा इष्यंति
गच्छंतीति गविष्टिः संयामः । तस्मिन्कुपयमेतत्संज्ञमसुरं च दश । अदशः । हिंसितवानसि ॥ दश दशन
इत्येतस्माच्छांद्से लोटि रूपं ॥ अधापि च प्रपित्वे प्रपतने युद्धे सूर्यस्य चक्रं रथावयवभूतं मुषायः । अमुष्णाः ।
तदाप्रभृति सूर्यस्य रथ एकचक्रोऽभूत् । तथा चास्मान् । सप्त युञ्जति रथमेकचक्रं । ऋग्वे० १. १६४. २. इति ।
एतशाख्यस्य ऋषेः सूर्येण सह युद्धे तत्साहाय्यार्थमागत इन्द्रः सूर्यस्य चक्रमपहतवानित्याख्यातं । सूरश्चक्रं प्र
वृहज्जात ओजसा । ऋग्वे० १. १३०. ९. इति च निगमांतरं । अपि च रपांसि पापकारीणि रथः प्रभृतीन्विवेः ।
अस्मात्तोकादगमयः । अवधीरित्यर्थः ॥

त्वं शतान्यव शंबरस्य पुरो जघंधाप्रतीनि दस्योः ।

अशिष्टो यत्र शच्या शचीवो दिवोदासाय सुन्वते सुतक्रे भरद्वाजाय गृणते वसूनि ॥ ४ ॥

त्वं । शतानि । अव । शंबरस्य । पुरः । जघंध । अप्रतीनि । दस्योः ।

अशिष्टः । यत्र । शच्या । शचीऽवः । दिवःऽदासाय । सुन्वते । सुतऽक्रे । भरत्ऽवाजाय ।
गृणते । वसूनि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं शतानि शतसंख्यानि दस्योरुपचपयितुरसुरस्य शंबरस्येतत्संज्ञस्य पुरः पुरीरप्रतीनि ॥ लिग-
वत्ययः । केनाप्यप्रतिगता अव जघंध । अवाहन । हे शचीवः प्रज्ञावन हे सुतक्रे अभिषुतेन सोमेन क्रीतिन्द्र यत्र
यस्मिन्काले सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते दिवोदासाय शच्या प्रज्ञयाशिष्टो धनानि प्रादा गृणते सुवते भरद्वा-
जाय च वसूनि प्रादाः तस्मिन्काले शंबरः पुरोऽव जघंधेत्यन्वयः ॥

स सत्यसत्त्वन्महते रणाय रथमा तिष्ठ तुविनुम्ण भीमं ।

याहि प्रपथिन्नावसोप मद्विक्प्र च श्रुत आवय चर्षणिभ्यः ॥ ५ ॥

सः । सत्यऽसत्त्वन् । महते । रणाय । रथं । आ । तिष्ठ । तुविऽनुम्ण । भीमं ।

याहि । प्रऽपथिन् । अवसा । उप । मद्विक् । प्र । च । श्रुत । अवय । चर्षणिऽभ्यः ॥ ५ ॥

हे सत्यसत्त्वन् । सत्त्वाः सत्त्वानो भटा यस्य स तथोक्तः । हे तुविनुम्ण । तुवि ब्रह्मं नृणां धनं यस्य स
तथोक्तः । हे तादृशेन्द्र स त्वं महते रणाय संयामाय तदर्थं भीमं भयंकरमात्मीयं रथमा तिष्ठ । हे प्रपथिन्
प्रकृष्टमार्गेन्द्र अवसा रक्षणं सह तेन च रथेनोप याहि आगच्छ मद्विक् मदभिमुखः । तथा हे श्रुत विश्रुतेन्द्र
चर्षणिभ्यः प्रजाभ्यः प्र आवय च । अस्मान् प्रख्यापय च । सर्वासु प्रजासु मध्येऽस्मान्प्रख्यातान् कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

अपुर्वेति पंचर्चं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभमेन्द्र ॥ द्वितीये छांदोगिकेऽहनि निष्केषव्य एतत्सूक्तं । सूचितं च । अपूर्व्या
पुस्तमानि तां सु ते कीर्ति । आ० ८. ७. इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केषव्येऽस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

अपूर्व्या पुरु॒त॒मा॒न्यस्मै॒ म॒हे वी॒राय॑ त॒वसे॑ तुराय ।
 वि॒र॒प्ति॒ने व॒ज्रिणे॑ श॒ंत॒मा॒नि वचा॑स्या॒सा स्थवि॑राय तक्षं ॥ १ ॥
 अपूर्व्या । पुरु॒ऽत॒मा॒नि । अ॒स्मै । म॒हे । वी॒राय॑ । त॒वसे॑ । तुराय॑ ।
 वि॒ऽर॒प्ति॒ने । व॒ज्रिणे॑ । श॒ं॒त॒मा॒नि । वचा॑सि । आ॒सा । स्थवि॑राय । त॒क्षं ॥ १ ॥

अपूर्व्यापूर्व्याणि पूर्वैरुक्तानि भूतानि पुरुतमानि बज्रतमानि शंतमानि सुखस्तमानि वचांसि क्षुतिष्पाणि वाक्यान्यासास्यासा इन्द्राय तक्षं । अतक्षं । करोमि । कीदृशाय । महे महते वीराय विविधशत्रूणां मारयित्रे तवसे तवस्त्रिणे बलवते तुराय त्वरमाणाय विरप्तिने विशेषेण क्षुत्त्राय वज्रिणे वज्रवते स्थविराय प्रवृत्तय ॥

स मा॒तरा॑ सू॒र्येणा॑ क॒वी॒नाम॑वा॒सय॑दु॒जद॑द्रिं गृ॒णा॒नः ।
 स्वा॒धीभि॑र्ऋ॒क्भिर्वा॑व॒शान॑ उ॒दु॒स्त्रिया॑णाम॒सृज॑न्नि॒दानं॑ ॥ २ ॥
 सः । मा॒तरा॑ । सू॒र्येणा॑ । क॒वी॒नां । अ॒वा॒सय॑त् । रु॒जत् । अ॒द्रिं । गृ॒णा॒नः ।
 सु॒ऽआ॒धीभिः॑ । ऋ॒क्ऽभिः॑ । वा॒व॒शानः॑ । उ॒त् । उ॒स्त्रिया॑णां । अ॒सृज॑त् । नि॒ऽदानं॑ ॥ २ ॥

स इन्द्रो मातरा मातरी दिवं च पृथिवीं च कवीनां क्रांतदृग्निनामंगिरसामर्थाय सूर्येणावासयत् । प्राकाशयत् । किं कुर्वन् । अद्रिं गवामदर्शनाय बलेन स्थापितं पर्वतं रुजञ्जन् । यद्वा । कवीनामंगिरसामिति तृतीयार्थे षष्ठी । अंगिरोभिर्मृणालः सूयमान इति संबंधः । अपि च स्वाधीभिः शोभनध्यानैर्ऋक्भिः स्तोत्रभिरंगिरोभिर्वावशानः पुनः पुनः काम्यमानः सन् उस्त्रियाणां बलस्य भृत्यैः पणिभिरपहतानां गवां निदानं बंधनमुदच्छजत् । अमोचयत् ॥

स वह्नि॑भिर्ऋ॒क्भिर्गो॑षु शश्व॑न्मि॒त॒क्षुभिः॑ पु॒रु॒कृ॒त्वा जि॑गाय ।
 पु॒रः पु॒रो॒हा स॒खिभिः॑ स॒खी॒यन्द्वा॒ह्ना रु॒रोज॑ क॒विभिः॑ क॒विः सन् ॥ ३ ॥
 सः । वह्नि॑ऽभिः । ऋ॒क्ऽभिः । गो॑षु । शश्व॑त् । मि॒त॒क्षुऽभिः । पु॒रु॒ऽकृ॒त्वा । जि॒गा॒य ।
 पु॒रः । पु॒रः॒ऽहा । स॒खिऽभिः । स॒खि॒ऽयन् । द्वा॒ह्नाः । रु॒रो॒ज॒ । क॒विऽभिः । क॒विः । सन् ॥ ३ ॥

पुरुकृत्वा बज्रकर्मकृत्स इन्द्रो वह्निभिर्हविषां वोढुभिर्ऋक्भिः स्तोत्रभिः शश्वत्सर्वदा मितक्षुभिः संकुचितजानुभिरंगिरोभिः सह गोषु निमित्तभूतेषु जिगाय । असुरान् जितवान् । जित्वा च पुरोहा पुराणां हता स इन्द्रः सखिभिः समानख्यानैः कविभिः क्रांतप्रक्षीरंगिरोभिः सह सखीयन् सखित्वमात्मन इच्छन् कविः सन् स्वयमपि क्रांतप्रक्षो भवन् दृह्नाः स्थिराः पुर आसुरीः पुरी बरोज ॥

स नी॒व्याभि॑र्ज॒रितार॑म॒च्छा॑ म॒हो वा॒जेभि॑र्म॒हद्भि॑श्च॒ ऋषे॑भिः ।
 पु॒रु॒वीरा॑भिर्वृष॑भ क्षि॒ती॒नामा॑ गि॒र्वणः॑ सु॒वि॒ताय॑ प्र या॒हि ॥ ४ ॥
 सः । नी॒व्याभिः॑ । ज॒रि॒तार॑ । अ॒च्छ । म॒हः । वा॒जेभिः॑ । म॒हत्त॑ऽभिः । च । ऋषे॑भिः ।
 पु॒रु॒ऽवीरा॑भिः । वृष॑भ । क्षि॒ती॒नां । आ । गि॒र्वणः॑ । सु॒वि॒ताय॑ । प्र । या॒हि ॥ ४ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षक हे गिर्वणो गिरा क्षुत्त्रा संभजनीयेन्द्र स त्वं महो महद्भिर्वाजेभिर्वाजैर्महद्भिः

शुक्लैर्बलैश्च सह चित्तीनां प्रजानां मध्ये अरितारं स्रोतारमच्छाभिमुख्येन नीत्याभिर्नव्याभिर्नवतराभिः पुष्-
वीराभिः पुरुषाणां बहूनां वीरयित्रीभिर्वडवाभिरा प्र याहि । आगच्छ । किमर्थं । सुविताय शोभनाय ।
मुखप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥

स सर्गेण शर्वसा तक्तो अत्यैरप इंद्रो दक्षिणतस्तुराषाट् ।

इत्था सृजाना अनपावृदर्थं दिवेदिवे विविषुरप्रमृष्यं ॥ ५ ॥

सः । सर्गेण । शर्वसा । तक्तः । अत्यैः । अपः । इंद्रः । दक्षिणतः । तुराषाट् ।

इत्था । सृजानाः । अनपऽवृत् । अर्थं । दिवेऽदिवे । विविषुः । अप्रऽमृष्यं ॥ ५ ॥

तुराषाट् तुराणां हिंसकानां सोढाभिभविता स इंद्रः सर्गेण सर्वदोषुक्तेन शर्वसा बलेनात्यैरथैः सततगा-
मिभिस्तोभिर्वा तक्तः संगतः सन् दक्षिणतो दक्षिणायनेऽप उद्दकानि विखजतीति शेषः । इत्येत्यमनेन
प्रकारेण सृजानाः सृज्यमानास्ता आपोऽर्थं गंतव्यमप्रमृष्यमत्यैरक्षोभं समुद्रं दिवे दिवे प्रतिदिनमनपावृत्
अपावर्तनं पुनरागमनं यथा न भवति तथा विविषुः । व्याप्नुवन्ति ॥ अतैस्त्र्यन्त्रत्ययांतस्य रूपमर्थमिति ॥ ४ ॥

य ओजिष्ठ इति पंचर्वं दशमं सूक्तं शुनहोत्रस्थार्थं वैष्टुभमैंद्रं । अनुक्रम्यते च । य ओजिष्ठः शुनहोत्रस्त्विति ॥
महाव्रतेऽपि निष्किल्व्य उक्तो विनियोगः ॥

य ओजिष्ठ इंद्र तं सु नो दा मदो वृषन्स्वभिष्टिदास्वान् ।

सौवर्ष्यं यो वनवत्स्वश्वो वृत्रा समत्सु सासहृदमिचान् ॥ १ ॥

यः । ओजिष्ठः । इंद्र । तं । सु । नः । दाः । मदः । वृषन् । सुऽअभिष्टिः । दास्वान् ।

सौवर्ष्यं । यः । वनवत् । सुऽअर्ष्यः । वृत्रा । समत्सु । सासहृत् । अमिचान् ॥ १ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षयितरिंद्र त्वं यः पुन ओजिष्ठ ओजस्वितमो बलवन्तमो मदस्तव मादयिता ।
स्तुतिभिः स्तोतेत्यर्थः । स्वभिष्टिः शोभनाभ्येषणो दास्वान् । हविषां दानं दाः । तद्वान् । एवंगुणविशिष्टं तं पुत्रं
नोऽस्मभ्यं सु सुष्ठु दाः । देहि । यः पुनः स्वश्वः सन् समत्सु संग्रामेषु सौवर्ष्यं शोभनाश्वानां समुहं वनवत्
हिंस्यात् । तथा वृत्रा वृत्रान् वारयितुमिचान् शत्रूंश्च सासहृत् अत्यर्थमभिभवेत् तं दा इत्यन्वयः ॥

त्वां हीऽद्रावसे विवाचो हवन्ते चर्षणयः शूरसातो ।

त्वं विप्रैर्भिर्वि पणीरंशायस्वोत् इत्सनिता वाजमर्वा ॥ २ ॥

त्वां । हि । इंद्र । अर्वासे । विऽवाचः । हवन्ते । चर्षणयः । शूरऽसातो ।

त्वं । विप्रैर्भिः । वि । पणीन् । अशायः । त्वाऽर्जतः । इत् । सनिता । वाजं । अर्वा ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वां हि त्वामेव विवाचो विविधाः स्तुतिरूपा वाचो येषां तादृशाश्चर्षणयो मनुष्याः शूरसातो
शूरैः संभजनीये संग्रामेऽवसे रक्षणार्थं हवन्ते । आर्जयन्ति । किंच त्वं विप्रैर्भिर्विप्रैर्मैधाविभिरंगिरोभिः सार्धं
पणीन् । बलस्थानुचरा असुराः पणयः । तान्बध्नायः । विशेषेणाशाययः । हतवानित्यर्थः । अतस्त्वोत् इत्
त्यथोतो रक्षित एव सनिता संभक्ता पुरुषो वाजमर्जमर्वाभिगता भवति ॥

त्वं ताँ इंद्रोभयाँ अमिचान्दासा वृत्राण्यार्या च शूर ।

वधीर्वनेव सुधितेभिरत्कैरा पृत्सु दर्षि नृणां नृतम ॥ ३ ॥

त्वं । तान् । इंद्र । उभयान् । अमित्रान् । दासां । वृत्राणि । आर्यां । च । शूर ।
वधीः । वनाऽइव । सुऽधितेभिः । अक्लिः । आ । पृत्ऽसु । दर्षि । नृणां । नृऽतम् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं तानुभयानुभयविधानमित्रान् शत्रून्वधीः । अहिंसीः । के त उभयविधाः । दासोपक्षपयितृन्कर्मविरोधिनो वलप्रभृतीन्सुरान् ॥ सुपां सुलुगिति शस आकारः ॥ आर्यार्याणि कर्मानुष्ठातृत्वेन श्रेष्ठानि वृत्राणावरकाणि विश्वरूपादीनि च तानुभयविधानं हे शूर त्वं हतवानित्यर्थः । नृणां नैतृणां मध्ये नृत्मातिशयेन नेतर्हे इंद्र पृत्सु संयामेषु सुधितेभिः सुष्ठु निहितैरत्किरात्कीधैरायुधैरा दर्षि । अन्यानपि शत्रूनादृणांसि । विदारयसि । तच्च दृष्टान्तः । वनेव वनानीव । यथा वृक्षजातानि कुठारादिभिस्त्रिहन्ति तद्वत् ॥

स त्वं न इंद्राकवाभिरूती सखा विश्वायुरविता वृधे भूः ।
स्वर्षाता यद्भ्यामसि त्वा युध्यंतो नेमधिता पृत्सु शूर ॥ ४ ॥
सः । त्वं । नः । इंद्र । अकवाभिः । ऊती । सखा । विश्वऽआयुः । अविता । वृधे । भूः ।
स्वःऽसाता । यत् । ह्यामसि । त्वा । युध्यंतः । नेमऽधिता । पृत्ऽसु । शूर ॥ ४ ॥

हे इंद्र स तादृशस्त्वमकवाभिरुत्सिताभिरूती ऊतिभी रक्षाभिर्नोऽस्माकं वृधे वर्धनायाविता रक्षिता भूः । भव । तथा विश्वायुः सर्वतो गता त्वमस्माकं सखा च भव । नेमधिता । नेमशब्दोऽर्धवाची । उक्तं च । त्वो नेम इत्यर्धस्य । नि० ३. २०. । इति । अर्धाः कतिपयाः पुरुषा धीयंत एष्विति नेमधितयः संयामाः । तादृशेषु पृत्सु पृतनासु संयामेषु युध्यंतो युद्धं कुर्वंतो वयं स्वर्षाता स्वः सुष्ठुरणीयं धनं तस्य संभजनार्थं हे शूर त्वां यद्यदा ह्यामसि आह्वयामः तदानीं त्वमविता सखा च भवेत्यर्थः ॥

नूनं न इंद्रापराय च स्या भवं मृळीक उत नो अभिष्टौ ।
इत्था गृणंतो महिनस्य शर्मन्दिवि थाम पायै गोषतमाः ॥ ५ ॥
नूनं । नः । इंद्र । अपराय । च । स्याः । भवं । मृळीकः । उत । नः । अभिष्टौ ।
इत्था । गृणंतः । महिनस्य । शर्मन् । दिवि । स्याम् । पायै । गोसऽतमाः ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं नूनमव नोऽस्माकं स्याः । अस्रदीयो भव । अपराय चापरस्मिन्नन्यस्मिन्नपि कालेऽस्रदीयो भव । उतापि च त्वं नोऽस्माकमभिष्टावभिगमने सति मृळीकः सुवचिता भव । इत्येत्यमनेन प्रकारेण गृणंतः स्तुवंतो वयं गोषतमा महिनस्य महत्सव संबंधिनि दिवि द्योतमाने पायै दुःखस्य पारके शर्मन् शर्मणि सुखे स्याम । वर्तमाना भवेम ॥ ५ ॥

सं च त्वे अगमुरिति पंचर्चमेकादशं सूक्तं शुनहोत्रस्यार्धं । सं च त्वे इत्यनुक्रांतं ॥ तृतीये कांदोमिके ऽहनीदमादिके द्वे सूक्ते । सूचितं च । सं च त्वे अगमुरिति सूक्ते । आ० ८. ७. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्किल्व्य उक्तो विनियोगः ॥

सं च त्वे जग्मुर्गिरं इंद्र पूर्वीर्वि च त्वद्यंति विभ्वो मनीषाः ।
पुरा नूनं च स्तुतय ऋषीणां पस्पृध इंद्रे अर्ध्यक्थार्का ॥ १ ॥
सं । च । त्वे इति । जग्मुः । गिरः । इंद्र । पूर्वीः । वि । च । त्वत् । यंति । विऽभ्वः । मनीषाः ।
पुरा । नूनं । च । स्तुतयः । ऋषीणां । पस्पृधे । इंद्रे । अर्धि । उक्थऽअर्का ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वयि पूर्वोर्बद्धो गिरः सुतयश्च सं जग्मुः । संगच्छंते । त्वत्त्वत्तो विभवो विभवो विसृता मनीषाः स्तोत्राणां मतयश्च वि यंति । विविधं निर्गच्छंति । शेषः परोक्षकृतः । पुरा पूर्वस्मिन्काले भूतमय च ऋषीणामतीन्द्रियार्थदर्शिनां भरद्वाजादीनां सुतयः स्तोत्राणीन्द्रेऽर्धधिकं पश्युध्रे । अस्पर्धंत । अहमहमिक-येन्द्रस्य सवने त्वरिता बभूवुरित्यर्थः । तथोक्तार्थाः । उक्त्वं शस्त्रं । तद्रूपाण्यर्चनसाधनानि स्तोत्राणि च पश्युध्रे । अस्पर्धंत ॥

पुरुहूतो यः पुरुगूर्त ऋभ्वाँ एकः पुरुप्रशस्तो अस्ति यज्ञैः ।

रथो न महे श्वसे युजानोऽस्माभिरिन्द्रो अनुमाद्यो भूत् ॥ २ ॥

पुरुऽहूतः । यः । पुरुऽगूर्तः । ऋभ्वा । एकः । पुरुऽप्रशस्तः । अस्ति । यज्ञैः ।

रथः । न । महे । श्वसे । युजानः । अस्माभिः । इन्द्रः । अनुऽमाद्यः । भूत् ॥ २ ॥

पुरुहूतो बह्मभिराहूतः पुरुगूर्तो बह्मभिर्यमित ऋभ्वा महानेकः प्रधानभूत एवंगुणविशिष्टो य इन्द्रो यज्ञैर्यष्टुभिः पुरुषैर्यजनसाधनैः स्तोत्रैर्वा पुरुप्रशस्तोऽस्ति बह्मधा प्रशस्तः सुतो भवति स इन्द्रो रथो न रथ इव महे महते श्वसे बलाय तदर्थं युजानोऽस्मत्सुतिभिर्युज्यमानः सन् अस्माभिः स्तोत्रभिरनुमाद्यो भूत् । सर्वदा सुत्यो भवतु ॥

न यं हिंसंति धीतयो न वाणीरिन्द्रं नक्षंतीद्भि वर्धयंतीः ।

यदि स्तोतारः शतं यत्सहस्रं गृणंति गिर्वेणसं शं तदस्मै ॥ ३ ॥

न । यं । हिंसंति । धीतयः । न । वाणीः । इन्द्रं । नक्षंति । इत् । अभि । वर्धयंतीः ।

यदि । स्तोतारः । शतं । यत् । सहस्रं । गृणंति । गिर्वेणसं । शं । तत् । अस्मै ॥ ३ ॥

यमिन्द्र धीतयः कर्माणि परिचरणानि न हिंसंति न बाधंति । वाणीर्वाण्यः सुतयश्च यं न बाधंति । दातुमसमर्थः पुरुषोऽन्येष्टतैः परिचरणीः सुतिभ्यश्च भृशं खिद्यतेऽस्य चन्द्रस्य बह्मधनत्वाद्दातृत्वाच्च तस्मिन्प्रयु-ज्यमानानि परिचरणानि स्तोत्राणि च बाधहेतवो नाभूवन्नित्यर्थः । किं तर्हीत्यत आह । तमिन्द्र वर्धयंतीर्व-र्धयंत्योऽभि नक्षंति । अभिगच्छंति । अपि च गिर्वेणसं गिरां संभक्तारमिन्द्रं शतं शतसंख्याकाः स्तोतारो यदि गृणंति सुवंति । यद्यदि च सहस्रं सहस्रसंख्याकाः स्तोतारः सुवंति तत्सर्वं स्तोत्रमस्मा इन्द्राय शं सुखकरं भवति ॥

अस्मा एतद्विष्यर्चेवं मासा मिमिक्ष इंद्रे न्ययामि सोमः ।

जनं न धन्वन्भि सं यदापः सत्वा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः ॥ ४ ॥

अस्मै । एतत् । दिवि । अर्चाऽइव । मासा । मिमिक्षः । इंद्रे । नि । अयामि । सोमः ।

जनं । न । धन्वन् । अभि । सं । यत् । आपः । सत्वा । ववृधुः । हवनानि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

एतदेतस्मिन्दिव दिवसे सीत्विऽहन्यर्चेवार्चनसाधनेन स्तोत्रेणैव मासा मानेनेन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्यादिभं-वसाधेन युक्तो मिमिक्षो वसतीर्वर्चकधनाख्याभिरिन्द्रासिक्तः सोमोऽस्मै ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ अस्मिन्निद्रे न्ययामि । नियतोऽभूत् । यदा । अस्मा इन्द्रायैतत्सोत्रं ब्रवाणीति शेषः । दिवि दुनोकेऽर्चेवार्कः सूर्य इव मासा । ज्योतिषमेतत् । माति परिच्छिन्नतीति मासश्चन्द्रमाः । स इव मिमिक्षो वृष्युदकानां सेक्ता य इन्द्रो वर्ततेऽस्मिन्निद्रेऽभिषुतः सोमो नियम्यते स्म । किंच तमिन्द्र यज्ञैर्यजनसाधनैः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः सार्धं हवनानि स्तोत्राणि सत्वा सह वावृधुः । अवर्धयन् । तत्र दृष्टान्तः । धन्वन्धन्वि मरुदेशेऽभि अभिसुखं सं यत् सम्यग्यत्यो गच्छंत्य आपो जनं प्राणिनमिव । यथा मरुदेशे उपलभ्यमाना आपः प्राणिनं वर्धयंति तद्वत् ॥

अस्मा एतन्मह्यांगूषमस्मा इन्द्राय स्तोत्रं मतिभिरवाचि ।

असद्यथा महति वृचतूर्य इन्द्रो विश्वायुरविता वृधश्च ॥५॥

अस्मै । एतत् । महि । आंगूषं । अस्मै । इन्द्राय । स्तोत्रं । मतिऽभिः । अवाचि ।

असत् । यथा । महति । वृचऽतूर्ये । इन्द्रः । विश्वऽआयुः । अविता । वृधः । च ॥५॥

अस्मा इन्द्राय महि महदेतदांगूषं स्तोत्रं मतिभिः स्तोत्रभिरवाचि । उक्तमभूत् । अस्मा इन्द्राय स्तोत्रमिति पुनरुक्तिरादरार्था । विश्वायुः सर्वत्र गता स इन्द्रो महति प्रभूते वृचतूर्ये संयामे यथा येन प्रकरिणास्माकमविता रक्षको वृधो वर्धयिता चासत् भवेत् तथावाचीत्यन्वयः ॥ ॥६॥

कदा भुवन्निति पंचर्चं द्वादशं सुक्तं नरस्यार्धं त्रैष्टुभमिन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । कदा नरस्त्विति ॥ तृतीये छंदोमे महाव्रते च निष्केवच्य उक्तो विनियोगः ॥

कदा भुवन्नर्थस्याणि ब्रह्म कदा स्तोत्रे सहस्रपोथं दाः ।

कदा स्तोमं वासयोऽस्य राया कदा धियः करसि वाजरत्नाः ॥९॥

कदा । भुवन् । रथऽस्याणि । ब्रह्म । कदा । स्तोत्रे । सहस्रऽपोथं । दाः ।

कदा । स्तोमं । वासयः । अस्य । राया । कदा । धियः । करसि । वाजऽरत्नाः ॥९॥

हे इन्द्र ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राण्यस्मदीयानि रथस्याणि रथनिवासानि कदा कस्मिन्काले भुवन् । भवेयुः । रथेऽवस्थितं त्वां कदा प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कदा कस्मिन्काले स्तोत्रे सुवते मह्यं सहस्रपोथं सहस्रसंख्याकपुरुषपोषकं गोसमूहं पुत्रं वा दाः । कदा चास्य मम स्तोतुः स्तोमं स्तोत्रं राया धनेन वासयः । व्यापयेः । धियः कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि वाजरत्ना वाजैरन्ने रमणीयाः कदा कस्मिन्काले करसि कुर्याः । एवं स्तोता फलस्य विलंबमसहमान इन्द्रमनया पृष्ठवान् ॥

कर्हि स्विन्नदिन्द्रं यन्नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्नीळयासे जयाजीन् ।

त्रिधातु गा अधि जयासि गोष्विन्द्रं द्युम्नं स्वर्वङ्मेह्यस्मे ॥२॥

कर्हि । स्विन् । तत् । इन्द्रं । यत् । नृभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । नीळयासे । जय । आजीन् ।

त्रिऽधातु । गाः । अधि । जयासि । गोषु । इन्द्रं । द्युम्नं । स्वः । वत् । धेहि । अस्मे इति ॥२॥

फलस्य विलंबमसहमान ऋषिरनयापीन्द्रं पृच्छति । हे इन्द्र कर्हि स्विन्नदा खलु तज्जवेत् । नृभिरस्मदीयैः पुरुषैर्नृन् शत्रुपुरुषान् तथा वीरैरस्मदीयैः पुत्रैर्वीरान् शत्रुपुत्रांश्च यन्नीळयासे त्वं संक्षेपयेः संयोजयेः ॥ नीळयातिः संक्षेपणकर्मा ॥ ईदृशं युद्धे यत्संक्षेपणं तत्कदा भवेदिति वितर्कः । अपि चास्मदर्थं त्वमाजीन् संग्रामान् कदा जय । जयेः । कदा च गोष्वभिगतुषु शत्रुषु विद्यमानास्त्रिधातु त्रिधातूनां क्षीरदधिघृतानां त्रयाणां धारयित्रीणां अधि जयासि । अधिकं जयेः । हे इन्द्र त्वं स्वर्वत् व्याप्तिमत् द्युम्नं धनमस्मै अस्मासु कदा धेहि । धारयेः ॥

कर्हि स्विन्नदिन्द्रं यज्जरित्रे विश्वप्सु ब्रह्म कृणवः शविष्ठ ।

कदा धियो न नियुतो युवासे कदा गोमघा हवन्नानि गच्छाः ॥३॥

कर्हि । स्विन् । तत् । इन्द्रं । यत् । जरित्रे । विश्वऽप्सु । ब्रह्म । कृणवः । शविष्ठ ।

कदा । धियः । न । निऽयुतः । युवासे । कदा । गोऽमघा । हवन्नानि । गच्छाः ॥३॥

अनयापि कतिचित् प्रश्नाः क्रियन्ते । हे इन्द्र कर्हि स्विक्वादा खलु तन्नवेत् । हे श्विष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्वं जरिचे स्तोत्रे विश्वप्सु बह्विधरूपं ब्रह्मातं कृणवः करोषीति यत् तत्कदा भवेदिति वितर्कः । कदा च धियः कर्माणि । नेति समुच्चये । नियुतः स्तुतीश्च युवासे । आत्मनि योजयेः । कदा च त्वं गोमघा गोमघानि गवां दातृणि ॥ मंहतेदानार्थस्य रूपमुत्तरपदं ॥ हवनानि स्तोत्राणि गच्छाः । अभिगच्छेः ॥

स गोमघा जरिचे अश्वश्चन्द्रा वाजश्रवसो अधि धेहि पृष्टः ।

पीपिहीषः सुदुघामिन्द्र धेनुं भरद्वाजेषु सुरुचो रुरुच्याः ॥४॥

सः । गोऽमघाः । जरिचे । अश्वऽचन्द्राः । वाजऽश्रवसः । अधि । धेहि । पृष्टः ।

पीपिहि । इषः । सुऽदुघां । इन्द्र । धेनुं । भरत्ऽवाजेषु । सुऽरुचः । रुरुच्याः ॥४॥

हे इन्द्र स त्वं जरिचे स्तोत्रे गोमघा गवां दात्रीरश्वश्चन्द्रा अश्वैराह्लादयन्तीर्वाजश्रवसो वाजैर्बलैः प्रसिद्धा एवभूताः पृष्ठोऽन्नानि भरद्वाजेषु भरद्वाजपुत्रेष्वस्मास्वधि धेहि । धारय । तथेष्टान्यन्नानि सुदुघां शोभन-
दोग्धीं धेनुं गां च हे इन्द्र पीपिहि । प्यायय । अपि च ता इषो गीश्च सुवचः शोभनदीप्तयो यथा भवन्ति
तथा त्वं रुरुच्याः । दीपयेः । शोभनदीप्तियुक्ताश्च ताः संत्वित्यर्थः ॥

तमा नूनं वृजनमन्यथा चिच्छूरो यच्छक्र वि दुरो गृणीषे ।

मा निररं शुक्रदुघस्य धेनोरांगिरसान्ब्रह्मणा विप्र जिन्व ॥५॥

तं । आ । नूनं । वृजनं । अन्यथा । चित् । शूरः । यत् । शक्र । वि । दुरः । गृणीषे ।

मा । निः । अरं । शुक्रऽदुघस्य । धेनोः । आंगिरसान् । ब्रह्मणा । विप्र । जिन्व ॥५॥

हे इन्द्र त्वं नूनमन्यतनं वृजनं बाधकमस्मादीयं शत्रुमन्यथा चिदन्येनैव प्रकारेण योजय । येन प्रकारेण सर्वे जीवन्ति तद्विलक्षणं प्रकारं मरणाख्यं प्रापयेत्यर्थः । आकारः पूरकः । हे शक्र सर्वकार्येषु शक्तेन्द्र शूरः शौर्यो-
पेतो वि दुरो विशिषेण दारयिता शत्रूणां । यद्वा । दुरो द्वाराणि शत्रुसंबन्धीनि वि घटयस्त्वं यदस्मान्गृणीषे
अस्माभिः स्तूयसे तस्मात्कारणात् शुक्रदुघस्य शुक्राणां निर्मलानां दोग्धुरिन्द्रस्य धेनोर्वाचः स्तोत्रान्मा निररं ।
मा निर्गच्छेयं । यद्वा । शुक्रस्य पयसो दोग्ध्या धेनोस्त्वया दत्ताया गोः सकाशान्मा निर्गच्छेयं ॥ अरमित्या-
ख्यातमृ गतावित्यस्य रूपं ॥ सा सर्वदास्मासु निवसत्वित्यर्थः । हे विप्र प्राक्षेन्द्र आंगिरसानंगिरोगोचजानस्मान्
ब्रह्मणान्नेन जिन्व । प्रीणय ॥ ॥७॥

सचा मदास इति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तं नरस्वार्थं त्रैष्टुभमेन्द्रं । सत्रित्यनुक्रांतं ॥ पृथ्वस्य पंचमेऽहनि निष्किवल्य एतत्सूक्तं शस्यं । सूचितं च । प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सचा मदास इति निष्किवल्यं । आ० ७. १२. इति ॥ विश्वजिति माध्यदिनसवने प्रशास्तुः शस्त्र इदं सामसूक्ताख्यं शंसनीयं । सूचितं च । सचा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि । आ० ८. ७. इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्किवल्य उक्ती विनियोगः ॥

सचा मदासस्तव विश्वजन्त्याः सचा रायोऽध ये पार्थिवासः ।

सचा वाजानामभवो विभक्ता यदेवेषु धारयथा असुर्ये ॥९॥

सचा । मदासः । तव । विश्वऽजन्त्याः । सचा । रायः । अध । ये । पार्थिवासः ।

सचा । वाजानां । अभवः । विऽभक्ता । यत् । देवेषु । धारयथाः । असुर्ये ॥९॥

हे इन्द्र तव लदीया मदासः सोमपानजनिता मदाः सचा । सत्यनामैतत् । सत्यं विश्वजन्त्याः सर्वजनहिता भवन्ति । यद्वा । सचेति महत्ताम । महातस्तव मदा इति योज्यं । अधापि च पार्थिवासः पृथिव्युपलब्धेति

लोकत्रये भवास्त्वदीया ये रायो धनसमूहाः संति तेऽपि सत्वा सत्वं विश्वजनहिता भवन्तीत्यन्वयः । किंच त्वं वाजानामज्ञानां सत्वा सत्वं विभक्ता दाताभवः । भवसि । यद्वा । सत्वा महतां वाजानामिति योज्यं । यद्यस्मात्त्वं देवेषु मध्येऽसुर्यं बलं धारयथा अतः कारणात्त्वमेवं करोषीत्यर्थः ॥

अनु प्र येजे जन ओजो अस्य सत्वा दधिरे अनु वीर्याय ।

स्यूमगृभे दुधयेऽर्वते च क्रतुं वृजंत्यपि वृत्रहत्ये ॥ २ ॥

अनु । प्र । येजे । जनः । ओजः । अस्य । सत्वा । दधिरे । अनु । वीर्याय ।

स्यूमऽगृभे । दुधये । अर्वते । च । क्रतुं । वृजंति । अपि । वृत्रऽहत्ये ॥ २ ॥

अस्मिन्स्त्रीजो बलं जनो यजमानोऽनु प्र येजे । संततं प्रकर्षेण यजते । पुजयति । अपि च तमिन्द्रं वीर्याय वीरकर्म कर्तुं सत्वा सत्वमनु दधिरे । पुरोदधिरे यजमानाः । यद्वा । सत्वा महान्तमिन्द्रमिति योज्यं । अपि च स्यूमगृभे स्यूमः स्यूतानविच्छेदेन वर्तमानान् शत्रून् गृह्णते दुधये । दुधिर्हिंसाकर्मा । तेषां हिंसकायार्वते शत्रूणां भिग्वे च तस्मा इन्द्राय क्रतुं कर्म परिचरणात्मकं वृजंति । निष्पादयति । किमर्थं । वृत्रहत्ये वृत्रस्य वारकस्य शत्रोर्हन्तृनिमित्तं ॥

तं सध्रीचीरूतयो वृष्यानि पौंस्यानि नियुतः सश्रुद्रिन्द्रं ।

समुद्रं न सिंधव उक्थशुष्मा उरुव्यचसं गिर आ विशंति ॥ ३ ॥

तं । सध्रीचीः । ऊतयः । वृष्यानि । पौंस्यानि । निऽयुतः । सश्रुः । इन्द्रं ।

समुद्रं । न । सिंधवः । उक्थऽशुष्माः । उरुऽव्यचसं । गिरः । आ । विशंति ॥ ३ ॥

तमिन्द्रमूतयो मरुतः सध्रीचीः सहांचंत्यः संगता भूत्वा सश्रुः । सचंते । सेवंते । यद्वा । ऊतयस्सर्पकाण्यज्ञानि सह वर्तमानानि भूत्वा सेवंते । तथा वृष्यानि वीर्याणि पौंस्यानि बलानि च नियुतो रथे युज्यमाना वडवाश्च तमिन्द्रं सेवंते । अपि चोक्थशुष्माः । उक्थं शस्त्रं । तदेव बलं यासां तादृशा गिरः सुतयश्चोक्थव्यचसं विस्तीर्णव्याप्तिकं तमिन्द्रमा विशंति । प्रविशंति । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रं न सिंधवः । यथा खंदनशीला नद्यः समुद्रमाविशंत्वाविश च विभक्ततया न दृश्यंते एवं सर्वा अपि सुतय इंद्रेणैकीभवन्तीत्यर्थः ॥

स रायस्खामुप सृजा गृणानः पुरुश्चंद्रस्य त्वमिन्द्र वस्वः ।

पतिर्बभूथासमो जनानामेको विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ ४ ॥

सः । रायः । खां । उप । सृज । गृणानः । पुरुऽचंद्रस्य । त्वं । इन्द्र । वस्वः ।

पतिः । बभूथ । असमः । जनानां । एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ ४ ॥

हे इन्द्र गृणानः स्तूयमानः स त्वं रायो धनस्य खां । नदीनामैतत् । अत्र तत्संबद्धा धारा लक्ष्यते । धारामुप सृज । विमुंच । अस्माभिः संयोजयेत्यर्थः । कीदृशस्य धनस्य । पुरुश्चंद्रस्य बह्वनामाह्लादकस्य वस्वो निवासकस्य । अपि चासमोऽनुपमः सर्वोत्कृष्टस्त्वं जनानां सर्वेषां प्राणिनां पतिरधिपतिर्बभूथ । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्थिकोऽसाधारणो राजेश्वरश्च बभूविथ ॥

स तु श्रुधि श्रुत्या यो दुवोयुर्द्यौर्न भूमाभि रायो अर्यः ।

असो यथा नः शर्वसा चकानो युगेयुगे वयसा चेकिंतानः ॥ ५ ॥

सः । तु । श्रुधि । श्रुत्या । यः । दुवः । युः । द्यौः । न । भूम । अभि । रायः । अर्यः ।
असः । यथा । नः । शवसा । चकानः । युगे । युगे । वयसा । चेकितानः ॥ ५ ॥

हे इंद्र श्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तोत्राणि तु क्षिप्रं श्रुधि । शृणु । यत्त्वं दुवोयुरसदीयं परिचरणमा-
त्मन इच्छन् अर्योऽरेः संबन्धीनि रायो धनानि भूम वज्रतराणि द्यौर्न सूर्य इवाभि भवसि स त्वं श्रुधीत्य-
न्वयः । अपि च शवसातीयेन बलेन स्तोत्रेण युक्तस्य कानः स्तूयमानो युगे युगे काले काले वयसा हविर्न-
क्षणेनान्नेन चेकितानः प्रज्ञायमानस्त्वं यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकमसाधारणोऽसि तथासः । स्वाः ॥ ॥ ८ ॥

अर्वायथमिति पंचर्चं चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं चैतुभमैन्द्रं । अर्वायथमित्यनुक्रांतं ॥ महाव्रते निष्केवज्य
उक्तो विनियोगः ॥

अर्वायथं विश्ववारं त उयेंद्रं युक्तासो हरयो वहंतु ।
कीरिश्चिद्धि त्वा हवते स्वर्वानृधीमहि सधमादस्ते अद्य ॥ १ ॥
अर्वाक् । रथं । विश्वऽवारं । ते । उय । इंद्र । युक्तासः । हरयः । वहंतु ।
कीरिः । चित् । हि । त्वा । हवते । स्वः । वान् । ऋधीमहि । सधऽमादः । ते । अद्य ॥ १ ॥

हे उयोवृर्णवलेंद्र युक्तासो रथेन युक्ता हरयोऽश्वास्ते त्वदीयं विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं रथमर्वागसद-
भिमुखं वहंतु । आनयंतु । हि यस्मात् स्वर्वान् । स्वः सुष्टरणीयं गुणजातं । तद्वान् कीरिश्चित् स्तोत्रा भरद्वाज
ऋषिस्त्वा त्वां हवते आहुयति तस्मात्कारणात्त्वदीयं रथमभिमुखं वहन्त्वित्यर्थः । वयं चावेदानीं ते त्वया
सधमादः सह मावांत ऋधीमहि । समृद्धा भवेम ॥

तृतीये पर्यायेऽच्छावाकस्य प्रो द्रोण इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूचितं च । प्रो द्रोणे हरयः कर्मागमन्निति
याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

प्रो द्रोणे हरयः कर्मागमन्पुनानास ऋज्यंतो अभूवन् ।
इंद्रो नो अस्य पूर्यः पपीयाद्युक्षो मदस्य सोम्यस्य राजा ॥ २ ॥
प्रो इति । द्रोणे । हरयः । कर्म । अगमन् । पुनानासः । ऋज्यंतः । अभूवन् ।
इंद्रः । नः । अस्य । पूर्यः । पपीयात् । युक्षः । मदस्य । सोम्यस्य । राजा ॥ २ ॥

हरयो हरितवर्णाः सोमा नः कर्मासदीयं यज्ञं प्रो अगमन् । प्रकर्षणं गच्छति । प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च
पुनानासः पुन्यमाना द्रोणे द्रोणकलशं ऋज्यंत ऋजु गच्छन्तोऽभूवन् । भवन्ति । पूर्यः पुरातनो बुद्धो दीप्तिर्नि-
वासभूतो बुद्धानो वा मदस्य मदकरस्य सोम्यस्य सोमस्य राजेश्वर एवभूत इंद्रस्यास्मिन् सोमं पपीयात् ।
पिबतु ॥

आसस्त्राणासः शवसानमच्छेंद्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।
अभि श्रव ऋज्यंतो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् ॥ ३ ॥
आऽसस्त्राणासः । शवसानं । अच्छेंद्रं । इंद्रं । सुऽचक्रे । रथ्यासः । अश्वाः ।
अभि । श्रवः । ऋज्यंतः । वहेयुः । नु । चित् । नु । वायोः । अमृतं । वि । दस्येत् ॥ ३ ॥

आसस्त्राणासः परितो गच्छन्तो रथ्यासो रथे युक्ता अश्वा ऋज्यंत ऋजुगमनाः संतः सुचक्रे शोभनचक्रे
रथेऽवस्थितं शवसानं बलमिवाचरन्तमिन्द्रं श्रवः श्रवणीयमसदीयं हविरच्छाभिमुख्येनाभि वहेयुः । आवहेयुः ।

नू चिदिति निपातो निषेधेऽत्र वर्तते । अमृतममरणहेतुभूतं सोमलक्षणं हविर्वायोर्हेतोर्गुं इदानीं नू चित् नैव वि द्येत् । अयं न प्रामुष्यात् । पात्रे गृहीतः सोमो वायुना शुष्यति ततः पुरेव तत्पानार्थमश्वा इन्द्रमभि-
वहेयुरित्यर्थः ॥

वरिष्ठो अस्य दक्षिणामियतीन्द्रो मघोनां तुविकूर्मितमः ।

यया वज्रिवः परियास्यंहो मघा च धृष्णो दयसे वि सूरीन् ॥४॥

वरिष्ठः । अस्य । दक्षिणां । इयति । इन्द्रः । मघोनां । तुविकूर्मितमः ।

यया । वज्रिऽवः । परिऽयासि । अंहः । मघा । च । धृष्णो इति । दयसे । वि । सूरीन् ॥४॥

वरिष्ठ उरुतमस्तुविकूर्मितमोऽतिशयेन वज्रविधर्कमेन्द्रो मघोनां मघवतां हविर्बल्लणधनोपेतानां मध्येऽस्य यजमानस्य दक्षिणां यज्ञे दातव्यामित्यति । प्रेरयति । यद्वा । मघोनामित्यस्येत्यनेन समानाधिकरणं ॥ वचन-
व्यत्ययः ॥ मघो नो हविष्मतोऽस्य यजमानस्येत्यर्थः । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे वज्रिवो वज्रवन्निद्र यया दक्षिणया दत्तयाहः पापं यज्ञसंबन्धि परियासि विनाशयसि हे धृष्णो धर्षक मघा मघानि धनानि सूरीन् स्तोतृन् पुत्रांश्च यया च दक्षिणया वि दयसे प्रयच्छसि तादृशीं दक्षिणां प्रेरयसीत्यर्थः ॥

इन्द्रो वाजस्य स्थविरस्य दातेन्द्रो गीर्भिर्वर्धतां वृद्धमहाः ।

इन्द्रो वृत्रं हनिष्ठो अस्तु सत्वा ता सूरिः पूरति तूतुजानः ॥५॥

इन्द्रः । वाजस्य । स्थविरस्य । दाता । इन्द्रः । गीऽभिः । वर्धतां । वृद्धऽमहाः ।

इन्द्रः । वृत्रं । हनिष्ठः । अस्तु । सत्वा । आ । ता । सूरिः । पूरति । तूतुजानः ॥५॥

अयमिन्द्रः स्थविरस्य वाजस्याज्ञस्य बलस्य वा दाता भवतु । स चेन्द्रो वृद्धमहाः प्रवृद्धतेजस्कः सन् गीर्भि-
रस्मादीयाभिः स्तुतिभिर्वर्धतां । सत्वा शत्रूणां शातयिता स इन्द्रो वृत्रमावरकं शत्रुं हनिष्ठो हंतुतमोऽस्तु । भवतु ।
अपि च सूरिः प्रेरकः स इन्द्रस्तूतुजानस्त्वरमाणस्तां तानि धनान्यां पूरति । अस्माभ्यं प्रयच्छतु ॥ ॥५॥

अपादित इति पंचर्वं पंचदशं मूक्तं भरद्वाजस्वार्थं वैष्टुभमैन्द्रं । अपादित्यनुक्रांतं ॥ महाव्रते निष्केवच्य उक्तो विनियोगः ॥

अपादित उदु नश्चित्रतमो मही भर्षद्युमतीमिन्द्रहूतिं ।

पन्यसीं धीतिं दैव्यस्य यामञ्जनस्य रातिं वनते सुदानुः ॥९॥

अपात् । इतः । उत् । ऊं इति । नः । चित्रऽतमः । मही । भर्षत् । द्युऽमती । इन्द्रऽहूतिं ।

पन्यसीं । धीतिं । दैव्यस्य । यामन् । जनस्य । रातिं । वनते । सुदानुः ॥९॥

चित्रतमश्चायनीयतम आश्चर्यतमो वा स इन्द्रो नोऽस्मादीयादितोऽस्माद्ब्रह्मचमसादेरपात् । सोमं पिबतु ।
यद्वा । इतोऽस्माच्छत्रोर्नोऽस्मानपात् । पातु । रक्षतु । उदु इत्येतां पूरणां । तथा महीं महतीं द्युमतीं दीप्ति-
मतीमिन्द्रहूतिमिन्द्रस्य स्तुतिं भर्षत् । स इन्द्रो विभक्तुं । धारयतु । दैव्यस्य देवसंबन्धिनो जगस्य यामन् यामनि
यज्ञे क्रियमाणां पन्यसीं स्तुत्यतमां धीतिं परिचरणरूपां क्रियां रातिं दातव्यं हविश्च सुदानुः शोभनदान
इन्द्रो वनते । संभजतु ॥

दूराद्विदा वंसतो अस्य कर्णा घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः ।

एयमेनं देवहूतिर्ववृत्त्यान्मद्भ्यर्गिन्द्रमियमुच्यमाना ॥२॥

दूरात् । चित् । आ । वसतः । अस्य । कर्णा । घोषात् । इन्द्रस्य । तन्यति । ब्रुवाणः ।
आ । इयं । एनं । देवऽहूतिः । ववृत्यात् । मद्यक् । इन्द्रं । इयं । ऋच्यमाना ॥ २ ॥

अस्येन्द्रस्य कर्णा कर्णौ दूराच्चित् दूरदेशादप्या वसतः । स्तोत्रप्रवणार्थमागच्छतः । इन्द्रस्य घोषाहोषणी-
यात्स्तोत्राद्वेतोर्ब्रुवाणः स्तुवन् स्तोता तन्यति । शब्दं करोति । यद्वा । सर्वत्र विस्तारयति । देवहूतिर्देवस्येन्द्र-
स्याह्वानरूपेयं स्तुतिश्च ऋच्यमाना स्वयं प्रयमाणा सत्येनमिन्द्रं मद्यक् मदभिमुखमा ववृत्यात् । आवर्तयतु ।
पुनरियमिति पूरणः ॥

तं वो धिया परमया पुराजामजरमिन्द्रमभ्यनूषकैः ।

ब्रह्मा च गिरौ दधिरे समस्मिन्महान्श्च स्तोमो अधि वर्धदिन्द्रे ॥ ३ ॥

तं । वः । धिया । परमया । पुराऽजां । अजरं । इन्द्रं । अभि । अनूषि । अकैः ।

ब्रह्म । च । गिरः । दधिरे । सं । अस्मिन् । महान् । च । स्तोमः । अधि । वर्धत् । इन्द्रं ॥ ३ ॥

हे इन्द्र तं तादृशमिन्द्रं वस्त्वां ॥ व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ परमयोत्कृष्टतमया धिया स्तुत्यर्किरर्चनसाधनैर्ह-
विर्मिः साधेमभ्यनूषि । अभिष्टौमि । कीदृशं । पुराजां पूर्वस्मिन्काले जातं चिरंतनमजरं जरारहितं निव्यं ।
अतः कारणादस्मिन्दिन्द्रे ब्रह्म ब्रह्माणि हविल्लक्षणान्यजानि गिरः स्तुतयश्च सं दधिरे । संधीयन्ते । संक्षिप्यन्ते ।
महान् प्रवृद्धः स्तोमश्चाधि वर्धत् । अधिकं वर्धते ॥

वर्धाद्यं यज्ञ उत सोम इन्द्रं वर्धाद्ब्रह्म गिर उक्था च मन्म ।

वर्धाहेनमुषसो यामन्नक्तोर्वर्धान्मासाः शरदो द्याव इन्द्रं ॥ ४ ॥

वर्धात् । यं । यज्ञः । उत । सोमः । इन्द्रं । वर्धात् । ब्रह्म । गिरः । उक्था । च । मन्म ।

वर्धं । अहं । एनं । उषसः । यामन् । अक्तोः । वर्धान् । मासाः । शरदः । द्यावः । इन्द्रं ॥ ४ ॥

यमिन्द्रं यज्ञो यागो वर्धात् वर्धयति । उतापि च तत्साधनभूतः सोमश्च यमिन्द्रं वर्धयति । तथा ब्रह्म
हविल्लक्षणमन्नं च पुरोडाशादिकं यमिन्द्रं वर्धात् वर्धयति । गिरः स्तोत्राणि मन्त्र मननीयान्युक्थोक्थशस्त्राणि च
यं वर्धयति एनमिन्द्रमुषसश्चाक्तो रात्रियामन् यामनि गमने सति वर्धं । वर्धयति । मासाः शरदः संवत्सराश्च
द्यावो दिवसाश्चैनमिन्द्रं वर्धान् । वर्धयन्ति ॥

एवा जज्ञानं सहसे अस्मामि वावृधानं राधसे च श्रुताय ।

महामुयमवसे विप्र नूनमा विवासेम वृचतूर्येषु ॥ ५ ॥

एव । जज्ञानं । सहसे । अस्मामि । ववृधानं । राधसे । च । श्रुताय ।

महां । उयं । अवसे । विप्र । नूनं । आ । विवासेम । वृचऽतूर्येषु ॥ ५ ॥

हे विप्र मेधाविन्निन्द्र एवैव जज्ञानं प्रादुर्भवतं सहसे शत्रुणामभिभवार्थमस्मामि बह्वलं वावृधानं वर्धमानं
महां महान्तमुयमुन्नूतबलं त्वां नूनमव वृचतूर्येषु श्रुताय विश्रुताय राधसे धनाय चावसे रक्षणेय चा
विवासेम । परिचरेम ॥ ॥ १० ॥

मन्द्रस्य कवेरिति पंचर्चं षोडशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमिन्द्रं । मन्द्रस्येत्यनुक्रांतं ॥ गतो विनियोगः ॥

मद्रस्य कवेर्दिव्यस्य वह्नेर्विप्रमन्मनो वचनस्य मध्वः ।

अपां नस्तस्य सचनस्य देवेषो युवस्व गृणते गोऽञ्जयाः ॥ १ ॥

मद्रस्य । कवेः । दिव्यस्य । वह्नेः । विप्रऽमन्मनः । वचनस्य । मध्वः ।

अपाः । नः । तस्य । सचनस्य । देव । इषः । युवस्व । गृणते । गोऽञ्जयाः ॥ १ ॥

मद्रस्य मोदनस्य मदकरस्य वा कवेर्विक्रांतस्य दिव्यस्य दिवि भवस्य वह्नेर्वौर्दुर्विप्रमन्मनः । विप्रा मेधा-
विनो मन्मनः सोतारो यस्य स तथोक्तः । तस्य वचनस्य वचनीयस्य कुलस्य तस्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य सचनस्य
सेव्यस्य एवंभूतस्य मध्वो मधुनः सोमस्य ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ एवंभूतं
नोऽस्मदीयं सोमं हे इंद्र त्वमपाः । पिव । अपि च हे देव द्योतमनिंद्र गृणते कुपते ॥ तृतीयार्थे चतुर्थी ॥
सुवता मया गोऽञ्जयाः । गावोऽये प्रमुखे यासां तादृशा इषोऽज्ञानि युवस्व । संयोजय ॥

अयमुशानः पर्यद्रिमुस्मा ऋतधीतिभिर्ऋतयुग्युजानः ।

रुजदरुग्णं वि वल्स्य सानुं पणीर्वचोभिरभि योधद्रिंद्रः ॥ २ ॥

अयं । उशानः । परि । अद्रिं । उस्माः । ऋतधीतिऽभिः । ऋतऽयुक् । युजानः ।

रुजत् । अरुग्णं । वि । वल्स्य । सानुं । पणीन् । वचःऽभिः । अभि । योधत् । इंद्रः ॥ २ ॥

अयमिंद्रोऽद्रिं वलेन गोपिधानाय निर्मितं शिलोच्चयं परि परितः पर्वतसमीपे विद्यमाना उस्मा गा
उशानः कामयमान ऋतधीतिभिः सत्यकर्मभिरंगिरोभिर्युजानः संगच्छमान ऋतयुक् ऋतेन तत्कृतेन सोत्रेण
युक्तश्च भूत्वा वलस्यासुरस्य स्वभूतं सानुमुच्छ्रितं पर्वतमरुग्णमन्यैरभयं वि रुजत् । व्यभांक्षीत् । किंच पणीन्वला-
नुचरानेतत्संज्ञानसुरांश्च वचोभिः सुतैरायुधैः संतर्जनरूपैर्वाक्यैरेव वायमिंद्रोऽभि योधत् । अभ्ययुध्यत् ॥

अयं द्योतयद्युतो व्यक्लून्दोषा वस्तोः शरद् इंद्रिंद्रः ।

इमं केतुमदधुनू चिदह्नां शुचिजन्मन उषसश्चकार ॥ ३ ॥

अयं । द्योतयत् । अद्युतः । वि । अक्लून् । दोषा । वस्तोः । शरद् । इंद्रुः । इंद्र ।

इमं । केतुं । अदधुः । नु । चित् । अह्नां । शुचिऽजन्मनः । उषसः । चकार ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वया नियम्यमानः पीयमानो वायमिंदुः सोमोऽद्युतोऽद्योतमानानक्लून् । अक्लुरिति रात्रिनाम ।
अथ च तत्संबन्धात्पक्षमासादयो लक्ष्यन्ते । पक्षमासादीन् तथा दोषा रात्रिं वस्तोर्दिवसं शरदः संवत्सरांश्च वि
द्योतयत् । व्यदीपयत् । कुत इत्यत आह । नू चित् पुरा देवा इमं सोमं चंद्रात्मना नभसि वर्तमानमह्नां दिव-
सानां केतुं प्रज्ञापकं यस्माददधुः व्यदधुः अकुर्वन् तस्मादनेन पक्षमासादयः सर्वे प्रकाशन्ते । चंद्रगत्यधीनत्वा-
त्तिथिविभागानां । अपि चायं सोम उषस उषःकालान् शुचिजन्मन आत्मीयेन तेजसा शुद्धोदयान् चकार ।
करोति ॥

अयं रोचयद्रुचो रुचानोऽयं वासयद्वृतेन पूर्वीः ।

अयमीयत ऋतयुग्भिरश्वैः स्वविदा नाभिना चर्षणिप्राः ॥ ४ ॥

अयं । रोचयत् । अरुचः । रुचानः । अयं । वासयत् । वि । ऋतेन । पूर्वीः ।

अयं । इयते । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । स्वऽविदा । नाभिना । चर्षणिऽप्राः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रो वृक्षानो रोचमानः सूर्यात्मना दीप्यमानोऽवचः प्रकाशरहितान् तमसा मलीमसान् सर्वाङ्गी-
कान्तोचयत् । प्रकाशयति । तथा पूर्वोर्वङ्गीरुषसश्चायमिन्द्र ऋतेन सत्यभूतेन सर्वत्र गमनशीलेन वा तेजसा वि-
वासयत् । व्यापयति । तच्चत्वाणि तमांसि निवर्तयतीत्यर्थः । तथा ऋतयुग्मिभ्यश्च तेन स्तोत्रेण युज्यमानैरश्वैर्ना-
भिना संनद्धेन स्वर्विदा सुष्ठुरणीयस्य धनस्य लम्बकेन रथेन चर्षणिप्राश्चर्षणीनां मनुष्याणां कामैः पूरयिता-
मन् अयमेवैन्द्र ईयते । गच्छति ॥

नू गृणानो गृणते प्रल राजन्निषः पितृ वसुदेयाय पूर्वीः ।

अप ओषधीरविषा वनानि गा अर्वतो नृनृचसे रिरिहि ॥ ५ ॥

नु । गृणानः । गृणते । प्रल । राजन् । इषः । पितृ । वसुदेयाय । पूर्वीः ।

अपः । ओषधीः । अविषा । वनानि । गाः । अर्वतः । नृन् । नृचसे । रिरिहि ॥ ५ ॥

हे प्रल पुरातन राजन् राजमानेन्द्र गृणानः सूयमानस्त्वं वसुदेयाय वसुनि धनानि त्वया देयानि यस्मै
तादृशाय गृणते सुवते पूर्वोर्वङ्गीरिषोऽज्ञानि नु क्षिप्रं पितृ । सिंच । प्रयच्छेत्यर्थः । किंच ऋचसेऽर्चयिषे
स्तोत्रेऽपो वृष्टिलक्षणाद्युदकाव्योषधीर्व्रीह्यादीन् अविषा विषरहितानि रक्षकाणि वा वनानि वृक्षजातानि
चूतपनसादीनि गा अर्वतोऽश्वाङ्गानुष्यांश्च कर्मकरान् रिरिहि । देहि ॥ १११ ॥

इन्द्र पिबेति पंचर्चं सप्तदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्घं वैष्टभमेन्द्र । इन्द्र पिबेत्यनुक्रांतं ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥
प्रथमे रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्याद्या शस्त्रयाज्या । सूचितं च । इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या । आ०
६. ४. इति ॥

इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायाव स्य हरी वि मुचा सखाया ।

उत प्र गाय गृण आ निषद्याथा यज्ञाय गृणते वयो धाः ॥ १ ॥

इन्द्र । पिब । तुभ्यं । सुतः । मदाय । अर्व । स्य । हरी इति । वि । मुच । सखाया ।

उत । प्र । गाय । गृणे । आ । निऽसद्य । अर्थ । यज्ञाय । गृणते । वयः । धाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र तं सोमं पिब यः सोमसुभ्यं मदाय मदार्यं सुतोऽभिषुतः । यतस्त्वया सोमः पातव्योऽतः कार-
णात्सखाया समानख्यानी मित्रभृता वा हरी अश्वावव स्य । अवस्थापय । तदनंतरं वि मुच । रथाद्विमुच ।
उतापि च गणेऽस्मत्सोतुसंघ आ आभिमुख्येन निषद्योपविश्य प्र गाय । अस्माभिः कृतं स्तोत्रमुपस्योक्तय ।
अथानंतरं यज्ञाय यजमानाय गृणते सुवते वयोऽन्नं धाः । देहि ॥

द्वितीये रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्यास्य पिबेति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । अस्य पिबेति याज्या । आ०
६. ४. इति ॥

अस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्र मदाय क्रत्वे अपिबो विरप्शिन ।

तमु ते गावो नर आपो अद्रिः इंदुं समह्यन्पीतये समस्मै ॥ २ ॥

अस्य । पिब । यस्य । जज्ञानः । इन्द्र । मदाय । क्रत्वे । अपिबः । विऽरप्शिन ।

तं । इति । ते । गावः । नरः । आपः । अद्रिः । इंदुं । सं । अह्यन् । पीतये । सं । अस्मै ॥ २ ॥

हे इन्द्र अस्मिन् सोमं पिब । हे विरप्शिन महन् जज्ञानो जायमान एव त्वं यस्य यं सोममपिबः पूर्वं पीत-
वानसि । किमर्थं । मदाय हर्षाय क्रत्वे कर्मणे वृचवधादिलक्षणे वीर्यकर्म कर्तुं च । तमु तादृशमेवैन्दुं सोमं

गावो गवि भवाः अपणसाधनाः बीरादयो नरो नेतारोऽध्वर्यव आपो वसतीवर्याख्या अद्भिरभिषवार्थो
यावा एते सर्वेऽस्मा अस्मिन्द्रस्य ते तव पीतये पानार्थं समह्यन् । समगमयन् ॥ हि गतावित्यस्मिन्तद्रूपं । पुनः
समिति पूरकः ॥

समिञ्चे अग्रौ सुत इन्द्र सोम आ त्वा वहंतु हरयो वहिष्ठाः ।

त्वायता मनसा जोहवीमीन्द्रा याहि सुविताय महे नः ॥३॥

संऽइञ्चे । अग्रौ । सुते । इन्द्र । सोमे । आ । त्वा । वहंतु । हरयः । वहिष्ठाः ।

त्वाऽयता । मनसा । जोहवीमि । इन्द्र । आ । याहि । सुविताय । महे । नः ॥३॥

अग्रौ समिञ्चे दीप्ति सोमे सुतेऽभिषुते सति हे इन्द्र त्वा त्वां वहिष्ठा वोढृतमा हरयोऽस्या आ वहंतु । इमं
यज्ञं प्रत्यानयंतु । अहं च त्वायता त्वां कामयमानेन मनसा जोहवीमि । पुनः पुनराह्वयामि । हे इन्द्र त्वं
नोऽस्माकं महे महते सुविताय कव्याणाया याहि । आगच्छ ॥

आ याहि शश्वदुशता ययाथेन्द्र महा मनसा सोमपेयं ।

उप ब्रह्माणि शृणुव इमा नोऽथा ते यज्ञस्तन्वेऽवयो धात् ॥४॥

आ । याहि । शश्वत् । उशता । ययाथ । इन्द्र । महा । मनसा । सोमऽपेयं ।

उप । ब्रह्माणि । शृणुवः । इमा । नः । अथ । ते । यज्ञः । तन्वे । वयः । धात् ॥४॥

हे इन्द्र पुरा शश्वद्वज्रकलो ययाथ । सोमपानार्थं यज्ञं गतवानसि । अतः कारणादुशतास्मान्कामयमानेन
महा महता मनसा सह सोमपेयं सोमः पीयते यस्मिन् तादृशमस्मदीयं यज्ञमा याहि । अभिगच्छ । आगत्य
च ब्रह्माणि स्तोत्राणीमेदानीं प्रयुज्यमानानि नोऽस्मदीयान्युप शृणुवः । उपशृणु । अधानंतरं यज्ञो यजमानस्ते
तव तन्वे शरीराय त्वच्छरीरपोषार्थं वयोऽन्नं सोमात्मकं धात् । ददातु ॥

यदिन्द्र दिवि पार्ये यदृधग्यज्ञा स्वे सदेने यत्र वासि ।

अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥५॥

यत् । इन्द्र । दिवि । पार्ये । यत् । ऋधक् । यत् । वा । स्वे । सदेने । यत्र । वा । असि ।

अतः । नः । यज्ञं । अवसे । नियुत्वान् । सऽजोषाः । पाहि । गिर्वणः । मरुत्ऽभिः ॥५॥

हे इन्द्र पार्ये पारगे दूरदेशे दिवि बुलोकाख्ये यद्यदि त्वं वर्तसे । यदि वा ऋधक् । एतत्पृथक्शब्देन
समानार्थं । पृथगन्यस्मिन्देशे वर्तसे । यद्वा स्वे स्वकीये सदेने गृहे । अथवा किमनेन विशेषणेन यत्र यस्मिन्देशे
ऽसि भवसि अतोऽस्मात्स्थानादागत्य हे गिर्वणो गिरां संभक्तारिन्द्र नियुत्वान् । नियुतोऽश्वाः । तद्वान्मरुद्भिः
सजोषाः सह प्रीयमाणस्त्वं नोऽस्माकमवसे रक्षणाय यज्ञमस्मदीयं यागं पाहि । रक्ष । यद्वा । यज्ञं यजनसा-
धनमस्मदीयं सोममवसे तर्पणाय पाहि । पिब ॥ ॥९२॥

अहेळमान इति पंचर्चमष्टादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रं । अनुक्रांतं च । अहेळमान इति ॥ गतो
विनिर्धोगः ॥

अहेळमान उप याहि यज्ञं तुभ्यं पवंत इन्द्रवः सुतासः ।

गावो न वज्रिनस्वमोको अस्मिन्द्रा गंहि प्रथमो यज्ञियानां ॥ १ ॥

अहेळमानः । उप । याहि । यज्ञं । तुभ्यं । पवन्ते । इन्द्रवः । सुतासः ।
गावः । न । वज्रिन् । स्वं । ओकः । अच्छ । इन्द्र । आ । गहि । प्रथमः । यज्ञियानां ॥ १ ॥

हे इन्द्र अहेळमानोऽक्रुध्यस्त्वं यज्ञमस्यदीयमुप याहि । उपगच्छ । यतः कारणात्तुभ्यं त्वदर्थं सुतासो
ऽभिषुता इन्द्रवः सोमाः पवन्ते पूर्यन्ते दशापविणेण शोधन्ते । हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र गावो न गावः स्वकीयं
गोष्ठमिव स्वं स्वकीयमोकः स्थानं द्रोणकलशादिलक्षणमच्छाभिमुख्येन । प्राप्तुवन्तीति शेषः । अतः कारणात् हे
इन्द्र यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये प्रथमो मुख्यस्त्वमा गहि । आगच्छ ॥

या ते काकुत्सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत्पिबसि मध्वं ऊर्मि ।
तया पाहि प्र ते अध्वर्युरस्यात्सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्युः ॥ २ ॥
या । ते । काकुत् । सुऽकृता । या । वरिष्ठा । यया । शश्वत् । पिबसि । मध्वः । ऊर्मि ।
तया । पाहि । प्र । ते । अध्वर्युः । अस्यात् । सं । ते । वज्रः । वर्ततां । इन्द्र । गव्युः ॥ २ ॥

हे इन्द्र या ते तव काकुत्स्जिह्वा मुहता सुष्ठु धात्रा निर्मिता । या च वरिष्ठोद्धतमा विस्तीर्णतमा । यया
च मध्वो मधुनः सोमस्योर्मि रसं शश्वद्वज्रकृत्वः पिबसि तया जिह्वायास्सदीयं सोमं पाहि । पिब । तदर्थमध्व-
र्युरध्वरस्य नेता ऋत्विग्गृहीतसोमः सन् प्रास्थात् । हविर्धामादुत्तरवेदिदेशं प्रत्यगमत् । अपि च हे इन्द्र गव्युः
शत्रुसंबन्धिनीगा आत्मन इच्छन् ते त्वदीयो वज्रः सं वर्ततां । शत्रुभिः संगतो भवतु । तान् हन्त्वित्यर्थः ॥

एष द्रप्सो वृषभो विश्वरूप इन्द्राय वृष्णे समकारि सोमः ।
एतं पिब हरिवः स्यातरूप्य यस्येशिषे प्रदिवि यस्ते अन्नं ॥ ३ ॥
एषः । द्रप्सः । वृषभः । विश्वरूपः । इन्द्राय । वृष्णे । सं । अकारि । सोमः ।
एतं । पिब । हरिऽवः । स्यात् । उग्र । यस्य । ईशिषे । प्रऽदिवि । यः । ते । अन्नं ॥ ३ ॥

द्रप्सो द्रवणशीलो वृषभः कामानां वर्धिता विश्वरूपो बह्विधरूपोपेत ईदृग्विध एष सोमो वृष्णे
कामानां वर्धिव इन्द्रायिन्द्रस्य पानार्थं समकारि । अभिषवादिभिः संस्कृतोऽभूत् । हे हरिवः । हरी अर्था ।
तद्वन् हे स्यातः सर्वेषामधिष्ठातरूपोद्गूर्णबलेन्द्र एतमीदृशं सोमं पिब । यस्य सोमस्य प्रदिवि ॥ जातावेकवचनं ॥
प्रभूतेषु दिवसेषु प्रगतेष्वहःसु वैशिष्ये त्वमेवेश्वरो भवसि । यश्च सोमस्ते तवान्नमन्नत्वेन परिकल्पित एतं
पिबेत्यन्वयः ॥

सुतः सोमो असुतादिन्द्र वस्यानयं श्रेयाञ्चिकितुषे रणाय ।
एतं तित्तिर्व उप याहि यज्ञं तेन विश्वास्तविषीरा पृणस्व ॥ ४ ॥
सुतः । सोमः । असुतात् । इन्द्र । वस्यान् । अयं । श्रेयान् । चिकितुषे । रणाय ।
एतं । तित्तिर्वः । उप । याहि । यज्ञं । तेन । विश्वाः । तविषीः । आ । पृणस्व ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सुतोऽभिषुतोऽयं सोमोऽसुतादकृताभिषवात्सोमादन्यदीयाद्वस्यान् वसीयान् वसुमत्तरः प्रश-
स्यतरः । तथा चिकितुषे विदुषेऽभिज्ञाय तुभ्यं रणाय रमणीयाय तदर्थं श्रेयान् श्रेष्ठश्च भवति । त्वामतिशयेन
रमयितेत्यर्थः । हे तित्तिर्वः शत्रूणां तरितरिन्द्र यजनसाधनमेतं सोममुप याहि । उपागच्छ । तेन च सोमेन
विश्वास्तविषीः सर्वाणि बलान्या पृणस्व । आपूरय ॥

ह्यामसि त्वेद्रं याह्यर्वाङरं ते सोमस्तन्वे भवाति ।

शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु प्रास्माँ अवं पृतनासु प्र विष्णु ॥ ५ ॥

ह्यामसि । त्वा । आ । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । अरं । ते । सोमः । तन्वे । भवाति ।

शतक्रतो इति शतऽक्रतो । मादयस्व । सुतेषु । प्र । अस्मान् । अवं । पृतनासु ।

प्र । विष्णु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां ह्यामसि । आह्यामः । अतः कारणात्त्वमर्वाङ्स्मदभिमुखः सन् आ याहि । आगच्छ । अस्मादीयः सोमश्च ते तन्वे तव शरीरायारं पर्याप्तं भवाति । भवतु । त्वदीयं शरीरं यथाभिलाषं तर्पयत्वित्यर्थः । हे शतक्रतो बहुविधकर्मत्रिन्द्र त्वं च सुतेष्वभिषुतेष्वस्मादीयेषु सोमेषु मादयस्व । तृष्यस्व ॥ मदं तृप्तियोगे ॥ तदनन्तरं पृतनासु संग्रामेष्वस्मान्नाव । प्रकीर्णं रक्ष । न केवलं पृतनासु किंतु विष्णु सर्वासु प्रजास्वस्मान्नाव । प्ररक्ष ॥ ॥ ५ ॥

प्रत्यस्मा इति चतुर्द्धचमेकोनविंशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धमिन्द्रं । चतुर्थी बृहती शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । प्रत्यस्मै चतुष्कमानुष्टुभं बृहत्तमिति ॥ प्रातःसवनेऽच्छावाकस्येदमुन्नीयमानसूक्तं । सूचितं च । प्रत्यस्मा इत्युन्नीयमानायानूच्य । आ० ५. ७. इति ॥

प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर । अरंगमाय जग्मयेऽपश्चाद्वह्ने नरे ॥ १ ॥

प्रति । अस्मै । पिपीषते । विश्वानि । विदुषे । भर । अरं । अगमाय । जग्मये । अपश्चाद्वह्ने । नरे ॥ १ ॥

आत्ऽद्वह्ने । नरे ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो अस्मा इन्द्राय प्रति भर । अभिहर । सोमं प्रयच्छेत्यर्थः । कीदृशार्थेन्द्राय । पिपीषते पातुमिच्छते विश्वानि सर्वाणि वेद्यानि विदुषे जानतेऽरंगमाय पर्याप्तगमनाय जग्मये यज्ञेषु गमनशीलायापश्चाद्वह्ने ॥ दधिर्गतिकर्मा ॥ अपश्चाद्गमनाय सर्वेषामगमनाग्निने नरे नेत्रे यज्ञानां ॥

तृतीये स्वरसान्नि निष्केवल्य एमेनमिति सोत्रियसृचः । सूचितं च । एमेनं प्रत्येतनेत्याद्यो वा सर्वेषां । आ० ८. ५. इति ॥

एमेनं प्रत्येतन सोमेभिः सोमपातमं । अमचेभिर्ऋजीषिणमिन्द्रं सुतेभिरिन्दुभिः ॥ २ ॥

आ । ई । एनं । प्रतिऽएतन । सोमेभिः । सोमऽपातमं । अमचेभिः । ऋजीषिणं ।

इन्द्रं । सुतेभिः । इन्द्रंऽभिः ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः सोमेभिः सोमैः करणभूतैः सोमपातममतिशयेन सोमस्य पातारमेनमिन्द्रमा अभिमुखं प्रत्येतन । प्रतिगच्छत । ईमिति निपातोऽनर्थकः । कीदृशमिन्द्रं । अमचेभिरमचैः सोमपाचैर्यहचमसादिभिर्ऋजीषिणं । ऋजीषं शत्रूणामुपार्जकं बलं । तद्वतं । यद्वा । ऋजीषिणमित्युत्तरं च संबंधनीयं । सुतेभिरभिषुतैरिन्दुभिः सोमैर्ऋजीषिणं । गतसारः सोम ऋजीषः । तद्वतं । अथवामचेभिरमचैरमाचैरपरिमितैरभिषुतैः सोमैर्ऋजीषिणं ॥ ऋजैर्गत्वर्थीज्ञावसाधन ऋजीषशब्दः । ततो मत्वर्थीय इति ॥ संगतमित्यर्थः । एवंविधमिन्द्रं प्रतिगच्छतेत्यन्वयः । अन्य आह । अमचेभिर्यहचमसादिगतैरभिषुतैः सोमैर्ऋजीषिणं बलवन्तमेनमिन्द्रं प्रतिगच्छतेति ॥

यदी सुतेभिरिन्दुभिः सोमेभिः प्रतिभूषय । वेदा विश्वस्य मेधिरो धूषतंतमिदेषते ॥ ३ ॥

यदि । सुतेभिः । इन्द्रंऽभिः । सोमेभिः । प्रतिऽभूषय । वेदं । विश्वस्य । मेधिरः । धूषत् ।

तंऽतं । इत् । आ । ईषते ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः सुतेभिरभिषुतेरिदुभिर्दण्डनीलीदीर्घिर्वा सोमेभिः सोमेर्यदि प्रतिभूषथ इन्द्रं प्रति घृयं प्रतिगच्छ ॥ भू प्राप्तावित्यस्यैतद्रूपं ॥ तदानीं मेधिरो मेधावी । मेधो यज्ञस्तद्वान्वा । स इन्द्रो विश्वस्य विश्वं सर्वं भवदीयं कामं वेद । वेत्ति । जानाति । ज्ञात्वा च धृषत् शत्रूणां धर्षकः सन् तं तमिच्छं तं काममेवैषते । प्रापयति ॥

अस्माअस्मा इदंधसोऽध्वर्यो प्र भरा सुतं ।

कुवित्समस्य जेन्यस्य शर्धतोऽभिशस्तेरवस्परत् ॥ ४ ॥

अस्मैऽअस्मै । इत् । अंधसः । अध्वर्यो इति । प्र । भ॒र । सु॒तं ।

कु॒वित् । स॒म॒स्य । जे॒न्य॒स्य । श॒र्ध॒तः । अ॒भिऽश॒स्तेः । अ॒व॒ऽस्पर॒त् ॥ ४ ॥

अस्मा अस्मा इत् अस्मा एवेन्द्राय नान्यस्मै हे अध्वर्यो त्वमंधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य सुतमभिषुतं रसं प्र भर । संप्रहर । प्रयच्छेति यावत् । स चन्द्रः समस्य सर्वस्य जेन्यस्य जेतव्यस्य शर्धत उत्सहमानस्य शचीरभिश्स्तेरभिश्सनात् तत्कृताद्विंसनात्कुविद्वङ्गुशोऽवस्परत् । अस्मान्पालयतु ॥ ॥ १४ ॥

यस्य त्यदिति चतुर्ध्वं विंशं मूक्तं भरद्वाजस्यार्धमोष्णिहमैन्द्रं । अनुक्रम्यते च । यस्वीष्णिहमिति ॥ महाव्रते ऽपि निष्केवस्येऽर्धोष्णिहतुचाशीतावेतत्सूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । यस्य त्यच्छंवरं मद इति त्रयसृचा गायत्र्यः । ऐ० आ० ५. २. ५. । इति ॥

यस्य त्यच्छंवरं मदे दिवोदासाय रंधयः । अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ १ ॥

यस्य । त्यत् । शं॒वरं । म॒दे । दि॒वःऽदा॒साय । रं॒ध॒यः । अ॒यं । सः । सो॒मः । इ॒न्द्र । ते । सु॒तः । पि॒ब ॥ १ ॥

हे इन्द्र यस्य सोमस्य मदे पानेन जनिते हर्षे सति शंवरमसुरं दिवोदासाय राज्ञे रंधयः अहिंसीः । यद्वा । वशीकृतवानसि ॥ रथ्यातिर्वशगमने । नि० ई. ३२. । इति यास्कः ॥ त्यदिति क्रियाविशेषणं । त्यत्तत्प्रसिद्धं यथा भवति तथारंधय इत्यर्थः । हे इन्द्र सोऽयं सोमस्ते त्वदर्थं सुतोऽभिषुतः । अतस्तं पिब ॥

यस्य तीव्रसुतं मदं मध्यमंतं च रक्षसे । अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ २ ॥

यस्य । ती॒व्रऽसु॒तं । म॒दं । म॒ध्य॒म॒न्तं । च । र॒क्ष॒से । अ॒यं । सः । सो॒मः । इ॒न्द्र । ते । सु॒तः । पि॒ब ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य सोमस्यावयवभूतं तीव्रसुतं । तीक्ष्णं सुतमभिषुतो यस्य स तीव्रसुतः प्रातःसवनिकः । तं मदं मदकरं सोमरसं मध्यं मध्यं दिनसवनगतमंतं तृतीयसवनगतं च सोमरसं रक्षसे रक्षसि सोऽयं सोमस्त्वदर्थमभिषुतस्तं पिबेति ॥

यस्य गा अंतरश्मनो मदे दृष्ट्वा अवासृजः । अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ३ ॥

यस्य । गाः । अ॒न्तः । अ॒श्म॒नः । म॒दे । दृ॒ष्ट्वाः । अ॒व॒ऽअ॒सृ॒जः । अ॒यं । सः । सो॒मः । इ॒न्द्र । ते । सु॒तः । पि॒ब ॥ ३ ॥

यस्य सोमस्य मदे मदकरे रसे पीते सत्यश्मनो वलासुरेण निहितस्य पर्वतस्यांतर्मध्ये विद्यमाना दृष्ट्वा दृढपिधानाश्च गाः पर्णिभिरपहता अवासृजः वलस्य बंधनाद्वसृजः स सोम इत्यादि गतं ॥

यस्य मंदानो अंधसो माघोनं दधिषे शवः । अयं स सोमं इंद्र ते सुतः पिब ॥४॥

यस्य । मंदानः । अंधसः । माघोनं । दधिषे । शवः । अयं । सः । सोमः । इंद्र । ते ।
सुतः । पिब ॥४॥

हे इंद्र त्वं यस्यांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मंदानो मंदमानो हृष्टः सन् माघोनमिंद्रं शवो
ऽसाधारणं बलं दधिषे धारयसि । येन सोमेन त्वेन्द्रत्वं जातमित्यर्थः । सोऽयं सोमः सुतोऽभिषुतस्तं
पिब ॥ ॥१५॥ ॥३॥

चतुर्थेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र यो रयिव इति चतुर्विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंघोरार्षमिंद्रं ।
आदितः षडनुष्टुभः सप्तम्यष्टमीनवम्यो विराजोऽष्टम्यैकव वा विराट् शिष्टास्तिष्टुभः । तथा चानुक्तांतं ।
यो रयिवश्चतुर्विंशतिः शंघुर्बाह्वस्यो ह्यादी षळनुष्टुभस्तिष्ठश्च विराजो मध्यमैव वासामिति ॥ गतः सूक्त-
विनियोगः ॥

यो रयिवो रयिंतमो यो द्युमैर्द्युम्वत्तमः । सोमः सुतः स इंद्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥१॥
यः । रयिऽवः । रयिंऽतमः । यः । द्युमैः । द्युम्वत्तमः । सोमः । सुतः । सः । इंद्र । ते ।
अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥१॥

हे रयिवो धनवन्निंद्र यः सोमो रयिंतमोऽतिशयेन रयिमान् धनवान् । यस्य द्युमैर्द्युम्वत्तमोऽतिशयेन यशस्वी हे स्वधापते स्वधाया अन्नस्य सोमलक्षणस्य पालकेन्द्र स सोमोऽभिषुतः सन् ते तव
मदो मदकरोऽस्ति । भवति ॥

यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनां ।

सोमः सुतः स इंद्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥२॥

यः । शग्मः । तुविऽशग्म । ते । रायः । दामा । मतीनां ।

सोमः । सुतः । सः । इंद्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥२॥

हे तुविशग्म वज्रसुखेन्द्र यः शग्मः सुखकरस्ते त्वदीयो यः सोमो मतीनां स्तोतृणां रायो धनस्य दामा
दाता भवति हे स्वधापते इंद्र स सोमोऽभिषुतस्तव मदकरो भवति ॥

येन वृद्धो न शवसा तुरो न स्वाभिरूतिभिः ।

सोमः सुतः स इंद्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥३॥

येन । वृद्धः । न । शवसा । तुरः । न । स्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

सोमः । सुतः । सः । इंद्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥३॥

इमौ नशब्दौ समुच्चयार्थौ । येन पीतेन सोमेन वृद्धो न प्रवृद्धश्च सन् स्वाभिरूतिभिरात्मीयैर्मदभिः सार्धं
शवसा बलेन तुरः शत्रूणां हिंसकश्च भवसि स सोम इत्यादि पूर्ववत् ॥

पृथ्व्यङ्गस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्ते त्वमु व इत्येन्द्रसृचः । सूचितं च । त्वमु वो अप्रहणमप त्वं वृजिनं
रिपुं । आ० ७. ११. इति ॥

त्यमु वो अप्रहणं गृणीषे शवसस्पतिं । इन्द्रं विश्वासाहं नरं मंहिष्ठं विश्वचर्षणिं ॥४॥
 त्यं । ऊं इति । वः । अप्रहणं । गृणीषे । शवसः । पतिं । इन्द्रं । विश्वऽसहं । नरं ।
 मंहिष्ठं । विश्वऽचर्षणिं ॥४॥

हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्मदर्थं त्यमु तमेवेन्द्रं गृणीषे । स्तौमि । यद्वा । वो यूयं गृणीषे । गृणीत । स्तुत ॥
 वचनव्यत्ययः ॥ कीदृशमिन्द्रं । अप्रहणमप्रहंतारं भक्तानामनुयाहकं शवसो बलस्य पतिं पालकं विश्वासाहं
 विश्वस्य शचोरभिभवितारं नरं नेतारं मंहिष्ठं दातृतमं विश्वचर्षणिं सर्वस्य द्रष्टारं ॥

यं वर्धयंतीन्द्रिः पतिं तुरस्य राधसः । तमिन्वस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः ॥५॥
 यं । वर्धयंति । इत् । गिरः । पतिं । तुरस्य । राधसः । तं । इत् । नु । अस्य । रोदसी इति ।
 देवी इति । शुष्मं । सपर्यतः ॥५॥

गिरः स्तुतय इन्द्रसंबन्धिनं यमित् यमेव शुष्मं बलं वर्धयंति । कीदृशं । पतिमीश्वरं । कस्य । तुरस्य हिंसकस्य
 शचो राधसो धनस्य । शत्रुधनानामपहर्तारमित्यर्थः । अस्मिन्द्रस्य तमित्तमेव शुष्मं शोषकं बलं देवी देवनशीले
 रोदसी बावापृथिव्यौ नु चिप्रं सपर्यतः । परिचरतः ॥ ॥१६॥

तद्व उक्थस्य बर्हेणेन्द्रायोपस्तृणीषणिं । विपो न यस्योतयो वि यद्रोहंति सःक्षितः ॥६॥
 तत् । वः । उक्थस्य । बर्हेणा । इन्द्राय । उपऽस्तृणीषणिं । विपः । न । यस्य । ऊतयः ।
 वि । यत् । रोहंति । सऽक्षितः ॥६॥

हे स्तोतारो वो युष्मदीयस्योक्थस्य स्तोत्रस्य तद्वर्हेणा बज्रत्वं माहात्म्यमिन्द्रायेंद्रार्थमुपस्तृणीषणि । उपस्त-
 रणीयं । उपेत्य विस्तरणीयं । इन्द्रो यथा स्तोत्रस्य माहात्म्यं जानीयात् तथा विस्तार्यत इत्यर्थः । यस्मिन्द्रस्योतयो
 रचा विपो न मेधाविन इव भवंति । सर्वकार्यकुशला इत्यर्थः । यद्वा नेति पुरकः । विपो विप्रस्य मेधाविनो
 यस्मिन्द्रस्येति योज्यं । ययस्मिन्नेन्द्रे सचितः समाननिवासाः संहता ऊतयो वि रोहंति प्रादुर्भवन्ति तस्मा
 इन्द्रायेत्यर्थः ॥

अविददृक्षं मित्रो नवीयान्पपानो देवेभ्यो वस्यो अचैत् ।
 ससवान्स्तौलाभिर्धौतरीभिरुष्या पायुरभवत्सखिभ्यः ॥७॥
 अविदत् । दृक्षं । मित्रः । नवीयान् । पपानः । देवेभ्यः । वस्यः । अचैत् ।
 ससऽवान् । स्तौलाभिः । धौतरीभिः । उष्या । पायुः । अभवत् । सखिभ्यः ॥७॥

स इन्द्रो दक्षं कर्मसु समर्थं प्रवृद्धं वा यष्टारमविदत् । जानाति । कीदृशः । मित्रो मित्रभूतो नवीयान्नवतरः
 कल्याणतरः सुव्यतरो वा । स च पपानः सोमं पिबन् देवेभ्यः स्तोतृभ्यो वस्यो वसीयः श्रेष्ठं धनमचैत् । चिनोति ।
 उपचितं करोति । ददातीति यावत् । अपि च ससवान् । ससमित्यन्ननाम । हविलंबणान्नोपेतः स इन्द्रः स्तौलाभिः
 स्थूलाभिः प्रवृद्धाभिर्धौतरीभिः कंपनकारिणीभिर्वडवाभिरीदृशीर्महद्भिर्वा युक्तः सन् सखिभ्यः स्तोतृभ्य उष्या
 रक्षणेच्छयागत्य पायुरभवत् । रक्षको भवति । यद्वा । ससवानिति सगतेः क्लृप्ता रूपं । स्तौलाभिर्धौतरीभिः
 ससवान् संभजमान इति संबंधः ॥

ऋतस्य पृथि वेधा अपायि श्रिये मनांसि देवासो अक्रन् ।
 दधानो नाम महो वचोभिर्वपुर्दृश्ये वेन्यो व्यावः ॥८॥

ऋतस्य । पथि । वेधाः । अपायि । अत्रिये । मनांसि । देवासः । अक्रन् ।
 दधानः । नाम । महः । वचःऽभिः । वपुः । दृश्ये । वेन्यः । वि । आवरित्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य पथि मार्गे वेधा विधाता सर्वस्य द्रष्टा सोमोऽपायि । इंद्रेण पीतोऽभूत् । यद्वा । वेधा विधातिद्रोऽपायि । सोमं पिबतु ॥ अत्ययेन कर्तरि चिण् ॥ तस्मिन् सोम इंद्रस्य मनांसि अत्रिये अयितुं देवाः स्तोतार ऋत्विजोऽक्रन् । कर्माणि कुर्वन्ति । स चेंद्रो नाम शत्रूणां नामकं महो महदात्मियं वपुः शरीरं दधानो धारयन् वचोभिः स्तुतिभिर्वैव्यो वननीयः संभजनीयश्च सन् दृश्ये दर्शनार्थं व्यावः । विवृणोतु । प्रकाशयतु । अनुकूलं तेज इति शेषः । यद्वा । वेन्य इति वेनतेः कांतिकर्मणो रूपं वपुरिति च रूपनाम । वेन्यः कमनीयो वपुर्भास्वरं रूपं दृश्ये दर्शनार्थं व्यावः विवृणोतु वचोभिः सूयमानः सन् ॥

द्युमत्तमं दक्षं धेह्यस्मे सेधा जनानां पूर्वीररातीः ।
 वर्षीयो वयः कृणुहि शचीभिर्धनस्य सातावस्माँ अविडि ॥ ९ ॥
 द्युमत्तमं । दक्षं । धेहि । अस्मे इति । सेधं । जनानां । पूर्वीः । अरातीः ।
 वर्षीयः । वयः । कृणुहि । शचीभिः । धनस्य । सातौ । अस्मान् । अविडि ॥ ९ ॥

हे इंद्र द्युमत्तमं दीप्तिमत्तमं दक्षं बलमस्ते अस्मासु धेहि । धारय । जनानां स्तोतृणामस्माकं पूर्वीर्बह्वीर-
 रातीः शत्रुसेनाः सेध । निषेध । निवारय । अपि चास्माकं वर्षीयो वृद्धतरं वयोऽन्नं शचीभिरात्मीयाभिः
 प्रज्ञाभिः कृणुहि । कुरु । तथा धनस्य सातौ संभजनेऽस्मानविडि । गमय । यद्वा । धनस्य संभजनार्थमस्माच्च ॥

इंद्र तुभ्यमिन्मघवन्नभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेनः ।
 नकिरापिर्देदृशे मर्त्यं वा किमंग रध्रचोदनं त्वाहुः ॥ १० ॥
 इंद्र । तुभ्यं । इत् । मघऽवन् । अभूम । वयं । दात्रे । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ।
 नकिः । आपिः । दृशे । मर्त्यंऽवा । किं । अंग । रध्रऽचोदनं । त्वा । आहुः ॥ १० ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र दात्रे कामानां दात्रे तुभ्यमित् तुभ्यमेव वयं शेषभूता अभूम । यद्वा । त्वदर्थमेव दात्रे
 हविषां दाने वर्तमाना अभूम । हे हरिवो हरिवन्निद्र अतः कारणात्मा वि वेनः । मा विगतकामो भूः । अस्मान्
 सर्वदा कामयस्व ॥ वेनतिः कांतिकर्मा ॥ मर्त्यं वा मर्त्येषु मनुष्येषु मध्य आपिर्बन्धुस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि नकिर्देदृशे ।
 नैव दृश्यते । किमनेन विशेषकथनेन । अंग हे इंद्र त्वा त्वां रध्रचोदनं रध्रस्य राधकस्य समृद्धस्य धनस्य चोदनं
 चोदयितारमाहुः कथयन्ति पुराजाः ॥ ॥ १० ॥

मा जस्वने वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम ।
 पूर्वीं इंद्र निष्विधो जनेषु जह्यसुंष्वीन्प्र वृहापृणतः ॥ ११ ॥
 मा । जस्वने । वृषभ । नः । ररीथाः । मा । ते । रेवतः । सख्ये । रिषाम् ।
 पूर्वीः । ते । इंद्र । निऽसिधः । जनेषु । जहि । असुंस्वीन् । प्र । वृह । अपृणतः ॥ ११ ॥

हे वृषभ कामानां वर्धितरिद्र जस्वने ॥ जसिरूपचयकर्मा ॥ उपचपयित्रे राक्षसादये नोऽस्मान् मा
 ररीथाः । मा दाः । रेवतो धनवतस्ते तव सख्ये सखित्वे वर्तमाना वयं मा रिषाम । हिंसिता मा भूम । हे
 इंद्र ते त्वदीयाः पूर्वीर्बह्वीर्निष्विधो निःषेधा निवारणानि जनेषु शत्रुषु निहिताः संति । यद्वा । निष्विधो निषे-

धात्री रज्जवः । ताः शत्रुजनेषु तव बह्व्यो विव्यति । अतः कारणादसुष्वीननभिषोतृनयजमानान् जहि । मारय ।
अपृणतो हवींथप्रयच्छतश्च प्र वृह । उन्मूलय ॥ पृण दाग इति धातुः ॥

उद्भाणीव स्तनयन्त्रियतींद्रो राधांस्यश्वानि गव्या ।

त्वमसि प्रदिवः कारुधाया मा त्वादामान आ दभन्मघोनः ॥ १२ ॥

उत् । अभाणिऽइव । स्तनयन् । इत्यति । इंद्रः । राधांसि । अश्वानि । गव्या ।

त्वं । असि । प्रऽदिवः । कारुऽधायाः । मा । त्वा । अदामानः । आ । दभन् । मघोनः ॥ १२ ॥

अभाणीव स्तनयन् गर्जयन् पर्जन्यो यथा मेघानुद्गमयत्येवमिंद्रोऽश्वान्यश्वसंबंधीनि गव्या गव्यानि गोसंबंधीन्येतत्समूहद्वयरूपाणि राधांसि धनान्युदियति । उदीरयति । उद्गमयति स्तोतृभ्यो दातुं । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे इंद्र प्रदिवः पुराणस्त्वं कारुधायाः कारुणां स्तोतृणां धारयितासि । भवसि । तादृशं त्वा त्वां मघोनो धनवंतः कृपणा अदामागो हविषामदातारो मा आ दभन् । मा हिंसिषुः । यद्वा वचनव्यत्ययः । मघवानं धनवंतं त्वामिति संबंधः ॥

अध्वर्यो वीर प्र महे सुतानामिंद्राय भर स ह्यस्य राजा ।

यः पूर्याभिरुत नूतनाभिर्गीर्भिर्वावृधे गृणतामृषीणां ॥ १३ ॥

अध्वर्यो इति । वीर । प्र । महे । सुतानां । इंद्राय । भर । सः । हि । अस्य । राजा ।

यः । पूर्याभिः । उत । नूतनाभिः । गीऽभिः । वृधे । गृणतां । ऋषीणां ॥ १३ ॥

हे वीर हविषां विशेषेण प्रेरयितरध्वर्यो महे महतेऽस्मा इंद्राय सुतानां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सुतानभिषुतान् सोमान् प्र भर । प्रहर । प्रगमय । स हि खल्विंद्रोऽस्य सोमस्य राजा स्वामी भवति । य इंद्रः पूर्याभिः पूर्वकाले कृताभिरुतापि च नूतनाभिरिदानीं क्रियमाणाभिर्गृणतां सुवतामृषीणां संबन्धिनीभिर्गीर्भिर्बभूवविधाभिः स्तुतिभिर्वावृधे वर्धते । स इंद्रो यस्मात्सोमस्य राजा तस्मादस्मै सोमः प्रदेय इत्यर्थः ॥

प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्यास्य मद इति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । अस्य मदे पुरु वर्षांसि विद्वानिति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

अस्य मदे पुरु वर्षांसि विद्वानिंद्रो वृचाण्यप्रती जघान ।

तमु प्र होषि मधुमंतमस्मै सोमं वीराय शिप्रिणे पिबंध्ये ॥ १४ ॥

अस्य । मदे । पुरु । वर्षांसि । विद्वान् । इंद्रः । वृचाणि । अप्रति । जघान् ।

तं । उं इति । प्र । होषि । मधुऽमंतं । अस्मै । सोमं । वीराय । शिप्रिणे । पिबंध्ये ॥ १४ ॥

अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सति विद्वानभिश्च इंद्रः पुरु पुरुणि बह्वनि वर्षास्यावरकाणि वृचाणि शत्रुनप्रति स्वयमन्यैरप्रतिगतः सन् जघान । हतवान् । यद्वा । वर्षे इति रूपनाम । बह्वनि वर्षास्यसुरमायया निर्मितानि रूपाणि विद्वान् जानन्निंद्रो वृचास्यावरकाणि रक्षःप्रभृतीनीतः पूर्वमन्यैरप्रतिगतानि जघान । हतवान् । मधुमंतं माधुर्यवंतं तमु तमेव सोमं शिप्रिणे शोभनहनुकायास्त्री वीराय शत्रूणां वीरयित्र इंद्राय पिबंध्ये पातुं प्र होषि । हे अध्वर्यो प्रजुह्वि ॥

द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्यैव पाता सुतमिति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । पाता सुतमिंद्रो अस्य सोमं हंता वृत्रमिति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

पातां सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृचं वज्रेण मंदसानः ।

गन्ता यज्ञं परावतश्चिदच्छा वसुधीनामविता कारुधायाः ॥ १५ ॥

पातां । सुतं । इन्द्रः । अस्तु । सोमं । हन्ता । वृचं । वज्रेण । मंदसानः ।

गन्ता । यज्ञं । पराऽवतः । चित् । अच्छ । वसुः । धीनां । अविता । कारुऽधायाः ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं पातास्तु । साधु पाता भवतु ॥ साधुकारिणि तुन् । अत एव न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । एवं हन्त्यादावपि द्रष्टव्यं ॥ तेन च सोमेन मंदसानो मायन् वज्रेणायुधेन वृचमावरकं शत्रुं हन्तास्तु । भवतु । एतदुभयार्थं परावतश्चित् दूरदेशादपि यज्ञमच्छास्यदीयं यज्ञमभि गन्ता भवतु । दूरदेशस्थोऽपि शीघ्रमस्त्रयज्ञे सोमपानायागच्छत्वित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः । वसुः सर्वेषां निवासयिता धीनां ध्यातॄणां स्तोतॄणां कर्मणां वाविता रचिता कारुधायाः कारुणां कर्तॄणां यजमानानां धारयिता ॥ १५ ॥

तृतीये रात्रिपर्याये प्रशासुरिदं त्यदिति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि ।

मत्सद्यथा सौमनसाय देवं व्यस्मद्वेषो युयवद्वहः ॥ १६ ॥

इदं । त्यत् । पात्रं । इन्द्रऽपानं । इन्द्रस्य । प्रियं । अमृतं । अपायि ।

मत्सत् । यथा । सौमनसाय । देवं । वि । अस्मत् । द्वेषः । युयवत् । वि । अहः ॥ १६ ॥

पात्रं पातव्यमिन्द्रपानमिन्द्रस्य पानार्हमिन्द्रस्य प्रियममृतं त्यत्तदिदं सोमात्मकममृतमपायि । इन्द्रः पिबतु ॥ व्यत्ययेन कर्तरि चिण् ॥ यद्वा । एतदमृतमपायि । इन्द्रेण पीयतां । यथा येन प्रकारेण पीतः सोमः सौमनसाय सुमनस्त्वाय देवमिन्द्रं मत्सत् मादयेत्तथा पीयतामित्यर्थः । स पीतसोम इन्द्रो द्वेषो द्वेष्टुनस्मदस्मत्तो वि युयवत् । वियोजयतु । अहः पापं चास्मत्तो वियोजयतु ॥

एना मंदानो जहि शूर शत्रून्जामिमजामिं मघवन्मित्रान् ।

अभिषेणौ अभ्यादेदिशानान्पराच इन्द्र प्र मृणा जही च ॥ १७ ॥

एना । मंदानः । जहि । शूर । शत्रून् । जामिं । अजामिं । मघऽवन् । अमित्रान् ।

अभिऽसेनान् । अभि । आऽदेदिशानान् । पराचः । इन्द्र । प्र । मृण । जहि । च ॥ १७ ॥

हे मघवन् धनवन् शूर शौर्यवन्तिन्द्र एनेन प्रकृतेनानेन सोमेन मंदानो मंदमानो मायन् जामिं अजामिं तद्विलक्षणमेवमुभयविधानमित्रान्स्वामित्रान्कूलाचरणपरान् शत्रून् जहि । हिंसिताम्बुह । किंचाभिषेणान् अस्त्रान्प्रत्यभिगताः सेना येषां तादृशान्स्वदभिमुखमादेदिशानानायुधानि पुनः पुनरादिशतो विह्वलजतः शत्रून् हे इन्द्र पराचः प्र मृण । ते यथा पराङ्मुखा भवन्ति तथा बाधस्व । तदनन्तरं तान् जहि च ॥

आसु ष्मा णो मघवन्तिन्द्र पृस्वस्मभ्यं महि वरिवः सुगं कः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेष इन्द्र सूरिन्कृणुहि स्मा नो अर्थ ॥ १८ ॥

आसु । स्म । नः । मघऽवन् । इन्द्र । पृऽसु । अस्मभ्यं । महि । वरिवः । सुऽगं । करिति कः ।

अपां । तोकस्य । तनयस्य । जेषे । इन्द्र । सूरिन् । कृणुहि । स्म । नः । अर्थ ॥ १८ ॥

हे मघवन् धनवसिन्द्र नोऽस्मादीयास्वासु पृतसु पृतनासु संयामेष्वसभ्यं महि महत्सुगं सुखेन प्राप्यं वरिवो धनं कः । कुरु । स्मेति पूरणः । अपि च हे इन्द्र अपामाप्रव्यानां धनानां वोदकानां वा तोकस्य पुषस्य तनयस्य पीचस्य च जेषे जयार्थं सूरिन् स्तोतुन् नोऽस्मानर्धमर्धान् समृद्धान् ह्यगुहि । कुरु । यद्वा । अर्धकारिणः शत्रूणां खंडयितुन् कुरु । स्मेति पूरणः ॥

आ त्वा हरयो वृषणो युजाना वृषरथासो वृषरश्मयोऽन्याः ।

अस्मन्नांचो वृषणो वज्रवाहो वृष्णे मदाय सुयुजो वहंतु ॥ १९ ॥

आ । त्वा । हरयः । वृषणः । युजानाः । वृषरथासः । वृषरश्मयः । अन्याः ।

अस्मन्नांचः । वृषणः । वज्रवाहः । वृष्णे । मदाय । सुयुजः । वहंतु ॥ १९ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां हरयोऽश्वा वृष्णे वर्षित्रे मदाय मदकराय सोमायेदृशं सोमं पाययितुमा वहंतु । कीदृशा अश्वाः । वृषणः कामानां वर्षितारो युजानाः स्वयमेव रथे युज्यमाना वृषरथासः । वृषा कामाभिवर्षको रथो येषां ते तथोक्ताः । वृषरश्मयः । वर्षितारो रश्मयः प्रयहा येषां तादृशाः । अत्याः सततगामिनोऽस्मानांचोऽस्मान्मत्यंचतो गच्छंतो वृषणो नित्यतरुणाय वज्रवाहो वज्रदीन्यायुधानि वहंतः सुयुजः शोभनयोजनाः ॥

आ ते वृषन्वृषणो द्रोणमस्युर्धृतप्रुषो नोर्मयो मदंतः ।

इंद्र प्र तुभ्यं वृषभिः सुतानां वृष्णे भरंति वृषभाय सोमं ॥ २० ॥

आ । ते । वृषन् । वृषणः । द्रोणं । अस्युः । धृतप्रुषः । न । ऊर्मयः । मदंतः ।

इंद्र । प्र । तुभ्यं । वृषभिः । सुतानां । वृष्णे । भरंति । वृषभाय । सोमं ॥ २० ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र वृषणः सेक्तारो युवानस्वदीया अश्वा धृतप्रुषो नोर्मयो धृतमुदकं सिंचंतः सामुद्राक्षरंगा इव मदंतो हृथंतो मन्ताः संतस्ते त्वदीयं द्रोणं द्रुममयं रथमास्युः । आतिष्ठंत । अतस्त्वमागच्छेति भावः । कुत इत्यत आह । हे इन्द्र वृष्णे यूने नित्यतरुणाय वृषभाय कामानां वर्षयित्रे तुभ्यं वृषभिः कामाभिवर्षकीर्यावभिः सुतानामभिपुतानां सोमानां मध्ये त्वन्नागरूपं सोमं यस्मादध्वर्यवः प्र भरंति प्रहरंति होमार्थं प्रणयंति तस्मादागच्छेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिंधूनां वृषभः स्तियानां ।

वृष्णे त इंदुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय ॥ २१ ॥

वृषा । असि । दिवः । वृषभः । पृथिव्याः । वृषा । सिंधूनां । वृषभः । स्तियानां ।

वृष्णे । ते । इंदुः । वृषभः । पीपाय । स्वादुः । रसः । मधुपेयः । वराय ॥ २१ ॥

हे इन्द्र त्वं दिवो बुलोकस्य वृषासि । हविर्भिः सेक्ता भवसि । पृथिव्या भूमेश्च वृषभः कामानां वर्षिता । सिंधूनां खंदनशीलानां च नदीनां वृषा वर्षेण पूरयितासि । तथा स्तियानां संघीभूतानां स्थावरजंगमात्मनां प्राणिनां वृषभः कामानां वर्षिता भवसि । यद्वा । स्तियाः संघीभूता आपः । तासां वर्षितासि । वृषभ कामानां वर्षकेन्द्र वराय श्रेष्ठाय वृष्णे सेक्ते ते तुभ्यं त्वदर्थं स्वादुर्मधुरो रसो रसनीयः प्रशस्यो रसवान्वा रसात्मको वा मधुपेयो मधुवत्पातव्य इंदुः सोमः पीपाय । प्यायति । वर्धते । अतस्त्वमागत्य तं सोमं पिबेति भावः ॥

अयं देवः सहसा जायमान इंद्रेण युजा पणिमस्तभायत् ।

अयं स्वस्य पितुरायुधानींदुरमुष्णादशिवस्य मायाः ॥ २२ ॥

अयं । देवः । सहसा । जायमानः । इंद्रेण । युजा । पणिं । अस्तभायत् ।

अयं । स्वस्य । पितुः । आयुधानि । इंदुः । अमुष्णात् । अशिवस्य । मायाः ॥ २२ ॥

देवो ब्योतमानोऽयमिंदुः सोम इंद्रेण युजा सख्या सह जायमानः प्रादुर्भवन् पणिं वणिजं गवामादातारं वलाख्यमसुरं । यद्वा । पणीनां स्वामित्वात्पणिरित्युच्यते । तमसुरं सहसा बलेनास्तभायत् । अस्तभात् । न्यबधत् । अपि च स्वस्य धनस्य गोरूपस्य पितुः पालयितुरशिवस्यासुखकरस्य वलस्यायुधानि वज्रादीन्यमुष्णात् । अपाहरत् । तदीया मायाश्चामुष्णात् । हे इंद्र त्वत्सख्यबलादेतत्सर्वं सोमः कृतवान् अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इतींद्रस्मृतिः ॥

अयमकृणोदुषसः सुपत्नीरयं सूर्यं अदधाज्ज्योतिरंतः ।

अयं त्रिधातुं दिवि रोचनेषु त्रितेषु विंददमृतं निगूळ्हं ॥ २३ ॥

अयं । अकृणोत् । उषसः । सुपत्नीः । अयं । सूर्यं । अदधात् । ज्योतिः । अंतरिति ।

अयं । त्रिऽधातुं । दिवि । रोचनेषु । त्रितेषु । विंदत् । अमृतं । निगूळ्हं ॥ २३ ॥

अयं सोम उषस उषःकालान् सुपत्नीः शोभनः पतिः पालकः सूर्यो यासामुषसां तादृशीरकृणोत् । अकरोत् । अयमेव सूर्यं सूर्यमंडलेऽतर्मध्ये ज्योतिस्तेजोऽदधात् । निहितवान् । त्रिधातुं सवनत्रयरूपेण त्रिप्रकारमयं ज्ञतारूपः सोमो दिवि द्युलोके रोचनेषु रोचमानेषु त्रितेषु तृतीये स्थाने तत्रेषु विस्मृतेषु देवेषु निगूळ्हं नितरां गूढमदृश्यतया वर्तमानममृतममृतत्वकारणं पीयूषं विंदत् । अविंदत् । अलभत । हे इंद्र त्वत्साहाय्यादेवमेवं सोमः कृतवानितींद्रस्य स्मृतिरधिगतव्या । यद्वा । इदंशब्देनेंद्र एव परामृश्यते । अयमिंद्र उषसः शोभनपतिका अकरोत् । अयमेव सूर्यंऽतर्ज्योतिरदधात् । दिवि द्युलोके रोचमानेषु त्रिस्थानगतेषु देवेषु मध्येऽयमेवेन्द्रस्त्रिधातुं सवनत्रयात्मना त्रिप्रकारं निगूढं पात्रैः संवृतममृतममरणहेतुभूतं सोममविंदत् । अलभत ॥

अयं द्यावापृथिवी विष्कभायद्यं रथमयुनक्सप्ररश्मिं ।

अयं गोषु शच्या पक्कमंतः सोमो दाधार दशयंचमुत्सं ॥ २४ ॥

अयं । द्यावापृथिवी इति । वि । स्कुभायत् । अयं । रथं । अयुनक् । सप्ररश्मिं ।

अयं । गोषु । शच्या । पक्कं । अंतरिति । सोमः । दाधार । दशऽयंचं । उत्सं ॥ २४ ॥

अयं सोमो द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च विष्कभायत् । विविधमस्थापयत् । अपि चायं सोमः सूर्यस्य च रथं सप्ररश्मिं सप्र रश्मिभिः किरणैरुपेतं सप्ताश्वं सप्तचक्रं वायुनक् । अयोजयत् । तथायं सोमो गोष्वंतर्मध्ये पक्कं निष्पन्नं शच्या प्रक्षया संकल्परूपयोत्समुत्तरणशीलं पयो दाधार । धारयति । दशयंचं । उत्सस्य हेतुगर्भविशेषणमेतत् । उत्तरणहेतुभूतैर्दशभिश्चतुःश्रोत्रादिभिर्यत्रैरुपायैर्युक्तं । इदं च पदं खलिकेन मंत्रांतरेण व्याख्यायते । चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणापानी देह इदं शरीरं । द्वौ प्रत्यंचावनुलोमौ विसर्गावेतं तं मन्ये दशयंचमुत्समिति । यद्वा । अयमिंद्रो द्यावापृथिवी विष्कभायत् । स्वे स्वे स्थाने स्थितिं अकरोत् । अयमेव सप्ररश्मिं सूर्यस्य रथमयुनक् । अयमेवेन्द्रो गोष्वंतः शच्यात्मीयेन कर्मणा पक्कं पयो धारयति । एवंभूतैर्द्रार्थं सोमो दशयंचं दशसंख्याकैरेन्द्रवायवादिभिर्यहैर्यत्रितैर्गृहीतैरुपेतमुत्समुत्तरणशीलं रसं दाधार । धारयति । प्रातःसवन ऐंद्रवायवाद्यो दश यहा गृह्यंते । तथा च ब्राह्मणं । नव प्रातर्ग्रहा गृह्यंते नवभिर्बहिष्यवमाने सुवते स्मृते सोमे दशमं गृह्णाति । ऐ० ब्रा० ३. १. इति । अन्यत्रास्मात् । दशीतानध्वयुः प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णातीति । तदभिप्रायेणेदं दशयंचमिति विशेषणं ॥ ॥ २० ॥

य आनयदिति त्रयस्त्रिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोराथं । पुरुतममित्येषातिनिचूत् त्रयः सप्तकाः पादनिचूत् मध्यमः षड्भेदतिनिचूदित्युक्तलक्षणात् त्रयस्त्रिंशनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । अधि बृहुः पत्नी-

नामित्यस्त्रिंशत्वे तुचे बृवुर्नाम तच्चा सूयते । अतः स तुचस्तद्देवताकः । शिष्टास्त्रिंशद्विंशः । तथा चानुक्रांतं । य आनयन्नयस्त्रिंशद्वायचं पुरुषममतिनिष्पदं त्वानुष्टुप तुचेऽत्ये बृवुस्तच्चा देवतमिति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवब्धेऽत्य-
तुचवर्जमेतत्सूक्तं । तथैव पंचमारण्यकं । य आनयत्परावत इति तिस्र उक्तमा उद्धरति । ऐ० आ० ५. २. ५. इति ॥

य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुं । इंद्रः स नो युवा सखा ॥ १ ॥

यः । आ । अनयत् । पराऽवतः । सुऽनीती । तुर्वशं । यदुं । इंद्रः । सः । नः । युवा । सखा ॥ १ ॥

य इंद्रसुर्वशं यदुं चैतत्संज्ञौ राजानौ शत्रुभिर्दूरदेशे प्रविष्टौ सुनीती सुनीत्या शोभनेन नयनेन पराव-
तस्तस्माद्दूरदेशादानयत् आनीतवान् युवा तरणः स इंद्रो नोऽस्माकं सखा भवतु ॥

अविप्रे चिद्वयो दधदनाप्नुना चिदर्वता । इंद्रो जेता हितं धनं ॥ २ ॥

अविप्रे । चित् । वयः । दधत् । अनाप्नुना । चित् । अर्वता । इंद्रः । जेता । हितं । धनं ॥ २ ॥

अविप्रे चित् । विप्रेः स्तोता । तद्विलक्षणेऽपि पुरुषे वयोऽन्नं दधत् । इंद्रो धारयति । किमु वक्तव्यं स्तोतरि
धारयतीति । स इंद्रोऽनाप्नुना चित् अक्षिप्रगमनेनाप्यर्वताश्चैन हितं शत्रुषु निहितं स्थापितं धनं जेता जय-
शीलो भवति ॥ जयतेस्ताच्छीलिकसृन् । अतो न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः । नास्य स्त्रीयंत ऊतयः ॥ ३ ॥

महीः । अस्य । प्रऽनीतयः । पूर्वीः । उत । प्रऽशस्तयः । न । अस्य । स्त्रीयन्ते । ऊतयः ॥ ३ ॥

अस्त्रिंद्रस्य प्रणीतयः प्रकृष्टा नीतयः प्रापणानि महीर्मह्यो महत्यो भवन्ति । उतापि च प्रशस्तयः प्रकृष्टाः
सुतयः स्तोतृभिः क्रियमाणाः पूर्वीर्वह्यो भवन्ति । तथास्त्रिंद्रस्तोतयो रक्षा न चीयन्ते । नापचीयन्ते । किंतु सर्वदा
वर्धन्त एव ॥

सखायो ब्रह्मवाहसेऽर्चन्त प्र च गायत । स हि नः प्रमत्तिर्मही ॥ ४ ॥

सखायः । ब्रह्मऽवाहसे । अर्चन्त । प्र । च । गायत । सः । हि । नः । प्रऽमत्तिः । मही ॥ ४ ॥

हे सखायः समानख्यानाः स्तोतारो ब्रह्मवाहसे ब्रह्मभिर्मेर्विर्वहनीयाय प्राप्तव्यायिंद्रायार्चन्त । शस्त्राणि
शंसन्त । प्र गायन्त च स्तोत्राणि । स हि स खल्विंद्रो नोऽस्माकं मही महती प्रमत्तिः प्रकृष्टा बुद्धिः । ईदृश्या
बुद्धेः प्रदातेत्यर्थः ॥

त्वमेकस्य वृचहन्निविता द्वयोरसि । उतेदृशे यथा वयं ॥ ५ ॥

त्वं । एकस्य । वृचऽहन् । अविता । द्वयोः । असि । उत । ईदृशे । यथा । वयं ॥ ५ ॥

हे वृचहन् वृचाणां शत्रूणां हन्तरिंद्र त्वमेकस्य स्तोतृद्वयोश्च स्तोत्रोरविता रचितासि । सर्वेषां स्तोतृणां
रचको भवसीत्यर्थः । उतापि चेदृशे जनेऽप्यविता भवसि यथा यादृशा वयं त्वया रचिता बहुविधपुत्रपौत्रा
अभूम । ईदृशस्तथापि जनस्य त्वमेव रचको नान्य इत्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥

नयसीद्विति द्विषः कृणोर्थुकथशंसिनः । नृभिः सुवीर उच्यसे ॥ ६ ॥

नयसि । इत् । ऊं । इति । अति । द्विषः । कृणोषि । उक्थऽशंसिनः । नृऽभिः ।

सुऽवीरः । उच्यसे ॥ ६ ॥

हे इंद्रे त्वमेव द्विषो द्वेष्टनति नयसि । अस्मान्नयसि । तारयसि । उ इति पूरकः । तथोकथशंसिन

उक्त्याणि शस्त्राणि शंसतः स्तोतृगणान्कणोषि । समृद्धान्करोषि । यस्मात्त्वं नृभिः स्तोतीनां नेतृभिः पुरुषैः सुवीरः शोभनेर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिः स्तोतृभ्यो दातव्यैरुपेत इत्युच्यसे स्तूयसे अतस्तानप्यस्त्रभ्यं प्रयच्छेति शेषः ॥

ब्रह्माणं ब्रह्मवाहसं गीर्भिः सखायमृग्मियं । गां न दोहसे हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणं । ब्रह्मऽवाहसं । गीऽभिः । सखायं । अृग्मियं । गां । न । दोहसे । हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणं परिवृढं ब्रह्मवाहसं ब्रह्मभिः स्तुतिरूपेणैर्वैवहनीयं सखायमस्त्राकं सखिभूतमृग्मियं । अृग्मा अृचः । तदहं । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । एवंभूतमिदं दोहसे दोग्धुं गां न गामिव गीर्भिः स्तुतिभिर्जवे । आहुयाम्यस्त्रादीयान्कामान्दोग्धुं ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोरुचुर्वसूनि नि द्विता । वीरस्य पृतनासहः ॥ ८ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । उचुः । वसूनि । नि । द्विता । वीरस्य । पृतनाऽसहः ॥ ८ ॥

वीरस्य वीर्यवतः पृतनासहः । पृतनाः शत्रुसेनाः । तासामभिभवितुर्यस्त्रिन्द्रस्य हस्तयोर्बाह्वोर्विश्वानि सर्वाणि द्विता दिव्यपार्थिवरूपेण द्वैधं वर्तमानानि वसूनि विद्यन्त इति न्यूचुः अृपयो नितरां वदन्ति तमिदं ऊव इति पूर्वच संबंधः ॥

वि दृढानि चिदद्रिवो जनानां शचीपते । वृह माया अनानत ॥ ९ ॥

वि । दृढानि । चित् । अद्रिऽवः । जनानां । शचीऽपतं । वृह । मायाः । अनानत ॥ ९ ॥

हे अद्रिवः । आदृणात्यनेनेत्यद्रिर्वज्रः । तद्वज्रं शचीपत इन्द्र जनानां शत्रूणां दृढानि चित् दृढानि स्थिराण्यपि पुराणि बलानि वा वि वृह । विभिंधि । विविधमुन्मूलयेत्यर्थः । हे अनानत अप्रह्वीभूत सर्वोच्छ्रितेन्द्र मायाश्च शत्रुभिर्निर्मिता वि वृह । विनाशय ॥

तमु त्वा सत्य सोमपा इन्द्र वाजानां पते । अहूमहि अवस्यवः ॥ १० ॥

तं । ऊं इति । त्वा । सत्य । सोमऽपाः । इन्द्र । वाजानां । पते । अहूमहि । अवस्यवः ॥ १० ॥

हे सत्य अवितथस्वभाव सोमपाः सोमस्य पातर्हे वाजानां पते अन्नानां पालयितरेवभूत हे इन्द्र अवस्यवः अत्रोऽन्नमात्मन इच्छन्तो वयं तमु त्वा तादृशं त्वामेवाहूमहि । आहुयामः । सुम इत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

तमु त्वा यः पुरासिंथ यो वा नूनं हिते धने । हव्यः स श्रुधी हवं ॥ ११ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । यः । पुरा । आसिंथ । यः । वा । नूनं । हिते । धने । हव्यः ।

सः । श्रुधि । हवं ॥ ११ ॥

हे इन्द्र तमु त्वा तमेव त्वां सुम इति शेषः । यस्त्वं पुरा पूर्वस्मिन्काले हव्यो ज्ञातव्य आसिथ बभूविथ धनलाभार्थं । यो वा यश्च त्वं हिते शत्रुषु निहिते धने निमित्तभूते सति नूनमद्यापि हव्यो ज्ञातव्यो बभूविथ स त्वमस्त्रादीयं हवं स्तोत्रं श्रुधि । शृणु ॥

धीभिरर्वैर्द्विरर्वतो वाजा इन्द्र अवाय्यान् । त्वया जेष्य हितं धनं ॥ १२ ॥

धीभिः । अर्वैत्ऽभिः । अर्वैतः । वाजान् । इन्द्र । अवाय्यान् । त्वया । जेष्य । हितं । धनं ॥ १२ ॥

हे इन्द्र धीभिः स्तुतिभिस्त्वद्विषयाभिः प्रीतेन त्वयानुगृहीता वयमर्वैर्द्विरस्त्रादीयैरर्वतः शत्रुसंबन्धिनोऽस्मान् अवाय्यान् अवणीयान् प्रशस्यान् वाजानन्नाजानि च हितं शत्रुषु निहितं धनं च जेष्य । त्वदनुग्रहाज्जयेम ॥

अभूरु वीर गिर्वणो म॒हाँ इन्द्र॑ धने॑ हिते । भरे॑ वित॑त॒साय्यः ॥ १३ ॥

अभूः । उं इति । वीर । गिर्वणः । महान् । इन्द्र । धने । हिते । भरे । वित॑त॒साय्यः ॥ १३ ॥

हे वीर विविधमीरयितः शत्रूणां हे गिर्वणो गीर्भिर्वननीयेन्द्र हिते शत्रुषु निहिते धने निमित्तभूते सति महान् प्रवृद्धस्त्वं भरे संयामे वित॑त॒साय्यः शत्रूणां जेताभूः ॥ तंतस इति धातुर्जयार्थः कंडादौ पठ्यते । तस्माद्ब्रु-
पक्ष्वादीणादिकः कर्तर्यव्यप्रत्ययः ॥

या तं ऊ॒तिर॑मिच॒हन्म॒क्षुज॑वस्त॒मास॑ति । तया॑ नो हिनुही रथं ॥ १४ ॥

या । ते । ऊ॒तिः । अ॒मिच॒ऽहन् । म॒क्षुज॑वः । त॒मा । अ॒स॑ति । तया॑ । नः । हि॒नुहि॒ । रथं ॥ १४ ॥

हे अमिचहन् अमिचाणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र ते त्वदीया मनुजवस्तमातिशयेन शीघ्रजवा योतिर्गतिरसति
अस्ति तया गत्या नोऽस्माकं रथं हिनुहि । प्रेरय । शत्रुजयार्थं शीघ्रं गमय ॥

स रथे॑न र॒थीत॑मोऽस्मा॒केना॑भियु॒ग्वना॑ । जेषि॑ जि॒ष्णो हि॒तं धनं॑ ॥ १५ ॥

सः । रथे॑न । र॒थिऽत॑मः । अ॒स्माके॑न । अ॒भिऽयु॒ग्वना॑ । जेषि॑ । जि॒ष्णो॒ इति॑ ।

हि॒तं । धनं॑ ॥ १५ ॥

हे जिष्णो जयशीलेन्द्र रथीतमोऽतिशयेन रथी महारथः स त्वमस्माकेनास्मदीयेनाभियुग्वनाभियोक्त्वा
शत्रूणामभिभविष्य रथेन हितं शत्रुषु निहितं धनं जेषि । अस्मादर्थं जय ॥ २३ ॥

य एक॑ इ॒त्तमु॑ षुहि कृ॒ष्टीनां॑ विच॑र्षणिः । पति॑र्ज॒ज्ञे वृष॑क्रतुः ॥ १६ ॥

यः । एकः । इ॒त् । तं । उं इति॑ । स्तु॒हि । कृ॒ष्टीनां॑ । विऽच॑र्षणिः । पतिः । ज॒ज्ञे । वृष॑ऽक्रतुः ॥ १६ ॥

विचर्षणिर्विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा वृषक्रतुर्वर्षकर्मा य इन्द्र एक इदेक एव कृष्टीनां प्रजानां पतिरधिपतिर्जज्ञे
अजायत नान्यः कश्चित् तमु तमेवेन्द्र हे स्तोतः स्तुहि ॥

यो गृ॒णता॑मिदा॒सिथा॑पि॒रूती॑ शि॒वः सखा॑ । स त्वं न॑ इन्द्र मृ॒ळय॑ ॥ १७ ॥

यः । गृ॒णतां॑ । इ॒त् । आ॒सि॒थ । आ॒पिः । ऊ॒ती । शि॒वः । सखा॑ । सः । त्वं । नः । इन्द्र॑ । मृ॒ळय॑ ॥ १७ ॥

हे इन्द्र यस्त्वमूती ऊत्या रक्षया शिवः सुखकरोऽत एव सखा मित्रभूतश्च सन् गृणतामित् क्षुवतामस्माक-
मेवापिर्बन्धुरासिथ पुरा बभूविथ स तादृशस्त्वं नोऽस्मानिदानीं मृळय । सुखय ॥

धि॒ष्व वज्रं॑ ग॒भस्त्यो॑ र॒क्षो॒हत्या॑य वज्रि॒वः । स॒स॒ही॒ष्ठा अ॒भि स्पृ॑धः ॥ १८ ॥

धि॒ष्व । वज्रं॑ । ग॒भस्त्योः॑ । र॒क्षःऽह॑त्याय । वज्रि॒वः । स॒स॒ही॒ष्ठाः । अ॒भि । स्पृ॑धः ॥ १८ ॥

हे वज्रवो वज्रवन्तिन्द्र गभस्त्योरात्मीययोर्हस्तयोर्वज्रं कुलिशं धिष्व । धारय । किमर्थं । रक्षोहत्याय रक्षसां
हननार्थं । धृत्वा च स्पृधः स्पर्धमाना अभि अभिगञ्जीरासुरीः सेनाः ससहीष्ठाः । अत्यर्थमभिभव ॥

प्र॒त्नं र॒यीणां॑ युजं॒ सखा॑यं की॒रि॒चोद॑नं । ब्रह्म॑वा॒हस्त॑मं हुवे ॥ १९ ॥

प्र॒त्नं । र॒यीणां॑ । युजं॑ । सखा॑यं । की॒रि॒ऽचोद॑नं । ब्रह्म॑वा॒हः । त॑मं । हुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नं चिरंतनं सर्वेषामाद्यं रयीणां धनानां युजं योजयितारं दातारं सखायं मित्रभूतं कीरिचोदनं
कीरीणां स्तोतृणां चोदयितारं ब्रह्मवाहस्तममतिशयेन ब्रह्मभिर्मेवैवहनीयमेवविधमिन्द्र ऊवे । आहूयामि ॥

स हि विश्वानि पार्थिवाँ एको वसूनि पत्यते । गिर्वैणस्तमो अग्निगुः ॥ २० ॥

सः । हि । विश्वानि । पार्थिवा । एकः । वसूनि । पत्यते । गिर्वैणः । तमः । अग्निः । गुः ॥ २० ॥

स हि स खल्विन्द्रो विश्वानि सर्वाणि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि वसूनि धनान्येक एव पत्यते ईष्टे ज्ञान्यः कश्चित् । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । कीदृश इन्द्रः । गिर्वैणस्तमोऽतिशयेन गीर्भिः स्तुतिभिः संभजनीयोऽग्निगुरधु-
तगमनः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥

स नो नियुद्धिरा पृण कामं वाजैभिरश्विभिः । गोमंद्भिर्गोपते धृषत् ॥ २१ ॥

सः । नः । नियुत् । ऽभिः । आ । पृण । कामं । वाजैभिः । अश्विऽभिः । गोमंत् । ऽभिः ।

गोऽपते । धृषत् ॥ २१ ॥

हे गोपते गवां पालयितः स त्वं नोऽस्माकं कामं नियुद्धिर्वड्वाभिर्धृषदृष्टं दारिद्र्यनाशनसमर्थं यथा भवति
तथा आ पृण । आपुरय । यद्वा धृषदितीन्द्रविशेषणं । शत्रूणां धर्षकस्त्वमित्यर्थः । तथा गोमंद्भिर्गोभिर्मनु-
क्तिरश्विभिर्बहुभिरश्विरूपैर्वाजैरङ्गैश्चास्मदीयं काममापूरय ॥

तद्धो गाय सुते सचा पुरुहुताय सत्त्वेने । शं यन्नवे न शाकिने ॥ २२ ॥

तत् । वः । गाय । सुते । सचा । पुरुऽहुताय । सत्त्वेने । शं । यत् । न । शाकिने ॥ २२ ॥

हे स्तोतारो वो यूयं सुतेऽभिषुते सोमे सति पुरुहुताय बहुभिर्यजमानैराहुताय सत्त्वेने शत्रूणां सादयित्वे
धनानां वा सन्निवे दात्र इन्द्राय तत्स्तोत्रं सचा सह संहता भूत्वा गाय । गायत । यत्स्तोत्रं शाकिने शक्तिमत
इन्द्राय शं सुखकरं भवति गवे न । यथा गवे यवसं सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥

न घा वसुर्नि यमते दानं वाजस्य गोमंतः । यत्सीमुप श्रवन्निरः ॥ २३ ॥

न । घा । वसुः । नि । यमते । दानं । वाजस्य । गोऽमंतः । यत् । सी । उप । श्रवत् । गिरः ॥ २३ ॥

वसुर्वासयिता स इन्द्रो गोमतो बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्य बलस्य वा दानं प्रदानं न घ न खलु नि
यमते । नियच्छति । उपरतं करोति । यद्यदि सीमयं गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीरूप श्रवत् उपशृणुयात् । स्तोत्र-
श्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थः ॥

कुवित्सस्य प्र हि व्रजं गोमंतं दस्युहा गमत् । शचीभिरपं नो वरत् ॥ २४ ॥

कुवित् । ऽसस्य । प्र । हि । व्रजं । गोऽमंतं । दस्युऽहा । गमत् । शचीभिः । अपं ।

नः । वरत् ॥ २४ ॥

कुवित्सस्य । कुविद्वङ्गशः स्यति हिनस्तीति कुवित्सो नाम कश्चित् । तस्य स्वभूतं गोमंतं बहुभिर्गोभिर्युक्तं
व्रजं गोष्ठं दस्युहा दस्यूनामुपशृणुयितृणां हंतैर्द्रः प्र गमत् । प्रकर्षेण गच्छति । हि यस्मादेवं तस्मात् शचीभिरा-
त्मीयैः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा नोऽस्माकं ता गा अप वरत् । निगूढास्ता अपावृणोत ॥

इमा उ त्वा शतक्रतोऽभि प्र णोनुवुर्गिरः । इन्द्रं वत्सं न मातरः ॥ २५ ॥

इमाः । उं इति । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । अभि । प्र । नोनुवुः । गिरः ।

इन्द्रं । वत्सं । न । मातरः ॥ २५ ॥

हे शतक्रतो बह्विधकर्मन् बह्विधप्रज्ञं वेन्द्र त्वा त्वामभीमा अस्मदीया गिरः स्तुतयः प्र गोनुवुः । प्रकर्षेण पुनः पुनर्गच्छन्ति । नीतिरच गतिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं न मातरः । यथा मातरो गावो गृहे वर्तमानं वत्सं शीघ्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । यद्वा । अस्मदीया वाचस्त्वामभि नोनुवुः । अभितः शब्दयन्ति । स्तुवन्ति । यथा गावो वत्समभिलक्ष्य हंभारवं कुर्वन्ति तद्वत् ॥ २५ ॥

दूणाशं सख्यं तव गौरसि वीर गय्यते । अश्वो अश्वायते भव ॥ २६ ॥

दुः५नशं । सख्यं । तव । गौः । असि । वीर । गय्यते । अश्वः । अश्व५यते । भव ॥ २६ ॥

हे इन्द्र तव त्वदीयं सख्यं सखित्वं दूणाशं दुर्णाशं नाशयितुमशक्यं । अतिदृढमित्यर्थः । अतो हे वीर वीरयितरिन्द्र गय्यते गामात्मन इच्छते त्वं गौरसि । गवां प्रदाता भवसि । उपचारात्कारणे कार्यशब्दः । तथाश्वायतेऽश्वानात्मन इच्छतेऽश्वो भव । अश्वप्रदो भवसि ॥

स मंदस्वा ह्यंधसो राधसे तन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ २७ ॥

सः । मंदस्व । हि । अंधसः । राधसे । तन्वा । महे । न । स्तोतारं । निदे । करः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र स तादृशस्त्वमंधसः सोमस्य पानेन हृष्टया तन्वात्मीयेन शरीरेण मंदस्व । मोदस्व । किमर्थं । महे महते राधसे धनार्थं । हि पूरणः । अपि च त्वदीयं स्तोतारं निदे निंदकाय तस्य वशं न करः । न कुर्याः ॥

इमा उ त्वा सुतेसुते नक्षते गिर्वणो गिरः । वत्सं गावो न धेनवः ॥ २८ ॥

इमाः । ऊं इति । त्वा । सुतेऽसुते । नक्षते । गिर्वणः । गिरः । वत्सं । गावः । न । धेनवः ॥ २८ ॥

हे गिर्वणो गोभिर्वननीयिन्द्र सुते सुते सोमेऽभिषुतेऽभिषुते सतीमा अस्मदीया गिरः स्तुतयस्त्वा त्वां नक्षन्ति । व्याप्नुवन्ति । धेनवो दोग्ध्रो गावो न गाव इव वत्सं । यथा शीघ्रं वत्सं व्याप्नुवन्ति तद्वत् ॥

पुरुतमं पुरुणां स्तोतृणां विवाचि । वाजैर्भिर्वाजयतां ॥ २९ ॥

पुरु५तमं । पुरुणां । स्तोतृणां । वि५वाचि । वाजैर्भिः । वाज५यतां ॥ २९ ॥

हे इन्द्र पुरुतमं पुरुणां बहूनां शत्रूणां तमयितारं रत्नपयितारं त्वां पुरुणां बहूनां स्तोतृणामस्माकं स्तुतिः प्राप्नोत्विति शेषः । कीदृशानां । विवाचि विविधाः स्तुतशस्त्रात्मिका वाचो यस्मिन्वाजैर्भिर्वाजैर्हविर्लक्ष्मणैर्विवाजयतां वाजवन्तं बलवन्तं वा त्वां कुर्वतां ॥

अस्माकमिन्द्र भूतु ते स्तोमो वाहिष्ठो अंतमः । अस्मान्नाये महे हिनु ॥ ३० ॥

अस्माकं । इन्द्र । भूतु । ते । स्तोमः । वाहिष्ठः । अंतमः । अस्मान् । रा५ये । महे । हिनु ॥ ३० ॥

हे इन्द्र वाहिष्ठो षोडशतमोऽस्माकं स्तोमः स्तोत्रं ते तवांतमोऽतिक्रमो भूतु । भवतु । त्वं चास्मान्महे महते राये धनाय हिनु । प्रेरय ॥

अधि बृबुः पणीनां वर्षिष्ठे मूर्धन्स्थात् । उरुः कक्षो न गांग्यः ॥ ३१ ॥

अधि । बृबुः । प५णीनां । वर्षिष्ठे । मूर्धन् । अ५स्थात् । उ५रुः । क५क्षः । न । गा५ंग्यः ॥ ३१ ॥

बृबुर्नाम पणीनां तथा । तत्सकाशाब्रह्मधनो भरद्वाजस्तदीयं दानमनेन वृचेनास्तीत् । एतच्च मनुना स्मर्यते । भरद्वाजः सुधार्तसु सपुत्रो विजने वने । बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह बृबोस्तच्छो महायशाः । म० १०. १०७. । इति ॥ पणनात्यणयो वणिज एतत्संज्ञा असुरा वा । तेषां तथा बृबुर्वर्षिष्ठे मूर्धन्मूर्धनि मूर्धवदुच्छिते स्थले

ऽध्यस्थात् अधिष्ठितोऽभूत् गांग्यो गंगायाः कूल उन्नते भवः कचो न कच इवोर्ध्वस्तीर्णः सन् । जातितो हीनोऽपि दातृत्वात्सर्वत्र श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥

यस्य वायोरिव द्रवद्भद्रा रातिः सहस्रिणी । सद्यो दानाय मंहते ॥ ३२ ॥

यस्य । वायोऽइव । द्रवत् । भद्रा । रातिः । सहस्रिणी । सद्यः । दानाय । मंहते ॥ ३२ ॥

वायोरिव द्रवत् क्षिप्रगामिनो यस्य वृषोर्भद्रा कल्याणी सहस्रिणी सहस्रसंख्यायुक्ता रातिर्दानं सद्यः स्तुतिसमय एव दानाय दानकामाय याचमानाय मह्यं मंहते अपेक्षितं धनं ददाति तं वृषुमित्युत्तरस्यामृचि संबंधः ॥

तत्सु नो विश्वे अर्ये आ सदा गृणन्ति कारवः । वृबुं सहस्रदातमं सूरिं सहस्रसातमं ॥ ३३ ॥

तत् । सु । नः । विश्वे । अर्ये । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः । वृबुं । सहस्रऽदातमं । सूरिं । सहस्रऽसातमं । सूरिं । सहस्रऽसातमं ॥ ३३ ॥

तत्तं वृबुं नोऽस्मदीया विश्वे सर्वेऽर्यः स्तुतीनामीरयितारः कारवः सोतारः सदा सु मुष्ठा गृणन्ति । अभिगृणन्ति । अभिषुवंति । कीदृशं । सहस्रदातममतिशयेन सहस्रसंख्यस्य धनस्य दातारं सूरिं प्राञ्चं यद्वा प्रेरयितारं सहस्रसातममतिशयेन सहस्रसंख्यस्य सोवस्य धनस्य वा संभक्तारं ॥ २६ ॥

त्वामिद्धीति चतुर्दशर्चं तृतीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षभेन्द्रं । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्सो द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्सः । तथा चानुक्रांतं । त्वामिद्धि षळूना प्रागार्धमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ यदि ज्योतिःष्टोमो बृहत्पृष्ठः स्थात्तदानीं निष्केवल्यस्याद्यः प्रगाथः सोत्रियः । सूत्रितं च । यद्यु वै बृहत्त्वामिद्धि हवामहे । आ० ५. १५. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं प्रगाथः शंसनीयः । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं । त्वामिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति बृहत्तः सोत्रियानुरूपी । ऐ० आ० ५. २. २. । इति ॥

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।

त्वां वृचेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ १ ॥

त्वां । इत् । हि । हवामहे । साता । वाजस्य । कारवः ।

त्वां । वृचेषु । इन्द्र । सत्पतिं । नरः । त्वां । काष्ठासु । अर्वतः ॥ १ ॥

कारवः सोतारो वयं वाजस्यान्नस्य साता सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्र त्वामिद्धि त्वामेव हवामहे । स्तुतिभिराह्वयामः । हे इन्द्र सत्पतिं सतां पालयितारं श्रेष्ठं त्वां नरोऽन्येऽपि मनुष्या वृत्रेष्वारकेषु शत्रुषु सत्सु हवते । आह्वयन्ति तज्जयार्थं । अपि चार्धतोऽश्वस्य संबंधिनीषु काष्ठासु यत्राश्वः क्रात्वा तिष्ठति तासु काष्ठासु संगामेषु युद्धकामाश्च त्वामेवाह्वयन्ति । अतो वयं त्वामेवाह्वयाम इत्यर्थः ॥

स त्वं नश्चिच वज्रहस्त धृष्णुया महः स्त्वानो अद्रिवः ।

गामश्च रथ्यमिन्द्र सं किर सचा वाजं न जिग्युषे ॥ २ ॥

सः । त्वं । नः । चिच । वज्रहस्त । धृष्णुया । महः । स्त्वानः । अद्रिऽवः ।

गां । अश्च । रथ्यं । इन्द्र । सं । किर । सचा । वाजं । न । जिग्युषे ॥ २ ॥

हे चिच चायनीय वज्रहस्त वज्रबाहो अद्रिवो वज्रवन् । यद्वा । आह्वयान्वेनेत्यद्रिरशनिः । तद्वन् । एवंभूतेन्द्र धृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्षयिता महो महान् स तादृशस्त्वं सत्वानोऽस्माभिः सूयमानः सन् गां रथ्यं रथवा-

हनमश्वं च सं किर । सम्यक् प्रयच्छ । जिग्युषे जितवते पुरुषाय भोगार्थं सचा महत्प्रभूतं वाजं नात्रमिव ।
यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बहुत्रं प्रयच्छसि तद्वत् ॥

महाप्रते निष्केवस्त्रे यः सचाहेत्यादिसूक्तशेषः शंसनीयः । सूत्र्यते हि । यः सचाहा विचर्षणिरिति शेषोऽयं
ते अस्तु हर्यत इति सूक्ते । ऐ० आ० ५. २. ४. इति ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने यः सचाहेति प्रगाथो
वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूचितं च । यः सचाहा विचर्षणिः स्वादोरित्या विषूवतः । आ० ७. ४. इति ॥

यः सचाहा विचर्षणिरिदं तं हूमहे वयं ।

सहस्रमुष्कं तुविंशन्मृणं सत्पते भवामसु नो वृधे ॥ ३ ॥

यः । सचाहा । विचर्षणिः । इदं । तं । हूमहे । वयं ।

सहस्रमुष्कं । तुविंशन्मृणं । सत्पते । भवामसु । नः । वृधे ॥ ३ ॥

य इन्द्रः सचाहा महतां शत्रूणां हन्ता विचर्षणिर्विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा तमिन्द्रं वयं हूमहे । स्तुतिपदैराहु-
यामः । उत्तरार्धः प्रत्यक्षतः । हे सहस्रमुष्कं सहस्रशेषः । यां कां च स्त्रियं संभवन्निद्रो भोगलोभुपतया
स्वशरीरे पर्वणि पर्वणि शेषान् ससर्जति कौपीतकिमिराम्नातं । तदभिप्रायेणेदं संबोधनं । हे तुविंशन्मृणं
बहुधनं सत्पते सतां पालयितारिन्द्रं समस्तु संयामेषु गोऽस्माकं वृधे वर्धनाय भव ॥

बाधसे जनान्वृषभेव मन्युना घृषी मीळे ऋचीषम ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने तनूष्वप्सु सूर्ये ॥ ४ ॥

बाधसे । जनान् । वृषभाऽइव । मन्युना । घृषी । मीळे । ऋचीषम् ।

अस्माकं । बोधि । अविता । महाऽधने । तनूषु । अप्सु । सूर्ये ॥ ४ ॥

हे ऋचीषम ऋचा सम ऋग्यादृशं रूपं प्रतिपादयति तादृग्यूपेन्द्रं घृषी शत्रूणां घर्षके बाधके मीळे
संयामे जनान्मृषादीयान् शत्रून् वृषभेव वृषभेणैव बलवता मन्युना क्रोधेन बाधसे । बाधस्व । तथा महाधने
महतो धनस्य निमित्तभूते संयामे चास्माकमविता रक्षिता बोधि । बुध्यस्व । रक्षितृत्वेनात्मानं जानीहि ।
रक्षको भवेति यावत् । किमर्थं । तनूषु तनयेष्वप्सूदकेषु सूर्ये च लब्धयेषु सत्स्वितेषां लाभार्थं । सूर्यस्य लाभः
संदर्शनं । तदर्थमित्यर्थः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिन इन्द्रं ज्येष्ठं न आ भरेति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः ।
सूचितं च । इन्द्रं ज्येष्ठं न आ भरा त्वा सहस्रमा शतं । आ० ७. ४. इति ॥

इन्द्रं ज्येष्ठं न आ भरं ओजिष्ठं पपुरि अवं ।

येनेमे चित्रं वज्रहस्तं रोदसी ओभे सुशिप्रं प्राः ॥ ५ ॥

इन्द्रं । ज्येष्ठं । नः । आ । भरं । ओजिष्ठं । पपुरि । अवं ।

येन । इमे इति । चित्रं । वज्रऽहस्तं । रोदसी इति । आ । उभे इति । सुऽशिप्रं । प्राः ॥ ५ ॥

हे इन्द्रं ज्येष्ठं प्रशस्ततममोजिष्ठमोजस्विततममतिशयेन बलकरं पपुरि पूरकं अवीऽन्नं गोऽस्माभ्यमा भर ।
आहर । प्रयच्छ । हे चित्रं चायनीयं वज्रहस्तं वज्रबाहो हे सुशिप्रं शोभनहनुक एवंभूत हे इन्द्रं येनास्तेनेमे परि-
दृश्यमाने उभे रोदसी बावापृथिवावा प्रा आपूरयसि तदन्नमा भरित्यन्वयः ॥ २७ ॥

त्वामुयमवसे चर्षणीसहं राजन्देवेषु हूमहे ।

विश्वा सु नो विथुरा पिबन्ता वसोऽमिचान्सुषहान्कृधि ॥६॥

त्वां । उयं । अवसे । चर्षणिऽसहं । राजन् । देवेषु । हूमहे ।

विश्वा । सु । नः । विथुरा । पिबन्ता । वसो इति । अमिचान् । सुऽसहान् । कृधि ॥६॥

हे राजन् राजमानिन्द्र देवेषु देवानां मध्य उयमुन्नर्णबलं चर्षणीसहं चर्षणीनां शत्रुभृतानां प्रजानामभिवितारं त्वामवसे रक्षणाय हूमहे । आह्वयामः । त्वं विश्वा सर्वाणि पिबन्ता पिबन्तानि रक्षांसि । पिहितमव्यक्तं शब्दयन्त इति पिबन्तानि । पृषोदरादिः । तानि सु सुष्ठु विथुरा व्यथितानि बाधितानि कुरु । हे वसो वासकेन्द्र नोऽस्मदीयानमिचान् शत्रून् सुषहान् सुखेनाभिवितुं शक्यान् कृधि । कुरु ॥

यदिन्द्र नाहुषीष्वौ ओजो नृमणं च कृष्टिषु ।

यद्वा पंच क्षितीनां द्युम्नमा भर सत्वा विश्वानि पौंस्या ॥७॥

यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । ओजः । नृमणं । च । कृष्टिषु ।

यत् । वा । पंच । क्षितीनां । द्युम्नं । आ । भर । सत्वा । विश्वानि । पौंस्या ॥७॥

हे इन्द्र नाहुषीषु । नहुष इति मनुष्यनाम । तत्संबन्धिनीषु कृष्टिषु प्रजाम् । आकारः समुच्चये । यक्षीजो बलं नृमणं धनं च विद्यते । यद्वा यक्ष पंच पंचानां क्षितीनां । निषादपचमाद्यत्वारो वर्णाः पंच क्षितयः । तेषां स्वरूपं द्युम्नं द्योतमानमन्नं तत्सर्वमस्मभ्यमा भर । आहर । प्रयच्छ । तथा सत्वा महानि विश्वानि सर्वाणि पौंस्यानि बलानि चास्मभ्यमाहर ॥

यद्वा नृक्षौ मघवन्दुह्यावा जने यत्पूरौ कच्च वृष्ण्यं ।

अस्मभ्यं तद्विरीहि सं नृषाह्येऽमिचान्पृत्सु तुर्वणे ॥८॥

यत् । वा । नृक्षौ । मघऽवन् । दुह्यौ । आ । जने । यत् । पूरौ । कत् । च । वृष्ण्यं ।

अस्मभ्यं । तत् । विरीहि । सं । नृऽसह्ये । अमिचान् । पृत्सु । तुर्वणे ॥८॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र तुषावेतत्संज्ञे राजनि यद्वा यक्ष बलं विद्यते द्रुह्यावा द्रुह्यौ चैतत्संज्ञे च जने यद्वलमस्ति । पूरावेतत्संज्ञे नृपे च यत्कच्च यत्किंचन वृष्ण्यं वीर्यं विद्यते तत्सर्वमस्मभ्यं स्वीतुभ्यः सं सम्यग्विरीहि । प्रयच्छ । कदा । नृसह्ये नृभिर्योद्धुभिः सोढव्ये युद्धे प्रवृत्ते । किमर्थं । पृत्सु पृतनासु संयामेष्वमिचान् शत्रून् तुर्वणे तुर्वितुं हिसितुं ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवज्य इन्द्र त्रिधात्विति वैरूपस्य सामप्रगाथः शंसनीयः । सूचितं च । इन्द्र त्रिधातु शरणं त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु । आ० ७. ३. इति ॥

इन्द्र त्रिधातु शरणं त्रिवरूपं स्वस्तिमत ।

छर्दिर्यच्छ मघवद्भ्यश्च मह्यं च यावया दिद्युर्मेभ्यः ॥९॥

इन्द्र । त्रिऽधातु । शरणं । त्रिऽवरूपं । स्वस्तिऽमत ।

छर्दिः । यच्छ । मघवत्ऽभ्यः । च । मह्यं । च । यावय । दिद्युः । एभ्यः ॥९॥

हे इन्द्र त्रिधातु त्रिप्रकारं त्रिभूमिकं त्रिवरूपं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां वारकं स्वस्तिमद्विनाशयुक्तं

हृदिष्कादिष्मदाच्छादनयुक्तमेवंगुणविशिष्टं शरणं गृहं मघवन्नाम् । मघं हविलक्षणं धनं । तद्वज्राद्याकादीयेभ्यो
मह्यं भरद्वाजाय च यच्छ । देहि । अपि चैभ्यः सकाशाद्दियुं शत्रुप्रेरितं द्योतमानमायुधं यवय । पृथक्कुर्व ।

ये गव्यता मनसा शत्रुमादभुरभिप्रघ्नन्ति धृष्णुया ।

अध स्मा नो मघवन्निद्रु गिर्वणस्तनूपा अंतमो भव ॥ १० ॥

ये । गव्यता । मनसा । शत्रुः । आऽदभुः । अभिऽप्रघ्नन्ति । धृष्णुऽया ।

अध । स्म । नः । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । तनूऽपाः । अंतमः । भव ॥ १० ॥

ये जना गव्यता शत्रूणां गा इच्छता मनसा युक्ताः संतः शत्रुं शातयितारं वैरिणमादभुः अहिंसिषुः । ये
च धृष्णुया धृष्णवो धृष्टाः संतोऽस्मानभिलक्ष्य प्रघ्नन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति हे मघवन् धनवन् गिर्वणो गिरां
संभक्तरीद्र अध स्मास्मिन्काले तेभ्यः सकाशात् नोऽस्माकं तनूपास्तनूनां शरीराणां रक्षिता सन् अंतमोऽति-
कतमो भव ॥ २८ ॥

अध स्मा नो वृधे भवेन्द्र नायमवा युधि ।

यदंतरिक्षे पतयन्ति पर्णिनो दिद्यवस्तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

अध । स्म । नः । वृधे । भव । इन्द्र । नायं । अव । युधि ।

यत् । अंतरिक्षे । पतयन्ति । पर्णिनः । दिद्यवः । तिग्मऽमूर्धानः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र अध स्मा तदानीं नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय भव । अपि च नायं योऽस्माकं नयो नेता युधि युद्धे
तमप्यव । रक्ष । तदेत्युक्तं कदेत्यत आह । पर्णिनः पक्षवंतस्तिग्ममूर्धानस्तीक्ष्णास्त्रा दिद्यवो दीप्ता वाणा यद्य-
दांतरिक्षे व्योम्नि पतयन्ति शत्रुभिर्विच्छेष्टाः पतन्ति तदानीं वृधे भवेत्यन्वयः ॥

यच्च शूरासस्तन्वी वितन्वते प्रिया शर्म पितृणां ।

अध स्मा यच्छ तन्वेऽ तने च हृदिर्चित्तं यावय द्वेषः ॥ १२ ॥

यच्च । शूरासः । तन्वः । विऽतन्वते । प्रिया । शर्म । पितृणां ।

अध । स्म । यच्छ । तन्वे । तने । च । हृदिः । अचित्तं । यावय । द्वेषः ॥ १२ ॥

यच्च यस्मिन्काले शूरासः शूराः शौर्यवन्तो योद्धारस्तन्वः स्वकीयानि शरीराणि वितन्वते विस्तारयन्ति
स्वामिनो जयाय शत्रूणां पुरतो दर्शयन्ति । तथास्मिन्काले प्रिया प्रियाणि शर्म शर्माणि स्थानानि पितॄणां
जनकानां संबन्धीनि । तैरर्जितानीति यावत् । एतानि च वितन्वते शत्रूणां पुरस्ताद्विस्तारयन्ति । परित्यजन्तीति
यावत् । अध स्मास्मिन्काले तन्वे शरीराय तने तनयाय च हृदिष्कादनमायुधानां निवारकं कवचमचित्तं
शत्रुभिरज्ञातं यथा भवति तथा यच्छ । प्रयच्छ । शत्रुज्ञानात्पूर्वमेव देहीत्यर्थः । अपि च द्वेषो द्वेषेण शत्रून्वावय ।
तेभ्यो विद्योजय ॥

यदिन्द्र सर्गे अर्वेत्तश्चोदयासे महाधने ।

असमने अध्वनि वृजिने पथि श्येना ईव अवस्यतः ॥ १३ ॥

यत् । इन्द्र । सर्गे । अर्वेत्तः । चोदयासे । महाऽधने ।

असमने । अध्वनि । वृजिने । पथि । श्येनान् ईव । अवस्यतः ॥ १३ ॥

हे इंद्र महाधने जेतव्यस्य महतो धनस्य निमित्ते महति संयामे सर्गे उद्योगे सत्यसमने विषमेऽध्वनि
मार्गेऽर्धतोऽस्मदीयानश्चान्यथा ददा चोदयासि प्रेरयसि । वृजिने कुटिले पथि मार्गेऽंतरिचलक्षणे अवस्यतः
अवोऽन्नमामिषरूपमात्मन इच्छतः श्लेणानिव यथामिषार्थिनः श्लेणा अंतरिचे शीघ्रं गच्छन्ति तथास्मदीया-
नश्चान्यथा त्वं शीघ्रं गमयसि तदानीमस्माकं तन्वे तनयाय च हृदिर्यच्छेति पूर्वस्वामृचि संबंधः ॥

सिंधूरिव प्रवृण आप्नुया यतो यदि क्रोशमनु ध्वणिं ।

आ ये वयो न वर्वृत्यामिषि गृभीता बाहोर्गविं ॥ १४ ॥

सिंधून्ऽइव । प्रवृणे । आप्नुऽया । यतः । यदि । क्रोशं । अनु । स्वनि ।

आ । ये । वयः । न । वर्वृतति । आमिषि । गृभीताः । बाहोः । गविं ॥ १४ ॥

उक्तस्वीवार्थस्यातिशयप्रतिपादनार्थेयं । प्रवणे निम्नदेशे सिंधूनिव खंडमाना नदीरिवाशुयाशु शीघ्रं यतो
गच्छतोऽश्वात् हे इंद्र यदि चोदयासि प्रेरयसि । कदा । क्रोशमनु । क्रोश इति भयनाम । भयमनुलब्ध स्वन
स्वन आक्रोशे सति । कीदृशास्तेऽश्वाः । बाहोर्बाहुमूलयोर्गृभीताः कक्षया बद्धा येऽश्वा गवि गोरूपे धने
जितव्ये सत्या वर्वृतति पुनः पुनरावर्तते । आमिष्यामिषे मांसे यहीतव्ये सति वयो न यथा श्लेणादयः पचिणः
पुनः पुनरावर्तते तद्वत् । एवंभूतानश्चान् भयेन क्रोशे मति यदा त्वं प्रेरयसि तदानीमस्मदीयेभ्यश्छर्दिः
प्रयच्छेति संबंधः । यद्यप्युष्युञ्जे प्रसक्तिर्नास्ति तथापि राजपुरोहितत्वेन राजकीयानां पुद्गलाणां जयः प्रार्थ्यत
इति न काश्चिद्विरोधः ॥ २९ ॥

स्वादुरित्येकचिंशदृचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य गर्गस्थार्थं । प्रस्तोक इत्थित्येषा त्रिष्टुप् दशाश्वानित्यनुष्टुप्
दश रथानिति गायत्री महि राध इति द्विपदा श्लोकादशका युजानो हरितेत्येषा बृहती दिवसृथिव्या इति
जगती श्रिष्टास्त्रिष्टुभः । आदितः पंचानामृचां सोमो देवता । अगव्यूति चेन्नमित्यर्धचप्रथमपादे देवा उत्तरस्स
भूमिस्तृतीयस्य बृहस्पतिश्चतुर्थस्येन्द्रः । प्रस्तोक इत्याद्यास्ततः खंजयपुत्रस्य राज्ञो दानस्तुतिरूपत्वात्तद्देवताकाः ।
वनस्यते वीङ्ग इत्ययं तृचो रथदेवत्यः । उप श्वासयेति तृचो दुंदुभिदेवत्यः । समश्चपर्णा इत्यर्धचं ऐन्द्रः । श्रिष्टा
इन्द्रदेवताकाः । तथा चानुक्रांतं । स्वादुरेकचिंशदृचः पंचादौ सौम्योऽगव्यूत्यर्धचो लिङ्गोक्तदेवतः प्रस्तोक इति
त्रिष्टुप्पुष्ट्यायत्री द्विपदा सार्ज्यस्य प्रस्तोकस्य दानस्तुतिः परौ तृचौ रथदुंदुभिदेवत्यविंद्रोऽत्योऽर्धचो
युजानो बृहती दिवसृथिव्या जगती ॥ आपिमास्त आदितश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च । स्वादुष्किलायमिति
चतस्रो मध्ये चाह्वानं । आ० ५. २०. इति ॥

स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायं ।

उतो न्व१स्य पपिवांसमिंद्रं न कश्चन संहत आह्वेषु ॥ १ ॥

स्वादुः । किल । अयं । मधुऽमान् । उत । अयं । तीव्रः । किल । अयं । रसऽवान् । उत । अयं ।

उतो इति । नु । अस्य । पपिऽवांसं । इंद्रं । न । कः । चन । संहते । आऽह्वेषु ॥ १ ॥

अयमभिपुतः सोमः स्वादुरास्वादनीयः किल भवति । उतापि च मधुमात्राधुर्यवांश्चायं सोमो भवति ।
तथायं सोमस्तीव्रः किल मदोत्पादने तीक्ष्णः खलु भवति । उतापि चायं सोमो रसवान् सारवांश्च भवति ।
अनेन वाक्यचतुष्टयेन सोमस्य माधुर्यातिशयत्वं च प्रतिपादितं । उतो अपि चास्य सोमस्य ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥
इमं सोमं पपिवांसं पीतवतमिंद्रमाह्वेषु संयामेषु न कश्चन न कोऽपि संहते । अभिभवति । नु इति पूरकः ॥

अयं स्वादुरिह मदिष्ठ आस यस्येंद्रो वृचहत्ये ममाद ।

पुरुणि यश्चौत्ना शंबरस्य वि नवतिं नव च देखोऽ हन् ॥ २ ॥

अयं । स्वादुः । इह । मदिष्ठः । आस । यस्य । इंद्रः । वृचऽहर्त्ये । ममाद ।
पुरुणि । यः । च्यौत्ना । शंबरस्य । वि । नवतिं । नव । च । देह्यः । हन् ॥ २ ॥

इहास्मिन्यज्ञेऽयं सोमः स्वादुरास्वादितः पीतः सन् मदिष्ठोऽतिशयेन मदयितास । बभूव । यस्य सोमस्य
पानेनेन्द्रो वृचहर्त्ये वृचहननकाले ममाद् मत्तो बभूव । यः सोमः शंबरस्यासुरस्य पुरुणि बह्वनि च्यौत्ना
च्यौत्नानि बलानि जघान । तथा देह्यो दिग्धा उपचिता आसुरीः पुरीः तदीयान् देहान् वा नवतिं नव च
नवोत्तरनवतिसंख्याका यः सोमो वि हन् व्यहन् अयं सोम इति प्रथमपादेन संबंधः ॥

अयं मे पीत उदियति वाचमयं मनीषामुत्तीमजीगः ।

अयं षठ्ठुर्वीरमिमीत धीरो न याभ्यो भुवनं कच्चनारे ॥ ३ ॥

अयं । मे । पीतः । उत् । इयति । वाचं । अयं । मनीषां । उशतीं । अजीगरिति ।

अयं । षट् । उर्वीः । अमिमीत । धीरः । न । याभ्यः । भुवनं । कत् । चन । आरे ॥ ३ ॥

अयं सोमः पीतः सन् मे मम वाचमुदियति । उन्नमयति । अयमेव सोम उशतीं कांतां मनीषां बुद्धिमुद-
जीगः । उन्नारयति । प्रकाशयति ॥ गृ निगरण इत्यस्मादयं ताङ्गुलि चङि रूपं ॥ अपि चायं धीरो धीमान्
सोमः षठ्ठुर्वीः षण्णोर्वीरहसस्यांतु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापस्त्रौषधयश्चेति प्रतिपादिता बुपृथिव्याद्याः
षडमिमीत । निर्मितवान् । याभ्य उर्वीभ्य आरे दूरे विप्रकृष्टे देशे कच्चन किंचन भुवनं भूतजातं न भवति
अपि त्वास्विव सर्वं भूतजातं वर्तते तादृशीर्वीर्निर्मितवान् ॥

अयं स यो वरिमाणं पृथिव्या वर्ष्माणं दिवो अकृणोदयं सः ।

अयं पीयूषं तिसृषु प्रवत्सु सोमो दाधारोर्वंतरिष्णं ॥ ४ ॥

अयं । सः । यः । वरिमाणं । पृथिव्याः । वर्ष्माणं । दिवः । अकृणोत् । अयं । सः ।

अयं । पीयूषं । तिसृषु । प्रवत्सु । सोमः । दाधार । उरु । अंतरिष्णं ॥ ४ ॥

स खल्वयं सोमो यः पृथिव्या वरिमाणमुत्त्वं विसृतत्वमकृणोत् अकरोत् । तथायं सोमो दिवो बुलोकस्य
वर्ष्माणं संहतत्वं दृढत्वमकृणोत् अकरोत् । अयं सोमः स हि भवति । अपि चायं सोमस्तिसृष्वोषधीष्वप्सु
गोषु च प्रवत्सु प्रकृष्टास्वेतासु पीयूषं रसं दाधार । धारयति । तथोऽपि विसीर्णमंतरिष्णं च धारयति । तथा
च मंत्रांतरं । त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः । त्वमा ततथोर्वंतरिष्णं । ऋग्वे० १. ९१.
२२. इति ॥

अयं विदच्चिदृशीकमर्णः शुक्रसंज्ञनामुषसामनीके ।

अयं महान्महता स्तंभनेनोद्यामस्तभ्नावृषभो मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयं । विदत् । चिचऽदृशीकं । अर्णः । शुक्रऽसंज्ञनां । उषसां । अनीके ।

अयं । महान् । महता । स्तंभनेन । उत् । द्यां । अस्तभ्नात् । वृषभः । मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयं सोमश्चिदृशीकं विचित्रदर्शनं यद्वाच्यत्वेन दर्शनीयमर्णः सर्वस्य प्रेरकं सौरं ज्योतिर्विदत् । स्तंभ-
यति । कस्मिन्काले । शुक्रसंज्ञनां शुक्रं निर्मलमंतरिष्णं सद्य सदनं यासां तासामुषसामनीके प्रमुखे । उषःकाल
इत्यर्थः । अपि च महान् प्रबुद्धोऽयं सोमो महता स्तंभनेन स्तंभनसाधनेन मध्यवर्तिनांतरिषेण द्यां
बुलोकमुदस्तभ्नात् । ऊर्ध्वमस्थापयत् । यथाधो न पतति तथांतरिष्णं तस्याधारत्वेन कृतवानित्यर्थः । कीदृशः
सोमः । वृषभो वृष्टेर्जनयिता । सोमाङ्गत्वा हि वृष्टिर्जनयते । महत्वाद्वाङ्मयिक्तः ॥ ३० ॥

धृषत्पिब कलशे सोममिन्द्र वृचहा शूर समरे वसूनां ।
 माध्यंदिने सर्वन् आ वृषस्व रयिस्थानो रयिमस्मासु धेहि ॥ ६ ॥
 धृषत् । पिब । कलशे । सोम । इन्द्र । वृचऽहा । शूर । संऽअरे । वसूनां ।
 माध्यंदिने । सर्वने । आ । वृषस्व । रयिऽस्थानः । रयिं । अस्मासु । धेहि ॥ ६ ॥

हे शूर शौर्यवन्निद्र वृचहा वृचाणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता त्वं वसूनां धनानां समरे संग्रामे निमित्तभूते
 सति कलशे द्रोणकलशेऽवस्थितं सोमं धृषत् धृष्टं यथा भवति तथा पिब । अपि च माध्यंदिने सर्वन् आ
 वृषस्व । आसिंचस्व । जठरं सोमेन पूरय । सर्वैर्द्रु हि माध्यंदिनं सर्वन् । किंच रयिस्थानो रयीणां धनानां
 स्थानभूतस्त्वं रयिं धनमस्मासु धेहि । धारय ॥

इन्द्र प्र णः पुरएतेव पश्य प्र नो नय प्रतरं वस्यो अच्छ ।
 भवा सुपारो अतिपारयो नो भवा सुनीतिरुत वामनीतिः ॥ ७ ॥
 इन्द्र । प्र । नः । पुरएताऽइव । पश्य । प्र । नः । नय । प्रऽतरं । वस्यः । अच्छ ।
 भव । सुऽपारः । अतिऽपारयः । नः । भव । सुऽनीतिः । उत । वामऽनीतिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं पुरएतेव पुरतो गतेव नोऽस्मान् प्र पश्य । प्रकर्षेणैक्षस्व । यथा मार्गरक्षकः स्वयं पुरतो गच्छन्-
 नुगच्छतो रक्षणीयान् पथिकान्पश्यति तथा पश्यत्वर्थः । तथा वस्यो वसीयः श्रेष्ठं धनमच्छाभिमुख्येन प्रतरं
 प्रकृष्टतरमतिशयेन प्र णय । अस्मान्प्रापय । तथा सुपारः सुष्ठु पारयिता दुःखेभ्यस्तारयिता भव । तथा नो
 ऽस्मान् स्तोतृनतिपारयः । शत्रुनतिक्रामय । सुनीतिः शोभननयनस्यास्माकं भव । उतापि च वामनीतिर्वामानां
 वननीयानां धनानां नेता भव । यद्वा । अस्मदर्थं श्रेष्ठप्रापणो भव ॥

ऐन्द्रे पशवुर्न न इत्थेषा वपाया याज्या । सूचितं च । उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान् प्र ससाहिषे पुष्टत-
 शत्रुन् । आ० ३. ७. इति ॥ होचकैः सदःप्रसर्पणसमयेऽप्येषा जया । सूचितं च । उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान-
 निति जपंतः । आ० ४. ३. इति ॥ चातुर्विंशिकेऽह्न्यहर्गणेषु च द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनसर्वनेऽच्छावाक-
 क्षेष्वा चारंभणीया । सूचितं च । उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति कद्वय आरंभणीयाः । आ० ७. ४. इति ॥

उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान्स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्ति ।
 क्षृष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू उप स्थेयाम शरणा बृहन्ता ॥ ८ ॥
 उरुं । नः । लोकं । अनु । नेषि । विद्वान् । स्वऽवत् । ज्योतिः । अभयं । स्वस्ति ।
 क्षृष्वा । ते । इन्द्र । स्थविरस्य । बाहू इति । उप । स्थेयाम् । शरणा । बृहन्ता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र विद्वान् जानस्वमुरुं विस्तीर्णं लोकं स्थानं स्वर्गाख्यं नोऽस्माननु नेषि । अनुगमय । तथा स्वर्वत्सु-
 खवदभयं भयरहितं ज्योतिश्च स्वस्ति क्षेमेणानु नेषि । अस्माननुगमय । हे इन्द्र स्थविरस्य स्थूलस्य वृद्धस्य ते तव
 संबन्धनावृष्वा दर्शनीयौ बृहन्ता महान्तौ बाहू त्वदीयौ हस्तौ शरणा शरणी रक्षकौ रक्षकतयोप स्थेयाम् ।
 उपतिष्ठे । सेवेमहि ॥

वरिष्ठे न इन्द्र वंधुरे धा वहिष्ठयोः शतावन्नश्वयोरा ।
 इषमा वक्षीषां वर्षिष्ठां मा नस्तारीन्मघवन्नायो अर्यः ॥ ९ ॥

वरिष्ठे । नः । इन्द्र । वंधुरे । धाः । वहिष्ठयोः । शतऽवन् । अश्वयोः । आ ।

इषं । आ । वक्षि । इषां । वर्षिष्ठां । मा । नः । तारीत् । मघऽवन् । रायः । अर्यः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वरिष्ठ उद्यतमे विस्तीर्णतमे वंधुर आत्मीये रथे नोऽस्मान् धाः । धेहि । धारय । अपि च हे शतावन शतसंख्यधनेन्द्र वहिष्ठयोर्वीर्यवृद्धतमयोः । आकारः समुद्यते । अश्वयोरा त्वदीययोरश्वयोश्चास्मान् धारय । तथेषामन्तानां मध्ये वर्षिष्ठां वृद्धतमामिषमन्नमा वक्षि । अस्मदर्थमावह । आनय । हे मघवन् धनवन्निन्द्र अर्यो धनस्य स्वाम्यन्यः कश्चिन्नोऽस्माकं रायो धनानि मा तारीत् । मा हिंसीत् ॥

इन्द्रं मृळं मह्यं जीवातुमिच्छ चोदय धियमयसो न धारां ।

यत्किं चाहं त्वायुरिदं वदामि तज्जुषस्व कृधि मा देववंतं ॥ १० ॥

इन्द्रं । मृळं । मह्यं । जीवातुं । इच्छ । चोदय । धियं । अयसः । न । धारां ।

यत् । किं । च । अहं । त्वाऽयुः । इन्द्रं । वदामि । तत् । जुषस्व । कृधि । मा । देवऽवंतं ॥ १० ॥

हे इन्द्र मृळ । मृळय । अस्मान् सुखय । जीवातुं जीवनीयधं च मह्यं दातुमिच्छ । तथा धियं बुद्धिं चोदय । स्तुतिविषयां कर्मविषयां वा प्रेरय । तीक्ष्णीकुरु । अयसो न धारामयोमयस्य खड्गादेर्धारामिव । सा यथा मृक्ष्मा तद्वत्सूक्ष्मविषयां धियं चोदयेत्यर्थः । किंच त्वायुस्त्वामात्मन इच्छन् इदमिदानीं यत्किंचनाहं वदामि समीचीनमसमीचीनं वा तज्जुषस्व । मा मां च देववंतं रक्षकैर्देवैरुपेतं कृधि । कुरु ॥ ॥ ३१ ॥

आयुष्कामेष्वामिन्द्रस्य चातुस्वातारमित्यनुवाक्या । सूचितं च । चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं मा ते अस्त्रां सहसापन्यरिष्टौ । आ० २. १०. । इति ॥

चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रं ।

ह्रयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥ ११ ॥

चातारं । इन्द्रं । अवितारं । इन्द्रं । हवेऽहवे । सुऽहवं । शूरं । इन्द्रं ।

ह्रयामि । शक्रं । पुरुऽहूतं । इन्द्रं । स्वस्ति । नः । मघऽवा । धातु । इन्द्रः ॥ ११ ॥

चातारं शत्रुभ्यः पालयितारमिन्द्रमाह्रयामि । तथावितारं कामिस्तर्पयितारमिन्द्रमाह्रयामि । हवे हवे सर्वेष्व्राहवनेषु सुहवं सुखेनाह्रातुं शक्यं शूरं शौर्यवतं शक्रं सर्वकार्येषु शक्तं पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिः पालनार्थमाहृतमेवविधमिन्द्रं ह्रयामि । आह्रयामि । एवमाहृतो मघवा धनवान् स इन्द्रः स्वस्त्यविनाशं नोऽस्त्रभ्यं धातु । ददातु । यद्वा । अस्त्राकं विदधातु ॥

इन्द्रः सुचामा स्ववाँ अवीभिः समृळीको भवतु विश्ववेदाः ।

बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १२ ॥

इन्द्रः । सुऽचामा । स्वऽवान् । अवऽभिः । सुऽमृळीकः । भवतु । विश्वऽवेदाः ।

बाधतां । द्वेषः । अभयं । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम् ॥ १२ ॥

सुचामा सुष्ठु चाता स्ववान्धनवान् स इन्द्रोऽवीभी रक्षणीः समृळीकः सुष्ठु सुखयिता भवतु । तथा च विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वविद्वान्वा स इन्द्रो द्वेषो द्वेषुन् शत्रून् बाधतां । हिनस्तु । अभयं भयरहितं चास्त्राकं कृणोतु । करोतु । वयं च तत्प्रसादात्सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य पतयः स्याम । भवेम ॥

तस्य वयं सुम॒तौ य॒ज्ञिय॒स्यापि भ॒द्रे सौम॒न॒से स्या॒म ।

स सु॒चामा॒ स्ववाँ इ॒न्द्रो अ॒स्मे आ॒रा॒च्चि॒द्वेषः स॒नुत॒र्यु॒योतु ॥ १३ ॥

तस्य॑ । वयं॑ । सु॒ऽम॒तौ । य॒ज्ञिय॒स्य । अपि॑ । भ॒द्रे । सौम॒न॒से । स्या॒म ।

सः । सु॒ऽचामा॑ । स्व॒ऽवान् । इ॒न्द्रः । अ॒स्मे इति॑ । आ॒रात् । चि॒त् । द्वेषः॑ । स॒नुतः॑ । यु॒योतु॑ ॥ १३ ॥

यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य सुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धी वयं स्याम । तद्विषयभूता भवेम । तथा भद्रे कक्षाणि सौमनसे सुमनसो भावेऽपि तदीये स्याम । भवेम । स इन्द्रोऽस्मात्स्वनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सौमनस्यं च करोत्वित्यर्थः । सुचामा सुष्ठु चाता स्ववान्धनवान् स इन्द्रश्चास्मे अस्मत् आराच्चित् दूरदेश एव द्वेषो द्वेषून् सनुतः । अंतर्हितनामितत् । अंतर्हितानुयोतु । पृथक्करोतु ॥

अ॒व॒ त्वे इ॒न्द्र प्र॒वतो॒ नोर्मि॒र्गिरो॒ ब्रह्मा॒णि नि॒युतो॑ ध॒वन्ते॑ ।

उ॒रू न राधः॑ स॒र्वना॑ पु॒रू॒ण्यपो॒ गा व॒ज्रि॒न्यु॒वसे॑ स॒मि॒न्द्रं ॥ १४ ॥

अ॒व॒ । त्वे इति॑ । इ॒न्द्र । प्र॒ऽव॒तः । न । ऊ॒र्मिः । गि॒रः । ब्रह्मा॒णि । नि॒ऽयु॒तः । ध॒व॒न्ते॑ ।

उ॒रू । न । राधः॑ । स॒र्वना॑ । पु॒रू॒णि । अ॒पः । गाः । व॒ज्रि॒न् । यु॒व॒से॑ । स॒ं । इ॒न्द्रं ॥ १४ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वां नियुतः स्तोतुर्गिर उक्थात्मिका वाचो ब्रह्माणि सामरूपाणि सोवाणि चाव धवन्ते । अवगच्छति । तत्र दृष्टांतः । ऊर्मिर्जलसंघः प्रवतो न प्रवणदेशानिव । यथोच्छ्रितात्स्थलान्निम्नदेशं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । नशब्दः समुच्चये । उरूणि वज्र राधो राधांसि च हविलंबणानि धनानि पुरूणि बह्वनि सवना सवनानि बहवोऽभिपुताः सोमाश्च त्वामेवाभिगच्छति । हे वज्रिन् वज्रवन्तिन्द्र अपो वसतीवर्याख्या गा गोविकारान् शृतदध्यादीन् श्रपणार्थानिन्द्रं सोमांश्च सं युवसे । सम्यक् मिश्रयसि । त्वां यष्टुं वसतीवरीभिः रभिषुत् तं सोममाशिरादिभिः श्रपणद्रव्यैः संस्कुर्वतीत्यर्थः ॥

क इँ स्त॒वत्कः॑ पृ॒णात्को॑ य॒जाते॒ यदु॒ग्रमि॒न्म॒घवा॑ वि॒श्वहा॑वेत् ।

पा॒दा॒विव॑ प्र॒हर॑न्न॒न्यम॑न्यं कृ॒णोति॑ पू॒र्वम॑परं श॒चीभिः॑ ॥ १५ ॥

कः॑ । ईँ । स्त॒व॒त् । कः॑ । पृ॒णात् । कः॑ । य॒जा॒ते॒ । यत् । उ॒ग्रं । इत् । म॒घ॒ऽवा॑ । वि॒श्वहा॑ । अ॒वेत् ।

पा॒दौ॒ऽइ॒व । प्र॒ऽहर॑न् । अ॒न्यं॒ऽअ॒न्यं॑ । कृ॒णो॒ति॑ । पू॒र्वं । अ॒परं॑ । श॒चीभिः॑ ॥ १५ ॥

कः स्तोतेमेनमिन्द्रं स्तवत् । सुयात् । स्तोतुं शक्नुयात् । को वा पृणात् । एनं प्रीणयेत् । कश्च यजाते । एनं हविर्भिर्यजेत । यद्यस्मादयं मघवा धनवानिन्द्र उग्रमिदुर्गुणमेव विश्वहा सर्वदावेत् आत्मानं वेत्ति जानाति सर्वदोष एव भवति तस्मात्कारणात् न कोऽप्येन स्तोतुं प्रीणयितुं यष्टुं वा शक्नोतीति भावः । इतोऽपि सुत्यादेरविषय इत्याह यस्मादयमिन्द्रः शचीभिरात्मीयाभिः प्रज्ञाभिः पूर्वं प्रथमभाविनं संतं स्तोतारमपरं पञ्चाङ्गाविनं चान्यमन्यं परस्परव्यतिहारेण कृणोति करोति । यः प्रथमभावी मुख्यः स्तोता तं जघन्यं करोति यश्च जघन्यः स्तोता तं मुख्यं करोति । तत्र दृष्टांतः । प्रहरन् पादाविव । यथा पादौ प्रहरन् मार्गे प्रक्षिपन् पुरुषः पूर्वं पादमपरं करोत्यपरं च पूर्वं तद्वत् । अतोऽपि कारणादिन्द्रः सुत्यादेरविषय इति भावः । एतदादिकेन पञ्चैवेन्द्रस्यातिस्वातंत्र्यं प्रतिपाद्यते ॥ ॥ ३२ ॥

शू॒खे वी॒र उ॒ग्रमु॒ग्रं द॒मा॒य॒न्न॒न्यम॑न्यम॒तिने॒नीय॑मानः ।

ए॒ध॒मा॒न॒द्वि॒कु॒भय॑स्य॒ राजा॑ चोष्कू॒यते॒ वि॒श्व इ॒न्द्रो म॒नु॒ष्यान् ॥ १६ ॥

मृत्वे । वीरः । उयंऽउयं । दमऽयन् । अन्यंऽअन्यं । अतिऽनेनीयमानः ।
एधमानऽद्विद । उभयस्य । राजा । चोष्कूयते । विशः । इंद्रः । मनुष्यान् ॥ १६ ॥

अयमिन्द्रो वीरो वीर्यवानिति मृत्वे । श्रूयते । किं कुर्वन् । उयमुयमुनूणमुनूणं बलिनं शत्रुं प्रति दमायन् । दमः दमनं । बाधनमिच्छन् । अन्यमन्यं प्रथमं नेतव्यमन्यं पश्चान्नेतव्यं चान्यं पूर्वमपरं परस्परव्यतिहरिण स्तोतृ-
नतिनेनीयमानोऽत्यंतं पुनः पुनर्नयन् । अपि चैधमानद्विद एधमानानां वर्धमानानामनुवतां द्वेष्टोभयस्य
दिव्यस्य पार्थिवस्य च धनस्य राजेश्वरोऽयमिन्द्रो विशो निवेशयितृन् स्वस्य परिचारकान्मनुष्यान् चोष्कूयते ।
रक्षणार्थं पुनः पुनराह्वयति ॥

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।
अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिंद्रः शरदस्तर्तरीति ॥ १७ ॥
परा । पूर्वेषां । सख्या । वृणक्ति । विऽतर्तुराणः । अपरेभिः । एति ।
अननुऽभूतीः । अवऽधून्वानः । पूर्वीः । इंद्रः । शरदः । तर्तरीति ॥ १७ ॥

अयमिन्द्रः पूर्वेषां पूर्वभावनां प्रशस्तानां कर्मणां कुर्वतां पुरुषाणां सख्या सखित्वानि परा वृणक्ति । वर्ज-
यति । अपि च वितर्तुराणस्तान् हिंसन् अपरेभिरपरैरमुखैरप्रशस्तरपि कर्मानुष्ठानुभिरिति । सख्यं प्राप्नोति ।
तथानानुभूतीरपरिचरणाः प्रजा अवधून्वानः परित्यजन् पूर्वोर्वह्नीः शरदः संवत्सरानयमिन्द्रस्तर्तरीति । भृश-
मतिक्रामति । स्तोतृभिः सह सख्यं कुर्वन् चिरकालं वसतीत्यर्थः ॥

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।
इंद्रो मायाभिः पुरुषं ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥ १८ ॥
रूपंऽरूपं । प्रतिऽरूपः । बभूव । तत् । अस्य । रूपं । प्रतिऽचक्षणाय ।
इंद्रः । मायाभिः । पुरुऽरूपः । ईयते । युक्ताः । हि । अस्य । हरयः । शता । दश ॥ १८ ॥

अयमिन्द्रः प्रतिरूपो रूपाणां प्रतिनिधिः सन् रूपं रूपं तत्तदग्न्यादिदेवतास्वरूपं बभूव । प्राप्नोति ॥ भू-
प्राप्ताविति धातुः ॥ इंद्रः स्वमाहात्म्येन तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थः । अस्य चेंद्रस्य तत्प्राप्तमग्न्यादिदेवतास्व-
रूपं प्रतिचक्षणाय प्रतिनियतदर्शनायायमपिरयं विष्णुरयं रुद्र इत्येवमसंकीर्णदर्शनाय भवति । अपि चाय-
मिन्द्रो मायाभिः ॥ ज्ञाननामेतत् ॥ ज्ञानैरात्मीयैः संकल्पैः पुरुषो बहुविधशरीरः सन् ईयते । बह्वन्यजमानान्
गच्छति । ननु द्वावेवास्याश्चावेकस्य रथः कथमेनेन युगपद्बहून् गच्छतीत्यत आह । अखेंद्रस्य हरयोऽस्या युक्ता
रथे योजिताः शता दश सहस्रसंख्याका अपरिमिताः संति । हि यस्मादेवं तस्माद्बहुशरीराणि स्वीकृत्य
युगपद्बहिष्मतो यजमानान् गच्छतीत्यर्थः ॥ अन्ये मन्यन्ते । इदि परमेश्वर्य इत्यस्य धातोरर्थानुगमादिंद्रः पर-
मात्मा । स चाकाशवत्सर्वगतः सदानंदरूपः । स एवोपाधिभिरंतःकरणीः प्रतिशरीरमवच्छिन्नः सन् जीवास्मिति
व्यपदिश्यते । स एवानादिमायाशक्तिभिर्विद्यदादिजगदात्मना विवर्तते शब्दादिविषयहरणशीला इंद्रियवृत्त-
यश्च तन्नैव संबद्धाः । एतत्सर्वं तस्य परमात्मनो यद्वास्तवं रूपं तस्य दर्शनायेति । अयमर्थोऽनया प्रतिपाद्यते ।
रूपं रूपं । रूप्यत इति रूपं शरीरादि । प्रतिशरीरं चिद्रूपः सर्वगतः परमात्मा प्रतिरूपः प्रतिबिंबरूपः सन्
सर्वाणि शरीराणि बभूव । प्राप्नोत् । तच्च प्राप्तं प्रतिबिंबरूपमस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय प्रतिनियता-
कारस्य दर्शनाय भवति । स चेंद्रः परमेश्वरो मायाभिर्मयाशक्तिभिः पुरुषो विद्यदादिभिर्बहुविधरूपैरूपेतः
सन् ईयते । चेष्टते । एतदप्यस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय भवति । अस्य च दश शता सहस्रसंख्याका हरय
इंद्रियवृत्तय युक्ता विषयग्रहणायोद्युक्ताः संति । तदप्यस्य वास्तवरूपस्य दर्शनाय भवतीति । एवं स्थूलसूक्ष्म-
शरीरयोर्विद्यदादिमहाप्रपंचस्य च तत्त्वज्ञानहेतुत्वमनया प्रत्यपादीति ॥

युजा॒नो ह॒रिता॒ रथे॒ भूरि॒ त्वष्टे॒ह रा॑जति ।

को वि॒श्वाहा॑ द्विष॒तः प॒क्ष आ॑सत उ॒तासी॑नेषु सूरिषु ॥१९॥

युजा॒नः । ह॒रिता॑ । रथे॑ । भूरि॑ । त्वष्टा॑ । इ॒ह । रा॒जति॒ ।

कः । वि॒श्वाहा॑ । द्विष॒तः । प॒क्षः । आ॒सते॒ । उ॒त । आसी॑नेषु । सूरिषु ॥१९॥

हरिता हरितावन्धौ रथे युजानो युञ्जन् त्वष्टा दीप्त इन्द्र इह वैलोकी भूरि भूरिषु बह्वेषु प्रदेशेषु राजति । दीप्यते । उतापि च सूरिषु स्रोतुष्वस्माद्दृशेष्वासीनेषु सत्सु विश्वाहा सर्वदेन्द्रादन्यः को नाम द्विषतः शत्रोः पक्षः पाचको बाधकः सन् आसते । आसते । इन्द्र एव सर्वदा शत्रून्बाधत इत्यर्थः । यद्वा । पक्ष इति सकारान्तं समीपवचनं । इन्द्रादन्यः को नाम द्विषतः शत्रोः समीप आसते । आसते । इन्द्र एव निर्भयः सन् शत्रुसमीपे स्थातुं शक्नोतीति भावः ॥

अ॒गव्यू॒ति स्ने॒त्रमा॒गन्म॒ देवा॒ उ॒र्वी स॒ती भूमि॑रंहू॒रणा॑भूत् ।

बृह॑स्पते॒ प्र चि॑कित्सा॒ गवि॑ष्टावि॒त्या स॒ते ज॒रिच॑ ई॒द्र प॑ंथां ॥२०॥

अ॒गव्यू॒ति । स्ने॒त्रं । आ॒ । अ॒गन्म॒ । दे॒वाः । उ॒र्वी । स॒ती । भूमिः॑ । अ॒हू॒रणा॑ । अ॒भूत् ।

बृह॑स्पते । प्र । चि॒कित्स॒ । गोऽई॒ष्टौ । इ॒त्या । स॒ते । ज॒रि॒चे । ई॒द्र । प॑ंथां ॥२०॥

अत्रोक्तं । अरण्ये निर्जने गर्गो देवान् भूमिं बृहस्पतिं । इन्द्रं चास्मात्स्वरक्षार्थमुवा मार्गस्थितोऽनयेति ॥ अगव्यूतीत्यत्र देवान् पादे भूमिमथोत्तरे । बृहस्पतिं तृतीये तु इन्द्र एवोत्तमे स्तुत इति च ॥ हे देवा अगव्यूत्य-गोचरं गोसंचाररहितं निर्जनं जेवं देशमागन्म । आगताः स्मः । अतो मां रक्षतेति शेषः । उर्वी विस्तीर्णा सती भूमिर्वाह्रणा । अंहव आहंतारी दस्यवः । तेषां रमणा रमयिष्यभूत् । भवति । अस्मान्तः सापि रक्षतु । हे बृहस्पते त्वं गविष्टौ गवामन्वेषण उपाये प्र चिकित्स । प्रवेदय । इत्येत्यमनेन प्रकारेण सते भवते दुःखमनुभवते जरिचे स्तोत्रे मह्यं हे इन्द्र पंथां पंथानं मार्गं प्र चिकित्स । प्रज्ञापय ॥ ॥३३॥

दि॒वेदि॒वे स॒दृशी॑र॒न्यम॑र्धं कृ॒ष्णा अ॑सेध॒दप॒ स॒न्नो जाः॑ ।

अ॒ह॒न्दा॒सा वृ॒षभो॑ व॒स्त्रय॑न्तो॒दव्र॑जे व॒र्चि॒नं श॑ंबरं च ॥२१॥

दि॒वेऽदि॒वे । स॒दृशीः॑ । अ॒न्यं । अ॒र्धं । कृ॒ष्णाः । अ॒सेध॑त् । अ॒प॒ । स॒न्नः । जाः॑ ।

अ॒ह॒न् । दा॒सा । वृ॒षभः॑ । व॒स्त्र॒ऽय॑न्ता । उ॒दऽव्र॑जे । व॒र्चि॒नं । श॑ंबरं । च ॥२१॥

अयमिन्द्रः सन्नः सद्नात्स्वकीयादंतरिक्षैकदेशात्स्थानाज्जा जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् सदृशीस्तु-त्स्वरूपाः कृष्णाः कृष्णवर्णा रात्रीर्दिवे दिवे प्रतिदिवसमपासेधत् । निवर्तयति । किमर्थं । अन्यमर्धमहरर्धमपरं भागं प्रकाशयितुं । अहोरात्रात्मकस्य दिवसस्य हि रात्रिरैको भागः । अपि च वृषभो वर्षयिता स इन्द्रो दासा दासावुपवर्षयितारी यज्ञकर्मणां वस्त्रयन्ता । वस्त्रं निवासहेतुभूतं धनं । तदिच्छन्ती वर्चिनं शंबरं चैतत्संज्ञाव-सुरावुदव्रजे । उदकानि व्रजं त्यस्मिन्नित्युदव्रजो देशविशेषः । तस्मिन्नहन् । हतवान् ॥

प्र॒स्तो॒क इ॒न्नु रा॑ध॒सस्त॒ इन्द्र॒ दश॒ कोश॑यीर्द॒श वा॒जिनो॑ऽदात् ।

दि॒वोदा॒साद॑तिथि॒ग्वस्य॒ राधः॑ श॒ंबरं॒ वसु॑ प्रत्य॒ग्रभी॑ष ॥२२॥

प्र॒ऽस्तो॒कः । इ॒त् । नु॒ । रा॑ध॒सः । ते॒ । इ॒न्द्र । द॒श । कोश॑यीः । द॒श । वा॒जिनः॑ । अ॒दात् ।

दि॒वःऽदा॒सात् । अ॒ति॒थि॒ऽग्व॒स्य । रा॑धः । श॒ंबरं॒ । वसु॑ । प्र॒ति । अ॒ग्र॒भी॒ष ॥२२॥

एतदाद्यासु चतसृषु खंजयपुत्रस्य प्रस्तोक्तस्य राज्ञो दानस्तुतिः । स एव दिवोदासोऽश्वथोऽतिविम्ब इति चाख्ययति । हे इंद्र ते तव राधस आराधयितुः स्तोतुः ॥ चतुर्थर्थे षष्ठी ॥ त्वां सुवते मह्यं गर्गाय प्रस्तोक्तो राजा दश कोशयीः सुवर्णपूर्णादशसंख्याकान् कोशान्दश वाजिनोऽश्वांसु नु विप्रमदात् । प्रायच्छत् । इदिति पूरणः । वयं च तस्माद्दिवोदासादेतत्संज्ञाप्रस्तोकाद्वसु धनं प्रत्ययभीष्म । प्रतिगृहीतवन्तः । कीदृशं । अतिथिन्वस्य तस्मैव प्रस्तोक्तस्य स्वभूतं राधो राधकं शंवरं शंवरदसुरादागतं । शंवरं हत्वा त्वया दत्तं तदीयमित्यर्थः ॥

दशाश्वान्दश कोशान्दश वस्त्राधिभोजना ।

दशो हिरण्यपिंडान्दिवोदासादसानिषं ॥२३॥

दश । अश्वान् । दश । कोशान् । दश । वस्त्रा । अधिभोजना ।

दशो इति । हिरण्यपिंडान् । दिवःदासात् । असानिषं ॥२३॥

दश दशसंख्याकान्श्वान् दशसंख्याकान् हिरण्यपूर्णान् कोशानधिभोजना । भोजनमिति धननाम । अधिकं धनं येषां मूलं । तादृशानि दशसंख्यानि वस्त्राणि च दशो दश च दशसंख्याकांश्च हिरण्यपिंडान् सुवर्णपिंडानेतान् सर्वान्दिवोदासात्प्रस्तोकादहमसानिषं । समभजं । लब्धवानस्मि ॥

दश रथान्प्रष्टिमतः शतं गा अथर्वभ्यः । अश्वथः पायवेऽदात् ॥२४॥

दश । रथान् । प्रष्टिमतः । शतं । गाः । अथर्वभ्यः । अश्वथः । पायवे । अदात् ॥२४॥

दश दशसंख्याकान् प्रष्टिमतः । प्रष्टिस्त्रिपद आधारः । तद्वद्वहंतीति प्रष्टयोऽश्वाः । तदुक्तान्नथान् शतं शतसंख्याका गाश्चाथर्वभ्योऽथर्वगोत्रेभ्य ऋषिभ्यः पायवे भरद्वाजपुत्रार्चितसंज्ञायास्त्रिभ्यो चाश्वथोऽश्ववानेतत्संज्ञः प्रस्तोकोऽदात् । दत्तवान् ॥

महि राधो विश्वजन्मं दधानान्भरद्वाजान्सार्वज्यो अभ्ययष्ट ॥२५॥

महि । राधः । विश्वजन्मं । दधानान् । भरद्वाजान् । सार्वज्यः । अभि । अयष्ट ॥२५॥

विश्वजन्मं सर्वजनहितं महि महद्वाधो धनं दधानान्धारयतो भरद्वाजान् भरद्वाजपुत्रानस्मान् सार्वज्यः खंजयपुत्रः प्रस्तोक्तोऽभ्ययष्ट । अपूजयत् ॥ ॥३४॥

वनस्पते इत्येषा रथारोहणे विनियुक्ता । सूत्रितं च । वनस्पते वीडुंगो हि भूया इत्येतयान्यान्यपि वानस्पत्यानि । आ० गु० २. ६. ५. इति ॥

वनस्पते वीडुंगो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धो असि वीळयस्वास्थाता ते जयतु जेतानि ॥२६॥

वनस्पते । वीळुऽञ्जगः । हि । भूयाः । अस्मत्सखा । प्रतरणः । सुवीरः ।

गोभिः । संनद्धः । असि । वीळयस्व । आऽस्थाता । ते । जयतु । जेतानि ॥२६॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकार रथ त्वं वीडुंगो दृढावयवो भूयाः । भव । अस्मत्सखा वयं सखायो यस्य स तादृशश्च भव । प्रतरणः प्रवर्धयिता सुवीरः शोभनैर्वीरैः शूरभटैः पुत्रादिभिर्वा युक्तश्च भव । अपि च त्वं गोभिर्गोविकारैश्चर्मभिः संनद्धोऽसि । सम्यग्बद्धो भवसि । तादृशस्त्वं वीळयस्व । अस्मान्दृढीकुरु । ते तवास्थाता त्वय्यस्थितो रथो च जेतानि जेतव्यानि शत्रुसैन्यानि जयतु ॥

दिवस्पृथिव्याः पर्योजं उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।

अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिंद्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ २७ ॥

दिवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उतऽभृतं । वनस्पतिऽभ्यः । परि । आऽभृतं । सहः ।

अपां । ओज्मानं । परि । गोभिः । आऽवृतं । इंद्रस्य । वज्रं । हविषा । रथं । यज ॥ २७ ॥

दिवो बुल्लोकात्पृथिव्या भूमेऽसौद्धृतमुद्धृतं सारत्वेनोपात्तं यदोजो बलमस्ति तद्रूपं । वनस्पतिविकारत्वा-
द्रथस्य । वनस्पतयो हि पृथिव्याः सारभूताः ते च वुसंबंधिभिर्बुद्धैः प्रवृद्धाः । अतो रथस्य लोकद्वयसारत्वमु-
पपन्नं ॥ परि पंचम्यर्थानुवादी ॥ अपि च वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः । परि पूर्ववत् । आभृतमाहृतं सहो बलरूपमपा-
मुदकानामोज्मानं प्रेरकं । यद्वा । ओज्मा वेगः । अपां वेग इव वेगवंतं गोभिर्गोविकारैश्चर्मभिः परि परित
आवृतमावेष्टितमिंद्रस्य वज्रं वज्रैकदेशं । श्रूयते हि । इंद्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स वेधा व्यभवत् वज्रसृतीयं
रथसृतीयं घृपसृतीयमिति । एवंगुणविशिष्टं रथं हविषा पुरोडाशादिना हे अध्वर्यो यज ॥ नूनमेषोत्तरा च
रथदेवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये सिंगादवगंतव्ये ॥

इंद्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।

सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभाय ॥ २८ ॥

इंद्रस्य । वज्रः । मरुतां । अनीकं । मित्रस्य । गर्भः । वरुणस्य । नाभिः ।

सः । इमां । नः । हव्यऽदातिं । जुषाणः । देव । रथ । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ २८ ॥

यो रथ इंद्रस्य वज्र उक्तप्रकारेण वज्रैकदेशो मरुतामेतत्संज्ञानां देवगणानामनीकमग्रभूतं तद्वच्छीघ्रगामी
मित्रस्याहरभिमानिनो देवस्य गर्भो गर्भवदंतर्वर्तमानः । अहनि हि रथः संचरति । वरुणस्य राज्यभिमानि-
देवस्य नाभिर्नामिस्थानीयः । नाभिर्यथा देहमध्ये नैश्चलेनावतिष्ठते तद्वद्वाची क्वाचिदेव स्थितः । हे देव
द्योतमान रथ य उक्तगुणः स तादृशस्त्वमिमां नोऽस्मदीयां हव्यदातिं हविर्दानवतीं यागक्रियां जुषाणः
सेवमानः सन् हव्या हव्यान्वस्मदीयानि हवीषि प्रति गृभाय । प्रतिगृहाण ॥

परिण तृचेन संयामे दुंदुभिरभिमर्शनीयः । सूचितं च । उप आसय पृथिवीमुत दामिति तृचेन दुंदुभि-
मभिमृशेत् । आ० गृ० ३. १२. १७. । इति ॥

उप आसय पृथिवीमुत द्यां पुरुषा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।

स दुंदुभे सजूरिंद्रेण देवैर्दूराद्वीयो अप सेध शचून् ॥ २९ ॥

उप । आसय । पृथिवीं । उत । द्यां । पुरुषा । ते । मनुतां । विऽस्थितं । जगत् ।

सः । दुंदुभे । सऽजूः । इंद्रेण । देवैः । दूरात् । दवीयः । अप । सेध । शचून् ॥ २९ ॥

हे दुंदुभे पृथिवीमुतापि च द्यां दिवमुप आसय । आत्मीयेन जयघोषेणाश्वासय । यथा लोकद्वयं त्वदीयेन
शब्देनापूरितं भवति तादृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः । अपि च विस्थितं विशेषेण स्थितं जगत् स्थावरं जंगमं चोभयविधं
प्राणिजातं ते त्वदीयं शब्दं पुरुषा ब्रह्मा मनुतां । मन्यतां । जानातु । हे दुंदुभे स त्वमिंद्रेणाद्यैर्देवैश्च सजूः
सह दूराद्वीयो दूरादपि दूरतरं शचून्स्मदीयानप सेध । अपगमय । अत्र निरुक्तं । दुंदुभिरिति शब्दानु-
करणं द्रुमो भिन्न इति वा दुंदुभ्यतेर्वा स्थावधकर्मणः । नि० ९. १२. । इत्यादि ॥

आ क्रंदय बलमोजो न आ धा निः प्रतिहि दुरिता बाधमानः ।

अप प्रोथ दुंदुभे दुच्छुना इत इंद्रस्य मुष्टिरसि वीळयस्व ॥ ३० ॥

आ । क्रंदय । बलं । ओजः । नः । आ । धाः । निः । स्तुतिहि । दुः । इता । बाधमानः ।

अप । प्रोथ । दुंदुभे । दुच्छुनाः । इतः । इंद्रस्य । मुष्टिः । असि । वीळयस्व ॥ ३० ॥

हे दुंदुभे आ क्रंदय । अस्मच्छत्रुजोदय । बलं सेनारूपमोजः शरीरबलं च नोऽस्मभ्यमा धाः । आधिहि । प्रयच्छ । तथा दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि बाधमानो हिंसस्त्वं निः स्तुतिहि । नितरां शब्दं कुरु ॥ स्तन शब्द इति धातुः ॥ हे दुंदुभे दुच्छुना अस्मद्दुःखहेतुभूतं शुनं सुखं यासां तादृशीः शत्रुसेना इतोऽस्मात्स्थानादप प्रोथ । बाधस्व । त्वं चंद्रस्य मुष्टिरसि । मुष्टिरिव शत्रूणां हंता भवसि । अतोऽस्मान्वीळयस्व । दृढीकुरु ॥

आमूरज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमहुंदुभिर्वावदीति ।

समश्वपणाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयंतु ॥ ३१ ॥

आ । अमूः । अज । प्रतिऽआवर्तय । इमाः । केतुऽमत् । दुंदुभिः । वावदीति ।

सं । अश्वऽपणाः । चरन्ति । नः । नरः । अस्माकं । इंद्र । रथिनः । जयंतु ॥ ३१ ॥

अस्याः पूर्वाधो दुंदुभिदेवत्य उत्तरार्धश्चंद्रः । यद्वा । उभावप्यर्धर्चविद्रौ । हे इंद्र अमूः शत्रुषु स्थितास्ता गा आज । अस्मान्प्रत्यागमय । इमा अस्मदीया गाः शत्रुभिर्जिघृक्षिताः प्रत्यावर्तय । प्रतिनिवर्तय । अयं च दुंदुभिः केतुमत् प्रज्ञानवत् यथा सर्वैर्ज्ञायते तथा वावदीति । भृशं शब्दं करोति । अश्वपणा अश्वपतना अश्ववाहास्य नोऽस्मदीयाश्च नरः पुरुषाः सं चरन्ति । शत्रुभिर्युध्यमाना वर्तन्ते । तथा सति हे इंद्र अस्माकं रथिनो रथाख्ण्डाः पुरुषाः शत्रून् जयंतु ॥ ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथाष्टमाध्याय आरभ्यते । षष्ठमंडलस्य चतुर्थेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याख्यातानि । यज्ञायज्ञिति द्वाविंशत्यृचं पंचमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षं । अचानुक्रम्यते । यज्ञायज्ञा द्वाधिका शंयुस्तृणपाणिकं पृश्निमूक्तं प्रगाथी बृहती महासतोबृहती महाबार्हतबार्हतौ प्रगाथावित्यामेयः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिग्बृहस्पतिजगतीति माख्योऽत्यास्तिस्त्री वासां लिंगोक्तदेवताः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिग्बृहतीति पीप्प्ल्यो बृहती महाबृहती यवमध्यात्मानुषुख्यावाभूम्योर्वा पृश्निर्वेति । यज्ञायज्ञा व इत्येषा बृहती । तृतीयो द्वादशक इति तल्लक्षणसद्भावात् । द्वितीया सतोबृहती । अयुजौ जागती सतोबृहतीत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । तृतीयाचतुर्थी बृहतीसतोबृहती पंचमी बृहती षष्ठी महासतोबृहती । अष्टाचरास्त्रयः पादा द्वादशाचरा द्वौ पादौ सा महासतोबृहती । सप्तमी महाबृहती । अष्टाचरास्त्रयः पादा एको द्वादशाचरः सा महाबृहती । अष्टमी महासतोबृहती । अष्टिगस्त्रयो द्वौ जागती सा महासतोबृहती । नवमी बृहती दशमी सतोबृहती । एता दशापिदेवत्याः । एकादशी ककुप् । मध्यमो यदि द्वादशाचर उभयतोऽष्टकौ द्वौ पादौ सा ककुप् । द्वादशी

सतोवृहती चयोदशी पुरउष्णिक् । आबो जागतो द्वितीयतृतीयौ गायत्री सा पुरउष्णिक् । चतुर्दशी बृहती पंचदशतिजगती द्वापंचाशदशरा । एकादशाद्याः पंच महद्देवताकाः । चयोदशादीनां तिष्ठणां लिंगोक्ता इंद्रादयो वा देवताः । षोडशी ककुप सप्तदशी सतोवृहत्पष्टादशी पुरउष्णिगेकोनविंशी बृहती । षोडशादीनां चतस्रणां पूषा देवता । विंशी वृहत्केकविंशी यवमध्या महावृहती । आबो द्वावष्टकौ तृतीयो द्वादशकश्चतुर्थपंचमावष्टकौ सा यवमध्या महावृहती । विंशेकविंशोः पृश्निमूक्तमित्युक्तत्वाभ्युक्तां माता पृश्निर्देवता । द्वाविंशगुप । स चापि पृश्निदेवत्या द्वावाभूमिदेवत्या वा ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । आपिमास्ते यज्ञायज्ञा व इत्ययं स्तोत्रियप्रगाथः । सूचितं च । यज्ञायज्ञा वो अग्रे देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथी स्तोत्रियानुरूपी । आ० ५. २०. इति ॥

यज्ञायज्ञा वो अग्र्ये गिरागिरा च दक्षसे ।

प्रप्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषं ॥ १ ॥

यज्ञाऽयज्ञा । वः । अग्र्ये । गिराऽगिरा । च । दक्षसे ।

प्रऽप्र । वयं । अमृतं । जातवेदसं । प्रियं । मित्रं । न । शंसिषं ॥ १ ॥

हे स्तोतारो वो यूयं यज्ञा यज्ञा यज्ञे यज्ञे सर्वेषु यागेषु दक्षसे प्रवृद्धायामग्रे गिरा गिरा स्तुतिरूपया वाचा वाचा स्तोत्रं कुरुतेति शेषः । चशब्दो भिन्नक्रमो व इत्यस्मात्परो द्रष्टव्यः । यूयं च स्तोत्रं कुरुत । वयमपि तमपि प्र शंसिषं ॥ प्रसमुपोदः पादपुरण इति प्रशब्दस्य द्विरुक्तिः पादपुरणार्था । व्यत्ययेनैकवचनं । क्वांदसो लुङ् ॥ प्रशंसाम । कीदृशं । अमृतं मरणरहितं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा मित्रं न सखिभूतमिव प्रियमनुकूलं ॥ यद्वा । व्यत्ययेन त्वमित्यस्य वसादेशः । अग्र्य इति च कर्मणि चतुर्थी । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् । चशब्दश्चमिति निपातश्चेदर्थे वर्तते । दक्षस इति च दक्षवृद्धिकर्मणोऽंतर्भावितव्यर्थाल्लटि रूपं । चणा योगात् निपातैर्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः ॥ तत्रायमर्थः । हे स्तोतस्त्वं यज्ञे यज्ञ इममग्रिं गिरा गिरा स्तुत्या दक्षसे च वर्धयसि चेत् वयमप्यमृतत्वादिगुणकं तं प्रशंसाम ॥

ऊर्जो नपातं स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये ।

भुवद्वाजेष्वविता भुवद्बुध उत चाता तनूनां ॥ २ ॥

ऊर्जः । नपातं । सः । हिन । अयं । अस्मऽयुः । दाशेम । हव्यऽदातये ।

भुवत् । वाजेषु । अविता । भुवत् । बुधः । उत । चाता । तनूनां ॥ २ ॥

ऊर्जोऽस्त्रस्य बलस्य वा नपातं पुत्रं प्र शंसिषमित्यनुपगात् प्रशंसामित्यर्थः । हिनेति निपातद्वयसमुदायो हीत्यस्यार्थः । स खल्वयमग्निरस्युरस्मान्कामयमानो भवति । वयं च हव्यदातये हव्यानां हविषां देवेभ्यो दात्रे तस्मा अग्र्ये दाशेम । हवींषि दद्याम । स चाग्निर्वाजेषु संप्रामेष्वविता रक्षिता बुधो वर्धकश्चास्माकं भुवत् । भवतु । उतापि च तनूनां तनयानामस्त्युच्चाणां च चाता रक्षिता भवतु ॥

वृषा ह्यग्रे अजरो महान्विभास्यर्चिषा ।

अजस्रेण शोचिषा शोणुचच्छुचे सुदीतिभिः सु दीदिहि ॥ ३ ॥

वृषा । हि । अग्रे । अजरः । महान् । विऽभासि । अर्चिषा ।

अजस्रेण । शोचिषा । शोणुचत् । शुचे । सुदीतिभिः । सु । दीदिहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने वृषा वर्षिता कामानां वृष्टेः कर्ता वाजरो जरारहितो महान् गुणैरधिक एवंमृतस्त्वमर्चिषा दीप्त्या विभासि हि । विशेषेण प्रकाशसे खलु । हे शुचे दीप्ताग्ने अजस्रेणाविच्छिन्नेन शोचिषा तेजसा शोमुषत् भृशं दीप्यमानस्त्वं सुदीप्तिभिः सुदीप्तिभिः सु दीदिहि । सुष्टुस्मान्दीपय । प्रकाशय ॥

म॒हो दे॒वान्यज॑सि॒ यस्या॑नु॒षक्त॑व॒ क्रत्वो॑त दंस॒ना ।

अ॒र्वाचः॑ सीं कृ॒णु॒ह्यग्ने॑ऽवसे॒ रास्व॑ वाजो॒त वँस्व॑ ॥ ४ ॥

म॒हः । दे॒वान् । यज॑सि । य॒स्यि॑ । अ॒नु॒षक् । तव॑ । क्र॒त्वा । उ॒त । दंस॒ना ।

अ॒र्वाचः॑ । सीं । कृ॒णु॒हि । अ॒ग्ने । अ॒वसे॑ । रास्व॑ । वाजा॑ । उ॒त । वँस्व॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं महो महतो देवान्यजसि । यजमानानां यज्ञे हविर्भिः पूजयसि । अतोऽस्माकमपि यज्ञ आनुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथा यसि । तान्देवान्यज । तदर्थं तव क्रत्वा प्रज्ञयोतापि च दंसना कर्मणा च । सीमिति परियहार्थीयः । तान् सर्वान्देवानर्वाचोऽस्मादभिमुखान् कृणुहि कुर्वसेऽस्माद्रक्षणार्थं । तथा वाजा वाजान् हविर्लक्षणाव्यन्नानि रास्व । तेभ्यो देवेभ्यो देहि । उतापि च त्वमपि वँस्व । तुभ्यं प्रत्तानि हवींषि संभजस्व ॥

यमापो॒ अद्र॑यो॒ वना॒ गर्भ॑मृतस्य॒ पिप्र॑ति ।

सह॑सा॒ यो म॑थि॒तो जा॑यते॒ नृभिः॑ पृथि॒व्या अ॒धि सा॑न॒वि ॥ ५ ॥

यं । आपः॑ । अ॒द्रयः॑ । वना॑ । गर्भ॑ । ऋ॒तस्य॑ । पिप्र॑ति ।

सह॑सा । यः । म॒थितः॑ । जा॑यते । नृ॒भिः । पृथि॒व्याः । अ॒धि । सा॑न॒वि ॥ ५ ॥

आपो वसतीवर्याख्या अद्रयो यावाणो वना वनानि काष्ठानि च ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा गर्भं गर्भं वदंतर्वर्तमानं यमपिं पिप्रति पूरयति । यद्वा । आपः समुद्रिया अद्रयो मेघा वनान्यरण्यानि च ऋतस्य गर्भं वाडववैद्युतदावरूपेण वर्तमानं यमपिं पिप्रति पूरयति । यज्ञापिर्नृभिर्नैतृभिर्ऋत्विग्भिः सहसा बलेन मथितः सन् पृथिव्या अधि भुमेरुपरि सानवि समुच्छित उत्कृष्टे देवयजनदेशे जायते प्रादुर्भवति स त्वं वंस्त्वन्वयः । यद्वा । यः प्रप्रावित्यनया संबन्धः ॥ ॥ ५ ॥

आ यः प॒प्रौ भा॒नुना॒ रोद॑सी उ॒भे धू॒मेन॑ धावते दि॒वि ।

ति॒रस्त॑मो ददृ॒श उ॒र्म्या॒स्वा श्या॒वास्व॑रुषो वृषा श्या॒वा अ॒रुषो॑ वृषा ॥ ६ ॥

आ । यः । प॒प्रौ । भा॒नुना॑ । रोद॑सी इति । उ॒भे इति॑ । धू॒मेन॑ । धा॒वते॑ । दि॒वि ।

ति॒रः । तमः॑ । द॒दृशे॑ । उ॒र्म्या॒सु । आ । श्या॒वासु॑ । अ॒रुषः॑ । वृषा॑ । आ । श्या॒वाः ।

अ॒रुषः॑ । वृषा॑ ॥ ६ ॥

योऽग्निर्भागुना दीप्त्योमे रोदसी यावापृथिव्यावा प्रप्री आपूरयति स धूमेन दिव्यंतरिक्षे धावते । गच्छति । धूमो हि मेघात्मना परिणतः सन् अंतरिक्षे गच्छति । कार्यकारणयोरभेदविवक्षया तन्नमनमभावपचर्यते । अपि चायमक्ष आरोचमानो वृषा वर्षिता कामानामेवंगुणकोऽग्निः श्यावासु श्याववर्णासु कृष्णासूर्यासु । रात्रिनामितत् । निशासु तमोऽंधकारं तिरस्कृत्या समंताद्दृशे । दृश्यते । श्यावाः श्याववर्णा रात्रीश्चातिष्ठति । अरुषो वृषेति पुनरुक्तिरादरार्था पादपूरणार्था वा ॥

बृहद्भिरग्रे अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।

भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ्य रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ७ ॥

बृहत्ऽभिः । अग्रे । अर्चिऽभिः । शुक्रेण । देव । शोचिषा ।

भरत्ऽवाजे । संऽधानः । यविष्ठ्य । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि । द्युऽमत् । पावक । दीदिहि ॥ ७ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्त यविष्ठ्य युवतम शुक्र दीप्तये शुक्रेण निर्मलेन शोचिषा तेजसा भरद्वाजेऽस्मत्पावक-
तरि समिधानः समिध्यमानस्त्वं बृहद्भिर्महद्भिर्अर्चिभिस्तेजोभिर्नोऽस्मदर्थं रेवन्नयुक्तं यथा भवति तथा दी-
दिहि । दीप्यस्व । तथा पावक हे शोधकायै द्युमत् शीतमानेन च युक्तं यथा भवति तथा दीदिहि । दीप्यस्व ॥

विश्वासां गृहपतिर्विशामसि त्वमग्रे मानुषीणां ।

शतं पूभिर्न्येविष्ठ पाह्यंहसः समेद्धारं शतं हिमाः स्तोतृभ्यो ये च ददन्ति ॥ ८ ॥

विश्वासां । गृहऽपतिः । विशां । असि । त्वं । अग्रे । मानुषीणां ।

शतं । पूऽभिः । यविष्ठ । पाहि । अंहसः । संऽएद्धारं । शतं । हिमाः । स्तोतृऽभ्यः । ये । च । ददन्ति ॥ ८ ॥

हे अग्रे त्वं मानुषीणां मनोरपत्यभूतानां विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां गृहपतिरसि । गृहस्वामी भवसि ।
हे यविष्ठ युवतमायै अतस्त्वं शतं हिमाः शतं हेमंतान् संवत्सरान् समेद्धारं त्वां सम्यगिष्टं कृतवन्तं मां शतं शतेन
शतसंख्याकैः पूभिः पालकेरंहसः पापादाहंतुः शत्रोर्वा पाहि । रक्ष । ये च स्तोतृभ्यो ददन्ति धनं तव समिधनस्य
कर्तरि प्रयच्छन्ति तांस पाहि ॥

त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।

अस्य रायस्त्वमग्रे रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ९ ॥

त्वं । नः । चित्रः । ऊत्या । वसो इति । राधांसि । चोदय ।

अस्य । रायः । त्वं । अग्रे । रथीः । असि । विदाः । गाधं । तुचे । तु । नः ॥ ९ ॥

हे वसो वासकायै चित्रो दर्शनीयस्त्वमूत्या रक्षया सह राधांसि धनानि नोऽस्मभ्यं चोदय । प्रेरय ।
अस्य सर्वत्र लोके परिदृश्यमानस्य रायो धनस्य त्वं रथीरसि । रंहिता नेता भवसि । अतः कारणादस्मभ्यं
धनानि प्रेरयेत्यर्थः । अपि च नोऽस्माकं तुचे । अपत्यानामेतत् । अपत्यायापतनहेतुभूताय पुत्रादये गाधं प्रतिष्ठां
तु चित्रं विदाः । संमय ॥

पर्विं तोकं तनयं पतृभिष्टुमदभ्यैरप्रयुत्वभिः ।

अग्रे हेळांसि दैव्या युयोधि नोऽदेवानि हूरांसि च ॥ १० ॥

पर्विं । तोकं । तनयं । पतृऽभिः । त्वं । अदभ्यैः । अप्रयुत्वऽभिः ।

अग्रे । हेळांसि । दैव्या । युयोधि । नः । अदेवानि । हूरांसि । च ॥ १० ॥

हे अये त्वमदक्षीः केनाप्यहिसितीरप्रयुत्वभिः । यौतिरच पृथग्भावायार्थः । अपृथग्भूतैः संहतैः पतुभिः पालन-
साधनेस्तोकं पुत्रं तनयं पीत्रं च पर्वि । पालय । दैव्या देवसंबंधीनि च हेळांसि क्रोधान्नोऽस्मत्तो युयोधि ।
पृथक्कुरु । अदेवानि मनुष्यसंबंधीनि च ह्वरांसि हिसनानि चास्मत्तः पृथक्कुरु ॥ १२ ॥

आ सखायः सबर्दुघां धेनुमजध्वमुप नयसा वचः । सृजध्वमनपस्फुरां ॥ ११ ॥

आ । सखायः । सबः ऽदुघां । धेनुं । अजध्वं । उप । नयसा । वचः । सृजध्वं । अनप
ऽस्फुरां ॥ ११ ॥

हे सखायः समानख्याना अध्वर्यवः सबर्दुघां । सबरिति पयसो नाम । अमरणहेतुभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं
धेनुं गामाजध्वं । अभिगच्छत । प्राप्तु । केन साधनेन । नयसा नवीयसा नवतरेण वचो वचसाह्वानरूपेण
शब्देन । तदन्तरमनपस्फुरां । स्फुरतिर्वधकर्म । अनपबाध्यां तां धेनुमुप सृजध्वं । वत्सेनोपसृष्टां कुरुत । मरु-
हेवत्यत्वात् मरुतां यागाय पयो दोग्धुमिति शेषः । अथवा मरुतां माता पृथ्व्याख्या माध्यमिका वाग्धेनुः ।
हे सखायः स्तोतारः सबर्दुघां मरुज्जनहेतुभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं धेनुं पृष्टं नयसा नवतरेण वचसा स्तोत्रेणो-
पाजध्वं । उपागच्छत । अनपस्फुरामनपबाधनीयां तां सृजध्वं । बंधनाद्विस्त्रजत । मुञ्चत । ईदृशी महती धेनु-
मरुतां माता किमु वक्तव्यं तेषां माहात्म्यमिति मरुत्सुतिः ॥

या शर्धीय मारुताय स्वभानवे श्रवोऽमृत्यु धुस्त ।

या मृळीके मरुतां तुराणां या सुस्त्रैरेवयावरी ॥ १२ ॥

या । शर्धीय । मारुताय । स्वऽभानवे । श्रवः । अमृत्यु । धुस्त ।

या । मृळीके । मरुतां । तुराणां । या । सुस्त्रैः । एवऽयावरी ॥ १२ ॥

या धेनुरमृत्युमरणहेतु श्रवोऽन्नं पयोलक्षणं मारुताय मरुत्संघाय धुस्त अधुस्त । कीदृशाय । शर्धीय
प्रसहनशीलाय स्वभानवे स्वायत्तदीप्तये । या च तुराणां चिप्रकारिणां मरुतां मृळीके सुखे तत्परा वर्तते ।
या च सुस्त्रैः सुखेहेतुभूतिरेवयावरीर्वैर्गंतुभिरश्वैर्मध्यमस्थानैरुदकीर्षा सह यात्यन्येषामपि सुखार्थं वृष्टिजलैः सहा-
गच्छन्ती तां धेनुमुपाजध्वमिति पूर्वचान्वयः । अत्रापि पूर्ववन्मरुत्सुतिरधिगंतव्या ॥

भरद्वाजायाव धुस्त द्विता । धेनुं च विश्वदोहसमिषं च विश्वभोजसं ॥ १३ ॥

भरत्ऽवाजाय । अवं । धुस्त । द्विता । धेनुं । च । विश्वऽदोहसं । इषं । च । विश्व
ऽभोजसं ॥ १३ ॥

हे मरुतो भरद्वाजायाश्चक्रावे द्विता द्वितयमव धुस्त । किं तद्वितयं । धेनुं च गां चेषं चान्नं च । कीदृशीं
धेनुं । विश्वदोहसं विश्वस्य व्याप्तस्य बज्रस्य दोग्ध्रीं । कीदृशमन्नं । विश्वभोजसं सर्वेषां भोगपर्याप्तं ॥

तं व इद्रं न सुक्रतुं वरुणमिव मायिनं ।

अर्यमणं न मद्रं सृप्रभोजसं विष्णुं न स्तुष आदिशे ॥ १४ ॥

तं । वः । इद्रं । न । सुऽक्रतुं । वरुणं ऽइव । मायिनं ।

अर्यमणं । न । मद्रं । सृप्रऽभोजसं । विष्णुं । न । स्तुषे । आऽदिशे ॥ १४ ॥

हे मरुतस्य तं तादृशं वत्त्वां स्तुषे । स्तीमि । किमर्थं । आदिश आदेशनाय धनानामतिसर्वनाय प्रदानाय ।

कीदृशं त्वां । इन्द्रं नेन्द्रमिव सुकृतं सुकर्माणं वरुणमिव मायिनं मायावंतं प्रज्ञावंतमर्यमणं नार्यमणमिव मन्द्रं सुखं विष्णुं न विष्णुमिव सप्रभोजसं प्रसन्नधनं । यदा त्वस्या लिंगोक्तदेवतास्तदानीं नेवशब्दौ चशब्दायै द्रष्टव्यौ ॥

त्वेषं शर्धो न मारुतं तुविष्वण्यनर्वाणं पूषणं सं यथा शता ।

सं सहस्रा कारिषत्तर्षणिभ्य आँ आविर्गूह्या वसू करत्सुवेदा नो वसू करत् ॥१५॥

त्वेषं । शर्धः । न । मारुतं । तुविऽस्वनि । अनर्वाणं । पूषणं । सं । यथा । शता ।

सं । सहस्रा । कारिषत् । तर्षणिऽभ्यः । आ । आविः । गूह्या । वसू । करत् ।

सुऽवेदा । नः । वसू । करत् ॥१५॥

नेति संप्रत्यर्थे । न संप्रतीदानीं त्वेषं दीप्तं तुविष्वणि बज्रस्वनमनर्वाणमप्रत्युतं शत्रुभिरनभिगतं पूषणं पोषकं मारुतं महत्संघरूपमीदृशं शर्धो बलं स्त्रीमीति शेषः । स च मरुद्गणो यथा येन प्रकारेण शता शतसंख्याकानि धनानि सं सहैव तर्षणिभ्यो मनुष्येभ्योऽस्मभ्यं कारिषत् कुर्यात् । आकारः समुच्चये । यथा वा सहस्रा सहस्रसंख्याकानि धनानि च सं सहैव कारिषत् कुर्यात् तथा स्त्रीमीति पूर्वचान्वयः । अपि च स मरुद्गणो गूह्या गूढानि संवृतानि वसु वसूनि धनान्याविष्करोत् । तथा वसु वसूनि धनानि सुवेदा मुजमानि च नोऽस्माकं करोत् । करोतु । यदा तु लिंगादियं पौष्णी तदा मारुतं शर्ध इव त्वेषं पूषणं पोषकमेतत्संघं देवं स्त्रीमीति योजनीयं ॥

आ मा पूषन्पुं द्रव शंसिषं नु ते अपिक्वर्ण आघृणे । अघा अर्यो अरातयः ॥१६॥

आ । मा । पूषन् । उप । द्रव । शंसिषं । नु । ते । अपिऽक्वर्णे । आघृणे । अघाः ।

अर्यः । अरातयः ॥१६॥

हे पूषन् मा मामा द्रव । रक्षणार्थमभिगच्छ । हे आघृणे आगतदीप्ते अघा आहंवीरयोऽरीरभिगंवीररातयः शत्रुभूताः प्रजा उप द्रव । बाधस्व ॥ उपपूर्वो द्रवतिबीधायां वर्तते । यथा प्रजां पशुन्यजमानस्योप दोद्राव । ते० सं० १. ५. १. ४. इति ॥ अहं च ते तवापिक्वर्णे कर्णावपिगते समीपदेशे स्थितः सन् नु त्विप्रं शंसिषं । प्रशंसामि ॥ ॥३॥

मा काकंवीरमुद्बृहो वनस्पतिमशस्तीर्वि हि नीनशः ।

मोत सूरौ अह एवा च न यीवा आदधते वेः ॥१७॥

मा । काकंवीरं । उत् । बृहः । वनस्पतिं । अशस्तीः । वि । हि । नीनशः ।

मा । उत् । सूरः । अहरिति । एव । च न । यीवाः । आऽदधते । वेरिति वेः ॥१७॥

अपिः पुत्रपौत्रसहितमात्मानं बज्रपत्न्याश्रयवनस्पतित्वेन रूपयन् तस्यानुष्ठारमाशक्ते । हे पूषन् मा काकंवीरं काकानां भर्तारं वनस्पतिं वृक्षं मोदुहः । उद्धर । मा बाधस्व । पुत्रपौत्रादिभिः सखोभूतेरुपेतमन्यैश्च बज्रभिराश्रितं मां मा हिंसीरित्यर्थः । हिशब्दश्चार्थः । अशस्तीरशंसनीया अशंसनीयस्य दुःखस्य कीर्तयित्रीर्वा शत्रुभूताः प्रजा वि जोनशो हि । विनाशय च । उतापि च सूरः प्रेरकः शत्रुरेवैव माहः । अस्माक्या हाशीति ॥ एवमित्यभिसंबन्धादाख्यातस्योदात्तवत्त्वाच्चाश्रुतोऽपि यथेत्येतद्वाक्येऽध्याह्रियते ॥ यीवाः । गिरंत्यंतरवस्थापयन्ति बध्नीतीति यीवा दामानि । यथा व्याधा वेः पक्षिणो हरणार्थं यीवा दामानि जालरूपास्थादधते भूत्यां निदधते तैश्च निहितैः पक्षिणो हरन्तेवमस्मान् बन्धनोपायैः शत्रुमा हाशीदित्यर्थः ॥

दृतेरिव तेऽवृकमस्तु सख्यं । अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपूर्णस्य दधन्वतः ॥ १८ ॥
 दृतेऽइव । ते । अवृकं । अस्तु । सख्यं । अच्छिद्रस्य । दधन्ऽवतः । सुऽपूर्णस्य ।
 दधन्ऽवतः ॥ १८ ॥

हे पुषन् ते तव सख्यं सखित्वमवृकं बाधकरहितं सर्वदैकरूपेण वर्तमानमस्माकमस्तु । सर्वदा भवतु ।
 दृतेरिव । यथा दृतेस्त्वदीयं सख्यमविच्छिन्नं तद्वत् । कीदृशो दृतिः । अच्छिद्रस्य छिद्ररहितस्य संस्रिष्टस्य
 दधन्वतो दधिमतः सुपूर्णस्य दध्ना सुष्ठु पूरितस्य । पुनर्दधन्वत इति दध्नाऽधिकत्वद्योतनार्थः । ईदृशो दृतिः
 सर्वदा पूष्णो रथे वर्तते । स इव वयमपि तव सखायो भवेमेतदुपिराशास्ते ॥

परो हि मर्त्यैरसि समो देवैरुत श्रिया ।
 अभि ख्यः पूषन्पृतनासु नस्त्वमवा नूनं यथा पुरा ॥ १९ ॥
 परः । हि । मर्त्यैः । असि । समः । देवैः । उत । श्रिया ।
 अभि । ख्यः । पूषन् । पृतनासु । नः । त्वं । अव । नूनं । यथा । पुरा ॥ १९ ॥

हे पूषन् मर्त्यैर्मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यः परः परस्तात्स्थितोऽसि । श्रिया संपदा देवैरुत सर्वदेवैश्च समः समानो
 ऽसि । अतस्त्वं पृतनासु संग्रामेषु नोऽस्मानभि ख्यः । अभिपञ्चानुग्रहकृत्वा विलोकय । यथा पुरा येन प्रकारेण
 पूर्वकालीनान्युत्पादयन्नरविद्य एवं नूनमद्येदानीमव । अस्मान्न च ॥

वामी वामस्य धूतयः प्रणीतिरस्तु सूनृता ।
 देवस्य वा मरुतो मर्त्यस्य वेजानस्य प्रयज्यवः ॥ २० ॥
 वामी । वामस्य । धूतयः । प्रऽनीतिः । अस्तु । सूनृता ।
 देवस्य । वा । मरुतः । मर्त्यस्य । वा । ईजानस्य । प्रऽयज्यवः ॥ २० ॥

हे धूतयः कंपयितारः प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः सा सूनृता प्रियसत्वात्मिका माध्यमिका युष्मदीया
 वाक् प्रणीतिरस्तु । अस्मदर्थं धनानां प्रणेत्री भवतु । देवस्य वा मर्त्यस्य मनुष्यस्य वेजानस्तेष्टवत उभयविधस्य
 पुष्यस्य वामो प्रशस्ता या वाक् वामस्य वननीयस्य धनस्य प्रणीतिः प्रणेत्री सा सूनृतेत्यन्वयः । प्रणी-
 तिरस्त्वस्मदर्थं ॥

सद्यश्चिद्यस्य चर्कृतिः परि द्यां देवो नैति सूर्यः ।
 त्वेषं शवो दधिरे नाम यज्ञियं मरुतो वृचहं शवो ज्येष्ठं वृचहं शवः ॥ २१ ॥
 सद्यः । चित् । यस्य । चर्कृतिः । परि । द्यां । देवः । न । एति । सूर्यः ।
 त्वेषं । शवः । दधिरे । नाम । यज्ञियं । मरुतः । वृचऽहं । शवः । ज्येष्ठं । वृचऽहं । शवः ॥ २१ ॥

यस्य च मरुजगस्य चर्कृतिः कर्म सब्यश्चित्सद्य एव द्यां पर्येति परिगच्छति दिव्यंतरिक्षे परितो वर्तते देवो
 न देवो द्योतमानः सूर्य इव तादृशगणात्मका मरुतस्त्वेषं दीप्तं नाम शत्रूणां नमयितुं यज्ञियं यज्ञार्हं शवो
 बलं दधिरे । आधारयन् । तच्च शवो बलं वृचहं वृचादेरसुरस्य हंतुं भवति । तच्च वृचहं शवो ज्येष्ठं सर्वेभ्यः
 प्रशस्ततमं भवति ॥

सकृद् द्यौरजायत सकृद्भूमिरजायत ।

पृथ्वा दुग्धं सकृत्पयस्तदन्यो नानु जायते ॥ २२ ॥

सकृत् । ह । द्यौः । अजायत । सकृत् । भूमिः । अजायत ।

पृथ्वाः । दुग्धं । सकृत् । पयः । तत् । अन्यः । न । अनु । जायते ॥ २२ ॥

सकृद् सकृदेव द्यौरजायत । उदपद्यत । सकृदुत्पन्नैव स्थिता भवति । न पुनस्तस्यां नष्टायामन्या तत्सदृशी द्यौरजायते । भूमिश्च सकृदेवाजायत । पृथ्वा मरुतां मातुर्गोः पयश्च सकृदेकवारमेव दुग्धं यस्मात्पयसो मरुतो जग्निरे । पुत्रियै वै पयसो मरुतो जाताः । तै० सं० २. ११. ४. । इति तैत्तिरीयकं । यथा द्यावापृथिव्यौ सकृदेवोत्पद्येते एवं पृथिरपि सकृदुत्पन्नैव पयसा मरुतोऽजीजनत् । तत्ततः परमन्यः पदार्थो नानु जायते । तत्सदृशो जीत्ययते ॥ ॥ ४ ॥

सुषे जनमिति पंचदशर्षं षष्ठं सूक्तं भारद्वाजस्य ऋजिश्चन आर्षं वैश्वदेवं । अंत्या षट्पंचाशदक्षरा शक्नोति शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चागुक्तांतं । सुषे पंचोऽन ऋजिश्चा ह वैश्वदेवं ह शक्नोत्येतमिति ॥ ब्रूहे दशरात्रे पंचमे ऽहमीदं वैश्वदेवनिविधानं । सूचितं च । ऋभुर्विभ्वा सुषे जनमिति वैश्वदेवं । आ० ८. ८. । इति । आद्या महा-नाम्नीव्रते जप्या ॥

सुषे जनं सुव्रतं नव्यसीभिर्गीर्भिर्मित्रावरुणा सुम्रयंता ।

त आ गमंतु त इह श्रुवंतु सुष्टचासो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १ ॥

सुषे । जनं । सुव्रतं । नव्यसीभिः । गीःऽभिः । मित्रावरुणा । सुम्रऽयंता ।

ते । आ । गमंतु । ते । इह । श्रुवंतु । सुष्टचासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥ १ ॥

सुव्रतं सुकर्माणं जनं देव्यं जनं देवसंघं नव्यसीभिर्नवतराभिर्गीर्भिः स्तुतिभिः सुषे । अहं सुषे । तथा मित्रावरुणा । मित्रः प्रमीतिस्त्रायको वरुणः पापान्नवारयिता । एतावपि देवी स्तौमि । कीदृशी । सुम्रयंता सुम्रं सुखं सोतृणामिच्छंती । सुष्टचासः शोभनबलास्ते वरुणादयः सर्वे देवा इहास्मिन्यश्वा आ गमंतु । आगच्छंतु । ते तादृशाः श्रुवंतु । ऋक्षदीयाः स्तुतीः शृण्वंतु च । अत्र मित्रादीनां परिगणनमुपलक्षणं सूक्तस्य सर्वदेवता-प्रतिपादकत्वात् । अत एव पूर्वं जनमिति सामान्यनिर्देशः ॥

विशोविश ईद्व्यमध्वरेष्वदृप्तक्रतुमरतिं युवत्योः ।

दिवः शिशुं सहसः सूनुमग्निं यज्ञस्य केतुमरुषं यजध्वे ॥ २ ॥

विशःऽविशः । ईद्व्यं । अध्वरेषु । अदृप्तऽक्रतुं । अरतिं । युवत्योः ।

दिवः । शिशुं । सहसः । सूनुं । अग्निं । यज्ञस्य । केतुं । अरुषं । यजध्वे ॥ २ ॥

विशो विशः सर्वस्थाः प्रजाया अध्वरेषु यज्ञेष्वीद्व्यमृत्विग्भिः सुत्यमदृप्तक्रतुं दर्परहितकर्माणममूढप्रज्ञं वा युवत्वोर्द्यावापृथिव्योररतिमभिरुतारमर्थं स्वामिनं दिवो सुलोकास्य शिशुं पुत्रं । दिवस्यरि प्रथमं यज्ञे अग्निः । ऋग्वे० १०. ४५. १. । इति निगमः । यद्वा । दिवः सोतुः पुत्रभूतं । तथापि निगमो भवति । त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽभिधत् । ऋग्वे० २. १. ९. । इति । सहसो बलस्य सूनुं पुत्रं यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकमरुषमारोचमान-मेवगुणकमग्निं यजध्वे यष्टुं । सुष इत्यनुषज्यते । सुषे । सुषे ॥

अरुषस्य दुहितरा विरूपे स्तुभिर्न्या पिपिशे सूरौ अन्या ।

मिथस्तुरा विचरंती पावके मन्म श्रुतं नक्षत ऋच्यमाने ॥ ३ ॥

अरुषस्य । दुहितरा । विरूपे इति विरूपे । सृग्भिः । अन्या । पिपिशे । सूरः । अन्या ।
मिथः सतुरा । विचरंती इति विचरंती । पावके इति । मन्म । श्रुतं । नक्षतः ।
ऋच्यमाने इति ॥ ३ ॥

इयमहोरात्रयोः स्मृतिः । अरुषस्यारोचमानस्य सूर्यस्य दुहितरा दुहितरौ । सूर्येण ह्यहोरात्रयोर्विभागः
क्रियते । अतस्तदधीनात्मनामत्वात्तस्य दुहितरावित्युच्येते । विरूपे शुक्लकृष्णतया गानारूपे । तयोरन्विका
रात्रिः सृभिर्नक्षत्रैः पिपिशे । पिपिशेति । संक्षिप्यते ॥ पिश अवयव इति धातुः ॥ अन्याहरात्मिका दुहिता सूरः
सूर्येण पिपिशे । संक्षिप्यते । ते च नक्षत्रैः सूर्येण चालंक्षते भवा इत्यर्थः । मिथसुरा परस्परं बाधयन्ती । अज्ञा
रात्रिर्निवर्त्यते रात्र्या चाहरिति परस्परं बाधः । अत एव विचरंती विविधं पृथक्चरन्ती पावके सर्वस्य
शोधयित्री । एवमूते अहस्य रात्रिश्च ऋच्यमाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यां श्रुतं श्रोतव्यं मन्म मननीयं स्तोत्र-
मस्मत्कृतं नक्षतः । व्याप्नुतां ॥

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रयिं विश्ववारं रथप्रां ।
द्युतद्यामा न्युतः पत्यमानः कविः कविमियक्षसि प्रयज्यो ॥ ४ ॥
प्र । वायुं । अच्छ । बृहती । मनीषा । बृहत्सरयिं । विश्ववारं । रथप्रां ।
द्युतत्स्यामा । न्युतः । पत्यमानः । कविः । कविं । इयक्षसि । प्रयज्यो इति
प्रयज्यो ॥ ४ ॥

बृहती महती मनीषास्मदीया स्मृतिर्वायुमच्छामिमुख्येन प्र गच्छतु ॥ उपमर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥
कोट्टशं वायुं । बृहद्रयिं महाधनं विश्ववारं विश्वैर्वरणायं संभजनीयं रथप्रां रथस्यात्मीयस्य प्रातारं पूरयितारं ।
यद्वा । स्तोतृणां रथं धनैः पूरयितारं । अथ प्रत्यक्षस्मृतिः । हे प्रयज्यो प्रकर्षेण यष्टव्य वायो द्युतद्यामा प्रदीप्त-
यानो न्युत आत्मीयरथयोज्या वडवास्ताः पत्यमानोऽभिपतन्नभिगच्छन् । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । तासां
वडवानामोश्वरः कविः क्रांतदर्शी । एवमूतस्त्वं कविं मेधाविनं स्तोतारमियक्षसि । धनेन पूजय ॥

स मे वपुच्छदयदश्विनोर्यो रथो विरुक्मान्मनसा युजानः ।
येन नरा नासत्येषयर्थ्यं वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥ ५ ॥
सः । मे । वपुः । छदयत् । अश्विनोः । यः । रथः । विरुक्मान् । मनसा । युजानः ।
येन । नरा । नासत्या । इषयर्थ्यं । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥ ५ ॥

अश्विनोः स्वभूतः स रथो मे मदीयं वपुः शरीरं छदयत् । छादयतु । तेजसाच्छादयतु । यो रथो
विरुक्मान् विरोचनवान् विशिषेण दीप्यमानो मनसा मनोव्यापारमात्रेण युजानोऽश्विः संप्रयुज्यमानो भवति ।
हे नरा नेतारी हे नासत्या सत्यस्वभावा सत्यस्य नेतारी नासिकाप्रभवा वाश्विनी येन रथेन वर्तिः स्तोतृगृहं
तनयाय पुत्राय त्मने तत्पित्रे स्तोत्रे चेषयर्थ्यं कामान्प्रापयितुं याथो गच्छथः स रथ इति पूर्वचान्वयः ॥ ५ ॥

पर्जन्यवाता वृषभा पृथिव्याः पुरीषाणि जिन्वतमप्यानि ।
सत्यश्रुतः कवयो यस्य गीर्भिर्जगंतः स्यातजगदा कृणुध्वं ॥ ६ ॥

पर्जन्यवाता । वृषभा । पृथिव्याः । पुरीषाणि । जिन्वतं । अयानि ।

सत्यंऽश्रुतः । कवयः । यस्य । गीऽभिः । जगत् । स्यात् । जगत् । आ । कृणुध्वं ॥ ६ ॥

हे पर्जन्यवाता पर्जन्यवायू वृषभा वृष्टेः कर्तारौ पृथिव्याः । अंतरिक्षनामेतत् । अंतरिक्षादयान्याप्तव्यानि पुरीषाणि पूरकाण्युदकानि जिन्वतं । प्रेरयतं । उत्तरोऽर्धर्चो मावतः । हे सत्यश्रुतः सत्यस्य स्रोतस्य श्रोतारः कवयो मेधाविनो मरुतो यस्य स्रोतुर्गीर्भिः स्तुतिभिर्युयं स्तुता भवथ तस्य स्रोतुर्जगत्स्थावरजंगमात्मकं सर्वं प्राणिजातमा कृणुध्वं । अभिमुख्येन कुरुत । हे जगतः स्यातः । गणाभिप्रायमेकवचनं । स्थावरजंगमात्मकस्य जगतोऽवस्थापक हे मरुद्गणेति योज्यं ॥

अन्वारंभणीयायां सारस्वतस्य हविषो याज्या पावीरवीत्येषा । सूचितं च । पावीरवी कन्या चित्रायुः पोषिकां सरस्वतः । आ० २. ८. इति ॥ एकादशिने सारस्वते पशवेयैव पुरोडाशस्य याज्या । सूचितं च । पावीरवी कन्या चित्रायुर्यस्य स्तनः शशयो यो मयोभुः । आ० ३. ७. इति ॥ आप्रिमावते शस्त्रेऽप्येषा । सूचितं च । राकामहमिति द्वे पावीरवी कन्या चित्रायुः । आ० ५. २०. इति ॥

पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।

ग्राभिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षं गृणते शर्म यंसत् ॥ ७ ॥

पावीरवी । कन्या । चित्राऽऽयुः । सरस्वती । वीरऽपत्नी । धियं । धात् ।

ग्राभिः । अच्छिद्रं । शरणं । सजोषाः । दुःऽआधर्षं । गृणते । शर्म । यंसत् ॥ ७ ॥

पावीरवी शोधयित्री कन्या कमनीया चित्रायुश्चित्रगमना चित्राम्ना वा वीरपत्नी । वीरः प्रजापतिः पतिर्यस्यास्तादृशी । यद्वा । वीराणां पालयित्री । एवंभूता सरस्वती धियमस्रदीयं कर्म यस्याख्यं धात् । दधातु । धारयतु । ददातु वा । शब्देन प्रतिपादितो ह्यर्थोऽनुष्ठेयते । अपि च ग्राभिर्देवपत्नीभिः सजोषाः सह प्रीयमाणा । यद्वा । सा गायत्र्यादीनि कंदांसि । कंदांसि वै सा इति श्रुतिः । तैः सह प्रीयमाणा गृणते सुवते मह्यमच्छिद्रं किद्ररहितं दुराधर्षं शत्रुभिः शीतवातादिभिश्च धर्षितुमशक्यं शरणं गृहं शर्म सुखं च यंसत् । प्रयच्छतु ॥

एकादशिने पीष्णे पशौ पथस्यथ इति हविषो याज्या । सूचितं च । पथस्यथः परिपतिं वचस्या बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे । आ० ३. ७. इति ॥

पथस्यथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानकृकं ।

स नो रासच्छुरुधश्चंद्राया धियं धियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ८ ॥

पथऽपथः । परिऽपतिं । वचस्या । कामेन । कृतः । अभि । आनट् । अकृकं ।

सः । नः । रासत् । शुरुधः । चंद्रऽअयाः । धियंऽधियं । सीषधाति । प्र । पूषा ॥ ८ ॥

पथस्यथः सर्वस्य मार्गस्य परिपतिमधिपतिमर्कमर्चनीयं पूषणं कामेन काम्यमानेन फलेन कृतो वशीकृतः स्तोता वचस्या सुत्याभ्यानट् । अभ्यश्रुतां । प्राप्नोतु । स च पूषा नोऽस्माभ्यं शुबधः शुचो रोधयित्रीर्गोशं द्रायाः । चंद्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यप्रमुखा यद्वा स्वर्णशृंगा रासत् । ददातु ॥ रा दाने । अस्माभिरिति रूपं ॥ तथा धियं धियं सर्वमस्रदीयं कर्म स पूषा प्र सीषधाति । प्रसाधयतु ॥

त्वाङ्गे पशौ प्रथमभाजमिति हविषो याज्या । सूचितं च । प्रथमभाजं यशसं वयोधां सोमापूषणा जनना रवीणां । आ० ३. ८. इति ॥

प्रथमभाजं यशसं वयोधां सुपाणिं देवं सुगभस्तिमृभ्वं ।

होता यक्षयजतं पस्त्यानामग्निस्त्वष्टारं सुहवं विभावा ॥ ९ ॥

प्रथमऽभाजं । यशसं । वयःऽधां । सुऽपाणिं । देवं । सुऽगभस्तिं । ऋभ्वं ।

होता । यक्षत् । यजतं । पस्त्यानां । अग्निः । त्वष्टारं । सुऽहवं । विभाऽवा ॥ ९ ॥

प्रथमभाजं प्रथम उत्पत्तिकाल एव विभक्तारं जंतूनां । यावच्छो वै रेतसः सितस्य त्वष्टा रूपाणि विक-
रोति तावच्छो वै तत्र जायत । तै० सं० १. ५. ९. १. इति श्रुतेः । यशसं यशस्विनं वयोधां वयसोऽन्नस्य
हविर्लक्षणस्य धातारं धारयितार यद्वा सोतृभ्योऽन्नप्रदं सुपाणिं । हस्तस्य मणिबंधादूर्ध्वप्रदेशः पाणिः ।
शोभनपाणिकं देवं दानादिगुणयुक्तं सुगभस्तिं । गभस्तिरिति बाहुनाम् । शोभनदीर्घमृभ्वसुह भासमानं
महान्तं वा पस्त्यानां । पस्त्यमिति गृहनाम् । तत्स्थानां यजतं यष्टव्यं । गृहस्वीर्यजनीयमित्यर्थः । सुहवं सुखेन
ह्नातुं शक्वं । एवंभूतं त्वष्टार होता देवानामाह्वाता विभावा दीप्यमानोऽग्निर्यक्षत् । यजत् । अनेन हविषा यजतु ॥

भुवनस्य पितरं गीर्भिराभी रुद्रं दिवा वर्धया रुद्रमक्तौ ।

बृहंतंमृष्वमजरं सुषुम्नमृधग्धुवेम कविनेषितासः ॥ १० ॥

भुवनस्य । पितरं । गीःऽभिः । आभिः । रुद्रं । दिवा । वर्धय । रुद्रं । अक्तौ ।

बृहंतं । ऋष्वं । अजरं । सुऽसुम्नं । ऋधक् । हुवेम । कविना । इषितासः ॥ १० ॥

भुवनस्य भूतजातस्य पितरं पालयितारं रुद्रं । रुद्रः खं । तद्भावयितारमोश्वरमाभिर्गीर्भिः स्तुतिभिर्दि-
वाहनि हे सोतर्वर्धय । अक्तौ रात्र्यां च तमेव रुद्रं स्तुतिर्बर्धय । वयं च कविना प्राज्ञेन रुद्रेणेषितासः
प्रेरिताः संतो बृहंतं महान्तमृष्वं दर्शनीयमजरं जरारहितं सुषुम्नं शोभनमुखमेवंगुणविशिष्टं रुद्रमृधक् ऋध-
समृद्धं यथा भवति तथा ऊवेम । स्वाम ॥ ॥ ६ ॥

आ युवानः कवयो यज्ञियासो मरुतो गंत गृणतो वरस्यां ।

अचिचं चिद्धि जिन्वथा वृधंत इत्था नक्षंतो नरो अंगिरस्वत् ॥ ११ ॥

आ । युवानः । कवयः । यज्ञियासः । मरुतः । गंत । गृणतः । वरस्यां ।

अचिचं । चित् । हि । जिन्वथ । वृधंतः । इत्था । नक्षंतः । नरः । अंगिरस्वत् ॥ ११ ॥

हे युवानो नित्यतरुणाः कवयः प्राज्ञा यज्ञियासो यज्ञार्हा एवंभूता हे मरुतो गृणतः सुवतो वरस्यां
वरणीयां स्तुतिं प्रत्या गंत । आगच्छत । अपि च हे नरो नेतारो मरुत इत्येत्यमनेन प्रकरणेन वृधंतो
वर्धमानाः । यद्वा । इत्थामुचान्तरिक्षे नक्षंतो व्याप्नुवन्तोऽंगिरस्वत् । अंगिरसो गमनशीला रश्मयः । ते यथा
शीघ्रं नभस्रालं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । यद्वा । ऋषय एवांगिरसः । तद्वच्छीघ्रगामिनः । एवंभूता यूयमचिचं चित् ।
श्रीपधिवनस्यतिभिर्निविद्धो देशश्चिचं । तद्विलक्षणमोषध्यादिभिर्वियुक्तमपि देशं जिन्वथ । वृध्वा तर्पयथ ।
होति पूरणः ॥

प्र वीराय प्र तवसे तुरायाजा यूथेव पशुरक्षिरस्तं ।

स पिस्पृशति तन्वि श्रुतस्य स्तुभिर्न नाकं वचनस्य विपः ॥ १२ ॥

प्र । वीराय । प्र । तवसे । तुराय । अज । यूथाऽइव । पशुऽरक्षिः । अस्तं ।

सः । पिस्पृशति । तन्वि । श्रुतस्य । स्तुऽभिः । न । नाकं । वचनस्य । विपः ॥ १२ ॥

वीराय विक्रान्ताय विविधं शत्रूणांभीरकाय वा मरुद्गणाय प्राज । हे स्तोतः स्तुतिं प्रगमय । तथा तवस्ते
बलिने तुराय विप्रगमनाय च तस्मै गणाय प्राज । तत्र दृष्टांतः । पशुरक्षिः पशुपालको यूथेव । स यथा गोयूथानि
सायंकालेऽसं गृहं शीघ्रं गमयति तद्वत् शीघ्रं स्तुतिं प्रेरयेत्यर्थः । स च मरुद्गणो वचनस्य वक्तुर्विषयो विप्रस्य
मेधाविनः स्तोतुः श्रुतस्य ॥ क्रियायहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ श्रुतं श्रोतव्यं स्तोत्रं
तन्वात्मीये शरीरे पिसृशति । स्पर्शयतु । संक्षेपयतु । तत्स्तोत्रं हृदयं भवत्वित्यर्थः । स्पर्शने दृष्टांतः । स्तुतिर्न
नाकं । यथा नक्षत्रैर्नाकमंतरिक्षं स्पर्शयति संक्षेपयति तद्वत् ॥

यो रजांसि विममे पार्थिवानि त्रिचिद्विष्णुर्मनवे बाधिताय ।

तस्य ते शर्मन्नुपदद्यमाने राया मदेम तन्वा तना च ॥१३॥

यः । रजांसि । विममे । पार्थिवानि । त्रिः । चित् । विष्णुः । मनवे । बाधिताय ।

तस्य । ते । शर्मन् । उपदद्यमाने । राया । मदेम । तन्वा । तना । च ॥१३॥

यो विष्णुर्बाधितायामुरिर्हंसिताय मनवे प्रजापतये तदर्थं पार्थिवानि पृथिव्या संबद्धानि रजांसि
लोकान् । जीर्णोक्तानि वायव । त्रिविममे । चिद्विषयधारणे । त्रिभिरेव विक्रमणैः परिमितवान् हे विष्णो
तस्य तादृशस्य ते तव ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ ईदृशेन त्वयोपदद्यमानेऽस्माभ्यं दीयमाने शर्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा
वर्तमानाः संतो वयं राया धनेन तन्वा रोगादिरहितेन शरीरेण च तना तनयेन पुत्रेण च मदेम । मोदेम ।
दृष्टा भवेम ॥

तन्नोऽहिर्बुध्नो अद्भिरर्केस्तत्पर्वतस्तत्सविता चनो धात ।

तदोषधीभिरभि रातिषाचो भगः पुरंधिर्जिन्वतु प्र राये ॥१४॥

तत् । नः । अहिः । बुध्नः । अत् । अभिः । अर्केः । तत् । पर्वतः । तत् । सविता । चनः । धात ।

तत् । ओषधीभिः । अभि । रातिषाचः । भगः । पुरंधिः । जिन्वतु । प्र । राये ॥१४॥

बुध्नः । बुध्नमंतरिक्षं । तत्र भवोऽहिः । एतंतरिक्ष इत्यहिः । उक्तं च । अहिरयनादेत्यंतरिक्षे । नि० २. १७. ।
इति । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवोऽर्केरर्चनसाधनैर्भवेः स्तूयमानः सन् नोऽस्माभ्यं तत् लोके प्रसिद्धं चनोऽन्नमग्नि-
रुदकैः सार्धं धातु । दधातु । विदधातु । प्रयच्छतु । पर्वतः पूरयिता ॥ पर्व पूरण इति धातुः ॥ यद्वा । पर्ववद्भञ्जं
पर्वतः । तद्वान् । पर्वतस्य गिरिः शत्रुरिति वा पर्वतः । स च तन्नो दधातु । तथा सविता प्रेरको देवस्य तन्नो
दधातु । अपि च रातिषाचः । रातिं दानं सचंते सेवन्त इति रातिषाचो विश्वे देवाः । ते चौषधीभिः । औषः
पाक आसु धीयत इत्यौषधयस्तिलमाषाद्याः । ताभिः सार्धं तदन्नमभि प्रयच्छन्तु । तथा पुरंधिर्बुध्नोर्बुध्नो
वा बज्रकर्मा वा भगो भजनीय एतत्संज्ञो देवस्य राये धनार्थं प्र जिन्वतु । अस्मान्नेरयतु ॥

नू नो रयिं रथ्यं चर्षणिप्रां पुरुवीरं मह ऋतस्य गोपां ।

क्षयं दाताजरं येन जनान्स्पृधो अदेवीरभि च क्रमाम विश्वादेवीरभ्यध्वाम ॥१५॥

नु । नः । रयिं । रथ्यं । चर्षणिऽप्रां । पुरुऽवीरं । महः । ऋतस्य । गोपां ।

क्षयं । दात । अजरं । येन । जनान् । स्पृधः । अदेवीः । अभि । च । क्रमाम । विश्वाः ।

आऽदेवीः । अभि । अश्वाम ॥१५॥

हे सर्वे देवा नोऽस्माभ्यं रयिं धनं वयं गृहं च दात । प्रयच्छत । कीदृशं रयिं । रथ्यं रथसंबन्धिनं । रथ-
युक्तमित्यर्थः । चर्षणिप्रां । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां पूरयितारं पुरुवीरं । वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रादयः ।

बज्रमिवीरिषेते । महो महत ऋतस्य यज्ञस्य गोपां रक्षकं । दक्षिणारूपेण धनेन हि यज्ञो रक्ष्यते । मृतो यज्ञस्त्वदक्षिण इति वचनात् । कीदृशं चयं । अजरं जरारहितं । येन रयिणा चयेण च जगान् शत्रून् स्पृधः स्पर्धमाना अदेवीरदेवसंबन्धिनीरामुरीः सेनाद्याभि क्रमाम अभिभवेम । तथादेवीः । आगता देवा यामु हविःस्वीकारार्थं ता आदेव्यः । तादृशीश्च विशः प्रजा यज्ञानुष्ठायिनीयेन धनेन गृहेण चाभ्यश्रवाम अभि-
प्राप्तवाम तादृशं धनं गृहं च दातेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ४ ॥

पंचमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ऊवे व इति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तमृजिष्यन् आर्षं बज्रदेवताकं त्रिष्टुभं । ऊवे व इत्यनुक्रांतं ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥

हुवे वो देवीमदिति नमोभिर्मृळीकाय वरुणं मित्रमग्निं ।

अभिस्तदामर्यमणं सुशेवं चातृन्देवान्सवितारं भगं च ॥ १ ॥

हुवे । वः । देवीं । अदितिं । नमःऽभिः । मृळीकाय । वरुणं । मित्रं । अग्निं ।

अभिऽस्तदां । अर्यमणं । सुऽशेवं । चातृन् । देवान् । सवितारं । भगं । च ॥ १ ॥

हे देवा वो यष्माकं मातरं देवीं द्योतमानामदितिमखंडनीयामदीनां वा एतत्संज्ञां देवतां मृळीकाय सुखार्थं नमोभिर्नमस्कारैः स्तोत्रैर्वा ऊवे । ह्रयामि । स्तौमि । तथा वरुणं वारकं मित्रं प्रमीतेस्त्रायकं देवमग्निं चैतांश्च देवान्नमोभिर्ऊवे । तथाभिस्तदां । अदितिर्हिसाकमा । अभिस्तारं शत्रूणां हिसितारं सुशेवं सुमुखम-
र्यमणं च नमोभिर्ऊवे । सवितारं भगं च नमोभिर्ऊवे । किं बज्रना चातृन् पालयितृन् सर्वान्देवान्नमोभिः स्तोत्रैर्ऊवे । स्तौमि ॥

सुज्योतिषः सूर्य दक्षपितृननागास्त्वे सुमहो वीहि देवान् ।

द्विजन्मानो य ऋतसापः सत्याः स्वर्वतो यजता अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

सुऽज्योतिषः । सूर्य । दक्षऽपितृन् । अनागाऽस्त्वे । सुऽमहः । वीहि । देवान् ।

द्विऽजन्मानः । ये । ऋतऽसापः । सत्याः । स्वऽर्वतः । यजताः । अग्निऽजिह्वाः ॥ २ ॥

हे सुमहः शोभनदीप्ति सूर्य सर्वस्य प्रेरक दक्षपितृन् । दक्षः पितामहो येषां ते दक्षपितरः । पितृशब्दो हि सामान्येन पूर्वपुरुषत्वमात्रं ब्रूते । यथाहं पितृन्सुविद्वान् अविस्ति । ऋग्वे० १०. १५. ३. । इति । एषां दक्षपितृत्वं चादितिर्ह्यजिज्ञेति । ऋग्वे० १०. ७२. ५. । मंचादवगम्यते । ईदृशान् सुज्योतिषः शोभनज्योतिष्कान्देवाननागास्त्वेऽनपराधत्वे वीहि । कामयस्व । यथास्माकमपराधं ते न कुर्वति तथा कुर्या इत्यर्थः । ये देवा द्विजन्मानो द्वयोर्लोकयोर्जायमानाः प्रादुर्भवन्त ऋतसाप ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः सत्या अवितायाः सत्यवादिनो वा स्वर्वतो धनवतो यजता यष्टव्या अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते । एवंभूता ये देवाः संति तान्देवान्वीहीत्यन्वयः ॥

उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु बृहद्रोदसी शरणं सुषुम्ने ।

महस्करथो वरिवो यथा नोऽस्मे क्षयाय धिषणे अनेहः ॥ ३ ॥

उत । द्यावापृथिवी इति । क्षत्रं । उरु । बृहत् । रोदसी इति । शरणं । सुषुम्ने इति सुऽसुम्ने ।

महः । करथः । वरिवः । यथा । नः । अस्मे इति । क्षयाय । धिषणे इति । अनेहः ॥ ३ ॥

उतापि च हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावुष विस्तीर्णं क्षत्रं वक्षं करथः । कुरुतं । तथा रोदसी द्यावापृ-

चिब्वौ सुमुखे सुमुखे युषां गृह्यहच्छरणं गृहं च करयः । कुर्वतं । महो महद्वरिवो धनं नोऽस्माकं यथा
स्नातथा कुर्वतमित्यर्थः । अपि च हे धिषणे धारयित्री यावापृथिव्यावनेहः पापराहित्यं चास्मे अस्माकं
शयाय निवासार्थं कुर्वतं ॥

आ नो रुद्रस्य सूनवो नमन्तामद्या हूतासो वसवोऽधृष्टाः ।

यदीमर्भे महति वा हितासो वाधे मरुतो अह्नाम देवान् ॥ ४ ॥

आ । नः । रुद्रस्य । सूनवः । नमन्तां । अद्य । हूतासः । वसवः । अधृष्टाः ।

यत् । ई । अर्भे । महति । वा । हितासः । वाधे । मरुतः । अह्नाम । देवान् ॥ ४ ॥

रुद्रस्य सूनवः पुत्रा मरुतोऽद्यास्मिन्काले हूतास आहताः संतो नोऽस्मान्प्रत्या नमन्तां । आगता भवन्तु ।
आगच्छन्तु । कीदृशाः । वसवो वासयितारोऽधृष्टा अन्यैरहिंसिताः । यद्यदेमेनामरुतो देवानर्भेऽल्पे महति
प्रभूते वा वाधे संयामे हितासो निहिताः स्थिताः संतो वयमह्नाम आह्वयाम तदानीमथेत्यन्वयः ॥

मिम्यस्त्र येषु रोदसी नु देवी सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा हवँ मरुतो यज्ञ याथ भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते ॥ ५ ॥

मिम्यस्त्र । येषु । रोदसी । नु । देवी । सिषक्ति । पूषा । अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा । हवँ । मरुतः । यत् । ह । याथ । भूम । रेजन्ते । अध्वनि । प्रविक्ते ॥ ५ ॥

येषु मरुतसु रोदसी रुद्रस्य पत्नी देवी द्योतमाना माध्यामिका वाक् मिम्यच्च नु शिप्रं संगच्छते । तथाभ्य-
र्धयज्वा स्तोतृमभ्यर्धयन् समृद्धां कुर्वन्त्यो यजति धनेन पूजयति तादृशः पूषा पोषको देवश्च सिषक्ति याच्यरुतः
सेवते । अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन् यजति । नि० ६. ६. इति यास्कः । हे मरुतसो यूयं हवमस्यदीयमाह्वानं श्रुत्वा यज्ञ
यदा खलु याथ आगच्छथ तदानीमध्वनि मार्गे प्रविक्ते गमनार्थं पृथक्कृते सति तत्र विद्यमानानि भूम भूतजा-
तानि रेजन्ते । कंपन्ते । तथा च संचांतरं । प्र वेपयन्ति पर्वतान्वि विंचन्ति वनस्पतीन् । ऋग्वे० १. ३९. ५. ।
इति ॥ ॥ ८ ॥

अभि त्यं वीरं गिर्वेणसमर्चेंद्रं ब्रह्मणा जरितर्नवेन ।

श्रवदिङ्मवमुप च स्तवानो रासद्वाजाँ उप महो गृणानः ॥ ६ ॥

अभि । त्यं । वीरं । गिर्वेणसं । अर्चेंद्रं । ब्रह्मणा । जरितः । नवेन ।

श्रवत् । इत् । हवँ । उप । च । स्तवानः । रासत् । वाजान् । उप । महः । गृणानः ॥ ६ ॥

हे जरितः स्तोतृस्त्यं तं प्रसिद्धं वीरं वीर्यवतं विशेषेण शत्रूणामीरकं वा गिर्वेणसं गिरां संमत्कारमेवंवि-
धमिन्द्रं नवेनाभिनवेन शोभनेन ब्रह्मणा स्तोत्रेणाभ्यर्चं । अभिष्टुहि । स च स्तवानः स्तूयमानः सन् हवमस्यदीयं
स्तोत्रमुप श्रवदित् । उपशृणुयादेव । अपि च गृणानः स्तूयमान इन्द्रो महो महतः प्रभूतान्वाजाणाम्नाजानि शोप
रासत् । प्रदेयात् । यत एवमतः सुहीत्यर्थः ॥

ओमानमापो मानुषीरमृक्तं धातं तोकाय तनयाय शं योः ।

यूयं हि ह्यभिषजो मातृतमा विश्वस्य स्यातुर्जगतो जनिचीः ॥ ७ ॥

ओ॒मानं॑ । आ॒पः । मा॒नुषीः॑ । अ॒मृ॒क्तं । धा॒त । तो॒काय॑ । त॒न॒याय॑ । शं । योः ।

यू॒यं । हि । स्थ । भि॒षजः॑ । मा॒तृ॒ऽत॒माः । वि॒श्वस्य॑ । स्था॒तुः । जग॑तः । जनि॑चीः ॥ ७ ॥

हे आपो मानुषीर्मनुष्यहिता यूयममृक्तमहिंसितमोमानं । अवति रक्षतीत्योमा रक्षकमन्नं । तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च धात । धत्त । प्रयच्छत । तथा शं शमनमुपद्रवाणां योर्यावनं पृथक्करणं च पृथक्कर्तव्यानां धत्त । प्रयच्छत । कुत इत्यत आह । हि यस्माद्यूयं मातृतमा मातृभ्योऽप्यधिका भिषजः स्थ भवथ तस्माद्वातेत्यन्वयः । कथं मातृभ्योऽप्यधिकं भेषज्यमस्तीत्यत आह । विश्वस्य सर्वस्य स्थातुः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य जनिचीर्जनयित्री भवथ । अतो यूयं भिषजः स्थ ॥

आ नो॑ दे॒वः स॒वि॒ता चा॒य॒मा॒णो॒ हिर॑ण्यपा॒णिर्य॒ज॒तो ज॑गम्यात् ।

यो द॒त्त॒वाँ उ॒षसो॑ न प्रती॑कं व्यू॒र्णुते॑ दा॒शुषे॑ वा॒र्या॒णि ॥ ८ ॥

आ । नः । दे॒वः । स॒वि॒ता । चा॒य॒मा॒णः । हिर॑ण्यऽपा॒णिः । य॒ज॒तः । ज॑गम्यात् ।

यः । द॒त्त॒ऽवा॒न् । उ॒षसः॑ । न । प्रती॑कं । वि॒ऽऊ॒र्णुते॑ । दा॒शुषे॑ । वा॒र्या॒णि ॥ ८ ॥

चायमाणो रक्षन् हिरण्यपाणिः सुवर्णहस्तो हितरमणीयपाणिर्वा यजतो यष्टव्य एवभूतः सविता प्रेरको देवो नोऽस्माना जगम्यात् । आगच्छतु । यो देवो दत्तवान्धनवानुषसो न प्रतीकमुषसः प्रमुखमिव दाशुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि धनानि व्यूर्णुते विवृणोति प्रकाशयति स सवितेत्यन्वयः ॥

उ॒त त्वं सू॒नो स॒हसो॑ नो अ॒द्या दे॒वाँ अ॒स्मिन्ध॒रे व॑वृ॒त्याः ।

स्याम॒हं ते॒ स॒द॒मि॒द्रा॒तौ त॒व स्याम॒ग्नेऽव॑सा सु॒वीरः॑ ॥ ९ ॥

उ॒त । त्वं । सू॒नो इति॑ । स॒हसः॑ । नः । अ॒द्य । आ । दे॒वान् । अ॒स्मिन् । अ॒ध्वरे॑ । व॑वृ॒त्याः ।

स्यां । अ॒हं । ते॒ । स॒द॒ । इत् । रा॒तौ । त॒व । स्यां । अ॒ग्ने । अ॒वसा॑ । सु॒ऽवीरः॑ ॥ ९ ॥

उतापि च हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राये त्वमद्यास्मिन्काले नोऽस्मादीयेऽस्मिन्ध्वरे यागे देवान्यष्टव्या-
निद्रादीना ववृत्याः । आवर्तय । आगमय । अपि चाहं ते तव रातौ धनस्य दाने सदमित्सर्वदैव वर्तमानः स्यां । भवेयं । तथा हे अग्ने तवावसा त्वदीयेन रक्षणेन सुवीरः शोभनीर्वीरः पुत्रपौत्रादिभिरूपेतश्च स्यां । भवेयं ॥

उ॒त त्या॑ मे॒ ह॒व॒मा ज॑गम्या॒तं ना॑स॒त्या धी॒भिर्यु॑वम॒ंग वि॑प्रा ।

अ॒चिं न॑ म॒हस्त॑म॒सोऽमु॑मु॒क्तं तू॒र्व॒तं न॒रा दु॑रि॒ताद॒भीकै॑ ॥ १० ॥

उ॒त । त्या॑ । मे॒ । ह॒व॒ । आ । ज॑गम्या॒तं । ना॑स॒त्या । धी॒भिः । यु॒वं । अ॒ंग । वि॑प्रा ।

अ॒चिं । न । म॒हः । त॑म॒सः । अ॒मु॒मु॒क्तं । तू॒र्व॒तं । न॒रा । दुः॒ऽइ॒तात् । अ॒भीकै॑ ॥ १० ॥

उतापि च हे विप्रा प्राञ्ची नासत्या सत्यस्वभावा सत्यस्य नेतारी वा हे अश्विनी त्या तौ प्रसिद्धौ युवं युवां धीभिः परिवरणकैः कर्मभिरूपेतं मे मदीयं हवं स्तोत्रमंग क्षिप्रमा जगम्यातं । आगच्छतं । आगत्य च महो महत्तमसोऽमुरकृतादंधकारादचिं न यथाचिन्मृषिममुमुक्तं मोक्षितवन्तौ स्थः हे नरा नेतारावश्विनी तथास्मानप्यभीकैऽभ्यक्ते प्राप्ति संघामे दुरिताहुखात् शत्रुकृतात्तूर्वतं । अस्मांसारयतं ॥ ॥ १० ॥

ते नो॑ रा॒यो द्यु॒मतो॑ वा॒ज॒वतो॑ दा॒तारो॑ भू॒त नृ॒वतः॑ पु॒रु॒क्षोः ।

दृ॒श॒स्य॒तो दि॒व्याः पार्थि॑वा॒सो गो॑जा॒ता अ॒प्या मृ॒ळता॑ च दे॒वाः ॥ ११ ॥

ते । नः । रायः । द्युऽमतः । वाजऽवतः । दातारः । भूत । नृऽवतः । पुरुऽक्षोः ।
दशस्यंतः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । अष्याः । मृळत । च । देवाः ॥ ११ ॥

हे देवास्ते यूयं शुमतो दीप्तिमतो वाजवतो बलयुक्तस्य नृवतो नृभिः पुत्रादिभिश्चेतस्य पुरुषोर्बहुभिः
कीर्तनीयस्य रायो धनस्य नोऽस्मभ्यं दातारो भूत । भवत । अपि च दशस्यंतः कामान्प्रयच्छंतो दिव्या दिवि
भवा आदित्याः पार्थिवासः पृथिव्यां भवा वसवो गोजाताः । गौः पृथ्वीमाध्वमिका वाक् । तत उत्पन्ना मरुतो
ऽष्या अप्स्यंतरिचे भवा रुद्राश्च ते सर्वे यूयमस्मान्मृळत । मुखयत ॥

ते नो रुद्रः सरस्वती सजोषा मीऽहुष्मंतो विष्णुर्मृळंतु वायुः ।

ऋभुक्षा वाजो दैव्यो विधाता पर्जन्यावाता पिप्यतामिधं नः ॥ १२ ॥

ते । नः । रुद्रः । सरस्वती । सऽजोषाः । मीऽहुष्मंतः । विष्णुः । मृळंतु । वायुः ।

ऋभुक्षाः । वाजः । दैव्यः । विऽधाता । पर्जन्यावाता । पिप्यतां । इधं । नः ॥ १२ ॥

मीऽहुष्मंतो वर्षणवंतस्ते देवा नोऽस्मान्मृळंतु । मृळयंतु । मुखयंतु । के । इति चिदुच्यते । रुद्रः सरस्वती
च सजोषाः सह प्रीयमाणा विष्णुर्वायुश्च ऋभुक्षाः । ऋभुर्विष्वा वाज इति त्रयः सौधन्वजाः । तेषामाद्य
ऋभुश्च वाजोऽतिमद्य । उपलक्षणमेतत् । विष्वा च । दैव्यो देवेभ्यो हितो विधाता प्रजापतिश्च । अपि च
पर्जन्यावाता पर्जन्यश्च वायुस्त्रयो नोऽस्मभ्यमिषमन्नं पिप्यतां । वर्धयतां ॥

उत स्य देवः सविता भगो नोऽपां नपादवतु दानु पप्रिः ।

त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः सजोषा द्यौर्देवेभिः पृथिवी समुद्रैः ॥ १३ ॥

उत । स्यः । देवः । सविता । भगः । नः । अपां । नपात् । अवतु । दानुं । पप्रिः ।

त्वष्टा । देवेभिः । जनिऽभिः । सऽजोषाः । द्यौः । देवेभिः । पृथिवी । समुद्रैः ॥ १३ ॥

उतापि च स्य स यः प्रेरकतया सर्वत्र प्रख्यातः स सविता देवो भगवतापां नपाश्चापां मेघस्थानां पुत्रो
माध्वमिकोऽपिः स च नोऽस्मानवतु । रचतु । कीदृशोऽपां नपात् । दानु दातव्यं धनं पप्रिः प्राप्ता पूरयिता ॥
प्रा पूरण इत्यस्मादादृगमहन इति किनो लिङ्गवात् लोकाव्ययति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तथा देवेभिर्देवैर्वैजनिभि-
स्तत्पत्नीभिश्च सजोषाः सहप्रीतिस्त्वष्टा च देवेभिर्देवैः सह प्रीयमाणा द्यौश्च समुद्रैः सह प्रीयमाणा पृथिवी
क्षिताश्च सर्वा देवता अस्मानवंतु ॥

आग्निमावत उत नोऽहिरित्येषा । सूचितं च । उत नोऽहिर्बुध्यः शृणोतु देवानां पत्नीरशतीरवंतु नः
। आ० ५. २०. इति ॥

उत नोऽहिर्बुध्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।

विश्वे देवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मंचाः कविशस्ता अवंतु ॥ १४ ॥

उत । नः । अहिः । बुध्यः । शृणोतु । अजः । एकऽपात् । पृथिवी । समुद्रः ।

विश्वे । देवाः । ऋतुऽवृधः । हुवानाः । स्तुताः । मंचाः । कविऽशस्ताः । अवंतु ॥ १४ ॥

उतापि चाहिर्बुध्यो नोऽस्माकं स्तोत्रं शृणोतु । अजो जम्बरहितः । एकोऽसहाय एव पश्यते गच्छतीत्येक-
पात् । एतत्पदद्वयमभिधेयो देवश्च पृथिवी समुद्रश्चास्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु । अपि च ऋतावृध ऋतस्य यज्ञस्य
सत्यस्य वा वर्धयितारो ऊवाना अस्माभिराह्वयमानाः पूर्वैर्ऋषिभिश्च स्तोत्रैः स्तुता मंचा मंचणीया गुप्तं

भाषितव्या मन्त्रप्रतिपाद्या वा कविश्रुताः कविभिर्मैधाविभिर्द्धिभिः शस्त्रैः शंसिता ईदृशा विश्वे देवा अबन्तु ।
अस्मान्नचन्तु ॥

ए॒वा न॒पातो॑ म॒म तस्य॑ धी॒भिर्भ॒रद्वा॒जा अ॒भ्यर्च॑न्त्य॒र्कैः ।

ग्रा हु॒तासो॑ व॒सवो॑ऽधृ॒ष्टा वि॒श्वे स्तु॒तासो॑ भू॒ता यज॑त्राः ॥ १५ ॥

ए॒व । न॒पातः॑ । म॒म । तस्य॑ । धी॒भिः । भ॒रत् ऽवा॑जाः । अ॒भि । अ॒र्च॑न्ति । अ॒र्कैः ।

ग्राः । हु॒तासः॑ । व॒सवः॑ । अ॒धृष्टाः॑ । वि॒श्वे । स्तु॒तासः॑ । भू॒त । यज॑त्राः ॥ १५ ॥

एवैवं योऽहं देवान् स्तुतवान् तस्य मम अजिज्ञानो नपातः पुत्रा भरद्वाजा भरद्वाजगोत्रजाः सुहोत्रादयो धीभिः स्तोत्रैरर्कैरर्चनसाधनैरभ्यर्चन्ति । अभिष्टुवन्ति । हे यजत्रा यष्टव्या देवा ऊतासः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिर्जताक्षरपिता वसवो निवासयितारोऽधृष्टाः कैरप्यर्हंसिता एवंभूता विश्वे ते सर्वे यूयं ग्रा देवपत्न्यश्च स्तुतासो भूत । तैः सुहोत्रादिभिः स्तुता भवत ॥ ॥ १० ॥

उदु त्वदिति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तमृजिञ्चन आर्षं वैश्वदेवं । त्रयोदश्यायास्तिस्र उष्णिहः षोडशगुण्य शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । उदु त्वत्षोऽष्टश्रुत्तुष्णिगनुष्टुबन्तमिति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

उ॒दु त्व॒च्चक्षु॑र्म॒हि मि॒त्रयो॒राँ ए॒ति प्रि॒यं वरु॑णयो॒रद॒ब्धं ।

ऋ॒तस्य॑ शु॒चिं दर्श॑त॒मनी॑कं रु॒क्मो न दि॒व उ॒दिता॑ व्य॒द्यौत् ॥ १ ॥

उ॒त् । उँ इति॑ । त्वत् । चक्षुः । म॒हि । मि॒त्रयोः॑ । आ । ए॒ति । प्रि॒यं । वरु॑णयोः । अ॒द॒ब्धं ।

ऋ॒तस्य॑ । शु॒चिं । दर्श॑तं । अ॒नी॑कं । रु॒क्मः । न । दि॒वः । उ॒त् ऽइ॒ता । वि । व्य॒द्यौत् ॥ १ ॥

त्वत्तत्प्रसिद्धं चक्षुः प्रकाशकं महि महद्विस्तृतं मित्रयोर्वरुणयोः प्रियं । मित्रशब्दो वरुणशब्दश्चेतरेतरयोः गान्धिवावरुणावुभावप्याचष्टे । मित्रावरुणयोः प्रियमदब्धं रक्षोभिरर्हंसितं शुचि शुद्धं निर्मलं दर्शतं दर्शनीयं । एवंभूतमृतस्यादित्यस्थानीकं तेज आ सर्वेषामभिमुखमुदेति । उन्नच्छति । उदितोदिता सूर्यस्त्रयोदये सत्युदितं तत्तेजो दिवोऽंतरिक्षस्य रुक्मो न भूषणमिव व्यद्यौत् । विद्योतते । प्रकाशते ॥

वे॒द् यस्त्री॑णिं वि॒दथान्ये॑षां दे॒वानां॑ जन्म॑ स॒नुतरा॑ च॒ विप्रः॑ ।

ऋ॒जु म॑र्तेषु वृ॒जि॒ना च॑ पश्य॑न्न॒भि च॑ष्टे॒ सूरौ॑ अ॒र्य ए॒वान् ॥ २ ॥

वे॒द् । यः । ची॒णि । वि॒दथानि॑ । ए॒षां । दे॒वानां॑ । जन्म॑ । स॒नुतः॑ । आ । च॒ । विप्रः॑ ।

ऋ॒जु । म॑र्तेषु । वृ॒जि॒ना । च॒ । पश्य॑न् । अ॒भि । च॑ष्टे । सू॒रः । अ॒र्यः । ए॒वान् ॥ २ ॥

यः सूर्यस्त्रीणि त्रिसंख्यानानि विदथानि वेदितव्यानि स्थानानि चीक्षीकान्वेद वेत्ति जानाति । एषामेतस्मिन् कचयवर्तिनां देवानां वसुध्वादिद्यात्मनां सनुतः । अंतर्हितनामितत् । अंतर्हितमप्रज्ञायमानं जन्म जननं च यो विप्रो मेधावी सूर्यो वेत्ति । आकारः पूरकः । स सूरः सूर्यो मर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानान्यृज्वृज्जुनि शोभनानि कर्माणि वृजिना वृजिनान्यशोभनानि कर्माणि च यश्चान् साक्षितया जानन् अभि चष्टे । अभितः सर्वं जगत्प्रकाशयति । तथार्थः स्वामी भूत्वैषान् प्राप्तव्यान् कामांश्च मनुष्येषु प्रकाशयति ॥

स्तु॒ष उँ वो॑ म॒ह ऋ॒तस्य॑ गो॒पान॑दिति॑ मि॒त्रं वरु॑णं सु॒जा॒तान् ।

अ॒र्य॒मणं॑ भ॒ग॒मद॑ब्ध॒धीती॑न॒च्छा वो॑चे स॒ध॒न्यः पा॒व॒कान् ॥ ३ ॥

स्तुषे । ऊं इति । वः । महः । चतस्र्य । गोपान् । अदितिं । मित्रं । वरुणं । सुऽजातान् ।
अर्यमणं । भगं । अदब्धऽधीतीन् । अर्द्धं । वोचे । सऽधन्यः । पावकान् ॥ ३ ॥

हे देवा महो महत चतस्र यज्ञस्य गोपान् रक्षकान् च यजमान् स्तुषे । स्तुवे । उ इति पूरणः । तानेव
देवानाह । अदितिमदीनां देवमातरं मित्रं वरुणं चैतान् सुजातान् शोभनजननानर्थमणं भगं चादब्धधीती-
नहिंसितकर्मणः सधन्यो धनसहितान् पावकान् विश्वस्य शोधकान् । ईदृशान् सर्वान्देवान् च वोचे । अग्निप्र-
ब्रवीमोत्तर्यः ॥

रिशादसः सत्पतीरदब्धान्महो राज्ञः सुवसनस्य दातृन् ।

यूनः सुष्ठ्वान्क्षयतो दिवो नृनादित्यान्याम्यदितिं दुवोयु ॥ ४ ॥

रिशादसः । सत्पतीन् । अदब्धान् । महः । राज्ञः । सुऽवसनस्य । दातृन् ।

यूनः । सुऽष्ठ्वान् । क्षयतः । दिवः । नृन् । आदित्यान । यामि । अदितिं । दुवःऽयु ॥ ४ ॥

रिशादसो रिशतां हिंसकानामसितृन् क्षेपृन् यद्वा रिशानां हिंसकानामसृन् भक्षयितृन् सत्पतीन् सतां
पालयितृन् दब्धान् हिंसितान्महो महतो राज्ञो राजमानानीश्वरान्वा सुवसनस्य शोभननिवासस्य दातृन् यूनो
नित्यतृणान् सुष्ठ्वान् शोभनधनान् शोभनवस्त्रान्वा क्षयतः सर्वत्र निवसतः । यद्वा । क्षयतिरेत्यर्थकर्म ।
ईशानान् दिवो ब्रूलोकस्य नृनेतृनादित्यानदितेः पुत्रान् । ईदृशान् सर्वान्देवान्दुवोयु ॥ नृप्रविभक्तिकमेतत् ॥
दुवोयुं दुवोऽसदीयं परिचरणं कामयमानामदितिं देवमातरं च यामि । प्राप्नोमि । यद्वा । यामि । याचामि ॥

द्यौः३ष्पितः पृथिवि मातरधुगर्भे भ्रातर्वसवो मृळता नः ।

विश्वे आदित्या अदिते सजोषा अस्मभ्यं शर्मं बहुलं वि यंत ॥ ५ ॥

द्यौः । पितरिति । पृथिवि । मातः । अधुक् । अग्ने । भ्रातः । वसवः । मृळतः । नः ।

विश्वे । आदित्याः । अदिते । सऽजोषाः । अस्मभ्यं । शर्मं । बहुलं । वि । यंत ॥ ५ ॥

हे पितः पितृस्थानीय यौर्बुलोक हे मातर्मातृस्थानीयेऽधुगद्रोग्नि पृथिवि हे भ्रातर्भ्रातृस्थानीयामि हे
वसवो वासयितारो देवास्ते सर्वे यूयं नोऽस्मान्मृळत । सुखयत । हे विश्व आदित्याः सर्वेऽदितिपुत्रा देवा
हे अदिते यूयं सजोषाः संगता भूत्वास्मभ्यं बहुलमधिकं शर्मं सुखं विसृतं वा गृहं वि यंत । प्रयच्छत ॥ ५९ ॥

मा नो वृकाय वृक्ये समस्मा अघायते रीरधता यजचाः ।

यूयं हि ष्ठा रथ्यो नस्तनूनां यूयं दक्षस्य वचसो बभूव ॥ ६ ॥

मा । नः । वृकाय । वृक्ये । समस्मै । अघऽयते । रीरधत । यजचाः ।

यूयं । हि । स्थ । रथ्यः । नः । तनूनां । यूयं । दक्षस्य । वचसः । बभूव ॥ ६ ॥

हे यजचा यष्ट्या देवा नोऽस्मान् वृकाय हिंसकाय स्तेनाय वृक्ये तस्य स्त्रिये च मा रीरधत । मा वशं
नेष्ट । मा वशीकुर्वत । यद्वा । वृकोऽरण्यश्वा तस्य स्त्री वृकी । अपि च समस्मै सर्वस्मा अघायतेऽघमनर्थमस्मा-
कमिच्छते शत्रुजनाद्यास्माका वशं नयत । यूयं हि यूयं खलु नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां रथ्यो नेतारः स्थ ।
मवथ । यूयमेव दक्षस्मादीयस्य वक्षस्य वचसो वाक्यस्य च नेतारो बभूव । अतः कारणादस्माका रीर-
धतेत्यन्वयः ॥

मा व एनो अन्यकृतं भुजेम मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ।

विश्वस्य हि क्षयथ विश्वदेवाः स्वयं रिपुस्तन्वं रीरिषीष्ट ॥ ७ ॥

मा । वः । एनः । अन्यऽकृतं । भुजेम । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् । चयध्वे ।

विश्वस्य । हि । क्षयथ । विश्वऽदेवाः । स्वयं । रिपुः । तन्वं । रीरिषीष्ट ॥ ७ ॥

हे देवा वो युष्माकं स्वभूता वयमन्यकृतमन्यैः शत्रुभिः कृतमुत्पादितमेनः पापं मा भुजेम । मा भुञ्क्षहि । हे वसवो वासधितारो देवा यथेन कृतेन पापेन चयध्वे अस्माभ्याध्वे ॥ चयतिर्हिंसाकर्मा ॥ तच्च पापं मा कर्म । मा कार्प्पम् ॥ करोतिर्माहि लुङि मंचे घसेति क्लृप् ॥ हे विश्वदेवाः सर्वे देवा विश्वस्य सर्वस्य जगतो यूयं हि क्षयथ । ईश्वरा भवथ । अतः कारणादस्मदीयो रिपुः शत्रुस्तन्वं स्वशरीरं स्वयमेव रीरिषीष्ट । हिंसात् । यथैवं भवति तथा कुरुतेति भावः ॥

नम इदुयं नम आ विवासे नमो दाधार पृथिवीमुत द्यां ।

नमो देवेभ्यो नम ईश एषां कृतं चिदेनो नमसा विवासे ॥ ८ ॥

नमः । इत् । उयं । नमः । आ । विवासे । नमः । दाधार । पृथिवीं । उत । द्यां ।

नमः । देवेभ्यः । नमः । ईशे । एषां । कृतं । चित् । एनः । नमसा । आ । विवासे ॥ ८ ॥

आस्तां तावद्देवानां माहात्म्यं तदीयो नमस्कारोऽपीत्यमहाभाग इति ब्रुवाणः किमुतिकन्यायेन देवान् स्तौति । नम इत् नमस्कार एवोयमुन्नर्णबलं सर्वोत्कृष्टं । तेन हि सर्वं लभ्यते । अतो नमो नमस्कारमा विवासे । परिचरामि । नमो नमस्कार एव पृथिवीमुत द्यां बुभुक्षोर् च दाधार । धारयति । द्यावापृथिवी प्राणिभिर्नमस्क्रियमाणे सत्यौ तदुपभोगाय चिरकालमवतिष्ठते । अतो देवेभ्य ईदृशं नमः करोमि । एषां देवानां नमो नमस्कार ईशे । ईष्टे । अतस्तेन ते वशीकृताः । कृतं चित्कृतमप्याचरितमथेनः पापं नमसा नमस्कारिणा विवासे । विवासो वर्जनं । वर्जयामि । विनाशयामि ॥

ऋतस्य वो रथ्यः पूतदक्षानृतस्य पस्त्यसदो अदब्धान् ।

तां आ नमोभिरुचक्षसो नृन्विश्वान्व आ नमे महो यजचाः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । वः । रथ्यः । पूतऽदक्षान् । ऋतस्य । पस्त्यऽसदः । अदब्धान् ।

तान् । आ । नमः । ऽभिः । उरुऽचक्षसः । नृन् । विश्वान् । वः । आ । नमे । महः । यजचाः ॥ ९ ॥

हे यजचा यष्टव्या देवा वो युष्मदीयस्य ऋतस्य यज्ञस्य रथ्यो रंहितृन्नेतृन् पूतदक्षान् शुद्धबलानृतस्य यज्ञस्य पस्त्यसदो यज्ञसंबन्धिनि पस्त्ये देवयजनलक्षणे गृहे सीदतो निषलानदध्यान्त्रक्षः प्रभृतिभिरहिंसितानुक्ष-चक्षसो बहूद्रष्टृन्नेतृन्महो महत्तत्त्वान्विज्ञान् सर्वान् वो युष्मानामिमुख्येन क्रियमाणाभिर्नमोभिर्नमस्कारैरा नमे । आगतोऽस्मि ॥

ते हि श्रेष्ठवर्चस्तत् उ नस्तिरो विश्वानि दुरिता नयंति ।

सुष्ठचासो वरुणो मिचो अग्निर्ऋतधीतयो वक्त्रराजसत्याः ॥ १० ॥

ते । हि । श्रेष्ठऽवर्चसः । ते । उं इति । नः । तिरः । विश्वानि । दुः । इता । नयंति ।

सुऽस्थचासः । वरुणः । मिचः । अग्निः । ऋतऽधीतयः । वक्त्रराजऽसत्याः ॥ १० ॥

ये देवा वक्ष्यमाणगुणास्ते हि ते खलु श्रेष्ठवर्चसः प्रशस्ततमदीप्तयो भवन्ति । अतस्त उ त एव नोऽस्माकं विस्त्राणि सर्वाणि दुरिता पापानि तिरस्त्रिरोहितानि यथा भवन्ति तथा नयन्ति । नयन्तु । विनाशयन्तित्यर्थः । ये वक्षणादयो देवाः सुचचासः शोभनवक्त्राः शोभनधना वा अतधीतयः सत्यकर्माणो वक्त्रराजसत्ताः । वक्त्र वचनं स्तोत्रं । तस्य राजान ईशाना वक्त्रराजानः स्तोतारः । तेषु सत्ता अवितथाः । एवंभूता ते ह्योत्पन्नयः ॥ ॥ १२ ॥

ते न इन्द्रः पृथिवी क्षामं वर्धन्पूषा भगो अदितिः पंच जनाः ।

सुशर्माणः स्ववसः सुनीथा भवन्तु नः सुचाचासः सुगोपाः ॥ ११ ॥

ते नः । इन्द्रः । पृथिवी । क्षामं । वर्धन् । पूषा । भगः । अदितिः । पंच । जनाः ।

सुऽशर्माणः । सुऽअवसः । सुऽनीथाः । भवन्तु । नः । सुऽचाचासः । सुऽगोपाः ॥ ११ ॥

ते देवा नोऽस्माकं काम निवासभूमिं वर्धन् । वर्धयन्तु । के ते । इन्द्रः पृथिवी च पूषा च भगश्चादितिरदीना देवमाता च पंच जना देवमनुष्याणां गंधर्वाप्सरसां । ऐ० ब्रा० ३. ३१. । इत्यादिब्राह्मणोक्ता देवमनुष्यादयश्च ते च नोऽस्मादर्थं सुशर्माणः सुसुखाः स्ववसः शोभनान्नाः सुनीथाः सुमापणाश्च भवन्तु । अस्माभ्यं शोभनसुखादिकं प्रयच्छन्त्विति भावः । तथा सुचाचासः सुष्ठु चातारः सुगोपाः शोभनगोपाचितारश्च भवन्तु । उपास्थितेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षणं चाणं । तेषामुत्पत्तिनिरोधिन रक्षणं गोपनं ॥

नू सद्मानं दिव्यं नंशि देवा भारद्वाजः सुमतिं याति होता ।

आसानेभिर्यजमानो मिथैर्देवानां जन्म वसूयुर्ववन्द ॥ १२ ॥

नु । सद्मानं । दिव्यं । नंशि । देवाः । भारद्वाजः । सुऽमतिं । याति । होता ।

आसानेभिः । यजमानः । मिथैः । देवानां । जन्म । वसूऽयुः । ववन्द ॥ १२ ॥

अनया अधिरात्मानं परोक्षवदाह । हे देवा भारद्वाजो भरद्वाजगोत्रजो होता सोतायमृषिर्दिव्यं दिवि भवं सद्मानं सदनं स्थानं नु क्षिप्रं नंशि । व्याप्नोतु । तथा सुमतिं शोभनां मतिं युष्मदीयामनुग्रहबुद्धिं च याति । याचते । यातिर्याज्याकर्मा । तदर्थमासानेभिरासीनिः सचासनं कुर्वन्निमिषेधेमेधेमेधार्हिरन्ययजमानैः सार्धं यजमानो यागं कुर्वन्नयमृषिर्वसूयुर्वसूनि धनान्यात्मन इच्छन् देवानां जन्म जनं संघं ववन्द । वन्दते । स्तौति ॥

दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽप त्वं वृजिनमित्येषा । वैश्वदेवसृचः । सूचितं च । अप त्वं वृजिनं रिपुमन्वितमे गदीतम इत्यानुष्ठुभं प्रउगं । आ० ७. ११. । इति ॥

अप त्वं वृजिनं रिपुं स्तेनमग्ने दुराध्यं । द्रविष्टमस्य सत्पते कृधी सुगं ॥ १३ ॥

अप । त्वं । वृजिनं । रिपुं । स्तेनं । अग्ने । दुऽऽध्यं । द्रविष्टं । अस्य । सत्पते ।

कृधि । सुऽगं ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वं त्वं तं प्रसिद्धं वृजिनं कुटिलं रिपुं पापकारिणं दुराध्यं दुःखस्याध्यातारं दुष्टाभिप्रायमेवंभूतं स्तेनं हिंसकं द्रविष्टं दूरतममपास्य । अपक्षिप ॥ असु क्षेपण इति धातुः ॥ हे सत्पते सतां पातयितरपि अस्माकं सुगं शोभनेन गतव्यं सुखं कृधि । कृष । अच सर्वदेवात्मकस्याग्नेः स्वनादिश्वदेवत्वं ॥

यावाणः सोम नो हि कै सखित्वनाय वावृशुः ।

जही न्यर्चिणं पणिं वृको हि षः ॥ १४ ॥

प्रावाणः । सोम । नः । हि । कं । सखिऽत्तनाय । वावन्तुः ।

जहि । नि । अचिरं । पणिं । वृकः । हि । सः ॥ १४ ॥

हे सोम नोऽस्मादीया इमे प्रावाणोऽभिषवार्थाः पाषाणास्तव सखित्वनाय सख्यार्थं वावन्तुः । कामयन्ते । कमिति पूरकः । हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मात्त्वं पणिं वणिजमदातारमचिरमदनशीलं राक्षसादिकं नि जहि । विनाशय । स पणिर्वृको हि । आदानपरः खलु । सर्वदास्मन्नोऽपहरणशीलः । अतस्त्वं जहीत्यर्थः ॥ वृक वृक आदान इति धातुः ॥

यूयं हि षा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिद्यवः । कर्ता नो अध्वन्ना सुगं गोपा अमा ॥ १५ ॥

यूयं । हि । स्थ । सुऽदानवः । इन्द्रऽज्येष्ठाः । अभिऽद्यवः । कर्ता । नः । अध्वन् । आ ।

सुऽगं । गोपाः । अमा ॥ १५ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना देवा यूयं हि ष । यूयं खलु प्रभवथ । समृद्धाः स्था । इन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषां ते । अभिद्यवोऽभिगतदीप्तयस्ते यूयमध्वन्नध्वनि मार्गे नोऽस्माकममा सहैव गोपा गोपायितारो रक्षितारः संतः सुगं सुखं । आकारः समुच्चये । सुखं च कर्त । कुर्वत ॥

प्रवासादागमनेऽपि पंथामितेषा यजमानेन जया । सूचितं च । अपि पंथामगम्यहीति प्रत्येत्य समित्पाणिः । आ० २. ५. इति ॥

अपि पंथामगन्महि स्वस्तिगामनेहसं ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विंदते वसु ॥ १६ ॥

अपि । पंथां । अगन्महि । स्वस्तिऽगां । अनेहसं ।

येन । विश्वाः । परि । द्विषः । वृणक्ति । विंदते । वसु ॥ १६ ॥

पंथां पंथानं मार्गमप्यगमहि । अपिगताः प्राप्ताः स्थाः । कीदृशं । स्वस्तिगां सुखेन गंतव्यमनेहसं पापरहितं । येन पथा गच्छन् विश्वाः सर्वा द्विषो द्वेष्टीः प्रजाः परि वृणक्ति परिवर्जयति बाधते वसु धनं च विंदते लभते तादृशं पंथानमित्यर्थः ॥ १३ ॥

न तद्विवेति सप्तदशर्षं तृतीयं सूक्तमृजिञ्चन आर्षं वैश्वदेवं । आदितः षट् त्रिष्टुभः सप्तम्याद्याः षट् गाय-
त्र्यस्त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी अगती शिष्टास्त्रिस्तुष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । न तच्च्यूना सप्तम्याद्याः षड्गाय-
त्र्यश्चतुर्दशी अगतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

न तद्विवा न पृथिव्यानु मन्ये न यज्ञेन नोत शमीभिराभिः ।

उञ्जंतु तं सुभ्वः पर्वतासो नि हीयतामति याजस्य यष्टा ॥ १ ॥

न । तत् । दिवा । न । पृथिव्या । अन्तु । मन्ये । न । यज्ञेन । न । उत । शमीभिः । आभिः ।

उञ्जंतु । तं । सुऽभ्वः । पर्वतासः । नि । हीयतां । अतिऽयाजस्य । यष्टा ॥ १ ॥

अतिथावो नाम अग्निद्विषिरस्मादृजिञ्चन उत्कृष्टः स्यामहमिति बुद्ध्या देवान्यियसुरास । अविस्तदीयं यजनं निराचष्टाद्यथा ॥ न तदतिथाजस्य अविस्तदजनं दिवा बुल्लोकेन तत्रत्येन देवगणेन युक्तमित्यहं नानु मन्ये । अनुमतिं न करोमि । न च पृथिव्या पार्थिवेणापि देवगणेन युक्तमिति नानु मन्ये । न च यज्ञेन मया-
गुष्ठितेन सदृशं तदित्यहं नानु मन्ये । उतापि आभिः शमीभिरन्यैरपि मया कृतैरेभिः कर्मभिः सदृशमित्यपि

नानु मन्ये । मया वशीकृता देवास्तदीयं यजनं नांगीकुर्वन्ति स चानभिज्ञत्वात्सम्यग्बुधमपि न शक्नोतीति भावः । अपि च तपुषि सुभ्यः सुष्टु भवतः पर्वतासः पर्वता इन्द्रेण प्रहिताः संत उज्ज्वन्तु । हिंसन्तु ॥ उज्जिर्हिंसाकर्मा ॥ तथा तस्मात्तियाजस्य अजिज्ञोऽप्यतिशयेनाहं देवान्यजामीति बुद्ध्या युक्तस्य अवेर्यो यथा याजकः स नि हीयतां । नितरां हीनो भवतु ॥

अतिं वा यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यः क्रियमाणं निनिंत्सात् ।

तपूषि तस्मै वृजिनानि संतु ब्रह्मद्विषमभि तं शोचतु द्यौः ॥ २ ॥

अतिं । वा । यः । मरुतः । मन्यते । नः । ब्रह्म । वा । यः । क्रियमाणं । निनिंत्सात् ।

तपूषि । तस्मै । वृजिनानि । संतु । ब्रह्मद्विषं । अभि । तं । शोचतु । द्यौः ॥ २ ॥

हे मरुतो यः पुरुषो नोऽस्मान्मति मन्यते अतीत्य स्वस्वाधिकं मन्यते अस्माक्तोऽपि स्वयमधिक इति बुध्यते । अस्माभिः क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रं वा यो निनिंत्सात् निन्दितुमिच्छेत् तस्मै पुरुषाय तपूषि तेजांसि वृजिनानि बाधकानि संतु । भवन्तु । ब्रह्मद्विषं तं शत्रुं दौरादिद्विषाभि शोचतु । अभितपतु । अभिदहतु ॥

किमंग त्वा ब्रह्मणः सोम गोपां किमंग त्वाहुरभिश्स्तिपां नः ।

किमंग नः पश्यसि निद्यमानान्ब्रह्मद्विषे तपुषि हेतिमस्य ॥ ३ ॥

किं । अंग । त्वा । ब्रह्मणः । सोम । गोपां । किं । अंग । त्वा । आहुः । अभिश्स्तिपां । नः ।

किं । अंग । नः । पश्यसि । निद्यमानान् । ब्रह्मद्विषे । तपुषि । हेतिं । अस्य ॥ ३ ॥

किमंगेति प्रसिद्धियोतकी निपाती । हे सोम त्वा त्वां खलु ब्रह्मणो मंत्रस्य कर्मणो वा ब्रह्मजातेर्वा गोपां गोपाधितारमाहुः । कथयन्ति पुराविदः । तथा नोऽस्माकमभिश्स्तिपामभिश्स्तिपामभिशंसकेभ्यः पालयितारं त्वामेव खल्वाहुः । यद्वा । अंगेत्यभिमुखीकरणे । अंग हे सोम किंकारणं त्वां ब्रह्मणो गोपामाहुः । किंकारणं वा त्वामस्माकमभिश्स्तिपामाहुः । निद्यमानान् परैर्दूष्यमाणान्नोऽस्मानंग हे सोम किंकारणं पश्यसि । त्वामेव सर्वे ब्रह्मणो रक्षकं शत्रुभ्यः पालकं च कथयन्ति अतोऽस्मासु परैर्निद्यमानेष्वौदासीन्यं तवानुचितं । अतो ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे तस्मै तपुषि तापकं हेतिमायुधमस्य । क्षिप । प्रेरय ॥

अवन्तु मामुषसो जायमाना अवन्तु मा सिंधवः पित्रमानाः ।

अवन्तु मा पर्वतासो ध्रुवासोऽवन्तु मा पितरो देवहूतौ ॥ ४ ॥

अवन्तु । मां । उषसः । जायमानाः । अवन्तु । मा । सिंधवः । पित्रमानाः ।

अवन्तु । मा । पर्वतासः । ध्रुवासः । अवन्तु । मा । पितरः । देवदूतौ ॥ ४ ॥

जायमानाः प्रादुर्भवन्त्य उषसो मामवन्तु । रचन्तु । तथा पित्रमाना वर्धमानाः सिंधवः खंदनशीला नद्यश्च मा मामवन्तु । तथा ध्रुवासो निचलाः पर्वतासः पर्वताश्च मा मामवन्तु । तथा देवहूतौ । देवानां हतितराङ्कानमस्मिन्निति देवहूतिर्यागः । तच्च विद्यमानाः पितरः पितृदेवताश्च मामवन्तु ॥

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरंतं ।

तथा करबसुपतिर्वसूनां देवाँ ओहानोऽवसागमिष्ठः ॥ ५ ॥

विश्वऽदानीं । सुऽमनसः । स्याम । पश्येम । नु । सूर्ये । उत्त॑रं ।

तथा । करत् । वसुऽपतिः । वसूनां । देवान् । ओहानः । अवसा । आऽगमिष्ठः ॥ ५ ॥

हे देवा विश्वदानीं सर्वदा वयं सुमनसः स्याम । शोभनमनस्का भवेम । गुणः समुच्चये । उत्तरं तमुद्यतं सूर्यं सर्वदा पश्येम च । वसूनां वसुपतिरत्कृष्टधनाधिपतिरभिर्देवानवसास्त्रदीयेन हविषीहानी वहन् प्रापयन् आगमिष्ठ आगंतुतम एवंगुणविशिष्टः सन् तथा करत् । अस्मान् तथाविधानुक्तप्रकारान्करोतु ॥ १४ ॥

इन्द्रो नेदिष्ठमवसागमिष्ठः सरस्वती सिंधुभिः पिबमाना ।

पर्जन्यो न ओषधीभिर्मयोभुरग्निः सुशंसः सुहवः पितेव ॥ ६ ॥

इन्द्रः । नेदिष्ठः । अवसा । आऽगमिष्ठः । सरस्वती । सिंधुऽभिः । पिबमाना ।

पर्जन्यः । नः । ओषधीभिः । मयःऽभुः । अग्निः । सुऽशंसः । सुऽहवः । पिताऽइव ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रो नेदिष्ठमंतिकतमं यथा भवति तथावसा रथणेन सार्धमागमिष्ठ आगंतुतमोऽसु । सिंधुभिः स्वंदेनैवदकैः पिबमाना वर्धमाना नदीरूपा सरस्वती चागंतुतमा भवतु । ओषधीभिः सार्धं पर्जन्यश्च नोऽस्माकं मयोभुः सुखस्य भावयिता भवतु । अग्निश्च पितेव पुत्रस्य जनक इव सुशंसः सुखेन शंसनीयः सुहवः सुखेनाह्लातव्यश्च भवतु ॥

आययणे वैश्वदेवस्य चरोर्विश्वे देवास आ गतेत्यनुवाक्या । सूचितं च । विश्वे देवास आ गत ये के च जमा महिनो अहिमायाः । आ० २. ९. इति ॥

विश्वे देवास आ गतं शृणुता मं इमं हवँ । एदं बर्हिर्नि षीदत ॥ ७ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इमं । हवँ । आ । इदं । बर्हिः । नि । सीदत ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवासः सर्वे देवा आ गत । आगच्छत । आगत्य च मे मदीयमिमं हवमिदमाह्वानं शृणुत । श्रुत्वा चिदमासीर्णं बर्हिरा नि षीदत । आसीर्णं बर्हिषि निषणा भवत ॥

यो वो देवा घृतक्षुना हव्येन प्रतिभूषति । तं विश्व उषं गच्छथ ॥ ८ ॥

यः । वः । देवाः । घृतऽक्षुना । हव्येन । प्रतिऽभूषति । तं । विश्वे । उषं । गच्छथ ॥ ८ ॥

हे देवा वो युष्मान्यो जनो घृतक्षुना घृतप्रचरणेन हव्येन हविषा प्रतिभूषति परिचरति तं जनं विश्वे सर्वे यूयमुप गच्छथ । उपगता भवथ ॥

उषं नः सूनवो गिरः शृण्वन्मृतस्य ये । सुमृक्कीका भवंतु नः ॥ ९ ॥

उषं । नः । सूनवः । गिरः । शृण्वन्तु । अमृतस्य । ये । सुऽमृक्कीकाः । भवंतु । नः ॥ ९ ॥

अमृतस्य मरणरहितस्य प्रजापतेर्ये सूनवः पुत्राः ते देवा नोऽस्माकं गिरः सुतीरुप शृण्वन्तु । नोऽस्माकं सुमृक्कीकाः सुष्ठु मृडयितारः सुखयितारश्च भवंतु ॥

विश्वे देवा ऋतावृधं ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुषतां युज्यं पयः ॥ १० ॥

विश्वे । देवाः । ऋतऽवृधः । ऋतुऽभिः । हवनऽश्रुतः । जुषतां । युज्यं । पयः ॥ १० ॥

ऋतावृध ऋतस्य यज्ञस्य वर्धका ऋतुभिः काकविशिषैर्हवनश्रुतो हवनस्य स्तोत्रस्य श्रोतारस्त्रिंशस्त्रिंश-

गकाले खूयमाना ईदृशा विश्वे सर्वे देवा युज्यं योग्यं पय आमिषारूपं जुषतां । सेवतां । श्रूयते हि । तत्रे पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिषेति ॥ १५ ॥

स्तोत्रमिन्द्रो मरुद्गणस्त्वष्टमान्मित्रो अर्यमा । इमा हव्या जुषंत नः ॥ ११ ॥

स्तोत्रं । इन्द्रः । मरुत्सर्गणः । त्वष्टमान् । मित्रः । अर्यमा । इमा । हव्या । जुषंत । नः ॥ ११ ॥

मरुद्गणो मरुतो गणभूताः परिजनभूता यस्य तादृश इन्द्रस्त्वष्टमान् त्वष्टसहितो मित्रोऽर्यमा च नो ऽस्माकं स्तोत्रमिमा हव्येमानि हवीषि च जुषंत । सेवतां ॥

इमं नो अग्ने अध्वरं होतर्वयुनशो यज । चिकित्वादैव्यं जनं ॥ १२ ॥

इमं । नः । अग्ने । अध्वरं । होतः । वयुनऽशः । यज । चिकित्वान् । दैव्यं । जनं ॥ १२ ॥

हे होतर्देवानामाह्वातरमे दैव्यं देवसंबन्धिनं जनं संधं यजनीयं चिकित्वान् जानस्व नोऽस्मादीयमिममध्वरं हिंसारहितं यज्ञं वयुनशो ज्ञानक्रमेण यथानुपूर्व्या देवा बुद्धिस्थाः तथा यज । यागं कुरु ॥

वैश्वदेवशस्त्रस्य विश्वे देवा इति याज्या । सूत्रितं च । आश्रुती त्वेति शस्त्रा जपेद्विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं म इति याज्या । आ० ५. १८. इति ॥ वैश्वदेवे पशवियैव याज्या । सूत्रितं च । विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये के च जमा महिनो अहिमायाः । आ० ३. ७. इति ॥

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अंतरिक्षे य उप हवि ष्ट ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वं ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । शृणुत । इमं । हवं । मे । ये । अंतरिक्षे । ये । उप । हवि । स्थ ।

ये । अग्निऽजिह्वाः । उत । वा । यजत्राः । आऽसद्याः । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वं ॥ १३ ॥

हे विश्वे देवा मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शृणुत । ये यूयमंतरिक्षे स्थ अंतरिक्षलोके वर्तमाना भवथ । ये चोप तत्समीपस्थे भूलोके भवथ । ये च हवि बुल्लोके स्थ । ये चाग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां । यद्वा । अग्निजिह्वा । तथा पोथमाणत्वादग्निजिह्वा इत्युच्यते । उत वापि वा ये यजत्रा यजनीयाः ते सर्वे यूयमास्तीर्णं ऽस्मिन्बर्हिष्यासद्योपविश्य मादयध्वं । सोमेनात्मानं तर्पयथ ॥

विश्वे देवा मम शृण्वंतु यज्ञिया उभे रोदसी अपां नपाच्च मन्म ।

मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचं सुन्नेष्विहो अंतमा मदेम ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । मम । शृण्वंतु । यज्ञियाः । उभे इति । रोदसी इति । अपां । नपात् । च । मन्म ।

मा । वः । वचांसि । परिऽचक्ष्याणि । वोचं । सुन्नेषु । इत् । वः । अंतमाः । मदेम ॥ १४ ॥

यज्ञिया यज्ञार्हा विश्वे देवा मम मदीयं मन्म मगनीयं स्तोत्रं शृण्वंतु । चित्तेऽवधारयंतु । तद्योमे रोदसी खावापृथिव्यावपां जपात् मध्यमस्थानोऽग्निश्चास्मादीयं स्तोत्रं शृण्वंतु । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवा वो युष्मभ्यं परिचक्ष्याणि वर्जनीयानि वचांसि स्तोत्राणि मा वोचं । मा ब्रवीमि । अपि तु समीचीनानि । अतो वो युष्माकमंतमा अंतिकतमाः संतो वयं सुन्नेष्वित् युष्माभिर्दत्तेषु सुन्नेष्वेव वर्तमाना मदेम । मोदेम ॥

आययणि वैश्वदेवस्य ये के च ज्ञेति याज्या । सूत्रितं च । विश्वे देवास आ गत ये के च जमा महिनो अहिमायाः । आ० २. ९. इति ॥ वैश्वदेवपुरोडाशस्त्वैव याज्या । सूत्रमुदाहृतं ॥

ये के च ज्मा महिनो अहिमाया दिवो जज्ञिरे अपां सधस्थे ।

ते अस्मभ्यमिषये विश्वमायुः क्षप उसा वरिवस्यंतु देवाः ॥ १५ ॥

ये । के । च । ज्मा । महिनः । अहिऽमायाः । दिवः । जज्ञिरे । अपां । सधऽस्थे ।

ते । अस्मभ्यं । इषये । विश्वं । आयुः । क्षपः । उसाः । वरिवस्यंतु । देवाः ॥ १५ ॥

महिनो महांतोऽहिमायाः । माया प्रज्ञानाम् । आहंतुप्रज्ञाः । एवंभूता ये के चन देवा ज्मा । पृथिवी-
नामैतत् । ज्मायां पृथिव्यां जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः । ये के चन दिवो बुलोकाज्जज्ञिरे । ये के चनापां सधस्थे
सहान्तरिक्षे जज्ञिरे ते सर्वे देवा अस्मभ्यमिषये । इत्थत् इतीषिः पुत्रादिः । तस्मै च विश्वं सर्वमायुरन्नं जीवनं
वा क्षपः सर्वा रात्रीरुसाः सर्वाण्यहानि च सर्वदा नैरंतर्येण वरिवस्यंतु । प्रयच्छंतु ॥

अग्नीपर्जन्याववतं धियं मेऽस्मिन्हवे सुहवा सुष्टुतिं नः ।

इळामन्यो जनयद्गर्भमन्यः प्रजावतीरिष आ धत्तमस्मे ॥ १६ ॥

अग्नीपर्जन्यौ । अवतं । धियं । मे । अस्मिन् । हवे । सुऽहवा । सुऽस्तुतिं । नः ।

इळा । अन्यः । जनयत् । गर्भं । अन्यः । प्रजाऽवतीः । इषः । आ । धत्तं । अस्मे इति ॥ १६ ॥

हे अग्नीपर्जन्यौ मे मदीयं धियं कर्म यज्ञलक्षणमवतं । गच्छतं रचतं वा । हे सुहवा सुखेन ज्ञातुं शक्याव-
शिन्हवे यज्ञे नोऽस्मदीयां सुष्टुतिं शोभनां सुतिं च रचतं । यद्वा । अनुवृत्तोऽवतिः श्रवणार्थः । अवतं । शृणुतं ।
युवयोर्मध्येऽन्यः पर्जन्य इळामन्नं जनयत् । जनयति । वृष्ट्या ह्योषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्यश्चान्नं जायते ।
अन्योऽपिर्गर्भं जनयति । पुष्पेण मुक्तमन्नं जाठरेणापिना पक्कं सत् रेतोरूपेण परिणमते तदेव योषित्सु गर्भे
भवति । अतो युवां प्रजावतीः प्रजामिथुक्ता इषोऽन्नान्यस्मै अस्मास्वा धत्तं । अवस्थापयतं ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ सूक्तेन महा नमसा विवासे ।

अस्मिन्नो अद्य विदथे यजत्रा विश्वे देवा हविषि मादयध्वं ॥ १७ ॥

स्तीर्णे । बर्हिषि । संऽइधाने । अग्नौ । सुऽउक्तेन । महा । नमसा । आ । विवासे ।

अस्मिन् । नः । अद्य । विदथे । यजत्राः । विश्वे । देवाः । हविषि । मादयध्वं ॥ १७ ॥

हे विश्वे देवा बर्हिषि दर्भपुञ्जे वेद्यां स्तीर्णे सत्यपौ च समिधाने समिद्धे सत्यनेन सूक्तेन स्तोत्रेण च महा
महता नमसा नमस्कारेण च विवासे । पर्यचरं । हे यजत्रा यजनीया विश्वे देवा अवाक्किन्दिने नोऽस्मदीये
ऽस्मिन्विदथे यज्ञे हविषि ॥ तृतीयार्थे सप्तमी ॥ हविषास्माभिर्दत्तेन मादयध्वं । तृणध्वं ॥ ॥ १६ ॥

ययसु त्वेति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं पौष्णं । यां पूषन्नित्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रांतं ।
ययं दश पौष्णं तन्नायचं वै यां पूषन्ननुष्टुप्ति ॥ अर्थार्थिभिः प्रवसन्नितेतज्जयं । सूचितं च । ययसु त्वा पथस्यत
इत्यर्थचर्यां चरिष्यन् । आ० गु० ३. ७. ८. इति । अपेदिति शेषः ॥

वयमु त्वा पथस्यते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयुज्महि ॥ १ ॥

वयं । ऊं इति । त्वा । पथः । पते । रथं । न । वाजऽसातये । धिये । पूषन् । अयुज्महि ॥ १ ॥

हे पथस्यते मार्गस्थ पाक्षयितः पूषन् धिये कर्मार्थं वाजसातयेऽन्नस्य सामाय च वयं रथं न युजे रथमिव
त्वा त्वामयुज्महि । युज्महि । अस्मादभिसुखं कुर्मः । उ इति पूरकः ॥

अभि नो नर्ये वसु वीरं प्रयतदक्षिणं । वामं गृहपतिं नय ॥२॥

अभि । नः । नर्ये । वसु । वीरं । प्रयतऽदक्षिणं । वामं । गृहऽपतिं । नय ॥२॥

हे पूषन् नर्ये गृह्यो हितं वसु धनमभि प्राप्तुं वीरं दारिद्र्यस्य विशेषेण रयितारं गमयितारं प्रयतदक्षिणं पूर्वमन्वेभ्योऽपि दत्तधनं । यद्वा । प्रयतं शुद्धं दक्षिणं धनं यस्य तादृशं । वामं वननीयमेवंविधं गृहपतिं गृहस्थं नोऽस्मात्प्रय । प्रापय ॥

अदित्संतं चिदाघृणे पूषन्दानाय चोदय । पृणेऽश्विद्वि मृदा मनः ॥३॥

अदित्संतं । चित् । आघृणे । पूषन् । दानाय । चोदय । पृणेः । चित् । वि । मृद । मनः ॥३॥

हे आघृण आगतदीप्ते पूषन् अदित्संतं चित् दातुमनिच्छंतमपि पुरुषं दानायास्तद्वानार्थं चोदय । प्रेरय । पृणेऽश्विद्विजोऽपि वार्धुषिकस्य लुब्धस्यापि मनो हृदयं वि मृद । दानार्थं मृदूकुर ॥

वि पथो वाजसातये चिनुहि वि मृधो जहि । साधंतामुग्र नो धियः ॥४॥

वि । पथः । वाजऽसातये । चिनुहि । वि । मृधः । जहि । साधंतां । उग्र । नः । धियः ॥४॥

हे उग्रोत्तूर्णबल पूषन् पथो मार्गान् वाजसातयेऽन्नलाभाय वि चिनुहि । शोधिताम्बुह । येः पथिभिर्गता धनं लभेमहि तादृशान्पथः पृथक्कुर्वित्यर्थः । मृधो बाधकान् तस्करादीन् वि जहि । बाधस्व । तथा नोऽस्माकं धियः कर्माण्यन्नलाभार्थं क्रियमाणानि साधंतां । सिध्यंतु । सफलानि भवतु ॥

परि तृधि पणीनामारया हृदया कवे । अथेमस्मभ्यं रंधय ॥५॥

परि । तृधि । पणीनां । आरया । हृदया । कवे । अथ । ई । अस्मभ्यं । रंधय ॥५॥

हे कवे प्राज्ञ पूषन् पणीनां वणिजां लुब्धानां हृदया हृदयानि कठिनान्यारया । सूक्ष्मलोहाग्रो दंडः प्रतोद इत्यारिति चाख्यायते । तथा परि तृधि । परिविध्य । हृजतं काठिन्यमपनयेत्यर्थः । अथानंतरमीमेनान्यपणीनस्मभ्यं रंधय । वशीकुरु ॥ ॥ १७ ॥

वि पूषन्नारया तुद पृणेरिच्छ हृदि प्रियं । अथेमस्मभ्यं रंधय ॥६॥

वि । पूषन् । आरया । तुद । पृणेः । इच्छ । हृदि । प्रियं । अथ । ई । अस्मभ्यं । रंधय ॥६॥

हे पूषन् आरया प्रतोदेन पृणेरिजो हृदयं वि तुद । विविध्य । तस्य पृणेरिद्धि हृदये प्रियमस्मभ्यमनुकूलं धनमिच्छ । दातव्यमितीच्छां जनय । अथानंतरमस्मभ्यमीमेनान्रंधय । वशीकुरु ॥

आ रिख किकिरा कृणु पणीनां हृदया कवे । अथेमस्मभ्यं रंधय ॥७॥

आ । रिख । किकिरा । कृणु । पणीनां । हृदया । कवे । अथ । ई । अस्मभ्यं । रंधय ॥७॥

हे कवे प्राज्ञ पूषन् पणीनां वणिजां हृदया हृदयान्या रिख । आलिख । आलिख्य च किकिरा कीर्णानि प्रशिक्षितानि कृणु । कुरु । मृदूनि कुर्वित्यर्थः । अन्यत्रतं ॥

यां पूषन्ब्रह्मचोदनीमारां बिभर्षाघृणे ।

तया समस्य हृदयमा रिख किकिरा कृणु ॥८॥

यां । पूषन् । ब्रह्मऽचोदनीं । आरां । बिभर्षि । आघृणे ।

तया । समस्य । हृदयं । आ । रिख । किकिरा । कृणु ॥८॥

हे आघृण आगतदीप्ते पूषन् ब्रह्मचोदनीं ब्रह्मणोऽस्य प्रेरयित्रीं यामारां विमर्षि हस्ते धारयसि
तथा समस्य सर्वस्य लुब्धजनस्य हृदयमा रिख । आलिख । किकिरा किकिराणि कीर्णानि प्रशिथिलानि च
कणु । कुब ॥

या ते अष्टा गोओपशाघृणे पशुसाधनी । तस्यास्ते सुखमीमहे ॥९॥

या । ते । अष्टा । गोऽओपशा । आघृणे । पशुऽसाधनी । तस्याः । ते । सुखं । ईमहे ॥९॥

हे आघृण आगतदीप्ते पूषन् ते त्वदीया याष्टारा गोओपशा । उपशेरत इत्योपशाः । गाव ओपशा
यस्यास्तादृशा । अत एव पशुसाधनी पशूनां साधयित्री भवति ते त्वदीयायास्तस्याः संबंधि सुखं सुखमीमहे ।
याचामहे ॥

उत नो गोषणिं धियमश्वसां वाजसामुत । नृवत्कृणुहि वीतये ॥१०॥

उत । नः । गोऽसनिं । धियं । अश्वऽसां । वाजऽसां । उत । नृऽवत् । कृणुहि । वीतये ॥१०॥

उतापि च हे पूषन् गोषणिं गवां सनित्रीमश्वसामश्वानां सनित्रीं वाजसां वाजानामश्वानां सनित्रीमुतापि
च नृवत् नृवतीं यद्वा नृणां वनित्रीं दात्रीमेवंभूतां धियं बुद्धिं कर्म वा गोऽस्माकं वीतये खादनायोपभोगार्थं
कृणुहि । कुब ॥ ॥१०॥

सं पुषन्निति दशर्वं पंचमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं पीणं गायत्रं । सं पुषन्नित्यनुक्रांतं ॥ नष्टधनमन्विच्छता
पुरुषेणैतज्जयं । सूत्रितं च । सं पूषन्विदुषेति नष्टमधिजिगमिषन्मूढो वा । आ० गृ० ३. ७. ९. । इति ॥

सं पूषन्विदुषा नय यो अंजसानुशासति । य एवेदमिति ब्रवत् ॥१॥

सं । पूषन् । विदुषा । नय । यः । अंजसा । अनुऽशासति । यः । एव । इदं । इति । ब्रवत् ॥१॥

हे पूषन् पोषक देव विदुषा जानता तेन जनेन सं नय अस्मान् संगमय यो विद्वानंजसा ऋजुमार्गेणानु-
शासति अनुशासति नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति । यश्चैवैवमिदं नष्टं भवदीयं धनमिति ब्रवत् ब्रवीति । नष्टं
धनं दर्शयतीत्यर्थः । तेन विदुषेत्यन्वयः ॥

समु पूषणा गमेमहि यो गृहाँ अभिशासति । इम एवेति च ब्रवत् ॥२॥

सं । ऊं इति । पूषणा । गमेमहि । यः । गृहान् । अभिऽशासति । इमे । एव । इति ।

च । ब्रवत् ॥२॥

पूषणानुगृहीता वयं सं गमेमहि तेन जनेन संगच्छेमहि यो जनो गृहान् येषु गृहेष्वस्मदीया नष्टाः पशव-
स्तिष्ठति तान् गृहानभिशासति अभिशासति अभिमुखेन बोधयति । यश्चैमे त्वदीया नष्टाः पशव एवैव
तिष्ठंतीति च ब्रवत् ब्रूयात् ॥

पूषणश्चक्रं न रिष्यति न कोशोऽव पद्यते । नो अस्य व्यथते पविः ॥३॥

पूषणः । चक्रं । न । रिष्यति । न । कोशः । अव । पद्यते । नो इति । अस्य । व्यथते । पविः ॥३॥

पूषणः पोषकस्य देवस्य चक्रमायुधं न रिष्यति । न विनश्यति । अस्य चक्रस्य कोशश्च नाव पद्यते । न
हीयते । अस्य पविर्धारा च नो नैव व्यथते । कुंठीभवति । तेन चक्रेण चोरान्मृत्वास्मदीयं धनं प्रकाशयेति भावः ॥

यो अस्मै हविषाविधन् तं पूषापि मृष्यते । प्रथमो विंदते वसु ॥४॥

यः। अस्मै। हविषा। अविधत्। न। तं। पूषा। अपि। मृष्यते। प्रथमः। विंदते। वसु ॥४॥

यो यजमानोऽस्मै पूषो हविषा चरुपुरोडाशादिनाविधत् परिचरति तं यजमानं पूषा नापि मृष्यते । अपिशब्द ईषदर्थे । ईषदपि न हिगस्ति । स च प्रथमो मुख्यः सन् वसु धनं विंदते । लभते ॥

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजं सनोतु नः ॥५॥

पूषा। गाः। अनु। एतु। नः। पूषा। रक्षतु। अर्वतः। पूषा। वाजं। सनोतु। नः ॥५॥

पूषा पोषको देवो नोऽस्मादीया गा अन्वेतु । रक्षणार्थमनुगच्छतु । स च पूषावर्तोऽद्यात्रणु चोरेभ्यः । तथा वाजमसं च नोऽस्माभ्यं पूषा सनोतु । प्रयच्छतु ॥ ॥५॥

पूषन्ननु प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः । अस्माकं स्तुवतामुत ॥६॥

पूषन्। अनु। प्र। गाः। इहि। यजमानस्य। सुन्वतः। अस्माकं। स्तुवतां। उत ॥६॥

हे पूषन् सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य गाः पशून्नु मेहि । रक्षणार्थमनुगच्छ । उतापि च स्तुवतां त्वदिषयं स्तोत्रं कुर्वतामस्माकं गाश्चानुगच्छ ॥

माकिर्नेशन्माकीं रिषन्माकीं सं शरि केवटे । अथारिष्टाभिरा गहि ॥७॥

माकिः। नेशत्। माकीं। रिषत्। माकीं। सं। शरि। केवटे। अथ। अरिष्टाभिः।

आ। गहि ॥७॥

हे पूषन् अस्मादीयं गोधनं माकिर्नेशत् । मा नश्चतु । माकिर्माकीमित्येता प्रतिषेधमात्रे वर्तते । माकीं रिषत् । मा व्याघ्रादिभिर्हिंस्यतां । माकीं मा च केवटे कूपे सं शरि । संशीर्षा भूत् । कूपपातिनापि हिंसितं मा भवतु । अथैवं सत्परिष्टाभिरहिंसिताभिर्गोभिः सहा गहि । सायंकाल आगच्छ ॥

गृण्वंतं पूषणं वयमिर्यमनष्टवेदसं । ईशानं राय ईमहे ॥८॥

गृण्वंतं। पूषणं। वयं। इर्यं। अनष्टवेदसं। ईशानं। रायः। ईमहे ॥८॥

अस्मात्स्तोत्राणि गृण्वंतमित्यं दारिद्र्यस्य भ्रैरकमनष्टवेदसमविनष्टधनमोशानं सर्वस्वैश्वरमेवविधं पूषणं देवं वयं रायो धनानीमहे । याचामहे ॥

चातुर्मास्त्रेषु वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः पूषन्तव व्रत इत्येषानुवाक्या । सूचितं च । वाममद्य सवित-
र्वामसु श्वः पूषन्तव व्रते वयं । आ० २. १६. इति ॥

पूषन्तव व्रते वयं न रिथेम कदा चन । स्तोतारस्त इह स्मसि ॥९॥

पूषन्। तव। व्रते। वयं। न। रिथेम। कदा। चन। स्तोतारः। ते। इह। स्मसि ॥९॥

हे पूषन् पोषक तव त्वदीये व्रते कर्मणि वर्तमाना वयं कदा चन कदाचिदपि न रिथिम । हिंसिता न भवेम । तादृशाश्च वयमिहास्मिन्कर्मणि ते तव स्तोतारः स्मसि । स्मः । भवामः ॥

परि पूषा परस्ताद्धस्तं दधातु दक्षिणं । पुनर्नो नष्टमाजतु ॥१०॥

परि। पूषा। परस्तात्। हस्तं। दधातु। दक्षिणं। पुनः। नः। नष्टं। आ। अजतु ॥१०॥

पूषा पोषको देवः परस्तात्परस्मिन्देशे सुसंचारादन्यस्मिन् चोरव्याघ्रादिभिर्दक्षिते देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीयं दक्षिणं हस्तं परि दधातु । परिधानं निवारकं करोतु । गोऽस्मादीयं नष्टं च गोधनं पुनराजतु । आगच्छतु । आगमयतु ॥ २० ॥

एहि वामिति षड्वचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं गायत्रं पीणं । अनुकम्यते च । एहि वां षडिति ॥ गतो विनियोगः ॥

एहि वां विमुचो नपादाघृणे सं संचावहे । रथीऽऽतस्य नो भव ॥ १ ॥

आ । इहि । वां । विऽमुचः । नपात् । आघृणे । सं । संचावहे । रथीः । ऋतस्य । नः । भव ॥ १ ॥

हे विमुचो नपात् । विमुचति ऋष्टिकाले स्वसकाशात्सर्वाः प्रजा विमुञ्जतीति विमुक् प्रजापतिः । तस्य पुत्राघृण आगतदीप्ते पूषन् वां । वाति गच्छति क्षुतिं प्राप्नोतीति वा स्तोता ॥ वा गतिगन्धनयोरित्यस्मादातो मनिन्निति विच् ॥ वां गन्तारं स्तोतारं मामेहि । आगच्छ । आवां च सं संचावहे । समयाव । संगच्छावहे । तादृशस्त्वं गोऽस्माकमृतस्य यज्ञस्य रथी रंहिता नेता भव । तथा सति तत्रत्यं हविस्त्वयापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

रथीतमं कपर्दिनमीशानं राधसो महः । रायः सखायमीमहे ॥ २ ॥

रथिऽतमं । कपर्दिनं । ईशानं । राधसः । महः । रायः । सखायं । ईमहे ॥ २ ॥

रथीतममतिशयेन रथिनं । यद्वा । अतिशयेन रंहितारं नेतारं कपर्दिनं । कपर्दश्चूडा । तद्वतं । राधोत्व-
जेनेति राधो धनं । महो महतो राधसो धनस्थेशानं स्वामिनं सखायमस्माकं मित्रमेवंविधं पूषणं रायो धनानीमहे । याचामहे ॥

रायो धारास्याघृणे वसो राशिरंजाश्च । धीवतोधीवतः सखा ॥ ३ ॥

रायः । धारा । अस्ति । आघृणे । वसोः । राशिः । अजऽअश्च । धीवतः । धीवतः । सखा ॥ ३ ॥

हे आघृण आगतदीप्ते पूषन् रायो धनस्य धारासि । प्रवाहो भवसि । स्तोतृभ्यो बद्ध धनं निरंतर्येण प्रयच्छसीत्यर्थः । अजाश्च । अजाम्कागा एवास्या अश्वकार्यापन्ना यस्य तादृश पूषन् वसोर्वसुनो धनस्य राशिः संघस्य भवसि । धनसंघस्य त्वल्लेव निवसतीत्यर्थः । धीवतो धीवतः सर्वस्य स्तोत्रवतः पूषस्य सखा मित्र-
भूतश्च भवसि ॥

पूषणं न्वर्जाश्चमुप स्तोषाम वाजिनं । स्वसुर्यो जार उच्यते ॥ ४ ॥

पूषणं । नु । अजऽअश्च । उप । स्तोषाम । वाजिनं । स्वसुः । यः । जारः । उच्यते ॥ ४ ॥

अजाश्च छागवाहनं वाजिनमन्नवंतं बलवंतं वा पूषणं पोषकं देवं नु अथोप स्तोषाम । उपस्तवाम । यः
पूषा स्वसुर्यसो जार उपपतिरित्युच्यते तं पूषणमित्यन्वयः ॥

मातुर्दिधिषुमब्रवं स्वसुर्जारः शृणोतु नः । भ्रातेन्द्रस्य सखा मम ॥ ५ ॥

मातुः । दिधिषुं । अब्रवं । स्वसुः । जारः । शृणोतु । नः । भ्राता । इन्द्रस्य । सखा । मम ॥ ५ ॥

मातुर्निर्मात्या राचेर्दिधिषुं पतिं पूषणमब्रवं । स्त्रीमि । स्वसुर्यसो जारश्च पूषा गोऽस्माकं स्तोत्राणि शृणोतु । इन्द्रस्य भ्राता सहजातः पूषा मम स्तोतुः सखा मित्रभूतोऽस्तु ॥

आजासः पूषणं रथे निश्रुभास्ते जन्श्रियं । देवं वहंतु बिभ्रतः ॥ ६ ॥

आ । अजासः । पूषणं । रथे । निऽश्रुभाः । ते । जन्ऽश्रियं । देवं । वहंतु । बिभ्रतः ॥ ६ ॥

अजासोऽजाम्हागा निशुंभा निश्रथ्य संबध्य हर्तारक्षे पूष्णे वाहनतया प्रसिद्धाम्हागा जगन्निधं । जगं स्तोतुसं अयति गच्छतीति जगन्नीः । तं पूषणं देवं रथे विभ्रतो धारयंत आ वहंतु । आनयंतु ॥ २९ ॥

य एनमिति षडृचं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं पीष्णं । अंत्यानुष्टुबादौ पंच गायत्र्यः । तथा चानुक्रांतं । य एनमंत्यानुष्टुबिति ॥ गतो विनियोगः ॥

य एनमादिदेशति करंभादिति पूषणं । न तेन देव आदिशे ॥ १ ॥

यः । एनं । आदिदेशति । करंभऽअत् । इति । पूषणं । न । तेन । देवः । आदिशे ॥ १ ॥

यः स्तोतृत्वं पूषणं पोषकं करंभात्करंभाणां घृतमिश्राणां यवसक्तूनामन्तेत्यादिदेशति अभिष्टीति तेन पूषेणान्यो देवो नादिशे । आदेष्टव्यः स्तोतव्यो न भवति । पूष्ण एव सर्वस्याभिमतस्य धनस्य लाभात् देवतांतरं न स्तोतीत्यर्थः ॥

उत घा स रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा । इंद्रो वृचाणि जिघ्रते ॥ २ ॥

उत । घा । सः । रथिऽतमः । सख्या । सत्पतिः । युजा । इंद्रः । वृचाणि । जिघ्रते ॥ २ ॥

उत घापि च स यः शत्रूणां हंतृत्वेन प्रसिद्धस्तादृशो रथीतमोऽतिशयेन रथी महारथः सत्पतिः सतां पालयितेवंगुण इंद्रः सख्या मित्रभूतेन पूष्णा युजा सहायभूतेन युक्तः सन् वृचाणि शत्रून् जिघ्रते । इति । इंद्रस्याप्ययमेव साहाय्यकारीत्यर्थः ॥

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययै । नैरयद्रथीतमः ॥ ३ ॥

उत । अदः । परुषे । गवि । सूरः । चक्रं । हिरण्ययै । नि । ऐरयत् । रथिऽतमः ॥ ३ ॥

उतापि च सूरः प्रेरको रथीतमोऽतिशयेन रथी नेतृतमो वा पुषा परुषे परुष्मति पर्ववति भास्वति वा गवि । गच्छतीति गौरादित्यः । तस्मिन् हिरण्ययं हिरण्यमयं सुवर्णनिर्मितमदस्तद्रथस्य चक्रं नैरयत् । नितरां प्रेरयति स्म ॥

यद्य त्वां पुरुष्टुत ब्रवाम दस्र मंतुमः । तत्सु नो मन्म साधय ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । त्वा । पुरुऽस्तुत । ब्रवाम । दस्र । मंतुऽमः । तत् । सु । नः । मन्म । साधय ॥ ४ ॥

हे पुरुष्टुत बह्मभिर्यजमानैः स्तुत दस्र दर्शनीय मंतुमो ज्ञानवन् पूषन् अवेदानीं यदुद्दिश्य त्वा त्वां ब्रवाम स्तवाम नोऽस्माकं मन्म मननीयं तद्वत् सु साधय । उत्पादय ॥

इमं च नो गवेषणं सातये सीषधो गणं । आरात्पूषन्नसि श्रुतः ॥ ५ ॥

इमं । च । नः । गोऽएषणं । सातये । सीषधः । गणं । आरात् । पूषन् । असि । श्रुतः ॥ ५ ॥

हे पूषन् नोऽस्माकं सातये लाभार्थे च गणं मनुष्यसंघं गवेषणं गवामेषयितारं सीषधः । साधय । हे पूषन् आरात् दूरदेशेऽपि त्वं श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातोऽसि । भवसि ॥

आ ते स्वस्तिमीमह आरेऽर्घ्यामुपावसुं । अद्या च सर्वतातये श्वश्च सर्वतातये ॥ ६ ॥

आ । ते । स्वस्ति । इमहे । आरेऽर्घ्यां । उपऽवसुं । अद्या । च । सर्वऽतातये ।

श्वः । च । सर्वऽतातये ॥ ६ ॥

हे पूषन् ते त्वदीयां त्वया देयां स्वस्तिं कक्षाणीं रक्षामिरेभ्यः । आरे दूरेऽद्य पापं यस्यासादृशी । उपा-
वमुपगतधनां । ईदृशीं स्वस्तिमय चास्मिन् काले सर्वतातये । सर्वैर्ऋत्विग्भिस्तायत इति सर्वतातिर्यञ्चः ।
तदर्थं । यद्वा । सर्वेषां भोगानां विस्ताराय । अथ परस्मिन्नपि दिने सर्वतातये सर्वदा सर्वतात्यर्थमेव ।
अभियाचामहे ॥ २२ ॥

इन्द्रा नु पूषणेति षड्वचमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं गायत्रमेन्द्रापीणं । अनुक्रांतं च । इन्द्रा न्विन्द्रं चेति ॥
गतो विनियोगः ॥

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजसातये ॥ १ ॥

इन्द्रा । नु । पूषणा । वयं । सख्याय । स्वस्तये । हुवेम । वाजसातये ॥ १ ॥

इतरेतरयोगादिन्द्रपूषञ्चन्द्रयोश्चभयच द्विवचनं । इन्द्रापूषणी देवी नु अथ च वयं स्वस्तये सख्याय
शोभनाय सखित्वाय वाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये संभजनाय च ऊवेम । आह्वयाम । सवाम ॥

सोममन्य उपासदत्पातवे चम्बोः सुतं । करंभमन्य इच्छति ॥ २ ॥

सोम । अन्यः । उप । असदत् । पातवे । चम्बोः । सुतं । करंभं । अन्यः । इच्छति ॥ २ ॥

चम्बोरधिषवणफलकयोः सुतमभिषुतं सोममन्योऽनघोरिकतर इन्द्रः पातवे पातमुपासदत् । उपसीदति ।
उपगच्छति । अन्य एकतरः पूषा करंभं घृतसिक्तं सत्कात्मकं हविर्भक्षयितुमिच्छति ॥

अजा अन्यस्य वह्नयो हरीं अन्यस्य संभृता । ताभ्यां वृचाणि जिघ्रते ॥ ३ ॥

अजाः । अन्यस्य । वह्नयः । हरी इति । अन्यस्य । संभृता । ताभ्यां । वृचाणि । जिघ्रते ॥ ३ ॥

अनघोरिन्द्रापूषणोरन्यस्यैकस्य पूषणोऽजास्कागा वह्नयो वाहका अश्वाः । अन्यस्यापरस्येन्द्रस्य संभृता
संभृता सम्यक् पुष्टा हरी एतत्संज्ञावन्तौ वाहकौ । स चेन्द्रस्ताभ्यां वृचाणि शत्रून् जिघ्रते । हन्ति ॥

यदिन्द्रो अनयद्रितो महीरपो वृषंतमः । तत्र पूषाभवत्सचा ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्रः । अनयत् । रितः । महीः । अपः । वृषन् । तमः । तत्र । पूषा । अभवत् । सचा ॥ ४ ॥

यद्यदा वृषंतमोऽतिशयेन वर्षितेन्द्रो रितो गन्धीर्महीर्महतीरपो वृष्युदकान्यनयत् इमं लोकं प्रापयति तत्र
तदानीं पूषा पोषको देवः सचाभवत् । अस्थेन्द्रस्य सहायो भवति ॥

तां पूषणः सुमतिं वयं वृक्षस्य प्र वयामिव । इन्द्रस्य चा रभामहे ॥ ५ ॥

तां । पूषणः । सुमतिं । वयं । वृक्षस्य । प्र । वयामिव । इन्द्रस्य । च । आ । रभामहे ॥ ५ ॥

पूषणः पोषकस्य देवस्येन्द्रस्य च तां प्रसिद्धां सुमतिं कक्षाणीं मतिमनुग्रहबुद्धिं वृक्षस्य महीरहस्य प्र वयां
प्रकृष्टां वृष्टां शाखामिव वयमा रभामहे । अवलंबामहे । आश्रयामहे इत्यर्थः ॥

उत्पूषणं युवामहेऽभीष्मूरिव सारथिः । मत्स्या इन्द्रं स्वस्तये ॥ ६ ॥

उत् । पूषणं । युवा । महे । अभीष्मून् । सारथिः । मत्स्यै । इन्द्रं । स्वस्तये ॥ ६ ॥

पूषणं पोषकं देवमिन्द्रं च मत्स्यै महत्यै स्वस्तये रक्षार्थमुद्युवामहे । उद्योजयामः । उद्योजनमाकर्षणं । तत्र
कृष्टांतः । सारथिः सूतोऽभीष्मूनिव । अभीष्मून्ऋमीनश्चबन्धनार्थान्यथाकर्षति तद्वत् ॥ २३ ॥

सूक्तं त इति चतुर्ऋचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं पीणं । द्वितीया जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं ।

शुक्रं चतुष्कं द्वितीया जगतीति ॥ वैश्वदेवे पर्वणि वैश्वदेवस्य हविषः शुक्रं त इति याज्या । सूचितं च । शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदिहेह वः स्वतवसः । आ० २. १६. । इति ॥ एकादशिनस्य पीणस्य पशोर्वपाया एषैव याज्या । सूचितं च । शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत्रपथे पथामजनिष्ट पूषा । आ० ३. ७. । इति ॥ अमाभिष्टवेऽथेवा । सूचितं च । शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदपश्वं गोपामनिपद्यमानं । आ० ४. ६. । इति ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ १ ॥

शुक्रं । ते । अन्यत् । यजतं । ते । अन्यत् । विषुरूपे इति विषुऽरूपे । अहनी इति । द्यौःऽइव । असि ।

विश्वाः । हि । मायाः । अवसि । स्वधाऽवः । भद्रा । ते । पूषन् । इह । रातिः । अस्तु ॥ १ ॥

हे पूषन् ते तव शुक्रं शुक्रवर्णमन्यदेकमहर्भवति वासरात्मकं । तथा ते तव संवन्धि यजतं । यजिरन् संगतिकरणे वर्तते । यजनीयं प्रकाशेन संगमनीयं स्वतः कृष्णवर्णमन्यदेकमहर्भवति रात्र्याख्यं । इत्थं विषुरूपे शुक्र-कृष्णतया नानारूपे अहनी तव महिम्ना निष्पद्येते । यद्वा । हे पूषन् त्वदीयमन्यदेकं रूपं शुक्रं निर्मलं दिवसस्योत्पादकं । त्वदीयमन्यदेकं रूपं यजतं केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रेरुत्पादकं । अत एव विषुरूपे विषमरूपे अहनी अहस्य रात्रिश्च भवतः । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्ता कथमस्य प्रसक्तिरिति तच्चाह । द्यौरिवासि । यथा द्यौरादित्यः प्रकाशयिता तथा त्वं प्रकाशकोऽसि । कुत इत्यत आह । हे स्वधावोऽन्नवन्पूषन् विश्वाः सर्वा मायाः प्रज्ञा हि यस्मात्कारणादवसि रक्षसि अतः कारणात्त्वं सूर्य इव भवसीत्यर्थः । तादृशस्य ते तव भद्रा कल्याणी रातिर्दानमिहास्मास्वस्तु । भवतु ॥ यास्कस्त्वाह । शुक्रं ते अन्यलोहितं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यदयज्ञियं ते अन्यदिति वा विषमरूपे अहनी कर्मणा द्यौरिष चासि । सर्वाणि च प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन् । नि० १२. १७. । इति ॥

अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः ।

अष्टां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्संचक्षाणो भुवना देव ईयते ॥ २ ॥

अजऽअश्वः । पशुऽपाः । वाजऽपस्त्यः । धियंजिन्वः । भुवने । विश्वे । अर्पितः ।

अष्टां । पूषा । शिथिरां । उतऽवरीवृजत् । संऽचक्षाणः । भुवना । देवः । ईयते ॥ २ ॥

अजाश्वश्चागवाहनः पशुपाः पशूनां पालयिता वाजपस्त्यः । वाजा अन्नानि पस्त्ये गृहे यस्य तादृशः । धियंजिन्वः । धियः स्तोतारः कर्माणि वा । तेषां प्रीणयिता विश्वे विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् भुवने लोकेऽर्पितः प्रजापतिना पोषकत्वेन स्थापितः । अत एवभूतः पूषा पोषको देवोऽष्टामारां स्वहस्तगतां शिथिरां शिथिलां सतीमुद्वरीवृजत् उच्चकन् भुवना भुवनानि सर्वान् लोकान् भूतजातानि वा संचक्षाणः संपश्यन् सूर्यात्मना प्रकाशयन् ईयते । नभसि गच्छति ॥

पीणस्य पशोर्वपापुरोडाशयोर्धास्ये पूषन्निद्यादिके द्वे अचावनुवाक्ये । सूचितं च । यास्ये पूषन्नावो अंतः समुद्र इति द्वे पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः । आ० ३. ७. । इति ॥

यास्ते पूषन्नावो अंतः समुद्रे हिरण्ययीरंतरिक्षे चरन्ति ।

ताभिर्यासि दूत्यां सूर्यस्य कामेन कृतं श्रवं इच्छमानः ॥ ३ ॥

याः । ते । पूषन् । नावः । अंतरिति । समुद्रे । हिरण्ययीः । अंतरिक्षे । चरन्ति ।
ताभिः । यासि । दूत्यां । सूर्यस्य । कामेन । कृत । अरवः । इच्छमानः ॥ ३ ॥

हे पूषन् ते त्वदीया या हिरण्ययीर्हिरण्यमथो हितरमणीया नावः समुद्र उदधावन्तर्मध्येऽतरिक्षे नभसि
चरन्ति संचरन्ति ताभिर्नौभिः सूर्यस्य दूत्यां यासि । गच्छसि । कदाचिद्देवेः सार्धं सूर्येऽसुरवधार्थं प्रस्थिते सति
तस्य भार्या स्वभर्तारि संजातौत्सुका बभूव तां प्रति सूर्यः पूषणं प्राहिषीत् तेन चात्र पूषा स्तूयते । अपि च त्वं
अवो हविर्बल्लणमन्नमिच्छमान इच्छन् कामेन पश्चादिविषयेण स्तोतृभिः कृतो वशीकृतोऽसि ॥

पूषा सुबन्धुर्दिव आ पृथिव्या इच्छस्पतिर्मघवा दस्मवर्चाः ।
यं देवासो अददुः सूर्यायै कामेन कृतं तवसं स्वंचं ॥ ४ ॥
पूषा । सुऽबन्धुः । दिवः । आ । पृथिव्याः । इच्छः । पतिः । मघऽवा । दस्मऽवर्चाः ।
यं । देवासः । अददुः । सूर्यायै । कामेन । कृतं । तवसं । सुऽअचं ॥ ४ ॥

पूषा पोषको देवो दिव आ बुलोकस्य च पृथिव्याश्च सुबन्धुः शोभनो बन्धुर्भवति । तथेच्छस्पतिरिच्छाया
अन्नस्य पतिर्मघवा । मघमिति धननाम । तद्वान् । यद्वा । मंहतेर्दानकर्मणो भावसाधनो मघशब्दः । दानवान्
दस्मवर्चाः । वर्च इति रूपनाम । दस्मं दर्शनीयं वर्चो यस्य तादृशः । यं पूषणं देवासः सर्वे देवाः सूर्यायै
सूर्यस्य पत्न्यै यद्वा सावित्र्यै सूर्याख्याया अश्विनोर्वरणायाददुः दत्तवन्तः । पुत्रः पितराववृणीत पूषा । ऋग्वे०
१०. ८५. १४. इति हि श्रूयते । कीदृशं पूषणं । कामेन पश्चादिविषयेण कृतं स्तोतृभिर्वशीकृतं तवसं बलवन्तं
प्रवृद्धं वा स्वंचं स्वंचनं सुष्ठु गच्छन्तं । एवंविधं यं पूषणमददुः स पूषा सुबन्धुरित्यन्वयः ॥ ॥ २४ ॥

प्र नु वोचेति दर्शचं दर्शमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमिन्द्रापिदेवताकं । सप्तम्यावायतसोऽनुष्टुभः शिष्टाः षट्
बृहत्त्वः । तथा चानुक्रांतं । प्र नु दर्शेद्राप्तं तु बार्हतं चतुरनुष्टुबन्तमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र नु वोचा सुतेषु वां वीर्या३ यानि चक्रथुः ।
हतासो वां पितरो देवशचव इन्द्राग्नी जीवथो युवं ॥ १ ॥
प्र । नु । वोच । सुतेषु । वां । वीर्या । यानि । चक्रथुः ।
हतासः । वां । पितरः । देवऽशचवः । इन्द्राग्नी इति । जीवथः । युवं ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी यानि वीर्या वीर्याणि वीरकर्माणि चक्रथुः कृतवन्तौ युवां सुतेष्वभिपुतेषु सोमेष्वस्त्राव्यज्ञे वां
युवयोस्तानि वीर्याणि नु चिप्रं प्र वोच । प्रवोचं । प्रब्रवीमि । तदेव वीर्यं दर्शयति । हे इन्द्राग्नी देवशचवः ।
देवाः शचवः शतयितारो येषां तादृशाः । असुराः पितरो हिंसकाः ॥ पीयतिर्हिंसककर्मा । तस्मैतद्रूपं ॥
ईदृशा असुरा वां युवाभ्यां हतासो हता आसन् । युवं युवां तु जीवथः । जीवनवन्तौ भवथः । असुरैर्न बाधि-
ताविति यावत् ॥

बळित्या महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ आ ।
समानो वां जनिता भ्रातरा युवं यमाविहेहमातरा ॥ २ ॥
वट् । इत्या । महिमा । वां । इन्द्राग्नी इति । पनिष्ठः । आ ।
समानः । वां । जनिता । भ्रातरा । युवं । यमौ । इहेहऽमातरा ॥ २ ॥

हे इंद्राग्नी वां युवयोर्महिमा महत्त्वमित्येत्यमनेन प्रकारेण बट् सत्त्वं । युष्मद्विषयं यज्जन्ममहत्त्वं प्रति-
पाद्यते तत्सर्वं यथार्थमित्यर्थः । पणिष्ठ आ पणिष्ठः सुख्यतमस्य प्रजापतिः समान एक एव वां युवयोर्जनिता
जनयिता । अतो युवं युवां भातरा भातरी स्त्रः । अपि च यमौ यमनी सहोत्पन्नाविहेहमातरा । इह चेह
च सर्वत्र माता ययोस्तादृशी स्त्रः । अदितिर्ह्यनयोर्माता सैव विस्तीर्णा भूमिरितिहेहमातराविति श्रूयते ॥

ओ॒क्वि॒वांसा॑ सु॒ते स॒चाँ अ॒श्व॒ा स॒प्ती इ॒वा॒र्दने॑ ।

इ॒न्द्रा॒ न्व॒ग्नी अ॒व॒से॒ह व॒ज्रि॒णा व॒यं दे॒वा ह॒वाम॑हे ॥३॥

ओ॒क्वि॒ऽवांसा॑ । सु॒ते । स॒चा । अ॒श्व॒ा । स॒प्ती इ॒वेति॑ स॒प्तीऽइ॒व । आ॒र्दने॑ ।

इ॒न्द्रा॑ । नु । अ॒ग्नी इति॑ । अ॒व॒सा । इ॒ह । व॒ज्रि॒णा । व॒यं । दे॒वा । ह॒वाम॑हे ॥३॥

हे इंद्राग्नी सुतेऽभिषुते सोमे युवां सचा सहाँक्विवाँसौक्विवाँसी समवेती संगतौ भवतं ॥ उच समवाय
इत्यस्तीतद्रूपं ॥ तच्च दृष्टान्तः । आर्दने भक्षणीये घासे सप्ती इवाश्वा सर्पणशीलावश्वादिव । नु अथ वयं तादृ-
शाविंद्राग्नी इहास्मिन्यज्ञेऽवसा रक्षणेन हेतुना हवामहे । आह्वयामहे ॥ इतरेतरयोगादिंद्रशब्देऽग्निशब्दे च
द्विवचनं ॥ कीदृशाविंद्राग्नी । वज्रिणा वज्रिणावायुधोपेतौ देवा दानादिगुणयुक्तौ ॥

य इं॒द्राग्नी॑ सु॒तेषु॑ वां स्त॒व॒त्तेष्वृ॒तावृ॒धा ।

जो॒ष॒वा॒कं व॒दतः॑ प॒ञ्च॒हो॒षि॒णा न॒ दे॒वा भ॒स॒य॒श्च॒न ॥४॥

यः । इं॒द्राग्नी॑ इति॑ । सु॒तेषु॑ । वां । स्त॒व॒त् । ते॒षु । ऋ॒त॒ऽवृ॒धा ।

जो॒ष॒ऽवा॒कं । व॒दतः॑ । प॒ञ्च॒ऽहो॒षि॒णा । न॒ । दे॒वा । भ॒स॒यः॑ । च॒न ॥४॥

हे ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारोविंद्राग्नी सुतेष्वभिषुतेषु सोमेषु यः स्तोता वां युवां
स्तवत् कुत्सितं स्तूयात् तेषु सोमेषु मध्ये जोषवाकं वदतो जोषं जोषयितव्यं प्रीतिहेतुत्वेन कर्तव्यं स्वयमप्रीतिकरं
तादृशं वाकं वाक्यं वदतस्तस्य स्तोतुः सोमं हे पञ्चहोषिणा पञ्चः प्राजितः प्रसिद्धो होषो घोषः स्तोत्रं ययो-
स्तादृशी हे देवा देवौ युवां न भसयः । न भक्षयथः । चनेति पादपुरणः ॥ अत्र निरुक्तं । जोषवाकमित्यविज्ञा-
तनामधेयं जोषयितव्यं भवति । य इंद्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तेष्वृतस्य वर्धयितारी न तस्याग्नीथः ।
योऽयं जोषवाकं वदति विजंजपः प्राजितहोषिणा देवौ न तस्याग्नीथः । नि० ५. २२. इति ॥

इ॒न्द्राग्नी॑ को अ॒स्य वां दे॒वौ म॒र्त॒श्चि॒केत॑ति ।

वि॒षू॒चो अ॒श्वान्यु॒युजा॑न इ॒यत॑ एकः स॒मान आ रथे॑ ॥५॥

इ॒न्द्राग्नी॑ इति॑ । कः । अ॒स्य । वां । दे॒वौ । म॒र्तः । चि॒केत॑ति ।

वि॒षू॒चः । अ॒श्वान् । यु॒युजा॑नः । इ॒यते॑ । एकः । स॒माने॑ । आ । रथे॑ ॥५॥

हे देवौ शीतमानाविंद्राग्नी वां युवयोरस्येदं कर्म को मर्तो मनुष्यश्चिकेतति । जानीयात् । न कोऽपी-
त्यर्थः । किं तत्कर्म । विषूचो नानाचतो गच्छतोऽश्वान् समान उभयार्थ एकस्मिन्नथे युवयोरैक इंद्रः सूर्यात्मना
वर्तमानो युयुजानस्तादृशान्शान्द्यो जयन् एयते । सर्वं जगदभिगच्छति । यद्वा । विषूचो नानारूपानश्वान्
व्यापकान् समान एकरूपे रथे संवत्सरात्मके युयुजानो योजयन् युवयोरैकः सूर्यात्मिन्द्र एयते । आगच्छति ।
एतयुवयोः कर्म को यथावज्जानीयादित्यर्थः ॥ ॥२५॥

इ॒न्द्राग्नी॑ अ॒पा॒दियं॑ पूर्॒वागा॑त्प॒द्मती॑भ्यः ।

हि॒न्वी शि॒रो जि॒ह्वा वा॒वद॑च्चरन्त्रिंशत्प॒दा न्य॑क्रमीत् ॥६॥

इंद्राग्नी इति । अपात् । इयं । पूर्वा । आ । अगात् । पत् ऽवतीभ्यः ।

हिवी । शिरः । जिह्या । वावदत् । चरत् । चिंशत् । पदा । नि । अक्रीत् ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी अपात्पादरहितेयमुषाः पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनी सत्वा-
गात् । आगच्छति । तथा प्राणिनां शिरो हिवी प्रेरयित्री । यद्वा । शिरो हित्वा त्वत्का स्वयमशिरस्का सती ।
जिह्या प्राणिस्थया तदीयेन वागिन्द्रियेण वावदत् भृशं शब्दं कुर्वती चरत् । एवं चरंत्युषास्त्रिंशत्पदान्यवयव-
भूतान् चिंशन्मुहूर्ताव्यक्रीत् । एकेन दिवसेनातिक्रामति । एतच्च युवयोः कर्म । तत्को जानीयादिति
पूर्वचान्वयः ॥

इंद्राग्नी आ हि तन्वते नरो धन्वानि बाहोः ।

मा नो अस्मिन्महाधने परां वर्क्तुं गविष्टिषु ॥ ७ ॥

इंद्राग्नी इति । आ । हि । तन्वते । नरः । धन्वानि । बाहोः ।

मा । नः । अस्मिन् । महाऽधने । परां । वर्क्तुं । गोऽईष्टिषु ॥ ७ ॥

हे इंद्राग्नी नरो योद्धारो मनुष्या बाहोर्हस्तयोर्धन्वानि धनूंष्या तन्वते हि । आततज्यानि कुर्वते हि ।
युवां चास्मिन्महाधने जेतव्येन महाधनेनोपेते संग्रामे गविष्टिषु गवामन्विषणेषु नोऽस्मान् मा परां वर्क्तुं ।
मा परित्यजतं ॥

इंद्राग्नी तपेति माघा अर्यो अरातयः । अप वेषांस्या कृतं युयुतं सूर्यादधि ॥ ८ ॥

इंद्राग्नी इति । तपेति । मा । अघाः । अर्यः । अरातयः । अप । वेषांसि । आ । कृतं ।
युयुतं । सूर्यात् । अधि ॥ ८ ॥

हे इंद्राग्नी अघा आहंश्र्योऽर्योऽभिगंश्र्योऽरातयः शत्रुसेना मा तपेति । मां बाधते । ता अपा कृतं ।
अपाकुरुतं । तथा वेषांसि दैष्टुन् शत्रून् सूर्यादधि । अधिः पंचम्यर्थानुवादकः । सूर्यदर्शनाद्युयुतं । पृथक्कुरुतं च ।
यथा ते सूर्यं न पश्यंति तथा कुर्वतं । मारयतमित्यर्थः ॥

इंद्राग्नी युवोरपि वसु दिव्यानि पार्थिवा ।

आ न इह प्र यच्छतं रयिं विश्वायुपोषसं ॥ ९ ॥

इंद्राग्नी इति । युवोः । अपि । वसु । दिव्यानि । पार्थिवा ।

आ । नः । इह । प्र । यच्छतं । रयिं । विश्वायुऽपोषसं ॥ ९ ॥

हे इंद्राग्नी युवोर्युवयोर्दिव्यानि दिवि भवानि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि लोकद्वयसंबन्धीनि वसु वसून्यपि
हितानि युवयोरिव वर्तते । अतः कारणादिहास्मिन्यश्वे नोऽस्मभ्यं रयिं धनमा अभि प्र यच्छतं । कीदृशं रयिं ।
विश्वायुपोषसं । आयव इति मनुष्यनाम । सर्वेषां मनुष्याणां पोषणाय पर्याप्तं । यद्वा । सर्वस्यायुषः पोषणे
शक्तं ॥ क्वांसो वर्णलोपः ॥

इंद्राग्नी उक्थवाहसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता ।

विश्वाभिर्गीर्भिरा गतमस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

इंद्राग्नी इति । उक्थऽवाहसा । स्तोमेभिः । हवनऽश्रुता ।

विश्वाभिः । गीऽभिः । आ । गतं । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १० ॥

हे उक्थवाहसोकथैः स्तुतिभिर्वहनीयौ हे हवन्श्रुता हवन्स्याङ्गानस्य श्रोतारौ एवंभूतौ हे इंद्रापो स्तोमेभिः स्तोत्रैर्विश्वाभिः सर्वाभिर्गोभिः शस्त्ररूपाभिर्वाग्भिश्च हेतुभूताभिरा गतं । आगच्छतं । किमर्थं । अस्यास्यदीयस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ॥ ॥ २६ ॥

अथवृचमिति पंचदशर्चमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धमिंद्रापं । आदौ तिस्रस्त्रिष्टुभश्चतुर्थ्याद्या नव गायत्र्य-
स्त्रयोदशी चिष्टुप् चतुर्दशी बृहती पंचदशगुष्टुप् । तथा चागुक्तांतं । अथत्वंचीना गायत्रं तु चिष्टिष्टुवादि
चिष्टुष्टुहृत्पुष्टुबंतमिति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ वरुणप्रघासेष्विंद्राप्रस्य हविषः अथदित्येषा याज्या । सूचितं
च । इंद्रापो अवसा गतं अथवृचमुत सनोति वाजं । आ० २. १७. । इति ॥

अथवृचमुत सनोति वाजमिंद्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् ।

इरज्यंता वसव्यस्य भूरः सहस्तमा सहसा वाजयंता ॥ १ ॥

अथत् । वृचं । उत । सनोति । वाजं । इंद्रा । यः । अग्नी इति । सहुरी इति । सपर्यात् ।

इरज्यंता । वसव्यस्य । भूरः । सहः ५ तमा । सहसा । वाजः ५ यंता ॥ १ ॥

स पुरुषो वृचमावरकं शत्रुं अथत् । हिनस्ति । उतापि च वाजमज्ञं बभं वा सनोति । लभते । यः पुरुषः
सङ्करी शत्रूणामभिभविताराविंद्रापो सपर्यात् परिचरेत् ॥ इतरेतरयोगादुभयच पूर्ववद्विवचनं ॥ कीदृशा-
विंद्रापो । भूरः प्रभूतस्य वसव्यस्य वसुसमुहस्य । यदा ॥ स्वार्थिको यत् ॥ धनस्यैरज्यंतेशानी स्वामिनी ॥
इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा ॥ सहसा बलेन सहस्रमातिशयेनाभिभवितारौ शत्रूणां वाजयंता वाजं हविलक्षणमज्ञ-
मात्मन इच्छंती । यदा । वाजं स्तोतृभ्यो दातव्यमज्ञं कामयमानी ॥

ता योधिष्टमभि गा इंद्र नूनमपः स्वरुषसौ अग्र ऊहाः ।

दिशः स्वरुषसं इंद्र चिचा अपो गा अग्ने युवसे नियुत्वान् ॥ २ ॥

ता । योधिष्टं । अभि । गाः । इंद्र । नूनं । अपः । स्वं । उषसः । अग्ने । ऊहाः ।

दिशः । स्वं । उषसः । इंद्र । चिचाः । अपः । गाः । अग्ने । युवसे । नियुत्वान् ॥ २ ॥

हे इंद्र हे अग्ने ता तां युवां गा अप उदकानि स्वः सूर्यमुषस उषःकालानूहाः पणिभिरपहता एतान्
गवादीनभिलक्ष्य योधिष्टं । तैरसुरैर्युद्धं कृतवन्ती । नूनमिति पादपूरणार्थः । हे इंद्र त्वं दिशः प्राच्याद्याः स्वः
सूर्यमुषसश्च चिचाश्चायनीया अप उदकानि च गाश्च पणिभिरपहतानेतान्युवसे । अग्नेन लोकनायोजयः ।
यदा । असुरैरावृतान्दिगादीनमुरवधेनावरणमपनीय पृथक्कृतवानसीत्यर्थः । हे अग्ने नियुत्वान् नियुज्जि-
रश्चैर्युक्तः सन् त्वमध्येवमकार्षीरित्यर्थः ॥

ऐंद्राप्रस्य पशोर्वपाया आ वृचहण्येत्यनुवाक्या । सूचितं च । आ वृचहणा वृचहभिः शुष्मेरा भरतं शिञ्जतं
वज्रबाह् । आ० ३. ७. । इति ॥

आ वृचहणा वृचहभिः शुष्मेरिंद्र यातं नमोभिरग्ने अर्वाक् ।

युवं राधोभिरकवेभिरिंद्राग्ने अस्मे भवतमुत्तमेभिः ॥ ३ ॥

आ । वृचः ५ हना । वृचः ५ हभिः । शुष्मैः । इंद्र । यातं । नमः ५ भिः । अग्ने । अर्वाक् ।

युवं । राधः ५ भिः । अकवेभिः । इंद्र । अग्ने । अस्मे इति । भवतं । उत्तमेभिः ॥ ३ ॥

हे वृचहणा वृचस्यासुरस्य हंतारी हे इंद्र हे अग्ने वृचहभिर्वृचस्य हंतृभिर्वृचहनननिमित्तैः शुष्मैर्बलैर्नमो-
भिरसाम्भं दातव्यैरज्ञैश्च सार्धमर्वागस्यदभिमुखसा यातं । आगच्छतं । हे इंद्र हे अग्ने युवं युवामकवेभिरकुत्सि-
तैर्महस्त्रिभुक्तमेभिरुत्कृष्टतमै राधोभिर्धनैः सहास्ये अस्मासु भवतं । आविर्भवतं ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ता ऊवे इति षडहसोचियसृचः । सूचितं च । ता ऊवे ययोरिदमियं वामस्य मन्मनः । आ० ७. २. इति ॥ पृथ्याभिन्नवषडहयोः स्तोमवृद्धौ ता ऊव इत्याद्या नवर्ष आवापार्थाः । सूचितं च । ता ऊवे ययोरिदमिति नवियं वामस्य मन्मन इत्याकादश । आ० ७. ५. इति ॥

ता हुवे ययोरिदं पप्ने विश्वं पुरा कृतं । इंद्राग्नी न मर्धतः ॥ ४ ॥

ता । हुवे । ययोः । इदं । पप्ने । विश्वं । पुरा । कृतं । इंद्राग्नी इति । न । मर्धतः ॥ ४ ॥

ता तौ तादृशाविंद्राग्नी ऊवे । आहुये । ययोरिंद्राग्न्योः पुरा पूर्वस्मिन्काले कृतं विश्वं सर्वमिदं पूर्वास्तुषु कीर्तितं वीर्यं पप्ने पन्थते ऋषिभिः स्तूयते । ताविंद्राग्नी ऊव इत्यन्वयः । तौ चंद्राग्नी न मर्धतः । सोतृन्न हिंस्तः । अतोऽस्मान्पथाहृतौ रक्षतामिति भावः ॥ मर्धतिर्हिंसाकर्मा ॥

उया विघनिना मृध इंद्राग्नी हवामहे । ता नो मृळात इंद्रशे ॥ ५ ॥

उया । विऽघनिना । मृधः । इंद्राग्नी इति । हवामहे । ता । नः । मृळातः । इंद्रशे ॥ ५ ॥

उयोयावुर्हृण्वलावत एव मृधः शत्रून्विघनिना विघनिनी विशेषेण हतवन्ताविंद्राग्नी हवामहे । आहु-
यामहे । तौ चंद्राग्नी इंद्रशेऽस्मिन् संयामे नोऽस्मामृळातः । सुखयतां । यद्वा ॥ मृळतिरुपदयाकर्मा ॥ नो
ऽस्माकं मृळातः । उपदयां कुरुतां ॥ ॥ २७ ॥

हतो वृचाण्यार्यो हतो दासानि सत्पती । हतो विश्वा अप द्विषः ॥ ६ ॥

हतः । वृचाणि । आर्यो । हतः । दासानि । सत्पती इति सत्ऽपती । हतः । विश्वाः ।
अप । द्विषः ॥ ६ ॥

ताविंद्राग्नी आर्यार्यैः कर्मानुष्ठातृभिः कृतानि वृचाण्युपद्रवजातानि हतः । हिंस्तः । तथा सत्पती सतां
पालयितारविंद्राग्नी दासानि । दासाः कर्मेहीनाः शत्रवः । तैः कृतानि चोपद्रवजातानि हतः । अपि च
विश्वाः सर्वा द्विषो द्वेष्टीः शत्रुभूताः प्रजा अप हतः । विनाशयतः । अतोऽस्माकमथैवमेव कुरुतामिति भावः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे इंद्राग्नी युवामिति षडहसोचियसृचः । सूचितं च । इंद्राग्नी
युवामिमे यज्ञस्य हि स्य ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य । आ० ७. २. इति ॥

इंद्राग्नी युवामिमेऽभि स्तोमां अनूषत । पिबतं शंभुवा सुतं ॥ ७ ॥

इंद्राग्नी इति । युवां । इमे । अभि । स्तोमाः । अनूषत । पिबतं । शंभुवा । सुतं ॥ ७ ॥

हे इंद्राग्नी युवामिमे स्तोमाः सोतारोऽभनूषत । अभिपुषति । हे शंभुवा सुखस्य भावयितारविंद्राग्नी
सुतमभिषुतमस्मदीयं सोमं पिबतं ॥

या वां संति पुरुस्पृहो न्युतो दाशुषे नरा । इंद्राग्नी ताभिरा गतं ॥ ८ ॥

या । वां । संति । पुरुऽस्पृहः । निऽयुतः । दाशुषे । नरा । इंद्राग्नी इति । ताभिः । आ । गतं ॥ ८ ॥

हे नरा नेतारविंद्राग्नी वां युवयोः स्वभूताः पुरुस्पृहः पुरुमिर्बहुभिः स्पृहणीया दाशुषे हवींषि दत्तवते
यजमानार्थमुत्पन्ना या न्युतोऽश्वाः संति हे इंद्राग्नी ताभिर्न्युद्गिरा गतं । आगच्छतं ॥

ताभिरा गच्छतं नरोपेदं सर्वनं सुतं । इंद्राग्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

ताभिः । आ । गच्छतं । नरा । उप । इदं । सर्वनं । सुतं । इंद्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हे नरा नेताराविद्रापी । सूयतिऽभिषूयत इति सवनः सोमः । इदं सवनमिमं सोमं सुतमभिषुतमुप प्रति । यद्वा । इदं प्रातःसवनमुपास्मिन् सवने सुतमभिषुतं सोमं प्रति तामिनिंयुञ्जिरा गच्छतं । किमर्थं । सोमपीतये तस्य सोमस्य पानार्थं ॥

तमीळिष्व यो अर्चिषा वना विश्वा परिष्वजन्त । कृष्णा कृणोति जिह्या ॥१०॥
तं । ईळिष्व । यः । अर्चिषा । वना । विश्वा । परिऽस्वजन्त । कृष्णा । कृणोति ।
जिह्या ॥१०॥

हे सोतसमभिमीळिष्व सुहि योऽपिरर्चिषा ज्वालारूपेण तेजसा विश्वा सर्वाणि वनारस्थानि परिष्वजन्त परिष्वजति परितो वेष्टयति । यस्य तानि वनानि जिह्या ज्वालया दग्ध्वा कृष्णा कृणवर्णानि कृणोति करोति ॥ ॥२८॥

य इह आविवांसति सुममिंद्रस्य मर्त्यः । द्युम्नाय सुतरा अपः ॥११॥
यः । इहे । आऽविवांसति । सुमं । इंद्रस्य । मर्त्यः । द्युम्नाय । सुऽतराः । अपः ॥११॥

यो मर्त्यो मनुष्य इहे दोषेऽग्री सुमं सुखकरं हविरिंद्रस्येन्द्रायाविवामति परिचरति प्रयच्छति ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ तस्य मर्त्यस्य द्युम्नाय द्योतमानायान्नाय तदर्थं सुतराः सुवेन तरणीया अप उदकानि वृथ्यात्मकानींद्रः करोतीति शेषः ॥

ता नो वाजवतीरिष आणून्पिपृतमर्वतः । इंद्रमग्निं च वोळ्हेवे ॥१२॥
ता । नः । वाजऽवतीः । इषः । आणून । पिपृतं । अर्वतः । इंद्रं । अग्निं । च । वोळ्हेवे ॥१२॥

हे इंद्रापी ता तौ युवां वाजवतीरन्नवतीरिष इष्टमाणा वृष्टीः । यद्वा । वाजो बलं । तद्वतीरिषोऽज्ञान्याणून् शीघ्रगानर्वतोऽश्वांस्य नोऽस्मभ्यं पिपृतं । पूरयतं । प्रयच्छतं । किमर्थं । इंद्रमग्निं च युवां वोळ्हेवे वोढुं हविर्भिः प्रापयितुं ॥

इंद्रापस्य पशोर्हविषोऽनुवाक्योभा वामित्येषा । सूचितं च । उभा वामिंद्रापी आहुवध्वी शुचिं नु सोमं नवजातमव । आ० ३. ७. । इति ॥

उभा वामिंद्रापी आहुवध्वी उभा राधसः सह मादयध्वै ।
उभा दाताराविषां रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वां ॥१३॥
उभा । वां । इंद्रापी इति । आऽहुवध्वै । उभा । राधसः । सह । मादयध्वै ।
उभा । दातारी । इषां । रयीणां । उभा । वाजस्य । सातये । हुवे । वां ॥१३॥

हे इंद्रापी उभोभी संहत्य वर्तमानौ वां युवां ऊवे । आहुयामि । किमर्थं । आहुवध्वी आभिमुख्येन होतुं । तथोभोभी युवामाहुये राधसो राधसो राधकेन हविषा सह युगपदेव मादयध्वै मादयितुं तर्पयितुं । सर्वेषु देवेषु सत्स्वावयोराहुने किं कारणमिति चेदुच्यते । उभोभी तौ युवामिषामन्नां रयीणां धनानां च दातारी स्तः । अतः कारणादुभोभी वां युवां वाजस्यान्नस्य सातये संभजनाय ऊवे । आहुये ॥

आ नो गर्भेभिरश्वैर्वस्यैरुप गच्छतं ।
सखायौ देवौ सख्याय शंभुर्वेद्रापी ता हवामहे ॥१४॥

आ । नः । गर्भेभिः । अश्वैः । वसव्यैः । उप । गच्छत ।

सखायौ । देवौ । सख्याय । शंभुवा । इंद्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ १४ ॥

हे इंद्राग्नी गर्भेभिर्गोसमूहैरश्वसमूहैर्वसवैर्वसुसमूहैश्च सार्धं नोऽस्मानाभिमुख्येनोपा गच्छत । शेषः परोक्षतः । सखायौ समानख्यानी देवौ दानादिगुणयुक्तौ शंभुवा शंभुवौ सुखस्य भावयितारौ ता तादृशाविंद्राग्नी सख्याय सखित्वार्थं वयं हवामहे । आह्वयामहे ॥

इंद्राग्नी ऋणुतं हवं यजमानस्य सुन्वतः । वीतं हव्यान्या गतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ १५ ॥

इंद्राग्नी इति । ऋणुतं । हवं । यजमानस्य । सुन्वतः । वीतं । हव्यानि । आ । गतं । पिबतं । सोम्यं । मधु ॥ १५ ॥

हे इंद्राग्नी सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य हवमाह्वानं स्तोत्रं ऋणुतं । श्रुत्वा च तदीयानि हव्यानि हवींषि वीतं । कामयेथां । कामयित्वा चा गतं । आगच्छतं । आगत्य च सोम्यं सोमात्मकं मधु पिबतं ॥ २९ ॥

इयमददादिति चतुर्दशर्चं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं सरस्वतीदेवताकं । आदितस्त्रिस्रो जगत्यस्त्रयोदशपि जगती चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुकांतं । इयं षळूना सारस्वतं त्रिजगत्यादि जगतीत्रिष्टुबं-तमिति ॥ अत्र शानकः । इयमित्येतदाद्यं तु सूक्तं सारस्वतं जपेत् । द्विजः प्रातः शुचिर्भूत्वा वाग्मी भवति बुद्धिमान् । ऋषि० २. २३. इति ॥ पार्थिके षष्ठेऽहनि प्रउग इयमददादिति सारस्वतसृचः । सूचितं च । इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति प्रउगं । आ० ८. १. इति ॥

इयमददाद्रभसमृणच्युतं दिवोदासं वध्रश्वायं दाशुषे ।

या शश्वंतमाचखादावसं पणिं ता ते दाचाणि तविषा सरस्वति ॥ १ ॥

इयं । अददात् । रभसं । ऋणुऽच्युतं । दिवःऽदासं । वध्रिऽअश्वायं । दाशुषे ।

या । शश्वंतं । आऽअखाद । अवसं । पणिं । ता । ते । दाचाणि । तविषा । सरस्वति ॥ १ ॥

इयं सरस्वती रभसं वेगवंतमृणच्युतं धेदिकस्य देवर्षिपितुसंबन्धिनो लौकिकस्य च ऋणस्य च्यावयितारं दिवोदासमेतत्संज्ञं पुत्रं दाशुषे हवींषि दत्तवते वध्रश्वायैतत्संज्ञाय ऋषयेऽददात् । दत्तवती । या सरस्वती शश्वंतं वज्रलं पणिं पणनशीलं वणिजमदातृजनमवसं केवलं स्वात्मन एव तर्पकमाचखाद आजघान सेयमददादित्यन्वयः । अथ प्रत्यचीकृत्य स्तौति । हे सरस्वति देवि ता तानि पुत्रदानादीनि ते त्वदीयानि दाचाणि दानानि तविषा तविषाणि महान्ति भवन्ति ॥

इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारुजत्सानुं गिरीणां तविषेभिर्कुर्मिभिः ।

पारावतग्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥ २ ॥

इयं । शुष्मेभिः । विसखाःऽइव । अरुजत् । सानुं । गिरीणां । तविषेभिः । कुर्मिऽभिः ।

पारावतऽग्नीं । अवसे । सुवृक्तिऽभिः । सरस्वतीं । आ । विवासेम । धीतिऽभिः ॥ २ ॥

सरस्वती देवतारूपेण नदीरूपेण च वर्तते । देवतारूपा सुता । अधुनानया नदीरूपां सरस्वतीं स्तौति । इयं नदीरूपा सरस्वती शुष्मैः शोषकिरात्मीयैर्बलैस्तविषेभिर्महद्भिर्कुर्मिभिस्तर्गैर्गिरीणां पर्वतानां तीरसंबन्धानां सानु सानून्यरुजत् । मनक्ति । विसखा इव । विसं खनतीति विसखाः । स यथा विसार्धं पंकं हजति

तद्वत् । तां सरस्वतीं पारावतघ्नीं पारावति दूरदेशे विद्यमानस्यापि वृषादेर्हवीं सुवृक्तिभिः स्तुतिभिर्धोतिभिः कर्मभिश्चावसे रक्षणार्थमा विवासेम । परिचरेम । यद्वा । पारावतघ्नीं पारावति पारावीची तीरे । तथोर्धा-
तिनीं । उक्तं च । पारावतघ्नीं पारावारघातिनीं । नि० २. २४. । इति ॥

सरस्वति देवनिदो नि बर्हय प्रजां विश्वस्य वृसयस्य मायिनः ।

उत क्षितिभ्योऽवनीरविंदो विषमेभ्यो अस्रवो वाजिनीवति ॥३॥

सरस्वति । देवऽनिदः । नि । बर्हय । प्रजां । विश्वस्य । वृसयस्य । मायिनः ।

उत । क्षितिभ्यः । अवनीः । अविंदः । विषं । एभ्यः । अस्रवः । वाजिनीऽवति ॥३॥

हे सरस्वति देवनिदो देवानां निंदकानमुरासि बर्हय । न्यवर्हयः । अवधीः । तथा विश्वस्य व्याप्तस्य मायिनो मायाविनो वृसयस्य । वृसय इति त्वष्टृनामधेयं । त्वष्टुः प्रजां पुत्रं वृचासुरं च न्यवधीः । त्वत्साहा-
य्यादेर्वंद्रो हतवानित्यर्थः । उतापि च हे वाजिनीवति अस्रवति सरस्वति त्वं क्षितिभ्यो मनुष्येभ्योऽवनीरसुरै-
रपहृता भूमीरविंदः । अलंभयः । एभ्यो मनुष्येभ्यो विषमुदकं चास्रवः । अक्षारयः । यद्वा । क्षितयोऽसुरजनाः ।
तेभ्यः सकाशादवनीर्भूमीरविंदः । लब्धवानसि । तान् हस्त्वभ्यश्चासुरेभ्यो विषं मृतिहेतुभूतं गरलमस्रवः ॥

प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनामविच्यवतु ॥४॥

प्र । नः । देवी । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती । धीनां । अविचो । अवतु ॥४॥

देवी दानादिगुणयुक्ता वाजिनीवती । वाजोऽन्नं यस्यां क्रियायां सा वाजिनी । तद्युक्ता । धीनां ध्यातृणां
सोतृणामविचो रचिचो । एवंभूता सरस्वती वाजेभिरन्नोऽस्मान्नावतु । प्रकर्षेण तर्पयतु ॥

यस्त्वा देवि सरस्वत्युपब्रूते धने हिते । इंद्रं न वृचतूर्ये ॥५॥

यः । त्वा । देवि । सरस्वति । उपऽब्रूते । धने । हिते । इंद्रं । न । वृचऽतूर्ये ॥५॥

हे देवि सरस्वति यः स्तोता वृचतूर्यं संयामे धने हिते निहिते निमित्तभूते सतींद्रं न इंद्रमिव त्वामुपब्रूते
स्वीति तं रक्षति शेषः ॥ ॥३०॥

त्वं देवि सरस्वत्यवा वाजेषु वाजिनि । रदा पूषेवं नः सनिं ॥६॥

त्वं । देवि । सरस्वति । अव । वाजेषु । वाजिनि । रदं । पूषाऽईव । नः । सनिं ॥६॥

हे देवि दानादिगुणयुक्ते हे वाजिनि । वाजो वलमन्नं वा । तद्युक्ते । हे सरस्वति त्वं वाजेषु संयामेष्वव ।
अस्मान्नव । अपि च नोऽस्मभ्यं पूषेव पोषको देव इव सनिं संभजनीयं धनं रदं । विलिख । प्रयच्छति यावत् ॥

उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः । वृचघ्नी वष्टि सुष्टुतिं ॥७॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । घोरा । हिरण्यऽवर्तनिः । वृचऽघ्नी । वष्टि । सुऽस्तुतिं ॥७॥

उतापि च स्या सा प्रसिद्धा सरस्वती घोरा शत्रूणां भयकारिणी हिरण्यवर्तनिः । वर्ततेऽनेनेति वर्तनी रथः ।
हिरण्यमयो वर्तनिर्यस्याः सा तथोक्ता । वृचघ्नी वृचाणां शत्रूणां हन्त्री । एवंभूता सा सरस्वती नोऽस्रदीयां
सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं वष्टि । कामयतां ॥

यस्या अनंतो अहुतस्त्वेषश्चरिष्णुरर्णवः । अमश्चरति रोरुवत् ॥८॥

यस्याः । अनंतः । अहुतः । त्वेषः । चरिष्णुः । अर्णवः । अमः । चरति । रोरुवत् ॥८॥

चनस्य जस ॥ अपसां वेगवतीनां नदीनां मध्येऽपस्तमा वेगवन्तमा । या च रथ इव विभ्वने विभुत्वाय बृहती परिवृढा गुह्यैरधिका कृता प्रजापतिना निर्मिता सा सरस्वती चिकितुषा जानता सोचोपसृत्वा । उपस्रो-
तत्वा भवति ॥

सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यो माप स्फरीः पर्यसा मा न आ धक् ।

जुषस्व नः सख्या वेश्या च मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥१४॥

सरस्वति । अभि । नः । नेषि । वस्यः । मा । अप । स्फरीः । पर्यसा । मा । नः । आ । धक् ।

जुषस्व । नः । सख्या । वेश्या । च । मा । त्वत् । क्षेत्राणि । अरणानि । गन्म ॥१४॥

हे सरस्वति नोऽस्मान्वस्यो वसीयः प्रशस्तं वसु धनमभि नेषि । अभिप्रापय । माप स्फरीः । अपवृद्धाया कार्षीः ॥ स्फारो वृद्धिः । उपसर्गवशात्तद्विपरीते वर्तते ॥ तथा पर्यसोदकेनाधिकेन नोऽस्मान्मा आ धक् । नामिदह । न बाधस्व । अपि च नोऽस्माकं सख्या सख्यानि सखिकर्माणि वेश्या प्रवेशनानि च जुषस्व । सेवस्व । वयं च त्वत्सकाशादरण्यरमणानि निरुष्टानि क्षेत्राणि मा गन्म । मा प्राप्तवाम । अपि तु रमणो-
यान्येव ॥ ॥३२॥ ॥५॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूषालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कल्याणं भूयात् ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः सुखं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्मेमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ पंचमाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठमंडलस्य षष्ठेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तच्च सुषे नरेत्थिका-
दशर्चं प्रथमं सूक्तं । अवेयमनुक्रमणिका । सुषे एकादशाश्विनं त्विति । मंडलद्वष्टा बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः ।
अनुक्तत्वात्तिष्ठुप् । अश्विनी देवता ॥ प्रातरनुवाके आश्विने कृताविदमादिके द्वे सूक्ते । आश्विनशस्त्रे चैते एव ।
सूचितं च । सुषे नरेति सूक्ते । आ० ४. १५. इति ॥

सुषे नरा दिवो अस्य प्रसंताश्विना हुवे जरमाणो अर्केः ।

या सद्य उस्मा व्युषि ज्मो अंतान्युयूषतः पर्युरु वरांसि ॥१॥

सुषे । नरा । दिवः । अस्य । प्रऽसंता । अश्विना । हुवे । जरमाणः । अर्केः ।

या । सद्यः । उस्मा । विऽउषि । ज्मः । अंतान् । युयूषतः । परि । उरु । वरांसि ॥१॥

दिवो शुलोकस्य नरा नेतारावस्य सुवनस्य प्रसंता प्रसंतौ प्रभवतावीश्वरावश्विनाश्विनावश्विरन्विता सुषे
प्रगीतमंचसाधैः स्तोत्रैः स्तोतुमर्कं रचनीयमंचसाधैः शस्त्रैर्जरमाणः सुतिं कुर्वन्नुवे । आहुयामि । कीदृशावि-
त्यपेक्षायां । या यी सद्य एवोस्मा शत्रूणां निवारकौ व्युषि व्युष्टौ निशायाः समाप्ता ज्मः पृथिव्या अंतान्
पर्यंतानुरुह्णि वरांसि रूपस्यावरकाणि तमांसि च परि परितो युयूषतः पृथक्कृतः । अथवा वरांसि
तेजांसि तमोनिवारणात्परि युयूषतः । विस्मारयतः ॥

ता यज्ञमा शुचिभिश्चक्रमाणा रथस्य भानुं रुरुचू रजोभिः ।

पुरु वरांस्यमिता मिमानापो धन्वान्यति याथो अजान् ॥२॥

ता । यज्ञं । आ । शुचिऽभिः । चक्रमाणा । रथस्य । भानुं । रुरुचुः । रजऽभिः ।

पुरु । वरांसि । अमिता । मिमाना । अपः । धन्वानि । अति । याथः । अजान् ॥२॥

किंच ता तौ प्रसिद्धावश्विनी यज्ञमस्मदीयं यागमा चक्रमाणाभिचक्रमाणौ शुचिभिर्निर्मलौ रजोभिः
स्त्रीयस्त्रैरजोभिः । रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यते । नि० ४. १९. इति यास्केनोक्तत्वात् । रथस्य स्वकीयस्य
रथस्य भानुं दीप्तिं रुरुचुः । रोचयेति । अपि च पुरु बह्वनि वरांसि तमोनिवारकाणि तेजांस्यमितापरिमि-
तानि मिमाना निर्मिमाणावप उद्दिश्य धन्वानि मरुप्रदेशानजान् स्वकीयानश्चानति याथः । अतिक्रामयथः ॥

ता ह त्यङ्गतिर्यदरध्रमुयेत्या धियं ऊहयुः शश्वदश्वैः ।

मनोजवेभिरिषिरैः शयथ्ये परि व्यथिदोशुषो मर्त्यस्य ॥३॥

ता । ह । त्यत् । वर्तिः । यत् । अरधं । उया । इत्या । धियः । ऊह्युः । शश्वत् । अश्वैः ।
मनः । जवेभिः । इषिरैः । शयधैः । परि । व्यथिः । दाशुषः । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

ता ह ती खलूयोयावश्चिनी युवां यदरधमसमुद्रं त्यदतिर्यजमानस्य तद्रुहं समर्धयितुं गच्छथः । किंचि-
त्येत्थं धियः स्तोतृनिषिरैरेषणीयैः काम्यैर्मनोजवेभिर्मनोवैरश्वैः स्वीचैरश्वैः शश्वत्सर्वदोह्युः । स्वर्गं प्रापयथः ।
मर्त्यस्य मनुष्यस्य दाशुषो यजमानस्य व्यथिर्हंसकः परि शयधै परिशयनाय दीर्घनिद्राय युवाभ्यां क्रियतां ॥

ता नव्यसो जरमाणस्य मन्मोप भूषतो युयुजानसंप्री ।

शुभं पृष्ठमिषमूर्जं वहता होता यक्षत्प्रत्नो अध्रुग्युवाना ॥ ४ ॥

ता । नव्यसः । जरमाणस्य । मन्म । उप । भूषतः । युयुजानसंप्री इति युयुजानऽसंप्री ।

शुभं । पृष्ठं । इषं । ऊर्जं । वहता । होता । यक्षत् । प्रत्नः । अध्रुक् । युवाना ॥ ४ ॥

ता तावश्चिनी युयुजानसंप्री रथे युज्यमानाश्चौ शुभं शोभनं पृष्ठमन्नं । पथः पृष्ठ इत्यन्ननामसु पाठात् ।
इषं पृष्ठमूर्जं रसं च वहता वहता नव्यसो नवतरस्य जरमाणस्य स्तुतिं कुर्वतो मन्म मननीयं स्तोत्रमुप भूषतः ।
उपगच्छतः । यद्वा । स्तोत्रसमीपे भवतः । किंच युवाना नित्यतरुणी ती होता देवानामाह्वाताधुगद्रोग्धा
प्रियः प्रत्नः पुराणोऽपिर्यक्षत् । यजतु ॥

ता वल्गू दसा पुरुशाकतमा प्रत्ना नव्यसा वचसा विवासे ।

या शंसते स्तुवते शंभविष्ठा बभूवतुर्गृणते चिचराती ॥ ५ ॥

ता । वल्गू इति । दसा । पुरुशाकऽतमा । प्रत्ना । नव्यसा । वचसा । आ । विवासे ।

या । शंसते । स्तुवते । शंभविष्ठा । बभूवतुः । गृणते । चिचराती इति चिचराती ॥ ५ ॥

या यी शंसते शस्त्रैः स्तुतिं कुर्वते स्तुवते स्वीचैः स्तुतिं कुर्वते जनाय शंभविष्ठातिशयेन सुखस्य भावयिता-
रावतिशयेन सुखस्वरूपी वा गृणते स्तोत्रशस्त्रव्यतिरिक्तलीकिकस्तुतिभिः स्तुवते च चिचराती विचित्रदानौ
बभूवतुः ता ती वल्गू वलनशीलौ वचिरौ वा पुरुशाकतमातिशयेन बह्वर्कमाणौ बह्वसहायौ वा प्रत्ना प्रत्नौ
पुराणौ । प्रत्नं प्रदिव इति पुराणनामसु पाठात् । दसा दर्शनीयावश्चिनी नव्यसा नवतरेण वचसा स्तुत्या आ
विवासे । परिचरामि ॥ ॥ १ ॥

ता भुज्युं विभिरद्भ्यः समुद्रात्तुयस्य सृनुर्मूह्यु रजोभिः ।

अरेणुभिर्योजनेभिर्भुजंता पतचिभिरर्णसो निरुपस्थात् ॥ ६ ॥

ता । भुज्युं । विऽभिः । अर्त्तऽभ्यः । समुद्रात् । तुयस्य । सृनुं । ऊह्युः । रजःऽभिः ।

अरेणुऽभिः । योजनेभिः । भुजंता । पतचिऽभिः । अर्णसः । निः । उपऽस्थात् ॥ ६ ॥

ता तावश्चिनी युवां तुयस्य सृनुं भुज्युं भुज्युनामकं समुद्रमध्ये भगनावं भुजंता रचंतावरेणुभी रेणुरहिते-
रांतरिष्वे रजोभिर्मर्त्यैर्भुजनेभी रथयुक्तेः पतचिभिः पतनवज्जिर्विभिरश्वैरर्णसो जलस्थोपस्थाद्योनेः समुद्रादद्भ्यो
निरुह्युः । निरगमयतं । समुद्रादद्भ्य इति प्रयोगो मातुर्गृहान्नच्छतीतिवत् ॥

वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवं वृषणा वधिमत्याः ।

दशस्यंता शयवे पिप्यशुर्गामिति चवाना सुमतिं भुरण्यू ॥ ७ ॥

वि । ज॒युषा । र॒थ्या । या॒तं । अ॒द्रिं । श्रु॒तं । ह॒वै । वृ॒ष॒णा । व॒ध्निऽम॒त्याः ।

द॒श॒स्यंता । श॒य॒वे । पि॒ष्य॒षुः । गां । इति । च्य॒वा॒ना । सु॒ऽम॒तिं । भुर॒णू इति ॥ ७ ॥

रथ्या हे रथाच्छावश्विनौ जयुषा जयशीलेन रथेनाद्रिं मर्गे स्थितं पर्वतं वि यातं । व्यवाधेयां । यातिरत्र वधकर्मा । तथा च निगमांतरं । विभिंदुना नासत्या रथेन वि पर्वतौ अजरयू अयातं । ऋग्वे० १. ११६. २०. । इति । वृषणा कामानां वर्षितारी वधिमत्याः पुत्रार्थिन्या हवमाह्वानं श्रुतं । शृणुतं । दशस्यंता स्रोतुभ्यः कामा-
न्यच्छंती शयवे युवां लुवते गां निवृत्तप्रसवां पिष्यषुः । क्षीरेणाप्याययतं । तथा च निगमांतरं । शयवे चित्रासत्या शशीभिर्जसुरथे सत्यं पिष्यषुर्गा । ऋग्वे० १. ११६. २२. । इति । इतीत्यं सुमतिं सुष्टुतिं च्यवाना गच्छंतौ भुरणू सर्वत्र गंतारी यज्ञस्य भर्तारी वा भवतं ॥

यद्रो॒दसी॒ प्र॒दिवो॒ अस्ति॒ भूमा॒ हे॒ळो दे॒वाना॑मु॒त म॒र्त्य॒चा ।

तदा॑दि॒त्या व॒सवो॒ रु॒द्रिया॑सो र॒क्षो॒युजे॒ तपु॑र॒घं द॒धात ॥ ८ ॥

यत् । रो॒दसी॒ इति । प्र॒ऽदिवः । अस्ति॑ । भू॒मं । हे॒ळः । दे॒वानां॑ । उ॒त । म॒र्त्य॒ऽचा ।

तत् । आ॒दि॒त्याः । व॒सवः । रु॒द्रिया॑सः । र॒क्षः॒ऽयुजे॑ । तपुः । अ॒घं । द॒धात ॥ ८ ॥

रोदसी हे व्यावापृथिवी हे आदित्या हे वसवो रुद्रियासो हे रुद्रपुत्रा मरुतो मर्त्यचा मर्त्येष्वश्विनोः परिचारकेषु देवानां यज्ञेळः क्रोधो भूम महानस्ति तदेळस्तपुसापकं रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय रक्षसां स्वामिने प्रेरकाय वाधमाहंतु दधात । कुरुत । अथवा रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय यज्वनेऽधमाहंतु कुरुत ॥

य ई॒ राजा॑नावृ॒तुथा॒ वि॒दध॑द्र॒जसो॒ मि॒त्रो वरु॑णश्चि॒कैतत् ।

गं॒भी॒राय॒ रक्ष॑से हे॒तिम॑स्य द्रो॒घाय॒ चि॒द्वच॑स॒ आ॒न॒वाय ॥ ९ ॥

यः । ई॒ । राजा॑नौ । ऋ॒तु॒ऽथा । वि॒ऽदध॑त् । र॒जसः॑ । मि॒त्रः । वरु॑णः । चि॒कैतत् ।

गं॒भी॒राय॑ । रक्ष॑से । हे॒तिं । अ॒स्य॒ । द्रो॒घाय॑ । चि॒त् । वच॑से । आ॒न॒वाय ॥ ९ ॥

यो नरो रजसः समस्तस्य लोकस्य । लोका रजांस्युच्यंत इति यास्केनोक्तत्वात् । राजानावीमेतावश्विनावृ-
तुथा काले काले विदधत् परिचरति तं मित्रो वरुणश्च चिकेतत् । जानीयात् । मित्रवरुणप्रभृतयो देवा एनं
विदुरित्यर्थः । किंचायं परिचारको गंभीराय महाबलाय रक्षसे राक्षसाय हेति घातकमायुधमस्य । अस्यति ।
चिपति ॥ प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषेण व्यत्ययः ॥ द्रोघायाभिद्रोहात्तत्कायानवाय मनुष्यसंबन्धिने वचसे चित्
वचनायैव हेतिमस्यति । मनुष्याणामभिद्रोहायैवमास्तेदतीति ॥

अ॒न्तरै॑श्च॒क्रैस्त॑नयाय व॒र्ति॒द्यु॒मता॒ या॒तं नृ॒वता॒ रथे॑न ।

स॒नु॒न्येन॒ त्यज॑सा॒ म॒र्त्यस्य॒ व॒नु॒ष्य॒ताम॑पि शी॒र्षा व॑वृ॒क्तं ॥ १० ॥

अ॒न्तरैः॑ । च॒क्रैः । त॑नयाय । व॒र्तिः । द्यु॒ऽमता॑ । आ । या॒तं । नृ॒ऽवता॑ । रथे॑न ।

स॒नु॒न्येन॑ । त्यज॑सा । म॒र्त्यस्य॑ । व॒नु॒ष्य॒तां । अपि॑ । शी॒र्षा । व॑वृ॒क्तं ॥ १० ॥

हे अश्विनावंतरेऽनिच्छेद्यैर्युक्तेन युमता दीप्तिमता नृवता नैवा सारथिना युक्तेन । यद्वा । अश्वयुक्तेन ।
पतंगा नर इत्यश्वनामसु पाठात् । रथेन वर्तिरस्माकं गृहं तनयाय तनयं दातुमा यातं । अपि च सनुन्येन
तिरोहितेन त्यजसा क्रोधेन । हृषिस्त्यज इति क्रोधनामसु पाठात् । मर्त्यस्य मनुष्यस्य वनुष्यतां बाधमानानां ।
वनुष्यतिहेतिकर्मेति यास्केनोक्तत्वात् । शीर्षा शिरांस्यपि ववृक्तं । प्रवृक्तं ॥

आ परमाभिरुत मध्यमाभिर्नियुद्धिर्यातमवमाभिर्वाक् ।

दृहस्य चित्रोमतो वि व्रजस्य दुरो वर्त गृणते चिचराती ॥११॥

आ । परमाभिः । उत । मध्यमाभिः । नियुत् ऽभिः । यातं । अवमाभिः । अर्वाक् ।

दृहस्य । चित् । गो ऽमतः । वि । व्रजस्य । दुरः । वर्त । गृणते । चिचराती इति
चिचराती ॥११॥

हे अश्विनी परमाभिरुत्कृष्टाभिरुतापि च मध्यमाभिरनुत्कृष्टाभिरवमाभिर्निकृष्टाभिश्च नियुद्धिर्वहिरर्वा-
गस्तदभिमुखमा यातं । दृहस्य चिदृह्यापिधानस्यापि गोमतो गोयुक्तस्य व्रजस्य गोष्ठस्य दुरो द्वाराणि वि
वर्त । विवृणुतं । किंच गृणते सुवते मह्यं चिचराती विचिचराती भवतं ॥ ॥२॥

ऊ त्वेत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं । अत्रेयमनुक्रमणिका । ऊ त्विकपदांतं त्रिष्टुभमिति । आ वां
मुम् इत्येकादशैकपदा चिष्टुप शिष्टास्त्रिष्टुभः । आश्विनं त्वित्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्याश्विनी देवता ॥ प्रातरनु-
वाकाश्विनश्चतुर्थोऽस्त्रिष्टुभे छंदसि विनियोगः ॥

ऊत्या वल्गू पुरुहूताद्य दूतो न स्तोमोऽविदन्मस्वान् ।

आ यो अर्वाङ्गासत्या ववर्त प्रेष्टा ह्यसंथो अस्य मन्मन् ॥१॥

ऊ । त्या । वल्गू इति । पुरुऽहूता । अद्य । दूतः । न । स्तोमः । अविदत् । नमस्वान् ।

आ । यः । अर्वाक् । नासत्या । ववर्त । प्रेष्टा । हि । असंथः । अस्य । मन्मन् ॥१॥

ऊ ऊच स्थिती वल्गू रुचिरी पुरुहूता बज्रभिराहूतो त्या तावश्विनौ नमस्ताम्हविषा युक्तः । नम आयु-
रित्यन्नगमसु पाठात् । स्तोमः पंचदशादिः स्तोमोऽद्य दूतो न प्रेरितो दूत इवाविदत् । विदत् । यः स्तोमो
ऽर्वागस्तदभिमुखं नासत्याश्विनावा ववर्त आवर्तयत् । हे अश्विनी युवामस्य स्तोतुर्मन्त्रं स्तोत्रे प्रेष्टा हि प्रिय-
तमी ह्यसंथः । भवथः ॥

अरं मे गंतं हवनायास्मै गृणाना यथा पिबाथो अंधः ।

परि ह त्यद्वर्तिर्यथो रिषो न यत्परो नांतरस्तुतुर्यात् ॥२॥

अरं । मे । गंतं । हवनाय । अस्मै । गृणाना । यथा । पिबाथः । अंधः ।

परि । ह । त्यत् । वर्तिः । याथः । रिषः । न । यत् । परः । न । अंतरः । तुतुर्यात् ॥२॥

हे अश्विनी युवां मे मदीयायास्त्री हवनायाह्वानायारं पर्याप्तं गंतं । गच्छतं । गृणाना सूयमानाबंधः
स्तोमं यथा पिबाथः पिबतं । रिषो हिंसकस्य शत्रोस्त्यद्वर्तिस्तद्वृहं परि याथः परितो याथः यद्वर्तिः परो
विप्रकृष्टो न तुतुर्यात् न हिंस्यात् । अंतरः संनिहृष्टोऽपि न तुतुर्यात् । यद्वा । त्यद्वर्तिस्तदस्मदीयं गृहं रिषो
हिंसकात्परि याथः । त्यद्वर्तिः परो विप्रकृष्टोऽंतरः संनिहृष्टोऽपि न तुतुर्यात् । अयं भावः । यथास्मदीयं गृहं
दूरस्थः संनिहृष्टोऽपि न हिंस्यात्तथा रक्षां ऊच्य इति ॥

अकारि वामंधसो वरीमन्स्तारि बर्हिः सुप्रायणतमं ।

उत्तानहस्तो युवयुर्ववन्दा वां नक्षतो अद्रय आजन् ॥३॥

अकारि । वां । अंधसः । वरीमन् । अस्तारि । बर्हिः । सुप्रऽअयनतमं ।

उत्तानऽहस्तः । युवयुः । ववन्द् । आ । वां । नक्षतः । अद्रयः । आजन् ॥३॥

वां युवयोरर्थेऽधसः सोमस्य वरीमन् विस्तृतेऽभिषवादैौ यत्कृत्यमस्ति तदकारि । कृतं । सुप्रायणतमं मृदुतमं बहिरस्सारि । स्त्रीर्णं । उत्तानहसः कृताञ्जलिर्युवयुर्युवां कामयमानो होता षवद् । स्त्रीति । वां युवां नयंतो व्यामुवंतः ॥ तृष पृष नच गताविति धातुः ॥ अद्रयो यावाण आंजन् । सोमरसमा समंताद्वाक्तीकृतवंतः ॥

ऊर्ध्वो वामग्निरेध्वरेष्वस्थात्प्र रातिरेति जूर्णिनीं घृताचीं ।

प्र होता गूर्तमना उराणोऽयुक्त यो नासत्या हवीमन् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वां । अग्निः । अध्वरेषु । अस्थात् । प्र । रातिः । एति । जूर्णिनीं । घृताचीं ।

प्र । होता । गूर्तमनाः । उराणः । अयुक्त । यः । नासत्या । हवीमन् ॥ ४ ॥

अग्निर्वो युवयोर्यज्ञार्थमूर्ध्वोऽस्थात् । उदतिष्ठत् । अध्वरेषु यज्ञेषु प्रेति । समिध आहवनीयं गच्छति च । रातिर्धनं हविर्जूर्णिनी प्रगांमनी । जूर्णिर्जवतेर्वा । नि० ६. ४. । इति यास्केनोक्तत्वात् । घृताची धृतेनाक्ता । उपस्तीर्णाभिघारितेत्यर्थः । किंच होतौराण उच्च कुर्वाणः प्र गूर्तमनाः प्रकर्षणोयुक्तमना भवति यो होता नासत्याश्विनौ हवीमन्नाह्वाने स्तोत्रे वायुक्त योजयति ॥

अधि श्रिये दुहिता सूर्यस्य रथं तस्थौ पुरुभुजा शतोतिं ।

प्र मायाभिर्मायिना भूतमत्र नरा नृतू जनिमन्यज्ञियानां ॥ ५ ॥

अधि । श्रिये । दुहिता । सूर्यस्य । रथं । तस्थौ । पुरुभुजा । शतऽऊतिं ।

प्र । मायाभिः । मायिना । भूतं । अत्र । नरा । नृतू इति । जनिमन् । यज्ञियानां ॥ ५ ॥

पुरुभुजा हे पूर्णभुजी बह्वनां रथकौ वाय्विनी युवयोः शतोतिं बहुरक्षकं बह्वगमनं वा रथं सूर्यस्य दुहिता सूर्याः श्रिये श्रयितुमधि तस्थौ । अध्वतिष्ठत् । अपि च यज्ञियानां देवानामत्र जनिमन्नस्मिन् जन्मनि प्रादुर्भावे मायाभिः प्रज्ञानैः । शची मायेति प्रज्ञानामसु पाठात् । मायिनी प्रज्ञावन्ती नरा नेतारौ नृतू नृत्यन्ती भूतं । भवतं । यद्वा । हे मायिनी प्राज्ञौ नरी नेतारी नृतू नृत्यन्तावय्विनी यज्ञियानां देवानामत्र जनिमन् जन्मनि प्रादुर्भावे प्र भूतं प्राज्ञतममग्न्यादिकं देवं मायाभिः प्रज्ञानैः कौशलेर्वा जितवन्ती स्था इत्यर्थः । अयमर्थः प्रजापतिर्वै सोमाय राक्षे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्यां सावित्रीं । ऐ० ब्रा० ४. ७. । इत्यादिना स्पष्टीकृतः ॥ ॥ ३ ॥

युवं श्रीभिर्दर्शताभिराभिः शुभे पुष्टिमूहयुः सूर्यायाः ।

प्र वां वयो वपुषेऽनुं पप्रन्नक्षद्वाणी सुष्टुता धिष्ण्या वां ॥ ६ ॥

युवं । श्रीभिः । दर्शताभिः । आभिः । शुभे । पुष्टिं । ऊहयुः । सूर्यायाः ।

प्र । वां । वयः । वपुषे । अनुं । पप्रन् । नक्षत् । वाणीं । सुऽस्तुता । धिष्ण्या । वां ॥ ६ ॥

हे अश्विनी युवं युवां दर्शताभिर्दर्शनीयाभिराभिः श्रीमतां परिवृक्षमानाभिः श्रीभिर्बक्षीभिः कांतिभिर्वा सूर्याया युवयोः पत्न्याः शुभे शोभनार्थं पुष्टिं पूर्तिमूहयुः । प्रापयथः । किंच वां युवां वयोऽश्वा वपुषे शोभायै प्राशु पप्रन् । प्रकर्षणान्वपत् । अपि च हे धिष्ण्या सुत्यर्हावय्विनी वां युवां सुष्टुता वाष्पूषीणां सुतिर्नक्षत् । व्याप्नोति ॥

आ वां वयोऽश्वासो वहिष्ठा अभि प्रयो नासत्या वहंतु ।

प्र वां रथो मनोजवा असर्जीषः पृक्ष इविधो अनु पूर्वीः ॥ ७ ॥

आ । वां । वयः । अश्वासः । वहिष्ठाः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहंतु ।

प्र । वां । रथः । मनःऽजवाः । असर्जि । इषः । पृष्ठः । इषिधः । अनु । पूर्वीः ॥ ७ ॥

हे नासत्या वां युवां वयो गंतारो वहिष्ठा वोढुतमा अश्वासोऽश्वाः प्रयः सोमरूपमन्नमभ्या वहंतु । प्रापयंतु । वां युवयोर्मनोजवा मनोवेगो रथः पृष्ठः संपर्वणीया इषिध एषणीयाः पूर्वोर्बद्धीरिषोऽन्नानि सोमाननु प्रासर्जि । विच्छष्टः ॥

पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वतमसंक्रां ।

स्तुतंश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसांश्च ये वामनु रातिमग्मन् ॥ ८ ॥

पुरु । हि । वां । पुरुऽभुजा । देष्णं । धेनुं । नः । इषं । पिन्वतं । असंक्रां ।

स्तुतः । च । वां । माध्वी इति । सुऽस्तुतिः । च । रसाः । च । ये । वां । अनु । रातिं । अग्मन् ॥ ८ ॥

पुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बङ्गपालकौ वा वां युवयोर्देष्णं दातव्यं धनं पुरु बङ्ग हि भवति । अतः कारणान्नोऽस्मभ्यं धेनुं प्रीणयित्रीमसंक्रां मत्तोऽन्यवासंक्रमणीं । असंक्रामसंक्रमणीं । नि० ६. २९. । इति यास्केनोक्तत्वात् । इषमन्नं पिन्वतं । प्रयच्छतं । यद्वा । इषमेषणीयां धेनुमित्यन्वयः । किंच वां स्तुतः । स्तुवतीति स्तुतः स्तोतारः । संति । माध्वी मदयितारावश्विनौ सुष्टुतिः शोभना स्तुतिश्च स्तोतृषु भवति । रसाः सोमरसाश्च संति । ये रसा वां युवयो रातिं दानमनूहिष्ठाग्मन् देवयजनं प्राप्ताः । अयं भावः । सुष्टुतिं श्रुत्वा देवयजनं प्राप्तान् सोम-
रसान् पीत्वा स्तोतृभ्यः कामान्प्रयच्छतमिति शेषः ॥

उत मे ऋजे पुरयस्य रध्वी सुमीळे शतं पेरुके च पक्का ।

शांडो दाद्विरणिनः स्मदिष्टीन्दशं वशासो अभिषाचं ऋष्वान् ॥ ९ ॥

उत । मे । ऋजे इति । पुरयस्य । रध्वी इति । सुऽमीळे । शतं । पेरुके । च । पक्का ।

शांडः । दात् । हिरणिनः । स्मत्ऽदिष्टीन् । दशं । वशासः । अभिऽसाचः । ऋष्वान् ॥ ९ ॥

उतापि च पुरयस्य पुरयनामकस्य स्वभूते ऋजे ऋजुगमने रध्वी क्षिप्रगामिन्यौ वडवे मेऽश्विनोः स्तुतिं कुर्वतो ममाभूतां । सुमीळे राक्षि विद्यमानाः संतः शतं गावो ममाभूवन् । पेरुके राक्षि विद्यमानानि पक्का पक्कान्वहानि ममासन् । शांडश्च राजा हिरणिनो हिरण्यवतः स्मदिष्टीन् प्रशस्तदर्शनान्नपानश्रान्वा दश दशसंख्याकान्वशासोऽनुगुणानभिषाचः शत्रूणामभिभावुकानृष्वान्दर्शनीयान्पुरुषानश्विनोः स्तोतृभ्यो दात् । ददातु ॥

सं वां शता नासत्या सहस्राश्वानां पुरुपंथां गिरे दात् ।

भरद्वाजाय वीर नू गिरे दाद्विता रक्षांसि पुरुदंससा स्युः ॥ १० ॥

सं । वां । शता । नासत्या । सहस्रा । अश्वानां । पुरुऽपंथाः । गिरे । दात् ।

भरत्ऽवाजाय । वीर । नू । गिरे । दात् । हता । रक्षांसि । पुरुऽदंससा । स्युरिति स्युः ॥ १० ॥

नासत्या हे अश्विनी वां युवयोर्गिरे । गृणातीति गीः स्तोता । तस्मा अश्वानां शता शतानि सहस्रा सहस्राणि पुरुपंथाः पुरुपंथा नाम राजा सं दात् । संददाति । वीर हे वीरावश्विनी ॥ द्विवचनस्य जुक् ॥ गिरे युवयोः स्तोत्रे भरद्वाजाय मह्यमपि नु क्षिप्रं दात् । ददातु । किंच हे पुरुदंससा बङ्गकर्माणावश्विनौ युवयोर्गुणहाद्रक्षांसि हता हतानि स्युः ॥

आ वां सुम्ने वरिमन्सूरिभिः षां ॥११॥

आ । वां । सुम्ने । वरिमन् । सूरिऽभिः । स्यां ॥११॥

हे अश्विनी वरिमन्विस्नुते सुम्ने वां युवाभ्यां दत्ते सुखावहे धने । अस्त्रां सुम्नमिति सुखनामसु पाठात् । सूरिभिर्विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सहा समन्तात्स्यां । भवेयं ॥ ॥४॥

उदु अत्रिय इति षड्वचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैद्युभमुषोदेवताकं । अनुक्रम्यते च । उदु अत्रिय षड्वचसं स्मिति ॥ प्रातरनुवाक उषस्त्रे कर्तौ वैद्युभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । सूच्यते हि । उदु अत्रिय इति सूक्ते । आ० ४. १४. इति ॥

उदु अत्रिय उषसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो रुशंतः ।

कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी ॥१॥

उत् । ऊं इति । अत्रिये । उषसः । रोचमानाः । अस्थुः । अपां । न । ऊर्मयः । रुशंतः ।

कृणोति । विश्वा । सुऽपथा । सुऽगानि । अभूत् । ऊं इति । वस्वी । दक्षिणा । मघोनी ॥१॥

रोचमाना दीप्यमाना रुशंतः सुक्लवर्णाः । रुशदिति वर्णनाम । नि० २. २०. इति यास्कः । उषसः अत्रिये जगतः शोभायै जगद्वाप्तुं वापामूर्मयो न उदकसंबन्धिनस्तरंगा इवोदस्यः । उत्तिष्ठति । अनंतरमेकवस्त्रिजमः । उषा विश्वा विश्वानि स्थानानि सुपथा सुमार्गाणि सुगानि सुत्वेन गम्यानि ह्रणोति । करोति । अपि च मघोनी धनवत्युषा वस्वी प्रशस्ता दक्षिणा समर्धयित्री चाभूत् ॥

भद्रा ददृक्ष उर्विया वि भास्युते शोचिर्भानवो ह्यमपमन् ।

आविर्वक्षः कृणुषे शुभमानोषो देवि रोचमाना महोभिः ॥२॥

भद्रा । ददृक्षे । उर्विया । वि । भासि । उत् । ते । शोचिः । भानवः । ह्यां । अपमन् ।

आविः । वक्षः । कृणुषे । शुभमाना । उषः । देवि । रोचमाना । महःऽभिः ॥२॥

हे उषो देवि भद्रा कक्षाणी ददृक्षे । वृक्षसे । उर्विया विस्तीर्णा च वि भासि । ते तव शोचिः शोचिषः ॥ जसो लुक् ॥ दीप्यमाना भानवो रश्मयो यामंतरिचमुदपमन् । उत्पतन्ति । किंच हे उषो देवि महोभिस्त्रिजोभिः शुभमाना शोभमाना रोचमाना दीप्यमाना वक्षस्वदीयं रूपमाविष्कृणुषे । प्रकटीकरोषि ॥

वहति सीमरुणासो रुशंतो गावः सुभगामुर्विया प्रथानां ।

अपेजते शूरो अस्तैव शबून्बाधते तमो अजिरो न वोळ्हा ॥३॥

वहति । सीं । अरुणासः । रुशंतः । गावः । सुऽभगां । उर्विया । प्रथानां ।

अपं । ईजते । शूरः । अस्ताऽइव । शबून् । बाधते । तमः । अजिरः । न । वोळ्हा ॥३॥

अरुणासो लोहितवर्णा रुशंतो दीप्यमाना गावो रश्मयः । किरणा गाव इति रश्मिनामसु पाठात् । सुभगामुर्वियोर्वी विस्तीर्णा प्रथानां प्रथमानां सीमेनामुषोदेवतां वहति । सेयमुषोदेवता शूरोऽस्तेव शीरः शिरेष्व शबून् तमोऽपेजते । अपगमयति । वोळ्हा सेनाया अजिरो न क्षिप्रगामी शबून्वया बाधते तथा तमांसि बाधते च ॥

सुगोत ते सुपथा पर्वतेष्ववाते अपस्तरसि स्वभानो ।

सा न आ वह पृथुयामन् ऋष्वे रयिं दिवो दुहितरिष्यथ्ये ॥४॥

सुऽगा । उत । ते । सुऽपथा । पर्वतेषु । अवाते । अपः । तरसि । स्वभानो इति स्वभानो ।

सा । नः । आ । वह । पृथुऽयामन् । ऋष्वे । रयिं । दिवः । दुहितः । इष्यथ्ये ॥४॥

हे उषो देवि पर्वतेषूत दुर्गेष्वप्यवाते गमनसाधनरहिते देशे सुपथा सुपथानि मार्गाणि सुगा सुगानि सुखिन गम्यानि ते तव भवन्ति । स्वभानो हे स्वप्रकाशोऽपोऽन्तरिक्षमाकाशं । आप इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । सामुद्रिकीरपो वा तरसि । पृथुयामन् पृथुरथ ऋष्वे दर्शनीये दिवो दुहितरन्तरिक्षसुते हे उषो देवि सा त्वमिष्यथा एषणीयं रयिं धनं नोऽस्मभ्यमा वह ॥

सा वह योषभिरवातोषो वरं वहसि जोषमनु ।

त्वं दिवो दुहितर्या ह देवी पूर्वहूतौ मंहना दर्शता भूः ॥५॥

सा । आ । वह । या । उषऽभिः । अवाता । उषः । वरं । वहसि । जोषं । अनु ।

त्वं । दिवः । दुहितः । या । ह । देवी । पूर्वऽहूतौ । मंहना । दर्शता । भूः ॥५॥

हे उषः सा त्वं वरं धनं मह्यमा वह । या त्वमवाताप्रतिगता जोषं प्रीतिमनुषभिरनुदुस्त्रिरश्वैर्वा सौगृभ्यो वरं वहसि । किंच हे दिवो दुहितरन्तरिक्षसुते या त्वं देवी द्योतमाना पूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने प्रातरनुवाके मंहना पूजनीया भवसि सा त्वं दर्शता दर्शनीया भूरिति योजना । या दर्शता भूरित्यन्वये यद्वृत्तेन सामानाधिकरण्यात् भूरित्यस्य निष्पातो न स्यात् ॥

उत्ते वर्यश्चिद्वसतेरपमन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।

अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥६॥

उत् । ते । वर्यः । चित् । वसतेः । अपमन् । नरः । च । ये । पितुऽभाजः । विऽउष्टौ ।

अमा । सते । वहसि । भूरि । वामं । उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥६॥

हे उषो देवि ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चित्पचिणोऽपि वसतेर्निवासस्थानादुदपन्न । उत्पतन्ति । ये पितुभाजो हविषां संभक्तारोऽन्नस्योपार्जका वा । पितुरित्यन्ननामसु पाठात् । नरः तेऽपि द्योत्यतन्ति । किंच हे उषो देवि त्वममा समीपे सते वर्तमानाय दाशुषे हविषां प्रदात्रि मर्त्याय भूरि प्रभूतं वामं धनं वहसि ॥ ५॥

एषा खेति षड्रुचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं वैष्टुभं । अनुक्रम्यते च । एषा खेति । उषस्यं त्विति पूर्वसूक्त उक्तत्वादिदमप्युषोदेवताकं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्मशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

एषा स्या नो दुहिता दिवोजाः क्षितीरुच्छंती मानुषीरजीगः ।

या भानुना रुशता राम्यास्वज्ञायि तिरस्तमंसश्चिदकून् ॥९॥

एषा । स्या । नः । दुहिता । दिवऽजाः । क्षितीः । उच्छंती । मानुषीः । अजीगरिति ।

या । भानुना । रुशता । राम्यासु । अज्ञायि । तिरः । तमंसः । चित् । अकून् ॥९॥

एषा स्या सा दिवोजा दिवो जाता अत एव दुहिता दिवः पुत्र्युषा नोऽस्मादर्थमुच्छंती तमांसि वर्जयन्ती

चित्तीः प्रजा मानुषीरजीगः । उन्निरति । जीगर्तिर्गिरतिकर्मा वा । नि० ६. ८. । इति यास्कः । प्रकाशयतीति यावत् । या वृशता दीपमानेन मानुषा युक्ता रास्यासु यास्यासु रात्रिषु ॥ रेफ्यकारयोर्बल्ययः ॥ अक्षुत्तष-
वादिर्जांसि तमसश्चित् तमांसि च तिरस्तिरस्कुर्वत्यच्चापि दृश्यते ॥

वि तद्ययुररुणयुग्मिभरश्चैश्चिं भांत्युषसश्चंद्ररथाः ।

अग्रं यज्ञस्य बृहतो नयंतीर्वि ता बाधंते तम ऊर्म्यायाः ॥२॥

वि । तत् । ययुः । अरुणयुक्ऽभिः । अश्चैः । चिं । भांति । उषसः । चंद्रऽरथाः ।

अग्रं । यज्ञस्य । बृहतः । नयंतीः । वि । ताः । बाधंते । तमः । ऊर्म्यायाः ॥२॥

चंद्ररथाः कांतिरथाः । चंद्रश्चंदतेः कांतिकर्मणः । नि० ११. ५. । इति यास्कः । ता उषसस्तदागीं प्रातः-
कास्ते बृहतो वृंहणशीलस्य यज्ञस्यायं मुखं नयंतीः संपादयंत्योऽरुणयुग्मिभरश्चैश्चिं ययुः । विस्तीर्णं
यांति । चिं यथा भवति तथा भांति च । ऊर्म्याया रात्रेः । अक्षुत्तयेति रात्रिनामसु पाठात् । तमो वि
बाधंते । सम्यगपनयंति च ॥

श्रवो वाजमिषमूर्जं वहंतीर्नि दाशुषं उषसो मर्त्याय ।

मघोनीवीरवत्पत्यमाना श्रवो धात विधत्ते रत्नमद्य ॥३॥

श्रवः । वाजं । इषं । ऊर्जं । वहंतीः । नि । दाशुषे । उषसः । मर्त्याय ।

मघोनीः । वीरऽवत् । पत्यमानाः । श्रवः । धातु । विधत्ते । रत्नं । अद्य ॥३॥

हे उषसो दाशुषे हविषां दात्रे मर्त्याय श्रवः कीर्तिं वाजं बलमिषममूर्जं रसं च वहंतीर्वहंत्यो यूयं मघो-
नीर्धनवत्यः पत्यमाना गच्छंत्योऽद्य विधत्ते परिचरते मद्यं वीरवत्पुत्रीचादिसहितमवोऽन्नं । सिगमव इत्यन्न-
नामसु पाठात् । रत्नं धनं च । श्रावं रत्नमिति धननामसु पाठात् । नि धातु । नितरां धत्त ॥

इदा हि वो विधत्ते रत्नमस्तीदा वीराय दाशुषं उषासः ।

इदा विप्राय जरते यदुक्था नि ष्मावते वहथा पुरा चित् ॥४॥

इदा । हि । वः । विधत्ते । रत्नं । अस्ति । इदा । वीराय । दाशुषे । उषसः ।

इदा । विप्राय । जरते । यत् । उक्था । नि । ष्मा । माऽवते । वहथ । पुरा । चित् ॥४॥

हे उषस इदा हीदानीमेव वो युष्माकं विधत्ते परिचरते दातुं रत्नं धनमस्ति । इदा हीदानीमेव वीराय
प्रेरयिषे हविषां दाशुषे यजमानाय दातुं वो रत्नमस्ति । इदा हीदानीमेव विप्राय प्राज्ञाय जरते सुवते दातुं
वो रत्नमस्ति । यद्यस्मिन्विप्र उक्थोक्थनामकानि स्तोत्राणि विद्यंते मावते मत्सदृशाय यजमानाय तद्रत्नं नि
वहथ । पुरा चित् पुरापि रत्नं मद्यं दत्तं ॥

इदा हि त उषो अद्रिसानो गोत्रा गवामंगिरसो गृणंति ।

व्यर्केण विभिदुर्ब्रह्मणा च सत्या नृणामभवहेवहूतिः ॥५॥

इदा । हि । ते । उषः । अद्रिसानो इत्यद्रिसानो । गोत्रा । गवां । अंगिरसः । गृणंति ।

वि । अर्केण । विभिदुः । ब्रह्मणा । च । सत्या । नृणां । अभवत् । देवऽहूतिः ॥५॥

हे उवोऽद्विसासो आदृतसानो ते तव प्रसादादिदा हि सद्य एव गवां गोषा संधानंगिरसो गृणन्ति । उत्सृजन्ति । तथा च निगमांतरं । गवां गोषमुदकस्यो यदंगिरः । अश्वि० २. २३. १८. इति । अर्केणार्धनीचेन ब्रह्मणा स्तोत्रेण वि विभिदुः । तमांसि विदारयन्ति च । गृणां नेतृणां तेषामंगिरसां देवहृतिर्देवविषया स्तुतिः सत्या सत्यफलाभवत् ॥

उच्छा दिवो दुहितः प्रत्नवन्नो भरद्वाजवद्विधते मघोनि ।

सुवीरं रयिं गृणते रिरीत्युर्गुगायमधि धेहि श्रवो नः ॥ ६ ॥

उच्छ । दिवः । दुहितरिति । प्रत्नऽवत् । नः । भरद्वाजऽवत् । विधते । मघोनि ।

सुऽवीरं । रयिं । गृणते । रिरीहि । उरुऽगायं । अधि । धेहि । श्रवः । नः ॥ ६ ॥

हे दिवो दुहितृषः प्रत्नवत्पुरातनेभ्य इव नोऽस्मादर्थमुच्छ । तमांसि वर्जय । हे मघोनि भरद्वाजवद्विधते परिचरते । भरद्वाजवदिति वषणादन्योऽप्यस्ति भरद्वाजः । तथा च ब्राह्मणं । प्राणो वै भरद्वाजवदिति । गृणते स्तुतिं कुर्वते मह्यं सुवीरं कक्षाणपुत्रपौत्रादियुक्तं रयिं धनं रिरीहि । देहि । किंच नोऽस्मभ्यमुदगावं बह्मभिर्गातव्यं श्रवोऽन्नमधि धेहि । अधिकं प्रयच्छ ॥ ६ ॥

वपुर्नु तदित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्धं त्रैष्टुभं माहृतं । तथा चानुक्रम्यते । वपुर्वैकादश माहृतमिति ॥ ब्यूद्धे दशरात्रे षष्ठेऽह्न्याभिमाहृत इदं सूक्तं माहृतनिविज्ञानं । सूचितं च । हविष्पातं वपुर्नु तत् । आ० ८. ८. इति ॥ वैश्वदेवे पर्वणि माहृतसप्तकपालस्य प्र चिचमर्कमिति याज्या । प्र चिचमर्कं गृणते तुरायेति नवानुयाज्याः । आ० २. १६. इति ॥ एकादशने माहृते पशौ प्र चिचमर्कमित्येव याज्या । सूचितं च । प्र चिचमर्कं गृणते तुरायारा इवेदचरमा अहेव । आ० ३. ७. इति ॥

वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्तु समानं नाम धेनु पत्यमानं ।

मर्तेष्वन्यदोहसे पीपाय सकृच्छुक्रं दुदुहे पृश्निर्ऊधः ॥ १ ॥

वपुः । नु । तत् । चिकितुषे । चित् । अस्तु । समानं । नाम । धेनु । पत्यमानं ।

मर्तेषु । अन्यत् । दोहसे । पीपाय । सकृत् । शुक्रं । दुदुहे । पृश्निः । ऊधः ॥ १ ॥

तत्प्रसिद्धं समानमेकरूपं । मरुतः सर्वदा समानरूपाः । तथा च निगमांतरं । अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते । अश्वि० ५. ६०. ५. इति । नाम स्थिराणामपि नामकं धेनु प्रीणयितु पत्यमानं सर्वदा गच्छद्वपुर्मरुतां रूपं चिकितुषे विदुषे स्तोत्रे नु चिप्रमस्तु । प्रादुर्भवतु । चिदिति पूरकं । किंच तद्रूपं मर्तेषु मर्त्यलोकेऽन्यदोषधिवनस्पत्यादिकं दोहसे कामाद्दोग्धुं पीपाय । आप्याययति । किंच मरुतामेव निर्देशात्पृश्निरंतरिक्षं सङ्गतसंवत्सरस्य वर्षासु शुक्रं शुक्लवर्णमूध उदकं दुदुहे । चरति ॥

ये अग्रयो न शोभुचन्निधाना द्विर्यच्चिर्मरुतो वावृधंत ।

अरेणवो हिरण्ययास एषां साकं नृम्यैः पौंस्यैभिश्च भूवन् ॥ २ ॥

ये । अग्रयः । न । शोभुचन् । इधानाः । द्विः । यत् । चिः । मरुतः । ववृधंत ।

अरेणवः । हिरण्ययासः । एषां । साकं । नृम्यैः । पौंस्यैभिः । च । भूवन् ॥ २ ॥

ये मरुत इधाना अग्रयो न समिध्यमाना अग्रय इव शोभुचन् दीप्यन्ति । यद्ये मरुतो द्विर्दिगुषं चिस्त्रिगुषं च ववृधंत इच्छानुरूपं वर्धन्ते ॥ संहितायां दीर्घश्छांदसः ॥ एषां मरुतां रथा अरेणवो रेगुरहिता हिरण्य-

यासी हिरयमयासंकाराश्च भवन्ति । ते मरुतो नृन्मूर्धनिः पीप्सिभिर्बलैश्च साकं सार्धं भूयन् । प्रादुर्भवन्ति । तथा च निगमांतरं । ये पृषतीभिर्बलैश्चिभिः । ऋग्वे० १. ३७. २. इति ॥

रुद्रस्य ये मीळुषः संति पुत्रा यांस्यो नु दाधुविर्भरथ्यै ।

विदे हि माता महो मही वा सेत्पृश्निः सुभ्वेऽर्गर्भमाधात् ॥ ३ ॥

रुद्रस्य । ये । मीळुषः । संति । पुत्राः । यान् । चो इति । नु । दाधुविः । भरथ्यै ।

विदे । हि । माता । महः । मही । सा । सा । इत् । पृश्निः । सुऽभ्वे । गर्भे । आ । अधात् ॥ ३ ॥

मीळुषः सेतू रुद्रस्य पुत्रा ये मरुतः संति दाधुविर्धरिची पृश्निरंतरिचं यांस्यो नु यांस्य मरुतो नु भरथ्यै भर्तुं चमा भवति । विदे हि सर्वज्ञाता हि महो महतामेषां माता सा पृश्निर्मही महती । किंच सा पृश्निः सुभ्वे गृणां सम्यक् भवनाय गर्भमुदकमाधात् । आदधाति ॥

न य ईषंते जनुषोऽया न्वं॑तः संतोऽवद्यानि पुनानाः ।

निर्यदुहे शुचयोऽनु जोषमनु श्रिया तन्वमुक्षमाणाः ॥ ४ ॥

न । ये । ईषंते । जनुषः । अया । नु । अंतरिति । संतः । अवद्यानि । पुनानाः ।

निः । यत् । दुहे । शुचयः । अनु । जोषं । अनु । श्रिया । तन्व । उक्षमाणाः ॥ ४ ॥

ये प्रसिद्धा मरुतो जनुषो जनान् स्तोतृन्प्रत्ययाद्येन गमनसाधनेन नेषंते न गच्छन्ति । किं तेषां रक्षणीयत्वाभावाद्गमनाभावो नेत्याह । अतः संतः सर्वेषां हृदि वर्तमाना एवावद्यानि पापानि पुनानाः शोभयंतः । तथा च निगमांतरं । प्राणा वै मरुतः स्वापयः । ऐ० ब्रा० ३. १६. । इति । अतः सर्वप्राणिनां हृदि वर्तमानत्वात्तेषां गमनं नास्तीति । अध्यात्मं प्राणरूपेणावस्थानं दर्शितं भवति शीघ्रगामित्वं तु तेषामधिदेवतत्वेति द्रष्टव्यं । यद्यदा शुचयो दीप्यमाना मरुतो जोषमनु स्तोतृणां काममनु निर्दुहे नितरां दुर्हत्युदकं । तथा श्रिया दीप्यान्वगुगतास्तन्वमात्मीयं शरीरं प्रकाशयंत उद्यमाना भूमिं सिंचन्तो भवन्ति । यद्वा । तन्वं विस्तीर्णं यथा भवति तथोद्यमाना भूमिं सिंचन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥

मक्षू न येषु दोहसे चिद्या आ नाम धृष्णु मारुतं दधानाः ।

न ये स्तौना अयासो महा नू चित्सुदानुरवं यासदुयान् ॥ ५ ॥

मक्षू । न । येषु । दोहसे । चित् । अयाः । आ । नाम । धृष्णु । मारुतं । दधानाः ।

न । ये । स्तौनाः । अयासः । महा । नु । चित् । सुऽदानुः । अव । यासत् । उयान् ॥ ५ ॥

येषु प्रसिद्धेषु मरुत्सु धृष्णु धर्वकं मारुतं नाम मरुत्संज्ञकं शस्त्रमा दधाना उच्चारयंतोऽया उपगच्छंतः स्तोतारो मनु चित्रं दोहसे कामान्दोग्धुं चमा भवन्ति । नेति संप्रत्यर्थे । ये स्तौनाः स्तेनास्तिरोहिता वा स्तोतृधनानामपहतारोऽयासो गंतारो भवन्ति । महा महत्त्वेन युक्ताश्च भवन्ति उयांस्तान्कुडान् सुदानुः शोभनहविर्दानो यजमानोऽव यासत् । अवयजते । अपगतक्रोधान् करोति । नेति संप्रत्यर्थे ॥ ७ ॥

त इदुयाः शवंसा धृष्णुर्षेणा उभे युजंत रोदसी सुमेके ।

अध स्मैषु रोदसी स्वशोचिरामवत्सु तस्थौ न रोक्कः ॥ ६ ॥

ते । इत् । उ॒याः । श॒र्वसा । धृ॒ष्णुऽसै॒नाः । उ॒भे इति । यु॒जंत । रो॒दसी॒ इति । सु॒मेके॒
इति सु॒ऽमेके ।

अ॒ध । स्म । ए॒षु । रो॒दसी । स्वऽशो॒चिः । आ । अ॒म॒वत्ऽसु । त॒स्थी । न । रो॒कः ॥ ६ ॥

ते मह॒त उ॒याः श॒र्वसा ब॒लेन वेगेन यु॒क्ता धृ॒ष्णुषे॒णा ध॒र्षक॑से॒नाः सु॒मेके सु॒रूपे उ॒भे रो॒दसी॒ द्यावापृ॒थिवी॒
यु॒जंत । यो॒जय॑न्ति । वृ॒द्धा पृ॒थिवीं त॑र्पय॑न्तीत्यभिप्रायः । अ॒ध स्नापि॑ चैषु॒ येषु॒ मह॒त्सु रो॒दसी॒ ब॒द्रस्य॑ प॒त्नी
मा॒ध॒मिकी॑ वाक् स्वशो॒चिः स्व॒दीप्तिर्वर्त॑तेऽम॒वत्सु ब॒लव॑त्सु॒ तेषु॒ रो॒को दी॒प्तिर्वा॒धको॒ वा ना त॒स्थी । न तिष्ठ॑ति ।
न निःसर॑त्येवेत्यर्थः ॥

अ॒ने॒नो वो॑ म॒रुतो॒ यामो॑ अ॒स्त्वन॒श्वश्चि॒द्यम॒ज॒न्य॒रथीः ।

अ॒न॒व॒सो अ॒न॒भी॒शू र॒ज॒स्तू॒र्वि रो॒दसी॒ प॒थ्या॑ या॒ति सा॒धन् ॥ ७ ॥

अ॒ने॒नः । वः । म॒रुतः । या॒मः । अ॒स्तु । अ॒न॒श्वः । चि॒त् । यं । अ॒ज॒ति । अ॒रथीः ।

अ॒न॒व॒सः । अ॒न॒भी॒शुः । र॒जः॒ऽतूः । वि । रो॒दसी॒ इति । प॒थ्याः । या॒ति । सा॒धन् ॥ ७ ॥

हे म॒रुतो॒ वो यु॒ष्माकं॑ सं॒बंधी॑ यामो॒ रथो॒ऽनेनः॑ पा॒पर॒हितं॑ यथा भवति॒ तथा॒सु । प्रा॒दुर्भ॑वतु । किंच॒ यं
या॒म॒र॒थीः । र॒थिः सा॒रथिः । न र॒थि॒र॒रथीः । अ॒सा॒रथि॒रपि॑ सो॒ताज॑ति प्रेर॒यति॑ स र॒थोऽन॒श्वश्चि॒द्यम॒र॒
हि॒तोऽप्य॒न॒व॒सः प॒थ्य॒द॒न॒र॒हि॒तोऽन॒भी॒शुः पा॒श॒र॒हि॒तोऽपि॑ र॒ज॒स्तू॒र॒द॒क॒स्य प्रेर॑कः सा॒ध॒न् सो॒तृणां॑ का॒मान्
सा॒ध॒य॒न् रो॒दसी॒ द्यावापृ॒थिवी॒ प॒थ्याः प॒थोऽन्तरि॑च॒मार्गा॑न् वि या॒ति । वि॒विधं॑ गच्छ॑ति ॥

ना॒स्य॒ वर्ता॑ न त॒रु॒ता न्व॒स्ति म॒रुतो॒ यम॑व॒थ वा॒ज॒सा॒तौ ।

तो॒के वा॒ गो॒षु त॑न॒ये यम॑प्सु स व्र॒जं द॑र्ता॒ पा॒र्ये॑ अ॒ध द्योः ॥ ८ ॥

न । अ॒स्य॒ वर्ता॑ । न । त॒रु॒ता । नु । अ॒स्ति॒ म॒रुतः॑ । यं । अ॒व॒थ । वा॒ज॒ऽसा॒तौ ।

तो॒के । वा॒ । गो॒षु । त॑न॒ये । यं । अ॒प्ऽसु । सः । व्र॒जं । द॑र्ता॒ । पा॒र्ये॑ । अ॒ध । द्योः ॥ ८ ॥

हे म॒रुतो॒ वा॒ज॒सा॒तौ सं॒यामे॑ यम॒व॒थ र॒थ्य अ॒स्य ज॑न॒स्य वर्ता॑ प्रेर॒को ना॒स्ति । अ॒स्य त॒रु॒ता नु॑ हिं॒सिता॑
च ना॒स्ति । अ॒धापि॑ च तो॒के पु॒त्रे त॑न॒ये पौ॒त्रे ध॒ने वा॒ गो॒षु वा॒प्सु वा॒ नि॒मित्त॑भूतेषु यम॒व॒थ स पा॒र्ये सं॒यामे॑
बो॒र्दो॒प्ति॒स्यापि॑ वि॒जिगी॑षोर्वा श॒चोर्ब्र॑जं ग॒वां संघं॑ द॑र्ता दारयिता भवति ॥

प्र चि॒त्रम॒र्कं गृ॑ण॒ते तुरा॒य मा॒रु॒ताय॒ स्वत॑व॒से भ॒र॒ध्वं ।

ये स॒हांसि॒ स॒हसा॒ स॒ह॒न्ते रे॒ज॒न्ते अ॒ग्ने पृ॒थि॒वी म॒खेभ्यः ॥ ९ ॥

प्र । चि॒त्रं । अ॒र्कं । गृ॑ण॒ते । तुरा॒य । मा॒रु॒ताय॒ । स्वऽत॑व॒से । भ॒र॒ध्वं ।

ये । स॒हांसि॒ । स॒हसा॒ । स॒ह॒न्ते । रे॒ज॒न्ते । अ॒ग्ने । पृ॒थि॒वी । म॒खेभ्यः ॥ ९ ॥

हे अ॒ग्ने गृ॑ण॒ते शब्दं॑ कुर्व॒ति सू॒यमा॑नाय वा तुरा॒य त्व॒रिता॒य स्वत॑व॒से स्व॒भूत॑ब॒लाय॒ मा॒रु॒ताय॒ मह॑तां
ग॒णाय॑ चि॒त्रं दर्श॑नीयम॒र्कम॒ग्नं ह॒विः । स्व॒धा॒र्क इ॒त्य॒त्रना॑मसु पा॒ठात् । प्र भ॒र॒ध्वं । त्वत्स॒हाय॑भू॒ता अ॒स्त्विज॑स्त्वं च
सर्वे॑ यू॒यं प्र॑भ॒रत ॥ यथा॑ लो॒के ब॒हु॒ध्वेक॑कार्य॒केषु॒ मुख्य॑मेकं सं॒बोध्य॑ यू॒यमे॒वं कु॑र्व॒तेति॑ प्रा॒र्थ॒ना तद्द॒द्यापि॑
मुख्य॑मपिमेकमे॒व सं॒बोध्य॑ प्रभ॒र॒ध्वमि॒ति ब॒हु॒वच॑नप्रयोगः ॥ ये मह॑तः स॒हांसि॒ शत्रू॑णां ब॒लानि॑ स॒हसा॒ ब॒लेन॑
स॒ह॒न्ते अ॒भिभ॑वन्ति म॒खेभ्यो म॒ह॒नी॒थेभ्यो म॒ह॒ज्ञो भ॒यात्पृ॒थि॒वी रे॒ज॒ते । क॑प॒ते ॥ मा॒रु॒ताये॒ति त॒क्षित॑वृ॒त्ताव॑न्त॒भूता॑-

नामपि महतां बुद्ध्या प्रविभागात् य इति प्रत्यवमर्शः । यथा महामाधि । अथ शब्दानुशासनं । केषां शब्दानां । म० १. १. १. इति । यथा वा लोके । राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज इति ॥

त्विषीमंतो अध्वरस्येव दिद्युत्तृषुच्यवसो जुहोः३ नाम्नेः ।

अर्चय्यो धुनयो न वीरा भ्राजज्जन्मानो मरुतो अधृष्टाः ॥ १० ॥

त्विषिऽमंतः । अध्वरस्येव । दिद्युत् । तृषुऽच्यवसः । जुहूः । न । अग्नेः ।

अर्चय्यः । धुनयः । न । वीराः । भ्राजत्ऽजन्मानः । मरुतः । अधृष्टाः ॥ १० ॥

मरुतोऽध्वरस्येव यज्ञस्येव दिद्युत् ब्रूतमानास्तृषुच्यवसः क्षिप्रगमना अपेर्जुहो न रश्मय इव त्विषीमंतो दीप्तिमंतोऽर्चय्योऽर्चनीया धुनयो न सपत्न्याः कंपयंत इव वीराः शूरा भ्राजज्जन्मानो दीप्तिशरीरा अधृष्टाः परैरनभिभूताश्च भवन्ति ॥

तं वृधंतं मारुतं भ्राजदृष्टिं रुद्रस्य सूनुं हवसा विवासे ।

दिवः शर्धीय शुचयो मनीषा गिरयो नाप उया अस्यृधन् ॥ ११ ॥

तं । वृधंतं । मारुतं । भ्राजत्ऽदृष्टिं । रुद्रस्य । सूनुं । हवसा । आ । विवासे ।

दिवः । शर्धीय । शुचयः । मनीषाः । गिरयः । न । आपः । उयाः । अस्यृधन् ॥ ११ ॥

तं प्रसिद्धं वृधंतं वर्धमानं भ्राजदृष्टिं भ्राजमानदृष्टिं रुद्रस्य सूनुं पुत्रं मारुतं मरुत्तणं हवसा स्तोत्रेणा विवासे । परिचरामि । किंच दिवः स्तोतुः शुचयो निर्मला मनीषाः सुतय उया उग्रूणाः शर्धीय मारुताय बलाय । तृषः शर्ध इति बलनामसु पाठात् । आप आभुवन्तो गिरयो न मेघा इव । गिरिर्वज इति मेघनामसु पाठात् । अस्यृधन् । अस्यर्धत ॥ ॥ ८ ॥

विश्वेषां व इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे वैदुभं मित्रावरुणं । तथा चानुक्रम्यते । विश्वेषां मित्रावरुणमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ मित्रावरुणे पश्चात् यातं मित्रावरुणेति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । आ यातं मित्रावरुणा सुशस्था गो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं । आ० ३. ८. इति ॥ ब्रूहे दशरात्रे सप्तमेऽहनि प्रउगशस्त्रे प्र यदामिति मित्रावरुणस्तृतीयस्तृचः । सूचितं च । प्र यद्वा मित्रावरुणा सूर्ध्वमा गोमता नासत्या रथेन । आ० ८. ९. इति ॥

विश्वेषां वः सतां ज्येष्ठतमा गीर्भिर्मित्रावरुणा वावृधध्यै ।

सं या रश्मेव यमतुर्यमिष्टा द्वा जना असमा बाहुभिः स्वैः ॥ १ ॥

विश्वेषां । वः । सतां । ज्येष्ठऽतमा । गीःऽभिः । मित्रावरुणा । वावृधध्यै ।

सं । या । रश्माऽइव । यमतुः । यमिष्टा । द्वा । जनान् । असमा । बाहुऽभिः । स्वैः ॥ १ ॥

विश्वेषां सतां मध्ये ज्येष्ठतमा ज्येष्ठतमी मित्रावरुणी वो वां गीर्भिः स्तुतिभिर्वृधध्यै वर्धयितुं प्रवृत्तोऽस्मि । या यौ द्वा द्वौ सहितावसमा विषमौ । चिरञ्चिं हन्ति चतुरश्रिद्वयः । अन्वे १. १५२. २. इति निगमांतरिणा-साम्यं दर्शितं । यमिष्टा यन्तृतमी स्वीरात्मीयैर्बाहुभौ रश्मेव रश्मिनेवाश्वा जना सं यमतुः संयच्छतः । बाहु-भिरिति बह्वचनं पूजार्थं ॥

इयं मद्वां प्र स्तृणीते मनीषीषं प्रिया नमंसा बहिरच्छ ।

यंतं नो मित्रावरुणावधृष्टं हृदिर्यद्वा वरुथ्यं सुदानू ॥ २ ॥

इयं । मत् । वां । प्र । स्तृणीति । मनीषा । उप । प्रिया । नमसा । बर्हिः । अर्च्छ ।
यंतं । नः । मिचावरुणौ । अधृष्टं । छर्दिः । यत् । वां । वरूथ्यं । सुदानू इति सुदानू ॥ २ ॥

हे मिचावरुणौ वां युवां मत् ममेयं मनीषा स्तुतिः प्र स्तृणीति । प्रच्छादयति । प्रिया हे प्रियौ युवां नमसास्तेन हविषा सहोप गच्छति च । युवयोर्बर्हिर्यज्ञमच्छाभिगच्छति च । हे मिचावरुणौ नोऽक्षभ्यमधृष्ट-मनमिभूतं छर्दिर्गृहं यंतं । प्रयच्छतं । हे सुदानू शोभनदानी वां युवयोः संबंधि युवाभ्यां देयं यन्नृहं वरूथ्यं शीतघातातपानां वारयितुं भवति ॥

आ यातं मिचावरुणा सुशस्त्युप प्रिया नमसा हूयमाना ।
सं यावन्नःस्थो अपसेव जनाञ्छुधीयतश्चिद्यतथो महित्वा ॥ ३ ॥
आ । यातं । मिचावरुणा । सुशस्ति । उप । प्रिया । नमसा । हूयमाना ।
सं । यौ । अन्नःस्थः । अपसाऽइव । जनान् । शुधिऽयतः । चित् । यतथः । महिऽत्वा ॥ ३ ॥

हे मिचावरुणौ सुशस्ति शोभनशंसनं नमसास्तेन हविषा स्तोत्रेण वा हूयमाना स्तूयमानौ प्रिया विश्वस्य प्रियायुषा यातं । उपागच्छतं । यौ महित्वा महत्त्वेन युक्तौ युवां शुधीयतः शुधिमन्नं यशो वात्मान इच्छतो जनान् अन्नःस्थः कर्मण्यधिकृतः पुरुषः । अपोऽप्र इति कर्मणामसु पाठात् । अपसेव कर्मणेव सं यतथः संयच्छथः ॥

अश्वा न या वाजिना पूतबधू ऋता यद्रभमदितिभरधै ।
प्र या महि महांता जायमाना घोरा मर्तीय रिपवे नि दीधः ॥ ४ ॥
अश्वा । न । या । वाजिना । पूतबधू इति पूतऽबधू । ऋता । यत् । गर्भे । अदितिः । भरधै ।
प्र । या । महि । महांता । जायमाना । घोरा । मर्तीय । रिपवे । नि । दीधरिति दीधः ॥ ४ ॥

या यावश्चा नाश्वाविव वाजिना वाजिनौ बलिनौ पूतबधू पूतस्तोत्रापृता सखौ च । यत् यौ गर्भे गर्भमु-तावदितिर्देवी भरधै बभार । किंच या यौ जायमाना जायमानावेव महि महतो महांता महत्तरौ प्रभूतौ मिचावरुणौ मर्तीय मर्त्याय रिपवे हिंसकाय घोरा घोरो घातकौ नि दीधः निदधारादितिः स्त्रोदरे ॥

विश्वे यद्वा मंहना मंदमानाः क्षुचं देवासो अदधुः सजोषाः ।
परि यद्भूथो रोदसी चिदुर्वी संति स्पशे अदब्धासो अमूराः ॥ ५ ॥
विश्वे । यत् । वां । मंहना । मंदमानाः । क्षुचं । देवासः । अदधुः । सऽजोषाः ।
परि । यत् । भूथः । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । संति । स्पशः । अदब्धासः । अमूराः ॥ ५ ॥

विश्वे सर्वे देवासो देवाः सजोषाः परस्परं प्रीतियुक्ता यद्यौ वां युवां मंहना महत्त्वेन मंदमानाः क्षुवंतः च वनमदधुः धत्तवंतः । किंच यद्यौ युवामुर्वी विस्तीर्णे रोदसी यावापृथिव्यौ परि भूथः परिभवथः तयोर्बुधयोरदब्धासोऽहिंसिता अमूरा अमूढाः स्वशो रश्मयश्चरा वा संति ॥ ॥ ५ ॥

ता हि क्षुचं धारयेथे अनु द्यून्दृहेथे सानुमुपमादिव द्योः ।
नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान्धां धासिनायोः ॥ ६ ॥

ता । हि । क्षत्रं । धारयेथे इति । अन्तु । द्यून् । दृहेथे इति । सानुं । उपमात् ऽइव । द्योः ।
दृहः । नक्षत्रः । उत । विश्वऽदेवः । भूमिं । आ । अतान् । द्यां । धासिना । आयोः ॥ ६ ॥

ता तौ मित्रावरुणौ युवामनु द्यून् दिवसे दिवसे क्षत्रं बलं धारयेथे हि । द्योरंतरिक्षस्य सानुं समुच्छि-
तप्रदेशं मेघं सूर्यं वा दृहेथे । दृढीकृतं । उपमादिव । उपमीयते प्रक्षिप्यत इत्युपमात्स्वरूपा । सा यथा वत्सं
धारयति तद्वदित्यर्थः । दृहो युवाभ्यां दृढीकृतस्य मेघो नक्षत्रोऽंतरिक्षं व्याप्तवान् उतापि च विश्वदेवः सूर्यो
भूमिं द्यां दिवं चायोर्मनुष्यस्य । द्रुह्याव आयव इति मनुष्यनामसु पाठात् । धासिनाग्नेन हविषा । उत धासि-
रित्यन्ननामसु पाठात् । आप्यायितः सन् आतान् । आतनोति युवाभ्यां दृढीकृत एव ॥

ता विग्रं धैथे जठरं पृणध्या आ यत्सद्यः सभृतयः पृणन्ति ।
न मृष्यन्ते युवतयोऽवाता वि यत्पयो विश्वजिन्वा भरन्ते ॥ ७ ॥
ता । विग्रं । धैथे इति । जठरं । पृणध्या । आ । यत् । सद्यः । सऽभृतयः । पृणन्ति ।
न । मृष्यन्ते । युवतयः । अवाताः । वि । यत् । पयः । विश्वऽजिन्वा । भरन्ते ॥ ७ ॥

ता तौ मित्रावरुणौ युवां विग्रं प्राज्ञं यजमानं । विप्रो विग्र इति मेधाविनामसु पाठात् । धैथे धारयथो
जठरमुदरं पृणथे सोमेन पूरयितुं । यद्यदा सभृतयः सह भ्रियमाणा अत्विजः सद्य यज्ञसदनमा पृणन्ति
आपूरयन्ति । विश्वजिन्वा हे विश्वजिन्वानी यद्यदा पयो जलं भवज्ञां प्रह्रितं तदा युवतयो नद्यो दिशो वा
न मृष्यन्ते । रजसा नाभिभूयन्ते । अवाता अमुष्काश्च वि भरन्ते । विभूतिं धारयन्ति ॥

ता जिह्या सद्मेदं सुमेधा आ यद्वा सत्यो अरतिर्च्यते भूत् ।
तद्वा महित्वं घृतान्नावस्तु युवं दाशुषे वि चयिष्टमंहः ॥ ८ ॥
ता । जिह्या । सद् । आ । इदं । सुऽमेधाः । आ । यत् । वां । सत्यः । अरतिः । च्यते । भूत् ।
तत् । वां । महिऽत्वं । घृतऽअन्नौ । अस्तु । युवं । दाशुषे । वि । चयिष्टं । अंहः ॥ ८ ॥

ता तौ मित्रावरुणौ युवां सुमेधाः प्राज्ञो जिह्या वाचा सदं सर्वदेदं जलमा याचते । आ इत्युपसर्गदर्श-
नाद्योग्यक्रियायाहारावाचत इत्याध्याह्रियते । पूर्वस्यामृषि जलस्य प्रकृतत्वात् बुद्धौ विपरिवर्तमानं जल-
मिदं शब्देन परामृश्यते । यद्यदा वां युवयोररतिरभिगता ऋते यज्ञे सत्यो मायारहित आ भूत् आभवति हे
घृतान्ना तन्महित्वमपेक्षितप्रदातृत्वलक्षणं वां युवयोरस्तु । किंच युवं युवां दाशुषे दाशुषो यजमानस्य ॥
वक्ष्यर्थे चतुर्थो ॥ अंहः पापं वि चयिष्टं । विनाशयतमित्यर्थः ॥

प्र यद्वा मित्रावरुणा स्मूर्धन्प्रिया धाम युवधिता मिनन्ति ।
न ये देवास ओहसा न मर्ता अयज्ञसाचो अण्यो न पुत्राः ॥ ९ ॥
प्र । यत् । वां । मित्रावरुणा । स्मूर्धन् । प्रिया । धाम । युवऽधिता । मिनन्ति ।
न । ये । देवासः । ओहसा । न । मर्ताः । अयज्ञऽसाचः । अण्यः । न । पुत्राः ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवयोः प्रिया प्रियाणि धाम धामानि कर्माणि युवधिता युवाभ्यां विहितानि
यद्येयजन्तो जनाः स्मूर्धन् स्मर्धमानाः प्र मिनन्ति हिंसन्ति । ये च देवासो देवा ओहसा वहनसाधनेन सोचिण
न युज्यन्ते । मर्ता मनुष्याओहसा न युज्यन्ते । ये चाप्यः । अपः कर्म । तद्वतोऽयज्ञसाचो न यज्ञयुक्ताः ।

वृथाकर्मणि कुर्वन्त इत्यर्थः । ये च न पुत्राः । पृणन्तीति पुत्राः । न पुत्रा अपृणन्त इत्यर्थः । तान् सर्वान्नि चयिष्टमित्यनुषज्यते ॥

वि यद्वाचं कीस्तासो भरन्ते शंसन्ति के चिन्निविदो मन्तानाः ।

आवां ब्रवाम सत्यान्युक्था नकिर्देवेभिर्यतथो महित्वा ॥ १० ॥

वि । यत् । वाचं । कीस्तासः । भरन्ते । शंसन्ति । के । चित् । निऽविदः । मन्तानाः ।

आत् । वां । ब्रवाम । सत्यानि । उक्था । नकिः । देवेभिः । यतथः । महिऽत्वा ॥ १० ॥

यद्यदा कीस्तासो मेधाविन उन्नातारः । उशिजः कीस्तास इति मेधाविनामसु पाठात् । वाचं स्तुतिं वि भरन्ते पृथक् उच्चारयन्ति तदा के चिद्वक्त्रा मनाना अन्यादीन् सुवन्तो निविदः शंसन्ति । आत्तथा सति वां युवाभ्यां सत्यान्युक्थानि स्तोत्राणि वयं ब्रवाम । महित्वा महत्त्वेन देवेभिरन्येर्देवैः सह नकिर्यतथः । न गच्छथः ॥

अवोरित्था वां छर्दिषो अभिष्टौ युवोर्मिचावरुणावस्कृधोयु ।

अनु यद्गावः स्फुरानृजिप्यं धृष्णं यद्रणे वृषणं युनजन् ॥ ११ ॥

अवोः । इत्था । वां । छर्दिषः । अभिष्टौ । युवोः । मिचावरुणौ । अस्कृधोयु ।

अनु । यत् । गावः । स्फुरान् । ऋजिप्यं । धृष्णं । यत् । रणे । वृषणं । युनजन् ॥ ११ ॥

हे मिचावरुणाववोरवतोर्वा युवयोरभिष्टावभिगमने छर्दिषो गृहाय सुखाय वा ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ युवा-मभिगतेषु स्तोत्रेषु युवोर्युवयोः संबंधि युवाभ्यां देयं तद्गृहादिकमस्कृधोष्वविच्छिन्नं भवति । तथा च यास्तः । अस्कृधोयुरक्षध्यायुः । छध्विति ह्रस्वनाम निष्कृत्तं भवति । नि० ६. ३. इति । इत्था सत्यमेव । कदा मिचावरुणयोरभिगमनमित्यत आह । यद्यदा गावः स्तुतयोऽनु स्फुरान् अनुस्फुरेयुः । यदा च ऋजिप्यमृजुगामिनं धृष्णं शूच्यं धर्षकं वृषणं कामानां वर्षितारं सोमं रणे रमणे यज्ञे युनजन् यजमाना युञ्जुः ॥ १० ॥

श्रुष्टी वामित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैलोक्यमैन्द्रावरुणं । तथा चानुक्रम्यते । श्रुष्टी वामेन्द्रावरुणसुपांथि जगत्याविति । प्र सम्राज इन्द्रावरुणा सुतपावित्येति जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रावरुणी देवता ॥ आभिन्नविकेपूक्त्येषु तृतीयसवने होचकशस्त्रेषु सोमवृद्धौ मैचावरुणस्येदमावापार्थं सूक्तं । सूचितं च । श्रुष्टी वां यज्ञो युवां नरा । आ० ७. ९. इति ॥ तृतीयसवने इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतमिति प्रशास्तुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतमिन्द्रस्य सोमं पिबन्तं बृहस्यते । आ० ५. ५. इति ॥ उक्त्ये तृतीयसवने इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति मैचावरुणस्य शस्त्रयाज्या । सूचितं च । इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या । आ० ६. १. इति ॥

श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा मनुष्ववृक्तवर्हिषो यजंथ्यै ।

आ य इन्द्रावरुणाविषे अद्य महे सुम्नाय मह आववर्तन्त ॥ १ ॥

श्रुष्टी । वां । यज्ञः । उत्त्यतः । सजोषाः । मनुष्वत् । वृक्तऽवर्हिषः । यजंथ्यै ।

आ । यः । इन्द्रावरुणौ । इषे । अद्य । महे । सुम्नाय । महे । आऽववर्तन्त ॥ १ ॥

महे मंहनीयी हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोरर्थे श्रुष्टी चिप्रः । तथा च यास्तः । श्रुष्टीति चिप्रनामाशु श्रुष्टीति । नि० ६. १२. यज्ञः सोमः सजोषा ऋत्विग्भिः सहितोऽद्या समन्तादुद्यतः प्रवृत्तः । यः सोमो मनुष्वत् मनोरिव वृक्तवर्हिषः स्तोत्रवर्हिषो यजमानस्येतिऽन्नार्थं महे महते सुम्नाय सुखाय च यजंथ्ये यद् वामाववर्तन्त आवर्तयति ॥

ता हि श्रेष्ठा देवताता तुजा शूराणां शर्विष्ठा ता हि भूतं ।
 मघोनां मंहिष्ठा तुविशुष्मा ऋतेन वृचतुरा सर्वसेना ॥२॥
 ता । हि । श्रेष्ठा । देवऽताता । तुजा । शूराणां । शर्विष्ठा । ता । हि । भूतं ।
 मघोनां । मंहिष्ठा । तुविऽशुष्मा । ऋतेन । वृचऽतुरा । सर्वऽसेना ॥२॥

हे इंद्रावरुणी ता तौ प्रसिद्धौ युवां श्रेष्ठा श्रेष्ठौ देवताता देवतातौ यज्ञे । इष्टिर्देवतातेति यज्ञनामसु पाठात् । तुजा धनानां प्रेरकौ हि भूतं । भवतं । किंच ता तौ हि युवां शूराणां मध्ये शर्विष्ठातिशयेन बलवन्तौ भूतं । किंच मघोनां दानवतां मंहिष्ठा दातृतमौ तुविशुष्मा बज्रबलावृतेन सत्येन वृचतुरा शत्रूणां हिंसकौ सर्वसेना कृत्स्नसेनौ च भूतमिति ॥

ता गृणीहि नमस्येभिः शूषैः सुम्नेभिरिंद्रावरुणा चकाना ।
 वज्रेणान्यः शर्वसा हन्ति वृचं सिषक्त्यन्यो वृजनेषु विप्रः ॥३॥
 ता । गृणीहि । नमस्येभिः । शूषैः । सुम्नेभिः । इंद्रावरुणा । चकाना ।
 वज्रेण । अन्यः । शर्वसा । हन्ति । वृचं । सिषक्ति । अन्यः । वृजनेषु । विप्रः ॥३॥

हे भरद्वाज नमस्येभिः सुखैः शूषैर्बलैः । शूषमिति बलनामसु पाठात् । सुम्नेभिः सुखैश्च सर्वेष्टकानां सुतौ ॥ कायतिः शब्दकर्मा । तस्य लिटः कानचि रूपमिदं ॥ ता ताविंद्रावरुणां गृणीहि । सुहि । अन्यस्योरन्य इंद्रो वृचं वृचनामकमसुरं वज्रेण हन्ति । अन्यो वरुणो विप्रः प्राज्ञो वृजनेषु स्तोतृणामुपद्रवेषु रक्षितुं शर्वसा बलेन सिषक्ति । संगच्छते ॥

प्राश्च यन्नरंश्च वावृधंत विश्वे देवासो नरां स्वगूर्ताः ।
 प्रैभ्य इंद्रावरुणा महित्वा द्यौश्च पृथिवि भूतमुर्वी ॥४॥
 प्राः । च । यत् । नरः । च । ववृधंत । विश्वे । देवासः । नरां । स्वऽगूर्ताः ।
 प्र । एभ्यः । इंद्रावरुणा । महिऽत्वा । द्यौः । च । पृथिवि । भूतं । उर्वी इति ॥४॥

नरां गृणां मनुष्याणां मध्ये प्राश्च स्त्रियश्च । मेना प्रा इति स्त्रीणां । नि० ३. २९. इति यास्कवचनात् । नरश्च पुरुषाश्च विश्वे सर्वे देवासो देवाः ॥ देवास इत्यत्र पुमान् स्त्रियेत्येकशेषात् देवश्च देवाश्च देवास इति निर्देशः पुंननिर्देशः ॥ स्वगूर्ताः स्वयमुद्यता यद्यदा ववृधंत क्षुतिभिर्वर्धयते तदा हे इंद्रावरुणौ महित्वा महत्त्व-युक्तावेभ्यः स्तोतृभ्यः प्र भूतं । प्रभवतं । हे द्यौः पृथिवि चोभि उर्वीं विस्तीर्णे युवाभ्यः प्र भूतमित्यनुषंगः ॥

स इत्सुदानुः स्ववाँ ऋतावेन्द्रा यो वाँ वरुण दाशन्ति त्मन् ।
 इषा स द्विषस्तरिहास्वान्वंसद्रियं रयिवतश्च जनान् ॥५॥
 सः । इत् । सुऽदानुः । स्वऽवान् । ऋतऽवाँ । इंद्रा । यः । वाँ । वरुणा । दाशन्ति । त्मन् ।
 इषा । सः । द्विषः । तरेत् । दास्वान् । वंसत् । रयिं । रयिऽवतः । च । जनान् ॥५॥

हे इंद्रेन्द्रौ वरुणा हे वरुणौ ॥ इतरेतरयोगादुभयत्र द्विवचनप्रयोगः । वरुणेत्यत्र संहितायां ब्रह्मसंहिता-दसः ॥ वां युवाभ्यां यो यजमानस्तान् आत्मनैव दाशति हवीषि ददाति स इत् स एव सुदानुः शोभनदानो

भवति । स्वान् धनवांस च्छतावान् यज्ञवांस भवति । किंच स दास्वान् दानवान् द्विषो द्वेष्टुरिषान्निज जय-
ज्येधन सह तरेत् । प्राथेत् । अपि च रयिं धनं रयिवतो धनवतो जनान् पुत्रांस वंसत् । संभजेत् ॥ ११ ॥

यं युवं दा॒श्वध॒राय दे॒वा र॒यिं ध॒त्थ्यो वसु॑मंतं पुरु॒क्षु ।

अ॒स्मे स इं॒द्रावरु॑णावपि॒ ष्या॒त्र यो भ॒नक्ति॑ व॒नुषा॒मश॑स्तीः ॥ ६ ॥

यं । यु॒वं । दा॒श्वऽध॒राय । दे॒वा । र॒यिं । ध॒त्थ्यः । वसु॑ऽमंतं । पुरु॑ऽक्षु ।

अ॒स्मे इति॑ । सः । इं॒द्रावरु॑णी । अ॒पि । स्या॒त् । प्र । यः । भ॒नक्ति॑ । व॒नुषा॑ । अ॒शस्तीः ॥ ६ ॥

देवा देवौ सूयमानी हे इंद्रावरुणी युवं युवां दाश्वधराय दत्तहविष्काय वसुमंतं धनानुबन्धिनं पुरुक्षुं बह्व्रतं पूर्णयशस्कं वा यं यादृशं रयिं धनं धत्थ्यः प्रयच्छथः । योऽपि च वनुषां हिंसकानामशस्तीरकीर्तिः । शत्रुकृतान्ययशांसीत्यर्थः । प्र भनक्ति प्रव्रजति स तादृशो रथिरस्मि अस्मासु स्यात् । भूयात् ॥

उ॒त नः॑ सु॒चा॒चो दे॒वगो॑पाः सू॒रिभ्य॑ इं॒द्रावरु॑णा र॒यिः ष्या॑त् ।

येषां॑ शु॒ष्मः पृ॒तना॑सु सा॒ह्यान् प्र स॒द्यो द्यु॒म्ना ति॒रते॑ त॒तुरिः ॥ ७ ॥

उ॒त । नः॑ । सु॒ऽचा॒चः । दे॒वऽगो॑पाः । सू॒रिऽभ्यः॑ । इं॒द्रावरु॑णा । र॒यिः । स्या॒त् ।

येषां॑ । शु॒ष्मः । पृ॒तना॑सु । स॒ह्यान् । प्र । स॒द्यः । द्यु॒म्ना । ति॒रते॑ । त॒तुरिः ॥ ७ ॥

उतापि चेंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणी सूरिभ्यः स्तोतृभ्यो नोऽस्मभ्यं सुचाचः सुराचो देवगोपाः । देवा गोपा गोप्तारो यस्मै स तथाविधः । रयिर्धनं स्यात् । भूयात् । किंच येषामस्माकं शुष्मो बलं पृतनासु युद्धेषु साह्यान् शत्रूणामभिभविता ततुरिर्हिंसकश्च सन् द्युम्ना यशांसि सद्य एव प्र तिरते सम्यक्तिरस्फुर्यात् ॥

नू नं इं॒द्रावरु॑णा गृ॒णाना॑ पृ॒क्तं र॒यिं सौ॒श्रव॑साय दे॒वा ।

इ॒त्था गृ॒णंतो॑ म॒हिन॑स्य श॒र्धोऽपो॑ न ना॒वा दु॒रिता॑ तरे॒म ॥ ८ ॥

नू । नः॑ । इं॒द्रावरु॑णा । गृ॒णाना॑ । पृ॒क्तं । र॒यिं । सौ॒श्रव॑साय । दे॒वा ।

इ॒त्था । गृ॒णंतः॑ । म॒हिन॑स्य । श॒र्धः । अ॒पः । न । ना॒वा । दुः॒ऽइ॒ता । तरे॒म ॥ ८ ॥

हे इंद्रावरुणेंद्रावरुणी गृणाना सूयमानी युवां नोऽस्मभ्यं सौश्रवसाय । सुश्रवसो भावः सौश्रवसं । तस्मै सुश्रवस्त्वाय रयिं धनं नु चिप्रं पृक्तं । प्रयच्छतं । किंच हे देवा देवौ महिनस्य महतोर्युवयोः शर्धो बलमित्येत्यं गृणंतः क्षुवंतो वयं दुरिता दुरितानि नावापो न उदकानीव तरेम ॥

प्र स॒म्राजे॑ बृ॒हते॑ म॒न्म नु॑ प्रि॒यम॑र्चं दे॒वाय॑ वरु॒णाय॑ स॒प्रथः॑ ।

अ॒यं य उ॒र्वी म॒हिना॑ म॒हि॒व्रतः॑ कृ॒त्वा वि॒भात्य॑जरो॒ न शे॒चिषा॑ ॥ ९ ॥

प्र । स॒ंऽरा॒जे॑ । बृ॒हते॑ । म॒न्म । नु॑ । प्रि॒यं । अ॒र्चं । दे॒वाय॑ । वरु॒णाय॑ । स॒ऽप्रथः॑ ।

अ॒यं । यः । उ॒र्वी इति॑ । म॒हिना॑ । म॒हि॒ऽव्रतः॑ । कृ॒त्वा । वि॒भाति॑ । अ॒जरः॑ । न ।

शे॒चिषा॑ ॥ ९ ॥

हे स्तोतः सम्राज आद्यया राज्ञां शासकाय बृहते परिवृढाय देवाय कीर्तमानाय वरुणाय प्रियं मनोहरं सप्रथः सर्वतः पृथु । तथा च यास्तुः । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । नि० ६. ७. । इति । मन्म स्तोत्रं नु अथ प्रार्थ ।

प्रोक्षारथ । अयं यो योऽयं वरुणो महिना महिना युक्तो महिप्रतो महाकर्मा कृत्वा प्रक्षया च युक्तः
शोषिषा तेजसा युक्तोऽवरो न वरारहितस्त्रयोर्वीं विस्तीर्णे थावापृथिव्यौ विभाति विभासयति ॥

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मद्यं धृतव्रता ।

युवो रथो अध्वरं देववीतये प्रति स्वसरमुप याति पीतये ॥ १० ॥

इन्द्रावरुणा । सुतऽपौ । इमं । सुतं । सोमं । पिबतं । मद्यं । धृतऽव्रता ।

युवोः । रथः । अध्वरं । देवऽवीतये । प्रति । स्वसरं । उप । याति । पीतये ॥ १० ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ सुतपौ सुतस्य सोमस्य पातारौ युवां मद्यं मदकरं सुतमभिषुतमिमं सोमं
पिबतं । किं हे धृतव्रता धृतकर्माणी युवोर्युवयो रथोऽध्वरमुद्दिश्य देववीतये देवानां पानार्थं पीतये
युवयोरपि सोमपानार्थं स्वसरं मार्गं प्रत्युप याति ॥

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथां ।

इदं वामंधः परिषिक्तमस्मे आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयेथां ॥ ११ ॥

इन्द्रावरुणा । मधुमत्तमस्य । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथां ।

इदं वां । अंधः । परिऽसिक्तं । अस्मे इति । आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयेथां ॥ ११ ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां मधुमत्तमस्यातिशयेन मधुमत्तं रसवंतं वृष्णो
वर्षितारं सोमस्य सोममा वृषेथां । अग्नीनां । तथा च शतपथब्राह्मणं । यथाभागमावुषायध्वमिति यथाभाग-
मग्नीतेत्येवितदाह । २. ४. २. २०. । इति । वां युवयोरर्थ इदमंधः सोमरूपमत्तमस्य अस्माभिः परिषिक्तं पात्रेषु ।
अत आसद्योपविश्यास्मिन्बर्हिषि यज्ञे मादयेथां सोमपान इति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

सं वां कर्मणोऽष्टवर्चमष्टमं मूक्तं भरद्वाजस्यार्षे वैश्वभूमैन्द्राविष्णवं । अनुकम्यते च । सं वामष्टविन्द्राविष्णव-
मिति ॥ उक्थे तृतीयसवनेऽच्छावाकश्च एतत्सूक्तं । सूच्यते हि । सं वां कर्मणोऽष्टाविष्णू मदपती मदानामिति
याज्या । आ० ६. १. । इति ॥ सोमातिरेके प्रातःसवने नैमित्तिके शस्त्रे परिहिते सति गाणगारिमते सं वामिति
तस्य शस्त्रयाज्या । सूचितं च । ऐन्द्राविष्णवेति गाणगारिर्देवतप्रधानत्वात्सं वां कर्मणा समिषा हिनोमि
। आ० ६. ७. । इति ॥ सोमातिरेके माध्यंदिनसवने या विश्वासामित्येषा शस्त्रयाज्या । सूचितं च । या विश्वासां
वगितारा मतीनामिति याज्या । आ० ६. ७. । इति ॥ उक्थे तृतीयसवनेऽच्छावाकस्यैन्द्राविष्णू मदपती इति
शस्त्रयाज्या । सूचं तूदाहृतं ॥ तृतीयसवनेऽच्छावाकस्यैन्द्राविष्णू पिबतमिति प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इन्द्रा-
विष्णू पिबतं मध्वी अस्मिन् सोममर्हते जातवेदसे । आ० ५. ५. । इति ॥

सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीन्द्राविष्णू अपसस्पारे अस्य ।

जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयंता ॥ १ ॥

सं । वां । कर्मणा । सं । इषा । हिनोमि । इन्द्राविष्णू इति । अपसः । पारे । अस्य ।

जुषेथां । यज्ञं । द्रविणं । च । धत्तं । अरिष्टैः । नः । पथिऽभिः । पारयंता ॥ १ ॥

हे इन्द्राविष्णू वां युवां कर्मणा सोमेणेषा हविषा च सं हिनोमि । सम्यक् प्रेरयामि । अपसः कर्मणो
ऽस्त्रोक्थस्य पारे समाप्तौ यज्ञं जुषेथां । सेवेथां । किंचारिष्टैरनुपद्रवैः पथिभिर्मर्गिर्नोऽक्षान्पारयंता पारं
नयंती युवां द्रविणं धनं धत्तं । अस्मभ्यं दत्तं ॥

या विश्वासां जनि॒तारा॑ मती॒नामि॑न्द्रा॒विष्णू॑ क॒लशा॑ सोम॒धाना॑ ।

प्र वां गिरः॑ श॒स्यमा॑ना अ॒वन्तु॑ प्र स्तोमा॑सो गी॒यमा॑नासो अ॒र्कैः ॥ २ ॥

या । विश्वासां । जनि॒तारा॑ । मती॒नां । इन्द्रा॒विष्णू॑ इति । क॒लशा॑ । सोम॒ऽधाना॑ ।

प्र । वां । गिरः॑ । श॒स्यमा॑नाः । अ॒वन्तु॑ । प्र । स्तोमा॑सः । गी॒यमा॑नासः । अ॒र्कैः ॥ २ ॥

या यी प्रसिद्धाविन्द्राविष्णू विश्वासां सर्वासां मतीनां सुतीनां जनितारा जनितारी ॥ जन जनन इत्य-
आज्ञातोऽसृचीदं रूपं । यद्वा । जनी प्रादुर्भाव इत्यज्ञाज्ञातोरेव तृचि जनिता मंच इति निपातनास्तिलोपः ॥
कलशा कलशी सोमधाना सोमस्य निधानभूतौ च स्यातां । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्राविष्णू वां युवां
शस्यमाना उच्चार्यमाणाः शस्त्ररूपा गिरो वाचः प्रावन्तु । प्राप्तुवन्तु । अर्कैः स्तोतृभिर्गीयमानासो गीयमानाः
स्तोमासः स्तोमाः स्तोत्राणि च प्रावन्तु । प्राप्तुवन्तु ॥

इन्द्रा॒विष्णू॑ मद॒पती॑ म॒दाना॑मा सोमै॑ यातं द्रवि॒णो द॒धाना॑ ।

सं वा॑मंज॒त्तुभि॑र्मती॒नां सं स्तोमा॑सः श॒स्यमा॑नास उ॒क्थैः ॥ ३ ॥

इन्द्रा॒विष्णू॑ इति । म॒द॒पती॑ इति मदऽपती । म॒दानां॑ । आ । सोमै॑ । या॒तं । द्रवि॒णो
इति । द॒धाना॑ ।

सं । वां । अंज॒न्तु । अ॒क्तुऽभिः॑ । मती॒नां । सं । स्तोमा॑सः । श॒स्यमा॑नासः । उ॒क्थैः ॥ ३ ॥

हे इन्द्राविष्णू मदानां सोमानां मदपती स्वामिनी । मदपती इत्यत्र मदशब्दोऽनुवादः । द्रविणो द्रवि-
णानि धनान्यपि ॥ द्रविणा उ इति पदद्वयमेकीभूय द्रविणो इति पदं निष्पन्नं ॥ दधाना ददानीं युवां
सोममभ्या यातं । मतीनां स्तोतृणां स्तोमासः स्तोत्राण्युक्थैः शस्त्रैः सार्धं शस्यमानास उच्चार्यमाणा वां
युवामक्तुभिस्तेजोभिः समंजन्तु । समर्थयन्तु । सं समिति विरक्तिरादरार्था ॥

आ वा॒मश्वा॑सो अ॒भिमा॑ति॒षाह॑ इन्द्रा॒विष्णू॑ स॒धमा॑दो व॒हन्तु॑ ।

जुषे॒थां वि॒श्वा ह॒वना॑ मती॒नामु॒प ब्र॒ह्मा॑णि शृ॒णुतं॑ गिरो॒ मे ॥ ४ ॥

आ । वां । अ॒श्वा॑सः । अ॒भि॒मा॒ति॒ऽसहः॑ । इन्द्रा॒विष्णू॑ इति । स॒ध॒ऽमा॒दः । व॒हन्तु॑ ।

जुषे॒थां । वि॒श्वा । ह॒वना॑ । मती॒नां । उ॒प । ब्र॒ह्मा॑णि । शृ॒णुतं॑ । गिरो॒ । मे ॥ ४ ॥

हे इन्द्राविष्णू वां युवामभिमातिषाहोऽभिमातीनां हिंसकानामभिभवितारः सधमादः सह मावन्तोऽश्वा-
सोऽश्वा आ वहन्तु । मतीनां स्तोतृणां विश्वा विश्वानि सर्वाणि हवना हवनानि स्तोत्राणि जुषेथां । सेवेथां ।
तदर्थं मे मदीयानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि गिरः शस्त्ररूपा वाचश्चोप शृणुतं ॥

इन्द्रा॒विष्णू॑ तत्प॒न॒याय्यं॑ वां सोम॑स्य म॒दे उ॒रु च॑क्रमा॒थे ।

अ॒कृ॒णु॒तम॑न्तरि॒क्षं वरी॑योऽप्र॒थतं॑ जी॒वसे॑ नो रजा॑सि ॥ ५ ॥

इन्द्रा॒विष्णू॑ इति । तत् । प॒न॒याय्यं॑ । वां । सोम॑स्य । म॒दे । उ॒रु । च॒क्रमा॒थे इति ।

अ॒कृ॒णु॒तं । अ॒न्तरि॒क्षं । वरी॑यः । अ॒प्र॒थतं॑ । जी॒वसे॑ । नः । रजा॑सि ॥ ५ ॥

हे इन्द्राविष्णू वां युवयोस्तत्कर्म पनयाय्यं सुत्वं । किं तत्कर्मैत्यत आह । सोमस्य मदे सति यदुर्ब विस्तीर्थं

चक्रमाथे विचक्रमाथे । यद्यपि विष्णोरेव विक्रमस्तथाथेकार्थत्वादुभयोरित्युच्यते । यज्ञांतरिक्षं वरीय उद्यत-
रमकण्ठं अकुर्वत । यदपि च रजांसि लोकान् सर्वान् । लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कः । नोऽस्माकं जीवसे
जीवनायाप्रथतं अप्रथयतं ॥

इंद्राविष्णू हविषा वावृधानायाद्धाना नमसा रातहव्या ।

घृतासुती द्रविणं धत्तमस्मे समुद्रः स्थः कलशः सोमधानः ॥ ६ ॥

इंद्राविष्णू इति । हविषा । वावृधाना । अयंऽअद्धाना । नमसा । रातऽहव्या ।

घृतासुती इति घृतऽआसुती । द्रविणं । धत्तं । अस्मे इति । समुद्रः । स्थः । कलशः ।

सोमऽधानः ॥ ६ ॥

घृतासुती घृतात्राविंद्राविष्णू युवां हविषा सोमेन वावृधाना वर्धमानावयाद्धाना सोमायस्व शुक्रस्था-
त्तारी नमसा नमस्कारेण रातहव्या दत्तहविष्कौ यजमानेरस्मि अस्मभ्यं द्रविणं धनं धत्तं । प्रथच्छतं । किंच
युवां समुद्र उदधिरिव स्थः । भवथः । यतः सोमधानः सोमनिधानः कलशो भवथः ॥

इंद्राविष्णू पिबन्तं मध्वो अस्य सोमस्य दत्ता जठरं पृणेषां ।

आ वामंधांसि मदिराण्यग्मन्नुप ब्रह्माणि शृणुतं हवँ मे ॥ ७ ॥

इंद्राविष्णू इति । पिबन्तं । मध्वः । अस्य । सोमस्य । दत्ता । जठरं । पृणेषां ।

आ । वां । अंधांसि । मदिराणि । अग्मन् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतं । हवँ । मे ॥ ७ ॥

दत्ता हे दर्शनीयाविंद्राविष्णू युवां मध्वोऽस्य मदकरमिमं सोमस्य सोमं पिबन्तं । किंच जठरमुदरं
पृणेषां । सोमेन पूरयेथां । हे इंद्राविष्णू वां युवां मदिराणि मदकराण्यंधांसि सोमात्मकान्यज्ञान्यागमन् ।
अभिगच्छंतु । मे मदीयानि ब्रह्माणि सोचाणि हवं मदीयमाह्वानं चोप शृणुतं ॥

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः ।

इंद्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां चेधा सहस्रं वि तदैरयेथां ॥ ८ ॥

उभा । जिग्यथुः । न । परा । जयेथे इति । न । परा । जिग्ये । कतरः । चन । एनोः ।

इंद्रः । च । विष्णो इति । यत् । अपस्पृधेथां । चेधा । सहस्रं । वि । तत् । ऐरयेथां ॥ ८ ॥

हे इंद्राविष्णू उभोभौ युवां जिग्यथुः । शत्रूनजैष्टं । न परा जयेथे । न पुनः कदाचन पराजयेथे । एनोरे-
नयोर्ध्वयोर्मध्ये कतरश्चनैकतरोऽपि न परा जिग्ये । न पराजैष्ट । हे विष्णो इंद्रश्च त्वं च युवां यद्यद्वसु
प्रत्यपस्पृधेथां असुरैः सहास्पृधेथां चेधा लोकवेदवागात्मना त्रिधा स्थितं सहस्रममितं च वि तदैरयेथां ।
व्यक्रमेथामित्यर्थः ॥ तथा च ब्राह्मणं । उभा जिग्यथुरित्युक्त्वावाकस्योभौ हि तौ जिग्यतुर्न परा जयेथे न परा
जिग्ये इति न हि तयोः कतरश्चन पराजिग्ये इंद्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां चेधा सहस्रं वि तदैरयेथामितींद्रश्च
ह वै विष्णुस्यासुरैर्युधते तान् ह स्म जित्वोचतुः कल्पामहा इति ते ह तथेत्वमुरा ऊचुः सोऽब्रवीदिंद्रो याव-
देवायं विष्णुस्त्रिविक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितरदिति स इमांस्तोकांस्त्रिक्रमेऽथो वेदानथो वाचं
तदाहुः किं तत्सहस्रमितीमे लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयादैरयेथामैरयेथां । ऐ० ब्रा० ६. १५. । इति ॥
यद्वा । तत्सहस्रं गवां सहस्रं चेधा धैरयेथामित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

घृतवती भुवनानामिति षट्च नवमं सुक्तं भरद्वाजस्यार्थं जागतं यावापृथिवीदेवताकं । तथा चानुक्रम्यते ।
घृतवती षट् यावापृथिवीयं जागतमिति ॥ आभिन्नविके पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आद्यसृष्टौ यावापृथिव्यनि-

विद्वानार्थः । सूचितं च । घृतवती भुवनानामभिश्चियेन्द्र ऋभुभिर्वाजवन्निरिति तृची । आ० ७. ७. । इति ॥
बृहस्पतिसर्वेऽपि वैश्वदेवशस्त्र एष तृचः । सूचितं च । आ० ९. ५. ॥ आभिप्रक्षिके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे घृतेन
द्यावापृथिवी इति तिस्रो द्यावापृथिव्यनिविद्वानार्थाः । सूचितं च । घृतेन द्यावापृथिवी इति तिस्रोऽन्यो
जातः । आ० ७. ७. । इति ॥

घृतवती भुवनानामभिश्चियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा ।

द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मेणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ १ ॥

घृतवती इति घृतऽवती । भुवनानां । अभिऽश्रिया । उर्वी इति । पृथ्वी इति ।

मधुदुधे इति मधुऽदुधे । सुऽपेशसा ।

द्यावापृथिवी इति । वरुणस्य । धर्मेणा । विष्कभिते इति विऽस्कभिते । अजरे इति ।

भूरिऽरेतसा ॥ १ ॥

द्यावापृथिवी हे द्यावापृथिवी घृतवती दीप्तिमत्ता उदकवती वा । वनं घृतमित्युदकनामसु पाठात् ।
भवत इति शेषः । भुवनानां भूतानामभिश्चियाभिश्चयणीये भवत इति सर्वानुसंबंधनीयं । उर्वी विस्तीर्णे पृथ्वी
बहुकार्यरूपेण प्रथिते च मधुदुधे मधुन उदकस्य दोग्ध्यौ सुपेशसा मुरूपे वरुणस्य सर्वस्य नियामकस्य
धर्मेणा धारणेन विष्कभिते पृथग्धारिते अजरे नित्ये भूरिरेतसा बहुरेतस्के बहुकार्ये वा भवतः । अत्र
साक्षात् द्यावापृथिव्योः क्षुतिप्रसंगाद्वरणस्येति द्रष्टव्यं ॥

असंश्रंती भूरिधारे पयस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचिव्रते ।

राजंती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिंचतं यन्मनुर्हितं ॥ २ ॥

असंश्रंती इति । भूरिधारे इति भूरिऽधारे । पयस्वती इति । घृतं । दुहाते इति ।

सुकृते । शुचिव्रते इति शुचिऽव्रते ।

राजंती इति । अस्य । भुवनस्य । रोदसी इति । अस्मे इति । रेतः । सिंचतं । यत् ।

मनुऽहितं ॥ २ ॥

असंश्रंती असंश्रयमाने व्युदसंती वा भूरिधारे बहुधारे । दिवो वृष्टिधाराः पृथिव्याश्चाजुलुमूतरसधाराः ।
एवमुभयोरपि बहुधारत्वं । पयस्वती उदकवती । तथा च यास्तुः । असंश्रयमाने इति वा व्युदसंतीति
वा बहुधारे उदकवती । नि० ५. २. । इति । शुचिव्रते शुचिक्रिये द्यावापृथिवी सुकृते शोभनकारिणे यजमा-
नाय घृतं सखादिसमृद्धिहेतुदकं दुहाते । अथ प्रत्यक्षक्षुतिः । रोदसी हे द्यावापृथिव्यावस्य भुवनस्य भूतजातस्य
राजंती ईशाने युवामस्मे अस्मासु रेतः प्रजननसमर्थं वीर्यं सिंचतं । यद्वेतो मनुर्हितं मनुष्यो हितं ॥

यो वामृजवे क्रमणाय रोदसी मर्तो ददाश धिषणे स साधति ।

प्र प्रजाभिर्जायते धर्मेणस्परि युवोः सिक्ता विषुरुपाणि सव्रता ॥ ३ ॥

यः । वां । ऋजवे । क्रमणाय । रोदसी इति । मर्तः । ददाश । धिषणे इति । सः । साधति ।

प्र । प्रऽजाभिः । जायते । धर्मेणः । परि । युवोः । सिक्ता । विषुरुपाणि । सऽव्रता ॥ ३ ॥

धिषणे धृष्टे सर्वस्य भुवनस्य निवासभूति वा हे रोदसी वां युवाभ्यां यो मर्तो मर्त्यं ऋजवे क्रमणाय युवयोः सुखगमनाय ददाश हवींषि ददाति स मर्त्यः साधयति । कामान् साधयति । किंच प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः प्र जायते । प्रबुद्धो भवति । धर्मणः कर्मणः पर्युपरि युवोर्युवयोः सिक्ता सिक्तानि रेतोसि विषुःपाणि नानावर्णानि सत्रता समानकर्माणि भूतानि जायते ॥

घृतेन द्यावापृथिवी अभिवृते घृतश्रिया घृतपृचा घृतवृधा ।

उर्वी पृथ्वी होतृवूर्ये पुरोहिते ते इक्ष्वा ईळते सुम्भमिष्टये ॥४॥

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । अभिवृते इत्यभिऽवृते । घृतऽश्रिया । घृतऽपृचा । घृतऽवृधा ।

उर्वी इति । पृथ्वी इति । होतृऽवूर्ये । पुरोहिते इति पुरःऽहिते । ते इति । इत् । विप्राः । ईळते । सुम्भं । इष्टये ॥४॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी घृतेनोदकेनाभिवृते आवृते भवतः । घृतश्रियादकं श्रयंती च घृतपृचा घृतसंपृक्ते च घृतवृधा घृतं वर्धयंती चोर्वी विस्तीर्णे पृथ्वी प्रथिते च भवतः । होतृवूर्ये यज्ञे पुरोहिते यजमानैः पुरस्कृते च भवतः । विप्राः प्राज्ञाः स्तोतारस्ते इत् द्यावापृथिव्याविवेष्टये यज्ञाय । होचेष्टिरिति यज्ञनामसु पाठात् । सुम्भं सुखमीळते । याचते । सुम्भे सति हि यागाः प्रवर्तते ॥

मधु नो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्रुता मधुदुधे मधुव्रते ।

दधाने यज्ञं द्रविणं च देवता महि श्रवो वाजमस्मे सुवीर्ये ॥५॥

मधु । नः । द्यावापृथिवी इति । मिमिक्षतां । मधुऽश्रुता । मधुदुधे इति मधुऽदुधे । मधुव्रते इति मधुऽव्रते ।

दधाने इति । यज्ञं । द्रविणं । च । देवता । महि । श्रवः । वाजं । अस्मे इति । सुऽवीर्ये ॥५॥

मधुश्रुतोदकस्य चारयित्री मधुदुधे उदकदोग्ध्यौ मधुव्रते उदकार्यकर्माणी देवता देवताभूते अस्मि अस्मासु यज्ञं द्रविणं धनं च महि महत् श्रवो यज्ञो वाजमन्नं सुवीर्यं सुवीरत्वं च दधाने ददत्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी नोऽस्माभ्यधु मधुना ॥ तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥ मिमिक्षतां । सिंचतां ॥

ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदा सुदंससा ।

संरराणे रोदसी विश्वशंभुवा सनिं वाजं रयिमस्मे समिन्वतां ॥६॥

ऊर्जं । नः । द्यौः । च । पृथिवी । च । पिन्वतां । पिता । माता । विश्वऽविदा । सुऽदंससा । संरराणे इति संऽरराणे । रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा । सनिं । वाजं । रयिं । अस्मे इति । सं । इन्वतां ॥६॥

पिता वर्षस्य सेक्तत्वेन पितृभूता द्यौश्च माता धारकत्वेन मातृभूता पृथिवी चोभे नोऽस्माभ्यमूर्जमन्नं पिन्वतां । यच्छतां । किंच विश्वविदा विश्वं जानंती विश्वस्य वेदयित्री वा सुदंससा सुकर्माणी संरराणे परस्परपकायोपकारकभावेन सह रममाणे विश्वशंभुवा सर्वस्य भावयित्री रोदसी द्यावापृथिव्यावक्षी अस्मासु सनिं संभजनीयं पुत्रादिकं वाजं बलं रयिं धनं च समिन्वतां । संप्रेरयतां ॥ १४ ॥

उदु ष्य देव इति षडृचं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं सवितृदेवताकं । आद्यास्त्रिस्तो जगत्पञ्चतुर्थीयास्त्रिस्तो स्त्रिष्टुभः । तथा चागुक्तांत । उदु ष्य साविचं चिचिष्टुवंतमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आद्यसृचः साविचसूक्तस्थान आचपनीयः । सूचितं च । उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति तिस्रस्तो हि यावापृथिवी । आ० ७. ४. । इति ॥ बृहस्पतिसवेऽपि वैश्वदेवशस्त्रे साविचसूक्तस्थान एष तृचः । सूचितं च । उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेत्यनुत्तिष्ठेत् । आ० ९. ५. । इति ॥ व्यूह्ये पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तृचः साविचनिविज्ञानार्थः । सूचितं च । उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तिस्रः । आ० ८. ८. । इति ॥ वैश्वदेवपर्वणि साविचद्वादशकपालस्य वाममयेति याज्या । सूचितं च । वाममय सवितर्वामसु ष्यः पूषन्तव व्रते वयं । आ० २. १६. । इति ॥

उदु ष्य देवः सविता हिरण्यया बाहू अयंस्तु सर्वनाय सुकृतुः ।

घृतेन पाणी अभि प्रुष्णुते मखो युवा सुदक्षो रजसो विधर्मणि ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । हिरण्यया । बाहू इति । अयंस्तु । सर्वनाय । सुऽकृतुः ।

घृतेन । पाणी इति । अभि । प्रुष्णुते । मखः । युवा । सुऽदक्षः । रजसः । विऽधर्मणि ॥ १ ॥

देवो बोतमानः सुकृतुः सुकर्मा स्त्र स प्रसिद्धः सविता हिरण्यया हिरण्ययावात्मीयी बाहू सर्वनाय सुवनाय दानाय वोदयंस्तु । उच्यते । किंच मखो मंहनीयो युवा नित्यतश्चणः सुदक्षः सुप्रज्ञो रजसो लोकलोदकस्य वा विधर्मणि विधारणे स्थितो घृतेनोदकेन पूर्णो स्त्री पाणी अभि प्रुष्णुते । अभिप्रेरयति ॥

देवस्य वयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने ।

यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूमनः ॥ २ ॥

देवस्य । वयं । सवितुः । सवीमनि । श्रेष्ठे । स्याम । वसुनः । च । दावने ।

यः । विश्वस्य । द्विऽपदः । यः । चतुऽपदः । निऽवेशने । प्रऽसवे । च । असि । भूमनः ॥ २ ॥

तस्य देवस्य सवितुः प्रेरकस्य सवीमनि प्रसवेऽनुज्ञाने । तथा च यास्कः । सवीमनि प्रसवे । नि० ६. ७. । इति । श्रेष्ठेऽतिशयेन प्रशस्ते वसुनो धनस्य दावने दाने च स्याम । समर्था भूयास्य । यस्त्वं विश्वस्य सर्वस्य द्विपदो निवेशने स्थितो प्रसवे च स्वतंचोऽसि । यस्त्वं भूमनो भूरेचतुष्पदो निवेशने प्रसवे च स्वतंचोऽसि ॥

अदब्धेभिः सवितः पायुभिर्घृं शिवेभिरद्य परि पाहि नो गयं ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥ ३ ॥

अदब्धेभिः । सवितरिति । पायुऽभिः । त्वं । शिवेभिः । अद्य । परि । पाहि । नः । गयं ।

हिरण्यऽजिह्वः । सुविताय । नव्यसे । रक्ष । माकिः । नः । अघऽशंसः । ईशत ॥ ३ ॥

हे सवितरदब्धेभिरहंसितैः पायुभिस्तेजोभी रक्षणसाधनेर्वा शिवेभिः सुखकारिभिर्नोऽस्माकं गयं गृहं धनं वा । गयः कृदर इति गृहनामसु मीळं गय इति धननामसु पाठात् । अद्य परि पाहि । रक्ष । हिरण्यजिह्वो हितरमणीयवाक् त्वं । तथा च यास्कः । हिरण्यं कस्मादित्युपक्रम्य हितरमणं भवतीति वा । नि० २. १०. । इति । सुविताय सुखाय नव्यसे नवतराय भव । रक्ष । अस्मान्पालय च । नोऽस्माकमघशंसोऽनर्थमाशंसमानः शत्रुर्माकिरीशत । भेशत ॥

उदु ष देवः सविता दमूना हिरण्यपाणिः प्रतिदोषमस्यात् ।

अयोहनुर्यजतो मंद्रजिह्वा आ दाम्नुषे सुवति भूरि वामं ॥ ४ ॥

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । दमूनाः । हिरण्यपाणिः । प्रतिदोषं । अस्यात् ।

अयःऽहनुः । यजतः । मंद्रजिह्वः । आ । दाम्नुषे । सुवति । भूरि । वामं ॥ ४ ॥

देवो षोतमानो दमूना दममना दानमना वा । तथा ष यास्कः । दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वा । नि० ४. ४. इति । हिरण्यपाणिर्हिरण्यमयपाणिरयोहनुर्हिरण्यमयहनुः । इक्ष्ममय इति हिरण्य-
नामसु पाठात् । यजतो यष्टव्यो मंद्रजिह्वो मोदमानवाक् स्य स सविता प्रतिदोषं प्रतिरात्रं रात्रिरवसाने
ऽवसान उदक्षात् । उन्तिष्ठतु । यो दाम्नुषे यजमानाय मह्यं भूरि प्रभूतं वामं वननीयं संभजनीयमह्यं । वामं
वननीयं । नि० ६. ३१. इति यास्कः । आ सुवति प्रेरयति ॥

उदू अयाँ उपवक्तेव बाहू हिरण्यया सविता सुप्रतीका ।

दिवो रोहांस्यरुहत्पृथिव्या अरीरमत्पतयत्कच्चिदभ्वं ॥ ५ ॥

उत् । ऊं इति । अयान् । उपवक्ताऽइव । बाहू इति । हिरण्यया । सविता । सुप्रतीका ।

दिवः । रोहांसि । अरुहत् । पृथिव्याः । अरीरमत् । पतयत् । कत् । चित् । अभ्वं ॥ ५ ॥

सवितोपवक्तेवास्माकमधिवक्तेव हिरण्यया हिरण्ययौ सुप्रतीका शोभनावयवीं बाहू उदयान् । उद्यच्छतु ।
योऽयं पृथिव्याः पृथिवीपर्यताद्विवोऽंतरिक्षस्य रोहांस्युक्कितप्रदेशानरुहत् रोहति । पतयत् गच्छत् कच्चित्
यत्किंचिदभ्वं महत्सर्वं वस्तुजातं तिरोहितमरीरमत् रमयति च ॥

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेरया धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

वामं । अद्य । सवितः । वामं । ऊं इति । श्वः । दिवेऽदिवे । वामं । अस्मभ्यं । सावीः ।

वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरेः । अया । धिया । वामभाजः । स्याम ॥ ६ ॥

हे सवितरस्मभ्यं वामं धनमद्य सावीः । सुव । श्वस्य वामं धनं प्रसुव । किं बहूक्त्या । दिवे दिवे प्रतिदिनं
वामं धनं प्रसुव । हे देव हि यस्मात् क्षयस्य निवासभूतस्य भूरेः प्रभूतस्य वामस्य दातासि अतो वयमद्यानया
धिया सुत्या वामभाजो धनवतः स्याम । भूयास्य ॥ १५ ॥

इंद्रासोमा महीति पंचर्षमेकादशं सूक्तं मरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमिंद्रासोमदेवताकं । इंद्रासोमा पंचैंद्रासोम-
मित्यनुकांतं ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

इंद्रासोमा महि तवाँ महित्वं युवं महानि प्रथमानि चक्रयुः ।

युवं सूर्ये विविदर्थुयुवं स्वर्विश्वा तमाँस्यहतं निदश्च ॥ १ ॥

इंद्रासोमा । महि । तत् । वां । महिऽत्वं । युवं । महानि । प्रथमानि । चक्रयुः ।

युवं । सूर्ये । विविदर्थुः । युवं । स्वः । विश्वा । तमाँसि । अहतं । निदः । च ॥ १ ॥

इंद्रासोमा हे इंद्रासोमौ वां युवयोस्तन्महित्वं महत्त्वं महि महत् । किं तदित्यत आह । युवं युवां महानि
महाँति प्रथमानि प्रतमानि सुखानि वा भूतानि । प्रथम इति सुखनाम प्रतमो भवति । नि० २. २२. इति

यास्कः । चक्रधुः । अकार्षे । किंच युवं युवां सूर्यं विविदधुः । अक्षमयतं च जनान् । युवं युवां स्वर्गदकं च विविदधुः । हेम स्वरित्युदकनामसु पाठात् । अपि च विश्वा विश्वानि तमांसि निदधु निदितुनसुरांश्चाहतं । अहिंसं ॥

इन्द्रासोमा वासयथ उषासमुत्सूर्यं नयथो ज्योतिषा सह ।

उप द्यां स्तंभधुः स्तंभनेनाप्रथतं पृथिवीं मातरं वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । वासयथः । उषसं । उत् । सूर्यं । नयथः । ज्योतिषा । सह ।

उप । द्यां । स्तंभधुः । स्तंभनेन । अप्रथतं । पृथिवीं । मातरं । वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमावुषसं वासयथः । विवासयथः । उषसं व्युच्छंतीं कारयथ इत्यर्थः । किंच सूर्यं ज्योतिषा तेजसा सहोन्नयथः । अपि च द्यां दिवं स्तंभनेन स्तंभनहेतुनांतरिक्षेण मध्ये स्थापितेनोप स्तंभधुः । अस्तंभयतं । मातरं विश्वस्य मातृभूतां पृथिवीं व्यप्रथतं । व्यप्रथयतं ॥

इन्द्रासोमावहिमपः परिष्ठां हथो वृत्रमनु वां द्यौरमन्यत ।

प्राणीस्थैरयतं नदीनामा समुद्राणि पप्रधुः पुरुणि ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमौ । अहिं । अपः । परिऽस्थां । हथः । वृत्रं । अनुं । वां । द्यौः । अमन्यत ।

प्र । अणींसि । ऐरयतं । नदीनां । आ । समुद्राणि । पप्रधुः । पुरुणि ॥ ३ ॥

हे इन्द्रासोमावहिं जगत आहतारमपो मेघस्थान्युदकानि परिष्ठां परिवृत्य स्थितं वृत्रमसुरं हथः । हतं । तदानीं द्यौर्वीं युवामन्वमन्यत । किंच नदीनामणीस्युदकानि प्रैरयतं । पुरुणि बहूनि । तुवि पूर्विति बहूनामसु पाठात् । समुद्राण्युदकस्थानान्या पप्रधुः । उदकैरापूरयतं च । अथवा समुदंतीत्युदकान्येव समुद्राणि । तानि रसेनापूरयतमित्यर्थः । तथा च यास्कः । समुद्रः कक्षात्समुद्रवत्तस्यादापः समभिद्रवत्येवमापः संमोदंतेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति वा । नि० २. १०. इति ॥

इन्द्रासोमा पक्वमास्वतर्नि गवामिदधधुर्वक्षणासु ।

जगृभधुरनपिनद्धमासु रुशच्चिचासु जगतीष्वंतः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । पक्वं । आमासु । अंतः । नि । गवां । इत् । दधधुः । वक्षणासु ।

जगृभधुः । अनपिऽनद्धं । आसु । रुशत् । चिचासु । जगतीषु । अंतरिति ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमावामास्वपक्वासु गवां वक्षणासूधःस्वतर्मध्ये पक्वं पयो नि दधधुः । किंच चिचासु नानावर्णास्वासु जगतीषु गोषु । इत्का जगतीति गोनामसु पाठात् । अंतर्मध्येऽनपिनद्धं केनाप्यबद्धं दधत् शुक्लवर्णं पयो जगृभधुः । यथा पृथिव्यां स्वयं न चरति तथा धारितवंतावित्यर्थः । इदिति पूरकः ॥

इन्द्रासोमा युवमंग तरुचमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथे ।

युवं शुष्मं नयं चर्षणिभ्यः सं विव्यधुः पृतनाषाहमुया ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । युवं । अंग । तरुचं । अपत्यऽसाचं । श्रुत्यं । रराथे इति ।

युवं । शुष्मं । नयं । चर्षणिऽभ्यः । सं । विव्यधुः । पृतनाऽसहं । उया ॥ ५ ॥

इंद्रासोमा हे इंद्रासोमौ युवं युवां तच्च तारकमपत्यसाचं संतानयुक्तं श्रुत्वं अवशीयं रयिं धनमंग
क्षिप्रं रराधे । अस्मभ्यं धत्तः । किंषोद्या हे उन्नूणांविंद्रासोमौ युवं युवां नर्यं नृभ्यो हितं पुतनासहं शत्रुसैन्या-
भिभावुकं शुष्मं बलं चर्वणिभ्यो मनुष्येभ्यः । कष्टयस्वर्षण्य इति मनुष्यनामसु पाठात् । सं विव्यथुः । समतनुतं ।
परिवेष्टयथो वा ॥ ॥ १६ ॥

यो अद्रिभिदिति तृचं द्वादशं सूक्तं बार्हस्पत्यं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभं । तथा चानुक्रांतं । यो अद्रिभिन्नचं
बार्हस्पत्यमिति ॥ आभिन्नविकेषकृष्टेषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिश्च स्तोमातिशंसनार्थमिदं सूक्तं । सूच्यते हि ।
यो अद्रिभिन्नो दिव इति सूक्ते । आ० ७. ९. ॥ वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ बृहस्पतिः समजयदसूनीति --- त्वा-
मीकते अजिरं दृत्वाय । आ० ९. ९. इति ॥

यो अद्रिभिन्नप्रथमजा ऋतावा बृहस्पतिरांगिरसो हविष्मान् ।

द्विबर्हज्मा प्राघर्मसत्पिता न आ रोदसी वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

यः । अद्रिऽभित् । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । बृहस्पतिः । आंगिरसः । हविष्मान् ।

द्विबर्हऽज्मा । प्राघर्मऽसत् । पिता । नः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ॥ १ ॥

यो बृहस्पतिरद्रिभित्पणिभिर्विरचितानां शिलोच्चयानां भेत्ता मेघानां विदारको वा । अद्रिर्यवेति
मेघनामसु पाठात् । प्रथमजाः प्रजापतेर्वीर्यात् प्रथमं जातं ऋतावा सत्यवान् उदकवान्वांगिरसः पश्चाज्जातः ।
तथा च निगमः । येऽंगारा आसंसेऽंगिरसोऽभवन् येऽंगाराः पुनरवशांता उददीप्यन्त तद्बृहस्पतिरभवत्
। ऐ० ब्रा० ३. ३४. इति । हविष्मान् यज्ञभागवान् द्विबर्हज्मा द्व्योर्लोकयोर्वृंहितगमनः प्राघर्मसत् प्रकर्षेण
दीप्तस्थाने वर्तमानो नोऽस्माकं पिता पालयिता भवति स बृहस्पतिर्वृषभो वर्षकः सन् रोदसी बावापृथि-
व्यावा रोरवीति । अभिगर्जति ॥

जनाय चित्त ईवंत उ लोकं बृहस्पतिर्देवहूतौ चकार ।

घ्नन्वृचाणि वि पुरो दर्दरीति जयञ्छत्रैर्मित्रान्पृत्सु सहन् ॥ २ ॥

जनाय । चित् । यः । ईवंते । ऊं इति । लोकं । बृहस्पतिः । देवऽहूतौ । चकार ।

घ्नन् । वृचाणि । वि । पुरः । दर्दरीति । जयन् । शत्रून् । अमित्रान् । पृत्सु । सहन् ॥ २ ॥

अपि च यो बृहस्पतिर्देवहूतौ यज्ञे वर्तमानायेवत उपगच्छते सोऽपि जनाय लोकं स्थानं चकार करोति ।
चिदिति पुराणः । स वृचाणावरकाणि तमांसि घ्नन्निवारयन् पृत्सु युद्धेषु शत्रून् जयन् अमित्रान् सहन्
अभिभवन् पुर आसुरीः पुरीर्वि दर्दरीति । भृशं विदारयति ॥

बृहस्पतिः समजयदसूनि महो व्रजान् गोमतो देव एषः ।

अपः सिषासन्स्वर्प्रप्तीतो बृहस्पतिर्हेत्यमित्रमर्कैः ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः । सं । अजयत् । वसूनि । महः । व्रजान् । गोऽमतः । देवः । एषः ।

अपः । सिषासन् । स्वः । अप्रप्तिऽइतः । बृहस्पतिः । हन्ति । अमित्रं । अर्कैः ॥ ३ ॥

देवो द्योतमान एष प्रसिद्धो बृहस्पतिर्वसूनि पणीनामसुराणां वलस्य वा धनानि महो महतो गोमतो
गोसहितान् व्रजांश्च समजयत् । तथा च निगमी । बृहस्पतिर्गोवपुषो वलस्य निर्मज्जानं न पर्वण्यो जभार
। ऋग्वे० १०. ६८. ९. इति । दूरमित पणयो वरीय उन्नावो यंतु भिगतीर्चतेन । बृहस्पतिर्यो अविदंमिगूळ्हाः

सोमो यावाण ऋषयश्च विप्राः । ऋग्नि० १०. १०८. ११. । इति । किंच बृहस्पतिरप्रतीतः केनाप्यप्रतिगतः
सिवासन् संभक्तुकामः स्वः स्वर्गस्थामिचमसुरमर्कैरर्चनसाधनैर्मन्त्रैर्हति । अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चति
। नि० ५. ४. । इति यास्कः ॥ १७ ॥

सोमाश्द्रुति चतुर्ध्वं चयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं चैतुभं सोमाश्द्रुदेवताकं । अनुक्रम्यते च । सोमाश्द्रु
चतुष्कं सोमारौद्रमिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

सोमाश्द्रु धारयेथांमसुर्यं प्र वामिष्टयोऽरमश्चुवंतु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधाना शं नो भूतं द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

सोमाश्द्रु । धारयेथां । असुर्यं । प्र । वां । इष्टयः । अरं । अश्चुवंतु ।

दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधाना । शं । नः । भूतं । द्विऽपदे । शं । चतुऽपदे ॥ १ ॥

सोमाश्द्रु हे सोमाश्द्रुवसुर्यमसुरसंबन्धि वलमस्मसु धारयेथां । किंच दमे दमे सर्वेष्वस्मद्बृहद्विष्टयो
यश्चा वां युवामरमलं पर्याप्तं प्राप्नुवंतु । प्रकर्षेण व्याप्नुवंतु । अपि च युवां सप्त रत्ना रत्नानि दधाना धा-
रयन्ती नोऽस्माभ्यं शं सुखकरौ सुखरूपौ वा भूतं । भवतं । द्विपदेऽस्मादीयाय पुत्रादये चतुष्पदे पश्चादये च शं
भूतं । भवतं ॥

सोमाश्द्रु वि वृहतं विषूचीममीवा या नो गयमाविवेश ।

आरे बाधेथां निःश्रुतिं पराचैरस्मे भद्रा सौश्रवसानि संतु ॥ २ ॥

सोमाश्द्रु । वि । वृहतं । विषूचीं । अमीवा । या । नः । गयं । आऽविवेश ।

आरे । बाधेथां । निःऽश्रुतिं । पराचैः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । संतु ॥ २ ॥

सोमाश्द्रु हे सोमाश्द्रौ नोऽस्माकं गयं गृहं गृहगतं प्राणिजातं वा यामीवा यो रोग आविवेश तां
विषूचीं विष्वक् सर्वतो गच्छन्तीममीवां वि वृहतं । विद्योजयतं । अपि च निःश्रुतिमलक्ष्मीं पराचैः पराग्यथा
भवति तथारे दूरे बाधेथां । निवारयतं । अस्मे अस्माकं भद्रा भद्राणि सौश्रवसान्यत्राणि यशांसि च संतु ।
भवन्तु । सुश्रवसो भावः सौश्रवसं । श्रवोऽहं यश्च ॥

सोमाश्द्रु युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तं ।

अव स्यतं मुंचतं यन्नो अस्ति तनूषु बडं कृतमेनो अस्मत् ॥ ३ ॥

सोमाश्द्रु । युवं । एतानि । अस्मे इति । विश्वा । तनूषु । भेषजानि । धत्तं ।

अव । स्यतं । मुंचतं । यत् । नः । अस्ति । तनूषु । बडं । कृतं । एनः । अस्मत् ॥ ३ ॥

हे सोमाश्द्रु सोमाश्द्रौ युवं युवामस्मै अस्माकं तनूष्वंगेष्वेतानि प्रसिद्धानि विश्वा सर्वाणि भेषजानि
धत्तं । धारयतं । किंच नोऽस्माकं तनूष्वंगेष्वस्माभिः कृतं बडं च यदेनः पापमस्ति विद्यते तत्पापमव स्यतं ।
चपयतं । क्षययतं । शिथिलबन्धं कुर्वतमित्यर्थः । अस्मादस्मात्तो मुंचतं च ॥

तिग्मायुधौ तिग्महेती सुशेवौ सोमाश्द्राविह सु मृळतं नः ।

प्र नो मुंचतं वरुणस्य पाशाङ्गोपायतं नः सुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

तिग्मऽआयुधौ । तिग्महेती इति तिग्मऽहेती । सुऽशेवौ । सोमार्द्रौ । इह । सु ।

मृकृतं । नः ।

प्र । नः । मुंचतं । वरुणस्य । पाशात् । गोपायतं । नः । सुऽमनस्यमाना ॥४॥

हे सोमार्द्रौ तिग्मायुधौ दीप्तधनुक्कौ तिरमहेती तीक्ष्णशरी सुशेवौ शोभनसुखप्रदौ सुमनस्यमाना शोभनं मनः शोचमिच्छन्ती सुमनस्यमानौ सुयमानौ सुमनसी वा संती युवामिह लोके नोऽस्मान् सु अत्यंतं मृकृतं । सुखयतं । नोऽस्मान्वरुणस्य पाशात् मुंचतं । नोऽस्मान् गोपायतं । आपश्चो रचतं च ॥ ॥१८॥

जीमूतस्त्रैकोनविंशत्युचं चतुर्दशं सूक्तं भारद्वाजस्य पाद्योराधं । अनुक्रम्यते च । जीमूतस्त्रैकोना पाद्युर्भा-
रद्वाजः संयामांगान्युक्शोऽमितुष्टाव वर्म धनुर्ध्यामातीं इषुधिं जगत्यर्धे सारथिमर्धे ररमीनश्चान् रथं रथगो-
पान् जगत्यां लिंगोक्तदेवता द्वाभ्यामिषूः प्रतोदं हस्तघ्नं द्वाभ्यामिषूः पराः पंक्त्यादयो लिंगोक्तदेवताः संयामाशि-
षोऽत्याऽनुष्टुबुजीत आलाकृति च द्वे द्वे इति । रथे तिष्ठन् ब्राह्मणास इति षष्ठीदशम्यौ जगत्यावंत्या यो नः स्व
इत्येषानुष्टुबुजीत आ जंघंत्यालाकावच्छ्रया यो नः स्व इति पंचानुष्टुभो यच्च बाणा इति पंक्तिः शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
आवया वर्म सूयते द्वितीयया धनुस्मृतीयया ज्या चतुर्थ्यातीं पंचम्येषुधिः । अतः पंचानां वर्माद्या देवताः ।
षष्ठ्याः पूर्वार्धेन सारथिः सूयते । अतः सोऽर्धस्तदेवताकः । उत्तरार्धेन ररमयः सूयते । सप्तम्याश्चा अष्टम्या
रथो नवम्या रथगोपाः । अतस्तास्तदेवताकाः । ब्राह्मणास इत्यस्यां ब्राह्मणपितृसोम्यद्यावापृथिवीपूषाणो
लिंगोक्तदेवताः । एकादशीद्वादशाविषुसुतिरूपत्वादियुदेवताके । त्रयोदश्या प्रतोदः । चतुर्दश्या हस्तघ्नः ।
पंचदशीषोडशाविषुदेवताके । सप्तदश्या युद्धभूमिब्रह्मणस्पत्यदितिरूपा लिंगोक्तदेवताः । अष्टादश्याः कवचसो-
मवच्छ्रया देवताः । अंत्याया देवा ब्रह्म च देवताः ॥ युद्धेऽनेन सूक्तेन राजानं संनाहयेत् । तथा चाश्वलायनः ।
संयामे समुपोद्धे राजानं संनाहयेद्वा त्वाहार्धमंतरेधीति पश्चाद्द्रथस्थावस्थाय जीमूतस्त्रैव भवति प्रतीकमिति
कवचं प्रयच्छेत् उत्तरया धनुश्चत्तरां वाचयेत्स्वयं चतुर्थीं जपेत्पंचम्येषुधिं प्रयच्छेदमिप्रवर्तमाने षष्ठीं सप्तम्या-
श्चानष्टमीमिषूनवेक्षमाणं वाचयत्यहिरिच भोगेः पर्येति बाहुमिति तत्तं नक्षत्रमात्रं । गृ० ३. १२. इति । तथा
चावच्छ्रया परा पतेतीषून्विसर्जयेच्च बाणाः संपतंतीति युध्यमानेषु जपेत्संश्लिष्याद्वा । गृ० ३. १२. इति ॥
अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोर्मंडलांत्यहोमे यो नः स्व इत्येषा । आ० गृ० ३. ५. ॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्धर्मी याति समदामुपस्थे ।

अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मेणो महिमा पिपर्तु ॥१॥

जीमूतस्यऽइव । भवति । प्रतीकं । यत् । वर्मी । याति । सऽमदं । उपऽस्थे ।

अनाविद्धया । तन्वा । जय । त्वं । सः । त्वा । वर्मेणः । महिमा । पिपर्तु ॥१॥

समदं संयामाणामुपस्थ उपस्थाने सति यद्यदायं राजा वर्मी कवची याति तदा लोहमयेन वर्मेणा
संनद्धस्य राज्ञः प्रतीकं रूपं जीमूतस्यैव मेघस्यैव भवति । मेघस्य यादृशं रूपं तादृशमस्य भवतीत्यर्थः । हे
राजन् त्वमनाविद्धया शत्रुभिरबाधितया तन्वा शरीरेण शत्रून् जय । वर्मेणः स तादृशो महिमा त्वा त्वां
पिपर्तु । पालयतु ॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शचीरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥२॥

धन्वना । गाः । धन्वना । आजिं । जयेम । धन्वना । तीव्राः । सऽमदः । जयेम ।

धनुः । शचीः । अपऽकामं । कृणोति । धन्वना । सर्वाः । प्रऽदिशः । जयेम ॥२॥

धन्वना चपिण गाः शत्रूणां जयेम । वयं वशीकरवाम । धन्वनाजिं संयामं च जयेम । धन्वना तीव्रा उद्यताः समदोऽयं मदवतीः शत्रुसेनाश्च जयेम । तथा च यास्कः । समदः समदो वान्तिः समदो वा मदतेः । नि० ९. १७. । इति । धनुः शचोरपकामं कामस्यापायं कृणोति । करोतु । किंच धन्वना वयं सर्वाः प्रदिशः सर्वामु दिक्षु वर्तमानान् शत्रून् जयेम । प्रदिकशब्दो लक्षणया तत्स्थेषु पुरुषेषु वर्तते मंचाः क्रोशंतीतिवत् । धन्वञ्शब्दस्य जयतेऽवावृत्तिरादरार्था ॥

व॒ह्यंती॒वेदा॒ ग॒नीग॑न्ति॒ कर्णे॑ प्रि॒यं सखा॑यं परिष॒स्वजा॒ना ।

योषे॑व शि॒क्ते वि॒त॒ताधि॒ धन्व॑ज्या इ॒यं सम॑ने पा॒रय॑न्ती ॥३॥

व॒ह्यंती॒ऽइव । इत् । आ । ग॒नीग॑न्ति । कर्णे॑ । प्रि॒यं । सखा॑यं । परि॒ऽस॒स्वजा॒ना ।

योषा॑ऽइव । शि॒क्ते । वि॒ऽत॒ता । अधि॑ । धन्व॑न् । ज्या । इ॒यं । सम॑ने । पा॒रय॑न्ती ॥३॥

पूर्वच ऋग्वेदेन कवचधनुषी सुते । अत्र ज्यासुतिः । इयं ज्या समने संयामे धन्वन् धन्वनि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । वितता विसृता पारयन्ती पारं नयन्ती प्रियं प्रियकरं वाक्च वच्यन्तीव कर्णे धन्विनो राज्ञः कर्णप्रदेशमा गनीगन्ति । आगच्छति । इदिति पूरणः । योषा नारी सखायं पतिमिव परिष्वज्यानेषु परिष्वजमाना शिक्ते । शब्दायते च । तथा च यास्कः । वच्यन्तीवागच्छति कर्णे प्रियमिव सखायमिषु परिष्वजमाना योषेव शिक्ते शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येयं समने संयामे पारयन्ती पारं नयन्ती । नि० ९. १८. । इति ॥

ते आ॒चर॑न्ती॒ सम॑ने॒व योषा॑ मा॒ते॒व पु॒त्रं वि॑भृतामुप॒स्थे ।

अप॒ शत्रू॑न्विध्यतां संवि॒दाने॒ आर्त्नी॑ इ॒मे वि॑ष्फुर॑न्ती॒ अ॒मि॒त्रा॒न् ॥४॥

ते इति । आ॒चर॑न्ती॒ इत्या॒ऽचर॑न्ती । सम॑नाऽइव । योषा॑ । मा॒ताऽइव । पु॒त्रं । वि॑भृतां । उप॒ऽस्थे ।

अप॑ । शत्रू॑न् । वि॒ध्यतां । संवि॒दाने इति॑ सं॒ऽवि॒दाने । आर्त्नी॑ इति॑ । इ॒मे इति॑ । वि॒स्फुर॑न्ती

इति॑ वि॒ऽस्फुर॑न्ती॒ । अ॒मि॒त्रा॒न् ॥४॥

अत्र धनुष्कोट्योः सुतिः । ते धनुष्कोट्यौ समनेव समनस्तेष योषा पतिसमीपं न त्यजति तद्वदाचरन्ती अभितश्चरन्त्यावुपस्थ उपस्थाने मातेव पुत्रं यथा माता पुत्रं धारयति तद्वद्विभृतां । राजानं धारयेतां । किंचमे धनुष्कोट्यौ संविदाने संजानानि विसंवादरहिते आर्त्नी गच्छन्त्यौ ॥ ऋ गताविति धातोश्चर्यगिभ्यां निरिति बाङ्गलकात् निप्रत्ययो धातोरार्तभावश्च । ततः कृदिकारादक्तिनः । पा० ४. १. ४५. । इति छीष् । द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः ॥ अस्य राज्ञोऽमित्रान् विष्फुरन्ती विहंसन्त्यौ शत्रून् अप विध्यतां । तथा च यास्कः । ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून् संविदाने आर्त्न्याविमे विघ्नत्यावमित्रान् । नि० ९. ४०. । इति ॥

ब॒ह्नीनां॑ पि॒ता ब॒हुर॑स्य पु॒त्रश्चि॒श्वा कृ॑णोति॒ सम॑नाव॒गत्य॑ ।

इ॒षुधिः॑ सं॒काः पृ॑त॒नाश्च॒ सर्वाः॑ पृ॒ष्ठे नि॒न॒डो ज॑यति॒ प्र॒सूतः॑ ॥५॥

ब॒ह्नीनां॑ । पि॒ता । ब॒हुः । अ॒स्य । पु॒त्रः । चि॒श्वा । कृ॑णोति॒ । सम॑ना । अ॒व॒ऽग॒त्य॑ ।

इ॒षुऽधिः॑ । सं॒काः । पृ॑त॒नाः । च॒ । सर्वाः॑ । पृ॒ष्ठे । नि॒ऽन॒डः । ज॑यति॒ । प्र॒ऽसू॒तः॑ ॥५॥

इषुधिरत्र सूयते । इषुधिर्बह्नीनामिषूणां पिता भवति । रक्षणहेतुत्वात्पितेत्युच्यते । इषुशब्दस्योभयस्मिन्त्वाद्वह्नीनामिति प्रयोगः । अस्येषुधेः पुत्र इषुर्बहुर्भवति । बहव इषवो हीषुधी निधीयन्ते । इषूणां निधानत्वादिषुधिः । तथा च यास्कः । इषुधिरिषूणां निधानं । नि० ९. १३. । इति । चिश्वा कृणोति । चिश्वेति शब्दा-

गुञ्जतिः । रघुपुत्रिणामेभिर्बुधिविद्याशब्दं करोति । किंचिदुधिः पृष्ठे निगङ्गो धन्विनो राक्षः पृष्ठभागे बहः समना युष्मान्वयन् प्राप्य प्रसूतः प्रसूयन् ॥ कर्तरि निष्ठा ॥ रघुन्नेरयन् संकाः । सह कार्यति शब्दाद्यंत इति संकाः पृतनाः । सर्वाः सेना जयति ॥ ॥ १९९ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यच्चयच्च कामयते सुषारथिः ।

अभीष्टूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छंति रश्मयः ॥ ६ ॥

रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिनः । पुरः । यच्चयच्च । कामयते । सुऽसारथिः ।

अभीष्टूनां । महिमानं । पनायत । मनः । पश्चात् । अनु । यच्छंति । रश्मयः ॥ ६ ॥

अत्र पूर्वार्धे सारथिसुतिवृत्तार्धेऽभीष्टूनां सुतिः । सुषारथिः शोभनसारथी रथे तिष्ठन् पुरः पुरस्तात्-
तमानान्वाजिनोऽस्त्वान्वय च ननु कामयते तत्र तत्र नयति । ये रथे रश्मयोऽश्वधीवाग्नां व्याप्य वर्तमानाः
पाशाः पश्चात् रथस्य पृष्ठभागे विद्यमाना अश्वान् मनः सारथेर्मनोऽनुकूलमनु यच्छंति । नियच्छंति । तेषाम-
भीष्टूनां रश्मीनां महिमानं महत्त्वं पनायत । हे जनाः सुत । तथा च व्यासः । रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः
पुरस्तात्सतो यच्च यच्च कामयते सुषारथिः कल्याणसारथिरभीष्टूनां महिमानं पूजयत मनः पश्चात्सतो
ऽनुयच्छंति रश्मयः । नि० ९. १६. इति ॥

तीव्रान्धोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयंतः ।

अवक्रामंतः प्रपदैरमिचान् क्षिण्वन्ति शत्रून् अनपव्ययंतः ॥ ७ ॥

तीव्रान् । धोषान् । कृण्वते । वृषऽपाणयः । अश्वाः । रथेभिः । सह । वाजयंतः ।

अवऽक्रामंतः । प्रऽपदैः । अमिचान् । क्षिण्वन्ति । शत्रून् । अनपऽव्ययंतः ॥ ७ ॥

अत्राश्वसुतिः । अश्वा वृषपाणयः पांसूनां वर्षकसुरा रथेभी रथैः सह वाजयंतो वेगमाचरंतस्तीव्रानुसृत-
रान्धोषान् शब्दान् कृण्वते । कुर्वते । किंचानपव्ययंतोऽपलायमाना अमिचान् हिंसकान् शत्रून् प्रपदैः पादा-
थैरवक्रामंतः क्षिण्वन्ति । हिंसन्ति ॥

रथवाहनं हविरस्य नाम यचायुधं निहितमस्य वर्मे ।

तत्रा रथमुप शग्मं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

रथऽवाहनं । हविः । अस्य । नाम । यच । आयुधं । निऽहितं । अस्य । वर्मे ।

तत्र । रथं । उप । शग्मं । सदेम । विश्वाहा । वयं । सुऽमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

अस्य राक्षो रथवाहनं शत्रून् जित्वा रथेनोद्यमानं धनं हविर्भवति । अग्निर्हविरिव वर्धकं भवतीत्यर्थः ।
नामेति संमतिः । यत्र रथेऽस्य राक्ष आयुधं धनुःशरादिकं वर्मे कवचं च निहितं भवति तत्र तं ॥ तथैत्यस्यस्य
सर्वविभक्तिकालात् ॥ शग्मं सुखकरं विश्वाहा सर्वदा सुमनस्यमानाः सुखमनसो भवन्तो वयं पापवो भरद्वाजा
उप सदेम । उपगच्छेम ॥

स्वादुषंसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेऽश्रितः शक्तीवंतो गभीराः ।

चित्रसेना इषुबला अमृधाः सतीवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥ ९ ॥

स्वा॒दुऽसंस॑दः । पि॒तरः । व॒यः॑ऽधाः । कृ॒च्छ्रे॑ऽश्रितः । श॒क्तिः॑ व॒न्तः । ग॒भी॒राः ।

चि॒त्र॑ऽसे॒नाः । इषु॑ऽब॒लाः । अ॒मृ॒धाः । स॒तः॑ऽवी॒राः । उ॒रवः॑ । ब्रा॒त॒ऽस॒हाः ॥ ९ ॥

अथ रश्मिपक्षुतिः । पितरो रथस्य पाणयितारः स्वादुषंसदः शत्रूणां स्वादुष्यसे संसीदंतः शत्रूणामन्नम-
वसादयंतो वा वयोधा अन्नस्य दातारः कृच्छ्रेऽश्रित आपदि अयंतः शक्तीवन्तः । शक्तिरायुधविशेषः । तद्वन्तः ।
शक्तीवन्तः शक्तीहस्ता इति यावत् । यद्वा शक्तिर्वचः । तद्वन्तः । गभीरा अनाधृष्याश्चक्षुसेना दर्शनीयसेना
इषुबला बाणबला अमृधा हिंसितुमशक्ताः सतीवीराः प्राप्तवीर्याः । तथा च यास्कः । तिरः सत इति प्राप्तस्य
तिरस्त्रीर्णं भवति सतः संछतं भवति । नि० ३. २०. इति । उरवो महांतो ब्रातसाहाः समूहानामभिभवितारो
भवन्तीति ॥

ब्रा॒ह्म॒णा॒सः॒ पि॒तरः॒ सोम्या॑सः शि॒वे नो॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॒ने॒ह॒सा ।

पू॒षा नः॑ पा॒तु दु॒रि॒ता॒दृ॒ता॒वृ॒धो रक्षा॒ मा॒कि॒र्नो अ॒घ॒शंस॑ ई॒शत ॥ १० ॥

ब्रा॒ह्म॒णा॒सः । पि॒तरः । सोम्या॑सः । शि॒वे इति॑ । नः॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अ॒ने॒ह॒सा ।

पू॒षा । नः॑ । पा॒तु । दुः॑ऽइ॒तात् । अ॒त॒ऽवृ॒धः । रक्षा॑ । मा॒किः । नः॑ । अ॒घ॒ऽशंसः॑ । ई॒शत ॥ १० ॥

ब्राह्मणासो हे ब्राह्मणाः पितर अतावृध अतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारः सोम्यासः सोमार्हाः
सोमसंपादिनो वा । तथा च यास्कः । सोम्याः सोमसंपादिनः । नि० ११. १८. इति । नोऽस्मान्नश्नत । रथेषु-
परितनमेकवचनांतं सत्यपि व्यवधाने बह्ववचनांततया विपरिणतं सदच संबध्यतेऽध्याहारस्यातिजघन्यत्वात् ।
किंचनेहसापापे द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी नोऽस्माकं शिवे सुखकृतौ भवतां । पूषा पोषको देवोऽपि
नोऽस्मान्दुरिताहुकृतात्पातु । रक्षतु । नोऽस्माकमघशंसः पापशंसः शत्रुरपि माकिरीशत । निशिष्ट ॥ २० ॥

सु॒पर्णे॑ व॒स्ते मृ॒गो अ॒स्या दंतो॑ गो॒भिः सं॒न॒द्धा प॒तति॑ प्र॒सू॒ता ।

यत्रा॑ नरः सं च वि च द्रव॑न्ति तत्रा॒स्मभ्य॑मिष॒वः श॒र्म यंसन् ॥ ११ ॥

सु॒ऽपर्णे॑ । व॒स्ते । मृ॒गः । अ॒स्याः । दंतः॑ । गो॒भिः । सं॒न॒द्धा । प॒तति॑ । प्र॒ऽसू॒ता ।

यत्र॑ । नरः॑ । सं । च । वि । च । द्रव॑न्ति । तत्र॑ । अ॒स्मभ्य॑ । इष॒वः । श॒र्म । यंसन् ॥ ११ ॥

अस्यामृचीषवः स्तूयन्ति । सुपर्णं शोभनं वाजं वस्ति । इयमिषुर्धारयति । अस्या इषोर्मृगो मृगावयवः शृंगं
दंतो भवति । इषवः काश्चिदंतमुखा भवन्ति हि । अथवास्या दंतो मृगः शत्रून्मृगयमाणो भवति । किंच गोभि-
र्गोविकारिः स्नायुभिः संनद्धा सम्यग्बद्धा । अथवा गौरिति ज्ञानाम् । तथा संबद्धा । अथ वचनव्यत्ययः । तथा
च निगमः । वृक्षे वृक्षे नियता मीमयज्ञीः । ऋग्वे० १०. २७. २२. इति । अस्यायमर्थः । वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि
गौर्ज्या नियता मीमयत शब्दं करोतीति । तथा च यास्कः । वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि । वृक्षो ब्रह्मणावृत्ता चां
तिष्ठतीति वा । चा क्षियतेर्निवासकर्मणः । नियता मीमयज्ञीः शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्म । नि०
२. ६. इति । प्रसूता प्रेरिता सती पतति । यत्र युद्धे नरः सं च सह च वि च पृथक्च द्रवन्ति चरन्ति तत्रास्म-
भ्यमिषवः शराः शर्म सुखं यंसन् । प्रयच्छन्तु । तथा च यास्कः । सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या
दंतो मृगयतेर्वा गोभिः संनद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातं । यत्र नराः संद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषवः
शर्म शरणं प्रयच्छन्तु । नि० ९. १९. इति ॥

अ॒जी॒ते॒ परि॑ वृ॒द्धि नोऽश्मा॑ भवतु नस्त॒नूः ।

सोमो॑ अ॒धि ब्रवी॑तु नोऽदिति॑ श॒र्म यच्छतु ॥ १२ ॥

